

Mānava-Dharma Śāstra

Mānava-Dharma Śāstra

[Institutes of Manu]

with the Commentaries of

Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka,
Rāghavānanda, Nandana, and Rāmachandra

and an Appendix by

Vishvanāth Nārāyan Mandlik

with a foreword by

Prof. Albrecht Wezler

**Munshiram Manoharlal
Publishers Pvt Ltd**

S
29.1 5926
M 294 d.m
V.1

SL NO. 075857

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA 700016
AGE NO. S 3069
DATE 9.9.92

ISBN 81-215-0567-2 (for the set)

COMPUTERISED

C 1957

First published in 1886
by Ganpat Krishnaji's Press, Bombay

© Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi

Published by Munshiram Manoharlal Publishers Pvt.
Ltd., Post Box 5715, New Delhi-110 055 and printed
at Nice Printing Press, Khureji Khas, Delhi-110 051

Foreword

To reprint books on Indian culture and history which have been unavailable for a rather long period of time—whether text editions, translations or studies of various types—has quite evidently become one of the vital activities of Indian publishers. Though in some cases it may be doubted whether it was at all worthwhile to unearth a particular work, generally the reprints meet an obvious demand: they permit not a few individuals and institutions to enlarge considerably their collections of books on India. Unfortunately, however, all publishers concerned do not yet indicate clearly as a matter of course which book they have actually reprinted, by giving the full bibliographical data of the first publication. The pleasure one feels in seeing a rare and important book reprinted is almost totally marred if one is forced first to make an annoying and time-consuming inquiry into its publication history.

In view of the basically positive response to reprints, it is probably not necessary to justify in particular the present reissue of Vishvanāth Nārāyan Mandlik's edition of the *Mānava-Dharma Śāstra* [Institutes of Manu] with the Commentaries of Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana and Rāmachandra, originally published in 1886 at Bombay, as also of his edition of the Commentary of Govindarāja on the *Mānava-Dharma Śāstra* of the same year. Nevertheless it should be said that these two volumes formed a remarkable advance in the philological study of this famous Smṛti. Yet the number of libraries, not only in the West, which have a copy of them is very small indeed; and who is able today to pay the exorbitant prices demanded by antiquarians for one of the rare original copies they offer once in a while?

We do indeed now have a new and more comprehensive edition, and in theory one would expect that it obviated the need for a reissue of Mandlik's edition, viz. J.H. Dave's *Manu Smṛti* with Nine Commentaries..., published by the Bhāratiya Vidyā Bhavan and by now complete but for part 2 of vol. IV (Adhyāya 8). However, though this latter edition includes Maṇirāma's Ṭikā and the incomplete commentary of Bhāruci also, it is not by any means of such a quality as to supersede Mandlik's work; on the contrary, it was by using Dave's edition that I came to realize fully the dire necessity of making Mandlik's work again accessible to the academic public. For Dave's edition not only falls short of what may be expected of a good edition, e.g. that quotations are identified, cross-references explained, etc., but the presentation of the text of the various commentaries is also such that one far too often is puzzled and wonders what the correct reading or at least what an intelligible reading, could be. In not a few cases—and

this is my main point—one has no choice but to depend on the help of another less carelessly prepared edition, namely that of Mandlik.

It is hence hoped that the present reprint will be welcomed by a wide group of scholars interested in things Indian and not only by those specialized in Dharmaśāstra. All of us have to thank the publisher, Mr. Ashok Jain of Messrs. Munshiram Manoharlal, for his far-sighted decision to publish this celebrated work again.

A. WEZLER

Hamburg

MÁNAVA-DHARMA ŚÁSTRA

[INSTITUTES OF MANU],

WITH THE COMMENTARIES OF

MEDHÁTITHI, SARVAJÑANARÁYAṆA, KÚLLÚKA, RÁGHAVÁNANDA, NANDANA, AND RĀMACHANDRA,

AND AN APPENDIX

BY

THE HONORABLE RAO SAHEB

VISHVANÁTH NÁRÁYAN MANDLIK, C. S. I.; M. R. A. S.; F. R. G. S.; F. S. S. (LOND.),

ADDITIONAL MEMBER OF COUNCIL OF THE GOVERNOR-GENERAL

OF INDIA,

VICE-PRESIDENT, BOMBAY BRANCH R. A. SOCIETY, FELLOW AND SYNDIC OF THE UNIVERSITY OF BOMBAY,
GOVERNMENT PLEADER H. M.'S HIGH COURT, BOMBAY,
&c.

॥ नहि सत्यात्परो धर्मः ॥

'Trans: "No *Dharma* greater than truth."

Bombay:

PRINTED AND PUBLISHED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE
PROPRIETOR ÁTMARÁM KÁNOBA.

Ś. ŚAKE 1807.

A. C. 1886.

Copyright and right of translation reserved)

श्री मानवधर्मशास्त्रम्

मेधातिथिसर्वज्ञनारायणकुल्लूकराघवानन्दनन्दनरामचन्द्र-
प्रणीतन्याख्याभिःपरिष्कृतं परिशिष्टोपेतंच

नामदार गवसाहेब तथा कम्पेनियन आफ धि स्टार आफ इण्डिया इत्युपपदधारिणा, भारतवर्षीय गव्हर्नरजनरल
कौन्सिलाभिधनीतिशास्त्रव्यवस्थाप्रणेतृमण्डलान्तःपातिना- रायल एशिएटिकसोसायटीरायल
जिओग्राफिकलसोसायटीस्टेटिस्टिकलसोसायटीत्यभिधानां विद्वत्परदां
सभासदाऽऽद्यपर्वदो मुम्बापुरस्थशाखाया उपाध्यक्षेण,

मुम्बापुरगतयुनिव्हर्सिटीनामकसर्वविद्योपचयविचारमुख्यस्थानस्थव्यवस्थापकानां सिण्डिकेटनामकमण्डलान्तर्गतेन,

मुम्बास्थहायकोर्टाभिधन्यायाधिष्ठानगतगवर्मेण्टवकीलसंज्ञकेन

मण्डलिकोपादेन

नारायणसूनुनाविश्वनाथेन

मुम्बापुर्यां

गणपतरुण्णाजीनामकमुद्रायन्त्रालये तदध्यक्षेण आत्मारामकान्होबाभिल्येन मुद्रितम्

प्रकाशितंच

(एतत्सर्वं अधिकाराः शुद्धविनास्वावसीकृत्यैवस्थापिताः)

प्रकरणानुक्रमणिका

पृष्ठम्

प्रस्तावना	१-४
संहिता मेधातिथि-सर्वज्ञनारायण-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्दन-रामचन्द्रप्रणीतव्याख्यासमेता ।	१-१५४३
प्रथमपरिशिष्टम्	१५४५
१ हेमाद्रिमाधवादिभिर्मनूक्तत्वेन स्वीकृतेषु वचनेषु संप्रत्युपलब्धमुद्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्य-	
मानानि वचनानि	१५४७
२ बृहन्मनुवचनानि	१५५८
३ बृहन्मनुवचनानि	१५६१
पुस्तकमुद्रणकाले गृहीतावशेषाः पाठभेदाः	१५६३
मेधातिथिः ।	१५६३
कुल्लूकः ।	१५६९
राघवानन्दः ।	१५७७
नन्दनः ।	१५८७

प्रस्तावना.

वर्तमानन्यायसभासु व्यवहारोपयोगार्थं शालिवाहनशकस्य १७८६ तमे वर्षे धर्मशास्त्रमतिपादकेभ्योबहुग्रन्थेभ्यः सारमुद्धृत्यैकोहिन्दुधर्मशास्त्रनामकोऽल्पप्रबन्धः कैलासवासिनांविद्वद्ग्रन्थगुर्जरोपनामकपाण्डुरङ्गोपाध्यायानांसाहाय्येन रचयित्वा प्रकाशितः । कतिपयवर्षेभ्योऽनन्तरं शालिवाहनशकस्य १८०० तमे वर्षे तस्मिन्नेव शास्त्रे द्वितीयं प्रबन्धमहंरचितवान् । तस्मिन् प्रथमयाज्ञवल्क्यस्मृतिव्यवहारमूल्ययोर्मूलं संशोध्य मुद्रयित्वा तयोराङ्गभाषायांटिप्पनीसहितमर्थप्रकाशनमकरवम् । तथाच तस्मिन्श्चत्वारि परिशिष्टानि समष्टुकां येभ्येकोनविंशतिस्मृतिसापिण्ड्यविवाहदत्तकप्रकरणप्रतिष्ठोत्सर्गाः संक्षेपतोयथामति विवृताः । तथापि सर्वासांस्मृतीनामाद्या मूलभूता च या मनुस्मृतिस्तस्याउज्ज्वलनमयावश्यकर्तव्यमिति बहुकालमनस्यासीतदनुरोधेन यत्नोऽप्यकारि । किन्तुनभिज्ञलोकप्रमादेन प्राचीनपुस्तकानां बहुशोणष्टत्वात्कथमप्यवशिष्टानां बहुशोद्दीपान्तरंगतत्वाच्च पुस्तकप्रापणे मयाऽनल्पआयासोऽन्वभावि । तथापि नास्त्युद्यमवतां किमप्यसाध्यनामेति अद्धानः द्रव्यकालव्ययमगणयन्तत्तत्स्थलेभ्योविद्वत्साहाय्येन पुस्तकानि प्राप्य मुद्रणउद्युक्तोऽभवम् । अनेकटीकायुतमेतादृशंपुस्तकं दृष्टिपथनावतरतीति मनुस्मृतिप्रख्यापनेऽपूर्वोऽयंयत्नइति वदन् क्षन्तव्योयंजनोदयालुभिर्विद्वद्भिः ।

मुद्रणोपक्रमकाले प्रसिद्धक्षेत्रादिषु निवसतांविदुषांसकाशाद्यानि मानवधर्मशास्त्रपुस्तकानि समादृत्य यथामति मूलेषु ग्रामाणिकपाठान्निश्चित्यायंग्रन्थोमुद्रितस्तानि निर्दिश्यन्ते ।

अ—बंगालस्थएशियाटिकसोसैटिनामकर्षदः पुस्तकालयात्प्रापितम् । एतत्कुलूकभट्टकृतटीकया सहितंवर्तते ।

क—उज्जनीनगरात्सोरठीबावेत्युपधाधारिभीरामभाऊशर्मभिः प्रेषितम् । इदन्तुमूलमेव ।

ख—उज्जनीनगरादाठवलेइत्युपाद्धभिर्नानासाहेबइतिनामभिः प्रेषितम् । इदंरामचन्द्रकृतटीकोपेतम् ।

ग, घ, ङ, च, — एतत्पुस्तकचतुष्टयंश्रीयागक्षेत्रान्मुनशीतिप्रसिद्धसंज्ञाधारिभिर्हनुमानप्रसादनामभिः प्रेषितम् । एतन्मूलमेव ।

छ—खण्डवाइतिप्रसिद्धग्रामाद्रावबहादुरइत्युपपदधारिभिः खेरेत्युपनामकबल्लाळ्ठात्मजवासुदेवशर्मभिः प्रेषितम् । एतन्मेधातिथिभाष्यसमेतम् ।

ज, झ, {—एतत्पुस्तकद्वयंमिरजइत्याख्यनगरान्महाबलोपनामकवामनभट्टैः प्रेषितम् । एतन्मूलमेव ।

ञ—सातारइतिप्रसिद्धनगरसन्निहितयौतेश्वरस्थानाद्विद्यालयशाङ्करात्मजरामचन्द्राभिधैः प्रेषितम् । इदमपि मूलमेव

ट, ठ, ड—एतत्पुस्तकत्रितयंपुण्यपत्तनाज्जोशीत्युपनामकबलवन्तरावैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

ढ—अहमदाबादनामकनगराच्छेटेतिसंज्ञाधारिभिर्वैचरदासाभिधैः प्रेषितम् । मूलमेव

ण—श्रीशम्भुमहादेवक्षेत्रादिन्दापुरस्थजावडेकरोपनामकगोपालात्मजबलवन्तरावैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

त—बङ्गालस्थएशियाटिकसोसैटिनामकसभायाः पुस्तकालयात्प्रापितम् । मूलमेव

थ—आर्हेंनामकग्रामाह्निमयेइत्युपनामकर्षोददेवात्मजगोविन्दाभिधैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

द—लन्दननगरात्प्रापितम् । मूलमेव ।

ध—कालिकाताराजधान्यामुद्रितम् । कुल्लूकभट्टकृतटीकासमेतम् ।

न—मिरजइत्याख्यनगरान्महाबलोपनामकवामनभट्टैः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासहितम् ।

ब—बडोदाराजधान्याः सकाशाद्वापठेपनामकसदाशिवात्मजवासुदेवैः प्रेषितम् । कुल्लूकभट्टकृतटीकासमेतम् ।

भ—जयपुरइत्याख्यनगराद्विडोपनामकलक्ष्मीनाथशास्त्रिभिः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासमेतम् ।

म—मद्रासइत्याख्यस्थानाद्विवाणबहादुरआरघुनाथरावाभिधैः प्रेषितम् । नन्दनकृतटीकायुक्तम् ।

य — पुण्यपत्तनाद्देडगांवकरोपनामकगणेशाभिधन्योतिर्विदांसकाशाजोशोत्युपनामकबलत्रन्तरावशर्मभिर्गृहीत्वा प्रहितम्
मूलमेव

र—पुण्यपत्तनाद्रोखलेइत्युपनामकभट्टनारायणाभिधैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

ल—जयपुरइत्याख्यनगराद्विडोपनामकलक्ष्मीनाथशास्त्रिभिः प्रेषितम् । मूलमेव ।

व—इदंतुल्यकीयम् । सर्वज्ञनारायणटीकासमेतम् ।

श
अथवा } — आष्टेनामकग्रामास्त्रिमयेइत्युपाह्वयोऽदेवात्मजगोविन्दशर्मभिः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासहितम् ।
क्ष

एतानि पुस्तकानि समवलोक्य मूलगतान्पाठभेदानहं निश्चितवान् । तेचटिप्पनीरूपेणप्रदर्शिताः ।

अथ टीकापाठभेदास्तावत्कथ्यन्ते । भट्टमेधातिथिकृतव्याख्यायाः पाठभेदावङ्गलिपिपुस्तकाद्गृहीताः । तेषु कतिपयाअस्मिन्ग्रन्थेऽधस्ताद्विप्पनीरूपेण दत्ताः । अवशिष्टाश्चान्ते निवेशिताः । इण्डियाआफिसपुस्तकालयप्राप्तादष्टममेधातिथिरितिसंज्ञितपुस्तकाद्गृहीताः कतिपयाः पाठभेदास्तथैव टिप्पनीरूपेण दत्ताः सन्ति ।

कुल्लूकभट्टकृतटीकायाः पाठभेदाअसंज्ञितपुस्तकाद्गृहीतामूलएव दत्ताः । डाक्टरपिटरसननामभ्योलब्धे पुस्तके दृष्टानि पाठान्तराण्यप्ये दत्तानि सन्ति ।

राघ० २,३,४ एषु पाठभेदामूलग्रन्थएव दत्ताः । तथा च द्वितीयराघवानन्दपुस्तकस्यावशिष्टाः पाठास्तथैवपञ्चमपुस्तकस्थाःपाठभेदाश्चास्य ग्रन्थस्यान्ते विनिवेशिताः ।

नन्दनकृतव्याख्यायाः पाठान्तराण्यप्ये नियोजितान्येवसन्ति ।

टीकापुस्तकानि प्रेसोर्मे तदर्थयन्त्रोऽनुपारतएव । अतःऊर्ध्वपुस्तकान्तराण्युपलभ्य पाठभेदांश्च पश्येयंचेत् तानवश्यमागामिन्यां मुद्रणावृत्तौ दर्शयिष्यामीति दृढमाशासे ।

इदानीं टीकापाठभेदाः केभ्योपुस्तकेभ्यो निश्चितास्तत्कथ्यन्ते । आसुटीकास्वतिप्राचीनामेधातिथिकृता मनुभाष्यनाम्नी टीका वर्तते । तस्याः पुस्तकानि कालिकातावाराणसीन्दूरपुण्यपत्तनमुम्बापुरीलन्दनेभ्यः समानीतानि । तथापि साग्रमेधातिथिभाष्यनाद्याप्युपलब्धमित्येतत्पुस्तकदर्शनाद्यक्तं भविष्यति । अस्यांटीकायांयत्र [ ] एतादृशंचिह्नंवर्तते तत्र निर्दिष्टाङ्कसंमितावर्णाभ्रष्टाउपलब्धेषु च पुस्तकेषु न कस्मिंश्चिदपि लभ्यन्तइति विभावनीयम् । कालिकातानगर्या एशियाटिकसोसैटिनामकपर्वदः पुस्तकसङ्ग्रहालयस्थं (आ आ) इतिसंज्ञकं पुस्तकं ख्रिस्तशकस्य १८२५ तमात्संवत्सरात्प्राग्लिखितमिव दृश्यते । तथा तस्यामेव नगर्यांसंस्कृतपाठशालायामन्यत्पुस्तकं वर्तते तत्पूर्वपुस्तकादेव प्रतिलिखितमिति तयोस्तुलनयाः स्पष्टमवभासते । तस्मिन्ग्रन्थेतादृशानि खण्डितस्थलानि सन्ति । तत्पुस्तकद्वयंकस्मात्पुस्तकात्प्रतिलिखितमिति निर्णेतंसम्प्रति साधननोपलभ्यते । मेधातिथिभाष्यपुस्तकानामतीवविरलतया लब्धपुस्तकानां पाठनिश्चयेऽपर्याप्ततया च तस्मि-

न शङ्कास्थानानि कतिचिद्वर्तन्तइतिजानन्प्यकरणान्मन्दकरणंश्रेयइतिन्यायेन यथासंभवंशोधितस्य ग्रन्थस्य मुद्रणम-
मुद्रणाद्वरमिति मनस्यकरवम् । एतद्भाष्यस्योद्दारे यः कोऽपि प्रवत्स्यति तस्य मदीययत्नात्किमपि साहाय्यं स्याच्चेदन्मा-
नंकृतार्थं मंस्ये । अस्याष्टीकायाः संशोधने विद्वन्मणीनांबोडसोपनामकराजाराजशास्त्रिणामतीव साहाय्यं जातम् ।

सर्वज्ञनारायणकृतटीकायास्त्रीणि पुस्तकानि लब्धानि । तेषांसमवलोकनात्प्रस्तुतटीका निश्चिता । तानि यथा
सर्व० १ एतत्त्वकीयंपुरातनटीकापुस्तकंगुर्जरदेशान्तप्रामम् । तत्तुभायः द्विशतवर्षेभ्योऽपि पुरातनमिति दृश्यते ।

सर्व० २ एतज्जयपुरनगराद्विडोपनामभिर्विद्वन्मणिलक्ष्मीनाथशास्त्रिभिर्लेखयित्वा प्रेषितम् ।

सर्व० ३ इदंश्रीकाशीक्षेत्रादोडसोपधानैः कैलासवासिविष्णुशर्मभिः प्रेषितम् । तस्य प्रथमभागोऽतिप्राचीनोवर्तते । सतु-
प्रायस्त्रिशतवर्षेभ्योऽपि पुरातनइति पत्राक्षराभ्यामवभासते । तस्य आद्यानि पञ्चाशत्पत्राणि विनष्टानि । चरमभागो-
नूतनमालेख्य प्रेषितः । एते द्वेअन्ये पुस्तके गुर्जरदेशादेव प्रथमतः प्राप्तेइत्यनुमीयते ।

कुल्लूककृतटीकायाः पुस्तकपञ्चकं लब्धम् । तद्यथा

कु० १ इदंत्वकीयंपुस्तकंहेगिष्ठेइत्युनामकहरशेटात्मजबापूशेटनामभीरामदासात्मजमहन्तमथुरादासनाम्नांपुस्तकादवतार्य
स्वकीयशिलायन्त्रे मुद्रितंशालिवाहनशकाब्दाः १७८० ।

कु० २ वर्णचिन्हितग्रन्थेष्वस्य अ इतिसंज्ञा वर्तते । तस्य उपरि वर्णनं कृतमेव ।

कु० ३ नगरकरेत्युपनामकरावबहादुरदाजीसाहेबनामभिः प्रेषितंतस्यास्मिन्पुस्तके क्वचित्स्थलेषु निवेशः कृतः ।

कु० ४ इदंपुस्तकंपच्चीकोलब्रुकानाम्नाम् । तदिण्डियाआफिसपुस्तकालयाधिकारिभ्यः डाक्टररेनहोल्डरास्टनामभ्य-
उपलब्धम् । एतन्मदीय पुस्तकेन प्रायः सदृशम् ।

कु० ५ मुम्बापुरस्थएल्फिन्स्टननामकपाठशालासंस्कृताभ्यापकेभ्यः डाक्टरपिटरसननामभ्यः प्राप्तम् ।

राघवानन्दकृतटीकायाः पञ्चपुस्तकानि लब्धानि तानि यथा

राघ० १ वर्णचिन्हितपुस्तकेष्वस्य पुस्तकस्य भइतिसंज्ञावर्तते तपदरिवर्णितमेव ।

राघ० २ इदंपुस्तकंबुन्दीश्वरपुस्तकालयात् डाक्टरपिटरसननामभिरानीतंदत्तं च । अस्य प्रायः राघवानन्दप्रथमपुस्तकेनसादृ-
श्यंवर्तते । एतत्स्थपाठदर्शनेऽष्टमाध्यायस्य प्रथमश्लोकादारभ्य पञ्चाधिकशतश्लोकपर्यन्तंचतुर्थराघवानन्द इतिसंज्ञा-
प्रमादादत्ता ।

राघ० ३ संज्ञितग्रन्थेष्वस्य पुस्तकस्य नइतिसंज्ञा वर्तते । अस्य चतुर्थराघवानन्दस्य च बाहुल्येन सादृश्यदेकस्मादेव-
पुस्तकादेतद्वयं लिखितमथवैकस्मादन्यलिखितमिति भाति ।

राघ० ४ संज्ञितग्रन्थेष्वस्य पुस्तकस्य शवा क्षवा संज्ञा वर्तते ।

राघ० ५ इदंपुस्तकंकालिकातानगर्याशोभाबाजारवासिभ्योराजाकोमलकृष्णबहादुरनामभ्योन्यायरत्नेत्युपपदधारिभिः प-
ण्डितमहेशचन्द्रनामभिरानीय दत्तम् ।

नन्दनकृतटीकापुस्तकद्वयंलब्धम् । तद्यथा

नं० १ एतत्पुस्तकंत्रावणकोरेश्वरैर्महाराजाधिराजामवर्मभिः प्रेषितम् । तत्तु तैरेव संशोध्यस्मिन्पुस्तके निवेशनार्थंदत्तम् ।

नं० २ संज्ञितपुस्तकेष्वस्य पुस्तकस्य भइतिसंज्ञा वर्तते । इदंदिवाणबहादुरोपपदधारिभिः आररघुनाथरावैः शर्मण्यदेशे

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीलक्ष्मीकेशवौ जयतः

[स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ मनुप्रणीतान्विविधान्धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १९ ॥]

मनुमेकायमासीनमभिगम्य महर्षयः ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिकृतमनुभाष्यम्

श्रीरुष्णाय नमः ॥ वेदान्तवेद्यतत्त्वाय जगच्चित्तयहेतवे । भवस्ताशेषदोषाय परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥ चतुर्भिः पद-
श्लोकैर्विशिष्टकर्तृत्वमन्यप्रमाणवेद्यपुरुषार्थोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते प्रतिष्ठार्थम् । प्रतिष्ठिते हि शास्त्रे कर्तृभिः
स्वर्गयशसी प्राप्न्येते यावत्संसारमनपायिनी च भवतः शास्त्रं च प्रतिष्ठां लभते । यदि तत्र केचिदध्ययनश्रवणचिन्तनादिषु
प्रवर्तन्ते न च बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽध्ययनादिष्वनवधृतप्रयोजनाः प्रवर्तितुमर्हन्त्यतः पुरुषार्थसिद्धावुपायपरिज्ञानार्थमिदं
शास्त्रमारभ्यतइत्येतत्प्रतिपादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाचार्यः पपाठ । न च वाच्यमन्तरेणैवावितः प्रयोजनवचनं वक्ष्यमाण-
शास्त्रपौर्वापर्यपर्यालोचनयैवेदं पर्यवस्यामः किं तत्प्रतिपादनार्थेन यत्नेनेति किंच उक्तमपि प्रयोजनयावत्परस्तान्नावष्टु-
तावन्न निश्चीयते नहि सर्वाणि पुरुषवर्चास्यर्थेनिश्चयनिमित्तम् न चैष नियमः सर्वत्रप्रयोजनपरिज्ञानपूर्विकैव प्रवृत्तिः
त्वाध्यायाध्ययनेऽतन्निबन्धनायाः प्रवृत्तेर्दर्शनात् । पौरुषेयेष्वपि ग्रन्थेषु नैव सर्वेषु प्रयोजनाभिधानमादियते तथाहि
भगवान्पाणिनिरनुक्तैवप्रयोजनमर्थशब्दानुशासनमिति सूत्रसंदर्भमारभते । अत्रोच्यते । आरम्भेऽनवधृतप्रयोजनानैव
प्रथमतो ग्रन्थमुपाददीरन् । अनुपादानाच्च कुतः शास्त्रकास्त्र्येन पर्यालोचयेयुः । किंच पौर्वापर्यपर्यालोचनया योऽर्थो-
बुद्धिगोवरमावहति स एव त्वादितः संक्षेपेणोच्यमानः सुग्रहो भवति । तदुक्तम् । इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारण-
मिति । तत्तुक्तमपि न निश्चीयते पौरुषेयेभ्योवाक्येभ्योऽर्थनिश्चयाभावात् एवमेवायं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययोनत्वेवमर्थ-
इति नात्र विवादमहे निश्चयो नास्ति नास्तीति ग्रन्थगौरवमसङ्गात् । अर्थसंशयेऽपि प्रवृत्तिसिद्धौ नियतविषयसंशयोत्पत्ति-
र्नान्तरेण प्रयोजनवचनम् । अनुक्ते हि किमिदं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं काकदन्तपरीक्षादिलक्षणरूपं वेत्यपि संशयः स्यात् ।
अभिहिते तु प्रयोजनेऽयं तावदेव महाश्रेयसः पन्थानं दर्शयामीति । न च मे प्रवृत्तस्य काचित्क्षतिरस्ति भवतु पर्यालो-
चयामीति प्रवृत्तिसिद्धिः । या तु त्वाध्यायाध्ययने प्रवृत्तिः साऽऽचार्यप्रयुक्तस्य न त्वाधिकारमतिपत्त्या न हि तदानीं
बालत्वात् त्वाधिकारप्रतिपत्तुमुत्सहते परप्रयुक्त्यैव च प्रवृत्तिसिद्धिः । नाधिकारप्रतिपादनेनापि चावेद्यते । अतस्तत्र प्रवृ-
त्तस्य प्रयोजनमर्थवबोधोऽतश्च प्रवृत्तिः । इह तु योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रममिति गृहीतवेदस्याध्ययनाधिकारः ।
तदानीं चाव्युत्पन्नबुद्धित्वात् प्रयोजनमन्विच्छति । भगवतः पुनः पाणिनेरतिसंक्षिप्तानि सूत्राणि नैवार्थान्तराभिधानपरत्वाश-
ङ्क । तत्राकुमारं च यशः पाणिनेः प्रख्यातमिति सुप्रसिद्धप्रयोजनत्वादानुपपन्नासः । अयं तु विततो ग्रन्थोऽनेकाग्रवादबहुलः
सर्वपुरुषार्थोपयोगी तत्र सुखावबोधार्थं प्रयोजनाभिधाने न किञ्चित्परिहीणम् । इत्येव प्रतिपत्तारोप्याय प्रतिसरणाः प्रसिद्धि-
प्रतिसरणाश्च । तत्र मनुर्वै यत्किंचावदत्तद्वेषजमिति ऋचोयजूषि सामानि मन्त्रा आथर्वणाश्च ये समाप्तिभिस्तु यत्प्रोक्तं-

१ अयं श्लोकः क, ख, ग, घ, च, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, त, थ, न, भ, य, र, ल, चिन्हितेषु पुस्तकेषु दृष्टः ।
तस्य व्याख्यानं सर्वज्ञनारायणराघवानन्दाभ्यां कृतवृत्तीयचतुर्थपृष्ठयोः क्रमेण द्रष्टव्यम् ॥

* वस्तुतस्तु भाष्यारम्भद्वयम् ।

तत्सर्वमनुरब्रवीदित्याद्यर्थवादेतिहासपुराणादिभ्यः प्रख्यातप्रभावोलोकेतत्प्रसिद्धयैव वा निरूपितमूलपातेन प्रजापतिनैत-
त्प्रणीतमित्येतावतैव श्रोत्रियाः प्रवर्तन्त इति तान्प्रति कर्तृविशेषसंबन्धोऽपि प्रवृत्त्यङ्गम् । अतएवच प्रश्नप्रतिवचनभङ्ग्या
प्रयोजनोपन्यासोमहर्षयः प्रष्टारः प्रजापतिर्वक्ता धर्मलक्षणार्थोऽनं लोकावगम्यः शास्त्रैकगोचरोऽयम् । यत्र महर्षयोऽपि
सशेरतइत्येवंपरादेशोऽपि सतैः पृष्ठइति नाहंपृष्ठइति तथाऽस्मिनोब्रह्मणोऽकृत्रिमप्रतिमत्वंचेत्येवमादिस्तद्युत्पादनार्थोयुक्तः-
शास्त्रारम्भइति श्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यम् । यथा चानेन पुरुषार्थोपदेशपरता शास्त्रस्योच्यते तथा पदार्थप्रयोजनात्प्र-
तिपादयिष्यामः । तत्र मनुमभिगम्य महर्षयइदंवचनमब्रुवन् धर्मान्निवक्तुमर्हसीति सपृष्ठः प्रत्युवाच । श्रूयतामित्येवं प्रश्नप्र-
तिवचने एकार्थप्रतिपादके तात्पर्येण भवतः । अतोधर्माअत्रप्रतिपाद्यन्तइत्युक्तंभवति । धर्मशब्दश्च लोके श्रेयःसाधने
प्रत्यक्षादिभिल्लोकिकैः प्रमाणैः शब्दादितरैरविहिते प्रयुज्यते । अतः सश्रूयतामिति संबन्धे विशिष्टपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तं
भवति । मनुनाम कश्चित्पुरुषविशेषोऽनेकवेदशाखाध्ययनविज्ञानानुष्ठानसंपन्नः स्मृतिपरंपराप्रसिद्धस्तमभिगम्याभिमुख्येन
तत्समीपंगत्वा व्यापारान्तरत्यागेन यदच्छ्रया संगम्य । अनेनचाभिगमनप्रयत्नेन पृष्ठयमानवस्तुगौरवंवक्तुश्च प्रामाण्यं-
ख्याप्यते । नक्षकुशलः प्रतिवचने यत्नेन पृच्छ्यते । आगत्यैकाग्रमासीनमेकाग्रं स्थितमेकाग्रसन्तनवत्र ब्रूयाद्युपवे-
शनमासनमनुपयोगात् । आसनेन स्वस्थवृत्तिता लक्ष्यते । तथाभूतः प्रतिवचनसमर्थोभक्ति । अभिगम्येति केवलएव म-
नुः कर्मप्रश्नक्रियायास्त्वेकाग्रमासीनमिति विशेषणम् । कुशलप्रश्नानुरूपकथाप्रवृत्त्यादिनैकाग्रमविक्षिप्तमनस्कं ज्ञात्वा प्रश्न-
श्रवणे दत्तावधानमिदंवचनमब्रुवन् । एकाग्रशब्दोरुद्ध्या निश्चलतामाह । प्रत्याहारेण परित्दतरागादिदोषसंसर्गस्य विक-
ल्पनिवृत्तौ तत्त्वावबोधचित्तायांमनसः स्थैर्यमेकाग्रता । तथाभूतएव च संनिहितरूपशब्दादिविषयानवधारणे योग्योभवति
न सदसद्विकल्पयुक्तः । अथवा योगतोऽग्रशब्दोमनसि वर्तते ऽर्थग्रहणेचक्षुरादिभ्योऽग्रगमित्वात् । प्रथमप्रवृत्तियुक्तः
पुरःसरोलोकेऽग्रउच्यते । एकस्मिन्ध्येये मासे वाऽग्रमस्येतिविग्रहोव्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिर्यमकत्वात् । अत्रापि
व्याक्षेपनिवृत्तिरेवैकाग्रता । प्रतिपूज्य यथान्यायम् न्यायः शास्त्रविहिता मर्यादा तामनतिक्रम्य यादृशी शास्त्रेणाभिवादो
पासनादिका गुरोः प्रथमोपसर्पणे पूजा विहिता तथा पूजयित्वा भक्त्यादरौ दर्शयित्वा । महर्षयः ऋषिर्वेदस्तदध्ययनवि-
ज्ञानतदर्थानुष्ठानातिशययोगात्पुरुषेऽप्यृषिशब्दः महान्तश्च यक्षयश्च तेषामेव गुणानामत्यन्तातिशयेन महान्तोभवन्ति
यथा युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति अथवा तपोविशेषात्पूजाख्यातिविशेषाद्वा महान्तः । इदंवचनमब्रुवन् उच्यते
ऽनेनेतिवचनंवक्ष्यमाणद्वितीयश्लोकप्रश्नवाक्यमिति । तदेव प्रत्यासन्नत्वादिदमिति प्रतिनिर्दिशति । येषामपि प्रत्यक्षवस्तु-
प्रतिनिर्देशकइदंशब्दस्तेषामपि बुद्धिस्थत्वात्प्रश्नस्य प्रत्यक्षता । अथोच्यतइतिवचनंपृष्ठयमानवस्त्वब्रुवन् । वाक्पक्षइदं
वाक्यमुच्चारितवन्तः । कर्मसाधने तु वचनशब्दइदमप्युच्यते । द्विकर्मकश्चतदानूज् । अकथितकर्मणा मनुना तिसृणांक्रि-
याणांमनुःकर्म ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणकृतमन्वर्थनिबन्धः

ॐ नमःश्रीमहागणपतये ॥ अनेकशाखस्मृतिपारदर्शिसर्वज्ञनारायणनिर्मितेन ॥ मनुस्मृतेरर्थनिबन्धनेन बुधः त्वधर्मेषु
धिर्यविधत्ते ॥ १ ॥ इहहि श्रुतिभ्यएवातिशयिततपःप्रज्ञाध्ययनमर्कषवत्परमाखिलपुरुषार्थसाधनसमधिगमः संभवन्पि
तासांदुरुहविप्रकीर्णार्थतया संभावितैकदेशोत्सादतया च प्रसिद्धपदप्रकरणादिशब्दबोधसाधनेपेतोत्सन्नशास्त्रार्थस्मारक-
स्मृत्यादिसापेक्षएवार्वाचीनानामुदेतीति । निखिलस्य लोकस्य भावितपःप्रज्ञाध्ययनापकर्षविमर्शकारितकरुणापरवशः पर-
मेष्टी धर्मशास्त्रमेतत्प्रणीय मनुमध्यापयामास । मनुश्च मृगुमध्याप्य तन्मुखेन महर्षीनग्राहयामास । ततः पुनः सएव मृगुः

वेद नेतरइति । सकलवेदार्थादिमननाम्ननुमहर्षयइदं द्वितीयश्लोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेतिवचनमब्रुवन् । श्लोकस्यादौ मनुनिर्देशोमङ्गलार्थः परमात्मनएव संसारस्थितये सार्वभौमैश्वर्यादिसंपन्नमनुरुपेण प्रादुर्भूतत्वात् तदभिधानस्य मङ्गलातिशयत्वात् । वक्ष्यति हि एनमेकवेदन्याग्रिमनुमन्ये प्रजापतिमिति । एकार्यविषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तम् । आसीनंमुखोपविष्टमीदृशस्थैवमहर्षिप्रभोत्तरदानयोग्यत्वात् । अभिगम्यअभिमुखंगत्वा । महर्षयोमहान्तश्चतःश्रयश्चेतितथा । प्रतिपूज्य पूजयित्वा । यद्वा मनुना पूर्वत्वागतासनदानादिना पूजितास्तस्य पूजां कृत्वेति प्रतिशब्दादुन्नीयते यथान्याययेन न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुंयुज्यते प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना वक्ष्यतिच नापृष्टःकस्यचिद्ब्रुयान्नचान्यायेन पृच्छतइति । अभिगम्य प्रतिपूज्याब्रुवन्नितिक्रियात्रयेऽपिमनुमित्येवकर्म । अब्रुवन्नित्यत्राकथितकर्मता ब्रुविधातोर्द्विकर्मकत्वात् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दसरस्वतीकृतमन्वर्थचन्द्रिका.

श्रीगणेशाय नमः ॥ आनन्दमजरं ब्रह्म सर्वानर्थविवर्जितम् ॥ गुरुं च नत्वा रचिता राघवानन्दभिक्षुणा ॥ १ ॥ मन्वर्थकुमुदग्रन्थविकासनपटीयसी । चन्द्रिकास्तु मुदे विद्वद्दयाभ्योधिवाधिनी ॥ २ ॥ मृगुणोक्तपदार्थोऽत्र वाक्यार्थमितये मया । विविच्यते समासेन श्रुतिन्यायानुसारिणा ॥ ३ ॥ कुल्लुकनारायणसंमतानि गोविन्दमेधातिथिद्वयानि ॥ ज्ञात्वा च वेदादिकमाकलय्य मनोर्मनःस्थं प्रकटीकरोमि ॥ ४ ॥ तत्र सर्वेभ्योमुनिवाक्येभ्योऽतिशयेनादत्तव्यंमनुवाक्यमित्यत्र श्रुतिस्मृतयः । तद्यथा । यद्यन्मनुरवदत्तद्वेषजंभेषजमिति श्रुतिः (अ) । स्मृतिरपि वेदार्थोपनिबन्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥ तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च । धर्ममोक्षोपदेशा तु मनुयाविन् दक्ष्यतइतिब्रह्मरूपतिः । भारतेऽपि पुराणमानवोधर्मः साङ्गोवेदश्चिकित्सितम् । आङ्गासिद्धानि चत्वारं न हन्तव्यानि हेतुभिरिति । चिकित्सितंभिक्षुशास्त्रं हेतुभिः प्रतिकूलतर्कैर्न हन्तव्यानि नान्यथयितव्यानि किंतु मीमांसितव्यानि । तथाच वक्ष्यति आर्षधर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मवेद नेतरः ॥ तर्केण मीमांसया अतश्च हेतुकस्तर्कोतिभेदेनोपादानंतर्किणः । तथाचाह मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्ववेदसमुद्भवः । सोतोवेदोरोत्ताप्राप्तः काष्ठांभुलवणात्मवदिति ॥ अतएवात्र यद्वाक्यान्तरमुपादीयते न तन्प्रामाण्यदाह्याय किंतु ध्याख्यानदाह्याय । अत्रार्षिभिः साकंमनोर्यः संवादोवृत्तोनिषेकादिःमशानान्तेष्ववान्तरज्ञातिसहितानांचतुर्णांविषयानामाश्रमाणांच तंनुवचनमङ्गीकृत्य वक्तुं प्रवृत्ते भगवान्मृगुः त्वयंभुवे नमस्कृत्येतिप्रश्नभिः । त्वयंभुवे स्वभवनेऽन्यानपेक्षाय त्वयंदासास्तपस्विनइतिवत् अनादयइतियावत् । ब्रह्मणे बृहते अमिततेजसेअमितानि सृष्टिस्थितिसंहरणे तेजांसि सामर्थ्यानि यस्य तस्मै शाश्वतानवेदोक्तत्वेन नित्यान ॥ १ ॥

[मनुमिति ।] एकार्येणैकशुभमवक्तुं प्रधानेषु अयं श्रेष्ठ एकार्यचित्तंवा । यथान्यायम् । न्यायोऽत्रक्षत्रियेषु ब्राह्मणादीनां नमस्कारः किंतु वाक्पूजा तमनसिक्रम्य पृष्टवन्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

(५) नन्दनकृतमनुव्याख्यानम्.

श्रीगणेशाय नमः ॥ मनुमिति मनुः त्वायंभुवस्तथाच वक्ष्यति त्वायंभुवोमनुर्धामानिदं शास्त्रमकल्पयदिति । एकार्यमवहितम् अनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु संदेहराहित्यमभिप्रेतम् । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रकृतमनुभावार्थचन्द्रिका.

ॐ श्रीसिद्धिगणेशाय नमः ॥ गङ्गागणेशंगरुडाधिरुढसिद्धेश्वरसिद्धिसरस्वतींच । नमामि भक्त्या परया च नित्यं

(अ) यद्वेदिकश्चनमनुरवदत्तद्वेषजम् ॥

त्रिंश्वेश्वरं विश्वविबोधरूपम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा कुल्लुक भट्टीं च दृष्ट्वा चैव मिताक्षराम् । कृता वै रामचन्द्रेण मनुभार्यचन्द्रिका ॥ २ ॥ हनूमानेव जानाति श्रमसागरलङ्घने । तथैव ग्रन्थकर्तैव ग्रन्थकर्तुः परिश्रमम् ॥ ३ ॥ ये केचिदत्रसगुणानपि दूषयन्तः सन्तोऽप्यसन्त इति ते न विचारणीयाः । ये तु प्रगल्भमतयः कृतसारविज्ञालोकेषु ते कतिमिमामवधारयन्तु ॥ ४ ॥ ऋषीणांसमवाये भृगुवाच मनुप्रणीतान्स्वायंभुवेन मनुना प्रणीतान्प्रवर्तितान्धर्मानवक्ष्यामीति । कीदृशान्धर्मान्शाश्वतान्पारंपर्यक्रमागतान् पुनः कीदृशान् विविधानूषद्धिधान् तद्यथा वर्णधर्मः १ आश्रमधर्मः २ वर्णाश्रमधर्मः ३ गुणधर्मः ४ निमित्तधर्मः ५ साधारणधर्मश्चेति ६ । तत्र वर्णधर्मः कथ्यते नित्यमद्यं ब्राह्मणो वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मः अग्नीधनभैक्ष्यचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशोदण्डो ब्राह्मणस्थेत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मः विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तप्रायश्चित्तम् । साधारणधर्मः अहिंसादिः नहिंस्यात्सर्वाभूतानीति श्रुतेस्तथाशौचाचारांश्चिक्षयेदित्यादिः । किरुत्वा ब्रह्मणे व्यापकाय नमस्कृत्य । कीदृशाय ब्रह्मणे त्वयंभुवे त्वयंभवतीति त्वयंभु तस्मै त्वयंभुवेऽजन्मत्वात् । पुनः कीदृशाय अमिततेजसे परिपूर्णतेजस इत्यर्थः । मनुमिति महर्षयः श्रवणधारणयोग्या एकाग्रमेकान्त आसीनं मनुमभिगम्य प्राप्येदं वचनं वक्ष्यमाणलक्षणमब्रुवन्मुक्तवन्तः । किं कृत्वा यथान्यायं प्रतिपूज्य पूजयित्वा यथान्याययेन यादृशी पूजा कर्तुं शक्यते तेन तथेति ॥ १ ॥

अगधन्त सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ (अ) अन्तरप्रभवानां च धर्मानो वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

[जरायुजाण्डजानां च तथासंस्थेदजोद्भिदां ॥ भूतग्रामस्य सर्वस्य प्रभवं प्रलयं तथा ॥ १ ॥

आचारांश्चैव सर्वेषां कार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ यथाकामयैथायोगं वक्तुमर्हस्य शेषतः ॥ २ ॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । ऐश्वर्योदाययशोवीर्यादिभगवत्शब्दः सोऽस्यास्तीति मनुः । तेन संबोधनं भगवन्निति । वर्णशब्दश्च तिसृषु ब्राह्मणादिज्ञातिषु वर्तते । सर्वग्रहणं शूद्रावरोधार्थम् । इतरथा महर्षीणां पृष्टत्वात् । त्रैवर्णिकविषये च प्रश्नः कृतः स्यादन्तरं तन्मध्यद्वयोज्योः संकरादेकाग्र्यपरिपूर्णा जातिः अन्तरे प्रभवउत्पत्तिर्येषां तेऽन्तरप्रभवाः अनुलोमप्रतिलोमसूत्रावसिक्तान्मेषक्षत्रवैदेहिकादयः । न हि ते मातापित्रोरन्यतरस्यापि जात्या व्यपदेश्युज्यन्ते ॥ यथा रासभाश्वसंयोगजः खरोन रासभोनाश्वो जात्यन्तरमेव । अतो वर्णग्रहणेनाप्यहणात्पृथगुपादीयन्ते । नन्वनुलोमामानृजातीया इष्यन्ते । नेति ब्रूमः । सदृशानेव तानाहुरिति मानृजातिसदृशास्ते तज्जातीया एव सोऽप्येषां धर्मो वाचनिको न वस्तुस्वभावसिद्धोतः प्रमाणांतरगोचरत्वात् धर्मपक्षपतितत्वे शास्त्रोपदेशार्हा एव । प्रतिलोमानामप्यहिंसादयो धर्मावक्ष्यन्ते । यत्तु धर्मादिना इति तद्वतोपवासादिधर्माभावाभिप्रायेण सर्वपुरुषोपकारिता चानेन शास्त्रस्य प्रदृश्यते । यथावदहृत्यर्थे वतिः येन प्रकारेणानुष्ठानमर्हतिददन्तित्यमिदं काम्यमिदं गमिदं प्रधानं द्रव्यं देशकालकर्त्रादिनियमश्च प्रकारो हते विषयः । अनुपूर्वशः । आनुपूर्वी क्रमः । येन क्रमेणानुष्ठेयानि सोऽप्युच्यताम् । जातकर्मनंतरं चौडमौजीनिबन्धनेत्यादि यथावदित्यत्र पदार्थविषयकात्स्न्यमुपात्तं क्रमस्तुपदार्थो न भवत्यतः पृथगनुपूर्वश इत्युपात्तम् । धर्मशब्दः कर्तव्याकर्तव्ययोर्विधिप्रतिषेधयोरदृष्टार्थयोस्तद्विषयायां च क्रियायां दृष्टप्रयोगस्तस्य तु किमुभयं पदार्थ उतान्यतरत्र गौण इति नायं विचारः क्रियते । ग्रंथांतरे विस्तरेण कृतत्वा-

(अ) अन्तरप्रभवाणां च ॥ सङ्करप्रभवानां, (क), (घ), (अ), चिन्हितपुस्तकेषु

(x) कामं=कालं (ग), (च) (ख)

(५५) (क), (ख), (ङ), (त), अनयोर्व्याख्यानं नन्दनरामचन्द्राभ्यां कृतं षष्ठे पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

दिहानुपयोगाच्च सर्वथा तावदष्टकाः कर्तव्याः न कलंजभक्षयेदित्यादावष्टकाविषया कर्तव्यता प्रतीयते । कलंजभक्षणविषयश्च प्रतिषेधः । तदाष्टकाख्यं कर्मधर्मस्तद्विषया वा कर्तव्यतेति फले न विशेषः । धर्मरूपोपदेशाच्च यत्तद्विपरीतमधर्मोसावित्यर्थात्सिध्यति । अतो धर्माधर्मावुभावपि शास्त्रस्य विषय इत्युक्तं भवति । तत्राष्टकाकरणं धर्मो ब्रह्महत्यादिवर्जनं धर्मः । अष्टकानामकरणमधर्मो ब्रह्महत्यायाश्च करणमधर्मोऽतो धर्माधर्मयोर्विवेकः । अहंसीतिसामर्थ्यलक्षणया योग्यतया प्रवचनाधिकारमाचार्यस्याहुः ॥ यतस्त्वं समर्थो धर्मान्वक्तुमतो धिक्कृतः सन्ध्येष्यसे ब्रूहीति यो यत्राधिकृतस्तत्तेन कर्तव्यमिति सामर्थ्यगम्यं ब्रूहीत्यभ्येषणापदमभ्याह्रियते । उक्तमदृष्टार्थं व्यापारमात्रेण धर्मशब्दो वर्तते । तत्र यथाष्टकादौ तस्य प्रयोगएवं चैत्यवन्दनादावपीति । तत्र कतमे धर्मात्रोच्यन्तइति संशये धर्मविशेषप्रतिपादनार्थमुक्तसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं च त्वमेकइति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भगवन्निति । यथावत् यस्य यत्प्रकारो धर्मस्तथा । अनुपूर्वशः ब्राह्मणादिक्रमेण । अन्तरे भवानां च वर्णद्वयसंबन्धवतां प्रतिलोमजादीनाम् ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकभट्टः । किमब्रुवन्नित्यपेक्षायामाह । भगवन्नित्यादि । ऐश्वर्यादीनां भगवद्बोवाचकः । तदुक्तं बिष्णुपुराणे । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भगवती इति ॥ मतुबन्तेन संबोधनं भगवन्निति । वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः सर्वे च ते वर्णाश्चेति सर्ववर्णाः तेषामन्तरप्रभवाणां च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानाम् । अन्वष्टक्षनृकणप्रभृतीनां तेषां विजातीयमैश्वर्यसम्भवत्वेन खरतुरगीयसंपर्काज्जाताश्च तद्वत्त्वान्तरत्वाद्दर्शनशब्देनाग्रहणात्पृथक्प्रश्नः । एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् । यथावत् यो धर्मो यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणार्हतीत्यनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रश्नः । अनुपूर्वशः क्रमेण जातकर्म तदनु नामधेयमित्यादिना धर्मान्ोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि । सर्वधर्माभिधाने योग्यो भवसि तस्माद्ब्रूहीत्यभ्येषणमभ्याहार्यम् । यत्तु ब्रह्महत्यादिरूपा धर्मकीर्तनमप्यत्र तत्प्रायश्चित्तविधिरुपधर्मविषयत्वेन न स्वतन्त्रतया ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । भगवन्पूजायुक्त ऐश्वर्यादिशालित्वात् ॥ (अ) सर्ववर्णानां विप्रराजन्यवैश्यशूद्राणां यथावत् याथातथ्येन अनुपूर्वशः ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्या अन्तरप्रभवानां सङ्करजातानां अनुलोमप्रतिलोमतः धर्मान् निषेकादि-मशानान्तान्तेषु कर्तव्यान् भगवत्त्वादेव वक्तुं योग्योसीति नोऽस्मभ्यम् ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं वैवर्णिकानामेव किंतु शूद्राणामपीत्युक्तं सर्वशब्दग्रहणेन । अन्तरप्रभवानां वर्णसंकरजातानाम् । धर्मान्विहितानुष्ठानप्रतिषिद्धवर्जनलक्षणान् ॥ २ ॥

जरायुजेति । भूतग्रामस्य महदादितत्त्वसङ्कस्य । आचाराणामितिकार्याणां विवादपदानाम् । यथाकालमवसरप्राप्ते । यथायोगमुचितोपायेन लक्षणेन प्रतिपदोक्त्याचेति यावत् ॥

(६) रामचन्द्रः । भगवन्निति । तत्र प्रश्नाह । हे भगवन् सर्ववर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियविदूशूद्राणां यथावत् यथायोगं अनुपूर्वशः अनुक्रमेण नः अस्माकं धर्मान्वक्ष्यमाणलक्षणान् वक्तुमर्हसि च पुनः अन्तरप्रभवानां अनुलोमजातीनां मूर्द्धाभिषक्तादीनां धर्मान्वक्तुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥

[प्रश्नान्तरमाह जरायुजेति । द्वाभ्यां युग्मं । सर्वस्य भूतग्रामस्य चतुर्विधानां जरायुजादीनां उत्पत्तिप्रलयनाशं वक्तुमर्हसि च

पुनः सर्वेषांब्राह्मणादीनांतथानुलोमजातीनांआचारान्वक्तुंत्वमर्हसि तथा कार्यस्यउक्तस्यअकार्यस्यच विनिर्णयंवक्तुंअर्हसि यथाक्रमंब्राह्मणादिवर्णक्रमंक्रमानुसारेण यथायोगंवक्तुमर्हसि ॥]

त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः ॥ अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वमेवैकोऽसहायोऽद्वितीयः सर्वस्य विधानस्य कार्यतत्त्वार्थवित् । विधानंशास्त्रंविधीयन्तेऽनेन कर्माणीति तस्य स्वयंभुवोनित्यस्यारुतकस्यापौरुषेयस्य वेदाख्यस्य सर्वस्य प्रत्यक्षाक्षरस्यानुमेयाक्षरस्य चाग्निहोत्रंजुहु-
यादभयंसहस्रमानवइत्येतयाहवनीयोपस्थाने विनियोगः । अष्टकाः कर्तव्याइत्यत्र तु स्मृत्यानुमीयते वेदः । बर्हिर्दंवसदनं-
दामोतिलिङ्गादनेन बर्हिर्लुनातीतिश्रुतेरनुमानम् । अयं हि मन्त्रोदर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितोबर्हिर्लवनंच तत्राम्नातमनेनमन्त्रेण
लुनीयादित्येतनु नास्ति । मन्त्रः पुनारुपाद्बर्हिर्लवनप्रकाशनसमर्थः । प्रकरणात्सामान्यतः सिद्धदर्शपूर्णमाससंबन्धः । स्वसा-
मर्थ्येन तु बर्हिर्लवने प्रयुज्यते । एषा ह्यत्र प्रतीतिः प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासावनेन मन्त्रेण कुर्यात्कथमिति यथाशक्नुयादि-
त्यनुक्तापि शक्तिः सर्वत्र सहकारिणी । किंचशक्नोतिमन्त्रः कर्तुंबर्हिर्लवनप्रकाशयितुंततः प्रकरणात्स्वसामर्थ्याच्चानेन मन्त्रे-
णबर्हिर्लुनातीतिबुद्धौ शब्दआगच्छत्यविकल्पकविज्ञानैः पूर्वशब्दःप्रतीयतइति । सञ्चुद्धिस्थः शब्दोऽनुमेयोवेदउच्यते ।
वेदत्वंच तस्यदर्शपूर्णमासवाक्यमन्त्रवाक्याभ्यांश्रुत्यन्तराभ्यांस्वसामर्थ्येनोत्थापितत्वादितिकुमारिल्लपक्षः । अथवा वि-
धिर्विधानमनुष्ठानप्रयोजनसंपत्तिस्तस्यस्वयंभुवोनित्यस्यानादिपरंपरायातस्य स्वयंभुवा वेदेन वा प्रतिपाद्यस्य श्रूयमाणाक्ष-
रप्रतिपाद्यस्य प्रतिपन्नसामर्थ्यगम्यस्य च द्विविधोहि वैदिकोविधिः । कश्चित्साक्षाच्छब्दप्रतिपाद्योयथा सौर्यचरुर्निर्वपेन-
ब्रह्मवर्चसकामइति सौर्य चरौ ब्रह्मवर्चसकामोऽधिक्रियते । तस्य चरोब्रह्मवर्चससाधयतइयमितिकर्तव्यताआग्नेयव-
दित्यवगमयति । उभयत्रापिचैयंप्रतीतिः शब्दावगममूलत्वात् । शब्दादयोऽपि शब्दादभिधानतः प्रतीयते । यथाभिधेय-
प्रतिपत्तितोविशेषस्तुव्यवधानादिरुतो न शब्दतांविहन्ति । यथावापीस्थमुदकंहस्तेनाभिहतंप्रदेशान्तरमभिहन्ति तदपिहस्त-
संयोगेनैवाभिहतंभवति नतु साक्षात् । शर्करारेचककर्मण्याद्यप्रत्यनरुताण्वोत्पुत्योत्पुत्य पाताः । तादृशमेतद्वैरुते कर्माणि
विशिष्टेतिर्कतव्यतासंबन्धोयएवविश्वजिता यजेतेत्युत्पत्तिर्नाधिकारशून्यास्तीतिस्वर्गकामइत्यधिकारावगतिः प्रतिपन्नार्थ-
सामर्थ्यगम्या । अन्यतोद्वैरुध्येविधानस्य सर्वस्येतिपदंसर्वस्य तात्पर्यमेवंरूपंवेदमूलाःस्मृतयइति ज्ञापयितुम् । द्वितीयेचैतदर्थ-
यि प्यामः । ननु लिङ्गादिप्रतिपाद्योऽर्थः कर्तव्यतारूपोविधिः । सच सर्वत्र प्रत्यक्षशब्दप्रतिपाद्यएव । तत्र किमुच्यते । द्विवि-
धाहि वैदिकोविधिरिति निर्वपेदितिकर्तव्यतावगम्यते । इतिकर्तव्यतार्थसामर्थ्यगम्या । उक्तेनप्रकारेण नैषदोषः । निर्वपे-
द्यजेतेति न केवलेधात्वर्थविषयत्वेऽवगते परिपूर्णा कर्तव्यता भवति । यावदंशान्तराण्यधिकारेतिकर्तव्यताप्रयोगरूपानां
नावगतानि । एतैरंशैर्वततरूपोविधिः प्रतीयते । अतोऽंशरूपाण्यपि विधिशब्दाभिलष्यतया न विरुद्धान्येतदेवाह अ-
चिन्त्यस्येति । अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षंज्ञानुभूयतइत्युच्यते । नचिन्त्यते नस्मर्यतइति । अप्रमेयस्य कल्पस्य प्रा-
यशः स्मृतिवाक्यमूलस्य तद्धि प्रत्यक्षेण प्रमीयते । अतोऽप्रमेयस्येत्युच्यते । अथवाऽप्रमेयस्येत्यतया परिमातुमशक्यस्या-
तिमहत्वादानेकशाखाभेदभिन्नोभेदो नशक्यते सर्वैःप्रमातुम् । अतएवाचिन्त्यस्य यदतिबहु तदुर्ग्रहत्वादचिन्त्यमित्युच्यते ।
यथाच लोके वक्तारोभवन्ति । अन्येषांतिश्चिन्तयितुमप्येतन्नयुज्यतइति । मनःकिलसर्वविषयम् । अयंचातिमहत्वात्तस्यापि
न विषयइति पदद्वयेन बाह्यान्तःकरणविषयतया महत्त्वस्य । एतेनाचार्यः प्रोत्सासते त्वयैव केवलेनैवंविधोवेदआगमि-
नस्तस्य यः कार्यरूपस्तत्त्वार्थस्तवेत्स जानीषे कार्यमनुष्ठेयमुच्यते । यत्र पुरुषोऽनुष्ठानृत्वेन विनियुज्यत इदंव्या कर्तव्य-
मिदंव्या न कर्तव्यमित्यग्निहोत्रादि कर्तव्यम् कलत्रभक्षणानि न कर्तव्यम् । प्रतिषेधोऽन्यनुष्ठानमेव । यद्वाह्यवधस्याननु-

ज्ञानं तदेव प्रतिषेधस्यानुष्ठानं प्रवृत्तिश्चक्रिया निवृत्तिश्चक्रियेति । नहि परिस्पन्दमानसाधनसाध्यमेवानुष्ठानमुच्यते किंतिहि प्रप्ति तद्रूपे तन्निवृत्तिरपि यथाहितसेवीचिरायुरिति । यः प्राप्ते काले भुङ्क्तेऽप्राप्ते न भुङ्क्ते । अभोजनमपि हितमेव । अथवाकार्य-शब्दः प्रदर्शनार्थो विधेः प्रतिषेधस्य च । एतावान्वेदस्य तत्त्वरूपः पारमार्थिकोऽर्थो यस्तु इति वृत्तसंवर्णनरूपः सोरोदीचदरोदी-त्तदुदस्य रुद्रत्वमिति । सन तत्त्वार्थो विध्यन्तरणैकवाक्यत्वात्प्रशंसापरत्वेन स्वार्थनिष्ठत्वाभावात् । अस्ति सत्र विध्यन्तरम् । तस्माद्बाह्ये रजतं न देयमितिसोरोदीदित्यादीनि पुराणस्य संवत्सरादृहेरोदनं भवतीत्यन्तानि तदेकवाक्यतापन्नानि बाह्ये रज-तदाननिन्द्या तत्प्रतिषेधं स्तुवन्ति । तदुक्तं साध्येऽर्थे वेदः प्रमाणं न सिद्धरूपे । अर्थवादानां हि सिद्धरूपोऽर्थो न हि तदर्थस्य कर्तव्यताप्रतीयते । विध्युपदेशपरत्वं च प्रतीयते । यदि च स्वार्थपरा अपि स्युस्तदाविधिपरत्वं व्याहन्येत । ततश्च प्रतीयमानै-कवाक्यताबोधनेन च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदोऽन्याय्यः । न च साध्यस्य सिद्धार्थपरत्वेनैकवाक्यता घटते । तथा हि । न किञ्चिद्देनोपदिश्यते कर्तव्यम् । अतश्चाप्रमाणमेव वेदः स्यात् । विध्यर्थता चावगम्यमाना लिङादीनां त्यक्ता स्यात् । तस्मात्कार्यरूपो वेदस्य तत्त्वार्थ इति मनुर्भगवानाह । जैमिनिनाप्युक्तम् कार्येऽर्थे वेदः प्रमाणम् । चोदनालक्षणोऽर्थो-धर्म इति । अतश्च निरवशेषपदार्थपरिज्ञानातिशययोगाद्धर्मप्रवचनसामर्थ्यं सिद्धवदुपादाय प्रभो इत्यामन्त्रणम् । हे प्रभो धर्मा-भिधानशक्त त्वमनुब्रूहि धर्मानिति । एवमनया त्रिश्लोक्या धर्मान्पृष्ट उत्तरेण श्लोकेन प्रतिजज्ञे ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वमेक इति । स्वयं भुवः प्रजापतेरभिधेयतया संबन्धिनो विधानस्य विधेर्वेदस्याचिन्त्यस्या-तत्कार्यस्याप्रमेयस्य प्रमाणान्तरागोचरस्य कार्यतयानुष्ठेयतया यत्तत्त्वतात्त्विकोऽर्थस्तद्देहितात्वमेवास्येक इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । सकलधर्माभिधानयोग्यत्वे हेतुमाह त्वमेक इत्यादि हि शब्दो हेतौ । यस्मात्त्वमेकोऽद्वितीयः । अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य च विधानस्य विधीयन्तेऽनेन कर्माग्यप्रिहोत्रादीनीति विधानं वेदस्तस्य स्वयं भुवोऽपौरुषेयस्याचिन्त्यस्य बहुशाखाविभिनत्वादित्यतया परिच्छेत्तुमयोग्यस्य । अप्रमेयस्य भीमांसादिन्यायनिरपे-क्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयस्य । कार्यमनुष्ठेयमग्निष्टोमादि तत्त्वं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि वेदान्तवेद्यं तदेवार्थः प्रतिपा-द्यभागस्तवेत्तीति कार्यतत्त्वार्थवित् । मेधातिथिस्तु कर्मभीमांसावासनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः स्तंवेत्तीति कार्य-तत्त्वार्थं विदिति व्याचष्टे तन् । वेदानां ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान् कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः । धर्माधर्मव्यवस्थापन-समर्थत्वात्प्रभो इति संबोधनम् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वमिति । अस्य प्रत्यक्षादिसिद्धस्य सर्वस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य विधीयते कर्मानेनेति विधानं वेदः तस्य विधानस्याग्निहोत्रादिकर्मकलापबोधकस्येति यावत् स्वयं भुवोऽपौरुषेयस्य ब्रह्म स्वयं भूरिति श्रुतेः । स्वयं भूरेष भगवान्वे-दो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्याऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य नकारका इति स्मृतेः । अचिन्त्यस्य अनेकशाखाभेदभिन्नत्वादित्यत-या परिच्छेत्तुमशक्यस्य । अप्रमेयस्य दुरधिगमार्थस्य अनेनार्थतोऽप्यचिन्त्यत्वमुक्तम् । कार्यतत्त्वार्थवित् कार्यधर्मः तदेव वे-दस्य तात्पर्यविषयत्वात्तत्त्वं तद्देहितीति । तथेति मेधातिथिः । वस्तुतस्तु कार्यधर्मः तत्त्वार्थो ब्रह्म तदुभयवेदार्थस्तद्वित् अन्यथा-ज्ञानकाण्डस्य अप्रामाण्यापत्तिः कृत्स्नवेदार्थाविदित्वापत्तेः प्रभो इत्युभयकथने सामर्थ्यमुक्तम् ॥ ३ ॥

(५) नन्दः । विधीयत इति विधानम् । स्वयं भुवा भगवता विहितस्य अचिन्त्यस्य दुर्ज्ञानस्य । अप्रमेयस्य अपर्यन्त-स्य । सर्वस्य प्राणिजातस्य । कार्यधर्मस्तस्य तत्त्वं पारमार्थ्यं तस्यार्थः प्रयोजनमभ्युदयसिद्धिरूपं तत्त्वमेको वेत्ति तेन भवानेव प्रष्टव्यो नान्य इति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वमिति एकः अद्वितीयः हि हेत्वर्थः । अस्य विधानस्य सर्वस्य चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य उद्भिदस्वेव-जाण्डजरायुजस्येत्यर्थः । कार्यतत्त्वार्थवित् वेत्तासि हे प्रभो मनो यः प्रभुः सर्वजानातीत्यर्थः । तथा स्वयं भुवोऽपौरुषस्य

कार्यतत्त्वार्थवित् । कीदृशस्य स्वयंभुवः अचिन्त्यस्य वाङ्मनसाभ्यामचिन्त्यप्रभावस्य । पुनः कीदृशस्य अप्रमेयस्य ॥ ३ ॥
सतैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजामहात्मभिः ॥ प्रत्युवाचार्य्यतान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । समनुरमितौजास्तैर्महर्षिभिर्महात्मभिः पृष्टस्तथा तानुप्रत्युवाच श्रूयतामिति । तथा तेन प्रागुक्तेन प्रकारेण । पृष्ठ्यमानवस्तुप्रशविधिश्च प्रकारवचने तथाशब्देऽन्तर्भूतः । तेनायमर्थस्तथापृष्टस्तान्धर्मान्पृष्टःप्रत्युवाच । अथवा तथेतिप्रकारमात्रमाचष्टेपृष्टइतिपूर्वश्लोकात्पृच्छ्यमानविशेषोक्तुलौ विपरिवर्ततएव । तेन यत्पृष्टस्तत्प्रत्युवाच श्रूयतामिति प्रश्नप्रतिवचनयोरेककर्मता सिद्धा भवति । तदाच तथाशब्दः श्लोकपुरणार्थः । आद्ये तु व्याख्यानं तथाशब्दोपात्तैव प्रश्नप्रतिवचनयोरेककर्मता । सम्यक्शब्दः प्रतिवचनविशेषणंसम्यक्प्रत्युवाच । प्रसन्नेन मनसा न क्रोधादियोगेन । अमितौजाअक्षीणवाग्विभवोमितमनन्तमोजोवीर्यमभिधानसामर्थ्यमस्येति । महात्मतयामहर्षीणांधर्मशब्दत्वंमहर्षित्वंचाविरुद्धमित्याह महर्षीनिति । परार्थकारी सततंमहात्म्येयुच्यते । तेन यद्यपि त्वयविद्वांसोऽधिगतयाथातथ्या अन्यथा महर्षित्वानुपपत्तेस्तथापि परार्थमपृच्छन् । मनुःप्रख्याततरप्रमाणभावः । एतेनयदुच्यते तल्लोकेनाद्रियते । प्रत्ययतोऽयंसमुपास्यतेऽतः शास्त्रावतारार्थमुपाध्यायीकुर्मः । अस्माभिश्चपृच्छ्यमानःप्रमाणतरीकरिष्यतेऽनेनेति । अतएवाचार्य्यतान्सर्वानित्यर्चनमविरुद्धम् । अन्यथाशिष्यस्योपाध्यायात्कीदृशचेति । अर्चयतेराङ्पूर्वस्यल्यबन्तस्यरूपमाच्येति । पाठान्तरमर्चयित्वा तानिति । अत्र यथोच्यते । यदिमनुनाऽयंग्रन्थःकृतः परोपदेशेन युक्तः सतैःपृष्टःप्रत्युवाचेत्यहंपृष्टःप्रत्यब्रवमितिन्याम्यम् । अथान्यतरएव ग्रन्थस्य कर्ता मानवव्यपदेशः कथमिति । तदाचाद्यंप्रायेण ग्रन्थकाराः स्वमतंपरापदेशेन ब्रुवते । अत्राह अत्र परिहरन्तीत्येवमहंतैः पृष्टइति । योयः पूर्वतरःससप्रमाणतरोलोकेनाभ्युपगम्यते । तत्प्रमाणंबादरायणस्येति । अथवा भृगुोक्ता संहितेत्यमानवीतुस्पृतिरूपनिबद्धेति मानवव्यपदेशः । प्रत्युवाचतामहर्षीन् किंतद्यदहंपृष्टस्ततःश्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सतैरिति । सम्यग्विनयाभ्युपेतंयथाभवति । अमितौजा अमितबलः । आचार्य्यर्चयित्वा ॥ ४ ॥

(३) कुङ्कुमः । सतैःपृष्टस्तथा सम्यगित्यादि । समनुस्तैर्महर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना पृष्टस्तान्सम्यग्यथातत्त्वंप्रत्युवाच श्रूयतामित्युपक्रम्य । अमितमपरिच्छेद्यमोजःसामर्थ्यज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य सतथा । अतएव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्नविषयः । महात्मभिर्महानुभावैः । आचार्य्य पूजयित्वा आङ्पूर्वस्यार्चतेर्ल्यबन्तस्यरूपमिदम् । धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् । ननु मनुप्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य सपृष्टःप्रत्युवाच इति न युक्तमहंपृष्टोब्रवीमीति युज्यते ऽन्यप्रणीतत्वे च कथंमानवीयसंहितेति । उच्यते प्रायेणाचार्याणामियंशैली यत्त्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति । अतएव कर्माण्यपि जैमिनिःकलार्थत्वादिति जैमिनेरेव सूत्रम् । अतएव तदुपर्यपि बादरायणःसंभवादिति बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम् । अथवा मनुपदिष्टाधर्मास्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञयोपनिबद्धाः । अतएव वक्ष्यति एतद्वोऽयंभृगुःशास्त्रंश्रावयिष्यत्यशेषतइत्यतोयुज्यतएव सपृष्टःप्रत्युवाचइति । मनुपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च मानवीयसंहितेति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । तैर्महर्षिभिःपृष्टःसन्मनुरमितौजा धर्मब्रह्मणोवेदने शक्त आचार्य्य संपूज्य श्रूयतामित्याह ॥ ४ ॥

(५) जन्दनः । आचार्य्य भवन्तएवसर्वधर्मज्ञा इतिवाचा संभाष्य । आत्मनः प्रवचनादरप्रकर्षार्थमुक्तं श्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सइति तैर्महर्षिभिःसमनुःसम्यग्यथा स्यात्तथा पृष्टःसंस्तान् सर्वान्महर्षीन्प्रति श्रूयतामित्यभ्यर्च्य संपूज्योवाच । कीदृशःमनुःअमितौजाःअमितंओजःप्रभावोयस्यसः ॥ ४ ॥

आसीदिदंतमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंप्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्वास्ताऽऽक निपतिताःशास्त्रोक्तनिपतितान् धर्मान्पृष्टस्तानेव वक्तव्यतया प्रतिज्ञाय जगतोव्या-
कृतावस्थावर्णनमप्रकृतमपुरुषार्थं च । सौऽयंसत्योजनप्रवादः आभ्रान्पृष्ट कोविदारानाचष्टइति । नचास्मिन्वस्तुनि प्रमाणं-
चप्रयोजनमित्यतः सर्वेष्वायमध्यायो नाध्येतव्यः । उच्यते । शास्त्रस्यमहाप्रयोजनत्वमनेनसर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः
स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयोधर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुनेति । वक्ष्यतिच । एता-
दृष्टानु जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनइति॥ ततश्च निरतिशयैश्वर्यहेतुधर्मस्तद्विपरी-
तश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदंशास्त्रमहाप्रयोजनमध्येतव्यमित्यध्यायतात्पर्यम् । सूत्रंत्वत्र मन्त्रार्थवादाः सामान्यतोदृष्टं च ।
तथाचमन्त्रः । तमआसीत्तमसा गूळहमयेप्रकेतं सलिलंसर्वमाइदंतुच्छेनाभ्वपिहितंयदासीत्तमसस्तन्महिनाजायतैकमा चन्द्राकां
ध्यादिषु बाह्याध्यात्मिकेषु महाप्रलये प्रकाशोकेषु नष्टेषु तमएवकेवलमासीत् । तदपि तमः स्थूलरूपतमसा रूढंसंवृत्तम् । न
हि तदानींकश्चिदपि ज्ञाताऽस्ति । अतोज्ञातुरभावान्न कस्यचित्ज्ञानमस्तीति तमसागूढमुच्यते । अग्रे भूतसृष्टेरर्वा-
कूपकेतमज्ञातंसर्वथाः आसीदिदंसलिलंसरणधर्मकम् । क्रियावद्याकंचिच्छेषावत्तत्सर्वनिश्चेष्टमासीत् । तुच्छेन सूक्ष्मेणा
भूस्थूलमपिहितंप्रकृत्यात्मनि विशेषरूपंलीनमित्यर्थः । एतावता ऽध्याकृतावस्था जगतोद्योतिता । चतुर्थेन पादेना-
द्या सृष्टवस्थोच्यते । तमसस्तन्महिना महत्त्वेननैकंयदासीत्तदजायत विशेषात्मनाऽभिव्यज्यतेस्म । कर्मवशात्पुनः
प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । अथवा तस्यामस्थायांतमःकर्मणा महत्त्वेनहिरण्यगर्भआत्मनाऽजायत प्रादुरासीत् । यथावक्ष्यति ततः-
स्वयंभूरिति । सामान्यतोदृष्टेन महाप्रलयेऽपि संभाव्यते । यस्य ह्येकदेशे नाशोदृष्टस्तस्य सर्वस्यापि नाशोदृश्यते । यथा
शालापि क्विद्वहमाना दृष्टा कदाचित्सर्वोद्यामोदश्यते । ये च कर्तृपूर्वाभावास्ते सर्वे विनश्वरा गृह्णासादादयःकर्तृपूर्वचेद-
जगत्सरित्समुद्रशैलाद्यात्मकम् । अतो गृहादिवन्क्षयतीति संभाव्यते । कर्तृपूर्वतै व न सिद्धेतिचेत्तन्निवेशविशेषवत्त्वादिना
गृहादिवत्सापि साध्यतइत्यादि सामान्यतोदृष्टम् । नच प्रमाणसिद्धौ तद्रूपेण वा प्रयत्नामहे ऽनिदंपरत्वाच्छास्त्रस्य ।
एतद्विद्यावन्न विचार्यनिरूपितं तावन्न सम्यगवधार्यते । तथा निरूपणे च तर्कशास्त्रता स्यान्नधर्मशास्त्रता ग्रन्थ-
विस्तरश्च प्रसज्यते । प्रक्रियाबहुलं चेदंसर्वमुपन्यसिष्यते । क्वचित्पौराणी प्रक्रिया क्वचित्सांख्यानम् । नतया ज्ञातयाऽ-
ज्ञातया वा कश्चिद्धर्माधर्मयोर्विशेषइतिनिपुणतया न निरूप्यते । अर्धिताचेत्ततएवान्वेष्या पदार्थयोजना । व्याख्यानमात्रं-
त्वध्यायस्योपदिश्यते तदेवकरिष्यामः । तात्पर्यमुपदर्शितमेव । आसीदिदंजगत्तमोभूतं तमइव । भूतशब्दोऽनेकार्थोऽप्युप-
प्रायांप्रयुक्तोयथा यत्तद्विन्नेष्वभिन्नंछिन्नेष्वच्छिन्नंसामान्यभूतंसशब्दइतिसामान्यभूतइति सामान्यमिवेत्यर्थः । किंतमसा
जगतः सादृश्यमतआह । अप्रज्ञातंविशेषाणांस्वभावानांविकाराणांप्रकृतावुपलब्धनादतः प्रत्यक्षेणाज्ञातम् । अनुमानात्तर्हि
ज्ञायेत । तदपिज्ञालक्षणम् । लक्षणंलिङ्गचिन्हंतदपि तस्यामवस्थायां प्रलीनमेव सर्वविकाराणांविशेषात्मना विनष्टत्वात् ।
अप्रतर्क्यंयद्रूपमासीत्तर्कधितुमपि न तद्रूपतया शक्यम् । तर्कप्रकारमनुमानंनिषेधति । नसामान्यतोदृष्टमनुमानमस्ति ।
तद्रूपकोवेदकं विशेषतोदृष्टमतश्चाविज्ञेयम् । नैवतर्हसीदसदेवाज्ञायतेति प्राप्तेतन्निषेधति प्रसुप्तमिव सर्वतः । नासतः-
मतउत्पत्तिः । उक्तं च सदेव सोम्येदमयआसीत् कथमसतःसज्जायेतेत्याद्युपनिषत्सु । अतश्च विज्ञेयमवच्छेदविषयैः
प्रमाणैर्गगमात्तादृशादेव शम्यते । प्रसुप्तमिव जाग्रत्त्वमवतांपरित्यज्य संप्रसादावस्था सुषुप्तिर्दृष्टान्तत्वेनोपात्ता यथायमात्मा-
सुषुप्तावस्थार्यानिःसंबोधकेशप्रभ्वस्तांशेवविकल्पआस्ते नचनास्तीतिशक्यते वक्तुं प्रबुद्धस्य सुखमस्थाप्समितिप्रत्य

भिज्ञानदर्शनात् । एवं जगदागमात्सिद्धार्थरूपादाभासानुमानेभ्यश्चार्किकाणामवसीयते । आसीदिति । वर्तमानानुसावस्थान-
कस्य विज्ञेयेत्यत उक्तमविज्ञेयं सर्वतो नैकदेशप्रलय इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र च वर्णक्रमेण धर्मकथनस्याकाङ्क्षितत्वात् सर्वदेवसंभवतत्त्वोक्तिज्ञानाब्राह्मणादिवर्णा-
नापूर्वपूर्वश्रेष्ठ्यप्रतिपादनस्येष्टत्वेन मुखादिविशिष्टस्थानोत्पादनेन च तेषां श्रेष्ठत्वात् तदभिधानार्थशास्त्रप्रणायकब्रह्मोत्पत्ति-
प्रकारं च कथयितुं स्वस्य निष्पत्तिजननद्वारा तत्पूर्वावस्थां तावदाह आसीदिति । ततः शब्देन गुणैकदेशवाचिना तत्समु-
दायभूता प्रकृतिरुक्ता । जगतश्चोत्पत्तिसंप्रदात्मकत्वेन तस्य मुप्रतिपादत्वात् । अप्रज्ञातप्रत्यक्षागम्यम् । अलक्षणमलिङ्गम् ।
अप्रतर्क्यमतर्कविषयम् । अविज्ञेयं शब्दादिहीनतया विशेषतो ज्ञातुमशक्यम् । अधुनापि शब्दतः प्रतीयमानं यथा प्रतीयते तदाह
प्रसुप्तमिवेति । वासनाकर्मशेषाणां पुरुषाणामवस्थानात्तत्त्वरूपसाम्भ्यम् । सर्वतः सर्वैः प्रकारैः । अतएवोक्तमिवेति ॥ ५ ॥

(३) कुडूकः । श्रूयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह आसीदिति । ननु मुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोत्तरं दातुमुचितं त-
त्कोयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणं लीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणवतारः । अत्र मेधातिथिः समाधेः । शास्त्रस्य महाप्रयो-
जनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयो धर्मा धर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते तमसा बहुरूपेण वे-
ष्टिताः कर्महेतुनेति । वक्ष्यति च । एतादृष्ट्यास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्स दामन इति ।
ततश्च निरतिशयैश्वर्यहेतुर्धर्मस्तद्विपरीतश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमध्येत्यमित्याद्यध्यायतात्पर्यमित्य-
न्तेन गोविन्दराजस्यापीदमेव समाधानम् । नैतन्मनोहरम् धर्मस्वरूपप्रश्ने यद्धर्मस्य फलकीर्तनं तदध्यप्रस्तुतम् । धर्मोक्तिमा-
त्राद्धि शास्त्रमर्थवत् । किंच कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंसेत्युक्ते महर्षिभिर्द्वादशे वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते । इदं तु वदामः
मुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनं धर्मकथनमेवेति नाप्रस्तुताभिधानम् । आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूप-
त्वान्मनुनैव धृतिः क्षमादमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः धीर्विद्या सत्यमक्रोधोदशकं धर्मलक्षणमिति दशविधधर्माभिधा-
ने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम् । महाभारतेऽपि आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृपेत्यात्मज्ञानं धर्म-
त्वेनोक्तम् । याज्ञवल्क्येन तु परमधर्मत्वेन यदाह इत्याचारदमार्हिंसादानं स्वाध्यायकर्म च । अयं तु परमो धर्मो यद्योगे-
नात्मदर्शनमिति । जगत्कारणत्वं च ब्रह्मलक्षणमतएव ब्रह्ममीमांसायां अथातो ब्रह्मजिज्ञासंति सूत्रानन्तरं ब्रह्मलक्षणक-
थनाय जन्माद्यस्य यत इति द्वितीयसूत्रं भगवान्बादरायणः प्रणिनाय अस्य जगतो यतो जन्मादिसृष्टिस्थितिप्रलयमितिसूत्रा-
र्थः । तथा च श्रुतिः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्य भिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व ।
तद्वल्लेति प्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोत्पादानब्रह्मप्रतिपादनम् आत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायं कृत्वा
संस्कारादिरूपधर्मतदङ्गतया द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः । किंच प्रश्नोत्तरवाक्यानामेव स्वरसादयं-
मदुक्तोऽर्थो लभ्यते । तथाहि धर्मे पृष्टे मनुब्रह्म जगतः कारणं ब्रुवन् । आत्मज्ञानं परं धर्मं विन्देति व्यक्तमुक्तवान् ॥ प्राधा-
न्यात्प्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम् । धर्मोऽन्यस्तु तदङ्गत्वाद्युक्तो वक्तुमनन्तरम् ॥ इदमित्यध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभा-
समानत्वात् जगन्निर्दिश्यते । इदं जगत्तमो भूतं तमसि स्थितं लीनमासीत्तमः शब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते । तम इव तमः ।
यथा तमसि लीनाः पदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्त एवंप्रकृतिर्लीना अपि भावानां वगम्यन्त इति गुणयोगः । प्रलयकाले
सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । तम आसीत्तमसा गूळहमग्र इति । प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मनाऽव्या-
कृतासीत् । अतएवाप्रज्ञातमप्रत्यक्षं सकलप्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञात इत्युच्यते तन्न भवतीत्यप्रज्ञातम् अलक्षणमन-

नुमेयं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गं तदस्य नास्तीति अलक्षणम् अप्रतर्क्यतर्कयितुमशक्यमदानीं वाचकस्थूलशब्दाभावात्च्छब्दतोऽप्यविज्ञेयम् । एतदेव च प्रमाणत्रयंसतर्कद्वादशाभ्याये मनुनाभ्युपगतम् अतएवाविज्ञेयमित्यर्थापत्त्याद्यगोचरमिति धरणी-धरस्यापि व्याख्यानम् । न च नासीदेवेति वाच्यं तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयते तद्देदंतर्ह्यव्याकृतमासीच्छान्दोग्योपनिषच्च सदेव सौम्येदमग्र आसीदिदं जगत्सदेवासीद्ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः अतएव प्रसुप्तमिव सर्वतः । प्रथमार्थे तसिः स्वकार्याक्षममित्यर्थः ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मोपयोगिचातुर्वर्ण्यस्योत्पत्तिक्रमेणैव प्राधान्याप्राधान्यमुखतोक्तुं ब्रह्मज्ञानाय सृष्टेराविषकत्वं प्रकटयच्छ्रेतव्यमाह आसीदित्यादि यावत्समामि । इदमिदानीं प्रमाणषट्कजधीयोग्यजगत्सृष्टेः पूर्वतमोभूतं तमः प्रधाना विद्यातदवच्छिन्नं ब्रह्म तद्भूतं तत्त्वामंतत्तादात्म्यगतं ननु तद्यतिरेकेणोपलब्धमासीदितियावत् । तेन शून्यमतं निरात्ममतं च निरस्तमतो ब्रह्ममात्रपरिणतिरिति भास्करमतं परमाणुपादानमतं च निरस्तं स्वात्मतमः स्वीकृतेः । तथा च श्रुतयः सदेवसौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् तद्देदंतर्ह्यव्याकृतमासीत् नासदासीन्नोसदासीत्तम आसीत् नैवेह किंचनाप आसीत् धृत्युनैवेदमावृतमासीदित्यनेनात्र ब्रह्मैवोपक्रान्तं संन्यासेनापहत्यैः प्राप्तेति परमांगतिमिति । मध्येऽपि तदेव परावृष्टं ब्रह्मान्ते च एवंयः सर्वभूतेषु पञ्चान्मात्मनामात्मना । ससर्वसमतामेत्यब्रह्मभ्येति परंपदमिति ॥ अत्र चाप्रज्ञातमिति कीर्तनादपूर्वता ऽऽद्यन्तमध्ये कथनादभ्यासः परमांगतिमिति फलमिति त्रितयं दर्शितम् । तथा आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् आत्मा हि ज्ञानयन्त्येषां कर्मयोगं शरीरिणामित्यर्थवादोपपत्ती दर्शिते तस्मादुपक्रमादिषड्विधलिङ्गोपेतं ब्रह्मैवात्र विवक्षितम् । तथाच उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गतात्पर्यनिर्णय इति तच्छेषता धर्मस्य । तथाच श्रुतिः तमेवैदानुवचने न ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादि । तथा धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतिः । स्मृतिरपि ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादिका । तदर्थं धर्मोपदेशोऽत्रैव सर्वेपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः । यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमंपदमिति । सर्वेऽत्रोक्ता धर्मधीहारेणेतेशेषोऽन्यथा नतत्र दक्षिणायन्ति नाविद्वांसोऽतपस्विन इति श्रुतेर्बाधः । तथा तमेव विदित्वा तिमृत्पुमेति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनायेति च । अनेन धीकर्मणोः कार्यकारणपरत्वप्रतीतेस्तयोः समविषमसमुच्चयोऽपि निरस्तः । तथात्रैव । सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते । दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यत इति । तस्माद्ब्रह्मधीशेषता धर्मस्य । धर्मस्तु देहादिसृष्टिं विना नेतीयं सृष्टिद्वारिकासंगतिः शास्त्रस्येति । अप्रज्ञातमनुपलब्धं प्रत्यक्षेण तेन चार्वाकमतं निरस्तम् । अलक्षणं लक्षणमनुमानं तदगम्यं तेन साङ्ख्यमतं निरस्तं तेषां प्रकृतेर्नित्यानुमेयत्वात् । अप्रतर्क्यतर्कविद्यं तेन नैयायिकमतं निरस्तम् । अविज्ञेयं तदानीमागतं तेन मीमांसकमतं निरस्तम् । तर्हसन्नेत्याह प्रसुप्तमिव सर्वतः सर्वेषां सुप्तिरिव तत्र यथात्मभावं गतस्य विश्वस्य तस्मादेवोत्पत्तिस्तथाह । यथा अग्नेः शुद्धाविस्फुल्लिङ्गाः प्रभवन्ति सरूपा एव मेवात्मा दात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति जायन्ते तथान्यत्रापि धृत्युनैवेदमावृतमासीत् कथमसतः सज्जायेत नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्यादि श्रुतिस्मृति शतेनावगतसत्तत्त्वस्य नासत्त्वम् ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । तत्र सर्वतत्त्वेन सृष्टेः प्रथमं वक्तुमुचितत्वानां विवक्षुस्ततः पूर्वस्यां प्रलयावस्थायां जगदवस्थानं तावदाह आसीदिति । सर्वतः सर्वमिदं कार्यजातम् तमोमूलप्रकृतिः तत्तद्भूतकार्यावस्थां विहाय कारणतामधिगतम् । अलक्षणं लक्षणमाकारो धर्मः गन्धरसादिधर्मरहितमिति यावत् । अनेन प्रत्यक्षाविषयत्वमुक्तम् । अप्रतर्क्यमित्यनुमानाविषयत्वमुक्तम् । अविज्ञेयमित्यागमाविषयत्वमुक्तम् । एवं प्रमाणत्रयाङ्गोचरत्वादप्रज्ञातमुपरतक्रियत्वात् प्रसुप्तमिवासीत् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसीदिति । मनुर्वाच इदं विश्वं पूर्वतमोभूतमासीत् । कीदृशं विश्वं न प्रज्ञातं कैश्चित् न प्रकर्षेण ज्ञातं

नलक्षणपूर्वापरं वा यस्य तदलक्षणम् पुनः कीदृशं विश्वं अप्रतर्क्यं तर्कागोचरं तथाऽविक्रियं किमिव सर्वतः प्रसुप्तमिव ॥ ५ ॥

ततः स्वयं भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ॥ महाभूतादि वृत्तौ जाः प्रादुरासीत् तमोनुदः ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यामहारात्र्या अनन्तरं स्वयं भवतीति स्वयंभूः त्वेच्छया कृतशरीरपरिग्रहेन संसार्यात्मवत्कर्म परतन्त्रशरीरग्रहणमस्य । अव्यक्तो ध्यानयोगाभ्यासभावनावर्जितानामप्रकाशः अथवा अव्यक्तमिदमित्येव पठितव्यम् । इदमव्यक्तावस्थं व्यञ्जयन् स्थूलरूपैर्विकारैः प्रकाशमानयन् । यदिच्छया पुनर्जगत्प्रादुर्भवति प्रादुरासीत् । प्रादुःशब्दः प्राकाशये । तमोनुदः तमोमहाप्रलयावस्था तांनुदति विनाशयति पुनर्जगत्सृजत्यतस्तमोनुदः । महाभूतानि पृथिव्यादीनि । आदिग्रहणात्तदुणाः शब्दादयोगृह्यन्ते तेषु वृत्तप्रामोजोवीर्यसृष्टिसामर्थ्यस्य । स एव मुक्तः स्वयमसमर्थानि महाभूतानि जगन्निर्वर्तयितुं यदा तन्तु तेन तत्र शक्तिराधीयते तदा वृत्ताद्यात्मना विक्रियन्ते । ननु प्रकृतिशक्त्यवस्थानि प्रकृतिरूपापन्नानि महाभूतानि जगत्सर्गादौ महाभूतशब्देनाभिप्रेतानि । पाठान्तरं महाभूतानुवृत्तौ जाइति । अनुवृत्तमनुगतमिति प्रागुक्तएवार्थः ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ततइति । स्वयंभूर्भगवान् जगज्जननोचितवीर्यवानव्यक्तः प्रत्यक्षागम्यः परमात्मा व्यञ्जयन्निदं महाभूतेन्द्रियप्रकृतिव्यक्तं कुर्वन्नेव प्रादुरासीद्यत्कोऽभवत् । जगतस्तदुपादेयस्य व्यक्तेरेव तद्यत्किर्तन्येत्यर्थः । महाभूतानामादौ सृष्टेरग्रे वृत्तौ जाः प्रवृत्तबलः सृष्टौ तमोनुदोमोहापनोदकः सृष्टौ प्रलयकालिकतमोऽभिभवेन रजसः प्राबल्यात् ॥ ६ ॥

(३) कुङ्कुमः । अथ किमभूदित्याह ततः स्वयंभूर्भगवानित्यादि । ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयं भवति त्वेच्छया शरीरपरिग्रहं करोति न त्वितरजीववत्कर्मयत्तदेहः । तथा च श्रुतिः । स एकधा भवति द्विधा भवति । भगवानैश्वर्यादिसंपन्नः । अव्यक्तो बाह्यकरणागोचरो योगाभ्यासावसेय इति यावत् । इदं महाभूतादि आकाशादीनि महाभूतान्यादिग्रहणान्महदादीनि च व्यञ्जयन् अव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । वृत्तौ जावृत्तमप्रतिहतमुच्यतेऽतएव वृत्तिसर्गायनेषु क्रमइत्यत्र वृत्तिरप्रतिधातइति व्याख्यातं जयादित्येन । वृत्तमप्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यस्य स तथा । तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः । तदुक्तं भगवद्गीतायाम् मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति ॥ प्रादुरासीत्प्रकाशितो बभूव । तमोनुदः प्रलयावस्थाध्वंसकइति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंकारणात्मना लयमुक्त्वा सृष्टिमाह ततइति । ततः प्रलयानन्तरं स्वयंभूः स्वभवनेऽन्यान्पेक्षोऽनादिरित्युक्तम् । तस्य सृष्टिसामर्थ्यं द्योतयति भगवानिति । उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानित्युक्तेः । अव्यक्तः उपनिषच्छब्दातिरिक्तप्रमाणागम्यः । तथा च श्रुतिः । तं त्वौपनिषदपुरुषं पृच्छामीति व्यञ्जयन् वटकणिकायां स्थितं वटवृक्षं वटकणिकेव इदं । तदा तमोभूतमविद्याद्वाराऽऽत्मन्यन्तर्लीनं व्यञ्जयन् व्यक्तामापादयन् प्रादुरासीत् कार्योन्मुखोऽभूदित्यन्वयः । तथा च श्रुतिः तदात्मानं स्वयमकुरुतेति । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतइति । कथंभूतः महाभूतादिवृत्तौ जाः महाभूतादिर्महाभूतस्यादिरहङ्कारतत्त्वं तत्र वृत्तसृष्टिकारणसामर्थ्यलक्षणमोजो यस्य सः । तमोनुदः तमोऽभिभवरूपः सत्त्ववृत्तिरीक्षणं कुर्वाणः । तथा च श्रुतिः तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति । एतदेवेक्षणं महत्तत्त्वं बुद्धिर्महानित्युक्तेः ॥ ६ ॥

(५) नन्दजः । विस्तरेण जगत्सृष्टिं वक्ष्यन् सृष्टारं सृज्योपादानं सृज्यं च संक्षिप्य तावदाह ततइति । ततः प्रलयावसाने । स्वयमेव सर्वदा भवतीति स्वयंभूः । भगवाऽज्ञानबलैश्वर्यशक्तितेजोरूपः । अव्यक्तो दुर्विज्ञानः । विशेषणत्रयेण परस्य पुंसोनि

त्यत्वंस्वरूपमहिमा चोच्यते । तमोनुदःप्रकृतेः प्रेरकःपरिणमयिता । महाभूतादिवृत्तौजास्तद्रुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः । तेषु महाभूतादिषु चतुर्विंशतितत्त्वेषु प्रवृत्तत्रयीः । अनयोर्विशेषणयोश्चायमर्थः । चतुर्विंशतितत्त्वानि तदनुप्रविष्टं च भगवद्दीर्घजगदुपादानमिति । इदंकार्यजातव्यञ्जयन्नाविष्कुर्वन्प्रादुरासीत् । प्रादुर्भावश्चात्रतत्त्वानुप्रविष्टस्य भगवतः शरीरवत्त्वेन ध्यक्तीभावः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततइति । ततस्तस्मात्प्रकारणादव्यक्तोभगवानिदंविश्वं व्यञ्जयन्प्रादुरासीद्यतःस्वयंभूः । कीदृशःतमोनुदःप्रकाशकर्ता । पुनःकीदृशः महाभूतादिर्महदादीनिभूतानि तेषामादिः । पुनःकीदृशः वृत्तौजामहदादीनांभूतानामादौ प्रधाने वृत्तौजावृत्तबलः ॥ ६ ॥

योऽसावतीन्द्रियग्राहः सूक्ष्मोऽव्यक्तःसनातनः ॥ सर्वभूतमयोऽचिन्त्यःसर्वस्वयमुद्भौ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । योसावितिसर्वनामभ्यांसाभ्यामन्यतः प्रसिद्धमिवपरंब्रह्मोद्दिशति । योऽसौवेदान्तेष्वन्यासुचाभ्यात्मविद्यात्वितिहासपुराणेषु च प्रसिद्धोवक्ष्यमाणैर्धर्मैः स एषप्रादुरासीदित्यत्रोक्तः स्वयमुद्भवावुद्भूतः शरीरग्रहणंकृतवान् । भातिरनेकार्थत्वादुद्भवे वर्तते । अथवा दीर्घ्यर्थएव स्वयंप्रकाशआसीन्नादित्याद्यालोकापेक्षः । इन्द्रियाणामन्ययोऽतीन्द्रियम् । अव्ययीभावः । अतीन्द्रियग्राहः सुप्सुपेतिसमासः । इन्द्रियाण्यतिक्रम्य गृह्यते न कदाचिदिन्द्रियस्य गोचरः । अन्यदेव तद्योगजज्ञानंधेन गृह्यते । अथवेन्द्रियाण्यतिक्रान्तमतीन्द्रियं मनउच्यते । परोक्षत्वादिन्द्रियाणामविषयः । तथाचवैशेषिकायुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिङ्गमित्यानुमानिकत्वंमनसः प्रतिपन्नास्तेन गृह्यते । तथाच भगवाच्यासः । नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो नतु शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शभिरिति ॥ प्रसन्नेन रागादिदोषैरकलुषितेन तदुपासनापरत्वेन लब्धसूक्ष्मदर्शनशक्तिभिः । सूक्ष्मइवसूक्ष्मोऽणुर्न ह्यसावणुस्थूलादिविकल्पानामाश्रयः । सर्वविकल्पातीतोऽसौ । उक्तंच । यः सर्वपरिकल्पानामभ्यासेऽप्यनवस्थितः । तर्कगमानुमानेन बहुधा परिकल्पितः । व्यतीतोभेदसंसर्गाद्भावाभावौक्यमाक्रमौ । सत्यानृते च विश्वात्मा सविवेकात्मकाशतइति । सूक्ष्मत्वादव्यक्तः सनातनोव्यक्तत्वाभाविकेनानादिनिधनेनैश्वर्येण युक्तोयेषामपि कर्मप्राप्यहैरण्यगर्भपदं तन्मेतेपि सनातनत्वंयस्यादिमत्वेऽन्तत्वाभावात् । नहि संर्गादिफलभोक्तृत्वावस्था कदाचिदपैति । सर्वाणि भूतानि मया सृष्टव्यानीत्येवंभावितचित्तोभूतात्मैवंसंपन्नः सर्वभूतमयइत्युच्यते । यथाप्रत्ययोघटोष्टद्विकारत्वान्मृद्विरारब्धशरीर एवंयःकश्चित्किंचिदत्यन्तंभावयति सतन्मयइत्युपचारादुच्यते । यथास्त्रीमयोयंपुरुषः ऋद्धमयोजुर्मयइति । अथवाऽद्वैतदर्शनेनैव चेतनाचेतनानि भूतानि पृथक्चे न सन्ति तस्यैवायविवर्तः । अतोविवर्तानांभूतमयत्वात्तैश्चतस्याभेदाद्युक्तमेवतन्मयत्वम् । कथंपुनरेकस्यनानारूपविवर्तितोपपत्तिरेकत्वाद्विरोधिनी । उच्यते । एवमाहुर्विवर्तवादिनोयथा समुद्राद्वायुनाभिहिताऊर्मयः समुत्तिष्ठन्ति ते च न ततोऽभिपद्यन्ते नापिलिप्यन्ते सर्वथाभेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्या एवमयंब्रह्मणोविश्वविवर्तः । अपिशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः । स्वरूपे स्थितोऽग्राहो विवर्तावस्थायामिन्द्रियग्राहः । एवंसूक्ष्मः । अपिशब्दात् स्थूलावस्थायांस्थूलः । अव्यक्तोव्यक्तश्च शाश्वतोऽशाश्वतश्च । भूतमयस्तद्रूपरहितश्च । विवर्तावस्थाभेदेनैव व्याख्येयम् । अचिन्त्यः आश्चर्यरूपः सर्वविलक्षणया शक्त्या योगात् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योऽसाविति । योऽसौ परमात्मा अतीन्द्रियोऽप्रत्यक्षः अग्राहोऽधार्यः सूक्ष्मोमनसोऽप्यगो-

१ यग्राहः= योऽग्राहः (सर्वज्ञनारायणमते)

X सएव = सएष (ख, ग, घ, च, अ, ज झ, ङ,)

चरः अव्यक्तोव्यक्तकशून्यः सनातनोनित्यः सर्वभूतमयः सर्वगणिनां तदुपादानवत्त्वात् अचिन्त्यस्तर्कगम्यः स एव परमात्मैषजगद्रूपेण त्वयमुदभावाविर्भूतइति । एवंविश्वस्योपादानप्रकृतिशक्तियुक्तः परमात्मैवेति दर्शितम् ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽसाविति । योऽसाविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । अतीन्द्रियग्राह्यइन्द्रियमतीत्य वर्ततइत्यतीन्द्रियं मनस्तद्ग्राह्यइत्यर्थः । यदाहव्यासः । नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ सूक्ष्मो बहिरिन्द्रियागोचरः । अव्यक्तो व्यक्तिरवयवस्तद्ग्रहितः । सनातनोनित्यः । सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा अतएवाचिन्त्यः इत्यतया परिच्छेत्तुमशक्यः । स एव त्वयमुद्भवो महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्भव उत्पूर्वो भूतिः प्रादुर्भावेवर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच योसाविति । अतीन्द्रियश्चासौ ग्राह्यश्चेति न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति श्रुतेः । चक्षुराद्यविषयत्वेपि शब्दजन्यलक्षणावृत्तिविणयतया ग्राह्यः सूक्ष्मो निरवयवोऽतएवाव्यक्तः सनातनोनित्यः सर्वभूतमयः सर्वभूतानामभिन्ननिमित्तोपादानत्वात् । तथाच जन्माद्यस्य यतइति ब्रह्मलक्षणसूत्रे यतोवाद्मानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासत् तद्ब्रह्मेति । अभिन्ननिमित्तोपादानब्रह्मलक्षणार्थश्रुतिरुदाहृतता कार्यस्याविद्यकतया कल्प्यत्वानुत्कारणतयाऽचिन्त्योऽपि विचारासहोऽप्यात्मा पञ्चभूतकारणतांगतइत्याह त्वयं उद्भवोऽसाविति । प्रादुरासीदित्यस्थानुवादमात्रम् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । सृष्टौ भगवान्स्वयमेव प्रवर्तते नान्बनियोगेनेत्याह योऽसाविति । संपन्नयोगसंस्कारं मनोऽतीन्द्रियतेन ग्राह्यः । अतीन्द्रियग्राह्यइत्ययमेव साधुः पाठः । सूक्ष्मः अणारेणीयान् । अव्यक्तः दर्शनागोचरः । सनातनः अनादिनिधनः । योऽसावेवंलोकशास्त्रप्रसिद्धः स एष परमः पुमान्सर्वभूतमयः प्रपञ्चरूपः स्वयं न कस्यचिन्नियोगेन नापिकर्मवशो नोद्भवोऽव्यक्तोऽव्यक्तः । एतदुक्तं भवत्यतीन्द्रियग्राह्यत्वादिगुणयुक्तोऽपि सदसद्विपरीतेन जगदाकारेण स्फुरन्स्वेच्छया विहरतीति । नन्वतीन्द्रियग्राह्यत्वादिकल्याणगुणयुक्तस्य तत्प्रतिभटपञ्चरूपधारणं किमर्थमिति चोदनायामचिन्त्यइत्युक्तम् । अचिन्त्यः दुर्विज्ञानो दुर्निरूपाहीः परप्रवृत्तिः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यइति । स एव स्वरः स्वयमुद्भवो स्वयमुत्पन्नः । योऽसावतीन्द्रियो मनो ग्राह्यइन्द्रियाण्यतिक्रम्य वर्तते सः । पुनः कीदृशः मनोवाक्यकर्मभिरग्राह्यः सूक्ष्मः । पुनः कीदृशः अव्यक्तः न व्यक्तोऽव्यक्तः । पुनः कीदृशः सनातनः लयेऽपि यो वर्तते ॥ ७ ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिद्धक्षुर्विविधां प्रजाः ॥ अपएव ससर्जदौ तासु बीजं मवात्सर्जत ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । स पूर्वनिर्दिष्टविशेषणैर्हिरण्यगर्भः समवर्तताय इत्यादिभिर्मन्त्रैर्लब्धहिरण्यगर्भाभिधानः । प्रजाविधानानारूपाः सिद्धक्षुः सधुमिच्छन्माः उदकमादौ प्रथमं ससर्जोत्पादितवान् । शरीरात्स्वाद्यत्तेन गृहीतं शरीरमद्वैतदर्शने । प्रधानमेव । तस्येवं शरीरं तदिच्छानुवर्तित्वात् त्वतः त्वशरीरनिर्माणहेतुत्वाच्च सर्वलोकानां शरीरं किं भौतिकेन व्यापारण कुदा लखननादिना ससर्ज नेत्याह । कथं तर्हीभिध्यायापउत्पद्यन्तामेवमिच्छामात्रेण । अत्रेत्थंचोच्यते ।

(८) भिध्याय = भिध्यायन् (ख, च,)

(१८) बीज = वीर्य (च, ग, क, ख)

(२८) सृजन् = क्षिपन् (क)

ASIATIC SOCIETY

पृथिव्यादीनांतदानीमभावादपांसृष्टानांकआधारः। अन्येभ्यइदमुच्यते स्रष्टुरपि परमेश्वरस्य गृहीतशरीरस्य कआधारइत्यपि वाच्यम्। अथ विउक्षणैश्वर्यातिशययोगादन्यैव सा कर्तृशक्तिरसङ्गचोद्या प्रकृतधर्मसामान्येनेत्येवमेष्वपि द्रष्टव्यम्। तासु वीर्यशुक्रमवासृजत् न्यपिअत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अथ सृष्टिक्रममाह सोभिध्यायेति। शरीराच्छरीरतुल्याच्छक्तिभूतात्प्रधानादुपादानी-भूतात्सिसृक्षुः प्रजा अपः ससर्ज। बीजाधारतया वीर्यं बीजभूता भूतमात्राः ॥ ८ ॥

(३) कुडूकः। सोभिध्यायेति। सपरमात्मा नानाविधाःप्रजाःसिसृक्षुरभिध्यायापोजायन्तामित्यभिध्यानमात्रेणापएव ससर्ज। अभिध्यानपूर्विकांसृष्टिवदतोमनोःप्रकृतिरेवाचेतनाऽस्त्वतन्या परिणमतइत्ययंपक्षोन संमतः किंतु ब्रह्मैवाव्याकृतशक्त्यात्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डिवेदान्तसिद्धान्तएवाभिमतःप्रतिभाति। तथा च छांदोग्योपनिषत् तदैक्षत बहुस्यांप्रजायेयेति। अतएव शारीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितमीक्षतेर्नाशब्दमिति। ईक्षतेरीक्षणश्रवणान् प्रधानंजगत्कारणम् अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः। स्वाच्छरीरादव्याकृतरूपादव्याकृतमेव भगवद्भास्करीयवेदान्तदर्शने प्रकृतिस्तदेव तस्य च शरीरमव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियमाणमनः-कर्माविद्यावासनाएव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिताअभिधीयन्तेऽव्याकृतस्य च ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वीकारात्। ब्रह्माद्वैतशक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमतइत्युभयमप्युपपद्यते। आदौ स्वकार्यभूमित्रिलाण्डसृष्टेःप्रागपांसृष्टिश्रै-यमहदहङ्कारतन्मात्रक्रमेण बोद्धव्या महाभूतादिव्यञ्जयन्निति पूर्वाभिधानानन्तरमपि महदादिसृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात्। तात्स्वसुबीजंशक्तिरूपमारोपितवान् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः। ततोहिरण्यगर्भस्योत्पत्तिमाह सोभिध्यायेति। सईश्वरोऽभिध्याय सृज्यमानसूक्ष्मप्रपञ्चमाभिमुख्येन मायावृत्तिभिरालोच्य स्वादध्यस्ताच्छरीरादवच्छेदकतया शरीरस्थानीयादविद्यातोविचित्रशक्तितोऽपः ससर्जेत्यन्वयः। आदौ। सृष्टेः। किंकुर्वन् विविधाः स्थावरादिभेदभिन्नाः प्रजाः सिसृक्षुरपोऽपञ्चीकृतपञ्चभूतानि अण्व्योमात्राविनाशिन्योदशार्धानां च याःसृताः। ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशइत्यत्रोपसंहारे वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भेण यजमानावस्थेन क्षिप्रान्यभिहोत्रादिसमवायीनि तासु बीजं हिरण्यगर्भोऽहमित्यादिवासनावासितकर्तृत्वाद्यवच्छिन्नंचैतन्यमवासृजत्प्रकटतामनयदपञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यलिङ्गशरीरावच्छिन्नंचैतन्यस्य हिरण्यगर्भ-त्वात्। तथा। तपसा वीर्ये ब्रह्म ततोऽन्ममभिजायते। अन्मात्माणइति श्रुतेः। अन्ममत्रापञ्चीकृतपञ्चभूतानि तस्मा-त्प्रागोहिरण्यगर्भोभिजायतइत्यनुषङ्गः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः। तत्त्वसृष्टिसंक्षेपेणोक्त्वा तात्त्विकींसृष्टिर्विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते सइति। सभगवान्स्वाच्छरीराद्वि-विधाः प्रजाःसिसृक्षुरित्यभिध्यायापः स्रष्टा तत्रस्ववीर्यमुक्त्वा तदण्डाकारेण परिणम्य तत्रहिरण्यगर्भाख्यमात्मनः शरीरं-पाद्य तस्मादेवोपादानात् प्रजासृजेयमिति विगणय्येत्यर्थः। आदावण्डादौ वीर्यमण्डपरिमाणानुगुणंशक्तिविशेषमवासृ-जदुमवानंशेनानुमात्रिशदित्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः। सइति। ईश्वरोऽभिध्याय ध्यानंरुत्वा कुतःसृष्टिकरोमीति ध्यात्वा स्वान्शरीराद्विविधाःप्र-जाः सिसृक्षुः सन्नादौ सृष्ट्यादावपएव ससर्ज। तात्स्वसु बीजंचिच्छक्तिमवासृजत् ॥ ८ ॥

तदण्डमभवद्द्वैमसहस्रांशुसमप्रजम् ॥ तस्मिज्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

(१) भेदातिथिः । प्रथमप्रधानं सर्वतो भवष्टुभ्यं संपद्यते । हिरण्यगर्भवीर्यसंयोगात्काष्ठिन्यं प्रतिपद्यते । तदण्डं समभव-
दित्युच्यते । हेमप्रदेहैर्म त्वर्णमयमित्यर्थः । अंशुसामान्यान्तस्य सुवर्णमयस्य । ननु नागमिकोयमर्थो न चात्र इवशब्दः
श्रूयते तत्र कथमुपचारतो व्याख्यानमस्ति प्रमाणात्तरे । उच्यते । वक्ष्यति ताभ्यां शकलाभ्यां तु दिवं भूमिर्ध्वनिर्मम इति ।
इयं भूमिर्ध्वन्यी न सर्वतः सुवर्णमयीत्यत उपचार आश्रितः । सहस्रांशुरादित्येवमर्थः । अंशवोरश्मयस्तनुल्या प्रभा दीप्तिस्त-
स्याण्डस्य तस्मिन्लण्डे स्वयं ब्रह्मा जातो जज्ञे संभूतः । ब्रह्मा हिरण्यगर्भ एव । स्वयमिति उक्तार्थम् । योगशक्त्या प्राग्गृहीतं शरी-
रं परित्यज्यान्तरण्डमनु प्राविशत् । अथाशरीर एवयः समर्जं ततोऽन्तरण्डं त्वशरीरं जयाह । अथवाऽन्योयोसावित्यत्र निर्दिष्टः ।
अन्यश्चायमण्डजो ब्रह्मेति । तथा च वक्ष्यति तद्विमृष्ट इति । तेनेऽवरेण सृष्टः । कथं तर्हि स्वयं जज्ञे स्वयं भूतश्च तत्र ब्रह्मोच्यते ।
नैष दोषः । पितृनाम्ना पुत्रोऽप्यपदिश्यते । आत्मा जज्ञ आत्मन इति । अनिदं परेभ्य आगमैर्भ्यो लिखितमाचार्येण न चात्राभि-
निवेष्टव्यम् । स एव स्वयं जायतामन्योवा तेन सृज्यतामिति न धर्माभिधान उपपद्यत इत्युक्तम् । सर्वलोकानां पितामह इति
संजातस्योपचारतो वास्तवदृष्टत्वात् पितुरपि सकाशादधिकः पितामहः पूज्यः ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदण्डमिति । तद्विजयद्वयसृष्टं तेजः तस्य च तेजोधातूत्कटतां वक्तुमुक्तं सहस्रांशुसमप्रभे-
मिति । तस्मिन्लण्डे ब्रह्मशब्दस्य नानार्थत्वात् सर्वलोकपितामह इत्युक्तम् । पितुरपि तज्जन्यत्वात् पितामहः ॥ ९ ॥

(३) कुटूहकः । तदण्डमभवद्द्वैममिति । तद्विजयपरमेश्वरेच्छया हैममण्डमभवत् । हैममिव हैमशुद्धिगुणयोगात् तु
हैममेव । तदीयैकशकलेन भूमिनिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भूमेश्च हैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपचाराश्रयणम् । सहस्रांशुरादित्य-
स्तनुल्यप्रभं तस्मिन्लण्डे हिरण्यगर्भो जातवान् येन पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भोऽहमस्मीति भेदाभेदाभावनया परमेश्वरोपासना-
कृता तदीयं लिङ्गशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयं परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । सर्वलोकानां पितामहां-
जनकः सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । ततो विराज्जज्ञे इत्याह तदिति । तत्पूर्वोपस्थितजलरूपमपञ्चीकृतं पञ्चीकृतपञ्चभूताण्डाका-
रेणाभवत्परिणामसौक्यामयत् द्वितीयोऽन्तराजयेत्युपक्रम्य तं जातमभिव्याददातीति श्रुतेः । सहिरण्यगर्भो द्वितीय
विषयककामनां कृत्वा तं पुत्रस्थानीयं ब्रह्माण्डं जनयित्वाऽन्तुमुखमभिव्याददातीति श्रुतेरर्थः । तेन हिरण्यगर्भस्य कार्य-
विराडिति । हैमं बहुलप्रकाशं न तु हैममयं पञ्चीकृतपञ्चभूतमयत्वादण्डस्य । अहगौर इति मनुष्यदेह आत्माभिमान इव
तत्र तच्चैतन्याभिमानो वृत्त इत्याह तस्मिन्लित्यादि । तस्मिन्लण्डे ब्रह्मा विराज्जज्ञेऽभिमानी जातः पञ्चीकृतपञ्चभूताभिमा-
निनस्तस्यैव चैतन्यस्य विराट्त्वात् । तथा च श्रुतिः आप एवेदमय आसुस्ता आपः सत्यं सृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं
प्रजापतिं देवानिति । अपञ्चीकृतपञ्चभूतानि ताः सत्यं हिरण्यगर्भं जनयामासुः । सत्यं कर्तुं ब्रह्म विराजं जनयामास । तच्च
ब्रह्म कर्तुं प्रजापतिं मनुंसच मनुर्देवाऽन्नयामासेत्यनुषज्यत इति श्रुतेरर्थः । तथा च वार्तिकम् । आपोऽसृजन्तः सत्यं सृ-
जन्त इति श्रुतिः । क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा सोति ब्रह्माऽसृजत्परः । विराड् ब्रह्माथ ससृजे मनुदेवं प्रजापतिम् । मनुर्देवान् मनु-
ष्यांश्च स्थासु कृत्स्नं चरिष्युचेति । क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा हिरण्यगर्भः स्वकार्याद्विराड्ब्रह्मणः परोवर्तत इति परशब्दार्थः ॥ ९ ॥

(९) तस्मिन् = यस्मिन् (ख, च)

(५) नन्दनः । ता जलानुप्रविष्टं भगवद्दीयम् । हैमंहेमनयम् । अतएव हि ब्रह्मा हिरण्यगर्भाख्यस्तस्मिन्नण्डेऽख्यमेव भगवान् ब्रह्मस्वरूपधारी जज्ञे ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तदण्डमिति । तन्वीजं हैमं सुवर्णमयं प्रकाशरूपमण्डमभवत् । कीदृशमण्डं सहस्रांशुसमप्रभं तस्मिन्ण्डे स्वयमीश्वरो ब्रह्मा कीदृशो ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

आपो नाराइति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ तायदस्यायनं पूर्वतेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

[नारायणपरोव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ॥ अण्डस्यान्तस्त्रिमेलाकाः समद्वीपात्रमेदिनी ॥]

(१) मेधातिथिः । यः कुत्रचिन्नारायणशब्देन कर्तृज्ञानशक्त्यतिशययोगेन जगत्कारणपुरुषतयागमेष्वाप्नातः सोऽयमेव नशब्दभेदादर्थभेदः । ब्रह्मा नारायणो महेश्वर इत्येकएवार्थो नोपासनाकर्मतया भिद्यते । तथा च द्वादशे दर्शयिष्यामः । यथा चैतत्तथोच्यते । आपो नाराइत्यनेन शब्देन प्रोक्ताः । ननु नार्यवृद्धव्यवहारेऽथ च न तथा प्रसिद्धोऽत आह आपो वै नरसूनवः । स भवेद्भगवान्नरः पुरुष इति प्रसिद्धः । आपश्च तस्य सूनवोऽपत्यानि । अतस्तानरशब्देनोच्यन्ते । दृष्टो हि पितृशब्दोऽपत्ये वसिष्ठस्यापत्यानि वसिष्ठभगवतस्तावभ्रुमण्डुलोमक इत्यभेदोपचारेण ता आपो नरशब्दवाच्याः । यनयेन प्रकारेण अस्य प्रजापतेः पूर्वमयनं प्रथमसर्गाश्रयोवा गर्भस्थस्य तेन हेतुना नारायणः स्मृतः । नरा अयनमस्येति नारायण इति प्रामेय्येषामपि द्रव्यतइति दीर्घः पुरुष इति यथा । अथवा सामूहिकोऽण ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । आप इति । नाग इति नाम्नाऽऽपः प्रोक्ताः । नरस्य नेतुः परमात्मनो हि सूनवोऽपत्यानि ताः पूर्वसृष्ट्यादावस्थ ब्रह्मणस्ता अयनं स्थानं तेन नारायणो ब्रह्मा । यथा विष्णुपुराणे । ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान्पुनरेति ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिर्वचनेनोक्तमेवार्थद्वयमिति आपो नाराइत्यादि । आपो नाराशब्देनोच्यन्ते । अप्सु नाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाह । यतस्तानराख्यस्य परमात्मनः सूनवोऽपत्यानि । तस्येदमित्यणप्रत्ययः । यद्यप्यणिकृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति पाक्षिको ङीप्प्रत्ययस्तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्तेऽपि कृते नारा इति रूपसिद्धिः । आपोऽस्य परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पूर्वमयनमाश्रय इत्यसौ नारायण इत्यागमेष्वाप्नातः । गोविन्दराजेन तु आपो नारा इति पठितं व्याख्यातं च । नारायण इति प्रामेय्येषामपि द्रव्यतइति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपम् । अन्येत्वापो नारा इति पठन्ति ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति तस्यैव जगत्कारणस्य परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भात्तर्थासिद्धं प्रदर्शयन्नारायणाभिधानमाह । आप इति । अपश्च कृतानि पञ्च भूतानि नर इति नृनये इति स्मरणादात्मन एव नामान्तरमिति । तत एवात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापोऽद्भ्यः पृथिवीति श्रुतेः । अतएव नरसूनवस्ता आपो यद्यत्मादस्य परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भजननकालेऽयनमयनमिवाभूवंस्ततो नारायणस्ता आश्रित्य तज्जनकत्वात् । अतोऽयनं त्वमहिम प्रतिष्ठितस्या

(१०) तायवस्थायनं पूर्व = अयनं तस्य ताः पूर्वे (ग, ड, न)

(२) अयं (क, ग,) चिह्नितयोः पुस्तकयोः दृश्यते ॥ (ख) पुस्तके टीकायां दृश्यते न मूले ॥

(च) पुस्तके एतच्छ्लोकस्थानेऽयं श्लोक पठितः । सहस्रशीर्षा पुरुषोऽयमवबुद्धस्त्वतीन्द्रियः ॥ ब्रह्म नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा ॥

आयनान्तरानुपपत्तेः अण्डाभिमानिनारायणइति केचित् । तन्न । नारायणः परोव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डस्यान्त-
स्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनीति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः । अव्यक्तादपि परोनारायणः सकथं ब्रह्माण्डमात्राभिमानो
स्यादिति ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अथभगवतोऽजलसृष्टिलब्धांसंज्ञांसनिर्वचनामाह आपोनाराइति । आपोनाराइति प्रोक्ताः । कुतो
नरस्य पुरुषस्य सूतवोभगवता सृष्टाइत्यर्थः । वैशब्दोहेतौ । ताःआपः, अस्य नरस्य पूर्वप्रथममयनमनुप्रवेशस्थानमासी-
नूतेननारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । आपइति । नाराइत्यापःप्रोक्ताः । वै निश्चयेन । आपोनरसूतवो नराख्यस्य परमात्मनोनारा जी-
वसमूहास्ता आपो यद्यस्मादस्य ईश्वरस्य पूर्वमयनं शयनस्थानमासीत् । तेन नारायणः स्मृतः नारायणः परो व्यक्तात्
अण्डस्यान्तास्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी । पिप्पलबीजान्यायेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यंसदसदात्मकम् ॥ तद्विसृष्टः सपुरुषोलोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । कारणमेव न कार्योऽन परेच्छाविधेयशरीरः । स्वाभाविकेन महिम्ना युक्तमव्यक्तं नित्ययुक्तमित्यु-
क्त्वा विरुद्धस्य भावाभावरूपधर्मद्वयस्य योगउच्यते । अर्वाद्दर्शनानांतद्विषयायाउपलब्धेरभावात्सत्ताव्यवहारयोग्यत्वादस-
दात्मेत्युच्यते । आगमेष्यः सर्वस्यास्य तत्कारणत्वावगमात्सदात्मकम् । अतः प्रतिपत्तृत्वभेदादुभयतोऽपि व्यवहारो ब्रह्मण्य-
विरुद्धः । ननु च सर्वेष्वभावाएवंरूपाःत्वेन रूपेण सदात्मकाः पररूपेणासन्तः किमुच्यते ब्रह्मण्यविरुद्धइति उच्यते अद्वैतद-
र्शनेनैवान्यद्वल्लक्षणः किंचिदस्तीति कितन्पर्यन्तद्रूप तयाऽभावइत्युच्यते । तेन विसृष्टउत्पादितोऽन्तरण्डनिर्मितःपुरुषोलोके ब्रह्मे-
तिकीर्त्यते । योऽसावुद्यतपसां देवासुरमहर्षीणांवरदानार्थतत्रतत्रोपविष्टइति महाभारतादौ श्रूयते स एष तेन महापुरुषेण परेण-
ब्रह्मणा प्रथमं विसृष्टः । अन्येतु त्वमेवैकइत्याद्यन्यथा वर्णयन्ति । अस्येतिप्रत्यक्षाभिनयने जगन्निर्दिश्यते सर्वस्यास्यजगतो-
यद्विधानं निर्माणतत्त्वयंभुवः संबन्धेऽचिन्त्यमद्भुतरूपविचित्रमतिमहदप्रमेयं न शक्यं सर्वेण ज्ञातुम् । तथाऋषिः । कोअद्धा-
वेदकइहप्रवोचत् कुतआजाताकुतइयं विसृष्टिरिति । किमिदं जगत्सर्वमुपादानमेवेक्ष्य जायतउत नैर्माणिकमात्रम् । यद्यबुधस्य
दर्शनं किमीश्वरेच्छाधीनमुत केवलकर्मवशजमुत स्वाभाविकमप्रमेयम् तथा किमहदादिक्रमेणोत्पद्यतउत द्यणुकादिक्रमेणा-
स्य त्वं कार्यतत्त्वमर्थं च वेत्सि । कार्यमहतोऽहङ्कारो विशेषस्तन्मात्राण्यहङ्कारस्य तन्मात्राणां विशेषाः पञ्चमहाभूतानि । अह-
ङ्कारस्येन्द्रियाण्येकादश । विशेषाणामपि पिण्डीकार्यं ब्रह्मादितस्त्वपर्यन्ताः । तेषामपि प्रत्ययान्तरत्वं स्वाभावोयथा महतोऽमूर्तमा-
त्रत्वं प्रधानस्य सर्वस्य विकारावस्था महदित्युच्यते । प्रकृतेर्महानिति प्रकृतिः प्रधानमित्येकोऽर्थः । अहङ्कारस्य तत्त्वमस्मि-
न्प्रत्ययमात्रत्वमविशेषाणामविशेषप्रत्ययसंवेद्यत्वमिति । अर्थः प्रयोजनं पुरुषार्थमिदं वस्त्वनेन प्रकारेण पुरुषायोपयुज्यते
इमं चार्थसाधयति । यद्यपि धर्मजिज्ञासमानस्य जगन्निर्माणज्ञता आचार्यसंबन्धिनी न कचिदुपकारिणी न च प्रष्टव्या
तथाप्यन्यतोदुर्विज्ञानं महर्षीणां वैषम्याजगन्निर्माणमादौ प्रशार्हं भवति । मनोह्रवचनीयम् । यद्वस्तु प्रमाणषट्कस्याप्यविषयस्तद-
पि त्वमार्षेण चक्षुषा वेत्सि । धर्मः पुनर्वेदगोचरः सोऽवश्यं त्वया विज्ञातइत्येवंप्रकृतविषयैव प्रवक्तृप्रशंसा । एवंस्तुत्या
प्रोत्साहितो जगन्निर्माणमेव तावद्वक्ति आसीदिदमिति । ततः स्वयंभूरिति । प्रधानमेवैतैः शब्दैरभिधीयते । स्वयं भवति
परिणमति विक्रियामेति महदादितत्त्वभावेन । न कश्चिदीश्वरः स्वभावसिद्धोऽस्ति यथेच्छमचेतनं प्रधानमनुवर्तते वस्तु-

स्वभावएवायं तदुत प्रकृतिरूपं प्रधानं पुनर्विक्रियते । यथाक्षीरमचेतनं मण्डकावस्थाभिर्दधीभवति । भगवानिति । स्वव्यापारैश्वरोमहाभूतादिद्वारेण प्रवृत्तः । स्वकार्योत्साहओजः सामर्थ्यम् । आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां तेन महदादिकारणमव्यक्तं भवति । विकारावस्थायांप्रच्युतं प्राप्तात्सूक्ष्मभावात्मकाशमयंतमोनुदतीत्युच्यते । अर्थशब्दाभ्याहारेण वा प्रधाने पुष्टिद्वनिर्देशः । पुरुषशब्दश्च प्रधानादिषु दृष्टः । तेषामिदं तु समानांपुरुषाणामिति । योऽसाविति पूर्ववत् । सोऽभिध्यायेति । अभिध्यानगुणतोऽचेतनात्प्रधानस्याभिधानासंभवात् । यथा कश्चिदभिध्यायैव कार्यं निवर्तयेदन्यकार्यनिरपेक्षमेव वस्तुत्वाभावेन परिणममानमीश्वरेच्छानपेक्षतयाभिध्यायेत्युच्यते । अपआदौ ससर्ज । महाभूतान्तरापेक्षया तासामादित्वं न तु महदादितत्त्वोत्पत्तेः । वक्ष्यति हि तेषामिदं तु समानामिति । प्रथमतस्त्वोत्पत्तिस्तथा भूतानाम् । तासु वीर्यमिति । वीर्यशक्तिमवाप्तुं । प्रधानमेव कर्तुं भवति । सर्वतः प्रधानपृथिव्यादिभूतोत्पत्तौ काष्ठिन्यमेति । अण्डरूपं संपद्यते । तदण्डमिति । यथा तत्त्वानि स्त्रीपुरुषसंयोगविनोत्पन्नानि प्रथममेव पूर्वकर्मवशेन ब्रह्माऽपि स्वमहिम्नैवायोनिजतस्य शरीरदंशमशकादिवत् । तद्विसृष्टस्तेन प्रधानेन विसृष्टस्तन्मयत्वात्तच्छरीरस्य तद्विसृष्टइत्युच्यते । शेषपूर्ववत् । यदत्रार्थतत्त्वतदस्माभिरुक्तमेव । अर्थवादाण्ये यथाकथंचिद्रूपवादेन नीयन्ते ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यत्तदिति । कारणविश्वस्य हेतुरव्यक्तंसदानुपलभ्यरूपं नित्यमनाशि सदसदात्मकं सर्वतमानावर्तमानात्मकंसर्वस्य तत्रोपादियत्वेन स्थितेः तेन परमेश्वरेण प्रधानेन च विसृष्टोयः पुरुषः स ब्रह्मा कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(३) कुतूहः । यत्कारणमव्यक्तमित्यादि । यत्तदिति सर्वनामभ्यां लोके वेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । कारणंसर्वोत्पत्तिमतामव्यक्तं बहिरिन्द्रियागोचरं नित्यमुत्पत्तिविनाशरहितं वेदान्तसिद्धत्वात्सत्त्वभावम् । प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्त्वभावमिव । अथवा सद्भावजातमसदभावस्तथोरात्मभूतम् । तथा च श्रुतिः ऐतदात्म्यमिदंसर्वमिति । तद्विसृष्टस्तेनोत्पादितः स पुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भजोऽहं ब्रह्माभूरादिलोकस्य कारणमिति वक्तुं तदण्डमित्युक्तमनुवदति । यदि तद्वाभ्याम् । अपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकमपशब्दवाच्यं तदेवाव्यक्तमाविष्णोर्व्यक्तं ज्ञातं कार्यतया अतएव हिरण्यगर्भदेः कारणं च सत्पृथिव्यमेज इति त्रयम् । असत्तद्व्याकाशोभूतद्वयं तदुभयात्मकं नित्यं कारणमात्मना अमरादेवा इति तद्वद्वा । अन्यथाऽहैतश्रुतिविरोधः । तैर्हिरण्यगर्भावच्छेदकैः सूक्ष्मभूतैः पञ्चीकृततामापन्नैः सृष्टोजनितः पञ्चीकृतपञ्चभूतावच्छिन्नश्चिदात्मा पुरुषो विराट् ब्रह्मेति कथ्यतइत्यन्वयः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अथाण्डोद्भवस्य संज्ञामाह । यदिति । कारणशब्देन भगवानुच्यते सदसदात्मकंसदितिकारणमसदिति प्रकृत्यादिकार्यं प्रपञ्चउभयमात्मादेहोयस्य तथोक्तम् । तद्विसृष्टः तेन कारणाख्येन भगवता सृष्टः पुरुषशब्दोऽध्वराजपुरुषशब्दवदधिकारवचनो भगवन्नियोगकरइत्यर्थः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तदिति । यदव्यक्तं कारणं तन्नित्यं ब्रह्म । कीदृशं ब्रह्म । सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं तद्वत् तद्वत्तत्त्वा विमृष्टः विशेषेण सृष्टः सन् सोपुरुषः लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ॥ स्वयमेवात्मनोऽध्यानात्तदण्डमकरोद्विधा ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । स भगवानब्रह्मा परिवत्सरंसंवत्सरमुषित्वा तस्मिन्नण्डे स्थित उत्पन्नः सर्वज्ञः कथं निर्गच्छेयमिति ध्यातवान् । तदण्डमकरोद्विधा तावता कालेन गर्भः परिपच्यते । अण्डमपि तावत्कालेन भेदजातं परिपाकादतः काकतलीयन्यायेन तदण्डमकरोद्विधेत्युच्यते ॥ १२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन्निति । स एव तस्मिन्ण्डे परिवत्सरं वत्सरमभिव्याप्य स्वयमेव द्विधा करोदात्मनोभ्यानादात्मसंबन्धिनोधारणाविशेषात् ॥ १२ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्मिन्ण्डे स भगवानित्यादि । तस्मिन्पूर्वोक्तेऽण्डे स ब्रह्मा वक्ष्यमाणब्रह्ममानेन संवत्सरमुपित्वा स्थित्वाऽऽत्मनैवाण्डद्विधा भवत्वित्यात्मगतध्यानमात्रेण तदण्डद्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मिन्ण्डे ब्रह्माण्डे स उपित्वा परिवत्सरं संवत्सरं स्थित्वाऽऽत्मनोभ्यानादहंनिदात्मा देहाद्विचक्षणइत्यनुसंधानादण्डद्विधा भूम्यन्तरिक्षे अकरोदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । परिवत्सरशब्दोऽण्डद्विधाकरणानुगुणपरिमाणकालवचनआत्मनोभ्यानादिदण्डद्विधाकृत्यशकत्याभ्यां दिवं भूमितयोर्मध्येऽन्तरिक्षलोकं च करवाणीति विगणय्य स्वयमेवात्मेच्छया न प्राकृतपुरुषवत्पराधीनइत्यर्थः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्निति । पञ्चभिराह । सः कर्ता सर्वत्र सम्बध्यते । स भगवानात्मनोभ्यानात्किं कार्यमिति विचिन्त्य तदण्डं स्वयमेव द्विधा करोत् । किङ्कुत्वा तस्मिन्ण्डे परिवत्सरं सहस्रवत्सरमुपित्वा वासं कृत्वा ॥ १२ ॥

ताभ्यां सशकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ॥ मध्ये व्योमदिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ॥ १३ ॥

[वैकारिकं तैजसं च तथा भूतादिमेव च ॥ एकमेव त्रिधा भूतमहानित्येव संस्थितम् ॥ १ ॥

इन्द्रियाणां समस्तानां प्रभवंप्रलयंतथा ॥ *]

(१) मेधातिथिः । शकलमण्डकपाले ताभ्यामण्डकपालाभ्यामुत्तरेण दिवं निर्ममे निर्मितवानधरेण पृथिवीमध्ये व्योमाकाशं दिशोऽष्टौ च प्रागाद्याः । अवान्तरदिग्भिर्दक्षिणपूर्वादिभिः सहापां स्थानमन्तरिक्षे समुद्रमाकाशं च पृथिवीपातालगता ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ताभ्यामिति । शकलाभ्यामधः शकलात्भूमिमुर्ध्वशकलादिवर । शकलस्य लोकावच्छेदकतया प्रकृतिताविवक्षया पञ्चमी । व्योमान्तरिक्षलोकं दिशः काष्ठाष्टौ निर्मितवान् । अपां स्थानं समुद्रम् ॥ १३ ॥

(३) कुङ्कुमः । ताभ्यां सशकलाभ्यां चेत्यादि । शकलं खण्डं ताभ्यामण्डकपालाभ्यामुत्तरेण दिवं त्वर्लोकमधरेण भूर्लोकमुभयोर्मध्यआकाशं दिशश्चान्तरालदिग्भिः सहाष्टौ समुद्राख्यमपां स्थानं स्थिरं निर्मितवान् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । ततो भूरादिचतुर्दशभुवनानां निर्माणमाह ताभ्यामिति । शकलाभ्यां खण्डाभ्यां निर्मम इत्यन्वयः । तदण्डं निरवर्तत । तत्संवत्सरस्य मात्रामशयतं तेनिरभिद्यत तेऽण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौरित्यादिश्रुतेः । मात्रां परिमाणं व्याख्याशयत तस्यौ । अपां स्थानं समुद्राख्यं यद्वास्तेयमुदकं स समुद्र इति श्रुतेः । अस्ति भूत्रस्थानम् । शाश्वतं स्थिरं द्विपरार्धकालपर्यन्तस्थायित्वात् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । स ब्रह्मा ताभ्यामखण्डखण्डाभ्यां दिवं स्वर्गादिलोकषट्कं भूमिसप्तपातालां च भूम्योरूर्ध्वाधोऽवस्थितयो-

(१३) ताभ्यां सशकलाभ्यां = ताभ्यां च शकलाभ्यां (ख)

= ——— मण्डकपालाभ्यां (च)

वपां स्थानं च शाश्वतम् = वपां स्थानमकल्पयत् (ग ,)

* अयं सार्धश्लोकः (क, ग, ट,) चिन्हितेषु पुस्तकेषु दृष्टः ॥

मध्ये व्योमान्तरिक्षलोकमष्टौदिशश्च तामु शाश्वतयावत्प्रलयावस्थानमपांस्थानसमुद्रांश्चनिर्ममे । एवंतावद्ब्रह्मा भगवत्सु-
खानुप्रविष्टतत्त्वसंघातविग्रहोभगवता सृष्टोभगवन्मयउक्तः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ताभ्यामिति । सब्रह्मा ताभ्यांशकलाभ्यांखण्डाभ्यांदिवंस्वर्गभूमिच निर्ममे । तयोः शकलयोर्मध्ये
व्योम च पुनःअष्टौ दिशः । कीदृशंव्योमशाश्वतमपांजलानांस्थानमास्पदम् ॥ १३ ॥

उद्बबर्ह्यात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ॥ मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्त्वसृष्टिरिदानीमुच्यते या च यथावयवा पश्चादुक्ताऽर्थात्पूर्वेति तथोक्तम् । तत्त्वधानात्स्व-
स्माद्रूपात्मनउद्धृतवान् । प्रातिलोभ्येनेयंतत्त्वोत्पत्तिरिहोच्यते । मनसःपूर्वमहङ्कारमभिमन्तारमहमित्यभिमानीताहङ्कारस्य
वृत्तिः । ईश्वरंकार्यनिर्वर्तनसमर्थम् ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्बबर्हेति । आत्मनः स्वस्मादेव त्वस्मिन् सुसूक्ष्मतया स्थितमनोमहत्तत्त्वमुद्बबर्हं तत्त्वभूत
मुत्पादयामास । अहङ्कारमनांसि परमार्थतोऽभिन्नान्यध्यवसायार्थाभिमानविकल्पव्यापारभेदमात्रभिन्नानीति कथयितुं
तत्र तत्र मुक्तात्मविध्यर्थं ब्रह्मणोमनउक्तं सदसदात्मकं वर्तमानावर्तमानात्मकं तस्मात्मानसो अहङ्कारमीश्वरमीशानादिकर्तुं
धर्मवन्तमभिमन्तारंस्वेच्छाभिमाननशीलव्यापारधर्मम् ॥ १४ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानीमहदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुंतत्त्वसृष्टिमाह उद्बबर्ह्यात्मनश्चैवेत्यादि । ब्रह्मा-
आत्मनःपरमात्मनःसकाशात्तेन रूपेण मनउद्धृतवान्परमात्मनएव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात्परमात्मनएव च मनःसृष्टिर्वेदान्त-
दर्शनेन प्रधानात् । तथा च श्रुतिः । एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि च । खंवायुर्ज्योतिरापश्चपृथ्वी विश्वस्य धारि-
णी । मनश्च श्रुतिसिद्धत्वाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गाच्च सदप्रत्यक्षत्वादसदिति । मनसःपूर्वमहङ्कारतत्त्वमहमित्यभिमानी-
त्यकार्ययुक्तमीश्वरंस्वकार्यकरणक्षमम् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भसृष्ट्यनन्तरमस्मदादिलिङ्गशरीरजन्म वक्तव्यमासीत् । अपञ्चीकृतभूतकार्य-
त्वात्तस्य तदिदानीमाह उद्बबर्हेति द्वाभ्याम् । उद्बबर्हं जनितवान्मात्मनःस्वस्माज्जीवस्य भोगार्थेवा । एतस्माज्जायते प्राणो-
मनःसर्वेन्द्रियाणि च । खंवायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वधारिणीति ॥ तन्ननोकुरुत आत्मन्वी स्यामितिश्रुतेः । मनआ-
दिका सर्वासृष्टिस्तस्य सदसदात्मकं तादृशापञ्चीकृतकार्यत्वात् मनसइति मनोवृत्त्यनन्तरभाविन्यौअहङ्कारबुद्धिसंकल्प
अभिमत्य निश्चिनोति इदमित्यभितिनिश्चयात्मिका बुद्धिः । अहङ्कारंविशिनष्टि अभिमन्तारमीश्वरमिति । अभिमन्तारमहङ्गौ-
रइत्याद्यभिमानीमेश्वरंत्वातन्म्यात् सर्वप्रवृत्तेरहङ्काराधीनत्वादीश्वरः न ह्यनहङ्कृतः प्रवर्ततइति ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । इदानींतस्य सर्वभूतानि सिद्धस्तउपादानंलोकत्रयेणाह उद्बबर्हेति । आत्मनःआत्मसंबन्धि । सद-
सदात्मकम् प्रकृतिविकृत्यात्मकम् । मनःमहत्तत्त्वम् । तथाचोक्तं मनोमहान्मतिर्ब्रह्मापूर्वबुद्धिःख्यातिरीश्वरइति । मनसोमह-
त्तत्त्वादनन्तरमभिमन्तारमस्मिताप्रत्ययरूपमीश्वरंसर्वकर्मप्रवर्तकमहङ्कारंचोद्बबर्होद्धृतवान् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्बबर्हेति । सआत्मनःसकाशात्सदसदात्मकंकार्यकारणात्मकंमनउद्बबर्होद्धृतवानाविर-
कगेत् । अपि निश्चयेन । मनसःसकाशादहङ्कारमसृजत् । कीदृशमहङ्कारमभिमन्तारमहमस्मीति भावः । पुनः कीदृशम् ।
ईश्वरंमृश्यादिकार्यं प्रभुम् ॥ १४ ॥

महान्तमेव चात्मानंसर्वाणि त्रिगुणानि च ॥ विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥

[अविशेषान् विशेषांश्च विषयांश्च पृथग्विधान् ॥ +]

(१) मेधानितिः । महानितिः संज्ञायां सांख्यानान्तत्वं प्रसिद्धम् । आत्मानमिति महता सामानाधिकरण्यम् । सर्वापि सृष्टौ च महत्तयानुरूपमत आत्मव्यवहारः । अहङ्कारात्पूर्वपूर्वग न्यायेन ससर्ज सर्वाणि त्रिगुणानि च । यथानुक्रान्तं यथानुक्रम्यते तत्सर्वत्रिगुणसत्त्वरजस्तमांसि गुणाः । क्षेत्रज्ञाः केवलनिर्गुणाः प्राकृतो भागः सर्वः सत्त्वरजस्तमो मयः । पञ्चेन्द्रियाणि तेषां निर्देशविषयाणां रूपरसादीनां यथास्वं ग्रहीतृणि विज्ञानजनकानि पञ्च श्रोत्रं त्वगित्यादिना वक्ष्यन्ते विशेषणमच शब्दानुविषयांश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानपृथिव्यादीनि च ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । महान्तमेवेति । महान्तं च मनोनाम तत्त्वमात्मानमात्मनोजीवस्यावच्छेदकत्वात्तद्व्यपदेशः । सर्वाणि मनोऽहंकारधर्मेण त्रिगुणानि गुणत्रयात्मकानि । प्रकृतानि पञ्चेन्द्रियाणि च शनैः क्रमेणोद्बर्ह विषयग्रहणव्यापाराणि च तानि ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । महान्तमेव चात्मानमित्यादि । महान्तमिति महदाख्यतत्त्वं महङ्कारात्पूर्वपरमात्मन एवाव्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसहितादुद्धृतवान् । आत्मन उत्पन्नत्वादात्मानमात्मोपकारकत्वाद्वा । यान्यभिहितान्याभिधास्यन्ते च तान्युत्पत्तिमन्ति सर्वाणि सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां प्राक्काणि शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च शब्दात्पञ्च पाप्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चेन्द्रियादिनि । नन्वभिध्यानपूर्वकसृष्ट्यभिधानद्वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तत्संगच्छते । इदानीं महदादिक्रमेण सृष्ट्यभिधानद्वेदान्तदर्शनेन च परमात्मन एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता । तथा च तैत्तिरीयोपनिषत् तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापोऽङ्गयः पृथिवीति । उच्यते । प्रकृतितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवद्भास्करीयदर्शनेऽप्युपपद्यते इति तद्विदो व्याचक्षते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते तस्य च सृष्ट्युत्प्लवत्सृष्ट्याद्यकालयोगरूपतदेव महत्तत्त्वं ततो बहुस्यामित्यभिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वमव्याकृतस्याहंकारतत्त्वम् । तत आकाशादिपञ्चभूतसूक्ष्माणि क्रमेणोत्पन्नानि पञ्चतन्मात्राणि ततस्तेभ्य एव स्थूलान्युत्पन्नानि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मस्थूलक्रमेणैव कार्योदयदर्शनादिति न विरोधः । अव्याकृतगुणत्वेऽपि सत्त्वरजस्तमसां सर्वाणि त्रिगुणानीत्युपपद्यते । भवतु वा सत्त्वरजस्तमः समतारूपैव मूलप्रकृतिः भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव महदहङ्कारतन्मात्राणि तथापि प्रकृतिर्ब्रह्मणोऽनन्येति मनोः स्वरसः । यतो वक्ष्यति सर्वभूतेषु चात्मानंसर्वभूतानि चात्मनीति ॥ तथा । एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसंतामेत्य ब्रह्माभ्येति परंपदमिति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । महान्तमिति । महान्तैरूप्यगर्भाबुद्धिः सर्वव्यष्टिबुद्धिर्वापकत्वादात्मानं महदवच्छिन्नचित्तं चात्मानं व्यवहृतेरात्मनः सर्वार्थकारित्वान्महत्त्वात्मायत्नो धृतिर्बुद्धिरित्याद्यभिधानाद्वा । क्रमवैपरीत्यं वा महान्तं सृष्ट्याहङ्कारमसृजत् ततो मनोऽसृजदिति । सर्वाणि त्रिगुणादीनि मन आदीनि त्रीणि सर्वाणि कार्याणि त्रिगुणात्मकानीति वा तत्र गुणशब्दप्रयोगो जडांशस्य प्राधान्यद्योतनार्थः । चकारोऽवधारणार्थः । अस्मिन्नेव महति चित्तमन्तर्गतं किंच विषयाणां ग्रहीतृणि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादीनां ग्रहीतृणि ग्रहणसाधनानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि शनैः रपञ्ची-

कृतभूतक्रमेण । चकारःकर्मैन्द्रियाणवर्गाणां समुच्चयार्थः । व्यष्टिलिङ्गदेहस्य एकोनविंशतित्वादेकोनविंशतिमुखइति-
श्रुतेः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । महान्तमात्मानंस्थूलमन्तःकरणमनइतियावत् । तत्तत्स्वरूपेण विषयरूपेणेन्द्रियरूपेण च त्रिगुणीभूता
धावस्था तांत्रिगुणानीति तन्मात्राण्युच्यन्ते । तानिच सर्वाणितथा विषयाणांप्रहीतृणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चकारान्
कर्मैन्द्रियाणि पञ्चशनैः क्रमादुद्बर्हेत्यनुवर्तते । अनेन श्लोकद्वयेनैतदुक्तं भवति । आत्मीयानामहदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्म
न्द्रियाणामात्मचिदंशप्रवेशेन सर्वभूतपरिणामदर्शनात्सएवभगवानुपादानमिति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । महान्तमिति । सआत्मानंमहान्तमेव महत्तत्स्वरूपंचाकरोत् । च शब्दात्सर्वाण्यहङ्कारादीनि
त्रिगुणानि त्रिगुणात्मकानि राजसाहङ्कारतामसाहङ्कारसात्विकाहङ्काररूपाणि ॥ १५ ॥

तेषांत्ववयवान्सूक्ष्मानृषण्णामप्यमितौजसाम् ॥ सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषांषण्णांयाआत्ममात्रास्तासु सूक्ष्मानवयवान्सन्निवेश्य सर्वभूतानि निर्ममे । तत्र षट्संख्यया
वक्ष्यमाणानि पञ्चतन्मात्राणिअतिक्रान्तश्चाहंकारः प्रतिनिर्दिश्यते । आत्ममात्रास्तेषांत्वविकारस्तन्मात्राणांभूतानि ।
अहङ्कारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिषु भूतेषु शरीररूपतया तिष्ठन्सु सूक्ष्मानवयवांस्तन्मात्राहङ्कारान् सन्निवेश्य यथास्थानयो-
जनकृत्वा सर्वभूतानि देवमनुष्यतिर्यक्पक्षिस्थावरादीनि निर्ममे । एतदुक्तं भवति । षड्विशेषावयवाएकदेशारम्भकाः
सर्वस्य जगतस्तस्य तदारब्धत्वात्सूक्ष्मत्वंतन्मात्रसंज्ञयैव सिद्धम् तानि सन्निवेश्य सन्निहत्य तेषामेवात्ममात्रारतद्विकाराः ।
भूतेन्द्रियाणि निर्ममे तैश्च पिण्डसृष्टिम् । चकारान्मात्रास्त्वित्यत्र मात्राभिरिति युक्तः पाठः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषामिति । एतस्मादीश्वरान् प्राणमनसेन्द्रियाणांमहदहंकारमनोरूपप्रकारवत्स्थान्तः-
करणस्येत्येवं षण्णामहौ जसां कार्योत्पत्तावतिबलानां सूक्ष्मानवयवानिति । एवंस्वपुत्रादि देहस्यलिङ्गदेहभूतानात्मनः
स्वप्रकाशस्य मात्रात्वंशेषु सन्निवेश्यावच्छेदकत्वेन कल्पयित्वा सर्वभूतानि प्राणिजातानि तटस्थानि ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुमः । तेषांत्ववयवान्सूक्ष्मानित्यादि । तेषांषण्णांपूर्वोक्ताहङ्कारस्य तन्मात्राणांच ये सूक्ष्मावयवा-
स्तानात्ममात्रासु षण्णांत्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्यक्स्थावरादीनि सर्वभूतानि परमात्मा निर्मितवान् । तत्र
तन्मात्राणांविकारः पञ्चमहाभूतानि । अहङ्कारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहङ्कारयो-
जनांकृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणम् । अतएवामितौजसामनन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । समष्टिलिङ्गशरीरस्य हिरण्यगर्भीयस्योक्तव्यष्टिलिङ्गशरीराणि कार्यमित्यावेदयजीवात्म-
नामाविर्भावमाह तेषामिति । तत्र च मनआदिचतुष्टयमनोरूपान्तःकरणेनैकीकृत्य कर्मैन्द्रियाणि प्राणांश्च ज्ञानेन्द्रि-
त्वेन गृहीतानीति षट्षण्णामित्युपसंहारात् पूर्वसृष्टेन लिङ्गेन प्राणाद्येन सयुज्यते । तेन युक्तस्य बन्धोवै तेन मुक्तस्य
मुक्ततेति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः । पूर्वाष्टकस्य षट्षन्तर्भाववदेकोनविंशतेरप्यन्तर्भावः । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृति-
स्थानि कर्षतीति भगवदुक्तेः ॥ षट्षत्वंतत्र प्रकृतिर्गोलकोऽवयवान्कार्यभूतान्दुरदृष्टवशेन परिच्छिन्नत्वात्सूक्ष्मा-
नस्मदाद्यदृश्यरूपानृषण्णां मनआदीनाममितौजसांसमष्टिरूपाणां जगन्मण्डलव्यापिनाम् । सर्वएव समाः सर्वो-

नन्तइति श्रुतेः । आत्ममात्रात्परिच्छिन्नस्यैकस्यात्मनोपाधिवशादवयववत्प्रतीयमानेष्व्वात्मसु ममैवांशोजीवलोके जीवभूतःसनातनइति स्थितेर्शोनानाव्यपदेशादित्यादिसूत्राच्च तासु मनआदिषडवयवान्सूक्ष्मान्संनिवेश्य तत्तददृष्टवशेनलिङ्ग-
देहात्मनस्तादात्म्याध्यासंगमयित्वा सर्वभूतानि सर्वाजीवान्निर्ममइत्यन्वयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नानामेव व्यवहर्तृजीव-
त्वात् ससमदशकेनैव राशिना युज्यते पृथगिति व्यासोक्तैरुपाध्यवच्छिन्नत्वमेवनिर्माणं वस्तुतः । तथा च श्रुतिः ।
एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा लोकाः सर्वे यस्मात्सर्वाणिभूतानि सर्वेष्वामानोव्युच्चरन्तीति । व्युच्चरन्ति जायन्तइत्यर्थः
॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । तच्छब्देन महदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि पराभ्युदयन्ते । तत्रोत्तरेषां त्रिगुणज्ञानकर्मेन्द्रि-
याणां वर्गत्रयाभिप्रायेण षण्णामित्युक्तम् । अमितीजसामुपयुज्यमानेष्ववयवेषु दीपवदक्षय्यवीर्याणाम् । अवयवानात्म-
मात्रासु त्वजीवांशेषु सन्निवेश्यात्मकार्यसर्वभूतानि देवमनुष्यादीन्निर्ममे । एतानिसर्वभूतोपादानमित्येतावदेवात्र विवक्षि-
तं न पुनः सृष्टिरित्यवगन्तव्यं द्विधाकृत्वेत्यादिना तस्यावक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामिति तेषां षण्णामिन्द्रियाणां मध्ये षष्ठमनः । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणामवयवानात्ममात्रासु
शब्दादिषडसु विकारेषु संनिवेश्य सर्वाणि भूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

यन्मूर्त्यवयवाःसूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ॥ तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिमनीषिणः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । मूर्तिःशरीरंतदार्थास्तत्संपादकावयवाःसूक्ष्माःषडुक्तत्वरूपाश्च विशेषाख्यास्तानीमानीन्द्रिया-
णि वक्ष्यमाणानि च भूतान्याश्रयन्ति । तस्योत्पत्तेर्भूतान्याश्रयन्तीत्युच्यते । तदाश्रयोत्पत्तिस्तेषाम् । पठितं च पञ्चभ्यः
पञ्चभूतानीति यथेन कारणेनाश्रयन्ति तस्मात्कारणाच्छरीरम् । तस्य प्रधानस्य येयंमूर्तिः शरीरमित्युच्यते । मनीषिणः म-
नीषाबुद्धिस्तद्वन्तः । पण्डिताः । अथवा विपरीतःकर्तृभावः । सूक्ष्माःकर्तारैन्द्रियाणि कर्म । अवयवाश्चेन्द्रियाणामाश्रया-
वंप्रतिपद्यमानाआश्रयन्तीत्युच्यते । यथा बहुभिर्भुक्तइति भोजयन्भुक्तइत्युच्यते । अथवाऽनेकार्थत्वाद्भूतानामाश्रय-
न्ति जनयन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यन्मूर्त्यवयवाइति । यद्यस्मान्मूर्तिभूताल्लिङ्गदेहभूतास्ते ऽवयवाः षट् तस्यात्मनइमानि
स्थूलशरीराणि आश्रयन्तः श्रयणात् स्थूलशरीरमिति ॥ १७ ॥

(३) कुडूकः । यन्मूर्त्यवयवाःसूक्ष्माइत्यादि । यस्मान्मूर्तिःशरीरंतत्संपादकावयवाःसूक्ष्मास्तन्मात्राहङ्काररूपाः
षट्स्य ब्रह्मणःसप्रकृतिकस्येमानि वक्ष्यमाणानि भूतानीन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वेनाश्रयन्तितन्मात्रेभ्योभूतो-
त्पत्तेः अहङ्काराच्चन्द्रियोत्पत्तेः । तथा च पठन्ति प्रकृतेर्महांस्ततोहङ्कारस्तस्माद्गुणश्चोडशकः तस्मादपि षोडशकात्प-
ञ्चभ्यःपञ्चभूतानि तस्मात्तस्य ब्रह्मणोया मूर्तिःत्वभावस्तांतथापरिणतामिन्द्रियादिशालिर्लोकाःशरीरमिति वदन्ति
षडाश्रयणाच्छरीरमिति । शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रमएव दृढीकृतः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । लिङ्गशरीरस्य सृष्टिमुक्ता तदवच्छिन्नजीवस्यापि सृष्टिमुक्ता स्थूलशरीरसृष्टिवदच्छरीरपदव्युत्प-
त्तिमाह यदिति । यत्तस्मात् तस्य हिरण्यगर्भस्य मूर्तेरपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकस्य लिङ्गस्य मूर्तेःकायस्य द्वेवावब्रह्मणो-
रूपेमूर्तेचामूर्ते चेति श्रुतेः । अवयवा अवयवप्रायाः सूक्ष्मा अदृश्यरूपाः षट्मनआदयइमानि प्रत्यक्षसिद्धानि पञ्चीकृतपञ्च-

भूतारब्धानि चतुर्विधजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपाणि स्थूलशरीराणि भोगायतनत्वेनाश्रयन्ति । अतोमूर्तीनां मनआदीनामाश्रयत्वाच्छरीरमूर्तिमाहुस्तस्य जीवात्मनः । अतएवेन्द्रियाश्रयशरीरमिति तार्किका अवयवगतद्रव्यपरिमाणमूर्तिरिति मूर्तिलक्षणमाहुः । तेन सर्वः प्रपञ्चोमूर्तिः । श्रुतावमूर्तपदंसूक्ष्मतापरम् ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भशरीरस्य सर्वभूतोपादानत्वं शरीरशब्दनिर्वचनेनाप्याह यदिती । तस्य ब्रह्मणोमूर्त्यवयवादेहांशाः षट्पूर्वोक्तमहदादयः । इमानीति पूर्वश्लोकोक्तानां परामर्शः । आश्रयन्ति व्याभुवन्तीति यावत् । तस्माच्छ्रयणाच्छरीरमिति तस्य ब्रह्मणोमूर्तिमाहुर्नैरुक्ताः । एतदुक्तं भवति । सर्वभूतान्यशैरुपादानत्वेन श्रयतोतिहिरण्यगर्भशरीरस्य शरीरत्वं पुनः प्राकृतपुरुषशरीरवच्छीर्यतइति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यन्मूर्तीति । यद्यस्मात्कारणात्पूर्तेरहङ्काररूपस्यात्मनोवयवाः सूक्ष्मा अन्यविषया इन्द्रियाणि षट्पञ्च तन्मात्राआश्रयन्तीति ॥ १७ ॥

तदाविशान्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ॥ मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकद्रव्ययम् ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेतत्पदान्सर्वभूतकद्रवति । अव्ययमविनाशकारणात्मना कथं सर्वाणि भूतानि करोति । यस्तदाविशन्तीमानि । कानि पुनस्तानि । मनः सूक्ष्मैरवयवैः सह तन्मात्रैर्बुद्ध्यहंकारेन्द्रियलक्षणैः । अनन्तरमहान्ति भूतानि पृथिव्यमेजोवाष्वाकाशाख्यानि । सहकर्मभिर्धृतिसंहननपक्तिव्यूहावकाशाः पृथिव्यादीनां यथाक्रमं कर्माणि । तत्र धृतिः कारणसरणपतनधर्मस्य । एकशोऽवस्थानसंयाहकाद्विकीर्णस्य संहननं यथा पांसवोविकीर्णाउदकेन संहन्यन्ते पिण्डीक्रियन्ते । पक्तिरन्वौषधनृणादेस्तेजसः कार्यतया प्रसिद्धा । व्यूहोविन्यासः सन्निवेशः अवकाशोमूर्त्यन्तरेण प्रतिबन्धः । नहियस्मिन्देशे मूर्तिरेका स्थिता तत्र मूर्त्यन्तरस्य स्थानसुवर्णपिण्डे न कस्य चिदन्तः संभवः । मनोयहणसर्वेन्द्रियप्रदर्शनार्थम् । कर्मग्रहणेन च कर्मेन्द्रियाणि वा गृह्यन्ते । अथवा तत्कार्यसूक्ष्मैरवयवैर्युक्तं महान्ति भूतान्यधितिष्ठति पश्चादित्येवं योजना इन्द्रियाणि च मनःशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदाविशन्तीति । तदिति लिङ्गशरीरं महान्ति भूतानि स्थूलदेहारम्भकाण्याविशान्ति सहकर्मभिर्धर्मैरधर्मैश्च धर्माधर्मौ चापि तत्रैव सूक्ष्मतया स्थितौ कार्योत्पादार्थमभिव्यक्तौ तदाश्रयतइत्यर्थः । मनश्चाव्ययाभिव्यक्तिप्राप्तम् । अवयवैरिवावयवैर्ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनासंस्कारैः सूक्ष्मैर्दुर्विवेकभेदैः सहित्सर्वभूतकत्सर्वप्राण्युपादानीभूतशरीरमव्ययं प्रलयेप्यात्यन्तिकनाशशून्यमाश्रयन्ते ॥ १८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तदा विशान्ति भूतानीत्यादि । पूर्वश्लोकेतस्यैति प्रकृतं ब्रह्मात्र तदिति परामृश्यते । तद्ब्रह्म शब्दादिपञ्चतन्मात्रात्मनावस्थितं महाभूतान्याकाशादीन्याविशान्ति तेभ्योऽल्पयन्ते सह कर्मभिः स्वकार्यैः तत्राकाशस्यावकाशदानं कर्म वायोव्यूहं विन्यासरूपं तेजसः पाकोऽपांसं ग्रहणपिण्डीकरणरूपं पृथिव्याधारणम् । अहङ्कारात्मनावस्थितं ब्रह्म मनआविशत्यहङ्कारादुत्पद्यतइत्यर्थः । अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पसुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्बहिरिन्द्रियागोचरैः सर्वभूतकत्सर्वोत्पत्तिनिमित्तमनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभवत्वाज्जगतः । अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तमर्थसंकलयति तदिति । तत्स्थूलशरीरजातं तत्तददृष्टादृष्टं कर्मीभूतमहान्ति भूतानि कर्तृणि वेष्टनरूपाण्यारम्भकतया विशान्ति मनश्च जीवोपाधिः सह कर्मभिर्धर्मैरवयवप्रायैरिन्द्रियैश्च सह भोगार्थप्रवि-

शरीरानुषज्यते मनुष्योहमित्याद्यभ्यासमनुभवतीत्यर्थः। सर्वभूतकृदिति मनसोविशेषणं तस्यैव कर्तृत्वादिसूचनार्थम्। अव्ययंज्ञानातिरिक्तानाक्षयम् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भशरीरं तु सर्वभूतानांशरीरोपादानत्वेनोपयुज्यमानमपि न कदाचिदपि क्षीयतइत्याह तदिति । तत् हिरण्यगर्भशरीरं सूक्ष्मैरवयवैः सर्वभूतकृत् सर्वभूतानि कुर्वाणमप्यक्षम्यावयवंयथा भवति तथाऽव्ययंमहान्ति भूतान्यहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि मनश्च महत्तत्त्वं कर्मभिर्जीवैःसहाविशन्ति ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तदेति । तस्मिन्काले कर्मभिः सह महान्ति महत्तत्त्वादीनि भूतानि पृथिव्यादीनि अहङ्कारात्मनः शरीर आविशन्ति च पुनः षष्ठमनःकर्तृभूतं सूक्ष्मैरवयवैः सह प्रविशति । कीदृशमनः सर्वभूतकृत् । पुनः कीदृशमनः । अव्ययं विनाशरहितम् । पुनः कीदृशं वासनात्मकम् ॥ १८ ॥

तेषामिदं तु समानां पुरुषाणां महौजसाम् ॥ सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्यम् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । सूक्ष्मात्स्थूलमुत्पद्यते सम्भवति । अव्ययाद्ययमित्येतावति तात्पर्यं न तु षण्णांसमानां वा तत्त्वानां मात्राभ्य इति । चतुर्विंशतितत्त्वानि तानि सृष्टौ सर्वेषां निमित्तम् । अथवा पिण्डसृष्टौ समैव प्रधानं कारणम् । षड्विशेषाः सममोमहान्स्तेभ्योभूतेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तेषु चोत्पन्नेषु पिण्डीभवति शरीरम् । अथ यावत्प्रधानादुपसंभृतसर्वविकारादेः कीभूताद्ययंबहुधा विप्रकीर्णविश्वरूपं जगदुत्पद्यते किं युगपदेव समस्तैर्विकारैः स्थूलरूपैः प्रधानं विक्रियते । नेत्याह तेषामिदमिति । यादृशः प्रागुक्तः क्रमस्तेनैव प्रकृतेर्महान्स्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणस्तु षोडशक इति पुरुषशब्दस्तत्त्वे पुरुषार्थत्वात्प्रमुक्तः । महौजसांस्वकार्यैर्वीर्यवताम् । अपरिमितविकारहेतुत्वात् महत्त्वम् । तेषां याः सूक्ष्मा मूर्तिमात्रा मूर्तिः शरीरं तदर्था मात्रास्ताभ्य इदं भवति । अत उच्यतेऽव्ययाद्ययमिति । काः पुनस्तेषां सूक्ष्मा मात्राः । न हितन्मात्राणामन्यमात्राः संभवन्ति येन तेषां सूक्ष्मा मात्रा इति व्यतिरेक उपपद्यते । न तेषां प्रागुक्तमात्रापेक्षत्वम् । किन्तु हि तन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मो महान् महतः प्रभुरिति ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । तेषामिति । अन्तःकरणं पञ्चेन्द्रियाण्यात्ममात्रा च तदवच्छिन्नेति सम । तेषां पुरुषाणां पुरुषदेहे सीदतां कार्यात्पादने महान्बलानां सूक्ष्माभ्यो लिङ्गमूर्तिरूपाभ्यो मात्राभ्योऽव्ययाच्च प्रकृतेर्व्ययं विनाशि स्थूलदेहरूपकार्यं संभवत्युत्पद्यते ॥ १९ ॥

(३) कुङ्कुमः । तेषामिदं तु समानामित्यादि । तेषां पूर्वप्रकृतीनां महदहङ्कारतन्मात्राणां समसंख्यानां पुरुषादात्मनोत्पन्नत्वात् तद्वन्तियास्तत्वाच्च पुरुषाणां महौजसांस्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां सूक्ष्माया मूर्तिः । मात्राः शरीरसंपादकभागास्ताभ्य इदं जगन्श्वरसंभवत्यनश्वराद्यत्कार्यतद्विनाशि स्वकारणे लीयते । कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरं परमकारणं तु ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतद्विशयितुमयमनुवादः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति स्थूलभूतगुणान्वक्तुं स्थूलशरीरस्य तत्कार्यत्वमनुवदन्निवाह तेषामिति द्वाभ्याम् । इदं स्थूलदेहं पुरुषाणां मनआदिपुरुषान्तानां समानां महौजसां यच्चण्डलव्यापिनां तेषां भोगार्थं सूक्ष्माभ्योऽपञ्चीकृताभ्यो यामूर्तिमात्राः पञ्चीकृतानि महाभूतानि ताभ्यस्तदिदं स्थूलशरीरं संभवत्युत्पद्यतइत्यन्वयः । अव्ययात् अव्ययं जीवं अतस्त्यवच्छिनत्तीति अव्ययात् प्रथमान्तं स्थूलदेहविशेषणम् स्वतश्च व्ययप्रत्यक्षं विनाशीति ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । यदुक्तं हिरण्यगर्भशरीरादप्यतमहदादितत्त्वं तदंशा जीवाश्च सर्वभूतोपादानमिति तदिदं निगमयति तेषामिति । समानां महदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियजीवानां पुरत्वेन शरीरत्वेन शरीरतइति महदादीनां पुरुषत्वं पुरेशरीरतइति जीवानाम् । हौजसामक्षयशक्तीनामव्ययाद्ब्रह्मशरीरात्संभूताभ्यः सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः शरीरनिष्पादनक्षमाभ्योऽव्य-

यं नःवरमिदं कार्यजातंसंभवति । हिरण्यगर्भशरीरस्थाः समतत्त्वमात्राः कार्यजातस्योपादानमित्यर्थः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामिति । तेषांसमानांपुरुषाणामहद्दहङ्कारपञ्चतन्मात्राणामवयवामसूक्ष्माः सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः । अद्याद्यादीश्वराद्ययं विश्वसंभवतीति ॥ १९ ॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवामोति परःपरः ॥ योयोयावतिथश्चैषांससतावद्गुणः स्मृतः ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्लोके केचिदन्यथासमसंख्यांपरिकल्पयन्ति । पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि वर्गीकृतान्येकीभवन्ति । बोधहेतुतयैकेन धर्मेण योगादेकत्वेन निर्दिश्यन्ते । एकैकमेन्द्रियाणि तौचवर्गद्वित्वाद्द्वौपुरुषौभवतः । पञ्चभूतानि भेदेनैव निर्दिष्टानि कार्यवैलक्षण्यात् । तदेवंसमपुरुषास्तेषांया मूर्त्यर्थाः सूक्ष्मामात्रा निर्माणकार्याणि तन्मात्राण्यहङ्कारश्च । अन्यत्समानम् । अतश्च भूतानांपूर्वश्लोके संनिधानादेषामिति तेषांप्रतिनिर्देशः । यद्यपि च ध्यवहिते बहूनि च तानि संनिहितानि तथापि यद्द्वैतार्थः प्रतिपाद्यते विशिष्टसंख्याकर्तृगुणवत्त्वं तद्भूतानामेव संभवति नान्येषांप्रकृतत्वेस्त्यपि । अतोऽयंश्लोकार्थेषांभूतानांयदाद्यन्तवत्तस्ययद्गुणं ततोन्तरं पठितं । तत्तत्पूर्वस्यसंबन्धेन गुणं गृह्णाति । गुणशब्देन शब्दादयः पञ्चोच्यन्ते । आद्यत्वं चात्रवक्ष्यमाणया व्यवस्थयाऽऽकाशं जायत इति । गुणत्वं च शब्दादीनां तत्रैव वक्ष्यति । योय आकाशादिलक्षणोऽर्थो यावतिथः यावतांपूरणः । वतेरिथुक् । द्वितीयेतृतीयेवस्थानेस्थितः सतावद्गुणस्तावन्तो गुणास्तस्य भवन्ति । द्वितीयस्थाने स्थितो द्विगुण इत्यादि परस्परआद्याद्यगुणसंबन्धित्वं प्रथमेऽर्थश्लोक उक्तम् । तत्र यः त्वशब्देन यस्यैव योगुणोऽभिहितस्तस्य शब्दगुणं विदुस्तद्रूपगुणमुच्यत इत्यादि । ततश्च पूर्णगुणावामौ द्वैगुण्यमाकाशं वर्जयित्वा भूतानांप्रामत उक्तं योयोयावतिथ इति । तेन द्विगुणो वायुस्त्रिगुणं तेजः श्रुतगुणा आपः पञ्चगुणा भूमिरिति । आद्याद्यस्येति कथम् । आद्यस्याद्यस्येह भवितव्यं । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनेन । यथा परःपर इति । छन्दोभिरविशेषात् स्मृतीनां लुप्तानुरोधाच्चैव पठितम् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आद्याद्यस्येति । तेषामिति योग्यतया महान्ति भूतानीति प्राक्प्रक्रान्तानि महाभूतानि परावृशति । आकाशवायुतेजोजलक्षितिक्रमेणोत्पत्तेस्तत्क्रमेणाद्यस्याद्यस्य पूर्वस्य पूर्वस्य गुणं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्यतमरूपं परःपरमोति स्वगुणेन च युज्यत इत्यर्थः योयोयावतिथो यावत्पूरणः सतावद्गुणः प्रथम एक गुणोऽन्येः क्रमेण आद्याद्यगुण इत्यर्थः ॥ २० ॥

(३) कुड्मकः । आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामित्यादि । एषामिति पूर्वतरश्लोके तदा विशन्ति भूतानीत्यत्र भूतानांपरांशः । तेषांचाकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमः शब्दादिगुणवत्ता च वक्ष्यते । तत्राद्याद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वांवादिः परःपरः प्रामोति । एतदेव स्पष्टयति योय इति । एषांमध्ये योयोयावतांपूरणो यावतिथः वतेरिथुक् ससद्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुण इत्येवमादिर्भन्वादिभिः स्मृतः । एतेनेतदुक्तं भवति आकाशस्य शब्दो गुणः वायोः शब्दस्पर्शौ तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । अत्र यद्यपि नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनेनाद्यस्याद्यस्येति प्रामंतथापि स्मृतीनां छन्दः समानविषयत्वानुसुप्तानुसुलुगिति प्रथमाद्यस्य सुप्लुक् तेनाद्याद्यस्येति रूपसिद्धिः ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव मूर्तिमात्राशब्दवाच्यानां स्थूलपञ्चमहाभूतानां गुणान्संकलयति आद्याद्यस्येति । एषामुक्तानामाकाशादिस्थूलपञ्चमहाभूतानांमध्ये योयोभूतविशेषो यावतिथो यावतांपूरणः स्मृतो मनीषिभिः ससतावद्गुणः । तेनाकाशाद्वायोर्द्वितीयतया वायोर्गुणद्वयम् एवमुक्तं त्रापि तेन स्थूलशरीरतावद्गुणोपलब्धिरिति भावः । देहस्य पञ्चात्मकत्वेपि पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमयो वायुमय आकाशमय इति श्रुतौ तत्तन्माधान्यमात्रं विवक्षितम् ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथपञ्चभूतानां गुणगणसंख्यानप्रसङ्गादाह आद्येति तेषां पञ्चानां पुरुषाणां मध्यमाद्याद्यस्य पूर्वपूर्वस्य गुणाः शब्दादिकास्तानेतान्परः परः पुरुषः प्रामोति । ततश्च यो यो यावत्तथो यावतां पुरुषाणां यावत्संख्याकः सतावद्गुणः स्मृतः । एतदुक्तं भवति । आकाशः पुरुषः तस्यैकांगुणः शब्दः । वायुर्द्वितीयस्तस्य द्वौ शब्दस्पर्शौ । तेजस्त्रितीयस्तस्य त्रयः शब्दस्पर्शरूपाणि । आपश्चतुर्थस्तस्य चत्वारः शब्दस्पर्शरूपरसाः । भूमिः पञ्चमस्तस्य पञ्चशब्दरूपरसगन्धादिति । एवं तावत्सर्वभूतानि सिद्धाक्षतो हिरण्यगर्भस्य त्वशरीरं भूतमित्युक्तम् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । आद्येति । एषां पञ्चमहभूतानाम् । आद्याद्यस्य परः परमवामोति । तद्यथा आकाशस्य शब्दगुणं वायोः स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शौ भवतः तेजसो रूपगुणं तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमग्नये ऊर्ध्वम् । येषां पञ्च महाभूतानां यो यो यावत्तथो यावत्संख्यावान् सतावत्संख्याकगुणयुक्तः स्मृतः तद्यथा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धापञ्चगुणा पृथ्वीत्यादि ॥ २० ॥

सर्वेषां तु सनामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥ वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । सप्रजापतिः सर्वेषामर्थानां नामानि चक्रे । यथा कश्चित् पुत्राणां जातानामन्येषां वा संव्यवहारार्थं करोति । वृद्धिरादैश्च धीश्रीस्त्रीमिति शब्दार्थसंबन्धं कृतवान् गौरश्च पुरुष इति । कर्माणि च निर्ममे । धर्माधर्माख्यान्यदृष्टान्यग्निहोत्रादीनि च । सृष्ट्या च कर्माणि तत्र संस्थाव्यवस्थाश्चकार । इदं कर्म ब्राह्मणेनैव कर्तव्यं कालेऽमुष्मै च फलाय । अथवा दृष्टार्थमर्यादा संस्था गोप्रचारइह च प्रदेशेन कर्तव्य उदकं । सस्यसेकार्थममुष्मिन्ग्रामे नदेयं । यावत्तत्माह्मादत्माभिरयमुपकारो न लब्धः । दृष्टानि च कर्माणि निर्ममे । तत्र यान्यदृष्टार्थानि तानि वेदशब्देभ्यो वैदिकेभ्यो वाक्येभ्यः । ननु सर्वस्य तेनैव सृष्टत्वात्स्यैव त्वात्तत्तयाद्देवं ससर्ज कर्मानुष्ठानपरिपालनार्थमित्येवं वक्तव्यं वेदसृष्टिश्च वक्ष्यते अग्निवायुरविभ्यश्चेत्यत्रान्तरे । उच्यते । भिन्नमत्र दर्शनम् । केचिदाहुरन्यस्मिन्कल्पे वेदास्तेनाधीतास्ते च महाप्रलयेन प्रलीनाः पुनरन्यस्मिन् कल्पे सुप्रभुर्द्धवत्सर्वप्रथमं प्रतिभाति त्वमपठितो यथा कस्यचिच्छ्लोकः प्रतिभाति । भाति च वेदे गौरनुबन्ध्याऽश्वस्तूपरोगोष्ठगत्यादिवाक्येभ्यः शब्दानुस्मृतिपूर्वकं इदिति तानर्थानुस्मृत्योत्पद्यमानांश्च पदार्थान् दृष्ट्वा तस्यार्थस्यायं शब्दः कल्पान्तरे नामासीत्संप्रत्यस्यैव क्रियतामित्युभयवेदशब्देभ्य एव नामानि कर्माणि च सृष्टवान् । अथवा नैव वेदाः प्रलीयन्ते महाप्रलयेऽपि । यो सौ पुरुषः केषांचिदिष्टस्तथा वेदा आसते । स एवान्तरण्डं ब्रह्माख्यं पुरुषं निर्माय वेदानभ्यापयामास । एवं स ब्रह्मा वेदशब्देभ्यः सर्वनिर्मितवान् । यदत्र तत्त्वतदत्माभिरुक्तमेव । अथ पौराणिकी प्रक्रियाप्रयुज्यते सात्माभिः प्रदर्श्यत एव । आदौ जगत्सर्ग इत्यर्थः । अथवादौ यानि नामान्यनपभ्रष्टानि न पुनरिदानीं तनान्यशक्तिजानि गव्यादीनि पृथक् । यथा शरीरत्वसमुदायरूपमेव निर्ममे । किं तर्हि पृथक् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । सर्वेषामिति । नामानि ब्राह्मणइत्यादीनि । कर्माणि याजनादीनि । वेदशब्देभ्योऽधिगम्य निर्ममे व्यवस्थापितवान् । पृथग्विभिन्नाः संस्थाः संस्थानानि द्विपात्वादीनि ॥ २१ ॥

(३) कुट्टुकः । सर्वेषां तु सनामानीत्यादि । सपरमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेर्गौरिति अश्वजातेरश्व इति । कर्माणि ब्राह्मणस्याभ्ययनादीनि क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि । पृथक्पृथक् यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन् । आदौ सृष्ट्वादौ वेदशब्देभ्य एवावगम्य निर्मितवान् । भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसायां वेदपूर्विकैव जगत्सृष्टिर्द्युत्पादिता । तथा च शारीरकसूत्रं शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । अस्यार्थः देवतानां विग्रहवत्त्वे वैदिके वत्सादिशब्दे देवतावाचिनि विरोधः स्याद्देदस्यादिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नास्ति विरोधः । कस्मादतः शब्दादेव जगतः प्रभवा-

दुत्पत्तेः प्रलयकालेपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिःस्थितःसह कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मनएव प्रथमदे-
हिमूर्तेर्मनस्यवस्थान्तरमनापन्नः सुषुप्तप्रबुद्धस्येव प्रादुर्भवति तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिर्यगादिप्रविभक्तजगदभिधेयभू-
तंनिर्ममिती कथमिदं गम्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षंश्रुतिरनपेक्षत्वात् अनुमानंस्मृतिरनुमीय-
मानश्रुतिसापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिः एतदिति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमदिति मनुष्यानिन्दवदिति पितृस्तिरःप-
वित्रमिति ग्रहानसवदिति स्तोत्रविश्वानीति शस्त्रमिति सौभगायेत्यन्याःप्रजाः । स्मृतिस्तु सर्वेषांतु सनामानीत्यादिका मन्वा-
दिप्रणीतैव । पृथक्संस्थाश्चेति । लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणंकुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिकविभागेन
निर्मितवान् ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदिति । प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमदिति मनुष्यानिन्दवदिति पितृस्तिरः पवित्रमिति
ग्रहानसवदिति स्तोत्रविश्वानीति शस्त्रसौभगाये त्येताःप्रजास्तथाभूरिति भूमिमसृजदित्यादि श्रुतिमाश्रित्याह सर्वेषांतिविति ।
नामानि देवोऽयं मनुष्योऽयं इत्यादीनि कर्माणि यजनयाजनादीनि । पृथक्संस्थाः कुलालस्य कम्बुधीवादि घट-
निर्माणं कुविन्दस्य पटनिर्माणं द्विचतुष्पदाद्याकृतीर्वा निर्ममदित्यन्वयः । पुरश्चक्रे द्विपदःपुनश्चक्रे चतुष्पदइति श्रुतेः ।
पुरःशरीराणि ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । इदानींतेन सृज्यमानानांभूतविशेषाणांनामकर्मरूपपृथक्करणंकुतस्त्यमित्यपेक्षायामाह सर्वेषामिति ।
सब्रह्मणामानि देवामनुष्याः पशवइत्यादीनि कर्माणि देवाएवंकुर्वन्तु मनुष्याएवंपशवएवमितिसंस्थाः संस्थानानि रूपाणि-
तियावत् देवानामेवसंस्था मनुष्याणामेवंपशूनामेवमिति । वेदशब्देभ्योमन्त्रार्थवादेतिहासादिपर्यालोचनया निर्ममे ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामिति । सब्रह्मा सर्वेषांप्राणिनांब्राह्मणादीनांवर्णानांनामान्येवंपृथक्पृथक्निर्ममे । आदौ
सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्यो वेदाभ्यासेभ्यः ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्ब्राह्मराजस्यः कृतइत्यादिभ्यः श्रुतिभ्योऽज्ञात्वा पृथक्कर्माणि
ब्राह्मणादीनांनिर्ममे पृथक् संस्थांस्थितित्रिलोक्याःसंस्थांमर्यादांनिर्ममे ॥ २१ ॥

कर्मात्मनांच देवानांसोऽसृजत्प्राणिनांप्रभुः ॥ साध्यानांच गणंसूक्ष्मयज्ञंचैव सनातनम् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मात्मानः शरीरिणः प्राणिनः कर्मसु तत्परामनुष्याउच्यन्ते । तेषामर्थसिद्धये यज्ञमसृ-
जत् । ये ब्रह्मोपासनात्प्रभिरताः पुत्रपश्वादिकलार्थिनो द्वैतपक्षाश्रितास्तेकर्मानुष्ठानपरत्वात्कर्मात्मानउच्यन्ते । षड्यपि
तादर्थ्यंभूतइति तदर्थयज्ञमसृजदिति गम्यते । देवानांच गणंतदर्थमेवासृजत् । तंकर्मात्मानंचेत्ययमदेशे चः पठितः ।
तस्य देशोदेवानामित्यतोनन्तरंयज्ञंससर्ज । अग्निरग्नीषोमाविन्द्राग्नीइत्यादियज्ञसिद्धयर्थंदेवानांगणमसृजत् । तथा साध्या-
नांदेवानांगणमित्यनुषज्यते । भेदेनोपादानमहविर्भाक्त्वात्तेषांस्तुतिभाजएव तेकेवलम् । यत्र पूर्वं साध्याः सन्तिदेवाइति ।
साध्यावै नाम देवाइति । साध्यावैनाम देवाआसन् । अथवा ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । सूक्ष्ममरुतेरुद्राक्षिरसइत्येतदपेक्षया
साध्यगणः सूक्ष्मः । साध्यग्रहणंचान्यासामप्यहविःसंबन्धिनीनांदेवतानांविनोस्तुनीतिरित्यादीनांप्रदर्शनार्थम् । अन्ये तु
कर्मात्मनांदेवानांप्राणिनामिति समानाधिकरणानिमन्यन्ते । कर्माणि आत्मा त्वभावप्रतिलभ्योपेक्षांते कर्मात्मानः । यागा-
दिकर्मनिवर्तनपरत्वात् प्रधानतयावा कर्मात्मानः । काश्चिदेवतायागादिकर्मण्येव त्वरूपतइतिहासेश्रूयन्ते यथेन्द्रोरुद्रोविष्णु-
रिति । अन्यासांतु यागएवदेवतात्वं त्वरूपतः । अक्षायावाणोरथाङ्गानि । नहि यथा भारते इन्द्रादीनांवृत्रादिभिरसुरैर्युद्धादि
कर्मश्रूयते तथाक्षादीनांवर्ण्यते । अस्तिचसूक्तहविःसंबन्धेतेषामपिदेवतात्वम् । अक्षाणां प्रावेपामादिति घाव्णामेतेवद-
न्विति । वनस्पतेवीङ्गइतिरथाङ्गानाम् । अतएव प्राणिनामिति । द्विविधाहि देवताः । प्राणवत्यस्तद्रहिताश्च । यथेन्द्रादयः

पुरुषविग्रहाः प्राणवन्तः पुराणेष्वप्यन्ते । नाक्षादय इतिहासदर्शना । अतश्चायं सर्वः सर्गादिप्रपञ्चः । चशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः । प्राणिनामप्राणिनामपि निरुक्तदर्शनेऽपि द्विविधा देवता । अश्वामानोमित्रइति । शकुनिः कनिकददिति । गावआगावो अग्नमिति । एताः प्राणवत्यः । प्राणाउक्ताः । सनातनग्रहणयज्ञविशेषणपूर्वकल्पेऽपि यज्ञस्य भावात्प्रवाहनित्यतया नित्यत्वम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मात्मनामिति । कर्मात्मनादेवदेहेतुरूपकर्मयुक्तात्मनां देवानां ये कर्मणा देवत्वमाभुवन्ति तेषां कर्मदेवानां गणमसृजत् । ये तु देवसु तत्वेनाजानेदेवास्ते देवैरेव सृज्याः । तथा प्राणिनामन्येषां पितृयक्षादीनां गणं तथा साध्यानां पूर्वकल्पदेवानां गणं यज्ञयज्ञकर्माभिमानिनं पुरुषम् ॥ २२ ॥

(३) कुट्टकः । कर्मात्मनां च देवानामित्यादि । स ब्रह्मा देवानां गणमसृजत् । प्राणिनामिन्द्रादीनां कर्माण्यात्मास्वभावो येषां तेषामप्राणिनां च प्रावादीनां देवानां साध्यानां च देवविशेषाणां समूहं यज्ञं च ज्योतिष्टोमादिकं कल्पान्तरेऽप्यनुमीयमानत्वानित्यं साध्यानां च गणस्य पृथग्वचनं सूक्ष्मत्वात् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वभूतानि निर्ममइत्युक्तां सृष्टिवृण्वन् विराट्सृष्टिमाह कर्मात्मनामिति दशभिः । कर्मात्मनां कर्मणैव प्राप्तदेवत्वानां ये कर्मणा देवत्वमायान्तीति श्रुतेः । कर्मणो यज्ञादेः स्वरूपनिर्वाहकत्वेन वा अमुकस्यै देवतायै इदं न भवेति त्यागोद्देश्यत्वात् प्राणिनां मध्ये सूक्ष्ममस्मदाद्यद्वयं देवानां गणमसृजत् । तथा साध्यानां गणं यज्ञकर्म सनातनवैदिकम् कर्म ब्रह्मोद्भवविद्धीति स्पष्टेतरवक्ष्यफलदत्वात् ॥ २२ ॥

(५) जन्दनः । अथलोकतत्त्वप्रवर्तकभाषाभिमानिनीनां देवतानां सृष्टिचतुर्भिः श्लोकैराह कर्मेति । प्राणिनामर्थप्राप्त्यर्थार्जनादीनि स्वभावप्राप्त्याहारनिद्रादीनि च ग्रानि कर्माणि तदभिमानिनो देवाः कर्मात्मानः कर्मनिर्वर्त्यफलाभिमानिनस्तु देवाः साध्यास्तेषामुभयेषां सूक्ष्मसंशयितं गणं तथा सनातनमादिकालप्रवाहरूपेण नित्यं यज्ञयज्ञाभिमानिनीं च देवतां सोऽसृजत् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मेति ॥ सप्रभुः हिरण्यगर्भः कर्मात्मनां गणमसृजत् च पुनः प्राणिनां गणमसृजत् साध्यानां गणमसृजत् सनातनमविनाशं सूक्ष्ममतीन्द्रियं यज्ञमपूर्वचैवासृजत् ॥ २२ ॥

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ॥ दुदोहं यज्ञसिद्ध्यर्थं मृग्यजुः सामलक्षणम् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । तिस्र एव देवता अग्निप्रभृतय इति नैरुक्ताः संत्यन्यभिधाननानात्वे । अतस्तेन दर्शनेन नोच्यते । एताभ्यस्ति सृष्ट्यो यज्ञसिद्ध्यर्थं यागसंप्रदानत्वात्तासांचतुर्थी । त्रयमृग्यजुः सामलक्षणं ब्रह्म वेदाख्यं दुदोहं । द्विकर्मकोऽयं धातुः प्रधानं कर्म त्रयमप्रधानेन द्वितीयेन कर्मणा भवितव्यम् । न च तदस्ति । अतः पञ्चम्येवेयमिति मन्यामहे । अग्न्यादिभ्यो दुदोहाक्षारयदभावयत् । कथं पुनरग्न्यादिभ्यो वर्णात्मा शब्दो मन्त्रवाक्यानि ब्राह्मणवाक्यानि च भवेयुः । किं नोपपद्यते । कः शक्तीरदृष्टा असतीर्वक्तुमर्हति । नाख्याताथो विकल्पयितुं युक्तः । पञ्चमी तर्हि किमर्थं दुहियाचीति द्वितीयया भवितव्यम् । किंच दृष्टप्रमाणविरोधी प्राम्बुतोऽर्थ उच्यमानो मनसः परितोषमाधत्ते प्रामाणिकानां परितोषविरोधः । स्वरूपपस्त्वाश्रयणे नैषामागमानाभृग्वेद एवाग्रे रजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिति । अग्न्यादयोऽपि देवता ऐश्वर्यभाजो निरतिशयशक्तिश्च प्रजापतिस्तत्प्रकानामानुपपत्तिः । अस्मिन् दर्शने पञ्चम्यपि विवक्ष्या । अतः कारकाणि कथितान्यत्रापादानसंज्ञेत्यपादानविवक्षायां भाष्ये समर्थितानि । अन्यदर्शने कथंचतुर्थी तावद्युक्तैव । अर्थवादाच्चैते तत्र द्वितीयं कर्मात्मैव प्रजापतिरात्मानं दुदोहं । दोहनं चाध्यापनं परसंक्रान्ति सामान्येन । अथापि पञ्चमी तत्रान्याग्नेयामन्त्रा आदावृग्भेदेऽतोऽग्रे रजायतेत्यु-

च्यतेयजुर्वेदेऽपिद्वेत्वोर्जत्वेति । इडन्तन्मध्यस्थानत्वाद्वायुना वर्षदानेन क्रियते । ऊर्कप्राणः स वायुरेव । अत आदितो-
वायुकार्यसंबन्धाद्वायोरित्युपमा । अथवाध्वर्यवमार्त्विज्यं बहुप्रकाराश्रेष्ठाश्च सर्वावायोरित्यनेन सामान्येन वायोर्जम्
यजुर्वेदस्यानधिकारस्यसामगीत्ययोग्यत्वादुत्तमाध्ययनानि सामान्युत्तमस्थानाश्चादित्येति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्निवाय्विति । अयं ब्रह्म वेदत्रयंदुदोहान्तर्धृतमाकृष्टवान् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निवायुरविभ्यस्त्वित्यादि । ब्रह्म ऋग्यजुःसामसंज्ञवेदत्रयं अग्निवायुरविभ्यआकृष्टवान् सनात-
नंनित्यम् । वेदापौरुषैयत्वपक्षएव मनोरभिमतः । पूर्वकल्पे ये वेदास्तएवपरमात्ममूर्तेर्ब्रह्मणःसर्वज्ञस्य स्मृत्यारूढाः । तानेव
कल्पादौअग्निवायुरविभ्यआचकर्ष । श्रौतश्चायमर्थोन शङ्कनीयः । तथा च श्रुतिः अग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेदआदित्यात्साम-
वेदइति । आकर्षणार्थत्वादुहिधातोर्नाग्निवायुरवीणामकथितकर्मता किंत्वपादानतैव यज्ञसिद्ध्यर्थं त्रयीसंपाद्यत्वात् यज्ञा-
नांआपीनस्थक्षीरवद्विद्यमानानामेव वेदानामभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थम् । आकर्षणवाचकोगौणोदुहिःप्रयुक्तः ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्निवायुरविभ्यइति । अग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदइतिश्रुतेः । ब्रह्म वेदंसना-
तनंनित्यं विसृष्टाक्रमराहित्यात् यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतेः । सुप्तप्रबुद्धस्येवाग्निर्भावाच्च यज्ञसिद्ध्यर्थं आध्वर्यवौता-
त्रादिभेदेनैव यज्ञःसिध्यतीति दुदोहादित्यादिद्वाराविश्वकारान्यथा वेदस्यकर्त्रानन्त्यप्रसङ्गात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । अग्निवायुरविचसृष्टातेभ्यइत्यर्थः । ब्रह्म वेदाभिमानिर्नादेवतांदुदोहं प्रादुर्कृतवान् । तदुक्तं ब्रह्म च
ब्राह्मणे ऋग्वेदएवाग्नेरजायत यजुर्वेदोवायो सामवेदआदित्यादिति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्निरिति । सनातनंब्रह्मत्रयंवेदत्रयमग्निवायुरविभ्यो दुदोहं यज्ञसिद्ध्यर्थम् । कोदशंब्रह्म ऋग्यजुःसा-
मलक्षणं अग्नेः सकाशात् ऋग्वेदः वायोः सकाशाद्यजुर्वेदः रवेः सकाशात्सामवेदइति निर्ममे निर्मितवानितिसिद्धम् ॥ २३ ॥
कालंकालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ॥ सरितःसागराञ्छैलान्समानि विषमाणि च ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मसामान्यादाह । द्रव्यात्मा कालोवैशेषिकाणांक्रियारूपोऽन्येषामादित्यादिगतिप्रतानआवृ-
त्तिमान् । कालविभक्तयोविभागामासत्त्वयनसंवत्सराद्या । नक्षत्राणि रुत्तिकारोहिण्यादीनि । ग्रहाआदित्यादयः । सरितो-
नद्यः । सागराःसमुद्राः । शैलाःपर्वताः । समानि स्थलान्येकरूपाभूभागाः स्वातप्रदरवर्जिताः । विषमाणिआरोहावरोहवन्ति
॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालमिति ॥ कालंसामान्यकालात्मानं पुरुषं कालविभक्तीः कालविभागकल्पाद्यभिमा-
निदेवताः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि समानि समस्थानानि विषमाणि विषमस्थानानि ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । कालंकालविभक्तीश्चेत्यादि । अत्रससर्जैत्युत्तरश्लोकवार्तिनी क्रिया संबध्यते । आदित्यादिक्रि-
याप्रचयरूपंकालंकालविभक्तीर्मासत्त्वयनाद्याः नक्षत्राणि रुत्तिकादीनि ग्रहान्सूर्यादीन् सरितोनदीः सागरान्समुद्रान् शैला-
नपर्वतान् समानि समस्थानानि विषमाणि उच्चनीचरूपाणि ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । कालमादित्यक्रियाप्रचयं कालविभक्तीर्मासत्त्वयनाद्याः समानि एकाकारसंस्थानानि मनुष्या-
न् विषमाणीति देवादितिरश्वः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । चन्द्रादित्याश्विन्यादिग्रहनक्षत्रस्पन्दनः 'सामान्यलक्षणः कालः । कालविभक्तिस्तुष्टित्वादिरव-
यवः । नक्षत्राणि रुत्तिकादीनि । ससर्जैति वक्ष्यमाणत्वेन संबन्धः । एताआन्तरिक्ष्योदेवताः । सरितादयोभौम्याः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कालमिति । युगंसब्रह्माचेमाःप्रजाःसष्टुभिच्छंसतदापूर्वमिमांस्तृष्टिससर्ज कालादिमृष्टिससर्ज

तद्यथापूर्वकालकालात्मकसंवत्सररूपं कालमसृजत् च पुनः कालविभक्तीः कालस्य विभागांश्च षड्दूतू अयनादींश्च पुनः नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि तथा नवग्रहांश्च सूर्यादीन्ससर्ज सरिदादींश्चससर्ज ॥ २४ ॥ २५ ॥

तपोवाचं रतिचैव कामं च क्रोधमेव च ॥ सृष्टिससर्ज चैवेमांस्तृप्तिमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । रतिर्मेनसः परितोषः । कामोऽभिलाषो मन्मथो वा । अन्यत्प्रसिद्धम् । एवमादिकां सृष्टिससर्जं मामत्रश्लोके पूर्वा च या सृष्टिरुक्ता । इमाः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन् देवासुरायक्षराक्षसगन्धर्वाद्यास्तदुपकरणं तदात्मधर्मवच्छरीरंधर्मंचादावसृजदित्यर्थः । अथ केयं वाचोयुक्तिः सृष्टिमसर्जति यएवार्थः सृष्टिरुक्तवानिति । सर्वेषां तवः करोत्यर्थस्य विशेषावच्छिन्ने वर्तन्ते पचति पाकं करोति यजति यागं करोति । तत्र रुदन्ताद्विशेषेऽवगत आख्यातगतो धातुः करोत्यर्थमात्रप्रतिपादनपरो भवति । तस्मिन्पि कुतश्चित्प्रतिपत्तेः पुनः प्रतिपादनेऽनुवादोपोभाभूदिति कालकादिषु तात्पर्यम् । अथ वा सृज्यमानविशेषाः प्रमाणावच्छिन्ना सृष्टिः सामान्यसृष्टेः कर्म यथा त्वपोषं पुष्टयति ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । तप इति । तपोऽनशनादि वाचमक्षरादिकां रतिकामसुखं कामरूपभिलाषं क्रोधं द्वेषम् इमां सृष्टिं तप आदिकामन्यां च पूर्वोक्तां सृष्टिससर्ज इमावर्तमाना प्रजास्तत्तद्वारा स्रष्टुमिच्छन् ॥ २५ ॥

(३) कुट्टुकः । तपोऽवाचमित्यादि । तपः प्राजापत्यादि वाचं वाणीं रतिचेतः परितोषं काममिच्छां क्रोधं चेतो विकारं इमां एतच्छ्लोकोक्तां पूर्वश्लोकोक्तां च सृष्टिचकार । सृज्यत इति सृष्टिः कर्मणि क्तिन् । इमाः प्रजावक्ष्यमाणा देवादिकाः कर्तुमिच्छन् ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यान्दायणादि वाचं स्पृष्ट्यादिरूपां रतिचेतः परितोषं कामरूपाद्यभिलाषं क्रोधमाशादेर्हेतुम् । सृष्टिमिति सृज्यते इति सृष्टिः । तप आदेशे विशेषणम् । सृष्टिससर्जति पाकं पचतीति वत् । प्रकृत्यर्थोऽत्र विक्षितः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । वाचं सरस्वती तपः प्रभृतयो भूतधर्माभिमानिन्ये देवता इमाः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नासदिवमनुग्यादीनां सृष्टिर्नित्यर्थमित्यर्थः इमां कर्मात्मनामित्यारभ्यानुक्रान्तां सृष्टिससर्ज चकार ॥ २५ ॥

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवेचयत् ॥ द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्माधर्मौ व्यवेचयद्विवेकेन पृथग्भावेन व्यवस्थापितवान् अयं धर्म एवायमधर्म एव । ननु च नैवायं विवेकोऽस्ति सन्ति हि कर्माण्युभयरूपाणि धर्माधर्मात्मकानि यथा द्रुःशबलानि वैदिकानि कर्माणि हिंसासाधनकत्वात् यथा ज्योतिष्टोमस्वरूपेण धर्मो हिंसाङ्गत्वात्त्वधर्म इति अत आह कर्मणां तु विवेकाय । कर्मशब्देनात्र प्रयोगः कर्मणामनुष्ठानमुच्यते । स एव पदार्थोऽन्यथा प्रयुज्यमानो विपरीतस्वभावो भवति । धर्मः सन्नधर्मरूपतामापद्यतेऽधर्मो धर्मत्वम् । तथा हिंसैव हिंसाबहिः प्रयुज्यमाना अधर्मः सः न हिंस्यात्सर्वभूतानां प्रतिषेधगोचरत्वात् । अन्तर्वैदिकता अग्नीषोमीये धर्मो विधिलक्षणत्वात् । एतयोर्धर्मस्तदेव तु दम्भेनासमर्थो न वा क्रियमाणमधर्मः । एवं देवरगमनं स्त्रीणामधर्मो गुरुनियुक्तानां पुत्रार्थिनीनां धृताक्ताद्यनुग्रहेण धर्मः । अतः स्वरूपैकत्वेऽपि प्रयोगभेदाद्धर्माधर्मव्यवस्था । एकत्वं च प्रमाणान्तरदृष्टानुस्वरूपभेद एव । अथ च कर्मफलेषु कर्मशब्दः कारणे कार्यापचारात् । तेनैतदुक्तं भवति कर्माण्येव व्यवेचयत् कर्मफलविभागाय । कः पुनः कर्मणां फलविभागोऽत उक्तं द्वन्द्वैरयोजयत् सुखदुःखादिभिः । धर्मस्य फलं सुखमधर्मस्य दुःखम् । अत उभयकारिणो द्वन्द्वैर्योज्यन्ते धर्मकारित्वात् सुखेनाधर्मकारित्वाद्दुःखेन । द्वन्द्वशब्दोऽयं रूढ्या परस्परविरुद्धेषु पीडाकरेषु वर्तते शीतो-

णवृष्पातपक्षुसौहिन्यादिषु । आदियहणंसामान्यविशेषभावेनज्ञेयम् । केवलौ सुखदुःखशब्दौ त्वर्गनरकयोर्वाचकौ नि-
रतिशयानन्दपरितापवचनौवा । विशेषस्वर्गग्रामपुत्रपञ्चादिलाभस्तदपहारश्चादिशब्दस्यविषयः । कर्मणांपूर्वमुत्पत्तिरुक्ता-
ऽनेनतेषामेवप्रयोगविभागः फलविभागश्चप्रजापतिनाकृतइतिप्रतिपाद्यविवेकः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कर्मणामिति । कर्मणांकार्याणामकार्येभ्योविवेकार्थधर्मधर्मसाधने कर्मणी व्यवेचयत्
द्वन्द्वैरन्योन्यविरुद्धरूपतया सदा युग्मतयैव बुद्धिसन्निहितैः सुखदुःखकामक्रोधादिभिः इमाःप्रजाःसृष्टाःअयोजयत् ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । कर्मणांचेति । धर्मोयज्ञादिः सच कर्तव्यः अधर्मोब्रह्मवधादिः सनकर्तव्यः इतिकर्मणांविभागाय
धर्माधर्मोव्यवेचयत् पृथक्त्वेनाभ्यधात् । धर्मस्य फलंसुखं अधर्मस्य फलंदुःखं धर्माधर्मफलभूतैर्द्वन्द्वैःपरस्परविरुद्धैःसुखदुः-
खादिभिरीमाःप्रजाःयोजितवान् । आदियहणात् कामक्रोधरागद्वेषभुत्पिपासाशोकमोहादिभिः ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । सृज्यमानकारणमाह कर्मणामिति । अस्वमेधादिधर्मकारणंब्राह्मणवधाद्यधर्मकारणमिति
कर्तव्याकर्तव्यार्थव्यवेचयत् विवेकेनोक्तवान् । द्वन्द्वैःसुखदुःखाद्यैः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । इदंकार्यमिदंजन्यमिति ज्ञानविवेकः । तदर्थं धर्माधर्मौ व्यवेचयदसंकीर्णरूपौ कृतवान् । इमाः
प्रजाः सुखदुःखादिभिर्द्वन्द्वसृष्टैर्योजितवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मणामिति । ब्राह्मणादीनांविवेकाय ब्राह्मणस्य इदंकर्म क्षत्रियस्य इदंकर्मेति विवेकाय
धर्माधर्मौ व्यवेचयत्पचारयत् । च पुनः इमाःप्रजाःद्वन्द्वैःसुखदुःखादिभिःअयोजयत् समयोजयत् ॥ २६ ॥

अण्व्योमात्राविनाशिन्योदशार्धानां तु याःस्मृताः ॥ ताभिःसार्धमिदंसर्वसंभवत्यनुपूर्वशः ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारोऽयम् । दशार्धानांपञ्चानांमहाभूतानां या अण्व्यःसूक्ष्मामात्राअवयवास्तन्मात्रा स्ता-
विनाशिन्यः परिणामधर्मत्वात् स्थौल्यप्रतिपत्त्याविनाशिन्युच्यन्ते ताभिः सार्धमिदंजगत्सर्वसंभवत्युत्पद्यते । अनुपूर्वशः
क्रमेण । सूक्ष्मात्स्थूलंस्थूलात्स्थूलतरम् । यादृशोवाक्रमउक्तःपाक् ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अण्व्यइति । दशार्धानांपञ्चानांभूतानांया अण्व्यःसूक्ष्मामात्राः अवयवाः विनाशि-
न्यः प्राप्तस्वरूपकतिलयास्तन्मात्ररूपास्ताभिःसार्धंविश्वंकारणोत्पत्तिक्रमेण संभवति ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । अण्व्योमात्राइति । दशार्धानांपञ्चानांमहाभूतानांयाःसूक्ष्माःपञ्चतन्मात्ररूपाविनाशिन्यः पञ्चम-
हाभूतरूपतया विनरिगामिन्यः ताभिःसहउक्तंवक्ष्यमाणंचेदंसर्वमुत्पद्यते । अनुपूर्वशःक्रमेण सूक्ष्मात्स्थूलंस्थूलात्स्थूल-
तरमित्यनेन सर्वशक्तेर्ब्रह्मणोमानससृष्टिः कदाचित्तत्त्वनिरपेक्षास्यादितीमांशङ्कामपनिनीषन्तद्वारेणैवेयंसृष्टिरिति मध्ये पुनः-
पूर्वोक्तंस्मारितवान् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । अपएव ससर्जादावित्यत्रोक्ता । अपोऽनुवदन्तासां सर्वोपादानत्वमाह अण्व्यइति । दशा-
र्धानांपञ्चानां अपञ्चीकृतानां आपएवेदमग्रआसुरित्याद्यप्राब्दत्राच्यानां जगल्लक्षणकार्यं प्रत्युपादानकारणानां अण्व्यः
सूक्ष्मामात्राः मीयन्तेअमूः विनाशिन्यः जनितत्वात् ताभिश्च सार्धइदंचैतन्मयं हिरण्यगर्भादिस्थावरपर्यन्तं अनुपूर्वशःहिर-
ण्यगर्भाण्डादिक्रमेण जगद्भूवेत्यर्थः । तत्र ताभ्योऽपञ्चीकृतभूतमात्राभ्योऽन्तःकरणचतुष्टयइन्द्रियदशकंप्राणपञ्चकंच
समष्टिव्यष्टिरूपं पुनस्ताभ्यः पञ्चीकृताभ्यः चतुर्दशभुवनानि ब्रह्माण्डं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधस्थूलशरीरं भोग्यं-

चान्नपानादिकं भवतीति । वेदान्तप्रक्रियातत्रापञ्चीकृतानि परस्पराप्रविष्टानि पञ्चीकृतानि तु पञ्चभूतानि दशधाकृतानि त्वे-
तराविभक्तार्धभागेषु स्वत्वाष्टमांशप्रवेशात् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अण्व्यङ्गि । दशार्धानां पञ्चतन्मात्राः याः अविनाशिन्यः मात्राः विषयाः ताः मात्राः अण्व्यः सू-
क्ष्माः स्पृताः तु पुनः ताभिः सार्द्धैः सर्वैर्द्वैतैर्विश्वैः अनुपूर्वशः क्रमशः सम्भवति उत्पद्यते ॥ २७ ॥

यंतु कर्मणियस्मिन्सन्ययुक्प्रथमं प्रभुः ॥ सतदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यायमर्थः । यद्यपि प्रजापतिरीश्वरो भूतसृष्टौ शक्नोति यथेच्छं प्राणिनः स्रष्टुं तथापि
न पूर्वकल्पकृतानि कर्माण्यनपेक्ष्य प्राणिनः सृजति येन यादृशपुराकल्पे कर्म कृतं तत्कर्माक्षिमायां जातौ तज्जनयति
न जान्यन्तरेषु भेदेन कर्मणा तत्फलोपभोग्यायां देवमनुष्यादिजातौ जनयति विपरीतेन तिर्यक्प्रेतादिषु । यथैव भूतेन्द्रियगुणाः
कल्पादौ प्रकृतिस्था उद्भवन्ति एवं कर्माण्यपि प्रलये त्वप्रकृतिस्थानि पुनरुद्भवन्ति सर्गादौ । ततः शेषेणेत्येषान्यास्त-
त्राप्यस्त्येव । यदि तर्हि कर्मापेक्षोत्पत्तिः कप्रजापतेरैश्वर्यमुपयोगि कीदृशं वा सापेक्षस्यैश्वर्यं तस्मिन्सति जगत् उत्पत्तेः । कथ-
मनुपयोगः न तन्मन्तरेण स्थित्युत्पत्तिप्रलयाः सन्ति नित्यत्वात्तस्य स्वकर्मणि कारणं तदिच्छापि प्रकृतिपरिणामश्च । एतस्याः
कारणसामग्र्याददं जगदुत्पद्यते तिष्ठति प्रलीयते च । सापेक्षस्यास्यैश्वर्यं विहन्यते यथेह राजादिरीश्वरो भूत्या दीनफले-
न योजयेद्देवमेवादिकर्मानुरूपेणैव योजयति न चानीश्वरः । ननु नास्य श्लोकस्यायमर्थः प्रतीयते । किं तर्हि प्रतीयते । विधातुरेव
प्राणिनां कर्मविनियोगे त्वात्तद्व्ययम् । स यं प्राणिनं प्रथमं सर्गादौ यस्मिन् कर्मणि हिंसात्मके तद्विपरीते वा अन्ययुक् सतदेव कर्म-
भजते करोति न पित्रादेरनुशासनमपेक्ष्य स्वेच्छयान्यथा प्रवर्तते । किं तर्हि प्राक्प्रजापतिनियोगवशात्साध्वसाधुवात्स्यम-
न्यानुशासननिरपेक्षोऽनुतिष्ठति । सृज्यमानः पुनर्जायमानः कल्पान्तरेऽस्मिन्नेव वा कल्पे प्रजापतिरेव क्षेत्रज्ञास्तत्कर्तृत्वे-
न नियुक्ते । अतस्तन्नियोगमेवानुवर्तमानाः प्राचीनं शुभमशुभं वा कर्म कुर्वन्ति । तदुक्तम् । कर्तृत्वं प्रतिपद्यन्ते अनीशाः त्वेषु कर्मसु ।
महेश्वरेण प्रेर्यन्ते शुभे वायदिवाशुभं इति । अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा भवे-
व वा । उच्यते । एवं सति कर्मफलसंबन्धस्त्यक्तः स्यात् पुरुषकारानर्थक्यं च स्यादग्निहोत्रादिकर्माद्युपदेशो ब्रह्मोपासनाश्च
व्यर्थाः प्रसज्येरन् । यएवैश्वरत्वरूपाऽनभिज्ञास्तएव दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु प्रवर्तेरन् । ये तु तदधीनं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च मन्यन्ते
तेषां सर्वत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गः । कृतमपि न तत्कर्म फलति अकर्तारोऽपि भोक्ष्यामह इति मन्यमाना उदासीरन् न च व्याधिरिवा-
पथ्याद्विदुषां बलादिच्छोपजायते कर्तृत्वं ईश्वरप्रेरणया । अथ कर्मफलसृष्ट्या तदिच्छा निश्चिता अस्मात्कर्मण इदं कर्तृ-
फलं भवतीति । न तर्हि यंतुकर्मणीत्येतदपिशालादेव नियोगः प्रतिपत्तव्यः । तस्माद्यं पुरुषसंप्रभुः प्रथमं न्ययुक्कानादौ संसारे
प्रथमं वर्तमानोपेक्ष्य नियोक्तृत्वं चास्य सर्वभावे बुद्धिक्कालनिमित्तकारणत्वात् । अन्ये तु व्याचक्षते । जात्यन्तरापन्नस्या-
त्मनो न पूर्वजाति संस्कारापेक्षा अतः स्वभावानुवृत्तिः यं जातिविशेषं यस्मिन् कर्मणि नियुक्तवान् परवधादौ स सिंहादिजातीय-
आत्मा संपन्नो मनुष्यत्वे मार्दवमभ्यस्तमपि हित्वा जातिधर्मं प्रतिपद्यते । अन्ये नानुपदिष्टमपि स्वाभाव्यात्मजापतिकृतत्वा-
त्कर्माणि बलवन्ति प्रागभ्यासं जात्यन्तरगतस्य विलारयन्तीति प्रदर्शितं भवति । एतदेव विस्तारयति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । अणूनां नित्यत्वपक्षं निरस्यति यन्त्विति । यं यं जातीयं यत्र कर्मण्यन्वभक्षणाद्यशनादिरूपे-
कर्मणि न्ययुक्तं सतज्जातीयस्तदेव तज्जातीयं कर्म स्वयं तेनाप्रेरितो भेजे ॥ २८ ॥

(३) कुडूकः । यंतुकर्मणीति । सप्रजापतिर्यजातिविशेषव्याघ्रादिकंयस्याक्रियायांहरिणमारणादिकायांसृष्ट्यादौ नियुक्तवान् सजातिविशेषःपुनःपुनरपि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् । एतेन प्राणिकर्मसापेक्षप्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणं रागद्वेषाधीनमिति दर्शितम् । अतएव वक्ष्यति यथा कर्मतपोयोगात्सृष्टस्थावरजङ्गममिति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मपूर्वप्रज्ञयोर्हेतुतामाश्रित्याह यमिति । यंब्राह्मणादि यस्मिन्याजनादौ तथा यंव्याघ्रादि यस्मिन्नाहिंसादौ प्रथमन्ययुक्त सतदेव कर्म स्वयंभेजे । किंभूतः पुनःपुनःसृज्यमानः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलं सुखदुःखादिभिर्द्वन्द्वैः प्रजाब्रह्मा योजितवानकिंतु तद्धेतुभूतैः कर्मभिरपीत्याह यंतु कर्मणीति । प्रभुरीश्वरः प्रथमं गर्भनिषेककाले यदेहिनि यस्मिन्कर्मण्ययुक्तअयोजयतसदेही तदेवेश्वरनियुक्तमेव कर्म स्वयंअनन्यापेक्षयाभेजेन केवलमेकस्मिन्नेवजन्मनीश्वरनियुक्तंकर्म देही भजतेऽपितु सर्वस्मिन्नापि जन्मनि तस्मिन्निषेककाले नियुक्तंभजतइत्युक्तं सृज्यमानः पुनः पुनरिति ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमिति । सप्रभुःसमर्थःयस्मिन्कर्मणि यंपुरुषप्रथमंप्रथमतः न्ययुक्तं संयुक्तमकरोत् पुनःपुनः सृज्यमानःसन्सजातिविशेषस्तदेव कर्म जन्मान्तरकर्म स्वयंभेजेभजतीत्यर्थइतिसिद्धम् ॥ २८ ॥

हिंसाहिंसे षडुक्क्रे धर्माधर्मावतानृते ॥ यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥ २९ ॥

(१) मेधानिधिः । हिंसंपरप्राणवियोगकरंसर्पसिंहहस्त्यादि । तद्विपरीतमाहिंसंरुष्टृषतादि । षट्पेशलमनायासम् । कूरंकठिनं परदुःखोत्पादनात्मकम् । अन्यत्यसिद्धम् । यदेतद्विशःप्रसिद्धंकर्म जातंततोयस्ययदेवअदधाइत्तवान्कल्पितवान् सप्रजापतिः सर्गे सृष्ट्यादौ पूर्वकर्मनिरूप्यमवेक्ष्य तत्कर्मसंसृष्टः प्राणी स्वयमाविशतप्रतिपद्यते । भूतकालता न विवक्षिता । आद्यत्वेऽपि जातिधर्मस्यानुपदिष्टस्य स्वयंप्रतिपत्तिदर्शनात् । अत्रदृष्टान्तः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नकेवलं तादृशमेवकर्म किंतुधर्माधर्मसाधने अप्येवमित्याह हिंसाहिंसैरिति । हिंसंकर्मव्याघ्रादेः अहिंसंशशादेः षट् दुःखाजनकं कूरंदुःखजनकं धर्माधर्मौ धर्माधर्मसाधने कर्मणी आत्मप्रतिकूले ऋतंसत्यंस्वर्गादिहेतुः अनृतमिध्या यद्यस्य सोऽदधात् व्यदधात् कर्तव्यतया सर्गे सर्गादौ तत्तज्जातीयंसतज्जातीयःस्वयमोश्वरेच्छांविना प्राविशत्प्राप्नोति ॥ २९ ॥

(३) कुडूकः । एतदेव प्रपञ्चयति हिंसाहिंसेत्यादि । हिंसंकर्म सिंहादेःकरिमारणादिकं अहिंसंहरिणादेः षट् दयाप्रधानंविप्रदेः कूरंक्षत्रियादेः धर्मोयथा ब्रह्मचार्यादेःगुरुश्रूपादिः अधर्मोयथा तस्यैव मांसमैथुनसेवादिः । ऋतंसत्यं तच्च प्रायेण देवानां अनृतमसत्यंतदपि प्रायेण मनुष्याणां तथा च श्रुतिः सत्यवाचोदेवाअनृतवाचोमनुष्याइति तेषां मध्ये यत्कर्म सप्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत्सृष्ट्यन्तरकालमपि सतदेव कर्म प्राक्तनादृष्टवशात्स्वयमेव भेजे ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । तथाहिंसंहिंसनं अहिंसंतद्विन्नंषट् मार्दवं कूरंक्रौर्यं संविद्याकर्मणीसमन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेति विद्याविहितादिचतुर्विधंज्ञानपूर्वप्रज्ञा पूर्वानुभूतविषयवासनातंगमनागमनशीलिनंशमाचारभेते स्वफलदाने न समनुगच्छतीति श्रुतेरर्थः । स्मृतिरपि । प्रकृतियान्ति भूतानि निग्रहःकिंकरिष्यतीत्यत्र प्रकृतिः पूर्वप्रज्ञास्तनपानादिसंस्कारः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । एतमेवार्थंविशदयति हिंसेति । हिंसाहिंसे षट् कूरेइतिच भावप्रधानोनिर्देशः हिंसाहिंसे मार्दवक्रौर्ये

कर्माधर्मावृत्तानृतेइत्येवमादिषु शुभाशुभेष्वीश्वरोयत्कर्म यस्य देहिनः सर्गे जन्मन्यदधाइत्तवास्तत्सदेही स्वयमेवा-
विशत्कृतवान् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिंसेति जन्मान्तरकर्माह प्राक्तनकर्मत्वभावमाह । सत्रह्या यस्य पुंसःयत्त्वभावंतत्सर्गे
जन्मकाले तस्य अदधात् तत्त्वभावःस्वर्यहिंसाहिंसेत्याविशत् । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ २९ ॥

यथर्तुलिङ्गान्यृतवःस्वयमेवर्तुपर्यये ॥ स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अचेतनाअपियथाभावास्तन्मर्यादयैव व्यवस्थितत्वभावाःएवंचेतनाअपि पुरुषकृतकर्मसहा-
येन प्रजापतिना कृतांमर्यादां नातिक्रामन्ति यस्यांजातौजातास्तदेव कुर्वन्ति नान्यदिच्छन्तोऽपि शंक्नुवन्ति कर्तुम् । ऋत-
वोवसन्तादयः त्वलिङ्गानिचिन्हानि पत्रफलकुसुमशीतोष्णवर्षादीनि । पर्यये । यस्यर्तोर्यःपर्यायः स्वकार्यावसरस्तस्मिन् स-
ऋतुस्तर्धर्मस्वयमेव प्रतिपद्यते नपुरुषप्रयत्नमपेक्षते । चूतमञ्जरीवसन्तेस्वयमेव पुण्यन्ति न भूले सलिलसेकमपेक्षन्ते । एवं-
पुरुषकर्माण्यदृष्टानि । नास्तिसपदार्थो योमकर्मपेक्षते । तथाहि । वर्षाणांस्वभावोयोवृष्टिप्रदोभवतिच । राजदोषाद्राष्ट्रदोषाद्वा
कदाचिदवयवहः तस्मात्कर्मशक्तिरेवानपसार्या । वृत्तानुरोधादसकृदनुग्रहणम् । अन्ये तु श्लोकत्रयमप्यन्यथा व्या-
चक्षते । कर्मशक्तीनांस्वभावनियमोऽनेनोच्यतइत्याहुः । यत्फलंयस्मिन्कर्मण्याहितंप्रजापतिना सकर्मविशेषः पुनःपुनः
सृज्यमानोऽनुगृहीयमानः त्वर्यतत्फलं भजते ददातीत्यर्थः । तेन यागःकृतोयदा फलिष्यति न तदार्किचिदपेक्षत इति
प्रतिपादितंभवति । सर्वोहित्वकृतावपि मन्त्रिपुरोहितादिवाक्यमपेक्षते नैवंयागः । दृष्टस्तु व्यापारस्तेनापेक्ष्यते । दृष्टा-
दृष्टकारणद्वयजन्यस्वात्सर्वस्यकार्यस्यादृष्टान्तरापेक्षानिषिध्यतेतदानीम् । कर्माणीष्टानिष्टफलप्रदानि विधिप्रतिषेधविषयाणि
कर्माणि द्विशउदाहरति हिंसाहिंसेइति । हिंसाप्रतिषिद्धा । तस्यानरकादिफलप्रदानंनियमितम् । योब्राह्मणायावगुरेत् यो-
मामकायावगुरेत्शंशतेनयातयादितिवाक्यशेषेभ्यःसा ततः स्वभावान् च्यवते । प्रायश्चित्तेषु विशेषंवक्ष्यामः । अहिंसंविहितम् ।
तस्यापिनैष्टफलदानात्स्वभावच्युतिरस्ति । धर्माधर्मयोरेव विशेषायते । विहितंकर्म धर्मः प्रतिषिद्धमधर्मस्तयोर्विशेषाः
सत्याऽनृतादयः सत्यंविहितमनृतंप्रतिषिद्धम् । एवंसर्वाणि पूर्वोत्तरपदानि विहितप्रतिषिद्धविशेषप्रदर्शनानि । अव्यभिचरित-
दृष्टकार्यकारणसंबन्धीनि कर्माणि । दृष्टान्तःयथर्तुलिङ्गानीति । शेषंसमानम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथार्त्विति । ऋतुलिङ्गानि चूतकुसुमादीनि ऋतोः पूर्वर्तोःपर्ययेऽपगमे स्वयमनादिष्टा-
एव कर्माणि हिंसादीनि ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र दृष्टान्तमाह यथार्त्विति । यथा वसन्तादिऋतवःऋतुचिन्हानि चूतमञ्जरीदीनि ऋतुपर्यये
त्वकार्यावसरे स्वयमेवावुवन्ति तथादेहिनीऽपि हिंसादीनि कर्माणि ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामावश्यकफलारम्भकत्वे दृष्टान्तोयथेति । यथर्तुवसन्ताद्यृतुमनतिक्रम्य लिङ्गानिऋतु-
लिङ्गानि वासन्तशारदीयानि फलपुष्पाणिऋतवःवसन्तादयः ऋतुपर्ययेअधिमवसन्तादावपि यथा प्रपद्यन्ते तथा त्वत्त्वक-
र्माणि देहिनः सृष्ट्यन्तरे प्रपद्यन्तइत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(५) जम्बूनः । तमेवार्थदृष्टान्तेनस्थापयति यथार्त्विति । ऋतुलिङ्गानि सहकारमल्लिकाकदम्बकुसुमादीनि स्वा-
नि स्वानि कर्माणि स्वस्य स्वस्येश्वरेण विहितानि ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेति । ऋतवः पर्यये ऋतूनांपर्यये ऋत्वन्तेयथा अन्यर्तुलिङ्गानि स्वयमेवभवन्तिकै-
भिदोद्यमानत्वात् तथा देहिनःप्राणिनः कर्माणि प्राक्तनानि स्वानि स्वानिअभिपद्यन्ते प्रपद्यन्ते ॥ ३० ॥

लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहुरूपादतः ॥ ब्राह्मणं क्षत्रियवैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । पृथिव्यादीनां लोकानां विवृद्ध्यर्थं वृद्धिः पुष्टिर्बाहुल्यं वा ब्राह्मणादिषु चतुर्वर्णेषु सत्सु त्रयाणां लोकानां वृद्धिः । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । चेतनायागाद्यधिकृता अतस्तैः कर्म कृतमुभौ लोकौ वर्धयति । पुरुष-कर्मप्रचोदिता देवाः । आदित्या जायते वृष्टिरिति अस्यापि लोकस्य सृष्टिर्वृद्धिः ब्राह्मणादीन् वर्णान् निरवर्तयन् निर्वर्तितवान् । असृजन् मुखबाहुरूपादतः । यथाक्रमं मुखब्राह्मणं त्वमुखावयवेभ्यो दैव्या शक्त्या निर्मितवान् अद्यतनानां सर्वेषां मिथुनसंयोगद्वारेण तत्त्वैभ्य उत्पत्तिदर्शनात् । परमार्थतः स्तुतिरेषा वर्णानामुत्कर्षापकर्षप्रदर्शनार्थम् । सर्वेषां भूतानां प्रजापतिः श्रेष्ठस्तस्यापि सर्वेषामङ्गानामुत्तमं ब्राह्मणोऽपि सर्वेषां वर्णानां प्रशस्यतमः । एतेन सामान्येन ब्रह्ममुखादुत्पन्न इत्युच्यते मुखकर्माध्यापनाद्यतिशयाद्वा मुखत इत्युच्यते । क्षत्रियस्यापि बाहुकर्मयुद्धवैश्यस्याप्यूरुर्मर्मपशुरूपं रक्षतो गोभिश्चरन्ति भिक्षमणं स्थलपथवारिपथादिषु वाणिज्यायै गमनम् । शूद्रस्य पादकर्म शुश्रूषा ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकानामिति । मुखादिना मुखेन होमादिना ब्राह्मणं क्षेत्रेण रक्षयेदित्यादिक्रियाभिस्तैस्तैर्वर्णैर्लोकैश्च रक्षणसंवर्तनार्थम् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । लोकानां त्विति । भूलोकानां बाहुल्यार्थं मुखबाहुरूपादेभ्यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्यथाक्रमं निर्मितवान् । ब्राह्मणादिभिः सायंप्रातरग्रावाहुतिः प्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्याद्वृष्टिर्वृष्टेरन्मन्नात्प्रजाबाहुल्यं । वक्ष्यति च अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमित्यादि । दैव्या च शक्त्या अर्थादित्यो ब्राह्मणादिनिर्माणम् । ब्राह्मणोऽपि विशङ्कनीयः श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादि ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदादिष्वधिकारार्थं वर्णानां निश्चयस्थानकृतश्रेष्ठ्या न्याह लोकानां त्विति । विवृद्ध्यर्थं स्वधर्मानुष्ठानेन विविधप्रकारवृद्ध्यर्थं निरवर्तयत् मुखदिभ्यो विप्रादिचतुष्टयं जनितवान् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । अथ चातुर्वर्ण्याभिमानिनो देवतानां सृष्टिमाह लोकानामिति । लोकानां प्रजानां विवृद्ध्यर्थं बाहुल्यार्थं निरवर्तयत् सृष्टवान् । प्रभुरित्यनुवर्तते ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुखबाहुरूपादतः लोकानां विवृद्ध्यर्थं ब्राह्मणादीन् वर्णान् निरवर्तयत् प्रावर्तयत् ॥ ३१ ॥

द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । एषा सृष्टिः साक्षात्परस्य पुरुषस्य । इयं तु ब्रह्मणस्तत्स्थैवेत्यन्ये । यत्तदन्तरण्डं समुद्रतं शरीरं तद्विधाकृत्वा अर्धेन पुरुषोऽभवत् पुमानसंपन्नः शुक्रसेकसमर्थोऽर्धेन नारी गौरीश्वरभद्र्याऽथवा पृथगेव तानिर्मितवान् । तानिर्माय तस्यामैथुनेन धर्मेण विराडित्यस्य नाम प्रसिद्धं तं जनितवान् । एतदुच्यते प्रजापतिः त्वां दुहितरमगच्छन् । इदमपि जायापत्योः शरीरमात्रभेदात् सर्वत्र कार्येष्वविभागात् तदालम्बनं द्वैधं कारवचनम् ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विधेति । एतच्च प्रजानां मनसा सृष्टिमसृजत् । त्वदेहं द्विधा कृत्वा तदर्धेन पुमानसंपन्नः । अपरार्धेन नारी लोकसृष्टिमुपदेष्टुम् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विधा कृत्वेति । स ब्रह्मा निजदेहं द्विखण्डं कृत्वा अर्धेन स्त्री तस्यामैथुनधर्मेण विराट्सं पुरुषं निर्मितवान् । श्रुतिश्च ततो विराडजायतेति ॥ ३२ ॥

(१) अथादित्यो = मुखादिभ्यो (अ)

(४) राघवानन्दः । संप्रति मन्वादिद्वारामैथुनजांसृष्टिमाह द्विधेति नवभिः । आत्मनोदेहद्विधा कृत्वा स्थिताद-
स्माद्रक्षणः पूर्वार्धावच्छिन्नोजगत्सृष्टिभावितान्तःकरणोजीवोमन्वाख्यः पुरुषोभवत् तादृशजीवान्तरमुत्तरार्धावच्छिन्नं
शतरूपाख्या नारी बभूव तस्यांभोग्यत्वेनोपस्थितायां तद्भोक्तृत्वेनतमन्वाख्यं विराजमयूयुजत्सृजे विविधराजमान-
त्वात् विराजमिति ससृजे मनुदेवं प्रजापतिरिति वार्तिकोक्तेः । अतःश्रुतिः । सर्वै नैव रमेतत्समादेकाकी नरमते सद्वितीयमै
च्छन् सहैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिच्यकौ सद्भमेवात्मानद्विधा यातयन्ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । अतएव भाग-
वतमपि । तस्य कायमभूद्विधा यत्कायमभिचक्षते । ताभ्यांरूपविभागाभ्यामिथुनसमपद्यत । यस्तु तत्र पुमान्सोभून्मनुः
त्वायंभुवःस्वराट् । स्त्री चासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । ततोमैथुनधर्मेण प्रजाएधांबभूविरइति ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अथसर्व भूतानांसृष्टिवक्तुमुपक्रमते द्विधाकृत्वेति ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विधेति । प्रभुः ब्रह्मात्मनःत्वंस्वदेहद्विधाकृत्वा अर्द्धेन दक्षिणाङ्गे च पुरुषःअभवत् अर्द्धेन
वामाङ्गेन नारी स्त्रीअभवत् तस्यानार्यास पुरुषःविराजविराट् पुरुषं त्वायंभुवसंज्ञमनुमसृजत् उदपादयत् ॥ ३२ ॥

तपस्तप्त्वा ऽसृजद्यन्तु सत्त्वयंपुरुषोविराट् ॥ तंमांवितास्य सर्वस्य स्रष्टारंद्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । सविराट्पस्तप्त्वायंपुरुषमसृजत् तंमांविता जानीध्वम् । एवंसृष्टिपरंपरया नात्रवः
किञ्चिदविदितमम वर्णयितव्यमस्ति । तन्मध्येशुद्धिमात्मनआचष्टे । अस्य सर्वस्य स्रष्टारमनेन सर्वशक्तिमाह । जन्मक-
र्मातिशयवन्तंमां प्रत्यपि तरीकरिष्यतीत्यभिप्रायः निश्चयोत्पत्त्यर्थंचान्यतोऽवगतेऽपि मनुजन्मनि त्वयमभिधानात् ।
यथाऽन्यतः श्रुतोऽपि कश्चित्पृच्छत्येते देवदत्तस्यत्वं पुत्रइति बाढमिति तेनोक्ते निश्चयउपजायते । अभिजनवर्णनंकवी
नामत्रपाकरं सत्यामपि पारंपर्येणामस्तुतौ । द्विजसत्तमाइत्यामन्त्रणम् । सत्तमाः साधुतमाः श्रेष्ठाइति यावत् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपस्तप्त्वेति । त्वयमसृजदित्यन्वयः । पुरुषःपुरुषशब्देन श्रुतौप्रसिद्धः तंमांजानीत अस्य स-
कलस्य परंपरया च स्रष्टारम् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । तपस्तप्त्वेति । सविराट्पपोविधाय यंनिर्मितवान्तंमांमनुंजानीत । अस्य सर्वस्य जगतःस्रष्टारंभो-
द्विजसत्तमाः । एतेन त्वजन्मोत्कर्षसामर्थ्यातिशयावभिहितवान् लोकानांप्रत्ययितप्रत्ययार्थम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्यनक्ति तपइति । यमनुंतमेव मांविताजानीत स्रष्टारंतेषांमरीच्यादीनांसृष्टदेहावच्छिन्ना-
नां द्विजसत्तमाद्विजश्रेष्ठाः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । न ब्रह्माणमपेक्षितवानित्युक्तंस्वयमिति स्त्रियमपेक्षितवानित्युक्तम् पुरुषइति ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तपइति । स पुरुषःविराट्पस्तप्त्वायंपुरुषमसृजत् हे द्विजसत्तमाः तंमांसंविताजानीत । कीदृशं-
मांसस्य विश्वस्य स्रष्टारम् ॥ ३३ ॥

अहंप्रजाःसिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ॥ पतीन्प्रजानामसृजंमहर्षीनादितोदश ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अहमसृजमुत्पादितवान् । दशप्रजापतीन्महर्षीन् । आदितःसुदुश्चरंतपःकृत्वा सुदु दुःखेन
तपश्चरन्तेऽतिपीडाकरंबहुकालं च । तान्महर्षीन्नामतोनिर्दिशति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहमिति । प्रजाःसिसृक्षुर्मरीच्यादिद्वारा आदितःसर्गादौ ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । अहमिति । अहंप्रजाः सृष्टुमिच्छन् सुदुश्चरंतपस्तप्त्वा दशप्रजापतीन् प्रथमंसृष्टवान् तैरपि प्रजानां-
सृज्यमानत्वात् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अहमपि तथा चक्रेइत्याह अहमिति । महर्षीन् प्रजानांपतीन् दशसृजमित्यन्वयः । आदितः आदौ ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहमिति प्रजाःसिसृक्षुः अहंप्रजानांपतीन् महर्षीन् आदितः प्रथमतः दशसृजं सृष्टवान् । मरीच्यादीन् देवनिकायान् देवसमूहान् ॥ ३४ ॥

मरीचिमन्यद्विरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मरीचिमिति दशेत्यस्य प्रपञ्चः ॥ ३५ ॥

(३) कुडूकः । मरीचिमित्यादि । तएते दश प्रजापतयो नामतो निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । नामतस्तानेवाह मरीचिमिति । प्राचेतसंदक्षम् ॥ ३५ ॥

एते मनुंस्तु समान्यान् सृजन् भूरितेजसः ॥ देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौ जसः ॥ ३६ ॥

(१) मेघातिथिः । एते महर्षयः समान्यान् मनुं सृजन् । अधिकारशब्दोऽयं मनु रिति । मन्वन्तरे यस्य प्रजासर्गं तत्स्थितौ वाऽधिकारउक्तेन प्रकारेण समनुरित्युच्यते । भूरितेजसं अमितौजस इति चेत्तद्वैतार्थः । एकं प्रथमान्तं सृष्टुं विशेषणम् । द्वितीयान्तं सृष्टव्यानां मन्वादीनां विशेषणम् । ननु देवा ब्रह्मणैव सृष्टाः । सत्यं न सर्वे अपरिमिता हि देवसंघाताः । देवनिकाया हि देवस्थानानि त्वर्गलोकब्रह्मलोकादीनि ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एत इति । प्रजापतिः सर्गद्वारा परंपरया समान्यान् प्रजापतीन् मनुं मनुनाम्नोऽसृजन् । सावर्णिमनुनाष्टमेन सह स्वायंभुवादभ्ये त्वारोचिषादयः सभेत्यष्टमव्यवच्छेदार्थम् । तेनाऽन्येपि षण्मनव उपलभ्यन्ते । देवानिति । देवान् वत्वादीन् तेषां निकायान् विमानानीति केचित् नितरां कायो येषु तानि देवनिकायानि संघचारीणि विन्वादीनीत्यन्ये ॥ ३६ ॥

(३) कुडूकः । एते मनुं स्त्विति । एते मरीच्यादयो दश भूरितेजसो बहुतेजसोऽन्यान् समापरिमितेजस्कान् मनुं देवान् ब्रह्मणा सृष्टान् देवनिवासस्थानानि त्वर्गादीन् महर्षींश्च सृष्टवन्तः । मनुशब्दोऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु मन्वन्तरेषु यस्य यत्र सर्गाद्यधिकारः स एतस्मिन्मन्वन्तरे स्वायंभुवस्वारोचिषादिनामभिर्मनुरिति व्यपदिश्यते ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामपि कृत्यमाह एत इति । एते मरीच्यादयो मनुं मन्वन्तराधिपान् सावर्णिप्रभृतीन् भूरितेजसः भूरीणि एकसमतिर्युगपरिमितः कालस्तत्रत्या देवतास्तदिन्द्रो मनुपुत्रा ऋषयः ईश्वरावतारश्च एते षड्तेजांसि मन्वन्तरपालने सहकारीणि येषां ते तथेति कर्मणो विशेषणम् । देवनिकायान् देवस्थलानि देवभृत्यान्वामहर्षीन् वामदेवादीन् ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणं च ब्राह्मणी च क्षत्रियं च क्षत्रिया च वैश्यं च वैश्या च शूद्रं च शूद्रावेत्यष्टौ शास्त्रेषु मानवा उच्यन्ते । एतेषु ब्राह्मणामनुत्वेन मरीच्यादयो मनुनैव हि सृष्टा असृष्टा ब्राह्मणीप्रभृतयः सप्त शिष्यानेतान्सृजुः देवान् इन्द्रा दीन् देवनिकायान् मरुद्गणादीन् ॥ ३६ ॥

यक्षरक्षः पिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ॥ नागान्सर्पांश्च सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ ॥

(१) मेघातिथिः । यक्षादीनां स्वरूपभेदश्चेति हासादिप्रमाणक एव न प्रत्यक्षादीनामन्यतमेन परिच्छिद्यते । तत्र वैश्वगणानुचरायक्षाः । रक्षांसि बिभीषणादयः । तेभ्यः क्रूरतराः पिशाचाः अशुचि मरुदेशादिवासिनो निरुष्टा यक्षराक्षसेभ्यः हिंसास्तु सर्व एव । छद्यकरणेन केनचित् प्राणिनां जीवमाकर्षन्त्यरुष्टया शक्त्या व्याधींश्च जनयन्तीत्येति हासिकामन्त्रवादिन

अथ गन्धर्वादेवानुचरागीतनृत्तप्रधानाः । अप्सरसोदेवगणिका उर्वश्याद्याः । असुरादेवशत्रवो वृत्रविरोचनहिरण्याक्षप्रभृतयः । नागावासुकितक्षकादयः । सर्पाः प्रसिद्धाः । सुपर्णाः पक्षिविशेषागरुत्मत्वभृतयः । पितरः सोमपाज्यपादिनामानः त्वस्थाने देववद्वर्तन्ते तेषांगणमसृजन् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यक्षामणिभद्रादयः । रक्षांसिदैत्यजातिविशेषाः क्रव्यादाः । पिशाचाः पिशुनचेतसोदैत्यजातिभेदा अक्रव्यादादेवसत्त्वाः । नागानामेरुष्वनराकाराः अधःसर्पाकृतयः । सर्पास्तदन्ये फणिधराः । सुपर्णाः गरुडादयः पक्षिभेदाः । पितृणांगणानग्निष्वात्तादीन् ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । यक्षरक्ष इति । एतेऽसृजन्ति पूर्वस्यैवानुषङ्गः उत्तरत्र च श्लोकद्वये च । यक्षोवैश्रवणस्तदनुचराश्च रक्षांसि रावणादीनि पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टाः अशुचिमरुदेशनिवासिनः गन्धर्वाश्चित्रादयः अप्सरसोर्वश्यादयः असुराविरोचनादयः नागावासुक्यादयः सर्पास्ततोपकृष्टाः अलग्नादयः सुपर्णागरुडादयः पितृणामाज्यपादीनांगणः समूहः । एषां च भेदइतिहासादिप्रसिद्धोनाभ्यक्षादिगोचरः ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । यक्षेति । यक्षवैश्रवणादयः । रक्षांसि रावणादयः । पिशाचाः पूतिनरमांसाशिनः । गन्धर्वाश्चित्रादयः । अप्सरसः उर्वशीप्रभृतयः । असुराः हिरण्याक्षादयस्तान् । नागान्देवाकृतिसफणान् अनन्तादीन् । सुपर्णान् गरुडादीन् । पितृणांपृथग्गणानग्निष्वात्तादीन् ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । नागाः सौरसेयाः सर्पाः काद्वेयाः । तदुक्तं महाभारते सुरसाजनयन्नागान्कट्टराजंस्तुपन्नगानिति ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनुंषि च ॥ उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥

(१) मेघातिथिः । मेघोदरदृश्यं भूम्यन्तर्ज्योतिर्विद्युदुच्यते । यस्यास्तडित्सौदामिनीत्यादयः पर्यायाविशेषाश्च । अशनिः शिलाभूताहिमकणिका सूक्ष्मदृश्यश्च वर्षाधारादिवत्पतन्त्योवेगवद्वातप्रेरितः सस्यादिविनाशिन्युच्यन्ते । मेघाभ्रोदकमरुज्योतिःसंघाता आन्तरिक्षाः । रोहितदण्डकारमन्तरिक्षे नीललोहितरूपंकदाचिद्दृश्यते । आदित्यमण्डलग्रहकदाचित् । कदाचित्पदेशान्तरेपि । तस्यैवविशेष इन्द्रधनुः वक्रत्वंधनुराकारताऽधिकास्य । उल्कासंभ्याप्रदोषादौ विसारिप्रमाण्युत्पातेदिक्षु पतन्ति यानि ज्योतींषि दृश्यन्ते । निर्घातः भूम्यन्तरिक्षउत्पातशब्दः । केतवउत्पातेदृश्यमानानि शिखावन्तिज्योतींषि । प्रसिद्धान्यन्यान्पिभ्रुवागस्त्यारुन्धतीप्रभृतीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विद्युतोविद्युदधिष्ठात्रीदेवताम् । एवमुत्तरेषु । रोहितपृज्विन्द्रधनुः । निर्घातोऽधोममद्गुरः । ज्योतींषिपक्षत्रादीनि । उच्चावचानि नानाभेदानि ॥ ३८ ॥

(३) कुङ्कुमः । विद्युतइति । मेघेषु दृश्यं दीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युत् । मेघादेव यज्योतिर्वृक्षादिविनाशकतदशनिः मेघाः प्रसिद्धाः रोहितदण्डाकारं नानावर्णं दिवि दृश्यते यज्योतिस्तदेव वक्रमिन्द्रधनुः । उल्कारेखाकारमन्तरिक्षात्पतज्योतिः । निर्घातोभूम्यन्तरिक्षगतउत्पातध्वनिः । केतवः शिखावन्तिज्योतींषि उत्पातरूपाणि अग्न्यानि ज्योतींषि भ्रुवागस्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विद्युतइति । रोहितंनानाकारदण्डायमानं तदेवेन्द्रधनुः । निर्घातान्तरिक्षजउत्पातध्वनिः
केतवः शिखावन्ति ज्योतीषि । उच्चावचानि ग्रहनक्षत्रताराः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । ऋजुदीर्घमिन्द्रायुधं रोहितमिन्द्रायुधंशक्रधनुस्तदेवर्जुरोहितं इत्यमरसिंहेनाभिहितम् । निर्घातः
पवनाहतस्य वायोर्वेगोभूतः । तथा च संहितायामुक्तम् पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौयदासमापतति भवतितदा-
निर्घातइति । केतवः सपुच्छनक्षत्राणि । ज्योतीषिनक्षत्राणि ॥ ३८ ॥

किंनरान्वानरान्मत्स्यान्विधिविधांश्चविहङ्गमान् ॥ पशून्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९ ॥

(१) मेघातिथिः । अश्वमुखाः प्राणिनोहिमवदादिपर्वतेषु भवन्तितेकिंनराः । वानरा मर्कटमुखापुरुषविग्रहाः ।
विहङ्गमाः पक्षिणः । अजाविकोष्टगर्दभादयः पशवः । मृगारुरुषृषतादयः । व्यालाः सिंहव्याघ्रादयः । द्वेदन्तपङ्क्रीउत्तराध-
रे येषांभवतस्तेउभयतोदतः ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंनरानिति । किंनरानराश्वभूर्तिमिश्रदेहाः । पशून्ग्राम्यारण्यान् । मृगानारण्यचराण्यर-
ण्यसदः । व्यालानर्हिंस्रानव्याघ्रादीन् । उभयतोदतः उभयोऽप्राप्तदंष्ट्रावतः ॥ ३९ ॥

(३) कुड्मूकः । किंनरानिति । किंनराअश्वमुखदेवयोनयोनरविग्रहाः । वानराः प्रसिद्धाः । मत्स्यारोहितादयः ।
विहङ्गमाः पक्षिणः । पशवोगवाद्याः । मृगाहरिणाद्याः । व्यालाः सिंहाद्याः । उभयतोदतः द्वे दन्तपङ्क्रीयेषांउत्तराधरेभवतः ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच किंनरान् अश्वमुखनराकारान् । विहङ्गमान्पक्षिणः । पशून्गवादीन् । मृगान्हरिणा-
दीन् ग्रामारण्यभेदेनवा । व्यालान् सिंहादीन् । उभयतोदतः उभयतोदन्तपङ्क्तिर्येषांअश्वादीनांतानपि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । आस्थाधरोत्तरभागयोर्दन्तायेषांतउभयतोदतोर्गर्दभादयः ॥ ३९ ॥

रुमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ॥ सर्वं च दंशमशकंस्थावरंच पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

[यथाकर्म यथाकालं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ॥ यथायुगंयथादेशं यथावृत्तिं यथाक्रमम् ॥ १०॥]

(१) मेघातिथिः । रुमयोऽत्यन्तसूक्ष्माः प्राणिनः । कीटास्तेभ्यर्देषत्स्थूलाभूमिचराः । पतङ्गाः शलभादयः ।
स्थावरंवृक्षपर्वतादिः । पृथग्विधंनानाप्रकारम् । क्षुद्रजन्तवइत्येकवद्भावः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रुमीति । रुमयोमलदिसंभवाःक्षुद्रजन्तवः । कीटयोनिजाःपिपीलिकादयः । मत्कुणउर्दंशः ।
स्थावरंवृक्षादि ॥ ४० ॥

(३) कुड्मूकः । रुमिकीटिति । कीटाःरुमिभ्यःकिंचितस्थूलाः । पतङ्गाःशलभाः । यूकादयःप्रसिद्धाः । क्षुद्रजन्तवइ-
त्यनेनएकवद्भावः । स्थावरंवृक्षलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच रुमयः अपादाः सपादाः कीटाः । पतङ्गाःशलभादयः । मत्कुणाउर्दंशाः । दंशास्तु वनम-
क्षिकाः । यूकादीनामेकवद्भावः । क्षुद्रजन्तुत्वज्ञापनार्थः । असृजन्नित्यन्वयः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । पतङ्गान् शलभान्ससृजुरित्यनुवर्तते ॥ ४० ॥

एवमेतैरिदंसर्वमन्नियोगान्महात्मभिः ॥ यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमितिप्रक्रान्तप्रकारप्रत्ययपरामर्शः । एतैर्महात्मभिर्मरीच्यादिभिः । इदंसर्वस्थावरजंगमंसृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्मान्तरे यादृशं कर्म तदपेक्षं । यस्यां जातौ यस्य तु युक्तमुत्पत्तुं कर्मवशात्सतस्यामेवोत्पादितः । मन्नियोगान्महात्म्या । तपोयोगान्महत्कृत्वा तपः । यार्वाक्किञ्चिन्महदैश्वर्यतत्सर्वतपसा प्राप्यमित्येतदनेनाह ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवमिति । मन्नियोगात्प्रज्ञानोपदेशात् आत्मनस्तपोयोगात् यथाकर्मयादृगुत्पाधानां कर्म तदनु रूपेण ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमेतैरिति । एवमित्युक्तप्रकारेण एतैर्मरीच्यादिभिरिदंसर्वस्थावरजङ्गमंसृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्तो-
र्यादृशं कर्म तदनु रूपंतस्य देवमनुष्यतिर्यगादियोनिषूत्पादनं मन्नियोगात्प्रज्ञानोपदेशात् तपोयोगान्महत्तपःकृत्वा सर्वमैश्वर्यतपोऽ-
धीनमिति दर्शितम् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । जङ्गमसृष्टिमुपसंहरन् स्थावरसृष्टिं ब्रुवाणो जरायुजस्वेदजान् प्रतियोगितया भिनत्ति एव-
मिति दशभिः । स्थावरजङ्गमं जङ्गमवत्स्थावरमपि सृष्टमित्यर्थः । आङ्गागुरुणां स्रवधारणीयेति मानयन्नाह मन्नियो-
गादिति । मम मनोर्नियोगादाज्ञातः । मरीच्यादिमहात्मभिरित्यनेन महतामप्यकार्यकारित्वं यत्स्थावरादिसृष्टिः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । यथाकर्म सृज्यमानप्राणिरुक्तकर्मानुरूपम् । तपोयोगात्ज्ञानयोगेन सृज्यमानदेहिकर्माणि ज्ञानचक्षु-
षा दृष्ट्व्यर्थः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । एवं मन्नियोगात् एतैर्ऋषिर्मरीच्यादिभिः तपोयोगात् स्थावरजङ्गमंसृष्टं यथाक्रमं पूर्ववृत्त्यादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ॥ तत्तथा बोधं विधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । येषां भूतानां यादृशं कर्म स्वभावतो हि स माहिं संवा तद्वत्तथैव कीर्तितम् । इदानीं जन्मक्रमयोगमभि-
धास्यामि । क पुनः कर्म कीर्तितं यत्रेदं यक्षरक्षइत्यादि नामनिर्देशो न कर्मनिर्देशः । उच्यते नामनिर्देशादेव कर्मावगतिः कर्म-
निमित्तत्वादिषां नामप्रतिलम्बस्य । तथाहि यक्षणाद्रक्षणाद्वा यक्षाः । रहसि क्षणनाद्रक्षांसि । पिशिताशनात्पिशाचाः । अद्भ्यः
सृता इत्यप्सरसः । अमृताख्यायाः सुराया अलाभादसुरा इत्याद्यप्युक्तम् । जन्मनि क्रमयोगो जरायुजाण्डजा इत्यादि-
वक्ष्यते ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । येषां त्विति । यज्जातीयस्य यदभ्यापनादि कर्म कीर्तितं विक्षिप्तं तदिह विधास्यामि । तथा
जन्मनि क्रमयोगं येन क्रमेण यज्जायते येन च जरायादिना युक्तं यज्जायते तच्च विधास्यामि ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । येषामित्यादि । येषां पुनर्यादृशं कर्म इह संसारे पूर्वाचार्यैः कथितं यथौषध्यः फलपाकान्ता बहुषुष्पफ-
लोपगाः ब्राह्मणादीनां चाभ्ययनादि कर्म तत्तथैव बोधुं याकं वक्ष्यामि जन्मादिक्रमयोगं च ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । येषां प्राणिनां जन्मनि मितं यादृशं कर्म स्थावराणां कायिकं निषिद्धाचरणं पक्ष्यादीनां वाचनिकं-
देवादीनां कायादिजं पुण्यमनुष्यादीनां उभयमिति इह मनुना कीर्तितं यत्तदभिधास्यामीत्यन्वयः । क्रमयोगं च ब्राह्मणादि-
क्रमेण ॥ ४२ ॥

(५) मन्दनः । अथ वृत्तमर्थवर्तिष्यमाणं च विवेचयति येषामिति । येषां भूतानां यादृशानां यत्प्रकारं पूर्वकृतं कर्म तेषां तत्प्रकारं फलमिह स्पष्टं भवतीति वः कीर्तितम् । इदानीं जन्मनि क्रमयोगं त्वभिधास्यामि जन्मतारतम्यं च क्रमहेतुकमभिधास्यामीत्यर्थः । तच्च तारतम्यं पशवइत्यादिनां श्लोकषट्केण वक्ष्यमाणजरायुजाण्डजस्वेदजोद्विजलक्षणमित्यनुसंधातव्यम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । येषामिति । येषां भूतानां चतुर्विधानां यादृशं कर्म हेकीर्तितं तथा तत्कर्म वः युष्माकं अभिधास्यामि । च पुनः । जन्मनि क्रमयोगं क्रमानुसारेण कथयिष्यामि ॥ ४२ ॥

पशवश्च मृगश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ॥ रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥

(१) मेघान्तिथिः । एते जरायुजाः जरायुरुल्बंगर्भशम्या तत्र प्रथमं ते संभवन्ति ततो मुक्ता जायन्ते । एष एतेषां जन्मक्रमः । दन्तशब्दसमानार्थो दन्तशब्दोऽन्यो स्तीत्युभयतोदत इति प्रथमा बह्वचने रूपं युज्यते ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र लघुत्वादादौ जन्मक्रममाह पशवश्चेति । एते जरायुजा जरायुसहिता जायन्ते ॥ ४३ ॥

(३) कुङ्कुमः । पशवश्चेति । जरायुर्गर्भवरणचर्म तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चात् मुक्ता जायन्ते । एषामेव जन्मक्रमः प्रागुक्तो विवृतः । दन्तशब्दसमानार्थो दच्छब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्येदं प्रथमा बह्वचने रूपं उभयतोदत इति ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पशवश्चेति । जरायुरुल्बंगर्भपरिवेष्टनत्वकृततो जाताः पशवइत्याद्यनुवादो जरायुजस्त्वविधेयम् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशवइति । पश्चादिमनुष्यान्ताः जरायुजाः स्मृताः ॥ ४३ ॥

अण्डजाः पक्षिणः सर्पान्क्रामत्स्याश्च कच्छपाः ॥ यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४ ॥

(१) मेघान्तिथिः । नक्काः शिशुमारादयः । कच्छपः कूर्मः । यानि चैवंप्रकाराणि कृकलासादीनि स्थलजानि । एवंरूपाण्यौदकानि जलजानि शङ्खदीनि ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अण्डजा इति । एवंप्रकाराणि स्थलजानि नकुलादीनि । औदकानि मण्डूकादीनि । एतां न्यण्डयुक्तानि जायन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

(३) कुङ्कुमः । अण्डजाः पक्षिण इति । अण्डादौ सम्भवन्ति ततो जायन्त इति एषां जन्मक्रमः । नक्रः कुंभीरः । स्थलजानि कृकलासादीनि । औदकानि शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंपक्षिणइत्याद्यनुवादोऽण्डजत्वं विधेयम् । एवंमशकाद्यनुवादः स्वेदजत्वं विधेयम् । औदजाः निउदकजातानि ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अण्डजा इति । अण्डजाः पक्षिणः । औदकानि जलजातान्यनन्तानि । अण्डजा स्मृताः द्विविधाः स्थलजा उदकजाः ॥ ४४ ॥

स्वेदजदंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ॥ ऊष्मणश्चोपजायते यश्चान्यत्किंचिदीदृशम् ॥ ४५ ॥

(१) मेघान्तिथिः । स्वेदः पार्थिवानां द्रव्याणामग्न्यादित्यादितापसंबन्धादन्तःकृद्गततो जायते दंशमशकादि । अन्यदपि यदीदृशमत्यन्तसूक्ष्मं पुनिकापि पीलिकादि यदूष्मण उपजायते । ऊष्मास्वेद एव तद्भेदतुर्वातापः उपजायन्तेति वा पाठो ये चान्ये केचिदीदृशा इति पठितव्यम् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वेदजमिति । स्वेदस्तेजसोष्णाजलावयवाः । ऊष्मणा ये जायन्ते रुमयः । यच्चान्यदण्डजादिजातौ । ईदृशंवृश्चिकाद्यपि ॥ ४५ ॥

(३) कुङ्कुमः । स्वेदजमिति । स्वेदः पार्थिवद्रव्याणां तापेन क्लेदः ततो दंशमशकादिर्जायते । ऊष्मणश्च स्वेदहेतुतापादपि अन्यतदंशादिसदृशं पुत्तिकापि पीलिकादि जायते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंमशकाद्यनुवादः स्वेदजत्वं विधेयम् । ऊष्मणः स्वेदहेतुतापात् । ईदृशं यूकादितुल्यम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वेदजमिति । ऊष्मणः सकाशात् स्वेदजं दंशादिमत्कुणान्तमुपजायते यच्चान्यत्किञ्चित् ईदृशं स्वेदजं स्मृतम् ॥ ४५ ॥

उद्भिजाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ॥ ओषध्यः फलपाकान्ता बह्वपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

(१) मेघातिथिः । उद्भेदनमुद्भितभावे किप् । ततो जायन्त इति उद्भिजाः । उमं बीजं भूमिं च भित्त्वा विदार्य जायन्ते वृक्षाः । सर्वे बीजात्काण्डाच्च प्ररोहन्ति जायन्ते मूलस्कन्धादिना दृढीभवन्ति । तथौषध्यः ओषधय इति युक्तमीकारः रुदिकारादिति छान्दसोवा । इदं तासां स्वाभाविकं कर्म पाकान्ताः फलपाकः अन्तो नाश आसामिति । पक्वे फले व्रीह्यादयो नश्यन्ति बहुना च पुष्पफलेनोपगताः युक्ता भवन्ति । ओषधीनां वृक्षाणां च यथासंभवमेतद्विशेषणम् ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्भिजा इति । भुवमुद्भिद्य जायन्त इत्युद्भिजाः स्थावरा इत्यस्य प्रपञ्चः । बीजकाण्डेत्यादि । बीजप्ररोहिणो ये बीजा जायन्ते काण्डप्ररोहिणो ये शाखायारोपिता जायन्ते । फलस्य पाक एवान्तो नाशको यासां ता ओषधयोपि बहुपुष्पफला उद्भिजा इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३) कुङ्कुमः । उद्भिजा इति । उद्भेदनमुद्भिद्भावे किप् ततो जायन्ते ऊर्ध्वं बीजं भूमिं च भित्त्वेत्युद्भिजा वृक्षाः ते च द्विविधाः केचिद्बीजादेव जायन्ते केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षां यान्ति । इदानीं येषां यादृशं कर्म तदुच्यते ओषध्य इति । ओषध्यो व्रीहियवादयः फलपाकेनैव नश्यन्ति बहुपुष्पफल युक्ताश्च भवन्ति । ओषधि शब्दादेव रुदिकारादक्तिन इति ङीपादीर्धत्वे ओषध्य इति रूपम् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्भिजाः ऊर्ध्वं भिनन्तीति उद्भिद् तज्जनि त्वं विधेयं तत्रापि बीजमुद्भिद्य जातास्तरवः भूमिमुद्भिद्य जातास्तृणवृक्षादयः बीजकाण्डप्ररोहिणः प्ररोहोङ्कुरः बीजप्ररोहिणो वदश्वत्थादयः काण्डाच्छिन्ना अच्छिन्ना शाखास्तेभ्यः जाताः इक्षुगुड्यादयः बदर्यादयश्च बहूनि पुष्पाणि फलानि च यासां ब्राह्म्यादिजातीनाम् ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । बीजप्ररोहिण आम्नादयः । काण्डप्ररोहिणः केतव्यादयः । फलपाकान्ताः कदल्यादयः । बहुपुष्पफलोपगानिष्पावकादयः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वे स्थावरा वृक्षजातयः उद्भिजाः उद्भिजातीयाः एकानि बीजानि जातानि एकानि काण्डरूपाणि वल्ल्यादीनि वटरूपाणि यथा छेदनजातानि लताप्रतानि नीवीरु इत्यमरः ॥ ४६ ॥

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ॥ पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥

(१) मेघातिथिः । विना पुष्पेण फलं जायते येषां ते वनस्पतयः कथ्यन्ते न वृक्षाः । पुष्पिणः फलिनश्च वृक्षा उभययोगात् क्वचिद्वनस्पतयो वृक्षा अपि उच्यन्ते वृक्षाश्च वनस्पतयोऽपि । तत्र विशेषहेतुत्वं दर्शयिष्यामः । वयं तु ब्रूमः । नायं शब्दा-

र्थसंबन्धविधिर्वाकरणस्थितिवत् । तेननायमर्थोयएवंस्वभावास्तेवनस्पत्यादिशब्दवाच्याः । किंतिर्हि पुष्पफलानांजन्मोच्यते । तस्य वक्तव्यतया प्रकृतत्वात्क्रमयोगंतु जन्मनीति द्विधा फलानामुत्पत्तिःअन्तरेणपुष्पाणिजायन्ते पुष्पेभ्यश्च एवंपुष्पाणि वृक्षेभ्यश्च । तेन यद्यप्येवमभिधानंये फलिनस्तेवनस्पतयोक्तेयास्तथापि प्रकरणसामर्थ्याद्यत्तदोर्थत्ययःकर्तव्यः ये वनस्प- तयइति एवंप्रसिद्धास्तेऽपुष्पाः फलवन्तस्तेभ्यः पुष्पमन्तरेण फलानिजायन्तेइतिसामर्थ्याच्चायंक्रमोऽवतिष्ठते । यथावाससा- स्तम्भपरिवेष्टयेति वाससिपरिधातव्येऽयमर्थोऽस्य भवति स्तम्भेनिधाय वासः परिधापयेति । प्रसिद्धमप्येतदनुष्यते तमसा बहुरूपेणेत्येतत्प्रतिपादयितुम् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अपुष्पाइति । ते वनस्पतयउद्भिजाःस्थिताः । उभयतः उभयेन पुष्पफलाभ्याम् ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । अपुष्पाइति । नास्य श्लोकस्याभिधानकोषवत्संज्ञासंज्ञिसंबंधिपरत्वमप्रकृतत्वात् । किंतु क्रम- योगंच जन्मनीति प्रकृतंतदर्थमिदमुच्यते । ये वनस्पतयस्तेषांपुष्पमन्तरेणैव फलजन्म इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यः- फलानीति एवंवृक्षाउभयरूपाः । प्रथमान्तात्तसिः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । अपुष्पाः पुष्पविनैव फलवन्तोये ते वनस्पतयः पुष्पिनःपुष्पपूर्वकाःफलिनः तेउभयेपि- वृक्षाः ॥ ४७ ॥

(५) जन्दनः । अपुष्पाइति । पुष्पैर्विनाफलवन्तउदुम्बरादयोवनस्पतयः पुष्पिणः फलिनश्चूतपनसादयः फलिनः फलग्राहिण उभयत उभयथेत्यर्थः । उभयथेतिसाधुः पाठः ॥ ४७ ॥

गुच्छगुल्मंतु विविधंतथैव तृणजातयः ॥ बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानावल्ल्यएव च ॥ ४८ ॥

(१) मेघातिथिः । याःसंहताभूमेर्बद्धाएकमूलाअनेकमूलाश्चलताउत्तिष्ठन्ति नच बद्धिमहतीप्राभुवन्ति तासांसंघातो गुच्छगुल्मशब्दवाच्यः । तृणमूलकादिस्तयोस्तुभेदः । पुष्पवदपुष्पकृतोवान्यावा तृणजातयः कुशशाद्वल्ल्याङ्गपुष्पीप्रभृतयः । प्रतानादीर्घाभूमिगतास्तृणप्ररोहाः । वल्ल्योव्रतत्यः भूमेरुत्पत्य वृक्षमन्यवा कंचित्परिवेष्ट्योर्ध्वमारुहन्ति । सर्वमेतत्तद्वृक्ष- वत्बीजकाण्डरुहम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गुच्छेति । गुच्छोमल्लिकादिः । गुल्मोवंशादिः । प्रतानाश्चैव वल्ल्यश्च वीरुधःपरिकीर्तिताः इत्युत्तरार्धपाठः । वीरुधःकीर्तिताश्चोद्भिजाइत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । गुच्छगुल्मंतिवति । मूलतएव यत्र लतासमूहोभवति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छामल्लिकादयः । गुल्माएकमूलाःसंघातजाताःशरेक्षुप्रभृतयः तृणजातयःउलपाद्याः । प्रतानास्तन्तुयुक्तास्त्रपुष्पास्त्रपुष्पभृतयः वल्ल्योगुडूच्यादयः यामूमेर्वृक्षमारोहन्ति एतान्यपिबीजकाण्डरुहाणि । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नपुंसकत्वम् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । गुच्छाः पृथक्जनिपूर्वकं मिलितामल्लिकाद्याः गुल्माएकमूलाःशरादयः प्रतानाःकूष्माण्डास्त्र- पुष्पभृतयः सांकुशाःवल्ल्योवासन्त्यादयः एतान्यपि बीजकाण्डरुहाणीत्यनुवादः ॥ ४८ ॥

(५) जन्दनः । गुच्छगुल्मं स्तम्बकवद्गुल्मंशेफालिकादि । प्रतानामल्लिकादयः । वल्ल्यः कारवल्ल्यादयः ॥ ४८ ॥

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ॥ अन्तःसंज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मअधर्माख्यहेतुर्यस्य तमसस्तेन वेष्टिताव्याप्ताः । बहुरूपेण विचित्रदुःखानुभवनिमित्तेन । यद्यपि सर्वत्रिगुणं तथाप्येषांतमउद्रिक्तमपचिते सत्त्वरजसी अतस्तमोबाहुल्यानित्यनिर्वेददुःखादियुक्ताअधर्मफलमनुभवन्तः सुचिरमासते । सत्त्वस्यापि तत्र भावान् कस्यांचिदवस्थायांसुखलेशमपि भुञ्जते । तदाह सुखदुःखसमन्विताइति अन्तः संज्ञाबुद्धिस्तल्लिङ्गस्य बहिर्विहारव्याहारादेः कार्यस्य चेष्टारूपस्याभावादन्तःसंज्ञाउच्यन्ते । अन्यथान्तरेवसर्वः पुरुषश्चेतयते । अथवा यथा मनुष्याः कण्टकादितोदंशकचेतयन्तेनैवस्थावराः तेहि महान्तंपतोदंपरशुविदारणादिदुःखसंज्ञामपेक्षन्ते यथा स्वापमदमूर्च्छावस्थागताः प्राणिनः ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तमसेति । तमसा गुणेन बहुरूपेण नानाविधेनाल्पबहुत्वादिना कर्महेतुना अधर्मसंभवेन वेष्टिताव्याप्ताः अन्तः संज्ञापानसंज्ञानमाध्वन्तः । तदेवोक्तं सुखेनेति । उपलक्षणं ज्ञानादेरप्येतत् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । तमसेति । एते वृक्षादयस्तमोगुणेन विचित्रदुःखफलेनाधर्मकर्महेतुकेन व्याप्ताः अन्तश्चेतन्याभवन्ति । यद्यपि सर्वे चान्तरेव चेतयन्ते तथापि बहिर्व्यापारादिकार्यविरहात्तथा व्यपदिश्यन्ते । त्रिगुणारब्धत्वेपि चैषांतमोगुणबाहुल्यात्तथा व्यपदेशः । अतएव सुखदुःखसमन्विताः । सत्त्वस्यापि भावान् कदाचित्सुखलेशोपि जलधरजनितजलसम्पर्कादिषांजायते ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनइति श्रुतिमाश्रित्याह तमसेति । कर्महेतुना कायिकनिषिद्धाचरणजेनहेतुना शरीरजैः कर्मदोषैः याति स्थावरतांनर इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतोबहुरूपेण स्थावरसृष्टीनामनन्तत्वात् अन्तःसंज्ञाः पेपीयमानस्तिष्ठतीति श्रुतेः तस्मात्प्रपद्यन्ति पादपाइति स्मृतेश्च । एतदन्ताः स्थावरान्ताः गतयइति गतिः फलोपभोगार्थगमनम् तथाउत्पत्तिरपि लक्षिता ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । स्थावराणांचैतन्योपलम्भात्कर्मफलानुभवः कथमित्याशङ्क्य परिहरति तमसेति । एते स्थावरादयः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसेति । कर्महेतुनाबहुरूपेणएतेउद्रिक्ताः अन्तःसंज्ञाः सुखदुःखसमन्विताः भवन्ति मोक्षधर्मव्युक्तंशीतोष्णप्राहिणः भवन्ति ॥ ४९ ॥

एतदन्तास्तु गतयोब्रह्माद्याः समुदाहृताः ॥ घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यंसततयायिनि ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । एषोऽन्तोऽवसानवल्लीगतिर्यासांगतीनांताएतदन्ताः । कृतकर्मफलोपभोगार्थमात्मनस्तत्तरीरसंबन्धोगतिरुच्यते । अस्याः स्थावरात्मिकायागतेरन्या निरुष्टा दुःखबहुला गतिर्नास्ति । ब्रह्मगतेश्चान्याऽऽद्योत्तमागतिरानन्दरूपा नास्ति । एतागतयः शुभाशुभैः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः प्राप्यन्ते । परब्रह्मावाप्तिस्तु मोक्षलक्षणा केवलानन्दरूपा ज्ञानात् ज्ञानकर्मसमुच्चयाद्देति वक्ष्यामः । भूतसंसारे भूतानांक्षेत्रज्ञानांसंसारे जन्मपरणप्रबन्धे जात्यन्तरागमने । घोरेप्रमादालस्यवतांभीषणे । इष्टवियोगानिष्टयोगोत्पत्त्या सततंसर्वकालंगमनशालिनि विनाशिन्यसारेऽपि नित्यंघोरे

(४९) अन्तःसंज्ञा=अतःसंज्ञा (क)

=अन्तसंज्ञा (अ, ज, झ, ङ)

सुखदुःख=फलपुष्प (म, न)

न कदाचिदधोरे । देवादिगतिष्वपि सुचिरं स्थित्वा मर्त्यमिति नित्यं धोरः । तदनेन धर्माधर्मनिमित्तत्वं संवर्णनेन संसारस्य शास्त्रस्य महाप्रयोजनता प्रतिपादिता भवति । शास्त्रादि धर्माधर्मयोर्विवेकज्ञानमित्यभ्येत्यम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदन्ता इति । स्थावरान्ताब्रह्माद्यागतयोविधा भवन्त्यस्मिन् भूतानां प्राणिनां संसारे नित्ये अविच्छिन्नप्रवाहे सततयायिनि सर्वदा नाशशीले । नित्यमिति पठे नित्यं धोर इत्यन्वयः ॥ ५० ॥

(३) कुड्मूकः । एतदन्ता इति । स्थावरपर्यन्ताब्रह्मोपक्रमागतय उत्पत्तयः कथिताः भूतानां क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणप्रवन्धे दुःखबहुलतया भीषणे सदाविनश्वरे ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । भूतसंसारे भूतः क्षेत्रज्ञः तस्य संसारे प्रवाहरूपेण नित्यं सततयायिनि अनुवर्तमानं सततं सान्त्वनं अनवच्छिन्नमिति यावत् जायत्व भियस्वेत्यनुपरमश्रवणात् ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । सृष्टिमुपसंहरति एतदिति । गतयस्तत्तत्कर्मफलानुरूपदेहप्राप्तयः । एतदन्ताः स्थावरान्ताः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतदिति । अस्मिन् भूतसंसारे ब्रह्माद्यागतयः एतदन्ताः स्थावरान्ताः पापपुण्यानां गतयः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता उदात्ताः । कीदृशेऽस्मिन् धोरे । पुनः कीदृशे नित्यं सततयायिनि गच्छति अनित्यत्वात् ॥ ५० ॥

एवं सर्वसत्सृष्टेर्दं मां चाचिन्त्य पराक्रमः ॥ आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं किंचित्साक्षात्किंचित्प्रजापतिनियोगेन स भगवान् सर्वमिदं जगत्सृष्ट्वा त्वाद्यमां च जगत्स्थितौ नियोज्य स्वेऽन्तरेऽचिन्त्य आश्चर्यरूपो महान् प्रभावः पराक्रमः सर्वविषयाशक्तिर्यस्य सत्सृष्ट्वाऽन्तर्दधेऽन्तर्धानं कृतवानिच्छागृहीतशरीरं योगशक्त्योऽजित्वा पुनरपकाशः संवृत्तः । आत्मनीति । यथाऽन्ये भावाः प्रकृतावन्तर्धीयन्त एव सोऽन्यत्रेत्येवं न । किंतु सात्मन्येव प्रलीनः न हितस्याप्याप्रकृतिरस्ति यत्रान्तर्धीयेत सर्वभूतानां तत्कृतित्वात् । जगत्सर्वव्यापारान्निवृत्तिर्वाऽन्तर्धानम् । भूयः कालं कालेन पीडयन् सृष्ट्येतच्छ्रियापेक्षः शतार्द्रष्टव्यः प्रलयकालं सर्गस्थितिकालेन विनाशयन् । भूयः पुनरित्यर्थः । वक्ष्यत्यनन्ताः सर्गसंहारा इति ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमिति । सोचिन्त्य पराक्रमः प्रलयकाल आत्मन्यन्तर्दधे अन्तर्हिताम्यकरोत् । भूयः पुनः पुनः । कालं सृष्टिकालं प्रलयकालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

(३) कुड्मूकः । इत्थं सर्गमभिधाय प्रलयदशमाह एवं सर्वमिति । एवं उक्तप्रकारेण इदं सर्वं स्थावरजङ्गमं जगत्सृष्ट्वा सप्रजापतिरचिन्त्यशक्तिरात्मनि शरीरत्यागरूपेऽन्तर्धानं कृतवान् । सृष्टिकालं प्रलयकालेन नाशयन् प्राणिनां कर्मवशेन पुनः पुनः सर्गप्रल्यान्यकरोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य लयसृष्टीत्वाप्रबोधत्वेन निरूपयति एवमिति ह्याभ्याम् । मां च सृष्ट्येत्यनुषज्यते । आत्मनि हिरण्यगर्भे अन्तर्दधे तिरोहितो भूत् । भूय इति । प्रवाहानादित्वसूचनार्थम् । कालं सर्गकालं कालेन चतुर्युगसहस्रान्तब्रह्मसंज्ञकेन प्रलयकालेन पीडयन् निरोधयन् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । एवं तावन्महदादिहिरण्यगर्भपर्यन्तायाः सृष्टेरभगवत्कर्तृत्वं चराचरसृष्टेर्हिरण्यगर्भकर्तृत्वं चोक्तम् । इदानीं हिरण्यगर्भमन्वाद्यश्चराचरसृष्टेरपि निमित्तमात्रमेव न साक्षात्सृष्टारः साक्षात्सृष्टा तु स भगवान् । तन्मन्त्रस्य चिदर्थयतीत्याह एवमिति अचिन्त्य पराक्रमोऽप्रमेयशक्तिः । स इति परमप्रकृतस्य भगवतः परामर्शोऽनु तु तव सृष्टस्य हिरण्यगर्भस्य अचिन्त्य पराक्रम इति विशेषणेन । योऽसावतीन्द्रियग्राहः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः सर्वभूतमयोऽचिन्त्य इत्यचिन्त्यशब्देन भगवत्प्रत्यभिज्ञाप्यमानत्वात् । स एव सृष्टा कालं कालेन प्राणिनां कर्मानुरूपं सुखकालं दुःखकालं

सुखकालेन च पीडयन्भूयोभूयस्तिरस्कुर्वन्नात्मनि त्वस्मिन्तर्दधेस्वरूपेन कस्यचिद्दर्शितवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः एवमिति । सदैवश्वरः इदंविश्वंसर्वएवंसृष्ट्वा मां च सृष्ट्वा आत्मनि भूयः अन्तर्दधे । किं कुर्वन् कालपूर्वकालं कालेनोत्तरकालेन प्रयाणकालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

यदा सदेवोजागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ॥ यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वनिमीलति ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । सदेवो यदा जागर्ति यदेतदिच्छतीदं जगदुत्पद्यतामेतां स्थितिं च कालमियन्तलभतामिति तदा चेष्टते । मानसवाचिकभौतिकैर्व्यापारैरान्तरैर्बाह्यैश्च श्वासप्रश्वासाहारविहारकृषियागादिभिर्युक्तं भवति । यदा स्वपिति यदानिवृत्तेच्छो भवति जगत्सर्गस्थितिभ्यां तदा सर्वनिमीलति प्रलयं प्राप्नोति । जागर्यास्वापश्च प्रजापतेरिच्छा प्रवृत्तिनिवृत्ती उच्येते । शान्तात्मत्वं भेदावस्थोपसंहारः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्प्रपञ्चयति यदेति । जागर्ति सृष्ट्यर्थं चेष्टते स्वपिति ततो विरमति शान्तात्मानिब्रूत प्रयत्नः ॥ ५२ ॥

(६) कुल्लूकः । अत्र हेतुमाह यदेति । यदा सप्रजापतिर्जागर्ति सृष्टिस्थितीदृच्छति तदेदं जगच्छ्वासप्रश्वासाहारदिवेष्टांलभते । यदा स्वपिति निवृत्तेच्छो भवति शान्तात्मा उपसंहारमनाः तदेदं जगत्प्रलीयते ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । देवोद्योतनात्मकः जागर्ति स्थूलाकाशाद्याकारेण च विवर्तते चेष्टते कर्म करोति यदा स्वपिति निमीलति न चेष्टते ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्थितिप्रलयकालावाह यदेति । यथा स भगवाज्जागर्ति देवत्वेन प्रभुत्वेन कुर्वद्रूपो भवति चेष्टते जीवति शान्तात्माऽकुर्वद्रूपः स्वपित्योगेन निद्राति निमीलति न चेष्टते ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदेति । सदेव ईश्वरः यदा जागर्ति तदेदं जगच्चेष्टते उत्पद्यते । यदा शान्तात्मा स स्वपिति । लीनचेष्टो भवति तदा सर्वं जगत् निमीलति लयं प्राप्नोति ॥ ५२ ॥

तस्मिन् स्वपति तु सुस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः ॥ त्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमुच्छति ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वव्याख्याश्लोकोऽयं विस्पष्टार्थः । त्वस्थे सुस्थिरे । शान्तात्मवच्छुद्ध रूपे स्वात्मभ्यवस्थानमौ पाधिकभेदनिवृत्तिः । कर्मात्मानः कर्मप्रधानाः संसारिणः क्षेत्रज्ञाः शरीरिणः कर्मसंबन्धेन शरीरसंबन्धानुयवादेव मुच्यन्ते । तस्मिन् स्वपति शयाने त्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते, दान्निवर्तन्ते । शरीरचेष्टानिवृत्तिरेते नोच्यते । मनश्च ग्लानिमुच्छति । एतेनान्तख्यापारनिवृत्तिः । अतो ब्राह्मन्तरव्यापारनिवृत्तिः । अतो ब्राह्मन्तरव्यापारनिवृत्त्या प्रलयः प्रतिपादितो भवति । ग्लानिनिवृत्त्याः त्वव्यापारेऽशक्ततामुच्छतिप्राप्नोति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अस्मिन्निति । त्वस्थे त्वमात्रवेदिनि कर्मात्मानः कर्मसंहिता आत्मानः न केवलं कर्माणि कुर्वन्ति मनोपि तेषां वृत्तिश्चर्यं भवति इत्याह मनश्चेति ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति तस्मिन् स्वपतीति । तस्मिन् प्रजापतौ निवृत्तेच्छे सुस्थे उपसंहृतदेहमनोव्यापारे कर्मलब्धदेहाः क्षेत्रज्ञाः त्वकर्मभ्यो देहप्रहणादिभ्यो निवर्तन्ते । मनः सर्वैर्द्रव्यसहितवृत्तिरहितं भवति ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्मिन्निति । निवर्तन्ते न कर्म कुर्वन्ति ग्लानिं सर्वैर्द्रव्यसहितमनः निवृत्तव्यापारतामुच्छति स्थूलाकाशाद्यभावेन तदारब्धस्थूलजरायुजादि देहाभावात् आकाशाद्यभावेन आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्द-

गुणविदुरिति वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मिन् हिरण्यगर्भे त्वस्थे त्वस्मिन्नात्मीये कारणे तिष्ठति सति त्वयंविराट् स्वपिति लीयते । स्वपतीति पाठे त्वस्थे हिरण्यगर्भे तस्मिन् स्वपति लीने विराजि सति । व्यधिकरणे समर्थौ । अयमेव दैनंदिनप्रलयो-
वक्ष्यते । तावती रात्रिरित्यादिनानात्र हिरण्यगर्भस्य प्रलयइति सिद्धान्तः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । तस्मिन् भगवति त्वस्थ आत्मस्थे जगद्व्यापारतः परते कर्मात्मानोऽनुभवितव्यफलकर्मयुक्तात्मानः
त्वकर्मभ्यस्तदानीं भुज्यमानेभ्यः क्रियमाणेभ्यश्च मनश्च महत्तत्त्वं जगदितियावत् तत्कार्यत्वाज्जगतो ग्लानिसंकोचप्रलय-
मितियावत् ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तु पुनस्तस्मिन् ईश्वरे स्वपति सति कर्मात्मानः शरीरिणः सर्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते । च पुनः मनः-
ग्लानिलयंगच्छति प्राप्नोति ॥ ५३ ॥

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ॥ तदायंसर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्तदोर्व्यत्ययेनायं श्लोको व्याख्यातव्यः । अन्यथा पूर्वश्लोकापेक्षयेतरेतराश्रयः प्रसज्येत ।
एतदुक्तं यदा स्वपिति तदा निमीलितसुखं । सुखं स्वपिति निर्वृतः सुखस्वरूपमेव परब्रह्मा न तस्य त्वापावस्था-
यां सुखमन्यदादुःखम् । त्वापश्च तस्य यादृशः स प्रागुक्त एव निर्वृतिश्च तस्य सर्वकालम् । न ह्यसौ परमात्माऽविद्योपप्लव-
तरङ्गैरामृश्यते । केवलसुखमयस्तस्य सर्वस्य कर्तृत्वं प्रपद्यते । यथाऽयं पुरुष उपरतो गृहकृत्येभ्यः कृतकृत्यतयार्जितं मया धनं-
गृहोपयोगि निरुपद्रवश्चास्मि संवृत्त इत्येवं सुखं स्वपिति निर्वृतो निराशङ्कात्मबाध एव मुपमीयतेऽसावपि । तस्याऽपीदं जगत्
कुटुम्बभूतमिति प्रशंसा । प्रधानविषयो वाऽयं श्लोको वर्णनीयः । तदा प्रधानं स्वपिति । यदा युगपत्सर्वाणि भूतानि तत्र
प्रलीयन्ते तदा त्मांकारणरूपतामापद्यन्ते विकारावस्थामुद्गच्छन्ति युगपद्यावन्ति त्रैलोक्योदरवर्तीनि । त्वापश्च परिणाम
निवृत्तिर्न पुनर्ज्ञानोपसंहतिश्चैतस्य प्रधानस्य सुखं चोपचारतोऽचेतनत्वादेव ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदा स्थेदशः स्वापस्तदाह युगपत्स्विति । युगपत् समकाले भुवनचतुष्टयं यदा लीयते तदा-
स्यास्वपतोपि स्वाप उच्यत इत्यर्थः । यदाऽयंसर्वभूतानामात्माधिष्ठानसुखदुःखप्रायवृत्तिजनकरजोगुणविरहेण निर्वृतो
निवृत्ताज्ञानावरणः ॥ ५४ ॥

(३) कुट्टकः । इदानीं महाप्रलयमाह युगपत्स्विति । एकस्मिन्नेव काले यदा तस्मिन् परमात्मनि सर्वभूतानि प्रलयं-
यान्ति तदायंसर्वभूतानामात्मानि निर्वृतः निवृत्तजाग्रत्स्वमध्यापारः सुखं स्वपिति सुषुप्त इव भवति । यद्यपि नित्यज्ञानानन्द
स्वरूपे परमात्मनि न सुष्वाप तथापि जीवधर्मोऽयमुपचर्यते ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भोऽपि न हृक्ष्यति इति ज्ञापयन् महाप्रलयमाह युगपदिति । यदा द्विपराधकाले युग-
पत् हिरण्यगर्भविराट्भ्यांसह पूर्वोक्ता कर्मात्मानो जीवाः संस्कारमात्रावशेषाः परब्रह्मणि प्रलीयन्ते तदायंसर्वभूतात्मा ईश्वरः
सुखं स्वपिति निर्वृतः सुखं त्वानन्दं निर्वृतः प्राप्तः जगद्व्यापारोपरमः । स्वपतित्युपचर्यते त्वस्य त्वापप्रबोधयोरभावात् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । प्रलयकाले जीवाः कुत्र तिष्ठन्ति भगवतश्च किरुत्यमित्यपेक्षायामाह युगपदिति । सर्वकार्याणां नि-
जोनाशो युगपच्छब्दप्रयोगोक्तः । महात्मनि महावकाशे प्रलीयन्ते । शरीरिण इत्यनुषङ्गः । सर्वे भूतात्मानो जीवा यस्मिन्निति
सर्वभूतात्मा त्वेनान्देन निर्वृतो जगत्कार्यचिन्ताराहित्येन सुखं स्वपिति ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगपदिति । तस्मिन् महात्मनि महत्तत्त्वे युगपत्तदा शरीरिणः प्रलीयन्ते लीना भवन्ति ॥ ५४ ॥

तमोयंतु समाश्रित्य चिरंतिष्ठति सेन्द्रियः ॥ न च स्वंकुरुते कर्म तदोक्तामति मूर्तितः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं संसारिणः पुरुषस्य मरणं देहान्तर प्राप्तिश्चाभ्यां श्लोकाभ्यां कथ्यते । तमोज्ञान-निवृत्तिस्तां समाश्रित्य चिरंतिष्ठत्यास्ते सेन्द्रियः न च त्वं कुरुते कर्म श्वासप्रश्वासादिकं तदा मूर्तितः शरीरादुत्क्रामति गच्छति । ननु च सर्वगतआत्माऽऽकाशवद्विभुस्तस्य कीदृशमुच्छ्रान्तिः । कर्मोपाजितशरीरत्यागएवोच्छ्रान्तिः न पुनर्मूर्तस्यै-वार्यस्य देशादेशान्तरगमनम् । अथवा कैश्चिदिष्यते अस्त्यन्यदन्तरा भवशरीरं सूक्ष्मं यस्येयमुच्छ्रान्तिः । अन्यैस्त्वन्तरा-भवदेहेनेष्यते । यथाह भगवान्यासः अस्मिन् देहे व्यतीते तु देहमन्यन्नराधिप । इन्द्रियाणि व सन्त्येव तस्मान्ना-स्त्यन्तराभवः । सांख्या अपि केचिन्नान्तराभवमिच्छन्ति विन्ध्यवासप्रभृतयः । कोयमन्तराभवोनामास्मिच्छरीरे नष्टे मानृकस्यादिस्थानं द्वितीयशरीरग्रहणार्थं यावन् प्राप्ततावदन्तरा निरूपयोगिशरीरमुपजायते सूक्ष्मं यस्य न क्वचित्संयोगो-नाभ्यादिदाहो न महाभूतैः प्रतिबन्धः । अन्ये तु मूर्तिपरमात्मानमाहुः । सर्वात्मरूपः परमात्मा रुमुद्रस्थानीयस्ततः प्रादुर्भ-वन्ति जीवा अविद्यावशाद्देहमुपयान्ति महोदधेरिवोर्मयः । तस्य च ततो निष्क्रामतः पुर्यष्टकाख्यं लिङ्गमभ्युपगम्यते । धर्मा-धर्मपूर्वकृतवशात्प्रत्येकस्य जीवस्य वासः स्थानीयं सूक्ष्मं शरीरम् । यथापुराणोक्तम् पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाख्येन सयुज्यते । तेन ब्रह्मस्य वैबन्धो मोक्षोक्तस्य तेन तु ॥ ते च प्राणापानव्यानोदानसमानाः पञ्चभूतेन्द्रियवर्ग एवं कर्म-न्द्रियवर्गोऽष्टममन इत्येतत्पु्र्यष्टकम् । तच्छरीरं नश्यत्यामो क्षावस्थायाः । तदुक्तं संसरति निरूपभोगभावि रधिवा-सितं लिङ्गम् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रलयप्रसङ्गेन मूर्च्छाश्रित्य अपि दर्शयति यमोयमिति । तमोगुणमाश्रित्य चिरंतिष्ठति तथा च रजसोभिभूतत्वात् सेन्द्रियो मनः प्रभृतीन्द्रियवर्णापि न स्वयं कर्म कुरुते तदा मूर्च्छितो भूत्वोत्क्रामति । जीवस्थलिङ्गदेहः प्रदेशान्तरे तिष्ठति सेयं मूर्च्छं त्युच्यते ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानीं प्रलयप्रसङ्गेन जीवस्थोक्तमणमपि श्लोकद्वयेनाह तमोयमिति । अयं जीवस्तमोज्ञाननि-वृत्तिप्राप्त्य बहुकालमिन्द्रियादिसहितस्तिष्ठति । न चान्मीयकर्म श्वासप्रश्वासादिकं करोति तदा मूर्तितः पूर्वदेहादुत्क्रामति अन्यत्र गच्छति लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्गमान्द्रमनमप्युपपद्यते । तथा चाक्तं बृहदारण्यके तमुत्क्रामन्तं प्राणो-नूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्ति । प्राणा इन्द्रियाणि ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रलयप्रसङ्गेन मरणमाह तम इति द्वाभ्याम् । अयं जीवात्मा यदा तमोचैतन्यमाश्रित्य जडत्वं-प्राप्त्य देहाद्यभ्यासपरित्यागात् एवमेवायमात्मैशरीरनिहत्याविद्यां गमयित्वान्यत्र शिवतरं कन्याणतरं रूपं तनुत इति श्रुतेः । बहुकालं सेन्द्रियः वागादीन्द्रिययुक्तोऽपि न च कर्म कुरुते सुषुप्तिवत् श्वासादिकमपि कुतः । यतः मूर्तितः स्थूलशरी-रात् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । अयं भगवांस्तमोमूलप्रकृतिमाश्रित्य यदा चिरं यावत् प्रलयकालं तिष्ठति तदा सेन्द्रियो मूर्तिमान् भवति जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः । किंच तमः समाश्रित्यार्थं कर्म दिष्ट्यादिकं यदा न कुरुते तदा मूर्तित उन्क्रामति जगदाकारे-ण न स्फुरतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तम इति । यदा तमः समाश्रित्य सेन्द्रियः स चिरं तिष्ठति त्वंकर्म न कुरुते तदा मूर्तित उन्क्रामति मूर्तितीति निर्गत एव भवति ॥ ५५ ॥

यदाणुमात्रिकोभूत्वा बीजं स्थासु चरिष्णुच ॥ समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिविमुञ्चति ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । अण्व्यः सूक्ष्मामात्रावयववायस्य सोऽणुमात्रिकः । पुर्यष्टकमन्तराभवदेहोवा । स्वभावतएव वाऽऽत्मनः सूक्ष्माः यथोक्तम् । स एष आत्माऽन्तर्द्वयेऽणीयानित्यादिबीजं शरीरोत्पत्तिकारणम् । स्थासुबुक्षादिजन्महेतुभूतं चरिष्णुजङ्गमं समाविशत्यधितिष्ठति प्रतिनिबध्यते यदा संसृष्टः प्राणादिभिस्तदा मूर्तिविमुञ्चत्याबध्नाति शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृतिमाह यदेति । अणुमात्रिको मनसानुभावच्छेदात्तत्तुल्यपरिमाणः संसृष्टोलिङ्गदेहेन सहितः स्थासुस्थावरं चरिष्णु जङ्गमं च बीजरेतः शोणितादि प्रविशति तदामूर्तिं पूर्वदेहं त्यजति समृत्युरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । कदा देहान्तरं गृह्णातीत्यत आह यदाणुमात्रिक इति । अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपा यस्य सोऽणुमात्रिकः । पुर्यष्टकशब्देन । भूतादीन्यष्टावुच्यन्ते । तदुक्तं सनन्देन भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टवृषिसत्तमैः । ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तम् पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन सयुज्यते । तेन बद्धस्य वैबन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु ॥ यदाऽणुमात्रिको भूत्वा संपद्य स्थासु बुक्षादिहेतुभूतं चरिष्णु मानुषादिकारणं बीजं प्रविशत्यधितिष्ठति तदा संसृष्टः पुर्यष्टकयुक्तो मूर्तिस्थूलदेहान्तरं कर्मानुरूपं विमुञ्चति गृह्णाति ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । सदा मरणकाल उत्क्रामति देहान्तरार्थं किंभूतः अणुमात्रिकाः अणवोऽणुतुल्यामात्राः पुर्यष्टकरूपा अवच्छेदकेन यस्य चैतन्यस्य स तथा पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन सयुज्यते तेन बद्धस्य बन्धो वै मोक्षो मुक्तस्य मुक्ता । तेन त्वित्युक्तम् । बीजं विद्याकर्मवासनाः भूत्वासमाप्य तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वपञ्चाचेति श्रुतेरुक्तत्वात् । तदनुसारेण सृष्टं स्थावरं जङ्गमं वा विशति बृक्षोहं मनुष्योहमिति अभिमन्यते । संसृष्टः पूर्वादष्टेन जन्मनानियुक्तः सन्मुञ्चति च मूर्तिपूर्वमिति ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । अथ सृष्टिकालमाह यदेति । अणुमात्रिकं चैतन्यांशीभुयः बीजं तत्त्वसंघातं समाविशत्यनुप्रविशति संसृष्टौ सृष्ट्यां मूर्तिजगद्धिमुञ्चति सृजति जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदेति । देहत्यागो वर्ण्यते । यदा अणुमात्रिको भूत्वा स्थासु स्थावरेषु चरिष्णु चरेषु बीजं बीजरूपं समाविशति संसृष्टः संयुक्तः तदामूर्तिं शरीरं मुञ्चति ॥ ५६ ॥

एवं स जायतस्त्वमाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ॥ संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारः पूर्वोक्तस्य । आत्मसंबन्धिभ्यां जायतस्त्वमाभ्यां चराचरं स्थावरं जङ्गमं जीवयति मारयति च जगत् । अव्ययोऽविनाशी ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमिति । स्वेन जायता संजीवयति स्वीयेन स्वमेनाव्ययोऽविनाशी प्रमापयति मारयति चरमचरं च अजस्रं सर्वदा ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रासङ्गिकं जीवस्योत्क्रमणमभिधाय प्रकृतमनुसंहरति एवं स जायतस्त्वमाभ्यामिति । स ब्रह्मा अनेन प्रकारेण स्वीयजायतस्त्वमाभ्यामिदं स्थावरजङ्गमं संजीवयति मारयति च । अजस्रं सततम् । अविनाशी अव्ययः ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुसरति एवमिति । जायतस्त्वमाभ्यां दैनंदिनसृष्टिप्रलयाभ्यां प्रमापयति नाशयति त्वमोऽत्र सृष्टुमिः स्वपितीत्युक्तेः ॥ ५७ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रकरणार्थमुपसंहरति एवमिति । जागृदिति पाठः । जागृज्जागरणं सम्पदादित्वात्किप् । अजस्रमविच्छेदेन ॥ ५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एवमिति । सईश्वरः जाग्रदवस्थासुस्थितः सन्नृदं चराचरंसर्वमेवमजस्रसंजीवयति । स्वमेस्थितः सन्नृजस्रमिमप्रमापयति नाशयति स्वयमध्ययः देशतः कालतश्च ॥ ५७ ॥

इदंशास्त्रं कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः ॥ विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहंमुनीन् ॥ ५८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इह शास्त्रशब्देन स्मार्तौ विधिप्रतिषेधसमूह उच्यते ननु ग्रन्थस्तस्य मनुना कृतत्वात् । तथा हि मानव इति व्यपदेशोऽस्येतथा हि हिरण्यगर्भ इति व्यपदिश्यते । केचित्तु हिरण्यगर्भेनापि कृते ग्रन्थे मनुना बहूनां प्रकाशितत्वात्तेन व्यपदेशोऽयुज्यत एव यथा हिमवति प्रथममुपलभ्यमाना गङ्गाऽन्यतोऽन्युत्पन्ना हैमवतीति व्यपदिश्यते यथा च नित्यदर्शनात्काठकप्रवचनकठेन व्यपदिश्यते । सत्त्वग्रन्थेऽप्येव तृष्वध्यापयितृषु च प्रवचनप्रकर्षात्कठेन व्यपदेशः । नारदश्च स्मरति शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थः प्रजापतिना कृतस्ततः समन्वादिभिः क्रमेण संक्षिप्त इति । अतोऽन्यकृतत्वेऽपि मानवव्यपदेशोऽन्य विरुद्धः । शास्त्रशब्देन ग्रन्थाभिधानमपि शासनरूपाऽर्थप्रतिपादकत्वाद्दृष्टमेव । मामेव ग्राहयामासाहंतेनाध्यापित इत्यर्थः । स्वयमादितो विधिवदित्येभिः पदैरागमस्याविभ्रंश उच्यते । ग्रन्थकारेण हि स्वकृतो ग्रन्थोऽयं स्वयमध्याप्यते प्रथमतः मात्राणि न परिहीयते । अन्यस्य हि तस्मादधिगतवतोऽन्यमध्यापयतो नतद्ग्रन्थाविनाशो यत्नो भवति कर्तुरप्यध्यापितपूर्वस्य प्रतिष्ठापितोऽपि मया पूर्वमयं ग्रन्थ इति द्वितीयवारं प्रमादालस्यादिना भ्रंशः संभाव्यत अत आदित इत्युक्तम् । विधिवच्छिष्योपाध्याययोरनन्यमनस्कतादिगुणोऽवहितचिन्ताविधिः । अर्हवतिः । मरीच्यादींस्त्वहंमुनीन् मरीच्यादयः प्रसिद्धप्रभावास्तैरप्येतन्मत्सकाशादधीतमित्यात्मनो विशिष्टशिष्यसंबन्धेन सिद्धमौपाध्यायिकं दर्शयन्महर्षीणां शास्त्रमाहात्म्येन च श्रद्धातिशयं जनयत्यध्ययनाविरामाय । एवं विधमेतन्महच्छास्त्रं मरीच्यादिभिरप्यधीतम् । एष चेदृशो महात्मा मनुस्तेषामुपाध्याय इति युक्तमेतस्य सकाशादेतद्ग्रन्थाध्ययनमित्याशास्त्रपरिसमाप्तेर्नोपरमन्ते श्रोतार इत्युभयथापि शास्त्रप्रशंसा ॥ ५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । इदमिति । इदं स्मार्तधर्माधर्मोपादानहानात्मकं न ग्रन्थं शास्त्रं सर्वज्ञो हिरण्यगर्भात् प्राप्यमांभृगुना मानमेव रूपयाऽध्यापयामास । पुनरहं मरीच्यादिदशमुनीन् बहुविशिष्टेभ्यः शिष्येभ्यः आदितः सर्वेभ्यः पूर्वम् ॥ ५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदं शास्त्रमिति । असौ ब्रह्मा इदं शास्त्रं कृत्वा सृष्ट्यादौ मामेव विधिवच्छास्त्रोक्ताङ्गजानुष्ठानेनाध्यापितवान् । अहं तु मरीच्यादीन् अध्यापितवान् । ननु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः । अत्र मेधातिथिः शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिनिषेधसमूह उच्यते तं ब्रह्मा मनुयाहयामास मनुस्तु तत्प्रतिपादकं ग्रन्थं कृतवानिति न विरोधः । अन्ये तु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थतश्च प्रकाशितत्वात्मानवव्यपदेशः वेदापौरुषेयत्वेऽपि काठकादि व्यपदेशवत् । इदं तु च्यते ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुरध्यापित आसीत्ततस्तेन च त्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितमित्यविरोधः । तथा च नारदः शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थ इति स्मरति स्म ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । गुरुपरंपरागतमिदं शास्त्रं न स्वमनीषाकल्पितमित्याह इदमिति । आदितः सृष्ट्यादौ असौ विराट्ब्रह्मा मामनु आह मनुर्मरीच्यादीन् मुनीन् ग्राहितवानस्मीत्यन्वयः । आदावस्य मनुवक्तृत्वं कर्तृत्वं तु विराज एवेति श्रुतिः ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावज्जगत्सृष्टिप्रलयावुक्तौ इदानीमर्यादानांस्थापनंशास्त्रसंप्रदायोपन्यासद्वारेणस्थितिमप्याह
इदमिति । शास्त्रस्य तदा मनसि विपरिवर्तमानत्वादिति परामर्शोयुज्यते ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनुखाच । असावीश्वरइदंशास्त्रं कृत्वामामेवादितः विधिवत्स्वमग्राहयामास । तु पुनः मरी-
च्यादीन्मुनीन्ग्राहयामास ग्राहयतिस्म ॥ ५८ ॥

एतद्वोऽयंभृगुः शास्त्रंश्रावयिष्यत्यशेषतः ॥ एतद्विमत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलंमुनिः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतच्छास्त्रंवोयुष्माकमयंभृगुरशेषतः सर्वंश्रावयिष्यति कर्णपथनेष्यत्यभ्यापयिष्यति ध्या-
ख्यास्यतिच । एतच्छास्त्रस्यैतदा प्रत्यवमर्शः । एतच्छास्त्रमेषुनिरखिलमशेषमत्तोमत्सकाशादधिजगेऽधिगतवाञ्ज्ञातवान् ।
गुरुमुखाद्विद्यानिष्क्रामतीव शिष्यः प्रतिगृह्णातीवेत्यतोपादाने तस्मिन्तदिति युक्तः । भृगुस्तु महर्षीणांप्रख्याततरस्वभावः ।
तस्य प्रवक्तृत्वनियोगेनानेकाशेषनिरतिशयविद्याविदामागमनपरंपरयागतमेतच्छास्त्रमितिप्रदर्श्यते । अतश्च केषांचिदयमपि
प्रवृत्तिप्रकारोदश्यते । बहुभ्योमहात्मभ्यः शास्त्रमिदमवतीर्णमिति किमिति नाधीमहइत्यभ्ययनादिप्रवृत्त्याभिमुख्यंशास्त्रे ज-
न्यते ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदिति । अखिलंकृत्स्नम् ॥ ५९ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतद्वोयमित्यादि । एतच्छास्त्रमयंभृगुः युष्माकमखिलंकथयिष्यति यस्मादेवोऽशेषमेतन्मत्तोऽधी-
तवान् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । भृगोरपि गुर्वधीनविद्यत्वंसूचयति एतदिति । मत्तोमनोऽधिजगे ज्ञातवान् सर्वमखिलं एते-
नाक्षरमात्रमप्यस्य न त्याज्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । अखिलंनिरवशेषम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतदिति । अयंभृगुः एतच्छास्त्रंधर्मशास्त्रंच अशेषतःश्रावयिष्यति मुनिःभृगुःएतत् शास्त्रंसर्वमे-
व अखिलंसरहस्यंमत्सकाशात्अधिजगे ज्ञातवान् । गैशब्दे इत्यस्य धातोरूपं अधिजगेये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ॥ ५९ ॥

ततस्तथा सतेनोक्तोमहर्षिर्मनुना भृगुः ॥ तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । समहर्षिर्भृगुस्तेन मनुना तथोक्तएषवःश्रावयिष्यतीति नियुक्तस्ततोऽनन्तरंतानृषीन्ब्रवीच्छ्रूय-
तामिति । प्रीतात्माऽनेकशिष्यसन्निधावहमत्र नियुक्तइति बहुमानेन प्रीतात्मत्वंप्रवक्तृत्वयोग्यतयाज्ञाकरोऽहमनेन संभावि-
तइत्यात्मनि भृगोर्बहुमानः ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततइति । सभृगुरित्यात्मनि परोक्षत्वारोपेण ॥ ६० ॥

(३) कुङ्कुमः । ततस्तथेति । सभृगुर्मनुना तथोक्तोऽयंश्रावयिष्यतीतिप्रस्मादेवोऽधिजगइत्युक्तः ततोऽनन्तरमनेक-
मुनिसन्निधौ गुरुसम्भावनया प्रीतमनास्तानृषीन्प्रत्युवाच श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यापनेपि गुर्वाज्ञावश्यकतामाह ततइति । तान्मनुसमीपे पूर्वोपस्थितान् प्रीतात्मा प्री-
तियुक्तः । एतेमनूय सप्तान्यानित्यनेन सावर्ण्याधामनवउक्ताअपरइति विशेषणान् सावर्ण्यादिभ्यः स्थायंभुवाद्याभिन्नाः
अन्यथा मनूनांचतुर्दशात्वंव्याह्रयेत ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । तथा तेनोक्तोयुष्मानयंभृगुरेतच्छास्त्रंश्रावयिष्यतीति मनुनोक्तः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः तत इति । भृगुरुवाच भृगुः धर्मानाह । ततःमनुवचनानन्तरं समर्हर्षिर्भृगुः तांस्तर्वान्कृषीन्श्रूयता मित्यब्रवीत् । कीदृशःप्रीतात्मा प्रफुल्लितात्मा तथा तेन मनुनोक्तः ॥ ६० ॥

स्वायंभुवस्यास्य मनोःषड्वंश्यामनवोऽपरे ॥ सृष्टवन्तःप्रजाःस्वाःस्वामहात्मानोमहौजसः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । उपाध्यायोधर्मान्पृष्टोजगदुत्पत्त्यादि वर्णितवान् । तथैवशिष्योऽपि तन्नियुक्तस्तच्छेषमेव वर्णयितुमारब्धः । अस्मेति साक्षात्कारेण मनुप्रत्यववृशति । अस्मदुपाध्यायस्य स्वायंभुवइतिख्यातस्य षड्व्येऽपरेमनवोवंश्याएकस्मिन्वंशे कुले जाताः सर्वेवंश्याः । सर्वे हि साक्षाद्ब्रह्मणा सृष्टा इत्येककुलसंभवाहंश्याउच्यन्ते । अथवा एकस्मिन्कार्येऽधिकृतावंश्या एककर्मान्वयेन प्राणिनांवंशव्यवहारोभवति । द्वौ मुनी ध्याकरणस्यवंश्या तच्चैकधर्मदर्शयति सृष्टवन्तःप्रजाः स्वाःस्वाः इति । मन्वन्तरे मन्वन्तरे यस्य मनोरधिकारः सएव प्रजानांपूर्वमन्वन्तरविनष्टानांसृष्टा पालयिता च । अतोयेन याः प्रजा सृज्यन्ते तास्तस्य स्वाभवन्ति ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वायंभुवस्येति । अस्य वंशभवाः अन्ये षण्मनवोपि स्वाइति अन्येषुपलक्ष्याः पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वायंभुवस्येति । ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोःषड्वंशप्रभवाअन्येमनवः एवकार्यकारिणःस्वत्वकाले सृष्टिपालनादावधिकृताःस्वाःस्वाःप्रजाउत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । एते तु कश्यपवंश्याकिनामानइत्यपेक्षायामाह स्वायंभुवस्येति त्रिभिः । सृष्टिकरणे तेषांसामर्थ्यमाह अमितौजसइति अमितंओजोबलंज्ञानंतपश्च येषांते तथा ॥ ६१ ॥

(५) मन्दनः । स्वयंभुवोभगवतः शिष्यत्वात्स्वायंभुवइदंशास्त्रमित्यनेनभगवतोहि मनुःशिष्यत्वेनोक्तः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य मनोः षट् वंश्याःअपरे मनवश्चासन् ॥ ६१ ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसोरैवतस्तथा ॥ चाक्षुषश्च महातेजाविवस्वत्सुतएवच ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । ताम्मनूनामतोनिर्दिशति । महातेजाइति विशेषणम् । अन्यानि नामानि रूढ्या संबन्धेन वा । विवस्वत्सुतइति समासपदरूपशब्दान्तररूपासर्पनरसिंहादिशब्दवत् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वारोचिषइति । विवस्वत्सुतः प्रकृतमन्वन्तराधिपः ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वारोचिषइति । एते भेदेन मनवःषट् नामतोनिर्दिष्टाः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांनामापेक्षांपूरयति । स्वारोचिषइत्यादिनामानि । विवस्वत्सुतोयमः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वेति । तेषांमनूनां नामान्याह द्वाभ्यां स्वारोचिषइत्यादिना । विवस्वत्सुतोवैवस्वतः ॥ ६२ ॥

स्वायंभुवाद्याःसप्तैते मनवोभूरितेजसः ॥ स्वेत्यन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्वराचरम् ॥ ६३ ॥

[कालप्रमाणंवक्ष्यामि यथावत्तन्निबोधत* ॥]

(१) मेधातिथिः । अत्र सप्त मनवोमया प्रोक्ताः । अन्यत्र चतुर्दशसंपद्यन्ते । स्वेत्यन्तरेऽवसरे प्राप्तिऽधिकारकाले

(६२) उत्तमश्च=ओत्तमश्च (अ, द, ध)

* (गं) ॥ इदमर्थं (क) विहितपुस्तके समतितमश्लोकेपठितम् ।

इति यावत् । उत्पाद्य प्रजा आपुः पालितवन्तः । त्वे त्वेन्तरेऽधिकारावसरे यस्थ मनोर्यात्मिकाले प्राप्तः सर्गस्थितिपालनाधिकारः । अन्येत्वन्तरशब्दमासादिशब्दवत्कालविशेषवाचिनं मन्यन्ते तदयुक्तम् । मनुशब्दोपसंहितः कालविशेषविषयोमन्वन्तरोनाम कालोननु केवलइति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वायंभुवाद्याइति । आपुर्व्याप्तवन्तश्चराचरतत्सर्वमध्यतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वायंभुवेति । स्वायंभुवमुखाःसामी मनवः स्वीयस्वीयाधिकारकालेइदंस्थावरजङ्गममुत्पाद्य पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । इदानीं वर्तमानःत्वेत्वेऽन्तरे स्वकीयस्वकीयमन्वन्तरे इदंत्वानुरूपाः प्रजाउत्पाद्य चराचरसर्वआपुः रक्षितवन्तः मनुनांस्वायंभुवादीनां नामतएव मन्वन्तराणामपि नामानीति ध्येयम् ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । अन्तरशब्देन कालविशेषउच्यते । आपुःपातितम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वरोचिष २ औत्तम ३ तामस ४ रैवत ५ चाक्षुष ६ वैवस्वत ७ एतेस्वायंभुवाद्याः सममनवः स्वेत्वेन्तरे इदं सर्वचराचरमुत्पाद्यापुः अगमन् ॥ ६३ ॥

निमेषादशचाष्टौच काष्ठा त्रिशत्तुताः कला ॥ त्रिशत्कलामूहूर्तः स्यादहोरात्रं तावतः ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्थितिप्रलयकालपरिमाणनिरूपणार्थंज्योतिःशास्त्रगोचरंकालविभागवक्तुमुपक्रमते । अष्टादशनिमेषाः काष्ठानाम कालोभवति । त्रिशत्काष्ठाः कलात्रिशत्कलान् । एकोमुहूर्तः स्यात् । तावतःत्रिशदित्यर्थः । त्रिशन्मुहूर्तमहोरात्रम् । विद्यादिति क्रियापदमाहृत्य तावदिति द्वितीयावहुवचनम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ सृष्टिकालसङ्ख्यार्थकालविभक्तीर्णयति निमेषादिति । अक्षिपक्षमद्वयसंयोगहेतुः कर्मनिमेषः । सद्यदा शीघ्रस्तदपेक्षयापञ्चदशनिमेषाःकाष्ठा पुराणेषुक्ता । अत्रतुमन्दकर्माभिप्रायेणाष्टादशेति । ताःकाष्ठाः त्रिशत्कला । तावतस्तावन्तःविभक्तिव्यत्ययात्त्रिशदित्यर्थः । तावतेतिकचित्पाठः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञानायाह निमेषादशचाष्टाविति । अक्षिपक्षमणोःस्वाभाविकस्यउन्मेषस्य सहकारोनिमेषः तेषादशकाष्ठानामकालः त्रिशच्च काष्ठाःकलासंज्ञकः त्रिशत्कलाःमूहूर्ताख्यःकालःतावत्त्रिशन्मुहूर्तानहोरात्रकालविद्यात् । तावतइति द्वितीयाभिर्देशात् विद्यादित्यभ्याहारः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । कालकालविभक्तीभ्येत्युक्तं सर्गादिज्ञापनार्थविवृणोति निमेषादिति दशभिः । पक्षमणोःस्वाभाविकः कम्पोनिमेषःसच्च मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायान्मनुष्यस्यैव देवानांनिमेषाभावाच्च तेषामष्टादशनिमेषैःकाष्ठा स्यात् । काष्ठानांत्रिशताकलास्यात् कलानांत्रिशतामुहूर्तः दण्डद्वयम् । तावतोमुहूर्तान्त्रिशन्मुहूर्तान्अहोरात्रकालविद्यादिति शेषः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । अथ सृष्टिसंहारौ कालतः परिच्छेत्तुकालपरिमाणविभागतावन्मवभिः श्लोकैराह निमेषादिति । तावतः तावन्तस्तेमुहूर्ताः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्वन्तरस्य परिमाणार्थं कालस्यपरिमाणमाह निमेषेति । अष्टादशनिमेषैःकाष्ठासंज्ञोच्यते ।

(६३) आपुश्च=आयुश्च (क, ख, ग)

* स्वाभाविकस्य उन्मेषस्य सहकारी=स्वाभाविकःउन्मेषसंकोचः (अ)

तास्तु त्रिंशत्काशाः कलात्रिंशत्कलात्मकः कालो मुहूर्तः स्यात् । तावता मुहूर्तेन त्रिंशदिति त्रिंशत्मुहूर्तात्मके न कालेन अहो-
रात्रं स्यात् मानुषाणाम् ॥ ६४ ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ॥ रात्रिः स्वभाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

(१) मेघातिथिः । अथ कोयनिमेषो नाम । अक्षिपद्मगोनैसर्गिककर्मोन्मेषसहचारी । अन्यैस्तु पठितं यावता-
कालेनाविकृतमक्षरमुच्चार्यते सनिमेषः । अहश्च रात्रिश्च ते अहोरात्रे । तयोर्विभागं करोति । आदित्यउदितआदित्येयावत्त-
दीयारश्मयोदश्यन्ते तावदहर्व्यवहारः । अस्तमिते तु प्रागुदयाद्वा त्रिव्यवहारः । मनुष्यलोके देवलोके वा यत्र तर्शादित्यो न
व्याप्नोति रश्मिभस्तत्र कथमयमहोरात्रविभागो विज्ञेयोऽत आह रात्रिः स्वभायेति । स्वयंप्रभेषु भूतेषु नित्यप्रकाशत्वात्कर्म-
चेष्टाकार्यारम्भेण त्वापेन च विभागः । यथैवौषधीनां नियतः प्रादुर्भावकालः स्वाभाव्यादेव कर्मचेष्टात्वापावपि कालस्व-
भावतएव नियतौ ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहोरात्रे इति । सूर्यो यथा मानुषमहोरात्रं विभजते तथा दैविकमप्ययनस्य सूर्यगत्यधी-
नत्वात् । पित्र्याहोरात्रस्य तु तिथिनियतत्वेन चन्द्रनियम्यत्वान्न सूर्योनियामकः । मानुषलौकिकइतिकचित्पाठः । तत्र
मानुषलोकसंबन्धिनी इत्यर्थः । यद्यपिलोके तादृगन्धकारादेव रात्रित्वाभिव्यञ्जकस्याभावस्तथापि चेष्टानिवृत्त्यै तथोच्य-
त इत्याह रात्रिरिति । स्वस्याभिर्व्याभिर्बाह्वनिवृत्तिरुता स्वमश्चेष्टानिवृत्तिः तदर्थेयः कालः सरात्रिः भूतानां कर्मणां-
क्रियाणां चेष्टायै निष्पादनाय ॥ ६५ ॥

(३) कुङ्कुमः । अहोरात्रे इति । मानुषदैवसम्बन्धिनौ दिनरात्रिकालावादित्यः पृथक् करोति । तयोर्मध्ये भूतानां-
स्वमार्थं रात्रिर्भवति । कर्मानुष्ठानार्थं च दिनम् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्सर्वसूर्यक्रियाकृतमित्याह अहोरात्रे इति । मानुषदैविके इति ब्राह्मपित्र्ययोरप्युपलक्षणम् ।
स्वभाय निर्व्यापाराय । चेष्टायै कर्मणां कर्मानुष्ठानार्थं बहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्त्यर्थं वा । भूतानां मनुष्यपितृदेवब्रह्मणाम् ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । अहोरात्रपरिच्छेदकारणमाह अहोरात्रे इति । मानुषदैविके मनुष्यदेवसंबन्धे अहोरात्रे सूर्यउदया-
स्तमयाभ्यां विभजते । पित्र्यहोरात्रस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहरिति । सूर्यः स्वगत्या मानुषदैविके अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रे विभजते वि-
भागं करोति । भूतानां प्राणिनां रात्रिः स्वभाय शयनार्थं कर्मणां चेष्टायै कर्मणां क्रियायै अहः संज्ञः ॥ ६५ ॥

पित्र्ये राज्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ॥ कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वभाय शर्वरी ॥ ६६ ॥

(१) मेघातिथिः । यो मनुष्याणां मासः स पितृणामर्हनिशम् । कतरदहः कतमा च रात्रिरिति प्रविभागः इदमहरि-
यं रात्रिरित्येव विभागः । पक्षयोः पञ्चदशरात्रिसंमितयोरर्धमासयोर्व्यवस्थितः पक्षाश्रित इत्यर्थः । एकः पक्षो ह्यहोरात्रस्तयो-
श्च भिन्नस्वभावत्वान्नियतक्रमत्वाच्च विशेषमाह । अहः कृष्णः पक्षः शुक्लः पक्षः शर्वरी रात्रिः । कर्मचेष्टाभ्य इति युक्तः
पाठो यथा स्वभायेति तादर्थ्यमेव विषयभावेन विवक्षितं बृत्तानुरोधादतः सममी ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्ये इति । पक्षयोः पक्षाभ्यां विभागः कर्मचेष्टासु पितृकर्मार्थं चेष्टासु कर्तव्यासु कृमाः
पक्षो ह्यस्त्वेन हेतुः । एवमुत्तरत्र ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । पिष्येदिति । मानुषाणां मासः पितृणामहोरात्रे भवतः । तत्र पक्षद्वयेन विभागः कर्मनुष्ठानाय । पूर्वपक्षोऽहः स्वापार्थशुक्लपक्षो रात्रिः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किमित्यत आह पिष्येदिति । प्राधान्यान्निमेषादित्यनेन ग्रामानां नृणां पञ्चदशाहोरात्रैः पक्षः तयोर्द्वयमासः । सच पिष्ये रात्र्यहनी प्रविभागः पक्षयोः प्रविभक्तयोः पक्षयोर्मध्ये कृष्णोहः । सच साधुः कर्मचेष्टासु पितृणां शुक्लः पक्षः शर्वरी सच तेषां स्वभावेति तयोर्विभागः । अहरित्यतिदेशो यत्खलेकाष्टम्यायेन कार्यार्थः । अविभक्ते तादृशे काष्ठे यथा पशुर्बध्यते तथात्र कृष्णपक्षश्चाद्वादिकं क्रियत इति ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । अथ पितृणामहोरात्रपरिमाणमाह पिष्येदिति । प्रविभाग उच्यत इति शेषः । कर्मचेष्टासु कर्मचेष्टार्थमित्यर्थः । पितृलोके सूर्यः । कृष्णपक्षे न तु शुक्लपक्षे । तस्मात्कृष्णशुक्लपक्षौ पितृणामहोरात्रे तेन पिष्यकर्मनुष्ठाने कृष्णपक्षः प्रशस्त इति शास्त्रे ब्रूयते ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणामहोरात्रमाह पिष्येदिति । मासः कृष्णादिमासः पिष्ये पितृणां रात्र्यहनी रात्रिश्च अहश्च रात्र्यहनी च कृष्णशुक्लपक्षयोः प्रविभागः । कर्मचेष्टासु अहः स्पृतः कृष्णपक्षोऽहः स्पृतः शुक्लः शुक्लपक्षः स्वभावेन निद्रायै शर्वरी रात्रिं संज्ञेति ज्ञेयमिति ॥ ६६ ॥

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ॥ अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनम् ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्षमनुष्याणां द्वादशमासास्तदेकमहोरात्रं देवानाम् । तयोश्च विभाग उदगयनं दक्षिणाभ्यां तत्रोदीचीं दिशमभिप्रतिष्ठमानस्यादित्यस्य षण्मासा उदगयनं भवति । अयनं गमनमधिष्ठानं वा । तस्यां दिशि षण्मासानादित्य उदति । ततः परावृत्तस्य दक्षिणायनम् । तथा हि दक्षिणां दिशमाक्रम्योदीचीं हित्वा द्युदयं करोति ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैवे इति । उदगयनात्सूर्यक्रियानिमित्ततोक्तेः सौरमानः क्रतुवत्सरस्यैवाहोरात्रत्वं न चाद्रमानेन ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । दैवे रात्र्यहनी वर्षमिति । मानुषाणां वर्षं देवानां रात्रिदिने भवतः । तयो रप्ययं विभागः नराणामुदगयनं देवानामहः । तत्र प्रायेण दैवकर्मणामनुष्ठानं दक्षिणायनं तु रात्रिः ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । तथा दैवे इति । नृद्वादशभिर्मसैः वर्षं तच्च दैवे रात्र्यहनी तयोरुदगयनं दैवकर्मयज्ञादि प्रवृत्त्यर्थमहः दक्षिणायनं रात्रिरिति विभागः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । देवलोके सूर्य उत्तरायणे दृश्यते न तु दक्षिणायने । तस्मादेतदेवानामहोरात्रम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैव इति देवानामहः परिमाणमाह । वर्षसंवत्सररूपं कालं देवानां रात्र्यहनी इत्युच्यते पुनस्तयो रात्र्यहोः प्रविभागः क्रियते । तत्र विभागे उदगयनं उत्तरायणं देवानामह उच्यते । दक्षिणायनं रात्रिः स्यात् ॥ ६७ ॥

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ॥ एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मा प्रजानां स्रष्टा तस्य यो लोके स्तत्र क्षपाहस्याहोरात्रस्य यत्प्रमाणं युगानां चैतत्समासतः संक्षेपेण निबोधत मत्सकाशाच्छृणुत । एकैकश एकैकस्य युगस्य वक्ष्यमाणस्य प्रकरणस्य पिण्डार्थकथनार्थोऽयं श्लोकः श्रीतृणामवधारणार्थः । तथा च संनुध्यन्ते निबोधतेति । प्रकृते कालविभागे पुनः प्रतिज्ञाकरणं तत्त्वज्ञापनार्थम् । तेन वक्ष्य-

माणोऽर्थो न शास्त्रारम्भशेषवापि तु धर्मायापि । तथाच वक्ष्यति ब्राह्मपुण्यमहर्विदुरिति । तद्देदनाच्च पुण्यंभवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मस्येति । क्षपाहस्याहोरात्रस्य । समासतःसंक्षेपतः ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मस्येति । ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य यत्परिमाणं प्रत्येकं युगानां च कृतादीनां तत्क्रमेण समासतः संक्षेपतः शृणुत । प्रकृतेषु कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक्प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थम् । वक्ष्यति च ब्राह्मपुण्यमहर्विदुरिति । तद्देदनात्पुण्यंभवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मनुष्यस्य युगानां सत्यत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानां चतुर्णां प्रमाणं तु ब्रह्मणः क्षपाहस्य क्षपा रात्रिः तथा सह अहः क्षपाहः तस्य प्रमाणमिति प्रतिज्ञाद्वयम् । प्रमाणं परिमाणम् ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मस्य हैरण्यगर्भस्य प्रमाणं परिमाणं क्रमशोऽर्थक्रमेण न निर्दिष्टक्रमेण ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणः दिवसस्य परिमाणं कालमाह ब्राह्मेति । ब्राह्मस्य क्षपाहस्य क्षपा रात्रिः अहः दिवसः एतयोः यत्प्रमाणं वर्षाणां यत्परिमाणं अहंकथयिष्ये । समासतः कृतादीनां एकैकशः परिमाणं क्रमशो वक्ष्ये ॥ ६८ ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ॥ तस्य त्रावच्छतीसं ध्या सं ध्यांशश्च तथा विधः ॥ ६९ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रकृतत्वाद्दैविकानि वर्षाणि परिगृह्यन्ते । तथा च पुराणकारः इत्येतद्विभिर्गीतं । दिव्यया संख्यया द्विजाः दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्या प्रकीर्तिता ॥ तानि चत्वारि सहस्राणि कृतयुगं नाम कालस्तस्य कृतयुगस्य तावन्त्येव शतानि चत्वारि सं ध्या । सं ध्यांशस्तस्य तथा विधस्तत्परिमाणश्चत्वारिवर्षशतानीत्यर्थः । तत्रातीतस्य कालस्यागामिनश्च त्वभावानुवृत्तिः सा सं ध्या । उभयकालधर्मानुविधानं सं ध्यांशो यत्रेषत्पूर्वधर्मानुवृत्तिर्भूयसी भाविनो युगस्य ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चत्वारितीति । देवमानेन चत्वारि सहस्राणि वर्षाः कृतम् । तस्य च चत्वार्येव शतानि दैवेन सन्ध्या पूर्वसन्ध्या सन्ध्यांश उत्तरयुगादिसन्ध्या भागतयोत्तरसन्ध्या च्यते सोपितावानेवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । चत्वार्याहु रिति । चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वाद्योवदन्ति तस्य तावद्दर्शशतानि सन्ध्यासन्ध्यांशश्च भवति । युगस्य पूर्वसन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्यापूर्वा तत्राभिधीयते । सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरोहियः ॥ सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादि संज्ञकः ॥ वर्षसङ्ख्या चेयं दिव्यमानेन तस्यैवान्तरप्रकृतत्वात् दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादि संज्ञितम् चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागनिबोध म इति विष्णुपुराणवचनाच्च ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सत्ययुगसङ्ख्यामाह चत्वारितीति । कृतसन्ध्याख्यं वर्षाणां दैवसंवत्सराणां चतुर्युगपरिमाणेन दैवद्वादशसहस्रस्य न्यूनताप्रप्तिसन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां पूरयन्माह तस्येति । तावच्छती चतुःशती सन्ध्यासन्ध्यांशः सन्ध्यायोः पूर्वापरभागः स तथा विधश्चतुःशतपरिमाणः तेनाष्टशताधिकचतुःसहस्रपरिमितं कृतम् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । वर्षाणां दैववर्षाणां सन्ध्यायुगारम्भकालः सन्ध्यांशो युगावसानकालः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगानां परिमाणमाह चत्वारितीति । वर्षाणां चत्वारि सहस्राणि तत्कृतयुगमाहुः । तस्य कृतयुगस्य सन्ध्या तावती चत्वारिंशत् शतानि भवन्ति तथा विधः तेन प्रकारेण सन्ध्यांशश्च तावती चतुःशतानि भवन्ति ॥ ६९ ॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंभ्यांशेषु च त्रिषु ॥ एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । कृतयुगादभ्येषु त्रेतादिषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु सहस्राण्येकापायेन वर्तन्ते । हानिरपायः । एकंसहस्रंहीनं त्रेतायां कृतयुगात् । एवं त्रेताऽतोद्वापरस्य द्वापरान्तकालः । एवं च त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेता द्वे द्वापर एकंकलिरिति भवति । शतानिहीयन्ते सन्ध्यातदंशयोर्विशिष्टोऽहः संघातोयुगाख्यस्तस्य विशेषाः कृतादयः । तावच्छतीति ईकारः स्मर्तव्यः । इह स्पष्टिः तावतांशतानां समाहारस्तावच्छब्दस्य बहुगणवतुडतीति वत्त्वन्तत्वात्संख्यासंज्ञायां सत्यां संख्यापूर्वोद्विगुरिति द्विगुसंज्ञायां सत्यां टापोपवादोद्विगोरिति ङीप् । शतपरिमाणस्य यत्तदेतेभ्य इति वतुप् । आसर्वनामज्ञायाकारः । अन्यथा बहुब्रीहौ तावन्तिशतानियस्याः शतशब्दस्याकारान्तत्वादजायतष्टाबिति टापाभावितव्यम् । तस्मिन्कृते तावच्छताइति स्यादित्यभिप्रायः ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरेष्विति । ससंध्येषु ससंभ्यांशेषु युगेषु यावन्त्युक्तान्यब्दसङ्ख्यात्वेन शतानि सहस्राणि च तान्येकैकसंख्यापायेनोक्तक्रमादन्ययुगेषु । सहस्रत्रयंशतत्रयं च त्रेतायाः द्वे द्वे द्वापरस्यैकैकंकलिरित्यर्थः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । इतरेष्विति । अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेनैवं सम्पद्यते । त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगंतस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्यासन्ध्यांशश्च । एवं द्विवर्षसहस्रेद्वापरः तस्य द्वे वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रकलिः तस्यैकवर्षशतं सन्ध्यासन्ध्यांशश्च ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । इतरेषु त्रेताद्वापरकलिसंज्ञकेषु एकापायेनेत्ययमर्थः । त्रेताख्ययुगं षट्शताधिकसहस्रत्रितयपरिमितम् । द्वापराख्यं चतुःशताधिकसहस्रपरिमितम् । कलिसंज्ञकं द्विशताधिकसहस्रपरिमितमिति ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । इतरेषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु । एकापायेन एकलोपेन ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेषु त्रेतादिषु त्रिषु सन्ध्येषु सन्ध्यांशेषु सहस्राणि शतानि च एकापायेन एक चरणन्यूनाब्देन प्रवर्तन्ते । तद्यथा त्रेतायुगं त्रीणि सहस्राणि त्रिशतानि पूर्वसन्ध्या तथा सन्ध्यांशश्च त्रिशतानि च द्वापरयुगं द्विसहस्राणि द्विशतानि सन्ध्या तथा सन्ध्यांशः द्विशतानि कलिः कलियुगं एकसहस्रमेकशतसंश्या तथा सन्ध्यांशः एकशतम् ॥ ७० ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ॥ एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । यदेतदिति लौकिकीवाचोयुक्तिः । समुदायेन प्रक्रान्तोऽर्थः पराश्रयते । यदेतच्चतुर्युगं परिसंख्यातं चत्वारिसहस्राणोक्त्यादिना निश्चितसंख्यमादौ प्रागल्भादेच्छ्लोकाकस्य चतुर्युगस्य द्वादशभिः सहस्रैर्देवानां युगमुच्यते । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि देवयुगं नाम काल इत्यर्थः । सहस्रशब्दात्त्वार्येऽण् । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि परिमाणं यस्मिन्निति विग्रहः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदेतदिति । एतच्चतुर्युगं द्वादशसाहस्रं द्वादशभिर्वत्सरसहस्रैर्देवैर्भवति । तच्च देवानामेकं युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदेतदिति । एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतन्मानुषचतुर्युगं परिगणितं एतद्देवानां युगमुच्यते । चतुर्युगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांशयोरपामिश्रमात्रमाह एतद्द्वादशसाहस्रमिति । त्वार्येऽण् । चतुर्युगैरेव द्वादशसंख्यैर्देवयुगमिति तु मेधातिथिर्भ्रमो नादत्तव्यः । मनुनानन्तरं दिव्ययुगसहस्रेण ब्रह्माहस्यान्यभिधानात् विष्णुपुराणे च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मा-

हकीर्तनाभ्यानुचतुर्युगेनैव दिव्ययुगानुगमनात् । तथा च विष्णुपुराणम् कृतत्रेताद्वापरंच कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणोदिवसोमुने ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवयुगमाह यदिति । एतानि द्वादशसहस्राणि क्रियापरिच्छेदकानि यस्य ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । साहस्रदेवानामिति पूर्वोत्तराभ्यां संगच्छते ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्द्वादशसहस्रंद्वादशसहस्रककालोदेवानांयुगमुच्यते ॥ ७१ ॥

दैविकानांयुगानां तु सहस्रंपरिसंख्यया ॥ ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयंतावतीरात्रिमेवच ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । देवयुगसाहस्रंब्राह्ममेकमहः । तावती ब्रह्मणोरात्रिर्देवयुगसहस्रमेव । परिसंख्यया संख्यानेन यत्सहस्रमिति संबंधः । श्लोकपूरणार्थश्चायमनुवादः । नक्षसंख्यया सहस्रादिव्यवहारः । हेतौतृतीया ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैविकानामिति । रात्रिःप्रलयकालः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । दैविकानामिति । देवयुगानांसहस्रंब्राह्मदिनंज्ञातव्यंसहस्रमेव रात्रिः । परिसंख्ययेति श्लोकपूरणोऽर्थानुवादः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्ममहाराह । दैविकानां देवमानेन द्वादशसहस्राब्दात्मकानांपरिसंख्यया गणनया सहस्रं ब्राह्ममहः । ब्रह्मान्नविराट्स्थ संबन्धितया तावतीरात्रिर्देवयुगसहस्रपरिमितेत्यर्थः । अतोभिधानेदैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मशतत्वेत्त्वहोरात्रे मनुष्याणांयुगानामष्टौ सहस्राणि । कृतं त्रेताद्वापरंचकलिश्चेति चतुर्युगम् प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणोदिवसं मुनेइति विष्णुपुराणोक्तेः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्महैरण्यगर्भम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैवानांयुगानांसहस्रसङ्ख्यया ब्राह्ममहः ब्रह्मणः एकंज्ञेयंरात्रिरेवतावती संख्यायुगानांसहस्रसङ्ख्ययारात्रिर्ज्ञातिव्या ॥ ७२ ॥

तद्वै युगसहस्रान्तंब्राह्मपुण्यमहर्विदुः ॥ रात्रिच तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । युगसहस्रमन्तोयस्याहस्तद्युगसहस्रान्तम् येमनुष्याएतज्जानते तेऽहोरात्रविदः । किंतेषामित्यपेक्षायां पुण्यभवतीति संबंधः । ब्राह्मस्याहः परिमाणवेदनंपुण्यमतस्तद्वैदितव्यमितिस्तुत्या विधिप्रतिपत्तिः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वस्तु ब्रह्मणोदिनव्यवस्था रात्रिव्यवस्थातु कथं सूर्यगत्यादिस्तद्वच्छेदकस्याभावादत आह तद्यतइति । ये ब्रह्मलोकनिवासिनः त्वलोकस्थोपाध्यवच्छेदेन ब्राह्ममहर्द्युगसहस्रपरिसमाप्तविदुस्ते रात्रिमपि तावतीमेव तथा च तल्लोकस्थोपाधिरेवावच्छेदइत्यर्थः । पूर्वंचतुर्मुखपवर्गान्तरकल्पभाविचतुर्मुखतासृष्टिरुक्ता ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्वैयुगेति । युगसहस्रेणान्तःसमामिष्यस्य तद्ब्राह्ममहस्तत्परिमाणांच रात्रिये जानन्ति तेऽहोरात्रज्ञा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रंज्ञातव्यमिति विधिः परिकल्पते । अतएतत्पुण्यहेतुत्वात्पुण्यमिति विशेषणरुतम् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तद्वाइति । पुण्यपुण्य हेतुत्वात् । तद्वै युगेत्यनुवादः । अहोरात्रत्वविधेयम् ॥ ७३ ॥

(७३) तद्वैयुगसहस्रान्तं=तथैवयुगसाहस्रम् (क)

=एतयुगसहस्रं (ग)

=एतद्युगसहस्रान्तं (ख)

(५) मन्दनः । अथ हिरण्यगर्भाहोरात्रविदांफलमाह तद्वा इति । युगसहस्रान्तं देवयुगसह स्रान्तं स्वपरिमाणविदां पुण्य-
फलप्रदत्वात् पुण्यतद्ब्राह्ममहस्तावतीं रात्रिं च ये विदुस्ते जना अहोरात्रविदो भवन्ति ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्माहोरात्रपरिवृत्तिमनुसं-
धत इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैविकेऽप्यन्यन्तम् । ते ब्रह्मलोकनिवासिनो जनाः अहोरात्रविदः ब्रह्मणः अहोरात्रं जानन्ति ॥ ७३ ॥
तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ॥ प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । स ब्रह्मा तावतीं दीर्घां निशामनुभूय निद्रां प्रतिबुध्यते । ततः पुनर्जगत्सृजति । त्वापो ब्रह्मण उक्त-
रूपः । न ह्यसौ शक्यतः पुरुषवत्त्वपिति नित्यं प्रतिबोधान् । तत्र सर्गक्रममाह मनः सदसदात्मकमिति । ननु चाप्येवमसर्गादा-
वित्युक्तम् । केचिदाहुर्द्विविधः प्रलयः महाप्रलयोऽवान्तरप्रलयश्च । अवान्तरप्रलये ऽयं क्रमः । मनश्चात्र न तत्त्वान्तर्गततस्य
पूर्वमुत्पन्नत्वात् । किं तर्हि प्रजापतिः प्रबुद्धः मनःसर्गाय सृजति नियुक्त इत्यर्थः । द्वितीये तु महाप्रलये पक्षे मनः कारणत्वा-
न्महत्तत्त्वमेव मनस्ततश्च प्रागुक्तं महानिति । पुराणे हि मनोमहान्मतिर्बुद्धिर्महत्तत्त्वं च कीर्त्यते । पर्यायवाचकाः शब्दा महतः
परिकीर्तिता इति ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञपारायणः । अथ तस्यैवाहोरात्र्यन्तर्भाविनमवान्तरसृष्टिक्रममाह तस्येति । मनोमहान्तं वर्तमाना वर्तमान
वस्तुपादानभूतम् ॥ ७४ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्येति । स ब्रह्मा तस्य पूर्वोक्तस्य त्वीयाहोरात्रस्य समामौ प्रतिबुद्धो भवति । प्रतिबुद्धश्च स्वीय-
मनःसृजति भूर्लोकं दिव्यसृष्टये नियुक्ते न तु जनयति । तस्य महाप्रलयानन्तरं जातत्वादनष्टत्वाच्चावान्तरप्रलये
भूर्लोकं दिव्यमात्रनाशान् सृष्ट्यर्थं मनो न नियुक्तिरेव मनःसृष्टिः । तथा च पुराणे श्रूयते मनःसिद्ध्या युक्तं सर्गाय निदधे
पुनरिति । अथवा मनःशब्दोऽयं महत्तत्त्वपर एव । यद्यपि तन्महाप्रलयान्तरमुत्पन्नं महान्तमेव चेत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता
तथाप्यनुक्तं भूतानामुत्पत्तिक्रमं तद्गुणं च कथयितुं महाप्रलयानन्तरितमेव महदादिसृष्टिभूतसृष्टिच हिरण्यगर्भस्यापि ऽ परमा-
र्थत्वात् क्रमवृत्तामनुवदति । एतेनेदमुक्तं भवति । ब्रह्मा महाप्रलयानन्तरितसृष्ट्यादौ परमात्मरूपेण महदादितत्त्वानि जगत्सृष्ट-
यर्थं सृजति । अतएव शेषे वक्ष्यति । इत्येषा सृष्टिरादित इति । अवान्तरप्रलयानन्तरं तु मनःप्रवृत्तिः सृष्ट्यावधिधानक्रमेणैव प्राथ-
म्यप्राप्तिरित्येषा सृष्टिरादित इति निष्प्रयोजनो नुवादः स्यात् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोरात्रादिपरिमाणफलमाह तस्येति । अहर्निशस्य अहश्च निशा चेति अहर्निशतस्य नि-
शाया अन्त इत्यर्थः । प्रतिबुद्धः किंचकारेत्याह प्रतिबुद्धश्चेति । मनो लिङ्गशरीरं तत्तत्प्राप्य दृष्टं संयुक्तं सृजति प्रेरयति पुन-
र्भोगाय तन्मनोऽकुरुतात्मन्वीर्यान्ततः आपो जायन्त इति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

(५) मन्दनः । स भगवांस्तस्य ब्रह्मणोऽहर्निशस्य अङ्गानि शानां चान्ते आयुषोऽन्त इत्यर्थः । न चैवं निशान्त इत्येव वक्त-
व्यम् । प्रसुप्तत्वावन्तं कालमुपरतक्रियो भूत्वा प्रतिबुध्यते पुनः सृष्ट्युन्मुखो भवति । सदसदात्मकं प्रकृतिविकृत्यात्मकम् । अत्र
मनश्शब्देन महद्दहंकारमनांसि गृह्यन्ते नातिमहत्त्वात् तेषां वैषम्यस्य ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्येति स ब्रह्मा तस्य सहस्राहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः शयनं करोति निद्राया अन्ते प्रतिबुध्यते
जागर्ति । प्रतिबुद्धः स न सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं मनः सृजति ॥ ७४ ॥

मनःसृष्टिविकुरुते चोद्यमानंसिसृक्षया ॥ आकाशंजायते तस्मान्तस्य शब्दगुणंविदुः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ताऽप्येषा तत्त्वस्यसृष्टिर्योविशेषो नोक्तस्तत्प्रतिपादनाय पुनरुच्यते ब्रह्मणा चोद्यमानं-
तस्मान्नोदितादाकाशंजायते । तस्याकाशस्य शब्दाख्योगुणोभवति । गुणआश्रितउच्यते । आकाशांतस्याश्रयोनह्याकाश
विना शब्दस्य संभवः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनइति । सृष्टिसृज्यविकुरुते तद्रूपेण विक्रियते । ईश्वरस्य सिसृक्षया प्रेर्यमाणंनत्वे-
च्छया तस्मादहंकारतया परिणतात् यद्यद्विशिष्टमेव गम्यते सतस्य गुणइति राजवार्त्तिकम् ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । मनःसृष्टिमिति । मनोमहान्सृष्टिकरोति परमात्मनःसृष्टिमुच्छ्रया प्रेर्यमाणंतस्मादाकाशमुत्पद्यते । तच्च
पूर्वोक्तानुसारदहङ्कारतन्मात्रक्रमेणाकाशस्य शब्दगुणंविदुर्मन्वादयः ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । लिङ्गशरीराभिव्यक्त्यनन्तरं स्थूलाकारादिसृष्टिः अतआह मनइति । सृष्टेर्मनः कर्तृ चोद्यमा-
नंजीवाद्यहृष्टंसत्सृष्टिस्थूलाकारादि कुरुते हिरण्यगर्भावच्छेदकत्वेनापञ्चीकृतानामाकाशादीनांतदानींसत्त्वात् न तेषांप्रजा-
पतिसृष्टत्वमिन्द्रियाणांवा ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । सिसृक्षया भगवतः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनइति । सिसृक्षया सृष्टेः शिक्षया नोद्यमानंतामसाहंकारात्मकंमनः सृष्टिविकुरुते करोति तस्मा-
न्तामसाहंकारात्आकाशंआकाशसंज्ञंप्रथमंजायते तस्याकाशस्यगुणंशब्दंविदुः शब्दगुणमाकाशमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ॥ बलवाञ्जायते वायुःसर्वे स्पर्शगुणोमतः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । भूताद्भूतान्तरस्योत्पत्तिर्नैष्यते । महतः सर्वभूतानामुत्पत्त्यभ्युपगमात्तेनैवंव्याख्यायते । आका-
शादनंतरंमहतेषिकुर्वाणात्स्पर्शमात्राभावंगताद्वायुर्जायते सर्वगन्धाऽल्लुचीनशुचींश्च वहति । अथचशुचिः पवित्रः । बलवा-
न्काचिच्चलनकृतिश्चेष्टारूपा सा वायुकर्मणः कम्पाक्षेपोर्ध्वाधस्तिर्यग्गमनादिलक्षणा यत्किञ्चिच्चलितंस्पन्दितंतत्सर्ववाय्वा-
यत्तमित्येतत्प्रदर्शयितुंबलवानित्युक्तम् । उत्तरत्रापियाःपञ्चम्यस्तानजन्त्यथपेक्षाः किंतिहि वायोः परतोऽनन्तरमित्येव
योजनीयाः ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकाशात्त्विति । सर्वगन्धवहइति तदर्थक्रियोपदर्शनम् ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । आकाशादिति । आकाशात्तुविकारजनकान्सुरभ्यसुरभिगन्धवहःपवित्रोबलवांश्च वायुरुत्पद्यते ।
सच स्पर्शाख्यगुणवानमन्वादीनांसंमतः ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्यार्थस्य गुणत्वेषामित्यत्रोक्तान् भूतगुणान्प्रपञ्चयितुंतान्यनुवदति आकाशमिति सार्ध-
त्रिभिः । आकाशमत्र स्थूलविकुर्वाणात् कार्याकारेण परिणममानात् । शुचिःपावनः पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशु-
मारुतैरित्युक्तेः ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आकाशादिति । आकाशात्तु विकुर्वाणान्द्रूपान्तरंप्राप्तवतः वायुर्जायते सर्वैवायुः स्पर्श-
गुणोमतः ॥ ७६ ॥

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ॥ ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । विरोचिष्णुभास्वदिति समानार्थेन शब्दद्वयेन त्वपरप्रकाशता प्रतिपाद्यते । त्वयंदीप्तिमत्परंच
भासयति ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमोनुदमन्धकारविरोधि । भास्वत् परप्रकाशकदीप्तिमत् । ज्योतिस्तेजः ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । वायोरपीति । वायोरपि तेजउत्पद्यते विरोचिष्णु परप्रकाशकतमोनाशनभास्वत्प्रकाशकतच्च गुण-
रूपमभिधीयते ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । रोचिष्णु परप्रकाशकं अतएव तमोनुदं भास्वत्प्रकाशम् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वायोरिति । विकुर्वाणात् रूपान्तरप्राप्तवतः सकाशाच्चयान्तिरूपद्यते तस्य च ज्योतिषः रूपगुण-
माहुः । अन्यत्सर्वविशेषणज्ञातव्यम् ॥ ७७ ॥

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापोरसगुणाः स्मृताः ॥ अद्भोगन्धगुणाभूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७८ ॥

[परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्तिपरस्परम् ॥ गुणंपूर्वस्यपूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ [†]]

(१) मेघातिथिः । रसोमधुरादिः सलिलगुणोगन्धः सुरभिरसुरभिश्च सभूमेर्गुणः । तथा च वैशेषिकाः क्षितावेव-
गन्धइत्येतेसांसिद्धिकारकैकस्य गुणाः संसर्गान्तुसंकीर्यन्तेतदुक्तंयोयोयावतिथइति । एतच्च गुणानुक्तधनमध्यात्मचिन्ताया-
मुपयुज्यते । उक्तं हि पुराणकारेण दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तुशानंपूर्णसहसंत्वभिमानि-
नः ॥ अहंकारचिन्तकाः । महात्मकाः सहस्राणि दशतिष्ठन्तिविज्वराः । पूर्णशतसहसंतु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः । पुरुषनिर्गु-
णप्राप्यपरिसंख्या न विद्यते ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्योतिषस्त्विति । रसगुणत्वमात्मा स्वभावोवा यासां तारसगुणात्मिकाः । आदितोवा
न्तरसृष्ट्यादौ । जलभूम्योरर्थक्रियायाः प्रसिद्धत्वेनानभिधानम् ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । ज्योतिषश्चेति । तेजस आपउत्पद्यन्ते । ताश्च रसगुणयुक्ता अद्भ्योगन्धगुणयुक्ता भूमिरित्येषा महाप्र-
लयानन्तरसृष्ट्यादौ भूतसृष्टिः । तैरेव भूतैरवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । आदितः स्थूलब्रह्माण्डसृष्टेः पूर्वम् ॥ ७८ ॥

(५) जन्दनः । गन्धवहा गन्धगुणा । आदितोऽण्डसृष्टेः प्राक् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्योतिषइति ज्योतिषस्तु विकुर्वाणात् आपः उत्पद्यन्तेकीदशः आपः रसगुणात्मकाः रसः
गुणोयासांताः रसगुणात्मकाः अद्भ्यः सकाशात्भूमिरुत्पन्ना जाता कीदृशी भूमिः गन्धगुणा आदितः प्रथमतः
एवासृष्टिः उदिता ॥ ७८ ॥

[रामचन्द्रः । परस्परेति । महाभूतानां आकाशादीनां परस्परानुप्रवेशात्परस्परम् धारयन्ति । तद्यथा कारणस्य
आकाशस्य कार्यं वायौ प्रवेशः । एवमयेषूहम् । पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरगुणधारयन्ति तद्यथा आकाशस्य शब्दगुणवायोः-
स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शौभवतः तेजसः रूपगुणं तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमपि अयेऽहम् ॥ १ ॥]

यत्प्राक् द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् । तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९ ॥

(१) मेघातिथिः । एकसप्ततिर्दैविकानि युगानि मन्वन्तरं नामकालः ॥ ७९ ॥

† अयं (स, ग, अ) चिह्नितपुस्तकेषु दृष्टः ।

(७९) सप्ततिगुणं = सप्ततियुगं (च)

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्प्रागिति । एकसमतिगुणं किंचिदधिकमित्यल्पत्वान्नोक्तम् । मनोरधिकारलाभस्यान्तरमेकमनुपालनावच्छिन्नः कालइत्यर्थः ॥ ७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । यत्प्रागिति । यत्पूर्वद्वादशवर्षसहस्रपरिमाणं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितमनुष्याणां चतुर्युगदिवानामकं युगमुक्तं तदेकसमतिगुणितं मन्वन्तराख्यः कालइह शास्त्रेऽभिधीयते । तत्रैकस्य मनोः सर्गाधिकारः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । मन्वन्तरसङ्ख्याख्यापनार्थं पूर्वोक्तमनुवदति यदिति । दैवैकयुगसमतिपरिमितं मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । अथ मन्वन्तरकालेन परिच्छिनन्ति यत्प्रागिति । द्वादशसाहसं देववर्षाणां गणः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदिति । तदैविकं युगं एकसमतिगुणं मन्वन्तरसंज्ञकं कालइहोच्यते । परमेष्ठीपितामहइत्यमरः ॥ ७९ ॥

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ॥ क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । नैषां संख्याविद्यतइत्यसंख्यानि । ननु चतुर्दशमन्वन्तराणीति संख्या श्रूयते ज्योतिःशास्त्रादौ उच्यते आवृत्त्या ह्यसंख्यानि यथा द्वादशमासाः । सर्गसंहारयोरन्यावृत्तिरनुपरतैव । क्रीडन्निवैतत्कुरुते इति सुखार्थतया क्रीडातस्य चात्मकामत्वादानन्दैकरूपत्वाच्च न क्रीडाप्रयुक्तौ सर्गसंहारावतइव शब्दः प्रयुक्तः अत्र परिहारः संप्रागुक्त एव । लील्यापिकौतुकेनापिलोके राजादीनां प्रवृत्तिर्दृश्यतइति ब्रह्मविदः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मन्वन्तराणीति । असङ्ख्यान्येकस्मिन् ब्रह्मायुषि क्रीडन्निवेति किमर्थं करोतीति प्रयोजनप्रश्ननिरासार्थम् ॥ ८० ॥

(३) कुङ्कुमः । मन्वन्तराणीति । यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते तथापि सर्गप्रलयानामानन्त्या दसङ्ख्यानि आवृत्त्यासर्गः संहारश्चासङ्ख्यः । एतत्सर्वक्रीडन्निव प्रजापतिः पुनः पुनः कुरुते । सुखार्था हि प्रवृत्तिः क्रीडा तस्य चात्मकामत्वात् सुखार्थतेति इव शब्दः प्रयुक्तः । परमेस्थानेऽनावृत्तलक्षणे तिष्ठतीति परमेष्ठी । प्रयोजनं विना परमात्मनः सृष्ट्यादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् लीलया एव स्वभावत्वादित्यर्थः व्याख्यातुरिव करताडनादौ । तथा च शारीरकसूत्रं लोकवत्तलीलकैवल्यम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । सृष्ट्यादि ब्रह्मणो लीलाभात्रमित्याह मन्विति ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । असंख्यानीयत्तया रहितानि । एतत्तज्जगत् । परमेष्ठी भगवान् । यन्त्राहित्यमुक्तं क्रीडन्निवेति स्पष्टम् ॥ ८० ॥

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कुरुते युगे ॥ नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्मतिवर्तते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । चत्वारः पादायस्य चतुष्पादधर्मः । यागादेश्च धर्मत्वात्तस्य चानुष्ठेयत्वभावत्वाद्विग्रहाभावान्पादशब्दः शरीरावयववचनः किं तर्हि अंशमात्रवचनः । नहि धर्मस्य शरीरमस्ति पुरुषविधं पशुपक्ष्यादिविधं वा । तेन त्वांशैश्चतुर्भि रूपेण चतुष्पादुच्यते । तेन योयं धर्मः चतुष्पात्कृतयुग आसीत् यागस्य तावत्प्रयोगावस्थस्य चत्वारो होतृकाः । होता

* सुखार्थतेति = सुखार्थेति (अ)

ब्रह्मा उद्गाता अर्ध्वयुरिति चत्वारोवर्णाः कर्तारआश्रमा वा सर्वथा यावान्बेदेधर्मोक्तः ससर्वस्तस्मिन्कार्त्तेशतोपि महीनः
अविगुणः सर्वोऽनुधीयते । बाहुल्येन चतुःसंख्याः । एवंदानादिविषयि योज्यम् । दाता द्रव्यं पार्श्वभावस्तुतिः अथवा यागदा-
नतर्पासि ज्ञानं च । तथा वक्ष्यति तपः परमिति । अथवा धर्मप्रतिपादकं वाक्यं धर्मः । तस्य च चत्वारः पादाः चत्वारिपदजा-
तानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च । तथा चाह चत्वारिवाक्यपरिभितापदानितानि विदुर्ब्राह्मणाधे मनीषिणः । मनस-
ईषिणः समर्थाविद्वांसो धार्मिकाः । अद्यत्वे तु गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न हि प्रकाशन्ते । तुरीयं भामवैदिकानां-
मनुष्यावदन्ति । एतदुक्तं भवति किंचिदन्तरितम् । न च काचिद्देशशाखा । अद्यत्वे तु बहुन्तरितम् । सत्यं चैव सकलमित्यनु-
षङ्गः । सत्यपि सत्यस्वविहितत्वाद्धर्मत्वे प्राधान्यार्थः पृथगुपदेशः हेत्वर्थे वा । सकलस्य धर्मानुष्ठानस्य सत्यहेतुः यत्त्वृ-
त्तिनस्तेलोकवर्जनार्थं किंचिदनुतिष्ठत्यन्यत्यजन्ति । नाधर्मेण निषिद्धेन मार्गेण कश्चिदागमो विद्या बाधो बानुष्टातुरुपवर्तत-
आगच्छति युगत्वाभाधानामनुष्याअधर्मेण विद्यामागमयन्ति नापि धनमर्जयन्ति । विद्याधने धर्मानुष्ठानकारणे तत्परिशुद्धिः
सकलधर्मसद्भावस्य हेतुत्वेन नोच्यते ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञभारायम् । चतुष्पादिति । धर्मोहितपोज्ञानयज्ञदानपादचतुष्टयवान् सत्यमूर्धा । अधर्मस्तु चौरिका-
नृतमायाख्यचरगत्रयमात्रात् । यथाचाधर्माभावात्तदा कृते संपूर्णएवंचतुष्पाद्धर्मः । सत्यं चैव सकलं । आगमोर्थागमोना-
धर्मेणोपवर्तते । यतइतिसाकल्यहेतुः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुष्पात्सकलोधर्मइति । सत्ययुगे सकलोधर्मश्चतुष्पात्सर्वाङ्गसम्पूर्णआसीत् । धर्मे मुख्यपादासंभवा-
त् ब्रह्मोहि भगवान्धर्मइत्याद्यागमे बृषत्त्वेन कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णसत्वात्सत्ययुगेऽपि यज्ञादि धर्माणांसर्वैरङ्गैः-
समप्रत्वात्सम्पूर्णत्वपरोऽयंचतुष्पाच्छब्दः । अथवा तपःपरमित्यत्र मनुनैव तपोज्ञानयज्ञदानानांचतुर्धाकीर्तनात् तस्य पाद-
चतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्राइत्यर्थः । तथा सत्यं च कृतयुगमासीत्सकलधर्मश्रेष्ठत्वात् सत्यस्य
पृथक्प्रवृत्तम् । तथा न शास्त्रातिक्रमेण धनव्याधिरागमउत्पत्तिर्भ्रानुष्याप्रतिसम्पद्यते ॥ ८१ ॥

(४) राजवाजन्धुः । तत्रादौ त्रेतादिषु पादशोधर्मस्व च्छासंवक्तुंसत्ययुगस्य धर्मस्व संपूर्णतां दर्शयति चतुष्पादि-
ति । ब्रह्मोहि भगवान्धर्मइत्यागमात् तपोज्ञानयज्ञदानानांपादत्वेन निरूपणम् । अतएवाह सकलइति । कलाअवयवाः पाद-
लक्षणाः तपआदयस्तेः सहितः सत्यस्य सकलधर्मवत्त्वेन श्रेष्ठत्वज्ञापनाय पृथक्निर्देशः । सत्यमिति । अधर्मेण शास्त्रनि-
षेधेन धर्मविद्यादेशागमउत्पत्तिर्भ्रानुष्यान्गच्छतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(५) मन्दनः । अथोक्तपरिमाणानां कृतादियुगानां लभ्यमाणं भावं प्रहृष्टिः श्लीकैराह चतुष्पादिति । चतुष्पाद्यातुर्वर्ण्याश्रयः ।
सकलः संपूर्णः । सत्यस्य पृथगुपादानं प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थम् । आगमोऽर्थादेः ज्ञानिः । नाधर्मो नागमः कश्चिदिति च पर-
न्ति । तत्रायमर्थः । नाधर्मो मनुष्यानुपवर्तते । आगमः शास्त्रसंचापिनोपावर्तते । शास्त्रापेक्षातत्र नास्ति । त्वयमेव धर्मधर्मफ-
लं च ते साक्षात् कुर्वन्तीत्ययमेव साधुः पाठउत्तरश्लीकानुगुण्यात् ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुरिति । कृते युगे चतुष्पात्चतुश्चरणः सकलः पूर्णः धर्मः सत्यसंज्ञकः । अधर्मेण कश्चिदर्थ-
गमः स्वीकारः मनुष्यान्ति नोपवर्तते ॥ ८१ ॥

इतरेष्वाममाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ॥ चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

(१) मेघातिथिः । कृतयुगादन्येषु युगेष्वागमाद्देहाख्याद्धर्मः पादशः युगेयुगे पादेनावरोपितोध्यपनीतः अन्त-
र्हितः तावदेव शास्त्रापुरुषाणां ग्रहयावधारणशक्तिवैकल्याद्योऽप्यद्यत्वे धर्मोऽप्येति शोभादिः प्रचरति सोऽपि चोर्बादिभिः पाद-

शीहीयते । ऋत्विजांयममानानांदातृणांसंभदानानां चेतोर्दोषैर्युक्तत्वान्नयथाविधिधर्मो निष्पद्यते । फलमतीत्यथोक्तं न परि-
भाष्यते तेन धर्मापायहेतुनां चौरिकादीनां न युगैर्यथासंख्यं सर्वेषामघोषलभ्यान् ॥ ८२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । इतरेष्विति । त्रेतादिष्वर्थागमार्थात् निषिद्धात्पादशः तपआद्येकैकपादार्थापचयेन धर्मो
बरोपितः तानेव निषिद्धागमान् धर्मस्य त्रीप्पदार्थान् । चौरिकेति । चौरिकापरत्वापह्नवः । अनृतमिष्योक्तिः । माया पर-
विश्रलम्भसाधनाचरणम् ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । इतरेष्विति । सत्ययुगादन्येषु त्रेतादिषु आगमात् अधर्मेण धनविषादेरर्जनान् तस्यैव पूर्वश्लोके
प्रकृतत्वात् । आगमाद्देवादिति तु गोविन्दराजोमेधातिथिश्च । धर्मोयागादिः । यथाक्रममतिर्युगं पादपादमवरोपितोहीनः
कृतस्तथाधनविषाजितोऽपि यो धर्मः प्रचरति सोऽपि चौर्यासत्यच्छब्दभिः प्रतियुगं पादशोऽहसाद्यपगच्छति । त्रेतादियुगैः
सहचौरिकानृतच्छब्दानां न यथासङ्ख्यं सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । इतरेषु त्रेतादिषु आगमान् चौरिकादेः पादशः अंशेन तपआदिचतुर्णां पिति शेषः । अवरोपित-
स्त्याजितः अतएवाह चौरिकेति ॥ ८२ ॥

(५) मन्दनः । इतरेषु त्रेतादिष्वामाच्छास्त्रादधर्मोऽभ्यवसीयते । स तु धर्मः पादशोऽवरोपितः । धर्माभ्यवसायाव-
रोपणमेव धर्मावरोपणमभिधेयम् । चौरिकमिति पाठः । चौरिकं चौर्यमनोभ्रातित्वाद्बुद्धम् । द्वितीयोत्रधर्मशब्दोऽनुष्ठानवचनः ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेष्विति । इतरेषु त्रेतादिषु युगेषु अधर्मस्य आगमात् अधर्मात्पादशः एकचरणः धर्मः अव-
रोपितः स्यूनचरणः कृतः । तद्यथा त्रेतायुगे चौरिकारूपेणाधर्मेण धर्मः पादशः अपैति एकचरणस्यूनो भवति । क्षापरेऽनृता-
ख्येनाधर्मेण द्वितीयः पादः धर्मस्य अपैति नाशमेति । कलौ मायाख्येनाधर्मेण धर्मस्य तृतीयः पादः नाशमेति ॥ ८२ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ॥ कृते त्रेतादिषु शेषामायुर्भूयसति पादशः ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मस्य रोगकारणस्याभावादरोगः । रोगो व्याधिः । सर्वेष्व चत्वारो वर्णाः सिद्धाभिधेयार्थाः ।
अर्थः प्रयोजनम् अथवा सर्वेऽर्थाः सिद्धाः येषां काम्यानां कर्मणां प्रतिबन्धकाभावाद्वाक्ष्येपेणाशेषफलसिद्धिः । चतुर्वर्षशता-
युष इति । ननु सहस्रोऽर्धशतमजीवदिति परममायुर्वेदे श्रूयते अतएवाहुः वर्षशतशब्दोऽत्रवर्षोभेदमिति पादकः चत्वारि-
व्यासि जीवन्तीति । नपुरायुषः प्रमीयते नामाभ्यचतुर्थवयोभियते । अतएव द्वितीये श्लोकार्धे वयोऽहसतीत्याह । पूर्वत्र
वयसोऽहानुत्क्राया मुत्तरत्र तस्यैवैवहासाभिधानोपपत्तिः । पादश इति । नचात्र चतुर्थो भागः पादः केतर्हि भागमात्रमंशत-
आयुः क्षीयत इत्यर्थः । तथा च केचिद्दालाभियन्ते केचिच्चरणाः केचित्त्वामजरसः परिपूर्णमायुर्बुद्धमम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अरोगा इति । सर्वसिद्ध एवार्थोपेक्षितो वा कर्मणां धत्तेन येषां ते सर्वसिद्धार्थाः । वयो-
ऽहसतीत्युपलक्षणम् आरोग्यसिद्धार्थे अपीति यासम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । अरोगा इति । रोगनिमित्ताधर्माभावादरोगाः सर्वसिद्धाकाम्यफलाः प्रतिबन्धकाधर्माभावाच्चतुर्वर्षश-
तायुर्ध्वं च स्वाभाविकमधिकायुः प्रापकधर्मवशादधिकायुषोऽपि भवन्ति । तेन दशवर्षसहस्राणि रामो राज्ञश्चकार यदित्वाच विरो-
धः । शतायुर्वैपुरुष इत्यादि श्रुतौ तु शतशब्दो बहुत्वपरः कल्पितो वा । एवं रूपामनुष्णाः कृते भवन्ति । त्रेतादिषु पुनः पादपादमा-
युरल्पं भवतीति ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । किमसाध्यं धर्मस्येति साध्यमाह अरोगा इति । सर्वसिद्धार्थाः सर्वे आरम्भाः फलमिति । चतु-
र्वर्षशतायुष इति शतायुर्वैपुरुष इति श्रुतेः । विरोधे त्वनपेक्षस्यादसतिसनुमानमिति व्यायेन शतपरिमितपुरुषादुरेव अधि-

कंतु तपोविद्यावशात् अतएव दशवर्षसहस्राणि रामोराज्यमकारयदित्यादिसंगतम् । यद्वावर्षशतशब्दोबाल्यादिवयश्चतुष्क-
परः तेन शतान्तएव मियतेइत्यर्थः । न तु कलियुगमधिकृत्य श्रुतेःप्रवृत्तिः तस्याः साधारण्यात् । च्हासवचनं तु तपोविद्या-
राहित्यसूचनप्ररम् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । कृतयुगे पुरुषाणांस्वभावप्राप्तमायुश्चत्वारिवर्षशतानि । यत्पुनरितिहासपुराणेषु तेषांतत्र बहुवर्ष-
साहसजीवित्वमुक्तंतत्तु तेषांश्रद्धया साधितमिति वेदितव्यम् । तथाचमहाभारते कृतयुगपुरुषानधिकृत्य समर्थ्यते । याव-
द्यावत्कृता श्रद्धा देहधारयितुंनृणाम् । तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतंभयमिति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरोगेति । कृतयुगे चतुर्वर्षशतायुषः प्रजाभवन्तित्रेतादिषु युगेषु एषांप्रजानांवयः पादशः क्सति
तद्यथा त्रेतायुगे प्रजानांआयुः त्रिशतानि द्वापरे युगे प्रजानांआयुर्द्वैशते कलौशतमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ॥ फलन्त्यनुयुगंलोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । केचिदाहुर्वैदिकैः कर्मभिः सहस्रसंवत्सरादिभिरपेक्षितमायुर्वेदोक्तम् । तदनुयुगंफलति युगानु-
रूपेण संपद्यते न सर्वेषु युगेषु । नाद्यकश्चित्सहस्रसंवत्सरजीवीयःसर्वश्चिरजीवितिसवर्षशतंतदपरेनाद्विद्यन्ते यतोदीर्घसत्रेषु
संवत्सरशब्दे दिवसेषुव्यवस्थापिते विधेयान्तरविरोधाद्वाक्यभेदापत्तेः । एषहितत्र ग्रन्थः । पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सरा-
इत्यादि । तत्रत्रीण्यहानिगवामयनप्रकृतिवत्प्राप्तानि विशिष्टानुसंख्या पञ्चपञ्चाशदित्यप्राप्तविधेया । यद्यपरा संवत्सरता
प्रतीयेत वाक्यभिद्येते तत्रावश्यमन्यतरस्यानुवादआश्रयितव्यः । संवत्सरशब्दः सौरसावनादिमानभेदेन षष्ट्यधिकशतत्र-
यात्मनोऽहःसंघातादन्यत्रापि दृष्टप्रयोगएवेति । तस्यैवलक्षणया दिवसेष्वनुवादोयुक्तइति । अन्ये तु मन्त्रार्थवादेषु शत-
मिन्नुशरदोऽन्ति देवाः शतायुर्वे पुरुषः इति । शतशब्दश्च बहुनामसु पठितोबहुत्वंचानवस्थितम् । युगानुरूपेण दीर्घजी-
विनोल्पायुषश्च भवन्ति । यथाश्रुतव्याख्याने तु कलौ सर्वे शतायुषश्च भवन्ति । अथ वायुःकाम्यस्यं यानि कर्माणि
नच तत्र प्रमाणश्रुतम् । तत्रानुयुगंपरिमाणेवेद्यम् । आशिषोन्यापिफलविषयावेदशासनाःकाम्यानांकर्मणाम् आयु-
षःकाम्यत्वेपिप्राधान्यात्पृथगुपदेशः । तथाह्याह आयुर्वे परमः कामः । प्रभावोऽलौकिकी शक्तिरणिमादिगुणयोगः
अभिभाषोपरदानम् । अनुयुगंफलन्तीति सर्वत्र योज्यम् ॥ ८४ ॥

(२) सवर्जनारायणः । वेदोक्तमिति । यद्यपि शतायुःपुरुषइति वेदे पठ्यते तदेव चतुर्वर्षशतमेव शतवर्षत्वेनो-
क्तम् । भवति हि वर्षादेः परिमाणोत्कृष्टोदेवादिषु तद्विशिष्टमनुष्येष्वपीति ग्राह्यम् । तथा कर्मणामनुष्ठितानामाशिषोपि
यथाकारिण्यादिभिःफलान्यर्थतानि अनुयुगंयुगानुरूपेण फलन्ति । यथाकृते कारिण्यादिभिःश्रीमंहतीवं वृष्टिः न तथा
चेतादावित्यर्थः । तथा परमसप आदिज्ञाशक्तिरनुयुगंफलति । कृते तदैव फलन्त्यन्यदा विलम्बेनेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) कुहूकः । वेदोक्तमायुरिति । शतायुर्वेपुरुषइत्यादि वेदोक्तमायुः कर्मणां च काम्यानांकलविषयाःप्रार्थना
प्राप्त्यादीनांच शापानुग्रहक्षमत्वादिप्रभावायुगानुरूपेणफलन्ति ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह वेदोक्तमायुरित्यादि । अयमर्थः शतायुर्वे पुरुषइति वेदोक्तमायुः काम्यकर्मणा
माशिषः फलंशरीरिणांशापानुग्रहप्रभावश्चअनुयुगंयुगेयुगे फलतिअस्मि प्रतिबन्धे सेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । आयुश्चतुर्वर्षशतादि । आशिषः फलानि । प्रभावः शापानुग्रहादिशक्तिः । अनुयुगंयुगानुरूपेण
पूर्णनिहीनानि हीनतराणि हीनतमानि चभवन्तोत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदोक्तमिति । अनुयुगं युगानुरूपं लोके सर्वफलमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ॥ अन्ये कलियुगे नृणां युगङ्गासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । युक्तोऽस्य कालभेदेन पदार्थत्वभावभेदस्योपसंहारः धर्मशब्दो न यागादिवचनएव किं तर्हि पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति यथा प्राकृद्दर्शितम् । यथावसन्तेन्यः पदार्थानां स्वभावोऽन्यो-
ग्रीष्मेन्य एव वर्षास्त्वेषं युगेष्वपि । अन्यत्वं चात्र न कारणानादृष्टकार्यत्यागेन कार्यान्तरजनकत्वमप्यपरिपूर्णस्य कार्यस्यो-
त्पत्तेः शक्तेरपचयान्तदाद्भ्युग-ह्रासानुरूपतइति । ङासोऽन्यूनता ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्यइति । युगङ्गासस्यानुरूपेण शक्त्यपेक्षया धर्मावस्थिता इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(३) कुङ्कुमः । अन्यइति । कृतयुगेऽन्ये धर्मा भवन्ति त्रेतादिष्वपि युगापचयानुरूपेणाधर्मवैलक्षण्यम् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह । अन्यइति । सकला सकलाभ्यां भिन्ना इति अत आह युग-ह्रासानुरूपतइति युगा-
ह्रासोऽयुगे युगे धर्म-ह्रासः तदनुसारेण पृथक्क्रम न तु शूद्रस्य वेदाध्ययनं विप्रस्य सेवेति भावः ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । युग-ह्रासानुरूपतः परेन्ये भवन्तीत्यनुषङ्गः । यथा युगानामादौ धर्मा न तथा मध्ये यथामध्ये न
तथाऽन्तइत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येति । कृतादीनां युगानां धर्माः युगङ्गासानुरूपतः भवन्ति तत्राह तपइति । कृते तु मानवाश्च-
र्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः । द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥ ८५ ॥

तपः परंकृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ॥ द्वापरे यज्ञमेवाद्भुर्दानमेकंकलौ युगे ॥ ८६ ॥

[ब्राह्मंकृतयुगं प्रोक्तं त्रेतातुल्यं त्रियं युगम् ॥ वैश्यो द्वापरमित्याहुः शूद्रः कलियुगः स्मृतः ॥ †]

(१) मेधातिथिः । अयमन्यो युगत्वभावभेदः कथ्यते । तपःप्रभृतीनां वेदे युगभेदेन विधानाभावात्सर्वदा सर्वा-
ण्यनुष्ठेयानि । अयं त्वनुवादो यथा कथंचिदाख्येयः । इतिहासेषु स्तेवं वर्ण्यते । तपःप्रधानतश्च महाफलम् । दीर्घायुषो रोगव-
र्जितास्तपसि सप्तमर्था भवन्त्यनेनाभिप्रायेणोच्यते । ज्ञानमध्यात्मविषयं शरीरक्लेशादन्तर्निवृत्तमोनातिदुष्करः । यागे तु न महाक्लेश-
इति द्वापरे यज्ञः प्रधानम् । दाने तु न शरीरक्लेशो नान्तः संयमो न चातीव विद्वत्तोपयुज्यतइति सुसंपादना ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपइति । परं अभ्याहितं तपोऽन्येष्वपि ज्ञानादिषु क्रियमाणेषु तपोह्यनाशकाद्यतिबले-
रेव शक्यतइति कृते तस्य प्राधान्यम् । त्रेतायां ज्ञानम् मन्दबलतया तपस्य शक्तानां कृतयुगानुष्ठिततपः परिपक्वक-
षायाणां ज्ञाने सामर्थ्यसंभवात् । तत्राप्यशक्तानां होमाद्यल्पव्यापारो यज्ञएव द्वापरे शक्यइति तत्र धानो द्वापरे धर्मः । यज्ञा-
द्बहुव्यापारशून्यतया यज्ञादप्यल्पायाससाध्यं दानमेकंकलौ तपःप्रभृति च शक्यमेवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

(३) कुङ्कुमः । तपःपरमिति । यद्यपि तपःप्रभृतीनि सर्वाणि सर्वयुगेष्वनुष्ठेयानि तथापि सत्ययुगे तपःप्रधानं म-
हाफलमिति ज्ञान्यते । एवमात्मज्ञानं त्रेतायुगे द्वापरे यज्ञः दानंकलौ ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वयुगेषु चतुर्णामनुष्ठेयत्वेऽपि प्राधान्येनानुष्ठेयार्थमाह तपइति तपोऽध्यानं ज्ञानमात्मधीः
शास्त्रधीर्वा ॥ ८६ ॥

(८५) युगङ्गासानुरूपतः = तत्तद्धर्मानुरूपतः (४)

† अयं (ख) पुस्तके दृष्टोरामचन्द्रेण व्याख्यातश्च

(६) नन्दनः । धर्मभेदमेवदर्शयति तपइति । तपः सात्त्विकोनिवृत्तिधर्मः रजस्तमोग्रंयत्कर्म तपसस्तत्त्वलक्षणमिति महाभारतेस्मरणात् । परंप्रधानंज्ञानंनानाशास्त्रविज्ञानम् । यज्ञफलभासिधियुक्तंयत्कर्मएवशब्दाभ्यांपूर्वपूर्वधर्मानादरः सूचितः ॥ ८६ ॥

रामचन्द्रः । [ब्राह्ममिति । कृतयुगंब्राह्मणोक्तंस्वगुणसंज्ञमित्यर्थः । त्रेतायुगंक्षत्रियाधिष्ठितंस्त्वरजोगुणमित्यर्थः । द्वापरंवैश्यः वैश्याधिष्ठितंरजस्तमोभ्यांयुक्तम् । कलियुगः शूद्रः शूद्राधिष्ठितः तमोगुणरूपः एवंप्रपञ्चमाचार्याआहुः ॥ १ ॥]

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं समहाद्युतिः ॥ मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तः कालविभागः । ब्राह्मणादीनां गुणा इदानीं कथ्यन्ते । तत्रायमुपक्रमः । सर्वस्य सर्गस्य सर्वेषां लोकानां गुप्त्यर्थं महतेजाः प्रजापतिः मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यकल्पयन् व्यवस्थापितवान् ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येषां तु यादृशमिति प्राक्प्रतिज्ञातं प्रक्रमते सर्वस्येति । गुप्त्यर्थं ब्राह्मणैर्यज्ञादिद्वारा अन्यैरक्षणादिद्वारा गुप्तिरक्षां कर्तुं ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वस्यास्येति । स ब्रह्मा महतेजा अस्य सर्गस्य समग्रस्यागौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन रक्षार्थं मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां विभागेन कर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि निर्मितवान् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रत्यनुवादपुरःसरं प्रतिवर्ण्यवस्थया धर्मानाह सर्वस्येति पञ्चभिः । सर्वस्य सृज्यमानप्रपञ्चस्य स ब्रह्मा मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयदित्यन्वयः । तथापि श्रुतिः ब्राह्मणस्य मुखमासीदित्यादि पञ्चयांशूद्भूतिरिति व्यधिकरणनिर्देशो वेदानधिकारसूचनार्थः । अकल्पयदिति यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतिस्मरणार्थः । तेनानादिव्यवस्थेति ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । अथ वर्णधर्मनियमोऽपि हिरण्यगर्भेणैव कल्पितस्तस्मादविमर्शमादरोऽत्र कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति । हिरण्यगर्भसर्गस्य प्रपञ्चस्य मुखबाहूरुपज्जानां ब्राह्मणादीनां मुखाद्वजातत्त्वोपन्यासो वर्णधर्मानामुत्कर्षदर्शनार्थः ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः परंचतुर्बणादीनां कर्माप्याह प्रथमं ब्राह्मणस्य धर्ममाह सर्वस्येति । मुखबाहूरुपज्जानां ब्राह्मणक्षत्रविशूद्राणां कर्माणि पृथक्पृथक् अकल्पयत् सकल्पयामास ॥ ८७ ॥

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ॥ दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । तानीदानीं कर्माण्युच्यन्ते ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यापनमिति । अध्यापनं यज्ञादिविद्यानां ब्राह्मणानाम् । स्पष्टमन्यत ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । अध्यापनमिति । अध्यापनादीनामिह सृष्टिप्रकरणे 'सृष्टिविशेषतयाभिधानं विधिस्तेषामुत्तरत्र भविष्यति । अध्यापनादीनि षट्कर्माणि ब्राह्मणानां कल्पितवान् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्माण्येवाह अध्यापनमिति । अध्यापनं शिष्येभ्यः प्रतिपादनम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह अध्यापनमिति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य षट्कर्माण्याह अभ्येति । त्वय्यधीयीत शिष्यान् अभ्यापयेदित्यर्थः । त्वय्यजेत् अन्या-
न्याजयेत् दानं दद्यात् त्वय्यगृणीयाच्च ॥ ८८ ॥

प्रजानारक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ॥ विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९ ॥

(१) भेदातिथिः । विषयाभिलाषजनकागीतशब्दादयो भावा उच्यन्ते । तत्राऽसंगः पुनः पुनरसेवनम् ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजानामिति । विषयेषु कुर्यादेषु प्रसक्तिमतिशयेन चित्तस्य निवेशनम् । यद्यपि विप्रा-
देरप्येतदवश्यं कार्यं तथापि विप्रादीनां व्यसनैर्नापकर्षणं यएव व्यसनी तस्यैव नाशरोक्षस्तु व्यसनाकृष्टत्वे राष्ट्रस्यैव बिना-
श इत्येतदर्थमत्राक्तिम् ॥ ८९ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रजानामिति । प्रजारक्षणादीनि क्षत्रियस्य कर्माणि कल्पितवान् । विषयेषु गीतनृत्यवनितोषभो-
गादिष्वप्रसक्तिस्तेषां पुनरनासेवनं समासतः संक्षेपेण ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । इज्या यज्ञः । अप्रसक्तिरनासङ्गः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रस्य धर्मानाह प्रजेति । प्रजानारक्षणं दानं इज्या यागः अध्ययनं वेदाध्ययनं विषये अप्रसक्तिम-
मासक्तिमब्रह्मा आदिशति ॥ ८९ ॥

पशूनारक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ॥ वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ९० ॥

(१) भेदातिथिः । वणिक्पथः वणिक्कर्मणा स्थलपथवारिपथादिना धनार्जनमुपयुज्यमानदेशान्तरीयद्रव्यस-
न्निधापनं यस्य राज्ञो विषये वसति । कुसीदं वृद्ध्या धनप्रयोगः ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशूनामिति । वणिक्पथं वाणिज्यम् । कुसीदं वृद्धिर्जीवनम् । एषु च त्रयाणामपि वर्णानां
इज्याध्ययनदानान्यदृष्टार्थानीतराणि जीविकाः ॥ ९० ॥

(३) कुङ्कुमः । पशूनामिति । पशूनां पालनादीनि वैश्यस्य कल्पितवान् । वणिक्पथं स्थलजलादिना वाणिज्यं कुसी-
दं वृद्ध्या धनप्रयोगः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । वणिक्पथं वाणिज्यम् । कुसीदं लाभेन वित्तवर्धनम् ॥ ९० ॥

(५) मन्दनः । वणिक्पथं वाणिज्यार्थं स्थलजलायात्राम् । कुसीदं वार्धुष्यं अकल्पयदित्यनुवर्तते ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । पशूनामिति वैश्यस्य धर्मानाह कुसीदं वृद्धिर्जीविका ॥ ९० ॥

एकमेव तु शूद्रस्य षष्ठ्युः कर्म समादिशत् ॥ एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१ ॥

(१) भेदातिथिः । प्रभुः प्रजापतिरेकं कर्म शूद्रस्यादिष्टवान् एतेषां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषा त्वया कर्तव्या
ऽनसूययाऽमिन्दया चित्तेनापितदुपरि विषादो न कर्तव्यः । शुश्रूषा परिचर्या तदुपयोगिकं करणशरीरसंवाहनादिचिन्ता-
नुपालनम् । एतदृष्टार्थं शूद्रस्य अविधायकत्वाच्चैकमेवेति न दानादयो निषिध्यन्ते । विधिरेषां कर्मणामुत्तरत्र भविष्यति अतः
स्वरूपविभागेन यागादीनां तत्रैव दर्शयिष्यामः ॥ ९१ ॥

(८९) विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥ (न, भ, ल, य, ग, क,)

क्षत्रियाणामकल्पयत् ॥ (ख)

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकमेवेति । शुश्रूषाऽद्वेषो अशुश्रूष्यमाणेष्वपि द्विजेषु तद्रहितैकस्मिन्ब्रह्मणो क्षत्रियवैश्ये वा शुश्रूषा परिचरणम् । एतच्चास्य जीविकार्थपारत्रिकं च । अतएवास्यजीविकात्वेन प्रसिद्धेः पारत्रिकत्वेनाध्ययनादेः प्रसङ्गमाशङ्क्यैकमेवेति व्यवच्छिन्नमिति ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । एकमेवत्विति । प्रभुर्ब्रह्माशुद्रस्य ब्राह्मणादिवर्णत्रयपरिचर्यात्मककर्म निर्मितवान् । एकमेवेति प्राधान्यप्रदर्शनार्थदानादेरपि तस्य विहितत्वात् । अनसूयया गुणानिन्दया ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । एकमेवेत्यापद्यपि धर्मान्तरव्यावृत्त्यर्थं प्रभुः विराट् अनसूययेत्ययमभिप्रायः द्विजानां वेदाध्ययनीद्युत्कर्षासहिष्णुतया तत्र न प्रवर्तितव्यं वेदमुपशृण्वतः त्रपुजतुभ्यां कर्णपूरणमिति श्रुतेः । प्राणान्तिकप्रायश्चित्तश्रवणादिति भावः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । अनसूययाऽनहंकारेण ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकमिति एतेषां चतुर्णां वर्णानां सेवा अनसूयया निष्कपटेनेत्यर्थः ॥ ९१ ॥

ऊर्ध्वनाभेर्मध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ॥ तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं त्वयं भुवा ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । आपादान्तान्मेध्यः पुरुषस्तस्य नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यततोऽपि मुखम् । एतच्च त्वयमेव जगत्कारणपुरुषेणोक्तम् ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्वर्णकार्यमुक्त्वा प्रकृतशास्त्राभ्यापकत्वेन ब्राह्मणानियन्तुं तत्प्रशंसा मुपक्रमते ऊर्ध्वनाभेरिति । कृत्स्न एव पुरुषो मेध्यस्त्वस्य नाभेरूर्ध्वं मेध्यतरं तस्मात् अपि मुखं मेध्यतममित्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं प्राधान्येन सर्गस्य शार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य तदुपक्रमधर्माभिधानत्वाच्चास्य शास्त्रस्य ब्राह्मणस्य स्तुतिमाह ऊर्ध्वमिति । सर्वतएव पुरुषो मेध्यः नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यः ततोपि मुखमस्य मेध्यतमं ब्रह्मणोक्तम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । इदानीमर्थवादपूर्वकं ब्राह्मणस्यैव श्रेष्ठ्यं ह्यव्यकल्यादिभोक्तृत्वं निध्यादित्वामित्वमेतच्छास्त्राधिकारित्वं च विधत्ते ऊर्ध्वमिति षोडशभिः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । एवतावद्वर्णधर्माणां श्रद्धेयतमत्वमुक्तम् । इदानीं तत्प्रवचनाधिकारिणां ब्राह्मणानां वैशिष्ट्यं वक्तुमाह ऊर्ध्वमिति । तस्मान्नाभेरूर्ध्वप्रदेशादत्र सामान्येन पुरुषाणां मुखोत्कर्षवचनं ब्राह्मणोत्पत्तिस्थानस्य हिरण्यगर्भस्योत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऊर्ध्वमिति । नाभेः ऊर्ध्वमेध्यतरः अतिशयेन मेध्यः मेध्यतरः तददये मध्ये पुरुषः पुरुषसंज्ञकः कीर्तितः सर्वतः ब्रह्माऽत्यतिष्ठशाङ्कुलमिति श्रुतिः । तस्मात् पुरुषाधिष्ठितात् तस्य त्वयं भुवः मुखं मेध्यतमं ज्ञेयम् ॥ ९२ ॥

उत्तमाङ्गोद्भवज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ॥ सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । ततः किमत आह । उत्तमाङ्गं मूर्धा तत उद्भव उत्पत्तिर्ब्राह्मणस्य । ज्यैष्ठ्यासावन्त्येभ्यो वर्णेभ्यः पूर्वब्रह्मणा सृष्टः । ब्रह्मणो वेदस्य धारणात्तस्य हि सविशेषतद्विहितमतः सर्वस्य जगतोऽस्मादेतुत्रयाद्ब्राह्मणः प्रभुः प्रभुरिव । प्रभुर्विनयेनोपसर्पणीयः । तदाज्ञायां च धर्मे स्थातव्यं धर्मतः प्रभुर्धर्मप्रभुरित्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततः किमत आह उत्तमाङ्गेति । तादृक्मेध्यतमं ब्रह्ममुखोद्भवत्वात् । तत्रापि प्रथमजन्मरूपान् ज्यैष्ठ्यात् वेदस्य च क्षत्रियाद्यपेक्षायां सम्यक्धारणात् । सर्गस्य सृज्यमानस्य । धर्मतो न बलतः प्रभुर्यथेष्टविनियोगकारी ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । ततः किमत आह उत्तमाङ्गोद्भव इति । उत्तमाङ्गं मुखं तदुद्भवत्वात् क्षत्रियादिभ्यः पूर्वोत्पन्नत्वा-
दध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्यातिशयेन वेदधारणान् सर्वस्यास्य जगतो धर्मानुशासनेन ब्राह्मणः प्रभुः । संस्कारस्य
विशेषात्तु वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मात्ततोपि उत्तमाङ्गशिरः तदेकदेशो मुखं तदुद्भवत्वाज्ज्यैष्ठ्यात्प्रथमजत्वात् । ब्रह्मवाद्दमप्रभा-
सीदिति श्रुतेः । ब्रह्मब्राह्मणजातिः ब्रह्मणो वेदस्य सर्गस्य सृष्टस्य ब्राह्मणादेः धर्मादौ शास्ता । अन्योन्यंगुरवो विप्रा इत्युक्तेः
विप्रस्यापि विप्रः शास्ता ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमाङ्गं मुखं मेध्यतममित्युक्तत्वाद्ब्रह्मणो वेदस्य धारणादध्यापनात् । धर्मतो न्यायतो हेतोरित्यर्थः
प्रभुः त्वामी ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमाङ्गेति । उत्तमाङ्गात् उद्भवो यस्य स उत्तमाङ्गोद्भवः तस्मात् उत्तमाङ्गोद्भवात् ब्राह्मणो यस्य मुख-
मासीदिति श्रुतिः ज्यैष्ठ्यात् प्रथमोत्पन्नत्वात् ब्रह्मणः वेदस्य धारणात् अस्य सर्वस्यैव सर्गस्य विश्वस्य ब्राह्मणः धर्मतः
प्रभुः स्मृतः ॥ ९३ ॥

तंहि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽमृजत् ॥ हव्यकव्याभिवासाय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ९४

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यैव हेतुत्रयस्य विशेषार्थमिदम् । अन्यस्यापि पुरुषस्योत्तमाङ्गप्रधानम् । तं पुनर्ब्राह्मणं त्वयं-
भूः स्वादास्यान्मुखादमृजत् । तपश्च कृत्वैषोत्तमाङ्गादुत्पत्तिः । ज्यैष्ठ्यमाह आदितः । यदेवानुद्दिश्य क्रियते तद्धव्यं पि-
तृनुद्दिश्य तत्कव्यं तयोर्भिवहनाय देवान्पितॄन्श्च प्रति प्रापणाय अभिवासायेति भावे कृत्यः कथंचिद्दृष्ट्यः सकर्मत्वाद्वहते ।
तेन च कर्मणा सर्वस्य त्रैलोक्यस्य गुप्तिः परिपालनं भवति । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । ते च शीतोष्णवर्षे रोषधीः पाचय-
न्ति । अतः परस्परपकाराद्गुप्तिः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यदप्याह तंहीति । यतः स्वादास्यादादितोऽमृजत्तपस्तप्त्वा अतस्तपः प्रभावादपि
प्रभुरसौ न त्वेव मन्ये तपसा सृष्ट इत्यर्थः । हव्यं देवभागः कव्यं पित्र्यभागस्तद्रूपं यदभिवाह्यमभिवर्तनीयं तस्मै तदर्थं तस्य
देवपितृप्राप्तये इति यावत् । गुप्तये ह्येवमजन्मवृष्टिद्वारा ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । कस्योत्तमाङ्गादयमुद्भूत इत्यत आह तंहि स्वयंभूरिति । तं ब्राह्मणं ब्रह्मा आत्मीयमुखात् दैवपित्र्येह-
विः कव्ये वहनाय तपः कृत्वा सर्वस्य जगतो रक्षायै च क्षत्रियादिभ्यः प्रथमं सृष्टवान् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवासाय साक्षात् वहनाय देवाद्यर्थं गुप्तये संरक्षणाय च यथा गुप्तं धनमुत्तरकाले सुखहे-
तुस्तथा ब्राह्मणार्पितमपि । ब्राह्मणो हि निधिवेद इति वक्ष्यति ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । नचैषां हेतुना मसिद्धिराशङ्कनीयेत्याह तंहीति । आस्यान्मुखाद्धव्यकव्यातिवासाय । हव्यं दैवक-
व्यं पित्र्यमतिवाह्यमतिवाहनं प्रापणं देवान्पितॄन्श्च हव्यकव्यादिमन्त्रैः प्रापयितुमिति यावत् । अत्र स्वादास्यादित्युत्तमाङ्गोद्भ-
वत्वं समर्थ्यते । तपस्तप्त्वेत्यादरातिशयः । आदित इति ज्यैष्ठ्यम् । हव्यकव्यातिवासायेति वेदधारणम् । अस्य गुप्तये इति प्रपञ्च-
रक्षणम् । गुप्तिश्चाध्यापनं याजनं प्रतिग्रहैरित्यवगन्तव्यम् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमिति । त्वयंभूः तपस्तप्त्वा त्वात् आस्यात् मुखान् आदितः तं ब्राह्मणं हव्यकव्याभिवासाय
अमृजत् । हव्यकव्यानां अभिवाहः हव्यकव्याभिवाहः तस्मै हव्यं देवानां कव्यं पितॄणां प्रापकायेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

यस्यास्येन सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ॥ कव्यानि चैव पितरः किंभूतमधिकंततः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । हव्यादिवहनपूर्वोक्तदशयति । त्रिदिवमोकोगृह्येषान्तएवमुच्यन्ते । स्वर्गवासिनोदेवाः । ब्राह्मणेनभुक्तमनंदेवाउपतिष्ठन्ति आद्वे पितृस्य कर्मणोद्भूतंविश्वेदेवानुद्दिश्य ब्राह्मणभोजनंविहितम् । तदपेक्ष्यैतदुक्तम् । किंभूतमन्यदधिकंश्रेष्ठतस्तत्स्मादिति । स्वयंविस्मर्यते । देवाः पितरश्चोत्तमस्थानामभ्यमस्थानाभ्यामत्यक्षान् तेषांभोजनोपायोऽन्योस्त्यन्यतोब्राह्मणभोजनादतोमहान्ब्राह्मणः ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्यास्येनेति । आस्येनाभ्यवहरणसाधनभूतेन ॥ ९५ ॥

(३) कुड्मूकः । पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनंस्पष्टयति यस्यास्येनेति । यस्य विप्रस्य मुखेन आद्धादौ सर्वदा देवाहव्यानि पितरश्चकव्यानि भुञ्जते ततोऽन्यतमकृष्टतमंभूतंकिंभवेत् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह वस्येति । यस्य ब्राह्मणस्यास्येन मुखेन ब्राह्मण्ये मनुष्येष्विति श्रुतेः । अग्निरिवदेवइति शेषः । हव्यानि देवतोद्देश्यानि चरुपुरोडाशादीनि कव्यानि पित्रुद्देश्यानि आद्धादीनि किंभूतजन्तुःदत्तस्य फलप्रापकत्वा ततोविभ्रात् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य आस्येन मुखेन देवताःपितरश्चहव्य कव्यानि अश्रन्तिभुञ्जते । ततःब्राह्मणान्अधिकंकिंभूतंकःप्राणाधिक इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ॥ बुद्धिमतु नराः श्रेष्ठानरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । पृथिव्यांये भावाः स्थावरावृक्षादयोजङ्गमाः कृमिकीटादयस्तेभूतशब्देनोच्यन्ते । तेषांये प्राणिनःआहारविहारादिचेष्टासमर्थास्तेश्रेष्ठाः प्राणिनस्तेहि षट्तरंमुखमनुभवन्ति । तेषांये बुद्ध्या जीवन्ति हिताहितेविविचिन्वन्ति श्वशृगालादयः ते हि घर्मेणोपतप्ताः छायाभुपसर्पन्ति शीतेनार्दिता आतपनिराहारंस्थानंत्यजन्ति । तेषामधिकतरामनुष्यास्तेषांच ब्राह्मणा ते हि लोके पूज्यतमाः । नच सर्वेण परिभूयन्ते जातिमात्राश्रयंहि तद्वधे महत्यायश्चित्तम् ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तर्ह्यथा तथा ब्राह्मणः श्रेयानित्यभ्ययनादिप्रकर्षोऽप्यर्थइति नैत्याह भूतानामिति । भूतानामाकाशादिभूतविशेषाणामध्ये प्राणिनः प्राणवन्तः शरीरभूतानि भूतानि तेषांवरःस्वपररूपाणामध्येवराःबुद्धिजीविनः । त्वबुद्धिकृतचेष्टया त्वहिताचरणक्षमाःश्रेष्ठाः ॥ ९६ ॥

(३) कुड्मूकः । भूतानामिति । भूतारब्धानांस्थावरजङ्गमानांमध्ये प्राणिनःकीटादयःश्रेष्ठाः । कदाचित्सुखलेशात् । तेषामपि बुद्धिजीविनःसार्थनिरर्थदेशोपसर्पणापसर्पणकारिणःपशून्नादयः । तेभ्योपि मनुष्याःप्रकृष्टज्ञानसंबन्धात् । तेभ्योपि ब्राह्मणाःसर्वपूज्यत्वात् अपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच्च ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । भूतानांस्थावरजङ्गमानांमध्ये प्राणिनोजङ्गमाःमहीलतादिभ्यःश्रेष्ठाः । तेभ्योपि बुद्धिजीविनः पशुतिर्यञ्चः । तेषु नराः ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । नच सर्वत्र ब्राह्मणेषु तुल्यबुद्धिः कर्तव्येतिश्लोकाभ्यामाह भूतानामिति । अनयोः पूर्वश्लोकोद्घटान्तार्थः । भूतानांजङ्गमस्थावराणांप्राणिनीजङ्गमाः बुद्धिजीविनः पशून्नादयः ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानां चराचरादीनां मध्ये प्राणिनः प्राणवन्तः श्रेष्ठाः ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसोविद्वत्सु कृतबुद्धयः ॥ कृतबुद्धिषु कर्तारःकर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

[तेषांनपूजनीयोन्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ तपोविद्याविशेषेण पूजयन्तिपरस्परम्' ॥ १ ॥]

[ब्रह्मविद्भिः परंभूतं न किञ्चिदिहविद्यते § ॥]

(१) मेधातिथिः । विदुषांश्रैष्ठ्यमहाफलेषु यागादिव्यधिकारात् । तेषामपि कृतबुद्धयः परिनिष्ठितवेदतत्त्वार्था नबौद्धादिभिः कलुषीक्रियन्ते । तेषामपिकर्तारः कर्मणामनुष्ठितारः । ते हि विहितकरणात्प्रतिषिद्धासेवनाच्च नोपहन्यन्ते तेषामपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्रक्षम्यानन्दः ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसःकर्मकाण्डदण्डनीत्यादिवेदितारः । कृतबुद्धयः कुशलाः सम्यक्तत्त्वज्ञाः । कर्तारो-विदि त्वानुष्ठितारः । ब्रह्मवादिनोब्रह्मकाण्डार्थं तत्त्वविदः । ब्रह्मवेदिनइति कचित्पाठः । अत्र च सर्वत्रपूर्वपूर्वविशेषणवता-मेवोत्तरो त्रविशेषणसंबन्धवैशिष्ट्यमन्यथा ब्राह्मणत्वस्याप्युत्तरेष्वननुवृत्त्यापत्तेः ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणेषु चेति । ब्राह्मणेषु तु मध्ये विद्वांसोमहाफलज्योतिष्टोमादिकर्माधिकारित्वात् । तेभ्योपि कृतबुद्धयःअनागतेऽपि कृतं मयेति बुद्धिर्येषांशास्त्रोक्तानुष्ठानेषूपत्पन्नकर्तव्यताबुद्धयइत्यर्थः । तेभ्योपि अनुष्ठितारःहिताहित-प्रामिपरिहारभागित्वात् । तेभ्योपि ब्रह्मविदःमोक्षलाभात् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेष्वापि विद्वांसःयज्ञशास्त्रविदः । तेषु कृतबुद्धयः कृतकर्तव्यं ब्राह्मणेन मयेदमिति बुद्धिर्येषां तथा आलस्यादिना केवलं न कुर्वन्तीति । तथात्वनिश्चये अनुष्ठितारोये ते कर्तारः । तेष्वापि ब्रह्मविदोब्रह्मतत्त्वज्ञाः श्रेष्ठाइति सर्वत्रानुषज्यते सर्वकर्मणांपारंपर्येण ब्रह्मण्येव तात्पर्येणोपयोगात् सर्वकर्माखिलंपार्थज्ञाने परिसमाप्यतइति भगव-बुक्तेः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । विद्वांसोवेदविदः । कृतबुद्धयः परिचितवेदार्थाः । कर्तारश्चौदितकर्मकृतः । ब्रह्मवेदिनः परमार्थवे-दिनः । एवंवदता ब्रह्मविद्विरपि कर्मकर्तव्यमितिसूचितम् । ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेष्विति । सम्यक्कृता बुद्धिर्येस्ते कृतबुद्धयस्तेषु कृतबुद्धिषु कर्मकर्तारः श्रेष्ठाः । कर्म कर्तृषुब्रह्मवेदिनः श्रेष्ठाः ॥ ९७ ॥

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ॥ सहि धर्मार्थमुत्पन्नोब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्वत्तादिगुणसंबन्धिनोब्राह्मणस्य विशेषे दर्शिते जातिमात्रंब्राह्मणंकश्चिदवमन्येत तन्निवृ-त्त्यर्थमिदमुच्यते । उत्पत्तिरेव गुणानपहाय जन्मैव ब्राह्मणस्य जातिरेव शाश्वतीधर्मस्य मूर्तिः शरीरम् । धर्मार्थमुत्पन्नो द्वितीयेनजन्मोपनयनेन संस्कृतः सा हि तस्य धर्मार्थोत्पत्तिर्ब्रह्मत्वाय कल्पते संपद्यते । धर्मशरीरमुज्झित्वा परानन्दभा-ग्भवतीति श्रुतिः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पत्तिरिति । याविप्रस्य शरीरोत्पत्तिः साधर्म्यस्य मूर्तिर्मूर्तिवस्था शरीर्यवस्थेति या-वत् । शाश्वती चिरस्थायिनी विप्रस्योत्पत्त्या धर्मस्य चिरमुपचयसिद्धेः । तदाहसहीति । धर्मार्थधर्मोत्पादनार्थकिंचान्येभ्योस्यैतदधिकं यथासौ ब्रह्मभूयाय कल्पते मोक्षाय समर्थो न क्षत्रियादयः पारिव्राज्यानधिकारात् । अतएवोक्तंपुराणे क्षत्रियस्यापि यतिधर्मोविधीयतइति । यतिधर्मोयमनियमादिः ननुयतितैव अत्रापि षष्ठाध्याये ब्राह्मणस्येत्युपसंहरिष्यति ९८

(३) कुङ्कुमः । उत्पत्तिरेवेति । ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशि यत्मादसौ धर्मार्थं जातः धर्मानुगृहीतात्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र हेतुरुत्पत्तिरिति । मूर्तिर्देह इव शाश्वती शश्वत् निरन्तरं धर्महेतुत्वात् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय मुक्तय इति यावत् । अन्यथा ब्राह्मण्यावामित्यर्थं भवेति भावः ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । वर्णान्तरेभ्यो ब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं जन्मत एव न संस्कारविशेषत इत्याह उत्पत्तिरिति । उत्पद्यत इत्युत्पत्तिः शरीरम् । कल्पते शक्नोति ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्पत्तिरिति । विप्रस्य मूर्तिः धर्मस्य मूर्तिरित्यर्थः शाश्वती एषा उत्पत्तिः उदिता । सः ब्राह्मणः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मरूपाय कल्पते समर्थो भवेदित्यर्थः ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्या मधि जायते ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वलोकस्योपरि भवति । औद्यमुपरि भावेनाह । ईश्वरः सर्वभूतानामिति प्रभुत्वं धर्माख्यस्य कोशस्य गुप्तये जायते । द्रव्यसंचयः कोश उपमानाद्धर्मसंचय उच्यते कोश इति ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । ब्राह्मण इति । जायमान एव पृथिव्यां पृथिव्याधीश्वरो भूत्वा जायते । ननु कत्रियादिः । अतो सौ सर्वभूतानामीश्वरः । त्वेच्छया आदिष्टा यतः उपदेशादिद्वारा धर्मस्य रूपं त्वकोशस्य गुप्तयेऽसौ जनितः ॥ ९९ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मण इति । यत्माद्ब्राह्मणो जायमानः पृथिव्या मधि उपरि भवति श्रेष्ठ इत्यर्थः । सर्वभूतानां धर्मसमूह रक्षायै प्रभुः ब्राह्मणोपदिष्टत्वात् सर्वधर्माणाम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जायमानो जातमात्रः पृथिव्यां वर्तमानानीनामाधिक्येन आधिक्यमाह ईश्वर इति । धर्मकोशस्य वेदस्य वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ तथा ब्रह्मकर्मोद्भवविद्धीति स्पष्टतेः ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । पृथिव्यां पृथिवीजातेष्वधि जायत उपरि जायते सर्वत्मा हि शिष्ट इत्यर्थः । अत एव सर्वभूतानामीश्वरः । धर्मकोशस्य वेदस्य ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेति । जायमान उत्पन्नमात्रो ब्राह्मणः पृथिव्यां सर्वभूतानां धर्मकोशस्य धर्म एव भाण्डागारः तस्य गुप्तये रक्षणाय ईश्वरः प्रभुः ॥ ९९ ॥

सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । असंतुष्टस्य प्रतिग्रहादिषु पुनः प्रवृत्तौ दुष्कृतितामाशङ्क्य समाधत्ते । सर्वमिदं त्रैलोक्यान्तर्वर्तिधेनं ब्राह्मणस्य त्वं नान्न प्रतिग्रहो विद्यते प्रभुत्वेनासौ गृह्णाति न प्रतिग्रहीतृ तयेति । प्रशंसैषा न विधिरत एवाहतिशब्दः । अभिजनोऽभिजातताविशिष्टत्वम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । सर्वत्वमिति । सर्वस्या ब्राह्मणस्य यत्संबन्धित्वं तत् ब्राह्मणस्यैव । एतच्च तस्य हरणे दोषाल्पत्वेनोपचारात् तत्र हेतुः श्रैष्ठ्येनेति । अभिजन उत्पत्तिस्थानं पुण्यरूपम् ॥ १०० ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वत्वमिति । यत्किंचिज्जगद्वाति धनं तद्ब्राह्मणस्य त्वमिति स्तुत्योच्यते । त्वमिव त्वं न तु त्वमेव ब्राह्मणस्यापि मनुनास्तेष्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्ब्रह्ममुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया सर्वं ब्राह्मणोऽर्हति सर्वग्रहणयोग्यो भवत्येव । वै अवधारणे ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । अभिजनेन उत्कृष्टस्थानजन्मना ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेति । इदं वस्तु यत्किञ्चित्स्वल्पमपि वस्तु जगतीगतं सर्वत्वं ब्राह्मणस्येत्यर्थः । इदं सर्वविश्वस्याधिपत्यं ब्राह्मणः श्रेष्ठत्वेन अर्हति । अभिजनेन कुलाभिमानेन ॥ १०० ॥

त्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते त्वं स्ते त्वं ददाति च ॥ आनृशं स्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरेजनाः ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्परगृह आतिथ्यादिरूपेण भुङ्केतदात्मीयमेव नैवमन्तर्ध्वपरपाकेनेति । त्वं स्ते याचित्वाऽयाचित्वा वा वरुं लभते नासौ तस्य लाभाय अपितु स्वकृत्याच्छादने विनियोगः । तिष्ठतु तावदात्मोपयोगि गृह्णाति तत्र प्रभूतयदन्वेष्यो ददाति परकीयतदपितस्य नानुचितम् । आनृशं स्यंकारुण्यं तदीयया महासत्त्वतया पृथिव्यां राजानः स्वाधिधान्युपयुञ्जते । अन्यथा यद्यसाविच्छेदमेतदादायस्वकार्ये विनियुञ्जीयेति तदा सर्वे निर्धनाः निरुपयोगाः स्युः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वमेवेति । क्षत्रियादेर्यत्त्वाजितमपि भुङ्क्ते आच्छादयति ददाति च तद्ब्राह्मणस्त्वमेव अतस्तद्धनोपभोक्तृत्वात्तस्यासौ प्रेम्णैव प्रेम्णो भृत्यः भृत्यइवेत्यत आह आनृशं स्यादिति । ब्राह्मणस्य करुणया प्राणिनां स्वेच्छया भोग्यत्वं धनस्य विसृष्टत्वात् मुख्यप्रभुतेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लुकः । त्वमेवेति । यत्परस्याप्यन्नं ब्राह्मणो भुङ्के परस्य च वस्त्रं परिधत्ते परस्य गृहीत्वान्पस्मै ददाति तदपि ब्राह्मणस्य त्वमिव पूर्ववत्स्तुति एव संति ब्राह्मणस्य कारुण्यादन्धे भोजनादि कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । वस्ते परिधाति वसनादिकं आनृशं स्यादकार्पण्यात् कारुण्याद्वा ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वमिति । ब्राह्मणः त्वमेव वस्तु भुङ्क्ते भोजनं करोति । त्वं स्ते त्वं वस्तु त्वं वस्त्रं वस्ती आच्छादयति । वस आच्छादने इत्यस्य धातोः रूपम् । ब्राह्मणस्य आनृशं स्यात् रूपात्तद्विद्वजः क्षत्रियादयः भुञ्जते भोगं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ॥ स्वायं भुवो मनुर्धीमानि दंशास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्या ब्राह्मणश्रुतेः फलप्रदर्शनार्थं श्लोकोऽयम् । एवं विधमिदं महार्थं शास्त्रं यत्तस्य त्वमहिम्नाऽऽत्यन्तिकेन महत्तमस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थं इमानि कर्माणि कर्तव्यानीमानि वर्ज्याणि एष विवेकस्तदर्थं शेषाणां च क्षत्रियादीनामनुपूर्वशः प्राधान्याद्ब्राह्मणस्यानुपङ्गात्क्षत्रियादीनामिदं शास्त्रमकल्पयत्कृतवान् ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतमाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य धर्माधर्मविवेकार्थं शेषाणां क्षत्रियाणां वैश्यानां चानुपूर्वशो ब्राह्मणमुखेन अकल्पयत् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानीं प्रकृतब्राह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रप्रशंसां प्रक्रमते तस्य कर्मविवेकार्थमिति । ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च स्वायं भुवो ब्रह्मपुत्रो धीमान् सर्वविषयज्ञानवान्मनुर्दिशास्त्रं विरचितवान् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थं इमानि कर्माणि कर्तव्यानि नेमानीति निर्घोषेण शुद्ध्यर्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च इदं मन्वाख्यं शास्त्रं अकल्पयत् पूर्वसर्गानुरोधान् ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । स्तेयादिषु पतनदण्डप्रायश्चित्तोपदेशादेवं तावद्ब्राह्मणवैशिष्ट्यमुक्तम् । इदानीं शास्त्रप्रयोजनमाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य शेषाणां क्षत्रियादीनां च शास्त्रमकल्पयत् पूर्वभगवता विस्तरेण कृत्वा ग्राहितं स्वयंकृतं पन्थं संगृहीतवान् । नैव चेदिदं शास्त्रं कृत्वेत्यनेन विरोधः प्रसज्येत ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थशेषाणां क्षत्रियादीनां कर्मविवेकार्थानुपूर्वशः क्रमेण स्वा-
यम्भोमनुः इदं शास्त्रं अकल्पयत्कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमभ्येतव्यं प्रयत्नतः ॥ शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केन चित् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अभ्येतव्यं प्रवक्तव्यमित्यहं कृत्यो न विधौ । द्वितीयादध्यायात्प्रभृतिशास्त्रप्रवर्तित्यते । अयं-
सध्यायोऽर्थवादएव नात्र कश्चिद्विधिरस्ति । तेन यथा राजभोजनाः शालग्रह इति शास्त्रिस्तुतिर्न राज्ञोऽन्यस्येति तद्भोजन-
निषेधः एवमत्रापि नान्येन केनचिदिति नार्यनिषेधः केवलं शास्त्रस्तुतिः । सर्वस्मिन्नगति श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वशास्त्राणां शा-
स्त्रमिदमतस्तादृशस्य विदुषो ब्राह्मणस्याऽध्ययनप्रवचनार्हं न सामान्येन शक्यते अभ्येतुं प्रवक्तुं वा । अतएवाह प्रयत्नत-
ति । यावन्महान्प्रयत्न आस्थितो यावन् शास्त्रान्तरैस्तर्कव्याकरणमीमांसादिभिः संस्कृतआत्मातावदेतत्प्रवक्तुं न शक्यते ।
अतएवाध्ययनेन अवर्णलक्ष्यते । तत्र हि विद्वत्तोपयोगिनी न संपाठे । विधौ सध्ययने विद्वत्ताऽदृष्टायैव स्थानं च विधौ
श्रवणमध्ययनेन लक्ष्यत इति युक्तं वक्तुं विधेये लक्षणार्थता युक्ता । अर्थवादे तु प्रमाणान्तरानुसारेण गुणवादो न दोषाय ।
तस्माच्चैवर्णिकाधिकारं शास्त्रमेतच्च परस्ताद्विशेषतो वक्ष्यते ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विदुषेति । प्रयत्नतो वक्ष्यमभ्येतव्यम् । अन्ययोस्त्वनियमः । शिष्येभ्यस्तु प्रवचनमन्ये
न न कर्तव्यं किंतु विप्रैर्गैव । सम्यक् यथाविधि ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । विदुषेति । एतच्छास्त्राध्ययनफलज्ञेन ब्राह्मणेन एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाभ्यापनोचितं प्रयत्नतो-
ऽध्ययनं कर्तव्यं शिष्येभ्यश्चेद्व्याख्यातव्यं नान्येन क्षत्रियादिना । अध्ययनमात्रं तु व्याख्यानाभ्यापनरहितं क्षत्रियवैश्ययो-
रपि निषेकादिश्मशानान्तैरित्यादिना विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति मेधातिथिमतं तन्मनोहरं द्विजैरध्ययनं ब्राह्मणेनै-
वाभ्यापनव्याख्याने इत्यस्यालभात् । यत्तु अधीयीरं रूयो वर्णा इत्यादि तद्वेदविषयमिति वक्ष्यति । विप्रैर्गैवाभ्यापनमिति
विधानेन संभवत्यपि अनुवादत्वमस्येति वृथामेधातिथेर्ग्रहः ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषाधीतवेदवेदाङ्गेन प्रयत्नतः प्रयत्नेन सम्यक् यथाविधिना नान्येन क्षत्रियादिना । अय-
मर्थः । इदं हि धर्मशास्त्रं धर्मवत्कृत्यं च विप्रस्यैव न राजन्यादेः । तेनात्र विधिनिषेधाभ्यां विप्रएवाधिक्रियते । वैदिकत्वा-
विशेषेपि बृहस्पतिसवइव अभ्येतव्यमित्यहं नान्येनेति । राजभोजनाः शालग्रह इति वन्नान्येषां निषेध इति मेधातिथिः ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अथ शास्त्राध्ययनेऽधिकारिणमाह विदुषेति । विदुषा साङ्ख्यवेदविदा । प्रयत्नत आदरेण । अन्ये-
नाविदुषा ब्राह्मणेन विदुषाऽपि क्षत्रियेणेत्यर्थः ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विदुषेति । ब्राह्मणेन इदं धर्मशास्त्रं अशेषतः सम्पूर्णतः प्रयत्नतः अभ्येतव्यं सम्यक् ज्ञानेन सम्यक् प्रका-
रेण केनचित् विदुषा शिष्येभ्यः वक्तव्यम् ॥ १०३ ॥

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ॥ मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं संबन्धद्वारेण ब्राह्मणार्थतया शास्त्रं स्तुत्वाऽधुना साक्षात्स्तौति । इदं शास्त्रं जानानः शंसितव्रतो-
भवतीति परिपूर्णमनियमानुष्ठायी भवति । शास्त्रादननुष्ठाने प्रत्यवायं ज्ञात्वा तद्वादानुतिष्ठति सर्वान्यमनियमान्यथा शास्त्रं-
सर्वमनुतिष्ठति । अनुतिष्ठन्विहितातिक्रमप्रतिषिद्धकर्मजनितैर्दोषैर्न लिप्यते न संबध्यते ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शास्त्रप्रशंसामक्रमते इदमिति । शंसितव्रतः चीर्णव्रतः कर्मजन्यैर्दोषैः पापैर्मनोवाक्या-
यकारणभेदभिन्नैर्न लिप्यते प्रत्यवायज्ञानेन तत्रापवृत्तेः ॥ १०४ ॥

३ कुट्टुकः । इदंशास्त्रमिति । इदंशास्त्रपठनेतदीयमर्थं ज्ञात्वा शंसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतः मनोवाक्यायसम्भवैः पापैर्न-
संबध्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । शंसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतचर्यादिव्रतः कर्मदोषैः पापैः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्ययनस्य फलमाह इदमिति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदमिति । शंसितव्रतः परिपूर्णव्रतः ब्रह्मचर्ययुक्तः ॥ १०४ ॥

पुनाति पङ्क्तिवंश्यांश्च समसम परावरान् ॥ पृथिवीमाप चैवेमांकुत्सामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५ ॥

[यथात्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदंतथा ॥ अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । पङ्क्तिपावनो भवति । विशिष्टानुपूर्वीकः संघातः पङ्क्तिरुच्यते तां पुनाति निर्मलीकरोति । सर्वे
दुष्टास्तत्सन्निधानाद्दुष्टाः संपद्यन्ते । वंश्यान्स्वकुलसंभूतान्समपरानुपरितनान्पित्रादीनागामिनोऽवराञ्जनिष्यमाणान्समुद्र-
पर्यन्तां पृथिवीं प्रतिपद्यहीतुमर्हन्ति । धर्मज्ञता हि प्रतिग्रहाधिकारे हेतुरित्यर्थः सर्वे धर्माज्ञायन्ते ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पुनातीति । पुनाति निष्पापं करोति । पङ्क्ति एकपङ्क्तिस्थां जनतां वंश्यान्स्ववंशे जाता-
नू पूर्वापरान् समसम । पृथिवीमिति विद्यानिमित्तकं दानपात्रत्वमुक्तम् । पृथिवीं भूमात्रमर्हति । किंवा वाच्यमपि चेमां पृथ्वी-
कुत्सां सर्वधनपूर्णां मिर्हतीति ॥ १०५ ॥

(३) कुट्टुकः । पुनातीति । इदंशास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते । अपांक्तयोपहृतां पङ्क्तिमानुपूर्व्यानि विष्टजनसमूहं प-
वित्रीकरोति वंशभवांश्च समपरान्पित्रादीन् अवरांश्च पुत्रादीन् पृथिवीमपि सर्वासकलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन गृहीतुं योग्यो-
भवति ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुनातीति । पङ्क्तिम् । यस्यां पङ्क्तौ भुङ्क्ते पठति वा परावरान् पित्र्यादीन् अवरां पुत्रा-
दीन् विशिष्टसंस्कारवत् कुलजस्वात् कुत्सांससागरमेखलां एतच्छास्त्राधिगमेन धर्मज्ञता प्रतिग्रहे हेतुः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्यायिनो वैशिष्ट्यमाह पुनातीति ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनातीति । पङ्क्तिवंश्यांश्च वंशभवा वंश्यास्तान् ॥ १०५ ॥

[यथेति । त्रिवेदाध्ययनं त्रयाणां वेदानां अध्ययने यथाफलं भवेत् स्वर्गसाधनं भवेत् । तथा स्वर्गमिच्छता ब्राह्मणेन नियतं इदं-
धर्मशास्त्रं अध्येतव्यम् ॥ १ ॥]

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ॥ इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्त्यभिप्रेतस्यार्थस्याविनाशोऽयनं प्रापणं स्वस्ति प्राप्यते येन तत्स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमन्येभ्यो-
जपहोमादिभ्यः । न हि शास्त्रमन्तरेण तेषामनुष्ठानं संभवति अतस्तदनुष्ठानहेतुत्वाच्छ्रेष्ठमेतत् । अथवा धर्मज्ञानार्थवाक्या-
न्येव श्रेयस्यान्यनुष्ठानं क्लेशकरमत उच्यते श्रेष्ठमिति । इदं बुद्धिविवर्धनम् शास्त्रे हासेष्यमाने तदर्थस्य प्रकाशनाद्वन्धि-

प्रमोक्षादुद्विग्विद्विः प्रसिद्धैव । इदं वशस्य धर्मज्ञः संशयानैः पृच्छ्यमानः ख्यातिलभते यशसो निमित्तं यशस्य-
विद्वत्तोदारादिगुणवत्तया प्रसिद्धिर्यशः । निःश्रेयसदुःखानुविद्धायाः प्रीतेः स्वर्गापवर्गलक्षणायास्तत्प्राप्तिहेतुकर्मज्ञानहेतु-
त्वान्निःश्रेयसपरं श्रेष्ठम् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदं त्वस्त्ययनमिति । त्वस्तिसप्तद्विस्तस्याः अयनं स्थानं श्रेष्ठं धर्मादीनां प्रशस्ततमं निःश्रे-
यसं निश्चितस्य श्रेयसो मोक्षस्य साधनम् ॥ १०६ ॥

(३) कुतूहकः । इदमिति । अभिप्रेतार्थस्याविनाशः त्वस्ति तस्यायनं प्रापकं एतच्छास्त्रस्याध्ययनं त्वस्त्ययनं
जपहोमादिबोधकत्वाच्च श्रेष्ठस्त्वस्त्ययनान्तरात्मकं बुद्धिविषयं न मेतच्छास्त्राभ्यासेनाशेषविधिनिषेधपरिज्ञानात् । यशसे हितं
यशस्यं विद्वत्तया ख्यातिलाभात्परंप्रकृतं निःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायोपदेशकत्वात् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वस्त्ययनं मातृत्वं त्वस्ति अभिप्रेतार्थाविनाशस्य अयनं प्रापणमिति वा । श्रेष्ठं दृष्टादृष्टार्थत्वात् ।
बुद्धिविवर्धनमबुद्धिः सदुद्धिः आयुष्यं परदारादिसेवाराहित्याददृष्टादृष्टायुः क्षयाभावात् । निःश्रेयसं संस्काराचारकर्मादिपरंप-
रया तत्त्वज्ञानसाधनम् । परमिति विशेषणात् यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा भवन्ति ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां गच्छतीत्या-
द्युक्तेः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्रप्रसङ्गमाह इदमिति । त्वस्त्ययनं त्वस्तिकल्याणं धर्म इति यावत्तत्प्राप्त्युपायः त्वस्त्ययनम् ।
यशस्यं यशस्करं । निःश्रेयसमपवर्गनिमित्तम् ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदं धर्मशास्त्रं परमुत्कृष्टं नैश्रेयसं मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १०६ ॥

अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ॥ चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं त्वशास्त्रस्य त्वविषये साकल्येन वृत्तेरन्यनिरपेक्षतामाह । कश्चिद्योनाम धर्मः स सर्वः
शास्त्रेऽस्मिन्कात्स्न्येनाभिहितो तस्माद्धर्मज्ञानाय शास्त्रान्तरापेक्षा कर्तव्येत्यतिशयोक्तिः स्तुतिः । अस्मिच्छास्त्रे धर्मः स्मा-
तोऽखिलेन निःशेषेणोक्तौ गुणदोषौ च कर्मणामिष्टानिष्टे फले गुणदोषौ कर्मणां यागादिब्रह्महत्यादीनाम् । एवं हि साकल्यं
भवति यदि कर्मस्वरूपमिति कर्तव्यताफलविशेषः कर्तृविशेषसंबन्धो नित्यकाम्यताविवेकः । एतत्सर्वगुणपदेन प्रतिज्ञातम् ।
धर्म इत्युक्ते कर्मग्रहणं वृत्तपूरणार्थम् । चतुर्णामपि वर्णानामेतदपि साकल्यार्थम् । योनाम कश्चिद्धर्मोऽधिकृतस्तस्य सर्वस्ये-
तो धर्मलाभः । आचारश्चैव शाश्वत आचारप्रमाणको धर्म आचार इत्युक्तः द्वितीये चैनं विवेक्ष्यामः । शाश्वतो बृद्धपरंपरया
नेदानींतनैः प्रवर्तितः ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्मिन्निति । धर्माधर्मसाधनं कर्मगुणदोषौ हिंसादिकर्मणी वैधत्वे गुणवत्त्वमवैध-
त्वे दोषवत्त्वमिति । आचारः साक्षाद्धर्ममजनयन्पि धर्मसाधनाङ्गमाचमनादि ॥ १०७ ॥

(३) कुतूहकः । अस्मिन् धर्म इति । अस्मिन्कात्स्न्येन धर्मोऽभिहित इति शास्त्रप्रशंसा । कर्मणां च विहितनिषिद्धा-
नामिष्टानिष्टफले वर्णचतुष्टयस्यैव पुरुषधर्मरूपआचारः शाश्वतः पारंपर्यागतः । धर्मत्वेऽप्याचारस्य प्राधान्यख्यापनाय
पृथङ्निर्देशः ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । अखिलेन समयेण गुणदोषौ विहितस्य क्रमगुणः निषिद्धाचरणदोषः तदुभयमप्युक्तम् ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह अस्मिन्निति । कर्मणां विहितप्रतिषिद्धानां गुणदोषाविष्टफलं गुणेऽनिष्टदोषः । धर्मा-
धिकारनिमित्तं शौचाचमनादिलक्षणः क्रियाविशेष आचारः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिन्निति । अस्मिन्धर्मशास्त्रेअखिलेन प्रकारेण धर्मउक्तः । अस्मिन्धर्मशास्त्रे चतुर्णामपि वर्णानां गुणदोषौ उक्तौ । शाश्वताः पारम्पर्यक्रमागताः आचारा उक्ताः ॥ १०७ ॥

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ॥ तस्मादस्मिन्सदायुक्तो नित्यस्यादात्मवान् द्विजः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । परमः प्रकृष्टो धर्म आचारस्तथा श्रुतौ वेदे य उक्तः स्मार्तः स्मृतिषूक्तस्तस्मादाचारधर्मे नित्ययुक्तः स्यान्नित्यमनुतिष्ठेदात्मवानात्मनोहितमिच्छन् । सर्वस्याऽऽत्मास्थतो मनुष्या तद्धितपरत्वमुच्यते ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नन्वाचारो यद्दिनसाक्षाद्धर्महेतुः किमिति कर्तव्य इत्यत आह आचार इति । यद्यप्यसा तद्भवेन न प्रधानं तथाप्ययमपि परमो धर्मस्तं विनाप्यप्रवृत्तेः । स च श्रुत्युक्तः दीक्षादौ नवनीताभ्यञ्जनादिः आचमनादिः स्मार्तः यद्यप्यसावपिश्रौतस्तथापि श्रुतेः प्रत्यक्षायाः तत्परया भ्रूलोकेऽनध्ययनात्स्मार्ततोक्ता । अस्मिन्नाचारे । सदायुक्त उच्यते । आत्मवान् धृतिमान् ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । आचान्यमेव स्पष्टयति । आचार इति । युक्तो यत्नवान् आत्महितेच्छुः सर्वस्यात्मास्तीति आत्मशब्देन आत्महितेच्छा लक्ष्यते ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इत्युक्तिमालम्ब्य वेदार्थानुष्ठानहेतुमाचारविधास्यस्तमेव सप्रमाणकंस्तौति आचार इति त्रिभिः । सदा युक्ताः सर्वदोषयुक्ताः आत्मवान् पारलौकिकात्मतत्त्वज्ञानंतदभावे आचारं विश्वसन् प्रवृत्तमना ॥ १०८ ॥

(५) नन्दः । धर्म एव निःश्रेयससाधनं तस्मात्स एव वक्तव्यः किमाचारेणेति चेदत्राह आचार इति । श्रुत्युक्तो ग्रिहोत्रहोमादिः स्मार्तोऽष्टकादिः । अस्मिन्नये ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचारेति । श्रुत्युक्तः स्मृत्युक्त एव आचारः परमो धर्मः उक्तः । तस्मात्कारणात् आचारे सदा युक्तः स्याद्विजः नित्य आत्मवान् भवेत्तु जितेंद्रियः भवेत् ॥ १०८ ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ॥ आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभागभवेत् ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकारान्तरेणेयमाचारस्तुतिः । आचारात्प्रच्युत आचारहीनो न वेदफलं प्राप्नोति । वेदविहितकर्मानुष्ठानफलं वेदफलमित्युक्तम् । समग्राणि वैदिकानि कर्माण्यनुतिष्ठन् यथाचारभ्रष्टेन ततः पुत्रकामादिफलमश्नुत इति निन्दा । एष एवार्थो विपर्ययेणोच्यते । आचारेण तु संयुक्तः सकलं फलं प्राप्नोति । काम्यानां चात्र यद्वदन्ति संपूर्णवचनादाचारहीनस्याप्यस्ति काम्येभ्यः फलसंबन्धेन कृत्स्नफलं भवति तन्न किंचिदर्थवादत्वादस्य ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आचारादिति । विच्युतः सम्यगकर्ता वेदफलं वैदिकं कर्मफलं संपूर्णं नाश्नुते व्यङ्गान्नादृक् फलसिद्धेः अतएवाह आचारेण त्विति ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । आचारादिति । आचाराद्विच्युतो विप्रो न वैदिकं फलं भवेत् । आचारयुक्तः पुनः समग्रफलभागं भवति ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारात् यथाविध्याचमनादेः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । श्रौतस्मार्ताचाराणामादरार्थमेतमेवार्थमपञ्चयति आचारादितिद्वाभ्याम् वेदफलं । वेदोक्तफलधर्म-
फलमितियावत् ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचारेति । वेदफलवेदाध्ययनंनअश्रुते नप्राप्नोति ॥ १०९ ॥

एवमाचारतोदृष्ट्वा धर्मस्य मुनयोगतिम् ॥ सर्वस्यतपसोमूलमाचारंजगृहुः परम् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । यावत्किञ्चित्तपः प्राणायाममौनयमनियमकृच्छ्रचान्द्रायणानशनादि तस्य सर्वस्य फलप्रसवे
मूलमाचारोऽतस्तमेव मुनयस्तपःफलार्थिनोमूलत्वेन कारणतया जगृहुः गृहीतवन्तः । आचारान्दृष्ट्वा धर्मस्यमुनयोगतिंश्रामि-
मतिक्लेशकरंतपस्तदाभ्याचारहीनस्य न फलतीति श्रुतिः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधयः । गतिंश्रामि तपसः प्रधानस्य धर्मसाधनस्य मूलवृक्षस्येवमूलं प्रधानमङ्गम् ॥ ११० ॥

(३) क्लृप्तकः । एवमिति । उक्तप्रकारेणाचाराद्धर्मश्रामिमृषयोबुद्ध्वा तपसश्चान्द्रायणदिःसमयस्य कारणमाचा-
रमनुष्ठेयतया गृहीतवन्तः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्याचारस्य इह स्तुतिःशास्त्रस्मृत्यर्था ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । आचारतः आचारानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणात् धर्मस्य गतिस्वरूपं दृष्ट्वा ज्ञात्वा सर्वस्य तपसो
धर्मस्य आचारोमूलमित्यनुष्ठेयतया जगृहुःरित्यन्वयः ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । अथशिष्टपुरुषव्यवहारेण धर्मस्याचाराधीनत्वंद्वयति एवमिति । यथामुनयस्तात्पर्येणधर्मान्तर-
मुपेक्षितवन्तो न तथा कदाचिदाचारम् । तस्मादाचाराधीनत्वंधर्मस्य दृष्टवन्तइत्यभिप्रायः ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । अस्मिन्धर्मशास्त्रेएतद्वस्तुनांसङ्ग्रहंअष्टभिःकथयिष्ये ॥ ११० ॥

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेवच ॥ व्रतचर्योपचारंच स्नानस्यच परंविधिम् ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तधर्मात्रं विशिष्यन्ते । श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं ज्ञानन्तफलता धर्मस्योक्ता एतदन्तास्त्वित्यादिना ।
तत्रातीन्द्रियोऽयमनन्तोदुष्पारदति मन्वानाअवसीदियुरतउत्साहजननार्थंशास्त्रार्थसंकलनात्मिकामनुक्रमणीं पठति । एताव-
न्त्यत्र वस्तूनि नातिबहूनि शक्यन्तेश्रद्धधानैः पुरुषैर्ज्ञातुमिति संक्षेपोपदिष्टमार्गाक्राम्यमाणो न दुःसहोभवतीति ।
जगतश्च समुत्पत्तिमिति कालपरिमाणंतत्त्वभावभेदौ ब्राह्मणस्तुतिरित्यादि सर्वजगदुत्पत्तावन्तभूतम् । एतच्चार्यवादतयो-
क्तंन प्रमेयतया । संस्कारविधिंव्रतचर्योपचारंच गर्भाधानादयः संस्काराः तेषांविधिः कर्तव्यता ब्रह्मचारिणोव्रतचर्यायाउ-
पचारोनुष्ठानमितिकर्तव्यता वा । एतद्वितीयाध्यायप्रमेयार्थः । स्नानं गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषः । दाराणाम-
धिगमनं भार्यासंग्रहः । विवाहानांब्राह्मादीनां तत्राद्युपायानांचलक्षणं स्वरूपाधिगमनेहेतुम् । महायज्ञाः पञ्चवैश्वदेवादयः ।
श्राद्धस्य पितृयज्ञस्य नक्तृपोविधिरितिकर्तव्यता । परग्रहणंशाश्वतग्रहणंच वृत्तपूरणार्थम् । एषत्तीयाध्यायार्थः ।
वृत्तीनांजीवनोपायानांधनार्जनात्मकानांमृत्यादीनांचलक्षणं स्नातकस्यसमाप्रवेदाध्ययनस्य गुरुकुलान्निवृत्तस्य व्रतानि ने-
क्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादीनि । एषचतुर्थोऽर्थः । भक्ष्याभक्ष्यंपञ्चपञ्चनखाभक्ष्या अभक्ष्यंपलापंष्टादि शौचकालकृतजन्मा-
दावुदकादिनांच द्रव्यशुद्धिः । स्त्रीधर्मयोगः संबन्धोबाल युवेत्यादि । एतत्पाञ्चमिकम् । तापसाय हितंतापस्यं तपःप्रधान-
स्तापोवानप्रस्थस्तस्यधर्मस्तापस्यं मोक्षः परिव्राजकधर्मः सन्यासश्च तद्विशेषएव सच तत्रैव दर्शयिष्यते । षष्ठाध्यायव-
स्वेतनृ । राज्ञः पृथिवीमालनाधिकृतस्य भ्रातृश्वर्यस्य धर्मोऽखिलीदृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्च । एषसप्तमाध्यायगोचरः । कार्या-
णावृणादीनांविनिर्णयोविचायसंशयच्छेदेनावधारणमनुष्ठेयनिश्चयः । साक्षिणांचप्रश्ने योविधिः प्राधान्यात्पृथक्निर्देशः । आह-

मिकोऽयमर्थः धर्मःस्त्रीपुंसयोरित्येकादशे स्थितयोः प्रवासवियुक्तयोश्च परस्परवृत्तिः । ऋद्धयविभागधर्मः । द्यूततद्विषयो-
विधिः द्यूतशब्देनोक्तः । कण्टकादीनांचोराटविकादीनांशोधनं राष्ट्रान्निरसनोपायः । यद्यपि विभागादिरष्टादशपदान्तर-
तत्वात्कार्याणांचेत्यनेनैवोपादानादृणादानादिवन्पृथङ्निर्देशोऽध्यायेभदानुपृथङ्निर्देशः । वैश्यशूद्रयोरुपचारः स्वधर्मानु-
ष्ठानम् । एतन्वमे । संकीर्णानांक्षत्रियवैदेहंकादीनांसंभवमुत्पत्ति मापद्धर्मच स्ववृत्त्याऽजीवतांप्राणान्त्यये योधर्मः । एतद्दशमे ।
प्रायश्चित्तविधिरेकादशे । संसारगमनंधर्मैः धर्मी लक्ष्यते । संसारी पुरुषात्मा तस्य गमनंदेहाद्देहान्तरप्राप्तिरथवांसंसार-
विषयाः पृथिव्यादयोलोकाउच्यन्ते । तत्र गमनपूर्ववच्चिविधमुत्तमाधममध्यमकर्मसंभवंशुभाशुभकर्मनिमित्तम् निःश्रेयसं
न केवलंकर्मनिमित्तागतयउक्तायावद्यतः परमन्यच्छ्रेयोनास्ति तदुपायोऽप्यध्यात्मज्ञानमुक्तम् । कर्मणांच विहितप्रति-
षिद्धानांगुणदोषपरीक्षा ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ संक्षिप्यशास्त्रवाच्यमर्थजातमाह जगतश्चेति श्लोकैरष्टभिः । जगतः समुत्पत्तिप्रथमे-
ध्यायेउक्तवान् । संस्कारोजातकर्मादिः व्रतचर्या नियमचरणंव्रतिनः । उपचारंगुरोःशिष्यस्य । स्नातकस्यविधिगुरुकुल-
समावृत्तसंस्कारस्य ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींशिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह जगतश्चसमुत्पत्तिमिति षाषड-
गणधर्माश्चित्यन्तम् । जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता ब्राह्मणस्तुतिश्चसर्गक्षार्थत्वेन ब्राह्मणस्य शास्त्रस्तुत्यादिकंच सृष्टावेवान्तर्भवति ।
एतत्प्रथमाध्यायप्रमेयम् । संस्काराणांजातकर्मादीनांविधिमनुष्ठानंब्रह्मचारिणोव्रताचरणंउपचारंच गुर्वादीनामभिवादनोपास-
नादि । सर्वोद्धन्द्वोविभाषयैकवद्भवतिइत्येकवद्भावः । एतद्वितीयाध्यायप्रमेयम् । स्नानंगुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेष-
स्तस्य प्रकृष्टविधानम् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति द्वादशभिरध्यायैर्यत्प्रतिपाद्यंतत् संक्षेपतः सुखप्रतिपत्त्यर्थप्रतिजानीते जगतश्चेत्यष्ट-
भिः । समुत्पत्तिप्रामिरिदं तमोभूतमित्यादिनोक्तं सृष्ट्यादित्रयमिति । प्राथमिकंसंस्कारविधिजातकर्मादींविधानम् । व्रतचर्यो-
पचारं ब्रह्मचारिव्रताचरणम् । उपचारंगुर्वादीनांपूजाभिवादानादीनि । द्वैतीयकम् । स्नानस्य समावर्तनाख्यस्य ॥ १११ ॥

(५) जन्दनः । अथशास्त्रविषयानर्थानभ्येवृत्तरोचनार्थंसंक्षेपेणानुक्रमति जगतइति । संस्कारोनिषेकादिः । व्रतच-
र्या ब्रह्मचारिधर्मः । उपचारोगुरुश्रुषाम् ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । जगतइति । प्रथमतःजगदुत्पत्तिसंस्कारविधिम् ॥ १११ ॥

दाराधिगमनंचैव विवाहानांच लक्षणम् ॥ महायज्ञविधानंचश्राद्धकल्पंचशाश्वतम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाराधिगमनंदाराणांयादृशानां अधिगमनंकार्यम् । विवाहानांब्राह्मादीनाम् । महायज्ञोवै-
श्वदेवादिः । श्राद्धस्यपिष्यस्य कर्मणः कल्पंप्रकारम् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । दाराधिगमनमिति । दाराधिगमनंविवाहः तद्विशेषाणांब्राह्मादीनांच लक्षणांमहायज्ञाःपञ्चवैश्वदेवादयः
श्राद्धस्य विधिःशाश्वतःप्रतिसर्गमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः । एषवृतीयाध्यायार्थः ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । दाराधिगमनं विवाहः । विवाहानां ब्राह्मणादीनां लक्षणमाष्ठाद्येत्यादि । महायज्ञविधानवैश्वदे-
वादयः पञ्चयज्ञास्तेषां विधानमनुष्ठानम् । आह्निकर्त्तृपञ्चविंशतिशतं प्रवाहानादित इति । तार्तीयके ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दारेति । गम्यागम्यदाराणां अधिगमनं प्राप्तिमष्टविवाहानां लक्षणं पञ्चयज्ञविधानवैश्वदेवविधानम्
॥ ११२ ॥

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ॥ भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वृत्तीनां धनार्जनानां प्राणयान्त्रार्थानाम् । स्नातकस्व स्नातस्य व्रतान्यभ्युदयसाधनान्य-
करणे प्रत्यवायकारीणि । भक्ष्यं दध्याद्यभक्ष्यं लशुनादि । शौचं सूतकादि । शुद्धिर्द्रव्याणां तिजसादीनां शुद्धिपा-
विष्यम् ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । वृत्तीनामिति । वृत्तीनां जीवनोपायानां कृतादीनां लक्षणं स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः । एत-
च्चतुर्थाध्यायप्रमेयम् । भक्ष्यं दध्यादि अभक्ष्यं लशुनादि शौचं मरणादौ ब्राह्मणदिर्दशाहादिना द्रव्याणां शुद्धिमुदकादिना ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तीनां जीवनोपायानां शिरोरुद्धादिभेदभिन्नानाम् । स्नातकस्य स्नातकादिनवकल्पस्य
व्रतानि नियमाः एतस्माद्वास्तेतस्मान्नेति । चातुर्थिकम् । भक्ष्यं दध्यादि अभक्ष्यं लशुनादि । शौचं मरणादौ दशाहादिना ।
शुद्धिर्द्रव्याणां चोदकादिना ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । वृत्तीनां जीवनानाम् । स्नातकस्य गृहस्थस्य ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तीति । द्रव्याणां वस्तूनां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ॥ राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मसंयोगं धर्मसंबन्धम् । तापस्यं वानप्रस्थम् । मोक्षं मोक्षहेतुकर्मसंन्या-
सकर्मफलत्यागम् राज्ञो धर्मधर्मसाधनम् । कार्याणां व्यवहाराणाम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीधर्मयोगमिति । स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मोपायं एतत्पाञ्चमिकम् । तापस्यं तपसे वानप्रस्थाय हितं तस्य धर्मम् ।
मोक्षहेतुत्वात् मोक्षयति धर्मम् । यतिधर्मत्वेपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः । एषषष्ठाध्यायार्थः । राज्ञोभि-
षिक्तस्य सर्वोद्देशदृष्टार्थो धर्मः । एषसप्तमाध्यायार्थः । कार्याणां मृणादीनामर्थप्रत्यर्थसमर्पितानां विनिर्णयो विचार्यतत्त्व-
निर्णयः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीधर्मयोगं स्त्रीनिमित्तकधर्मोपायमिति पाञ्चमिकम् । तापस्यं वानप्रस्थानां धर्मः । मोक्षं-
मोक्षहेतुत्वात् यतिधर्मः यतिधर्मत्वेपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यव्यापनायेति षष्ठम् । राज्ञोभिषिक्तस्य अखिलं जा-
तल्लोकादिभिरन्यादि दृष्टादृष्टार्थमिति साममिकम् । कार्याणां मृणादीनाम् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीधर्मयोगं स्त्रीधर्मलक्षणम् । तापस्यं वानप्रस्थधर्मः । कार्याणां विवादपदानाम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीति । कण्टकानां शोधनं चौरप्रायाणां शोधनम् ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मस्त्रीपुंसयोरपि ॥ विभागधर्मयूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्त्रीपुंसयोर्धर्ममन्योन्यकार्यम् । विभागधर्मविभजनम् । कण्टकानां चौरादीनामुपद्रवहे-
तूनां शोधनं तद्वधज्ञानोपायम् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः साक्षीतिसाक्षिणां च प्रभेयद्विधानं व्यवहाराङ्गत्वेऽपि साक्षिप्रश्नस्य विधाननिर्णयोपायत्वात्पृथङ्निर्देशः । एतदाष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोर्भार्यापत्योः सन्निधावसन्निधौ च धर्मानुष्ठानं ऋक्थभागस्य च धर्मम् । यद्यपि ऋक्थभागोपिकार्याणां च विनिर्णयमित्यनेनैव प्राप्तस्तथाप्यध्यायभेदात्पृथङ्निर्देशः । द्यूतविषयो विधिर्द्यूतशब्देनोच्यते कण्टकानां चौरादीनां शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणां व्यवहाराङ्गत्वेऽपि प्रधानत्वख्यापन्नार्थं पृथङ्निर्देश इत्याष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोः सन्निधानां सन्निधाननिबन्धनं धर्मानुष्ठानम् । धनविभागस्य व्यवहाराङ्गत्वेऽपि अध्यायपृथक्कात्पृथक्त्वं निर्देशः । द्यूतद्विविधम् । कण्टकानां चौराणां शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीपुंसधर्मोऽम्पतिभ्यामन्योन्यस्मिन्कर्तव्यधर्मः ॥ ११५ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम् ॥ आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तिविधितथा ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैश्यशूद्राभ्यां कार्यमुपचारम् । वर्णस्य संकीर्णानामनुलोमप्रतिलोमानां आपद्धर्ममापदि धर्मोत्पादनविधिम् । प्रायश्चित्तस्याधर्मनिवर्तककर्मणो विधिम् ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यशूद्रोपचारं चेति । वैश्यशूद्रोपचारं स्वधर्मानुष्ठानं एतन्नवमे । एवं सङ्कीर्णानां अनुलोमप्रतिलोमानामुत्पत्तिमापदि च जीविकोपदेशं आपद्धर्मं एतद्विंशमे । प्रायश्चित्तविधिमेकादशे ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यशूद्रोपचारं च त्वत्त्वधर्मानुष्ठानमिति नावमिकम् । सङ्कीर्णानामनुलोमप्रतिलोमानां संभवमुत्पत्तिम् । आपद्धर्मजीविकान्तराद्युपदेशादिति दाशमिकम् । धर्मभिक्षुकादिप्रायश्चित्तविधानमित्येकादशिकम् ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । वैश्यशूद्रोपचारं तयोराचारधर्ममिति यावत् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसारस्य । गमनागमनं त्रिविधं कर्मकायिकवाचिककर्मसंभवं दक्ष्ये ॥ ११६ ॥

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् ॥ निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसारो जीवस्य गमनं उत्तमाधममध्यमधर्मसंभवत्वेन त्रिविधम् कर्मणां निःश्रेयससाधनवत्त्वम् । कर्मणामेव गुणदोषयोः पुण्यहेतुत्वपापहेतुत्वयोः परीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । संसारगमनमिति । संसारगमनं देहान्तरप्राप्तिरूपं उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं शुभाशुभकर्महेतुकम् । निःश्रेयसमात्मज्ञानं सर्वोत्कृष्टमोक्षलक्षणस्य श्रेयोहेतुत्वात् । कर्मणां च विहितनिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । संसारगमनं चैव । तिर्यग्योन्यादिप्राप्तिम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं कायिकवाचिकमानसिकं चेति निःश्रेयसतत्त्वज्ञानात् कर्मणां विहितनिषिद्धानामिति द्वादशिकम् ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधं नोवाक्याय भेदेन कर्मणानिःश्रेयसं श्रेयोनिःश्रेयसतत्त्वभवनैः श्रेयसम् । संस्काराणां कर्मणामध्ये प्रकृष्टतरं कर्मैत्यर्थः ॥ ११७ ॥

इति लक्षणाचार्यात्मजेन श्रीवीरमल्लप्रियसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

देशधर्मास्त्रातिधर्मान्कुलधर्माश्च शाश्वतान् ॥ पाषण्डगणधर्माश्च शास्त्रैः स्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेव साकल्याभिधानं द्रवयति । प्रतिनियते देशेऽनुशीयमाना न सर्वस्यां पृथिव्यां

ते दशधर्माः । ब्राह्मणादिजात्याश्रयाजातिधर्माः । कुलधर्माः प्रख्यातवंश प्रवर्तिताः । पाखण्डं प्रतिषिद्धव्रतचर्या । गणः-
संघातो वणिक्कारुकुशीलवादीनाम् । तान्सर्वधर्मान्भगवान्मनुरस्मिच्छास्त्र उक्तवान् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देशधर्मास्तत्तद्देशासाधारणधर्मास्तत्र तत्र प्रसङ्गेन न तु कण्ठरवेण । एवंजातिधर्मान्
ब्राह्मणादिजातिधर्मान् । कुलधर्मान् तत्तद्साधारणगोत्रधर्मान् । पाषण्डधर्मान्पाषण्डान् प्रतियेच्यैःकार्याधर्माः तेपाषण्ड-
धर्मास्तथागणधर्मानैगमादिगणधर्मास्तान्प्रति तैर्वाकर्तव्यास्तान् ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । देशधर्मानिति । प्रतिनियतदेशेऽनुष्ठीयमानादेशधर्माः । ब्राह्मणादिजातिनियताजातिधर्माः । कुलविशे-
षाश्रयाःकुलधर्माः । वेदबाह्यागमसमाश्रयाप्रतिषिद्धव्रतचर्यापाषण्डं तद्योगात्पुरुषोपि पाषण्डः तन्निमित्तायेधर्माः पाषण्डिनो
विकर्मस्थानित्यादयःतेषांपृथग्धर्मानभिधानान् । गणःसमूहोवणिगादीनाम् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । देशधर्मान्प्रतिनियतदेशानुष्ठेयहोलिकादिधर्मानिति । जातिधर्मान्ब्राह्मणादिजातिनियतानध्या-
पनादीन् । कुलधर्मादीन्षष्ठेनप्राशनंमासीत्यादिकान् । पाखण्डधर्मान्वैदबाह्याचारान् । गणःसंघातस्तद्युक्तानांवणिक्कारुकु-
शीलवादीनांधर्मान् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिच्छास्त्रेतेषांवस्तूनांनिर्णयंमनुःउक्तवान्पूर्वम् ॥ ११८ ॥

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रपुरा पृष्ठोमनुर्मया ॥ तथेदंयूमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥ ११९ ॥

इतिमानवेधर्मशास्त्रेभृगुप्रोक्तायांसंहितायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णाय नमः

(१) मेधातिथिः । तदेव साकल्याभिधानद्रढयति । प्रतिनियते देशेऽनुष्ठीयमाना नसर्वस्यां पृथिव्यान्ते देशधर्मा
ब्राह्मणादिजात्याश्रयाजातिधर्माः । कुलधर्माः प्रख्यातवंशप्रवर्तिताइति पाखण्डप्रतिषिद्ध व्रतचर्याऽऽवाह्य स्मृतिसमाश्रया
स्तत्रये धर्माः । पाखण्डिनोविकर्मस्थानिति । गणोगणःसंघातो वणिक्कारुकुशीलवादीनाम् । तान्सर्वधर्मान्भगवान्मनुरस्मिच्छा
स्त्रउक्तवान् । यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रपुरापृष्ठोमनुर्मया । तथेदंयूमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत अवधानार्थः प्रतिबोधः ॥ ११९ ॥
इतिश्रीभट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथेदमिति । यथा येन श्लोकादिनिबन्धनप्रकारेण ॥ ११९ ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञरुतावृत्तिर्मनुस्मृतेः । कुनिबन्धरुतव्याख्यामियंदूरे निरस्यति । सर्वज्ञनारायणरुतौ मनुसमस्त
ध्ववहारापातनिकानाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । यथेदमिति । पूर्वमया पृष्ठोमनुर्मयथेदंशास्त्रमभिहितवान् तथैवान्यूनानतिरिक्तंमत्सकाशास्त्रंनुते-
ति ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थंपुनरभिधानम् ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीकुल्लूकभट्टरुतायामन्वर्थमुक्तावल्यामनुवृत्तौ प्रथमो-
ऽध्यायः ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्यायमुपसंहरति यथेदमिति ॥ ११९ ॥

॥ इतिश्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायामन्वर्थचन्द्रिकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ७ ॥ ७

(६) रामचन्द्रः । मत्सकाशास्त्रंभृगुःसकाशातयूर्यंऋषयोनिबोधत जानीतेति ॥ ११९ ॥

इतिश्रीरामचन्द्रविरचितायांचन्द्रिकायामानवे धर्मशास्त्रे जगदुत्पत्तिप्रकरणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्री

अथ द्वितीयाध्यायः

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ॥ तद्वयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रथमोऽध्यायः शास्त्रप्रतिपाद्यार्थतत्त्वदर्शनार्थोऽनुक्रान्तः । जगत्सृष्ट्यादिवर्णनं च तच्छेषमेव व्याख्यातम् । इदानीं शास्त्रमारभते । तत्र प्रतिज्ञातोर्थोजगत्सर्गादिवर्णनेन ध्यवायाद्विस्मृतइत्यनुसंधानार्थं पुनः शिष्यान्प्रति बोधयति । यो धर्मो भवतां शुश्रूषितस्तमिदानीं मयोच्यमानं निबोतावहिताभूत्वा शृणुत । प्रथमेऽध्याये पञ्चषाः श्लोकाः प्रयोजनादिप्रतिपादनार्थाः । परिशिष्टमर्थवादरूपम् । तच्चेन्नातिसम्यगवधारितं धर्मपरिज्ञाने महती क्षतिः । इह तु साक्षाद्दर्शनादुपदिश्यते । ततोऽवधानवद्भिरवधारणीयोऽयमर्थ इति पुनरुपन्यासफलम् । धर्मशब्द उक्तार्थोऽष्टकाद्यनुष्ठानवचनः । बाह्यदर्शनिनस्तु भल्लकपालादि धारणमपि धर्ममन्यन्ते । तन्निवृत्त्यर्थं विद्वद्भिरित्यादीनि विशेषणपदानि । विद्वांसः शास्त्रसंस्कृतमतयः प्रमाण प्रमेयत्वरूपविज्ञानकुशलाः । ते च वेदार्थविदो विद्वांसो नान्ये यतो वेदादन्यत्र धर्मप्रति ये गृहीतप्रामाण्यास्ते विपरीतप्रमाणप्रमेयग्रहणादविद्वांस एव । एतच्च मीमांसातस्तत्त्वतो निश्चीयते । सन्तः साधवः प्रमाणपरिच्छिन्नार्थानुष्ठायिनो हिताहितप्रामिपरिहारार्थाय यत्नवन्तः । हिताहितं च दृष्टमसिद्धम् । अदृष्टं च विधिप्रतिषेधलक्षणम् । तदनुष्ठानबाह्या असन्त उच्यन्ते । अतः उभयमत्रोपात्तं ज्ञानमनुष्ठानं च । विद्यमानतावचनः सच्छब्देन संभवत्यानर्थक्यात् । यद्धि येन सेध्यते तत्तेन विद्यमानेनैव सेवानुष्ठानशीलता । भूतप्रत्ययेनानादिकालप्रवृत्ततामाह । नायमष्टकादिधर्मोऽद्यत्वे केनचित्प्रवर्तित इतरधर्मवदेतदेव नित्यशब्देन दर्शयति । यावत्संसारमेष धर्मः । बाह्यधर्मास्तु सर्वे भूर्भुवःशीलपुरुषप्रवर्तिताः कथन्तं कालं लब्धावसरा अपि पुनरन्तर्धीयन्ते । नहि ध्यामोहो युगसहस्रानुवर्ती भवति । सम्यग्ज्ञानमविद्यया संच्छन्नमपि तत्क्षये निर्मलतामेवैति । न हितस्य निर्मलतया छेदः संभवः इति । अद्वेषरागिभिर्दबाह्यधर्मानुष्ठाने द्वितीयकारणम् । व्यामोहः पूर्वमुक्तः । अनेन लोभादय उच्यन्ते रागद्वेषग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । लोभेन मन्त्रतन्त्रादिषु प्रवर्तयन्ति । अथवा रागद्वेषयोर्लोभोन्तर्भूतः । आत्मनि ये भोगोपयोगासरेण जीवितुमसमर्थालिङ्गधारणादिना जीवन्ति । तदुक्तं भल्लकपालादि धारणं नग्नताकाषाये च वाससीबुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति । द्वेषो विपरीतानुष्ठानकारणम् । द्वेषप्रधाना हि नातीव तत्त्वावधारणे समर्था भवन्त्यतोऽधर्ममेव धर्मत्वेनाभ्यवस्यन्तीति । अथवा भावपि रागद्वेषौ तत्त्वावधारणे प्रतिबन्धकौ । सत्यामपि कस्यांचिच्छास्त्रवेदनमात्रायां लब्धेऽपि विद्वद्यपदेशे रागद्वेषवत्तया विपरीतानुष्ठानसंभवति । जानाना अपि यथावच्छास्त्रकस्यचिद्वैषम्यस्योपघाताय प्रियस्य चोपकाराय कौटसाक्ष्याद्यधर्मसेवन्ते तेषां वेदमूलमेवानुष्ठानमित्यशक्यनिश्चयकारणांतरस्य रागद्वेषलक्षणस्य संभवादतस्तत्प्रतिषेधः । अत्र चोच्यते सद्भिरिति सच्छब्दः साधुतावचनो वर्णितः । क्रीदशीच साधुता तस्य यदि रागद्वेषाभ्यामधर्मे प्रवृत्तिः संभाव्यते तस्मादद्वेषरागिभिरिति न वक्तव्यम् । एवं तर्हि द्वेतुत्वेनोच्यते । यतीरागादिर्वाजिता अतः । सन्तो भवन्ति । रागद्वेषप्रधानत्वाभावश्चात्र प्रतिपाद्यते । न सर्वेण सर्वतद्भावयोग्यावस्थागतस्य हेतोर्निर्वन्वयमुच्छिद्यते । तथाच श्रुतिः नहवै सशरीरस्य सतः प्रियप्रिययोरपहृतिरस्तीति । रागो-

विषयोपभोगगृह्यता तत्प्रतिषेधव्यापारोद्वेषः । लोभोमात्सर्यमसाधारण्येन स्पृहा परस्य चैतन्माभूद्विभवोऽप्यस्यापीति । चित्तधर्माएते । अथवा चेतनावत्सुखीसुतमुत्तद्धान्धवादिषु सेहोरागः लोभोऽचेतनेष्वपि धनादिषु स्पृहा । तद्दयेन तद्दयशब्देन चित्तमाचष्टे । अनुज्ञानंच तद्दयस्य प्रसादः । एषाहि स्थितिरन्तर्द्दयवर्तीनिबुद्ध्यादितत्त्वानि । यद्यपि बाह्यहिंसाभक्ष्यभक्षणादिषु भूढाधर्मबुद्ध्या प्रवर्तन्ते तथापि तद्दयाक्रोशनेतेषांभवति । वैदिके त्वनुष्ठाने परितुप्यति मनः । तदस्य सर्वस्यायमर्थः । न मया तादृशोधर्मउच्यते यत्रैते दोषाः सन्ति किंतु यएवविधैर्महात्मभिरनुष्ठीयते त्वयंच यत्र चित्तंप्रवर्तयति वा । अत आदरातिशयउच्यमानेषु धर्मेषु युक्तः । अथवा तद्दयवेदः । सप्तधीतोभावनारूपेण तद्दयस्थितोत्तद्दयम् । ततश्चत्रितयमत्रोपात्तम् । यदि तावदविचार्यैव त्वाग्रहात्काचित्प्रवृत्तिः कस्यचित्ताप्यत्रैवयुक्ता । एतद्दयेनाभ्यनुज्ञातइत्यनेनोच्यते । अथाप्ययंन्यायोमहाजनोयेन गतः सपन्थाइति तदप्यत्रैवास्ति । विद्वांसोऽत्र निष्कामाः प्रवृत्तिपूर्वाअनिन्याश्च लोके । अथाग्रामाणिकीप्रवृत्तिः सापि वेदग्रामाण्यात्सिद्धैवेति । सर्वप्रकारंप्रवृत्त्याभिमुख्यमनेन जन्यते । अन्येत्वेतंलोकंसामान्येन धर्मलक्षणार्थव्याचक्षते । एवंविधैर्यः सेव्यते सधर्मोऽवगन्तव्यः । प्रत्यक्षवेदविहितस्य स्मार्तस्य वाचारतः ग्रामस्य सर्वस्यैतल्लक्षणंविद्यते । अत्रतु यएतैः सेव्यते तंधर्मनिबोधतेतिपाठोयुक्तः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ प्रकृतप्रतिज्ञातधर्मसाधनमभिधातुमवतारयति । विद्वद्भिर्विद्यावद्भिःसद्भिराचारपरैः द्वेषःक्रोधानुबन्धो रागोभिलाषानुबन्धः तद्ग्रहितैःसेवितोयो धर्मोधर्महेतुः तथा सेव्यमानोपि तद्दयेन शङ्कावतांनाभ्यनुज्ञायते चेन्नासौ धर्मोऽतउक्तं तद्दयेनेति । अभ्यनुज्ञातःस्वीकृतः एवंविधोयोधर्मस्तं अस्माच्छास्त्रान्निबोधत । तत्तत्कालपठ्यमानश्रुतिप्रतिपादितोपि हि धर्मस्ततएव प्रसिद्धोपि दुरुहपदवाक्यार्थसंकीर्णश्रुतिप्रमाणकतया स्थितिमपेक्षतएव ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणब्रह्म प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानाङ्गभूतंसंस्कारादिरूपधर्मप्रतिपादादिषुधर्मसामान्यलक्षणंप्रथममाह विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिर्वेदविद्भिः सद्भिर्द्धर्मिकैराग्नेषुशून्यैरनुष्ठितः । तद्दयेनाभिमुख्येन ज्ञातइत्यनेन श्रेयःसाधनमभिहितम् । तत्र हि त्वरसाम्नोभिमुखीभवति वेदविद्भिर्ज्ञातइति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वंविवक्षितम् । खड्गधारिणा हतइत्युक्ते धृतखड्गस्यैव हनने प्राधान्यमतोवेदप्रमाणकःश्रेयःसाधनंधर्मइत्युक्तम् । एवंविधोयोधर्मस्तंनिबोधत । उक्तार्थसंग्रहलोकाः । वेदविद्भिर्ज्ञातइति प्रयुज्जानोविशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातोधर्मइत्युक्तवान्मुनः ॥ तद्दयेनाभिमुख्येन ज्ञातइत्यपि निर्दिशन् । श्रेयःसाधनमित्याह तत्रह्यभिमुखमनः ॥ वेदप्रमाणकःश्रेयःसाधनंधर्मइत्यतः । मनुक्तमेव मुनयःप्रणिन्युधर्मलक्षणम् ॥ अतएव हारीतः अथातोधर्मव्याख्यास्यामः श्रुतिप्रमाणकोधर्मःश्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकीच । भविष्यपुराणे धर्मःश्रेयःसमुद्दिष्टंश्रेयोभ्युदयलक्षणम् । सतु पञ्चविधःश्रोक्तोवेदमूलःसनातनः ॥ अस्य सम्यगनुष्ठानात्त्वर्गोमोक्षश्च जायते । इह लोके सुखैश्वर्यमतुलंच खगाधिप ॥ श्रेयःसाधनमित्यर्थः । जैमिनिरपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयत् चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मइति । उभयचोदनया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयःसाधनंज्योतिष्टोमादिः अनर्थः प्रत्यवायसाधनंश्येनादिः तत्र वेदप्रमाणकंश्रेयःसाधनंज्योतिष्टोमादिधर्मइति सूत्रार्थः । स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलत्वेनैव धर्मप्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गोविन्दराजस्तु तद्दयेनाभ्यनुज्ञातइत्यन्तःकरणविकिकित्साशून्यइतिव्याख्यातवान् । तस्मते वेदविद्भिरनुष्ठितःसंशयरहितश्च धर्मइति धर्मलक्षणंस्यात् । एवंच दृष्टार्थग्रामगमनादिसाधारणंधर्मलक्षणंविचक्षणान् अद्धते । मेधातिथिस्तु तद्दयेनाभ्यनुज्ञातइति यत्र चित्तंप्रवर्तयतीति व्याख्यायाथवा तद्दयवेदः सप्तधीतोभावनादिरूपेण तद्दयस्थितोत्तद्दयमित्युच्यतइत्युक्तवान् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमाचारतोदृष्टा धर्मस्य मुनयोगतिमित्यनेन पूर्वाध्याये धर्मउपक्षिप्रस्तमनुष्ठानविशेषानुष्ठेयवेनाह विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिः धर्मबुद्ध्या अनुष्ठेयत्वेन वेदवेदार्थविद्भिः सद्भिः वेदप्रमाणकाग्रिहोत्राद्यनुष्ठानवद्भिः एतेन बौद्धादीनां परजिगीषाकुतूहलादीनां वेदतत्त्वार्थविवेकिषु वेदार्थाननुष्ठानत्वेनाशिष्टताव्याख्याता । अद्वेषरागिभिरित्यनेन श्येनयागवामदेव्युपासनादीनां वेदबोधितव्येषु दृष्टार्थतया न धर्मतेति दर्शितम् । तद्वदेनेति शारूद्धेति सति साधूनां मनस्यतीव्रदोषः स धर्मः । तथाच व्यासः वैकल्पिके आत्मनुष्ठेयः प्रमाणमिति । तन्निबोधतेत्यन्वयः । इति तु कामयमान एतावान्वैकामइति श्रुतेरत्यन्तकामात्मता निन्दिता ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । धर्मो नित्यं सेवितो धर्मत्वेन नित्यमनुष्ठितो न शोकमोहादिना कादाचित्केन निमित्तेन किञ्च तद्वदेनाभ्यनुज्ञातइदमेव श्रय इति त्वारस्य युक्तेन तद्वदेन स्वीकृतो न तु क्रोशता । एवं भूतो योऽर्थस्तं धर्मं व्यवस्यत हे महर्षयो निश्चिनुत । तं धर्मं व्यवस्यतेति साधु पाठः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्वद्भिः सेवितः धर्मः तं धर्मं निबोधत कीदृशैः सद्भिः नित्यं अद्वेषरागिभिः रागद्वेषरहितैः यः धर्मः तद्वदेन अभ्यनुज्ञातः मनसा ज्ञातः ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्यकामता ॥ काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । फलभिलाषः कर्मप्रवृत्तेर्हेतुर्यस्य सकामात्मा तद्भावः कामात्मता । तत्प्रधानता आत्मशब्देन प्रतिपाद्यते । सान प्रशस्ता निन्दिता अतश्च निन्दया प्रतिषेधानुमानेन न कर्तव्येति प्रतीयते । अर्थात् सौर्यादीनां सर्वेषां काम्यानां निषेधोऽयम् । अथवा किं विशेषेण ब्रूमः सौर्यादीनामिति सर्वमेव क्रियानुष्ठानं फलसिद्धार्थं स्वरूपनिष्पत्तये । नच काचन निष्फलक्रिया । यदपि न कुर्वीत वृथा चेष्टामिति भ्रमनिवृत्तविषयाऽन्तरे देशराजवार्ताद्यन्वेषणं तत्रापि क्रियाफलविद्यते किन्तु प्रधानफलस्वर्गग्रामादि पुरुषस्य यदृष्टादृष्टयोरुपयुज्यते तदभावाद् वृथा चेष्टयुच्यते । अथोच्यते । भवतु क्रियाफलवती तद्विषयेऽभिलाषो न कर्तव्यो वस्तुत्वाभावात्फलं भविष्यति । अत्रापि सौर्यादीनामफलत्वं काम्यमानं फलं ज्ञातं नानिच्छोस्तद्विषयतीति । नच लौकिकी प्रवृत्तिर्दृश्यते फलाभिसन्धिनिरपेक्षा । नचात्र विशेषः श्रुतावैदिकेषु कर्मसु फलनाभिसंधेयमिति । तत्र फलवत्सु श्रुतेषु कामनानिषेधादप्रवृत्तौ श्रुतिविरोधः । नित्येषु तु प्राप्तिरेव नास्ति । विशेषानुपादानाच्च लौकिकव्यापारनिवृत्तौ दृष्टविरोधः । तदिदमापतितम् न किञ्चिः केनचित्कर्तव्यं सर्वे स्तूष्णीं भूतैः स्थातव्यम् । उच्यते । यत्तावदुक्तं काम्येषु सौर्यादिषु निषेधप्रसङ्ग इति तत्र वक्ष्यति यथा संकल्पितां श्रेहसर्वान् कामानुसमभुनइति । निषेधे हि कुतः संकल्पः कुतश्च कामावाप्तिः । तदपि विशेषानुपादानाद्धौकिकेपि प्रसङ्ग इति । तत्रोपात्तएव विशेषः यो धर्मस्तन्निबोधतेति धर्मस्य प्रकृतत्वात् । यदप्युक्तं नित्येषु फलाश्रयणात् फलाभिसंधेः प्राप्तिरेव नारित किं निषेधेनेति तत्राप्युच्यते । फलाभावात्कश्चित्सम्यक्शास्त्रार्थमजानानो न प्रवर्तते । सौर्यादिषु चाश्रुतफलेषु फलाभिसन्धिपूर्विकां प्रवृत्तिं दृष्ट्वा सामान्यतो दृष्टेन यत्कर्तव्यं तत्फलहेतोः क्रियत इत्यश्रुतमपि फलमभिसंधीतं तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यद्यप्ययं न्यायोऽयत्फलवच्छ्रुतं तत्तथैव कर्तव्यम् यदापि निष्फलमेव कर्तव्यतया शारूढेण यावज्जीवादिपदैर्विनैव विश्वजिज्ञास्येन फलरूपनयावगमिन् तस्यान्यथानुष्ठाने प्रसङ्ग एव नास्ति तथापि यएतं न्यायं प्रतिपत्तुमसमर्थः सवचनेन प्रतिपाद्यते । न्यायतः प्रतिपत्तौ हि गौरवम् । वचनात्तु लघीयसी सुखप्रतिपत्तिरिति सुदृढत्वाप्रमाणसिद्धमर्थमुपदिशति स्म । नचैवेहास्यकामता । कामशब्दोऽयमद्यपि दृष्टव्यवचनो दृष्टस्तथापि तस्येहासंभवात्कामइच्छाभिलाषइत्यनर्थान्तरम् । तत्र वक्ष्यमाणपर्यालोचनया फलभिलाषेण-

न सर्वत्र प्रवर्तितमिदमित्ययमर्थःस्थास्यति । परस्तु कामात्मतामिच्छामात्रसंबन्धमात्रपदार्थमन्वानश्रौदयति । नचैवेहास्त्य-
कामतेति । नचेह लोके काचिदकामिनः प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । आस्तांतावत्कृषिवाणिज्यादि द्युत्पन्नबुद्धिना क्रियमाणम्
यः स्वयंवेदाधिगमोवेदाध्ययनंबालः कार्यते पित्रादिना ताड्यमानःसोपि न काममन्तरेणोपपद्यते । अध्ययनंहि शब्दोच्चा-
रणरूपम् । नचोच्चारणमिच्छया विना निर्घातध्वनिवदुत्तिष्ठति । इच्छति चेत्किमिति ताड्यतइति सैव तथेच्छोपजन्त्यते ।
अभिमतेतु विषये स्वयमुपजायतइत्येतावान्विशेषः । यश्चायं वैदिकोवेदविहितकर्मयोगोदर्शपूर्णमासादिकर्मानुष्ठाने नित्यत्वे-
नावगतः सोपि न श्रामोति । नह्यनिच्छतोदेवतोद्देशेन त्वद्रव्य त्यागोपपत्तिः । तस्मात्कामात्मतानिषेधे सर्वश्रौतस्मार्तकर्मनि-
षेधः प्रसक्तइति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्ममात्रमभिधेयतया प्रतिज्ञातमत्रावमृशति । कामात्मता रागपरता न प्रशस्ता
आयत्यानाभ्युदयहेतुः कामतः कर्मणि प्रवृत्तौ पुनःपुनर्वासनानुच्छेदे संसारानुच्छेदात् । न चाकामताइहलोकेस्ति ।
संभवत्वादुपपादयतिकाम्योहीति । वेदानामधिगमोध्ययनंकाम्यःकामविषयःकामनोपनिबद्धयजनयाजनादितात्पर्येण
तत्र प्रवृत्तेरध्ययनानन्तरं कर्तव्योपि वैदिकोवेदप्रतिपादितःकर्मयोगःकर्मप्रयोगःकाम्यःकामनाविषयःतद्वाराध्ययनमपत-
त्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुञ्जकः । कामात्मतेति । फलाभिलाषशीलत्वंपुरुषस्य कामात्मता सा न प्रशस्ता बन्धहेतुत्वात् । त्वर्गादि-
फलाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणंभवन्ति । नित्यनैमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया
मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यतेतदाह न चैवेहास्त्यकामतेति । यतोवेदस्वीकरणंवैदिकसकलधर्मसंब-
न्धश्चेच्छाविषयएव ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेषां कर्तव्यस्य तु काममूलता प्रत्यक्षसिद्धा तस्तत्रव्यवस्थामाह कामात्मतेति चतुर्भिः ।
इहेति प्राणिभूमौअतीव फलाभिलाषिता कामात्मता तदभावस्त्वकामता तथाचार्किककार्यमित्यपेक्षायामाह वेदाधिगमेति
वेदाधिगमःवेदतदर्थज्ञानंवैदिकःवेदप्रमाणकोऽग्निहोवादिः चकारात्स्मार्तोपि धर्मपत्नीसंयोगादिःकाम्यः । एतेनैवपुमर्थसि-
द्धेः न सर्वत्र काममूलप्रवृत्तिरितिभावः ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । अस्मिच्छास्त्रेऽनुशिष्यमाणस्य धर्मस्य प्रवृत्तिफलस्यापि निवृत्तिफलत्वंक्रियाविशेषसाध्यमिति च-
तुर्भिः श्लोकैराह कामात्मतेति । चोदितेषु कर्मसु फलाभिर्संधिः कामात्मता सा न प्रशस्ता निन्दिता प्रतिषिद्धेति।या-
वत् । न च कर्मणः स्वरूपप्रवृत्तिनिष्कामता प्रशस्तेत्युक्तं नचैवेहास्त्यकामतेति । ईहा प्रवृत्तिः । अत्रहेतुरुक्तः
काम्योहीति । वेदाध्ययनंवेदार्थज्ञानंच वेदाधिगमः कर्मयोगः पञ्चमहायज्ञादिकः काम्यःकामसाध्यःतौकाममन्तरेण-
दुष्करावित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामेआत्मा यस्य सः कामात्मनोभावः कामात्मताप्रशस्ता न सकामता ईहाः चेष्टाः प्रशस्ता न
वेदाधिगमः काम्यःवेदानांअधिगमःअध्ययनंकाम्यः कामार्हः च पुनः कर्मयोगः कर्ममार्गः वैदिकः वेदैश्रोक्तः काम्यः
कार्यः ॥ २ ॥

संकल्पमूलःकामोवैयज्ञाःसंकल्पसप्तधाः ॥ व्रतानियमधर्माश्च सर्वेसंकल्पजाःस्मृताः ॥ ३ ॥

(१) मैथानिधिः । ततश्च यदुक्तंयागस्य कामेन विना नत्वरूपनिष्पत्तिरिति तदनेन विस्पष्टं कृत्वा कथयति ।

संकल्पोयागादीनामूलं कामस्यच । यागार्दीभिकीर्षन्वश्यंसंकल्पं करोति । संकल्पे च क्रियमाणे तत्कारणेन कामेन सं-
निधातव्यमनिष्टेनापि यथा पाकार्थिनोऽज्वलनं कुर्वतस्तत्समानकारणो धूमोऽप्यनिष्टो जायते । तत्र नशङ्क्यं यज्ञादयः क-
रिष्यन्ते कामश्च न भविष्यतीति । अथकोयंसंकल्पोनाम यः सर्वक्रियामूलम् । उच्यते । यच्चेतःसंदर्शनाम यदनन्तरं-
प्रार्थनाभ्यवसायौ क्रमेण भवतः । एते हि मानसाव्यापाराः सर्वक्रियाप्रवृत्तिषु मूलतां प्रतिपद्यन्ते । नहि भौतिकाव्यापारा-
स्तमन्तरेण संभवन्ति । तथाहि प्रथमंपदार्थत्वरूपनिरूपणम् । अयंपदार्थइमामर्थक्रियासाधयतीति यज्ज्ञानंसइह संकल्पा-
ऽभिप्रेतः । अनन्तरंप्रार्थना भवति इच्छासैव कामः । कथमहमिदमेतन् साधयामीतीच्छायां सत्यामभ्यवस्यति करोमीति
निश्चिनोतिसोऽभ्यवसायः । ततःसाधनोपादाने बाह्यव्यापारविषये प्रवर्तते । तथाहि बुभुक्षित आदौ भुजिक्रियां पश्यति
ततश्छति भुज्जीयेति ततोऽभ्यवस्यति व्यापारान्तरे भोविनिवृत्त्य भोजनं करोमीति ततः कर्मकरणस्थानाधिकारिणा-
ह सजीकुरुत रसवर्तासिचारयतेति । नचैवंसति न यज्ञादयः संकल्पमात्राद्भवन्ति अपितु संकल्पप्रार्थनाभ्यवसाये-
भ्यः तत्र किमुच्यते यज्ञाः संकल्पसंभवा इति । संकल्पसाद्यकारणत्वाददोषः । अतएवोत्तरत्र नाकामस्य क्रिया काचि-
द्वश्यत इति वक्ष्यति । व्रतानि मानसोऽभ्यवसायो व्रतमिदं मया यावज्जीवं कर्तव्यमिति यद्विहितम् यथा स्नातकव्रतानि ।
यमधर्माः प्रतिषेधरूपाः । आर्हसादयः कर्तव्येषु प्रवृत्तिर्निषिद्धेभ्यो निवृत्तिर्नान्तरेण संकल्पमस्ति ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तथाऽपरमप्याह संकल्पेति । संकल्पएतत्फलं ममसंपद्यतामिति फलाभिलाषः तन्मूलः
कामः साक्षात्प्रयत्नहेतुः तत्साधनविषयेच्छा । न चैतावता वैदिककर्मणां कामहेतुकता सिध्यतीत्यत उक्तं यज्ञा इति । यज्ञाः-
पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञजपयज्ञरूपाः । व्रतानि स्नातकव्रतादीनि । यमानिषिद्धाननुष्ठाननियमाः । सर्वे संकल्पजाः संक-
ल्पाच्च कामा इति । सर्वाणि रागजानि रागश्च तद्विरुद्धविषयद्वेषानुबन्धः । ततः कथं धर्मद्वेषिणां विदुषां रागद्वेषराहित्यं संभवती-
त्याक्षेपात्तत्पर्यम् ॥ ३ ॥

(३) कुल्लुकः । अत्रोपपत्तिमाह संकल्पमूल इति । अनेन कर्मणेदमिष्टं फलं साध्यत इत्येवंविषया बुद्धिः संकल्पः ।
तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्निच्छा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुरुते चेत्येवं यज्ञाः संकल्पप्रभवाः । व्रतानि यमरूपाश्च
धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्वइत्यनेन पदेनान्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायन्त इच्छामन्तरेण तान्यपि न संभव-
न्तीत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधार्था इत्याह ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । सच कामः संकल्पमूल इत्याह संकल्पमूल इति काम जानामि ते मूलं संकल्पात् किल जायसे
इत्याद्युक्तेः । संकल्पो नामानेन कर्मणेदं फलं साधयामि निश्चयः । तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्कर्मणि कामः
तदनन्तरं प्रयत्न इत्येवं यज्ञाः संकल्पसंभवा इति मनसा संकल्पयति वाचा विलपति कर्मणा चोपपादयतीति श्रुतेः ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । एतदेवमप्ययति संकल्पमूलमिति । संकल्पः कर्मानुष्ठानाभ्यवसायः तस्य मूलं कारणं कामः । यज्ञा-
इति गृहस्थधर्मो लक्ष्यते । व्रतानीति ब्रह्मचारिधर्मः । यमधर्मा इति वानप्रस्थसंन्यासिधर्माः ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामः इच्छा संकल्पमूलः कामः । संकल्पः कर्म मानसमित्यमरः ॥ ३ ॥

अकामस्य क्रिया काचिद्वश्यते नेह कर्हिचित् ॥ यद्यद्वि कुरुते किंचित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण शास्त्रीये प्रवृत्तिनिवृत्ती संकल्पाधीनि व्याख्याते । अनेन लौकिकेषु कर्मसु तदधीन
तोऽप्यत इति विशेषः । नेह लोके कर्हिचित्कदाचिदपि जायदवस्थायां किंचिदनुष्ठेयत्वेनानिच्छतः संभवति । यत्किंचिल्लौकि-
कं वैदिकं वा कुरुते कर्मविहितं प्रतिषिद्धं च तत्सर्वकामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किञ्चाद्यापि या काचित्क्रिया काममूलैवेत्याह अकाम्यस्येति । कारणप्रोषितव्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह यद्यद्वीति ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रैव लौकिकनियमं दर्शयति अकाम्यस्येति । लोके या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साध्यनिच्छतो न कदाचिद्दृश्यते । ततश्च सर्वकर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत्पुरुषः कुरुते तत्तदिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च भवतेः काममूलतामन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह अकाम्यस्येति । नात्र प्रमाणयुक्त्यपेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । आश्रमाणां तत्तत्प्रधानत्वाद्यतिरेकान्वयाभ्यामेतदेव निगमयति अकाम्यस्येति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्हिचित्कदाचित् अकाम्यस्य निष्कामस्य क्रिया न दृश्यते ॥ ४ ॥

तेषु सम्यग्वर्तमानोगच्छत्यमरलोकताम् ॥ यथा संकल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५ ॥

[असदृशस्तु कामेषु कामोपहतचेतनः ॥ नरकंसमवाप्नोति तत्फलं न समश्नुते ॥ १ ॥

तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रोक्तं यथाविध्युपपादितम् ॥ काम्यं कर्मैह भवति श्रेयसे न विपर्ययः* ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । हेतुत्वाच्चेष्टितकामस्यैवेत्युक्तं तदिदमित्संकटं कामात्मता न प्रशस्ता न चानया विना किञ्चिदनुष्ठानमस्ति अत्र प्रतिविधत्ते । तेषु कामेषु सम्यग्वर्तितव्यम् । कापुनः सम्यग्वृत्तिः यद्यथा श्रुततत्तथैवानुष्ठेयं नित्येषु फलनाभिसंधेयम् । अश्रुतत्वात्काम्येषु त्वनिषेधः । तथा तेषां श्रुतत्वात्फलसाधनतयैव तानि विधितो वगम्यन्ते । फलानिच्छोस्तदनुष्ठानमश्रुतकारणं स्यात् । नित्येषु फलभिसंधिर्व्यामोह एव । न ह्यभिसंधिमात्रात्प्रमाणतोऽनवगते फलसाधनत्वे फलमुत्पद्यते । एवं कुर्वन् गच्छति प्रामेत्यमरलोकताम् अमराः देवास्तेषां लोकः स्वर्गः तन्निवासादमरेषु लोकशब्दः स्थानस्थानिनोरभेदात् । मन्त्राः क्रोशन्तीति वत् । तेनायं समासः अमराश्च ते लोकाश्च अमरलोकास्तद्भावः अमरलोकता देवजनत्वं प्राप्नोति देवत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । वृत्तानुरोधादेवमुक्तम् । अथवाऽमरांल्लोकयति पश्यत्यमरलोकः । कर्मण्यणूतदन्ताद्भावप्रत्ययः । देवदर्शी संपद्यते । अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेवोक्ता भवति । अथवाऽमर इव लोच्यते लोके । अर्थवादश्चायं नात्र स्वर्गः फलत्वेन विधीयते नित्यानां फलभावात्काम्यानां च नानाफलश्रवणात् । तेन स्वर्गप्राप्त्या शास्त्रानुष्ठानसंपत्तिरेवोच्यते लक्षणया यदर्थकर्मण्यनुष्ठानं तत्संपद्यत इत्यर्थः । तत्र नित्यानां प्रत्यवायानुत्पत्तिर्विध्यर्थसंपत्तिर्वाप्रयोजनम् । काम्येषु तु यथासंकल्पितान्यथाश्रुतसंकल्पितान्प्रयोगकाले यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुततत्संकल्पादभिसंधाय मनसा कामयित्वेदमहमतः फलं प्राप्नुयामिति । ततः सर्वान्कामान्काम्यान्थान्समश्नुते प्राप्नोति । अतः परित्यक्ता संकटापत्तिः यतो न सर्वविषयः कामो निषिध्यते किं तर्हि नित्येषु फलाभिलाषलक्षणः । साधनसंपत्तिस्तु काम्यैव । ब्रह्मवादिनस्तु सौर्यादीनां निषेधार्थं कामात्मतेति मन्यन्ते । फलार्थतया क्रियमाणा बन्धात्मका भवन्ति । निष्कामस्तु ब्रह्मार्पणन्यायेन कुर्वन्मुच्यते । तदुक्तं भगवता कृष्णद्वैपायनेन माकर्मफलहेतुभूः । तथा साधनानामकृत्स्नत्वान्मौल्यात्कर्मकृतस्तथा । फलस्य चाभिसंधानादपवित्रो विधिः स्मृत इति । बहवश्चात्र ध्याख्याविकल्पा असारत्वानु न प्रदर्शिताः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र समाधिः तेष्विति । तेषु यज्ञादिषु सम्यक्कामपरतां विहाय केषुचिदीश्वरार्पणेषु ह्यया केषुचित्तत्कालोपनिपतिता वश्यसंपाद्य फलार्थतया वर्तमानोऽमरलोकतान् प्रियते यत्र सोमस्तादृशलोको यत्र तद्भावं भोक्षं गच्छति भगवत्प्राप्तैः फलार्थं कृतैर्यथासंकल्पितान् कामान् काम्यानि फलान्यश्नुते ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । सम्प्रति पूर्वोक्तफलाभिलाषनिषेधनियमयति तेषुसम्यग्वर्तमान इति । नात्रेच्छानिषिध्यते किंतु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते । बन्धहेतुफलाभिलाषविना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानतेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग्वर्तमानोऽमरलोकताममरधर्मकंब्रह्मभावंगच्छति मोक्षप्राप्तीत्यर्थः । तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्वानभिलाषितान्प्राप्नोति । तथा च छांदोग्ये सयदा पितृलोककामोभवति सङ्कल्पादेवास्वपितरःसमुत्तिष्ठन्तीत्यादि ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । ततःकमित्याह तेष्विति । तेषु कर्मसु सम्यगिति अर्थकामाद्युपाधिविना भवतेते योनुष्ठाता सोऽमरलोकतांस्वर्गसाक्षात्मुक्तिवा सत्त्वशुद्धिद्वारेति भावः । इह च मर्त्य लोके कामानुपशुपुत्रादीन् अश्रुते प्राप्नोति । इह संकल्पितान्वा परलोके प्राप्नोति यथा ऋतुरसिंहलोके पुरुषोभवति तथेत्येत्य भवतीति श्रुतेः । ऋतुरत्र संकल्पः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । फलभैरपेक्षेण कर्मानुष्ठायिनः फलातिशयमाह तेष्विति । तेषु वेदाऽधिगमादिषु सम्यग्वर्तमानः समीचिनंवर्तमानः । समीचीनवृत्तित्वंचकर्मफलत्यागेनचोदितकर्मानुष्ठानम् । अमरलोकतांशाश्वतलोकान्मुक्तिमित्यर्थः । इहास्मिंल्लोके यथासंकल्पितान्त्वसंकल्पानुरूपान्कामान्भोगान् । केचित्तु वक्ष्यमाणयोर्धर्मप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रतिपक्षनिराकरणपरत्वेन श्लोकचतुष्टयमिदानीं व्याचक्षते । कामात्मतेतिकामात्मता निषिद्धेष्वपिप्रवर्तकः कामप्रकर्षः नचैवेहास्यकामतेतिकामस्यात्यन्तोच्छेदः प्रतिषिध्यते कार्यवशेन कामस्यावर्जनीयत्वात्अविहितत्वेन सर्वत्र कामोदुस्यजइत्यर्थः । काम्योहीत्यर्थेन कारणतोऽपि कामस्यावर्जनीयत्वंप्रतिपाद्यते । संकल्पमूलमिति । सम्यगधिगतंज्ञानंसंकल्पःतत्संभवोयज्ञाद्यनुष्ठानलक्षणः कामोऽपि संकल्पमूलत्वेनावर्जनीयःसिद्धइत्यर्थः । अकामस्येत्यत्र नास्ति व्याख्याविकल्पः । तेष्विति । सम्यग्वर्तमानःसमीचीनकामःसमीचीनसंकल्पश्च । अमरलोकतांदैवत्वमिति ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषु कर्मसु वर्तमानः अमरलोकतांस्वर्गलोकप्राप्तिंगच्छति काम्यस्य चेष्टितकर्मणश्चेष्टितमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ॥ आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । कोस्याभिसंबन्धः । यावता धर्मोऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातः सच विधिप्रतिषेधलक्षणः । तत्र नवेदस्य धर्ममूलता विधेया । वेदो धर्ममूलत्वेन ज्ञातव्यो धर्मप्रामाण्य आश्रयणीयः अन्तरेणैवोपदेशांतत्सिद्धेः । नहि मन्वाद्युपदेशसमधिगम्यवेदस्य धर्ममूलत्वमपि त्वबाधितविषयप्रतीतिजनकत्वेनापौरुषेयतया च पुरुषसंसर्गदोषैरपि मिथ्याभिधानाशङ्काभावात् स्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रत्यक्षवत्त्वतःप्रामाण्यसिद्धिः । अथोच्यते न्यायतः सिद्धवेदस्य प्रामाण्यमनूद्य मन्वादिस्मृतीनांतन्मूलता वचनेन ज्ञाप्यतइति तदपि न । तत्रापि पूर्वज्ञानसापेक्षत्वात्स्मरणस्य भ्रान्तिविप्रलम्भादीनांमहाजनपरिग्रहादिना निरस्तत्वादतीन्द्रियार्थदर्शनमशक्यभावाच्च पुरुषस्य च स्वानुभवसिद्धेर्वेदार्थस्मरणस्य वेदमूलतैवावशिष्यते । नहि वेदविदाकार्यार्थविषये स्मरणंसंभवति । वेदस्यच मूलत्वेन मूलान्तरकल्पनायाऽनवसरः । नाप्येतद्युज्यते वक्तुं स्मृतिशीले च तद्विदामित्येतदप्यनूद्यते बाह्यस्मृतीनामप्रामाण्याय यतस्तासांन्यायतएव सिद्धमप्रामाण्यम् । नहि शाक्यभोजकक्षपणकादीनावेदसंयोगसंभवायेनतन्मूलतया स्वविषयेप्रामाण्यस्युः स्वयमनभ्युपगमात्तैश्च वेदस्याप्रामाण्याभिधानात्प्रत्यक्षवेदविरुद्धार्थोपदेशाच्च । तत्रासंभवस्तासु स्मृतिषु वेदाध्ययननिषेधात् । सतिहि वेदाध्येतृत्वे बुद्धादीनांतन्मूलतास्यानवेति जायतेविचारणा । यत्रतु तत्संबन्धीदूरापेतस्तत्र कातन्मूलताशङ्का । स्वयंच मूलान्तरंस्मृतिपरंपरायातमभ्युपगच्छन्ति । पश्याम्यहंभिक्षुकानांदिव्येन चक्षुषा मुगर्तदुर्गतिच । एवंसर्वएव बाह्याभोजकपाश्चात्रिकनिर्यन्थानार्थ-

वादपाशुपतप्रभृतयः स्वसिद्धान्तानां प्रणेतृपुरुषातिशयानुद्देवताविशेषांश्च प्रत्यक्षतदर्थदर्शनोऽभ्युपयन्ति । न वेदमूलमपि धर्ममभिमन्यन्ते । प्रत्यक्षेण च वेदेन विरुद्धास्तत्रार्था उपदिश्यन्ते । तथाहि हिंसाचेद्धर्म उच्यते संसारा मोचकादिभिः साचात्र प्रत्यक्षतः प्रतिषिद्धा । तथान्यत्र तीर्थस्नानमधर्मोऽभ्युपेयते इह त्वहरहः स्नायात्तीर्थानि सेवेतेति च विधिः । तथा-
 ग्रिष्टोमीयवधः क्वचित्पापहेतुरिष्यते स च ज्योतिष्टोमविधिना विरुद्धः । तथान्ये सर्वानेव यागहोमानात्मार्थान्संमन्यन्ते देवताभेदविधिभिर्नानादैवत्यास्तेवगमिता अतो विरोधः । येष्याहुर्ग्रहणाग्रहणवदुदितानुदितहोमकालवत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध दर्शनात् स्यात्संभवः शाखान्तरस्योच्छिन्नस्यानुच्छिन्नस्य वा तद्विरुद्धार्थविधिपरस्य । अनन्ताहि वेदशाखास्ताः कथमे-
 कस्य प्रत्यक्षा उत्सादश्च संभवतीति । तत्र स्यात्तादृशी वेदशाखा यस्यामयं नरास्थिपात्रभोजननग्नचर्मदिरुपदिष्टो भवेत् । उच्यते न वयं ब्रूमः वेदविरुद्धार्थोपदेशात्संभव इति । किंतु समकक्षत्वात्तयोर्विकल्पितप्रयोगयोरव्याघातः । इहतु क-
 ल्प्योवेदेन च प्रत्यक्षविरोधिकल्पनाया अवसरः । न च संभवमात्रेण तावता निश्चयः । निश्चितस्तु तद्विरुद्धप्रत्यक्षविधिनि-
 श्रितेन । नवानिश्चितं बाध्यते । शाखोत्सादपक्षं चात्रैव श्लोके परस्तात्प्रपञ्चयिष्यामः । सर्वत्र च प्रत्यक्षश्रुतिभिर्मन्वादि
 स्मृतीनां व्यतिषद्भः क्वचिन्मन्त्रेण क्वचिद्देवतया क्वचिद्ब्रह्मविधिभिः । न च बाह्यास्तु तत्संभवतीति तासामप्रामाण्यम् । एवमा-
 चारस्यापि वेदविद्विरुद्धार्थतया चर्यमाणस्य स्मृतिवदेव प्रामाण्यमूलसंभवात् । असाध्वाचारस्यापि दृष्टकारणादिसंभवादवि-
 द्गुषां च भ्रान्त्यादिसंभवादप्रामाण्यम् । एवमात्मनस्तुष्टेरपि । यदि च वेदस्मृत्याचाराणामन्वाद्युपदेशसमधिगम्यं प्रामाण्यं
 मन्वादीनां कथं तत्राप्युपदेशान्तरात् स्मार्तैश्च मनुरब्रवीदित्यादेस्तत्र कथं तस्मादिदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति युक्तित एतदवसेयम् ।
 नोपदेशतस्तथाचायमनर्थकः श्लोकः । एतत्समानरूपा उत्तरेपि । अत्रोच्यते । इह ये धर्मसूत्रकारा अव्युत्पन्नपुरुषव्युत्पा-
 दनार्थपदार्थसंपादनपरतया ग्रन्थसंदर्भानारभन्ते तत्र यथैवाष्टकादीनविदात्त्वर्थकर्तव्यतामवगम्य परावबोधनार्थमुपनिब-
 न्धः । एवं प्रमाणान्तरसिद्धस्य वेदप्रामाण्यदेः सत्तिकेचित्प्रतिपत्तारोये न्यायतस्तत्त्वविवेचनासमर्था ऊहापोहादिरुपबुद्ध्य-
 भावात् । तान्प्रति न्यायसिद्धोप्यर्थः सुहृदुपदेशवदुपदिश्यते तत्र यन्न्यायतः सिद्धवेदस्य धर्ममूलत्वं तदेवावेनानुद्यते । वेदो-
 धर्ममूलधर्मस्य मूलत्वेन वेदो विचार्य युक्त्या सिद्धो नात्र प्रामाण्यशङ्का कर्तव्या । भवन्ति च लोके प्रमाणान्तरसिद्धानामर्थ-
 नामुपदेष्टारः । न त्वया जीर्णोभोक्तव्यमजीर्णप्रभवा हि रोगाः । न चैतद्वक्तव्यम् ये न्यायतो वेदस्य धर्ममूलत्वं न शक्नुवन्ति प्र-
 तपन्तु ते वचनादपि न प्रत्येक्ष्यन्ति । यतो दृश्यते । य आप्तत्वेन प्रसिद्धास्तदीयं वचनमविचार्यैव के चन प्रमाणयन्ति ।
 तदेवं सर्वमिदं प्रकरणं न्यायमूलं न वेदमूलम् । अन्यत्रापि व्यवहारस्मृत्यादौ यत्र न्यायमूलता तत्र यथावसरं दर्शयिष्यामः ।
 अष्टकादीनां यथा वेदमूलता तथात्रैव निर्दिश्यते । वेदशब्देन गर्ग्यजुः सामानि ब्राह्मणसंहितान्युच्यन्ते । तानि चाध्येतृणां-
 वाक्यान्तरेभ्यः प्रसिद्धभेदान्युपदेशपरंपरासंस्कृता अभ्येतारः श्रुत्वेव वेदोयमिति प्रतिपद्यन्ते यथा ब्राह्मणोयमिति । तत्र-
 वाक्यसमूहेऽप्यग्निमीळेऽग्निर्वेदेवानामवम इत्यादौ संसमिद्युवसेऽथमहाव्रतमित्यन्ते वेदशब्दः प्रयुज्यते तदवयवभूतेषु केव-
 लेषु वाक्येष्वपि । न च ग्रामादि शब्दवद्गौणमुख्यता विद्यते । तत्र समुदायेषु हिवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इत्येष्वन्यायः ।
 ग्रामशब्दो हि प्रसिद्धभूयिष्ठप्रयोगः समुदाय एव ग्रामोदग्ध इत्यादि पदसंबन्धात्तदवयववर्तते । कतिपयशालादाहेपि लौकि-
 काग्रामोदग्ध इति प्रयुज्यते । अथवा तत्रापि समुदायवचन एव । दाहस्त्वेकदेशवर्ती समुदायसंबन्धितया व्यपदिश्यते । अव-
 यवद्वारक एव समुदायस्य क्रियासंबन्धः । एष एव समुदायस्य क्रियासंबन्धो यो वयवानाम् । न ह्यवयवान्परिहान्य समुदायोद्गु-
 स्मृत्वाऽशक्यते । व्युत्पाद्यते च वेदशब्दः विदन्त्यनन्यप्रमाणवेद्यं धर्मलक्षणमर्थमस्मादिति वेदः । तच्च वेदममेकैकस्माद्वा-
 क्याद्भवति न यावानृग्वेदादिशब्दवाच्योऽध्यायानुवाकसमूहः । एवं चोदाहरणे जिष्वाच्छेदइत्येकवाक्यविषयोप्ययं दण्डः ।

कृत्स्नोधिगन्तव्यइति कृत्स्नग्रहणं सकलवेदाक्याभ्ययनमाभ्यर्थमन्यथाकतिचिद्वाक्याभ्यधीत्य कृतीस्यान्पुनः कृत्स्नं वेदमिति । अत्रैतन्निरूपयिष्यामः । सच वेदो बहुधाभिन्नः सहस्रवर्त्मा सामवेदः सात्यमुधिराणायनीयादि भेदेन । एकशतमध्वर्यूणांकाठकवाजनसनेयकादि भेदेन । एकविंशतिबाहुच्या आश्वलायनैतरेयादि भेदेन । नवधा आथर्वणमौदकपैप्पलादकादि भेदेन । ननु नैव केचिदाथर्वणविदमन्यन्ते यतस्त्रयीविद्या ऋचः सामानियजूंषीति वेदैरैशून्यस्त्रिभिरितिसूर्यः तथा त्रैवेदिकं व्रतंचरेदित्यादौ न कचिदाथर्वणानामप्यस्ति प्रतिषेधश्च श्रूयते तस्मादाथर्वणेन न शंसेदिति अतस्त्रयीबाह्यानाथर्वणिकान्पाण्डिनः प्रतिजानते तदयुक्तम् । अविगानेन शिष्टानविदव्यवहारश्चतुर्तीरथर्वाङ्गिरसीरित्यत्रापि व्यवहारः श्रुतिर्वेदइत्येकोऽर्थः । नच वेदशब्दवाच्यतामिहोत्रादिवाक्यानामपि धर्मप्रामाण्ये कारणं । इतिहासायुर्वेदयोरपि वेदव्यवहारदर्शनादितिहासपुराणपञ्चमवेदानंवेदमिति । किंतुर्लपौरुषेयत्वेसत्यनुष्ठेयार्थवबोधकत्वाद्धिपर्ययाभावाच्च । तच्चाथर्ववेदेऽपि सर्वमस्ति ज्योतिष्टोमादि कर्मणांयजुर्वेदादिष्विव तत्राप्युपदेशात् । अभिचारमूलकर्मदकर्मणां बाहुल्येन तत्रोपदेशादवेदत्वमिति विभ्रमः । केषांचिदभिचाराहिपरप्राणवियोगफलत्वात्प्रतिषेद्धाः । आथर्वणिकैश्च तएव प्राधान्येनानुष्ठीयन्ते राजपुरोहितैरतस्तेनिश्च्यन्ते । यत्तु वेदरशून्यइत्यादावथर्ववेदस्यानिर्देशइति अर्थवादाएते किंतत्र निर्देशेनानिर्देशेनवा । मन्त्रभेदाभिप्रायंचैतद्वचनं त्रयोवेदास्त्रयी विद्येत्यादि । नहि चतुर्थमन्त्रजातमस्ति ऋग्यजुःसामव्यतिरेकेण प्रैषनिविन्निगदेऽद्रगाथादीनामत्रेवान्तर्भावात् । अथर्ववेदेचर्चएवमन्त्रत्वेन समाग्राताः । अतः ऋग्वेदएवायंमन्त्राभिप्रायेण । यस्तु प्रतिषेधः सविपरीतसाधनः प्रामौ सत्यां प्रतिषेधोपपत्तेः । अयं वास्यार्थः । अथर्ववेदाधीतैर्मन्त्रैर्वेदिककर्म न मिश्रयेत् । वाचः स्तोमेसर्वाऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि विनियुक्तानि तत्राथर्ववेदाधीतानांप्रतिषेधः । सवेदोविशिष्टः शब्दराशिरपौरुषेयोमन्त्रब्राह्मणाख्यो नेकशाखाभेदभिन्नो धर्मस्य मूलप्रामाण्यपरिज्ञाने हेतुः कारणमूलम् । तच्च वेदस्मृत्योर्धर्मप्रतिज्ञापकतयैव न निवर्तकतया नचस्थितिहेतुतया वृक्षस्येव । धर्मशब्दश्च प्राग्व्याख्यातः । यत्पुरुषस्य कर्तव्यंप्रत्यक्षाद्यवगम्य विलक्षणेन स्वभावेन श्रेयःसाधनं कृषिर्सेवादि भवति । पुरुषस्यकर्तव्यतस्यच तत्साधनत्वस्वभावोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते । यादृशेन व्यापारेण कृष्यादेर्ब्राह्मणसिद्धिः साऽपि प्रत्यक्षाद्यवगम्यैव । यागादेस्तु साधनत्वंचेन च रूपेणापूर्वोत्पत्तिव्यवधानादिनां तन्न प्रत्यक्षाद्यवगम्यम् । श्रेयश्चांभिलषितस्वर्गधामादिफलप्राप्तिः सामान्यतः सुखशब्दवाच्या । व्याधिनिर्धनत्वासौख्यनरकादिफलप्राप्तिः सामान्यतोदुःखशब्दवाच्या तत्परिहारश्च । अन्ये तु परमानन्दादि रूपंश्रेयः । अयं धर्मो ब्राह्मणवाक्येभ्योऽवगम्यते लिङ्गादियुक्तेभ्यः कचिच्चमन्त्रेभ्योपि वसन्तायकपिञ्जलानालाभतइत्येवमादिभ्यः । तत्रकामपदयुक्तानि वाक्यानि फलार्थमनुष्ठानमवगमयन्ति । सौयंचरुनिर्वपेन्नृक्षबर्चसकामोवैश्वदेवीसांप्रहिर्णांनिर्वपेन्नृक्षमकामइति । तानि फलमनिच्छता नक्रियन्ते । अन्यानि यावज्जीवादिपदैर्नित्यतयासमर्पितानि तानि न फलहेतोरनुष्ठीयन्ते फलस्यास्याश्रुतत्वात् । नचविश्वजिता यजेतेत्यादिवदश्रुतफलत्वेऽपि फलकल्पनायतोयावज्जीवादिपदैर्विनैव फलेन कर्तव्यतयावगम्यन्ते । तत्राकरणे शास्त्रार्थातिक्रमदोषस्तत्र तत्परिहारार्थतानि क्रियन्ते । प्रतिषेधानामपि ब्राह्मणोनहृत्यः सुरानपेयेत्येवैववार्तानहि फलार्थप्रतिषेद्धवर्जनमपितु प्रत्यवायपरिहारार्थम् । अखिलः कृत्स्नः । नकिंचित्पदवर्णोभावावा यन्न धर्माय । अत्रचोदयन्ति । ननुच विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकोवेदो धर्मश्च स्वभावइत्युक्तम् । तत्रयुक्तंयद्विधाक्यानिधर्मप्रमाणस्युः । तेभ्योहियागादिविषया कर्तव्यता प्रतीयतेअग्निहोत्रं जुहोति दग्नाजुहोति यदग्नये च प्रजापतये च सायंजुहोति त्वर्गकामोजुहोतीति । अत्रह्यग्निहोत्राख्यं कर्म कर्तव्यतया प्रतीयते । दग्नेति तत्रैव द्रव्यम् । यदग्नये चेति देवता त्वर्गकामइत्यधिकारः । यत्त्वग्निर्वै सर्वादिवताअग्निरेव दैव्योहोता सदेवानाह्वयति च जुहोति चेत्यादयः । तथा प्रजापतिर्वपामात्मन उदखिददित्यादयो । नतैः किंचित्कर्तव्यमुपदिश्यते केवलपुरावृत्तम-

न्यद्वा सांप्रतिकंभूतमनुवदन्ति । प्रजापतिना पुराआत्मनोवपोत्खाताउत्खिदतुमावाउत्खिदतुकिमस्माकमेतेन । तथाग्ने-
 रपि सर्वदेवतात्मत्वमाग्नेयकर्मण्युपयुज्यते । अग्निशब्देनोद्देशार्थनिवृत्तेरन्यदेवत्वेऽन्यत्वादग्रेरुद्देशएव नास्ति । आवाहन-
 स्यापि वचनान्तरेणाग्निमग्नआवहेत्यादिना विहितत्वात्सदेवानाह्वयति च जुहोति चेत्यादिरनर्थकः । मन्त्राअपि न मृत्यु-
 रासीदधृतनर्ताहं सुदेवोऽस्मप्रपतेदनावृद्धित्यादयोभाववृत्तपरिदेवनादिरुपाध्यायिभिः कंधर्मप्रमिमते । तस्मिन्काले न मृत्यु-
 र्जातोनाप्यमृतंजीवितंभाक्सृष्टेर्भूतानामनुत्पन्नत्वान्नकस्यचिज्जीवितमासीन्नापि मृत्युः प्रलये सर्वेषामृतत्वाद्भवतुवा मृत्यु-
 र्मावा न किंचिदेतेन कर्तव्यमुपदिष्टंभवति । एवंसुदेवोऽसौ महापुण्योदेवतुल्योमनुष्योयोद्यप्रपतेच्छ्रुआत्मानंक्षिपेदनावृदा-
 वृत्तिः प्रत्युज्जीवनंयस्मात्प्रपातान्न भवति । उर्बस्याविप्रलब्धः पुरुरवाः परिदेवयांचक्रे तथा नामधेयमुद्भिदा यजेत बलभिदा
 यजेतेत्यादि न कस्यचिदर्थस्य क्रियायाःद्रव्यस्य वा विधायकमाख्यातेन क्रियायाविधानादद्रव्यवचनत्वाच्च बलभिदादेः
 सोमस्य चाव्यक्तचोदनत्वेन प्रकृतितः प्राप्तत्वान्न क्लेशेन द्रव्यवचनता कल्प्यते । तस्मान्नाग्रायेन धर्मउपदिश्यते । अतः
 कथमुच्यते कृत्स्नोवेदोधर्ममूलमिति । उच्यते । अनर्थैवाशङ्कयाऽखिलग्रहणंकृतंयतः सर्वेषामेतेषांधर्मप्रतिपादनपरत्वम् ।
 तथा ह्यर्थवादानैव विधायकभ्योवाक्येभ्यःपृथगर्थाः येन धर्मेनप्रमिमीरन् । विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे विधिपरत्वावगमात्त-
 त्परत्वे च सिद्धायामेकवाक्यतायां यथा तदर्थानुगुण्यंप्रतिपद्यन्ते तथाव्याख्येयाः । अतःप्रजापतेर्वपोत्खादनवचनं
 स्वार्थनिर्णयकंताहं विधिशेषम् । नच विधेयंद्रव्यगुणाद्यर्थवादेभ्यः प्रतीयतइतिप्रकारान्तरेण विधेयार्थस्तावकत्वेन तच्छे-
 पतांप्रतिपद्यन्ते । तदपि तत्र प्रतीयतएव । इत्थंनाम पशुयागः कर्तव्योयदसत्सुपशुषु गत्यन्तराभावात्प्रजापतिनामेव-
 पशुत्वेन कल्पितोवपा चोत्खिन्ना यतस्तत्सहितान्येव विधायकानि यत्रार्थवादाःसन्ति । यद्यपि तौर्वेनापि भवति वि-
 ध्यर्थवगतिर्विध्युद्देशादेव वसन्तायकपिञ्जलान्नभतइति तथापि न तेषामानर्थक्यम् । तेषु हि सत्सु नकेवलादवगतिः ।
 नच केन चित्कृतोवेदोयेनोच्यते यथान्यत्र न सन्तितथात्रापि माभूवन् । सत्त्वर्थवादेऽवस्थाभिर्गतिर्वक्तव्या सा चोक्ता ।
 नचायमलौकिकोऽर्थलौकेपि हि स्तुतिपदानि दृश्यन्ते विधिशेषभूतान्येव । यथा भूति दाने प्रवृत्तस्य त्वामिनः कश्चिद्भू-
 तकःप्रीत्याचष्टेसाधुर्देवदत्तोन्तित्यसंनिहितः परिचर्याभूमिज्ञस्तत्परश्चेति । अतोविधेयार्थस्तुतिद्वारेणार्थवादाविधायकएव ।
 तथा कचिदर्थवादादेव विधेयविशेषावगतिर्यथाक्ताः शर्कराउपदधाति । अत्र ह्यन्नसाधनंसापिस्तेलादि यत्किंचिद्वि-
 धिनापेक्षितम् । तेजोवैधृतमित्यर्थवादे धृतस्तुत्या धृतमभ्यवसीयते । एवंप्रतिष्ठित्तियएतारात्रोरुपयन्तीति रात्रिष्वर्थ-
 वादादधिकारावगमस्तस्मादर्थवादाअपि धर्ममूलम् । मन्त्रास्तु केचिद्विधायकाएव यथा वसन्ताय कपिञ्जलानिति ।
 आधारे देवताविधिमात्रवर्णिकएव । नहि तत्रदेवता कर्मोत्पत्तिवाक्ये श्रुता नापि वाक्यान्तरेण बिहिता । मन्त्रस्तु
 विहितोन्तियुक्तःइतद्द्रव्यत्यादिः । अतोस्मान्मन्त्रवर्णादेवताप्रतिपत्तिः । सहस्रशश्च मात्त्रवर्णिकादेवताविधयः सन्ति ।
 येन्यन्ये क्रियमाणानुवादिनस्तेपिस्मृतिलक्षणंधर्ममेव बुद्धकुर्वन्तीति । भवतिधर्ममूलमनुष्ठेयार्थप्रकाशनेन । नाम त्वाख्या-
 तार्थादभिन्नार्थमाख्यातार्थवत्सुप्रसिद्धधर्ममूलभावम् । गुणविधयश्च प्रायशोनामाश्रयाएव । शरदिवाजपेयेन यजेतस्वारा-
 ज्यकामोवाजपेयेनेति । तस्मात्सिद्धंरुत्सस्य वेदस्यधर्ममूलत्वम् । अन्ये तु श्येनादिवाक्यानांधर्मोत्पत्तिमत्त्वाभावमा-
 शङ्कमानानिषेधानांच न लशुनंभक्षयेदित्यादीनामखिलग्रहणंमन्यन्ते । अभिचाराहि श्येनादयोमारणात्मानोर्हिंसारूपाः ।
 क्रूरत्वाच्च हिंसायाअभिचाराणांच प्रतिषेधाधर्मत्वमतो न कृत्स्नोवेदोधर्ममूलम् । कर्तव्यश्चधर्मउक्तः । ब्रह्महत्यादिश्च
 नकर्तव्यः । अतः कथं तद्वाक्यानि धर्ममूलस्युः । किंच येऽपि पशुयागाअग्नीषोमीयादयस्तेपि हिंसासाधकत्वाद्दूरापेतधर्म-
 भावाः । हिंसाहि पापमिति सर्वप्रवादेऽभ्युपगमः । उक्तंच यत्रप्राणिवधोधर्मः अधर्मस्तत्र कीदृशः । कथंपुनरियमाश-

क्ताऽपनुद्यते अखिलग्रहणात् । न ह्यस्यान्यत्रयोजनमस्ति । हेतुर्नोक्तइति चेदागमग्रन्थोयसिद्धमर्थमाह । हेत्वर्थिनोमीमा-
 सातोविनीयन्ते । अस्माभिरुक्तं यथागममात्रेण प्रतिपत्तारस्ताम्रत्येतदुच्यते । विवरणकारास्तु युक्तिलेशमत्रदर्शयन्ति य-
 द्दुक्तं श्येनादयः प्रतिषिद्धत्वादधर्म इति तत्सत्यम् तथापि प्रतिषिद्धेष्वपि तेषु योऽत्यन्तप्रवृद्धदेशेन हिंस्याद्भूतानीत्य-
 तिक्रान्तनिषेधाधिकारस्तस्य ते शत्रुवधलक्षणां प्रीतिमनुष्ठीयमानानिर्बर्तयन्तीत्येतावतांशेन वेदस्य धर्ममूलत्वं श्येनादिवा-
 क्येष्वपि न विहन्यते । निषेधेष्वपि योरागतः प्रवृत्तोहनने स निषेधे नियुज्यते । एतदेव निषेधस्यानुष्ठानं यन्निषिध्यमानस्या-
 ननुष्ठानम् । अग्नीषोमीयादौ तु नैव हिंसाप्रतिषेधोस्ति द्वेषलक्षणाया लौकिक्या हिंसाया निषेधेन निषिद्धत्वात् । शास्त्रीया तु वि-
 धिलक्षणा न निषेधेन विषयीक्रियते लौकिक्यां चरितार्थत्वान्निषेधस्य । न च सामान्यतोदृष्टेन हिंसात्वालौकिकहिंसावैद्-
 दिक्याः पापहेतुत्वमापादयितुं शक्यते यतो न हिंसात्वं पापहेतुत्वे कारणं अपितु प्रतिषेधेन विषयीकरणम् । न चात्र प्रतिषेधो
 ऽस्तीत्युक्तम् । कैश्चित् मूलशब्दः कारणपर्यायो व्याख्यायते । धर्मस्य वेदो मूलप्रतिष्ठा कारणं साक्षात्प्रमाणञ्चायम् । स्वाभ्या-
 यमधीयीत ऋग्वेदधारयन्विप्रइत्यादि चोदनास्तु साक्षादभिहोत्रादिकर्मस्वरूपज्ञापकतया प्रमाणाऽऽ । स्मृतिशीलेषु तद्विदामनु
 भूतार्थविषयविज्ञानं स्मृतिरुच्यते । तच्छब्देन वेदः प्रत्यववृश्यते । तं विदन्ति तद्विदः । वेदार्थविदामिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्य-
 मिति यत्स्मरणं तदपि प्रमाणम् । ननु च स्मृतिर्न प्रमाणमित्याहुः सा हि पूर्वप्रमाणावगतप्रमेयानुवादिनी नाधिकमर्थपरि-
 च्छिनत्तीति वदन्ति । सत्यम् । ये स्मरन्ति तेषामाद्यमेव तत्र शब्दादि प्रमाणान्तात्मीया स्मृतिः । अस्माकं तु मन्वादिस्मृतिरेव-
 प्रमाणम् । न हि वयं तामन्तरेणान्यतोदृष्टादिकर्तव्यतामवगच्छामः । तच्च मन्वादीनामीदृशं स्मरणं तत्कृतेभ्यो वाक्येभ्यः
 स्मृतिपरंपरायातेभ्योऽवसीयते । तस्माच्च स्मरणादनुभूतोऽयमर्थः प्रमाणेन मन्वादिभिरिति निश्चिनुमोयत एते स्मरन्ति ।
 न ह्यननुभूतस्य स्मरणोपपत्तिः । ननु कल्पयित्वा ग्रन्थमुपनिबध्नीयुरननुभूयैव केन चित्प्रमाणेन यथोत्पाद्यवस्तु क-
 थानकं केचन कवयः कथयेयुः । अत्रोच्यते । भवेदेव यद्यत्र कर्तव्यतोपदेशो न स्यात् । कर्तव्यतोपदेशो ह्यनुष्ठानार्थः ।
 न च केन चित्त्वेच्छया कल्पिते बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽनुष्ठानमर्हन्ति । भ्रान्त्याप्यनुष्ठानसिद्धिरिति चेतस्यादप्ये-
 कस्य भ्रान्तिः सर्वस्य जगतो भ्रान्तिर्यावत्संसारभाविनी चेत्तल्लौकिकी कल्पना । न च संभवति मन्वादीनां वेदमूलत्वे
 भ्रान्त्यादेरवसरः । अतएव प्रत्यक्षतो मन्वादयो धर्मान्ददश्रुतिरिति नाभ्युपगम्यते । इन्द्रियैरर्थानां सन्निकर्षे यज्ज्ञानं तत्प्र-
 त्यक्षम् । न च धर्मस्येन्द्रियैः सन्निकर्षः संभवति तस्य कर्तव्यतात्त्वभावत्वात् । असिद्धञ्च कर्तव्यम् सिद्धवस्तुविषयश्च
 संनिकर्षः । अनुमानादीनि तदात्वे यद्यप्यस्तन्मर्थमवगमयन्ति पिपीलिकाण्डसंचारेण हि भविष्यन्ती वृष्टिमनुमिमते तथापि
 न तेभ्यः कर्तव्यतावगतिः । तस्मात्कर्तव्यतास्मरणस्यानुरूपकारणकल्पनाया विद्वद्वोपदिश्यते । सच वेदोऽनुमीयमानो म-
 न्वादिभिरुपलब्धः । इदानीमुत्सन्नासा शाखा यस्याममी स्मार्ता धर्मा आसन् । तथा किमेकाशाखाऽथ ब्रह्म्यस्तास्तु च कश्चि-
 ददृष्टादिः कस्याचिदित्येतदनुमानं प्रवर्तते । अथाद्यत्वे पश्यन्त एवताः शाखाः किंतु विप्रकीर्णास्ते धर्माः कस्याचिच्छा-
 खायामदृष्टादीनां कर्मणामुत्पत्तिः कस्याचिद्ब्रह्म्यं कचिदेवता कचिन्मन्त्रइत्येवं विप्रकीर्णानां मन्वादयो ह्योपसंहारस्तुखावबो-
 धार्थचक्रुः । अथ मन्त्रार्थादल्लिङ्गमात्रमवभाषते धर्माः । अथायमनादिरनुष्ठेयोर्थोऽविच्छिन्नपारंपर्यसंप्रदायायातो वेदव-
 नित्यउतास्मदादीनामिव मन्वादीनामपि परप्रत्ययानुष्ठानो नित्यानुमेयश्रुतिकइत्येवमादि बहुविकल्पविचारयन्ति विवरण-
 काराः । एतावांस्तु निर्णयो वैदिकमेतदनुष्ठानं स्मार्तानां वैदिकैर्विधिभिर्व्यतिषङ्गावगमादनुष्ठानां च तदनुष्ठानाद्यतिषङ्गश्च द-
 र्शितः । कचिद्वैदिकमङ्गप्रधानं स्मार्तं कचिदेतदेव विपरीतं कचिदुत्पत्तिः कचिदधिकारः कचिदर्थवादइत्येवं सर्वे एव स्मार्ता वै-
 दिकैर्व्यतिषक्ताः । निपुणतश्चैतन्निर्णयं तस्माभिः स्मृतिविवेकैः । स्मार्तवैदिकयोर्नित्यं व्यतिषङ्गात्परस्परम् । कर्तुं तः कर्मतो

वापि वियुज्येते न जातुते ॥ प्रत्यक्षश्रुति निर्दिष्टयेनुतिष्ठन्ति केचन । तएव यदि कुर्वन्ति तथास्याद्वेदमूलता ॥ प्रामाण्यकारणमुख्यवेदविद्धिः परिग्रहः । तदुक्तकर्तृसामान्यादनुमानश्रुतिः प्रति ॥ विशेषनिर्धारणे तु न किञ्चित्प्रमाणं न च प्रयोजनम् उत्सादोऽपि संभाव्यते दृश्यन्ते हि प्रविरलाभ्येतुका अद्यत्वेपि शाखास्ताभ्यःसंभाव्य भाव्युत्सादाभ्यो विधिमात्रमर्थवादविरहितमुद्धृत्योपनिबद्धस्मृतिकारैरिति कैश्चिदभ्युपगम्यते । ब्राह्मणोक्ताविधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्तइत्यापस्तम्बः । अत्रतुयैवंमहाप्रयोजनाशाखा यस्यां सर्वे स्मार्तागार्हाश्च सर्ववर्णाश्रमधर्माआम्नातास्तस्याउपेक्षणमसंभाव्यम् । सर्वाभ्येतूणांचोत्सादइत्यादि बह्वदृष्टप्रकल्प्यम् । विप्रकीर्णानांत्वर्थवादगहनानांक्रत्वर्थपुरुषार्थतया च दुर्विज्ञानानांप्रयोगोन्नयनमभियुक्तानांयायतोनिभितार्थानांघटते । अस्मिंस्तु पक्षे विरोधद्वयस्यापि प्रत्यक्षश्रौतत्वादिकल्पेन स्मृतेर्बाधः । सचविशिष्टानांभिप्रेतः । स्थितिकाराश्च बाधमनुमेयश्रुतिमूलत्वंच प्रतिपन्नाः । एवमप्याह गौतमः ऐकाग्रम्यत्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति । यदि हि मन्वादीनांप्रत्यक्षास्ताः शाखाअभवत्केयवाचोयुक्तिर्गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षविधानादिति । ननुसर्वेवाश्रमाः प्रत्यक्षविधानाः स्वमतमेव चैतद्वैतमेवाचार्यापदेशेनोपदिष्टतस्याश्रमविकल्पमित्याद्युपक्रम्यानेनोपसंक्षेपतत्वात् । मन्त्रार्थवादप्रमाणभावोऽप्यविरुद्धः । यद्यप्यर्थवादविध्युद्देशस्तुतिपरान्न त्वार्थस्य विधायकास्तथापि केषांचिदन्यपरतैव नोपपद्यते यावत्स्वार्थविषयोविधिर्नावगमितः यथास्तेनोहिरण्यस्यसुरां पिबंश्चेत्यादेःपञ्चाभिर्विधिशेणैतवमेतावतैव नोपपद्यते यावद्विरण्यस्तेयादेःप्रतिषेधोनावगमितः । यएतांविद्यामधीते सहिरण्यस्तेयाद्यप्याचरंस्तैश्च संवसन्नपतति अन्यथा तु पततीत्यवगतिरविरुद्धा । अथविध्युद्देशोविधेः प्रतिपादकोनार्थवादइति केनेषा परिभाषा कृता । एतेपतन्ति चत्वारइत्यत्राप्याख्यातश्रवणमरित । लिङ्गादयोनसन्तीति चैतमितिहन्तीति रात्रिष्वपि नैवल्लिङ्गश्रुतिरस्ति । अथ तत्राधिकाराकाङ्क्षायाभेकवाक्यतायां सत्यां पञ्चमलकारादिकल्पनया विध्यवसायः एवमत्रापि भविष्यति । बह्वश्च द्रव्यदेवताविधयोर्यथावादावगम्याः सन्ति । तत्र यस्य विधेः शेषार्थवादास्तद्विधिनैव द्रव्यदेवतादेरपेक्षितत्वाद्विशेषसमर्पणमात्रे ध्यापारान्तर्गतविशेषावगतिरर्थवादाधीना न दोषाय । इह तु तदसंबद्धस्य विध्यन्तरस्येयमाणत्वाद्वाक्यभेदापत्तिरतश्च न प्रकृतिशेषता । तदभावे च तन्मूलाप्रतिषेधावगतिर्नस्यादतश्चाक्ताः शर्कराउपदधाति तेजोवै घृतमित्यनेन वैषम्यमित्याहुः । तदसम् । सत्यप्यर्थान्तरत्वे तदेकवाक्यता मूलत्वादस्याऽवगतेर्नास्तिवाक्यभेदाभिचौषापत्तिः । मन्त्राः प्रयोगप्रकाशत्वेन रूपादेवावगतास्तस्य प्रयोगस्यान्यतोसिद्धेः प्रकाशकत्वनिर्वहणाय प्रकाश्यकल्पयन्ति । नवा सतोत्पत्त्यधिकारयोः प्रकाशनमष्टकायाःसंभवतीत्युत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगबोधकामन्त्राः । एवंमन्त्रवर्णिकाश्च विधयोभ्युपगम्यन्ते यथाघारे देवताविधिभ्यस्तुष्पाद्धिर्मोभ्युपगतस्तत्राल्पतरांशः श्रुतः सकलेतरांशबोधहेतुस्तथाविधएव विधौसंबन्धग्रहणादिति सर्वथा तावत्संभवति वेदसंयोगः । मनुर्वहुभिर्बहुशाखाभ्यायिभिः शिष्यैरन्यैश्चभोत्रियैः संगतस्तेभ्यः शास्त्राः श्रुत्वा ग्रन्थंचकार ताश्च मूलत्वेन प्रदर्श्यग्रन्थप्रमाणीकृतवान् । एवमन्ये तत्रत्ययादनुष्ठानमारुतवन्तोन मूलोपलम्भे यत्नंकुर्वन्ति । अस्माकंचैतदनुमानम् । अतोविरोधे सत्यपि तुल्ये श्रौतत्वेबाधोपपत्तिः । प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रयोगसंपन्नौ श्रुत्यन्तरंप्रत्याकाङ्क्षैव नास्ति । यथा सामिधेनीषु सामदश्यपाञ्चदश्ययोः पाञ्चदश्येन प्रकृतिरविरुद्धा सामदश्यंप्रत्यक्षश्रुतमपि नाकाङ्क्षति । आभिधानिकोद्देशः सन्निरूप्यतेऽभिहितार्थाकाङ्क्षावगम्यंप्रत्ययविप्रकर्षादुर्बलंवाधते । नचैतावताऽप्रामाण्यापत्तिः यथा प्राकृतान्यङ्गानि विकृतिषु चीदकप्रामाणि वैकृतिकैर्विरूप्यमानानिबाध्यन्ते तद्वदेव द्रष्टव्यम् । यत्र । संप्रदायविच्छेदस्तत्रच परंपरापत्तिः । नहि तत्र कस्यचित्प्रमाणप्रबलम् । नित्यानुमेयपक्षोऽपि संप्रदायपक्षान्नातीव भिद्यते । मन्वादि स्मरणस्य वयंमूलपरी-

क्षितुं प्रवृत्ताः । यदिच तेषामन्यसावनुमेयोवेदोवयमिव न ते स्मर्तारः । नच यः पदार्थो न कस्यचित्प्रत्यक्षस्तस्यानुमेयता-
संभवत्यन्वयासंभवात् । क्रियादिषु सामान्यतोऽस्त्येवं संबन्धदर्शनम् । यदि वार्थापत्त्यवसेयाः क्रियादयो न चेहान्यथा-
नुपपत्तिरस्ति । तस्मादस्तिमन्वादीनामस्मिन्नर्थे वेदसंबन्धो न पुनरयमेव प्रकार इति निर्धारयितुं शक्यम् । द्वितीयसी कर्तव्य-
तावगतिर्वेदविदां वेदमूलैव युक्ता कल्पयितुं भ्रान्त्यादिमूलेत्यवगत्य गुरुपकारणकल्पना कृता भवति । तत्रोत्सादविप्र-
कीर्णमन्त्रार्थवादे प्रत्यक्षचोदनाकारणानां संभवात्कल्प्यत्वमुपदिश्यते । प्रत्यक्षोऽपि विधिः कचिन्मूलत्वेन दृश्यते न मलवद्वा-
ससा सह संवसेदिति । सचाध्ययने चोपनयने च पश्यते । तदेतल्लेशतोऽस्माभिरुक्तम् । विस्तरस्तु स्मृतिविवेकाज्ज्ञातव्यः ।
शाखाः काश्चित्समुत्सन्नाः पक्षोनैषमतोमम । पक्षेस्मिन्नप्रमाणं हि बह्वदृष्टं प्रसज्यते ॥ उपपन्नतरः पक्षो विक्षिप्तानां ततस्ततः ।
उत्पत्त्यादि समाहारः प्रायशो दृश्यते ह्यदः ॥ अनेकशिष्योपाध्यायैः श्रोत्रियैरादृतोपरैः । शक्नोरचयितुं श्रुत्वा शाखांतांतीकुत
श्चन ॥ उपपन्नस्तदानीं च दृष्टमूलैः परिग्रहः । निश्चयोऽस्माकमप्यथ यथा संभवतः स्थितः ॥ प्रयोगद्योतकामन्त्राद्योतनं-
तस्य नामतः । नर्तेधिकारोत्पत्तिभ्यां प्रयोगस्यास्ति संभवः ॥ विशिष्टदेवतालाभआधारे मात्त्रवर्णिकः । प्रकाशकत्वान्मन्त्र-
स्य तन्निर्वहणहेतुकः ॥ यासिद्धेरूपएकस्मिन्नरूपान्तरगतिर्भवेत् । नसात्वरूपनाशाय विश्वजित्यधिकारवत् ॥ प्रतिपन्ने
विधौ युक्ततत्संबन्धार्थकल्पनम् । गतिर्मन्त्रार्थवादेऽन्वोन दृष्टा चेद्विधेः कचित् ॥ लिङ्गादिगम्यं भगवान्विधिं स्मरति पाणि-
निः । नशक्तास्ते विधिं वक्तुं सिद्धवस्त्वभिधायिनः ॥ व्याख्येययोगुणवादेन योर्थवादादतत्परात् । अर्थोधिगन्तुमिष्येत कथं-
स्यान्तस्य सत्यता ॥ भिन्नुर्द्धाकथनं प्रतिष्ठाः साकाङ्क्षारात्रयोयतः । विशेषे तद्वत्ते युक्ता वाक्यशेषावगम्यता ॥ स्तेयादीनां-
निषेधेपि विध्यन्तरगतिर्भुवा । ततश्च वाक्यभेदः स्यान्नोपन्यासस्ततः समः ॥ वाचःस्तोमे प्रयुज्यन्ते सर्वे मन्त्रविधिभ्रुतेः ।
नाष्टकादौ विशेषोस्ति हेतुर्मन्त्रस्य बोधने ॥ विनासामान्यसंबन्धाल्लिङ्गं च विनियोजकम् । नच नास्त्यस्य संबन्धो विना
प्रकरणादिभिः ॥ परिहारं ब्रुवन्त्यत्र केचित्मूलवादिनः । रात्रिषु प्रतिनिष्ठन्तीत्यसत्त्वेवलिङ्गादिषु ॥ पञ्चमेन लकारेण तदर्थ-
गतिरिष्यते । पतन्ति नम्लेच्छितवा इत्यादिषु तथा भवेत् ॥ ऋचां विधिर्वाचिस्तोमे सर्वदाशतधीरिति । दशम्योपमण्डलेऽभ्य-
स्तावर्जिताः पठिता बहिः ॥ सामान्यसंबन्धकारीसमाख्यैवेति गीयते । समाख्यागृह्यमन्त्राणां तेन तेनास्ति कर्मणाम् ॥ पञ्चा-
भिविद्याशेषत्वं हि रण्यस्तेन निन्दया । स्तेनो हिरण्यवाक्यस्य न विना तन्निषेधतः । शेषत्वावगमोऽर्थात् तदकर्तव्यता
तु या । द्रविम्लेशेषतायाः सा न पुनस्तद्विरोधिनी ॥ नित्यानुमेवपक्षोयोवाप्यागमपरंपरा । तयोरन्धप्रवाहत्वं भेदः कश्चिदीक्ष्य-
ते ॥ एवं च सति यागौतमेन प्रत्यक्षविधानता गार्हस्थ्यस्योक्ता सा शब्दस्याव्यवहितव्यापाराभिप्रायेण । अवगणानन्तरं यो-
र्थः प्रतीयते सप्रत्यक्षः यस्तु प्रतीतेऽर्थे तत्सामर्थ्यपर्यालोचनया गम्यः सविलम्बितत्वात्प्रतिपत्तेरप्रत्यक्ष इति सर्वमुपप-
न्नम् । स्मृतिशीले च तद्विद्वाम् । स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले शीलं रागद्वेषप्रहाणमाहुस्तच्च धर्ममूलं वेदस्मृतिवन्मङ्गापक-
तया किंतु निवर्तकत्वेन । रागद्वेषप्रहाणाद्विधर्मो निवर्तते । ननु च श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तम् । रागद्वेषप्रहाणमेव च तत्त्व-
भावम् । तत्रासति व्यतिरेके किमुच्यते रागादिप्रहाणाद्वर्मो निवर्तत इति । उक्तमस्माभिर्धर्मशब्दोऽयं स्मृतिकारैः कदाचि द्वि-
धिनिषेधविषयभूतायां क्रियायां प्रयुज्यते । कदाचित्तदनुष्ठानजन्यआफलप्रदानावस्थायिनिकर्म्मश्रिद्धर्थे तस्य च सद्भावे
शब्द एव प्रमाणम् । यदिहि यागस्तथाविधं वस्त्वनुत्पाद्य विनश्येत्तदा कालान्तरे कुतः फलोत्पत्तिः । तदेतद्वस्तु धर्मशब्दे-
नात्राभिप्रेतं तस्य शीलमूलमिति न किंचिदनुपपन्नम् । तदभिप्राया एव व्यवहाराः । एक एव सुन्दरमोनिधनेऽप्यनुयाति यः
इति । क्रियाया अनुष्ठानसमनन्तरमेव नाशकृतः कालान्तरान्वयः । अत्र चोद्यते । ननु सर्व एव श्रुतिस्मृतिविहितो
ऽर्थो धर्मस्य मूलशीलस्यापि तत्रान्तर्भावाद्देवेनोपादानमनर्थकविधायिष्यते च इन्द्रियाणां जययोगं समातिष्ठेद्विधानिशम् ।
यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणाविति । अयमेव मनसोजययो रागद्वेषयोः परित्याग इति वक्ष्यामः । केचिदाहुरा-

दरार्थः पृथगुपदेशः एतद्धि सर्वकर्मणामनुष्ठानउपयुज्यते स्वप्रधानंच अधिहोत्रादि कर्मवत् । सर्ववर्णधर्मश्चायं सर्वाश्रम-
धर्मश्च तैः सामान्यधर्म लक्षणावसरेऽस्मिन्मुच्यते । वयंतु ब्रूमः समाधिः शीलमुच्यते । तथाहिशीलसमाधाविति धातुषु
पठ्यते । समाधानंच मानसोधर्मः । यच्चेतसोऽन्यविषयव्याक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणतातच्छीलमुच्यते । इन्द्र-
श्चाय मितरेतरयोगे तेन रपस्परसापेक्षयोः स्मृतिशीलयोः धर्मप्रति प्रामाण्यमेवाभिप्रेतं न पूर्ववन्निर्वर्तकत्वम् । एतदुक्तंभव-
ति । समाधानवती या स्मृतिःसा प्रमाणं न स्मृतिमात्रम् । तेन सत्यपि वेदार्थवित्त्वे यदतत्पराणांस्मरणं तद्धर्ममूलं
भ्रान्त्यादि संभवाच्छास्त्रार्थावधानशून्यानाम् । शब्दइह पठ्यते सतद्धिदामित्यस्मादेनन्तरं द्रष्टव्यः वृत्तानुरोधात्त्वेवंपठितः ।
समुच्चयार्थश्चासौ पूर्वप्रकृतस्य च समुच्चेतव्यस्याभावात्तृतीये पादे यत्साधूनामित्युक्तंतत्समुच्चिनोति । अतस्त्रीणि
विशेषणान्यत्राश्रीयन्ते । विदुषामुपाध्यायादागमितविद्यानांतथा तदभ्यासपराणामनुष्ठानपराणांच स्मृतिः प्रमाणम् ।
एतत्सर्वमन्वादिनामासीदिति स्मर्यते । नान्यथा तत्कृतेषु ग्रन्थेषुशिष्टानांपरिग्रहोपपत्तिः । यद्येवंस्पष्टमेव वक्तव्यं मन्वा-
दिवाक्यानि धर्ममूलमिति किमेतेन लक्षणेन । सत्यम् । यः कथंचित्त्वामाप्ये विप्रतिपाद्येत तंप्रति न्यायशास्त्रप्रसिद्ध-
प्रामाण्यहेतुकथनमेतत् । अद्यत्वेऽपि यस्यैतद्धेतुसद्भावः सोऽपि मन्वादिवक्त्राज्ञवाक्यः स्यात् । तथा चविदुषांप्रायश्चित्ता
द्युपदेशे तथा भूतएव परिषत्वेन प्रमाणीभवन्ति एकोपि वेदविद्धर्मयोध्यवस्थेद्विजोत्तमइति । अतएव स्मर्तृपरिगणना
मनुविष्णुर्यमोऽङ्गिरा इति निर्मूला । तथा हि पैठीनसिबौधायनप्रचेतःप्रभृतयः शिष्टैरेवंरूपाः स्मर्यन्ते नच परिगणनायामन्त-
र्भाविताः सर्वथा यामविगानेन शिष्टाः स्मरन्ति वदन्तिवा । एवंविधैर्गुणैर्युक्तं तेन चैतत्प्रणीतमिति तस्य वाक्यंसत्यपि
पौरुषेयत्वे धर्मे प्रमाणस्यादिति स्मृतिशीलेच तद्धिदामित्यस्यार्थः । अद्यत्वे य एवंविधैर्गुणैर्युक्तं ईदृशेनैव च हेतुना
ग्रन्थमुपनिबन्धीयात्सउत्तरेषांमन्वादिवत्प्रमाणीभवेत् । इदानींतनानांतु यदेव तत्र तस्याम बोधकारणंतदेव तेषामस्तीति
न तद्वाक्यादवगतिः । इदानींतनोहि यावन्मूलं दर्शयति तावन्विद्वांसस्तद्वाक्यंप्रमाणयन्ति । दर्शिते तु मूले प्रमाणीकृते
ग्रन्थे कालान्तरे यदि कथंचिदष्टकादिमूलतुल्यता स्यात्तदा तेषांशिष्टपरिग्रहान्यथानुपपत्त्या तन्मूलानुमानंयुक्तम् । आ-
चारश्चैव साधूनांचशब्देन वेदविदामिति संबध्यते । पदद्वयेन शिष्टत्वंलक्ष्यते । शिष्टानांयआचारः सोपि धर्मे मूलम् ।
आचारोव्यवहारः अनुष्ठानं यत्रश्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्धयानुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकमेव पूर्ववत्प्र-
तिपत्तव्यम् । यथाविवाहादौ कङ्कणबन्धनादि माङ्गलिकत्वेन यत्क्रियते या च कन्यायास्तदहर्षिवाहयिष्यमाणायाः प्रख्या-
तबृक्षयक्षचतुष्पथादि पूजा देशभेदेन तथा चूडासंख्यादेशभेदश्च या चातिथ्यादीनांगुर्वादीनांचानुवृत्तिः प्रियहितवचन-
मिवादानाम्युत्थानादि रूपा तथा पृश्निस्तूतृणपाणयोऽधीयते अश्वमेधमश्वयथासमर्पयन्तः ईदृशआचारः एषोऽपि हि-
त्स्वभावभेदेन पुरुषाणांमनः स्वास्थ्यादौःस्थ्यादिभेदेनानेकरूपः प्रतिविशेषमानन्यादशक्योग्रन्थेनोपनिबद्धम् । यदेव बहुशः
मियेत्युपलक्षितंतदेवावसरान्तरे विपरीतंसंपद्यते । तथा पर्युपासनंगृहस्थेनातिथेः क्रियमाणं कस्यचित्मीतिकरंममार्थमृत्यव
त्तिष्ठति । अन्यस्त्वन्यथानिर्यन्त्रणया नलभ्यत आसितुमस्मिन्सनिहितइति पर्युपासनमैव विरज्यति । तत्र सामान्यतःश-
क्यंवेदानुष्ठानं विशेषतः । अष्टकादीनांतु नियतैकरूपसमस्तप्रयोगस्मरणमित्येषस्मृत्याचाराणांभेदः । आत्मनस्तुष्टिरेव
च धर्ममूलमित्यनुषज्यते वेदविदांसाधूनामिति च । अस्याश्चधर्ममूलत्वप्रामाण्येनैवेत्याहुः । यत्र होवविधानामनुष्ठेयेर्थ-
मनः प्रसीदति द्वेषेन भवति सधर्मः । ननु च यस्य प्रतिषिद्धएवार्थमनः प्रसीदितधर्मं प्राप्नोति विहिते च किंकथित-
स्यात् सन धर्मइति । एवमेतदीदृशानांमहात्मनांमतिमतां महामभावोमनः प्रसादोयेनाधर्मोऽपि धर्मतामेति धर्मश्चाधर्मतां न
रागद्वेषादिदोषवताम् । यथारूपायां यत्किंचिद्व्यं प्रविशति तत्सर्वलवणसात्संपद्यते एवंवेदविदा सहस्रोत्पन्नेन मनः परि-

तोषेण सर्वनिर्मलीक्रियते । अतोयथा प्रतिषिद्धमपि ग्रहणं षोडशनि विधिनानुष्ठीयमानं न दोषाय । नचात्र ग्रहणवद्विकल्पः । प्रतिषेधाह्यात्मतुष्ट्यतिरेकेणान्यत्र विषये व्यवस्थाप्यन्ते । अथवानैवतेषामधर्मे आत्मापरितुष्यति यथाविषग्नीमेवौषधीं नकुलोदशति नान्याम् अतउच्यते नकुलोयांयां दशति सासाविषग्नीति । इह भवन्तश्चाहुः ये वैकल्पिकाः पदार्थास्तेषु यत्स्मिन्पक्षे मनः प्रसीदति सपक्षआश्रयितव्यः । वक्ष्यति च द्वयशुद्धौ प्रायश्चित्तेषु च तस्मिन्स्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टि-
करं भवेत् । अथवा योऽश्रद्धधानो नास्तिकतया तस्यानाधिकारमाह । नास्तिकस्य हि न वैदिकं कर्म कुर्वतोऽप्यात्मा तुष्यति । अतस्तेन क्रियमाणमपि कर्मनिष्फलमेव । अथवा सर्वकर्मविषयो भावप्रसाद उपदिश्यते । अनुष्ठानकाले क्रोधमोहशोकादि-
त्यक्ता प्रमुदितेन भाव्यम् । अतश्च शीलवदस्याः सर्वशेषतया धर्ममूलत्वाभिधानम् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवं धर्मव्यवस्थाप्य तत्र प्रमाणान्याह । वेदोऽखिल इति अखिलः सार्थवादः तेषामपि विधितात्पर्यात् सवेदो धर्मस्य मूलप्रमाणम् । यत्र साक्षात् श्रुतिर्नोपलभ्यते तत्र कथं तदुक्तं स्मृतिशीले चेति । वेदविदां या स्मृतिर्वाक्यविशेषविवक्षोत्पादिकार्थविशेषविषय चिन्ता तत्र भवत्वात् वाक्यमपि स्मृतिः । वेदेन उपलभ्यमाने सा धर्मप्रमाणम् । तस्या अप्यनुपलभ्ये यत्र वेदविदां बहूनां शीलं चित्तस्य स्वभावप्रवणता सापि धर्मस्य मूलम् । यथा श्रुतिः यद्वैकिंचानूचा-
नोऽभ्युहिततदार्थवेदयन्तीति । तस्याप्यनुपलभ्य उक्तमाचार इति । साधवो वेदार्थसाधनमवृत्ताः तेषामाचारः स्वस्व-
पूर्वकालीनसाध्वनुष्ठितस्य प्रतिसंधानमनुष्ठानं तच्च प्रमाणधर्मे लब्धशीलादन्यप्रयुक्तवशाद्धारितानि धारितमूलमि-
ध्याप्रसिद्धमूलताशास्त्राकलुषितमीषत्यव्यवरमिति क्रमार्थः । यन्माचारोऽपि नोपलभ्यते तत्राह आत्मन इति । वक्ष्यति च यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोष इति । तदयमर्थः यत्र विषये वेदादिकं धर्मप्रमाणचतुष्टयं सदपि नोपलब्धउत्सादादिवशात्
न तत्र यत्कर्म कुर्वतश्चेतसोऽलाघवापरनामाप्रसादातिशयः तस्य साधकत्वे स एव प्रमाणम् । किंत्वैकपुरुषप्रतिभानतया-
स्याः शीलाचाराभ्यां बहुजनप्रतिभानतदनुष्ठानरूपत्वेनान्योन्यसंवादप्राप्तदाढ्याभ्यां किंचिदपकृष्टत्वमिति ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं धर्मप्रमाणान्याह वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति । वेदः ऋग्यजुः सामाथर्वलक्षणः ससर्वो विध्यर्थ-
वादमन्त्रात्मा धर्मे मूलप्रमाणमर्थवादानामपि विध्यैकवाक्यतयास्तावत्कल्वेन धर्मे प्रामाण्यात् । यदाह जैमिनिः विधिना त्वेक-
वाक्यत्वात्स्तुत्यर्थे न विधीनां स्युः । मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैकवाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यप्रयोगकाले चानुष्ठेयत्मारक-
त्वं वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथानुभवकरणत्वरूपं न्यायसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमनू-
द्यते । मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्देहमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिप-
तम् । शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता मृदुताऽपारुष्यं
मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्याता कारुण्यप्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम् । गोविन्दराजस्तु शीलं रागद्वेषपरित्यागह-
त्याह । आचारः कर्मस्वरूपकलाद्याचरणरूपः । साधूनां धार्मिकाणामात्मतुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मे प्रमाणम् । तदाह
† गर्गः । वैकल्पिकेऽप्यात्मतुष्टिः प्रमाणम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । अधुना मत्यक्षवेदमात्रमिति धर्म इति नार्थ इत्याह वेद इति चतुर्भिः । अखिलः ऋग्यजुः
सामाथर्वणः धर्ममूलधर्मे प्रमाणम् । स्मृतिशीले स्मृतिमन्वाख्याया शीलं वृत्तं चरित्रम् । तद्विदामनुष्ठेयत्वेन वेदार्थविदाम् ।
ब्रह्मण्यतापितृदेवभक्तता अपरोपतापिता मृदुता अनसूयता अपारुष्यमैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्याता कारुण्यम्

शान्तिरिति त्रयोदशविधशीलमिति हारीतोक्तंवा । अत्र सृष्टिः श्रुत्यविरोधिनी ग्राह्या । तथा च सूत्रं विरोधे त्वनपेक्षस्यादसति श्रुतमानमिति । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृत्यादिहेयम् । यथासवोदुम्बरीवेष्टयितव्येति । असति तद्विरोधे अनुमानं यथाष्टकाः कर्तव्या इति स्मृतिवाक्यवेदानुमापकतया मानमित्यर्थः । आचारो विवाहादौ कङ्कणबन्धादिः साधूनाममत्तराणां तुष्टिर्न सः परिणामविशेषः सोऽपि धर्मं मानमित्यन्वयः ॥ ६ ॥

(५) मन्दनः । अथ धर्मप्रमाणान्युपन्यस्यति वेदइति जातावैकवचनम् । धर्ममूलधर्मस्य प्रमाणं केवलं विध्यादेश एव धर्मप्रमाणं किंतु मन्त्रार्थवादावपीत्युक्तमखिलम् । तद्विदां वेदार्थविदाम् । स्मृतिर्धर्मशास्त्रेति हासपुराणानि । शीलं च धर्ममूलं सत्संभावनीयताहेतुः आत्मगुणसंपच्छीलम् । तदुक्तं महाभारते तत्तु कर्म तथा कुर्यायेन श्लाघ्येत संसदि । शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुनन्दनेति । अत्रोदाहरणं युधिष्ठिरस्य यक्षरूपधारिणो धर्मात्सोदरानादरेण नकुलजीवितवरणम् । तद्विदामाचारश्चैव धर्ममूलम् । आचारो व्याख्यातः । साधूनां परमधार्मिकाणां आत्मनस्तुष्टिर्न सोऽपि साचधर्ममूलं प्रमाणांतरागोचरत्वेन धर्मत्वमिति संशयितेष्वर्थेषु योऽर्थो धर्मत्वेन साधूनां मनसे रोचते स धर्म इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अखिलो वेदो धर्मस्य प्रमाणम् । च पुनः । तद्विदां धर्मविदां स्मृतिशीले स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले धर्मस्य मूले भवतः शुचौ तु चरिते शीलमित्यमरः । आचारः सदाचारः साधुतुष्टिरेव साधुतुष्टिकर्ता च पुनः आत्मनः स्वस्य तुष्टिकर्ता ॥ ६ ॥

यः कश्चित्कस्य चिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ॥ स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं वेदवित्संबन्धेन स्मृतेः प्रामाण्यं तदनेन प्रकटयति । यः कश्चिद्धर्मो विर्णधर्म आश्रमधर्मः संस्कारधर्मः सामान्यरूपो विशेषरूपश्च कस्यचित् ब्राह्मणादेर्वर्णस्य मनुना परिकीर्तितः स सर्वोऽपि वेदेऽभिहितः प्रतिपादितो यथा चैतत्तथा पूर्वश्लोके उक्तम् । सर्वज्ञानमयो हि सः सर्वेषां ज्ञानानामदृष्टविषयाणां हेतुर्निमित्तं वेदः सर्वज्ञानैर्निर्मित इवेति ज्ञाने तद्विकारत्वमभ्यारोप्य मयट्कृतः । यो हि यद्विकारः स तन्मयस्तत्त्वभाव इत्युच्यते । वेदश्च ज्ञानहेतुत्वात्तन्मय इति । यत्कार्यदर्शने कारणं कार्यत्वभावमिति । अथवा सर्वज्ञानादेतोरगतो हेतुमनुष्य इति मयट्क्रियते ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यः कश्चिदिति । यः कश्चिद्विदानीमनुपलभ्यमानं मूलवान् वेदोऽपि कस्यचित्संकीर्णस्यापि सर्वेषां वेदानां यत्तज्ज्ञानं तत्प्रायो हि स इत्यनुधापयेपितस्य स वेदः प्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह यः कश्चिदिति । यः कश्चित्कस्य चिद्ब्राह्मणादेर्वर्णमनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः । यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुः । सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपठ्यमानवेदार्थसम्यग्ज्ञात्वा लोकहितायोपनिबद्धवान् । गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय इत्यस्य सर्वज्ञानावस्थ इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥ ७ ॥

(४) राघवाचन्यः । सर्वासां स्मृतीनां वेदमूलत्वेऽपि मनुस्मृतेरतिशयमाह य इति । कस्य चिन्पुंसः स वेदः सर्वज्ञानमयः सर्वेषां ज्ञानानामदृष्टविषयाणां हेतुतया निर्मितः सर्वविषयज्ञानबलो भगवतः पूर्वपूर्वसर्गसदृशतया कार्यत्वेऽपि सर्वार्थप्रकाशकत्वान् ॥ ७ ॥

(५) मन्दनः । एषु पूर्वं पूर्वबलीयः वेदविदां स्मृतिः प्रमाणमित्युक्तम् । वेदवित्तमत्वात् मनुना प्रणीतं शास्त्रं स्मृत्यन्तेरभ्यः प्रमाणमित्यभिप्रायेणाह यः कश्चिदिति । सर्वज्ञानमयः सर्ववेदार्थज्ञानमरुहः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः कश्चित्धर्मः कस्यचिद्विप्रदिः धर्मः मनुना परिकीर्तितः सः सर्वः धर्मः वेदेऽभिहितः उक्त
सर्वेदः सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानातीत्यर्थः । यद्वा समनुः सर्वज्ञानमयः ॥ ७ ॥

सर्वतु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ॥ श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत् वै ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वज्ञेयकृतकारुतकशास्त्रगोचरप्रत्यक्षादिगोचरसमवेक्ष्यैतज्ज्ञानचक्षुषा तर्कव्याकरण-
निरुक्तमीमांसादिविद्यास्थानश्रवणचिन्तनात्मकेन चक्षुरिव चक्षुः शास्त्राभ्यासो ज्ञानस्य कारणत्वसामान्यात् । यथा
चक्षुषा रूपं ज्ञायते एवं शास्त्रेण धर्म इति सामान्यसमवेक्ष्य सम्यग्विचारपूर्वकं निरूप्य श्रुतिप्रमाणतो वेदप्रामाण्येन
धर्मे निविशेत् धर्ममनुतिष्ठेत् । सर्वेषु हि शास्त्रेषु सम्यग्ज्ञातेषु वेदप्रामाण्यमेवावतिष्ठते नास्मात् । तथा हि तानि शास्त्राणि
निपुणत्वेन चिन्तयन्ति न ते प्राप्ताः सम्यग्युक्तिरस्ति वेदे त्वस्तीति निश्चिनोति । सर्वग्रहणज्ञेयविशेषणम् । निखिलश-
ब्दश्च समवेक्ष्येति क्रियाविशेषणम् । निखिलसमवेक्ष्य निःशेषेण पूर्वपक्षेण शास्त्रान्तराणां प्रामाण्ये वेदस्य वा प्रामाण्ये याव-
न्त्यः काश्चन युक्तयः प्रतिभासन्ते ताः सर्वाः प्रदर्श्य सिद्धान्तसिद्धेर्हेतुभिर्यथा लक्षणलक्षितैर्निराकृत्य स्वपक्षसाधने चोप-
न्यस्ते वेदप्रामाण्यमवतिष्ठत इति निखिलशब्देन प्रदर्श्यते । तेन तौ निखिलसर्वशब्दौ पर्यायावपि भिन्नविषयत्वान् पुनरुक्तौ ।
स्वग्रहणमनुवादः । यो ह्यन्यस्य धर्मः सोऽन्यस्या धर्म एव ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वत्विति । सम्यगवेक्ष्यालोच्य इदं मानवशास्त्रं एतच्छास्त्रोक्तेन ज्ञानरूपचक्षुषाऽनुपलभ्य-
मानवेदमूलेषु कर्मसु उपलभ्यमानतन्मूलेन च श्रुतेरपि प्रामाण्यतः प्रमाणत्वेन सिद्धेः तदुक्ते स्वधर्मे स्वसंपाद्ये धर्मे निविशेत्
नितान्तमन्तर्भवेत् । वैप्रसिद्धौ ॥ ८ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वत्विति । सर्वशास्त्रजातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसाव्याकरणादिकं ज्ञानमेव चक्षुस्तेन निखि-
लं द्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य स्वधर्मेऽवतिष्ठेत् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह सर्वमिति । ज्ञानचक्षुषा ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानगुरुः स एव चक्षुस्तेनोपदिष्टमवेक्ष्य
शब्दतीर्थतश्चाधीत्येत्यर्थः । इदं मनुशास्त्रं श्रुतिप्रामाण्यतः श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिर्गृहीततात्पर्यार्थः । विद्वान्
स्वधर्मेऽनुष्ठेय कर्तव्याकर्तव्येति विशेषतः प्रवर्तते ॥ ८ ॥

(५) अन्धनः । शीलादिभ्यः श्रुतिस्मृतीबलीयस्यावित्यभिप्रायेणाह सर्वमिति । इदं श्रुत्यादिप्रमाणजातम् । निखिलं नि-
रवशेषम् । ज्ञानचक्षुषा बुद्ध्या । श्रुतिप्रामाण्यतः श्रुतिशब्दः स्मृतेरप्युपलक्षणार्थ उत्तरभूलोकांनुगुण्याच्छ्रुतिसमत्वाभ्यु-
पगमाच्च ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । इमं निखिलं सर्वधर्मविप्रादीनां धर्मज्ञानचक्षुषा अवक्षेप विचार्य विद्वान् श्रुतिप्रामाण्यात् वै निश्चयेन
निविशेत् स्वधर्मे प्रविष्टो भवेत् ॥ ८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ॥ इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमसुखम् ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । यो नास्ति कतया वैदिकानि निष्फलानि कर्माणीति व्यापुः न तदनुष्ठाने प्रवर्तते तस्य प्रवृत्त्य-
र्थमुत्पन्नद्वैतेष्टफलप्रदर्शनं करोति । तिष्ठतु तावदन्यत्फलं श्रुतौ स्मृतिषु च यदुदितमुक्तं धर्माख्यं कर्म तदनुतिष्ठन्निहार्तिभ्योके
यावज्जीवति तावत्कीर्तिप्रशस्त्या तां पूज्यतां सौभाग्यं लभते न्याय्ये पथि स्थितो महापुण्यो यमिति सर्वेण पूज्यते प्रियश्च सर्व-
स्त्वभवति । प्रेत्य देहान्तरे यस्मादन्यदुत्तमनास्ति तत्सुखं प्राप्नोति प्रायेण स्वर्गकामस्याधिकारी । निरतिशया च ग्रीतिः

स्वर्गस्ततउच्यते अनुत्तममिति । तस्मान्नास्ति कस्यापि दृष्टफलार्थिनोऽत्रैव प्रवृत्तिः प्रयुक्त्येवंपरमेतत् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञमारायणः । अत्रफलमाह श्रुतीति । श्रुतिस्तत्कालोपलभ्या अनुत्तमस्तुस्वर्गाख्यमोक्षाख्यं च । अत्र चशीलादीनामनुक्तिरपक्वत्वकथनार्थम् अतएव वक्ष्यमाणस्य श्रुतिस्मृत्यमीमांस्यत्वस्य शीलादावपि प्रसङ्गनिवारयितुं श्रुतिस्मृतिपदार्थौ व्याकर्तव्यौ ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्मानव इह लोके धार्मिकत्वेनानुषङ्गिकीर्त्तितपरलोके च धर्मफलमुत्कृष्टस्वर्गापवर्गादिमुखरूपं प्राप्नोति । अनेन वास्तवगुणकथने श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधेः कल्प्यते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्रुतीति । अनुत्तमनास्त्युत्तमं यस्मात् । मानवः मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायान् ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्षतां विशदयति श्रुतीति ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुतिस्मृत्युदितं श्रुतिस्मृतिभ्यां यत्तदुदितं उक्तं धर्ममानवः अनुतिष्ठन् इह लोके प्रेत्य परलोके कीर्त्तितं सुखमवाप्नोति ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ॥ ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बन्धौ ॥ १० ॥

(१) मेघातिथिः । किमिदं शब्दार्थसम्बन्ध स्मरणमभिधानकोशशास्त्रमात्मभूः परमेष्ठीत्यादिवन् धर्मशास्त्रेनेदमुच्यते श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति उच्यते । इह सदाचारोऽनुतिर्न स्मृतिर्निबन्धाभावा निबन्धाक्षरा हि स्मृतयः प्रसिद्धास्तस्तस्य स्मृतित्वमुपपादयति । यत्कार्यं धर्मग्रन्थार्थं तद्धर्मशास्त्रं यत्र धर्मः शिष्यते कर्तव्यतया प्रतीयते सा स्मृतिः । निबन्धानिभावप्रयोजकं शिष्टसमाचारादपि धर्मस्य कर्तव्यतावगतिः सोऽपि स्मृतिरेव । ततश्च यत्र कर्त्तव्यकार्याय स्मृतेरुपादाने तत्र सदाचारोऽपि ग्रहीतव्यः । धर्मशास्त्रं चेत्स्मृतिर्वेदोऽपि सर्वमुख्यं धर्मशासनमिति तस्यापि स्मृतित्वप्रसङ्गस्तन्निवृत्त्यर्थमाह श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः । यत्र श्रूयते धर्मानुशासनशब्दः सा श्रुतिः । यत्र च स्मर्यते सा स्मृतिः । तच्च समाचारे प्यस्तीत्यतः सोऽपि स्मृतिरेव । नहि तत्राप्यस्मृतवैदिके शब्दे प्रामाण्यमथवा श्रुतिग्रहणं स्मृतेर्वैदिकत्वार्थं किंपुनः श्रुतिस्मृत्योः समानकार्ययत्समाचारेऽप्यन्येन प्राप्नोते । उच्यते । ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ते श्रुतिस्मृती सर्वेष्वर्थेष्वप्यन्तासंभाव्येष्वपि दृष्टविषयैः प्रमाणैर्यथा तत्मादेव हिंसा लक्षणान्पदार्थान्कचिदभ्युदयः क्वचित्प्रत्यवायः सुरापानान्नरकः सोमपानात्पापशुद्धित्यादौ पक्षप्रतिपक्षगमनेन विचारोऽन कर्तव्यः । आशङ्कनपक्षान्तरसंभावनमीमांसनम् । यथा हिंसा चेत्पापहेतुः स्वरूपाविशेषाद् वैदिक्यपि तथा भवितुमर्हति । अथ वैदिक्यभ्युदयहेतुर्लौकिक्यपि तथा स्यात् । तद्रूपसमानत्वाद्यस्य यद्रूपविदादवगतं तस्य तद्विपरीतरूपसंभावनमसंत्तर्कश्रयैरसम्यग्धेतुभिर्यद्विचारणं तत्सिद्धान्ताभिनिवेशः स इह प्रतिषिध्यते । न पुनरयमर्थो वेदस्याद्यः पूर्वपक्षउत्पत्तिः सिद्धान्तइत्येषामीमांसानिषिध्यते । यतो वक्ष्यति यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मवेद नेतर इति । किंपुनरयमदृष्टार्थमीमांसनप्रतिषेधः नेति ब्रूमः । ताभ्यां धर्मो हि निर्बन्धेन न तार्किकप्रमाणानां वेदार्थविपरीतसाधनानामाभासतामाह । ईदृशाहितेषां हेतवो वैदिकी हिंसा पापहेतुः हिंसात्वाद्लौकिकहिंसावत् । तत्र हिंसायां पापहेतुत्वं कुतश्चिदप्यतः प्रमाणात्सिद्धमन्तरेणागमम् । एवं चेन्मास्ति हिंसायाः पापसाधनं सिद्धी हेतुः यावदागमः प्रामाण्येन नाभ्युपगतः । अभ्युपगते चागमप्रामाण्ये तद्विरुद्धे हेतुर्न युज्यते अप्रामाण्यापत्तेरागमस्य । ततश्चेतरेतरव्यापारः पूर्वप्रामाण्येन परिग्रहः पश्चादप्रामाण्यमिति । सोऽयं स्ववचनविरुद्धः पक्षो नैव तार्किका अनुमन्यन्ते मम मातावन्ध्येति वदागमविरुद्धश्च । अथोच्यते नैवागमः प्रमाणं क

थंतद्विरोधोद्भावनंदूषणम् । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः । कारीयादिकर्मणां तत्समनन्तरं फलाधितयाऽनुशीयमानानां नियमतोऽनुष्ठानसमनन्तरं फलप्राप्तिः । कालान्तरे भविष्यतीति चेदुक्तमत्र कृता शरदि कारीरी भृशं शुष्यन्तु शालिषु । वसन्ते जायते वृष्टिस्तस्यादौ न भवेत्फलमिति । याभ्यप्यभ्यत्र भाविफलानि ज्योतिष्टोमादीनि तत्रापि निरन्वयविनाशात्कर्मणोऽवर्षशते फलं भविष्यतीति निःसंदिग्धत्रैतानिकव्यवहारोपमेतत् । तस्मादनृतम् । व्याघातऽउदिते होतव्यमनुदिते जुहोतोदोषः । प्रातःप्रातरनृतं तेवदन्ति पुरोदया जुह्वति येऽग्निहोत्रम् । तथाऽनुदिते होतव्यं यथातिथये प्रदुताय दद्यात्तादृशे तद्य जुहुयादित्येकत्रोदितहोमो विधीयतेऽनुदितहोमनिन्दया । तदेव विपरीतमन्यत् । तत्रैकः पक्ष आश्रीयतामिन्त्यनभ्यवसायः यदेवाग्निहोत्राथेकरस्यां शाखायां विधत्ते तदेव शाखान्तरेपि । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मैत्यभ्युपगमः । ततश्च पुनरुक्तं तत्रानृतमेव तत्र भवतीत्येतेनैव पादेन प्रतिपाद्यते । यतो वेदाद्धर्म एव कर्तव्यतामात्रयागादिविषयनिर्बभौ विभाति गम्यते । न पुनः कालविशेषः फलस्योत्पत्तावधिकारवाक्येषु कालविशेषाश्रवणाद्विधितो हि फलं भवतीत्येतावद्गम्यते । कालावच्छेदो न विधिः । धात्वर्थसंबन्धिनो हि कालविभागाभूतं भविष्यद्दर्तमानाः । न चैतद्भात्वर्थफलं किन्तु वैधम् । धात्वर्थफलं हि तदानीमेव निर्वर्तते । देव तोदशेन द्रव्यत्यागः हविर्विकारादि यदिकश्चित्कस्यचिदाज्ञाकारो भवति तेन प्रेष्यते गच्छ याहि ग्राममिति स आज्ञासंपादने प्रवृत्तः कदाचित्प्रारम्भ एव वेतनफलं भते कदाचित्प्रभ्ये कदाचित्कृत आज्ञाविषये समनन्तरमन्येषुर्वाकालान्तरेऽथवा एवमेतच्छास्त्रफलमनियतकालम् । दिव्यवृष्ट्यादेस्तु स्वाभाध्येन प्रसत्तिमात्रं गम्यते । ननु तदहरेवोत्पत्तिः प्रतिसंबन्धकानि च यथा फलस्यैव विधस्य लोके भवन्ति तथा वेदेषु पुराकृतं दुष्कृतादि । तथा च वेद एवैतद्दर्शयति यदि न वर्षतथैव वसेदिति । सर्वत्वादौ तु विवदन्ते नैतत्कृतुफलम् । अङ्गमेतत्स्मरणम् । ऋतुफलं यः कामयेतानामयः स्वर्गलोकमियामिति । यच्चोक्तं हिंसायां लोकवेदयोर्न विशेष इति तत्र शास्त्रावगम्यो हि तस्याऽयं स्वभावो न प्रत्यक्षादिगोचरस्तत्र च भेदः । रागलक्षणा लौकिकी हिंसा विधिलक्षणाऽलौकिकी हिंसा विधिलक्षणा त्वग्नीषोमीयस्येति महाम्भेदः । तस्मान्न किंचिद्देऽनृतम् व्याघातं परस्तात्परिहरिष्यति श्लोकेनैव ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रुतिस्त्विति । तुशब्देन शीलादिशब्दव्यवच्छेदः । वैदिति प्रसिद्धतामाह । धर्मशास्त्राभाध्येन यत्रानुशासनीयं तद्धर्मशास्त्रम् । अमीमांस्ये तद्विरुद्धतर्कविचारादिभिर्न बाधनीये शीलादिकंतद्विरोधे बाध्यमेवेत्यर्थः । निर्बभौ प्रकाशितः ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । श्रुतिस्त्विति । लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धानुवादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्केणामीमांस्यत्वविधानार्थस्मृतेः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो बलवत्त्वप्रतिपादनार्थे च । तेन स्मृतिविरुद्धाचारो हेय इत्यस्य फलम् । श्रुतिर्वेदः मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः । तेऽभेदप्रतिकूलतर्केन विचारयितव्ये यतस्ताभ्यानिःशेषेण धर्मोऽबभौ प्रकाशतांगतः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुतिस्मृत्युदितमित्युक्तं तत्र का श्रुतिः का च स्मृतिरित्याकाङ्क्षायामाह श्रुतिस्त्विति । धर्मशास्त्रं धर्मप्रतिपादकं मन्वादि तस्य च कर्तृविशेषात्प्रामाण्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः कर्तारो धर्मशास्त्राणामनुविष्णुर्य मोक्षिराः । वसिष्ठश्च सर्वतः शातातपपराशराः । आपस्तम्बो शनो व्यासाः कात्यायनबृहस्पती । गौतमः शङ्खल्लिखितौ हारीतोत्रिहरतथेति । श्रुतिस्मृती सर्वाथेषु ज्ञातव्येषु अमीमांस्ये प्रतिकूलतर्केण न विचारयितव्ये इति कुल्लूकः तन् । सर्वाथेषु मीमांस्येष्वेव इति पाठः । तथा च सर्वाथेषु ज्ञातव्येषु मीमांस्येष्वेव धर्मस्यातीव सूक्ष्मत्वात् । यस्तर्केणानुसंधत्ते-

सधर्मवेदनेतरइति । त्रयमुविदितं त्रयं कार्यसिद्धिमभीप्सतेति । त्रयमत्यक्षानुमानशब्दाः । मीमांसा हि पूजितविचारबचनेऽ
थातो धर्मजिज्ञासेत्यादि । तत्र जातंतया सुत्यादिषट्कैर्निर्णेतव्येन्द्रयागार्हपत्यमुपतिष्ठते अस्याः श्रुतेरनिपरतावत् ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्ष्यतामेव भ्रकान्तेरेणाहश्रुतिस्त्विति ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः श्रुतिः वेदः स्मृतिर्धर्मशास्त्रंते श्रुतिस्मृती सर्वार्थेषु सर्वकार्येषु अमीमांस्येऽविचार्ये । मानविचारणे-
इत्यस्य धातोरुपम । ताभ्यांश्रुतिस्मृतिभ्यां धर्मः निर्बभौ नितरांबभौ ॥ १० ॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ॥ ससाधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । असत्यप्रामाण्यहेतोर्वेदस्य यो द्विजो हेतुशास्त्राश्रयाद्धेतुशास्त्रं नास्तिकतर्कशास्त्रं बौद्धचार्वाकादि-
शास्त्रं यत्र वेदोऽधर्मायेति पुनः पुनरुह्यते तादृशतर्कमाश्रित्य योऽवज्ञांकुर्याच्छ्रुतौ स्मृतौ च केनचिदकार्यान्वि-
बर्त्येतैव कार्षीः प्रतिषिद्धं वेदेनेति तमनादस्य चिकीर्षोत्किनाम वेदे यदि वेदे स्मृतिषु वा प्रतिषिद्धं कृतयोः सम्यक्प्रामाण्य-
मस्तीति कथयेन्मनसा वा विचिन्तयेत्तर्कशास्त्रेषु निबद्धादरो यदि दृष्टेत ससाधुभिः शिष्यैर्बहिःकार्यस्तत्तत्कार्येभ्यो-
याजनाभ्यापनातिथिसत्कारादिभ्यः । क्रियाविशेषस्यानिर्देशाद्विद्वद्दर्हाभ्यदिति गम्यते यतोऽविद्वान्सम्यगसंस्कृतात्मा
तार्किकगन्धितयैव व्यवहरति आसु च क्रियासु विद्वानधिक्रियते । अतएव पूर्वश्लोके विचारदृष्टः प्रतिषिध्यते यतस्त-
दवज्ञानपरतया क्रियते । ननु यतस्तदर्थविशेषजिज्ञासयैवमर्थमेव हेतुमाह नास्तिको वेदनिन्दकः । अतश्च पूर्वपक्षे यो वेदस्या-
प्रामाण्यं ब्रूयान्नासौ नास्तिकः स्यात् । सिद्धान्तदाढ्यार्थमेव पूर्वपक्षे हेतुकथनं वेदनिन्दकइति । स्मृतिग्रहणं न कृतंतुल्यत्वे-
नोभयोः प्रकृतत्वादप्यतरनिर्देशेनैव सिद्धमुभयस्यापि ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यइति । तथा च शीलादिभिस्तदपवादे धर्मवस्थैव न स्यात् अतस्तद्बुभयं विचा-
र्यम् । हेतुशास्त्रं श्रुतिविरोधितर्कशासनम् । बहिष्कार्यः साधुभावान् । सहि नास्तिको नास्ति परलोक इत्येवं च वर्तते । वे-
दानां च निन्दको भवति । अतो बहिष्कार्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(३) कुङ्कुमः । यो वमन्येतेति । यः पुनस्ते द्वे श्रुतिस्मृती द्विजोऽवमन्येत स शिष्टैर्द्विजानुश्रयाभ्ययनादिकर्मणोनि-
सार्यः । पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांस्येइति मीमांसानिषेधादनुकूलमीमांसापि न प्रवर्तनीयेति भ्रमोभाभूदिति विशेषयति
हेतुशास्त्राश्रयात् वेदवाक्यमप्रमाणवाक्यत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन चार्वाकादिनास्तिकद्व । ना-
स्तिको यतो वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

(४) राष्ट्रवानन्दः । अतएवाह यइति । अवमन्येत अप्रमाणो यो वेदः स्वर्गकामो यज्ञैतेत्यादिर्भुजानस्तृप्यती-
तिवत्कार्यकाराणादृष्टेः प्रावाणः श्रुतेत्यादेरर्थमभिचाराच्चेत्यादिहेतुशास्त्रम् । वेदनिन्दकत्वेन पतितत्वात्सर्वधर्मानधिका-
रित्वमाह बहिष्कार्यइति ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । ते श्रुतिस्मृती । वेदस्मृतिनिन्दकइत्येव वक्तव्ये वेदनिन्दकइत्युक्तं स्मृतेरपि तन्मूलत्वाद्देवताभ्युपग-
मनेनोक्तम् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः तेऽभे श्रुतिस्मृतीहेतुशास्त्राश्रयानहेतुः तर्कविद्या पाखण्डशास्त्राश्रयान् अवमन्येतसः
साधुभिर्बहिष्कार्यः वेदनिन्दकत्वात् ॥ ११ ॥

वेदःस्मृतिःसदाचारःस्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ एतच्चतुर्विधंप्राहुःसाक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्त्वेतमर्थमविदित्वा वेदशब्दस्य विवक्षितार्थत्वमेव भत्वा स्मृतिनिन्दकस्य न बहिष्कारोनेन वेदनिन्दकस्यैव विहितइतिप्रतिपद्येत तंप्रत्याह नात्र कश्चिद्विशेषः वेदनिन्दाप्रतिषेधेन स्मृतिसदाचारात्मतुष्टीनामपि निन्दकस्य बहिष्कारोनेन विहितस्तेषामपि वेदमूलधर्माभिधानमतः स्मृत्यादिनिन्दकोवेदनिन्दकएव । ननु श्लोकद्वयेनार्थः । एवंवक्तव्यं । श्रुत्यादीनात्मतुष्ट्यन्तान्हेतुशाल्नाश्रयान्द्विजः । योनिन्देत्सबहिष्कार्यः साधुभिर्नास्तिकत्वतः । उच्यते । नाचार्याग्रन्थगौरवंमन्यन्ते । बुद्धिगौरवंयत्नेन परिहरन्ति तस्मिन्सत्यसम्यगवबोधोधर्मस्य सच पुरुषार्थविहन्ति । भेदनिर्देशेपि हि चोदयेयुर्वेदग्रहणमेवकर्तव्यं सर्वस्य धर्मस्य वैदिकत्वात् तस्माद्विस्पष्टार्थभेदेनोभयनिर्देशः । संक्षिप्तरुचीनांपूर्वश्लोकोऽन्येषांश्लोकद्वयम् । स्वस्य च प्रियमात्मनइत्यनेन प्रागुक्ताऽऽत्मतुष्टिरेवोक्ता । स्वग्रहणंवृत्तपूरणार्थम् । एतत्साक्षाद्धर्मस्य लक्षणनिमित्तं ज्ञापकं न पुनः प्रत्यक्षम् यथानैरुक्तंसाक्षात्कृतधर्माणइति । विधाशब्दःप्रकारवचनः । एकमेव धर्मप्रमाणवेदाख्यं तस्यत्वेते भेदाः स्मृत्यादयः । अन्ये रूपसंहारार्थमिमंश्लोकंव्याचक्षते । समामं धर्मलक्षणप्रकरणमिति पुनः पाठः समाभििसूचयति यथा द्विरभ्यासोवेदाङ्गेषुसंस्थाजपेनोपतिष्ठन्तउपतिष्ठन्तइति । तथा च पिण्डीकृतइव प्रागुक्तेऽर्थोददिवर्तते । यथानैयायिकाअनित्यः शब्दइतिप्रतिज्ञाय साधनोपन्यासंकृत्वा निगमयन्ति तस्मादनित्यः शब्दइति । प्रायेण चैषा ग्रन्थकाराणारीतिः । तथा महाभाष्यकारोऽपि कचित्सूत्रवार्तिकवा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति ॥१२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदस्मृत्योरेवान् पुनःपुनरभिधानात् शीलादीनांव्यवच्छेदोमाभूदितिप्रागुक्तानि मूलानि संक्षिप्य दर्शयति वेदइति । सदाचारपदंबहुनां साधूनामपि प्रतिपत्तिविषयतामात्रकृतानुष्ठानपरम् । तेन शीलग्रहः स्वस्य स्वीयस्यात्मनःमनसःप्रियंसाक्षात् साक्षादिव साक्षात्कारइवेत्यर्थः आचारादात्मप्रीतिरपि प्रमाणमेव धर्मं किंतु तयोः नात्यन्तंश्रुतिस्मृतिवन्निःशङ्कप्रवृत्तिहेतुतेति च तात्पर्यसंक्षेपः ॥ १२ ॥

(३) कुञ्जकः । इदानींशीलस्याचारएवान्तर्भावसंभवाद्देहमूलताएव तन्त्रं न स्मृतिशीलादिप्रकारनियमइति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह वेदइति । वेदोधर्मप्रमाणंसकचित्प्रत्यक्षःकचित्स्मृत्यानुमितःइत्येवंतात्पर्यं नतु प्रमाणपरिगणने । अतएव श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् । सदाचारः शिष्टाचारः । स्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । वेदोऽखिलइत्यत्रोक्तमनुवदंस्तत्रान्येषांसंमतिमाह वेदइति । वेदइत्यत्र पाठक्रमःस्मृतेर्वेदोमूलमिति सूचनार्थः । स्मृतिपूर्वकत्वाद्यन्तरितआचारः । आचारेष्वनुष्ठानमन्यक्षम् । कर्तव्यताधीस्तु स्मृतिमूलैव । लोभाद्यसत्त्वं स्वस्य वेदार्थानुष्ठानःप्रियंरागाद्यनुपहितंतदपि धर्मं प्रमाणमित्यन्वयः । संमतिद्योतयति प्राहुरिति । लक्षणमानम् ॥ १२ ॥

(५) जन्कनः । धर्मप्रमाणान्युपसंहरतिवेदइति । सदाचारशब्देनात्र शीलस्यापि परिग्रहः । लक्ष्यतेनेनेतिलक्षणप्रमाणम् ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदः वेदोक्तधर्मः स्मृतिः स्मृत्युक्तधर्मः सदाचारः सतामाचारः आत्मनः स्वस्य यत्प्रियं तद्यथा स्वकीयस्य बन्धोः आत्मनश्च प्रियंयत् । चकारः समुच्चये । आत्मनः प्रियं परदाराभिभर्शनंप्रियंभवेत्चेत्तन्मन्धूनांतत्प्रियं तस्मात्स्वस्यआत्मनः प्रियंप्रत्यक्षतुर्विधंधर्मप्राहुः ॥ १२ ॥

अर्थकामेष्वसत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ॥ धर्मजिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । गोभूमिहिरण्यादिधनमर्थः । तत्र सक्ति स्तात्पर्येण तदर्जनरक्षणार्थं रुषिसेवादिभ्यापारकरणम् । कामः स्त्रीसंभोगः तत्र सक्तिर्नित्यतदासेवनं तदङ्गानां च गीतवादित्रादीनाम् । तद्वर्जितानां पुरुषाणां धर्मज्ञानं धर्मावबोधो विधीयते विशेषेण धोयते द्यवस्थितं भवति । धाआधार इत्यस्यैतद्भूपम् । किमर्थं पुनस्तत्र सत्तानां भवति धर्मज्ञानं यावता तेषु यथा लक्षणतदविरोधिन्यवसरे भोजनादावितिहासश्रवणादभ्योपदेशात्समाधाराद्वा शकुवन्ति ज्ञातुमित्यत आह धर्मजिज्ञासमानानामिति । मुख्यं प्रमाणं धर्मवेदः सत्यतैर्न शक्यो ज्ञातुम् । अत्यन्त दुर्विज्ञानोऽसौ निगमनिरुक्तव्याकरणतर्कपुराणमीमांसा-शास्त्रश्रवणमपेक्षते स्वाथंबोधे । न चेयान्पन्थराशिः सर्वव्यापारपरित्यागेन विनाशक्य आसादयितुम् । समाचारेतिहासादेः कतिपये धर्मा अवगम्यन्ते । न वेदादिवत्समस्ताद्वयुक्तोऽप्योतिष्ठोमादिप्रयोगः । अत उक्तं प्रमाणं परमं श्रुतिः । न तु समाचारादेः प्रामाण्यापकर्षः तदुक्तं योऽहेरिव धनाद्ग्रीतो मिष्टान्नाञ्च विषादिव । राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति । अपरे त्वर्थ-कामदृष्टफलैर्षण उच्यन्ते । तत्र सत्तानां पूजाख्यात्यादिकामानां दृष्टफलार्थतया लोकपक्तिमात्रं प्रयोजनानां धर्मज्ञान-धर्मानुष्ठानं विधीयत उपदिश्यते । ज्ञायतेऽस्मिन्निति ज्ञानमनुष्ठानमित्युच्यते । अनुष्ठीयमानो हि धर्मोऽप्युक्ततरो भवति शास्त्रात्प्रग-मकातरोऽपि अतोऽनुष्ठानं धर्मज्ञानमुच्यते । अत एतदुक्तं भवति । यद्यपि धर्मानुष्ठानाल्लोकऽपत्त्यादि दृष्टप्रयोजनमुपलक्ष्यते तथापि न तत्सिद्धिपरतया तत्र प्रवर्तितव्यम् । किंतु हि शास्त्रेण तच्चोदितमिति कृत्वा तथा च प्रवृत्तौ यदि दृष्टमपि भवति भवतु न विचार्यते । तथा च श्रुतिः स्वाभ्यासस्य दृष्टफलमनुवदति यशोलोकपक्तिरिति । लोकः पश्यमानश्चतुर्भिरेनं भुन-क्ति । अर्चयादानेनाजेयतया चावध्यतयैत्यादि । श्लोकश्चात्र भवति यथेक्षहेतोरिह सेचितं पयस्सृणानिवल्लीरपि च प्रसिञ्चति । तथा नरो धर्मपथेन संचरन् यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्रुते । ननु च यस्य यः स्वभावोऽवगतः सोऽप्योद्देशे-नाप्यनुष्ठीयमानो न स्वभावाच्च वते करोत्येव तत्कार्यम् यथा विषमौषधोद्देशेनापि पीतं हन्येव । अतो दृष्टार्थतयाप्यनुष्ठी-यमानानि कर्माणि शास्त्रीयाण्यदृष्टार्थान्यपि भविष्यन्ति । को भवतो मत्सरो लोकावर्जनहेतुतया न प्रवर्तितव्यमिति येनात्थ-अत आह धर्मजिज्ञासमानानां वेदो धर्मं प्रमाणम् । तेन चैतदुक्तं दृष्टफलकामार्थानां दृष्टं भवति । न केवलमदृष्टं भवति । प्रावत्प्रतिषिद्धसेवनादधर्मोऽपि भवति ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्रापि श्रुतेः प्राधान्यमाह अर्थेति । धर्मविरोधिनोरर्थकामयोः प्रबन्धेन प्रवृत्तिः स-ङ्गस्तद्विहितानामेव धर्मज्ञानविधेयम् । तदीयस्यैव धर्मज्ञानस्य प्रवृत्तिपर्यन्तत्वात्तेषां च परमं प्रमाणं श्रुतिरेव । अतः श्रुतिरे-कवाक्यतयैव स्पृतेरप्यादरणीयतैत्यर्थः ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्थकामेष्विति । अर्थकामेष्वसत्तानामर्थकामलिप्साशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम् । येऽत्वर्थकामस-मीहया लोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मं च ज्ञातुमिच्छतां प्रकृष्टं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्पृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः । अत एव जाबालः श्रुतिस्पृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यस्मार्तवैदिकवत्सता ॥ भविष्यपुराणेऽप्युक्तम् श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना । कैमिनिरप्याह विरो-धे त्वनपेक्षस्यादसतिः अनुमानकम् । श्रुतिविरोधे स्पृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणीयमसति विरोधे मूलवेदानुमान-मित्यर्थः ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रतिअधिकारिणविशिष्ट इत्यर्थकामेष्विति । असक्तानां अलोलुपानां तद्व्यापानां धर्मे अना-
स्थासात् धर्मज्ञानं धर्मानुष्ठानं विधीयते कर्तव्यतया उपदिश्यते । परमं प्रमाणं परंतत्त्वम् ॥ १३ ॥

(५) नन्दः । यथा धर्मस्य श्रुत्यादीनभ्यवसायमूलतः तथार्थकामेष्वनितसक्तिरपीत्यभिप्रायेणाह अर्थेति । प्रमा-
णेषु बलावलजिज्ञासायामुक्तमुत्तराधर्मः । श्रौतस्मार्तसंनिपाते श्रौतप्रमाणबलीय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुक्तौ स्मृतौ ॥ उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रागुक्तो व्याघातः परिह्रियते । यत्र श्रुत्योर्द्वैधं विरुद्धाभिधानं यं धर्मोऽयमिति काचिच्छ्रुतिराह
तमेवादधर्ममित्यन्या तत्र उभावपि तौ धर्मावुक्तौ विकल्पेन । तुल्यबले हि ते श्रुतौ । तत्रैवं प्रमाणमियं नेत्यशक्यो विवेकः ।
अतएकार्थतुल्यबलविरोधे विकल्प इत्युभावपि तौ धर्मावित्युक्तम् । तत्र समुच्चयः प्राप्नोति । एवमुक्तौ धर्मौ भवतोऽन्यथा
एकः स्यात् । नेति ब्रूमः । पर्यायेणापि प्रयोगेनोभयशब्दस्य प्रवृत्तिविरोधः न स्वयंसापेक्ष्यद्वयविषय एव । न्याय्यश्च वि-
कल्पः । यथाऽग्निहोत्राख्यमेकं कर्म तस्य कालत्रयमुपदिष्टं तत्र कर्मप्रधानकालोगुणः न चैकस्मिन्प्रयोगे कालत्रयसंभवः न च
कालानुरोधेन प्रयोगावृत्तिर्युक्ता नाङ्गानुरोधेन प्रधानमावर्तनीयम् तस्मान्मन्याभ्योऽयं तुल्यबलविरोधे विकल्प इति न वच-
नादुभावपि हि तौ धर्मौ । ननु च कोभेदस्तत्र धर्मावित्यस्मादेतस्य न कश्चित् । पूर्वेण स्वमतमुपम्यस्तमुत्तरेणान्यैरपि
मनीषिभिरितेदेषोक्तमिति स्वमतमाचार्यान्तरमतसंवादेन दृढयति ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिद्वैधमिति । द्वैधं विरुद्धार्थद्वयदर्शकत्वं तस्मिन्व्यवस्था उभौ धर्मौ तल्लक्षास्वीय-
परतया विकल्पेन वा । सम्यगित्यव्ययम् । समीचीनौ मनीषिभिरुक्तौ यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(३) कुञ्जकः । श्रुतिद्वैधमिति । यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैधं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र द्वावपि धर्मौ भवतुः स्मृतौ
तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिस्सम्यक्समीचीनौ द्वावपि तौ
धर्मावुक्तौ समानन्यायतया स्मृत्यैरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगस्तुल्यबलत्वाविशेषात् । तदाह गौतमः तुल्य-
बलविरोधे विकल्पः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्मृतः स्मृतरनृतेषु ददति पुरोदयाज्जुहोति येषां होतृत्वात् अतिथये महुताय बलिहरन्ति यदुदिते
जुहोतीत्यर्थवादीपेतोदिते जुहोतीत्यनुदिते जुहोतीत्यादिश्रुतिमाभित्याह श्रुतिद्वैधमिति । ह्याभ्याम् ॥ १४ ॥

(५) रामचन्द्रः । यत्र यस्मिन्कार्ये श्रुतिद्वैधं भवेत्तत्र तस्मिन्कार्ये उभौ धर्मौ स्मृतौ उभावपि तौ धर्मौ महर्षिभिः
सम्यगुक्तौ ॥ १४ ॥

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ॥ सर्वथा वर्तते यज्ञइतीयैवैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

[श्रुतिपश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति तु यथा स्मृतिः ॥ तस्मात्प्रमाणं मुनयः प्रमाणप्रथितं भुवि ॥ १ ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः श्रेष्ठानां साहसं तथा ॥ तदन्वीक्ष्य प्रयुज्जानाः सीदन्त्यपरधर्मजाः ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । उदाहरणमिदमन्तरप्रदर्शिते विरोधे । यस्मिन् त्रयः कालास्ते रतनिन्द्या होमस्य विहि-
ताः तत्रायमर्थः श्रुतिवाक्यानाम् । सर्वथा वर्तते यज्ञः सर्वप्रकारो होमः प्रवर्तते प्रवर्तनीय इत्यर्थः । या उदितहोमनिन्दा सा

न तत्प्रतिषेधार्था किंतुनुदितहोमविध्यार्था । एवमितरत्रापि । तेनायमर्थउक्तोभवति सर्वथा कर्तव्यएतेषांकालानामन्यत-
मल्लिङ्गकाले तत्रयल्लिङ्गतस्तत्र संपूर्णःशास्त्रार्थोभवतीतीयवैदिकी श्रुतिरेवंपरा अल्लिङ्गार्थेऽस्यास्तात्पर्येन पुनर्निन्द्यामानप्रति-
षेधे । यज्ञोहोमोग्रिहोत्रारूपोऽभिमतोयागहोमयोर्यतोनात्यन्तभेदः । देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य स्वत्वत्यागोनेदमं देवतायाद्द-
मिति यागः । एतच्चस्वरूपहोमेऽप्यस्ति । अयंतु विशेषोपपद्यस्य होमे प्रक्षेपोऽधिकआरोपण विशेषोऽभ्यादावतोयज्ञश-
ब्देनात्र होमस्याभिधानम् । होमेहेतेकालाःश्रुतावास्मातान यागमात्रे । उदितादिशब्दैश्चोदिते होतव्यमित्यादिका श्रुतिरेक-
देशेन लक्ष्यते । येयमुदिते होतव्यनोदितेहोतव्यमिति श्रुतिः सैवंपरेत्येवंयोजना । समयाभ्युषितशब्देन समुदायेनैवौषसः
कालउच्यते । अन्येतु पदद्वयमेतदित्याहुः । समयाशब्दः समीपवञ्चनः समीपिनमपेक्षते । उदितानुदितयो । सन्निधानात्तत्र
समीपसंभ्याकालः । अभ्युषितरात्रेविवासकालोऽप्युष्टायां रात्रावित्यर्थः । कास्तु चिच्छ्रुतिष्वेवंपठितंकास्तुचिदेवमिति श्रुतिवा-
क्यानुकरणमेषा स्मृतिस्तत्राकिंपदद्वयमे तदुतैकमिति ततएवनिर्णयः । अतोविकल्पेनैकहोमाख्यंकर्मप्रतिकालत्रयेऽपि श्रुति
विधानान्नास्तिविरोधः । सिद्धरूपे हि वस्तुनीतरेतरविरुद्धरूपसमावेशासंभवस्तस्माद्विरोधोन साध्ये साध्यस्येनापि सिध्य-
त्यनेनापीति एवमवगम्यते । तत्र कुतोविरोधः । एषएवञ्च स्मृतीनांविरुद्धानांविकल्पोन्याम्यः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विरोधमुदाहरति उदितइति । समयाभ्युषिते उदयसमीपे यज्ञोग्रिहोत्रहोमः वैदिकी
वेदरूपाश्रुतिःशब्दः एतत्श्रुतिविरोधोऽक्तं स्मृत्योरन्योन्यविरोधेद्वयम्य ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र दृष्टान्तमाह उदितेऽनुदितेऽप्येवेति । सूर्यनक्षत्रवर्जितःकालःसमयाभ्युषितशब्देनउच्यते । उद-
यात्पूर्वमरुणकिरणवानप्रविरलतारकोऽनुदितकालः परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेनाग्निहोत्रहोमःप्रवर्तते ।
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगाच्चक्षशब्दोऽत्र गौ णः । उदितेहोतव्यमित्यादिका वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । समयाभ्युषिते सूर्यनक्षत्ररहिते काले अत्र द्यवस्थित विकल्पोऽधिकारी भेदेन सर्वथा
त्रिष्वपि पक्षेषु होमस्य । नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । वर्तते कर्तव्यतया ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोदाहरणमाह उदितइति । समयाभ्युषितेउदितानुदितइत्यर्थः । सूर्यइतिशेषः । अतएव स्मृ-
त्यादिद्वैधेऽपि न्यायोऽवगन्तव्यः ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुतिद्वैधेदृष्टान्तमाह । उदिते जुहुयात्अनुदितेजुहुयात्तथा समयाभ्युषितेउदितसमये जुहुयात्
यज्ञः सर्वथावर्ततइतीयं वैदिकी श्रुतिः । कात्यायनः राभ्यास्तु षोडशेभागे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालंचानुदितंज्ञात्वा होमंकुर्या
द्विचक्षणः ॥ तथाचप्रातः समये नष्टे नक्षत्रमण्डले । रविर्यावन्नदृश्येतसमयाभ्युषितंचतत् ॥ रेखामात्रंच दृश्येत रश्मिभिश्च
समन्वितः । उदितंतविजानीयात्तत्र होमंप्रकल्पयेत् ॥ बौधायनापस्तम्बाश्वलायनप्रभृतिभिर्हृदितेउदयानन्तरंहोमःकार्यः ।
मध्यदिनवाजसनेयिभिरनुदितेउदयात्पूर्वहोमःकार्यइत्युक्तम् ॥ १५ ॥

निषेकादिश्मशानान्तोमन्त्रैर्यस्योदितोविधिः॥तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिज्ज्ञेयोनाग्यस्य कस्य

चित् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । विदुषा ब्राह्मणेनेदमभ्येतव्यमिति पठन्ति सत्पार्थवादः । तत्र तव्यप्रत्ययदर्शनात्कस्यचिद्विधिभा-
न्तिः स्यात्तथा च सति क्षत्रियवैश्ययोरभ्ययनंनिवर्ततइत्येतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयंश्लोकः क्षत्रियवैश्ययोः प्रामिर्दर्शय-
ति । तथा यथा कामी शूद्रोऽप्यप्रतिषेधादभ्येतुंप्रवर्तत तन्निवृत्त्यर्थमपीत्येवमिदंश्लोकंपूर्वं व्याख्यक्षिरे । शास्त्रशब्दो-

यमानवग्रन्थवचनः अधिकारोमथैतदनुष्ठेयमित्यवगमः । नच शब्दराशेःसिद्धस्वभावस्यानुष्ठेयत्वावगतिः संभवति । नहि-
 द्रष्टव्यमनाश्रित्य क्रियाविशेषसाध्यतयावगम्यते । अतः शास्त्रविषयायां कस्यांश्चिद्विधायामधिकारइत्यवगम्यते । तत्र-
 कृत्वस्तयस्तावन्विषयतया प्रतीयन्ते । स्वसोरभवत्यर्थत्वात् । स्वस्तिसंबन्धे ह्ययमर्थः प्रतीयते शास्त्रस्य यद्भवन्नया
 वसत्ता तामनुतिष्ठेदिति । नचान्यदीयायांसत्तायामन्यस्यानुष्ठातृत्वसंभवः । करोत्यर्थेऽपि न संभवति पदानानित्यत्वाद्वा-
 क्यानां चान्येन कृतत्वात् । अतः शास्त्रसहस्रारिण्यध्ययनक्रिया प्रतीयते । अतोऽयमर्थउक्तोभवति । शास्त्राध्ययने तस्या-
 धिकारः यथैवाध्ययने तथैव तदर्थश्रवणेऽपि । नचादिमत्त्वान्मानवस्य ग्रन्थस्य कथंतद्विषयोविधिरनादिवेदमूलइति
 शक्यते वक्तुम् । उच्यते । यानि कानि च शास्त्रमतिपादकानि वाक्यानि न तानि शूद्रेणाध्येयानीति शक्यते । सामान्यतो-
 ऽनुमानंयानि वेदवाक्यानि यानि तदर्थव्याख्यानवाक्यानि व्याख्यातृणांतत्परतिरूपकाणि तान्यपि प्रवाहन्त्यतया-
 नित्यान्येव । अनुष्ठानंतु शास्त्रविषयः तत्र चातुर्वर्णस्याधिकारः । नन्वेवंसत्यनुपात्तकर्तृविशेषेषु सामान्यधर्मेषु शूद्रस्या-
 धिकारप्रसङ्गः । यथा च न भवति तथा च तत्र तत्र कथयिष्यामः । ननु कथमध्ययनावबोधाधिकारनिषेधे कर्मा-
 धिकारः नस्यविहितकर्मरूपस्य तदनुष्ठानसंभवः नचाध्ययनमन्तरेण तदर्थावबोधसंभवः नचावैद्योऽधिक्रियते । सत्यम् ।
 परोपदेशादपि यावत्तावत्सिध्यति । परिज्ञानंयंत्राक्षणमाश्रितः शूद्रोयोवार्थतः प्रवृत्तः सएवंशिक्षयिष्यतीदृक्त्वे दंकुर्विति ।
 अतो न कर्मानुष्ठानप्रयुक्ते शूद्रस्याध्ययनवेदने स्त्रीवत्परमत्ययादप्यनुष्ठानसिद्धेः यथा स्त्रीणां भर्तृविद्यैव प्रसङ्गादुपकरोति । न
 कर्मश्रुतयोर्विष्ठां प्रयुज्जतेतेषामेव त्वप्रत्ययोऽनुष्ठानहेतुर्येषां स्वाध्यायोऽध्येतव्यइति विधिरस्ति पुंसां सच पुंसां त्रैवर्णिका-
 नांतेषामपि नार्थज्ञानप्रयुक्तेऽध्ययनवेदने अपितु विधिद्वयप्रयुक्ते आचार्यकरणविधिना स्वाध्यायाध्ययनविधिना च । निषे-
 को गर्भाधानं स आदिर्यस्य संस्कारकलापस्य सनिषेकादिः गर्भाधानं च विवाहादनन्तरं प्रथमोपगमे विष्णुर्यौनिकरूपयन्त्विति
 मन्त्रवत्केषांचिद्विहितं परेषामागर्भग्रहणात्प्रन्यतु । श्मशानमन्तोऽस्येति श्मशानान्तः । श्मशानशब्देन मृतशरीराणि यत्र
 निधीयन्ते तत्स्थानमुच्यते । तच्च साहचर्यात्तत्संस्कारपराचीमिष्टिलक्षयति साहिमन्त्रवती न स्थानम् । अनेन च द्वि-
 जातयोलक्ष्यन्ते । तेषां हि मन्त्रवन्तः संस्काराः द्विजातीनामिति नोक्तम् । विचित्राश्लोकानां कृतिः स्वायंभुवस्यास्य मनोः ।
 मन्त्रैरुदितउक्तो विधिरिति नार्थसंबन्धः । नहि मन्त्राविधिवदन्तिकर्तृह्यप्रयोगावस्थस्य विधेयस्य स्मारकानविधायकाः ।
 तस्मादेवं व्याख्येयं मन्त्रैर्युक्तः समन्त्रकोयेषामयं विधिरिति नान्यस्य कस्य चिदित्यनुवादो द्विजातीनां नियतत्वात् । अथवाक-
 श्चिन्मन्येत द्विजातीनामयं विहितोऽवश्यकर्तव्यः । शूद्राणां त्वशिष्टो प्रतिषिद्धइति तदा शङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । निषेकोरेतः । सेफः गर्भाधानम् । श्मशानमन्त्येष्टिः । अधिकारोध्ययनेनान्यस्य शूद्रस्य
 संकरस्य वा ॥ १६ ॥

(३) कुल्लुकः । निषेकाद्वितीति । गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य वर्णस्य मन्त्रैरनुष्ठानकलापउक्तो द्विजातेरित्यर्थः
 तस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रे ऽध्ययने श्रवणे ऽधिकारो न त्वन्धस्य कस्य चिच्छूद्रादेः । एतच्छास्त्रानुष्ठानं च यथाधिकारं
 सर्वैरेव कर्तव्यम् । प्रवचनत्वस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्र व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषा ब्राह्मणेनेदमभ्येतव्यमित्युक्तं तत्र पतितस्य ब्रह्मबन्धोः मकारान्तरेण संपादितवि-
 दस्य नास्त्यधिकारइत्यभ्यासे न द्रष्टव्यम् । निषेकादिरिति । यस्य मन्त्रैः साक्षाद्विधिरनुष्ठेयत्वेनोदितः तस्यैवात्राधिकारः ।
 तेन क्षत्रियवैश्ययोः श्रवणाधिकारिता । अत्र अपर्युदस्ततया त्रैवर्णिको निषेकादियोग्यो विवक्षितः अन्येषां श्मशानान्तत्वाद्य-
 भावात् । निषेको गर्भाधानम् । श्मशानान्तो दाहकालीनान्येष्टिः । अस्मिन् शास्त्रे सर्वेषां हि तशासनम् ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मप्रमाणयोः श्रुतिस्मृत्योरभ्ययनाधिकारिणमाहनिषेकेति । मन्त्रैः सहितोविधिः क्रियाकलापः । तस्य त्रैवर्णिकस्य अस्मिन्मन्त्रेशास्त्रे श्रुतिस्मृत्याख्ये अधिकारः अभ्ययनाधिकारः । अन्यस्यशूद्रस्य ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसःमन्त्रैर्निषेकादिर्गर्भाधानादिश्मशानान्तःविधिःतस्य पुंसःअस्मिन्शास्त्रे अधिकारो भवेत् कस्य चिदन्यस्य नाधिकारः ॥ १६ ॥

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्दन्तरम् ॥ तदेवनिर्मितदेशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तानि धर्मे प्रमाणानि विरोधे च विकल्पोऽभिहितोऽधिकारिणश्च सामान्येनोक्ताः । इदानीं येषु योग्यतया धर्मोऽनुष्ठेयतामापद्यते ते देशावर्ण्यन्ते । सरस्वतीनाम नदी अपरा दृषद्वती तयोर्नद्योर्दन्तरं मध्यं तं देशं ब्रह्मावर्त इत्यनया संज्ञया प्रचक्षते व्यवहरन्ति शिष्टाः । देवग्रहणमवध्यवधिमतोः स्तुत्यर्थं देवैः सन्निर्मितोऽतः सर्वेभ्यो देशेभ्यः पावनतर इति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तं शिष्टाचारं व्यवस्थापयितुं शिष्टस्य निमित्तान्निवासदेशविशेषानाह सरस्वतीति । दननद्योर्देवैरपि सेव्ययोर्नद्योः देवनिर्मितं देवैरुत्तमदेशतया विहितम् । ब्रह्मावर्ततेऽनुवर्तते यत्र स ब्रह्मावर्तः ॥ १७ ॥

(३) कुम्भूकः । सरस्वतीति । धर्मस्य स्वरूपप्रमाणं परिभाषां चोक्तवेदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह । सरस्वतीदृषद्वत्योर्नद्योर्भयोर्मध्यं ब्रह्मावर्तं देशमाहुः । देवनदीदिवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्रशस्त्यर्थौ ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारश्च इत्युक्तं तत्र किदेशीयः स आचारः किं प्रमाणकः कस्माद्गुरोः शिक्षणीय इत्यपेक्षां पूरयंस्तेषां वसतिनियममाह सरस्वतीति समभिः । देवनिर्मितं देवैर्निर्मितं देवो देवता तदुद्देश्यकयज्ञादि तदर्थं निर्मितं देवैरधिष्ठितं वा ब्रह्मावर्तमित्यपूर्वसंज्ञा ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वसतामाचारः प्रमाणमित्युक्तं स पुनः कुत्रत्यानामित्यपेक्षायां वक्तुमारभते सरस्वतीति । अत्र देवसंबन्धवचनं प्रशंसार्थम् । ब्रह्म धर्मः आवृत्तमागतं महर्षीणामत्र प्रतिभातमिति ब्रह्मावर्तः ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुण्यदेशानाह । सरस्वतीदृषद्वत्योर्दन्तरं देवनद्योः गङ्गायमुनयोः अन्तरं देशं देवनिर्मितं ब्रह्मावर्तं संज्ञं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

तस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ॥ वर्णानां सान्तरालानां ससदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

[विरुद्धाच्च विगीताच्च दृष्टार्थादिष्टकारणे ॥ स्मृतिर्न श्रुति मूला स्याद्यच्चैषा संभवश्रुतिः ॥ १९ ॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । अथास्मिन्देशे य आचारस्तस्य प्रामाण्ये किं विद्वत्ता शिष्टता चोपाधिरङ्गीक्रियते अथाविद्वत्तामशिष्टानां च देशोपाधिरेव प्रमाणम् । किंचातः यदि नापेक्ष्यते यत्तदुक्तं आचारश्चैव साधूनामिति विशेषणद्वयमनर्थकम् । नत्वसाध्वाचारस्य धर्ममूलतोपपद्यते वेदसंयोगासंभवात् । अथापेक्ष्यते देशविशेषसंबन्धानुपकारो न हि देशान्तरेऽपिशिष्टसमाचारस्याप्रामाण्यं शक्यते वक्तुम् । उच्यते । प्रायिकमेतदभिधानं प्रायोवृत्त्यास्मिन्देशे शिष्टानां संभव इत्युक्तं तस्मिन्देशे य आचारः ससदाचार इति । अन्ये तु देशान्तरे भ्रातृलुहितुः परिणयनादेशाचारनिषेधार्थमिदमित्याहुः स्तदयुक्तम् । अविशेषेणैवोक्तदेशकुलजातीनामविरुद्धप्रकल्पयेत् सच विरुद्ध ऊर्ध्वसममामितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यश्च पञ्चमादित्येतेनास्मिन्पि देशेऽनुपनीतेन सह भोजनादिराचारो नैव धर्मत्वेनेष्यते । नच स्मृतिविरुद्धस्याचारस्य प्रामाण्यसंभवः । श्रुति-

विप्रकर्षादाचारात्स्मृतिरनुमातव्या स्मृतेः श्रुतिः स्मृतिस्त्वव्यवहितामेव श्रुतिमनुमापयति । किंचकारणग्रहाच्चैवमदेराचारस्य रूपवर्तीमानुलकन्यांकामयमानाराजभयादृढवन्तः कन्यागमनंदण्डोभाभूदिति । अन्येत्वविद्वांसोयेनास्य पितरोयाता-इत्यस्य यथा श्रुतमर्थगृहीत्वा धर्मोयमितिप्रतिपन्नाः । अपिच । एतास्तिस्मस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेतेति प्रायश्चित्तंश्रुतमपि भ्रान्तिहेतुराभ्यस्तिसृभ्योऽन्यानप्रतिषिद्धादिति । यथाचास्य नायमर्थस्तथा वक्ष्यामः । नच दृष्टकारणयोः स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यम् । उक्तंचभट्टपादैः विरुद्धाचविगीताच दृष्टार्थादिदृष्टकारणे । स्मृतिर्नश्रुतिमूलास्याद्याच्चासंभवश्रुतिः ॥ तस्मादेतान्द्विजातयोदेशान्संश्रयेरान्नित्येतद्विधिशेषादेशप्रशंसार्थवादाएते परंपरैव पारंपर्यमन्यत्मादन्यमुपसंक्रामति । तस्मादन्यंततोऽप्यन्यमित्येवंरूपः प्रवाहः परंपराक्रमः तदविच्छेदस्ततआगतः संप्राप्तः संकीर्णयोनयोऽतरालाः तत्सहितानां वर्णानाम् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचार आचर्यमाणोधर्मः पारंपर्यपित्रादिपरंपराक्रमेणागतो न त्वधुनातनेन केनचिदनुष्ठितः । अन्तरालाः संकरजाताः । सदाचारः सद्गिराचीर्णोधर्मइत्युच्यते ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन्देशइति । तस्मिन्देशे प्रायेणशिष्टानांसभवात्तेषांब्राह्मणादिवर्णानांसंकीर्णजातिपर्यन्तानांयआचारःपारम्पर्यक्रमगतोनत्विदानींतनःससदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मिन्पारंपर्यक्रमप्रमाणआचारःसान्तरालानांअन्तरालःसंकरजातिः तत्सहितानांआन्तराःऽव्यवहितः किंचिन्यूनोवा ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । सान्तरालानंवर्णसंकरजसहितानांससदाचारः । तस्यधर्मप्रतिप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्ब्रह्मावर्तैकदेशे पारंपर्यक्रमगतःयःआचारःसआचारःवर्णानांब्राह्मणादीनांतथाचान्तरालानांवर्णद्वयजातानांअनुलोमप्रतिलोमजातीनांसःसदाचारःईषदुच्यते ॥ १८ ॥

कुरुक्षेत्रंच मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ॥ एषब्रह्मर्षिदेशोवै ब्रह्मावर्तदिनन्तरः ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । देशनामधेयान्येतानि कुरुक्षेत्रेसमन्ततंपञ्चकंप्रसिद्धकुरवस्तत्रक्षयंगताःकुरुत वा सुरुतक्षिप्रमत्राणंभवतीति व्युत्पत्तिः मत्स्यादयः शब्दाबहुवचनान्ताएव देशवचनाः । ब्रह्मर्षिदेशइति समुदायसंज्ञा । देवनिर्मितोदेशो ब्रह्मावर्तः देवेभ्यः किंचिन्यूनब्रह्मर्षयइत्यतोऽयदेशोब्रह्मर्षिसंबन्धाब्रह्मावर्तान्धूतः । तथाआहुब्रह्मावर्तदिन्तरैषद्भिन्नः तत्रेषदर्थोयथानुष्णांयवागुणिवेदामयावीतीषदुष्णामुपदिशन्ति । अनन्तरशब्दोवभेदवचनः । नारीपुरुषतोयानमन्तरमहदन्तरमिति-यथा ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूरसेनकाःशूरसेनाख्यनृपतिना निवासत्वेननिर्मिता नामसुरोपलक्षितदेशाः अनन्तरोर्निर्विशेषः ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । कुरुक्षेत्रमिति । मत्स्यादिशब्दाबहुवचनान्ताएव देशविशेषवाचकाः पञ्चालाःकान्यकुब्जदेशाः शूरसेनकामथुरादेशाः । एषब्रह्मर्षिदेशोब्रह्मावर्तात्किंचिदूनः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मर्षिदेशइत्यपि समाख्या ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि ब्रह्मर्षिसंबन्धवचनंप्रशंसार्थम् । अनन्तरःकिंचिन्यूनः ॥ १९ ॥

(१९) शूरसेनका=रसशूनजाः (क, ख, च,)

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मवर्तादनन्तरः इषन्त्यूनइत्यर्थः । कुरुक्षेत्रेति । एषः ब्रह्मर्षिदेशः कुरुक्षेत्रादिदेशाः महर्षिणां वासयोग्याभवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ॥ स्वंस्वंचरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । एतेषु देशेषु कुरुक्षेत्रादिषु प्रसूतस्यायजन्मनी ब्राह्मणस्य सकाशात्स्वंस्वंचरित्रमाचारं शिक्षेरन् । तस्मिन्देशइत्यनेनैतद्व्याख्यातम् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्पदेन ब्रह्मावर्तस्यापि ग्रहणं चरित्रं चरणीयम् ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्देशइति । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात्सर्वमनुष्या आत्मीयमात्मीयमाचारं शिक्षेरन् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । अयजन्मनः ब्राह्मणमतचरित्रं चरणमनुष्ठानं धर्मस्य ज्ञेन तच्चरित्रं धर्मोपदेशमिति यावत् आचारं वा ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अयजन्मनः ब्राह्मणस्य शिक्षन्ते अवगच्छन्ति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्देशप्रसूतस्य महर्षिदेशप्रसूतस्य अयजन्मनः सकाशात्पृथिव्यां सर्वमानवाः स्वंस्वंचरित्रमाचारं शिक्षेरन् शिक्षयेयुः ॥ २० ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ॥ प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तरस्यादिदिशि हिमवान्पर्वतोदक्षिणस्यां विन्ध्यः त्रिनशानं सरस्वत्या अन्तर्धानदेशः । प्रयागोगङ्गायमुनयोः संगमः एतान्देशानवधीकृत्वा मध्यमध्यदेशनामानं देशं विधात् । मात्युत्कृष्टोनातिनिकृष्टइत्यतोयमध्यदेशो न तु पृथिवीमध्यभवत्वात् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मप्रसंगेन ततोपकृष्टान्यपि देशान्तराणि निवासार्थं दर्शयति । हिमवदिति । त्रिनशानं यत्र सरस्वती विनष्टा मध्यः पृथिव्याजघनस्थानीयो देशः ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । हिमवदिति उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ हिमवद्विन्ध्यौ पर्वतौ तयोर्मध्यं विनशनात्सरस्वत्यन्तर्धानदेशाद्यत्पूर्वप्रयागाच्च यत्पश्चिमं समध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । हिमवान्उत्तरः पर्वतोदक्षिणात्यो विन्ध्यः त्रिनशनात्कुरुक्षेत्रात्प्रयागात्प्रत्यगेव पश्चिमं इति चतुःसीमावच्छिन्नं यदधिकृत्य श्रुतं यागनियोगयुक्तानां वाराणस्यां पृतस्य च । सागतिर्घटिकार्थेन मध्यदेशनिवासिनामिति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विनशनात्प्राक्कुरुक्षेत्रात्प्राक्प्रयागात्प्रत्यक् इयं भूमिः मध्यदेशः मध्यदेशसङ्गः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ॥ तयोरेवान्तरंगिर्योरायावर्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्राद्योऽन्तरालवर्ती देशस्तथा तयोरेव पूर्वश्लोकोपदिष्टयोर्गिर्योः पर्वतयोर्हिमवद्विन्ध्ययोर्दन्तरं मध्यं स आर्यावर्तं देशो बुधैः शिष्टैरुच्यते । आर्यावर्तं तेतत्र पुनः पुनरुद्भवन्त्याक्रम्याक्रम्यापि न चिरंतत्र स्तेच्छाः स्थातारो भवन्ति । आङ्गमर्यादायां नाभिविधौ तेन समुद्रद्वीपानि नार्यावर्तः एते चतसृषु दिक्षु

देशावधयउपात्ताः । प्राच्यां पूर्वसमुद्रःपश्चिमां पश्चिमः । उदग्दक्षिणयोर्हिमवद्विन्ध्यौ एतौ ह्यवधित्वेनोपात्तौ । न तयो-
रार्यावर्तत्वमस्त्यतस्तत्र निवासाभावे प्राप्तद्वंद्वमाह ॥ २२ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । तयोर्हिमवद्विन्ध्ययोःपर्वतयोर्मध्यं आरात् पापेभ्योगता आर्यास्तस्मिन्नावर्तन्ते भ्रमन्ति
ननु मर्यादायावसन्तीत्यार्यावर्तः ॥ २२ ॥

(३) कुङ्कुमः । आसमुद्रात्त्विति । आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्राद्विन्ध्यमवद्विन्ध्ययोश्च यन्मध्यंतमार्यावर्तदेशं पण्डिता-
जानन्ति । मर्यादायामयमाङ्गनाभिधिषौ तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्यावर्तता । आर्याअत्रावर्तन्ते पुनःपुनरुद्भवन्तीत्या-
र्यावर्तः ॥ २२ ॥

(४) राष्ट्रवानन्दः । एवंपूर्वपश्चिमसमुद्राभ्यन्तरयोर्विन्ध्यहिमवतोर्मध्यदेशः सआर्यावर्तइत्यर्थः । तयोर्हिमवद्वि-
न्ध्ययोःगिर्योःपर्वतयोः । आङ्गमर्यादायाम् । तेन समुद्रद्वीपानां पर्वतयोश्चनार्यावर्तत्वम् । उक्तार्यावर्तव्याप्योमध्यदेशस्त-
द्याप्योब्रह्मर्षिदेशःतद्याप्योब्रह्मावर्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥

(५) मन्दनः । आर्याअस्मिन्वर्तन्तइत्यार्यावर्तः । हिमवद्विन्ध्ययोरित्यादिश्लोकद्वयेऽप्येतद्देशमस्मृतस्येति श्लोक-
स्यानुषङ्गः । एतेषुब्रह्मावर्तादिष्वाचारविप्रतिषेधपूर्वपूर्वदेशाचारोबलीयानित्यवगन्तव्यम् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वात्आसमुद्रात्पश्चिमात्आसमुद्रात्तयोःगिर्योःहिमवद्विन्ध्ययोः अनन्तरंआर्यावर्तप्रचक्षतेकथ-
यन्ति ॥ २२ ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगोयत्र स्वभावतः ॥ सज्ञेयोयज्ञियोदेशोऽस्लेच्छदेशस्त्वतःपरः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । कृष्णश्वेतः कृष्णपीतोवा कृष्णसारद्वोमृगोयत्र चरति निवसति । संभवउत्पत्तिर्यत्र देशे
तस्य स्वभावतो न पुनर्देशान्तरात्पाशस्त्योपायनादिना निमित्तेनानीतस्य कियन्तमपि कालनिवासःसदेशोयज्ञियोयागार्हो-
बोद्धव्यः । अतः कृष्णभृगचरणान्परोन्धोऽस्लेच्छदेशः स्लेच्छाः प्रसिद्धाः । चातुर्वर्ण्यजात्यपेताः प्रतिलोमजातीयानधि-
कृतामेदान्भ्रशबरपुलिन्दादयः । नचानेन यागाधिकरणताऽस्यदेशस्य विधीयते । समेयजेतेतिवच्चरतीति वर्तमाननिर्देशात् ।
नहियत्रैव चरितुं प्रवृत्तस्तदैव तत्र यागःशक्यः कर्तुं यागस्य हिदेशोऽधिकरणंतत्साधनकर्त्रादिकारकाभितद्व्यादिधारण
द्वारेणच द्वयोर्मूर्तयोरैककाले एकदेशे स्थानसंभवः । नच कालान्तरलक्षणा न्याय्या विधौ लक्षणायाअन्याप्यत्वाद्यभो-
क्तंशूपाधिकरणे एतद्विक्रियतइत्युच्यतइति ननु च नाभिध्यापकएवाधेयोयेन कर्तुः । धाराभिध्याम्यैवाधिकरणार्थनि-
वृत्तिः स्यात्तिलेषु तैलमतिवत् । किंतिह एकदेशसंबन्धनाप्याधेयेन भवति कृत्स्नस्याधारभावः । प्रासादआस्ते रथम-
धितिष्ठतीति । एवमिह ग्रामनगरसमुदायस्य नदीपर्वतान्ताद्यवधिकस्य देशस्य प्रकृतत्वादेकदेशोऽपि पर्वतारण्यादौ च-
रन्सर्वमाधारी करोति । तेनायमदोषोभूतयोर्नैकदेशः संभवति । उच्यते । नैवात्र यष्ट्यमिति विधिरस्ति जानातेः प-
रोविधायकश्रुतो न यजेः यागस्य तत्रार्हता श्रुता यागार्होऽसौ देशइति । सा च यागार्हता सत्यपि विधौ घटते । एते-
षुदेशेषु यागाङ्गानि दर्भपलाशखदिरादीनि प्रायेण च भवन्ति । अधिकारिणश्च त्रैवर्णिकवैष्णव तेष्वेव देशेषु दृश्यन्ते ।
अतएतदवलम्बनोयागार्हतानुवादः । कृत्योपि ज्ञेयइत्यभ्यारोपितविध्यर्थोर्जातिलयवाग्वाजुह्यादिति वद्विधिवन्निगदार्थ-
वादएव । यश्चोक्तंस्लेच्छदेशस्त्वतःपरइत्येषोपिप्राथमिकोऽनुवादएव । प्रायेण तेषु देशेषु स्लेच्छाभवन्ति । नत्वनेन देशसंब-
न्धेन स्लेच्छावक्ष्यन्ते । स्वतस्तेषां प्रसिद्धेर्ब्राह्मणादि जातिवत् । अथार्थद्वारेणायंशब्दः प्रवृत्तोऽस्लेच्छानादेशइति तत्र यदि
कथंचिद्ब्रह्मावर्तादि देशमपि स्लेच्छाआक्रमेयुः तत्रैवावस्थानंकुर्युर्भवेदेवासौस्लेच्छदेशः । तथा यदि कश्चित्क्षत्रियादि जा

तीयोराजा साध्वाचरणोऽस्तेच्छान्पराजयेतचातुर्वर्ण्यवासयेत् स्तेच्छांश्चायावर्तद्वयं चाण्डालान्यवस्थापयेत्सोपि स्याद्य-
ज्ञियः । यतो न भूमिः स्वतोदुष्टा संसर्गाद्विसादुष्यत्यभ्योपहृतेव । अतउक्तदेशव्यतिरेकेणापि सतिसामध्ये धैवर्णि, केना-
कृष्टमृगचरणेऽपि देशे यष्ट्यमेवतस्मादनुवादोऽयम् । सङ्गेयोयज्ञियदेशोऽस्तेच्छदेशस्त्वतःपरद्व्युत्तरविधिशेषः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वभावतो न न्वन्येननीतः सआर्याधर्ता बहिर्भूतोपि याज्ञिकोयज्ञार्हः अतः परोयो
स्तेच्छानायज्ञानुष्ठानानर्हणामेव निवासदेशः एतेनाचारशिक्षानिवास यज्ञानुष्ठानोचितादिशाः क्रमादुक्ताः ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । कृष्णसारस्वति । कृष्णसारोभृगे, यत्र स्वभावतोवसति न तु बलादानीतः सयज्ञार्होदेशोज्ञातव्यः ।
अन्योऽस्तेच्छदेशो न यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा यज्ञस्य दर्शादिकालोद्धतथा कृष्णसारविशिष्टदेशोपीत्याह कृष्णइति । स्वभा-
वतः बलात्कारविना ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । अथ सर्वदेशेषु यज्ञार्हदेशमाह कृष्णेति । स्वभावतः स्वरम् । अतः परएभ्यो ब्रह्मावर्तादिभ्योऽन्यो-
स्तेच्छदेशः । स्तेच्छाहियज्ञानधिकृताः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृष्णसारः मृगः यत्रदेशोस्वभावतः स्वच्छन्दतः चरति विचरति । सदेशः यज्ञियः यष्टुयोग्यः यज्ञार्हो ज्ञे-
यः जानीयात् । ततः परः अन्यदेशः स्तेच्छदेश उच्यते ॥ २३ ॥

एतान् द्विजातयोदेशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ॥ शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्शितः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदर्धदेशसंज्ञाभेदकथं तमिदानीं विधिमाह । एतान् ब्रह्मावर्तादीन् देशान् द्विजातयोदेशान्तरेऽपि जा-
ता आश्रयेरञ्जन्मदेशं त्यक्त्वा ब्रह्मावर्तादिदेशसंश्रयणभयत्नेन कर्तव्यम् । अत्र केचिदाहुरदृष्टार्थ एवायमेतद्देशसंश्रयणविधिः
सत्यपि देशान्तरेऽप्यधिकारसंभवे एतेषु देशेषु निवासः कर्तव्यः । तत्र कल्पाधिकारत्वे यदि वा गङ्गादितीर्थस्नानवदेतद्देश-
निवासविधिः पावनत्वेन कल्प्यते । यथैव काश्चिदापः पवित्रसरा एव भूमिभागा अपि केचिदेव पवित्राः । यथोक्तपुराणेयदि
वा संश्रयणादेव स्वतन्त्रात्त्वर्गोविश्वजिह्वत्तत्रैतौ द्वावि पक्षावप्राप्तौ यद्यप्राप्तः संश्रयो विधीयते कल्प्येताप्यधिकारः । तत्र-
चिन्त्यते । कतरः पक्षोयुक्त इति । सत्त्वन्त्यकाम्यानामुक्तस्तथानित्योदेश एवानुष्ठानसंभवादधिकृतानां प्राप्त एव । न हेतद्देश-
व्यतिरेकेण कृत्स्नधर्मानुष्ठानसम्भवः । तथाहि हिमवति तावत्काश्मीरादौ शीतेनार्दितान् बहिः संश्रयोपासनेऽधिक्रियन्ते ।
न च यथा विधित्वाध्यायसंभवः । प्राग्वोदग्वा घामादुपनिष्क्रम्येति । नहि हेमन्तशिशिरयोरहरहर्नदीस्नानादि संभवः ।
इदमेव च द्विजातय इति वचनलिङ्गन कश्चिदेव देशोऽसि स्तेच्छसंबन्धेस्त्वतएव स्तेच्छदेशः । अन्यथा तद्देशसंबन्धान् स्ते-
च्छत्वे कथं द्विजातित्वम् । अथोच्यते न गमनमात्रान् स्तेच्छताऽपि तु निवासात्संचानेन प्रतिषिध्यते । तच्च न । संश्रयोऽत्र
श्रुयते स च देशान्तरे भवत्तस्तस्यागेनान्यदेशसंबन्धेन संश्रितस्यैव संश्रयणम् । अन्यथा एवमेवावक्ष्येदन्देशास्त्यक्त्वा
नान्यत्र निवसेत् । अथसिद्धे संश्रयणे तद्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति परिसंख्यातथास्यात्तस्याश्च त्रयोदोषाः । अर्थहानिर्ल-
क्ष्यते । एतान् देशान् जज्ञादिति न श्रुतार्थसंभवे लक्षणा युक्ता । अतएव न भूतपूर्वगतिस्तस्माद्विद्वन्मिदं देशसंबन्धेन
पुरुषास्तेच्छाः किं तर्हि पुरुषसंबन्धेन स्तेच्छदेशता । शूद्रस्य द्विजाति शुश्रूषायाविहितत्वाच्च देशनिवासे सर्वदाप्राप्ते तत्राजी-
वतो देशान्तरनिवासोऽभ्यनुज्ञायते । यदा बहुकुटुम्बतया शुश्रूषा शक्त्या वा द्विजातीयमाश्रितः । स एनं विभृयात्तदादे-
शान्तरे संभवति धनार्जनै निवसेत्तत्रापि न स्तेच्छभूयिष्ठे किंतु स यज्ञिये स्तेच्छावृते यानासनाशनादि क्रियानिमित्तस्य
संसर्गस्यापरिहार्यत्वात्तज्जावापत्तिमसङ्गान् । वृत्तिकर्शितो वृत्त्यभावपीडितः वृत्तिरात्मकुटुम्बस्थितिसमर्थधनम् । तदभावे

यत्कर्शनंतत्संबन्धितयोच्यते । यथावर्षकृते सुभिक्षसुभिक्षे वर्षाभावकृतं दुर्भिक्षं वर्षकृतत्वेनव्यपदिश्यते ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वे चैते निवासयोग्या इत्याह । एतानिति । म्लेच्छदेशादन्यान् प्रयत्नतो महता-
ध्यायासेन यस्मिन्कस्मिन्म्लेच्छदेशेऽपि वृत्तिकर्शिताननु त्वस्थः सोऽपि जीवनसंभवे सदेशेष्वेव निवसेत् द्विजातिषु
वृत्तिकर्शितान् म्लेच्छदेशे संवसेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । एतानिति । अन्यदेशोद्भवा अपि द्विजातयोऽङ्गार्थत्वाददृष्टार्थत्वाच्चैतान्देशान्प्रयत्नादाश्रयेत् ।
शूद्रस्तु वृत्तिपीडितो वृत्त्यर्थमन्यदेशमध्याश्रयेत् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । आश्रयेरनित्यनेनान्यत्र वसतिरयोग्येति भावः । शूद्रस्य वसतेर्न नियम इत्याह शूद्रस्त्विति ।
वृत्तिकर्शितः वृत्त्यर्थः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । एतान्ब्राह्मणावर्तादीन्कृष्णसारस्वैरसंचरितदेशपथ्यन्तान्प्रयत्नतः आपद्यपि संश्रयेरन्धिवसेयुः । एतेषु च
पूर्वपूर्वदेशः । मशस्त इत्यवगन्तव्यम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तिकर्शितः शूद्रः यस्मिन्कस्मिन्देशे निवसेत् द्विजाः एतान् संश्रयेयुः ॥ २४ ॥

एषा धर्मस्य वीयोनिः समासेन प्रकीर्तिता ॥ संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

(१) मेघातिथिः । यस्मिन्स्तस्मिन्वित्यनियममाह अतिक्रान्तस्य सर्वस्य ग्रन्थार्थस्य पिण्डार्थकथनमवित्तरणार्थम् ।
योनिः कारणम् । समासेन संक्षेपेण संभवश्चेति प्रथमाध्यायार्थावमर्शः । अस्य सर्वस्येति जगन्निर्माणबुद्ध्या प्रत्यक्षीकृत्य
निर्दिशति । वर्णानुष्ठेयाधर्मवर्णधर्मास्तान्निबोधत विस्तरेणेति शेषः । इह पञ्चप्रकारो धर्म इति विवरणकाराः प्रपञ्चयन्ति ।
वर्णधर्म आश्रमधर्मौ वर्णाश्रमधर्मौ नैमित्तिको गुणधर्मश्चेति । तत्र योजातिमात्रमपेक्ष्य प्रवृत्तौ वयोविभागेनाश्रमादिकमाश्रय-
ति सवर्णधर्मो यथा ब्राह्मणो न हन्तव्यः । ब्राह्मणेन सुरानपेयेति जातिमात्रस्यान्यादुक्त्या सादृशधर्मः । आश्रमधर्मो यत्र जा-
तिर्नापेक्ष्यते केवला तदाश्रमप्रतिपत्तिराश्रीयते । यथा ब्रह्मचारिणोऽग्निधनभिक्षाचरणे वर्णाश्रमधर्म उभयापेक्षः यथा
मौर्वीज्याक्षत्रियस्येत्यादिना श्रमान्तरे । न च जात्यन्तरस्य धारणमस्या उदाहरणम् । प्रथमोपादानतूपनयनधर्मो नाश्रम-
धर्मः । उपनयनवाश्रमार्थनाश्रमधर्मः । नैमित्तिकोऽद्रव्यशुद्ध्यादिः । गुणमाश्रितो गुणधर्मः षड्विपरिहार्यश्चेत्यादि बाहुश्रुत्येन
गुणेनैते धर्मा एवमभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य वेधर्मास्तदेतद्वर्णग्रहणेन सर्वगृहीतमिति दर्शितम् । अवान्तरभेदस्तु नेत्येवाव-
तिष्ठते । पुरुषत्वमात्राश्रिता अवर्णधर्मा अपि सन्ति तेऽपि भेदेन वाच्याः स्युः । एवमन्योऽपि भेदोऽप्युक्तः । वर्णग्रहणं चात्र
प्रदर्शनार्थं नान्तरप्रभवव्युदासार्थं पूर्वप्रतिज्ञातत्वात्तदनुवादिनी शेषा प्रतिज्ञा ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः धर्मस्याचर्यमाणस्य धर्मसाधनस्य कर्मणोवा यी निरूपयित्वा स्थानं अस्य सर्वस्य प्राणिजा-
तस्य संभव उत्पत्तिः वर्णधर्मास्तत्तद्वर्णनियतान् धर्मान् उपलक्षणं चैतत् अन्तरप्रभवधर्ममाश्रमधर्माश्चेत्यपि ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । एषा धर्मस्येति । एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः संक्षेपेणोक्ता । योनिर्ज्ञमिकारणं वेदोऽखिलो धर्म-
मूलमित्यादिनोक्तमित्यर्थः । गोविन्दराजस्त्वहं धर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मकधर्मवर्तत इति विद्वद्भिः सेवित इत्यत्र तत्कारणे-
ऽऽकादौ वापूर्वाख्यस्य धर्मस्य योनिरिति व्याख्यातवान् । संभवश्चेत्पत्तिर्जगत इत्युक्ता । इदानीं वर्णधर्मा उल्लिख्यते वर्णधर्म-

शब्दश्च वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनैमित्तिकधर्माणामुपलक्षकः । ते च भविष्यपुराणोक्ताः । वर्णधर्मः स्मृतस्त्वे-
कआश्रमाणामतःपरम् । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणोनैमित्तिकस्तथा । वर्णत्वमेकमाश्रित्य योधर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः
सउक्तस्तु यथोपनयननृप । यस्त्वाश्रमसमाश्रित्यअधिकारःप्रवर्तते । सखत्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिकोयथा ।
वर्णत्वमाश्रमत्वंच योऽधिकृत्य प्रवर्तते । सवर्णाश्रमधर्मस्तु मौज्जीया मेखला यथा । योगुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः
सउच्यते । यथामूर्धाभिषिक्तस्यप्रजानांपरिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य योधर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः सविज्ञेयः प्राय-
श्चित्तविधिर्यथा ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तिष्यमाणंवक्तुवृत्तनिगमयति एषेति । योनिःकारणम् । श्रुतिस्मृतिसदाचारब्राह्मणोपदेशै-
र्धिना धर्मो न जायतइति भावः । संभवः प्रथमाध्यायोक्तःसर्गः । वर्णधर्मानिति तेन भविष्यपुराणोक्तानांवर्णमाश्रित्ययो-
धर्मोवर्णधर्मःसउच्यते । यथा विप्रो न हन्तव्यःसुरापेया न च द्विजैः । यस्त्वाश्रमसमाश्रित्यअधिकारःप्रवर्तते ॥ सख-
त्वाश्रमधर्मस्तुभिक्षादण्डादिकोयथा । वर्णत्वमाश्रमत्वंच योधिकृत्य प्रवर्तते ॥ सवर्णाश्रमधर्मस्तुमौज्जीयमेखला यथा ॥
योगुणेन समुद्भूतोगुणधर्मःसउच्यते ॥ यथामूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानांपरिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य योधर्मः संप्रवर्तते ॥
नैमित्तिकः सविज्ञेयः प्रायश्चित्तं विधीयते । इत्यादिवर्णाश्रमगुणनैमित्तिकधर्माणामपश्चानांसंग्रहः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । योनिः कारणंपरिज्ञानोपायइति यावत् । संभवश्चास्यसर्वस्येति प्रथमार्धाथानुभाषणम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । युष्माकंपृषा धर्मस्य योनिःउत्पत्तिः क्लृप्तिकारणंप्रकीर्तिता तथा अस्य सर्वस्य विश्वस्य
सम्भवः उक्तः ॥ २५ ॥

वैदिकैःकर्मभिःपुण्यैर्निषेकादिद्विजन्मनाम् ॥ कार्यःशरीरसंस्कारःपावनःप्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्त्रप्रयोगवैदिककर्माणि । वेदमन्त्राद्विहाभिमेतास्तेषांयान्युच्चारणानि तानि तत्रभवान्यतोऽ-
ध्यात्मादित्वाहक वेदमूलत्वाद्दोषचरितोवैदिकशब्दः । कर्मशब्देन च इतिकर्तव्यतारूपकर्म गृह्यते । ततश्च कर्मभिर्निषेकादिः
संस्कारःकार्यइति साध्यसाधनभेदोपपत्तिः । प्रधाननिषेकोमन्त्रोच्चारणमितिकर्तव्यतानिषेकोयोनौ शुक्रनिक्षेपः सआ-
दिर्यस्य संस्कारकलापस्य वक्ष्यमाणस्योपनयनपर्यन्तस्यैकवचनशरीरसंस्कारइति समुदायापेक्षम् संस्कारशब्देन च सगुण-
शरीरनिर्वर्तकमुच्यते । तत्र निषेकाद्यानि विशेषजनकान्येतदेवाह पावनइति पावयति । अशुद्धतामपकर्षति पावनः । प्रेत्य
चेह चेति । संस्कृतस्य सर्वत्रदृष्टादृष्टफलेषु कर्मसुकारीरीज्योतिष्टोमादिव्वधिकारादुभयलोकोपकारकत्वमाह । पुण्यैःशुभैर्मंगलै-
रितियावत् । सौभाग्यमावहन्तिदौर्भाग्यंचापनुदन्तीति पुण्यपावनशब्दयोरर्थभेदः द्विजन्मनामिति शूद्रपर्युदासार्थम् । संस्का-
र्यनिर्देशश्चायंलक्षणया च त्रैवर्णिकाः प्रतीयन्ते । नहि तदानींद्विजन्मानोभवन्ति ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदोक्तैःक्रियाविशेषैः पुण्यैः पुण्यसाधनैर्गर्भाधानादिभिः शरीरसंस्कारः शरीरगताति-
शयजननंकार्यं इहैहिकफलेषु कर्मसु कर्तव्येषु पावनोपकारहेतुःपापनाशकः एवंप्रेत्येत्यत्रापि तत्र निषेकः पित्रैव
कार्यः ततोऽन्यानि कर्माण्यन्येनापि संस्कारश्रुतेर्नित्यत्वस्थितेरन्येनापि करणसंभवाच्च ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदिकैरिति । वेदमूलत्वाद्वैदिकैः पुण्यैः शुभैर्मन्त्रयोगादिकर्मभिर्द्विजातीनांगर्भाधानादिशरीर-
संस्कारःकर्तव्यः । पावनःपापक्षयहेतुः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिकलसम्बन्धात् । इह लोके च वेदाध्ययना-
द्यधिकारात् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । निषेकादिसंस्कारस्यैव खादिरादिवदधिकारार्थतास्त्वतन्त्रफलताचेत्याह वैदिकैरिति ।

वैदिकैः कर्मभिर्वेदमन्त्रप्रयोगैः प्रेत्यचेति संस्कृतस्यैव वैधकर्मद्वारा स्वर्गमोक्षौ इह च वेदाद्यधिकारिता ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । वैदिकैः । श्रौतस्मार्तैः । नकेवल्यस्मिञ्छरीरे संस्कारः कृतस्तस्यैव पावनः किल भविष्य-
तोऽपीत्युक्तमेत्येवपावनइति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियविशानिषेकादिः शरीरस्य संस्कारः गर्भादिसंस्कारः मन्त्रैः पुण्यैः कर्मभिः
कार्यः ॥ २६ ॥

गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ॥ बैजिकगार्भिकंचैनोद्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तसंस्कारप्रयोजनं पावनः शरीरसंस्कारः पुण्यश्च तत्र पावनत्वमुच्यते दुष्टस्य दोषापकर्ष-
णम् । कुतः पुनः शरीरस्य दुष्टतेत्याशङ्कनयामाह । बैजिकगार्भिकंचैनइति बीजं भवं बीजनिमित्तं वा बैजिकं एवं गार्भिकम् ।
एनः पापमदृष्टदुःखकारणतस्य बीजगर्भयोर्निमित्तभावादशुचित्वमात्रमिहोच्यते । शुक्रशोणिते पुरुषस्य बीजं ते च स्व-
भावादशुचिनी गर्भाधान्यपि दोषसंक्रान्त्या दुष्टैव । अतस्तन्निमित्तमशुचित्वं पुरुषस्य संस्कारैरपमृज्यतेऽपनुद्यते । तानी-
दानीकांश्चिन्नामधेयेन कांश्चित्संकार्यविशेषोपलक्षितान्कृत्वा निर्दिशति । गार्भेर्होमैः । गर्भे संभूते नार्याः क्रियन्ते । गर्भ-
वापहीतुर्गर्भप्रयोजनकत्वाद्गार्भाः । नारी तत्र द्वारभात्रप्रयोजकस्तु गर्भेवातस्तत्प्रयुक्तत्वाच्च तदर्थोहोमाः पुंसवनसीमन्तो-
नयनगर्भाधानानि । होमशब्दोपलक्षणार्थः । कर्ममात्रस्य । नहिगर्भाधानंहोमएतेषां च कर्मणां द्रव्यदेवतादिरूपं शृङ्खलसृष्टि-
भ्योऽवसातव्यम् । यथैव गार्भेर्होमैरेवंजातकर्मण्येन संस्कारेण । एवंचौडिन चूडार्थः । चौडः मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् ।
तत्रहि मुञ्जविकारीमेखला बध्यते । अतस्तेनोपनयनकर्मोपलक्ष्यते । बन्धनमेव निबन्धनं निर्वृत्ते पूरणः जातकर्मादीनि संस्का-
रानामधेयानि कृतद्वन्द्वानि करणविभक्त्या एनोपमार्जनस्य निर्दिश्यन्ते । संस्कारश्च सर्वः संस्कार्यकार्यान्तरशेषभूते कृ-
तार्थं करिष्यमाणार्थं वा कंचिदृष्टमदृष्टविशेषमादधातिब्रीहीनवहन्तीति । ब्रीहिभिर्यजेतेति यागनिवर्तयिष्यतांतुषकणविप्र-
मोक्षोदष्टोविशेषआदधाति शिरसोऽवतार्य सजंशुचौ देशे निदधातीति । उपभुक्त्या आकीर्णाकारायाः प्रतिपत्तिनियमाद-
दृष्टः सजोविशेषस्तत्रेमे संस्काराः शरीरशुद्धयर्थाः श्रुताः न च गन्धाद्यपकर्षणं पृथ्वाहिरसंबन्धादिवशरीरे दृश्यते । तेनेयंज-
न्मादिकालशुद्धिददृष्टविशेषा शुद्धिर्वेदितव्या । एतया च शुद्ध्या पूतः श्रौतस्मार्तैः कर्मस्वधिक्रियते । यथा मन्त्रपूत-
माज्यंहोमे लौकिके तुकार्ये द्रव्यशुद्धयैव शुद्धिर्यथाज्यस्य भोजनादौ । स्पृश्यताहि कुमारस्याद्भिर्गात्राणि शुध्यन्तीत्येता-
वतैव भवति । तथा चाह । न तद्युपस्पर्शनादशौचमिति । कथं पुनः कर्मार्थत्वेनेतेषां युक्तमुत्पवनस्याद्यद्वारकंप्रकरणेन वि-
नियोगात् अमोतु बाह्या न कस्यचित्कर्मणः प्रकरणे श्रुताः । अतः पुरुषद्वारिका कर्मार्थता दुर्भणा । नचासति कार्योपयोगे
स्वरूपतः संस्कारएव निर्वर्त्यः । तथासति संस्कारतैव हीयेत प्रधानकर्मता स्यात् । अतश्च कार्यः शरीरसंस्कारइति कु-
भोर जाते पुराण्यैरात्मनादिति च द्वितीया श्रुतिर्बाध्यते । शत्रुञ्जुहोतीति वह्निनियोगबन्धः स्यात्तत्रचाधिकारकल्पनेत्यादि-
बह्वसमंजसंप्राप्तेति । उच्यते न व्रत्यंश्रुत्या ग्राह्यापि क्ष्यतादर्थ्यमंगललक्षणं ब्रूमः । अपितूपकारकत्वं तच्चान्नत्वेऽप्युप-
पद्यते । यथाधानविधिः स्वाध्यायाभ्ययनविधिश्च । नह्यत्र श्रुत्यादयः सन्ति । यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयादयोविनि-
युक्ताः । अलौकिकत्वाच्चतत्स्वरूपस्याधानविधिर्नैव सिद्धिर्वसन्ति ब्राह्मणोग्रीनादधीतेति । अतआहवनीयादि निर्वृत्तिद्वारे-
णाधानं क्रतुषुपयुज्यते नचाङ्गम् । अभ्ययनविधिरन्यथावबोधद्वारेण क्रतूपकारकएव ममी संस्काराएतत्संस्कृतस्याभ्ययन-
विधिनिष्पादितोभ्ययनविध्यर्थस्य विवाहः कृतविवाहस्याधानमाहिताग्नेरधिकारइत्यस्ति संस्कारकार्योपयोगिता बाह्यपुरु-
षसंस्काराणाम् । निषेकग्रहण्य सर्वत्रापि पितुरधिकारस्तथा च जातकर्मणि मन्त्रः आन्मावै पुत्रनामासीति । तस्य सप्तत्यो-

त्पादनमपत्यानुशासनं च विहितम् । ऋणानि त्रीण्यपाकृत्येति । तस्मादनुशिष्टपुत्रलोकाव्यमाहुरिति अनुशासनं च त्वाधि-
कारप्रतिपादनं च वेदाध्यापनेनार्थविबोधपर्यन्तेन भवतीति वक्ष्यामः । अतएवोभयोपकारकाः संस्कारा अपत्योत्पत्ति-
विधौ पितुर्माणवकस्य च संस्कृतसाध्यास्तु क्रियास्तु तस्मात्पितुरधिकारस्तदभावेतत्स्थानापन्नस्य तथा चाह असंस्कृता-
स्तु संस्कार्याभ्यां भूभिः पूर्वसंस्कृतैरिति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्भे गर्भावस्थायां कर्तव्यैर्निषेकादिकर्मभिः तथा होमैरपि सीमन्तकर्मादिनामर्कैर्गर्भे-
रेव जातानन्तरकर्तव्यैश्च जातकर्मादिभिः तैश्च बैजिकं पितृगतं तत्तत्पापविशेषदूषितं शुक्रसंभवं पापं तथा गर्भोमातृरजस्तदो-
षसंभवं च पापं द्विजानामपनीयते अथोपनयनादिभिः संस्कारैरुपनीतस्य देहशोधनार्थानीत्यर्थः ॥ २७ ॥

(३) कुड्मूकः । कुतः पापसंभवो येनैषां पापक्षयहेतुत्वमत आह गर्भैरिति । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गर्भाः । होम-
ग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात् । जातस्य यत्कर्म मन्त्रवत्सर्पिः प्राशनादिरूपं तज्जातकर्म । चौडंचूडाकरणकर्म ।
मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । एतैर्बैजिकं प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना च पैतृकरेतो दोषाद्यद्यत्पापं गार्भिकं चाशुचिमातृगर्भवास-
जंतद्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । शरीरसंस्कारद्वयपुक्तं तत्र कथंकस्य संस्कारस्तत्राह गर्भैरिति द्वाभ्यां । गर्भे हेहि सिनीवाली-
न्यादिमन्त्रोक्तैः गर्भसंस्कारैः गर्भहोमैः सीमन्तान्नयनादिमयुक्तैः जातकर्म जातस्य यत्कर्म समन्त्रकसर्पिः प्राशनादि-
रूपं तत् । चौडंचूडाकर्म । मौञ्जीनिबन्धनं मौञ्जीनिबध्यतेऽनेनेति मौञ्जीनिबन्धनं उपनयनं एतैरेनः पापमपमृज्यते नाशयते न-
श्यतीति यावत् । बैजिकं प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना पैतृकरेतो दोषेणोत्पन्नं । गार्भिकं अशुचिमातृगर्भवासजं मातृवर्धमिचा-
रसंकल्पजं च । यन्मे माता प्रलुलोभेत्यादिभ्रुतेः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । पित्रादिना कार्यैः संस्कारैरपनेयं पापमाह गर्भैरिति । गर्भैर्निषेकपुंसवनविष्णुबलिसीमन्तान्न-
यनसंबन्धिभिर्जातकर्मचौलमौञ्जीबन्धनैश्च । मौञ्जीबन्धनमुपनयनम् बैजिकं गार्भिकं पितृश्रमातृश्रापराधैः कृतमि-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भैः गर्भसंस्कारहोमैः शंडामर्कादीनां होमैः जातकर्मभिः चौलमौञ्जीनिबन्धनैरैतैः संस्कारै-
र्द्विजानां बैजिकमेनः अपमृज्यते पापनाशमेति बैजिकं शुक्रशोणितसंबन्धजमित्यर्थः । गोत्रव्याधिसंक्रमणमित्यर्थः ॥ २७ ॥

त्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्तैर्विद्येनेज्यया सुतैः ॥ महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । येषु कर्मसु माणवकस्य संस्कारा उपकारकास्तानि दानीमुदाहरणमात्रेण दर्शयति । अभ्ययन-
क्रिया त्वाध्यायशब्देनात्राभिप्रेता तस्या एष विषयनिर्देशस्तैर्विद्येनेति । व्यवधानेन्यर्थलक्षणः संबन्धो यस्य येनार्थसंबन्ध-
ति न्यायेन । अतएव सामानाधिकरण्येऽपि श्रुते विषयविषयिभावो विभक्तिविपरिणामेन । त्रयाणां विद्वानामभ्ययनेनेत्यर्थः ।
त्रयएव वेदाः त्रैविध्यं चातुर्वर्ण्यादिवद्रूपसिद्धिः । अथवा त्वाध्यायेनेति । वेदाभ्ययनं त्रैविद्येनेति तदर्थविबोधः । व्रतैः सा-
वित्रादिभिर्ब्रह्मचारीकर्तृकैः होमैर्व्रतादेशनकाले ये क्रियन्ते । यदि वा सायंप्रातः समिद्धिरधीन्धनं ब्रह्मचारिणो होमशब्देना-
ग्न्याधारसंबन्धसामान्यादुच्यते । अथ किं समिदाधानं होमो येनैवमुच्यते संबन्धसामान्यादिति न भवतीति ब्रुवन्ति अदनी-
यद्रव्यसाध्यत्वाद्यागहोमयोः । कथं तर्हि सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमिदं द्वितइत्युक्तम् । लक्षणया समिदाधानं होमशब्दे-
नोच्यते । यथैव हूयमानं द्रव्यमग्नौ प्रक्षिप्यते । एवं समिध्नार्थाः समिधोऽप्यतएतेन सामान्येन समिध्नमेव होमइत्युच्य-
ते । उत्पत्तिवाक्ये हि समिधमादध्यादिति श्रुतम् । जुहुयात्ताभिरग्निमित्यनुवादो यमन्यार्थइति परस्ताद्वक्ष्यामः । नचानुवा-

दे लक्षणादोषः । इदं तु युक्तं यन्मेध्यमात्रद्रव्यसाध्यौ यागहोमौ । तथाच सति बह्व्यभ्योदनायथार्थाभवन्ति । यथा सूक्तवा-
केन प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्र हि प्रस्तरं द्रव्यमाहुर्हरति च यजति । अथ वचनादसौ तादृश एव यागः । दर्भाभ्याप्यदनीयाः के-
षांचित् । कथं शाकलहोमे । तत्रापि हि शकलान्यभ्यादधातीत्युत्पत्तिरिति चेद्ब्रह्मसंज्ञे कागतिः । ग्रहेभ्य एकैकस्यैसमिधोजु-
हुयादर्कादीनां अतोयत्र जुहुयादिति देवतासंबन्धश्च काष्ठदेरपि श्रुत उत्पत्तिवाक्ये सोपि होम एव । इत्ययादेवर्षितर्पणेन ।
एषतावदुपनीतस्य ब्रह्मचर्यैक्रियाकलापः । इदानीं गृहस्थधर्माः । सुतैरपत्योत्पत्तिविधिना महायज्ञैः । पञ्चभिर्ब्रह्मसंज्ञादि-
भिः । यज्ञैः श्रौतैर्ज्योतिष्टोमादिभिः ननु यद्येषां कर्मणां किंचित्प्रयोजनं स्यात्तदा तदधिकारयोग्यतोत्पत्त्यर्थावाप्ताः संस्कारा-
अर्थवन्तः स्युः । अत आह ब्राह्मीयं क्रियते तनुः । ब्रह्म परमात्मा कारणपुरुषः तस्येयं संबन्धिनी तनुः शरीरमेतैः श्रौतस्मा-
तैः सर्वैः कर्मभिः क्रियते । ब्रह्मसंबन्धिता च तद्भावापत्तिरक्षणा सहि परः पुरुषार्थः । संबन्धान्तराणि सर्वस्य कस्यचि-
त्कारणत्वेन सिद्धत्वान्नामिलषितव्यानि । ततो मोक्षप्राप्तिरुक्ता भवति । ब्राह्मीत्यनेन तनुशब्देन च तदधिष्ठाता पुरुषोल्-
क्ष्यते । तस्य ह्येते शरीरद्वारकाः संस्काराः तस्यैव च मोक्षप्राप्तिः शरीरस्य पञ्चतापत्तेः । अन्ये त्वाहुर्ब्रह्मत्वप्राप्तौ योग्या
क्रियते । नहि कर्मभिरेव केवलैर्ब्रह्मत्वप्राप्तिः प्रज्ञानकर्मसमुच्चयात्किल मोक्षः एतैस्तु संस्कृतआत्मोपासनात्प्रक्रियते ।
तथा च श्रुतिः य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा यजते जुहोति तपस्तप्यते अधीते ददात्यन्तवदेवास्य तद्भवतीति । ननु च नैते-
षां कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिः फलं श्रुतम् । तथा हि नित्यानि तावदश्रुतफलान्येव कल्पनायां च पौरुषेयत्वं यावज्जीवादिपदैश्च नित्यता-
या अवगमितत्वाद्भिष्वजिभ्योऽपि नास्त्यथास्मादेव च नादेतत्फलत्वमिति । यदुच्येत मोक्षार्थिनः तदाधिकारः स्यात्तथा
च नित्यत्वहानिस्ततश्च श्रुतिविरोधः । निष्फलं न कश्चिदनुतिष्ठति तत्रानर्थक्यमिति चेत् कामनानुष्ठानात्ममाणस्य प्रमेयाव-
गतिरर्थः साचेत्कृताजातमर्थवत्त्वम् । अस्ति चात्र कर्तव्यतावगतिः सत्यां च तस्यामकरणे शास्त्रार्थातिक्रमस्ततश्च प्रत्यवाय-
ईदृश एवार्थैर्लिङ्गादीनां बृहद्व्यवहारे व्युत्पत्तिः । योहि मृत्यादिः कर्तव्यं न करोति कस्यचिदाज्ञातुः सवेतनार्थवितनं न लभते ।
यदिवा प्रत्यवायेन योज्यते । तत्र फलस्याश्रुतत्वान्न फलानुत्पत्तिः प्रत्यवायः । अपितु दुःखेन योजनं नित्येषु । एवं सर्वपु-
रुषाधिकारो नित्यः समर्थितो भवति । तस्मान्न नित्यानां किंचित्फलम् काम्यानां त्वन्यदेव फलं न मोक्षः श्रुतत्वात्तत्र कथ-
मेतत्सर्वकर्मानुष्ठानसाध्यः परः पुरुषार्थ इति । अत एव कैश्चिदर्थवादोऽयमिति व्याख्यायते । संस्कारविधिः स्तुत्यर्थः ।
अत्र च ब्राह्मीयमिति यत्किंचिदालम्बनमाश्रित्य गुणवादेन नीयते । ब्रह्म वेदस्तदुच्चारणार्हा तत्कर्माधिकारिणी च । यत्त-
र्हि गौतमेनोक्तम् । चत्वारिंशत्संस्कारा इति । तत्कथं तत्र हि सोमसंस्थाऽपि संस्कारत्वेनोक्ता न च प्रधानकर्मणां संस्कार-
त्वोपपत्तिः । नाप्येतदर्थवादतया शक्यं व्याख्यातुमविशेषत्वात् । तत्राप्यात्मगुणशेषसंस्कारत्वाभ्यारोपेण स्तुतिः । एवमि-
हापि संस्कारैः संस्कारान् समानीकृत्य तुल्यफलताभ्यारोपेण संस्काराणामवश्यकर्तव्यतामाचष्टे तथाच संस्कारप्रकरणा-
न्लोक्तव्यते स्तुतिः क्रियत इति च वर्तमानापदेशो न विधिविभक्तिस्तत्र कुतो ब्रह्मप्राप्तिः फलवावगमः । न चान्न कर्माणि विधी-
यन्ते येनाधिकाराकाङ्क्षायां सत्यपि वर्तमाननिर्देशो रात्रिसत्रे प्रतिष्ठावत्फलनिर्देशः स्यात् । तस्मात्संस्कारस्तुत्यर्थमेव स-
र्वमेतदुच्यते । येऽपि विभागेन वर्णयन्ति नित्यानां ब्रह्मप्राप्तिफलं काम्यानां तु यथा श्रुतमेव तदप्यप्रमाणं सर्वस्यार्थवा-
दत्वात्तदन्तरेण च फलं नित्येष्वनुष्ठानसिद्धेः । प्रतिपादितत्वाच्च दुर्लभकामात्मता न प्रशस्तेति ॥ २८ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । उपनयनानन्तरं क्रियमाणेन स्वाध्यायेन ब्रतैः स्वाध्यायसमयमारभ्य कर्तव्यैः साध्या-
तरप्रतिबन्धनादिभिः स्नातकव्रतादिभिश्च होमैरुपाकरणोत्सर्जनहोमैः त्रैविध्येन षट्त्रिंशद्वच्यवेदत्रयाध्ययनार्थं गुरु-

कुलवासेन त्रैविद्येन स्वाध्यायेनेति व्यस्तपदसंबन्धः इज्यया पाकयज्ञेन हविर्यज्ञैः सुतैः पुत्रोत्पादनेन महायज्ञैः ब्रह्मयज्ञाद्यैः पञ्चभिर्यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः सामयज्ञैः इयमेतस्मिन्लोके या तनुर्देहः स ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्याक्रियते अपाकृतर्णत्रयस्य मोक्षोपायेधिकारान् ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाध्ययनेन ब्रतैर्मधुमांसवर्जनादिनियमैर्होमैः सावित्रचरुहोमादिभिः सायंप्रातर्होमैश्च त्रैविद्याख्येन च ब्रतेष्वप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः । इज्यया ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनेन महायज्ञैः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः । यज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्येयंतनुस्तन्ववच्छिन्नआत्माक्रियते कर्मसहकृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन ब्रतैर्मधुमांसादिवर्जनात्मकैः होमैः । सायंप्रातःसमिदाधानैः । त्रैविद्येन षट्त्रिंशदाव्दकाख्यादिब्रतेन । इज्यया ब्रह्मचारिक्रियमाणदेवर्षिपितृतर्पणरूपया । सुतैः पुत्रोत्पादनैः । एकवाक्योपात्तत्वेनैषां त्वाष्ट्रपात्नीवतं जुहोतीति वतसमुच्चयः । महायज्ञैः वैश्वदेवादिपञ्चभिः । यज्ञैः ज्योतिष्टोमादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्या तनुः क्रियत इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । अथोत्तरेषां संस्काराणां फलविशेषमाह स्वाध्यायेनेति स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन । ब्रतैः प्राज्ञापत्यादिभिः । होमैः समिदाधानादिभिर्नित्यनैमित्तिकैः । त्रिविद्यावेदेति त्रैविद्यस्तस्य भावस्त्रैविध्यवेदत्रयार्थज्ञानमिति यावत् । इज्यया स्मार्तेन पाकयज्ञेन ह्युतशब्देन समावर्तनं विवाहश्रोपचर्यते । महायज्ञैर्देवर्षिपितृमनुष्यभूतब्रह्मयज्ञैरग्न्याधानादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्त्यहं ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदाध्ययनेन ब्रतैः होमैः त्रिविधेन वेदत्रयोक्तकर्मणा श्रुतैः पुत्रोत्पत्तिभिः एतैर्धर्मैः ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्या इत्यंतनुः क्रियते ॥ २८ ॥

प्राङ्गाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ॥ मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्धनेच्छेदने जातकर्मैति कर्मनामधेयमेतत् । रूपं चास्य गृहस्थमृतिभ्यो ज्ञातव्यंकस्य पुनः कर्मणो जातकर्मैति नाम तदर्थमुक्तं प्राशनं हिरण्यमधुसर्पिषाम् । अस्थेति दारकं व्यपदिशन्ति । कर्मवाऽस्य जातकर्मण इदं प्रधानम् । यन्मन्त्रवत्प्राशनमिति । समन्त्रकमन्त्रेण कर्तव्यमित्यर्थः मन्त्रस्य चेहानुक्तत्वात् । सर्वमृतिनां चैकार्थ्याद्यदप्यत्रोक्तं तदत्रापि प्रतीयते तेन गृहस्थमृतिषु ये मन्त्रा उपात्तास्तैर्मन्त्रवदिति द्रष्टव्यम् यदि गृहस्थमृतिषुऽपेक्षन्ते द्रष्टव्यनिर्देशोऽपि न कर्तव्यः । एवं हि तत्र पठ्यते । सर्पैर्मधुनि हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत् । प्राप्तर्ददामि मधुनो घृतस्थेति । किंच बह्व्यो गृहस्थमृतिभ्यो भिन्नाश्च प्रतिगृहं मन्त्राः । अन्यापि भिन्नेति कर्तव्यमात्रं काऽऽश्रीयतामिति न विच्यः । अथ चरणसमाख्या न्यायमिका भविष्यति व्यर्थं स्तर्हि जातकर्माद्युपदिशस्तत एव सिद्धेः । कठानां गृहं बह्वचमाश्वलायनानां च गृहमिति यद्येन समाख्यायते सतदुक्तमनुष्ठस्यतीति । उच्यते । दृष्टादिनिर्देशेन सुस्पष्टकर्मैकत्वमिति प्रतीयते । तथा हि प्रत्यभिज्ञा सिद्धिः । तदेवेतन्नामधेयकचेदं कर्मास्तदेवेदमिति भूयसा दृष्टं तद्गुणयोगेन प्रत्यभिज्ञायते । सति चैकत्वे यदङ्गं जातकचिन्नोक्तं तदनिबद्धमन्यत आनेतव्यम् यथा सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म एवं सर्वमृतिप्रत्ययमपि । यत्तु बहुत्वाद्गृहस्थमृतिनां काऽऽश्रीयतामित्यनभ्यवसायः । सर्वासां प्रामाण्याविशेषादेकार्थानां च विकल्पः । भिन्नार्थानां समुच्चयः । चरणसमाख्यातुनैव नियामिका यतो न समाख्याया पुरुषस्य नियतः संबन्धः गौत्रप्रवरवत् । यैव शाखायेनाधीता स एव तथा समाख्यायते कठो बह्वच इति । न चाध्ययने नियमोऽस्त्यनेनेयं शाखाऽप्येतद्व्येति । अनेकशाखाध्ययनमप्यस्ति वेदानधीत्येति तत्र त्रिवेदाध्यायिनः सर्वेऽप्यपदेशाः

प्रवर्तन्ते । केच्युः कठो बहुच इति तत्रावश्यं विकल्प आस्थेय एकशाखाभ्यायिनस्तु यद्वृक्षयया शाखाया समाख्यायते तदुक्तमेव तस्य युक्तं कर्तुम् । एषहि तदुक्तमेव शक्नोति कर्तुं तच्छाखामन्त्राएव तेनाधीताः शक्नोति तान्प्रयोक्तुं तमेव वावृतं वेद वेदने च कर्मानुष्ठानार्थं वेदाध्ययनं येन तावतो मन्त्रान्कर्मोपयोगिनोभ्येक्ष्यत इत्युच्यते । त्वाध्याय विधिवशेन वेदाध्ययनं अनधीतवेदस्य नाधिकारो न कर्मप्रयुक्तमध्ययनम् । अत इयं समाख्या मन्त्रविशेषविनियोगनिमित्तैव कठानां गृहसंवाजसने यिनां गृहमिति । यस्यां शाखायां ये मन्त्रा अधीतास्ते यत्र बाहुल्येन विनियुक्तास्तद्गृहं तथा समाख्यायते । प्रमाणं गृहसंज्ञतिः सा कठानामियमिति व्यपदिश्य माना बहुचानामपि त्वार्थावगमनं करोत्येव कर्तव्यता वेदस्य त्वार्थसृष्टीनां च । अवगतायां च कर्तव्यतायां कर्तृविशेषश्रावणे त्वाधिकारो न स्याद्यथा च तनूनपाति प्रयाजे वसिष्ठानां निषेधाद्वा पतितम् । न चेह द्वयमप्यस्ति । न च शक्यं कल्पयितुं नहि कठानां बाहुल्यं न प्रमाणं बहुचानां वा काठकं यतोयएव कठः स एवाकठो सति तच्छाखाभ्यायेन । गौत्रं तु नियतमित्यसमान एवार्थः । त्वसूत्रं यः परित्यज्य परसूत्रेण वर्तत इति । यद्येतदस्ति तदेव क्व तर्हि त्वकं यदधीतं तदर्थः शक्योनुष्ठानं । तेन त्वाधीतां शाखामतिक्रम्य पित्रा अधीतशाखा कर्माणि कुर्यात्तद्गृहं च समाश्रयेन्न तस्य शाखात्यागदोषः पित्रादीनां वा शाखात्यागः यैर्माणवकः क्रमाधीतां शाखां नाध्यापितः माणवकस्यात्र दीपो नास्ति यदा मृतपितृकोजाबालवदयं बालः स्वयमाचार्यमाश्रयेत्तदा भेनस्य पितरो याता इत्यनेन शास्त्रेण सैवाभ्येत्युक्ता स्यात् । अथात्मशाखाभ्यायनं न संभवति तदा त्वशाखात्यागः । अतः स्थितमिदं सर्वं सर्वसु सृष्टिषु जातकर्माद्युपदिश्यते तत्र भिन्नार्थं मङ्गजातं समुच्चीयते विरुद्धं विकल्प्यते समानार्थं च । पुंस इति स्त्रीनपुंसकव्यावृत्त्यर्थम् । अन्ये त्वविवक्षितं पुमर्थमन्यन्ते । द्विजन्मनामिति सामान्येन त्रैवर्णिकानां संस्कार्यत्वेन प्रकृतत्वात्संस्कार्यश्च प्रधानमुद्देशो न च प्रधाने लिङ्गसंख्यादिविशेषणं विवक्ष्यते । ग्रहं समाष्टीति सत्यप्येकवचने सर्वे ग्रहाः संभ्रज्यन्ते । ज्वरितं ज्वरमुक्तं च दिनान्ते भोजयेन्नरमिति नार्था अपि ज्वरिताया एष एव भोजनकालस्तथा च प्राप्तप्रतिषेधस्त्रीणाममन्त्रिका तु कार्या इयं स्त्रीणामावृदिति नपुंसकानां च पाणिग्रहणदर्शनं यद्यर्थं तानुदारैः स्यात्स्त्रीबादीनामिति तत्रोच्यते । नायं पुंशब्दो न पुंश्रुतिवचनो न शब्दवचने विभक्तिवाच्यलिङ्गं न विवक्ष्येत एषहि सर्वत्वस्थावरमूर्तामूर्तगतलिङ्गविशेषं सवरूपमाचष्टे । प्रातिपदिकार्थोऽत्र लिङ्गविभक्तिवाच्यस्य स्वार्थस्य विवक्षा विवक्षे युज्यते यतो न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनं कर्माद्यर्थान्तराभिधानेनाप्यर्थवत्त्वात् । इह त्वविवक्षायामानर्थक्यमेव प्राप्नोति पुंस्त्वस्य यथा तत्रैव ग्रहप्रातिपदिकार्थो विवक्ष्यते । वाक्यानर्थक्यपरिहाराय । अथोच्येत न प्रत्ययार्थमात्रस्य विवक्षा कृत्स्नोऽपि पदार्थ उपदिश्यमानविशेषणं न विवक्ष्यते । यथा यस्योभयंहविरिति सत्यप्युभयपदश्रावणे दधिपयसोरन्यतरावृत्तावपि तदेव प्रायश्चित्तं न विवक्षित उभयशब्दः । अत्र केचित्परिहारमाहुः नैतत्तेन समानं नहि हविरर्थः । पञ्चशरावो हविर्विनाशे हि नैमित्तिकोधिकारः । इह तु माणवकार्था एव संस्काराः । एषत्वप्रयोजको विशेषः वाक्यभेदभयाद्विशेषणविवक्षा नेष्यते । तादर्थ्येपि वाक्यभेदेनैवापैति तस्मादयं परिहारः एतदेवोत्पत्तिवाक्यं यजत कर्मणो वैदिकैः कर्मभिरित्येतद्गुपक्रमं तत्र पुमानेव संस्कार्यतया निर्दिष्टस्तदविवक्षायां वाक्यानर्थक्यं यथा तत्रैव हविः पदं विवक्ष्यते । यद्येवं श्रुस्यापि प्राप्तिर्जातिविशेषानिर्देशान्प्रामाण्यति मन्त्रासाध्यत्वात् । अथवा द्विजन्मनामिति वाक्यशेषः को भविष्यति न च तदानीं विधेयार्थविषयत्वेन निर्दिष्टो येन तत एव संस्कार्यावगतौ पुंस इत्येतद्गुभयं पदविवक्षितमाशङ्क्यते स्त्रीणां त्वप्राप्तेऽपि विधानमुपपद्यते स्त्रीबस्यापि दारदर्शनं वातरेतायः स्त्रीबोभयव्यञ्जनोपवृत्तेन्द्रियोवा बहुप्रकारव्यावृत्तिकरं जातकर्मादि संस्कारकोऽपरिच्छेद्यत्वाच्छक्यप्रतीकारत्वाच्च न च योननियतो धर्मः सोधिकारव्यावर्तयति यथाऽद्रव्यत्वं न सद्रव्यनियतं जातिवचयवाद्रव्यः सोऽपि द्रव्यवान्भवति । चिरमधनो भूत्वा भवत्यन्धमहाधनः ईदृशस्यैव वषट्कस्य वधे पलालभारकशुद्धिः स-

ह्यसंस्कृतोपनीतः शान्त्येन कस्यचित्तिष्ठति । अतःस्थितं पुंसामैवैते संस्कारा एभिर्विधीयन्ते । विध्यन्तरेण स्त्रीणाममन्त्र-
काः न पुंसकस्य नैव सन्तीती ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वर्धनं छेदनं जातकर्म तन्नामकंकर्म मन्त्रवन्मेभ्यं तेदेव सवितेत्यादि मन्त्रयुक्तं यद्वि-
रण्यसंसृष्टानामधुसर्पिषां अस्य शिशोः प्राशनंतदपि प्रागेव नाभिच्छेदान् एतच्च गृह्यसूत्रेषु जातकर्म जातसाक्षादिव एत-
दङ्गमनुमन्यते पुंसो न नपुंसकस्य स्त्रीणां तु वक्ष्यते ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । नाभिच्छेदनात्माक्पुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते तदाचास्यस्वगृहोक्तमन्त्रैः स्पर्शमधुघृ-
तानां प्राशनम् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । जातकर्मान्नप्राशनचौडोपनयनानां योग्यकालदर्शयन्स्वरूपमाह । प्रागिति । दशभिः । ना-
भिर्वर्धनात् नाभिच्छेदान् । बृधुच्छेदनइत्यस्य धातोरूपम् । मन्त्रवत्प्राशनमेव सुवर्णादेरस्य जातस्य । द्विजातिः कर्म ।
जातकर्म ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । अथ जातकर्मणः कालं स्वरूपं चाह प्रागिति । वर्धनं छेदनम् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाभिर्वर्धनात्प्राक्कालच्छेदान्प्राक्पूर्वजातकर्म विधीयते जातकर्मणि हिरण्यमधुसर्पिर्भिः अस्य
कुमारस्य मन्त्रवत्प्राक्पूर्वकंप्राशनकार्यम् ॥ २९ ॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ॥ पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

(१) मेघातिथिः । दशम्यां तिथौ द्वादश्यां वास्य दारकस्य नामधेयं कुर्वीत । णिजर्थो न विवक्षितः तथाच गृहं द-
शम्यामुत्थाम्य पिता नामकरोतीति नामैव नामधेयेन शब्देन कार्येष्वाहूयते तन्नाम प्राज्ञाभिर्वर्धनादिति जातकर्मणः प्रकृ-
तत्वाज्जन्मनः प्रभृतिदशमीद्वादश्यां गृह्येते न चन्द्रतिथी । इह केचिद्दशमीग्रहणमाशौचनिवृत्तिरित्युपलक्षणार्थं वर्णयन्ति अतीता-
यामिति चाभ्याहारः दशम्यामतीतायां ब्राह्मणस्य द्वादश्यां क्षत्रियस्य पञ्चदश्यां वैश्यस्येति । तदयुक्तं लक्षणायां प्रमाणाभावा-
ज्जातकर्मवदाशौचेऽपि करिष्यते यदि तु ब्राह्मणभोजनविहितं कश्चित्तदा युक्तालक्षणा । यदि दशमीद्वादश्यां वक्ष्यमाणगुणयुक्ते
भवतः तदा तयोः कर्तव्यमथन तदाऽन्यस्मिन्पि पुण्येहनि पुण्यान्यहनि द्वितीयापञ्चम्यादीनि पुण्यं प्रशस्तं न वमीचतुर्द-
श्यादयोरित्कास्तिथय अपुण्याः मुहूर्तो लग्नकुंभादि तस्मिन्पुण्ये पापघहैरनधिष्ठिते गुरुभ्यां च इक्ष्यमाने लग्नशुद्धिर्ज्योतिषा-
दवगम्यते । नक्षत्रे च गुणयुक्ते । नक्षत्रं श्रविष्ठादि तद्यस्मिन् हनिगुणयुक्तं भवति नक्षत्रगुणाश्च क्रूरग्रहपापग्रहविष्टिपातविव-
र्जित्वा शब्दः समुद्भवे । तेन प्रशस्तायां तिथौ नक्षत्रे च शुद्धे लग्नइत्युपदिष्टं भवति । समुद्भयश्च ज्योतिषावगम्यः । अयं च
परमार्थः दशमीद्वादश्यामर्वाङ्ग कर्तव्यम् । उत्तरकालं च यद्दहर्नक्षत्रलग्नपरिशुद्धतदहरेव कर्तव्यम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाम्नोव्यवस्थापनं दशम्यातिथौ द्वादश्यां वा कारयेत् । स्वयं करणाशक्तावप्येनापि इत्ये-
तदर्थं कारयेदित्युक्तम् । मम नामप्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुरिति मन्त्रलिङ्गान्पि चोरेव मुख्यत्वेनाधिकारान् तच्च-
तिथिह्वासवृद्धयोरपि दशमतिथावैव नामधेयं न दशमेह्म्येवेत्येतदर्थं स्त्रीलिङ्गानिर्देशः कश्चिद्वात्रिविशेषणतया स्त्री-
लिङ्गत्वम् । तथा चाहोरात्रोपलक्षणं मित्याहुः । पुण्ये मङ्गलयोग्ये वा यत्र कापि तिथौ तादृशो वा मुहूर्ते लभे नक्षत्रं मात्रे
वा ज्योतिषोक्तगुणवतीति पञ्चत्रयं पूर्वोक्तपक्षद्वयासंभवे ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । जातकर्मेति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाज्जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वाऽह्न्यस्य शिशोर्नामधेय-
स्वयमसंभवे कारयेत् । अथवा ऽशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्मविधीयतइति शङ्खवचनादशमेऽह्न्यतीतेऽप्येकादशाहं हि व्या-

ख्येयम् । तत्राप्यकरणे प्रशस्ते तिथौ प्रशस्तएव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम् । वा शब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । नामेति दशम्यामिति पूर्वांशौचनिवृत्तिपरम् । आशौचेतु व्यतिक्रान्तेनामकर्म विधीयतइति शब्दोक्तः । सामीप्येसममीवा । अह्नयेकादशे नामेति याज्ञवल्क्यः । एकादशेह्न्यपिनामकुर्यादिति श्रुतेः । द्वादशीपदंमाशस्यपरमतएवाह । पुण्यमित्यादि ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । दशम्यांद्वादश्यांतिथौ जन्मदिनादशमे द्वादशे वादिनइत्यर्थः । पुण्येमुहूर्तइत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । रात्रौकर्माधिकारोनास्ति तेन कारणेन एकादशेऽहनि नामधेयंनामकर्मकारयेत् । दशमदिवसे वा द्वादशेहिवाकारयेत् कार्यव्ययतया द्वादशेहि नामकरणं यदा न जातंतदा मुमुहूर्ते पुण्येहिगुणान्विते नक्षत्रेज्योतिर्विदादिष्टे काले शुक्रास्तादिवर्जिते काले नामधेयंकार्यम् विष्णुपुराणवचनात् ततस्तु नामकुर्वीत पितैवदशमेहनीत्यादि वाक्यम् । शङ्खः दशमेहनि सूक्तिकांपूर्वसंव्यतः उत्थाप्य कशरान्नस्य पिण्डवर्द्धनंनाम कर्म कार्यमितिवा ॥ ३० ॥

मङ्गल्यंब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ॥ वैश्यस्य धनसंयुक्तंशूद्रस्यतु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानींयादृशनामकर्तव्यंतन्निधयमित्यस्वरूपतीर्थतश्च तत्र स्वरूपमवधारयिष्यन्नाहमङ्गलाय हि-तंतत्र वा साधुमाङ्गल्यमिति व्युत्पत्तिः । अभिमतस्यार्थस्य चिरजीवित्वबहुधनादेर्दृष्टादृष्टसुखफलस्य सिद्धिर्मङ्गलं । तदभिधानमेव शब्दाभ्यांहितत्वंसाधुत्वंचेति तद्धितसिद्धिः । नभिप्रैसार्थसिद्धिप्रतिपादनमेव विवक्षितं । किंताहि यआशास्यते तद्वचनेनैव सिद्धिसमासाद्यायुःसिद्धिर्धनसिद्धिः पुत्रलाभइत्यादेः प्रतीयते । तद्धिताद्वा हितनिमित्तप्रयोजनार्थीयान् तत्र गृह्येत-द्वितान्तप्रतिषिद्धंलंकुर्कुर्यान्न तद्धितमिति । समासेपि पदद्वयैकार्गीभावस्तत्र बह्वक्षरप्रयोगप्रसंगोयतोवक्ष्यति शर्मवद्वाह्मण-स्येत्युपपदनियमतत्र चतुरक्षरे त्र्यक्षरे वा नास्ति शर्मशब्दे चोपपदे पञ्चाक्षरषडक्षरंनामभवति तच्च प्रतिषिद्धंक्षरचतुरक्षर-वा कुर्यादिति तेन धर्मात्किंचित्पाथैण सर्वस्याभिलषणीयमर्हंतपुत्रपशुपामकन्याधमादि तद्वचनाः शब्दानामधेयत्वेनविनियोक्तव्याः शर्मान्नास्तेन गोशर्मा धनशर्मा हिरण्यशर्मा कल्याणशर्मा मङ्गल्यशर्मेत्यादिशब्दपरिग्रहः सिद्धोभवति । अथवा मङ्गलंधर्मस्तत्साधनंमङ्गल्यंनामकतमत्पुनर्धर्मसाधनंनाम यएते देवताशब्दाः इन्द्रोभिर्वायुः तथा ऋषिशब्दावसवोवि-श्वामित्रोमेधातिथिस्तेषामपि धर्मसाधनमस्ति ऋषींस्तर्पयेत्पुण्यकृतोमनसा ध्यायेदिति देवतानामृषीणां च द्विजानांपुण्यकर्म-णांप्रातःप्रबुद्धःश्रीकामोनरोनामानि कीर्तयेदितिमङ्गल्यग्रहणाच्च यदप्रशस्तंयमोमृत्युरित्यादितन्निरस्यते यच्चानर्थकंडिस्था-दियदृच्छानिमित्तं क्षत्रियस्यबलान्वितं बलसंयुक्तं बलवाचि अन्वयः संबन्धशब्दःचार्येन संबन्धः प्रतिपादकभावएव । साम-र्थ्यतद्येन येन प्रतिपाद्यते तादृशनाम क्षत्रियस्य कर्तव्यंशत्रुतपः दुर्योधनः प्रजापालइत्यादिविभागेन च नामनिर्देशोजाति-बलचिन्हएवंवैश्यस्य धनसंयुक्तंनचात्र पर्यायाएव गृह्यन्तेधनवित्तंस्वापतेयमिति किंताह्येन प्रकारेण प्रतिपत्तिः यदिव ध-नादि शब्दप्रयोगादर्शसंबन्धाद्वा धनकर्मा महाधनः गौमान्धान्यग्रहइत्येवंसर्वत्र द्रष्टव्यं तथाचाश्वितादिशब्दप्रयोगोबलान्वित-धनसंयुक्तमिति । इतरथा एवमेवावक्ष्यदलनामानि कुर्यादिति । स्वबलादलार्थवाचिनामानस्याच्च पुरुषव्यक्तीनांदुःखवधाने भेदे व्यवहारोच्छेदएवस्थात् । शूद्रस्य जुगुप्सितंरूपणकोदीनः शबरकइत्यादिस्वरूपत्वादलार्थवाचिनामानस्याच्च ॥ ३१ ॥

(३१) वैश्यस्यधनसंयुक्तंशूद्रस्यतुजुगुप्सितम् ॥ (ख, ट, ठ)

शूद्रस्यमेन्यसंयुतम् ॥ (क, त, थ,)

(च, ग,) एतयोःपुस्तकयोःद्वावपि पाठौदृश्येते ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । मङ्गलवत् भद्रमित्यादि राक्षः क्षत्रस्य बलसमन्वितं उदयवीरइत्यादि धनसंयुक्तं धन करंइत्यादि जुगुप्सितं पाण्डुरित्यादि ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादीनांयथाक्रममङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभबलवत्सुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । मङ्गल्यंमङ्गलदं श्रवणेन बलान्वितं बलसूचकं धनसूचकं धनवत्त्वख्यापकं जुगुप्सिताद्विजदास-
द्विजगुमरूपम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । मङ्गल्यंविष्णुमित्रादि । बलान्वितं परंतपादि । धनसंयुक्तं निधिपालादि । जुगुप्सितं पैलवकादि ।
अत्रनामधेयमित्यनुकर्षः । कारयेत्पिताऽन्योवा तत्स्थानीयः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गल्यमिति । नामकरणं त्रिभिराह ब्राह्मणस्य नाम माङ्गल्यं शर्मन्तस्यात्तद्यथा विष्णुशर्मैति
नाम । क्षत्रियस्य नाम रक्षासमन्वितं बलान्वितं नाम तद्यथा नृसिंहवर्मेति । वैश्यस्य नाम पुष्टिर्वृद्धिसमन्वितं कुर्यात्
धनपतिरिति नाम शूद्रस्य नाम प्रेय्यसंयुक्तं कुर्यात् तद्यथा कृष्णदासेति नाम ॥ ३१ । ३२ ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राक्षोरक्षासमन्वितम् ॥ वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेय्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र स्वरूपग्रहणं पाठानुक्रमश्चादौ मङ्गल्यमेते शर्मशब्दाः । तथाचोदाहृतं । क्षत्रियादिनाम्नां
नैतत्संभवति रक्षाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य श्रवणात्पुंसां सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः तस्मादेकोपक्रमत्वात्समाचाराच्च सर्वत्रार्थ-
ग्रहणं वाक्यभेदाच्च समुच्चयः यन्मङ्गल्यंतच्छर्मार्थवच्छर्मशरणमाश्रयः । सुखंचार्थग्रहणात्त्वामिदत्तं भवभूत्यादिशब्दप-
रिग्रहः इन्द्रत्वामीन्द्राश्रयः इन्द्रावतोपि तदाश्रयता प्रतीयते एवं सर्वत्रोन्नेयम् । अथ कोयं हेतुर्वाक्यभेदात्समुच्चयइति ।
ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति किंन समुच्चयइति । उच्यते । लिङ्गदर्शनमात्रमेतत्पौरुषेयत्वात् । ग्रन्थस्य विकल्पेऽभि-
प्रेतमङ्गल्यं शर्मवद्वेति लाघवाद्बोध्यम् । वाक्यभेदे हि द्विराख्यातोच्चारणं तद्गुरुभवति रक्षा परिपालनं पुष्टिर्वृद्धिर्गुमिश्र । गोवृ-
द्धोधनगुमइति । प्रेय्योदासो ब्राह्मणदासो देवदासो ब्राह्मणाश्रिते देवताश्रितइति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं नामान्युक्त्वा तत्रेदमितिनित्यान्वितानि पदान्याह शर्मवदिति । अन्ते शर्मपदवत्
रक्षासमन्वितं यतिरित्यादिवत् पुष्टिसंयुक्तं आप्योगोमीत्यादि धनबाहुल्यख्यातं प्रेय्यपदवत् प्रेय्यसंयुक्तं दासादि-
पदवत् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमुपपदनियमार्थमाह शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । एषां यथाक्रमं शर्मरक्षापुष्टिप्रेय्यवाचकानि कर्तव्या-
नि शर्मवर्मभूतिदासादीन्युपपदानि कार्याणि । उदाहरणानि तु शुभशर्मा बलवर्मा वसुभूतिः दीनदास इति । तथा च यमः
शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः । भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् । विष्णुपुराणेऽप्युक्तं शर्मवद्ब्राह्मणस्यो-
क्तवर्मेति क्षत्रसंयुतम् गुमदासात्मकं नाम प्रशस्ते वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतान्येवोत्तरपदत्वेन वर्णानुरूपव्यवस्थित्या समाचारान्निगमयति शर्मवदिति यथाह यमः ।
शर्मदवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः । भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेदिति भूतिपदं पुष्टेरुपलक्षणम् । एतेन पूर्वपदे
नियमाभावः । यक्षरक्षतुरक्षरवा नाम कुर्यादिति स्मृतेः । मङ्गलादिसूचकं देवादीनां हर्षादिनामकार्यशर्मादिपदं च परंतपे
शर्मशरणमित्यादीति मेधातिथिः ॥ ३२ ॥

(३२.) प्रेय्यसंयुतम् = प्रेय्यसंयुतम् (अ, द)

राक्षोरक्षासमन्वितम् = राक्षोवर्मसमन्वितम् (ब)

(५) नन्दनः । प्रकारान्तरमाहशर्मते । शर्मवत्सुखवत्सुखमकाशनसमर्थमित्यर्थः । एवमुत्तरत्र । यथातुमतिमुम-
न्तुरित्यादि । रक्षासमन्वितं धृतराष्ट्रादि । पुष्टिः सष्टिस्तेन संयुक्तम् । तेन धनसंयुक्तमित्यनेन पुनरुक्तिः । यथासीरमद्वादि ।
मेघ्यसंयुतं पशुसखादि । अन्ये तु शर्मादीनां शब्दपरत्वमेवमगम्यन्ते । नत्वर्थपरत्वम् ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थमनोहरम् ॥ मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानमवत् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पुंसइत्यधिकृतत्वास्त्रीणामागमौ नियम्यते । सुखेनोच्यते सुखोद्यंस्त्रीबालैरपि यत्सुखेनोच्चारयितुं
शक्यते तत्स्त्रीणां नाम कर्तव्यं बाहुल्येन स्त्रीणां स्त्रिमिर्बालैश्च व्यवहारस्तेषां च स्वकारणसौख्यभावात् सर्वसंस्कृतशब्देषु
उच्चारयितुं शक्तिरस्ति । अतो विशेषेणोपदिश्यते तत्पुंसामसुखोद्यममनुज्ञायते । उदाहरणमङ्गलदेवीचारुवती सुखदेवत्यादि
प्रत्युदाहरणशर्मिष्ठा सुखिष्ठा इति । अकूरमकूरार्थवाची कूरार्थावाचिकूरार्थं डाकिनीपुरुषेति । विस्पष्टार्थयस्यार्थो व्याख्या-
नगम्यो न भवति श्रुतएव विदुषामविदुषां वार्थप्रतीतिकरोत्य विस्पष्टार्थयथा कामनिधाकारीषगम्येति । कामस्य निधेव-
निधा तथा कामस्तत्रैव तिष्ठतीति । एवं यावन्व्याख्यातं तावन्नावगम्यते । एवंकारीषगम्येदुहिताकारीषगम्येति व्याख्या-
नमपेक्ष्यते मनोहरं चित्ताल्हादकरं भयसीविपरीतं तु कालाक्षी शर्मवती रुद्रवतीति मङ्गलविपरीतमभागा मंदभागेति दीर्घवर्णो-
न्तेयस्य विपरीतं शरत् आशिषवदतीत्याशीर्वादमभिधानशब्दः तयोर्विशेषणसमासस्तद्यस्मिन्नास्ति विधत्ते तदाशीर्वादा-
भिधानवत्सपुत्रावहुपुत्राकुलवाहिकेति एतेष्वर्था आशीर्वाद्याविपरीता अग्रशस्ता अलक्षणेति । अथमङ्गलस्याशीर्वादस्य च
कोविशेषः । न कश्चिद्वृत्तपूरणार्थं तु भेदेनोपादानम् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुखोद्यंरुच्चारारक्षरहितं अकूरं हिंसादितीक्ष्णार्थशून्यं विस्पष्टार्थशीघ्रेणार्थप्रत्यायकं म-
नोहरं प्रीतिजनकार्यवत् मङ्गल्यं शुभहेतुत्वसूचकं दीर्घवर्णान्तमीकारायन्तं आशीर्वादाभिधानवत् । आशीर्वादाभिधानमि-
प्रत्ययादियुक्तं यशोदेत्यादि स्त्रीणां अत्रचनरूपसमुच्चये तात्पर्यं किंचैकद्विरूपवत्त्वे ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीणामिति । सुखोद्यार्थमकूरार्थवाचिद्यत्काभिधेयं मनःप्रीतिजननं मङ्गलवाचिदीर्घत्वरान्तं आशीर्वा-
चकेनाभिधानेन शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्तव्यं यथा यशोदादेवीति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । सुखोद्यं अनायासोच्चार्य अकूरं प्रीतिजनकं शर्मदायशोदेत्यादि ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । सुखोद्यं सुखेन वदितुमीरयितुं शक्यं यशोदादि । अकूरं मुमित्रादि । विस्पष्टार्थं चित्राङ्गदादि । मनोहर-
चारुमत्यादि । मङ्गल्यं कल्याणादि । दीर्घवर्णान्तं मुमङ्गलादि । आशीर्वादाभिधानवत् आशीर्वाचकशब्दयुक्तं मुमङ्गादि । अ-
त्रापि नामधेयस्यादित्यनुकर्षः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणामिति । स्त्रीणां कन्यानां नाम सुखोद्यमिति । सुखेनोच्चारणीयमित्यर्थः अकूरं कूरत्वर-
हितमिति ॥ ३३ ॥

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥ षष्ठेऽन्वप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलकुले ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । जन्मचतुर्थमासे प्रहाद्विनिष्क्रमणमादित्यदर्शनशिशोर्बालस्य कर्त्तव्यम् । ग्रीष्मासानशर्मगृह-
एव वासयेत् । शिशुमहणं शुद्धस्यापि श्राभ्यर्थः । एवं षष्ठे मास्यप्यन्वप्राशनं पञ्चमासां स्त्रीराहारएव । यद्वा कुलेदारकस्य
भयस्य मङ्गल्यं पूतना शकुनिकैकवृक्षोपहारादि प्रसिद्धकालविशेषे वा तत्कर्त्तव्यमर्थं च संस्कारः शेषः तेन नामधेयमुक्त-

लक्षणव्यतिरेकेणापि यथा कुलधर्मलभ्यते । इन्द्रत्वानी इन्द्रशर्मा इन्द्रभूमि इन्द्रबोष इन्द्ररात इन्द्रविष्णु इन्द्रदेव इन्द्रज्यो-
ति इन्द्रयशा इत्यादि कुलभेदेनोपपन्नं भवति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जन्मदिनाच्चतुर्थे गृहात् प्रसवगृहात् । जन्मदिनादेव षष्ठे मास्यन्नप्राशनं यच्च गृहोक्त-
विधानवदन्नभक्षणम् । यद्वेष्टमिति । अयनमपि यत्कर्णविधादिदृष्टमपेक्षितमर्निर्दिष्टकालं कर्म यच्च मङ्गलं शुभंकरं शिशूनां
कुले तेषु तेषु कुलेष्वसाधारणं कर्म तदपि षष्ठ्येवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्थे मासीति । चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृहान्निष्क्रमणमादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । अन्नप्राशनं-
च षष्ठे मासे ऽथवा कुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं तत्कर्तव्यं तेनोक्तकालादन्यकालेपि निष्क्रमणम् । तथा च यमः ततस्तृतीये
कर्तव्यमासि सूर्यस्य दर्शनम् । सकलसंस्कारशेषैश्चायं तेनान्नांशमार्मादिकमप्युपपदं कुलाचारेण कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । निष्क्रमणं सूर्यावलोकनार्थम् । ततस्तृतीये कर्तव्यमासि सूर्यस्य दर्शनमिति यमोक्तेः तृतीयं
चतुर्थोपलक्षणं इष्टकुलधर्मतया ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । निष्क्रमणं गृहाच्चन्द्रादित्यदर्शनम् । अयमपि कश्चित्संस्कारविशेषः । कुले . कुलधर्मानुसारे-
णेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुले त्वकुले यद्वा इष्टमङ्गलं चूडावतंकुलाचारमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ॥ प्रथमेव तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । चूडा शिखा तदर्थकर्म चूडाकर्म केषु चिन्मूर्द्धदेशेषु केशानां स्थापनं रचना विशेषश्चैतच्चूडा-
कर्मोच्यते । प्रथमवर्षे तृतीये वा ग्रहसौख्यित्याविकल्पः श्रुतिनोदनादित्यनुवादस्तन्मूलतयैव प्रामाण्यस्योक्तत्वात् । अथ-
वा श्रुतिशब्देन न विध्यायकान्येव वाक्यान्युच्यन्ते । किं तर्हि मन्त्रास्ते च चूडाकर्मव्यञ्जना इति वददृष्टं प्रकाशयन्ति यत्पुरेण
मार्जयेतेत्यादि तेन समन्त्रकमेतत्कर्मेत्युक्तं भवति विशेषापेक्षायां गार्होविधिरङ्गीक्रियते । अतः शूद्रस्य नायसंस्कारः
द्विजातिग्रहणाच्च अनियतकालं केशवपनं शूद्रस्यार्थं भ्रामं न निवार्यते ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वेषां द्विजातीनां न विप्रस्यैव धर्मतः कुलधर्मानुसारेण शिखाकरणान् प्रथमेव तृतीये-
वावदे कर्तव्यं मुते मन्त्ररूपायाश्चोदनालिङ्गतायाः प्रवर्तत्वात् मन्त्रश्च यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारविशिखा इवेति । बाण-
वत्संपतनयोग्यता तृतीयएव संभवति इति कुमारपदेनाभिधाने ततः प्रागवस्थापि विज्ञायेतेति विशिष्टाविशिष्टशिखा इति
विशेषेण रुतमिति ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । चूडाकर्मैति । चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थकार्यं श्रुतिचोदनात् ।
यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारविशिखा इवेति मन्त्रलिङ्गात् कुलधर्मानुसारेणायं व्यवस्थितविकल्पः । अतएवाश्वलायनशूद्रम् ।
तृतीये वर्षे चौल्यथा कुलधर्मवा ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । चूडाकर्म केषु चिन्मूर्द्धदेशेषु केशानां स्थापनविशेषः । तृतीये वर्षे चौलमित्याश्वलायनोक्तेः ।
श्रुतिचोदनात् । यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारविशिखा इवेति श्रुतेः । सशिखं तेषां छेदनम् ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । चूडा शिखा । द्विजातिग्रहणेन शूद्रस्य पर्युदासः । धर्मतः कुलधर्मतः । चूडानिवेशदेशविशेषश्च गोत्र-

विशेषेण स्मर्यते दक्षिणतश्चूडा वसिष्ठानां वामतोऽक्षरद्वाजानामुभयतः काश्यपानामिति । चूडाकर्मण्यादरातिशयप्रकाशयति श्रुतिचोदनादिति । श्रूयतेहि । कुमारविशिखाद्वेति ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां द्विजातीनां धर्मतः चूडाकर्मप्रथमेऽन्ते कार्यश्रुतिनोदनात् तृतीयवर्षे कुर्यात् ॥ ३५ ॥

गर्भाष्टमेऽन्ते कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्भस्थस्य यः संवत्सरस्तत आरभ्यते योष्टमोदः गर्भशब्दे साहचर्यात्संवत्सरोलक्ष्यते नहि मुख्यया वृत्त्या गर्भस्य संवत्सरोष्टमइति व्यपदेशलभते तस्मिन् उपनायनं ब्राह्मणस्य कुर्वीत । उपनयनमेवोपनायनत्वात् धिकोऽणान्येषामपि दृश्यत इत्युत्तरपदस्य दीर्घः छांदसत्वाद्बोभयपदवृत्तिः उपनयनमिति हि एष संस्कारो वेदविदां गृहस्थृतिषु प्रसिद्धो मौञ्जीबन्धनापरपर्यायः । उपनीयते समीपं प्राप्यते येनाचार्यस्य त्वाध्यायाध्ययनार्थं कुड्यं कटं वा कर्तुं तदुपनयनं । विशिष्टस्य संस्कारकर्मणो नामधेयमेतत् । गर्भादिकादशे राज्ञः । गर्भात्पभृति गर्भाद्वा परोय एकादशोदस्तत्र क्षत्रियस्य कर्तव्यम् । राजशब्दोऽयं क्षत्रियजातिवचनो नाभिषेकादिगुणयोगमपेक्षते ग्रन्थेषु तथा प्रयोगदर्शनाद्ब्राह्मणादिजातिशब्दसाहचर्याच्च गुणविधिषु च क्षत्रियशब्ददर्शनात्क्षत्रियस्य तु मौर्वीति यस्तु राजशब्दस्य क्षत्रियादन्यत्र जूनपदेश्वरे वैश्यादौ प्रयोगः । सगौणइति वक्ष्यामः मुख्ये चासति गौणस्य ग्रहणम् । तथा च गृहकारः । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयने द्वादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमिति । भगवांश्च पाणिनिः एवमेव प्रतिपन्नो राज्ञः कर्म राज्यं इति राज्यशब्दस्य राज्यशब्दप्रतिपत्तित्वं ब्रुवन्नेव जनपदैश्चर्येण राजशब्दार्थप्रसिद्धिमाह । एवं गर्भात्तु द्वादशेऽन्ते विशः वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तन्मातुर्गर्भग्रहणदिनादष्टमे तत्रापि उपनयनं पित्रा कार्यमसंभवेऽप्येनापि कारयितव्यमित्येतदर्थमुपनयनमिति प्रयोजनव्यापारः पित्रादीनां दार्शितः राज्ञः कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

(३) कुडूकः । गर्भाष्टमइति । गर्भवर्षादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं कर्तव्यम् । उपनयनमेवोपनायनमन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । गर्भेकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

(५) जन्मनः । नामधेयादिषु जन्मरभ्यकालसंख्योक्ता उपनयने सामाभूदिति गर्भग्रहणम् । गर्भशब्देन च गर्भसहचरितोऽपि विवक्षितः । गर्भाष्टमे गर्भादारभ्याष्टमे । उपनयनमेवोपनायनम् । उपनयनात्पूर्वमेव जन्मतएव ब्राह्मण्यमस्तीति सूचितम् ब्राह्मणस्येत्यब्दसंख्या नियमस्यायमभिप्रायः ब्रह्मक्षत्रविशां गायत्र्यैषु भजा गतैश्छन्दोभिः । सहजत्वं श्रूयते तैरेव तेषामुपनयनम् तस्मादुपनयनाब्दा अपि स्वस्वच्छन्दोऽक्षरसप्तसंख्या भवितुमर्हन्तीति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः परं द्विजानां उपनयनकालमाह ब्राह्मणस्योपनयनं गर्भाष्टमेऽन्ते गर्भाष्टमे वर्षे उपनयनं कार्यं राज्ञः गर्भात्तु एकादशे वर्षे वा कर्तव्यम् । वैश्यस्य गर्भात्तु द्वादशे वर्षे जन्मद्वादशे वा वर्ष इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ॥ राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृधर्मेणापत्यं व्यादिशति ब्रह्मवर्चसी मे पुत्रः स्यादिति पुत्रकामनया पुत्रोऽप्यपदिष्टस्तत्काभस्येति पुत्रस्य बालत्वान्नैव विधा कामना संभवति । न नुचैव मन्यरुतात्कर्मण अन्यस्य फलेऽभ्युपगम्यमानेऽकृताभ्यागमदोषापत्तिः । अकाम्यमानं च फलं भवत्येतदप्युक्तान्तशब्दप्रमाणन्यायमर्थादयोच्यते । नैष दोषः श्येनवदेतद्भविष्यति श्येनमभिचरन्करोत्यभिचर्यमाणश्च भ्रियते । अथोच्यते कामिन एवैतत्फलं शुभमरणं हि यजमानः कामयते तदेव

चाप्नोतीति नाकर्तृगामिता फलस्य । अत्रापि विशिष्टपुत्रवत्तालक्षणमुपनेतुरेव फलं यथा पुत्रस्यारोग्येण पितुः प्रीतिः एवं ब्रह्मवर्चसेनाप्यतोऽधिकृतस्य कर्तृश्च पितुरेव तत्फल मन्वयानुसारीहि शास्त्रार्थावसायइहच पुत्रस्य फलक्रमेनैव कर्तव्यमित्यन्वयः प्रतीयते । नच यथाश्रुतान्वयापरोक्षेचनप्रमाणमस्ति । एतेन पितुरौर्ध्वदेहिकः पुत्रकृतउपकारोव्याख्यातस्तत्रापिहि पुत्रः कर्ता पितृवृत्तिश्च फलंतथाच लिङ्गमात्मावै पुत्रनामासीति । पित्रैव हि तावत्प्राज्ञमात्मसंप्रदानं कंवस्तुतः कृतमेव येनाप्यन्त्योत्पादनमेवमर्थमेवकृतं । यथा सर्वस्वारे वृत्तस्यार्थकावमानाद्ये पराञ्चपदार्थास्तेष्वपि यजमानस्यैव कर्तृत्वं ब्राह्मणाः संस्थापयतयज्ञमिति प्रैषेण दक्षिणाभिर्वरणेन वा प्रयोगसमामावृत्तिजाविनियोकृत्वादेवमिहापि तादर्थ्येन पुत्रस्योत्पादनाद्यत्प्राज्ञादिकंपित्रर्थक्रियते पित्रैव तत्कृतं भवति अध्ययनविज्ञानसंपन्नब्रह्मवर्चसंबलसामर्थ्यमाभ्यन्तरं बाह्यं चोत्साहशक्तिर्महाप्राणताचेतदाभ्यन्तरं बाह्यं च हस्त्यश्वरथपदातिकोशसंपत्तदुक्तं त्वांगम्युच्चयसांयौगिकानां वार्थानामिति । ईहाचेष्टा बहुना धनेन रुषिवाणिज्यादिव्यवहारः सर्वत्र गर्भादिसंख्याच वर्षाणां गर्भादिति ह्यनुवर्तते ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सुततपः प्रभृतिभिरुत्कर्षो ब्रह्मवर्चसं पञ्चमेजन्मत आरभ्य बलार्थिनः सामर्थ्यातिशयार्थिनः ईहाकृष्यादावुधमः तदतिशयार्थिनः अत्र बालस्य तादृक्कामनाया असंभवेपि तत्पित्रादिकामनाया एव तदीयत्वोपचरणोपनयन सामानाधिकरण्यात् एतादृक्कामस्य पुत्रस्येत्यधिकरणे षष्ठीवा ॥ ३७ ॥

(३) कुडूकः । ब्रह्मवर्चसकामस्येति । वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादि प्रकर्षकृततेजो ब्रह्मवर्चसंतत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनकार्यम् क्षत्रियस्य हस्त्यश्वदिवाज्यबलार्थिनो गर्भषष्ठे वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भअष्टमे गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात् । यद्यपि बालस्य कामना न संभवति तथापि तत्पितुरेव तद्वत्फलकामना तस्मिन्नुपचर्यते ॥ ३७ ॥

(४) राघवानम्बुः ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसंवृत्तत्वाध्यायनिमित्ततेजः बलार्थिनः बलहस्त्यश्ववादि शारीरवा । ईहार्थिनः ईहाकृष्यादिचेष्टा । अत्र फलं एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्कमिति न्यायेन । अस्यार्थः एकस्य कर्मण उभयार्थं वचनद्वयेन श्रुतेः । फलसाधनाभेदइत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसं पञ्चमे गर्भात्पञ्चमेऽब्दे ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य पञ्चमे वा वर्षे कार्यं राज्ञः षष्ठे वा वैश्यस्य अर्थार्थिनः अष्टमे वा वर्षे कार्यम् ॥ ३७ ॥

आषोडशाष्टाक्षणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ॥ आद्वाविंशतः क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विंशः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । एवतावन्मुख्यकाम्यावुपनयनकालावुक्तौ । इदानीं पितुरभावे व्याध्यादिना वा कथंचिदनुपनीते माणवके कालातिपत्तावनुपनेयता ग्रामा सत्यपि कालस्याङ्गत्वे तदभावेऽधिकारनिवृत्ते यथा सायंप्रातः कालातिपत्तावधि होत्रस्याकरणे । अतो विहितकालव्यतिरेकेण प्रतिप्रसवार्थमिदमारभ्यते यावत्षोडशवर्षगर्भादारभ्य तावद्ब्राह्मणस्योपनयनार्हता न निवर्तते । सावित्रीशब्देन तदनुषचनसाधनमुपनयनाख्यं कर्म लक्ष्यते नातिवर्त्तते नातिक्रान्तकालं भवतीत्यर्थः । एवमाद्वाविंशतः क्षत्रबन्धोः क्षत्रियजातियस्येत्यर्थः बन्धुशब्दोऽयं चित्कुत्सायां प्रवर्तते । यत्सर्वकथंचेच्छ ब्रह्मबन्धाविति ज्ञातिवचनो यथा ग्रामताजनताचैव बन्धुता च सहायता महेंद्रस्याप्यगम्यासौ भूमिभागभुजांकृतः । इव्यवचनो जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति तत्र पूर्वयोरर्थयोरसंभवात्तृतीयौ गृह्यते । द्वाविंशतेः पूरणोद्वाविंशोब्दः तद्धितार्थः । आश्रतुर्विंशतेर्विंशः ग्रामोप्यत्र पूरणप्रत्य-

योऽनुरोधान्कृतः प्रतीयतेतुतदर्थः । नहि समुदायविषयायाश्चतुर्विंशतिसंख्यायाअवधित्वेन संभवःतदवयवस्तु चतुर्विंशोभवति संवत्सरोवधिः । आङ्गमभिविधौ व्याचक्षते लिङ्गदर्शनंखोदाहरन्ति गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयति त्रिष्टुभा राजन्ध्रजगत्या वैश्यमित्येतेषांच छंदसामियता कालेन द्वौ पादौ पूर्येते । तावन्तकालंबलवन्ति नत्यजन्ति स्वाश्रयभूतान्वर्णान् । तृतीये तु पादेऽपक्रांतेगतरसान्यतिवयांसि न्यूनसामर्थ्यानि भवन्ति समामिमुपयान्ति यथा पञ्चाशतास्थविरोमनुष्यइत्यतश्च नैतेन वयमुपासितानीति त्यजन्ति तंवर्णततो न गायत्रीब्राह्मणो न त्रैष्टुभोराजन्यो न जागतोवैश्यइति । सविता देवता यस्याक्रचः सा सावित्री सा च गायत्रीद्रष्टव्या । प्रदर्शिता गृह्याच्चएवंक्षत्रियस्य त्रिष्टुप् सावित्री आकृष्णेनेति वैश्यस्य जगती ॥ विश्वारूपाणीति ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तसमयउपनयनाशक्तौ षोडशाब्द समामिपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते नातिक्रान्तकालाभवति । आङ्गत्राभिविधौ तच्छब्दः पादाक्षरवदब्दसमवाय उपनयनमिति हारोतवचने गायत्री त्रिष्टुब्जगतीनां क्रमात् ब्राह्मणादिवर्णसंबन्धिनां छन्दसांपादाक्षरसङ्ख्यै रब्दैरुपनयनस्य विधेर्मुख्यासंभवे च तद्वैगुण्यस्य काले युक्तत्वे क्षत्रबन्धोःक्षत्रजातेः ॥ ३८ ॥

(३) कुडूकः । आषोडशादिति । अभिविधावाङ् ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ताष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात् । षोडशवर्षपर्यन्तंब्राह्मणस्य सावित्र्यर्थवचनमुपनयनंनातिक्रान्तकालंभवति । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तं वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्यादायामाङ्केचिद्याख्यापयन्ति यमवचनदर्शनात् । तथा च यमः पतिता यस्य सावित्रीदशवर्षाणिपञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेद्देषांमोवाच वदतांवरः । विवस्वतः सुतःश्रीमान्यमोधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ सशिखंवपनंकृत्वा व्रतंकुर्यात्समाहितः । हविष्यंभोजयेदन्नंब्राह्मणान्समपञ्चवा ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । उपनयनस्थोत्तरावधिद्योतयन्सार्थवादतैःसह संसर्गनिषेधति आषोडशादितित्रिभिः । आङ्गत्रामर्यादायां गर्भादित्यनुवर्तते नातिवर्तते अतिक्रान्तता सती प्रायश्चित्तविनाआधिकारित्वेन सावित्रोपतितान्प्रतिसावित्री नाधिगच्छति । पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्चचेत्युपक्रम्य । सशिखंवपनंकृत्वा व्रतंकुर्यात्समाहितः । हविष्यंभोजयेदन्नंब्राह्मणान्सम पञ्च चेति । यमोक्तप्रायश्चित्तम् ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । आषोडशाब्दान्आकारोऽत्राभिविधिवचनः मुख्यकल्पसंख्याद्वैगुण्यात्सावित्रीप्रधानत्वादुपनयनस्य सावित्रीतितस्य भेदोपचारनिर्देशः । क्षत्रबन्धोः क्षत्रियस्येति । यावच्चतुर्विंशतेराचतुर्विंशान् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपनयनार्थकार्यव्यग्रतया त्वस्य त्वस्य कालातिक्रमोभवेच्चेत्तर्हि किंकर्तव्यतत्राह । ब्राह्मणस्य षोडशवर्षपर्यन्तंऔपनायनिकः कालः क्षत्रियस्यद्वाविंशतिवर्षपर्यंतं विशाश्चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्त उपनयनकालः । अतः सावित्रीपतितोभवेत् ॥ ३८ ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते यथाकालमसंस्कृताः ॥ सावित्रीपतिता ब्राह्म्याभवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ३९ ॥

(१) मेघातिथिः । अस्मात्कालादूर्ध्वपरेण त्रयोप्येते वर्णाः ब्राह्मणादयोयथाकालंयस्योपनयनकालसूत्रानुकल्पिकेप्यसंस्कृताअकृतोपनयनाः सावित्री पतिता । उपनयनभ्रष्टाभवन्तिब्राह्म्याश्च संज्ञायाऽऽर्थैः शिष्टैः विगर्हिताः निर्दिताः ब्राह्म्यसंज्ञाव्यवहारमसिद्ध्यर्थोऽयंश्लोकः । अनुपनेत्येवंतु पूर्वेण च सिद्धमुक्तमर्थैर्निन्दितइति ॥ ३९ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । यथाकालं षोडशादवाक् सावित्री पतिताः कालातिक्रमेण सावित्र्या अपगताः ब्राह्म्या-
त्यसंज्ञाः संज्ञात्वोत्तरव्यवहारोपयुक्ताः आर्याः पापेभ्यः आराद्रताः ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । अत ऊर्ध्वमिति । एते ब्राह्मणादयो यथा कालं योयस्यानुकल्पिकोऽप्युपनयनकाल उक्तः षोडशवर्षादि-
पर्यन्तं तत्रासंस्कृतास्तदूर्ध्वसावित्री पतिता उपनयनहीनाः शिष्टगर्हिता ब्राह्म्यसंज्ञा भवन्ति । संज्ञाप्रयोजनं च ब्राह्म्यानां याजन-
कत्वेत्यादिना व्यवहारसिद्धिः ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्म्या इत्यपूर्वसंज्ञा ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अतः षोडशाब्दादिभ्यः असंस्कृता अनुपनीताः सावित्री पतिताः । सावित्र्युपदेशहीनाः । ब्राह्म्यः
ब्राह्म्यामानः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृवोपनयेत्पुत्रांस्तदभावे पितामहः । तदभावे पितृव्यः स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥ कालाति-
क्रमेण प्रायश्चित्तमाह अत ऊर्ध्वं षोडशद्वारविंशवर्षादूर्ध्व एते द्विजाः संस्कारहीनाः शूद्रप्राया भवन्ति । अकृतप्रायश्चित्तमाह योगी-
श्वरः । ब्राह्म्यस्तोमात्कृतोः ब्राह्म्यस्तोमसंज्ञात्कृतो र्यज्ञादित्यादिना कृते तु । ब्राह्म्यस्तोमयज्ञ उपनयनाधिकारो भवत्येव ॥ ३९ ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदाप्यपि हि कर्हिचित् ॥ ब्राह्मान्यौनांश्च सम्बन्धान्नाचरेद्ब्राह्मणैः सह ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । कापुनरेषां निन्देत्याह । एतैर्ब्राह्म्यैरपूतैरकृतप्रायश्चित्तैर्विधिवदादशो विधिः । प्रायश्चित्ते शास्त्रेणोप-
दिष्टः तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रानित्याप्यपि हि कर्हिचित्कस्यांचिदप्यापदि न संबन्धानाचरेत्कुर्यात्तैः सह किं सर्वसंबन्धनिषे-
धो नेत्याह । ब्राह्मान्यौनांश्च । ब्रह्मवेदः । तन्निमित्तान्संबन्धान्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहान् । न ते याज्याः न याजकाः कर्तव्याः
एवं नाभ्याप्या नैतेभ्योभ्येतव्यवेदार्थविदुषः प्रतिग्रहाधिकारदेषोपि ब्राह्मसंबन्धो भवति । यौनः संबन्धः कन्यायादानादाने ।
ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अस्माच्च दोषदर्शनाद्ब्राह्म्यता परिहारार्थं पितुरभावोपि व्युत्पन्नबुद्धिना माणवकेनाप्यात्मनात्मो-
पनाययितव्य इति प्रतीयते । तथाच । श्रुतिः सत्यकामो जाबालः सहहारिद्रुमंतंगौतममियाय ब्रह्मचर्यं भवति वक्ष्यामीति
स्वयमाचार्यमभ्यर्थात्तवानुपनयनार्थम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिवशां ब्राह्म्याहोमादिनायेन पूतास्तैः ब्राह्मान् वैदिकानभ्यापनादिसंबन्धान् यौनानूक-
भ्यादानप्रतिग्रहरूपान् ब्राह्मण इति वचनं क्षत्रादेस्तत्संबन्धे त्राहृदोषाभावकथनार्थं ब्राह्मणैरित्यपि पाठे तद्दोषाधिक्यो-
पदर्शनार्थं तदिति ग्राह्यम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । नैतैरिति । एतैरपूतैर्ब्राह्म्यैर्यथाविधि प्रायश्चित्तमकृतवद्भिः सह आप्तकालेऽपि कदाचिदभ्यापनकन्या-
दानादीन्संबन्धान् ब्राह्मणानुतिष्ठेत् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मान् ब्रह्म वेदस्तन्निमित्तकान् अभ्ययनाभ्यापनादीन् यौनान् ब्राह्म्याद्यर्थो विवाहान् ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अपूतैरकृतप्रायश्चित्तैः । ब्राह्मानभ्ययनाभ्यापनादीन् यौनान्कन्यादानप्रतिग्रहादीन् । अत्र ब्राह्मण-
शब्दस्त्रैवर्णिकवचन एतच्छब्देन अकृतवर्णत्रयपरामर्शनासामानाधिकरण्यावगमात् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । आप्यपि कर्हिचिदपूतैः अकृतप्रायश्चित्तैः एतैः त्रिभिर्वर्णैः सह ब्राह्मणः ब्राह्मान्संबन्धान्नाच-
रेत्वेदाभ्ययनसंबन्धान् न कारयेत् च । पुनः यौनान् यौनिस्संबन्धान् विवाहादीन् एतैः अकृतप्रायश्चित्तैः सह न आचरेत्
न वर्तयेत् ॥ ४० ॥

कार्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ॥ वसीरन्मानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । कृष्णशब्दोद्यपि कृष्णगुणयुक्तवस्तुमात्रे वर्तते कृष्णा गौः कृष्णः कम्बल इति तथापीह स्मृत्यन्तरादौरवसाहचर्याच्च मृगएव प्रतीयते रुरुर्भृगजातिविशेषः वस्तुः छागः सर्वत्र विकारेऽवयवेवा तद्धितः । कृष्णाजिनं ब्राह्मणोरुरुचर्मक्षत्रियोवैश्यश्छागचर्म वसीरन्नाच्छादयेयुः शाणक्षुमोर्णास्तत्र कृता नि च वस्त्राणि । च शब्दः समुच्चये । तत्रानुत्तरीयाणि शाणादीनि चर्माण्युत्तरीयाण्यौचित्यात्कौपीनाच्छादनानि च वस्त्राण्यानुपूर्व्येण नैकैकस्य सर्वैरभिसंबन्धोनापिष्युक्तमेण । प्रथमस्य ब्रह्मचारिणः प्रथमेन चर्मणा वस्त्रेणच संबन्धोद्वितीयस्य द्वितीयस्थानस्थेन । तथाच दर्शितं । ननु चान्तरेणापि वचनंलोकतएवैतत्सिद्धं चूर्णिताक्षिप्रदर्धानां वज्रानिलद्रुताशनैरिति यथाक्रमसंबन्धप्रतिपत्तिः चूर्णिता वज्रेणाक्षिमानिलेनदग्धाऽग्निनेति । उच्यते भवेदेवयदि भेदेन निर्देशस्यात्समसंख्यात्वंच । इहतु ब्रह्मचारिण इत्येकशब्दोपादानात्तत्क्रमोवगम्यते त्रयश्च ब्रह्मचारिणः षडनुदेशिनः स्त्रीणि चर्माणि वस्त्राणि । आनुपूर्व्यग्रहेण तु सति वाक्यान्तरोपासः क्रम-आश्रीयते । तथाच चर्मभिः संबध्यपुनर्ब्रह्मचारिपदमावर्त्यवासोभिः संबध्यते । ततः संख्यासः यत्सिद्धिः । ईदृशएव विषये भगवता पाणिनि ना यत्नः कृतोयथासंख्यमनुदेशः समानामिति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृष्णः कृष्णोमृगः तस्य चर्माद्यैरुत्पादितं रौरवरोः वास्तंछागस्य एतानि चर्माणि वि-प्रादयः क्रमाद्वसीरन्नुत्तरीयाणि कुर्युः अजिनंत्वैवोत्तरमित्यापस्तम्बवचनात् । तथाशाणातसीमेषरोमसूत्र कृतानि वासांसि क्रमाद्वसीरन् अर्थादधः षण्णांविधेयानां त्रिषु यथाक्रमभावभ्रमनिरासार्थमानुपूर्वेणेति त्रिषु त्रिषु क्रमइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(३) कुड्मूकः । कार्ण इतिविशेषानभिधानेऽपि मृगविशेषोरुरुसाहचर्यात् हारिणमैण्येवा कार्णावाब्राह्मणस्येत्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णमृगो गृह्यते । कृष्णमृगरुरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचारिण उत्तरीयाणि वसीरन् चर्माण्युत्तरीयाणीति गृह्यवचनात् । तथाशाणक्षुमा मेषलोम भवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणादीनां ब्रह्मचारिनियतवस्त्रमेखलायज्ञोपवीतदण्डानुपादानपरिमाणसहितानाह कार्णैति समभिः । कार्णा कृष्णहारिणं संबन्धिहारिणं ऐण्यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्येति आपस्तम्बस्मरणात् । रुरुर्व्याघ्रः रुरुर्नखबिलरुदिति क्रमदीपिकायाम् वस्तोऽजः एतान्युत्तरीयाणि शाणादीनि वसनानि तत्र शाणं शाणसूत्रनिर्मितक्षौमं क्षुमा एरिष्ठपर्यायः आविकं अविमेषस्तल्लोमजं अत्र यथासंख्यं विवक्षितम् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । कृष्णः कृष्णमृगः रुरुः पृषतमृगः वस्तंछागविशेषः । तत्संबन्धीनिकार्ष्णरौरववास्तानि । शाण-विकारः शाणम् क्षुमाऽतसी । तद्विकारः क्षौमं अविच्छागविशेषो रक्तवर्णः तद्गोमकृतमाविकम् । चर्माण्युत्तरीयाणि शाणादी-न्यन्तरीयाणीति विवेकः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य कार्णाजिनसंज्ञं चर्म धार्यं । क्षत्रस्य रौरवरोजातीयमृगस्य चर्म रौरवाजिनं धार्यं । वैश्यस्य ब्रह्मचारिणः वास्तं अजाजिनं धार्यं आनुपूर्व्येण ब्राह्मणक्षत्रियोवैश्यैः एतानि चर्माणि शाणक्षौमाविकानि पक्षान्तरे पूर्वेषामप्यभवे वसीरन्नाच्छादयेयुः । शाणस्य इदं शाणक्षुमा अतसी तस्य इदं क्षौमं ॥ ४१ ॥

मौञ्जीत्रिदत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ॥ क्षत्रियस्य तु मौर्वीज्या वैश्यस्य

शाणतान्तवी ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । मुञ्जस्तृणजातिस्तद्विकारो मौञ्जीसा ब्राह्मणस्य मेखला रथाना कर्तव्यामप्यबन्धनी त्रिविधिगुणा

समा न क्वचित्सूक्ष्मा न क्वचित्सूक्ष्मतरा किं तर्हि सर्वतएव समा श्रुक्षणा तनुत्वगुणयुक्ता परिघृष्टा च । क्षत्रियस्य पुनर्ज्या धनुर्गुणाः साकदाचिन्ममयी भवति कदाचित्तृणमयी भङ्गोमादिरञ्जुर्वा तदर्थमाह । मौर्वीति तथा धनुषोवतारितया श्रोणी-
बन्धः कर्तव्यः यद्यपि त्रिवृत्तादिर्गुणोमेखला मात्राश्रितो मौञ्ज्याएव तथापि ज्यायाः स्वरूपनाशप्रसंगान्न भवति । शणतन्तुवि-
कारः शणतान्तवी छांदसत्वादुत्तरपदबुद्धिः अथवा केवलात्तनुशब्दात्तद्धिते कृते तदन्तस्य शणैः संबन्धः । शणानां तान्त-
वीति । विकृतोर्विकारः शणतान्तवी ॥ प्रकृतिसंबन्धितया व्यपदिश्यते । गव्यघृतदेवदत्तस्य पौत्रइति तंतुः सूत्रं शणमौञ्जो-
वत्कर्तव्या । मृक्षकारैर्वैश्यमेखलाया स्त्रिवृत्तादिधर्मः सुस्पष्टएवोक्तः ॥ ४२ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । मौञ्जीमुञ्जत्वकृता त्रिवृत् त्रिगुणवलिता समामध्ये निम्नोन्नतशून्या श्रुक्षणा मृदुस्पर्शा मौर्वीनामौषधिभेदकृतावाधनुषि गुणत्वेनार्पिता अतएवास्यां त्रिवृतेति नाम्बितं ज्यात्वापगमापत्तेः शणतन्तुरुतायांतु त्रिवृत्वमन्वीयतेऽविरोधान् ॥ ४२ ॥

(३) कुङ्कुमः । मौञ्जीति । मुञ्जमयी त्रिगुणासमगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या क्षत्रियस्य मुर्वामयी ज्याधनुर्गुणरूपा मेखला । अतो ज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वं नास्तीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वैश्यस्य शणसूत्रमयी । अत्र त्रैगुण्यमनुवर्ततएव त्रिगुणाः प्रदक्षिणामेखलाइति सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । मौञ्जीति मुञ्जः शरत्क्वत्रिवृत् त्रिगुणासमा गुणगता न्यूनातिरिक्तपरिमाणा श्रुक्षणा मृद्वीमौर्वी ज्या पूर्वातृणविशेषः तद्विकृतिः ज्याया धनुषः सैव त्रिगुणा प्रदक्षिणा मेखला भवतीति प्रचेतसोवचनात् मेखलात्रयं तुल्यत्रयाणाम् ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । त्रिवृत् त्रिवृद्गुणासमा सगुणा श्रुक्षणा परिघर्षणेन सुखस्पर्शा मूर्वायाविकारो मौर्वीति ज्याविशेषणम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुञ्जोद्भवामौञ्जीत्रिवृत्मेखला समा ग्रन्थिरहिता ब्राह्मणस्य कार्या । क्षत्रियस्य मौर्वीज्या मेखला कार्या । मुरस्तृणविशेषः मुरोद्भवामौर्वीज्या मेखला कार्या । वैश्यस्य शणतान्तवतृणस्य वा मेखला तन्तोः सूत्रस्य वा मेखला कार्या । शणतान्तवमिश्रिता वा कार्या ॥ ४२ ॥

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः ॥ त्रिवृता ग्रन्थिनैके न त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिशब्द लोपमत्रलरन्ति । मुञ्जालाभइति कर्तव्याइति च बहुवचनमुपपन्नतरं भिन्नजाति-
संबन्धितया सुव्यक्तोमेखलाभेदः एकजातिसंबन्धित्वेतुके बलव्यक्तिभेदालम्बनं बहुवचनस्यात् । विप्रस्येति च प्रकृतस्य बहुवचनेन परिणामः कर्तव्यः विकल्पश्चैकविषयत्वे स्यात् न च संभवत्यां गतौ विकल्पो युक्तः तेन मुञ्जालाभे कौशी । कौश्याऽभावेऽश्मन्तकेन शाणानां बल्वजैस्तृणौषधिवचनात्कुशादयः प्रतिनिधिनियमश्चायं कुशाद्यभावेऽप्यन्यमुञ्जालादिसदृशमु-
पादेयं त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन । नायं ग्रन्थिसंख्याभेदो वर्णभेदेन । अपि तु प्रत्येकं विकल्पः । कुशादिमेखलास्वप्ययं ग्रन्थिभेदो-
धर्मभेदश्चोद्यमानः स्पृत्यन्तरसमाचारस्यानित्यत्वेऽपि द्रष्टव्यः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अश्मन्तकादिति उलपः मुञ्जालाभइति विशेषनिर्देशात् मौर्वीशाण्यलाभे क्षत्रियवैश्याभ्यां अन्यः तत्सदृशः प्रतिनिधिः वाचनिकएवोपादेयः केचित्तु प्रतिनिधौ त्रिवृददर्शनात् वर्णक्रमेणाश्वयमाहुः । तथा च मुञ्जालाभइत्यादिपदं तु मद्रष्टव्यं सा च मौञ्जी त्रिगुणवलिता त्रिवृता कटौ त्रिवेष्टनेन धार्यात्रिभिरपि च वेष्टनैरेकोऽग्रन्थिः त्रयो-
ऽवा पञ्च वा वाशब्दो विप्रादिक्रमेणाश्वयनिरासार्थः । केचित्प्रवरसङ्ख्याव्यवस्थया ग्रन्थिविकल्प इत्याहुः एतच्च प्रति

निधिसंनिधिपादेषु मुख्येनाप्यन्वितं तत्रापि ग्रन्थ्यादेरपेक्षितत्वात् वित्तस्य दैव्योग्रन्थिर्माविशसति ग्रन्थिरुत्वेति मौघामेव लौगाक्षिस्मरणाच्च ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । मुञ्जालाभेति । कर्तव्याइति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वान्मुख्यालाभेतिष्वप्यपेक्षायाः समत्वात् । कौशादीनांच तिसृणांविधानान्मुञ्जाद्यलाभइति बोद्धव्यम् । कर्तव्याइति बहुवचनमुपपन्नतरं भिन्नजातिसंबन्धितयेति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपिबहुवचनपाठः संमतः मुञ्जाद्यलाभे ब्राह्मणादीनांत्रयाणांयथाक्रमंकुशादिभिस्तृणविशेषैर्मेखलाःकार्याः । त्रिगुणेनैकग्रन्थिनायुक्तास्त्रिभिर्वापञ्चभिर्वा । अत्र च वाशब्दनिर्देशाद्ग्रन्थिनां न विप्रादिभिः क्रमेणसंबन्धः किंतु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः । ग्रन्थिभेदश्चायंमुख्यामुख्यापेक्षासंभवाद्ब्रह्महीतव्यः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तमुख्यालाभे यथासङ्ख्यं प्रतिनिधीनाह मुञ्जैति मुञ्जस्य मुञ्जाद्यस्य अलाभे मुञ्जादिवेणीकामिति श्रुतेः मुञ्जं अश्मन्तको मालवतृणमिति नारायणसर्वज्ञः बल्वजइति बगई इतिप्रसिद्धतृणं वा शब्दोत्र यादृच्छि कार्यः तेन खले चालनीन्यायात् ग्रन्थिनांविप्रादिषु न क्रमनियमः यथा कुलाचारंव्यवस्था ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । मुञ्जाग्रहणंमूर्वाशणतन्वोरप्युपलक्षणम् । कुशादयोविप्रादीनांयथासंख्यम् । अश्मन्तकंदारुविशेषः बल्वजस्तृणविशेषः । अत्रमेखलेत्यनुषज्यते । मेखलानांमुख्यानामनुकल्पोक्तानांचग्रन्थिविकल्पउत्तरार्धेनोक्तः । त्रिवृतात्रिगुणेन । एकेन ग्रन्थिना त्रिभिर्ग्रन्थिभिः पंचभिर्मूर्वापलक्षिता । त्रयाणांवर्णान्नियमेन ग्रन्थिविकल्पोऽयमुक्तः । नात्रयथासंख्यंवाशब्देन सर्वेषामेकविषयत्वावगमात् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुञ्जालाभे ब्राह्मणस्य कुशैःकार्या मेखला । क्षत्रियस्य अश्मन्तकःतृणविशेषस्तस्य वा मेखला कार्या । वैश्यस्य बल्वजैःवा मेखला कार्या । एकेन त्रिवृता मौञ्जी कार्या त्रिभिर्वाग्रन्थिभिःत्रिवृता कार्या पञ्चभिर्ग्रन्थिभिः त्रिवृता वा कार्या ॥ ४३ ॥

कार्पासमुपवीतंस्याद्विप्रस्योर्ध्वदंतंत्रिवृत् ॥ शणसूत्रमयंराज्ञोवैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । उपवीतशब्देन वासोविन्यासविशेषउच्यते । वक्ष्यत्युत्पद्यते दक्षिणे पाणाविति तच्च धर्म मात्रांतस्य नकार्पासता संभवत्यतोधर्मेण धर्मी लक्ष्यतेयस्यासौविन्यासस्तत्कार्पासमुच्यते । अर्शआदित्वाद्वा मत्वर्थीयोकारः कर्तव्यः।उपवीतवदुपवीतमिति । ऊर्ध्ववृत्तंऊर्ध्वादिशंप्रतिवर्त्यते वेष्ट्यते त्रिवृत्त्रिगुणंकर्तनिकाभ्योलब्धसूत्रभावस्यत्रिगुणीकृतवेदमूर्धनि वर्तनंविधीयते । संहृत्य तन्तुत्रयमूर्धवेष्टेन रज्ज्वाकारंरुत्वातेनोपवीतंकुर्यात्साचरज्जुरेकैव धारयितव्यातिसःपञ्चसमवा यज्ञसंबन्धाद्धितयज्ञोपवीताख्यालभते । यज्ञार्थोयमुद्यतइति भक्त्योपचर्यते तत्रेष्टिपशुसोमानांयज्ञरूपतयैकत्वादेकतन्तुंकरिष्यते । अधित्रयसाध्यत्वादहीनैकाहसत्रभेदाद्वात्रितन्तुंकोसोमसंस्थानांसमसंख्यत्वात्समवा तन्तवः त्रीणिसवनानित्रिसंध्येनेति पञ्चसूत्राभावेपि पद्यादिनापि कर्तव्यम् । स्मृत्यन्तरएवमुक्तं । अविको मेषस्तस्य सूत्रंतेन कृतंआविकसूत्रिकंअभ्यात्मादित्वाद्भूकर्तव्यः । अविकसूत्रिकमिति वा पठितव्यंतत्र च मत्वर्थीयेठ्ठा रूपसिद्धिः ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपवीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत् त्रिसूत्रकं तच्चोर्ध्ववृत्तंपदक्षिणवर्तितं तान्यपि सूत्राणि त्रिभिः सूत्रैः कृतानीति स्मृत्यन्तरसिद्धं तानि चापदक्षिणवर्तितानि सामर्थ्यात् आविकेन सूत्रेण कृतमाविकसूत्रम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्पासमिति । यदीयविन्यासविशेषस्योपवीतसंज्ञांवक्ष्यति तद्धर्मिब्राह्मणस्य कार्पासंक्षत्रियस्य शणसूत्रमयंवैश्यस्य मेषलोमनिर्मितम् । त्रिवृदिति त्रिगुणंरुत्वा ऊर्ध्ववृत्तंदक्षिणवर्तितं एतच्चसर्वत्रसंबध्यते यद्यपि

गुणत्रयमेवोर्ध्ववृत्तमनुनोक्तं तथापि त्रिगुणीकृत्य त्रिगुणकार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे । ऊर्ध्ववृत्तत्रिवृत्तकार्यं तन्त्रयमधोवृत्तम् । त्रिवृत्तचोपवीतस्यात्तस्यैकोपन्थिरिष्यते । देवलोप्याह यज्ञोपवीतकुर्वीत सूत्राणि नवतन्तवः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कार्पासमिति ऊर्ध्ववृत्तपूर्वऊर्ध्वाकारेण वृत्तत्रिगुणितयत्तसूत्रं अधोवृत्तत्रिवृत्तदेव त्रिवृत्कार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे ऊर्ध्ववृत्तत्रिवृत्तकार्यं तन्त्रयमधोवृत्तम् । त्रिवृत्तचोपवीतस्यात्तस्यैकोपन्थिरिष्यते इति ॥ अतो नवगुणं माम् । तथा च देवलः यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्तव इति । कार्पासवत्शणसूत्रादावपि ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । कार्पासं कार्पासविकारः कार्पाससूत्रमिति यावत् । ऊर्ध्ववृत्तसंन्यहस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्ततले चोर्ध्वमार्वाक्षितमूर्ध्ववृत्तत्रिवृदिति च शणाविकसूत्रयोरपि मध्येकं विशेषणे । आविकसूत्रिकं अविभवं आविकरोमेति यावत् । सूत्रिकसूत्रनिर्मितमविरोमसूत्रनिर्मितमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य उपवीतं कार्पासं स्यात् । कार्पाससूत्रस्येत्यर्थः । त्रिवृत्तऊर्ध्ववृत्तकार्यं तन्त्रिवृत्तजातं तन्त्राधः सकाशात् तन्त्रनवगुणं ऊर्ध्वकार्यं उदीच्यानां मतम् । अथ दक्षिणात्यानां मतम् । पूर्वतन्त्रत्रयं अधोवृत्तं अधः सकाशात् उर्ध्वकार्यं तन्त्रिवृत्तं ऊर्ध्वनवगुणं अधः कार्यम् ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटरवादि रौ ॥ पैलवौ दुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

(१) मेघातिथिः । सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे गुणविधिवेकत्वश्रवणात्केशान्तक इति प्रतिगृहेप्सितं दण्डमिति च विकल्पितमेकदण्डधारणं प्रतीयते बैल्वः पालाशो ब्राह्मणस्य दण्ड इति गृहे गौतमीये चैकदण्डग्रहणमेवोक्तम् । इह केवला दण्डसत्ता श्रूयते ॥ दण्डानर्हन्ति दण्ड्या एते ब्रह्मचारिणां योग्याः कस्यां क्रियायां इत्येतदत्र चोक्तं उत्तरत्र भविष्यति प्रतिगृहेप्सितमिति । तस्मिंश्च ग्रहणे दण्डस्योपायत्वा द्विवक्षितमेकत्वमत इह द्विवचननिर्देशो देवश्रेष्ठर्षेदहवः रुषिकुर्युरिति यथा ग्रामानुवादः बिल्वपालाशवटखदिरपीलू दुम्बरवृक्षजातिविशेषनामधेयानि । बिल्वस्य विकारो वयवो वा बैल्वः । एवं सर्वत्र दर्शनार्थार्थैते यज्ञिया वा सर्वेषामिति वचनात् । एतान् दण्डान् वक्ष्यमाणे कार्ये अर्हन्ति । धर्मतः शास्त्रतः ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मतः कुलशीलानुरोधेन द्वयोर्द्वयोरन्यतरो बिल्वादि र्यस्य कुले यः परिगृहीत इत्यर्थः । अतएवात्र न विकल्पोऽसर्वेषां न द्विद्विदण्डसमुच्चयः शङ्क्यः प्रतिगृहेप्सितं दण्डमिति वक्ष्यमाणत्वात् औदुम्बरः काष्ठसाहचर्यान् तावन्मयः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मण इति । यद्यपि द्वन्द्वनिर्देशेन समुच्चयावगमाद्वारणमपि समुच्चितस्यैव प्राप्तं तथापि केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य इति तथा प्रतिगृहेप्सितं दण्डमिति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् । बैल्वः पालाशो वा दण्ड इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनात् । एकस्यैव दण्डस्य धारणं विकल्पितयोरैकब्राह्मणसंबन्धात् समुच्चयो द्वन्द्वेनानूयते ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्ये कर्तुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां दण्डानां विधौ ब्राह्मण इति । बैल्वपालाशावित्यादिषु द्वन्द्वसाहित्यबोधनेपि विकल्पः । वक्ष्यति प्रतिगृहेप्सितं दण्डमिति विधेयगतैकवचननिर्देशात् । बैल्वः पालाशो वा ब्राह्मणदण्डः इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र द्वन्द्वनिर्देशोऽपि दण्डानां विकल्प एव विवक्षितः प्रतिगृहेप्सितं दण्डमित्येकवचननिर्देशो न वक्ष्यमाणत्वात् । पैलव आश्वत्थः । धर्मतः समानधर्मयोगादित्यर्थः । ब्राह्मणो बैल्वदण्डधर्मतोऽर्ह्युभयोरपि ब्रह्मवर्षसंबन्धसामान्यात् । ब्रह्मवर्षसाधिकरणं ब्राह्मणः । बैल्वस्तु ब्रह्मवर्षसविकारः असौ वाऽदित्योऽथतोऽजायत ततो बिल्व उद्भूतः

सयोन्येवब्रह्मवर्चसमवरुद्धेतिश्रुतेः । ब्राह्मणः पालाशं चार्ह्युभयोर्गायत्रत्वात्गायत्रोवै ब्राह्मणः गायत्रः पर्ण इति श्रूयते । वाटदण्डक्षत्रियो धर्मतोऽर्ह्युभयोरेकवर्णत्वात् । तदुक्तमैतरेयब्राह्मणेष्वक्षत्रवा एतद्वनस्पतीनां यन्यपोधः क्षत्रवै-
राजन्य इति । क्षत्रियः खादिरं चार्हति धर्मत उभयोर्बलिष्ठत्वसामान्यात् । वैश्यः पैप्पलदण्डधर्मतोऽर्ह्युभयवत्थवैश्ययोरोजः-
संबन्धसामान्यात् मरुतो वा एतदोजोयदश्वत्थः । मरुतो वैदेवानां विश इति हि श्रुतेः । वैश्य औदुम्बरं चार्हति धर्मत उभयो-
पि पशुसंबन्धसामान्यात् पशुपालो वैश्यः प्रसिद्धः पशुविकार उदुम्बरः ऊर्क्षपशव इति श्रुतेः । पैलवेति पाठे समानधर्मयो-
गोच्चेष्टव्यः पीलो गुडफलः संसीत्यमरः ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजानां दण्डानाह । ब्राह्मणस्य बैल्वपालाशौ भवतः पालाशस्याभावे बिल्वः क्लिववृक्षस्य दण्डः-
कार्यः । राज्ञः वाटखादिरौ वटवृक्षस्य वा खदिरवृक्षस्य वा दण्डः । वैश्यस्य पैलवः । पीलुवृक्षोद्भवो वा दण्डः उदुम्बरवृक्ष-
जो वा दण्डः । एतान् धर्मतः धारयितुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ॥ ललाटसंमितो राज्ञः स्यात् नृणां नासान्तिको
विशः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । आकारविशेषवचनो दण्डशब्दः दीर्घकाण्डसम्मितायामं दण्ड इत्युच्यते । कियत्तस्य दैर्घ्यमित्यपे-
क्षायामाह केशान्तगच्छति प्राप्नोति केशान्तगोमूर्ध्वप्रमाणः पादाभादारभ्य मूर्ध्नावधिः केशान्तगः केशावाऽन्तोऽस्ये-
ति केशान्तकः समासान्तःककारः प्रमाणतः प्रमाणेनानेन युक्तो दण्डः कार्यः कारयितव्यो ब्राह्मणस्याचार्येण ललाटसंमितः
ललाटान्तमितः ललाटान्तप्रमाणः ललाटमात्रे चतुरङ्गुलेन मीयमानस्य दण्डशब्दवाच्यत्वाभावादेवं व्याख्यायते पादाभादा-
रभ्य यावल्ललाटान्तं ग्रामः । एवंविशो वैश्यस्य नासान्तग इति ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केशा एवाऽन्तोऽवच्छेदो यस्य ललाटोपरि स्थितः केशपर्यन्त इत्यर्थः ललाटसंमितो ललाटा-
दधोमितः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । केशललाटनासिकापर्यन्तपरिमाणं क्रमेण ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डानां परिमाणमाह केशेति । केशान्तग इति मेधातिथिः । केशान्तश्च मूर्ध्नावधिः ब्रह्मरन्ध्र-
मिति यावत् । केशान्तिक इति पाठेपि स एवार्थः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । ललाटसंमितः ललाटान्तिकः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य प्रमाणमाह । ब्राह्मणस्य दण्डः प्रमाणतः केशान्तिकः कार्यः । राज्ञः दण्डः ललाटसंमितः-
ललाटपर्यन्त उक्तः । विशः वैश्यस्य दण्डः नासान्तिकः नासिकापर्यन्त स्यात् ॥ ४६ ॥

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ॥ अनुद्वेगकरानृणां सित्वचो नग्निदूषिताः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋजवः अवक्राः सर्वे इत्यनुवादः प्रकृतत्वाविशेषात् । अव्रणा अछिद्राः सौम्यप्रियंकरं दर्शनं
मेघान्ते सौम्यदर्शनाः वर्णपरिशुद्धाः । अकण्टकिताश्च अनुद्वेगकराः नैतैः कश्चिदुद्वेगयितव्यः श्वा वा मनुष्यो वा नृणामिति
प्रदर्शनार्थः । सत्त्व च अतृष्टाः अनग्निदूषिताः वैद्युतेन दावोत्थेन वाऽस्पृष्टाः ॥ ४७ ॥

(४६) केशान्तिको = केशान्तगो (मेधा) । एवं नासान्तग इति ।

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्रणामध्ये काष्ठभागे छेदशून्याः सौम्यदर्शनाभयहेतवः अनुद्वेगकरानिश्चिन्तादि-
दोषेणाधृत्यहेतवः नाग्निदूषिता अग्निसंबन्धेन अष्टपूर्वरूपाः ॥ ४७ ॥

(३) कुट्टुकः । ते दण्डाव्रणाअक्षताः शोभनदर्शनाः सवल्कला अग्निदाहरहिता भवेयुः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च ऋजुवदिति ऋजुताऽवक्रता अव्रणाः छिद्ररहिता अनुद्वेगकरा नातिस्थूलाः ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । ते दण्डाः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्निदूषिता दण्डा न कार्याः न व्रणाः ॥ ४७ ॥

प्रतिगृह्णेतितदण्डमुपस्थाय च भास्करम् ॥ प्रदक्षिणंपरीत्याग्निचरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रावृतेषु चर्मसु मेखलाबन्धनकर्तव्यम् । आबन्धयमेखलामुपनयनकर्तव्यकृतेचोपवीते दण्डग्र-
हणंदण्डंगृहीत्वा भास्कर आदित्यउपस्थेयः अभिमुखंस्थित्वाऽऽदित्यदैवतैरभिधानमादित्यस्य कर्तव्यंगृह्णामन्त्रावगमः
अन्या चेतिकर्तव्यता ततएव बन्धसर्वसाधारणतदिहोच्यते प्रदक्षिणंपरीत्यसर्वतो गत्वाग्निचरेत्कुर्यात् । भैक्षभिक्षाणां समूहो-
भैक्षतचरेद्याचेत यथाविधीति वक्ष्यमाणविध्यनुवादः भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणंभक्ताद्युच्यते ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ईप्सितं उपनयनकालएव नियतत्वेनपरिगृहीतजातीयं मध्ये विजातीयं ग्रहणनि-
षेधार्थमेतत् उपस्थाय सौरैर्मन्त्रैः परीत्य वेष्टयित्वा त्रयमप्येतत्भिक्षाङ्गयथाविधिवक्ष्यमाणविधिना ॥ ४८ ॥

(३) कुट्टुकः । न च तैःप्राणिजातमुद्भेजनीयमित्याह प्रतिगृह्णेतितमिति । उक्तदक्षिणं प्राप्तुमिष्टंदण्डंगृहीत्वाऽऽ-
दित्याभिमुखंस्थित्वाग्निप्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भैक्षं याचत ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । भास्करोपस्थानंभिक्षायाः पूर्वकालेपीत्याह उपस्थायेति । परीत्याग्निआग्निपरिक्रम्य प्रद-
क्षिणंयथास्यात्तथा न सध्यापसध्येन भिक्षेत भैक्षभिक्षासमूहः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । वैकल्पिकयोरीप्सितम् । भिक्षैव भैक्षभिक्षायाश्चांचरेत्कुर्यात् । ब्रह्मचारीतिशेषः । केचिदेत-
द्भैक्षाचरणमुपनयनाङ्गमाहुरन्ये तु नित्यम् । नित्यपक्षे भास्करोपस्थानमग्निप्रदक्षिणंचान्हिकर्मोपलक्षणम् ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईप्सितंदण्डंयथोक्तंदण्डंप्रगृह्य भास्करमुपस्थाय क्रम्य ब्रह्मचारिणइतिउपस्थाप्यअग्निप्रदक्षिणंप-
रीत्यकृत्वा यथा विधिवद्भैक्षंचरेत् ॥ ४८ ॥

भवत्पूर्वचरेद्भैक्षमुपनीतोद्विजोत्तमः ॥ अवन्मध्यंतु राज्ञ्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षा प्रार्थनावाक्यमत्र भैक्ष्यत्वेनोच्यते । तस्य हि भवच्छब्दपूर्वता संभवति । भक्तादेरनस्य
स्त्रीणांच प्रथमभिक्षमाणतयोपदेशात्प्रार्थनायां च प्रार्थ्यमानस्य संबोध्यत्वात्संबुद्धिबिभक्त्यन्तः स्त्रीलिङ्गेभवच्छब्दः प्रयो-
क्तव्यः क्रमएव चान्नादृष्टार्थोनियम्यते यथार्थंतु शब्दप्रयोगो भवति भिक्षादेहीति कुतः पुनः संस्कृतशब्दार्थलाभः याव-
तास्त्रियः संबोध्यन्तेताश्च संस्कृतंनावबुध्यन्ते । नित्यमुपनयनंतस्य च शब्दोच्चारणमङ्गत्वेनोक्तमितिनित्याभ्यापभंशाः
न तैर्नित्यस्य संयोगउपपद्यते । तथैव च शिष्टाअसाधुरुपश्रुत्यैकदेशसादृश्येन साधूंसंस्मृत्यार्थप्रतियन्यसाधुरनुमानेन
वाचकइति दर्शनेन गाशब्दोहि सादृश्याद्रोशब्दमनुमापयति । ततोर्थप्रतिपत्तेरेवस्त्रियः सादृश्यादसाधुभ्यःसाधूनुत्प-
न्नसंबन्धात्संस्मृतातेभ्योर्थप्रत्येप्यन्ति । स्वल्पाक्षरंचैतत्पदत्रयंसर्वत्रप्रसिद्धस्त्रीभिरपि सुज्ञानं । एवंभवन्मध्यक्षत्रियः भिक्षा-
भवति देहीति । तथा वैश्योभवच्छब्दउत्तरमस्येति भवदुत्तरंवाक्यंसमासार्थः । उपनीतइति भूतप्रत्ययनिर्देशादान्हिके
पिबृत्त्यर्थं भैक्ष्यचरणेऽयमेव विधिरिति दर्शयति । एषोक्तोहि द्विजातीनामौपनायनिकद्वयत्रोपनयनप्रकरणमुपसंहरन्नु-

पनयनाङ्गस्यापि भैक्ष्यस्यायमेव विधिरित्याह । अन्यथाकरणादुपनयनाङ्गमेवैतत्स्याद्यदिवा न प्रत्ययसामर्थ्यात्प्रकरण-
बाधित्वा वृत्त्यर्थएव भैक्ष्यउपनीयमानस्यतदङ्ग्यद्वैक्ष्यञ्चाहरहर्वृत्त्यर्थतत्र सर्वत्रायधर्मः ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चरेदिति याञ्चालक्षयति । अतःकर्मभिर्भैक्षमिति तेन भिक्षादेहीति वाक्यरचनार्थसि-
द्धा तस्य वाक्यस्यादिमध्यान्तेषु वर्णक्रमेण सगौरवसंबोधनार्थी भवत्पदकार्यमिति विधियुते तच्च संबुद्ध्यतं सामर्थ्यात्
स्त्रीप्रत्ययवच्च तासामेव भिक्षाप्रार्थनविषयतया विधानात् तेन भवति भिक्षादेहीत्यादि प्रार्थनावाक्यम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणो भवति भिक्षादेहीति भवच्छब्दपूर्वभिक्षायाचनवाक्यमुच्चारयेत् । क्षत्रियो भिक्षां भवति देहीति
भवन्मध्यं । वैश्यो भिक्षादेहि भवतीति भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रार्थमिकभिक्षाङ्गभूतसंबोधनपदस्य स्थाननियमयनतद्वाचीराहृद्वाभ्यां । भवत्पूर्वमिति ।
भवति भिक्षादेहि भिक्षां भवतिदेहि भिक्षादेहिभवतीत्येवंप्रयोगः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । यथाविधीतियदुक्तं तदाह भवदिति । भवच्छब्दमुपनयनाङ्गत्वेनोक्तोप्यर्थभिक्षाचरणविधिः सार्व-
त्रिकः प्रत्येत्यः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपवीतोद्विजोत्तमः रुतयः शोषवीतः भवत्पूर्वभैक्ष्यंचरेत् । राजन्यः भवन्मध्यंचरेत् । वैश्यः भवदुत्त-
रंभैक्ष्यंकार्यं । तद्यथा ब्राह्मणः ॐ भवतिभिक्षादेहीति उच्चरेत् । क्षत्रियः भिक्षां भवति देहीति उच्चरेत् । भिक्षादेहिभवती
त्येवंवर्णक्रमेण ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिर्नानिजाम् ॥ भिक्षेत भिक्षाप्रथमं याचैनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । मात्रादयः शब्दाः प्रसिद्धार्थाः निजांसोदर्यायाचैनं विमानयेत् । विमानना अवज्ञानं नदीयतइति
प्रत्याख्यानं । तथा च गृहं । अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीवेति । तदेव हि मुख्यंप्राथम्यं यदुपनीयमानस्या-
हरहस्तु न विमानना भयमाश्रयणीयम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंच गुरोः कुले न भिक्षेतेत्यदिर्वैक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादः अतस्तत्रापि गुरुपदमाचार्यं
परमेव तेन पितुराचार्यपरत्वेपि तद्गृहभिक्षणं न निषिद्धं निजांसोदरीं भिक्षेत याचेत प्रथमतो भिक्षारम्भेनित्यं याचैनमि-
त्यवशिष्टेपि स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीष्वेव भैक्षचरणम् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । उपनयनाङ्गभूतां भिक्षाप्रथममातरं भगिर्नानिजां मातुर्वा भगिर्नांसहोदरां याचेत् । याचैनं ब्रह्मचा-
रिणंप्रत्याख्यानेन नावमन्येत पूर्वसंभवउत्तरापरिग्रहः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रत्याख्यायिर्नानिजां भिक्षेतेति गृहोक्तेः । अतोमातरं प्रथमं भिक्षेत निजांसोदरां याचैनं
विमानयेत् नतिरस्कुर्वीत् । विमानितो बालो ब्रह्मचर्यव्रते शुब्धः स्यादिति भावः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । पूर्वस्त्रियमेवानुमन्य भिक्षेत न पुमांसमित्याह मातरमिति । विमानना प्रत्याख्यानम् भिक्षानि-
यमोऽयं प्रथमभिक्षाविषयः । देवयज्ञैरहोनानामित्यादिना द्वितीयादौ नियमवैक्ष्यति ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । निजां भगिर्नानिजां भिक्षां भिक्षेत याचेत् य एवं ब्रह्मचारिणं न विमानयेत् न अवमन्येत ॥ ५० ॥

समाहृत्य तु तद्वैक्षं यावदन्नममायया ॥ निवेद्य गुरवेश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । समाहृत्येति शब्दो बह्वीभ्य आहरणं दर्शयति । नैकस्याः सकाशात् बह्व्योपहीतव्याः । तदिति

(५१) यावदन्नं = यावदर्थं (मेधा०)

यस्यानन्तरंशब्दसंनिधिवृत्त्यर्थस्य नप्राकरणिकस्योपनयनाङ्गस्य । तस्यहिगृहकारै रनुप्रवचनीयं अपयेदिति विहितं न भोजनंतिष्ठेदहः शेषमिति च कृतप्रातराशस्य चोपनयनं अतो नोपनयनाङ्गं भैक्षभोजनं । यावदर्थं यावता भैक्षेण तृष्णा-
रूपप्रयोजननिवृत्तिः न बहुभिक्षितव्यममाययानिवेद्य गुरवे न कदम्बेन संस्कृतमन्नं प्रच्छाद्य कदम्बगुरोः प्रकाशयेत् । तदन्नं किल एषनग्रहीष्यतीत्यनया बुद्ध्यानिवेदनमिदं भ्राममिति प्रकटीकरणम् । अगृहीते गुरुणानुज्ञातोनाश्रीयान् । कथं पुन-
निवेदनमदृष्टसंस्कारार्थमेव न भवतीतिहासप्रामाण्यात् तथाच भगवान् व्यासः । स्निग्धकूपाख्याने गुरुणा गृहीतमिति दर्शित-
वान् । अनुज्ञातो भुञ्जीतेति यत्कचिच्छूयते । आचम्य प्राङ्मुखः आचमने प्राङ्मुखतेयमानन्तर्यादिति केचित्तदयुक्तम् । प्रागुद-
ङ्मुख इत्याचमनेदिङ्मयमो भविष्यति तस्माद्भोजने नैवसंबन्धः शुचिश्चाण्डालादि दर्शनमशुचिदेशाक्रमनिषीवनादिकृता-
चमनस्य भोजनकालेऽनेन निषिध्यते ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यावदर्थं यावत् स्वोपयुक्तां अमायया प्रतारणाद्यकृत्वा निवेद्य उपदर्यं प्राङ्मुख आचम्येति भोजनाङ्गाचमनउदङ्मुखतानिवृत्तिः न तु प्राङ्मुखो श्रीयादित्यर्थः तद्यच्चात्राचमनं नित्यतः प्राङ्मुखत्वं च विधीयत इत्याहुः शुचिः कृतसम्यक्शौचो नाप्रयतः गृहस्थस्य भोजने प्राक्प्रत्यङ्मुखतारूपदिङ्मयः स्मृत्यन्तरसिद्धो मनोरन्ध्रमभिमत एव तस्यापि श्रुतिमूलत्वात् तथा च तादृङ्मयमो ब्रह्मचारिणो नास्तीत्येतदर्थः ॥ ५१ ॥

(३) कुट्टूकः । तद्भैक्ष्यं बहुभ्य आहत्य यावदन्नं तृप्तिमात्रोचितं गुरवे निवेद्य निवेदनं कृत्वा ऽमायया न कदम्बेन सदन्नं प्रच्छाद्यैव मेतदुर्ग्रहीष्यतीत्यादिमायाप्यतिरेकेण तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा शुचिः सन् भुञ्जीत प्राङ्मुखः ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः सायंतनादिसंचयपुरःसरं गुरवे निवेद्यैव भुञ्जीतेत्यादिनियममाह समादृत्येति अमायया नि-
वेद्य जुषदन्नेन सदलं प्रस्थाप्याम्यत्र स्थापयित्वा वा किंचिन्निवेदयेदिति । अष्टौ घ्रासामुनेः प्रोक्ताः षोडशारण्यवासिनः । द्वा-
विंशत् गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिण इति ॥ घ्रासनियमाभावपरं न तु बहुवारपरं अत उक्तं यावदर्थं यावतोदरपरिपूर्तिस्तथान्ना-
द्यादन्नं तथान्तरेति वक्ष्यति तेन भोजनद्वयम् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । भैक्षं भिक्षासमूहम् । यावदर्थं यावत्समृष्टाशनम् । अमायया रागद्वेषपरित्यागेन । गुरवे निवेद्य गुरुम-
नुज्ञाप्येत्यर्थः । गुरुनिवेदनं च भिक्षासंस्कारार्थम् ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यावदर्थं यावत् अर्थप्रयोजनं तत् भैक्ष्यं अन्नं समादृत्य आनीय अमायया गुरवे निवेद्य तदाज्ञया गुरोः-
आज्ञया ऽऽचम्य प्राङ्मुखः सन् श्रीयात् ॥ ५१ ॥

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ॥ श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते मुदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

[सायंप्रातर्द्विजातीना मशनं स्मृतिनोदितम् ॥ नान्तरे भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ १ ॥ †]

(१) मेधातिथिः । निष्कामस्य प्राङ्मुखस्य भोजनं विहितं नित्यतयेदानीं काम्याविधय उच्यन्ते । आयुषे हितं-
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इति । यदि तद्भोजनादायुः प्राप्यते तत आयुष्यं तद्भवति तेनायमर्थः संपद्यते । आयुष्कामः प्राङ्मुखो
भुञ्जीत अधिकारद्वयं प्राच्या नित्यं काम्यं च । आयुष्कामः फलमभिसंधीत इतरस्तु न तथेति यथा नित्यमग्निहोत्रं स्वर्गकामस्य
चा सकृत्प्रयोगात्तत्रैव फलकामस्य नित्योप्यधिकारो निवर्तते । एवं यशः कामोदक्षिणामुख इमे काम्या एव विधयः । श्रि-
यमिच्छन् श्रियं न वयजन्ताच्छता रुतः श्रियै हितं वा श्रियमिति मकारान्तः पाठः । आयुष्यादिवत्प्राप्यत्वात्स्वार्थं भुजिर्व-
र्तते यथार्थं भुङ्क्ते इति श्रियं भोजनात्प्राप्तीति तथा च द्वितीयान्तः पाठः श्रियमिति । तादर्थ्यं वाचतुर्थी श्रियै प्रत्यगिति । ऋतं-

सत्ययज्ञश्च तत्फलं वा स्वर्गः स्वर्गकामउदङ्मुखो भुञ्जीत । अन्तरेणापि विधिप्रत्ययमप्राप्तत्वाद्विध्यर्थावगतिः पञ्चमलकारादिकल्पनया । एवमेतद्विग्विभागेन भोजनफलविशेषार्थं । विदिग्भोजनत्वर्थप्राप्तं नित्येन प्राङ्मुखतानियमेनोपपद्यते । अयंच काम्योविधिर्न ब्रह्मचारिण एव भैक्ष्यभोजनविषयोऽपि तु गृहस्थादीनामपि भोजनमात्राश्रितः तथा चाश्रीयादिताम्रकृते भुंक्त-
न्त्याख्यातान्तरनिर्देशोल्लिखितरथाश्रीयादिति यतोनिःसंदिग्धा प्रकृतविषयता प्रतीयते । तदेव निरदैक्ष्यत् । भुङ्क्तेति तु निर्देशो किंप्रकृतएवार्थः शब्दान्तरेण निर्दिष्टउतशब्दार्थतया भोजनमात्रमिति संदेहआख्यातावृत्तावर्थान्तरावगतिर्न प्रकृतप्रत्य-
भिज्ञानमेव । यत्तु विधिप्रत्ययाभावादर्थवादएवायं पूर्वशेष इति चोक्तः परिहारवचनानि त्वपूर्वत्वादिति नच पूर्वैकवाक्यता हेतुर्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वादिरस्ति । यद्यप्युत्तरेषांचैतदवरोधीत्यनेनातिदेशेन ब्रह्मचारिधर्मोपि पुरुषमात्रविषयः स्यात्फलं तु नस्याद्गुणकामनायां हि नातिदेशात्प्रवृत्तिमनुमन्यते । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् । खादिरं वीर्यकामस्येति विकृतिषु नेष्यते कैश्चित् ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वाहुदिक्षुफलानि दर्शयति आयुष्यमिति । यत्भुंक्ते तदायुष्यमायुषोहितमिति योज्यं यदुदङ्मुखो भुंक्ते तत्तत्त्रियं भुंक्तइत्यावर्तनीयं एवमृतमित्यत्रापि ऋतं यज्ञः सत्यं वा ॥ ५२ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीं काम्यभोजनमाह आयुष्यमिति । आयुषे हितमन्त्राङ्मुखो भुङ्क्ते आयुःकामः प्राङ्मुखो भुङ्क्तेत्यर्थः । यथासे हितं दक्षिणामुखः त्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः ऋतंसत्यंतत्फलमिच्छन् उदङ्मुखो भुञ्जीत ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राङ्मुखइत्युक्तंतत्र गोदोहनस्यायेन गुणफलविधास्यन्नाह । आयुष्यमिति । चमसेनापः-
प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य इत्यत्र श्रुतौ यथा चमसमुपलक्षणीकृत्य गोदोहनप्रवेशेन पशुफलमेवं भोजनमाश्रित्य प्राङ्मुख-
त्वमुपलक्षणीकृत्य दक्षिणामुखादिप्रवेशोयथोक्तफलाय आयुष्यमायुषोहितं तेनायुःकामः प्राङ्मुखो श्रीयादिति । एवमन्यत्र त्रियं त्रियमिच्छन् ऋतंसत्यमिच्छन् विदिग्भोजनंतु प्राङ्मुखत्वनियमेन निरस्तम् ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अथ काम्यभोजनविधिमाह आयुष्यमिति । प्राङ्मुखो यदन्ने भुङ्क्ते तदायुष्यंतदायुष्करमित्यर्थः । दक्षिणामुखो यदङ्कृतयशस्यं यशस्करमित्यर्थः । पश्चान्मुखो यदङ्कृतच्छ्रियं श्रीकरमित्यर्थः । उदङ्मुखो यदङ्कृतदत्तमृत्तनि-
मित्तंसत्यवादित्वनिमित्तमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋतंसत्यं उदङ्मुखः सन् भुंक्ते । एतद्भोज्यं काम्यपरम् ॥ ५२ ॥

[रामचन्द्रः । सायमिति अन्तरेदिवसमध्ये भोजनं न कुर्यात् अग्निहोत्रसमो विधिः ॥ १ ॥]

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्मद्यात्समाहितः॥ भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगग्निः खानि च संस्पृशेत्॥ ५३॥

(१) मेधातिथिः । आचमनोपस्पृशतिशब्दौ समानार्थौ शुद्ध्यर्थसंस्कारविशेषवचनौ शिष्टव्यवहारादवगम्येते य-
द्युपस्पृशतिरर्थान्तरे पठितश्चमिरप्यदनमात्रे तथापि विशेष एव सोपसर्गयोः प्रयोगदर्शनात्तदर्थतैव प्रतीयते । स्पृशेः सामा-
न्यविषयत्वेऽपि प्रयोगो निधामको गड्विदनेकदेशे पठ्यते । सच कपोल एव गण्ड इति प्रयुज्यते । नैकदेशान्तरे पुण्यसिद्ध्यौ
नक्षत्रमात्रे पठ्येते विशेषे च वर्तते । धाम्याशब्दः सामिधेनीमात्रे पठ्यते । आवापिकीषु च वर्तते । अतोपएवाचम्ये-
त्यर्थः । स एवोपस्पृश्येति सच परस्ताद्विधायिष्यते । सामानाधिकरण्यंचानयोर्दृश्यते नित्यकालमुपस्पृशेदित्यभिधाय त्रिराचा-
मेदित्याहातः समानार्थउक्तेष्व्याचम्येति भोजनार्थतयाऽऽचमने पुनर्वचनमानन्तर्याथमन्तरमेव भुञ्जीत न ध्यापारात्तरेण-
व्यवधीता तथा च भगवान्यासः पञ्चाद्रीं भुञ्जते नित्यं तेषु वत्स्याम्यहं हरेः॥ श्रीः किलैवमाह । द्वौ हस्तौ द्वौ चपादावास्थं च
पृषांपंचाद्रितायाचोपस्पृशन् नानन्तरं भुञ्जानस्य भवति न विलम्बमानस्य । इहापि वक्ष्यत्याद्रिपादस्तु भुञ्जीतेति स्नातकव्रतेषु

तस्यापौनरुक्त्यं वक्ष्यामः। नित्यग्रहणंप्रकरणाद्ब्रह्मचारीधर्मभोजनतामाविज्ञायि भोजनमात्रधर्मोपस्थादुपदेशतएव। अत्र द्विजग्रहणं भोक्तृमात्रधर्मार्थंचाहुः नित्यग्रहणंचानुवादनते सम्यगमन्यन्ते। यद्विजशब्दः प्रकृते ब्रह्मचारिणं समाविशे-
न्तदा स्यादपि। यदा तु तस्याप्येतदभिधानंतदा नान्तरेण नित्यग्रहणंप्रकरणबाधोपलभ्यते समाहितः भुज्यमानंद्वयस्था-
त्मशक्तिंचावेक्षमाणोऽप्येतेस्कस्यहि गुरुविरुद्धवादादिवर्जनं स्वात्म भोजनंच नस्याद्भुक्ता चोपस्पृशेत् स्नेहादिलेपापनयन-
द्रव्यशुद्धावुक्तं कृते तस्मिन्भुक्तवतइदमाचमनंविधीयते। अत्र केचिन्मन्यन्तेशुभ्यर्थमेकमाचमनंसुस्वाभुत्वा च भुक्ताचेति।
अनेनादृष्टार्थद्वितीयकर्तव्यम्। एवंच पर्य्यतेआचान्तःपुनराचमेदिति। एतत्पञ्चमे स्थापयिष्यामः सम्यगिति वैधतामाच-
नपदार्थस्यानुवदति यादृशोविधिरुक्तस्तंसर्वमनुतिष्ठेद्विः खानिचसंसृशेत् खानि छिद्राणि शीर्षण्यानि ननु चैतदुक्तमेव
खानि चैव स्पृशेद्विरिति। आत्मशिरसोर्व्यावृत्त्यर्थमिति केचित्। यदा शुचिःसन्नभोजनार्थतयैवाचामति। येषांच भो-
जनोत्तरकालमेकंशुभ्यर्थमाचमनमपरमदृष्टार्थतत्रादृष्टार्थआत्मशिरसी नस्पृश्येते शुभ्यर्थतु तादृशमुत्पन्नंतस्य संपूर्णाङ्गस्यप्र-
योगोवक्ष्यते शौचेभ्युःसर्वदाचामेदिति यदिवा विधिप्रत्यभिज्ञानार्थंशास्त्रीयमेतदाचमनं नलौकिकमिति। ज्ञानाङ्गविशेषसंबन्ध-
स्यतदङ्गिनिर्देशेतदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानसिद्धिः। अतश्च यत्राचामेदिति श्रुतं तत्र नयस्य कस्यचिद्द्वयस्य भक्षणमात्रंप्रती-
यते किंतर्हि शास्त्रीयस्यसंस्कारस्य सपरिकरस्येति यदुक्तंतद्वर्षितंभवति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः। समाहितः वैश्वानरोपासनादिरूपचिन्तसमाधिमान् भुक्ताचोपस्पृशेदाचामेत् तथाप्रा-
णादि क्रियाशक्त्यधिष्ठानदेवतानामाप्यायनस्यप्राणाहुतिभिः कृतत्वात् बुद्धिशून्यात्मकबुद्धीन्द्रियाधिष्ठानदेवतानां आ-
प्यायनार्थं खानि बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानछिद्राण्यद्विः सहितेन हस्तेनोपस्पृशेदित्याचमनाङ्गं स्वस्पर्शनादयत् भोजनाङ्गमेत-
द्विहितं आचमनाङ्गंतु वक्ष्यति। एतच्चोपस्पृशेत्स्यादि गृहस्थादीनामपीति कथयितुं नित्यमित्युक्तं सर्वदायावज्जीविमि-
त्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) कुट्टूकः। निवेद्यगुरवेऽश्रीयादाचम्येति यद्यपि भोजनात्प्रागाचमनंविहितंताप्यद्विःखानि च संस्पृशे-
दिति गुणविधानार्थोऽनुवादः। नित्यं ब्रह्मचर्यानन्तरमपि द्विजआचम्यानंभुज्जीत। समाहितोऽनन्यमनाः। भुक्ता
चाचामेदिति सम्यग्यथाशास्त्रेन। प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिःपिबेदम्बुवीक्षितंदित्यादि दक्षाद्युक्तमपि संगृह्णा-
ति। जलेन खानीन्द्रियाणि षट्छिद्राणिच स्पृशेत्। तानि च शिरःस्थानि घ्राणचक्षुःश्रोत्रादीनि ग्रहीतव्यानि। खानि
चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीति गीतमवचनात्। उपस्पर्शनंकृत्वा खानि संस्पृशेदिति पृथग्विधानात् त्रिरवभक्षणमात्रमाचमनं-
स्वस्पर्शनादिकमितिकर्तव्यता इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः। आचम्येत्युक्तंतदनुष्ठानंज्ञापयन्तत्करणकालंभोजननियमंसार्थवादंचाह उपस्पृशेदिति द-
शभिः। उपस्पृशेदाचामेत् वामहस्तस्थाभिरद्विःसम्यक्यथाशास्त्रंखानि शीर्षण्यानीन्द्रियाणि चकाराद्धयशिरसी ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः। उपस्पृश्याचम्य नित्यमाश्रमान्तरेऽपि। समाहितोऽनन्यपरः। खानि नेत्रादीनि। अद्विः
सह ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः। द्विजः अपउपस्पृश्य आचम्य अन्नं अद्या द्भक्षयेत्। भुक्त्यनन्तरंअपउपस्पृशेत्आचामेत् अ-
द्विःजलैःखानि छिद्राणि मुखनासिकादीनि संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

पूजयेदशनंनित्यमद्याचैतदकुत्सयन् ॥ दृष्ट्वा तृप्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः। अश्वतइत्यशनंभक्तसक्तुपूपाद्युच्यते। तदशनार्थमानीतदेवतारूपेण पश्येत्। एषा वै परमा-

देवता यदन्तस्तस्य सर्वेषां । भूतानांसृष्टत्वेन स्थितिहेतुतया च यद्दर्शनं सास्य पूजा । अथवा प्राणार्थत्वेन भावनं ध्यानं-
यजन्ममतदर्थत्वं संपूजयति मांसदेति नमस्कारादिना वा प्रणम्य ग्रहणं पूजा । अद्याच्चैतदकुत्सयन् । कदन्तया दुःसंस्कारो-
पग्रहणेन वा कुत्साहेतु संभवे नान्नं कुत्सयेत् । किमिदमश्रयते । अरुचिकरं धातुवैषम्यजनकमित्येवमादिनाभिधानेन
नाक्षिपेत् । यदि तु तद्रूपं भवति तदा नाद्यान्नकुत्सयन्नद्याद्दृष्ट्वैव दृश्येत् । पुत्ररूपादिसंदर्शनेन चिरप्रवासप्रत्यागतइव तुल्येन
प्रीयेत प्रसीदेष्व निमित्तान्तरजमपि कालुष्यमन्नदर्शनेन हित्वा मनःप्रसादमाश्रयेत् । प्रतिनन्देष्व सप्तध्याशंसनं प्रतिनन्दनं
नित्ययुक्ताएते नस्यामेत्यादरोपदर्शनमभिनन्दनं सर्वशः सर्वदा । अन्यतरस्यामिति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्समम्यर्थे
शस्कर्तव्यः । सर्वदेति वा पठितव्यम् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृनुस्तोषमित्यादिमन्त्रैश्च स्तुतिः पूजाअकुत्सयन् चिरसमेतदन्नमित्याद्यन्नवदन् दृश्ये-
त्सन्तोषं कुर्यात् प्रसीदितुं तान् द्वेषोपि पूर्वतदेतन्निवर्तयेत् प्रतिनन्देत् प्रीतिद्योतकवचनान्युच्चारयेत् ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वदाऽन्नं पूजयेत् प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् । तदुक्तमादिपुराणे अन्नं विष्णुः त्वयं ग्राह इत्यनुवृत्तौ ।
प्राणार्थं मांसदाध्यायेत्समांसं पूजयेत्सदा । अनिन्दंश्चैतदद्यात्तद्गृहादृष्येत प्रसीदेष्वेति ॥ हेत्वन्तरमपि खेदमन्नदर्शनेन त्यजेत्
प्रतिनन्देत् । नित्यमस्माकमेतदस्त्वित्यभिधाय वन्दनं प्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादिपुराणे अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथये-
न्नतः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुवन्नमेत् ॥ सर्वशः सर्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पूजयेदिति अश्रयत इत्यशनमन्नं पूजयेद्ब्रह्मदृष्ट्वा पश्येत् अकुत्सयन् अनिन्दयन् दृश्येत् अ-
हो प्राणवृत्तिर्भवत्यतीति प्रसीदेत् तत्काले प्रकारान्तरोपस्थितं खेदं त्यजेत् अभिनन्देत् नित्यमेस्यादिति ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । नित्यमाश्रमान्तरेऽपि पूजयेद्देवतामिव सत्कुर्यात् । प्रसीदेदन्न्यस्मै कृपितोऽपि । सर्वदा अभोजनस-
मयेऽपि ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रथमं नित्यं अशनं अन्नं पूजयेत् । एतत् अन्नं अकुत्सयन् अद्याद्भक्षयेत् अन्नं । दृष्ट्वा दृश्येत प्रसीदेत्
प्रसन्नो भवेत् ॥ ५४ ॥

पूजितं शशानं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ॥ अपूजितं तु तद्वक्तुमुभयनाशयेद्विदम् ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविधिशेषोयमर्थवादो न तु फलविधिः फलविधो हि काम्योयं विधिः स्यादूर्जकामस्य बलका-
मस्य च ततश्च नित्यशब्दो नोपपद्येत पूजितं शशानं नित्यमिति अतोयं यावज्जीविकः प्राङ्मुखताव नियमः । अपूजितं भुक्तं सु-
भयनाशयेद्बलमूर्जं च बलं सामर्थ्यमनायासेन भारोद्यमनादिशक्तता कृशस्यान्यूर्जमहाप्राणताऽङ्गोपचयः महाकायो महा-
बलश्च भवति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलं सामर्थ्यं ऊर्जं मुत्साहं ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । पूजितमिति । यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यवीर्यं च ददात्यपूजितं पुनरेतदुभयनाशयति तस्मात्सर्वदा-
ऽन्नं पूजयेदिति पूर्वैकैकवाक्यतापन्नमिदं फलश्रवणम् । सन्ध्यावन्दनादातुपातदुरितक्षयवन्ति त्र्यं कामनाविषयत्वेनापि
नित्यश्रुतिरविहृतानित्यश्रुतिविरोधात् । फलश्रवणं स्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोप्तिदराजौ ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूजिताशने दृष्टफलमाह पूजितमिति । बलं वैहिकं ऊर्जं अग्रयन्तोमस्थितानां व्यतिरेके दोष-
माह अपूजितमिति । भक्तं भुज्यत इति अन्नं उभयं बलमूर्जं च ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । पूजाकुत्सनयोर्यवादमाहपूजितमिति । तत्रापि भक्तमित्यपकृष्य संबध्यते । नित्यमचलशाश्व-
तम् । बलमूर्जमुत्साहम् । उभयमिदंबलंचोर्जच ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूजितसंस्कृतं अन्नं बलं ऊर्जं प्रभावनियच्छति । अपूजितं अन्नं यद्दुर्गतं इदं तु उभयबलं ओजः नाशयेत् ॥ ५५ ॥

नोच्छिष्टकस्य चिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा॥ नचैवात्यशनंकुर्यान्न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । पात्रीस्थमन्नमास्यस्पर्शदूषितमुच्छिष्टमुच्यते तन्न कस्यचिद्दद्यादनेनैव सिद्धे स्नातकव्रतेषु यः
शूद्रविषयः प्रतिषेधः सतत्रैव निरूपयिष्यते चतुर्थ्यां ग्रामायां षष्ठीसंबन्धमात्रनिषेधार्थायेऽपि दत्तमिदमस्मभ्यमिति न विदुस्तेषा-
मपि भोजनाय प्रकल्पं श्वबिडालादीनाम् । न ह्यत्र ददात्यर्थः परिपूर्णस्वत्वनिवृत्तिमात्रं दातुः । परस्य सत्त्वापत्तिर्नास्ति । अन्त-
राशब्दो मध्यवचनः । द्वौ भोजनकालौ सायं प्रातश्चततो न्यस्मिन्काले न भुज्जीत । अथवा ध्यवधाने नान्तराशब्दः त्यक्तभो-
नव्यापारः क्रियान्तरेण व्यवधीय पुनस्तदेव प्राक्पात्रगृहीतं न भुज्जीत । स्पृत्यन्तरे तु विशेषः पठ्यते । उत्थानाचमनध्या-
पेतमिति केचित्तु विच्छेदमन्तरमाचक्षते । सव्येन पाणिना पात्रमन्वालय्य दक्षिणेनावदाय प्राणायामस्य जुहोतीति श्रूयते ।
तत्र यः सव्येन पात्रस्यानुग्रहस्तदनन्तरं नचैवात्यशनमिति मात्रमशनंकुर्यात् एतच्चानारोग्यकारणं गुरुविरुद्धादीनां प्रदर्शना-
र्थं हेतुपदेशाच्चात्राशितायाश्चायुर्वेदादतिमात्रता बोद्धव्या । यावदशितमन्नमुदरपूरनकरोति सम्यग्यीर्यति तावदशितव्यम् ।
त्रयः कुक्षेर्भागा अभ्यर्धमन्नस्य भागार्धपानस्य भागो दोषसंचाराय । अन्यथा नारोग्यं न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेदतश्चोच्छिष्ट-
मपनीय शुचित्वमापादिते तस्मिन्नेव देशआचान्तव्यम् ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नोच्छिष्टमिति । उच्छिष्टं पात्रोच्छेषणं एतदन्नमन्तरासायं प्रातरंतरातयोर्मध्ये नाद्यात् ॥
अनशनं शक्त्यजरणादन्नादधिकशासनं कचिदुच्छिष्टासन्निकर्षान्निकर्षादन्यत्र ॥ ५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । भुक्तावशेषकस्य चिन्मदद्यात् । चतुर्थ्यां ग्रामायां संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अनेनैव सामान्यनिषे-
धेन शूद्रस्याप्युच्छिष्टदानं निषेधे सिद्धे नोच्छिष्टं हविष्कृतमिति शूद्रगोचरनिषेधश्चातुर्थः स्नातकव्रतत्वार्थः । दिवासा-
यं भोजनयोश्च मध्ये न भुज्जीत वारद्वयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यान्नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थं स्नातकव्रतार्थम् । उच्छिष्टः-
सनूकचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचनेति । उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टकस्य चिदिति संबन्धिसामान्यप्रयोगात् शूद्रादिरपि निषे-
धो ब्रह्मचारिविषयः । यत्तु वक्ष्यति उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानिवसनानि चेति तत् स्वदासविषयं । चातुर्थिकंतु । नो-
च्छिष्टं न बहिष्कृतमिति शूद्रसामान्यविषयमिति भेदः । अन्तरामभ्याहसायाह्निकालीनयोर्भोजनयोर्मध्ये नाद्या ब्रह्मचार्य-
पि सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्मितमिति भोजनद्विव्रामेः ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । एतदुच्छिष्टमन्तरा भोजनमध्ये भोक्तव्योच्छिष्टमाचार्यपित्रादिभिर्दत्तं नाद्यात् ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथान्तरा भोजनमध्ये एतदुच्छिष्टं नाद्यात् न भक्षयेत् । अत्यशनं बहुभोजनं कुर्यात् शरीरस्यारो-
ग्यार्थत्वात् उच्छिष्टः सनूकचिन्न व्रजेत् न गच्छेदिति ॥ ५६ ॥

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ॥ अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । दृष्टमूलतानत्यशनप्रतिषेधस्याचष्टे । अनारोग्यं व्याभ्युत्पत्तिर्वज्रोदरादिपीडा विषुषिकादिना

जीवितनाश अनायुष्यसर्वतएवात्मानंगोपायेदिति शरीरपरिरक्षादि ध्यतिक्रमादस्वर्ग्यनरकप्राप्तिः स्वर्गाभावेन प्रतिपद्यते । अपुण्यंदौर्भाग्यकरं लोकविद्विषं बहुभोजितया निश्च्यते तस्मात्कारणादित्यशनं परिबर्जयेन् कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रोगजनकत्वादानायुष्यं ततएव स्वविहितकर्माशक्तिस्तुत्वादस्वर्ग्यं अपुण्यं च अपुण्यं पार्यतद्धेतुरपुण्यलोकविद्विषं बन्ध्यमश्नातीति प्रसिद्धेलोकद्वेषकरत्वात् मृत्यूपरोधसंभवाच्च ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । अतिभोजने दोषमाह अनारोग्यमिति । अरोगारोगाभावस्तस्मैहितमारोग्यं । आयुषेहितमायुष्यं यस्मादतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवत्यजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात् । अपुण्यमितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् । लोकविद्विषं बहुभोजितया लोकैर्निन्दनात् । तस्मात्तन्नकुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्यशनमतोऽव निन्दितमिति दृष्टादृष्टार्थतामाह अनारोग्यमिति । अनारोग्यं बन्धाशिनोविषूचिकादिरोगदर्शनात् अनायुष्यं अजीर्णेन धातुक्षयात् बहुतरभोजनउदरगरिम्णाकाभ्यनित्यानधिकृतत्वेन स्वर्गपुण्ये न स्यातां लोकविद्विष्टमयं बहुभोजी लुब्धकहत्यादिद्वेषविषयमिति भावः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अनारोग्यमनारोग्यकरं तस्मादनायुष्यं नियमादिक्रमहेतुत्वादपुण्यं तस्मादस्वर्ग्यम् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ॥ कायत्रैदशिकाभ्यांवा नपिष्येण कदाचन ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । तीर्थशब्देन पवित्रमुदकाधिकरणमुच्यते । तारणाय पापप्रमोचनाय च तिष्ठतीति तीर्थं । क्वचित्तुरन्यनेनेति तीर्थमुदकावतरणमार्गः । इह तूदकाधारकरतलैकदेशउच्यते स्तुत्या वा तीर्थशब्दप्रयोगेनहि तत्र नित्यस्था आपस्तेनोपस्पृशेदाचामेद्राह्मेणेत्येतदपि स्तुत्यर्थमेव ब्रह्मा देवतास्येति नहि तीर्थस्य देवता भवत्ययागरूपत्वाद् मंत्रत्वाच्च यागरूपतां केन चिद्धर्मेण शुद्धिहेतुत्वादिनाभ्यारोप्य देवता तद्धितः नित्यकालं शौचार्थं कर्माद्वैच कः प्रजापतिः संदेवतास्येति कायं एव त्रिदशदेवतास्येति त्रैदशिकं त्रिदशशब्दादेवताणिरुते स्वार्थैकः देवतात्वं च पूर्ववत् । एभिस्तीर्थैरुपस्पृशेद्विप्रमहणमविवक्षितं यतः क्षत्रियादीनां विशेषवक्ष्यति । नचास्त्यां सामान्यतः प्रामौ विशेषविधानमुपपद्यते कण्ठगाभिस्तु भूमिपइत्यादि नपिष्येण पितृदैवत्येन कदाचिदपि स्फोटपिटकादिना ब्राह्मादितीर्थेष्वयोग्यतामायातेष्वपि ननु चाविधानवदेव पिष्यस्याग्रामिरस्त्यत्राशंका पितृतीर्थज्ञापनार्थतावत्पिष्यंतयोरवरणवत्कथं नच तस्यैह कार्यनिर्दिश्यते कार्या कांक्षायां प्रकृतत्वात्नेन कार्येण संबन्धआशंक्येताद्यपुनः प्रतिषेधे सति पिष्यमिति समाख्ययैव कार्यावगतिरुदकतर्पणादि पितृकर्म एतेन तीर्थेन कर्तव्यं । एवंस्तुतिरन्वयिनी भवति श्रुतिनोदितत्वाच्च ब्राह्मादीनांतदभावे प्राप्ताशंका निवृत्त्यर्थयुक्तमस्याभिधानम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वविहितस्याचमनस्य प्रकारमाह ब्राह्मेणेति । नित्यकालं गार्हस्थ्यं आदिकलिपि कथंचिन्नत्रव्रणादिनाचमनासंभवे कायत्रैदशिकाभ्यांतयोरन्यतरेणेत्यर्थः । कायंप्रजापत्यं । तयोरपि व्रणादि दूषत्वे तीर्थेनैवाचमेन तु तीर्थसाम्यात् पिष्येण तदर्थं न पिष्येणेत्युक्तं विप्रइति प्राधान्यादुक्तं शुद्धैश्वर्ययोरप्याचमनविधिः तस्य चेति कर्तव्यतापेक्षत्वात् ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मेणेति । ब्राह्मादिसंज्ञेयशास्त्रे संव्यवहारार्था स्तुत्यर्था च न तु मुख्यब्रह्मदेवताकत्वं संभवत्ययागरूपत्वात् । तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगाब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदाविप्रदिराचामेत् । कः प्रजापतिस्तदीयस्तस्येदमित्यण् इकारश्चाप्तादेशः । त्रैदशिको देवस्ताभ्यांवा पिष्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेदमसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । आचमनाङ्गतीर्थान्याह ब्राह्मेणेति । कायेतिकः प्रजापतिः तस्येदं तथा त्रैदशिकं त्रिदशादेवास्तेषामिदं रूपस्पृशेदाचामेत् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । भोजनस्याद्यन्तर्योरुपस्पर्शनं विहितं तन्मकारो नोक्तस्तमिदानीमाह ब्राह्मेणेति । ब्राह्मेण हिरण्यगर्भदेवत्वेन तदभावे कायेन कः प्रजापतिः दक्षः तद्देवत्वं कायं तदभावे त्रैदशिकेन त्रिदशदेवत्वेन । कुतोऽयं विकल्पनाभ्युपगमः देवतातारतम्यवत्तीर्णतारतम्यस्यापि प्रतीयमानत्वेन तुल्याविकल्पत्वसंभवात् । अत्र देवतासंबन्धेन तीर्थवचनं प्ररोचनार्थम् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः ब्राह्मेण तीर्थेन नित्यकालं पादप्रक्षालनपूर्वकं अपस्पृशेत् आचामेत् । कायत्रैदशिकाभ्यां वा कायेन देवेन तीर्थेन वा पित्र्येण कदाचन न पितृतीर्थेन कदाचिदपि नाचामेत् ॥ ५८ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥ कायमङ्गुलिमूलेऽपि देवं पित्र्यं तयोरधः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अङ्गुष्ठस्य मूलमधोभागः । तस्य तलप्रदेशो ब्राह्मं तीर्थं । हस्ताभ्यन्तरं तलमाह महारखां तमभिमुखमात्मनो ब्राह्मं हस्तमध्ये अङ्गुलीनामूले दण्डरेखाया ऊर्ध्वकायमध्ये अङ्गुलीनां देवमुपसर्जनीभूतोऽपि मूले अङ्गुलिशब्दः सापेक्षत्वादयशब्दस्य संबध्यते पित्र्यं तयोरधः । अत्रापि गुणीभूतस्याङ्गुलीशब्दस्याङ्गुष्ठस्य च संबन्धः प्रदेशिनी चात्राङ्गुलिर्विवक्षिता । तयोरधः अन्तरं पित्र्यं स्पृत्यन्तरशिष्टमसिद्धिसामर्थ्यादेवं व्याख्यायते यथा श्रुतान्वयासंभवात् तथा च शंखः अङ्गुष्ठस्याधरतः प्रागप्रायाश्चरेखाया ब्राह्मं तीर्थं प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरापि पित्र्यं कनिष्ठान्तरलयोः कायपूर्वेणाग्रमङ्गुलीनां देविकमिति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतच्च ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि इति प्रचेतसस्पृतेर्दक्षिणएवाङ्गुष्ठमूलस्थल इति करस्याधोभागमध्यमभिप्रैति ब्राह्मं ब्रह्मदेवतं एवं कायादौ काये अङ्गुलिपदं कनिष्ठापरं कनिष्ठादेशिनीति याज्ञवल्क्यवचनात् । अग्रदण्डं कुलीपदमन्वीयते तच्च सर्वाङ्गुलिपरमयं करस्य वेति वचनात् तयोरित्यत्राङ्गुष्ठाङ्गुली मरुते तत्र चाङ्गुलीतर्जनं देशिनी याज्ञवल्क्यवचनात् तथा च तयोरेव इति हयोरधोमूलं हयोर्मध्यभागे ग्राह्यम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मादितीर्थान्याह अङ्गुष्ठमूलस्येति । अङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मं कनिष्ठाङ्गुलिमूले कायमङ्गुलीनामग्रैश्च प्रदेशिन्योर्मध्ये पित्र्यं तीर्थं मन्वादय आहुः । यद्यपि कायमङ्गुलिमूले तयोरध इत्यत्र चाङ्गुलिमात्रश्रुतं तथापि स्पृत्यन्तराद्विशेषपरिग्रहः । तथा च याज्ञवल्क्यः । कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मेणेत्याद्युक्तं तल्लक्षणान्याह अङ्गुष्ठेत्यादिना । अङ्गुलिमूले कनिष्ठिकाङ्गुलिमूले । अग्रे प्राङ्गुष्ठानामङ्गुलीनां तयोरङ्गुष्ठदेशिन्योः । तथा च याज्ञवल्क्यः । कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमादिति ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । तानि पुनस्तीर्थानि कुत्रन्यानीत्यपेक्षायामाह अङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठमूलस्य तले हस्ततलमूलमध्ये या रेखा तस्यामूले ब्राह्मं तीर्थम् । अङ्गुलिमूलनाम तलमध्यप्रदेशः तत्र हि मूलमङ्गुलीनां च तसृणां तत्र कायमध्ये तलस्याग्रेऽङ्गुलीनां च तसृणां प्रथमपर्वणि देवतीर्थम् । तयोरङ्गुष्ठाङ्गुल्योरधः तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यमित्यर्थः । तत्र पित्र्यं तीर्थमेवं व्याख्यातं स्पृत्यन्तरं सगच्छते ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्तीर्थमाह अङ्गुष्ठस्य तले ब्राह्मं ब्राह्मसंज्ञं तीर्थं प्रचक्षते । कनिष्ठिकायां मूलं कायं प्रजापतिः संज्ञं तीर्थमाहुः । अङ्गुल्यग्रे देवसंज्ञं तीर्थं भवति तयोरधः पित्र्यं पितृसंज्ञं तीर्थं भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

त्रिराचामेदपःपूर्वद्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम् ॥ खानि चैव स्पृशेदद्विरात्मानंशिरएव च ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यतमेन तौर्धेन त्रिरपउदकमाचामेदास्येन जठरं प्रवेशयेत्ततउदकभक्षणान्तरद्विरभ्यासेन मुखमोक्षद्वयं परिमृज्यादोष्ठभिल्लिष्ठानामुदकावयवानां सोदकेन हस्तेनापनयनं प्रमार्जनमत्र कुतः पुनर्हस्तेनेति समाचारातीर्थाधिकाराद्वातीर्थेनैवाद्भिरिति चोत्तरत्र श्रुतमत्राप्यपठ्यते । दृष्टार्थत्वाच्च प्रमार्जनस्य मुखशब्दएकदेशे यथोक्ते वर्तते । खानि छिद्राणि चोपस्पृशेदद्विर्हस्तगृहीताभिः स्पर्शनमेवोपस्पर्शनं मुखस्य च प्रकृतत्वान्मुख्यानामेव खानामेषस्पर्शनविधिः गौतमश्चाह । खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यान्यात्मानमिति तद्वदयनाभिवा निर्दिशति । उपनिषत्सु हि सन्तर्दयमात्मानं पश्येदिति कथ्यते । अतो तद्वदयस्यायं स्पर्शः क्षेत्रज्ञस्यात्मनो विभोः । अमूर्तस्य न स्पर्शसंभवः नाभिमात्रमेतेति क्वचित्स्मर्यते तेन नाभिमन्यामहे शिरःप्रसिद्धं स्पृशतीनां चैकार्थ्यादामणिबन्धात्पाणीप्रक्षालयेत्येवमादित्थं तयाऽशब्दकरणं वाङ्मयमपादाभ्युक्षणं महाभारते प्रक्षालनमपि पादयोर्दिशतम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आचमनप्रयोगस्वरूपमाह त्रिरिति । आचामेदपि त्रैदुक्ततीर्थेन मुखं मुखरन्ध्रं सलोमकोष्ठोपरिद्विः प्रमृज्यात् । खानीन्द्रियाणि सजलेन पाणिना स्पृशेदद्विरिति वचनादाद्र्द्वेपि पुनः पुनर्जलमुपादाय स्पर्शः कार्य इत्युक्तं । आत्मानमिति तत्स्थानं तद्वदयम् ॥ ६० ॥

(३) कुङ्कुमः । सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह त्रिराचामेदिति । पूर्वब्राह्मादीतीर्थेन जलगण्डुषत्रयं पिबेत् । अनन्तरं संवृत्यौष्ठाधरौ वारद्वयमङ्गुष्ठमूलेन संमृज्यात् संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखमिति दर्शनेन विशेषाभिधानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेन्मुखस्य सन्निधानान्मुखखान्येव । गौतमोऽप्याह । खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि तद्वदयन्तीतिः पुरुष इत्युपनिषत्सु तद्वदयदेशत्वेनात्मनः श्रवणादात्मानं तद्वदयं शिरश्चाद्विरेव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सङ्ख्यामाह त्रिरिति । प्रमृज्यादिति ओष्ठभिल्लिष्ठानामुदकावयवानां सोदकेन हस्तेनापनयनमिति मेधातिथिः । खानि शीर्षण्यानि इन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रनासिकाः आत्मानं तद्वदयं उक्तानुवादमायोयम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । मुखमास्यमोष्ठाविति यावत् । अद्भिः सह । आत्मानं तद्वदयम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । अपःपूर्वत्रिवारं आचामेत् । तत आचमनानन्तरं मुखं द्विःप्रमृज्यादद्भिः खानि मुखदीर्घाणि स्पृशेत् । च पुनः आत्मानं तद्वदयं शिरएव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् ॥ शौचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णशब्दः काथोपलक्षणार्थः तथा हि पर्यतअश्रुताभिरद्भिरिति । एवं च ग्रन्थोन्मत्तमाः स्वभावोष्णाश्च न प्रतिषिध्यन्ते । फेनग्रहणं बुद्बुदानामपि प्रदर्शनार्थं । पठितं च हीनाभिः फेनबुद्बुदैरिति तीर्थेन धर्मवित् इति वृत्तपूरणमेव शौचमामुमिच्छुः शौचेप्सुः शुद्धिकाम इत्यर्थः नान्यथा शुद्धो भवति सर्वदा न प्रकरणाद्भोजनएव किंतिहि नेतरो विष्णूनां दिशुद्विष्यत्पांभक्षणे कर्मत्वान्तीतीयानिर्देशो न भक्षमाणानामेवायं धर्मोऽपि कर्णभूतानामपि पादाभ्युक्षणादौ । वयंतु ब्रूमो भक्षणेऽपि कर्णमेवापो न हि तासामाचमनं संस्कारः । एकान्ते शुचौ देशे एकान्ते हि जनैरनाकीर्णः प्रायेण शुचिर्भवति प्रागुदङ्मुखः । मुखशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा । एवं हि गौतमेन पठितम् । विग्रहश्चैव कर्तव्यः प्रागुदङ्मुखमस्येति । नायं द्वेद्वगर्भो बहुव्रीहिरपि तु बहुव्रीहिरेव । द्वेद्वगर्भतायां समाहारे समासान्तेनाकारेण भवितव्यमितरेतरयोगोपि नैव । नहि युगपदुभयदिङ्मुखता संभवति तत्र कश्चिदाचमनभागः प्राङ्मुखेन कर्तव्यः कश्चिदुदङ्मुखेने-

त्यापतति । नचैकदेशआचमनं नच दिगर्थउपादेयोयेन परस्परपेक्षे संबध्येयातां नापि दक्षिणपूर्वादिवत्प्रागुदकशब्दोपरा-
जितायादिशोवाचकत्वेन प्रसिद्धोयेन दिक्समासबहुव्रीहिर्ज्ञायते । तस्मान्नायंब्रूयन्तरगर्भोबहुव्रीहिरतोविकल्पः । उदात्ततंच
स्मृत्यन्तरे प्राङ्मुखउदङ्मुखोवा शौचमारभेतेति । यथाबृहदथन्तरसाम षडहदिति केषु चिदहरहः सुबृहत् केषुचिदथन्तर-
नत्वेकस्मिन्नहनि समस्तोभयसामत्वम् ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमृताभिरिति शङ्खस्थितेरधि न मौढ्यं निषिद्धं एकान्ते कचिदस्पृशन् प्रागुदङ्मुखः प्रा-
ङ्मुखउदङ्मुखोवा ॥ ६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अनुष्णाभिरिति । अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्ब्राह्मणादित्थेन शौचमिच्छन्नेकान्तेजनैरना-
कीर्णं शुचिदेशइत्यर्थः । प्राङ्मुखउदङ्मुखोवा सर्वदाचामेत् । आपस्तम्बेन तमाभिश्च कारणादित्यभिधानाद्याध्यादि-
कारणव्यतिरेकेण नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभावइति
दर्शयितुमुक्तस्यापि तीर्थस्य पुनर्वचनम् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अपोर्विशिनष्टि । अनुष्णेति । तीर्थेन ब्राह्मेणेत्युक्तेन शौचेऽस्तुःशुचितामिच्छुः प्रागुदङ्मुखः प्र-
त्येकंविशिष्टं च तज्जलावर्धिविधत्ते त्दिति ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । अनुष्णाभिरन्यतमाभिः । तीर्थेन मुख्यानुकल्पेषु यथासंभवमन्यतमेन । एकान्ते शुद्धे देशे । प्रा-
गुदङ्मुखईशानदिङ्मुखः प्राङ्मुखोवा । अत्राचमनकरूपेणुक्तंसर्वधर्मशास्त्रान्तरेषु विषादित्याभिप्रायेणोक्तधर्मविदिति ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मविद्ब्राह्मेनअद्भिः एकान्ते एकामचिचः सनसर्वदाआचामेत् । प्राङ्मुखोवाउदङ्मुखोवा ॥ ६१ ॥
तद्ब्राभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तुभूमिपः ॥ वैश्योद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तमाचमनं तीर्थेनापांभक्षणं परिमाणंतु नोक्तमतस्तदवधारणार्थमाह । तदयंगच्छन्तिप्राभु-
वंति तद्द्राः अयेष्वपि दृश्यतइति गमेर्द्धः त्वयस्यत्तदिति योगविभागाद्बृहददेशः पूयते पवित्रतांप्राप्त्यशुचित्वंव्यावर्तते
स्पर्शईषदूनचुलकमात्रप्रमाणः । कण्ठगाभिस्ताभिः । कण्ठगात्रध्यापिनीभिः भूमिपः क्षत्रियः भूमेराधिपत्यंक्षत्रियस्य विहिं-
तंतेन प्रसिद्धेन कर्मणा क्षत्रियजातिर्लक्ष्यते । आधिपत्यविवक्षायां राजधर्मेवेवावदयत् । वैश्यः प्राशिताभिरन्तरास्य
प्रवेशिताभिः कण्ठमप्राप्ता अपि शुद्धिहेतवोवैश्यस्य शूद्रः स्पृष्टाभिरन्तत अन्तेनेत्याद्यादिन्वात्तृतीयार्थे तसिः । अन्तशब्दोयं-
समीपवचनोस्त्युदकान्तेगतउदकसमीपमिति गम्यते । अस्त्यवयववचनोब्रह्मन्तोवसनान्तइत्युभयत्रापि वर्तमानः संबन्ध-
न्तरमपेक्ष्यते । अस्य समीपंकस्य वावयवइति तत्रेह्येन स्थानेन वर्णान्तराणामाचमनंविहितंतीर्थेजिह्वोष्ठे नचतदन्ते-
मेति प्रतीयते समीपवचनस्तु नसंभाष्यः विधीयमानस्याचमनस्य तत्साध्यत्वासंभवात्स्पर्शोपि प्राशनमस्ति जिह्वोष्ठे नहि
स्पृश्यमानस्य रसास्वादनमवयवभावि तत्र वैश्यपरिमाणान्तिष्ठन्पूयतात्रविवक्षिता जिह्वाभ्युदयवद्वैश्यस्य जिह्वायंशूद्रस्य
द्रवत्वादुदकस्यापरिहार्योऽवश्यतिक्रम अवश्य प्रामौ त्वशुद्धिः सर्वभ्यायंतीर्थविभागेदक्षिणहस्तस्योपस्पर्शने हस्तस्यो-
पित्यादक्षिणचारतायाश्च पुरुषधर्मतया विहितत्वादेवमर्थमेव चास्मिन्नवधाविदमुच्यते ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्द्राः तदयमप्राः यावत्त आपोतदयमपिमयोग्यास्ताभिः पीत्वा यावद्बृहदयमपिस्ताव-
त्तदक्षिणं गण्डूषान्तरपातमित्यर्थसिद्धं प्राशिताभिर्वक्त्रविवरमवेशमात्रेण अन्ततोमुखप्रान्तभागेनोष्ठौ न स्पृष्टाभिः संबद्धा
भिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्ग्राभिरित्याचमनजलपरिमाणमाह । ब्राह्मणोत्तदयगामिनीभिः । क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिर्वैश्यो-
न्तरास्यप्रविष्टाभिः । कण्ठमग्रामाभिरपिशुद्धोजिह्वौष्ठान्तेनापिस्पृष्टाभिरद्भिः पूतो भवति । अन्तत इति तृतीयार्थे तसिः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राशिताभिः तालुगाभिः । अन्ततो जिह्वाग्रेण शूद्र इति स्त्रीणामुपलक्षणम् । शुभ्येरस्त्रीचशूद्रश्च ।
सकृत्स्पृष्टाभि रन्तत इति याज्ञवल्क्यवचनान् । अनेनैव जलपरिमाणमपिग्रामम् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । प्राशिताभिर्जिह्वागताभिः । अन्ततो ऽन्तेनास्यान्तेनैष्ठिनेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः तद्ग्राभिः अद्भिः पूयते । भूमिपः कण्ठगाभिः अद्भिः पूयते । प्राशिताभिः अद्भिः तालुगताभिः वै-
श्यः पूयते । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः वर्णान्ततः स्पृष्टाभिः अद्भिः पूयते ॥ ६२ ॥

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ॥ सव्ये प्राचीनआवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च लोकतः सिद्धाः पदार्थाधर्मशास्त्रेभ्यः श्रीयन्ते न पदार्थसंविज्ञानार्थानि मन्वादिवाक्यानि
व्याकरणाभिधानकाण्डस्मृतिवत् । उक्तमस्माभिर्योनातिप्रसिद्धोर्थस्तत्चेष्टक्षयन्ति किमुपालम्भमर्हन्ति अस्ति चात्र किञ्चि-
त्प्रयोजनमन्यदप्याचमनक्रममुच्यमानमुपसंख्यानादिकमाचमनाङ्ग्यथा विज्ञायते । यद्यप्युपवीतधारणव्रतार्थतया पुरुषार्थ-
तया वा सर्वदाश्राप्तं तथापि तेन विनाचमनं परिपूर्णमेव स्यात् असत्यस्मिन्वचने व्रते वैगुण्यं पुरुषदोषश्च स्यात् । अथ पुनरन्त-
रेणोपवीतमाचमनं कृतमप्यकृतसमं दोषश्च स्यादप्यशुचिना कृतमपांभक्षणमिति कथं पुनः केवलस्योपवीतस्यैवाचमनाङ्गता
यावतान्यदप्यत्र निर्दिष्टप्राचीनावीति च उच्यते । प्राचीनावीतं स्वशब्देनैव पिच्ये कर्मणि विहितं तत्रार्थवत्तायामुपयातायां
नाकृतार्थेनोपवीतेन विकल्पितुमर्हति निवीतमप्याभचारेऽर्थवत् । यद्यप्यत्र निवीतस्य विनियोगो नास्ति तथापि स्मृतीनाञ्चै-
कार्थादन्यत्र यो विनियोगः स्तेनेहाप्यर्थवत्ता भवत्येव पाणिग्रहणं बाहूपलक्षणार्थमुद्धृतबाहुर्न्यतो लोक उपवीतीत्युच्यते । सार्व-
कालिकं चोपवीतं वक्ष्यामः । नच केवलपाणावुद्धृत उपवीतीत्येव उद्धृते प्राचीनावीती समासपदान्नामधेयम समासस्तु वृत्तानु-
रोधितया कण्ठसज्जने कण्ठसज्जनसङ्गः स्थापनं यदा वस्त्रस्य सूत्रस्य वान्यतरोपि बाहुरुद्ध्रियते तदा निवीती भवति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उद्धृत इति । उद्धृते ब्रह्मसूत्रोपरिस्थिते अर्थात्सव्ये अधस्थे सव्ये उद्धृते अर्थादन्य-
स्मिन् अधस्थे प्राचीनावीती पाणावित्युभयत्र बाहुपरं कण्ठसद्भावे कण्ठमावेष्ट्य । बाहुद्वयोपरि उपवीतसङ्गे अर्थात्
पुरतो लम्बमानेन चोपवीति प्रदेशात् ततः स्मारितं कार्पासमुपवीतमित्यत्र स्थितं उपवीतमुद्धरणादिप्रतियोगितया
याज्ञम् ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । उद्धृते इत्याचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणंततः प्रसङ्गेन प्राचीनावीतीत्यादिलक्षणमाह ।
दक्षिणे पाणावुद्धृते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रेवोपवीती द्विजः कथ्यते । वामपाणावुद्धृते दक्षि-
णस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । सव्ये प्राचीनआवीतीति छन्दोनुरोधादुक्तं । तथा च गोभि-
लः दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽपि प्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्धमवलम्बनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहु-
मुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणं ऽपि प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति निवीती कण्ठसज्जन इति शिरो-
वधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृते कण्ठादेव सज्जनं ऋजुपालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः स्यादिति श्रुतेः । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं मजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमध्यमतिमुच्च शुभयज्ञोपवीतंबलमस्तु ते जइति मन्त्रलिङ्गात् । यदुपव्ययते देवलक्ष्ममेवतत्कुरुते । त्रिवृतसूत्रं त्यजेद्विद्वान्बहिःसूत्रं त्यजेदुधइति श्रुतेर्यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन कृत्यमिति गोभिलस्मरणात् । विशिखोऽप्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतमित्यादि स्मृतेश्च । नित्यवत्प्रामयज्ञसूत्रानुवादेन तत्तत्कर्मनियतोपवीतत्वादेर्लक्षणमाह । उद्धतेति । उपवीतं देवानां निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पिण्डाणामिति श्रुतेर्दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सध्यंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमत्रलम्बं भवति एवं यज्ञोपवीतीत्यादि स्मृतेश्च अतएवाभिधानं । उपवीतं यज्ञसूत्रं मोद्धते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कंठलंबितमिति ॥ यज्ञोपवीतमाश्रित्य त्रितयाविधिरिति सद्योपवीतिना भाष्यमिति बाधित्वानिवीतत्वादेः प्रवेशइति केचित् ॥ ६३ ॥

(५) बन्धनः । कथं सन्निवेशमुपवीतमित्यपेक्षायामाह उद्धतइति । सूत्रस्य धीवासज्जने निवीतमितिसंज्ञा तदस्यास्तीति निवीती । निवीतस्य मध्येर्दक्षणे पाणावुद्धते यः सन्निवेशविशेषः तदुपवीतं नाम तदस्यास्तीत्युपवीती । मध्ये पाणावुद्धते तु यः सन्निवेशविशेषस्तत्प्राचीनावीतं नाम । तदस्यास्तीति प्राचीनावीती । अत्र प्राचीनावीतनिवीतयोरुपन्यासः प्रासङ्गिकः । इमं श्लोकमुपरिष्ठादशश्लोकानतीत्य पठन्ति तल्लेखकजनप्रमादादित्यवगतव्यम् ॥ ६३ ॥

मेखलामजिनंदण्डमुपवीतंकमण्डलम् ॥ अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । विनष्टानामप्सु प्रासनमन्येषां ग्रहणमत्र विधीयते । प्रासनग्रहणयोः पौर्वापर्ययथा श्रुतेरवात्माश्च पुनरुपादानानौषांपुनयनाद्भूतैव तदङ्गत्वे हि तत्प्रयोगापवर्गितैव स्यात् । किंतर्हि यावद्ब्रह्मचर्यधारणंच अथ किमुपनयनकालएव प्राक्कर्मनिष्पतेः । दैवाम्भानुषाहा प्रतिबलद्विनिष्ठानां प्रतिपत्तिर्न संभवति प्रयोगसमाप्त्यर्थंच पुनरुपादानं यथा कपालस्य येनैव मुच्यत अत्मा पुनरुपादानाद्धारणमनुमीयते । उच्यते । ग्रहणं तावदण्डस्य चोदितं मेखलाया बन्धनन्तत्र सूत्रस्य विन्यासस्तावदुपनयनाङ्गत्वेनावश्यकर्तव्यं । कृते तस्मिन्कृतः शास्त्रार्थः उत्तरकालं किं तेनैतरेनैवाऽङ्गनाशे च प्रतिपत्तिविशेषः कर्मोपकारको भवति । नच तेषां किंच न कार्यमाप्नातं येन तत्सिद्ध्यर्थं विशिष्टे काले वाचनिकमुपादानमकृतत्वाच्च कार्यस्य तत्प्रयुक्तं पुनरुपादानमर्थसिद्धमुच्यते । तस्मात्प्रतिपत्तिविधानादुपादानवचनाच्च धारणमङ्गं नच प्रयोगापवर्गं यतः कमण्डलुनोपनयनोत्तरकालानुवर्तिना तुल्यबन्निर्देशात्तेषामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः प्रतीयते । सा च व्रताङ्गमतोऽभयार्थमेखलादयः प्रकरणादुपनयनार्था निवृत्ते चोपनयने दर्शनाद्यावद्ब्रह्मचर्यभाविनः कमण्डलुना चोदकार्थः कर्तव्योऽस्मादेव प्रतिपत्तिविधानादन्यथा यदा कमण्डलुस्तदेयं प्रतिपत्तिरिति पाक्षिकत्वं स्यात्तत्र दण्डधारणं प्रतिगृह्य दण्डं भिक्षाचरेदिति क्रमाद्वैश्यचर्याङ्गत्वमेव प्राप्तं समाचारादभैक्षार्थेऽपि भ्रमणं भवत्येव । नतु सर्वदैव करतलधृतदण्डस्य स्थानासनशयनभोजनादीनि तथा च त्वाध्याये ब्रह्मांजलिं वक्ष्यति मन्त्रवदित्युपनयनविधिना ग्रहणमनुवदति तत्र च मेखलायामप्यो न दण्डस्य ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । प्रासनमादौ ततोऽन्यग्रहणं पूर्वपरिग्रहकालप्रयुक्तं मन्त्रैः कमण्डलावपि बोधायनेन मन्त्रः पठितः ॥ ६४ ॥

(३) कुसूकः । मेखलामिति । मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रक्षिप्याम्यानि त्वत्पृष्ठोक्तं मन्त्रैर्गृहीयात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवामन्दः । जीर्णोपवीतमप्सु प्रास्य नूतनं प्रासमिति अप्सु प्रास्येति चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति वत् प्रतिपत्तिः मन्त्रवदिति क्रियाविशेषणं स्वगृहोक्तैः मन्त्रेण गृहीयादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

(५) मन्वन्तः । पूर्वमजिनमेखलादीनिधार्यन्वेनोक्तानि इदानींतद्विनाशे किंकर्तव्यमिमांशमेखलामिति । अथसूत्र-
मेवोपवीतिशब्देनोच्यते न संनिवेशविशेषः । विनष्टानि जीर्णानिध्वस्तानिवा । कम्पजलुधारणस्य पूर्वमविहितत्वाभ्ये-
खलादिवदवश्यंभावोनाभिमतइत्यवगन्तव्यम् ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विनष्टानि । मेखलादीनिअप्सुमास्य विनिक्षिप्यअभ्यामिनूतनानि मन्त्रवत्मन्त्रपूर्वकंगृह्णीयात् ॥ ६४ ॥

केशान्तःषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ राजन्यबंधोद्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । केशान्तोनाम संस्कारः सगर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कर्तव्यः । तस्य च स्वरूपपरिज्ञाने गृहमे-
व शरणं द्वे वर्षेऽधिके यस्य द्वाविंशस्तस्य तस्मिन्द्वाधिके द्वाविंशेऽथवा कालमात्रमन्यपदार्थः ततोद्वाविंशाद्द्वर्षाधिके का-
ले वैश्यस्येति द्विशब्दस्य च वर्षाण्येव संख्येयानि प्रकृतानि हि तानि ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वान्केशान्वापयन्तइति क्वचित् गृहे विकल्पेन गोदान कर्मणि सर्वकेशवपनवि-
धेस्तेनोपलक्षणेन गोदानकर्मकेशान्त उच्यते केशानामन्तोत्रेति ध्युत्पत्त्या ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । केशान्ताख्योगृहोक्तसंस्कारोर्भादिसङ्ख्यावर्षाणामिति बौधायनवचनाद्गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य
क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे वैश्यस्य ततोऽधिकेगर्भचतुर्विंशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहोक्तसंस्कारविशेषस्य कालमाह । केशान्तइति षोडशइत्यागर्भात् । तथा च बौधायनः ।
केशान्ताख्यःस्वगृहोक्तःसंस्कारोर्भादिसङ्ख्यावर्षाणामिति षधिके ततश्चतुर्विंशतिवर्षेऽतदेव पुनर्गोदानाख्यं कर्म ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । षोडशे जन्मनारभ्य । ततोऽधिके चतुर्विंशे ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजानांगोदानाख्यं कर्माह । ब्राह्मणस्य केशान्तःसंस्कारःगोदानाख्यं कर्मैत्यर्थः । षोडशे वर्षेविधी-
यते । क्षत्रियस्य द्वाविंशे वर्षे केशान्तसंस्कारःकार्यः । वैश्यस्य षधिके द्वाभ्यांऽधिके चतुर्विंशे वर्षे केशान्तकर्म ॥ ६५ ॥

अमन्त्रिका तु कार्येयंस्त्रीणामावृदशेषतः ॥ संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमावृदिशेषतस्त्रीणाममन्त्रिका कार्या जातकर्मणआरभ्येयंसंस्काराणामावृत्तिपरिपाटी सेतिक-
र्तव्यता कः संस्कारकलापइति यावत् । संस्कारार्थंशुद्ध्यर्थंशरीरस्य पौलमेव स्त्रीणामपि प्रयोजनमाह । यथा कालंयत्नि-
ष्काले यः संस्कारउक्तस्तंकालमनतिक्रम्य पदार्थानतिवृत्तौ यथासादृश्येऽध्ययीभावः । एवंक्रमेपि द्रष्टव्यम् । मन्त्रमा-
त्रहितायाआवृतोविहितत्वादयथाकालक्रमप्रामिरेवनास्तीत्यतोनिषेधोनित्यानुवादोवृत्तपूरणार्थः । एतावद्विद्वक्षितंस्त्रीणांचै-
तेअमन्त्रकाइति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राङ्गानाभिवर्धनात्पुंसइत्यनुवर्ततेऽतःस्त्रीणामग्रामौ विधिः इयमावृजातकर्मादि क्रियापरिपाटी
गर्भाधानादेस्तत्पूर्वकर्मणः स्त्रीत्वानिश्चयेनामन्त्रकत्वायोगात् अशेषतः सकलावृवती संस्कारार्थं वैजिकगाभिकदोषत्त-
त्याक्रव्वाद्यधिकारसिद्ध्यर्थं यथाकालंदशम्यानामधेयमित्यादिकालेपि कार्या संभवेभ्येनापि तत्काले च कर्तुं शक्तानां
कालान्तरेपि नामकरणादीनां यथोक्तक्रमेणैवानुष्ठानमित्येतदर्थं यथाक्रममित्युक्तम् । अत्र शूद्रस्य विशेषानभिधानात् ना-
मकरणगुणविधेश्च स्त्रीणामेवामन्त्रकंसर्वकार्यमिति गम्यते ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । अमन्त्रिकेति । इयमावृदयंजातकर्मादि क्रियाकलापः समग्रउक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थ-
स्त्रीणाममन्त्रकःकार्यः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषु स्त्रीणांविशेषमाह । अमन्त्रिकात्विति ह्याभ्याम् । आवृतजातकर्मादिक्रियाकलापपरिपाटी-
अमन्त्रिकाअत्रो पयुक्ताहोमास्तु समन्त्रकाएव ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । एवतावजातकर्मादयः संस्काराः पुंसामुक्ताः स्त्रीणामप्येतानमन्त्रकानतिदिशतिअमन्त्रकेति ।
आवृतप्रयोगः क्रियेति यावत् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणांकन्यानां आवृतजातकर्मादिक्रिया प्रधानक्रिया अमन्त्रिका कर्तव्या आविवाहशरी-
रस्य संस्कारार्थं यथाकालंकालानुसारेण ॥ ६६ ॥

वैवाहिकोविधिःस्त्रीणांसंस्कारोवैदिकःस्मृतः ॥ पतिसेवा गुरौ वासोगृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥

[अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा सायमुद्वासमेव च ॥ कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं इतिकर्मच वैदिकम् ॥ १ ॥ ६]

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणावृद्धचनेन जातकर्मादिवदुपनयनेऽप्यमन्त्रके प्राप्ते तदापत्तिवचनंविवाहस्य तन्निवृत्त्यर्थ-
मारभ्यते । वेदग्रहणार्थोवैदिकः संस्कारउपनयनाख्योयः सस्त्रीणांवैवाहिकोविधिः । विवाहे भवोविवाहविषयोविवाहसा-
ध्यःअतोविवाहस्योपनयनस्थाने विहितत्वात्तस्य निवृत्तिर्यदि विवाहस्तत्कार्यकरोहन्त प्राप्तवेदाध्ययनप्राप्ता च व्रतचर्योप-
नयनं नाम माभूद्रवदुभयमपि निवर्तयति । पतिसेवा गुरौ वासः पतियत्सेवतउपचरत्याराधयति सएवास्या गुरौ वसतिः
गुरौ वसत्याऽध्ययनकर्तव्यं चस्या गुरौ वासोऽस्त्यतःकुतोऽध्ययनं गृहार्थोगृहकृत्यानि रन्धनपारिणक्षप्रत्यवेक्षणादीनि यानि
नवमेवक्ष्यन्तेऽर्थस्य संग्रहे चैनामित्यादि सायंशातब्रह्मचारिणोयत्समिदाधानंतदेवास्या गृहकृत्यमग्निप्रक्रियया च यावान्यम
नियमसमूहोब्रह्मचारिणः ससर्वउपलक्ष्यते । एवंचैतदुक्तंविवाहस्योपनयनापत्यंयथैवमनुष्योयोपनयनात्प्रभृतिश्रौताःस्मार्ताः-
आचारप्राप्ताश्च विधयोभवन्ति प्राकृतः कामचारवादभक्षत्वमेवंस्त्रीणांप्राग्विवाहात्कामचारः परस्मात्श्रौतस्मार्तैश्चधिकारएवं-
वा पदयोजना विवाहएव स्त्रीणांवैदिकः संस्कारउपनयनमनुपनयनेऽपि विवाहे भक्त्योपनयनत्वमुच्यते । किंतदुपनयनेन
विवाहस्य साम्येनास्य तद्यपदेशअतआहपतिसेवेत्यादि ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपनयनं तु न कार्यतासां विवाहसंस्कारस्य तत्स्थानीयत्वादित्यर्थः । वैदिकोवे-
दाधिगमार्थउपनयनरूपः धर्मातिदेशार्थं तदङ्गसंपादनोक्तापतिसेवेति यथा गुरुशुश्रूषा व्रतिनस्तेनैव प्रकारेण क्रियापतिः
शुश्रूष्यः । यथाचाप्रमादेनाप्युपचरणंतत्र यथागृहार्थेषु गृहप्रयोजनेषु पाकादिष्वप्रमत्तया भाव्यमित्यर्थः । परिष्क्रिया
परिचर्या शूद्रस्य तु द्विजसेवैव गुरौ वासइति माह ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह वैवाहिकइति । विवाहविधिरेव स्त्रीणांवैदिकःसंस्कारउपनय-
नाख्योमन्वादिभिःस्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासोवेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यमेवसायंशातःसमिद्धोमरूपोऽग्निपरिच-
र्या । तस्माद्विवाहदेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनोर्दोर्निवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैवाहिकोवक्ष्यमाणविवाहसंबन्धीसंस्कारःउपनयनसंस्कारस्थानीयः । तेन तन्निवृत्तिः वैदि-

(६७) .संस्कारो वैदिकःस्मृतः=औपनायनिकः स्मृतः (४)

(६७) गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया=गृहार्थोऽग्निपरिग्रहः (क)

=गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया (ख, ग)

† (ख)

कः वेदमन्त्रकृतः विवाहस्तु समन्त्रकृत्युक्तेः । तासांपतिसेवैव गुरुकुलवासतया विधीयते । अकरणेऽप्रत्यवायस्मरणात् ।
करणे च स्तुतिस्मरणात् । एवं गृहार्थो गृहकृत्यमेव सायंप्रानः समिद्धोमरूपाग्निपरिचर्या ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । उपनयनान्तस्तासां समन्त्रकं तच्च विवाह एवेत्याह वैवाहिक इति । संस्कार उपनयनम् । वैदिकः सम-
न्त्रकः । तत्र गुरुकुलवासोऽधिकार्यचोत्तरार्थेनोक्तम् । गृहार्थः गृहकार्यम् । अग्निपरिक्रियाऽग्निपरिचर्या । विवाहस्योपनय-
नत्वमतिपादनंतत ऊर्ध्वकामचारवादभक्षादिवर्जनार्थम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणां संस्कारः वैवाहिको विधिः वैदिकः वेदमन्त्रैः स्मृतः स्त्रीधर्मानाह पतिसेवा गुरौ वासः गुरोः
आचार्यस्य समीपे वासः । कार्यः अग्नेः परिक्रिया गृहार्थे पाकनिमित्तम् ॥ ६७ ॥

[रामचन्द्रः । अग्निहोत्रस्येति स्त्रीभिः । अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा कार्या सायंकाले उद्वासं वैदिकं अधिकर्म प्रतिदिनं
पत्न्या कार्यम् ॥ १ ॥]

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ॥ उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकरणोपसंहारः । एतावदुपनयनप्रकरणम् । अत्र यदुक्तं तत्सर्वमुपनयनार्थम् । ननु केशा-
न्तोऽप्येवं प्राप्नोति नानिवृत्त उपनयने स्वकाले तस्य विधानात् प्रकरणेऽपि पठितस्य वाक्यादन्यार्थता भवति । तथा च
केशान्तः समावृत्तस्यापि कैश्चिद्विद्येते । उपनयने भव औपनायनिक उत्तरपदस्य दीर्घत्वं । पूर्ववदुत्पत्तिस्तन्मातापित्रोः
सकाशाज्जन्मतां व्यनक्ति प्रकाशयति । सगुणतां करोतीत्युत्पत्तिव्यञ्जकः जातोऽप्यजातसमोऽनुपनीतो धिकाराभावात् । अतो-
यं विधिरुत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्य इत्युक्तार्थमुपनीतस्य येन कर्मणा योगः संबन्धो धिकारो यत्सेनोपनीतेन कर्तव्यं तदीदानीं व-
क्ष्यमाणं निबोधत ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । उपनयनसंबन्धः उत्पत्तेर्द्वितीयस्याद्विजत्वरूपाया व्यञ्जको जनकः कर्मयोगमुपनेयस्य क-
र्मणा संबन्धम् ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । एष इति । औपनायनिक इत्यनुशक्तिकादित्वाद्भयपदवृद्धिः । अयं द्विजातीनामुपनयनसंबन्धी
कर्मकलाप उक्तः । उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यञ्जकः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तमान्यमाणं कर्मयोगं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति एष इति । औपनायनिक उपनयनसंबन्धी उपनयन-
पर्यन्तो वा उपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं उत्पत्तिव्यञ्जक उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यञ्जकः पुण्यस्तत्पदः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । उत्पत्तिव्यञ्जको मातापितृजन्मविशेषकः उपनयनस्य संस्कारान्तरेभ्यः प्रधानसंस्कारत्वमतिपादितं
पुण्य इति कर्मयोगं कर्माभ्यां शौचाचारविशेषकौशलम् अत्रापि द्विजातीनामप्यनुकर्षः कर्मयोग्यमिति च पठन्ति ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ॥ आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । शिक्षयेद्युत्पादयेच्छौचमादितः । अदित इति वक्ष्यनेनाचारादिभ्यः प्रागुपदेशः शौचस्येप्प्यते ।
किं तर्ह्यनियतक्रमकाः परस्परमेते केवलमुपनयनानन्तरं तदादेशं न वक्ष्यति । आदिष्टवेदव्रतस्य च वेदाभ्ययनमतो ग्रीन्धनसं-

भ्योपासनयोः समन्त्रकत्वादकृतेव्रतादेशे मन्त्रोच्चारणमप्रार्थविधीयते शौचंचानियतकालंतदवश्यंतदहरेवोपदेष्टव्यमेवमाचारोपि । अतइदमादितइति वचनमादरार्थं न प्रथमोपदेश्यतांशौचस्य विधत्ते । शौचमेकालिङ्गइत्याद्याचमनान्तम् । आचारोगुर्वादीनांप्रत्युत्थानासनदानाभिवादानादिभिः । अप्रिकार्यमभ्याधानकार्यसमिन् समिन्धनं संभ्यायामादित्यस्योपासनंतत्त्वरूपभावनंसंभ्यायाउपासनंएवंवा पूर्वासंभ्यामित्यादि । एषव्रतधर्मः ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचंमृज्जलपरिमाणनियमादिविशिष्टं आदितःपूर्वआचारं अभिवादानादि अप्रिकार्यं समिदाधानं संभ्योपासनं संभ्यात्रयस्याचरणम् ॥ ६९ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणायोगस्तंशृणुतेत्याह उपनीय गुरुरिति । गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथममेकालिङ्गेगुदेतिस्रइत्यादिवक्ष्यमाणंशौचंस्नानाचमनाद्याचारमग्नौसायंप्रातःसमिद्धोमानुष्ठानंसमन्त्रकसंभ्योपासनविधिंचशिक्षयेत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ गुरुशिक्षणीयमाह उपनीयेति । शिष्यमिति लिङ्गसङ्ख्येयविवक्षिते अष्टवर्षब्राह्मणमुपनीतेत्यादिश्रुतेर्जातिवत्पशुमालभेतेतिवत्विधेयगतत्वात्पूर्वाग्रेकवाक्योपासत्वाच्च । अतोवक्ष्यति । अभ्येप्यमाणइत्येकवचनान्तंशौचंवक्ष्यतेएकालिङ्गइत्यादिभिःअग्निकार्यंअग्नौ सायंप्रातःसमिद्धोमानुष्ठानम् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । शौचंहस्तपादादिप्रक्षालनम् । आचारमाचमनादिकम् ॥ ६९ ॥

अभ्येप्यमाणस्वाचान्तोयथाशास्त्रमुदङ्मुखः॥ब्रह्माञ्जलिकृतोभ्याप्योलघुवासाजितेन्द्रियः ॥७०॥

(१) मेधातिथिः । अभ्ययनधर्मानिदानीमाह । प्रत्यासन्ने भविष्यति लङ्यद्वष्टव्यः । अभ्ययने प्रवर्तमान अभ्ययनमारभमाण अभ्येतुमिच्छन्निति यावत् । उदङ्मुखोभ्याप्यः गौतमीयं तु प्राङ्मुखोवा शिष्यः प्रत्यङ्मुखआचार्यइति आचान्तोयथाशास्त्रमिति प्रागुक्तमाचमनविधिंस्मारयति ब्रह्माञ्जलिः कृतोयेनेति । आहिताभ्यादेराकृतिगणत्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः । ब्रह्माञ्जलिकृदिति वा पाठः । लघुवासाधौतवासाः प्रक्षालनेन लघुनी वाससी भवतः । अतोलघुत्वेन वाससः शुद्धिर्लक्ष्यते । अथवायंरोमादिश्चूलवसनः चित्तव्याक्षेपताड्यमानोन प्रहारेवेदयेत्ततश्च न युक्तः पठेत् । अपनीयमाने तु वाससि गुरोःखेदः स्यात् । निरावरणे च काये रज्वादिना ताड्यमानोमहर्त्ताबालोवेदानामनुभवेदतोदृष्टार्थंलघुवासस्त्वम् । जितानि नियमितानीन्द्रियाण्युभयान्यपि येन सजितेन्द्रियः नइतस्ततोवीक्षेत यार्कचिन्मशृणुयादध्ययनेऽवहितोभवेदित्युक्तंभवति ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाशास्त्रमाचान्तः उदङ्मुखःशिष्यः प्राङ्मुखेनाभ्याप्यो ब्रह्माञ्जलिकृतः कृतब्रह्माञ्जलिः लघुवासाः त्वल्पवासाः जितेन्द्रियोनन्यमनाः ॥ ७० ॥

(३) कुङ्कुमः । अभ्येप्यमाणइति । अभ्ययनंकरिष्यमाणः शिष्योयथाशास्त्रं कृताचमनउत्तराभिमुखःकृताञ्जलिःपवित्रवस्त्रःकृतेन्द्रियसंयमोगुरुणा अभ्याप्यः प्राङ्मुखोदक्षिणतःशिष्यउदङ्मुखोवेति गौतमवचनान्प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिकृतइति वाहिताभ्यादिष्वित्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । शिष्यस्य वेदग्रहणनियममाह अभ्येप्यमाणइति त्रिभिः । लघुवासा गुरुतोलघुवासाःपवित्रवासावाएवविधेएवाभ्याप्यः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अथाध्ययननियमानाहअभ्येप्यमाणमिति । यथाशास्त्रमाचान्तः प्राङ्मुखस्य गुरोर्दक्षिणतउदङ्मुखआसीनः । अभ्याप्योगुरुणा ब्रह्मचारी लघुवासाअनुत्क्रमणवस्त्रः । ब्रह्माञ्जलिकृतः कृतब्रह्माञ्जलिः ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं आचान्तःयथाशास्त्रं यथावेदंउदङ्मुखमभ्येष्ट्यमाणः शिष्यःब्रह्माञ्जलिकृतःसन्अभ्याप्यः ॥ ७० ॥

ब्रह्मारम्भेवसाने च पादौ पाशौ गुरोःसदा ॥ संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मशब्दोयमनेकार्थोप्यध्ययनाधिकारादत्र वेदवचनः प्रतीयते । तस्यारम्भेनिमित्तसमन्वेष्टा । अध्ययनाधिकारादेव च तद्विषयाऽध्ययनक्रिया तस्यायमारम्भः प्रथमावृत्तिः पुरुषस्य तत्रेदपादग्रहणंवेदस्य तुषान्यायक्षराण्यग्रिमीळेइषेत्वाअग्रआयाहीति न सोत्रारम्भउच्यते । नहि तस्य निमित्तभावः संभावितः नित्यत्वात् । कादाचित्कंहि निमित्तंभवति तेनैतदुक्तंभवति । वेदाध्ययनमारिप्समानोगुरोः पादसंप्रहणंकुर्यात्कृत्वा ततः स्वाध्यायाक्षराण्युच्चारयेन् पुनः प्रवृत्ताध्ययनक्रियः पादौगृण्हीयात् । ननु चाद्य क्रियाक्षणआरम्भः सच निमित्तंविद्यमानस्य च निमित्तत्वंयुक्तंजीवनस्येव । अत्र गेहदाहाद्यतीतमपि निमित्ततत्र तथैव श्रवणम् । तस्मात्सहप्रयोगएवाध्ययनपादोपसंप्रहणयोर्भुक्तः । उच्यते । अभ्यापनाध्यवसायआरम्भउच्यते । नाद्यः क्रियाक्षणः यदैव गुरुधीप्वेत्याह तदैवाध्यवस्यति माणवकः । अतस्तदनन्तरंपादोपग्रहउपकारप्रवृत्तस्य गुरोश्चित्तप्रसादनमेतत् यथा लोके कश्चिदुपकारप्रवृत्तसंभाजयतिवाचा ननुवयवमस्मात्पापान्मोचिताइति । अनक्षरा चैयमध्येषणोपसन्नाः स्नाध्ययनायेति । नहि गुरुहरोभ्योध्यापयति केवलमुपसदनमस्य कर्तव्यंसंबोधार्थमवसरोध्ययनस्येति । अतः कृतोपसदनस्य वेदाक्षरोच्चारणमपि च संहृत्य हस्तावध्येतव्यमित्युच्यते । तत्राधीयानः पादोपसंप्रहणविधिमतिक्रमेत । अवसानंसमाप्तिरध्ययनादुपरमः यद्यपि ब्रह्मशब्दआरम्भेगुणभूतस्तथाप्यवसानस्य सापेक्षत्वात्सन्निहितत्वाद्ब्रह्मपदेनैव संबन्धः प्रयते ऽन्यस्याश्रुतत्वात्सदाग्रहणमन्वहंभाविमयोगारम्भावसानयोरेषविधिर्यथास्यादितरथा यएव व्रतदेशानन्तरोमुख्यप्रारम्भः तत्रैव स्यात् । अथान्वारम्भणीयादर्शपूर्णमासारम्भे चोदितोयएवाधानानन्तरभावी दर्शपूर्णमासप्रयोगारम्भःतत्रैव भवति । न मासिकप्रयोगारम्भे । न मासिकप्रयोगारम्भेप्रातः प्रातरारभ्य यावदान्हिकननिवृत्तंप्रातःकक्ष्यमात्रपरिमाणंतावदेकैव साध्ययनक्रियेत्यंतरा कथंचिद्विच्छेदेपि पुनः प्रवृत्तानारम्भशब्दवाच्यतास्तीति न पुनः पादोपसदनंक्रियते । स्मृत्यन्तरे च पठ्यते पादोपग्रहणंगुरोःप्रातरन्वहमिति । संहृत्य संलग्नौ संश्लिष्टौ परस्परंकृत्वाऽध्येयंकच्छपकर्णइति यःसंनिवेशोहस्तयोः प्रसिद्धस्तथा कर्तव्यःसहब्रह्माञ्जलिः । पदार्थकथनमेतत् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदाप्रत्यहंसंहृत्य हस्तौ हस्ततले संमील्य ॥ ७१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्रह्मारम्भेवसानेचेति । वेदाध्ययनस्यारम्भेकर्तव्ये समापने च कृते गुरोःपादोपसंप्रहणंकर्तव्यं हस्तौ संहृत्य संश्लिष्टौ कृत्वाऽध्येतव्यंसएव ब्रह्माञ्जलिःस्मृतइति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याकारः ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ब्रह्मेति । ब्रह्मारम्भे वेदस्याध्ययनसमाप्त्योर्ब्रह्माञ्जलिकृतइत्युक्तं तल्लक्षणमाह संहृत्येति । अञ्जलिर्न कदलीपुष्पाकारः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्माञ्जलिक्वयतिब्रह्मारम्भइति । सदाअहरहः । पाशौब्रह्मचारिणा ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मारम्भे वेदारम्भे तथा वेदावसाने गुरोः पादौ पाशौ भवतः । हस्तौ संहृत्य संयोज्य अध्येयं सहि ब्रह्माञ्जलिःस्मृतः ॥ ७१ ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणंगुरोः ॥ सव्येन सव्यः स्पष्टव्योदक्षिणे न च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुपसंग्रहणपूर्वश्लोके गुरोरुक्तंतद्यस्तपाणिना कार्यं कीदृशः पुनः पाण्योव्यत्यासः कर्तव्य-
इत्यत आह । सव्येन हस्तेन सव्यः पादस्पष्टव्यः स्पर्शः कर्तव्येन तु शिरंनिपीडयसितव्यं । एष च व्यत्यासोयुगपदितरेत-
दिवसंचारेण हस्तयोर्भवति अद्यतः स्थितेनसंमुखेन गुरोरुपसंग्रहणकर्तव्यम् । तत्र वामोदक्षिणमार्गनीयते दक्षिणे वाम-
मित्येवंसव्येन सव्यः स्पृष्टोभवति दक्षिणे न च दक्षिणइत्येषपाणिव्यत्यासः अन्येतु विन्यस्तपाणिनेति पठन्ति । स्पर्शादेव
च विन्यासेसिद्धे नाग्रितसायःपिण्डस्पर्शनवद्वाहभयादङ्गुल्ययमात्रेण स्पर्शनं न कर्तव्यमपितु हस्तौविन्यसितव्यौ निधातव्यौ-
पीडनंतु पीडाकरंनिषिद्धमितिवर्णयन्ति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसंग्रहणप्रकारमाह व्यत्यस्तेति । व्यत्यस्तौ दक्षिणोत्तरो त्वस्तिकाकारेण संहतौ
पाणीभ्यस्यएवंचार्थादाभिमुख्येनाभिवादाने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य स्पर्शःप्राप्तः तथापि यत्र पर्यङ्कबन्धादिवशात्
व्यत्यस्त पादएवास्ते गुरुः तत्र पाणि व्यत्यासो न कार्यः तथा सन्ध्यायामात्माभिवादाने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य
स्पर्शः स्पर्शार्थत्वात् व्यत्यासस्यइत्येतदर्थसव्येन सव्यइत्युक्तम् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । व्यत्यस्तपाणिनेति । पादोपसंग्रहणकार्यमित्यनन्तरमुक्तंतद्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते ।
कीदृशोव्यत्यासःकार्यइत्यत आह सव्येनपाणिनासव्यःपादोदक्षिणेनपाणिनादक्षिणःपादः गुरोः स्पष्टव्यः । उत्तानहस्ता-
भ्यांचिदंपादयोः स्पर्शनंकार्यम् । यदाह पैथीनसिः उत्तानाभ्यांहस्ताभ्यांदक्षिणेन दक्षिणं सव्यंसव्येन पादावभिवादयेत् ।
दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासोवार्थशिष्टसमाचारात् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरोःपादौ ग्राह्यावित्युक्तं तत्प्रकारमाह व्यत्यस्तेति । उपसंग्रहणपादयोरितिशेषः एत-
द्यनक्ति सव्येनेति सव्येन स्वस्य वामहस्तेन सव्योगुरोः पाद एवमुत्तरत्रनायंक्रमः तथा च पैथीनसिः । उत्ताना-
भ्यां दक्षिणंदक्षिणेन सव्यंसव्येन पादावभिवादयेदिति ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । कथंग्राह्यौ पादावित्यपेक्षायामाह व्यत्यस्तेति । उपसंग्रहणंगुरुपादस्पर्शः । अस्यव्याख्यानमुत्तरा-
धम् । सव्येन पाणिना सव्यः पादः स्पृष्टव्यः ॥ ७२ ॥

अध्येष्यमाणंतु गुरोर्नित्यकालमतन्द्रितः ॥ अधीष्व भोइतिब्रूयाद्विरामोस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्येष्यमाणमित्यादीनि प्राग्याख्यातानि पदानि गुरोरयंनियोगः । गुरोर्यदा माणवकोभ्या-
पयितुमभिलषितस्तदाधीष्वभोइत्यामन्त्रयितव्यः । अनामन्त्रितेन न गुरुः खेदयितव्य उपदिशानुवाकमिति । उक्तंच ।
आहूतश्चाप्यधीयीतेति विरामोस्त्वित्येतंशब्दसमुच्चार्यारमेत्तन्निवर्तेत । कः गुरुरेव । प्रथमान्त निर्देशात् । अथवा गुरुणो-
त्पृष्टोनिवर्तेत । न त्वेच्छया एवं च तदाख्यायते । यदा गुरुर्विरामोस्त्विति ब्रूयात्तदा विरामेद्वल्लचारी । अन्ये त्वभ्येतृमा-
त्रस्य शिष्याणामुपाध्यायस्य च उपरमणकाले धर्ममिममिच्छन्ति । तथा च स्मृत्यन्तरम् । स्वाध्यायमधीत्य विरमणकाले
प्रदेशिन्या पृथिवीमालभ्य त्वस्तीति ब्रूयाद्विस्पृष्टमिति सामस्तु विरामः परमास्तृक्षुआरमस्त्वथर्वस्तु । अतन्द्रितअनलसः ।
तन्द्राऽऽलस्यंतद्योगात्पुरुषस्तन्द्रितइत्युच्यते त्यक्कालस्यमतन्द्रितः । अनुवादश्चायंनान्न तन्द्राश्रमः नत्वियमाशङ्ककर्तव्या ।
यततन्द्रितस्तस्यायंविधाः । आलस्यवतस्त्वयः ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणः वेदस्यारम्भे अभ्ययनारम्भे सदा प्रणवंकुर्यात् । अनोलूतपूर्ववेदः स्रवति उक्ता-
इच्छरति परस्तादभ्ययनात् पश्चादभ्ययनाद्देदः विशीयते वित्स्मरणं यातीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत उँकारमर्हति ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । कूलशब्दोदभार्गवचनः तान्पर्युपासीनः तेषु प्राग्येषु दर्भेषूपविष्टइत्यर्थः । अधिशीङ्स्थासा-
मिति स्थाआआसामित्याङ्प्रश्लेषात्कर्मत्वंपरि उपआआसीनइतीहाप्याङाश्लिष्टनिर्दिष्टोद्गच्छः पर्युपशब्दावनर्थकौ । पवि-
त्रैर्दर्भैरेवमादितः शुचित्वमापादितः । अधमर्षणादिषु मन्त्रोनेह पवित्रशब्देनोच्यते । ब्रह्मचारिणस्तदानीमनधीतत्वात्तिष्ठानं
च दर्भाः स्वरुत्तामात्रेण काश्चिच्छ्रियामकुर्वतः पावने करणंभवन्तीति । अवांतरव्यापारापेक्षया स्मृत्यन्तरे प्राणोपस्पर्श-
नंप्रतीयते । आह च गौतमः । प्राणोपस्पर्शनंदर्भैः प्राक्कूलेष्वासनंच प्राणायामैस्त्रिभिः पूतः मुखनासिकासंचारी वायुः प्राण-
स्तस्यायामोनिरोधः शरीरं धारणं बहिर्निष्क्रमणनिषेधः तस्य स्मृत्यन्तरे धारणकालस्य मानंसमाप्नातं । मन्त्रानुस्मरणं च
प्रतिप्रणवसंयुक्तांगायत्रीं शिरसां सह । त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ वसिष्ठेन भगवता महाव्याहृतयोप्युक्ताः
मन्त्रावसानेन निरोधावधिरन्यस्यानाम्नात्वात्सर्वस्मृतीनां चासति विरोधकार्थत्वादिहाप्येवमेवानुष्ठानम् । नन्वेवमितरेत-
राश्रयः स्यादकृतेषु प्राणायामेषु ओँकारो न कर्तव्यो न चोँकारेण विना प्राणायामो निवर्तते । नैष दोषः । त्रिर्जपेदिति प्रा-
णायामेषु मानसव्यापारेणोँकारस्य स्मरणमुच्यते । नहि निरुद्धप्राणस्य शब्दोच्चारणं संभवति । यद्यपि जपः कश्चिद्वाग्व्यापा-
रसाभ्यो भवति । स्वाध्यायाभ्ययने तु पुनरुच्चारणविवक्षितं । अध्ययनक्रियाया एव रूपत्वाच्च बद्धक्रियायां धातुः श्रोत्र ग्राह्यश्च
शब्देन केवलेन मनसा गृह्यते । न चायमोँकारधर्मो येनान्यत्रापि तस्मिन्नुच्चार्यमाणेऽपि प्रसज्येत । उक्तं च स्वाध्यायार-
म्भकर्तव्यइत्योँकारधर्मत्वे हि लौकिकेषु वाक्येष्वमिति ब्रूमइत्यादिषु प्रसज्येत । गौतमेन तु पठितम् । प्राणायामस्त्रयः
पञ्चदशमात्रा इति मात्राशब्देन चाविरुतस्य त्वस्याकारादेर्यावात्कालः स उच्यते तत्र विरोधात्स्मृत्यन्तरोक्तः कालो ना-
स्ति न च मन्त्रस्मरणं तत्रानोँकारा अपि प्राणायामाः सन्तीति नेतरेतराश्रयदोषापत्तिः । तत उँकारमर्हति कर्तुमिति शेषः यदा यं-
समुदाय एव रुदिरूपेण प्रणववचनः यदा तु करणंकारः उँमित्येतस्य कार उच्चारणमोङ्कारस्तदानास्ति पदान्तरापेक्षा । प्रणव-
शब्देन कर्तव्यतामुक्त्वा उँकारमित्यनुवदत्यनएतावेकारौ । तथा च दर्शितम् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्राक्कूलानि कूलमयं प्राग्येषु दर्भेषूपरि वेष्टयित्वा स्थितेष्वपासीनः पवित्रैर्दर्भैः पावितः ।
यथा गौतमः प्राणोपस्पर्शनंदर्भैरिति प्राणा इन्द्रियाणि प्राणदेशोद्दयं वा प्राणायामैरिति प्राणायामास्त्रयः पञ्च दशमात्रा इ-
ति गौतमः । उँकारं ब्रह्मण आदिभूतम् ॥ ७५ ॥

(३) कुङ्कः । प्राक्कूलानिति । प्राक्कूलान्प्रागयान् दर्भान्ध्यासीनः पवित्रैः कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रीकृतः प्राणा-
यामास्त्रयः पञ्चदशमात्रा इति गौतमस्मरणात् पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतोऽकारादिलघ्वक्षरकालश्च मात्रा ततो-
ऽध्ययनार्थमोङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः किंच प्राणिति । प्राक्कूलान्प्रागयान् कुशानिति शेषः । पवित्रैर्हस्तद्वयस्थैः कुशैः ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । प्राक्कूलान्कुशान्परि प्राग्येषु पवित्रैर्मन्त्रप्राक्षणादिभिः । ओङ्कारमोङ्कारोच्चारणमर्हति प्राप्नोति । एष-
विधिः प्रथमाध्ययनपरः सर्वदेतिवचनाभावात् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राक्कूलान्कुशान्गृहीत्वा गुरुं पर्युपासीत पवित्रैः कुशैः पावितः त्रिभिः प्राणायामैः पूतो भवेत् ओँ-
कारोच्चारणार्थः अर्हति ॥ ७५ ॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ॥ वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विधेरर्थवादः । अक्षरत्रयसमाहाररूपं अकारस्तत्रैकैकस्य व्युत्पत्तिमाह । वेदत्रया-
त्रिभ्यो वेदेभ्यः निरदुहदुद्धृतवान्यथा दधोघृतमुद्ध्रियते । न केवलमक्षरत्रयं यावदिदमपरं भूर्भुवःस्वरिति ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रणवस्य प्रकृतस्तुतौ कार्यायां व्यादतिगायत्र्योः स्तुतिस्तयोरप्यादौ जपार्थां अकार-
मात्रजपस्तु प्रागुक्तस्तदसंभवे निरदुहदुद्धृतवान् इतीति इतीति द्वयेन प्रकारद्वयाभिधानेन भूर्भुवः स्वरित्येवं प्रकाराध्याह-
तयः संगृहीताः ॥ ७६ ॥

(३) कुड्ढुकः । अकारं चेति । एतदक्षरमेतां चेति वक्ष्यति तस्यायं शेषः । अकारमुकारं मकारं च प्रणवावयवभूतं-
ब्रह्म वेदत्रयादयजुःसामलक्षणाद्भूर्भुवःस्वरिति व्यादतित्रयं च क्रमेण निरदुहदुद्धृतवान् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामपूतस्यैव प्रणवोच्चारणाधिकारइत्युक्तेस्तदङ्गायत्रीप्रणवव्यादतिसंयुक्तं ज्ञापयन्
आदौ प्रणवस्य वेदत्रयसारतामाह अकारं चेति द्वाभ्यां । वेदत्रयात् ऋग्यजुःसामभ्यः निरदुहत्तुद्धृतवान् दध्मव
नवनीतम् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । वेदग्रहणारम्भे व्यादतित्रयसावित्र्योरपि प्रयोज्यतां श्लोकद्वयेनाह अकारमिति । निरदुहन्निश्च-
कर्ष । अस्यानन्तरं द्वितीयस्थेति करणस्यान्वयः पश्चात् भूर्भुवःस्वरितिचेत्यन्वयः । ततोऽयमर्थः इति एवं यथाः कारादीन्वर्णा-
न्निरदुहदेवं भूर्भुवःस्वरितिच निरदुहदिति ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रजापतिः अकारं ऋग्वेदाददुहत् उकारं च यजुर्वेदाददुहत् । मकारं सामवेदाददुहत् । ऋग्वेदा-
द्भूः अदुहत् । यजुर्वेदात् भुवः । सामतः स्वरिति अदुहत् । तिलः व्यादतयः भवन्ति ॥ ७६ ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादंपादमदुहत् ॥ तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । अयं तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतस्याः गायत्र्या उत्पत्त्यर्थं वादो विधानार्थः । पूर्वश्लोके चार्थवादद्वेव-
द्यादतीनामपि विधानम् । क्रमस्तु पाठावगम्यः वक्ष्यति च । एतदक्षरमेतां च जपन्यादतिपूर्विकामिति । अदुहदुद्धृतवा-
निति । यद्यपि तदित्येतत्प्राक्तेन तत्सवितुर्वर्णीमह इति वा शक्यते लक्षयितुं न तसा त्रिपदेति । त्रिपदैव ग्राह्या त्रिपदाचैव
सावित्रीति कश्यपादयोपि प्रजापतयः सन्त्यतोर्विशिनष्टि । परमेष्ठीति हिरण्यगर्भः सहि परमे स्थानेऽनावृत्तिलक्षणे स्थित
आदरातिशयार्थं चैतत्सावित्र्याः साक्षात्कलेयं सर्वमुखेन प्रजापतिः वेदेभ्यः समुद्धतेति ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदुहदुहत्सारग्राभ्यर्थमाकृष्टवान् सावित्र्याः सावित्रीति निरुपपदेन पठनरूढा तत्सवि-
तुर्वरेण्यमिति गृह्यते न तत्सवितुर्वर्णीमह इत्यादयः ॥ ७७ ॥

(३) कुड्ढुकः । त्रिभ्य एवेति । तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यस्तदित्यृच इति प्रतीकेनानूदितायाः सा-
वित्र्याः पादंपादमिति त्रीन्पादान् ब्रह्माचकर्ष । परमेस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेभ्यो गायत्र्यास्त्रीन्पादान् अदुहदुह इत्याह त्रिभ्य इति । तदित्यृचः तत्सवितुर्वरेण्यस्यायाः ऋचः परमेष्ठी
हिरण्यगर्भः आपोज्योतिरित्यादिशिरोपि ज्ञेयं । सव्यान्दातिसप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपदेऽयतप्राणः प्राणायामः
स उप्यते इति श्रुतेः । गायत्रीं शिरसा साधर्जपेद्यादतिपूर्विकां । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयम इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥
गायत्रीत्युपलक्षणं त्रिष्टुब्जगत्योः संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे ऋहे वा सद्यः श्लेषगायत्रीं ब्राह्मणायानुब्र-

यादाभेयोवै ब्राह्मण इति श्रुतेः । त्रिष्टुभ्राजन्त्यस्य जगतीवैश्यस्य सर्वेषां वागायत्रीमिति त्रिष्टुभ्रक्षत्रियाय त्रिष्टुपुच्छंस्कां तथा वैश्याय प्रजापतिदृष्टां जगती छन्दस्कां सवितृदेवत्यां रुक्मपागविमोचने उखासं भरणे विनियुक्तां विश्वरूपाणि मतिमुञ्चते कविः मासावीन्द्रद्विपदे चतुष्पदे विना कमल्यत्सविता वरेण्यो नुप्रयाणमुषसो विराजति ॥ इत्येतां च चतुर्णां बृहस्पतिदृष्टस-
वितृदेवत्यादेव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञं पतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्मः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्यः स्वदा-
तिनः स्वाहा जपेत्वाज्यविनियुक्तम् ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । तदितितत्सवितुरितिसाविध्याः सवितृदेवत्यायाः ऋचोऽदूदुहदधुक्षत् । तस्माद्देवत्रयसारत्वाद्यात्-
तत्रयसाविधौ वेदारम्भे प्रयोज्येति ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात् कारणात् अस्याः साविध्याः ऋचः इति निश्चितं त्रिभ्य एव वेदेभ्यः पादं पादं
अदुहत् ॥ ७७ ॥

एतदक्षरमेतांच जपन्व्याहतिपूर्विकाम् ॥ संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपि स्वाध्यायविधिप्रकरणैकवाक्यात्संध्याजपविधिरयं तत्र गायत्र्याऽनुवादः प्रणवव्याह-
तीनामप्राप्तविधिअत्र कश्चिदाह । नायं संध्याविधिरप्रकरणत्वात् विधिर्हि भवन्ब्रह्मचारिणः स्यात्तस्य प्रकृतत्वात् । न च तस्य
संभवतीह हि वेदविदित्युच्यते । न च तस्य प्रथमोपनीतस्य वेदवित्त्वमस्त्यपि च फलमत्र श्रूयते । वेदपुण्येन युज्यते ।
नित्यस्य संध्यापासनविधिः न फलार्थः न चैतद्विद्यः किमिदं वेदपुण्यं नाम फलं येन योगो यजपउच्यते । यदि तावद्देवाभ्ययनत्वा-
द्यत्पुण्यमभिप्रेतं तदवाभिर्वेदपुण्येन योगोभिप्रेतस्तत्रयस्तावदयं प्रकृतः स्वाध्यायविधिस्तस्य नार्थावबोधो धातुः किंचित्फलम-
स्त्यश्रुतत्वाद्गृहत्वाच्चाथार्थावबोधस्य कल्पनापि नास्ति । यश्च गृहस्थादीनां विधिरहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति सोऽपि नित्य एव
यत्तत्र फलश्रवणं पयोदधिघृतं भवति सौर्यवाद एव तस्मान्नायं विधिः विधौ हि सर्वमेतद्विद्वक्षितव्यं यदा त्वयमर्थवादस्तदा
जपन्ति प्रकृतमध्ययनमुच्यते वेदपुण्येनेत्येतदपि यथा कथंचिन्नीयते । अत्रोच्यते वाक्येन प्रकरणं बाध्यत इत्युक्तमेव ।
यत एव वेदवित्पदं संध्यापदं च प्रकृतविषयतयाभ्येति तत एवाव्ययार्थविधिः संध्योरेतन्नयं जपेदित्येतावा विधिः वेद-
वित्पदमनुवदिष्यते गृहस्थादीनां वेदवित्त्वस्य संभवाद्ब्रह्मचारिणो वेदवित्त्वं संभवतीति चेत्किंतदीयेन संभवेन यथा प्राप्तानु-
वादे हि सचाश्रमिणामधिकारः कर्तृविशेषणे हि वेदवित्पदे ब्रह्मचारिणो नाधिकारः स्यात्कथं पुनरस्यानुवादः वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । विधौ संध्याविधौ प्राप्ते प्रणवव्याहृतयस्तावदप्राप्तास्तत्रविधातव्या तत्रयद्यपरं वेदविदिविधीयते तदा वाक्यभेदः
स्यात् प्राप्ते हि कर्मणि नानेकार्थविधानं संभवति प्रणवव्याहृतिना तु नानुवादः संभवति । तेनायमत्र वाक्यार्थः संध्यो-
र्यत्सावित्रीजपेदित्युक्तं तत्रायमपरो गुणः प्रणवव्याहृती पूर्विकांतां जपेत् । विप्रयह्णं च तदा प्रदर्शनार्थमेव । यदप्युक्तं फल-
मत्र श्रूयते नित्यश्चायं विधिः संध्यायाः क्रोनायं विरोधः नित्य एव तस्मिन्गुणे कामो भविष्यति । प्रणवव्याहृती गुणकात्-
त्मादिदं फलमिति । यथा गोदोहनप्रणयनकादग्नौ त्रात्पशवः फलं । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति वाक्यसामर्थ्येन
अप्येतुश्चैतदुक्तं न त्वयं काम्यो विधिः स्मृत्यन्तरे हिनित्य एवायं विधिः स्पष्ट एवोक्तो गायत्रीशिरसासार्धजपेद्याहतिपूर्विका-
मिति । फलानामवगमो भवतीति उक्तः । अयं ह्यर्थो वेदपुण्येनेति वेदे यत्संध्यापासनात्पुण्यमुक्तं तेन त्रिकमेतज्जपप्युज्यते न
केवलं गायत्री । पुण्यं च धर्मः वेदमूलत्वात्स्मृतीनां स्मृत्युक्तमपि वेदपुण्यतया ध्यपदिष्यते वेदस्य पुण्यं वेदपुण्यं किंच
वेदस्य पुण्यं यत्नेन प्रतिपाद्यते पठ्यमानाद्देवेदाद्यजायते तदपि शक्यते तस्येति वक्तुम् किं त्वसाधारणत्वात्प्रतिपाद्यमेव
युक्तं यपदेष्टुं नोत्पाद्यं यागाद्यो धर्ममुत्पादयति । प्रतिपादकस्तु वेद एव येन वाक्यस्य पादस्य सामर्थ्यमाहुः । यदुक्तं नित्यत्वा-

ध्यायइति तत्र संध्यायां त्रिकजपादेव कृतार्थाभवन्तीति तदप्यसत् । एवंसति तेन विधिना विकल्पेत । तत्र च पाक्षिको नित्यत्वाध्यायतायाबाधः स्यात् । नचाबाधे संभवति बाधोभ्युपगंतव्यः । एतदक्षरमित्योकारस्य प्रतिनिर्देशः । ननु च नैतदेकमक्षरद्वे वा त्रीणिवा उच्यते । अक्षरशब्देन केवलं स्वर उच्यते । ध्यञ्जनसंयोगश्च तत्रेह यादृशः प्रकृतः तादृशस्याभिधानम् । एतां च तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ध्यान्ततयः पूर्वायस्यास्तां ध्यान्तती पूर्वाकांतिसः प्रकृता एव ता ध्यान्ततयोऽगृह्यन्ते प्रकृतपरत्वादस्य न समसत्यानन्ताः ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगादन्यदप्येतैः कार्यमाह एतदिति । वेदविदिति वेदाध्ययनवान् ननु गायत्रीमात्रसारोपीति श्रुतिदर्शनादनधीत वेदोपि वेदपुण्येन कृत्स्नवेदाध्ययनफलेन ॥ ७८ ॥

(३) कृत्स्नकः । यतएवमतएतदक्षरमिति । एतदक्षरमोङ्काररूपमेतां च त्रिपदांसावित्रीं ध्यान्तति त्रयपूर्विकां संध्याकाले जपन्वेदज्ञो विमर्दिर्वेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति । अतः संध्याकाले प्रणवध्यान्तति त्रयोपेतांसावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । संमयस्याजपार्थमानुपूर्वीं भदंशयति एतदिति । एतदक्षरं ओंकाराक्षरं एतां तत्सवितुरित्यादिमर्चोर्देयादित्यन्तां भूर्भुवः स्वरिति ध्यान्ततयः प्रणवात्परस्मिन्पूर्वे च ध्यान्ततयोयस्यातदित्यादिकायाः तामित्यर्थः वेदपुण्येन वेदत्रयाध्ययनजनित्यपुण्येन ॥ ७८ ॥

(५) जन्दनः । अथ प्रणवध्यान्ततिसावित्रीणां माहात्म्यमसङ्गादाह एतदिति । अक्षरं प्रणवम् । एतांसावित्रीम् । विमर्शब्दोऽत्र त्रयवैयर्थ्ययोरप्युपलक्षणार्थः । वेदविद्वद्विदः पुण्येन युज्यते वेदत्रयार्थविदो वेदत्रयजापिनश्च यत्फलतस्तत्प्रभृत्यर्थः ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतदक्षरमोकारं एतां त्रिपदांसावित्रीं ध्यान्तति पूर्विकां संध्योर्जपनतदा वेद पुण्येन वेदाध्ययनजन्यपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतन्निकंद्विजः ॥ महतोऽप्येन सोमासात्त्वचेवाऽर्हि विमुच्यते ॥ ७९ ॥

(१) मेघानिधिः । बहिरित्यनावृतो देश उच्यते तेनैतदुक्तं भवति । ग्रामनगराभ्यां बहिररण्ये नदीपुलिनादौ सहस्रवारानभ्यस्याऽऽवर्त्य ननु कृत्वसुचोऽप्यावृत्तिः प्रतिपाद्यते । अभ्यस्येत्यनेनापि तत्र पौनरुक्त्यं । सामान्यविशेषभावाददोषः । अभ्यस्येत्यनेन सामान्यतोभ्यास उक्तस्तत्र विशेषापेक्षायां सहस्रकृत्विति न च कृत्वसुजंतादेवोभ्याऽवगतिस्तस्य क्रिया विशेषापेक्षत्वात् । नहि देवदत्तः पञ्चकृत्वोऽहं ह्युक्ते यावद्भृङ्ग इति तेनोच्यते तावद्वाक्यार्थः समाप्यते । ननु चाभ्यस्येत्यनेनापि न काचिद्विशिष्टाक्रियोपात्ता संत्यं जपः प्रकृतस्तमभ्यस्येति प्रतीयते । आवृत्तिः पौनःपुन्येन सेवामहंतोऽप्येनसः महत्पापं च ब्रह्महत्यादि । ततोपि मुच्यते किंपुनरुपपातकेभ्यः अपिः संभावने न समुच्चये भेदोपादानेन समुच्चयावगमोयथा देवदत्तस्यात्र प्रभुत्वं यज्ञदत्तस्यापीह न तथा निर्देशः केभ्यः पुनरुपपातकेभ्योऽयं मोक्ष उच्यते । गोवधादीन्युपपातकानि तानि च प्रतिपादमात्रातप्रायश्चित्तानि सरहस्यानि यानि वा संवेत्ति न कृतान्यनुकपरिहाराण्यवश्यं भावितया च ज्ञायते । कृतानीति । तेषामपि नित्यानि संभ्योपासनादीन्यपनोदकानि । यदि चैतत्प्रायश्चित्तं स्यात्तदा तत्रैवावस्थ्यत् । जपेद्वे नित्यताहारः त्रिवेदेदस्य संहितामिति चेत्प्रायश्चित्ते चास्मिन्प्रायश्चित्तप्रकरणमेवानर्थकं स्यात् । कोहि देववशमाप्नो जपमात्रसाध्यानि कर्तुं हि त्वा कृच्छ्रेषु शरीरप्राणहरेष्वभ्यवस्येत् । उक्तं च । अर्के चेन्मधुविन्देत् किमर्थं पर्वतं ब्रजत् । इष्टस्यार्थस्य संग्रामौ कोविद्वाभ्यस्यन्माचरेत् ॥ तथा पणलभ्यं हि न प्राज्ञः श्रीणाति दशभिः पणैरिति । न च प्रकृतैर्नै-

कवाक्यताबीजं किंचिद्विभज्यमानसपिक्वत्वाद्यस्ति येन तच्छेषतयार्थवादुच्यते अत्रोच्यते । विधिरेवायं पापप्रमोचनार्थ-
एवायं प्रयोगः । यत्तुक्तं विषमशिष्टैर्विकल्पोन सिध्यतीति जपप्रायश्चित्तएवास्मिन् विकल्पार्थो भविष्यति । अघमर्षणादि-
भिः सर्वपापापनोदनमुक्तं तेनास्य विकल्पअघमर्षणे हि ब्यहमुपवासउक्तः । इहाश्वनेव मासिकेन प्रयोगेण शुध्यति ।
ततो न दूरविप्रकृष्टे न तपसा समीयते येन विषमशिष्टा स्यात् । अथवा पूर्वकृतस्यैनसः शुद्धिरेषा ग्रहादौ स्थित्यादी-
सूचिते दैवे दोषे तस्मान्मोक्षअनिष्टमेन उच्यते । तस्मान्मुच्यते तत्फलननसंबध्यत इत्यर्थः । त्वचेवाहिर्जाणि या त्वचा-
मुक्तः सपौयथा भवति निरवशेषेण पापनाशएतेन प्रतिपाद्यते । यतुदौश्वर्यादिसूचितपूर्वकृतमशुभंतत्र स्पृश्यन्तरे प्राय-
श्चित्तमाग्रातंबहु तत्प्रायश्चित्तेष्वेव निदर्शयिष्यामः । एते देवाभिप्रेत्योक्तं । जपतां जुह्वातांचैव विनिपातो न दृश्यते इति ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । बहिर्ग्रामात् त्रिकं प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपं महतो ब्रह्महत्यादेरपि अबुद्धिपूर्वकृतान्त्र-
ब्राह्मणवधादिरूपात् मासात्कालमात्रात् त्वचेत्यादिदृष्टान्तोदाहृतिरन्तिकदार्यार्थः ॥ ७९ ॥

(३) कुङ्कुकः । सहस्रकृत्वइति सन्ध्यायामन्यत्र कालएतत्प्रकृतं प्रणवव्याहृतित्रयसाविध्यात्मकं त्रिकं ग्रामाद्बहिर्-
दीतीरारण्यादौ सहस्रावृत्तिजपित्वामहतोऽपि पापात्सर्पद्वकञ्चुकान्मुच्यते । तस्मात्पापक्षयार्थमिदं जपनीयमित्यप्रकर-
णोऽपि लाघवार्थमुक्तम् । अन्यत्रैतन्नयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्याजपविशेषे फलविशेषमाह सहस्रेति । त्रिकं प्रणवादित्रयंबहिः ग्रामात् न घरण्या-
दौ त्वचः कञ्चुकात्तु उपमानार्थः त्वचेवेति कचित् महतो ब्रह्महत्यादेः तस्मात्सर्वपापक्षयकार्थेनैषा जपनीयेति भावः ॥ ७९ ॥

(५) मन्दनः । बहिः संध्याभ्यामन्यस्मिन्कालेऽपि ग्रामाद्बहिरिति वा ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तु पुनः जलाद्बहिर्गत्वा एतन्त्रिकं त्रिपदांसहस्रकृत्वः सहस्रसङ्ख्यां जपित्वामहतोऽपि एनसः पापात् मा-
सात्मासपर्यन्तात् विमुच्यते ॥ ७९ ॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया त्वया ॥ ब्रह्मक्षत्रियविद्यो निर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । एतया साविध्या विसंयुक्तो हीनसंध्योपासनस्त्यक्तस्वाध्यायश्च गर्हणानिन्दां साधुषु विशिष्टेषु या-
ति । शोभेति । कीदृशीं गर्हणां प्राप्नोत्यत आह । काले च क्रियया त्वया कालआषोडशादित्यस्मिन्वियुक्ते मते निन्द्यते । एवमुप-
नीतोऽपि स्वाध्यायारम्भयोग्यः सावित्रीवर्जितो भ्रातृय एव भवति त्रयाणां या साधारणी त्वक्रिया सह निर्दिष्टा सा चोपनयनमेव
कालशब्दश्चैव मर्थवान् । अध्ययनादित्वकर्मविवक्षायामेतावदेव वाच्यं स्यात् । यत्क्रिया या त्वयेति योनिशब्दो जन्मपर्यायो
जात्यर्थगमयति विप्रादिजातीय इत्यर्थः । अर्थवादीयं ब्राह्मणप्रायश्चित्तार्थः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विसंयुक्तो वियुक्तः त्वया कृतया अभिहोत्रादिकया गर्हणानिन्दां ग्रहणमिति पाठे ग्रहणं-
परिग्रहं तत्रापि संयुक्तइत्यकारप्रश्लेषेण पाठः ॥ ८० ॥

(३) कुङ्कुकः । एतयर्चेति । सन्ध्यायामन्यत्र समयक्रुचैतया साविध्या वियुक्तस्त्यक्त सावित्रीजपः त्वकीयया क्रि-
यया सायं प्रातर्होमादिरूपया त्वकाले त्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति तस्मात्त्वकाले सावित्री-
जपत्वं क्रियांच न त्यजेत् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्वैमुख्ये दोषमाह एतयेति । एतया क्रुचात् तत्सवितुरित्यादिकया विसंयुक्तः परित्यक्तः
क्रियया सन्ध्याभिहोत्रादिकया च गर्हणानिन्द्यताम् ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । एतयर्चा प्रणवव्याहृतिपूर्व्या सावित्र्या विसंयुक्तः काले च क्रियया त्वयेत्युपस्थासौदृष्टान्तार्थः । यथासम्भ्योपासनादित्वकर्मणावियुक्तस्तथेति । गर्हणांयाति साधुषु दोषभूयिष्ठत्वात्साधुभिस्त्याज्यइत्यर्थः । अपरेतु-
मन्यन्तेएतयर्चा विसंयुक्तोऽनुपनीतअतएव तत्तत्कालविहितत्वकर्मरहितोविप्रक्षत्रियविड्योनिजातोऽपि सन्नु त्याज्यतां-
यातीति ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतयाक्रुचा गायत्र्या विसंयुक्तः विरहितः काले जपकाले च पुनः त्वया क्रियया सायंपात-
होमादिक्रियया विसंयुक्तःरहितःविप्रक्षत्रियविड्योनिः साधुषु गर्हणांयाति ॥ ८० ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रोमहाव्याहृतयोऽव्ययाः ॥ त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । ओंकारःपूर्वोयासांताओंकारपूर्विकाः । महाव्याहृतयः प्रकृताएव भूर्भुवःत्वरित्येते शब्दाअभिधी-
यन्ते । अव्ययाअविनाशिन्यः फलस्य दीर्घकालत्वादेवमुच्यते । अन्यथा सर्वएव शब्दानित्यादिति विशेषणमनर्थकम् । त्रि-
पदातत्सवितुरित्येषा सावित्री ब्रह्मणोमुखं । आद्यत्वात्मुखव्यपदेशअतश्चारम्भअध्येयमेतदित्यस्यैवार्थवादः । अथवा मुखं-
द्वारमुपायोब्रह्मणामिनेन भवतितदेवाह ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मणोवेदस्य मुखं ततस्तदारभ्य एतन्नयजपःकार्यइत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ओंकारपूर्विकेति ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रोव्याहृतयोभूर्भुवःत्वरित्येताअक्षरब्रह्मावामिफलत्वेनाव्ययाः
त्रिपदा च सावित्रीब्रह्मणोवेदस्य मुखमाद्यं तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्रामेद्वारमेतद-
ध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावामेः ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । मुमक्षूणांतदेव शरणमित्याह ओमिति । अध्ययां अध्ययफलदार्त्री ब्रह्मणःपरंब्रह्मणःमुखंभा-
स्तुपायंवेदस्य प्रधानभूतंवा ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मणोवेदस्य मुखंशरीरम् । तथा च सामुद्रिकवचनंमुखमर्धशरीरस्येति । अथवाब्रह्मणोमुखंवे-
दाधिगमनद्वारम् ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिपदा चैव सावित्री ब्रह्मणःवेदस्य मुखंआद्यंतत्पूर्वकवेदाध्ययनंविज्ञेयं ओंकारपूर्विकामहा
व्याहृतयःतिस्रःअव्ययाःतद्यथा ओंभूः ओंभुवः ओंत्वरितित्रयः व्याहृतयःअथवा ब्रह्मणःपरमात्मनःप्रामःमुखंद्वारंएतद-
ध्ययनजपादिना ॥ ८१ ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांत्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ॥ स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतःखमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । आकाशइव सर्वव्यापाविभुः संपद्यते खमूर्तिः ख त्वभावनान्ननु मूर्तिःशरीरमाकाशस्य शरी-
राभावात् । अथ किमिदंब्रह्म यद्रूपापत्तिरुच्यते । परमात्माऽऽनन्दरूपः यस्येमे क्षेत्रज्ञाः पवनजबोद्धतस्य वारिराशेरिवो-
र्मयः । ते यथा प्रशान्तावस्थे तस्मिन्तद्रूपाभवन्ति । एवममीतद्रूपाआत्मानः संपद्यन्ते । विशेषतश्च सर्वमेतद्वादशे वक्ष्यते ।
अध्ययनमिदंगायत्र्याश्चोदितं जपोन चावृत्तिगणनास्ति । अतन्द्रितइतिवचनाद्बहुकृत्वः करणंप्रतीयते । सकृत्प्रयोगे हि
नास्ति तद्वाशङ्कनमोक्षार्थनोयविधिः ॥ ८२ ॥

(८२) खमूर्तिमान्=त्वमूर्तिमान् (ज, झ,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । वायुभूतोऽप्रतिहतगतिः खमूर्तिमानशुद्धः ॥ ८२ ॥

(३) कुङ्कुमः । अतएवाह योऽधीतइति । यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीप्रणवव्याक्तियुक्तां वर्षत्रयमधीते सपरंब्रह्माभिमुखेन गच्छति सवायुभूतोवायुरिवकामचारी जायते खंब्रह्मतदेवास्य मूर्तिरिति खमूर्तिमान्भवति शरीरस्यापिनाशान् ब्रह्मैवसंपद्यते ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यइति । अधीतेअभ्यस्यति संख्यापूर्वोक्तैव वायुभूतः वायुर्वैगौतमततमूत्रमिन्यादिश्रुते-
हिरण्यगर्भपदवीं प्राप्य खमूर्तिमान् आकाशवद्देहाद्यनवच्छिन्नः ब्रह्मभवेदिति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

(५) मन्दनः । एतांप्रणवव्याक्तितूर्विकांसावित्रंम । अतर्दितः शक्तौ सत्यां न कदाचिदप्यनन्यपरः । वायुभूतः सर्वव्यापी । खमूर्तिमान् लेपरहितः । परंब्रह्माप्येति परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहनिअहनि प्रत्यहंप्रतांत्रिपदीयः अधीते त्रीणि वर्षाणि त्रिवर्षपर्यन्तसपुरुषः परंब्रह्ममध्येति ब्रह्मत्वंएति वायुभूतः वायुरूपः खमूर्तिमान् अमूर्तित्वान् ॥ ८२ ॥

एकाक्षरंपरंब्रह्मप्राणायामाः परंतपः ॥ सावित्र्यास्तु परंनास्ति मौनात्सत्यंविशिष्यते ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अकारैकाक्षरंतत्परंब्रह्म । ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् । जदर्थभावनया ब्रह्मप्राप्तेरेवमुच्यते । अमिति ब्रह्माभिधानम् । एवंसाहुस्तस्य वाचकः प्रणवइति तत्परंप्रकृष्टकुतोऽन्याभ्यो ब्रह्मोपासनाभ्योऽन्तर्ब्रह्मेत्युपासीतादित्यो ब्रह्मेत्यादेशइति एवमाद्याभ्यउपासनाभ्यः अकारोपासनाप्रकृत्यते । अध्ययनादेव तत्प्राप्त्यभिधानान् । शब्दस्यैव च ब्रह्मत्वेन श्रवणात् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छतीति । सर्वोत्थं वागव्यवहारानतीतो वाचश्च सर्वस्या अकारोमूलं तथाच श्रुतिस्तद्यथाशङ्कना सर्वाणि पत्राणि संतृण्णान्येवमोकारेण सर्वा वाक्संतृण्णा अकारएवेदंसर्वमिति । अन्तर्दानमनुस्मृतिः आश्रयभावापत्तिर्वाक्यं पुनः सर्वावागोकारेण संतृण्णा वैदिक्यास्तावदोकारपूर्वकेत्वमुक्तम् । लौकिक्या अपि तदादीनि वाक्यानि स्युरित्यापस्तम्बवचनात् उपनिषद्भाष्ये चैतदन्यथा व्याख्यातंतत्त्विहानुपयोगान्नप्रदर्शितम् । प्राणायामशब्दाच्चमनवद्विशिष्टितर्कतद्व्यताके प्राणनिरोधे वर्तते । परंतपश्चाद्रायणादिभ्यः किंपुनस्तस्य श्रेष्ठ्यं भक्तिरेवा सावित्र्याः परंमन्त्रज्ञानंनास्ति । एषामिति प्रशंसा मौनात्सत्यंविशिष्यते । मौनं वाङ्मयमउच्यते तस्य च नियमउच्यते । यत्फलं तं नियमउच्यते । यत्फलंततोधिकंसत्यवचनात्प्राप्यते सत्यवचने विध्यर्थोपि तथानुष्ठितो भवति । मौने तु केवलमनृतप्रतिषेधानुष्ठानमेव । अर्थवादोयं श्लोकः ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परंब्रह्म परमोवेदः प्राणायामसत्ययोः प्रसङ्गात् श्रुतेः परं जप्यंनास्ति सत्यंविशिष्यते । उभयत्रानृतानविधानसाम्येपि सत्याभिधाननियमाधिक्यात् ॥ ८३ ॥

(३) कुङ्कुमः । एकाक्षरमिति । एकाक्षरमोङ्कारः परंब्रह्म परंब्रह्मावामिहेतुत्वादोङ्कारस्य जपेन तदर्थस्य च परंब्रह्मणो भावनया तदवाप्तेः । प्राणायामाः सप्रणवसव्याक्तिसशिरस्कगायत्रीभिस्त्रिरावृत्तिभिः कृताश्चाद्रायणादिभ्योऽपि परंतपः । प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशात् त्रयोऽवश्यकर्तव्या इत्युक्तम् । सावित्र्याः प्रकृष्टमन्थमप्यज्ञातंनास्ति । मौनादपि सत्यं वाग्विशिष्यते । एषांचतुर्णांस्तुत्या चत्वार्येतान्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । धरणीधरेण तु । एकाक्षरंपरंब्रह्मप्राणायामपरंतपइति पठितं व्याख्यातंच एकाक्षरंपरंयस्यतदेकाक्षरपरं एवं प्राणायामपरमिति मेधातिथिप्रभृतिभिर्बृह्देरल्लिखितंयतः लिखनात्प्रागन्तरंतत्र स्वतन्त्रो धरणीधरः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति मुमुक्षूणांसनिपत्योपकारकाणि ब्रुवन्ब्रीह्यादिसाध्यहिंसात्मकानि कर्माणि निन्दन्ति एकाक्षरमिति ब्रह्मस्य । एकाक्षरं प्रणवः परं ब्रह्म तदभिधायकत्वात् तस्य वाचकः प्रणव इति पातञ्जलोक्तेः । परंतपः शरीरशो-
षणपापनाशकत्वसाध्यात्मनायामेन पातकमित्युक्तेः अत आह मौनात्सत्यमिति । मौनान् तूष्णींभावात्सत्यं प्रणवादिजपः
उपक्रमोपसंहाराभ्यां जप एव तात्पर्यात् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्रान्तरेषु ब्रह्मसामे रूपायः समाधिरित्युक्तं तस्मादपि प्रणवादित्रिकजपो विशिष्टतर इत्याह एका-
क्षरमिति । एकाक्षरं प्रणवः परं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपत्वात् । तथाहि ब्रह्म नन्दिवाक्यं ओमित्यात्मेति । प्रतीम इति । तथा चोप-
निषद्युक्तं ओमिति ब्रह्मेति । प्राणायामशब्देन व्यावृत्तयो लक्ष्यन्ते । ताः खल्वेतमितोः प्राणानायम्य रेचयतः प्रजा-
पतेरास्याद्वैचकशब्दरूपानिर्गताः । तथाहि श्रुतिः सचतुर्होत्रात्प्यतसोऽताम्यत् । सभूरिति व्याहरत् सद्वितीयमतप्यत ।
सोऽताम्यत् सभूर्वैति व्याहरत् सन्तृतीयमतप्यत सोऽताम्यत् ससुवरिति व्याहरदिति । परमतपः साधनत्वात् परमतपः । मौनं-
तूष्णींभावः समस्तेन्द्रियोपरतिः समाधिरितियावत् । सत्यं जपः सत्यरूपत्वात् । एतदुक्तं भवति प्रणवः परं ब्रह्म स्वरूपं व्यावृ-
त्तयः परमतपः साधनभूताः सावित्र्या विशिष्टं न कश्चिदस्ति तस्मात्तेषां जपः समाधेरपि विशिष्यत इति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकाक्षरं परं ब्रह्म ओंकाररूपं परं ब्रह्म प्राणायामाः प्राणसंयमाः परं उत्कृष्टतपः सावित्र्याः जपात्परं ना-
स्ति । मौनात्सत्यं विशिष्यते । प्रलापरहितं मौनं प्रलापोनर्थकं वचः इत्यमरः ॥ ८३ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ॥ अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । यावन्तः केचन वैदिका होमाग्निहोत्रादयो ये च यागाज्योतिष्टोमादयः ते सर्वे क्षरन्ति न परिपूर्ण-
फला भवन्ति । फलं वा तदियं स्रवत्याशु विनश्यति अक्षरं त्वेतदोकाराख्यमक्षरं ज्ञेयमक्षयफलं । ब्रह्मीभूतस्य न पुनः संसाराप-
त्तिः अतोक्षयफलत्वादक्षरमुच्यते । एकोक्षरशब्द उद्देश्यः । संज्ञाशब्दो द्वितीयो यौगिकः क्रियाशब्दः ब्रह्मैव तदेव प्रजापति-
श्रोद्धार एव । स्तुतिरेषा जुहोति यजतीति धातुनिर्देशस्तयोः क्रियाप्रतिपाद्यार्थायागहोमाः । व्यक्त्यपेक्षं बहुत्वं । अथवा धा-
त्वर्थनिर्देश एवायं जुहोति यजतीति क्रियास्तद्यतिरिक्तादानाद्याद्वैद्व्यायं जुहोति यजतीति च क्रियाश्च होमयागौ प्राधान्या-
त्पृथगुपादीयेते । अथ युक्ता ओंकारस्य स्तुतिः । केवलस्यापि जपविधानार्थेति केचित् नहि प्रकृतविधिशेषतैवात्र पुनः
परामर्शाभावात् । वैश्वानरे हृष्टत्वादीनां यदष्टाकपालो भवति । गायत्र्या चैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नव कपालस्त्रिवृतैर्वास्मि-
न्ते चोद्धातीति । सर्वत्र वैश्वानरपदपेक्षया तदेकवाक्यत्वे संभवति न वाक्यभेदकल्पनया विध्यन्तरसंभव इह त्वक्षरं ज्ञे-
यमिति । न पूर्वापेक्षानापि सावित्र्यादीनां पुनः परामर्शोऽस्ति । अतः त्वपदार्थैरेव वाक्यार्थपरिसमाप्तेनान्यशेषता । ज्ञेय-
मित्यत्र कृत्योविधायकः ब्रह्मपदेन च संबन्धाद्ब्रह्मरूपतया ज्ञेयमुपास्यं भावनीयं भाव्यमाने च तस्मिन्मानसजपउक्तो
भवति ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विनाशिफलाः क्षित्प्रातुत्वरूपनिर्देशे विहितोपि शिष्टैरर्थनिर्देशेपि प्रयुज्यते । जुहोतिरूप-
विष्टहोमः । यजतिस्तिष्ठहोमः । अक्षरमोकारोक्षरमविनाशिफलं ब्रह्मा परमात्मा निराकारोपासने साकारोपासने तु
तदीयरूपशक्तिः प्रजापतिरोंकारार्थभूतौ अक्षरौ उपासकानामनाशिफलदौ ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षरन्तीति । सर्वावेदविहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति । अक्षरं तु

(८४) दुष्करं = त्वक्षरं (क, ख, ग, घ, च, मेधा०)

प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् । फलद्वारेणाक्षरं ब्रह्मीभावस्याविनाशात्कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमतआह ब्रह्मैवेति । चशब्दोहेतौ । यस्मात्प्रजापतिर्यज्ञं ब्रह्म तदेवायमोङ्कारः त्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वं उभयथापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन वायुमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरनेन दर्शितम् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चान्यत्क्षरन्ति हिरण्यगर्भपदस्यासाधकत्वान्न तत्र दक्षिणार्थंतीति श्रुतेः । दक्षिणाग्निहोत्रादिपराः अतएवाक्षरमित्यादि अक्षरं अविनाशि तदेव ब्रह्म प्रजापतिर्हिरण्यगर्भश्च एतद्वै सत्यकामः परं चापरं च यदोङ्कार इति श्रुतेः परापरब्रह्मप्राप्त्युपायत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । क्षरन्ति स्वरूपतः फलतश्च नश्यन्ति । अक्षरं प्रणवादित्रिकं न क्षरन्ति स्वरूपं न भवति । ब्रह्मा परमात्मलक्षणः । प्रजापतिर्मुख्यः । अकारोऽत्र दृष्टान्तार्थः । प्रणवादित्रिकवाच्यपरमात्मा यथा न क्षरति तद्वत्तद्वाचकं प्रणवादित्रिकमपीति । श्रौतस्मार्तानिककर्माणि न क्षरफलानि प्रणवादित्रिकस्य स्वरूपतोऽर्थतश्चान्न स्वरत्वात् । तज्जपफलमप्यनस्वरमित्यभिप्रायः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्ववैदिक्यः जुहोति अग्निष्टोमादिना यजति वैश्वदेवादिकं जुहोति इत्यादिक्रियाः क्षरन्ति स्रवन्ति अक्षरं ओङ्कारं अक्षरं अविनाशिरूपं यज्ञं प्रजापतिः ब्रह्म ब्रह्मैव वेदस्वरूपमेव ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ॥ उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो ज्योतिष्टोमादिर्यत्कर्म यजेतेति चोदितं ब्राह्मेन व्यापारेण ऋत्विगादिसर्वाङ्गसंपत्त्या क्रियते सविधियज्ञ इहोच्यते । जपस्तु न यज्ञः । प्रशंसया यज्ञोपचारेणोच्यते । अतो नासौ विधियज्ञः स-विशिष्टः प्रकृतः श्रेष्ठो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिर्दशभिर्गुणैः महाफलत्वमेतेन जपस्योच्यते । यदेव यागात्फलं तदेव बहुतरजपात्प्राप्यते न च यागेभ्यः श्रौतेभ्यो जपस्याधिकफलत्वं युक्तं तथाहि सति कः शरीरधनपरिक्षयरूपेषु यागेष्वध्यक्ष्येत् । तस्मात्प्रशंसैषा पूर्णाहुत्या सर्वाङ्कमानवाभोतीति वत् । एतावदस्यार्थस्तदेव त्वर्गादिफलमाप्न्यते । किंतु लोकवत्प्रयत्नविशेषात् । फलपरिमाणं विशेषो विशेषित्वात् । यज्ञस्य त्वर्गग्रामपुत्रपश्वादिस्य यज्ञस्य यत्फलं तज्जपात्प्राप्यते । उपांशुः शतगुणः यदन्योनश्शृणोति समीपस्थोपि सहस्रगुणः साहस्रो मानसो व्यापारमात्रेण यश्चिन्त्यते जपमात्रविषय उपांशुत्वादिगुणः प्रकृतस्य योधीतेत्यनेन विच्छेदात्तेन यः प्रायश्चित्तादौ जपोऽयः शान्तिको यश्चाभ्युदधिकः सर्वत्रैते गुणाः सहस्रमस्यास्तीति साहस्रः गुणानां प्रकृतत्वात् सहस्रगुणसद्भावः प्रतीयते । गुणशब्दश्चावयववचनः फलभूमा च संबन्धादवगम्यते ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विधियज्ञो वेदोभूयसाग्रन्थेन विहितो यज्ञोऽग्निष्टोमादिर्दर्शपूर्णमासादिश्च जपयज्ञोऽर्चैरपि क्रियामाणां दशगुणफलः अक्षराणां व्यक्तत्वस्यान्योन्यसंश्लिष्टज्ञाने रूपस्यैव जपत्वात् । उपांशुः पराश्रवणीयशब्दोच्चारणमानसः त्वस्यापि मनोमात्रग्राह्याक्षरः साहस्रः सहस्रगुणो विधियज्ञादेव ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । विधियज्ञादिति । विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपूर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः । सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः । यत्समीपस्थोऽपि परो न शृणोति तदुपांशु । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः यत्र जिह्वैर्ह्रस्वमनागपि न चलति समानसः ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । जपस्य श्रेयस्त्वं प्रदर्शयन्तु द्विशेषे फलभूमानमाह विधीति । विधियज्ञादग्निहोत्रादेः जपयज्ञो वाचिकः दशभिर्गुणैर्विशिष्टो दशगुणफलदः स एवोपांशुत्वेनानुष्ठितः शतगुणफलदः । उपांशुरिति यत्समीपस्थो जनो न शृणोति

सएवमानस ईषदपिजिह्वोच्चारणरहितः । ननु । नकर्मणामनारंभानैकैर्गुरुषोऽश्रुतेइत्यादेः कागतिरितिचेत्तत्राह । कर्मजडान्मति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतोयज्ञान्तरेभ्योजपयज्ञोविशिष्टतरदतिश्लोकद्वयेनाह विधियज्ञादिति । विधियज्ञादग्निहोत्रादेर्जपयज्ञोदशभिर्गुणैर्विशिष्टः साधनवैगुण्यदोषराहित्यात् । उपांशुजपयज्ञोविधियज्ञाच्छतगुणः । मनसोजपयज्ञोविधियज्ञात्साहस्रसहस्रगुणः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । जपयज्ञः जपरूपयज्ञः विधियज्ञात्अग्निष्टोमादियज्ञात्तदशभिर्गुणैः विशिष्टउत्कृष्टः उपांशुः किञ्चित्श्रवणयोग्यः उपांशुः जपः शतगुणः स्यात् मानसोजपः सहस्रगुणः स्मृतः ॥ ८५ ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारोविधियज्ञसमन्विताः ॥ सर्वेते जपयज्ञस्य कलानार्हन्तिषोडशीम् ॥ ८६

(१) मेघातिथिः । महायज्ञाः पाकयज्ञाउच्यन्ते । ब्रह्मयज्ञवर्जयित्वा चत्वारोयज्ञाभवन्ति । विधियज्ञाउक्तस्तैः समन्विताः । सहिताः कलामंशंषोडशीनार्हन्ति । षोडशेन भागेन न समाभवन्ति । अथवार्हतिः प्राप्तेमूल्यपणनेवर्तते ॥ अर्हशब्दात्किंपंकुत्वाअर्हन्तिरूपम् ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्तुतावद्विधियज्ञमात्रमान्यैरपि यज्ञैर्मिलितस्य जपयज्ञस्य साम्यमित्याह चत्वारोये देवभूतमनुष्यपितृयज्ञरूपाः ब्रह्मयज्ञस्य जपयज्ञप्रवेशादपाकयज्ञत्वाच्च विधियज्ञोऽग्निष्टोमादिः षोडशीकलाश्रङ्गनार्हन्तिमूल्यार्थं न लभन्ते ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । ये पाकयज्ञादिति । ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्च महायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवहोमबलिकर्मनित्यआद्यातिथिभोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञा विधियज्ञादर्शपौर्णमासादयस्तैः सहिताजपयज्ञस्य षोडशीमपिकलानं प्राप्नुवन्ति जपयज्ञस्य षोडशांशेनापि न समाइत्यर्थः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्कार्यमेतःकरणशुद्धिरपि जपसाध्येत्याह यदिति द्वाभ्याम् । पाकयज्ञावक्ष्यमाणाः विधियज्ञादर्शपौर्णमासादयः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । पाकयज्ञशब्दोऽत्राल्पवचनः । चत्वारोदेवपितृमनुष्यभूतभेदात् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये चत्वारः पाकयज्ञाः वैश्वदेवादयः विधियज्ञसमन्विताः अग्निहोत्रादियज्ञसमन्विताः सर्वेजपयज्ञस्य षोडशीकलानार्हन्ति ॥ ८६ ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणोनात्र संशयः ॥ कुर्यादन्यन्न वाकुर्यान्मैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ ८७ ॥

(१) मेघातिथिः । जप्येनैव सिद्धिकाम्यफलावाप्तिं ब्रह्मप्राप्तिं वा प्राप्नुयात् नात्र तद्विशिष्टा कर्तव्या यज्योतिष्टोमादिभ्योमहाप्रयासेभ्योभावनाभ्यश्च यल्लब्धव्यंतज्जपेन कथं सिध्यतीति सिद्ध्यत्येव । कुर्यादन्यन्नित्यं ज्योतिष्टोमादि । अथवा तदपि न कुर्याद्यतोमैत्रोब्राह्मणउच्यते । मित्रमेव मैत्रं सर्वभूतमैत्रीरतेन ब्राह्मणेन भवितव्यम् । अग्निषोमीयपशुहिंसायां च कुतोमैत्री । अयमर्थवादएव । न पुनः पञ्चवक्त्रकर्मप्रतिषेधः पूर्वशेषत्वावगतेः प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वाच्च तेषामतिक्रान्तोजपविधिः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसिध्येन्मोक्षंलभेत । तद्विरोधेनाभ्यन्तकुर्यादित्युपक्रम्य त्वासिद्धान्तमाह न कुर्यादिति । मैत्रोहिंसोविधियज्ञानां बीजपश्वादिहिंसयैवावृत्तिरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । जप्येनैवेति । ब्राह्मणोजप्येनैव निःसन्देहांसिद्धिलभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । अन्यद्वैदिकयागादिकं करोतु न करोतु वा यत्नाभैत्रो ब्राह्मणो ब्रह्मणः संबन्धी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमेषूच्यते । मित्रमेव मैत्रः स्वार्थेऽण् । यागादिषु पशुबीजादिवधान् सर्वप्राणिप्रियतासंभवति । तत्पाद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतोति न्यप्रशंसा न तु यागादीनां निषेधस्तेषामपिशालीयत्वात् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । जप्येन मन्त्राणां जपेन संसिध्येदन्तःकरणशुद्धिलभेत धर्मेण पापमपनुदतीति महतो जप्येन सोमासात्वचेवाहविमुच्यत इति । जपतो नास्ति पातकमिति श्रुतेः । स्मृतिः यां अन्धपागादिकं मैत्रः मित्रः सूर्यः तद्वैवत्यः गायत्र्युपासकः अथवा प्राणिमात्रप्रियः अणूत्पार्थिकः ब्राह्मणो ब्रह्मनिष्ठः कृतसाक्षात्कार उच्यते स्वभूतिमानित्युक्तम् । स ब्रह्मणः केन स्याद्येन स्यादित्यादिश्रुतेः ॥ ८७ ॥

(५) मन्दनः । ब्राह्मणस्य विशेषेण जपः परमो धर्म इत्याह जप्येनेति । संसिध्येन्मुक्तो भवति । अन्यत्कर्म कुर्यान्न वा कुर्यात् । अत्र हेतुर्भैत्रो ब्राह्मण इति । सर्वानुकूल्यं भैत्री तद्वान् मैत्रः । अतो हि सानुबन्धिनो विधियक्ता ब्राह्मणस्य जपयज्ञो विशिष्टतर इति ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः गायत्र्या जप्येनैव संसिध्येत् अन्यजपादिकं कुर्याद्वा न वा कुर्यात् ब्राह्मणः मैत्रः अहिंसः उच्यते ॥ ८७ ॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ॥ संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

(१) मेघातिथिः । इन्द्रियाणां संयमे यत्नमातिष्ठेदित्येतावाञ्छास्वार्थः परिशिष्टोर्थवादः । आसंभ्योपासनविधेः संयमः प्रतिषिद्धेषु विषयेषु प्रवृत्तिपरिहारे प्रतिषिद्धेष्वप्यति संक्तिर्वर्जनं तत्र प्रतिषिद्धपरिहारस्तैरेव प्रतिषेधैः सिद्धः । अप्रतिषिद्धेष्वप्यति संक्तिनिषेधार्थं यं श्लोकसंघातः एतदेवाह विचरतां विषयेषु स्वातन्त्र्येण वस्तुशक्त्या प्रवर्तमानानामपहारिषु विषयेष्वपहरन्त्याकर्षन्त्यात्मसात्कुर्वन्ति । पारतन्त्र्यमापादयन्ति । पुरुषानपहारिणो विषयामनोहराय उच्यन्ते तत्र विचरतां विधिविशेषेण चरतां यदीन्द्रियाणि विशेषेण न चरेयुरपरिहारिणोऽपि तदा विषयाः किंकुर्पुः भवन्तु वा निरङ्कुशानीन्द्रियाणि यदि विषयाः प्रत्याख्यायिकास्तथापि सुसंयमः पुरुषेणात्मा यतस्तूयंसापराधमतो यत्न आस्थेयो दुर्नियमानि हेतानि नियन्तेव वाजिनां यन्तासारथिरश्वानां यथा रथयुक्तानां स्वभावतो विचलनशीलानां संयमे नियमे यत्नं करोति न तदानिच्छया उन्मार्गेण वहन्ति । विधेयतांतस्य भजन्त एवमिन्द्रियाणि विधेयीकर्तव्यानि ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जप्ये अवश्योपसंहार्यमङ्गं दर्शयति इन्द्रियाणामित्यादिना । अपहारिष्विन्द्रियावकर्षकेषु यन्ते वेत्येकाग्रतार्थं दृष्टान्तः ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां क्षयित्वादिविषयदोषाज्ञानसंयमे यत्नं कुर्यात्सारथिरिव रथनि युक्तानामश्वानाम् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपसन्देतेन्द्रियाणां जपोऽपि न फलायेति तदर्थं प्रत्याहारमाह । इन्द्रियाणामिति । अपहारिषु इन्द्रियाणि स्वप्रवर्णकर्तुं शीलेषु यन्ताश्वनि यमनसारथिरिव संयमनं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

(५) मन्दनः । एवं तावद्ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनधर्मा उक्ताः प्रसङ्गात्मणव व्यादृति सावित्रीमाहात्म्यं चोक्तं इदानीं तस्येन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति । अपहारिष्विन्द्रियापहारिषु ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपहारिषु हरणशीलेषु विषयेषु विचरतां इन्द्रियाणां संयमे यत्नं आतिष्ठेत् बिद्वान् कइव वाजिनं यन्तेव ॥ ८८ ॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्ग्रहानि पूर्वे मनीषिणः ॥ तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । संख्यानिर्देशोयं प्रमाणान्तरगम्येन पदार्थः सौहार्देन तु व्युत्पाद्यते । तानि पूर्वमनीषिण आहुः । परस्तात्नामतः कर्मतश्च वक्ष्यामि । आनुपूर्व्यमनाकुलता पूर्वग्रहणान्येयं तार्किकैरेव व्यवस्था कल्पिता । किंतु पूर्वेषामप्याचार्याणां स्थितैव । एताम जानतो नागमिक इति लोकैरपि हस्यते । इत्यतोयं वेदितव्याः प्रसिद्धाः पदार्थाव्याख्याताश्च शाक् ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियमान्दर्शयति एकादशेति । यथावत् स्वस्वप्रकारवक्तव्या ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लुकः । एकादशेति । पूर्वपण्डितायान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्वाचां शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतोनामतश्च क्रमाद्वक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । तानि कतीत्यपेक्षायामाह एकेति । पूर्वं ब्रह्मादयः आनुपूर्वशः श्रोत्रादिकमेव ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह । यानि एकादशेन्द्रियाणि पूर्वे मनीषिणः आहुः । तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि अनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ॥ पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । श्रोत्रादीनि प्रसिद्धान्यधिष्ठानभेदाच्चक्षुषी इति द्विवचनमन्यत्र तदाधारायाः शक्तेरेकत्वादेकवचनं । उपस्थः शुक्रोत्सर्जनः पुंसो जवस्तदाधारश्च स्त्रियाः । द्वन्द्वनिर्दिष्टयोः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः वाक्तात्वादि शब्दाभिध्यञ्जकः शरीरावयववचनः नाम निर्देशोयम् ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जिह्वा रसना वागभिधानशक्तिरास्यगता त्वक् चक्षुश्च त्वक् चक्षुषी आधारभेदेषां इन्द्रियशक्तेरेकत्वात् आधारत्वेऽपि चक्षुराद्येकैकमिन्द्रियम् करौ पादावित्याधारापेक्षद्वित्वम् ॥ ९० ॥

(३) कुल्लुकः । श्रोत्रमिति । तेष्वेकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि । पायूपस्थं हस्तपादमिति द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति । प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां स्वरूपसंख्यां कार्यं चाह श्रोत्रमिति त्रिभिः । स्वरूपं श्रोत्रमित्यादि सङ्ख्यापञ्चेत्यादिः कार्यधीकर्मेजनकता एषामध्ये त्वगुणेन संकल्पेनोभयात्मकमुभयगुणभरके यस्मिन्मनसि जिते गणौ धौ इन्द्रियकर्मेन्द्रियात्मकौ ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । त्वक् चक्षुषी इति द्वन्द्वसमासः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रोत्रं श्रवणं त्वक् चक्षुषी नेत्रे जिह्वा पञ्चमी नासिका पायुर्गुदं उपस्थं गुह्येन्द्रियं हस्तौ पादौ एते पञ्च एषां एकादशेन्द्रियाणामध्ये पञ्च श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पाप्वादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ ९० ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादी न्यनुपूर्वशः ॥ कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाप्वादीनि प्रवक्ष्यते ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यभिदानीमेषामाह स्वरूपाऽवधारणार्थं । न हितानि प्रत्यक्षानि बुद्धीन्द्रियाणि जनकानि कार्य-

कारणानि । कार्यकारणसंबन्धे षष्ठी श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः अदिशब्दस्य प्रकारार्थतामाविज्ञायीति । अनुपूर्वशः क्रमेणेत्यर्थः । क्रमश्च सन्निवेशापेक्षो भवत्यतः पूर्वश्लोकोक्ता ध्यवस्थाऽऽश्रीयते । कर्मेन्द्रियाणि परिस्पन्दात्मकमत्र कर्म विवक्षितम् ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शब्दादिज्ञानजननरूपाणि बुद्धीन्द्रियाणि उत्सर्गादिक्रियारूपाणि कर्मेन्द्रियाणि ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । बुद्धीन्द्रियाणीति । एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्चमोक्तानि बुद्धेः करणत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि । पाष्वादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात् कर्मेन्द्रियाणि तद्विदो वदन्ति ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ ९१ ॥

एकादशमनोज्ञेयं त्वगुणेनोभयात्मकं ॥ यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । एकादशसंख्यापूरकं मनोऽन्द्रियाणां त्वगुणो मनसः संकल्पः तेनोभयं शुभमशुभं वा संकल्प्यते । अथवा बुद्धीन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु त्वविषयप्रवृत्तौ संकल्पमूलत्वादुभयात्मकमुच्यते । तस्मिन् जिते एतौ बुद्धीन्द्रियवर्गः कर्मेन्द्रियवर्गश्च पञ्चकौ प्राक्प्रदर्शितपरिमाणौ जितौ भवतः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वगुणेन बुद्धिकर्मजनकत्वेन उभयात्मकं बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपं यस्मिन् जितं तद्विदो वदन्ति । अध्यात्मिकथनपञ्चकौ पञ्चभिः परिमितौ बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियवर्गौ ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । एकादशमिति । एकादशसंख्यापूरकं मनोरूपमंतरिन्द्रियं ज्ञातव्यम् । त्वगुणेन संकल्परूपेणोभय-
रूपेन्द्रियगणप्रवर्तकत्वरूपम् । अतएव यस्मिन् मनसि जित उभावपि पञ्चकौ बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियगणौ जितौ भवतः पञ्च-
काविति तदस्य परिमाणमित्यनुवृत्तौ । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति पञ्चसंख्यापरिमितसंघाथेकः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । बुद्धिकर्मोत्पादनसामर्थ्यलक्षणसंकल्पस्त्वगुणस्तेनोभयात्मकं कर्मेन्द्रियात्मकं च । यस्मिन् जिते-
उभयात्मके मनसि जिते । पञ्चकौ ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकौ ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनः एकादशेन्द्रियं ज्ञेयं त्वगुणेन उभयात्मकं ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपं यस्मिन् मनसि जिते एतौ पञ्चकौ भवतः ॥ ९२ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥ सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिनियच्छति ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसङ्गस्तत्परता तेन हेतुभूतेन दृष्टमदृष्टं च ऋच्छति प्राप्नोति । नात्र संशयो निश्चितमेतत् । सं-
नियम्य तानिन्द्रियाणि ततः सिद्धिमभिप्रेतार्थावामिश्रितत्वात् कर्मणामनुष्ठानफलनिःशेषं गच्छति प्राप्नोति ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसङ्गेन विषयेषु संगेन दोषपार्ष्ण्यच्छति प्राप्नोति तेषां नियमनात् सिद्धिमोक्षं नियच्छ-
ति लभते ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । मनो धर्मसंकल्पमूलत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिग्रहः कर्तव्य इत्यत आह इन्द्रियाणा-
मिति । यत्नादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसक्त्या दृष्टादृष्टं च दोषनिःसंदेहं प्राप्नोति तान्येव पुनरिन्द्रियाणि सम्पद्यन्त्यस्य सिद्धिमो-
क्षादिपुरुषार्थयोग्यतारुमां लभते । तत्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति शेषः ॥ ९३ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । अनुपसंहारे दोषकीर्तयनत्वरूपेण फलमाह इन्द्रियाणामिति । प्रसङ्गेन इन्द्रियार्थेष्वभिषक्त्या दोष-
संसारखण्डनसिद्धिमनःशुद्धिद्वारा मोक्षाख्यांतथा च गीता सिद्धिमाप्नोयथा ब्रह्म तथा मोतिनिबोधमर्हति ॥ ९३ ॥

(५) मन्दनः । प्रसङ्गेन विषयेषु निरङ्कुशया प्रवृत्त्या ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषः इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन संयोगेन दोषं कृच्छति प्राप्नोति । असंशयं तानि इन्द्रियाणि सन्नियम्य जित्वा सिद्धिनियच्छति प्राप्नोति ॥ ९३ ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । तिष्ठतु तावद्विषयाभिलाषः शास्त्रोपदेशान्नक्रियते । किंतु दृष्टमेव सुखं तावन्निरवृत्तेर्भवति । तथा हि सेव्यमाना विषया अपि अधिकं गृह्णन्मुत्पादयन्त्युदरपूरभुक्तवतस्तत्र प्रसूयति सौहित्यमपि गतवती भवति । तदयमपीहा किमिति न शक्नोमि अन्यद्भोक्तुमशक्यं तु न प्रवर्तते । ततो नैषां भोगेन शक्यानिवृत्तिर्न कदाचित्कामोभिलाषः कामानां काम्यमानानां स्पृहणीयानामर्थानामुपभोगेन सेवया शाम्यति निवर्तते । भूयोऽधिकतरं वर्धते । हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मामिव दुःखरूप-
श्रीभिलाषोऽनुपभुक्तसस्यत्वभिलाषानुत्पत्तिस्तत्त्वप्रसंख्यानमेतत् । उक्तञ्च यत्पृथिव्यां ब्रीहियवहिरण्यं पशवस्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगे जातेऽपि भुक्तभोग्यतया स्वयं निर्वर्त्यत इत्यपि नाशंक्यमित्याह न जात्विति । कामदृष्ट्या कामानां भोगानां कृष्णवर्त्मैत्युचितपदन्यासः ॥ ९४ ॥

(३) कुङ्कुमः । किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेरलब्धकामो निवर्त्यतीत्याशङ्क्याह न जात्विति । न कदाचित्कामोऽभिलाषः काम्यन्त इति । कामा विषयास्तेषामुपभोगेन निवर्तते किंतु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते । भोगभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवाञ्छादर्शनात् । अतएव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम् यत्पृथिव्यां ब्रीहियवहिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतिवृषंत्यजेत् ॥ तथा पूर्णवर्षसहस्रमेविषयासक्तचेतसः । तथाप्यनुदिन-
तृष्णा यत्तेष्वेव हि जायते ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु भोगे सति स्वयमेव उपरमेत्युक्तानि किमुपसंहारेणेत्यत आह । नेति । कामोभिलाषः कामानां काम्यतेषामुपभोगः साक्षात्करणं तेन शान्तिर्दूरे अपि तु वर्धत एवेत्याह । हविषेति । कृष्णवर्त्माम्निः । तथा च विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम् । यत्पृथिव्यां ब्रीहियवहिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतिवृषंत्यजेत् ॥ अतिवृषं अतिवृष्णां प्रत्यर्थः ॥ तथा पूर्णवर्षसहस्रमेविषयासक्तचेतसः । तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वेव जायते ॥ इत्यादि ॥ ९४ ॥

(५) मन्दनः । तत्पुनर्भोजनेन क्षुधइव विषयोपभोगेन कामस्य निवृत्तिर्नैष्यत इत्यत्राह न जात्विति । कामानां विषयाणां । हविषा आज्येन ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । काम्यन्त इति कामाः तेषां कामानां उपभोगेन जातु कामः न शाम्यति ॥ ९४ ॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलान्स्पृशेत् ॥ प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तं हेतुत्वेनोपजीव्यायनिगम श्लोकः पठितो यदा सेवया वर्धते कामः अतो य एतां कामा-
न्कामी सर्वान्प्राप्नुयात्सेवेतानेकमण्डलेश्वरेव तरुणो यश्चैतान्स्पृशेत् केवलानीषदपि न स्पृशति नैष्ठिक एव बालस्तयोर्धः प्रापको भोक्ता तस्मात्सर्वविशिष्यते । अतिशयेन श्रेष्ठो भवति । यः परित्यजेदिति । एतन्मामप्रत्यक्षम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केवलान् कृत्स्नान् विशिष्यते विशिष्टफलत्वात् ॥ ९५ ॥

(३) कुङ्कुमः । यश्चैतानिति । य एतान्सर्वान् विषयान्प्राप्नुयात्सर्वान्कामानुपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः त्रयांस्तस्मा-

त्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशंस्या । तथाहि विषयलोपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसंभवोविपन्नौ च क्लेशातिशयो न विषयविरसस्य ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतभोगादकृतभोगोजनः श्रेष्ठइत्याह यश्चेतानिति । प्रामुयात् भुञ्जीत् केवलानिन्द्रिय-सन्नन्धानसर्वकामानां विषयाणां प्रापणात् भोगात् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । यतएवंततो विषयाणां भोगास्यागएव श्रेयानित्याह यश्चेतानिति । यद्व्यसाधुः पाठः । एतान्कामान् प्रामुयाद्भुञ्जीत् । केवलान्कृत्स्नान् । तयोः प्राप्तिर्यागयोः प्रापणात्प्राप्तेस्त्यागोविशिष्यते विषयत्यागे विनाशनिमित्तदुःस्वप्नशांभावात् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः एतान्सर्वान् प्रामुयात् यः पुरुषः एतान्कामान् केवलानत्यजेत् सर्वकामानां प्रापणात् प्राप्तिं कामानां सर्वकामनापरित्यागोविशिष्यते ॥ ९५ ॥

न तथैतानि शक्यन्ते संनियंतुमसेवया ॥ विषयेषु प्रजुष्टानि यथाज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्येवमरण्यवासएव तर्हि प्राभोनहि तत्र विषयासंनिधीयन्ते । असंनिहिताश्च न सेविष्यन्ते तदर्थमाह न सेवया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति । अशोच्यते । निःसुखः स्यादिति हि स्मरन्ति । असंनिहिताश्च न सेविष्यन्ते तदर्थमाह नासेवया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति पूर्वाणहमध्यदिनापराणहानफलात्कुर्याद्यथाशक्तिधर्मार्थकामेभ्यः नच शरीरधारणमसेवया भवति किंतु गर्ह्यनिषेधोयमुच्यते । सच गर्ह्यः सत्यापि सेवया ज्ञानेन विषयगतदोषज्ञानेन । अस्थिस्थूणास्त्रायुतमित्यादि शास्त्रोक्तेन त्वसंविदा ज्ञा विपाकविरसतया किंविपाकफलमेवादिदोषभावनया वैराग्याभ्यासेन क्रमेण स्पृहा निवर्तते । ननु सहसैवत्यक्तुं शक्यते कर्तुं नित्यशः नित्यकालं ज्ञानविशेषणमेतत् । प्रदुष्टानि प्रवृत्तानि दोषत्वात् । प्रदुष्टान्येव प्रवृत्तान्युच्यन्ते । अयमंशस्तत्र तत्र नित्यः अनुपूर्वशः सर्वशः । पूर्वशइति ध्यासमनुप्रभृतिभिर्महामुनिभिः प्रयुज्यते । तस्य साधुत्वे यत्नः कर्तव्यः तत्र शस्त्रविधिवेकवचनाच्च वीप्सायामिति पठ्यते तत्र वीप्सार्थः कथंचित्तद्योतयितव्यः अन्येतु शसस्तिष्ठत्यर्थस्य किंपरुषवर्णयन्ति । क्रियाविशेषणंचैतत् नपुंसकनित्यस्थितेन ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न चैवमुपभोगमात्रेणेन्द्रियजयमिति ग्राह्यमित्याह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि विषयेषु वर्तमानानि पूर्वपूर्वजन्मसंस्कारवशात् प्रदुष्टानि दोषजनकानि ज्ञानेनात्मनः शरीरादिव्यतिरिक्तस्य ज्ञानेन विषय-दोषभावेन च नित्यम् ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा नासेवया विषयसन्निधिवर्जनरूपया नियन्तुं न शक्यन्तेदुर्निवारत्वात् । यथा सर्वदा विषयाणां क्षयित्वादित्यज्ञानेन शरीरस्य चास्थिस्थूलमित्यादिवक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना बहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेत् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । बलादिन्द्रियसंबन्धे कउपायस्तत्राह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि असेवया शुष्कवैराग्येण तत्रहेतुः प्रदुष्टानि प्रकर्षणबहुकालसेवया प्रसक्तानि ज्ञानेन क्षयिष्णुत्वादित्यदृष्ट्या तत्त्वज्ञानेन वा तदुक्तम् । विषयाविनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोप्यस्य परं ददृष्टुं निवर्ततइति ॥ निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयानसेविनः रसोरागः सोपि परं ब्रह्मदृष्टवतो निवर्ततइति गीतार्थः ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । तर्हि विषयत्यागएवसंयमोपायोनान्यद्व्यत्राह नतथेति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामानां असेवया तानिइन्द्रियाणि विषयेषु संनियन्तुं तथा न शक्यन्ते कीदृशानि । प्रदुष्टानि प्रकर्षेण दुष्टानि यथा ज्ञानेन ज्ञानमार्गेण नित्यशः नियन्तुंशक्यन्ते ॥ ९६ ॥

वेदास्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि चान विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमत्रविधिरेव । वेदास्तद्विषयमध्ययनजपादित्यागोदानंलक्षणया अथवाऽप्रतिषिद्धस्यापि मधुमांसभक्षणादेर्निवृत्तिः फलदेत्यनेन वर्जनंविप्रदुष्टोभावश्चित्तस्य तस्य सिद्धिं न गच्छति फलसाधकानि न भवन्ति । कस्मिंश्चिदपि काले । अतोनुशनकालेनाभिप्रेतादिगतमानसंभवितायम् । शक्यंतर्हि सर्वेतरविकल्पतिरस्कारेण कर्मणि मनआधेयं अगर्हित कर्मसु विषयचिन्तात्यागोनेन वाक्येन विहितस्तदभावे कर्मनैष्फल्यस्यात् । एषहि भावदोषोयत्कर्मानुष्ठानेप्रवृत्तस्य तत्परतात्यागेनव्यसनेषु मनोवधानम् ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदाः अध्ययनानि त्यागाः दानानि नियमाः स्नातकव्रतादीनि तपांसि कृच्छ्रादीनि विप्रदुष्टभावस्य विषयप्रसक्तौ ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादनियमितंमनोविकारस्य हेतुःस्यात्तआह वेदाइति । वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि भोगादिविषयसेवासंकल्पशीलिनो न कदाचित्फलसिद्धये प्रभवन्ति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवात्मानात्मविवेकशून्यस्य न केपि शोधकाइत्याह वेदाइति । वेदाअभ्यस्यमानाः त्यागाः संन्यासादानंनियमः शौचसंतोषादयः तपांसि कृच्छ्रादीनि एतेअनुष्ठीयमानाअपि विप्रदुष्टभावस्य रूपादिवत्यासक्तस्य ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानेन विषयेषु दोषदर्शनेन न केवलब्रह्मचारिणामेवायमिन्द्रियसंयमोदोषावहः किंतु सर्वाश्रमिणामित्यभिप्रायेणाह वेदाइति । वेदाइत्यनेनब्रह्मचारिधर्माक्षयन्तेयज्ञाइति । गार्हस्थ्यधर्माः । त्यागाइतिसंन्यासधर्माः । तपांसितीति वानप्रस्थधर्माः । विप्रदुष्टभावस्य कामक्रोधादिदूषितचित्तस्य । भावदोषाणामिन्द्रियासंयमहेतुत्वादिन्द्रियसंयमः कर्तव्यइतिभावः ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुष्टभावस्य वेदाः सिद्धिर्कर्हिचित् न गच्छन्ति वेदावेदाध्ययनानि । त्यागाःदानानि ॥ ९७ ॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च योनरः ॥ न तृप्यति ग्लायति वा सविज्ञेयोजितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रुत्वावंशगीतादिध्वनिं बृहस्पतिरित्यादिवचनंश्रुत्वा न तृप्यति रुक्ष परुषा क्रोशावाचः श्रुत्वा न ग्लायति न मनोदुःखंभजति ग्लानिः खेदः स्पृष्ट्वाऽङ्गुलीशेयादिवस्त्रं अजलोमकुतपञ्चसमत्वेनानुभवति । एवंसुवेषतरुणीजननटप्रेक्षासु शत्रुदर्शने च समः बहुघृतक्षीरषट्कान्कोद्रवांश्च समंभोजने देवदारुतैलंकर्पूरादि च तुल्यजिघ्रस्तस्तथाकर्तव्यम् । यथा केवलैर्मानसैः सुखदुःखैर्न स्पृश्यते । एवमेतैर्जितानीन्द्रियाणि भवन्ति नत्वप्रवृत्तैवइत्यप्यर्थतः संयमःआश्रयणीयः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्लायति दुःखितोभवति ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । जितेन्द्रियस्यस्वरूपमाह श्रुत्वेति । स्तुतिवाक्यंनिन्दावाक्यंच श्रुत्वासुखस्पर्शदुःखदुःख-

(९८) चयोनरः=शुभाशुभं (४)

स्पर्शमेषकम्बलादि स्पृष्टा । सुरुपंकुरूपं च दृष्टा । स्वादुखादुच भुक्ता । सुरभिमुसुरभिं च घ्रात्वा । यस्य न हर्षविषादौ सजितेन्द्रियोक्तातव्यः ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि विषयाभोगे मृतिरेव तत्राह श्रुवेति । भोगो न प्रतिबन्धकः किंत्वासक्तिः तदुक्तम् पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्इत्यादीन्द्रियार्थेषु वर्तत इति धारयन्वित्यन्तं भगवता कृष्णेन ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमिन्द्रियसंयमस्वरूपतो विविनक्ति श्रुवेति । श्रुत्वा इष्टमनिष्टं च । एवमुत्तरत्र । तद्व्यतिमनसा ग्लायति विषादनीष्टानिष्टविषयसंसर्गे । मनोविकारराहित्यमिन्द्रियसंयमइत्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः नरः विषयानश्रुत्वा न तद्व्यति न ग्लापयति सः जितेन्द्रियः श्लैहर्षे इत्यस्य धातोरुपम ॥ ९८ ॥

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यथेकं क्षरतीन्द्रियम् ॥ तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादा दिवोदकम् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च ब्रह्मचारिणास्त्रीसंबन्धोद्यत्नेन वर्ज्यः संस्कृतभिक्षालाभस्तु किमिति निषिध्यते अत आह निर्धारणे षष्ठी एकमेव यदीन्द्रियं क्षरति । स्वातन्त्र्येण त्वविषये वर्तमानं न निवार्यते । ततोऽस्य क्षरति प्रज्ञा धैर्यमिन्द्रियान्तरविषयमपि इति श्रृङ्गादिचर्मोदकाद्याहरणभाजनंतस्य संवृतेष्वपीतरेषु यथेकत्वादुदकं पादात्स्रवति सर्वैरिच्यते । ज्ञानाभ्याससंभृतैर्यस्य सम्यक्ज्ञानमेव वा विषयगृध्रतया तद्रतमानसस्य न तत्त्वतो युक्तिशास्त्रगम्या अर्थाः सम्यक् प्रतिभासन्ते ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षरति विषये सज्यते क्षरति प्रज्ञा सर्वा बहिः संबध्यते दृतेर्जलसेकादर्थकृतस्य चर्मभाण्डस्य जलनिर्गमार्थं क्रूते अनेकसच्छिद्रधारारूपपादवतः एकेनापि पादेन यथा सर्वजलसेको भवतीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह इन्द्रियाणां त्विति । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यथेकमपीन्द्रियं विषयप्रवणं भवति ततोऽस्य विषयपरस्येन्द्रियान्तरैरपि तत्त्वज्ञानक्षरति न ध्ववतिष्ठते चर्मनिर्मितोदकपात्रादिवैकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्थमेवोदकं न ध्ववतिष्ठते ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । संयतेन्द्रियस्य सिद्धिहेतुतोक्ता तत्र सर्वेषां अप्रवृत्तावप्येकस्य प्रवृत्तौ कोदावस्तत्राह । इन्द्रियाणां त्विति । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यत्किंचिच्छरति इन्द्रियविषयप्रवणं स्यात् प्रज्ञा धैर्यं तेनैव क्षरति दृतेऽभर्ममयोदकपात्रस्य पादात्छिद्रात् सर्वोदकं क्रमशो नश्यति तथा च विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा । अत्र गीता । इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनो नुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नामिवाग्भसि इति ॥ मनः सहकृतं यद्विन्द्रियं चक्षुरादि तद्धरतीति गीतार्थः । एवं प्रसक्तं इन्द्रियमात्रं प्रज्ञां हरतीति भावः ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेन्द्रियाणां युगपदेव संयमः कार्यः एकस्यासंयमेतदितरसंयमवैयर्थ्यादित्याह इन्द्रियाणामिति । प्रज्ञाक्षरति विषयपरा भवति ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां इन्द्रियाणां मध्ये यथेकं इन्द्रियं क्षरति रूवति तेन कारणेन अस्य पुंसः प्रज्ञाक्षरति । दृतेः पादावुदकमिव इति चर्मकोशः ॥ ९९ ॥

(९९) पादा=पात्रा (अ)

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां=इन्द्रियाणां नुचरतां (मेधा०)

तेनास्य क्षरति=ततोऽस्य क्षरति (मेधा०)

वशेकृत्वेन्द्रियग्रामसंयम्य च मनस्तथा ॥ सर्वान्साधये इथानक्षिण्वन्ययोगतस्तनुं ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहरति सत्यपीन्द्रियत्वे मनसः प्राधान्यात्पृथगुपादानं ग्रामः संघातः विधेहि कृत्वेन्द्रियाणि तथा मनः सर्वानर्थान्भौततार्तकर्मसाध्यान्साधयेन्निष्पादयेत्तनुं शरीरमक्षिण्वन्पीडयन्योगतः । युक्त्या सहसाकस्य-चित्कठिनासनकृष्णाजिनादिमावरणपीडा भवति । सुकुमारत्वात्प्रकृतेस्तदर्थमिदमुच्यते । येषां सुशीलितं सुसंस्कृतं भोजनं मृदु-शय्यादि नतैः सहसा तत्प्रकृत्यमपि तु क्रमेण साम्यमानेतत्त्व्यंतद्विपरीतयोगः क्रमेण प्रवृत्तिरुच्यते । तत्र च योगतो वशी कृत्वेति संबन्धः यथा स्थानमेव वा योगत इति योजनीयम् । युक्त्या कुचिततातः शरीरं नाप नयेत् । यदुचितं शरीरस्य न तदस्मदिति निवर्तयेत्तात्पर्यं वा योगस्तृतीयायोगस्तृतीयार्थे तसिः तात्पर्येण शरीरं रक्षेत् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । इन्द्रियग्रामं बाह्यं सर्वानर्थान्साधयेन्नपि योगतोपेक्षितदेवतादि ध्यानतो न चेन्द्रिय संयममात्रात्तनुं देहमक्षिण्वन्पीडयन्पि ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति वशेकृत्वेति । बहिरिन्द्रियगणमायत्तं कृत्वा मनश्च संयम्य सर्वान्पुरुषार्थान्सम्यक्साधयेत् योगत उपायेन त्वदेहमपीडयन्त्यः सहजसुखी संस्कृतान्नादिकं भुङ्क्ते सक्रमेण तंत्यजेत् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकरणार्थनिगमयन्तस्य पुमर्थपर्यवसायितामाह वशीति । अर्थान्धर्मादीन् अक्षिण्वन् अपीडयन्योगतः योगोपायेन अवर्जनीयविषयसेवयेति यावत् ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रियसंयमफलमाह वशइति । योगतो योगेन समाधिलक्षणेन । अर्थान्पुरुषार्थान् । संसाधयेत्-सम्यक्साधयितुं शक्नुयात् । तनुमक्षिण्वन्तपोभिः शरीरमपीडयन् ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियग्रामं वशेकृत्वा तथा मनः संनियम्य सर्वानर्थान्साधयेत् । योगतः योगाभ्यासतः तनुं देहं अक्षिण्वन्क्षीणमकुर्वन् इति ॥ १०० ॥

पूर्वासंध्यां जपं स्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ॥ पश्चिमांतु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । संमुखे प्रातः पूर्वासंध्याऽऽदित्यास्तमये पश्चिमा तांतिष्ठेत्पन्सावित्रीमासनादुत्थाय निवृत्तगति-रेकत्र देशे स्यात् । सावित्री उक्तैव तत्सवितुर्वरेण्यमिति तस्यासनुवादाऽऽकारादिविधिभ्लोके संध्याजपार्थमेतदक्षरमेतां चेति । आऽर्कदर्शनादिति यावद्भगवानादित्योद्योजपस्थानयोरयमेव विनिर्देशः । ननु किमविधिनाऽर्कदय एव संध्यानि-वर्तते । तथाहि न सर्वतमः क्षीणं नापि परिपूर्णः प्रकाश एषा संध्या उक्तं च दिवि प्रकाशी भुवि चांधकारः कालः ससावित्रइ-ति प्रदिष्टः निरुक्तेभ्युक्तमधोभागः सावित्रइति । पशुसमाम्नाये विज्ञायते कल्मात्सामान्यादधस्ताद्ग्रामो धस्तात्कृष्णइति । आदित्योदये च सर्वतस्तमो निवर्तते । उभयधर्मानिवृत्तौ च संध्यारात्रिधर्मैऽहर्धर्मैश्च । अत्यन्तसंयोगे चैषा द्वितीया संध्यामिति । तेन यावत्संध्याकालं तिष्ठेदित्युक्तं भवति ततः परं स्वातंत्र्यस्थितमेव । केचिदाहुर्नैवेयमत्यन्तसंयोगे द्वितीया किं तर्हि कालभ्रामकर्मकाणाम्कर्मसंज्ञो भवतीति वार्तिककारस्तत्र कर्मणि द्वितीयेत्येव द्वितीया । यनु कालाध्वनोरत्यन्तसं-योगइति । तत्र च क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते । क्रोशंकुटिला नदी सर्वरात्रं कल्याणी उभयत्र च सकर्मको धातुर्मासमधी-यतइतिसत्यंतस्य विषयइह पुनः संध्यां तिष्ठेदिति तिष्ठतिरकर्मकअतो विधिनिर्देशः कृत्स्नसंध्याप्राभ्यर्थस्थानासनयोः कर्तव्यः आरम्भकालस्त्वह नोक्तः संध्याशब्देनैव समर्पितवान् । यएव हि संध्याकालस्परम्भः सएव तद्विधेः

श्रोत्रियस्यापि नहिपूर्णमास्यादि कालवद्दीर्घः संध्याकालोयदि विलम्बः स्यादुल्लेखोऽस्य स्यादिति सूक्ष्मत्वात्कालान्तरयोरिव नामोन्नासावल्क्ष्यपौर्वापर्यावधिनिवासोऽहश्च अतिशीघ्रगतिर्भगवान्भास्करस्तस्य यथा निर्भुक्तेराशौ राश्यन्तरसंक्रमणं तु त्रुटिमात्रकालमिच्छन्ति ज्यौतिषिकाः । एवं दिवसारम्भावसानयोरप्युदयास्तमयौ प्रागुदयाद्वात्रिरुदितेह अनेन च नास्ति संध्याऽऽदित्योदयेनैव रात्रिविरामात् । अतएवोदयास्तमयसमीपयोरनुष्ठानप्रवृत्तिः स्पष्टे च सूर्ये नक्षत्रेषु च निवृत्तिर्यतोयदयन्तकालमुपास्ते तेनावयं मुख्येकाले विधिनिर्वर्तितो भवति अतएव चयावान्सावित्रः कालः सेह संध्याभिप्रेता न ज्योतिःशास्त्रगणिता सा चोक्ता पुरस्ताद्यद्येवं येषामयमेवाग्निहोत्रकालस्तेषां संध्याविधेरभावः प्रसक्तः । केयं परिनोदना श्रौतेन स्मार्तस्य बाधोयुक्त एव गृह्याग्निहोत्रेन विकल्पितं नैव चात्र विरोधस्तिष्ठतापि शक्यं होतुमासीनेन च ननु च न केवले स्थानासने संध्ययोर्विहिते किंतु त्रिकजपोपि तच्च सावित्रीजपकथं होममन्त्रमुच्चारयेत् । अस्तु जपस्य बाधः प्रधाने तावत्स्थानासनेन विरुध्यते । गुणलोपे च मुख्यस्येत्यनेन न्यायेन जपस्याङ्गत्वाद्वाधोयुक्तस्तयोश्च प्रधानत्वसाक्षाद्विधिसंबन्धात्तिष्ठेदासीतवेति च । जपस्य तु गुणत्वशत्रन्तत्वाज्जपतेर्लक्षणत्वावगमात् । अधिकारसंबन्धश्च स्थानासनयोरेव । नतिष्ठति तु यः पूर्वोत्थातिष्ठन्नैशमे नोत्यपोहतीति यत्तु केनचिदुक्तं तिष्ठति तत्र गुणः प्रधानं जपकर्म ततो हि फलमश्रूयते । तत्रोच्यते नैवायं कामिनोधिकारः कृतः फलश्रवणं यत्तु प्रमाणवादवाक्ये वेदपुण्येन युज्यत इति फलानुवादभ्रमः सतत्रैव निर्णयस्तस्मात्स्थानासने प्रधाने । अथवाग्निहोत्रिणः सकृत्सावित्रीजपिष्यन्ति त्रिरावर्त्यिष्यन्ति वा । न तावताग्निहोत्रस्य कालातिपत्तिः अश्रन् सायं विनिर्मुक्त इति न तावता विनिह्न्यते । अश्रशब्दः चिरकालवचनस्तावता च कृतः संध्यार्थो भवति । अर्कदर्शनपर्यन्ततासङ्गमेवोदितहोमिनां कृतसंध्यानामेवाग्निहोत्रहोमः । गौतमेन तु सज्योतिषा ज्योतिषो दर्शनादिति । सूत्रस्यार्थः एतावान्कालः संध्योच्यते न वाप्यङ्गंतत्रैतावतिकाले नास्त्यावृत्तिः यथा पौर्णमास्यां यजेतेति न कालानुरोधेन । कर्मण आवृत्तिः तथा पूर्वसंध्यासनक्षत्रांपश्चिमांसदिवाकरामिति । तदपि काललक्षणं एतावान्काल इह संध्याशब्देनोच्यते । तत्र सांध्योविधिरनुष्ठेयस्तत्रेयतिसंध्याशब्दवाच्ये काले च मुहूर्तमात्रे यदि त्रिचतुरासु कालकलासु स्थानासनजपान्कुर्यात् । संपन्न एव विध्यर्थः न ह्यत्र कृत्स्नकालव्याप्तिः श्रुता मनोरिव सर्वथाग्निहोत्रसंध्याविधीसमानकालावपि शक्यावनुष्ठातुं सदाशब्दो नित्यतामाह । उभयसंध्याशेषः आसीत आसनमनूर्ध्वतावस्थानमुपविष्टो भवेत् । ऋक्षं नक्षत्रमात्रद्विभावनानात् । आऽर्कदर्शनादिति या आकारः स इहानुष्ठेयः सम्यक्शब्दो दर्शनविभावनयोर्विशेषणं सम्यग्यदा परिपूर्णमण्डल आदित्यो भवति नक्षत्राणि च भास्वन्ति त्वभासायुक्तानि नादित्यतेजोभिभूतानि ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तिष्ठे दूर्ध्वं स्तिष्ठे जपन् संध्यां पूर्वामत्यन्तसंयोगेन समासीतोपविशेत् । असम्यक् ऋक्षाणां विभावनादर्शनाद्विवेकेन बहूनां प्रकाशनात् । अत्र तिष्ठन्नासीनो जपेदिति प्रत्यस्य व्यत्ययो बोद्धव्यः । जपस्य प्रधान्यात् । तथाच यजुर्वेदब्राह्मणे अथातः संध्योपासनविधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य पूर्वोक्त्याग्निजपेदष्टकत्वं इत्यादि । अतएव जपस्य कर्मणि सावित्रीलभ्यते । एतदक्षरमेतां चेत्पुक्तत्वाच्च ॥ १०१ ॥

(३) कुहूकः । पूर्वसंध्यामिति । पूर्वसंध्यापश्चिमामिति च कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रथमसंध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीजपस्तिष्ठेदासनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पश्चिमां तु संध्यां सावित्रीजपसम्यक् ऋक्षदर्शनपर्यन्तमुपविष्टः स्यात् । अत्र च फलवत्त्वाज्जपः प्रधानम् । स्थानासनं त्वंगे फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् । संध्ययोर्वेदविधिष्वेव वेदपुण्येन युज्यते । सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य इति च पूर्वजपात्फलमुक्तम् । मेधातिथिस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । संध्याकालश्च मुहूर्तमात्रं तदाह योगी याज्ञवल्क्यः न्हासवृद्धी तु सततं दिवसानां यात्राक्रमम् । संध्या मुहूर्तमात्रं तु न्हासे वृद्धौ च सा स्पृता ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । संध्योर्वेदविद्युक्तं तच्च कियन्तकालव्याप्य कर्तव्यमिति प्रकारं लक्षणं चाह पूर्वामिति । संध्याव्याप्य अपनूऊर्ध्वतिष्ठन् आसीनो भवेदिति विधिस्तत्रैवावधेयं पक्षणात् । अपे तु सङ्ख्यैव नियम्यते ननु कालः । सहस्रपरमादिर्वांशतमभ्यां दशावरामित्युक्ते राकं दर्शनात् संपूर्णार्कदर्शनमभिध्याप्य तद्दर्शनं यावत्सम्यगर्क्षविभावनान् संध्य-
क्कर्क्षसम्यगृक्षं तस्य विभावनं प्रकाशः तावदभ्यासीत उपविश्य जपेदित्यर्थः । झासवृद्धीतु सततं दिवसानां यथाक्रमं । संध्यामूर्तमात्रं तु झासे वृद्धौ च संस्थितेति योगियाह्नवल्क्योक्तं दण्डहयसंध्या ॥ १०१ ॥

(५) मन्दनः । अथ कर्मान्तरमाह पूर्वामिति । आर्क्षविभावनान् आर्क्षविभावनानां दिति पदच्छेदः । आ नक्षत्रदर्श-
नात् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । संध्योपासनविधिमाह । पूर्वासंध्यां सावित्रीजपन् आर्कदर्शनात् सूर्यदर्शनपर्यन्तं तिष्ठेत् । प-
श्चिमसंध्यां समासीनः आर्क्षविभावनान् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं गायत्रीजपं तिष्ठेत् ॥ १०१ ॥

पूर्वासंध्यां जपं तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति ॥ पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमत्राधिकार उच्यते । एनः प्रतिषिद्धसेवनाज्जातो दोषस्तं व्यपोह्य पनुदति । निशि भवनैश-
रात्रौ कृतम् । एवं मलमेनः शब्देन समानार्थम् । न च सर्वस्य दिवाकृतस्य नैशिकस्य चैतन्मायश्चित्तं तथा सति रुद्धाद्युपे-
दशः प्रायश्चित्तविशेषोऽनर्थकः स्यात् । अर्के चेन्मधुविन्देत् किमर्थं पर्वतं व्रजेदिति लौकिकात्मवादात् । किंति हि यदसे-
वितं कृतमशक्यपरिहारमना स्नातप्रायश्चित्तविशेषं लघोय एनस्तदपैति यदा सुप्तस्य हस्तचारशय्यापरिवर्तनादिना सूक्ष्मप्रा-
गिव धोगुह्याङ्गकण्डूकर्षणेनाकस्मात्स्पृशेदिति प्रतिषिद्धम् । ललाश्रवादिना चाशुचित्वमेतत्कालकृताशौचस्यावस्थाने प्र-
तिषिद्धसेवनादि । एतदभिप्रायमेवेदं सर्वदेवाशुचिर्ज्ञेयः संध्योपासनवर्जित इति । न चानित्यत्वापत्तिरेवं विधस्य दोषस्य सर्वदा
भावान् । दिवा च पथि गच्छन् न्यस्त्रीमुखसंधानं संपन्नं तज्जप्य चित्तविकारोन्मीलने क्रुद्धाश्लोलसंभाषणे तत्संध्याविधी
अपनुदतः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जपं तिष्ठन् तिष्ठजपन् मलं पापं मलिनीकरणरूपं । एतच्च सायमर्कदर्शनकालं प्रातश्च नक्षत्र-
दर्शनकालं आरभ्य कार्यसंज्योतिषो दर्शनादिति गोतमोक्तेः ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वासंध्यामिति । पूर्वसंध्यायां तिष्ठजपं कुर्वाणो निशासंचितं पापं नाशयति । पश्चिमसंध्यायां तूपविष्टो-
जपं कुर्वन् दिवार्जितं पापं निहन्ति तत्रापि जपात्फलमुक्तम् । एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः दिवा-
वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् त्रिकालसंध्याकरणात् सत्सर्वविप्रणश्यति ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वादिरन्यायेनाह नैशमिति । निशाकृत एनः पापं मलमपि पापं यथा स्वादिरंशुं व्रजति स्वा-
दिरं वीर्यं कामस्य यूपं कुर्वतीति वचनद्वयेनैक एव स्वादिरोयूप उभयार्थः एवं संध्यापीति न्यायार्थः ॥ १०२ ॥

(५) रामचन्द्रः । पूर्वासंध्यां गायत्रीजपं तिष्ठन् निशायां भवनैश एनः पापं व्यपोहति नाशयति । सायं संध्यां कु-
र्वाणः दिवा कृतं पापं मलं हन्ति ॥ १०२ ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वो नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ॥ सशूद्रवद्वहिष्कार्यः सर्वस्माद्भिज्जकर्मणः ॥ १०३ ॥

(१०३) न तिष्ठति तु यः पूर्वा नानुतिष्ठति यः पूर्वा (क, य)

(१) मेधातिथिः । अनेनाननुष्ठानप्रत्यवायंवदन्नित्यतामेव समर्थयति । यः प्रातः संध्यायां नोर्ध्वआस्ते नच पश्चिमायामुपविष्टोभवति सशूद्रनुल्योवेदितव्यः । सर्वस्माद्विजातिकर्मणः आतिथ्यादिसत्कारसंप्रदानादितोबहिष्कार्योऽपनोद्यः । अतः शूद्रसमानतानिरासार्थन्नित्यममुषेया संध्या । इदमधिकारवाक्यम् । अत्र च स्थानासनएवोपपत्तेर्जपेयस्य चाधिकारसंबन्धस्तत्प्रधानमन्यत्तत्संबन्धमङ्गम् ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न तिष्ठति तिष्ठञ्जपतीत्यर्थः । एवमुपास्तइत्यत्रापि ॥ १०३ ॥

(३) कुट्टुकः । न तिष्ठतीति । यः पुनः पूर्वसंध्यां नानुतिष्ठति पश्चिमांतु नोपास्ते तत्कालविहितं जपादि न करोतीत्यर्थः । सशूद्रइव सर्वस्माद्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारादिरपि बाह्यकार्यः । अनेनैव प्रत्यवायेन संध्योपासनस्य नित्यताक्ता । नित्यत्वेऽपि सर्वदापेक्षितपापक्षयस्य फलत्वमविरुद्धम् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्ध्याकरणे दांषमाहनेति । शूद्रवदिति तदकरणेऽनधिकारितैव तत्पूर्वकत्वात्सर्वकर्मणाम् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । स्थानासनयोरकरणेप्रत्यवायमाह । नतिष्ठतीति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः पूर्वोपश्चिमांसन्ध्यां नउपास्ते न करोति सः सर्वस्मात्तद्विजकर्मणः सकाशाद्विद्विर्बहिष्कार्यः निष्काशनीयः ॥ १०३ ॥

अपांसमीपे नियतोनैत्यकं विधिमास्थितः ॥ सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यंसमाहितः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपरः स्वाध्यायविधिः प्रकरणान्तरे श्रुत्वात्पूर्वस्मात्प्रकरणान्निघते । बहिर्यामान्निर्जनो देशअरण्यंतद्रत्वा प्राप्यापांसमीपे नदीवाप्यादिस्थाने तदभावे कमण्डल्वादिभाजनस्थानामपि नियतः शुचिर्यत्नवान्वा समाहितः परित्यक्तचित्तव्याक्षेपः सावित्रीमप्यधीयीत यदि बहुसूक्तानुवाकाध्यायादि कयाचित्कार्यातिपत्त्या नशक्यते । नैत्यकं विधिमास्थितः नित्यएवानैत्यकः नित्योयविधिरित्येवंस्थितप्रज्ञः ग्रहणार्थश्च स्वाध्यायाध्ययनविधिः प्रकृतिरयं विचारः संस्तदीयाद्धर्मानृण्हाति तेन ब्रह्मणः प्रणवंप्राकूलान्त्यादिधर्मोभवति । अन्ये तु विधिर्विधाप्रकारइति कर्तव्यतेत्यादि चक्षते नित्ये ब्रह्मचारिणावश्यकर्तव्ये साध्यायाध्ययनविधेति कर्तव्यता सामाश्रितः । अस्य तु विधेस्तदा नित्यत्वं ब्रह्मसंज्ञं हि तत्स्मृतमित्यादिवाक्येभ्योवसातव्यम् । आद्यमेव व्याख्यानं युक्तरूपं दृश्यते । नहि विधिशब्दः प्रकारवचनतया प्रसिद्धो यदि च नैत्यकशब्देन ब्रह्मचारिणो विधिरुच्यते । तदा नैत्यकेनास्त्यनध्यायइत्यत्रापि नैत्यकशब्देन तस्यैवाभिधानं स्यात्तत्तन्ध्यायनिषेधस्तत्रैव न प्रसज्येत ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ ब्रह्मयज्ञविधिमाह अपामिति । नियतः शुचिः नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञविधिं ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणइत्यादिना श्रुतावुक्तं । आरण्यंग्रामाद्विहः सावित्रीमपीत्यन्याध्ययनाशक्तावुपाकरणेणा पूर्वं मगृहीतवेदस्य ब्रह्मचारिणो नुक्त्वः । आदिक्रमेण त्वशाखायानित्यं पाठो मुख्यो ब्रह्मयज्ञः । समाहितो नन्यचेताः ॥ १०४ ॥

(३) कुट्टुकः । अपांसमीपइति । ब्रह्मयज्ञरूपमिदं बहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यदिनिर्जनदेशंग्रामाद्यादिजलसमांसेनियतेन्द्रियः समाहितोऽनन्यमनोनैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञरूपमास्थितो नुतिष्ठानुतिष्ठानमपि प्रणवयाद्विधौ त्रययुतां यथोक्तामधीयीत ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र प्रशस्तस्थानमाह अपामिति । नैत्यकं ब्रह्मयज्ञरूपं समाहितोऽनन्यमनः सावित्रीमपीति अनधीतसूक्तान्तरस्य ब्रह्मयज्ञार्थं । विशिष्टोयमपरो विधिरिति मेधातिथिः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । प्रथमब्रह्मयज्ञमाह अपामिति । नियतसमाहितशब्दाभ्यां कर्मज्ञानेन्द्रियसंयमावृत्तौ । नित्यमेव नैमित्तिकं अनेनाहरहः कर्तव्यत्वमुक्तं विधिब्रह्मयज्ञनयक्षप्रमाणः प्राच्यान्दिशोत्पनुवाकेनोक्तं । अधीयात् स्वाध्यायनकेवलत्वाध्यायिकमेवाधीयात् । किन्तुसावित्रोमपि । श्रुतं कस्यास्य ब्रह्मयज्ञविषयत्वम् ॥ १०४ ॥

(६) राम वन्दः । युग्मं अपामिति । नैत्यकत्रिंशत्स्थितः सन्नपांनकटे नियतः सावित्री ज्ञपेत् । गत्वारण्यसमाहितः सन्पुष्पादिकृतः सन्सम्यगधीयत अध्ययनं कुर्वीत ॥ १०४ ॥

वेदोपकरणे चैव स्याध्याये चैव नैत्यके ॥ नानुरोधोऽस्यनध्याये होममन्त्रेण चैव हि ॥ १०५ ॥

(१) मेधानितिथिः । उपकरणमुपकारकं वेदाङ्गकल्पसूत्रनिष्ठाद्युच्यते । तस्मिन्पश्यमानेऽनध्यायेऽप्यनुरोधआदरोनास्ति । अनध्याये होममन्त्रेषु चैव हनध्यायानादरणीया अनध्यायं पश्यन्त्येवम । न निरोधर्हाति वा पाठः । निवृत्तिरनध्यायेऽप्यनुरोधस्य नास्ति । यद्यप्यनध्यायनविधिधर्मोऽनध्यायेऽनध्यायनं अनध्यायनविधिश्च स्वाध्यायविषयः स्वाध्यायश्च वेदोऽनध्यायं वेदशब्दवाच्यान्यङ्गानि तथापि वेदवाक्यमिश्रत्वबुद्धिः स्यादिति स्पष्टार्थमुच्यते । दृष्टान्तोऽत्रायं वेदाङ्गेष्विव वेदेऽप्यनध्यायोऽनास्ति । होममन्त्रेष्वग्निहोत्रहोमे ये मन्त्राऽन्यस्मिन्वासावित्रादिशान्तिहोमे । एतच्च प्रदर्शनार्थं शश्वजपप्रैषादिमन्त्राणां कर्माङ्गानां वैदिकवाक्योच्चारणमात्रधर्मोऽनध्यायानध्यायनं स्वाध्यायनविधिप्रयुक्त इति मन्यमानो होमादिमन्त्रेषु चतुर्दश्यादिष्वनुच्चारणं प्रपद्येत यः स न्यायसिद्धेर्नार्थनानुयमानेन प्रतिबोध्यते । स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रयुक्तमनध्यायानुक्रमणं वेदधर्मस्ततोऽनास्ति कर्माङ्गमन्त्रेष्वनध्यायः । नैत्यके स्वाध्याये पूर्वेण वाक्येन सर्वाश्रमिणां विहिते नित्ये स्वाध्यायविधौ ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदोपाकरणे व्याकरणाद्यङ्गे नैत्यके न्याय्याये ब्रह्मयज्ञे होममन्त्रेषु काम्यकर्माङ्गेष्वपि अनध्यायेनध्ययनदिनेनानध्ययनानुरोधः । अन्यत्र भवत्वन्ध्यायाभावः ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लुकः । वेदोपकरणइति । वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिक्षादौ नैत्यके नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे-
होममन्त्रेषु चानध्यायादरोनास्ति ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अहम्यहो नृत्युक्तं अष्टकापौर्णमास्याविन्यादौ कार्गातरिति चेत्तत्र पर्युदासाधिकरणन्यायि-
नाह वेदोपकरणइति । वेदोपकरणे शिक्षादिवेदाङ्गो नैत्यके ब्रह्मयज्ञादिरूपं गुरुमुखाप्रथमाध्ययने वा तएव स्नानक-
प्रकरणएवानध्याये गणितस्तस्याध्ययनस्य काम्यत्वात् अनुरोधे अपेक्षा अङ्गादिनाम्न तथा च सूत्रम् । कामवेदाङ्गानां-
ति । काममिच्छां तद्वशात् वेदाङ्गाध्ययनमात्रं जैमिनिसूत्रार्थः । यजतिषु । ये यजामहे कुर्यान्नान्याजोर्वात तत्र यथा-
अनयाजवर्जितेषु यागेष्वेयं यजामहकरणं तद्वदत्रापि अनध्यायेष्वङ्गादिपाठइति न्यायार्थः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । सावित्रीग्रहणं ज्ञापितं चावब्रह्मयज्ञं ग्रहणाभ्ययनं दवानभ्यायकालं द्याहवेदोपकरण इति । वेदा-
पकरणं वेदाङ्गेतत्रप्रतिषेधाभावात्तहोममन्त्रं त्रिषाविधयस्तच्च यथानभ्यायानुराधोनास्ति एवमैतानि केपात्यर्थः ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदोपकरणे उपाकर्मकरणे ॥ १०५ ॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसंज्ञं हि तस्मृतं ॥ ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविधिषोडशमर्थवादः । एतेन हेतुना नैयकेनास्त्यनभ्यायोयतोऽहसत्रतस्मृतंसततप्रवृत्तं सर्वयथा सहस्रसंवत्सरादिसर्वं कदाचिच्छिद्यतइत्यतः सत्रमेवमिदमपि ब्रह्माभ्ययननिर्वर्त्य ब्रह्मसत्रत्वाच्च नकदाद्विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदेहि सत्रत्वंनस्यात् । सत्रत्वमिदानीरूपकभङ्ग्यायोजयति । ब्रह्माभ्ययनमाहुतिद्रुतमन्यत्सर्वंताऽहुःयाः

हूयते । जुहोतिरनिवृत्तौ वर्तते । अनेकार्थात्वाद्भूतानां ब्रह्मशब्देन तद्विषयाभ्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्माभ्ययनमाहुतिरिवोपमिन्त्याग्रादिभिरितिसमासः । अनभ्याये यदभ्ययननेन वषट्कृतं यथा याज्यान्तत्रिच्छेदोवषट्कारेण क्रियतएवंचतुर्दश्याद्यनभ्यायाभ्ययनं वषट्कारस्थानीयम् । वषट्शब्देन वौषट्शब्दोलक्ष्यते तेन कृतं युक्तं संस्कृतं साधनं कृतेति समासः ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वाध्यायरूपे तु ब्रह्मयज्ञे कथमेवमभ्ययनविरोधित्वादनभ्यायस्येत्यत आह नैत्यक इति । ब्रह्मणा वेदेन सत्रं संतन्यमाना क्रियायतेतः क्रियासंतन्यविच्छेदार्थं नानभ्यायानुरोधः कित्वेकावर्चमेकं वा यजुरेक वासामाहरेदित्यापस्तम्बवचनादनुसंधानमत्राल्पमणीयोनृषेयं एतदर्थमपि चैतद्धोममन्त्रादेः पृथक्कृत्यपुनरुक्तम् । अत्र चानभ्यायानामनुरोधाभिधानात् स्नातकव्रतकरणेभ्यापकंप्रति कथितानामनभ्यायानामभ्ययनकारिणं ब्रह्मचारिणं प्रत्यन्वयोपेक्षितः । तेन विधिलघनेनाभ्यापकस्याभ्ययनप्रवृत्तावप्यभ्येत्ता नाभ्येतध्यमिति लभ्यते । ब्रह्मसत्रमित्यत्र गुणयोगेन सत्रशब्दस्य प्रवृत्त्यायोगेन तावक्तुं गवामयनादिसत्रसाम्यमस्याह । ब्रह्माहुतीति । वेदरूपाया आहुतेर्होतव्यस्य हुतं होमोयत्र तंपुण्यहेतुत्वाध्यायं यथा च सत्रे वषट्कारो होममन्त्रस्तथात्रापि अनभ्यायो नभ्ययननिमित्तमेघनिर्घातशब्दादि वषट्कारस्थानीयम् । यदाहापस्तम्बः ब्रह्मयज्ञोहवाएषयः स्वाध्यायतस्यैते वषट्कारायस्तनयतीत्यादि ॥ १०६ ॥

(३) कुम्भकः । नैत्यक इति पूर्वोक्तनैत्यकत्वाध्यायस्यायमनुवादः । नैत्यके जपयज्ञेऽनभ्यायो नास्ति यतः सततभवत्वात् । ब्रह्मसत्रंतन्मन्वादिभिः स्मृतं ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्याहुतं अनभ्यायाभ्ययनमध्ययनरूपमनभ्यायवषट्कृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अथवादेनोक्तमर्थं द्रष्टव्यं नैत्यक इति । ब्रह्मसत्रंसततभवत्वात् ब्रह्मैवाहुतिस्तस्याहुतं होमरूपाभ्ययनं सोमाहुतिस्थानीयं अनभ्यायवषट्कृते अनभ्यायाभ्ययनं वषडिति याज्यासमापकवौषट्स्थानीयं तेन कृतं संस्कृतं ब्रह्मसत्रमितिरूपकंपुण्यं पुण्यदं । नापोहेदग्निं क्रिया इति होमे नास्त्यनभ्याय आवश्यकत्वात् । तथा मात्यहिकजपेपीति भावः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थं हेतुभ्यासेन स्थिरीकराति नैत्यक इति । नैतिकेत्वाध्यायेनास्त्यनभ्यायः कुतः ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिः वेदव्याहुतिरित्यावत् । सायस्मिन्सत्रेऽहुतात् ब्रह्माहुतिरुक्तं अनभ्यायकाले एव वषट्कृतं यतः तदनभ्यायवषट्कृतं श्रूयते । हतस्य वा एतस्य यज्ञस्य मेघोहविर्धानमित्यादि अधीयत इत्यध्यायो याज्यापुरोनुवाक्यादिः । वषट्कृतं वषट्कारः । ताभ्यां रहितमनभ्यायवषट्कृतं । तत्र ब्रह्मसत्रं वेदसत्रं सत्रशब्देन नैरर्तयणदीर्घकालानुष्ठेयत्वाभिमेतास्सत्तानैत्यकेनास्त्यनभ्याय इत्यर्थः । संवत्सरमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्वत सर्वपुरुषार्थलाभः यावज्जीवं कुर्वतः किंपुनरित्यभिप्रायेणाह । यस्स्वाध्यायमिति । स्वाध्यायं ब्रह्मयज्ञविषयमव्ययमव्ययमन्त्रेष्वध्यायः । पयोधर्मशुचिसामान्यात् । मेदः अर्घ्यपूर्णहेतुत्वसामान्यात् । घृतसाम्यं स्नेहसारूप्यात् । मधुरसः नानारसैक्यात् क्षरति । द्रुग्धेकेचिदपांसमीप इत्यादिभ्यो लोकचतुष्टये न गृहीतत्वाध्यायस्य नित्याभ्ययनमुक्तमिति ध्याचक्षते ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यत्वाध्याये अनभ्यायः अभ्ययनस्य अनुरोधेन भवेत् च पुनः होममन्त्रेषु मन्त्रेष्वारेषु अनभ्यायो न भवेत् नित्यकर्मणि अनभ्यायो नास्ति ततः अभ्ययनं ब्रह्मसत्रं ब्रह्मयज्ञस्मृतः ब्रह्माहुतिर्हुतं पुण्यं ब्रह्मण आहुतिर्हुतं ब्रह्माहुतिर्हुतं वेदाहुतिर्हुतमित्यर्थः ब्रह्मणारुवेणाहुतिर्हुतं प्रतिवार्थः अनभ्याये वषट्कृतं पुण्यं भवति ॥ १०६ ॥

यः स्वाध्यायमधीतेऽद्विविधना नियतः शुचिः ॥ तस्य नित्यं क्षरत्येष पयोदधिघृतं मधु ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतविधिशेषोयम् । सच नित्यः सप्रधिगतः नित्येच फलश्रवणमर्थवादानच विधिविभक्तिर्वि-

द्यते येनैकस्य तूभयत्वेसंयोग पृथक्कमित्यनेन न्यायेनाधिकारान्तरहेतुः प्रयपमृतिः स्यात् । लब्धे च नित्येऽधिकारे रात्रिसत्रन्यायोपि नास्ति येन पयआदीनि निष्कलत्वेन कल्पेरन् । तस्मादर्थवादएवायम् । अधीयानस्य लोकपक्ष्या प्रतिग्रहादिना गोलाभात्पयः प्रमृतेः प्रक्षरणानुवादस्यालम्बनम् । स्वाध्यायविदमधीतेर्बदसंवत्सरविधिना प्राकूलाध्यासनेन नियतः संयत्नेन्द्रियः शुचिः स्नानादिना तस्य पुरुषस्य नित्ययावज्जीवक्षरति स्ववति ददाति । एषः स्वाध्यायः पयोदधीति । अन्येतु धर्मार्थकाममोक्षात्पयआदिभिः शब्दैरभिहिताभ्यन्यन्ते । पयः शुद्धि सामान्याद्धर्मः दधिपुष्टिहेतुत्वादर्थः । स्नेहसामान्यादृतकामः सर्वरसैक्यान्मधुमोक्षः । यावान्कश्चन पुरुषार्थः ससर्वोवेदाभ्ययनान्तसंवत्सरेणैव प्राप्यते किंपुनर्बहुना कालेनार्थवादत्वात्पयआदिशब्दानांकोर्थोयुक्तइति नाभिनिवेष्टव्यम् ॥१०७॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यावज्जीवाभ्ययनेनियतेप्यव्दमात्रेणैवलभ्यं फलमाह्वयइति । नियतइन्द्रियप्रत्याहारवान् पयःश्वेतवर्णसारूप्याद्धर्मः तद्भवत्वादर्थोदधि तदुभयप्रभवत्वात्घृतकामः मध्विति परमात्मनार्ताद्विषयतया ब्रह्मविद्यायामधुशब्दप्रयोगः । अथातौ सवामधुप्रबोचदिति ॥ १०७ ॥

(३) कुङ्कुमः । यः स्वाध्यायमिति । अव्दमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । योवर्षमप्येकं स्वाध्यायमहरहर्वाहिताङ्गयुक्तं नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति तस्यैव स्वाध्यायोजपयज्ञः । क्षीरादीनि क्षरति क्षीरादिभिर्देवान्पितृंश्च प्रीणाति ते च प्रीताः सर्वकामैर्जपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुघृताभ्यांच ऋचोधीति हि योऽन्वहमित्युपक्रम्य चतुर्णामिव वेदानांपुराणानांच अपस्य देवपितृभिरुपकृता शेषे तेतृमास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैरित्युक्तवान् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्ययनस्य गुणफलमाह । यइति । विधिना प्राकूलानिद्रित्युक्तेनक्षरतिपित्रादीनां तृप्तिमिति । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन । मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुघृताभ्यांच ऋचोधीते तु योऽन्वहम् ॥ इदं शः स्वाध्यायः गोदोहनविशिष्टापः प्रणयनं यथापशुसाधनंतथायमुक्तफलसाधनमिति अर्थवादीयमिति मेधातिथिः । तन्मर्थवादत्वे परपदार्थापत्तिः स्वपदार्थत्यागइति मीमांसामुद्वाचकः अन्यथा गोदोहमप्यर्थवादः स्यात् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः अव्दपर्यन्तं स्वाध्यायं अधीते करोति तस्य नित्यं एषः स्वाध्यायः पयोदधिघृतमधु क्षरति स्ववति ददातीत्यर्थः । धर्मार्थकाममोक्षाः पयोरूपो धर्मः । दधिरूपो अर्थः घृतरूपः कामः । मधुरूपो मोक्षः ॥ १०७ ॥

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधः शय्यांगुरोर्हितम् ॥ आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनोद्विजः ॥ १०८ ॥

मेधातिथिः । सायंप्रातः समिद्धिरघेरादीपनमग्नीन्धनम् । अपर्यकारोहणमधः शय्या नतु स्थण्डिलशायित्वमेव । गुरवे हितमुदकुम्भाद्याहरणशुश्रूषणलक्षणम् । यत्तु तदुपकारकरणंतथावज्जीविकम् । एतदाब्रह्मचर्यसमामेगुरुकुलनिवृत्तिलक्षणान् स्नानात्कर्तव्यं स्वाध्यायाभ्ययनविध्यर्थत्वात् । ब्रह्मचर्यस्य तद्धर्माणांच यावद्ब्रह्मणमनुवृत्तिस्तन्निवृत्त्या च निवृत्तिः सिद्धैवेति । अग्नीन्धनादीनांपुनर्वचनं तद्यतिरिक्तस्यातिक्रान्तस्य धर्मकलापस्योत्तरेषामप्याश्रमिणामनुष्ठानार्थम् । तथाच गौतमः उत्तरेषांचैतदविरोधादिति । अथैवंकस्मान्नभवत्येते यावद्ब्रह्मचर्यभाविनोऽप्ये पुनर्वागपि निवर्तन्तइति स्मृत्यन्तरमात्रदर्शितप्रधानकालानुवर्तिनश्च नियमादित्येषायाः सत्यां गतौ बाधितः स्यात् । गुरवे हितमिति हितयोगे चतुर्थी न्याप्यातइत्यति ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समिदाधानमिन्धनं अधः शय्या खट्वाद्युपरिशयनत्यागः गुरोर्हितंतत्परिचर्याएतच्चैतेषां ब्रह्मचर्यसम्प्राप्तपासनादिवत् समावर्तनादूर्ध्वमप्यनुष्ठानप्रसंगकारयितुमुक्तम् । अतएव गौतमः उत्तरेषांचैतदविरोधीति ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्नीन्धनमिति सायंप्रातःसमिद्धौर्मभिक्षासमूहाहरणमखट्टाशयनरूपामधःशय्यां न तुस्थण्डिलशायित्वमेवगुरोरुदककुम्भाद्याहरणरूपंहितंरुतोपनयनोब्रह्मचारी समावर्तनपर्यन्तंकुर्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मचारिणोऽवश्यकर्तव्यमाह अग्नीन्धनमिति अग्नीन्धनसायंप्रातः समिद्धेऽमः अधःशय्यांखट्टाशयनारुढतांकुर्यात्समावर्तनपर्यन्तमित्यन्वयः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । अथब्रह्मचारिमकरणोक्तानांकेषांचिद्धर्माणामुत्तराश्रमेष्वप्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थंकेषांचिन्निषेधमाह अग्नीन्धनमिति । अग्नीन्धनादीनांयावत्ब्रह्मचर्यकालभावित्वंप्रधानवशावर्तित्वात् गुणानां सिद्धिं सिद्धेस्त्यारम्भोन्नियमार्थः अग्नीन्धनादिभ्योऽध्यापनविधिरयमुच्यते । गुरोर्हितंउदकुम्भाहरणादि अन्यस्ययावज्जीवकालत्वात् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मचारिधर्मानाह रुतोपनयनोद्विजः समावर्तनपर्यन्तंअग्निं अग्निशुश्रूषांकुर्यात्इन्धनंगुरोः इन्धनानयनं गुरोर्हितंकुर्यात् ॥ १०८ ॥

आचार्यपुत्रःशुश्रूषुर्ज्ञानदोर्धार्मिकःशुचिः ॥ आप्तःशक्तोऽर्थदःसाधुः स्वोऽध्याप्यादश धर्मतः॥१०९॥

(१) मेधातिथिः । सर्वेषामेव दानानांब्रह्मदानंविशिष्यतइति तत्रकीदृशाय विद्यादातव्याइति पात्रलक्षणार्थः श्लोकः ब्रह्मचारिधर्मसङ्केनाध्यापनविधिरयमुच्यते । आचार्यस्य पुत्रः शुश्रूषा परिचर्या गृहोपयोगिशक्तितः कर्मकरणं शरीरसंवाहनं च ज्ञानादयःकश्चिद्भ्रन्त्यआचार्यस्य न विदितःशिष्येण कथंचिच्छिक्षितोऽर्थकामकलाविषयोधर्मविषयो वा विद्याविनिमयेनेदमध्यापनम् । धार्मिकः अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानप्रधानः शुचिर्भृद्भारिशुद्धार्थशुद्धश्च । गोबलीवर्दवत्पदत्रयस्य पुनरुक्तंधार्मिकः शुचिः साधुरिति । आप्तस्तुद्धांधवादिः प्रत्यासन्नः शक्तः ग्रहणधारणसमर्थः स्वपुत्रः उपनीतश्च पूर्वः अन्योपनीताअप्यध्याप्याः । ननु च धर्मतइत्युच्यते एतैरध्यापितैर्धर्मोभवति अर्थदश्च दृष्टेनोपकरोति तत्र कुतोऽदृष्टकल्पना केनोक्तंकल्पमिति श्रुते का कल्पना साक्षादेवहिश्रुतमध्याप्यादशधर्मतइति । उपाध्यायस्त्वाह धर्मशास्त्रव्यवस्थोच्यते । एतैरध्यापितैर्धर्मातिक्रमो न भवति न पुनरर्थदअध्यापिते विद्यादानलक्षणे धर्मोभवति ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुश्रूषुः रुतचर्यः । धार्मिकोधर्मानुष्ठानशीलः । शुचिःशुद्धभावः । आप्तोबन्धुः । शक्तोऽग्रहणधारणादिशक्तमान् । अर्थदः परिभारंविना पूर्वधनेन रुतोऽकारः । साधुरार्जवोपेतः । स्वोज्ञातिः । धर्मतोधर्मार्थमुद्दिश्यन तु भविष्यदर्थशुश्रूषादिना ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । कीदृशःशिष्योऽध्याप्य इत्याहआचार्यपुत्रइति । आचार्यपुत्रःपरिचारकोज्ञानान्तरदाता धर्मविन्मृद्धार्यादिषु शुचिःबान्धवो ग्रहणधारणसमर्थः धनदाताहितेच्छुःज्ञातिः दशैते धर्मोणध्याप्याः ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्यादानपात्राण्याह आचार्यपुत्रइति । ज्ञानदः अथवा विद्यया विद्येत्युक्तत्वात्धार्मिकः लाभाद्यनुपजीव्यधर्मार्थयः पठति शुचिरलुब्धः आप्तोबन्धुः । शक्तोवेदतदर्थविचारणादौअर्थदउत्तरकाले स्वोज्ञातिः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । इदानींगुरोरध्यापनयोग्यान्नुसंगादाह आचार्येति । शक्तःग्रहणधारणादौगुरुकार्येषुवा त्तमर्थः । स्वज्ञातिः धर्मतःन्याय्यतः ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यपुत्रादि एते । दश धर्मतः स्वपुत्रादिःस्वाध्याप्याः अध्ययनयोग्याभवन्ति ॥ १०९ ॥

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान् चान्यायेन पृच्छतः ॥ जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकआचरेत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । अधीयानेनानुपसन्नेन यदि नाशितमपाक्षरवित्स्वरं वाऽधीतं तदाऽपृष्टेन न वक्तव्यम् । नाशितं त्वयैव मेतत्पठितव्यमिति शिष्यस्य त्वपृच्छतोपि वक्तव्यम् । पृच्छमानोऽपि यद्यन्यायेन पृच्छति तथापि न वक्तव्यम् । प्रश्नपूर्वकमस्मिन्वस्तुनि मे संदिहस्तदुपदेष्टुमर्हसीति शिष्यधर्मेण प्रश्नोऽन्यायेन । अन्यथा तु जानन्नपि जडवन्मूक इव लोके वर्तेताऽऽचरेदज्ञ इव तूष्णीमासीत् । शास्त्रविषयोऽयं पृष्टसंदेहापनयननिषेधः । व्यवहारे तु वक्ष्यति नियुक्तो वा नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति । अन्ये त्वविशेषेणेच्छन्ति ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एष्यस्त्वन्यस्यापृष्टो न ब्रूयात् न चान्याये न परिहासादिना पृच्छतः ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । नापृष्ट इति यद्यन्येनाल्पाक्षरवित्स्वरं चाधीतं तस्य तत्त्वं न वेदन् शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् । भक्तिश्रद्धादिप्रश्नधर्मोऽज्ञानमन्यायस्ते न पृच्छन्तौ ब्रूयात् जानन्नपि हि प्राज्ञोलोके मूक इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादानि पात्राण्याह नापृष्ट इति षड्विधः । अन्यायेन यथाविधिनमस्कारादिरहितेन पृच्छतस्तत्प्रति न ब्रूयादिति । जानन्नपि तत्र तत्र समर्थोऽपि लोके अपात्रे जडवन्मूकवत्स्यात् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । पुनरत्र कः न्याय इत्यपेक्षायामाह नापृष्ट इति । दशानामेतेषां मध्ये कस्यचिदप्रश्ने न्यायवर्जिते प्रश्ने च जानन्नपि जडवत् भवेत् ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । अपृष्टः स न कस्यचित्तु न ब्रूयात् अन्यायेन पृच्छतः कस्य चित् न ब्रूयात् मेधावी जानन्नपि जडवल्लोकआचरेत् ॥ ११० ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ॥ तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्य प्रतिषेधस्यातिक्रमे दोषमाह अधर्मेण पृष्टो न्यायपृष्टश्च यः प्रब्रवीति एवमेतद्युक्तमध्ये तुमिति यश्च पृच्छति तावुभावपि भ्रियेते अप्राप्तकालौ । अथैकोऽप्यतिक्रमकारी स एव भ्रियते । यद्यन्यायेन पृष्टो न वक्ति तदा प्रष्टव वाऽथ प्रतिवक्ति तदोभावपि । अनेनान्यायप्रश्ने दोषदर्शने न प्रहृर्न्याय्यः प्रश्नविधिः । विद्वेषं वा द्वेष्यतां लोके प्राप्नोति ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधर्मेण यथोक्तस्वाध्यायनविधिविना । प्रैति भ्रियते विद्वेषमन्यतरस्यान्यतरोधिगच्छति ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह अधर्मेणेति । अधर्मेण पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यश्चास्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरोऽप्यतिक्रमकारी भ्रियते विद्वेषं वा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्ततिक्रमेऽनर्थमाह अधर्मेणेति । अधर्मेण पृष्ट इति शेषः । प्राह अधर्मेण च पृच्छति यः तयोर्मध्ये अन्यतरः व्यतिक्रमकारी प्रैति भ्रियते फलाच्च्यवते ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । न्यायवर्जिते प्रश्ने प्रवचने च दोषमाह अधर्मेणेति । प्राह वचनं करोति प्रैति भ्रियते ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधर्मेणेति द्वाभ्यामाह । यः ब्रह्माचारी अधर्मेण अनृतेन प्राह यः अधर्मेण पृच्छति तयोर्मध्ये अन्यतरः एकः प्रैति मृत्युं एति यदि जीवेत्तु विद्वेषं अधिगच्छति ॥ १११ ॥

(११०) लोकआचरेत् = लोकमाचरेत् (न, ल, य, र,)

(१११) बाधि = चाधि (न, ब, ल, म,)

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ॥ तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तमभ्यास्यादशधर्मतइति तस्यैवायं प्रकरान्तरेण संक्षेपतः प्रतिनिर्देशो नापूर्वार्थाऽभिधानम् । प्रकृतानुवादत्वादर्थशब्द उपकारमात्रलक्षणाऽपरोक्षप्रवृत्त्यः विद्याविनिमयेनापि पूर्वमभ्ययनस्योक्तत्वात् । तद्विधाऽभ्यापनाऽनुरूपामहति महती त्वल्पे त्वल्पेति तत्र विद्या विद्यते ज्ञायते यया सर्वोऽर्थइति सा विद्या पात्रोऽर्थावबोधश्च । अनुपकारी नाऽभ्याप्योन चास्यार्थविवरणकर्तव्यम् । उषरो भूमिभाग उच्यते यस्मिन् खिले पिशुनिकादोषादीजनं प्ररोहति शुभं श्रेष्ठं ब्रीह्यादिकं लाङ्गलादिनोप्यते । एवं विद्यापि क्षेत्रे भूमा महाफला भवति । न चैतन्मन्तव्यम् । अर्थमादाय यदभ्यापनं सा भृतिः नहि पणपरिमाणसंभाषणपूर्विका तत्र भृतिः यदेयद्दासि तदैतदभ्यापयामीति । एतद्भूतेरूपम् । न पुनरर्थोपकार गन्धमात्रेण । यत्तु न पूर्वोक्तिचिदुरवे उपकुर्वीतेति नासौ पूर्वोपकारप्रतिषेधः किन्तु लास्यतावश्यकमाङ्गमेव गुर्वर्थो यथा शक्तिसंपाद्यः तच्छेष एव प्रतिषेधो न पृथग्वाच्यः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धर्मः उक्तेषु दशसु । अर्थः परिभाषाविना भविष्यदर्थसंभावना । शुश्रूषा परिचर्या । सापि तद्विधाभ्ययनस्य यादृशमभ्याहितत्वं तदनुरूपा ऊषरे लवणभूमौ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मार्थाविति यस्मिच्छिन्न्येऽभ्यापिते धर्मार्थौ न भवतः परिचर्या वाऽभ्ययनानुरूपा तत्र विद्यानार्पणीया सुषुब्रीह्यादिबीजमिवोषरे यत्र बीजमुपनं प्ररोहति स उषरः । न चार्थग्रहणे भृतकाभ्यापकत्वमाशङ्कनीयं यद्येतावन्महं दीयते तदैतावदभ्यापयामीति नियमाभावात् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच धर्मार्थाविति । तद्विधा विद्यादानानुरूपा ऊषरेक्षारभूमौ तत्रोभययथानाकुरयति तथा तादृशे धर्मार्थादयोन स्युरिति ॥ ११२ ॥

(५) जन्दनः । तद्विधा गृह्यविद्यानुरूपा ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र ब्रह्मचारिणि धर्मार्थौ न स्यातां धर्मश्च अर्थश्च धर्मार्थौ न भवतः च पुनः तद्विधा शुश्रूषा गुरुयोग्या शुश्रूषा न स्यात् तत्र तस्मिन् ब्रह्मचारिणि विद्या न वक्तव्या ज्ञानं च न वक्तव्यमित्यर्थः । ऊषरे भूमौ शुभं बीजमिव निष्फलं भवतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ॥ आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामि रिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । समं शब्दः सहाय्ये । अप्रतिपादितया त्वदेह एव जर्जरिततया युक्तं ब्रह्मवादिनो वेदाभ्यायिनो मरणं पुनरपात्रे प्रतिपादनमनेन च ज्ञायते । अभ्यापनमभ्यधीतवेदेनावश्यकं कर्तव्यं न केवलं ब्रह्मस्यार्थम् । नापि वार्यादिदानवत्फल कामस्यैवाधिकारः । तथा च श्रुतिः यो हि विद्यामधीत्यार्थिने न ब्रूयात्सकार्यं हा स्यात् श्रेयसोद्धारमपात्रं युयादभ्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचोधिकारं कवयेद्ब्रह्मन्ति अस्मिन् योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् य एवं विदुरपृतास्ते भवन्ति । सकार्यं हा स्यादित्यनेन अभ्यापने दोषमनुवदन्तीति श्रुतिरेवावश्यकं कर्तव्यतां ज्ञापयति । इरिणे पूर्वोक्तप्रयोजनत्रयाभावाद्यत्राऽप्यपि हि घोरायां कष्टायामपि कष्टा आपदुक्तशिष्याभावः । एतच्चावश्यकं कर्तव्यं सत्युपपद्यते नित्यत्वे हि मुख्याभावे प्रतिनिधिशिष्योपादाने नाभ्यापननिवृत्तिः श्रमा । ब्रीह्यभाववन्नीवारैरतो स्यामवस्थायामभ्यापनाधिकारनिवृत्तिरेव यथोक्तलक्षणातिष्यभावेऽतिथिपूजानिवृत्तिः वपेदिति लक्षणया बीजधर्मेणाभ्यापनमुच्यते । बीजं किल क्षेत्रोर्मै बहुफलं भवत्येवं विद्याऽपि । येतु धनाभाविनिमित्तामापदमाचक्षते अत्यन्तदुर्गतेनापि नेरिणे वमध्मेति वरं भ्रियता । सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति नैष विधिरिति का-

न्तोभवति । सत्यपि तथाविधाध्यापने बृत्त्युपाये तदेतदयुक्तं अर्थदानैवेति पूर्वाक्तानुवादत्वादिरिणशब्दस्य । यदि वार्थदोषि न भवति कथमापदि तत्र प्रवृत्तिः संभाव्यते या निषिध्यते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मवादिना वेदवादिना घोरायामापदि दुर्भिक्षादौ अर्थकामनया इरिणे ऊषरेविद्यासन्तानुपालनासमर्थे ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्ययेति । विद्ययैव सहवेदाध्यापकेन वरंमर्त्यं नतु सर्वथाध्यापनयोग्यशिष्याभावेचापानार्थेन तांप्रतिपादयेत् । तथा छान्दोग्यब्राह्मणम् विद्यया सार्धंभ्रियेत नविद्यामूषरे वपेत् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयोग्येअदानंश्रेयस्याह विद्ययैवेति । ब्रह्मवादिना वेदानध्यापयितुमिच्छता घोरायां-बृत्त्यभावेन मृत्युपर्यवसितायांफलोभात् कस्यचिदूषरेपि शुभबीजारोपणंभ्रामंतनिरासायाह न त्वेनामिति । इरिणेउक्तो-षरेएताविद्याम् । अयमर्थः ककुबीजादेरल्पतयाअन्यतोनुपकारकत्वंविद्याया स्वतएव पारायणादिनोपकारकत्वम् ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । इरिणेऊषरेधर्मार्थशुश्रूषाहीने पुरुषइतियावतनवपेत् न ब्रूयात् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मवादिना कामंअतिशयेन विद्ययैव सर्वविद्यासंयुक्तंमर्त्यमरणं कर्तव्यम् । आपद्यपि घो-रायांएतांविद्यांइरिणेऊषरेनवपेत् न दध्यात् ॥ ११३ ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिष्टेऽस्मिरक्ष माम्॥असूयकाय मांमादास्तथा स्यांवीर्यवत्तमा॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवादएव । विद्या मूर्तिमती कंचिदुपाध्यायमागत्याह प्रोक्तवतीशेवधिर्निधिस्तवा-मिरक्षमां । का पुनस्तेरक्षा । असूयकाय कुत्साकराय निन्दकाय मांमाऽदाःनिन्दकमाध्यापय तथा चैवमहंवीर्यवत्तमाऽ-तिशयेन तव कार्यकरी भवामि । वीर्यकार्यनिवृत्तौ सामर्थ्यातिशयः । शेवधिष्टेस्तीति कृतवत्त्वंपठितंछान्दसप्रयोगाऽनु-करणम् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मांशेवधिष्टेहमस्मि । असूयकायानृजवेयताय नमाब्रू-यावीर्यवती तथास्याम् । यमेव विद्याशुचिमप्रमत्तं मेधाविनंब्रह्मचर्योपपन्नम् यस्तेन दुष्टेत्कतमच्चनाह तस्मै माब्रूयानिधि-पाय ब्रह्मन्निति श्रुतिवाक्यद्वयंवाक्यान्तररचनयाप्रबध्यास्मिन्नर्थे प्रमाणमाह विद्येति । शेवधिर्निधिः ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यानुवादमाह विद्याब्राह्मणमिति । विद्याधिष्ठात्री देवता कंचिदध्यापकंब्राह्मणमागत्यैवमवदन तवाहंनिधिरस्मिमांरक्षासूयकादिदोषवते नमांवेदेः । तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूयासम् । तथाच छान्दोग्यब्र-ह्मणम् विद्या हवै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वंमांपालयानर्हतेमानिने नैव मादागोपायमांश्रेयसी तथाऽहमस्मीति॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रहेतुर्विद्येति । शेवधिर्निधिःतदसूययाविद्याकुण्ठता स्यात् । अदाने वीर्यवत्तमा वीर्याति शयवतीअपान्नदाने तु दुरदृष्टजनकतयाअध्ययनोक्तफलाजनिका । आदाने तु तज्जनिकेतिभावः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमर्थवादेनस्थिरोकरोतिविद्येति । शेवधिरित्यादिउत्तरश्लोकश्चविद्यायावचनम् । शेवधिः निधिः । असूयकायअपान्नभूताय । तथा पान्नदत्ता ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्या ब्राह्मणमित्याह । शेवधिःतेअस्मि शेवधिःनिधिःते तवास्मि यथा शेवधिः रक्षति तथा मांत्वरक्ष मांअसूयकाय असूयायुक्तायमांमादामादेहीति । तथा वीर्यवती प्रभाववती अहंस्यामिति । निधिर्नाशेवधिर्नि-त्यमरः ॥ ११४ ॥

यमेवतु शुचिविद्यानियतं ब्रह्मचारिणम् ॥ तस्मै मांब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । यं शिष्यं शुचिजानीयान्नियतं संयतेन्द्रियं यत् परं ब्रह्मचारिणं तस्मै मांब्रूहि यो हि निर्धिपाति रक्षति यतो सावप्रमादी न प्रमाद्यति न स्खलति । तत्परत्वाच्छक्तमार्थदादीनां सर्वशिष्याणामेतद्गुणसंयोगे देयेत्यस्मादर्थवादाद्रन्यते ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियतं निश्चयवन्तम् । ब्रह्मचारिणमभ्युतब्रह्मचर्यम् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । यमिति । यमेव पुनः शिष्यं शुचिनि यतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि तस्मै विद्यारूपनिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । दानपात्रमाह यमिति । यं नियतं उक्तनियमवन्तं विद्यान् जानीयात् । निधिपायनिधि विद्यापातुं शीलायाममादिनेऽकुत्सिताय ब्रूहि ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । विद्यान् जानीयात् निधिपायविद्यानिधिपालाय पात्रे नृदानं रक्षणमत्राभिमतम् । विप्रशब्देऽब्रह्म-
प्रियवैश्ययोऽस्य पलक्षणार्थः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यं ब्रह्मचारिणं शुचिविद्यान् नियतं तस्मै ब्रह्मचारिणे मांब्रूहि कीदृशाय निधिपाय निर्धिपासिह-
तिनिधिपः तस्मै अप्रमादिने प्रमादशून्याय । प्रमादीऽनवधानतादित्यमरः । यथा निर्धिपाति तथा मां यः पाति रक्षति तस्मै ॥ ११५ ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवामुयात् ॥ स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । योभ्यासार्थमधीयानस्यान्यंचोद्दिश्यैवं व्याचक्षाणस्य तत्संनिकर्षमन्य आगत्य तद्ब्रह्मापूर्व-
गृहीयात्संदेहं वापनुदेत्तस्यैष दोष उच्यते । यावदनुज्ञातसौ न दाप्यते यथैते त्वत्सकाशादधीयत एवमप्यहमप्यधीयीये-
न्यनुज्ञातमर्हसीति लब्धानुज्ञाशिक्षेत । अन्यथा तु यद्ब्रह्माध्ययनं तस्तेषामिव सोऽध्येतामेन ब्रह्मचौर्येण संयुक्तो नरकं महाया-
तनास्थानं प्राप्नोति । अधीयानादिति पञ्चमी आख्यातोपयोग इति । अपाप्स्यस्य वा गम्यमानत्वाद्ब्रह्म हस्येतुर्निष्कामतीव ।
त्यक्लोपेवा कर्मणि । अधीयानं श्रुत्वाऽऽप्नोति शिक्षते ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवामुयात् अभ्यस्येत् ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मेति । यः पुनरभ्यासार्थमधीयानादन्धं वा कंचिदभ्यासयत्तस्मिन्नुपतिरहितवेदं गृण्हाति स वेद-
स्तेष्वयुक्तो नरकं गच्छति तस्मादितन् कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरोरनुज्ञया विद्यानयाक्षेत्याह ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदं अधीयानादभ्यस्यमात्तदर्थं चरितं निय-
तस्तत्रस्थोऽवामुयात् । स्वीकृत्य तस्य ब्रह्मस्तेयीति ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः ब्रह्मचारोगुरोऽननुज्ञातं अनभ्यापितं अधीयानात् ब्रह्मवेदं प्राप्नुयात् सः ब्रह्मस्तेयसंयुक्तः
वेदस्तेयसंयुक्तः नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथा ध्यात्मिकमेव च ॥ आददीत यतो ज्ञानं तत्पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

[जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ॥ तत्सर्वविकलं ज्ञेयमेकद्वस्ताभिवादनात् * ॥ १॥]

(१) मेधातिथिः । अतिक्रान्तप्रासङ्गिकम् । अभिवादनविधिरिदानीं प्रक्रम्यते । लोके भवँलौकिकंलोकाचारशिक्षण-
मथवागीतवादित्रकलानांज्ञानंवात्स्यायनविशाखिकलाविषयग्रन्थज्ञानंवा । वैदिकविधिनोदितं । वेदवेदाङ्गस्थितिविषयाऽभ्या-
त्मिकविद्याऽऽत्मोपनिषद्विद्याऽऽत्मोपचाराद्वा शरीरस्य वैदिकमेतज्ज्ञानंयतः शिक्षेत तंपूर्वमुपदेशरंपुरुषमभिवादयेत् । प्रथम-
संगमे यदाशीःप्रयोगार्थवक्ष्यमाणस्वरूपेण प्रयोगेण शब्देन संमुखीकरणंसांभवाद्यतेरर्थः । पूर्वमिति प्रथमंतेनासौ संबो-
ध्योऽन पुनस्तदीयंवचनमपेक्षितव्यंतदाहि प्रत्यभिवादयिताऽभिवादयेदित्यनेनैव सिद्धत्वात् । पूर्वशब्दोऽनर्थकइति चत्तन्न
सति हस्मिन्नयमर्थोलभ्यते धातूपसर्गार्थपर्यालोचनया ह्याभिमुख्येन वदनमात्रंप्रतीयते । अन्येनापि संबोधितस्य भवत्यैव ।
ये तु पूर्वस्वयोगिगुरुभ्यइति ध्याचक्षते तदप्रकृतसंशब्दितमित्युपेक्ष्यम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लौकिकमौषधनीत्यादिविषयम् । वैदिकंयज्ञादिकर्मकाण्डविषयम् । आभ्यात्मिकमात्मवि-
षयम् । तंपूर्वमभिवादयेदाचार्यादिष्वस्तु । अत्रापि ज्ञानप्रकर्षाधिक्यापेक्षया प्राथम्यमूहम् यथा आद्यापेक्षया द्वितीयस्य
तदपेक्षया तृतीयस्य अभिवादानादिरूपम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । लौकिकमिति । लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानंवैदिकंवेदार्थज्ञानमाभ्यात्मिकंब्रह्मज्ञानंयस्मात्तु गृह्णाति
तंबहुमान्यमध्ये स्थितंप्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानदातृणामेव त्रयाणांसमवाये यथोत्तरमान्यत्वम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । नमस्कारस्य विद्याग्रहणे पूर्वाङ्गत्वंप्राप्तपूर्वनोक्तंतत्र बहुवक्तव्यत्वादिदानींतदाहलौकिक-
मिति समदशभिः । लौकिकंरुषिचित्रादिविषयं स्मर्तवा वैदिकंअग्निहोत्रादिर्मातृपादकंआभ्यात्मिकमात्मानात्मविवेकविष-
यकज्ञानंतद्देतुशास्त्रादि ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाहलौकिकमिति । लौकिकंअर्थशास्त्रादिविषयम् । वैदिकंकर्मविषयम् । आभ्यात्मिकमा-
त्मविषयम् । आभ्यात्मिकविषयस्यज्ञानस्यवैदिकत्वेपिपृथगुपादानंगतस्यश्रद्धेयतरत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तस्यापिप्रयोजनंज्ञान-
प्रदानं सन्निपातेऽभ्यात्मिकज्ञानप्रदस्यपूर्वाभिवादनीयत्वज्ञापनंपूर्वज्ञानग्रहणं । त्वयोनिगुरुभ्यःआशोर्वचनार्थोनमस्का-
रोभिवादनंविद्याहीनोपिबृत्तवानभिवाद्यः ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतः सकाशात्लौकिकादिज्ञानं आददीत स्वीकुर्यात् तंज्ञानोपदेशरं पूर्वं अभिवादयेत् ॥ ११७ ॥
सावित्रीमात्रसारोपि वरंविप्रःसुयन्त्रितः ॥ नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिवादनाद्याचारविधेः स्तुतिरियम् । सावित्रीमात्रसारंप्रधानंयस्य सएवमुच्यते । सावित्रीमात्रा-
ध्ययनोवरंश्रेष्ठोविप्रोयदि सुयन्त्रितंभवति शास्त्रनिगृहीतात्माऽयन्त्रितस्त्रिवेदोपि बहुशास्त्रविदपि सर्वमश्नाति लोकाचारगर्हि-
तंसाक्षादप्रतिषिद्धमपि । एवंसर्वविक्रयी । प्रदर्शनार्थावशनविक्रयवन्त्यस्यापि प्रतिषिद्धस्य । एतदुक्तंभवति । यथान्यनि-
यमत्यागोन्निन्द्यते एवंप्रत्युत्थानादित्यागादपि । अथ कथंवरंविप्रइति यावता वरोविप्रइति भवितव्यम् । केचिदाहुः
सामान्योपक्रमस्य विशेषस्याभिधानात् । वरमेतत् किंतद्यत्सुयन्त्रितोविप्रइति । अन्ये त्वाहुराविष्टलिङ्गोवरशब्दोनपुंसक-
लिङ्गोप्यस्ति ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनेन वृत्तहीनं बहुतरविद्यापेक्षयापि वृत्तवदल्पविद्यास्वीकार्येतिप्रसंगादाह । वेदस्यैकांशा-
खामधीत्य सावित्रीमात्रसारंत्वेनोपादायतज्जपादि मात्रपरोपि सुयन्त्रितोवृत्तस्थः श्रेयान् न त्रिवेदोपि वेदत्रयाभ्ययनजपा-
दिमानपि । अयन्त्रितः सर्वाशी सर्वविक्रयीति ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । सावित्रीति । सावित्रीमात्रवेत्ताऽपि वरं सुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विप्रदिर्मान्यः नायन्त्रितो वेदत्रयवेत्ताऽपि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं सुयन्त्रितशब्देन विधिनिषेधनिष्ठवस्य विवक्षितत्वात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु तथाविधः अवेदविज्ञेयकथं न मस्य स्तत्राह सावित्रीति । सुयन्त्रितः असत्यतियह निषिद्धरसादिविक्रयपराङ्मुखः अयन्त्रितो भिन्नमर्यादः सर्वांशी सर्वे अचुशीलः सर्वविक्रेतुशीलः सर्वविक्रयी त्रिवेदो वेदत्रयवेत्तापि नाभिवाद्यः प्रकरणात् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । ननु विद्यावानपि वृत्तहीन इत्यभिप्रायेणाह सावित्रीति । सुयन्त्रितः अनुल्लङ्घितशास्त्रमार्गः । विप्रः द्विजः ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुयन्त्रितः वशीकृतचित्तः विप्रः सावित्रीमात्रसारोपिवरं उत्कृष्टो भवति । न यन्त्रितः अयन्त्रितः न वशीकृतचित्तः स न त्रिवेदोपि त्रिवेदाभ्यायी तु सर्वांशी सर्वविक्रयी वरं न उत्कृष्टो भवति ॥ ११८ ॥

शय्यासनैः ध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ॥ शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

(१) मेघातिथिः । शय्याचासनंचेति जातिरप्राणिनामिति द्वैकवद्भावस्तस्मिन् श्रेयसा विद्याधिकेन गुर्वादिना च न समाविशेत् सहासीत । किं सर्वस्मिन्नेव नेत्याह । अध्याचारिते कल्पिते शय्यात्वेनासनत्वेन च । यत्तु शिलाफलकादिस्तत्र न दोषः । वक्ष्यति च आसीद्गुरुणा सार्धमिति तस्यैवायमनुवादः । अन्ये व्याचक्षत अध्याचरिते अधिष्ठित इति । न समाविशेत्तत्रोत्तरकालमपि न केवलं सहासनप्रतिषेधः सह वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः । विधौ च संभवति नानुवादो युक्तः । ततश्च केचिदाचारतो भेदं व्याचक्षते । यद्गुरोरसाधारण्येन शय्यात्वेनासनत्वेन च विज्ञातं तत्र गुरुः शेते । आस्ते च तत्र शिष्यः प्रत्यक्षं परोक्षं च नोपविशेत्तत्र तु कथंचिदेते क्रिये गुरुणा कृते तत्र गुरोरपत्यक्षं प्रतिषेधः । ईदृशमेवाध्याचरितमुच्यते । न स्वत्वामिसंबन्धेन यदधिष्ठानं शय्यासनस्थस्य च यदि श्रेयानागच्छति तदा तत उत्थायाभिवादनं कर्तव्यम् । यत्तु यानासनस्थ इति तद्गुरुविषयमवरोहणम् । शय्यासनत्याग एव भूमिष्ठेन कर्तव्य इति तस्यार्थः । इदं तु गुरोः श्रेयसः प्रत्युत्थानमासनस्थस्यैव संभवति ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शय्यासनं यद्गुर्वादिना अध्याचरितं उपभुङ्क्तं तत्र न समाविशेत् नोपवेशनादिकुर्यादित्यर्थः । एतं श्रेयांसं प्रत्युत्थाय तत्संमुखं उत्थाय ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । शय्येति । शय्याचासनंच शय्यासनम् । जातिरप्राणिनामिति द्वैकवद्भावः । तस्मिन् श्रेयसा विद्याधिकेन गुरुणा अध्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत् । त्वयंच शय्यासनस्थो गुरावागत उत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शय्येति । श्रेयसा गुरुणा अध्याचरिते स्वीकृते वक्ष्यमाणकदाचित्तुष्टयातिरिक्तेन समाविशेन्नाधिष्ठित एनं गुरुं प्रत्युत्थाय शय्यादेरित्यर्थः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयसा गुर्वादिना आचरिते परिगृहीते परिगृहीतयोः शय्यासनयोरेधोपरि न समाचरेत् नोपविशेत् न संविशेत् ॥ ११९ ॥

(११९) ऽध्याचरिते = ऽध्याचरितो (ग, घ, च,) (परंतु क, ख) चिह्नितेषु ते इति दृश्यते ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्याचरितेअधिष्ठिते शय्यायांआसने च भ्रमसा पुरुषेण सह न समाविशेत् नउपविशेत् स्व-
यंशय्यासनस्थमेतत् प्रत्युत्थायआसनात् उत्थायएनंज्ञानदंअभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

ऊर्ध्वप्राणासुक्कामन्ति यूनःस्थविरआयति ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांपुनस्ताम्प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यार्थवादः । स्थविरे बृद्धवयस्ययत्यागच्छति यूनस्तरुणस्योर्ध्वप्राणाः जीवितहेतवो-
ऽन्तर्मृत ऊर्ध्वमास्याद्बहिर्निष्कामन्ति अपानवृत्तिपरित्यज्य जीवविच्छेदचिकीर्षन्ति । प्रत्युत्थाय यदभिवादनक्रियतेतेन
यथा पूर्वजीवितस्थेमे कल्पते प्रतिपद्यते प्रत्युजीवति ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अप्रत्युत्थानमनायुष्यमित्यर्थः । आयत्यागच्छत्यप्रत्युत्थिते । पुनःशब्दस्तुशब्दार्थे न
त्वभ्यावृत्त्यर्थे । प्रतिपद्यते ग्रामोति । सप्राणएव भवत्यनुक्रमणात् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यार्थवादमाह ऊर्ध्वमिति । यस्मादूनोऽल्पवयसोवयोविषादिना स्थविरआयत्यागच्छति सति
प्राणाऊर्ध्वमुक्कामन्ति देहाद्बहिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति तान्बृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांपुनःस्तुस्थान्करोति । तस्माद्बृद्धस्य प्रत्यु-
त्थायाभिवादनंकुर्यात् ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । यतोहिस्थविरे गुणाधिकेआयति सतिऊर्ध्वनिष्कामन्तिदेहाद्बहिर्गतास्वभवन्तिप्रत्युत्थानंसमंभ-
तिगुरुमत्यभिवादनंताभ्यांताननुक्रान्तानपि प्राणान्प्रतिपद्यते । पुनरित्यन्वयः ॥ १२० ॥

(५) जन्मनः । अभिवादनविधेरर्थवादंश्लोकद्वयेनाह ऊर्ध्वमिति । यूनःबालस्यस्थविरेस्वस्माद्वयसागुणेनवाधि-
केआयतिआगच्छति ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनःप्राणाःस्थविरे आयतिसतिआगच्छतिसतिऊर्ध्वदद्यात्तुऊर्ध्वउक्कामन्तिऊर्ध्वगच्छन्तियःप्र-
त्युत्थानाभिवादाभ्यांउत्थानंच अभिवादनंच कृत्वा तान् ददयस्थान् च पुनःप्रतिपद्यते स्वस्थानस्थिताःप्राणाभवन्ती-
त्यर्थः ॥ १२० ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यंवृद्धोपसेविनः ॥ चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशोबलम् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वानेव प्रति पूर्वाभिभाषिता यथार्हाभिवादनशीलता न पुनरभिवादनशब्दोच्चारणमेव शीलश-
ब्देन प्रयोजनापेक्षाभावउच्यते । नित्यंवृद्धानुपसेवते प्रियवचनादिना यथाशक्त्या सुपकारेण चाराधयते तस्य चत्वारि-
संप्रवर्धन्ते । आयुर्धर्मोऽमुत्र स्वर्गादिफलपादपः । यशोबले च प्रागुक्ते । अर्थवादोप्यर्थफलावगमहेतुः ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नित्यंवृद्धोपसेविनोबृद्धानांसमीपे स्थित्वा माननाथांतस्तेवांकुर्वतः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । इतश्च फलमाह अभिवादनशीलस्येति । उत्थाय सर्वदाबृद्धाभिवादनशीलस्यबृद्धसेविनभ्यायुःप्रज्ञाय-
शोबलानि चत्वारि सम्यक्प्रकर्षेण वर्धन्ते ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवंअपितुअभीति । प्रज्ञाबुद्धिः । विद्येति क्वचित्पाठः ॥ १२१ ॥

(५) जन्मनः । बृद्धोपसेविनःबृद्धानाभिवादनेनसेवमानस्येत्यर्थः ॥ १२१ ॥

(१) रामचन्द्रः । नित्यंवृद्धोपसेविनःतस्यचत्वारिवर्धन्ते । आयुःप्रज्ञायशोबलंकीदृशस्य तस्यअभिवादनशी-
लस्य ॥ १२१ ॥

अभिवादात्परंविप्रोज्यायांसमभिवादयन् ॥ असौ नामाहमस्मीति त्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । येन शब्देन परः संबोध्यते आशिषं प्रति प्रयोज्यते कुशलप्रश्नं वा कार्यते सोभिवादः । अस्मादभिवादादभिवादप्रतिपादकाच्छब्दात्परमव्यवहितमपूर्वशब्दमुच्चारयेत् । असौ नामाहमस्मीत्यसाविति सर्वनाम सर्वविशेषप्रतिपादकमभिमुखीकरणार्थं यमीदृशः शब्दप्रयोगः मया त्वमभिवाद्यस आशीर्वादार्थमभिमुखीक्रियसे ततोऽभ्येषणमवगम्य प्रत्यभिवादमाशीर्दानादिकर्तुमारभते । न च सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना प्रयोज्यमानेनैतदुक्तं भवतीदं नामधेयेन मयाभिवाद्यस इत्यतोऽभ्येषणमनवबुध्य कस्याशिषं प्रयुङ्क्षाम । अपि च त्वं नाम परिकीर्तयेदिति श्रुतम् । तत्रासौ देवदत्तनामाहमित्युक्तेनाभिवादनं प्रतिपद्येत । असावित्येतस्य पदस्यानर्थक्यादर्थानवसायः । स्मृत्यन्तरतन्त्रेणापि व्यवहरन्ति च सूत्रकाराः । यथा पाणिनिः कर्मणि द्वितीयादिशब्दैः इहाप्यसाविति त्वं नामातिदिशतेति यज्ञसूत्रेऽपि परिभाषितम् । यद्येवं त्वं नामेत्यनेनैव सिद्धेऽसौ नामेत्यनर्थकम् । नाम शब्दप्रयोगार्थकं त्वं नाम कीर्तयेदित्दं नामाहमिति । अनेन स्वरूपेणाहमस्मीति समानार्थत्वाद्विकल्पमन्यन्ते । अत्र श्लोक एतावदभिवादनवाक्यस्य रूपं सिद्धम् अभिवाद्ये देवदत्तनामाहं भो । उत्तरेण श्लोकेन भो रित्येतद्विधास्यते । ज्यायांसमिति वचनात्समहीनानामप्यभिवादनमस्ति न त्वयंप्रकारः ज्यायो विषयत्वादस्य ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः अभिवादनं आशीरभिवादनं करिष्यन्तं पादोपसंग्रहतदर्थवाक्योच्चारणाभ्यां प्रयोजनत्वाभिवादादभिवादनव्यापारमकाशकादभिवाद्यइति शब्दात्परं अनन्तरं त्वं नाम कीर्तयेदमुकशर्मनामाहमस्मीति । असाविति सविभक्तिकनामनिर्देशादमुकशर्मन्त्यपि सविभक्तिकं कार्यम् । ज्यायांसमिति वदन् ज्यायानेवाभिवाद्यइति कथयति । इह प्रत्यभिवादनश्लोके च विप्रपदं द्विजोपलक्षणम् ॥ १२२ ॥

(३) कुङ्कुमः । संप्रत्यभिवादनविधिमाह अभिवादात्परमिति । बृद्धमभिवाद्यन्विमादिरभिवादात्परमभिवाद्यइति शब्दोच्चारणानन्तरममुकनामाहमस्मीति त्वं नाम परिकीर्तयेत् । अतो नाम शब्दस्य विशेषपरत्वात् त्वं नाम विशेषोच्चारणानन्तरमभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्यइति मेधातिथिगोविन्दराजयोरभिधानमप्रमाणम् । अतएव गौतमः त्वं नाम प्रोच्याहमभिवाद्यइत्यभिवादत् । साङ्ख्यायनोऽप्यसावहं भो इत्यात्मनो नामादिशेदित्युक्तवान् । यदि च नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रयोगस्तदाऽकारश्चास्य नाम्नोऽन्तइत्यभिधानात्प्रत्यभिवादनवाक्येनामशब्दोच्चारणं स्यात् । न च तत्कस्य चित्संमतम् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवादाने पदनियममाह अभीति । येन शब्देन परः संबोध्यते आशिषं प्रति प्रयोज्यते कुशलप्रश्नं वा कार्यते सोभिवादः एतदर्थकान् अभिवादान् अभिवाद्ये इत्यस्मात्परमसौ देवदत्तनामाहमस्मीति ज्यायांसं अभिवादनमस्कुर्वन् ब्रूयात् । गौतमोऽप्याह त्वं नाम प्रयुक्तयाभिवाद्येदिति ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । अभिवादनप्रकारमाह अभिवादादिति । ज्यायांसमभिवाद्यन्विमो द्विजः अभिवादात्परं अभिवाद्यइति शब्दादुपरि अदः शब्देन तत्तन्नामवानुपादीयते अभिवाद्ये देवदत्तो नामाहमस्मीति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः ज्यायांसं दृष्ट्वा अभिवादात्परं केवलं अभिवादानात्परं ऊर्ध्वं वा पूर्वमभिवाद्येत् असौ नामाहं अस्मि इति परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ॥ तान् ब्राह्मणोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । विनाद्याधिक्येनाविदुषां पि यथाविध्यभिवाद्यतायां प्राप्तायां तं निवृत्त्यर्थमिदम् । ये केचिदविद्वांसो नामधेयस्य संस्कृतस्योच्चारितस्याभिवादमभिवादार्थमभिवादिता एतेन वयमित्यवैयाकरणान जानते संस्कृतनाव-

बुध्यन्ते तान्प्राज्ञोनारीश्चाभिवाद्याः । एतेन संस्कृतमुच्यमानं प्रतिपद्यते । तत्र विध्यैकदेशं स्वनामग्रहणं हित्वाऽभिवादयेह-
मित्येतावदेव ब्रूयात्तदपि चेन्नावबुध्यन्ते लौकिकेनापभ्रंशेनाप्यभिवाद्या इत्येवमर्थप्राज्ञग्रहणम् । तदीयामबोधशक्तिं ज्ञात्वा-
हितव्योऽभिवादप्रयोगो नोपदेश एवादर्थः । स्त्रियोप्येवमेव । सर्वग्रहणं गुरुपत्नीनां संस्कृतप्रयोगज्ञानामपि । अन्ये तु य उपना-
मिकया प्रसिद्धो वनमाली वर्ण इति । पितृकृतं यत्तस्य नाम तत् प्रसिद्धं यत्प्रसिद्धं न तन्नामेत्यतोऽसौ स्वनामकीर्तयेत् । अन्ये-
तु प्रत्यभिवादं न जानत इति वर्णयन्ति । प्रत्यभिवादे शूद्र इति नामान्तेऽप्युतो विहितः । तं येन विदुस्तेष्वहमित्येव वाच्यम् ।
ध्याकरणप्रयोजनोपन्यासप्रसङ्गेन चैतन्महाभाष्यकारेण प्रदर्शितम् । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न पुंतिविदुः । कामते-
षु तु विप्रोप्य स्त्रीष्विवायमहंवदेत् । स्मृत्यन्तरसामर्थ्यादेवायमभिवादशब्दः प्रत्यभिवादे वर्तत इत्याहुः । यदि चैतदेवं
ध्याख्यायते तदा नाभिवाद्यः सविदुषेति सर्वेण सर्वमभिवादप्रतिषेध आश्रीयमाणे यमहंवदेदिति स्मृत्यन्तरविरोधः ।
अस्मिन्स्वेवं व्याख्यायते सप्रतिषेधः स्तुत्यालम्बनो न विधायक एतदर्थानुसारितया नोयते ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नामधेयस्याभिवादनवाक्यार्थसंस्कृतानभिज्ञत्वादिवधर्मशास्त्रज्ञानेन च ये न जानते प्र-
त्यभिवादनत्वाद्यत्वं दृश्यते । तत्र नाभिवाद्य इति पादोपसंग्रहनिषेधपरम् । मात्रादिषुत्वहमिति ब्रूयादिति विधानादभिवा-
दनवाक्यरूपशब्दमात्रस्यैव तत्सजातीयस्य निवृत्तिः पादोपसंग्रहणनिवृत्तिः ॥ १२३ ॥

(३) कुड्मूकः । नामधेयस्येति । नामधेयस्योच्चारितस्य सतोयेकेचिदभिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतयाभिवादनम-
भिवादादर्थं न जानन्ति तान्प्रत्यभिवाद्नेऽप्यसमर्थत्वात्प्राज्ञ इत्यभिवाद्यशक्तिविज्ञोऽभिवादयिताऽभिवादयेहमित्येवं ब्रूयात् ।
स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । येन मस्यास्तेयदिनामधेयस्योक्ताभिवादस्य अभिवादं अभिवादार्थं न जानते तान्मस्ये अह-
मित्येव ब्रूयान्नाधिकम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथैव सर्वाः स्त्रियः अहं इति ब्रूयुः ॥ १२३ ॥

भोः शब्दकीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादनो नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभावऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्य नाम्नोन्ते भोः शब्दकीर्तयेत् । स्वग्रहणमभिवाद्यमानप्रतिषेधार्थम् । परिशिष्टोर्थवादः ।
न च नामाक्षराणामेवान्तेऽपि तु ततः परेषामहमस्मीति । एष हि तत्रेति करणप्रयोगावधारणार्थमेवमेव प्रयोक्तव्यः । अपि
च देवदत्तो भो अहमिति दुःशिष्टे प्रयोगे विलम्बितायां प्रतिपत्तौ सम्मुखीभावः चिरेण स्यात्तत्र कार्यविरोधः । व्यवहितसं-
न्धे कंश्चिन्नैवावधानवान्स्यात् । स्वरूपभावः स्वरूपस्य सत्ताऽथवाभिवाद्यनाम्नां स्वरूपे भवति तत्स्थाने भवत्यतस्तन्नामनि-
वृत्तिः । भावसाधनः कर्तृसाधनो वा भावशब्दः स्वरूपभाव इति समस्यन्तोऽत्रा पठितव्यः । भोभावो भो इत्येतस्य यद्भवन्नय-
त्स्वरूपतन्नाम्नां स्वरूपम् । यथैव नामगृहीत्वा क्रस्यचित्संबोधनं क्रियते देवदत्तश्च यतामित्येवं भोः शब्दोऽप्यामिन्नतविभ-
ज्यन्तः संबोधनायैवं ऋषिभिः स्मर्यते ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवादनवाक्यशेषमाह भोः शब्दमिति । स्वस्य नाम्नः स्वनामवद्वाक्यस्याभिवादये
असौ नामाहमस्मीत्यस्यान्ते भोः शब्दो नाम्नां स्वीयानां स्वरूपभावः स्वरूपस्य संबोध्यं प्रति प्राप्तिहेतुः भोः शब्देन हि बो-
धितो सावस्य नामबुध्यत इत्यर्थः । भूधातुः प्राप्त्यर्थः । भो भाव इति पठे भोः शब्दस्य भावः सत्तेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

(३) कुड्मूकः । भोः शब्दसिद्धिः । अभिवाद्ने यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोः शब्दकीर्तयेदभिवाद्यसंबोधनार्थम् ।

अतएवाह नाम्नामिति । भोइत्यस्य योभावः सत्ता सोऽभिवाद्यनाम्नांस्वरूपभावऋषिभिः स्मृतस्तस्मादेवमभिवादनवाक्यमभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवादाने कर्तव्ये यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोःशब्दकीर्तयेदित्यन्वयः । भोःशब्दप्रयोगे हेतुः नाम्नामिति । अभिवाद्यस्य नाम्नांस्वरूपभावे भोभावो भोइत्यनुशिष्टेन भोइत्यवधं प्रयुज्यते अभिमुखीकरणाय तथा-असौ नामाहमस्मि भोः । अतएव साङ्ख्यध्यायनः असावहंभोः इत्यात्मनोनामादिब्रयादिति ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । ततः किं ब्रूयात् भोःशब्दमिति । अभिवादाने अभिवाद्येत्यत्र शब्देन स्थितस्येत्यर्थः । देवदत्तो नामाहमस्मीति प्रयुक्तस्य त्वनाम्नोन्ते भोःशब्दकीर्तयेत् । अभिवाद्यस्य नाम्नासंबोधयितुं अयुक्तत्वात् भोःशब्देन संबोधयेत् । पूज्यं हि भोःशब्दो नामधेयवत् संबोधयतीत्युक्तं नामत्वरूपभावो हि भोभाव इति । भोभावः भोशब्दसत्तानाम्नांस्वरूपभावः नाम्नांस्वरूपसत्ता । समस्तनामधेयकार्यकारणशब्दो भोःशब्दइत्यर्थः । केचिदिमं श्लोकं नामधेयस्य ये केचिदित्यस्य श्लोकस्यानन्तरं पठन्ति तल्लेखकप्रमादकृतम् * ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभिवादनं त्वस्य नाम्नः अन्ते भोःशब्दकीर्तयेत् । भो भावः नाम्नांस्वरूपभावः ऋषिभिः स्मृतः अमुकशर्माहमभिवादयेइत्यर्थः ॥ १२४ ॥

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ॥ अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिवादाने कृते प्रत्यभिवादः पित्राऽभिवादयिता एवंवाच्य आयुष्मान्भवसौम्येति । इति शब्दः प्रकारे । आयुष्मानेधि दीर्घायुर्भूयाश्चिद्विद्वेत्वेवमादिशब्दपरिग्रहः शिष्टाचारप्रसिद्धो भवति । अकारश्चास्य प्रत्यभिवाद्यस्य यन्नाम तदन्ते योऽकारः स प्लुतः कर्तव्यः । प्लुत इति त्रिमात्रस्य संज्ञा । अकारग्रहणमिकारादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । अजपेक्षमेव चान्तत्वं द्रष्टव्यम् व्यञ्जनान्तस्यापि योन्यः स्वरस्तस्य भवति । पूर्वाक्षर एव प्लुत भाविनोऽकारस्य विशेषणमेतत् । अक्षरमत्र व्यञ्जनं तत्र पूर्वमित्यस्मिन् श्लोके स एव मुच्यते । एतदुक्तं भवति पूर्व एव नाङ्गन्तुरकारः प्लुतः कर्तव्यः किं तर्हि य एव नाम्नि विद्यते स एव श्रवयितव्यः । सर्वचैतदेवं व्याख्यानं भगवत पाणिनेः स्मृतिः । सामर्थ्येन शब्दार्थप्रयोगे च मन्वादिभ्योऽधिकतरः प्रामाण्ये भगवान्पाणिनिः । सच्चप्रत्यभिवादे श्रुदे टेः श्रुतिस्मरति टिशब्देन योन्योच्तदादिशब्दरूपमुच्यते । विप्रग्रहणमविवक्षितं क्षत्रियादीनामप्येष एव विधिः स्मृत्यन्तरसमाचारांसेवमेव स्थितो न चैषां विध्यन्तरमस्ति । अत्रोदाहरणमायुष्मान्चेव दत्त व्यञ्जनान्तस्यायुष्मानेधि सोमशर्मन् ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिवादाने कृते अभिवादयिता वाच्यइत्यर्थः । अकार इति आयुष्मान्भव सौम्येति । वाक्यान्ते स्याभिवादकस्य नामवाच्यममुकशर्मन्निति । तस्य चान्ते अकारो वाच्यः तस्य च पूर्वाक्षरः पूर्वमक्षरम् । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । स प्लुतो वाच्यः । नकारस्य व्यवहितपूर्वत्वे विध्यञ्जनस्य प्लुतत्वायोगात् । शर्मन्नित्यत्रान्योकार एव पूर्वपदनोक्त इति । तस्यैव प्लुतता एव क्षत्रियादेः शर्मस्थाने वर्मादिपदम् । पूर्वाक्षरप्लुत इति कचित्पाठः । तत्र पूर्वमक्षरप्लुतमस्येति सुस्थमेव ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । आयुष्मानिति अभिवादाने कृते प्रत्यभिवादयिनाऽभिवादकोविषाद्यायुष्मान्भव सौम्येति वाच्यः । अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादिः स्वरोनाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्सङ्गतः कार्यः । स्वरापेक्षचेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नास्ति संभवति । पूर्वनामगतमक्षरसंश्लिष्टस्य सपूर्वाक्षरस्तेनागन्तुरपठ्य चाकारादिः स्वरः श्रुतः कार्यः । एतच्च वाक्यस्य टेः श्रुत उदात्तइत्यस्यानुवृत्तौ प्रत्यभिवादेऽशूद्रइति श्रुतस्मरणाणिनिः स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातंच वृत्तिरुता वामनेन टेरिति किं व्यञ्जनान्तस्यैव टेः श्रुतो यथास्यादिति । तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यमायुष्मान्भव सौम्य शुभशर्मन् । एवंक्षत्रियस्य बलवर्मन् एवं वैश्यस्य वसुभूते । श्रुतोरान्याविशावेति कात्यायनवचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे श्रुतो न भवति । शूद्रस्य श्रुतो न कार्यः अशूद्रइति पाणिनिवचनात् । स्त्रियामपि निषेधइति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न श्रुतः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्मोपपदं नित्यं भागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्य-आयुष्मान्भव सौम्य भद्रइति निरूपपदोदाहरणसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजं ज्ञापयति । धरणीधरोऽपि आयुष्मान्भव सौम्येति संबुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्त्यसंबुद्धिमथैकवचनान्तममुकशर्मैऽत्युदाहरन्विचक्षणैरुपेक्षणीय एव ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रकर्तृकेभिवादाने सोभिवादयिता विप्रआयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यः प्रत्यभिवादनीयोऽभिवाद्येनेति वाक्यार्थः । आयुष्मानिति चिरं जीवेत्यादेरुपलक्षणम् । अकारश्चेति अकारादिस्वरः अस्याभिवादकस्य नाम्नोन्ते अमुकशर्मन् नित्यदेरन्ते वर्तमानो यः सङ्गतः प्रत्यभिवादकेन वाच्यः । वाक्यस्य टेः श्रुत उदात्तइत्यनुवृत्ते प्रत्यभिवादे अशूद्रइति हि सूत्रम् । अस्यार्थः वाक्ये वर्तमानद्विरन्यस्वरः श्रुतः स्यान्निमात्रः स्यादुदात्तश्च शूद्रवर्जयित्वा इति । पूर्वाक्षरश्च नकारस्य पूर्वपूर्वमश्रुतइत्यक्षरः अक्षरं ब्रह्मवर्णयोरित्यभिधानविरोधोऽन्यथा अकारादेर्देवभृत्योः पूर्वत्वाभावेऽपि राहोः शिरोवदुपचारात् अन्तत्वं स्वरापेक्षमिति न व्यञ्जनान्तेऽपि स्यात्तथा च वसिष्ठः । आमन्त्रिते योऽन्यः स्वरः सङ्गृह्यते सन्ध्यक्षरमग्रगृहं । अथ भावं चापद्यते पूर्वनामगतमक्षरसंश्लिष्टस्य सपूर्वाक्षरः तेनागन्तुरपठ्य वा अकारादिस्वरः श्रुतो न कार्यइति मेधातिथिः । तथा च आयुष्मान्भव सौम्य अमुकशर्मन् निति प्रयोगः । अमुकवर्धन् अमुकभूपते भोरान्यविशावेति स्मरणात् क्षत्रियवैश्ययोस्तु वैकल्पिकः । तस्मादत्र विप्रइत्युपलक्षणम् । गोविन्दराजस्तु एवं श्रुते । अमुकशर्मन् आयुष्मान्भवइति । धरणीधरस्त्वायुष्मान्भव सौम्यामुकशर्मन्ति । तत्सर्वमनुक्तायुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रइत्यानुपूर्व्या विरुद्धम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । आयुष्मानिति अभिवादाने कृते सति विप्रोद्विजः वाच्यः ज्यायसा कनीयान् । अस्य कनीयसो नाम्नोन्ते पूर्वाक्षरः श्रुतः अत्राक्षरशब्देन स्वरो विवक्षितः व्यञ्जनस्य श्रुतासंभवात् । यस्मादकारात् पूर्वमक्षरं श्रुतं भवति सपूर्वाक्षरः श्रुतः अकारश्च वाच्यः आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्ताद्यइति वाच्यः इति यावत् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य नाम्नः अन्ते अकारः पूर्वाक्षरः श्रुतः वाच्यः । तथा अमुकशर्माहं अमुकनामाहमित्यर्थः ॥ १२५ ॥ योनवेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ॥ नाभिवाद्यः सविदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । योन वेत्ति प्रत्यभिवादनमित्येव वाच्यमभिवादस्येत्यतिरिच्यते न संगच्छते नैवमभिवादस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनमित्येवं योजना क्रियते । येन सनामोच्चार्याभिवादनं कृतं तस्य नामान्ते श्रुतिः कर्तव्यायस्त्वहं भो इत्येवमभिवादेन तस्य नाम्नोच्चारणं नापि श्रुतिरिति नाभिवाद्यइत्याभिवादनशब्दोच्चारणप्रतिषेधः । यथा विहितमभिवादनं कर्तव्यम् न पुनरहं भो इत्यादि तस्य ग्राह्यं दर्शितत्वात् । यथा शूद्रइति च दृष्टान्ते नैतदेव ज्ञायते शूद्रस्यापि वृद्धवयसोऽभिवाद्यत्वं पूर्वाभिभाष्यत्वमिष्यते । विदुषेति पादपूरणार्थम् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवादनस्य कृतस्य यत्प्रत्यभिवादनं अभिवादनप्रतियोगिवाक्यम् ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । योनवेत्तीति । योविप्रोऽभिवादनस्यानुरूपप्रत्यभिवादनं जानात्यसावभिवादनविदुषाऽपि त्वनामोच्चारणायुक्तविधिना शूद्र इव नाभिवाद्यः । अभिवादेयहमिति शब्दोच्चारणमात्रं चरणग्रहणादिशून्यमनिषिद्धं प्रागुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रत्यभिवादनाङ्गाने कथमित्यत्राह । यदिति । नाभिवाद्यदिति यथाशास्त्रं नमस्यः तत्र हेतुः यथाशूद्र इति । गायत्रीमात्रसारङ्ग्यनेन तादृशांतदङ्गानामपि नमस्यतोक्तेः निन्दाभवादमात्रं वा ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । योनवेत्तीति विप्रः द्विजः अभिवादस्य अभिवादवाक्यस्य प्रत्यभिवादनवाक्यं यथाशूद्र इति । निन्दापरमेतत्तत्तत्त्वकथनं निषेधशेषत्वावगमात् बहुममाणाम्परिवरोधाच्चेति । प्रत्यभिवादनमजानात्सुकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह नामधेयस्येति । नामधेयस्य अभिवादनवाक्यस्य अभिवादनं प्रत्यभिवादनवाक्यं अहमिति ब्रूयात् न त्वनामेति ॥ १२६ ॥

ब्राह्मणकुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुममामयम् ॥ वैश्यक्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । कृताभिवादनप्रत्यभिवादनयोः सौहार्दं प्राप्तिं जिज्ञासां प्रश्ने जातिभेदाश्रयः शब्दनियमोऽयमिष्यते । प्रष्टव्यानां जातिनियमोऽयं प्रष्टव्याम् । नात्यन्तभिन्नार्थत्वाच्च एतेषां स्वरूपनियमोऽयं विधीयते । आरोग्यानामयशब्दो समानार्थावैवंक्षेमकुशलशब्दावपि नात्यन्तभिन्नौ । कुशलशब्दोऽपि प्रावीण्यवचनस्तथापीह संयोगिनामर्थानां शरीराणां चानपाये वर्तते । एतेऽवश्यं प्रयोक्तव्या अन्येषामपि यथाप्रतिभविशेषे जिज्ञासयाऽप्रतिषेधः । तथा महाभारते कस्मिंश्चिदध्याये दर्शितम् । केचिदिह समागम्येति लिङ्गान् गुर्वादिविषयोऽयं प्रश्नः किं तर्हि सवयसामेव । अभिगमनं हि गुरौ विहितं न यदल्लया समागमः । अभिगमनेऽपि समागमोस्तीति यत्किंचिदेतत् ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ यो नाभिवाद्यस्त्रिवर्षपूर्वत्वादिगुणरहितः । तत्र दृष्टे यत्कार्यं तदाह ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणादीनां त्वत्त्वजातीये दृष्टे त्वत्त्व जात्युक्तं तथा त्वत्त्वावरजातीये तत्तज्जात्युक्तं न चेतदवरजातेरुत्तमं प्रति कुशलं पृच्छेत् । कुशलं किं भवतीमुक्तस्येति पृच्छेदित्यर्थः । एवं सर्वत्र केचित्प्रत्यभिवादानाभिधानान्तरमभिवादेनैतत्प्रष्टव्यमित्याहुः ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणमिति । समागम्य समागमे कृतेऽभिवादकमवरवयस्कंसमानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणकुशलं क्षत्रियमनामयं वैश्यक्षेमं शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अतएवापस्तम्बः कुशलमवरवयसंसमानवयसं वा विप्रं पृच्छेदनामयं क्षत्रियं क्षेमं वैश्यमारोग्यं शूद्रम् । अवरवयसमभिवादकं वयस्यमनभिवादकमपीति मन्वर्थमेवापस्तम्बः स्फुटयति स्म । गोविन्दराजस्तु प्रकरणात्प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नामाह तन्नाभिवादकेन सह समागमस्यानुग्रामत्वात् समागम्येति निष्प्रयोजनानुवादप्रसङ्गात् । अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वाच्छब्दविशेषोच्चारणमेव विवक्षितम् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव मासङ्गिकं मश्रमकारमाह ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणादिदर्शनादौ किंचिद्वक्तव्यमिति प्राप्तं तन्नियमादृष्टार्थशब्दविशेषोच्चारणमर्थपौनरुक्त्येपि ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथ समानैरवरैश्च समागमे बक्तव्यमित्याह ब्राह्मणमिति । समागम्येति ब्राह्मणादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । कुशलत्वाध्यायादौ क्षेमं क्षत्रबन्धुक्षत्रियमिति यावत् । अनामयं शरीरकुटुम्बराष्ट्रेषु सुखं क्षेमं रुण्यादिष्वनाशं आरोग्यं शुश्रूषायां शरीरपादवम् ॥ १२७ ॥

अवाच्योदीक्षितोनाम्ना यवीयानपि योभवेत्॥भो भवत्पूर्वकत्वेन मभिभाषेत धर्मवित्॥ १२८॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्यभिवादनकालान्यत्र च दीक्षितोज्योतिष्टोमादिषु दीक्षणीयातः प्रभृत्याऽऽवमृथान्नाम्ना न वाच्यस्तस्य यन्नामधेयंतन्लोच्चारयितव्यम् । यवीयान्कनीयानचिरकालजातः। अपिशब्दात्ज्येष्ठस्यादीक्षितस्यापि नामग्रहणनिषेधोऽनुमीयते । तथाच गौतमः नाम गोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत् । मानःपूजातत्पूर्वकनाम ग्रहीतव्यंतत्रेश्वरोजनार्दनमिश्रइति । कथंताहि दीक्षितेनकार्यार्थसंभाषः कर्तव्यः भो भवत्पूर्वकंभोः शब्दपूर्वप्रयुज्येनदीक्षितमभिभाषेत दीक्षितयजमानादिशब्दैर्यौगिकैः । नतु भोः शब्दपूर्वकंनामग्रहणमभ्यनुज्ञायते । भोभवच्छब्दःपूर्वोयस्याभिभाषणस्य तदेवमुक्ते द्वयोश्चैतयोः शब्दयोरेकत्र वाक्ये प्रयोगाभावाद्यवस्थाव्याचक्षते । यदा तेन सह संभाषणंभवति तदाऽऽमन्त्रितविभक्तयन्तेन भोः शब्देन संबोध्यः । यदा तु तदीयगुणारव्यानंपरोक्षकरोति तत्रभवता दीक्षितेनैवकृतं तत्रभवानेवकरोतीत्येवंप्रयोक्तव्यम् । भवदिति च प्रातिपदिकमात्रमुपात्तंयथा विभक्त्यासंबन्धमुपैतितदन्तंप्रयोक्तव्यम् ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुशलप्रश्नादावपि यावदीक्षासमामिस्तावन्नाम दीक्षितस्य न ग्राह्यम् । दीक्षितेत्येव संबोधनम् । तस्य तत्रापि भोःशब्दभवच्छब्दान्यतरपूर्वकमभिभाषेत संबोधयेत् ॥ १२८ ॥

(३) कुम्भकः । अवाच्यइति । प्रत्यभिवादनकालेऽन्यदा च दीक्षणीयातःप्रभृत्यावमृथस्नानात्कनिष्ठोऽपि दीक्षितोनाम्ना न वाच्यः । किंतु भोभवच्छब्दपूर्वकंदीक्षितादिशब्दैरुत्कर्षाभिधायिभिरेव धार्मिकोऽभिभाषेत । भोदीक्षितइदंकुरुभवता यजमानेनइदंक्रियतामिति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । दीक्षितादिषु विशेषमाह । दीक्षितःसोमयागादिषुअभिवादानादिके कार्ये निजनाम्नाऽवाच्यः किंतुभोःदीक्षितं किकरोति भवान्कुरु गच्छतीत्यादि ॥ १२८ ॥

(५) नन्दमः । दीक्षितः सोमयाजी । भोःशब्दोभवच्छब्दश्चयस्याभिभाषणस्यपूर्वो तत्रभोभवत्पूर्वकम् । सन्निधौ-भोःशब्दः यथाभोयजमानेति । असन्निधौभवच्छब्दः यथातत्र भवान्यजमानइति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःयवीयानपि दीक्षितःनाम्नाअवाच्योभवेत् भोअमुकशर्मनइति भवत्पूर्वकंप्रत्यंदीक्षितं धर्मवित् अभिभाषेत ॥ १२८ ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबन्धा च योनितः ॥ तांब्रूयाद्भवती त्येवंसुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थप्रयुक्तसंभाषणस्त्रियासह यदा भवति तदैवकर्तव्यम् । यातावत्परस्य पत्नीसाभवति सुभगे अथवा भवति भगिनि । भवच्छब्दोयस्त्रीप्रत्ययान्तः संबुद्धौ कृतहृत्त्वः । भवतीत्यत्रेतिकरणपदार्थविपर्यासकृत्स्वरूपपरंबोधयति सुभगे भगिनीत्यत्र प्रकारे । ब्रूयादित्यधिकाराच्छब्दत्वरूपग्रहणंसिद्धम् । आकार्यतायांचमातर्यशस्विनि कनीयसीचदुहितरायुष्मतीत्येवमादिभिः शब्दैः संभाष्या । पत्नीग्रहणात्कन्यायानैषविधिः । असंबन्धाचयोनितः मातृपक्षपितृपक्षभ्यां । यां ज्ञातित्वं नागता मातुल्लुहित्रादिस्तासामन्यंविधिवक्ष्यति ज्ञातिसंबन्धियोषितइति । ननु च नैवैतत्सिद्धमस्योत्सर्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वात्किमसंबन्धाचेत्यनेन । नात्र पौनरुक्तयोद्भावेने यतितव्यंपद्यग्रन्थोऽयम् ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंबन्धयोनितः स्त्रोत्पत्तिस्थानेन मात्रापित्रा च समंब्रूयात् । अभिवादाय तु भगिनी

(१२९) भगिनीतिच (ग, ङ, ज)

—वा (क, ख, घ, च, ज, झ,)

त्यादिभिर्नाभिः । त्वपत्नीव्यवच्छेदस्य गार्हस्थ्यएव संभवादत्र प्रकरणे तद्व्यवच्छेदं कुर्वन् गुर्वभिवन्दनादिविधयः स्नात-
कादिषु संभविनस्तै रनुष्ठेयादिति ज्ञापयति ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । परपत्नीत्विति । या स्त्री परपत्नीभवति असंबन्धा च योनितइति त्वसादिर्नभवतिता मनुपयुक्तसं-
भाषणकाले भवति सुभगे भगिनीति वा वदेत् । परपत्नीग्रहणात्कन्यायानैषविधिः । त्वसुःकन्यादेस्त्वायुष्मत्यादिपदैरभि-
भाषणम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्थप्रयुक्तपरस्त्रिया सह संभाषणमाह परेति । योनितोअसंबन्धाउभयलक्षणसंबन्धहीनाः
सुभगेइत्यादि ब्रूयादित्यन्वयः । स्त्रीति वक्तव्ये परपत्नीया स्त्रीति त्वस्त्रीव्यतिरेकनिश्चयार्थम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । योनितोसम्बन्धामाता पितृसम्बन्धरहिता । व्यवस्थितविषयोयं विकल्पः । तांज्यायसीभवतीतिसमानां
सुभगेइतियवीयसीभगिनीतिब्रूयात् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । या स्त्री परपत्नी स्यात् । तु पुनः । योनितःअसम्बन्धातायस्याः संबन्धोनास्ति तांस्त्रियंभवति सु-
भगेइत्येवं वा भगिनीइति वा ब्रूयात् ॥ १२९ ॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजोगुरुन् ॥ असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युःत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुनिति वचननिर्देशान्नयएवात्र गुरुक्तः सएव गृह्यते किंतर्हि गौतमीयइव सामान्यशब्दो-
विज्ञादिज्येष्ठवचनः । तान्यवीयसोभगिनीयादेःत्वयोपेक्षया हीनवयसः । असावहमिति त्वं नामनिर्दिश्यते । तत्परश्चाहं-
शब्दोऽस्य नुज्ञायते । एतच्च प्रत्युत्थायागतानां कर्तव्यम् । अभिवादाने भोःशब्दप्रयोगो निषिध्यते । उक्तं च गौतमीये प्रत्यु-
थानमभिवाद्यइति ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुनुपाध्यायान् । असावहमित्यत्रासौपदस्थाने त्वनाम प्रत्युत्थाय कीर्तयेत् । यवीयस-
स्तत्तद्वयःसमुचिताभिवादानेन ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । मातुलांश्चेति । मातुलादीनागतानृत्विजानासनादुत्थायासावहमिति वदेनाभिवादयेत् । असाविति
त्वनामनिर्देशः । भूयिष्ठाःखलु गुरवइत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात्तयोश्च कनिष्ठयोरपि
संभवात्तद्विषयोऽयंगुरुशब्दः ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुनिति ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरुपलक्षणं यविष्ठाःखलु गुरवइत्यादिहारीतवचनात् । असावहमिति
त्वनामनिर्देशःयवीयसोपि कनिष्ठान्मातुलादीनित्यर्थः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । श्वशुरानृत्विजइत्यनेनास्यप्रकरणस्य सर्वाश्रमसाधारणत्वसूचितम् । गुरुन्आचार्यादीन् । असाव-
हमितिब्रूयात्तदेवदत्तोहमितिब्रूयात् नाभिवादयेत् ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यवीयसः कनिष्ठःमातुलादीन्प्रत्युत्थायअसौअहंनमस्करोमिइति ब्रूयात् ॥ १३० ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ॥ संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एताश्च गुरुपत्नीवत्संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादानासनदानादिभिः । गुरुपत्नीवदित्यनेनैव सिद्धे-
समास्ताइति वचनमन्यदप्याज्ञादिगुरुपत्नीकार्यकदाचिदनुजानाति । इतरथा प्रकरणात्संपूज्याइत्यभिवादनविषयमेव स्यात् ।
पलितवयसश्चस्त्रियः स्मर्यन्ते । कनीयसीनामप्येषवाभिवादनविधिः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समास्तादिति । तदाक्रोशादिना गुरुभार्याक्रोशादिदोषार्थम् ॥ १३१ ॥

(३) कुड्मूकः । मातृष्वसेति । मातृष्वसादयो गुरुपत्नीवत्प्रत्युत्थानाभिवादानासनदानादिभिः संपूज्याः । अभिवादनप्रकरणादभिवादनमेव संपूजनं विज्ञायत इति । समास्ता इत्यवोचत् । गुरुभार्यासमानत्वात्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । संपूज्याः प्रत्युत्थानादिभिः गुरुपत्नीति । गुरुरत्र ब्रह्मदस्तस्य पत्नी तत्र हेतुः समास्ता इति ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । भ्रातृभार्येति भ्रातृभार्यासोदरज्येष्ठभ्रातृभार्या उपसंघासा पादौ स्पृष्ट्वा नमस्कार्य्या । विप्रोप्यभोषितागमने सतीत्यर्थः । ज्ञातिसम्बन्धयोषित इत्यत्रापि सवर्णशब्दो नुषज्यते ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुभार्याया सह गुरुणां ज्येष्ठानां भार्या गुरुभार्या तथा गुरुभार्याया सह । एताः समास्ता मातृष्वसाद्या नमस्करणीया भवन्ति गुरुपत्नोवत् विशेषेण संपूज्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

भ्रातृभार्योपसंघासा सवर्णाह्न्यह्न्यपि ॥ विप्रोप्यतूपसंघासा ज्ञातिसंबन्धयोषितः ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । भ्रातृज्येष्ठस्येति द्रष्टव्यम् । उपसंघासा पादयोरभिवाद्या । सवर्णा समानजातीया । क्षत्रियादिस्त्रीणां तु ज्ञातिसंबन्धिधर्मो भ्रातृभार्याणामपि । विप्रोप्यज्ञातिसंबन्धयोषितः । विप्रोप्य प्रवासात्प्रत्यागतेन । नहि योषितस्योपसंघहणसंभवः । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः संबन्धिनो मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च तेषां ज्येष्ठानां याः स्त्रियः पूजारूपत्वादुपसंघहणस्य । न कनीयांसः पूजामर्हन्ति ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रातृभार्या ज्येष्ठा उपसंघासा अभिवाद्या । विप्रोप्य प्रवासं कृत्वा । ज्ञातिस्त्रियः सपिण्डस्त्रियः संबन्धिस्त्रियः । एतास्त्रिज्येष्ठास्त्रैवेतत् ॥ १३२ ॥

(३) कुड्मूकः । भ्रातृभार्येति । भ्रातुः सजातीया भार्या ज्येष्ठा पूजाप्रकरणादुपसंघासा पादयोरभिवाद्या । अह्न्यह्नि प्रत्यहमेव । अपिरेवार्थे । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः संबन्धिनो मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च तेषां पत्न्यः पुनर्विप्रोप्य प्रवासात् प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः न तु प्रत्यह्नियमः ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्ववर्णाः स्वस्वजातयः विप्रोप्य प्रवासं कृत्वोपसंघासाः । पादयोरिति शेषः । ज्ञातिसंबन्धीति ज्ञातीनां स्वगोत्रजानां संबन्धिनां मातुलानां च ज्येष्ठानां योषितः ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रातृभार्याः सवर्णा अह्नि अह्नि नित्यं उपसङ्गृह्यासाः । तथा ज्ञातिसम्बन्धिन्यो योषितः विप्रोप्य प्रवासादागत्य उपसङ्गृह्यासाः ॥ १३२ ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्षपि ॥ मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्योगरीयसी ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पितुश्च या भगिनी मातुश्च या भगिनी तस्यां स्वसरी चान्नीयायां ज्येष्ठायां भगिन्यां मातृवद्वृत्तिरतिदिश्यते । ननु च मातृष्वसुः पितृष्वसुश्चायमुक्त एव धर्मो मातृष्वसा मातुलानीत्यत्र । अथोच्यते तत्र गुरुपत्नीर्वाद्युक्तं इह तु मातृवद्वृत्तिरित्युच्यत इति नैष भेदः तुल्याहि गुरुपत्न्यां मातरि च वृत्तिः । केचिदाहुः माता ताभ्योगरीयसीत्येतद्वृत्तमनूयते भगिन्योः पितुर्मातुश्च गरीयस्त्वम् । यदा माता ज्ञांदादिति श्वशुरादयश्च तदा मातुराज्ञाक्रियते न तस्मात् । न चैतद्वाच्यमेतदपि सिद्धमातागौरवेणातिरिच्यत इत्यर्थवादत्वात्तस्य । अन्ये तु गुरुपत्न्यामातुश्च वृत्तिभेदमन्यन्ते । गुरुपत्न्याः पूजाज्ञायाव-

क्षयकम् । मातुस्तु शैशवात्वात्सल्येनान्यथात्ममपि । लालनात्तत्रोभयापदेशान्मातृत्वसुः पितृत्वसुश्च व्यवस्था । शैशवे लालन-
तुल्यमेव स्वस्यां स्वसरि । अतीतशैशवस्य तु गुरुपत्नीवत्संपूज्यत्वमिति । नचानेनैवैतत्सिद्ध्यति असति हि वाक्यद्वये मातृव-
द्वृत्तिरित्येतावता प्राकरणिकी अभिवादननिवृत्तिरेव विज्ञायेत ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वसरि स्वस्यां मातृवद्वृत्तिर्नितनं मातरि यथावृत्तं वर्तनमनदानादिना पोषणं, आतिष्ठेत्
अनुतिष्ठेत् । अत्र पितृमातृत्वसृसाहचर्यात् स्वज्येष्ठश्वशुराभिवादनमपि सिद्धम् । माताताभ्य इति तेन तासामुपकारे क्रियमाणे
यदि मातुरनिष्ठं स्यात् तदा न कार्यमित्युक्तं भवति ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । पितुर्भगिन्यामिति । पितुर्मातुश्च भगिन्यां ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् । माता
पुनस्ताभ्योगुरुतमा । ननु मातृत्वसा मातुलानीत्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते । उच्यते इदमेव
माता ताभ्योगरीयसीति । तेन पितृत्वसानुज्ञायां दत्तायां मात्रा च विरोधे मातुराज्ञा अनुष्ठेयेति । अथवा पूर्वपितृत्वसादे-
र्मातृवत्पूज्यत्वमुक्तम् । अनेन तु स्नेहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यत इत्यपुनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्यायस्यां ज्येष्ठायां स्वसरि भगिन्यां एतासां समवाये तासां कनीयस्य पिमातैव पूर्वमस्ये-
त्याह मातेत्यादि ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । पितुश्च मातुश्च । ज्यायस्यां भगिन्यामात्मनो ज्यायस्यां स्वसर्षपि च मातृवत्तृत्तिपादोपसंयहणादिकां-
आतिष्ठेत् कुर्यात् । आज्ञाकरणादौ माता ताभ्योगरीयसी । मातृत्वसामातुलानीत्यादि श्लोके मातृत्वसु पितृत्वसु रूपादानं कनी-
यो विषयमिति विवेक्तव्यम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितुर्भगिन्यां मातुश्च भगिन्यां ज्यायस्यां ज्येष्ठायां स्वसर्षपि भगिन्यामपि ॥ १३३ ॥

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ॥ त्र्याब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि

स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

(१) मेघातिथिः । अथ पुनः स्नेहवृत्तिरिति दिश्यते उक्तं पूर्वप्राणास्तु क्रामन्ति यूनः स्थविर आयातीति तत्र किय-
द्विर्वर्षैः स्थाविर्य भवति । लोके हि शिरः पालित्ये स्थविरव्यवहारस्तन्निरूपणार्थमिदम् । दशभिर्वर्षैर्जन्मनोऽधिकैरपि
पौराणां सख्यमाख्यायते । तेन दशवर्षाधिको ज्येष्ठो भवत्यपि तु मित्रवद्यवहर्तव्यो यथोक्तं भो भवन्निति वयस्येति । दशभ्यो-
र्वर्षेभ्य ऊर्ध्वज्येष्ठः । आख्यानमाख्या दशाब्दा आख्यायस्य सख्यस्य त्रिपदो बहुव्रीहिः । आख्यानिमित्तत्वाद्दशांसां सामाना-
धिकरण्येनैव निमित्तनिमित्तिनोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । एतावांश्च समासान्तभूतौ र्थोऽयः पूर्वजो दशवर्षाणां यावत्सख्यैव भवति ।
पुरे भवाः पौरातिषाम् । पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । ग्रामवासिनामपि एष एव न्यायः । ये केचिदकस्मिन् ग्रामे सन्ति तान्यः
कस्मिन्परस्परमत्यासत्तिहेतुर्विद्यते ते सखायः । ये तु कलांकांचन विभ्रति शिल्पगीतवाद्यादिकांतेषां पञ्चवर्षाणि योधिकः
स सखा तत ऊर्ध्वज्येष्ठः । त्रयोऽब्दाः पूर्वं यस्य तच्छ्रोत्रियाणां सख्यम् । अल्पेनापि कालेन स्वयोनिष्वेकवश्येन कति-
चिदहानि योधिकः स ज्येष्ठः । कियान्पुनः स्वल्पकालः न तावदब्दः भ्यब्दपूर्वमिति निर्दिश्याल्पेनेत्युच्यमानस्ततोऽप्युनः प्र-
तीयते । एकवचननिर्देशाच्च न वर्षद्वयनाम्येकोऽब्दः स्वल्पेनेति विशेषणानुपपत्तेः । परिच्छिन्नपरिमाणोऽब्दवाच्योऽर्थस्त-
स्याहोरात्रमात्रेण न्यूनस्य नाब्दत्वमस्ति । तस्मादल्पेनेति कालसामान्यमपेक्षते । संवत्सरादवरश्च तस्य विशेषः । अ-
पिशब्दश्चैव शब्दस्वार्थे द्रष्टव्यः । अल्पेनैव कालेन सख्यं बहुना तु ज्येष्ठत्वमेव । एतच्च सामानगुणानां सामानजातीयानांच

द्रष्टव्यम् । एतेन लौकिकस्थविरलक्षणनिर्वातितसापेक्षिकमाश्रितम् । अन्येतुष्याचक्षते नानेन स्थविरत्वंलक्ष्यते किंतिर्हि सखित्वमेव यथा श्रुतार्थत्यागेन स्थनिरलक्षणस्यात् इयता कालेन सखापरतस्तुज्येष्ठइति अयंचश्लोकार्थः एकत्र पुरे-
वसन्तिदशवर्षाणि यावत्तानिभिन्नाणि कलाभ्यतुःषष्टिस्तद्विदांसंगत्या पञ्चभिर्वर्षैः स्वयोनिषु स्वल्पेनापि च कालेन सह
वसतामित्रत्वमेव अतश्च न सर्वोवयसा तुल्योवयस्यःकिंतिर्हि एतदेव समानवयस्त्वैवल्लक्षणम् । युक्तमेतत्किंतूत्तरश्लोको
विरुध्यते । तत्रहि जातेः प्राधान्यंनवयसः । यदि चात्रेयता कालेन ज्यैष्ठ्यमुक्तंभवति तदा विजातीयानामप्याशङ्क्य-
मानंननिवर्त्यतइति युक्तम् । पूर्वं च व्याख्यातारआद्यमेव व्याख्यानंमन्यन्ते ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दशाब्दपर्यन्तमाख्यायते कथ्यते पौराणांसख्यं पौराणांपुरवासिनां अन्योन्यं दशाब्दादू-
र्ध्वमेव ज्येष्ठापत्यतायामभिवादनमित्यर्थः । पञ्चाब्दपर्यन्तं कलाभृतां कलागीतादिकारिणां चारणानाम् । ष्यब्दपूर्वमित्यत्र
त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोभिवादनमर्हतीति स्मृत्यन्तरात् । अभिवादनंव्यवहितमभ्यन्वीयते । त्रिभ्योब्देभ्यःपूर्वमेव जातस्याभि-
वाद्यत्वमित्यर्थः । ष्यब्दपूर्वस्यष्यब्दपूर्वकालोत्पन्नतया ज्येष्ठस्तद्विषयत्वादभिधानमपि ष्यब्दपूर्वम् । एवंस्वयोनिषु स्वसमान-
योनिषु ज्ञातिबन्धुस्वल्पेनापि कालेन दिनैकपूर्वकत्वेनापि ज्येष्ठतायामभिवादनमित्यर्थः । तदुक्तम् वयस्यः समानेहनि
जातइति ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । दशाब्दाख्यमिति । दशअब्दाआख्यायस्य तद्दशाब्दाख्यंपौरसख्यम् । अयमर्थः एकपुरवासि-
नांवक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते । पुरग्रहणंप्रदर्शनार्थम् । तेनैकग्रामा-
दिनिवासिनामपिस्थ्यात् । गीतादिकलाभिन्नानांपञ्चवर्षपर्यन्तंसख्यम् । श्रोत्रियाणांष्यब्दपर्यन्तम् । सपिण्डेष्वत्यन्ताल्पेनैव
कालेन सह सख्यम् । अपिरेवार्थे । सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । नमस्कारमसङ्गेन मान्यत्वे कारणमाह । दशाब्दाख्यमिति चतुर्भिः । एकपुरवासिनांविद्यागुण-
हीनत्वेपि दशाब्दाख्यंवयसा स्थित्या वा दशवर्षाधिक्यंअभ्युत्थानाख्यमान्यत्वे कारणम् । पुरग्रहणंप्रामाद्युपलक्षणम् ।
तथापञ्चाब्दाख्यंगीतादिकलाव्रतांकलाग्रहणापेक्षया स्वयोनिषु पितृव्यतत्पुत्रादिषु स्वल्पेन वयसा ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । अत्रपौरशब्देनसमानदेशवासिनोलक्ष्यन्ते । सख्यशब्देनाऽलिङ्गनादिकं । पौरैरन्योन्यंसख्यं दशा-
ब्दाख्यंकर्तव्यंस्यात्तदशभिः शब्दैराख्याव्यपदेशोयस्यतद्दशाब्दाख्यम् । ननुकिमुक्तंभवतीतिचेत्एकपुरवासिनः सवर्णलक्ष्य-
माणलक्षणाहितादशवर्षान्तरालजन्मानश्चैतैस्समेत्यसख्यमेवकर्तव्यम् । अल्पेनापिस्वयोनिषुस्वल्पेनापिसख्यंस्यात् । ज्ञात-
यएकवर्षान्तरालादितियावत्कालभृतांशिल्पविद्यावेदिनांपञ्चवर्षान्तरालजन्मानांसख्यमेवकर्तव्यंतेरन्योन्यंसमेत्येत्यर्थः । श्रो-
त्रियाणांष्यब्दपूर्वसख्यंस्यात् । ष्यब्दपूर्वष्यब्दनिमित्तम् । श्रोत्रियास्त्रिवर्षान्तरालजन्मानश्चेत् तैश्चापिसमेत्यसख्यमेव-
कर्तव्यम् । एवमुक्तंभवति । दशपञ्चमेकवर्षाधिक्येऽश्रैष्ठ्यमेवमतिपतव्यमिति ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पौरसख्यंपौराणांपुरनिवासिनांविद्यादिगुणरहितानांसख्यंदशाब्दाख्यंदशवर्षिकसख्यंविश्वा-
सास्पदंकलाभृतां काव्यनाटकादिज्ञातृणांपञ्चाब्दाख्यं पञ्चवर्षिकंसख्यंश्रोत्रियाणांअब्दपूर्वकंसख्यम् । स्वयोनिषु स्वबन्धु-
अल्पेनापि नमस्कारार्हत्वंसख्यंकार्यं व्यवहरणम् ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणंदशवर्षतु शतवर्षतु भूमिपं ॥ पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

(१) मेघातिथिः दशवर्षाणि । जातस्य यस्य सभवति दशवर्षः । परिच्छेदकः कालः तस्य परिच्छेद्योब्राह्मणः श्रु-
तः । नच तस्योच्चनीचतादिकार्थादिवा कालेन परिमातुंशक्यम् । किंतिर्हि तदीया काचित्क्रिया सा च जन्मनः प्रभृति नि-

त्यसमवायिनी प्राणधारणलक्षणैव । एवंशतवर्षमिति । पितापुत्रौ तौ द्रष्टव्यौ । तयोः संप्रधार्यमाणयोर्ब्राह्मणः पिता । चिरवृ-
द्धेनापि क्षत्रियेण स्वल्पवर्षोपि ब्राह्मणः प्रत्युत्थायाभिवाद्यश्रेति प्रकरणार्थः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अतस्तादृशब्राह्मणतादृक् क्षत्रियोभिवादयेदित्यर्थः । एवंक्षत्रियाद्यपेक्षया वैश्यादीना-
मप्युन्नेयम् । तथा वैश्यस्य च शूद्रस्य च शतवर्षातिरिक्तज्येष्ठतायामपि विप्रपेक्षं पुत्रत्वमित्यर्थादुक्तम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणमिति । दशवर्षब्राह्मणं शतवर्षपुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ जानीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि
ब्राह्मणएव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता तस्मात्पितृवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । पितेति । पितृवन्मानार्हः ॥ १३५ ॥

(५) मन्दनः । वर्णज्यैष्ठ्यवयोज्यैष्ठ्ययोर्वर्णज्यैष्ठ्यमान्यतानिमित्तमित्याह ब्राह्मणमिति । अत्र ब्राह्मणक्षत्रियशब्दावु-
त्कृष्टापरकृष्टवर्णोपलक्षणार्थौ । अन्योन्यमपि मान्यतानिमित्तानि ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणं दशवर्षतु । दशवार्षिकः ब्राह्मणः शतवर्षीयक्षत्रियः तस्य क्षत्रियस्य ब्राह्मणः पूज्यः । पितृ-
रूपं ब्राह्मणं पुत्ररूपं क्षत्रियं जानीयात् । तयोः क्षत्रियवैश्ययोः ब्राह्मणः पिता पितृस्थानीय इत्यर्थः ॥ १३५ ॥

वित्तबन्धुर्वयः कर्मविद्या भवति पञ्चमी ॥ एतानि मान्यस्थानानि गरीयोयद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तजातेरुत्कर्षहेतुत्वं हीनजातीयेनोत्तमजातीयः पूज्यः । इदानींसमानजातीयानां य अभि-
वादानादिपूजाहेतवस्तेषां बलाबलमुच्यते । तत्र वयसः पुनरभिधानं बलाबलार्थम् । वित्तादिसंबन्धोत्र सर्वत्र पूजाहेतुः । वित्तव-
त्त्वबन्धुमत्त्वमानस्थानमित्ययमत्रार्थः । विशिष्टता बन्धुतैव पितृव्यमातुल्यदिरूपता मानकारणं बन्धुमान्योबहुबन्धुः सपूज्यः
वयः प्रकृष्टमिति ज्ञेयम् । ईदृशएव चार्थे प्रायेणायं प्रयुज्यते । पित्रा पुत्रो वयःस्थोपि सततं वाच्य एव स इति । यावच्च वयः पूजाहे-
तुः तदुक्तमेव दशाब्दाख्यमिति । कर्मश्रौतंस्मार्तं तदनुष्ठानपरता विद्या सान्ता सोपकरणवेदार्थज्ञानम् । ननु विद्वान्यजते वि-
द्वान्याजयतीत्यविद्यस्य कर्मानुष्ठानानधिकाराद्विद्यया विना कथं कर्मणां मानहेतुता । नैष दोषः प्रकर्षोत्राभिप्रेतः । अतिशयवती
विद्या मानहेतुः । स्वल्पविद्यस्याप्यनुष्ठानोपपत्तिः । योयावज्जानातिसतावत्यधिक्रियते । न विद्यायावाचनिकमधिकारहेतु-
त्वमपि तु सामर्थ्यलक्षणम् । अविदितकर्म स्वरूपो ह वैद्यस्तिर्यक् कर्माधिक्रियतां शक्यं ह्यनेन कतिचित्स्थितिवाक्यान्युपश्रुत्य
जपतपस्यनुष्ठानम् । अग्निहोत्रादिकर्मणां तु वेदवाक्यावबोध उपकरोति । तत्रापि योयावज्जानाति सतावत्यधिक्रियते । अग्नि-
होत्रवाक्यानां योर्थवेत्ति सतत्राधिक्रियते । ऋत्वन्तरज्ञानं तत्रोपकारकम् । अथोच्यते वेदः कृत्स्नोधिगन्तव्य इति कृत्स्नवेद-
विषयीयविधिरवबोधपर्यन्तस्तत्र कृत्स्नस्य वेदस्यावबोधे कर्तव्ये कुतोयं प्रतिभागावबोधसंभवो येनोच्यते योग्निहोत्रवाक्य-
स्यार्थवेत्ति वाक्यान्तरार्थमविद्वानप्यधिक्रियत इति । अत्रोच्यते । एकशाखाध्ययनं तावदवश्यं कर्तव्यं तत्र येनैकशाखा-
धीता तस्याश्चार्थो वधूतः सोऽनवधूतशाखान्तरार्थोऽधिक्रियते । ननु च सर्वत्रैकएव शास्त्रार्थोऽदिनामपदवर्णानुपूर्वीभेदः शा-
स्त्ररूपत्वं भिन्नं पदार्थन्यायव्युत्पत्त्यावावबोधः न च प्रतिशास्त्रपदार्थाभिद्यन्ते नापि न्यायस्तत्र येनैव हेतुनैकस्याः शाखा-
या अर्थो वधार्यते शाखान्तरेऽप्यसावस्ति न व्युत्पत्त्यन्तरमपेक्षते तत्र यद्येका शाखावगता सर्वा एवा वगता भवन्ति । सत्यम् ।
बान्येकस्यामग्निहोत्रादीन्युपदिष्टानि तेषां शाखान्तरेऽप्युपदिश्यमानानां भूद्भेदः । किंतु कस्यांचिच्छाखायांकानि चित्कर्माणि
नैवोपदिश्यन्ते यथा बाह्वे आश्वलायनके दर्शपूर्णमासौऽर्येनादिरेष एवाभिचारिकः । अन्ये च सोमयाग वाजपेय बृहस्प-
तिसवादयः तत्र यत्तच्छाखाधीनमग्निहोत्रज्योतिष्टोमादि तत्राधिक्रियते शाखान्तरस्त्वनधीतमश्रुतकथं तद्विदितानि कर्माण्यत-
च्छाध्याखायीवन्तु । न चैते सोमयागानित्याः येनानुष्ठानप्रत्यवायभयात्परिज्ञानाय शाखान्तरमन्विष्यते । आधानं तु यद्यपि

28

बन्धु द्वेऽन्यो बृद्धवयास्तत्रपूर्वे बाधके सत्यपि बहुत्वे यदि न श्रेष्ठानि भवन्ति । एकैकस्यात्युत्कृष्टतदा साम्यं न पुनःपर-
बाधकत्वं गरीयः एकापेक्षया चरितार्थत्वात् । यदि तु भूयांसि गुणवन्त्यत्युत्कृष्टानि तदा साम्येऽपि संख्यया परेषां-
पूर्वाणि परैश्च सम संख्यानि तदा न पूर्वतरतया बाध्यबाधकभावः किं तर्हि सामान्यमेव । ननु च यत्र गुणवन्ति स्युः
सोऽत्र मानार्ह इत्यभिधानेन समसंख्यस्यापि पूर्वस्य वा बाधकत्वमेव युक्तम् । नैवं तुल्यत्वे गुणानामेतस्य चरितार्थ-
त्वात् । यथैकोऽपि विद्यावानपरोऽपि तयोः स्य गुणवती प्रकृष्टा विद्या समशस्यते । एवं सर्वत्र त्रिषुवर्णेषु ब्राह्मण-
क्षत्रिय वैश्येषु यद्येते गुणाभूयांसः प्रकृष्टाश्च क्षत्रियस्यापि भवन्ति तदा ही । न गुणेन ब्राह्मणेन जात्युत्कृष्टेनापि क्षत्रियः
पूज्यः । एवं क्षत्रियेण वैश्यः । एवं त्रिभिरपि द्विजातिभिः शूद्रोऽपि दशमीमितः दशमी । अन्त्यावस्थोच्यते । अत्यन्तवार्धको-
पलक्षणमेतत् । एवं च वित्तबन्धु शूद्रस्य माने हेतुत्रैवर्णिकान्मिति दशमीग्रहणात् । न कर्मविद्येतुनैव तस्य संभवतोऽनधिका-
रात् । भूयांसीत्याधिक्यमात्रं विवक्षितं बहुत्वसंख्यैव । तेन द्विविषयतापि सिद्धा भवति । न ह्ययं संख्यावाच्येव बहुशब्द-
व्यञ्ज प्रमाणमस्ति भूयः शब्दश्चायं बहुशब्दः । आधिक्ये च तत्र तत्र दृष्टः प्रयोगः । भूयांश्चात्र परिहारो भूयसाऽभ्युदयेन
योक्ष्यति प्रत्ययार्थबहुत्वमपि न विवक्षितम् । जात्याख्यायां हेतुबहुवचनम् । विवक्षायां हि एकस्य गुणवतो मानहे-
तुत्वं स्यात्ततश्च पूर्वाऽवगतिर्बाध्यते । शूद्रोऽपि दशमीमित्यत्र च केवलस्यैव वयसः प्रकर्षं मानहेतुत्वं ब्रुवन् विवक्षादर्श-
यति । समाचारश्चैवमेव ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पञ्चानां मध्ये विज्ञादीन्येकैकसजातीयानि ब्राह्मणादिवर्णत्रये यत्र गुणवन्ति भूत्वा भूयां-
सि समानार्हः न तु निर्गुणः तद्व्यस्त्वे । यथाप्रतिप्रहार्जिताल्पधनादपि न बृद्ध्यार्जितबहुधनः श्रेयानित्येवमन्यत्राप्युन्नेयम् ।
यथा शूद्रोऽपि दशमीमवस्थांगतो न वति वर्षादूर्ध्वं विज्ञादिचतुष्टयबाहुल्ये शूद्रान्तराणां द्विजातीयानां च मान्यः । चकारादिव-
ञ्जनाभाव एव चास्य द्विजैर्मन्यता । विद्या तु तस्य न संभवत्येवेति ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां विज्ञादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमन्यनेकं भवति स एवोत्तरत्मादपि
मान्यः । तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकां मान्यः । एवं विज्ञादित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः । विज्ञादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः
गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति तेन द्वयोरेव विद्यादिसंख्ये प्रकर्षो मानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमीमवस्थानवत्यधिकांगतो द्विजानाम-
पि मानार्हः । शतवर्षाणां दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । दशमींगतः नवत्यूर्ध्ववयोगतः ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चानां विज्ञादीनां मध्ये त्रिषु वर्णेषु यस्मिन् भूयांसि वित्तबन्धुवयांसि स्युः यस्मिन्वा गुणवन्ति-
गरीयांसि विद्याकर्मवयांसि स्युः स वित्तबन्धुवयौ युक्तो वित्तबन्धुवयोहीनादत्र लोके मानार्हः । एवं विद्याकर्मवयौ युक्तो विद्या-
कर्मवयोहीनाच्छूद्रोऽपि विज्ञादिमांश्च तद्वद्विज्ञादीनां मानार्हः स चेद्दशमीमवस्थांगतः । अनेन वयसानवत्या ऊर्ध्वं शूद्रस्य वयोऽयैश्च मिति-
सूचितम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वित्तबन्धादीनां पञ्चानां मध्ये त्रिषु वर्णेषु गुणवन्ति भूयांसि बहूनि यत्र स्युः ते च मानार्हा भवन्ति । तद्य-
था त्रिषु वर्णेषु यदि ब्राह्मणा बहवः सन्ति तर्हि ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः । बहवः क्षत्रियाः सन्ति ते चैतां क्षत्रियाणां म-
ध्ये ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः । बहवः वैश्याः सन्ति ते चैतां मध्ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः । शूद्रोऽपि द-
शमींगतः बृद्धत्वंगतः स न मानार्हः पूजार्हः स्यादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

चक्रिणोदशमीस्थस्य रोगिणो भारिणःस्त्रियाः॥स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्थादेयोवरस्य च॥ १३८॥

(१) मेधातिथिः । अयमन्यः पूजाप्रकारः प्राप्तिक्रिकुच्यते । चक्री रथिकोगम्यादियानाधिरुढस्तस्यपन्था देयः । येन भूमिभागेन ग्रामादिदेशान्तरंगम्यते सपद्धतिः पन्थाउच्यते । तत्र यदि पृष्ठतः संमुखतोवा रथिकभागच्छेत्तदा तद्रमनोपरोधिनः पथि प्रदेशात्पदातिरपक्रामेत् । दशमीस्थोऽन्यन्तपरिणतवयाः । रोगीव्याधिनात्यन्तपीडितः । भारी गृहीतब्रीह्यादिगुरुद्रव्यः सोऽपियथोपसर्तुमशक्तोऽनुग्राहः स्त्रियाअनपेक्ष्य जातिगुणभर्तृसंबन्धास्त्रीत्वमात्रेणैव । राजा च विषयेश्वरोन्नाभिप्रेतोन क्षत्रियएव । तथा चोत्तरत्र पार्थिवग्रहणेन निगमने पृथिव्याईश्वरः पार्थिवः । ननु चोपक्रमे राजशब्दश्रवणाद्वाक्यान्तरगतः पार्थिवशब्दस्तत्परएव युक्तः । राजशब्दोहि क्षत्रियजातिवचनोविज्ञातः सतावदनृपजातविरोधित्वादुपक्रमगतोमुख्यार्थोग्राहः । बलादिवाक्ये तु तत्सापेक्षक्षत्रियजातिविहितेन धर्मेण पृथिवीपालनाख्येन पार्थिवशब्दस्यप्रयोगसंभवेन जात्यन्तरविषयत्वमयुक्तम् । अत्रोच्यते । मान्यतात्र श्रुता स्नातकोनृपमानभागीति । तत्र क्षत्रियजातीयमात्रान्मान्यत्वंस्नातकस्य सिद्धमेव ब्राह्मणदशवर्षमिति । तत्र हि भूमिपशब्दः क्षत्रियजातिमात्रोपलक्षणार्थइत्युक्तम् । उपलक्षणत्वाच्च राजजातेः क्षत्रियस्यापि प्रजेश्वरस्यायं धर्मोविज्ञायते । वरोविवाहाय । प्रवृत्तः एतेषांपन्थादेयः त्यागमात्रं च ददातीत्यर्थः । त्यागश्च पथोऽपसरणमतएव चतुर्थी न कृता ॥ १३८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चक्रिणः शाकटिकादेः । दशमीस्थस्य दशमभागायुः शेषस्य । रोगिणोऽन्यन्तार्त्तस्य । भारिणोभारंवहतः । स्नातकस्य विद्याव्रतस्नातस्य । राज्ञोभिषिक्तस्य । वरस्य विवाहार्थगच्छतः । पन्थादेयोपसृत्य स्वयंगन्तव्यमित्यर्थः । केचिद्वरस्य श्रेष्ठस्यादरेण पन्थादेयइत्यस्यार्थः । तथाच योयदपेक्षया जातिगुणादिनोत्कृष्टस्तस्य वर्त्मदानमिति लभ्यते । अत्र च माननार्थं वर्त्मदानं स्नातकपार्थिववराणांबुद्धादीनांत्वपसाराशक्ततया कर्णया तत्रापि । वरापेक्षयानृपतिस्नातकयोर्मान्यता ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते चक्रिणइति । चक्रयुक्तरथादियानारुढस्य नवत्यधिकवयसोरोगार्त्तस्य भारपीडितस्य स्त्रिया अचरनिवृत्तसमावर्तनस्य देशाधिपस्य विवाहाय प्रस्थितस्य पन्थास्त्यक्तव्यः । त्यागार्थत्वाच्च ददातेर्न चतुर्थी ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठवस्यमान्यत्वकारणमसङ्गेनान्यदप्याह चक्रिणइति द्वाभ्याम् । चक्रिणः रथकारारुढस्य । स्नातकस्य तद्व्रतधारिणः । भारिणोभाराक्रान्तस्य । वरस्य कन्यामुद्बोद्धुमस्थितस्य । एतेभ्यः पन्थादेयइत्यन्वयः ॥ १३८॥

(५) नन्दनः । अथमार्गप्रदानार्हनाह चक्रिणइति । चक्रंरथाद्युपलक्षणम् । तेनयोगच्छतिसचक्री । तस्यनिर्गुणस्यापिपन्थादेयः । एवंदशमीस्थस्य बृद्धतरस्य । भारिणोभारवाहस्य । स्नातकस्य गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य । वरस्य श्रेष्ठस्य ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चक्रिणइति । दशमीस्थस्यचक्रिणः बृद्धस्य चक्रिणःतैलिकस्य पन्थादेयः । भारिणःभाराक्रान्तस्य । रोगिणःरोगाक्रान्तस्य स्त्रियाः स्नातकस्यच राज्ञश्च पुनःवरस्यच विद्यास्नातकःव्रतस्नातकोवातस्य । एतेषांपन्थादेयः । वरोविवाहयोग्यः ॥ १३८ ॥

तेषांतु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ॥ राजस्नातकयोश्चैव स्नातकोनृपमानभाक् ॥ १३९॥

(१) मेधातिथिः । तेषांतु समवेतानामेकत्र संनिपतितानांमान्यौ स्नातकपार्थिवौ । प्रकृतेन पथोदानेन नृपमान-

भाङ्गनृपस्य सकाशान्मानंभजते लभते । षष्ठी निर्धारणे । चक्रयादीनांत्वन्व्योन्मविकल्पः सच शक्त्यपेक्षः ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तयोरन्यन्यापेक्षया स्नातकोमान्यइत्याह तेषांत्विति । स्नातकएवेत्यन्वयः । तथाच वर्त्म-
दानसामर्थ्ये यस्य योमान्यस्तेन न तस्य वर्त्मदेय मिति लभ्यते ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषामेकत्रमितितानांदेशाधिपस्नातकौ मान्यौ । राजस्नातकयोरपि स्नातकएवराजापेक्षया मान्यः ।
अतीराजशब्दोऽत्र पूर्वश्लोके न केवलजातिवचनः क्षत्रियजात्यपेक्षया ब्राह्मणंशवर्षवैत्वित्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्य-
त्वाभिधानात्स्नातकग्रहणवैयर्थ्यात् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांसमवायेत्वाह स्नातकोनृपमानभागिति । राजकर्तृमानभागिति पूर्वपितापुत्रौ विप्रक्षत्रि-
यावित्युक्तौ तेनात्र युगपदुपस्थित्यादिनिमित्तंपूजादि विप्रस्य ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । समवेतानांमार्गसंगतानाम् । मान्यौमार्गदानेन । नृपमानभाङ्गनृपदत्तमानभाक् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । समवेतानांतेषांचक्रयादीनांस्नातकपार्थिवौमान्यौ भवतः । राजस्नातकयोर्मध्ये नृपस्य मानभा-
क्स्नातकःभवत्येव । स्नातकःपूज्यइत्यर्थः ॥ १३९ ॥

उपनीय तु यःशिष्यवेदमध्यापयेद्विजः ॥ सकल्पंसरहस्यंच तमाचार्यप्रचक्षते ॥ १४० ॥

(१) मॅधातिथिः । आचार्यादिशब्दानामेवार्थनिरूपणार्थमिदमारभ्यते । सोपचारोहिलोके एषांप्रयोगेनच शब्दार्थ-
संबन्धस्य स्मृतृभिराचार्यपाणिनिप्रमृतिभिरेतन्निरूपितम् । इयंचाचार्यपदार्थस्मृतिर्व्यवहारमूलान् वेदमूला पाणिन्यादिस्मृ-
तिवत् । नह्यत्र किंचित्कर्तव्यमुपदिश्यते । अस्य शब्दस्यायमर्थइति सिद्धरूपोऽयमर्थो न साध्यरूपः । उपनीयोपनयनंकृत्वा-
योवेदमध्यापयति ग्राहयति सआचार्यः । ग्रहणंचात्राभ्येवन्तरनिरपेक्षवाक्यानुपूर्वीस्मरणम् । कल्पशब्दः सर्वाङ्गप्रदर्शनार्थः ।
रहस्यमुपनिषदः । यद्यपि तेऽपि वेदशब्देनैव गृहीतास्तथापि द्वितीयस्तेषांन्यपदेशोस्ति । वेदान्तादित्यन्तशब्दंसमीपवचनंम-
न्यमानोनैते वेदाइति मन्येतास्ततदाशङ्कानिवृत्त्यर्थंरहस्य ग्रहणम् । अन्ये तु रहस्यंवेदार्थवर्णयन्ति तेन न स्वरूपग्रहणमा-
त्रादाचार्यकनिष्पत्तिः अपि तु तद्याख्यानसहितात् । तथा चाभिधानकोशेभिहितं विवृणोति च मन्त्रार्थानाचार्यः सोमिधी-
यतइति । मन्त्रग्रहणंवेदवाक्योपलक्षणार्थम् । अस्मिंश्च व्याख्यानेऽर्थावबोधोप्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तः स्यान्केवलसंपाठ-
मात्रम् । ततश्चसर्वेण सर्वेत्वाभ्यायविधिरनुष्ठापकः स्यात् । अस्तु परप्रयुक्तेष्वनुष्ठानेत्वाभ्यायविधेर्ब्रह्मचारिणः स्वार्थसिद्धिः
यदा तांहाकाम्यत्वादाचार्यकरणविधेराचार्येन प्रवर्तते तदा त्वाभ्यायविध्यर्थानुष्ठानंनप्राप्नोति । ततश्च न नित्यत्वाभ्याय
विधिः स्यात् । नच रहस्यशब्देवेदार्थवचनतया प्रसिद्धस्तस्मात्पूर्वमेव रहस्यग्रहणस्य प्रयोजनंप्राधान्याद्वा पृथगुपादानम् ।
यत्तु विवृणोति मन्त्रार्थानित्यस्मृतिरेवैषा मन्त्रशब्दस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्तस्मात्प्राग्भाषाप्रामस्य विधेरप्रयोजकत्वम् ।
अतोवेदस्वरूपग्रहणे माणवकस्य जात आचार्यकरणविधिनिवृत्तिः ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संकल्पमित्येकदेशेन षडङ्गोपलक्षणम् । सरहस्यं अतन्मन्तगुप्ततदर्थव्याख्यासहितं न तूप-
निषद्भागीरहस्यंवेदपदादेव तल्लभान् ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यादिशब्दार्थमाह उपनीयेति । तैः शर्दैरिह शास्त्रे प्रायोप्यवहारात् । योब्राह्मणः शिष्यमुप-
नीय कल्परहस्यसहितंवेदशास्त्रंसर्वामध्यापयति तमाचार्यपूर्वं मुनयो वदन्ति । कल्पोयज्ञविद्या । रहस्यमुपनिषत् ।
वेदत्वेऽप्युपनिषदांप्राधान्यविवक्षया पृथग्विदेशः ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्यपुत्रइत्युक्तं तत्र क आचार्यइत्यपेक्षायांतल्लक्षणउपाध्यायादिसप्रतियोगिकंसार्थवा-
दंच ब्रूते उपनीयेति अष्टादशभिः । सकल्पं यज्ञविद्यासहितं सरहस्यमुपनिषदुक्तोपासनासहितम् ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । अथगुणानांतारतम्यंवक्ष्यंस्तेषां क्रियाविशेषैः संज्ञाविशेषांश्चतुर्भिः श्लोकैराह उपनीयेति । सकल्प-
सकर्मविद्यम् । सरहस्यं साध्यात्मविद्यम् ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । उपनीयेति सद्भिः उपनीय शिष्यं वेदं अभ्यापयेत् । च पुनः । सरहस्यं सकल्पं शिक्षा कल्प-
व्याकरणादिसहितं अभ्यापयेत् यस्तं आचार्यमचक्षते सरहस्यंतदर्थं वाक्यसहितमित्यर्थः ॥ १४० ॥

एकदेशंतु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ॥ यो ध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

(१) मेघातिथिः । वेदस्यैकदेशो मन्त्रः ब्राह्मणं वा । वेदवर्जितानि वा केवलान्यङ्गान्येव यो ध्यापयति तथा सर्व-
मपि वेदम् । वृत्त्यर्थजीविकार्थम् नाचार्यकरणविधिवशेन स उपाध्यायो नाचार्यः । अन्येनोपनीतयः कृत्स्नमपि वेदध्यापय-
ति नासावाचार्यः । उपनीयापि यः कृत्स्नं वेदं नाध्यापयति सोऽपि नाचार्यः । यद्येवमेकदेशग्रहणमुपाध्यायलक्षणे कृतमा-
चार्यलक्षण उपनयनग्रहणं यस्तर्हनुपनेता कृत्स्नवेदाध्यापकश्च तस्य किलक्षणं नासावाचार्यो नाप्युपाध्यायः ॥ न चापि
नामान्तरंतस्य श्रुतम् । उच्यते । अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्येत्यनेन गुरुरसावाचार्या न्यून उपाध्यायादप्यधिकः । अपि पुनः
शब्दौ पादपूरणार्थौ ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकदेशं वेदस्य वेदाङ्गमात्रं वा धर्मार्थमध्यापयति अपरिभाषितवृत्त्यभिसंधानेन वा कृत्स्न-
मपि वेदमध्यापयति स उपाध्याय इत्यर्थः । यो ध्यापयतीत्यावृत्त्या योज्यम् । तेन सामान्यतो वृत्त्यर्थं वेदाध्यापनं लभ्यते १४१

(३) कुल्लूकः । वेदस्यैकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादीन्यङ्गानि यो वृत्त्यर्थमध्यापयति स उपा-
ध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । एकदेशं शास्त्रमात्रं मन्त्रब्राह्मणं वा । वेदाङ्गानि शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ।
षट्पदानि वृत्त्यर्थं यो ध्यापयति स उपाध्यायः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । एकदेशं मन्त्रमात्रं ब्राह्मणमात्रं वा । वृत्त्यर्थं धर्मार्थजीवनार्थम् ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्त्रब्राह्मणयोः एकदेशः ॥ १४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ॥ संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरु उच्यते ॥ १४२ ॥

(१) मेघातिथिः । निषेकग्रहणात्पितुरयंगुरुत्वोपदेशः । निषेकोरेतः सेकः स आदिर्येषां कर्मणाम् । आदिग्रहणात्सर्वं
संस्काराग्रहन्ते । तानि यः करोत्यन्नेन च यः संभावयति संवर्धयति । चैवेनमिति वा पाठः । अर्थस्तु स एव अन्नेनैव संभा-
वनोपपत्तेः । अर्थान्तरनिर्देशः एनं कुमारं । ननु चान्वादेशः न चेह कुमारस्य पूर्वमुपदेशः । नैवं कस्यान्यस्य निषेकादीनिक्रियन्ते
तानियत्करोति सामर्थ्यादपि निर्देशो न निर्देशत एव । एवमाभ्यां गुणाभ्यां हीनः केवलजनकत्वेपि तैव भवति न गुरुः । न चै-
वं मन्तव्यमसति गुरुत्वे नासौ भ्रातृः सर्वप्रथममसावेव भ्रातृः । तथा च भगवान् व्यासः प्रभुः शरीरप्रभवः प्रियकृत्वाणदोगुरुः ।
हितानामुपदेष्टा च प्रत्यक्षं देवतं पितेति ॥ विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्भाधानादि कर्म उपनयनान्तं करोत्यन्नेन च पुष्पाति यः स गुरुरिति पितृवोक्तः । तदे-
कदेशमात्रकरणे तु पितृत्वमात्रम् ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । निषेकोगर्भाधानम् । तेन पितुरयंगुरुत्वोपदेशः । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाशास्त्र्यःकरोत्यन्नेन च संवर्धयति सविशोगुरुच्यते ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्भाधानं योनौ रेतोनिषेक इति । विमपदमुपलक्षणसंस्कारस्य द्विजातिमात्रनियतत्वात् । संभावयति पुष्पाति निषेकातिरिक्तसंस्काराकर्तृत्वेऽपि पिता गुरुः । तथाच व्यासः मभुः शरीरमभुःप्रियकृत्प्राणदोगुरुः । हितानामुपदेष्टा च मयक्षदैवर्तपतेति ॥ मभुः कार्याकायनियोक्ता शरीरस्य मभवउत्पत्तिर्यस्मात्सङ्गत्यर्थः ॥ १४३ ॥

(५) मन्दनः । निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नोपनयनाभ्यापने । संभावयति पोषयति ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भाधानादिनिषेकादीनि कर्माणि यथाविधियः करोतिसगुरुच्यते । अन्नेनअन्नप्राशनेन यःअन्नदानेन प्राशयति सउच्यते ॥ १४३ ॥

अभ्याधेयंपाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ॥ यःकरोति दतोयस्य सतस्य त्विगिहोच्यते॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । आहवनीयादीनामग्नीनामुत्पादककर्माभ्याधेयमुच्यते । वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति विहितम् । पाकयज्ञादर्शपूर्णमासादयः । अग्निष्टोमादयोमखाःसोमयागः । मखशब्दः क्रतुपर्यायः । एतानि कर्माण्यस्ययः करोति स तस्य-विगित्युच्यते । यस्पतस्येतिशब्दोसंबन्धितां दर्शयतः । यस्यैवैतानिकर्माणिकरोति तस्यैवासावृत्तिगुच्यते नान्यस्य । सर्व-एतआचार्यादयः सम्बन्धिशब्दाः । वृतः प्रार्थितः शास्त्रीयेण विधिना कृतवरणः । मान्यताप्रसङ्गादृत्तिकसंज्ञोपदेशोत्र नहि ब्रह्मचारिधर्मेषु ऋत्विजामवसरः ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनाराण्यः । पाकयज्ञानपक्वहविःसंपाद्यानहविर्यज्ञान् दर्शपूर्णमासादीन् । एतच्चैकदेशकरणेऽपि । तथाच प्रयोगमभ्येऽऋत्विगशक्तावनुप्रविष्टस्यापि ऋत्विक्त्वस्यात् अतउक्तंवृतइति ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । आहवनीयाद्यभ्युत्पादककर्माभ्याधेयमष्टकादीन्पाकयज्ञानग्निष्टोमादीन्यज्ञानकृतवरणोयस्य करोति सतस्यैविगिह शास्त्रेऽभिधीयते । ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपयुक्तमप्यृत्विग्लक्षणमाचार्यादिवदृत्विजोऽपिमान्यत्वंदर्शयितुंप्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्याधेयंआहवनीयाद्युत्पादककर्म । पाकयज्ञानष्टकादर्शादीनि । मखानिन्यग्निष्टोमादेः विशेषणम् । यस्य वृतः वरणःगतः सन् । आचार्यादिरृत्विगन्ताः संबन्धिशब्दास्तेन यस्यैते संबन्धिनस्तस्यैवैतानि कुर्यान्ान्यस्येतिभावः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्याधेयंअग्निहोत्रपाकयज्ञानबल्वैश्वदेवादीन्अग्निहोत्रसंज्ञकान्मखानयस्य वृतःसन्त्यः करोति सतस्य ऋत्विक्इह गुरुच्यते ॥ १४३ ॥

यआवृणोत्यवितथंब्रह्मणा श्रवणाबुभौ ॥ समाता सपिता ज्ञेयस्तं द्रुष्टेकदाच न ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यादिवत्पूज्यइत्यलिनवधौतल्लक्षणमुच्यते यउभौ श्रवणौ ब्रह्मणावेदाभ्यापनेनावृणोति समाता सपिता ज्ञेयः । नेदमभ्यापकस्य मातापितृशब्दवाच्यताविधानम् । आचार्यादिशब्दवत्प्रसिद्धार्योहि पितृमातृशब्दौ जनकः पिता जननी माता उपचारेणाभ्यापकस्तुत्यर्थप्रयुज्येते यथा गौर्वाहीकइति । लोकेऽस्त्यन्तोपकारकौ मातापितरौ प्रथितौ तौ हितंजनयतोभक्तादिनाचपुष्णीतः त्वशरीरानपेक्षमपि पुत्रहिते प्रवर्ततेअतोमहोपकारकत्वात्ताभ्यामुपाभ्या-यःस्तुयते । योविद्यायामुपकरोति ससर्वोपकारकेभ्यः श्रेयान्अवितथं क्रियाविशेषणमेतत् । अवितथेन सत्येन ब्रह्मणा-

ऽनक्षरविस्तरवर्णितेन तन्न दुष्येत । अपकारोद्गोहस्तदुपरिअवज्ञानंच कदाचननिष्पन्नमपि ग्रन्थग्रहणेतदुत्तरकालमपिन द्रुहेत । तथाच निरुक्तकारः अध्यापिताये गुरुनाद्रियन्तेविद्यावाचा मनसा कर्मणा वा नाद्रियन्ते अवज्ञांकुर्वन्ति यथैव ते शिष्यानगुरोर्भोजनीयाः न भोगाय कल्पन्ते तथैव तान्न भुनक्ति । श्रुतंतत्पाठान्तरमातृणत्ति । अर्थकणौभिनत्ति विध्यतीत्युपमयाध्यापनमेवोच्यते । अविद्वकर्णः किल सस्मृतोनरः श्रुतं यस्य श्रुतिगोचरंगतमिति । सर्वाध्यापकानामाचार्योपाध्यायगुरूणामयंकृतविद्यस्यापि द्रोहप्रतिषेधः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रऋत्विगपेक्षयोपाध्यायपेक्षया च वेदोपाध्यायाचार्यो मान्यतरावित्याह यआतृण-
त्तीति । यआतृणस्यवितथेनकर्णाविदुःखं कुर्वन्वृत्तसंप्रयच्छन् तमन्येत पितरंमातरंच तस्मै न द्रुहेत्कतमश्च नाहेति
श्रुतेरयमर्थोनिबद्धः । आतृणत्ति सूच्या सूत्रेणैव कुसुमविद्यया श्रोत्रं संश्लेषयति उकारेण सर्ववाक्संतृणत्तीत्यादिश्रुति-
पुनृदिधातोरिवमर्थत्वेन प्रसिद्धेः । अवितथममिथ्यात्वेन । ब्रह्मणा वेदेन । समाता पिता मातेव पितेवेत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(३) कुम्भकः । यउभौ कर्णाववितथमिति वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदरूपेण वेदेनापूरयति समाता पिता
च ज्ञेयः महोपकारकत्वगुणयोगात् । अयमध्यापकोमातापितृशब्दाध्यस्तन्नामकुर्यात् । कदाचनेति गृहीते वेदे ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । मुख्याचार्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वात्तस्य मनसाप्यनिष्टनाचरणीयमिति औत्सुक्यादाह यइति ।
अवितथं वर्णस्वरवैगुण्यरहितं ब्रह्मणा वेदेन श्रवणौ कर्णौ आबृणोति सरहस्यादिवेदमध्यापयतीत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(५) मन्दनः । तथ्येनवेदेनेत्यर्थः । आबृणोतिविविक्तीकरोति । कदाचनकृतार्थोपीत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणा वेदेन उभौ श्रवणौ अवितथं सत्यं आबृणोतिआच्छादयति यः गायत्र्युपदेशसमयेक-
रोतीत्यर्थः समातृतुल्यो ज्ञेयः सपितृतुल्यो ज्ञेयः । गायत्र्युपदेशं कदा चन नद्रुह्यात् ॥ १४४ ॥

उपाध्यायान्दशाचार्यआचार्याणां शतंपिता ॥ सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । स्तुत्यक्रमेण प्रकृष्टपूर्वविधानम् । उपाध्यायाच्छ्रेष्ठआचार्यस्तस्मात्पिता ततोऽपि मातेति दशादि-
संख्यानिर्देशः स्तुतिमात्रम् । पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्परस्यपरस्यातिशयोविवक्षित अतएव सहस्रपितुरिति वचनम् । उपाध्यायान्द-
शातिरिच्यते । दशम्युपाध्यायेभ्योऽधिकः । कथंपुनरत्र द्वितीया । अतिरयंकर्मप्रवचनीयः । उपाध्यायानतिक्रम्यातिक्र-
म्यातिरिच्यते गौरवेण सातिशयेन युज्यते । अथवाऽऽधिक्यमतिरेकः तदेतुकेऽभिभवे धातुर्वर्तते । गौरवाधिक्येनोपा-
ध्यायानभिभवति । अतिरिच्यतइति कर्मकर्तरिद्वितीया चाविरुद्धा दुहियाध्योर्बहुलंसकर्मकयोरिति बहुलग्रहणात् । ननु
चानन्तरमेव ब्रह्मतिगरीयान्ब्राह्मणःपितेति । इह चाचार्यान्पितुराधिक्यमुच्यते तदितरेतरध्याहतम् । नैषदोषः । इहाचार्यो-
नैरुक्तदर्शनेनाध्यापकः संस्कारमात्रेणाचारोपदेशमात्रेण चाभिभवे आचार्यआचार्याहयतीति । नचैषानियमः स्वशास्त्रसिद्धा-
भिरेव संज्ञाभिर्व्यवहारः । गुरुशब्दोऽत्र पितरि परिभाषितः आचार्यं च तत्रतत्र प्रयुज्यते । तेन स्वल्पोपकारादुपनयन-
मात्रकरादाचार्याहकादध्यापनरहितादिर्दपितुर्ज्यायस्त्वम् । अस्मिन् ऋमे विवक्षिते समवायपुत्रेणामाता प्रथमं वक्ष्या ततः
पिता ततआचार्यस्ततउपाध्यायः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशोपाध्यायानतिरिच्य तत्तद्विशकोपेक्षयाउत्कृष्येत गौरवेण धर्मेण तत्तद्विषये कर्तव्ये

(१४५) द्=इ (ल, म, व, न)

पितृन्माता=पितुर्माता (— " —————)

हेतुभूते न दशगुणपूजादिगौरवंकुर्यादित्यर्थः । अतिरतिक्रमणइति कर्मप्रवचनीयत्वेनोपाध्यायानिति द्वितीया । एवमुत्तरेषु आचार्यशतात्पितोत्कृष्टेयद्युपनेता ब्रह्मणि सहस्रं सहस्रगुणं पितुः सकाशान्मातातिरिच्यते तदपेक्षया बहुदुःखानुभवात् ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । दशोपाध्यायानपेक्ष्याचार्य आचार्यशतमपेक्ष्य पिता सहस्रपितृनपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयनपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिताऽऽचार्योऽभिप्रेतस्तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः । उत्पादकब्रह्मदात्रोरित्यनेन मुख्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्यउत्कर्षवक्ष्यतीत्यविरोधः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र हेतुर्वाध्यायानिति । उपाध्यायान्दशापेक्ष्यदशसुपाध्यायेषुवावपूजादितत्सर्वमेकोप्याचार्योर्हतीत्येवमुत्तरत्र ॥ १४५ ॥

(५) मन्दनः । अथगुरूणां तारतम्यमाह उपाध्यायानिति । सहस्रं तु पितुरिति पाठः । गौरवेण गुरुतरापेकारकारणेन ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपाध्यायान्दशगुणः आचार्यः श्रेष्ठः उच्यते आचार्याणां मध्ये शतं शतगुणः श्रेष्ठः पिता भवति । एवं पितुः सहस्रगुणितं मातापूजार्हा गौरवेण श्रेष्ठा उच्यते ॥ १४५ ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ॥ ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । मुख्याचार्यसन्निधौ पितरि च संस्कर्तरिसन्निहिते तत्र क्रमः अत आह । उत्पादको जनकः ब्रह्मदाताऽध्यापकः तौ द्वावपि पितरौ तयोः पित्रोर्गरीयान्पिता यो ब्रह्मदः । अतः पित्राचार्यसमवाये आचार्यः प्रथममभिवाच्यः । अत्र हेतुरुपमर्थवादमाह । ब्रह्मजन्म हि ब्रह्मग्रहणार्थजन्म ब्रह्मजन्म शाकपार्थिवादित्वात्समासः । अस्मिन्समासे उपनयनं ब्रह्मजन्म । अथवा ब्रह्मग्रहणमेव जन्म । तद्विप्रस्य शाश्वतं नित्यं प्रेत्योपकारकमिह चोपकारकम् ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केवलोत्पत्तिमात्रकारिणः पितुर्ब्रह्मपिता साविध्यामुत्पादयिता गरीयान् प्रेत्यमोक्षसाधनपर्यन्तयोग्यतापादकत्वादिह च सर्वकर्माधिकारापादकत्वात् । शाश्वतंचिरकालस्थायिफलम् कचिन्ब्रह्मदात्रोरिति पाठः ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । जनकाचार्यो द्वावपि पितरौ जन्मदातृत्वात् तयोराचार्यः पिता गुरुतरः यस्माद्विप्रस्य ब्रह्मग्रहणार्थजन्मोपनयनजन्म संस्काररूपं परलोकइहलोके च शाश्वतं नित्यं ब्रह्मप्राप्तिकलत्वात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्याणां उपनयनपूर्वकं सावित्रे द्वाध्यापयितृणां गर्भाधानादिदृष्टोपकारकतया पित्रोर्गरीयस्त्वेपि दृष्टादृष्टार्थतया आचार्य एव क्षेम्योगरीयानित्याह उत्पादकेति । गरीयान् ब्रह्मदः पितेत्यत्र हेतुः ब्रह्मजन्मेति उपनीतस्यैव वेदस्वीकृतिद्वारेह कर्माधिकारिता तद्वारा च स्वर्गाद्यवाप्तिः । शश्वद्ब्रह्मावामिहेतुत्वाच्छाश्वतमिति भावः ॥ १४६ ॥

(५) मन्दनः । अथ ब्रह्मचारिणां पितुरध्याचार्यो गरीयानित्याह उत्पादकेति । उत्पादकः जनयिता पिता ब्रह्मपिता आचार्यः । तयोर्ब्रह्मदः पिता गरीयान् । अत्र हेतुर्नार्थनोक्तः । ब्रह्मजन्म उपनयनजन्मोऽतिशयः । विप्रस्य द्विजस्य । शाश्वतजन्मान्तरेष्वप्यनुवृत्तम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्पादकश्च ब्रह्मदाता च उत्पादकब्रह्मदातारौ तयोः उत्पादकब्रह्मदात्रोर्मध्ये ब्रह्मदः पिता वेदाध्यापकरूपः गायत्र्युपदेष्टा पिता गरीयान् श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः । विप्रस्य ब्रह्मजन्म प्रेत्य परलोके इह च लोके शाश्वतं गायत्र्युपदेशेन यजन्मतत्शाश्वतमित्यर्थः ॥ १४६ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतोमिथः ॥ संभूतितस्य तांविद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयमर्थवादः । मातापितरौ यदेनंदारकमुत्पादयतोजनयतो मिथोरहसि परस्परंतत्कामा-
देतोर्मन्मथपरवशौ संभूतितस्य तांविद्यात् । तस्य दारकस्य संभवोत्पत्तिर्यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि
लभते । संभवश्च येषांभावानां ते तथैव विनश्यन्ति अतः कितेन संभवेन यस्यानन्तरभाववीविनाशः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामसिद्धेरपि तत्रोद्देशात् कामादित्युक्तम् । संभूतिजन्ममात्रम् ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । मातापितरौ यदेनंबालककामवशेनान्योन्यमुत्पादयतः संभवमात्रंतत्तस्य पश्वादिसाधारणम् ।
यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । पितुरुत्पादकत्वमन्यथा सिद्धमित्याह कामादिति त्रिभिः । कामान्मन्मथवशात्संभूतिपश्वा-
दिसाधारणीयद्यतोयोनिषु अभिजायते अभितः पूर्वजातोऽप्युत्तरत्रापि जायते रतिसुखार्थं प्रवृत्तयोर्मातापित्रोः दुःखैकहेतुजनिहे-
तुत्वाद्धिक्धिकृतजन्मेत्याशयः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । मातापितरौ यदेनंद्विजमुत्पादयतस्तन्मिथः कामादन्योन्यरागात्प्रवृत्तानास्योपकर्तुं किंचिद्विजो-
द्योनावभिजायते तस्यद्विजस्य तां संभूतितदभिजननं विद्यात् विविच्यात् । विविच्यमानासां संभूतिरसत्याजरा मरणयुक्तानि-
र्णीयत इत्यर्थः । उत्तरश्लोकानुगुण्यादेवं व्याख्यातम् ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्योनौ अभिजायते तां संभूतिं विद्यात् यतः योनौ अभिजायते ॥ १४७ ॥

आचार्यस्त्वस्य यांजातिविधिवद्वेदपारगः ॥ उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यानुयत्तस्य जन्म तदविनाशि । गृहीते वेदेऽवगते च तदर्थं कर्मानुष्ठानात्स्वर्गापवर्गप्राप्तिरि-
त्यस्य सर्वस्याचार्यमूलत्वात्संश्लेषः । यांजातिमुत्पादयति यंसंस्कारमुपनयनाख्यद्वितीयजन्मेति जन्मसंस्तुतिनिर्वर्त-
यति सावित्र्या तदनुवचनेन साजातिः सत्या साऽजरामरा । यद्यप्येते ऽभिन्नार्थाः शब्दास्तथापीहोपनयनाख्यस्य जन्म-
नोमातृजन्मनः सकाशादुणातिशयविवक्षायां प्रयुक्ताः । नहि जराष्टृत्युप्राणिनामिव जातेः संभवतः । अविनाशित्व-
त्वेकेनैव शब्देन शक्यते प्रतिपादयितुम् । नच तत्प्रतिपाद्यते वेदपारगआचार्यो यांजातिविधिवत्सावित्र्या उपनयनाङ्गकला-
पेन सावित्रीशब्दस्य तल्लक्षणत्वात् उत्पादयति सा श्रेयसीति पदयोजना । जातिर्जन्म ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यजातीयजन्मगौरवेण धर्मेण तत्तद्विषये कर्तव्येन हेतुभूतेन विधिवदुपनयनविधिना
सावित्र्या मातृभूतया सासत्या सत्यलोकप्राप्तिहेतुः अजराअजरत्वंदेवत्वं तस्याभिहेतुत्वात् अमराअमृतत्वस्य भोक्ष-
त्वस्य हेतुः ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यः पुनर्वेदज्ञोऽस्य माणवकस्य यांजातियजन्म विधिवत्सावित्र्येति साङ्गोपनयपूर्वकसावित्र्य-
नुवचनेनोत्पादयति सा जातिः सत्याऽजराऽमरा ब्रह्मप्राप्तिफलत्वादुपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य
भोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मजन्मब्रह्मसावित्रीतद्ग्रहणमेव जन्म ब्रह्मग्रहणयोग्यं वा ब्रह्मजन्मनः पुनः प्रायेण न जायत-
पुर्वेत्याह आचार्य इति । अस्य माणवकस्य सावित्र्या सकलरहस्यसावित्र्युपदेशेन सासत्येत्यादितादृशस्य समानज-

न्मानुष्ठितकर्मजगृह्याविरक्तस्य मुन्युपपत्तेरिति तमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तितथा परीक्ष्य लोकाङ्कर्मचि-
न्ब्राह्मणोनिर्वेदमार्यानास्त्यक्तः कृतेन सत्यंज्ञानमनन्तब्रह्म ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवतितदात्मानमेवावेदअहंब्रह्मास्मीति
श्रुतेः ॥ १४८ ॥

(५) मन्दनः । आचार्याज्जन्म नैवविधमित्याहुआचार्यस्त्विति । जार्तिजन्म । सत्याहितनियता । तस्मान्स्थि-
रमेतत्तृतीयानुब्रह्मदः पितेति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यःसाविभ्युपदेशात् तस्यतां जार्तिउत्पादयति साजातिःसत्या नित्यासा अजरा जातिः
अमराजातिर्भवत्येव ॥ १४८ ॥

अल्पंवा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ॥ तमपीह गुरुंविद्या च्छुतोपक्रियया तथा ॥ १४९ ॥

(१) मेघातिथिः । यउपाध्यायो यस्य माणवकस्योपकरोति श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । अल्पंवा बहुवाक्रियाविशेष-
णमेतत् । तमपि स्वल्पश्रुतोपकारिणं गुरुंविद्यात् । एवंतु योजना ज्यायसी । यस्य श्रुतस्य सामानाधिकरण्यवेदविषयस्य वेदाङ्क-
विषयस्य वा शास्त्रान्तरविषयस्य तर्ककलाशास्त्रस्य यदल्पंबहुवा तेनोपकरोतीत्यध्याहारः । श्रुतंच तदुपक्रिया चासौ श्रुतो-
पक्रिया तथा उपकारक्रियया तद्धेतुत्वाच्छ्रुतमुपक्रियेति सामानाधिकरण्यम् । गुरुवृत्तिस्तत्रकर्तव्या तद्यपदेशोवा तत्राचार्या-
दिशब्दवत्स्मर्यते ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कचिदुरुराह्मणीयो गुरुरनुगन्तव्यइत्यादौ गुरुपदमध्यापकमानत्रवाचि श्रूयते । तदर्थं गुरु-
ज्ञायानानार्थतामाह अल्पवेति । यस्य श्रुतस्य शाब्दज्ञानस्यांशे यउपकरोति । अतिशयमापादयतीत्यर्थः ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायोयस्य शिष्यस्याल्पंवा बहुवा कृत्वा श्रुतेनोपकरोति तमपीह
शास्त्रे तस्य गुरुंजानीयात् । श्रुतमेवोपक्रिया तथा श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदार्थोपदेष्टृत्वं गुरुत्वे हेतुर्नतु व्योबाहुल्यादीत्याह सार्थवादं दशभिः । अल्पमित्यस्यय-
प्रति श्रुतस्य वेदस्य श्रुतेन वेदशास्त्रतर्कव्याकरणकलादिकेन तदर्थेनाल्पमप्युपकरोति यस्तंगुरुंविद्यादित्यर्थः । श्रुतमेवोप-
क्रियाउपकारस्तथा ॥ १४९ ॥

(५) मन्दनः । आचार्यगरीयस्त्वमेवोक्तप्रकारान्तरेण प्रतिपादयति अल्पवेति । अल्पविद्याप्रदमपि गुरुंविद्यात् बहु-
विद्याप्रदं किंपुनरित्यभिप्रायः ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः यस्य श्रुतस्य अभ्ययनस्य अल्पंवा बहु वाउपकरोतिउपकारयेत् तमपिह गुरुंविद्यात् ।
तथा श्रुतोपक्रियया श्रुतंअध्यापनं तस्यउपकारेणेत्यर्थः ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ॥ बालोपि विप्रो दृढस्य पिता

भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

(१) मेघातिथिः । ब्रह्मपहणार्थजन्म ब्राह्ममुपनयनंतस्य कर्ता स्वधर्मस्य शासिता उपदेष्टा वेदार्थव्याख्यानेन
सताप्योनाजोपि ब्राह्मणोबृहज्येष्ठस्य तर्ककलाशास्त्रस्यत्रायदल्पंवा बहुवा तेन पिता भवति पितृतुल्या तत्रवृत्तिः कर्तव्या
ज्येष्ठेभ्यश्चि । कथंपुनः कनीयाज्येष्ठमुपनयते अष्टमे त्पुननयनं यावच्च नाधीतश्रुतवेदस्तावन्नाचार्यकरणविधावधिक्रियते
एवंतर्हि नोपनयनमत्र ब्रह्म जन्म किर्तर्हि त्वाध्यायग्रहणमेव तस्य कर्ताध्यापयिता । स्वधर्मस्य वेदार्थस्य शासिता

व्याख्याता पिता भवति धर्मतः पितृधर्मास्तत्र कर्तव्याः । धर्मतइति धर्मनिमित्ततत्र पितृत्वम् । नच ते धर्माभ्यापक व्याख्याशैः पितृसंबन्धिनः सिद्धाः सन्ति । अतोविधीयते ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्म वेदस्तस्याभ्ययनेन यस्तद्विशिष्टस्वरूपलाभः सब्राह्मजन्म तस्य यःकर्ता । न त्वेते नोपनेतृत्वमिष्टं बालोपीत्यनेन विरोधात् कथायामभ्यापयामासेत्यभिधानाच्च । योवात्त्वधर्मशासिता बालोल्पवयाः । वृद्धस्याधिकवयसः ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मश्रवणार्थजन्म ब्राह्ममुपयनयनं त्वधर्मस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता तादृशोऽपि बालोवृद्धस्य ज्येष्ठस्य पिता भवति धर्मतइति पितृधर्मास्तस्मिन्नुष्णतव्याः ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मग्रहणयोग्यस्य उपनयनाभावेन पितृमानृतो जन्मसत्त्वेपि शूद्रादेरिवानधिकारान्धर्मस्य शासितोपदेष्टा च बालोपि पिता स्याद्धर्मतो धर्मशास्त्रप्रामाण्यात् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य वैदिकस्य जन्मनः उपनयनस्य कर्ता पिता भवति पितृकल्पो भवति गुरुतरो भवतीत्यर्थः ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य जन्मनः कर्ता वेदाभ्यापकः च पुनः त्वधर्मस्य शासिता उपदेष्टा बालोपि विप्रः वृद्धस्य शिष्यस्य धर्मतः पिता भवति ॥ १५० ॥

अभ्यापयामास पितृन् शिशुरांगिरसः कविः ॥ पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य पितृवृत्तिविधेरर्थवादोऽयं परकृतिनामा । अङ्गिरसः पुत्रः कविर्नाम शिशुर्बालः पितृव्यान्पितृव्यमातुलतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽभ्यापयामासकाराभ्यापितवान् । 'सचाध्वाननिमित्तेषु तान्पुत्रका आगच्छतइत्याजु-ज्ञानेन परिगृह्यतान् स्वीकृत्य शिष्यान्कृत्वा ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पितृन् अधिष्ठातादीन् । कविः कविनामा । ज्ञानेनोपदेशेन । परिगृह्य शिष्यतां नीत्वा ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकृतानुरूपार्थवादमाह अभ्यापयामासेति । अङ्गिरसः पुत्रो बालः कविर्विद्वान्पितृगौणान्पितृव्यतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽभ्यापितवान् । तान् ज्ञानेन परिगृह्य शिष्यान्कृत्वा पुत्रका इति आजुहावइति । ह इत्यव्ययं पुरावृत्तसूचनार्थम् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रेतिहासमाह अभ्यापयामासेति । आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः कविः क्रान्तदर्शी ज्ञानेन तदेतुना वेदाभ्यापनेन परिगृह्य शिष्यतां नीत्वा ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । मन्त्रदस्य बालस्यापि पितृत्वमवस्थापयितुमितिहासं श्लोकत्रयेणोदाहरति अभ्यापयामासेति । परिगृह्य आहूय ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिशुः आङ्गिरसः कविः पितृन् अभ्यापयामास तान् पितृन् ज्ञानेन ज्ञानोपदेशेन परिगृह्य स्वीकृत्य हे पुत्रका इत्युवाच ॥ १५१ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ॥ देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं बः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । ते पित्रादिस्थानीया पुत्रका इत्याह्वानेनागतमन्यवउत्पन्नक्रोधास्तमर्थं पुत्रशब्दाह्वानं दिवान्पृष्ट-

वन्तअनेन बालेन वयमेवमाहूयामहे किमेतद्युक्तंतेदेवाः पृष्टाः सन्तः सर्वे समवायंरुतवन्तः समेत्य ऐकमत्यंस्थापयित्वै-
तान्कवेः पितृनचुरुक्तवन्तोऽन्याय्यंयुक्तंवोयुष्मान् शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमर्थकिमेतदस्य युक्तं वेति ॥ १५२ ॥

(३) कुड्डूकः । ते तमर्थमपृच्छन्तेति तेपितृतुल्याः पुत्रकाइत्युक्ताअनेन जातक्रोधाः पुत्रकशब्दार्थदेवान्पृष्टवन्तः ।
देवाश्च पृष्टामिलित्वाएतानवोचन्त्युष्मानयच्छिशुःपुत्रशब्देनोक्तवान्तद्युक्तम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । ते पितरस्तमर्थपुत्रकाइति शब्दार्थआगतमन्यवःपुत्रकाइत्याह्वानेन जातमन्यवोमन्युमाप्ताः
एतान्पितृन् ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते पितरःआगतमन्यवःदेवान्प्रतिअर्थपुत्रमित्यस्यार्थअपृच्छन्त । देवास्तान्समेत्यइतिऊचुः-
यष्माकंशिशुःउक्तवान्यत्तदपि योग्यमित्यर्थः ॥ १५२ ॥

अज्ञोभवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ॥ अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदा ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मान्न च वयसाखल्पेन बालोभवति किंतर्ह्यज्ञोमूर्खोवृद्धोपि यः । मन्त्रदउपलक्षणम् ।
मन्त्रान्वेदान्योददात्यध्यापयति विवृणोति च सपिता भवति । वै शब्दआगमान्तरसूचकः । देवानाम्यषआगमः पुराण-
एव । तथा चैतिसूचकःपरोपदेशआहुरिति । अज्ञंमूर्खबालमित्याहुरस्मत्पूर्वेपि । पितेति मन्त्रदम् । इतिकरणंस्वरूप-
परतांबोधयति यतः परतः श्रूयते । बालइत्येतेन शब्देनाज्ञमात्रः । अतश्च बालशब्दाद्वितीयायाअभावः छान्दोग्ये
शैशवब्राह्मणमेतद्वस्तुतः स्मृतिकारेण वर्णितम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अज्ञंहीतिप्रसिद्धताभिधानंदार्ढ्यार्थम् ॥ १५३ ॥

(३) कुड्डूकः । अज्ञइति । वैशब्दोऽवधारणे अज्ञएव बालोभवति न त्वल्पवयाः । मन्त्रदः पिता भवति ।
मन्त्रग्रहणंवेदोपलक्षणार्थम् । योवेदमध्यापयति व्याचष्टे सपिता ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । न्याय्यत्वेहेतुःअज्ञइत्यादि । बालःसंस्कार्यत्वान्पिता मन्त्रप्रदानेन संस्कारकत्वान् । पितेति
नद्वितीया । इतिपरत्वाभावात् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञःशुद्धापशब्दज्ञानरहितः वैअवधारणार्थः बालएव भवति । सएव बालःमन्त्रतःमन्त्रोपदेशान्
ज्ञानोपदेशान्पिता भवति तथा हि निश्चयेन अज्ञंबाल आहुः । मन्त्रदउपदेष्टापितेत्येव ज्ञेयमिति ॥ १५३ ॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ॥ ऋषयश्चक्रिरे धर्मयोनूचान सनोमहान् ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमपराध्यापकप्रशंसा । हायनशब्दः संवत्सरपर्यायः । न बहुभिर्वर्षैः परिणतवयामहान्पू-
ज्योभवति न पलितैः केशशमश्रूरोमभिः शुक्लैर्न वित्तेन बहुना न बन्धुभिः प्रागुक्तानि मान्यस्थानान्यापद्यन्ते । समुदि-
तैर्न महान्भवति किंतर्हि एकयैव विद्यया । यस्मादृषयश्चक्रिरे ऋषिर्दर्शनानिःशेषवेदार्थदर्शनोनिश्चित्येमंधमंध्यवस्था-
पितवन्तः । योनूचानः अनुवचनमध्यापनंरुत्लाङ्गस्य वेदस्य सनोस्माकंमहाउल्लेखः । करोति ध्यवस्थापने वर्तते नाभूतज-
नने ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हायनैर्वर्षैः बहुभिर्गतैरिति तद्वत्सरकर्तव्यसोमयागादिकमबाहुल्यमुक्तम् । पलितैरिति वयोबाहुल्यम् । अनुचानः साङ्गवेदाभ्येता ॥ १५४ ॥

(३) कुट्टूकः । अत्रैवहेतुमाह यस्मात्पूर्वेऽपि मुनयो ऽङ्गबालमित्यूचुः मन्त्रदं च पितेत्येवानुवन्नित्याह न हाय-
नैरिति । न बहुभिर्वर्षेणैकशशमश्रुलोमभिः शुक्लैर्न बहुना धनेन न पितृव्यत्वादिभिर्बन्धुभावैः समुदितैरप्येतैर्न महत्त्वं भवति
किंवृषयश्मधर्मैरुतवन्तः । यः साङ्गवेदाभ्येता सोऽस्माकं महान्संमतः ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थे ऋष्युक्तिः प्रमाणमित्याह न हायनैरिति । हायनैरव्यैर्वयोबाहुल्येन जराकृतकेशपा-
लित्यैकेशावावर्षैर्बन्धुभिः पुत्रपौत्राद्यैर्वा एतैर्व्यस्तसमस्ततयावाधिक्ये न महत्त्वं किं तर्हि यः अनुचानः साङ्गवेदाभ्येता तस्यै-
व महत्त्वमित्याह ऋषय इत्यादिना । धर्ममयं धर्म इति निर्णयं स्तुतिमात्रं वा ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । श्रेष्ठ्यकारणवैदुष्यमित्याह नहेति । हायनैः वयोभिः । पलितैः वार्द्धकैः । बन्धुभिः कुलेन ।
धर्मश्रेष्ठ्यापादकं न्यायमनुचानः वेदवित् । नः अस्माकम् । ब्राह्मणानां मध्ये महान्विशिष्टः ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहुभिः गतहायनैः पलितैः केशैः न च सच्चरित्रैः न बन्धुभिः श्रेष्ठतां याति । यः अनुचानः वेदपारगः सः-
नः अस्माकं मते महान् श्रेष्ठः इति । धर्मऋषयः चक्रिरे इत्यर्थः ॥ १५४ ॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ॥ वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

(१) मेघातिथिः । अयमप्यर्थवाद एव । यदुक्तं वित्तादिभ्यः समुदितेभ्यः केवलं विद्या ज्यायसीति तदेव सप्रप-
ञ्चमनेन निर्दिश्यते । ब्राह्मणानां ज्ञानेन ज्यैष्ठ्यं वित्तादिभिः क्षत्रियाणां वीर्यतः वीर्यद्वयस्य कौशलं दृढप्राणता च वैश्या-
नां धान्यधनतः । धान्यस्य पृथगुपादानाद्धनशब्दो हिरण्यादिवचनः ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । बहुधनो वैश्यः सज्येष्ठः । आद्या-
दित्वा तृतीयाथै तसिः । हेतौ तृतीया ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञानतो ज्ञानाधिक्येन ॥ १५५ ॥

(३) कुट्टूकः । ब्राह्मणानां विद्यया क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण वैश्यानां धान्यवस्त्रादिधनेन शूद्राणामेव पूर्वजन्मना
श्रेष्ठत्वम् । सर्वत्र तृतीयाथै तसिः ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यमिति वदस्तत्प्रतियोगितया ऽन्येषामपि तदाह विप्राणामिति ।
ज्ञान इत्यादि चतुर्ष्वपि तृतीयाथै तसिः । वीर्यतः शस्त्रकौशलेन केनापि धनविद्यादिमत्त्वेपि शूद्रस्य जन्मनैवेत्यवधार-
णार्थः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानां ज्ञानत एव श्रेष्ठ्यं क्षत्रियादीनां तु निमित्तान्तरादित्याह विप्राणामिति । जन्मतः वयस्तः ।
क्षत्रियादीनामुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥ १५५ ॥

न तेन दृढो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥ यो वै युवाप्यधीयास्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

(१) मेघातिथिः । न तेन दृढ उच्यते येनास्य पलितं धवलं शिरः शिरःस्थाः केशाः । कथं तर्हि यो वै युवापि तरुणो-
ऽपि अथ चाधीते तं देवाः स्थविरं विदुः ब्रुवते देवाः किल सर्वस्य वेदितार इति प्रशंसा ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थविरं स्थविरपदवाच्यम् । येन वयोबाहुल्यादिना हेतुना ॥ १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । न तेन वृद्धो भवति येनास्य शुक्रकेशशिरः किंतु युवाऽपि सन्निवृत्तदेवाः स्थविरजानन्ति ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे देवसंमतिमन्याह न तेनेति । शिरसः पालित्यं पक्वकेशतात्त्विकशैथिल्यं वा । अधीयानो-
अभ्ययनोचतोपि किमुताधीतवेदः ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थनिगमयति नेति ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य शिरः येन वयसा पलितं भवेत्तेन वयसा वृद्धो न भवतीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ॥ यश्च विप्रो न धीयानस्तयस्ते नाम बिभ्रति ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमभ्ययनाभ्येतृस्तुतिः । काष्ठमयो दारुणो यः क्रियते क्रकचादिना हस्त्याकृतिः स यथा नि-
ष्फलो न हस्तिकार्यराज्ञां शत्रुवधादि करोति एवं यो ब्राह्मणो नाधीते सकाष्ठतुल्यो न कचिदधिकारी । चर्ममयो मृगः चर्मविकारो-
भ्योऽपि यो मृगः स निष्फलो नाखेटकादिकार्यं करोति । त्रय एते नाममात्रं बिभ्रति न तस्यार्थम् ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । काष्ठमयो हस्तीति लेशतोपि तदन्वयाभावः चर्ममये मृगे लेशतोऽन्वयासंभवात् नाम-
मात्रं बिभ्रति । अतो यद्विप्रे कार्यं तदनधीयानेन कुर्यादित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा काष्ठघातो हस्ती यथा चर्मनिर्मितो मृगः यश्च विप्रो नाधीति त्रय एते नाममात्रं दधति । न
तु हस्त्यादिकार्यशत्रुवधादिकं कर्तुं क्षमन्ते ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनधीयानस्य दानापात्रत्वं वदन्तं स दृष्टान्तं निन्दति यथेति द्वाभ्याम् । काष्ठमयः कृत्रिमः
नाम बिभ्रति मृग इत्यादि नाम भ्रियन्ते न तु ते मृगादयः तत्कार्याकारित्वात् ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । अनधीयाननिन्दामधीयानप्रशंसार्थं प्रसङ्गादाह यथेति । नाम बिभ्रति नामैव बिभ्रति ब्राह्मणशब्देन-
विभ्रति न तस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः यथा चर्ममयो मृगः तथा अनधीयानः नाम केवलं बिभर्तीत्यर्थः ॥ १५७ ॥

यथा षण्ढो फलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ॥ यथा चाज्ञेऽफलदानं तथा विप्रो नृचो

फलः ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । षण्ढेन पुंसक उभयव्यञ्जनोऽशक्तः स्त्रीगमने यथा स्त्रीष्वफलः यथा गौर्गवि स्त्रीगौः स्त्रीगव्या एव
तथा विप्रोऽनृचोऽनधीयानोऽफलः ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । षण्ढेन पुंसकं । गौरिति गवीति च स्त्रीलिंगे पदे । अज्ञेस्थावरादौ अफलदानं प्रत्युपकाराय-
भावात् । अनृचो अवेदः ऋक्पदवेदोपलक्षणं अफलोद्गातुः फलाहेतुः ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा नपुंसकं स्त्रीषु निष्फलं यथा च स्त्री गवी गव्यामेव निष्फला यथा चाज्ञे दानफलं तथा
ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रौतस्मार्तकर्मानर्हतया तत्फलरहितः ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा षण्ढेन पुंसकः दृष्टादृष्टकार्यशून्यः गौः स्त्रीगवान्तरंगवि वत्सोत्पादनयोग्यायां फलमण्डकोश-
स्तच्छून्यो वा तथा अनृचः वेदशून्यः देयद्रव्यादिफलाजनकत्वात् । ब्राह्मणस्येत्यादिन वश्लोका अभ्ययनस्तुत्यर्थाः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मण्येनाधान्यं फलमनधीयानस्य न सिध्यतीत्याह यथा षण्ड इति । गौरित्यपहतपुंभावो बलीवर्दोऽ-
भिप्रेतः । अफल इति पाठः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । षण्डःस्त्रीषु यथाअफलः भवत्येवंयथागविगौःसंयोगे विफला भवति यथाअङ्गेमूर्खेदत्तदानंअफलंभवति निष्फलमित्यर्थःतथा अनृचःविप्रःअफलःभवतिऋद्ध्यात्रमपि नाधीयानइत्यर्थः ॥ १५८ ॥

अहिंसयैव भूतानांकार्यश्रेयोनुशासनम्॥वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता॥१५९॥

(१) मेघातिथिः । समाष्टश्लोकाःअभ्येतृवेदित्रोःप्रशंसार्थाअति क्रान्ताः । इदानीमश्रद्धस्य शिष्यस्याधीयानस्येतस्ततश्चित्तव्याक्षिप्यते । अभ्यापयितुः क्रोधोत्पत्तौ ताडनपुरुषभाषणाद्यमित्यर्थप्राप्तनिषध्यते । अहिंसयाअताडनेन भूतानांभार्यापुत्रदासशिष्यसोदर्याणांश्रेयोर्थमनुशासनंकार्यम् । भूतग्रहणांमाशिष्यस्यैव विज्ञापि । दृष्टादृष्टफलावाप्तिःश्रेयः तदर्थमनुशासनमप्यन्त्यकोवोपदेशः शास्त्राभ्यापनव्याख्यानेवा । यथा संभव मतिताडनंक्रोधशनंचात्र प्रतिषिध्यते । ईषत्ताडनंत्वभ्यनुज्ञातमेव रज्ज्वा वेणुदलेन वेति । कथंतर्हि मार्गेच्छाप्याः । वाक्चैव मधुरा सान्त्वपूर्विका प्रियया वाचा श्लक्ष्णया नोच्चैरुद्धतेनकाकरुक्षणे त्वरेण प्रियेणापि अधीश्वपुत्रक मा चित्तमन्यत्राबद्धाः श्रद्धया समापय शीघ्रंप्रपाठकंततुक्षणविहरिष्यसिशिशुभिः सवयोभिः । यस्तुन तथा श्रद्धामुपैति तस्योक्तोविधिः वेणुदलेनेति । प्रयोज्यावक्तव्याधर्ममिच्छता । एवंसातिशयोभ्यापनधर्मोभवति ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहिंसयाताडनाद्यकुर्वतः उपदेशत्वेन मधुरार्थतः श्लक्ष्णाश्रद्धः शब्दतः अतः शिष्योपि । नाकस्मात्ताड्योनाप्रियंवाच्यइत्यर्थः । रज्ज्वा वेणुदलेन वेति त्ववश्यानुशासनीयपुत्रादिविषयम् ॥ १५९ ॥

(३) कुङ्कुमः । भूतानांशिष्याणांप्रकरणाच्छ्रेयोऽर्थमनुशासनमनतिहिंसया कर्तव्यंरज्ज्वा वेणुदलेन वेत्याहिंसायाअभ्यनुज्ञानात् । वाणी मधुरा प्रीतिजननी श्लक्ष्णया नोच्चैरुच्यते सा शिष्यशिक्षायै धर्मबुद्धिमिच्छता प्रयोक्तव्या ॥१५९॥

(४) राघवानन्दः । वाङ्मनसयोःशुद्धौ गुरोःशिष्यस्य वेदाध्ययनंसाधु तत्रादौ गुरुं शिक्षयति अहिंसयैवेति त्रिभिः । भूतानांशिष्याणांप्रकरणात्हिंसात्रोपकोसलवद्द्रुक्कालव्यापि दुःखंउत्तंकादिवदक्षिणादानंवाअद्रोहस्यवक्ष्यमाणत्वात् । श्रेयोनुशासनंश्रेयःपुमर्थचतुष्टयसाधनत्वात्वेदाभ्यापनस्य तस्यानुशासनंदानंमधुराप्रीतिजननीअतएव श्लक्ष्णाश्रद्धीधर्ममिच्छता । अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंच यत् । त्वाभ्यायाभ्यसनंचैववाङ्मनसंयतपउच्यते ॥ इतिस्मृतेः । शिष्यानुग्रहोवाधर्मः । तमिच्छता ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । अथब्रह्मचारिणानियमान्तरमाह अहिंसयेति । श्रेयोऽनुशासनमाहिंसया सहैव धर्ममभीप्सताकार्यमहिंसाश्रेयोऽनुशासनंकुर्यादिति यावत् । अथवाहिंसायुक्तंश्रेयोऽनुशासनंकुर्यादिति ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानांप्राणिनांअहिंसयैव श्रेयःकार्यइति वा श्रेयोवेदःतस्य वेदस्यानुशासनंधर्ममिच्छता पुंसावाक्मधुराश्लक्ष्णा प्रयोज्या ॥ १५९ ॥

यस्य वाङ्मनसे शुद्धे सम्यग्गुमे च सर्वदा ॥ स वै सर्वमनामोति वेदान्तोपगतफलम् ॥१६०॥

(१) मेघातिथिः । यस्याभ्यापयितुरन्यस्य वासंक्षोभहेतौ सति वाङ्मनसी शुद्धे न कालुष्यं गच्छतः सम्यग्गुमे चोत्पन्नोपि कालुष्ये न परद्रोहव्यवसायो न च तत्पीडार्थः कर्मारम्भएतत्सम्यग्गोपनंवाङ्मनसयोः । सर्वदा ग्रहणंपुरुषमात्रधर्मार्थनाभ्यापयितुरेव । अभ्यापनकाले सवै सर्वमनामोति । वेदान्तावेदसिद्धान्ताः सिद्धशब्दस्यात्यन्तंसिद्धइति सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइत्यत्रात्यन्तशब्दस्येव लोपः । वैदिकेषु वाक्येषु यः सिद्धान्तोव्यवस्थितार्थोऽस्य कर्मणइदंफलमित्युपगतअभ्यु-

पगतोवेदविद्भिस्तत्फलं सर्वमाप्नोति । एवं च वदता वाङ्मनस संयमस्यानेन वाक्येन क्रतुषु पुरुषोभयधर्मतोक्ता भवति । केवलपुरुषधर्मातिक्रमे हसति क्रतुवैगुण्येऽसंयतोपि वाङ्मनसाभ्यां किमिति कृत्स्नफलं प्राप्नोति तेनोच्यते संयमी सर्वमाप्नोतीति । अन्ये तु वेदान्ताव्रह्मस्य ब्राह्मणान्याचक्षते तेषु यदभ्युपगतं फलं नित्यानां कर्मणां निष्फलानां च यमनियमानां तत्फलं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं सर्वमाप्नोति । कथं पुनर्नित्यानि ब्रह्मप्राप्त्यर्थानीति चेदस्ति केषांचिद्दर्शनम् । अथवा वेदस्यान्तोऽभ्यापनसमाप्तिस्ततोयत्फलमाचार्यकरणविधिस्तत्प्राप्नोति । एवं तु व्याख्यानेऽभ्यापनविध्यर्थतैव स्यात् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वक्ष्यमाणपूर्वोक्तवाङ्माधुर्यादिस्तुतिः यस्येति । वाक्शुद्धिर्माधुर्यादि । मनः शुद्धिरंक्रोधादि । वाचोगुमतारक्षा अनृतादिनिवर्तनात् मनसो निष्ठध्यानादिनिवर्तनात् । वेदान्तादुपगतं अधिगतं मोक्षाख्यम् ॥ १६० ॥

(३) कुहूकः । इदानीं पुरुषमात्रस्य फलं धर्मवाङ्मनसंयममाह नाभ्यापयितुरेव । यस्य वाङ्मनश्चोभयं शुद्धं भवति । वागनृतादिभिरदुष्टा मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति एते वाङ्मनसी निषिद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः स वेदान्तेऽवगतं सर्वफलं सर्वज्ञत्वं सर्वेशानादिरूपं मोक्षलाभादवाप्नोति ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । यन्मनसाभ्यायति तद्वाचा विलपतीति श्रुतेः तत्कारणस्य मनसोपि शुद्धिः कार्येत्याह । यस्येति यस्य गुरोः संक्षोभहेतौ सति क्रोधरागाद्वेषानभिभवत्वं मनसः शुद्धिः वाचः शुद्धिरुक्ता गुमे असत्यादितोरक्षिते प्रकर्षेण सर्वात्मकं वेदान्तोपगतं ब्रह्म वागिति दृष्टान्ततया वाच इव मनसः शुद्धिः कार्येति भावः ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । वाचः शुद्धिरसत्यादिवर्जनं मनसो रागादिवर्जनम् । सम्यग्गुमि स्तत्रापमत्तत्त्वम् । सर्वदाऽऽश्रमान्तरेपि वेदांतोपगतं वेदान्तो वेदाध्ययनसमाप्तिः तेनोपगतं परिपूर्णवेदाध्ययनोपलभ्यमित्यर्थः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसः वाङ्मनसे शुद्धे भवतः । च पुनः । सम्यक्गुमे रक्षिते व्यर्थात् परहिते इत्यर्थः स वेदान्तोपगतं फलं वेदे उक्तं फलं सर्वमाप्नोति ॥ १६० ॥

नरुन्तुदः स्यादात्तोपि न परद्रोहकर्मधीः ॥ ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यान्तामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपरः पुरुषार्थमात्रधर्मः । अरुंषि मर्माणि तुदति व्यथयतीत्यरुन्तुदो मर्मस्पर्शानीर्वाचोऽत्यन्तो द्वे जनकरीराक्रोशवाचो यो वदति । आर्तः पीडितोऽपि परेण न तादृशमप्रियं भाषेत । तथा परद्रोहः परापकारः तदर्थकर्म तद्धीश्च न कर्तव्या । अथवा परद्रोहश्चासौ कर्म च तत्र धीः बुद्धिरपि न कर्तव्या । यया वाचा नर्मप्रयुक्तयापि परद्रोहजिते अथ च तां वाचं नोदीरयेत् वाक्यैकदेशमपि तादृशं नोच्चारयेद्यत एकदेशादर्थप्रकरणादिनार्थान्तरसूचनं प्रतीयते । यतः सावागलोक्यास्वर्गादिलोकप्राप्तिप्रतिबन्धिनी ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाङ्मनसयोः शुद्धतां विवृणोति नारुन्तुद इति । अरुन्तुदो दोषरूपव्रणस्य वाचा प्रकाशनेन तोदकः । परद्रोहो हि सातत्कर्ममनसाभ्यायतीति परद्रोहकर्मधीः । दोषप्रकाशकत्वाभावेपि यत् श्रुत्वा परस्योद्वेगो यथा वर्षशतान्ते अवश्यं भवतो मृत्यादितथालोक्याम् ऽलोकहितां तां वाचं नोदीरयेत् ॥ १६१ ॥

(३) कुहूकः । अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो नाभ्यापकस्य आर्तः पीडितोऽपि नारुन्तुदः स्यान् । मर्मपीडाकरं तत्त्वदूषणमुदाहरत् । तथा परस्य द्रोहोऽपकारस्तदर्थकर्मबुद्धिश्च न कर्तव्या । तथा यया वाचास्य परो व्यथते तां मर्मस्पृशमंथालोक्यां स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वेदत् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव हेतुतया व्यतिरेकमाह नारुदइति । आर्तोरोगादिना शिष्यकृतापराधेन वा न परद्रोहकर्मधीः परस्य द्रोहः पीडातस्यै यत्कर्म अभिशापादिस्तत्रधीर्मतिर्यस्यसः तथा न स्यात् । अलोक्यांस्त्रागादिलोकानर्हा-
तांतादर्शानोदीरयेन्नोच्चारयेत् ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतः नारुदइति । अरुदः परमर्मप्रकाशनः अलोक्यांस्त्रागादिभिः ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्तोऽपि सन्नरुतुदो न स्यात् । अरुतुदः स्याद्यथकइत्यमरः । परद्रोही न भवेत् । यथा वाचाउ-
द्विजेत अलोक्यांलोककर्मरहितां न उदीरयेत् न वदेदिति ॥ १६१ ॥

संमानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ॥ अमृतस्येव चाकांक्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणो गृहे वोपाध्यायस्य जीविकयाऽध्यापयतो यत्र संमानं न स्यान्तेन चित्तसंक्षोभमाददीतापि तु संमानादेवोद्विजेत पूजयैव दीयमानं बहु मन्येत । अमृतमिवाकाङ्क्षेदभिलषेदवमानमवज्ञां सर्व-
दा उत्कण्ठा सामान्यात् । अधीता त्वर्थमाकाङ्क्षेत् । आरोप्य षष्ठी कृता । ननु चानर्थितमभोज्यं सत्यं चित्तसंक्षोभप्रतिषे-
धार्थमेतत् ननु तादृशस्य भोज्यतोच्यते । संमानावमानयोः समेन भवितव्यं पुनरवमानं प्रार्थनीयम् । ब्रह्मचारिणस्त्ववमत-
मपि भिक्षाऽऽदानम् न चायं प्रतिग्रहो योऽर्चितं प्रतिगृह्णातीत्येतस्य येन विषयः स्यात् ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतच्च सर्वमर्थ्यन्तावमतेनापि न कार्यमित्याह संमानादिति । अवमानस्य अमृतस्येवाल्प-
मप्यंशमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुञ्जकः । ब्राह्मणः संमानाद्विषादिव सर्वदोद्विजेत संमाने प्रीतिं न कुर्यात् । अमृतस्येव सर्वस्मात्लोकादवमाना-
स्याकाङ्क्षेत् । अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमवांस्तत्र खेदं न कुर्यात् । मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवादुरोर्वाङ्मानसस्खलने शिष्यं शिक्षयति संमानादिति । विषादिव विषवदुद्देगहेतुत्वात्लोकाव-
र्जनस्य अमृतं यथा अमरत्वहेतुत्वादाकांक्षितं अवमानोपि श्रेयोहेतुत्वात्तथा अनेन गुरोरत्यागे दोषानध्ययनाद्यनर्थः ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदा आश्रमान्तरेऽपि ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वदा आवमानस्य प्राप्तिं आकाङ्क्षेत अमृतस्येव प्राप्तिं यथा आकाङ्क्षन्ति तथा ॥ १६२ ॥

सुखं सवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ॥ सुखं चरति लोकेऽस्मिन् नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विधेरर्थवादोऽयं फलदर्शनार्थः । योऽवमानान्क्षुभ्यति स सुखं शेते अन्यथा द्वेषेण दहमा-
नो न कथंचिन्निद्रांलभते प्रतिबुद्धश्च तच्चिन्तापरो न सुखं विन्दति । उत्थितश्च शयनात्कार्येषु सुखं चरति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुखं शेते तत्कृतसंमानज्ञानाहितप्रत्युपकारचिन्ताविधुरत्वाभावात् । न त्वेवं स्वयमपि
परस्याभ्युदयाति संबन्धना अवमानं कुर्यादित्याह अवमन्तेति ॥ १६३ ॥

(३) कुञ्जकः । अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह । यस्मादवमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः सुखं निद्राति । अन्य-
थावमानदुःखेन दहमानः कथंचिन्निद्रांलभते कथंच सुखं प्रतिबुध्यते प्रतिबुद्धश्च कथंच सुखं कार्येषु चरति । अवमानकर्ता तेन पापेन
विनश्यति ॥ १६३ ॥

(१६२) संमानाद्ब्राह्मणो विद्वानुद्विजेत विषादिव । (मेधा०)

(४) राघवानन्दः । देवादपि तदुत्पत्तौ गुणमेवाह । सुखंश्वमतइति । अवमतःतिरस्कृतःसमाननाभावाज्जननारहितःअथवाअवमतःखण्डितमानःत्वविवेकबुद्ध्यासमुखंशेते निद्रातिअप्यथाअवमानदुःखैर्देदसमानोननिद्रात अतएव सुखंनप्रतिबुध्यते सम्यगनिद्रितत्वानसुखंश्वरति त्वेष्टसाधनेषु प्रवर्ततेअवमतस्त्ववमानासहिष्णुःकिंचित्कर्तुनक्षमतइत्यनुभवसिद्धम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह सुखमिति । क्षममाणोऽवमतोदष्टादष्टभयाभावात्सुखंशेते । अवमन्ता विनश्यति राजदण्डेन यमदण्डेन वा ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवमतःतिरस्कृतःसःब्राह्मणःसुखंशेते । यः अवमन्तातिरस्कारकर्ता सःपुरुषःविनश्यति ॥१६३॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजःशनैः ॥ गुरौ वसन्सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकंतपः ॥१६४॥

(१) मेधातिथिः । संस्कृतात्मोपनीतोद्विजोऽनेन क्रमयोगेन तपः संचिनुयात् । अभ्येज्यमाणइत्यतआरभ्य यद्ब्रह्मचारिणः कर्तव्यमुक्तंतस्य तेनेति प्रत्यवमर्शः । अनेन विधिसंघातेन क्रमयोगेन क्रमेणानुशीयमानेन तपआत्मसंस्कारनिष्कल्मषत्वलक्षणं यथा तपसा चान्द्रायणादिना निष्कल्मषत्वंभवत्येवमनेनापि वेदग्रहणार्थेन यमनियमसमूहेन अतः संचिनुयात् शनैरत्वरयार्जयेच्च वर्धयेच्च । क्रमः परिपाटीदं कृत्वेदं कर्तव्यमोऽस्कारपूर्विकाइत्यादिस्तेनयोगः संबन्धोयस्यानुष्ठानस्येति यावत् । ब्रह्मणः आधिगमिकमधिगमार्थम् । अभ्ययनबोधावधिगमः ॥१६४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मानुक्त्वोपसंहरति अनेनेति । क्रमयोगेन क्रमिकेणोद्योगेन यत्नेन संस्कृतात्मा शोधितात्मा शनैरत्वरितः संचिनुयात्वेदाधिगमरूपंतपः ॥ १६४ ॥

(३) कृत्तूकः । अनेनक्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतोद्विजोगुरुकुले वसञ्छनैरत्वरया वेदग्रहणार्थंतपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनुतिष्ठेत् । विध्यन्तरसिद्धस्याप्ययमनुवादोऽध्ययनाद्वत्त्वबोधनाय ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंसशिक्षितःशिष्यःकिंकुर्यात्तत्राह अनेनेति । संस्कृतात्मोपनीतःअनेनाध्यवहितोक्तेन क्रमयोगेन तपःसंचिनुयात् द्विजस्रैवर्णिकः । तपोब्रह्मचर्यादि ब्रह्माधिगमिकंवेदप्राप्त्युपायम् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । उक्तानांब्रह्मचारिधर्माणामध्ययनाद्व्रतामाह अनेनेति । अनेनोक्तेनब्रह्माधिगमिकंवेदाधिगमिकम् । स्वार्थेतद्वितः । वेदाधिगमस्यतपस्त्ववचनंप्रशंसार्थम् ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेन क्रमयोगेन अनेन प्रकारेण संस्कृतात्माद्विजःगुरौ वसन्तपःसञ्चिनुयात् सङ्गुहंकुर्यादित्यर्थः । कीदृशंतपःब्रह्माधिगमिकंब्रह्मणःवेदस्यअधिगमिकमपिसाधन मित्यर्थः ॥ १६४ ॥

तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ॥ वेदःकृत्स्नोधिगन्तव्यःसरहस्योद्विजम्मना ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । तपोविशेषैः कृत्स्नाभ्यायणादिभिर्विविधैर्बहुप्रकारैरेकाहारचतुर्थकालाहारादिभिरभिक्षिष्यता शरीरं ब्रतैश्चोपनिषदमहानामिकादिभिर्विधिनोदितैर्गृहस्मृतिष्वाम्नातैरनुशीयमानैर्वेदः कृत्स्नोधिगन्तव्यः । ये तु पूर्वश्लोके तपःशब्दोब्रह्मचारिधर्मं प्रयुक्तइहापि तपोविशेषास्तएवाभिप्रेताइत्याहुर्नते सम्यङ्प्रच्यन्ते ब्रतशब्देनैव तेषां संगृहीतत्वात् । ब्रतमिति हि शास्त्रतो नियमउच्यते । सामान्यशब्दत्वाच्च ब्रतशब्दस्य महानामिकादीनामपि ग्रहणसिद्धिः । तस्मात्तपांस्युपवा-

सादीन्यभिषेनानि । इह केचिद्वेदइत्यत्रैकवचनं विवक्षितं मन्यन्ते । यद्यपि तव्यप्रत्ययनिर्देशाद्विनियोगतो वेदस्य प्राधान्यं सं-
स्कार्यतया प्रतीयते तथापि विधितो वस्तुतश्चावबोधे गुणभावएव । गुणे च संविवक्षितेऽर्थावबोधपर्यन्तो ह्ययं वेदविषयो मा-
णवकस्य व्यापारो विधिवृत्तपर्यालोचनयाऽवसीयते । अयं सत्र विध्यर्थो धीतेन वेदेनार्थावबोधं कुर्यान् संस्कार्यत्वमन्यथा
निर्वहति । सर्वो हि कार्यान्तरे शेषभूतः संस्क्रियते । वेदस्य च दृष्टमेव कार्यमधीतस्य त्वार्थबोधजनकत्वमन्यथा सक्तं जु-
होतीति वत्प्राधान्यं श्रुतमप्युत्सृज्यते । धातुरप्यवबोधार्थं रज्ज् । अधिगमनं हि ज्ञानमुच्यते । सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति स्मृतम् ।
स्वरूपग्रहणं च वेदस्य प्रागेव विहितं संहृत्य हस्तावभ्येयमित्यादिना । तस्यैवार्थग्रहणपर्यन्ततानेन प्रतिपाद्यते । विवक्षा-
मेव मत्वाऽनेकवेदाध्ययनमप्राप्तं प्रतिप्रसविष्यते वेदानधीत्येति । यद्यप्यनेक वेदाध्ययनमस्ति कैकत्वविवक्षोपयुज्यते । बा-
ह्यमुपयुज्यते । एकस्यामेव शाखायामधीतायां त्वाध्यायोभ्येत्येति विध्यर्थनिवृत्तिः । इच्छा तस्त्वेकवेदाध्ययनं यदि न
विधिबोदितकउत्पत्तोदन्तकलशिकयाऽऽत्मानं क्लेशयिष्यति । अस्त्येवात्र विध्यन्तरं वेदानधीत्येति तच्च फलकामस्य फलं
च स्वर्गः । अथास्य विधेर्वाक्यशेषे किञ्चिदास्नानायते । घृतकुल्यादयोऽप्यद्वा ततस्तदेव भवितुमर्हति ब्रह्मचारिणो हि वि-
धिरर्थावबोधविषयो दृष्टप्रयोजनश्च । अवबोधस्य कर्मानुष्ठानोपयोगादर्थदर्शनाद्विदुषः कर्मण्यधिकारादेकैकवेदाध्ययनमदृ-
ष्टायैव अन्यैकवेदाध्ययनेनैव त्वाध्यायविधिनिर्वृत्तेरसति धर्माय विधौ वेदानधीत्येत्यादिवचनमनर्थकमेव स्यात् । तत्रो-
च्यते । कथमयं पक्षः संगच्छेत यावतैकोऽयं विधिर्वेदोऽधिगन्तव्य इति । स चेत्संस्कारविधित्वाद्दृष्टकर्मानुष्ठानोपयोगाच्च नादृ-
ष्टार्थः कल्प्यते तदनेकवेदाध्ययनेऽपि भुल्यम् । तत्रापि ह्ययं प्रकारोऽस्त्येव वैरूप्यं च स्यात् । क्वचिदाधानविधिवदवबोधद्वारा-
रेण नित्यकाम्यकर्मसंबन्धः क्लृप्त्वासाक्षात्फलार्थतेति । अथ मतं वेदानधीत्येति विध्यन्तरेतेन वाचाचार्यकरणविधिप्रयोज्य-
तत्फलकामएवात्राधिक्रियतइति तदसत् । नचैतद्विध्यन्तरं प्रकृतस्यैव विधेरसत्यां संख्याविवक्षायां पञ्चषट्समाविशाखाध्य-
यनं यावच्छक्तिप्राप्तं त्रयं नियमयति । न चाधीयीतेति विधिरत्र श्रूयते अपितु गृहस्थाश्रममावसेदित्यत्र मन्त्रविधिः । यदपि
संख्याया विवक्षितत्वमुक्तं तदत्यन्तासंबन्धम् । विनियोगतो हि संख्याविवक्षानोपपादनतः । सच विनियोगः त्वाध्यायार्थ-
मध्ययनमाह नार्थेन गुणभावेन द्वितीयान्ताभ्यामवगतं प्राधान्यमपैति । एवं ह्यश्रीयमाणे ग्रहेऽप्येकत्वं विवक्ष्येत प्रहंसमाप्तीति ।
प्रधानभूतस्यापि हितस्य समार्गप्रत्यस्त्येव साधनभावो नत्वसौ शब्देनाभिधीयते । तथा ग्रहेऽनुहोतीति होमेपि गुणभावः ।
तस्मादभिधानविनियोगाभ्यां प्राधान्यं त्वाध्यायस्य । सति च प्राधान्ये न विवक्षितमेकत्वम् । हन्त तर्हि यथेकेनापि वेदेन
गृहीतेन निवर्तेत त्वाध्यायविध्यर्थो वक्तव्यमनेकवेदाध्ययनप्रयोजनम् । तृतीये वक्ष्यामः । ननु यद्यवबोधपर्यन्तोऽयं विधिस्त-
दा गृहीतेऽपि स्वरूपतो वेदे यावदर्थवबोधो न जातस्तावदन्तरा मधुमांसादियमनियमानुष्ठानमप्यावृत्तं स्यात् तत्र कोदोषः ।
शिष्टसमाचारविराधः । नहि शिष्टाधीनं वेदे तदर्थमुपशृण्वन्तोपि मधुमांसादिवर्जयन्ति । नैष दोषः । अस्ति हि स्पृश्यन्तरं-
वेदमधीत्य स्नायादिति । तत्राधीत्येति पाठमात्रमुच्यते । स्नायादिति च स्वकालत्वाध्यायविध्यमनियमनिवृत्तिर्लक्ष्यते य-
थैव मधुमांसे प्रतिबिद्धे एवं स्नानमपि तत्र स्नानमनुज्ञाय मानं साहचर्यान्मधुमांसादीन्यपि तुल्यप्रकरणत्वादानुष्ठानानि । स्त्री-
संपयोगस्तु वचनान्तरेणाविश्रुतब्रह्मचर्यइति प्रतिषिद्धः । तद्यतिक्रमे च न त्वाध्यायविधेरर्थावबोधकाले किञ्चित्परिही-
णम् । नहि तस्याप्रवस्थायां तदङ्गं सर्वेषां नियमानां ग्रहणान्तत्वात् । पुरुषार्थस्त्वयं प्रतिषेधः । अतएव कथंचिद्विद्वे-
नावकीर्णप्रायश्चित्तम् । अथ ब्रतस्थस्य हिरतः सेको विकारो न च ब्रतस्थश्चाध्यायणादिनानेनोपपातक प्रायश्चित्तेनाधि-
क्रियते । किंपुनः स्नायादिति लक्षणत्वे कारणमुच्यते । न तावदिदं स्नानमग्निः शरीरक्षालनरूपमदृष्टार्थत्वप्रस-
ङ्गात् ब्रह्मचारिनियमानां चावध्यपेक्षत्वादस्य चावधिसमर्पकत्वेनापेक्षितार्थविधिनोपपत्तेः । न पुनरेवैषामवध्यन्तरापे-

क्षा । त्वाभ्यायविषयार्थाहितेऽतस्तन्निवृत्तिरेव तेषामवधिः । तस्य च निवृत्तिर्विषयनिवृत्त्या । अभ्ययनं च तस्य विषयस्तन्निवृत्तिः प्रत्यक्षैव । सत्यं यद्यस्य श्रुतविषयनिष्ठतैव स्यात् । अश्रुतोप्यस्य विषयः फलभूतोर्थाधिगमोपि संस्कारविधित्वान्यथाऽनुपपत्त्या विषयतामापन्नोयतः श्रुताभ्ययननिष्ठत्वे विधित्वमेवास्य ध्याह्न्येत । विधेहि त्वार्थानुष्ठापकत्वरूपम् त्वार्थश्च कार्यकारणेति कर्तव्यतात्मकः तच्च विषयार्थव्यतिरेकेण नान्यार्थकचिन्नकार्यकरणविषयएकपदोपादानोऽधीयतेत्यभ्ययनादिधात्वार्थावच्छिन्नोभावार्थः यमनियमानुष्ठानमिति कर्तव्यता । न तत्र तावदस्य विधेः त्वार्थानुष्ठापकत्वसंभवः यतो विषयानुष्ठानद्वारिकासर्वाविधीनां त्वार्थानुष्ठानसंपत्तिः । तस्यास्य विषयानुष्ठानविध्यन्तरवशादेव सिद्धम् । आचार्यस्य हि विधिरस्ति उपनीय शिष्यं वेदमध्यापयेदिति । न चाध्यापनमन्तरेणाभ्ययनसिद्धिः । अत आचार्यः स्वविधिसंपत्त्यर्थमभ्ययने माणवकं प्रवर्तयति त्वयं च ज्ञात्वानाचार्येणाप्रवर्तितस्यानुष्ठानसंभवः । अतोऽवश्यमाचार्यविधिप्रयुक्तता एषितव्या । तत्प्रयुक्तत्वे सति सिद्धमनुष्ठानमिति न त्वाभ्यायाभ्ययने माणवकस्याविधिना कश्चिदर्थः । अतः प्रयोक्तृत्वासंभवात्कीदृशी विधिरूपतास्य विधेः स्वरूपनाशे प्रसक्ते सप्रकारोन्विष्यते । यथास्य प्रयोक्तृत्वं लभ्यते तन्न निश्चितस्तावदयं संस्कारविधिः । न च निष्फलः संस्कारोऽभ्ययने सतियादृशस्यै तादृशस्यार्थबन्धस्य दर्शनात्तस्य च सकलतत्कर्मानुष्ठानोपयोगित्वात् । अतः श्रुताभ्ययनविषयसंबन्धावबोधकर्तव्यतातो विधिः प्रतीयते यद्यपि च वस्तुत्वाभावेन वाक्यग्रहणसमनन्तरमवबोधो जायते नतु निश्चितरूपो भवति । अतो येन प्रकारेण निश्चयो भवति तस्मिन्नेव विधेः प्रयोक्तृत्वनिश्चयविचार्यसंशयादिव्युदासेन भवति । न च विचारोऽन्यतः प्राप्नोनाचार्यविधेः तस्याभ्ययनमात्रेण निवृत्तेः । नापि दृष्टकार्यप्रयुक्तः किंविचारमन्तरेण पुरुषस्य न सिध्येद्यदर्थं प्रवर्तते तद्वच्छया ग्रामादिकामस्येव विचारोऽपि प्राप्त इति चेत् । एवं तर्ह्यनियतत्वात्पुरुषेच्छायाः कश्चिन्नविचारयेत् । यद्विचारयेद्वाभ्ययनसमनन्तरमतोऽस्यांशस्याप्राप्तत्वाद्यावदप्राप्तविधेर्विषयइत्यस्ति विधेर्व्यापारः तस्मादभ्ययनस्यान्यतः प्राप्तत्वात्तत्संबन्धस्यावबोधस्यानिश्चितरूपस्य वस्तुत्वाभावेनोत्पन्नेस्तादृशस्य न कचिदर्थवत्त्वात्सत्यपि तस्मिन्संस्कारकत्वान्निर्धूये निश्चितस्यैव फलवत्कर्माऽनुष्ठानोपयोगित्वान्निश्चयस्य विचारसाभ्यत्वान्नस्य च नियतकालावश्यकर्तव्यताप्राप्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं विचारपर्यवसायी विधिरयमवतिष्ठते । अतो भवत्याकाङ्क्षा नियमानां किं श्रुताभ्ययनपर्यवसानावधिरुताक्षिप्रमनिश्चितावबोधजननार्थं विचारपर्यवसानः । अतोऽस्यामपेक्षायां वेदमधीत्य स्नायादित्यनेनावधिसमर्पणं क्रियते । तत्र प्रकृतस्यापेक्षायाश्चाविशेषाद्युक्तालक्षणा । ननु किमिदमुच्यतेऽश्रुतोवबोधः यावताधिगन्तव्य इति श्रूयत एव वेदे स्मृतिषु चान्यासु वेदमधीते त्वाभ्यायोऽभ्येतव्य इति च पठ्यते मानव्या अपि स्मृतेरेतत्स्मृतिमूलत्वादिभिन्नार्थतैवा आक्षिप्तावबोधाभिप्रायो यमधिगमो यदि वा स्वरूपग्रहणमेवाधिगमः अवबोधपयन्तता तु तेनैव न्यायेन लभ्यते न च विसमज्जसमेकोऽयं विधिस्तस्य च विषयांशः कश्चिदाचार्यविधिना प्रयुज्यते कस्य चिदशस्य स एव प्रयोजक इति वैरूप्यम् । किमत्रानुपपन्नमर्थभूतस्यैवावगमान् । यत्तूक्तमनेकवेदाभ्ययनमदृष्टार्थयुक्तमिति तस्य षड्विंशदादिदकमित्यत्र परिहारं वक्ष्यामः । वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणवाक्यसमुदायात्मिकांशास्त्रमाचष्टे । तदवयवेऽपि वाक्ये वेदशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थः कृत्स्नशब्दः । यद्यप्येकस्मिन्वाक्येधीते वाक्यान्तरस्यापि वेदशब्दवाच्यत्वादेव निवृत्तमभ्ययनसंस्कारकर्मत्वाद्ग्रहणवत्तापि विस्पष्टार्थकृत्स्नग्रहणम् । अन्ये त्वङ्गविषयं कृत्स्नशब्दवर्णयन्ति । वेदशब्दोऽनुक्तपरिमाणस्य वाक्यसमुदायस्य वाचकस्तत्र ऋग्वेदात्रेणापि न्यूनं त्वाभ्यायोऽधीतो भवति । तस्मात्कृत्स्नशब्दोऽभ्ययनप्राप्त्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तराब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽभ्येतव्य इति । ननु यो वेदः संकृत्स्न इत्येतदत्र प्रतीयते न चाङ्गानि वेदशब्दवाच्यानि तत्र कुतौङ्गे साहित्यं यावेवा स्मृतिः षडङ्गे वेदोऽभ्येतव्य इति तत्र त्वशब्देनाङ्गान्युपात्तानि । इहतु वेदविशेषणत्वात्कृत्स्नशब्द-

स्यकथमिवाङ्गानि गृहेरन् । उच्यते । स्वाभ्यायोभ्येत्येति मूलैर्वैषा स्मृतिः सा चा वबोधपर्यन्ता व्यवस्थापिता अवबोधश्च नान्तरंगाङ्गानि कल्पतइत्यर्थसिद्धमङ्गानामुपादानम् अतोनिगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसावेदनमपि विभ्याक्षिप्तम् । एवमर्थमङ्गानामुपादानमङ्गीकृत्य कृत्स्नशब्दोद्योतकत्वेन युक्तउपादातुम् । तत्र यथाऽऽरम्भकाणि पुरुषस्य हस्तपादादीन्याङ्गान्युच्यन्ते । नैवेदस्य निरुक्तादीप्यारम्भकाणि । अथ च भक्त्याङ्गत्वेन वेदस्योच्यन्ते न किल तैर्विना वेदःस्वार्थाय प्रभवत्यतोङ्गानीवाभ्यासोऽत्र । एवमभ्यारोपितवेदत्वेन कृत्स्नशब्दनोपपद्यते । सरहस्य इति रहस्यमुपनिषदः सत्यपि वेदत्वे प्राधान्यात्पृथगुपादानम् ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोविशेषैः प्राणायामादिभिर्ब्रतैःसाविभ्यादिभिः तत्तच्छाखाभागाभ्ययनाङ्गभूतैः वेदपकशाखासूत्रभूतमन्त्रब्राह्मणसमुदायः सकृत्सः षडङ्गसहितोभ्येत्येत्यर्थः । सरहस्योनिगूढवेदार्थसहितः ॥ १६५ ॥

(३) कुड्डूकः । अभ्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति तपोविशेषैरिति । तपोविशेषैर्नियमकलापैर्विविधैर्वहुप्रकारैश्च अभ्येष्टप्राणस्वाचान्तइत्यादिनोक्तैः सेवेत । इमांस्तु नियमानित्यादिभिर्वक्ष्यमाणैरपि ब्रतैश्चोपनिषद्महानामिकादिभिर्विधिशेषैः स्वगृहविहितैःसमग्रवेदोमन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोप्यभ्येत्यः । रहस्यमुपनिषदः । प्राधान्यव्यापनाय पृथक् द्विर्देशः ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव नैतदचीर्णब्रतोधीतेइत्यादिश्रुतिप्रमाणयति तपइति । तथाहि मुण्डकमधीयानःशिरस्यगारपात्रंभिर्भति कश्चित्तथा कारीरीमधीयानोभूमिभोजनं करोति अश्वमेधमधीयानोअश्वस्य घासं ग्रहच्छति । तपोविशेषैर्विधिशेषैर्दितैःस्वस्वगृहोक्तैः । सरहस्यःरहस्यनामोपासनादि तद्युक्तः ॥१६५॥

(५) नन्दनः । अङ्गान्तराण्याह तपइति । ब्रतैः प्राजापत्यादिभिः कर्माधिकृत्यप्रवृत्तः शब्दराशिर्विशेषोवेदः ज्ञानमधिकृत्यतुरहस्यम् कृत्स्नःसाङ्गः अभ्येतुरेकवेदाभ्ययनेन कृतार्थता स्यादित्येकवचनेन सूचितम् ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मना सरहस्यःवेदःकृत्स्नः अधिगन्तव्यःतपसःविशेषैर्ब्रतैर्विविधैःविविधशास्त्रोदितैः ॥ १६५॥ वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तपस्यन्द्विजोत्तमः ॥ वेदाभ्यासोहि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतशेषतया प्राप्तएव ग्रहणार्थोभ्यासो नूयते स्तुत्यर्थेन पुनर्विभ्यन्तरम् । सदा शब्दोग्रहणका लापेक्षएव । तपःशब्दः शरीरक्लेशजननेच्चाहारनिरोधादिषु वर्तते । इहतु तज्जन्मात्मसंस्कारोवराभिशापादिसामर्थ्यलक्षणयोच्यते । ततस्तपस्तपस्यस्तपसाऽर्जयितुमिच्छन्जनाङ्गैः संतापे धातुर्वर्तते । कर्मकर्तृत्वस्याविवक्षितत्वात्परस्मैपदम् । हेतुरुपोहितीयश्लोकार्थवादः वेदाभ्यासोहि यार्वाकचित्प्रकृततपः ततः परंश्रेष्ठवेदाभ्यास स्तुत्युत्पलतामारोप्य स्तूयते ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदा आश्रमान्तरेपि वेदमेव तपःस्थानेभ्यस्येद्ब्राह्मणः न तु तद्विरोधि तपोपि कुर्यात् । पुनर्विप्रस्येति पदं द्विजोत्तमपदस्योपलक्षणार्थं शाङ्गानिबृत्त्यर्थम् ॥ १६६ ॥

(३) कुड्डूकः । यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत्कृत्स्नस्वाभ्यायाभ्ययनमनेन विधत्ते । तपस्तपस्यश्चरिष्यद्विजोवेदमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत् । तस्माद्वेदाभ्यासएव विप्रदेरिहल्लोके प्रकृततपोमुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्यं वद धर्मं चर स्वाभ्यायान्मात्रमदः इत्यादिश्रुतिब्रह्मचारिप्रकरणगतां प्रमाणयति वेदेति । अभ्यसेच्छब्दतोऽर्थतश्चावर्तयेत् तपस्यन्तमुमिच्छन् तपःस्थाने वेदाभ्ययनमेव कुर्यादिति ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य वेदजपएवतपोनाम्यदितिप्रसङ्गादाहवेदमिति । तपस्तपस्यस्तपएवमरमनिःशेषकरमितिपश्यन् । सदाआश्रमान्तरेऽपि । इहवेदेउच्यते । तपोहिस्वाभ्यायइतिश्रूयते । हिहेतौ ॥ १६६ ॥

आहैव सनखायेभ्यः परमतप्यते तपः॥ यः सग्व्यपि द्विजोधीति स्वाभ्यायंशक्तितोऽन्वहम्॥ १६७॥

(१) मेधातिथिः । अयमपरोवाजसनेयकत्वाभ्यायविधिब्राह्मणेऽर्थज्ञानवादः । आनखायेभ्य एवेति संबन्धः । ह-
शब्देतिहसूचकः । परमशब्दान्तपसः प्रकर्षे प्रतिपन्ने नखाग्रपह्णं प्रकृष्टस्यापि प्रकर्षमाह । नखाग्राणि निर्जीवानि तान्यपि
तपसाऽनेन व्याप्यन्ते । तपोहि कृच्छ्रादिकंनखाग्राणामभ्यापकत्वान्निःशेषकलप्रदम् । इदंनु तान्यपि व्यामोमीति प्रशंसा ।
तप्यतेतपइति । तपस्तपःसकर्मकस्यैवेति यणात्मनेपदे । यः सग्व्यपि । सगस्यास्तीति सग्वी कृतकुसुमशमा पुरुषउ-
च्यते । अनेन च ब्रह्मचारिनियमन्यागदर्शयति । परित्यज्यापि ब्रह्मचारिधर्मान् यदि शक्तितोयावच्छक्रीति त्वल्पमप्यन्व-
हं प्रत्यहं वेदमधीते सोपि प्रकृष्टेन पुरुषार्थेन युज्यते । स्तुतिरियं पुनर्नियमन्यागेऽध्ययनमुच्यते ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हेति प्रसिद्धौ । आङ्गभिर्विधौ । आनखायेभ्योऽपि नखाग्रैस्तपश्चरतीत्यर्थः । सग्व्यपीति
अलंकृतोपि रागवानपीत्यर्थः ॥ १६७ ॥

(३) कुञ्जकः । त्वाभ्यायाभ्ययनस्तुतिरियम् । हशब्दः परमशब्दविहितस्यापि प्रकर्षस्य सूचकः सद्भिज्जा-
नखाग्रैभ्य एव चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहभ्यापकमेव प्रकृष्टतमं तपस्तप्यते । यः सग्व्यपि कुसुममालाधार्यपि प्रत्यहं यथाश-
क्तित्वाभ्यायमधीते । सग्व्यपीत्यनेन वेदाभ्ययनाय ब्रह्मचारिनियमन्यागमपि स्तुत्यर्थदर्शयति । तप्यतइति तपस्तपः-
कर्मकस्यैवेति यणात्मनेपदे भवतः ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवेतिहप्रमाणयति आहैवेति । छन्दसि व्यवहिताश्चेति सूत्रादाङ्गनखेनसंबन्धादानखाग्रैभ्यो-
देहभ्यापि तपः । हशब्देतिहयोती । सग्वीमाली विषयासक्तोपीति यावत् तपोविधाने सग्वीत्याद्यसमञ्जसमतो वेदा-
भ्यासं तात्पर्यम् ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थवादेन स्थिरीकरोति आहैवेति । आहइति पदच्छेदः । भूर्ध्व आरभ्य पदनखाग्रैभ्यः कन्स्ते-
नशरीरेणेति यावत् ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समनुः । नखाग्रामुख्यायेषति नखाग्राः तेभ्यः नखाग्रैभ्यः ऋषिभ्य आह ऋषित्वाभ्यायम-
न्वहं शक्तिः अधीतेयः परमतपः तप्यते कर्म कर्तरि ॥ १६७ ॥

योनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ॥ सजीवन्नेव शुद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । येषां तावत्कृत्स्नशब्दोऽप्यपरिग्रहार्थं तेषामनियतक्रमेऽध्ययने प्राप्ते क्रमोनियम्यते । प्रथमं-
वेदोभ्येत्यस्तं ताङ्गानि । येषां तु वेदस्यैवार्थं कल्प्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं तेषां त्रैविद्यव्रतानन्तरं वेदस्यैव प्राप्तमध्ययनमगृहीतेपि
तस्मिन् अध्ययनमभ्यनुज्ञायते । यो द्विजो वेदमधीत्यान्यत्र शास्त्रेकेषु तर्कशास्त्रग्रन्थेषु वा श्रममभियोगातिशयं कुरुते सजीवन्ने-
व शुद्रत्वमाप्नोति । आशु क्षिप्रम् । सान्वयः पुत्रपौत्रादिसंतत्यासह । श्रमोयत्नातिशयस्तन्निषेधा योगात्तत्सामां यथावत्स-
रमन्यान्यपि विद्यास्थानानि पठ्यन्ते । शुद्रत्वप्राप्तिवचनं निन्दातिशयः । द्विजइति वचनादुपनीतस्यार्थक्रमनियमः । प्राक्-
चोपनयनादङ्गाभ्ययनमनिषिद्धं शिक्षाव्याकरणादियद्वेदाभ्यैर्ममिश्रितम् । ननु च स्वाभ्यायविधिनाङ्गान्याक्षिप्यन्ते तं च
विधिमाचार्यप्रयुक्तो माणवकोऽनुतिष्ठति प्रागुपनयनादसत्याचार्यं कुतोऽङ्गाभ्ययनसंभवः । नैष दोषः । तस्मादनुशिष्टपु-
त्रं लोच्यमाहुरिति पित्रा यः संस्कृतव्यः स एनं प्रागुपनयनाद्याकरणाद्यभ्यापयिष्यति ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनधीत्यानभ्यस्य । अन्यत्र शास्त्रे ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रार्थशास्त्रादौ अमयजातिशयं करोति स जीवन्नेव पुत्रपौत्रादिसद्भिः शीघ्रं शूद्रत्वंगच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाभ्ययने विरोधाभावः । अतएव शङ्कल्लिखितौ । न वेदमनधीत्यान्याविद्यामधीयीताभ्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्ययनस्यावश्यकत्वेऽर्थवादमाह य इति । अन्यत्र तर्कव्याकरणादौ गुरुमुखादनधीतस्य वेदस्य कर्मानधिकाराङ्गद्वयम् । सान्वयः पुत्राद्यन्वितः । मेधातिथिस्तु द्विजस्याद्वै शूद्रापरिणयनं उपनीतस्य प्रथमतो व्याकरणाद्यभ्ययने शूद्रत्वमिति अर्थावबोधकमस्य वेदाभ्ययनमिति श्रुतेः । अयमर्थवादो नित्यकर्माकरणे पर्यवसितः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । आर्यपक्षपरोऽपि वेदमनेधीत्यविद्यान्तरमभ्यस्यतो ब्रह्मचारिणो दोषमाह य इति । अन्यत्र विद्यान्तरे शूद्रतां याति वेदानभ्ययनसामान्यात् द्विजातिशयो मभ्ययनस्तुत्यर्थः ॥ १६८ ॥

मातुरपेऽधिजननं द्वितीयमौज्जीबन्धने ॥ तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातीनां तत्र तत्राधिकारः श्रुतस्तत्राचार्यादिशब्दवत्सु तद्वत्त्वान्नदर्थनिरूपणार्थमाह । मातुः सकाशादप्ये आदावधिजननं जन्मपुरुषस्य द्वितीयमौज्जीबन्धने उपनयने । इत्यापोर्बहुलमिति ह्रस्वः । तृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायाम् । दीक्षापि जन्मत्वेन श्रूयते पुनर्वारं दत्त्वियोगं कुर्वन्ति यदीक्षयन्तीति । त्रीणि जन्मानि द्विजस्य श्रुतिनोदितानि । नन्वेवं सति त्रिजः प्राप्नोति । अस्तु । द्विजव्यपदेशे तावदुपनयनं निमित्तं तद्यपदे निबन्धनम् औतस्मार्तसामयजुषाचारिक कर्माधिकारः । प्रथमतृतीयजन्माभिधानं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं सर्वजन्म श्रेष्ठतत् । अदीक्षितो हि यज्ञ एव नाधिक्रियते अनुपनीतस्तु न ह्यधिदेव । अन्येत्वाद्यत्वसामान्यादाधानं यज्ञदीक्षां मन्यन्ते । तस्यापि जन्मसंभवोऽस्ति अजातएवासौ योऽग्नीन्नाचक्षति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मातुः अधिमातर्याधारभूतायां मौज्जीबन्धने साविभ्याः यज्ञदीक्षायां दीक्षातः द्विजस्य द्विजांशस्य तत्तृतीयजन्म ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेर्द्विजत्वनिरूपणार्थमाह मातुरपे इति । मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म द्वितीयमौज्जीबन्धने उपनयने । इत्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वः । तृतीयं ज्योतिष्टोमादि यज्ञदीक्षायां वेदभ्रवणात् । तथा च श्रुतिः पुनर्वारं दत्त्वियोगं कुर्वन्ति यदीक्षयन्तीति । प्रथमतृतीयजन्मकथनं चेद्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारत्वं ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । अधीतवेदस्य जन्मद्वयमनुवदन् ज्योतिष्टोमादियज्ञस्यावश्यकत्वं तृतीयजन्मत्वेनाह मातुरिति । मातुरधिजननं जन्ममौज्जीबन्धने द्वितीयतन्निमित्तं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुतेः । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति । प्रति संवत्सरं सोम इति स्मृतेश्च । तेषामवश्यकत्वेन दीक्षाया अप्यावश्यकत्वात् पुनर्जापेरन्वित्योगं कुर्वन्ति दीक्षयन्ति इत्यादि श्रुतेर्दीक्षाया जन्मान्तरहेतुत्वश्रवणात् अतएवाह श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमुपनीतस्यैव वेदाभ्ययनेऽधिकारो नाभ्यस्येति विवक्षन्मुपनयनस्य जननं कुर्यात्तां तावदाह मातुरिति । मौज्जीबन्धने उपनयने । ह्रस्वोऽत्र वृत्तिभङ्गपरिहारार्थः । प्रथमतृतीययोर्जन्मनोरूपस्यासौ दृष्टान्तार्थः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजत्वमाह मातुरिति । मातुः सकाशात् अप्ये अधिजननं जन्म द्वितीयजन्म मौज्जीबन्धने भवति । यज्ञदीक्षायां तृतीयजन्म द्विजस्य विधिनोदनाद्भवतीत्यर्थः ॥ १६९ ॥

तत्र यद्वल्लजम्मास्य मौञ्जीबन्धनचिन्हितम् । तत्रास्य माता सावित्रीपितात्वाचार्यउच्यते ॥ १७० ॥

(१) मेघातिथिः । तत्रैतेषु द्विजन्मसु सदेतद्वल्लजम् उपनयनमौञ्जीबन्धनचिन्हितमेखलाबन्धनेनोपलक्षितम् । तत्रस्य माता सावित्रीतया हनूक्तया तन्निष्पन्नंभवति । अनेन च सावित्र्यनुवचनमुपनयने प्रधानदर्शयति । तदर्थं हसौ समीपमानीयतेपिताऽऽचार्यः । मातापितृनिवर्त्यजन्म । अतोरुपकमङ्ग्या तत्राप्याचार्यसावित्र्यौ मातापितरावुक्तौ ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्वाहणे वेदात्सावित्रीरूपाजन्ममौञ्जीबन्धनेनोपनयनकर्मणा चिन्हितमुन्नेयम् ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रेति तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदेतद्वल्लज्यहणार्थंजन्मउपनयनसंस्काररूपमेखलाबन्धनोपलक्षितं तत्रास्य माणवकस्य सावित्री माताऽऽचार्यश्चपिता मातृपितृसंपाद्यत्वाज्जन्मनः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मदस्य पितुःजनयितव्ये परत्वापेक्षांपूरयन्मौञ्जीबन्धनदीक्षालक्षणजन्मद्वयकारणत्वादेव पितृतः श्रेष्ठ्यमाह तत्रेति त्रिभिः । तत्रद्वितीये जन्मन्युपनयनाख्ये तृतीये यज्ञजन्मनि दीक्षाप्रसूः ऋत्विक्पितेत्युक्तः ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । तेषुत्रिषु जन्मसु मध्ये ब्रह्मजन्मोपनयनम् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र द्विजानांमध्येअस्य द्विजस्य ब्रह्मजन्मब्राह्मणवेदस्य सकाशात्जन्मबन्धनचिन्हितं तत्र जन्मनिअस्य सावित्री माता पिताआचार्यउच्यते ॥ १७० ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरंपरिचक्षते ॥ न हस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जीबन्धनात् ॥ १७१ ॥

(१) मेघातिथिः । मौञ्जीबन्धनचिन्हितमित्युक्तम् । तत्र रत्वासञ्जनादाचार्यः पितृव्यम्नाम्यः स्यात्तदर्थमुच्यते वेदप्रदानादाचार्यपितरंपरिचक्षते कृत्स्नवेदाभ्यापनान्नोपनयनाङ्गभूतसावित्र्यनुवाचनमात्रादेव । प्रदानंतीकारोत्पादनंवेदाक्षरोच्चारणे माणवकस्य । यद्येवंयावन्नाचार्येण पितृत्वंप्राप्तंतावन् माणवकोद्वितीयजन्म समभ्रुते । अप्राप्तद्विजभावश्च प्राग्वोपनयनात्कामचारः स्यादतआह न हस्मिन्माङ्गौञ्जीबन्धनादस्य माणवकस्य किञ्चित्कर्म श्रौतस्मार्तमाचारप्रतिष्ठंवाऽदृष्टार्थंयुज्यते न तत्राधिक्रियते । उपनयनसमनन्तरमेव सर्वैर्हि जातिपुरुषधर्मैरधिक्रियते । नन्ववैद्यत्वात्तस्यामवस्थायां कथमधिक्रियतां एतदर्थमेवोक्तं गुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति । आचार्येणासौ शिक्षयितव्यः । तदुक्तं शौचाचारंश्च शिक्षयेत् । यथा च गौतमः उपनयनादिनियमइति । आचार्यस्य नु वेदसमापनान्तोव्यापारः ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितामातेतिनिरुक्तं तत्कथमाचार्यस्तथेत्यतआह वेदप्रदानादिति । प्रत्यवायनिवर्तनंहिरक्षणं तस्मात्कार्येणापि वेदानधिगमजन्यप्रत्यवायरक्षणात् कृतमिति भवत्यसौपितेत्यर्थः । प्रत्यवायमाह न हस्मिन्निति । अस्मिन्बाले ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाभ्यापनादाचार्यपितरंमन्वादयोवदन्ति । पितृव्यमहोपकारफलात्गौणंपितृत्वम् । महोपकारमेव दर्शयति न हस्मिन्निति । यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनयनार्थकिञ्चित्कर्म श्रौतंस्मार्तंच न संबध्यते न तत्राधिक्रियतइत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्मिन्ननुपनीते बाले न युज्यतेअदृष्टार्थकमृत्वेनेति शेषः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । अथआचार्यस्य पितृत्वे हेतुमाहवेदेति । वेदप्रदानात्सावित्रीप्रदानात् । सर्वैर्हि वेदाः सावित्री । उपनयनात्सर्वजन्मप्रदानादितियावत् । उपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यकथनंतत्कर्तुराचार्यस्य पितृत्वोपपादनार्थमुत्तरार्धेनोपपादितम् । तत्रायमर्थः । अजातस्य यथा न किञ्चिदस्ति कर्म कर्मणः शरीरसापेक्षत्वादेवमनुपनीतस्यापि विहितकर्मनास्ति ।

जातस्य तु यथास्तिकमैवमुपनीतस्यापि विहितकर्मास्ति । तेनैवमुपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यात्तत्कर्तुराचार्यस्य पितृत्वमुपपन्नमिति ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदप्रदानात्वेदस्य अभ्यापनात् आचार्यपितरपितृतुल्यप्रचक्षते । अस्य द्विजस्य आमौजीबन्धनार्त्तिकचित्कर्म कर्तव्यं विद्यते विना यज्ञोपवीतकर्माहानं भवन्तीत्यर्थः ॥ १७१ ॥

नाभिष्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्दे न जायते ॥ १७२ ॥

(१) मेधासिद्धिः । आमौजीबन्धनादित्यनुवर्तते । यदि वा यावद्दे न जायत इत्यर्थवादतोऽवधिपरिनिश्चयः ब्रह्म वेदस्तन्मोक्षारयेत् । पितुरयमुपदेशः यथामद्यपानादिभ्योरक्षते तथा वेदाक्षरोच्चारणात् । केचित्त्वममेव ब्रह्माभिष्याहारनिषेधप्रागुपनयनाद्यकारणाद्यङ्गाभ्ययने ज्ञापकं वर्णयन्ति । णिजर्थव्याचक्षते पित्रा न वाचनीयः बाल्या तु कानिचिदव्यक्तानि वेदवाक्यानि स्वयंपठतो न दोषः । एतत्तु न युक्तं स्मृत्यन्तरे हि प्रचक्षते न ब्रह्माभिष्याहरेदिति । अर्थवादे च श्रुतं शूद्रेण हि समस्तावदिति । यथा शूद्रोदुष्यति तद्वदयमपीत्युक्तं भवति । स्वधाशब्देन पितृभ्यः कल्पितमन्महिष्यते । अथवा पित्र्यकर्म स्वधाशब्देनोच्यते । तन्निनीयते त्यज्यते प्राप्यते येन मन्त्रेण स स्वधानिनयनः । शुन्धन्तापितर इत्यादिस्तं वर्जयित्वा मन्त्रोच्चारयितव्यः । अनुपनीतेनोदकदाननवश्राद्धादिपितुः कर्तव्यमित्यस्मादेव प्रतीयते । पार्वणश्राद्धादौ त्वग्निमत्त्वाभावादनधिकारः पिण्डान्वाहार्यकंहि तदुच्यते । तृतीये चैतन्निपुणमुपपादयिष्यामः ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मकर्मसाधनतपः प्रभूतितदेवकुत इत्याह । नाभिष्याहारयेदिति । ब्रह्म वेदम् । स्वधाशब्देनापोनिनीयन्तेति स्वधानिनयनश्राद्धं तत्र मन्त्रोच्चारणमुपनीतेनापि कार्यमेव ततोऽप्यविषये वेदोच्चारणं कारयेदिति । श्राद्धेनवश्राद्धादौ वेदोच्चारणमनुज्ञातम् । एतच्च कर्त्तव्यं नरासंभवे शूद्रेण हीत्यन्य विषये वेदोच्चारणे तादृशपापश्रित्तलाभार्थम् । वेदे साविष्याम् ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । आमौजीबन्धनादित्यनु वर्तते प्रागुपनयनाद्वेदोच्चारयेत् । स्वधाशब्देन श्राद्धमुच्यते निनीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा घृतपितृकोनवश्राद्धादौ मन्त्रोच्चारयेत् । तद्यतिरिक्तं वेदोदाहरेत् यस्माद्यावद्दे न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदग्रहणयोग्यतासंपादकजन्मयावन् जायते तावन्नाभिष्याहारयेत् न अभ्यापयेत् ब्रह्म वेदम् । स्वधाश्राद्धतन्नीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा । तेनानुपनीतस्य पितुरौर्ध्वदेहि के अस्य अधिकार इति । शूद्रेण हि समः वेदं यथा शूद्रं वाचयति किन्तु तूर्णार्त्तिकर्तारोति शूद्रोऽमन्त्रेण गृह्यत इति स्मृतेः एवमस्य तदतिरिक्तवेदावाचकत्वात् ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । यतएवं तस्मादनुपनीतं तन्नाभिष्याहारयेद्ब्रह्म पिता तत्समो वा । स्वधा निनयनात् स्वधानिनयनमन्त्रवत् पितृकर्ममन्त्रादिति यावत् । हि हेतौ । वेदे साविष्याम् ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्म वेदं न अभिष्याहरेत् न वेदस्य उच्चारणं कुर्यात् । प्रेतकर्मणः स्वधानिनयनादृते अकृतोपनयन-

(१७२) स्वधानिनयनादृते (ग, च)

—निर्वपनादृते (ख)

स्य द्विजस्य पित्रोर्मरणं भवेत् चेत्तर्हि स्वधीक्षारणं कर्तव्यं प्रेतकर्म करणीयम् । यावद्देहेन जायते वेदस्य सकाशात् जन्म न भवेत् तावत् शूद्रमायो भवेत् ॥ १७२ ॥

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ॥ ब्रह्मणोऽपहृणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । उपनीय गुरुः शिष्यमित्यनेन शौचाचाराभ्ययनानां क्रम उक्तः । अतश्च तेनैव क्रमेण पठेत् । उपनयमानन्तरमभ्ययने प्राप्ते क्रमांतरार्थमिदमारभ्यते । उपनीतस्य त्रैविद्यादिब्रतं च कर्तव्यम् । ततः स्वाभ्यायोभ्येत-
ध्यः । कृतोपनयनस्य ब्रह्मचारिणो व्रतादेशनमिष्यते क्रियते चाचार्यैः । शास्त्रवशेनैव मिष्यते । अतश्च कर्तव्यतैवैषणा प्र-
तिपाद्यते । ततो ब्रह्मणो वेदस्य अपहृणं क्रमेणानेन विधिपूर्वकमित्यर्थवादः श्लोकपूरणार्थः ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । व्रतादेशनं मधुमांसभक्षणादिनियमोपदेशः । यद्वा व्रतं यच्च भक्षणादि आदेशनं चान्द्रायणा-
दिप्रायश्चित्तोपदेश इति विभज्य व्याख्येयम् । क्रमेण न त्वन्वयभागस्य पूर्वमभ्ययनेन ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्मादस्य माणवकस्य समिधमाधेहि दिवा मा त्वाप्सीरित्यादि व्रतादेशनं वेदस्याभ्ययनं मन्त्रब्रा-
ह्मणक्रमेणाभ्येप्यमाणस्वाचान्त इत्यादि विधिपूर्वकमुपनीतस्थोपदिश्यते तस्मादुपनयनात्पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति ब्राह्मणादिब्रह्मचारिणः प्रजापत्युक्तव्रताद्यनुवादेन नियमानाह कृतोपनयनस्येति समद-
शभिः । व्रतादेशनं त्रैविद्यादिब्रतोपदेशो गुरुणा कार्यः ततो वेदाभ्ययनं ततश्चोपनीयगुरुरित्युक्तक्रमोवाभ्यते इति मेधातिथिः ।
उपनीयेत्येव वेदशब्दोत्र गायत्रीपर इति न क्रमविरोधः ॥ १७३ ॥

(५) जन्दनः । उपनयनानन्तरमभ्ययने प्रामिन्नमो विधीयते कृतेति । व्रतादेशनं व्रतानां प्राजापत्यादीनामुपदेशक-
मेण वेदाभ्यायिनामाचारेण ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य कृतोपनयनस्य व्रतादेशनं व्रताचरण इष्यते । ब्रह्मणः वेदस्य अपहृणं क्रमेण क्रम-
जुः सामक्रमेण विधिपूर्वकमाह ॥ १७३ ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं यथा च मेखला ॥ योदण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । मृसकारैर्ब्रतनामधेयकानि कर्माण्युपदिष्टानि संवत्सरवेदभागवार्कचिञ्चिष्कृत इत्यं व्रतचर्या
षोडशनियमसमूहस्तत्र पूर्वव्रतसन्नामौ व्रतान्तरारम्भे उपनयने ये विधयस्तादृश एव व्रतादेशेषु । अथ प्रागुपनयनानां का
प्रतिपत्तिः । अप्सु प्रासनम् । ननु च तदुक्तं प्रागुपनयनानां विनष्टानां का प्रतिपत्तिः । विनाशे शास्त्रनोदितं चैवाकार्यमन्योपादा-
नाच्च तेषां निवृत्तिः । यच्चर्मयस्य ब्रह्मचारिणो विहितं यथा कार्ण्वी ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्येति । एवं दण्डादिष्वपि दृष्टव्यम्
तस्य व्रतेष्वपि कृतत्वात् । व्रतशब्दो व्रतादेशो वर्तते ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । व्रतेषु चान्द्रायणेषु गार्हस्थ्येपि चान्द्रायणादिव्रतेषु एतत्पञ्चकं त्वत्स्वर्णोक्तं माह-
मित्यर्थः । कचिद्देवाभ्ययनाद्ब्रतेषु सावित्र्यादिविष्वविनष्टाभ्यपि पूर्वाणि जले त्यक्त्वा तज्जातीयान्यन्याप्युपादेयानीत्यस्यार्थ-
माहुः ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्य ब्रह्मचारिणीयाणि चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयनकाले गृहेण विहितानि गोदाना-
दिव्रतेष्वपि तान्येव नवानि कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । व्रतेषु षड्विंशदादिकादिवेदव्रतेषु काम्येषु वेदग्रहणतात्पर्यं तु वा ॥ १७४ ॥

(५) मन्दुनः । अथ कानिचिद्व्रतानि व्रतप्रसङ्गादाह यद्यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा यक्षर्म-
काष्णरीरववास्तादि । एतेनयत्सूत्रमित्यादिभ्याख्यातम् । पुराणानि चर्मादीनि समुत्सृज्यान्यानि नवानि चर्मादीनि
व्रतेषु धार्याणीत्यर्थः ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य ब्राह्मणस्य वा क्षत्रियस्य वा वैश्यस्य वा यत्सूत्रं यज्ञोपवीतं च चर्म विहितं या च मेख-
ला स्थितायः इण्डः यत् वसनं तततत् अस्थेद्विजव्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामंतपोवृत्त्यर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

(१) मेघातिथिः । वक्ष्यमाणस्य यमनियमसमूहस्य पृथक्प्रकरणत्वेन श्लोकोयंगौरवख्यापनार्थः । एवं तु य-
त्पूर्वमुक्तं तदवश्यकर्तव्यमिदं तु ततो गुरुतरमनुष्ठीयमानं महते फलम् । ब्रह्मचारिग्रहणं प्रकरणान्तरत्वेनातद्धर्माशङ्क्याऽनुसं-
धानार्थम् । यदि ब्रह्मचारिधर्म एवाऽऽसीत्किंतर्हीदमुच्यते प्रकरणान्तरमिति । पूर्वेष्वप्येतेषामतिशयात्समानधर्मत्वादेतावता
वैलक्ष्येन प्रकरणान्तरत्वव्यवहारः । परिशिष्टानि पदानि श्लोकपूरणार्थतयानुच्यन्ते । सेवेत अनुतिष्ठेत । इमान्वक्ष्यमाणा-
न् । बुद्धौ सनिहितत्वादिदमानिर्दिश्यन्ते । गुरौ वसन्गुरुसमीपे विद्याभ्ययनार्थं वसन् । नियमानाह । सन्नियम्येन्द्रियग्रामं-
प्रागुक्तेन मार्गेण तपोवृत्त्यर्थमभ्यायविध्यनुष्ठानजन्यात्मसंस्कारार्थम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन्नियम्येन्द्रियसंयमं कृत्वात्मगतादृष्टवृत्त्यर्थमिमान्नियमाननुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(५) मन्दुनः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मचारी गुरौ वसन्गुरोः समीपे वसन् इमान्नियमान्सेवेत कुर्यात् ॥ १७५ ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्दिवर्षिपितृतर्पणम् ॥ देवताभ्यर्चनंचैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

(१) मेघातिथिः । तानीदानीं प्रतिज्ञाताम्पूर्वेण नियमानाह । प्रत्यहं स्नात्वा शुचिः स्नानेनापनीता शुचिभावो देवर्षि-
पितृतर्पणं कुर्यात् । यदि पुनर्न शुचिः तदावश्यं स्नायात् । शुचिग्रहणेन शुद्धिहेतुतया स्नानस्योपदिष्टत्वात् स्नातकव्रतवत्त-
दनुष्ठेयम् । अतएव स्मृत्यन्तरे च स्नानं प्रतिषिद्धं प्रतिषेधो मृदा स्नानस्य प्रसाधनलक्षणस्य । गौतमेन तु स्नानमेव विहितं दण्ड-
वाप्तुं परिहृते । मलापकर्षणं करनिघर्षणादिना न कर्तव्यम् । अस्यामेभ्यादिसंसर्गेण यत्स्वेदं ज्वरं चरेणुसंयौगादिसहजं म-
लं तदशुचित्वमापादयति तद्धिनियतरूपमेव । तथा च ब्राह्मणं किं नुमलं किमजिनं किमुभ्रूणि किंतप इति । धर्मसाधनतामेवं-
विधस्य मलधारणस्य दर्शयति । कथं पुनः स्नानस्य शौचार्थता प्रतीयते । न पुनः स्नातः शुचिश्चोभयविशिष्टो देवकार्ये त्रिनियु-
ज्यते । स्नातस्याशुचित्वाभावात्कृतशौचाचमनादेः स्नानविधानात्स्नात्वाचाचान्तः पुनराचामेदिति च स्नातस्यापि शुचिरित्ये-
तावता यादृशी शुद्धिस्तस्यां विज्ञायमानायां स्नानमपि सति निमित्ते प्रामं पुनरुच्यते । स्मृत्यन्तरं चेदं सत्यं शुचित्वे निमित्ते प्रति-
षेधार्थम् । तथा च वेदमधीत्य स्नायादिति सप्तमे त्वाभ्यायविधौ प्रतिप्रसविष्यति । कुर्याद्दिवर्षिपितृतर्पणम् उदकदानं देवादि-
भ्योगृहस्थधर्मेषु यदुक्तं तादृशमेव प्रतीयते तर्पणशब्दाहचर्यात् । यदेव तर्पयत्यद्भिरिति तथा देवताभ्यर्चयतीति गृहकारैरु-
दकसाधनोपविधिरुक्तः । उदकतर्पणमिति चैतत्संविज्ञायते । तदेवागृहकारैः पठिता अधिप्रजापतिब्रह्मेत्यादयः । तेषांच तर्पणं
न सौहित्योत्पादनं किं तर्हि तदुद्देशेनोदकाज्जलिप्रक्षेपः । अतो यमुदकद्रव्यकोयागएवोक्तो भवति । न ह्यस्यैवा देवतात्वं भवति ।

यामसंप्रदानं हि सति स्मर्यते न कृतेः कर्त्री । एतावद्धि देवतालक्षणम् । सूक्तभाजो हविर्भगिभ्यश्च देवताः तन्मन्त्रं कस्तुत्यतया भजन्ते हविः संप्रदानतया । तर्प्यत्वेन षोडशदानसंप्रदानतामैव गुणवृत्त्या वक्ति । गुवादि संप्रदानगवादिना तदुद्दिश्यमानं त्वाम्येन प्रतीयते । देवताऽपि संप्रदानमतः संप्रदानत्वसाम्यात्तृप्यन्तीत्युच्यते । यदि देवतातृप्यर्थमेतत्स्यात्तदा संस्कारकर्मोदकतर्पणस्यात् । नच देवतानां संस्कार्यत्वोपपत्तिः नहि ताः कचिदुपयुक्ताऽपयोक्ष्यन्ते वा न वा कृताः करिष्यमाणकार्यस्य संस्कारतोपपत्तिः । ऋषयो येयस्यार्षेयाः यथा पराशराणां वाशिष्ठशाक्तपाराशर्येति । गृहकारैस्तु मन्त्रदशऋषयस्तर्पणीयत्वेनोक्ताः मधुच्छन्दो गृह्यसमदो विभ्रामिन्न इति । अविशेषाभिधानादपिशब्दस्योभयेऽपि प्रामाः विशेषस्मृतित्वान्न गृह्यस्मृतेस्तएव ग्रहीतुं श्याम्याः । पितरः पूर्वप्रेताः पितृपितामहाः सपिण्डाः समानोदकाश्च । पितृणां तर्पणं तर्पणमेव । एतच्च आर्द्धविधौ प्रत्यक्षेण वक्ष्यते । देवताभ्यर्चनं अत्र केचिच्चिरन्तनाविचारयां चक्रुः का एतदेव तानां यासां मिदमभ्यर्चनमुच्यते यदि तावच्चित्रपुस्तकम्यस्तः चतुर्भुजो वज्रहस्त इत्याद्याः प्रतिकृतय इति लौकिकाव्यवहरन्ति अतो गौणस्तत्र देवताव्यवहारः अथ याः सूक्तहविः संबन्धिभ्यो वैदिकीभ्यश्चोदनाभ्यो मन्त्रवाक्येभ्यश्चावगम्यन्ते शब्दार्थसंबन्धविदश्च स्मरन्ति अग्निः अग्नीषोमौ मित्रावरुणौ इन्द्रो विष्णुरिति यद्येवं तत्क्रियासंबन्धितयैव तेषां देवतात्वं नार्थसंबन्धितया तत्रापि यस्यैव हविषोया देवता तेन चोदिता तस्यैव सा भवति तथा ह्यग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेये देवतापुरोडाशे न सौर्ये चरौ अयंच तेषां निर्णयः मुख्यासंभवाद्गौणस्यैव ग्रहणं श्याम्यसमाधाराच्च अतः प्रतिमानामैवैतत्पूजाविधानम् । यस्यात्र तत्त्वं तन्न तव देवैवैवत्यदत्यत्र वक्ष्यामः । समिदाधानं सायंप्रातरग्नौ दारुशकलप्रक्षेपणम् ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवगाहनेन स्नात्वा मार्जनादिना वा शुचिर्भूत्वा । आदिदीनोदकं कुर्यादिति तु प्रेततर्पणपरम् । देवतानामर्चनं पुष्पाद्यैः ॥ १७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रत्यहं स्नात्वा देवर्षिपितृभ्य उदकदानं प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनं सायंप्रातश्च समिद्धोमं कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नानविधौ ब्रह्मचारिणः सखस्नानविषयः । अतएव बौधायनः नाप्सु श्लाघमानः स्नायात् । विष्णुना त्रकलह्वयमभिषेकप्रकार्यकरणमप्सु दण्डवत्प्रज्जनमिति ब्रुवाणेन वारहम्यं स्नानमुपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवाण्डवः । नित्यं स्नात्वेत्यादिकान् । समिदाधानमग्राविति शेषः ॥ १७६ ॥

(५) ऋद्धवः । तानेव नियमानाह नित्यमिति । आश्रमान्तरेऽपि तर्पणार्चनयोः करणार्थं नित्यग्रहणम् । समिदाधानस्य पुनर्ग्रहणमादरातिशयार्थम् ॥ १७६ ॥

(६) राजचन्द्रः । समिदाधानं अग्नौ आधानं स्थापनं कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

वर्जयेन्मधुमांसंच गन्धमाल्यं रसान्स्त्रियः ॥ शुक्लानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥

(१) मेघातिथिः । मधुसारधम् । माध्वीकस्य तु मद्यत्वात्मागप्युपनयनात्प्रतिषेधो नित्यमग्रं ब्राह्मणो वर्जयेदिति । मांसं प्रोक्षिताद्यपि । गन्धशब्देन सुरभित्वातिशययुक्तानि कर्पूरागरूपमृतीनि द्रव्याणि सबन्धिलक्षणया प्रतिषिध्यन्ते । तेषामनुलेपनाद्युपभोगप्रतिषेधः । गन्धस्तु त्वेदेशान्निर्गतआगच्छतीत्यशक्यो निषेद्धं तन्नाम्याकलिकस्याप्यप्रतीषेधात् । भोगेच्छया त्वगरूपपादौ दोष एव । अतउपाध्यायेन चन्दनवृक्षादिच्छेदेनैव नियुक्तस्य तद्गन्धस्याप्राणे वस्तुत्वाभावतउत्पद्यमाने न दोषः । माल्यसाहचर्याच्चेदशोगन्धः प्रतीयते । यस्तु नेदशोत्तदयोन्मादकरः कुष्ठधृतपूतिदार्वादिगन्धस्तस्य प्रतिषेधः । माल्यं कुतुमद्यधि-

तम् । रसामधुराम्लादयः । मनु च नीरसस्य भोज्यत्वासंभवात्प्राणवृत्तिरेव न स्यात् । सत्यम् उद्विक्तरसाः केवलागुडादयो निषिध्यन्ते । संस्कारकरणे द्रव्यान्तर्गतानामपि प्रतिषेधः । अथ चात्यन्तमसंस्कृतस्यान्मस्य उक्तिप्रतिषेधोऽयम् । यथोक्तम् यो हेरिव धनाद्भीतो मिष्टान्नाञ्च विषादिव । राक्षसीभ्यव स्त्रीभ्यः सविद्यामधिगच्छतीति । अन्ये तु शृङ्गारादीन्मन्यन्ते । नाटकादिप्रेक्षणेन काव्यश्रवणेन वा रसपुष्टिर्न वक्तव्या । अन्येषां तु दर्शनमिद्वामलकादीनां योऽन्तर्द्वरूपोदकवत्सरसस्तस्य निष्पीडितस्य प्रतिषेधोऽप्युक्तस्तदन्तर्गतस्य । तच्चैतदयुक्तं न हि रसशब्दोद्भवपर्यायः प्रसिद्धः । यत्र च यस्योचितमुपभोगान्तत्वं तदेव तस्य निषिध्यते । तेन मधुमांसयोर्भोजने प्रतिषेधोऽप्युक्तस्तदन्तर्गतस्य । गन्धमाल्यस्यापि शरीरमण्डनाभिमानतयोपादानं निषिध्यते न तु कथंचिद्वस्त्रादिना ग्रहणम् । एवं स्त्रियोर्मैथुनसंबन्धेन । तदाशङ्क्यैव च प्रेक्षणात्मनो निषेत्स्यति । तथा च गौतमः स्त्रीप्रेक्षणात्मनेन मैथुनशङ्कायामिति । शुक्तानि प्रामात्यरसानि केवलात्परिवासाद्द्रव्यान्तरसंसर्गाद्वाऽऽम्लतामापन्नानि । तेषां च द्विजातिधर्मत्वादेव सिद्धः प्रतिषेधः पुनर्यहणं गौणशुक्तपरिग्रहणार्थम् । तेन रुक्षपरुषावाचो निषिद्धा भवन्ति । यदुक्तं गौतमेन शुक्तावाच इति । तदिदं सर्वग्रहणं चास्यैवार्थस्याविष्करणार्थम् । रसशुक्ताम्यनूथ सर्वाणीति विधीयते । ततो गौणपरिग्रहः सिद्धो भवति येत्वेवं व्याचक्षते । शुक्तशब्देन रसप्रतिषेधः सर्वशब्देन मानसानि वचांसि तद्दं प्रष्टव्याः अर्थप्रतिषिद्धानां प्रतिषेधार्थं सर्वग्रहणं कल्मान् भवति । तथा सति च इभ्यादेः शुक्तीभूतस्य प्रतिषेधः प्रामोति । यदितु प्रामिमाश्रित्य पुनः प्रतिषेधउक्तार्थो व्याख्यायते तथा सति न कश्चिद्दोषः । प्राणिनां मशकमक्षिकादीनां बाल्याद्विसर्गं ग्रामे यत्नतः परिहारार्थं पुनः प्रतिषेधः । त्वाभ्यायविध्यङ्गत्वात्तौ वा । न केवलं हिंसायां पुरुषार्थः प्रतिषेधातिशयोक्त्या व्याख्याय विध्यार्थातिशयोक्तिरपि । शुक्तादिष्वप्येवं कस्मान्न कल्प्यत इति चेदस्ति तत्र विषयान्तरे सावकाशत्वमेकरूपस्य विषयस्य व्यर्थत्वं सति गत्यन्तरे गरीयः ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वर्जयेन्नोपयुज्जीत । माल्यं पुष्पं । रसाउत्कटरसाः गुणादयः शृङ्गारादय इत्यन्ये । सर्वाणि शुक्तानि दध्यादीन्यपि । शुक्तमिति शुक्तमनम्लं कालवशेन द्रव्यान्तरयोगेन वाऽम्लतांगतम् । न त्वत्र शुक्तवागपि घ्राणाप्रवृत्तिनिमित्तं भेदात् ॥ १७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । क्षौद्रमांसं च न खादेत् गन्धं च कर्पूरचन्दनकस्तूरिकादिवर्जयेत् । एषां च गन्धानां यथा संभवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धं माल्यं च न धारयेत् । उद्विक्तरसांश्च गुडादीन् खादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि शुक्तानि न खादेत् । प्राणिनां हिंसां न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । मधुसारधम । रसान् रेतोवृद्धिहेतुदुग्धादीन् स्त्रियः भोगविषयत्वेन । शुक्तानीति त्वरसतो मधुराणि कालवशेन अम्लतां यान्ति यानि तानीति ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । रसाधृतैलादीन् । कालातिपत्या त्वरसं परित्यज्य रसान्तरमापन्नानि शुक्तानि ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मध्वादि वर्जयेत् स्त्रियः भोगार्थं वर्जयेत् सर्वप्राणिनां हिंसनं वर्जयेत् । शुक्लद्रव्यान्तरसं योमात् अम्लतामापन्नानि निष्ठुरवचनानि वा ॥ १७७ ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ॥ कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ १७८ ॥

(१) मेघातिथिः । घृततैलादिना स्नेहेन शिरः शरीरभक्षणमभ्यङ्गः । अञ्जनं चाक्ष्णोः । अक्षिग्रहणं वृत्तपूरणार्थम् । अनयोश्चापि देहमण्डनार्थतया प्रतिषेधो नौषधार्थतया गन्धमाल्यादिसाहचर्यात् । उपानहौ चर्मपादुके न केवलेच्छत्रधारणं च स्वच्छस्तेन परहस्तेन बोभयस्यापि निषेधः । कामो ममथस्य स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धः । क्रोधो रोषः । लोभो मोहः । अहंकार

ममकारौ चित्तधर्मविते । नर्तनमारुतपुरुषाणां हर्षाय गात्रविक्षेपोभरतादिदृष्टाभिनयप्रयोगश्च । गीतं वद्वादिस्वरप्रदर्शनं वा-
दित्रं वीणावंशादिभिः स्वरवच्छब्दकरणपणवधुदङ्गाद्यभिघातश्च तालानुब्रुव्या ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्यङ्गितैलादिभक्षणम् । स्त्रिय इति स्त्रीसंज्ञो निषिद्धः । कामशब्देन त्वत्र तदभिलाषो नि-
षिध्यते ॥ १७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनलक्षणकज्जलादिभिश्च चक्षुषोरञ्जनपादुकायाश्च त्रस्य च धारणं-
काममैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयं मैथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निषिद्धत्वात् क्रोधलोभनृत्पगोतवी जापनवादिवर्ज-
येत् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यङ्गितैलादिनोम्पदनम् । कामोधनाभिलाषः ॥ १७८ ॥

(५) मन्दनः । अत्र वर्जयेदित्यनुवर्तते ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्यङ्गितैलादिना अक्षुषोरञ्जनकज्जलादिना वर्जयेत् । उपानतच्छत्रधारणं कामादि वर्ज-
येत् ॥ १७८ ॥

यूतंच जनवादंच परिवादंतथामृतम् ॥ स्त्रीणांच प्रेक्षणालम्भमुपघातंपरस्य च ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । यूतमक्षक्रीडा । समावह्यः कुङ्कुमादिभिः प्रतिषिद्धो यूतशब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् । जनैर्वादि-
अकारणेन लौकिकेष्वर्थेषु वाक्कलहः । देशवार्ताषन्धेयपणश्रोवा परिवादः । असूयया परदोषकथनमनृतमस्यथा दृष्टमस्य-
था च श्रुतं यदस्यथोच्यते । सर्वत्र वर्जयेदित्यनुषङ्गाद्वितीया । स्त्रीणांच प्रेक्षणालम्भौ अवयवसंस्थाननिरूपणंप्रेक्षणमिदम-
स्याः शोभते इमिदं नेति आलम्भआलिङ्गनमैथुनशङ्कया चैतौ प्रतिषिध्यते बालस्य यथातथम् । परस्योपघातोपकारः
कस्यापि दुर्धर्षसिद्धौ प्रतिबन्धः कस्यालाभादौ पृच्छ्यमानेन प्रयोगस्याप्ययोगत्वं न वक्तव्यम् । तूष्णीमासितस्य नृतप्रतिषे-
धात् ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जनवादं वार्तादिकथनं स्त्रीणां मानुषतुल्याभ्योऽन्यासामकामतोपि प्रेक्षणमालम्भंच उप-
घातं मनोदुःखकरणम् ॥ १७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अक्षक्रीडाः जनैः सह निरर्थकवाक्कलहंपरस्य दोषवादं मृषाभिधानं स्त्रीणांच मैथुनेच्छया सानुरागे-
ण प्रेक्षणालिङ्गनंपरस्य आपकारं वर्जयेत् ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । जनवादं निरर्थकवाक्कलहम् । स्त्रीणामिति इदमस्याः सौकुमार्यमित्यादिसरागेक्षणस्पर्शने । उपघातं
अपकारं मनोवचोभिः हिंसातुकार्येनेति भेदः ॥ १७९ ॥

(५) मन्दनः । प्रेक्षणालम्भे रागयुक्ते दर्शनस्पर्शने । उपघातं द्वौहम् ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यूतादि स्त्रीणां प्रेक्षणं तथाप्यङ्गं आलिङ्गनं परस्य अन्यस्य अपघातं मनोदुःखकारणं वर्ज-
येत् ॥ १७९ ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ॥ कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हि नस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् । अयोगावपि यौनौ स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धत्वादनार्थ-
वादः । कामाद्धि स्कन्दयन् इच्छात्रकामः हस्तध्यापारादिनाऽयोनौ मैथुनेन च रेतः शुक्रं स्कन्दयन् क्षरयन् हि नस्ति नाशय-
ति ब्रह्मचर्यव्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकोन द्वितीयेन सहैकशय्यायाम् । सर्वत्र जनाकीर्णेऽपि कचिद्भूष्यादावपि न स्कन्दयेत् । कामतः स्कन्दयन् कामतस्तु स्त्रियरुद्राऽपि स्कन्दनेन व्रतहानिः । व्रतहिनस्त्यतः पुनरुपनयनंतस्येत्यर्थः ॥ १८० ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वत्र नौचशय्यादावेकाकी शयनं कुर्यात् । इच्छया न त्वशुक्रपातयेद्यस्मादिच्छया त्वमेहनाच्छुक्रपातयत्स्वकीयव्रतनाशयति व्रतलोपे चावकीर्णप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । न स्कन्दयेत्स्वेच्छया न पातयेत् । कचिदयोनावपि । कामादिति प्रायश्चित्तार्थमनुवादः अवकीर्णा नैर्ऋतगर्दभालम्भनंकुर्यादिति स्थितेः ॥ १८० ॥

(५) जम्बूनः । सर्वत्र मातृपितृसमीपे । हिहेतौ । व्रतं ब्रह्मचर्यम् । हिनस्ति हन्येव ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । एकः शयीत स्त्रिया सह न शयीत रेतः कचिद् न स्कन्दयेत् न पातयेत् । तद्यथा अयोनी च वियोनी च पशुयोनी तथाविधः ॥ १८० ॥

त्वमे सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ॥ स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्माभित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

(१) मेघातिथिः । कामाद्रतलोपोनावकीर्णप्रायश्चित्तमकामात्त्विदमाह । त्वमपहणमविवक्षितमकामतइत्येतदेव देव निमित्तम् । नहि त्वमे कामसंभवः अतोयद्यस्तुमस्यापि कथं विदनिच्छया त्वमलाम्बगवयवत्वमक्षरति शुक्रंतत्राप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अकामतो रेतः सिक्त्वेदंप्रायश्चित्तं कुर्यादित्येतत्पृथं जपेत् ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकामतः स्त्रियमनुभ्यायापि शुभः सकृद्रथपुष्पादिनार्थं यित्वा त्रिजपेत् । अत्र प्रायश्चित्तोक्तिः प्रसङ्गात् । एतन्नायेषामपि वनस्थादीनां ब्रह्मचर्यनियमप्रवृत्तानाम् ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचारी त्वमादावनिच्छया रेतःसिका कृतस्नानश्चन्दनाद्यनुलेपनपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्य पुनर्ममित्विन्द्रियमित्येतावृचं चारत्रयं जपेत् । इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋचं पुनर्माभित्विन्द्रियमित्येताम् ॥ १८१ ॥

(५) जम्बूनः । अकामतो हि रेतः स्कन्दने प्रायश्चित्तप्रकरणउक्तमप्यत्रादरातिशयार्थमाह त्वमदिति ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मचारी द्विजः त्वमे शुक्रं अकामतः सिका शुक्रं पातयेत् चेत्पूर्वस्नात्वा अर्कं अर्च्य दत्वा त्रिः त्रिवारं पुनर्माभित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशकुम्भं त्तिकाकुशात् ॥ आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

(१) मेघातिथिः । यावद्भिरर्थः प्रयोजनमुपाध्यायस्य सिध्यति तावदुदकुम्भादिआहरेत् । प्रदर्शनार्थंचैतत् । अन्यदपि गृहोपयोगि यदगर्हितं कर्म तत्कुर्याद्गर्हितं गुरुष्यसिरेकेणोष्णिष्ठापमार्जनादिन कारयितव्यइत्येवमर्थोऽर्थः श्लोकः यतः सामान्येन शुभ्रभागुरौ विहिता । यावानर्थेषामिति विग्रहः । भैक्षं चाहरहश्चरेत्सिद्धमन्मन्त्यन्ताल्पयात्राविषयं भैक्षमत्रोच्यते । नैकानादि प्रतिषेधेऽन्वयादपोदानादन्वप्रतीयते । समाकृत्य भैक्षनिवेद्याभीयादिति सामाधिकरण्यान्तिष्ठानप्रतिपत्तिः । शुक्लेह्यमै भिक्षिते कृतस्तस्याशनम् । समाकृतस्य गुरुगृहे पच्यमानस्य भैक्षमकृतिता स्यान्मभैक्षता । प्रसिद्ध्या चेश्वरशर्मेव भैक्षमुच्यते । अहरहः ननु भैक्षेण वर्तयेन्नित्यमित्येतस्मादेव सिद्धमहरहश्चरन्तिष्ठति । वृत्तिविधानार्थं नित्यमपहणम् । पर्युषितेनापि चृतादिलेहसंयुक्तेन स्यादिति स्तदर्थमिदमहरहं भिक्षित्वा शितव्यम् । न पुनरेकस्मिन्महनि भिक्षितमपरेषुः परिव्राज्य यत्किञ्चित्सेहयुक्तमिति प्रतिमसवेन भुञ्जीत ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोशरुद्रोमयम् । यावदर्थानि यावता तद्विनासाभ्यसिद्धिः । अहरहर्नदिनद्वयार्थम् ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । जलकलशपुष्पगोमयमृत्तिकाकुशान्यावदर्थानि यावद्भिः प्रयोजनाभ्याचार्यस्य तावन्त्याचार्या-
र्थमाहरेत् । अतएव उदकुम्भमित्यत्र एकत्वमप्यविवक्षितं प्रदर्शनं चैतत् । अन्यदभ्याचार्योपयुक्तमुपहरेद्भैक्षं च प्रत्यहम-
र्जयेत् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । गोशरुद्रोमयम् । यावदर्थानि प्रयोजनोपयुक्तानि नाधिकानीति ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । यावदर्थानि यावत्प्रयोजनानि । अहरहर्भैक्षं चरेत्तनापरेचर्यपूर्वेद्युः ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोशरुद्रगवांशरुद्रोमयं यावदर्थं यावत्प्रयोजनं चाहरेत् आनयेत् । अहरहर्भैक्षं चरेत् ॥ १८२ ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ॥ ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । येभ्योभैक्षमासादयितव्यं तान्वक्ति । वेदयज्ञैश्च यअहीना वेदाभ्ययनेन संयुक्ताः यज्ञानां च स-
त्यधिकारे कर्तारअहीनाऽवर्जितास्तदुपेतादिति यावत् । स्वकर्मसु च प्रशस्ताः येषां यज्ञधिकारो नास्त्यन्यस्मिन् शस्ते कर्मणि
तत्पराः । अथ वा स्वकर्मप्रशस्तास्तु उच्यन्ते ये स्ववृत्तविव संतुष्टान् वार्द्धुषिकारिवृत्त्युपजीविनस्तेषां गृहेभ्योभैक्षमाहरेद्याचि-
त्वागृहीयात्प्रयतः शुचिः । अन्वहमित्यनुवादः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रशस्तानां लब्धोत्कर्षाणां स्वकर्मसु ब्रह्मचारिकर्मसु ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदयज्ञैश्चात्यक्तानां स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारी सिद्धान्भिक्षासमूहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । येभ्योभैक्षमाहार्यतानाह वेदेति । प्रशस्तानां दक्षाणां स्वकर्मसु ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । अथ भैक्षेऽभ्यादाननियममाह वेदयज्ञैरिति । प्रयतो वाङ्मनश्चक्षुर्भिः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदयज्ञैः अहीनानां हीनानां पूर्णानां स्वकर्मसु स्वस्वकर्मसु प्रसक्तानां गृहेभ्यः अन्वहं प्रत्यहं प्रत्य-
क्षः सन् ब्रह्मचारी भैक्षं आहरेत् ॥ १८३ ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ॥ अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वपूर्वविवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यप्येतद्गुणयोगे गुरुगृहे न भिक्षेत । पूर्वकुलवंशस्ततो गुरोर्ये पितृव्यादयस्तेभ्योपि न ग्रहीतव्यम् ।
ज्ञातयो ब्रह्मचारिणः पितृपक्षास्तेषां कुले बन्धुषु च मातृपक्षेषु मातुलादिषु नैव मभिसं बन्धः कर्तव्यो गुरुज्ञात्यादिष्विति यतो-
गुरोः कुल इति कुलशब्देनैव तेषां संगृहीतत्वात् । कुतस्तर्हि भिक्षेत । एतद्व्यतिरेकेणान्यगेहेभ्यः अलाभेऽसंभवेऽन्यगेहानां
सर्वेष्वपि यामो गुरुज्ञातिबन्धुभिर्व्यामो भवत्यन्ये नैव संतौ वान्नन्ददति । एतेष्वपि गृहेषु भिक्षितव्यमन्याभावे प्रथमं बन्धुं
भिक्षेत तदभावे ज्ञातिं तदभावे गुरुकुलम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरोराचार्यस्य पितुः कुलस्य मातरं चेत्यत्रानुज्ञानात् अतएव स्वसादिभ्योन्येषामेव बन्धु-
नान्निवासः ज्ञाति सपिण्डस्तस्य कुले तथा बन्धुषु तदन्यसमानयोनिषु अन्यगेहानां निषिद्धान्यगृहाणां पूर्वपूर्वमुक्तेषु
त्रिषु ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यस्य सपिण्डेषु बन्धुषु च मातुलादिषु न भिक्षेत । तद्गृहव्यतिरिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे
शोकेभ्यः पूर्वपूर्ववर्जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धुं भिक्षेत तत्रालाभे ज्ञातीं तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीं भिक्षेत ॥ १८४ ॥

(१८३) प्रशस्तानां = प्रसक्तानां (४)

(४) राघवानन्दः । भिक्षाहरणे प्रतिषिद्धानाहुरोरिति । तस्योद्वेगहेतुत्वानुरदृष्टाशङ्क्यायस्मै देयंततोयाहमिति न्यायविरोधान्नैतिकुलबन्धुषु स्नेहादसादिदानहेतोः बन्धुषु मातुलादिषु । अलाभेइत्यादेः गुरुत्यागेतात्पर्यम् ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । बन्धुषु मातृष्वसृपितृष्वसृबन्धुषु । अन्यगेहानामलाभेभिक्षाऽलाभेगेहानामलाभेवापूर्वपूर्ववर्जयेत् । अयमर्थः अन्यगेहालाभेबन्धुषु भिक्षेत तदलाभेज्ञातिकुले तदलाभे गुरुकुलइति । अत्रपूर्वार्धेन मुख्यकल्पउक्तउत्तरार्धेनापत्कल्पइति विवेकः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यगृहाणां अलाभे पूर्वविवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

सर्वेवापि चरेद्ग्रामपूर्वोक्तानामसंभवे ॥ नियम्य प्रयतोवाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तानां वेदयज्ञैरहीनानामसंभवे सर्वग्राममनपेक्षवर्णविभागविचरेत् भ्राम्येजीवनार्थकेवलमभिशस्तान्कृतपाकत्वेन प्रसिद्धानदृष्टपातकानपि वर्जयित्वा । तथा च गौतमः सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमभिशस्तपतितवर्जम् । नियम्य वाचंभिक्षावाक्यं वर्जयित्वाऽऽभैक्षलाभादभ्यां वाचंनोश्चरेत् ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वोक्तानां देवयज्ञादीनां संपूर्णभिक्षादानृत्वासंभवे नियम्य वाग्यमपरांतदर्थभाषां प्रयतोऽशुच्याद्यस्पर्शा । अभिशस्तानिति पतितशूद्रयोरप्युपलक्षणम् ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्ववेदयज्ञैरहीनानामित्यनेनोक्तानामसंभवे सर्वेवा ग्राममुक्तगुणरहितमपि शुचिर्मोनी भिक्षेत । महापातकाद्यभिशस्तास्त्यजेत् ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वोक्तानां वेदयज्ञैरहीनानां असंभवः स्वरूपतोद्भव्यतश्च । अभिशस्तान्महापातकित्वादिनासंदिग्धान् ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यन्यभिशस्तानप्रतिषेधः कृतः पतितानां दण्डापूपिकया ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वोक्तानामसंभवे सर्वग्रामभिक्षार्थविचरेत् । मौनपूर्वकं वर्जनमाह । अभिशस्तान्पतितान्चर्जयेत् ॥ १८५ ॥

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ॥ सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । दूरग्रहणमपरिगृहीतदेशोपलक्षणार्थम् । ग्रामात्किल दूरमरण्यं न च तत्र कस्यचित्परिग्रहः । अनुपलक्षणे हि दूरार्थं कियद्दूरमित्यन्वत्स्थितः शास्त्रार्थः स्यात् । आहृत्याऽऽनीय संनिदध्यान्स्थापयेत् । विहायसि गृहस्थोपरि नहि निरालम्बनेन्तरिक्षे निधानंसंभवति । ताभिः सायंप्रातर्जुहुयात् । आहरणं तु तात्कालिकमन्यदा वेष्टया विहायसनिधानमदृष्टार्थमन्याहुः । अन्येतु ब्रुवते संप्रत्यानीयमानं वृक्षादारुआर्द्रं भवतीति गृहस्थोपरि अन्यस्य वा प्रकारादेस्तत्पवाव गन्तव्यम् ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूरात्ग्राम्याशुचिशङ्कशून्यादेशात् । विहायसि मगदौ ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । दूराद्विरम्यः परिगृहीतवृक्षेभ्यः समिधआनीयाकाशे धारणाऽशक्तः पटलादौ स्थापयेत् । ताभिश्च समिद्भिः सायंप्रातरनले होमंकुर्यात् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । दूराद्विहायसि भूम्यतिरिक्तशुचिदेशे । ताभिः समिद्भिः ॥ १८६ ॥

(५) मन्वुनः । नियमान्तरमाह दूरादिति । दूराद्विपरुष्टप्रदेशात् । रजस्वलादिस्पर्शाभूमिष्वजन्तुसंक्रान्तिभ्यामुदित्युक्तं सन्निदभ्याद्विहायसीति । विहायस्याकाशे सन्निदभ्यात् रज्ज्वादिष्ववलम्बयेत् ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । समिधः दूरान् आदृत्य आनीय विहायसि आकाशे गृहादिके उच्चप्रदेशे मण्डपादौ सन्निदभ्यात्स्थापयेत् । पुण्याकाशविहायसीत्यमरः । ताभिः समिद्भिः अग्निसायं संध्याकाले प्रातः प्रातः काले जुहुयात् ॥ १८६ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ॥ अनातुरः समरात्रमवकीर्णिव्रतंचरेत् ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नीन्धनभैक्षचरणे नैरन्तर्येण समरात्रं समाहमकृत्वा नियम्य विच्छिद्येते कालोनियतस्तुतयोरपि । अनातुरस्याव्याधितस्य स्रतोऽवकीर्णिव्रतं नाम प्रायश्चित्तमेकादशे वक्ष्यमाणस्वरूपं चैत्कुर्यात् । देवगुरुत्वव्यापनार्थत्वेतदत्र प्रायश्चित्तमेव । स्मृत्यन्तरे सत्राल्पमन्यत्वायश्चित्तमुक्तं माज्यहोमः सविनुर्वारितस्यास्यामिति । इहापि च लिङ्गं यदि प्रायश्चित्तमिदमभविष्यत्तथा स्त्रीगमनमिवावकीर्णप्रायश्चित्तप्रकरणे निमित्तत्वेनापठिष्यत् । येतु ध्याचक्षते समरात्रमेतद्भयमवश्यकर्तव्यमकरणात्तत्र दोषः कृतसमरात्रस्य तु परतोक्रियायां न दोषस्तानि च समाहानि प्राधम्यादुपनयनात् श्रुतिगृह्यते तदेतदयुक्तं आसमावर्तनात्कुर्यादिति विरोधान् । उपरितनानन्तरश्लोकविरोधाच्च ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भैक्षातिरिक्तानानोपयोगः । समिदाधानाकरणेनेत्यर्थः । एतच्च उभयोः समुच्चितयोः समरात्रमकरणे अवकीर्णिव्रतमेकादशे वक्ष्यमाणम् अनातुर इत्यनापदुलक्षणम् । आपदितुरोगादावहीषः । अन्यतरातिक्रमैकाहाय त्रिक्रमयास्तु गौतमोक्तः क्रमादाज्यहोमः समिद्वयहोमश्च ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । भिक्षाहारसायंप्रातः समिदीममरोगी नैरन्तर्येण समरात्रमकृत्वा तुमद्रतो भवति । ततश्चावकीर्णप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपदिष्टाकरणे दोषमाह अकृत्वेति । असमिध्य अपज्वाल्य होमार्थम् । अवकीर्णिव्रतं नैर्ऋतं गर्दभालम्बनम् ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । अथ भिक्षाकरणाधिकार्ययोरेवश्यकर्तव्यतांतदकरणे प्रायश्चित्तोपदेशेन प्रकाशयति अकृत्वेति । उभयोः समुदितयोरकरणे प्रायश्चित्तमेतत् । चक्रारणं समुज्ज्यावगमात् । समरात्रमिति निमित्तयोर्नैमित्तिकस्य च कालोपदेशः स्मृत्यन्तरानुगुण्यात् । तथाच गौतमः अग्नीन्धनभैक्षचरणे समरात्रमकृत्वाऽऽज्यहोमइति । अग्निन्धनधिकारे बृहस्पतिः अवकीर्णिव्रतंकुर्यात्समरात्रमसंशयमिति ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पावकं असमिध्य अग्निं अनुपास्य भैक्षचरणं अकृत्वा एकस्य गृहे भुक्ता समरात्रपर्यन्तं अनातुरः सन्तः अवकीर्णी भवेत् । अवकीर्णक्षतव्रतइत्यमरः । तदा प्रायः पवित्रतार्थयदुक्तं व्रतंचरेत् ॥ १८७ ॥

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्येनैकान्नादी भवेद्व्रती ॥ भैक्षेण व्रतिनोऽतिरुपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

[न भैक्ष्यं परपाकाऽस्यात् न च भैक्ष्यं प्रतिषिद्धः ॥ सोमपानं सर्वं भैक्ष्यं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत् ॥ १ ॥

भैक्ष्यस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च ॥ यांस्तस्य मसते मांसांस्ते तस्य क्रतुभिः समाः* ॥ २ ॥]

* (क, ख, ज, द, ड, ह, ल,) । (च) चिन्हित पुस्तके द्वयोः श्लोकौ टीकायां स्तः । परंतु तेषां स्थानं मूलमेवेति भाति ।

(१) मेधातिथिः । ननु च भैक्षमहरहश्चेदिति श्रुतमेवैतत् । एवं हि भैक्षचर्या दृष्टार्था भवति उक्तं च निवेद्य गुरुवेः श्रीयदिति । न च तदशनं भैक्षसंस्कारः येन वृत्त्यर्थः स्यात् । केचिदाहुरनुद्यते नैकान्नादीभवेद्वृत्तीति वक्तुमेतदप्यसत् । भैक्षशब्देनैवैकान्नादनस्य निषेधात् । भिक्षाणां समूहो भैक्षमुच्यते । ततः कुत एकान्नादनमस्ति तस्यपि न्येऽप्रनुज्ञानार्थं सर्वमेतदनुष्यते । भैक्षणं वर्तयेदात्मानं भैक्षभोजनेन पालयेत् जीवितस्थितिकुर्यान्नैकस्य संबन्धिः अन्नमद्यान्नैकभिक्षान्नं भुञ्जीत । न पुनरियमाशङ्काकर्तव्या नैकत्वामिकं भुञ्जीत । न तु बहुस्वामिकमविभक्तं भानृसंबन्धेकस्यान्नमेकं वाऽन्नमेकान्नं तदति भुङ्क्तेऽकान्नादी । व्रती ब्रह्मचारी प्रकरणादेव लब्धः श्लोको रूपाथो व्रतिशब्दोऽर्थवादः । भैक्षणैव केवलेन व्रतिगोयावृत्तिः शरीरे धारणमुपवासतुल्यफला सा वृत्तिः स्मर्यते ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वर्तयेत् जीवेत् । नैकान्नादी एकस्यान्नं नैकदिनभक्षणकृतभैक्षेणेति नित्यत्वेऽपि भैक्षस्य नित्योपवासफलहेतुरित्यर्थः । शेषितस्य प्रवासादागतस्य ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचारी नैकान्नमद्यान्किन्तु बहुगृहादतभिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् यस्माद्भिक्षासमूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरुपवासतुल्या मुनिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । नैकान्नादी नैकमात्रस्यान्तु लब्धीयात् । उपवाससमादिति परपाकरुचिर्न स्यादनिन्ध्यामन्त्रणास्तइति यत्परपक्वान्नाशने पापं तन्न स्यात्संन्यासी ब्रह्मचारी च पक्वान्त्वामिना नु भौदित्युक्तेः । स्तुतिरिति मेधातिथिः ॥ १८८ ॥

(५) मन्दनः । एकान्नाशनं प्रतिषेधति भैक्षेणेति ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भैक्षेणाप्येन नित्यं वर्तयेत् व्रती ब्रह्मचारी नैकान्नादी भवेत् । एकस्यान्नं न भक्षयेदिति एकं चान्नं भक्षयेत् इत्यर्थः । व्रतिनः ब्रह्मचारिणः वृत्तिः भैक्षणं भैक्षान्नेन वृत्तिः प्राणधृतिः उपवाससमास्मृता ॥ १८८ ॥

[रामचन्द्रः । न भैक्षमिति । परपाकरुचिर्न स्यात् इति याज्ञवल्क्यः । भैक्षं भिक्षान्नं परपाकः न स्यात् । भैक्ष्यं भिक्षान्नं प्रतिग्रहोऽनं भवति प्रतिग्रहस्तु निषेध्यः आगमशुद्धस्य प्रतिग्रहशुद्धस्य प्रोक्षितस्य द्रुतस्य च द्रुतशेषस्य च भैक्षस्य यान्प्रसादान् प्रसते ते प्रासाकनुभिः समाभवन्ति ॥ १-२ ॥]

व्रतवद्देवदेवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ॥ काममभ्यर्थितो श्रीयद् व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपवादो निमित्तविशेषे भैक्षवृत्त्युपदेशस्य । देवदेवत्ये देवोद्देशेन ब्राह्मणभोजने क्रियमाणे पित्र्ये च पितृनुद्दिश्याभ्यर्थितोऽप्येषितः काममेकान्नमश्रीयत् नतु स्वयं याचेत् । तस्य व्रतवद् व्रतविरुद्धमधुमांसं वर्जितमित्यर्थः । व्रतवदृषिवदिति च शब्दद्वयेनैकएवार्थोच्यते न पुनर्ग्रामारण्ययोः कर्मभेदेन व्यवस्था । वृत्तिनिरोधात्तु द्विरभिधानम् । ऋषिर्वैखानसस्तदशनाभ्यनुज्ञाने मांसमपि ब्रह्मचारिणो नुज्ञातं स्यात्तस्य हि वैष्णवमप्युपभुञ्जीतेति मांसाशनमभ्यस्ति । देवदेवतायस्य तद्देवदेवत्यं तच्छाप्रिहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु दैवेषु कर्मसु ब्राह्मणभोजनमाप्नातम् । आपहायण्यादिषु त्वान्नातं ब्राह्मणाभ्योजयित्वा स्वस्थयनं वाचयेदिति । तत्रेयमनुज्ञा । अन्ये तु समभ्यादावादित्यादिदेवोद्देशेन यत्क्रियते ब्राह्मणभोजनं तद्देवदेवत्यमभ्यन्ते तदसत् । न हि भुजेद्देवतासंबन्धोऽस्य यागसाधनत्वानस्य । नतूद्देशमात्रं देवता । उपाध्यायाय गां ददाति ग्रहं संपार्श्वीत्युपाध्याये ग्रहेऽपि प्रसंज्ञात् । भुजेहि प्रत्यक्षो भोक्त्रासंबन्धः आवित्यस्तु न कारकं न चोद्देशोऽप्यहवत् न तदर्थं भोजनम् । द्वितीया हि भोक्त्रार्थतां ज्ञापयति नादित्यार्थतम् । न चैतत्कचिन्नोदितमादित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणभोजयेदिति । समाचाराद्विधिः कल्प्यतइति चेन्न तस्योपलभ्यमानमूलत्वादस्ति हि मूलं प्रासाः स्मृतयः । तत्र तर्हि ब्राह्मणभोजनेन देवताः प्रीणयेदिति शास्त्रार्थः । न चायमर्थः शक्यः कल्पयितुं न हि देवताप्रीतिप्रधानः शास्त्रार्थः किं तर्हि विध्यर्थप्रधानः । न चालिखितविध्यार्थआदि-

त्वादीनदिवतामिमतानाविषयद्वारकः संबन्धोनाप्यधिकारद्वारकः । नहि भेदनादिवन्निमित्तानपि पश्वादिवत्त्वसंबन्धितया काम्यते । अभोग्यरूपत्वात् । अथ तद्वतातुष्टिः काम्यते साप्यात्मसिद्धौप्रमाणान्तरमपेक्षते नच तदस्ति न ह्यादित्यादितुष्टिः प्रत्यक्षादिसिद्धा पश्वादिवद्येन काम्येन परेष्टिविधिनायुज्येत । अथतु मन्त्रश्रुतिरिति त्वाभिप्रेतेन फलेन योजयिष्यतीति । एतदपि प्रमाणाभावादुपेक्षणीयम् । नचास्मिन्मर्थेविधिः प्रमाणं सहि ज्ञातस्यानुष्ठानविशेषणस्य त्वसंबन्धितया पुरुषनियुक्ते न पुनः काम्यमानस्य सद्भावमवगमयति । प्रमाणान्तरावगतहि काम्यमनुष्ठानविशेषणमनुष्ठानसंबन्धीति विधिः प्रमाणमिमीते । अथायंयागस्तस्य च भोजनंप्रतिपत्तिर्भवतुयदिशिष्ट समाचारः । भोजनंतावन्न देवतासंबन्धिसाक्षादिति न साध्यम् । यागव्यवहितस्तु संबन्धोन निवार्यते । नचात्र यागबुद्ध्यया प्रवर्तते किंतर्हि ब्राह्मणेषु भोजितेषु देवता तुष्यतीति । अन्त्यतो न देवता भोजनकारकं कारकविशेषणम् । ततो न विषयो नहि संबन्धः । उद्देश्यत्वमप्यादित्यादीनां नास्ति । भोजने हि सज्जिष्यते यस्मै भोजनं दीयते तच्च ब्राह्मणेभ्यः । नचोद्देश्यमात्रेदेवता उपाध्यायाय गां ददाति ग्रहं संप्राप्तीति ग्रहोपाध्याययोरपि प्रसङ्गात् । ननु चपिभ्ये कथं ब्राह्मणभोजनं तत्रापि हि न पितरौ देवताः स्युः नच होमस्य पिभ्येदेवतान्तरश्रवणात् आदित्यादिप्रीतेरिव पितृप्रीतेः प्रमाणान्तरासिद्धत्वान्विधेः संबन्धः साध्यतया । अत्र वदन्ति सिद्धा ह्यत्रापितृप्रीतिरात्मनामविनाशित्वात्पितरः सिद्धास्तेषां च शरीरसंबन्धः क्रियते । कर्माख्येग्राधान्यमुपाध्याययिगां ददाति तद्भोजनं ह्यत्र प्रधानम् । तस्य हि फलं श्रुतं भो जयन्पुष्कलं फलमाप्नोति । तच्च फलं पितृणां तस्य तृप्तिः स्यादिति तृप्तिश्च प्रीतिमात्रं न मनुष्याणामिव भुजिक्रियाफलसौहित्यलक्षणमुत्पद्यते । काचित्पितृणां प्रीतिः स्वकर्मवशतो यत्र तत्र जातावुत्पन्नानाम् । प्रीतिमात्रवचनो यथातुः सौहित्यं तु विशेषः सप्रमाणान्तरावसेयः । न चात्रेतच्चोदनीयपुत्रः कर्ता कथं कर्तृगामिफलं हीमानि कर्माणि वैदिकानि परस्परकर्मादीनीतिन्यायविदो वदन्ति । यतः पितर एवात्राधिकारिणः कर्तारश्च । अपत्योत्पादनेनैव सर्वमेतत्पितृभिः कृतं एवमर्थमेवासावुत्पादितो दृष्टादृष्टमुपकारं करिष्यतीति । ततश्च यथा सर्वस्वारेऽभावादौ तत्तरकालिकेष्वङ्गेषु ब्राह्मणाः संस्थापयतमे यज्ञमिति प्रैष्यं श्रुतस्य कर्तृत्वमेवमत्रापि द्रष्टव्यम् । एतावान्विशेषः सूत्राधिकारान्तरमयुक्ता जीविकार्थिनो श्रुतिपरिक्लीताः क्रविवजः कर्तारः । इह तु तद्विधिप्रयुक्त एव पुत्रः यथैवापत्यत्तिविधिप्रयुक्तस्य पुत्रार्थेषु पितुः संस्कारेष्वधिकारानुशासनपर्यन्तत्वात् स्य विधेः एवंपित्रर्थे आह्लादौ पुत्रस्य तथैव जीविनः पितुर्वृद्धौ तु मातापितरावित्यवश्यं कर्तव्यम् । एवं दृष्टान्तगतस्तस्यापि । न चायं वैश्वानरवत्काम्योधिकारः वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते तस्मिन् जात एतामिर्धैनिर्वपति पुत्र एव स तेजस्यश्चावश्मिद्रयवानह भवतीति । एवमादिपुत्रफलार्थिनोधिकारः पितुर्वैश्वानरे न चूडादिष्विवावश्यकः । इहतु पिभ्यमानि धनात्कार्यमिति धावज्जीविकालात्कर्तृवैदिकफलमित्येतदप्यथा परिक्रियते । यथैव वैश्वानरविशिष्टपुत्रवत्ता लक्षणं पितुरेव फलं नाकर्तृगामिता फलस्य एवमिहापि पुत्रस्यैव तत्फलं या पितुः प्रीतिरुभयथा पितृकर्तृगामिता फलस्य न विरुध्यते । अपत्योत्पादनेनैवैवमतादस्य फलस्येष्टत्वात् । पितृणामपि नाकामितफलावृत्तिः यदि न आद्धेन पितरो देवताः कथं तर्हि पिभ्यमेतत्कर्मेति देवतातद्धितः । अनुद्देश्यत्वसामान्यादिति वदामः । युष्मदुपकारार्थं मिदं ब्राह्मणभोजनमिति पितर उपादिष्यन्ते । पिण्डपितृयज्ञे तु पितरो देवता एव न आद्धे पितृणां दिवतात्वं मन्थन्ते । यन्तु ब्राह्मणा भोज्यन्ते तद्यथाधौ होमाज्यपुरोडाशादीनां द्रव्यदानस्य । तादृशमे तत् । तथा च ब्राह्मणाः पितृत्वमापद्यन्त अतोऽन्तरिविषणकाले पितर एवोद्देश्या युष्मभ्य मिदं नममेति । ब्राह्मणा स्वावनीयस्थानीयाः एतावान्विशेषो यदाहृषनीये हविः शक्षिष्यते ब्राह्मणानां तु सन्निधाप्यते ते तु स्वयमुपाददत इति । नच यागो न देवतार्थः त्वाहाकारं स्विष्टकृदादिषु दर्शनात् । अतो यागोपि सन् आह्लादकर्मपिभ्यर्थं भविष्यति पितृणां दिवतात्वं फलभावित्वं निरोत्स्यते । तृतीये किंचिदनुक्तमेव तत्संबन्धवक्ष्यामः । तस्मान्नादित्यादयो ब्राह्मणभोजने । देवता इति स्थितम् ।

ननुषाभ्यापकमेतदपि लक्षणम् यागउद्देश्यदेवतेत्यन्तरेणापि यागसंबन्धे देवताध्यहारदर्शनात् । देवतानां च पूजनं देव-
तान्यभिगच्छेदिति न यागोनाभ्याभिमुख्येन गगनं पादविहारान्मकंदेवताः प्रतिसंभवति । नैष दोषः । यत्र देवताचोदना
तत्रैतत्पूजाविधानं भविष्यति वैश्वदेवदेवतात्प्रहिहोत्रादिसंबन्धिनी पुषा । ननु चैवमपि नोपपद्यते नहि देवतायाः पूज्य-
त्वं संभवति स्वरूपहानिप्रसङ्गात् । पूजाकर्मत्वेपि यागसंप्रदानता स्यात् । उक्तेन क्रियान्तरस्य किंचिद्भवतीति शक्ति-
र्हि कारकं सा च प्रतिक्रियं विभज्यते । कार्यावगम्यत्वाच्च तस्यायावत्कार्यभेदोऽन्याभ्यः । अतोयत्संप्रदानमेव न तस्य कर्मा-
पत्तिः । कथं तर्हि पाचकाय देहि पचेः कर्ता ददातेः संप्रदानम् । शरैः क्षताङ्कः प्रियया कटाक्षैर्निरीक्ष्यमाणो विवशो ज-
गाम । उक्तोत्र परिहारः । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्यौपचारिकत्वात्सिद्धं ब्रजति भुक्त्वेति । तस्माद्यदि पूजाविषयमेतन्म देवता-
लाभः अथ देवता आदित्यादयो न पूजाविधिः । नहि देवतायां सिद्धाया मुद्दिश्य पूजाविधीयते न ह्यादित्यादीनां देवतासा-
मान्यशब्दो गोशब्दवच्छागमेषायादीनाम् । अत्रोच्यते । सत्यं नादित्यादयः स्वरूपतो देवताः संबन्धि शब्दोऽर्थविधित एव
नार्थावगन्तव्यो यस्य हविषश्चोद्यते सा तस्य देवतेति स एवाग्निराग्रेयादन्यत्र न देवतेत्युक्तम् । किंतु न पूजाविधिः पूज्यमा-
नमन्तरेण संभवति । देवताश्च पूज्यत्वेन श्रुतास्तत्र यदि देवतार्थं मुख्येन पूजा संभवति तदा याग एव पूजाविज्ञेया ।
तस्य चारूपत्वादसति द्रव्यदेवताश्रवणे पूर्वाह्न कालविध्यर्थेयमनुवादो विज्ञेयः । अतः पूर्वाह्ने देवतानि कर्तव्यानीत्यु-
क्तं भवति । किमुच्यते । देवता न श्रूयते यावता न साक्षाद्देवताशब्दोऽस्ति नायं सामान्यवचनो देवतार्थः या सामान्यत्र
देवतात्वं दृष्टं तासां मेतत्पूजाविधानम् । तेनाग्निरादित्यो रुद्र इन्द्रो विष्णुः सरस्वतीत्येवमादयः पूज्याः । पूजार्थं धूपदीपमा-
ल्योपहारादीनां निवेदनम् । तत्राग्रेस्तावत्साक्षात्संबन्धस्तच्चादित्यस्य दूरदेशवर्तिताच्छुचावकाशेतदुद्देशेन गन्धादिप्रक्षे-
पः । इन्द्रादीनां स्वरूपस्याप्रत्यक्षत्वादिन्द्रादिशब्दोद्देशेनैव तथा विधानम् । यद्यपि पूज्यमानप्रधाना पूजा तथापि हि
पूज्यमानानां कार्यान्तरशेषाभावे पूजैव कर्तव्यतया विज्ञायते । द्रव्यप्रधाने हि न विधिविषयत्वसंभवः स्तानि द्वैधगुणप्रधा-
नभूतानि येस्तु द्रव्यचिकीर्ष्यन्त इति न्यायास्तुतिशास्त्रादिवत् । यथानस्तुतिः स्तुत्यार्था एव मियमपि पूज्यान पूज्यार्था । स्तौ-
ति शंसत्योर्निर्देशानास्तीति चेत् अत्रोक्तं द्वितीया सत्तुषु दर्शनात् । एवमृदंगदैवतं प्रदक्षिणानि कुर्वतीति दक्षिणाचारताविधी-
यते । दक्षिणेन दैवानि कर्माणि कर्तव्यानि । नहि मृदादित्देवताया दक्षिणेन मार्गेण स्थानम् मर्तत्वात् । उच्यते एवं दैवता-
न्यभिगच्छेदिति । पादविहारव्यापारेण देवतासमीपप्राप्त्यसंभवादमेव ज्ञानार्थत्वादभिगमनं च भवति विशिष्यते । देवताअ-
भिगच्छेत्कर्मकाले मनसा ध्यायेच्चित्तव्याक्षेपतामाकुलताख्यां परिहरेदित्यर्थः । तथा चोपलभ्यमानमूलैवेयं स्मृतिर्भवति ।
यस्यै देवतायै हविर्गृहीतस्यात्तां मनसा ध्यायेदिति । ननु चैतदप्युद्देश्यत्वादन्यथानुपपत्तेः प्राप्तमेव सव्याक्षेपस्याकुलस्य
च संभवादोषः । एवं देवस्त्वेव पशवो देवद्रव्यमित्यादयोऽध्यवहारास्तादर्थ्येनोपकल्पितेषु पशवादिषु द्रष्टव्याः । दण्डाधिकारे
तु प्रतिकृतिविषयमेव देवताव्यवहारमिच्छन्ति । अन्यथा ध्यवस्थाभङ्गः स्यात् । कल्पितदेवतारूपाणां प्रतिकृतीनां कल्पिते
नैव स्वत्वाभिभावेन यत्संबन्धिदेवब्राह्मणराक्षां तु द्रव्यविज्ञेयमुक्तमित्यादिषु देवद्रव्यं नहि देवतानां स्वत्वाभिभावोऽस्ति मुख्या-
र्थसंभवादौणैवार्थोऽप्याहः । कः पुनरत्र गौणोर्थः कार्यप्रसाधयेय एवाग्निर्माणवक इत्यादिषु नैवं शुद्धोमाणवके तदुणदर्श-
नात् । सर्वत्र हि साधारणगुणयोगादौणार्थावगतिस्ते च गुणाः प्रत्यक्षाद्यवसेयाः । इह तु देवतार्थस्य कार्यावगम्यत्वात्कार्य
तः स्वरूपविशेषानवगमात्कुतः प्रकृतिषु साधारणगुणावसायः । अत्रोच्यते । भस्त्रार्थवादिषु तथाविधरूपश्रवणान्तेषां च गुण-
वादेन व्याख्यानम् । तन्मूलमपश्यन्तो यथाश्रुतार्थाद्ग्राहिणस्तादृश्यमिन्द्रादिषु प्रतिपाद्यमानाः प्रकृतिषु सादृश्यमपश्यन्तीति
युक्तैव गौणता । यत्तु आद्य एव वैश्वदेवब्राह्मणभोजनं देवदेवत्यमाचक्षते तेषां पिभ्याकृत्वात् । तस्य पिभ्यग्रहणेन गृहीतत्वा-

दनर्थकं पुनर्वचनम् । सामान्यशब्दत्वाच्च क्रतोर्विशेषावगतिसाहचर्यादिति वयदि अपिभ्यश्च्येन ग्रहणं भवेद्गोबलीवर्द्धन्यायोपसर्गविषयभेदे भवति ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । व्रतमधुमांसाद्यभक्षणनियमस्तद्युक्तमृषिवत् वानप्रस्थवदिति मुख्यभाशनम् भिन्नैवि । देवदेवत्ये विश्वेदेवदेवता यत्र तत्र पिभ्येवात्यन्ताभ्यर्थनयोपरुद्धोश्रीयात् अकामानुमतौ । कामंअतएवोक्तम् । व्रतमस्य न लुप्यते न प्रत्यावर्तते । प्रत्यवायस्तु स्यादेव तदर्थं प्राणायामादि कुर्यात् । पिभ्यस्य समभिव्याहारेण देवकर्मप्रतीतिरितरदेवव्यवच्छेदः । अथ पिभ्ये कर्मणीत्यन्वयः । अथेति च पिभ्यकर्मगोदेवापेक्षया विशेषयित्तनार्थम् । तेन देविकान्भोजनात् पिभ्यान्भोजनस्याधिकं पापहेतुता सूच्यते । देवदेवत्यपदसमभिव्याहाराच्च वैश्वदेविकआद्याशने व्रतलोपएव । एतदपि निरन्तरं समरात्रिक्रियमाणं गौतमोक्तप्रायश्चित्तेनैव शोभ्यते ॥ १८९ ॥

(३) कुङ्कुमः । पूर्वनिषिद्धस्यैकान्भोजनस्यायं प्रतिमसवः । देवदेवत्ये कर्मणि देवतोद्देशेनाभ्यर्थितो ब्रह्मचारी व्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितमेकस्याप्यन्त्ययेऽस्ति तन्भुञ्जीत । अथ पिबुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति तदर्थिर्नितः सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वात्सह मधुमांसवर्जितमेकस्याप्यन्त्ययेऽस्ति तन्भुञ्जीतेति स एवाहोवैदग्ध्येनोक्तः । तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं व्रतमस्य लुपं न भवति । याज्ञवल्क्योऽपि आद्धेभ्यर्थितस्यैकान्भोजनमाह ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापि । ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धव्रतमपीडयन्निति । विश्वरूपेण तु व्रतमस्य न लुप्यत इति पश्यता ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन मनुवचनेन विधीयत इति व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । देवदेवत्ये आप्रयण्यादिषु तत्र ब्राह्मणं भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयतीत्युक्तेरिति मेधातिथिस्तन्न कर्माङ्गत्वात्तस्य किंतु मार्कण्डेयोक्तविष्ण्वादिश्राद्धे तत्र श्राद्धभेदाः नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यद्विश्राद्धं सपिण्डनम् । पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धयर्थमष्टकम् ॥ कर्माङ्गनवमंगोक्तं देविकं दशमं स्मृतमिति विश्वामित्रोक्तः ॥ नैमित्तिकमेवोद्दिष्टम् । तत्रैकान्भोजनात् व्रतवन्मधुमांसवर्जमश्रीयात् तथा पित्रेऽपि वदर्थे सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वेऽपि मधुमांसयोर्वर्जनात् अथवा ऋषिर्मुनिः संन्यासीति तद्वासादनासक्तौषधवदशनमाचरेदिति संन्यासप्रकरणं श्रुतेः । एवमिदं चार्थेभ्यर्थितो व्रतलोपनं प्राप्नोतीत्याह काममिति । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापि । ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धव्रतमपीडयन्निति ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषिद्धमेकान्भाशनं प्रतिप्रस्तौति व्रतवदिति मधुमांसादिवर्जनमभिमतम् । ऋषिवादिष्वप्यन्याशनम् ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवदेवत्ये कर्मणि विश्वेदेवकर्मणि अभ्यर्थितः सन्निमित्ततः सकामं अश्रीयात् भोजनं कुर्यात् । व्रतवत् ब्रह्मचारी व्रतं पिभ्ये कर्मणि ऋषिवत् अश्रीयात् । अस्य ब्रह्मचारिणः व्रतं न लुप्यते लोपनयातीत्यर्थः ॥ १८९ ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मेतदुपदिष्टं मनीषिभिः ॥ राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । यदेतदेकान्भोजनकर्मादिष्टमेतद्ब्राह्मणस्यैव मनीषिभिर्विद्वद्भिर्वेदादुपलभ्योपदिष्टं क्षत्रियवैश्ययोस्तु नैतदिच्छन्ति न कदाचित्तयोरभैक्षभोजनम् । ननु च श्राद्धभोजने ब्राह्मणानामेवाधिकारो यत्र भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः अर्हन्तमाय विप्रा येति वचनाद्ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहाधिकारस्तत्र कुतोऽयं प्रतिषेधो राजन्यवैश्ययोरिति प्रतिप्रसवश्चायं न पूर्वविधेः प्रामिसव्यपेक्षाश्च प्रतिषेधा भवन्ति । उच्यते । भुक्तवतां ब्राह्मणानामेव शिष्टस्यान्नस्य प्रतिपत्तिराभ्याता ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेदिति । न च तत्र जात्यपेक्षायस्य ज्ञातिः सतेन भोजयितव्यः । न च तत्र क्षत्रियादयः प्रतिगृह्यततया संबध्यन्ते अपि तु ज्ञातयः । अतोऽस्याः प्राप्तेः प्रतिषेधः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्कर्मआद्यान्नाशनम् । केचित्त्वेतत्पदेनैकाग्र्याशानमात्रपरामर्शस्त्याहुः ॥ १९० ॥

(३) कुट्टूकः । ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्रयाणामेव ब्रह्मचारिणामैसाचरणविधानाद्गतवदित्यनेन तदप्यवश्यमेकान्य-
भोजनमुपविष्टम् । क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनरुक्तेन पर्युदस्यते । तदेकान्यभोजनरूपं कर्म तत्राब्रह्मणस्यैव वेदार्थमिद्विहितम् ।
क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नचैतत्कर्मैति ब्रूते ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्कर्मनिमित्ततभोजनं राजन्यवैश्ययोर्ब्रह्मचारित्वेपि, आद्यादिषु माश्रीयादित्याहुः राज-
न्येति ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मचारिप्रकरणविषयत्वात्क्षत्रियवैश्ययोरयंविधिः प्राप्तः प्रतिषिध्यते ब्राह्मणस्यैवेति । कर्म पूर्व-
श्लोकोक्तम् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतत्कर्म दैवपितृरूपं कर्म नियन्त्रणं ब्राह्मणस्यैवमनीषिभिः उपदिष्टम् । एवं राजन्यवैश्ययोर्ब्रतिनोः
एतद्वैव कर्मणि पिष्ये कर्मणि निमित्तं विधीयते ॥ १९० ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदितएव वा ॥ कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथिः । नोदितोगुरुणाऽनियुक्तोऽपि कुर्यादध्ययने योग्यतमम् । ननु चाहूतोपीतइत्युक्तं कथमनोदितस्य
योगउच्यते । गृहीतवेदैकदेशस्य परितोषकगुणार्थमेतदुच्यते, न तत्राचार्यनियोगोपेक्षितव्यः । एवमाचार्यायहितंयदु-
कुम्भाहरणादिश्रान्तसंवाहनादितदप्यनियुक्तेन कर्तव्यम् ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योगमुद्यमम् । यत्नमिति कचित्पाठः । अचोदितोपि गृहीतवेदभागाभ्यासं कर्तुं स्वतएव शुक्रो
तीति न तत्र गुर्वपेक्षा ॥ १९१ ॥

(३) कुट्टूकः । आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यहमध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगं कुर्यात् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच चोदितइति । कुर्यात्तु योगं उपायम् ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । योगमभ्यासम् ॥ १९१ ॥

शरीरंचैव वाचंच बुद्धीन्द्रियमनांसि च ॥ नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखं ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । कुतश्चिदागतो गुरोर्मुखं दीक्षमाणस्तिष्ठेन्नोपविशेन्नियम्य च शरीरं पादहस्तचालनहस्तानि न कु-
र्यान्किंचिद्वदेत् । अनुपयोगिबुद्धीन्द्रियाणि नियच्छेत् । यदाश्चर्यरूपं किंचिदुरुसकाशे न तत्पुनः पुनर्भावयेत् श्रोत्रादीन्य-
पि । चक्षुर्नियमस्तु गुरुवत्कमेक्षणदेव सिद्धः । मनश्च नियच्छेच्छास्त्रीयाग्निकल्पान्गृहकुशलाद्यारम्भान्मनसा वर्जयेत् ।
उक्तस्तु संयमेयमिति शक्तिप्रतिषेधार्थः । सप्रतिषेधः गुरुसन्निधौ स्वल्पोपीन्द्रियाणामप्रतिषेधेपि विषये प्रसरोन देयः ।
प्राञ्जलिरुर्ध्वकृतकरकपोलः ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शरीरनियमो वृथा चेष्टा बुद्धीन्द्रियाणि मञ्च मनश्च नियम्य स्वस्वविषयव्यावृत्तानि कृत्वा
गुरुसमीपावस्थाने सर्वदेतद्विधेयं विशेषतः स्वाध्यायकाले ॥ १९२ ॥

(३) कुट्टूकः । देहवाग्बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य कृताञ्जलिर्गुरुमुखं पर्युत्तिष्ठेन्नोपविशेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शरीरमिति । प्राप्ते गुरौ तथा भूतस्तिष्ठन्मुखं निरीक्षमाण इत्यध्ययनकालइति शेषः ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । बुद्धिरभ्यवसायात्मिका मनः संशयात्मिका ॥ १९२ ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ॥ आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखंगुरोः ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलं सूत्रकात्पाणिर्मुद्धृतव्योऽपि तुर्वासोऽपि । नित्यग्रहणं नतिष्ठत एवायं पाग्युद्धारो नाप्यभ्य-
यनवेलायम् । किं तर्हि ततोऽन्यत्रापि । साध्वाचारः साध्वनिन्यः । आचारो वाग्व्यवहारादिः कार्यः । अश्लोकादिभाषणमसं-
निधानेऽपि गुरोर्नित्यग्रहणान्नकर्तव्यम् । सुसंवृतः वाघ्ननश्रुभिः । नियतात्मा त्वज्जोऽपि दोषस्तं परिहरेत् । अनावृतोलोक उ-
च्यते यो यथा कामी तद्विपरीतः सुसंवृतः । अन्येतु मय्यस्ते वस्त्रेणाच्छादितशरीरो गुरुसंनिधौ भवेत् नोत्तरीयमवतारयेदेवं-
तिष्ठेत् । यदा तु गुरुणाऽस्यतामित्युक्त एतेन शब्देन भूविक्षेपादिना वाविधेः प्रतिपादनार्थत्वात् प्रतिपादनं च न शब्दव्यापा-
र एव तदाऽऽसीतोपविशेत् । अभिमुखः संमुखः ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्धृतपाणिः उत्तरीयबहिरुपरिस्थदक्षिणबाहुः साध्वाचारो गुर्वनुगमनादिविशिष्टाचारकारी
सुसंयतोऽपलचित्तः उक्तो गुरुणा अभिमुखं दर्शनविषये ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । सततमुत्तरीयादहिष्कृतदक्षिणबाहुः शोभनाचारो वस्त्रावृतदेह आस्यतामिति गुरुणोक्तः सगुरोर-
भिमुखं यथा भवति तथाऽऽसीत् ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नित्यमिति । उद्धृतपाणिः वस्त्रादिभ्यो विकासितदक्षिणपाणिः सुसंवृतः वस्त्रावृतदेहः प्रोक्तो-
गुरुणेति शेषः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । नित्यमाश्रमास्तरेऽप्युद्धृतपाणिः स्यात् वस्त्रादिभिराच्छादितदक्षिणपाणिः स्यात् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यं उद्धृतपाणिः स्यात् षष्ठसमये उद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः साधुयथा स्यात् तथा आचार-
वान् भवेत् । सुसंयतः यतचित्तः सन्नतमपीडयन्नित्यर्थः । आस्यतां उपविश्यतामिति गुरुणा चोदितः सगुरोरभिमुखं आसीत्
उपविशेदित्यर्थः ॥ १९३ ॥

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसंनिधौ ॥ उत्तिष्ठेत्प्रथमंचास्य चरमंचैव संविशेत् ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथिः । हीनं न्यूनमन्नं भुज्जीत गुरुसंनिधौ । न्यूनता च परिमाणतः क्वचित्कचित्संस्कारतः । यदि संस्कृ-
तमाज्यघटितक्षीरादिव्यञ्जनं भिक्षातो लब्धस्यात्तदा यदि गुरुणा तादृशमन्नं भुक्तं स्यादेककाले च गुरुणा सह भोजने यदि
गुरोस्तादृशमन्नं गृहे न सिद्धं स्यात्तदा तस्मिन् नाशितव्यम् । अथ गुरोरपि तादृशमन्नं स्यात्तदा ऽपचयः कर्तव्यः । वस्त्रं यदि
गुरोर्गोत्रस्यात्तदा न कार्पासादिशिष्येण प्रावरीतव्यं । वेषाभरणमण्डनादिः सोऽपि हीनः । सर्वदा ब्रह्मचर्यात्परोऽपि । अत-
एव वेषग्रहणम् । न च ब्रह्मचारिणो मण्डनमिष्यते । उत्तिष्ठेत्प्रथमंचास्य शय्यायाराभ्युपरमे आसनाद्वा उत्थानावसरं बुद्ध्या प्र-
थमपूर्वगुरोर्निष्ठेत् । चरमं पश्चात्प्राप्तकाले मुने गुरौ संविशेच्छिष्यां समाश्रयेदासने चोपविशेत् ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हीनमपकर्षं गुरुभोग्यान्नवस्त्रः गुरुवेषेभ्यः त्वस्य वस्त्रादेर्हीनत्वम् । उत्तिष्ठेत्शयनात् । संविशे-
त्तथासीत् ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्ववकृष्टान्नवस्त्रप्रसाधनो भवेत् । गुरोश्च प्रथमं रात्रिशेषे शयनादु-
त्तिष्ठेत्प्रदोषे च गुरौ मुने पश्चाच्छयीत् ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । हीनान्नवस्त्रवेषः अपकर्षान्मादिर्गुरुतः प्रथमं गुरुस्थानात्पूर्वचरमं गुरुसंवेशनाद्वा चरमं संविशेत्तथासीत्
॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदा आश्रमास्तरेऽपि सन्निधाविति विशेषणादसन्निधावदोषः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वदा गुरुसंनिधौ हीनान्वस्त्रवेष्टः स्यात्गुरोः स्वरूपात्हीनः अन्वस्त्रवेष्टो यस्य सः हीनान्वस्त्रवेष्टः अस्य गुरोः प्रबोधनात्पूर्वउत्तिष्ठेत्चरमंतस्मात्संविशेत् सुप्यात् ॥ १९४ ॥

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ॥ नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिश्रवणमाहूयमानस्य कार्ये नियुज्यमानस्य गुरुसंबन्धिवचनाकर्णनम् । संभाषा गुरुणा सहोक्तिप्रत्युक्तिकरणम् । तेषतिश्रवणसंभाषे । शयानः स्वेसस्तरे निक्षिप्तगान्धो न समाचरेत् न कुर्यात् । नासीन आसने चोपविष्टः न भुञ्जानः न तिष्ठन्नेकस्मिन्नेव देशेऽविचलन्मूर्धस्थितः न पुनः पराङ्मुखः यस्यां गुरुर्हस्यते ततः परावृत्त्य स्थितो न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिश्रवणमाज्ञास्वीकारः ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिश्रवणमाज्ञाङ्गीकरणसंभाषणं च गुरोः शय्यायां सुप्त आसनोपविष्टो भुञ्जानस्तिष्ठन्चिमुखश्च न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिश्रवणसंभाषे आज्ञाङ्गीकरणसंभाषणे नासीनः पीठविषु न तिष्ठन् दूरतश्चिषेष्टः न पराङ्मुखः गुरुपृष्ठतः कृत्वा ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिश्रवणमात्मानं प्रति गुरुणा प्रयुज्यमानस्य वाक्यस्याश्रवणम् । प्रतिसंभाषा गुरुं प्रति वाक्यम् ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । शयानः शिष्यः प्रतिश्रवणसमभाषे न समाचरेत् प्रतिश्रवणं च समभाषा च प्रतिश्रवणसमभाषे प्रतिश्रवणं विनयसंभाषा वचनं न गुरुं समाचरेत् ॥ १९५ ॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ॥ प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्भावंस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । कथं तर्हि । आसीनो यदा ज्ञाददाति तदा स्थित आसनादुत्थाय प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् । अभिगच्छंस्तु तिष्ठतः तिष्ठन् गुरुं यदा दिशति तदा अभिगच्छंस्तदभिमुखः कतिचित्पदानि गत्वा आ व्रजत आगच्छतः प्रत्युद्गम्याभिमुखमेव गत्वा प्रतिराभिमुख्ये धावतो वेगेन गच्छतः पश्चाद्भावं ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा समाचरेत्तदाह आसीनस्येति । अभिगच्छन् न संमुखमागच्छन् ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । कथं तर्हि कुर्यात्तदाह आसीनस्येति । आसनोपविष्टस्य गुरोराज्ञाददतः स्वयमासनादुत्थितस्तिष्ठतो गुरोरादिशतस्तदभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा यथा । गुरुरागच्छति * तथान्यभिमुखं गत्वा यदा तु गुरुर्भावनादिशति तदा तस्य पश्चाद्भावं प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । आसीनो यदा जातस्तदा स्थित आसनादुत्थितः अभिगच्छन् कतिचित्पदानि प्रत्युद्गम्य आसनादेरुत्थितः तत्तत्क्रियां कुर्वन् प्रतिश्रवणसंभाषणे कुर्यात् गुरोरित्यन्वयः ॥ १९६ ॥

† यथा = यदा (अ)

* तथा = तदा (अ)

(२) नन्दनः । प्रतिश्रवणसंभाषेकथंकुर्यादित्यपेक्षायामाह आसीनस्येति । कुर्यात्प्रतिश्रवणसंभाषेइत्येव । अभिगच्छंस्तुगच्छतइतिपाठः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसीनस्य गुरोःस्थितःशिष्यःअभिवादंकुर्यात्तिष्ठतःगुरोःअभिगच्छन्सन्मुखःसन्ममःस्तुर्यात् । आब्रजतःआगच्छतःप्रत्युद्गम्य नमस्कारंकुर्यात् । गुरोर्धावतः पश्चाद्वेत् ॥ १९६ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखोदूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ॥ प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः॥ १९७॥

(१) मेघातिथिः । तथा पराङ्मुखस्व गुरोः संमुखोपविष्टः शिष्योयदि गुरुःपराङ्मुख्य कथंचित्स्थितः प्रेष्यति तांदिशंगत्वाऽभिमुखीभूय पूर्वोक्तकर्तव्यम् । दूरस्थस्य समीपंअन्तिकंएत्याऽऽगत्य प्राप्यासीनस्यापि शयानस्य प्रणम्य प्रह्वोभूत्वा गात्राप्यवनमम्य निदेशे निकटे तिष्ठतोऽपि प्रणम्यैव यत्प्रागुक्तमभिगच्छन्ति ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निदेशेयः स्थानान्नीचे निम्नेदेशे गतादौ तिष्ठतः प्रणम्य कुर्यादित्यन्वयः । निदेशे निकटे देशेइत्यप्ये ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । तथा पराङ्मुखस्येति । पराङ्मुखस्य वा दिशतः संमुखस्थोदूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य शयानस्य गुरोःप्रणम्य प्रह्वोभूत्वा निदेशे निकटे ऽवतिष्ठतोऽगुरोरादिशतः प्रह्वीभूयैव प्रतिश्रवणसंभाषेकुर्यात् ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पराङ्किति । पराङ्मुखस्वगुरोःअभिमुखःसन्दूरस्थस्य गुरोरन्तिकमेत्यगत्वा निदेशेनिकटदेशे तिष्ठतोऽगुरोःप्रणम्यशयानस्य । गुरोःनिदेशे समीपेप्रतिश्रवणादिकंकुर्यादित्यनुषज्यते । उक्तपदार्थेजातमतिशयविनयसूचनार्थम् ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । प्रणम्य प्रवणोभूत्वा । विदेशे विनते देशे श्वभादौ ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पराङ्मुखस्य गुरोःअभिमुखस्तिष्ठेत् । दूरस्थस्य गुरोःअन्तिकंसमीपंएत्यगत्वा तिष्ठेत् । शयानस्य गुरोःपृष्ठतःचरणौप्रणम्य निदेशेचैव तिष्ठति गुरोर्निदेशे तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १९७ ॥

नीचंशय्यासनंचास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ॥ गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनौभवेत् ॥ १९८ ॥

(१) मेघातिथिः । नीचमनुन्नतं गुरुशय्याषपेक्षया च नीचत्वम् । नित्यमग्रहणाग्रहचर्यादुत्तरकालमपि गुरोश्च दृष्टिगोचरेनास्मात्तव्यम् । गुरुः पश्यति तत्र न यथेष्टमासीत् पादप्रसारणाङ्गनिषङ्गादिना । आसनमग्रहणंचेष्टामात्रोपलक्षणाव्यम् । यथेष्टचेष्टो न भवेत् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र शय्यानीचत्वाभिधानात् अधःशय्यामिति प्रागुक्तखट्वापूर्ध्वशय्यानिषेधपरं न तु भूशयनपरम् । यथेष्टासनः पर्यङ्कबन्धादिना केवलचरणाद्युपपदशून्यम् ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । गुरुसमीपेचास्य गुरुशय्यासनपेक्षायानीचे एव शय्यासने नित्यं स्याताम् । यत्र च देशे समासीनगुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टचेष्टां चरणप्रसारादिकांकुर्यात् ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नीचमिति । अस्य शिष्यस्यनीचमित्यादिनिषेधार्थः न यथेष्टासनःकृतपर्यङ्कत्वम् ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदानित्यमुत्तराश्रमेवमि ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नीचंशय्यासनंनित्यंस्यात् अस्य शिष्यस्यै गुरुसन्निधौ ॥ १९८ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ॥ न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

[परोक्षंसत्कृपापूर्वप्रत्यक्षनकथंचन ॥ दुष्टानुचारीच गुरोरिहवामुन्नचेत्यधः ॥ * १ ॥]

(१) मेधातिथिः । नोदाहरेन्नोच्चारयेदस्य गुरोर्नाम केवलमुपाध्यायाचार्यभट्टाद्युपपदरहितपरोक्षमपि । न चैवास्यानुकुर्वीत सदृशनं कुर्यान्नायकारइव गतिः एवमस्मद्गुरुरपक्रामति भाषितं द्रुतविलम्बितमभ्यमत्वादिचेष्टितं एवं भुङ्क्ते एव मुष्णीषेव भ्राति एवं परिवर्तत इत्यादि । उपहासबुद्ध्या यमनुकरणप्रतिषेधः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नोदाहरेत् परोक्षमपि प्रत्यक्षं तु तद्युक्तमपि नोदाहरेदित्यर्थः । गतिभाषिते चेष्टितं च हस्तचालनादिना नानु कुर्वीत परिहासबुद्ध्या तत्सदृशंगत्यादि न कुर्यात् ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य गुरोः परोक्षमप्युपाध्यायाचायादिपूजावचनोपपदशून्यं नाम नोच्चारयेत् । न तु गुरोर्गमनभाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत गुरुगमनादिसदृशान्यात्मनोगमनादीन्युपहासबुद्ध्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । केवलं भगवच्छब्दादिशून्यं नानु कुर्वीतिति अनुकरणं तादृशगत्यादिकरणं चेष्टितं करचालनादि तत्करणे परिहासादिप्रतीत्या क्रोधादिसंभावना स्यात् ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । केवलं तत्र भवदादिशब्दरहितम् । चेष्टितं हस्तमुद्रादिकम् ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य गुरोः गतिभाषितचेष्टितं नानु कुर्वीत न कुर्यात् ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दावापि प्रवर्तते ॥ कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततो न्यनः ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र देशे दुर्जनसंपाते गुरोः परीवादः संभूतदोषानुकथनं निन्दा अविद्यमानानां दोषाणामभिधानं प्रवर्तते तत्र कर्णौ पिधातव्यावबुल्यादिना संवरीतव्यौ ततः प्रदेशाद्वाऽन्यत्र गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परीवादो वास्तवदोषोक्तिः । निन्दा त्व सदोषोक्तिः ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा । यत्र देशे गुरोः परीवादो निन्दा च वर्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णौ हस्तादिना तिरोधातव्यौ तस्माद्वा देशादेशान्तरंगन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुरोरिति । परीवादो अविद्यमानदोषाभिधाने पिधातव्यावाच्छादितव्यौ ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । परीवादो बुद्धिपूर्वदोषः । निन्दा व्यङ्ग्यतादिः ॥ २०० ॥

परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः । परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वप्रतिषेधे शेषोयमर्थवादः । अतएवं व्याख्येयं परीवादाच्छ्रुत्वा खरो भवति हेतौ ल्यप्लोपे वाकर्मणि पञ्चमी । परीवादं श्रुत्वा निन्दको निन्दाश्रावी उपचारान् निन्दक उच्यते । तथा संस्कृतावधातकः श्रवणनिषेधादेव साक्षात्करणनिषेधसिद्धिपरिभोक्ता योगुरुमुपजीवति कुसृत्यानुवर्तते । मत्सरी गुरुसृष्टिदिमप्युच्यते न सहतेऽन्तर्दहते । अनयोरभामत्वादपूर्वो विधिः । परीवादपरीवादयोर्धमनुष्ये बहुलमिति दीर्घत्वादीर्वन्ते ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परीवादात् स्वयं क्रियमाणात् । एवमुत्तरेषु । परिभोक्ता उत्तमवस्तुनां लब्धानां तदननुज्ञया भोक्ता । मत्सरी तद्गुणासहिष्णुः । कीटः कृमिरीषदुपचितः ॥ २०१ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकतफलमाह परीवाददिति । गुरोः परीवादाच्छिष्योमृतः खरो भवति । गुरोर्निन्दकः कुङ्कुरो भवति । परिभोक्ताऽनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः रुमिर्भवति । मत्सरी गुरोरुत्कर्षासहनः कीटो भवति । कीटः रुमिभ्यः किञ्चित् स्थूलो भवति ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च परिवादादेशिष्यकर्तृकत्वे प्रत्यवायमाह परिवादादिति । परकृतपरिवादश्रवणे वा परिभोक्ताऽनुचितगुरुधनाद्युपजीवी रुमिरपदः । सपदः कीटः । मत्सरी गुरुगुणासहिष्णुः ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । परिवादी परिवादप्रयोगी । परिभोक्ता गुरोर्भोगादधिकभोगभोगी ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरोः परिवादात्खरोगर्दभो भवेत् । श्वा भवति निन्दकः गुरोः परिभोक्ता गुरुधनोपभोगी रुमिः स्यात् । गुरोर्मत्सरकारी कीटो भवेदिति ॥ २०१ ॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ॥ यानासनस्थश्चैवैनमवरुक्षाभिवादेयत् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र परप्रेषणेन गन्धमाल्यादेरर्पणप्रतिषिध्यते । स्वयंकृते परेण च कारितेतुल्यकर्तृत्वं प्रयोजकेषु कर्तृत्वस्मरणादित्येतयानुद्ध्या प्राप्ते परमुखेनार्चने प्रतिषेधः । अशक्तौ ग्रामान्तरस्थस्य न दोषः ग्रामान्तरगच्छत्युपाध्याये भवानभिवादयतां सगत्वा मातुलमभिवादयत इत्यादिव्यवहारदर्शनात् । नक्रुद्धः गुरौ क्रोधासंभवादप्यनिमित्तेषु क्रोधे पूजाकाले तत्प्रागेनायं प्रसादोभिधीयते । क्रुद्धमित्यन्ये पठन्ति । नान्तिके समीपे स्त्रियाः कामिन्याः स्थितं गुर्वाराधनपरत्वाच्छ्रुषाकलापस्ययेन चित्तखेदआशङ्क्यते सनिषिध्यते अतस्त्रिया इत्येवं व्याख्यातम् । यानंगच्छ्यादि आसनपीठिकामञ्चादि ततो वरुक्षावतीर्याभिवादयेत् । शय्यासनस्थ इत्यत्रासनादुत्थानमुक्तमनेनावरोहणं विधीयते मञ्चाद्वासनादुत्थानमनवरोहतेऽपि संभवति अवरोहणं तर्हि अनुत्थितस्य च न संभवत्यतो नैनैव सिद्धेशय्यासनेत्यत्रासनग्रहणमनर्थकम् । नानर्थक्यं यदि शिष्यः पराङ्मुखः प्रत्यदेशादागतं गुरुं मन्येत तदासनस्थ एव संभ्रमपरावृत्तस्तदभिमुखीभूत उत्तिष्ठेन्न तूत्थायाभिपरावर्तेत तथा ह्युत्थानक्रियया संमुखीभवनं व्यवधीयेत ततः कुप्येद्रुः । पराङ्मुखस्योत्तिष्ठतो गुरुरेवमपि मन्येत नार्चयन्माभ्युत्थितो निमित्तान्तरकृतमेवास्याभ्युत्थानं तस्मादर्थवदुभयत्राप्यासनग्रहणम् ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूरस्थः परहस्तप्रेषितप्रणामबुद्ध्यादिना नार्चयेत् । क्रुद्धः क्रोधनिषेधाप्रतिसंधाने दैवादुत्पन्नक्रोधः न स्त्रियाः अन्तिके स्त्रिया सहैकान्त आसीनमभिवादानादिना नार्चयेत् । पूर्वयानासनस्थेन प्रत्युत्थानाभिवादनमुक्तम् । विशेषो विधीयत इत्यत्र यानस्थेनैव प्रत्युत्थानमभिवादनं च कार्यमिति प्रसङ्गेन विशेषमाह यानासनस्थ इति । ते प्रत्युत्थानाभिवादाने अवर्त्यैव कार्ये इत्यत्र विशेष इत्यर्थः ॥ २०२ ॥

(३) कुङ्कुमः । दूरस्थः शिष्योऽन्यनियुज्य माल्यवस्त्रादिना गुरुं नार्चयेत् । स्वयंगमनाशक्तौ त्वदोषः । क्रुद्धः कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् । यानासनस्थश्च शिष्यो यानासनादवतीर्य गुरुमभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायेत्यनेन यानासनादुत्थानं विहितमनेन तु यानासनत्याग इत्यपुनरुक्तिः ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । एनं गुरुत् । क्रुद्धः स्वयम् । स्त्रिया गुरोः । अवरुक्षभूमौ ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । दूरस्थो नार्चयेदेनं गन्धमाल्यादिप्रेषणेन नार्चयेत् किंतु स्वयमेवार्चयेदित्यर्थः । क्रुद्धोऽन्यस्यै । स्त्रिया गुरुपत्या अन्तिके रहसि पत्न्या सहितमित्यर्थः ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनं गुरुं दूरस्थः सन् वस्त्रादिना नार्चयेत् । तथा क्रुद्धः सन् पूजयेदित्यर्थः । तथा स्त्रियाः अन्तिके समीपे नार्चयेत् । यानासनस्थः सन् भूमौ अवरुक्ष एनं गुरुं न अभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सह ॥ असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्यांदिशि गुरुर्व्यवस्थितस्ततोदेशाद्यदावायुः शिष्यदेशमागच्छति शिष्यदेशात्तद्गुरुदेशं ते प्रतिवातानुवाते । एकंप्रतिवातमपरमनुवातम् । तदपेक्षया गुरुणा सह नासीत् अपितु तिर्यग्वातसेवी गुरोर्भवेत् । अविद्यमानः संश्रवोयत्र तस्मिन्संश्रवेन किञ्चिदपि गुरुगतमन्यगतंवा कीर्तयेत् । यत्र गुरुर्व्यक्तंनशृणोति ओष्ठसंचलनादिनाशिष्यसम्बन्धिनाजानाति किञ्चिदयमेतेन संभाषते तन्न कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुणा सहासीनोगुरोर्भिमुखवातवहनस्थाने नासीत्द्रप्सादिनिर्गमसंभवात् । नानुवाते तत्पृष्ठभागगतवातवहनस्थानेएतदुदीरितशब्दस्य तेनाश्रवणात् । एवमन्यत्राप्येतादृशि देशे न किञ्चिद्वाच्यमित्याह असंश्रवइति । संश्रवस्तदुक्तश्रवणाहो देशः ॥ २०३ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रतिगतोभिमुखीभूतः शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेशमागच्छति सप्रतिवातः । यः शिष्यदेशाद्गुरुदेशमागच्छति । सोऽनुवातः । तत्र गुरुणा समनासीत् । तथा ऽविद्यमानःसंश्रवो तस्मिन्संश्रवे गुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः । तत्रः गुरुगतमन्यगतंवा न किञ्चित्कथयेत् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुदेशाच्छिष्यंअनुगच्छन्वायुःप्रतिवातः । अनुवातःशिष्यदेशाद्गुरुमनुगच्छन् । तस्मिन्असंश्रवे यत्रगुरुर्न शृणोतीत्यर्थः ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिवातेपुरतोनासीत् अनुवातेपृष्ठतः । पार्श्ववातयोरप्युपलक्षणमेतत् । यथा त्वशरीरस्पृष्टोवातोऽननस्पृशेतथासीतेति । असंश्रवेअश्रवणायोग्ये देशे ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरोःप्रतिवातेअभिमुखे च पुनःअनुवाते गुरुणासहनासीतनउपविशेत् । गुरोःसंश्रवे निकटेचैव किञ्चिदपि न कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

गोश्वोष्ट्रयानप्रासादसस्तरेषु कटेषु च ॥ आसीत् गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । यानशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गोश्वोष्ट्रयुक्तयानगोश्वोष्ट्रयानम् । दधिघटादिवत्समासे युक्तशब्दस्य लोपः । केवलेषु तु अश्वपृष्ठादिष्वारोहणंनस्ति । यदि त्वत्तत्रोयानशब्दोविज्ञायेत तदा स्यादप्यनुज्ञा । समाचारात्तु कादाचित्कमनुज्ञानंदश्यते । प्रासादउपरिगृहादीनांया भूमिस्तस्यांगृहादिभूमिवत्सिद्धंसहासनंप्रस्तरः । दर्भादितृणाकीर्णआस्तरः कटःनतुशरवीरणादिकृतः प्रसिद्धः । शिलागिरिशिखरादावन्यत्र वा फलकंदारुमयमासनंपोतवर्तादि । नौर्जलतरणसंज्ञवः । तेन पोतादावपि सिद्धंभवति ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोश्वोष्ट्रयुक्ते याने रथादौ सस्तरे तृणसंचये कटेषु तृणादिनिर्मितेषु बृहदासनेषु फलकेकाष्टपदे एतद्धस्त्यादेरपि प्रकीर्णयानस्योपलक्षणम् । अत्रासीतेति वचनमन्यत्र शय्यादौ सहासननिषेधार्थम् ॥ २०४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यानशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । बलीवर्दयाने घोटकप्रयुक्तयानउष्ट्रयुक्तयाने रथकाष्ठादौप्रासादोपरिसस्तरे कटे च तृणादिनिर्मिते शिलायांफलकेच दारुघटितदीर्घासने नौकायांच गुरुणासहनासीत् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांत्वयासने न प्रश्वसितव्यमितिश्रुतेः पर्युदासमाहगोश्वेति । गवादिपुक्तेषु शकटेषु तद्गोषु वाप्रासादिदेवभूभुजांगृहे सस्तरे ऊर्णान्तत्वादिकृतेषु कटेषु तृणलतादिनिर्मितेषुफलकंदारुघटितविस्तीर्णासनम् ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषिद्धस्य गुरुसहासनस्य प्रत्युद्धारः क्रियते गोश्वेति । गोश्वोद्धार्युक्तं यानं गोश्वोद्धारणम् । सस्तर-
स्तृणादिसमूहः ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सस्तरेषु तृणसञ्चयेषु । शिलाफलके शिलामण्डले ॥ २०४ ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ न चानिस्तृष्टोगुरुणा त्वान्गुरुनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ता गुरुवृत्तिरिदानीमन्यत्रातिदिश्यते । अभ्ययनधर्मत्वात्सर्वस्यास्यगुरुराचार्योविज्ञेयः ।
तस्य योगुरुस्तस्मिन्सन्निहिते गुरुवद्वृत्तित्थम् । सन्निहितइति न तद्वहगमनमभिवादानाद्यर्थकर्तव्यम् । गुरुगृहे वसन्गुरुणा-
ऽनिसृष्टोअननुज्ञातः त्वान्गुरुमातापितृप्रभृतीनाभिवादयितुं गच्छेन्नपुनर्गुरुगृहे यितस्य यदि स्वे गुरुवआगच्छन्ति तदा तद-
भिवादाने गुर्वज्ञाऽपेक्षितव्या । कुतएतत् मातापित्रोरत्यन्तमान्यत्वात्पितृव्यमातुलादीनामप्यभिवादनप्रवृत्तस्य न कश्चिद्गु-
रुवृत्तेर्विषः । आराधनार्थं एवायं सर्वः प्रयासः । मातापितृगुरुसन्निपाते कः क्रमोभिवादनस्येत्युक्तं सर्वमहतीमाता । पित्रा-
चार्ययोस्तु विकल्पः यतः पितृत्वाभ्यारोपेणाचार्यस्य गौरवविहितमतः पिताश्रेष्ठः यतश्चोक्तगरीयान्ब्रह्मदः पितेति ततआ-
चार्यः अतोऽयं विकल्पः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुवत् गुरुत्वावृत्तिम् । अत्र गुरुशब्दोऽगौरवविषयवावदुपाध्यायादिपरः । नचेति ।
आचार्यगृहे वसन्गुरुणाआचार्येणानिसृष्टोअननुज्ञातो न त्वान्गुरुनमान्यानुपाध्यायादीन् अभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

(३) कुङ्कुमः । आचार्यस्याचार्येसन्निहित आचार्यइव तस्मिन्लप्य भिवादानादिकावृत्तिमनुतिष्ठेत् । तथा गुरुगृहे
वसन्निष्ठस्य आचार्येणानियुक्तो न त्वान्गुरुमातृपितृव्यादीन् अभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तिमभिवादानादि । गुरोः गुरौ गुरोराचार्ये कुर्यात् । गुरुणा ब्रह्मदात्रा । त्वान्गुरुनपित्रादीन्
॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । गुरोराचार्यस्य । अनिसृष्टोअननुज्ञातः । त्वान्गुरुनपित्रादीन्मातापितृभ्यामन्यत्रपितृव्यादीनित्यन्ये २०५

(६) रामचन्द्रः । गुरुणाअनिसृष्टःअनाज्ञप्तःत्वान् । गुरुनपितृभ्रात्रादीन्अभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ॥ प्रतिषेधत्सु चाधर्मान्निहितंचोपदिशत्त्वपि ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यतिदेशः । आचार्यादस्ये उपाध्यायादयोविद्यागुरवः तेष्वेवमेववर्तितव्यंशरीरंचैवेत्यादिरू-
त्या । स्वयोनिषु ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यादिषु । नित्यावृत्तिर्गुरुवृत्तिः । विद्यागुरुणांत्वाचार्यव्यतिरेकेण यावद्विद्याग्रहणम् । अधर्मा-
दकार्यात्परदारगमनादेः प्रतिषेधत्सु वयस्येवपि अभ्यन्तरगत्यारूढतयाऽकार्यचिकीर्षन्यः सुहृदादिस्तमाकेशमृगहृणाभिन्नम-
कार्येभ्योऽनिवर्तयेदिति । तस्मिन्समहीनवयस्केपि गुरुवद्वृत्तित्थम् । हितंचविधिरूपमधंथकमुपदिशत्सु अथवा हितस्यो-
पदेशोभिजनाउच्यन्ते ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्याग्रहणनिमित्तगुरुष्वेवैतत् अनुमतिप्रतीक्षणम् । स्वयोनिषु तु पितृमातुलादिषु गुरुषु
नित्या वृत्तिरनुज्ञाविनाप्यभिवादानादिप्रवृत्तिः । तथा अधर्मेष्वेनसि क्रियमाणे अयमधर्मो न कार्य इदं धर्मसाधनं हितं कार्य-
मित्यादिपारलौकिकोपदेशकारिष्वप्येतत् । एवमेतदनुमत्यैवाभिवादानादीति व्यवहिताम्वयः ॥ २०६ ॥

(३) कुङ्कुमः । । आचार्यव्यतिरिक्ताउपाध्यायाविद्यागुरवः । तेष्वेतदेवेति । सामान्योपक्रमः । कितवाचार्यइव
नित्या सार्वकालिकी वृत्तिर्विधेया । तथा त्वमोनिष्वपि पितृव्यादिषु तद्वृत्तिः । अधर्मान्निषेधत्सु धर्मतत्त्वंचोपदिशत्सु
गुरुवद्वृत्तित्थम् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिदेशार्थमुपदेशमुपसंहरति विधेति । विद्यागुरुव्यतिरिक्तेषु त्वयानिषु पितृव्यादिषु । नित्या-
वृत्तिरभ्यासः । प्रतिषेधस्तु अधर्मान्निवर्तकेषु हितंचोपदिशस्तु हितं दृष्टोपकारम् ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । विद्यागुरुश्चाचार्यव्यतिरिक्तेषु । त्वयोनिषु मातापितृव्यव्यतिरिक्तेषु । उपकारसंनिर्कर्षविप्रकर्षापेक्षया
तेषु तारतम्यंकल्पनीयम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यागुरुषु एषैव वृत्तिः नित्या कार्या विद्याभ्यापकेषु गुरुषु इत्यर्थः । त्वयोनिषु स्वसंबन्धिषु एषै-
व वृत्तिः कार्या अधर्माव्यतिषेधस्तु सत्सु एते देव वृत्तिः । हितंचोपदिशस्तु अपि एषैव वृत्तिः कार्या ॥ २०६ ॥

श्रेयस्तु गुरुवद्बृत्तिरित्यमेव समाचरेत् ॥ गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव त्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

(१) मेघातिथिः । श्रेयांस आत्मापेक्षया वित्तवयोविद्याद्यतिशययुक्ताः तेषु गुरुवद्बृत्तिरित्यथासंभवमभिवादनप्रत्यु-
त्थानादि सर्वदैव समाचरेत् । बहवो न शब्दागतार्थाः प्रयुज्यन्ते । तेषां वृत्तवशात्प्रयोगो न दुष्यति । श्रेयस्त्वित्येतावद्ब्रह्मकर्म-
गुरुवदित्याक्षिप्यते वृत्तिरित्यादिप्राममेव तदित्सर्वस्मिन्निवास्मिन्प्रत्ये त्वयमुत्प्रेक्ष्यम् । गुरुपुत्रे तथाचार्ये । आचार्यग्रह-
णेनाभ्यापकत्वं लक्षते यद्यसन्निहिते गुरौ तत्पुत्रोभ्यापयति कतिचिदहानि तदा तस्मिन्गुरुवद्बृत्तिः । प्रामात्यं गुरुपुत्रे-
ष्वथाचार्ये । आचार्यशब्दो गुणवद्ब्राह्मणजातिवचनः शूद्राचार्यो चर्मणिव्यायच्छीतेतयोराचार्यवर्णजापयन्तीति प्रयोगदर्श-
नात् । न च सर्वस्मिन्गुरुपुत्रेवृत्तिरेषा विधीयते । गुरोश्चैव त्वबन्धुषु त्वग्रहणं गुरुवंशस्यार्थं गुरुवंशसंबन्धितैवात्र निमित्तं न
ययोविद्याद्यपेक्ष्यते ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिशयविद्यादिप्रकर्षवत्स्वगुरुव्यपि गुरुवद्बृत्तिमभिवादानादि गुरुपुत्रेषु ज्येष्ठेषु आर्येषु
अपामेषु । आरात्पपिभ्योगता आर्याः । एतच्च सबर्णाधिकवर्गेष्वेव । गुरोः स्वेष्टजातिषु बन्धुषु चैव वृत्तिः । सयोनिषु
चैव वृत्तिः ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रेयस्तु विद्यातपःसमद्वेषु । आर्यैश्चित्ति गुरुपुत्रविशेषणम् । समानजातिगुरुपुत्रेषु गुरोश्च ज्ञा-
तिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुवद्बृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रश्चात्र शिष्याधिकवयाश्च बोद्धव्यः शिष्यबालसमानवयसामनन्त-
रं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रेयस्तु विद्यातपःसमद्वेषु । गुरुवन्मस्कारोत्थानादि ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयस्तु अवदातयोनिविद्याकर्मसु । आर्येषु सहस्रेषु निर्दोषेषु । गुरुपुत्रविशेषणमेतत् । त्वबन्धुषु-
ज्ञातिसंबन्धिषु ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रेयस्तु ज्येष्ठेषु विद्यां प्रकाशयन्तुवा गुरुपुत्रे तथाचार्ये गुरोर्बन्धुषु च एतेषु गुरुवद्बृत्तिरित्यमेव
समाचरेत् ॥ २०७ ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ॥ अभ्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(१) मेघातिथिः । ये न पठन्ति गुरुपुत्रविशेषणार्थं पूर्वत्राचार्यग्रहणं तेषामभ्यापयितरि गुणवति समानजातीये स-
र्वगुरुवृत्तिः प्रामात्येन विशेषणावस्थान्मते । अभ्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानं पूजामर्हति नानाभ्यापयन् । ननु च वि-
द्याग्रहणनिमित्तत्वाद्वृत्तिरभ्यापयद्गुरुषु गुरुपुत्रेऽप्यभ्यापयितरि प्रामैव शैशवब्राह्मणनिर्दर्शनात्कनीयसोपि सिद्धेत्यतो-
बालः समानजन्मवैत्येवमर्थमपि न वक्तव्यम् । सत्यम् । यो वेदं वेदैकदेशं वाभ्यापयति तस्यानाचार्यस्याप्येषा वृत्तिरुक्ता ।
अयं तु न ग्राहकः केवलंकतिचिदहान्यहर्भागं वाभ्यापयति अतीनाचार्यो नोपाभ्यापयत्यमामौ विधिरयम् । अस्मादेव वचना-

दन्धस्य भ्रममन्त्रादे रभ्यापकस्य न सर्वा गुरुवृत्तिः कर्तव्येति विज्ञायते । ये च पूर्वत्राचार्यशब्दपठन्ति तेषामुत्तरार्थमिदम-
नूयते । उत्सादनंचेति वक्ष्यति । शिष्योवा यज्ञकर्मणि यज्ञकर्मग्रहणं दर्शनार्थं कचिदङ्गेवेदैकदेशे मन्त्रभागे कस्मिंश्चिद्वा-
क्षणभागे वा तथापि गुरुवत्पूज्यः यदि तु गुरुमुत्रः । तत्सादनेन प्रकारेण कांचिद्विद्यां शिक्षेत तदा तेन तस्मिन्गुरुवृत्ति-
तव्यमित्युक्तमेवमर्थवादत्वादस्यारम्भस्य । ये तु व्याचक्षते अभ्यापयन्तित्यनेनाभ्यापनसामर्थ्यलक्ष्यते अभ्यापनसमर्थ-
श्चेदभ्यापयतुमावाभ्यापयते गृहीतवेदश्चेद्गुरुवद्गृह्यः तेषां शाब्दे तद्व्याख्यानं सत्यं भवति । शतालक्षणार्थः तनु क्रियायाः
लक्षणहेत्वोः क्रियायादिति । क्रियाचात्र श्रुता । गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । बालोत्पवयाः । समानजन्मा सवयाः । यज्ञकर्मविषयकग्रन्थकल्पोपदर्शनेनाङ्गोपलक्ष-
णम् । तत्राङ्गाज्जाते पूर्वयद्यप्यस्य गुरुमुतः शिष्यस्तथापि गुरुमुते गुरोः कार्यान्तरादिव्यासकौ वेदमभ्यापयन् तत्का-
गुरुवन्मानम् । यदि तु सोपि एतदधीतवेदएवास्य शिष्यो न तदैवम् ॥ २०८ ॥

(३) कुड्मूकः । कनिष्ठः सवयावा ज्येष्ठोपि वा शिष्योऽभ्यापयन् अभ्यापनसमर्थो गृहीतवेदइत्यर्थः । स यज्ञकर्म-
ण्यृत्विगनुत्विग्वा यज्ञदर्शनार्थमागतो गुरुवत्पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यापयन् गृहीतवेदत्वेन तत्र समर्थः यज्ञकर्मणि शिष्योपि ब्रह्मचारिणः ततोभ्येता यज्ञकर्मव-
र्शनार्थमागतः । द्वितीयोवाशब्दे गुणानादरे । सर्वदानमानार्हः सः ॥ २०८ ॥

(५) जन्मनः । यज्ञकर्मणि यज्ञादिषु कार्यान्तरेषु आचार्यैर्यज्ञादिकर्मपरवशे आचार्यस्थानीयोऽभ्यापयन् बालो-
ऽवरवयः स्थोवा समानजन्मा समानवयस्थोवा विद्यान्तरेषु शिष्योवा गुरुमुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञकर्मणि ऋत्विजः बालाः गुरुवत्मानं अर्हन्ति । समानजन्मावाव्रते गुरुवन्मानमर्हति । गुरुमुतः
गुरुवन्मानमर्हति । यः अभ्यापयन्सः गुरुवन्मानमर्हतीत्यर्थः ॥ २०८ ॥

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ॥ न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अभ्यक्तस्थोर्द्वर्तनमुत्सादनं कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनं प्रक्षालनम् । अस्मादेव प्रतिषे-
धादुरावेतदनुक्तमपि कर्तव्यतया प्रतीयते । यदा तु गुरुपुत्रएव गुरुः संपद्यते कृत्स्नवेदाभ्यापनोपयोगितया तदा त्वनिमित्तं-
तत्रोच्छिष्टभोजनाद्यस्तितदनेन प्रतिषिध्यते । आतिथेशिकस्यानेन निषेधो नौपदेशिकस्य ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्सादनमुद्वर्तनम् । गुरुपुत्रस्य पूर्वश्लोकोक्तलक्षणवतः । अवनेजनं क्षालनम् । अर्थादभिवा-
दनमपि निषिद्धमेव ॥ २०९ ॥

(३) कुड्मूकः । आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायां प्रामाण्याविशेषमाह । उत्सादनमिति । गात्राणामुत्सादनमुद्वर्तन-
मुच्छिष्टस्य भक्षणं पादयोश्च प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूजाङ्गत्वेन प्रामं परिचष्टे उदिति । उत्सादनं गात्रमलानां त्याजनम् । अवनेजनं पादक्षालनम् ।
एतेन गुरोश्च्छिष्टभोजनम् ॥ २०९ ॥

(५) जन्मनः । अथ गुणवति गुरुपुत्रे गुरुवत्सत्वात् प्रामाण्यामपवादमाह उत्सादनमिति । अनेनैव स्नापितं गुरोर्उत्सादनादी-
निकार्याणीति ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गात्राणां उत्सादनं अङ्गवस्त्रादिना न कुर्यात् स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयोः अवनेजनं गुरुपुत्रस्य
न कुर्यात् कौर्थः गुरुपुत्रात् एतां वस्तूनि न कारयेत् । हेत्वर्थेऽपीक्षितम् । गुरुपुत्राच्च इति वा पाठः ॥ २०९ ॥

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरयोषितः ॥ असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । गुरयोषितोगुरुपत्न्यः सवर्णाः समानजातीयाः गुरुवत्प्रतिपूज्या आज्ञाकरणादिना । असवर्णास्तु केवलैः प्रत्युत्थानाभिवादनैः । बहुवचनादाद्यर्थोत्रान्तर्भवति तेन हि प्रियहितादिगत्याद्यननुकरणाद्यन्यतिदिश्यते ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सवर्णाः शिष्यस्य गुरयोषित आचार्योपाध्यायपितृपितृश्यादिपत्न्यः । अभिवादनसप्तावह-
मित्युक्ता ॥ २१० ॥

(३) कुङ्कुमः । सवर्णा गुरुपत्न्यो गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्या भवेयुः । असवर्णाः पुनः केवलप्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुरुवदिति । सवर्णाः समानजातीयाः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । गुरौया वृत्तिरुक्ता तथा सवर्णा गुरयोषितः प्रतिपूज्याः । असवर्णास्तु प्रत्युत्थानाभिवादानादिभिः पूज्याः । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणेन क्षत्रियवैश्यशूद्राश्च गुरुपत्न्यः प्रत्युत्थानेन पूज्याः नाभिवादानेन एवं क्षत्रियेण वैश्या-
शूद्रे वैश्येन शूद्राच्च । किंच क्षत्रियेण ब्राह्मणो वैश्येन क्षत्रिया ब्राह्मण्यौच प्रत्युत्थानाभिवादनैः पूज्या इति ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा असवर्णा योषितः प्रत्युत्थानाभिवादनैः संपूज्याः ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ॥ गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । घृततैलादिना केशकायोपदेहनमभ्यञ्जनम् । गात्राणामुत्सादनमुद्धर्तनं कार्यसामान्यात्पादधावन-
मपि । सर्वथा शरीरस्पर्शाभ्यां या काचिदनुवृत्तिः सा सर्वा प्रतिषिध्यते । वक्ष्यति यहेतुं त्वभाव एष नारीणामिति । केशा-
नां च प्रसाधनं विन्यासरचनादिकरणं कुकुमसिंदूरादिना सीमन्तोत्थापनम् । प्रदर्शनार्थं चैतदुक्तं तेन देहप्रसाधनमपि चन्दनानु-
लेपनानि निषिध्यन्ते ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्यञ्जनं स्नेहप्रक्षणम् ॥ २११ ॥

(३) कुङ्कुमः । तैलादिना देहाभ्यङ्गं स्नापनं गात्राणां चोद्धर्तनं केशानां च मालादिना प्रसाधनमेतानि गुरुपत्न्या न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थम् । देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुवत्तासामभ्यञ्जनादिना निराकरणमाह अभ्यञ्जनमिति । प्रसाधनं केशसंस्कारः ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुपत्नी शरीरस्य अभ्यञ्जनतैलाभ्यङ्गादीनि संस्कारादीनि न कुर्यात् ॥ २११ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ॥ पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्णविंशतिवर्षेण तरुणेनेत्यर्थः । बालस्या षोडशाद्वर्षाददोषः । पूर्णानि विंशतिवर्षाणि यस्य स एव
मुच्यते । अयं न्यायो यौवनोद्भेदोपलक्षणार्थः । अतएवाह गुणदोषौ विजानता कामजे सुखदुःखे गुणदोषावभिप्रेतौ स्त्रीगतौ
च त्वाकृतिदुराकृतिलक्षणौ धैर्यचापले वा । सर्वथाऽतन्त्रा विंशतिसंख्या ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्णविंशतिवर्षेणेति यौवनोपलक्षणमिति ज्ञापयितुमुक्तम् । गुणदोषाविति स्त्रीणां स्पर्-
शनाद्गातोपसिद्धोषं व्यवधाने तद्वल्लक्षणादप्युतिगुणं जानता । पादयोरिति निषेधात्पादस्पर्शनमात्रं कार्यम् । भूमावेव-
त्वभिवादनमिति वक्ष्यति ॥ २१२ ॥

(३) कुङ्कुमः । युवती गुरुपत्नी पादयोरुपसंगृहाभिवादनदोषगुणज्ञेन यूना नाभिवाद्या । पूर्णविंशतिवर्षत्वयौवनप्रदर्शनार्थम् । बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धम् । यूनास्तुभुमावभिवादनं वक्ष्यति ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पूर्णविंशतिवर्षेण ब्रह्मचारिणा गुणदोषौ गुणश्च शुश्रूषयादोषश्च स्पर्शनेनौ विजानता गुणबुद्ध्या प्रवर्तमानस्य स्पर्शदर्शनादिना वा गुरुद्वेहेदोष इति भावः ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । पादयोर्नाभिवाद्या ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुपत्नी युवती पादयोः स्पृष्टा नाभिवाद्या पूर्णविंशतिवर्षेण शिष्येण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥ स्वभावएषनारीणां नराणामिह दूषणम् ॥ अतोऽर्थान् प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । एषा प्रकृतिः स्त्रीणां यन्मराणां धैर्यव्यावर्तसङ्गान् हि स्त्रियः पुरुषान्त्रताच्चावयेयुः । अतोऽर्थान्त्वत्मादेतोर्न प्रमाद्यन्ति दूरतएव स्त्रियः परिहरन्ति । प्रमादः स्पर्शादिकरणं वस्तुस्वभावोऽयं यत्तदस्पर्शास्पृष्टा कामकृतचित्तसंक्षोभजनयति । तत्र चित्तसंक्षोभोऽपि प्रतिषिद्धः तिष्ठतु तावदपरोधाम्यधर्मसंरम्भः । प्रमदाः स्त्रियः ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दोषस्फुटयति त्वभाव इति । स्वभावएष स्त्रीणामनिच्छन्तीनामपि दर्शनेन रागेण दुष्यन्तीति नराणां दूषणं पुरुषेषु दोषापादकत्वं नारीणां स्वभावः । न प्रमाद्यन्ति तदनीक्षणादौ कार्येणाप्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

(३) कुङ्कुमः । स्त्रीणामयं स्वभावः यदिह शृंगारचेष्टया व्यामोहं पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्थादस्माद्धेतोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । दूषणं शृङ्गारचेष्टया व्यामोहनम् यतः अतोऽर्थादपरिहार्यकार्यवशादपि साक्षान् प्रमाद्यन्ति स्पर्शादिर्पादिना प्रमत्तान् भवन्ति ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । अन्यजनादिप्रतिषेधकारणं श्लोकद्वयेनाह त्वभाव इति । यन्मराणां दूषणं एषनारीणां स्वभावः । अतोऽर्थेऽतदर्थम् ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नारीणां एषः स्वभावः इह दूषणं । अतोऽर्थान् अतः कारणात् प्रमदासु विपश्चितः न प्रमाद्यन्ति न प्रमादं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २१३ ॥

अविद्वांसमललोके विद्वांसमपि वा पुनः ॥ प्रमदासु त्पथं नेतुं कामक्रोधवंशानुगम् ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । न चैतन्मन्तव्यं नियमितानि येन चिरमिन्द्रियाण्यतिगुरुपातकं गुरुदारेषु दृष्टेन भावेन प्रेक्षणे मपीति य एवं वेद तस्य न दोषः पादस्पर्शादाविति । यत्तद्विधानमपि दोषान्योजानीते यो वा न किंचिज्जानीते तौ स्त्रीविषये समानौ यतो नात्र विद्वत्ता प्रभवति । शकुवन्ति स्त्रियः सर्वमुख्यममार्गलोकशास्त्रविरुद्धविषयं नेतुं प्रापयितुं कामक्रोधवंशानुगं सन्तम् । कामक्रोधाभ्यां संबध्यत इत्यर्थः । अवस्थाविशेषोपलक्षणार्थं चैतत् । अत्यन्तबालं अत्यन्तबुद्धं च प्राप्तयोगप्रकर्षणं च वर्जयित्वा येन निरन्वयमुत्थिताः संसारपुरुषधर्मास्तद्यतिरेकेण न कश्चित्पुरुषोऽस्ति यः स्त्रीभिर्नारुण्यते । अयः कान्तेनेव लोहः । न चात्र स्त्रीणां प्रभविष्णुता वस्तुत्वाभावात्तदस्त्रीजनदर्शने पुंसामुपपद्यते चित्तविशेषतो ब्रह्मचारिणाम् ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अलंसमर्थाः । उत्पथनयने तु अविद्वांसं विद्वांसं तु कामक्रोधवंशानुगमेव नान्यम् ॥ २१४ ॥

(३) कुङ्कुमः । विद्वानहंजितेन्द्रिय इति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधिर्विधेयः । यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः पुरुषदेहधर्मात्कामक्रोधवंशानुयायिनस्त्रिय उत्पथं नेतुं समर्थाः ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । अलंसमर्थात्पथनेतुं प्रमदादित्यन्वयः । तत्र हेतुः कामक्रोधवशादनुगमिदि क्रोधेन वशीभूतमिव जनाः कामेन वशीभूतं प्रमदादिति वार्थः । तदुक्तं ज्ञानवासिष्ठे । रोगान्तिरङ्गना तृष्णा गम्भीरमपि मानवम् । उत्तानतानयन्त्याशुसूर्याशवइवाम्बुजमिति ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविद्वांसंमूर्खं पुनः विद्वांसमपि प्रमदात्पथनेतुं समर्था भवन्तीत्यर्थः । कीदृशं पुरुषं कामक्रोधवशादनुगं परवशमित्यर्थः ॥ २१४ ॥

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्षासनो भवेत् ॥ बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । अतो विविक्षासनः निर्जनेश्वर्ये गृहादौ नासीत् नापि निः शङ्कमङ्गस्पर्शमिति कुर्यात् । अतिचपलेहीन्द्रियसंघातो विद्वांसमपि शास्त्रनिगृहीतात्मानमपि कर्षति हरति परतन्त्रीकरोति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्रेत्यादौ सहेत्यभ्याहार्यम् । विविक्षासन एकान्त आसीनः ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । अत आह मात्रेति । मात्रा भगिन्या दुहित्रा निर्जनगृहादौ नासीत् । यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शास्त्रनियमितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । तासां दोषमनुस्मरन्नाह मात्रेति । विविक्षा विगताभ्यजनं तत्रैवाभिर्नासीतेति तत्र हेतुर्बलवानिति । अहो बलवानिन्द्रियग्रामो यतो मात्रा दुहित्रौ स्त्रिशद्वत्सरान्तरेपि पुत्रादेर्मैथुनादिसंभावना तत्रान्यास्तु का कथेति ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । यत एव ततो याभिः स्त्रीभिरुत्पथनीतो निरतिशयदोषयुक्ते भवति तासां सन्निकर्षो वजनीय इत्याह मात्रेति । जितेन्द्रियस्य मे मात्रादिभिः विविक्षासनं किं दूषणं करिष्यतीति न मन्तव्यं येन बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । न विविक्षासनो भवेत् । विविक्षः पूतविजन इत्यर्थः ॥ २१५ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ॥ विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । काममित्यहं च सूचयति । उत्तरेण चैतत्संबध्यते विशेष्यपादग्रहणमिति । भुवि तु पादवन्दनमित्यत एव युवतीनां युवा द्वयोर्यूनोरयं विधिः यदि बालो ब्रह्मचारी बृद्धा वा गुरुपत्नी तदा पादोपसंग्रहणमविरुद्धम् । असावहमिति प्रागुक्तस्य विधेरेनुवादः । विधिवदिति व्यस्तपाणिना ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भुवि नपादयोः । विधिवत्पाणिभ्यां व्यस्ताभ्यां तथा चोक्तं सव्येन सव्य इति ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि युवा यथोक्तविधिना भिवादये ऽमुकमर्हं भोरिति ब्रुवन् पादग्रहणं विना यथेष्टमभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं चेद्गुरुपत्न्यवन्दनं प्रामाण्यं तत्राह काममिति । भुवि तदग्रभूमौ विधिवत् बाहुभ्यां सह जानुभ्यां शिरसा वचसा धियेति विना पादग्रहणमित्यर्थः ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । युवतिषु गुरुपत्नीषु पूजार्थपादग्रहणं न कुर्वीत कथं तर्हि पूजा कर्तव्येत्याह काममिति । भुवि वन्दनं कुर्यान्नपादौ स्पृष्ट्वा । असावहं देवदत्तो हम् । काममिति वचनादकरणेपि न दोष इति सूचितम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामं अतिशयेन युवतीनाम् गुरुपत्नीनां युवतीनां युवासन् भुवि स्पृष्ट्वा विधिवद्वन्दनं कुर्यात् । असौ अहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ॥ गुरुदारेषु कुर्वीत सतांधर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रवासादेत्य पादयोर्ग्रहणसंख्येन सध्यति । अन्वहमन्वह्यहनि । अभिवादनं भूमौ । सतांशिष्टानां एषधर्मआचारइत्यनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र विप्रोष्य प्रवासादेत्य पादग्रहणं तत्पूर्वकमभिवादनम् । अन्वहं त्वभिवादनमात्रं ब्रह्मनामपि न पादग्रहणम् । गुरुदारेष्वाचार्यादिभार्यास्तु न तु मातरि । सतांब्रतमिति । रागोत्पत्त्यसंभावनायामप्येषएव आचारइत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रवासादागत्य सख्येन सध्यं दक्षिणेन दक्षिणमित्युक्तविधिना पादग्रहणं प्रत्यहं भूमावभिवादनं च गुरुपत्नीषु युवाकुर्यात् । शिष्टानामप्यमाचारइति जानन्तु ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रोष्य प्रवासं कृत्वा । अन्यदा अभिवादनमात्रम् । सतांशिष्टानामप्यमाचारइति स्मरन् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । शेषितः प्रत्यागतः । अन्वहं मुख्यमभिवादनम् । सतांधर्ममनुस्मरन् एषसतामाचारइत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रोष्य प्रवासादागत्य गुरुपादेषु पादग्रहणं कुर्यात् किं कुर्वन्सतां धर्मस्मरन् ॥ २१७ ॥

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ॥ तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्य शुश्रूषाविधेः फलमिदं गुर्वाराधनद्वारेण स्वाध्यायविध्यता । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण कुदालादिना भूमिखनन्वारिप्राप्नोति नाक्लेशेन एवमयं विद्यां गुरुगतां शुश्रूषुः गुरुसेवापरोधिगच्छति ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यथावारि प्राप्नोति कुदालादिना खनन् अक्लेशेन तथा विद्यां शुश्रूषुः क्रमेणाधिगच्छतीति दृष्टान्तार्थः ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तस्य शुश्रूषाविधेः फलमाह । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण भूमिखननं प्राप्नोत्येवं गुरुस्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुशुश्रूषैव विद्याप्राप्तौ कारणमाह्वयेति । खननं छिद्रार्थदारयन् । वारिकूपादिजम् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रतिपादितां गुरुवृत्तिं फलोपपादनेन निगमयति यथा खननिति ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वारिजलं यथा अधिगच्छति तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरित्यर्थः । अधिगच्छति ॥ २१८ ॥

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिरवाजटः ॥ नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात् कचित् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । मुण्डः सर्वतः केशवपनंकारयेत् । जटिलो वा जटाः परस्परमत्यन्तमिदरेतरसंलग्नकेशाः तद्वाजटः । शिखैव वा जटा यस्य जटाकारां शिखां धारयेत् परिशिष्टे मुण्डः तथा च कुर्याद्यथा ग्रामे स्थितस्य सूर्यो नाभिनिम्लोचेन्नास्तं गच्छेत् । ग्रामग्रहणं नगरस्यापि प्रदर्शनार्थम् । अस्तमयसमयमरण्ये संभावयेत् । एवं ग्रामे नाभ्युदियाद्भुवि योपि सूर्यस्य यथारण्यस्थस्य ब्रह्मचारिणो भवति तथा कुर्यात् । एनं प्रकृतं ब्रह्मचारिणम् । अन्येतु ग्रामशब्दग्राम्येषु धर्मेषु स्वापादिषु वर्तमानं न मिम्लोचेदित्येवमर्थवर्णयन्ति तथा च उत्तरत्र शयानमित्याह ततोयं संध्योः स्वमप्रतिषेधो नारण्ये तत्कालवस्थानं न स्मरेहि ब्रह्मचारी विधीयान् गौतमेन तु बहिः संध्यत्वं परतो गोदानाद्भुक्तं गोदानव्रतं च षोडशवर्षं तदा च ग्रामः शक्रोत्तरण्ये संध्यमुपासितुम् ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुण्डःमुण्डितसर्वकेशः । जटिलोजटीकृतसर्वकेशः । शिखाजटः शिखामात्रंजटीकृतमन्य-
मुण्डितमित्यर्थः । एवंब्रह्मचारिणं अभिमुखीकृत्यग्रामे न निम्लोचेदस्तमियात् सम्भार्यमरण्यंगतएवाग्निस्तमियादित्यर्थः ।
एवंनाभ्युदियादित्यपि ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह । मुण्डितमस्तकःशिरःकेशोजटावांश्चाशिवैव वा जटा जाता यस्य
वापरे शिरःकेशामुण्डिताःतथा वा भवेत् । एनंब्रह्मचारिणंकचिद्ग्रामे निद्राणमुत्तरत्र शयनमिति दर्शनात्सूर्योर्नाभिनिम्लोचे-
नास्तमियात् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत्रमुण्डइति । मुण्डःकेशरहितमस्तकः यत्र बाणाःसंपतन्ति कुमारान्निशिखाइवेत्युक्तेः ।
जटिलःजटायुक्तः । शिखाजटःशिखामात्रंजटायस्यसइति । शाखाभेदेन नैनमिति । ग्रामइत्युपलक्षणंनगरादेर्वसत्यनुकूलत्वात् ।
एनंब्रह्मचारिणंशयानमभिलक्षीकृत्य निम्लोचेदस्तंगच्छेतथा नोदियादुदर्यनासादयेत्सूर्यः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह मुण्डोवेति । ग्रामशब्देनलौकिकंकर्मलक्ष्यते । तत्रसक्तमेनंतत्रसक्तेऽस्मिन्ब्रह्मचारिणि-
निम्लोचेदस्तमियात् । कचिदाश्रमान्तरेऽपि ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्यं मुण्डइति । ग्रामे ग्राममध्ये एनंब्रह्मचारिणं अभिलक्ष्यसूर्यःन निम्लोचेत् नास्तंगच्छे-
दित्यर्थः । कचिन् न अभ्युदयात् नोत्तिष्ठेत् ॥ २१९ ॥

तंचेदभ्युदियात्सूर्यःशयानंकामचारतः ॥ निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्पुपवसेद्धिनम् ॥ २२० ॥

(१) मेघातिथिः । अत्रेदंशयश्चित्तचरेत् । ब्रह्मचारिणंशयानंनिद्रावगतमभ्युदियात्त्वेनोदयेनाभिध्यामबोधंकर्या-
त् । प्रातरतिक्रमे दिनंजपोपवासौ रात्रौ तु भोजनं पश्चिमातिक्रमे तु रात्रौ जपोपवासौ प्रातर्भोजनमिति । दिनशब्दः प्रदर्श-
नार्थः । गौतमवचनंचाप्युदाहरन्ति तिष्ठेदहरभुञ्जानोभ्यस्तमितश्च रात्रिजपप्सावित्रीमिति तदयुक्तम् । उभयत्रापि दिवैव
प्रायश्चित्तंयुक्तंदिनशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात् । नक्षत्रस्य तत्सापेक्षस्य स्वार्थप्रतिपादनं निरपेक्षंचैतत्तस्माद्विकल्पो-
युक्तः । तत्र यस्य सर्वारात्रिजापतोन व्याधिः प्रवर्तते सारात्रौ जपिष्यति अस्यस्तु दिवैव । जपश्च गौतमवचनात्सावित्र्या-
एव । नन्वत्र कथंगौतमः प्रमाणीक्रियते । उच्यते सापेक्षमिदंवाक्यंजपेदिति । जपनीयस्यानिर्देशात्सत्यामपेक्षायां श्रुत्यन्त-
राद्युक्तविशेषावगतिः । इहतु कालस्य निर्देशोनास्ति कालान्तरग्रन्थपेक्षेति न गौतमोपेक्षते अथवा संध्यातिक्रमे प्राय-
श्चिताभिधानात्सावित्रीजपःसिद्धएव । युक्तंच सावित्र्यास्तु परनास्तीति कामकारतःज्ञात्वैव संध्याकाले यः स्वपितृज्ञा-
नाश्चिरसुप्तस्य संध्याकालोयवर्ततइत्यनयबोधोऽविज्ञानम् । एतदुक्तंभवति इच्छया प्रमादकृते चातिक्रमेण तदेव प्रायश्चित्तंयः
पुनरभ्युदितानस्तमितसंध्यामतिक्रामति तस्य प्रायश्चित्तमभोजनंनित्यानांकर्मणांसमतिक्रमइति । अथवा यः कामकारेण
शास्त्रातिक्रमणंकरोति तस्य तद्विज्ञानमेव ॥२२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शयानमित्यकृतसंभ्रतामुपलक्षयति । कामकारतोज्ञानेनकामनया वा अविज्ञानादका-
मतश्चेत्यपि तेन ज्ञानतोऽज्ञानतोवा एतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । जपमित्यग्रानादेशो तु सावित्रीमिसावित्र्येव जप्या ।
अभ्युदितोदिनमभिनिर्मुक्तोरात्रिमिति विवेकः । अभ्युदितोहरभुञ्जानो अभ्यस्तमितश्चरात्रि जपन्सावित्रीमिति
स्थूतेः ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र प्रायश्चित्तमाह तंचेदिति । तंचेत्कामतोनिद्राणंनिद्रोपवशात्त्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्तमियात्तदा
सावित्रीजपन्मुभयत्रापि दिनमुपवसन्रात्रौ भुञ्जीत । अभिनिर्मुक्तस्योत्तरेऽहम्युपवासजपौ । अभिरागइति कर्मप्रवच-

नीयसंज्ञा । ततःकर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीया । सावित्रीजपंतु गीतमवचनात् । तदाह गीतमः सूर्याभ्युदितोब्रह्मचारी तिष्ठे-
दहरभुज्जानोऽभ्यस्तमितश्च रात्रिजपन्सावित्रीम् । ननु गीतमवचनात्सूर्याभ्युदितस्यैवदिनाभोजनजपानुक्तौअभ्यस्तमित-
स्य तु रात्र्यभोजनजपौ । नैतत् अपेक्षायांव्याख्यासंदेहे वा मुन्यन्तरविवृतमन्वर्थमन्वयमाह । ननु स्फुटंमन्वर्थंस्मृत्य-
न्तरदर्शनादन्यथाकुर्मः । अतएव जपपेक्षायांगीतमवचनात्सावित्रीजपोभ्युपेयएव । नतूभयत्र स्फुटंमनुक्तंदिनोपवासजपाव-
पाकुर्मः । तस्मादभ्यस्तमितस्य मानवगीतमायप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । दैवाद्यद्येवंस्यात्तत्राह । तंचेति । कामकारतोअनातुरत्वात् इच्छया शयानं जपन्सावित्रीमिति-
शेषः । उपवसेदिति अभ्युदितेअहरभोजनंरात्रौ भुक्तिः अस्तमिते तु रात्रौ जपःसूर्योदयपर्यंतंसूर्याभ्युदितोब्रह्मचारीतिष्ठे-
त्तदहरभुज्जानोऽस्तमितश्च रात्रिजपन्सावित्रीमिति गीतमवचनात् । उपोषणं सञ्च्योतिःपरं नासायमुपवसेदिति विधि-
स्मरणान् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । अवज्ञानाज्ञात्वोपेक्षानात् । एवंवचनादशक्यज्ञानादिप्रायश्चित्ताभावः सूचितः ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्राह तमिति । तंब्रह्मचारिणंशयानं कामकारतः इच्छातःसूर्यश्चैवभ्युदियात् उदयेत तंशयानं-
सूर्यः निम्लोच्चेद स्तंगच्छेत् अविज्ञानात् जपन् गायत्रिंजपन् दिनंदिवसं उपवसेत् ॥ २२० ॥

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोभ्युदितश्च यः ॥ प्रायश्चित्तमकुर्वाणोयुक्तः स्थान्महतैनसा ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वप्रायश्चित्तविधेरयमर्थवादः । निम्लोचनेनाभिदुष्टः अभिनिम्लुक्तः । एवमभ्युदितः प्राय-
श्चित्तपूर्वोक्तंनकरोति तदा महता पापेन संबध्यते न त्वल्पेन । नरकादिदुःखोपभोगनिमित्तमदृष्टपापमुच्यते ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महतैनसाव्रतवैगुण्यकारिणा ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवाद माह सूर्येणेति । यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्राय-
श्चित्तमकुर्वन्महता पापेन युक्तोनरकंगच्छति । तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । तदकरणे दोषमाह । सूर्येणेति । हि यतोब्रह्मचारी भूत्वा शयानएव सूर्येणाभिनिर्मुक्तस्तं-
विहाय सूर्योस्तंगतइति तथासूर्येणोदयतअभितःशयानंउदितःउदयेन व्याप्तः ब्रह्मचारीशयानस्य यस्य सूर्यरश्मिनासंयोग-
वियोगौ स्तइति भावः । सचेदुक्तप्रायश्चित्तमकुर्वाणएवंतिष्ठेदेनसा पापेन महतायुक्तःस्यादिति पूर्वपापस्यावश्यकलाभा-
गिति ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । अवश्यकर्तव्यतामस्यप्रायश्चित्तस्याह सूर्येणेति ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूर्येण सह शयानःअभिनिर्मुक्तः सूर्यः अस्तंगतःशयानःसन् अभ्युदितःउदितःभवेत्तदाप्राय-
श्चित्तंअकुर्वाणः महतैनसा पापेन युक्तःस्यात् ॥ २२१ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः ॥ शुचौ देशे जपञ्जयमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंमहाद्दोषोऽभ्युदयनिम्लोचनयोस्तस्मादाचम्य प्रयतस्तत्परः समाहितः परित्तचित्त-
तत्कर्माविज्ञेयः शुचौ देशे जपञ्जयं प्रणवध्यात्तिसावित्र्याख्यमुपासीत् । उभे संध्येसंध्योरेवात्रोपास्यत्वमुपासनंच तत्र
भावविशेषः । अथवाभे संध्ये प्रत्युपासीत भगवन्तंसवितारंमन्त्रोहितदेवत्योऽतस्तमेवोपासीत् । संततसकलविकल्पस्तद्वैतैक-
मन्यभवेत् । प्रागुक्तस्यविधेः शेषोऽनुवादः उपासनंकेवलंविधेयम् । अन्ये तु शुचौ देशइत्येतद्विध्यर्थोयंश्लोकइत्याहुस्तेषां-
पौनरुक्त्यम् । सर्वस्यैव कर्तव्यस्य शुचिना कर्मकर्तव्यमिति विहितमशुचिदेशसंबन्धेच का शुचिता ॥ २२२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । प्रयतः शुचिः सन्धेउपासीत सेवेत । गयतत्त्वशुचिदेशविध्यर्थं विहितसन्ध्योपासना
नुवादः ॥ २२२ ॥

(२) कुष्ठुकः । यस्मादुक्तप्रकारेण संध्यातिक्रमे महत्पापमतः आचम्येति । आचम्य पवित्रो नित्यमनन्यमनाः
शुचिदेशे सावित्रीं जपन्नुभे सन्ध्य विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । यतः शयानस्य महत्पापवत्त्वे संध्याकरणमेव हेतुरत आह आचम्येति । जप्यं गायत्र्याख्यं-
विधिवदुपासीत । तदेव तामित्यर्थः ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । अथोक्तमपि संध्याकृत्यमादरार्थं प्रसङ्गादाह आचम्येति । नित्यमाश्रमान्तरेऽपि । यथाविधि प्रातः-
स्तिष्ठेत्सायमासीतेति ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित्समाचरेत् ॥ तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदि स्त्री आचार्यानी अवरजः कनीयानाचार्यादुपलभ्य श्रेयोकर्मादिना त्रिवर्गसमाचरेत्तत्सर्व-
माचरेत् । संभवति हि तयोस्तदाचार्यसंपर्कात्परिज्ञानम् । शूद्रावाऽऽचारजनक अवरजः सयद्युपदिशेदेवं पाण्डुलिङ्गौष्ठद्वारिणा
प्रक्षालयेते निपुणौ हस्तौ प्रक्षालय विस्मृतस्ते मृद्वारिक्रमः स्वदीय आचार्योऽसकृन्मया पायुप्रक्षालने जलंददता दृष्टपूर्वः मृ-
द्भिः शौचं करोति ततो मृद्भिरित्येवमादिसमाचरेत्समाचाराद्युत्पाद्योपदिशेत् । तथा आचार्यानी आचमनं शिक्षयेत्तत्सर्वमाचरेद्यु-
क्तः अद्वया न स्त्रीशूद्राचरितमित्यवजानीतः । समाचरेदिति च समाचारपूर्वक उपदेश एवात्राभिप्रेतः । वक्ष्यति च धर्मशौचं-
समंयानि सर्वत इति । आचार्येणैव कदाचिदादिष्टं भवति ब्राह्मणि आचमय पुत्रस्थानीयमेतंतथा विधिपूर्वंच ब्रूयादस्य मूत्र-
पुरीषशुद्ध्यर्थं मृद्वारिणी देये इति तत्र तदीय वचनमनुष्ठेयमेवं मृदो गृह्णान एवमद्भिः प्रक्षालयेदिति । अथवा गुरुगृहाल्लोहोपल-
जलशुद्ध्यादिः स्त्रीशूद्रार्थं समाचार्यमाणः प्रभाणीकर्तव्यः एतावदाचारस्य स्त्रीशूद्रसंबन्धिनः प्रामाण्यार्थोऽयं श्लोकोऽयु-
ज्यते । ननु सर्वस्याचारस्यावेदवित्संबन्धिनः प्रामाण्यं घटते अयुक्तमेतन्न हि स्वल्पीत्याचार अवेदविदां प्रमाणी भवति । अ-
थास्ति मूलवेदवित्संबन्धः एव तर्हि प्रमाणं शूद्रग्रहणे न । नचैव विधे विषये स्त्रीशूद्राचारस्य प्रामाण्यमभिप्रेतम् । तथा हि
सति प्रामाण्याभिधानप्रकरण एवावश्यकम् । तस्माच्छ्रेयः पदार्थनिरूपणार्थोऽयमुपोह्यत इति परमार्थः । यद्वाचार्यवचसां प्रामा-
ण्यानुवादोऽयम् । स्त्रीशूद्रावपि ब्रूयातांतदप्यनुष्ठानं युक्तं किंपुनराचार्योपदिष्टम् । यत्र चास्य रमेत्परितुष्येन्मन एतदप्यात्मन-
स्तुष्टिरित्यत्र व्याख्यातम् । सर्वथा नास्य श्लोकस्यातीव प्रयोजनमस्ति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवरजः शूद्रः । श्रेयः साधनं श्रुतिस्मृत्यविरुद्धं यदाचरेत् तत्त्वयं प्रपन्नवानाचरेत् । तथा
धर्मसाधनत्वेन पौरुषेयवाक्यादवगते यत्राविरुद्धस्य कर्तुमनोरतिः ॥ २२३ ॥

(३) कुष्ठुकः । यदि स्त्रीशूद्रावा किंचिच्छ्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वयुक्तोऽनुतिष्ठेत् । यत्र च शास्त्रानिषिद्धे मनोऽस्य
तुष्यति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्राविरुद्धस्त्रीबालाद्याचरितं दृष्ट्वा दृष्टश्रेयःसाधनमप्याचरणीयमित्याह यदीति । अवरजः कनी-
यानिति मेधातिथिः । तत्र स्त्रीसमभिव्याहारात् शूद्रः शास्त्राविरुद्धे कर्मणि रमेत्तोषमाणश्छेत् ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राविरुद्धमनुपदिष्टम् पिश्रेयो लोकाप्रसिद्धमाचरितमप्यमित्याह यद्विस्तीति । अवरजः शूद्रः । यत्र
वास्य रमेन्मनः सर्वमाचरितुमशक्तो यत्रास्य मनसीरतिरस्ति तदाचरेत् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि स्त्री श्रेयःधर्मं किञ्चित्समाचरेत् तद्धर्मसर्वयुक्तः सन् आचरेत् स्वयंपदि । अवरजः लघुः किञ्चित् श्रेयः धर्मसमाचरेत् तत् आचरेत् यत्रयस्मिन्धर्मं मनः रमेततं धर्मं समाचरेद्वा ॥ २२३ ॥

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्मएव च ॥ अर्थएवेह वा श्रेयस्त्रिवर्गइति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

(१) भेदातिथिः । यत्प्रशस्यं यदाचर्यमाणं दृष्टादृष्टे नोपहन्ति यच्छ्रेयो लोक उच्यते किंपुनस्तदिति सुहृद्भूतान्वाचष्टे । नायं वेदमूलोर्थो नाचार्यादिशब्दवत्पदार्थं कथनम् । किंति हि श्रेयोर्थो सर्वः पुरुषः प्रवर्तते । तत्रेदमुच्यते । इदं श्रेयः एतदर्थयन्त्रः कर्तव्यः । तत्रमतान्तराणि तावदुपन्यस्यति । केषांचिन्मतं धर्मार्थोऽश्रेयः । धर्मः शास्त्रविहितो विधिप्रतिषेधौ । अर्थो गोभूमिहिरण्यादिः । एतदेव श्रेयः एतदधीनत्वात्पुरुषप्रीतेः । अपरमतं कामार्थाविति । कामस्तावन्मुख्यएव पुरुषार्थः प्रीतिरूपत्वात् । पुरुषप्रीतिर्हि श्रेयः अर्थोऽपि तत्साधनत्वात् । एवं हि चार्वाका आहुः कामएवैकः पुरुषार्थस्तस्य साधनमर्थः धर्मोऽपि यद्यस्ति धर्मएव सर्वेभ्यः श्रेयान्सर्वस्य तन्मूलत्वाच्च । उक्तंच धर्मादर्थश्च कामश्चेति । अर्थतएव वणिजः प्रयोगजीविनः । सिद्धान्तस्तु त्रिवर्गइति नुस्थितिः । अतो धर्माविरोधिनावर्थकामावपि सेवितव्यौ न तद्विरोधिनी । तथा च गौतमः । न पूर्वार्हमभ्यदिनापराह्णानफलात्कुर्यात् यथा शक्तिधर्मार्थकामैरिति । श्यात्मको वर्गस्त्रिवर्गः त्रिषु समुदितेष्वयं रूढः ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र प्रसंगेन पुरुषार्थनिरूपयति धर्मार्थाविति । धर्मार्थयोरेव प्रयत्नसंभवात् । धर्मस्याप्यर्थद्वारा कामहेतुत्वेनैवोपादेयत्वं । तेन कामस्ततः साक्षात् न हेतुरर्थश्च हेतुरित्यन्ये धर्मस्य सर्वमूलत्वात् धर्मएवेत्यन्ये । इह लोकेऽर्थएव कामहेतुतया श्रेयानित्यन्ये स्वमतमाह । त्रिवर्गइति । अन्योन्यवादिकथितयुक्तिभिस्त्रयाणां पुरुषार्था नावर्गः समूहः श्रेयः मोक्षार्थिनो विरलप्रचारत्वेनात्र मोक्षो न गणितः ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लुकः । श्रेयएव हि धर्मार्थो तद्दर्शयति धर्मार्थाविति । धर्मार्थो श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्यामन्यन्ते अन्ये त्वर्थकामौ मुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते । धर्मएवेत्यपरे अर्थकामयोरन्युपायत्वात् । अर्थएवेह लोके श्रेयइत्यन्ये धर्मकामयोरपि साधनत्वात् । संप्रति स्वमतमाह । धर्मार्थकामात्मकः परस्परविरुद्धस्त्रिवर्गएव पुरुषार्थतया श्रेयइति विनिश्चयः । एवं च बुभुक्षुन्यत्युपदेशो न मुमुक्षुन्मुमुक्षूणां तु मोक्षएव श्रेयइति षष्ठे वक्ष्यते ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र किं श्रेयइत्यपेक्षायामतभेदेन पूरयति धर्मेति । स्थितिः शास्त्रमर्यादा मोक्षरूपश्रेयसावेक्ष्यमाणत्वात् । श्रेयः सोपाधिकमुखं तदुपायो धर्मार्थाविति केचित् । कामार्थावित्यपरे कामः शब्दादिविषयोः अर्थो धनमिति तद्व्ययं श्रेयइति केचित् धर्मः पारत्रिकमुखोपायः ऐहिकमुखोपायोऽर्थः श्रेयः स्वमतं तु श्रेयो धर्मार्थकामात्मकस्त्रिवर्गइति ॥ २२४ ॥

(५) जन्डनः । पुनरत्र श्रेयः शब्देन विवक्षितोऽर्थइत्यत्राह धर्मार्थाविति । कैश्चिद्धर्मार्थोऽश्रेय उच्यते कैश्चित् कामार्थोऽश्रेय इति केचिद्धर्मार्थ इति । परस्परविरुद्धस्त्रिवर्गः । स्थितिः सिद्धान्तः । विरोधे तुल्यबलबलवत्त्वमिति । कामएव श्रेयो धर्मकामौ वा श्रेयइतिसंभवतोरपि पक्षयोर्ह्येत्यमनुपन्यासादेव सूचितम् ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मार्थो श्रेयः उच्यते । कस्यचिन्मते यदा कामार्थो धर्मएव वा कस्यचिन्मते अर्थ इव इह भवेत् श्रेयः इति त्रिवर्गस्थितिः ॥ २२४ ॥

आचार्यश्च पिताचैव माता भ्राता च पूर्वजः ॥ नार्त्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्योपि न कश्चिदवमन्तव्यः एते पुनर्विशेषतः प्रायश्चित्ताधिक्यमन्त्रेत्यर्थः । आर्त्तेनतैः पीडितेनाप्यवमानमवज्ञा प्राप्तायाः पूजाया अकरण्यकारश्चानादराख्यः । ब्राह्मणमहणं पूरणार्थम् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः आर्त्तेन तैः पीडितेन ॥ २२५ ॥

(३) कुट्टुकः । आचार्यो जनको जननी च भ्राता च सगर्भोऽप्येवः पीडितेनाप्यमी नावमाननीयाः विशेषतो ब्राह्मणेन यस्मात् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्यादीनामनवज्ञाशुश्रूषयोरावश्यकत्वं विदधत्तान् ब्रह्मदृष्टिर्कृत्कर्षादितिन्यायेन देवतालोकाभिदृष्ट्यामहीकर्तुमनुवदति । आचार्यश्चेत्यष्टभिः । आचार्यादिषु ब्रह्मदृष्टिः कार्या तेषामुत्कर्षावाप्त्यै इति न्यायार्थः ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह आचार्य इति । ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिराधाराधेययोरपि नाभावसामान्यात् ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते आचार्यादयः आर्त्तेनापि पुंसां नावमन्तव्याः न तिरस्कारणीयाः ब्राह्मणेन विशेषतः नावमन्तव्याः ॥ २२५ ॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ॥ माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यायमर्थवादः । यत्परब्रह्मवेदान्तोपनिषत्सिद्धं तस्याचार्यो मूर्तिः शरीरं मूर्तिरिव मूर्तिः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य पिता येयं पृथिवी सैव माता भारसहृत्वसामान्यात् । भ्राता च त्वः सोदर्यः । आत्मनः क्षेत्रज्ञस्येति प्रशंसा । एते सर्वदेवतारूपाः महत्त्वयुक्ता अवमतामन्ति प्रसादिता अभिप्रेतैः कामैर्योजयन्ति । एवं तत्समाचार्यादय इति स्तुतिः ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य मूर्तिर्देहान्तरम् । वेदोपदेशकत्वसामान्यात् । प्रजापतेर्मनोः सृष्टिकर्तृत्वसामान्यात् । पृथिव्या मूर्तिः आधारत्वसामान्यात् । भ्राता त्वः सोदरः आत्मनो मूर्तिरेकसृष्ट्वात् ॥ २२६ ॥

(३) कुट्टुकः । आचार्यो वेदान्तोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्तिः शरीरं पिता हिरण्यगर्भस्य माता च धारणात् पृथिवी मूर्तिः भ्राता च त्वः सगर्भः क्षेत्रज्ञस्य तस्मादेवतारूपा एतानावमन्तव्याः ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र कः कस्य मूर्तिरित्यपेक्षां पूरयति । आचार्य इति । ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्तिर्मूर्च्छिता वयवतया शरीरं प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य । अथवा ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य प्रजापतेर्विराजः । मातुरिव पृथिव्या धारकत्वादात्मनः क्षेत्रज्ञस्य स्वासमार्गेभ्यु ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह आचार्यश्चेति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यः ब्रह्मणः परमात्मनः मूर्तिर्वावेदस्य मूर्तिर्वा ज्ञेयः प्रजापतेः हिरण्यगर्भस्य परमेष्ठिनः मूर्तिः भ्राता त्वमूर्तिः आत्मनः मूर्तिः ज्ञेया ॥ २२६ ॥

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ॥ न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतार्थान्वादेनेयमपराप्रशंसा । क्लेशादुःखं माता च पिता च नृणामपत्यानां संभवे गर्भात्प्रभृति यावद्दशमाहर्षात् । न्मातुः क्लेशः गर्भधारणमसवः प्राणहरः स्त्रीणां जातस्य च संवरणयोगः क्लेशः सप्तसर्वस्य स्वयंसंवेद्यः

पितुरप्युपनयनात्प्रभृत्यावेदार्थव्याख्यानात् । संभवशब्देनात्र गर्भाधानमुच्यते तद्धिनक्षेत्रावहर्किर्तर्हि तदुत्तरकालभा-
विष्यताः क्रियास्ताहि क्लेशसाध्याः । न तस्य क्लेशस्य निष्कृतिरानृण्यप्रत्युपकारसमत्वंशक्यंकर्तुर्वर्षशतैर्जन्मभिर्बहुभिः
किंपुनरेकेन जन्मना । असंख्यधनदानेन महत्या वापदउद्धरणेन मातापित्रोर्निष्कृतिरिति ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्युपकारार्थंनुत्प्रेष्यापि मातापित्रोरतिशयेन हितंकार्यमित्याह यमिति । संभवे जन्म-
निसति । तत्पोषणादिना निष्कृतिः कृतप्रकृतिः ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । नृणामपत्यानांसंभवे गर्भाधाने सत्यनन्तरंयंक्लेशंमातापितरौ सहते तस्य वर्षशतैरप्यनेकैर-
पि जन्मभिरानृण्यंकर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुल्लू धारणदुःखंप्रसववेदनातिशयोजातस्य रक्षणवर्धनकष्टं च पितुरधिका-
न्येवरक्षासंवर्धनदुःखमुपनयनात्प्रभृतिवेदतदङ्गभ्यापनादि क्लेशातिशयइति सर्वसिद्धंतस्मात् ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । मातापित्रोःक्लेशंलारयन्तयोःशुश्रूषादरमाह । यमिति पितुरपिगर्भाधानसंस्कृतिपोषणयैः
क्लेशोस्तीति वभावनीयम् । सम्यक्लोक्यतापर्यंत पुत्रमनुशिष्टलोक्यमिति श्रुतेःनिष्कृतिरानृण्यं ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । मातापित्रोर्विशेषमाह यमातेति । संभवेवृद्धौ । नृणांपुत्राणाम् । निष्कृतिः प्रत्युपकारः ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्भवे उत्पत्तौ ॥ २२७ ॥

तयोर्नित्यंप्रियंकुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ॥ तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपःसर्वसमाप्यते ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मात्तत्तयोर्मातापित्रोराचार्यस्य च सर्वदा यावज्जीवंयत्प्रियंतेषांतत्कुर्यान्नसकृद्विस्त्रिंशं कृत्वा
कृती भवेत् । तेष्वेवाचार्यादिषुत्रिषु पुरुषेषु भक्षयाराधितेषु तपः सर्वबहुवर्षगणांश्चान्द्रायणादितपस्तप्त्वा यत्फलंप्राप्यते
तत्तत्परितोषादेव लभ्यतइति ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्तुकर्तव्यमित्याह तयोरिति । आचार्यस्य चाभ्यापनोपकारनिष्कृत्यर्थम् । चका-
राद्वानुपि ज्येष्ठस्यात्मतुल्यत्वात् । तेषुहि त्रिविति । त्रयाणामवश्याराभ्यत्वात्तपः सम्यक्प्राप्यते तच्छुश्रूषायाएव सर्वा-
नशायिरूपत्वात् ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्य च सर्वदाप्रीतिमुत्पादयेत् । यस्मान्तेष्वेव त्रिषु प्रीतेषु सर्वतपश्चा-
न्द्रायणादिकं फलद्वारेण सम्यक्प्राप्यते । मात्रादित्रयतुष्ट्यैव सर्वस्य तपसःफलंप्राप्यतइत्यादि ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्यस्यानन्यशरणत्वे तयोरिव तद्भरणीयतामाह आचार्यस्येति । त्रिषु मातृपित्राचार्येषु ।
तपःसर्वमिति तपःकृत्वाचान्द्रायणादि क्लेशाव योवा शुश्रूषुरिति शेषः तस्य सर्वतपःसाभ्यत्वात् ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । यतएवंतस्मात्तयोर्नित्यंप्रियंकुर्यादिति । नित्यंयावज्जीवम् । सर्वदाऽऽप्यपि । हिहेतौ । सर्वसर्वा-
भ्रमाभ्यम् ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तयोः पित्रोः प्रियं नित्यं कुर्यात् । चकारात् ज्येष्ठमातुःच पुनःआचार्यस्य प्रियंसर्वदा । ते
ष्वेव त्रिषु मातृपित्राचार्येषु त्रिषु तुष्टेषु सत्सु सर्वपूर्णं । तपःसमाप्यते ॥ २२८ ॥

तेषांत्रयाणांशुश्रूषा परमंतपउच्यते ॥ न तैरभ्यननुज्ञातोधर्ममन्यंसमाचरेत् ॥ २२९ ॥

(१) मेघातिथिः । कथंपुनस्तपः फलमतपसा मात्रादिशुश्रूषया एतच्च सर्वोत्तमतपोयत्तेषांपादसेव्रनतैरननुज्ञातो-

(२२९) नतैरभ्यननुज्ञातो=नैतरेनभ्यनुज्ञातो (न, ब, भ, य, र, ल) ।

माणवकः धर्ममन्यन्तस्तेषां विरोधिनं तीर्थं स्नानादिरूपं ततोपवासादिव शरीरशोषणया तेषां चित्तखेदकरम् । ज्योतिष्टोमानुष्ठाने-
प्यनुज्ञा प्रहीतव्या । यत्ने मनः प्रतिषेधकृतो (१) महारम्भेषु च कर्मसु बहुधनव्ययायाससाध्येषु व्यापृच्छय माता च मतं-
मत्या भवेयुः (१) नित्यकर्माऽनुष्ठाने त्वाज्ञानो कारिणी ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यतस्तच्छुश्रूषया परमंतपस्तेषां शुश्रूषाया असंभवएव तैरनुज्ञातोऽन्यधर्मकुर्यात् ॥ २२९ ॥

(३) कुड्डूकः । तेषां मातापित्राचार्याणां परिचर्या सर्वतपोमयं श्रेष्ठमतएव सर्वतपःफलप्राप्तेर्यद्यन्यमपि धर्मकथं-
चित्करोति तदप्येतच्चयानुमतिव्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । अननुज्ञातः प्रतिषिद्धः अप्रतिषिद्धं कृत्वा निवेदयेदिति वक्ष्यति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां त्रयाणां आचार्यपितृमातृणां तैस्त्रिभिः अनन्यनुज्ञातः अन्यैर्धर्मं न समाचरेत् ॥ २२९ ॥

तएव हि त्रयो लोकास्तएव त्रय आश्रमाः ॥ तएव हि त्रयो वेदास्तएवोक्तास्त्रयोऽग्रयः ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यकारणयोरभेदादेव मुच्यते त्रयाणां लोकानां प्राप्तिहेतुत्वात् तएव त्रयो लोका उच्यन्ते । तएव
च त्रयः प्रथमा ब्रह्मचर्यादयः त्रय आश्रमाः गार्हस्थ्यदिभिस्त्रिभिः आश्रमैर्यत्फलं प्राप्यते तत्तैस्त्रिभिस्तुष्टैः तएव त्रयो वेदा-
वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात् । तएव त्रयोऽग्रय अग्निसाध्यकर्मानुष्ठानफलावप्तिस्तच्छुश्रूषातः । एषापि प्रशंसैव ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रयो लोकाः पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकाः आश्रमाः ब्रह्मचर्या गार्हस्थ्यवानप्रस्थाख्याः । तत्पा-
लनतुल्यफलत्वात् तच्छुश्रूषायाः एवं वेदत्वाद्गित्वोपचारस्तदध्ययनं तदाधानलभ्यकर्मफलस्यैतच्छुश्रूषया सिद्धे ॥ २३० ॥

(३) कुड्डूकः । यस्मात्तएव मातापित्राचार्याश्च त्रयो लोका लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात् कारणे कार्योपचारः । तएव ब्रह्मच-
र्यादिभावत्रयरूपा आश्रमा गार्हस्थ्यया आश्रमत्रयप्रदायकत्वात् । तएव त्रयो वेदा वेदत्रयजपफलोपायत्वात् । तएव हि त्रयोऽ-
ग्रयोऽभिहितास्ते तासं पाद्ययज्ञादिफलदातृत्वात् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तएवेति । लोकास्तत्र लोकावप्तिहेतुत्वात् ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । तएव त्रयो लोका अयं लोको माताजम्भूमिवत्सामान्यात् । अन्तरिक्षलोकः पिता सेककर्तृत्वसामा-
न्यात् । स्वर्गलोक आचार्यस्तत्प्राप्नुयायापदेशकत्वात् । तएव त्रय आश्रमाः । ब्रह्मचर्याश्रमो माता तत्र द्वितीयजम्भ । गा-
र्हस्थ्यश्रमः पिता भोगप्रदत्वसामान्यात् । सन्यासाश्रम आचार्यो ब्रह्मलोकप्रापकत्वसामान्यात् । वानप्रस्थाश्रमस्य तु सदार-
त्वपक्षे पूर्वाश्रमसाधर्म्याददारत्वपक्षो उत्तराश्रमसाधर्म्याश्चोभयोरन्यतरत्रान्तर्भावः । तएव हि त्रयो वेदाः । ऋग्वेदो माता ऋ-
चो हि स्त्रियः ताम्यो हि शरीराण्यजायन्ते ऋग्यजुर्माता इति श्रुतेः । यजुर्वेदः पिता विधायकत्वसामान्यात् ।
सामवेद आचार्यो ब्रह्मयोनिवत्सामान्यात् । तथा हि श्रूयते सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिरिति ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । तएव हि आचार्यादयः त्रयो लोकाः त्रिलोकस्वरूपाः पूज्या इत्यर्थः । एवं अयेन्यूसम ॥ २३० ॥

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ॥ गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । केनचित्सामान्येनायं पित्रादीनां गार्हपत्यादिव्यपदेशः । साग्नित्रेता आधानाग्नित्रेता यागरीयसो
महाफलः । त्राणं त्राणार्थमिताग्रामात्रेता इति शब्दव्युत्पत्तिः ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र त्रयोऽग्रय इत्येतत्प्रपञ्चयति पितेति । गार्हपत्यः प्राथमिकत्वात् दक्षिणाग्निः पित्राचा-
र्यापेक्षया लोपयोगात् आहवनीयो बहुपयोगत्वात् सैवाग्नित्रेता अन्यस्याहोतायागरीयसीमान्यतमा ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लुकः । वैशब्दोऽवधारणे । पितैव गार्हपत्योऽग्निः मातादक्षिणाग्निः आचार्यआहवनीयः सेयमग्नित्रेता श्रेष्ठतरास्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न वस्तुविरोधोऽत्रभावनीयः ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्रयइत्युक्तंतद्यनक्ति पितेति । स्तुतिःनिरग्नि कस्या होत्रफलावाप्त्यर्थंवा । सेयमग्नित्रेतागार्हपत्यादित्रितयंगरीयः एवंपिताऋग्वेदो माता यजुर्वेदः आचार्यःसामवेदः ऋग्वेदोगार्हपत्यः पृथिवी ब्रह्मवेत्यादिश्रुतौऋग्वेदगार्हपत्ययोःसाहचर्यात् । ऋग्वेदगार्हपत्याग्न्योर्दृष्टिःपितरिविधीयते । एवंमातरि यजुर्वेददक्षिणाग्न्योः । आचार्ये सामवेदाहवनीययोः ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । तएवांक्तास्त्रयोऽग्रयइतियदुक्तंतत्रायविभागक्रमइत्यत्राह पितावाइति । गार्हपत्योऽग्निः पितारिंश्लोके भोगप्रदत्वसामान्यात् तथाहिब्राह्मणं त्वदितंतोकायतनयायपितुंपचेति । दक्षिणोऽग्निमाताअन्नमेवास्मै श्रद्धतीतिश्रुतेः । आहवनीयआचार्येऽमुष्मिंश्लोकेभोगप्रदत्वसामान्यात् । तथाहिश्रुतिः अमुष्मिन्नाहवनीयइति ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिता गार्हपत्याग्निरूपः । माता दक्षिणाग्निरूपा । गुरुः आहवनीयाग्निरूपः । सोमः अग्नित्रेता त्रयाणांसमूहःत्रेता । गरीयसी पूज्या ॥ २३१ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रींश्लोकान्विजयेद्गृही ॥ दीप्यमानःस्ववपुषा देववद्विव मोदते ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेष्वप्रमाद्यन्नाराधनेऽस्वलनं । तथा च तदाराधनार्त्त्रींश्लोकाञ्जयेत्स्वीकुर्यादाधिपत्यमाप्नुयात् गृही । गृहस्थावस्थस्य हि पुत्रस्यपित्रादीनांतत्कृतमाराधनमुपयुज्यते । तदा हि तौ वृद्धौ भवतः । दीप्यमानःशोभमानः प्रकाशमानोवा स्वेन वपुषा स्वेनैव तेजसा देववदादित्यवद्विव लोके मोदते ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अप्रमाद्यन्नप्रमत्तः शुश्रूषमाणः । गृही गृहस्थः । अपीत्यभ्याहार्यम् ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लुकः । त्रिष्विति । एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्नब्रह्मचारीतावज्जयत्येव । गृहस्थोऽपि त्रींश्लोकान्विजयते संज्ञापूर्वकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वान्न विपराभ्यांजेरित्यात्मनेपदम् । त्रींश्लोकान्विजयेदिति त्रिष्वधिपत्यंप्राप्नोति तथा त्ववपुषा प्रकाशमानःसूर्यादिदेववद्विव दृष्टोभवति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रमाद्यन्निति च्छेदः । दीप्यमानःपरानद्योतयन्निति त्वर्गे ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलंब्रह्मचारिणामयंधर्मः किंतूत्तरषोमपीतिप्रदर्शितं गृहीति ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिषुएतेषु अप्रमाद्यन्न सावधानतया तिष्ठन् त्रीन् लोकान् गृही सञ्जयेत् ॥ २३२ ॥

इमंलोकंमातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ॥ गुरुशुश्रूषया त्वेवंब्रह्मलोकंसमश्नुते ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । अयंलोकः पृथिवी भारसहत्वात्तुल्यामातापृथिव्या । पितृभक्त्या । मध्यमोलोकोन्तरिक्षंप्रजापतिः पितोक्तः मध्यमस्थानश्च प्रजापतिर्नैरुक्तानाम सहि वर्षकर्मणांप्रजानांपाता वा पालयिता वा । ब्रह्मलोकमादित्यलोक आदित्योब्रह्मेत्यादेशः लोकः स्थानविशेषस्तमश्नुते प्राप्नोति । अर्थवादाएते तत्र नाभिनिवेष्टव्यम् । नच लोकाधिपत्यकामस्य तदाराधनाधिकारः । नायंकाम्योर्विधिः । पितृत्वमेवात्र निमित्तमकरणे शास्त्रातिक्रमः ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मध्यमं भूलोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकादधः ॥ २३३ ॥

(३) कुल्लूकः । इमं भूलोकं मानृभक्त्या पितृभक्त्या मध्यममन्तरिक्षमाचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रीनलोकान्विजयेदित्युक्तं केन कंजयतीत्यपेक्षायामाह इममिति । इमं भूलोकं मध्यमं भुवर्लोकं आचार्यो ब्रह्मलोकेश इत्युक्ते ब्रह्मलोकम् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इममिति इमं लोकं भूलोकं मध्यमं त्वर्लोकं गुरुशुश्रूषया ब्रह्मलोकं एवममुना प्रकारेण त्रीन् लोकान्समश्नुते प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

सर्वे तस्यादृताधर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । आदृताः सत्कृताः । आदृतवचनेन प्रत्युपकारपरत्वं लक्ष्यते योऽदृता भवति स परितुष्टः प्रत्युपकाराय यतते । अथवादृतः परितुष्ट उच्यते । धर्मस्य चानन्त्यात्परितोषाऽनुपपत्तेः फलदानोत्सुकत्वं लक्ष्यते । सर्वाणि तस्य कर्माण्याशु फलदायीनि भवन्ति । यस्यैते त्रय आदृताः शुश्रूषया परितुष्टाः एतैस्त्वनाराधितैर्यत्फलकामेन किंचिच्छ्रियते शुभं कर्म तत्सर्वं निष्फलम् । सर्वाः क्रियाः सर्वाणि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि । अर्थवादोऽयं पुरुषार्थोऽसाराधनविधिस्तदतिक्रमे पुरुषः प्रत्यवयन्महता पापेन कर्मोपाजिते पीष्टफलभोगे प्रतिबध्यते । अत उच्यते सर्वास्तस्या फलाः क्रिया इति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वधर्मा यागाद्याः । आदृताः आदरेण कृताः । अफला अल्पफलाः ॥ २३४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यैते त्रयो मानृपित्राचार्य आदृताः सत्कृतास्तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति । यस्यैते त्रयोऽनादृतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरपि त्रयाणां शुश्रूषास्तुतिनिन्दाभ्यां विधत्ते सर्व इति द्वाभ्यां । आदृता आदरेण कृताः स्युः अफलाः क्रियाः तदा चरितं पुण्यमात्रं निष्फलमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते त्रय आचार्यादयः यस्य पुंसः आदृताः मानाहं भवन्ति तस्य सर्वे धर्माः आदृता भवन्ति तद्यथा तेन पुंसा सर्वे धर्मा आदृता इत्यर्थः । यस्य एते त्रयः अनादृताः भवन्ति तस्य सर्वाः क्रियाः अफला भवन्ति इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

यावन्नयस्ते जीवेयुस्तावन्यान्यं समाचरेत् ॥ तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थोऽयं श्लोकः । नान्यं समाचरेद्दृष्टमदृष्टं तदनुज्ञानमन्तरेणेत्युक्तम् । तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् । प्रियहिते रतः प्रियं च हितं च तदा यत्प्रीतिकरं तत्प्रियं यत्पालनं तद्धितम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नान्यत् तच्छुश्रूषाविरोध्याचरेत् । हितमप्रियमप्युदकं शुद्धं ॥ २३५ ॥

(३) कुल्लूकः । ते त्रयो यावज्जीवन्ति तावदन्यं धर्मस्वातन्त्र्येण नानुलिखेत् । तदनुज्ञाया तु धर्मानुज्ञानं प्राग्वहितमेव किंतु तेष्वेव प्रत्यहं प्रियहितपरः शुश्रूषांतर्द्धे प्रीतिसाधनं । प्रियं भेषजपानादिवत् । आयत्यामिष्टसाधनं हितम् ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रियहिते इह प्रीतिसाधनं प्रियं । आयत्यामिष्टसाधनं हितमिति ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । नित्यं यावज्जीवम् ॥ २३५ ॥

(२३५) नान्यं=नान्यत् (ल, र) । (क, ग, घ, च, ख,) एतेषु पुस्तकेषु नान्यं एवोहि पाठः । परंतु नान्यं गृहीत्वा नान्यं समाचरेत् ईदृशः श्लोकः अपेक्षितः । नान्यं समाचरेत् इत्थं असंगतं इति भाति ।

(६) रामचन्द्रः । त्रयः यावज्जीवेयुस्तावदभ्यधर्मान् समाचरेत् ॥ २३५ ॥

तेषामनुपरोधेन पारभ्यंयद्यदाचरेत् ॥ तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । परत्र जन्मान्तरे यस्य फलं भुज्यते तत्पारभ्यम् । छान्दसंरूपमेतत् । शुश्रूषाया अविरोधेनान्यं-
यधर्मसमाचरेत्तन्निवेदयेत्तेभ्यस्तान्ज्ञापयेत् । अनुपरोधग्रहणमेवमर्थकृतम् । यत्तेषां विरोधि तत्तैर्नाज्ञापयितव्यम् । कश्चि-
दजुप्रकृतिरभ्यर्थमान आत्मपरोऽधर्ममवगणय्यानुजानाति तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । मनोवचनकर्मभिर्निवेदनमदृष्टार्थमपितु यादृ-
शमनुज्ञानं तादृशमेव कर्मणा दर्शयेत् । अथाचैवं संबन्धः कर्तव्यः मनोवचनकर्मभिः पारभ्यंयद्यदाचरेत्तन्निवेदयेत्तेभ्य-
इति ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तेषां मनुपरोधेन दुःखाजननेन पारभ्यं परलोकार्थं निवेदयेत् तेभ्यः एतत्फलं तेषामस्त्विति
मनसा वचनेन च कर्मणा हस्तोदकादिदानेन निवेदयेत् । यद्वा मनोवचनकर्मभिर्यदाचरेदित्यन्वयः । परसंबन्धस्य तथैव
सिद्धेः । न त्वत्र निवेदनं ज्ञापनमात्रम् । यत्किंचिद्धर्मसंयुक्तमाचरामि युधिष्ठिर । मातापित्रोर्गुरोश्चैव तत्सर्वं विसृजाम्यह-
म् ॥ इतीतिहासे दर्शनात् ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातोऽयमनुवचनकर्मभिः परलोकफलं कर्मानुष्ठितं तन्मयैतदनुष्ठी-
तमिति पश्चात्तेभ्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्ममाचरेदित्युक्तं अप्रतिषिद्धः स सनयदाचरेत् तन्निवेदयेदेवेत्याह तेषामिति । अनुपरोधे-
नापीडया पारभ्यं परलोकफलकं मनोवचनकर्मभिरित्युभयत्राचरणे निवेदने च संबध्यते ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । पारभ्यं परलोकहितम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां त्रयाणामनुपरोधेन यत्पारभ्यं पारलौकिकं धर्मं तेभ्यः त्रिभ्यः मनोवाक्यकर्मभिः नि-
वेदयेत् ॥ २३६ ॥

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यंहि पुरुषस्य समाप्यते ॥ एषधर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्यउच्यते ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । इतिशब्दः समाप्तिवचनः कात्स्न्यं गमयति । यत्किंचन पुरुषस्य कर्तव्यं यावात्कश्चन पुरुषार्थः
स एतेष्वाराधितेषु समाप्यते परिपूर्णमनुष्ठितो भवति । एषधर्मः परः श्रेष्ठः साक्षात्त्वेन । अन्यश्चाग्निहोत्रादिरूपधर्मः प्रतिहा-
रस्थानीयोन साक्षाद्राजवदिति प्रशंसा । अवमान प्रतिषेधः । प्रियहितकरणं तद्विरोधिनः कर्तव्यस्याननुष्ठानमविरोधि नोप्य-
ननुज्ञातस्य च परिशेषः श्लोकसंघातोऽर्थवादः ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कृत्यंकृत्यप्रकारः । साक्षादभिलषितफलः । अन्योऽग्रादिस्तेषु जीवत्सु उपधर्मः ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । इतिशब्दः कात्स्न्यं । हिशब्दोद्देशः । यस्मादेतेषु त्रिषु शुश्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वश्रौतस्मार्तकर्तव्य-
संपूर्णमनुष्ठितं भवति । तत्फलावाप्तेस्तस्मादेव श्रेष्ठो धर्मः साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनः । अन्यस्त्वग्निहोत्रादि प्रतिनियतस्वर्गा-
दिहेतुरुपधर्मो जघन्यधर्म इति शुश्रूषास्तुतिः ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदाचरणेनैव कृतकृत्यो भवतीत्याह त्रिष्विति । अन्यस्तद्विन्नोऽस्य उपधर्मोऽन्यधर्मोऽधर्मः
पाखण्डधर्मो वा ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषु त्रिषु पुरुषस्य इतिकृत्यंहि समाप्यते । अन्यतः उपधर्मः पाखण्डधर्म इत्यर्थः ॥ २३७ ॥

श्रद्धाधानःशुभाविद्यामाददीतावरादपि ॥ अन्त्यादपि परंधर्मस्त्रीरत्नदुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रद्धाधानास्तिव्योपगृहीतान्तरात्माऽभियुक्तोयः शिष्यः सशुभाविद्यान्यायशास्त्रादितर्कविद्यामथवा या शोभते केवलंसाविशदकाव्यभरतादिविद्याविभूषिता मन्त्रविद्यावा नधर्मोपयोगिनी तामवरादपि हीनजातीयादप्याददीत शिष्येत । नन्वत्र शुभा वेदविद्या वेदितव्या आपदि विधिर्भविष्यति अनापदि तु नैवेष्यते । या च शुभा शाश्वती माया कुहकादिवातांन कचिन् । अन्यश्चाण्डालस्तस्मादपिपः परोधर्मः श्रुतिरस्मृत्यपेक्षया परोन्योलौकिकः । धर्मशब्दोऽयवस्थायामपि प्रयुज्यते । एषोत्र धर्मइति यदि चण्डालेऽपि ब्रूते । अत्रप्रदेशे माचिरंस्थाःमावास्मिन्भसि सासीरिषोत्र ग्रामीणानांधर्मोराज्ञाकृतावा मर्यादिति । नचैवंमन्तव्यमुपाध्यायवचनमया कर्तव्यधिकृचाण्डालंयोमानियुङ्गइति । न पुनरियं बुद्धिःकर्तव्या परोधर्मोब्रह्मतत्त्वज्ञानंनहि चण्डालादेस्तत्परिज्ञानसंभवोवेदार्थवित्त्वाभावात् । न चान्यतस्तत्संभवोनहि वृश्चिकमन्त्राक्षरवद्ब्रह्मोपदेशोस्ति । स्त्रीरत्नमिव स्त्रीचासौ रत्नं च तदिति वा उपमितं व्याघ्रादिभिः विशेषणविशेष्येणेति वा । यदा यत्किंचिदुत्कृष्टं वस्तु तद्वत्प्रमुच्यते तदाविशेषणमिति । अथतु मरकतपद्मरागादीन्येव रत्नशब्दवाच्यान्युत्कर्षसामान्यादन्यत्र प्रयोगस्तदोपमितमिति । या स्त्रीसंस्थानलावण्यातिशयवती अथ धान्यबहुधनसुतादिशुभलक्षणा सा दुष्कुलाद्दीनक्रियादेरप्यामिया । अब्राह्मणादित्यस्य विधेरयमपवादोऽलाभेनतु प्रदर्शितः ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुभावैदिकी अवरातबलात् श्रद्धाधानो बाल्यादिना तत्राश्रद्धानकार्येत्यर्थः । अन्त्यात् श्रद्धादपि परंधर्ममाचरतोधिगम्य गृहीयात् । अत्रानेकान्दृष्टान्तान् लोकव्यवहारसिद्धानाह स्त्रीरत्नमित्यादि । लुप्तोपमार्थमेतत् सर्वं ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रद्धायुक्तःशुभादृष्टशक्तिगारुडादिविद्यामवराच्छ्रद्धादपि गृहीयात् । अन्यश्चाण्डालस्तस्मादपि जातिस्मरार्देविहितयोगप्रकर्षात् । दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवामचाण्डालजन्मतः परंधर्मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत । तथा ऽज्ञानमेवोपक्रम्य मोक्षधर्मं प्राप्य ज्ञानब्राह्मणात्क्षत्रियादृश्याच्छ्रद्धादपि नीचादभीक्ष्णंश्रद्धातव्यं । श्रद्धाधानेन नित्येनश्रद्धानं प्रति जन्ममृत्युविशेषता । मेधातिथिस्तु श्रुतिस्मृत्यपेक्षयापरोधर्मोलौकिकोऽधर्मशब्दोऽयवस्थायामपि युज्यते । यदि चाण्डालोऽप्यत्र प्रदेशे माचिरंस्थामावास्मिन्भसि सायाइतिवदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत् । प्राग्व्याल्लौकिकं वस्तु परंधर्ममिति ब्रुवन् । चित्रंतथापिसर्वत्रालाव्योमेधातिथिःसताम् । स्त्रीरत्नंआत्मापेक्षयानिरुष्टकुलादपि परिणेतुंस्वीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणगुर्वभावे क्षत्रियादपि वेदोप्राप्तइति वदन्दाने दोषमाह । श्रद्धाधानइति चतुर्भिः । शुभादृष्टशक्तिगारुडादिविद्याधर्मलौकिकंसिद्धौषधान् ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । विद्याधर्मस्त्रियोविशिष्टाश्वेदविशिष्टादप्यपादानादवश्यंउपादियाइत्याह श्रद्धाधानइति ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रद्धाधानः पुरुषःअधर्मादपि प्रातिलोभ्यादपि पराउत्कृष्टाविद्यांअधीयीत स्वीकुर्यात् परंधर्मं अन्त्यादपि श्रद्धादपि गृहीयात् ॥ २३८ ॥

विषादप्यमृतं प्रासं बालादपि सुभाषितम् ॥ अभिन्नादपि सदृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वइमौ चापद्यब्राह्मणादप्यभ्येतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अनेन लोकप्रवादोदृष्टं क्रियते । एवंहि लौकिकाआहुः असतस्तदुपादेयविषेपि यदमृतं तद्ग्रासमेव यथा हंसउदकात्क्षीरं गृण्हाति रसायनेषु केषु चिद्विषं हन्ये-

तदभियत्योक्तम् । बालोपि यत्किंचिदकस्मात्सुभाषितंमाङ्गलिकप्रस्थानादौ वक्ति तत्प्राप्तम् । अमित्रादेरपि सतां यद्वृत्तं-
शिष्टाचारः । न द्वेषस्तेनैतदाचरितमिति न्यायात्सिद्धतरोर्यदृष्टान्तः । अमेभ्यादपि काञ्चनसुवर्णमसदाश्रयात्प्राप्यतेतथा गृह-
ते तद्वद्ब्राह्मणादध्ययनमिति ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमृतममरणहेतुरसायनसाधनं सत्त्वं । सुभाषितं यात्रादौ शकुन्त्वेन । शौचवृत्तम् ॥
॥ २३९ ॥

(३) कुड्मूकः । विषयममृतसंयुक्तंभवति तदा विषमपसार्थं तस्मादमृतं प्राप्तम् । बालादपि हितवचनं प्राप्तम् ।
शत्रुतोऽपि सज्जनवृत्तम् । अमेभ्यादपि सुवर्णादिकंप्रहीतव्यम् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विषाद्विषयमादमृतमिति दृष्टान्तार्थोविधेयार्थोवा । सुभाषितंमागच्छाद्येकूपइति हितो-
पदेशंसहजं सुचरितं धर्मवा ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति विषादिति ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमृतंजीवनं अमेभ्यात्काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

स्त्रियोरत्नान्यथो विद्या धर्मःशौचंसुभाषितम् ॥ विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः २४०

(१) मेधातिथिः । रत्नानि मणयः शम्बरपुलिन्दादिभ्योऽप्युपात्ताः शुद्धास्तद्वद्विद्यायपीति । शिल्पानि च वि-
चित्रपत्रच्छेद्यादीन्मृदुदृष्टान्त्यगर्हितानि चैलनिर्णोजनपटजनकवन्धनादीनि सर्वतोजातिविशेषमनपेक्ष्य समादेयानि स्वीकर्त-
व्यानि निश्चितातिथैर्यभावेः । विषादप्यमृतमित्येवमादिभिरनेकवाक्याद्वा समानप्रक्रमत्वेन सर्वएतेर्थवादाः ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदुष्टानि शिल्पानि लिप्यादीनि तु शस्त्रनिर्माणादीनि एषपूर्वेषामेव किंचिदधिको-
न्योपसंहारः ॥ २४० ॥

(३) कुड्मूकः । अत्ररूपादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानंयथा रूपादयोनिऋकुलादिभ्योगृह्यन्ते । तथा
न्याम्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यानि ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । रूपादिसमत्त्वभावशुद्धानि नोपादानतोदुष्टानीत्याहस्त्रियदिति । सोमःशौचंददौतासांगन्धर्वा-
श्वशुभांगिरं । पावकः सर्वमेभ्यस्त्वमेभ्यावैयोषितःसदा इत्युक्तेः ॥ स्त्रीरत्नंसर्वदाशुद्धमेवकूटकार्षापणादिव्यावृत्त्यर्थमाह अ-
दुष्टानीति तेषामुर्वकंप्राप्तप्रकृतित्वेन स्तेयादिरुपत्वान् ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थपुनः प्रकारान्तरेणस्थिरीकरोतिस्त्रियदिति ॥ २४० ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ॥ अनुब्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनंगुरोः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयंतत्रविधिः । आपन्नब्राह्मणाभ्यापकभावः । आपदः काल आपत्कालः । आपदित्येव
सिद्धेकालग्रहणंवृत्तपूरणार्थम् । पाठांतरमापत्कल्पइति कल्पनंकल्प आपद्यैषांकल्पना विधीयते उपदिश्यते । यदाचार्यः
प्रारब्धाभ्यापनः प्रायश्चित्तेनान्येनवा निमित्तेन शिष्यंहित्वा देशान्तरं ब्रजेत् नच ब्राह्मणोन्योभ्यापकस्तस्मिन्देशे लभ्यते
बालत्वाद्भूरदेशगमनमशक्यंतदा ब्राह्मणः क्षत्रियात्तदभावे वैश्यादध्ययनंप्रकृतत्वान् । वेदः कृत्स्नइति वेदग्रहणंविधीयते ।

(२४०) विविधानि=अदुष्टानि (मे०)

(२४०) विविधानिच शिल्पानि=शिल्पानिचाप्यदुष्टानि (न, ब, भ, य, र, ल)

यद्यप्यत्राब्राह्मणशब्दोब्राह्मणजातेरन्यत्र जातित्रये वर्तमानंपुरुषत्वमाचष्टे तथापि नेहशूद्रस्य ग्रहणं तस्याध्यापनाधिकाराभावात् । सत्यध्ययनेऽध्यापकत्वम् । अथशास्त्रातिक्रमेण शूद्रस्याप्यधीतवेदत्वस्य संभवः क्षत्रियवैश्ययोरध्यापकत्वस्येव । तदपि न यतोधारणे शरीरभेदस्तस्याभ्रातः नचेदमहत्वान्महदेतदाचार्यकमनुमीयते निन्दितकर्माभ्यासे पतनान्तसंसर्गाच्च ब्रह्मचारिणाम् किंतु दुष्टतास्यानिषेधात् तुल्यदोषइति चेदस्त्यत्र विशेषः । यत्र दण्डप्रायश्चित्ते गुरुणी तत्र महादोषता । त्वल्पयोस्तु त्वल्पदोषता । नच क्षत्रियवैश्ययोरध्यापने महतो दण्डप्रायश्चित्ते शूद्रस्येव । किंच द्वे निन्दिते कर्मण्यध्ययनमध्यापनंच । क्षत्रियवैश्ययोस्त्वेकमेव । निषिद्धाध्यापनसंसर्गस्त्वेनैवानुज्ञातोनासौदोषकरः । निषिद्धाध्ययनेन तु शूद्रेण संसर्गे न किंचित्प्रमाणमस्ति । अनुब्रज्या च शुश्रूषा न वन्दनपादप्रक्षालनादि शुश्रूषाप्रतिषेधार्थमनुब्रज्यैव शुश्रूषा नान्येति । यावदध्ययनंयावद्ग्रहणम् ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वैश्याद्वा आपत्कल्पे आपदः प्रकृमौ ब्राह्मणाभावे तस्य च यावदध्ययनमनुगमएव शुश्रूषणाभिवादानादि । अतएवविधेर्ब्राह्मणशिष्यशुश्रूषाङ्गीकाराध्यापनाभ्यां न क्षत्रियवैश्ययोरापदि दोषः । एतच्चोपकुर्वाणस्या नैषिकस्यापि तस्याप्यध्ययनार्थित्वाविशेषात् ॥ २४१ ॥

(३) कुट्टुकः । अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणादन्योद्विजः क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा तस्मादध्ययनमापत्काले ब्राह्मणाध्यापकासम्भवे ब्रह्मचारिणोविधीयते । अनुब्रज्यादिरूपा गुरोः शुश्रूषा यावदध्ययनंतावत्कार्या । गुरुपादप्रक्षालनोच्छिष्टप्राशनादिरूपा शुश्रूषा प्रशस्ता सा न कार्या । तदर्थमनुब्रज्याचेति विशेषितम् । गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेवक्षत्रियस्याह व्यासः । मत्तदः क्षत्रियोविप्रैःशुश्रूषानुगमादिना । मामविद्योब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुःस्मृतः ॥ ब्रह्मचारित्वे नैषिकस्याप्यब्राह्मणादध्ययनंप्रसक्तंप्रतिषेधयति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । अब्राह्मणाद्यधीतवेदस्योत्तरकालंतच्छुश्रूषाद्यभावमाह अब्राह्मणादितिद्वाभ्यां । न ब्राह्मणाद्वैश्यात्क्षत्रियाद्वा आपदि इत्युपलक्षणं यतःब्राह्मणेवसंभाव्यमानाराजन्याद्वैश्वानरविद्यागृहीतामूर्धातेव्यपतिष्यद्यन्मानागमिष्यइति तथापंचाग्निरिद्याचेत्यस्ति श्रुत्याख्यायिका ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । अब्राह्मणात् क्षत्रियवैश्याभ्यामपि ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आपत्काले अब्राह्मणात् क्षत्रियदेःसकाशादध्ययनं विधीयते । यावद्गुरोःसमीपेअध्ययनंक्षत्रियादेःगुरोःअनुब्रज्यतावत्शुश्रूषाकार्या ॥ २४१ ॥

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्योवासमात्यन्तिकंवसेत् ॥ ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । अब्राह्मणे गुरौ वासोऽध्ययनाय पूर्वणोक्तो नैषिकस्यापि प्राप्नोति विशेषे निषिध्यते । आत्यन्तिकं वासंयावज्जीविकं वसेन्नर्कुर्यात् । वासंवसेदिति सामान्यविशेषभावाद्वासंवसेदिति संबन्धः कल्मषः गुरुविषयोवासस्तं वसेत् । सप्तामाध्ययनोऽन्यत्र गच्छेत् । ननु चाध्ययनमात्रमनुज्ञानमात्यन्तिकस्य वासस्य कुतः प्राप्तिः । नैषदोषः । गुरौ तस्य वासउक्तः अध्यापयिता च गुरुः । अतोभवत्याशङ्क्यब्राह्मणे वाननूचाने । अवाशब्दोऽप्यर्थः । ब्राह्मणोपि यद्यनूचानोवृत्ताभिजनसंपन्नो न भवति नच ध्याख्यानाध्ययनशीलोऽनुवचनेनैतेपि गुणालक्ष्यन्ते यतो ननुवक्तव्यार्थाभावादेवावासः सिद्धः गतिरत्रमुखातिशयप्राप्तिर्विवक्षिता अनुत्तमा यस्याअन्योत्तमानास्ति तांकाङ्क्षन्परमात्मानन्दरूपमोक्षम् ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथाच क्षत्रियादावपि गुरौ यावज्जीवनिवासप्रसक्तौ इदमाह न ब्राह्मणइति । नात्य-

नैतिकनैष्ठिकाश्रमोक्तम् । ब्राह्मणेपि साङ्ख्यवेदान्तभ्येतरे न नैष्ठिकवासं वसेत् । किंतु यावदध्ययनं अधीत्य वैश्वानरपरिचर्य-
या क्षपयेदिति स्मृत्यन्तरास्तिद्धम् ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्यन्तिकं वासं यावज्जीविकं ब्रह्मचर्यं क्षत्रियादिके गुरौ ब्राह्मणे साङ्ख्यवेदान्तभ्येतर्यनुत्तमांगतिमो-
क्षलक्षणमिच्छाच्छिष्यो नावतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अननूचाने साङ्ख्यवेदान्तभ्येतरे आत्यन्तिकं यावज्जीवं न वसेत् किंतु यावदध्ययनं तावद्वसेत्-
इत्यन्वयः ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । आत्यन्तिकं वासं नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं वसेत्कुर्यात् ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्यः अब्राह्मणे गुरौ आत्यन्तिकं वासनं वसेत् यावज्जीवं न वसेदित्यर्थः । नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं
न वसेदित्यर्थः नानूचाने उत्तमांगतिकांक्षन् वसेदित्यर्थः ॥ २४२ ॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत् गुरोः कुले ॥ युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्यन्तं भवमात्यन्तिकं वासं गुरोः कुले नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं यदि रोचयेत्तदा युक्तस्तत्परः परिचरे-
देनं गुरुमाशरीरस्य विमोक्षणात्पातायावच्छरीरं भ्रियत इत्यर्थः ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नैष्ठिकस्याधिकं कर्तव्यमाह यदितिविति । यदि आत्यन्तिकं तत्र जन्मनि तत्र गृहवासात्या-
गेन युक्तः प्रयत्नवान् परिचरेत् शुश्रूषेत् एवं गुरुं ब्रह्मचारी आचार्यकुलवासी तृतीयोत्पन्नगतिमिच्छन् आचार्यकुले समा-
सादयेदित्येतत् श्रुतिमूलत्वाच्चास्य नक्रणादिस्मृतिभिर्विरोधः ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यात्मकमात्यन्तिकं वासमिच्छेत्तदा यावज्जीवनमुद्युक्तो गुरुं-
शुश्रूषयेत् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति नैष्ठिकं ब्रह्मचारिणो धर्मसार्थवादमाह यदीति द्वाभ्यां । युक्तो जितेन्द्रियः आशरीरविमो-
क्षणात् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । गुरोर्ब्राह्मणस्यानूचानस्य ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरोः कुले यदि आत्यन्तिकं वासं रोचयेत् एनं गुरुं आशरीरविमोक्षणात् शरीरत्यागपर्यन्तं
परिचरेत् ॥ २४३ ॥

आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ॥ सगच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यस्य फलविधिरयम् । शरीरस्य स समाभिर्जावितत्यागः । आततः कालाद्यो गुरुं-
शुश्रूषते परिचरति सगच्छति विप्रो ब्रह्मणः सद्यः सदनं स्थानं शाश्वतं पुनः संसारं प्रतिपद्यत इत्यावत् । अञ्जसाः क्लिष्टेन
मार्गेण न गत्यन्तरेण तिर्यक्त्वेन मनुष्यादिजन्मना व्यवधीयते । ब्रह्मशब्देन चेति सहादर्शने देवविशेषश्च चतुर्वक्त्रस्तस्य
सद्यः स्थानविशेषोऽपि विद्यते वेदान्तवादिनां तु ब्रह्म परमात्मा तस्य सद्यस्वरूपमेव तद्भावापत्तिः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमाह आसमाप्तेरिति । अञ्जसां शीघ्रं ब्राह्मणो हिरण्यगर्भस्य शाश्वतमविच्युतम् ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य फलमाह आसमाप्तेरिति । समाभिः शरीरस्य जीवनत्यागः । तत्पर्यन्तं यो गुरुं परिचरति सतत्त्व-
तो ब्रह्मणः सद्यस्वरूपमविनाशिमाप्नोति ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । शुश्रूषोस्तस्यएवमेवानूचानविप्रसन्नस्थानंशाश्वतंद्विपरार्धकालस्थायित्वात् । अज्जसा तत्त्व-
तो न स्तुतिमात्रं ब्रह्मचर्येण विन्देदिति श्रुतेः विन्देत्प्रामुष्यात्ब्रह्मलोकमिति शेषः ॥ २४४ ॥

न पूर्वगुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्मवित् ॥ सास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तःशक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । नैष्ठिकस्यायंगुरवेऽर्घदानप्रतिषिध्यते । सास्यतोऽगुर्वर्थविधानात् नच नैष्ठिकस्य स्नानमस्ति
प्रकृतम् । नैष्ठिकएव उपकुर्वाणस्य तु उपनयनात्ममृति यावत्स्नानमस्त्येव सति संभवे यथा शक्त्या दानंपूर्वस्नानादुरवे किं-
चिदुपकुर्वीत दद्याद्दत्तार्थं धातुः सोपसर्गोऽतश्च त्वसाध्याचतुर्थी । अथवा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति । ततः संप्रदान-
त्वंधर्मवित्पदमनुवादः । सास्यंस्तु स्नानकाले प्राप्ते गुरुणाआदिष्टममुपमर्थमाहरेतितः शक्त्या यावन्तंशक्नोति तावन्तंगुर्व-
र्थगुरोरिदंगुर्वर्थगुरोरेयं प्रयोजनंतमाहरेदुपनयेत् । नन्वयन्नैष्ठिकस्य गुर्वर्थकरणप्रतिषेधः । नह्येते द्वे वाक्ये एकेन प्रतिषेधः
अपरेण गुर्वर्थविधिः । स्नाने गुर्वर्थोऽवश्यकर्तव्यमित्यर्थविधिः प्रतिषेध उपकारप्रतिषेधे च सर्वशुश्रूषाविधिरनर्थकः स्यात् ।
नच दानमेवोपकारोयेन धनोपकारएव निषिध्येत नान्यः प्रियहितादिः । अर्थवादत्वेत्वयथार्थता न दोषः । गम्यते चात्रैक-
वाक्यता ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्ययनात्प्राक्गुरवे नोपकुर्वीताध्ययनाभिसंबन्धिना न किंचिद्दद्यात् । एतन्नैष्ठिको-
पकुर्वाणकयोस्तुल्यम् । अन्यथा भूतकाध्ययनप्राप्तिप्रसंगात् । अत्रप्रसंगादुपकुर्वाणस्य दक्षिणादानकालउक्तः सास्यं
स्त्विति गुरुणाज्ञप्तःसास्यनशक्त्या गुरुवर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लुकः । उपकुर्वाणस्यायविधिः नैष्ठिकस्य स्नानसंभवात् । गुरुदक्षिणादानंधर्मज्ञोब्रह्मचारी स्नानात्पूर्व
किंचिद्बोवस्त्रादिधनंगुरवेनावश्यकं दद्यात् । यदि तु यदृच्छातोलभते तदा गुरवे दद्यादेव अतएव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमा
हापस्तम्बः । यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणाएवताः सएव ब्रह्मचारिणोयज्ञो नित्यव्रतमिति ।
सास्यन्पुनर्गुरुणादत्ताज्ञोयथाशक्तिधनिनयाचित्वापि प्रतिग्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावश्यकं दद्यात् ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । सास्यन्समावर्तनाख्यस्नानंकरिष्यन् । उपकुर्वाणस्य दक्षिणादानेनैव समार्भिन्नुवन् तस्याःकाल
माह नेति द्वाभ्यां । नोपकुर्वीत धनेनेति शेषः ॥ २४५ ॥

(५) जन्दनः । उपकुर्वाणंप्रत्याह नपूर्वमिति । सास्यन्समावर्तिष्यमाणः ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मवित् गुरवे किंचित्पूर्वं कुर्वीत दक्षिणा न दातव्या गुरुणाज्ञप्तःदत्ताज्ञः सास्यन् ब्रह्मचर्या-
न्तं स्नानंकुर्वन् शक्त्या गुर्वर्थं दक्षिणां दद्यात् ॥ २४५ ॥

क्षेत्रं हिरण्यंगामश्वं छत्रोपानहमासनम् ॥ धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तमुद्दिष्टगुर्वर्थं कुर्यात्तत्र न सर्वकर्तव्यमित्येवमर्थोऽयं श्लोकः । यदि गुरुर्विरुद्धमादिशेत् अमुष्य
स्त्रियमाहरेत् सर्वत्वं वा देहीति तन्न कर्तव्यम् । किं तर्हि क्षेत्रं धान्यानां भवनभूमिः क्षेत्रमुच्यते । हिरण्यसुवर्णम् वा शब्दो
विकल्पार्थो न समुदायानि देयानि । अन्ततः अन्याभावे छत्रोपानहमपि । इन्द्रनिर्देशात्साहित्यदानम् । वासांसीति सर्वत्र
संख्यानविवक्षिता । प्रीतिमाहरन्निति एतदाहरेदिति पूर्वसंबन्धः । प्रीतिमाहरेदिति वा पाठे अत्रैव क्रियापरिसमाप्तिः ।

(२४५) आवहेत्=आहरेत् आहरन्वा (मे०)

(२४६) मासनम्=मन्ततः (मे०)

प्रीतिमावेहेदिति वा प्रीतिमुत्पादयेद्धान्याद्याहरेत् । स्वतन्त्रैव वा प्रीतिराहार्यतयोच्यते । ततश्चद्रव्योपदेशस्य दर्शनार्थता सिद्धा भवति । अन्यदपि यदेवंविधंप्रीतिजनकं मणिमुक्ताप्रवालहस्त्यश्वगन्धर्वीरथादि तदपि देयमिति गम्यते । तथा च गौतमो विद्यान्तेगुरुमर्थं ननिमन्त्याहरेद्यदि स्यादात्मीयं शक्त्यामतंतदा दद्यान्नावेद्यास्त्रादिनाजयेत् ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेवाह । क्षेत्रमिति । अन्ततः पूर्वालाभे प्रीतिप्रीतिहेतुं धान्यादावप्यन्ततदिति यथाथो-
गमनुषञ्जनीयम् ॥ २४६ ॥

(३) कुड्ढुकः । कित्तदाहक्षेत्रमिति । शक्त्या गुर्वर्थमाहरेदित्युक्तत्वात्क्षेत्रहिरण्यादिकं यथासामर्थ्यविकल्पितं समु-
दितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्पपक्षे चांततोऽन्यासं भवे छत्रोपानहमपि दद्यात्तद्वन्निर्देशात् । समुदितदान-
प्रदर्शनार्थंचैतत्सम्भवेऽन्यदपि दद्यात् । अतएव लघुहारीतः एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति
तद्व्ययं यद्वत्वाचानृणी भवेत् ॥ असंभवेशाकमपि दद्यात् ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अंततः पूर्वेषामशक्तौ धान्याद्युत्तराहरणमित्यर्थः दक्षिणाया अदृष्टार्थत्वं मीमांसास्तवके स्थापि-
तम् । अत आह प्रीतिमिति प्रीत्यर्थमित्यर्थः ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्ततः व्रतान्ततः गुरवे प्रीतिं आवहन् छत्रादिकं दद्यात् ॥ २४६ ॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ॥ गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । नैष्ठिकस्यायमुपदेशः । असत्याचार्ये तत्पुत्रे श्रीत्रियत्वादिगुणयुक्ते गुरुपत्न्यामाचार्याभ्यां वा
सपिण्डे वा गुरोरेव वसेत्तत्र च गुरुवद्वृत्तिमाचरेद्भैक्षनिवेदनादि सर्वंकुर्यात् । दारशब्दो बहुवचनान्तो भार्यावचनो वैद्याकरणैः
स्मर्यते । स्मृतिकारास्त्वेकवचनान्तमपि प्रयुञ्जते । धर्मप्रयासयत्ने दारे नान्यांकुर्वीति ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतनैष्ठिकधर्ममाह आचार्यइति । गुरुपुत्रे गुणान्विते अनूचाने गुरुसपिण्डे वा तादृश-
एव गुरुदारे तु गुणान्विते प्रमीतपतिकाधर्मचारिणि गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् । तच्छ्रुश्रूषया तद्देवसेत् ॥ २४७ ॥

(३) कुड्ढुकः । नैष्ठिकस्यायममुपदेशः १ आचार्ये मृते तन्मुते विद्यादिगुणयुक्ते तदभावे गुरुपत्न्यां तदभावे गुरोः
सपिण्डे पितृव्यादौ गुरुवच्छ्रुश्रूषामनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्तु श्रुश्रूषते गुरुमित्युक्तं तस्यासत्त्वे कागतितस्तथाह आचार्येति त्विति द्वाभ्यां । गुरुव-
द्वृत्तुल्यां वृत्तिस्तुखादिकां ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । अथ नैष्ठिकं प्रत्याह आचार्यइति । सपिण्डे गुरुसपिण्डे ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । खलु इति निश्चयेन आचार्ये प्रेते मृते सति गुणान्विते गुरुपुत्रे गुरुवत् वृत्तिं आचरेत् । यद्वा
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवात् ॥ प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अविद्यमानता सर्वेषामभावः । यदि वा गुणहीनता । एतेष्वसत्स्वप्निशुश्रूषाप्रयुञ्जीताग्निशर-
णोपलेपनमग्नीन्धनमाचार्यवत्सन्निधानं नियमाद्वृत्तवदहोरात्रासनमेवाऽग्रेः शुश्रूषेतां कुर्वन्देहसाधयेत् शरीरं क्षपयेद्यथान्धश्च-
क्षुष्मानुच्यत एवं साधयेदिति । स्थानासनएवविहारः तद्वान्नकदाचिदासीत् एवंविहरेत् । अन्येतु मन्यन्ते स्थानाय त्वस्तिका-
दिना यदासनं स्थानकाले तत्स्थानासनं विहारोऽन्योभिक्षाचराणादिः ॥ २४८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । स्थानं ऊर्ध्वावस्थानं नियतं । आसनमुपवेशनं नियमेन विहारो भ्रमणमित्येतैस्तपोविशेषग्रहणमभिप्रैति साधयेत्तपःसिद्धिं कुर्यात् ॥ २४८ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेषु त्रिष्वविद्यमानेषु सततमाचार्यस्यैवाग्रेः समीपे स्थानासनविहारैः सायं प्रातरादौ सभिद्धोमादिना चाग्नेः शुश्रूषां कुर्वन्नात्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत् ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थानासनविहारवान् अभ्येः गुरोरिति विशेषः । स्थानासनादिसमीपगमनादिनामही कुर्यात् । देहं ब्रह्मलोकगमनपर्यन्तम् ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । स्थानासनाभ्यां विहारः कालयापनं तदस्यास्तीति स्थानासनविहारवान् ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषु गुरुपुत्रेषु अविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् भवेत् तद्यथा गुरोः स्थाने आसने उपविश्य वसेत् अभिशुश्रूषां गुरोर्वा प्रयुजानः कुर्यात् आत्मनः स्वस्य देहं साधयेदित्यर्थः ॥ २४८ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविभुतः ॥ स गच्छत्युत्तमस्थानं चेहाजायते पुनः ॥ २४९ ॥

इति मनुस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमिति नैष्ठिकवृत्तिप्रत्यववृत्तिरिति । एवं यो ब्रह्मचर्यं चरत्यविभुतः अस्वलः स प्राप्नोत्युत्तमं स्थानं धाम परमात्मप्राप्तिलक्षणम् । न चेह पुनर्जायते न संसारमापद्यते ब्रह्मरूपं संपद्यत इति ॥ २४९ ॥

मान्याकापि मनुस्मृतिस्तदुचिता ध्याख्या हि मेधातिथेः सालुभैव विधेर्वशात्कचिदपि प्राप्यं यत्पुस्तकम् । क्षीणोद्गमनः सहारणसुतो देशान्तरादात्तैर्जाणिं द्वारमचीकरत्ततस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥ इति मनुभाष्ये मेधातिथीये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं नैष्ठिकधर्मेण । विप्रपदं विप्रस्यैव नैष्ठिकधर्मो नान्येषामित्येतदर्थम् । अविभुतः अभ्यव्रतः । ब्रह्मलोकं प्रागुक्तं प्राप्योत्तमं स्थानं मोक्षास्पदं गच्छत्यतएव नेह संसारे पुनराजायत इति ॥ २४९ ॥

सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ ब्रह्मचर्याश्रमविधानं नाम द्वितीयोऽध्यायः २

(३) कुल्लूकः । आसमाग्नेः शरीरस्येत्यनेन याज्ञीवमाचार्यशुश्रूषायामोक्षलक्षणं फलम् । इदानीमाचार्यं मृतेऽपि एवमित्यनेनानन्तरोक्तविधिनाचार्यपुत्रादीनामन्यद्विपर्यन्तानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतौऽनुतिष्ठति स उत्तमं स्थानं ब्रह्मण्यांतकसलक्षणं प्राप्नोति न चेह संसारे कर्मवशादुत्पत्तिलभते ॥ २४९ ॥

इति मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेष्वामाचार्यादिषु नैष्ठिकस्य ब्रह्मसम्प्राप्तिरित्युपसंहरति एवमिति । अविभुतब्रह्मचर्यः अप्रच्युतव्रतः । इहेति विशेषणान्मानवान्तरे जायते यदि तत्र श्रवणादिकर्ततदामुच्यते । तथा च स्मृतिः ब्रह्मणा सहते सर्वे संप्राप्ते प्रतिबंधे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परंपदमिति । प्रतिसंचरे प्रलये कृतात्मानः कृतसाक्षात्काराः ॥ २४९ ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । अथोपकुर्वाणं प्रत्याह एवमिति । अविभुतः अस्कन्धरेतस्कः ॥ २४९ ॥

इति वीरमल्लप्रियसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५ ५ ५

(६) रामचन्द्रः । विप्रः अविभुतः अस्वलितब्रह्मचर्यः य एवं चरति स उत्तमं स्थानं गच्छति पुनः इह न जायते ॥ २४९ ॥

॥ इति मनुस्मृतिभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्री ॥

अथ तृतीयाध्यायः

षट्त्रिंशदाब्दिकंचर्यगुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥ तदधिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥

(१) भेदातिथिः । द्विविधो ब्रह्मचारी पूर्वत्र प्रतिपादितो नैष्ठिक उपकुर्वाणश्चेति । आसमाप्ते शरीरस्य यस्तु शुश्रूषणे गृहमन्यनेन नैष्ठिक ब्रह्मचर्यमुक्तम् । आसमावर्तनादिति पक्षान्तरमपि सूचितम् । तत्र नैष्ठिकस्य नामधेयप्रतिलम्भेनैव निमित्तवतावधिशेषः सुगमितः । निष्ठांसमाप्तिगच्छति नैष्ठिकः । श्रुत्यैव कालो विहित आसमाप्तेरिति । उपकुर्वाणस्यानेन क्रमयोगेन तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति संख्याया अविवक्षोक्ता । अविवक्षायां चैकद्वित्रिचतुःषष्ठ्यसमादिशाखाभ्ययनं यथांशं किमपि नियम्यते । त्रैवेदिकं व्रतंचर्यं त्रयाणां वेदानां समाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणप्रयोजनं त्रैवेदिकं । ग्रहणक्रिया वृत्तावन्तर्भवति वेदाधिगमस्य प्राग्विहितत्वात् । व्रतं ब्रह्मचारिधर्मकलापः । चर्यंचरितव्यम् । कृत्यो विधौ । एवमाहरणादीनां ग्रहणान्ततायां ग्रामायामाह षट्त्रिंशदाब्दिकमिति । गृहीतेऽपि वेदे कालः पूरयितव्यः । यदित्वाभ्यायाभ्ययनविध्यर्थो धर्मस्तस्य च त्वाभ्यायविधेरग्रहणे निवृत्तिः किमर्थं तर्हि द्वादशवार्षिकी ग्रहणोक्तकालं व्रतचर्यामुवृत्तिः । अत्यल्पमिदमुच्यते । दर्शपूर्णमासादिष्वप्याग्नेयादियागेभ्यः परांश्च यान्यङ्गानि तत्राप्येतद्दत्तव्यं समस्ताङ्गानुष्ठान एव मन्त्रादुपकारकाङ्गयुक्तादिशिष्टक्रमकाद्विध्यर्थसंपद्यगतायां परिचोदनाशब्दादेव विधिसंबन्धोपगमोयतः । अथ महत्तोल्यधीयांसस्तदधिकं पादिकं ग्रहणावधयः पक्षाः सन्ति तेषु सत्सुकः खलु महाप्रयासमतिचिरकालं तावद्वादशवार्षिकं व्रतचरणमाद्रियेतेति चेत्फलभूमार्थिनोऽङ्गभूयस्त्वमनुष्ठास्यन्ति । तदुक्तं प्रयत्नविशेषात्फलविशेषेण भवितव्यमिति । ननु च नार्थावबोधोदाहते ग्रहणद्वारेण त्वाभ्यायाभ्ययनस्य किंचिदपरं फलमस्ति । एवं ह्यङ्गुः न तस्याभ्ययनमात्रं तत्र भवन्तो याज्ञिकाः फलंसमामनन्तीति । तथा दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नमेति । तस्य न च कश्चिद्विशेषो दृश्यते । यद्येवं ग्रहणकालेऽप्यन्तरेण व्रतधर्मानुष्ठानं ग्रहणदर्शनानुष्ठानप्रसङ्गः । कश्चैवमाह अर्थावबोधार्थः त्वाभ्यायविधिरिति । त्वाभ्यायविधिः त्वार्थ एव । नाभ्यस्याभ्ययनार्थतायां ग्रामाणमस्ति । अर्थावबोधो हि ग्रहणे सति वस्तुस्वतो वृत्तउत्पद्यते न विधितः । त्वर्गादिकलार्थिनोऽयं विधिः । एतदपि कथं भविष्यति । कातर्हीयं वाचोयुक्तिः फलविशेषेणेति । एषा वाचोयुक्तिः संस्कारविधिस्तावदयं त्वाभ्यायप्रधानस्तस्य त्वाभ्यायेकर्मण्युत्पन्नत्वात् । संस्कारविधयश्च न साक्षादधिकारमर्हन्ति किंतु संस्कार्यद्वारेण साधिकारविध्यन्तरमनुप्रविशन्ति । यथा ब्रीहिमवहन्तीति दर्शपूर्णमासाधिकारविषयाग्नेयादियागसाधनभूतपुरोडाशप्रकृतिब्रीहितुषकणविप्रमोचनादिसंस्कारद्वारेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धमनुभवति । अवघातो न तन्निरपेक्षः । स एव कर्तव्यतया प्रतीयते । एवमिह वेदस्य संस्कार्यत्वमन्यत्राशेषभूतस्य निर्वहति । दृष्टत्वाभ्यायाभ्ययनानन्तरमर्थवबोधः । अत इदमभ्ययनामर्थवबोधपर्यन्तमवघात इव तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तम् । एतावांस्तु विशेषः प्रकरणेऽधीतत्वादवघातोऽस्तीति लघुधाधिकारविध्यन्तरसंबन्धः । अयं त्वनारभ्याधीतत्वादवबोधपर्यवसायी सकलफलकर्मानुष्ठानोपयोगितया गम्यमानोऽधिकारः । तत्र विध्यर्थनिवृत्तिरेव फलविशेषोऽभिप्रेतः । विधेर्हि पुरुषार्थव्यव्युत्पन्नावगमं तत्साक्षाद्भवतु वा परम्परया वेतिन विशेषः । गम्यमानाधिकारत्वाच्च त्व-

तत्र एवायं विधिः । त्वात्मानमनुष्ठापयति यद्यपि नित्यकामश्रुतिष्वर्थावबोध उपयुज्यते । येनार्थावबोधद्वारेण ज्योतिष्टोमादिविभ्येककार्यत्वमिलन्ति तत्फलस्यैव च प्रत्यक्षविशेषादतिशयमाहुस्तेषामाचार्यकरणविधिना किमपराद्धयेन महता यत्ने न तदेककार्यता निषिध्यते । अप्रमाण्यवेदस्य भवतीति चेदस्तु न प्रयोजनवशेन युक्तिसामर्थ्यायातोऽर्थोहातुं शक्यते । युक्तिस्तु युक्त्यन्तरेण बलीयसा बाध्यते । आचार्यकरणविभ्येककार्यत्वे त्वस्य विधिरूपतैर्वहीयते स्वार्थस्यात्रिवक्षितत्वात् । तत्तुल्यं ज्योतिष्टोमाद्यनुप्रवेशेपि । यदा तु त्वतन्त्रोऽयं विधिः स्वार्थानुष्ठापकस्तत्समानस्कन्धस्तदा त्वयमेवेति कर्तव्यतया युक्तोऽनुष्ठीयते । तत्र ये विकल्पिताः कल्पालक्ष्यां सो गरीयांसश्च तेषां लघोयसा सिद्धे गरीयसामनुष्ठानं विध्यर्थेन विशेषमावहति यथाधाने एकदियातिसो देयाद्वादशदशवेत्यादि । अनुष्ठिते चात्मिन्विधौ त्वसामर्थ्याच्छ्रुतौ वा भवतु प्रतीयमानो वा कल्पो वा प्रमाणभेदोऽयं न संबन्धभेदः सर्वथोभयतः स्पर्शतो न मुच्यामहे यद्यस्य विधिः स्वार्थानुष्ठापको ज्योतिष्टोमाद्युपकारकत्वम् । ननु किमिदं पूर्वापरविरुद्धं प्रलयते प्रागुक्तं न साक्षात्संस्कारविधयोऽधिकारसंबन्धिनः इदानीं तु त्वतन्त्र एवायं विधिः स्वार्थानुष्ठापक इति । अथवा विशेषश्रुतेनान्वयिना न संबध्यते गम्यमानस्त्वधिकारः संस्कारविधीनामप्यविरुद्ध इति नायं विशेषो यस्य विधिप्रयुक्तमनुष्ठानमर्थावबोधोपाशङ्क्यते । पाठमात्रस्याचार्यविधिप्रयुक्तत्वात्संस्कारविधीनामधिकारसंबन्धोऽभ्युपगतः स्यात् । अथ विध्यन्तरोपकारकत्वात्तत्र प्रयुक्तमनुष्ठानं तथा सत्यधिकृतस्याभ्ययनस्थानधीतवेदस्याधिकारः । तदा च शूद्रस्याधिकारो दुर्निवारः । न चाभ्ययनानन्तरं वेदार्थं श्रवणं प्राप्नोति । यदैव हि यदृच्छ्या कुतश्चिदधिगतं भवति ज्योतिष्टोमनामकर्मवैदिकत्वं फलमिति तदैव तदितिकर्तव्यतां शिञ्चेत् । तत्काल एव च तदुपयोगिनामन्त्रान्याजमानानधीयत अत्र केचिदाश्रयिन्यायेन परिहरन्ति यथैव हित्विष्टकृदादय उभयरूपाः संस्कारार्थकर्मतया एवं त्वाभ्यायाभ्ययनमप्यभिधानविनियोगानुसारितया क्रियाफलावबोधदर्शनेन च संस्कारकर्मफलवत्कर्मार्थकर्म । अतः साधिकारत्वसिद्धिः । कः पुनरधिकारी । उपनीतस्त्रैर्वर्णिको माणवक इति ब्रूमः । ब्रह्मचारिधर्मेषु हेतदाभ्यायते लिङ्गादयो ह्यविनाभूतनियोज्यार्थविध्यर्थप्रतिपादकास्तत्र विशेषाकाङ्क्षायां कचिच्छब्दसमर्पितो विशेषो भवति । त्वर्गकामी यावज्जीवमभिहोत्रं गृह्णाति । कचिदश्रुतोऽप्यन्विताभिधानसामर्थ्यबलेन कल्प्यो विध्वजिदादिषु कचित्प्रकरणाद्वस्तुसामर्थ्याद्विध्यन्तरपर्यालोचनयापि च प्रतीयते । तदेतदिह सर्वमस्ति । प्रकृतो ब्रह्मचारी वस्तुसामर्थ्येन चार्थावबोध उपजायते स च सर्वविधिषूपयुज्यते विदुषोऽधिकारात् । तदिदमपरे न दृश्यन्ति । संस्कारविधित्वेनैवास्य प्रतीयमानाधिकारता । यतः संस्कारकर्माणि संस्कारार्थतया अनुष्ठीयन्ते । यदि च संस्कार्ये न दृश्येत विशेषस्ततः सक्तुवत्संस्काररूपता हीयेत । अस्ति चात्र फलवत्कर्मवबोधलक्षणो विशेषः । यनु त्विष्टकृदादिवदिति तत्प्रकृतिप्रत्ययविवक्षानागम्यत्वरूपहानितया युक्तोभयरूपता । तस्मात्स्थितं त्वतन्त्रोऽयं विधिर्माणवकस्येति । अतश्च त्वतएवानुष्ठेयो नावघातादिवद्दर्शपूर्णमासाद्यधिकारनियोगाक्षेपेण एवमनेकवेदाभ्ययनमपि द्रष्टव्यम् । तत्रापि ह्येकेन वेदेन निर्वृते विध्यर्थे किमित्यनेकवेदाभ्ययनं फलभूम्ना तु युज्यते । फलं च पूर्ववन्न तु वाक्यशेषाधीतपयोदध्यादि । एवं स्थित एकवेदाभ्यायिनः त्वशास्त्रानधीतानां मन्त्राणां कर्मोपयोगिनां कर्मानुष्ठानकाले सामर्थ्यात्तदाक्षिप्तमभ्ययनमनुष्ठातं भवति यद्यप्यधीतवेदस्याधिकारोऽधीत इति । अन्ये तु ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽभ्येय इति निष्कारण इत्येतस्याधिकारपदतां मन्यन्ते । निष्कारणः कारणप्रयोजनमनुद्दिश्य नित्यकर्मवत्कर्तव्यं न ह्यस्याधिकारसमर्पकत्वमन्तरेण विषयद्वारेण क्रियाकारकतद्विशेषणत्वादिना न्वयः संभवति तस्मात्सत्यपि संस्कारविधित्वे गम्यमानाधिकारत्वं श्रूयमाणाधिकारत्वं वाऽविरुद्धम् । अपरे तु संस्कारविधित्वादनधिकारतामेव ज्यायसीं मन्यन्ते । अनुष्ठानविशेषलाभार्थोऽधिकार उपास्यते । स चेह संस्कार्यविशेषदर्शनादेव सिद्धः । संस्कारविधयः प्रयोजनापेक्षया । क्रियाफलमेवात्र विधिसाध्यं तच्च कर्मस्थं महणलक्षणं-

दृश्यतएवाविरुद्धम् । अश्रुते विभागे स्मृत्यन्तराद्विभागावगतिः प्रतिवेदब्रह्मचर्यद्वादशाब्दानि । केपुनरत्र त्रयोवेदाभिधानः । ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइति । अथ किं नाथर्वणोवेदइतियद्येतत् पृथग्वाक्यम् । अथतुग्रहणान्तिकमेवेत्येतन्मैकवाक्यतन्नास्ति गृहीते वेदे व्रतनिवृत्तिः । कएवमाहकिंव्रतयथाश्रुतं संस्कार्यत्विनबर्हणायांअर्थावबोधनिष्ठतया तस्यविधेरनुष्ठानलाभः । अवबोधोहिसकलकर्मानुष्ठानोपयोगीति । आथर्वणश्चाभिचाराद्युपदेशबहुलः । तस्मान्ज्योतिष्टोमःदिकर्माणि विधीयन्ते । नापि तेषांकिंचिदङ्गत्रयैवहौत्राभ्यर्च्यवौद्गात्रादिसकलतदङ्गपरिसमाप्तिः । प्रधानोत्पत्तिविधयश्च त्रयाणामेव ज्योतिष्टोमादीनांसंति । ब्रह्मत्वमपि त्रयाणामेव विद्यते । त्रिशब्दश्चसंख्यावचनः । नचसंख्याशब्दाःकिंचिद्धर्ममेकमनपेक्ष्यप्रवर्तन्ते । अतोयेषामेवेह कार्योपदेशपरता तएव त्रिशब्देनाभिगदितुंशक्यन्ते । न चाथर्वणस्यतत्कार्यानुप्रवेशः । नतत्र प्रधानविधयोज्योतिष्टोमादीनांनान्निविधयः । श्येनादिष्वभिचारयज्ञेषु तएवार्त्विजः सैवाभ्यापीति कर्तव्यता । विशेषोऽपियः सोऽपि त्रयामेवोपदिष्टः । अतःऋग्यजुषामृक्सामाभ्यां चैकत्रकर्मणि समावेशाभावाच्चिदेदीव्यपदेशानुपपत्तेराथर्वणस्येहग्रहणंत्वाभ्यायशब्दवाच्यत्वात्त्वध्ययनविधेस्तद्विषयत्वमविरुद्धम् । तर्दाधिकंषट्त्रिशत्संख्या प्रत्यवशृष्यते ततोऽर्धमष्टादशवर्षाणि । अत्रापिविभागकल्पनाषड्वर्षाणि अत्रापि पादिकं पादश्चतुर्भागभागिनी सैव संख्या नववर्षाणिचतुर्थोभागः । प्रतिवेदत्रिणि । कथंपुनस्त्रिभिर्वर्षेवेदः शक्यो ग्रहीतुं असमाप्तग्रहणस्य च व्रतनिवृत्तौ व्रतस्मात्कव्यपदेशो भवतिकश्चिन्मेधावितमः । अपर आह न ग्रहणस्वरूपप्रयुक्ताधर्माःकिंताहृतद्विषयेण विधिनाप्रयुज्यन्ते तत्रापि निवृत्ते ग्रहणे यदि कानिचिदहानि नियमानुपालनमध्ययनकाले क्रियते तावत्सम्पाद्यतएवशास्त्रार्थःभवेत्त्वाभ्यायविध्यर्थं तावतैवाङ्ककलापानुष्ठानम् । असमाप्तग्रहणस्य तद्व्रतनिवृत्तौ व्रतस्मात्कव्यपदेशः । अतः कालविशेषविधानं युक्तम् । त्रिभिर्वर्षैः विना न व्रतस्मात्कोभवति तद्यद्यपि स्नानवेदसमामाविति केचित्स्मरन्ति तथापि तदर्थव्रतसमामावपि प्रयोगउपचाराद्युक्तएव । तदयुक्तम् । सत्यपि विधिप्रयुक्तयावदध्ययनभावितैव व्रतानां युक्ता । अध्ययनसंयोगेनाह तानि चोद्यन्ते यावदध्ययनंभवति वचनादेव हित्तिसांवत्सरो व्रतचूर्वा प्रागपिग्रहणाद्येतत्पृथग्वाक्यम् अथतु ग्रहणान्तिकमेवेत्येकंवाक्यंततो नास्त्यगृहीते वेदे व्रतनिवृत्तिः । एवकारेणैवमेव पक्षमनुमन्यन्ते । यदिनास्त्यगृहीते वेदे तन्निवृत्तिःकथं तर्हि व्रतस्मात्कोवेदस्मात्कइति भेदेन व्यपदेशः । चतुर्थेवक्ष्यामः । षट्त्रिशदब्दाःसमाहताः षट्त्रिशदब्दंतत्रभवत्षाट्त्रिशदब्दिकम् । एवंत्रैवेदिकम् । तदर्थपरिमाणंतर्दाधिकम् । एवं पादिकं ग्रहणान्तिकमिति सर्वत्र अतश्चिद्विनाविति मत्वर्थीयः । नतु यस्ययत्परिमाणंतत्तस्यास्तीति शक्यतेऽपेदेष्टुम् ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमप्राप्तगार्हस्थ्यश्रमधर्मप्रक्रमते । षट्त्रिशदाब्दिकमिति । षट्त्रिशद्वर्षनिर्वर्त्य वेदत्रयाध्ययनार्थंव्रतं ब्रह्मचर्याश्रमनियतधर्मरूपं चर्यचरणीयम् । नियमेनाधीतवीर्यवत्तरंभवतीतिश्रुतेः एकदेशस्यापि व्रतेनाध्ययने प्राशस्त्यात् । अशक्तस्य तर्दाधिकंअष्टादशाब्दिकंवा नवाब्दिकमिति त्रिप्रकारं व्रतस्नानं केवलविद्यास्नानंकर्तुमिच्छतोग्रहणान्तिकम् । अर्थादुभयनिष्पत्तौ विद्याव्रतस्नानसिद्धिरिति स्फुटत्वान्नोक्तम् । आथर्वणिकस्य तु त्रयीनिष्कर्षत्वात् एतद्व्रतेनैवव्रतसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वत्रासमाप्तेः शरीरस्येत्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यमुक्तम् । नतत्रावध्यपेक्षा आसमावर्तनादित्यनेनचोपकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यमुक्तम् । अतस्तस्यैवगार्हस्थ्यधिकारः । तत्र कियदवधिविधौ ब्रह्मचर्यं तस्य गार्हस्थ्यमित्यपेक्षायामाह षट्त्रिशदाब्दिकमिति । त्रयोवेदाःऋग्यजुःसामाख्यास्तेषांसमाहरःत्रिवेदी तद्विषयंव्रतंस्वगृहोक्तनियमसमूहंरूपं-

षट्त्रिंशद्वर्षयावदुरुकुले चरितव्यं षट्त्रिंशदाब्दिकमिति षट्त्रिंशदब्दशब्दात्कालाद्वा । अस्मिन्पक्षे समस्यादश्रुतत्वादिति-
न्यायेन प्रतिवेदशाखं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणम् । तदधिकमष्टादशवर्षाणि तत्र प्रतिवेदशाखं षट् । पादिकं नववर्षाणि तत्र प्रतिवेदशा-
खं त्रीणि यावता कालेनोक्तावधेरूर्ध्वमधो वा वेदान्गुह्यति तावत्कालं वा व्रताचरणम् । विषमशिष्टत्वेऽपि पक्षाणामेकादेयास्तिस्रो-
देयाः षड्देया इति वनियमफलेन्यूनपेक्षे विकल्पः । तथा च श्रुतिः नियमेनाधीतवीर्यवत्तरं भवतीति । ग्रहणान्तिकपक्षसंदर्शना-
न्पूर्वोक्तपक्षत्रये ग्रहणादूर्ध्वमपि व्रतानुष्ठानमवगम्यते । अथर्ववेदस्य गर्वेदांशत्वेऽप्यग्रे दयजुर्वेदं सामवेदमथर्वाणंचतुर्थमिति छा-
न्दोग्योपनिषदि चतुर्थवेदत्वेन कीर्तनात् अङ्गानि वेदाश्चत्वार इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु च पृथक्निर्देशाच्चतुर्थवेदत्वेऽपि प्राये-
णाभिचाराद्यर्थत्वात् यज्ञविद्यायामनुपयोगाच्चानिर्देशः । तथा हि ऋग्वेदे नैव हौत्रकुर्वन् यजुर्वेदे नाभ्वर्यवं सामवेदे नौद्गात्रयं देवत्रयं
विद्यायै सूक्ततेन ब्रह्मत्वमिति श्रुतेस्त्रयीसंपाद्यत्वं यज्ञानां ज्ञायते । अयंच मानवस्त्रैवेदिकव्रतचर्याविधिर्नाथर्ववेदव्रतचर्यानिषेध-
यति तत्परत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्छ्रुत्यन्तरे वेदमात्रे व्रतश्रवणाच्च । यदाह योगियाज्ञवल्क्यः प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि
पञ्चवा ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मचर्येणैव निष्ठांसमाप्तिमरणं गतो नैष्ठिक इति समाख्ययैव गार्हस्थ्यनिवृत्तिः सिद्धा । उप-
कुर्वाणस्य गार्हस्थ्यं तद्ब्रह्मचर्यस्य कालविकल्पंचाह षट्त्रिंशदिति द्वाभ्यां । वेदार्थानुष्ठाने स एव मुख्याधिकारीति । मान-
पूर्वे वेदादीत्युक्तमधुना मेयं वक्तव्यमिति मानमेययोः संगतिः । त्रैवेदिकं त्रयाणां वेदानां समाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणप्रयोजनं त्रैवेदि-
कं व्रतं विशेष्यं । षट्त्रिंशत्संवत्सरैरदृष्टार्थैर्वेदत्रयस्य सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायात् शाखात्रयस्याभ्ययनमवश्यं-
भावीति मेधागतवैजात्यात्तदधिकमष्टादशवर्षसाध्यं पादिकं नववर्षसाध्यं समस्यादश्रुतत्वादित्यादिन्यायेन वा प्रतिशाख-
त्तत्तन्मदृष्टार्थगृहीतेऽपि वेदे व्रतमिति विशेषणम् । तथा च द्वादशषट्त्रीणि वर्षाणि वेदव्रताचरणं अतएवोक्तम् । तपोवि-
शेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैरिति । दुर्मेधसोऽनियमव्यावृत्तिमाह ग्रहणान्तिकमेववेति एतद्व्रतजातनिर्विघ्नताभ्ययनसमा-
प्त्यर्थमिति भट्टपादाः ॥ १ ॥

(५) जन्दनः । एवं प्रतिपादितस्य ब्रह्मचर्यस्याभ्येनृसामर्थ्यान्तरूपान्कालविकल्पानाह षट्त्रिंशदिति । षट्त्रिंशदब्दानां-
समाहारः षट्त्रिंशदब्दं तत्र भवं षट्त्रिंशदाब्दिकम् । त्रैवेदिकमिति पदमप्येवम् । रुन्सवेदसं ग्रहणार्थं त्रिंशदब्दः । पञ्चपाण्डवाह-
त्यं त्रपञ्चशब्दवत् । मन्त्रत्रैविध्यनिबन्धनं हि वेदानां त्रित्वम् । तेन चतुर्थोऽपि वेदमन्त्रो मन्त्रात्मा त्रिंशद्भेदसंगृह्यते । व्रतचर्यचरि-
तस्यम् । तदधिकमष्टादशाब्दाः । एवं पादिकं यद्ग्रहणान्तिकम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः परं गृहस्थाश्रमभारभते । गुरौ समीपे षट्त्रिंशदाब्दिकं षट्त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं कुर्याच्च यत्र याणां
वेदानां समाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणप्रयोजनं त्रैवेदिकं व्रतचरित्रं द्वादशाब्दिकं षट्षट्षपर्यन्तं वा व्रतं ब्रह्मचर्यचरेत् । ग्रहणादिमेव
वा व्रतचरेत् । गृहणक्रिया व्रतेऽन्तर्भवति वेदाधिगमस्य प्राग्विहितत्वात् ॥ १ ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ॥ अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रैवेदिकमभ्ययनमुक्तम् । एकाद्वेदाभ्ययनमप्राप्तं विकल्प्यते । वेदशब्दः शाखावचनो व्याख्या-
तः । तिस्रः शाखा अधीयीत द्वे एकाविकैकस्माद्देवान् वेकस्मादेव । त्रयी त्रिविधेति पठ्यते । अधीत्य गृहीत्वा वेदमुक्त-
या व्रतचर्यया गृहस्थाश्रममावसेत् । गृहस्थाश्रमस्य स्वरूपं वक्ष्यति उद्धृते द्विजो भार्यामित्यादि । आवसेदनुतिष्ठेत् । अने-

कार्यापातवः । कृतदारपरिग्रहीरूढ्या गृहस्थउच्यते । गृहशब्दोदारवचनस्तत्रतिष्ठति । आङ्मर्यादायांवर्तते तस्य योविहितपदार्थसमूहोविधिनिषेधात्मकः सआश्रमशब्देनोच्यते यथोपनीतस्य ब्रह्मचर्याश्रम आसमावर्तनात्कृतविवाहस्य गार्हस्थ्यमिति । अविभूतब्रह्मचर्यसंयोगनिवृत्तिर्यस्य सएवमुच्यते । वाक्यभेदश्चात्रदृश्यः । आख्यातव्यवहारेणाविभूतब्रह्मचर्योभवेद्गृहस्थाश्रमचर्यमिति । एकवाक्यतायां कदाचनविभवे गार्हस्थ्यधिकारएवहीयेत अथ पुनः पुरुषार्थतया विधानेन तदतिक्रमे प्रायश्चित्तेन युज्यते नत्वधिकारी भवति अधीत्यावसेदिति च पौर्वापर्यमात्रं विवक्षितम् । नाभ्ययनसमनंतरं भाविता विवाहस्य यत्कार्यात्पौर्वापर्यविधानादानन्तर्येन शब्दार्थः । अतश्चास्याभ्यासाभ्ययनविवाहयोरन्तरालं व्याकरणादिशास्त्रश्रवणवेदार्थज्ञानार्थलभ्यते विद्वानेवहिगार्हस्थ्येऽधिक्रियते । यथानाभ्ययनविधौ मूर्खोयद्यपि बाल्यावस्थायांतिथिक्समानधर्मा स्वमधिकारं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तथापि पित्राचार्येण वाऽनुष्ठाप्यते । वस्तुतस्तयोरेवाधिकारोऽपत्यानुशासने पितुरधिकारोऽपत्योत्पत्तिविधौ तावताभिनिर्वर्त्यत्वात् । अनुशासनं च विधिनिषेधाधिकारद्वयमतिपादनम् । तत्र यत्प्रतिपाद्यमानोऽपि नावबुध्यते तदन्धइव हस्तपाहिकया कार्यते । यथाग्रिसंस्पर्शकूपादिपाताद्वाहस्तावदृम्भोभार्यतएवमदृष्टादपि मद्यपानादेर्यथावा निष्कृन्नीषद्धानादौ प्रवर्तते एवंशास्त्रियेष्वपि पदार्थेषु यदा त्वीषद्युत्पन्नस्तदैवंनियुज्यतइदमिदं कर्तुमर्हसीति । एवं सत्यधीतवेदोमाणवकः पित्राचार्येणैवैवंप्रबोधयितव्यो गृहीतवानसिदेदं त्वमिदानीं तदर्थं जिज्ञासायामधिक्रियसे ततस्तदङ्गानि श्रोतुमर्हसीति । एतावता पितुरपत्योत्पादनाधिकारनिवृत्तिः । तदुक्तं कियतापुनरुत्पादितो भवति यावता स्वयमधिगतकृत्यो भवतीति । अतः स्थितमेतत् नाधीत्यैव विवाहो यावद्वेदार्थो नाधिगतः । एवं च पदयोजना कर्तव्या अधीत्याभ्ययने निवृत्तेऽप्यविभूतब्रह्मचर्यः स्यात् । प्रामाण्यां च निवृत्तौ पुनर्वचनं नियमान्तराणां मधुमांसवर्जनादीनां निवृत्तिपरम् । तेन यावदभ्ययनं तावत्सर्वे नियमा अनुष्ठातव्याः । समाप्ते च अभ्ययनेऽर्थावबोधकाले स्त्रीनिवृत्तिरेव । ब्रह्मचर्यशब्दो यद्यपि ब्रह्मचरणार्थं द्रव्यग्रहणं तत्र व्युत्पाद्यते तथापि स्त्रीनिवृत्तिपरएवास्य तत्र प्रयोग इति दर्शयिष्यामः । यथाक्रमं यएवाभ्येनूणां पाठक्रमः प्रसिद्धस्तेनैव प्रथमंचतुःषष्टिस्ततो ब्राह्मणं पितृपितामहाद्यभिजनप्रबन्धोपक्रमं भवति । नहीदशोऽर्थेवक्तारो न कुलेन न शीलेन न क्रमेणेति । एतेन चैतत्प्रतिपादितं भवति याएव पित्रादिभिः शास्त्राधीतासापि न त्याज्येति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विद्यास्नानपक्षे शक्त्यपेक्षो विकल्पः । यथाक्रमं वेदत्रयाभ्ययनपक्षे ऋग्वेदादिक्रमेणैवा वेदाभ्ययने तु यच्छास्त्रीयसंस्कारैः संस्कृतस्तस्याएवादावभ्ययनमित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदशब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः । एषा शास्त्राभ्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयं द्वयमेकांवा शास्त्रांमन्त्रब्राह्मणक्रमेणाधीत्य । गृहस्थाश्रमं गृहस्थविहितकर्मकलापरूपमनुतिष्ठेत् । कृतदारपरिग्रहो गृहस्थः गृहशब्दस्य दारवचनत्वात् । अविभूतब्रह्मचर्यइति पूर्वविहितस्त्रीसंयोगमधुमांसभक्षणवर्जनरूपब्रह्मचर्यानुवादेऽयं प्रकृष्टाभ्ययनाङ्गत्वव्यापनार्थः । पुरुषशक्त्यपेक्षायामेकद्वित्रिशास्त्राभ्ययनविकल्पः । यद्यपि व्रतानि वेदाभ्ययनं च नित्यवदुपदिशता मनुनोभयस्मात्कएव श्रेष्ठत्वादिभिहितस्तथापि स्मृत्यन्तरादस्य स्मात्कोपि बोद्धव्यः । तदाह हारीतः त्रयः स्मात्का भवन्ति विद्यास्नातको-व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति । यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रताभ्यसमाप्य वेदं समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य समावर्तते यः स विद्याव्रतस्नातकः । याज्ञवल्क्योऽप्याह वेदं व्रतानि वा पारंतीत्वा सुभयमेव वेति ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्राभ्ययनमवश्यं भावीति त्रिशदधिकैकादशशतशास्त्रानां वेदचतुष्टयपरिमाणत्वात् पु-

रूपायुषमभ्येप्यभ्येतुमशक्यत्वाद्देवशब्दः शाखापरः । सर्वशाखाप्रत्ययमेककर्ममिति न्यायात् सर्वशाखाविधित्वंचसिद्धमभ्ये-
 तृभेदवदिति भट्टस्वरसात् । अन्यथैकैकस्य संपूर्णवेदाभ्ययने पुनरनुवादएव । वेदाभ्ययनविधिरभ्यापनाङ्गमिति गुरुः । अ-
 र्थावबोधार्हमिति भट्टाः । अक्षरावामिपरमिति वेदान्तिप्रभृतयः । एतन्मतमेवसाधु । योनधीत्येत्यादिनिन्दार्थवादेनाभ्यय-
 नस्य नित्यतावगमालत्र भ्रष्टवेदेन हौत्रं कुर्यात् । यजुर्वेदेनाभ्ययवम । सामवेदेनौद्गात्रम् । सदैवतंतथैव विद्यया सूक्तमभ्या-
 त्रम्येवेति स्मृतेः । तेन ब्रह्मत्वमित्यतोवेदत्रयसाभ्यत्वान्सर्वकर्मणामतो न प्रवेशोऽर्थवेदस्य अतएव वेदो नधीत्येति यथाक्रमं
 त्रशाखानुक्रमेण । अविप्रुतब्रह्मचर्यः अक्षतब्रह्मचर्यः ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्यथा वेदेति । गृहस्थः अविप्रुतब्रह्मचर्योऽस्त्वलितब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् । किंरुत्वा
 वेदशब्दः शाखावयवेत्याख्यातः । वेदान्वेदौ वा वेदं वा यथाक्रमशाखाक्रमेणाधीत्य ॥ २ ॥

तंप्रतीतस्त्वधर्मेण ब्रह्मदायहरंपितुः ॥ रुग्विणंतत्पआसीनमर्हयेत्प्रथमंगवा ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । तंब्रह्मदायहरंप्रथमंगवार्हयेत् ब्रह्मच दायश्च ते उभे हरति स्वीकरोतीति ब्रह्मदायहरः ।
 दीयतइतिदायोधनंब्रह्मवेदोहरणमधिगमः । गृहीतवेदःपित्रा कृतविभागो गार्हस्थ्यं प्रतिपद्यते निर्धनस्यानधिकारात् । यदितु
 पिता निर्धनस्तदासांतानिकतया धनमर्जयित्वा विवाहयेत् । अभ्येतुब्रह्मैवदायो ब्रह्मदायइतिपूर्वोक्तविध्यनुवादमभ्यन्ते-
 पितुरिति । ननुचाचार्यस्य माणवकाभ्यापनेऽधिकारउक्तः किमिदमुच्यतेपितुर्ब्रह्मदायहरमिति । उच्यते यस्य पिता विद्य-
 तै तस्य सएवाचार्यः । अभावं पितुरशक्तौषान्यस्याधिकारः । आचार्यान्तरोपादानेन पितुरधिकारोनिवर्ततएव स्वयंवा-
 भ्यापयत्यन्योपादाने न वेति न विशेषः । यदप्याहुर्वरोदक्षिणेत्युपनयने नित्यवदक्षिणाभ्यानात्परकर्तृत्वमेवेति तद-
 सत् । उपनयस्य स्यविधिःवरोदक्षिणेति । उपनेता चपिता चाचार्योवा तौ द्वावपि स्वाधिकारप्रवृत्तौ नित्यन्तरमपेक्षेते
 आनमनार्थहिदक्षिणादानम् । नचाधिकारान्तरतः प्रवृत्तस्यानतिरूपयुज्यते । तेनायंदक्षिणाशब्दआनमनार्थाभावादर्थान्तर-
 ण्यदानवददृष्टार्थदानोपलक्षणार्थोविज्ञेयः । पित्रैव चासौ तावता धनेन स्वामी कर्तव्योयेन वरदानमस्य संपद्यते । अ-
 भायमाग्रहो नानत्यर्थान्दानाद्वेदक्षिणाशब्दस्योपपत्तिः । नवा मुख्येसतिलक्षणाभ्याम्येति । एवताहं यस्यपिता न तत्स्था-
 नीयोनाचार्यःसयदात्मानमुपनयेत्तस्यकामवत्तद्विषयोदक्षिणाविधिर्भविष्यति । तस्यापि चेषदपेतशैशवस्यात्मसंस्कारा-
 यास्त्येवाधिकारइतिप्रतिपादितम् । तस्मादुभयथा पितुरधिकारः । स्वयमुपनयमानस्यान्यमाचार्यमुपादानस्य वा प्रती-
 तमभिमुखीभूतंगृह्णाश्रमप्रतिपत्तौ ननु नैष्ठिकंसमाम्नाभ्ययनविध्यर्थमपि ग्रामप्रतिपत्तौ । रुग्विणं यावन्तः केचन गृह-
 कारैर्मधुपर्ककर्मणि धर्माआज्ञातास्तेषांप्रदर्शनाथमेतत् । तत्पआसीनं महार्हपयङ्कशयनोपविष्टम् । गवा मधुपर्केण । मधु-
 पर्केऽसौ विधिः पाक्षिकआज्ञातः । अतो गोशब्देन तत्साधनकर्मशेचो लक्ष्यते अर्हयेत् पूजयेत् । अधिकारात्पिताचार्यो-
 वा । प्रथमपूर्वविवाहात् । पूजाधिकारार्हशयानंप्रतीतस्त्वधर्मेणेत्यनुवादः । त्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं त्वधर्मेण चार्हयेदिति सं-
 बन्धे न विशेषः ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मवेदं प्रसीतं प्राप्तवन्तं अधिगतवन्तमिति यावत् । दायहरं वित्तहरं पितुःपितृकृत्यप्र-
 हणार्हम् । अनैष्ठिकमिति यावत् । प्रथमयस्य गृहेऽसावुपस्थितः सान्तानिकत्वेनार्थाधीतया सगवार्हयेत् इतिगोशब्दस्तत्सं-
 हचरितमधुपर्कपरः । रुग्विणं तत्पआसीनमिति । मार्यासनविशेषाभ्यामर्चाभिप्रेता । तत्पे त्तुलिकादिमिति शम्भ्यारूप
 आसने ॥ ३ ॥

(३) कुङ्कुमः । तंब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानेन स्वातम् । दीयतइति दायः ब्रह्मैव दायो ब्रह्मदायः तंहरतीति ब्रह्मदायह-

रपितुः । पितृतो गृहीतवेदमित्यर्थः । पितृतोऽध्ययनमुख्यमुक्तं पितुरभावआचार्यादेरप्यधीतवेदं बालयालङ्कृतमुत्कृष्टशयनोप-
विष्टगोसाधनमधुपर्केण पिताऽऽचार्योवा विवाहात्प्रथमं पूजयेत् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तं ब्रह्मचारिणं प्रतीतं स्वधर्मानुष्ठानेन ख्यातं । ब्रह्मदायहरंपितुः पितृतो गृहीतवेदम् । अथवा
स्वधर्मेणैव ब्रह्म वेदं प्रतीतं प्राप्तवन्तम् । पितुर्दायहरं नैष्ठिकव्यावृत्त्यर्थं पितुर्दायहरमित्युक्तं पितृतोऽध्ययनस्यानावश्यक-
त्वात् । सखिणं समलङ्कृतं । तल्पे शय्यायांगवा गोमता मधुपर्केण पिता आचार्योवा अर्हयेत् पूजयेत् ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । पितुः सकाशाद्ब्रह्मदायहरं ब्रह्म वेदस्तदर्थं दायोदानंदक्षिणा ' ब्रह्मदायस्तं हरतीति ब्रह्मदायहरंपितुः
सकाशाद्गुरुदक्षिणां गृहीत्वा गुरवे दत्तवन्तमित्यर्थः । प्रतीतं प्रतिगतं ब्रह्मचार्यान्निवृत्तमितियावत् । सक्शब्दः सर्वाङ्गकाराणा-
मुपलक्षणम् । गोशब्दोऽम्बादीनाम् । अर्हयेत् कन्याप्रदो गृहीत्वा ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं प्रथमं पूजयेत् कीदृशं गुरुत्वं धर्मेण ख्यातं । पुनः कीदृशं ब्रह्मदायहरं ब्रह्मैव वेद एव धनं यस्य त-
स्य दाय अंशः तस्य हरं हरति स्वीकरोति तं । पुनः कीदृशं सखिणं । पुनः कीदृशं तत्पमासीनमासनस्थम् ॥ ३ ॥

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ॥ उद्धृते द्विजो भार्यासवर्णालक्षणां विनाम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यामपि वेदव्रतसमाप्तौ गुरुणानुज्ञातः स्नात्वा । स्नानशब्देन गृह्येत् सत्संस्कारविशेषोलक्ष्यते
ब्रह्मचारिधर्माविधिः । यथा चात्र लक्षणा तर्थाप्राग्व्याख्यातम् । तदहरेव गृह्यकारोक्तं कश्चिन्मधुपर्कपूजाविहितसंस्कार-
प्राप्य समावृत्तौ गुरुकुलपितृगृहं मत्यागतइत्यनुवादः । उद्धृतेत्येतद्विशेषमेतत्संस्कारमेव । नतु समावर्तनं विवाहाङ्गम् ।
तेनयः पितृगृह एवाधीतवेदस्तस्य समावृत्तस्य संवत्सरेव विवाहः । केचित्समावर्तनं विवाहाङ्गं स्नानं मन्यन्ते । क्त्वाश्रुत्या
भेदप्रतिपत्तिरिति चेद्वैतार्हं समावर्तनं विवाहाङ्गं स्नानसंस्कारवद्व्यति सविशेषं हि तत्र स्नानमाप्नातमेव स्नातकेनेत्यादि ।
अथवायमनियमत्यागाभिप्रायं समावृत्तिवचनम् । समावृत्तः प्राक्तनीमेवावस्थानियमरहितां प्रतिपन्नइत्यर्थः । विशेषाभिप्राय-
वचनियमत्यागवचनम् । ब्रह्मचारिणो हि सातिशयायमनियमानतथोत्तरेषाम् । यथाविधीतस्वधर्मेणैव तिवत् । उद्धृते द्विजो-
भार्या उद्धृतेति विवाहविधिः संस्कारकर्मविवाहो भार्यामिति द्विर्न्यानिर्देशात् । नच प्राग्विवाहाद्वार्या सिद्धास्ति यस्या विवा-
हसंस्कारः क्रियते न चक्षुषद्वा अन्नसंस्कारः । किं हि निवर्त्यते विवाहेन । यथा यूपं छिन्तीति छेदनादयः संस्कारा यस्य
क्रियन्ते स यूपः एषं विवाहेनैव भार्या भवतीति विवाहाङ्गत्वेन पाणिग्रहणमुच्यते तच्चात्र प्रधानम् । एवं हि स्मरन्ति विवाहनं
दारकर्म पाणिग्रहणमिति । इहापि वक्ष्यति पाणिग्रहणसंस्कारइति लाजहोमाद्यङ्गम् । तच्च गृह्णादखिलं ज्ञातव्यम् । नोद्धृ-
त्कपिलाङ्गन्यामिति कन्याप्रहणात्कन्याया अयं संस्कारो न स्त्रीमात्रस्य । कन्याशब्दश्चात्र प्रकरणेऽप्रवृत्तपुंसं प्रयोगायां योषिति
वर्ततइति वक्ष्यामः । सवर्णासमानजातीयाम् । लक्षणां विनाम् । लक्षणानि अवैधव्यप्रजाधनसूचकानि वर्णरेखानिलकादिचि-
न्हानि ज्योतिःशास्त्रावगम्यानि तैरन्वितां युक्तां शुभलक्षणां विनामित्यर्थः । यद्यप्यनित्यसूचकमपिलक्षणं भवति किंतु सूचके-
रेव शास्त्रेस्तादृशीं विवाहयेत् अतः प्रशस्तलक्षणालक्षणवती इष्टव्या । अभिप्रेतसूचक एव लक्षणशब्दो लोके प्रयुज्यते । सलक्षणो-
ऽयं पुरुषः सलक्षणा स्त्रीति श्वाशुभलक्षणासैवमुच्यते तत्राधिकारचिन्ता कर्तव्या संस्कारविधित्वादेवाधानवदनुष्ठानलाभात्
यथैव साधानमाह्वनीयादिद्वारेण नित्यकाम्यकर्मोपयोगि तदङ्गाह्वनीयादिनिर्वृत्यर्थमनुष्ठीयते एवं विवाहोऽपि भार्या-
निर्वर्तकत्वेन दृष्टादृष्टपुरुषार्थोपयोगित्वात् । तथाहि खेदऽपुंसः स्त्रीमात्रविषयार्थं प्रवृत्तौ प्रसक्त्याङ्गकन्यापरदारनिषेधात्त्वदा-
रेषु कामिनः खेदनिवृत्तिः सहधर्मश्चित्तव्यः इति तथा सह सर्वधर्मेष्वधिकाराददृष्टपुरुषार्थसिद्धिस्तदधीना अत्र केचिच्छी-
मांसन्तेराणिजः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण दृष्टसिद्धयर्थं विवाहं स्वतः कुर्वन्ति तेषां च कृतविवाहानां संभवेऽसिद्धिजातिकर्मविधित्वेन

कर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थो विवाहः । यस्य कथंचित्स्त्रीनिष्ठानिवृत्तान तस्य विवाहः । असति विवाहे कर्मानधिकारादनधिकृतस्य-
चाननुष्ठाने दोषाभावात्पुरुषार्थानुष्ठानान्यनुतिष्ठतो नाश्रमिणोप्यवस्थानमविरुद्धम् । तदेतदसत् यथैव कामः पुरुषार्थस्तथैव
धर्मोऽपि पुरुषार्थत्वे प्रयोजकः । सर्वोऽपि पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं प्रवर्तते । यदि चैतदेवं स्यात्संवत्सरमनाश्रमो भूत्वेत्यादि नोपपद्येते-
ति । निपुणंचैतदाश्रमविकल्पावसरे षष्ठे निर्णेष्यामः ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । गुरुणेत्यादिना व्रतंतत्कर्तव्यसंक्षिप्योक्तम् । स्नात्वा व्रतविद्यासमापननिमित्तवैधर्म्य-
स्नानं गुरुकुलएव कृत्वा समावृत्तः गुरुगृहात्पितृगृहानागतः । यथाविधि स्वगृहोक्तहोमादिकर्मपूर्वकं स्नात्वेत्यन्वयः । लक्ष-
णमवैध्यादिचिह्नम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । गुरुणा दत्तानुज्ञः स्वगृहोक्तविधिना कृतस्नानसमावर्तनः समानवर्णां शुभलक्षणां कन्यां विवहेत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमुपसंहरति गुरुणेति द्वाभ्यां । समावृत्तः समावर्तनमौज्जीत्यागप्रक्रिया गृह्योक्ता तथा
युक्तः । द्विजस्त्रैवर्णिकः सवर्णां समानजातिं । लक्षणां वितां वक्ष्यमाणगुणां दुर्लक्षणाहीनां च ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः सवर्णां लक्षणान्वितां भार्यां मुद्वहेत् । कोदशोद्विजः समावृत्तो गुरुकुलादागतः किंकृत्वा
गुरुणाऽनुमत आश्रमः सन् स्नात्वा ॥ ४ ॥

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥ सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ५ ॥

(१) मैथातिथिः । यादृशी कन्या वोढव्या तामिदानीं दर्शयति । मातुर्योऽसपिण्डा पितुश्च याऽसगोत्रा सा दारकर्मणि
प्रशस्ता । सपिण्डग्रहणमातृबन्धूपलक्षणार्थम् । मातुर्हि सापिण्ड्यस्त्रीणां स्मृत्यन्तरे तृतीयपुरुषावधि । नतु त्रिभ्य ऊर्ध्वमातृब-
न्धुभ्यो विवाह इत्येते । किंति हि पञ्चमादूर्ध्वम् । एव हि गौतमः पठति । ऊर्ध्वसममात्पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति । ते-
न यथाश्रुति समन्वयाभावात्सापिण्ड्याभावः स्मृत्यन्तरवशेन मातृसंबन्धितया ध्याकरणीयः । तेनैव मुक्तं स्यात् मातुरन्वयजा
या न भवति अवधिश्च गौतमीय एव तेन मातामहीमाता महयोऽन्वये जातासा पुत्रसंततेर्बान्धवसामोप्यात्पञ्चमीयावन् विवा-
हयितव्या । अतो मातृवसूतदुहितृणां प्रमातामहोऽसतति जानां च सर्वासां प्रतिषेधो बन्धुत्वाविशङ्कान् । असगोत्रा च यापितुः गोत्रं-
वसिष्ठभृगुगर्गादिवंशः स्मर्यते । समानगोत्रावसिष्ठान वसिष्ठैर्विवहन्ते न गर्गागर्गैः । वासिष्ठे तु मातृसगोत्राया अपि प्रतिषेधः ।
परिणीय सगोत्रांतु समानप्रवरांतथा । कृत्वा तस्याः समुत्सर्गोद्विजश्चां द्रायणं चरेत् ॥ मातुलस्य सुतांचैव मातृगोत्रांतथैव
च ॥ गौतमेन तु पठ्यते असमानप्रवरैर्विवाह इति । तत्र गोत्रसमत्वे ऽसत्यपि प्रवरभेदश्चेद्युज्यते विवाहः । यतः स्मृत्यन्तरेऽमु-
भयनिषिद्ध्यते असमानार्पणगोत्रजामिति । आर्षप्रवरइत्येकोऽर्थः कथं पुनर्गोत्रभेदे समानार्पेयत्वम् । किमिति न भवति यदि-
त्ययं श्रुतिस्मृतिप्रमाणकोऽयमर्थो न प्रत्यक्षगोचरो येन विरोधः स्यात् । पुनरपी प्रवरानाम् । अत्यल्पमदमुच्यते इदमपि व-
क्तव्यं किं पुनरेतद्ब्राह्मणत्वं नाम तथा कतदेतद्गोत्रं नाम । यथैव समाने पुरुषत्वे ब्राह्मणत्वादिविशेषः एवं समाने ब्राह्मणत्वे
वसिष्ठादिगोत्रभेदः प्रतिगोत्रं च समानार्पेयाणि । यस्यैतद्गोत्रंतस्यैतैः शब्दैः प्रवराश्रयणकर्तव्यम् । एवं विवाहनिषेधोऽपि ।
स्मरन्ति च सूत्रकारा गोत्रभेदसंबन्धेन प्रवरानयस्यैतद्गोत्रंतस्येमे प्रवरा इति । गोत्रभेदस्तु तद्गोत्रजैरेव स्मर्यते वयंपराशरावय-
मुपमन्य इति । यद्यपि गोत्रवत्प्रवरानपि स्मरन्ति तथापि बहुत्वात्कदाचिद्विस्मरेयुरिति गोत्रमुपलक्षणीकृत्य प्रवरस्मृतिरूपनि-
बद्धा । गोत्रंतु स्मरन्ति । न च तस्य किंचिदुपलक्षणमस्ति य एवं रूपस्तस्येदं गोत्रमिति । एतावन्न तस्मरणम् । यावद्गोत्रसंततिः-
समानजातीयत्वम् । एव च गोत्रप्रवरभेदः ब्राह्मणराजन्यविशाम् । तथा हि कल्पसूत्रकारः पौरोहित्यादाजन्यवैश्ययोरिति ।
यद्यपि गोत्रविशेषव्यपदेशे सति प्राप्तप्रतिषेधेनापि प्रवराधिकारे वचनमिदमुपपद्यते किंतु न तेषां गोत्रस्मरणमस्ति । कस्त-

हि क्षत्रियवैश्ययोर्विवाहेषि बन्धूनामवधेर्नियमः । उच्यते । सर्ववर्णविषयमेतत् ऊर्ध्वसममातृपितृबन्धुभ्य इति । इहाप्य-
सगोत्रावशब्दादसपिण्डा । तथाचानुवर्त्यमानः सपिण्डशब्दः पूर्ववद्वन्धुसंबन्धोपलक्षणार्थः । तेन पितृव्यसुरन्वयस्त्रीणाम-
न्यासांच प्रपितामहसंततिस्त्रीणामासममातृपुरुषात्प्रतिषेधः सिद्धो भवति । समपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । अन्येतुगोत्रवं-
शमाहुः । नतत्रावध्यपेक्षा यावदेतज्ज्ञायते वयमेकवंश इति तावदविवाहः । अस्मिन्नपि पक्षे असपिण्डाच्चेत्यनुवर्तते तेन पृ-
र्व्वन्तिपितृव्यसादिदुहितृणांप्रतिषेधः । अस्मिन्स्तु पक्षे समानार्थगोत्राणां प्रतिषेधो दुर्लभः । न हितत्रैतदस्ति वयमेकवंश इति ।
उच्यते । ऐतिहासिकेन तद्दर्शनेन समर्थयन्ते । तत्र हि वर्णयन्ति ऋषिर्वसिष्ठादिराद्यो वंशस्य कर्ता तद्गोत्रास्ततः प्रसूताः
प्रवरा इति तत्पुत्रपौत्रास्तपोविषाद्यतिशयगुणयोगेन प्रख्याततमाः स्मृत्यन्तरादिष्वेव नियमः । इद्वत्त्रिन्निरूप्यं यदेतत्स-
मानप्रवरैरितितत्र नामधेयतस्तावत्समानत्वं संख्यातः । नामधेयसमानत्वे च कियत्र सर्वाण्येव समानानि तत्र प्रतिषेधः तै-
कस्मिन्नपि समाने तत्र यदि समुद्भूतानां प्रवरत्वं तत्र समाने कस्मिंश्चिद्भिन्नेऽन्यस्मिन्नन्यः समुदायः संजात इत्यसमानप्रव-
रत्वाच्च प्रतिषेधः । एवं चोपमन्यूनां पराशराणांच स्याद्विवाहः भिन्नतयोर्योगोत्रम् । एक उपमन्यवः अपरे पराशराः पूर्वेण च
न्यायेन प्रवरभेदः । उपमन्यूनां वासिष्ठभारद्वाजैकपादिति प्रवराः । पराशराणां वासिष्ठगार्ग्यपाराशर्येति अथैकैकस्य
प्रवरत्वमेकस्मिन्नपि समानप्रतिषेधः । तद्यथा माषानभोक्तव्यामिश्रा अपि न भुज्यन्ते किंपुनरन्नयुक्तम् एकैकस्य प्रवर-
त्वम् । तथा हि सामानाधिकरण्यं दृश्यते एकवृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीत इति प्रतिपन्न एकः । तस्मान्मेन्याहैषामविवाह इति ।
द्विजातिग्रहणमुपलक्षणार्थम् । शूद्रस्यापि आसममातृपितृव्यः इत्याद्यस्ति । दारकरणं दारक्रिया दारकर्म तत्र प्रशस्ता प्रशंसया-
विहितेत्यर्थः । मैथुनी मिथुने भवा मैथुनी न मैथुनी अमैथुनी । पितुरिति संबध्यते । पितृबीजादेवोत्पन्ना जातमात्रा ।
नियोगो विहितस्तत्तत्पत्न्यानास्ति पूर्वोक्तविशेषणैर्निषेधः । अतः पृथङ्निषिध्यते अमैथुनीतिततो न नियोगोत्पन्ना कामतो न
विवाहा मैथुनीत्वात् । अन्येतु अमैथुने इति पठन्ति । धर्मार्थं दारकर्मणि प्रशस्ता न मैथुने स्तुतिश्चेत्यनप्रतिषेधः । ईदृशी
योढासा सत्यपि मैथुने धर्मार्थेव भवति ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समान एकः पिण्डो जनको येषां ते सपिण्डाश्चेनात्र ग्राह्याः । तथा च साक्षात्परंपरया वा
योमातृजनकपिण्डो देहस्ततो येषां जन्म ते मातुः सपिण्डा इति । मातुः पञ्चमातृ परतोर्वाक्षृष्टादिष्वपि विवाहनिषेधप्रसक्तौ
स्मृत्यन्तरान्नियमः । यथा याज्ञवल्क्यः । पञ्चमातृसममादूर्ध्वमातृतः पितृतस्तथेति । अस्यार्थः । मातृतः परस्यामवरस्यांच
मातृसहिततत्सपिण्डधारायां पञ्चमादूर्ध्वपरतः स्त्रियमुद्गहेदिति । एवं च मातुः पूर्वं ये चत्वार उत्तरोत्तरक्रमेण सपिण्डास्तथा
तत्संस्तानेन्यर्वाचीनाः प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारस्तथा मातृतोर्वागपि चत्वारस्तत्संस्तानभूताश्च प्रत्येकं चत्वारः सपिण्डास्तद-
न्तर्भूता कन्या न विवाहेति सिद्ध्यति । एवं पितृतः सममादित्यत्रापि व्याख्येयम् । मनुना ह्यसगोत्रा च यापितुरिति चका-
रात् असपिण्डाच्चेत्यनुकृष्टम् । तथा च तत्रापि अवध्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यवचनादेव नियमः । तेन यथा मातृसपिण्डेषु
पञ्चसङ्ख्यावधेस्तथा पितृसपिण्डेषु समसङ्ख्येति । यत्तु स्मृत्यन्तरे मातृतः पञ्चमापितृतः सममीमुद्गहेदित्युक्तं तन्मातापितरौ
विहाय गणनयेति ग्राह्यम् । एतच्च याज्ञवल्क्यवचनार्थेन मातुः पञ्चमादूर्ध्वपितृव्यसममादूर्ध्वविवाहत्वं मातृसगोत्रत्वाभाव-
एवेत्यसगोत्रेत्यनेन दर्शितम् । अतएव च सपिण्डपदस्यैकपिण्डमभवपरताननुज्ञातिपरता ज्ञातीनां सगोत्रपदेनैवलाभात्
तथा च सपिण्डपदेन मातापित्रोर्येमातुल्लादयस्तेऽपि लभ्यन्ते । अत्र च पितृसगोत्रमात्रे विवाहनिषेधार्थमसगोत्रा च या
पितुरिति श्रुतिः पित्रासहागोत्रपदस्य पितरन्वयो दर्शितः । मातृपक्षे तु धृष्टन्यसपिण्डा च यामातुरिति चकारेणासगोत्रत्वा-
कर्षणात्पितृपक्षेव सामान्यतो मातुः सगोत्रमात्रे विवाहनिषेधः प्राप्तस्तथापि स्मृत्यन्तरे । मातुः सगोत्रामन्येक नेच्छन्त्युद्वा-

हकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञानउद्बहेदविशङ्कित इत्यभिधानात् ॥ यावदस्मिन्मातृकुलजादेस्तन्मात्रोऽस्यां जन्मेति ज्ञायते । तावन्मातृसगोत्राणामविवाहत्वम् । तदूर्ध्वं तु न दोषइति । अत्र हि स्मृतिवाक्ये पूर्वार्धेन सामान्यतो मातृसगोत्राया अविवाहत्वमतान्तरमाशङ्क्य जन्मनाम्नोरित्युत्तरार्धेऽस्वमतमुक्तमिति मातुःकन्यात्वसमये सगोत्रांमातामहसगोत्रामित्यर्थः । दारकर्मणि भार्यासाध्ययज्ञादिकर्मणिनिमित्ते विवाहकर्तुमशस्ता । अनिन्दिता तथा मैथुने स्त्रीपुंससाधारणसाध्ये सुरतकर्मण्यपि सैव प्रशस्ताऽनिन्दिता । यद्यप्येतदपि दारकर्मैव तथा पृथक्प्रहणं विधिलङ्घनेन परदारप्रवृत्तस्यापि मातृसपिण्डादिगमने ऽधिकप्रायश्चित्तार्थः । द्विजातीनामिति तत्रमाधान्यादुक्तं शूद्रस्यापि तत्परित्यागेनैवोद्वाहः । वरस्य कन्यकायाश्च यन्मात्सन्तानभेदस्तेन सह यत्र न सपिण्डता तत्रैव विवाहमिति दर्शयितुं मातापित्रोर्गोत्रसपिण्डवर्णनमिति नैकत्र निवृत्तौ विवोदुमाशङ्क्येवं दर्शयितुम् ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । मातुर्या सपिण्डा न भवति । सप्तमपुरुषपर्यन्तसपिण्डतावक्ष्यति सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्ततइति । तेन मातामहादिवंशजा जाया न भवतीत्यर्थः । च शब्दाम्मातृसगोत्रापि मातृवंशपरंपराजन्मनाम्नोःप्रत्यभिज्ञाने सति न विवाहा तदितरा तु मातृसगोत्रा विवाहेति संगृहीतम् । तथा च व्यासः सगोत्रांमातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञानउद्बहेदविशङ्कितः ॥ यत्तु मेधातिथिनावशिष्टनाम्ना मातृसगोत्रानिषेधवचनंल्लिखितम् । परिणीय सगोत्रांतु समानप्रवरांतथा । तस्यांरुत्वा समुत्सर्गद्विजश्चान्द्रायणंचरेत् ॥ मातुलस्य सुतांचैव मातृगोत्रांतथैव चेति । तदपि मातृवंशजन्मनामपरिज्ञानविषयमेव । असगोत्रा च यापितुरिति पितुर्या सगोत्रा न भवति चकारात् पितृसपिण्डापि पितृव्यादिसन्ततिभवा या न भवतीत्यर्थः । सा द्विजातीनांदारत्वसंपादके विवाहे प्रशस्ता मैथुनसाध्ये अग्न्याधानकर्मपुत्रोत्पादनादौचेति ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच असपिण्डेति । असपिण्डा । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे निवर्ततइति । तेन मातामहकुलजा न स्यात् । चकाराम्मातृसगोत्रा च । जन्मनाम्नोर्विज्ञानेत्याज्यानाग्न्यथा । तथाच । व्यासः । सगोत्रांमातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञानउद्बहेदविशङ्कितइति । वसिष्ठादिस्मृतिरपि एतदनुरोधेन नेया । ऊरुविजहीतामित्यादिश्रुत्युक्ताप्रत्योत्पादकर्मणि मैथुने मिथुनसाध्येअग्न्याधानादौ च ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । संवर्णास्त्रिपि नियममाह असपिण्डेति । सपिण्डतावक्ष्यतिसामपौरुषी सपिण्डतातुपुरुषेसप्तमेविनिवर्ततइति । अमैथुनीअक्षतयोनिः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ विवाहार्हमाह पञ्चमादिति युग्मेन । मातृतःमातुःसन्ताने पञ्चमादूर्ध्वतथापितृतःपितुःसन्ताने सप्तमादूर्ध्वमातुःसन्ताने असपिण्डाचशब्दाम्मातुरसगोत्रा पितुःसन्ताने असगोत्रा ॥ ५ ॥

महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ॥ स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणस्यप्रतिषेधस्यनिन्दार्थवादीऽयम् । समृद्धिः संपत्तिः । धनविभवः । महान्त्यपिप्रकृष्टान्यपि । धनविशेषणार्थमाह गोजाविधनधान्यतः तृतीयार्थे तसिः । गोजाविधनेनचधान्येनच धनग्रहणं गोजादीनांविशेषणार्थम् । धनरूपाये गोजादयः कूटसंपन्नताहि धान्यम् । स्त्रीसंबन्धोविवाहः स्त्रीप्राप्त्यर्थसंबन्धः स्त्रीसंबन्धः ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनंमुवर्णादि । एतेन गुणान्तरवद्विस्तवत्तयापि विवाहस्येति दर्शनम् ॥ ६ ॥

(३) कुम्भकः । उत्कृष्टान्यपि गत्रादिभिः समृद्धान्यपीमानि दशकुलानि विवाहे त्यजेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भार्यामित्यनेन प्राप्तानि कन्योत्पादककुलानि वर्जनीयतयाह महान्तीतिद्वाभ्यां । धान्यतः धान्यादिभिः समृद्धानियुक्तानि । अविर्मेघः । स्त्रीसंबन्धे स्त्रीकर्मकविवाहे ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । एतानिवक्ष्यमाणानि ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । साद्विजातीनां ब्राह्मणक्षत्रियविशामैथुने दारकर्मणि अग्न्याधानादिधर्मपुत्रार्थं दारकर्मणि च प्रशस्ता सापिण्ड्येन रहिता एकः पिण्डो देहो यस्य सासपिण्डा न, सपिण्डा असपिण्डा । पञ्चमात्सममादूर्ध्वसापिण्ड्यं निवर्तत इत्यर्थः । चतुर्था मुद्गहेत्कन्यां पञ्चमो न तु पञ्चमी चतुर्थः पञ्चमी नोद्गहेदित्यर्थः । वर्ज्या न्याह महान्तीति गोजाविधनधान्यतः समृद्धानि महान्यपि अग्न्याधानं सहितान्यपि स्त्रीसंबन्धे दशैतानि वर्जयेत् ॥ ६ ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ॥ क्षय्यामया व्यपस्मारि श्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । हीनास्त्यक्ताः क्रियायस्मिन् कुले जातकर्मादयः । संस्कारानक्रियन्ते नित्याश्च पञ्चयज्ञादयः । निष्पुरुष स्त्रीप्रसू यत्र प्रायेण कन्या जायन्ते न पुमांसः । निश्छन्दः वेदाध्ययनवर्जितम् । रोमशार्शसम् द्वन्द्वैकवद्भावेन कुलद्वयनिर्दिष्टम् बहुदीर्घैर्बाह्यादिषु लोभभिर्युतम् अर्शसि गुदेन्द्रियगतान्यधिमांसनिबद्धानि तानि हि रोगरूपत्वात्पीडाकराणि । क्षयो राजयक्ष्मा व्याधिः । आमयावीमंदाग्रिस्थभुक्तमन्संमयग्रजीर्यति । अपस्मारः स्मृतिभ्रंशाद्युपघातकः । श्वित्रं शरीरगता च्छेदवती श्वेतता कुष्ठप्रसिद्धम् । सर्वएते व्याधिविशेषवचनाः शब्दारोमशादारभ्य मत्वर्थीयप्रत्ययान्तानिर्दिष्टाः । पूर्वैर्व्याख्यातृभिर्दृष्टमूलतास्य प्रतिषेधस्य वर्णिता । मातुः कुले द्विपदो नुहरति । ततो हीनक्रियादीनां प्रजा साऽपि तच्छीला स्यात् । व्याधयश्च संक्रामन्ति । एवं हि वैद्यके पठ्यते सर्वसंक्रामिणो रोगावर्जयित्वा प्रवाहिकाम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । निश्छन्दो निर्वेदं । आमयोऽग्रिमान्द्यं कुष्ठमांसादिक्लेदं कायौ दुम्बरादि । हीनक्रियं कुलं यत्र प्रायस्तादृशा एव । एवमुत्तरत्र हीनक्रियमित्यादीनि कुलानि पञ्चविंशोक्तानि । यथा कुष्ठादिकुलानि पञ्चेत्येवंदशकुलानीति योजनीम् ॥ ७ ॥

(३) कुम्भकः । तानिकामीत्याह हीनक्रियमिति । जातकर्मादिक्रियारहितं स्त्रीजनकं वेदाभ्यापनशून्यं बहुदीर्घरोमा न्वेतमर्शो नाम व्याधियुक्तम् क्षयो राजयक्ष्मा मन्दानलापस्मारि श्वित्रिकुष्ठयुक्तानां च कुलानि वर्जयेदिति पूर्वक्रियासंबन्धः । दृष्टमूलताचास्य प्रतिषेधस्य मातुलवदुत्पन्ना अनुवहन्ते । तेन हीनक्रियादिकुलात्परि गीतायां संततिरपि तादृशी स्यात् । व्याधयः सञ्चारिण इति वैद्यकाः पठन्ति । सर्वसंक्रामिणो रोगावर्जयित्वा प्रवाहिकामिति । अवेदमूला कथमियं प्रमाणमिति चेन्न । दृष्टार्थतयैव प्राप्ताप्यसंभवात् । तदुक्तं भविष्यपुराणे । सर्वा एतावेदमूला दृष्टार्थाः परिन्दन्त्य तु । मीमांसा भाष्यकारेणापि स्पृत्यधिकरणेऽभिहितम् ये दृष्टार्थास्ते तत्प्रमाणं ये त्वदृष्टार्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमानमिति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । हीनक्रियं पित्रा देर्जातकर्मादिराहित्यं यत्र । निष्पुरुषं स्त्रीजननप्रधानं । निश्छन्दो वेदाध्ययनशून्यं । रोमशं बहुदीर्घरोमयुक्तं । अर्शसं अर्शो रोगयुक्तं । क्षयो राजयक्ष्मा कासः तद्युक्तं । आमया वि नित्यमन्दानलयुक्तं । अपस्मारो वायुविशेषस्तद्युक्तं । श्वित्रि श्वेतत्वविशेषयुक्तम् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । हीनक्रियं श्रौतस्मार्ताचारहीनम् । निष्पुरुषं स्त्रीशेषम् । तद्वर्जयेत् । कुतः संतत्यभावानुसारान् । निश्छन्दो निरभ्ययनम् । रोमशरोमबहुलम् । तद्वर्जयेत् । कुतः निर्ऋतिरूपत्वात् । तथा हि भुतिः निर्ऋत्यै विरुद्धदेहरूपरोम-

शपथमालभेत सासस्याःत्वातनुरितिअशौस्यास्तीत्यर्शसंतर्जयेत् । कुतः ध्याधिसंक्रान्तिभग्नान् एतेन क्षयादीनि ध्याख्या-
तानि । क्षयि क्षयरोगयुक्तं । आमयामहोदरादयः । तद्युक्तमामयावि । कुलानीतिव्यस्तम् । चकारः प्रत्येकंसंबध्यते ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तानि दश कुलान्याह ह्रीनक्रियमिति जातकर्मादिसंस्कार पञ्चयज्ञरहितं कुलं निष्पुरुषं नि-
श्छेदोनिर्गतश्छन्दोवेदोयस्मानन्निच्छन्दः । रोमशार्शंसंशोरोरोगोवर्ततेयत्रतदर्शसंकुलं । गुह्ये रोमरूपत्वात् रोमसहितं । यत्र
क्षय आमयोवा कुलमपस्मारिचित्रकुष्ठि एतानि कुलानि वर्जयेत् ॥ ७ ॥

नोद्वहेत्कपिलांकन्यानाधिकाङ्गानरोगिणीम् ॥ नालोमिकांनानिलोमां न वाचाटांनपिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वः कुलाश्रयः प्रतिषेधः । अयंतु स्वरूपाश्रयः । यस्या असुवर्णाः कनकवर्णावा केशाः सा
कपिला । अधिकाङ्गोषडङ्गुलिः । रोगिणीबहुरोगा दुष्प्रतिकारव्याधिगृहीताच । भूमीणिर्मत्वर्थायोनिन्ययोगेवा । अलोमिका
अकेशा । लोमानिकेशाअप्युच्यन्ते । बाहुमध्येजङ्गाद्वेवासर्वलोमामभावः । वाचाला स्वरूपएव वक्तव्ये बहुलंपरुषच
भाषते । पिङ्गला अक्षिरोगेण मण्डलाक्षीकपिलपिङ्गलाक्षीवा ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न रोगिणीत्वतःक्षयादिव्याधिमती । पूर्वकुले तेषांप्राप्यिकत्वेन कन्यानांसंभावनामात्रेणा-
विवाहोक्ता । अत्र तु तस्यांतन्निश्चयेनेति विशेषः । पिङ्गलाभामरक्तगौरवर्णाम् ॥ ८ ॥

(३) कुङ्कुमः । कुलाश्रयंप्रतिषेधमभिधाय कन्यास्वरूपाश्रयंप्रतिषेधमाह नोद्वहेदिति । कपिलकेशानित्यव्याधिता-
मविद्यमानलोमांप्रचुरलोमांबहुपरुषभाषिणीं पिङ्गलाक्षींकन्यांनोपयच्छेत् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्जनार्थं कन्यां विशिनष्टि नेति द्वाभ्यां । कपिलांकपिलकेशां वर्णतोवा । नाधिकाङ्गी
षडङ्गुलादिकां । न्यूनाङ्गीचतुरङ्गुलादिकां । न वाचाटां न बहुभाषिणीं । न पिङ्गलां चक्षुषोः मार्जारचक्षुषीमित्यर्थः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । कपिलांकेशाक्षिभिःत्वचाचपिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कनकवर्णाः केशायस्याः सातां । कपिलांच कन्यां नोद्वहेत् एतादृश्यःनोद्वासाः कपिलादि-
पिङ्गलान्ताः । वाचाटां परुषभाषिणीम् ॥ ८ ॥

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नी नान्त्यपर्वतनामिकाम् ॥ न पक्ष्यहिम्रेष्यमार्मी न च भीषणनामिकाम् ॥ ९ ॥

[नातिस्थूलां नातिकृशां न दीर्घां नातिवामनाम् ॥ वयोऽधिकां नाङ्गहीनां न सेवेकलहप्रि
यार्म् ॥]

(१) मेधातिथिः । ऋक्षेनक्षत्रतन्नामिकाआर्द्राज्येष्ठाइत्यादि । वृक्षनाम्नीर्शिशपाआमलकीति । नदीगङ्गायमुना-
तन्नाम्नी । ऋक्षाणि च वृक्षाश्च नक्षत्रेतिद्वन्द्वःतासानामानीति षष्ठीसमासः । ततोद्वितीयेन नामशब्देनोत्तरपदलोपोसमासः ।
अन्त्यनामिकाबर्बरीशबरीत्यादि । पर्वताविन्ध्यमलयादयःपूर्ववत्समासात्कप्रत्ययः । पक्षिनाम्नीशुकीसारिका । अहिः
सर्पस्तन्नाम्नी ध्यालीभुजङ्गी । प्रेण्या दासी चेटी वाली । विभीषणनाम भयजनकंङाकिनीराक्षसी ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्त्यभाग्गालादिः तज्जातिनाम्नी चाण्डालीत्यादिनाम्नी । पर्वतनामिकांविन्ध्याहिमे-
त्यादिनाम्नी । प्रेण्यानाम्नी दासीत्यादिनाम्नी । भीषणनाम चामुण्डेत्यादि ॥ ९ ॥

+ अयं (क, ग, अ, ल,) चिन्हितेषुमूले । (च) चिन्हितपुस्तके टीकायां वर्तते ।

(३) कुङ्कुम्भः । ऋक्षं नक्षत्रं तन्नामिका माद्रारैवतीत्यादिकामेवं तर्ह्यनदीम्लेः पर्वतपक्षि स पदासभयानकनामिकां कन्यानीदृहेत् ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । नक्षत्रक्षेति । तारा अतिवनी आमलकी हरीतकी नदीदृषद्वर्तः इत्यादिनाम्नीम् । अन्योम्लेः तेन यवनी म्लेच्छेति । पर्वतनामिकां शिलामयी । पक्षिर्गृह्ण । अहिः पन्नगी । प्रेण्या अमुकदासी । भीषणनामिकां उधेत्यादिकाम् ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । ऋक्षनाम्नी आर्द्रेत्यादि । वृक्षनाम्नी शिशपेत्यादि । नदीनाम्नी गङ्गेत्यादि । अन्यनाम्नी मातङ्गीत्यादि । पर्वतनाम्नी विन्ध्येत्यादि । पक्षिनाम्नी शुकीत्यादि । अहिनाम्नी नागीत्यादि । प्रेण्याम्नी दासीत्यादि । भीषणनाम्नी हिडिम्बेत्यादि । अदृष्टार्थोऽयमिषेधः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋक्षनाम्नी नक्षत्रनाम्नीं विवाहयेत् । अन्यजनाम्नीं पर्वतनाम्नीं च नो दृहेत् । विभीषणनाम्नीं भयानकनाम्नीं विवाहयेत् ॥ ९ ॥

अव्यङ्गनाम्नीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ॥ तनुलोमकेशदशनामृदङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । अव्यङ्गनाम्नीं यस्याः सैवमुच्यते । अव्यङ्गशब्दोऽवैकल्यवचनः प्रवीणोदारादिशब्दवद्यथापि व्युत्पाद्यते विकलान्यङ्गानि यस्येति अतश्चाङ्गशब्दस्य द्वितीयस्यावयविनिश्चयतौचित्येन संस्थानस्य परिपूर्णता साऽव्यङ्गशब्देनोच्यते । सौम्यमधुरं नामस्त्रीणां सुखोद्यमत्र दर्शितम् । हंस इव वारण इव गच्छति यादृशी हंसानां हस्तिनां च विलासवती मन्थरा गतिर्यस्याः । तनुशब्दो नाल्पवचनः किं तस्मान्नुपरिभावे वर्तते तन्वङ्गीसोच्यते नातिस्थूला नातिकशेति शृङ्गुनि सुस्पर्शा कठिना पर्षाण्यङ्गानि यस्याः सा तामुद्वहेत्स्त्रियं कन्याधिकारात्कन्याम् । यद्येवंनालोमिकामित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽस्मादेव विधानात्तानैवैरूपा तस्या अविवाहता सिद्धा सत्यमेवैक एवार्थोऽङ्गान्यां विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन चोद्यमानस्तु स्पष्टो बुध्यते । कन्याशब्दश्चात्र प्रकरणादननुभूतसंभोगासु स्त्रीषु प्रवर्तते । तथा च वसिष्ठः अपृष्टमैशुनांसदृशीं भार्यां विन्देतेति । न चान्येन संस्कृतान्येन पुनः संस्कर्तुं शक्या कृतस्य करणाभावात् । अतश्चोदाया अप्रवृत्तभर्तृसंयोगायाः कथंचित्त्वैरिणीत्वे भर्तृप्रवासादिनान्येन विवाहोऽस्ति सत्यपि कन्यात्वे । तथा चेदृशी वसिष्ठोक्तिर्मध्ये पठिता । अन्यत्राप्युक्तमनन्यपूर्वाय वीर्यसंभ्रातृमतीं स्त्रियमुद्वहेतेति ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्यङ्गनाम्नीं अङ्गेष्वपि यस्यानव्यङ्गत्वं अङ्गेष्वपि न स्वादिषु यस्यावैकल्यं नास्तीत्यर्थः । तथा विभीषणमामत्वाभावेऽपि सौम्यशांतिनाम् यस्याः सा विवाहाः । तथा विभीषणनामनिषेधः प्रत्यवायाधिक्यार्थः । तनवः सूक्ष्माः केशाः शिरोरुहाः । अत्र येषु दृष्टविरोधिवदोषाणां तेषु सत्स्वपि विवाहे भार्यात्वासिद्धिर्यत्र दृष्टविरोधा दर्शनं तद्दोषवत्या विवाहे भार्यात्वमेव न सिद्ध्यतीति कश्चिन् तनु प्रमाणाभावात् नक्षत्रनामत्वादावापि भार्यात्वासिद्धिप्रसंगेन व्यवहारविरोधाच्चायुक्तम् । केवलनिषेधादृष्टे विरोधशून्ये दोषेषु परिणेतुः पापोत्पत्तिमात्रमनुमन्तुं युक्तमिति ॥ १० ॥

(३) कुङ्कुम्भः । अविकलान्नीमधुरसुखोद्यमनाम्नीं हंसगजरुचिरगमनामनतिस्थूललोमकेशदशनां कोमलान्नीं कन्यामुद्वहेत् ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । उद्वहनयोग्यामाह । अव्यङ्ग इति । न्यूनाधिककुञ्जाद्यङ्गरहिता । सौम्यनाम्नीं शशिनीचन्द्र-

(१०) तनुलोम = तन्वोष्ठ (मेधा०)

केत्यादिनाम्नी । हंसवारणगामिनीं हंसवत् वारणोहस्ती तद्वद्गमनशीलां । अत्र विधिनिषेधौ अभ्युदयानभ्युदयक-
त्तौ ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अङ्गशब्दोवयवेशरीरेच ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशी उद्गहेत् । अभ्यङ्गाङ्गीं अभ्यङ्गमङ्गं यस्याः सा तां । सौम्यनाम्नीं सौम्यं नाम यस्याः सा तां
अल्लिनाङ्गीमित्यर्थः ॥ १० ॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ॥ नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्याभ्रातानास्ति तां न विवहेत्पुत्रिकाधर्मशङ्कया पुत्रिकात्वशङ्कया पुत्रिकाधर्मः कदाचि-
दस्याः कृतो भवेत्पित्रेत्यनया शङ्कया । अनेन संदेहेन कथंचेयं शङ्का भवति यदि न विज्ञायेत पिता देशान्तरे भोषितो भृतो वा
सा च मात्रा पितृसपिण्डैर्वादीयते । प्रामकालापि पितर्यसंनिहित एतैरपि दातव्येति स्मर्यते । स्मृतिचोत्तरतो दर्शयिष्यामः ।
पितरि तु संविज्ञायमाने नास्ति पुत्रिकात्वशङ्का सहित्वमेवाह कृता वा न कृतावेति । वाशब्दश्चेच्छब्दार्थे द्रष्टव्यः ।
यदि पिता न विज्ञायेत तदा कन्यका न बोद्धव्या । अन्येतु स्वतन्त्रमेतत्प्रतिषेधद्वयमाचक्षते । यद्यपि पिता न विज्ञायेत अ-
नेनेयं जातेति गूढोत्पन्नायाः प्रतिषेधः । एवं च संबन्धः यस्याभ्राता नास्ति तां पुत्रिकात्वशङ्कया नोपयच्छेत् । न विज्ञायत
इत्यत्र पुत्रिकाशङ्कयेत्येतन् संबध्यते । अस्मिन्प्रकरणे यत्र नास्ति दृष्टगताः प्रतिषेधः यथा असपिण्डाचेत्यत्र श्लोके । तद-
तिक्रमे विवाहस्वरूपानिर्वृत्तिरेव । अतः सगोत्रादि विवाहः कृतोऽप्यकृत एव विध्यवगमरूपत्वादाधानवद्विवाहस्य विध्य-
तिक्रमरूपादवगमात् । यथा धानविधौ यार्कचिदङ्कनज्ञातं तदभावे नाहवनीयादिनिर्वृत्तिः एवमसगोत्रादिकायां भार्या-
त्वम् तस्मात्प्राज्यैव कृता तादृशसंस्कारप्रतिरूपिकापि । तत्र भवतो वसिष्ठद्वयः प्रायश्चित्तमपि स्मरन्ति तादृशविवाहे
यद्यपि कर्मण एव तदङ्गप्रतिषेधातिक्रमे वैगुण्यं साक्षात्पुरुषस्य दोषः । तथापि वाचनिकं प्रायश्चित्तम् । अथवा सगोत्राग-
मननिषिद्धम् । तदर्थे व्यापारे प्रवर्तमाने यदुक्तं तत्प्रायश्चित्तं भवेत् । यस्तु हीनक्रियादिप्रतिषेधस्तस्य दृष्टदर्शनमूलत्वान्निवर्त-
ने विवाहः भवत्यसौ भार्या नास्ति तस्यास्त्यागः । एवमर्थ एव महान्त्यपीति पूर्वस्मात्प्रतिषेधाद्भेदः स्तवनार्थपरितः । एव-
मेव च शिष्टसमाचारः । कदाचित्कपिलादिरूपामुपयच्छति न सगोत्रम् ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न भवेन्नोत्पद्येत न विज्ञायेत कुलप्रवृत्तादिना प्रसिद्धिः सन्त्यन्तराभावेनापरिभाषितपु-
त्रिकाशङ्कया आद्यायान विवाहः । द्वितीयस्या अधर्मशङ्कया ब्राह्म्यकन्यादिपरिणयकृतपापशङ्कयेति क्रमादन्वयः । अत्र
पितेति विशेषोक्तेर्मानुरविज्ञानेपि न तादृशो दोष इत्युपदर्शितम् ॥ ११ ॥

(३) कुल्लुकः । अत्र विधिनिषेधयोरभिधानमनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमिति दर्शयितुमाह यस्या-
इति । यस्याः पुनर्भ्राता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोद्गहेत् । यदपत्यं भवदस्यास्तन्मम स्यात्स्वधाकरमित्यभिधानमा-
त्रादपि पुत्रिका भवति अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येक इति गौतमस्मरणात् । यस्यावा विशेषेण पिता न ज्ञायतेऽनेनेयमुत्पन्नेति
नामपि नोद्गहेत् । अत्र च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति न योजनीयमिति केचित् । गोविन्दराजस्त्वाह भिन्नपितृकयोरेकमतृकयो-
र्भ्रातृत्वप्रसिद्धेः सभ्रातृकत्वेपि यस्याविशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि पुत्रिकाशङ्कयैव नोद्गहेदिति । मेधातिथिस्तु एकमेव
मपक्षमाह । यस्यास्तु भ्राता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोपयच्छेत् पिता चेन्न ज्ञायते भोषितो भृतो वा वा शब्दश्चेदर्थे पितरि
तु विद्यमाने तदीयवाक्यादेव पुत्रिकात्वाभावमवगम्या भ्रातृकापि बोद्धव्येति । अस्माकं तु विकल्पस्वरसादिदं प्रतिभाति
यस्याविशेषेण पिता न ज्ञायते तामभिजारजत्वेनाधर्मशङ्कया नोद्गहेत् । अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति पुत्रिकाचाधर्मश्च

तयोः शङ्का पुत्रिकाधर्मशङ्कातयेति यथासंख्यंयोजनीयम् । अत्र च प्रकरणे सगोत्रापरिणयने सगोत्रांचेदमत्योपयच्छे-
न्मातृवदेनाविभृयादितिपरित्यागश्रवणात्परिणीय सगोत्रांचेति प्रायश्चित्तश्रवणाच्च तत्र तत्समभिव्याहृते च मातृसपिण्डा-
परिणयनादौ भार्यात्वमेव न भवति भार्याशब्दस्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वात् । येषांपुनर्दृष्टगुणदोषमूलके विधिनिषे-
धाभिधाने यथाहीनक्रियमितिन तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । अतएव मनुना महान्यपि समृद्धानीत्यादि पृथक्करणंकृतम
एतन्मध्यपतितश्च नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीमित्यादिप्रतिषेधोपि न भार्यात्वाभावफलकः किंत्वत्र शास्त्रातिक्रमात्प्रायश्चित्तमा-
त्रम् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरयोग्यातामाह यस्यास्त्विति । न ज्ञायते पिता प्रसिद्धितोत्तदयतोवा तत्र हेतुःपुत्रिकेति ।
पुत्रिकात्वेन मनसानियुक्ताअथवानिःशङ्काप्राज्ञातपितृकत्वेन जारजमद्यपजाद्यधर्मशङ्कयेति । पुत्रिका च अधर्मश्च तयोः-
शङ्कायावा ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अपुत्रेणपित्रा जनिष्यमाणानांदुहितृपुत्राणांत्वसंतानसंकल्पः पुत्रिकाधर्मः । भ्रातुरभावएवपुत्रिका-
धर्मशङ्का भवति सति पुत्रे पुत्रिकाधर्मस्य शास्त्रैरनुमतत्वेनार्कचित्करत्वात् । ज्ञाते पितरि तु जातापिपुत्रिकाधर्मशङ्का
कथंचिन्निवर्तयितुंशक्यते । नपुनरज्ञाते । तेनोक्तंनविज्ञायेत वा पितेति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्याः कन्यायाः भ्राता न भवेत् पितावा न विज्ञायते तांकन्यांप्राज्ञःपुत्रिकाधर्मशङ्कया
नोपयच्छेन्नोद्वहेत् ॥ ११ ॥

सवर्णाये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ॥ कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्वहेत द्विजोभार्यामिति सत्यपि द्वितीयानिर्देशे भार्यायाः प्रधानत्वे च गुणकर्मत्वे विवाहस्य
विवक्षितमेकत्वम् अनुद्देश्यगतत्वात् । यथायूपंछिनत्तीति । यस्यान्यतः स्वरूपमवगतंतस्यान्यत्रकार्यान्तरविधानार्थमनू-
मानस्य यथावगतस्वरूपस्यैवानुवादोभवतियथायहंसंमार्ष्टि । पूर्वावगतिसापेक्षत्वादनुवादस्य । निश्चातसंख्याकाह्यप्रहाद-
शएतानध्वर्युः प्रातः सवने ग्रहान्यृण्हातीत्यादिवाक्यैः । कार्यंचावगतंग्रहैर्जुहोतीति । अतोवगत्यन्तरापेक्षत्वाद्ग्रहशब्दस्य न
विवक्ष्यते संख्या । इहतु भार्यालक्षणोऽर्थोनान्यतः सिद्धोऽस्मादेव वाक्यादवगन्तव्योऽतोयथाश्रुति प्रतीयते प्रातिपदिकार्थ-
वत्संख्यापि विवक्षतेति । पञ्चमे चैतद्विस्तरस्तर्केण वक्ष्यते । स्थितायांसंख्याविवक्षायांद्वितीयस्याः कृतेऽपि पाणिग्रहणे
न भार्यात्वं यथासत्यावहनीये न द्वितीयआहवनीयः । इष्यते च कंचिन्निमित्ते भार्यान्तरपरिग्रहस्तदर्थमिदमारभ्यते । एत-
देवाभिप्रेत्य गौतमीयेपठितम् प्रजासंपन्नेदारान्यांकुर्वीत अन्यतरापायेतु कुर्वीतेति । सवर्णा समानजातीया सातावदये प्र-
थमतोऽकृतविजातीयदारपरिग्रहस्य प्रशस्ता । कृते सवर्णाविवाहे यदिदस्यांकथंचिन्म्रीतिर्नभवतिकृतावपत्यार्थोव्यापारो न
निष्पद्यते । तदाकामहेतुकार्यांप्रवृत्ताविमावक्ष्यमाणाः सवर्णावराः श्रेष्ठाः शास्त्रानु ज्ञातव्याः । अंतएकत्वस्य सवर्णनियमस्य
चायमपवादः । ननुच सवर्णाविवाहे पारतन्त्र्यंप्रतीयते नसवर्णायाबहुत्वं एकत्वसंख्यातिक्रमस्तावत्प्रतीयते । असवर्णा-
भ्यनुज्ञानेनाभ्यतिक्रान्तंचेत्कः सवर्णायानिषेधकः । तथा गौतमेनाविशेषणैव पठितम् अन्यतरापायेतुकुर्वीतेति । उत्तर-
श्लोके साचत्वाचेतिसवर्णाविवाहेऽस्ति ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अये प्रथमं सवर्णैवदारकर्मणि प्रशस्ता श्रेयोहेतुः । नासवर्णा तादृक् श्रेयोर्धित्वाभावेन तु
कामतःप्रवृत्तौ क्रमशोयथा पूर्वं इमाःवराः श्रेष्ठाः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवश्यानां प्रथमे विवाहे कर्तव्ये सवर्णा भेदा भवति । कामतः पुनर्विवाहे प्रवृत्ताना-
मेतावक्ष्यमाणा आनुलोम्येन भेदा भवेयुः ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रैवर्णिकस्य सवर्णावर्णभेदेनोद्वाहस्यानेकत्वात्क्रमाकाङ्क्षायां तमाह सवर्णेति । दारकर्म-
णि दारसाध्ये अपत्योत्पत्तौ धर्मादौ च । इमाः साचेत्यादिना वक्ष्यमाणास्तिस्रः । अवरानिरुष्टाः अपेकृतसवर्णाया-
मरुचावाह कामत इति न क्रमवैपरीत्यपरम् ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । सवर्णोद्वाहनियमेन प्रतिषिद्धमसवर्णोद्वाहमधिकारिविशेषेण प्रतिजानाति सवर्णेति । क्रमशः
अग्रे सवर्णा प्रशस्ता तदन्वनन्तरा तदन्वेकान्तरा तदनुद्यन्तरेत्यर्थः । अवराः हीनवर्णाः । इमावक्ष्यमाणाः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्रे प्रथमतः द्विजातीनां सवर्णा दारकर्मणि प्रशस्ता । कामतः प्रवृत्तानां क्रमशः अवराः हीनाः-
इमाः वक्ष्यमाणलक्षणाः स्युः ॥ १२ ॥

शूद्रव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाप्यजन्मनः ॥ १३ ॥

(१) मेघातिथिः । वर्णभेदे सति सवर्णानियमोऽयं त्वेव ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्थिभ्यो भवन्ति एवं शूद्रस्य जातिन्यूना-
रजकतक्षकादित्थिः प्राप्ताः । अतः सवर्ण्यमुच्यते । उत्कृष्टजातीया तु पूर्वत्र क्रमग्रहणादप्राप्ता । सा च शूद्रा स्वा च वैश्या
वैश्यस्य ते च वैश्या शूद्रे त्वा च राजन्यस्य एवमप्यजन्मनो ब्राह्मणस्य क्रमेण निर्देशे कर्तव्ये शूद्रप्रक्रमेण निर्देशः पूर्वोक्तमेवार्थ-
उपोद्बल्यतियदुक्तं विकल्प आनुपूर्व्येण नावश्यं समुच्चयः ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदाह शूद्रैवेति । स्वा स्वजातीया ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति । न तूत्कृष्टा वैश्यादर्यास्तिस्रः । वैश्यस्य च शूद्रा वैश्या च भार्या मन्वादि-
भिः स्मृता । क्षत्रियस्य वैश्या शूद्रे क्षत्रिया च । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ब्राह्मणी च । वसिष्ठोऽपि शूद्रामप्येके-
मन्त्रवर्जमिति द्विजातीनां मन्त्रवर्जितं शूद्रा विवाहमाह ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्यापि तन्वात्वे रागतः प्राप्ते परिचष्टे । शूद्रैवेति । सा शूद्रा स्वा च वैश्या । ते च शूद्रा वैश्ये च
स्वा क्षत्रिया च तिस्रो राज्ञः । ताश्च शूद्रा वैश्या क्षत्रियाः स्वा च ब्राह्मणी अप्यजन्मनो ब्राह्मणस्य ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । एवकारेण केवलशूद्रभार्यत्वं शूद्रस्यैव नान्यस्येति सूचितम् । स्वशब्दग्रहणेन सवर्णायाम्भार्यामेवास-
वर्णा बोद्धव्येति प्रत्येकनिर्देशेनोत्तरा बोद्धव्येति ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्य शूद्रैव भार्या । विशः वैश्यस्य सा शूद्रा स्वा च वैश्या स्मृते उक्ते । राज्ञः क्षत्रिया वैश्या
शूद्रा च । अजन्मनो ब्राह्मणस्य तास्तिस्रः क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च एतास्तिस्राः स्वा च ब्राह्मणी ज्ञेया ॥ १३ ॥

न ब्राह्मणक्षत्रिययोराप्यपि हि तिष्ठतोः ॥ कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥ १४ ॥

(१) मेघातिथिः । यद्यप्यत्यन्तरूपवती शूद्रा विप्रराजन्यौ च वीर्यकृती दशमीपि दशामश्रुवीयातां तथापि शूद्रा-
नाधिबीदारौ अत्रार्थवादः । कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते न क्वचिदितिहासोपाख्यानेऽप्युपदिश्यते वर्ण्यते । आपदि गरीयस्याम-
धिकायामापदि पूर्वत्रानुज्ञाताऽनेन प्रतिषिद्धा अतो विकल्पः । ननु च शास्त्रलक्षणयोरेकविषयसंनिपाते षोडशग्रहणग्रहणव-
द्विकल्पो युक्तो न तुरागलक्षणायाः प्रवृत्तेर्निषेधेन । न च शूद्रा शास्त्रलक्षणा केवलं रागतस्तत्र प्रवृत्तिरपि प्रतिषिद्धेति पूर्वशास्त्रस्या-
र्थः । निषेधस्तु शास्त्रलक्षण इत्यविवाहस्यैव शूद्रा । एते देवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येन पठितं यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नतन्मममर्तमिति । अत्रोच्यते । सर्वत्रोपदेशानर्थकतयैवविकल्पआश्रीयते यदिचात्यन्तमेव शूद्राप्रतिषेधः स्यात्तदा क्षत्रियवैश्ये एवप्रतिप्रसूयेयाताम् । आपद्यन्मनुज्ञाने प्रतिप्रसवशास्त्रमयं च प्रतिषेधोद्वयमपि व्यर्थस्यात्सवर्णाणानियमेन सिद्धत्वात् । तदिदमनुज्ञातं प्रतिषेधश्चास्त्वविरुध्यमाने विकल्पते ननु च विकल्पे कामचारस्तस्य च प्रतिप्रसवतएव सिद्धः प्रतिषेधोक्तव्योनैव । न यथाकामतःक्षत्रियावैश्ययोर्विवाहएवंशूद्रायाअन्यत्रापदोगरीयःस्यात् । इदं तु प्रतिपत्तुं युक्तं यत्सवर्णाणानियमेनासवर्णानिवृत्तेरर्थतः कृतायाः पुनः शूद्रानिवृत्तिरसवर्णानिवृत्तेरनित्यत्वं ज्ञापयति । अनित्यत्वेचापदि सवर्णाया अलाभे वा भवति चायमवगमः शूद्रानवोढव्या इतरे तु वोढव्ये ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अत्र शूद्राविवाहेनकेवलमसवर्णविवाहदोषः । किंतु दोषान्तरमपीत्याह न ब्राह्मणेति । आपद्यपि दुर्भिक्षादौ शूद्राविवाहेन धनलाभान्निस्तारसंभवेपीत्यर्थः । वृत्तान्ते प्रस्तावे यथा भार्यान्तरोद्वाहासंभवेनसंतानविच्छेदस्तदापीत्यर्थः । उपदिश्यते अनुज्ञायते ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्यक्षत्रिययोर्गार्हस्थ्यमिच्छतोः सर्वथा सवर्णालाभे कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्तइतिहासाख्यानेऽपि शूद्रभार्या नाभिधीयते । पूर्वसवर्णानुक्रमेणानुलोम्येन विवाहाद्यनुज्ञानादयंनिषेधः प्रातिलोम्येन विवाहविषयोवोढव्यः । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणंचेददोषभूयस्त्वार्यमन्तरद्विजातयइतिबहुवचनाद्वैश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणादित्रयाणारागतः शूद्रोद्वाहमनूय ब्राह्मणक्षत्रिययोर्निषेधति चेतिद्वाभ्यां । वृत्तान्ते इतिहासादौ ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्रह्मक्षत्रियाभ्यांसवर्णायामप्रथममुद्बोद्धुमशक्यायामसवर्णापिवोढव्या न कदाचिदपि प्रथमं शूद्रेत्याह न ब्राह्मणेति । आपतसवर्णयाअनन्तरायावाप्यलाभः । वृत्तान्तेवृत्तमाचारोधर्मइतिदावत् अन्तःनिर्णयः धर्मशास्त्रइत्यर्थः । भार्या नोपदिश्यते भार्यात्वेन नोपदिश्यते । किन्तुकाम्यत्वेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणक्षत्रिययोः तिष्ठतोः । आपद्यपि त्ववर्णाया अलाभेऽपि शूद्रा भार्या नोपदिश्यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्बुहन्तोद्विजातयः ॥ कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्य शेषोऽयंनिन्दार्थवादः । हीनजातिः शूद्रैव तस्याएवप्रकृतत्वात् । ससंतानानिशूद्रतामितिनिगमनात् एते द्विजातयः मोहाद्धनलोभजादविवेकात्कामनिमित्तत्वाद्वाकुलानि शूद्रतांगमयन्ति । तस्यांजाताः पुत्राः शूद्राभवन्त्येवंतत्पुत्रपौत्रादिति । अतउच्यते ससंतानानीति । संतानोऽपत्योत्पत्तिप्रबन्धः पुत्रपौत्रादिः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । हीनजातिशूद्रां । कुलानि पित्रादिरूपाणि ससन्तानानि ब्राह्मणीजातत्पुत्रादीनि वृषलतांनयन्तीति सर्वसाधरणोदोषउक्तः ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । सवर्णमपि परिणीय हीनजातिशूद्रांशास्त्राविवेकात्परिणयन्तोब्रह्मक्षत्रियवैश्यास्तत्रोत्पन्नपुत्रपौत्रादिक्रमेण कुलान्येव ससंततिकानि शूद्रतांगमयन्ति अत्र द्विजातयइति बहुवचननिर्देशान्निन्दयावैश्यस्यापिनिषेधः कल्प्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वत्रैवनिषेधकल्पमात्तन्निन्दामात्रार्थतैव ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । हीनजातिशूद्रां । तदुत्पन्नपुत्रपौत्रादिना शूद्रतांनयन्तीतिकुल्लूकः । मेधातिथिस्तु सर्वत्रोपदेशानर्थक्याद्विकल्पइति । केचिदिमंनिषेधंक्रमवैपरीत्यमिति ध्याचक्षते तन्न वक्ष्यमाणमतभेदेनोपपत्तेः ॥ १५ ॥

(५) जन्मः । न केवलं ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव निषेधः किन्तु वैश्यस्यापीति सूचयितुं मर्यादा माह हीनेति । हीनजाति-
संस्कारहीनोत्पत्तिं शूद्राद्विजातयोमन्त्रसंस्कारयुक्ताः स्त्रियमुद्रहन्तः प्रथमभार्यात्वेनोद्ग्रहन्तस्तस्यामुत्पन्नेनापत्येन कुलसंत-
तिं शूद्रतां जातकर्मादिसंस्कारहीनतामाशुनयन्ति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातयोहीनजातिस्त्रियं मोहादज्ञानादुद्ग्रहन्तः कुलानि सन्तानानि शूद्रस्वरूपतामाशुराग्रनयन्ति
॥ १५ ॥

शूद्रावेदीपतत्यत्रे उतथ्यतनयस्य च ॥ शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥ १६ ॥

१) मेधातिथिः । शूद्राविन्दति परिणयति शूद्रावेदी सपतति पतितइव । अत्रिरुतथ्यस्य तनयः पुत्रस्तयोरेतन्मतमि-
त्युपस्करः । अयं तावदर्थं श्लोकः पूर्वप्रतिषेधशेषः । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या शास्त्रान्तरमिदम् । अभ्यनुज्ञाय शूद्राया मृतावुपगम-
नं निषेधति सुतोत्पत्तिर्नृत्तौ युग्मासु रात्रिषु भवति ऋतौ शूद्रानगच्छेदित्यर्थः । तदपत्यतया भृगोः इदमपि स्मृत्यन्तरम् तान्ये-
व शूद्रोत्पन्नान्यपत्यानि यस्य सतदपत्यः तद्भावस्तदपत्यता । भृगोरेतन्मतं ऋतावप्युपपन्नतरासु जातापत्यउपेयात् ।
पतितत्ववचनं चात्र निन्दैव नत्वस्य पतितधर्मता पतितस्योदकमित्यादि । एतच्च वक्ष्यामः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अथ गोत्रविशेषनियतदोषमाह शूद्रावेदीति । शूद्रावेदी शूद्रापरिणेता अत्रेः संज्ञकस्य
मुनेर्मते सन्तत्यनुत्पत्त्यापि पतति द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति । गौतमोक्तपातित्ययोगी भवति । उतथ्यतनयोगौ-
तमस्तद्गोत्रजस्येति सुतोत्पत्त्येत्यनेन ध्यवहितेनान्वितम् । शौनकस्येत्यपि तदपत्यतयेत्यनेनान्वितम् । तेन गौतमगो-
त्रस्य पुत्रोत्पत्त्या शौनकभृग्वादीनां तु पौत्रोत्पत्त्या शूद्रतुल्यत्वहेतुर्द्विजातिधर्महानिरूपं पातित्यमित्यर्थः । एतच्च तत्तत्तु गोत्र-
कर्तृणां तेन तेन प्रकारेण पूर्वपातित्यस्योत्पन्नत्वात्तैरेव नियमितम् । अएतव भविष्ये शूद्रामारोप्यशय्यानुपतितोत्रिर्बभूवह ।
उतथ्यः पुत्रजननात्पतितत्वमवाप्तवान् ॥ पुत्रस्य पुत्रमासाद्य शौनकः शूद्रतांगतः । भृग्वादयोऽप्येवमेव पतितत्वमवामुयुः ॥
अत्र च भृग्वादय इत्यादिपदादत्रिगौतमव्यतिरिक्तानां सर्वेषां ग्रहणं केचिच्चात्रेस्तनयस्येति षष्ठ्यर्थव्याचक्षते । एवमुत्तरेष्वपि
तनु व्याख्यानव्यवस्थितार्थानभिधानेन शूद्रावेदनस्यादोषत्वमापादयन्निषेधविध्यानर्थक्यस्य प्रसंजकतया हेयमेव ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्राविन्दति परिणयतीति शूद्रावेदी सपतति पतितइव भवतीदमत्रेर्मतमुतथ्यतनयस्य गौतम-
स्य च । अभ्यादिग्रहणमादरार्थम् । एतद्ब्राह्मणविषयम् । शूद्रायां सुतोत्पत्त्या पततीति शौनकस्य मते तत्क्षत्रियविषय-
म् । शूद्रातस्तुतोत्पत्त्या पततीति भृगोर्मते तद्वैश्यविषयम् । एतस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्थासंभवे विसदृशपतनविक-
ल्पायोगात् । मेधातिथिगोविन्दराजयोस्तु मतं शूद्रावेदी पततीति पूर्वोक्तशूद्राविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्पत्त्या पततीति
दैवाज्जातशूद्राविवाहं ऋतौ नोपेयादिति विधानार्थं मृतकालगमने सुतोत्पत्तेः । तदपत्यतयेति तु तान्येव शूद्रोत्पन्ना
न्यपत्यानि यस्य सतदपत्यस्तस्य भावस्तदपत्यता तया पतति एतेनेदमुक्तं ऋतावुपयन्ति तरासु जातापत्यउपेयात् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवमतभेदेनाह शूद्रावेदीति । शूद्राविन्दते परिणयते इति शूद्रावेदी अत्रेः उतथ्यतनयस्य
गौतमस्य च मते विवाहमात्रेण पतति । शौनकस्य तु मते सुतोत्पत्त्या । अतएव दैवाज्जातशूद्राविवाहे ऋतौ नोपेयादिति
वचनं संगतं । ततएवर्तुतः शूद्रायां जातमपत्यं सामान्यं चास्य अत इदमपि वक्ष्यमाणं संगच्छते । जनयित्वा सुतं तस्यां
ब्राह्मण्यादेव हीयत इति । तदपत्यतया शूद्रापत्यापत्यत्वेनेति भृगोर्मतं । उदितानुदितहामवत् विप्रराजस्य विशां यथाक्रम-
व्यवस्थितसंबन्ध इति केचित् । तन्म उत्तरत्र विप्रविषय एव निन्दार्थवादानां दृष्टेः ॥ १६ ॥

(५) जन्मः । अत्र मतान्तराण्युपपन्नस्य स्वमते सिद्धान्तयति शूद्रावेदीति शूद्राभार्यात्वेन विन्दतीति शूद्रावेदी तेन प-

ततीत्यत्रेहृतनयस्यचमतम् । शूद्रामूढवानप्युतथ्यतनयोगौतमः । शूद्रायांसुतोत्पादनेनपतति न पुनस्तस्याउद्बहनेनेति शौनकस्यमतम् । शूद्रामूढवानपितस्यांसुतोत्पत्तिभयादतौतांनोपेयादित्त्वर्थः । तदपत्यतयाभृगोरित्येतत्त्वमतम् कुतः भृगुमुखेनशास्त्रस्यास्यमोच्यमानत्वात् । तदपत्यतया तस्यांशूद्रायामेवापत्यंस्य सतदपत्यः तस्य भावः तदपत्यता । तयापततीतिभृगोर्ममतम् । शूद्रापत्यैश्चकेवलैरिति वक्ष्यति । रामोद्दिनाभिभाषतइत्युक्तिवदन्नास्मच्छब्दरहितापिस्वमतप्रकाशनपरेयंभृगोरित्युक्तिः ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रांविन्दति परिणयति शूद्रावेदी पतति पतितइव भवति । चपुनः उतथ्यतनयस्य दीर्घतमसः मते शूद्रावेदीशूद्रायाः परिणेता द्विजः पतति । एतद्ब्राह्मणविषयंअर्धश्लोकःपूर्वप्रतिषेधः । शेषःशौनकशास्त्रान्तरमिति ज्ञायते । शौनकस्यमते सुतोत्पत्त्या पतति शूद्रएव केवलमपत्यम् । यद्वा सएवापत्यंतदपत्यंसएव मुख्यः पुत्रएव तत्क्षत्रियविषयम् । भृगोर्मते तदपत्यतया पौत्रोत्पत्त्या ब्राह्मण्यादिपुत्रस्याभावात्पूर्वोक्तशूद्रस्य विवाहनिषेधशेषः । सुतोत्पत्त्या पतति दैवातशूद्राविवाहे ऋतौ नोपेयादिति विधानार्थंऋतुकालागमने सुतोत्पत्तिशूद्रेकेवलमपत्यं । एतद्वैश्यविषयम् ॥ १६ ॥

शूद्रांशयनमारोप्य ब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ॥ जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोऽयम् यदि पुत्रमुत्पादयति तस्यांततोब्राह्मण्यादेव हीयते । अपत्यस्याब्राह्मणत्वमिति निन्दैव । सुतमितिच पुल्लिङ्गनिर्देशात्सुतोत्पत्तेरित्यत्रसमानसंहितत्वेपि पुत्रोत्पत्तिरेवाभिप्रेता तथाचदर्शितंयुगमारात्रयो वज्यादिति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगादधिविन्नायामपि शूद्रायांमैथुने दोषमाह शूद्रामिति । आरोप्येति कारणेन कार्यमैथुनमुक्तम् । अधोगतिं नरकं । ब्राह्मण्यात् ब्राह्मणकर्मणः ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । सवर्णामपरिणीय दैवात्स्नेहाद्वा शूद्रापरिणेतुब्राह्मणस्य शयननिषेधोयंनिन्दया निषेधस्मृत्यनुमानात् शूद्रांगत्वा ब्राह्मणोनरकंगच्छति । जनयित्वा सुतंतस्यामित्यूतुकालागमननिषेधपरम् । ब्राह्मण्यादेव हीयतइति दोषभूयस्त्वार्थम् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह शूद्रामिति त्रिभिः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । केवलशूद्रभार्यत्वंतदपत्यत्नंच ब्राह्मणस्यदोषातिशयावहमित्याह शूद्रामिति । शयनमारोप्यकेवलशूद्रामूढेत्यर्थः । तस्यांकेवलशूद्रायाम् ॥ १७ ॥

दैवपिच्य्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ॥ नाश्रन्ति पितृदेवास्तन् च स्वर्गं सगच्छति ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । सार्वकालिकोऽयंनिषेधः । यदि कथंचिच्छूद्रापिच्युसतेतदैतानि कर्माणि तत्प्रधानानि नकर्तव्यानि । नच तथा सह त्रैवर्णिकस्त्रीवद्धर्मोऽधिकारोऽस्तीत्यर्थः । भार्यात्वादधिकारे प्राप्ते निषेधोऽयम् । अतःस्वधर्मे धनं विनियुञ्जानस्य न तदीयानुज्ञोपयुज्यते यथा द्विजातिस्त्रीणाम् । अन्यत्र त्वर्थकामयोः साप्यनतिचरणीयैव प्रेष्यावक्तव्यमोपयोगेननिषिध्यते आद्धादाववहननादिकार्ये तत्र न दोषः स्यात् । परिवेषणादि न कारयितव्या । तत्रदैवं कर्म दर्शपूर्णमासादि देवतोद्देशेन च ब्राह्मणभोजनव्रतवदित्यत्रयथाव्याख्यातम् । पिच्यंश्राद्धोदकतर्पणादि । आतिथेयमतिथेराराधनं भोजनपाद्यादि ननु च सजात्या स्थितयाऽन्यये नास्त्येव प्रतिषेधः । नैव स्थितयेति तत्र श्रूयते । ऋतुमत्यां सवर्णयां

कथंचिद्वाऽसंनिहितायां प्राप्नोति क्षत्रियावैश्यवत् । अपिच नासावधिकारे प्रतिषेधः । किंतिहि आज्यवेक्षणादौ । पत्न्यावेक्षितमाज्यं भवतीत्यङ्गत्वेनोपादीयते । पत्नीत्यत्र ऋत्वर्थेषु यथा कयाचिदुपात्तया सिद्धिरनियमेन प्राप्ता । यथा बध्नीषु सवर्णास्तु यथाकयाचित्सवर्णया क्रियते एवमसवर्णयापि माकारीत्येवमर्थोऽसौ प्रतिषेधः । प्राधान्यमधिकारित्वात् । नाश्रन्ति पितृदेवास्तमिति कर्मनैष्कल्यमाह । नच स्वर्गसगच्छति यद्यन्यतिथिरश्रान्ति तत्फलं स्वर्गादि नभवतीति स्वर्गग्रहणमतिथिपूजाफलोपलक्षणार्थम् । अनुवादश्च धन्यं यशस्यमित्यादि ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदुक्तं कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्त इति दोषकथनेन स्पष्टयितुमाह देवेति । तत्प्रधानानि भार्यान्तराभावात् । न च स्वर्गमित्यातिथेयविषये दोषोक्तः । तत्र नादन्यतिथय इत्यभिधानयोगात् ॥ १८ ॥

(३) कुञ्जकः । यदि कथंचित्सवर्णानुक्रमेणाक्रमेण वा शूद्रापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि तत्कृतृकानि दैवैत्यनेन निषिध्यन्ते । दैवहोमादि पित्र्यश्राद्धादि आतिथेयमतिथिभोजनादि एतानि यस्य शूद्रासम्पाद्यानि तद्धव्यं कव्यं पितृदेवानाश्रन्ति न च तेनातिथ्येन सगृही स्वर्गयाति । यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्यास्थितयान्ययेति सवर्णायांसंनिहितायां निषेधवक्ष्यति अयं त्वसंनिहितायामपीत्युपनुरक्तिः ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवहोमादि । पित्र्यश्राद्धादि । शूद्रास्तस्मिन्ताश्च प्रधानतया येषु तानीति नच स्वर्गं ब्राह्मण्याभावेन स्वर्गसाधनकर्माभावात् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । एतमेवार्थं विशदयति दैवेति । यस्य द्विजस्य तत्प्रधानानि शूद्राप्रधानानि तस्य तत्प्रदेयं पित्र्यमतिथेयं च देयम् । पितृदेवानादन्तिनाश्रन्ति । आतिथेयस्यापि देवपित्र्यत्वादुक्तं पितृदेवा इति । ततश्च स्वर्गं न गच्छति । न ब्राह्मणक्षत्रिययोरित्यारभ्य यदिदं शूद्राभार्यत्वं निषिध्यते तत्केवलं शूद्राभार्यत्वं विषयमिति तत्प्रधानानीत्यनेन स्पष्टीकृतम् । नहि त्रैवर्णिकस्य तस्त्रीभार्यस्य दैवपित्र्यातिथेयानि शूद्राप्रधानानि भवन्तीति च ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसस्तस्यामुख्यतया प्रधानानि कृतानि दैवपित्र्यातिथेयादीन्धेतानि पितरो देवाश्च नादन्ति न भक्षयन्ति च पुनः सोऽपि पुमान् स्वर्गं न गच्छति ॥ १८ ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ॥ तस्यांचैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १९ ॥

(१) मेघातिथिः । अर्थवादोऽयम् । वृषल्याः फेनो वृषलीफेनो वत्क्रासवः सपीतो येन पलाण्डुभक्षितादिवत्परनिपातः । पाठान्तरे वृषलीपीतफेनस्य पीतः फेनो यस्येति विग्रहः वृषल्या पीतफेनः तृतीयेति योगविभागात्समासः पीतः फेनो वाऽनेनेति विग्रहे वृषल्या इति षष्ठीसमासः । अर्थस्तु सर्ववृत्तिष्वेक एव । संप्रयुज्यमानयोरधरपरिचुम्बनाद्यवश्यं भावि तेन च सहचारिणा धर्मेण मैथुनसंबन्धो लक्ष्यते । प्रकरणाच्च विवाहप्रतिषेधशेषोऽयं न पृथग्वाक्यम् । तत्त्वे हि चुम्बनादिवर्जनि योगधर्मो बद्धुमतः स्यात् । तस्माच्च ऊलूङ्गचुम्बनादिपरिफेनेन न किञ्चिच्छास्त्रार्थमनुतिष्ठति । तस्यांचैव प्रसूतस्य ऋतौ तु गच्छत इत्यर्थः । निष्कृतिः शुद्धिर्नास्ति इति निन्दातिशयोक्तम् ।

यतः संभव एवात्र कैश्चित्सममीपश्चम्यौ नानुज्ञाते सममीपश्चमीचैव मानृतः पितृतस्तथेति अन्यैस्तु ऊर्ध्वसममात्पश्चमाश्च तत्र विकल्पलभ्यमाना पश्चमी न विवाहा असंभवे तु न दोषः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वृषलीफेनपीतस्य पीतवृषलीमुखफेनस्य । निःश्वासो वृषल्या एव । एतेन प्रधानमैथुनाभावेऽपि

प्राप्याङ्गमात्रेण दोषउक्तः । प्रसूतस्योत्पन्नापत्यस्य निष्कृतिर्निस्तारः । पापात् न विधीयते नानुमतोविना प्रायश्चित्त-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । वृषलीफेनोऽधररसःसपीतोयेन सवृषलीफेनपीतः । बाहिताभ्यादिष्वित्यनेनसमासः । अनेन शूद्रा-
याअधररसपानंनिषिध्यते । निःश्वासोपहतस्य चेति तथा सहैकशय्यादौ शयननिषेधः तस्यांजातापत्यस्य शुद्धिर्नोप-
दिश्यतइत्युक्तकालगमननिषेधानुवादः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः किंच वृषलीफेनपीतस्य शूद्राधरसुधापायिनः चुम्बनेन भोगकाले । तन्निःश्वासेनोपहतं
स्पृष्टंशरीरंयस्य तस्य । प्रसूतस्य त्वयमेवापत्यतया जातस्य । निष्कृतिः शुद्धिः । ऐहिकामुष्मिकयोःकर्मणोर्नाधिकारइति
भावः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । उक्तंनिगमयति वृषलीति । वृषलीफेनपीतस्यपीतवृषलीलालजलस्य । वृषलीभोगोपलक्षणमेतत् ।
प्रसूतस्यजातापत्यस्यद्विजस्य । निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । एवकारेणत्रैवार्णिकस्त्रियामप्रसूतस्य शूद्रायामेव प्रसूतस्य प्राय-
श्चित्ताभावइतिसूचितम् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलीफेनपीतस्य रतिसमये शूद्रायाअधरपानस्य च पुनर्निःश्वासोपहतस्य तथा सहैकशय्या-
निषेधः । तस्यांवृषल्यांप्रसूतस्य जातस्य निष्कृतिर्न विद्यते । सवर्णामपरिणीय दैवाच्छूद्रापरिणेतुर्ब्राह्मणस्य निषेधः । ऋ-
तुकालगमननिषेधानुवादः । आत्मा वै जायते पुत्रइति श्रुतेः ॥ १९ ॥

चतुर्णामपि वर्णानांप्रेत्य चेह हिताहितान् ॥ अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणस्य संक्षेपोपन्यासः । हिताश्चाहिताश्च केचिद्धिताः केचिन् । अष्टावितिसंख्यानिर्दे-
शः । समासःसंक्षेपः । स्त्रीसंस्कारार्थाविवाहाः स्त्रीविवाहाः । कःपुनरेवंविवाहोनाम उपायतः प्राप्ताया दारकरणार्थः संस्का-
रःसेतिकर्तव्यताङ्कःसमर्पिदर्शनपर्यन्तो पाणिग्रहणलक्षणः ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिताहितान् हितानहितांश्च । तत्र केचित्सर्वेभ्यो वर्णेभ्योहिताः केचिदहिताः । केचित्
कलैचिदेव तादृशाइतिवक्ष्यति ॥ २० ॥

(३) कुङ्कुम्भः । चतुर्णामपिवर्णानांब्राह्मणादीनांपरलोकइहलोके च कांश्चिद्धितान्कांश्चिदहितानिमानभिधास्य-
मानानष्टौ संक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतून्विवाहाञ्छृणुत ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रादीनां तानेवोद्वाहानष्टसङ्ख्याकान् ब्राह्मादीनाह चतुर्णामपीति द्वाभ्यां । हिताहितान्त्वर्ग
नरकसाधनान् स्त्रीविवाहान् स्त्रीकर्मकान् । अनेन त्वयंवरविवाहोनाष्टसु गण्यतइतिभावः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथविवाहभेदानाह चतुर्णामिति । यथाविवाहइह प्रेत्य च हितानत्रहितान्विपरीते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्णांवर्णानांप्रेत्य इहलोकेचहिताहितानिमांस्त्रीविवाहानष्टौ निबोधत ॥ २० ॥

ब्राह्मोदैवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ गान्धर्वोराक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोधमः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । संख्यायाष्टौव्युद्दिष्टानांमधेयानीमानि । अधमग्रहणपैशाचस्यनिवार्थम् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येन विवाहेनोत्पन्नया संतत्या ब्रह्मलोकप्राप्तिः स ब्राह्मः । एवंदैवोपि ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । तएते नामतोर्निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञाचेयंशास्त्रसंख्यवहारार्थां स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था-
च । ब्रह्मणइवायं ब्राह्मः । रक्षसइवायं राक्षसः । नतु ब्रह्मादिदेवतात्वं विवाहानां संभवति । पैशाचस्याधमत्वाभिधानं-
निन्दातिशयार्थम् ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांसंज्ञामाह ब्राह्मइत्यादि ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । आर्षात्प्राजापत्यस्य श्रेष्ठ्यं फलतो वक्ष्यति । वृत्तभङ्गभयात्कमभङ्गः ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मसंज्ञः १ दैवसंज्ञः २ आर्षसंज्ञः ३ प्रजापतिसंज्ञः ४ आसुरसंज्ञः ५ गान्धर्वसंज्ञः ६ राक्ष-
ससंज्ञः ७ पैशाचसंज्ञः ८ उक्तेष्वेतेष्वष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ॥ तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणा गुणान् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मादनपेतो धर्म्यः शास्त्रविहितइत्यर्थः । यस्य च विवाहस्य यौगुणदोषौ दृष्टानिष्टफलहेतुत्वा-
द्गुणदोषौ । प्रसवेऽपत्यजन्मनि । गुणा गुणाः अगुणो दोषः । बोद्धरेव स्वर्गनरकादिरक्षणौ गुणदोषौ तत्प्रयोजनमर्थात्त्वर्गा-
दिकम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्म्याः धर्मादनपेताः । गुणदोषौ विवाहमात्रेण प्रसूतिविनापि तच्च प्रशस्तत्वाप्रशस्तत्वा-
भिधानादर्थदभिहितमिति विशेषतो नोक्तम् । प्रसवे सन्ततौ ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मादनपेतो धर्म्यः । यो विवाहो धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौगुणदोषा विष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्ना-
पत्येषु ये गुणा गुणास्तत्सर्वयुष्माकंप्रकर्षेणाभिधास्यामि । वक्ष्यमाणानुकीर्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्य वर्णस्य विप्रदेयौ विवाहो यावत्संख्यो विहितो यस्मिंश्च यो दोषस्तन्नूने य इति पञ्चभिः ।
यस्य विवाहस्य प्रसवे तदुदितापत्ये ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । यो विवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौ च गुणदोषौ । प्रसवे पुत्रे ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो यस्य वर्णस्य विवाहो धर्म्यो धर्माहः यस्य वर्णस्य यौ गुणदोषौ भवतस्तद्युष्माकमृषीणां-
संततौ प्रसवे गुणा गुणौ वक्ष्यामि पुत्रोत्पादनइत्यर्थः ॥ २२ ॥

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ॥ विदूश्च द्वयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्या निराक्षसान् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । गतार्थमपि भूयः प्रतिपत्तये कथयन्ति । षड्विवाहब्राह्मणस्यानुपूर्व्योद्देशक्रमेण । क्षत्रस्य । क्ष-
त्रियवचनः क्षत्रशब्दः । तस्य चतुरोऽवरानुपरितनानासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्विद्यात् । वैश्यश्च द्वयोस्तानेव रा-
क्षसान् राक्षसं वर्जयित्वा ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गान्धर्वान्ताविप्रस्य षट् धर्म्या धर्मादनपेताः । प्रशस्तस्त्वाद्याश्चत्वार इति वक्ष्यति । अ-
वरानन्याश्चतुरः । तत्र पैशाचस्य शूद्रेष्वपि निन्दितत्वात्प्राजापत्यादयश्चत्वारोपाह्लाः । तानेव चतुरस्तेषु तु मध्ये न
राक्षसमिति व्युदासात् । त्रयः प्राजापत्यासुरगान्धर्वाः शिष्यन्ते ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट् । क्षत्रियस्यावरानुपरितनानासुरादीश्चतुरः । विदूश्च द्वयोस्तु तानेव-
राक्षसं वर्जितानासुरगान्धर्वपैशाचान्धर्मादनपेताजानीयात् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । षडिति गान्धर्वपर्यन्तान् । अवरानासुरादिपिशाचांस्तान् चतुरःतानेवासुरादीन् राक्षसंवर्जयित्वा तानासुरगन्धर्वपैशाचान् । तेन विद्यूद्रयोस्त्रीन् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मादीन्षड्विवाहान्विप्रस्यधर्म्यान्विद्यान्अपरान्पाश्रात्यानासुरादीन्क्षत्रियस्यतानेवपाश्रात्यानेव राक्षसवर्जविद्यूद्रयोः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य षड्विवाहाआनुपूर्व्येण क्रमेणोक्ताः । क्षत्रस्यावरानासुरादींश्चतुरोविवाहान्विद्यूद्रयोस्तानेव चतुरोऽवरानासुरादीन्धर्म्यान् विद्यात् । न राक्षसान् तद्यथा ब्राह्म्यः १ दैवः २ आर्षः ३ प्रजापत्यः ४ आसुरः ५ गान्धर्वः ६ षड्विप्रस्य विवाहाः ७ क्षत्रस्य चतुरःआसुरः १ गान्धर्वः २ राक्षसः ३ पैशाचः ४ ॥ २३ ॥

चतुरोब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयोविदुः ॥ राक्षसंक्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ २४ ॥

(१) मेघातिथिः । आसुरगान्धर्वयोरयनिषेधोब्राह्मणस्य पुनर्ब्राह्मादिविधानेन । एवंक्षत्रियस्य राक्षसएवैकोनगान्धर्वासुरौ । आसुरएव वैश्यशूद्रयोः । विहितप्रतिषिद्धानां विकल्पः । ततश्च नित्यवद्विहितभावे विकल्पितैप्रवृत्तिः । यस्य च योविहितःसतद्विवाहाभावमनपेक्ष्य प्रथमत एव यदिविहितप्रतिषिद्धेषुप्रवर्तेत तत्र पुरुषोदुष्येदपत्यंचानाभिशेतमुत्पद्येतेतिशास्त्रकारेण दर्शितंप्रसवे च गुणागुणानित्यादिना नतु सपिण्डादिपरिणयनविवाहस्वरूपा निवृत्तिः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रशस्तानुत्तमसन्ततिहेतुतया । अत्र ब्राह्मणस्य चत्वारइति प्रथमःकल्पः । षडित्यनुकल्पः । एकंक्षत्रियस्य राक्षसएकइति कल्पः । सप्ताजापत्याद्याश्चत्वारइत्यनुकल्पः । एवंवैश्यशूद्रयोर्ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य मथमंपठितान्ब्राह्मादींश्चतुरः । क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव । वैश्यशूद्रयोरासुरं । एताञ्छ्रेष्ठाऽज्ञातारोजानन्ति । अतएव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्वविहितानामप्यत्राप्युपादानंजघन्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रशस्तविवाहासंभवे जघन्यस्यापि परिग्रहइतिदर्शितम् । एवमुत्तरत्रापि विर्गाहितपरित्यागोबोद्धव्यः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रशस्तानाह चतुर इति । चतुरः प्राजापत्यान्तान् । कवयः कान्तदर्शिनः । एकं प्रधानप्रशस्तम् । एवमासुरं वैश्यशूद्रयोः प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । चतुरइति । मतान्तरमिति ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र विशेषमाह चतुरइति । ब्राह्मणस्य चतुरआद्यांस्विवाहान्कवयो विदुः । ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यसंज्ञाइति । क्षत्रस्यैकराक्षससंज्ञं वैश्यशूद्रयोरासुरमेकमिति ॥ २४ ॥

पञ्चानांतु त्रयोधर्म्याद्वावधर्म्यौ स्मृताविह ॥ पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ २५ ॥

(१) मेघातिथिः । क्षत्रियादिविषयेयंस्मृतिर्नब्राह्मणविषयाराक्षसेविरोधात् । नहि वधभेदेन ब्राह्मणः कर्तुमर्हतिअस्याचरणस्यक्षत्रियादिविषयतयोपपत्तेः । पञ्चानांतु विवाहानांप्राजापत्यात्प्रभृति तयोर्विवाहौधर्म्यौ । द्वौ न कर्तव्यौ पैशाचश्चासुरश्चप्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तोऽपि विधीयते । राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोः आसुरपैशाचयोःप्रतिषेधः इयमत्रव्यवस्थान्नाह्मणस्यषड्विवाहास्तत्र ब्राह्मःसर्वतः श्रेष्ठस्ततोन्धूनीं दैवप्राजापत्यौ ताभ्यामप्यार्षस्ततोपिगान्धर्वस्ततोप्यासुरः । येषामयंश्लोकोब्राह्मणविषयोपि तेषाराक्षसोपि ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्तावस्थितस्य भवति विकर्मस्थस्यापि वधभेदनाभ्यांप्रायश्चित्तीयतोराक्षसोनविवाहइति ते मन्यन्ते । तद्ब्राह्मणस्य श्रेष्ठ्यंफलैर्नैवदर्शितम् । निषेधाभावेन चेतेर्षात्रयाणांन्यूनता फलापचयवन्ननदेव । आसुरस्य पुनर्वैश्यशूद्रयोर्विधानेनपरिसंख्याब्राह्मणक्षत्रिययोःप्रतीयते । षडितिचविधानम् । अतोविकल्पःसचव्य-

वस्थया इतरासंभवेन तस्याश्रयणतुल्यम् । विकल्पोहि ब्रीहियववदनेकविवाहविधानेन च समुच्चयासंभवादवैसिद्धः । सति वा संभवे क्रियेत चेत्तथापि धर्मापत्ययोन्यूनफलोऽसौ अथ क्षत्रियस्य राक्षसो मुख्यश्चतुर्भिः श्लोकैरविकल्पेन विधानात् । चतुरदित्यनेनासुरगान्धर्वपैशाचा अपिराक्षसंक्षत्रियस्यैकमित्यनेनेति प्रतिषिद्धाः । अतो विकल्पितान्मुल्याः । प्रकृतापेक्षत्वाच्च राक्षसैकविधिः । प्राजापत्ये नास्ति परिसंख्यानम् । अतः प्राजापत्योऽपि क्षत्रियस्य राक्षसतुल्यः । एवं वैश्यशूद्रयोरपि प्राजापत्यो नित्यवदाम्नातो न प्रतिषिद्धः । आसुरपैशाचौ तु तयोर्विहितमतिषिद्धौ । राक्षसोऽप्यराक्षसानित्यनेन प्रतिषिद्धः त्रयोधर्म्या इत्यनेन विहितः । ब्राह्मणस्य पैशाचो नैवास्ति । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणैवार्षादिति स्थितम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आपत्कल्पं ब्राह्मणस्याह पञ्चानामिति । क्षत्रस्य चतुरोवरानित्युपक्रान्ताः प्राजापत्यादयः पञ्च तेषामपि मध्ये त्रयोधर्म्या विप्रस्य । अत्र ह्यासुरस्य वैश्यशूद्रयोरेव मुख्यत्वात् । पैशाचस्य च सर्वेषां निन्दितत्वात् । आपद्यन्तरं क्षत्रवर्णमुख्यधर्माश्रयणस्य युक्तत्वाद्वाक्षसोयुक्तो नासुरपैशाचाविति तात्पर्यम् ॥ २५ ॥

(३) कुड्मूकः । इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पञ्चानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम् । तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसास्त्रयोधर्मादनेन तस्मात् प्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते । ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूयते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनूवादः । राक्षसोपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ । कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते । अत्रयं वर्णमति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः स च विहितासंभवे बोद्धव्यः ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । पञ्चानां प्राजापत्यादीनां मध्ये त्रयोधर्म्या धर्मादनेन तस्मात् प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसायथोक्तालाभे विप्रक्षत्रिययोरपि द्वावधर्म्यौ धर्मादपेतौ पैशाचासुरौ न कार्याविति तात्पर्यम् । तत्र क्षत्रियवृत्तिस्थस्य विप्रस्य राक्षसः । आसुरपैशाचौ शूद्रविशोर्वैकल्पितौ । ब्राह्मणस्तु ब्राह्मणस्यैवेति भावः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । मतान्तरमाह पञ्चानामिति । पाश्चात्यानां ग्रहणं पैशाचश्चासुरश्चैवेति लिङ्गात् । पञ्चानां प्राजापत्यादीनां मध्ये त्रयोधर्म्याः प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसाधर्म्याः । पिशाचाश्चासुरश्चैव द्वावधर्म्यौ । ततश्चतौ न कर्तव्यौ कथञ्चन आपद्यपि न कर्तव्याविति । अत्र कर्तृविशेषानिर्देशादस्य मतस्य सर्ववर्णसाधारणत्वम् गम्यते । इह कविषु मध्ये ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चानां विवाहानां मध्ये त्रयोधर्माः प्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचाः ५ एतेषु पञ्चसु मध्ये त्रयोधर्म्याः । प्राजापत्यासुरगान्धर्वसंज्ञास्त्रयोधर्माः ३ द्वावधर्म्यो राक्षसपैशाचसंज्ञौ । वर्णक्रममाह । प्राजापत्यं क्षत्रियादीनामप्राप्तौ विधीयते ब्राह्मणस्याभिहितत्वादनूयते गान्धर्वस्य तु चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनूवादः । राक्षसोपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते ब्राह्मणस्य तु क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ ॥ २५ ॥

पृथक्पृथक् मिश्रा वा विवाहौ पूर्वचोदितौ । गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । पृथक्पृथगित्यनुवादः पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । मिश्राविति विधीयते निरपेक्षया इतरेषां गान्धर्वराक्षसयोर्विहितत्वात् । ब्रीहियववदप्राप्ते मिश्रणवचनमिदम् । ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्वैद्येकयागप्रयोगविषयत्वेनेतरतरानपेक्षद्वयविधानादिकल्पो न मिश्रीभावः । मिश्रीभावे हि न ब्रीहिसास्त्रार्थोऽनुष्ठितः स्यान्न च यवशास्त्रार्थः । एवमिहैकस्यां कन्यायां स्त्रीकर्तव्यायां युगपदुपायद्वयमप्राप्तं विधीयते । तस्य विषयो यदा पितृगृहे कन्या तत्रस्थेन कुमारेण कथंचिद्दृष्टिगोचरापन्नेन दूतीसंस्तुतेन इतरापि तथैव परवती न च संयोगं लभते तदा वरेण संविदकृत्वा नयामासितोयेन केनचिदुपायेनेत्यात्मानं नाययति स च शक्त्यतिशया दत्त्वा छित्त्वा चेत्येवं हरति तदेच्छया मन्यो न्यसंयोग इत्येतदप्यस्ति गान्धर्वरूपं हत्वा छित्त्वे-

ति च राक्षसरूपम् । तावेतौ विवाहौ क्षत्रियस्यैव भवतः । धर्म्यौ क्षत्रियस्यतौ पूर्वचोदितावित्यनुवादः । अन्येत्वाहुः यः क्षत्रियो बहुविवाहान्कुरुते सकाचिद्वान्धर्वेण विवाहेन परिणयते काचिद्राक्षसेनेत्येषमिश्रपक्षः अथवा सर्वा एवान्यतरणेति पृथक्पृथक् अनेन चैतज्ज्ञायते । क्षत्रियस्यानयोरेवानियमेन प्रवृत्तिः प्राजापत्यादीनां तु य एव प्रथमं कृतस्तेनैवान्यापि विवाहा ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्षत्रियस्य कल्पानुकल्पावुक्ताऽधुना पत्कल्पमाह पृथगिति । पृथगसंकीर्णो मिश्रौ संकीर्णो । यथा प्रथमगान्धर्वेण परिगृह्य तदन्धुषविरोधप्रवृत्तेषु युद्धेन हरणम् । अत्र मिश्रावित्यापत्कल्पः । पृथगिति त्वनुकल्पानुवादमात्रमसंकीर्णात्संकीर्णस्य निर्दिष्टत्वप्रदर्शनार्थम् । तेन वर्णान्तराणामप्यसंकीर्णविवाहासंभवे आपदि संकीर्णस्यापि करणमिति दर्शितम् । पैशाचस्य तु कैश्चिदप्यकरणीयस्य विवाहगणमध्ये गणनम् वैश्यशूद्रयोरापि तस्यापि प्राप्त्यर्थमिति ग्राह्यम् । मातृतः पितृतो वीभयोरैकस्य कूटस्थेन सह सपिण्डतासद्भावे विवाहासंभव एवेत्येतत्प्रदर्शयितुं वा ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनुद्यते । मिश्राविति विधीयते । पृथक्पृथग्विमिश्रौ वा पूर्वविहितौ गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्मो मन्वादिभिः स्मृतौ । यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्यतामुद्गृहेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । राक्षसक्षत्रियस्येत्युक्तत्वादनुवादो मिश्राविति । वरकन्ययोः पूर्वपरस्परसंवादे सति परिपन्थिनो विजित्योद्गृह्णन्तात्तौ गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः । यथारुक्मिण्याविवाहः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । पृथक्पृथग्वाकेवलोवागान्धर्वः केवलोवाराक्षस इत्यर्थः । केवलोगान्धर्वो यथा दुष्यन्तशकुन्तलयोः । केवलोराक्षसो यथा विचित्रवीर्याम्बिकयोः । मिश्रो यथा फाल्गुनसुभद्रयोः । पूर्वचोदितौ पूर्वोर्विहितौ । अनेन मतान्तरमिदमित्यवगम्यते ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियस्य विवाहमाह पृथगिति । विवाहौ पूर्वचोदितौ कार्यौ पृथक् २ गान्धर्वो वा विवाहः मिश्रौ वा गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्म्यौ तौ स्मृतौ । आसुरोद्विणादानात् गान्धर्वः समयान्मिथः । राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलादिति याज्ञवल्क्यः ॥ २६ ॥

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ॥ आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं स्वरूपमेतेषामाह । आच्छाद्येति आच्छादनविशेषोऽभिप्रेतः अन्यस्यौचित्येनैव प्राप्तत्वात् । उत्कृष्टेनाच्छादनेन यथादेशं यथासंभवं यथायोग्येन, वाससा परिधान्य । अर्हयित्वा अनेनालंकरणकटककणिकादिना प्रीतिविशेषसत्कारविशेषैरर्चनं कृत्वा । एतेनाच्छादनार्हणेन कन्यायावरस्य चान्यतरसंबन्धे प्रमाणाभावाद्बुभयोपयोगः कार्यः । श्रुतिशीलवते अन्येपि स्मृत्यन्तरोक्तावरगुणाद्गृह्याः युवा धीमाञ्जनप्रियः यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वइति । स्वयंप्रागयाचितः त्वपुरुषप्रेषणैराहूयान्तिकदेशमानाम्यवरं यद्दानं स ब्राह्मो धर्मो विवाहः । अविशेषवचनोऽपि धर्मशब्दः पूर्वापेक्षितत्वादस्य तत्पर एव द्रष्टव्यः । अयाचितलाभोभ्यर्हणापूर्वको ब्राह्मो विवाह इति लक्षणार्थः । ननु चेदमयुक्तं स्त्रीस्वीकारार्थो विवाह इति यावद्विवाहपर्यन्तं चैतद्दानम् । नाकृते विवाहे दानार्थनिवृत्तिः । सहि तस्याः प्रतिग्रहकालः । न चासति परिग्रहे दानं परिसमाप्यते न त्वन्निवृत्तिमात्रं दानं परस्वत्वापत्तिपर्यन्तं हितम् । तथाच वक्ष्यति तेषां तु निष्ठा विज्ञेया विद्वद्भिः सममेव देहि । एवं विवाहकाल एव कन्यादातव्या तथाच गृहकारस्तस्मिन्नेव काले ब्राह्मविवाहेकाण्डिकधर्मदर्शयति ।

यत्तु प्राग्विवाहादानंतदुपसंवादनवाचनमात्रम् । नहि तस्मिन्क्रियमाणेऽभिप्रेतकालेऽवश्यंविवाहनिवृत्तिः कश्चित्प्रागनिरूपिते नद्यादपिदरोवा कदाचिन् प्रतिगृहीयात् तस्मात्प्राग्विवाहादुपसंवादः कर्तव्यः । तदा त्वयेयं देया मया चेयं वोढव्येति यथैवान्तःक्रुतुः सोऽपक्रियोऽचोदिततत्सिद्धार्थोऽर्थाद्विहितक्रियते । येतु मन्यन्ते यथैवगवादेर्द्रव्यस्यादृष्टार्थतया दीयमानस्य मन्त्रपूर्वकेण प्रतियहेण दानमपिनिर्वर्तते तेनैवेदमुक्तं ददातिषुचैवंधर्मेष्विति । एवंचेह प्रतिग्रहमन्त्रस्थानीयोविवाहइति । तथाचउपयमनंविवाहइत्येकार्थः । उपयमनंच स्वकरणम् । एवंहस्म भगवान्पाणिनिः स्मरति उपाद्यमःस्वकरणइति । अतोविवाहः कन्यास्वीकारार्थः । तदयुक्तम् । स्वीकृतायाविवाहो भार्याकरणार्थः । नानेनकर्मणा प्रतिगृहीयादितिविधिरस्ति । नचवैवाहिकामन्त्राप्रतिग्रहप्रकारकाः यथादेवस्यत्वाप्रतिगृह्णामीतिमन्त्राः । यत्तुस्वकरणइति तन्निविरुद्धम् । विवाहस्याप्यस्ति स्वकरणरूपता । दानेन स्वत्वमात्रे प्रतिपन्ने विवाहेन विशिष्टं स्वत्वक्रियते । नेयंगवादिद्रव्यवत्स्वंयथेष्ट विनियोज्यतया अपितुजायात्वेन । विशिष्टएवहि स्वस्वामिभावोजायापतिलक्षणसंबन्धः । तथाचदर्शयिष्यति । मङ्गलार्थस्वस्त्वयनं.....विवाहेषु प्रदानंस्वाम्यकारणमिति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आच्छाद्य वाससाकन्यां । एतेन यथाशक्त्यलंकरणमुपलक्षितम् । अर्चयित्वा वरं मधुपर्केण स्वयमर्हयित्वा महाप्रयुक्तिमात्रेण । शीलमविपरीतचेष्टा । आहूयनतु वराभ्यर्थनया ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यप्राप्तत्वात्सविशेषवाससा कन्या वरावाच्छाद्यालंकारादिना च पूजयित्वा विद्याचारवन्तमप्रार्थकवरमानीय तस्मै कन्यादानं ब्राह्मोविवाहोमन्वादिभिरुक्तः ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तविवाहानां लक्षणान्याह आच्छाद्येति । वासोलङ्कारान्यांकन्यामाच्छाद्य अर्चयित्वा च वरमिति ब्राह्मे च धनादिभिरभिसन्धित्वाद्ब्राह्मः धर्मो धर्मैकहेतुत्वात् एवमुत्तरत्र ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मादीनां लक्षणान्यष्टभिः श्लोकैराह आच्छाद्येति । आच्छाद्य कन्यां परिधाय भूषणादिभिः आर्हयित्वा श्रुतशीलवते श्रुतवेदशास्त्रपरिज्ञानशीलतदर्थानुष्ठानतद्भूते वराय कन्या पित्रा स्वयमेव वरमाहूय तस्मै वराय कन्यायाय दानं ब्राह्मो धर्मः । धर्मसाधनत्वाद्दिवाहएव धर्मशब्देनात्रोच्यते । ब्रह्मशब्दोऽत्र धर्मवचनः । धर्मातिशययुक्तत्वाद्ब्राह्मत्वम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अष्टानां विवाहानां स्वरूपमाह आच्छाद्येति । वस्त्रैराच्छाद्य परिधाय अर्हयित्वा आभरणाद्यलङ्कृतं श्रुतशीलवते वराय स्वयमाहूय कन्याया दानं दीयते स ब्राह्मसंज्ञो विवाहो धर्म्यः प्रकीर्तितः । ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलं कृता । तजः पुनान्युभयतः पुरुषानेकैर्विशतिमिति याज्ञवल्क्यः ॥ उभयतः मातृतः पितृतः ॥ २७ ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ॥ अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

(१) मेघातिथिः । वितते प्रारब्धे तन्ने ज्योतिष्टोमादौ यज्ञे तत्कर्मकारिणः ऋत्विजेऽभ्यर्च्यैवे सुतायाहुहितुर्दानम् । अलंकृत्येत्यनुवादः कन्यादानस्य सर्वस्यैव रूपत्वात् । आच्छाद्यालंकृता विवाह्येदितिसामान्योऽर्थविधिः । ननु गौश्राश्वश्राश्वतरश्चेत्याद्यृत्विग्भ्योदक्षिणात्वेन श्रुतम् न कश्चित्कन्यादानं ऋत्विग्यतया चोदितम् । किमत्र ऋत्विग्यतया नृत्वेयं ऋत्विजेषां ददाति सदैवो विवाहः । अस्ति चोपकारगन्धस्तदीयकरणम् । अकर्मोद्देशेनापि दीयमानं तत्कर्मकरणप्रवृत्तस्य जनयत्येवानुमानविशेषम् । एतावतोपकारसंबन्धेन ब्राह्मादौ व्यूयः ॥ २८ ॥

(५) सर्वज्ञनारायणः । यज्ञे यज्ञमध्ये ऋत्विजे दानं स्वयं स्वस्य सम्यक्क्रियत्यभिसंधानेन सुतादानमुभयस्यापि

लक्षणस्य पितापुत्रीमनुक्रमेदित्यादिविधिना ब्राह्मण इव दानवाक्यमुच्चार्यम् । एवं दीक्षितो न ददातीति दाननिषेधः । एतदन्यदानविषय इति ग्राह्यम् ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्योतिष्टोमादियज्ञे प्रारब्धे यथाविध्यृत्विजे कर्मकर्त्रेऽलंकृत्य कन्यादानं देवं विवाहं मनुयो-
ब्रुवते ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । वितते कर्तव्यतया प्रारब्धे । अलङ्कृत्येत्यनुवादः । अलङ्कृतां विवाहयेदिति सामान्योक्तेः ।
देवदेवकर्मसंबन्धित्वात् देवोद्देश्यत्वाद्वा ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । सुतामलंकृत्य यद्दानं तदैव धर्मविदुः । देवकार्याधिकृता यद्दानात्तस्य देवत्वम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वितते विस्तीर्णयज्ञेऽऋत्विजे सम्यक् कर्म कुर्वते अलङ्कृत्य सुतादानं कन्यादानं क्रियते तदैव देवसं-
ज्ञं विवाहं धर्म्यं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ॥ कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीगवीपुङ्गवश्च गोमिथुनम् । एकं द्वे वा वराद्वृत्त्वा कन्यायादानमार्षो धर्मः । धर्मत इति धर्म एवायं-
नात्र विक्रयबुद्धिः कर्तव्या उच्चनीचर्णापाकरणाभावादित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमिथुनं स्त्रीपुंसौ द्वे वा मिथुने धर्मत आदाय । आर्षोऽयं धर्म इति बुद्ध्या न तु लोभेनादानं
वेतनकल्पायमेव न तु स्वार्थं । तच्च कुलधर्मबुद्ध्यैव विधिवदिति वाक्यमुच्चार्येत्यर्थः । अलंकरणं तु कन्यायानात्रास्ति
तत्र विशेषविधेरेव लभान् ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्री गवी पुङ्गोश्च गोमिथुनं तदेकं द्वे वा वराद्धर्मतो धर्मार्थयागादिसिद्धये कन्यायैवादातुं न तु शुल्क-
बुद्ध्या गृहीत्वा यद्यथा शास्त्रं कन्यादानं स आर्षो विवाहो विधीयते ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षलक्षयति एकमिति । गायुगं स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वे इति स्त्रीपुङ्गोचतुष्टयं वराद्वरगृहादादाय कन्या-
याः सौन्दर्यादिगुणदोषानपेक्षयित्यतः पणत्वेन गृहीत्वा । पूर्ववृषिभिराचरितत्वादार्षम् । ऋषिगताविति धातोरेवं गतागतिक-
त्वाद्वा । धर्म एवायं नात्र व्यतिक्रम इति मेधोक्तेः । तत्राल्पं वा बहुवेति विक्रयस्तावदेव त्विति मनुक्तेः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । धर्मत आदाय धर्मार्थमादाय नार्थयत्कन्याप्रदानमार्षो धर्मः विक्रयदोषभयादृषिभिरनुक्तवेतनैरेव वि-
द्यादीयते शुश्रूषादिकं शिष्यात् किञ्चिदादीयते च । आर्षेऽपि कन्यादीयते । वरात्किञ्चिदादीयते च । तेन दानादानसामान्येना-
स्यार्पणत्वम् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वरादेकं गोमिथुनमादाय स्वीकृत्य द्वे वा गृहीत्वा । धर्मतः धर्मार्थयागादिसिद्ध्यर्थं विधिवत्क-
न्याप्रदानं क्रियते स आर्षसंज्ञः धर्म्यो धर्मार्हो विवाह उच्यते । आदायार्पणं तु गोद्वयमिति याज्ञवल्क्यः ॥ २९ ॥

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ॥ कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । सहधर्मो युवाभ्यां कर्तव्य इति वचनेन परिभाषां कृत्वा नियम्य यद्दानं स प्राजापत्यः । धर्मग्रहण-
मुपलक्षणार्थम् । धर्मचार्यं च कामे च तुल्ययोगक्षेमेतेति मिथोऽस्य परिभाषावचनस्यार्थः । धर्मशब्दा एवोच्चार्यते सह धर्मश्च-
र्यतामिति न तु धर्मार्थकामाः सहेति सतु धर्मशब्दः स्मृत्यन्तरवशादर्थकामयोरुपलक्षणाभ्यां व्याख्यातः । यथेनानातिचरसि

धर्माधिकामेषु तदातुभ्यमियं दीयत इति कृतसंवित्कायाम्युपगततदर्थाय विवाहकाले । यद्भ्रान्तत्रैवसमुच्चारयितव्यं सहधर्मचर-
तामिति अर्थकामयोरभिप्रेतेऽपि सहत्वे तदप्रकृतत्वादनुच्चारणम् । तथाच गौतमः प्राजापत्ये सहधर्मचरतामिति मन्त्रः मन्त्रग्रहणे-
न चैतद्दर्शयत्यधिकतरूपमेव प्रयोक्तव्यं मन्त्रवत् । नहि महासत्त्वानामर्थकामविषये सहितत्वं परिभाषितुं युक्तम् गम्यते तु स्मृत्यन्त-
रेभ्यः । अनयैव संविदा ऋषेणास्य न्यूनता अस्ति ह्यत्र दातुर्वरादपकारलिप्सा । शब्देनैतद्वचनं वाच्यते । न पुनर्यदातुरेव व-
चननियमः । अनुभाष्येत्यनेनैव सिद्धत्वाद्वाचेत्यनर्थकं स्यात् अनुभाषणे वा गिन्द्रियस्य साधनत्वात् । तथाच गृहकारः ।
एतद्दः सत्यमित्युक्ता वरं वाचयेदन्तः सत्यमिति । अनुशब्दश्च प्रामाथ्यस्यैव वाचा निश्चयमाह ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभावेव न तु भार्यान्तरेणापि सहेति । अनुभाष्य नियम्य । अभ्यर्च्य मधुपर्केण ।
एतच्चैतादृक्परिभाषणेन दृष्टत्वाभासं धिनिमित्ततया कन्यालंकाररहिततया च ब्राह्मदेवाभ्यां हीनमार्षाच्चोत्कृष्टमन्त्रा-
र्थग्रहणाभावात्कन्यानुकंपामात्रकत्वाच्च परिभाषणस्य । अतएव । आर्षोद्वाजः सुत इति फलेन्याधिक्यं वक्ष्यते । देवे तु यद्य-
पि यज्ञसिद्धयभिसन्धिस्त्येव । तथापि धर्मसिद्धयर्थं प्रवृत्तस्यास्य धर्महेतुतया आर्षप्राजापत्याभ्यामुत्तमत्वम् । प्राजापत्ये
कन्यामुखाभिसंधिना परिणयनान्तरनिषेधे तात्पर्यादभिसंधेर्धर्मार्थतैवेति ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । सहयुवां धर्मं कुरुतमिति सुताप्रदानकाले वचसा पूर्वनियम्यार्चयित्वा यत्कन्यादानं सप्राजापत्यो-
विवाहः स्मृतः ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रदानकाले वचसा धर्मं च स्तामिति पूर्वनियम्य अभ्यर्च्य सत्कृत्य गन्धादिना कन्यावरावि-
तिशेषः । वस्त्रादेरनावश्यकत्वाद्वास्त्रादेर्भेदः । प्रजामात्रोद्देश्यत्वात् प्रजापतिर्देवत्याद्वा प्राजापत्यः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । उभौ युवांसहधर्मचरतं । न पृथगिति वाचानुभाष्य अहंगृहस्थाश्रमस्थ एव धर्मचरिण्यामि । नान्याश्रम-
स्थ इति वरं प्रति आभ्येत्यर्थः । यदि सहधर्मचरणानुभाषणमात्रेणैवात्र विवक्ष्यते । ततो देवविवाहात्प्राजापत्यस्य न्यूनता वक्ष्य-
माणानोपपद्येत । अभ्यर्च्यवरमिति शेषः । यत्कन्याप्रदानं । सप्राजापत्यो विधिः विधीयत इति विधिः विवाह उच्यते गार्ह-
स्थ्यप्रधान्यं निबन्धनं प्राजापत्यत्वं गार्हस्थ्यप्रधानो हि प्रजापतिः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । उभौ स्त्रीपुरुषौ सहधर्मचरत इति वाचा । अनुभाष्योक्त्वा अभ्यर्च्यालङ्कृत्य कन्याप्रदानं क्रियते-
प्राजापत्यविधिः स्मृतः प्राजापत्यसंज्ञः विवाह उक्तः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ॥ कन्याप्रदानं त्वाच्छ्रान्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेघातिथिः । ज्ञातिभ्यः कन्याया एव पित्रादिभ्यः कन्यायै स्त्रीधनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानं मानयनं मासुरो वि-
वाहः । त्वाच्छ्रान्तत्वेला तो न शास्त्रतो इत्यर्थः द्वेदमाह । तत्र हि शास्त्रनियामकमस्ति । एकंगो मिथुनमिति । इह तु कन्या-
यारूपसौभाग्यादिगुणापेक्षं चन्दः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तितः न तु एकंगो मिथुनादिनियतं द्रविणम् । कन्याया आप्रदानं आदानं त्वाच्छ्रान्तत्वा-
नन्वात् । पितृद्वय्यादिना विधितः । अत्र ज्ञातिभ्य इति वचनात् माता पित्र्य ज्ञातिभ्योऽर्थदाने नासुरत्वम् । तथा कन्यायै चैवेति
समुचितं व्युच्चितं वापासं तदर्थमेवैवकारः । तेन कन्याया एव च यद्वा परिणयनं सोऽप्यासुर इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्यायै यद्यथा शक्ति धनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानं मानदानं स्वीकारः-
त्वाच्छ्रान्तत्वे च न त्वात्तद्वशास्त्रीयधनज्ज्ञातिपरिमाणनियमेन स आसुरो विवाह उच्यते ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । आसुरं लक्षयति ज्ञातिभ्य इति । ज्ञातिभ्यः कन्यायाः पित्रादिभ्यः द्रविणं धनं । पणसङ्ख्या-

नियमंध्यवच्छिनत्तिशक्तित इति । कन्याप्रदानंतत्त्वकारः स्वाच्छन्त्या त्वेषामिच्छया । असुःप्राणस्तं राति रमयति वा असुरं धनं ध्ययितव्यत्वेन यस्यास्तीत्यासुरः । धर्मशब्दोत्र विरोधिलक्षणया ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । कन्यायाज्ञातिभ्यः स्वशक्तितोऽभ्यर्थतवतेवराय स्वाच्छन्त्याल्लोकशास्त्रमथादातिलङ्घनेन कन्याप्रदानंसंआसुरोऽधर्म्यः । परविनापहारस्वाच्छन्त्यनिबन्धनमासुरत्वम् । असुराहिसवाच्छन्त्येनपरवितमपहरन्ति ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रविणं द्रव्यं ज्ञातिभ्योदत्त्वा कन्यार्थे वा दत्त्वा शक्तितः । एतादृश्याः कन्यायाः प्रदानं स्वच्छन्दात्स्वेच्छातः आसुरसंज्ञो विवाहः अधर्म उच्यते । आसुरो द्रविणादानादिति याज्ञवल्क्यः ॥ ३१ ॥

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ॥ गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ ३२ ॥

(१) मेघातिथिः । इच्छया च वरस्य कुमार्याश्चरित्या परस्परसंयोगएकप्रदेशोसंगमनम् । तस्येयं निन्दामैथुन्यः कामसंभवः मिथुनप्रयोजनो मैथुनः । तस्मैहितो मैथुन्यः । एष एवार्थो विस्पष्टीकृतः कामसंभव इति । संभवत्यस्मादितिसंभवः कामः संभवोऽस्येति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मैथुन्यो मैथुनमात्रोद्देशप्रवृत्तः प्रथमं यतः कामसंभवः पश्चात्तु होमादिना भार्यात्वसिद्धौ धर्मार्थतापि तस्य भवति । तथाहि सर्वेष्वेव द्विजातिविवाहेषु होमादिनैव भार्यात्वसिद्धिः । यद्वक्ष्यति पाणिग्रहणिकामन्त्रानियतदारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सममे पद इति ॥ तथाच देवतः । गान्धर्वादि विवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः । कर्तव्यस्तु त्रिभिर्वर्णैः समयेनाधिसाक्षिक इति ॥ तथा शौनकपरिशिष्टे विशेषोऽन्युक्तः । गान्धर्वास्तुरपैशाचा विवाहाराक्षसश्चयः । पूर्वपरिणयस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयत इति ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याया वरस्य चान्योन्यानुरागेण यः परस्परसंयोग आलिङ्गनादिरूपः स गान्धर्वो ज्ञातव्यः । संभवत्यस्मादितिसंभवः । यस्मात्कन्यावरयोरभिलाषादसौ संभवत्यतएव मैथुन्यो मैथुनाय हितः । सर्वविवाहानामेव मैथुनत्वेन यदस्य मैथुनत्वाभिधानंतत्सत्यपि मैथुने न विरोध इति प्रदर्शनार्थम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । गान्धर्वलक्षयति । मैथुन्यः मिथुनाय हितः । कामसंभवः तयोः काम इच्छा ततएव भवति । नान्तरीयिका पुत्रोत्पत्तिः गान्धर्वः गन्धर्वैराचरितत्वात् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । मिथुने सार्धुहितो वा मैथुन्यः मैथुनपर्यन्त इत्यर्थः । कामसंभवः भोगसंभवः नार्थलोभादिसंभवः । कन्यायावरस्येच्छयान्योन्यसंयोगः स गान्धर्वो विधिः गान्धर्वत्वमस्य विधेः । कामपरत्वनिबन्धनं गन्धर्वाहिकामपराः । स्त्री कामावै गन्धर्व इति श्रुतेः । स्मरति च भगवान्वाल्मीकिः तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्व इति ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कन्याया वरस्य च द्वयोरिच्छया अन्योन्यसंयोगः संभोगः भवेत्स विवाहो गान्धर्वसंज्ञो विज्ञेयः । मैथुन्यो मैथुनार्हः कामसंभवः अन्योन्यकामात्संभवो यस्य सः गान्धर्वः समयान्मिथ इति योगी ॥ ३२ ॥

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्ती रुदती गृहात् ॥ प्रसस्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसस्याभिभूय कन्यापक्षादलात्कारेण कन्यायाहरणं राक्षसो विवाह इत्येतावदत्र विवक्षितम् । हत्वेत्याद्यनुवादः प्रसस्यापि जीर्णतोयदि कश्चित्पतिबन्धो वर्तते तदा प्राममेव हननादि हन्तुः शक्त्यतिशयं ज्ञात्वा स्वात्मभयादुपेक्षैरस्तदाभवत्येव राक्षसो न वधाद्यवश्यकर्तव्यम् । हत्वा दण्डकाषादिना ताडयित्वा । छित्त्वा खड्गादिप्रहारेणाङ्गानि खण्डशः कृत्वा । भित्त्वा प्राकारपुरुषादि । क्रोशन्ती रुदती कन्यामनिच्छाम् । अयं गान्धर्वादिशेषः । अनाथाऽपन्ह्ये परित्राय भूमित्याद्युच्चैः शब्दकरणं क्रोशनम् । रोदनमश्रुकणमोक्षः । उद्भिजितायाः स्त्रिया धर्मार्थम् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हत्वा विरोधिनः । छित्वा तेषां बाहुपदादि । भित्त्वा प्राकारादि । एतत्कन्याबन्धुविरोधस्योपलक्षणम् । क्रोशन्ती रुदन्तीमिति कन्यानिष्क्रोपलक्षणम् । गृहादिति प्रायिकं । प्रसह्य बलादिति । चौरिकानयनव्युदासः । चौरिकायां तु वधादिकरणेपि पैशाचत्वम् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लुकः । प्रसह्य बलात्कारेण कन्यायाहरणं राक्षसो विवाह इत्येव लक्षणम् । यदा तु हर्तुः शक्यति शयं ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपेक्ष्यते तदा नावश्यकं हननादि । यदि कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिकमपि कर्तव्यमित्यर्थमात्मनूचते । कन्यापक्षांस्विनाशयतेषामङ्गच्छेदं कृत्वा प्राकारादीन् भित्त्वा हापितभार्तरनाथाहं न्हियदिति वदन्तीमश्रुणिमुश्चन्तीं यत्कन्यां गृहादपहरत्यनेन कन्याया अनिष्क्रोक्ता गान्धर्वाद्विवेकार्थम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । राक्षसमाह हत्वेति । प्रसह्य बलात्कारेण कन्याहरणं राक्षसः । राक्षसामयत्नभावो विधिः प्रकारो वा । हत्वेत्याद्युपलक्षणं तदभावे बलादरणेपि स्यात् । तत्र हत्वेति दण्डपातेन । छित्त्वेति सङ्गेन । भित्त्वेति शरेण ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । विवाहनिरोधकान् हत्वा छित्त्वा भित्त्वा च कन्यां प्रसह्य परिभूय यद्वरणं सराक्षसो विधिः । हिंसाप्राधान्यात् राक्षसत्वं हिंसाप्रधाना हि राक्षसाः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हत्वा ज्ञातिप्रतिबन्धकान् । छित्त्वा कपाटादीन् । भित्त्वा गृहादीन् । क्रोशन्ती रुदन्ती । गृहात्प्रसह्य कन्याहरणक्रियते यत्र तत्र राक्षसो विधिरुच्यते राक्षससंज्ञो विवाह उच्यते । राक्षसो युद्धहरणादिति योगीश्वरः ॥ ३३ ॥

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ॥ सपापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितो धमः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । राक्षसपैशाचयोरनिच्छा तुल्या । राक्षसे । हननं । पैशाचे वञ्चनम् । सुप्तां निद्रायामभूताम् । मत्तां क्षीबां मद्यपरवशात् । प्रमत्तां वातसंक्षोभेण नष्टचेतनाम् । रहोऽप्रकाशमुपगच्छति मैथुन धर्मे प्रवर्तते सपैशाचो विवाहः सर्वविवाहानां पापिष्ठः पापहेतुर्धर्मपतन्यं ततः संपद्यते । इह गान्धर्वराक्षसपैशाचानां प्रकृतविवाहसामानाधिकरण्यात्संयोगहरणोपगमा एव पाणिग्रहणसंस्कारनिरोधकविवाहादिति मन्यन्ते । तेषां ब्राह्मादिष्वपि दानविवाहयोः सामानाधिकरण्यात्संस्कारो विनिवर्तते । यथाच न निवर्तते तथा दर्शितम् । लक्षणया विवाहप्रयोजनदाने विवाहशब्दः । गान्धर्वे तु भगवता कृष्णद्वैपायनेन दुष्यन्तशकुन्तलासंगमने वर्णितमनधिकममपन्नकमिति तद्दर्शनेन पाणिग्रहणसंस्कारोऽस्ति वर्जितस्तु पैशाचे पुनर्विवदन्ते मुख्योपगमनं च कन्यात्वमपैतिसंस्कारैस्तद्विनिवर्तनात् । अतश्च पाणिग्रहणकामन्त्राः कन्यात्वेव प्रतिष्ठिताः इति प्रतिषेधस्याप्रवृत्तेरस्येवमपन्नवत्संस्कारसंबन्धः । सच प्रतिषेधः कृतः संस्कारमतिषेधार्थः । सा हि मन्त्रैः संस्कृतत्वाद्यपगतकन्याभावे । अतएव भवतु प्रथममुपगमस्ततोऽकन्यादोषो नास्ति । तथाच कानीनः कर्ण इति दर्शनम् । यदितुं पुरुषप्रयोगेण कन्यात्वमपेयात्कथमियं वाचोयुक्तिः कन्यायाः पुत्रः कानीन इति । अथ त्वसंस्कृता कन्योच्यते ततो युक्तं कर्णादयोऽनूढायाः पुत्रा इति मुखेऽभ्युपगमने कन्याया अपत्योत्पत्तेः संभवः । वर्ण्यते चैतिहासादिषु तथाभूताया विवाहः । अथ मद्यमदादिनानिर्वृत्तेरतिबन्धे किमर्थः संस्कार इति । अत्रोच्यते यद्यपि स्त्रीपुंसधर्मो निवृत्तोऽतिक्रान्तश्च कन्यागमनप्रतिषेधस्तथापि तथा सहाधिकारार्थं पुनश्च गमने कन्यागमनमाभूदिति तदर्थं संस्कारकरणम् । कन्यागमनप्रतिषेधातिक्रमसंबन्धेन पुरुषार्थतयाऽपि निश्च्यते विवाहोऽयं तदयुक्तम् यतोऽयं लोके कन्याशब्दः पुंसाऽसंप्रयुक्तां स्त्रियमाचष्टेन संस्कारभावसापेक्षम् । अकृतसंस्कारा अपि पुरुषैः क्षतयो न योनकन्या इति व्यविह्यन्ते । तासां च वेशश्रितानां गमने न कन्यागमनदोषः ।

(३४) पैशाचः प्रथितो धमः = पैशाचश्चाष्टमोधम इति बहुषु पुस्तकेषु पठितम् ।

यद्यपिकुमारीकन्याशब्दोऽप्रथमवचनाविष्येते तथापि विवाहविधानुपभुक्तपूर्वमिवस्त्रियमाचक्षते । तथाच कुमारवे शधारिणीनातिप्रकाशपञ्चनपुंसंयोगाभ्यां त्वेनार्थयमानोऽयैरवबोध्यते नैषाकुमारोऽस्याः कौमारोभावः संस्कारपरिलोपश्च स्यात्तर्भाधानंहि मन्त्रवत्कर्तव्यविष्णुर्योऽनिकल्पयत्विति क्लृप्तायाश्चाकल्पनमशक्यम् । तत्रायथाथोऽपि मन्त्रप्रयोगः स्यात् । न चानुवायाः पैशाचधर्मे मन्त्रप्रयोगः उद्धायास्तच्छ्रवणात् । पैशाचवर्जमन्येषु विवाहेषु तत्कल्पयितुं युक्तमविशेषश्रवणात् । तस्मान्मुख्योपगमपक्षएवमादयो बहवो दोषा प्रागुच्यन्ते । अत आलिङ्गनोपगूहनपरिचुम्बनादिभूषणमनार्थेषु ध्यापारेषु साहचर्यात्तादर्थ्याश्चोपपूर्वोऽपि निर्दिष्टव्यः । यत्तु कानीनः पुत्रदत्ति तत्र मुख्यार्थासंभवाद्भक्षणया संस्कारभावप्रतिपत्तिः । यत्तु । संस्कारदर्शनं तत्तु कचिदेव । यद्यपि या गर्भिणी संस्क्रियते क्वाताऽपि चेति तत्र यएवोपगन्ता सएव संस्कर्ता । नत्वसौ पैशाचो विवाहः पैशाचे हि येनैव समुपभुक्ता यत्सा एव दीयते । सएवैनां संस्करोतीति । गर्भिण्यास्तु संस्कारो वाचनिकः । एतच्च सर्वनिपुणतरं पुनर्नवमे वक्ष्यते । अपरे मन्यन्ते सत्यमुख्यमुपगमनममुख्यत्वे तु गमनप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यदि हि मुख्य मुपगमस्तदा सएव विवाहोऽस्य स्यान्तरोक्तेन न्यायेनाभावात् । ततश्च नास्ति तस्य प्रतिषेधस्य विषयो यत्तद्वच्छया गाम्धर्वो ह्यद्राक्षसोऽस्यथा पैशाचः । न चान्यः प्रकारोऽस्ति येन सर्वविषयप्रतिषेधः स्यात् । अस्ति त्वस्य विषयः यत्र ह्यद्रहसिगमनं वा पितृभ्यां दीयते न चोपसंस्क्रियते । न चासौ तेषामपि गाम्धर्वः कन्येच्छाया अभावात् । अतएव भर्तुरपि न कन्यागामित्वं विषयान्तरस्य संभवात् । तस्मात्क्षतयोऽस्याः संस्कारनिषेधाद्ब्राह्मादिवदुपायत्वात्तद्वच्च विवाहशब्दोपपत्तेः प्रकरणसामर्थ्याद्गौणएवोपगमार्थः । एषांच भेदः अप्राथम्यतोऽपनतो भूमिहिरण्यादिवद्ब्राह्मः । ऋत्विक्त्वेन विशेषेण दैवः गोमिथुनेनार्षः । याज्ञयाऽयाज्ञया वा सहोभौ चरतां धर्ममिति वचनव्यवस्थया प्राजापत्यः । शेषाः सुबोधभेदाः । ब्राह्मादीनामिदमर्थैतद्विदितः । ब्रह्मादिसम्बन्धिताश्च स्तुत्यारोप्यन्ते । एवं सर्वेषु पैशाचः पिशाचानामयं युक्तइति निन्दा ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सुमामित्यादिकन्यानिच्छोपलक्षणम् । मत्तां मयेन । प्रमत्तां अन्यचित्तां क्रीडादिना । उपगच्छति नयति वा प्रथितः पापिष्ठः पापिष्ठतया प्रसिद्धः । अत्र च पुत्रिकाविधि विवाहो नवमोऽप्येव । एष्वनन्तर्भावात् । अत्र तु तदपरिगणनं तत्संबोद्धः प्रयोजनाभावात् एकापत्यादौ नियमेन तु दाने द्वितीयाद्यपत्यं बोद्धुरेव भवति । तदाच तस्य धर्माभिसन्धिकृतत्वस्याप्यादावर्तव्यमेवेति ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । निद्राभिभूतां मद्यमदविह्वलां शीलसंरक्षणेन रहितां विजनदेशे यत्र विवाहे मैथुनधर्मेण प्रवर्तते सपापहेतुर्विवाहानां मध्ये ऽधमः पैशाचः ख्यातः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । पैशाचमाह सुमामिति । मत्तां मद्यमदविह्वलाम् । प्रमत्तां शीलरक्षणे अनवहिताम् । मात्राद्यशिक्षितत्वेन । रहसि विजने देशोऽपगच्छति मैथुनमाचरति सपापिष्ठः । पापहेतुत्वात्तद्विवाहस्य पैशाचः पिशाचः प्रेतस्तदाचरितत्वात् ॥ ३४ ॥

(५) जन्मनः । सुमांकन्याम् । यत्र यदि दितयावत् । सपैशाचो विवाहः । सुममत्तप्रमत्तकन्याभोगिनिबन्धनपिशाचत्वम् । पिशाचा हि सुममत्तप्रमत्तानां विशन्ति ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैशाचविवाहमाह सुमामिति । यत्र रहः यस्मिन्नरहसि एकान्तस्थाने मत्तां मद्यादिना प्रमत्तां वा अनवहितां सुमांकन्या मुपगच्छति भोगेन प्राप्नोति विवाहानां मध्ये स पैशाचो विवाहः । पापिष्ठः पापजनकः प्रथितः प्रसिद्धः अष्टमः । पैशाचः कन्यकाच्छलादिति योगीश्वरः ॥ ३४ ॥

अद्विरेव द्विजाध्याणांकन्यादानंविशिष्यते ॥ इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजाध्याणांब्राह्मणानांकन्यादानंकन्याददतामद्विरेव दानंशस्यते । ब्राह्मणाय यदा कन्यां ददाति तदाद्विरेवदद्यात् । कथंपुनरापोदानकरणम् । नहि ताभिर्विनादानमस्ति अद्विर्वाच्यंनमेपूर्वभिक्षादानंददातिवै एवं धर्मैस्त्वितिनियमात् । अथवा अद्विरेवेत्यवधारणेनार्घाभिरप्राजापत्यानपवदति । तत्र हि न केवला आपः कारणं गोमिथुनादिद्रव्यग्रहणमपिसंविद्यवस्थाच । तेनैतदुक्तंभवति यथागोहिरण्यादिद्रव्यंदीयतेनार्कचिन्परिभाष्यते इयंगौस्त्वयैवंसंवाहनीयेदृशानि तृणान्यपि देयानिएवंकन्यापिदेयानदुहितृलेहेन जामाता परिभाषणंकारयितव्यः । नच तस्माद्धनंग्रहीतव्यमिति । क्षत्रियादीनांतुयदिकन्यावरयोः परस्परमभिलाषोभवतितदादानंकर्तव्येनेतरथाब्रह्मविवाहवत् । अन्ये तु व्याचक्षते धनंवा गृहीत्वाद्विरेवेत्येषइतरेतरकाम्यार्थः । अस्मिन्पक्षे ब्राह्मणस्य सर्वविषयता ज्ञापिता भवति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रदानं त्वाम्यकारकमिति वचनात् क्षत्रियादिभ्योपि दानप्रसक्तौविशेषमाह अद्विरेवेति । अद्विर्यत्कन्यादानंतत् द्विजाध्याणांविप्राणामेव तेषामेव प्रतिग्रहसंभवात् इतरेषांत्वप्रतिग्राहकत्वात् । कन्याज्ञातिभिः कन्यायावा सहान्योन्येच्छामात्रेणविनापिदानाद्विवाहसिद्धिरित्यर्थः । काम्या कामना एतच्च लक्ष्णं यथोक्तविध्यर्थं निष्पत्तिमात्रेणेति तु ग्राह्यम् । राक्षसेभ्योन्येच्छाभावात् ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । उदकदानपूर्वकमेव ब्राह्मणानांकन्यादानंप्रशस्तंक्षत्रियादीनांपुनर्विनाभ्युदकंपरस्परेच्छया वाङ्मात्रेणापि कन्यादानंभवति । उदकपूर्वकमपीत्यनियमः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति तत्तद्दानप्रकारमाह अद्विरिति । अद्विरेवेत्यवधारणंनार्घादिव्यावृत्त्यर्थः । न तत्र केवलमापः गवादेरपि प्रवेशात् । विनाभ्युदकंवाङ्मात्रेणापि ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अथकन्याप्रदानमाह अद्विरिति । इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया । गान्धर्वादिषुनार्यविधिः प्रदानाभावात् ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजाध्याणां ब्राह्मणक्षत्रियविशां कन्याप्रदानमद्विरेव जलैरेव जल पूर्वं प्रशस्यते । इतरेषां वर्णानामनुलोमप्रतिलोमजातीनां इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया कन्याप्रदानम् ॥ ३५ ॥

योयस्यैषांविवाहानां मनुना कीर्तितोगुणः ॥ सर्वशृणुत तं विप्राः सर्वं कीर्तयतोमम ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तंगुणदोषौच यस्ययावितितत्प्रसारयति । बहवोवक्तव्यतया प्रतिज्ञातास्तत्रवक्ष्यमाणैः श्लोकैरयमर्थउच्यतइतिविशेषज्ञानार्थयुक्तः पुनरुपन्यासः । एषांविवाहानामिति निर्धारणे षष्ठी । एवंविवाहानांयस्य विवाहस्य योगुणः कीर्तितआचार्येण मनुना सर्वशृणुत तंगुणंविप्राभृगुर्महर्षीनामन्त्रयते । सम्भगवैपरीत्येनानाकुलंकीर्तयतः कथयतः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुणः पुत्रोत्पत्तिद्वारा ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपिगुणदोषौ च यस्य याविति गुणाभिधानमपि प्रतिज्ञातमेव तथापि बहूनामर्थानांतत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वाद्विशेषज्ञापनार्थः पुनरुपन्यासः । एषांविवाहानामिति निर्धारणेषष्ठी एषांमध्ये यस्य विवाहस्य योगुणोमनुना कथितस्तत्सर्वं हे विप्राः मम कथयतः शृणुत ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसवे च गुणागुणानित्युक्तंतदुपानाह यदितिभिः । मम भजः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । एषांविवाहानांमध्ये यस्य विवाहस्ययोगुणः फलम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य वर्णस्य येषां विवाहानां यो गुणः कीर्तितः हेविप्रास्तं सर्वगुणमम कीर्तयतः सम्यक्-
शृणुत ॥ ३६ ॥

दश पूर्वान्पराञ्चंश्यानात्मानंचैकविशकम् ॥ ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसःपितृन् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वं वंश्याः पितृपितामहादयः । अपरे पुत्रपौत्रादयः । तान्मोचयत्येनसोनरकादियातनाभ्य-
उद्धरति । ब्राह्मेन विवाहेन ऊढातस्यां योजातः पुत्रः ससुकृतकृत्पुण्यकृद्यदि भवति । पितृन्परलोकगतान् पितृशब्दोऽयमेत-
पर्यायः नहि पुत्रादिसंततेरन्यथा पितृव्यपदेशंसंभवः । दशशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते पूर्वापरशब्दाभ्यां एकविशकमि-
तिनिदेशात् । अर्थवादश्चायम् । तेनागताननुत्पन्नान्कथंमोचयतीति नवाच्यम् । पूर्वेषांत्वपत्यकृतेन शुभेन आद्धादिना भ-
वत्येव पापान्मोक्षइतिआद्धाधिकारे कथयिष्यते । अतोदशापरानेनसोमोचयतीत्येतदुक्तंभवति । दशपुरुषायस्त्रिंशुकुलेऽ-
पापाजायन्तइत्यालम्बनम् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र ब्राह्मीपदेन कन्यायाबुद्धिस्थत्वान्नरयाः पित्रादयःप्रथमसंबन्धितया पूर्वपदेनो-
च्यन्ते । अपरपदेन तु पश्चात्संबन्धितया कन्यायाभर्तृश्वशुरादयः । तेन मातामहप्रभृतीन्दशदश च पितृप्रभृतीनात्मा-
नंच ब्राह्मीपुत्रः पूर्वजन्मकृतदुर्ब्राह्मणत्वहेतोरेनसस्तारयतीत्यर्थः । यथा देवलः । दातुःप्रतिग्रहीतुश्च पुनान्यासप्रमंकुलमि-
ति । याज्ञवल्क्योपि तज्जःपुनात्युभयइत्याह । ब्राह्मी ब्रह्मविवाहोढा । सुकृतकृदिति दुष्कृतकारित्वे तस्यनैतत्फलमस्तीत्य-
र्थः त्रिधाच पुत्रः । औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजइति । तत्र औरसपुत्रमधिकृत्यैतत्फलमुक्तं । पुत्रिकायांततोन्मूयं । ततोपि
क्षेत्रजे पुत्रे फलमित्येवमन्यत्राप्युन्नेयम् ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । दशपूर्वान्पित्रादीन्वंश्यान्परा-पुत्रादीन्दशात्मानंचैकविशकंब्राह्मविवाहोढापुत्रोयदि सुकृतकृद्भवति
तदापापान्मोचयति पित्रादीन्नरकादुद्धरति । पुत्रादयश्च तस्य कुले निष्पीपाजायन्तइति मोचनाथस्तेषामनुत्पत्तेः पापध्वं-
सस्याशक्यत्वात् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । वंश्यान् त्ववंशजातान् । परान् पुत्रादीन् । तद्वंश्यानांपापायोगित्वंसूचितम् । सुकृतकृत्
आद्धादिकर्ता चेन् प्रजातमात्रेणेति ध्वनिः ॥ ३७ ॥

(५) जन्मनः । ब्राह्मी ब्राह्मविवाहोढा ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृतः दशपूर्वान्वंश्यान्दशापरानेकविशकमात्मानं ब्राह्मणीपुत्रःब्राह्मविवाहोत्पन्नः पुत्रः सुकृत-
कृत् सुकृतं करोतीति सुकृतकृत् सुकृतोत्पादकः सन्पितृनेनसःपापान्मोचयेत् ॥ ३७ ॥

दैवोढाजः सुतश्चैव सम सम परावरान् ॥ आर्षोढाजःसुतस्त्रीस्त्रीन् षट्षट् कायोढजः सुतः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । दैवेन विधिनोढा दैवोढा तस्यांजातोदैवोढाजः । सुतःपुत्रः कः प्रजापतिः सदैवता यस्यविवाहस्य-
सयः संस्कार कर्मणि ग्रहणलक्षणेऽसत्येव देवतासंबन्धे प्रजापतेर्देवतात्वमभ्यारोप्यते भक्त्या । यदपितृप्रजापत्ययो-
गोस्ति सतुविवाहादिसाधारण्येनकायव्यपदेशे कारणम् । आसुरादिषु च न काचिद्व्रतिः स्यात् । न ह्यासुरेभ्योविवाहेभ्यो-
योगोऽस्ति । कायोढजइतिहत्वत्वं ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति । ननुच यद्यन्यूनफलंतत्पश्चान्निर्दिष्टत्रार्षस्य
प्रजापत्यात्पश्चादभिधानंयुक्तम् । अस्त्यत्र कारणयेनाधिकफलस्य प्रजापत्यस्य । पश्चान्निर्देशः पश्चानांतु त्रयोधर्म्या-
इत्यत्र प्रजापत्यस्य ग्रहणमिष्यतेइतरत्रार्षस्य स्यात् ॥ ३८ ॥

(३७) मोचयत्येनसः=मोचये देनस इति बहुषु प्राचीन पुस्तकेषु मुद्रितपुस्तकेषु पठितम् ।

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैवादिषु तु तादृग्विवाहोद्वस्त्री जातपुत्रिका पुत्रानादाय फलमुक्तं दैवोद्वज्जासुतइत्यादिना दैवविवाहेन याऊढा तस्याया पुत्रिका जाता तस्याःपुत्रइत्यर्थः । अर्थाच्च तत्राप्यौरसे ततोधिकंफलं क्षेत्रजेत्वल्पमित्यु-
न्येयम् । कायःप्राजापत्यः अत्र च स्थूल्यन्तरेष्वधिकपुरुषपावनोक्तिरभिसन्धिशुल्भ्यादिनोपपाद्या । आसुरादिषु तु विवाहेषु
जाताःपितृमात्रस्य पुन्नामनरकतारकहेतवोनाम्येषांपावधितारइत्यर्थसिद्धित्वान्नोक्तम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । दैवविवाहोद्वयाः पुत्रः सपरान्पित्रादीन्समावरान्पुत्रादींश्च । आर्षविवाहोद्वयाः पुत्रस्त्रीन्पित्रादींस्त्रींश्च-
पुत्रादीन् । प्राजापत्यविवाहोद्वयाः पुत्रः षट्पित्रादीन्षट्पुत्रादीन् । आत्मानंचैनसोमोचयतीति पूर्वस्यैव सर्वत्रानुषङ्गः ।
कायोद्वजइति । व्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ऋषत्वम् । ब्राह्मणविवाहोद्वेशक्रमानुसारेणमन्त्रफलस्थार्षस्येह बहु-
फलप्राजापत्यात्पूर्वाभिधानम् । ब्राह्मणविवाहोद्वेशश्लोकएव कथमयंक्रमइतिचेत्पञ्चानांतु त्रयोधर्म्याइत्यत्र प्राजापत्यग्रह-
णार्थम् । अन्यथात्वार्षस्यैव ग्रहणस्यान् ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवोद्वजः दैवविवाहाज्जातः । त्रीनिति । गोशुल्कग्रहणापराधात् । कायोद्वजः कस्यप्राजापते-
रयंविवाहः । कायोद्वस्तत्माज्जातः प्राजापत्यजइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(५) मन्मथः । कायोद्वजः प्राजापत्येनोद्वयाः सुतः । च्छ्वोवृत्तभङ्गपरिहारार्थः ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैवोद्वजःसुतः दैवविवाहोत्पन्नःसुतः समावरान् पूर्वांश्चेत्यर्थः । चतुर्दशपुरुषान्पवित्रयतीत्य-
र्थः । आर्षोद्वजःसुतः आर्षविवाहोत्पन्नःसुतस्त्रीन्पूर्वांश्चस्यांस्त्रीन्परान्चस्यान्पुनाति । कायोद्वजःसुतःप्राजापत्यविवा-
होत्पन्नःसुतःषट्पूर्वांश्चस्यान्सहात्मनेति योगीश्वरः ॥ ३८ ॥

ब्राह्मणविवाहेषु चतुर्वैवानुपूर्वशः ॥ ब्रह्मवर्चसिनःपुत्राजायन्ते शिष्टसंमताः ॥ ३९ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसवेचगुणागुणानित्युक्तं तद्विदमनुपूर्वशःआनुपूर्व्येभ्यस्मिन्नर्थेस्मृतिकारैः प्रयुज्यते । श्रुताध्यय-
नविज्ञानसंपत्तिनिमित्तेच पूजाख्याति ब्रह्मवर्चसंतद्वन्तोब्रह्मवर्चसिनः । इन्नन्तोऽयम् । शिष्टानांसंमता अनुमताअगर्हा-
अद्विष्टाःप्रियाइतियावद्यतश्चामन्यर्थत्वान्मतिबुद्धीत्यस्याविषयत्वेन केनचपूजायामित्येतेन नास्ति समासप्रतिषेधः । सं-
बन्धसामान्यविवक्षायांच षष्ठी ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य चत्वार आद्याः प्रशस्ताउक्तास्तदुपपादयति ब्राह्मणदिव्यति । अनुपूर्वशः तत्त-
द्विवाहा पकर्षक्रमेणापठ्यमाणगुणाः ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसवेचगुणागुणानिति यदुक्तंतदुच्यते । ब्राह्मणविवाहेषु चतुर्षु विवाहेषु क्रमावस्थितेषु श्रुताध्ययन-
सम्पत्तिकतेजोयुक्ताः पुत्राः शिष्टप्रियाजायन्ते । प्रियार्थत्वाच्च संमतशब्दस्य केन च पूजायामिति न षष्ठीसमासप्रतिषेधः ।
संबन्धसामान्यविवक्षायांच षष्ठीयंसमस्यते ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेष्वेव गुणान्तरमाहब्राह्मणदिव्यति द्वाम्यां । ब्रह्मवर्चसिनःवेदाध्ययनजवीर्ययुक्ताः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्षु ब्राह्मणविवाहेषु अनुपूर्वशः ब्राह्मण दैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्वैव विवाहेषु पुत्राब्रह्मवर्च-
सिनो जायन्ते ॥ ३९ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेताधनवन्नोयशस्विनः ॥ पर्याप्तभोगाधर्मिष्ठाजीवन्ति च शतंसमाः ॥ ४० ॥

(१) मेघातिथिः । रूपमनोहरारुतिःसत्त्वंनाम गुणोद्वादेशे वक्ष्यते ताम्भ्यामुपेतायुक्ताः । आरुधाधनवन्तः ।

श्रुतशौचादिगुणयुक्ततया ख्याताः यशस्विनः । पर्याप्तभोगाः स्वगुणैर्नैरविकर्तैर्नित्ययुक्ताः ।
सुखसाधनैः पूर्वोक्तैरवियोगोभोगः सपर्याप्तोऽक्षतः समयोयेषांते पर्याप्तभोगाः । धर्मानुष्ठानतत्पराधर्मिणः । धर्मशब्दः के-
चापिदुर्गवचनः । अतो गुणवचनादित्यातिशायिकः । शतवर्षाणिजीवन्ति ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्वगुणाः सात्त्विकाधर्माज्ञानादयः । पर्याप्तभोगाः प्राप्तकृत्स्नभोगाः ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । रूपमनोहरारुतिः सत्त्वंद्वादशाभ्याये वक्ष्यमाणगुणादयादयः । तैर्युक्ताधनिनः । ख्यातिमन्तो-
यथेस्सितवस्त्रस्रग्गन्धलेपनादि भोगशालिनो धार्मिकाश्च पुत्रा जायन्ते इति पूर्वमनुवर्तते शतं च वर्षाणि जीवन्ति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । सत्वगुणाद्वादशाभ्याये वक्ष्यमाणाः । रूपसौन्दर्यं सत्त्वं बलं वा पर्याप्तभोगा इति भोगिनः ।
भोग्योपस्थितावपि दुष्कृतिनां न भोगसिद्धिः ॥ ४० ॥

(५) मन्दनः । ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वामुष्मिकफलप्रत्येकमुक्तम् इदानीमैहिकं च समुदायेफलं श्लोकद्वयेनाह
ब्राह्मादिष्विति । सत्वगुणोपेताः सात्त्विकाः । पर्याप्तभोगाः पूर्वसुखभोगाः ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशाः भवन्ति पर्याप्तभोगधर्मिणः ॥ ४० ॥

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ॥ जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मादिष्वतिरिक्तेषु गान्धर्वादिविवाहेषु नृशंसमनृतचवदन्ति नृशंसानृतवादिनः । नृशंसमातृ-
भगिन्यादावश्लीलाक्रोशवचनम् । अनृतप्रसिद्धम् । नृशंसचानृतचनृशंसानृते तद्देदितुशीलमेवास्मिन् शब्दभ्युत्पत्तिः । ब्र-
ह्मधर्मो विदधर्मा विदधर्थस्तं द्विषन्ति निन्दति वा न श्रद्धते वा । अतएव दुर्विवाहेष्विति निम्ना ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिष्टेष्वनुशिष्टेषु । अपदिष्टेष्विति यावत् । नृशंसोहिंसः ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मादिष्वभ्युत्थानां नृशंसानृतवादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रूरकर्माणोऽपुत्रावादिनो वेदद्वेषिणोऽप्यागादिधर्म-
द्वेषिणः पुत्रा जायन्ते ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मदेवतार्पणजापत्यभिन्नेषु दोषानाह इतरेष्विति । शिष्टेष्ववशिष्टेषु । नृशंसाः क्रूराः । तत्क-
र्माणो वा । ब्रह्म वेदः । ब्राह्मणजातिर्वा । धर्मश्चाभिहोत्रादिस्तद्विषयः ॥ ४१ ॥

(५) मन्दनः । इतरेष्ववशिष्टेष्वप्रशस्तेषु पवित्रेषु । नृशंसानृतवादिनः परुषवादिनः । ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्विषः । अ-
ननुज्ञातविवाहविषये निम्ना । इतरथा हि क्षत्रियादिषु गान्धर्वराक्षसाद्युपशासनानर्थक्यप्रसङ्गः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्टेष्वितरेषु चतुर्षु विवाहेषु नृशंसानृतवादिनः । ब्रह्मधर्मद्विषः । सुता जायन्ते आसुरगान्धर्व-
राक्षसपैशाचेषु चतुर्विधे ॥ ४१ ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । अनिन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विबर्जयेत् ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । समासतो विवाहानां फलप्रदर्शनमेतत् । ये यस्य विवाहविहितास्तेऽनिन्दितास्तैरुत्तमाया प्रजा
पुत्रादिलक्षणा साऽनिन्द्या भवति प्रशस्येत्यर्थः । निन्दितैः प्रतिषिद्धैः । निन्दिता गहिता । तस्मादुःखभागिनी प्रजामाभूदिति-
निन्द्यान्विबर्जयेत् ॥ ४२ ॥

(४२) नृणाम्=स्त्रीणाम् (अ, ४)

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्गर्णस्य योविवाहोविहितः सोनिन्दितः । निन्दितोऽन्यः । एवं सवर्णाविहितविवाहे केवलं प्रजानिन्धा भवति । भार्यात्वं तु सिद्ध्यत्येवेति कथितम् ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । संक्षेपेण विवाहानां फलकथनमिदम् । अगर्हितैर्भार्याभिहितेनुर्भिवाहैर्गर्हिता मनुष्याणां संततिर्भवति । गर्हितेस्तु गर्हिता तस्माद्गर्हितविवाहान् कुर्यात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । नगिरागिरेति न्यायेन निन्दितविवाहान्निषेधति अनिन्दितैरिति । ऐरं कुत्वोद्गायतीति विधौ य आत्मानं गिलेदित्याद्यर्थवादस्तथा अनिन्दितविवाहः कार्य इत्यत्र निन्दितविवाहनिषेधोऽर्थवादः ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थसंक्षिप्य दर्शयति अनिन्दितैरिति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैः अनिन्धा स्तुत्या प्रजा भवति पुत्राभवन्तीत्यर्थः । आसुरादिनिन्दितैर्विवाहैर्निन्दिता प्रजा भवति नृणां तस्मान्निन्धान्विवाहान्वर्जयेत् ॥ ४२ ॥

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ॥ असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्धाहकर्मणि ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिग्रहणं नाम गृहकारोक्तः संस्कारः सवर्णासु समानजातीयासु समानासूपदिश्यते शास्त्रेण विधीयते कर्तव्यतया प्रतिपाद्यते । असवर्णासु यदुद्धाहकर्म तत्रायं वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

२) सर्वज्ञनारायणः । सवर्णास्त्विति सामान्योक्त्या शूद्राणामप्यग्निसाक्षिकमन्त्रकपाणिग्रहणमात्रं कर्तव्यत्वेनाभिमतम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातीयासु गृहमाणासु हस्तग्रहणलक्षणः संस्कारो गृहादिशास्त्रेण विधीयते । विजातीयासु पुनरुत्समानासु विवाहकर्मणि पाणिग्रहणस्थानेऽयमनन्तरश्लोके वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । असवर्णासु पाणिग्रहणाभावेन प्रकारान्तरवक्तुं सवर्णास्त्वेव गृह्णामि ते सौभगत्वायेति पाणिग्रहणविधौ पाणीति द्वान्यां । अयं वक्ष्यमाणः शरद्व्यादिः ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । अथ विवाहाद्विशेषमाह पाणिग्रहणेति । करेण करस्य ग्रहणं पाणिग्रहणम् । पाणिग्रहणेनैव संस्कारः पाणिग्रहणसंस्कारः । अयं वक्ष्यमाणः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणीति । सवर्णासु स्त्रीषु पाणिग्रहणसंस्कार उपदिश्यते । तद्यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्याः पाणिग्रहणमिति स्वं वर्णास्त्वित्यर्थः । असवर्णासु स्त्रीषु विवाहेषु ब्राह्मणस्यऽयं विधिरुद्धाहकर्मणि ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

शरः क्षत्रियया यासः प्रतोदो वैश्यकन्यया ॥ वसनस्य दशायासा शूद्रयोः कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणेनोत्समानया क्षत्रियया शरो ब्राह्मणपाणिपरिगृहीतो यासः पाणिग्रहणस्थाने शरस्य विधानात् । प्रतोदो बलीवर्दानामायासः क्रियते येन वाह्यमानाः पीडयन्ते हस्तिनामिवाङ्कुशः । वसनस्य वस्त्रस्य दशा यासा शूद्रया उत्कृष्टजातीयैर्ब्राह्मणादिवर्णैर्वेदने विवाहे ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियाधृतं शरं वैश्यया च धृतं प्रतोदं पाणिग्रहणमन्त्रैर्वीर्यगृहीतम् । शूद्राविवाहे तु शूद्रा वरस्य वसनाञ्जलममन्त्रिकं गृह्णीयात् । शूद्रामन्येके मन्त्रवर्जमिति स्थितेः । उत्कृष्टः स्ववर्णोत्कृष्टवर्णः । एतेन क्षत्रियेण वैश्यायाः शूद्रायाश्च वैश्येन च शूद्राविवाहेऽयमेव क्रम इति कथितम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकाण्डिकदेशो यासः । वैश्यया-

ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियावधृतप्रतोदैकदेशोपासः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रयविवाहे प्रावृतवसनदशापासा ॥४४॥

(४) राघवानन्दः । शरः पाणिना क्षत्रियया मृह्णितोयस्तं पाणिस्थानीयं विमोहृणीयान् तु विप्रहस्तस्थः शरः । क्षत्रियविषयइतिकन्यापाणिस्थाने शरस्य विधानात् । अन्यथामन्त्रलिङ्गविरोधः । अतः क्षत्रियया शरोब्राह्मण्या पाणिः परिगृहीतोपासः इति मेधातिथिः प्रलापः एवं प्रतोदादिषु प्रतोदोबलीवर्दादिचालनसाधनः । उत्कृष्टवेदने द्विजादिकर्तृक विवाहे ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । वर्णोत्कृष्टस्य वेदने सवर्णादुत्तरोत्तरस्य वर्णस्य लाभे विवाह इति यावत् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्यथा उत्कृष्टवेदने विप्रस्य वेदने विवाहे क्षत्रियया शरोपासः । विप्रस्य वेदने वैश्यया प्रतो-
दापासः । विप्रस्य वेदने शूद्रया वसनस्य वस्त्रस्य दशा पासा । वेदने त्वग्रजम्भन इति योगीश्वरः । एवं क्षत्रस्य वेदने
वैश्यया प्रतोदोपासः । पुनरेवं वैश्यस्य वेदने शूद्रया वसनस्य दशा पासा ॥ ४४ ॥

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ॥ पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतोरतिकाम्यया ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तो विवाहः तस्मिन्निवृत्ते समुपयाते दारत्वे तदहरेवेच्छयोपगमे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते ।
न विवाहसमनन्तरं तदहरेव गच्छेत् किंतिर्ह ऋतुकालप्रतीक्षत । गृहकारैस्तु अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावधः-
शायिनौ स्यातां त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वेति पठितम् । तत्र सत्यपिसंवत्सरस्यान्तरापतितऋतौ गमनं नास्ति । एवमस्मा-
त्कालादूर्ध्वं मसत्यृतौ गमनं नास्ति । एवमेते स्मृती अवरोधिष्यौ भवतः । त्रिरात्रादीनां तु विकल्पः अत्यन्तरागपीडितयो-
र्गमनं धैर्यवतोस्तु ब्रह्मचर्यम् । ऋतुर्नाम स्त्रीणां शोणितदर्शनोपलक्षितः शरीरावस्थाविशेषो गर्भग्रहणसमर्थः काल उच्यते ।
उपलक्षणत्वाच्च दर्शनस्य निवृत्तेऽस्मिन् च द्यमाणकालानुवर्ती भवत्येव तस्य कालः ऋतुकालः साहचर्याद्वा काल एव ऋतुः ।
तथाच समानाधिकरणसमासः । ऋतुकालेऽभिगन्तुं व्रतस्येत्युक्तकालाभिगामी । व्रते इति णिनिः यथा स्थण्डिलशायी अ-
श्राद्धभोजीति । स्याद्भवेदित्यर्थः । यद्यप्यस्ति पराविधिविभक्तिस्तथाप्युपगमव्यापारविदधाति । अभिगामी स्यादभि-
गच्छेदित्यर्थः । न ह्यनुपगच्छन् अभिगामी भवति । कीदृशं पुनरेतद्व्रतं किमृतावभिगन्तव्यमेवाथ तवैव गन्तव्यमिति । एतदुक्तं भव-
ति किमयं नियम उत परिसंख्येति । ननु च व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते तत्रैव चार्यणिनिः अतः परिसंख्या कथमा-
शङ्क्यते उच्यते । परिसंख्यायामपि शास्त्रीयत्वं नियमरूपता च विद्यत इति दर्शयिष्यामः । कस्तर्ह्यनयोर्विशेषः । विधिविशे-
षो नियमः । अथ विधिः कः यः शब्दः कर्तव्यता बोधकः अग्निहोत्रं जुहुयात्त्वर्गकाम इति । न ह्यग्निहोत्रस्यैतद्वचनमन्तरेणाग्न्यतः
कुतश्चित्कर्तव्यतावगमः । नियमः पुनर्यत्रादृष्टसिद्ध्यर्थस्य वचनमन्तरेण पाक्षिकी प्रामिः यथासमे यजेतेति । दर्शपूर्णमासा-
दियागविधानादेशमात्रमाक्षिप्तम् । नहि कश्चिदेशमनाश्रित्य यागप्रयोगः संभवति । द्विविधश्च देशः समो विषमश्च । त-
त्र यदा तावत्समे यजेत तदैतद्वचनमनुवाद एव । यदा त्विच्छायानिरङ्कुशत्वाद्विषमे यियक्षति तदैतद्वचनमदेशविदधर्थवत् ।
विहिते समे विषमस्यानाश्रयणमविधानात् । एतत्सामर्थ्यात्तन्निवृत्तिः । विधिनिबन्धने ह्यनुष्ठाने किमित्यविहितं क्रियेत-
त्करणे हि न यथाचोदितानुष्ठानसिद्धिः । इदं चात्र स्मार्तमुदाहरणम् । प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत भुञ्जानस्य यदच्छया यां-
कांचिद्विशमाश्रित्य भोजनं प्राप्तं तत्र कदाचित्प्राची कदाचिदितरायाकाचित्प्राप्तं तत्र यदाप्राची न तदेतरा यदेतरा न तदा
प्राचीति । तत्राप्राप्तपक्षे विष्यर्थवचनं प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति तत्रातिक्रमाच्छास्त्रार्थजहाति । एवमिह यदच्छयो-
पगमनमृतावनुपगमनपक्षे विधीयमानमुपगमनमनुष्ठीयमानं शास्त्रातिक्रमकारितां जनयेत् । यथाऽन्ये शास्त्रविहितार्था अति-

अभ्यन्तरीयाः प्रायश्चित्तहेतवो भवन्ति तथानुगमनम् । अथर्तावनृतौ च गमने रागतः प्राग्मेव वचनधृतावुपेयादिति । तदैवं वचनधृग्यते ऋतावेवोपेयादनृतौ न गच्छेत् । अथपञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादिति क्षुत्प्रतिघातेनार्थेनशशकादिष्वपि पञ्चनखेषु भक्ष्यता प्रसक्ता तद्यतिरिक्तेष्वपि वानरादिषु । नचतत्र पर्यायेणैव प्रवृत्तिः । युगपत्तत्रचान्यत्रच प्रसक्तौ पञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादिति वचनमितरपरिसंख्यानार्थपरिसंपद्यते । एवमिहपरिसंख्येति । ननु च परिसंख्यादोषत्रयवतीमाचक्षते । त्रयोहि तत्रदोषाः प्रादुःस्युः स्वार्थत्यागः परार्थकल्पनाप्राप्तबाधश्च । पञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादिति यदान्वयतः पञ्चनखविषयभक्षणप्रतीयते तदा तत्त्यक्तं भवतितद्व्यतिरिक्तनिषेधपरत्वाद्वाक्यस्य । अश्रुतश्च निषेधोऽतः परार्थकल्पना । अर्थित्वाच्च सर्वविषयं भक्षणं यत्प्राप्तं तु स्य बाधः । एवमेतेन परिसंख्यायां त्रयोदोषाः नैतत्सारम् । सत्यर्थित्वे श्रुत्यर्थासंभवे वाक्यस्यानर्थक्यमाभूदित्येतत्परता नविरुद्धा । विधिरित्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ । परिसंख्या नखिष्विव ॥ किंपुनरत्रयुक्तं तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्यालक्षणस्य विद्यमानत्वात्परिसंख्येति । ऋतावपि गमनं प्राप्तमनृतावपि न तु यदतीं तदानृत्याविति । यथासत्यार्थित्वे भोजनं तत्र नियमोऽश्नाद्धम् न पुनराहारत्यागेन आद्धमेव भुञ्जान आस्ते । एवमिह सति खेदे यद्गमनं तत्र नियमोऽनृतौ न गच्छेदित्यवगच्छति । अर्थित्वाच्च गमने प्रसक्ते कालविधानपरतैव युक्ता वाक्यस्य । अन्यथाऽनारब्धोऽर्थउपदिष्टः स्यात् । किंचापत्योत्पत्तिविधेः कृतविवाहस्यानुष्ठेयत्वादृतौ च तत्संभवात्प्राप्तमेव गमनम् । उत्पन्नपुत्रस्य च न द्वितीयपुत्रोत्पादनैवैधम् । अपत्यमुत्पादयेदित्येकत्वविवक्षायां विध्यर्थनिवृत्तेः । नच गमनमेवादृष्टार्थतया शक्यविधातुम् संस्कारविधित्वादधिकारग्रहणात्कल्पनायाश्च शक्यत्वादपत्योत्पत्तिविध्याक्षेपादृतौ गमनस्य । यदि चात्रार्तावुपेयादितितदनुत्पत्तिविधेः । तत्रानुवादः परंपरिसंख्या । तत्र ह्यर्थान्तरलक्षणयाप्यर्थवत्ता भवति । एवं कृत्वा गौतमीयेनाविप्रतिपत्तिः । एवं तत्रोक्तं ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति । सर्वत्र वेत्येषविकल्पः कामचारानुष्ठानार्थः । न पुनः सर्वदत्तावनृतौ च नियमोपपत्तिः ॥ यदि च पूर्वत्रार्तावुपेयादिति नियमः सर्वत्रवेत्यत्रापि स एवोपेयादित्यनुप्रयुज्यमानशब्दो नियमार्थः प्राप्नोति एकप्रक्रमत्वात्तर्हि स एव शब्दः पुनरनुष्ठार्यमाणो भिन्नार्थो भवितुं युक्तः । नचतोरन्यत्र नियमार्थतोपपद्यते । तत्प्राप्तौ गमनवचनमनृतौ प्रतिषेधार्थम् । तत्रानुत्पन्नपुत्रस्य विध्यन्तरानियमएव । उत्पन्नपुत्रस्तु यथाकामी । अनृतौ प्रतिषिद्धे गमने भार्येच्छया पुनः प्रतिप्रसूयते पर्ववर्जब्रजे नान्तद्वतइति तदिति भार्यायाः प्रत्यवमर्शः । तच्चित्तग्रहणं व्रतमस्येति तद्वतः । रतिकाम्यया विनाप्यपत्यार्थेनोत्पन्नपुत्रः ऋतावनुत्पन्नपुत्रो वानृतौ सुरतसंभोगेच्छया तद्वतएनां ब्रजे न्नात्मेच्छयेत्यर्थः । अथवा तच्छब्दोरतिकाम्ययेत्यत्रापेक्ष्यते । स्मृतिशास्त्रत्वादस्य । तद्वतिकाम्यया पर्ववर्जमन्यत्रापि ब्रजेतत्त्रैवाकारभ्रलेषोद्ब्रष्टव्यः । अरतिकाम्यया आत्मन इति शेषः । यथातुल्याख्यातं तथा न किंचिदत्राप्रभ्लेषेणापि तच्छब्दस्य समासोपसर्जनस्यासंबन्धेन । पर्वाणि वक्ष्यति । अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी च तुर्दशीमिति । त्वदारेषु निरतः स्यात्तन्मीति भावनापरः । अथवा त्वदारेष्वेवरमते न परदारान्नमयेदिति परदारप्रतिषेधः । सदा यावज्जीवमेतद्वत्परिपालनीयम् । अतः स्थितमेतन्नीणिवाक्यान्यत्र ऋतुकालाभिगामी स्यादित्येतदेकम् अनुत्पन्नपुत्रस्य नियमानुवादरूपद्वितीयम् भार्याप्रयुक्तस्य पर्ववर्जधृतावनृतौ च न सुरतेच्छया स्वदारनिरतइति नृतीयम् । एषांचपदयोजना ऋतुकालाभिगामी स्यादपत्यार्थम् रतिकाम्यया तु तद्वतएनां ब्रजेतत् स्वदारनिरतश्च स्यात् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ऋतुकालाभिगमने चैत्यसंपत्तौ त्वदारनिरतइति पक्षान्तरम् । तत्र च पर्ववर्जमिति विशेषउक्तः । तद्वतः पर्ववर्जस्वदारगमनमात्रयुद्धीतव्रतः रतिकाम्यया त्वस्य भोगार्थितया ननु तादृग्धर्मलाभस्तत्रेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋतुर्नामशोणितदर्शनोपलक्षितोगर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । तत्कालाभिगामी स्यादित्ययं नियमविधिः न तु परिसंख्या स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाग्रामबाधात्मकदोषत्रयदुष्टत्वात् । ऋतुकालेऽपि रागतः पक्षगमनप्राप्तौ यस्मिन्पक्षे प्राप्तिस्तत्रविधिः समेयजेतेतिवत् । अतएव ऋतावगमनेदोषमाह पराशरः ऋतुस्मातां तु यो भार्यासन्निधौ नोपगच्छति । धोरायां ब्रह्महत्यायांपतते नात्र संशयः । अनुत्पन्नपुत्रस्य चार्यनियमः । ब्राह्मणो ह वै जायमानस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः स्वाभ्यायेनार्षेभ्य इत्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलवेऽस्य संभवति । मूलान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात् । तस्माद्युग्मास्तु पुत्रार्थं संविशेदार्तवेस्त्रियमिति च वक्ष्यति ततोऽप्येतच्छ्रुतिमूलत्वमवगम्यते । पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य चैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात्कामजानितरात्रिदुरिति दर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः । दशास्यांपुत्रानाधेहीति मन्त्रस्तु बहुपुत्रप्रशंसापरः जातपुत्रस्याप्युत्तुकालगमननियमो न दशत्वेवावतिष्ठते त्वदारनिरतः सदेति नित्यं त्वदारसंतुष्टः स्यान्नाम्यभार्यामुपगच्छेदिति विधानात्परिसंख्यैव वाक्यानर्थक्यत्वात्त्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात् । ऋतावगमने दोषाश्रवणाच्च न नियमविधिः । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनामिति । पर्वण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते । तानि वर्जयित्वा भार्या प्रीतिव्रतयस्य सतद्रतोऽनृतावप्युपेयात् । अतएव रतिकांम्यया न तु पुत्रोत्पादनशास्त्रबुद्ध्या तस्माद्विधित्रयमिदम् । ऋतावुपेयादेव । अन्यभार्या नोपगच्छेत् । अनृतावपि भार्यामीतये गच्छेदिति । अत्र च गौतमः ऋतावुपेयादनृतौ च पर्ववर्जम् । याज्ञवल्क्योऽप्याह । यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । पर्ववर्जमित्यृतावनृतौ चोभयत्र संबध्यते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव कृतदारस्य नियमवदनादौ स्त्रीविषयतमाह । ऋतुकालेति वृत्तिः । तद्व्रतः भार्याप्रीतिव्रतं यस्य अतएवाह रतिकांम्यया ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । कृतोद्वाहस्य स्त्रियंगति नियममाह ऋतुकालेति । ऋतुर्नामगर्भग्रहणक्षमः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । सदेतिसर्वत्र संबध्यते । तस्यायमर्थः । सदनुत्तुकांम्यया नित्यं त्वदारनिरतः स्यात्तत्कदाचित्कल्पन्तरंगच्छेत् । अनृतुकालेऽपि रतिकांम्यया भोगेच्छया तद्व्रतस्तथा भार्याप्राप्तिर्धृतम् । पर्ववर्जसदा गच्छेत् । न कदाचिद्रतिप्राप्त्यर्थं नाल्लङ्घ्येदिति ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सदा त्वदारानिरतः सन्तुत्तुकांम्यया नित्यं त्वदारनिरतः स्यात्तत्कदाचित्कल्पन्तरंगच्छेत् । अनृतुकालेऽपि रतिकांम्यया भोगेच्छया तद्व्रतस्तथा भार्याप्राप्तिर्धृतम् । पर्ववर्जसदा गच्छेत् । न कदाचिद्रतिप्राप्त्यर्थं नाल्लङ्घ्येदिति ॥ ४५ ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ॥ चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥ ४६ ॥

(१) मेघातिथिः । ऋतुलक्षणार्थं श्लोकोऽयम् । वैद्यकादिशास्त्रावगम्योऽयमर्थो न विधिमूल एव । एवं युग्मास्तु पुत्रादित्येतावपि श्लोकौ । षोडशरात्रयस्ताः स्त्रीणां मासिमासि । स्वाभाविकऋतुः । प्रमाणान्तरमूलत्वाच्चाश्रुतमपि मासिमासीति गम्यते । त्वभावे भवः स्वाभाविकः त्वस्थप्रकृतीनां भवति व्याभ्यादिना कस्याभित्वामकालोऽपि निवर्तते धृततिलाद्योषधोपयोगेन रतिवशेन चाकालेऽपि संवर्तते । अतः स्वाभाविकऋतुस्तारात्रयउच्यन्ते । चतुर्भिरितरैः चत्वार्यहानि यानि सद्भिर्विगर्हितानि प्रतिषिद्धस्त्रीस्पर्शसंभाषणादीनि तानि च प्रथमशोणितदर्शनात्प्रश्रुतिअहर्ग्रहणं च सर्वाहारात्रोपलक्षणार्थमिति सहा ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वाभाविकः स्त्रीस्वभावनियतः कस्याश्चित्त्वाधिक्यमपि व्याध्यादिना शोणिताधिक्येन भवतीत्यर्थः । इतरैरजःकालीनैश्चतुर्भिः सहेति वदन्वशिष्टान्यहानि द्वादशेति दर्शयति रात्रयइति वचनमुपगमयोग्यद्वादशाहोरात्रेषु रात्रवेव गमनं दिवेति कथयितुं । अहोभिरिति त्वहोरात्रोपलक्षणम् ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र राज्यहः शब्दावहोरात्रपरौ शोणितदर्शनात्प्रभृतिसंपर्कगमनादौ शिष्टनिन्दितैश्चतुर्भिरन्यैरहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्रा मासिमासि स्त्रीणांमृतुः स्वभावे भवः स्वाभाविकः । व्याध्यादिनातु न्यूनाधिककालोऽपि भवति ॥ ४६ ॥

(४) राघवामन्दः । ऋतोरवधिमाह ऋतुरिति । स्वाभाविकः औत्सर्गिकः रोगभोगादिना न्यूनाधिकसंभवात् । शोणितोपलक्षितशरीरावस्थविशेषोर्गमग्रहणसमर्थं ऋतुस्तद्दर्शनात् । सद्भिर्गर्हितैश्चतुर्भिरहोरात्रैः सहअविगर्हिता द्वादशरात्रयइति षोडश । स्वीकृतभार्यस्य तदहस्तस्यांगमनप्रसक्तौ ऋत्ववधिकरणत्रिरात्रादिपालनार्थम् । तथाचाश्वलायनसूत्रम् । अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनौ स्यातां त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरवेति ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । कः पुनः स्त्रीणांमृतुकालइत्यपेक्षायामाह ऋतुरिति । सद्भिर्गर्हितैरितरैश्चतुर्भिरहोभिः सार्धंगमनेप्रतिषिद्धैः प्रथमैश्चतुर्भिः रात्रैः सहप्रथमाश्वतलः पञ्चम्यादयोद्वादशइत्येवंषोडशरात्रयः । षोडशाहोरात्राः । स्वाभाविकोनव्याध्यादिनिमित्तादुत्पन्नः स्त्रीणांमृतुर्भवति ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रविशेषमाह ऋतुस्त्विति । स्त्रीणांर्गभाधानयोग्यावस्थोपलक्षितः कालऋतुः स्वाभाविकः षोडशरात्रयः स्पृष्टराजोदर्शनदिवसादारभ्य षोडशाहोरात्रयः सद्भिर्विगर्हितैः चतुर्भिः सार्धैरितरैर्द्वादशभिरहोभिः सार्धमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ तासामाद्याश्वतलस्तु निन्दितैकादशी च या ॥ त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । तासारात्रीणांयाआद्याः प्रथमशोणितदर्शनाच्चतसस्तानिन्दिताः नतत्रगमनमस्ति । तिसृषु तावत्प्रशस्तोऽपि नास्त्यशुचित्वात् । चतुर्थ्यातु सातायावशिष्टवचनात्सत्यपि शुचित्वेति संभोगोनास्ति चतसृणांर्गर्हितत्ववचनात् । याचैकादशी या च त्रयोदशी साऽपि निन्दिता । एवंप्रतिषिद्धगमने ऋतुदर्शनात्प्रभृत्येकादशीत्रयोदशौ गृह्येते । नचन्द्रतिथी । तासामितिनिर्धारणविषयत्वेन रात्रीणांसंबन्धात्समानजातीयश्च निर्धार्यतया प्रतीयते कृष्णा गवांसपन्नक्षरिति । षड्रात्रगमनप्रतिषेधोऽयमदृष्टार्थः । शेषाःप्रशस्तादशरात्रयः । षण्णांप्रतिषेधाद्दशसु प्राशस्त्यंसिद्धमेवानुद्यते ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकादशीत्रयोदशीति षोडशदिनसमुदायापेक्षया । प्रशस्ताअनिन्दिताः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । तासांपुनः षोडशानारात्रीणांशोणितदर्शनात्प्रभृत्याद्याश्वतलोरात्रय एकादशी त्रयोदशी च रात्रिर्गमनेनिन्दिता । अवशिष्टा दशरात्रयः प्रशस्ता भवेयुः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्ज्यमाह तासामिति । सन्धिरार्धः ॥ एकादशी तु दशदिनापेक्षया तथात्रयोदशीच दशदिनान्यवशिष्टानि ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । तासु षोडशसु प्रशस्तारात्रीराह तासामिति । तासांषोडशानारात्रीणांम्येआद्याश्वतलोरात्रय एकादशीत्रयोदशीचरात्रिर्निन्दिताइति । शेषादशरात्रयप्रशस्ताः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासांषोडशरात्रीणांम्ये आद्याश्वतलःनिन्दितापुनरेकादशरात्रिर्निन्दिता एकादशदिवसस्येत्यर्थः । तथा त्रयोदशीरात्रिर्निन्दिता शेषा दशरात्रयः प्रशस्ताउक्ताः ॥ ४७ ॥

युग्मासु पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥ तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । तासु दशसु यायुग्मारात्रयः षष्ठ्यष्टमी दशमीद्वादशीचतुर्दशी षोडशी तासूपगच्छतः पुत्राजायन्ते । युग्मासु पुत्रार्थीसंविशेदार्तवेस्त्रियम् । अयुग्मासु स्त्रियोदुहितरस्तस्मात्पुत्रोत्पत्तिस्थिर्ययुग्मासु संविशेद्भजेत मैथुनधर्मेणस्त्रियमार्तवे । अनुवादोयम् । अयमपि नियमएवानुत्पन्नपुत्रस्यायुग्मास्वगमनम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युग्मासु षष्ठ्यादिरात्रिषु पुत्राजायन्ते । संविशेदुपगच्छेत् ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तास्वपि दशसु षष्ठ्यष्टम्याद्यासु रात्रिषु गमने पुत्राउत्पद्यन्ते । अयुग्मासु पञ्चमीसप्तम्यादिषु दुहितरः । अतः पुत्रार्थीयुग्मास्वतुकालेभार्यागच्छेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवाभन्दः । तत्रैव मासगिकं दृष्टं फलमाह युग्मास्त्विति । स्त्रियोऽयुग्मास्त्वितिच्छेदः । विशेन्नविष्टमनागच्छेत् । अन्यथाद्वैकल्यादिस्त्यादपत्यस्य ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । प्रशस्तासुरात्रिषु दशसु संवेशनेफलमाह युग्मास्त्विति । संविशेत्संगच्छेत् ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशरात्रीणांमध्ये युग्मासु रात्रिषु गच्छेतःपुत्राजायन्ते । अयुग्मासु रात्रिषु गच्छतःस्त्रियःकन्याभवन्ति । तस्मात्कारणात्पुत्रार्थी आर्तवेकालेयुग्मासु स्त्रियंसंविशेद्गच्छेत् रात्रिपह्णदिवसपतिषेधार्थम् ॥ ४८ ॥

पुमान्पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ॥ समे पुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । शुक्रवीर्यपुरुषस्यरेतः स्त्रियाःशोणितम् । उक्तं भगवता वसिष्ठेन । शुक्रशोणितसंभवः पुरुषइति । स्त्रीबीजादधिकेपुम्बीजेऽयुग्मास्वपि पुत्राजायते युग्मास्वपि स्त्रीबीजस्याधिक्येकन्यैव । अयुग्मास्वपि रात्रिषु पुत्रार्थिनो गमनानुष्ठानार्थमेतत् । यदा परिपुष्टमात्मानं वृष्याहारयोगेनमधिकवीर्यमन्येत स्त्रियाश्च कथंचिदपचयंतदापुत्रार्थीगच्छेदित्युपदिष्टं भवति । आधिक्यंचात्र न परिमाणतः किंतिहि सारतः । समेऽपुमानमिश्रीकृते पुंस्त्रियौ । अपुमान्पुंसकमिति केचित्साभ्यइतिपठन्ति । उभयोःसाम्ये पुमानेव पुंस्त्रियौ वा गर्भधान्यांयदा वायुर्द्वरूपत्वात्संसृष्टशुक्रशोणितेसमविभजतएकत्र भागमन्यत्र तावदेव तदा यमौ जायेते तत्र समेविभागेऽपि स्त्रीबीजाधिक्येस्त्री पुम्बीजाधिक्ये पुमान् । क्षीणे बीजेसारतः विपर्ययोऽपह्णगर्भस्यनपुंसकोत्पत्तिर्वा ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र व्यभिचारोदश्यतेतेन तत्र कारणमाह पुमानिति । स्त्रियाः शुके शोणिततांगते । समेऽपुमान्पुंसकम् । पुंस्त्रियौ यमौ । एतच्चोभयोरतिबृद्धबहुशुक्रत्वेपि तदपेक्षया पुंसोधिकशुक्रत्वेपुमांसौ । स्त्रियाअधिकशुक्रत्वे स्त्रियावित्यपि ग्राह्यम् । क्षीणेनयोः शुक्रेरोगादिना क्षीणे स्वभावतोवाल्पे विपर्ययोऽपत्यानुपपत्तिः ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । पुमानिति । पुंसोबीजेऽधिकेऽयुग्मास्वपि पुत्राजायते स्त्रीबीजेऽधिकेयुग्मास्वपि दुहितैव । अनोवृष्याहारादिना निजबीजाधिक्यंभार्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्पत्वमवगम्य युग्मास्वपि पुत्रार्थिनागन्तव्यमिति दर्शितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान्पुंसकंजायते पुंस्त्रियाविति यमौच । निःसारोऽल्पेचोभयोरेवबीजे गर्भस्यासंभवः ॥ ४९ ॥

(४) राघवाभन्दः । पुमानिति युग्मास्वपि भवत्यधिके रजसिस्त्रीभवेदधिके स्त्रियाइति रजसीतिशेषः । अपुमान्पुंसकं पुंस्त्रियौ पुमांसौ स्त्रियौ स्त्रिपुमांसौ चेति त्वरसतोदृष्टत्वात् । क्षीणे निःसारे अल्पे च विपर्ययोऽपत्याभावः ॥ ४९ ॥

(५) मन्दनः । समेअपुमानितिपदच्छेदः । अपुमान्पुंसकः । पुमांश्चस्त्रीचपुस्त्रियौ । क्षीणेसारतः । अल्पेपरिमाणतः विपर्ययः अनुत्पत्तिः । यतएवमतः पुत्रार्थिनातामुपवासयता त्वयंसौहित्ययुक्तेनस्वशुक्राधिक्येयत्नः कार्यइत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुंसःपुरुषस्याधिके शुक्रे पुमान्पुत्रोभवति । स्त्रियारजोधिके स्त्री कन्या भवति रजःशुक्रसमेपुमान्पुंसकःपण्डोभवति वा पुस्त्रियौ भवतः । यमौ कन्यापुत्रौ । पुमानेवरूपाकारः । क्षीणे वा शुक्रे अल्पेवारजसि विपर्ययःगर्भस्यासंभवअनुत्पत्तिः ॥ ४९ ॥

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयन् ॥ ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । निन्द्यासु षट्स्वन्यासुचानिन्द्यास्वष्टासु रात्रिषु स्त्रियोवर्जयन्परिहरन्हे' रात्रीअवशिष्टे यदि गच्छति पर्ववर्जतदा ब्रह्मचार्येव भवति ब्रह्मचर्यफलप्राप्नोति । यत्रतत्राश्रमेवसन् अर्थवादोऽयम् । नतुवानप्रस्थाद्याश्रमेषु-रात्र्यभ्यनुज्ञा जितेन्द्रियत्वविधानात्सर्वाश्रमेषु गार्हस्थादभ्येषु वीप्सायाश्चार्थवादतयाप्युपपत्तेः । एताश्च रात्रयोवर्ज्यान् क्रमेणैव कतिर्हि यथेच्छया पर्ववर्जगमनं यथा न भवति तथा रात्रिद्वयमभ्यनुज्ञायते । किंपुनर्ब्रह्मचर्यस्यफलविशेषाश्रवणात्स्वर्गः । कश्चित्तु श्रूयते । न ब्रह्मचारी प्रत्यवेतीति । त्वल्पैरतिक्रमेनैन्दुष्यतीति ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञानाराग्रणः । प्राक् निन्दितत्वेनोक्तासु षट्सु रात्रिषु तथान्यासु प्रशस्ततयोक्तानामपि दशानांमध्येअष्टासु स्त्रियोवर्जयन्निम्नतुषोडशकमध्ये रात्रिद्वयमेवोपगच्छन्नित्यर्थः । यत्र तत्रेति वचनात् । गार्हस्थ्येइव सप्तत्रीकवानप्रस्थेपि ऋतुगमनमस्तीति गम्यते । अन्यथा गार्हस्थ्येपीत्येवावक्ष्यत् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । निन्द्यासुपूर्वोक्तासु षट्सु रात्रिष्वन्यासु च निन्द्यास्वष्टासु कालुचिदष्टासु स्त्रियोवर्जयन्हे रात्री अवशिष्टे । पर्ववर्जिते ब्रजन्तखण्डितब्रह्मचार्येव भवति । यत्रतत्राश्रमे वसन्नितिवानप्रस्थापेक्षया । तस्य हि भार्ययासहगमनपक्षऋतुगमनंप्रसक्तम् । न च वनस्थभार्यायाऋतुर्नभवतीति वाच्यम् । वनंपञ्चाशतोब्रजेदितिवैषैरेकगुणांभार्यामुद्वेहैत्रिगुणः पुमानित्यादि शास्त्रपर्यालोचनया तत्संभवान् । मेधातिथिस्तु यत्र तत्राश्रमे वसन्नित्यनुवादमात्रं गृह्येतराश्रमत्रये-जितेन्द्रियत्वविधानाद्वात्रिद्वयाभ्यनुज्ञानासंभवादित्याह गोविन्दराजस्तूत्पन्नविनष्टपुत्रस्याश्रमान्तरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थंरात्रिद्वयगमने दोषाभावाप्रतिपादनार्थमेतत् । यत्र तत्राश्रमेवसन्नितिवचनात्पुत्रार्थी संविशेदिति च प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्य च महोपकारकत्वादित्याह हन्तगोविन्दराजे न विशेषमविवृण्वता । व्यक्तमङ्गीकृतमृतौत्स्वदारसुरतंयते ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । निन्दिताएकादशी त्रयोदशी आद्याश्रतंसइति षट्सु अष्टासु च अनिन्दितासु निशासुएवं-रात्रिद्वयमवशिष्यते तयोर्गच्छन्ब्रह्मचार्येव भवतीत्यर्थवादइति मेधातिथिः । गोविन्दराजस्तु ऋतावुपेयादेव अन्यभार्यान् ब्रजेत् अनृतावपि भार्याश्रितये ब्रजेदिति । पर्ववर्जमित्युभयत्र संबध्यते । अतएव गौतमः । ऋतावुपेयादनृतौ च प्रतिषिद्धवर्ज । याज्ञवल्क्योपि । यथाकामीभवेद्वापि स्त्रीणांवरमनुत्सरन् । सन्तत्यभावेआश्रमान्तरयोः कुटीचकवानप्रस्थयोरपि यत्र तत्राश्रमे वसन्निति त्वरसातृतादृशदिनद्वये गमनंयुक्तम् । तद्विनद्वयमष्टमी वा चतुर्दशीमित्याद्यपूर्वोक्तेरिति पञ्चाशदुत्तरंवनंप्रतिभार्ययासह गमनविधानेन स्त्रियाःपुत्रोत्पादनयोग्यकालत्वात्पुत्रार्थी संविशेदातवे स्त्रियमिति साधारण्याच्च यनु गृह्येष्टवैषांघोनिरिति गौतमसूत्रव्याख्यातंच हरदत्तेनेत्येषामपत्यंचण्डालइति तदप्रामपत्नीविषयम् । त्वपत्न्यां दोषोऽन्यथायत्र तत्रेति मनुवचनविरोधः । कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाइति श्रीकृष्णोक्तेः । नाप्यर्थवादोद्भयसंस्काराह

कर्मत्वेव सइति । गृहस्थानां तु । दिनषट्कंप्रशस्तम् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन । षोडशर्तुर्निशास्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्यैव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । निम्न्याः प्रथमाश्चतस्र एकादशी त्रयोदशी च तासु अष्टासु चास्यासु स्त्रीजनननिमित्तमिति निषिद्धास्त्वयुग्मासु-
पञ्चमीसप्तमीनवमीपञ्चदशी प्रभृतिषु प्रजाफलरहितासु चतसृषु चेत्यर्थः । एकविंशी प्रभृतीनामृतोरकालत्वादष्टास्त्वित्युक्तम् । यत्र-
तत्राश्रमे गृहस्थाश्रमे वसन्नपि । एवमुद्बोद्धुर्नयमउक्तः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । निम्न्यास्त्वस्यासु अयुग्मासु रात्रिषु स्त्रियो वर्जयेदित्यर्थः । अवशिष्टासु गच्छन् ब्रह्मचारी भवति ।
यत्र तत्राश्रमे वसन् ब्रह्मचार्यैव भवति भवेदित्यर्थः । अयमर्थवादो न तु वानप्रस्थाद्याश्रमेषु गार्हस्थ्ये दग्धेषु स्त्रियाग-
मनम् ॥ ५० ॥

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृहीयाच्छुल्कमण्वपि । गृहं शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोपत्यविक्रयी ५१

(१) मेधातिथिः । आसुरे शुल्कप्रतिषेधोऽयं उत्तरत्र कन्यार्थसंग्रहोपादानात् । विद्वान्ग्रहणदोषज्ञः । कन्यापिता त्व-
ल्पमप्यर्थधनं गृणीयात् । गृह्णानोऽपत्यविक्रयदोषेण युज्यते । कः पुनरेषः शुल्कोनाम आभाषणपूर्ववराद्गृहीतम् । यत्र नू-
ञ्चनीचपणो भवति कन्यागुणापेक्षमूल्यव्यवस्थासक्य एव । इह तु महागुणाया अपि कन्यायाः त्वल्पधनमनाभाषणपूर्ववा
ग्रहणम् । न विक्रयस्यैष धर्म इत्यतो विक्रयाभ्यारोपेण निश्च्यते ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । लोभेन लोभात् । न त्वार्थधर्मबुद्ध्या ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यायाः पिता धनग्रहणदोषज्ञोऽल्पमपि धनं कन्यादाननिमित्तकं न गृहीयात् । यस्मात् लोभेन-
तद्गृह्णन् अपत्यविक्रयी भवति ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षासुरोद्वाहयोः शुल्कदानमुक्तं तत्त्वमतेन दूषयति नेति त्रिभिः । शुल्कं कन्यामूल्यम् ।
लोभेन तत्कुर्वन् अपत्यविक्रयी उपपातकी स्यात् । गोवध इत्यपत्यविक्रयस्य उपपातकत्वेन आम्नानात् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । अथ कन्याप्रदातुर्नियममाह न कन्याया इति ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोभेन शुल्कं गृह्णन् नरोऽपत्यविक्रयी स्यात् । अपत्यविक्रयपापभृत् भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः । नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीनिमित्तानि धनानि कन्यादाने वराद्यानि गृह्णन्ते । पूर्वस्यैव शेषः । ये बान्धवाः पित्रादयः
मोहादुपजीवन्ति यथोक्तज्ञानान्मोदविणंदत्वेति । सुवर्णरजतादिधनम् । नारीयानानि यानमश्वादि वस्त्रं वैताबन्मात्रमपि न
जानूपजीवनीयं वा सोयानादिकि पुनर्बहु । उपजीवतां फलमाचष्टे ते ते पापाः शास्त्रप्रतिषिद्धसमाचरणादधोगतिं नरकं यान्ति ।
अथवा स्त्रीधनानीति नवमे दर्शयिष्यति । तानिये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः पिता तत्पक्षाश्च भर्ता भर्तृपक्षाश्च । एवं याना-
थेवं वस्त्रं स्त्रीणाम् बुद्धौ संनिधानाच्छाब्दसंनिधिः कल्प्यते यथा राजपुरुषः कस्य राज्ञ इति ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्त्रीधनानि स्त्रीदाननिमित्तेन प्राप्तानि धनानि । एवं नारीयानानीत्यत्रापि ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यादाननिमित्तकशुल्कग्रहणनिषेधप्रसङ्गान्नवमाभ्यायाभिधेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधोऽयम् । ये बा-

न्धवाः पतिपित्रादयः' कलत्रद्रुहिवादिधनानि गृह्णन्ति नारीस्त्रीयानान्यश्वादीनि वस्त्रंचेतिप्रदर्शनार्थम् सर्वमेवधनं
ग्राह्यम् तेगृह्णानाः पापकारिणोनरकंगच्छन्ति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रीति । स्त्रीधनानीति कैमुत्यन्यायेन प्रासंगिकं । बान्धवाः पतिपुत्रादयः । नारीयाना-
नीतिकन्यायै चैव शक्तितद्व्युक्तत्वात् विभवेसतीति शेषः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलंकन्यायाः पितुरेवायंशुल्कग्रहणमतिषेधः किन्तु बान्धवानामपीत्याह स्त्रीधनानीति । स्त्री-
निमित्तानि धनानि स्त्रीधनानि कन्यादानलब्धानीति यावत् । नारी शुल्करूपेण गृहीता दासी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नार्याः कन्याया यानामिनारीयानानि सुवर्णरजतादिधनं मोहात् सेवन्ते नार्या वस्त्रंवा ते पापा-
अधोगतिर्यान्ति ॥ ५२ ॥

आर्षे गोमिथुनंशुल्कंकेचिदाहुर्मृषैव तत् ॥ अल्पोप्येवंमहान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीगवी च पुंगवश्च गोमिथुनम् । केचिदाहुरेतदादेयमिति मनोस्तु मतंमृषैव तत् मिथ्या नादेय-
मित्यर्थः । अल्पोऽप्येवम् अल्पसाधनोऽल्पः एवमहान्भवति तावानेव विक्रयः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुल्कंशुल्कत्वेन पित्रैव ग्राह्यम् । न कन्यया तेन लोभादपितस्य ग्रहणे दोषाभावइति
केचिदाहुः । तन्मृषाऽसत्यम् । यावताऽल्पस्यापि मूल्यस्य लोभेन ग्रहणे विक्रयएव स्यान् च विनालोभैवधत्तग्रहणंसं-
भवति । विधेरभावादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) कुड्मूकः । आर्षे विवाहे गोमिथुनंशुल्कंवराह्रासमिति केचिदाचार्यावदन्ति तत्पुनरसत्यंयत्मादल्पमूल्यसाध्यत्वा-
दल्पोवा भवतु बहुमूल्यसाध्यत्वान्महान्वाभवतु सतावद्विक्रयोभवत्येव । यत्पुनरेकगोमिथुनमितिपूर्वमुक्तंतत्परमतमितिगोवि-
न्दराजः तदयुक्तम् । मनुमते लक्षणमार्षस्य न स्यादेव वराद्वोगोमिथुनग्रहणपूर्वककन्यादानस्यैवार्षविवाहलक्षणत्वात् । मन्वभि-
मतमन्यदेवार्षलक्षणमेकगोमिथुनमिति परमतमिति चेत् एकगोमिथुनंहेत्येतत्परमतयदि तदामनुमतेनार्षलक्षणंकिंतुदुष्य-
ताम् । अष्टौविवाहान्कथयन्नार्षैर्दासंततेर्गुणान् । मनुः किंत्वमतेनार्षलक्षणवक्तुमक्षमः मेधातिथिस्तु पूर्वापरविरोधोपन्यासनिरा-
समेव न कृतवान् । तस्मादत्माभिरित्थंख्याख्यायते आर्षेविवाहे गोमिथुनंशुल्कमुक्तोचरूपमिति केचिदाचार्यावदन्ति मनोस्तु
मतेनेदं शास्त्रनियमितजातिसंख्याकंग्रहणं न शुल्करूपंशुल्कत्वेमूल्याल्पत्वमहत्वेऽनुपयोगिनीविक्रयएव तदास्यात् । किंत्वा-
र्षविवाहसंपत्त्याअवश्यकर्तव्ययागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुंशास्त्रीयंधर्मार्थमेवगृह्णते । अतएवार्षलक्षणश्लोकेवरादादायधर्म
तद्विधर्मतोधर्मार्थमिति तस्यार्थः । भोगलोभेन तु धनग्रहणं शुल्करूपमशास्त्रीयम् । अतएव गृह्णतुल्लंकेहि लोभेनेति
निन्दायुक्तवान् । तस्मात्पौर्वापर्यपर्यालोचनादार्षे धर्मार्थगोमिथुनंदाहं न तु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनुवर्णितम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षे गोमिथुनंयच्छुल्कं । अल्पत्वमहत्त्वयोरप्रयोजकत्वेन तावतैव विक्रयादिति केचिदाचा-
र्याआहुस्तन्मृषैव । आर्षलक्षणे धर्मतद्व्युत्प्रेरिति शास्त्राक्तं विरुद्धं न भवतीत्यर्थः । मेधातिथिस्तु । पूर्वापरविरुद्धएव-
न्याह । अतोगोमिथुनद्वयस्य धर्मार्थतैव । ततोतिरेके विक्रयः । इच्छाविक्रये न्यूनाधिक्यं प्रयोजकं अन्यथोद्वाहानाम-
दृष्टावतिरोधः । नियमविधौ च दुरदृष्टादृष्टेरिति तदयम् ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । गोमिथुनंशुल्कमाहुरनुजानते तन्मृषा तदयुक्तम् । अल्पोवा महान्वा इव्यलोभादादाने शुल्कस्य वि-
क्रयएव तस्मादयुक्तमिति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्षसंज्ञे विवाहे गोमिथुनशुल्ककंचिदाहुस्तन्मृषैव मिथ्यैव अल्पोवा शुल्को महान्वा शुल्क-
स्तावानेव सविक्रयसंज्ञः ॥ ५३ ॥

यासांनाददते शुल्कंज्ञातयोन सविक्रयः ॥ अर्हणंतत्कुमारीणामानृशंस्यंच केवलम् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । किंवराद्धनाधिगमोविक्रयोभवति नेति ब्रूमः । ज्ञातयः कन्यायामधिकृताः स्वार्थमाददते गृह्ण-
न्ति तदा सविक्रयः । अर्हणंकन्यार्थेधनग्रहणं कन्यानांतदर्हणंपूजनंभवति । बहुमानः कन्यानामात्मनि भवति । ईदृश्यो-
वयंयद्धनंदत्वा विवाहामहे । अन्यत्रापि पूज्याभवन्ति मुभगाएताइति । आभरणादि वा तेन धनेन कर्तव्यमतोऽभ्यर्हि-
ताः शोभावन्त्योभवन्ति । आनृशंस्यमपापत्वंकेवलं स्वल्पोऽप्यधर्मगन्धोऽस्ति । अतोऽनेनार्थवादेन कन्यार्थेधनग्रहणं-
विधीयते ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदात्वार्षे कन्यायै गोमिथुनंतथाअनुरागोत्पत्त्यर्थंकन्यायै भूषणादि स्वेच्छया विवाहा-
त्यागेव वरोददाति ज्ञातयस्तु वित्तं गृह्णन्ति तदा ज्ञातीनांविक्रयदोषोनास्ति । यावता कुमारीणांपूजार्थतद्दानंतथाआ-
नृशंस्यंकरुणारूपंतद्वित्तदानंवरेण स्वेच्छया कृतमतोज्ञातीनांदोषकरमित्यर्थः । यद्वा यत्राददतेतत्कुमारीणां पूजनमा-
नृशंस्यं करुणामवृत्तिजन्यपुण्यहेतुश्चेति ध्याख्यातं । आसुरस्तु विवाहः कन्यायाअलंकारस्य विवाहात्पूर्वदाने भवत्येव
तल्लक्षणयोगादितिग्राह्यम् ॥ ५४ ॥

(३) कुङ्कुमः । आर्षे गोमिथुनंशुल्कमित्युक्तम् । इदानींकन्यार्थमपि धनस्य दानं शुल्कमित्याह यासामिति ।
यासांकन्यानांप्रीत्यावरेणदीयमानंधनं पित्रादयोन गृह्णन्ति किंतु कन्ययै समर्पयन्ति सोऽपि न विक्रयः । यस्मात्कुमारी-
णांपूजनंतदानृशंस्यमर्हिसकत्वंकेवलंतदनुकम्पारूपम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव व्यतिरेकमाह यासामिति । यच्च कन्यायै चैव शक्तितइत्युक्तं तदपि न शुल्कमि-
त्याह अर्हणमिति । आनृशंस्यं वक्ष्यमाणस्त्री कूरत्वनिवृत्यर्थम् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । कन्यायाभूषणाच्छादनार्थंवराद्धनादानं दोषावहमित्याह यासामिति । यासांकन्यानाम् । आद-
दते उपजीवन्ति । केवलंनिश्चितम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यासांनारीणां ज्ञातयःशुल्कंनाददते विक्रयसंज्ञो न भवति । आनृशंस्यमपापत्वंकरुणा-
रूपम् ॥ ५४ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ॥ पूज्याभूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलंवराय दातव्यंकन्याबन्धुभिरपि तु तैरपिदातव्यम् । पितृभिः साहचर्यात्पितृशब्दः
पितामहपितृव्यादिषु वर्तते । ततोबहुवचनंव्यक्त्यपेक्षां बहुवचनम् । एवंपतिभिः श्वशुरादिभिर्व्यक्त्यपेक्षां । देवराः
पत्युर्भ्रातरः । पूज्याः पुत्रजन्माद्युत्सवेषु निमग्नपूज्यपूर्वकमानाश्रयबहुमानमादरेण भोजनादिना पूज्याः । भूषयितव्यावस्त्राद्यलं-
कारेणाङ्गलेपनादिभिर्मण्डयितव्याः । अत्रफलं बहुकल्याणमीप्सुभिः कल्याणंकमनीयंपुत्रधनादिसंपदरोगताऽपरिभवइत्या-
दिबहुशब्दात्सर्वमीप्सुभिरामुमिच्छुभिः प्राप्तुकामैः । फलार्थोविधिरयम् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्हणस्यकर्तव्यतांपञ्चयति पितृभिरिति । कन्याव्यक्तिभेदापेक्षयाबहुवचनम् । पूज्याः
सम्पानादिना ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । नकेवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं किंतु तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येताभ्यो-
जनादिना पूजयितव्याः वस्त्रालंकारादिना भूषयितव्याश्च बहुधनादिसंपदंप्राप्तुकामैः ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसंगात्प्रकारान्तरेण तासामर्हणमाह पितृभिरिति । पूज्याः सत्कर्तव्यावाचा । भूषयितव्या
वस्त्रालङ्कारादिभिः । भर्त्रा भार्यापि संतोषिता कल्याणदा भवति । बहुकल्याणमीप्सुभिरपर्याप्तमङ्गलाकाङ्क्षिभिः ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तंचैतत्पञ्चभिः श्लोकैः समर्थयति पितृभिरिति ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृभिरुभयत्र पूज्याः भोजनादिना ॥ ५५ ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । देवतारमन्ते तुष्यन्ति प्रसीदन्ति । प्रसन्नाश्च स्वामिनपवाभिप्रेतेन फलेन योजयन्ति । यत्र तु न
पूज्यन्ते तत्र सर्वाः क्रियाः यागहोमदानाद्यादेवताराधनबुद्ध्या चोपहारादयोयाः क्रियन्तेऽफलास्तादित्यर्थवादः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अफलाः मन्दफलाः ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेतानपूज्यन्ते तत्र दे-
वताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाः सर्वा निष्फलाभवन्तीति निन्दार्थवादः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । तासांपूजनमेवाह यत्रेतिपञ्चभिः । देवतालक्ष्म्यादयः कलहशून्यत्वात् अफलाः क्रियाः ।
यत्कर्तव्यं तदनयासहेति वचनान्न तासांसाहित्यबोधनेन नित्यमपरितोषादश्रद्धाकृतत्वेन फलराहित्यमिति ॥ ५६ ॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ॥ न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धन्ते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जामयः कुलस्त्रियः । तत्कुलंकुटुम्बसमुदायः ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । जामिः स्वसुकुलस्त्रियोरित्याभित्याभिधानिकाः । यस्मिन्कुले भगिनी गृहपतिसंवर्धनीयसन्निहितस-
पिण्डस्त्रियश्च पत्नीदुहितृसुषायाः परितापादिनादुःखिन्यो भवन्ति तत्कुलंशीघ्रनिर्धनीभवति देवराजादिना च पीड्यते ।
यत्रैतान शोचन्ति तद्वनादिना नित्यं वृद्धिमिति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु न वोढादुहितृसुषायाजामयइत्याहतुः ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । जामयः भ्रातृपत्नीत्वसुपत्नीदुहितृसुषायाः सभर्तृकाः परिभवादिना दुःखिताः शोचन्ति अश्रूणि
मुञ्चन्ति । व्यतिरेके गुणमाह नेति तत्कुलम् ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । जामयः स्वसारः ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र यस्मिन्कुलएता जामयोन शोचन्ति तत्कुलं हिनिश्चयेन सर्वदा वर्द्धते ॥ ५७ ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥ तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गेहानि स्थानानि ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । यानि गेहानि भगिनीपत्नीदुहितृसुषायाअपूजिताः सत्योऽभिशापन्तीदमनिष्टमेवामस्त्विति तान्यभि-
चारहतानि धनपशवादिसहितानि नश्यन्ति ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जामयइतिकृत्याअभिचारास्ताभिर्हतानीव ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । कृत्याऽभिचारक्रिया ॥ ५८ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्याभूषणाच्छादनाशनैः ॥ भूतिकामैर्नैर्नित्यंसत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्सवेषु विवाहादिषु । सत्कारेण वाचिकप्रशंसया । सत्कारेणिवि पाठे इतरेषां संमाने प्रकृतइत्यर्थः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादेवंतस्मात्कारणादेताभूषणाच्छादनाशनैर्नित्यंसत्कारेषु कौमुद्यादिषूत्सवेषूपनयनादिषु सष्टाब्दिकामैर्नृभिः सदा पूजनीयाः ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दनः । तस्मादेताजामयोभूतिकामैर्नैर्नित्यंसत्कारेषु बान्धवादीनांपूजासूत्सवेषु विवाहादिषु ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थनिगमयतितस्मादिति । यतएवमतःकन्यायाभूषणाद्यर्थवराद्धनादानमविरुद्धम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्कारेषुस्वसृकुलस्त्रीणां उत्सवेषु कौमुद्यादिषु विवाहादिषु ॥ ५९ ॥

सन्तुष्टोभार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ॥ यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुले गृहे ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । भार्यया भर्त्रा इति हेतौ तृतीया यत्र कुले भार्यया भर्ता प्रीतोभवति रूयन्तराभिलाषादिकं करोति भार्या च स्वामिना प्रीता भवति तस्मिन्कुले चिरंश्रेयोभवति । कुलग्रहणान्न केवलं भार्यापती एवं पुत्रपौत्रादिसंततिः श्रेयोभागिनी भवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दनः । संमति दम्पत्योः स्नेहमलङ्करोति । संतुष्ट इति त्रिभिः । भर्त्रा भार्या संतोषिता यस्मिन् तत्र कुले एतत्तयोः संतोषरूपम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । भूषणाच्छादनादिभिः स्त्रीणांपूज्यत्वे हेत्वन्तरं श्लोकत्रयेणाह संतुष्ट इति ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । संतुष्टोभार्ययाभर्ता रूयन्तराभिलाषी न । हेतौ तृतीया । यस्मिन्कुलएतदानुकूल्यं तत्र तस्मिन्कुले कल्याणं वर्धते ॥ ६० ॥

यदिहि स्त्री न रोचेत पुमासं न प्रमोदयेत् ॥ अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

[यदाभर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ॥ तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । नरोचेत पुरुषस्य नाभिलाषं जनयति । प्रजननं संततिः ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । दीप्तिर्योत्ररुचिः । यदिस्त्रीवल्लभाभरणादिना शोभाजनकेन दीप्तिमती न स्यात्तदास्वामिनपुनर्न हर्षयेद्देव हिशब्दोऽवधारणे अप्रमोदात्पुनः स्वामिनः प्रजननं गर्भधारणं संपद्यते ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दनः । स्त्री न रोचेत भर्त्रे इति शेषः । प्रजनः पुत्रः । अरुच्या तस्यामगमनात् ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । न रोचेत पुंसे ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिनिश्चये स्त्री यदि न रोचेत स्त्री पुमांसं प्रमोदयेत् पुंसोऽप्रमोदात्प्रजनं जननं प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ॥ तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रोचमानायां भूषणादिना दीप्यमानायाम् । रोचते शोभते ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रियां मण्डनादिना कान्तिमत्यां भर्तृस्नेहविषयतया परपुरुषसंपर्कविरहात् कुलं दीप्तं भवति । तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृविद्विष्टतया नरान्तरसंपर्कात् सकलमेव कुलं मलिनं भवति ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थवादः स्त्रियामिति । सर्वप्रजनप्रमोदादि ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रियां पुंसे रोचमानायां सर्वतत्कुलं जगते रोचते । यतएवं तस्मादपि कन्या भूषयितव्या । भूषणार्थं ज्ञातिभिर्वरादनादानं न दोषावहमिति स्थितम् ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियां रोचमानायां सक्तायां भूषणादिना दीप्यमानायां कुलं रोचते उज्ज्वलं भवति ॥ ६२ ॥

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ॥ कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुत्सितैर्विवाहैः स्ववर्णनिषिद्धैः क्रियालोपैः कर्तव्यतानाचरणैः । ब्राह्मणानामतिक्रमेणाधिकेपादिना एतैर्विनश्यन्ति कुलतां त्यजन्ति ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । आसुरादिविवाहैर्यथावर्णनिषिद्धैर्जातकर्मादिक्रियालोपैर्वेदापाठेन ब्राह्मणापूजनेन प्रख्यातकुलान्यपकर्षगच्छन्ति ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । शुल्कदानेन उद्वाहनिन्दनं प्रकृतं तत्रैव प्रासंगिकमाह कुविवाहैरिति त्रिभिः । आसुरराक्षसादिविवाहैः । क्रियालोपैश्च क्रिया जातकर्मादि । ब्राह्मणानामतिक्रमेण तिरस्कारादिना । अकुलतां अप्रशस्तकुलताम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिः कुविवाहैरासुरादिभिः ॥ ६३ ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ॥ गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिल्पादिभिस्तु कुलान्यकुलतामल्पकुलतां यान्ति । यानि च मन्त्रतो वेदतो हीनान्यल्पवेदाभ्येतृणि । शिल्पेन शिल्पजीवनेन व्यवहारेण ऋणदानादिजीविकया । शूद्रापत्यैः केवलैः कृत्स्नैः सवर्णविवाहे सत्यपि शूद्रापत्यमात्रोत्पत्त्या । गोभिर्गोरूपैरश्वैरश्वरूपैर्यानैः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । चित्रकर्मादिशिल्पेन कल्या धनप्रयोगात्मकव्यवहारेण केवलशूद्रापत्येन गवाश्वरथक्रयविक्रयादिना कृषिराजसेवाभ्यां कुलानि विनश्यन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । शिल्पेन चित्रकर्मादिना । व्यवहारेण क्रयविक्रयक्रणादिदानेन । शूद्रापत्यैरिति पूर्वनिषेधानुवादः । स्वपुत्राभावाद्दासदासीपुत्रैर्वा । केवलशब्दप्रयोगात् गोभिरित्यादिभिर्विक्रीतैः अनुपयुक्तैर्वा । कृष्या केवलया । राजोपसेवया सततमिति शेषः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । प्रशस्तानिन्दिताश्च विवाहा उक्ताः । तेषु निम्नान् केवलमुद्बोद्धेव दोषावहाः किंतु तत्कुलविनाशहेतवश्चेत्याह कुविवाहैरिति । क्रियालोपादयो दृष्टान्तार्थाः वेदानध्ययनेषु दुष्टकरमिति प्रसङ्गाच्छ्लोकद्वयेनाह शिल्पेनेति । शिल्पेन छत्रादिनिर्माणेन । व्यवहारेण वाणिज्येन । केवलैस्सवर्णकस्त्रीपुत्ररहितैः । यानैर्यानभूतैर्गवामृष्टाणांचयानभूतानामाशो हणेनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिल्पेन व्यवहारेण धनप्रयोगेण शूद्रापत्यैश्च शूद्रायामपत्योत्पादनैः गोभिर्गवांविक्रयणादिभिः ॥ ६४ ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम्॥कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ६५

(३) कुल्लूकः । अयाज्यत्रात्यादियाजनैः कर्मणां श्रौतस्मात्तादीनां नास्तिक्येन शास्त्रीयफलवत्कर्मसु फलाभावबुद्धिर्नास्तिक्यम् वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षगच्छन्ति । अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दाप्रसङ्गेन क्रियालोपादयोनिन्दिताः । निन्दया चैतन् कर्तव्यमिति सर्वत्रनिषेधः कल्प्यते ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । नास्तिक्येनाश्रद्धया । कर्मणां श्रौतस्मार्तानां त्यागेन । मन्त्रत आवश्यककर्मोपयुक्तगायत्र्यादि मन्त्रैर्हीनानि ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । कर्मणानास्तिक्येन पुण्यपापफलाभावनिश्चयेन । एतैः शिल्पादिभिः । कुलानि मन्त्रातोहीनानि चेदकुलतांयान्ति नतुमन्त्रयुक्तानीति ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानि कुलानि मन्त्रतो वेदतः । हीनानि ॥ ६५ ॥

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ॥ कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रमन्त्रपाठसमृद्धौ दोषान्तराणामपि मन्दताभवतीत्याह मन्त्रतस्त्विति । कुलसंख्यां कुलगणनांयान्ति कर्षन्ति आकर्षन्ति ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं क्रियालोपादिगतभासकिकुलानिन्दानुप्रसक्त्या कुलोत्कर्षमाह मन्त्रेति । यद्यपि धनेन कुलमिति लोकेप्रसिद्धं तथाप्यल्पधनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तान्युत्कृष्टकुलगणनायांगण्यन्ते महतींतिख्यातिमर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्ये गुणमाह मन्त्रतस्त्विति । समृद्धानिमन्त्रतदर्थज्ञानादियुक्तानि । कुलसंख्यांमहत्कुलत्वेन सङ्ख्यायन्ते । अनियतां कर्षन्ति अर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । यतएवंततोमन्त्रसमृद्धावादरः कर्तव्यइत्यभिप्रायेणाह मन्त्रतस्त्विति ॥ ६६ ॥

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृहसंक्रमं यथाविधि ॥ पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतोविवाहोयस्मिन्वाग्नौ तत्र कुर्वीत गृहसंक्रमं । अग्निसाध्यमष्टकापार्वणश्राद्धहोमादि गृहस्मृतिकारैरुक्तम् । पञ्चयज्ञावक्ष्यमाणास्तेषां विधानमनुष्ठानम् । तस्मिन्नेवाग्नौ यद्यप्यविशेषेण पञ्चयज्ञविधानमित्युक्तं तथापि वैश्वदेवहोमोऽग्निसाध्यः । उदकतर्पणदो तु न किञ्चिदग्निना कार्यम् । कथं न हि निर्देशोऽग्नौ पञ्चयज्ञविधानं कार्यमिति । केचिदाहुरेकापिसमग्री विषयभेदाद्भिद्यते । तस्मात्पञ्चयज्ञकदेशे पञ्चयज्ञशब्दः प्रयुक्तः । अथवा पञ्चयज्ञविधानमित्यत्राग्राविति न संबध्यते । वैश्वदेवहोमस्य पूर्वगैवाग्न्यधिकरणस्य सिद्धत्वात् । एवं संबन्धः क्रियते गृही तु पञ्चयज्ञविधानं कुर्यात् अग्नौ तु वैवाहिके गृहधर्मपक्तिचान्वाहिकीमग्रावित्यपेक्ष्यते । गृहशब्दोदारवचनः गृही तु सत्कृतदारपरिग्रहोभार्याद्वितीयइदमिदं कुर्यादिति । विवाहेचाग्निः कैश्चिद्भूतकारैररणिनिर्मन्थनादाधातव्य इत्युक्तम् अपरैर्यतः कुतश्चिद्दीप्यमानमानीयहोतव्यमिति । अनेन तस्मिन्गृहमिति वचनेन धारणमधेरथादुक्तं भवति । अत्र केचिदाहुः शूद्रस्यापि वैवाहिकाग्निधारणमस्ति तस्यापि पाकयज्ञाधिकारात् । न चात्र जातिविशेषउपात्तः केवलंगृहीति श्रुतम् शूद्रोऽपि गृही

तस्यापिदारपरिग्रहस्योक्तत्वात् । एतदेवान्यत्रपठितं कर्म स्मार्तविवाहाग्रौकुर्वीत प्रत्यहंगृहीति । अत्रोच्यते । गृहकर्म वैवाहिकेप्राविति श्रुतम् । नच गृहंनाम किञ्चित्कर्मास्ति । तत्र गृहस्मृतिकारोक्तंगृहमितिलक्षणाया मन्तव्यम् । गृहकारैश्च त्रैवर्णिकानामेवकर्माभ्यां नशूद्रस्य उक्तानि वैतानिकानि गृहाणि वक्ष्यामइति । उक्तानुकीर्तनस्यएतदेवप्रयोजनं येषामेव वैतानिकेष्वधिकारस्तेषामेव गृहेष्विति । न पुनर्थथान्यैर्ध्याख्यातं तद्धर्मप्राप्त्यर्थं । तादर्थ्यं हि विवक्षिते तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौघ्याख्याप्राविति नावक्ष्यत् । न च गृहेभवंगृहमितियुक्तम् । शालावचनोगृहशब्दो-
दारवचनोवा । न तावत्कस्यचित्कर्मणः शालाऽधिकरणत्वेन विशेषतः समाभ्याता यद्गृहमित्यनूय गृहिणोविधीयते । यदपि गृहसंस्कारकंवास्तुपरीक्षादि तदपित्रैवर्णिकानामेव नशूद्रस्य अथ दारवचनस्तत्रापि गृहीत्यनेनैवगतत्वान्ना-
चित् । यद्यपि स्मृत्यन्तरं कर्म स्मार्तविवाहाग्रौ कुर्वीत प्रत्यहंगृही दायकालादते वापि श्रौतंवैतानिकाग्निष्विति । अत्रा-
पि किञ्चित्स्मार्तमिति विशेषानुपादानादन्यसापेक्षतैव नहि सर्वमग्रौस्मार्तकर्मसंभवति । न च होमविषयत्वे प्रमाणमस्ति नक्षत्रस्यमग्न्यधिकरणएव होमः । तस्माद्गृहकारोक्तंगृहमितिवक्तव्यम् । एते हि स्मृती गृहकारविहितंकर्मानुवदतः । तथा च कुतः शूद्रस्याग्निपरिग्रहः । किञ्च श्रौतंवैतानिकाग्निष्विति अपरंतत्राभ्यायतेतत्रअवश्यमयत्रैवर्णिकविषयएषितव्यः । सएवपूर्वत्र चातुर्वर्ण्यपरउत्तरत्र त्रैवर्णिकपरइत्येकस्य शब्दस्य तात्पर्यभेदोऽभ्युपगतः स्यात् । नचाऽभेदे संभवति भेदोभ्यामप्यः । अन्वहंभवाऽऽन्वाहिकी । प्रतिदिवसंयः पाकोभुक्त्यर्थःसतस्मिन्नेवाग्रौ कर्तव्यः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैवाहिके यत्राग्रौ लाजहोमः कृतस्तस्मिन् गार्ह्यगृहोक्तंविवाहोत्तरकालीनंस्वकीयंकर्म नित्यनैमित्तिकशान्तिकर्पोष्टिकरूपम् । पञ्चयज्ञविधानं गार्ह्येवपि पृथगुक्तं । प्रवसताऋत्विगादिभिर्गृह्णाग्रावेव तत्कर्तव्य-
मित्येतदर्थं । पञ्चयज्ञपदवैश्वदेवमात्रपरम् । पक्तिं त्वान्पाकं । गृही गृहे निवसन् ॥ ६७ ॥

(३) कुड्मूकः । विवाहप्रकरणमतिक्रान्तम् । इदानींवैवाहिकमग्नौसंपाद्यमहायज्ञविधानंचेतिवक्तव्यतया मतिज्ञातं-
महायज्ञाद्यनुष्ठानमाह वैवाहिकइति । विवाहेभवोवैवाहिकः । आध्यात्मिकादिवाङ्मयः । तस्मिन्मग्नौ गृहोक्तंकर्म सायंप्रातर्हो-
माष्टकादि यथाशास्त्रमग्निसंपाद्यंच पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानंमतिदिनसंपाद्यंच पाकंगृहस्थःकुर्यात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । विवाहस्य प्रासंगिकमुक्त्वा यदुद्दिश्य कृतंतदाह वैवाहिकइति । विवाहकालेभवोवैवाहिकः
आवसथ्याख्यः तस्मिन् । गृहं सायंप्रातर्होमाष्टकापार्वणश्राद्धादिहोमंच । विवाहोत्तरकालीनोभिन्नः श्रौतः जातपुत्रः रु-
ष्णकेशोघीनादधीतेति श्रुतेः । पञ्चयज्ञानांतर्पणादीनां यदेकदेशोवैश्वदेवाख्यस्तस्यैवविधानमनुष्ठानाख्यं तदग्नौ कुर्वीत ।
पक्तिं पाकं । अन्वाहिकीं प्रतिदिननिष्पाद्याम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । अथगृहस्थधर्मः प्रस्तूयते वैवाहिकइति । विवाहोयस्मिन्कृतः सर्वैवाहिकोऽग्निरौपासनाग्निःगार्ह्यक-
र्माक्षतहोमपाकयज्ञादिकम् । भूतमनुष्यब्रह्मयज्ञानामग्नौकरणमभिसमीपे करणम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ वैश्वदेवविधिः । वैवाहिकेऽग्नौ गार्ह्यगार्ह्यसंज्ञकं यथा विधिं कुर्वीत कुर्यात् । पञ्चयज्ञ-
विधानंच वैश्वदेवसंज्ञकुर्यात् पक्तिंत्वान्पाकंगृहधर्मपक्तिं । अन्वाहिकींमतिदिवसंगृही कुर्यात् ॥ ६७ ॥

पञ्चसूनागृहस्थस्य चुल्ली पेघण्युपस्करः ॥ कण्ठनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु बाहयन् ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चयज्ञविधेरधिकारनिर्देशोऽयम् । सूनाइवसूनाः । मांसविक्रयार्थंपशुवधस्थानमापणादयोवा-
मांसस्योत्पादकतयानुष्ठीयमानाः पापहेतवएवंचुल्यादयोऽपि पापहेतुत्वादभ्यारीपेण सूनासमाः । नहि तेषांशास्त्रमतिषेधः

साक्षात् नापि सामान्यः कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नहि तापघाताय कस्यचिन् स्पृहास्यात् । न काचित्त्साध्यक्रिया दृश्यते या वचनान्तरेण निषिद्धा । नचात्मादेव वचनात्प्रतिषेधानुमानं उत्तरेणैकवाक्यतावगमात् । प्रतिषेधपरत्वे वाक्यभेदः स्यात् । किंचैतत्पदार्थस्याभ्यामर्थक्रियापदार्थान्तरेण साधयेत्तस्याः प्राप्तिम् । पञ्चयज्ञानां न च लक्षणान्युक्तानि । येन तत्समानकार्यस्यान्यस्यापि प्रतिषेधोऽय्यते योवा परकीयमन्मद्यान्मद्यादावुदकार्यं कुर्यान्नतस्यैते यज्ञाः स्युः । यदिच चुल्ल्यादीनां निषेधोऽभिप्रेतः स्यात्तदाप्रतिषेधार्थं यमेवपदमधीयीत किमनुमानेन । त्वशब्दाद्वलीयसी प्रतिपत्तिः । प्रायश्चित्तार्थत्वे त्वेकादशेऽभिधानेन युक्तं निषेधैरिवानुष्ठानमेवस्यात् । अपरिहार्यत्वाच्च चुल्ल्यादीनामशक्योनिषेधः । असति च निषेधे कुतः प्रायश्चित्तम् । तस्मान्न दोषविघातार्थं पञ्चमहायज्ञाः । किंतर्हि नित्यसंबन्धेषु चुल्ल्यादिधारणेऽपि तद्दोषः तन्निष्कृत्यर्थतया नित्यार्थतयानित्यत्वं यज्ञानामाह बध्यते आदिवर्णवेत्येतदन्तोऽप्युच्यते । हन्यते दुष्कृतेन शरीरधनादिना नाशयते । संबध्यते वा पापेन । परतन्त्रीकरणं वा भ्रमातेरर्थः । वाहयन् त्वकार्यं व्यापरणं वाहनम् यस्य चुल्ल्यादेर्यदौचित्यप्राप्तं त्वसाध्यं कार्यं तत्ताभिः कुर्वन्वाहयन् नित्युच्यते । चुल्ली पाकस्थानं भ्राष्ट्रादि । पेषणी दृषदुपलोवा । उपस्करो गृहोपयोगिभाण्डं कुण्डकटाहादि । कण्डनी ययात्रीहादि कण्डयते । कुम्भोजलाधारः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सूनाः प्राणिघातस्थानानि । चुल्ली पाकेन । माषादिबीजानां प्ररोहशक्तिप्रतिबद्धजीवनत्यागहेतुत्वात् । एवं पेषणी पेषणशिला पेषणेन । उपस्करित्यशुद्धानीति उपस्करोवस्करहेतुः । संमार्जनी भूयिष्ठपपीलिकादिर्हिंसाहेतुः । कण्डन्यूलूखलं वितुषीकरणात् । उदकुम्भोजलाशयस्थजन्तूनामुद्धरणेन घातनात् । बध्यते पापेन निबध्यते वाहयन्प्रवर्तयन् ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । पशुवधस्थानं सूना । सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगाच्चुल्ल्यादयः पञ्च गृहस्थस्य हिंसाबीजानि हिंसास्थानानि चुल्ल्युद्वाहनी पेषणी दृषदुपलात्मिकोपस्करो गृहोपकरणकुण्डसंमार्जन्यादिः । कण्डन्यूलूखलमुसले । उदकुम्भोजलाधारकलशः याः त्वकार्यं योजयन्पापेन संबध्यते ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । यदुद्दिश्य पञ्चयज्ञास्तन्नामसङ्ख्यामाह पञ्चसूनेति द्वाभ्यां । सूना हिंसा तद्योगाच्चुल्ल्यादयः । तत्रोखा चुल्ली तथा पेषणी सपुत्राशिला । उपस्करः संमार्जन्यादिः । कण्डनी उलूखलमुसलादि । उदकुम्भोजलपूर्णकलशादिः । वाहयन्त्वकार्येणैतायोजयन् बध्यते संबध्यते । प्राणिवधेनेति शेषः । बध्यते जन्तुरिति वा ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । होमाभावात्पञ्चमहायज्ञानामवश्यकर्तव्यत्वे कारणं श्लोकद्वयेनाह पञ्चेति । सृज्यन्तेऽस्मिन्प्राणिन इति सूना हिंसास्थानमिति यावत् । वाहयन्प्रवर्तयन् बध्यते पापेन ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृहस्थस्य पञ्चसूनाः प्रत्यहं चुल्लीचुलिः पेषणी पिष्टपेषणी कण्डनी मुसलौलूखलस्थानं । उदकुम्भकुम्भस्थानं । उपस्करः शूर्पादिः । याः सूनावाहयन्प्रवर्तयन् । बध्यते । एतानि वाहयन्विप्रोबध्यते तु मुहुर्मुहुरित्यमः ॥ ६८ ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ॥ पञ्च क्लृप्तमहायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । तासांचुल्ल्यादीनांसूनानां निष्कृत्यर्थं तदुत्पन्नदोषनिर्यातनार्थं क्रमेणाधिलेपनंचुल्ल्यास्तक्षणपेष-

(६९) चुल्ल्यादिस्थानानाम्=चुल्ल्यादिसूनानाम् (अ)

ण्याइत्येवमादिक्रमः । महर्षिभिः कृमाः कर्तव्यतया स्मृताः पञ्चमहायज्ञाः प्रत्यहंगृहमेधिनांगृहस्थानाम् । गृहमेधिशब्देगृहस्थाश्रमे वर्तते । प्रत्यहमिति । अनुपादानात्कालविशेषस्य यावज्जीवमिति प्रतीयते । अतश्च नित्यत्वासिद्धिः । महायज्ञादितिकर्मनामधेयमेतत् ॥ ६९ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । क्रमेण चुल्लुच्यादिसूनानामध्यापनादीनि निष्कृत्यर्थानि ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । तासांचुल्लुच्यादिस्थानानांयथाक्रमनिष्कृत्यर्थमुत्पन्नपापनाशार्थगृहस्थानांपञ्चमहायज्ञाः प्रतिदिनमन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृताः । एवंच निष्कृत्यर्थमित्यभिधानादिसास्थानत्वेन च कोर्तनात्सूनादोषैर्न लिप्यतइति वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चसूनानां पापहेतुकत्वंपञ्चयज्ञानांच तत्पापनाशकत्वमवगम्यते । प्रत्यहमित्यभिधानात्प्रतिदिनंतत्पापक्षयस्यापेक्षितत्वात्सम्भवावन्दनादिवन्नित्यत्वमपिनविरुध्यते ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रमेण यथासंख्यं संख्यानतिक्रमेण । निष्कृत्यर्थं तत्तदुत्पन्नपापनाशार्थं । गृहमेधिनां मेधा गृहोत्पन्ना हिंसा तथा युक्तानां कृमाः कर्तव्यतयेति शेषः ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । तासांसूनानांहिसानामित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासांपञ्चसूनानांसर्वासांक्रमेण महर्षिभिर्निष्कृत्यर्थं प्रायश्चित्तार्थपञ्चयज्ञाःकृमाः कथिताः गृहमेधिनां प्रत्यहं अहरहः कुर्यादित्यर्थः ॥ ६९ ॥

अध्यापनब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥ होमोदैवोबलिभौतोऽनृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । एषामयंस्वरूपविधिः । अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते येन जपोद्भुतइत्यत्र वक्ष्यति । नच जपोपिशिष्यानपेक्षते सामान्येन श्रुतत्वाध्यायेनर्षभ्यइत्युपावेदनश्रुतौ । अतउभेअध्यापनाध्ययनेयथासंभवंब्रह्मयज्ञः । तर्पणमन्वाद्येनोदकेनवेति वक्ष्यति । होमोवक्ष्यमाणाभ्योदेवताभ्योग्रौ बलिः शिष्टंउलूखलादौच सभौतः । भूतादिदेवतास्येतिभौतः नामधेयमेतत्कर्मविशेषस्य दिवाचारभ्योभूतेभ्यइति हि तत्र बलिहरणंभूतशब्देनविहितम् । साहचर्यात्सर्वेषकर्मगणीभूतयज्ञशब्देनोच्यते । यथाचातुर्मास्येष्वेकंहविर्वैश्वदेवमामिक्षा कृत्स्नमेव च पर्ववैश्वदेवेन यजेतेति । बलिशब्दोन्ग्रिहोमे वर्तते । देव्याबलिरितिस्मरन्ति । अतिथीनांपूजनमाराधनंनृत्यज्ञः । ननु च त्वाध्यायः कथंयज्ञोनहि तत्र देवताइत्यन्ते नापि श्रुयन्ते । केवलंवेदाक्षराण्यविवक्षितार्थान्युच्चार्यन्ते । उक्तंचाभ्यायशब्दाभ्यासेकेचिदाहुरनर्थकानीति । सत्यम् । स्तुत्यां यज्ञशब्दीमहच्छब्दश्च । अतिथिपूजायामितिचौक्तोयज्ञशब्दः । यद्यन्यतिथेर्देवतात्वंसंभवति । तथाप्युत्पन्नौ भोजयेत्पूजयेदितिचश्रुतं नातिथिभ्योयजेतेति । यथापुरुषराजायत्कर्म वाइति । एतेपञ्चयज्ञा न युगपत्पयोज्याः एकाधिकारासंबन्धात्पृथगधिकारश्रवणात् । एकाधिकारसंबन्धत्वे त्रिषु चतुर्षु वा कृतेषु न किंचित्कृतंस्थाद्याषकृतम् । न च यथाप्रेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजानांदर्शपूर्णमासयागानामेकघनुष्ठानेनाधिकारसिद्धिर्यथात्रैव वैश्वदेवहोमेत्विष्टकृदन्तानांदेवतानांकस्याभिदन्तराये न हीमाधिकारनिर्वृत्तिः । एकैकस्यचात्राधिकारः श्रुतः । त्वाध्यायेन नित्ययुक्तःस्थात् । दैवे च नित्ययुक्तः स्यादित्यधिकारपदानुषङ्गेण पृथक्प्रयोगः । आतिथ्येचाधिकारान्तरंश्रुतं धन्यंयशस्यमिति । सत्रचत्वारःस्वाधीनाः । आतिथ्यंतु संनिहितेऽतिथौ । न चातिथिर्नमन्त्रयितव्यः । आतिथ्यभावात्त्वयमुपस्थितौहतिभिर्भवतीति वक्ष्यामः । तस्मात्पञ्चानामन्यतमानुष्ठानेइतरेषामननुष्ठानाद्यदिनाम प्रत्यवेयान्तु कृतमकृतंभवति । अतोऽनधिकत्वाद्द्वैश्वदेवेऽनधिकृतस्य त्वाध्यायोदकतर्पणादौ भवत्येवाधिकारः । अग्निपरिग्रहस्य च स्मृत्यन्तरे कालान्तरस्यापि श्रुतत्वान्नाग्नयंत्रिवाहएव परिग्रहः । एवंहिस्मृतिः भार्यादिरभिर्दायादिवेति । ननु चारुतविवाहस्य दायकालमाधानंभविष्यति । भ-

वतिहेतुदेवम् यथाऽऽधानविधिः स्वार्थः स्यात् अभ्यर्थत्वाधानम् अग्निश्च कर्मार्थः कर्माणि च भार्याद्वितीयस्य न केवलस्य श्रुतानि । यद्यपि कैश्चिद्दृष्टकारैः परमेश्वराणां प्रमाधाय आर्द्धकुर्यादित्युक्तं भवति तदपि सभार्यस्यैव स एवास्य दायकालः । न चान्नमिकस्य आर्द्धनास्ति अनुपनीतस्यापि हेतुद्विहितमन्यत्र स्वधानिनयनादिति । न च तस्याधानमस्ति विदुषोऽधिकारादिदानीं चाविद्यत्वात् । आर्द्धं तु वचनान्निषादस्थपतिवद्यथाशक्तिः कार्यमिति । पितृव्यादिनां परिग्रहे तु विदुषां संभवान्नाविद्यस्याधिकारः । अथ आर्द्धप्रकरणे वागन्याधानं विहितं तदा तदङ्गत्वेनाध्यापनोपपत्तेः आर्द्धपरित्यागो भविष्यति । केचित्तु स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति लौकिकेऽप्यग्नौ वैश्वदेवहोमः कर्तव्यः शुष्कालैरपरे ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभ्यापनस्य ब्रह्मचारिप्रकरणे विहितत्वादध्यापनमपि ब्रह्मयज्ञस्तत्रापि त्वध्यापनस्य संभवादिति दर्शयितुमुक्तम् । तर्पणं पितृणां जलेनानेन च । होमोदैवीयज्ञः ॥ ७० ॥

(३) कुङ्कुमः । अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते जपोऽहुतमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽध्यापनमध्ययनं च ब्रह्मयज्ञः । अन्नाद्येनोदकेन वेतितर्पणं वक्ष्यति सपितृयज्ञः । अग्नौ होमो वक्ष्यमाणो देवयज्ञः । भूतबलिभूतयज्ञः । अतिथिपूजनं मन्युयज्ञः । अध्यापनादिषु यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थगौणः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । तानसलक्षणान् महायज्ञानाह । अध्यापनं अध्ययनं च लक्षणया वेदाभ्यासस्यैव नित्यत्वात् । होमो गृह्याग्नौ बलिः भूतोद्देशेन उत्खलादौ होम इति मेधातिथिः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । के पुनस्ते महायज्ञा इत्यपेक्षायामाह अध्यापनमिति । अध्ययनमेवाध्यापनम् । तर्पणं आर्द्धादीनामप्युपलक्षणम् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चयज्ञानाह अध्यापनमिति । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञसंज्ञं । तर्पणं जलान्नैः । पितृयज्ञसंज्ञः । होमः अन्वहदैवः । लोकबलिः भूतयज्ञः । अतिथिपूजनं नृयज्ञसंज्ञः ॥ ७० ॥

पञ्चैतान्यो महायज्ञान् हापयति शक्तितः ॥ सगृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यत्वमत्राभिधीयते । अन्यदनूयते । विगुणाभ्येते यथाशक्ति कर्तव्याः । एतदपि नित्यत्वात्प्राप्तमेव तस्माद्यथासंभवं शक्तिरिति । आद्यादित्वात्तसिः । हापयतीति प्रकृत्यर्थ एव निजार्थस्याविवक्षितत्वात् । अथवा हननं हा संपदादित्वात्किं प तामापयतीति ण्यदामोतेः कर्तरि क्तिप् तदन्तात्प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णिच् । न हापयति नत्यजेदित्यर्थः ॥ स्वगृहे वसन्त्ववश्यभाविनीषु सूनासु न तत्पापेन संबध्यत इति प्रशंसा ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न हापयति न त्यजति ॥ ७१ ॥

(३) कुङ्कुमः । शक्तिरित्येतद्विधानार्थो यमनुवादः । अनुकल्पेनापि यथासम्भवं मेते कर्तव्याः । हापयतीति प्रकृत्यर्थ एव च्छान्दसत्वाणिच् । जहातीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानां स्तुतिनिन्दाभ्यां नित्यत्वख्यापनार्थमाह पञ्चैतानिति द्वाभ्यां । न हापयति न त्यजति ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थोपसंहारार्थः श्लोकः पञ्चैतानिति । न हापयति न परित्यजति । नित्यं गृहे वसन्त्यवश्यवर्जनीयाः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतां पञ्च महायज्ञान्योगृही न हापयति न त्यजति सः गृहेऽपि वसन्नित्यं पञ्च सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ॥ न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न सजीवति ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अननुष्ठाननिन्दया प्रकृतविधिस्तुतिः । केचिच्चतुर्थ्यां पठन्ति देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्चात्मने तथा । न निर्वपति पञ्चभ्य इति । निर्वापोऽत्र दानं तादर्थ्योपकल्पनमात्रम् । तत्संबन्धेन प्रधानत्वाच्चतुर्थीयुक्ता । एतेभ्योयः प्रत्यहं ददात्युच्छ्वसन्नपि प्राणानपि श्वासप्रश्वासवानपि न जीवति मृतएव जीवितफलाभावात् । भृत्याश्चात्र ब्रह्मोक्तु मातापितराविति श्लोकनिर्दिष्टावेदित्याः न दासाः कर्मनिमित्तत्वात् भयोदानस्य । अथवा गर्भदासादयो वार्द्धके कर्मस्वशक्ता अपि नियमतोलक्ष्यन्ते । भरणं जीर्णगवादीनामवश्यमिति विभागे वक्ष्यामः उक्तं च गौतमेन भर्तव्यस्तेन क्षीणवृत्तिः । देवताभ्यश्च निर्वापोऽग्नौ होमः स्थण्डिले च बलिहरणं वैश्वदेवेभ्यो दर्शपूर्णमासदेवताभ्य इति च वाग्येत्वांजुर्निर्वपामीति संबन्धादन्यः को वाऽस्ति निर्वापः । अतो देवताग्रहणेन गृहीतं त्वाङ्ग्यानां पृथगुपादानम् । आत्मग्रहणं दृष्टान्नः यथात्मनी भोजनेन विना नास्ति जीवितं तदर्थमन्योपयोगोऽवश्यं भावी जीवितस्यैष्टविषयत्वात् सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति विधेयम् । एवं देवतादिभ्योपीति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवतानां देवयज्ञेन न निर्वपति न ददाति । भृत्यानां भूतानां । आत्मनो ब्रह्मयज्ञेन न निर्वपति न ददाति । नात्मानं तत्फलं बधिनं करोति तस्य त्वाम्युदयसाधनत्वादिति एवं पञ्चयज्ञा उक्ताः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । देवताशब्देन भूतानामपि ग्रहणं । तेषामपि बलिहरणे देवतारूपत्वात् । भृत्या ब्रह्ममातापित्रादयोऽवश्यं संवर्धनीयाः सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति श्रुत्यात्मपोषणमप्यवश्यं कर्तव्यम् । देवतादीनां पञ्चानां योऽन्नं न ददाति स श्वसन्नपि जीवितकार्याकरणान्न जीवतीति निन्दयावश्यकर्तव्यता बोध्यते ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । भृत्यानां भूतानां बालं । आत्मनश्चाध्ययनमिति शेषः । न निर्वपति नैतेभ्यो ददाति । भस्मादिवत् श्वसज्जीवन्नपि न जीवति जीवनोचितकार्याभावात् ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । अर्थप्राप्ताः पञ्चसूना अकुर्वन्नपि पञ्चमहायज्ञानामवश्यकर्तव्यत्वे कारणान्तरमाह देवतेति । देवतातिथिभूतानामिति पाठः । आत्मा ब्रह्मेति पर्यायस्तस्य निर्वापः पृथक्करणं प्रदानं यजनमिति यावत् । आत्मयज्ञो हि ब्रह्मयज्ञः तथा हि ब्राह्मणं तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहुर्मन उपभृच्चक्षुर्भुवामेधाक्षुवः सत्यमवश्वः त्वर्गलोक उदयनीय इति ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवताशब्देनात्र ग्रहणं भूतानां एतेषां पञ्चानां यो न निर्वपति स उच्छ्वसन्न जीवति मृतक इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

अद्भुतं च द्रुतं चैव तथा प्रद्भुतमेव च ॥ ब्राह्म्यं द्रुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । एतैः शब्दैः कस्यां चिद्देशाखायाभेतेषां विधानम् । अतः श्रुतिमूलतां पञ्चयज्ञविधानस्य दर्शयितुं त्वसिद्ध्या पुनर्निर्दिशति । यथा द्रुतादिशब्दैरुद्दिश्य तत्प्रकरणे वा कश्चिद्भौविहित इति नोक्तः सोऽपि ग्रहीतव्य इति संज्ञान्तरनिर्देशं द्वितीयं प्रयोजनम् । यथा ब्रह्मयज्ञश्चादोद्वाहपरिक्रियेत्यादि ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्भुतं चेत्यादि पञ्चयज्ञानां श्रौतं संज्ञान्तरम् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । नामभेदेऽपि वाक्यभेद इति दर्शयितुं पञ्चमहायज्ञानां मुख्यान्तररुतान् अद्भुतादीनि संज्ञान्तराण्यभिधेयानि तानि त्वयं व्याचष्टे ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतानेव शास्त्रान्तरप्रणीतनामभेदेन कीर्तयति अहुतंचेति । संज्ञाभेदेपि न पदार्थभेदइत्याह पञ्चयज्ञानिति ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्रान्तरेषु विहितान्यहुतादीनि पञ्चमहायज्ञानामेव नामान्तराणि न कर्मान्तराणामित्यभिप्रायेणाह अहुतमिति ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह अहुतमिति । अहुतं प्रहुतं ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च युक्तान्पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ७३ ॥
जपोऽहुतोहुतोहोमःप्रहुतोभौतिकोबलिः ॥ ब्राह्म्यं हुतं द्विजाध्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । योऽयमहुतोनाम यज्ञउक्तः सजपोवेदितव्यः । स्वाभ्यायेनार्चयेदधीनिति श्रवणाद्देवाभ्ययनं जपार्थः । यद्वा मानसे ध्यापारे स्मरणम् । उभयत्रापि जपतिः पठ्यते व्यक्तायां वाचि मानसे चेति । अग्नौ होमो-
हुतम् । भूतबलिः प्रहुतम् । यद्ययं होमस्तथाप्यग्नौ बाहुल्येन होमानां प्रसिद्धे भूतयज्ञो न होम इत्याशङ्क्या प्रहुत इत्युक्तम् । प्रकर्षेणासौ होम इति स्तुत्या । द्विजानां ब्राह्मणानामर्चा ब्राह्मं हुतम् । आतिथ्यकर्म द्विजाध्यार्चा ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जपोऽहुतोहोमाभावान् । हुतो होमान् प्रहुतः प्रगतहुतः प्रैति प्रगतार्थः । ब्रह्मणि ब्राह्मणे हुतं ब्राह्मं । प्रकर्षेण विपर्ययते चेति प्राशितम् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । अहुतशब्देन ब्रह्मयज्ञाख्यो जप उच्यते हुतशब्देन देवयज्ञाख्यो होमः । प्रहुतशब्देन भूतयज्ञा-
ख्यो भूतबलिः । ब्राह्म्यहुतशब्देन मनुष्ययज्ञाख्यो ब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चा । प्राशितशब्देन पितृयज्ञाख्यं नित्यश्राद्धम् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्यनक्ति जप इति । अहुत इति च्छेदः । योऽयं पूर्वमहुतमित्युक्तः सजपः स्वाभ्यायो वेदितव्य इत्यन्वयः । एवमुत्तरत्र । ब्राह्मं ब्रह्म ब्राह्मणज्ञातिस्तस्येदं तस्यैवातिथित्वान्न ब्राह्मं हुतं तच्च द्विजाध्यार्चेत्यन्वयः । पितृत-
र्पणं नित्यश्राद्धस्याप्युपलक्षणम् ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । तेषां तथात्वं दर्शयति जपोऽहुत इति । जपो ब्रह्मयज्ञः सोऽहुतसंज्ञः । होमो हुतसंज्ञः । भौतिको बलिर्भूत-
यज्ञः । द्विजाध्यार्चा मनुष्ययज्ञः स ब्रह्महुतसंज्ञः । पितृतर्पणपितृयज्ञः स प्राशितसंज्ञः ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गायत्रीजपः अहुतसंज्ञः । हुतं देवः होमः । भूतबलिः प्रहुतसंज्ञः । विपार्चा ब्रह्महुतं । पितृ-
तर्पणं नित्यश्राद्धं प्राशितसंज्ञम् ॥ ७४ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्देवे चैवेह कर्मणि ॥ दैवकर्मणि युक्तो हि बिभर्ती दंचराचरम् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं पञ्चसु महायज्ञेष्वेकैकस्मिन्पृथगधिकारो न समुदाय एकोधिकार इति तदनेन प्रकटीक-
रोति । यदा दारिक्यादिदोषादन्यतो वा कारणात्कथंचिदसंपत्तौ नातिथ्यादिपूजाघटेत ततः स्वाध्याये नियुक्तेन भवित-
व्यम् । दैवकर्मणि वैश्वदेवदेवताभ्योऽग्नौ होमो दैवकर्म । भूतयज्ञपितृयज्ञयोः सत्यपि दैवत्वे प्रकरणादप्रागेव होमो दैवमुच्य-
ते । अत्र अर्थवादमाह । दैवकर्मणि युक्तः तत्परो बिभर्ति धारयति चराचरं स्थावरजङ्गमं च सर्वस्य जगतः स्थितेर्हेतुर्भव-
तीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चयज्ञाशक्तवाह स्वाध्याय इति । दैवे होमे कर्मणि बिभर्ति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि दारिद्र्यादिदोषेणातिथिभोजनादिकं कर्तुं न क्षमते तदा ब्रह्मयज्ञे नित्ययुक्तो भवेद्दैवकर्मण्यग्नौ-
होमेषु । होमस्य स्तुतिमाह । यतो दैवकर्म परं इदं स्थावरजङ्गमं धारयति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । दारिद्र्यवशात् पञ्चानामशक्तौ द्वयमावश्यकमित्याह स्वाध्यायइति । दैवे होमे देवकर्मणः फलतिशयार्थं तत्स्तौति । देवइति ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । एतेषु महायज्ञेषु ब्रह्मदेवयज्ञयोरग्रमत्ततरेण भवितव्यमित्याह स्वाध्यायइति । स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञे । पञ्चमहायज्ञेषु मध्ये ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञयोरवश्यकर्तव्ययोर्द्वयोरपि देवयज्ञविशेषोत्तरार्धनोक्तः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वाध्याये वेदाध्ययने नित्ययुक्तः स्यादैवे पञ्चसु यज्ञेषुइह कर्मणि युक्तः स्यात्तदैवे कर्मणि युक्तः स्यात् । दैवे कर्मणि युक्तः सन्निदं चराचरं विभर्ति ॥ ७५ ॥

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायने वृष्टिर्दृष्टेरन्ततः प्रजाः ॥ ७६ ॥

(१) मेघातिथिः । कथंपुनरभ्याहुत्यासर्वस्य जगतः स्थितिर्भवतीत्यतआह । अग्नौ यजमानेन प्रास्ताक्षिमाऽऽहुतिर्हूयमानंचरुपुरोडाशाद्युच्यते । आदित्यमदृश्येन रूपेण प्राप्नोति । सर्वरसानामाहर्तादित्योऽत आहुतिरसस्यादित्यप्राप्तिरुच्यते । अतःसरसआदित्यरश्मिप्रकालेन परिपक्वोवृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्नं ब्रीह्यादि ततः प्रजाः सर्वप्राणिनः । एवमग्नौ जुह्वत्सर्वजगदनुग्रहे वर्तते यजमानः । पूर्वस्य विधेः शेषोऽयं न पुनर्यथाश्रुतार्थनिष्ठः । तत्त्वे हि । वृष्टिकामस्याधिकारः स्यात् न च तच्छ्रुतस्य प्रकृतशेषतयान्वयसंभवेन कल्पनाया अवसरः ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति वक्ष्यमाणक्रमेणाभ्यादित्ययोरन्योन्यतेजः संबन्धादभिगताहुत्या आदित्याभ्यामनंतत्माच्चाप्यायितावृष्टिः ॥ ७६ ॥

(३) कुड्मकः । कुतएतदित्याह अग्राविति । यजमानेनाग्रावाहुतिः सम्यक्क्षिमारसाहरणकारित्वादादित्यस्यादित्यं प्राप्नोति । सचाहुतिरसआदित्यावृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्नं तदुपभोगेन जायन्ते प्रजाः ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । विभर्तदमित्युक्तं तदेव कुतस्तत्राह अग्राविति । अधिकारिणा अग्नौ हुताहुतिः सूक्ष्मात्मना आदित्यमुपतिष्ठते इत्याहुत्यपूर्वसाध्यं जगदिति भावः ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । कथं विभर्तीत्यपेक्षायामाह अग्राविति । प्रास्ता प्रक्षिमा ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यगग्नौ प्रास्ताप्रक्षिमा आहुतिरादित्यमुपतिष्ठते संतुष्टादादित्यात् वृष्टिर्जायते । वृष्टेरन्नं भवति । ततः अन्नादन्नभक्षणात्प्रजाजायन्ते ॥ ७६ ॥

यथा वायुंसमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ॥ तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वआश्रमाः ॥ ७७ ॥

[यथानदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ॥ एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ [†]]

(१) मेघातिथिः । अपरेण प्रकारेण महायज्ञानामवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । वायुः प्राणस्तमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति न ह्यप्राणस्य जीवितमस्ति प्राणधारणमेव जीवनम् । जन्तुशब्दः प्राणिमात्रवचनः । सर्वग्रहणं देवर्षीणामप्यतिशययुक्तानां वाय्वायतमेव जीवनं एवं गृहस्थः प्राणतुल्यः सर्वाश्रमिणाम् । अतः सर्वोपजीवनीयेन भवितव्यमिति विध्यर्थः । इतरग्रहणाद्यपि गृहस्थादन्यआश्रमिणः प्रतीयन्ते तथापि न गृहस्थप्रतिषेधार्थमेतत् स्नातकस्य हि विशेषेणातिथ्यादिदानं विहितम् । तस्मादितरग्रहणं गृहस्थाश्रमतुल्यतार्थम् । नच श्रूयते नात्मनात्मनि वर्तन्ते शरीरकुटुम्बस्थितिप्राप्नुवन्ति इतीरे चत आश्रमा इतराश्रमा इति समासः ॥ ७७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । वायुप्राणमन्नादिपाकत्रिहरणादिहेतुम् ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुम्कः । यथा प्राणाख्यवाय्वाश्रयेण सर्वप्राणिनोजीवन्ति तथा गृहस्थाश्रयेण सर्वाश्रमिणोनिर्वहन्ति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा वै क्षुधिताबालामातरं पर्युपासते । एवंसर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासतइति श्रुत्या अत्राग्निहोत्रोपलक्षितं गृहस्थाश्रमप्राकरणिकत्वात्स्तौति यथेति । वायुं प्राणं । तद्वत्तपिक्षोपजीवित्वान् ब्रह्मचारिसंन्यासिनाम् । वानप्रस्थस्याविरक्तस्य पूर्वगृहस्थविद्याद्युपयोगित्वान् विरक्तस्यतु गृहमेधिषु चेत्यादि वक्ष्यमाणरीत्या गृहस्थोपार्जित्विवाच्च ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । अधिकारिप्रशंसाद्वारेण पञ्चमहायज्ञानामेव प्रशंसांश्लोकाभ्यामाह यथेति । वर्तन्ते जीवन्ति ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथासर्वजन्तवः इतरआश्रमा आश्रित्य वर्तन्ते ॥ ७७ ॥

यस्मान्नयोऽप्याश्रमिणोज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ॥ गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्येष्ठाश्रमोगृही ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मान्नयोऽप्याश्रमिणोज्ञानेन वेदार्थव्याख्यानजन्येनान्नेन च धार्यन्तउपरिक्रियन्तेगृहस्थेन तस्माज्येष्ठःश्रेष्ठआश्रमोगृहम् । गृहीतिपाठे बहुव्रीहिः । गृहमिति पाठेविशेषणसमासोज्येष्ठाश्रमइति । अत्रापि गृहस्थैरेवेत्यौचित्यानुवादोवनप्रस्थादीनामभ्यापनादिप्रतिषेधः । वानप्रस्थस्य तावद्विहितमेतत् तानेवमहायज्ञानिर्वर्पेदिति । प्रव्रजितस्य यद्यपि हिंसानुग्रहयोनारम्भइत्यनुग्रहः प्रतिषिद्धस्तथापि वेदार्थव्याख्यानंभिक्षुशस्त्रे विहितम् । ज्ञानवैराग्यभावताभ्यासातिशयविधानाच्च तयोर्नातिप्रयत्नोवेदार्थव्याख्याने । ब्रह्मचारिणस्वार्थलोपान्नाभ्यापकत्वमैक्षव्युपदेशाच्चकुतोऽन्नदानम् । अतोगृहस्थानामेव प्रायेणतत्संभवादेवमुक्तंगृहस्थैरेव ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेव व्युत्पादयति यस्मादिति । गृहस्थस्यैवाभ्यापनाधिकाराच्चयोपिज्ञानेन । वनस्थस्यापि भिक्षाश्रमणोपदेशात् । त्रयोप्यन्नेनच धार्यन्तइत्यर्थः । ज्येष्ठोगुरुतया पोषकतयाच ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुम्कः । गृहस्थः प्राणतुल्यःसर्वाश्रमिणामित्युक्तंतदेवोपपादयति यस्मादिति । यस्माद्गृहस्थव्यतिरिक्तास्त्रयोप्याश्रमिणोवेदार्थव्याख्यानान्नदानाभ्यानिन्यंगृहस्थैरेवोपक्रियते तस्माज्येष्ठाश्रमोगृहस्थः ज्येष्ठआश्रमोयस्य सतथेति बहुव्रीहिः ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेव पुनः श्रेष्ठत्वेन स्तौति यस्मादिति । ज्ञानेन वेदविद्योपादानेन । त्रयोपि ब्रह्मचारिवानप्रस्थसंन्यासिनः । श्रेष्ठइतिज्येष्ठइतिवातिशयोक्तिः सर्वान्नाधिकारार्थंअत्रैषांपरस्पररोपकारकता निरस्ता ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानेन ज्ञानप्रदानेनाभ्यापनेनेति यावत् । अनेन ज्ञाप्यते गृहस्थादेवानापद्येत्यमिति ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नेन ज्ञानेन वेदार्थव्याख्यानेन यस्मात्कारणाच्चयोप्याश्रमिणः अन्वहंगृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्मात्कारणाद्गृही गृहस्थाश्रमो ज्येष्ठाश्रम उच्यते ॥ ७८ ॥

ससंधार्यःप्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ॥ सुखंचेहेच्छतानित्यं योऽधार्योर्दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । सगृहाश्रमः । प्रयत्नेन सत्कार्योऽनुष्ठेयोऽक्षयत्वर्गकामेनेह च सुखमिच्छता । अत्यन्तशब्दोनित्यतांगमयति । यआश्रमोऽधार्योऽक्षयं धारयितुं दुर्बलेन्द्रियैः । एतदुक्तंभवति यतः स्त्रीसंभोगसुसंस्कृतभोजनादि गृहस्थस्यावश्यंभावि ततश्चेन्द्रियाणांविषयसक्तौ दोषेण किमुच्यते । प्रयत्नेन आश्रमान्तरेभ्योधारयितव्यः । अत्रापिमहानिन्द्रि-

यसंयमः । अनृतौ न गन्तव्यं परदारान् गन्तव्याः शेषान्नं भोक्तव्यं विषयसंनिधाने योनियमः सदुष्करः । स्वर्गमक्षयमिति नानेन सर्वेषां गृहस्थकर्मणां स्वर्गफलतोच्यते केषांचिन्नित्यत्वात्केषांचित्फलान्तरश्रवणात् । येऽप्यश्रुतफलाः स्वर्गफलतया कल्प्यन्ते तेषामपि केवलानामनुवादे न कश्चिद्विशेषणे हेतुः । तस्माद्विहिताभिप्रेतफलानुवादोऽयम् । नचाधिकारान्तरमिदं तेषामेव यावज्जीविकं स्वर्गकामस्येति च शक्यं वक्तुं सुखं चेहेच्छतेत्यविधेयेन तुल्यत्वावगमात् । नहीह सुखकामेनेतरच्छक्यं कर्मफलतया ज्ञानुविशेषस्यानिर्देशात् । सर्वा हि प्रीतिर्ग्रामपुत्रादिलाभैर्विशेषैरवच्छिन्नाप्रतीयते । अनवच्छेदेन प्रीतिमात्रं चेत्स्वर्गएव । न च तस्यैहिकत्वम् । तस्माद्दृष्टसुखामिकामानुवादोऽयम् । अनिकेतास्यन्यआश्रमिणोवृक्षमूलनिकेतनाः परगृहवासिनोदुःखमासते । तस्मादयमनुवादः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षयंचिरभोग्यं । अधार्योधारयितुमशक्यः ॥ ७९ ॥

(३) कुम्भकः । यतएवमतः सगृहस्थाश्रमः स्वर्गसुखमिच्छता अनन्तमिव चिरस्थायित्वादिहलोके च स्त्रीसंभोगत्वाद्विनादिभोजनसुखं सन्ततमिच्छता प्रयत्नेनानुष्ठेयः । योऽसंयतेन्द्रियैर्धारयितुं न शक्यते ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव गार्हस्थ्यश्रमे यत्न आस्थेयइत्याह सइति । सगार्हस्थ्यधर्मः संधार्योऽनुष्ठेयः । अक्षय्यमिच्छता यत्कर्तव्यं तदनया सहेत्युक्तेः इह च सुखं स्वयधीनमित्यनुभवसिद्धम् । अधार्यइतिच्छेदः । दुर्बलेन्द्रियैः असंयतेन्द्रियैः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । यत एव तस्माद्गृहस्थाश्रमएवधार्योनाश्रमान्तराणि पञ्चयज्ञरहितानीत्यभिप्रायेणाह सइति । प्रयत्नेनापचपि ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सगृहस्थाश्रमः प्रयत्नेनाक्षयं स्वर्गमिच्छता संधार्यः अत्यन्तसुखमिहेच्छता संधार्यः यो गृहस्थाश्रमादुर्बलेन्द्रियैर्धार्यः धारयितुं न योग्य इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ॥ आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यविजानता ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । तत्तुल्ययाऽयमप्यनुवादएव । एते कुटुम्बिभ्यो गृहिभ्यः सकाशादर्थयन्ते । आदित्सत आत्मोपकारलिप्ताऽऽशासनमाकाङ्क्षाम् । अतस्तेभ्यो देवादिभ्यः कार्यकर्तव्यं विहितहोमादि । विजानता शास्त्रस्थितिम् । कुटुम्बद्वाराः । प्राकृतपुरुषेणापियामहायासोपनिबद्धा सान युक्ता विफलीकर्तुं किंपुनर्देवतास्तुतिः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुटुम्बिभ्यो गृहिभ्यः आशासते । तत्र ऋषयः त्वत्स्वदृष्टेव भागत्वाभ्यायेनात्मनः सुखोत्पत्तिकाक्षन्ते । तेभ्यस्तानुद्दिश्य ॥ ८० ॥

(३) कुम्भकः । एते गृहस्थेभ्यः सकाशात्प्रार्थयन्ते अतः शास्त्रज्ञेन तेभ्यः कर्तव्यम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानर्थवादपुरःसरं पञ्चयज्ञोपजीवकानाह ऋषय इति त्रिभिः । आशासते वेदाध्ययनश्रद्धादिकमाकाङ्क्षन्ते । कुटुम्बिभ्यः गृहस्थेभ्यः । आशासानेभ्यस्तेभ्यो विजानता गृहस्थेन कार्यकर्तव्यं । यत्तत्परश्लोके वक्ष्यमाणवेदाध्ययनादि ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । अथ पञ्चमहायज्ञानामेवावश्यकर्तव्यत्वे कारणान्तरमाह ऋषय इति । विजानता कुटुम्बिना । तेभ्यः ऋष्यादिभ्यः । कार्यं कर्तव्यमिति ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋषयः पितरः देवाः । भूतानि अतिथयः तथा तेभ्यः कुटुम्बिभ्यः गृहिभ्यः । सकाशादाशासते सुखमभिलषन्ति विजानता पुंसां शास्त्रस्थितिं तेभ्यः कार्यं कारणीयमित्यर्थः ॥ ८० ॥

स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्षाहोमैर्देवान्यथाविधि ॥ पितृञ्छ्राद्धैश्च नूननैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वाध्यायमधीयीतेति यएवार्थः । सएव स्वाध्यायेनार्चयेद्विधीनिति भवति आद्धादरेण पाद्या-
र्घमाल्यानुलेपनेन । अत्रोच्यते स्तुतिवचनं चेदम् नचोभयोरपि स्वाध्याय ऋषिपूजयोःकरणम् । अग्न्यादिदेवतास्ताव-
कामत्ताऋषीनभिष्टुवन्ति । तस्मात्प्रशंसामात्रमृषीन्स्वाध्यायेनार्चयेदिति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूतानिबलिहोमभागित्वेन देवताभूतानामपिबलिभागितया भूतपदाभिधेयत्वात् बलि-
कर्मणि देवतोद्देशेनकर्तव्यम् ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । किंतुत्तदाह स्वाध्यायेनेति । नानाप्रकारत्वादार्चनस्य स्वाध्यायादेरार्चनार्थत्वमुचितम् । महायज्ञा-
न्तर्गतैः स्वाध्यायादिभिर्ऋषिदेवपित्रतिथिभूतानियथाशास्त्रं पूजयेत् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवसंप्रदानकमाहस्वाध्यायेनेति । अर्चयेत्प्रीणयेत् । आद्धेनेति तर्पणस्याप्युपलक्षणम् ।
बलिकर्मणा भूतेभ्योदत्तेनान्नेन ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । किंकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह स्वाध्यायेनेति ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आद्धेनपितृन् नूनै स्तर्पयेत् बलिकर्मणाभूतानि प्रीणयेदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

कुर्यादहरहः आद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ॥ पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । दद्यात्कुर्यात् । अहरहः प्रतिदिवसम् । आद्धं नाम्राधर्मातिदेशः । आद्धं नाम पित्र्यं कर्माभावा-
स्यायांविहितम् । तदीयेतिकर्तव्यताआद्धमित्यनेन नाप्राप्तिदिश्यते । अन्नाद्येनेति तिलैर्ब्रीहियवैरित्यादेरनुवादोऽयम् ।
उत्तरत्रविवक्षितार्थोदकेनेति पयःक्षीरम् ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्धंश्रद्धयापितृकर्म अन्नाद्येन श्रद्धयोत्सृष्टेन तथोदकेनअन्नाद्यवददुष्टेनेति मुख्यक-
ल्याणुकल्पौ । परेत्वनुकल्पाः पयसा जलेन तर्पणकाले दत्तेन संप्रदानं । तथा अन्नाभावे मूलैः फलैर्वा आद्धदत्तैरिति ।
केचित्तु अन्नाद्याभावे उदकफलमूलक्षीराणामभ्युत्पत्तेन नित्यश्राद्धं कर्तव्यमित्यस्यार्थमाहुः । पितृभ्यः प्रीति मिति तत्प्रीति-
हेतोर्विहितस्यैव मूलस्य फलस्य वाग्रहणार्थम् ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्र पितृयज्ञं तावदाह कुर्यादिति । प्रत्यहं यथासंभवं आद्धं कुर्यात् । आद्धशब्दोऽयं कर्मविधिवाक्यव-
र्ती । कौण्डपायिनामयनीयाग्रिहोत्रशब्दवद्भक्ष्यमाणपार्वणश्राद्धधर्मातिदेशार्थः । अन्नाद्येनेति तिलैर्ब्रीहिभियंवैरित्यादेरु-
पप्रदानम् । पयःक्षीरम् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । अहरहः आद्धं नित्यश्राद्धम् । यदन्नः पुरुषोराजन् तदन्नाः पितृदेवताइति न्यायमाश्रित्या-
ह उदकेनेत्यादि । पयोदुग्धं प्रीतिं श्रद्धामावहन् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । पितृञ्छ्राद्धेनेत्येतत्प्रपञ्चयति कुर्यादिति । अन्नाद्येन मुख्यकल्पउक्तः उदकेनाधमः पयोमूलफलै-
र्मध्यमइति विवेकः ॥ ८२ ॥

(८२) कुर्यादहं=दद्यादहं (मे०)

(६) रामचन्द्रः । अथ नित्यश्राद्धमारभ्यते दद्यादिति । अहरहःश्राद्धं अन्नाद्येन उदकेन च अन्नाभावे पयसा वा मूलफलैर्वापि किंकुर्वन्भीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिके ॥ नचैवात्राशयेत्कंचिद्वैश्वदेवंप्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । श्राद्धशब्देन विधानात्सर्वस्मिन्स्तद्विधाने ग्रामे कश्चिदितिकर्तव्यताभागेनित्यते । नचैवात्राशये-
त्किंचित् नात्रान्वाहिकेश्राद्धे वैश्वदेवंप्रति विश्वान्नेवानुद्दिश्यद्विजभोजनम् । अत्र केचिदाहुः ग्रामे भोजनआशयेदितिपुन-
र्वचनमपूर्वत्वमस्य दर्शयति । तेनैतावदेवैतच्छ्राद्धंयत्पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणएकोभोज्यते नत्वदग्या काचिदर्घपात्रादिहोमाद्येति-
कर्तव्यताऽस्ति । ब्रह्मचर्यस्वाध्यायनिषेधइत्येवमादि न भवति । एकमप्याशयेद्विप्रम् त्रयाणांनियमादेकैकमुभयत्रेत्यस्या
विधित्वादग्रामएकोविधीयते । एकमपि भोजयेत्सति संभवे बहूनपि पित्रर्थंपितृनुत्पथम् । पाञ्चयज्ञिकंपञ्चयज्ञभवं पाञ्चय-
ज्ञिकं तदन्तर्गतम् । पाञ्चयज्ञिकशब्दः श्राद्धे प्रयुक्तः । पाञ्चयज्ञिकंतर्पणम् । तेन तर्पणभोजनयोः समुच्चयः । अस्यतु
विकल्पो भविष्यति यदेव तर्पयत्यद्विरिति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकमपीति पित्रार्थेकैकोदेशेनैकैकंब्राह्मणंभोजयेदिति पार्वणवत्ग्राममेव । तावता ब्राह्मण-
भोजनासंभवेपित्रर्थपित्रार्थपाञ्चयज्ञिये पञ्चयज्ञिके संवन्धिश्राद्धेन चैवेति । अत्र नित्यश्राद्धे ब्राह्मणासंभवेपि वैश्वदेव-
स्थाने द्विजनाशयेदिति विश्वेषां देवानांनित्यश्राद्धप्रीणनंनस्तीति दर्शितम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । पितृप्रयोजने पञ्चयज्ञान्तर्गत एकमपि ब्राह्मणंभोजयेत् । अपिशब्दात्संभवे बहूनपि । पार्वणध-
र्मग्रहणाच्चवैश्वदेवब्राह्मणभोजनग्रामावाह न कंचिद्वैश्वदेवार्थंब्राह्मणमत्र भोजयेत् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धं हि ब्राह्मणभोजनात्मकं तत्र कति ब्राह्मणाभोजनीयादित्यपेक्षायामाह एकमिति । पाञ्चय-
ज्ञिके पञ्चयज्ञान्तर्गते नित्ये श्राद्धे । आशयेत् भोजयेत् पार्वणधर्मत्वादस्य देवब्राह्मणमसक्तौ निषेधति न चेति ॥ ८३ ॥

(५) जन्मनः । अत्र पितृयज्ञाद्युक्तेषु मध्येवैश्वदेवंप्रति वैश्वदेवहोमः स्यात् । द्विजंकिंचिदप्यन्नंभोजयेत् । अ-
न्यद्विरुत्पाद्य भोजयेदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाञ्चयज्ञिये कर्मणि चैकंविप्रंपितृनुत्पथमाशयेत् भोजयेत् । अथ वैश्वदेविकंचिद्विजवैश्वदेवं
नाशयेन्नभोजयेत् । एकंन भोजयेदित्यर्थः । किंतु युग्मम् ॥ ८३ ॥

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येष्टौ विधिपूर्वकम् ॥ आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणोहोममन्त्रहम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । विश्वेदेवार्थं वैश्वदेवः पाकउच्यते । सर्वाथोवैश्वदेवेशब्दाऽपि संप्रदानमात्रोपलक्षणार्थः । ते-
नातिप्याद्यर्थता युक्ता भवति । सिद्धस्य होममाभ्योवक्ष्यमाणभ्योदेवताभ्यः कुर्यात् । सिद्धशब्देन देवतोद्देशेन देवस्य-
त्वैतिमन्त्रवर्णिषाणेन कर्तव्यइति दर्शयति । केवलंसर्वार्थनिष्पन्नपाकेन होमादि कर्तव्यमिति विध्यर्थः । गृह्येवा विधि-
होमादिकरणनिर्देशविधिपूर्वकंसमाचारग्रामांपरिसमूहनपर्युक्षणादिरूपामितिकर्तव्यतामाह । ब्राह्मणशब्दश्चैवार्णिकाधिकार-
प्रदर्शनार्थः । अन्वहं नित्यमित्यर्थः । देवताग्रहणंस्वाहाकारमाप्त्यर्थम् । षष्ठीनिर्देशादग्रेरिदमिति प्रयोगः स्यात् । देवता-
शब्देन तु स्वाहाकारेण वा देवेभ्योहविः संपदीयतइति याज्यान्तेपुनर्वर्षट्कारस्य विधानात् । स्मार्तहोमेत्वभावः । स्वाहा-
कारस्तु सर्वत्र । तस्मिन्सत्यग्रये स्वाहेतिप्रयोगः ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नित्यश्राद्धमुक्ता वैश्वदेवाभिधानादयमेव क्रियाक्रमो मनोरपेक्षित इति लक्ष्यते । वैश्वदेवस्य विश्वदेवयोग्यस्य क्षारलवणादिभ्यतिरिक्तस्यान्नस्य । गृह्ये वैवाहिकेऽग्नौ सिद्धस्येत्यन्वयः । तत्र होमस्य पूर्वमेव विहितत्वात् ॥ ८४ ॥

(३) कुङ्कुमः । विश्वदेवार्थः सर्वदेवतार्थो वैश्वदेवस्तस्य पक्वस्यान्नस्यावसंध्याग्नौ त्वगृहावाहंतपयुक्ताणादीति कर्तव्यतापूर्वकमाभ्योदक्ष्यमाणदेवताभ्यो ब्राह्मणः प्रत्यहं होमं कुर्यात् ब्राह्मणग्रहणाद्विजातिप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । सम्पति वैश्वदेवविधिमाह वैश्वदेवेति नवभिः । सिद्धस्य पक्वस्य । हविष्यस्येति शेषः । आभ्यो दक्ष्यमाणभ्यः । ब्राह्मणो द्विजातिः ॥ ८४ ॥

(५) मन्दमः । कथं पुनर्वैश्वदेवः कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह वैश्वदेवस्येति । वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सर्वदेवार्थ-पक्वस्यान्नस्य ब्राह्मणः द्विजः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सिद्धस्यान्नस्य वैश्वदेवस्य वैश्वदेवार्थस्य गृह्येग्नौ विधिपूर्वकं आभ्यो देवताभ्यः । ब्राह्मणो होमं कुर्यात् ॥ ८४ ॥

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ॥ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । आदावित्यनुवादः । पाठक्रमेणैवाग्नेरादौ सिद्धत्वात्ते पृथगाहुती । तयोश्च समस्तयोरग्नीषोमाभ्यामिति विश्वेभ्यो देवेभ्य इति प्रयोगः । एकैवाहुतिर्धन्वन्तरये स्वाहा ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्तयोरग्नीषोमयोः । अत्र च सर्वत्र चतुर्थ्यर्थे ऋचीनिर्देशे तु चतुर्थ्येव कार्या ॥ ८५ ॥

(३) कुङ्कुमः । वचनद्वयत्वाहाकारप्रदानहोम इति कात्यायनस्मरणादादावग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहेति निरपेक्ष-देवताकंहोमद्वयं कृत्वाग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति समस्तदेवताकंहोमं कुर्यात्ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्नेरित्यादिषष्ठी चतुर्थ्यर्थे । तयोरग्नीषोमयोः । स्वाहाकारप्रधानो होम इति कात्यायनोक्ते-रयं प्रयोगः । अग्रये स्वाहा एवं सोमायाग्नीषोमाभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

(५) मन्दमः । अग्नेरग्रये सोमस्य सोमाय तयो स्समस्तयोरग्नीषोमाभ्यां विश्वेपादेवानां विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आदौ प्रथमतः । अग्नेः सोमस्याहुति जुहुयात् । अग्रये स्वाहा १ सोमाय स्वाहा २ अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा ३ विश्वेपांचैव देवानां विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ४ धन्वन्तरय एव च धन्वन्तरये स्वाहा ५ ॥ ८५ ॥

कुङ्कुं चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ॥ सहद्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । सहद्यावापृथिव्योः द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति । तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः स्विष्टकृदिति गुणपदम-ग्निश्च गुणी स्मृत्यन्तरेऽग्रये स्विष्टकृत इति वचनात्सर्वहोमेष्वेव चाग्नानात् । अन्तत इति पाठात्सिद्धं वचनं स्मृत्यन्तरेधिकार-माहुतीनामाग्नानात्सति समुच्चये प्राक्स्विष्टकृत आवापः कर्तव्य इति दर्शयितुम् । ननु चैकत्वाद्धोमस्य देवताविकल्पो युक्तः । कुतः पुनरेकत्वं होमस्य । इयमेव होमानामुत्पत्तिः अग्नेः सोमस्य चेत्यादि । तत्र चोत्पत्तावेव देवताविशेषेणावश्यकत्वाद्भि-न्ना एव होमाः प्रतीयन्ते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहएकाहुतिर्द्यावापृथिव्योः । स्विष्टकृत इत्यत्राग्रय इति प्रथमं विशेष्यपदं प्रक्षेप्यम् ॥ ८६ ॥

(३) कुङ्कुमः । कुङ्गा अनुमत्यै प्रजापतये धावापृथिवीभ्यामग्नये स्विष्टकृत इत्येवंत्वाहाकारान्ताहोमाङ्कुर्यात् । श्रुत्यन्तरेष्वग्निविशेषणत्वेन स्विष्टकृतोविधानात्केवलस्विष्टकृन्निर्देशोऽप्यग्निविशेषणत्वेनैव प्रयोगः । पाठादेवान्तत्वे सिद्धे स्विष्टकृतेऽन्ततइत्यभिधानं स्मृत्यन्तरीयहोमसमुच्चयेऽप्यन्तत्वज्ञापनार्थम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । कुङ्गै अनुमत्यै प्रजापतये धावापृथिवीभ्यामग्नये स्विष्टकृते इति पाठक्रमादेवान्तत्वेनाग्ने अन्त-पदं स्मृत्यन्तरहोमसमुच्चयेन स्विष्टकृतोन्तत्वख्यापनार्थम् । सहेति धावापृथिवीभ्यामेकप्रयोगसूचनार्थबहुचगृहे इन्द्रायेत्यादिप्रयोग दर्शनात् ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । सह धावापृथिव्योः समस्ताभ्यां धावापृथिवीभ्याम् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुङ्गै अमायै । त्वाहा ६ । पौर्णमास्यै अनुमत्यै त्वाहा ७ । प्रजापतये त्वाहा ८ । धावापृथिवीभ्यां त्वाहा ९ । ततः स्विष्टकृते त्वाहा १० ॥ ८६ ॥

एवं सम्यग्घविवृत्त्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ॥ इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिहरेत् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । सम्यगनन्यचित्ततया देवताभ्यानपरएवमेताभ्यो देवताभ्योऽग्नौ हुत्वा ततः सर्वासु दिक्षु यथासं-ख्यं प्रदक्षिणं प्रथमं प्राच्यांततो दक्षिणस्यां इत्येष प्रदक्षिणावर्तमिन्द्रः अन्तकः अप्पतिः इन्दुः प्रतिदिवसम् । अपरश्चाह अर्हवि-भागिन्दुरित्यदि नैतेन शब्देन बलिहरणस्यात्कथमिन्द्रोर्हविर्भाक्त्वम् बलिहरणं च होमएवेति व्याख्यातम् । वृत्तभङ्ग-याच्चात्रन शब्दस्य रूप विवक्षेति स्मृत्यन्तरोपात्तैरेव शब्दैरुद्देशः कर्तव्यः । सानुगेभ्यः अनुगा अनुचरास्तत्पुरुषास्तथा चे-न्द्रपुरुषेभ्य इत्यादिप्रयोगः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हविर्हविष्यम् । इन्द्रादीनांचतुर्णामभ्ये एकैकलैः प्रदक्षिणं पूर्वाद्येकैकदिशि सानुगेभ्यः ॥ ८७ ॥

(३) कुङ्कुमः । एवमुक्तप्रकारेण सम्यगनन्यचित्तो देवताभ्यानपरएव होमाङ्कृत्वा सर्वासु प्राच्यादिषु दिक्षु प्रदक्षि-णमिन्द्रादिभ्यः सपुरुषेभ्यो बलिहरेत् । तथा प्राच्यामिन्द्राय नमः इन्द्रापुरुषेभ्योनमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः यमपुरुषेभ्योनमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः वरुणपुरुषेभ्योनमः । उत्तरस्यां सोमाय नमः सोमपुरुषेभ्योनमः । यद्यपि शब्दावग-म्यत्वादेव तात्वस्यान्तकाप्पतीन्दुशब्दैरेवोद्देशोयुक्तस्तथापि बहुचानुष्ठानसंवादाद्बहुचगृहे च यमाय यमपुरुषेभ्यः वरुणा-य वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशमिति पाठाद्यथोक्तएव प्रयोगः ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच इन्द्रेति । इन्द्राय इन्द्रपुरुषेभ्यः प्राच्याम् । अन्तकोत्र यमः यमाय यमपुरुषेभ्य इति द-क्षिणस्याम् । अप्पतिर्वरुणः । एवं वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति पश्चिमायाम् । उत्तरस्यां सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति पञ्चदशा-हुतयः । शुद्धपक्षे नमोन्ताः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् हापयेदिति स्मरणात् ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्राय सानुगाय त्वाहेति पूर्वस्यां दिशि । अन्तकाय सानुगायेति दक्षिणस्याम् । अप्पतये सानुगाये-ति प्रतीच्याम् । इन्दवे सानुगायेत्युत्तरस्यामिति । सर्वदिक्षु प्रदक्षिणक्रमेण बलिहरेत्कुर्यात् ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं प्रकारेण सम्यक् हुत्वा बहिर्मण्डलात् बहिरेतन्मण्डलं सर्वदिक्षु प्रदक्षिणमण्डलं कुर्यात् । इन्द्राय त्वाहा इन्द्रपुरुषाय त्वाहा इति पूर्वे । अन्तकाय त्वाहा यमपुरुषाय त्वाहा इति दक्षिणे । अप्पतये वरुणाय त्वाहा वरुण-पुरुषाय त्वाहा इति पश्चिमे । इन्दवे त्वाहा इन्दुपुरुषाय त्वाहा इति उत्तरे । बलिहरेत्तदथात् ॥ ८७ ॥

मरुद्ग्रह इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वग्रह इत्यपि ॥ वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रेति करणः स्वरूपविवक्षार्थः । अप्स्वित्यधिकरणम् । अग्र्य इति देवतानिर्देशः । वनस्पतिभ्य इति मुसलोलूखले । इन्द्रैकवद्भावेन विकल्पितमाधारद्वयम् । निर्देशगुणवृत्त्या प्रधानभूतताया आहुतेरावृत्तिर्युक्ता । न च मुसलोलूखलस्यैकीकृतस्याहुतिसंबन्धः शक्यः कर्तुं पृथक्त्वस्य तत्राप्युपलम्भात् । नहि क्षीरोदकवदनयोर्व्यामिश्रणसंभवः । तत्र यद्युलूखले क्रियते न तत्र होमः कृतः । अथोलूखलेन मुसलेन च भागश आहुतिः संभवति नियतपरिमाणत्वात् । इन्द्रनिर्देशोऽत्र संयुक्तयोरन्यतरत्र होमोयुक्तः ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्वारि गृहद्वारि । अप्सवस्थापनस्थाने मुसलोलूखले मुसलउलूखलं निधाय तत्रेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(३) कुड्मूकः । इति शब्दः स्वरूपविवक्षार्थः । मरुद्ग्रहो नम इति द्वारे बलिदद्यात्तलेऽग्र्य इति । मुसलोलूखल इति । इन्द्रनिर्देशात्सहयुक्तयोरन्यतरत्र वनस्पतिभ्य इति बलिदद्यात् गुणानुरोधेन प्रधानबलिकर्मावृत्तेरन्याप्यात्वात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । मुसलोलूखल इति इन्द्रनिर्देशाद्वनस्पतीनामेकस्थानम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । द्वारि गृहद्वारे । अप्सूदधानीसमीपे । मुसलोलूखले । मुसलोलूखलस्थान इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वारिमण्डलद्वारि मरुद्ग्रहः स्वाहा इति । करणशब्दरूपविवक्षार्थः । अप्सु उदकस्थापनस्थाने अग्र्यः स्वाहावनस्पतिभ्यः स्वाहा मुसलोलूखले हरेत् । स्थापयेदितिकेचित् ॥ ८८ ॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्ब्रह्मकाल्यै च पादतः ॥ ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिहरेत् ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्छीर्षकं प्रसिद्धदेवताशरणशीर्षस्थानं तत्र श्रियै बलिं कुर्यात् । पादतः अधोभागे । गृहस्थभद्रकाल्यै । तस्या अपि स्थानद्वारस्य पूर्वभागे । अन्य उच्छीर्षकं गृहस्थशयनस्य शिरोभागमाहुः पादौ चास्याधोभागम् । तेन खट्वादावयं होमो भूप्रदेशे वा । गृहस्थशयनस्थाने ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां सत्यपि इन्द्रनिर्देशे पृथगेते आहुती ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति । यत्र तूभयदेवतात्वमग्रीषोमवत्तत्र सहयहणं समस्तग्रहणं वा करोति । तयोश्चैव समस्तयोः सहयावापृथिव्योश्चेति अप्रसिद्धसाहचर्यात् । वास्तुगृहं तन्मध्ये ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उच्छीर्षके शय्यादेशस्य शिरस्थाने । एवं पादतः । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां मिलिताभ्याम् ॥ ८९ ॥

(३) कुड्मूकः । वास्तुपुरुषस्य शिरः प्रदेश उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रियै बलिदद्यात् । तस्यैव पाददेशे दक्षिणपश्चिमायां दिशि भद्रकाल्यै । अन्ये तु उच्छीर्षकं गृहस्थशयनस्य शिरः स्थानभूभागं पादत इति तस्यैव चरणभूप्रदेशमाहुः । ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति गृहमध्ये । इन्द्रनिर्देशेपि ब्रह्म वास्तोष्पत्योः पृथगेव देवतात्वम् । यत्र इन्द्रे मिलितस्य देवतात्वमपेक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोति यथा सहयावापृथिव्योश्चेति ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । उच्छीर्षके वास्तुपुरुषस्य शिरः प्रदेशे उत्तरपूर्वस्यां दिशि । पादत इति नैर्ऋत्यां । गृहस्थशयनस्य शिरः पादयोरित्यपरं तनुच्छं । शयनस्यानियतत्वात् उत्तरत्र वास्तुश्रवणात् । ब्रह्मणे वास्तोष्पतये च ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । उच्छीर्षकेशिरउपधानस्थाने । पादतः पादोपधानस्थाने । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति सहेतिवचनाभावात् । वास्तुमध्ये गृहमध्ये ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्छीर्षके शय्याप्रदेशमस्तकस्थाने पूर्वे श्रियै स्वाहा कुर्यात् । तु पुनः पादतः पश्चिमतो

भद्रकाल्यै जुहुयात् । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यांब्रह्मजज्ञानमिति वास्तोष्पतेरिति ह्याभ्यांवास्तुमण्डलमध्ये स्वाहाबलिहरे-
दद्यात् ॥ ८९ ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्योबलिमाकाशउक्षिपेत् ॥ दिवाचरेभ्योभूतेभ्योनक्तंचारिभ्यएव च ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । चशब्दादेकैवेयमाहुतिः । विश्वेभ्योदेवेभ्यइतिगृहाकाशे गृहान्निष्क्रम्य वा । दिवादिव्याचा-
रिभ्योनक्तंनक्तंचारिभ्यः । भूतेभ्यइत्यनुषज्यते । केचिदेतेआहुती सायंप्रातर्विभागेनाहुर्दिवाचारिभ्यइतितदयुक्तम् । साय-
ममन्त्रहोमंवक्ष्यति । एतेन मन्त्रप्रतिषेधेन शब्दाद्देश्यता माभूमानसस्तुद्देशः केननिवार्यते । नच तेन विना होमासिद्धिः ।
एतदेव तु वक्तव्यंकृतोऽयंविभागावगमोगृहकारैरेवेतिचेदस्तु ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विश्वेषांदेवानांभूमावेव । दिवाचारिभ्योदिवा नक्तंचारिभ्योनक्तं बलिमाकाशमुत्क्षिपे-
दित्यन्वयः ॥ ९० ॥

(३) कुङ्कुमः । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यइति शब्दादेकैयमाहुतिः । विश्वेभ्योदेवेभ्योनमइति गृहाकाशेबलिदद्यात् ।
दिवाचरेभ्योभूतेभ्यइति दिवा नक्तंचारिभ्यइति नक्तम् । बहुचगृहसदर्शनादियं व्यवस्था ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । आकाशे अन्तरिक्षे । क्षिपेदूर्ध्वक्षिपेत् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । दिवाचरेभ्योदिवा नक्तंचारिभ्योनक्तम् ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । विश्वेभ्योदेवेभ्यआकाशऊर्ध्वबलिक्षिपेत् । तथादिवाचरादीनामूर्ध्वबलिक्षिपेत् ॥ ९० ॥

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिसर्वात्मभूतये ॥ पितृभ्योबलिशेषंतु सर्वदक्षिणतोहरेत् ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वयोराहुत्योःशेषोऽयम् । आधारविधानार्थमाद्योऽर्थश्लोकः आवासकस्योपरिय आवा-
सस्तत्पृष्ठवास्तु एकशालायाअभ्युपरिभागः । तत्रबलिकुर्वीत दिवाचारिभ्योनक्तंचारिभ्यश्च । सर्वान् भूतये तादर्थ्यच-
तुर्थी न संप्रदाने होमाद्यश्रुतत्वादलिशब्दस्य पूर्वशेषत्वादाधारापेक्षत्वाच्च पूर्वयोराहुत्योः । नक्चिदपि वैश्वदेवे सर्वा-
न्भूतिर्देवतात्वेन स्मृत्यन्तरेश्रुतातस्मादयमस्यार्थः । सर्वेषामन्नानांकूप्यर्थमेतच्चकर्तव्यमेतस्मिन्बलिहरणे कृते सर्वाण्य-
न्नानि भवन्ति । अवयवप्रसिद्ध्यात्वार्थावगमउपपद्यमाने समुदायार्थकल्पनमयुक्तम् । देवतापेक्षया वा दृष्टः कश्चिदर्थः
कल्पयितव्यः । बलिशेषं शेषग्रहणात्पात्रे समुद्धृत्य ततोहोमः कर्तव्यः । नतुस्थालीस्थादेव बलिदानानि ग्रहीतव्यानि ।
दक्षिणतः दक्षिणस्यांदिशि तदर्धंमुखइतियावत् । सर्वं यावन्मन्त्रगृहीतम् ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वान्भूतिरूपश्रुतिस्तस्यै पृष्ठेवास्तुनि गृहवास्तुपृष्ठभागे । सर्वान्भूतय इति कश्चित्पाठ-
स्तत्र तत्पदवाच्यैव देवता ॥ ९१ ॥

(३) कुङ्कुमः । गृहस्योपरियद्गृहंतपृष्ठवास्तुबलिदातुः पृष्ठदेशे भूभागे वा तत्र सर्वात्मभूतये नमइत्येवबलिदद्यात् ।
उक्तबलिदानावशिष्टंसर्वमन्नंदक्षिणस्यांदिशि दक्षिणामुखःत्वधापितृभ्यइति बलिहरेत् । प्राचीनावीतिना चायंबलिर्देयः
त्वधापितृभ्यइति प्राचीनावीतीशेषंदक्षिणामुखोनिनयेदिति बहुचगृहसवचनात् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । पृष्ठवास्तुनि वायव्यकोणे सएव वास्तोःपृष्ठदेशः । गृहस्योपरि यदुच्चंतस्मिन्निति केचित् ।

(९१) बलिसर्वात्मभूतये=बलिसर्वान्भूतये (अ, झ, ङ मेधा०)

सर्वात्मभूतयेत्वाहेति शेषसर्वमन्त्रपितृभ्यःस्वधेति प्राचीनावीती हरेत् दद्यात् । शेषदक्षिणानिनयेदिति बह्वृचगृहसोकेः । तथैव दिशि दक्षिणस्याम् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । पृष्ठवास्तुनि बहिर्वास्त्वित्यर्थः । सर्वात्मभूतये सर्वभूतभृत्यार्थम् ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पृष्ठे गृहपृष्ठेभ्यः । तादर्थ्येचतुर्थी न संपदाने । सर्वात्मभूतयेऽप्येवार्थाय बलिर्कुर्वीत । बलिशेषपितृभ्यःसर्वदक्षिणतोहरेत् कुर्यात् ॥ ९१ ॥

शुनांच पतितानांच श्वपचां पापरोगिणाम् ॥ वायसानांरुमीणांच शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नपात्रे समुद्धृत्य । श्वादीनामुपकाराय भुवि निःक्षिपेत् । पापरोगिणः कुष्ठिक्षम्यामयाध्यादयः । वयांसि पक्षिणः । शनकैर्भूम्युत्थितरजसायथा न संसृज्यते । भूयहणं पात्रप्रतिषेधाय किंताहि श्वपचपतितकुष्ठिभ्यो न हस्ते दातव्यम् । उपकारविधानंचेदम् । अतएव पृष्ठ्याऽयंश्लोकः । पठ्यते न चतुर्थ्यन्तेन पक्षिणांतादृग्देशे विधातव्यंयन्नाबिभ्यतः श्वादयः स्वादन्ति । रुमीणामिति तादृशे यत्र तेषांसंभवः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतच्चवैश्वदेवार्थोद्धृतादन्नादन्त्येन तच्छेषस्य सर्वस्य पितृभ्यःप्रतिपादितत्वात् । तत्कालेच श्वादीनामन्नार्थिनामागमनएवशनैर्भुविदानम् । पतिताः पातकिनः प्रायश्चित्तीयभैक्षाचरणकर्तारः । श्वपचामिति चाण्डालादिसंकरजान्युपलक्षणम् ॥ पापरोगिणः कुष्ठ्यादयः । रुमीणां पिपीलिकादीनां शनकैर्यथानोपघातोभवेत् ॥ ९२ ॥

(३) कुङ्कुकः । अन्यदन्नपात्रे समुद्धृत्य श्वपतितादिभ्यः शनकैर्यथा रजसा न संगृह्यते तथा भुवि दद्यात् । पापरोगीकुष्ठीक्षययोगीवा ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्तान्तरमादाय पापरोगिणां कुष्ठक्षयादियुक्तानां । निर्वपेत् दद्यात् । यन्थान्तरत्वरसाच्चतुर्दशबलीनामेव नित्यत्वम् ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । शुनांश्वभ्यः । एवमुत्तरत्रापि । शनकैरश्विभिलमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वादीनांशनकैर्भुवि निक्षिपेत् ॥ ९२ ॥

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणोनित्यमर्चति ॥ सगच्छति परंस्थानंतेजोमूर्तिपथर्जुना ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्योपसंहारः । सर्वग्रहणादन्येषामपिभृगुकुक्कुटमार्जारदीनांयामेसंभवतामन्त्रेनोपकर्तव्यम् । अर्चतिरनुग्रहे न पूजायां श्वादीनां तदसंभवात् । अवज्ञानप्रतिषेधार्थंचैव मुपात्तनानुगृह्णातीति पठितम् । परंस्थानंयाम ब्रह्मप्राप्तिः । पथर्जुना न संसारयोनीर्वन्द्हीर्भाम्यति । किंपुनरेतत्फलविधानं नेतिब्रूमः । नित्योऽयंविधिरित्युक्तम् । नित्येचफलश्रवणमर्थवादः । न ह्यत्रविधिःश्रूयते । गच्छतीतिवर्तमानापदेशोऽयम् । तेजोमूर्तिः केवलजःशरीरः न पाञ्चभौतिकशरीरमभिसंबध्यते बोधस्वभावएव भवति निष्कल्मषता वानेन लक्ष्यते शुद्धप्रकृतिर्भवतीत्यर्थः । भूतानुक्लम्पनंचेदम् । असति शास्त्रातिक्रमे पापसंबन्धस्याभावाच्छुद्धता युक्ता । इतरथा पापस्य मलरूपत्वान्न तेजोमूर्तिः । असति च पापे परंथा-मभ्येष्टमदुःखरूपप्राप्तीत्येवंप्रयुक्तमेव ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परंस्थानं ब्रह्मलोकं । तेजोमूर्तिर्हिरण्यगर्भदेहः । ऋजुना पथा अर्चिरादिमार्गेण ॥ ९३ ॥

(३) कुङ्कुकः । एवमुक्तप्रकारेण यः सर्वभूताभ्यन्वहानादिना नित्यं पूजयति सपरंस्थानं ब्रह्मात्मकं तेजोमूर्तिप्रका-

शमवक्रेण वर्त्मनार्चिरादिमार्गेण भ्रामोति ब्रह्मणि लीयते इत्यर्थः । ज्ञानकर्मभ्यामोक्षप्राप्तेः । तेजोमूर्तिरिति सविसर्गपाठे प्रकटब्रह्मबोधस्वभावोभूवेतिव्याख्या ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादंबलिमुपसंहरति एवमिति । परंभुवर्लोकात् ऋजुना अवक्रेण । उत्तरमार्गेणेति केचित् । तन्न विद्याकर्मसाध्यत्वात्तस्य । किंतुधूममार्गेणात्र संवत्सराप्रवेशादजुत्वंस्तुतिः । अथयद्मे ग्रामे दृष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति । तथाकर्मणां पितृलोके न तत्र दक्षिणायनिनो विद्वांसस्तपस्विन इत्यादि श्रुतिर्विरोधः । ब्राह्मणइत्युपलक्षणमन्येषाम् । यद्वा ब्राह्मणो ब्रह्मबुभूषुःनित्यकर्मणा शुद्धिद्वारा चातुर्वर्ण्यमोक्षहेतुत्वात् । तथाऋजुनेति भूतार्थवादः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । बलिहरणफलमाह एवमिति । ब्राह्मणःद्विजः ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवंयो ब्राह्मणःसर्वभूतानि नित्यमर्चयति पूजयति सतेजोमूर्तिःसन् ऋजुना यथा अर्चिरादिमार्गेण परंस्थानंधाम गच्छति ॥ ९३ ॥

कृत्वैतद्वलिकर्मैवमतिर्धिपूर्वमाशयेत् ॥ भिक्षांच भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथिलक्षणंवक्ष्यति । तमभ्यागतंसन्तपूर्वमाशयेद्भोजयेत् । सर्वभोक्तृभ्योगृहसंनिहितेभ्यःभिक्षांभिक्षवे च याचमानाय दद्यात् । भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणमन्नदानमुच्यते । उक्तं हि प्रसूतिर्भिक्षा अन्तःपुरमसिद्धचैतत् । ब्रह्मचारिणे विधिवत् अन्यस्मादपि पाखण्डादिरूपाय भिक्षवेनविधिवद्दातव्या । ब्रह्मचारिणे तु विधिवत्स्वस्तिवाचनपूर्वभिक्षादानमित्येषविधिः । अथवा भिक्षुः परिव्राज्ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमो चशब्दश्चास्थाने वृत्तानुरोधान् ब्रह्मचारिणे चेति पठितव्यम् । एवंतु वानप्रस्थाय न दानंस्यात् । तस्माद्भिक्षइतिभिक्षुस्तस्यैवविशेषणंब्रह्मचारिमहणम् । तेन त्रिभ्योऽप्याश्रमिभ्योभिक्षादानंनियमतोऽनुज्ञातंभवति । पाखण्डादीनांतु पतितादिवत्सर्वग्रहणेन भिक्षोपकारोयथाशक्तिविहितएव ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वमात्मनः । भिक्षवेयतये ॥ ९४ ॥

(३) कुङ्कुः । एवमुक्तप्रकारेणै तद्वलिकर्म कृत्वा गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिर्धिभोजयेत् । भिक्षवे परिव्राजे ब्रह्मचारिणे प्रथमाश्रमिणे च विधिवत्स्वस्तिवाच्यभिक्षादानमप्यूर्ध्वमिति गौतमाद्युक्तविधिना भिक्षांदद्यात् । घासप्रमाणा च भिक्षा भवति घासमात्रा भवेद्भिक्षेति श्रुतातपवचनात् । सम्भवेत्वधिकमपि देयम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अधुना बलिमनुवदनं नृपज्ञविधेः कालमाह कृत्वैति । पूर्वस्वभोजनात् ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थोभिक्षुरिति स्मरणान् भिक्षुः सन्धासी तस्मै ब्रह्मचारिणे च विधिवत् घासमात्राभवेद्भिक्षेति श्रुतातपोक्ते स्तत्परिमाणदा नस्यावश्यकत्वात् ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । अथ मनुष्ययज्ञंपपञ्चयति कृत्वैतदिति । विधिवत्स्वस्तिवाचयित्वेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोति गांदत्वा विधिवद्गुरोः । तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षांदत्वा द्विजोगृही ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यभक्तदानमर्थिने शक्तितोदातव्यम् । इदंत्वधिकारान्तरम् । यद्वरे गांदत्वा फलमाप्नोति तद्भिक्षांदत्वा गोव्रतस्याविशिष्टमिति । स्पृत्यन्तरे सर्वफलता पापप्रमोचनार्थताऽपि गोदानस्य श्रुता यावतामल्पोपकाराणां

महोपकारैः फलसाम्यमुच्यते तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषोऽवगन्तव्यः प्राप्यतेतदेवफलम् । नतुचिरकालमावाच्यो-
ह्यन्यायः । पणलभ्यं हि तत्पाङ्गः क्रीणाति दशभिः पणैरिति समानफलत्वे महाप्रयासानर्थक्यं प्राप्नोति । अगुर्यथाविधी-
तिकेचित्पठन्ति । तत्र नञ् लपवचनोद्गृह्योऽल्पगुरिति पुण्यं धर्मस्तस्य फलम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पुण्यरूपफलपुण्यफलं ॥ ९५ ॥

(३) कुङ्कुमः । गुरवे मादत्वा विधिवत्तर्पणं शृङ्गिकादिविधानेन यत्फलं प्राप्नोति तद्गृहस्थो विधिना भिक्षादानात् प्रा-
प्नोति ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । भिक्षादाने अतिशयफलमाह यदिति । द्विज इति त्रैवर्णिकः । तेषां पक्वान्नस्य ग्राहत्वात् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । अगोः गोहीनाय ॥ ९५ ॥

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अथ विधिवदित्युक्तं सोऽयं विधिरुच्यते । अप्रकृतस्योदपात्रस्य श्रवणं सर्वदानृणान् भिक्षादान-
स्यैवेति दर्शयितुम् । सत्कृत्य पूजयित्वा । विधिः पूर्वो यस्य दानस्य तद्विधिपूर्वकम् । पूर्वशब्दः कारणवचनः । शास्त्रनि-
मित्तकमेतदित्यर्थः । इतिकर्तव्यतावाविधिः सापूर्वकर्तव्या । वेदस्य तत्त्वार्थः पारमार्थिको निःसंशयोऽर्थस्तवेति तस्मै ब्रा-
ह्मणायोपपादयेद्दद्यात् । ब्राह्मणयेति जातिनियमः । विदुष इति गुणनियमः । तेन यत्किञ्चिद्वा तत्त्वं ब्राह्मणाय तस्मै च
वेदार्थविदे पूजापूर्वकमित्यर्थः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदस्य तत्त्वार्थो वास्तवार्थो ब्रह्म तद्विदुषे ॥ ९६ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रचुरान्नाभावे घासप्रमाणां भिक्षामपि व्यञ्जनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णपात्रमपि फलपुष्पा-
दिना सत्कृत्य तत्त्वतो वेदतदर्थज्ञानवते ब्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकं दद्यात् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । विशिष्टपात्रे तस्यावश्यकत्वमाह भिक्षामिति । सत्कृत्य पञ्चयासाभावे घासमात्रमपि
व्यञ्जनैः संस्कृत्य देयम् । तदभावे उदकमात्रं वा फलादिभिः सत्कृत्य वेदतत्त्वार्थविदुषे वेदस्य तत्त्वार्थो बाधाप्रतियोगि
ब्रह्म तद्विदे । तदुक्तम् । एकोपि ब्रह्मविद्भुङ्क्ते जगत्तर्पयते खिलम् । तस्माद्ब्रह्मविदे देयं यदस्ति वसु किञ्चनेति ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । अनुकल्पमाह भिक्षामिति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपपादयेत् अयाचितं दद्यात् ॥ ९६ ॥

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ॥ भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण यादृशे देयतत्पात्रमुक्तम् । अनेनापात्रे ददतः प्रतिषेधः । नश्यन्ति निष्फलानि भव-
न्ति हव्यानि देवतेद्देशेन यानि ब्राह्मणभोजनादीनि क्रियन्ते । पिष्यकर्माङ्गभूतान्यन्यानि कव्यानि श्राद्धानि भस्मीभूतेषु-
भस्मतां प्राप्ता भस्मीभूता । उपमाने वा भूतशब्दः भस्मीभाव यथाकाष्ठभूत इति । किंपुनर्भस्मना सामर्थ्यं यथा तन्मृकचिदुपयु-
ज्यतेऽवकररूपमपोहमेव मीढशो ब्राह्मणः क्रियाम्योऽपोहितव्य इति तात्पर्यार्थः । नराणामविजानतां नश्यन्तीति संबन्धः ।
मोहाद्दत्तानि दातृभिः । अविजानतां मोहादिति चानुवादः । यच्छास्त्रेण पोहितं नमोहादेव क्रियते ॥ ९७ ॥

(९७) भस्मीभूते = भस्मभूते (मे०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । हव्यं देवार्थमन्नं कव्यं पित्रर्थं । अविजानतां पात्रगुणदोषौ । भस्मभूतेषु प्रकाशगुणशक्ति-
शून्येषु । मोहात् भ्रमात् ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । मोहाद्यत्पात्रानभिज्ञतया देवपितृद्वेशोन्नानि वेदाभ्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानतेजःशून्यतया भस्मरूपे-
ष्विव पात्रेषु दत्तानि दातृभिर्निष्फलानि भवन्ति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्वत्प्रशंसार्थमन्यनिन्दामाह नश्यन्तीति । फलमदत्त्वा नश्यन्ति । अविजानतां पात्रमिति
शेषः । भस्मीभूतेषु वेदतदर्थज्ञानशून्यतया तादृशफलाजनकत्वान्निन्दामात्रम् । अतादृशेष्वपिदेयम् अन्यथा अन्नस्य क्षु-
धितपात्रमिति वचनविरोधः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अविजानतांदानुणांहव्यकव्यानि नश्यन्ति । भस्मीभूतेषु निस्तेजस्केषु ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविजानतांमूर्खान्तराणां मोहात् दातृभिर्दानशीलैर्दत्तानि भस्मीभूतेषु विषेषु वेदाभ्ययनत-
दर्थज्ञानरहितेषु भस्मतुल्येषु विषेषु दत्तानि हव्यकव्यानि विनश्यन्ति ॥ ९७ ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतंविप्रमुखाग्निषु ॥ निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ॥ ९८ ॥

[अनर्हते यद्वदाति न ददाति यदर्हते ॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धनी धर्मान्निहीयते * ॥ १ ॥

काले न्यायागतंपात्रे विधिवत्प्रतिपादितम् ॥ ददाति परमंसौख्यमिहलोके परत्र च ॥ २ ॥

प्रतिपद्मेण शुद्धेन शस्त्रेण क्रयविक्रयात् ॥ यथाक्रमं द्विजातीनां धनं न्यायादुपागतम् ॥ ३ ॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । कीदृशाः पुनर्भस्मभूतास्तानाह । विद्यातपोभ्यांसमृद्धास्तद्यतिरिक्ता भस्मभूताः । समृद्धिरति-
शयिनी संपत्तिः । बहुविद्यया महता च तपसा युक्ताएवमुच्यन्ते । समुदायसंबन्धिनी अपि विद्यातपसी संबन्धिसंबन्धा-
दवयवभूतमुखैः सामानाधिकरण्यप्रतिपद्येते । विप्राणांमुखान्यग्रयइत्यत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्समासः । यथाग्नौ हुतंफल-
वद्भस्मनि हुतंनिष्फलमेवमीदृशं भोजनं ब्राह्मणमुखनिक्षिप्तं हुतमिति भोजनमेव स्तुत्योच्यते । यागहोमादि महाफलतयाप्रसि-
द्धम् । अतः प्रख्याततपगुणेनाप्रख्यातमुपमीयते । निस्तारयति दुर्गात् दुर्गव्याधिशत्रुराजपीडादि ततो निस्तारयति रक्षति
न तेन संश्रयते । महतश्च पापात्परलोकेऽपि नरकादिगतेस्त्रायते । न केवलमभ्युदयिककर्मैव पात्रविषयम् । प्रायश्चित्ता-
र्थमपि तदुपायैव दातव्यम् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषेषु मुखानिविप्रमुख्यानि तद्रूपेष्वग्निषु मुखशब्दोऽयं मुखार्थेऽपि पठ्यते । वक्तव्यार्थत्वं तु तपः
समृद्धेऽप्येत्ययोगाद्धेयं । दुर्गात् इहलौकिकदुःखहेतोः पापात् । महतः किल्बिषात् पारलौकिकदुःखहेतोः ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यातपस्तेजःसंपन्नविप्राणां मुखानि होमाधिकरणत्वेनाधितया निरूपितानि हव्यकव्यादिप्र-
क्षिप्तमिहलोके दुस्तराद्याधिशत्रुराजपीडादिभयाभ्यहसश्च पापादमुत्र नरकात्त्रायते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्माद्विद्वत्सुदेयमिति निगमयति विद्येति विप्राणां मुखान्येवाहवनीयाद्यग्रयः । तेषु विप्रमु-
खाग्निषु परंपरया विद्यादियुक्तेषु हुतं तदुद्दिश्य दत्तमन्नादि तारयतीत्यन्वयः । दुर्गादापद्गणात् महतः । अन्नादे भूणहा
मार्ष्टीति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य मुखमेवाग्निस्तेषु विप्रमुखाग्निषु । कीदृशेषु मुखेषु विद्यातपोभिःसमृद्धेषु ॥ ९८ ॥

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ॥ अन्नंचैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । संप्राप्ताय स्वयमुपस्थिताय नतुनिमत्त्रिताय । नहिनिमत्त्रितोतिथिर्भवति । प्राग्निदेशं च वक्ष्यति । भार्यायन्नाग्रयोऽपि वेति । आसनोदके दद्यात् पादधावनोपयोगिप्रथममुदकं तत आसनं भोजनं च । यथा शक्तिसंस्कृत्येत्यन्विशेषणम् । सविशेषमन्नं संस्कृत्य दद्याद्भोजयेत् । विधिपूर्वकं विधिः पूर्वोयस्मिन्दाने तदेव मुच्यते । विधिः शास्त्रतत्पूर्वनिमित्तप्रमाणमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदकं पादप्रक्षालनार्थं । विधिपूर्वकं आपस्तम्बोक्तातिथ्यधर्मेण । तत्र ह्यग्निरिव ज्वलन्तिथिरभ्यागच्छतीत्यादिना ब्रीहियवान्यतरनिर्वापपाकादिरूपमातिथ्यमुक्तम् ॥ ९९ ॥

(३) कुङ्कुमः । स्वयमागताय त्वतिथये आसनपादप्रक्षालनाद्युदकं यथासम्भवं व्यञ्जनादिभिः सत्कृतं चान्नमासनावसावित्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकंदद्यात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । आतिथ्यस्य नित्यत्वमनुवदंस्तदकरणे प्रत्यवायमाह संप्राप्तायेति । संप्राप्ताय गृहमागताय ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । अतिथिपूजाप्रकारमाह संप्राप्तायेति ॥ ९९ ॥

शिलानप्युच्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुहुतः ॥ सर्वसुकृतमादत्ते ब्राह्मणो नर्चितो वसन् ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्यन्तदरिद्रस्याप्यतिथिपूजाव्यतिक्रमो न युक्तः । शिलानुकेदारलवनशेषानुच्छतउच्चिन्वतः एतच्च वृत्तिसंकोचोपलक्षणार्थम् । पञ्चाग्नीनपि जुहुतः अनेन शास्त्रानुष्ठानसंपन्नोऽत्यन्तदरिद्रश्च यद्यतिथिमागतं पूजयत्यन्नदानादिना तदा तदनुष्ठानसंवृत्तिसंयमो निष्फलतामेति । ततश्च सर्वसुकृतपुण्यमादत्ते अतिथिगृह्णाति निष्फलीकुरुते । अनर्चितो वसन् तस्मादर्चयेदिति विध्यर्थः । वसन्नितिलिङ्गात्सायमागते विधिरयम् । पञ्चाग्रयस्त्रेता गृहः सभ्यश्च । अथ कोऽयं सभ्यो नामाग्निः । एवं हस्माद्गुः ग्रामान्तरे प्रेषितस्य यत्र लौकिकपाकः क्रियते महासाधनस्य बहुवेश्मसु योगृहागारादेव शीतापनोदार्थं विन्ध्यते सभ्यः । होमस्तर्हि तत्र कः यावता तस्मिन्गृहानोतिनियमः । अस्मादेव वचनात् वैश्वदेवहोमः प्रेषितस्य लौकिकेऽप्यस्तीति मन्यन्ते । ब्रीहियवैः शुष्कधान्यैर्यत्र लेलिहानं सुसमिद्धं पश्येत्तत्राभिजुहुयादिति स्मृतिवचनमुदाहरन्ति । इह भवन्तस्त्वाहुः उपनिषत्सु पञ्चाग्निविद्योक्ता तत्र तेषां कल्पिताग्निरुपाणिताद्रूपेण यदुपासनं यच्च वेदं स होम इति कल्प्यते सा हि सर्वश्रौतेभ्यः कर्मभ्योऽतिशयफलेष्यते एवं हि तत्राग्रायते स्तेनो हिरण्यस्य सुरापि बन्धुगुरोस्तत्पमावसन्नब्रह्महाच तेपतन्ति चत्वारः संसर्गाश्च । पञ्चानामपि यत्फलं तदतिथिवाराधितेऽविमुखीकृते नश्यतीति प्रशोसातिथयेनावश्यकर्तव्यतादर्शयति । यद्यपि प्रातराशेयतिथिभोजननियमः सायंतु तद्यतिक्रमे प्रायश्चित्ताधिक्यम् । यथाशक्तीति पूर्वश्लोकेऽन्विषयं ये मन्यन्ते तएवमाहुर्ग्रंथशास्त्रयतिथयः पूजयितव्या एकोद्भौ बहव इति ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिलान् सस्यमञ्जरीरुच्छत आकुर्य गृह्णत इति हि वृत्तिसंकोचेन तपश्चर्योक्ता । अतिथित्वेनागतोऽनर्चितो वसन् न्यत्रापि ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । लूनकेदारशेषधान्यानि शिलस्तानपि उच्चिन्वतोवृत्तिसंयमान्वितस्य त्रेतावसथ्यःसम्यग्भेतिपञ्चाग्र-
यःसम्योनामाग्निःशीतापनोदाद्यर्थयस्तत्र प्रणीयते पञ्चस्वप्निषु होमंकुर्वाणस्य सर्ववृत्तिसंकोचोनपञ्चाग्निहोमार्जितपुण्यमन-
र्चितोऽतिथिर्वसमृद्धाति । अनया च निन्दयातिथ्यनर्चनस्यनित्यतागम्यते ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवार्थवादमाह शिलामिति । केदारे अवशिष्टधान्यं शिला तान्युच्छतः आधानं कुर्वतः ।
सम्यावसथ्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसंज्ञकान् पञ्चाग्नीन् जुह्वतस्तस्यसुकृतंयदुत्पन्नं तत्सर्वमादत्ते आत्मसात्करोति
अनर्चितो वक्ष्यमाणतृणाद्यैरपि ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । अतिथिपूजामकुर्वतोनिन्दामाह शिलानपीति । ग्रीहिकणिशानि शिलास्तानुच्छत उपाददतः शि-
लेन जीवतइत्यर्थः । अनेनैव ज्ञायते शिलवृत्तित्वंपञ्चाग्नित्वंचप्रशस्ततरमिति ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । शिलांशिलावृत्ति उच्छतःकुर्वतः । नित्यंपञ्चाग्नीन्जुह्वतःबलिवैश्वदेवादीन्कुर्वतः एतादृशस्य गृहे-
अनर्चितःविप्रःरात्रौ वसन्नसर्वसुकृतं आदत्ते स्वीकुर्यात् ॥ १०० ॥

तृणानि भूमिरुदकंवाक्कतुर्थी च सूत्रता ॥ एतान्यपि सतांगेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । यदि दारिद्र्यात्सायमन्नदानं घटते तदा नैवंमन्तव्यमधानमतिथेर्भोजनंतश्चमेनास्तीतिकिमनेन
मद्वहेप्रविष्टेनेति । यतोऽशक्तःस्यतृणादिदानेनाप्यतिथिपूजाविधिः समुच्यते । अथवानायविधिर्भोजनएवपर्यवस्यति ।
किंतहि निवस्यतः शयनादि दातव्यम् । तृणग्रहणंसस्तरोपलक्षणार्थम् । भूमिरासनशयनविहारस्थानम् । सूत्रतवाक्-
प्रियहितवचनंकथाप्रस्तावादि वा । एतान्यप्यन्वाभावे सतामागतस्यातिथेर्नोच्छिद्यन्ते किंतु दीयन्ते सर्वकालम् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञभाररायणः । तृणानि शयनार्थानि भूमिस्तदास्तरणार्था । सूत्रता प्रिया वाक् । नोच्छिद्यन्ते
ममदीयन्ते ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्नासंभवे पुनस्तृणविश्रामभूमिपादप्रक्षालनाद्यर्थजलप्रियवचनान्यपि धार्मिकगृहेष्वतिथ्यर्थेन
कदाचिदुच्छिद्यन्ते । अवश्यदेयानीति विधीयते । तृणग्रहणंशयनीयोपलक्षणार्थम् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नदानाशक्तौ प्रतिनिधितया प्रकारान्तरमाह तृणानीति । सूत्रतेतिविशेषणादन्नसंपत्तौ मिथ्या
विनयोन कार्यः । नोच्छिद्यन्ते प्रायशोगृहे नविनाभावीनीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । मुख्यकल्पाभावेऽतिथिरनुकल्पेनाप्यर्चनीयइत्यभिप्रायेणाह तृणानीति । तृणान्यासनाभावे भू-
मिः शयनाभावे । उदकपादाभ्यञ्जनाभावे । सूत्रता कल्याणी वागन्वाभावे ॥ १०१ ॥

एकरात्रंतु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ॥ अनित्यंहि स्थितोयस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । नातिप्रसिद्धोलोकेतिथिशब्दार्थइति तदर्थलक्षणमाह । एकरात्रंवसतःपरगृहेऽतिथित्वम् ।
तच्च ब्राह्मणस्य नजात्यन्तरेद्वितीयेणैव पूजाविधौ कामचारोऽभ्युदयविशेषार्थिनस्तदधिकारोननैयमिकः । तथाचापस्तम्बः
एकरात्रिवासयेत्पार्थिवान्छोकानभिजयतिद्वितीयामान्तरिक्षांस्वृतीयांदिव्यानिनिफलकामस्य द्वितीयादिरात्रिष्वधिकारंदर्श-
यति । अत्रैव निर्वचनंदाढ्यार्थमाह । अनित्यंहि स्थितिःतिष्ठतेरतिपूर्वस्यायंशब्दः । औष्णादिकैःकथंचिद्युत्पत्तिः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्ग्रामे द्वितीयदिनवासे तस्य नातिथित्वमित्यर्थः । अनित्यस्थितइत्यत्रार्थेऽतिथि-
पदं निपात्यतइत्यर्थः ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह एकेति । एकरात्रमेव परगृहे निवसन्नब्राह्मणोतिथिर्भवति । अनि-
त्यावस्थानान्निविद्यते द्वितीयातिथिरस्येति अतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तातिथेरलक्षणमाह एकरात्रमिति । एकरात्रमभिव्याप्य वसन्नब्राह्मणएवातिथिः वासाय-
न विद्यते द्वितीया तिथिर्यस्येति सोऽतिथिः । सर्वत्र ब्राह्मणपदग्रहणात् क्षत्रियादयो नातिथयः ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । कालतोऽतिथिनियममाह एकेति । एकरात्रं वसन्नपि ब्राह्मणश्चेदतिथिर्न क्षत्रियादिः । अत्र हेतु-
मतिथिशब्दनिर्वचनेनाह । अनित्यशब्दादकारमिकारं तकारं चादाय स्थितशब्दात् त्कारमिकारं चादाय सन्निवेश्यातिथिरित्यु-
च्यते ॥ १०२ ॥

नैकग्रामीणमतिथिविप्रसंगतिकंतथा ॥ उपस्थितं गृहे विद्याद्वार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । एकस्मिन्ग्रामे यो वसति वैश्वदेवकालोपस्थितो नातिथिः सांगतिकः सहाध्यायी । सत्युरन्यस्त-
स्यस्तुतरत्र विधिर्भविष्यति वैश्यशूद्रौ सखाचेति । योऽपि सर्वेण संगच्छते विचित्रपरिहासकथादिभिः सांगतिकशब्देन युक्तः
प्रतिषेद्धुं प्रागदृष्टपूर्वोऽपि न च गृहस्थस्य प्रेषितस्यास्य सर्वलक्षणलक्षितोऽप्यतिथिः । किं तर्हि उपस्थितं गृहे विद्यात् यत्त-
स्यानित्यस्थानम् । यदुच्यते प्रेषितस्यापि भार्या यत्राग्नयश्च । तत्रासंनिहितस्यापि गृहस्थस्य भवत्येवातिथिः । अतो-
यथासंविधायाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु प्रवसति तद्वदतिथयेऽपि संविधातव्यम् । वाशब्दात्त्वेवंप्रतीयते भार्याग्निभिः सह
यदा प्रवासस्तदा भवत्येव ग्रामान्तरस्थस्याप्यतिथिः । असंनिहितस्यापि गृहे भार्याग्निषु सन्तु ततश्च यदि भार्याया सह
प्रवसेदग्नयश्च गृहएव भवेयुस्तदा नातिथिपूजानियम इति । वाशब्दोपस्थितं गृहे विद्यादित्येतदपेक्षया न परस्परपेक्षया-
भार्यामाग्नीनाम् ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकग्रामीणमेकग्रामे चिरनिवासिनम् । सांगतिकं संगतिः संबन्धः तत्पुरस्कारेणागत-
म् । तथा यत्र यस्य प्रवासिनोपि भार्या अग्नयोवा सह गच्छन्ति तदन्यतमं त्वे गृहोपस्थितमागतमप्यतिथिं न विद्या
न्नातिथिधर्मेणार्चयेत् । अग्नयोपिवेति वचनादभार्यस्याप्यग्नयः संभवन्तीति गम्यते । श्रूयते च श्रुतावपत्नीकोप्यग्निहो-
त्रमाहरेदिति ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । एकग्रामनिवासिनं लोकेषु विचित्रपरिहासकथादिभिः संगत्या वृत्त्यर्थिनं भार्याग्नियुक्तो गृहे वैश्वदेव-
कालोपस्थितमपि नातिथिविद्यात् । एतेन भार्याग्निरहितस्य प्रवासिनो नातिथिर्वा इति बोधितम् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव व्यतिरेकमाह नैकेति । विप्रमप्येकग्रामवासिनं । सांगतिकं विचित्रविद्येति हा-
सकथाभिः संगत्या प्रत्यर्थिनं । भार्याग्नियुक्ते गृहोपस्थितमतिथिविद्यात् । अतएव भार्याग्निरहितस्य नातिथ्यका-
र्यतावश्यकति गतिस्थानकल्पोवा तेन भार्यायाः सत्वमावश्यकम् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । देशतोऽतिथिनियममाह नैकेति । अतिथिलक्षणयुक्तमभ्येकग्रामवासिनंतथासांगतिकंसंगतेन चरन्तं क्वचिदतिथित्वेन संगतपूर्वमितियावत्तंनार्तिथिविद्यात् । यत्र स्वकीयेपरकीयेवा गृहे भार्याग्रयोऽपि सन्ति तत्रोपस्थितमतिथिविद्यात् नान्यविप्रोषिताग्निभार्यस्याभ्याशमागतम् ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकग्रामीणंविप्रंगृहउपस्थितवैश्वदेवसमये प्राप्तमतिथिं न विद्यात्तथा सांगतिकंसहाध्यायीच चित्रकथाभिःसहसंगच्छते तमतिथिं न विद्यात् । गृहभागतमपीत्यर्थः यत्र भार्या वाऽग्रयोऽपिवा वर्तन्ते तत्रागतम् ॥ १०३ ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ॥ तेन ते प्रेत्य पशुतांब्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥

[परपाकान्पुष्टस्य सततंगृहमेधिनः ॥ दत्तमिष्टंतपोऽधीतंयस्यान्तस्य तद्भवेत् ॥ १ ॥] ॥ ५५

(१) मेधातिथिः । उपासनंतदभ्यासः । योब्राह्मणोऽन्यैव बुद्ध्या तत्रतन्त्रोपतिष्ठेत् यथातिथिरवश्यंभोजनंलभेत तस्येयंनिन्दा । यस्तच्छोलः परस्यसंबन्धिनंपाकमन्मुपास्ते न तु कदाचित्तेन कर्मणा प्रेत्य पशुतांबलीवर्दादिजातिंब्रजति प्राप्नोति । अन्नादिदायिनस्तद्गृहे दन्तितांगर्दभतामश्वतांवाप्राप्नोति । गृहस्थस्येषदोषोत्पन्नस्थालीपाकस्य ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपासते आमन्त्रणं विनाऽतिथिधर्मेण ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । अतिथिमकरणादातिथ्यलोभेन ये गृहस्थाःग्रामान्तराणिगत्वा परान्नंसेवन्ते ते निषिद्धपरान्नदोषानभिज्ञाः । तेन परान्नभोजनेन जन्मान्तरेअन्नादिदायिनांपशुतांब्रजन्ति । तस्मादिदं कुर्यादिति निषेधःकल्प्यते॥१०४

(४) राघवानन्दः । गृहस्थोभूत्वा आतिथ्यलोभेनातिथिर्न स्यादित्याह उपासतइति । उपासनं तात्पर्येण प्रवृत्तिः । अबुद्धयः पशुत्वप्राप्तिमविद्वांसः । दातारः श्लाघ्याइत्याह पशुतामित्यादि । तेनातिथ्यलोभमात्रेण ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमतिथिप्रसङ्गाद्गृहस्थानामतिथिरूपेण परपाकभोजनप्रतिषेधार्थंनिन्दार्थवादमाह उपासतइति । उपासते परपाकंपरेषांप्रकान्म । तेन परपाकोपासनेन । तस्मात्परपाकभोजनप्रसक्तिर्न कार्येति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपासते तेन कारणेन अन्नाद्यदातृणां ते प्रेत्य पशुतांगर्दभतांब्रजन्ति ॥ १०४ ॥

[परपाकेति । इष्टयागादि दत्तदानं अधीतंवेदाध्यनं । एतज्जन्त्यपुण्यंयस्यान्नंभक्षयति]

अप्रणोद्योतिथिः सायं सूर्योढोगृहमेधिना ॥ काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । सायंकालोऽस्तमयादिप्रदोषांतस्तस्यांवेलायामतिथिरागतोऽप्रणोद्यःअप्रत्याख्येयोभोजनशयनासनादिभिःप्रतिपूज्यः । केन गृहमेधिना मेधोयज्ञः गृहमेधोमहायज्ञानामियमाख्या तत्राधिकारी गृहमेधी गृहस्थइति यावत् । सूर्योदइत्यर्थवादः । सूर्येणोदः प्रापितः दैवोपनीतत्वादवश्यंपूजार्हकाले द्वितीयेवैश्वदेवकालेवा सायंभोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहस्थस्यानश्नन्गृहे वसेत् । यदि शेषमस्तितन्निवेदनीयं न चेद्धि पाकः कर्तव्यः ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अप्रणोद्योऽनिराकार्यः । सूर्येणोद्योदेहमभिधाय सूर्यश्चरति ससूर्योदः । सच सायंय-आगच्छति सभवति । अतएव श्रुताविषहवै सएकातिथिरित्येकशब्देन सूर्यपराश्रयैकातिथित्वं तस्योक्त्वा तस्मादाहुर्न

सायमतिथिमपनुयेत्युपसंद्धतं । तत्काले अतिथिबाहुल्याभावादिकातिथित्वम् । गृहधर्मएव मेधोयज्ञोस्येति गृहमेधी गृहस्थः । काले वैश्वदेवान्ते ॥ १०५ ॥

(३) कुड्मूकः । सूर्येऽस्तमिते गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याख्येयः । सूर्येणोदः प्रापितोरात्रौ त्वगृहगमनाशक्तेः । द्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्नोऽकाले वा सायंभोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहेऽतिथिरनश्वसेदवश्यमस्मै भोजनं देयम् । प्रत्याख्याने प्रायश्चित्तगौरवार्थोऽयमारम्भः । अतएव विष्णुपुराणे दिवा तिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप । तदेवाष्टगुणं भोक्तुं सूर्योऽपि विमुखे गते । गोविन्दराजस्तुतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थं त्वमस्याह ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिथिमनुवदंस्तस्यापरिहार्यकालमाह अप्रणोद्यति । अप्रणोद्यः अप्रत्याख्येयः । यतः सूर्योदः । अस्तंगच्छता सूर्येण प्रापितः । अतोविप्रकृष्टस्वगृहे गमनाशक्तो नानदन्वसेदित्याह कालेति । अकाले सायंभोजननिवृत्तौ । कालइवाकालेपि नानदन्वसेदिति वा ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । सायन्तनातिथिर्विशेषेण नोपेक्षणीयइत्याह अप्रणोद्यति । सूर्योदः सूर्येण प्रापितोऽस्तंगच्छतासूर्येण देशान्तरगमनाशक्तिमापाद्य प्रापितइत्यर्थः । गृहमेधाः पञ्चमहायज्ञास्तद्वाङ्गृहमेधी तेन । अप्रणोद्योऽपेक्षणीयः । काले वैश्वदेवानन्तरकाले । अकाले । वैश्वदेवात्पूर्वस्मिन्काले त्वभोजनादुत्तरस्मिन्काले ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीदृशोतिथिः । सूर्योदः देहमधिष्ठायसूर्यश्चरति ससूर्योदः । सूर्येणानीतइत्यर्थः । गृहमेधिना गृहस्थेन गृहमेधोमहायज्ञातेन गृहस्थेन कालेद्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्तः । अकाले वा सायंभोजनाभावे प्राप्तः । अनश्नन्सन्स्य गृहस्थस्य गृहे न वसेत् ॥ १०५ ॥

न वै स्वयंतदश्रीयादतिथियन्न भोजयेत् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वातिथिपूजनम् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । सूपघृतदधिशर्करादियदुत्कृष्टमन्नं तत्स्वयं न श्रीयदतिथौ संनिहितेयावत्तस्मै न दत्तम् । यत्तु यवागूरसकटुकादितदनिच्छते न देयम् । तादृशमदत्तमश्रुतो न दोषः । सर्वथा न संस्कृतमन्नं स्वयं भोक्तव्यं कदन्नमतिथिर्न भोजनीयइत्येवंपरमेतत् । धनाय हितं धनस्य निमित्तं चेति धन्यम् । एवं यशस्यादयः शब्दाः । अर्थवादोऽयं नित्यत्वादतिथिभोजनस्य सति संनिधानेऽतिथेः पूर्वशेषत्वाच्च । स्तुतिर्वेनान्वये संभवति नाधिकरणान्तरकल्पना युक्ता ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धन्यं धनहेतुः ॥ १०६ ॥

(३) कुड्मूकः । यद्घृतदध्याद्युत्कृष्टमतिथिर्न प्रत्याचष्टेत्तस्माददत्त्वा न स्वयं भोक्तव्यम् । धनाय हितं धनस्य निमित्तं वा धन्यम् । एवं यशस्यादयोऽपि शब्दाः । अतिथिभोजनफलकथनमिदम् । न चानावश्यकतापत्तिः । सर्वसुकृतमादत्तइत्यादिदोषश्रवणात् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । आतिथ्यस्य फलवादमनुवदंस्तत्कर्तुं नियमं सार्थं वादमाह नेति । तन्मधुरादि । धन्यं धनाय हितं । एवमुत्तरत्र धन्यादि चतुष्टयस्य महाफलत्वेनाव्याजेनातिथ्यकार्यमिति भावः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह वाइति । अतिथिपूजनं त्वभोज्येन कृतम् ॥ १०६ ॥

(१०६) वा=चा (अ)

पूजनम्=भोजनम् (ल, व, न, भ, र)

(६) रामचन्द्रः । तदैश्वर्यं त्वयंनश्रीयात् । ततः किंयदन्नमतिर्धनं भोजयेत् । आतिथिभोजनस्य फलमाह ।
अतिथिभोजनं यशस्यं आयुष्यं त्वयं भवति ॥ १०६ ॥

आसनावसथौ शय्यामनुब्रज्यामुपासनम् ॥ उत्तमेषूत्तमंकुर्याद्धीने हीनं समे समम् ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुष्वतिथिषु युगपदुपस्थितेष्वितरेतरसमहीनज्यायस्त्वासनादिप्रकल्पनंगुणापेक्षं विशेषे-
ण । आसनबृत्त्यादि । आवसथं विश्रामभूमिः । शय्याखट्वादि । अनुब्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् । उपासनंतत्समीपे कथा-
प्रस्तावेन संनिधानम् एतदुत्तमेषूत्तमम् । दूरमनुब्रज्यत उत्तमः नातिदूरं मध्यमः कतिचिदित्पदानि हीनः ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपासनं तत्समीप उपवेशनम् । हीनेति मन्दगुणे । समे नात्युत्कृष्टापकृष्टगुणे समं नात्यु-
त्कृष्टापकृष्टम् ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । आसनपीठं चर्म वा । आवसथो विश्रामस्थानम् । शय्या खट्वादि । अनुब्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् ।
उपासना परिचर्या । एतत्सर्वबहुष्वतिथिषु युगपदुपस्थितेष्वितरेतरापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टमध्यमंकुर्यात् । न पुनः सर्वेषां-
समम् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रकारभेदमाह आसनेति । आवसथोत्र गृहं । आतिथ्यस्य ब्राह्मणेष्णेन नियमनात्
गुणादिनोत्तमादि नियमः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । अतिथीनां तारतम्येन पूजातारतम्यं कर्तव्यमित्याह आसनेति । उत्तमेऽतिथीषु उत्तमं हीनत्वं त्वपेक्षया
॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिथिसेवामाह आसनेति । आसनावसथौ आसनं च आवसथं गृहं च शय्यां च पुनरनुब्रजनं । एत-
दतिथेः उपासनं पूजनं कुर्यात् । हीने हीनं कुर्यात् । समे समं कुर्यात् ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ॥ तस्याप्यन्यथाशक्तिं प्रदद्यान् बलिं हरेत् ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वार्थमन्वैश्वदेवशब्देनोच्यते । तस्मिन्निष्पन्ने भुक्तवत्सु सर्वेषु निःशेषितेऽन्ने यद्यन्योऽति-
थिरागच्छेत्तस्मै दद्यात्पुनः पक्वान्नं न तु तस्मात्पाकबलिं हरेत् । अद्यापि होमोनेष्यते न केवलं बलिहरणम् यतः सायंप्रातः पा-
कहोमो बलिहरणम् । न चान्तरालिके । तथा च वक्ष्यति सायंत्वन्नस्येति । एवं च यद्यप्यसकृदह्नः पचेत्तथापि न प्रतिपाकं वै-
श्वदेवमावर्तेत् । यथाशक्तिं संस्कारविशेषेणेतरथा वा ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वैश्वदेवे होममात्रे । अन्यो द्वितीयोपि । अन्नबल्यर्थोपकुममपि न बलिहरेदन्नान्तराभावे
एतेन मनुष्ययज्ञस्य भूतयज्ञापेक्षयाऽभ्यर्हिततोक्ता ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्यशब्दनिर्देशादतिथिभोजनपर्यन्तं वैश्वदेवे कृते यद्यपरो तिथिरागच्छेत्तदा तदर्थं पुनः पाकं कृत्वा
तस्यान्नं दद्यात् । बलिहरणं ततो नात्र कुर्यात् । बलिनिषेधादन्नसंस्कारो भावो वैश्वदेवस्यावगम्यते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसं-
स्कृतान्नं भोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अकालइत्युक्तं तत्र कथं तन्नोपवासस्तत्राह वैश्वदेवेति । वैश्वदेवपूर्वकंदम्पत्योर्भाजने
निवृत्तेऽतिथिभोजनम् । अन्यथा तदन्नेनातिथिभोजने त्वार्थ एव पाकः स्यादत एव त्वपाकसंस्कारार्थो वैश्वदेवो नात्ममात्रसंस्का-
रार्थः । यथाशक्तिं पक्का ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । वैश्वदेवे निर्वृते सिद्धेऽग्नौ यस्मिन्नेवैश्वदेवहोमादिकं कृतं तस्मिन्निःशेषं भुक्त इत्यर्थः । अन्नं पुनः साधितम् । पुनः साधितस्यान्नस्य संस्कारार्थं नर्वालिहरेत् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाकं कृत्वा नन्द्यात् । पुनर्वालिहरेत् । वैश्वदेवं न कुर्यात् ॥ १०८ ॥

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ॥ भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रासङ्गिकोऽतिथेरयमुपदेशः । भोजनार्थं तत्कुलीनोऽमुष्य पुत्रोऽस्मीति निवेदयेन्न कथयेत् । स्वे कुलगोत्रे आत्मीयं कुलं पितृपितामहाद्यभिजनो गोत्रं गर्गभार्गवादिनामधेयं वा । गोत्रस्खलितं नामान्तरदिवक्षायां यन्मान्तरमुदाह्रियते तदुच्यते । अध्ययनमपि स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धं तदपि न निवेद्यम् । अस्यार्थवादः भोजनार्थं भोजनं लिप्से प्रख्यातकुलजातिवादित्यनेनार्थेन हेतुना कुलगोत्रेशंसन्वान्ताशी वान्तमुद्गीर्णमश्रातिनिगिरतीत्येवमुच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलं तद्विशिष्टदेशस्थानोत्पन्नत्वं । भोजनार्थ इति पुनरभिधानं धनार्थमभिधाने दाषाभावज्ञापनार्थम् वान्ताशी वान्ताशन प्रायश्चित्तार्हत्वात् ॥ १०९ ॥

(३) कुड्मूकः । भोजनलभार्थं ब्राह्मणः स्वकुलगोत्रे न निवेदयेत् । यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन्मुद्गीर्णाशीति पण्डितैः कथ्यते ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिथ्यभोक्तुर्नियममाह नेति । स्वे स्वकीये । तत्कृतौ निन्दामाह भोजनार्थमिति । ते कुलगोत्रे निवेदयित्वा वान्तभक्षणतुल्यपापी स्यादिति भावः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । अतिथिग्रत्याह न भोजनार्थमिति । विप्रोऽतिथिभूतः । वान्ताशी सहि कुलगोत्रे । उद्गीर्णान्मश्राति ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः स्वे स्वकीये कुलगोत्रे भोजनार्थं वा स्वप्रशंसां निवेदयेत् । ते कुलगोत्रे भोजनार्थं प्रशंसन्बुधैर्वान्ताशीत्युच्यते ॥ १०९ ॥

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ॥ वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियो ब्राह्मणस्याश्वनीनोऽपि प्रथमभोजनकाल उपस्थितोऽपि नातिथिः । अतो न तस्मै नियमतो देयम् । एवं वैश्यशूद्राभ्यामपि । सखिज्ञातोऽपि आत्मसमो नातिथी । गुरुः प्रभुवदुपचर्यः निवेद्य वचनक्रियत्युक्तम् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य नातिथिः । सवर्णानां तु भवत्येव सखामित्रं । ज्ञातयः संबंधिनः । गुरुः पिता ॥ ११० ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयोऽतिथयो न भवन्ति । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्योत्कृष्टजातिवर्णान्मित्रज्ञातानामात्मसंबन्धादुक्तोऽपि भवत्वात् । अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्योत्कृष्टो ब्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यान्नापकृष्टौ वैश्यशूद्रौ । एवं वैश्यस्यापि द्विजातयोऽतिथयो न शूद्रः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । अतिथिर्ब्राह्मण इत्युक्तं तद्यतिरेकं प्रासङ्गिकमनुवदति न ब्राह्मणस्येति । गृह इति विशेषणदर्शने सर्वे अतिथयः अनन्यशरणत्वात् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । इदानीमतिथ्यपवादमाह नब्राह्मणस्येति । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः । ब्राह्मणस्यैवातिथयो राजन्यवैश्य-
शूद्राः । क्षत्रियादीनान्तु वर्णोत्कृष्टाः सर्वर्णातिथयो भवन्त्येव । सखाचातिथिर्ज्ञातियोगुरुश्च ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य गृहे राजन्योऽतिथिर्नोच्यते च पुनर्वैश्यशूद्रौ सखा च गुरुरपि एते अतिथयो-
न ॥ ११० ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियोगृहमाव्रजेत् ॥ भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामंतमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्रातिथेर्धर्मः क्षीणपथ्योदनत्वं परग्रामवासो भोजनकालोपस्थानम् । तादृशेन रूपेण यदि क्ष-
त्रियोगृहमागतो भवति तदा तमपि भोजयेत् । भोजनवचनादन्या परिचर्या निवर्तते । प्रियहितवचनं त्वविशेषेण गृहाभ्या-
गतस्य विहितम् । अयं च तस्य भोजनकालः भुक्तवत्सु विप्रेषु ब्राह्मणेष्वतिथिषु वा गृहसंनिहितेषु प्रथमं भोजिषु ततः सभो-
जयितव्यः । काममिति नियमाभावमाह । काम्योऽयं विधिर्न नित्यइत्यर्थः । कामश्चानिर्दिष्टः विशेषफलेषु स्वर्गः । यदवा-
धन्यं यशस्यमित्याद्यत्र संबन्धनीयम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिथिधर्मेण वैश्वदेवान्ते । काममिच्छया न त्ववश्यम् ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि ग्रामान्तरागतत्वादतिथिकालोपस्थितत्वादतिथिधर्मेण क्षत्रियो विप्रगृहमागच्छेत्तदा विप्रगृहो-
पस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु स्थितेष्विच्छातस्तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्धर्मेण क्षत्रियाद्युपस्थितौ का गतिस्तेषु संभवप्रकारमाह यदीति त्रिभिः । अतिथिधर्मेणेति
युक्तार्थे तृतीया । एकरात्रमित्यादिविशेषणविशिष्टः । कामं यथेष्टम् ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । राजन्यादिष्वतिथिधर्मेणागतेषु कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह यदि त्विति । अतिथिधर्मोऽदृष्टपूर्वत्वम् ।
ममितिवचनादनावश्यकता सूचिता ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिथित्वेनातिथिलक्षणधर्मेण यदा क्षत्रियः क्षीणवृत्तिः परग्रामवासः गृहमाव्रजेदागच्छेत् ।
विप्रेषु भुक्तवत्सु कामंतं क्षत्रियमपि पश्चाद्भोजयेत् ॥ १११ ॥

वैश्यशूद्रावपि ग्रामौ कुटुम्बेतिथिधर्मिणौ ॥ भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यंप्रयोजयन् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथेर्धर्मोतिथिधर्मः । सययोरस्ति तावतिथिधर्मिणौ । अतिथिधर्मश्च प्राग्व्याख्यातः । कु-
टुम्बगृहंतत्र ग्रामावागतौ वैश्यशूद्रावपि भोजयेत् । क्षत्रियवत्तयोस्तु भोजनकालः क्षत्रियकालात्परेण यत आह भोजयेत्स-
ह भृत्यैस्तौ । भृत्या अत्र दासा उच्यन्ते । तेषां च भोजनकालो भुक्तवत्स्वतिथिज्ञातिबान्धवेषु सर्वेष्वर्वाङ्दम्पतिभ्याम् ।
सहशब्द एककालतामात्रलक्षणार्थः । आनृशस्यं कारुण्यमनुकम्पांप्रयोजयन् प्रमाणीकुर्वन्नाश्रयन्नितियावत् । अनेन पूज्य-
तां वारयति अनुग्राहोऽनुकम्प्योऽनूज्यः । अनुकम्प्येषु यदि च शक्यतेऽनुग्रहः कर्तुं ततः क्रियतेऽभ्युदयार्थना नत्व-
करणादतिथेरतिक्रमः । एतदुक्तं भवति यादृशोऽतिथिभोजनादुत्कृष्टधर्मोऽनुकम्पानुग्रहान् तादृशस्ततो निकृष्टः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुटुम्बे कुटुम्बवतिगृहे न तु प्रवासी । भृत्यैर्भृत्यद्वारा भोजयेत् सह तुल्योपचारौ । क्ष-
त्रियेत्वधिकोपचारार्थं पृथगुक्तिः । आनृशस्यमहिंसतां । करुणांप्रयोजनं चातिथ्यतिक्रमदोषभयात् ॥ ११२ ॥

(३) कुटूकः । यदि वैश्यशूद्रावपि ब्राह्मणस्य कुटुम्बे गृहे ग्रामाग्रामान्तरादागतत्वाद्यतिथिधर्मशालिनौ तदा-
तावपि क्षत्रियभोजनकालात्परतोदम्पतीभोजनात्पूर्वदासभोजनकालेऽनुकम्पामाश्रयभोजयेत् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । कुटुम्बे गृहे । आनृशंस्यं दीयतामिति कार्पण्यं प्रकटयन् ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । कुटुम्बेभार्यायाम् । सहभृत्यैःस्वभृत्यैःसह भोजनकालइत्यर्थः । आनृशंस्यंप्रकल्पयन् अनृशं
स्यार्थं मनुकम्पार्थमितियावत् ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपि निश्चयेन वैश्यशूद्रौ चेत्यामौ कुटुम्बे गृहे अतिथिधर्मिणौ तौ वैश्यशूद्रौ भोजनकाले
स्वभृत्यैःसह भोजयेत् ॥ ११२ ॥

इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान् ॥ प्रकृत्यान्त्यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वामित्रसआदिर्येषाम् । आदिशब्दः प्रकारे ज्ञातिबन्धुसंगतसहाभ्यायिप्रभृतीन्गृह्णातिगुरु-
वर्जम् संप्रीत्यागतान् अतिथेर्धर्मस्य प्रकृतत्वान्निषेधार्थंसंप्रोतिग्रहणम् । तान्भोजयेत् । प्रकृत्यः प्रकर्षणान्कृत्वासंस्कृ-
त्य । यथाशक्तीतिउपलक्षणार्थःशक्तिशब्दः । यावतीशक्तिर्यादृशंचयोऽर्हति तमुद्दिश्य तादृशएवसंस्कारः कर्तव्यः ।
भार्यया सह योभोक्तृभोजनकालःसएव भार्यायाअपि पृथक्तस्याभोजनकालस्याभावात् । एवंभुक्तमवशिष्टंतुदम्पती-
इति । महाभारते पत्युरूर्ध्वभार्याभोजनं दर्शितद्रौपदीसत्यभामासंवादे द्रौपद्या स्त्रीधर्मान्कथयन्त्योक्तं सर्वेषु पतिषु भुक्त-
वत्सु शेषान्नमश्रामि । पतिशेषान्नभोजनंस्त्रीणांधर्मः । तस्मान्न भार्याभोजनकाले सख्यादीनांभोजनंविधीयते । नाप्येक-
पात्राशनंसहार्थः किंताहिं नैकाकिनस्तेभोजयितव्याः अपितु भार्याऽपि तत्र भुञ्जीत । ततश्चावशिष्टंतुदम्पतीतितदन्न
बाध्यते । यदि कश्चिदभ्यार्हितः प्रतीक्षकःस्यादन्योवा न भुञ्जीत तदाभार्यातद्देशेभुञ्जीत । एवंसौहार्दप्रकाशितंभविष्यति
॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सख्यादीन्पूर्वोक्तांस्तत्कृत्य संस्कृत्य भार्यया परिवेषणकर्त्र्या ॥ ११३ ॥

(३) कुटूकः । उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिव्यतिरिक्तान्सखिसहाभ्यायिप्रभृतीन्संप्रीत्या गृहमागतान् नत्वतिथि-
भावेन तस्य प्रतिषेधात् यथाशक्ति प्रकृष्टमन्नं कृत्वा भार्याभोजनकाले भोजयेत् । गृहस्थस्यापि सएव भोजनकालः
अवशिष्टंतुदम्पतीति वक्ष्यमाणत्वात् । आत्मनासहेति वक्तव्ये वचनवैचित्र्यमाचार्यस्य गुरोस्तु भोजनकालानभिधानंप्र-
भुत्वेन स्वाधीनकालत्वात् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गृहदारादिषु भुक्तवत्सु प्रकृत्य संपाद्य अन्नं अन्नसहभार्ययेति भार्याभोजनंप्रतिप-
त्तिकर्म ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृत्य तत्प्राधान्यं प्रकाशयेति यावत् । सहभार्ययाभार्यासहितः स्वयंभोजयेत् । नान्यंनियु-
ञ्जीत ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरानप्यागतान्सख्यादीन्भोजयेत् । तस्मात्प्रकृत्यान्प्रकर्षणान्कृत्वा भार्यया सह सहेतिस-
मानोपचारे सहशब्दः । तैःसह स्वयंभार्ययासह दम्पत्योःशेषभोजनम् ॥ ११३ ॥

सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणोर्गर्भिणीः स्त्रियः॥अतिथिभ्योऽप्यैवैतान्भोजयेदविचारयन् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । सुवासिन्योवध्वोनवोढास्त्रियःसुषादुहितरश्च । अन्येतु जीवच्छुशुराजीवत्पितृकाश्च प्रसूताअपि सुवासिःयउच्यन्तेइत्याहुः । अतिथिभ्योन्वगेवैताननुगतानेव भोजयेत्प्रारब्धभोजनेष्वेवातिथिषु तत्समकालंभोजयेत् । अन्येत्वग्रइतिपठन्ति अविचारयन् कथमतिथिष्वभोजितेषु बालाभुञ्जतइत्येवंविचिकित्सा न कर्तव्या ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्ववासिनी दत्ता वा स्त्री पितृगृहस्थास्त्रेषु ज्ञातिषु वसतीति । कुमाराः पञ्चवर्षन्यूनाः । अन्वगये । याज्ञवल्क्ये बालादीन्भोजयित्वातिथिभोजनोक्तेः । कचिदग्रइत्येव पाठः ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लुकः । सुवासिन्योनवोढाः स्त्रियः स्नुषादुहितरश्चताः कुमारीर्गर्भिणीश्चातिथिभ्योग्रे पूर्वमेवातिथिभ्योभोजयेत् कथमतिथिष्वभोजितेषु भोजनमेवामिति विचारमकुर्वन् । मेधातिथिस्त्वन्वगेवेति पठित्वानुगतानेवैतान्भोजयेदतिथिसमकालमिति ध्याख्यायान्येतुअग्रइति पठन्तीत्युक्तवान् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । न वै स्वयं तदश्रीयादित्यत्रातिथिभोजनपूर्वप्राप्तं तत्र प्रतिप्रसवमाह सुवासिनीमिति । सुवासिनीं नवोढांसुषां तादृशींदुहितरंवा । तदर्थमतिथौ प्रश्नोपि नास्तीत्याह अविचारयन्ति ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । सख्यादिभ्यः पूर्वभोजनीयानाह सुवासिनीरिति । सुवासिनीः स्नुसुः ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्ववासिन्यादानेतानतिथ्यादिभ्योग्रएवाविचारयन्भोजयेत् ॥ ११४ ॥

अदत्त्वा तु यएतेभ्यः पूर्वभुङ्क्तेऽविचक्षणः ॥ सभुञ्जानोन जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेभ्योऽतिथ्यादिभ्योभृत्यपर्यन्तेभ्योभोजनमदत्त्वा पूर्वप्रथममविचक्षणः शास्त्रार्थमजानानोभुङ्क्तेःश्वगृध्रैरद्यते प्रेतः । तांजग्धिमात्मनस्तैः खादनंन जानाति । एवंहिसमन्यतेमूढमतिरत्राहमेवमुञ्जे एवंतु न बुध्यते यद्विदुःप्रशानगतम्वशरीरस्य श्वगृध्रैरदनम् । तत्फलत्वादेवमुच्यते ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेभ्यः स्ववासिन्यादिभ्योतिथिभ्यश्च । श्वगृध्रैर्जग्धिभक्षणं । एतदोषकृतंपरलोके ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लुकः । एतेभ्योऽतिथ्यादिभृत्यपर्यन्तेभ्योऽन्नमदत्त्वा व्यतिक्रमभोजनदोषमजानान्यःपूर्वभुङ्क्ते । समरणानन्तरंश्वगृध्रैरात्मनोभक्षणंन जानाति । व्यतिक्रमस्येदंफलमिति वचनवैदग्ध्येनोक्तम् ॥ ११५ ॥

( ) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्ये निग्रहंचाह अदत्त्वेति । अदत्त्वा अदापयित्वा भुङ्क्ते । अविचक्षणइतिच्छेदः । जग्धि भोजनं । सइत्यतिथिविशेषणं तस्यैव प्रथमंभोजनस्य प्राप्तेः ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । एतेभ्योऽतिथिसखिसुवासिन्यादिभ्यः । अविचक्षणइतिपदसन्धिःजग्धिभक्षणम् । भुञ्जानोभोजनादित्यर्थः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेभ्योऽतिथिभ्यअदत्त्वा पूर्वयः भुङ्क्ते भुञ्जानःसन्नात्मनःशरीरमेततःश्वगृध्रैर्जग्धिभोजनंन जानाति । अविचक्षणः स्वार्थमजानानः ॥ ११५ ॥

भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि ॥ भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्राअतिथयः स्वाजात्यादयः । तेषु कृतभोजनेषु तदवशिष्टं दम्पती जायापती अश्रीयाताम् । पश्चात्कदाचित्तेभ्यः कल्पयित्वा शिष्ट्यपदेशे सत्यादौ भोजनस्यात्तदर्थमुक्तपश्चादिति । दम्पत्योर्भोजनकालविधानार्थमर्थश्लोकोऽनुवादः ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्रेष्वतिथिषु । त्वेषु ज्ञात्यादिषु त्वसंबन्धिषु । श्रुत्येषु पोष्येषु ॥ ११६ ॥

(३) कुङ्कुमः । विप्रेष्वतिथिषु त्वेषु ज्ञातिषु श्रुत्येषु दासादिषु कृतभोजनेषु ततोऽन्नादवशिष्टं भार्यापती पश्चादश्रीयाताम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । भोजनस्य रागतः प्राप्तत्वात् तत्कालविधिमाश्रित्य दम्पत्योस्तद्विशेषमाह भुक्तवत्त्विति । विप्रेषु अतिथिपर्यन्तेषु । त्वेषु ज्ञातिषु । श्रुत्येषु गर्भदासादिष्विति मेधातिथिः । नात्रोच्छिष्टाशङ्केत्याह पश्चादिति ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अथदम्पत्योर्भोजनकालमाह भुक्तवत्त्विति । त्वेषु गर्भदासादिषु श्रुत्येषु वैतनिकेषु ॥ ११६ ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृन्गृह्णाश्च देवताः ॥ पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुवादमात्रमिदं पूर्वस्य पञ्चयज्ञानुष्ठानविधेरगृहस्थभोजनकालस्य च अग्रेत्वर्थान्तरविधानमपि वर्णयन्ति । पूर्वत्र जायापत्यैरेककालमवशिष्टं भोजनं विहितम् । अनेन स्त्रिया अपोह्य पुंसएव विधीयते । ततश्च पूर्वश्रुत्येभ्यः प्राक्पत्युभार्या भुज्जीत । एवंच कृत्वा भोजयेत् । एतदप्युपलम्भविष्यति इतरथा तैः सह भार्या न भुज्जीतित्यर्थकल्पनायां तथा श्रुतपदान्वयभङ्गः स्यात् । यन्तु महाभारते दर्शनं दर्शनमेव विधानं विकल्पयिष्यते तदयुक्तमनुवादत्वादस्य नच गृहस्थइत्येकवचनविरोधः सहाधिकाराज्जायापत्योः तत्र च सहार्थस्य प्राधान्यान् द्विवचनापत्तिः यथा ब्राह्मणोऽग्नीनादधीति सत्यपि भार्याया सह अधिकारे नैकवचनं विरुध्यते । तत्कस्य हेतोः एकोहि तत्र प्रधानमपरो गुणभूतः नच गुणः संख्यामुपजनयितुं शक्नोति अतः प्रधानस्यैकसंख्यत्वात् सत्यपि पत्यर्थानुपवेश एकवचनमेव युक्तम् । एकएव गृहस्थशब्दः पत्न्यां वर्तते । सच सह विवक्षायाम् । साचै कबुद्धि विषयत्वेन प्रधानयोर्गुणयोर्वा । तस्मान्न पत्न्याः प्राक्पुंसो भोजनम् । अतः स्थितमनुवादोऽयं प्रतिपत्तिदाढ्याय । येऽपि गृह्णाश्च देवताः पूजयेदित्यर्थवादवचनं देवतापदं मन्वा पूजयेदिति संबन्धादौघमेवार्चा विधित्वं समर्थयन्ते नहि मुख्यस्य देवतार्थस्य पूज्यत्वसंभवो यजस्तुतिसम्बन्धेनैव देवतात्वस्य मुख्यत्वात् तथाच गृह्णाइत्याह गृहे भवागृह्णास्ताश्च प्रतिकृतयएव नहि यागसंप्रदानभूतानां गृहसंबन्धितासिद्धिः तेषामपि देवतार्थगौणो पूजार्थः । कुत एतद्गृहस्थस्य यायष्ट्यास्तागृह्णाइत्युपपद्यते ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृह्णादेवताः भूतानि ॥ ११७ ॥

(३) कुङ्कुमः । गृह्णाश्च देवता इत्यनेन भूतयज्ञरुक्तः पञ्चयज्ञानुष्ठानस्यावशिष्टं तु दम्पतीत्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात् । वक्ष्यमाणदोषकथनार्थोऽयमनुवादः । अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्यापिसंग्रहः । गृहे भवागृह्णादेवताः पूजयित्वेति वासुदेवादिप्रतिकृतिपूजाविधानार्थत्वमस्य ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव सार्थवादं प्रमाणयति देवानिति द्वाभ्यां । गृहे भवागृह्णादेवाः श्रीवास्तुदेवादयः भूतानि वा । एतेन वास्तुभूतबलरुक्तः ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । गृहस्थेन यज्ञशिष्टाशनं भोक्तव्यमित्याह । देवानृषीनि ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृह्णाश्च देवताः पूर्वगृहस्थएव देवादीन् पूजयित्वा गृहस्थः पश्चाच्छेषभुग्भवति ॥ ११७ ॥

अर्घसंकेवलं भुङ्क्ते यः पञ्चत्यात्मकारणात् ॥ यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सत्तामन्त्रं विधीयते ॥ ११८ ॥

[यद्यदिष्टमंलोके यज्ञास्य दयितं गृहे ॥ तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । पापं केवलं स भुङ्क्ते ददये निधत्ते गृह्णाति नान्यस्य मात्रामपि यः पचेत्पाकं कारयेद्वात्मकारणादात्मा-

नमुद्दिश्य क्षुधितोऽहमिदं वामहंरोचत इति तदेव पच्यताम् । तस्मादनातुरेण नात्मार्यमन्नं मृषापचनीयम् । आतुरस्य तु शरीरधारणयेनोपायेन भवति विध्यन्तरेणातिक्रमेणापि तस्याश्रयणं युक्तम् सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति वचनात् । एवं केचिदस्यार्थमाहुः । एतदयुक्तं स्मृतिविरोधात् ॥ ११८ ॥

[(१) मेधातिथिः । एवं हाह । दयितमिष्टं स्पृहणीयम् । यदि च न पच्येत कुतस्तादृशस्य दानसंभवस्तस्मादयमस्यार्थः । तदुद्देशस्तावन्नित्यस्य पाकस्य नैव विद्यते सुदृढत्वजनादिष्वागतेषु तदुद्देशः । अन्यथा त्वनुद्दिष्टविशेषपाकअतिथ्यादिभ्योदानं विधीयते । तेनैतदुक्तं भवति यएतेभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते तस्यायदोषः । अथवा सर्वस्मिन्नतिथ्यादिभिर्भुक्तेनात्मार्यपुनः पाकः कर्तव्यः । तथाच वसिष्ठः शेषदम्पती भुञ्जीयाताम् सर्वोपयोगे न पुनः पाकः । यज्ञशिष्टाशनं पूर्वस्य शेषभोजनस्य प्रशंसैव । यज्ञोज्योतिष्टोमादिः । शिष्टमुपयुक्तशेषतस्य चैतद्दर्शनम् । तत्तुल्यफलं यत्सतांशाकानुष्ठानपराणां गृहस्थानामतिथ्यादिभुक्तशिष्टं विधीयते ॥ १ ॥]

(२) सर्वज्ञानारायणः । अर्घपापहेतुं । आत्मकारणादात्ममात्रकारणात् । एतदन्नं सतां यज्ञशिष्टाशनं पञ्चमहायज्ञावशिष्टत्वेनाशनीयं विधीयते वेदे ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्त्वात्मार्यमेवान्नं पक्त्वा भुङ्क्ते देवादिभ्योन ददाति सपापहेतुत्वात्पापमेव केवलं भुङ्क्तेनान्नम् । तथाच श्रुतिः । केवलाद्यो भवति केवलादीति यस्माद्यदेव पाकयज्ञावशिष्टमशनमन्नमन्यत् एतदेव साधूनामन्नमुपदिश्यते इति ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मकारणात् त्वभोगहेतोः इज्यते अयमिति देवातिथ्यादिर्यज्ञः । सतां साधूनां । अन्नं अदनीयं विधीयते अन्नस्य रागविषयत्वेऽपि एवं प्रकारकं विधेर्विषयः ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । अयज्ञशिष्टाशनं दोषाशनमशास्त्रविहितत्वादित्याह अर्घमिति । यज्ञशिष्टं पञ्चमहायज्ञशिष्टम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पचत्यात्मकारणात्स केवलमर्घं भुङ्क्ते । यज्ञशिष्टाशनं पाकयज्ञोज्योतिष्टोमादिशिष्टान्नं सतामेतदन्नं अशनाय योग्यं विधीयते ॥ ११८ ॥

राजर्त्विक्स्नातकगुरून्प्रियश्वशुरमातुलान् ॥ अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्पुनः ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथिपूजाप्रसङ्गेनान्येषामपि केषांचित्पूज्यानां गृहागतानां पूजाविशेषो विधीयते । राजाऽभिषिक्तो न क्षत्रियमात्रम् अतिमहतीक्ष्णपूजा न तां सर्वः क्षत्रियोऽर्हतिनिहि स्नातकगुरुभ्यां तस्य सहोपदेशो युक्तः । पूजासाम्यं गुरुणा न तस्य युक्तं लिङ्गदर्शनाच्च । तद्यथैवाग्न्या मनुष्यराज आगत इत्यातिथ्येष्टिब्राह्मणं गोवधो मधुपर्कविधावुक्तो गोमोऽतिथिरिति पुरुषराजविषयं दर्शयति । तेन क्षत्रियेऽक्षत्रिये वा जनपदेश्वरे पूजेयं प्रयोक्तव्या । शूद्रे तु नास्ति । मन्त्रवत्त्वम् । ननु च शूद्रस्य मन्त्रोच्चारणं निषिद्धं न पुनः शूद्रसंमदानके कर्मणि ब्राह्मणादीनाम् । नैष दोषः । अर्घाणामपि भूतेभ्यस्त्वेत्यादिमन्त्रोच्चारणमस्ति । ननु च महाभारते शूद्रकर्तृकमपि मधुपर्ककर्म श्रूयते तदहं मासं चैव यथावत्प्रत्यवेदयत् । मधुपर्कचर्गांचैव तस्मै भगवते भगवते त्वयम् भगवते वासुदेवाय विदुर इति तत्साधने दधनि भक्त्या मधुपर्कशब्दः प्रयुक्तः । तादर्थ्यात्तच्छब्दो भवति । आयुष्यमिति राजशब्दस्तावज्ज्ञानपदेश्वरवचनो न क्षत्रियमात्रे वर्तते । म्रियोजामातेत्याहुः । स्नातको विद्याव्रताभ्यामुभाभ्यां अन्यथा विगुरवः । सर्वैस्नातका एव । आश्रमान्तरस्थानां भैक्षचर्या विहिता न त्वतिथिधर्मणो-

जनम् । अथवाऽचिरनिर्वृत्तवेदाध्ययनः स्नातकोत्पद्यते । एतानर्हयेत्पूजयेत् । मधुपर्कशब्दः कर्मनामधेयम् । गृहान्नस्य स्वरूपावगमः । परिसंवत्सरानितिराजादिपूज्यविशेषणम् । परिगतोऽतिक्रान्तः । संवत्सरोयेषांतान् । यदि संवत्सरेऽतीतआगच्छन्ति तदामधुपर्कार्हा अर्वाङ्केष्वेवं व्याचक्षते । यदि संवत्सरादर्वागागच्छन्ति । तदातीतेऽपि संवत्सरे प्रथमपूजायाः । पुनर्लभतेपूजाम् । अन्येत्वाहुः । सांवत्सरिकी तेषांपूजा नयावदागमनम् । अस्मिन्पक्षेऽर्वागागमनेन पूजाप्रतिबन्धकम् । पाठान्तरं परिसंवत्सरादिति । यावदेव संवत्सरं तावत्परिसंवत्सरात्तत ऊर्ध्वपुनः पूज्या इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

२) सर्वज्ञानाराधणः । राजा स्वदेशनृपतिः क्षत्रियः स्नातकोविद्याव्रतस्नातकः गुरुराचार्यः उपाध्यायोवा प्रियोमित्रं । परिसंवत्सरात्संवत्सरं विहायातिवाह संवत्सरादूर्ध्वत्वं गृहागमने पुनर्मधुपर्केणार्हयेत् । संवत्सरमध्ये तु नावृत्त्यामधुपर्कः ॥ ११९ ॥

(३) कुट्टुकः । अतिथिपूजाप्रसङ्गेन राजादीनामपि गृहागतानांपूजाविशेषमाह राजेति । राज्याभिषिक्तः क्षत्रियो राजा । ऋत्विग्यज्ञेयेन यस्यात्विज्यं कृतम् । स्नातकोविद्याव्रताभ्याम् । प्रियो जामाता । राजादीनेतान् गृहागतांस्म गृहोक्तेन मधुपर्काख्येन कर्मणा पूजयेत् । परिसंवत्सरादितिसंवत्सरं वर्जयित्वा तदूर्ध्वगृहागतान् पुनर्मधुपर्केण पूजयेत् । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेण वर्जनार्थपरियोगेनेयंपञ्चमी । अतएवैतत्सूत्रव्याख्याने जयादित्येनोक्तं अपेन साहचर्यात्परेवर्जनार्थस्य ग्रहणमिति । मेधातिथिस्तु परिसंवत्सरानिति पठित्वा परिगतो निष्क्रान्तः संवत्सरोयेषांतान् पूजयेदिति व्याख्यातवान् । उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमनेन मधुपर्कार्हाता ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहागतानां पूजाप्रकारं कथयंस्तत्कालविशेषमाह राजेति । स्नातको नवोदापतिः । प्रियो जामाता । परिसंवत्सरात्तदूर्ध्वपूजयेदित्यन्वयः । तदभ्यन्तरे मधुपर्केण नार्हणम् ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । अथमधुपर्कार्हा नाह राजर्विगिति । स्नातको गृहस्थः । प्रियः सखा । परिगतः संवत्सरोयेषांतिपरिसंवत्सराः परिसंवत्सराश्चतआगताश्चेति परिसंवत्सरागताः ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रियः जामाता स्नातकोविद्यास्नातकः व्रतस्नातकोवा तान्प्रति संवत्सरात्पुनः पुनर्मधुपर्केणार्हयेत् । संवत्सरमध्यागमने नमधुपर्कार्हा भवन्तीत्यर्थः । परिसंवत्सरेति पाठे परिशब्दो वर्जनार्थ इति ॥ ११९ ॥

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ ॥ मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञनिमित्तेऽर्वागपि संवत्सरात्प्राप्त्यर्थोऽयमिति केचित् अन्ये तु पूर्वस्यैव राजश्रोत्रिययोरुपसंहारमाहुः । अनुपसंहारे हि न त्वयज्ञ इति नोपपद्यते । अत्र श्रोत्रियोयः स्नातकः प्रागुक्तो यदि वा ऋत्विगेव तस्य हि यज्ञकर्मणि प्रारिप्स्यमाने गोर्मधुपर्कदानं विहितम् । यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुः एवंक्रममूलैषा स्मृतिर्मविष्यति । इतरथा कल्प्येतमूलम् । अन्ये तु सर्वानृत्विगादीन् श्रोत्रियशब्देन दृष्टान् मन्यन्ते । तथा चाविशेषेण गौतमेन पठितम् ऋत्विक्श्वशुरपिनृमातुलानामुपस्थाने मधुपर्क इत्युक्ताय ज्ञविवाहयोरर्वागिति पठितवान् । अतश्च सर्वेषामेवार्घ्याणां यज्ञे निर्मितेऽर्वागपि संवत्सरादर्घ्यार्हा स्यान् । न त्वयज्ञ इति च प्रतिषेधोऽर्वाक्संवत्सरान्तोर्ध्वमित्येवनेयः इह द्वितीये पादेऽनैकधा पाठप्रतिपत्तिः । केचित्पठन्ति । तते यज्ञ उपस्थिताविति तेषामयमर्थः तते प्रारब्धे यज्ञे यदि प्राज्ञो भवती निमज्ज्यानीतौ तदेयं मधुपर्कक्रिया तयोर्मपुनः प्रारभ्यमाणे एषपक्षः कैश्चिदुच्यते दीक्षितस्य सर्वदानप्रतिषेधान्मधुपर्कदानमनुज्ञायमानं तद्विरुद्धं स्यात् न च शक्यं वक्तुं दानमेतन्भवत्यर्हयेदिदोदनात् । पूजैषा विधीयते । यतोऽस्ति मधुपर्कदधिदानं मांसभोजनादिदानं च । अथोच्यते त्वयमेव तत्परकीयं भुज्यत इति एवं सति स्तेयदोषः स्याद्वचनात् ।

तिचेदस्येव तर्हिददात्यर्थः चोदितंचददितिमधुपर्कचदद्यादिति तस्माद्विरुद्धेदीक्षितोनददात्यनेन स्याद्विरोधोयदि य-
ज्ञशब्दः सोमयागेष्वेव वर्तते । दर्शपूर्णमासादयोपि यागास्तद्विषयोयविधिर्भविष्यति नैतद्युक्तम् । एवंसति समाचारवि-
रोधः । नहि शिष्टाः सोमयागेभ्योऽन्यत्र कचिदर्घ्यायमधुपर्कमाहरन्ति । आचारोवेदादरः । अतोऽयमेवपाठोयुक्तः यज्ञ-
कर्मण्युपस्थितइति । प्रारभ्यमाणयज्ञागतंशिष्टामधुपर्केणपूजयन्ति न प्रवृत्तयज्ञाः । अतश्चैतदपि न विचारयामः । सामा-
न्यतः । प्राप्तस्य दानस्य भवतु निवृत्तिर्न पुनस्तद्विषयतयैव श्रुतस्य । यज्ञश्चासौकर्मचतयज्ञकर्म तस्मिन्नुपस्थिते
प्राप्ते ॥ १२० ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । अत्र राजान्यदेशनृपतिः क्षत्रियएव श्रोत्रियोविद्यामात्रस्नातः । एतौ संवत्सरादूर्ध्वमपि
यज्ञकर्मण्येवोपस्थितौ मधुपर्काहोर्न त्वेवमेवेति स्थितिर्नियमः ॥ १२० ॥

(३) कुष्ठुकः । राजस्नातकयोः पूजासंकोचार्थमाह राजेति । राजस्नातकौ संवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येव प्रा-
प्तौ मधुपर्केण पूजनीयौ नतु यज्ञव्यतिरेकेण जामात्रादयस्तुसंवत्सरादूर्ध्वं यज्ञविनापि मधुपर्काहोःसंवत्सरमध्ये तु सर्वेषां-
यज्ञविवाहयोरैव मधुपर्कः । तदाह गौतमः ऋत्विगाचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः । संवत्सरे पुनर्यज्ञ-
विवाहयोरवाप्राज्ञः श्रोत्रियस्यच ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । तेष्वेव विशेषमाह राजाचेति । अनयोर्यज्ञकर्मण्यागमनेसंवत्सरेपि मधुपर्कः । तथा च गौत-
मः ऋत्विगाचार्यश्वशुरमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कःसंवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरवाप्राज्ञः श्रोत्रियस्य चेति । अर्वाक् सं-
वत्सरात् । श्रोत्रियोत्र पूर्वोक्तःस्नातकः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । स्थितिः सिद्धान्तः ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः राजा ग्रामादागतःसन् श्रोत्रियः यज्ञकर्मणि दर्शपूर्णमासस्यापि वा संवत्सरादूर्ध्वमुप-
स्थितौ प्राप्तौ मधुपर्केण संपूज्यो भवतः । अयज्ञकाले अनिमत्तितौ नपूज्यौ । इति स्थितिर्मर्यादा ॥ १२० ॥

सायंत्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमत्रंबलिहरेत् ॥ वैश्वदेवंहि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ १२१ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तःप्रथमः इदानींद्वितीयः पाकउच्यते । सायंदिनान्तः प्रदोषस्तत्र सिद्धस्यान्नस्य सर्वः पा-
कयज्ञयोविधिरावर्तनीयोब्रह्मयज्ञपितृयज्ञवर्जम् । ननु च बलिहरेदित्येतावच्छ्रुतम् । बलिहरणंच प्रसिद्ध्या भूतयज्ञएव
तत्र कुतोऽग्नौ होमोऽतिथ्यादिदानंच । अथ वैश्वदेवंहि नामैतदिति वैश्वदेवशब्दः सर्वार्थतांप्रतिपादयति विश्वेष्टादेवाना-
मिदंविधीयते सायंप्रातर्यादृशंप्रातस्तादृशमेवसायमेतदर्थमेव प्रातःशब्दः अन्यथाप्रातर्वहितमेव किमनेनसायंप्रातर्विधीयते ।
एवंतर्हि ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञावपिकर्तव्यौ । उच्यते अन्नस्य सिद्धस्येतिवचनाद्यदन्नसाध्यंतदेवकर्तव्यम् नत्वभ्ययनसाध्योब्रह्म-
यज्ञोनाप्युदकसाध्यंतर्पणम् । एवंच संबन्धः क्रियते सिद्धस्यान्नस्य बलिहरेत् । एतद्वैश्वदेवाख्यंकर्मान्नस्य सिद्धस्योभयोः
कालयोर्विधीयते । अन्नशब्दोवैश्वदेवशब्दाच्चैवव्याख्यायते । अमन्त्रमन्त्रशब्देन देवतोद्देशशब्दवान् त्वाहाकारान्तोऽग्नये-
त्सहोत्येवमादि निषिध्यते । न ह्यन्ये मन्त्रावैश्वदेवेविनियुक्तास्तेषु मन्त्रत्वंप्रशंसयोच्यते । ननु त्वाभ्याये पठितानांमन्त्रत्वम-
स्ति त्वाभ्यायैकदेशःकश्चिदग्यजुः सामात्मकोवेदाभ्यायिभिर्मन्त्रइति व्यवहियते व्यवहारतश्चपदायावगमनर्थैः शब्दैर्बलि-
हरणादि क्रियते ते कुत्रचित्पठ्यन्ते केवलमग्न्यादिभ्योदेवेभ्योहोमंकुर्यादितिश्रुतेः त्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वादेवेभ्योह-
विः संपदीयतइति वाक्यान्तरेण सर्वहोमेषु त्वाहाकारोविहितोयाज्यान्ते वषट्कारोऽनियमितोयाज्याणांवषट्करोतीति ।

त्वाहाकारशब्दयोगे चतुर्थी स्मर्यते अतोयागोदेवतायाउद्देश्यत्वात् उद्देश्यत्वंच देवतायाः शब्दावगम्यरूपत्वात् शब्देनैवेचित्वादिघंघटना क्रियतेअग्रयेस्वाहेत्यादि यद्येवंतेषांनिषेधः कथंताहि यागनिर्वृत्तिः नहि तुभ्यमिदं न मदीयमिति यावदुद्देशोनकृतस्तावद्यागस्वरूपनिर्वृत्तिः । नहि त्यागः केवलोयागउद्देशशून्यः । सत्यम् शब्देर्निषिद्धे मनसोद्देशदेवतायाः पत्नीकरिष्यति यथाशूद्रोनमस्कारमुच्चास्यति । नमस्कारेणप्रत्याप्नातः शूद्रस्यमंत्रइतिनमस्कारोऽनुज्ञातोऽस्यनदेवतापदम् । नच देवतायाविनियोगसिद्धिरित्युक्तम् । इहभवन्तस्त्वाहुः त्वाहाकारोनमस्कारेण प्रत्याप्नातः शूद्रस्य देवतापदंत्वनिषिद्धम् । अथ सायंवैश्वदेवहोमे कः कर्ता उक्तंपठ्येव संनिधानादलिहरणवदमन्त्रकंकरिष्यतीति ॥ १२१ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । अत्र वैश्वदेवहोमेपत्याकृते नक्तंचरेभ्यइतिवैकस्मिन्बलौ दत्ते दैवसिकतस्यन्तरस्थाने पठ्याअमन्त्रकैकबलिदानमुक्तम् । वैश्वदेवंहीति । वैश्वदेवं विश्वेदेवाः सर्वे देवाइन्द्रादयोविश्वेदेवान्तास्तेभ्यः कार्यं बलिकर्म सायंप्रातर्विधीयते न तु ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञयोरिवास्यापि दिवैव क्रियाऽतःसायं पठ्येव नक्तंचरव्यतिरिक्तभूतयज्ञस्थाने देवतामनसोद्दिश्य कार्यमेतदित्यर्थः ॥ १२१ ॥

(३) कुक्षूकः । दिनान्तेसिद्धस्यान्त्यपठ्यमन्त्रंबलिहरणंकुर्यात् । इन्द्राय नमइति मन्त्रपाठवर्जम् । मानसस्तुदेवतोद्देशोन निषिध्यते । यतएतद्वैश्वदेवंनामान्साभ्यंहोमबलिदानातिथिभोजनात्मकंतत्सायंप्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्वदेवस्य सिद्धस्येत्यत्र बलिकमत्वावच्छेदेऽधिकारित्वेन शामंपर्तिपर्युदस्यति सायमिति । तथाच देवतामनसैवोद्दिश्येत्याह पठ्यमन्त्रमिति । सायंबलिर्भास्तिवति चेन्नेत्याह । वैश्वदेवइति ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सिद्धस्यान्त्य सायंसंभ्याकाले पत्नी अमन्त्रवदलिहरेइत्याह । बलिहरणंभूतयज्ञः । विश्वेषां देवानामिदं कर्म वैश्वदेवंनामैतत्सायंकाले प्रातःकालेपिविधीयते । इति नित्यश्राद्धम् ॥ १२१ ॥

पितृयज्ञंतु निर्वर्त्य विप्रश्चेन्दुक्षयेऽग्निमान्॥पिण्डान्वाहार्यकंश्राद्धंकुर्यान्मासानुमासिकम्॥१२२॥

(१) मेघातिथिः । वैश्वदेविकाद्वैकलिपिकाच्छ्राद्धान्नित्यमिदंश्राद्धान्तरमुच्यते । तस्यायंकालनिर्देशः । चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां तत्रापि नयस्यांकस्यांचन वेलायां किंताहि पितृयज्ञंनिर्वर्त्य श्रुतोयः पिण्डपितृयज्ञस्तंकृत्वा । एवंच यस्तस्यकालः सएवास्यापि लभ्यते । तदुक्तममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञइति अनाहिताग्नेरप्यौपासनयोगोऽस्त्येव । तथाचाह एवमनाहिताग्निर्नित्ये अपयित्वेत्यादि अग्निमान् वैवाहिकेनाग्निना तद्वाह्यायकालान्तरेन वा विप्रग्रहणमविवक्षितम् । क्षत्रियवैश्ययोरपीष्यते । एवंस्मृत्यन्तरेषु इदंविशेषेणोक्तंपिण्डान्वाहार्यकमिति । नामधेयमिदमस्य श्राद्धस्य पिण्डानामनुपश्रादाच्चिह्नयेऽनुष्ठीयते । तत्पिण्डान्वाहार्यकंभवति । मासश्चानुमासश्च तयोर्भवमासानुमासिकम् । मासानुमासशब्दसमुदायोमासगतांवीप्सामाचष्टे । मासि मासि कर्तव्यमित्युक्तंभवति । अतश्च नित्यतासिद्धिः । यद्यप्यनुमासशब्दाद्वीप्सावगतिर्भवति मासशब्दोऽतिरिच्यते तथापि पद्यग्रन्थेगौरवंनाद्रियते । श्राद्धमित्येतदपिनामैव । कुर्यादिति विधिः ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पितृयज्ञंपिण्डपितृयज्ञं अग्निमान् । स्मार्तेन श्रौतेन वा । पिण्डेभ्योल्लिपिकांमात्रा मन्वाहृत्य ब्राह्मणाअत्र श्राद्धे भोज्यन्तइति पिण्डान्वाहार्यकं मासानुमासानु कर्तव्यात्पिण्डपितृयज्ञादनुमासिकं मासि मासि कार्यपितृकृत्यंमासानुमासिकमितिप्रसंगाच्चवहारानुगुणंनामद्वयमुक्तम् । विप्रइति क्षत्रियवैश्यकार्यस्य पिण्डपितृयज्ञात्प्रागपि क-

रणे न दोषइत्येतदर्थम् । अतएव उत्तरश्लोके तदामिषेणेति आमिषनियमोक्तिरपि क्षत्रियवैश्यविषयैव । अतएव हि श्लोका-
न्तरप्रयत्नोविपपदस्य तन्नान्वयोमाभूदिति । अतएव च पुलस्त्यः मुन्यन्ब्राह्मणस्थोक्तमांसंक्षत्रियवैश्ययोरित्याह ॥१२२॥

(३) कुड्मुकः । आद्धकल्पं च शाश्वतमित्यनुक्रमणिकायांप्रतिज्ञातं आद्धकल्पमुपक्रमते पितृयज्ञमिति । साधिरमा-
वास्यायांपिण्डपितृयज्ञाख्यकर्मकृत्वा आद्धंकुर्यात् । पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाह्नियतइति । पिण्डान्वाहार्यकं आद्धमा-
सानुमासिकं मासश्चानुमासश्चतयोर्भवंप्रतिमासं कर्तव्यमित्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विप्रग्रहणाद्विजातिपरं । त्रया
णांप्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्धकल्पं च शाश्वतमित्युक्तम् । तत्र साधिकस्य कृत्यान्तरमाह पितृयज्ञस्त्विति । पितृयज्ञं
सायान्हे पिण्डपितृयज्ञेश्वरन्तीति श्रुत्युक्तं कर्म । चन्द्रक्षये चन्द्रारम्भककलानां क्षयाक्रान्तान्त्यकलायामावास्यायां निर्व-
र्त्य कृत्वा । सर्वआद्धप्रकृतिपार्वणआद्धस्य पिण्डपितृयज्ञान्तरभावित्वं नाम्ना प्रथयति पिण्डान्वाहार्यकमिति । पिण्डं
पिण्डपितृयज्ञं तदनु आहार्यं कर्तव्यता यस्य तत् । मासानुमासिकं मासं मासंप्रति साध्यम् ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । एवमहरहः कर्तव्यत्वेन पञ्चमहायज्ञा उक्ताः । इदानींप्रतिमासमावास्यायां कर्तव्यस्य मासिकाख्य-
स्य आद्धस्य विधिमुपदिदिक्षन्नाहिताग्नेस्तत्र विशेषतावदाह पितृयज्ञमिति । अग्निमानाहिताग्निः । विप्रोद्विजः । चन्द्र-
क्षयेऽमावास्यायाम् । पितृयज्ञं श्रौतंपितृपिण्डपितृयज्ञं निर्वर्त्य । पिण्डान्वाहार्यकम् । पितृयज्ञदत्तानांपिण्डानामनुपश्चादा-
हार्यप्रयोज्यम् आहार्यमेवाहार्यकम् । मासानुमासिकम् । प्रतिमासिकंकुर्यात् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ आद्धप्रकरणम् । अग्निमान् विप्रः चन्द्रक्षये अमायां पितृयज्ञपिण्डान्निर्वर्त्य समाप्य मासानुमा-
सिकं पिण्डान्वाहार्यकं च पिण्डानां पश्चात् आह्नियतेऽनुष्ठीयते तत्पिण्डान्वाहार्यकं आद्धंकुर्यात् । मासानुमासिकं च ॥ १२२ ॥

पितृणां मासिकं आद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ॥ तच्चाभिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ १२३ ॥

[ननिर्वपतियः आद्धंप्रमीतपितृकोद्विजः ॥ इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः §]

(१) मेघातिथिः । अन्वाहार्यदर्शपौर्णमासयोः श्रौतयोर्दक्षिणार्तिवज्रम् । यदेतन्मासिकं आद्धमन्वावास्यायामेतत्पि-
तृणामन्वाहार्यम् । यथान्वाहार्येणार्तिवज्रः प्रीयन्ते तद्वत्पितरः आद्धेन । एतेन पितृव्यतां आद्धस्याह । यथाग्न्यादिदेवतार्थो-
दर्शादियाग एवम् आद्धे पितरः किं तर्हि तदुपकारार्थमेव आद्धम् । तथाच पितृणामितिषष्ठी । केवले हि देवतात्वे चतुर्थ्या-
विरहायागः । पक्षे पाठान्तरमर्थान्तरं च पिण्डानां मासिकमिति । अन्वाहार्यं विदुर्बुधाः अनेनापि पितृयज्ञवदस्य कर्तव्यतो-
च्यते । न त्विदमङ्गम् । तदेतदामिषेण मासेन कर्तव्यम् । प्रशस्तेनाप्रतिषिद्धेन विशेषविहितेन वा द्वौ मासौ मन्स्यमासेने-
ति यद्वक्ष्यति । अयं च मुख्यः कल्पः तदभावे दधिघृतपयोऽपूपादि विधायिष्यते । मांसं च व्यञ्जनं भक्तादिभोज्यस्य । न पु-
नरेतदेव केवलं भोज्यं येन वक्ष्यति गुणांश्च सूपशाकाद्यांस्तथायावन्तश्चैव यैश्चान्नैरिति । किंपुनः आद्धे होमब्राह्मणभोजनपि-
ण्डनिर्वपणादीनि कर्माणि सर्वाण्येव समप्रधानानि आद्धशब्दवाच्यान्युत किंचिदङ्गमत्र किंचित्प्रधानम् । उच्यते आद्ध-
भोजयेच्छृङ्गादंभुक्तमनेनेति सामानाधिकरण्याद्ब्राह्मणभोजनं मुख्यं प्रतीयते ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिण्डानामिति । पिण्डपितृयज्ञपिण्डानामनुपश्चादाहार्यं यच्छृङ्गादं तन्मासिकम् । मासि

(१२३) प्रयत्नः = समतन्तः इति केषुचित्पुस्तकेषु । (१२३) पितृणां = पिण्डानां (नं)

§ (ख,) रामचन्द्रेण व्याख्यातः

मासि कर्तव्यत्वात्मासिकसङ्गमपि विदुः । प्रशस्तेन आद्ययोग्येन । एवं च आद्यान्तरेषु नामिषनियमइति दर्शितम् ॥ १२३ ॥

(३) कुड्मूकः । इदानीं नामनिर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानन्तर्यद्रव्यति पितृणामिति । इदं मासिकं प्रतिमासभवं आद्य-
यस्मात्पितृयज्ञपिण्डानामनुपश्चाद्विहिते तेन पिण्डान्वाहार्यकमिदं पिण्डताजानन्ति । ततोयुक्तं पितृयज्ञानन्तर्यमस्य । तच्चा-
मिषेण वक्ष्यमाणमांसेन प्रशस्तेन मनोहरेण पूतिगन्धादिरहितेन प्रयत्नतः कर्तव्यम् । पिण्डानां मासिकं आद्यमिति वा पाठः पि-
ण्डानां पितृयज्ञपिण्डानाम् । शेषतुल्यम् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रादौ वक्ष्यमाणपिण्डकल्पस्तदनु विप्रभोजनकल्पः इदं त्वग्निमतोजीवन्पितृकस्यापि तेन
स्वकंपितर माशयेदिति वक्ष्यमाणसंगच्छते । पार्वणे तु विप्रभोजनानन्तरं पिण्डकल्पउच्छिष्टसंनिधौ चैतत्परस्तात्पिण्ड-
मिष्यतइति । मेधातिथिस्तएतदेवानुवदन् तत्र कर्तव्यविधत्ते पितृणामिति । प्रशस्तेन पाठीनरोहितावाद्यावित्यादिवक्ष्यमा-
णेन ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । मासिकाख्यस्य आद्यस्यैवाऽयं प्रयोगविधिर्नान्यस्येत्याह पिण्डानामिति । मासिकमेव आद्यपिण्डा-
नामन्वाहार्यपश्चात्प्रयोज्यं विदुर्बुधानापरम् । तस्य द्रव्यविशेषउत्तरार्धेनोक्तः । आमिषेण मांसेन । प्रशस्तेन भक्ष्यतया-
विहितेन ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणां पितृपक्षपिण्डानां मासिकं आद्यं बुधाः अन्वाहार्यसंज्ञं विदुः । अन्वाहार्यपितृयज्ञपिण्डानाम-
नुपश्चाद्विहिते तत्पिण्डान्वाहार्यकं । तत् आद्यं प्रशस्तेनामिषेणाप्रतिषेधेन कर्तव्यं । द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेति वचनात् ॥ १२३ ॥

[रामचन्द्रः । नेति । प्रमीतपितृः मातृकोयः आद्यं न निर्वपति न करोति । मासिमासि इन्दुक्षये अमायां स प्रायश्चित्ती
भवेत् ॥ १ ॥]

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्याद्विजोत्तमाः ॥ यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः
॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचाह तत्र तस्मिञ्छ्राद्धे ये द्विजोत्तमा ब्राह्मणाभोजनीया ये च परिहर्तव्या यावन्तो-
यत्संख्याकादौ दैवइत्यादि यैश्चान्नैस्तैर्ब्रह्मिवैरित्यादि तदेतत्सर्वमिदानीं वक्ष्यामि तच्छृणुत । एतदत्र प्राधान्येन
संपाद्यम् एतेन विना आद्येन कृतं भवति । अन्यच्च यच्चाङ्गजातमारादुपकारकंसंनिपत्योपकारकं वा तस्मिन्संपन्ने आद्य-
न कृतं भवति । सगुणतन्त्रस्यात् । अतएतेषां प्राधान्यख्यापनार्थं पुनरुपन्यासः ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्विजसत्तमाइति भृगुणा मुनीनांसंबोधनम् । प्रयत्नतइति कचित्पाठः । द्विजोत्तमाः ।
द्विजेषूत्तमवर्णा ब्राह्मणा इति यावत् ॥ १२४ ॥

(३) कुड्मूकः । तस्मिञ्छ्राद्धे ये भोजनीया ये च त्याग्या यत्संख्याका यैश्चान्नैस्तत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । एकमप्याशयेद्विप्रमित्यत्रैकत्वविशिष्टब्राह्मणमात्रं प्राप्तं । आद्यविशेषे तत्पितृयज्ञपक्षिणः प्रतिजा-
नीते तत्रेति । तत्र पिण्डपितृयज्ञे पार्वणश्राद्धे च । ये यत्स्वरूपाः । यावन्तः सङ्ख्याया यैर्मुन्यन्नाद्यैरित्यर्थः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र आद्ये ये भोजनीया भोजनार्हाः स्युः यावन्तो यत्सङ्ख्याका ब्राह्मणाः यैरन्नैः संस्कार्यास्ता-
नशेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनैकैकमुभयत्र वा ॥ भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि प्रतिज्ञातस्य वस्तुनस्तेनैव क्रमेण विशेषकथनं युक्तं तथापीह स्वल्पवक्तव्य-

त्वाद्भोजनीयाइति प्राप्तं परित्यज्य संख्यानिर्देशोऽने न क्रियते । देवानुद्दिश्य द्वौ ब्राह्मणौ भोजयेत् । पितृणां कृत्ये त्रीनु-
भयत्र वा दैव एकं पिच्ये चैकं यद्यपि पिच्य इत्यत्र पितुरिदमिति पितृशब्देन देवताचोदना तथापि पितृपितामहप्रपितामहा
उद्देश्याः । तत्रैकैकस्यैकैकं भोजयेत् । नत्वेवैकं सर्वेभ्यः पृथक्पृथक् देवतात्वात् । उक्तं च गृह्यकारेण नत्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्ध्या-
ख्यातमिति । यथैकः पिण्डः सर्वेभ्यो न निरूप्यते तथैव ब्राह्मणोऽपि न भोज्यत इत्यर्थः । इहापि वक्ष्यति । निमज्जयेभ्य वरा-
निति । भोजनार्थमेव तन्निमज्जणं न दृष्टार्थम् । अतश्च पितृकृत्ये त्रीन्नीनिति द्रष्टव्यम् । तथाचाह न चावराभोजयेदिति
एवं च कृत्वैकैकमपि विद्वांसमित्येतदप्येवमेव द्रष्टव्यमेकैकस्यैकैकमिति । अपिच नैवात्रैकैकमुभयत्रेत्येतद्विधीयते । वि-
स्तरप्रतिषेधार्थोऽयमनुवादः । यथा विषं भक्ष्य माचास्य गृहे भुङ्कति यद्येवं द्वौ दैव इत्येवोऽपि विधिर्न स्यादस्याप्यन्यार्थतयो-
पपत्तेः । अथायं विधिरप्राप्तत्वादिकैकमित्येवोऽपि कस्मान्न भवति । अत्राह माभूद्वयोरेकोऽपि विधिः । कुतस्तर्हि संख्या-
वगमो निमज्जयेत रुयवरानिति । ननु तत्र दैवग्रहणं नास्ति स्मृत्यन्तरात्तर्हि संख्यावगमः अयुजोवायथोत्साहमिति युगमान्दे-
व इति । यदि वायं संख्याविधिः स्याद्विस्तरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधोऽनर्थकः । तस्माद्यावद्ब्राह्मणभोजितैर्विस्तरे ये दोषा-
स्ते न भवन्ति । अत्राह माभूद्वयोरेकोपि तावन्तो भोजनीयाः । पिच्येऽयुग्माः दैवतुद्वावेव अतिसमृद्धोऽप्यत्यर्थमाच्योऽपि ।
न प्रवर्तते विस्तरे । न चायमदृष्टार्थो विस्तरप्रतिषेधः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रीन्पित्रादित्रयार्थं क्रमात् एकैकमिति पित्रादित्रयोद्देशेनैकः वैश्वदेवार्थं चैकमिति । एवं यदा
त्रयः पितृर्था तदा वैश्वदेवोऽपि द्वावेवेति नियतम् । विस्तरे स्मृत्यन्तरात्ते एकैकार्थत्रयस्य इत्यादौ ॥ १२५ ॥

(३) कुञ्जुकः । अत्र यद्यप्युद्देशक्रमेण ये भोजनीया इति वक्तुमुचितं तथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद्ब्राह्मणसंख्यामाह द्वा-
विति । देवश्चाद्देवौ ब्राह्मणौ पितृपितामहप्रपितामहानां त्रीन्ब्राह्मणानथवा दैव एकं पित्रादित्रिके चैकं ब्राह्मणं भोजयेत् । उक्त-
तिरिक्तभोजनसमर्थोऽपि नाधिकभोजनेषु प्रवर्तते । मेधातिथिस्त्वाह । पितृकृत्ये त्रीनिति पितृस्त्रीन्ब्राह्मणान्पितामहस्य
त्रीन्ब्राह्मणान्प्रपितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयेत् । एकैकमुभयत्रवेति दैव एकं पित्रादित्रयस्य चैकैकम् । नत्वेकं पित्रादि-
त्रयस्य नत्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्ध्याख्यातमित्याश्वलायनगृह्यविरोधात् । यथैकः पिण्डः पित्रादित्रयस्य न निरूप्यते तथैको-
ब्राह्मणो न भोजयितव्य इत्यर्थः । तस्मान्न पित्रादित्रयस्यैकं ब्राह्मणभोजनं तदसत् । गृह्यकारेणैव नत्वेवैकं सर्वेषां पिण्डै-
र्ध्याख्यातमिति पठित्वा काममना चेदित्यभिहितम् । अस्यार्थः बहुपित्रादिदेवताकुआदानामाद्यं सपिण्डीकरणमभिमतंतद्य-
तिरिक्तश्चादे काममेकः पित्रादीनां ब्राह्मण इत्यर्थः । अथवाऽनाद्येऽदनीयद्रव्याभाव एकोऽहि भोजयितव्यः । उभयत्रापि
ध्याख्याने पार्वणादौ पित्रादित्रयस्यैकं ब्राह्मणभोजनं गृह्यकृतैवोक्तम् । वसिष्ठोपि यथैकं भोजयेच्छाद्धे दैवतत्रकथं भवे-
त् । अन्नपात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्तयेत् । प्रास्येदन्तं तद्विवादाद्वा ब्राह्मणचारिण-
इति । सर्वेभ्य एकं ब्राह्मणभोजनमाह । तस्माद्यथोक्तैव ध्याख्या प्रथमे वावशब्द इत्यनेन विस्तार इति प्रामे छन्दःसमान-
त्वात्स्मृतीनां सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते इति विस्तर इति रूपम् ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिज्ञान्याकरोति द्वाविति । पितृकृत्ये पितृउद्देश्यकृत्ये । त्रीन् पितृपितामहप्रपितामहान् ।
प्रत्येकं तान् प्रति त्रीन्नीनिति मेधातिथिः । तेन नव । अथवा पितृकृत्यावच्छेदे त्रीन् । तदुक्तम् । यथैकः पिण्डः सर्वेभ्यो न
निरूप्यते । तथैवैकं ब्राह्मणोपि न भोजनीयः । मातामहानामप्येवं आदिकुर्याद्विचक्षण इत्युक्तेः । एवं मातामहपक्षे दैवे पि-

य्ये च अद्वया पितृदेशेन द्रव्यत्यागब्राह्मणत्वीकारपर्यन्तं आह । अन्यत्र भाक्तमतः आमावासिक आह सर्व आह प्रकृतिः बहुद्रव्यसंपत्तिमानपि बहुब्राह्मणादि न कुर्यादित्याह । नेति ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । यावन्तद्वयेतद्विबुधोति द्वौदैवइति । विस्तरे संख्याभूयस्त्वे ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणसङ्ख्यामाह द्वाविति दैवे विश्वेदेविनिमित्तौ विप्रौ पितृकृत्ये त्रीन् पित्रादिस्थाने त्रयस्त्रयः विप्राङ्ग्रेयाः । एकैकं मुभयत्र वा पितृणां एकमेकं वा । विश्वेषां देवानां वा एकं एकं ब्राह्मणं भोजयेत् । विस्तरे न पस्येतये च द्विजावर्ज्यास्त्युर्वर्जयेत्तान् उक्ता भोजयेद्विप्रदोषास्ते न भवन्ति ॥ १२५ ॥

सत्क्रियदिशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः ॥ पञ्चैतान्विस्तरोहन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । किंतिर्हि एतादोषानापादयति । विस्तारो नश्यते । यदि तु शक्यन्ते सत्क्रियादय उपपादयितुं तदा यथोत्साहं सत्क्रियाऽन्नसंस्कारविशेषः । देशोदक्षिणप्रवणादिरवकाशेषु चोक्षेष्वातिवक्ष्यमाणः । कालः अपराह्णे मध्याह्नाह्निलिखिते सूर्यइति । शौचमात्मब्राह्मणप्रेष्यगतम् । ब्राह्मणानां संपत् गुणवद्ब्राह्मणलाभः । एते गुणा अवयवं संपाद्याः । ते च विस्तरे नश्यन्ति । विस्तारो वैगुण्यम् । ब्राह्मण बहुत्वे चासौ प्रसजति । तस्मान्नेहेत न कुर्यात् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सत्क्रियां पूजां ब्राह्मणानां देशः शुचिः । कालोऽमावास्यादिः । शौचं दानृषहीनोः । ब्राह्मणसंपदं ब्राह्मणगुणान् । तदुपवेशमानादेशां मेस्तावद्ब्राह्मणार्चानुरोधेन कालभागे आह्वासं भवाद्वैशकालौ हन्तीत्युक्तं । तस्मान्नेहेतेऽतिवदत्सत्क्रियादिसंभवे बहुत्वप्रशस्तमिति दर्शयति । अतएव नवावराभोजयेदिति गौतमः ॥ १२६ ॥

(३) कुट्टुकः । सत्क्रियां ब्राह्मणस्य पूजदिशं दक्षिणप्रवणत्वादिवक्ष्यमाणं कालमपराह्णं शौचं आह कर्तृभोक्तृब्राह्मणप्रेष्यगतं गुणवद्ब्राह्मणालाभं ब्राह्मणविस्तारो नाशयति । तस्माद्ब्राह्मणविस्तारं कुर्यादिति सत्क्रियादिविरोधतो ब्राह्मणविस्तारनिषेधात् सत्क्रियादिसंभवे पित्रादेरैकैकस्यापि ब्राह्मणप्रयागम्यनुष्ठानम् । अतएव गौतमः नवावराभोजयेदुक्तोवायथोत्साहम् । बहुचगृहकारोऽपि अथातः पार्वणश्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्विष्टे ब्राह्मणानित्युपक्रम्य एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमित्याह द्वौ द्वावित्याभ्युदयिक आह विषयं स्मृत्यन्तरेषु तथाविधानाद्ब्राह्म्याभ्युदयिकमित्युपक्रमश्च ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव निन्दार्थवादमाह सत्क्रियामिति । सत्क्रियां ब्राह्मणपूजां । देशं दक्षिणप्रवणादि । कालं अपराह्णं । शौचं तत्कर्तृभोक्तोः स्नानादि । ब्राह्मणसंपत् गुणवद्ब्राह्मणलाभः । एतां पञ्च विस्तरः उक्तानां बाहुल्यं हन्तीति योजना ॥ १२६ ॥

(५) रामचन्द्रः । सत्क्रिया अन्नसंस्कारविशेषः । देशोदक्षिणप्रवणं । कालः कुतुपादिः । शौचं आत्मब्राह्मणगतं । यद्वा घृत्तिकागोमयभस्मादिगृहोपस्करशुद्धिः । ब्राह्मणसंपदं ब्राह्मणसमूहं । आह विस्तरो बाहुल्यं एतां सत्क्रियादिपञ्च हन्ति नाशयति तस्य विस्तरं नेहेत न कुर्यात् । विस्तरं ब्राह्मणानां बाहुल्यम् ॥ १२६ ॥

प्रथिता प्रेतकृत्येषा पिच्यं नाम विधुक्षये ॥ तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । न यथा दैवानि कर्माण्यदेवतार्थान्येवं पिच्यं नाम तत्कर्मैतत् । विधुक्षये तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैवलौकिकी न यथा दैवानि कर्माणि किंतिर्हि प्रथिता ख्याता वेदविदाम् । प्रेतकृत्या प्रेतोपक्रिया । विधुक्षये विधुश्रद्धस्तस्यक्षये । अमावास्यातिथिक्षय इति पाठान्तरम् । विधुक्षय इति तु पाठो निर्दुष्टः । एवं हि तत्र योजनम् । पिच्यं नाम वि-

धिचोदितं कर्म क्षये गृहेतस्मिन् कर्मणि । पित्र्येयुक्तस्य तत्परस्य नित्यं कर्तुंरुपतिष्ठते । प्रेतकृत्यैव तस्यापि प्रेतस्य कृत्योपकारः आद्यादि पुत्रैः क्रियते । पुत्रपौत्रादिसंतत्यविच्छेदः आद्यफलमनेन प्रकारेण प्रतिपद्यते । न च तत्फलकामस्याधिकारो नित्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अन्ये त्वधिकारान्तरमिदं संतत्यविच्छेदकामस्येच्छन्ति । लौकिकीय-कर्तव्यतास्मार्तेत्यर्थः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषा या प्रेतमुद्दिश्य क्रिया प्रेतक्रिया क्षये चन्द्रस्यविधोः विहिता कार्यत्वेन पित्र्यं नाम पितृसंज्ञया प्रसिद्धं तस्मिन् युक्तस्यैव पुंसो नित्यमिह कर्मभूमौ लौकिकी विशिष्टलोकप्रामिनिमित्ताप्रेतकृत्या नित्यं आद्यरूपा ए-ति आगच्छति तदधिकारे सति तत्कर्तुरेव नित्यं आद्येऽधिकारो नान्यस्येत्यर्थः । कचित्प्रेतकृत्यैव लौकिकीऽपि पाठः । तत्र तस्मिन् युक्तस्यैवेत्यन्वयः । केचिदत्र आद्यउद्युक्तस्य लौकिकी प्रेतकृत्या परायति निवर्तते तदकरणेऽपि प्रत्यवायाभावइ-त्यस्यार्थमाहुः ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । यदेतत्पित्र्यं कर्म आद्यरूपं प्रथममियं प्रख्याताप्रेतकृत्यापित्रुपकारार्था क्रिया । प्रकर्षेण इतः प्रेतः-पितृलोकस्थ एवोच्यते । विधुक्षयेऽमावास्यायां तस्मिन् पित्र्ये कर्मणि युक्तस्येतत्परस्य लौकिकी स्मार्तिकी प्रेतकृत्या पितृ-पकारार्था क्रिया गुणवत्पुत्रपौत्रधनादिफलप्रबन्धरूपेण कर्तारमुपतिष्ठते तस्मादिदं कर्तव्यम् । गोविन्दराजेन तु विधिः क्ष-यइति पठितं व्याख्यातं च । योऽयं नामविधिः पित्र्यं कर्मेति । क्षये चन्द्रक्षये गृहे वातदसां प्रदायिकम् । मेधातिथिप्रभृतिभिर्गो-विन्दराजादपि वृद्धतरैरनभ्युपेतत्वात् क्षयइति संबन्धकृत्वा शास्त्रं ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्यस्य संज्ञान्तरं कुर्वन्स्तत्कर्तुरानुष्यमाह प्रथितेति । प्रथिता प्रख्याताप्रेतकृत्या पितृपकारार्था क्रिया । विधुक्षये अमावास्यायां लौकिकी स्मार्ता । तस्मिन् युक्तस्य अर्द्धधानस्य नित्यं पुत्रपौत्रादिफलप्रबन्धेन अर्द्धानं कर्तारंप्रत्येत्येत्यर्थः ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । विस्तरवर्जने कारणान्तरमप्यस्तीत्यभिप्रायेणाह प्रथितेति । विधुक्षये चन्द्रक्षये । यत्पित्र्यं नाम क-र्मक्रियते साहोषाप्रेतकृत्येति प्रथिता लोके प्रसिद्धा । प्रेताः पितृपितामहादयस्तदर्थक्रिया प्रेतकृत्या प्रेतनिःश्रेयसकरीक्रि-येति यावत् । लौकिकी लोकविदितासौषाप्रेतकृत्या । तस्मिन् विस्तरे सति । युक्तस्य सावधानस्य अर्द्धधानस्येति यावत् । इह विधुक्षये नित्यं प्रतिमासमेत्यागच्छति कर्तव्यत्वेनोपतिष्ठते हियस्मात् । किमुक्तं भवति अमावास्यायां आद्यं प्रेतवृत्तिहेतुरि-ति प्रसिद्धम् । तच्च यदा कदाचिन् क्रियते किन्तु प्रतिमासमनतिपातनीयमेव प्रतिमासं विस्तरेण प्रसक्तिरतिर्पातकदाचिदापा-दयेत् । तस्माद्विस्तरेण न प्रसज्येतेति ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषा प्रेतकृतिः पितृक्रियाकर्म विधुक्षये अमायां प्रथिता प्रसिद्धा तस्मिन् न्वाह्वार्यके पित्र्ये कर्म-णि नित्यं युक्तस्य पुंसः इष्टाद्ये कर्मणि लौकिकक्रिया प्रेतकृत्या घृतस्य सत्कारः आद्यं पुत्रादिभिर्दत्ताकृतकृत्यतामेति प्राप्नोति । प्रेतकृत्यैवेति वा पाठः ॥ १२७ ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातुभिः ॥ अर्हन्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रोत्रियः छांदसः कृत्स्नमंत्रब्राह्मणिकांशां अर्धीते यस्तस्मै हव्यानि आद्यांगभोजनानि विश्वान्दे-वानुद्दिश्यानि विहितानि तानि देयानि । कव्यानि पितृभ्य उद्दिश्यानि भोजनानि । अर्हन्तमाय अर्हता पूज्यता योग्यता च । महाकुलीनः पूज्यते महाकुले जातो विद्यावृत्तसंपन्नश्च तस्मै दत्तं आद्यादन्यदपि महाफलं । एवं चाश्रोत्रियाय दानं निष्फलं । अश्रो-त्रियाय अभिजनविद्यादिगुणरहिताय त्वत्फलमर्हन्तमाय महाफलं ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हव्यं वैश्वदेविकमन्नं । कव्यं पिच्यं । अर्हत्तमाय वृत्तसंपन्नादपि पूज्याय श्रोत्रि-
याय ॥ १२८ ॥

(३) कुङ्कुमः । छन्दोमात्राध्यायी श्रोत्रियस्तस्मैदेवपिञ्चान्नानि यन्नतोदेयानि । अर्हत्तमायश्रुताचाराभिजनादि-
भिः पूज्यतमाय तस्मै दत्तमहाफलंभवति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋग्वन्तइत्युक्ता ये भोजनीया इत्युक्तं तानाह श्रोत्रियायेति । वेदाध्यायी श्रोत्रियः । हव्यं
होमउत्तराप्रतिपत्तिर्यस्य तदुपलक्षितं देवदेयं । कव्यं कवेःपुत्राहविष्मन्तःआद्देवास्तदुपलक्षितं पितृदेयं । श्रोत्रियएव शु-
ताचारादिसंपन्नोर्हत्तमः ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । येभोजनीया स्युर्येवज्याइतियदुक्तंतच्छ्लोकद्वयेन विवृणोति श्रोत्रियायेति । तत्र हव्यग्रहणंप्रासङ्गिकं
आद्वावैश्वदेवविषयंवा । अर्हत्तमायपूज्यतमाय ॥ १२८ ॥

एकैकमपि विद्वांसंदेवे पिच्ये च भोजयेत् ॥ पुष्कलंफलमामोति नामंत्रज्ञान्वहूनपि ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तमर्हत्तमायेतितर्शयति । विद्वांसमेकमपिभोजयेत् । पुष्कलंफलमामोति । विद्वत्ताचव्या-
ख्याता । वेदार्थवेदनयतआह नामंत्रज्ञान्वहूनपि मंत्रग्रहणंवेदोपलक्षणार्थं असंभवेपचानावेदविदुषामैकैकमपिविद्वांसंभो-
जयेदिति विध्यर्थः । पुष्कलंपुष्टंविपुलं ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विद्वांसंवेदज्ञम् ॥ १२९ ॥

(३) कुङ्कुमः । देवपिच्ययोरैकैकमपि वेदतत्त्वविदंब्राह्मणंभोजयेत् । तदापि विशिष्टंआद्फलमामोति नत्वविदुषो-
बहूनपि एवंच फलश्रवणाद्ब्राह्मणभोजनमेवप्रधानंपिण्डदानादिकृत्वमितिगोविन्दराजः । वयंतुपितृदशेनद्रव्यत्यागंआस-
णस्वीकारपर्यन्तं आद्दशब्दाच्यप्रधानंभूमः । तदेव मनुना पिण्डान्वाहार्यकंआद्देवकुर्यादिति विहितं । आपस्तम्बेनतु मन्व-
र्थस्यैव व्याख्यातत्वात् । तदाह आपस्तम्बः तथैतन्मनुःआद्दशब्दकर्मप्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थतत्र पितरोदेवता ब्राह्म-
णस्त्वाहवनीयार्थं मासिमास्यपरपक्षस्यापराहः श्रेयानिति । आद्दशब्दं आद्दमिति शब्दोवाचकोयस्यतत्तथा ब्राह्मणस्त्वा-
हवनीयार्थंआहवनीयवत्यक्तद्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वात्पितरोदेवताइति नियतपितृदेवताकत्वाच्च आद्दस्य । देवताआद्वादौ-
आद्दशब्दस्तु तद्धर्मप्राप्त्यर्थोगौणः कौण्डपायिनामयनइवाग्निहोत्रशब्दः । पुष्कलंफलमामोति इति तु पुष्टतरफलार्थिनो-
गुणफलविधिः । सभोजनस्याद्दत्त्वेऽपि तदाभ्रयोनविरुद्धः आपस्तम्बोभ्यधाच्छ्राद्धकर्मैतत्पितृदेवतम् । मन्वर्थकथयंस्त-
स्मान्नेर्दंब्राह्मणभोजनम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंविधानामसंपत्तावेकोपि महाफलदइत्याह एकैकमिति । विद्वांसं गायत्र्यर्थविदमित्युक्तं ।
विदुषअलाभे प्रतिविक्रं व्यावर्तयति नत्वैकैकमिति भावः । अमन्त्रज्ञानविदुषः ॥ १२९ ॥

(५) रामचन्द्रः । बहूनपि । अमन्त्रज्ञानं वेदाध्ययनरहितानइत्यर्थः ॥ १२९ ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणंवेदपारगम् ॥ तीर्थं तद्व्यवकव्यानां प्रदाने सोतिथिः स्मृतः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । नवेदपारगइत्येवभोजयितव्यः । किंतिहदूरान्परीक्षेत निपुणतोमातापितृवंशद्वयपरिशुद्धिज्ञानं
यथोक्तं येमानृतः पितृवत्तद्व्यवहारं समनुष्ठितविद्यातपोभ्यांपुण्यैश्चकर्मभिः येषामुभयतो ब्राह्मण्यनिर्णयेयुरित्येषादूरान्परी-
क्षा । तथातत्त्वतोध्ययनविज्ञानकर्मनुष्ठानवेदनंच । वेदस्यपारगः समाभिगःवेदपारगः नवेदसंहितांब्राह्मणमात्रंवापठन्ही-

भवति । अस्मादेवदर्शनात्ओत्रियशब्देन वैदैकदेशमप्यधीमानुच्यतइतिगम्यते । तीर्थतद्व्यकल्यानातीर्थमिवतीर्थ येनोदकप्रहीतुमवतरतितीर्थं तेनयथामार्गेणोदकार्थिनोगच्छंतउदकंलभंते एवतादृशेनब्राह्मणेनहव्यकल्यानिपितृन्गच्छंतीतिप्रशंसा । अन्यस्मिन्पि इष्टापूर्तदानेनब्राह्मणोयथातिथिर्यथातिथयेस्वयमुपस्थितायनिर्विचिकित्संदीयते दत्तमहाफलं । एवमीदृशायब्राह्मणायहव्यकव्येनिर्विचिकित्संदातव्ये महाफलेभवतः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूरादूरयामस्थमपि परीक्षेतानुसंदध्यात् । तीर्थमवतरणवर्त्म सोतिथिः स्मृतइति प्रसंगाद्वेदस्त्वय वैश्वदेवान्तागतस्यापि अतिथित्वाभावउक्तः । यत्तुनष्टच्छेदोत्रचरणमिति स्मृत्यन्तरउक्तम् तत्साक्षात्प्रतिषेधार्थं । ननुप्रकारान्तरेणापि तदज्ञाननिषेधे तात्पर्यम् ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । दूरादेव पितृपितामहाद्यभिजनशुद्धिनिरूपणेन कृत्स्नशास्त्राभ्यायिनंब्राह्मणंपरीक्षेत । यस्मात्तथाविधोब्राह्मणोहव्यादीनांतीर्थापात्रप्रदाने । सोतिथिरेवमहाफलप्राप्तेर्हेतुत्वात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । छन्दोमात्राभ्यायी पितृपितामहतः संभावित दोषेन घासइत्याह । दूरादितिपरीक्षेत परीक्षणं दोषाभावोपलक्षिताचारादेरीक्षणम् । तीर्थं पात्रं तत्र हव्यंचतुरवत्तंजुहोतीति । कव्यं कविनाम पितृणां जनकस्तस्यै । अर्हति कविरुपलक्षणं । मरीच्यादीनाम् । तस्यैव कार्यान्तरार्थं । धर्मान्तरमाह सइति प्रदाने आदस्येति शेषः एतेनातिथ्यर्थाफलमप्यसूचि ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । यतएवंतस्माद्विद्वानेवान्वेक्ष्यइत्याह दूरादिति । दूरादेव पात्रपरिग्रहकालात्पूर्वमेवविधादिभिः परीक्षेतेत्यर्थः । तीर्थउत्तमपात्रम् । सोऽतिथिरतिथितुल्यः भोजनस्य पात्रंइतिथिः । तेनायमपिभोजनस्यपात्रमित्यर्थः । अथत्वाऽतिथिशब्देन कालोलक्ष्यते । यस्यतिथिर्नविद्यते सोऽतिथिः । तस्यार्हत्तमस्य पात्रस्य हव्यकव्यप्रदानकालः प्रतिपालयितव्योनास्तीत्यर्थः । तथाचमहाभारते आदस्य ब्राह्मणः कालइति ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । दूरादेव ब्राह्मणं वेदपारंगंपरीक्षेत पितृपितामहपूर्वकं । देवलः पुरुषत्रयविख्यातंआद्वे विप्रंनियोजयेत् । कीदृशं ब्राह्मणं तस्य आदस्य संबन्धीनि हव्यकव्यानि तेषां तद्व्यनानांप्रदानेतीर्थम् । तीर्थमुदकावतरणमार्गः । यथातीर्थेनोदकंप्राप्यते तथा तादृशैर्ब्राह्मणैर्हव्यकव्यानि पितृन्गच्छंतीति प्रशंसा । स ब्राह्मणअतिथिः स्मृतः अतिथितुल्यः ॥ १३० ॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचा यत्र भुंजते ॥ एकस्तान्मन्त्रविप्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनृचांअनृगर्थविदांडपलक्षणंक्रचोयतोनृचानांभिरेवनास्तिओत्रियायैवेतिनियमात् । समासांतःछांदसत्वान्कृतःवृत्तानुरोधाच्चएवंहिपठति । अपिमांसमपंकुर्यान्नतुछंदोविचालयेदिति । अथवाअनृचाइतिप्रथमाबहुवचनं । अनृचाःसहस्रंयथाभुञ्जतइतिसंबन्धः । यथासहस्रंगावइति । एकःप्रीतस्तापितोभोजितोमन्त्रविद्वेदार्थवित्तसर्वोस्तान्अनृचानर्हति स्वीकरोति । तैरभेदमापद्यते अभेदेच यत्तेषुसहस्रेषुभोजितेषुफलतदेकस्मिन्वाप्य पतेइत्यवगतित्पद्यते । निन्देयमविदुषोविद्वद्विध्यर्था नपुनःसहस्रसंख्यातानामेकस्यचसमफलत्वमुच्यते । विदुषांविधानादविदुषांभामिरेवनास्ति अथाप्यसतिविदुषिओत्रियायैवेत्यनेनपाक्षिकीअविदुषोपिप्रामिराशंक्यते तथापिविस्तरस्यप्रतिषेधोभाष्यदित्यतोयथाश्रुतार्थसंभवः ॥ १३१ ॥

(१) रेव=रिव (अ)

(१३१) सहस्रं हि=सहस्राणि (ब, र)

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनृचाममन्त्राणां यत्र येषु हव्यकव्येषु तान् तानि हव्यकव्यानि लिङ्गव्यत्ययच्छान्दसः । युक्तोनेनियुक्तः । धर्मत औचित्येन ॥ १३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । यत्र आदेब्राह्मणानामवेदविदां दशलक्षाणि भुञ्जते तत्रैको वेदविद्भोजनेन परितुष्टो धर्मतोऽभर्मोत्पादनेन तांस्सर्वानर्हति स्वीकर्तुं योग्यो भवति । तद्भोजनजन्यफलजनयतोऽत्यर्थः । छान्दसत्वादेकवचनम् । अथवा बहुवचनानां स्थाने सहस्रमिति मनोरभिमतम् । गोविन्दराजस्त्वाह सहस्रगच्छन्तु भूतानीति वेदे ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । आदे वेदपारगं विदधत्फलतः अनृचां दशलक्षतस्तस्याधिक्यमाह सहस्रमिति । अर्हति दशलक्ष ब्राह्मणभोजनजन्यफलदइत्यर्थः । धर्मतः अदृष्टबलतः प्रीतः आदेन तुष्टः ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमविद्वद्दिदुषोर्वैषम्यमुक्त्वा कार्यवादस्थापनमाह सहस्राणीति । यत्र हव्यकव्यदानकर्मणि । अनृचाममन्त्रविदाम् । सहस्राणां सहस्राणि भुञ्जते । मन्त्रविद्देदार्थवित् । भुङ्क्तेति विपरिणामः । तत्र तान् भुक्तवतः सर्वानृचः समन्त्रविद्धर्मतोऽर्हति । तस्य तेषाञ्च भोजनं फलतस्तुल्यमित्यर्थः । पात्रे खलु दात्रात्त्वमलं भुज्यते तच्च शुद्धे तस्मिन् भुज्यते प्रमादुर्नत्वशुद्ध इति १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनृचां अनृचपाठानां यत्सहस्रेषु भोजितेषु फलतदेकस्मिन् वाप्यते ॥ १३१ ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ॥ न हि हस्तावस्तृग्दिग्धौ रुधिरैणैव शुध्यतः ॥ १३२

(१) मेधातिथिः । ज्ञानेन विद्यया उत्कृष्टा अधिका तेभ्यो देयानि कव्यानि । तैर्यदर्थं आदमारब्धं संदीमान् तन्मायः पिण्डान्यमपुरुषैराश्रयते । अयमसौ हस्तरुधिरदिग्धोपमार्थः रुधिरदिग्धौ रुधिरणोपभुज्यमानावधिकतरं रज्येते । न निर्मलौ भवतः । एवमविद्वान्ब्राह्मणः भोज्यमानः पितृनधोनयतितरां पाठान्तरं प्रेत्येति भोक्तुरेव प्रेत्यता । नाविदुषादैवपिभ्ययोर्भोक्तव्यम् ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न हि आद्धाकरणजन्यप्रत्यवायित्वमवेदज्ञतामत्यवाययुक्तविभोजनेन शुध्यतीत्यर्थः १३२

(३) कुङ्कुमः । विद्ययोत्कृष्टेभ्यो हव्यानि कव्यानि च देयानि न मूर्खेभ्यः । अर्थान्तरस्यासोनामालङ्कारः । न हि रक्ताक्तौ हस्तौ रक्तेनैव विशुद्धौ भवतः किंतु विमलजलेन एवमूर्खभोजनेन जनितदोषं न मूर्खेव भोजितोपहन्ति किंतु विद्वान् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृचां फलराहित्यं दृष्टान्तेन वदन् वेदज्ञमनुवदति ज्ञानेति । ज्ञानं वेदार्थज्ञानमुत्कृष्टयस्य तल्लै । कव्यानि पितृदेयानि हवींषि देवदेयानि असृग्दिग्धौ रुधिरलिप्तौ रुधरेण न शुध्यत एवमज्ञोऽफलदइति भावः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । दृष्टान्तेन सूचयन्माह ज्ञानेति ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञानोत्कृष्टाय विमाय कव्यानि पितृणां देयानि हवींषि देवानां देयानि । असृग्दिग्धौ असृक्स्पृष्टौ हस्तौ रुधरेण नैव शुध्यतः । रुधरेणैव प्रक्षालितं शुध्यतीत्यर्थः ॥ १३२ ॥

यावतोपसते यासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ॥ तावतोपसते प्रेत्य दीमशूलर्ष्ययोगुडान् ॥ १३३ ॥

(१३३) दीमशूलर्ष्ययोगुडान् = दीमाऽशूलर्ष्ययोगुडान् (क, घ, च, ज, झ, ङ)

= दीमान्स्थूलानयोगुडान् (ख, ग, अ)

(१) मेधातिथिः । सत्यपिपकरणेवाक्याद्भोक्तुरयंदोषानुवादः । तथाचोक्तं तस्मादविद्वान्विभियान् यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहादिति । शूलर्षयोआयुधविशेषेअयोलगुहःआयसःपिण्डः व्यासदर्शनात्तुभोजयितुरयंदोषोनभोक्तुः नपितृणानतावन्मृतानामन्यकृतेनप्रतिषेधातिक्रमेणदोषसंबन्धोयुक्तः कृताभ्यागमादिदोषापत्तेः यदिहिपुत्रेणतादृशोब्राह्मणोभोजितःकोपराधोमृतानाननुचोपकारोपिपुत्रकृतःपितृणांअनेनन्यायेननग्राभोति । नग्राभुयाघदितादर्थ्येनआद्यादिनोदितस्यात् । इह-तुनास्तिचोदना पितुरुपकारकमेवैवकर्तव्यस्यात् स्थेनवत् । यत्तुतावतोभसतेमेतद्विदित-द्रोजयितृसंबन्धेभ्युपपद्यते । यस्यब्राह्मणईदृशःआद्धंभुङ्केसद्वंदफलमाभोतिइतियुक्तःसंबन्धः । प्राकरणिकश्रायंअविद्वद्भोजनप्रतिषेधस्तद्विद्वत्क्रमणेकर्मवैगुण्यंतद्वैगुण्येचआद्याधिकारान्विवृत्तिरेवदोषः । पितृणांआद्धोपकाराल्लाभःततोपिविध्यतिक्रमेपुत्रस्ययुक्तःप्रत्यवायः किंत-हित-द्रगवतोव्यासस्यवचनं । ग्रसतेयावतःपिंडानयस्यवैहविषोविदः । ग्रसतेतावतःशूलान्गत्वावैवस्वतक्षयं ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतेनामन्त्रज्ञस्य भोक्तुरपि प्रत्यवायितोक्तः । ऋष्टिः खड्गः अयोगुडोलोहगुडकः ॥ १३३ ॥

(३) कुड्मूकः । अविद्वन्निन्दया विद्वद्भानमेवोक्तं वक्रोक्तयास्तौति यावतइति । यत्सङ्काकान्प्रासान्हव्यकव्ये-ष्वेदविदुङ्के तत्सङ्काकानेव प्रकृतआद्धकर्ता ज्वलितंशूलर्ष्याख्यायुधलोहपिण्डान्ग्रसते । आद्धकर्तुरेवदमविद्वद्भानफल-कथनम् । तथाच व्यासः । ग्रसते यावतः पिण्डान् यस्यवै हविषोऽनृचः । ग्रसते तावतः शूलान्गत्वा वैवस्वत-क्षयम् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवल मेवं प्रत्यवायोपि स्यादित्याह यावतइति । यावतोयावत्सङ्काकान् पिण्डाकारान् प्रासान् । अमन्त्रविदवेदाध्यायी भुङ्के तावतः शूलर्ष्ययोगुडान् शूलकारा ऋष्टिरस्त्रं तथा युक्तान् लोहमयान् गुडान् गुडपि-ण्डाकारान् प्रासान् तावतः तावत्सङ्काकान् प्रेत्य आद्धकर्तैति शेषः । तथा व्यासः ग्रसते यावतः पिण्डान् यस्य वै हवि-षोऽनृचः । ग्रसते तावतः शूलान् गत्वा वैवस्वतक्षयमिति ॥ यत्तदोर्नित्यसंबन्धान् ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंभोजयित्रैव भोजने ज्ञानहीनो वर्जनीयःकिन्तुज्ञानहीनेनापिस्वयमेव सुतरांभोजनवर्जनीय-मित्याह । यावतइति । दीमानग्निमयान् । अयोगुडान्गुडोद्विमुखंफलंशराग्रम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमन्त्रविद्विषःवेदाध्ययनरहितः । हव्यकव्येषु यावतःपिण्डान्ग्रसते प्रासान् यावतोभसते । तावतःदीमान्स्थूलान् अयोगुडान् अयोलगुडान्ग्रसते । यस्य ब्राह्मणईदृशः आद्धोभुङ्के सद्वंदफलमाभोतीतिवा । अविद्वद्भो-जने प्रतिषिद्धः ॥ १३३ ॥

ज्ञाननिष्ठाद्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे ॥ तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वगुणेश्वोविद्याप्रशंसितुंगुणविभागकथनप्रशंसाचविदुषेदानार्था । ज्ञानेविद्यायानिष्ठा । प्रक-र्षोयेषांतेज्ञाननिष्ठाः ज्ञानाधिकारिणः गमकत्वाद्यधिकरणानामपिबहुव्रीहिःश्रुश्रमभ्यस्तवेदार्थास्तत्पराएवमुच्यन्ते । एवं-सर्वत्रनिष्ठान्तेषुदृष्टव्यं । तपश्चस्वाध्यायश्चेतिद्वन्द्वगर्भोबहुव्रीहिः तपोसिचान्द्रायणादीनिस्वाध्यायोवेदाध्ययनं कर्मण्यग्नि-होत्रादीनि । सर्वपतेगुणाःसर्वेषुसमुच्चिताइतिद्वयव्याः । नहि एकगुणःसद्भावइतरगुणहोनस्यपात्रतामापादयति किंतुक-स्यचित्कोपिप्रकर्षउच्यते । यथाचनिष्ठाशब्दःसमाप्तिवचनःप्रकर्षलक्षयति तस्मिन्निष्ठस्तत्परउच्यते सर्वगुणसद्भावेपिपदित-त्रप्रकर्षोस्त्येवगुणाःमध्यमाःतथाचभवत्यैवपात्रंअप्रकृष्टत्वेकस्मिन्सर्वगुणसद्भावेपिपात्रतालभते । समुच्चयश्चध्याख्यायते तेनज्ञानरहितस्यकर्मानुष्ठानसद्भावइत्युक्तंद्वितीये । अन्यैस्तुज्ञाननिष्ठपरिव्राजकोव्याख्यायते । तस्यहिआत्मज्ञानाम्यासः कर्मभ्यासेनविशेषतोविहितः तपोनिष्ठोवानप्रस्थःसहितापस्रद्व्याख्यायते । ग्रीष्मेपञ्चतपास्तुस्यादिति । तपःस्वाध्यायनि-

छाः ब्रह्मचारिणः कर्मनिष्ठा गृहस्थाः अतश्चनाश्रमिणो निषिध्यन्ते । तथाच पौराणिकाः चातुराश्रम्यवासेभ्यः श्राद्धनैवप्रयोज-
येत् ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्ञानमात्मज्ञानं तन्निष्ठा यतयः । तपश्चान्द्रायणादि तन्निष्ठा वनस्थाः । तपोगुरुशुश्रूषादि
स्वाध्यायोवेदाभ्ययनं तन्निष्ठा ब्रह्मचारिणः । कर्म यज्ञादि तन्निष्ठा गृहस्थाः । अत्राश्रमिवाचि यतय इति पदव्यागेन ज्ञान-
निष्ठादिपदेन तदभिधानमाश्रमान्तरवर्तिनां ज्ञाननिष्ठत्वादिगुणवतां भास्यर्थम् । एतेन वानप्रस्थानां श्राद्धभोजनं गम्यते
॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । केचिदात्मज्ञानपरा ब्राह्मणा भवन्ति । अन्ये प्राजापत्यादितपः प्रधानाः । अपरे तपोभ्ययननिरताः ।
इतरे यागादिपराः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि चेत्युक्तम् । तत्रैव व्यवस्थितविषयार्थतत्पात्रा
ण्यनुददन्त्यर्वास्थितिमाह ज्ञाननिष्ठा इति द्वाभ्यां । ज्ञानमभ्यात्मं तपश्चान्द्रायणादि स्वाध्यायोवेदाभ्यासः । कर्माभिहोत्रादि
तन्निष्ठास्तदेकशरणाः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । हव्यकव्ययोः पात्रविशेषे नियमवक्तुं पात्रवैविध्यं तावदाह ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठाः अभ्यात्मज्ञानिनः ।
तपोनिष्ठाः कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रधानाः । स्वाध्यायज्ञाननिष्ठा मन्त्रब्राह्मणार्थविदः कर्मनिष्ठायाज्ञिकाः ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह ज्ञाननिष्ठा इति । ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनः । तपोनिष्ठाः वानप्रस्थाः । तपःस्वाध्याय-
निष्ठा ब्रह्मचारिणः । कर्मनिष्ठाः गृहस्थाः ॥ १३४ ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ॥ हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । गुणविभागे प्रयोजनमाह । कव्यानिर्वापतूनुद्दिश्य यद्दीयते तत्कव्यं । तानि ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यानि-
प्रदेयानीत्यर्थः । यत्नवचनात्तदभावे चतुर्ष्वपि हव्यवत् पित्र्ये ज्ञाननिष्ठाः पात्रतमाः । उक्तहि पात्राणामपितत्पात्रं इति । अ-
न्नदानमविशेषेण चतुर्भ्योऽपि इति श्लोकार्थः । न्यायः शास्त्रीयो विधिः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । किंतु वन्याहरेणैव तत्कर्तव्यमिति यत्नत इत्यसंभवेऽपीत्यर्थः ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । ततः किमत आह ज्ञानेति । ज्ञानप्रधानेभ्योऽपि भ्यर्थान्नानि यज्ञाद्वा तव्यानि । देवान्नानि पुनर्न्याया-
वधुतार्थशास्त्रानुसारेण चतुर्भ्योऽपि ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिष्ठाप्यानि देयानि । यथान्यायं पूर्वपूर्वाभासे उत्तरोत्तरस्य प्राप्तयेति ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञाननिष्ठेषु ज्ञाननिष्ठादिषु सर्वेषु चतुर्षु यत्नतः कव्यानि हव्यानि च यथान्यायं यथाक्रमं प्रतिष्ठा-
प्यानि देयानीत्यर्थः ॥ १३५ ॥

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ॥ अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । संशयोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अश्रोत्रियोऽनधीतवेदः ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽश्रोत्रियपितृकः स्वयंच अश्रोत्रियः यः श्रोत्रियपितृकः स्वयंचाऽश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्राप्तिकंविशेषमाह अश्रोत्रिय इति द्वाभ्यां । वेदपारगः शास्त्राभ्यायी ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावद्गुणवान्पात्रमित्युक्तम् । इदानीं गुणवतो निर्गुणपितृकादगुणोऽपि गुणवान्पितृकः पात्रमित्यर्थः । धिकः श्लोकेनाह अश्रोत्रिय इति । पुत्रोऽश्रोत्रियस्य ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पिता अश्रोत्रियः मूर्खः स्यात् पुत्रः वेदपारगः स्यात् । यद्वा पुत्र अश्रोत्रियः पिता वेदपारगः स्यात् । अनयोस्तयोर्मध्ये यस्य श्रोत्रियः पिता स्याद्वेदपारगः स्यात् । तस्य पुत्रं ज्यायां संपूज्यं जानीयादित्यर्थः । आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः । इतरः पुत्रो वेदपारगो मन्त्रपूजनार्थं सत्कारमर्हति ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

ज्यायां समनयोर्विद्यायस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ॥ मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमिदं रोहति ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य पिता अपाठः स्वयं तु वेदपारगः सांगवेदाभ्यायी । इतरस्य तु पिता वेदपारगः स्वयं तु मूर्खः । तयोः कः श्रेयानिति संशयं कृत्वा सिद्धान्तमाह । अनयोः स्वयं श्रोत्रियपितृमूर्खः स्वयं मूर्खः पितृश्रोत्रिययोः स्वयं मूर्खः पितृश्रोत्रियं ज्यायां संप्रशस्यं आद्धे योग्यं जानीयात् । यद्यस्य श्रोत्रियः पिता इतरो मन्त्रपूजनार्थं ब्राह्मणबुद्ध्या किं तु मन्त्रास्ते न ये धीता स्ते तत्र पूज्यते न मन्त्राणां आद्धे पूजाविहिता तस्मान्नासौ भोजयितव्यः । श्लोकद्वयेन संशयसिद्धान्तरूपोपन्यासेनार्थवादभंग्या पितृश्रोत्रियत्वं च आद्धे भोजने कारणमित्येतदुच्यते न केवलमात्मश्रोत्रियत्वं न तु स्वयं अनधीयानस्य पितृश्रोत्रियत्वेन भोज्यता विधियते तदुक्तं दूरादेव परीक्षेतेति । अत्राभ्ययनपरीक्षा पुरुषद्वयविषयानेन नियम्यते । जातिगुणपरीक्षा तु ततो धिकपुरुषविषयापि । यथा अतस्तस्यैव विशेषाभिधानार्थत्वादपौनरुक्त्यं ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । मन्त्रसंमानना वेदपूजासत्कारं पूजामात्रम् हव्यकव्यानि श्रोत्रियायैव देयानीत्युक्तत्वात् पितृश्रोत्रियत्वं श्रुतिमात्रपरं ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । तयोः कः श्रेष्ठ इत्युपन्यस्य विशेषमाह ज्यायां समिति । अनयोः पूर्वश्लोके निर्दिष्टयोर्मध्ये श्रोत्रियपुत्रं स्वयमश्रोत्रियमपि ज्येष्ठं जानीयात् । पितृविद्यादरपरमिदम् । यः पुनरश्रोत्रियस्य पुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः स तदधीतवेदपूजनार्थं पूजामर्हति वेदएव तद्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरमिदम् । तस्माद्वचनमद्वयं श्रोत्रियपुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः आद्धे भोजयितव्य इत्युक्तम् । न तु श्रोत्रियपुत्रस्य स्वयमश्रोत्रियस्यैवाभ्यनुष्ठानं श्रोत्रियायैव देयानीति विरोधात् । एवं च दूरादेव परीक्षेतेति विद्याव्यतिरिक्ताचारादिपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयोरश्रोत्रियश्रोत्रियपुत्रयोः । मन्त्रो वेदस्तस्य संपूजनमेव अश्रोत्रियपुत्रपूजा । अतः श्रोत्रियपुत्रस्यैव पात्रता । एतस्यैव विशिष्टसंस्कारवत्त्वादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । श्रोत्रियपुत्रं ज्यायां संपिच्छात् । पात्रतायामिदं पूज्यतायामित्युत्तरार्धेनोक्तम् । इतरोऽश्रोत्रियः ॥ १३७ ॥

न आद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य सङ्ग्रहः ॥ नारिण मित्रं यं विद्यात्तं आद्धे भोजयेद्भिजम् ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यामेव श्रोत्रियत्वादिपूर्वगुणसंपदि मैत्र्यादिनिमित्तैः प्रतिषेधोऽयं । मित्रं समानमुखदुःखं आत्मनिर्विशेषं न आद्धे भोजयेत् । धनैरन्यैरस्य मित्रस्य स्वीकारो मैत्रीकरणं । अविच्छेदो वा मैत्र्युपकार इति यावत् । न केवलं मित्रं भोजयेत् । यावदरिशुभमपि । नारिण मित्रं यं विद्यात्तं धनरोगान्द्वेवान्वाच्यः कश्चित्संबन्धो यत्र प्रीतिनिमित्ताकार्यार्थं तांशंक्यते अरिमित्रयोः प्रदर्शनार्थत्वात् तांशंबन्धांशक्यैव मातामहादयोऽनुकरूपपक्षोक्ताः । शत्रावपि मैत्रीकरणार्थं दानसंभवायनापदि मैत्रीकरणमितिसंग्रहः । अरिग्रहणं कर्तव्यं विस्फटार्थं भविष्यति ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मित्रमिति सौजन्यरूपमैत्रसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । नारिमित्यनेनवैरिणोश्चाद्भोजनीयतानि-
विद्धा नमित्रमिति मैत्रीनिमित्तकत्वाभावोप्यभिशाक्षिककृतवैधमैत्री कर्मणोमित्रस्य ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । आद्धे न मित्रं भोजयेत् । धनान्तरैरस्य मैत्री संपादनीया न शत्रुं न च मित्रं यज्जानीयात्तन्ब्राह्मणं-
आद्धे भोजयेत् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्प्रतियोगिनं निवेदयन्नाह नेति । अस्य मित्रस्य धनैः आद्धव्यव्यतिरिक्तैः संप्रहोमित्रता-
संपादनम् । व्यतिरेकमुक्त्वाच्यमाह यमिति द्विजं विप्रं ब्राह्मणाश्चाहवनीयार्थइत्युक्तेः ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । धनैः कार्योऽस्यसंग्रहः । धनैस्तत्संग्रहणीयमित्रं न आद्धेन । एवंवचनादसंग्रहीतार्थस्य गुणवत्ता-
मात्रहेतुकस्य मित्रभोजनस्यानुज्ञानमर्थोऽस्ति ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्ज्यानाह नेति । मित्रं आद्धे न भोजयेत् । यस्य धनैः संग्रहः कार्यः वार्द्धुषिकः तस्य आद्धेऽधि-
कारीनास्ति । अरिशत्रुमित्रं वायं विद्यात्तद्विजं आद्धे न भोजयेत् ॥ १३८ ॥

यस्य मित्रप्रधानानि आद्धानि च हवींषि चातस्य प्रेत्य फलं नास्ति आद्धेषु च हविःषु च ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोयं । मित्रशब्दोयं भावप्रधानः । मित्रप्रधानानि मैत्रीप्रधानानि तेनोभयो-
रपिमित्रयोऽशेषः देवतोद्देशेन दानमदृष्टार्थं वा केवलयोर्ब्राह्मणयोर्भोजनं हवींषि इतिलक्ष्यते । प्रेत्यफलं नास्ति ननु चासमान-
कर्तृत्वात्कार्यानुत्पत्तिः प्रायेण कर्ता पुरुषः आद्धकृताया न अर्घ्योपहितायाः फलं केचिदाहुः प्रेत्येति शब्दान्तरं परलोकवचनं निय-
तसंग्रहं । अथ प्रायेणापि फलं कर्तृवृत्तस्य फलं प्रेत्यप्रकर्षेण निकटं आपापिन भवति न भोग्यतां याति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मित्रप्रधानानि सन्त्युद्देशप्रवृत्तानि । हवींषि यज्ञाः ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । मित्रशब्दोऽयं भावप्रधानः । यस्य मैत्री प्रधानानि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकं फलं न भव-
तीति फलाभावकथनपरिमिदम् । प्रेत्येति परलोकइत्यर्थे शब्दान्तरमध्ययमिदं ननु क्कान्तम् । तेनासमानकर्तृकत्वे कथं-
क्तेति नाशङ्कनीयम् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । मित्रभोजने निन्दामाह यस्येति । हवींषि देवतायै देयानि ननु आद्धस्य फलमेव नास्ति कथं-
तदभावोक्तिरिति चेत् । आयुः प्रजाधनविद्यात्सर्वमोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीतानृणां पितामहा इति ॥ याज्ञ-
वल्क्योक्तेरायुरादिकं फलमस्तीत्यर्थः ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं आद्धेव मित्रं वर्जनीयं किन्तु देवेऽपीत्याह यस्येति । मित्रप्रधानानि मैत्रफलप्रधानानि ।
गुणवत्ताप्रधानानि । हवींषि दैवानिकर्माणि ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसः आद्धानि मित्रप्रधानानि तस्य पुंसः प्रेत्य आद्धेषु हवनीयेषु च फलं नास्ति ॥ १३९ ॥

यः संगतानि कुरुते मोहाच्छ्रद्धाद्धेन मानवः ॥ सत्सर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्रद्धामित्रोद्विजाधमः ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । संगतानि मित्रभावाद्यः कुरुते आद्धेन मोहात् आद्धार्थमजानतः सत्सर्गाच्च्यवते नयामोतिस्वर्ग-
मित्यर्थः । असंबन्धसामान्यात्तच्च्यवतइत्युच्यते यथाप्राप्तः स्वर्गतश्च्युतः स्वर्गेण न संबध्यते एवमयमपि । अनेन च आद्धफलाप्रा-
प्तिरेव कथ्यते सर्वशेषताहितथाभवति । आद्धमित्रः आद्धमित्रमस्येति मित्रलाभहेतुत्वात् । आद्धमेव मित्रमतो बहुव्रीहिः द्विजा-

नामधमः द्विजग्रहणं प्रदर्शनार्थं शूद्रेणापि मित्राणि भोजनीयानि । ननु च ब्राह्मण्यादेव शूद्रस्य मित्रत्वप्रामिर्नास्ति केनैषाप-
रिभाषारुता । शूद्रस्य ब्राह्मणैर्मित्रैर्न भवितव्यं । समान जातीयानामेव मित्रव्यवहारो नोत्तमजातीयानां हीनजातीयैः सहेति चेत् ।
एतदपि एव साह श्वेतकेतुर्हवा आरुण्यः । अस्ति मे पञ्चालेषु क्षत्रियो मित्रमिति किंच संबन्धोपलक्षणार्थं च मित्रप्रतिषेधो व्या-
ख्यातः । भवति च शूद्रस्य ब्राह्मणा अर्थसंबन्धिनः पारशवस्य ज्ञातयोपि ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आदमित्रः आदोत्पादित मैत्रः ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । स्वर्गफलं आदस्य दर्शयितुं पूर्वांकफलाभावमेव विशेषेण कथयति यदिति । यो मनुष्यः संगतानि
मित्रभावं शास्त्रानभिज्ञया । आद्रेन कुरुते आदमेव मित्रलाभहेतुत्वान्मित्रत्रयस्य सं आदमित्रो द्विजापसदः । स स्वर्गलोकाश्च-
वते तं न प्राप्नोतीत्यर्थः । आदस्यापि स्वर्गफलत्वमाह याज्ञवल्क्यः । आयुः प्रजाधनं विद्यां स्वर्गमोक्षं सुखानि च । प्रय-
च्छन्ति तथा राज्यं पीतानुणां पितामहाः ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं फलं नाभेति प्रत्युतानर्थं च छेदित्याह यदिति । संगतानि मित्रभावं कुरुते संपादयति ।
आद्रेन आद्रीयद्रूपेणैव मित्राणां लाभो यस्य स आदमित्रः । द्विजाधमश्चातुर्वर्ण्यः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । मित्रस्य हव्येषु परिग्रहो दोषवत्तर इत्याह यदिति । संगतानि संश्लेषान् । त्वर्गादभ्यान्तराजै-
तादपि ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । यः मानवः आद्रेन मोहात् संगतानि मित्रभावं गतानि कुरुते सः स्वर्गलोकाश्च वते । आद्रे मि-
त्रत्रयस्य सः आदमित्रः स द्विजाधमः ॥ १४० ॥

संभोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । संशब्दः सहा र्थे वर्तते सह भुज्यते यया सा संभोजनी मैत्र्या हि सह भोजनं प्रवर्तते । गोष्ठी भोजनं वा सं-
भोजनमिष्यते । पिशाचानामयं धर्मो यत् आद्रे मित्रसङ्घः । रथ्याः पुरुषाः पिशाचाः सा दक्षिणा इहैव लोके आस्ते नामु-
त्र फलं दातुं समर्था गौर्यं यथा नैकस्मिन्नेव गृहे तिष्ठति । एवमियं दक्षिणा इहैवास्ते मित्रजना र्थे व भवति । न पितृभ्य उपकारा-
र्थाय प्रभवति दानं दक्षिणा ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संभोजनीयसंगत्यर्थं भोजनसंबन्धिनी दक्षिणा दानं । पैशाची पिशाचगामिनी । इहैव न
पितृलोकं याति ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । सा दक्षिणा दानक्रिया संभोजनी सह भुज्यते यया सा संभोजनी गोष्ठी बहुपुरुषभोजनात्मिका ।
पिशाचधर्मत्वात् पैशाची मन्वादिभिरुक्ता । सा च मैत्रीप्रयोजनकत्वात् परलोकफले हलोक एवास्ते यथाऽन्धा गौरैकस्मिन्नेव
गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । न प्रसज्येत विस्तर इत्युक्तस्तत्रैव परिषदि दत्तमदत्तमिति श्रुतिमाश्रित्याह संभोजनीति ।
सह बहुभिर्भोज्यतया सा संभोजनी । पिशाचानां बहुभिः सह भोजनस्य प्रसिद्धत्वादस्यापि तथात्वमित्याह । पैशाची
दक्षिणा दक्षिणाप्रवणादिसाम्यतया आदक्रिया आदस्य प्रकृतत्वात् इह लोके स्थितौ दृष्टान्तः । गौरन्धेति एषा यथा
एकवेश्मन्नेवावस्थिता गृहान्तरं न याति तद्वत्पारलौकिकं फलमददती इहैव यथोर्थं तिष्ठतीति भावः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । सा दक्षिणा तन्मित्रआदम । संभोजनी संभोजनरूपा । बहूनामेकत्र भोजनं संभोजनम् । पैशाची-

पिशाचैरुपभोग्येति द्विजैरभिहिता । इहैवास्ते इहलोकमित्रमेव सासंगृह्णाति नामुत्र पितृन् । अन्यत्र गमनाशक्तौ दृष्टान्त-
उक्तः गौरन्धर्वैकवेधमनोति ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सह भुज्यते यया सा संभोजनी मित्रद्विजे पैशाची दक्षिणा अभिहिता उक्ता । पिशाचानुप-
तिष्ठतीत्यर्थः । केवलं एकवेधमनि अन्धागौरिव सा दक्षिणा भोजनी दक्षिणा इहलोके अत्रार्थे आस्ते । परत्र पितृभ्यो नोप-
तिष्ठत इत्यर्थः । पिशाचानामयं धर्मोयः आद्रे मित्रसंग्रहः ॥ १४१ ॥

यथेरिणे बीजमुत्था न वमा लभते फलम् ॥ तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । ईरिण ऊषरे । यस्मिन् क्षेत्रे भूमिदोषात् बीजमुपमनं चोद्गच्छति तदिरिणं यत्र वमान कर्षको लभते फलम् ।
एवमनृचे वेदाभ्ययनरहिते हविर्देवपिष्यं च दत्त्वा न लभते फलं । अनृच इति सप्तम्यतन्त्रो वेदोपलक्षणार्थम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ईरिण ऊषरे हविर्देवपिष्यं वा ॥ १४२ ॥

(३) कुङ्कुमः । ईरिणमूषरदेशो यत्र बीजमुपमनं प्ररोहति तत्र यथा बीजमुत्था कर्षको न फलं प्राप्नोत्येवमविदुषे आ-
द्भदान फलं दातान् प्राप्नोतीति ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अविदुषे दानं न देयमिति सदृष्टान्तमाह यथेति । ईरिण ऊषरे देशे वमा क्षेत्रे बीजक्षेमा अनृचे
वेदशून्ये हविरितिकव्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं हव्येषु मित्रश्रोत्रिययोरश्रोत्रियो वर्जनीयोन मित्रमित्याह यथेरिण इति ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेरिण ऊषरे उत्था फलं बीजनं लभते तथा अनृचे अनधीयानाय हविर्दत्त्वा दाता फलं
लभते ॥ १४२ ॥

दातृन् प्रतिग्रहीतृन्श्च कुरुते फलभागिनः ॥ विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्स्ये च ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । विदुषेया दक्षिणा दीयते सा दातृन् फलभागिनः कुरुते इति युक्तं प्रतिग्रहीतारस्तु कतरत् फलं
भुङ्क्ते यदि तावददष्टं तदयुक्तं अनोदितत्वात् प्रतिग्रहस्य दष्टफललाभेन प्रवृत्तेः । अथ दष्टं तदविदुषोऽपि दृश्यते । सत्यं प्रशंसैर्षाद-
दृशमेतद्विदुषे दानं यन् प्रतिग्रहीताप्यदष्टफलभाग भवेत् । सत्यपि दष्टे । किंपुनर्दातितमेत्यस्वर्ग इह कीर्तिर्यथा शास्त्रमनुतिष्ठतीति
जनैः साधुवादीयते विधिवदित्यनुवाददातितैव धर्म्येष्विति ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दातृन्स्येत्य फलभागिनः । इह प्रतिग्रहीतृन् । अनृचांतु इह भोगसंभावेऽपि प्रत्यवायोदक-
त्वात् फलसदस्यसंदेहेति तात्पर्यम् ॥ १४३ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदतत्त्वविदे यथा शास्त्रं दत्तमैहिकामुष्मिकफलभागिनो दातृन् करोति । ऐहिकं फलं यथा शास्त्रानुष्ठानेन
लौकिकेभ्योतिरूपमानुषाद्विक्रमिति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वयं त्वायुरादिकमेवैहिकं फलं ब्रूमः । आयुः प्रजाधनं विद्यामित्या-
द्यैहिकामुष्मिकादिफलत्वेनापि आदस्य याज्ञवल्क्यादिभिर्मुक्तत्वात् । प्रतिग्रहीतृन्श्च आदलब्धधनानुष्ठितयागादिफलं पर-
लोके सफलान्कुरुते अन्यायाजितधनानुष्ठितयागादेरफलं प्रदत्त्वात् । इह लोके न्यायाजितधनारब्धकृष्यादिफलातिशयला-
भात् सफलान्कुरुते ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषे तु देयमित्याह दातृन् इति । विदुषे वेदार्थविदे दक्षिणा आद्रे दीयमाना दातृन् आदकर्तृन्
प्रतिग्रहीतृन् आद्रे देश्यान् । उक्तफलेन फलभागिनः कुरुत इत्यन्वयः । वाक्यार्थानुरोधेन पदार्थत्यागस्योचितत्वात् दक्षि-
णाशब्देन आदान्मभोजनं । दष्टफलत्वादिति भावः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । यतएवं तस्माभिन्नायापि विदुषेहभ्यानिदातभ्यानि नकदाचिदप्यविदुषइत्याह दातुमिति । तस्मान्नित्रेभ्योऽश्रोत्रियोवर्जनीयइत्यभिप्रायः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधिवद्विदुषे दत्ता दक्षिणां प्रेत्य परलोके इह चेहलोके दातुमितिप्रहीतुंश्च फलभागिनः कुरुते ॥ १४३ ॥

कामंश्राद्धेऽर्चयेन्मित्रंनानाभिरूपमपि त्वरिं ॥ द्विषता हि हविर्भुक्तंभवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १४४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । मित्रंसोपकारं इहैव लाभसंभवात् अकामानुमतोकामं तेनाभ्यासंभवेपिमित्रस्य कथंचिदनुज्ञोक्ता । अभिरूपमुक्ताभितरूपशालिनम् ॥ १४४ ॥

(२) कुल्लूकः । वरंविद्वद्ब्राह्मणाभावे गुणवाम्भ्रंभोजयेन्नतु विद्वांसमपि शत्रुं । यतःशत्रुणा श्राद्धंभुक्तंपरलोके निष्फलंभवति । यथोक्तपात्रासंभवे मित्रप्रतिप्रसवार्थमिदम् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । पात्रान्तरालाभे प्रतिप्रसवमाह काममिति । अभिरूपंगुणवन्तम् । रिपोः पात्रत्वाभावेहेतुः । द्विषतेति । अरिणा भुक्तं केवलंनिष्फलं अपित्वयशस्करमित्याह हीति मित्रभोजने यशोद्वश्यते ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । श्राद्धेऽप्यरिमित्रघोररिरेवर्जनीयतरइत्याह काममिति । अभिरूपविद्वांसम् । हविःशब्देऽर्थसामर्थ्यात्कथ्यवचनः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामंरेच्छिकं श्राद्धे मित्रमर्चयेत् । अपिनिश्चयेन अभिरूपयोग्यगुणसंपन्नमरिशत्रुनार्चयेत् हिनश्चयेन । द्विषता शत्रुणा भुक्तंहविः दातुःप्रेत्य निष्फलंभवति ॥ १४४ ॥

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बहुचर्वेदपारगम् ॥ शारवान्नगमथाध्वर्युल्लन्दोगंतु समामिकम् ॥ १४५ ॥

(१) मेघातिथिः । वेदपारगशाखांतगसमामिकाः शब्दाएकार्थाः । समन्त्रब्राह्मणिकायाः कृत्स्नायाः शाखायाअभ्येतृनाश्रयते । नमन्त्रसहितायामपिब्राह्मणस्य । तदेकदेशस्यचर्वेदेकशाखाभ्यायिनोपि श्रोत्रियाउच्यन्ते । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं । श्रोत्रियायदेयमिति । श्रोत्रियश्चवेदाभ्यायीवेदशब्दश्चसमन्त्रब्राह्मणिकांशाखामाचष्टे । तदेकदेशमपि याकृत्सशाखातत्रभ्यायीकंथगृहेतेत्येवमर्थमिदं । ननुचाश्रमिणो भोजयितव्याइत्युक्तंतत्रानधीतसकलस्वाभ्यायानानैवागार्हस्थायाश्रमसंभवः । एवंभुक्तं वेदःकृत्सोधिगंतव्यइति ब्रह्मचारिणस्तर्हिप्रक्रांतवेदाभ्ययनस्य असमामिगस्यापिस्यात् वेदपारगशाखांतगसमामिकशब्दैरैकार्थैःकात्स्न्येसर्वैरेवप्रतिपाद्यते । एकेनैवसिद्धेवृत्तानुरोधान्नानारूपैकार्थानेकशब्दोच्चारणं । वेदानांपारंगच्छति । शाखाअंतःसमाभिरस्यास्तीतिसमामिकः । अध्वर्युर्यजुर्वेदशाखाभ्यायीनायष्टृत्वग्विशेषवचनोऽध्वर्युशब्दःआध्वर्यवःप्रवचनमुच्यते तदध्ययनसंबन्धात् पुरुषोऽध्वर्युः छन्दोगःसामवेदाभ्यायीस्त्वत्यन्तरेत्रिसाहस्रविधःसमामिकउक्तस्तत्रसहस्रशब्दःसहस्रगतिसंबन्धात् सामवेदे वर्तते तस्याइमाः साहस्रयस्तिस्साहस्रयःविद्यायस्यत्रिसाहस्रः ताण्डवमौक्तिक्यंसामगानमिति सहस्रवर्मनःसामवेदस्यतस्यतिस्रोविधाःदाशतयीचतुःषष्टिर्ब्राह्मणचबाहुच्यं अन्येत्वाथर्वणिकनिषेधार्थमिमंश्लोकं मन्यते कारुण्यविवक्षायामेतदेवावक्ष्यत् अधीतेवेदशाखायःकृत्स्नांतंभोजयेद्विजमिति । ननुचाथर्वणिकनिषेधेन्येतत्समानं तत्रापिशक्यमेवंवक्तुंतन्निषेधेप्रायेणनभोज्यआथर्वणिकइत्येवमेवावक्ष्यत् । त्वशब्देननिषेधप्रतिपत्तिर्लाघवंचनैतदेवंकिमन्यविधानेनान्यनिषेधोवगम्यते त्वशब्देनवानिषेधोविचित्रादमोपदेशस्यकृतिर्मनोः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदपारगमेकवेदसंबन्धिपूर्णेकशाखाभ्यायिनम् । शाखान्तगमित्यस्याप्ययमर्थः । अप्व्यु-
यजुर्वेदिनं समामिकं शाखापारगं । समाभिगमिति कचित्पाठः ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रोत्रियायैवदेयानीत्यनेन छन्दोमात्राभ्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगात्तदाश्रयणमावश्यकमुक्तम् ।
इदानीं त्वधिकफलार्थमत्र ब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाभ्यायिनि श्रोत्रियेदानमाह यत्नेनेति । ऋग्वेदिनं मन्त्रब्राह्मणात्मकशा-
खाभ्यायिनं यत्नतो भोजयेत् तथा विधमेव यजुर्वेदिनम् । वेदस्य पारंगच्छतीति वेदपारगः । शाखाया अन्तंगच्छतीति शाखा-
न्तगः । समाभिगम्यतीति समामिकः । सर्वैरेव शब्दैर्मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाभ्येताऽभिहितः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । आह भोक्तृषु नियममाह यत्नेनेति । बहुचं ऋग्वेदमन्त्राभ्यायिनं । शाखातिगं शाखाभ्या-
यिनं तमेव अप्व्युयजुर्वेदिनं । सामगं छन्दोगं समाभिगं मन्त्रब्राह्मणोपनिषदन्तगं अथर्ववेदविनियुत्यर्थं विशेषणार्तं
ति केचित् ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वश्रोत्रियाएवंपात्रमित्युक्तम् इदानीं तेषु विशेषमाह यत्नेनेति । वेदपारगं एकस्या ऋग्वेदशाखा-
याः पारगम् । एतेन शाखान्तगं समाभिगमिति पदद्वयमिह व्याख्यातम् । अप्व्युयजुर्वेदाभ्यायी ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहुचं ऋग्वेदाभ्यायिनं वेदपारगं यत्नेन भोजयेत् । शाखान्तगं त्वशाखापारगं वा । अथाप्व्युय-
जुर्वेदाभ्यापकं वा । छन्दोगं सामशाखाभ्यायिनं वा । समाभिगं त्वशाखापारगमित्यर्थः ॥ १४५ ॥

एषामन्यतमोयस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ॥ पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती सामपौरुषी ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । कश्चिन्मन्येत पितृकृत्ये त्रीनित्युक्तम् । पूर्वश्लोके च नानाशाखाभ्यायिन उपात्ताः । तत्र स ब्रह्मचा-
रिणो नास्ति प्राप्तिरिति तदा शङ्का विवृत्यर्थे इदमेषां त्रयाणां त्रैनिद्यानामन्यतमो भोजनीयः । एतदुक्तं भवति । समानशाखाभ्या-
यिनो नानाशाखाभ्यायिनो वा भोजनीयाः । अर्चितः पूजितः प्रार्थित अर्घ्यादिना सामपौरुषी अनुशक्तिकादेराकृतिगणत्वाद्बुभयप-
दवृद्धिः । कालमहत्वोपलक्षणार्थं चैतत् दीर्घकालपितृणां तृप्तिर्भवति । यावत्समपुरुषा आगामिनः पुत्रपौत्रादयो जाता जनिष्य-
न्ते वा तावत्तथा विधुब्राह्मणादानात्पितरस्तृप्त्यन्ति । शाश्वती नान्तराविच्छिद्य पुनरुद्भवति । किंपुनः सर्वदा स्थितैव ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शाश्वती चिरस्थायिनी सामपौरुषी पिण्डतत्तल्लेपभागितया सममपुरुषपर्यन्तगामिनी
॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन् जनेऽधिकं फलमाह एषामिति । एषां संपूर्णशाखाभ्यायिनां बहुचादीनां मध्यादन्यतमोयस्य-
सम्यक्पूजितः । सच्छ्राद्धे भुङ्केतस्य पुत्रादिसमपुरुषाणां शाश्वत्यविच्छिन्नापितृणां तृप्तिः स्यात् । सामपौरुषीत्यनुशक्तिकादि-
त्वाद्बुभयपदवृद्धिः तस्य चाकृतिगणत्वात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतन्त्रयाणां भोजने पितृतृप्तिविशेषमाह एषामिति । अर्चितः आह्लादौ शाश्वतं अनवच्छिन्नं शता-
युर्वे पुरुष इति श्रुतेः । काललक्षणा समशतवर्षपर्यन्तं सामपौरुषीत्येवं सर्वत्र । आगामिसमपुरुषपर्यन्तेति मेधातिथिः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । एषां बहुचादीनाम् । सामपौरुषी शाश्वती तृप्तिः स्यात् समपुरुषाणां सदा तनी तृप्तिः स्यादित्यर्थः ।
समपुरुषाय मेनोक्ताः त्रयः पूर्वपराश्चैव सात्मा तत्रैव सममः । तैसमपुरुषाः सर्वैतदन्तमुपभुञ्जत इति ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य आह एषां श्रोत्रियाणां मन्यतमो भुञ्जीत तस्य पितृणां शाश्वती तृप्तिः स्यात् । सामपौरुषी
समपुरुषपर्यन्तेत्यर्थः ॥ १४६ ॥

एषवै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ॥ अनुकल्पस्त्वयज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृयज्ञमित्यारभ्यविंशतिमात्राश्लोकातिक्रान्तास्तत्रैवनाथोभिहितअमावास्यायांश्राद्धकर्तव्यं । श्रोत्रियोविद्वानसाधुचरणः प्रत्याख्याताभिजनश्रोत्रियापत्न्यसंबन्धीभोजनीयः परिशिष्टसर्वमर्थवादार्थः । एषोनन्तरोक्तः प्रथमोमुख्यः कल्पोविधिः श्राद्धेयदसंबन्धिनेदीयते । अयंतुवक्ष्यमाणोनुकल्पोज्ञेयः । मुख्याभावेयोनुष्ठीयते प्रतिनिधिन्यायेन सोनुकल्पउच्यते । सदेत्यादिस्तुत्यर्थः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रथमः कल्पोमुख्यःपक्षः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । हव्यकव्ययोरुभयोरेव प्रदाने यदसंबन्धिश्रोत्रियादिभ्योदीयतइत्ययंमुख्यः कल्पउक्तः । अयंतु मुख्याभावे वक्ष्यमाणोऽनुकल्पोज्ञातव्यः सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । कल्पान्तरवदनुक्तमनुवदति एषइति । प्रथमोमुख्यः । अनुकल्पएषामभावप्रयुक्तः प्रतिनिधिः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । एषइत्युक्तस्यपरामर्शः अयमिति वक्ष्यमाणस्य । अनुकल्पोऽपि प्रशस्तएवेत्युक्तम् । यः सदा सद्भिरनुष्ठितइति ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । हव्यकव्ययोःप्रदाने एषःप्रथमःकल्पःउक्तः । अयंअनुकल्पो वक्ष्यमाणलक्षणः । सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

मातामहंमातुलंच स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ॥ दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्त्रीयोभगिन्याःपुत्रो विट्पतिर्जामाता प्रजावचनत्वात्विट्शब्दस्य । अतिथिरन्यःसहिसर्वविशांपतिः गृहान्यागतोलोकेविट्शब्देनोच्यते । बन्धुःशालसगोत्रादिः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुमाचार्यं । विट्पतिं जामातरं । बन्धुं मातुलपुत्रादिम् ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वस्त्रीयोभगिनेयः । गुरुर्विद्यागुरुराचार्यादिः । विट्दुहिता तस्याः पतिर्विट्पतिर्जामाता । बन्धुर्मातृस्वसृपितृस्वसृपुत्रादिः । एतान्मातामहादीन्धशमुख्यश्रोत्रियाद्यसंभवे भोजयेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह मातामहमिति स्वस्त्रीयं भगिनेयं । दौहित्रं दुहितुरपत्यं । विट्पतिर्जामातरं । बन्धुं मातृस्वसृपुत्रादिकम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । विशः प्रजायाः पतिरिति विट्पतिर्जामाता ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमातामहादयःप्रसिद्धाः विट्पतिं पितृगृहे कन्या तस्याःपतिर्विट्पतिं भगिनीपतिमित्यर्थः । ऋत्विक्प्रसिद्धः । याज्यःशिश्यः बन्धुःशालसगोत्रादिः । एताम्भोजयेत् ॥ १४८ ॥

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ॥ पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४९ ॥

[तेषामन्ये पङ्क्तिदूष्यास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः॥अपाङ्केयान्प्रवश्यामि कव्यान्हान्द्विजाधमान्॥ १॥*]

(१) मेधातिथिः । नायदैवेकर्मणि ब्राह्मणपरीक्षाप्रतिषेधः किन्तु हि काणां श्लीपणादीनां कदापि दैवेभ्यः अनुज्ञानार्थः । पित्र्येकर्मणि आश्वकाले ग्रामे परीक्षायत्नेन कुर्यात् । न दैवेकदाचिद्वक्ष्यमाणानपि भोजयेत् । ये चाभ्यनुज्ञायन्ते तान्दर्शयिष्यामः । अथेतु वक्ष्यमाणस्य प्रतिषेधप्रकरणस्य यत्नतो वर्जनार्थं काणादिवर्जनार्थं उपक्रममात्रं श्लोको ननु काणादीनां दैवेभ्यः अनुज्ञानार्थः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न परीक्षेत दोषगुणौ सूक्ष्मेक्षिकया नावश्यमन्वेष्टौ । दैवे वैश्वदेविके तत्रापि स्तेनवृत्तित्वादिकं वक्ष्यमाणमवश्यं परीक्ष्यं । हव्यकव्ययोरित्यभिधानात् ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मज्ञो दैवश्राद्धे भोजनार्थं न ब्राह्मणं यत्नतः परीक्षेत लोकप्रसिद्धिमात्रेणासौ साधुतया भोजयितव्यः । पित्र्ये पुनः कर्मण्युपस्थिते पितृपितामहाद्यभिजनपरीक्षाकर्तव्येति प्रयत्नतः शब्दस्यार्थः ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पेत्रे ब्राह्मणपरीक्षामनुवदन् दैवे तदभावमाह नेति । दैवे देवपक्षे देवतादेये श्राद्धे वा ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । प्रयत्नत इति दैवेऽप्यवकव्ययोजनीयम् । दैवे कर्मणि प्रयत्नतो न परीक्षेत अनेन किंचित्परीक्षणमपि त्रिभिर्मित्यवगन्तव्यम् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृकर्मणि ग्रामे ब्राह्मणान्ययत्नतः परीक्षेत ॥ १४९ ॥

[रामचन्द्रः । यथेति । ये पङ्क्तिस्तद्व्यूष्याः पङ्क्तिस्तद्व्यूषणकर्तारः ॥ १ ॥]

ये स्तेनपतितकृषीबाये च नास्तिकवृत्तयः ॥ तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । स्तेनः चौरः पतितः पञ्चानां महापातकानां अन्यतमस्य कर्ता । कृषीबोनपुंसकः उभयव्यञ्जनोगतरे ताः षंडश्च । नास्तिकालोकायतिकादयः नास्तिकदत्तं नास्ति द्रुतं नास्ति परलोक इति येषु स्थितप्रज्ञास्तेषां वृत्तिराचारः । अश्रद्धा नानास्तिकवृत्तिर्येषां तेनास्तिकवृत्तयः उत्तरपदलोपी समासः नास्तिका इत्येव सिद्धे वृत्तिद्वयसमाश्रयणं श्लोकपूरणार्थं । अथवा नास्तिको वृत्तिर्जीवनं येषां त एव मुच्यन्ते तान्हव्यकव्ययोर्विप्रैः पित्र्ये च अनर्हान्मनुरब्रवीत् । मनुप्रतिषेधादर्थं मनुग्रहणम् सर्वधर्माणां मनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेनाऽल्पस्तेयवृत्तयः । पतितास्त्यक्तस्त्ववर्णधर्मतया पतिततुल्याः । कृषीबाः षण्डाः । नास्तिकवृत्तयो नास्तिककर्मफलमित्यभिमानिनः ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । स्तेनश्चौरः । सच सुवर्णचोरादन्यः तस्य पतितशब्देनैव ग्रहणात् । पतितो महापातकी । कृषीबोनपुंसकः । नास्तिकवृत्तिर्नास्ति परलोक इत्येवं वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य । एतान् दैवपितृकृत्ययोर्हभयोरेवाग्यो गम्यमनुरब्रवीदिति । मनुग्रहणं निषेधादर्थं । सर्वधर्माणामेव मनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । परीक्षामाह यदिति समदशभिः । स्तेनाश्चौराः । पतिताः पातित्यहेतवो वक्ष्यन्ते कृषीबानपुंसकाः । कृत्रिमाकृत्रिमभेदेन द्विधा नास्तिकवृत्तयः । नास्ति कं परलोकमुखं इति वृत्तिर्वाङ्मनसयोर्येषां हव्यकव्ययोरिति विषयसम्पत्तिः । अनर्हान् न पान्नभूतान् । हव्यं देवदेयं कव्यं पितृदेयमित्युक्तम् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । स्तेनाश्च । स्वर्णादन्यस्य द्रव्यस्यापहर्तारः । कृषीबाः षण्डाः । स्वयमास्तिका अपि नास्तिकेभ्यो वृत्तिर्जीवनं येषामिति तथोक्ता अश्रद्धा नानावा ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । हव्यकव्ययोः स्तेनादयस्ताननर्हान्मनुरब्रवीत् । स्तेनाः सुवर्णव्यतिरिक्तचौराः ॥ १५० ॥

जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ॥ याजयन्मि च ये पूगांस्तान्श्च आद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । जटिलो ब्रह्मचारी तस्य स्य के श विशेषः पाक्षिकविहितो मुण्डो वा जटिलो वा स्यादिति उपलक्षणं-
जटा ब्रह्मचारिणस्ततो मुण्डोऽपि प्रतिषिध्यते । तस्य चानधीयानस्य प्राप्तिरेव नास्ति प्रक्रान्ताभ्ययनः । अनधीतवेदः अगृहीतवे-
दश्चेत्यामुयात् । ननु च वेदपारंगतिवचनात्कुतः प्रक्रान्ताभ्ययनस्य प्राप्तिः । एवं तर्हि अधीतवेदोऽप्यस्वीकृतवेदोऽनधीयानोऽभि-
प्रेतः । अतस्तथैव न वादौ हितत्रैवात्र तत्र नाभ्ययनमिति कश्चिन्मन्येत इत्यर्थमिदं अनधीयानस्य प्रतिषेधाद्द्विषस्तस्याधिकारो-
स्तीत्यवगम्यते । दुर्बलः स्वल्पितः लोहितकेशो वा विकेशेन्द्रियो वा तस्य च हि निर्वचनं कुर्वन्ति दूर्वाशाद्वलेनाप्यलतस्यावासो-
भवतीति सहिदूर्वयैव प्राविश्यते लज्जया च वाससनाभावे तावन्मात्रेणापि दधाति शेषं । कितवो धूतकारः । याजयन्ति च ये पूगान्
संघान् ब्राह्म्यस्तोमादिभिर्ब्राह्म्यानां हि संहितानां यानो विधिप्रतिषिद्धं च तद्याजनं ब्राह्म्यानां याजने कृत्वेति क्रमशः प्रत्येकमपि-
बहुभ्याजयति बहुकृत्व आर्त्विज्यं करोति सोऽपि न भोज्यः । तथा च वसिष्ठः यश्चापि बहुयाज्यः स्यात्तस्य भोपनयते बहूनि ।
केचिदाहुः आद्धयहणात्पिभ्य एवैषां प्रतिषेधो न तु देवे तदयुक्तं तदपि आद्धांगमेवा आद्धशब्देन युक्तं वक्तुं ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जटिलं ब्रह्मचारी । मुण्डो वा जटिलो वा स्यादित्युक्तं ब्रह्मचार्युपलक्षणत्वाज्जटिलत्वस्य मुण्डोऽपि निषि-
ध्यते । कितवो धूतरसिकः । पूगान्त्समुहान् याजयन्तीत्यनेन याजकाविवक्षिताः । तत्र ह्यनेके यजमाना भवन्ति सत्रे तु यजमा-
नत्वादतिजामदोषः ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । जटिलो ब्रह्मचारी । मुण्डो वा जटिलो वा स्यादित्युक्तं ब्रह्मचार्युपलक्षणत्वाज्जटिलत्वस्य मुण्डोऽपि निषि-
ध्यते । अनधीयानं वेदाभ्ययनरहितं तस्य भोपनयनमात्रं कृतं न वेदादेशः । तेनास्वीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणो वेदाभ्ययनक-
तुरभ्यनुज्ञानार्थोऽयं निषेधः । अतः श्रोत्रियायैव देयानीति ब्रह्मचारीतरविषयम् । दुर्बलो दुश्कर्मा । मेधातिथिस्तु दुर्बलमिति
पठित्वा स्वल्पितलोहितकेशो वा दुश्कर्मावेत्यर्थत्रयमुक्तवान् । कितवो धूतरत्नं पूगयाजका बहुयाजकाः । पूगः क्रमुक-
वृन्दयोरित्याभिधानिकाः । अतएव वसिष्ठः यश्चापि बहुयाज्यः स्यात्तस्य भोपनयते बहूनि । ताञ्छाद्धेन भोजयेदिति न दै-
वे निषेधः । यत्रोभयत्र निषेधो मनोरभिमतः तत्र ह्ययं कस्य ह्यहणमुभयत्रेति वा करोति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । जटिलं ब्रह्मचारी । अनधीयानं वेदाभ्ययनरहितं । दुर्बलं दुश्कर्माणं दुर्बलं कपिलकेशमि-
ति मेधातिथिः । कितवन् धूतरत्नं । पूगान्बहून् श्रेणीषां ॥ १५१ ॥

(५) नन्दः । जटिलं ब्रह्मचारी । तस्य विशेषणमनधीयानमिति । दुर्बलं दुश्कर्माणम् । कितवन् धूतकारकम् ।
पूगान् गणान् आद्धे निषेधाद्देवैः अनुज्ञानमर्थमिति ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । जटिलो ब्रह्मचारी । स भोजने प्रतिषिध्यते । दुर्बलं दुःखेन बलिनमिति । दुर्बलमिति पाठे दुर्बलं दु-
श्कर्माणमित्यर्थः । पूगाः श्रेणयः । एतान् आद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

चिकित्सका न्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा विपणेन च जीवन्तो बर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । भिषजः चिकित्सकाः देवलकाः प्रतिपापरिचारकाः । आजीवनसंबन्धेनैतौ प्रतिषिध्यते ध-
र्मार्थत्वे तु चिकित्सकदेवलकत्वयोरदोषः । मांसविक्रयिणः सौनिकाः द्वितीयास्तपादे पूर्वश्लोकादाख्यातानुषङ्गः । विपणेन-
जीवन्तः प्रतिषिद्धेन पणेन । दशमाध्याये वक्ष्यन्ते तेन जीवन्ति तेवर्ज्या उभयत्र मांसविक्रयिणस्तु धर्मार्थमपि निषिध्यन्ते ।
यस्य केनचित्मांसमुपहृतं । अस्य स्यनतेनार्थः । उपहृतमांसस्य घृतेन होमोपयोगिनासमांसघृतेन निनिर्मिती भवत्यसौ

धर्माथौ विनिमयो विक्रयशब्दवाच्यता विनिमयस्यापि भवतीत्यत ईदृशा धर्मार्थमांसविक्रयिणोपि प्रतिषिध्यन्ते ॥ १५२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । चिकित्सकान् भिषग्बृत्तीन् । देवलकान् धनार्थं देवार्चकान् । विपणैः पण्यवीथ्यां वि-
क्रेयप्रसारणेन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

(३) कुड्डूकः । चिकित्सको भिषक् । देवलः प्रतिमापरिचारकः । वर्तनार्थं त्वेनैतत्कर्म कुर्वतोऽयं निषेधो न तु धर्मार्थम्
देवकोशोपभोजी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचनात् । मांसविक्रयिणः सरुदपि । सद्यः पतति मांसेनेतिलिङ्गान् ।
विपणेनेति । विपणो वणिज्या तथा जीवन्तः । हव्यकव्ययोरित्यभिधानाद्देवे पिच्ये चैते त्याज्याः ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । देवलकाः देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचननिर्णीताः । मांसविक्रयिणः
सरुदपि सद्यः पतति मांसेनेति वचनात् । विपणेन वाणिज्येन । वर्ज्याः पात्रत्वेनेति शेषः ॥ १५२ ॥

(५) जन्दनः । देवकोशोपजीवी तु नाम्ना देवलको भवेदिति स्मृत्यन्तरवचनम् । मांसविक्रयादन्येनापि जीविनो
वर्ज्याः प्रतिषिद्धाः । क्षीरादिद्रव्यं तद्विक्रयो विपणस्तेन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चिकित्सकादयो हव्यकव्ययोः प्रदाने वर्ज्याः स्युः । धर्मार्थं तु चिकित्सकदेवलयोर्दोषाभावः । वि-
पणेन जीवन्तः निम्नपण्येन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

प्रेष्योपामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ॥ प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाधुषिस्तथा ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रेष्य आज्ञाकरः ग्रामेण यो यत्र कुत्रचित्कार्येण प्रेष्यते एव राजप्रेष्यः । कुनखी श्यावदन्तकः । प्रति-
रोद्धा गुरोर्वाक्व्यवहारेऽन्यत्र च यो गुरोः प्रतिबन्धे प्रातिकूल्ये च वर्तते । त्यक्ताग्निस्तेतावसथ्ययोरन्यतरस्यापि । वाधुषिः सत्य-
न्यस्मिन् जीविकोपाये बृद्धिर्जीविकः । बृद्धिस्तु योक्तव्याम्भानां वाधुषित्वं तदुच्यते इति यत्स्मरणं तत्त्वपरिक्रियायामेव । वैया-
करणाहि बृद्धिर्जीविनो धान्यादन्यत्र वाधुषिशब्दस्मरन्ति ते च शब्दार्थस्मरणे प्रमाणान्तराभियोगवशात् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रेष्यो धनार्थमादिष्टकारी । श्यावदन्तकः कपिशवर्णदन्तः । प्रतिरोद्धा विरोधी । त्यक्ताग्नि-
स्त्यक्ताहितत्रेताग्निः । वाधुषिर्बृद्धिर्जीवी ॥ १५३ ॥

(३) कुड्डूकः । श्रुतिग्रहणपूर्वकं ग्रामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारी । कुत्सितनखकृष्णदन्तगुरुप्रतिकूलाचरणशीलस्यक्तश्रौत-
स्मार्ताधिकलोपजीविनश्च हव्यकव्ययोर्वर्ज्या इति पूर्वस्यैवानुषङ्गउत्तरत्र च ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रेष्य इति । ग्रामस्य राज्ञो वा । श्यावदन्तकः श्यामाः स्वतएवैकद्वित्रादन्तायस्य सः । प्रति-
रोद्धा गुरोः प्रतिकूलाचरणः । त्यक्ताग्निः विधितः स्वीकृताग्निः अविधितस्त्यक्ता । वाधुषिर्बृद्धिर्मात्रोपजीवी ॥ १५३ ॥

(५) जन्दनः । पूर्वजन्मनि स्वर्णचोरत्वात् कुनखिनः प्रतिषेधः । गुरापानाच्छ्यावदन्तस्य प्रतिषेधः । प्रतिरोद्धा
प्रतिकूलकः । समर्थं पण्यमादाय महार्घयः प्रयच्छति । सवैवाधुषिको नाम यश्च बृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥ यश्च निम्नतरं जीव-
न्प्रशंसत्यात्मनो गुणान् । स च वाधुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गृहीत इति यमवचनम् ॥ वर्जनीया इति वक्ष्यते ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्ज्यानाह प्रेष्य इति । ग्रामस्य प्रेष्यः प्रेषकः राज्ञः । गुरोः प्रतिरोद्धा गुरोः प्रतिकूलः । त्यक्ता-
ग्निः अहित्यागी त्रेतावसथ्ययोः त्यागी । बृह्योपजीवी वाधुषिः । बृह्याजीवी तु वाधुषिरित्यमरः ॥ १५३ ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥ ब्रह्मद्विदं परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तरं च ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्ष्मी व्याधितः राजयक्ष्मगृहीत इत्यन्ये । पशुपालः यष्टिहस्तस्तद्वृत्तिर्जीवनः । निराकृतिः स-
त्यधिकारमहायज्ञानुष्ठानरहितः । अद्यत्वेऽप्यनुपजीव्यः । अनङ्गानिराकृतिरुच्यते । एवं हि शतपथे योनदेवानर्चति न पि नृन-

मनुष्यानि । यैस्तुपश्यते अस्वाध्यायश्रुतधर्मेनिराकृतिरुवाकृतइति नतेशब्दार्थसंबन्धविदस्तस्तस्येहापामिरेवश्रोत्रियनि-
यमात् । निराकर्तादेवादीनां निराकृतिरिति धात्वर्थानुगमोस्ति । धर्मधर्मिणोश्चाभेदविवक्षायां किं नापि प्रयोग उपपन्न इति पूर्वो-
धातुरपर्वजेन वर्तते । निराकृता अपवर्जिता उच्यन्ते । भोजनानिराकृता अधिकारानिराकृता इति । अवर्जनं चाकृतिः । सानि-
गतात्सोदितिनिराकृतिः । संस्थानं चाकृतिस्तथाचकुत्सायां निर्दृष्टव्योदुराकृतिर्निषिध्यते । आहवायग्रूपवयःशीलसंपन्नोवा-
क्संपन्नोवाङ्गी पटुवागिन्द्रियश्वबहुजिह्वोनभोज्याः । रूपसंपन्नमनोहरावयवसंपन्नयुवभ्योदानं प्रथमं प्रतिवयस इत्येक इति-
संज्ञाशब्दोवायं किं न्तः । ब्रह्मद्विद्ब्राह्मणानां वेदस्य वा द्वेष्टा ब्रह्मशब्दस्योभयार्थवाचित्वात् ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृत इति । गणः-
सङ्घः सहैकया क्रियया जीवन्ति ये ते गणशब्दवाच्यास्तदन्तर्गताश्चतुर्विधब्राह्मणाः परिवेत्तुपरिविन्तीवक्ष्यमाणस्वरूपौ
॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशुपालो वृत्त्यर्थः । निराकृतिरस्वाध्यायः । ब्रह्मब्राह्मणस्तद्विद् । गणाभ्यन्तरो गणानां नेता-
ग्रामणीरिति यावत् । गणानामधिपत्येन देशान्तरप्रापयितार्थलोभेनेति वा ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यक्ष्मी क्षयरोगी । पशुपालो वृत्त्यर्थतया ऋगमेषादिपोषकः । परिवेत्तुपरिविन्तीवक्ष्यमाणलक्षणौ ।
निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । तथाच ऋग्वेदो गपरिशिष्टं । निराकर्ताऽमरादीनां सविज्ञेयो निराकृतिः । ब्रह्मद्विद्ब्रा-
ह्मणादीनां द्वेष्टा । गणाभ्यन्तरो गणार्थोऽपसृष्टसंबन्धिर्धनाद्युपजीवी ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । यक्ष्मी कासविशेषयुक्तः । पशुपालस्तदेकजीवी । परिविन्तिः वक्ष्यते । निराकृतिः पञ्चयज्ञानु-
ष्ठानहीनः । ब्रह्मद्विद् वेदविप्रयोर्द्वेष्टा । गणाभ्यन्तरः गणार्थोऽपसृष्टधनाद्युपजीवी ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । यक्ष्मी क्षयरोगी तस्य पूर्वजन्मनि ब्रह्महत्यात्प्रतिषेधः । वृत्त्यर्थयः पशून्पालयति स पशुपालः । परिवेत्ता-
रंवक्ष्यति । अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिरिति देवः ॥ आधाय योऽग्निमालस्याद्देवादीन् नैभिरिष्टवान् । निराकर्ता म-
रादीनां सविज्ञेयो निराकृतिरिति कात्यायनः ॥ ब्रह्मद्विद् ब्राह्मणद्वेष्टी परिविन्तिवक्ष्यति गणाभ्यन्तरो गणप्रधानो गणस्य ने-
तेति यावत् ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यक्ष्मरोगी । परिवेत्ता ज्येष्ठे अकृतदारे सति कनीयान्दारान् ग्रीन् गृह्णाति स परिवेत्ता । ज्येष्ठस्तु
परिविन्तिः । निराकृतिः महायज्ञानुष्ठानरहितः देवादीनां निराकर्ता च । ब्रह्मद्विद् ब्राह्मणानां वेदस्य वा द्वेष्टा वेदविस्मरणशी-
लो वा । गणाभ्यन्तरः गणवाहः । क्रियया जीवन्ति एते गणशब्दवाच्याः । तदभ्यन्तरगताः ॥ १५४ ॥

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ॥ पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । चारणनटनर्तकगायनादयः कुशीलवाः । अवकीर्णी विप्रुतब्रह्मचर्यो वृषलीशूद्रातस्याः पतिः
अप्रत्यक्षन्यायंचमन्यन्ते । वृषल्या एव च यः यस्य द्विजातिभार्यानास्ति कुत एतत्प्रकरणान्तरे विगर्हिताचारसंग्रहं श्रूयते एता-
न्विगर्हिताचारानिति शूद्राविवाहश्च सर्वेषामनुज्ञातत्वात् न गर्हितः स चरुतसजातीयापरिणयनस्यानुज्ञातः । अतो सत्यां सजा-
तीयायां वृषल्या भर्ता प्रतिषिध्यते । तत्र पौनर्भवः पुनर्भूः । पुनरुद्धां वक्ष्यति नवमेध्याये पत्यावापरित्यक्तेति । काण एकेना-
क्षणाविकलः । यस्य च उपपतिर्जायाजारोवस्थितायां भार्यायामस्ति उपेक्षयानिन्धते । तदुक्तं अन्नादेभूणहामांष्ट्रपत्यौ भार्या-
पचारिणीति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुशीलवोनर्तवृत्तिः । अवकीर्णाव्रतमध्ये स्वलितब्रह्मचर्यः । पुनर्भूपुत्रः पौनर्भवः । गृहे-
भार्यायाम् ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । कुशीलवोनर्तवृत्तिः । अवकीर्णी स्त्रीसंपर्काद्भिद्रुतब्रह्मचर्यः प्रथमाश्रमी यतिश्च । वृषलीपतिः
सवर्णामपरिणीयकृतशूद्राविवाहः । पौनर्भवः पुनर्भूपुत्रोवक्ष्यमाणः । उपपतित्यस्य जायाजारोगृहेस्ति ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । कुशीलवोनर्तकवृत्तिः । अवकीर्णी स्त्रीसंपर्काद्भिद्रुतब्रह्मचर्यः । वृषलीपतिः सवर्णामपरिणीय
कृतशूद्राविवाहः । पौनर्भवः पुनर्भूपुत्रः । यस्योपपतिः स्वजायाजारः । गृहइत्यनेनान्यत्र तथा दूषणमिति भावः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । कुशीलवोगायकः । गूढलिङ्ग्यवकीर्णीस्याद्यश्च भग्नव्रतस्तथेति देवः ॥ वृषलीपतिः अनूढत्रैवर्गिक-
स्त्रीकः केवलशूद्रापतिः । काणस्य पूर्वजन्मनि परनेत्रोत्पाटकत्वात्पतिषेधः । परदाराभिसंयोगात्पुरुषो जार उच्यते । स एवो-
पपतिर्ज्ञेयोयः सदासंवसेद्गृह इति देवः ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुशीलवो नर्तनर्तकः । अवकीर्णी क्षत्रव्रतः । पौनर्भवः पुनर्भवाज्जातः । परपूर्वापतिः पुनर्भूः ।
काणः एकाक्षी । यस्य गृहे चोपपतिः जारः । एते वर्ज्याः ॥ १५५ ॥

भृतकाध्यापकोयश्च भृतकाध्यापितस्तथा ॥ शूद्रशिष्योगुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । भृतकाध्यापकः भृतकः सन् योऽस्थितो ध्यापकः भृतकइतियदीयद्दासिवेदमध्यापयामीति यः
प्रवर्तते पणेन स भृतकाध्यापकः । एषा हि भृतिः प्रसिद्धा कायवाहादिषु यस्त्वयताधनेनेयदध्यापयामीति न निश्चित्यवचनव्यव-
स्थया पूर्वमध्यापयति लभते चाध्यापनार्थं नासौ भृतकाध्यापकः । अनिरूपितपरिमाणपूर्वैचार्यवादे विहितमध्यापनं । एवं-
भृतकाध्यापितः यो व्युत्पन्ना बुद्धिः सत्यकामवत्स्वयं भृतिं दत्त्वा धीते स एव मुच्यते यस्तु पित्रादिना भृतिं दत्त्वा उपाध्यायन्तराभा-
वे ध्याप्यते । न तस्य विगर्हिताचारत्वं बालो हि पित्राप्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तनीयः । एतद्दुक्तं गुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति । शूद्रस्य शि-
ष्योऽध्याकरणादिविद्यासु गुरुश्च शूद्रस्यैव । उपसर्जनीभूतस्यापि संबन्धस्मृतिशास्त्रत्वात् गर्हिताचारत्वस्य सर्वशेषत्वात् गुरुत्वं च-
गर्हितं नान्यत् । वाचा दुष्टः परुषा नृत्तभाषी । अभिशस्तइत्यन्ये कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भृतको भृत्यापरिक्लीतः । स एवाध्यापकोयस्य स भृतकाध्यापकः । एवमध्यापितोऽपि ।
गुरुश्चैव शूद्रस्येत्यनुषङ्गः । वाग्दुष्टः परुषवादी । १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । भृतिर्वैतनं तस्माद्भी भृतकः सन् योऽध्यापकः स तथा एवं भृतकाध्यापितः । शूद्रशिष्योऽध्याकरणादौ
गुरुश्च तस्यैव । वाग्दुष्टः परुषभाषी अभिशस्तइत्यन्ये । कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । भृतकाध्यापकः भृतिगृहीत्वैव योऽध्यापयति स भृतकाध्यापकः । भृतेन शिष्यपुष्टेन गुरुणा
योऽध्यापितः स भृतकाध्यापितः । कः कुत्सितार्थे शूद्रशिष्यः शूद्रस्य शिष्यः । गुरुः शूद्रस्येति शेषः । वाग्दुष्टः परुषभाषी ।
कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । भृतकः भृतिभुक् । अत्र देवः भृतकाध्यापितोयश्च भृतकाध्यापकश्चयः । तावुभौ पतितौ ज्ञेयौ-
त्वाध्यायक्रयविक्रयादिति ॥ गुरुः शूद्रगुरुः । कुण्डगोलकौ वक्ष्यति ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भृतकाध्यापकः वेतनादानेन योऽध्यापयते सः । यः भृतकाध्यापितः अभ्येता । शूद्रः शिष्योय-
स्य सः वा एतादृशो गुरुः । कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डस्तु भृते भर्तरि गोलकः ॥ १५६ ॥

अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥ ब्राह्मैर्योनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । असतिकारणेयः परित्यजतिमातरं पितरं आचार्यच । गुरुशब्दः सामान्यशब्दत्वाद्वाप्यायेपिवर्तते । यत्तु तथासतिपितापितृग्रहणं न कर्तव्यं स्यात् गुरुत्वादेव सिद्धेरत आचार्य एवेह गुरुरित्येवाचक्षते तदयुक्तं । असतिमातापितृग्रहणे गुरुशब्दः पितर्यैव कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन प्रवर्तते । पृथगुपादानेतु शास्त्रान्तरवदाचार्यश्रेष्ठो गुरुणामिति सामान्यशब्दतासिद्धाभवति । परित्यागकारणं च त्यजेत् पितरं राजघातकमित्यादि मातापित्रोः परित्यागस्तत्पादसेवायाः शुश्रूषादेः अकरणं तदाराने अतत्परत्वं गुरोरेवमेव । अध्यापनसमर्थं व्यापयितरि च तस्यागेनान्यत्राध्ययनं पतितैः संयोगंगतः संबन्धं कृतवान् ब्राह्मैर्याजनाध्यापनादिभिर्योनैः कन्यादानादिभिः । ननु च पतितत्वादेवा सौवर्ज्यः । केचिदाहुः संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । नार्वाग्यं प्रतिषेधः । अथ केधं वाचोयुक्तिः संयोगंगत इति । नात्र संबन्धशब्दो वै शेषिकादिप्रसिध्या संयोगादिवचनः कित्ति हि क्रियैवात्र संबन्धहेतुत्वात् संबन्धशब्देनोच्यते याजनादिलक्षणे संयोगशब्दश्च संबन्धमात्रमुपलक्षयति ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकारणात्पतित्यविना । गुरोराचार्यस्य ब्राह्मैरभ्ययनाध्यापनैः । योनैर्योनिसम्बन्धैर्वैवाहिकैः । पतितैः सावित्रीपतितैः ब्राह्मैः ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । मातुः पितुर्गुरुणां च परित्यागकारणविना त्यक्ता शुश्रूषादेरकर्ता । पतितैश्चाध्ययनकन्यादानादिभिः संबन्धैः संपर्कगतः । पतितत्वादेवास्य निषेध इति चेन्न संवत्सरात्वागिदं भविष्यति संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अकरणं पतितादिप्रयोजकजात्यन्तरादीन् विना गुर्वादीनां परित्यक्ता संयोगं पतितैर्गतः संयोगं विद्याग्रहणकन्याग्रहणरूपं । तदुत्तरत्र संवत्सरेण पतित इति स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वपतितापेक्षया अन्यः भाविपातित्ययुक्तः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मैः संबन्धैः संयोगंगतः । वेदाध्ययनसंबन्धैः संयोगंगतः । तथा योनैर्वैवाह्यसंबन्धैः संयोगंगतः ॥ १५७ ॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥ समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अगारस्य गृहस्य दग्ध्वागरं ददातीति दर्शनार्थं च गरग्रहणं विषादीनामपि । कुण्डस्य अन्नमश्नाति एवं गोलकस्य प्रदर्शनार्थं त्वान् कुण्डस्य । सोमविक्रीणीते ओषधिः सोमस्तपोविक्रीणीते यागार्थमौषधार्थं वा । अन्येतु सोमसाधनान्ज्योतिष्टोमादियागानाहुः । तेषां च विक्रयो यद्यपि न संभवति अमूर्तत्वात् । क्रियायास्तथाप्यविदुषामेव विधस्याचारस्य दर्शनादयं प्रतिषेधः । दृश्यन्ते ह्यविद्वांस एव दन्तो यन्मया मुकुतं कृतं तत्तेस्त्विति शपथेन विहितं मुकुतेन साधितान्धैरिति तथा च यांचरात्री मजायेथायांचप्रेतासि तद्भयमन्तरेणेष्टापूर्तेते लोकमुकुतमायुः प्रजां ब्रुञ्जियं यदि मेद्रमुरिति । यथैव शपथा एव दानविक्रयादावपि वाचायः करोति सवर्ज्यते । अकार्यतादृशानां शपथदानविक्रयादीनां चाक्रियमाणानामनुमीयते । समुद्रउद्धिस्तं योयाति । बन्दीस्तुतिपाठकः । तैलिकः तिलादीनां पेष्टा । कूटकारकः साक्ष्येष्वनृतवादी ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गरदो विषदो विप्रव्यतिरिक्तानाम् । कुण्डाशी कुण्डं पष्टिः पलानि तावत्परिमाणं तण्डुलान्मभोजी । समुद्रयायी नौकया समुद्रसंचारी । बन्दीस्तुतिपाठकः । तैलिकः तिलयन्त्रप्रवर्तकः । कूटकारकः ॥ १५८ ॥

(३) कुङ्कुमः । गृहदाहकः मरणहेतुद्रव्यस्यदाता । कुण्डस्य वक्ष्यमाणस्य योन्मभ्राति प्रदर्शनार्थत्वात्कुण्डस्य गोलकस्यापि ग्रहणम् । अतएवदेवलः । अमृते आरजः कुण्डो मृते भर्तार गोलकः । यस्तयोरन्मभ्राति सकुण्डाशीति कथ्यते ॥ सोमलताविक्रेता । समुद्रे योवहित्रादिना द्वीपान्तरगच्छति । बन्दी स्तुतिपाठकः । तैलार्थतिलादिबीजानांपेष्टा । साक्षिवादे कूटस्य मृषावादस्य कर्ता ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । अगारदाही अगारोगृहं । कुण्डाशी कुण्डस्यान्मभोजी बघ्हाशीवा । भीमः कुण्डाशीति स्मरणात् । सोमविक्रयी सोमोत्र लताविशेषः । समुद्रयायी वहित्रादिना द्वीपान्तरगन्ता । बन्दी स्तुतिवृत्तिः । तैलिकः तैलार्थं तिलादीनांपेष्टा । कूटकारकः कूटसाक्षी भूम्यर्थमिथ्याभाषी ॥ १५८ ॥

(५) मन्दनः । अगारदाही सङ्क्षेयः प्रेतदग्ध्वा धनेनयः । सचाप्यगारदाहीस्याद्विद्वेषाद्वैरमदाहकः ॥ अमृते आरजः कुण्डो मृते भर्तार गोलकः । यस्तयोरन्मभ्राति सकुण्डाशीति कीर्त्यत इतिदेवलः ॥ कूटकारकः तुल्यमानलेखादिषुवञ्चनाकरः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुण्डाशी यस्त्रिपलतण्डुलान्मभोक्ता । बन्दी कारागृहस्थितः स्तुतिपाठकोवा अनृतपाठकः । तल्लिकः तैलविक्रयी । कूटकारकः । अगारदाही गृहदाहकारी । सोमलताविक्रयी शूद्रयाजी शूद्रयोयाजयति ॥ १५८ ॥

पित्रा विवदमानश्च कितवोमद्यपस्तथा ॥ पापरोग्यभिशास्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । पित्रायोविवदते पुरुषं भाषते । राजकुलेभ्यवहरतीति पूर्वपक्षोत्तरपक्षभंग्याभागादिनिमित्तं । तथाच गौतमः । पित्राकामेन विरक्तानिति । प्रतिरोद्धागुरोरित्यनेनैतत्कथं पुनरुक्तमुच्यते । अन्यः प्रतिरोधः अन्यश्च विवादः यत्किञ्चित्गुरोरभिप्रेतं वस्तु कथमिदं सिध्येदिति तत्र संबन्धकथनं प्रतिरोधः न्याय्येपि वस्तुनितदिच्छाप्रतिघातः । प्रतिरोधत्वं प्रतिरोद्धेति । तत्र पाठात्तरम् । आभिमुख्येन हिंसिताहस्तादिनागुरोः पीतिरोद्धाचपेयादिदानेन अन्यस्मिन्पक्षे स्थितमन्यत्वं विवादस्य । कितवो द्यूतस्य कारयिता सभिकः यस्तु स्वयं देवितासम्रागे वनिषिद्धः । केकरमन्ये पठन्ति । केकरोमद्यप इति सचर्वालतप्रेक्षी अभ्यर्धदृष्टिः कातरमन्ये सचशुकपक्षतारकः । मद्यपः सुराया अन्यस्या रिष्टादेर्मद्यस्य पातासुरापः । पतितत्वेनैव निरस्तः पापरोगी कुड्डी सहिलोकेऽत्यन्तनिम्बः पापरोगीत्यभिधातुं युक्तः । अल्पादेव च प्रतिषेधात्तद्व्यतिरिक्तसर्वोद्ध्याधिगृहीतो गृह्यते । कस्तर्हि क्षयीयदि हि सर्वो गृह्येत तेनैव सिद्धत्वात् पापरोगीतिना करिष्यत् अभिशास्तः पातकोऽपातकयोः कर्तैतिलोके प्रसिद्धः । असत्यपिकर्तृकत्वनिश्चये । दाम्भिकः छद्मना धर्मवदतिलोकप्रद्व्यर्थनकर्तव्यमिति कृत्वा करोति रसविक्रयी विषस्य विक्रेता । तस्य हेतुद्विधानं । उपांशुर्विधिरसदः सत्रीत्यादि विषदोरसदुच्यते ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पित्रा धनार्थं विवदमानः । कितवः वृत्त्युद्देशविना द्यूतकारी । केकर इति कश्चित्पाठे वक्रदृष्टिरित्यर्थः । मद्यं द्राक्षादिमद्यं । पापरोगः कुष्ठभग्नरादिनिन्दितरोगः । अभिशास्तो वक्षणीयेन युक्तः । दाम्भिको दग्धेन कर्मचारी । रसागुहादयः एतेनाविक्रय्यमपलक्षितम् ॥ १५९ ॥

(३) कुङ्कुमः । पित्रा सह शास्त्रार्थं लौकिके वा वस्तुनि निरर्थे यो विवदते । कितवोयः स्वयं देवितुमनभिन्नः स्वार्थपरान्देवयति न स्वयं देविता तस्योक्तत्वात् । न च सभिकः तस्य द्यूतवृत्तिपदेनाभिधास्यमानत्वात् । केकर इति पाठे तिर्यग्दृष्टिः । सुराव्यतिरिक्तमद्यपाता । कुड्डी । अनिर्णतिऽपि तस्मिन् महापातकादौ जातामिशापः । छद्मनाऽयमर्मासी । रसविक्रेता ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पित्राविवदमानस्तद्विवादे शास्त्रीये लौकिके वा रतः । कितवोयःस्वाधेन परान्दिवयते । यः सुरातिरिक्तपायी मद्यपः सुरापस्य पतितत्वात् विप्रप्रकरणात् । पापरोगी कुशादिभ्यः । अभिशस्तः आशङ्कितमहापातकः । दाम्भिकोत्र छद्मना धर्माचरणयस्य । रसविक्रयी रसोगोरसादिः ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । अयंकितवोवञ्चकः । केचित्पुनरुक्तिभयात् । केकरोमद्यपस्तथेति पठन्ति केकरः आकेकरतारनेत्रः । तस्यक्रूरनेत्रत्वात्पतिषेधः । मद्यपोमदकरद्रव्याणांतालासवादीनां पाता । सुरापस्तु पतितप्रतिषेधेनोक्तः । मधुमेहभगवद्रादयः पापरोगस्थाः । दाम्भिको धर्मध्वजः । रसविक्रयी विषविक्रयी ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पापरोगी दीर्घरोगी । अभिशस्तः कलङ्गीत्यर्थः ॥ १५९ ॥

धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः ॥ मित्रभृग्भूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । धनुः शरांश्च यः शिल्पीवकरोति यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । दिधिषूशब्दः काकाक्षिवदुभयेन संबध्यते । स्मृतिशास्त्रत्वाच्चेदशःसंबन्धोलभ्यते । लेखालोष्टादयोपि स्मृत्यर्थसंक्रान्तो भवन्ति चार्थकाराः । अतएतन्वाच्येकथमेकशब्दः समासान्तर्गतोद्वाभ्यांभिन्नप्रस्थानाभ्यांअभिसंबध्येतइति । गौतमेन हि द्वयं प्रतिषिद्धं ब्रह्मापिसंबन्धभेदे लिङ्गं । द्विपदः समासो न ह्यग्रेदिधिषूपतिर्नामकश्चिदस्ति एतौ च वक्ष्यमाणलक्षणौ मित्रभृग्भूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च । धूतवृत्तिर्जीविकायस्य । ननु कितवो मद्यप इत्यत्रोक्तमेव नावश्यं धूतवृत्तिरेव धूतस्य प्रयोजकः । किं तर्हि यः स्वयं देवितुं न जानाति । गुरुभयाद्वा न दीव्यति व्यसनी तु देवैः शमतयान्यदेवयति तदर्थो द्वितीयः कितवशब्दः अथवानृतस्त्रीकधूतसभास्थानवोद्धृतवृत्तयः । पुत्राचार्योऽप्यपकोयस्यामुख्यमाचार्यत्वं न पुत्रे संभवति ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धूतवृत्तिर्जीविकार्थं धूतकृत् । पुत्र एव यस्याचार्यो धर्मोपदेश स पुत्राचार्यः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । धनूषशरांश्च यः करोति । ज्येष्ठायां सोदरभगिन्यामनूढायां कनिष्ठा विवाहेन दीयते साग्रेदिधिषूस्तस्याः पतिः । तथाच लीकाक्षः । ज्येष्ठायां च नूढायां कः यायामुसतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्त्वेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥ गोविन्दराजस्तु भ्रातृवृत्तस्य भार्यायामित्यनेनाग्रे दिधिषूपतिरेव वृत्तिवशादग्रेपदलोपेन दिधिषूपतिरिति मनुना वक्ष्यते सहसृसतइत्याह । मित्रभृग्यो मित्रस्यापकारे वर्तते । धूतवृत्तिः सभिकः । पुत्रेणाध्यापितः पिता मुख्येन पुत्राचार्यत्वासंभवात् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । धनुःशराणां धनुषःशराणां च । अग्रे दिधिषूपतिः दिधिषूर्लक्ष्यते तस्याः पतिः । धूतमुपजीव्यं सस्य स धूतवृत्तिः । केकरइति पाठेति यैकदृष्टिः । पुत्राचार्यः पुत्रेणाध्यापितः ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । ज्येष्ठायां स्यादनुढायामूढाग्रेदिधिषूः स्मृता । धूतेन जीवनं यस्य सः धूतवृत्तिः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । धनुःशराणां कर्ता चकाराद्विक्रयी च । य अग्रेदिधिषूपतिः पुनर्भवाः पतिः । द्विस्तस्याः दिधिषू पतिरित्यमरः । पुत्र आचार्यो यस्य स पुत्राचार्यः ॥ १६० ॥

भ्रामरी गण्डमाली च श्विन्यथो पिशुनस्तथा ॥ उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । व्याधिविशेषवचनाएते भ्रामरी अपत्नारी । गण्डमाली कसोलेकण्ठे पिप्पलाकारा जायन्ते । श्वित्री-भेतकुष्ठः । पिशुनः परमर्मकाशकः कर्णेजपः । उन्मत्तः अनवस्थितचित्तो धातुः संक्षोभेण पिशाचगृहीतः । यत्किंचन वादीय किं-

चित्तकारी । अन्धःचक्षुर्विकलः । वेदनिन्दकः ननु च ब्रह्मद्विदशब्देनैव ब्रह्मशब्दस्यानर्थकत्वात् वेदनिन्दको गृहीत एव । नैवमन्य-
निन्दा अन्ये द्विषः चित्तधर्मो द्वेषः तदुपर्यधीति शब्देन कुत्सननिन्दा ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमालाव्याधिभेदः ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अपस्मारी । गण्डमालारूपव्याभ्युपेतः । श्वेतकुष्ठयुक्तः । दुर्जनः । उन्मादवान् । अचक्षुः । वेद-
निन्दाकरः ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमालीगले गण्डयुतः । श्वेतकुष्ठयुक्तः । पिशुनः प्रच्छन्नदोषा-
ख्यायी । वेदनिन्दकः धिक्शब्दादिवादेन वेदकुत्सकः ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमाली उपचित उद्धूतो मांसपिण्डो गण्डशब्देनोच्यते । तस्य मालेव लम्बमान-
त्वाम्भालात्वम् तद्वान्गण्डमाली ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रामरी अपस्मारी गण्डमाला कपोलकण्ठे पिटकमालाकारा जायते ॥ १६१ ॥

हस्तिगोश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । हस्त्यादीनां नेता दमकः । गतिशिक्षयितानक्षत्रैर्यश्च जीवति नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशारूलक्ष्यते-
न जीवति ज्योतिषिकः । पक्षिणां ज्येष्ठादीनामास्वेदार्थं पोषयिता । युद्धाचार्यो धनुर्वेदोपदेशकः ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हस्त्यादीनां दमकस्तद्दमनेन जीवनः । नक्षत्रैर्ज्योतिषवृत्त्या । युद्धाचार्यः शस्त्रनियुद्धाद्यु-
पायोपदेशः ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । हस्तिगवाश्वोष्ट्राणां विनेता । नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशारूलक्ष्यते तेन यो वर्तते । पक्षिणां पञ्जरसं-
जातानां क्रीडाद्यर्थं पोषिता । युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्त्यर्थं हस्त्यादीनां दमनकः शिक्षकः । नक्षत्रैर्ज्योतिःशस्त्रैरेव । पक्षिणां पञ्जरस्थानां क्रीडार्थं
विक्रयार्थं वा पोषकः । युद्धाचार्यः युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः तद्वारा विप्रवधादिसंभवात् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । दमकः शिक्षकः । पक्षिणः पोषयति सपक्षिणां पोषकः ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । हस्तिगोश्वोष्ट्रादीन् दमयतीति दमकः ॥ १६२ ॥

स्रोतसांभेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ॥ गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्रोतसांभेदकगमाः तेषां भेदकः सेतुं भित्वा देशान्तरे व्रीह्यादिसेकार्थं नयति । तेषां च स्रोतसामाव-
रणेरतः आवरणं आच्छादयतः प्रदेशादुदकमुद्भवति तत् स्थगयति । गृहाणां संनिवेशोपदेशकः वास्तुविद्याजीवी स्थपतिः
सूत्रधारिदि । नत्वात्मनो गृहाणां संनिवेशयिता । दूतोरज्ञापेभ्यो दासवद्विनियोज्यः दूतस्तु मन्थिविग्रहादावेव प्रेष्यते । वृक्षा-
नुरोपयति मूल्यनं धर्मार्थं तु न दोषः । अविगर्हिताचारत्वाद्बिहितं वृक्षारोपणं दशाश्रवापीनरकं नयति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्रोतसांभेदकः स्रोतो निरोधकः । सेतुभेदकत्वं देशिक इति पठि जलशिरायाः स्रोतस उप-
देष्टव्यर्थः । तेषां स्रोतसां प्रवर्तमानानां । गृहसंवेशको वृत्त्यर्थं गृहनिर्माता । दूतो वृत्त्यवृत्तिः । वृक्षारोपको वृत्त्यर्थम् ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रवहज्जलानां सेतुभेदादिना देशान्तरे नेता । तेषां भेदावरणकर्ता निजगतिप्रतिबन्धकः । गृहसंनिवेशो-

पदेशकोवास्तुविधोपजीवी । दूतोरामयामप्रेष्यभ्यतिरिक्तोऽपि । वृक्षारोपयिता वेतनग्रहणेन । न तु धर्मार्थं पञ्चाशरोपी नरकंनयातीति विधानात् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्रोतसां नद्यादीनां विमार्गप्रापयिता । आवरणेरतः निजगतिं प्रतिबन्धकम् । गृहसंवेशकोवास्तुविधोपजीवी । दूतोरामैकनिधतप्रेष्यः । वृक्षारोपकः श्रुतिभादाय न तु धर्मार्थं पञ्चाश्रवापी नरकं न पश्येदित्युक्तेः ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । स्रोतसां भेदकः स्रोतसां भञ्जकः । तेषामावरणेरतः प्रजोपयोगार्हमार्गगमननिरोधतत्परः । स्रोतसां दर्शकस्तथेति वा पठन्ति । स्रोतसां जलोद्भवस्थानानामुपदेष्टा । गृहसंनिवेशको वृत्त्यर्थं गृहाणां निर्माता । वृक्षारोहको वृक्षामारोढा ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां वा आचरणे रतः । गृहसंवेशकः । वृक्षानारोपयति मूल्येन वृक्षारोपकः ॥ १६३ ॥

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ॥ हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । श्वभिः क्रीडति श्वक्रीडी क्रीडार्थं शुनो बिभर्ति श्येनैर्जीवति क्रयविक्रयादिना प्रागुक्तपक्षिणां पोषकः पञ्जरादिसंस्थितानां धारयिता । कन्यामकन्यां यः करोति सकन्यादूषकः । हिंस्रः स्वभावकूरवधरतः । वृषलवृत्तिः शूद्रेभ्यः सेवादिना योजीवति । वृषलपुत्र इति पाठान्तरं केवला एव वृषलाः पुत्रायस्य शूद्रापत्यैश्च केवलैरिति गार्हिताचारः । गणानां देवानां च याजकः गणयागाः प्रसिद्धाः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्वक्रीडी श्वभिः क्रीडन् । कन्यादूषकः कन्यायाश्च कन्यायादिनाऽकन्यात्वापादकः । वृषल एव पुत्रोऽस्य स तु वृषलपुत्रः । गणानामनेकेषां क्रमेण ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रीडार्थं शुनः पोषयति श्येनैर्जीवति क्रयविक्रयादिना । कन्याभिगन्ता । हिंसारतः । शूद्रोपकुमवृत्तिः । वृषलपुत्र इति पाठान्तरम् । वृषला एव केवलाः पुत्रायस्येत्यर्थः । विनायकादि गणयागरुतः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वक्रीडी क्रीडार्थं शुनः पोष्टा । श्येनजीवी श्येनेनाभ्यपक्षिणो घातयित्वा व्यवहारी । पक्षिपोषकस्य निन्दितत्वेऽपि अधिकदूषणार्थं वा । कन्यादूषकः । अङ्गुल्यादिना योनिविदारकः अथवा तस्याः परिवादी कुमारी-गन्तुरूपपातकित्वोक्तेर्दण्डप्रायश्चित्तापाङ्गुल्यादिभेदेन कुमारादूषकाणां पुनरुक्तार्थभावोभ्येयः । वृषलवृत्तिः वृषलावकुमवृत्तिः वृषलोपजीवी वा वृषलपुत्र इति पाठान्तरं वृषला एव केवलाः पुत्राः पुत्रस्थानीया वा यस्य स तथा । गणानां विनायकानां बहु याजकस्योक्तत्वात् । बहूनामुपनेता वा यश्चोपनयते बहूनि निति निन्दितत्वात् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । श्वभिः क्रीडतीति श्वक्रीडी । वृषल एव पुत्रो यस्य स वृषलपुत्रः । गणानां चैव याजकः नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः संहता गणास्तेषां याजको याजयिता ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलपुत्रः । निर्धर्मो वृषलो ज्ञेयस्तत्सुतो वृषलात्मजः ॥ च पुनः गणानां याजक एव विनायकादि गणयाजकः सर्वेषां याजको वा ॥ १६४ ॥

आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । आचारो गृहभ्यागतानां पूजादिप्रयुक्तलौकिकसमाचारः तेन वर्जितः । क्लीबोऽस्त्वसत्त्वः भ्रष्टोत्साहः कर्तव्येषु । याचनकः सर्वैव यो याचते यश्चापराज्येजयति । वस्तुस्वभावीर्यथाच्ययाच्यमानोद्देजयति । नभ्यादिभ्योयुः

त्सार्येकः । कृषिजीवीत्ययंकृतया कृष्या जीवति सति चोपायान्तरे अत्ययंकृतयापि । श्लीपदी एकः पादोपहाग्यस्य । सद्भिर्निन्दितः दुर्भगः विनापिदोषेण सताद्वैष्यः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्लीबोधर्मोद्यमशून्यः । नित्ययाचनको याचकः । सद्भिर्विनिन्दितोऽकारणेपि ॥ १५ ॥

(३) कुम्भूकः । गुर्वतिथिप्रत्युत्थानायाचारवर्जितः । क्लीबोधर्मकृत्यादौ निरुत्साहः नपुंसकस्योक्तत्वात् । नित्ययाचनेन परोद्वेजकः । स्वयंकृतया कृष्या योजीवति वृत्त्यन्तरेपि वा संभवत्यस्वयंकृतयापि । श्लीपदीध्याधिनास्थूलचरणः । केनापिनिमित्तेन साधूनां निन्दाविषयः ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । क्लीबोधर्माद्यनुत्साही नपुंसकस्योक्तत्वात् । नित्ययाचनकः स्वस्तनादिषु सत्त्वपि । कृषिजीवीत्ययंकृतकृष्या जीवति । श्लीपदी ध्याधिकृतस्थूलपदः । अशिष्टोयमिति निन्दितः ॥ १५ ॥

(५) मन्दनः । क्लीबउपहतशुक्रः पुरुषः ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्लीबधर्मोत्साहरहितः । कृषिजीवी कृषिकृत् । श्लीपदीपदे महती यस्य सहि । सद्भिर्निन्दितो दुर्भगः ॥ १५ ॥

औरभिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥ प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । उरभामेषास्तैश्चरति क्रयविक्रयादिनाव्यवहरति तद्धनप्रधानो वा एव माहिषिकः । परः पूर्वोयस्याः तस्याः पतिः भर्ता । या अन्यस्मै दत्ता अन्येन वा ऊढा तां पुनः यः संस्करोति पुनर्भवति भर्ता पौनर्भवो नरो भर्ता साविति शास्त्रेण । प्रेतान्यो निर्यापयति वहति एते यत्नतो वर्जनीयाः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औरभिको मेषपोषकः । माहिषिको महिषपोषकः । परपूर्वाप्रागग्यलै दत्ता तस्याः पतिः परिणेत । प्रेतनिर्यातको वृत्त्यर्थं प्रेतवाहः ॥ १६ ॥

(३) कुम्भूकः । मेषमाहिषजीवनः । परपूर्वापुनर्भूस्तस्याः पतिः । प्रेतनिर्हारको धनग्रहणेन न तु धर्मार्थं । एतद्वै परमंतपोयत्प्रेतमरण्यहरन्तीति अवश्यश्रुत्या विहितत्वात् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । औरभिको मेषजीवी । माहिषिकोपि तथा । परपूर्वा पुनर्भूः तस्याः पतिः अस्याः पुत्रः पौनर्भवउक्तः । प्रेतनिर्यातकः धनग्रहणेन प्रेतनिर्हारकः ॥ १६ ॥

(५) मन्दनः । उरभामेषास्तैर्योजीवति स औरभिकः । एतेन माहिषिको व्याख्यातः । प्रेतनिर्यातको वृत्त्यर्थं शवनिर्हारकः । प्रयत्नतः आपद्यति ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरभिक मेषपालकः महिषपालको वा । परपूर्वापतिः परपूर्वापुनर्भूस्तस्याः पतिः । प्रेतनिर्यातकः प्रेतलोभेन निर्यातयति प्रेतवाहक इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एतान्विर्गाहिताचारानपाङ्केयान् द्विजाधमान् ॥ द्विजातिप्रबरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । विर्गाहितो निन्दितः आचारः कर्मानुष्ठानमेषामिति । काणादयः पूर्वदोषलिङ्गेन स्तेनादयोनुभूयमानदोषाः प्रत्यक्षादिना । उभयत्र दैवे पिण्ये च वर्जयेत् परिहरेत् । अपाङ्के याः पाङ्कानि हन्ति । भवार्थं दृक्कृतव्यः । अनर्ह-

(१६) औरभिको=औरभिकः (ख, ग, घ, च)

* हरन्तीति अवश्यश्रुत्या=हरन्तीति श्रुत्या (अ)

त्वमेवपङ्कावभवनप्रतीयेते । अन्यैर्ब्राह्मणैः सहभोजनं नार्हन्ति । अतएवपङ्कदूषका उच्यन्ते तैः सहोपविष्टा अन्येपिदूषिता भवन्ति ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतान्म्याश्च विगर्हिताचारान् । अपाङ्केयानिःशेषांपङ्कावपि न भोक्तव्यमित्यर्थः उभयत्र दैवे पिच्ये च ॥ १६७ ॥

(३) कुड्मूकः । एतान्स्तेनादीनिन्दिताचारान्काणादींश्चपूर्वजन्मार्जितनिन्दितकर्मशेषलब्धकाणादिभावात्साधुभिः । सहैकत्रभोजनाद्यनार्हान्ब्राह्मणापसदान्ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञोदैवेपिच्ये च त्यजेत् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतानिति । उभयत्र दैवे पिच्ये च । प्रवरः द्विजातिश्रेष्ठोविप्रः ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । द्विजातिप्रवरविद्वच्छब्दौवर्जयितृप्रशंसापरौ । उभयत्रदैवपिच्योः ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयत्रदैवे पिच्ये हव्यकव्यादिषुअपीतिनिश्चये ॥ १६७ ॥

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ॥ तस्मै हव्यं न दातव्यं नहि भस्मनि हूयते ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यथैतेस्तेनादयःपङ्कदूषकाः एवमनधीयानस्तत्तुल्यदोषइत्येवमर्थपुनर्वचनं । अन्येतुव्याचक्षते अधीयानानांकाणादीनामसतिवर्तमानेविगर्हिताचारत्वेदैवैकदाचित्प्राप्त्यमनधीयानोब्राह्मणोवर्ज्यः । यस्तुअधीतेतस्मै हव्यंकिमिति नदीयते एवमर्थमेवात्रहव्यग्रहणं । अनधीयानःकेवलोवर्ज्योयेचदक्ष्यमानगर्हिताचारा अतस्तेउभयत्रप्रतिषिद्धास्तेदैवेपिच्येचवर्ज्याः । अन्येतुपिच्येव तथाचवसिष्ठः । अथचेन्मंत्रविद्युक्तः शारीरैःपङ्कदूषणैः । अव्यूयंतंयमःप्राहपङ्किपावनएवसइति ॥ तृणाग्निरिवशाम्यतीति । तृणाग्निर्यथानशक्नोतिहवींषिपकुंहुतमात्रेणहविषाशाम्यति तद्वत् । नचयस्मिन्नग्नौहुतंनभस्मीभवतिनतत्रहोमात्फलं । एवंहिश्रूयते असमिद्धेनहोतव्यमग्निर्वैसर्वादेवताइति । एवमनधीयानोब्राह्मणस्तृणाग्नितुल्यः एतदेवाह नहिभस्मनिहूयतइति यथातृणाग्निः प्रायोभस्मोभवतिनतत्रहूयते एवंतादृशोब्राह्मणोभोज्यते ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृणाग्नि रिवेत्यल्पफलहेतुतोक्ता । भस्मनि तृणाग्निभस्मनि ॥ १६८ ॥

(३) कुड्मूकः । तृणाग्निर्यथा न हविर्दहनसमर्थोहविषि प्रक्षिप्ते शाम्यति निष्फलस्तत्र होमः एवंवेदाग्निशून्योब्राह्मणस्तृणाग्निसमस्तस्मै देवोद्देशेन त्यक्तंर्हावर्न दातव्यं यतोभस्मनि न हूयते । श्रोत्रियायैव देयानीत्यनेनैवानधीयानस्यापि प्रतिषेधसिद्धौ स्तेनादिवत्पङ्कदूषकत्वज्ञापनार्थपुनर्वचनम् । अन्येतु दैवे अनधीयानएव वर्जनीयः । अधीयानस्तु काणादिरपि शारीरदोषयुक्तोप्राहइति एतदर्थपुनर्वचनम् । अतएव वसिष्ठः । अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्कदूषणैः । अद्व्यूयंतंयमः प्राह पङ्किपावनएवसः ॥ शारीरैः काणत्वादिभिर्न तुस्वयमुत्पाद्यैस्तेनत्वादिभिः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवे तु ब्राह्मणपरोक्षाभावेपि वेदविद्यापेक्षितेत्याह ब्राह्मणइति । अनधीयानोवेदरहितः । शाम्यति वेदतेजोरहितत्वात् । हव्यं कव्योपलक्षणम् ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । उभयत्र श्रोत्रियत्वमादरणीयमित्याह ब्राह्मणइति । हव्यमिति कव्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणस्याग्निर्यथा शाम्यति तथा अनधीयानो द्विजःशाम्यति । तस्मै द्विजायान्नं दातव्यं । नहि भस्मनि हूयते तृणाग्निर्यथाहविर्दग्धुन शक्नोति हुतमात्रेण शाम्यति तथाअस्मिन्नग्नौ हुतंन भस्मीभवति । वेदाध्यनरहितोभस्मतुल्योद्विजोभवतीत्यर्थः ॥ १६८ ॥

अपाङ्कदाने योदातुर्भवत्यूर्ध्वफलोदयः ॥ दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यप्रतिषेधविधेःफलमाह । पङ्क्त्यामर्हन्तीतिपङ्क्त्याः नपङ्क्त्याःअपङ्क्त्याःदण्डादिदर्शनादू-
पसिद्धिः तेभ्योदानेयःफलोदयःफलोत्पत्तिर्भवति । दातुस्तसर्वमिदानींब्रवीम्यवहिताभवथेति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपाङ्कदानेअपाङ्केभ्योदानेरुते ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । पङ्क्तिभोजनानर्हब्राह्मणाय दैवे हविषि पित्र्ये वा इति दातुर्योदानादूर्ध्वफलोदयस्तमशेषमभिधा-
स्यामि ॥ १६९ ॥

(४) राघवानम्नः । प्रसिद्धान्तरप्रतिजानीते अपाङ्क्येति । अपाङ्क्याः विप्रभोजनपङ्क्तौ प्रवेशानर्हाः ऊर्ध्वपरलोके ।
फलोदयोविरुद्धफलमामिः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपाङ्कदाने अपाङ्केयानांपुसांदाने दातुर्यः फलोदय ऊर्ध्वपरलोक भवेत्तदशेषतःफलवक्ष्यामि
दैवे पित्र्ये वा कर्मणि ॥ १६९ ॥

अब्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिस्तथा ॥ अपाङ्केयैर्यदन्यैश्च तद्वैरक्षांसि भुञ्जते ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । अवृताःअसंयताः शास्त्राचारवर्जिताः । परिवेत्प्रभृतदीयद्यपिशाल्मबाह्यास्तथापिभेदेनस्मरणा-
र्थदोषगुरुत्वार्थवाक्यमन्ते । अन्येचापाङ्केयाः काणश्लीपदादयः तैर्यदनन्भुक्तंआङ्गे भवतितद्रक्षांसिदेवद्विषोभुञ्जते । नपितरः-
प्रेताःअतोनिष्फलतच्छ्राद्धंभवतीत्युक्तंभवति । रक्षोग्रहणमर्थवादः ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अब्रतैरुतस्मात्कादिब्रतैःअन्यैरपाङ्क्यैः । स्मृत्यन्तरोक्तैः ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । वेदग्रहणार्थव्रतरहितैस्तथा परिवेत्तादिभिरन्यैश्चापाङ्केयैः स्तेनादिभिर्द्व्यभुक्तंतद्रक्षांसि भु-
ञ्जते । निष्फलतच्छ्राद्धंभवतीत्यर्थः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह । अब्रतैः वेदार्थव्रतरहितैः । अपाङ्केयैः परिवेत्तादिभिः । यदन्यैस्तत्सदृशैः काणाथैः ।
तस्मात्पाङ्केयारक्षोग्रादिति भावः । अतएव वसिष्ठः । अथचेन्मन्त्रविद्युक्तःशारीरैःपङ्क्तिदूषणैः । अदूष्यस्तंयमःप्राहपङ्क्तिपाव-
नएवसदिति ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । रक्षांसि भुञ्जते न देवानापिपितरः । तेन तन्निष्फलमित्यभिप्रायः ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यैरपाङ्केयैः ॥ १७० ॥

दाराग्रिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ॥ परिवेत्ता सविज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्रेआदौजातःअग्रजःसोदर्योभातोच्यते । एवंहिपठ्यते ॥ पितृव्यपुत्रानसापत्नाम्परनारी-
सुतास्तथा । दाराग्रिहोत्रसंयोगेनदोषःपरिवेदेनेति । अब्रसोदर्योग्रजःतस्मिन्स्थितेरुतदाराग्रिसंयोगेतिष्ठति प्रकृतव्यापा-
रनिवृत्तौप्रयुक्तःअग्रिहोत्रशब्दःकर्मशब्दोपि तदर्थाध्यानेवर्ततेस्मृत्यन्तरेविशेषःपठ्यते । उन्मत्तःकिल्बिषीकुशीपतितः
ह्रीबएवच । राजग्रहमामयावीचनयोग्यः ह्यात्यतीक्ष्णतु ॥ एतदप्यनधिकारोपलक्षणार्थं । अतश्चपङ्कावपिगृहेते कालविशे-
षोधिकोव्यपेक्षते । तथाचस्मृतिः । अष्टौवर्षाण्युदीक्षतषडित्येकइति एषाचवर्षसंख्यायदाकर्नीयान्प्राप्तविवाहकालइतः

(१६९) अपाङ्कदाने=अपाङ्केयप्रदाने (ख)

=अपाङ्क्यदाने (क, ग, घ, ङ, भ, र, ल)

प्रभृतिपृष्ठ्याविवाहकालश्चत्वाभ्यायविधिनिवृत्तिः । ननुचमोषिताधिकारेतत्पठितं भर्तरिमोषितेयःस्त्रीणांमवासकालस्तमु-
पक्रम्यभ्रातरित्यादिपठितं । सत्यंवाक्यान्तरेमोषितशब्दस्यप्रत्यक्षःसंबन्धोवगतःवाक्यान्तरेतुसंबन्धेप्रमाणवत्कथं नचत-
दस्ति यथात्वरितेनाधिकारइति नचात्रतच्छब्दोस्ति । तच्चतदपेक्षयाविनैवतस्यवाक्यस्यापरिपूर्णत्वंसिद्धेनचाविशेषेणा-
ग्रिशब्देनस्मार्तस्याप्यधेयंहणंकृतं । केचित्पितर्यप्यकृताधानेविधिभिच्छन्ति । अग्रजशब्दस्ययौगिकत्वान् पिताप्यग्रजो-
भवतीति । यद्यप्येवमन्योपियोग्रजस्तत्राप्येवंप्राप्नोति । नचायमग्रजानुजव्यवहारः पितापुत्रयोर्विद्यते । स्मृत्यन्तरेतु-
पठ्यते । भ्रातरिचैवंज्यायसीति । परिवृत्तिः पूर्वजोज्येष्ठः ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिवेत्तादिपदानि व्याचष्टे दाराग्रिहोत्रेति । दाराग्रिहोत्रयोरन्यतरस्य संयोगं संबन्धम् ।
स्थिते अकृते अग्रिहोत्रपदं लक्षणयात्रेताग्रिपरम् । आधाने च ज्येष्ठानुमार्तिविना कृतेपरिवेत्ता नतदनुमत्या ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । अपसिद्धत्वात्परिवेत्तादिलक्षणमाह दारेति । अग्रिहोत्रशब्दोऽयमग्रिहोत्राद्याधानपरःयःसहोदरे
ज्येष्ठे भ्रातर्यनूदेऽनपिके च दारपरिग्रहंश्रौतस्मार्ताग्रिहरणंच कुरुते सपरिवेत्ता ज्येष्ठश्च परिवृत्तिर्भवति ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । परिवेत्तपरिवित्यालक्षणमाह दारेति । परिवेत्ता परि ज्येष्ठत्यङ्का आदौ वेत्ता कन्याभ्योर्लब्धा ।
यः पूर्वजोज्येष्ठः सपरिवृत्तिः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । अथ परिवेत्तादिशब्दानामपाङ्गानुक्रमेणोद्दिष्टानांलोकविषयतांपरिजिहीर्षस्तेषामर्थमाह । दारेति
॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्यप्ये स्थिते सति दाराग्रिहोत्रंकुरुते स्वीकृत्यत्सपरिवेत्ता विज्ञेयः । पूर्वजो ज्येष्ठःपरिवि-
त्तिसंज्ञोभवति ॥ १७१ ॥

परिवृत्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते ॥ सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसंगात्परिवेदनसंबन्धिनामन्येषामपिदोषदर्शनद्वारेणनिषेधकरोति । निषेधपरिवर्जितःपरि-
भूतोवा वेदनेनपरिवृत्तिः परिवर्ज्यश्रेष्ठकरोतिवेदनंपरिवेत्ता । ययाकन्ययापरिविद्यते सर्वेतेनरकंयान्ति । दातायाजक-
श्रयेषांनरकगामिनांपञ्चमोदाताकन्यायापरुतत्वात्पित्रादिः । याजकोविवाहेयः करोतिहोमं योवातत्रोपदेष्टा अथवातेषामेव-
परिवेत्तपरिवित्तित्कन्यादातृणां ज्योतिष्टोमादीनामपि यज्ञानामृत्विक्तत्वाज्येष्ठेन तथा कर्तव्यं यथास्यकनीयसोभ्रातुर्वि-
वाहे विप्रकर्तृत्वंनभवति । कनीयसापिकालप्रतीक्षाद्वादशाष्टवर्षादिविषयाकर्तव्या । कन्ययापितादृशायन्मांदातुंनदेयं ।
दातृयाजकौपञ्चमौयेषामितिद्वन्द्वगर्भोबहुव्रीहिः ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यया कन्यया दाता कन्यायाः याजकस्तत्र ब्रह्मदेनार्त्विज्यकारी दातृसहितो याजकः
पञ्चमौयेषांते दातृयाजकपञ्चमाः । याजकोऽत्रपरिवेत्तुर्दर्शपूर्णमासयागेष्ट्विगित्येके ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसङ्गात्परिवेदनसंबन्धिनांपञ्चानामन्यनिष्टफलमाह परीति । परिवृत्तिःपरिवेत्ता च यया च कन्यया
परिवेदनंक्रियते कन्याप्रदाता याजकश्च तद्विवाहहोमकर्ता सपञ्चमौयेषांते सर्वे नरकंव्रजन्ति ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रासंगिकंदोषमाह परिवृत्तिरिति । यया स्त्रिया । परिवेदनं विवाहः ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । परिवेदनसंबन्धिनोऽपि वर्जनीयास्त्यभिप्रायेणाह परिवृत्तिरिति । दातृसहितोयाजकः पञ्चमौये-
षांतेदातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिवित्तिः लघुपरिवेत्ता यया स्त्रिया सह परिविद्यते । याजकोविवाहकर्ता आचार्यः पञ्चमः । ते सर्वे नरकं यान्ति गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७२ ॥

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ॥ धर्मेणापि नियुक्तायां सङ्गोदधिषूपतिः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । नियोगधर्मेण प्रवृत्तो भ्रातुर्मृतस्य तद्भार्यायांगमने योनुरागतः प्रीतिभावात्कामतः नियोगधर्माति-
क्रमेण सकृत्सकृदतावित्येवं विधिं हित्वा इच्छानुरागंगाढलिङ्गनपरिचुम्बनादिकुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत चेत्साविक्रियेत कामि-
नीप्रेमदृष्टिबन्धवचनादिलिङ्गेनानुरागित्वेन विभावितोदधिषूपतिर्विद्यः । अग्रेदिधिषूपलक्षणं तु स्मृत्यन्तरात्ज्ञेयं । जीवत्यग्रे
दिधिषूपतिरिति केचित्तु नैवायं समाग्रायेऽश्लोकोऽस्तीत्याहुः अपरिपूर्णलिङ्गं ब्रुवते । द्वयस्य लक्षणे कर्तव्ये न पूर्वकारिणामेक-
स्थोपपद्यते । स्मृत्यन्तरे चैतदुभयं लक्ष्यते । परपूर्वापतिधीरावदन्ति दिधिषूपतिः । यस्त्वग्रेदिधिषूर्विप्रः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥
न त्विह सम्भवति परपूर्वापतेः पृथगेव निषिद्धत्वात् । तस्मादन्योदधिषूपतिः ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मेण प्रथमं नियुक्तायां पश्चाद्योऽनुरज्येत अपिशब्दाद्वागमात्रेणाऽपि दिधिषूपतिरग्रेदिषू-
पतिः । एवं च तस्या अपि स्त्रिया दिधिषूरेदिधिषूर्वेति नामोक्तं भवति ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूकः । मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां सकृत्सकृदतावतावित्यादिविधिं हित्वा
कामेनानुरागभावयेदाश्लेषचुम्बनादि कुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत सदिधिषूपतिर्ज्ञातव्यः । अतः आह निषिद्धपात्रमभ्यपाठद-
स्यापि हव्यकव्यपात्रयोर्निषेधः कल्पनीयः ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । दिधिषूपतिरित्युक्तस्य लक्षणमाह भ्रातुरिति । अनुरज्येत स्तनालिङ्गनादिना । नियुक्तायां पु-
त्रार्थमपि । ज्येष्ठायां यद्यनूयां कन्या योद्वासते नृजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृतेति ॥ तयोः पतिर्वा । गो-
विन्दराजस्तु वृत्तवशादग्रे पदलोपादयमेवाग्रे दिधिषूपतिरिति ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्दिष्टस्य दिधिषूपतिशब्दस्यार्थकथनेन दिधिषूपतेरप्यपाङ्गेयत्वं गम्यते ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृतस्य भ्रातुर्भार्यायां कामतो योऽनुरज्येत अनुरक्तो भवेत् । धर्मेणापि नियुक्तायामाज्ञमायां सदि-
धिषूपतिर्ज्ञेयः । यथा व्यासधृतराष्ट्रपाण्डुजनकत्वात् परपूर्वापतिधीरावदन्ति दिधिषूपतिरिति ज्ञेयः ॥ १७३ ॥

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ॥ पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥ १७४ ॥

[उत्पन्नयो रधर्मेण हव्यकव्ये च नैत्यके ॥ यस्तयोरनमश्नाति सकुण्डाशी द्विजः स्मृतः ॥ १७५]

(१) मेधातिथिः । पत्यौ जीवति तद्दृष्टे स्थितायां तद्भार्यायांगमोत्पन्नः भङ्ग्या उपपत्तिवत्त्वेन वा पत्युः क्षमया जायते सो-
न्यजातः कुण्ड उच्यते । मृते तु गोलकः । एतावनियुक्तासुतावितिकेचित् । तदयुक्तं । तयोरब्राह्मण्यादेवापामिस्तस्मान्नियोगो-
त्पन्नौ कुण्डगोलकौ कथं पुनरनियुक्तासुतयोरब्राह्मण्यमितरयोस्तु ब्राह्मण्यं जातिलक्षणे पत्नीग्रहणात् । संबन्धिशब्दश्च पत्नी-
शब्दो भर्तृशब्दवत् । यज्ञसंयोगेन पत्नीशब्दो व्युत्पाद्यते न चान्यदीयया भार्यायासहान्यस्य यज्ञाधिकारः यथेवं नियोगोत्पन्नयो-
रपि समानन्यायत्वान्नैवं ब्राह्मण्यं दशमएतन्निर्णय्यम् । मा भूद्भानियुक्तानियुक्तासुतयोः कस्यचिदपि ब्राह्मण्यं । न नूतनमस-

तिब्राह्मण्येष्टाभवात्प्रतिषेधानुपपत्तिः । पतितेप्रतिषेधादेवपुनरुच्यति द्विजातिकर्मभ्योहानिःपतनं द्विजातिकर्मत्वेस-
तिश्राद्धभोजनस्य कुतःपतितेप्रामिराभ्यायतेचप्रतिषेधोयस्तेनपतिताइति ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । परदारेषु कुण्डगोलकाख्यौ द्वौ मुतावुत्पद्येते । तत्र जीवत्पतिकायामुत्पन्नः कुण्डोमृतपतिकायां-
च गोलकः ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । कुण्डगोलकौ लक्षयति परदारेष्विति । परजातत्वेन व्यक्तः गर्भः कुण्डः । अनियुक्तयोःस्त्रि-
योः अयमेव गूढोत्पन्नइति वा ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । सवर्णोत्पत्ताविमेषज्ञे ॥ १७४ ॥

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च॥दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम्॥१७५॥

(१) मेधातिथिः । जात्याख्यायामितिबहुवचनेप्राणिनइति ब्राह्मण्यादिव्यपदेशमवजानतेप्राणिनइत्येवंव्यपदेशा-
न्तरमर्हन्ति अतस्ते नाशयन्ति हव्यकव्यानि निष्फलीकुर्वन्ति प्रदायिनांदातृणांपरिवेत्नादीनांलोकेनातिप्रसिद्धत्वात् शब्दै-
श्चास्यस्मृतत्वाद्यवस्थार्थलक्षणप्रणयनम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वौस्तौ जीविनौप्रेत्य परलोके भोग्यानि हव्यकव्यानिहव्यकव्यफलानि नाशयेते । इह
लोके भोग्यानि शान्त्यादिफलानि । यद्यपियाज्ञवल्क्येन सवर्णेभ्यः सवर्णास्तु जायन्ते हि सजातइत्युक्ता विन्नात्वेप-
विधिः स्मृतइति विवाहितसवर्णस्त्रीजातानामेव सजातितोक्ता । तथापि कुण्डगोलकयोरविन्नस्त्रीजनितत्वेऽपि ब्राह्मण-
ब्राह्मणीजन्मनोरितयोः श्राद्धपात्रतानिषेधाद्ब्राह्मण्यंगम्यतइत्येके नैत्यपरे ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । तेपरभार्यायांजाताःकुण्डाद्यादृष्टानुपयोगात्प्राणिनइति व्यपदिष्टाः । प्राणिनौ ब्राह्मणत्वेपि तत्कार्या-
भावात्प्रेत्य फलाभावात्परलोके चानुषङ्गिककीर्त्यादिफलाभावादत्तानि हव्यकव्यानि प्रेत्य फलाभावादिह कीर्तेरभा-
वान्नाशयेते नाशयतः । प्रदायिभिर्दत्तानि हव्यकव्यानि निष्फलानिकुर्वन्ति ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयोः प्रासङ्गिकदोषमाह तेत्विति । अत्र बहुत्वपूर्णार्थदिधिषूपतेः पुत्रस्य ग्रहणं । द्विव-
चनपाठस्तु कचित्ताविति ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ तु कुण्डगोलकौ परक्षेत्रे जातौ प्राणिनाविहलोके प्रेत्यपरलोके प्रदायिनांदातृणांदत्तानि
हव्यकव्यानि नाशयेते ॥ १७५ ॥

अपाङ्क्योयावतः पाङ्क्यान् भुञ्जानाननुपश्यति॥तावतां फलंतत्र दाता ब्रामोति बालिशः॥१७६॥

(१) मेधातिथिः । पङ्क्तिमर्हतीतिपङ्क्त्यः सङ्गिरेकत्रासनभोजनाद्यर्हतापङ्क्त्यानां तदभावादपङ्क्त्योयावतः पङ्क्त्या
विहृतपत्निश्रोत्रियान्भुञ्जानाननुपश्यति तावतां नतत्रपितृवृत्त्याख्यंफलंभवति । अतस्तेनादयः श्राद्धंकुर्वताततः प्रदेशादप-
सारणीयाः बालिशोमूर्खः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपाङ्क्योऽन्धादिभ्योऽन्यस्तेषु संख्याविशेषस्योक्तत्वात् ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । सङ्गिःसहैकपङ्क्त्याभोजनानर्हः स्तेनादिर्यत्संख्याभोजनाहार्हंपश्यति तावत्संख्यानांभोजनस्य
फलंतत्र श्राद्धे दाता न ब्रामोति बालिशोऽङ्गः । अतस्तेनादिर्यथा न पश्यति तथाकर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपाङ्क्यैरित्युक्तं तत्र केऽपाङ्क्याः क्रियत्फलंनाशयन्तीत्यपेक्षायामाह अपाङ्क्यइति त्रिभिः ।
बालिशः पङ्क्त्यामपाङ्क्यप्रवेशात् ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपाङ्कः द्विजः यावतः संख्याकाणां पाङ्क्यां भुञ्जानाननुपश्यति दाता तत्र तावतां तावत्संख्याकानां भुञ्जतां फलं प्राप्नोति बालिशो मूर्खः ॥ १७६ ॥

वीक्ष्यान्धोनवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु ॥ पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चान्धस्य कुतो दर्शनं तदुच्यते वीक्ष्यान्धोनवतेरिति सत्यं तत्प्रदेशसंनिधानमनेन लक्ष्यते । यावान्देशश्चक्षुष्मतो दृष्टिगोचरस्तावतो देशादनावृता दन्धो विवासनीयः । काणः षष्टेर्नात्रायमर्थोऽत ऊर्ध्वं भोज्या इति केवलं सङ्ख्यापचयेन दोषलाघवं प्रायश्चित्तविशेषार्थं ज्ञाप्यते । श्वित्री कुक्षी भण्यते । पापरोगी प्रसिद्धः ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्धोनवते ब्राह्मणानां तत्पङ्क्तिस्थितानाम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी तेभ्यो दानस्य यत्फलं दातुं स्तन्नाशयति । काणादयस्तु षष्टिप्रभृतीन् वीक्ष्य तद्दानफलं दातुनां शयन्ति वीक्ष्येति वीक्षणार्हदेशस्थत्वमुपलक्षितम् । अतएवान्धोऽपि वीक्ष्येत्यस्यान्वयोन विरुद्ध इति केचित् । एवं स्पृशतीत्यत्रापि संस्पर्शयोग्यदेशस्थितता लक्ष्यते भोजनसमये संस्पर्शाभावात् । अन्धोऽपि स्पर्शस्यानियतत्वान्नियतदोषत्वानुपपत्तेः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्धस्य वीक्षणसंभवाद् वीक्षणयोग्यदेशसंनिहितोऽसौ पाङ्क्यानां नवते भोजनफलं नाशयति एवं काणः षष्टेः श्वेतकुक्षी शतस्य पापरोगी रोगराजोपहतः सहस्रस्य इत्यन्धादिसंनिधिनिरासार्थं वचनं गुरुषु संख्याभिधानं चेह संख्योपचये दोषगौरवं तत्र च प्रायश्चित्तगौरवमिति दर्शयितुम् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । कथं नाशयतीत्यपेक्षायामाह वीक्ष्येति । वीक्षणयोग्यदेशसंनिहितोऽसौ नवतेः पाङ्क्यानामपि भोजनजं फलं दातुः प्राप्नोति अन्धोनवतेऽपि नाशयतीत्येवमुत्तरम् ॥ १७७ ॥

(५) मन्दनः । न केवलमपाङ्क्यो दानएव वर्जनीयः किंतु भुञ्जानानां दर्शनेऽपीत्याह अपाङ्क्य इति । तत्र भोजने । भोजयितुरपरीक्षणदोषेण बालिशत्वम् । वीक्ष्य अन्येन वीक्ष्यमाण इत्यर्थः नवते भुञ्जानानां दातुर्दानफलम् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र हि वीक्ष्येति । अन्धो दर्शनयोग्यस्थलेन वीक्ष्य दृष्ट्वा भुञ्जतानवतिसङ्ख्याकानां द्विजानां फलं नाशयेत् । काणः वीक्ष्य दृष्ट्वा भुञ्जतां द्विजानां षष्टिसङ्ख्याकानां फलं नाशयते । श्वित्री कुक्षी भुञ्जतां शतसङ्ख्याकानां द्विजानां फलं नाशयते । पापरोगी वीक्ष्य भुञ्जतां द्विजानां सहस्रसङ्ख्याकानां फलं नाशयते ॥ १७७ ॥

यावतः स्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणा ऊर्ध्वद्वयाजकः ॥ तावतां भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । यावतो ब्राह्मणानुस्पृशत्यङ्गैः पङ्क्तिगतः अत्राप्यङ्गस्य स्पर्शनं न विवक्षितं किंतु हि पूर्ववत्प्रदेशसंनिधिः । पौर्तिकं फलं पूर्तं भवपौर्तिकं बहिर्वेदिदानाद्यत्फलं तत्पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तावतस्तावद्व्यो दानस्य फलं पौर्तिकमित्यैष्टिकस्याप्युपलक्षणम् । शृङ्गयाजकस्य आङ्गासनसोमयाजनकस्या दानमतीव निरस्तमिति ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । शृङ्गस्य यस्मादावृत्तिग्यावत्संख्यायां ब्राह्मणानुस्पृशत्यासनेषूपक्रमेण चित्यासनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्पर्शासंभवे यावतां आङ्गभोजिनां पङ्कावुपविशति तावतां संबन्धिपौर्तिकं फलं आङ्गीयं दुर्न भवति । तावतां पौर्तिकं फलं बहिर्वेदिदानाच्च यत्फलं न भवतीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । अतस्तथैव निन्दया निषिद्धगणापठितस्यापिशू-द्रयाजकस्य भोजननिषेधः कल्प्यते ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यावदिति । आङ्गभोजनकाले परस्परस्पर्शाभावात् शृङ्गयाजकस्य पङ्क्तौ प्रवेशाभावपरं शृङ्गयाजकस्पर्शयोग्यदेशपरं वा । पौर्तिकं आङ्गीयम् ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानपक्विस्थान् । पूर्तश्राद्धादि तत्र भवंपौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रयाजकोशूद्रयज्ञकर्ता यावतोब्राह्मणानङ्गैः संस्पृशति । तावतांदातुर्दानस्य फलं भवेत् ॥ १७८ ॥

वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥ विनाशं ब्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसङ्गाच्छूद्रयाजकस्याप्रतिग्रहात्तानेन कथ्यते । वेदविदपि यदितस्य शूद्रयाजकस्य संबन्धिनो-
द्रव्यस्य प्रतिग्रहं करोति । लोभादित्यनुवादः । सोपि विनाशं ब्रजति । अभिलषितेनार्थेन वियुज्यते धनपुत्रपशुशरीरादिना किं-
पुनरवेदवित् । वेदविदः किल प्रतिग्रहेनातीव दोषदतिवक्ष्यति । आमपात्रमपक्वशरावादिभाजनं । अम्भसि जले क्षिप्तम् ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदविच्चापीति प्रसङ्गादुक्तम् । वेदविदपि किमुतान्यः । अस्य शूद्रयाजकस्य । केचिद-
स्येति शूद्रस्य परामर्श इत्याहुः । तदसमञ्जसम् । शूद्रस्य तत्राधिकाराभावप्रयोगात्पौनरुक्त्यं स्यात् । तस्मात्तथाजकस्ये-
त्यस्येति पदम् । आमपात्रमामंघृत्पात्रम् ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसङ्गाच्च शूद्रयाजकप्रतिग्रहं निषेधयति । लाघवार्थमन्यत्र निषेधकरणे शूद्रयाजकशब्दोच्चारणं-
कर्तव्यं स्यात् वेदिति । वेदज्ञोऽपि ब्राह्मणः शूद्रयाजकस्य लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा शीघ्रं शरीरादिना विनाशं गच्छति । ह्युतरा-
मवेदवित् अपक्वमयशरावादिकमिवोदके ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसङ्गिकं शूद्रयाजकप्रतिग्रहं निषेधति वेदविदिति कैमुत्यर्थः । आमपात्रमपक्वघटादि ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं शूद्रयाजकः प्रदाने वर्जनीयः किंतु प्रतिग्रहेऽपीति प्रसङ्गादाह वेदिति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य शूद्रयाजकस्य वेदविद्विप्रः लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा सः वेदविद्विप्रः क्षिप्रं विनाशं ब्रजति अम्भ-
सि जले आमपात्रमिवेत्यर्थः ॥ १७९ ॥

सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितं ॥ नष्टदेवलके दत्तमप्रतिष्ठंतु वार्धुषौ ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यां जातौ जायते यत्र विष्ठास्वभोजनं भवत्येवं भिषजे नष्टं निष्फलं उद्देशं करवा । नष्टं हि द्रव्यं उद्दे-
गं जनयति । अविद्यमाना प्रतिष्ठा स्थितिर्त्यस्य तदप्रतिष्ठं नानारूपैः शब्दैरेव विधस्य दानस्य नैष्फल्यं कर्तुं शब्दोपसंबन्धः प्रतिपाद्यते
नष्टमप्रतिष्ठमिति नानयोरर्थभेदशङ्का कार्या कार्यविभेदात् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमविक्रयिणे यद्दत्तं तद्विष्ठावद्देवैः पितृभिश्च त्यज्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरेषु । अप्रतिष्ठं देवा-
दिसमीपानवस्थायि वार्धुषौ वार्धुषये । नष्टं देवादिभिरदृश्यम् ॥ १८० ॥

(३) कुल्लूकः । सोमविक्रयिणे यद्दत्तं तदा तुर्भोजनार्थं विष्ठा संपद्यते । जन्मान्तरे विष्ठाभोजनां जातौ जायत इत्य-
र्थः । इतरेष्वं पूयशोणितेपि ध्याख्येयम् । नष्टनाशभागितया निष्फलं विवक्षितम् । अप्रतिष्ठमनाश्रयतया निष्फलमेव ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । सोमविक्रयादिना भुक्तश्राद्धीयस्य विरुद्धफलं वाचनिकमाह सोमविक्रयिण इति त्रिभिः । दा-
तुरूपक्रमात्तस्यैव जन्मान्तरे भोजनार्थं विष्ठाद्युपस्थापकम् । सोमविक्रयादिभ्यो दत्तमन्नादि अप्रतिष्ठं उक्तवक्ष्यमाण काला-
स्थायि । देवलके वार्धुषिक इत्यत्र चतुर्थ्यर्थे समी ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतमेवानुसरति सोमेति । अप्रतिष्ठमविद्यमानं भवति ॥ १८० ॥

(६) राजचन्द्रः । सोमविक्रयिणे द्विजाय दत्तं पूयशोणितं भवति । देवलके द्विजे दत्तं नष्टं भवति । वार्धुषिर्बुध्योप-
जीवीतस्मिन् दत्तमप्रतिष्ठं भवति । नोपतिष्ठेत् ॥ १८० ॥

यत्तु वाणिजके दत्तनेह नामुत्र तद्भवेत् ॥ भस्मनीव द्रुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्ववत् व्याख्येयः । वाणिजकस्य भोजनं निषिद्धं । न तद्देशसंनिधिः । न ह्ययथा पूर्ववत् वीक्ष्येति दृष्टिगोचरे देशलक्षणया संनिधिस्तद्बहितादर्शा किंचिन्निबन्धनमस्ति । पौनर्भवो न वमेव दध्यते ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नेह तद्भवेत् कीर्त्यादिहेतुरपि ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । वाणिजकाय यद्दत्तं श्राद्धे तन्नेहानुषङ्गिकीर्त्यादिफलाय नापि पारलौकिकफलाय भवति । पुनर्भूषणाय यद्दत्तं तद्भस्मद्रुतहविःसमं निष्फलमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । वाणिक्पौनर्भवयोरपि न देयमित्याह यत्विति । नेह निन्दास्पदत्वाद्यशोपि नेति भावः । एतेषु न देयमिति तात्पर्यार्थः ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । वाणिजके वाणिक्वृत्तौ ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाणिजके वाणिक्वृत्तिस्थिते द्विजे यत्तु दत्तं इह लोके अमुत्र परलोके तन्न भवेत् न फलतीत्यर्थः । पुनर्भुवः सकाशाद्भवति पौनर्भवस्तस्मिन् द्विजे दत्तं द्रुतं कारितं हव्यं भस्मनीव भवति । द्रुतं हव्यं भस्मनि यथा निष्फलं भवति तथा ॥ १८१ ॥

इतरेषु त्वपाङ्ग्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ॥ मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्मनीषिणः ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन् त्वपाङ्ग्यदानफलप्रदर्शनप्रकरणे पठिताः अन्धादयस्तेभ्योऽन्येस्तेनादयः प्रतिकण्डोद्दिष्टास्तेषु यथोद्दिष्टेषु भोजितेषु दातु रिमान्युपतिष्ठन्ते । मेदोऽसृङ्मांसादीनि तादृशजातौ जायते यत्रैतदाहारो भवति कमिह व्यातृग्भादिजाताविति मनीषिणो वेदविदो वदन्ति । सर्वस्यायमर्थः अपाङ्गेषु भोजितेषु श्राद्धाधिकारो न कृतो भवत्यकरणेष्वपि व्यतिक्रमदोषोऽवश्यं भावी नित्यत्वादस्य विधेः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु तत्तत्स्थानोक्तेष्वपाङ्ग्यव्यतिरिक्तेष्वपि निन्दितकर्मसु दत्तम् । अन्मित्युपलक्षणं मन्यस्यापि ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । इतरेभ्यो विशेषेणानुक्तफलेभ्यः पङ्क्तिभोजनानर्हेभ्यः स्तेनादिभ्यो यथा कीर्तितेभ्यो यद्दत्तमन्तर्दातुर्भोजनार्थमेदोऽधिरमांसमज्जास्थि भवतीति पण्डिता वदन्ति । अत्रापि जन्मान्तरे मेदोऽशोणितदिभुजांजातिषु जायन्त इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । मेदो वसा । अस्थि गोरसः । मज्जां नाश्रीयादिति श्रुतेः ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि दत्तमित्यनुषज्यते ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेष्वनुलोमप्रतिलोमजेषु दत्तं हव्यं कव्यमन्ममेदोरूपं भवति । अपाङ्गेष्वसृङ्मांसरूपं भवति । यथोद्दिष्टेषु वर्जितेषु यद्दत्तं तन्मज्जारूपं भवति । असाधुषु यद्दत्तं तदस्थिवद्भवति । एवं मनीषिणो वदन्ति मेदोऽसृङ्मांसादीनि । तादृशजातौ जायते यत्रैतदाहारो भवति ॥ १८२ ॥

अपाङ्ग्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ॥ तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाद्यान्य

ऋषावनान् ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अपाङ्ग्यैः पूर्वोक्तैः उपहतादूषिता पङ्क्तिः परिषद्यैर्ब्राह्मणैः पाव्यते निर्दोषा क्रियते । तान्वक्ष्यमाणै-

श्लोकैः शृणुत कात्स्न्येन निःशेषेण ब्रवीमि । अर्थवादरूपाण्यन्यानि पदानि । यथैवैकनभुञ्जानो दुष्टो दूषयति । अदुष्टाः पक्लिपा-
वना गुणातिशयादन्येषामपि दोषानपनुदन्तीत्यस्यार्थः । न चानेनापाङ्गानां भोजनमनुज्ञाप्यते । किं तर्हि पक्लिपावनोऽव्य-
मन्वेषितव्यः । तस्मिन्लब्धेयस्यत्वेन अतिनिपुणतः परीक्षितास्त्रिपुरुषावन् । तथापि न चेदुपलभ्यमानदोषावपि भोजयित-
व्या इत्येवमर्थः पक्लिपावनोपदेशः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अपाङ्गोपहृता अज्ञायमानदोषाऽपाङ्गोपहृता द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैः द्विजाध्यान्विप्रमुख्या-
म्पक्लिपावनसंज्ञान् ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । एकपङ्क्त्युपविष्टस्तेनादिदूषिता पङ्क्तिर्यैर्ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते । ताम्पवित्रीकारकां ब्राह्मणानशेषेण
शृणुत । निषेधादेकपङ्क्तिभोजनासंभवेऽपि स्तेनादीनारहस्यकृताङ्गातदोषत्रिषयत्वेन साधकताऽस्य वचनस्य ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदोषेषु मायश्चित्तं पक्लिपावना एवेति प्रतिजानीते अपाङ्गैः । यैः पाप्यते तान् अतएव समा-
ख्यापक्लिपावनानिति । तान्निबोधतेत्यन्वयः ॥ १८३ ॥

(५) जन्दनः । अपाङ्गोपहृता अज्ञानादापद्धिषया ह्यपरिगृहीते मापाङ्गोपहृता ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपाङ्ग्यैर्द्विजैरुपहृतादूषिता पङ्क्तिर्यैर्द्विजैः पाप्यते निर्दोषीक्रियते तान्द्विजाध्याम्पक्लिपाव-
नान्कात्स्न्येन निबोधत ॥ १८३ ॥

अध्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पक्लिपावनाः ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्याः उत्तमाः सर्वसंशयप्रभेदननिपुणाः । स्वीकृतवेदाः । सर्वेषु प्रवचनेषु अध्याः । इत्येव प्रो-
च्यते ध्याख्यायते यैर्वेदार्थप्रवचनाम्यङ्गानि षडङ्गो वेदो यैरभ्यस्तोभ्यस्यते वा श्रोत्रियान्वये जाताः पितृपितामहादयो येषां तादृ-
शा एव । ननु चेदशा एव भोज्यतया विहितास्तत्र कोतिशयोनेदानीं पक्लिपावनत्वमुच्यते । किंचिद्दिद्भ्योदानं सति श्रोत्रियत्वे वि-
हितं । न चेद्द्विद्वत्तोपात्ता । न च तथा पक्लिपावनत्वोपपत्तिः । गुणविशेषापेक्षे हि पक्लिपावनत्वं न गुणापचये युक्तम् । तस्माद्दिद्-
दमावे केवलश्रोत्रियायदानार्थमेतत् । असति विदुषि श्रोत्रियाय दानं मुख्यमेव न गौणमित्युक्तं भवति न बह्वचनं व्यक्त्यपेक्षं ।
चकारः समुच्चये ॥ १८४ ॥

(४) सर्वज्ञानारायणः । अध्याः मुख्याः अध्यापकानां मध्ये सर्वेषु वेदेषु नयत्र कचिदेकस्मिन्वेद इत्यर्थः । एवं-
सर्वप्रवचनेषु । सर्ववेदार्थनिर्वचनेषु श्रोत्रियान्वयजावेदाभ्यन्तृकुलजाः ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषु वेदेषु चतुर्वर्षि अध्याः श्रेष्ठाः सम्यग्गृहीतवेदाः ब्राह्मणाः पक्लिपावनाः । अतएव यमः । पक्लिपाव-
नगणनायां चतुर्वेदविदे चैवेति पठितवान् । तथा प्रकर्षणैव उच्यते वेदार्थपरिभरिति प्रवचनान्यङ्गानि तेष्वाध्याः षडङ्गविदस्ते-
च चतुर्वेदिनोपि पक्लिपावनाः । न्यायावच्छ षडङ्गविदिति पक्लिपावनमध्ये यमेन पृथक् पठितत्वात् । तथा छन्दसां शुद्धदश-
पुरुष इत्युक्तानो वचनादशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसंप्रदायवंशजाः पक्लिपावनाः १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । पक्लिपावनान् लक्षयति अध्या इति त्रिभिः । अध्याः सर्वसंशयव्युदासेन वेदाध्यायिनः ।
सर्वप्रवचनेष्विति प्रवचनं नाम वेदार्थध्याख्यानं षडङ्गानि तत्रापि कुशलाः तथा श्रोत्रियान्वयजाः छन्दसां शुद्धदशपुरुष-
पर्यन्तान्वयजाः ॥ १८४ ॥

(५) जन्दनः । पूर्वेषां पात्रत्वमुक्तम् । इदानीं पक्लिपावनत्वमित्युपनरुक्तिः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पङ्क्तिपावनानाह अध्याइति । सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अस्खलिताभ्ययनक्षमाअध्याः । च पुनःसर्वप्रवचनेषु षडङ्गाभ्यापनेषु शिक्षाकल्पोध्याकरणनिरुक्तिश्छन्दोज्योतिरिति षडङ्गानि एषांअभ्यापनेषु अर्थनिर्वचने-
ष्वितिपाठः । वेदार्थविचारकेषु अध्यामुख्याज्ञेयाःच पुनःश्रोत्रियान्वयजाः श्रोत्रियाणामन्वये वंशे जाताः । एते पङ्क्तिपा-
वनाज्ञेयाः ॥ १८४ ॥

त्रिणाचिकेतःपञ्चाग्निसुपर्णःषडङ्गवित् ॥ ब्रह्मदेयात्मसन्तानोज्येष्ठसामगएव च ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिणाचिकेताख्यवेदभागोऽध्वर्यूणां । पीतोदका जग्धतृणा इत्यादिस्तदभ्ययनसंबन्धानु-
रूपोत्रिणाचिकेतउच्यते । अन्येचत्रिणाचिकेतमधीयानानयेनाधीतनाचिकेतचरितंसत्रिणाचिकेतः । अत्रापिलक्षणार्थैवपुरु-
षउच्यतेनचैवंमन्तव्यंतावन्मात्रेणपङ्क्तिपावनत्वं किंताहिसतिश्रोत्रियत्वादिगुणयोगेऽधिकौयंगुणोदृष्टव्यःपङ्क्तिपावनहेतुतया ।
पञ्चाग्निविद्यानामाथर्ववेदस्योपनिषद्याग्रायते । स्तेनोहिरण्यस्येत्यादिप्रस्याःफलतदभ्ययनसंबन्धानुपुरुषोपिपञ्चाग्निःपूर्व-
वत् । अन्येतुपञ्चाग्नयोयत्रत्रयस्तेताग्नयःसभ्यावसथ्यौचहौ पञ्चाग्निस्तत्रसभ्योनामयोमहासाधनस्यशीतापनोदार्थमेवबहु-
षुदेशेषुव्यवहित्यते । त्रिसुपर्णोमत्तस्तेतिरीयकेबाह्व्ये च येब्राह्मणास्त्रिसुपर्णपठन्तीत्यादिः । षडङ्गवेदस्तंवेतीतिषडङ्ग-
वित् । ब्राह्मधर्मेणआहूयदानेनयादत्तातस्याऽनुसन्तानस्ततोजातः । ज्येष्ठसामगश्चज्येष्ठदोहानिआरण्यकेसामानि तानिगायति
सएवमुच्यते । अत्रापिसामगानेनतद्व्रतचरणेनवापुरुषइत्युच्यते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उशनह्वै वाजश्रवसः सर्ववेदसंदावित्यादिः योऽनुवाकः कठश्रुतौ पठ्यमानः नचिके-
तोर्नाम्नोनिपुत्रस्य प्रश्नत्रयविषये प्रोच्यतइति व्युत्पत्त्या त्रिणाचिकेतस्तत्पाठतदर्थज्ञानाभ्यांब्राह्मणोपि त्रिणाचिकेतः।
पञ्चाग्निरुपनिषत्पठ्यमानपञ्चाग्निविद्यावित् । केचित्तु तैत्तिरीयशाखोक्तगार्हपत्यदक्षिणाभ्याहवनीयसभ्यावसथ्यरूपश्रौ-
ताग्निरपञ्चकवान्पञ्चाग्निरित्याहुः । त्रिसुपर्णः तैत्तिरीयशाखापठितस्य ब्रह्ममेतुमामित्यादेः येब्राह्मणास्त्रिसुपर्णपठन्ति
तेसोमप्राभुवन्ति आसहासत्पङ्क्तिपुनन्तीत्यन्तस्यानुवाकत्रयस्यार्थतोयन्थतश्चाभ्येता । षडङ्गवित् शिक्षाकल्पादिवेदाङ्गषट्क-
स्यार्थवित् । ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहेन दत्तातस्याऽनुसन्तानस्तत्सन्ततिः । अनुपदं ब्रह्मदेयैव यत्परंपरायां भार्येत्येतदर्थम् ।
ज्येष्ठसामगो ज्येष्ठसाम्नः सततगाता ॥ १८५ ॥

(३) कुड्मूकः । त्रिणाचिकेतःअध्वर्युवेदभागःतद्व्रतंच तद्योगात्पुरुषोपि त्रिणाचिकेतः।पञ्चाग्निरग्निहोत्री। तथाच हारीतः ।
पवनःपावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयोगृहे।सायंप्रातःप्रदीप्यन्ते सविप्रःपङ्क्तिपावनः॥ पवनआवसथ्याग्निः पावनःसभ्योग्निः शीताप-
नोदाद्यर्थैबहुषुदेशेष्वपि विधीयते । त्रिसुपर्णोबहुचावेदभागः तद्व्रतंच तद्योगात्पुरुषोपि त्रिसुपर्णः । षडङ्गानि शिक्षादीनि यो-
व्याचष्टे षषडङ्गवित् सर्वप्रवचनेन षडङ्गाभ्येतोक्तः । ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहोढा तस्याआत्मसन्तानःपुत्रः । ज्येष्ठसामानि
आरण्यके गीयन्ते तेषांगाता एते षट्विज्ञेयाःपङ्क्तिपावनाइत्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मपुराणे आचिकेतीति योविश्वंवृणवत्सर्वनिःस्पृहः । त्रिणाचिकेतःसगृही रागद्वेषविमत्सर-
इति ॥ अथवा त्रिणाचिकेतःत्रिणाचिकेतोवेदभागःतद्योगात्तवैव नाम्ना भवितायमग्निरिति नाचिकेतसंप्रत्युक्तेः । सोमि-
श्रितोयेन सवा त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निःपवनःपावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयोगृहे । सायंप्रातः प्रदीप्यन्तेसविप्रःपङ्क्तिपावनइति
हारीतोक्तेः ॥ तत्र पचनोमिरावसथ्याख्यः । पावनः सभ्यः । त्रेता गार्हपत्योदक्षिणाग्निराहवनीयश्चेति । पञ्चाग्निरसौवाव-
लोकीगौतमाग्निरित्यादिपञ्चाग्निविद्याविदितिमेधातिथिः । त्रिसुपर्णः पितरःसमपूर्वंचयज्वानोभूरिदक्षिणाः । यस्येदशोमा-

तृवंशस्त्रिपुर्णतः सः स्मृत इति ॥ बहुचावेदभागविद्वा । षडङ्गवित् शिक्षादीनांवेता । ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ब्रह्मविवाही ब्रह्म-
जः । ज्येष्ठ सामगः आरण्यकेगीयमानज्येष्ठसामगाता । आज्यदोहानि गार्गातयः सज्येष्ठसामग इति मेधातिथिः ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसन्ददावित्यादिभिस्त्रिभिरनुवाकैर्विहितानां नाचिकेतः संज्ञानामग्नीनां-
चेता वेदिता वा त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निर्हंपत्याद्यग्नित्रयस्य सभ्यावसध्योश्चाधाता । ब्रह्ममेतुमाभित्यादयस्त्रयोनुवाकाः
प्रत्येकं त्रिपुर्णसंज्ञाः तांस्त्रीनेकं वा योऽधीते स त्रिपुर्णः । ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ब्रह्मविवाहो ब्रह्मविवाहोऽयः स्मृतः । ज्येष्ठसामेति तल-
वकाराणां प्रसिद्धिः । उदुत्यं चित्रमित्येतयोर्गीतं तद्वायी ज्येष्ठसामगः ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिणाचिकेतः यजुर्वेदैकदेशे तद्वताचरणेन तदध्यायी त्रिणाचिकेतः । तैत्तिरीयशाखायां प्रसि-
द्धः । पञ्चाग्निः सभ्यावसध्यौ दक्षिणाग्नयस्त्रयोयस्य सन्ति स पञ्चाग्निः । त्रिपुर्णो गुरुत्मानिति श्रुतिः त्रिपुर्णानुवाकत्रय-
स्याध्येता तदुपासनाभिज्ञश्च । तैत्तिरीयशाखायां षडङ्गवेत्ता । षडङ्गवेद उच्यते इत्यमरः । ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्रह्म विद-
उत्पन्नः च पुनः ज्येष्ठसामगः सामविशेषः तद्वताचरणेन यस्तदधीते सः ज्येष्ठसामग उच्यते ॥ १८५ ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ॥ शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदस्यार्थजानाति ननु च षडङ्गवित्पुण्येव । अङ्गैर्विना त्वयमप्युहतिप्रज्ञया यः सहवेदार्थवि-
दभिप्रेतः अथवा तस्यैवायमनुवादः । पुनः पुनः क्रियते तावदर्थं ज्ञानेन विना सत्यप्यन्यगुणयोगे आश्चर्यजनकः । प्रवक्ताख्या-
ख्याता वेदार्थस्यैव । ब्रह्मचारी । सहस्रदः । अविशेषाद्वा नेगंवां सहस्रं योदत्तवान् इदं च युक्तं सहस्रशब्दस्य बहुनामत्वात्
बहुयोददाति उदारो वेत्यर्थः । नहि गवांसंख्येयत्वे प्रमाणमस्ति । वेदेषु गवां वैयङ्ग्यस्य मातर इति । अविशेषो दनायां
गवः प्रतीयन्ते । शतायुर्बुद्धवयाः । सहिपरिपक्वकषायतया पावनत्वमश्रुते शतायुरस्येति शतायुः । केभ्यो दानं प्रथमं पितृ-
भ्य इत्येक इति । एवमर्थमेव च ब्रह्मचारिग्रहणमिह व्याचक्षते । सहिपूर्ववया भवति ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदार्थवित् प्रागुक्तेभ्योन्यस्यापि वेदस्यैकदेशस्यार्थवित् प्रवक्ता तदर्थव्याख्याता । सह-
स्रं गोसहस्रं तस्य दाता । शतायुः पूर्णशतवर्षः ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । अनधीत्यापि वेदाङ्गानि गुरुपदेशाधिगतवेदार्थः । प्रवक्ता वेदार्थस्यैव । ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमी । सहस्रद-
इति देयविशेषानुपादाने पि गवां वैयङ्ग्यस्य मातर इत्यादिविशेषप्रवृत्तश्रुतिदर्शनात् गोसहस्रदाता बहुप्रदोवा । शतायुः शतवर्षव-
याः । श्रोत्रियायैव देयानीति नियमात् सति श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगात् पङ्क्तिपावनत्वम् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदार्थवित् अङ्गाध्ययनविना गुरुपदेशत इति केचित् । वस्तुतस्तु उपक्रमादिषु भिर्लिङ्गै-
र्वेदार्थज्ञाता ब्रह्मवित् । एकोपि ब्रह्मविदुक्ते जगत्तत्प्रत्येकं खिलम् । तस्माद्ब्रह्मविदे देयं यदस्ति वसु किंच नेत्युक्तत्वात् ॥ प्रव-
क्ता वेदार्थस्य । सहस्रदः गोसहस्रदाता शतायुः विप्रत्वे सति शतवर्षजीवी ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । प्रवक्ताऽध्यापकः । ब्रह्मचान्यतुकालाभिगामी । निन्द्यात्प्राप्तुं चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयन् ब्रह्म-
चार्येव भवतीत्युक्तत्वात् । ऊर्ध्वरेता क्रतुकालगामी तत्त्वविच्च पङ्क्तिपावना इति स्मृत्यन्तरम् । सहस्रदः सहस्रस्य ब्राह्मणानां
भोजनदाता सहस्रसुवर्णानां वा ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदार्थवित् । च पुनः प्रवक्ता वेदशास्त्रार्थवक्ता । ब्रह्मचारी प्रसिद्धः । सहस्रदः गोसहस्रदः । सहस्रा-
णामनुदोवा । च पुनः शतायुरेव चिरंजीवित्यर्थः । एते पङ्क्तिपावनाविज्ञेयाः ॥ १८६ ॥

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा आद्धकर्मण्युपस्थिते ॥ निमन्त्रयेत ज्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तायादशाब्राह्मणाभोजनीया इदानीमन्येतिकर्तव्यतोच्यते । पूर्वेद्युर्यदहःआद्धकर्तव्यममायां-
त्रयोदश्यांवा ततःपूर्वस्मिन्हनिचतुर्दश्यांद्वादश्यांवाश्वःआद्धेकर्तव्ये ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । अपरेद्युस्तदहरेववा । विकल्प-
आवधिनियमपेक्षः यःशक्रोतिनियमान्पालयितुंसपूर्वेद्युःअशक्तस्तदहरेवअधिकनियमानुपालनाच्चमहाफलं निमन्त्रणेक-
र्तव्येअभ्येषणपूर्वकंव्यापारणमभ्युपगमनंवा । त्रयोऽवरायेषांतेज्यवराः । यद्यत्यन्तन्यूनास्तदात्रयः । शक्तौत्वयुजोयथो-
त्साहमित्युक्तं । अवशिष्टःपदसंघातःश्लोकपूरणार्थः । उपस्थितेप्राप्ते यथोदितान्यथोक्तान् ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपरेद्युरपरस्मिन्हनि पूर्वेद्युरनिमन्त्रणे निश्चितपूर्वदिनब्रह्मचर्यस्य निमन्त्रणं एकोदैवए-
कःपिभ्यएकोमातामहस्थानइति पक्षस्त्रिपक्षः सोवरोनूचानोयेषांते ज्यवराः अशक्तावयं कल्पः । शक्तौ त्वतोधिकाप्राज्ञा-
इत्यर्थः । सम्यक्विधिना ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । आद्धकर्मणि प्राप्ते आद्धाहात्पूर्वदिने तदसंभवे आद्धदिनएवोक्तलक्षणान्ब्राह्मणान्सम्यगतिस-
त्कृत्यनिमन्त्रयेत् । त्रयोवरान्यूनायेषांते ज्यवराः न तु तानेव एकैकभोजनस्याप्युक्तत्वात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्धप्रकारत्वान्निमन्त्रितस्य नियमान्वक्तुंनिमन्त्रणाङ्ककालमाह पूर्वेद्युरिति । पूर्वेद्युः आद्ध-
दिनात्पूर्वदिनेअपरेद्युः आद्धदिने । ज्यवरान् त्रयोअवरानिरुष्टायत्र तान् । न तु तानेव एकैकमपीत्युक्तेः । यथोदितान-
भ्याइत्यादिनोक्तान् ॥ १८७ ॥

(५) नन्दमः । अथ पात्रत्वेन परिगृहीतानान्निमन्त्रणकालमाह पूर्वेद्युरिति । पूर्वेद्युः आद्धदिनात्पूर्वस्मिन्हनि अप-
रेद्युः आद्धदिने ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । आद्धे कर्मणि उपस्थितेसति प्राप्तेसति पूर्वेद्युःरात्रौ वा अपरेद्युस्तदिने वा यथोदितांरूपवरान्
त्रयोवरान्यूनाएषांज्यवरा एतान् निमन्त्रयेत् ॥ १८७ ॥

निमन्त्रितोद्विजः पिब्ये नियतात्मा भवेत्सदा॥न च छन्दांस्यधीयीत यस्य आद्धं च तद्भवेत्॥१८८॥

(१) मेधातिथिः । पिब्येआद्धेनिमन्त्रितोनियतात्माभवेत् । संयतात्मा ब्रह्मचर्यपरिरक्षन् अन्यांश्चयमनियमाना-
तिष्ठेत् । स्नातकव्रतादीन्पुरुषव्रतानानृत्यगीतादिप्रतिषेधानांकर्माङ्गताविधीयते । तथाकर्तव्यं आद्धरुता यथासौब्राह्मण-
निमन्त्रणात् प्रभृतिसंयतेन्द्रियोभवति अन्यथाआद्धदुष्येत नचछन्दांसिवेदान्नाधीयीतनचवेदाक्षरोच्चारणमभ्ययनंनिषिध्य-
ते । जपस्तुसन्ध्योपासनादावप्रतिषिद्धः । यस्यतत्कर्तव्यंआद्धंभवेत् । पिब्येआद्धेनिमन्त्रितवनियतात्माभवेत् । संयता-
त्माचसोपिनियतात्माभवेदितिपदयोजना । अतोभोक्तुः कर्तुंश्चनिमन्त्रणात्प्रभृतितुल्योनियमोनभ्ययनं ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिब्यइत्युपलक्षणं दैवेपि । नियतात्मा क्रोधकामाशुचित्वशून्यः । छन्दांसि वेदान् । यस्य
कर्तुः आद्धकार्ये ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । आद्धे निमन्त्रितोब्राह्मणोनिमन्त्रणादारभ्य आद्धाहोरात्रयावन्मैथुननिवृत्तिसंयमनियमवानस्यात्
अवश्यकर्तव्यजपादिवर्जवेदाभ्ययनंच न कुर्यात् आद्धकर्तापि तथैव स्यात् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । नियममाह निमन्त्रितइति चतुर्भिः । नियतात्मा मैथुनादिनिवृत्तिमान् । अक्रोधनैःशौचपरेः

सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणेति मन्त्रलिङ्गात् श्राद्धकर्तापि तथा स्यात् । तदहरभ्ययनफलं श्राद्धोद्देश्यगामीत्याह यस्येति ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । नियतात्मा नियतेन्द्रियः । यः श्राद्धे निमज्जितो भवेद्यः श्राद्धं करोति स च नियतात्मा भवेत् न चाधीयीत च्छन्दांसि ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पित्र्ये कर्मणि निमज्जितः सदा द्विजो नियतात्मा भवेत् । च पुनश्छन्दांसि नाधीयीत । च पुनः यस्य गृहे श्राद्धं सततं चरणो भवेत् । जितेन्द्रिय अध्ययनरहितः ॥ १८८ ॥

निमज्जितान् हि पितरुपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ॥ वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९ ॥

मेधातिथिः । निमज्जितेन नियतात्मना भवितव्यमित्यस्य विधेरर्थवादोऽयं । यस्मान्निमज्जितान् ब्राह्मणान् अदृश्ये-
न रूपेण पितरुपतिष्ठन्ति तच्छरीरमनुभवति । यथा भूतग्रहा विष्टवायवोऽनुगच्छन्ति । यथा वायुप्रमाणः पुरुषो गच्छत्यनुग-
च्छति तं गच्छन्तं प्राणो जहाति । एवं पितरो वायुभूता भवन्ति । तथासीनान् ब्राह्मणानुपासते । गच्छत्स्वनुगच्छन्ति उपविष्टे-
षूपेति शान्तिं निमज्जिता द्विजाः पितरूपा भवन्तीत्यर्थः । तस्मान्स्वतन्त्रैर्निमज्जितैर्भवितव्यम् ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । निमज्जितान् । ह्येत्युक्तविधिशेषः । उपतिष्ठन्ति तिष्ठन्तु तत्समीपे तिष्ठन्ति । अनुगच्छ-
न्ति निमज्जितेन साकम् ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वनियमविधेरयमनुवादः यस्मात्तान् ब्राह्मणान् निमज्जितान् अदृश्यरूपेण पितरौ धितिष्ठन्ति । प्राणवायु-
वद्वच्छतोऽनुगच्छन्ति तथोपविष्टेषु तेषु समीप उपविशन्ति । तस्मान्निमज्जितो भवेद्युः ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुगच्छन्ति निमज्जितान् द्विजान् आसीनांस्तानुपासते समीपेति शान्तिः ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । निमज्जितानां नियतात्मत्वानध्ययनयोः कारणमाह निमज्जितानिति । वायुभूता वायुवच्चापिनो निम-
ज्जितान् ब्राह्मणान् पितरुपतिष्ठन्ति तेषां समीपे तिष्ठन्ति गच्छतोऽनुगच्छन्ति तथासीनानुपासते । यत्कर्म निमज्जिताः कुर्वन्ति
तत्पितरोऽपि कुर्वन्ति तस्मादनियतात्मत्वमध्ययनायासित्वं च वर्जनीयमित्यभिप्रायः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वायुभूताः पितरः द्विजानुगच्छन्ति ॥ १८९ ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ॥ कथंचिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । केतित उपनिमज्जितः । हव्यकव्येऽर्चयेत् । अङ्गीकृत्य निमज्जितं मभ्युपगम्य श्राद्धं भोजनं ।
यदि कथंचिदतिक्रामति भोजनकाले न संविधीयते ब्रह्मचर्यचरक्षति तदा सूकरतां गच्छति । स ब्राह्मणः कथंचित्कामाद्दि-
स्मृत्य वा । यथान्यायमिति वृत्तपूर्णं । अन्येत्वाहुः प्रार्थ्यमानस्यानभ्युपगम एवातिक्रमः । तथा च श्राद्धकल्पे उक्तं । अ-
निन्दितेनामज्जितो नातिक्रामेदिति तच्चायुक्तं । लिप्सायां प्रवृत्तिः श्राद्धे न पुनः शास्त्रतः । तत्र सत्यां लिप्सायां यदि नाङ्गीकरोति-
तदा को दोषः । १९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । केतितो निमज्जितः । कथंचिदन्य निमज्जितानां पापं अतिक्रामन् तस्य गृहे न शन ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । हव्यकव्ये यथा शास्त्रं निमज्जितो ब्राह्मणः स्वीकृत्य केनापि प्रकारेण भोजनं प्रकुर्वाणः तेन पापेन
जन्मान्तरे सूकरो भवति ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह केतित इति । केतितो निमज्जितः । अतिक्रामन् मैथुनादि निषिद्धाचरणेन निमज्जित-
स्वीकृत्य परित्यजन्वेति केतित इत्युपलक्षणं निमज्जितः । केतनं कारयित्वा तु योतिपातयते द्विजः । ब्रह्महत्यामवाप्नोति

शूद्रयोनौ च जायते ॥ एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते नियतंशंसितव्रतः । यतिचान्द्रायणंभीर्त्वा ततःपापात्ममुच्यतइति यमोक्तेः ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः केतितोनिमन्त्रितः । कथंचिद्धेतुनाऽहेतुनेत्यर्थः । हव्यकव्येऽतिक्रामञ्छादपरित्यागंकुर्वन्नित्यर्थः ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । निमन्त्रितोद्विजःकथंचिदपि विषयानतिक्रामन्विषयैराक्रान्तःस पापःशूकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दृषल्या सह मोदते ॥ दातुर्यदुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वप्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथिः । वृषलीशब्दःस्त्रीमात्रोपलक्षणार्थः सामान्येनब्रह्मचर्यस्यविधानात् । अतोब्राह्मण्यपिवृषल्येव । वृषस्यन्तीचालयतिभर्तारमितियौगिकत्वंदर्शयति अतोयमर्थः । भोजनमङ्गीकृत्य तदाहर्षान्स्त्रियासहमोदते रमते तया-सह सुरतसंभोगेच्छयासंलापालिङ्गनाद्यपियोजनयति तस्यायंदोषः । दातुःश्राद्धस्यकर्तुः यदुष्कृतंपापंकिञ्चित्तत्सर्वतस्मिन्सङ्गमति । अदृष्टफलयोगमात्रमनेननिर्दिश्यते । अन्यथायत्रदातापुण्यकृतत्रनकश्चिदोषःस्यात् । मोदनंहर्षोत्पत्तिः तेन-संलापालिङ्गनाद्यपिनकर्तव्यम् ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषल्या शूद्रया मोदतेरत्यनुगुणं चुम्बनादिकर्माणि कुरुते । ब्राह्मण्यात्सह न तादृशो-दोषइति तात्पर्यम् । दातुर्यावदुष्कृतं तावत् नतु तदेवान्यकृतस्यान्यत्राप्रतिसंक्रमात् ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । नियतात्मा भवेत्सदेत्यनेन मैथुननिषेधे कृतेपि वृषलीगमनस्याधिकदोषज्ञापनायाह आमन्त्रित-स्त्विति । वृषली शूद्रा तत्रमूढत्वात्श्राद्धेनिमन्त्रितःसन्तयोवृषल्यासार्धस्त्रीपुंसधर्मेण सुरतादिना रमते सदातुर्यत्पापंतया मोति पापोत्पत्तिमात्रंविवक्षितम् । अन्यथा दातरिअपापे पापंन जायते । नचेदंदातुःप्रायश्चित्ततया विहितयेनासौ पा-पान्मुच्यते । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात्वृषस्यन्ती चपलयतिभर्तारमिति योगाश्रयणे-न श्राद्धभोक्तुरुष्ठा ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतान्नेत्याहतुः ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च आमन्त्रितइति वृषस्यन्तीभर्तारिवृषली ब्राह्मण्यपीति ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । वृषल्या स्वभार्याया शूद्रया वृषलीगमनमुत्तरासामन्युपलक्षणम् ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः श्राद्धे आमन्त्रितःसन्वृषल्या सह रात्रौ मोदते दातुःश्राद्धकर्तुःयदुष्कृतंपापंतत्सर्व-प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ॥ न्यस्तशस्त्रामहाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । अक्रोधनाःक्रोधवर्जिताः शौचपराः शौचंशुद्धतामृद्धारिभ्यां प्रायश्चित्तेनान्तःशुभ्यावा । सततंशु-द्धेर्विशेषणं । तेननिष्ठीवनादावाचमनादितत्क्षणमेवकर्तव्यं । ब्रह्मचारिणःस्त्रीसंभोगंपरिहरति । न्यस्तशस्त्राःन्यस्तंत्यक्तंशस्त्रैः शस्त्रग्रहणंदण्डपारुष्योपलक्षणार्थं महाभागाःऔदार्यधनित्वादिगुणयोगोमहाभागता । यत्पूर्वविधिपितृणारूपं ब्राह्मणानांविश-न्ति अतस्तैस्तद्रूपधारिभिर्भवितव्यमित्यर्थवादेनायमर्थोविधीयते । पूर्वपूर्वदेवताःपितरोनाम कल्पान्तरे तेज्येते देवता-एवेतिस्तुतिः । पूर्वकालंपितृणामर्चनीयत्वात्पूर्वग्रहणम् ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्रोधनाइत्यादिना यादृशाःपितरस्तादृशैर्ब्राह्मणैर्दाना च भवितव्यमिति दर्शितम् । पूर्व-देवताः देवताभ्योपि पूर्वभूताः ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रोधरहिताबहिःशौचघृहारिभ्यामन्तःशौचरागद्वेषादित्यागस्तपुक्ताःसर्वदास्मिन्योगादिशून्याः
त्यक्तयुद्धाःदयाद्यष्टगुणयोगोमहाभागता तदन्तःअनादिदेवतारूपाः पितरस्तस्मात्क्रोधादिरहितेन भोक्ताकर्त्रा च भवित-
व्यम् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । पितृणांविशिष्टजन्मख्यापनार्थतान्निविशेषानुपचारनियमेन सहोत्पत्तिप्रतिजानीते । अक्रोध-
नाइति द्वाभ्यां । शौचपराः शुद्धमानसाः । न्यस्तशस्त्राः त्यक्तयुद्धाः । महान्प्रयोभागोयेषांते । पूर्वदेवतादेवतानां-
पूर्वतनाः ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । पितरोनाम केचिदेवताविशेषा न प्रेताः पितृपितामहादय इत्याह अक्रोधनाइति । न्यस्तशस्त्रास्त्यक्त-
हिंसाः । महाभागाः महात्मानः । पूर्वदेवताः देवताभ्यःपूर्व ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणांस्वरूपमाह अक्रोधनाइति । अक्रोधनादयः पितरःपूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ॥ ये च यैरुपचर्याः स्युर्मियमैस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । यएतेषांपितृणामुत्पत्तिर्येचपितरोयैरुपचर्याब्राह्मणेनसोमपाः क्षत्रियेणहविष्मन्तः इत्यादितत्स-
र्वमप्यशेषतइदानीमुच्यमानंनिबोधत बुध्यध्वं । नियमैरित्यनुवादः । पूर्वमेवविहितत्वात्नियतात्माभवेदिति । बहुवचनं-
बहुत्वानियमानाम् ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्माद्येभ्यउत्पत्तिः । यैः साध्यादिभिः । यैश्च नियमैरुपचर्याः ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांसर्वेषांपितृणांयस्मादुत्पत्तिर्ये च पितरोयैर्ब्राह्मणादिभिर्यैर्मियमैःशास्त्रोक्तकर्मभिरुपचरणीया-
भवेयुःतान्साकल्येन शृणुत ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । ये यत्प्रभावाये यत्स्वरूपाः सोमसदइत्याद्यायैः साध्यादिभिरर्च्यैर्ग्रेजतपात्रमुन्मन्का-
लशाकाद्यैर्नियमैःदेवपूर्वत्वव्रतचर्यादिभिर्वा उपचर्याः पूज्याःस्युस्तान्निबोधतेत्यन्वयः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । ये पितरोयैर्यज्ञविशेषैर्यैः नियमैः करणैः उपचर्याः पूज्यास्तान्निमविशेषान्पितृंश्च निबोधत ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मात्कारणादेतेषांसर्वेषांपितृणामुत्पत्तिः । अशेषतो निबोधत । च पुनः ये पितरो यैर्देवादिभि
नियमैरुपचर्याःसेव्याःस्युस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ॥ तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १९४ ॥

मेधातिथिः । हिरण्यगर्भःप्रजापतिः तस्यपुत्रोर्हैरण्यगर्भोभनुः । तथाचोक्तंप्रथमाध्याये । एवंसर्वसमुद्भेदमांवेति ।
तस्यमनोर्येमरीच्यादयःपुत्राः अभ्यङ्गिरसावित्यादयस्तेषामृषीणांयेपुत्रास्तएतेपितृगणाः । ननुचपित्रादयःसर्वस्यात्मीयपि-
तरः एवंहिचोदितःपित्रेपितामहायप्रपितामहायपिण्डान्विवेत् । तथाअतऊर्ध्वपुत्रास्त्रिभ्योदद्युतिरिति । तत्रकिमिदमुच्यते ऋ-
षीणांपुत्राःपितरः सोमपानामविप्राणामितिनचवचनविकल्पःशक्यःप्रतिपत्तुं सोमपेभ्योदद्यात्पितृपितामहेभ्योवेति । यतउ-
त्पन्नौपुत्रेणकर्तव्यमिति श्रूयते । संबन्धिश्चशब्दश्चपुत्रशब्दः । तथापितायस्यतुवृत्तःस्यादिति । तस्माद्वक्तव्योस्यप्रकरणस्यार्थ-
उच्यते । स्तुतिरियंपूर्वविधिशेषभूता । नात्रतेषांसंप्रदानताश्रुता । ननुचोपचर्याइतिविधिरस्ति । नायंचरितः सामान्य-
क्रियारूपोविधिषिषयोभवितुमर्हति । उपचारोनामकश्चिदानयागादिवद्भेदेनप्रतीयते । प्रायेणान्वयंकरोति । यत्संनिहितक्रि-
यापरतयाप्रयुज्यते संनिहितंचआर्द्धं तत्रवसिष्ठसंप्रदानकविहितंनशक्यंपुनर्विधानुं विधेयत्वेननसंनिधिरस्ति । असंनि-

हितस्यनचरतिर्वाचकः योपिलेकेगुरवउपचर्याइतिप्रयोगस्तत्रापिशुश्रूषालक्षणार्थः प्रादधावनादिःप्रतीयते सोपियथोदि-
तानांपितृणांसंभवति प्रकृत्यैकवाक्यतयावार्थवञ्चोपपत्तेर्नार्थान्तरकल्पनापिसंभवति । यदिचसोमपादयोप्यथावर्ण-
आद्धेदेवतात्वेनाभिप्रेताःस्युस्ततोभिजनवर्णनमनुपयोगिस्तावकत्वेतुसर्वमुत्पद्यते । यःकश्चित्पितृद्वेषात्पिभ्येकर्मण्युपहतबु-
द्धिरनादरवान्त्स्यात्तस्यप्रवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । मैवंमंस्थाःशृतमनुष्यरूपाःपितरोयेननतर्पिताःआद्धेकंदोषंकरिष्यन्ति ।
तर्पितावाकंगुणमिति । यतएतेमहाप्रभावाःसर्वस्यजगतःप्रभुर्हिरण्यगर्भस्तस्यपुत्रोमनुः तस्यैतेपौत्राअतएवऋषीणांचेत्यु-
च्यते । नमनोर्यैकेचिदन्येपुत्राः किंतर्हिऋषयस्तेचप्रथितप्रभावा ऋषयश्प्रथितप्रभावामरीच्यादयः तेषांपुत्राःपितरोबहु-
विधाश्प्रतिपत्तारोयएतादृशेभ्योर्थवादवाक्येभ्यःप्रवर्तन्तेतराम् । येचव्याचक्षते १ सोमपादिदृष्टिः पितृषुकर्तव्येति तेषमाणा-
भावादुपेक्षणीयाः नहियथादित्येब्रह्मदृष्टिः समुद्दिश्यते एवमिहतादृशंकिंचनास्ति । येप्याहुः गृहीत्वागोत्रनामनीपितृ-
भ्योदद्यादिति तच्चैतद्गोत्रसोमपाःइत्यादिवर्णभेदेन । तदप्ययुक्तं । नामनिर्देशोयंनगोत्रनिर्देशः सोमपानामितिश्रवणात्
गोत्रनामधेयत्वेतिनामशब्दउत्पद्यतएवेतिचेत् । एवंतर्हिगोत्रनिर्देशोवैयधिकरण्यस्यात् । पितृणांसोमपागोत्रमिति नतुपितरः
सोमपाइति । अथाभेदोपचारेणगोत्रसन्तानव्यपदेशोदृष्टइत्युच्यते । यथाबभ्रुर्मन्दुरिति । अत्रोच्यते । इदमिहिनिरूप्यंकिमे-
तद्गोत्रंनामआदिपुरुषःसंज्ञाकारी विद्याविन्नशौर्यौदार्यादिगुणयोगेनख्याततमो येनकुलंव्यपदिश्यते पुत्रिकानुलिङ्गाइति
एवंतर्हिसर्वेषामेवब्राह्मणादीनामवान्तरगोत्रभेदाःसन्तीतिस्मरन्तिच । यादृशंपुरुषंतत्सन्तानजाःपुरुषावयममुष्यकुलेजाताइ-
त्येतत्त्वैर्नैवव्यपदेशोयुक्तः । नहिसोमपावयमितिकश्चिद्गोत्रत्वेनसोमपान्स्मरतियथाभृगुर्गंगालवान्ब्राह्मणानांचतैरेवगोत्र-
व्यपदेशोयुक्तः । तानिहिमुख्यानिगोत्राणिरुत्तरपेणतत्रगोत्रशब्दःप्रवर्तते । नहितेषांगोत्रत्वेएतल्लक्षणमस्ति । आदिपुरुषः-
संज्ञाकारीगोत्रमिति अनादित्वादेतद्गोत्राणांब्राह्मणादिजातिवत् । नहिपराशरजन्मतऊर्ध्वपाराशरव्यपदेशः । केषांचि-
द्ब्राह्मणानामेवंसतिआदिमत्तावेदस्यप्रसज्यते । नित्यत्वादत्रव्यपदेशस्योदकतर्पणादौतदेवगोत्रंअयितव्यं येतुसंज्ञाकारिण-
तेननित्याःइदानींतनानित्याइत्येवंभवत्यनित्यानांसोमपानामुपादानंवैदिकैकर्मणियुक्तं । अतोब्राह्मणैर्यथागोत्रगार्ग्यायगर्ग-
गोत्रायवात्स्वादाद्वोनमोस्त्विति एवमादिशब्देनोदेशंरुत्वा ततोनामोच्चार्यदानादिकर्तव्यं । क्षत्रियादीनांनैतादृशगो-
त्रव्यवहारोविद्यते । नहियथाब्राह्मणोगोत्रनियतंस्मरति एवंक्षत्रियादयः तस्मात्तेषांलौकिकमेवगोत्रंआदिपुरुषः संज्ञाकारी-
ख्याततमइति । अतस्तेनगोत्रेणआद्धादौव्यपदिश्यन्ते । आदिमत्तापिनामधेयेनैव नतुतेषांक्षत्रियाणांहविर्भुगित्यादिगोत्रतया-
आद्धादौव्यपदेशमहन्ति । येप्याहुरज्ञातपित्रादिनामकास्तेषामेतैःशब्दैःआद्धादिबोधनेसोमपानाह्वयमिसोमपेभ्यःत्वथेति-
एतदपिनसम्यक् उत्काहिनाम्यविद्वांस्ततःपितामहपितामहेतियथाचार्यवादतयानप्रकृतशेषत्वेनार्थवत्तालभ्येततएवक-
ल्पाआश्रियेरन् नत्वेकवाक्यतयान्वयेसंभवति वाक्यभेदकल्पनेनार्थोन्याय्यः ॥ १९४ ॥

(१) सर्वज्ञानाराधणः । मनोर्विराजस्तथा तस्यैव मनोर्यै मरीच्यादयः सुतास्तेषांऋषीणांच पुत्राः पितृगणाः पितृ-
शब्दवाच्याः सङ्घाः ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोर्यै मरीच्यादयःपुत्राःपूर्वमुक्ताःमरीचिरभ्यङ्गिरसावित्यादिना तेषामृषीणां-
सर्वेषांसोमपादयःपितृगणाःपुत्राभन्वादिभिःस्युताः ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ विशिष्टादुत्पत्तिप्रकारमाह मनोरिति । हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोः । पितृगणाः सोमस-
दादयः । अहंप्रजाःसिसृक्षुस्त्वित्यत्रोक्तामरीच्यादयऋषयः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भस्य हिरण्यगर्भगोत्रापत्यस्य । ऋषीणां पुत्रा इति प्राचुर्याभिप्रायमेतत् । तेन विराट्सुताद-
त्यनेन न विरोधः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्तस्य पुत्रो हिरण्यगर्भो मनुस्तस्य पुत्राये मरीच्यादयः ऋषयस्तेषां मरीच्यादी-
नां ऋषीणां पुत्राः पितृगणाः स्मृता उक्ताः ॥ १९४ ॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ॥ अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचालोक

विश्रुताः ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्यार्थवादा अमीश्लोकाः अशेषेणैकवाक्यत्वात् न हि साध्यानां पितरः आद्यसंप्रदानं शिष्यन्ते ।
देवतात्वात् साध्यानां च देवानां कर्मत्वधिकारो न नियोज्यत्वाभावात् । न हि देवतानियोक्तुं शक्यते देवतात्वहानिप्रसंगात्
अधिकारैस्ततिप्रतिपत्तव्यं कर्तृत्वं । कर्तृत्वे च कुतः संप्रदानभावः न चान्यदेवतारूपं । विराजः सुताः विराट्सुताः सोमसदो-
नामते साध्यानां पितरः ईदृशमेव पित्र्यं कर्मावश्यकर्तव्यं । यत्साध्याः सर्वे देवाः कृतकरणीयाः अपि पितृनर्चयन्ति । अग्नौ पक्कं-
चरुपुरोडाशादिकं अदन्त्यतः अग्निष्वात्ता देवतानामिन्द्राभ्यादीनां पितरः मरीचैर्जाता मारीचाः लोकविश्रुताः प्रसिद्धाः ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । अत्र सोमसदो मनोर्विराजः पुत्राः साध्याः आद्ये पूज्याः । इतरे तु वक्ष्यमाणामनुपुत्रपुत्राः
॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । विराट्सुताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः अग्निष्वात्ता मरीचैः पुत्रालोकविख्याता देवानां पितरः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र के किनामानः के कल्माजाताः केषांच के पितरः कैर्वा के अर्घ्या इत्यपेक्षायामाह विरा-
डिति पञ्चभिः । विराट्सुता इति जन्मसोमसद इति नामानि साध्यानां पितर इति तेषामाभ्याः एवमग्निष्वात्तानामतः मरीचैरप-
त्यानि जन्मतः देवानां पितरः आराभ्या इति शेषः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । प्रसूतौ विशेषश्लोकत्रयेणाह विराट्सुता इति । हिरण्यगर्भस्य मनोः पिता विराट् । साध्यानां पितरः
साध्यायैर्यष्ट्याः पितरः ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विराट्सुताः सोमपुत्राः सोमलोकनिवासिनः । साध्यानां पूर्वकल्पाधिकारिणां देवानां पितरः स्मृताः ।
मरीच्योत्पन्नः मारीच्यः । अग्निष्वात्तसंज्ञाः पितरः । लोकविश्रुताः प्रसिद्धाः ॥ १९५ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वो रगरक्षसाम् । सुपर्णा किन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वएतैर्दैत्यादयः शास्त्रानधिकृताः अर्थवादार्थं संकीर्त्यन्ते तेषां चत्वरूपमिति हासप्रसिद्धं । सुप-
र्णा पक्षिशेषाः किन्नरा अश्वमुखा स्तिर्यङ्चः एवं विधमेतत्पित्र्यं कर्म । यदैत्यदानवरक्षांसि यज्ञविध्वंसकराण्यपि नातिवर्तन्ते
तथा तिर्यङ्मोक्षोपसंज्ञा स्मृतिकाः । अत्रैर्जाता बर्हिषदो नाम ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । अत्रिजा अत्रिपुत्राः ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । दैत्यादीनां प्रथमाभ्या यो दितभेदानामत्रिपुत्रा बर्हिषदो नाम पितरः स्मृताः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । एवदैत्याद्यष्टानां । बर्हिषदः मनोः पुत्राः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्रिजा बर्हिषदसंज्ञाः पितरौ दैत्यादीनां पूज्याः स्मृताः ॥ १९६ ॥

सोमपानाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः॥वैश्यानामाज्यपानाम शूद्राणां तु सुकालिनः॥१९७॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थः प्रागेवायंश्लोकः सोमपिबन्तिज्योतिष्टोमादिदेवतास्त्वद्वादयः हविर्भुजश्चरुपुरोडाशादिदेवताआज्यपाआधारावाज्यभागप्रयाजादिदेवताः सुकालिनः । कालयति अपवर्जयन्तिकर्मेतिमुकालिनः । कर्मापवर्गहोमदेवताअयाश्राग्नेस्यनभिश्वास्तीश्वेत्यादिविहिताः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्राणांपितरइत्यन्वयः ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । सोमेति । ब्राह्मणप्रभृतीनांचतुर्णां वर्णानांसोमपाप्रभृतयश्चत्वारः पितरः स्मृताः ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपाः नामतः विप्राणां पितरः आराध्याः । हविर्भुजनामानःक्षत्रियाणांपितरः आराध्या-इतिशेषः । तथा वैश्यानां पितरआज्यपाः नामतः । वसिष्ठपुत्राःशूद्राणांपितरइति संक्षेपः ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपानाम पितरःलोकेविप्राणांपूज्याःस्मृताः । हविर्भुजसंज्ञाःपितरःक्षत्रियाणांपूज्याःस्मृताः । आज्यपानाम पितरोवैश्यानांसुकालिनसंज्ञाःशूद्राणांपूज्याःस्मृताः ॥ १९७ ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्राहविष्मन्तोद्विरःसुताः॥ पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रावसिष्ठस्य सुकालिनः॥१९८॥

(१) मेधातिथिः । हविर्भुजएवहविष्मन्तः । कविर्भुगुःकाव्यंवदन्युशनसमितिस्मरन्तिभार्गवंचयथैतादेवताःक्षणीणां पुत्राएवंत्वदीयाश्चापिपितरोदेवतारूपाएवेतिमावमंस्थाः ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हविष्मन्तोहविर्भुजः । कवेर्भृगोः ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । कवेर्भृगोः सोमपाः पुत्राहविर्भुजएव हविष्मन्तः । अद्विरसःपुत्राः आज्यपाःपुलस्त्यसुताः । सुकालिनोवसिष्ठसुताः ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपादिचतुर्णांजनकानाह सोमेति । हविष्मन्तोहविर्भुजः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । सोमपादयः केषांपुत्राइत्यपेक्षायामाह सोमपास्त्विति । कवेर्भृगोः । हविष्मन्तइतिहविर्भुजांनामान्तरम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपानाम कवेर्भृगोःपुत्राः । हविष्मन्तसंज्ञाःपितरअद्विरःसुताः । पुलस्त्यस्य पुत्राआज्यपानाम-संज्ञाःपितरः । वसिष्ठस्य पुत्राःकालिनसंज्ञाःपितरोभवन्ति ॥ १९८ ॥

अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्बर्हिषदस्तथा ॥ अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव

निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

[अग्निष्वात्ताद्भुतैस्तृताः सोमपास्तुतिभिस्तथा ॥ पिण्डैर्बर्हिषदः प्रीताः प्रेतसुद्विजभोजने॥१॥*]

(१) मेधातिथिः । अनग्निदग्धःसोमःनहग्निनातस्यपाकोस्ति तेनयादेवताइज्यतेताअप्यनग्निदग्धाः समृद्धास्तद्रुणत-उच्यन्ते । एवमग्निदग्धानिचरुपुरोडाशादीनिहवींषि अग्निनापच्यन्ते । तैर्यादेवताइज्यतेताअग्निदग्धाः पूर्ववदेवमभिसंबन्धः क्रियते येअग्निदग्धाउच्यन्ते तानग्निदग्धानिर्दिशेत् । येअनग्निदग्धारतान्सोमपानेवनिर्दिशेत् । एवंकाव्यान्बर्हिषदइतिकवेः-

(१९८) पुलस्त्यस्य=पुलहस्य (मेधा०)

(१९९) बर्हिषदस्तथा=बर्हिषदोत्रिजान् (मेधा०)

पुत्राः काव्यास्ते च सोमपास्तु कवेः पुत्रा इत्युक्ता बर्हिषदोऽत्रिजा उक्ताः । मायमेव कारोयथादेशं द्रष्टव्यः तथा ह्ययमर्थः स्यात् । विप्राणां मेवेति पितरो न क्षत्रियादीनां । तच्च प्रागुक्तेन विरुध्यते न चैते वर्णभेदेन पितृत्वेनोक्ताः । येन तस्मादाच्छिद्य ब्राह्मणादिसंबन्धिनः पितृत्वेनोक्ता येन तेषामुच्यन्ते तस्मादपहृष्य एव कारोऽग्निष्वात्तास्ते च सोम्यानेव निर्दिशेदित्येवं संबन्धनीयः । विप्रग्रहणमनुवादत्वात् क्षत्रियादिप्रदर्शनार्थं । एवं नामान्भैते पितरो वेदे श्रूयन्ते । अग्निष्वात्ताः पितरो ये भिदग्धा ये अनग्निदग्धा इति तान्मन्त्रानुदाहृत्य विवृणोति । अथ चैवं संबन्धः क्रियते य एतैः शब्दैः पितर उच्यन्ते तान् विप्राणामेव निर्दिशेत् स्वपितृन् । न च शब्दभेदेनार्थभेदः शङ्का कर्तव्या विप्रग्रहणमधिकार्युपलक्षणार्थं प्राधान्यात् । प्रधानेन ह्युपलक्षणं भवति राजागच्छतीति ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्निदग्धादीनपि विप्राणामेव पितृन् निर्दिशेत् । अत्र काव्यपदं दृष्टान्तोपदर्शकम् । यथा कवेर्भृगोः पुत्रा विप्राणां तथा बर्हिषदो गन्धर्वादिपितरस्तथा सोम्याः सोमसदः साध्यपितरो अग्निष्वात्ताश्च देवपितरो न्ये चाग्निदग्धाऽनग्निदग्धवत् काव्यनामान् स्त्रयः पितरो निर्दिष्टसंबन्धिनो विप्राणामेवार्चनीयाः । न तु क्षत्रियादीनामिति । सदृशानां वर्णान्तराणामेव कारणव्यवच्छेदेन तु गन्धर्वादीनां येषां चात्राग्निदग्धादीनां त्रयाणां जनकानोक्तास्ते मरीच्यत्रिभृग्वक्षिरः पुलस्त्यवसिष्ठव्यतिरिक्तानां पुलहादीनां मनुसुतानां पुत्रा इति ग्राह्यम् । अत्र सोमपा इति सोमपानकारिण इत्युच्यन्ते ते च ऊमावैपितरः प्रातः सवन ऊर्वाभाष्यन्दिने काव्यास्तृतीयसवन इति श्रुतावुक्ताः सोमसदः । सोम्या इति स्तुतेभ्यो न्येऽपि सोमयागे शस्त्रमभ्यशंसनीयपिष्यमिवोभयभागिनः । एवं बर्हिषदो दर्शादींश्चिपुतत्तद्भागवन्तः । एवमन्येष्वपि निरुक्तिः पुराणादिदर्शनेनोक्त्या ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निदग्धान् अग्निदग्धकाव्यबर्हिषदग्निष्वात्तसौम्याख्यान्परान्पितृन् विप्राणामेव जानीयात् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विशेषान्तरमाह अग्निदग्धेति । कविपुत्रान् अग्निदग्धादीन् अपरान् बर्हिषदः । अग्निष्वात्ताः । सोमपाः पितरो विप्राणामेव जानीयात् सोमपानामेव नामभेदादग्निदग्धेत्यादीनीति मेधातिथिः ॥ १९९ ॥

(५) जन्मनः । न कंवलं सोमपा एव ब्राह्मणैर्यष्टव्याः । किंतु सर्वेऽपि ते । सोमसदादय इत्याह अग्नीति । अग्निदग्धादीनि समानां पितृगणानां नामान्तराणि । तत्र काव्या इति सोमपानामुपादानं तेषां कविपुत्रत्वात् । बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च स्वनाम्नैर्विप्राताः ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनग्निदग्धान् काव्यान् काव्यनाम्नः पितृन् बर्हिषदसंज्ञान् अग्निष्वात्तसंज्ञान् सौम्यान् सोमसंज्ञान् एतां पितृगणान् विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

य एते तु गणामुख्याः पितृणां परिकीर्तिताः ॥ तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । एते तु मुख्या गणाः सोमपादयः पितृणां तेषामपि पुत्रपौत्राः अनन्ता विद्यन्ते तेऽपि पितर एव । अस्मान् नियमवचनादेतद्गम्यते । न सोमपादय उद्देश्या यदि हितेषामपि पुत्रपौत्राः पितरस्तेषु उद्देश्यास्त्युर्न च तेषां किंचिन्नामधेयमाह्लातं तस्मादर्थवादतैवावसीयते । गवाश्वप्रभृतिष्वपि पुत्रपौत्रमित्येकवद्भावः । अनन्तकमपरिमितं स्वार्थकः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषां पुत्रपौत्रमनन्तकं तस्य च स्वस्वपित्रर्थका एवार्चकाः ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । य एतं प्रधानभूताः पितृगणा उक्तास्तेषामपीह जगति पितर एव पुत्रपौत्रा अनन्ता विज्ञेयाः । पुत्रपौत्रमिति गवाश्वप्रभृतीनि चेत्येकवद्भावः । एतच्छ्लोकसूचिता एव वरो वरेण्य इत्यादयोऽन्येऽपि पितृगणामार्कण्डेयादिपुराणादिषु श्रूयन्ते ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वदेवता इत्युक्तं तत्तु साधुवादमात्रमित्याह य इति ह्यस्यां ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । इदानींतेषांपितृन्मुपपादयति यएतेत्विति । इहजगति अनन्तकमपर्यन्तं सर्वमित्यर्थः । यत्पाणि-
जातंतत्तेषांपितृगणानांपुत्रपौत्रिकंविज्ञेयम् । तैनेपपन्नंतेषांपितृत्वमित्यभिप्रायः ॥ २०० ॥

ऋषिभ्यः पितरोजाताः पितृभ्योदेवमानवाः ॥ देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । नपिभ्यंकर्मदैवात्कर्मणोन्यूनंद्रष्टव्यं अपितुतदेवप्रधानतमम् । यतो जन्मज्येष्ठाः पितरोदेवानां ।
तथाहि ऋषिभ्यःपितरउत्पन्नाः पितृभ्योदेवाइत्येषःसृष्टिक्रमः । देवेभ्योन्यत्सर्वं जगत्चरं जंगमंस्थासुस्थावरं अनुपूर्वशः
प्रथमेभ्यायेउक्तःक्रमः । अतिक्रान्तोर्थवादसंपातः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चरं जङ्गमम् । स्थाणु स्थावरम् ॥ २०१ ॥

(३) कुड्मूकः । ऋषिभ्योमरीच्यादिभ्यउक्तक्रमेण पितरोजाताः पितृभ्योदेवमानवाजाताः देवेभ्यश्च जङ्गमस्था-
वरंजगत्क्रमेण जातं तस्मात्सोमपादिप्रभवत्वात्त्वपितृपितामहप्रपितामहानामेषांश्राद्धे पूजनीयाः । सोमपादयोऽपि पूजिताः
सन्तःश्राद्धफलदानाय कल्पन्तइति प्रकृतश्च पित्रादिश्राद्धस्तुत्यर्थोयंसोमपादिपितृगणोपन्यासः । अथवाऽऽवाहनकाले
निजपित्रादयोब्राह्मणादिभिः सोमपादिरूपेण ध्येयाएवंव्यवस्थाज्ञानमनुष्ठानपरता च स्यात् ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋषिभ्योहिरण्यगर्भमरीच्यत्रिकध्याङ्गिरः पुलस्त्यवसिष्ठेभ्यः । पितरः सोमसत्प्रभृतयः ।
स्थाणुस्थावरम् ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव विशदयतिऋषिभ्यइति । ऋषिभ्योमरीच्यादिभ्यः । ननु प्रेताःपितृपितामहादयः श्राद्धै-
स्तर्प्यन्तइतिलोकशास्त्रप्रसिद्धम् । अत्र सोमपाइत्युक्तम् तस्माद्विरुद्धमिदम् । न विरुद्धमिदम् यथा ब्राह्मणतृप्ता पितृतृप्ति-
रैवंपितृतृप्ताप्रेतपितृपितामहादिनृभ्युपपत्तेरिति ॥ २०१ ॥

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा राजतान्वितैः ॥ वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजतानिचभाजनानि रूप्यमयानिपात्राणि तदभावेरजतान्वितैःदारुमयानिताम्रमयानि सौ-
वर्णेनवारौप्येणैकदेशयुक्तानिकर्तव्यानि । एतच्चपात्रदेयं घृतमध्वादिव्यञ्जनसोहित्याक्षिप्तपात्रं तत्रेयंरूप्यमयताविधीयते
पात्रेयश्चपिण्डनिर्वपणादितद्दस्ताभ्यामेवकर्तव्यं । यदप्युदकनिनयनंपिण्डेष्ववनेजनादिच तदपिहस्ताभ्यामेवाऽपसध्ये-
न हस्तेनेतिवचनात् । तत्तूदकतर्पणमावहिकं तदपिहस्तेनापसव्येनसव्येनवाकर्तव्यं । इदं हिश्राद्धप्रकरणेपठितं तंनानाकर-
णिकस्यकर्मणोगमप्यनारभ्याधीतम् । तत्रैववचनमस्ति भवतुवादस्यादर्ष्टयेवृष्टयेब्राह्मणानिति । तथाकश्चिन्मधुररसमियो-
ऽपरोक्षारसप्रियस्तत्रभक्ष्यंभोज्यंचविविधंपानानिसुरभीणिचेति बहुषुपानकेषुसत्सुयद्यम्यानुरोधेन । वार्यपि । अपिशब्दः
पात्रप्रशंसांसूचयति । तिष्ठतुवातत्संस्कृतभोजनदानं वारिमात्रमपियदिरूप्यपात्रेणदीयते तद्रूप्यगुणसंबन्धादक्षयंभवति अ-
क्षयायोपलक्ष्यते । अक्षयनृप्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । अद्वयेति सर्वदानेषुविहितत्वादानुवादः ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रजतान्वितैः रजतलेपरजितैः । अक्षम्यमक्षीणता ॥ २०२ ॥

(३) कुड्मूकः । एषांपितृणांरूप्यमयपात्रैरूप्ययुक्तैर्वा तान्नादिपात्रैर्जलमपि अद्वया दत्तमक्षयसुखहितुःसंपद्यते । किंपु-
नःप्रशस्तपायसादीति ॥ २०२ ॥

(२०१) पितृभ्योदेवमानवाः=पितृभ्योदेवदानवाः (क, ख, ग, घ, च, ज, झ, अ, ट, ड, ढ, त, थ, मेधा०)

(४) राघवानन्दः । उपचारैरित्युक्तं तत्रार्थवादमाह राजतैरिति । रजतान्वितैः रजतयुक्तैः पात्रान्तैः ॥ २०२ ॥

(५) जन्दनः । राजनान्वितैः राजतमिश्रैः ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणां पात्राण्याह राजतैरिति । एषां पितृणां राजतैरजतैर्भाजनैः पात्रैः रजतान्वितैर्वा । क्रियाः कार्याः कर्तव्याः । आद्यसमये दत्तं वारि अक्षप्यायानत्यायोपकल्पते उपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ २०२ ॥

देवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ॥ देवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तदैव कार्यं ततः पितृकार्यं विशिष्यते विशेषणकर्तव्यमुपदिश्यते । अनेन पित्र्यस्य प्राधान्यमाह । देवं तत्राङ्गं कर्मैत्युक्तं भवति । अङ्गकर्मतामेव स्पष्टयति । देवं हि यद्वास्त्राणभोजनं । तत्पितृकार्यस्याप्यायनं वृद्धिकरं नत्ततः प्रधानं पित्र्यस्यैव पोषकम् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवकार्याद्वैश्वदेविककर्मणः । द्विजातीनां विशिष्यते तैर्यज्ञादिभिर्देवताप्यायनसंभवात् । शूद्राणां तु आद्ये दैवमपि तद्वदभ्यर्हितं । प्रकारान्तरेण तदाप्यायनस्य तेष्वसंभवात् । पितृकार्यस्याप्यायनं तस्य संवर्धनकारितया पूर्वमङ्गत्वेन स्मृतमतो दैवात्पित्र्यभाग एव शौचविप्रगुणायनुसंधानाधिक्यविधेयमित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तदैव कार्यम् । ततः पितृकार्यं द्विजातीनां विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते । अनेन पितृआद्यस्य प्राधान्यं देवं तत्राङ्गमित्याह । एतदेव स्पष्टयति । यतो दैवकर्म पितृकृत्यस्य पूर्वसदाप्यायनं परिपूरकं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र पितृकार्यस्य प्रासङ्गिकस्य अङ्गित्वमनुवदन् देवस्य तत्पति पूर्वोत्तराङ्गत्वं नियमयन्माह देवकार्यादिति । देवं देवसंबन्धि । आप्यायनं पर्युक्षणादि ॥ २०३ ॥

(५) जन्दनः । अथ पित्र्यस्याङ्गत्वेन दैवविधिस्तन्दैवात्पित्र्यस्य वैशिष्ट्यमाह देवेति । आप्यायनं प्राबल्यकरणम् । हि हेतौ ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वीरसिंहप्रकाशे अर्धपात्राण्याह बाष्कलः । सौवर्णरौप्यताम्राणां तदभावे च तर्पणं । अष्टाङ्गुलं भवेत्पात्रं पितृणां रजतं शुभं । दशाङ्गुलं देवानां सौवर्णताम्रमेव च ॥ २०३ ॥

तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ॥ रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । रक्षैव आरक्षेत् तन्मात्रं आरक्षभूतं आरक्षार्थमित्युक्तं भवति । उपमायां वाभूतशब्दः यदा तुरक्षार्थं अतः पूर्वदैवं ब्राह्मणं नियोजयेत् निमज्जयेत् आसने चोपवेशयेत् । अपरोर्थवादः रक्षांसि अदृश्यानि कानिचित्सत्त्वानि इति हासे । क्रियाविप्रलुम्पन्ति आच्छिन्दन्ति पितृभ्यः श्राद्धं । केपुनर्देवा उद्देश्या गृहे तावद्विश्वान् देवान् ब्रह्मामह इति मन्त्रस्य विनियोगाद्विश्वे देवाः प्रतीयन्ते । पुराणेत्युक्तं विश्वे देवा इति श्रुतिरिति ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषां पितृणामारक्षः । समन्ततोरक्षाहेतुः ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । आरक्षोरक्षातेषां पितृणां रक्षाभूतं दैवं विश्वे देवा ब्राह्मणं पूर्वनिमज्जयेत् यस्माद्रक्षावर्जितं श्राद्धं रक्षासा आच्छिन्दन्ति ॥ २०४ ॥

(२०३) श्रुतम् = स्मृतम् (मेधा०) ।

(२०४) रक्षांसि हि विलुम्पन्ति = रक्षांसि विप्रलुम्पन्ति (क, ख, ग, घ, च)

(४) राघवानन्दः । एतत्पूर्वकरणे दृष्टफलमाह । तेषामिति आरक्षदेवकृतं तद्वर्जितं आर्क्षरक्षासितुम्पन्ति । अथ-
स्तशस्त्रत्वात्परक्षणोऽप्यसमर्थत्वात् ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । यतएवदैवपूर्वकुर्यादित्याह तेषामिति । तेषापितृणाम् । हिहेतौ । आरक्षभूतं रक्षाकरम् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषापितृणां दैवपूर्वमारक्षभूतंसर्वत्र रक्षायुक्तं आर्क्षयोजयेत् । रक्षैव रक्षस्तमाक्षं आर्क्षं नियोजयेत्
आरक्षवर्जितदेववर्जितं आर्क्षं रक्षांसि विप्रतुम्पन्ति अपहृता असुरारक्षांसीति मन्त्रेण तिलयवाग्गृहीत्वा रक्षांकुर्यात् ॥ २०४ ॥
दैवाद्यन्ततदीहेत पित्राद्यन्तं तद्वेत् ॥ पित्राद्यन्तःवीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥ २०५ ॥

(१) मेघातिथिः । आदिश्च अन्तश्च आन्वयौ देवौ आद्यन्तावस्येति दैवाद्यन्तम् दैवेनकर्मणा आदिरुपक्रमः आर्क्ष-
स्यकर्तव्यः । अतश्च निमन्त्रणदेवानां पूर्वकर्तव्यं अंतःसमाप्तिः । विसर्जितेषु पित्र्येषु ब्राह्मणेषु पितृणां विसर्जनकर्तव्यं ।
गन्धादिदानेपि दैवोपक्रमतां मन्यन्ते । नतु तेषां पदार्थानां दैवेनोपक्रमसमाप्तिर्भवतः आवृत्तिप्रसङ्गात् प्रयोगधर्मश्चायं दैवाद्य-
न्तता । दैवपूर्वकर्तव्यं यतएवपदार्थधर्मः पदार्थानां तु गन्धमाल्यादीनां दैवोपक्रमतामावृत्तिकेनैव क्रमेण सिध्यति । निमन्त्रण-
तावद्दैवपूर्वकर्तव्यं । यतएव प्रथमं पदार्थं आरब्धस्ततएवाग्न्येषामारंभो युक्तः पदार्थः पदार्थान्तरारम्भं नियच्छति । यतस्तदुक्तं
प्रकृत्या कृतकालानां गुणानां तदुपक्रममिति पदार्थधर्मः । तच्छ्राद्धकर्माहेतुकुर्यात् परिशिष्टोर्थवादः । पित्राद्यन्तं तद्वेत् ।
दैवाद्यन्तत्वस्य विहितत्वात् न पित्राद्यन्तप्रतिषेधोऽर्थवादतया लौकिकवाक्यवन्नेयः । लोके हि किंचिद्विधायतद्विपरीतमप्राप्त-
मपि निषेधति । क्रियाहि द्वयं विनयति नाद्रव्यमिति । क्षिप्रं नश्यतिसान्वयः संतानाफलप्रदर्शनरूपोऽयं निन्दार्थवादः । अतश्च-
सर्वपरिवेषणादिदैवपूर्वकं यत्त्वं न त्राभ्याद्युपनयनं पिपासतां च पानादिदानं तद्यस्यैवेच्छाप्रथममुपजाता तस्मा एवोपनेतव्यं अ-
नर्थिनस्तदनुरोधेनोपनीयमाने प्रधानविधिबाधः स्याद्वर्ष्येत् ब्राह्मणानिति तथाकश्चिन्मधुरसरमियोपरोऽस्तरससात्म्यस्तत्र भ-
क्ष्यं भोज्यं च विविधपानानि सुरभीगिचेति बहुषु पानकेषु सन्तु यद्यन्यनुरोधेन अन्यत्र ससात्म्यमापादयेत्ततो व्याधिरस्य जनि-
तः स्यात् ॥ तस्मादुपक्रमः समानो देवादिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवतानामादौ निमन्त्रणं तथावत्सर्वपदार्थेषु दैवपूर्वेषु देवादिता । दैवान्तता तु पितृन्विस्तृ-
न्य देवानां विसर्जनात् । ईहमानश्चेष्टमानः । नश्यति रक्षोभिः आर्क्षविघातेन पितृशापात् ॥ २०५ ॥

(३) कुड्मूकः । यतएवमतस्तच्छ्राद्धदैवाद्यन्तदैवे कर्मणि आद्यन्तावारम्भावसाने यस्य तत्तथा एतेनेदमुक्तं । निम-
न्त्रणादिसर्वदैवपूर्वविसर्जनं तु देवानां शेषे । अतएव देवतः । यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणाश्च । तत्सर्वतत्र कर्त-
व्यं वैश्वदेविकपूर्वकम् । न तु तच्छ्राद्धं पितृपुत्रमावसानम् पित्राद्यन्तं तदनुतिष्ठन्सप्तान्तःशीघ्रं विनश्यति ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्पित्र्यं ईहेत कुर्यात् तु तदैवं पित्र्याद्यन्तम् । क्षिप्रं प्रणश्यतीति भूतार्थवादः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं आर्क्षस्य दैवमादौ कार्यं किन्त्वन्तेऽपीत्याह । दैवेति । ततः आर्क्षम् । ईहेत कुर्यात् ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तच्छ्राद्धदैवाद्यन्तमाहेत कुर्यात् । तथाच दैवादिपूर्वदेवानां आह्वानविश्वेदेवा आगच्छन्त्विति वा-
च्येत् । अन्ते आर्क्षान्ते उपतिष्ठन्तु पितरः सत्येन विश्वेदेवैः सहेति एव दैवाद्यन्तं तच्छ्राद्धं पित्राद्यन्तं न भवेत्कुर्यात् ॥ २०५ ॥

शुचि देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ॥ दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६ ॥

(१) मेघातिथिः । शुचिर्भूतास्थिकपालकाद्यनुपहतः । विविक्तो विस्तीर्णो बहुभिर्जनैरनाकीर्णः दक्षिणाप्रवणो
दक्षिणस्यां दिश्य वनतस्तादृशं देशं जलेन संपादयेत् । स्वभावतश्चेतादृशो न लभ्यते तथाकर्तव्यं यथास्वव्यापारेण संपाद्यते ।
तच्च गोशकृतोपलेपयेत् । मृदादयो निवर्तन्ते । गोमयेनोपलेपनियमात् ॥ २०६ ॥

(२) 'सर्वज्ञानारायणः । विविक्तमेकान्तम् । उपलेपयेत् वृद्धोमयादिना दक्षिणाप्रवणमुपपादयेत् संपादयेत् ॥२०६॥
 (३) कुल्लूकः । अस्थ्यङ्गाराद्यनुपहतदेशनिर्जनं च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणादिगवनतं च प्रयत्नतः संपादयेत् ॥ २०६ ॥

(६) राघवान्दः । देशनियमसार्थवादमाह शुचीति द्वाभ्यां । दक्षिणाप्रवणदक्षिणनिर्गताम् ॥ २०६ ॥
 (५) नन्दनः । अथ आदस्य देशमाह शुचिमिति । विविक्तं विजनम् ॥ २०६ ॥
 (६) रामचन्द्रः । भूमिशुद्धिमाह शुचिमिति तत्रगोमयादिना लिप्ते 'दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनते निम्नप्रदेशे आहारनकार्यम् ॥ २०६ ॥

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ॥ विविक्तेषु च तुप्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥२०७॥

(१) मेघातिथिः । अवकाशो देशः चोक्षाः स्वभावशुच्योमनःप्रसादजनका अरण्यादयः । जलतीराणि सरित्समीपपुलिनादीनि विविक्तेषु विजनेषु तीर्थेषु च । विध्यन्तरमिदमतश्च गोमयोपलेपनमिति नियमो नास्ति । उपपादयेदिति वचनात् । यत्र संपादयं शुचित्वं तत्रासौ नियमः स्वभावेनः शुचिषु दृष्टमङ्गिर्निर्णक्तमित्येतावतैव योग्यता । एतेषु देशेषु दत्तेन कृतेन आद्रेनातिगुहाः पितरो भवन्तीति ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अवकाशेषु स्तम्भाद्यसंकीर्णदेशेषु चोक्षेषु शुद्धेषु ॥ २०७ ॥
 (३) कुल्लूकः । चोक्षाः स्वभावशुच्योऽरण्यादिप्रदेशास्तेषु नद्यादितरेषु तथानिर्जनप्रदेशेषु दत्तेन आद्यादिना सर्वदा पितरस्तुप्यन्ति ॥ २०७ ॥
 (४) राघवान्दः । अवकाशेषु स्वभावेन जनता वर्जितेषु चोक्षेषु मनोहरेषु तथाम्यत्राह चोक्षः शुचौ तथा दक्षति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । चोक्षेषु रमणीयेषु ॥ २०७ ॥
 (६) रामचन्द्रः । अवकाशेषु असंकीर्णस्थानेषु उक्षेषु उच्चस्थानेषु विविक्तेषु विजनेषु अरण्यादिषु जलतीरेषु एतादृशेषु ते पिण्डेन पितरः सदा तुप्यन्ति सन्तुष्टा भवन्तीत्यर्थः ॥ २०७ ॥

आसनेषूपकृतेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ॥ उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥२०८॥

(१) मेघातिथिः । उपकृतेषु कल्पितेषु विष्यस्तेषु पृथक् पृथक् । विभागेनैव मासनं दीर्घधीतफलकादिसर्वेभ्यो दद्यात् परस्परं यथानुपवेशयति । तथोपवेशनीया इति । पृथग्यहर्णं । बर्हिष्मत्सु दर्भविष्टरास्तीर्णेषु उपस्पृष्टोदकान् स्नातान् कृताचमनविर्ध्वा तान् पूर्वनिमन्त्रितान् उपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बर्हिष्मत्सु कुशवत्सु उपस्पृष्टोदकान् स्नातात् ॥ २०८ ॥
 (३) कुल्लूकः । तत्र च देशे आसनेषु पृथक् पृथक् विष्यस्तेषु सकुशेषु प्रागामन्त्रितब्राह्मणान्सम्यक् कृतस्नानाचमनानुपवेशयेत् अत्र देवब्राह्मणासने कुशद्वयं पित्रासनेषु च प्रत्येकं दक्षिणाप्रैकः कुशोदयः । तदाह देवः । ये चात्र विश्वे देवानां विप्राः पूर्वनिमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यासनाभ्यां द्विर्धोपहतानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च । दक्षिणायैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि दक्षिणाप्राणि अयं कण्डूमूलापेक्षया ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं वर्णक्रमद्वय वेदक्रमोपपेक्षणीय इति ज्ञापयन् ऋग्वेदिनमधिकृत्य आद्यानुष्ठानमाह । आसनेष्विति त्रिशता श्लोकैः । उपक्रमेषु विन्यस्तेषु बर्हिष्मत्सुकुशयुक्तेषु पृथक्पृथगिति नैकासनं कुर्यादिति । देवे कुशद्वयं पित्र्ये एकैकदेयमिति । तथाच देवलः । ये चान्विश्वेदेवानां विभ्राः पूर्वनिमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विर्भोपहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पित्राणामासनानि च । दक्षिणार्थैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥ इति पित्रादिषट्पात्रेषु षडेव ब्राह्मणा इत्यर्थात् । उपस्पृष्टोदकान् सम्यक्कृताचमनान् ॥ २०८ ॥

(५) नृन्दनः । इदं पित्र इदं पितामहायेति पृथक्पृथक् । बर्हिष्मत्सु दर्भवत्सु । उपस्पृष्टोदकान् स्नातान् । सम्यक् सोपचारम् ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपक्रमेषु रचितेषु आसनेषु बर्हिष्मत्सु सकुशेषु पृथक्पृथगुपस्पृष्टोदकान् कृताचमनानि मन्त्रितानि तान्विप्रानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ॥ गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । उपवेशनानन्तरं गन्धमाल्यैरर्चयेत् । गन्धान् कुङ्कुमकर्पूरादीन् दद्यात् । माल्यानि कुसुमस्रजः । सुरभिग्रहणं । माल्यविशेषणं । निर्गन्धानि पुष्पाणि न दद्यात् । गन्धेष्वपियुक्तं विशेषणं सन्ति गन्धा असुरभयस्तन्निवृत्त्यर्थं । प्रथवासुरभिभिर्धूपैः स्वतन्त्रं सुरभिग्रहणं । देवैर्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूर्वदत्त्वा ततः पितृदेवैर्भ्यो दातव्यं । इदं तु देवपूर्वग्रहणं प्राग्भोजनप्रवृत्तेः पदार्थानां तादृगित्यर्थं प्रवृत्तभोजनानां तु पानव्यञ्जनादिषु न नियम इत्येवमर्थमाहुः । अन्यथा कोऽर्थः पुनरभिधानेन । अजुगुप्सितान् अनिन्दितान् विप्रान् अनुवादोऽयं तादृशानामेव विधानं । अथ वा सत्यपि भूतप्रत्ययनिर्देशे प्रकृत्यर्थ-हर्तव्यतानि वैधेयवायं उपविष्टान् अजुगुप्सेत न निन्देतेत्युक्तं भवति । प्रत्ययार्थमात्रत्यागो वरं न सर्वपदार्थत्याग इति मन्थ्यन्ते । अनुवादि हि कृत्स्नमेव पदमनर्थकम् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गन्धमाल्यैरिति बहुवचनं धूपदीपाच्छादनप्राप्त्यर्थं गन्धमाल्यादिभिरित्यर्थः ॥ २०९ ॥

(३) कुङ्कुमः । तान्विप्रानामन्त्रितानासनेषु उपवेश्य कुङ्कुमादिगन्धमाल्यधूपादिभिः स्पृष्टव्यानि गन्धैर्देवपूर्वकमर्चयेत् २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । अजुगुप्सितान् उक्तनिन्दारहितान् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अजुगुप्सितान् निन्दितवेषान् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवपूर्वकं विश्वेदेवानुपूर्वकं तान्विप्रानर्चयेत् ॥ २०९ ॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ॥ अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । अनुलिप्तैषु सग्विषु सुरभिधूपाग्निमत्सु अर्घोदकमुपनेतव्यं । तेन हिते प्रार्थिता अनुजानीरन् । ततश्चाग्नौ करवाणिकरिष्ये । इति चेत्येवमादीनि प्रश्नवाक्यानि लभ्यन्ते । अनुज्ञावाक्यमपि तेनैव सह पवित्रांस्तिलानपि पवित्रशब्दोदभेधो वर्तते तेषां ब्राह्मणानामुदकमानीयदत्त्वा तैरनुज्ञातोऽग्नौ होमं कुर्यात् । ब्राह्मणैरनुज्ञातः कुर्यादिति संबन्धः । सह सर्वेयुगपदनुज्ञादयुः । अनुज्ञापनवाक्यमपि सामर्थ्यप्राप्तं । सर्वचैतन्साधुभिः शब्दैः कर्तव्यं । प्रदर्शितचैतत्तत्प्राप्तकारैरग्नौ करवाणिकरिष्ये इति चानुज्ञापयेदोक्तुर्वित्येवंब्रूयुः ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषांयद्गन्धादिदानात्प्रागर्घ्यदत्तं तच्छेषजलं । तिलांस्तत्रत्यानू । पवित्राणि च कुशान्निद-
लान्यानिचैकत्र स्थाने कृत्वा संस्वानसमवनीय न्युञ्जपात्रकृत्वेत्यर्थः । ब्राह्मणैश्च सह सहितैरनुतज्ञातः ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांब्राह्मणानामर्घ्योदकपवित्रतिलानुसंमिश्रान्कृत्वा तैर्ब्राह्मणैः सहानुज्ञातोऽग्नौ वक्ष्यमाणं होमकु-
र्वन् । अनुज्ञासामर्घ्याच्च मार्थनापि पूर्वकर्त्तव्या । साच त्वगृहानुसारेण करवाणि करिष्यइत्यादिका । अनुज्ञापि ओमि-
त्यैवैरूपा कुरुष्वेति वा ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । आनीय दत्त्वा उदकं अर्घ्यार्थपवित्रस्यात्कुशद्वयं तद्युक्तांस्तिलान् । ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्यनु-
ज्ञातः ॥ २१० ॥

(५) नन्दमः । उदकं शुद्धोदकम् । आनीय दत्त्वा तिलोदकंचानीय । ब्राह्मणोद्विजः । सहाम्यनुज्ञातोऽग्नौ कुर्यान्बु-
हुयात् ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्नौकरणं द्वाभ्यामाह तेषामिति । तेषांपितृणां अर्थे विप्राणांसमीपे उदकं शिष्टोदकं आनीय सप-
वित्रान् पवित्रसहितान् तिलानादाय ब्राह्मणानपीच्छेत् ॥ २१० ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यांच कृत्वाप्यायनमादितः ॥ हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्संतर्पयेत्पितृन् ॥ २११ ॥

(१) मेघातिथिः । यदग्नौकर्त्तव्यं तदुच्यते । अग्नेःचतुर्थ्यर्थेषष्ठी अग्निरैकादेवता । सोमयमाभ्यामिति द्वन्द्वस्य-
देवतात्वं अग्नीषोमवत् । अनयोर्देवतयोरदितिआप्यायनं हविर्दानेनकृत्वा पश्चात्संतर्पयेत्पितृन् । पिण्डनिर्वपणंब्राह्मण-
भोजनंचकुर्यादित्यर्थः । गृह्णेत्येवादेवताः येषांगृह्णन्तास्ति तेषामिदं देवतावचनं । आप्यायनं पोषणं हविषा देवतापुण्यस्तीत्य-
र्थवादः ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्नेः अग्नये कव्यवाहनाय सोमाय पितृमते यमायाङ्गिरस्वतइति तिस्र आहुवयः ।
हविर्दानेन होमरूपेण कृत्वाऽप्यायनमित्यन्वयः ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत्पर्युक्षणादिपूर्वहविर्दानेन ग्रीणनमादौ कृत्वा पश्चादन्नादिना पितृस्तर्प-
येत् । सोमयमयोः द्वन्द्वनिर्देशेऽपि पृथगेव देवतात्वं सहादिशब्दमयोगाभावात् । यत्र साहित्यविवक्षितं तत्र सहादिशब्दकरो-
तीत्युक्तमाह ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । आदितः आदौ । सोमयमाभ्यामिति द्वन्द्वनैव देवतात्वं अग्नीषोमवत् । हविर्दानेन । पर्युक्ष-
णादिना ॥ २११ ॥

(५) नन्दमः । आप्यायनं तुमिहोममितियावत् । हविर्दानेनान्नहोमेन ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा सोमयमाभ्यां एवमादितः प्रथमतः आप्या-
यनं कृत्वा । तत्राह । मार्कण्डेयः । आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निस्त्वौपासने अग्न्यभावेऽव-
सभ्याग्न्यभावे द्विजेऽप्युवा ततः पश्चात् अग्नौकरणानन्तरं पितृन् पितृपितामहपितामहस्थानेषु उपविष्टाङ्गिरान् हविर्दानेन-
हविष्यान्नदानेन विधिवत्संतर्पयेत् । भोजयेदित्यर्थः । पवित्रलक्षणमाह । अनन्तर्गर्भकं सायंकौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं-
विक्षेपं पवित्रं यत्र कुत्र चित् ॥ २११ ॥ २१२ ॥

अभ्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ॥ योऽग्निः सद्भिजोविप्रैर्मन्त्रदर्शितिरुच्यते ॥ २१२ ॥

(१) मेघातिथिः । स्मार्तस्यवैवाहिकस्यदायादेर्वाअग्नेरभावेविधिरयमुच्यते । लौकिकस्यतु पितृयज्ञनिषेधात्भावाभावाविचिन्त्यौ नपैतृयज्ञयोहोमोलौकिकेष्वावितिवक्ष्यति । कथंपुनस्तस्याग्नेरभावः प्रोषितस्याग्निनाविनाद्रव्यब्राह्मणदेशसंपत्तौ च आर्द्धकालउक्तोनामावास्थैव । तत्रप्रोषितेनसपङ्क्तिपावनः प्रामोद्व्यवाकालशाकादितत्रायंविधिरुच्यते । ननुचप्रोषितस्यकथंआर्द्धाधिकारः यदित्वावद्धार्याप्रवसतीअग्निनापितत्रैवसन्निधातव्यं । यतो नोभाभ्यामग्नेर्विरहश्च्यते । भार्ययायजमानेनच । एवंहिभ्रूयते नाग्निरन्तरितव्यः प्रवसतामिति । अथकेवलएवगृहस्थः प्रवसेत्तदाभवेदध्यभावः किन्तुमभ्यकत्वादितस्यसहाधिकारस्यभार्यायामसन्निहितायां तदिच्छायाअभावात् । कथंसाधारणस्यआर्द्धेविनियोगः । साधारणेहिद्रव्येअन्यतरानिच्छायांत्यागएवसंवर्तते । अथोच्यते तीर्थेष्वपिआर्द्धकरणमनेनन्यायेनप्राप्नोति । तत्रेमानिवचनानिविरुध्यन्ते । पुष्करेष्वक्षयंआर्द्धतपश्चैवमहाफलं । महोदधौप्रभासेचतद्देवविनिर्दिशेत् ॥ इतिनैषदोषः । भार्ययासहतीर्थयात्रांगच्छतः साधिकस्योपपत्त्यन्ते । इहतुभार्ययासहप्रवासस्तदानास्त्यग्नेरभावः । अथकेवलस्यतदाभार्येच्छायाअपरिज्ञानादनधिकाराउच्यन्ते । प्रवसन्भार्यामनुज्ञापयति धर्मायविनियोगंद्रव्यस्यकरिष्यामीति तत्प्रामाण्योधिकारिष्यते । प्राक्चोपनयादसत्यग्निपरिग्रहेविधिरयंभविष्यति । अस्तित्चानुपनीतस्यआर्द्धाधिकारः स्वधानिनयनादितिदर्शितं । स्मार्तस्यचप्राग्विवाहात् पितृमरणादावप्यभावः । ननुचपरमेष्ठिमरणेऽपिपरिग्रहः काष्ठकेपठ्यते । रुतदारस्यासौद्रष्ट्येन स्मार्तकमात्रस्य द्वौहिकालौस्मार्तकस्याग्नेर्विहितौ भार्याविवाहे । तत्रयेनविवाहकालेनपरिगृहीतोऽग्निः पित्राविभक्तत्वात् । ज्येष्ठेनवासहवसता । भ्रातृणामविभक्ता तामेकोधर्मः प्रवर्तत इति । अनेनऽस्यासौद्वितीयःकालः । दायकालाद्धतेवापीति । एषएवदायकालोयदापिताभियतेतद्वेषक्षमेवैतत् । शुचिर्भूतःपितृभ्योदद्यात् । आष्ट्योहाग्निमानीयप्रतिजागृयादिति । नचेदभ्याधानंआर्द्धाङ्गं तदासतितद्वाङ्म्यस्योत्पत्तिःआर्द्धंवावर्तते । नचाप्यत्यागोस्त्येषऔपसदोऽग्निरस्मिन्पाकयज्ञ इतिपठ्यते । नचपाकयज्ञेभ्यर्भार्यस्याधिकारः । पठ्यवेक्षितमाज्यंभवति । व्रतंचपठ्युपेयादितिदर्शपूर्णमासयोःभ्रूयते । नचयदापनीतैतत्तत्रतोपायनान्यावेक्षणेषूपनीकर्तुंकेभविष्यतइतिशक्यमवकल्पयितुं नित्यवदाज्ञानात् । तत्रौपसदोऽग्निरित्येषविधिर्होतव्यःप्राप्नोति ननुचनपितृमरणमेवदायकालः । एवंहिपठ्यते । सपिण्डीकरणंकृत्वाविभजेरन् ततःसुताइतिविभागस्यायंकालो नदायस्याविभागेपिनार्यनियमोयतोधर्मात्पृथक्क्रियेते पठ्यते । तस्याभ्यर्धमर्तव्यविभक्तानांपृथक्पृथक्आर्द्धकरणेनातिथ्यादिपूजयाच । ततश्चनवआर्द्धसहद्व्युरित्यादीनिवाक्यानि समामविद्याविषयाणि । ईषद्विप्रोरागोद्रेकास्वदारनियमातिक्रमिषमिति रुतविवाहः प्रक्रान्तवेदार्थप्रवणस्तस्यसंवत्सरमात्रेणविद्यासमामविदमुच्यते सपिण्डीकरणंकृत्वाविभजेरन्ति । तदापृतभार्यस्यपुनर्दारांश्चिकीर्षतआदारप्राप्तेर्भवत्यग्नेरभावः । सर्वथापठ्यासहयष्ट्यभिम्यस्तित्ववचनेसति नारुतविवाहस्याग्निपरिग्रहः । एवंस्थितेऽग्नेरभावे आहुतीब्राह्मणस्यहस्तेप्रक्षिपेत् । कस्यब्राह्मणस्ययएवनिमन्त्रितास्तैषामभ्यन्तमस्य दैवउपवेशितस्याभ्यस्यवानिमन्त्रितस्यार्थवादोयोऽग्निरिदमिमन्त्रितः संवत्सरेऽर्थविद्धिः ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्यभावऔपासनाभिवे'पाणावभितीर्थे हस्तमभ्यस्थउपपादयेदाहुतीःसंपादयेत् ॥२१२॥

(३) कुक्षूकः । अभ्यभावे पुनर्ब्राह्मणहस्तएवोक्ताहुतित्रयंदद्यात् । यस्माद्यएवाग्निः सएव ब्राह्मणइति वेदविद्धिर्ब्राह्मणैरुक्तः । अभ्यभावश्चानुपनीतस्य संभवति । उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणिमहणात्पूर्वं मृतभार्यस्य वा ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । पाणावेवाहुतित्रयंदद्यात् । पाण्यास्योहिद्विजःस्मृतइत्युक्तिमाश्रित्याह यइति ॥ २१२ ॥

(५) नन्दः । उपपादयेद्दद्यात् । एषवाभ्यर्वैश्वानरोयब्राह्मणइतिमन्त्रदर्शितिरुच्यते ॥ २१२ ॥

अक्रोधनान्मुप्रसादान्बद्धस्तेनान् पुरातनान् ॥ लोकस्याप्यायने युक्तान् आद्धदेवान् द्विजो
त्तमान् ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमर्थवादएव । ब्राह्मणान्देवतारूपत्वंसंपादयति अग्निर्देवतातत्रहुतं तन्मुखेन देवता अश्र-
न्ति ब्राह्मणोऽप्येवंरूपतश्चस्तेपि क्षिप्तं देवता अश्रन्येव किंपुनर्देवतानारूपयेन ब्राह्मणोऽपि देवतारूप उच्यते । अत आह अक्रो-
धनानिति वेदं ब्रुवते तदर्थं दर्शयति य एवं स्वभाव ब्राह्मणास्ते आप्याहुतीपक्षे मध्ये । अन्येत्वाहुः पूर्वत्राक्रोधना इत्यादिना-
पि ननु दिश्य निमन्त्रितानां स्तुत्यानामक्रोधनादिधर्मो विहितः । अनेन देवनिमन्त्रितानामिति विशेषः तथा चाह आद्धदेवानिति ।
पुरातना मुनय एव वदन्ति द्वितीयां तो वापठितव्यः । पुरातनानेतां देवान् साध्य देवान् रिक्त्वैः समुत्पन्नान् लोकस्याप्यायने-
युक्तान् एवं आद्ध भुञ्जते तत्र नैव मन्तव्यं । इष्टसु खार्थिनो लोभात् स्वायं प्रवर्तन्ते तत्र किमित्येषां पूजा क्रियते । यत आप्यायय-
न्ति लोकं । पृथिवी मन्तरिक्षं दिवं चातो नैषामवज्ञाकर्तव्या ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । अक्रोधनत्वादिगुणवत्त्वे सत्ये ते आद्ध देवता भवन्तीत्यर्थः । मुप्रसादान् लपायासेन
प्रसाद्यान् पुरातनान् सर्वेभ्यो प्रजान् । यज्ञादिना लोकस्यायने युक्तान् । आद्धदेवान् आद्ध संबन्धिनो न्नस्य पितृमृति
नेतृन् अतोऽग्निर्याहृष्यं वहति तथा ब्राह्मणा अपीत्यर्थः । गत्यर्था दीव्यते ण्यन्तात् देव शब्दव्युत्पत्तिरत्र ॥ २१३ ॥

(३) कुहूकः । क्रोधशून्यान् मुप्रसादान् प्रसन्नमुखान् प्रवाहनादितया पुरातनान् अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन लो-
कबुद्धय उच्यते आद्ध पात्रभूतान्मन्वादयो वदन्ति । तस्माद्देवतुल्यत्वाच्छ्राद्धब्राह्मणस्य तद्धस्ते दातव्यमिति पूर्वविध्यनुवा-
दः ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । पुरातनान् धिरन्तनान् प्रवाहनादितया पुरापूर्वतन्यते दीयते येभ्यस्तांवा । आप्या-
यने दातारो वो भिवर्धन्तामित्याद्याशिषा । आद्धदेवान् आद्धोद्देश्य पात्रभूतान् ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । यस्मिन् हूयते सोऽग्निरेव न केवलं ब्राह्मणः किंतु येभ्यो हूयते ते पितरोऽपि ब्राह्मणा इत्याह अक्रो-
धनादिति । आद्धदेवान् पितृन् । द्विजोत्तमान् पुरातनान् वदन्ति । तेन च ब्राह्मणस्य पाणाविवोपपादनं युक्तमित्यभिप्रायः
॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशान् पुरातनान् पितृरूपां द्विजोत्तमान् आद्धदेवान् आद्धमापकान् । एवं वदन्ति ॥ १२३ ॥

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमम् ॥ अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नौ यत्कर्तव्यं अग्नये त्वधानमदिति आहुतिपक्षे पलक्षणं कार्यं तदपसव्यं । दक्षिणेन हस्तेन कर्त-
व्यं न सव्येन नोभाभ्यां उभयोर्हस्तयोर्मुक्तमिति निषेधात् हस्तद्वयसंयोगेन कर्तव्यता शङ्कयामपसव्येनेत्युक्तमिति केचित् ।
इदं त्वयुक्तं या अग्नावाहुतयो हूयन्ते । तासां च याऽवृत्परिक्रमस्तस्यापसव्यताविधियते । दक्षिणा संस्था आहुतीः कुर्यात् नोद-
कसंस्थाः । यथा देवे दद्यात्वा हविर्भिस्तु कारयितव्यं नोदीभ्यां किं तर्हि दक्षिणाभिमुखं यथोदकं पिब्येति तीर्थेन कार्यते । सर्वघ-
ह्णादप्यदपि परिवेषणाद्यपसव्यमेव कर्तव्यमपसव्येन हस्तेनोदकं निर्वपेत् । शनैरिति वा पाठः । अत्रार्थः अन्यथाराजतैर्भाज-
नैरित्यनेन राजतभाजनप्रामये सव्यहस्तविधिः । आहुतिरावृत् ॥ २१४ ॥

(२१४) सर्वमावृत्य विक्रमम् = सर्वमावृत्परिक्रमम् (क, ख, ग, घ, ङ, ज, झ, अ, इ, उ, ऋ, ए, त, थ, द, न, य, र, ल, मेधा०) ।

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपसव्यं प्राचीनावीतेन एतच्चाभ्यादीनां देवताभूतत्वाद्यज्ञोपवीतमाभौ प्राचीनावीतविधानम् । आवृत्परिक्रमकर्मक्रमं अपसव्येन पितृतीर्थेन उदकं पिण्डदानस्थाने ॥ २१४ ॥

(३) कुङ्कुमः । अग्नौ पर्युक्षणाद्यङ्गमुक्तं अग्नौ करणहोमानुष्ठानक्रममपसव्यदक्षिणसंस्थं कृत्वा ततोपसव्येन दक्षिणहस्तेन पिण्डाधारभूतायां भुव्युदकं क्षिपेत् ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्नौ पर्युक्षणाद्यङ्गमुक्तमग्नौ करणहोमानुष्ठानक्रमं सर्वमावृत्परिक्रमं परिपाटीक्रमं । अपसव्यदक्षिणसंस्थं तत्कृत्वा अपसव्येन दक्षिणहस्तेन भुवि पिण्डाधारभूतायाम् । उदकं निर्वपेत् निःक्षिपेत् ॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । पितृकार्थं हस्तमुद्रायालक्षणमाह अपसव्यमिति । हस्ताभिमुखं दक्षिणहस्ततलमपसव्यम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्नौ अपसव्यं कृत्वा यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमदक्षिणं परिक्रम्य अपसव्येन हस्तेन भुवि उदकं निर्वपेत् । वामहस्तं तु सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ २१४ ॥

त्रींस्तु तस्माद्भविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ॥ औदकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणा

मुखः ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्तद्धोमार्थपात्रे गृहीतमन्नं तस्माद्भुतशिष्टात् त्रीन् पिण्डान् कृत्वा दक्षिणस्यां दिशि मुखं कृत्वा निर्वपेत् । दर्भेषु पितृनुद्दिश्य प्रक्षिपेत् । संहतं द्रव्यं पिण्डशब्देनोचते । तेन विशदमन्नं न दातव्यं । औदकेन औदको विधिर्यः समनन्तरमेवोक्तः अपसव्येनेत्यादि । अत्रेदं संदिश्यते किं यत्तदन्नं ब्राह्मणभोजनार्थं साधितं ततोप्युद्धृत्य हविःसंस्कारः कर्तव्यः । ततः पृथक् चरुसाधनाय इति । किं परिमाणं च तद्विवरिति ; न सन्नचतुरोमुष्ट्रीनित्यादि परिमाणसंभवः विचारितमेतत् विशेषाश्रवणात् । कामचारः परिमाणं यावता अर्थसिद्धिर्भवति । औदकविध्यतिदेशाच्च हस्तेनापसव्येन पिण्डनिर्वपणं राजतैः पात्रैः । समाहितं ग्रहणं वृत्तपूरणं वृत्तपूरणार्थम् ॥ २१५ ॥

(६) सर्वज्ञनारायणः । हविःशेषात् हुतशेषादुद्धरणपात्रस्थादन्नस्थालीस्थाच्च औदकेन विधिना यथोदकं पितृतीर्थेन नीतं तथेत्यर्थः । अत्र च उदकनिनयनं भूमौ कृत्वा तदुपरि कुशानास्तीर्य तेषु दर्भेषु पिण्डदानमिति ग्राह्यम् । तेषु दर्भेष्विति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २१५ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्मादभ्यादिहोमादुद्धृतादन्नादुद्धृतावशिष्टान् त्रीन् पिण्डान्कृत्वा औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन समाहितोऽनन्यमना दक्षिणमुखस्तेषु दर्भेष्विति वक्ष्यमाणत्वाद्दर्भेषु दद्यात् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मादग्नौ कृताः भविःशेषात् त्रीन् पिण्डान् कृत्वा समाहितोऽनन्यमनाः । औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । हविःशेषादन्नात् । औदकेनैव विधिना अपसव्येन हस्तेनेत्यर्थः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात्तद्विधिः शेषादन्नात् समाहितः सन्पितृपिण्डान्कृत्वा दक्षिणमुखः सः औदकेन विधिना अपसव्येन जलदानविधिना अपसव्येन पितृतीर्थेन निर्वपेत् दद्यात् । हविष्याण्याह । तद्यथा । ग्रीहिशास्त्रिवगोधूममुद्रमाषमुन्यन्कालशाकं पलाशुष्टिमरीचिहिङ्गुशर्कराकर्पूरसैन्धवं सामभरं नालिकेरण्कदाबदरगव्यपथीदधिघृतपायसप्रभृतिस्तृणान्तरासिद्धवेदितव्यम् ॥ २१५ ॥

न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतोविधिपूर्वकम् ॥ तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । न्युप्यदत्त्वा दर्भेषुतान्पिण्डान्तहस्तंनिमृज्यादर्भेषुतेषुयेवपिण्डनिर्वपणंरुतं स्थित्यन्तरदर्शनात् दर्भमूलेषुमार्जनम् । अपरेचनहस्तसंलग्नस्यान्त्यस्योदकस्यवाददर्भेषुसंश्लेषणं यदिनाकिंचिदपिहस्तेसंश्लिष्येतथापिहस्तंदर्भेषुनिमृज्यादेव । नक्षेत्तत्प्रतिपत्तिकर्मेव । येनासत्तिवचनप्रयोजनेनक्रियते । नेहश्रूयते हस्तलघ्ननिमृज्यते कितर्हिहस्तमेव । ननुचलेपभागिनामितिश्रूयते तत्रासत्तिलेपेनप्राप्तेति अतःकिमुच्यतेयदिनाकिंचिदपिहस्तेसंश्लिष्येतथापिकर्तव्यमिति । उच्यतेसाक्षात्पूर्तमन्नकदाचिन्नश्लिष्यति पिण्डेष्वनुवर्त्यमानेषुअन्तरसऊष्मावसंपर्कात्हस्तेसएवलेपउच्यते । लेपभागिनामितिषष्ठी । निमार्जनस्यतत्संबन्धितामाह । नचलेपभागिनःप्रत्यक्षदृश्याःसन्तियेषांस्वत्वान्यादिंसंबन्धोलेपस्यक्रियेत । तस्माल्लेपभागिनामयंभागोस्त्वितिमनसाध्यायेत् । शब्देनबोद्धिशेत् अन्येतुप्रपितामहात्पूर्वेयेपितरस्तानुलेपभागिनआहुः । अस्मिन्दर्शनेप्रपितामहपित्रेप्रपितामहपितामहायेत्यादिभिःशब्दैरुद्देशःकर्तव्योऽसत्तितन्मावेदने । हस्तमित्येकवचननिर्देशादेकेनापसव्येनहस्तेनपिण्डनिर्वपणंदर्शयति । प्रयतइत्याद्यनुवादोविहितत्वात् । विधिपूर्वकमितिशास्त्रान्तरद्वयविधिपरिगृह्णाति । गन्धमाल्यधूपच्छादनसिद्धोपहारैःपिण्डंनिर्वपेदितिशाङ्खः । यस्त्विहविधिःश्रुतःसस्वमतेनैवोक्तइतिविधिपूर्वकमित्येतदनर्थकं तस्माच्छास्त्रान्तरविध्युपसंहारार्थंविधिपूर्वकमिति वचनम् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । लेपभागिनां लेपभागिनोवृद्धप्रपितामहादीनुद्दिश्येत्यर्थः ॥ २१६ ॥

(३) कुङ्कुमः । विधिपूर्वकत्वगृह्योक्तविधिना दर्भेषु तान्पिण्डान्दत्त्वा दर्भमूलेषु करावधर्षणमिति विष्णुवचनाच्च तेषु दर्भेषु मूलदेशे हस्तंनिर्लेपंकुर्यात्प्रपितामहपित्रादीनांत्रयाणांलेपभुजानृतमये ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । न्युप्य दत्त्वा । विधिपूर्वकत्वगृह्योक्तेन विधानेन । लेपभागिनांपित्रादित्रयाणां तृमये । दर्भमूलेषु करधर्षणमिति विष्णुवचनाद्धस्तंनिमृज्यात् ॥ २१६ ॥

(५) मन्दनः । तेषु दर्भेषु येषु पिण्डान्युमाः अनेनैव ज्ञाप्यते दर्भेषूदकनिनयनंपिण्डनिर्वपणं च कर्तव्यमिति । लेपभागिनांपितामहात्परेषांत्रयाणाम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । न्युप्यनितरां उप्यस्थापयित्वातान् । ततःस्थापनानन्तरंहस्तंनिमृज्यादङ्गुल्यादिना प्रक्षालयेत् । लेपभागिनां तेषु दर्भेषु दर्भमूलेषु तत्प्रक्षाल्यान्न्दद्यात् । चतुर्थाल्लेपभागिनइतिवचनात् ॥ २१६ ॥

आचम्योदकपरावृत्य क्षिरायम्य शनैरसून् ॥ षड्कतूंश्च नमस्कुर्व्यात्पितृनेव च मन्त्रवित् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । दर्भेषुपिण्डानहत्वोदीचींदिशंपरावर्तेत । सव्येनमार्गेण स्थित्यन्तरेहिसध्यावृद्धोदकपरावृत्येतिप्रकृत्येति । उत्तराभिमुखःस्थित्वाआचामेत् । आचम्यत्रीन्प्राणायामानकुर्यात् । असून्प्राणायामस्य सन्निरुध्यइत्येव । गायत्रीशिरसाइत्यादिविधिर्नास्ति । शनैर्यथानातिपीडाभवति तथाचाह । यथावाक्यंप्राणानासिकातदभिमुखएवसकृन्मस्कुर्व्यात् । वसन्तायनमइत्यादिपितृश्वनमस्कुर्व्यात् । मन्त्रवतूनमोवपितरइत्यादिनामन्त्रेण । पितृणांनमस्कारःपिण्डाभिमुखेनकर्तव्यः । अभिपर्यावृत्येतिहिंसृत्यन्तरम् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उदयुदङ्मुखः परावृत्त्यावृत्य त्रिस्तूर्णांप्राणानाचम्य । नमोवः पितरोरसायेत्यादिमन्त्रेण रसादिसंज्ञान वषादीनृतूलमस्कुर्व्यात् पितनेवेति नमोवःपितरोरसायेत्यादौ पितृणामप्युद्दिष्टत्वात्तेऽपि नमस्कार्या इत्युक्तम् ॥ २१७ ॥

(३) कुङ्कुमः । अनन्तरमुपस्पृश्योदङ्मुखोभूत्वा यथाशक्ति प्राणायामत्रयंरुत्वा वसन्तायनमस्तुभ्यमित्यादिना

षड्भक्तून्ममस्कुर्यात्पितृंश्च नमोवःपितरइत्यादिमन्त्रमुक्तमद्भिःपर्यावृत्येति गृहदर्शनादक्षिणामुखोनमस्कुर्यात् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । उदक्परावृत्य उदङ्मुखोभूत्वा । त्रिराचम्य असून् प्राणान् प्राणायामत्रयंकृत्वा । षड्भक्तून् मन्त्रविद् । वसन्तेति मन्त्रेणपितृन् नमोवइति मन्त्रेण ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । असूनायम्य प्राणायामंकृत्वा । मन्त्रवत् नमोवःपितरइत्यादिमन्त्रयुक्तम् । पितृनेव पित्रात्मकानेव ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततोदर्भेषुपिण्डं कृत्वा उदक्परावृत्य उदगुदीर्घादिशंपरावर्तेत । तत्पदक्षिणावृत्योदङ्मुखःस्थित्वा आचम्यासून्प्राणान् शनैःत्रिरायम्य प्राणानायम्य त्रिःप्राणायामांकृत्वा षड्भक्तून्ममस्कृत्य मन्त्रविब्राह्मणःकर्ता पितृन्पितृब्राह्मणान्नमस्कुर्यात् । नमोवःपितरइति ॥ २१७ ॥

उदकंनिनयेच्छेषंशनैः पिण्डान्तिके पुनः ॥ अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युमान्समाहितः ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । यतएवपात्रादुदकेनप्राक्पिण्डदानाद्दर्भेषुदकनिनयनंकृतं ततएवपुननिनयनं पिण्डान्तिकेपिण्डसमीपेकर्तव्यमिति । शेषग्रहणं प्रतिप्रत्यर्थं तस्योदकस्य । तथाहि शेषशब्दउपपन्नोभवति । अतश्चकर्तव्यमिति स्याभावेनास्तिपुनर्निनयनं । गृहेतुनित्यंनिनयनमित्युक्तं । अवजिघ्रेच्चतान् पिण्डान् अवघ्राणंगन्धोपलब्धिः । गृहेतु चरोःप्राणभक्षणभक्षयेदित्युक्तम् । यथान्युमान्नियतक्रमेणनिरुमान् पित्रेपितामहायप्रपितामहायेति । समाहितइतिश्लोकपूरणम् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शेषपूर्वनिनीतोदकशेषतद्वत्पिण्डान्तिकेदर्भेषु स्थानत्रये पुनर्निनयेत् । एवंब्राह्मणभोजनात्प्राक्पिण्डनिर्वपणमुक्तम् । अत्र पक्षे होमपिण्डदाने प्रधाने विप्रभोजनेनतुशेषप्रतिपत्तिः । यदात्रवक्ष्यमाणक्रमेण भोजनानन्तरंपिण्डदानं तदाहोमब्राह्मणभोजनयोः प्राधान्यं । पिण्डदानंतु शेष प्रतिपत्तिरिति ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । पिण्डदानात्पूर्वपिण्डाधारदेशदत्तोदकशेषमुदकपात्रस्थंप्रतिपिण्डसमीपे देशे क्रमेण पुनरुत्सृजेत् । तांश्च पिण्डान्यथान्युमान्येनैव क्रमेण दत्तांस्तेनैव क्रमेणावजिघ्रेत्समाहितोऽनन्यमनाः ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । शेषं पिण्डभूमिक्षिप्तावशेषं । निनयेदद्यात् यथान्युमान् येन क्रमेण दत्तान् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । शनैरत्वरया । यथान्युमान्निवपनानुक्रमेणेत्यर्थः ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनः पिण्डान्तिके पिण्डसमीपे उदकंशनैःनिर्वपेत् दद्यात् । अक्षयोदकमिति उपतिष्ठतां यथान्युमान्दत्तान्पिण्डान् समाहितःसन् उत्थाप्यावजिघ्रेत् ॥ २१८ ॥

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकांमात्रांसमादायानुपूर्वशः ॥ तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यन्ताल्पिकामात्राववयवो भागस्तमेवयोब्राह्मणयोर्पितरमुद्दिश्य उपवेशितः तदीयात्पिण्डान्किंचिन्मात्रंसंवाशयितव्यः । अनुपूर्वशइत्युक्तार्थं इहत्च्छब्दात्प्रकृतपरामर्शकादप्रत्ययभावइत्यत्र न प्रकृतवचनैरेवापूर्वमन्यस्माददनीयात् ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापक्षे कर्तव्यान्तरमाह पिण्डेभ्यइति । पिण्डेभ्यःसकाशात् मात्रामवयवं अनुपूर्वशः पित्रादिक्रमात् । तानेव पिण्यान्नतु वैश्वदेविकान् विधिवदाचमनादिपूर्वकं । पूर्वभोजनात् भ्रियमाणे जीवति पूर्वेषां ततः पूर्वेषांत्रयाणां एतच्च सुतस्य साधित्वेपिण्डपितृयज्ञस्य तदनन्तरं च पार्वणस्यावश्यककर्तव्यत्वात् । तस्यपितरि जीवति क्रियाप्रकारउक्तः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । अल्पिकेत्यन्नाल्पमात्रा अवयवभागाः पिण्डेषूपल्नानल्पभागान्पिण्डक्रमेणैव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिब्राह्मणान्भोजनकाले भोजनात्पूर्वभोजयेत् । विधिवत्पिण्डानुष्ठानवत्पितरमुद्दिश्य यः पिण्डो वत्तस्तदवयवंपितृब्राह्मणभोजयेत् । एवंपितामहपितामहपिण्डयोरपि ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पिण्डेभ्यस्तेभ्यः । अल्पिकांमात्रां किंचित् । आशयेत् भोजयेत् ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । मात्रामंशान् ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिण्डेभ्यः पिण्डसकाशेभ्योल्पिकांमात्रामन्तसमादाय यथानुपूर्वशः तानेवाभ्यर्चितानेव विप्रान् विधिवत्पूर्वमाशयेत् । भोजयेत् इत्यर्थः ॥ २१९ ॥

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ॥ विप्रवद्वापि तंश्राद्धे स्वकंपितरमाशयेत् ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तंपितृभ्यःपिण्डान्निर्वपेदिति कएतेपितरोनामअनेकार्थोहिपितृशब्दोजनयितरिवर्तते जनकः पितेतिसंबन्धिशब्दोदश्यते । पूर्वप्रमीताःपित्रादयोन्येचसंबन्धिनःप्रेताःपितरउच्यन्ते । तथाच नमोषः पितरइत्यादिमन्त्राबहुवचनान्ताः समर्थनिगदाभवन्ति । अतएवस्त्रीश्राद्धेनोक्षन्ते । नमस्तेमातर्नमस्तेपितामहीत्यादिनक्रियते । अतएकोद्दिष्टेसंख्योहःक्रियते नप्रातिपदिकोहः । तथाचसूत्रकारः । एकवचमन्त्रानूहेतेत्यादि । नमस्तेपितरित्येवमूहः क्रियते । योभ्रातुःपितामहादेर्वाएकोद्दिष्टं करोति सचैवमूहति । नमस्तेपितामह नमस्तेपितृव्येत्यादि । पितृव्यादीनामनपत्यानांश्राद्धविहितं । योयतआददीत सतस्मैदद्यादितिदेवताविशेषवचनोप्यस्तिपितृशब्दः । कूटस्थनित्यार्थेवर्तते निरुक्तकारोहिदेवतमध्यस्थानपितृनुसमामनति । मरुतःरुद्राक्षभृतःपितरइति । एवमनेकार्थपितृशब्देविशेषावधारणार्थमाह ध्रियमाणेजीवति पितरिसन्ति पूर्वेषांपितामहपितामहतत्पितृणांनिर्वपेन्नयाणां बहुवचननिर्देशान् । तथाचगृहे येभ्यःपितादद्यात्तेभ्यः पुत्रोदद्यात्पितापुत्रौचेदाहिताग्नीस्यातामिति । ननुच न चतुर्थेपिण्डोगच्छतीत्याहुः सत्येनैवात्रचतुर्थः पिण्डोदोयते । पक्षान्तरमाह विप्रवद्वायथाब्राह्मणनिमन्त्रणांपूर्वकंब्रह्मचारिणोनियमवतंश्रपूज्यन्तेतथैवजीवत्पितृकेणपिताभोजनीयःश्राद्धे श्राद्धार्थमन्त्रंश्राद्धं । अत्रचपितृत्वमेवभोज्यत्वेकारणं नजातिगुणावपेक्ष्यौ । एवंहाहुः पितृप्रीत्यर्थंश्राद्धं । तत्रमृतस्यप्रीतौकर्तव्यायांकोजीवतिपितरिभावोयेनासौनभोजयेत् । स्वकमित्यनुवादः संबन्धिशब्दत्वादेर्वासद्धेः । भोजनमत्रपितृभ्योहितंपिण्डनिर्वपणंतुदर्भेषुपितृणांकर्तव्यमेतत्तदिति विरोधान् । यदिहिपात्रस्थानीयादर्भास्तदाजीवतःपितुःस्वाम्योत्पत्तौअल्पिकांमात्रमाशयेदितिनयुज्यते । जीवतोहित्वमिच्छाविनियोज्यं नच तस्मिन्पिण्डेअनादिदानमुपपद्यते अर्धजरतीयमसङ्गान् । नक्षत्राअनादिसंस्कृतेन पितुःकिंचित्प्रयोजनमस्ति तस्माददृष्टार्थमअनादिदानं । अअनादिरहितंतु कदाचिदात्मनःपितुःपरस्यवा भोजनयोग्यंभवतीत्येवमर्धजरतीयं । तस्मादस्मिन्पक्षेपिण्डनिर्वपणं द्वयोः पितामहपितामहयोः । गृहकारास्तुस्मरन्ति जीवत्पितृकस्थनपिण्डपितृयज्ञोनश्राद्धंकिंतर्हिअनारम्भएवतस्यकर्मणोहोमान्ततावा ॥ २२० ॥

(४) सर्वज्ञमारायणः । विप्रवदिति । अत्र पक्षे पितृस्थाने पितृपितरमुपवेश्येतरयोरर्थे द्वौ विप्रवुपवेशयेत् । तयोरिव पितर्यपि सर्वमर्घ्यादि विदध्यादित्यर्थः ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । ध्रियमाणे जीवति पितरि श्रुतानांपितामहादिभयाणांश्राद्धकर्तव्यम् । अथवा पितृविप्रस्थाने तमेव स्वपितरंभोजयेत् । पितामहपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत्पिण्डद्वयंच दद्यात् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । ध्रियमाणे जीवति । पूर्वेषां बृद्धपितामहस्य पितामहपितामहयोःब्राह्मणद्वयंचकुर्यात् । पितृस्थाने स्वकंपितरमित्यन्वयः ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । जीवति पितरि पिण्डनिवापः कथं कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह । भ्रियमाण इति भ्रियमाणे जीवति । पिः नृशब्दः पितामहप्रपितामहयोरप्युपलक्षणम् । पूर्वेषामेव येभ्यः पितादद्यात्तेषामेवेत्यर्थः । निर्वपेत्पिण्डान् । कल्पान्तरमुत्त-
रार्धेनोक्तम् । विप्रवन्निमस्त्रितविप्रवत् ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः जीवत्पितृकं प्रत्याह भ्रियमाण इति । पितरि भ्रियमाणे जीवति सति पूर्वेषां पितृणां पिण्डान्निर्व-
पेत् दद्यात् । आभ्युदयिकश्राद्धे तंस्वकंपितरं विप्रवद्भोजयेद्वा । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति न्यायात् ॥ २२० ॥

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ॥ पितुः सनाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपिता-

महम् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । पितुर्नामसंकीर्तनेन तदीयावाहनपिण्डदानब्राह्मणभोजनाभिरक्ष्यन्ते । कीर्तयेत्प्रपितामहं ।
जीवतेपितामहायनदद्यात् । किं तर्हिततः पूर्वाभ्यां पितुः पितृभ्यो निष्पृणीयादिति स्मरन्ति ॥ २२१ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । निवृत्तोऽमृतः । जीवेद्वापीति वाशब्दश्चार्थः कीर्तयेत् । प्रपितामहं प्रपितामहनाम कीर्तयेत् ।
नामकीर्तनेन श्राद्धप्रवर्तयेदित्युक्तं भवति ॥ २२१ ॥

(३) कुड्मूकः । नामकीर्तनमत्र श्राद्धोपलक्षणार्थः । पितृजीवनापेक्षोऽयं वाशब्दः । यस्य पुनः पिता मृतः स्यात्पितामहे
जीवति सपितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात् । गोविन्दराजस्तु । यस्य पितृप्रपितामहौ भृतौ स्यातां सपित्रे पिण्डनिधाय पितामहा
त्परं द्वाभ्यां दद्यादिति विष्णुवचनात् प्रपितामहतत्पितृभ्यां दद्यादिति ध्याख्यातवान् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्य पिता वृत्तोऽमृतः पितामहश्च जीवति सपितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । वृत्तोऽमृतः ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पिता वृत्तः स्यात् मृतः स्यात् । पितामहो जीवेद्वा ॥ २२१ ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुङ्कीतेत्यब्रवीन्मनुः ॥ कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । यथा जीवत्पिता भोज्यते तद्वत्पितामहोऽपि अनुज्ञां पितामहात्प्राप्य समाचरेत् । स्वयं च परतो-
द्वयोर्दद्यात् प्रपितामहाय एकस्मा एव वा एषकार्मस्वयमित्यनयोरर्थः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जीवत्पितुः पितृभोजनवत् । तच्छ्राद्धं पितामहश्राद्धार्थमन्नादि । कामं वेति पितामहानुज्ञया
स्वयंपौत्रः समाचरेत् त्रिपुरुषं श्राद्धमाचरेत् । तेन पितुः प्रपितामहवृद्धप्रपितामहयोश्च श्राद्धं कुर्यादिति लभ्यते ॥ २२२ ॥

(३) कुड्मूकः । यथा जीवत्पिता भोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहब्राह्मणस्थाने भोज्यः । पितृप्रपितामहयोश्च
ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं च कुर्यात् । यथा वा जीवता पितामहेन त्वमेव यथारुचि कुर्विति दत्तानुज्ञाः स्वरूपा पितामहं वा
भोजयेत् । पितृप्रपितामहयोर्वा श्राद्धद्वयं कुर्यादिति विष्णुवचनात्पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहानां श्राद्धत्रयं कुर्यात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धं पितामहोद्देश्यकं । पितामह एव भुङ्कीत । समनुज्ञातः पितामहेन दत्तानुज्ञाः स्वयं वृद्धप्र-
पितामहान्तानां दद्यात् । यस्य पितृप्रपितामहौ भृतौ सपित्रे पिण्डनिधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति विष्णुवचनात्
प्रपितामहतत्पितृभ्यां दद्यात् ॥ २२२ ॥

(५) ममन्दः । पितुः पितामहस्य वा भोजनपक्षेद्वयोरेव पिण्डदानपिण्डदानस्थाने भोजनविधानात् । पितुःस्वना-
मसंकीर्त्यकीर्तयेत्पितामहमित्यस्त्विन्पक्षे तु प्रपितामहपित्रेपिण्डदद्यात् कुतः त्रिषुपिण्डः प्रवर्ततइतिनियमात् । पक्षान्तर-
मुत्तरार्धेनोक्तम् । तदनुज्ञातः पितामहानुज्ञातः । युक्तसमाचरणंचात्र पितामहस्यापि पिण्डदानंसमस्तपिण्डविलोपोवा कुतः
पक्षान्तरस्यासंभवात् ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्प्राये पितामहोवा भुञ्जीत इति मनुरब्रवीत् । वापक्षान्तरे । तदनुज्ञातः पितृपितामहाभ्याम-
नुज्ञातः कामस्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

तेषांदत्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ॥ तत्पिण्डार्पणप्रयच्छेत् स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तंपिण्डेभ्यःस्त्वल्पिकामात्रमाशयेदितितस्यायंकालविधिर्देशविधिश्च । अपदेशात्पिण्ड-
स्यमात्राआदातव्या । दर्शान्तिलोदकंचदत्वा तदनन्तरंपिण्डभागप्रयच्छेत्स्वधैषामितिब्रुवन् । एषामपिसर्वनाम्नाविशेषणामा-
निगृह्यन्ते एवंचसंबन्धःक्रियते येषांयानिनामानितान्युच्चार्यस्वधास्त्वितिब्रूयादतःस्वधाशब्दयोगे चतुर्थ्यानिर्देशःकर्तव्यः स्व-
धादेवदत्तायास्तु स्वधायस्तदत्तायास्त्विति । एवंव्याख्यायमानेशास्त्रान्तरविरोधोऽभवति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतंकर्मक्रममाह तेषांदत्वेति । सपवित्रं सकुशंतिलोदकंदत्वेति पिण्डदानइव तदवयव-
प्रतिपादनाङ्गपाणाववनेजनंविहितम् । पिण्डार्पणं पिण्डेभ्योल्पमात्रा । एषामिति संक्षिप्तोक्तम् । पितुःपितामहस्येत्यादितु
पृथगेव कार्यम् । वचनाच्च स्वधायोगेपि षष्ठी २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकामात्रामिति यदुक्तंतस्यायंकालविधिः प्रदेयविधिश्च तेषांब्राह्मणानांहस्तेषु सद-
र्भतिलोदकंदत्वा तदिति पूर्वनिर्दिष्टपिण्डार्पणपित्रे स्वधास्त्वित्येवमादि ब्रुवन्पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यःक्रमेण दद्यात् ॥ २२३ ॥

(५) राघवाचमन्दः । पिण्डेभ्यःस्त्वल्पिकामात्रामिति यदुक्तंतस्य कालविधिस्तत्पिण्डार्पणमिति । स्वधैषां पित्रेस्व-
धास्तु । पितामहाय स्वधास्त्वित्यादि ॥ २२३ ॥

(५) मन्वन्तः । विधिवदाशयेदित्युक्तम् कः पुनरस्यविधिरित्याह तेषामिति । तेषाम् एतेषांपितृणाम् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सपवित्रंतिलोदकंदत्वा पिण्डार्पणपिण्डशेषं एषांपितृणांस्वधास्त्विति ब्रु-
वन्वक्षिपेत् दद्यात् ॥ २२३ ॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य बद्धितम् ॥ विप्रान्तिके पितृन्ध्यायन्शानकैरुपनिक्षि

पेत् ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । उभाभ्यांहस्ताभ्यांस्वयंगृहीत्वाअन्नस्यवर्धितंअन्नेनपूर्णंभाजनं विप्रान्तिकेरसवत्यगारादीनां-
यत्रब्राह्मणाभ्युज्यन्ते तस्मिन्देशेउपनिक्षिपेत् । ब्राह्मणानांसमीपेस्थापयेत् । अभ्येतुभ्याचक्षते वर्धितंपरिवर्तुलमन्नमुज्यते
ताद्विप्रान्तिकेपितृन् ध्यायन् तुभ्यमिदमिति ध्यात्वानिक्षिपेद्यथाविकिरं तदयुक्तं उपनीयसर्वपरिवेषयेदितिवक्ष्यति अतः
परिवेषणार्थंप्रदेशान्तरादानीय तस्योपनिक्षेपोयम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वर्धितं पात्रान्तरे कृत्वा पण्यादिभिरानीतम् । विप्रान्तिके तत्पात्रसमीपे उपरि निक्षि-
पेत्स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्नस्येति तृतीयार्थेणही । वर्धितपूर्णपित्रादिपात्रत्वर्यपाणिभ्यांगृहीत्वा पितृश्च पिस्तयनूरसवत्य-
गारादानीय ब्राह्मणानांसमीपे परिवेषणार्थमत्वरया स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पाणिभ्यामिति । अन्नस्य च वर्धितं अन्नपूर्णपात्रपिठरादि । पाकगृहादानीय परि-
वेषणार्थस्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(५) मन्दनः । अथपरिवेषणप्रकारमाह पाणिभ्यामिति । वर्धितंराशीकृतम् । शनकैरत्वरया ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वयं अन्नस्य वर्धितं । अन्नपूर्णं भांजनं त्वयंपाणिभ्यामुपसंगृह्य विप्राप्तिके समीपे पितृन्
भ्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् स्थापयेत् । यथाऽविकृतम् ॥ २२४ ॥

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तंयदन्नमुपनीयते ॥ तद्विप्रलुम्पत्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वाभ्यांहस्ताभ्यामन्नमुपनेतव्यंपरिवेष्टव्यं नचैकेनेति । परिवेषणमुपनयनमेव । ततस्तत्रान्ययमे-
वधर्मः पूर्वोक्तःतस्यार्थवादः । उभाभ्यांहस्ताभ्यां मुक्तवर्जितमपरिगृहीतं यदन्नमुपनीयते परिवेषणार्थं तद्विप्रलुम्पन्ति
विनाशयंत्यसुराः । सहसाबलेनदुष्टचेतसःपापात्मानःअसुरादेर्वाद्भिः । उभयोरित्यधिकरणेसममी । मुक्तमाकृष्टमस्थितं भव-
न्तिचप्रतिषेधोपसन्धानेपिकारकविभक्तयः । ग्रामानागच्छत्यासनेनोपविशति त्रिरात्रमुपवसति वसैरर्थस्येति ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभयोर्हस्तयोर्हभाभ्यांहस्ताभ्यां । तस्मान्नैकेन पाणिनोपनेयमित्यर्थः ॥ २२५ ॥

(३) कुल्लूकः । अधिकरणसममीयं । उभयोः करयोर्मुक्तमस्थितंयदन्नं ब्राह्मणान्तिकमानीयते तदसुरादुष्टबुद्धय-
आच्छिन्दन्ति । तस्मान्नैकहस्तेनानीय परिवेष्टव्यम् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्परिवेषणंनैकहस्तेनेत्याह उभयोरिति । हस्तयोर्मुक्तं हस्ताभ्यांविद्युक्तं एकेन हस्तेन
दीयमानम् विलुम्पन्ति हरन्ति ॥ २२५ ॥

(५) मन्दनः । यतएवंतस्मादेकहस्तेनान्नोपनेयमिति ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयोर्द्वाभ्यांहस्ताभ्यामुक्तं वर्जितमपरिगृहीतं यदन्नमुपनीयते परिवेषणान्तं तदन्नमसुरा
विप्रलुम्पन्ति सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतंमधु ॥ विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । गुणान्व्यञ्जनानि एषामेतत्प्रदर्शनार्थमुत्तरःप्रपञ्चः । सूपशाकाद्यान् विन्यसेद्भूमावेवोपयच्छेत्
न दारुमयेफलकादौ ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुणान् व्यञ्जनानि । सूपशब्दः शाकेतरव्यञ्जनपरोत्र ॥ २२६ ॥

(३) कुल्लूकः । गुणान्व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्याद्गुणयुक्तान् वा । सूपशाकाद्यान्प्रयतः शुचिः समाहितो-
ऽन्यमनाः सम्यग्यथा न विशीर्यन्ति तथा भूमावेव त्वपात्रस्थाने स्थापयेन् दारुफलकादौ ॥ २२६ ॥

(५) राघवानन्दः । किंचउपकरणानि पात्रान्तरे शनैर्भूमावेव देयानीत्याह गुणांश्चेतित्रिभिः । अन्नेरुचिसाध-
नं गुणानुपकरणादीनि कालशाकमांसादीनि ॥ २२६ ॥

(५) मन्दनः । गुणान्व्यञ्जनानि ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुणान्यञ्जनानि च पुनः शाकाद्यान् दाहमयफलकादौ भूमावेव समाहितः सत्त्विन्यसेत् स्थापयेत् । भूमौ स्थापयित्वा परिवेषयेदित्यर्थः ॥ २२६ ॥

अक्ष्यंभोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च । तृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । धानाशष्कुल्यादयो भक्ष्याः स्वरविशदमभ्यवहरणीयं हि भक्ष्यमित्युच्यते । भोज्यं घृतपूपादि ॥ २२७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । भक्ष्यं लघुकादि । भोज्यमोदनादि । पानानि पेयानि ॥ २२७ ॥

(३) कुङ्कुमः । भक्ष्यं स्वरविशदमभ्यवहरणीयं मोदकादि । भोज्यं पायसादि । नानाप्रकारफलमूलानि तृदयस्य प्रियाणि मांसानि पानानि सुगन्धीनि भूमावेव विन्यसेदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्ष्यं धानाशष्कुल्यादि भोज्यं घृतपूपादि । तृद्यानि मनोज्ञानि दृष्ट्या । सुरभीणि सुगन्धीनि ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । भक्ष्यादीन्येतानि स्वातन्त्र्येण भोज्यानि नोपदंशत्वेन ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृद्यानि प्रियाणि पानानि सुरभीणि कर्पूरादिसंयुतानि ॥ २२७ ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ॥ परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान् प्रचोदयन् ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । उपनीयविप्रान्तिके सर्वमेतद्भौकयित्वा ततः परिवेषयेत् । भुज्यधिकरणोपादानमावर्जनं । भुज्ज्ञानस्य परिवेषणं यद्यप्यन्तिकदेशआपेक्षिकः तथापि तेषामन्तिके निधातव्यं । यथा भुज्ज्ञानानामुच्छेषणेन न संसृज्यते । गुणान् भक्ष्यभोज्यादेर्द्रव्यस्य ये गुणा अम्लत्वादयस्तान् प्रणोदयमान इदमम्लमिदमधुरमिदं स्वाण्डवमित्येवमावेदिते तेषां यद्वाच्यते तत्तद्व्यादितिवक्ष्यमाणेन संबन्धः । शनकैरित्याद्यनुवादः श्लोकपूरणार्थः ॥ २२८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । उपनीयैकत्र समीपेव स्थाप्य परिवेषयेत् भोजनपात्रे दद्यात् । गुणान्यञ्जनानि प्रचोदयन् । भोक्तुं द्विजान् प्रेरयन् ॥ २२८ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतत्सर्वमन्नादिकं ब्राह्मणसमीपमानीय प्रयतः शुचिः अनन्यमनाः क्रमेण परिवेषयेत् इदमधुरमिदमम्लमित्येवंमाधुर्यादिगुणान्कथयन् ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रचोदयन् इदमधुरमिदं कीदृगिति व्यापयन् प्रयतोऽप्रमत्तः ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । प्रचोदयन् भुज्ज्ञानेषु सूयशाकादीन् गुणान् प्रेरयन् प्रयच्छन्निति यावत् । परिवेषयेत् भोजयेत् ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्सर्वं भक्ष्यं भोज्यं उपनीयानीय समाहितः सः परिवेषयेत् । प्रयतः सर्वान् ब्राह्मणान् गुणान्यञ्जनानि द्रव्यस्य ये गुणा अल्पत्वादयस्तान्वचनेन प्रणोदयन् प्रेरयन् ॥ २२८ ॥

नास्ममापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ॥ न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । असंश्रुतोदं तन्पातयेन्न कुर्यात् । प्रायेण प्रेतश्चाद्धाविष्टवियोगजेन दुःखानुत्तरणेनाश्रुपातो जायते तस्य निषेधः । आनन्दाश्रुणस्त्वकत्मात्पततो न दोषः । न जातुकदाचिदप्यश्रुविमोचनं कुर्यात् । न कुप्येत्क्रोधं न गृणहीयात् । अनृतवदनस्य पुरुषार्थतयानिषिद्धस्य कर्मार्थोपनिषेधः । न पादेन स्पृशेदन्नमुच्छिष्टमनुच्छिष्टं च । न चैतदन्नमवधूनयेदवकम्पयेत् । हस्तादिनोक्षिप्य पुनर्न विक्षिपेत् । अन्येतु व्याचक्षते वाससा धूल्याद्यपनयनार्थं यदवधूननं न तदन्नस्योपरि कर्तव्यम् ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नासमापातयेदित्यादयोभोक्तुर्नियमाः । असमश्रु । नचैतदवधूनयेत् पात्रस्थंहस्तेनोत्थ-
त्य तत्र न पुनःपुनः क्षिपेत् ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लूकः । रोदनक्रोधमृषाभाषणानि न कुर्यात् । पदेन चान्नं न स्पृशेत् । न चोत्क्षिप्योत्क्षिप्यान्नपात्रे
क्षिपेत् । पुरुषार्थतया प्रतिषिद्धयोरपि क्रोधानृतयोः श्राद्धाङ्गत्वज्ञापनार्थोऽयमिषेधः ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतत्पञ्चकं न कुर्यादित्याह नेति । तदन्नं । अवधूनयेत् । उत्क्षिप्योत्क्षिप्य न स्थाप-
येत् ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । पित्रादिस्मरणेन नासमापातयेत् । परिवेषयिताऽन्नंनावधूनयेन्नावजानीयान्नावकिरेद्वा ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्राद्धकर्ता जातुकदाचित् अश्रुनपातयेत् रोदनं न कुर्यात् । तथा न कुप्येन्न क्रोधं कुर्यात्
अनृतनं वदेत् अन्नं पदेन न स्पृशेत् । एवमन्नंनावधूनयेत् तत्र हस्तेन न कम्पयेत् ॥ २२९ ॥

असंगमयति प्रेतान्कोपोरीननृतंशुनः ॥ पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यार्थवादः । अश्रुविमोचनंक्रियमाणंप्रेतान्गमयति प्रापयति श्राद्धं । नपितृणामुपकारकंभव-
ति प्रेताश्चात्रपिशाचवद्भूतविशेषाविवक्षिताः नत्वसपिण्डीकृताःसम्प्रतिमृताः । रक्षांसिभूतप्रेतवत्अवगन्तव्यानि । अरयः
प्रसिद्धाः तथादुष्कृतीन्दुष्कृताचरणान्पातकिनः ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रेतान्पिशाचान् । अरीन्यजमानस्य मृतान्शत्रून् । दुष्कृतीन्दुष्टाकृतीन्लारकिनः
॥ २३० ॥

(३) कुल्लूकः । अश्रुक्रियमाणंप्रेतान्भूतवेषान्श्राद्धान्नि प्रापयति न पितृणामुपकारकंभवति । क्रोधः शत्रून् ।
मृषावादः कुरुरान् । पादस्पर्शोन्नस्य राक्षसान् । अवधूननंपापकारिणः । तस्मान्न रोदनादि कुर्यात् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । न चाश्रित्युक्तं तत्करणेदोषमाह असमिति । असंचक्षुर्जलं क्रियमाणमिति शेषः । गम-
यति श्राद्धीयद्रव्यं प्रेतादिभ्यःप्रापयति । एवमुत्तरत्र । अरीन् शत्रून् दुष्कृतीन्लारकस्थलोकान् । श्राद्धीयद्रव्यंपितृणामु-
पकारकमितिवार्थः । तस्माद्धर्षाश्रूणि न कुर्यादिति भावः ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । असंगमयः । तदन्नंप्रेतान्पिशाचाङ्गमयति न पितृन् ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र दोषमाह गमयतीति । अश्रु प्रेतान्प्रत्यन्नंगमयति प्रापयति कोपोरीन्प्रत्यन्नंगमयति प्राप-
यति । अवधूननंतरिस्करणंवाअवधूननं वल्लव्यज्जनेन वा अवधूननंदुष्कृतीन्प्रति गमयति प्रापयति ॥ २३० ॥

यद्यद्वोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्वद्यादमत्सरः ॥ ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यदन्नंव्यज्जनंपानंवाभिलषेयस्तत्तदमत्सरः अलुब्धोदद्यात् मत्सरइतिलोभनाम । रोचेत प्रीतिज-
नयेत् । ब्रह्मोद्याब्रह्मणवेदे याउच्यन्ते कथ्यन्ते तान्ब्रह्मोद्या देवासुरयुद्धं वृत्रवधःसरमादृत्यमित्याद्याः अथवा कःत्विदेका-
कीचरतीत्यादि । ब्रह्मोद्यंचकथाइतिवापाठः तत्प्रधानमन्त्रार्थनिरूपणाद्याःकथाःसंलापालौकिकैः शब्दैः पितृणामेतदीप्सि-
तमभिलषितमित्यर्थवादः ॥ २३१ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अमत्सरोऽक्रोधः । ब्रह्मोद्या । आभ्यात्मिकीः कथादातैव कुर्यात् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रशस्तान्याह त्रीणीति । अत्र आद्ये अत्वरान् विशेषतः कर्तुम् ॥ २३५ ॥

(५) मन्दनः । कर्तव्यान्तरमाह व्रतस्थमिति । व्रतस्थं ब्रह्मचारिणम् । नार्थत्रिणाचिकेतादीनामिव दौहित्रस्य भोजने विधिः किंतु आद्याङ्गत्वेन कुतः पात्रनियमप्रकरणे दौहित्रस्यानुकल्पत्ववचनादुत्तरयोर्विभ्योः आद्याङ्गत्वावगमाच्च । कुतर्पदर्भम् ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुतुपः कुतुपकालोवा । दौहित्रः खड्गपात्रः दौहित्रोवा । दौहित्रमिति पाठः । दौहित्रतोषयेत् त्रीण्यत्र आद्ये प्रशंसन्ति । शौचं घृहारिणा । अक्रोधनं । अत्वरामशीघ्रं त्वराराहित्यमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुज्जीरं स्ते च वाग्यताः ॥ न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टाहविर्गुणान् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णमेवात्युष्णं अतिगतउष्णमिति प्रपतितर्पणः प्रपर्णइति यथा सर्वमन्नं गुणाश्च । यस्योष्णस्य भोजनमुचितं तत्रैवेदमुष्णताविधानं न तु दध्योदनादियत्तदुष्णं अप्रीतिकरं व्याधिजनकं च । तत्र हर्षयेद्ब्राह्मणानिति विरुध्यते । उष्णभोजनविधानाच्च न संकृत्सर्वमन्नं परिवेष्टव्यं । तथा हि बहुभोजिनः शीतं भवेदन्नं तस्माद्भुक्ते पुनर्दद्यान् च भुज्जानेभ्य उच्छिष्टदानत्वात् दानमयुक्तमिति वाच्यं । भोजनविधिरैव रूप एव । आन्ते भोजं श्रुत्वा पारो न ह्यत्रौदनादिप्रतिपाद्यतया संबध्यते । अतएव न तत्र प्रतिग्रहमन्त्रोदनादिषु प्रयुज्यते । वाग्यताः वाक् यता नियमितायैः छान्दसः परनिपातः वाचा वायताः साधनं कृते तिसमासः । कर्तृवचनश्च तदायतशब्दः ध्यापारनिषेधो नियमनं वाचश्च ध्यापारः शब्दोच्चारणं तत्प्रतिषेधः क्रियते ध्यात्वाप्यक्तशब्दोच्चारणं न कर्तव्यं हविषोगुणान् च वक्तव्याः । इष्टैः सद्भिर्भुज्जानैर्दानेन विवक्षितमिति स्मरन्ति । ननु वार्त्तादयमादेवैतत्सिद्धं सत्यमपि भयादिनापि न कर्तव्यं ब्रूविः प्रतिपादने वर्त्तते । ब्रूयुरिति न शब्दोच्चारणमेव ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्युष्णमभिमतोऽर्णं हविषोगुणान् मिष्टत्वादीन् दात्रादृष्टा अपि ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । उष्णमेवात्युष्णं यस्योष्णस्यान्नादेर्भोजनमुचितं तदुष्णं दद्यात् न तु फलाद्यपि अतएव शङ्कः । उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः शब्दया विनिवेदयेत् अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥ संयतवाचश्च ब्राह्मणाथ श्रीयुः । किमिदं त्वाह्त्वा दुवेति दात्राऽन्नादिगुणान् पृष्टावक्त्राद्यभिनयेनापि न ब्रूयुः । वाग्यतस्यात्रैव विधानात् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अत्युष्णमिति । सर्वमन्नमुपकरणं चेति न ब्रूयुः । अभिनयेनापि न ज्ञापयेयुः वाग्यता इति मौनस्य प्राप्तत्वात् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्युष्णं कोष्णं सर्वमन्नं स्यात् । वाग्यताः भुज्जीरन् दात्रा पृष्टाहविर्गुणान् हविष्यान्नस्य गुणान् द्विजातयो न ब्रूयुः ॥ २३६ ॥

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्रन्ति वाग्यताः ॥ पितरस्तावदश्रन्ति यावन्नोक्ताहविर्गुणाः ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विधेरर्थवादोऽयं । ऊष्मा औष्ण्यम् ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्य प्रपंचः । यावदुष्णेति । यावदुष्णमन्नमित्यर्थः ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । यावदन्ने उष्णता भवति यावच्च मौनिनो भुज्जन्ते यावच्च हविर्गुणानोच्यन्ते तावत्पितरोऽश्रन्तीति पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्कृष्टोत्कृष्टहविर्गुणानभिधानयोरर्थवादमाह यावदिति । नोक्ताः आद्यं भुज्जानैः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नैवावदूष्मा भवति यावद्वाग्यता अश्रन्ति तावत्पितरोऽश्रन्ति यावत्तहविर्गुणानोक्ताः ॥ २३७ ॥

यद्वेष्टितशिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्तेदक्षिणामुखः ॥ सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्तेतद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ २३८ ॥

(१) मेघातिथिः । वेष्टितमुष्णीषादिना । उदीच्याहि शाटकैःशिरोवेष्टयन्ति । यत्तुल्याचक्षते चूडाकारैरपिकेशैर्वेष्टितशिराभवतीति नतेयुक्तिवादिनः । केशास्तैवेष्टयन्तेनशिरोनचकेशाएवशिरः शिरस्थाहिते नहितत्रवेष्टनव्यवहारोलोके । दक्षिणाभिमुखस्यदोषवचनान् स्वल्पेप्रदेशेदक्षिणेतरदिगभिमुखस्यापि भोजनमनुजानाति । अतउदङ्मुखानांविधानेकुतोदक्षिणस्याःप्राप्तिः प्राकृपित्रादेस्तुननिषेधः । उपानहौचर्ममय्यौपादत्राणं अन्येतुचर्मपादुकेउपानहावितिव्याचक्षते । रक्षांसिभुञ्जते नपितरइतिनिन्दा ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेष्टितशिराः सोष्णीषः ॥ २३८ ॥

(३) कुङ्कुकः । वस्त्रादिवेष्टितशिरायदन्मभुङ्क्ते तथा दक्षिणामुखः सपादुकश्च तद्वाक्षसाभुञ्जते । न पितरस्तत्पादेवंपरुपनं कर्त्तव्यम् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । अथेदानीं भोजनकाले वर्ज्यं प्रदर्शयंस्तत्करणे दीपमाह यदिति । वेष्टितशिराः वस्त्रादिना उपानत्काष्ठापादुका यस्य दक्षिणामुख इति त्वनियमवशात् यद्भुङ्क्तेतादृशो न पात्रमिति भावः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह यद्वेष्टितशिराइति । वेष्टितशिराःचूडाकारैः केशैर्वेष्टितशिराभवति । चर्मपादुके उपानहादिसामीप्ये निषिद्धम् ॥ २३८ ॥

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ॥ रजस्वला च षण्ढश्च नैक्षेरन्भ्रतौद्विजान् ॥ २३९ ॥

(१) मेघातिथिः । वराहःशूकरःसचग्राम्यःश्वसन्निधानतोनेक्षेरन्नितियद्यपिश्रुतम् । तथापितत्प्रदेशसन्निधिमेवशिष्टानानुमन्यन्ते तथाचघ्राणेनशूकरइत्यादिक्रियान्तरमर्थवादेनश्रूयते । नचानीक्षमाणस्यघ्राणंसंभवति । सन्निहितानांतु स्वरूपानुवादोयं । सूकरोर्विजिघ्रति । कुक्कुटःपक्षानुद्बुनोति । तस्मात्परिश्रितेदद्यादिति विधिप्रयोजनमेतदोषाभावेऽपरिश्रितेपिदद्यात् । षण्ढोनपुंसकम् ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वराहोग्राम्यः षण्ढःकृबीवः ॥ २३९ ॥

(३) कुङ्कुकः । चाण्डालग्राम्यसूकरकुक्कुटकुङ्कुरोदकयानपुंसकायथाब्राह्मणान्भोजनकाले न पश्येयुस्तथा कार्यम् २३९

(४) राघवानन्दः । श्राद्धभोजिनंप्रति चण्डालादिदर्शनं निषेधति चण्डालश्चेति । वराहः सूकरः । रजस्वलारजोरक्तं योनिमिश्रितं तद्वती । षण्ढः नपुंसकः । अश्रतोभुञ्जानान् ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अश्रतोद्विजान् चाण्डालादयोनेक्षेरन्पश्येयुः ॥ २३९ ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ॥ दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ॥ २४० ॥

(१) मेघातिथिः । होमि अग्निहोत्रादौ शान्त्यादिहोमेवा । प्रदाने गोहिरण्यादिद्रव्यविषये । अभ्युदयार्थेभोज्ये ब्राह्मणायत्रधर्मायभोज्यन्ते । दैवे हविषि दर्शपौर्णमासादौ । पित्र्येआद्धे यदभिवीक्ष्यते क्रियमाणमात्रकर्म तद्गच्छत्ययथातथं । यदर्थक्रियतेतद्विपरीतभावयति । यद्यपिश्राद्धप्रकरणं तथापिवाक्यादभ्यन्नापिहोमादावयंमतिषेधः ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रदाने सुवर्णादिदाने । दैवे हविषि पित्र्ये च हविषि । यदभिवीक्ष्यते अयथातथ्येभ्योदत्ततेभ्योन्यत्र गच्छति ॥ २४० ॥

(२४०) कर्मणि=हविषि (न, व, भ, य, र, ल)

(३) कुङ्कुः । यस्मात् होमेऽग्निहोत्रादौ प्रदाने गोहिरण्यादौ भोज्ये त्वाम्बुदयार्थब्राह्मणभोजने दैवे हविषि दर्श-
पूर्णमासादौ पित्र्ये आद्धादौ यदेभिर्वीक्ष्यते क्रियमाणं कर्म तदर्थं क्रियते तन्न साधयति ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रासङ्गिकं क्षिपन्नर्थवादमाह होमइति । प्रदाने ब्राह्मणोद्देश्यकान्नदाने भोज्ये त्वयंकृते
एभिश्चण्डालादिषु । हविषिदैवे पित्र्ये आद्धादौ यथादत्तं तदनुरूपं फलतीति यथातथं तद्विन्नमयथातथं । विष्-
लम् ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । अयथातथं व्यर्थम् ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । होमे शान्त्यादिहोमे । गोहिरण्यादिप्रदाने भोज्येऽम्बुदयार्थभोजने होमदानं भोज्यं यदेभिः
चण्डालादिभिर्वीक्ष्यते । दैवे वैश्वदेवे हविषि दर्शपूर्णमासादौ पित्र्ये कर्मणि वा अयथातथा गच्छति वृथा गच्छती
त्यर्थः ॥ २४० ॥

घ्राणेन सूकरोहन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ॥ श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥

(१) मेघातिथिः । पक्षरुतेन वायुना कुक्कुटोहन्ति व्याख्यानमेतत् । तावतिदेशे निवारणीयमेषां संनिधानं याव-
ति स्थिताः पश्यन्ति । अवरवर्णजश्चण्डालः जडप्रकृतिवत् । स्पर्शादयश्च प्रकृतक्रियापारानव्यवक्षितत्वरूपा इति व्याख्यातम् ।
अतो वक्ष्यमेतच्चण्डालस्य सामान्यतः स्पर्शप्रतिषेधादसत्यां प्राप्नोति प्रतिषेधानर्थक्यम् । अतः शूद्रोऽवरवर्णजस्तस्य च द्विजातिश्चाद्ध-
स्पर्शनिषेधो नात्मीये इति विवक्षितेऽपि नान्नपानादिस्पर्शदोषोऽयमुच्यते किं तर्हि यो देशः परिगृहीतो न दीपुलिनादिरपरिभ्रितस्तस्य-
स्पर्शे तस्य हि वाष्वादिन्यादिना शुद्धिरुक्ता । अतः सत्यां प्राप्नोति युक्तः प्रतिषेधः ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । घ्राणेन तदन्नगन्धोपलब्ध्या । पक्षवातेन तद्देशमुक्तेन । दृष्टिनिपातेन कर्तुं द्विजानां वा शू-
द्रस्पर्शेन अपकानामपि आद्धद्व्याणाम् । अवरवर्णजः शूद्रः ॥ २४१ ॥

(३) कुङ्कुः । सूकरस्तदन्नादेर्गन्धं घ्रात्वा कर्मनिष्फलं करोति । तस्मादन्नघ्राणयोग्यदेशान्निरसनीयः । कुक्कुटः
पक्षवातेन सोऽपि पक्षपवनयोग्यदेशादपगमनीयः । श्वा दर्शनेन शुनोन्नादिदर्शननिषिद्धमतिदोषभूयस्त्वङ्गापनार्थं पुनरभि-
हितम् । अथवा दृष्टिनिपातेनेति आद्धकर्तृभोक्तृणां दृष्टिनिपातविषयत्वेन अवरवर्णः शूद्रस्तस्माज्जातोऽवरवर्णजः शूद्रएव
असावन्नादिस्पर्शेन द्विजातिश्चाद्धनिष्फलयतिऽऽ ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । कोवा केन किं फलं विफल्यतीत्याकांक्षायामाह घ्राणेति । घ्राणेनेति त्रयं देशलक्षकं तेन
तावत्तद्देशात्तानपसारयेत् । अवरवर्णजश्चण्डालः । ब्राह्मण्यामवरवर्णात् शूद्रात् जातः पूर्वोक्तपरिशेषाच्च ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । अवरवर्णः शूद्रः । तेन ब्राह्मण्यां जात इत्यवरवर्णजश्चण्डालः ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आद्धदूषकान्याह घ्राणेनेति द्वान्मम् । शूकरः हव्यं कव्यं च घ्राणेन हन्ति नाशयति । अवरवर्ण-
जः शूद्रः स्पर्शेन दूषयति । द्विजातिश्चाद्धविषये ॥ २४१ ॥

स्वओवा यदि वा काणोदानुः प्रेष्योपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगात्रोवा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४२ ॥

(५५) (नात्मीयमावश्यकत्वात्) (अ) चिन्हितपुस्तके अधिकं वर्तते ।

(२४२) खञ्जः=षण्डः (ग, न, भ)

(१) मेधातिथिः । प्रेण्योभृतकः । अपिशब्दादन्योपियदृष्टयसंनिहितांबान्धवादिपरिपनेयस्तस्मात्प्रदेशादपसारयेत् । खंजोगतिविकलः अजङ्गमादिहीनातिरिक्तगात्रः षण्डः कुणिलखण्डीकश्लीपद्यादिः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वश्लोके च श्ववराहकुङ्कुटानां दृष्टिपातादिभिरपि दूषकत्वमुक्तं प्रेण्योपि आद्याथप्रेषणकार्यपि । हीनातिरिक्तगात्रश्वक्षुःपादाभ्यामन्यत्रापि ॥ २४२ ॥

(३) क्लृप्तकः । यदि गतिविकलः काणोवा दातुदासः शूद्रस्तस्यैव प्रेष्यत्वविधानात् अपिशब्दादन्योपि शूद्रोऽन्यनाधिकाङ्गुल्यादिर्वा स्यात्तदा तमपि ततः आद्वदेशादपसारयेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच खञ्जदिति । प्रेण्यो विप्रोपि खञ्जादिपञ्चानां रजस्वलाषण्डयोश्च स्पर्शदृष्टिसाधारणो दोषोऽतः आद्वस्थलादङ्गहीनादीनिःसारयेदिति भावः । अपिशब्दादन्योपिशूद्रः ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । खञ्जो विकलपादः । दातुः आद्वकर्तुः । हीनगात्रो वामनः अतिरिक्तगात्रोऽत्यन्तदीर्घगात्रः । अवबोवागात्रम् । ततः आद्वक्रियास्थानात् ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दातुः प्रेण्योवा हीनगात्रः अतिरिक्तगात्रः गात्राधिकोवा तमपि पुरुषंततः आद्वदपनयेत् दूरीकुर्यादित्यर्थः । खञ्जतीति खञ्जः । काणोनेत्रविकलः ॥ २४२ ॥

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ॥ ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथित्वेनागतब्राह्मणं भिक्षुकं भिक्षार्थिनं ब्राह्मणमपि भोजनप्रवृत्तौ ब्राह्मणैरनुज्ञातः शक्यापूजयेत् । भोजनेन भिक्षादानेन वा युक्तार्थतयार्चयेत् यतः सपाकस्तदहस्तदर्थएव ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणं गृहिणं । भिक्षुकं यतिं ब्रतिनं वा । अन्नार्थमुपस्थितम् ॥ २४३ ॥

(३) क्लृप्तकः । ब्राह्मणमतिथिरूपं अन्यथा भक्षणशीलं भोजनार्थं तत्कालोपस्थितं आद्वपात्रब्राह्मणैरनुज्ञातो यथाशक्यं भोजनेन भिक्षादानेन चार्हयेत् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्रिकमाह ब्राह्मणमिति । भिक्षुकं संन्यासिनं । ब्राह्मणैः आद्वनिमन्त्रितैः ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणैः आद्वभोक्तृभिः ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आद्वकाले ब्राह्मणं वा गृहस्थं वा भिक्षुकं वा भोजनार्थमुपस्थितं तैः निमन्त्रितैर्द्विजैरनुज्ञातः सन् शक्तिः पूजयेत् भोजयेत् ॥ २४३ ॥

सर्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ॥ समुत्सृजेद्भुक्तवतामपतो विकिरन् भुवि ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्णशब्दः प्रकारेद्रष्टव्यः । सर्वप्रकारैर्व्यञ्जनैरुपेतमन्नाद्यं । सन्नीयएकीकृत्य वारिणा आप्लाव्य भुक्तवतां नृमानां नृमांसद्विवचनान्तरं अयतः समुत्सृजेत् विकिरेत् नैकस्मिन्नेव देशे किं तर्हि विशीर्णं भुवि । नपात्रेषु भूमावपिन शुद्धायां किं तर्हि वक्ष्यति दर्भेषु विकिरइति सर्वात्र वा विकिरं कुर्यादिति शङ्कः । असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषतां । उच्छिष्टं भागधेयस्यादर्भेषु विकिरश्चयः ॥ नास्य कार्यं भ्रिंसंस्कारइत्यत्रिवर्षा असंस्कृतास्तेषां प्रमीतानां पात्रस्थं उच्छिष्टं दर्भेषु विकिरश्चतेषां भागधेयम् । भागधेयशब्देनोच्यते । नहितेषां आद्वोपकारो नास्ति त्यागिनां गुवां दीनां अथवा कुलयोषितां कु-

लस्त्रीणामदृष्टदोषाणां भार्याणां त्यक्ताः स्वतन्त्राः अन्येतु कुलयोषितामित्यस्मिन्नूढाः कन्याः कुलयोषिता इति व्याचक्षते । अत-
उच्छिष्टेभ्य उद्दिष्टं । न च वाच्यमपवित्रमुच्छिष्टं कथं भागधेयेन कल्पतामिति वचनान्नास्त्यपवित्रता सोमोच्छिष्टवत् ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सार्ववर्णिकं सर्वव्यञ्जनसहितं । वर्णोध्यञ्जनं । अन्नमोदनमाद्यं फलादि सन्नीयैकीकृत्य
विकिरन्विक्षिप्तं कुर्वन् समुत्सृजेत् भुव्यास्तीर्णकुशायां दर्भेषु विकिरन्वयइत्युत्तरत्र दर्शनात् ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्णशब्दः प्रकारवाची । सर्वप्रकारकमन्नादिकं व्यञ्जनादिभिरेकीकृत्योदकेनाप्लावयित्वा कृत-
भोजनानां ब्राह्मणानां पुरतो भूमौ दर्भेषु विकिरन्वय इति वक्ष्यमाणत्वाद्दर्भोपरि निक्षिपेत्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । आहस्योत्तराहमाह सार्ववर्णिकमिति त्रिभिः । वर्णशब्दः प्रकारे तेनार्घ्यादिसर्वप्रकारमन्-
मिति । सन्नीयव्यञ्जनादिभिरुपकृत्य विकिरन् बहुदेशव्यापि यथास्यात्तथोत्सृजेत् ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । अथ भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु कर्तव्यमाह सार्वेति । सन्नीय व्यञ्जनैः संयोज्य । सार्ववर्णिकं सर्ववर्णविहित-
मन्नोत्सर्गस्येदं प्रयोजनमुक्तम् । सर्ववर्णहितार्थमुत्सृजेदित्यर्थः ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नाद्यं वस्तु सार्ववर्णिकं सर्वव्यञ्जनसहितं वारिणा आप्लाव्य प्रोक्ष्य सन्नीय मिश्रयित्वा भुक्तव-
तामप्यतो भुवि विकिरानं समुत्सृजेत् एकस्मिन्देशे विकिरानभुवि न पात्रेषु ॥ ४४ ॥

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ॥ उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरन्वयः ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्यागिनां प्राणत्यागिनामविधिना कुलयोषितामपत्यादिशून्यानां । उच्छिष्टं विप्रैर्भाग्येषु
त्यक्तं भागधेयं भागः ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । नास्य कार्योऽसंस्कार इति निषेधात् संस्कारानर्हबालानां तथा कुलस्त्रीणामदृष्टदोषाणां ये त्यक्ता-
स्तेषां पात्रस्थमुच्छिष्टं दर्भेषु च यो विकिरः स भागः स्यात् । अन्ये तु त्यागिनामिति गुर्वादित्यागिनां कुलयोषितामिति स्वात-
न्त्र्येण तु कुलयोषितामनूढकन्यानामिति व्याचक्षते । गोविन्दराजस्तु त्यागिनां कुलयोषितामिति सामान्योपक्रमादिदं विशेष-
भाभिधानं संस्कृतं भक्षादितवत्तत्स्वकुलं त्यक्त्वा गतानां कुलस्त्रीणामित्याह ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तदुद्देश्यानाह असंस्कृतेति । असंस्कृतप्रमीतानां मृतत्वेन संस्काररहितानां अत्रिर्वर्षाणां
निरपराधं गुर्वदित्यागिनां । एतेनैषां संस्काराभावो ध्वनितः । कुलयोषितां अनूढकन्यकानां कुलटानामिति गोविन्दराजः ॥
उच्छिष्टं पात्रस्थं भागधेयं भागः । विकिरो विक्षिप्तानानि तान्यपि भागस्तेषामिति ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । असंस्कृतप्रमीतानामनुपनीतमृतानाम् । त्यागिनां सन्यासिनाम् । भागधेयं भागः । दर्भेषु विकिरे-
चयत्तद्भागधेयं स्यात् । यत एव तस्मात्किञ्चिदुच्छिष्टेषु दर्भेषु विकिरेदिति ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिवर्षन्यूनानामसंस्कृतादीनां उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् यः दर्भेषु विकिरः भागधेयं स्यात् । अ-
स्मिन्दग्धाश्च येऽन्नादाये सदायाः कुले मम । भूमौ दत्तेन नृप्यन्तु नृप्रायान्तु परांगतिम् ॥ त्यागिनां अविधिना प्राणत्यागिनां
स्वकुलं त्यक्तानां वा यो विकिर एतादृशानां पुंसां भागधेयं स्यात् । च पुनरुच्छिष्टं भागधेयं स्यात् । कुलयोषितां पत्यादिरहितानां
संबन्धे षष्ठी । दर्भेषु विकिरः भागधेयं स्यात् ॥ २४५ ॥

उच्छिष्टं भागधेयं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ॥ दासवर्गस्य तत्पिच्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । पात्रस्थस्य पूर्वैर्गणप्रतिपत्तिरुक्ता । भूमौ निपतितस्योच्छिष्टस्य दासवर्गार्थतानेन कथ्यते ।

अजिल्लोकुटिलः । अशठःअनलसः । तादृशस्यदासवर्गस्य सभागः तस्मान् भूतंदातव्यं येनभूमौभुञ्जानस्यपततीति॥२४६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्तुच्छिष्टैतैरेवभूमौत्यक्तंत्राह उच्छेषणमिति । जिल्लोऽलसः । शठोवक्रगतिः ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । उच्छिष्टंयद्भूमिगतंतदाससमूहस्यावक्रस्यानलसस्याकुटिलस्य च पित्र्येआज्जकर्मणि भागधेयंमन्वादयोवदन्ति ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । भूमिगतस्य प्रतिपत्तिमाह । उच्छेषणमिति । उच्छेषणं उच्छिष्टं अजिल्लस्याकुटिलस्येति विशेषणात् कुटिलस्य न किंचित् । दासवर्गस्य गर्भदासादिसमूहस्य पित्र्ये आज्जकर्मणि प्रचक्षते वदन्ति मन्वादयः ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । उच्छेषणंयदितिशेषः । अजिल्लस्यर्जोः । अशठस्यानृशंसस्य । यतएवंतत्प्रात्किञ्चिदुच्छिष्टं भूमिगतंकुर्यादिति ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्छेषणमुच्छिष्टं सारशेषंभूमिगतमनंदासवर्गस्य । पित्र्ये पितृकार्ये तंतु भागधेयं प्रचक्षते । कीदृशस्य दासवर्गस्य अजिल्लस्य च पुनरशठस्य अनलसस्य ॥ २४६ ॥

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ॥ अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकंतु निर्वा-

पेत् ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । संस्थितस्यद्विजातेरसपिण्डक्रियाकर्म प्रथममृतस्यासहपिण्डकरणाख्यकर्मकर्तव्यं । सहपिण्डदानपूर्वाभ्यानकर्तव्यं कथंताहकर्मकर्तव्यं पिण्डमेकंचनिर्वपेदिति । चशब्दएवशब्दस्यार्थे तस्माएवप्रेतायैकंपिण्डंनिर्वपेत् । ब्राह्मणोहितस्माएवभोजयितव्यः । स्मृत्यन्तरेअन्यापीतिकर्तव्यता वैशेषीस्मर्यते । आवाहनाग्नौकरणरहितमिति । अग्नौकरणशब्देनचात्राग्नौकरिष्यइत्यनुज्ञापनंप्रतिषिध्यते न पुनर्होमः । तथांहिगृहे प्रेतआज्जमेवाधिकृत्यहोमआग्रायते । यस्मिन्अकालेकर्मकर्तव्यं यावन्तंचकालंस्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यं । आयमेकादशेऽहनि । मृताहेपिचकर्तव्यं प्रतिमासंतुवत्सरं । प्रतिवत्सरंचैवआज्जवैमासिकार्थंवदिति । तथाचकाठके । एवंसांवत्सरिकमिति एकादशग्रहणंचाशौचनिवृत्त्युपलक्षणार्थं । यतः शुचिर्भूतः पितृभ्योदद्यादितिश्रूयते । सेवत्सरान्तेहिसपिण्डोकरणगृहकाराःस्मरन्ति । एतच्चआज्जमेकोद्दिष्टतदङ्गभूतंचनिर्वपणं । यत्तुश्रौतेपितृभ्योदद्यादिति वचनात् । पितृपितामहायप्रपितामहायचेति अकृतेसपिण्डीकरणेनेहदानंयुक्तं नहिस्मृत्याश्रुतिर्बाधितुंशक्यतइति ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रान्तरेएकोद्दिष्टआज्जविशेषमाह असपिण्डेति । असपिण्डक्रियाकर्मक्रीतसपिण्डीकरणक्रियायांदशायांआज्जकर्मद्विजातेः संस्थितस्यानुष्ठेयं तत्र चादैवं वैश्वदेवहीनं विप्रमेकं भोजयेत् । इतराङ्गानुष्ठानक्रमः कालश्च स्मृत्यन्तरसिद्धोपासः ॥ २४७ ॥

(३) कुल्लूकः । मर्यादायामाह नाभिविधौ सपिण्डीकरणआज्जपर्यन्तमभिरमृतस्य द्विजातेश्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितंआज्जार्थमनंब्राह्मणंभोजयेदेकंच पिण्डंदद्यात् । अस्य च आज्जस्यानुष्ठानं एकोद्दिष्टवैश्वदेवहीनमेकार्थेकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौकरणरहितंसंपत्यवदिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्ववगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

(२४७) आसपिण्ड=असपिण्ड (क, ख, ग, च)

(४) राघवानन्दः । एकोद्दिष्टस्य पार्वणविकृतितया सर्वधर्ममाप्नो यथागृहमेधीये दर्शविकृतावपि आग्न्यभागो यजेतेति तयोरिवानुष्ठानं नान्यस्येति वचनात् तन्मयायेनाह आसपिण्डेतिद्वाभ्यां । सपिण्डीकरणपर्यन्तम् मर्यादायामाह । संस्थितस्यासन्नघृतस्य एकपिण्डं एकब्राह्मणभोजनदैवहोतं एकाभ्यैकपवित्रं आवाहनाधौकरणरहितं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम् । तच्च यावज्जीवं । घृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तुवत्सरं । प्रतिवत्सरे चैव माघमेकादशेहनीति स्मृतेः ॥ २४७ ॥

(५) गन्धनः । असपिण्डीकृतपितृकस्य आदौ विशेषमाह आसपिण्डेति । आसपिण्डक्रियाकर्मआसपिण्डक्रियायामनुष्ठानंसपिण्डीकरणात्माकर्तव्यं आदिकर्मैति यावद् । उच्यतदतिशेषः ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्थितस्य घृतस्य द्विजाते असपिण्डक्रिया सपिण्डकरणव्यतिरिक्तं कर्म । अदैववैश्वदेवरहितंआदंभोजयेत् च पुनः एकं पिण्डंनिर्वपेत् । एकोद्दिष्टमित्यर्थः ॥ २४७ ॥

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ॥ अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं स्मृतैः ॥ २४८ ॥

(१) मेघातिथिः । यदातुसपिण्डीकरणंरुतंभवति तदाअनयैवावृतापार्वणआर्द्धविधनात्रिभ्योदद्यात् आवृदितिकर्तव्यता नसपिण्डीकरणआर्द्धदैवपूर्वनियोजयेत् । पितृनावाहयेत् । अत्रपुनःप्रेतं पितरश्चात्र प्राक्सपिण्डीकृताः पितृवर्गमनुप्रवेशिताःपितामहादयउच्यन्ते । तानाशयेत् । तत्रपुनःशब्दस्तेष्वेवब्राह्मणेषु प्रेतआवाहयितव्यः । तत्रहिसर्वेस्तेःसहसंसर्गस्तस्यसंसृजनायचतत्कर्म । यदपिविष्णुनापठितं । प्रेतायब्राह्मणान्भोजयेत् प्रेतपित्रे प्रेतपितामहाय प्रेतप्रपितामहायेति । अत्रापिनैवंश्रूयते पृथक्भोजयेदिति । तत्रयथाबहुदैवत्यंहविर्बन्हीदैवताउद्दिश्यसकृदेकहूयते एवंब्राह्मणोपिविद्वानुद्दिश्यभोज्येतेति नार्कचिदनुपपन्नं । तथाहिसहवचनगृहीतंभवति पित्र्येचनयुग्माभोजिताभवन्ति । यथाएकैकमुभयत्रवेति येषांविधिस्तत्पतेएकःसर्वोद्देशेनभोज्यते । एवमेतद्द्रष्टव्यं । नन्वेवंसतिपितृकृत्ये त्रीनिति सर्वदेवसहोद्देशःशामोति एकैकस्मिन्ब्राह्मणेसर्वउद्देशेरनतत्रापिनपृथक्पृथक्भोजनमस्ति कथंनस्ति गृहेहपिठ्यते नत्वेवैकं सर्वेषांपिण्डैर्व्याख्यातं । किंच प्रेतपात्रंपितृपात्रेषुसेचयेदर्घार्थमित्याह तत्रकृतासन्नपात्राभावेप्रेतपात्रोदकस्यकुतःपात्रादर्घदानं यदित्वात्संमीलितास्तदयुक्तं पितामहादेस्तत्कल्पितंनपितुर्नचाम्भार्यकल्पितादित्यन्यायंतायुक्ता । अथकृत्वार्घदानंनपश्चात्सन्नयनंकुर्यात् । तदाकृत्वार्घदानंतर्धसन्नयनस्यस्वतंत्रार्घार्थप्रसेचयेदितिविरुध्येतवचनं । उक्तेनाप्रकारेण नकश्चनविरोधः । अथकोयंप्रेतोनाम प्रपितामहायपिण्डःसपिण्डीकारणादूर्ध्वनदीयते यतस्तेष्वेवानुप्रविष्टः । तथाचस्मृतिः । यःसपिण्डीकृतंप्रेतंपृथक्पिण्डेनभोजयेत् । विधिप्रस्तेनभवतिपितृहोचोपजायते ॥ इति पृथगेवहितस्मैरूप्यते । नत्वेकःसर्वैश्वर्यवृत्तिः । मन्त्राभ्यएतमेवार्थमभिवदन्ति येसमाना इत्यादयः । अत्रोच्यते । नायंप्रेतशब्दोयतःक्रियायोगेनवर्तते । रुद्रिरियंघृतःप्रेतइदानींप्रेतउच्यते नहिदूरमध्वानंगतंप्रेतउच्यते । अस्तिचक्रियायोगः अविशेषेणपूर्वप्रेतइदानींप्रेतैश्च । तथाचश्रुतिः । प्रथम्येवास्माल्लोकायेसमाना इति । अचिरमरणेप्रेतमयोगदर्शयति । प्रेतायान्दिनत्रयमितिसद्यःसंस्थितमभिरुत्थ । यत्तुपृथक्पिण्डेनेति अस्यायमर्थः सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टनकर्तव्यं वृदायदाआर्द्धतदातद्वात्रिभ्यःघृताहनिपितृभ्यस्त्रिभ्यएवकर्तव्यं नैकस्माएवपित्रे तथाअनयैवावृताकार्यमितिपार्वणआर्द्धेकर्तव्यतावातिदिश्यते ननुअनयैवेतिप्रकृतपरामर्शाप्रतीयन्ते सन्निहितवचनत्वात्सर्वनाम्नां सम्निहितैकोद्दिष्टविधिः । नैवं यदिहिकृतेपिसपिण्डीकरणे एकस्वै-

वक्रियेत तदाभेदनिर्देशएव नोपपद्यते तु शब्दश्च प्रकृत्यायामितिकर्तव्यतायां भेदसूचयति । असपिण्डक्रियायामेव विधिः सहपिण्डक्रियायां पुनः कृतायां नायमन्तव्य इति । अतोऽप्यवहित्ताऽपि बुद्धिस्थत्वात्पार्वणतातिदिश्यते । किंच कृते सपिण्डीकरणे यदैकोद्दिष्टस्यात्कर्तव्यं तदा त्रिभ्यो नमिति अमावास्यायामितिकेचित् । कोविशेषस्तत्रापि सहपिण्डक्रियामित्येव मर्थः किनास्ति । न च मानवशास्त्रे कालान्तरभृताहे प्रति संवत्सरं चेत्यादि प्रतीतं येन तद्विषयमेतद्व्याख्यायते अतो विशेषात्सर्वत्रैकोद्दिष्टानि प्रामुख्येति । तत्र महाभारतवचनं विरुध्यते । तीर्थानि प्रकृत्योक्तं । आद्धेन तर्पणमाससवैपूर्वपितामहानिति । यदपि स्मृत्यन्तरं प्रति संवत्सरं चैव आद्धवैमासिकार्यवत् । तत्रापि मासिकशब्देनामावास्यामेव आद्धमुच्यते सर्वआद्धानां तस्य प्रकृतित्वात् । तत्र हि धर्माः समाम्नाताः । न तु प्रतिमासं तु संवत्सरमिति । एतन्मासिकशब्देनाभिधानं युक्तं न हि तस्य विशिष्टाः केचिद्धर्माः समाम्नाता यैर्भिद्येत । एकोद्दिष्टत्वाद्यमेकादशे क्षत्रियस्य त्रयोदशे इत्याद्यत्रापि विद्यते । अतो नैकोद्दिष्टमासिकशब्देनाभिधानं युक्तं । मासकालसंबन्धाद्धित्मासिकमुच्यते । न च तस्य मासे नैव संबन्धः । कालान्तरेणापि संबन्धस्य दर्शितत्वात् । शुचिर्भूतः पितृभ्यो दद्यादिति मासादूर्ध्वमपिकरणात्मासे चाकरणात्मात्रमासिकशब्देन तस्याभिधानं । अमावास्यायास्तत्प्राप्तौ मासिकशब्दवचनात्पिण्डानां मासिक आद्धमिति नियतत्वात्कालान्तरसंयोगस्याभावाद्धर्मवत्त्वाच्च युक्तस्तदीयधर्मातिदेशः आम आद्धमपि पार्वणप्रकृतिकमेव तत्प्रकृतित्वे च त्रिभ्यो दानेनामे एकोद्दिष्टता विधीयते । यदपि याज्ञवल्क्यवचनं । भृताह नितु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरं । प्रति संवत्सरं चैव मास्यमेकादशे हनि ॥ तत्राप्येवमेतादृशीति कर्तव्यता उच्यते । तत्रापि हमावास्यामेव प्रकृतत्वेनावगतं अतो न मासकालयोगेऽपि एकोद्दिष्टतदीयधर्मातिदेशोऽन्यत्र युक्तः । भिक्षुको भिक्षुकाद्या च ते सोपयितो न्यस्य विकारः । किंच एकमेव आद्धं तस्मान्मासिकमेव आद्धं तस्मान्मासिकशब्दस्यैकोद्दिष्टविशेषविषयतायां प्रमाणमस्ति । याज्ञवल्क्येऽप्येवमिति । यद्यनन्तरावमर्शः तदा सपिण्डीकरणेति कर्तव्यतातिदेशः प्रामोति । तदनन्तरं हेतुच्छ्रुतं । एतत्सपिण्डीकरणमिति पठित्वा वाक् सपिण्डीकरणादिति च ततो नन्तरमुक्तं भृताहनीत्यादित्वात्सन्निधानमकारणीकृत्य धर्मवत्त्वेनामावास्यास्यैवमिति निर्देशः । मन्त्राश्चात्मत्पक्षमेव सुतरामवधोतयन्ति । संसृज्यध्वं पूर्वेऽपि तृभिः सहेति पूर्वेऽपि तृभिः सह वर्तमाना उच्यन्ते । संसृज्यध्वमिति बहुवचनं पूजायां । तथा च निरुक्तकारः । एता उत्पाउषस इति । एतास्ता उषास इत्येकस्या एव पूजनाभेदं बहुवचनमिति । अथ संसृज्यध्वमिति येषु पिण्डेषु निक्षिप्यन्ते त उच्यन्ते यश्च निक्षिप्यते बहुवचनेन पूर्ववत्पूर्वेभिः पितृभिरिति । एवं च पूर्वेभिरित्येवमेव बहुवचनं प्रायोगिकं भविष्यति । इतरथा संसृज्यध्वमिति निक्षिप्यमाणपिण्डाभिधाने उभयत्र बहुवचनमयथा र्थकल्प्यमिति तदेतदपि नार्कचिद्यत एकैकेन पिण्डेन पिण्डांशः संसृज्यते चतुर्थपिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति अतो नैवात्र युगपदधिकरणवचनतास्ति येन बहुवचनमवकल्पेत । एकैकाभिधानेन कुत आन्वयिकं संसृज्यध्वमिति बहुवचनं परोक्षाभिधानं न कल्प्यते । पूर्वेभिरिति निक्षिप्यमाणपिण्डवचनाच्च न एभिरिति निर्देशो युक्तस्त्यात् । न चायं मन्त्रो विधायको येन तदर्थनिर्णये प्रयतामहे अभिधायकोऽयं अभिधानं च गुणविनियोगतो विनियोगश्च संसर्जनं न प्रकाशयति । संख्यात्रयविनियुक्ता न प्रकाशामा संभवमात्रेणाच्यते तस्मान्मन्त्रात्पूर्वप्रतिपत्तिः । येऽप्याहुश्चतुर्थः शब्दः पूर्वतर उपपद्यते पिताह प्रथमः तदपेक्षया प्रपितामहात्पूर्वश्चतुर्थ इति । एतदपि च सम्यक्पूर्वेषां पिण्डान्निधाय चतुर्णां पूर्णश्चतुर्थः प्रेतपिण्ड एव भवति । पितृपक्रमं चेदं आद्धं प्रेतोपक्रमं । एवं मुच्यते पितृनावाहयेत्पुनः प्रेतं न निर्दिशेदिति यथा यप्रेताय प्रथमः पिण्डस्ततस्तत्पित्रे इत्यादिक्रमः । तस्यापि कृतोऽप्यनियमः । य एवासौ चतुर्थस्तस्यैवेदं त्रैधं करणं पिण्डेषु निधानं विधीयते । एतावद्धित्वाच्च चतुर्थपिण्डमुत्सृजे त्रैधं कृत्विति । तत्रानन्तर्यादुत्सृजतिना संबन्धश्चतुर्थपिण्डमित्यनयोः प्रतीयते त्रैधं कृत्वेत्यत्र तु कस्येदं त्रैधं करणमित्यपेक्षायां सन्निहितः पिण्डः संबध्यते । तावतैव निराकांक्षीकृते वाक्ये चतुर्थमित्यस्य संबन्धेन किं-

चित्यमाणमस्ति। तत्रयस्यकस्यविभागेप्राप्तेऽस्पृश्यन्तरान्निर्णयः। निरूप्यचतुरःपिण्डान्पिण्डदःप्रतिनामतः। येसमानाह्नि-
द्वाभ्यामाद्यन्तुविभजेन्निधेति॥ आद्यत्वंदानाभिप्रायेण नपुनरादिपुरुषसंबन्धान्। तथाह्निपितामहादिःस्यात्पितामहात्पूर्वःपि-
तामहोपिपितुःपूर्वइत्यत्रवस्थानादप्रतिपत्तिः। दातुंनियतक्रमतोव्यवस्थितमादित्वं। एवंच चतुर्थमितिपदेनविशिष्टेपिण्डेक्रि-
यात्रयेपिस्पृश्यन्तरवशाद्दानक्रमेणैवाद्यस्यविभागोयुक्तः। अतोयदुक्तंकाठके। पूर्वमेतस्येष्टोविभागःश्रुतिपठितइतिकासावस्ये-
ष्टता। यच्चोक्तं। अतएवतस्मैअदानंयतएववासावन्तर्भाविताः तत्राकिंचिद्वचनान्मदीयते। नचतुर्थपिण्डोच्छतीति तथात्रि-
षुपिण्डःप्रवर्तते। इतियत्स्वयंस्वरुतःपाठः। पुनःप्रेतंननिर्दिशेदिति व्याख्यातं। अन्तर्भाविता पूर्वमेतेपुनर्दानंनिषेधति नै-
कायपाठोस्ति प्रतिषेधार्थंयोनपठ्यते समुच्चयार्थेयश्चकारःपठ्यते। सत्यपिवातत्रपठिचसपिण्डीकृतमित्यत्रपृथक्पिण्डप्रति-
षेधस्ययागतिरुक्तासैवात्रवेदितव्या। यानितु वाक्यानि। सपिण्डीकरणादूर्ध्वप्रतिसंवत्सरंस्तुतः। एकोद्दिष्टतु कुर्वीतपित्रोरन्य-
त्रपार्षणं॥ पार्षणमित्यादीनि यद्यन्तानिवाक्यानिनसन्ति तदाकिममावास्यायांनमधोषणिकया। नचैतानिवाक्यानिशष्टप-
रिगृहीतासुप्रसिद्धासुस्पृतिषुकासुचिदुपलभ्यन्ते तस्मान्नाकिंचिद्विशेषेलङ्गमस्ति येनपूर्वमेतपिण्डान्निधीयतइतिप्रतिपद्येमाह।
नस्मात्समाचारोन्त्याज्यः। अयमेवपक्षोयुक्तियुक्तइतिदर्शितः। तस्मान्मतभेदेनापच्छेदतःपूर्वमेतनिधानपक्षोपन्यासःकेषां
चित्। असपिण्डीक्रियाकर्म द्विजातेःसंस्थितस्य॥ अदैवंभोजयेत्प्राङ्पिण्डमेकंच निर्वपेत्॥ सपिण्डीकरणंभृते पितरि जी-
वति पितामहे पाक्षिकंज्ञेयम्। यदा न जीवन्तमतिक्रम्य ददातीत्येवंनाश्रीयते। यदा तु सपिण्डीकरणादित्यपि पक्षस्तदा
पितामहमतिक्रम्य पूर्वं संसर्जनीयः। एवमुत्पुत्रस्यापि भृतस्यपित्रा विकल्पेनैव कर्तव्यमेवमनपत्यभार्यामरणे जीवन्मा-
नृकस्यैवएव विधिः प्रमत्तानामितरे कुर्वीरंस्ताश्च तेषामिति सुतैरपत्यैरित्यर्थः। यद्यपि सुतग्रहणंतत्स्थानापन्नानांमन्ये-
षामपि ग्रहणं। यदि त्वशब्देन नास्ति निषेधः॥ २४८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। धर्मतो धर्मैरङ्गैःसह अनयावृता पार्षणप्रयोगेण सुतैरौरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रैः॥ २४८॥

(३) कुम्भकः। अस्येति यस्येदमेकोद्दिष्टंविहितंतस्य धर्मतःस्वगृहादिविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धे कृते अनयैवावृ-
ताउक्तामावास्याश्राद्धेतिकर्तव्यतया पिण्डनिर्वपणंपार्षणविधिना श्राद्धपुत्रैःसर्वत्रभृताहादौ कर्तव्यम्। नन्वनयैवावृताइ-
त्यनेन प्रकृतमेकोद्दिष्टमेव हि किमिति न परामृश्यते। उच्यते। तर्हि सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणे कृते
पुनः अनयैवावृताइति भेदनिर्देशोन्त्यायात् ततोमावास्येतिकर्तव्यतैव प्रतीयते॥ २४८॥

(४) राघवानन्दः। तस्यैव विशेषमाहसहेति। धर्मतःस्वगृहविधिना सहपिण्डीक्रियायांकृतायामिति। सातुगन्धो-
दकतिलैर्विमिश्रकुर्यात् पात्रचतुष्टयं अर्घ्याथपितृपात्रेषु भेतपात्रंभसेचयेत्। ये समानाह्निद्वाभ्यां। शेषंपुववदाचरेत्।
एतत् सपिण्डीकरणमिति याज्ञवल्क्यः। अनयैकोर्ध्व इत्यादिकया आवृता परिपाठ्या। तदुक्तम्। सपिण्डीकरणादूर्ध्व-
प्रतिसंवत्सरंपुनः। एकोद्दिष्टं कुर्वीत पित्रोरन्यत्र पार्षणमिति॥ पार्षणे तु पार्षणपरिपाटीति॥ २४८॥

(५) नन्दनः। सहपिण्डीक्रियायां सपिण्डीकरणे। आवृता क्रियया। अनयोक्तेन मासिश्राद्धेप्रयोगेणेत्यर्थः॥ २४८॥

(६) रामचन्द्रः। सहपिण्डीक्रियायांकृतायांतु अस्य द्विजस्य धर्मतः अनयैव पार्षणरूपया आवृता परिपाठ्या
सुतैरौरसादिभिःपिण्डनिर्वपणंकार्यम्॥ २४८॥

श्राद्धं भुक्त्वा यउच्छिष्टं दण्डलाय प्रयच्छति॥ समूढोनरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः॥ २४९॥

(१) मेघातिथिः। यद्यपि श्राद्धभुज्जोदोषग्रहणं तथापि कर्तुरयमुपदेशः। तेन तथाकर्तव्यंयथा न प्रयच्छति क-
त्किंचिन्मवत्। दण्डःशुद्धः। अर्वाक्शिराऊर्ध्वपादः। मरुतएव सपिण्डीकरणमाविष्ठासीति श्राद्धग्रहणम्॥ २४९॥

- (१) सर्वज्ञनारायणः । आढभुकेत्यादिश्लोकद्वयं सर्व आढसङ्गतेर्निषेधविधिः । उच्छिष्टं पात्रस्थम् ॥ २४९ ॥
- (२) कुल्लूकः । अभितशूद्रायउच्छिष्टदानप्रसक्तावयनिषेधः । आढभोजनोच्छिष्टंयःशूद्राय ददाति समूर्खः काल-
सूत्रं नाम नरकमधोमुखंगच्छति ॥ २४९ ॥
- (४) राघवानन्दः । आढभुजउत्तरकालीननियममाह आढमिति । सआढभोक्ता । अवाक्शिराअधोमुखः॥२४९॥
- (५) नन्दनः । अभभुक्तवतां वर्जनीयंश्लोकद्वयेनाह ॥ २४९ ॥
- (६) रामचन्द्रः । यःआढभुक्ता वृषलाय शूद्रायोच्छिष्टंयच्छति सकालसूत्रंनरकम् अवाक्शिराअधोमुखःसत्या-
ति ॥ २४९ ॥

आढभुगृषलीतल्पं तदहुर्योधिगच्छति ॥ तस्याः पुरीषे तंमासं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५० ॥

(१) मेधातिथिः । वृषली स्त्रीमात्रोपलक्षणार्थमेतदित्याहुः । निरुक्तं कुर्वन्ति वृषस्यन्ती चलयति भर्तारमिति वृषली ।
सा च ब्राह्मणी अन्यावा सर्वानिषिध्यते । तथा च स्मृत्यन्तरं तदहर्ब्रह्मचारी स्यान्नियतइति । तल्पशब्देन मे-
थुनयोगोभण्यते । न शयनारोहणप्रतिषेधएव । अहर्ग्रहणमहोरात्रलक्षणापरम् । रात्रावपि निषेधः स्यात् । पुरीषइति
निन्दार्थवादो निवृत्त्यर्थः । पितरस्तस्य आढभुजः । अयमपि पूर्ववद्वचनीयः । इदं तु युक्तं यदुभयोर्नियमइति । ने-
मित्तिकोयंभोक्तृधर्मः । आढभोजने निमित्ते विधीयते । प्रकरणार्थश्च कर्मार्थोपि ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषलीतल्पं शूद्रयाधिष्ठितांशम्यांतदहस्तदहोरात्रे ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । वृषलीशब्दोत्र स्त्रीपरइत्याहुः । निरुक्तंचकुर्वन्ति । वृषस्यन्ती चलयति भर्तारमिति वृषली ।
ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति । आढभुक्ता तदहोरात्रेयः स्त्रीसंप्रयोगं करोति तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे मासं
शेरतइति निवृत्त्यर्था निन्दा ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । वृषलीतिपदंस्त्रीमात्रपरं । वृषस्यन्ती या पतिर्भर्तारमिति व्युत्पत्तेः । तंमासमिति कालकर्मा-
सादनमासाख्यं तस्यावृषल्याः पुरीषेपितरः तस्य आढभोक्तुरिति शेषः ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्याः पुरीषे च वृषल्यापुरीषे । तंमासं तस्य आढभोक्तुःपितरःशेरते ॥ २५० ॥

पृष्ठा स्वदितमित्येवं तृमानाचामयेत्ततः ॥ आचान्तांश्चानुजानीयादभिभोरम्यतामिति ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमनिकमन्त्रपानंदत्वा प्रष्टव्याः । स्वदितमित्यनेन शब्देन स्मृत्यन्तराश्चान्नं परिगृह्य प्र-
भोयंकर्तव्यः । भवति हि कस्यचिदयंस्वभावोयद्यसंनिहितमन्त्रसत्यपि तदभिलाषे यस्त्रणयात्रंभृग्यते । संनिहितं गृण्हाति ।
ज्ञात्वा च तृप्ताः स्वदितमित्यनेन शब्देन बृंहणीयाः । वक्ष्यति च पित्र्ये स्वदितमिति ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृष्ठास्वदितमित्याद्येकोद्दिष्टविषयं विशेषाभिधानम् तृप्तास्थेति । स्मृत्यन्तरप्रसिद्धआ-
द्यान्तरीयप्रश्रयानेस्वदितमिति प्रश्नः । विसर्जनेचाभिरम्यतामिति । अभितइति छन्दोनुरोधात् ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । तृप्तान्ब्राह्मणानुबुध्वा स्वदितामिति पृष्ठा तेषामाचमनंकारयेत् । कृताचमनांश्च भो इति संबोध्य
भिरम्यतामिति ब्रूयादभितइतिपाठेभितउभयतइह वा त्वगृहे वास्यतामित्यर्थः ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतंआढसमापनाह्माह पृष्ठेतिद्वाभ्यां । तृप्तान् भूरिभोजनेन । स्वदितमिति पृष्ठानुजानीया-

दित्यन्वयः । तैरपि सुखदितमित्यभिधेयम् । अभिरम्यतां यत्र कापिसुखेनास्यतांभोः ब्राह्मणाः पात्रभोजिनः इत्यनुजानीयादनुज्ञादद्यात् ॥ २५१ ॥

(५) मन्दनः । त्वदितेऽपि भवद्भ्योभोज्यजातमिदमिति पृष्ट्वा । अभितोरम्यतामस्मिन्स्थानमास्यतां सुखमिति ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृमास्थ इति पृच्छति तृमास्थ इति तं ब्रूयुः । त्वदितमिति पृच्छति सुखदितमिति ब्रूयुः । तत आचामयेत् आचान्तांस्ताननुजानीयात् अनुज्ञादद्यात् । अभिरम्यतां स्वेच्छया । अभिरताम इति ॥ २५१ ॥

त्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥ त्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । भुक्तवद्भिर्गृह्णमनाभ्यनुज्ञातैरनन्तरं त्वधेति वाच्यं । त्वधाकारः त्वधाशब्दोच्चारणम् । प्रकृष्टाआशीः पितृकार्येषु सर्वेषु पकान्नापकान्मात्रेषु ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र त्वधास्त्विति तैः प्रतिवक्तव्यम् । त्वधाकारः त्वधोच्चारणं पराह्याशीः पितृणामिष्टार्थोक्तिः । अत्र सर्वेष्वित्यभिधानात् । एतत्स्मृतिविहितं पार्वणेऽप्येतदेव तृमिषादि कार्यमित्येके ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनुज्ञानानन्तरं ब्राह्मणाः आह्वकर्तारं त्वधास्तु इति ब्रूयुः । यस्मात्सर्वेषु आह्वतर्पणादिपितृकर्मसु त्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टाआशीः ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्वधेति तं आह्वकर्तारं ब्राह्मणाः त्वधेति ब्रूयुः । किमिति त्वधेति ब्रूयुस्तत्राह त्वधाकार इति । त्वधोच्चारणं प्रकृष्टाशीर्यतः ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते त्वधा इति ब्रूयुः । त्वधोच्यतां अस्तु त्वधा । त्वधाकारः पितृकर्मसु परा ह्याशीः ॥ २५२ ॥

ततोभुक्तवतां तेषामन्शेषं निवेदयेत् ॥ यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततोद्विजैः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । भुक्तमन्तं भ्योनिवेदयितव्यं । प्रष्टव्यास्ते दमस्तीति यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातोऽननुज्ञातेन नान्यत्र विनियोक्तव्यम् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततोभुक्तवतामित्यादि प्रकृतपार्वणविषयम् ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वधाशब्दोच्चारणानन्तरं कृतभोजनानां ब्राह्मणानां शेषमन्मप्यस्तीत्यवशिष्टमन्निवेदयेत् तैर्ब्राह्मणैरिदमनेनानेन क्रियतामित्यनुज्ञातो यथा ते ब्रूयुस्तथान्शेषविनियोगं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां चाज्ञापालनीयेत्याह तत इति । तैः आह्वभोजिभिः । इष्टेभ्यो विनियुज्यतामित्यनुज्ञातः ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः तेषां भुक्तवतामन्शेषं निवेदयेत् । तैर्द्विजैर्यदनुज्ञातं यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यात् तथथा अन्शेषः किंक्रियतां तदाज्ञायथा इष्टैः सह भुज्यतां इति ॥ २५३ ॥

पिच्ये त्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु शुश्रुतम् ॥ संपन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्न्येनापि तत्कालोचितोपस्थितैर्नैवमेभिः शब्दैः मोदयितव्यः । अग्न्यस्त्वाह । अनुज्ञापनमतेः शब्दैर्भोजनादिप्रवृत्तैः कर्तव्यम् । गोष्ठे गोपुतिष्ठन्तीन्वेकत्रदेशे स्मृतिमिति वाच्यम् । अस्तिवति सर्वत्र प्रतीयते । दैवरुचिरं रोचितमिति वा ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिच्ये एकोदिष्टे पार्वणेऽपि वा । त्वदत इति कश्चित्पाठः । तत्रागुक्तेन त्वदितमित्यनेन विकल्पितं ज्ञेयं । गोष्ठे गोमङ्गलार्थं । गोष्ठे ब्रह्मणभोजने तृमेषु विमेषु शुश्रुतमिति वाच्यम् । शुश्रुतमिति शोभनं भवणं । गवा-

मस्त्वितितस्यार्थः। सुश्रितमिति कचित्पाठः। अभ्युदयेविवाहादौविप्रभोजने। दैवेदैश्वदेविकेरोचितमिति। रुचितमिति कचित्पाठः ॥ २५४ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीं प्रसंगाच्छ्राद्धान्तरेषु विशेषविधिमाह पित्र्यइति । पित्र्ये निरपेक्षपितृमातृदेवताकएकोद्दिष्टाद्देवादेः कृमिमभार्थत्वादितमिति वाच्यम् । तथा च गोभिलसाङ्गान्यायनौ । त्वदितमिति कृमिप्रभः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु श्राद्धकालागतेनान्येनापि त्वदितमित्येव कर्त्तव्यमिति व्याचक्षतुः । आदे त्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केनचित् । नानुरुद्धमिदं विद्वद्भैरवमदधीमहि ॥ गोष्ठे गोष्ठिआदेः सुश्रुतमिति वाच्यम् । गोष्ठ्यां शुल्भ्यर्थमष्टममिति द्वादशविधश्राद्धगणनायां गोष्ठीश्राद्धमपि त्रिभुवामित्रेण पठितम् । अभ्युदये बृद्धिश्राद्धसंपन्नमिति वाच्यम् । दैवे देवतदेशेन आदे रुचितमिति वचनीयम् । दैवश्राद्धं तु भविष्यपुराणाक्तम् । देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यजतः ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वदितमित्यादेः पदस्य व्यवस्थित्यर्थमाह पित्र्यइति । पित्र्ये पार्वणि तस्यैव प्रकृतत्वात् । गोष्ठे विश्वामित्रपठितगणकृतश्राद्धे गोष्ठ्यायतनक्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धतदुच्यते । तस्य सत्रस्येव फलं प्रत्येकगामि गणस्याचेतनत्वेन गणिनिष्ठत्वात्फलस्य । अभ्युदये बृद्धिश्राद्धे दैवे ॥ देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यजवेदिति ॥ भविष्योक्तं । गोमयशुद्धित्वत्त्वदितमित्यादौ वाचनिकं तेन न कवितादर इति ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । त्वदितइति पृष्ठाऽऽचामयेदित्युक्तम् । अयमेव प्रश्नादिर्युक्तइत्युपपादयति । पित्र्यइति ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पित्र्ये एकोद्दिष्टे त्वदितमित्येवंत्रार्थं गोष्ठे सुश्रुतं अन्नादि अधिकं शुद्धिसंपन्नं वा अभ्युदये दैवे रोचितं यथा रोचितम् ॥ २५४ ॥

अपराद्धस्तथा दर्शावास्तुसंपादनं तिलाः ॥ सृष्टिर्घृष्टिर्द्विजाश्वाद्याः श्राद्धकर्मसु सम्पदः ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अपराण्णेश्राद्धकर्त्तव्यं श्राद्धकर्मसु संपदः संपादयितव्याः । अग्न्यानि वस्तूनि । अविशेषाविधानेन त्वपराण्णेश्राद्धतः सर्वश्राद्धेषु । एवहि स्मृत्यन्तरं । पूर्वाण्णेश्राद्धे दैविककार्यमपराण्णेश्राद्धे तु पौष्टिकं । एकोद्दिष्टं तु मध्याण्णेश्राद्धे प्रातर्बुद्धिनिमित्तकमिति ॥ वास्तु वैश्व तथा संपादनं यन्मार्जनं सुधादिनाभिस्तीनां । गोमयेन भूमिरुपलेपनं । दक्षिणाप्रवणता च सृष्टिर्विसर्गः अकार्पण्येनान्नव्यजनदानं घृष्टिर्मार्जनं । अन्नसंस्कारविशेषः । अग्नितुष्याचक्षते संपदेषाविभवशक्तिर्नित्यैर्तैर्विना अकरणम् ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपराण्णेश्राद्धभागस्य द्वितीयभागः । वास्तुसंपादनं दक्षिणाप्रवणत्वादिना । सृष्टिः स्वादुमधुतरान्नोत्पादनं । घृष्टिरन्नादीनां शुद्धत्वं । संपदः फलोत्कर्षहेतवः ॥ २५५ ॥

(३) कुङ्कुमः । अमावास्याश्राद्धस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयेयमपराद्धकालः । प्रातर्बुद्धिनिमित्तकमित्यादिना बृद्धिश्राद्धादौ स्मृत्यन्तरे प्रातःकालादिविधानात् । विष्टराधर्मादर्भाः । गोमयादिना श्राद्धदेशसंशोधनम् । तिलाश्च विकिरणाद्यर्थाः । सृष्टिर्कार्पण्येनान्नादिविसर्गः । घृष्टिरन्नादेश संस्कारविशेषः । पक्षिपावनादयश्च ब्राह्मणाः । एताः श्राद्धसंपन्नयस्य विधानाद्विद्वान्तरापेक्षं प्रकृतत्वमेवाबोधितम् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । पार्वणस्य कालं विदधतु कृषोक्षादिधर्मात्मारयति अपराण्णेश्राद्धेति । पूर्वाह्णदिवे देवानामपराद्धः

पितृणां । तथा प्रातर्हि मातृकं आढं पूर्वाह्णे दैविकं स्मृतं । एकोद्विष्टं मध्याह्ने सायान्हे पार्वणं स्मृतम् ॥ इत्यादि श्रवणात् मातृकमश्वत्थका आढं वास्तुसंपादनं । गोमयादिना स्थललेपनं । स्मृष्टिरकार्पण्येनान्नादेस्त्यागः । स्मृष्टिरन्नादेः संस्कारः । अग्न्याः पक्विपावनाः । संपदः साधनानि ॥ २५५ ॥

(८) नन्दनः । अथ आढसम्पदोऽपि प्रसङ्गादाह अपेति । वास्तुसम्पादनं रमणीयभदेशस्वीकारः । स्मृष्टिः सर्जनम् दानमित्यर्थः । स्मृष्टिः शुद्धिः ॥ २५५ ॥

(९) रामचन्द्रः । आढकर्मसु संपदआह अपराह इति । अपराहः । तथा दर्भाः । वास्तुसंपादनं गोमयेनोपलेपनं दक्षिणाप्रवर्णं । तिलाः स्मृष्टिर्विसर्गः अकार्पण्येनान्नव्यञ्जनदानं । स्मृष्टिः पात्राणां शुद्धिः । अग्न्याद्विजाः ब्राह्मणाः सर्ववेदेषु श्रेष्ठाः ॥ २५५ ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णे हविष्याणि च सर्वशः ॥ पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसंपदः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । दर्भाः प्रसिद्धाः । पवित्रमन्त्राः । हविषेहितानि योग्यानि हविष्याण्युत्तरश्लोके तानि वक्ष्यन्ते । पवित्रपावनं शुभ्याचारता यच्चोक्तं पूर्वोक्तं वा वास्तुसंपादनं स्मृष्टिर्भृष्टिर्ब्राह्मणाश्च श्रेष्ठाः श्रुतशीलसंपन्नाः हव्यसंपदः हव्यं देवतोद्देशेन यागादि ब्राह्मणभोजनं च । हव्यशब्दः कर्मदैविकमपलक्षयति ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पवित्रं पावनान्तरं यवजलादि । पूर्वाह्णे हविष्याणि मुख्यानादीनि । यच्च पूर्वोक्तं पित्र्यकर्मण्युक्तं । पवित्रं पावनं । स्मृष्टिर्द्विजाग्न्याश्च । हव्यं वैश्वदेविकं कर्मलक्षणया । एवं च आढे दैवकर्मणो नुरोधार्थं कुतपे प्रारम्भः । पित्र्यस्य च प्रधानत्वात् । अपराह्णे नुष्ठानसमाप्तिरिति गम्यते । तदा दायैव च आढे कुतपः प्रशंसा । तत्रापि पितृयज्ञानुनिर्वर्त्यन्त्यभिधानादपराह्णप्राप्तौ आढप्रयोगमभ्येव प्रधानकर्मणः प्राक्पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानम् ॥ २५६ ॥

(३) कुड्मूकः । पवित्रमन्त्राः पूर्वाह्णः कालः हविष्याणि मुख्यानादीनि सर्वाणि च यच्च पवित्रपावनं वास्तुसंपादनादि पूर्वमुक्तम् । एताश्च देवार्थस्य कर्मणः समृद्धयः । हव्यशब्दो दैवकर्मोपलक्षणार्थः ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्प्रतियोगितया दैवकालविदधदपूर्वधर्मान् विधत्ते दर्भा इति । उदगयने पूर्वपक्षे प्रागावर्तनादहः कालविद्यादिति गोभिलसूत्रान् । पवित्रमन्त्रं । पुनः पवित्रपदं अविगीतब्राह्मणविषयम् ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । हव्यसम्पदोऽपि प्रसङ्गादाह दर्भा इति । शक्तिः पवित्राणि सूक्तानि जप्यानि । पूर्वोक्तं पवित्रदेशादयः ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पवित्रमन्त्राः यच्च पवित्रपूर्वोक्तं स्मृष्ट्यादिद्वयसंपदः हव्यकथ्यकर्मणिसंपदः एता उक्ताः वार्धयः ॥ २५६ ॥

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ॥ अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । मुनिर्वानप्रस्थस्तस्यान्नानि आरण्यानि नीवारादीनि । एतच्च प्रदर्शनं ग्राम्याणामपि ब्रह्मादीनां । तथा र्वाचीने श्लोके सर्वग्रहणं । उत्तरत्र च । हविर्यश्चिररात्रयेति प्रक्रम्यतिलैर्ब्रह्मिह्यवैर्माषैरिति ग्राम्याणामभ्यनुक्रमणं । पयः क्षीरं तद्विकारा अपि दध्यादयोगृह्यन्ते स्मृतिसमाचाराभ्यां । सोमो ओषधिविशेषः । अनुपस्कृतमधिकृतमप्रतिषिद्धम् । सूना मांसाद्यनुपस्कृतम् । अक्षारलवणम् । अन्नसंदिह्यते । किं ह्यन्नं भूहि वृत्तिद्वयमाश्रयणीयम् । प्रतिपदं च भयः संबन्धो भेद-

स्तदुरुभवति प्रकृत्या हविरनाश्रितविशेषेण तद्विवर्त्तयं हविष्येण वर्तते । हविष्यात्प्रातराह्नादुत्थादि सामान्यचोद-
नासु तद्विवर्त्तयेयम् ॥ २५७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । मुन्यन्नाम्यकृष्टपच्यानि श्यामाकनीवारादीनि । पय इति सविकारग्रहणात् दुग्धदधिपूता-
नां ग्रहणम् । सोमः सोमलता अनुपस्कृतं मरीचादिना त्वादान्तरमप्रापितम् । अक्षारलवणं बिडदिः क्षारादम्यल्लवणं सामुद्रं
सैन्धवंवा । प्रकृत्या स्वभावेन स्थितं । वस्त्वन्तरामिश्रितं । सर्वमेतद्विवर्त्तयेयम् ॥ २५७ ॥

(२) कुङ्कुमः । मुनेर्वानप्रस्थस्यान्तानि नीवारादीनि । पयः क्षीरं । सोमलतारसः । अनुपस्कृतमविकृतं पूतिगन्धा-
दिरहितं मांसम् । अक्षारलवणमकृत्रिमलवणं सैन्धवादि एतत्स्वभावतो हविर्मन्वादिभिरभिधीयते ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । हविष्याणीत्युक्तं ध्याचष्टे मुन्यन्नानीति । नीवारादीनि । मय्यपयः । सोमः सोमलतारसः ।
मांसं वार्ध्नीणसादेः । अनुपस्कृतमविकृतं पूतिगन्धादिरहितमिति यावत् । प्रकृत्या स्वभावतः अनुक्ते विशेषे ॥ २५७ ॥

(५) नन्दनः । अनुपस्कृतं लौकिकसंस्कारसंस्कृतम् । प्रकृत्या हविः स्वभावरसेन युक्तं हविरुच्यते विद्वद्भिः
॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पयः क्षीरं सोमलतारसः मांसं अनुपस्कृतमपतिषिद्धं हविष्यादिसंस्कृतं अक्षारलवणं सैन्ध-
वादि एते प्रकृत्या स्वभावेन हविर्हविष्यान्मुच्यन्ते ॥ २५७ ॥

विसृज्य ब्राह्मणांस्तान्स्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ॥ दक्षिणां दिशमाकांक्षन्त्याचेतेमान्धरा

पितृन् ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रासङ्गिकः पूर्वलोकः । इदानीं प्रकृतशेषमेवाह विसृज्यानुज्ञाय यथा मुखविहारे ब्राह्मणां-
स्तान्प्रभुक्तवतः । अनन्तरं दक्षिणां दिशमीक्षमाण इमान्धरानभिलषितार्थान्पितृन्प्राचयेत् स्वपितृभ्यायेत् पुष्पासु प्रसन्नेष्वि-
दंनः संपाद्यतामित्येवं याचितव्यम् ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रयतोऽन्यमनाः । आकांक्षन् साभिलाषं पश्यन् । इमान्ध्रमाणां । धरानभीष्टार्थान् ।
पितृन् याचेत् ॥ २५८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तान्ब्राह्मणान्विसृज्यान्व्यमनाः मौनी पवित्रोदक्षिणां दिशं वीक्षमाण एतान्ध्रमाणां न अभिलषिता-
नर्थान्पितृन्प्राचयेत् ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । आहस्योत्तराह्नामाशीरिति ख्यापयन् तत्क्रममाह विसृज्येति । नियतोऽन्यमनाः । आका-
ंक्षन्ध्रमाणां । इमान् दानादिपञ्चकान् पितृन्पति ॥ २५८ ॥

(५) नन्दनः । आकाङ्क्षणमाभिमुख्यम् । इमान्ध्रमाणां ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विसृज्य तान्ब्राह्मणान् नियतः शुचिः वाग्यतः सन् दक्षिणां दिशं आकांक्षन् साभिलाषं पश्यन् पितृन्-
मान्ध्रमाणां लक्षणां याचेत् ॥ २५८ ॥

दातारो नो भिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुधेयं च नोऽस्त्विति ॥ २५९ ॥ -

[अनञ्चनो बह्वभवेदतिथीश्च लभेमहि ॥ याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥ १॥ *]

श्रद्धाभुक् पुनरश्नाति तदहुर्यो द्विजाधमः ॥ प्रयाति शूकरी योनिं कृमिर्वा नात्र संशयः ॥ २॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । के पुनस्ते वरायाचितव्याख्यात आह मन्त्रवदयंश्लोकः पठितव्यः ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देयबहु भवतु दानप्रधानाः स्यामेत्यर्थः ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लूकः । अलम्कुले दातारः पुरुषावर्द्धन्ताम् । वेदाभ्याभ्ययनाभ्यापनतदर्थबोधतदर्थयागाद्यनुष्ठानैर्बुद्धिमायुवन्तु पुत्रपौत्रादिकञ्च वर्द्धन्ताम् । वेदार्थश्रद्धाचालम्कुले न ध्येयैतु । दातव्यञ्च धनादिकञ्च बहु भवतु ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । नः अलम्कुले वेदाः स्वाभ्यायेनानवच्छिन्ना भवन्तु । सन्ततिः पुत्रपौत्रादिः वर्धतामित्यनुपङ्गः किञ्च श्रद्धा मा व्यगमत् माऽप्येव ॥ २५९ ॥

[राघवानन्दः । किञ्च अलमिति नः अस्मान्प्रति याचितारो याचकाः सन्तु आयान्तु । मा च याचिष्म कञ्चन न कञ्चन प्रति याचनां नाम कुर्मः ॥ १॥]

(६) रामचन्द्रः । अस्माकं दातारः अभिवर्द्धन्तां वेदावर्द्धन्ताम् सन्ततिरेव पुनः सन्तत्यवर्द्धन्तां नः अस्माकं श्रद्धा मा व्यगमत् अस्माकं बहुदेयम् अस्तु इति ॥ २५९ ॥

[रामचन्द्रः । अलमिति । कञ्चन मास्म याचिष्म कञ्चन न याचेमइत्यर्थः ॥ १॥]

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तस्तिदनन्तरम् ॥ गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । तदनन्तरं वरयाचनानन्तरं पिण्डान्पितृभ्यो निरुमानगवादीन्प्राशयेत् । अग्नौ प्रक्षेपेत् । प्राशनं प्रापयेदिति पाठान्तरम् ॥ २६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं पूर्वोक्तविधिना वरान्याचित्वा तदनन्तरं प्रार्थनानन्तरं पिण्डानां निर्वपणं कृत्वा तां पिण्डान्गवाद्यन्यतरमाशयेदप्सु वा निक्षिपेदिति वैशिष्टकालिकं पिण्डनिर्वपणं प्रतिपत्तिविशेषसहितं दर्शितम् । विप्रं आद्विभ्यो न्यम ॥ २६० ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण पिण्डानां प्रदानं कृत्वा प्रकृतवरयाचनानन्तरं तान् पिण्डान्गां ब्राह्मणं छागं वा भोजयेत् । अग्नौ जले वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतं श्रद्धा मुपसंहरन् पिण्डस्योत्तरप्रतिपत्तिस्थानान्याह एवमिति । अजं छागं अग्निं गार्हपत्यादिम् ॥ २६० ॥

(५) मन्दनः । एवमिति पिण्डनिर्वपणप्रकारस्य पूर्वोक्तस्य परामर्शः । पूर्वोक्तैः प्रयोगेण ब्राह्मणभोजनानन्तरं पिण्डनिर्वपणं कृत्वेत्यर्थः ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं पिण्डनिर्वपणं कृत्वा तदनन्तरं तां पिण्डान् गां प्राशयेद्भक्ष्यं कारयेत् । विप्रं वा अजं वा प्राशयेत् अग्निं वा अग्निमध्ये वा प्रक्षिपेत् । अप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

पिण्डनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वते ॥ वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेप्सु वा ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणभोजनात्पुरस्तात्केचित्कुर्वन्ति वयोभिः खादयन्त्यन्येऽधिकेयं पूर्वस्मात्प्रतिपत्तिः । अन-
लोभिः । पूर्वोक्तमेवानुदितं । उच्छिष्टसन्निधौ चैतत्पुरस्तात्पिण्डदानमिष्यते ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नन्वेवं भोजनात् प्राक्पिण्डनिर्वपणपूर्वोक्तविरुध्यत इत्यत आह पिण्डनिर्वपणमिति । ये
पुरस्तात् ब्राह्मणभोजनात् कुर्वन्ते ते वयोभिरित्यादिप्रतिपत्तित्रयस्यान्यतरं कुर्वन्ति ॥ २६१ ॥

(३) कुल्लूकः । पिण्डप्रदानं केचिदाचार्याः ब्राह्मणभोजनानन्तरं कुर्वन्ते । अन्ये पक्षिभिः पिण्डान् खादयन्ति । इयं च
पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरद्वयदक्षेपयोर्वैकल्पिकीति दर्शयितुमुक्तयोरप्यभिधानम् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । पार्वणविषये त्वमेते पिण्डदानमादाविति स्पष्टयन्मत्तान्तरमाह केचिदिति । परस्ताद्विप्रभोज-
नानन्तरं । तस्य मतभेदेन प्रतिपत्तिस्थानान्याह वयोभिरित्यधिकं प्रतिपत्तिस्थलम् । मेधातिथिस्तु । पुरस्तादिति पठित्वा
व्याख्याति भोजनात्पुरस्तात्कृते ब्राह्मणभोजने हविः कुर्वन्तीति उच्छिष्टसन्निधावेतत्पिण्डदानमिष्यत इति हेतुं चष्टे अतो व-
योभिः खादयन्ति केचिदिति संबन्धः साधीयान् । प्रक्षेपे विकल्पो न तु पिण्डदान इति सुभूतम् ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह पिण्डेति । पुरस्तादेव कुर्वन्ते न पश्चादिति । प्रतिपत्तावपि पिण्डानां प्रकारान्तरमुत्तरार्धे-
नोक्तम् ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । केचित् पिण्डनिर्वपणं पुरस्तादेव कुर्वन्ते वयोभिः पक्षिभिः खादयन्ति । अन्ये अनलेवा प्र-
क्षिपन्ति ॥ २६१ ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ॥ मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्यन्तयोः पिण्डयोरेषा प्रतिपत्तिः । मध्यमस्तु ततस्तेषां पिण्डानां यो मध्यमः तं धर्मपत्नी पुत्रार्थि-
नी अद्यात् । या न कामार्थामूढा पतिरेव मया परिचरणीयो मनसापि व्यभिचारो न कर्तव्य इति यस्यानियमः सा पति-
व्रता । पितृभक्तिः पितृपूजने श्राद्धादिकर्मणितत्परा श्रद्धावती प्रयत्नेन तदाराधनादौ प्रवर्तते । सम्यगद्यादाचमनादि-
विधिना नियमेन च ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मपत्नी सवर्णा सम्यक् मन्त्रवत् यदि सुतार्थिनी तदाऽद्यात् ॥ २६२ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मार्थकामेषु मनोवाकायकर्मभिः पतिरेव मया परिचरणीय इति व्रतं यस्याः सा पतिव्रता । धर्मप-
त्नी सवर्णा प्रथमोऽपि श्राद्धक्रियाणां श्रद्धाशालिनी पुत्रार्थिनी तेषां पिण्डानां मध्यमं पितामहपिण्डं भक्षयेत् । सम्यगाधत्त पित-
से गर्भमित्यादि गृह्योक्तमन्त्रेण ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । गोदोहस्यायेन पिण्डमाश्रित्य दृष्टफलं केचिद्विधत्ते पतिव्रतेति द्वाभ्यां । पतिव्रता धर्मार्थकामेषु
मनोवाकायकर्मभिः पतिरेव परिचरणीय इति व्रतं यस्याः सा मध्यमं पितामहपिण्डं । सम्यगिति सम्यक् । आधत्त पितरोगर्भ-
मित्यादि मन्त्रोपलक्षणार्थम् ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतिव्रता धर्मपत्नी मध्यमं पिण्डं सुतार्थिनी अद्यात् । सम्यक् मन्त्रवत् ॥ २६२ ॥

आयुष्मन्तुं सूते यशोभेधासमन्वितम् ॥ धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । भक्षयित्वा तु तपिण्डं सुतं पुत्रं सूते जनयति । मेधाग्रहणशक्तता तथासमन्वितं युक्तम् । सत्त्व-
नाम गुणः साङ्ग्येषु प्रसिद्धः । धैर्योत्साहादित्यस्त्युक्तम् ॥ २६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सात्त्विकं सत्त्वगुणसंपन्नम् ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लुकः । तेन पिण्डभक्षणेन दीर्घायुर्लक्ष्मीति धारणात्मकबुद्धियुक्तं धनपुत्रादिसन्ततिधर्मानुष्ठानसत्त्वाख्यगुणा
न्वितं पुत्रं जनयति ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । सात्त्विकमिति धार्मिकत्वेऽपि कामनानिवृत्त्यर्थं सात्त्विकधर्मरतत्वा ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयुर्यशोभेधासमन्वितं । एतादृशं सुतं सूते ॥ २६३ ॥

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ॥ ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोज-
येत् ॥ २६४ ॥

(१) मेधातिथिः । पिण्डेषु प्रतिपादितेषु तौ हस्तौ प्रक्षालयेत् । ततः भाचमनविधिकुर्यात् । ज्ञातिभ्यो दद्यात् ।
तेभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवेभ्योऽपि दद्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छति प्रामोतीति ज्ञातिप्रायं कुर्यात् । ज्ञातयः सगोत्रामातृश्वशु-
रपक्षाबान्धवाः । अत्र चोच्यते यदुक्तं यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादिति यदितैरुक्तं गृहान्मदीयानेतदन्नं प्राप्यतामिति तदा वैश्व-
देवहोमादीनां कागतिः । पाकान्तरकर्तव्यम् अथवाऽऽद्यार्थमेवान्नशेषनिवेदननित्यवदाज्ञायते । शेषमन्नमित्युक्तेऽअ-
द्येभ्य इति ब्रूयुरिति पाक्षिकं चैतत्स्याद्यदिते गृहीयुः ॥ २६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञातिप्रायं ज्ञातिभिः सपिण्डैर्बहुभिर्भुक्तमन्नं यथा भवति तथा प्रकल्पयेत् कुर्यात् । बान्ध-
वान्मातुलादीन् संबन्धिनः ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लुकः । तदनु हस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छतीति ज्ञातिप्रायम् । कर्मण्यम् ।
ज्ञातीन् भोजयेदित्यर्थः । तेभ्यः पूजापूर्वकमन्नं दत्त्वा मातृपक्षानपि सार्हणं भोजयेत् ॥ २६४ ॥

(४) राघवानन्दः । शुद्धादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तं सृष्टेः पात्रमाह प्रक्षालयेति । ज्ञातिप्रायं ज्ञातीन् प्रैति प्रीणाति गच्छतीति
वा ज्ञातिभ्यो देयमिति । राक्षसं तद्भवेच्छ्राद्धं दशयत्रन भुञ्जत इति स्मृतेः । बान्धवान् मातृपक्षान् ॥ २६४ ॥

(५) जन्मनः । पिण्डप्रतिपत्त्यनन्तरं कर्तव्यमाह प्रक्षालयेति । ज्ञातिप्रायं ज्ञातिबाहुल्यम् । प्रकल्पयेदादायेत् ज्ञाती-
न्संघातयेदित्यर्थः । ज्ञातिबान्धवान् सम्बन्ध्यादीन् ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञातिभ्यः भोज्यं सत्कृतं प्रकल्पयेत् । ज्ञातिं प्रैति गच्छति प्रामोतीति प्रायंकुर्वीत तत्तत्ज्ञातिभ्यो-
दद्यात् । ज्ञातिभ्यो दत्त्वा पश्चाद्बान्धवानपि पूजयेत् ॥ २६४ ॥

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विधाविसर्जिताः ॥ ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ २६५ ॥

(१) मेधातिथिः । भुजानानां यत्किञ्चिद्भुज्यधिकरणपात्रसंलग्नं भूमिपतितं च तत्र तस्मादिशा ददमाह्वयं यावद्वाङ्म-
णाननिष्क्रान्ताः । ततो गृहबलिं निष्पन्ने आह्वयकर्मण्यनन्तरं वैश्वदेवहोमांवाहिकातिथ्यादिभोजनकर्तव्यम् । बलिशब्दस्य
प्रदर्शनार्थत्वात् । अन्येतु भूतस्य यज्ञपवबलिशब्देन प्रसिद्धतरस्तत्तत्प्राप्तौ होमोपगमिविदुष्यत इत्याहुः । न चैतद्वाच्यं पित्र्ये
कर्मणि प्रारब्धे कथं कर्मान्तरस्य तदन्तः करणम् । यथैव पूर्वेषु निर्मलितेषु ब्राह्मणेषु सायं प्रातर्होमकरणं घृहकल्पे आह्वयवि-

हृद्भवेवं वैश्वदेवहोमोऽप्यौपसदाग्निकः तेन भूतयज्ञात्पराञ्चः पदार्थाउत्कृष्यन्ते नार्वाञ्चः अत्रोच्यते यदि प्रागग्रौवैश्वदेव-
होमः क्रियते ततः आह्वानान्तरं बलिहरणं तथासति देवयज्ञभूतयज्ञौघ्यवधीयेतां । ततश्च क्रमोपरोधो नच वैश्वदेवश्च
कालबाधः क्रियते । पितृआह्वकालहानेः । तस्मात्सर्वमहायज्ञानुष्ठानं आह्वादीन्तरकालिकम् ॥ २६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विसर्जितास्तत्र यावत्तिष्ठन्तीति तिष्ठेदित्येतस्य वचनपरिणामेनानुषङ्गः । गृहबलिमिति
वैश्वदेवस्याप्युपलक्षणम् ॥ २६५ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्ब्राह्मणोच्छिष्टं तावत्कालं तिष्ठेद्यावद्ब्राह्मणानां विसर्जनं ब्राह्मणेषु तु निर्गतेषु मार्ष्ट्यमित्यर्थः । ततः
संपन्ने आह्वकर्मणि वैश्वदेवबलिहोमकर्मनित्यआह्वातिथिभोजनानि कर्तव्यानि बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । अतएव
मत्स्यपुराणे । निवृत्त्यप्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्यामि स मन्त्रवित् ॥ वैश्वदेवप्रकुर्वीत नैत्यकं विधिमेव चेति ॥ २६५ ॥

(४) राघवानन्दः । उच्छिष्टस्थितिकालविशेषविदधैश्वदेवादेः आह्वोत्तरत्वमाह उच्छेषणमिति । तथाचमा-
त्स्यम् । निवृत्त्यप्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्यामि समन्त्रवित् । वैश्वदेवप्रकुर्वीत नैत्यकं बलिकर्म चेति ॥ अतोमेधातिथिः तस्मात्सर्वम-
हायज्ञानुष्ठानं आह्वादुत्तरकालिकमिति । उच्छेषणं ब्राह्मणोच्छिष्टम् ॥ २६५ ॥

(५) नन्दनः । गृहबालिवैश्वदेवहोमभूतबल्यात्मकम् ॥ २६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावदुच्छेषणमुच्छिष्टं तिष्ठेत् यावद्विप्राविवर्जिताः । विसर्जयेदित्यर्थः ॥ २६५ ॥

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्प्यते ॥ पितृभ्यो विधिवद्भूतं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । चिररात्रशब्दोदीर्घकालवचनः । यच्चानन्त्याय केनचिद्भूतं नैवैतदुभयं ब्रवीमोतिप्रणिधानार्थमु-
च्यते कल्पते प्रेतइत्यभ्याहार्यम् ॥ २६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिररात्राय मासादिद्वादशवर्षपर्यन्तानेककालतृमये । आनन्त्यायानन्ताय कालाय तद्व-
र्ध्वमपितृमये ॥ २६६ ॥

(३) कुल्लूकः । यैश्चानैरिति पूर्वमुक्तमपि ध्यवधानादबुद्धिस्थं शिष्यसुखप्रतिपत्तये पुनर्वक्तव्यतया प्रतिजानीते ह-
विरिति । चिररात्रायपदमध्यं चिरकालवाचि । अतएव चिरायचिररात्रायचिरस्याप्याभिरार्थका इत्याभिधानिकाः ।
यद्यद्भविः पितृभ्यो यथाविधिदत्तचिरकालतृमये अनन्ततृमये च संपद्यते । तन्निःशेषेणाभिधास्यामि ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । खादिरन्यायेन आह्वाद्भूतं विदधत्फलं प्रतिजानीते हविरिति । चिररात्रिध्याप्यातीव सुखा-
येति वाक्यार्थः ॥ २६६ ॥

(५) नन्दनः । चिररात्रायेति कालदैर्घ्यम् । आनन्त्यायेति हविर्भोऽक्षय्यत्वम् ॥ २६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तद्भविः चिररात्राय बहुकालपर्यन्ताय तदानन्त्याय कल्पते भवति पितृभ्यो यद्विधिवद्भूतं तद-
शेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ २६६ ॥

तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ॥ दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ २६७ ॥

(१) मेधातिथिः । तिलादिग्रहणनेतरधान्यपरिसंख्यानार्थमपितृकानां फलविशेषप्रदर्शनार्थम् । एतैर्विधिवद्भूतैरपि-
मासं प्रीयन्ते । विधिवत्पितरो नृणामित्याद्यनुवादपदानि वृत्तपूरणार्थानि ॥ २६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूलफलेन स्मृत्यन्तरे आह्वीयत्वेनोक्तेन ॥ २६७ ॥

(३) कुङ्कुमः । तिलधान्ययवमाषजलमूलफलानामन्यतमेन यथाशास्त्रं श्रद्धया दत्तेन मनुष्याणां मासं पितरस्तृप्यन्ति ।
कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयइति ॥ वायुपुराणवचनाभ्यैरिति कृष्णमाषाबोद्धव्याः ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह तिलैरिति नवभिः तिलमाषयोः कृष्णत्वं त्रिवक्षितम् । कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्यु-
र्यवशालयइति वराहपुराणोक्तेः ॥ अद्भिः नवोदकैः । विधिवद्भूतै रित्यन्वयः । मासमित्यादि कालकर्म ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । दत्तेन आढेनेति शेषः ॥ २६७ ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमासेन ग्रीष्मासान् हारिणेन तु ॥ औरभेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २६८ ॥

(१) मेधातिथिः । उरभ्रामेषाः । शकुनयआरण्याः कुङ्कुमाषाः । मत्स्याः पाठीनाद्याः ॥ २६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मत्स्यः पाठीनादिः । उरभ्रामेषः । शाकुनेन भक्ष्यपक्षिमासेन ॥ २६८ ॥

(३) कुङ्कुमः । पाठीनादिमत्स्यानां मासेन द्वौ मासौ पितरः प्रीयन्तइति पूर्वेण संबन्धः । ग्रीष्मासान् हारिणेन मासेन ।
चतुरोमेषमासेन पञ्चद्विजातिभक्ष्यपक्षिमासेन ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । मत्स्यमासेन पाठीनादिमत्स्यानां मासेन मासपदं शल्ककण्टकदग्धादिव्यावृत्त्यर्थं । हारिणेन
हरिणमासेन औरभेण मेषमासेन शाकुनेन निषिद्धैतरपक्षिमासेन इह आढे दत्तेनेत्यन्वयः ॥ २६८ ॥

(५) नन्दनः । हारिणेन हरिणमासेन । हरिणः कृष्णभृगः । औरभेणोरभ्रमासेन उरभ्रामेषः ॥ २६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरभेण मासेन मेषस्य मासेन चतुरोमासान् तृप्तिर्भवति ॥ २६८ ॥

षण्मासांश्छागमासेन पार्षतेन च सप्त वै ॥ अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥ २६९ ॥

[अष्टावैणेयमासेन पार्षतेनाथ सप्त वै ॥ अष्टावैणेयमासेन रौरवेण नवैव तु ॥ १ ॥] (मेधा०)

(१) मेधातिथिः । रुरुष्वतैणाश्रृगजातिविशेषवचनाः । रौरवेण पार्षतेन । ऐणेयेति विकारितद्धितः ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृषतोभिन्दुमान्भृगः । एणो हरिणभेदः । रुरुष्वगभेदः ॥ २६९ ॥

(३) कुङ्कुमः । षण्मासांश्छागमासेन । प्रियन्ते पृषतश्चित्रभृगस्तन्मासेन सप्त । एणमासेनाष्टौ । रुरुमासेन नव ।
एणरुरुहरिणजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

(४) राघवानन्दः । पार्षतेन चित्रभृगमासेन एणोरुरुश्च भृगजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

(५) नन्दनः । रुरुः कृष्णसारः ॥ २६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पार्षतेन चित्रकेन भृगेण पृषत्संज्ञस्य भृगस्य मासेन एणसंज्ञस्य मासेन । रौरवेण रुरोर्मासेन २६९

दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ॥ शशकूर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥ २७० ॥

(१) मेधातिथिः । वराहभारण्यसूकरः ॥ २७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूर्मः कच्छपः ॥ २७० ॥

(३) कुङ्कुमः । दशेति । दशमासानां भारण्यसूकरमहिषमासैस्तृप्यन्ति । एकादशशशकच्छपमासेन ॥ २७० ॥

(४) नन्दनः । वराहमहिषौ वन्यौ ॥ २७० ॥

संवत्सरे तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥ वार्धीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २७१ ॥

[त्रिपिबं त्विन्द्रिय क्षीणमजापूर्वानुगामिनम्॥तंवैवार्धीणसंविद्यात् दृढं शुक्लमजापतिम्॥१॥]*

(१) मेधातिथिः । श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धस्य बलीयस्त्वाद्व्येन पयसेति संबन्धोनमांसेन प्राकरणिकेन । अन्येतु चशब्दसमुच्चयार्थीयं पठित्वा व्याख्यानयन्ति मांसेन गव्येन पयसापायसेन वा । पयोविकारःपायसद्व्यादि पयःसंस्कृतओदनःप्रसिद्धः वार्धीणसोजरच्छागः । एवंहिनिगमेषुपठ्यते त्रिपिबंत्विन्द्रियक्षीणंश्वेतंवृद्धमजापतिम् । वार्धीणसंतुतंमाहुर्ग्राहिकाःपितृकर्मणि ॥ पिबतोयस्य त्रीणिजलंस्पृशन्ति कर्णोजिह्वाच सत्रिभिःपिबतीति त्रिपिबः । यत्तुशब्देन गोमांसभक्षणोपायश्चित्तमाप्नातंतन्मधुपर्काष्टकाश्राद्धेभ्योन्यत्रज्ञेयम् ॥ २७१ ॥

(२) सवज्ञनारायणः । गव्येन गोसंबन्धिना पयसा न समांसेन गोपयसा सिद्धेनोदनेन । वार्धीणसोनिगमउक्तः । कृष्णग्रीवोरक्तशिखः श्वेतपक्षोविहङ्गमः ॥ २७१ ॥

(३) कुत्सुकः । वर्षपुनर्गोभवक्षारेण तत्साधितोदनेन च तुष्यन्ति । तत्रैव पायसशब्दप्रसिद्धेः । वार्धीणसस्य मांसे नद्वादशवर्षपर्यन्तपितृकर्मभवति । वार्धीणसश्च निगमे व्याख्यानः । त्रिपिबंत्विन्द्रियक्षीणंश्वेतंवृद्धमजापतिम् । वार्धीणसंतु तंमाहुर्ग्राहिकाःपितृकर्मणि॥ नद्यादौ पयःपिबतोयस्यत्रीणि जलंस्पृशन्ति कर्णोजिह्वा च त्रिभिःपिबतीति त्रिपिबः॥२७१

(४) राघवानन्दः । गव्येन मांसेन पयसा गोदुग्धेन तत्साध्येनोदनेन वार्धीणसेनेति । त्रिपिबंत्विन्द्रियक्षीणं श्वेतंवृद्धमजापतिम् । वार्धीणसंतु तंमाहुर्ग्राहिकायज्ञकर्मणीति ॥ जिह्वा कर्णाभ्यामपः पिबतीतित्रिपिबः लम्बकर्णवृद्धछागोवार्धीणसहति स्मृतः ॥ २७१ ॥

(५) नन्दनः । वार्धीणसोमहान्खड्गमृगः ॥ २७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्धीणसस्य वृषस्य छागस्य पक्षिविशेषस्य मांसेन द्वादश वार्षिकी तृप्तिःस्यात् ॥ २७१ ॥

कालशाकंमहाशल्काःखड्गलोहामिषंमधु ॥ आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः॥२७२॥

(१) मेधातिथिः । कालशाकंविशिष्टशाकप्रसिद्धम् । कृष्णोवास्तुकभेदेवा यथा महाशल्काउच्यन्ते । अन्येतु मन्थानूसशल्कानाहुः । खड्गोण्डकः लोहःकृष्णःछागः सर्वरक्तश्च । तथापुराणं । कृष्णःछागस्तथारक्तःआनन्त्यायैवकल्प्यते । लोहशब्दोलक्षणयुक्ते छागे वर्तते । अयः कृष्णताम्रलोहितउभयत्रापिलोहशब्दःप्रयुज्यते । यद्यपि चैषवर्णोमेषादिष्वपि संभवति तथापि स्थूल्यन्तरप्रसिध्याछागएवगृह्यतइति व्याचक्षते । अन्येतु शकुनिर्लोहितपृष्ठः नामैकदेशेनदेवदत्तोदत्तइतिवत्प्रतिपद्येत्याहुः । समाचारश्चोभयत्रान्यन्वेष्टव्यः मधुमाक्षिकं सर्वत्रात्रप्रीत्यतिशयोक्त्यतिर्विवक्षिता ननु यथाश्रुतएव कालः तथाहि द्वादशवर्षाण्यकरणस्यात्तत्रविरुध्येत । पिष्यमानिधनात्कार्यमिति ॥ २७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वशः सर्वाणि ॥ २७२ ॥

(३) कुत्सुकः । कालशाकाख्यंशाकंमहाशल्काःसशल्काइति मेधातिथिः । मत्स्यविशेषादिति युज्यन्ते महाशल्कलिनोमत्स्याइति वचनात् । खड्गोण्डकः लोहोलोहितवर्णः छागएवछागेनसर्वलोहेनानन्त्यमिति पैठीनसिवचनाचयोरामिषंमधुमाक्षिकं मुन्यन्नानि नीवारादीनि आरण्यानि सर्वाणि एताम्यनन्तमृमये संपद्यन्ते ॥२७२ ॥

* (ल) । (ब) चिन्हितपुस्तकेसएव*लोकःशोकायां दृश्यते

(४) राघवानन्दः । महाशल्काः । महाशल्किनो मत्स्याइति यमवचनात् ज्ञेयाइति केचित् शल्यकाइति मेधातिथिः । खड्गोण्डइति ख्यातः । लोहोलोहितच्छागः । सर्वलोहेनानन्यमिति पैठीनसिवचनात् ॥ २७२ ॥

(५) मन्दनः । कालशाकः रुष्णनिम्बः । महाशल्कोमत्स्यविशेषः ॥ २७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चैवकः चिञ्चुकश्चैव कालशाकः प्रकीर्तितः । महाशल्यं मत्स्यखण्डं खड्गमांसं लोहामिषं रक्तच्छागभवं बालोहशब्दो रक्तवर्णनः ॥ २७२ ॥

यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ॥ तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ २७३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किञ्चिदन्नं मधुना संयुक्तम् । त्रयोदश्यां वर्षासु च मघासु चाधिकमिति । तदा च तदक्षयमेव ऋतुनक्षत्रतिथीनां च समुच्चयः । आपस्तम्बवचनात् वर्षासु त्रयोदश्यष्टमीदशमीष्वपि । मघासु चान्तरेणाविवक्षा । एवं हस्माहमघासु चाधिकमिति ॥ २७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्किञ्चित्पायसादन्यदपि चतुर्मासं ऋतुव्यवस्थया । वर्षासु मघासु मघानक्षत्रे त्रयोदशीं त्रयोदश्यामिति समुच्चिते तात्पर्यं । चकारद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थत्वात् ॥ २७३ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋतुनक्षत्रतिथीनामयं समुच्चयः । यत्किञ्चिदित्यप्रसिद्धं । मधुसंयुक्तं वर्षाकाले मघात्रयोदश्यादीयते तदप्यक्षयमेव भवति । त्रयोदश्याधिकरणत्वेऽपि संतत्त्वविवक्षया प्राप्तेत्यभ्याहाराद्वा द्वितीया ॥ २७३ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यानुवादेन कालविधाने यदि तिद्वाभ्यां । संविधेषु वाक्यशेषादितिन्यायेनाऽन्नं द्रव्यघृतमिति यावत् अपि न इत्यादिवाक्यशेषबलाज्जितिन्यायाच्च त्रयोदशीविधिः अन्यथा वाक्यभेदात् वर्षास्वित्यादेस्तदृणत्वं न च वैपरीत्यं तिथेरेव प्राधान्यात् । अरुणन्यायाद्धा विशिष्टविधिः । वर्षावच्छिन्नमघानक्षत्राद्यव्यादविरुद्धसाधनानां समुच्चय एव युक्तः । अतएव मेधातिथिः । प्रकृतां त्रयोदशीं वर्षादि गुणयुक्तामधिकृत्योच्यते इति बहुवचनं प्रात्याब्धिकसूचनार्थं मनपेक्षत्वात् यथापयसाग्निहोत्रं जुहोतीति पयोहोमपरे वाक्येर्जातिलयवाग्वाजुहोतीत्याथवादः एवं त्रयोदशीश्चाद्धर्शसापरमन्यत्सर्वमितिन्यायार्थः ॥ २७३ ॥

(५) मन्दनः । सर्वस्मिन्नपिकाले भवत्यक्षयम् । वर्षासु भाद्रपदे मासे मघासु माघमासे । अनयोर्मासयोर्वा यत्किञ्चिद्बहुलत्रयोदश्यां दत्तं तदप्यक्षयम् ॥ २७३ ॥

अपि नः सकुले जायाद्यो नोदद्यात् त्रयोदशीम् ॥ पायसं मधुसार्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतां त्रयोदशीं वर्षादिगुणयुक्तामधिकृत्येदमुच्यते । एवं पितर आशासते । अस्माकं कुले भूयात्स तादृशो जायतां उत्कृष्टगुणः यः शगुकायां त्रयोदश्यामलभ्यं दद्यात्पायसं मधुसार्पिः संयुक्तं । तथा कुञ्जरस्य हस्तिनः प्राक्छाये प्राच्यां दिशि गतायां छायायां अपराण्हेतरे काल इत्यर्थः शेषेऽहनि हस्तिनो दीर्घा प्राचीच्छाया भवति । प्राक्छाया इति वापाठः । छायायां हि ब्राह्मणा भोज्यन्ते । अधिमर्कमनुययत्पत्वा छायायां न संभवति तद्देशान्तरे । तत्समीपे कर्तव्यम् । अङ्गत्वात्स तिस्रं भवेत्सर्वांगोपेतं प्रधानं हस्ति छायायामेव । यन्मुष्या च क्षते राहूपरागो हस्ति छायायामेव हस्ती वै भूत्वा स्वर्भानुराशुरिरादित्यं तमसा विभ्यदिति । तदयुक्तं तत्र हि गौणो हस्तिशब्दप्रयोगः स्पृश्यन्तरे च पृथगेव हस्ति छाया महोपरागादाभ्राता हस्ति छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोरिति ॥ २७४ ॥

(२७४) अपि नः सकुले जायात् = अपि नः सकुले भूयात् (ज, झ, अ, ट, ठ, ड)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपिन इति पितृगाथानुकीर्तनम् । पायसे फलबाहुल्याथे । त्रयोदशीं त्रयोदश्यां वर्षासु मघासु मघानक्षत्रेचेत्यपि । तथाकुञ्जरस्य हस्तिनः प्राक्छाये प्राग्गामिन्यां छायायां अपराण्हे गजस्य छायायामि-
त्यर्थः ॥ २७४ ॥

(३) कुङ्कुः । वर्षासु मघायुक्तत्रयोदशी पूर्वोक्ता विवक्षिता । तत्रापि प्रौष्ठपद्यामतीतायामघायुक्तां त्रयोदशीम् ।
प्राप्य आर्द्धाह कर्तव्यमधुना पायसेनच ॥ इति शङ्खवचनात् । भाद्रकृष्णत्रयोदशी पूर्वत्रेह च गृह्यते । पितरः किलैवमाशासते-
अपि नामतथाविधः कश्चिदस्माकंकुले भूयात् । योऽस्मभ्यंप्रकृतायां त्रयोदश्यां तथातिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वोदिशंगतायां-
छायायामधुघृतसंयुक्तपायसंदद्यात् । न तु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः । यथाह विष्णुः । अपि जायेत सोऽस्माकं-
कुले कश्चिन्नरोत्तमः । प्रावृट्कालेसिते पक्षे त्रयोदश्यांसमाहितः ॥ मधुपुतेन यः आर्द्धपायसेन समाचरेत् । कार्तिकंसकलं-
वापि प्राक्छायेकुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अपीति पितर आशासते अपि संभाष्यते । सोऽस्माकं कुले जायाद्योनोऽस्मभ्यं दद्यादि
ति अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः । प्रावृट्कालेसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधुपुष्टेन यः आर्द्ध पायसेन
समाचरेदिति विष्णुक्तेः ॥ प्राक्छाये कुञ्जरस्येति विध्यन्तरं प्रागिति निर्देशात् । कुञ्जरस्यैव छाया विवक्षिता ननु
योगविशेषः । कर्णव्यजनवीजितमिति वाक्यान्तराच्चेति । अपराण्हे तस्य प्राच्यां छाया स्यात् ॥ २७४ ॥

(५) नन्दनः । अयंश्लोकः पितृगीतः ॥ २७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितर ऊचुः नः अस्माकंकुले शंभूयात् । त्रयोदशीं त्रयोदश्यां नः अस्माकं मधुसमिश्रं किंचिदद्यात् ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यामिश्रं कुञ्जरस्य प्राक्छाये आशासते । अस्माकंकुले भूयादिति वदन्ति । दद्यात् प्राक्पूर्वस्यां दिशि गतायां-
छायायां अपराण्हे । तत्र श्रीपतिराह । कृष्णे पक्षे त्रयोदश्यां मघासिन्धुकरैरविः । यदा तदा गजछाया आर्द्धपुण्यैरवा-
प्यते ॥ २७४ ॥

यद्यद्ददाति विधिवत्सम्यक्श्रद्धासमन्वितः ॥ तत्तत्पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥ २७५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यदिति वीप्सायां अप्रतिषिद्धं सर्वमन्मनुजानाति विधिवत्सम्यक्शब्दावनुवादः श्रद्धासम-
न्वितइत्येतदत्रविधीयते । श्रद्धयादातव्यं तथादत्तमनन्तमक्षयं भवति पितॄणां परलोके । अनन्तमिति वा कालाविधिनिषेधः ।
अक्षयमिति मात्राव्ययाभावमाह । सर्वकालं भवति प्रभूतं च ॥ २७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्यद्देवस्त्राद्यपि ददाति मघात्रयोदश्यामेव । विधिवत् सम्यग्विधिना आनन्त्यमतिकाल-
स्थायि अक्षयमनन्त्यतांगतम् ॥ २७५ ॥

(३) कुङ्कुः । यद्यदिति वीप्सायाम् । सर्वमन्मनुजानाति विधिवत्सम्यक्शब्दावनुवादः श्रद्धासम-
न्वितइत्येतदत्रविधीयते । श्रद्धयादातव्यं तथादत्तमनन्तमक्षयं भवति पितॄणां परलोके । अनन्तमिति वा कालाविधिनिषेधः ।
अक्षयमिति मात्राव्ययाभावमाह । सर्वकालं भवति प्रभूतं च ॥ २७५ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्द्धाच्च प्रत्ययविशेषोपि आर्द्धाहमित्याह यदिति । श्रद्धा हि पितरः सन्ति अस्ति च तेषां
आर्द्धेन वृत्तिरिति ज्ञानं तयान्वितस्तद्युक्तः आनन्त्येनानापकारं अक्षयमविनाशि कल्पस्थायीति यावत् ॥ २७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्यत् विधिवत्पितॄणां ददाति तत्तत्पितॄणां आनन्त्यमक्षयं भवति ॥ २७५ ॥

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयोयथैतान तथैतराः ॥ २७६ ॥

(१) मेधातिथिः । दशम्यादीनांवचनात्कलातिथयोत्पत्तिः अन्यात्पितु सत्यांश्रद्धायां कर्तव्यं चतुर्दश्यां तु निषेध एव ॥ २७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमावास्या आद्धमवश्यं पितृमित्राहुल्यार्थतायां तुरुष्णपक्षे दिनान्तरेऽपि कार्यं तत्रापि दशम्यादिदिनचतुष्टयमधिकफलमित्यर्थः । चतुर्दशीवर्जनमशस्त्रहतानां । यथाचेति विशिष्यत इति वचनात् । अपरपक्षेऽपराणहेचा संभवे पूर्वपक्षे पूर्वाणहे च कार्यमिति लभ्यते ॥ २७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । कृष्णपक्षे दशमीमारभ्यचतुर्दशीत्येका श्राद्धे यथा तिथयः श्रेष्ठमहाफलान तथैतदन्याः प्रतिपदादयः ॥ २७६ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्धस्य प्रशस्तान्तिथीनाह कृष्णपक्ष इति । एकां चतुर्दशीं वर्जयित्वा अमान्ताः पञ्चेतराः प्रतिपदादिनवम्यन्तानव प्रशस्ताः तास्वपि आद्धं कार्यं । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन । कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्मुख्यान्सुतानपि । यूनं कर्षिच वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूप्यसकुम्पके । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामा नामोति आद्धदः सदा ॥ प्रतिपत्पञ्चतिथ्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं । शस्त्रेण तु हताये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते इति ॥ २७६ ॥

(५) नन्दनः । अनेन पूर्वपक्षपूर्वाह्नयोरपि आद्धं कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ २७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयः प्रशस्ताः । तथैतरान् ॥ २७६ ॥

युक्षु कुर्वन्दिनक्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ अयुक्षु तु पितृन्सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥ २७७ ॥

(१) मेधातिथिः । युजिदिनानि द्वितीयाचतुर्थ्यादीनि । ऋक्षेनक्षत्रं तानि भरण्यादीनि युजिभवन्ति । प्रतिपत्तृतीयापञ्चमीसप्तमीनवम्यास्तिथयोऽयुज उच्यन्ते द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्योयुजः एवमेकादश्ययुक्प्रभृतौ द्रष्टव्यं नक्षत्रेष्वपि । सर्वान्कामान् तेचकामा इति हासपुराणयोर्भेदेनोपात्ताः पुष्कलां प्रजां । धनविद्याबलपुरुषैः पुष्टा पुष्कला ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युक्षु युग्मेषु दिनेषु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु ऋक्षेषु युक्षुरोहिण्यादादिषु अयुक्षु प्रतिपदादिषु रुत्तिकादिषु च ॥ २७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । दिनशब्दोऽत्र तिथिपरः । युक्षुयुग्मास्तु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु भरणीरोहिण्यादिषु आद्धं कुर्वन्सर्वाभिलषितान्प्राप्नोति । अयुग्मास्तु तिथिषु प्रतिपत्तृतीयाप्रभृतिष्वयुग्मेषु च नक्षत्रेष्वश्विनीरुत्तिकादिषु आद्धेन पितृन्पूजयन्पुत्रादिसन्ततिलभते पुष्कलां धनविद्यापरिपुष्टाम् ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव युग्मायुग्म भेदेन फलमाह युद्विति । युक्षु युग्मेषु दिनष्वेति तिथिपरं तेन द्वितीयाचतुर्थ्यादयः । नक्षत्राणि भरणीरोहिण्यादीनि युग्मानि तेष्वित्यर्थः । पुष्कलां प्रशस्तां सर्वान्कामानिति पूर्वधृतयाज्ञवल्क्यवचनात्तत्रेयम् ॥ २७७ ॥

(५) नन्दनः । युक्षु युग्मेषु । दिनशब्देन सूर्यवारादीनां ग्रहणम् । ऋक्षशब्देन च रुत्तिकादीनाम् । कुर्वन् आद्धमिति शेषः ॥ २७७ ॥

(२७७) सर्वान्=अर्चन् (ज, झ, अ, ढ)

(६) रामचन्द्रः । युधु युग्मासुद्वितीयादितिथिषु दिनक्षेषु भरण्यादिषु यःश्राद्धं कुर्वन्सःसर्वाङ्कामान् अभुते शमो-
ति । अयुधुअयुग्मासु प्रतिपदश्वय्यादिषु नक्षत्रेषु यःपितृनर्चयन्सपुष्कलांबहुजांसन्ततिप्रामोति ॥ २७७ ॥

यथाचैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्नादपराह्णोविशिष्यते ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वपक्षःशुक्लपक्षः अपरःकृष्णपक्षः चैत्रसिताद्यामासाइति । यथा श्राद्धस्यशुक्लपक्षात्
कृष्णपक्षोविशिष्यते प्रकृष्टफलदोभवति । तथापूर्वाह्नादपराह्णोविशेषवचनात् । पूर्वाह्णेपिकदाचित्कर्तव्यमेवेतिप्रती-
यते । ननुचप्रसिद्धेनदृष्टान्तेन भवितव्यं । नचापरपक्षस्यपूर्वपक्षाच्छ्राद्धप्रतिविशेषउक्तः । केचिदाहुः कृष्णपक्षेद-
शम्यादावित्येतस्मात्प्रतीयते । एवंतुब्रूमः वचनानित्वपूर्वत्वादित्येनन्यायेनाप्रसिद्धस्यदृष्टान्ततास्तीति विधिरपिदृष्टा-
न्तवचनादेवशक्योत्रगन्तुम् ॥ २७८ ॥

(३) कुम्भूकः । चैत्रसिताद्यामासाइति ज्योतिःशास्त्रविधानाच्छुक्लपक्षोपक्रमत्वान्मासानामपरःपक्षःकृष्णपक्षःसय-
था शुक्लपक्षाच्छ्राद्धस्य संबन्धी विशिष्टफलदोभवति एवंपूर्वार्धदिवसादुत्तरार्धदिवसःप्रकृष्टफलोविशिष्यतइति वचनात्पूर्वा-
ह्णेपि श्राद्धकर्तव्यताबोधयति । ननु शुक्लपक्षादनुत्तरोत्कर्षस्यापरपक्षस्य कथंदृष्टान्तता प्रसिद्धोहि दृष्टान्तोभवति । उच्य-
ते । कृष्णपक्षे दशम्यादावित्यत्रैव विशिष्टविधावुत्कर्षाभिधानात् ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्दः । कृष्णपक्षइत्युक्तं तत्रैवार्थवादमाह यथेति । अपरपक्षइति दृष्टान्तार्थः । पूर्वपक्षात् शु-
क्लपक्षात् ॥ २७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वपक्षात्शुक्लपक्षात् यथाऽपरपक्षो विशिष्यते तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्नादपराह्णकालो-
विशिष्यते । अपराह्णःपितृणामिति श्रुतेः । आषाढ्याःपञ्चमःपक्षःआषाढीमवधिकृत्वा परःपक्षःकृष्णपक्षस्यआश्वि-
नस्य ॥ २७८ ॥

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ॥ पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किञ्चित्पित्र्यं तत्रकर्मण्ययंविधिः । पदार्थाःप्राग्व्याख्याताः । अतन्द्रिणाअनलसेन श्रद्धा-
नेनेतियावत् । आनिधनादामरणाद्यावज्जीविकोयं विधिरित्यर्थः । दर्भपाणिना । तदुक्तं दर्भाःपवित्रमिति तद्विधितशीर्ष-
कंदर्भमयंपवित्रमुच्यते ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपसव्यमपरादक्षिण्येन तेन पित्रादिविप्राणांप्रागपवर्गोपवेशनमपरादक्षिणकर्मकरणार्थ-
मित्यादिलभ्यते । आनिधनादासमामेः । पित्र्यंप्राचीनावीत्यादिना कार्यं । न तु तन्मध्यपतितं देवमपि विधिवदम्यूनान
धिकाङ्गम् ॥ २७९ ॥

(३) कुम्भूकः । दक्षिणसंस्थितयज्ञोपवीतेनानलसेन दर्भहस्तेनापसव्यंपितृतीर्थेन यथाशास्त्रंसर्वपितृसंबन्धिकर्मा-
निधनादासमामेः कर्तव्यम् । आनिधनाद्यावज्जीवमिति मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धाङ्गतया कार्यान्तरंविधत्ते प्राचीनावीतीति । अपसव्यं पितृतीर्थंतर्जयिष्यदुद्योर्मध्यं । अत-
न्द्रिणा अनलसेन । आनिधनादासमामेर्विधिवद्यथाशास्त्रं ॥ २७९ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तराण्याह प्राचीति । आनिधनादासमामेः ॥ २७९ ॥

रात्रौ श्राद्धं कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ॥ सन्ध्योरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥ २८० ॥
 [कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं स्वरूपां लभते प्रजाम् ॥ कन्यकाश्च द्वितीयायां तृतीयायां वाजिनः ॥ १ ॥
 पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां पञ्चम्यां शोभनान्मुतान् ॥ षष्ठ्यांदूतमवामोति सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥ २ ॥
 अष्टम्यामपिवाणिज्यं लभते श्राद्धदोनरः ॥ नवम्यां वै चैकशफान् दशम्यां द्विः ॥ खुरान्बहून् ॥ ३ ॥
 एकादश्यांतथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च ॥ ४ ॥

ज्ञातिश्रेष्ठयंत्रयोदश्यां चतुर्दश्यां कुप्रजाः ॥ प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये च शस्त्रहता रणे ॥ ५ ॥ §
 पक्षाद्यादिषु निर्दिष्टा न्विपुला न्मनसः प्रियान् ॥ श्राद्धदः पञ्चदश्यां च सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ६ ॥]

(१) मेधातिथिः । ननु चापराणहविधानान्कुतो रात्र्यादिषु प्राप्तिः । अथ मर्तव्यशेषवचनेनान्यत्राप्यस्तीति ज्ञापितं । सत्यं । पूर्वाण्हादपराणहो विशिष्यत इति यदपेक्षविशेषवचनं तत्रैवास्तीति सामान्यज्ञानं प्रवर्तते तेन पूर्वाणह एव कदाचित्तस्यान्यउत्तरकाल इति केचिदाहुः । ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोरिति चन्द्रग्रहादिषु रात्र्यादावपि प्राप्तस्तन्निषेधार्थं । अतश्च सन्ध्यायां चन्द्रसूर्ययोरुपरगेण रात्रौ चन्द्रग्रहणे प्रतिषेधाविधानाद्विकल्पः । अन्येत्वाहुः मध्याह्नकालः पूर्वाह्णापराह्णायामन्यस्तत्राप्येतेन प्रतिषेधेन कर्तव्यमिति ज्ञाप्यते । सूर्ये चैव पूर्वाह्नकालत्वात्प्रथमोदिते सूर्ये प्रतिषेधः । राक्षसीत्यर्थवादः ॥ २८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रात्रौ श्राद्धमिति निषेधात्प्रावर्णार्दान्त्यस्यापराह्णेऽसंभवं पूर्वाह्णेऽपि करणमनुमतम् । अतएवापराह्णे विशिष्यत इत्युक्तम् । एवं च दिवा नित्यश्राद्धस्यैवादाकरणे लोप एवेति दर्शितम् । सूर्ये चिरोदिते सङ्ख्याख्येषामुक्तमध्ये ॥ २८० ॥

(३) कुङ्कूकः । रात्रौ श्राद्धं कर्तव्यम् यस्माच्छ्राद्धविनाशनगुणयोगाद्वाक्षसी मन्वादिभिरसौ कथिता । सन्ध्योश्च न कुर्यादादित्येवाचिरोदिते । अचिरोदितादित्यकालश्चापेक्षायां त्रिमुहूर्तः प्रातःकालोप्राहः । यथोक्तविष्णुपुराणे । रेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगतेरवौ । प्रातस्ततः स्मृतः कालो भागः सोऽहस्तु पञ्चमः ॥ अपराह्नस्य श्राद्धाद्विना विधानात्कथमयमप्रसक्तप्रतिषेध इति चेत् । नायं प्रतिषेधः । सहि रागप्राप्तस्य वा स्यात्प्रतिषेधप्रसक्तस्य वा नायः । नात्र रागतो नित्यस्य दर्शश्राद्धस्य प्राप्तत्वात्प्रतिषेधप्रसक्तस्य निषेधे षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यात् तस्मात्पर्युदासीयम् । रात्र्यादिपर्युदस्तेतरकाले श्राद्धं कुर्यात् अनुयाजेतरयजतिषु ये यजामह इति मन्त्रवत् । अपराह्नविधिश्च प्राशस्त्यार्थः । अतएवोक्तम् । यथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णे विशिष्यत इति ॥ २८० ॥

(४) राघवान्धः । श्राद्धस्य संपदः स्युरित्युक्तं तस्य प्राशस्त्यं द्योतयन् पर्युदासस्यायेन रात्र्यादिचतुष्टयातिरिक्तकाले कुर्यादनुयाजव्यतिरिक्तयजतिवत् यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेषु इत्यादिवदित्याह रात्राविति । अचिरोदिते प्रथमोदिते । अपराह्णे विशिष्यत इति प्राशस्त्यस्मृतेः । षष्टिदण्डान्मिकायां तिथौ प्राप्तायां निषेधः सार्थक इति भावः ॥ २८० ॥

+ वाजिनः=बन्दिमः (४) पुस्तके । अन्येषु वाजिन इत्येव ।

§§ द्विखुरान्=द्विशफान् (४) पुस्तके । अन्येषु द्विखुरान् इत्येव ।

§ (क, ख, ग, ड)

(६) रामचन्द्रः । सूर्ये अचिरोदिते प्रथमोदिते सङ्कवे काले वा ॥ २८० ॥

[रामचन्द्रः । शाकलः युवानस्तु भ्रियन्ते त्रकामोदिकेणवै द्विजाः । तेषां आर्द्धचतुर्दश्यानां न्येषां तु कदाचन । अस्यार्थः अन्येषां ज्वरादिना मृतानां चतुर्दश्यां आर्द्धन कार्यं किंतु तन्निधा । वाष्कलः । कामाग्निना च दहन्ते ये युवानः कदाचन । तेषां हि पितृपेण्डश्च भूतायामपि निर्वपेत् । स्त्रीणामप्येवमेकस्यात्कामासक्तगतासवाः । तासां आर्द्धं हि भूतायां प्रसूत्या मरणं यदि ॥ ५ ॥]

[रामचन्द्रः । पक्षेति । पक्षाद्यादिषु पक्षादिः आदिर्यासांताः पक्षाद्यादयः तासु पक्षाद्यादिषु प्रतिपदायासु पञ्चदश्यां अमायां आर्द्धदः सर्वाङ्कमानवामोति ॥ १ ॥]

अनेन विधिना आर्द्धत्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ॥ हेमन्तशीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥ २८१ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोक्तेन विधिना इति कर्तव्यता कलापेन पूर्वेषु निमित्तपञ्चणादिभिः संवत्सरस्य त्रिः आर्द्धकुर्वीत । केषु मासेष्वित्यत आह हेमन्तशीष्मवर्षासु मासानुमासिकमित्यस्य त्रिः संवत्सरविधिर्वैकल्पिकः । पाञ्चयज्ञिकः पञ्चमहायज्ञमभ्येयः पठितः सोऽन्वहं कर्तव्यः । अस्य च प्राचीनावीत्यपसव्योदङ्मुखब्राह्मणभोजनमित्येतावत्येवेति कर्तव्यता । एवमर्थमेव पुनरुपन्यासः । एवं त्रिः संवत्सरविधिरनाहिताग्नेरित्येवं पूर्वोक्त्या चक्षते प्रमाणं तु त एव विदन्तीति ॥ २८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रिरिति त्रिरपीत्यर्थः । एतच्च प्रतिमासमसं भवे । संभवे तु प्रतिमासमेव मासिमासि पितृभ्यः क्रियत इति श्रुतेः । हेमन्तशीष्मवर्षात्त्विति चतुर्मासतु पक्षमाश्रित्योक्तम् । एवं च मत्स्यपुराणे । अनेन विधिना आर्द्धत्रिरब्दस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के रुष्णपक्षेषु सर्वदेत्युक्तत्वात् ॥ त्रिःकरणे एतेष्वेव मासेष्वमास्यायां तत्करणमितिलभ्यते । त्रिसंवत्सरविधिरनाहिताग्नेरित्येवं पूर्वोक्त्या चक्षते प्रमाणं तु त एव विदन्तीति । अग्निरिह हिणामेवेत्यपरे । पाञ्चयज्ञिकं पञ्चमहायज्ञपतितं तदन्वहमेव कार्यमशक्ताबुदकादिनापि इहेति हेमन्तादिषु त्रिःसंवत्सरविधिः पूर्वोक्तः । पाञ्चयज्ञिको नित्य इति ॥ २८१ ॥

(३) कुङ्कुमः । कुर्यान्मासानुमासिकमिति प्रतिमासं आर्द्धविहितं तदसंभवे विधिर्यं चतुर्भिर्मासेः कर्तुरेकः एकस्वतुः संवत्सर इतीमं पक्षमाश्रित्योच्यते । अनेनोक्तविधानेन संवत्सरमध्ये त्रीन्वारान् हेमन्तशीष्मवर्षासु आर्द्धकर्तव्यम् । तच्च समयाचारात्कुम्भवृषकन्यास्थेऽर्के पञ्चमहायज्ञान्तर्गतं च एकमप्याशयेद्दिप्रमित्यनेन विहितं प्रत्यहं तु कुर्यादिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थम् ॥ २८१ ॥

(४) राघवानन्दः । कुर्यान्मासानुमासिकमिति प्रतिमासं प्रत्यब्दं च प्राप्तं आर्द्धमशक्तौ संकुचति अनेनेति । अब्दस्य हेमन्तादित्रिष्ववश्यं कुर्यादिति त्रिषु संवत्सरमाश्रित्यैतत् पाञ्चयज्ञिकं एकमप्याशयेद्दिप्रमित्यादि विहितं पञ्चयज्ञान्तर्गतं आर्द्धं । अन्वहं प्रतिदिनं निर्वपेदित्यन्वयः ॥ २८१ ॥

(५) नन्दनः । इहामावास्यायां त्रिरवश्यं निर्वपेत् न न्यूनम् ॥ २८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्दस्य मध्ये त्रिवारं हेमन्तशीष्मवर्षासु आर्द्धनिर्वपेत् । पञ्चयज्ञीयं आर्द्धं अन्वहं प्रत्यहं कुर्यात् । अनेन संवत्सरस्य विधिरनाहिताग्नेः ॥ २८१ ॥

न वैदुष्यज्ञियोहोमोलौकिकेऽग्नौ विधीयन्ते ॥ न दर्शेन बिना आर्द्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ २८२ ॥

(१) मेघातिथिः । पितृयज्ञाद्भूतो होमः वैदुष्यज्ञिकः सलौकिकेऽस्मात्तद्गौमविधीयते । साक्षेण कर्तव्यतया न चोच्यते । तस्मात्त्रिःसंवत्सरस्यानाहिताग्निना कर्तव्यं । यद्यपि त्रिःरुतमपि भवत्येव रुतं लौकिकेऽग्नौ । तथापि संवत्सरापेक्षया अरुतमे

बतद्भवति । प्रस्थभोजनोहिन्यूनभुक्तेऽभुक्तइत्यर्थवादतया पूर्वशेषमिदंपूर्वेभ्याचक्षते । इदंत्वयुक्तं । यदिलौकिकोर्षिर्विवा-
हदावपरिगृहीतस्तस्मिन्आह्वाङ्भूतोहोमोनकर्तव्यइत्युच्यते होमप्रतिषेधेनचतद्यतिरिक्तमन्यत्कर्मकर्तव्यमित्युक्तंभवति । इ-
तरथापरिगृहीताऽन्यपिपार्वणआह्वाङ्भूत्वेनविधानादनग्निकस्यआह्वानधिकारएवस्यात् । यथान्धस्याऽज्याऽवेक्षणाशक्त्या-
नदर्शपौर्णमासयोरधिकारः । अस्मिंस्तुर्मासाम्निकस्यहोमवत्आह्वानमग्निकस्य तद्वर्जितमपिज्ञापितंभवति । तथाचाग्न्यभाव-
इत्यस्यायमेवविषयः । येपित्याचक्षते पिण्डपितृयज्ञःपितृयज्ञोभिधेतः तत्रयोहोमःसलौकिकेत्मातेऽग्नौनास्ति तेपिनयुक्तमा-
हुः । अस्वेवमनाहिताग्नेर्नित्यत्वेअपयित्वाजुहुयादित्यादि । नदर्शेनविनाआह्वंघोपरागादावाहिताग्नेःप्रतिषेधइत्याहुः ।
एतत्तुसमाचारविरुद्धं । अन्येतुपठन्तिनविनादर्शइत्यस्यानाहिताग्निनामासानुमासिकंकर्तव्यं । नास्यत्रिःसंवत्सरविधिः । नै-
वायंपादोस्तीत्यन्ये । कस्तर्हस्यार्थः । दार्शान्आह्वाङ्भूतोहोमोनास्तिनामासानुमासिकंकर्तव्यं । नास्यत्रिःसंवत्सरविधिः । नै-
वायंपादोस्तीत्यन्ये । कस्तर्हस्यार्थः । दार्शान्आह्वाङ्भूतोहोमोनास्तिनामासानुमासिकंकर्तव्यं । नास्यत्रिःसंवत्सरविधिः । नै-
वायंपादोस्तीत्यन्ये । कस्तर्हस्यार्थः । दार्शान्आह्वाङ्भूतोहोमोनास्तिनामासानुमासिकंकर्तव्यं । नास्यत्रिःसंवत्सरविधिः । नै-
वायंपादोस्तीत्यन्ये । कस्तर्हस्यार्थः । दार्शान्आह्वाङ्भूतोहोमोनास्तिनामासानुमासिकंकर्तव्यं । नास्यत्रिःसंवत्सरविधिः । नै-

(२) सर्वज्ञनारायणः । निरग्नीनांविशिन्व्यपिच नपितृयज्ञकइति । पितृयज्ञआह्वंसंबन्धि होमोलौकिके ग्राम्ये
न किंतु वैवाहिकएव । तदभावे ब्राह्मणकरादौ । आहिताग्नेर्च्छाङ्गमाहिताग्निकर्तृकतन् दर्शेनविनाऽस्ति । अतोदशम्या-
दिष्वपि यत्करणमुक्तंतदनाहितत्रेताग्निमपेक्ष्यआह्वं पार्वणप्रकृतत्वात् । प्रतिसांवत्सरिकादित्विन्यदपि कार्यमेव ॥ २८२ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्नेःसोमयमाभ्यांचेत्यनेन विहितपितृयज्ञाङ्भूतोहोमो न लौकिके श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्ताग्नौ शा-
स्त्रेण विधीयते । तस्मान्न लौकिकाग्नावग्नौकरणहोमःकर्तव्यः । निरग्निना तु अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावित्यभिधाना-
द्विपपाण्यादौ करणीयः । आहिताग्नेर्द्विजस्य नामावास्याव्यतिरेकेण कृष्णपक्षे दशम्यादौ आह्वंविधीयते । शृताह्आह्वंतु
नियतत्वात्कृष्णपक्षेऽपि तिथ्यन्तरे न निषिध्यते ॥ २८२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र विशेषान्तरमाह नेति । लौकिके विवाहादौ । अपरिगृहीते आह्वाङ्भूतोहोमोनकर्तव्यइति
निषेधादन्यत्कर्तव्यमिति मेधातिथिः । स्मार्ताग्नौ आवसथ्याख्ये श्रौते च कर्तव्यः अग्नीशानयमाभ्यांत्वाहेत्यादिकोहोमः
न दर्शेनेति आहिताग्नेः अमावासिकैकोद्दिष्टद्वयमितिभावः ॥ २८२ ॥

(५) नन्दः । अथ पित्र्येषु गृहंश्रौ होमः कार्यो न लौकिकाग्नावित्याह नेति । अत्र पितृयज्ञशब्देन मासिकआ-
ह्वमुच्यते । अधिकाराल्लौकिकाग्नौ न विधीयते । किंतु गृहमावेव विधीयतइत्यर्थः । केचित्तु पितृयज्ञशब्दस्य पिण्ड-
पितृयज्ञएव मिरुद्धत्वात्तस्यैव लौकिकाग्नौ निषेधइतिमन्यन्ते । अनाहिताग्नेरयमासि आह्वंकल्पः न पुनराहिताग्ने रपीत्यु-
क्तम् उत्तरार्द्धेन । आहिताग्नेः पितृयज्ञतुनिर्वर्त्येत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तएव मासिकआह्वंकल्पः कर्तव्यः नाधिकइत्य-
र्थः ॥ २८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । लौकिकाग्नौ अस्मार्तैर्गौ पैतृयाङ्गयःअग्नौकरणहोमःविधीयते आहिताग्नेरग्निहोत्रिणःद्विजन्मनःदर्शे-
न विनाआह्वं । दर्शेन्नाधिकारो नान्यतिथौ ॥ २८२ ॥

यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन्स्मात्वा द्विजोन्ममः ॥ तेनैव कृत्स्नमामोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ २८३ ॥

(१) मेधातिथिः । पाञ्चयाज्ञिकंयच्छाङ्गं अहरहरित्युक्तं तस्यवैकल्पिकत्वमनेनोच्यते । उदकतर्पणंयक्रियतेस्मा-
त्वातेनैवपितृयज्ञक्रियाफलमामोति । यदुक्तमेकमप्याशयेदितितस्यनास्तिनियमेनकर्तव्यता उदकतर्पणमवश्यंकर्तव्य-
म् ॥ २८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अब्दस्य त्रिपिपावर्णश्राद्धकरणेऽशक्तस्यानुकल्पमाह यदेवेति । पितृयज्ञः पार्वणाख्यः ॥ २८३ ॥

(३) कुल्लूकः । पाञ्चयज्ञिकश्राद्धासंभवे विधिरयम् । यत्र स्नानान्तरमुदकतर्पणद्विजः करोति तेनैव सर्वनित्य-
श्राद्धफलप्राप्नोति । द्विजोत्तमपदं द्विजपरम् ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वाशक्तौ तर्पणस्य सर्वार्थकत्वमावश्यकत्वं च गृहमेधीये आज्यभागौ यजतीतिवदित्याह यदेवेति । मेधातिथिस्तूदकतर्पणं नित्यश्राद्धस्य वैकल्पिकमित्याह ॥ २८३ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणभोजनात्मकमपि श्राद्धमाहिताग्निनावश्यकं कार्यं तत्फलस्यान्यतः सिद्धत्वादित्याह यदे-
ति । तेनाहिताग्नेः कल्पनीया व्यवस्था । पिण्डपितृयज्ञेन वापितृपूजाब्राह्मणभोजनान्तेन विधिनावेति ॥ २८३ ॥

वसून्वदन्ति तु पितृन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ॥ प्रपितामहांस्तथादित्यान् श्रुतिरेषासनातनी ॥ २८४ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृद्वेषादप्रवर्तमानस्य प्रवृत्त्यर्थमिदं । त्रिस्थानावस्थाद्यादेवताः पितरोऽपि यत्र पिण्डभाजः अतो-
देवतात्वेनैते द्रष्टव्याः श्रुतिरेषाश्रूयते एतद्देवतु अतः पुरातनी नित्यत्वाद्देवस्य ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्रादीनां नरकादिषु स्थितौ श्राद्धफलदायित्वासंभवान् कथंकाम्यश्राद्धीयफलसिद्धिर्-
त्याशंक्याह वसून्वदन्तीति । पुरातनो इदानीमपठ्यमाना एतेन स्वपित्रादीनुद्दिश्यापि कृतं श्राद्धं वत्त्वादीनपि देवांस्तर्पयति
ते च नृमाः फलं ददतीत्युक्तम् ॥ २८४ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्प्रातिपदयोर्वत्सादयदिति । एषामनादिभूताश्रुतिरस्ति अतः पितृनवत्वाख्यदेवान् पितामहान् रुद्रांश्च-
पितामहानादित्याम्भवादयो वदन्ति ततश्च सिद्धबोधनवैयर्थ्याच्छ्राद्धे पित्रादयो वत्सादिरूपेण ध्येयादिति विधिः कल्प्यते ।
अतएव पैठीनसिः । य एवं विद्वान् पितृन् यजते वसवोरुद्रा आदित्याश्चास्य प्रीता भवन्ति । मेधातिथिगोविन्दराजौ न । पितृद्वेषा-
न्नास्ति क्यादायः पितृकर्मणि न प्रवर्तते तं प्रत्येतत्प्रवर्तनार्थं देवतात्वाभ्यारोपेण पितृणां स्तुतिवचनम् ॥ २८४ ॥

(६) राघवानन्दः । तर्पणेनैव सर्वमाप्नोतीत्यस्यार्थवादः वसूनिति । पित्रादित्रयतर्पणेन वसुरुद्रादित्यास्तर्पिता भ-
वन्तीति भावः ॥ २८४ ॥

(५) नन्दनः । अथ पित्रादिषु देवताविशेषात्मकत्वप्रतिपत्तिं श्राद्धफलतिशयमाह वसूनिति ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृपितामहप्रपितामहान् वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् वदन्ति । एषाश्रुतिः सनातनी । तद्यथा हे-
प्रितः वसुरूप हे पितामह रुद्ररूप हे प्रपितामह आदित्यरूप ॥ २८४ ॥

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः ॥ विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ २८५ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्येन श्लोकपादेनातिथ्यादिभुक्तशिष्टस्यान्नस्य यद्भोजनं विहितं तदनुद्यते मादृक्कितयामङ्ग-
लावस्थानि शास्त्राणि प्रथन्ते । पित्र्यादौ वैकर्म्यशस्ततरं । यज्ञशेषं । अनेन ज्योतिष्टोमादिहविःशेषस्य भोजनं विघसस्य तुल्यत-
योच्यते । उत्तरिणार्थं श्लोकेन सौहार्दमेव । तस्य वेदार्थव्याख्यानं । कस्यां चिच्छाखायामाभ्यां शब्दाभ्यां विधानदृष्टमतो व्या-
बोहं निवर्तयति । विघसमभ्यातीति विघसाशी । अमृतं भोजनमस्येत्यमृतभोजनः । भृत्यशेषं भृत्यभुक्तशिष्टमिति द्रष्टव्यं ।
भुक्तशेषमिति पाठसामर्थ्यादतिथ्यादिभुक्तमिति द्रष्टव्यं । अन्यत्तु प्रकृतत्वाच्छ्राद्धभुक्तशेषमिति द्रष्टव्यं । तथा च स्मृत्यन्तरं भु-
ज्जीतपितृसेवितमिति । श्राद्धाङ्गैर्भोजनं केचिदाहुः । अन्ये तु पुरुषार्थभोजननियमोयमित्याहुः । वसून्वदन्तीत्यनेनैव-
श्राद्धप्रकरणस्यापवृत्तत्वात् । यज्ञशेषं यज्ञोपयुक्तद्रव्यशेषमिति द्रष्टव्यम् ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भुक्तशेषमतिथ्यादिभुक्तशेषं । यज्ञशेषवैश्वदेवाख्ययज्ञशिष्टम् ॥ २८५ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वदा विधसंभोजनः स्यात्सर्वदा चाभृतभोजनो भवेत् । विधसामृतपदयोरप्रसिद्धत्वादर्थव्याकुरते । विप्रदिभुक्तशेषविधसंभोजनम् । दर्शपौर्णमासादियज्ञशिष्टपुरोडाशाभृतम् सामान्याभिधानेन प्रकृतत्वाच्छास्त्रे विप्रभुक्तशेषभोजनार्थोऽयं विधिः । अतएव भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वपितृनिषेवितमिति स्पृश्यन्तरम् । अतिथ्यादिविशेषभोजनत्वं विशिष्टं दम्पतीदित्यनेनैव विहितं तस्यैव यज्ञशेषतुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थपुनर्वचनमिति तु गोविन्दराजध्याख्यामनुष्ठानविशेषानर्हमप्राकरणिकंच ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । देवानतिथींश्च पूजयित्वैव भोक्तव्यमिति नियमयति विधसाशीति । विधसाभृतयोर्लक्षणमाह विधसंस्त्विति । भुक्तशेषमतिथ्यादिभुक्तावशिष्टं । गृहस्थः शेषभुग्भवेदित्युक्तेः ॥ २८५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तेन प्रकारेण देवतातिथिभृत्यशेषं गृहस्थेन भोक्तव्यमित्याह विधसाशीति । यज्ञशेषपञ्चमहायज्ञशेषम् ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधसंभुक्तशेषं आह भुक्तावशेषं पञ्चयज्ञशेषं अमृतं भवतीत्यर्थः ॥ २८५ ॥
एतद्वोऽभिहितं सर्वविधानं पाञ्चयज्ञिकम् ॥ द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥
इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वहिव्यवहितस्य पाञ्चयज्ञिकमिति महायज्ञविधेरुपसंहारो भाष्यलिकतयैव उक्तोऽप्येव श्लोकार्थेन वक्ष्यमाणाध्यायार्थैकदेशोपन्यासोपगते चोक्तप्रयोजनानि । द्विजातिमुख्या ब्राह्मणास्तेषां वृत्तयोजीविकाः कर्माणि द्विजातीनां वा मुख्यवृत्तय इति । उत्तरत्रैव दर्शयिष्याम इति प्रसिद्धम् ॥ २८६ ॥ मान्याकापि मनुस्मृतिस्तदुचिताभ्याख्याहिमेधातिथेः सानुमैव विधेर्वशात्कचिदपि प्राप्य न यत्पुस्तकम् ॥ क्षोणीन्द्रो मदनः सहारणस्तो देशान्तरादात्तैर्जीर्णोद्धारमचीकरत्ततस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥ १ ॥ शुभं भवतु ॥ इति श्री भट्टवीरस्वामिसूनुर्भट्टमेधातिथिस्वामिनः कृतौ मनुभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाञ्चयज्ञिकं तत्र प्रसंगात्पार्वणस्य चेत्यपि दृष्टव्यम् । द्विजाति मुख्याः ब्राह्मणाः । तेषां वृत्तयो जीवोपायास्तेषां विधानम् ॥ २८६ ॥ श्रीनारायणसर्वज्ञवृत्तिसंदर्शितान्वयाः । मनुस्मृतिगिराचार्यमधिगच्छन्तु सूरयः । इति सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ विवाहश्राद्धाधिकारो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । इवंपञ्चयज्ञभवमनुष्ठानं सर्वयुष्माकमुक्तम् । पार्वणश्राद्धव्यवहितैरपि पञ्चयज्ञैरुपसंहारस्तेषामभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थः मङ्गलार्थ इति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ । इदानीं द्विजानां मुख्यो ब्राह्मणस्तस्य वृत्तीनामृतादीनामनुष्ठानं ज्ञेयतामिति वक्ष्यमाणाध्यायैकदेशोपन्यासः ॥ २८६ ॥ ॥ इति वारेन्द्रनन्दनवास्कीयभट्टदिवाकरान्ममजीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तमुपसंहरन् वर्तिष्यमाणं प्रतिजानीते एतदिति । द्विजातिषु मुख्या ब्राह्मणभेदास्तेषां वृत्तयो जीविकास्तासामनुष्ठानम् ॥ २८६ ॥ ॥ इति मनुस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । द्विजातिमुख्याः ब्राह्मणास्तेषां वृत्तयोर्यथाप्युपायाः । इति शब्दो वाक्यसमाप्तौ ॥ २८६ ॥ ॥ इति मानवव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तदिति । द्विजातीनां ब्राह्मणक्षत्रियविशां एतेषां पृथक् पृथक् मुख्यवृत्तीनां विधानं लक्षणं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥ ॥ श्राद्धप्रकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायप्रारम्भः ॥

चतुर्थमायुषोभागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ॥ द्वितीयमायुषोभागं कृतदारोगृहे वसेत् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । संक्षेपेणातिक्रान्तस्याध्यायद्वयस्यार्थकथयत्यनुस्मरणाय । गार्हस्थ्यधर्मस्यायंवृत्तिविधिरिति-
द्वितीयं श्लोकप्रयोजनं । अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागव्यवस्थाविधानमाश्रमिणामनुपपन्नमतः श्लोकोयं विहिताश्र-
मकालानुवादार्थः । यद्यपि च शतायुर्वेपुरुषइत्येतदपेक्षया कथंचिदुपपद्येतापि तथापि स्वप्रकरणे ग्रहणान्तिकमिव
अवध्यन्तरस्य ब्रह्मचर्यविहितत्वात् । गृहस्थस्तु यदापश्येदिति गार्हस्थ्येऽपि कालान्तरप्रतिपत्तेरनुवादसैवानुमीयते ।
चतुर्थमाद्यमायुषोभागं जन्मापेक्षमाद्यत्वं गुरौ उषित्वा ब्रह्मचर्यं कृत्वा ततोद्वितीयं चतुर्थमायुषोभागं कृतविवाहो गृहे-
वसेत् । गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् । तत्रवसेत् ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ॐ नमो महागणपतये नमः । चतुर्थमायुषोभागमिति । यावदाशुः पुंसस्तस्य चतुर्थभागः
आपो यावन्समाप्यते तावदित्यर्थः । एतच्च षट्त्रिंशदाब्दिकाद्युक्तपक्षैः सह वैकल्पिकम् । गुराविति । ब्रह्मचर्याश्रम-
इत्यर्थः । द्वितीयं आद्यचतुर्थभागानन्तरचतुर्थभागम् ॥ १ ॥

(३) कुल्लुकः । आद्यकल्पानन्तरं वृत्तीनां रक्षणं चैवेति वृत्तिषु ध्यक्ततया प्रतिज्ञातासु वृत्त्यधीनत्वाद्गार्हस्थ्यस्यानन्त-
रंवक्तव्यासु ब्रह्मचर्यपूर्वकमेव गार्हस्थ्यं तत्रैव वक्ष्यमाणा वृत्तय इति दर्शयितुं ब्रह्मचर्यकालं गार्हस्थ्यकालं चान्न वदति । चतु-
र्थमिति । चतुर्थमायुषोभागमाद्यमित्युक्तं ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम् । अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्
न च शतायुर्वेपुरुषइति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपरत्वम् । षट्त्रिंशदाब्दिकं ब्रह्मचर्यमित्यादिविरोधात् । आश्रमसमुच्चयपक्षमा-
श्रितो ब्राह्मणउक्तब्रह्मचर्यकालं जन्मापेक्षया यथाशक्ति गुरुकुले स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ।
गृहस्थस्तु यदापश्येदित्यनियतत्वाद्वितीयमायुषोभागमित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । चतुर्थभागं पञ्चविंशतिवत्सरान् शतायुर्वेपुरुषइति श्रुतेः । ब्रह्मचर्यमुषित्वा समाप्येति ब्रह्म-
चर्यसमाप्य गृहीभवेत् गृहीभूत्वा वनीभवेदिति श्रुतेः तत्र शाब्दी सङ्गतिः ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । एवं पञ्चमहायज्ञविधानमुक्तम् । इदानीं पूर्वाध्यायान्ते प्रतिज्ञातं गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य वृत्त्युपायं विव-
क्षंस्तस्य गार्हस्थ्यस्य कालं तावत्त्वयसा विभजन्नाह चतुर्थमिति । आयुषोवर्षशतपरिमाणस्याद्यश्चतुर्भाग उपनयनात्प्राकृ-
वर्षाणि पञ्चादष्टादश इत्येव पञ्चविंशतिवर्षकपूर्वोक्तेषु षट्त्रिंशदाब्दिकादिषु कल्पेष्वाश्रमसमुच्चयानुष्ठाने समीचीनस्तदधि-

काराख्योऽयंकल्पः सामर्थ्याद्रम्यते । नहानुपनीतस्य गुरुकुलवासोभवति । गुरावुषित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागंकृतदारो-
गृहे वसेत् । ब्रह्मचर्यकालस्य पुनरुपन्यासोगार्हस्थ्यस्य कालविवक्षार्थः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ गृहस्थधर्मानाह । आयुषः आद्यं चतुर्भागं पञ्चविंशति वर्षपर्यन्तं गुरौ गुरुसमीपे उ-
षित्वा वासं कृत्वा वेदाध्ययनं कृत्वा । आयुषो द्वितीयभागं प्राप्य कृतदारः सन् वसेत् ॥ १ ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ॥ या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रोजीवेदनापदि ॥ २ ॥

(१) मेघातिथिः । देहिदेहीति याच्यमानस्य यः परस्यचित्तविकारः स्वेदात्मकोजायते सद्रोहोभिप्रेतो नपुनर्हिंसैव
तस्यः सर्वसामान्येनैवप्रतिषेधात् । अल्पद्रोहेणेति । याञ्चयाविना यदिनवर्त्तते तदास्वल्पं याचितव्यं एषोल्पद्रोहो-
यावृत्तिर्जीवनोपायः रुषिसेवादि । यस्यावृत्तौ परस्यपीडा नभवति साआश्रयितव्या । सामान्योपदेशोयं समास्थाय
आश्रित्यजीवेत् । आपदि दशमेविधिर्भविष्यति । अस्माच्चोपदेशाद्वक्ष्यमाणाभ्यइत्यादिवृत्तिर्भवतीतिगम्यते । अन्यथा-
वक्ष्यमाणविशेषनिष्ठत्वसामान्यैरस्योपदेशस्थानर्थक्यमेवस्यात् । तेनच याजनाभ्यापने कुसीदंअष्टतादिमभ्येअपठितम-
पिलभ्यते । अल्पीयसी याउच्छवृत्तिर्गृहीताअसौस्वल्पद्रोहः । तथाचगौतमः रुषिवाणिज्येवास्वयंकृतेकुसीदंच । जीवन
मात्रोयंविधिर्धनसंचयस्तुवक्ष्यमाणैरेवनियतैःकर्मभिः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्रोहेण दुःखानुत्पादनेन अल्पद्रोहेण अद्रोहेण वृत्त्यसंभवे जीवेदनापदीत्यापदि बहु-
द्रोहामपि वृत्तिकुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । परस्यापीडाशिलोच्छायाचितादिरद्रोहः । ईषत्पीडायाचितादिरल्पद्रोहः । नतुहिंसैवद्रोहस्तस्यानि-
षिद्धत्वात् । अद्रोहेण तदसंभवेऽल्पद्रोहेण यावृत्तिर्जीवनोपायस्तदाश्रयणेन भार्यादिभृत्यपञ्चयज्ञानुष्ठानयुक्तोन्नाहणो न तु
क्षत्रियादिरनापदि जीवेत् । आपदि दशमे विधिर्भविष्यति । अयंच सामान्योपदेशोयाजनाभ्यापनविशुद्धप्रतिपहृदिसङ्ग्र-
हार्थः । वक्ष्यमाणार्तादिविशेषमात्रनिष्ठत्वे संकुचितस्वरसत्वहानिरनधिकारार्थव्याजनादेर्वृत्तिप्रकरणानिवेशश्च स्यात्तया-
पि जीवेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्धर्मानाह अद्रोहेण शिलोच्छाभ्यां । अल्पद्रोहेण अल्पयाचितेन देहिदेहीतियाचने चित्त-
क्षोभोद्रोहः । अनापदि भुषिक्षादौ ॥ २ ॥

(५) जन्मनः वृत्त्युपायेषु वक्ष्यमाणेषु नियमंश्लोकद्वयेनाह अद्रोहेणेति । विहितयाऽपि वृत्त्या हिंसारहितया जी-
वेत्तदशक्तौहिंसाबाहुल्यरहितया वेति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानां अद्रोहेणैव दुःखानुत्पादनेन या वृत्तिस्तांवृत्तिसमास्थाय अनापदि जीवेत् विप्रः
अल्पद्रोहेण स्वल्पं याचितव्यं अल्पद्रोहेण या वृत्तिर्वा ॥ २ ॥

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं त्वैः कर्मभिरगर्हितैः ॥ अल्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ ३ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोणान्वाहिकजीवनविधावुपायउक्तोनेनधनसञ्चयेनियमउपदिश्यते । त्वैःकर्मभिः धनसंचय-
कुर्यात् । तानिचकर्माण्युत्तरवक्ष्यन्ते । संचयप्रयोजनमाह । यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं नभोगायधनसंचयल्लेशः कर्तव्यः ।
किंताहिंयात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं । आत्मकुटुंबस्थितिर्यात्रातत्परिमाणंयात्रामात्रं तस्यप्रसिद्धिर्नैषत्तिः तदर्थस्तत्प्रयोजनं नि-
त्यकर्मनिवृत्तिरात्मस्थितवेवान्तर्भूतानिहसकुर्वतआत्मस्थितिः । आहच ननिर्वपतिपञ्चानामुच्छुसन्सजीवति । अथवास-

त्यपिशाल्मीयत्वयत्रलोकैर्गर्हते तद्वर्ज्यमेव । यथानरस्य महाकुलीनस्य भुक्तविभवस्य निरुष्टकुलात्पामश्रीकात्समान-
जातीयादपि प्रतिग्रहादिना केनचिदुपायेन जीवनम् अक्लेशेनशरीरस्य सेवावाणिज्येमहाक्लेशे दूराध्वगमनादिना तादृशे
नकर्तव्ये संचयो राशीकृतपरिरक्षणम् ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्राणयात्रा प्राणधारणंस्वैःप्रतिग्रहादिभिरगर्हितैरसत्प्रतिग्रहादिरहितैः । अक्लेशेनायासा-
नुत्पादनेन शरीरस्य त्वदेहस्य धनस्य संचयंसंप्रहम् ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । यात्रा प्राणस्थितिः । शास्त्रीयकुटुम्बसंवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकप्राणस्थितिमात्रार्थं न भोगार्थं
स्वसंबन्धितया शास्त्रविहितार्जनरूपैः कर्मभिर्ऋतादिवक्ष्यमाणैः कायक्लेशंविनाऽर्थसंप्रहंकुर्यात् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वकुटुम्बवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपुरःसरप्राणस्थितिर्यात्रा तत्परिमाणं तावत्पर्यन्तमात्रं तस्याः
प्रसिद्धयर्थं नतु भोगार्थम् न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्नसजीवतीत्युक्तेः । पञ्चानामपि योभर्ता न सप्रकृतिमानुषह-
त्युक्तेः ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । लौकिकवैदिकानामवश्यकर्तव्यानांकर्मणानिर्वृत्तिर्यात्रा तावन्मात्रलाभार्थं न ततोधिकम् । परपीडा-
वदात्मपीडाप्यविहिता वर्जनीयेति ज्ञापितमक्लेशेनशरीरस्येति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अगर्हितैः स्वैः कर्मभिः । शरीरस्याक्लेशेन धनसंचयं धनसंप्रहं कुर्वीत । प्राणयात्रा प्राण-
धारणमात्रं यथा भवे तथा कुर्यात् ॥ ३ ॥

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ॥ सत्यामृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । तानिकर्माणि नामतस्तावदाह । नाग्नैवकेषांचित् स्थितिःप्रतीयते प्रयोजनंवाप्रशस्ताभावेनिन्दि-
तेषुप्रवृत्तिः । तत्र मृतप्रमृते अत्यन्तनिन्दिते । ततोपि सत्यामृतं यतआह तेनैववापि जीव्यतइति । अपिशब्दोऽरुचिस्त-
वनार्थः । नामतोनिर्दिश्यस्वरूपतोव्याचष्टे ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ऋतामृताभ्यामित्युतेनामृतेन वेत्यर्थः । सत्यामृताभ्यांतद्वयोपलक्षितेन वाणिज्येने-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । कैः कर्मभिरित्यत्राह ऋतामृताभ्यामिति । अनापदीत्यनुवर्तते । ऋतादिभिरनापदि जीवेत् । से-
वया त्वनापदि कदापि न वर्तेत ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । अद्रोहाल्पद्रोहौ नाग्नैव स्पष्टयन्गर्हितानि कर्माणि स्वयंव्याचष्टे ऋतेति ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अथ वृत्त्युपायानियमयति ऋतेति । पूर्वपूर्वालाभे परःपरआस्थेयइति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह ऋतेति । ऋतामृताभ्यां वा जीवेत् अमृतवृत्त्यावा मृतेन वृत्त्या वा प्रमृतवृत्त्या वा
सत्यामृताभ्यांवा श्ववृत्त्या कथंचन नजीवेत् ॥ ४ ॥

ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ॥ मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्छश्च शिलश्च उच्छशिलं तद्वत्ज्ञेयं । सत्यव्रततुल्यं क्षेत्राछूनस्यग्रीसादेर्युहं खल्व्वा
नीयमानस्य यःपुलाकःपतितःस्वामिनोऽनपेक्षितस्तस्योच्चयनमुच्छस्तइत्यम । नतत्रेयंबुद्धिराधेया । परकीयमेतन्नगृह्यामी-
ति । एवंच त्वत्वात्परिभ्रष्टस्थलूनस्थालूनस्यवानेकप्ररोहवतोप्रहणंशिलः अमृतंस्यादयाचितं । अत्यन्तमीतिकरत्वात् ।
मृतमिवयाचितं भैक्षमिति । याचितमित्येवसिद्धे भैक्षशब्देन सामूहिकतद्वितान्तेन बहुवोयाचितव्याख्यात्युच्यते । नैकः-

कदर्थनीयस्तदुक्तमल्पद्रोहेणेति प्रायेणच भैक्षशब्दस्य भैक्ष्यस्यात्मविशुद्ध्यर्थमित्येवमादौ सिद्धान्तविषये प्रयोगसिद्धेः सामान्यविषयार्थयाचितशब्दोपादानं । तेन नेदं सिद्धान्तभिक्षणमेव । अग्रिमतः पराभिपक्षेन वैश्वदेवादिविरोधान् । नच दंभोजनार्थमेव भिक्षणं किंति हि स्थित्यर्थं स्थितिश्च न भोजनमात्रसाध्या गृहस्थस्य किंति हि यत्किंचिद्द्रोहोपयोगि अतएवोदकपरिधानाद्यपि भिक्षितव्यं । गृहोपकरणं च स्थाल्यपिधानादि । ब्रह्मचारिणस्तु भोजनकाले विधिनापाकासंभवा-
नियमतः सिद्धान्तविषयं भैक्ष्यं प्रतीयते । भिक्षाशब्दश्चायं भिष्यमाणद्रव्यगतपरिमाणमप्याचष्टे । भिक्षामात्रं न ददाति याचि-
तः । प्रसूतिमात्रं भिक्षेति तेन गोहिरण्यादिभिक्षणं न प्रसूतशब्देनाभ्यनुज्ञायते । प्रतिग्रहाद्यर्थायाश्चेति । ननु भैक्षग्रहणमपि
प्रतिग्रहएव । नैवंप्रहणमात्रं प्रतिग्रहः । विशिष्टएवस्वीकारे प्रतिपूर्वो गृह्णातिर्वर्तते । तेन नस्वीकारमात्रे प्रतिग्रहसमर्थोपि
प्रतिग्रहप्रत्यवरदति । अदृष्टबुध्यादीयमानं मन्त्रपूर्वगृह्णतः प्रतिग्रहो भवति । नच भैक्षे देवस्यत्वादिमन्त्रोच्चारणमस्ति । नच
प्रीत्यादिना दानग्रहणेन च तत्र प्रतिग्रहव्यवहारः । अतः प्रतिग्रहावर्थात्तरमेवेदं श्रुताशब्दाभिधेयं । अतश्च नात्रया-
च्यमानस्य अयाच्यमानस्यवा महासत्त्वतया उपकारान्तरापेक्षा जायते येन वा ददतो जात्याद्यपेक्षा युक्तिमता प्रतिग्राह-
स्यैव करुणया च प्रदीयमानं गृह्णतो न प्रतिग्रहः । ननु च करुणया दानमदृष्टायैव नेति ब्रूमः नच तत्र दानधर्मः किंति हि क-
रुणाभ्यासात्परोपकाराद्वा । तत्र यथाहितोपदेशादवनुग्राहस्य यथाविधिजात्यादिनापेक्षते । तद्वत्करुणयादाने । तथाच
शिष्टानैव विधेदाने वेदंतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायेत्येतदनुब्रूयन्ते । अतएवाब्राह्मणा अपि दैन्यमापन्ताः परेण दत्तं गृह्णाना-
न ब्राह्मणवृत्तं प्रतिग्रहमाश्रिता भवन्ति । स्थितमेतत् । प्रतिग्रहे यद्यपि याचितायाचितपूर्वकत्वं विद्यते । तथापि न तेनैवाश्रुता-
श्रुतशब्दार्थः । विषयान्तरस्य दर्शितत्वात् । याजनाभ्यापनयोरप्येतद्रूपमस्ति । कश्चिद्याजित्वायाजकत्वं लभते । कश्चित्वा-
र्यते । एवमभ्यापनेऽप्येव । अतो यावताकाचिद्वृत्तिर्याज्ञायासादैन्यावहत्वात् मरणमिवेति श्रुतशब्देनाभिधीयते । कर्षणं तु-
मरणादपि पापीयः । लाङ्गलाकर्षणं हि भारवाहत्वं तच्च खलजनपदकर्म ॥ ५ ॥

(१) सर्वज्ञानाराधणः । उच्छोवा शिलोवा उच्छशिलं तत्रोच्छोरभ्यादिपतितैकैकबीजग्रहणं । शिलंसस्य मञ्जरी
तदुपलक्षितं शिलक्षेत्रभूपरित्यैकैकसस्य मञ्जरीग्रहणं । उभयश्रुतं सत्यलोकमाप्तिहेतुत्वात् । अयाचितं याञ्चां विनाऽप्यतो-
लब्धं । अश्रुतमप्याहिंसनात् । याचितस्य भैक्षमिति नामान्तरं तन्मृतं परदुःखोत्पादनेन हिंसाहेतुत्वात् । कृषिः प्रमृतं प्रकर्षेण
प्राणिनां मारकत्वात् । सत्यानृतं एकदेशमिभ्याभिधाननियमात् । अत्र याजनाभ्यापनप्रतिग्रहेर्लाभोपि याचितोऽयाचितो वा
भवतीति श्रुताश्रुतयोरेवान्तर्भूतत्वान्नपृथगुक्तः । तथाच द्विजातिमुख्यवृत्तीनामित्युपक्रम्य कृषिवाणिज्ययोरभिधानान्नान-
योरापि वर्णान्तरावृत्तितया ब्राह्मणैरनुष्ठानं किंतुत्ववृत्तितयैव । तथाच क्षत्रियवृत्त्यपेक्षयानानयोरुत्कृष्टत्वम् । कुसीद-
पाशुपाल्ये तु वैश्यवृत्तितया क्षत्रवृत्तेरप्यपकृष्ट इति ग्राह्यम् । क्वचित्त्राणि शब्दात्कुसीदमपि ग्राह्यमतएव गौतमः । कृषि-
वाणिज्ये वा स्वयंकृते कुसीदवेति ब्राह्मणमधिकृत्याह । सूत्रे विभागपूर्ववृत्तिद्वयासंभवेत्यन्तापि कुसीदाश्रयणमित्येतदर्थं
मित्याहुः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लुकः । अप्रसिद्धत्वादन्तादीनि व्याचष्टे ऋतमिति । अबाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावका-
शेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गुलिभ्यामैकैकं कर्णसमुच्चयित्वेति बौधायनदर्शनादेकैकधाभ्यादिगुडकोच्चयनमुच्छः ।
मञ्जरीत्यन्तकानेकधाभ्यामप्येकं कर्णशिलः उच्छ्रब्धशिलश्चेत्येकवद्भावः । तत्सत्यमानफलत्वादन्तमित्युच्यते । अयाचितोप-
स्थितमश्रुतमिव सुखहेतुत्वादश्रुतम् । प्राथितं पुनर्भैक्षमिक्षासमूहत्वं मरणसमपीडाजननाश्रुतं । एतच्च साधेयं गृहस्थस्य भै-
क्षमपकृतं पुलादिरूपं तु सिद्धान्तं पराभिपक्षेन त्वाग्नौ होमाभावात् । कर्षणं च भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमित्तत्वाद्दुः-
खफलकं प्रकर्षणश्रुतमिव श्रुतम् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतादीनामप्रसिद्धत्वात्तत्कथंज्ञेयं तत्राह ऋतेति द्वाभ्यां । आपणादेर्धान्यादीनामेकैकशो-
ग्रहणमुच्छं शिलं लूनक्षेत्रादेरनेकधान्यादिकमञ्जरीग्रहणमिति द्वयं ऋतंचसूनृतावाणीत्युक्तेस्तद्वदनुद्देजकत्वात्तद्वयम् ।
अमृतं अयाचितस्यामृतवदयत्नोपस्थित्या नृमिहेतुत्वात् । भैक्ष्यं देहिदेहीति चित्तभेत्तृत्वान्मृतम् ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । ऋतादीनांस्वरूपश्लोकद्वयेन व्याचष्टे ऋतमिति । उच्छश्चशीलश्चोच्छशिलम् । उच्छोधान्यश्चआ-
दानम् । कणिशाद्यर्जनंशिलमितिस्मृत्यन्तरम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्वृत्तीनांलक्षणमाह । ऋतमिति । ऋतसंज्ञम् ॥ ५ ॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ॥ सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) मेघातिथिः । नैवमतव्यं सत्यानृतोभयरूपता शास्त्रेण वाणिज्येभ्यनुज्ञायेतइति किं तर्हि वस्तुत्वभाववादोयं
लोभग्रहणमेवानृतंजीव्यतइविवचनाद्वाणिज्याजीवनायैव नधनसंचयाय सेवाश्ववृत्तिर्यथाहिस्वाप्रेर्यते । कृच्छ्रेणचलभते
तथा च सेवकः सेवाप्रेष्यत्वं यत्रकुत्रचित्कर्मणि प्रेष्यते उचितेनुचितेवा ससेवकः । अतउत्कृष्टेनायुधकर्मादिना येराजा-
नमुपसर्पन्ति तेनश्ववृत्तयः ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्ववृत्तिः शुनइव वृत्तिः तांपरिवर्जयेत् । प्राणरक्षामात्रस्यान्यतः संभवे तदभावे तु तामपि-
ब्राह्मणः कुर्यादित्येतदर्थं ब्राह्मणवृत्ते र्भ्येभिधानम् । अत्र चोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वापूर्वा वृत्तिःश्रेष्ठेति वक्ष्यति ॥ ६ ॥

(३) कुड्डूकः । प्रायेण सत्यानृतव्यवहारसाध्यत्वात्सत्यानृतंवाणिज्यम् । नतुवाणिज्ये शास्त्रेण सत्यानृताभ्यनुज्ञानं
तेनचैवापिजीव्यत इतिच शब्देन वाणिज्यसमाशङ्कत्वात्कुसीदमपिगृह्यते । पूर्वश्लोकोक्ताकार्परेतच्छ्लोकेच वाणिज्यकुसीदि-
अनापदीत्यनुवृत्तेरत्वयंकृतान्येतानि बोद्धव्यानि । यथाहगौतमः । ऋषिवाणिज्ये स्वयंचारुतेकुसीदंच सेवा तु दीनदृष्टि-
दर्शनस्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगाच्छुनइव वृत्तिरतःश्ववृत्तिरुक्ता । तस्मात्तांप्रकृतौ ब्राह्मणस्त्यजेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्यानृतं सत्यं स्वीयद्रव्यं परकीयमनृतं तदात्मकत्वाद्वाणिज्यस्य । सेवा श्ववृत्तिः उन्नि-
द्रादिसमगुणः सारमेयस्तद्वृत्तिः दुःखात्मिकामनुन्यसेवेत्यनुभवसिद्धम् । आपदनापद्देन ऋतादिव्यवस्था ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । उच्छशिलादीनामृतादिसंज्ञाव्यवहारोवृत्तीनांतत्तत्संज्ञानुरूपगुणदोषतारतम्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यानृतं सत्यंच अनृतंच सत्यानृतं वाणिज्यं श्ववृत्तिःसेवा कष्टेन मुद्धादिना आख्याता
तस्मात्तांसेवांपरिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

कुसूलधान्यकोवा स्यात्कुम्भीधान्यकएव वा ॥ व्यहृहिकोवापि भवेदश्वस्तनिकएव वा ॥ ७ ॥

[सद्यः प्रक्षालिको वा स्यात् माससञ्चयिकोपि वा ॥ षण्मासनिचयोवापि समानिचय

एववा ॥ १ ॥+

(१) मेघातिथिः । उक्तआत्मकुटुम्बस्थित्यै धनसंचयः कार्योंभोगायक्लेशआश्रयणीयः । तनु किमन्वहमर्जनीयं
उतैकदैवचिरकालपर्याप्तमिति नोक्तं । तत्रकालविलंबार्थमिदमारभ्यते कुसूलेधान्यमस्येतिगमकत्वाद्द्वयधिकरणोबहुबोहिः ।

(७) कुसूलधान्यको= कुसूलधान्यिको (मे०)

(+) (८)

पाठान्तरं कुसूलधान्यकइति । कुसूलपरिमितंधान्यं कुसूलधान्यं तदस्यास्तीति मत्वथायइकशब्दः धान्याधिकरणमिष्ट-
कादिकृतंकुसूलः कोष्ठइतिचोच्यते । तेनचात्रापरिमाणलक्ष्यते । तत्रयावन्मातितावत्संचेतव्यम् । न पुनराधारनियमो-
ऽस्ति । कुसूलेचमहापरिग्रहणस्यापिबहुभृत्यबन्धुदारदासपुत्रगवाश्वादिमतोऽपियावता सांवत्सरीस्थितिर्भवति । तावद-
नुज्ञायते । यतोवक्ष्यति । यस्यत्रैवार्षिकंभक्तमिति धान्यग्रहणमप्यविवक्षितम् । सुवर्णरुस्याद्यपि तावत्याः स्थितेः पर्या-
प्तमर्जयतोदोषः । सर्वथाधिकंततो नार्जनीयमितिवाक्यार्थः । कुम्भीउष्ट्रिका । षण्मासिकोनिचयएतेनप्रतिपाद्यतइतिस्म-
रन्ति । श्यहैहिकमस्येतिश्यहैहिकःकुटुम्बस्य नित्यकर्माथं च भक्तचयंकरोति यः सश्यहैहिकः श्वोभवंश्वस्तनंभक्तं-
तदस्यास्तीतिपूर्ववत् । मत्वर्थीयकृत्वा नञ् समासः कर्तव्यः सद्यस्तात्कालिकोभवेत्तदहरार्जितंययीकर्तव्यम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तत्र ऋताश्रुतेषु तत्तद्व्याश्रितातिरिक्तफलार्थिनांसंचयनियममाह कुशूलेति । कुशूलधा-
न्योवर्षषण्मासत्रिमासमासानामन्यतरकालतः कुटुम्बभोजनपर्याप्तधान्यवान्कुशूलधान्यवान् । कुम्भीधान्यःषडहःपर्याप्तधा-
न्यवान्कुम्भस्थधान्यवान् । श्यहार्थमीहा चेष्टा यस्य सश्यहैहिकः । श्वस्तनजीवनपर्याप्ता यस्य वृत्तिर्न भवति सोऽश्व-
स्तनिकः । एकदिनमात्रपर्याप्तधान्यवान् ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । कुसूलोव्रीह्यागारंस्यादित्याभिधानिकाः । इष्टकादिनिर्मितागारधान्यसंचयोभवेत् । अत्रकालविशो-
षापेक्षायां यस्यत्रैवार्षिकंभक्तंपर्याप्तंभृत्यवृत्तये । अधिकंवापि विद्येत ससोमंपातुमर्हतीति ॥ मनूक्तएवकालोप्याहः । तेन नि-
त्यनैमित्तिकधर्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणोयावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयंसमधिकंवा निर्वाहोभवति तावद्धनः कुसूल-
धान्यकउच्यते । वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः । प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्वार्षिकंभवेदिति या-
ज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसंचयाभ्यनुज्ञानात् । मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैवसमानिचयएववेत्यनेनसमानिचयंवक्ष्य-
ति । तदपेक्षयाबहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसंचयः । मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादि-
मतस्त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत्सुवर्णादिधनवानपि कुसूलधान्यइत्यभिधाय कुम्भीउष्ट्रिकाषण्मासिकधान्यादिनिचयः
कुम्भीधान्यकइति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तुकुसूलधान्यकइत्येतद्याचक्ष्यकोष्ठप्रमाणधान्यसंचयोवास्याद्वादशाह-
मात्रपर्याप्तधनःकुम्भीधान्यकइत्येतद्याचष्टे । उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसंचयोषडहमात्रपर्याप्तधनः । द्वादशाहंकुसूलेन वृ-
त्तिःकुम्भ्या दिनानि षट् । इमाममूलंगोविन्दराजोक्तानानुरुन्महे । ईहा चेष्टा तस्यांभवमैहिकंश्यहपर्याप्तमैहिकंधनंयस्य
सश्यहैहिकः तथावास्यात् । दिनत्रयनिर्वाहोचितधनमित्यर्थः । श्वोभवंश्वस्तनंभक्तंतदस्यातीति मत्वर्थीयमिकंकृत्वा
नञ्समासः तथावाभवेत् ॥ ७ ॥

(४) राधवानन्दः । तेष्वेव यदि कुटुम्बाद्यर्थं संचयी स्यात्तत्कथं तत्राह कुसूलेति । कुसूलोव्रीह्यागारंस्यादित्यभि-
धानादिष्टकादिनिर्मितागारम् । कुम्भीधान्यकः कुम्भी उष्ट्रिका तथा परिमितं धान्यंयस्य सः । षण्मासिकधान्यसंचयइति
मेधातिथिः भार्यासहितमात्रत्वेन द्विजस्य वानप्रस्थस्य समानिचयएव वेति वक्ष्यमाणत्वात्समानिचयेपि न दोषइति ।
श्यहैहिकइतिईहा चेष्टा तथा पर्याप्तंयत्तदैहिकं तादृशदिनत्रयं व्याप्य भोज्यंयस्येत्यर्थः । श्यहैहिकंकुटुम्बाथमीहांकरोति
यःसश्यहैहिक इति मेधातिथिः । श्वस्तनंपरदिनभोज्यं तेनापि न जीवती त्यश्वस्तनिकः । द्वादशदिनभोज्यं कुसूलं षट-
दिनभोज्यंकुम्भीति गोविन्दः ॥ ७ ॥

(५) जन्धनः । एवतावद्दत्तेरुपायानियमिताः । इदानीमुपेयमपि नियमयति कुसूलेति । कुसूलार्त्तिकचिन्म्यूना धानी

कुम्भीति कल्पनीयम् । द्वयोरहोरैहिकमिहभोग्यं वस्तु यस्यास्तिसद्यहैहिकः । श्वोभोग्यं वस्तु श्वस्तनंतद्वा न श्वस्तनिकः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुशूलं मृत्तिकाकोष्ठकं कुम्भी उष्ट्रिका । कुशूलधान्यकोवा स्यात् । कुम्भीधान्योवा स्यात् । स्वकुटुम्बपोषणे द्वादशाहमात्रपर्यामानः कुशब्दो धान्याधिकरणं शूलः कोष्ठः कुशूलधान्यः । स्वकुटुम्बपोषणे पर्यामानो वर्षपर्यन्तं सकुम्भीधान्यः उष्ट्रिका प्रमाणसञ्चयपरः न्यहपर्यामानमस्यास्तीति न्यहैहिकः श्वोभवं धान्यादि श्वस्तनं न विद्यते श्वस्तनं यस्यासौ अश्वस्तनिक एव वा भवेत् ॥ ७ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ॥ ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्य विकल्पस्य व्यवस्थामाह । योयः स्वल्पकालसंचयः सप्तधर्मे ज्यायानधिकः । धर्माधिक्याच्च फलाधिक्यं भवति । लोकजित्तमः । लोकान्नयत्याधिपत्येनावतिष्ठते । भोग्यतया स्वीकरोति । प्रकर्षविवक्षायां तमः । अविशेषोपादानाल्लोकः स्वर्गः प्रतीयते । तेनेयमत्र व्यवस्थामहापरिग्रहो यो बह्वृत्योऽप्राप्तपुत्रोऽसंविभक्तपुत्रः अरुतकन्याविवाहश्च सकुसूलधान्यकः । यस्तु परिणतवयाः प्राप्तपुत्रः कृतकरणः स यावच्छर्ममेति तावदितराङ्कल्पानाश्रयेत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । चतुर्णामपीत्यपिशब्देन पूर्वोक्तानां षण्णां वृत्तीनामपि मध्ये संकुचितावृत्तिमपेक्ष्य संकुचिता ज्यायसीति परशब्दोत्र संकोचलब्धोत्कर्षवृत्तिपरः । तेनात्र चतुष्के परः परः षट्सु तत्पूर्वइति ग्राह्यम् ॥ ८ ॥

(३) कुड्मकः । एषां चतुर्णामपि कुसूलधान्यकादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्ये भोग्यः शेषे पठितः स श्रेष्ठो ज्ञातव्यः । यतोऽसौ वृत्तिसंकोचधर्मेण स्वर्गादिलोकजित्तमो भवति ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र क्रतादयः षडुपायाः तेन जीवन्वित्युक्तत्वात् कुसूलादयश्चत्वार उपपायास्तेष्वेव श्रेष्ठत्वनिर्धारणमाह चतुर्णामिति । कुसूलादिचतुष्टयसंचयिनामेषां कुटुम्बाल्पबहुत्वाद्यपेक्षया कुसूलधान्यकादीनामर्थवादः श्रेयानित्वादि ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । चतुर्णां कुसूलधान्यादीनाम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां चतुर्णां कुशूलधान्यकादीनां मध्ये परः परः ज्यायान् उत्कृष्टः ज्ञेयः ॥ ८ ॥

षट्कर्मेको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषां कुशूलधान्यकादीनां गृहस्थानामेकः षट्कर्मा भवति । यो महापरिग्रहः प्रागुक्तस्तस्य षड्वृत्तिकर्माणि भवन्ति । कानि पुनस्तानि उच्छशिलायाचितयाचितलाभरुषिवाणिज्याभ्यापनया जनप्रतिग्रहाः याचितायाचितग्रहणादन्तर्भवन्ति । बहुकुटुम्बको नित्यकर्मसंपत्त्यर्थं च सर्वावृत्तिः समुच्चिताः कुर्यात् । रुषिवाणिज्येऽपि येऽप्यभ्यापनमभ्ययनमित्यादीनि प्रथमाभ्यापयित्वा तानि षट्कर्माणि व्याचक्षते तेषां प्रकरणविरोधो निष्प्रयोजनत्वाऽभ्ययनादीनामुपादानमन्यत्रैव तेषां विहितत्वात् । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यस्त्रिभिः प्रवर्तते । प्रोऽनर्थको यावद्दुर्गते तावत्प्रदुर्गते इति वर्तनं च स्थितिसंपत्तिः प्रकृतानां च यानिकानि चित्कचित् रुषिवाणिज्ये विहाय प्रशस्ततरो हि पूर्वस्मात् कुम्भीधान्यको यतो विध्यति सावृत्तिः स द्विगहिता । गोरक्षकांवाणिजिकानिति । यदप्युक्तं गौतमेन रुषिवाणिज्ये वाऽत्ययं कृतं कुसीदं चेत्यनापद्येव तत्राप्यस्वयं कर्णपक्षे दोषोऽस्त्येव लघीयास्तु भविष्यति । द्वाभ्यामेकः अत्रापि याचितलाभवर्जचित्वा त्रयाणां यथासंभव द्वे गृह्येते अयाचितमपि तावद्गृह्येते यावद्व्यहपर्यामम् । चतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति । ब्रह्मसन्ने शिलोच्छयोरन्यतरावृत्तिः । सततभवत्वात् सत्रमिव न तद्गृहपरिसमापनीयावृत्तिरतः सत्रमित्युच्यते अहरहर्नित्यमनुष्ठानात् । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणपर्यायस्तेषामिदं सत्रम् ।

अस्माद्ब्रह्मशब्दात्पूर्वोऽयं वृत्तिप्रपञ्चो ब्राह्मणविषय एव विज्ञेयः । क्षत्रियादीनां तु तत्र वक्ष्यति । कथं पुनः शिलोच्छ्रवस्याजीवनं संभवति यावता शरद्रीन्मयोरेव क्षेत्रे खले वा शिलपुलाकपातसंभवः । अथोच्यते ग्रीष्मेभ्योग्रीष्माणि शारदानि शारदेभ्योऽर्जयिष्यतीति षण्मासिकवृत्तिरेवस्यान्नाश्वस्तनिकः । अथान्यथापि संभवतियावतस्तावतो ब्रीह्यादेः कथंचित्पतितस्योपादानम् । सत्यम् न तद्भोजनाय पर्याप्तम् । संचिन्वानो यदा पर्याप्तमाप्स्यति चेदं शिष्यति पञ्चाहाद्यसंभवान् तथा च महाभारते शिलोच्छ्रवृत्तिः पञ्चान्ताशनोवर्ण्यते । सोऽयमस्यामवस्थायां गृहस्थस्तापसः संवृत्त इति चेत् । किं त्वेवमप्यश्वस्तनिकत्वं विरुध्यते । यथोपयादस्थितिकस्तदा स्यान्नाश्वस्तनिकः । अश्वस्तनिको ह्युच्यते अहन्यहन्यर्जयति यात्रिकं तदहरेव च व्ययीकरोति । न द्वितीये हि स्थापयति । यदि च न प्रत्यहं शिलोच्छ्रवृत्तेर्भोजनं निवर्तते । कुतोऽश्वस्तनिको भवेत् । कथंच तथा विधस्य जीवनं पुत्रद्वारभरणं च । अतएव केचिन्निभिरन्यः प्रवर्तत इत्यत आरभ्यान्यथा व्याचक्षते । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैर्द्वाभ्यां प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति प्रतिग्रहव्युदासेन याजनाभ्यापने प्रतिग्रहे ते ब्रह्मसत्रमभ्यापनं तद्विवृत्तये पर्याप्तम् यत्तु वर्तयंश्च शिलोच्छ्राभ्यामिति स चतुष्टयव्यतिरिक्तोऽप्येव । अत्रोच्यते । यः शिलपरिमाणान्दशद्वादशान्यवा ब्रीहीन्वा बहुभ्य आदत्ते यावदेकाहयात्रिकं स शिलवृत्तिः । यस्त्वेकैकयात्रार्थमाहरति । स उच्छ्रवृत्तिः स्मृत्यन्तरेऽयं ज्यायान्वरवृत्तिरुक्तः । अतश्च सार्वकालिकमप्युपपद्यते । न च वैश्वदेवादिक्रियाविरोधस्तत्र पुत्रद्वाराणामभरणभेदस्याचित भैक्षादत्यन्ताल्पग्रहणात् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पूर्वहि ऋतामृतमृताख्यं वृत्तित्रयमनापदि । अन्यन्तु त्रयमापदीति दर्शितम् । यत्तु सेवारूपं नृपे भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि त्विति याज्ञवल्क्येनोक्तं तत्सिद्धान्तभैक्ष्यविषयम् । तेषु कुसूलधान्यादिचतुष्टयमध्यकः कुसूलधान्यः । षट्कर्मा याजनाभ्यापनप्रतिग्रहा हि मृतामृतभेदेन द्विविधाः सन्तः षट्भवन्ति तैः समुदितैर्वर्तते । अन्यः कुम्भीधान्यः । त्रिभिरमृतभेदभूतैः याजनादिभिस्त्रिभिः । अन्यरूप्यहैहिकोद्वाभ्यां शिलोच्छ्राभ्यां । चतुर्थोऽश्वस्तनवृत्तिः ब्रह्मसत्रेण ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुना सत्रयागस्तत्तुल्यफलतया सत्रेणोच्छ्रग्रहणेन जीवति ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहुषोऽप्यवर्गः स प्रकृतैर्ऋतायाचित भैक्षरूपिवाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यनेनैव च शब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येव षड्विः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्विरेतैर्जीवति । रुषिवाणिज्यकुसीदान्येताभ्यां स्वयं कृतानि गौतमीयानि तानि तु क्तम् । अन्यः पुनस्ततोऽल्पपरिकरः । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैर्द्वाहेणेत्येतच्छ्लोकसंगृहीतैः प्रवर्तते । प्रशब्दोऽनर्थको वर्तत इत्यर्थः । अपरः पुनः प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति वक्ष्यमाणत्वात् तत्परित्यागेन द्वाभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यां प्रवर्तते । उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः पुनर्ब्रह्मसत्रेणाभ्यापनेन जीवति । मेधातिथिस्तु । एषां कुसूलधान्यकादीनां मध्यादेकः कुसूलधान्यकः प्रकृतैरुच्छ्रशिलायाचित रुषिवाणिज्यैः षट्कर्मा भवति षड्विर्जीवति अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः रुषिवाणिज्ययोर्निन्दितत्वात् तत्त्याग उच्छ्रशिलायाचितयाचितानां मध्यादिच्छातस्त्रिभिर्वर्तते । एकस्य हैहिको याचितलाभं विहायो उच्छ्रशिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्तते । चतुर्थः पुनरश्वस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रशिलोच्छ्रयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततं भवत्वात् सत्रमित्याह ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । एषां कुसूलधान्यकादीनां मध्ये बहुपरिकरः कुसूलधान्यकः षडुच्छ्रादिकर्मास्यादित्याह षट्कर्मैक इति । कुम्भीधान्यकस्तु मध्यमपरिकरः रुषिवाणिज्ये याज्ञाविहायान्यैस्त्रिभिर्जीवेत् श्रेष्ठत्वात् । ग्रहैहिकोद्वाभ्यां शिलोच्छ्राभ्यां श्रेष्ठतरत्वात् । अश्वस्तनिकस्त्वयाचितेनैकेन श्रेष्ठतमत्वात् । ऋतामृताभ्यां जीवेदिति जीविकोपक्रमादुक्त्यस्तु शिलोच्छ्राभ्यामित्युपसंहाराच्चेति जीविकालिङ्गात्मकरणाच्चेति केचित् । परेत्वाद्बुध इति यजनयाजनाभ्ययनाभ्यापनदानप्रतिग्रहाः षडस्य सन्तीति षट्कर्मैति कर्मशब्दप्रयोगात् । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैः । द्वाभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यां ।

प्रतिग्रहप्रसङ्गेन दोषमुच्छ्रित्यसंशयइति प्रतिग्रहस्य निन्दितत्वाच्चतुर्थोऽध्यापनशीलः साहसस्य कृतकृत्यतेति वक्ष्यमाणत्वादिति । चतुर्थस्त्वध्यापनरतः एतेषु प्रकृष्टः ब्रह्मवेदस्तदेव सत्रं त्वाध्यायप्रवचनाभ्यां प्रमदितव्यमिति श्रुतेः । सत्रवदावश्य-
कत्वाच्चतुर्कालव्यापित्वाभ्यां स एव स्तूयते ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावदुपेयपरिमाणतश्चातुर्विध्यं गृहमेधिनामुक्तम् इदानीमुपायपरिमाणतोऽप्याह षडिति । एषां च-
तुर्णामभ्येकः षट्कभाभवति । षड्विब्राह्मणनियतैर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैस्त्रैवर्णिकनियतैः प्रभृतसत्यानृतकुसीदैश्चार्यसञ्चये
प्रवृत्तइत्यर्थः । त्रिभिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैः । द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्याम् । प्रतिग्रहः प्रत्यवरइति निन्दितत्वात्प्रतिग्रहो-
वर्जनीयइत्यर्थः । ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन चतुर्थो जीवति । तस्य षट्कर्माद्यपेक्षया चतुर्थशब्देन ग्रहणम् नतु पूर्वश्लोके निर्दिष्ट-
स्याश्वस्तनिकस्य ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णानां वृत्तिमाह । एषां कुशूलधान्यकादीनां मध्ये एकः ब्राह्मणः षट्कर्मा उच्छशिलायाचित
याचितकर्षण-वाणिज्य सेवावृत्तिर्भवेत् । प्रतिग्रहादीनि वा षट्कर्माणि क्षत्रियस्त्रिभिरभ्ययनदानयजनादिभिः । वैश्यः
द्वाभ्यां वृत्तिभ्यां गोरक्षावाणिज्याभ्यां जीवेत् । चतुर्थः शूद्रः स्वस्य ब्रह्मसत्रेण ब्राह्मणानां वा त्रैवर्णिकानां वा सेवारू-
पवृत्त्या जीवति । शूद्रस्तु द्विजसेवया इति योगी । षट्कर्माणि ज्ञाध्ययनदानं याजन मध्यापनं प्रतिग्रहश्चेति ॥ ९ ॥

वर्तयंश्च शिलोच्छ्राभ्यामग्निहोत्रपरायणः ॥ इष्टीः पार्यायनान्तीयाः केवलानिर्वपेत्सदा ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । पर्वचायनान्तश्च तयोर्भवाः पार्यायनान्तीयाः । स्वार्थिकमणंकृत्वा ब्रह्माच्छः कर्तव्यः । पर्वेष्टि-
दर्शपूर्णमासौ अयनांते च यज्ञआययणाख्यः । केवलग्रहणात्काभ्या इष्टयोनिषिध्यन्ते । वैश्वदेवहोमबलिहरणेऽपि तस्य ना-
न्वहं भवतः । नहि तस्य सर्वदा तावद्धनं भवति । अतः केवलग्रहणमहायज्ञनिवृत्तिः । ननु चाग्निहोत्रमपि तत्तस्य नैव भव-
ति । तदपि द्रव्यसाध्यमेव । पक्षहोमान्होष्यति । भार्याभरणंकथमिति चेत्सापितां वृत्तिमाश्रयिष्यति । यदा च भार्याव्रतमेत-
द्वारयितुमशक्ता तदा भर्तरि नास्त्यधिकारः । अथ चान्द्रायणादिषु प्रवृत्तस्य कथं भार्याया जीवनेन मिति चेदचोद्यमेतद्विद्यमानत्वा-
त् । अतिध्यादिशिष्टमशिष्यतइति तु वैश्वदेवहोमाभावात् । विद्यमानेऽपि स्त्रीधने न भोजनं युक्तमुभयोर्विधसाधित्वविधाना-
त् । अतस्त्रीधनेन वैश्वदेवकरिष्यति धर्मकार्येनुज्ञानात्स्त्रीधनग्रहणस्य । नैवम् अस्यामवस्थायामग्निहोत्रमात्रं धर्मो न वै-
श्वदेवहोमः भवतुवा । यस्यास्ताहिं धनं नास्ति कथं जीवतु तस्माद्यस्यासमर्था भार्या नासौ शिलोच्छ्रावृत्तावधिक्रियते ।
वतयन्नात्मानं जीवयन् ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इष्टीः केवला इष्टीरेव दर्शपूर्णमासोपर्वणोरन्ते समीपे प्रतिपदि कार्येपर्वान्ते ये इष्टी दर्शपूर्ण-
मासाख्ये तथाऽयनान्ताया अयनान्तकार्या आययणेष्टयः । अन्तशब्दोत्र सामीप्यार्थः । आययणेष्टिर्हि यवैरुत्तरायणे
क्षयामाकैर्ब्राह्मिभिश्च दक्षिणायने क्रियतइत्ययनान्तीया भवन्ति एता एव कुर्यान्तु चानुर्मास्यपशुसोमादि । अत्राऽग्निहोत्रप-
रायणइति निर्वपेत्सदेति वचनात् । त्रेताग्निमतएव शिलोच्छ्रयोरधिकारो गम्यते शिलानप्युच्छ्रतइत्यत्र तूभयाभिधानं वृ-
त्तिसंकोचधर्मान्तरसंभवयोरुपदर्शनार्थम् ॥ १० ॥

(३) कुडूकः । शिलोच्छ्राभ्यां जीवन्धनसाध्यकर्मान्तरानुष्ठानासामर्थ्यादग्निहोत्रनिष्ठएव स्यात् । पार्यायनान्तीयाश्च
इष्टीः केवला अनुतिष्ठेत् । पर्वच अयनं च पर्वायने तयोरन्तस्तत्र भवादर्शपौर्णमासाययणात्मिकाः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमाह वर्तयन्निति चतुर्भिः । पार्वयनान्तीयाः पर्वणोः दर्शपूर्णमासयोर्भवाः तथा अयनान्ते भवाश्च इष्टीः केवलाः पशुसोमादिवर्जिताः ॥ १० ॥

(५) मन्दनः । अथ शिलोच्छ्रवृत्तेराहिताग्नेर्नियममाह वर्तयस्त्विति । शिलोच्छ्रेन चोभाभ्यां वर्तयन् जीवन्मग्निहोत्रपरायणः सदासायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् पर्वचायनं च पर्वायने तयोरन्तः पर्वयनान्तः तत्र भवाः पार्वयनान्तीयाः दर्शपूर्णमासाग्रयणलक्षणाः केवलाफलरहिता इष्टीर्निर्वपेत्कुर्यान्नततोऽधिकं श्रौतकर्म कुर्यात् । तावन्मात्रसिद्धये द्रव्यमर्जयितव्यं नाधिकमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । शिलोच्छ्राभ्यां वर्तयन् शाल्यादिक्षेत्रे नियते पशुयाग प्रतिपदिष्टी रित्यर्थः ॥ १० ॥
न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन ॥ अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥
मेधातिथिः । लोकवृत्तं नामोच्यते येन प्राकृतजनोऽल्पसत्त्वो वर्तते दम्भेनासत्प्रियाख्यानेन च त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्मा जयजीवेति तथा विचित्रपरिहासकथाभिः । वृत्तिहेतोर्जीविकार्थतया न कर्तव्यमेतत् । यस्तु नर्मशीलस्तस्य न दोषः । अजिह्माम् यस्याभ्यस्य तदयेऽभ्यस्य बहिः सजिह्व उच्यते द्वेषमत्सरात्मा दर्शयत्यभियंवदताम् । अशठाम् । अग्निहोत्रकर्मानुष्ठानं लोकवर्जनेन प्रतिग्रहादिलाभार्थं न शास्त्रार्थं श्रद्धाधानतया कुर्यात्सशठः । आत्मधर्मत्वेऽपि जैह्वशाख्योर्जीविकाप्यभेदोपचाराद्यपि दिश्यते अजिह्मामशठां शुद्धामिति । शुद्धिवृत्त्यन्तरेणामिश्रीकरणं पूर्वदोषद्वयेन च एकपदलभ्योऽभ्यस्यमर्थो वृत्तानुरोधादो बलीवर्दद्वहुपदैः प्रतिपाद्यते । अथ कथं ब्राह्मणजीविकां जीवेदिति द्वितीया यावता जीवति रकर्मकः । कथंचैकस्यैव घातोरेकं ब्रह्मिण्येव न हि भवति गमनं गच्छेदिति । साभ्यसाधनभाव उच्यते । सामान्यविशेषभावात्साभ्यसाधनभावो न विरुद्धः यथा भवपोषं पुष्टिः । अनुष्ठानाद्देववर्तनार्थं जीवति वर्तते । तेन सकर्मकत्वमिति न दोषः । जीवेद्जीवनार्थमनुतिष्ठेत् ॥ ११ ॥

(७) सर्वज्ञनारायणः । लोकवृत्तं वृत्त्यर्थितया प्रायशो यदा चरति स्वगुणानुख्यापनानुरूपवेषधारणादिकं लोकस्तत्र वर्तेत न वर्तयेत् । अजिह्मामवक्राशयतया लभ्याम् । अशठां परवञ्चनरहितां शुद्धां पतितादिसंबन्धशून्यां ब्राह्मणजीविकां सन्निवैश्यजीविकाम् ॥ ११ ॥

(८) कुल्लूकः । लोकवृत्तमसत्प्रियाख्यानविचित्रपरिहासकथादिकं जीविकार्थं न कुर्यात् । अजिह्मां शृवात्मगुणार्थाभिधानादिपारहिताम् । अशठां दम्भादिव्याजशून्याम् । शुद्धविश्यादिवृत्तेरसंकीर्णा ब्राह्मणजीविकामनुतिष्ठेत् । अनेकार्थत्वाद्दानानुष्ठानार्थोऽयं जीवति रिति सकर्मकता ॥ ११ ॥

(९) राघवानन्दः । किंच न लोकेति । लोकवृत्तं मिथ्यालापादि । अजिह्मां दम्भव्याजादिशून्यां । अशठां अवैश्यादिवृत्तिम् ॥ ११ ॥

(१०) मन्दनः । अज्ञो जनो लोकस्तस्य वृत्तं जैह्वशाख्यान्वितं । तन्वर्तेत न कुर्यात् । कथञ्चन आपद्यपि । अजिह्मापुत्रम् । अशठमनृशंसां अतएव शुद्धां ब्राह्मणजीविकां ब्राह्मणस्य विहितां वृत्तिं जीवेत्कुर्यात् ॥ ११ ॥

(११) रामचन्द्रः । लोकवृत्तं न वर्तेत लोकानुकरणं न वर्तेत अजिह्मां अवक्राशयां अशठां परवञ्चनरहितां पतितादिसंबन्धशून्यां । एतादृशी जीविकां ब्राह्मणजीवेत् ॥ ११ ॥

संतोषं परमास्थाय सुखार्थं संयतो भवेत् ॥ संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । न्यहैहिकाभ्यस्तनवृत्तिदाकार्थं प्रसंख्यानं भिदमाह । सन्तोष आश्रयितव्यो न बहूनामुपजीव्यः-

स्यामिति । याश्चादिक्लेशआस्थेयः सुखार्थी संयतो भवेत् । संयतो यात्रिकादनादधिकेनाभिलाषः । सन्तोषो भनस्विनां सुखमूलं दुःखस्य मूलं विपर्ययः । असन्तोषो महद्विदुषादैर्न्यं अभिलषिते वस्तुन्यसंपत्तिस्तस्मात्सन्तोषमाश्रयेत् ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संयतोऽसद्वृत्तिनिवृत्तः । सुखं संतोषो मूल्यस्य स तथा दुःखस्य मूलं विपर्ययोऽसंतोषः । शिल्लेच्छादावसंतोषस्य तद्वृत्तित्यागसंभवादत्र वृत्तिनियमनिर्वाहहेतुः संतोषः कार्यतया दर्शितः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा संभवभृत्यात्मप्राणधारणावश्यकपञ्चयज्ञाद्यनुष्ठानमात्रोचितधनानधिकास्पृहा संतोषः तमतिशयितमालम्ब्य प्रचुरधनार्जने संयमं कुर्यात् । यतः संतोषहेतुकमिति सुखं परत्र चाप्ययस्य विहितानुष्ठानात्स्वर्गादिसुखम् । विपर्ययस्त्वसंतोषो दुःखमूलं बहुधनार्जनप्रयासेन प्रचुरदुःखादसंपत्तौ विपत्तौ च क्लेशात् ॥ १२ ॥

(४) राघवामन्दः । दुःखमूलं दुःखस्य मूलं । विपर्ययोऽसंतोषः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । संकुचितवृत्तित्वं सुखहेतुरित्यभिप्रायेणाह संतोषमिति । एतावताऽलमिति बुद्धिः संतोषः । संयतः भोगविस्तारप्रसङ्गोपरतः । संतोषमूलमिति बहुव्रीहिः । दुःखमूलमिति तत्पुरुषः । विपर्ययोऽसंतोषः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयहैहिका श्वस्तनदादर्थ्यप्रसङ्गान्मिदमाह संतोषेति । विपर्ययः असंतोषः दुःखमूला ॥ १२ ॥

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातकोद्विजः ॥ स्वर्गायुष्यशस्यानि व्रतानीमानि

धारयेत् ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । वृत्तिविषयो विधिर्वृत्तिशब्देनोक्तः । तेनान्यतमयेति तदपेक्षमेकजीवितं अन्यतमेन निवृत्तिविधानात् । अतो वृत्तिसमुच्चयजीवनः । पितृधनं प्राप्तवतश्च व्रताधिकारो न युज्यते । अन्यथा एकवृत्तिजीवन एव स्यात् । व्रतानीमानि मानसः सङ्कल्पो व्रतमुच्यते । शास्त्रविहितमिदं मया कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्येवं स्वर्गायुष्यशस्यानि व्रतधारणफलानि केचिदाहुः । अतश्चैतत्फलार्थी व्रतेष्वधिकारस्तदयुक्तं अनित्यत्वमेवं सति प्रसज्येत तत्रोत्तरश्लोके नित्यग्रहणं बाध्यते । श्रुतौ चैषानित्यताज्ञापिता यावत् हि न सा युक्ता भवतीति । न च स्वर्गादीनां काम्यत्वे नान्वये नाधिकृतविशेषणत्वं प्रतिपद्येरन् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्त्येत्यत्रैकत्वं विवक्षितं । तेन ऋताश्रुतादिवृत्तिषु यदायां परिगृह्यति तदा तथैव जीवेदिति निर्दिशतम् । प्रतिग्रहाभ्यापनयाजनानि तु तेन रूपेणात्र न निर्दिष्टानीति तेषां सांकर्येऽप्यदोषः । व्रतानि नियमान् । इमानि वक्ष्यमाणानि ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । अबहुभृत्यैकवृत्त्या निर्वाहसंभवे सत्यन्यतमयेति विधीयते बहुभृत्यस्यान्वसंभवे षट्कर्मेको भवत्येषामिति विहितत्वात् । अथ वैकवाक्यतावगमाद्गतविधायकत्वाच्चान्यतमया वृत्त्येत्यनुवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम् । उक्तवृत्तीनामन्यतमया वृत्त्या जीवन् स्नातको ब्राह्मण इमानि वक्ष्यमाणानि यथासंभवं स्वर्गायुष्यशसांहितानि व्रतानि कुर्यात् । इदं मया कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्येवं विधिसंकल्पविशेषाद्गतम् ॥ १३ ॥

(४) राघवामन्दः । अन्यतमया शिलादीनां मध्ये एकया । स्नातको नवोदापतिः वोदुका मोवा । इमानि वक्ष्यमाणानि । स्वर्गाय हितं स्वर्ग्यम् । एवमायुष्यादि ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमुपसंख्यार्थान्तरप्रस्तौति अत इति । अत आसां वृत्तीनां मध्ये । इमानि वक्ष्यमाणानि ॥ १३ ॥

(१) रामचन्द्रः । अन्यतमया वृत्त्या इयं मयाकर्तव्येति एकया वृत्त्या द्विजः जीवित् । तथा एतानि व्रतानि नियमान् धारयेत् वक्ष्यमाणलक्षणानि ॥ १३ ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादितन्द्रितः ॥ तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदमूलत्वात्स्मृतीनां वेदोदितमिति श्रूयते । स्वकंकर्मवक्ष्यमाणो व्रतसमूहः । विहितत्वात्स्वकमित्युच्यते । नित्यं कुर्यात् । यावज्जीवं अतन्द्रितोऽनलसः एतद्व्रतधारणं कुर्वन् यथाशक्ति अनेन सत्यांशकौ यथासंभवमनुष्ठानमाह । तदुक्तं मनसा वा तत्समयमाचारमनुपालयन् । परमां गतिं ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपाम् ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वकं त्वाश्रमवर्णोक्तं । कुर्याद्यथाशक्ति ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदोक्तं स्मार्तमपि वेदमूलत्वाद्देवोक्तमेव । स्वकं त्वाश्रमोक्तं यावज्जीवमतन्द्रितोऽनलसः कुर्यात् । हि हेतौ । यत्मात्तत्कुर्वन् यथासामर्थ्यं परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । नित्यकर्मणुष्ठानात्पापक्षये सति निष्पापाप्तः करणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावामेः । तदुक्तं मोक्षधर्मे । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । तत्रादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ आत्मन्यन्तःकरणे ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदेति । वेदोदितं स्वशाखोक्तं स्मार्तं च । परमां गतिं सत्त्वशुद्धिद्वारा ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । व्रतविधेर्वक्ष्यमाणस्य वैदिकत्वं वक्ष्यमाणफलं चाह । वेदेति । वेदोदितं वेदमूलतया स्मृत्युदितम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदोदितं स्वकंकर्म स्वाश्रमोचितं कर्म कुर्यात् ॥ १४ ॥

नेहेतार्थान्मसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ॥ न विद्यमानेष्वर्थेषु नात्यार्षमपि यतस्ततः ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसज्येत यत्र पुरुषः सहिप्रसङ्गो भिषेतो गीतवादित्रादिस्तत्र हिराणिः सज्जतीव अतो गीतवादित्रादिभिरर्थान्धनानि नेहेत नार्जयेत् । विरुद्धं कर्म प्रतिषिद्धं शास्त्रेण अकुलोचितं च न च पित्राद्यागतेषु धनेषु कल्प्यमानेषु स्थितिसमर्थेषु अर्थानि नेच्छेत् । नात्यार्षं आपद्यति यतस्ततः प्रसङ्गसम्प्रतिषेधेण प्रवर्तितव्यमेकस्यापद्यन्पुनश्चास्यति ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसङ्गेन प्रकृष्टप्रसङ्गेनात्यन्ततत्परतया नेहेतोद्यमेन न साधयेत् । अर्थान् धनानि विरुद्धेन धर्मविरुद्धेन कल्पमानेषु सत्सु आत्यार्षमापदि यतस्ततः पतितादेः ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसज्यते यत्र पुरुषः सप्रसङ्गो गीतवादित्रादिः तेनार्थान्धनानि नेहेत नार्जयेत् नापि शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणाऽयाज्ययाजनादिना च । न च विद्यमानेषु धनेषु न चाप्यविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे यतस्ततः पतितादिभ्योऽपि ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । प्रसङ्गोत्र गीतनृत्यादिः प्रसज्यतेऽत्रेति व्युत्पत्त्या । न कल्पमानेषु धनेषु विद्यमानेषु विरुद्धेन कर्मणा नेहेत अविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे वा । आर्तौ अन्नकष्टादौ वा यतस्ततः पतितादिभ्यो न शृङ्गीयात् ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । प्रसङ्गेनातिप्रवृत्त्या । विरुद्धेन कर्मणा निषिद्धेन नृत्यगीतादिना । न कल्पमानेष्वर्थेषु बुद्धिहेतौ सत्युपायान्तरं नाशयेदित्यर्थः । आर्त्यामपि आपद्यति । यतस्ततः पुरुषादप्रतिपास्यात् ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसङ्गेन अतिप्रसङ्गेन । अर्थानि नेहेत नेच्छेत् । विरुद्धेन कर्मणा अयाज्ययाजनादिना ।

(१५) न विद्यमानेष्वर्थेषु नात्यार्षमपि यतस्ततः = न कल्पमानेष्वर्थेषु नात्यार्षादपि यतस्ततः ॥ (क, च, द, न, व, म, ख, र, ल)

अर्थान्नेहेतु अन्यमपि अर्थं नेहेतु इतस्ततः अविहिताचारात् पतितात् नेहेतु कल्पमानेषु विषयमानेषु अर्थेषु नेहेतु ॥ १५ ॥

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ॥ अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियाणामर्थाविषयारूपरसादयः एतेषु न प्रसज्येत सक्तिमत्यन्तसिवाङ्कुराणि । मनोहरायु-
वतयः वंशगीतंस्वादवद्भसः कर्पूरादिगन्धः रागवत्स्पर्शः एतेविषयास्तान्मात्स्यन्तसेवेत । कामतः कामप्रधानतया
सर्वेषु अयाचितोपमं तेष्वपि नित्यसेवी स्यात् । अतिप्रसक्तिर्भवेत्तानिबृत्त्युपायोनेनकस्यते । नहिबस्तुप्रसक्तिर्निवर्त्तितुं
शक्या मनसातुप्रतिपक्षभावनयानिवर्त्य आदौतावदुरुपपादकत्वं उपस्थितेष्वपि भुक्तपूर्वेषु क्षणविरसता त्वभावश्च
विनाशित्वं शास्त्रनिषेधाच्च सङ्ख्यनरकापातइत्येवमादिचित्तयेत् । यथोक्तंनतथैतानिशाक्यन्तइति ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसज्येत सतिशयेन प्रवर्तेत न कामतोषर्मतस्त्वुतुगमनादौ प्रवर्तेतैव अतिप्रसक्तिनियन्तु-
मशक्यामवृत्तिम् ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुमः । इन्द्रियाणामर्थाविषयारूपरसादयस्तेषु निषिद्धेष्वपि त्वदारसुरतादिषु न प्रसज्येत । नातिप्रस-
क्तिमत्यन्तसेवनात्मिकाङ्कुरात् । कामतुपभोगार्थम् । अतिप्रसक्तिनिबृत्त्युपायमाह । अतिप्रसक्तिं चैतेषामिति । विषयाणा-
मस्थिरत्वत्वर्गापवर्गात्मकश्रेयोविरोधित्वादिभावनया मनसा सम्यङ्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च इन्द्रियार्थेष्विति । शब्दस्पर्शान्दान्तेषु सर्वेषु दशसु नात्यासक्तिङ्कुरात् ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । त्वदारविषयेष्वप्यतिप्रसक्तिसन्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु एतेषां इन्द्रियाणांप्रसक्तिंसन्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥ यथातथा यापयन्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । येवैहभ्यासविरोधिनोऽर्थान्त्यन्तेऽवरगृहोपसर्पणरूपिलोकयानादयस्तासर्वान्परित्यजेत् । कथंताहि
श्रुत्यात्मपोषणमित्याशङ्क्याह । यथा तथा केनाभ्युपायेन त्वाभ्यासाविरोधिना श्रुत्यात्मानौ जीवयन् यत्नात्सास्य स्ना-
तकस्य कृतकृत्यताकृतार्थता । यन्नित्यत्वाभ्यासीयथाकथञ्चित्कुटुम्बकंजीवयतीति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यापयन् क्षपयन् त्वाभ्यायङ्कुर्यादिति शेषः । सात्वाभ्यायक्रिया कृतान्यन्यानि कृत्याभ्य-
नुभवन्तीति कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदार्थविरोधिनाऽर्थान्त्यन्तेऽवरगृहोपसर्पणरूपिलोकयानादयस्तासर्वान्परित्यजेत् । कथंताहि
श्रुत्यात्मपोषणमित्याशङ्क्याह । यथा तथा केनाभ्युपायेन त्वाभ्यासाविरोधिना श्रुत्यात्मानौ जीवयन् यत्नात्सास्य स्ना-
तकस्य कृतकृत्यताकृतार्थता यन्नित्यत्वाभ्यायपरता ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च सर्वानिति । शिलादीन्याजनार्दींश्च अभ्यापयन्त्वाभ्यायविरोधिनस्त्यजेदित्यभ्ययः । य-
था तथा येन तेन जीवनंसाधयन्वेदाभ्ययनङ्कुर्यात् । सावेदाभ्ययनस्ययाकाशिकीजीविका कृतकृत्यताकृतसमापितभावः-
कथया ॥ १७ ॥

(५) नन्दुजः । कलातपुनरेतदेवमुच्यतइत्यतआह सर्वानिति । यथातथा यापयन्मयाकथञ्चित्प्राणयानांकुर्वन् । अस्यपुरुषस्यसा हि कृतकृत्यता । यन्नित्यत्वाभ्यायत्वम् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वाभ्यायविरोधिनः वेदाभ्यायनविरोधिनः । यथा तथा आपदि अभ्यापयन् ॥ १७ ॥

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ॥ वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । वयसइतिसारूप्यापेक्षाषष्ठी वेषवाक्बुद्धीतिसमाहारेन्द्रः । सारूप्यमितित्थार्थेभ्यञ्तेनायमर्थोभवति । वयंआद्युचितावेषादयःकर्तव्याः । सारूप्यमौचित्यमन्यस्याकृत्यादेःसादृश्यासंभवात् । वेषःकेशाभरणादिविभ्यासः । तत्रप्रथमेवयसिशिखण्डकः । यौवनेकौन्तलादिधारणं । वार्धकेजदामुण्डनादि वयोनुरूपावाक् । एवंबुद्धिस्त्रिवर्गानुष्ठानधारणं प्रथमंनीयते केवलंधर्मप्रधानकर्मानुरूपोवेषः अर्थानुरूपतः । तेनहिभवितव्यंकलानुरूपेण दशनरागधम्मिल्लादि उद्धतमपि नउद्धत्यभावहति । तदुक्तं अस्यलोकव्यवहारोविषयइति । एतदुक्तंभवति । नायंविध्यर्थः अपरैर्निश्चितार्थत्वात् । लोकव्यवहारमूलस्त्वयमनुवादः । एवंवर्तमानोलोकवृत्तानुवर्तीभवति । नलोकद्वेष्यतामेति ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वयसोबाल्यादेः । कर्मणोयागादेः । अर्थस्य धनस्य । श्रुतस्य शास्त्रज्ञानस्य । अभिजनस्य कुलस्य । वेषः सारूप्यतत्प्रकर्षनिकर्षोचितवेषधारणं । वाक्सारूप्यतदनुरूपभाषणं । बुद्धिसारूप्यं तदनुरूपआत्मन्युत्कर्षप्रत्ययः । विचरेच्छेष्टे इहलोके वयः कर्माद्यनुरूपं वेषादि न कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

(३) कुड्डूकः । वयसः क्रियायाधनस्य श्रुतस्य कुलस्यानुरूपेण वेषवाग्बुद्धीराचरैल्लोके भवर्तेत । यथा यौवने स्मगन्धलेपनादिधारणत्रिवर्गानुसारीवाग्बुद्धिश्च एवंकर्मादिष्वप्युन्नेयम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । वेषवाग्बुद्धीति समाहारैकवचनम् । वयंआदेःस्वानुरूप्यं वयंआद्युचितावेषादयः कर्तव्याः । तेन यौवनादिमान्कामी धर्माच । तथासत्कर्मा विनीतः । धनीदानशीलः । विद्वान् सदुपदेष्टा । कुलीनः सलज्ज इत्यादि । वयसइत्यादिपञ्चकस्य कामाद्युत्तमम् । अथवा वयोबाल्यादि । कर्म क्रिया । अर्थःधनं । श्रुतं विद्या । अभिजनः कुलं । तदनुरूपव्यवहारमात्रं न विधिः तेन बाल्ये शिखण्डकं यौवने कुन्तलादि वार्धके जदादि तथा कलभाषणं परिहासः सदुपदेशःबुद्धेरचाञ्चल्यं बुद्धिपरिपाकश्चेति ॥ १८ ॥

(५) नन्दुजः । वेषवाग्बुद्धिसारूप्यंवेष्टवयःप्रभृतीनामानुरूप्यम् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाविषयं कर्मआचरन् विचरेत्श्रुतस्य शास्त्रस्य यथा अभिजनस्य च यथा कौलीनस्य विषयं यथा वेषवाक् बुद्धिसारूप्यं आचरन् विचरेत् ॥ १८ ॥

बुद्धिबुद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ॥ नित्यंशास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । बुद्धिबुद्धिकराणीतिहासपुराणानितर्कशास्त्राणिबार्हस्पत्योशनसादीनि हितानिउपकारकाणिदृष्टार्थानिवैद्यकज्योतिषादीनि अर्थशास्त्रस्पृथगुपदेशान् । वैदिकानिगमावेदार्थज्ञानहेतवोनिगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसारुढिग्रहणेत्वदृष्टार्थतास्यात् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धन्यानि धनकारणानि हितानि दुःखनिवर्तकानि शास्त्राणि विद्यास्थानानि निगमान् व्याख्यानानि निगम्यतेऽभिरर्थइति ध्युत्पत्त्या । वैदिकान्वेदस्य सम्बन्धिनः ॥ १९ ॥

(३) कुड्डूकः । वेदाविरुद्धानि शीघ्रबुद्धिबुद्धिजनकानि व्याकरणमीमांसास्मृतिपुराणग्रन्थादीनि शास्त्राणि तथा

धन्यानि धनाय हिताभ्यर्थशास्त्राणि बार्हस्पत्यौशनसादीनि तथाहितानि दृष्टोपकारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधकानिगमाख्यांश्च धन्यानिनित्यं पर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच बुद्धीति त्रिवर्गेषु बुद्धिबुद्धिकराणि नीतिशास्त्राणि । धन्यानि धनोपायान् । निगमान् पुराणादीन् निगमनिघण्टुव्याकरणादींश्च । वैदिकान् वेदार्थबोधानुकूलान् ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राणि धर्मशास्त्रादीनि । शास्त्रापेक्षणप्रयोजनत्वेनोक्तानिबुद्धिबुद्धिकराणीत्यादीनि । निगम्यन्ते निश्चीयन्त एभिर्वेदार्थाइतिनिगमावेदाङ्गानि ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यंशास्त्राणि अवक्षेपत कीदृशानि शास्त्राणि धन्यानि दुःखनिवर्तकानि विचारयेत् च पुनः वैदिकान् निगमान् व्याख्यानानि ॥ १९ ॥

यथायथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ॥ तथातथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ २० ॥

[शास्त्रस्य पारंगत्वा तु भूयोभूयस्तदभ्यसेत् ॥ तच्छास्त्रं शबलं कुर्यान्न चाधीत्य त्यजेत्पुनः ॥ १॥^१]

(१) मेधातिथिः । समधिगमो विनिवेशः । अभ्यासइति यावद्विजानाति विशेषेणजानाति । प्रत्यक्षंचैतदभ्यस्य मानेग्रन्थेपियद्विद्यतइति । तदाविज्ञानंचास्यरोचते । उज्ज्वलंभवतीत्यर्थः । पूर्वस्याः स्मृतेर्मूलकथनमेतत् । रुचेरनभिलाषार्थत्वादुद्ध्यर्थानामितिसंप्रदानत्वाभावः ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विजानाति विविच्य जानाति यानि तु प्रागेव विज्ञातानि तेषु विज्ञानं विवेकज्ञानमस्य रोचते दीप्यते त्वोत्कर्षप्रकाशकं भवति ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्यथा पुरुषः शास्त्रंसम्यगभ्यस्यति तथा तथा विशेषेण जानाति शास्त्रान्तरविषयमपि च । स्यविज्ञानंरोचतउज्ज्वलंभवति । दीप्त्यर्थत्वादुचरेरभिलाषार्थत्वाभावादुद्ध्यर्थानांप्रीयमाणइति न संप्रदानसंज्ञा ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । रोचते उज्ज्वलस्यात् ब्रह्मपक्षपातिनः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । शास्त्रावेक्षणस्य प्रयोजनान्तरमप्याह । यथेति । विजानाति विशिष्टज्ञानयुक्तोभवति । अस्य रोचते अस्मै त्वदते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । विज्ञानं विवेकज्ञानम् ॥ २० ॥

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ॥ नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न ह्रापयेत् ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । तृतीयाध्यायेविहितानांमहायज्ञानामनुवादोविशेषाभिधानार्थः । सचविशेषउत्तरत्रवक्ष्यते अनीहमानाइति । अन्येतुमन्यन्ते । व्रताधिकारेपुनर्वचनंनियमसिध्यर्थ । तेनेदृशःसङ्कल्पःकर्तव्यो यावद्बार्हस्पत्यमयामहायज्ञानह्रापयितव्याः । नत्वियमाशंकाकर्तव्याद्विर्वचनंद्विविधानार्थ । नह्यत्रविधिःश्रूयते । केवलंनह्रापयेदित्युच्यते । नित्यत्वाच्चहानिःप्राप्तैव अतो विहितप्रत्यभिज्ञानतःकश्चित्कर्मभेदहेतुरस्ति । यथाशक्तिप्रकान्तेनप्राप्तेनवामूलफलैर्वा ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋषियज्ञंऋषयज्ञम् । एषांवेदोदितत्वेन प्राप्तावपि पुनर्वचनमवतारणार्थ । तच्चोत्तरश्लोकैः प्रकारान्तरेणापि तत्संपादनकथनार्थम् ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वाभ्यायादीन्पञ्चयज्ञान्यथाशक्ति न त्यजेत् । तृतीयाभ्यायविहितानामपि पञ्चयज्ञानामिह निर्देशउत्तरत्र विशेषविधानार्थः स्नातकव्रतत्वबोधनार्थश्च ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाध्ययनहोमबल्यतिथितर्पणानि ऋषियज्ञादिपदवाच्यानि तृतीयाभ्यायोक्तानि । पुनर्वचन मेषाम्नादरार्थं । न हापयेत् न त्यजेत् ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तानपि महायज्ञान्पुनरादरातिशयार्थमाह ऋषीति । ऋषियज्ञं ब्रह्मयज्ञम् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋषियज्ञं वेदाध्ययनम् । देवयज्ञं होमं । भूतयज्ञं भूतेभ्यो बलिं । नृयज्ञं अतिथिसत्कारं । पितृयज्ञं श्राद्धं । यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदोजनाः ॥ अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ २२ ॥

(१) मेघातिथिः । एतान्महायज्ञान् एके यज्ञशास्त्रविदो गृहस्था इन्द्रियेष्वेव जुह्वति । संपादयन्ति । कतमे पुनस्ते अनीहमाना ये न चेच्छन्ति धनं न्यक्तगृहव्यापारादेहसान्यासिकादयः । शिलोच्छवृत्तेरन्येवंविधमिच्छन्ति पङ्कवादीनां च । तेषां हि दारकरणं वक्ष्यति । यथार्थतातुदारैः स्यादिति । न चैतेषां पञ्चयज्ञाधिकारः । अद्रव्यत्वाद्भरणमात्रं तेलभन्ते । नाधिकं कर्मानुष्ठानार्थमपि । जुहोतिः करोत्यर्थं निर्वर्त्यतां लक्षयति । न हि क्रियाविशेषो यागः क्रियाविशेषस्य होमस्य कर्मतां प्रतिपद्येत । न हि भवति पचति पाकमिति भवति तु पाकं करोति यागं करोतीति सामान्यविषया कांक्षास्तु क्रियाद्रव्यकर्माणि साधनीकुर्वन्ति । इच्छति भोक्तुं शक्नोति भोक्तुं जानाति भोक्तुं दृष्टश्रविशेषः सामान्यलक्षणार्थः । अयंगौः पदादृष्टव्य इति । एवं च होमं केचिदिन्द्रियेषु तत्सङ्गमेव व्याचक्षते अपरेषां प्राणसंवादोपनिषदियद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं सायं प्रथमाहुतिं जुहुयात्प्राणायामाहेत्यादिना । अन्येतु य एवोत्तरश्लोके उपासनाविधिरुक्तः स एवायं होमः । तथा च तयोरेकवाक्यता प्रतीयते । ननु चोत्तरत्र वाचिप्राणानेन्द्रियं नैष दोषः । आभ्यात्मिकत्वोपलक्षणार्थमिन्द्रियग्रहणं । बाह्यसाधनसाध्यतानास्तीत्येतदत्र विवक्षितं ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यज्ञशास्त्रविद इति प्रशस्तमहायज्ञेभ्यः एषामुत्कर्षकथनार्थम् । अनीहमाना अचेष्टमानाः । इन्द्रियेष्विति पञ्चानां बुद्धीन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारान् कुर्वन्तो विषयाणामिन्द्रियेषु प्रवेशनात्पञ्चमहायज्ञान्संपादयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । क इति एके गृहस्थावाधान्तरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञ एताम्पञ्चमहायज्ञान्ब्रह्मज्ञानमकर्षादिहिरचेष्टमाना पञ्चसु बुद्धीन्द्रियेष्वेव पञ्चरूपज्ञानादिसंयमं कुर्वन्तः संपादयन्ति । यज्ञानां होमत्वानुपपत्तेः संपादनार्थं जुहोतिः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतां महायज्ञान् नैवैश्वदेवादिपञ्चयज्ञान् इन्द्रियव्यापाररूपत्वादेव तेषां तान्येवेन्द्रियेषु जुह्वति । कथं भूताः अनीहमानाः बाह्येन्द्रियव्यापाररहिताः । एके मुख्याः । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वतीत्युक्तेः । इन्द्रियप्राप्त्यप्येतानि नात्मप्राप्ताणीति कृत्वा तिष्ठन्तीत्यर्थः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वृत्तन्तीत्युक्तेश्च ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । अथा कर्मकृतामात्मरतीनामपि यज्ञाः कर्तव्या भवन्ति । किं पुनरन्येषामित्यभिप्रायेण श्लोकत्रयमारभ्यते एतानिति । यज्ञशास्त्रविदः शास्त्रेषु यजमाना वश्यकर्तव्यत्वं विदन्तः । अनीहमाना अकर्मकृतः । एतां महायज्ञानिन्द्रियेष्वेव सततं यावज्जीवं जुह्वति कुर्वन्ति इन्द्रियाण्यग्नीन्परिकल्प्य तैराहतां विषयान् हविष्येन कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान् महायज्ञान् । एके जनाः अनीहमानाः योगिनः । सततं इन्द्रियेषु जुह्वति ॥ २२ ॥

वाच्येके जुहुति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ॥ वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्दत्तिमक्षयाम् ॥ २३ ॥

(१) मेधानितिः । यदायं पुरुष उच्छ्वसिति तदैवमनेन ध्यातव्यं । वाचं प्राणे जुहोमीति । भाषणेन च वाचि प्राणं जुहोति । एतावतैव पञ्च यज्ञानिर्वृत्ता भवन्ति । यदि नित्याः फलाय तेन वक्तव्याः आत्मयज्ञाश्चात्राधिक्रियन्ते विहितो-
ह्यमर्थः । पञ्चाङ्गुपासनानु उपनिषत्सु कौषीतकी ब्राह्मणे विस्तरेण । अक्षयं फलतः अपुनरावृत्तिफलत्वात् ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । एकेषु प्राणायामं स्वाध्यायं च कुर्वन्तस्तान्संपादयन्तीत्याह वाच्येक इति । वाचि प्राणं जु-
ह्वतीति स्वाध्यायो दर्शितः । स्वाध्यायकाले प्राणवृत्तेर्वाचि विलयान् । प्राणे वाचमिति प्राणायामः । तत्र वाग्बृत्तेः प्राणे विल-
यान् तथा तैत्तिरीयोपनिषत् । तद्यत्रैतदधीते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणे भवतीति तथा च अथ यत्पूर्णा वा भवति तर्पति
वा प्राणे तदा वाग्भवतीति तथा एतद्ब्रह्म वै तद्दिद्वं स आहुर्ऋषयः कावयेषां किमर्थावयमभ्येष्यामहे किमर्थावयवैवक्ष्या-
महे वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वाचमिति । अभ्येष्यामहे यज्ञसंयन्धि शस्त्रस्तोत्रपाठानकरिष्याम इत्यर्थः । तथा कौषीतकि-
ब्राह्मणम् । यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तदा भाषते वाचं तदा प्राणे जुहोति यदा भाषते न तदा प्राणिति प्राणं तदा वाचि जुहोति
त एते अनन्ते आहुती जाग्रत्स्वपंश्च जुहोत्यथवा अन्या आहुतयोऽन्ववत्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवन्ति एवं हस्त्वैव सन्तः पूर्वे वि-
द्वांसोऽग्निहोत्रं जुहवाञ्च कुरिति । वाचि प्राणे चान्योन्यं हामाभ्यां पञ्च यज्ञानिर्वृत्तिपश्यन्तः । अक्षयामनाशि फलाम् ॥ २३ ॥

(३) कुड्मकः । एके गृहस्था ब्रह्मविदो वाचि प्राणवायौ च यज्ञनिर्दत्तिमक्षयफलं जानन्तः सततं वाचि प्राणं च जुह-
ति । वाचं च प्राणे । भाषमाणेन च वाचि प्राणं जुहोतीति । अभाषमाणेनोच्छ्वसता प्राणे वाचं जुहोतीति व्याख्यातव्यमित्यनेन
विधीयते । यथा कौषीतकिरहस्यब्राह्मणम् यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्वि
पुरुषः प्राणिति न तावद्वाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति एतेऽनन्ते अमृते आहुती जाग्रत्स्वपंश्च सततं जुहोति । अथवा-
ऽन्या आहुतयोऽनन्तरन्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवन्त्येवं हि तस्यैतत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुहवाञ्च कुरिति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः वाचि वाकारणे अपाने प्राणं वाचं तत्कारणमपानं प्राणे । अपाने जुह्वति प्राणं प्राणे पानं तथा पर-
इत्युक्तेः । तयोर्निरोधमेव पापक्षयलक्षणं सर्वकर्मफलनिर्वृत्तेः । अथवा हवनप्रकारमाह वाचीति । तथा च कौषीतकी श्रुतिः ।
अथातः सायंप्रातर्दर्शनमांतरमग्निहोत्रमिति व्याचक्षते यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहो-
ति यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्वाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति एतेऽमृते अनन्ते आहुती जाग्रत्स्वपंश्च सत-
तं जुहोति अथवा अन्या आहुतयोऽन्ववत्यस्ताः कर्ममय्य इति । अक्षयमपुनरावृत्तिफलत्वात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । लोके खलु वाक्प्राणयोरेकतरस्मिन्प्रवृत्ते नितीनमन्यतरं पश्यामः । तत्र प्रवृत्तमग्निनितीनं हविः क-
ल्पयन्तीत्यर्थः । प्रवृत्तस्याग्निवत्कल्पनं नितीनस्य हविष्कल्पनं च हविष्यग्निः प्रवर्ततेऽग्नौ हविर्लीयत इति । अत्र कौषीतकि-
ब्राह्मणं यावद्वै पुरुषो भाषते । न तावत्प्राणितुं शक्नोति । प्राणं तदा वाचि जुहोति । यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्वाषितुं शक्नो-
ति । वाचं तदा प्राणे जुहोति । एते अनन्ते अमृते जाग्रत्स्वपंश्च सततं जुहोतीति । उत्तरार्धेन कारणमुच्यते । वाचि प्राणे च
मन्त्रे चेष्टायां च । यज्ञनिर्वृत्तिं यज्ञानां निष्पत्तिम् । अक्षयामक्षयफलाम् । ये श्रौतस्मार्ता यज्ञाः प्रसिद्धास्ते खल्वपि वाक्प्राणा-
निर्वर्त्या इति ते पश्यन्तीत्यर्थः । तथा च मन्त्रवर्णः वाचि स्वाहां वातेधा स्वाहेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाच्येके स्वाध्यायसमये प्राणं प्राणवायुं । प्राणे प्राणायामसमये वाचं वाग्निद्वयं भाषमाणे

जुहति । नववर्षाणि प्राणं जुहोमीति । एतावतैव पञ्चयज्ञानिर्वृत्ता भवन्ति । पञ्चाभ्युपासना गौणी । च पुनः वाचि प्राणे यज्ञनिर्वृत्तिसामर्थ्या अक्षयां सदा पश्यन्तः ॥ २३ ॥

ज्ञानेनैवापरे विप्रायजन्त्येतैर्मखैः सदा ॥ ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । तैर्मखैः प्रकृतैर्महायज्ञैर्यजन्ते तद्विषयमधिकारनिष्पादयन्ति अतोर्यभेदाद्यजन्ते यज्ञैरितिसाध्यसाधकभावोपपत्तिः । यथाग्निष्टोमयाजीति कथं पुनर्ज्ञानेन यागनिर्वृतिदेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागो न च ज्ञानमेव रूपं । उच्यते यजन्त इति यागकार्यनिवृत्तिरत्राभिप्रेता । यदि ज्ञानात्कार्यनिवृत्तिः किमर्थं तर्हि कर्मणामनुष्ठानं न स विषयकमनुष्ठानसंभवः । अथेयं बुद्धिर्यउचैनमेव वेदेति । ज्ञानस्यापि फलसाधनत्वेन आश्रयणात् । कृतं कर्मानुष्ठानेनेति तदसत् अन्यशेषतया तस्यार्थवादत्वात् । अत्रोच्यते उक्तमस्माभिरनीहमाना आत्मज्ञानेऽधिक्रियन्ते त एव ज्ञानिनोऽभिधानकर्मानुष्ठानवेदिनः तेषां विदसंन्यासिकतया गृहे अवतिष्ठमानानां महायज्ञानां भावनेयमुच्यते । ह्यसंख्यानां च महायज्ञानां आत्मज्ञानसंपादनमेवमुच्यते । त्वाभ्यायोदकतर्पणयोस्तु कर्मसाध्यतामेव वषष्ठे वक्ष्यति । अत्र कारणरूपमर्थवादमाह । ज्ञानमूलात् ज्ञानमूल्यस्याः क्रियायाः सर्वस्य कर्मानुष्ठानस्य ज्ञानमूलं न स विद्वान् कर्कचिदनुष्ठानं शक्नोति तदुक्तं विद्वान्याजयेदिति । पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा । ज्ञानचक्षुरिव यथा चक्षुषारूपं गृह्यते एवं ज्ञानात् ज्ञायते न तत् ज्ञानं वेद एवाभिमतः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्ञानेन धारणाभ्यानसमाधानान्यतमेन ज्ञानमूलां ज्ञानकारिणां ज्ञानचक्षुषा वेदार्थं ज्ञानमयेन चक्षुषा पश्यन्तः ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । अपरे विप्राब्रह्मनिष्ठाः सर्वथा ब्रह्मज्ञानेनैवैतैर्मखैर्यजन्ति एतांश्च यज्ञाननुतिष्ठन्ति । कथमेतदित्याह । ज्ञानं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तेत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्धं ज्ञानमूलामेषां ज्ञानानां क्रियामुत्पत्तिजानन्तः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानचक्षुरिव चक्षुः ज्ञानचक्षुषोपनिषदा सर्वसंखल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्यादिकया पञ्चयज्ञानपि ब्रह्मोत्पत्तिकाले ब्रह्मात्मकान् अभ्यासन्तः संपादयन्ति पञ्चयज्ञफलमश्रुवत इत्यर्थः । श्लोकत्रयेण ब्रह्मनिष्ठानां वेदसंन्यासिनां गृहस्थानामपीविधयः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । स विषयाणीन्द्रियाणि नात्मातिरिक्तानीति विज्ञानेन । द्रव्यसाध्यानां महायज्ञानां संपादनमात्मनि । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाद्यौ जुहति ज्ञानदीपित इत्युक्तेः । मखैः पञ्चयज्ञैः । ज्ञानयज्ञं शशंसति ज्ञानमूलमिति । श्रेयाद्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतपेत्युक्तेः ॥ एषामिन्द्रियाणां क्रिया व्यापारः ज्ञानचैतन्यमूलं प्रकृतिर्हेतुर्यस्याः अचेतनानां चेतनाधिष्ठानधृते प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति । ज्ञायतेनेनेति ज्ञानं वेदनतेन नाविद्वानधिक्रियते ज्ञानचक्षुषा । सर्वे मखावेदसाभ्या इति मेधातिथिः ॥ २४ ॥

(५) मन्दनः । ज्ञानेन संकल्पमयेन । सदा यावज्जीवम् । उत्तरार्धेन कारणमुच्यते । या क्रिया यज्ञात्मिकाऽनुमीयते तस्या ज्ञानमेव मूलम् । ज्ञानाभावेऽननुष्ठानप्रसङ्गादिति । ज्ञानचक्षुषा बुद्ध्या पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञानेनैवापरे विप्राः तैर्मखैः पञ्चमहा यज्ञैः यजन्ते । एषां योगिनां । ज्ञानमूलां क्रियां ज्ञानचक्षुषा पश्यन्तः ज्ञानं मूलं यस्याः क्रियायाः सर्वस्य कर्मानुष्ठानस्य ॥ २४ ॥

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते युनिशोः सदा ॥ दर्शने चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निहोत्रादयः शब्दाः श्रुतीगृह्यसृष्टिषु च कर्मविशेषवचनतया प्रसिद्धाः सेतिकर्तव्यताकाः तत्र विहिताः तेषामयमनुवादो न त्वत्रापूर्वविधिः रूपवचनात् केवलं होमविषयाकर्तव्यताश्रुता । न द्रव्यं न देवता । अग्निहोत्रादिना-

मध्येयं च विशेषाकांक्षं अतः शास्त्रान्तरावगतविशेषवचनतैव प्रतीयते । यद्येवं तत एव कर्तव्यतावगमादनर्थकमिदं वेदसं-
न्यासिकानां अकृतोपासनानां संवादनार्थं । यथैव वाच्येके जुह्वति प्राणं ज्ञानेनैवेति च पञ्चमहायज्ञाः संपाद्यन्ते । तद्वदेतद-
पीति कश्चायमुपालम्भः किमर्थं पुनर्वचनमिति । सर्वश्रुतीनां स्मृतीनां च यदेकदेशे अभिहितं तस्यैवान्यत्र पुनर्वचनस्य चोद्य-
स्यापत्तेः । उक्तश्च सामान्यतः परिहारः प्रतिपत्तिभेदान् पौनरुक्त्यमिति । यथा प्रतिपत्तिभेदादिन्द्रियभेदो नैकेन चक्षुषा सर्व-
द्रष्टुं शक्नुवन्ति बहूनीन्द्रियाणि प्रयोजनवन्ति । एवं शाखाभेदः स्मृतिभेदश्च । अथोच्यते कस्मादूपाह्वयनमिति एषोपनि-
दोषः प्रतिशाखमतिकर्तव्यतायाभेदः कस्याभिधानं क्रियतां । सर्वाभिधाने गौरवं एकतराभिधाने अन्यतरपरित्यागः तद-
पि चोद्यमेव । उक्तंचानुवादोऽयं न विधिः । विधौ हि चोद्यमेतत्स्यात् अन्यत्र विहितं किमर्थं पुनर्विधानमिति । आद्यन्ते-
द्युनिशोर्नात्रयथासंख्यं किं तां हि दिवआदौ निशायाश्चादौ एवं दिवोन्ते निशायाश्चान्तइति । सायंप्रातःकालवेतेन परिगृह्येते
तत्रोदितहोमिनां अहरादौ अनुदितहोमिनां निशान्ते । द्विशब्दो दिवसपर्यायः । सदायावज्जीवं सायंप्रातर्होमः कर्तव्यः । दर्शेन
यजेतेत्यत्राभ्याहर्तव्यं दर्शेन यजेत् । न हितत्रोत्पत्तौ जुहुयादित्यस्ति किं तां हि दर्शेन यजेतेति तदनुवाद्वाच्यं अतएवाभ्या-
हारः क्रियते । अतएव विशेषश्रमणेऽपि अर्धमासान्तर्वातं कृष्णपक्षान्ते दर्शः । शुक्लान्ते पौर्णमासः । तथा च श्रुतिः । दर्शे च दर्शे-
न यजेत् पूर्णमास्यां पूर्णमासेन यजेतेति ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्यन्ते द्युनिशोर्दिवसस्यादावन्ते च तथा रात्रेरादावन्ते चेत्यर्थः । तथा चोद्धरणादिहोमा-
न्तप्रयोगेणोभयोर्दिनरात्रयोराद्यन्तव्यामिरित्युदितहोममादाय कालो दर्शितः ॥ २५ ॥

(३) कुक्षूकः । उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाश्चादौ अनुदितहोमपक्षे दिनस्यान्ते निशायाश्चान्ते यद्वोदित-
होमपक्षे दिनस्यादौ दिनान्ते च अनुदितहोमपक्षे निशादौ निशान्ते चापि होत्रंकुर्यात् कृष्णपक्षार्धमासान्ते दर्शाख्येन क-
र्मणा शुक्लपक्षार्धे च पौर्णमासाख्येन यजेत् ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राप्तद्विकमुक्ता प्रकृतमनुसरति अग्रीति । आद्यन्ते सन्ध्याद्वये द्युनिशोर्दिवसस्यादौ दिन-
स्यान्ते उदितहोमिनामाश्वलायनादीनाम् । निशायाश्चादौ निशायाजन्ते च साङ्ख्यायनादीनामनुदितहोमिनाम् । दर्शे-
नार्धमासान्ते अमायां पौर्णमास्यां पौर्णमासेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति श्रुतेः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । अथाहिताग्नेरसंकुचितवृत्तेर्वृत्तान्याह अग्निहोत्रमिति । द्युनिशोः अहोरात्रयोः । आद्यन्ते सायंप्रात-
श्च । सदा विहितकालानतिक्रमेण अर्धमासान्ते पक्षयोरन्ते पर्वणोरितियावत् । अत्र यजेतेत्यभ्याहार्यम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्युनिशोः आद्यन्ते प्रातःसायंकाले । अग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ दर्शेन दर्शसंज्ञेन कालेन । मा-
सान्ते अमायां । पौर्णमास्येन कालेन ॥ २५ ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्तन्ते द्विजोऽध्वरैः ॥ पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २६ ॥

(१) मेघातिथिः । सस्यशब्दो ब्रीह्यादिधान्यवचनः । तस्यान्तःक्षणः । पूर्वसस्येषु क्षीणिषु नवसस्येषु व्यायजेत आय-
यणेनेत्यर्थः । नचात्र पूर्वसस्यस्य आययणनिमित्तं । नापि नवसस्यागमः । किं तां हि अकृताग्रयणस्य नवान्नाशनं प्रतिषि-
द्धं येनाह नानिष्टानवान्मद्यादिव अतो नवसस्यभक्षणमाग्रयणेनेत्यर्थः । तेन यजेतेति व्याचक्षते । आर्तिस्तु पक्षे पूर्वसस्या-
भावात् । नवसस्यस्य भावादन्त्यतो वा असत्यां चाग्निशिखायां नियमतआग्रयणं प्राप्नोति । अथेदं सस्यान्तइति न वीत्युपलक्ष-

णं तदानिष्टाभक्षणं प्राप्नोति । तस्माद्वेएतेवाक्ये । नानिष्टाभ्रीयादित्येकं सस्यान्तइति द्वितीयं सस्यान्तग्रहणेन च सस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेतानियतत्वात् सस्यानिमित्तस्योपपत्तिः । क्षयस्त्वनियतो धनिर्नाहित्रैवापि धान्याभ्यत्र प्रवर्तन्ते । अतएव सूत्रकारः सस्यं नाभ्रीयादग्रिहोत्रमहुत्वेति । तथायदा वर्षस्य तृमस्यादथाग्रयणेन यजेतेति । तथेदमपरं शरदिनवान्नमितिकालविशेषविधायकं तत्रयस्य पूर्वसस्यक्षयो नास्ति सशरदमादियते । इतरस्तु न । एवमुभयोरर्थवत्ता च भवति इतरथा एवमेवाचक्षते । नवसस्योत्पत्तौ नवसस्येष्ट्या यजेतेति । यतस्त्वाह । नानिष्टानवसस्येष्ट्यान चान्नमभ्रीयादिति । तेन उत्पन्नेष्वपिनवसस्येषु विद्यमानस्य अस्ति शरत्प्रतिपालनं । नवसस्योत्पत्तिनिमित्तत्वाच्च असत्यामपिनवान्नाशनेच्छायां नियमतः । आग्रयणं क्रत्वन्ते ऋतुः संवत्सरइति दर्शनेन चातुर्मास्यानामेतत्करणमुच्यते । अध्वरशब्देन तान्येवाभिप्रेतानि । अयनयोरादी अनायनान्ते ते च द्वे अयने दक्षिणमुत्तरं च तत्र पशुयागः कर्तव्यो द्विः संवत्सरस्य । सूत्रकारस्त्वाह । षण्मास्यः सांवत्सरो वेति । समान्ते समाशब्दः संवत्सरपर्यायस्तस्य चान्तःसमाभिः शिशिरे । न च तत्रेदं सौमिकयागविधानं किं तर्हि गते तस्मिन्वसन्त आगते । तथा च श्रुतिः वसन्ते वसन्ते ज्योतिषाय जेतेति । एतावति नित्यानिर्कर्मणि तानियथा कथंचिद्देदसंन्यासिकेनापि संपाद्यानीति सर्वस्य तात्पर्यम् ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सस्यान्ते ब्रीहियवध्यामाकसस्य समीपकाले शरदादौ नवसस्येष्ट्याग्रयणेष्ट्या क्रत्वन्ते शीतोष्णवर्षत्वं अन्ते अध्वरैः चातुर्मास्यैः । अयनयोरादावादिद्वयोः अपरान्तइति द्विः चित्पाठः । समान्ते वर्षसमाप्यनन्तरं वसन्तेशिशिरान्तत्वाद् वर्षस्य ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वमर्जितधान्यादिसस्ये समामे शरदि नवानामिति सूत्रकारवचनादसमाप्येऽपि पूर्वसस्ये नवसस्योत्पत्तावाग्रयणेन यजेत । सस्यक्षयस्यानियतत्वाच्च निनां बहुहायनजीवनोचितधान्यसंभवाच्च सस्यान्तग्रहणाच्च नवसस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेतानियतत्वात् सस्याः प्रत्यब्दं निमित्तत्वात् उत्पत्तेः । ऋतुसंवत्सरइत्येतन्मताश्रयणेन चत्वारश्चत्वारो मासाः ऋतवस्तदन्तेऽध्वरैश्चातुर्मासाख्यैर्यागैर्यजेत अयनयोरुत्तरदक्षिणयोरादौ पशुना यजेत पशुबन्धाख्यं यागमनुतिष्ठेत् ज्योतिःशास्त्रे चैत्रशुक्लप्रतिपदादिवर्षगणनाच्च शिशिरेण समामे वर्षे वसन्ते सोमरससाध्यैरग्निष्टोमादियागैर्यजेत ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सस्यान्तइति । नवसस्येष्टिरिति असमामपि पूर्वसस्ये नवोत्पत्तौ आग्रयणेन यजेत । क्रत्वन्तेऽतोरन्ते अध्वरैश्चातुर्मास्याख्यैर्वैश्वदेवरुणप्रधाससाकमेधशुनासीरसंज्ञैर्यागैः । पशुना पशुबन्धेन यागेन । सौमिकैः सोमरससाध्यैर्योतिष्टोमाख्यैः ॥ २६ ॥

(५) नन्दगुणः । सस्यान्ते सस्यानां श्यासाकादीनामन्ते पाककाले नवसस्येष्ट्या आग्रयणेन । अध्वरैः सोमचातुर्मास्यैः । पशुना निरुद्धपशुबन्धेन । समान्ते संवत्सरान्ते । सौमिकैः सोमवद्भिः । अत्रापि यजेतेति शेषः ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सस्यान्ते सस्यच्छेदे सस्यादौ सस्योत्पत्तौ अध्वरैश्चातुर्मास्यैः । अन्ते चातुर्मास्यान्ते उदगयने दक्षिणायनस्यान्ते पशुना पशुयागः कर्तव्यः । समान्ते संवत्सरान्ते सौमिकैर्मसैः सोमयागसंज्ञैः । यस्मिन् यज्ञे सोमपानक्रियते सः ॥ २६ ॥

नानिष्टान्नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान्द्रिजः ॥ नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजी

विषुः ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । अधिमानाहिताग्निरत्राभिप्रेतो ब्रताधिकारान् तस्य होमस्य याजुर्वेदिकं ब्रतं । नानिष्टापशुना-

मांसंसमश्रीयान्नाग्रयणेननवान्मिति । नियमानुपालनेफलमाह । दीर्घमायुर्जिजीविषुः । आयुःशब्देनप्रबन्धवत्यः प्राणा-
पानवृत्तयउच्यन्ते । द्वितीयाचसत्यपिजीवतेरकर्मकत्वेपिइषिक्रियापेक्षयासन्नन्तोपिधातुरिच्छायांवर्तते यद्यपिदर्शनइषेः
कर्मप्रकृत्यर्थेनबाह्यमिच्छावेक्ष्यमाणप्रतिगुणभूताप्रकृतिप्रत्ययौप्रत्ययार्थसहब्रुवतइति सन्नन्तादन्यत्रापि । अस्मिन्पिदर्शने-
आयुःशब्देनकालोक्षयिष्यते । दीर्घकालजीवनमिच्छन् । तत्रकालभावावध्वतव्या कर्मसंज्ञासकर्मणामितिकर्मत्वं । एषचा-
हिताग्नेःपशुबन्धेनियमः आग्रयणेपि । गृह्णाग्रिमतोपि गृह्णस्मृतिषुनियमतआग्रयणंविहितं । यच्चेदंशरदिनवान्ममितितत्
ब्रीहिश्यामाकयोर्नयवानां । नवसस्यमात्रेणसस्येष्टियागोनचमाषमुद्रादिना यतइदंशास्त्रान्तरसापेक्षंनत्वतोविधायकमि-
त्युक्तं । शास्त्रान्तरेषुब्रीहिश्यामाकयवैराग्रयणेष्टिर्विहिता । किंत्वन्यदपिसस्यंनशितव्यमकृतयामाग्रयणेष्टौ । यदुक्त-
मविशेषेणसस्यंनशनीयादिति तन्निषेधेह्यभिप्रेते इयदेवावक्ष्यदाग्रयणंब्रीहिश्यामाकयवानांश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वेति ।
एवंसूत्रकारेणपठितं । आग्रयणंब्रीहिश्यामाकयवानांसस्यंनश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वेति । अतोयंसस्यशब्दोनप्रतिनियत-
विषयएव ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नानिष्टेति एतेन एवश्यामाकब्रीहिश्यामाकभावे आग्रयणस्य मांसभक्षणे च पशुया-
गस्याकरणेपि न दोषइतिदर्शितं । तद्भक्षणनिमित्तकत्वोपदर्शनान् ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । आहिताग्निर्द्विजोदीर्घमायुर्जिजीवितुमिच्छन्नाग्रयणमकृत्वा नवान्नं भक्षयेत् । न च पशुयागमकृ-
त्वा मांसमश्रीयात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । नवसस्येष्टिपशुबन्धयोरर्थवादेन तयोरावश्यकत्वमाह नेतिद्वाभ्यां । नवान्नं मांसंच नाद्या
त् ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । आग्रयणपशुबन्धयोरवश्यकर्तव्यतांप्रसङ्गादाह नानिष्टेति । अग्रिमानाहिताग्निः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नादिष्टेति नवसस्ये सति अग्रिमान् द्विजः पशुना पशुयागेनानिष्टापशून् अकृत्वा नवान्नंनाद्यात्
तथा मांसंनाद्यात् दीर्घमायुर्जिजीविषुः अकृत्वा नाद्यात् ॥ २७ ॥

नवेनानर्चितास्यस्य पशुहव्येन चाग्रयः ॥ प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगार्धिनः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यतामेवसमर्थयते । अकरणदोषदर्शनं नवेनसस्येनअनर्चिताअकृतहोमाअग्रयोस्याहिताग्नेः
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति । भक्षयितुंगार्धिनःगर्धंअभिलाषातिशयः तदस्यास्तीतिमत्वर्थीयइति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नवेन चान्नेनअस्याआग्रयणपशुयागावकृत्वा नवान्नमांसभक्षिणः पशुहव्येन पशुरु-
पहविषागर्धोभिलाषः ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । दोषकथयन्नित्यतामनयोराह । यस्मान्नवेन पशुवदामेनानर्चिताअकृतयागाअग्रयोनवान्नमांसा-
भिलाषिणोऽस्याहिताग्नेःप्राणानेवाग्निहोत्रिणःखादितुमिच्छन्ति । गर्धोऽभिलाषातिशयः । गृधेर्धजन्तस्यरूपम् । सोऽस्या-
स्तीतिगर्धं । मत्वर्थीयइति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । नवेन नवसस्येष्ट्या नार्चिताः नवान्नामिषगार्धिनोमयः । अत्तुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । अथयजमानस्य दोषमाह नवेनेति ॥ २८ ॥

आसनाशनशय्याभिरद्विर्मूलफलेन वा ॥ नास्य कश्चिद्वसेद्वेहे शक्तितोऽर्चितोऽतिथिः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तमिदमुत्तरार्थमनूयते । नकश्चिदतिथिरनर्चितोगृहेवसेत् । सर्वोतिथिरर्चितोगृहेवसनीयः । शक्तिरएकोद्बोहवोयावन्तःशक्यन्तेर्वयितुं सर्वेआसनादिभिरर्चनीयाः । अर्चापूर्वकमेतदेभ्योवसतांप्रकल्पनाय नतुसर्वेणसर्वमासनाशनशय्यानांसत्वनिवृत्तिरुच्यते । भक्त्युषमांसान्नाज्याशनासंभवेपृथगुपादानात्तुमूलफलंदातव्यम् ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अशनमशनीयम् ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाशक्त्यासनभोजनादिभिरनर्चितोऽतिथिरस्य गृहस्थस्य गृहे नवसेत् । अनेन शक्तितोऽतिथिं पूजयेदित्युक्तमप्युत्तरार्थमनूयते ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तापि अतिथेः पूजाआवश्यकत्वात्पुनरपितामाह आसनेति । यथाशक्त्या । आसनभोजनशय्यादिभिरनर्चितः अतिथिः अस्यगृहस्थस्य गृहेनवसेत् । अनेन शक्तितोतिथिमर्चयेदित्युक्तमपि उत्तरार्थेनानूयते ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमप्यातिथ्यमादरातिशयार्थमाह आसनेति ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसनादिभिरनर्चितः । अतिथिः कस्य चिद्वेहे न वसेत् ॥ २९ ॥

पाषण्डिनोविकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान् ॥ हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नाचयेत् ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रवसेदितिलिङ्गात्सायमातिथ्यप्रतिषेधोयंपाखण्ड्यादीनामित्याहुः । तदयुक्तंअर्चनीयतात्रनिवार्यते । नतुसर्वेणसर्वभक्तावदानमेवोच्यते । दिवापिभुञ्जानानांकतिचित्क्षणवासाउपपद्यतएव अतोतलिङ्गसायंकालस्यवसेदिति । तत्रपाखण्डिनोबाह्यलिङ्गिनोरुक्तपटनग्रचरकादयः । विकर्मस्थाअत्रानापदिवेवर्णान्तरवृत्त्याजीवन्तियथाब्राह्मणःक्षत्रवृत्त्याक्षत्रियांवैश्यवृत्त्येत्यादि बैडालव्रतिका दाम्भिका येचलोकावर्जनार्थं अग्निहोत्राद्यनुतिष्ठन्ति । इतिमृहादिलिप्तामहइति । नशास्त्रचोदितत्वेन त्वधर्मतया शठयेषामन्यतद्वेदन्यद्वाचिउपकारकस्यचित्प्रतिज्ञाय कर्तव्यतया अवधीरयन्ति नकुर्वन्ति हैतुकानास्तिका नास्तिपरलोको नास्तिदत्तनास्तिहुतं इत्येवंस्थितप्रज्ञाः बकवृत्तयःदाम्भिकाएवईषद्वेदमिन्नाः भेदःपरस्परदर्शयिष्यते । वाङ्मात्रेणापितिष्ठनुतावदासनादिदानं पूजापूर्वकं त्वागतमास्यतामत्रेत्येवमाद्यपिनवक्तव्याः । अन्नदानं श्वपचादिवदिष्यते तथाचभगवानुरुणद्वैपायनोन्नदानमेवाधिकृत्यस्मरतिस्म । नपृच्छेजन्मनश्रुतिमिति । नात्रपात्रगवेषणाकर्तव्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाषण्डिनोबौद्धादीन् । पाषण्डदर्शनान्तःपातिनः । विकर्मस्थाना अमस्थानप्याश्रमधर्महीनान् । शठान्वक्तृद्वयान् । हैतुकानाश्रमिणोपि हेतुमात्रेण वेदविरुद्धेन परलोकसाधनोन्नायकान् नार्चयेत् । क्षुधितेभ्यस्त्वन्नंशकौ दद्यादेव ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । पाषण्डिनोवेदबाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुकक्षपणकादयः । विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धवृत्तिजीविनः । बैडालव्रतिकबकवृत्तीवक्ष्यमाणलक्षणौ । शठवेदेष्वश्रद्धानाः । हैतुकावेदविरोधितर्कव्यवहारिणः । एतानतिथिकालोपस्थितान् वाङ्मात्रेणापि न पूजयेत् । पूजारहितेऽन्नदानमात्रं शक्तितोऽपचमानेभ्यइत्यनुज्ञातमेव ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । आतिथ्यादिलक्षणमुक्तं एतेषु विधेष्वपि आतिथ्यनास्तौत्याह पाषण्डिन इति । वेदबाह्यव्रतलिङ्गधारिणः पाषण्डिनः । ते च भिक्षुक्षणकादयः । प्रतिषिद्धवृत्तिजीविनः विकर्मस्थाः । वेदार्थेष्वश्रद्धाः । शठाः प्रसिद्धाः । अत्रैव करिष्यमाणलक्षणावैडालव्रतिकादयस्त्रयः । हेतुको वेदविरुद्धतर्कः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । अवैदिकाः पाषण्डिनः । विकर्मस्थानिन्दिताचाराः । वैडालव्रतिकान्बकवृत्तिंश्चक्षयति । हेतुकाः वेदशास्त्रविरुद्धतर्कशास्त्रपराः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । पाषण्डादीन् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् । युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकरो हेतुकः तान् । बकवत् वृत्तिवर्तनयस्य सः ॥ ३० ॥

वेदविद्याव्रतस्नाताञ्छ्रोत्रियान् गृहमेधिनः ॥ पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदश्च विद्या च व्रतानि च तैः स्नातास्तत्रपरिसमाभिगताः विविधा स्नातका गृह्यन्ते । तत्र वेदस्नातका अधीतवेदाः विद्यास्नातका विद्यार्थजिज्ञासितवन्तः । विद्यासन्निधानाद्देदविषयैव गृह्यन्ते । तस्या एव वस्तुतो विद्यात्वं । व्रतानि षट्त्रिंशदब्धिकमित्यादीनि । सत्यामपि वेदतर्कजिज्ञासासमाभौ न तावत्येव स्नानं किं तर्हि षट्त्रिंशदब्ददिकालः पूरयितव्यः इति पक्षोऽप्यस्ति । अन्ये तु येन धीर्यैव वेदं वर्षत्रयात् स्नानं ते व्रतस्नातका इत्याचक्षते । अनधीतवेदस्य कुतः स्नानमित्यपेक्षायां ननु च श्रोत्रियग्रहणं किमर्थं स्नातकत्वेनैव सिद्धत्वात् । अतिशयार्थेन वेदाभ्यासरता गृह्यन्ते । श्रोत्रिया गृहमेधिनो गृहस्थानां न भिक्षुतापसब्रह्मचारिणामपूजनीयत्वमुच्यते । किं तर्हि भैक्ष्यभोजित्वात्तेषां नातिथित्वसंभवः । ब्रह्मचारिणो गुरुगृहस्थापसस्य च वनान्ध्रव्रतवासः प्रव्रजितस्यापि भैक्षार्थाग्राममियादिति नयामेवासः । अतो न्येषामाश्रमिणां गृहादन्ध्रव्रतवासोत्कथंचित्सम्भवेऽपि प्रायिकमेतद्गृहमेधिन इति । हव्येन कव्येन दैवकर्मणि शान्त्यादौ पित्र्येवाश्राद्धे त एव पूज्याः विपरीताः अस्नातकाः वर्ज्याः पूर्वोक्तदोषाभावेऽपि ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदविद्यायां प्रामायां व्रते च कृतेऽनन्तरं स्नातां समावृत्तान्तांस्तदनन्तरमेव त्वगृहमागतान् पूजयेत् । तथा गृहे वसतोऽपि श्रोत्रियान् वेदविदो हव्यकव्येन हव्यकव्यसंबन्धिकर्मणा विपरीतान्विद्याव्रतं विना स्नातान् गृहिणश्चाश्रोत्रियान् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदविद्याव्रतस्नातानिति विद्यास्नातकव्रतस्नातकोभयस्नातकास्त्रयोऽपि गृह्यन्ते यथाह हारीतः । यः समाप्य वेदान् समाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदान् समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः । यद्यपि स्नातकधर्मत्वेनैव स्नातकमात्रप्राप्तिस्तथापि श्रोत्रियत्वं विवक्षितम् तान् स्नातकाञ्छ्रोत्रियान् हव्यकव्येन पूजयेद्विपरीतान् पुनर्वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतांस्त्वं च ये देवेत्याह वेदेति । वेदः त्वशाखा । विद्या तर्कव्याकरणादि । व्रतं षट्त्रिंशद्वर्षादिव्रह्मचर्यं तेषु स्नातान् पारगान् । विपरीतान् पाषण्डादीन् ॥ ३१ ॥

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ॥ संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । अपचमाना ब्रह्मचारिपरिव्राजका इत्याहुः । तदुक्तं षृताय नित्यवद्दानं विहितमेव । भिक्षां च भिक्षवेदद्यादिति । तस्माद्येदरिद्राभैक्षजीविनाश्चापाखण्ड्यादयः तेभ्यः शक्तितो दातव्यं । यावद्भयः शक्यते यावच्च पच्यते पचिक्रियाविरहनिमित्तत्वाच्च सिद्धान्तदानमेवेदं । संविभागश्च अन्येनापि धनेन परिधानौषधाद्युपयोगिना संविभागः कर्तव्यः ।

कश्चिदंशोदातव्यः सर्वभूतेभ्यः । भूतशब्दोयंचेतनात्मकजगदाचष्टे । यथागायत्रीवाइदंसर्वभूतमिति । अचेतनानांचेतन-
वदुपकारार्थतया संविभागानुपपत्तेः चेतनावत्त्वेवावतिष्ठते । अतश्चप्ररोहधर्मकाश्चेतनावन्तइतिदर्शने वृक्षादीनामपिजल-
सेकाद्यर्थोपधनसंविभागःकर्तव्यः । बह्वर्थोयंभूतशब्दः । कश्चित्प्राधान्येवर्तते भूतमित्यंब्राह्मण्यस्मिन्गृहे । क्वचित्पैशाच-
वचनोभूतोपसृष्टइति । क्वचिद्विपरीतेर्थेवर्तते भूतमाहेति । कश्चिदतिक्रान्तकालवचनोभूतोधात्वर्थइति । क्वचिदेवताविशे-
षेभूतेभ्योबलिरिति । क्वचिच्चेतनावन्मात्रवचनोर्हिस्याद्भूतानीति । क्वचित्प्राप्तवचनोमहद्भूतश्चन्द्रमाइति । क्वचिदुपमायां-
वर्तते यथाकाव्यभूतइति । क्वचिदुत्पत्तिवचनो यथादेवदत्तस्यपुत्रोभूतइति । इहतुयःपदार्थस्तद्याख्यानं भूतेभ्यइति
तादर्थ्यंचतुर्थी । अनुपरोधतः आत्मकुटुम्बपीडायथानभवति तत्पर्याप्तस्थापयित्वा अधिकेनसंविभागःकर्तव्यः । तदु-
क्तं श्रुत्यानामनुपरोधेनेति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपचमानेभ्योब्रह्मचार्यादिभ्यः प्राण्यन्तरेभ्यः एवेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अनुपरो-
धतःकुटुम्बोपरोधविना ॥ ३२ ॥

(३) कुटुम्बः । अपचमानाब्रह्मचारिपरिव्राजकाः पाषण्डादयः । ब्रह्मचारिपरिव्राजकानामुक्तमभ्यन्तदानंपचमा-
नापेक्षयातिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्थंच पुनरुच्यते । मेधातिथिगोविन्दराजौतु भिक्षां च भिक्षवेदद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणइति
ब्रह्मचारिपरिव्राजकयोरुक्तत्वात्पाषण्ड्यादिविषयत्वमेवास्य वचनस्येत्युच्यते । त्वकुटुम्बानुरोधेन वृक्षादिपर्यन्तप्राणि-
भ्योऽपि जलादिनापि विभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्यास्यादिभ्यः त्वाऽपीडयैव दातव्यमित्याह शक्तितइति । सन्यासिब्रह्मचारिविरक्तवानप्रस्थे-
भ्योऽपचमानेभ्यः । यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्कान्स्वामिनावुभौ । तयोरन्मदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणचरेदित्युक्तेः ॥ जला-
दिना संतोषः संविभागःभूतानामनुपरोधतः अपीडया ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अपचमानेभ्योब्रह्मचारिसन्यासिभ्यः भूतानांश्वचाण्डालादीनामनुपरोधतः त्वकुटुम्बाविरोधेन ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयाचमानेभ्यःब्रह्मचारिसन्यासिभ्यःभूतेभ्यः प्राणिभ्यःशक्तितोयावत्सद्भान्नादेतत्संविभागस्ता-
वत्कर्तव्यः । अनुपरोधतः कुटुम्बस्य पीडा यथा न भवेत् गृहमेधिना तथा दातव्यम् ॥ ३२ ॥

राजतोधनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ॥ याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यतइति स्थितिः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । राजग्रहणमाख्यवर्णोपलक्षणार्थम् । तथाचवक्ष्यति । सीदद्भिः । कुप्यमिच्छद्भिर्धनंवापृथिवीप-
तिः । याच्यस्यादिति । तेनराजशब्दःक्षत्रियजातौमुख्यः तथापिशाल्वान्तरपर्यालोचनया जनपदेश्वरवचनइतिगम्यते । ज-
नपदेश्वराहिवहुधनाभवन्तितेनैतदुक्तंभवतियेत्यन्तसम्पन्नागोजाविधनधान्यैस्तेभ्यःप्रतिग्रहीतव्यम् । तथासत्यद्रोहेणेत्ये-
तदादत्तंभवति आख्याहिददतोनातीवपीड्यन्ते । स्वल्पधनेभ्यस्तुपरिगृह्यतो दोषःस्यात् । मुख्यार्थवृत्तौचराजशब्देब्राह्मणा-
दिभ्यःप्रतिग्रहःप्रतिषिध्यते । तत्रसर्वस्मृतिविरोधःस्यात् । स्मृत्यन्तरेहिपठ्यते । आददीतप्रशस्तद्विजातिभ्यःशुश्रूषोःशूद्रा-
दपक्कान्मितिप्रतिषेधेपि नराज्ञःप्रतीगृह्णीयादितिराजशब्दोजनपदेश्वरवचनएव । किंचनक्षत्रियस्यतत्रप्रतिषेधः अरा-
ज्यप्रसूतितइतिवचनात् । अतएवनक्षत्रियज्जातीयात्तत्रतन्निषेधस्तथासत्यराज्यप्रसूतितइतिनवक्तव्यंस्यात् । नरराज-
न्यप्रसूतितःक्षत्रियाभवन्ति । तेनेयमत्रव्यवस्था क्षत्रियाद्राज्ञोयथाशास्त्रवार्तिनःप्रतिग्रहःकर्तव्यः । अन्यस्मात्पुनर्नरैकैकवि-
शत्यायोगः । याज्यान्तेवासिनोःधनापेक्षाषष्ठी । तसंतोवापठितव्यः क्रियानिमित्तत्वादेतयोःशब्दयोर्याजनाभ्यापनाभ्यांजीवे-
दित्युक्तंभवति । अन्यत्वाद्गुरुर्येषांउपपातकप्रामिष्यौर्यादीनांचोपायानानिषिद्धत्वात् । ईश्वरमाराध्यजीवेत्पीतिदायेन

त्वस्तिवाचनकेनवा नचायंसेवकः सावृत्तिर्निषिद्धा । एवंरुतोपकारादयाजयन्पियाज्यादाददीत वृत्तेपिसंबन्धेरुत्योवर्ततइ-
ति संसीदन्निति । पित्रादिधनेसति नकर्तव्यं । तदुक्तं नकल्पमानेष्वर्थेषुतस्यैवायमनुवादः । नचायमापद्धर्मः नक्षवसादआप-
त्किंतर्हिअर्जितधनाभावः । आपत्तुविहितोपायाभावोधनक्षयश्च । सत्यपिधान्यधनवत्त्वेअन्नपरिक्षयेदुर्भिक्षादावातिथ्यस-
न्निहितान्नता । नक्षुत्पीडितस्यापत् । अक्षुधितस्यापिधनाभावादवसादइत्येषएतयोर्विशेषः । नत्वन्यतःत्वल्पधनादनुपका-
र्यातगृह्णीयात् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्विच्छेदनुगम्येच्छेत् । स्नातकोगृहस्थः । एतेनात्यन्ताभ्यर्थनया धनार्जनमेभ्यस्त्रि-
भ्यएवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लुकः । न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितइतिनिषेधाद्राजशब्दोऽत्र क्षत्रियनृपतिपरः । स्नातकःक्षुधाऽ-
वसीदन्निज्ञातिप्रतिग्रहस्य संभवेऽपि यथाशास्त्रवर्तिनः क्षत्रियाद्राज्ञोयाज्यशिष्याभ्यांवा प्रथमंधनमभिच्छेत् । राज्ञोम-
हाधनत्वेन पीडाविरहात् । याज्यशिष्ययोश्च रुतोपकारतया प्रत्युपकारप्रवणत्वात् । तदसंभवे त्वन्यस्मादपि द्विजाद्धन-
माददीत । तदभावे तु सर्वतःप्रतिगृह्णीयादित्यापद्धर्मवक्ष्यति । एवंचानापदि प्रथमंक्षत्रियनृपयाज्यशिष्येभ्यःप्रतिग्रहनिय-
मार्थंवचनम् । अतएवाह न त्वन्यतइति । स्थितिःशास्त्रमर्यादा । न च संसीदन्नित्यभिधानादापद्धर्मविषयत्वमस्यवाच्यम्
अध्यभिचारादनापत्प्रकरणात् । संसीदन्नित्यस्य चोपात्तधनाभावपरत्वात् । नच धनाभावमात्रमापत् किंतु तस्मिन्सति वि-
हितांपायासंभवात् । अन्यथा सद्यःप्रक्षालकोऽप्यापद्वृत्तिःस्यात् । यदि चापद्विषयत्वमस्य भवेत्तदा नत्वन्यतइत्यनेन सर्व-
तःप्रतिगृह्णीयादिति विरुध्येत । यच्चापत्प्रकरणे सीदद्भिःकुप्यमिच्छद्भिर्धनंवा पृथिवीपतिः । याच्यःस्यादित्युक्तं तच्छूद्र-
नृपविषयमेवंराजादिप्रतिग्रहासंभवे ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नातकस्य धनोपायानाह राजतइति । अन्तेवासिनः शिष्याः अन्यतःशूद्रादेः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । राजतोऽभिजाताच्छास्त्रानुसारिणोगुणवतोरारक्षः क्षुधा संसीदन्स्नातकोन्मन्विच्छेत्प्रतिगृह्णीयात् ।
याज्यान्तेवासिभ्यामन्यतः प्रतिग्राह्यात् ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकः वेदस्नातकः विद्यास्नातकः व्रतस्नातकोवा । क्षुधा संसीदन् राजतः कृताभिषेकान्
राज्ञः अन्विच्छेत् धनं इच्छेत् प्रतिग्रहंकुर्यात् क्षात्रियस्य प्रतिषेधः याज्यः यस्य यज्ञंकारितवान् तस्मात् । अन्तेवासा शि-
ष्यस्तस्मात् । अन्यतःसकाशान् धनंनेच्छेत् ॥ ३३ ॥

न सीदेत्स्नातकोविप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन ॥ न जीर्णमल्लवद्वासाभवेच्च विभवे सति ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदिनकुतश्चिद्धनार्थाद्यापाराद्याह्न्येत तथापिन्तदैवापद्धर्मानाश्रयेत् । किंतर्हिपुनरुत्पद्यते ।
तदुक्तमावृत्योःश्रियमन्विच्छेदिति । अतश्चयदिकथंचित्कृषतोवर्षाद्यभावेनसस्यनाशोभवेन्नेयतात्यागेनसहसैवपरिपण्डोप-
जीवनायाच्चापरेणभवितव्यं सत्यांयुक्तौजीर्णमल्लिनेचवाससी धनविभवेसतिनेष्यते ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षुधा न सीदेत् । शक्तोर्जनसमर्थः । जीर्णवृत्तिम् ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लुकः । विद्यादियोगात्प्रतिग्रहशक्तोऽपि स्नातकोब्राह्मणउत्तराजप्रतिग्रहादिलाभे सति न क्षुधावसन्नो-
भवेत् । नच धनेसंभवति जीर्णमल्लिने च वाससी विभ्रूयात् ॥ ३४ ॥

(३४) क्षुधाशक्तः=क्षुधासक्तः (मेधा०)

(४) राघवानन्दः । तेन नातीव कष्टेन वर्तितध्यमित्याह नसीदेदिति । क्षुधासक्तः तादृशस्य धर्मे अविश्वा-
समसङ्गात् । विभवे सति अजोर्णशुक्लाम्बरः स्यात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । नसीदेद्विभवे सति शक्नोभोजनसमर्थो लोभात्क्षुधा नावसीदित् मृष्टमभीयदेव ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकोविप्रः क्षुधा न सीदित् । कीदृशोविप्रः शक्तः विद्यया परिपूर्णः ॥ ३४ ॥

कूमकेशमखश्मश्रुदान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥ स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । कल्पनं छेदनं दन्तवाससहत्येतदपेक्षं चैतत्कल्पनं नियमतः । अतएव शुचिरित्याह । दीर्घकेशस्य हि
स्नानादिषु क्लेशसाध्यत्वात् । अलसः स्यात्तथा शुचित्वप्रसङ्गः । यदित्केशादिप्रसृतोऽपि स्नानपरः स्यान्नैव धारणं दुष्येत् । दा-
न्तः दर्पवर्जितः । शुचिः अर्थेषु श्रुतिनिमित्तैर्द्वैष्ट्यार्थाचमनादिभिश्च । वेदाध्ययने च नित्याभियुक्तः । उक्तोऽप्ययमर्थ आदरार्थः पुनः-
पुनरुच्यते । आत्महितानि ध्यायेः प्रतीकारादिना अजीर्णातिवेलगुरुविदाहिभोजनवर्जनादीनि ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृत्तं कर्तर्यादिकर्तनेन ह्रस्वतांतीतं तेन स्नातकस्य क्षुरेण मुण्डनमवैधमित्युक्तम् ।
अतएवापस्तम्बः । न समावृत्तावपेरनन्यत्र विहार इति । विहाररूताग्रिविहारसंपाद्योदशादिः उपलक्षणं चैतत् । पितृ-
मरणदिरिति । केशाशिरोरुहाः । दान्तस्तपःक्लेशसहितः नित्यं युक्तो नित्योद्युक्तः । आत्महितेष्वहारलाघवादिषु ॥ ३५ ॥

(३) कुङ्कुमः । कल्पनं छेदनं लूनकेशनखश्मश्रुस्तपःक्लेशसहोदान्तः शुक्लवासाबासाभ्यन्तरशौचसंपन्नो वेदाभ्या-
सयुक्त औषधोपयोगादिना चात्महितपरः स्यात् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य सार्थवादानि व्रतान्याह आभ्यासपरिसमाप्तेः क्रमेत्यादिना । कृमाश्छिन्नाः शिखावर्ज-
यित्वा केशादयो यस्य सः । आत्महितेषु औषधादिषु ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृमाः कृत्ताः केशान्खानि श्मश्रूणि यस्य सः कूमकेशनखश्मश्रुः तथा योगीश्वरः नीच
केशश्मश्रुनखः शुचिरिति । शुचिरन्तर्बहिश्च आत्महितेषु लघ्वाहारादिषु ॥ ३५ ॥

वैष्णवी धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ॥ यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रात्रौ च कुण्डले ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञोपवीतकुण्डलयो धारणं शरीरसंयोगः । अस्य च यस्मिन् ह्येसमुचितः सन्निवेशः स तत्रैव विनियो-
जनीयः । यथा कुण्डलं कर्णयोरुपवीतं काय इति कर्णाभरणस्य कुण्डलाख्यत्वात् । कण्ठसक्तस्य सूत्रस्य दक्षिणबाहुद्वारणे-
नोपवीतत्वात् । दृष्टप्रयोजनत्वाच्च यस्यादिना सर्वदा दृष्टसङ्गः । तथा हि यष्टिधारणं श्रान्तस्यावलम्बनार्थं संमुखागंतघातकगवा-
दिनिवारणार्थं च । उद्धतोदकेन शौचस्य विहितत्वात् । आचारापेक्षया कमण्डलुनिधम्यते । स च तुल्यकार्यत्वात् कलशादी-
न्निवर्तयति न कुण्डलकटकादीन् । अतश्च पुरीषनिमित्तस्योदकशोभ्याशुचित्वापनोदार्थं सोदकत्वं कमण्डलीः उक्तं च । मुहु-
तं मपिशक्तिविषयनाशुचितिहेदिति । शक्तिविषय इति । यदि पूर्वगृहीतमुदकमुपयुक्तमयथाप्राप्तमशुचित्वनिमित्तं च श्लेष्मनि-
ष्टीवनाद्युत्पन्नं तत्रोदकालाभाद्दुश्चिस्वस्थानेन दोषः । तथा च मूत्रपुरीषविसंसने स्नानं वक्ष्यति । विनाग्निरप्सु तपेत शरीरं संनिवे-
ष्यतु । स चैलो बहिराद्भवेति शुचिश्च स्मृत्यन्तरे प्रतिपदमाप्नातः । एवं ह्यस्याह भगवान्वसिष्ठः अप्सु पाणौ च कठे च कथितः-
पावकः शुचिः । तस्माद्दुदकाणि भ्यां परिमृज्य कमण्डलुं । पर्यग्निकरणं होममनुराहप्रजापतिः । कृत्वा चावश्यकार्याणि आ-
चामेच्छौचवित्तमः ॥ बौधायनोक्तं । अथ कमण्डलुं धार्यमित्युपक्रम्य । तं स्माच्छौचं ततः कृत्वा परिमृज्य कमण्डलुं । पर्यग्न-
िकरणं सततं यद्वेस्तु परिमार्जनं ॥ तथा कमण्डलुं परिहरेत्पूर्वावस्थोप्यशौचतः । न चैनं कुतस्येद्विद्वान् शङ्केन च दूषयेत् ॥ आकार-

विशेषनिमित्तश्चायंशब्दो न जातिमाद्रियते । अतोमृन्मयस्यसौवर्णस्यराजतस्यवाणैवशुद्धिर्नप्रकृतिजातिसंबन्धिनी । मूत्रा-
दिस्पृशेतुप्रकृतिजातिशुद्धिरवधेया हस्तमार्जनंतूर्च्छष्टपुरुषसंस्पर्शाद्यशुचित्वात् । तथाचगौतमः क्वचिच्छौचार्थसंनिधाये-
त्याह । अतइहापिसंनिधानमेवाभिप्रेतं नस्वात्मनाग्रहणं वेदोदर्भमुष्टिस्तस्यचप्राणोपस्पर्शनंदर्भैरित्यादिप्रयोजनं । अत-
श्चादृष्टार्थानांसार्वकालिकशरीरसंबन्धादृष्टार्थानां तु सर्वाधार्मित्यप्रयोजनंवस्तुग्रहणमिति । शुभेदर्शनीयेआकारतःतापे-
दकषैश्चसुवर्णशुभ्या ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यष्टिदण्डं । सोदकं नरिक्तं । यज्ञोपवीतमित्येकत्वमविवक्षितं । स्नातकंप्रति यज्ञोपवीते
द्वे यष्टिरिति विधानात् । वेदमैष्टिकवेदप्रतिकर्तृकुशमयींयष्टिस्थां । शुभे निर्मले ॥ ३६ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेणुदण्डमुदकसहितंच कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतंकुशमुष्टिशोभनेचसौवर्णकुण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वैणवीमिति । वैणवीमित्यादिपञ्चकयथायोगदृष्टादृष्टार्थं । कमण्डलुं काष्ठभवंजलपात्रं ।
वेदोत्र कुशमुष्टिः वेदंरुत्वा वेदिकरोतीतिश्रुतेः । रुक्मं सुवर्णं शुभे दर्शनीये ॥ ३६ ॥

(५) मन्दनः । वेदंदर्भपुञ्जम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञोपवीतंधारयेत् वेदं दर्भमुष्टिं धारयेत् च पुनः शुभेरोवमे कुण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तंयान्तंकदाचन ॥ नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यंनभसोगतम् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसृष्टोग्रहोपरक्तः । उदकेर्गतिविम्बितोवारिस्थः । नभःअन्तरिक्षंतस्यमध्यगतंपश्येन्मध्या-
न्हकाले ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसृष्टंराहुणा गृहीतं । स्नानार्थं तद्दर्शने तुसकृन् दोषः दृष्ट्वा स्नायादितिविधानात् ।
वारिस्थंजलप्रतिबिम्बितं मध्यगतंमध्यान्हकाले ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । उद्यन्तमस्तंयन्तंच सूर्यविम्बंसंपूर्णंनेक्षेत । उपसृष्टंग्रहोपरक्तम् वक्त्राद्युपसर्गयुक्तंच वारिस्थंजल-
प्रतिबिम्बितम् नभोमध्यगतंमध्यदिनसमये ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । आदित्येक्षणमुदयादिपञ्चस्थलेषु समावर्तनपर्यन्तंनकार्यमिति संकल्पब्रह्मचा-
रीकुर्यादित्यर्थः । अथब्रह्मचारिणोव्रतमिति कल्पसूत्रकारेण धृतत्वात् । पर्युदासविधिरेवायंअतएव दर्शादधीषोमीयमन्त्र-
स्येवस्नातकप्रकरणान्तर्कषइति । उपसृष्टंराहुणा न मध्यंनभसोगतं अभिजिदाख्यम् । स्नातकस्य निषेधमात्रं तेषु दर्शने-
मुख्यब्रह्मचारिणोव्रतयुति रिति भेदः । भास्करालोकनाऽश्लीलेति ब्रह्मचारिप्रकरणे याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ३७ ॥

(५) मन्दनः । उपसृष्टंराहुपस्तम् ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उदयग्रामं आदित्यं नेक्षेत नपश्येत् । उपसृष्टं राहुपस्तं वारिस्थंच पुनः नभसो मध्ये गतं
आदित्यं नेक्षेत ॥ ३७ ॥

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीम् न प्रधावेच्च वर्षति ॥ न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । वत्सबन्धनार्थरज्जुर्वत्सतन्त्री वत्सपङ्क्तिर्वा तानलङ्घयेन्नापक्रामेत् । तथाचगौतमः । नोपरिव-
त्सतन्त्रीगच्छेत् । स्वरूपंशरीरसंस्थानं त्वग्रहणात्परस्पररूपप्रेक्षणं नपर्युदस्यते । इतिधारणा । एषनिश्चयःशास्त्रेषु ॥ ३८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । वत्सतर्ज्वांगोवत्सवन्धनदाम वर्षति त्वोपरि मेघे । धारणानिश्चयः ॥ ३८ ॥

(३) कुङ्कुमः । वत्सवन्धनरज्जुं लङ्घयेत् वर्षति मेघे न धावेत् न च त्वदेहप्रतिबिम्बजले निरीक्षतेतिशास्त्रे निश्चयः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । वत्सतर्ज्वा तद्वन्धनरज्जुं । स्वरूपं त्वदेहम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वत्सतर्ज्वा वत्सवन्धनरज्जुं न लङ्घयेत् च पुनः वर्षति सति न प्रधावेत् । च पुनः उदके स्वरूपं प्रतिबिम्बं न निरीक्षत । इति धारणा मर्यादा ॥ ३८ ॥

मृदं गां देवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ॥ प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रस्थितस्याभिमुखगततमृदादीन्प्रत्ययविधिः । मृदादयो येन दक्षिणो हस्तः तेन कर्तव्याः । उद्धृता च मृदेव कर्तव्या । एवं हि शास्त्रान्तरं प्रस्थानाधिकारे पठति । प्रदक्षिणमावर्तेति देवतं पटादिलिखितं अर्चा । गौतमस्तु देवतायतनानि सप्रदक्षिणमनुवर्तेति पठति । लोकप्रसिध्या चतुर्भुजमातं षडागारादिदेवतायतनं विज्ञेयं । यज्ञगृहाणि चेति वक्ष्यन्ति । मधुघृतमहावर्गानसारघं मङ्गल्यमध्यपायञ्च । प्रज्ञातावनस्पतयो महाप्रमाणाः प्रसिद्धा वनस्पतयो महावृक्षाः प्रमाणतः पुष्पकलातिशयतो वा प्रसिद्धा उदुम्बरादयः । ऊर्वा उदुम्बर इत्यर्थवादः । ये तु गुणाधिकान् प्रज्ञातानां च क्षते तेनिर्मूलप्रसिद्धिमात्रप्रमाणका उपेक्षणीयाः ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृदमुद्धृत्य स्थापितां देवतदेवतार्चनं । प्रदक्षिणानि कुर्वीत तान् दक्षिणपार्श्वे कृत्वा गच्छेत् । प्रज्ञातान् प्रसिद्धान् । ग्रामादिषु प्रधानवृक्षान् ॥ ३९ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रस्थितः सन् संमुखावस्थितानुद्धृतमृत्तिकागोपाषाणादिदेवताब्राह्मणघृतक्षौद्रचतुष्पथमहाप्रमाणज्ञातवृक्षान् दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् । प्रदक्षिणानि न पुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति न पुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । मृदं पुञ्जीकृत्य स्थापिताम् । देवतं ग्रामाध्यक्षादेवता । प्रज्ञातान् प्रमाणसिद्धान् प्रदक्षिणानि कुर्वीत पथि प्रस्थित इति शेषः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । मृदं परंपरानीयमानां मृत्कूटं वा । देवतदेवताप्रतिमाम् । प्रज्ञातान् प्रसिद्धान् ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृदङ्गादीनि प्रदक्षिणानि कुर्वीत कुर्यात् ॥ ३९ ॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ॥ समानशायने चैव न शयीत तथा सह ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमत्तः कामशरैः पीडितोऽपि । आर्तवस्त्रीलिङ्गशोणितं मांसिमांसिप्रसिद्धं तद्दर्शने न गच्छेत् । एकस्यां च शय्यायां तया सह न शयीत तस्यां तस्मिन् प्रमत्तः । अर्तमिदं प्रायश्चित्तभेदश्च ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रमत्तोऽपि कामार्तोऽपि ॥ ४० ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रमत्तः कामार्तोऽपि रजोदर्शने निषिद्धस्पर्शदिनत्रये स्त्रियं नोपगच्छेत् । स्पर्शनिषेधेनैव तासामाद्या अतस्तद्विनिषेधसिद्धौ प्रायश्चित्तगौरवार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरारम्भः । न चागच्छन्नपि तथा सहैकशय्यायां सुष्यात् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । उदक्यागमनं हि लोकद्वयविनाशकमित्याह नोपगच्छेदिति । स्त्रीभिर्गमनेच्छाभावेऽपि न शयीत स्पर्शाशङ्कया । पात्रे चोदकीति तिस्रोऽर्वाव्रतं चरेत् अञ्जलिना वापि बेदिति । श्रुतेः । अञ्जलिनोदकसंबन्धादिति ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । प्रमत्तः प्रकर्षेण कामपीडितः ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रमत्तोपि आर्तवदशने ऋतुमर्तीस्त्रियनोपगच्छेत् तयाऋतुमत्या सह समानशयने एकशय्यायानं शयीत ॥ ४० ॥

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य द्युपगच्छतः ॥ प्रज्ञा तेजोबलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । रजःपूर्वोक्तमार्तवं अभिप्लुतांतेनसंबद्धां । पूर्वस्यार्थवादः ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेजोब्रह्मवर्चसम् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्माद्रजस्वलांस्त्रियं पुरुषस्थोपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबलचक्षुरायुषि नश्यन्ति तस्मात्तानोपगच्छेत् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्मात्तेजोवेदजं प्रहीयते ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । रजसाभिप्लुतां नारीं ऋतुमर्ती । तेजःप्रज्ञादि प्रहीयते ॥ ४१ ॥

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभितप्लुताम् ॥ प्रज्ञा तेजोबलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । वृद्धिवचनस्तुतिरेव ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तां विवर्जयतइति मांसाद्यभक्षणइव निवृत्तिरत्रापि फलवतीति दर्शितम् ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लुकः । तां तु रजस्वलां गच्छतस्तस्य प्रज्ञादयो वर्धन्ते तस्मात्तानोपेयात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुतेऽपि निषेधे तात्पर्यतदकुर्वतः प्रजावृत्त्याद्यदर्शनात् । रजसा ऋतुकालजयोनिरक्तेन आप्लुतां युक्ताम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तां रजसाभिप्लुतां वर्जयतस्तस्य प्रज्ञादिकं वर्धते ॥ ४२ ॥

नाश्रीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रमीमाक्षुवर्ती जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यमास्थंशुचिस्त्रीणामितिशुचित्ववचनंस्त्रीशूद्रोच्छिष्टमितिचप्रतिषेधद्वयमपि विषयविभागेन व्य-
वस्थितं । तत्रशुचित्ववचनं स्त्रियश्चरितिसंसर्गइतिस्पृश्यन्तरदर्शनेनरतिस्त्रीविषयविज्ञायते । अतःप्रतिषेधोपपरिशेष्यादर-
तिस्त्रीषु भानृभगिन्यादिषुदृष्ट्यः । यतोरतिर्नहृतीतिमात्रंकिर्ताहिमन्मथनिमित्तोभावविशेषइतिशङ्कारपूर्वकोभिलाषादिरूपः ।
अतस्तद्युक्तासुशुचित्वं विपरीतासुप्रतिषेधः । रतिनिमित्तार्थतयाभार्ययासहभोजनेप्राप्तेवचनमिदमारभ्यते । नाश्रीयाद्भा-
र्ययासार्धमिति । अथसंसर्गग्रहणेनवृषस्यतोसंप्रयोगविशेषःकथ्यते । तदानींपरिचुम्बनदिवशुचित्वमितिनास्तिभार्यया-
सहभोजनप्राप्तिः । तत्रेदंपुनर्वचनं तत्रज्ञापनार्थम् । ततश्चायवजीविकःसंकल्पःकर्तव्योयथाभार्ययासहभोजनंनभवति । एत-
च्चसहभोजनमेकाधिकरणमेककालदेशं नञर्थविषयतयाचोद्यतइतिगत्वोच्छिष्टेप्रतिषेधगतार्थशङ्केति । सपुनरयमी-
दृशःसहार्थविशेषःप्रमाणान्तरतःस्पृश्यन्तरमाचारादेशेषशब्दार्थोऽन्यथापेक्षितमाद्यं । तथाचेतरानपि सख्यादीन्भोज-
येत्सहभार्ययेति । नात्रैकाधिकरणताभुजैरवगम्यते । किंर्ताहिभार्ययासमानदेशताभोक्तुःसमानकालतावा अन्येत्यन्यदुच्छि-
ष्टमिति व्याचक्षते भुक्तोद्दिष्टतमुच्छिष्टमेकस्यांतुपण्यांएकस्मिन्कार्येसहभोजनं । एवंतुद्याख्यायमानेशूद्रेणसहभोजनंप्रतिषि-
द्धंस्यात् । प्रतिषिद्धिश्चत्यक्ताभवेत् । अस्थसंस्पर्शादुच्छिष्टव्यवहारःसहभोजनेनापितेष्वस्ति । केचित्तुसमानदेशकालमे-

वभोजनप्रतिषिद्धं दृष्टार्थत्वादुपदेशस्येति । पुंसांस्वभावभेदान्कश्चिद्बहुभोजिम्यानतुष्येत् । अम्यःस्वल्पभोजिम्यामपिविश्रं-
भयतीति छन्दनावर्तते । ममपुरतःस्वल्पमश्नातिइति । तथासदृशाएवमन्येपिनियमाः । नैनामीक्षेतचाश्रतोपश्यतांहिभुज्जाना-
विवृतास्यतयारूपविकारेणभर्त्रंनरोचेत । क्षवथुःशिरस्थेनवायुनापूर्यमाणायानासिकायाःशब्दस्तत्रापिवक्त्रवैकृत्यात्प्रीति-
र्नस्यात् । जृम्भमाणस्येनविलम्बितंवायोरुच्छ्वसनसङ्क्रमत्यङ्गमसारणंवातदम्येवमेवयथासुखंचासीनाअनवग्रथितकेशीभमौ-
निपतितगात्रोवा ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सार्धभेकपात्रे क्षुवर्तीक्षुतंकुर्वर्ती आसीनांयथासुखंदेहसंवरणादिशून्याम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । भार्यया सहैकपात्रे नाश्रीयत् । एनांच भुज्जानांक्षुतंजृम्भांश्च कुर्वतीयथासुखंनिर्यन्त्रणप्रदेशाव-
स्थितांच नेक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वभार्याविषयेपि नाश्रीयदित्यादि नवकंनिषेधति नेतिद्वाभ्यां । क्षुवर्ती क्षुतंकुर्वतीम् । रहस्य-
देशोआसीनाम् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भार्यया सार्धं नाश्रीयत् स्त्रियंअश्नन्तीम् भोजनंकुर्वतीं नेक्षेत क्षुतंकुर्वतीं यथासुखंआसीनांने
क्षेत ॥ ४३ ॥

नाञ्जयतीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ॥ न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामोद्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

[उपेत्य स्नातकोविद्वान्नेक्षेन्नग्रां परस्त्रियम् । सरहस्यंच संवादं परस्त्रीषु विवर्जयेत् ॥ १॥ १]

(१) मेधातिथिः । परस्याञ्जयन्तींशोभतएवअनावृतांअपावृतवसनांअवगुण्ठितामेवाह विशेषेणस्पृहयन्तींनिर्वसना-
ङ्गीं निपुणतरंवक्ष्यमाणानं सर्वतःसर्वासुसंस्थानाभवतीति निरम्बरावेक्षणीया । तेजस्कामःतेजःवर्णोऽवलताउत्साहप्रयो-
गश्च ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तैलाद्यभ्यक्तामनावृतां पश्येदावृतायांत्वदोषः । प्रसवन्तींपुत्रंपाययन्तीम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । तथा त्वनेत्रयोरञ्जनंकुर्वतीतैलाद्यभ्यक्तांअनावृतांस्तनावरणरहितान्तु नग्रां । नग्रांनेक्षेत च क्लि-
यमितिवक्ष्यमाणत्वात् । अपत्यंच प्रसवन्तींब्राह्मणो न निरीक्षेत ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यक्तांतैलादिना अनावृतां अदर्शनीयदेशान्मुक्तवत्सां । निषेधस्य दृष्टफलं एतेषु वैरुध्यदर्श-
नेन वैराग्यसंभावनयानिवृत्तिः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नेति तेजस्कामो द्विजः अञ्जयन्तींस्वके नेत्रे नेक्षेत । अभ्यक्तां तैलाभ्यक्तां अनावृतां वस्त्रैः
प्रसवन्तीं पुत्रंस्तनंपाययन्तीं नेक्षेत ॥ ४४ ॥

[रामचन्द्रः । उपेत्येति उपेत्य स्नातकः विद्वान्ग्रां परस्त्रियं नेक्षेत ॥]

नान्ममद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ॥ नं मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपियज्ञोपवीतेनित्यानुगतत्वात्तस्यअनाच्छादकत्वाद्दुपनयनविभेदेनोपदेशात् एकवासाअ-
भ्योम्यच्छादकाद्वितीयवासोभोजनकालेस्यात् । नमूत्रंमूत्रप्रहणमत्रोत्सर्गस्योपलक्षणार्थं । पथिरभ्यायांगोव्रजे । येनयत्रवागा-
वश्रितुंशक्नोति ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकवासानघोवा नान्ममयान् च स्नायादित्यर्थः । नमूर्त्रमिति विष्टाविसर्गस्यापि निषेधः न्यायसामान्यात् । एवंमेहतइत्यत्रापि ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । एकवस्त्रो नान्भुञ्जीत । उपस्थाच्छादनवासोरहितो न स्नायात् । मूत्रग्रहणमधःकायमलविसर्गोपलक्षणार्थम् । तेन मूत्रपुरीषे वर्त्मनि भस्मनि गोष्ठे च न कुर्यात् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । मूत्रपदं पुरीषस्याप्युपलक्षणं अमेध्यत्वाविशेषात् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकवामा अन्नं नाद्यात् न भक्षयेत् ॥ ४५ ॥

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥ न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । चित्यां अग्न्यर्थदृष्टाकूटपर्वतग्रहणं अरण्योद्यानोपलक्षणार्थं तथाहिविशेषप्रतिषेधोभविष्यति । पर्वतमस्तकइतिसामान्येनचइतिप्रतिषेधः । पर्वतवासिनाममेहनप्रसङ्गः । वल्मीकः रुमिकृतोष्ट्रत्तिकासञ्चयः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नपर्वतेपर्वतोपत्यकायां न जीर्णदेवायतनइति जीर्णे शीर्णप्राकारादौ तथा देवतायतनेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । तथा फालकृष्टे क्षेत्रादावुदकेऽऽद्यर्थकृतंष्टकाचये पर्वते चिरंतनदेवतागारे रुमिकृतोष्ट्रत्तिकाचये विष्णुमूर्त्रोत्सर्गेन कदाचन कुर्यात् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । चित्यां अग्निदग्धेष्टकाचये श्मशाननिषेधेन शवदाहचित्तेर्निषेधात् । वल्मीकस्य सदासत्त्वेनकदाचनेत्युक्तम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । फालकृष्टे हलोत्कृष्टे क्षेत्रेमूत्रपुरीषे न कुर्यात् ॥ ४६ ॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥ न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । नगच्छन्नापिसंस्थितः । गच्छतरितश्चतश्चप्रतिषेधादासीनस्याभ्यनुज्ञानं । नचासनेनचास्तीरनदीजलेनसंसर्गशङ्कायत्रभवति तथासन्नपर्वतस्यमस्तकशङ्कम् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थितउत्थितः । आसाद्यान्यन्तासन्नंरुत्वा पर्वतमस्तके अधित्यकायां । अफालकृष्टइत्यादिश्लोकद्वयं कैश्चिन्नलिखितम् ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । तथा समाणिषुबिलेषु न व्रजन् चोत्थितो न नदीतटमाश्रित्य नापि पर्वतशृङ्गे मूत्रपुरीषे कुर्यात् पर्वतनिषेधादेव तच्छृङ्गनिषेधे सिद्धे पुनःपर्वतशृङ्गनिषेधस्तदितरपर्वते विकल्पार्थः तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथापि प्रामौ सामान्यनिषेधवैयर्थ्याद्यवस्थितोऽत्र विकल्पःअत्यन्तार्त्स्य पर्वते न दोषः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । न ससत्त्वेषु प्राणियुक्तेषु । स्थितः । ऊर्ध्वमिति शेषः । पर्वतवासिनांतस्यागासंभवेन पर्वतमस्तकग्रहणमत्यन्तनिषेधार्थम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह नेति ससत्त्वेषु सजीवेषु गर्तेषु विष्णुमूत्रस्य विसर्जनं न कुर्यात् ॥ ४७ ॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ॥ न कदाचन कुर्वीत विष्णुमूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । संमुखीनत्वाद्वाप्यादीनामङ्गविप्रेक्षितेनापिनमूत्रयन्पश्येत् । वायोश्चारूपत्वाद्दर्शनंतत्प्रेरितवर्जलो-

ष्टादिभ्रमणादवसेयं । वाक्यचक्रेत्वयंप्रतिषेधोविप्रयुक्तः । सर्वतोहिवायुर्वाति ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाय्वग्निविप्रमित्यादिना तत्संमुखतयाऽवश्यकर्मानुषेधः । वायुं पश्यन् प्रत्यक्षीकुर्वन् संमुखगच्छद्वातत्स्थानइत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुङ्कुमः । वायुमग्निब्राह्मणसूर्यजलंगांच पश्यन् कदापि मूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यात् । वायोररूपत्वेनदर्शनासंभवे वात्या प्रेरिततृणकाशादिनिषेधोऽयम् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । वाय्वादिगवान्तानपश्यन् मेहेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिना ॥ नियम्य प्रयतोवाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यार्थवादः । तिरस्कृत्यान्तर्धायकाशादितदुपरिमृजयेत् । आवरणंतिरस्कारः काशादिभिर्भूमि-
छादयित्वोच्चरेत् । तृतीयान्तपाठस्तदास्पष्टपरः काष्ठैःपत्रेणतृणेनवाभ्युच्चरेत् । मूत्रपुरीषचोत्सृजेत् । नियमोविधानं । प्रयतः-
अनुच्छिष्टःसंवीताङ्गःआच्छादितशरीरःअवगुण्ठितःशिरःप्रावृत्य । अन्यत्रोक्तं कर्णस्थब्रह्मसूत्रेतिमूत्रोच्चारमुत्सर्गन्यागम
॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिरस्कृत्य भूम्याच्छादनंकृत्वा नियम्यवाचं मौनी प्रयतःशुचिःसंवीताङ्गोवस्त्रावृता-
ङ्गः । अवगुण्ठितः प्रच्छादितशिरः ॥ ४९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अन्तर्धाय काशादिना भूमिमवागनुच्छिष्टःप्रच्छादिताङ्गोऽवगुण्ठितशिरःमूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यात् ।
शुष्केस्तुणैर्वा काष्ठैर्वा पणैर्वेणुदलेन वा । मृन्मयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्धाय वसुंधरामतिवायुपुराणवचनात् । शुष्कानि काष्ठ-
पत्रतृणानि ज्ञेयानि ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । विष्णुमूत्रयोस्त्यागस्यरागतः प्राप्तिमनूद्य तत्रेतिकर्तव्यतामाह । तिरस्कृत्येतित्रिभिः तिरस्कृत्य
काशादिभिरन्तर्धाय । संविताङ्गःसंवृतकरचरणः । अवगुण्ठितोवस्त्राद्याच्छादितः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । तिरःशब्देनात्र तिरोधानसाधनंविद्वक्षितम् । काष्ठंतिरस्कृत्यकाष्ठंभूमेस्तिरोधानसाधनंकृत्वेत्यर्थः ।
उच्चारः पुरीषोत्सर्जनं । मूत्रस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरीषोत्सर्गमाह तिरस्कृत्येति । काष्ठंवा पत्रं लोष्ठं तृणानि वा तिरस्कृत्य प्रसार्य उच्चरेत् पुरी-
षंकुर्यात् वाचंनियम्य संप्रवीताङ्गः अवगुण्ठिताङ्गः शिरोवेष्टनंकुर्यात् ॥ ४९ ॥

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गदिवा कुर्यादुदङ्मुखः ॥ दक्षिणाभिमुखोरात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥ ५० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अतःसन्ध्ययोश्च यथादिवेतिचतुर्थपादस्थाने त्वस्थोऽनाशायचेतसइतिकविपाठः ।
चेतसोबुद्धेरनाशाय ॥ ५० ॥

(३) कुङ्कुमः । मूत्रपुरीषोत्सर्गमहनि सन्ध्ययोश्चोत्तराभिमुखोरात्रौ चेदक्षिणामुखःकुर्यात् । धरणीधरस्तु त्वस्थो-
ऽनाशाय चेतसइति चतुर्थपादपठित्वा चेतसोबुद्धेरनाशायेतिव्याख्यातवान् । परंपरीयामाश्रयंहित्वा विद्वद्भिरादृतम् ।
पाठान्तरंरव्यरचयन्मुद्देह धरणीधरः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । उत्सर्गमलन्यागः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । अनेन दिङ्निमित्तमेव सूर्यादिज्योतिषामभिमुख्यमस्मिन्कर्मणि निवार्यते ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्ध्ययोर्यथा दिवा उदङ्मुखः कुर्यात् ॥ ५० ॥

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ॥ यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु च ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । छायाकुड्यकपायदिभिः । सूर्यरश्मीनामावरणं । अन्धकारः मेघधूमिकास्वभानुरात्रिभूतो ज्योतिरन्तरायो यथासुखमुखमस्येति यथाहि प्रादुर्गुणं भवति तस्यामेवोच्चरेत् । यत्र दिग्भागो न ज्ञायते अन्धकारे तत्रायं विधिः प्राणाबाधः प्राणपूजा भयचौरादिकृतं केचिदिमं श्लोकमस्मिन् न ध्याये नाधीयते ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । छायायां गृहमेधादि छायायां अन्धकारे महान्धकारे प्राणाबाधे तदकरणे व्याभ्युत्पन्नौ मुखनियमस्य वासं भवे एवं भये चौरादिभये एषु चतुर्षु रात्रावहनि च न मुखनियमोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । रात्रौ छायायामन्धकारे वाऽहनि छायायां नीहाराद्यन्धकारे वा दिग्विशेषाज्ञाने सति चौराद्याघादिकृतप्राणविनाशमयेषु च यथेष्टतमुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । छायायां छायोपजीववृक्षस्य । प्राणबाधे व्याघादिकृतभये ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । यत इदमाह छायायामिति । छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्मवर्जयेदिति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । छायाशब्देन वर्जनीयो दुर्दिनपर्वतादिना महता व्यवधाने सूर्यस्य दिवा तिरोभावो विवक्षितः । अन्धकारशब्देन रात्रौ ज्योतिषाम् । कुर्यान्मूत्रोच्चारसमुत्सर्गमित्येव ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । छायायां गृहमेधादि छायायां प्राणबाधभयेषु च यथासुखं कुर्यात् ॥ ५१ ॥

प्रत्यग्निप्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजान् ॥ प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यार्थवादः । ननु चोदङ्मुखस्य मेहनविधानात्पूर्वस्यामुदयाच्च सूर्यस्य कुतस्तदाभिमुख्यं भवेद्येन प्रति सूर्यं निषिध्यते । अर्थवादोयं । नान्तरिक्षेन दिवीतिवत् । अथ वोदगयनेऽदीर्घादिशमाक्रमेत् । स्यात्संभवः प्रकृतविषयो वा प्रतिषेधः । प्रतिसन्ध्यमिति पठन्ति तदयुक्तं सन्ध्ययोश्च यथादिवेत्यनुज्ञानाद्देवधारणस्यात्यन्तनिषिद्धत्वात् । तस्मात्प्रतिवातमिति पठितव्यं । पूर्वशेषोयं मेहतः शत्रुतस्तसन्तो वा मेहतः पुरुषस्य मेहनाद्वा ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यग्नीत्यादिना अग्न्यादीनां पृष्ठभागे कृत्वा मेहनं निषिद्धम् प्रत्यग्निअग्निप्रतिकूल्येन एव मुत्तरेषु । द्विजो ब्राह्मणः । प्रतिगु गां पृष्ठे कृत्वा । कचिन्प्रतिसन्ध्यमिति पाठः । तत्र सन्ध्योदये पूर्वतोस्तमये पश्चिमे भवतीति व्यवस्थया व्याख्या ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । वाय्वग्निविप्रेत्युक्तं वाग्वादिदर्शननिषेधानुवादेन तत्करणे दोषमाह प्रत्यग्निमिति । प्रतिरत्र लक्षणे । वातं नृणादिसहितं वात्या रूपं तस्यैव दृष्टियोग्यत्वात् एतान्भिमुखं कृत्वा मेहतो मूत्रपुरीषे समुत्सृजतः प्रज्ञानं नश्यतीत्यन्वयः । सोमोत्र लता ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । वाय्वग्निविप्रेत्युक्तं वाग्वादिदर्शननिषेधानुवादेन तत्करणे दोषमाह प्रत्यग्निमिति । प्रतिरत्र लक्षणे । वातं नृणादिसहितं वात्या रूपं तस्यैव दृष्टियोग्यत्वात् एतान्भिमुखं कृत्वा मेहतो मूत्रपुरीषे समुत्सृजतः प्रज्ञानं नश्यतीत्यन्वयः । सोमोत्र लता ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव व्यतिरेकेणोपपादयति प्रत्यग्निमिति । अग्न्यादीनामाभिमुख्ये कथितो दोषो न तेषां तिरोभाव इत्यभिप्रायः । मेहनमुच्चारस्याप्युपलक्षणम् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिगुं गोः अभिमुखं । प्रतिवार्तं वायोरभिमुखं । मेहतः मूत्रादि कुर्वतः । प्रज्ञा बुद्धिर्नश्यति ॥ ५२ ॥
नाग्निमुखेनोपधमेन्नग्निक्षेत च स्त्रियम् ॥ नामेभ्यंप्रक्षिपेदग्नौ न च पादा प्रतापयेत् ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । ध्वित्रादिनाग्निर्भातव्यः । नग्निक्षेतस्त्रियम् अन्यत्रमैथुनादितिस्मृत्यन्तरं । नामेभ्यमेभ्यो-
यज्ञस्तदर्थमेभ्यं अमेभ्यंयदयज्ञीयं पलाण्डुमूत्रपुरीषादि तन्नाग्नौक्षिपेत् । उत्क्षिप्यसाक्षादग्नौनतापयेत् अवच्छाद्यतापयि-
त्वात्वेदाद्यर्थमग्नितापनमदोषः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुख्येन नलिकाद्यनन्तरितेन । ननग्नास्त्रियमीक्षेताम्यत्र मैथुनादितिगृह्यम् । अमेभ्यंमल्लशु-
नादि ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । नाग्निमुखेन भ्मातव्यः किंतर्हि व्यजनादिना । न नग्नास्त्रियमीक्षेत मैथुनादन्यत्रेति सांख्यायनदर्श-
नान्मैथुनव्यतिरेकेण नग्नास्त्रियं पश्येत् । अमेभ्यंमूत्रपुरीषादिकंनाग्नौ क्षिपेत् । नच पादौ प्रतापयेत् । प्रशब्दादग्नौ पादावु-
त्क्षिप्य साक्षान्न प्रतापयेत् । वस्त्रादितापत्वेदोविरोधः ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रत्यग्निमितिप्रसंगेनाग्निविषये नियमान्तराण्याह नाग्निमितिद्वाभ्यां । व्यजनादिनाभ्मातव्योलौ-
किकाग्निः वैदिकाग्निस्तु मुखेनैवेत्यर्थः । स्त्रियमिति । तत्रापि मैथुनादन्यत्रेति साङ्ख्यायनगृह्यदर्शनात्तदतिरिक्तकाले ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । अग्निर्लौकिकाग्निश्चैनाग्निचोपधमेत् । मुखाद्भेषोऽभिजायतइतिवचनान् । स्त्रियंस्वभार्यापरभार्याच ।
अमेभ्यमशुद्धवस्तु ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथाग्निविधिमाह नाग्निमिति । मुखेन नलिकाद्यधृते अग्निं न धमेत् अग्नौ पादौ न प्रतापयेत्
॥ ५३ ॥

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ न चैनंपादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । खट्वास्थः अधस्तावद्वह्निधार्नीनकुर्यात् । उपधानंस्थानं अवलङ्घनमुत्सुत्यगमनं । पादतः-
अद्भुतस्यपादौयेनकुर्यात्प्राणाबाधंप्राणपीडाकरमतिश्रमवेगागमनादिनाचरेत् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधस्तात्खारुद्धखट्वादेः नोपदध्यादग्निं अवलङ्घयेदधःकृत्वा लङ्घयेत् । प्राणाबाधरोगादि
हेतुमत्यन्तायासादि ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । खट्वादिभ्योऽधस्तादङ्गारशकल्यादिकंन कुर्यात् । न चाग्निमुत्सुत्य गच्छेत् । नच मुमःपाददेशेऽग्निं-
स्थापयेत् नच प्राणपीडाकरंकर्म कुर्यात् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अधः खट्वादेः नोपदध्यान्न स्थापयेत् । पादतः पाददेशे । प्राणाबाधं प्राणिहिंसां न कुर्यात् ।
न हिंस्यात्सर्वाभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्यइति श्रुतेः अग्निसाध्यंप्राणिवधंवा प्रकरणात् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । पादतः पादप्रसारणापदेशेन । न प्राणाबाधमाचरेदात्मनः परस्य च पीडानंकुर्यात् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधस्तान्नोपदध्यात् पृष्ठस्याधस्तान्नाग्निदध्यात् । एनं अग्निं न लङ्घयेत् । अग्निं पादतः पा-
दस्याधस्तान्न कुर्यात् न प्राणबाधमाचरेत् रोगादिहेतुभूतप्राणबाधं नाचरेत् ॥ ५४ ॥

नाश्रीयात्संधिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ॥ न चैव प्रलित्वेद्भूमिं नात्मनोपहरेत्त्वजम् ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । सन्ध्याकालः सन्धिवेला संवेशनंस्वापः स्वाभ्यायंनिषेत्स्यति स्मृत्यन्तरेस्त्रीसंबन्धोपपत्तिवि-

इः । चत्वार्यैवतुकर्माणिसम्भ्यकालेतुवर्जयेत् । आहारमैथुननिद्रांतथासंपाठमेवच ॥ नचैवप्रलिखेत्प्रकषेणलेखनंविदारणं-
भूर्मेनिषिध्यते । ननुवर्तिकादिनाक्षरविन्यासः नात्मनोपहरेत्सजं यथितानिपुष्पाणिसक् तां स्वयंकण्ठेशिरसिवा प्रधृतां
म्लानतयागुरुत्वेनवात्मनोनव्यपनयेत् । अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तंभवति । सर्वैवायंसंभ्यायांविधिरितिकेचित् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सन्धिःसंभ्या । गच्छेदध्वानं । संविशेत् शयीत संभ्यायां । प्रलिखेदुत्किरेत् नान्यदपि
अपहरेत्अपनयेत् आत्मनःशिरस्तःसजम् ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । संभ्याकाले भोजनंघामान्तरगमनंनिद्रांच न कुर्यात् । नच रेखादिना भूमिमुल्लिखेत् । नच मालां-
धृतांस्वयमेवापनयेत् अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । भोजनादिनिषिद्धकालमाह । सन्धिवेलायां त्रिसंभ्यादौ न गच्छेत् स्त्रियमपि नसंविशेन्नस्वपे-
नोपहरेत् स्वयमितिशेषः ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । नात्मनोपहरेत्सजमात्मार्येसजंमालांस्वयंनहरेत् ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्धिवेलायां संभ्यायां नाश्रीयात् । न भोजनं कुर्यात् संभ्यायां न गच्छेत् संभ्यायां सं-
विशेत् । भूमिं पादनखेन नालिखेत् । आत्मनाशिरसः सजंनोपहरेत् ॥ ५५ ॥

नाप्सु मूत्रं पुरीषंवा शीवनं वा समुत्सजेत् ॥ अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । लोहितरुधिरं विषाणीतिबहुवचनं रुत्रिमाकृत्रिमभेदेनस्थावरजङ्गमभेदेनरागादिप्रकारभेदेन
वा ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमेध्यैर्विषादिभिर्लिप्तं काष्ठादि अन्यद्वालशुनादि । लोहितपदंमलान्तरलक्षणम् । विषा-
णि परैर्जलस्योदपानार्थम् ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । मूत्रपुरीषंश्लेष्माणंमूत्राद्यमेध्यलिप्तमन्यद्वा भुक्तोच्छिष्टाद्यमेध्यरुधिरंविषाणि च रुत्रिमाकृत्रिम-
भेदभिन्नानि न जले प्रक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । आपो वै सर्वादेवताइतिश्रुतेस्तामाश्रित्याप्सुमूत्रादिसमर्कनकार्यमित्याह नेति । निशीवनं मुखरसं
श्लेष्माणंवा अमेध्यलिप्तं वस्त्रादि अन्यत् भुक्तोच्छिष्टादि ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्सु जलमध्ये मूत्रादिकंन समुत्सजेत् । अमेध्यविषादिलिप्तंलोहितं रुधिरं विषाणि वा
अप्सु नक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

नैकः सुप्याच्छून्यगेहे श्रेयांसं न प्रबोधयेत् ॥ नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥ ५७ ॥

[एकः स्वादु न भुञ्जीत स्वार्थमेकोन चिन्तयेत् ॥ एकोन गच्छेदध्वानं नैकः सुमेषु जागृयात् ॥ १॥]+

(१) मेधातिथिः । शून्यंशून्यत्रनकश्चित्यतिवसति । नश्रेयांसंकनीयान्बृत्तादिभिर्ज्यैष्ठमिदंतेयुक्तमिदमयुक्तमितिहेतु-
पदेशादिना नप्रेबाधयेत् । उदक्यारजस्वलातयासहसंभाषणंनकुर्यात् । यज्ञंगच्छेन्नचावृतः यज्ञभूमिमनिमन्त्रितोनगच्छेद्-
शनायतुकाममितिगौतमः । अतोयज्ञभोजनादिप्रतिषेधोऽयमववृत्तस्य ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रेयांसंस्वतोऽप्येष्टनिद्राणं बोधयेत् । शयानमतिकचित्पाठः । तत्र यंकंचिन्निद्राणमित्यर्थः । अवृतोयजमानेनानामत्तितः प्रसर्पकदक्षिणादिलोभेन न गच्छेत् अत्र धर्मदर्शनाय तु कर्मगच्छेदिति गौतमः ॥५७॥

(३) कुल्लूकः । उत्सन्नजनवासगेहे नैकः शयीत वितविद्यादिभिरधिकं च सुप्तं प्रबोधयेत् । रजस्वलया संभाषणं कुर्यात् । यज्ञं चाकृतवरणोऽनृत्विङ्गं गच्छेत् दर्शनायेच्छयागच्छेत् । दर्शनार्थं काममिति गौतमवचनात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्भिक्ष्यं हारस्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यत इति श्रुतेः यमिति यमिन्द्रियदेशं प्रतिपद्यत आत्मा तदुभिक्रित्संभवतीति श्रुतेरर्थः । शयानं प्रबोधयेत् मलवद्वाससा न संवदेदिति श्रुतिमाश्रित्याह नोदक्ययेति उदक्यया रजस्वलया कृत्विक् सन् अवृतोऽनाहृतः अध्वरं न गच्छेत् ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयांसंपूज्यं मुमनापदि न प्रबोधयेत् । न यज्ञमप्रयतो ब्रजेत् आर्त्विज्यमकरिष्यन्नवृतो यज्ञशालं न गच्छेत् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । शयानं श्रेयांसं श्रेष्ठं वयोधिकं न प्रबोधयेत् उदक्यया रजस्वलया नाभिभाषेत । आवृतः बहुवस्त्राणि परिधाय यज्ञं न गच्छेत् ॥ ५७ ॥

अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ॥ स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । गोष्ठशब्दोऽयं निवासवचनः समासप्रतिरूपकालः शब्दान्तरं ब्राह्मणानामिति बहुवचनं विवक्षितं । पाणिग्रहणं बाहुपलक्षणार्थं । भोजने आत्मकर्तृके ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गवां गोष्ठेति गोष्ठपदस्य समुदायमात्रार्थतामभिप्रेत्य गवामिति विशेषणम् । उद्धरेत् उत्तरीयादहिः पाणिहस्तं कुर्यात् ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निगृहे गवां निवासि ब्राह्मणानां गवांसमीमे स्वाध्यायभोजनकालयोश्च दक्षिणपाणिं सबाहुं वासस-उद्धरेदहिष्कुर्यात् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचाशीति । अग्न्यागारादिष्वसुपाणिमुद्धरेत् वस्त्रादेर्बहिष्कुर्यात् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । दक्षिणं बाहुमुद्धरेत् पवीती स्यादित्यर्थः । दक्षिणं बाहुमुद्धरते वधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति हि श्रूयते ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्न्यागारादिस्थाने दक्षिणपाणिं उत्तरीयादहिः उद्धरेत् ॥ ५८ ॥

न वारयेद्ग्रां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ॥ न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दृश्येद्बुधः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । गामात्म्यां परकीयां वा पिबन्तीं मपः पयो वानवारयेत् । न चान्यस्मै कथयेत् । प्राग्दोहकालादयं विधिः । दोहकाले तु प्रसवणं विहितं । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुंवत्सन्निवारणेन निषेधः । इन्द्रायुधं शक्रधनुर्विज्ञानच्छायेति याका श्मीरेषु कथ्यते । दिवोऽन्यनुवादः । केचित्तु पर्वतादिस्थस्य दर्शने न दोष इत्याहुस्तदर्थं दिवीति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गां धयन्तीं जलपिबन्तीम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । गां जलक्षीरं वा पिबन्तीं निवारयेत् दोहनार्थवारणादन्यत्र निषेधः । नापि परकीयक्षीरादि पिबन्तीतस्य कथयेत् । न चेन्द्रधनुराकाशे दृष्ट्वा निषिद्धदर्शनदोषज्ञः कस्यचिद्दृश्येत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । धयन्तीं वत्सपाययन्तीं नाचक्षीत न कथयेत् । इन्द्रायुधं शक्रधनुः दिवीति ध्यर्थम् ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । धयन्तीपिबन्तीजलंस्तन्यं च दिवीतिविशेषणाञ्जले न दोषइति सूचितम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । धयन्तीपिबन्तीगां न निवारयेत् न चाचक्षीत न प्रकथयेत् ॥ ५९ ॥

नाधार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ॥ नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । अधार्मिकाः पातकोपपातकिनो यत्र बाहुल्येन वसन्ति स ग्रामस्तत्संबन्धादधार्मिक इत्युच्यते तन्नवसेत् । ग्रामग्रहणं निवासदेशोपलक्षणार्थं । तेन नगरेपि प्रतिषेधः । व्याधिबहुलोऽनूपो देशो व्याधिबहुले जाड्यलदेशे नवसेत् । यत्र दैवदोषाद्याधयः प्रवृत्तास्तं देशं त्यजेत् । एकः असहायो नाध्वानं प्रपद्येत् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधार्मिके धर्मविरोधिनि कलिङ्गादिदेशमध्ये । प्रपद्येत संचरेत् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । अधार्मिक इत्यनेन यत्राधार्मिकावसन्ति न तत्र वासोयुक्तः । यत्र वा निन्दितदुश्चिकित्सितव्याधिपीडितावह्वोजनास्तत्र भृशमत्यर्थवासो न युक्तः । पन्थानमेकः कदापि न गच्छेत् पर्वतं च दीर्घकालं नवसेत् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । न जनमियान्ता न्तमियादिति श्रुतिमाश्रित्याह नाधार्मिक इति द्वाभ्यां । ग्राम इति वसतिथोऽप्यपरं कार्यवशाद्याधिबहुले भृशं बहुकालम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । अधार्मिके देशे अङ्गवङ्गादिदेशे न वसेत् ॥ ६० ॥

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ॥ न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्यजैर्नृभिः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । नृपतिजनपदैश्वर्यराज्यं । योजनपदः शूद्रवशवर्तातन्नवसेत् । मन्त्रिसेनापतिदण्डकारिकाद्याः समप्रकृतयोरारज्यं यत्र सर्वाः शूद्रजातीयाः तत्र निवासनिषेधोऽयं । ननु च नाधार्मिके वसेदित्यनेनैव तत्सिद्धमधार्मिकजनावृतेति नैव दोषः पूर्वप्रतिषेधो यत्र ते निवसन्ति । अयं पुनरन्यत्रापि निवसतोऽन्यत्र सन्निहिता यदि भवन्ति तथापि तत्र प्रदेशे न वसितव्यं । तथा चावृत्तग्रहणमत्रयः प्रदेश एतैरावृत्तानां तत्र स्थातव्यं । एवं पाषण्डिजनैर्नैव आक्रान्तो देशः यद्यन्यधार्मिकास्ते वेदबाह्यत्वात् तथापि तेषां धर्मबुद्धिरिति भेदेन निर्देशः । अन्यैरुपसृष्टेः संबद्धे अथवा उपतम उपसृष्टे यथावा हीकाम्रेच्छैः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधार्मिकजनैः पतितादिभिरावृते । उपसृष्टेऽपि मित्रे ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशे शूद्रराजा तत्र न वसेत् । अधार्मिकजनैश्च बाह्यतः परिवृते ग्रामादौ न वसेदित्यपुनरुक्तिः । पाषण्डिभिश्च वेदबाह्यलिङ्गधारिभिर्वशीकृते चाण्डालादिभिश्चान्यजैरुपद्रुते न वसेत् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अधार्मिकाश्चण्डालाद्यास्तैर्बाह्याभ्यन्तरतः सर्वदा वृते । पाषण्डा अवैदिकव्रतस्थास्तैराक्रान्ते तत्र धर्मस्य कर्तुं मशक्यत्वात् । उपसृष्टमन्तरान्तरा प्रवेशोऽन्यजकृतो यत्र तस्मिन् न जनमधार्मिकमियात् नान्तैराक्रान्तं देशं च नेयान् गच्छेदिति श्रुतेरर्थः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियराज्येऽपि नाधार्मिकजनावृते । उपसृष्टे आवासिते उपद्रुते वा ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाषण्डिजनैराक्रान्ते आकीर्णे न वसेत् । अन्यजैर्नृभिः सह उपसृष्टे मिलिते न वसेत् ॥ ६१ ॥

न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥ नातिप्रगे नातिसाधं न सायं प्रातराशितः ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । उपनीतः स्नेहो यस्य स नाशितव्यः पिण्याकयूषमांसानितस्य क्रतुपर्युषितानां पयोविकाराणां प्रतिप्र-

(६२) नसायं प्रातराशितः = नातिमर्षादिनेस्थिते (ख)

सर्वकरिष्यति । तत्रकिलाद्यपेक्षयैवबहुवचनं साक्षाद्विकारोद्दिश्यैव । तन्मात्रप्रसवेभिप्रेतेदधिग्रहणमेवाकरिष्यत् । तेनाविधानार्थः नहिदधः पर्युषितत्वमस्ति तस्मादुदश्विचक्रकिलादिकानां पयोविकाराणां नान्यप्रतिषेधः । नातिसौहित्यं नृभिर्न कुर्यात् । तत्रकुक्षेर्भागः । एकोऽन्नस्य अपरोहिद्रुतस्योदकादेः अपरोदोषसंचरणाथ इत्येवंभोक्तव्यामिति तत्कार्यं । अतिप्रगे-प्राण्हेमथमोदितएवसूयैर्न भुञ्जीत । प्रहरेअतीतेरुशानांपूर्वाह्नेइतरेषांभ्यान्हे । नातिसायं अस्तमयसमयेभुञ्जीत । नसायंभुञ्जन्प्रातराशितस्तृप्तस्तस्मात्साकांक्षमशितव्यंकालद्वयेऽपि । तदुक्तं सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितमिति । यदितुप्रातास्तृप्तः स्यात्सायं न भुञ्जीत अथैवैवंग्याख्यायते नसायंप्रातराशितः स्यात्तुभयोरन्नकालयोर्न नृष्येत् । तथाचयाज्ञवल्क्यः सायमीषद्भोजनमाह ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि तन्नेन वचनाददोषः । अतिसौहित्यमत्यशनं । नातिप्रगेनातिप्रातः सङ्घवे नातिसायमस्तमयानन्तरं । यदि प्रातराशितो भुक्तवांस्तदा नासायं सायमेव भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(३) कुक्षूकः । उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि न भुञ्जीत । अतिनृषिंवारद्वयेऽपि न कुर्यात् । जठरंपूरयेदधर्मनैर्भागजलेन च । वायोः संचरणार्थं चतुर्थमवशेषयेदित्यादिविष्णुपुराणवचनात् । सूर्योदयकाले सूर्यास्तमये भोजनं न कुर्यात् । प्रातराशितोऽतिनृमः सायं न भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । भोजनस्यापि रागग्रामत्वेन तदाश्रित्य तद्विशेषनिषेधेति न भुञ्जीतेति । उद्धृतस्नेहं तिलपिण्याकादि । सौहित्यं सुहिततामतीवस्निग्धताम् । जठरंपूरयेदधर्मनैर्भागजलेन तु । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेदितिपुराणोक्तेः । प्रगे प्रातः प्रातराशितः अतिनृमः सायं न भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(५) जन्मनः । उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि । अतिसौहित्यमत्यन्तसंपन्नभोजनम् । अतिप्रगेऽपररात्रे । अतिसायंअर्धरात्रे । नसायंप्रातराशितोरात्रावन्हि वा द्विर्न भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्धृतस्नेहं उद्धृतसारं न भुञ्जीत । अतिसौहित्यं अत्यशनं नाचरेत् । अतिप्रगे सङ्घवे न भुञ्जीत नातिसायं नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं न भुञ्जीत । प्रातर्भुक्तानसायं भुञ्जीत । सायंकालादनन्तरं भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ॥ नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्नं जातु स्यात्कुतूहली ॥ ६३ ॥

(१) मेघातिथिः । वृथाचेष्टादृष्टादृष्टयोर्व्यापारयोरनुपकारः । यथाइतरदेशादिवातापरित्वं । संहतौपाणीअञ्जलिः तेनोदकंनपिबेत् । वारिग्रहणात्क्षीरादीनामपिप्रतिषेधः । न उत्सङ्गेभक्ष्याधानाशक्नुयादयस्तानुत्सङ्गोर्वोरपरिभक्षयेत् । भक्ष्यग्रहणात्फलानामपिप्रतिषेधः । सक्तोदनादेस्तुनिरुपसेचनीयस्यानदनीयत्वादुत्सङ्गेप्राप्तिरेवनास्ति । कुतूहलं असतिप्रयोजनेकिमेतत्स्यादितिनिश्चयेअत्यर्थमुत्कलिका नजातु कदाचित् ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृथाचेष्टांवृथायत्नादि । उत्सङ्गेउत्सङ्गस्थान् । कुतूहली सर्वत्राश्चर्यं प्रत्ययवान् ॥ ६३ ॥

(३) कुक्षूकः । दृष्टादृष्टार्थशून्यं व्यापारं न कुर्यात् । अञ्जलिना च जलं पिबेत् ऊर्वोरपरि विन्यस्य मोदकादीन् भक्षयेत् । असति प्रयोजने किमेतदिति जिज्ञासा कुतूहलं तन्मकदाचित् कुर्यात् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । वृथा दृष्टादृष्टादिशून्यां सरटदन्तान्वेषणादिवद्वाजादिजिज्ञासया कुतूहली न स्यात् । उत्सङ्गे क्रोडे स्थापयित्वेति ॥ ६३ ॥

(५) जन्मनः । उत्सङ्गे निधायेतिशेषः । ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृथाचेष्टादृष्टादृष्टयोः व्यापारयोरनुपकारः न कुर्वीत । जातु कदाचिदपि कुतूहली परिहासी न भवेत् ॥ ६३ ॥

न नृत्येदथवा गायेन् वादित्राणि वादयेत् ॥ नास्फोटयेन् च क्ष्वेडेन् च रक्तोविरावयेत् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । नर्तनंगात्रविक्षेपविशेषः लोकप्रसिद्ध एव गायनं षड्जादिस्वरतः शब्दस्यकरणं । लौकिकस्यचार्य-प्रतिषेधो न वैदिकस्य विहितत्वात् । वादित्राणि वीणावंशमृदङ्गादीनि तेषां स्वयंकर्मकं वादनं प्रतिषिध्यते । वादकैस्तु वाद्यमानाना-मयं प्रतिषेधो न । नहि प्यन्तादर्याणि जन्त इति प्रमाणमस्ति । आस्फोटनं क्रमदर्मास्फोटनादिपाणिना भूमौ बहुनिर्घातः सशब्दः क्ष्वे-डेति । अव्यक्तदन्तैः शब्दकरणं क्ष्वेडनिकेति प्रसिद्धा । वल्गनं अन्योरागीपरितुष्टो न विरोधयेत् । विरोधं न कुर्यात् । पी-डिते न निषेधः घञन्ताणि च कर्तव्यः ॥ ६४ ॥

(२) सत्तज्ञानारायणः । आस्फोटयेदं सताडनेन शब्दं कुर्यात् । क्ष्वेडेत् सिंहनादनं कुर्यात् । रक्तोरागोद्रेकात् विराव-येत् विरुतं शब्दं कुर्यात् । त्वार्येणिच् । रक्तोपि रागयेदिति क्वचित्पाठः । तत्र त्वयं यत्र रक्तस्तत्रान्यमपि रागिणं कुर्या-दित्यर्थः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । अशाल्मीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत् । पाणिना बाहौ ध्वनिरूपमास्फोटनं कुर्यात् अव्यक्त-दन्तशब्दात्मकं क्ष्वेडनं कुर्यात् । न च सानुरागोरासभादिरावंकुर्यात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शास्त्राप्रतिपादितानि नृत्यादीनि नाचरेदित्याह न नृत्येदिति । पाणिना बाहुपर्वणि स्फो-टनं क्ष्वेडनं अव्यक्तदन्तशब्दात्मकं विषादिभिर्वाक्कीडातन् कुर्यादित्यर्थः । विरावोत्र रासभादिशब्दस्तं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । स्फोटोऽङ्गुलिपर्वभङ्गजातः शब्दः । क्ष्वेडोऽङ्गुल्यास्यसंयोगजातः । संरक्तोपिकामपरवशोऽपि मै-थुनादिषु नरावयेन् कपोतकूजितादिशब्दं कुर्यात् ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः न क्ष्वेडेत् अव्यक्त शब्दकरणं ऋडित् । च पुनः रक्तः स्त्रिया सह विरुतशब्दं न रावयेत् ॥ ६४ ॥

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ॥ न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । कांस्ये भाजने पादौ न प्रक्षालयेत् । भिन्नभाण्डे एकदेशभिन्नेषु सर्वभिन्नेष्वर्थतएवातिषेधः । पत्रपुट-कादीनां तु भिन्नभाण्डाव्यवहारात् छिद्रितानामपि न दोषः । भावः अन्तर्हृदयाभिप्रायः यत्र मनो न परितुष्यति । शब्ददुष्टे वा एत-दृहादौ तत्रापि नैवं भावप्रसादो भवति ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कांस्ये कांस्यमये पात्रे भिन्ने भाण्डे कांस्ये मार्तिके दारवे वा । भावतो दूषिते दुष्टत्वशङ्का-स्पदे ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । कांस्यपात्रे कदाचित्पादौ न प्रक्षालयेत् ताभ्रजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नेवेति न दोष इति पैठीन-सिवचनादेतद्यतिरिक्तं भिन्नभाण्डे न भोजनं कुर्यात् । यत्र मनो विचिकित्सति तद्भावदुष्टं न तत्र भुञ्जीत ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । धावयेत्प्रक्षालयेत् भाजने भोजनपात्र इति त्वत्तन्त्रं वा । ताभ्रजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नेवेति न दोष इति पैठीनसिवचनात्तदतिरिक्तं परं भिन्नभाण्ड इति । यत्र मनो विचिकित्सति तद्भावदुष्टं तत्रापि नाद्यात् ॥ ६५ ॥

(६४) विरावयेत्=विरोधयेत् (मे०)

(५) नन्दनः । भावप्रतिदूषितेऽतद्वत् भाण्डे ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भिन्नभाण्डे स्फुटितकांस्यभाजने न भुज्जीत । भावप्रतिदूषिते भाण्डे न भुज्जीत ॥ ६५ ॥

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥ उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । पित्रादिभ्योऽन्यैर्धृतं न धारयेत् । निर्णिज्याशक्ताविति गौतमः । करकः कमण्डलुस्तस्य पित्रादिषु तस्यापिधारणं समाचारविरुद्धं संबन्धिरूपोऽसाविष्यते । यस्यैव संबन्धितस्यैव शुचिर्नान्यस्य । अलङ्कारोदन्तवलयः । करकादिभिरल्पार्थैः साहचर्यात् । मणिमुक्तादेस्तु निषेध इति केचित् ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । करकं मण्डलम् । धृतं परिगृहीतम् ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । उपानहस्त्रयज्ञोपवीतालङ्कारपुष्पमालाकमण्डलूपरोपभुक्तान् धारयेत् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचोपेति । करकं कमण्डलुं जायापत्यं कमण्डलुरिति स्मृतेः । उपवीतादिष्वकमन्यैः धृतमुपभुक्तं न धारयेदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । करकं कमण्डलुम् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः करकमेव अन्यस्य जलपात्रं धारयेत् ॥ ६६ ॥

नाविनीतैर्ब्रजेऽदुर्यैर्न च क्षुद्याधिपीडितैः ॥ न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । अविनीता अदान्ता गावोश्वाश्च तरादयः । धुर्याधुरं वहन्ति युज्यन्ते । गच्छ्यादेरुपलक्षणं च ग्रहणं अनियुक्तैरपि धुरिकेवलैरदान्तैः । अविनीता अदान्ताः गमनं नैष्यते । भिन्नं भग्नं शृङ्गं अनडुहः तस्यैव शृङ्गसंभवो नाश्वादेर्वालधिः पुच्छस्तेन विरूपिताः छिन्नपुच्छादयः तादृशेन नयायात् । आरोग्गमेव स्मृत्यन्तरेऽसिद्धम् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धुर्यैः शकटादिवाहकैः । गवादिभिरविनीतैः रदातैः क्षुत्पीडितैर्व्याधिपीडितैश्च वालधिभिः पुच्छैः विरूपितैश्छेदादिना ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । अश्वगजादिभिर्वाहनैरदमितैः क्षुधा व्याधिना च पीडितैर्भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैश्छिन्नवालधिभिश्च न यायात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । धुर्यैश्वादिभिरदमितैर्न गच्छेत् । वालधिविरूपितैः वालधिः पुच्छं तच्छून्यैः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । धुर्यैर्बलीवर्दादिभिस्तद्युक्तैर्वा यानैः क्षुद्याधिपीडितैः क्षुत्पीडितैर्व्याधिपीडितैर्वा । वालधिविरूपितैश्छिन्नवालधिभिरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविनीतैः धुर्यैः अश्वैर्वा वृषैर्वा न ब्रजेत् । च पुनः क्षुद्याधिपीडितैः न ब्रजेत् ॥ ६७ ॥

विनीतैस्तु ब्रजेन्नित्यमाशुर्गलक्षणान्वितैः ॥ वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनातुदन्भृशम् ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । इष्यमाना अपिकेचिद्विनयं संपृण्वन्ति तदर्थमाह विनीतैरिति । सशिक्षितैराशुगैः क्षिप्रगामिभिरलक्षणान्वितैः प्रशस्तावर्तादियुक्तैर्न शून्यमस्तकादिभिर्वर्णरूपयुक्तैः शोभनेन वर्णनकर्णशोभादिनारूपेण संस्थानविशेषेण शोभनत्वं च लक्षणविद्यातो ज्ञातव्यं । शृशंक्षिपन् अपीडयन् पुनः पुनः प्रतोदेन अङ्कुशादिना अत्यन्तं उद्धेक्ष्यमाणा विघटयन्ति ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वर्णो-वादिशास्त्रेकथितः शुक्लादिः । एवंरूपमाकारभेदः । भृशमतिशयेनातुदन्ध्यथ-
यन् ॥ ६८ ॥

(३) कुङ्कुमः । दमितैः शीघ्रगामिभिः शुभसूचकलक्षणोपेतैः शोभनवर्णैर्मनोज्ञाकृतिभिः प्रतोदेनात्यर्थमपीडयन्-
च्छेत् ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । योग्यानाह विनीतैरिति । लक्षणान्वितैः लक्षणानि वाहगुणाः । शीघ्रगैः । प्रतोदेन सूक्ष्मलो-
हाप्रदण्डेन तुदन् व्यथयन् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतोदेन प्रतुदन् आशुगैः । शीघ्रगैरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

बालातपः प्रेतधूमोवर्ज्यं जित्त्वं तथासनम् ॥ न छिन्धान्खलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्खान् ॥ ६९ ॥

[श्रीकामोवर्जये नित्यं मृन्मये चैव भोजनम् ॥^१]

(१) मेधातिथिः । प्रथमोदितसवितरिमुहूर्तत्रयंबालातपव्यपदेशः । प्रेतधूमोदत्तमानस्यशवस्ययः । आसनं छिन्नं-
छिद्रितं भयं एतद्वर्ज्यं । नखानिरोमाणिचनच्छिन्धान्त्वयंध्यसनेन अतिप्रवृद्धानितुनापितेनकारयेत् । दन्तैश्चनखान्नोत्पाटये-
त्प्रवृद्धानपि । अन्येत्वेवमभिसंबध्नाति । न छिन्धान्खलोरंमाणिदन्तैरिति । नखांश्चदन्तेनापिनपातयेत् । नखभङ्गेयोजनासु-
हिकामिन्योनानानखान्दारयन्ति ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालातपः सङ्खलालातपः । शरदि पुनःसंधुक्षणादादित्यस्य बाल्यं तदातपोबालातपइत्य-
न्ये । न छिन्धान्त्वयम् ॥ ६९ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रथमोदितादित्यतापोबालातपःसच मुहूर्तत्रयंयावदितिमेधातिथिः कन्यार्कातपइत्यन्ये । प्रेतधू-
मोदत्तमानशवधूमः । भयासनंच एतानि वर्जनोयानि । नखानि च रोमाणि च प्रवृद्धानि न छिन्धान्दन्तैश्च नखान्नोत्पा-
टयेत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतावर्जयेदित्याह बालेति । बाला कन्याराशिः तत्रत्यातपः । शरदौद्रंशुद्धीयादिति स्थितेः ।
मुहूर्तत्रयव्यापिपातःकालोनसूर्यातपोवा बालातपः वर्ज्यइत्यनुषङ्गः । न छिन्धान्स्वयमितिशेषः ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । न छिन्धान्पनकालादन्यत्र ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नखरोमाणि दन्तैर्न छिन्धान् ॥ ६९ ॥

न मृलोष्ठं च मृद्रीयान्छिन्धान्करजैस्तृणम् ॥ न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुरखोदयम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । विमर्दनंखण्डशःकरणं लोष्ठस्यमृत्संबन्धिनःकैचित्सुमृदोलोष्ठस्यसुधादिसंबन्धिनोपिषृदश्चमर्दनं ।
उत्तुक्षिप्योक्षिप्यपातनं हस्तेनसंहननं वा एतच्चमर्दनंयत्किंचनकारितयाप्रार्मनिषिध्यते । ननुशौचाद्यर्थेप्रयोजनेनिष्फलप्रह-
णंत्वरस्तादग्रकषांत् । तेनैवसिद्धेप्रायश्चित्तविशेषार्थःपुनरारम्भः । करजानखाः नकर्म । ननुचनकुर्वीतबुधाचेष्टामित्यनेनैव-
निष्फलंकर्म । अत्राहुः । चेष्टाभौतिकोव्यापारः । इहतुसामान्यस्यपर्युदासः । तेनमनोराज्यादिकल्पाःपरिहरणीयाः ।

१ (ख, ग) चिन्हितपुस्तकद्वये श्लोकमध्ये अयंपाठोदृश्यते । व्यवहारेपिईदंशाआचारः ॥

आयतिरागामीकालः । यत्मात्कर्मणागामिनिकालेऽसुखं दुःखमुत्पद्यते । यथाअजीर्णं भोजनं कुटुम्बभृतिमचिन्तयित्वा महतो-
धनस्य व्ययश्च तं न कुर्यात् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रद्धाकर्दमादि लोभं च मृलोभं । करजैर्नखैः । कर्मफलवत्तयाश्रुतं कारीषादि निष्फलं फलसं-
कल्पशून्यं कुर्यात् । वृथाचेष्टा तु प्रागेव निषिद्धा । आयत्यामुत्तरकालेऽसुखोदयं दृष्टोपि ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । नाकारणं मृलोभं मृद्वीयातृणानि च न छिन्यादिति आपस्तम्बवचना निष्प्रयोजनं मृलोभमर्दनं नखैश्च
तृणच्छेदनं कुर्यात् । ननु न कुर्वीत वृथाचेष्टामित्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोषभूयस्त्वंप्रायश्चित्तगौरवं च दर्शयितुं वि-
शेषेण निषेधः । अतएवात्रानन्तरं लोभमर्दीति निन्दित्यति । दृष्टादृष्टफलशून्यं च कर्म न कुर्यात् । ननु न कुर्वीत वृथाचेष्टामित्य-
नेन पुनरुक्तिः । उच्यते देहव्यापारश्चेष्टा स वृथाचेष्टाशब्देन निषिद्धः अनेन तु निष्फलमनोयासादिसंकल्पात्मकं कर्म मानसं-
निषिध्यते । यथायत्यामागामिकाले कर्मासुखावहम् । यथाऽजीर्णं भोजनादि तदपि न कुर्यात् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । वृथा लोभमर्दी न स्यादित्याह नेति । करजैर्नखैः । कर्म निष्फलं मानासिद्धं न कुर्वीत । आय-
त्या उत्तरकालेऽसुखोदयं सुखफलशून्यं प्रारम्भे कर्ममात्रस्य दुःखफलत्वात् ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । मृद्वीयादस्तेन । निष्फलमिति निश्चितम् । आयत्यां कालान्तरे । असुखोदयमिति निश्चितं च कर्म न
कुर्यात् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । आयत्या उत्तरकाले यदसुखं कर्म तन्न कुर्यात् ॥ ७० ॥

लोभमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च योनरः ॥ सविनाशं ब्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१ ॥

(१) मेघातिथिः । अत्रार्थवादः अस्मादेव केवललोभग्रहणात् पूर्वोक्तमृलोभमिति षष्ठीसमासो विज्ञायते उभयप्राधान्ये-
हि मृद्वीयात् लोभश्च अत्राकरिष्यता तस्यैव हस्तेन मुमर्दत्वात्मासः पर्युदासः । मुधायास्तुकाठिन्याद्यन्तसाध्यं मर्दनं तत्रैवासतिप्रयो-
जने प्राप्तं मृलोभमर्दनं तु हस्तेन पुरुषाणां स्त्राभावतः केषांचित्प्राप्नोति तस्य पर्युदासः । तृणच्छेदी प्रकृतोदन्तैर्नखानुखादिति सूचकः
पिशुनः कर्णेजपः यः परस्य दोषानसतः सतो वा परोक्षं व्याख्यायति । अशुचिरुक्तार्थः । विनाशमाशु ब्रजति । न यथा न्या-
निवैदिकान्यनियतकालानि फलानि एवमेतत् । किंतु हिंसावैव जन्मनि अचिरादनादिनावियोगो विनाशः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोभमर्दनादेः प्राङ्निषिद्धस्य दृष्टदोषान्तिरूपं फलतामाह लोभमर्दीति । नखखादीदन्तैर्नखो-
त्पाटकः । बहुदुःखकारी सूचकः परापकारहेतुवाक्यप्रयोक्ता । अशुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचशून्यः ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । लोभमर्दयिता तृणच्छेत्ता नखखादिता च यो मनुष्यः तथा सूचकः खलोयः परस्य दोषानसतः सतो वा
ख्यापयति बाह्याभ्यन्तरशौचरहितः शीघ्रमेते देहधनादिना विनश्यन्ति ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । लोभमर्दादीनून्य दृष्टफलमाह लोभमर्दीति । सूचकः खलः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । सूचकः पिशुनः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूचकः परापकारहेतुवाक्यप्रयोक्ता ॥ ७१ ॥

न विगृह्य कथां कुर्याद्बहिर्मात्रं न धारयेत् ॥ गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२ ॥

(१) मेघातिथिः । अभिनिवेशेन पणवन्धादिना यत्प्रौक्तिकेषु शास्त्रेषु वार्थैश्चितरेतरं जल्पनमहोपशुषिकायासाविगृह्यक-
था । बहिर्मात्रं वाससो बहिः कण्ठस्थां सजं वासं स्छादयेत् । तथा च समाचारः । अपरे बहिरित्यनोबुतादयोऽप्येता तत्र नगररथ्या-

दैनप्रकटमाल्योभ्राभ्येदित्याहुः । अथवाबहिर्गन्धं बहिर्माल्यं यस्य गन्धो नातिसवेद्यते । एवं स्मृत्यन्तरं । नागगन्धांसंजधारये-
दन्यत्र हिरण्मय्या इति । गवांचपृष्ठेयानपर्याणविना साक्षाद्गवरोहणं प्रतिषिध्यते । सर्वथेति पर्याणादान्तरायेपि गन्धयादियु-
क्तेऽपृष्ठयानत्वादप्रतिषेधः ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विगृह्य नैव देयमिति परकथामाच्छेद्य । बहिर्माल्यं शिखावेष्टनेन । गवांपृष्ठेन सर्वथातिग-
हितं रथादियोजनेन तु गोभिर्यानि गृहीतमात्रं न त्वत्यन्तम् ॥ ७२ ॥

(३) कुङ्कुमः । नचाभिनिवेशेन कथां शास्त्रीयेष्वर्थेषु लौकिकेषु वा कुर्यात् । केशकलापाद्बहिर्माल्यं न धारयेत् ।
गवांच पृष्ठेन यानसर्वथेति प्रवेण्यादित्यवधानेनाप्यधमविहम् । पृष्ठेनेत्याभिधानादाकृष्टशकटादिना न दोषः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । विगृह्य विग्रहं कृत्वा परकथां प्रच्छेद्य च । बहिर्माल्यं केशकलापाद्बहिर्गन्धोऽप्युपपन्नम् । गवांपृष्ठेन
केवलेनेत्यन्वयः ॥ ७२ ॥

(५) मन्दनः । विगृह्य कथां विरोधपूर्वकवाक्यम् । गवांपृष्ठेन यानं गोपृष्ठमारुह्य यानम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विगृह्य प्राणबन्धादिवालौकिकेषु शास्त्रेषु कथानं कुर्यात् विध्यन्ते गवांपृष्ठे वृषभानांपृष्ठे स-
र्वपुण्यानां विनाशात् गवारोहणं प्रविगृहीतं । तथैव बहिर्माल्यं न धारयेत् ॥ ७२ ॥

अद्वारेण च नातीयाद्गामं वा वेश्म वा वृतम् ॥ रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । आवृतस्य वाग्परिक्षेपादिना ग्रामस्य अद्वारप्रवेशप्रतिषेधः । अनावृतस्य तु द्वारवतोऽपि यथा-
कामम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्वारेण सर्वसाधारणद्वारव्यतिरेकेण गुप्तद्वारादिना नातीयान् प्रविशेच्च । वृत्तं संवृतं त्वयं न
हरेत् हस्तेन ॥ ७३ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्राकाराद्यावृत्तगृहं च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादिलङ्घनं कृत्वा न विशेत् । रात्रौ च वृक्षमूलाव-
स्थानं दूरतस्त्यजेत् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । नातीयात् न गच्छेत् प्राकाराद्युल्लङ्घनेन ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामं वा वेश्म वा वृत्तं वेष्टितं अद्वारेण नातीयात् न विशेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

नाक्षैः क्रीडेत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ॥ शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तरेणापि ग्लहं परिहासेन नाक्षैर्दीप्येदिति । कदाचित् गृहं शलाकादीनामपि दर्शनार्थं । तेन सर्वस्य
यूतस्य प्रतिषेधः । स्वयंचर्मपादत्राणमुपानहौ ते आत्मना हस्तेन दण्डादिना वा गृहीत्वा देशान्तरं नानयेत् । आत्मीययोश्चायं-
प्रतिषेधः । स्वयमिति प्रकृतत्वात् तेन गुर्वादिसंबन्धिन्योरनिषेधः । शयने खट्वादौ उपविश्य न भुञ्जीत पाणौ च कवलं स्थापयित्वा
भाजनाद्यन्तर्गतेन आसने अन्तरस्थापयित्वा आनन्तर्याङ्गोऽप्यस्य प्रतिनिर्देशेन भोक्तुः ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न पाणिस्थं वामपाणिस्थं पाणिनिहितभाण्डादिस्थितं च । आसने पीठौ स्थितम् ॥ ७४ ॥

(३) कुङ्कुमः । ग्लहं विना कदाचिदपि परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडेत् । स्वयमित्यभिधानादात्मोपानहौ पाद-
व्यतिरिक्तेन हस्तादिना देशान्तरं नयेत् । शय्याद्यवस्थितश्च न भुञ्जीत । हस्ते च प्रभूतमन्नं कृत्वा क्रमेण न खादयेत् ।
आसने भोजनपात्रनिधाय न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । कदाचिदिति ब्राह्मणादेर्भूतमितिपदादावपि प्रसक्तिवारणार्थम् । ग्लहविनाप्यक्षैर्न क्रीडितेतिमेधातिथिः । नउपमनहाविति द्वित्वंविर्वक्षितम् । आसने स्थापितमपि ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । पाणिस्थमन्नं पाण्यन्तरेण न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाक्षैःक्रीडेत् । अक्षग्रहणं शलाकादिना विभवे सति क्रीडितेति । स्वयंपानहौ न हरेत् । हस्तेन नानयेदित्यर्थः । दण्डादिना आनयेत् ॥ ७४ ॥

सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न च नम्रः शयीतेह न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेत् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्तमितेआदित्ये प्रतिलक्षणेकर्मप्रवचनीयत्वात्तद्वितीया । नचोच्छिष्टः ननुचब्रह्मचर्यधर्मेण्वेप्रतिषिद्धं । पुरुषधर्मतात्तस्यज्ञापिता नतादर्थ्यमेव सत्यं व्रतरूपताज्ञापनार्थउपदेशोयं । तेनयावज्जीविकःसङ्कल्पःकर्तव्यः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिलसंबद्धतिलप्रकृतिकं तैलाद्यपि अस्तमयं प्रति तदनन्तरं उच्छिष्टो भूत्रादिकरणेनाशनेनवा न शयीतेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लुकः । यत्किंचित्तिलसमिश्रंकरमोदकादि तदरतमितेऽर्के नाद्यात् । उपस्थाच्छादनवासोरहितोनेहलोकेमुप्यात् । उच्छिष्टस्तु नान्यतोगच्छेत् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । तिलसंबद्धं करमोदकादि । अस्तमितेऽस्तंगमे सवितरि इह भूमावपि न संविशेत् न शयीत उच्छिष्टः कृतभोजनोनाचान्तः ॥ ७५ ॥

(५) रामचन्द्रः । सर्वतिलसंबद्धंअस्तमितेसति व्रती नाद्यात् न भक्षयेत् ॥ ७५ ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥ आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरधामुयात् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिकर्मणिविधिमिमं समाचरेत् । आर्द्रपादोभोजनमाचरेत् । नब्रातृमेःपादौसिचन्नासीत संविशेत् शयनेगाघाणिनावक्षिपेत् । संवेशनंशयनिगाघसंयोजनं । अस्यफलमाह दीर्घमायुरिति । नायमायुष्कामस्यविधिः । किंतिहपूर्ववन्त्यः । आयुरनुवादस्त्वर्थवादएव ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संविशेत् शयीत ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लुकः । जलाद्रपादोभोजनमाचरेत् । नार्द्रपादःसुप्यात् । यस्मादाद्रपादोभुञ्जानःशतायुर्भवति ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । दृष्टार्थविधिनिषेधावाह आर्द्रेति । न संविशेन्न शयीत ॥ ७६ ॥

(५) रामचन्द्रः । आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत भोजनं कुर्यात् । आर्द्रपादः कदाचन न शयीत शयनं न कुर्यात् । पञ्चाङ्गभोजनंचरेत् ॥ ७६ ॥

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ॥ न विष्णूमूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्गंदुर्गारोहपर्वतादितरुगुल्मलतागहनंचारण्यतन्मप्रपद्येत । नाक्रामेन्नगच्छेदचक्षुर्विषय सर्वचौरदेरन्तर्हितस्य भावाशङ्कया । चक्षुर्यहणमागमादेरपिप्रमाणस्यलक्षणं । नविष्णूमूत्रंउदीक्षणंवर्णादिनानिरूपणंच चिरकालप्रेक्षणानिभवन्तिइति । अतएवतन्कर्तव्यं दैवात्कचिदृश्यमाने नदीषः । नदीबाहुतरणंचस्वस्थस्यनिषिध्यते । नवृक्प्रये ॥ ७७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । दुर्गदुर्गविन श्रुतमचक्षुर्विषयस्वयमदृष्टं प्रपद्येत न गच्छेत् । विष्णुत्र्यम्बकं बाहुभ्यांनदीमिति विवक्षितं बाहुना जलान्तरेपितरणस्य दृष्टविरोधित्वात् ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । तरुगुल्मलतागहनत्वेनाचक्षुर्गोचरमरण्यादिदेशदुर्गनाक्रमेत् सर्पचौरादेरन्तर्हितस्य संभवात् । पुरीषमूत्रं च न निरीक्षेत् । बाहुभ्यां च नदी न तरेत् ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्गं वृणाद्याच्छिन्नकूपतडागादि अतएवाहाचक्षुर्विषयं । विष्णुत्र्यम्बकं स्वकीयं तत्पर्यालोचनबुद्ध्या नेक्षेत ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अचक्षुर्विषयं देशं दुर्गं वा दुर्गारोहणं न प्रपद्येत ॥ ७७ ॥

अधितिष्ठेन्न केशास्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ॥ न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७८ ॥

(१) मेघातिथिः । कपालिकाः भग्नस्य शकलानि दीर्घमायुः व्याख्याता द्वितीया ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालिका घटाद्यंशः । कार्पासस्यास्थिबीजम् ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः केशादीन्नाधिरोहेत् । भग्नमृण्मयभाजनशकलानि कपालिकाः ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । कपालिका भग्नघटादेः । कार्पासास्थि तद्बीजं नाधितिष्ठेत् तेषु अधिशीङ्गस्थासां कर्मैति सम्मर्थं द्वितीया ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । अधितिष्ठेन्पदा । कपालिका भिन्नमृद्भाण्डशकलान् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । केशमध्ये दीर्घमायुर्जिजीविषुः नाधितिष्ठेदित्यपि ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुलकसैः ॥ न मूर्खैर्न बलिमैश्च नान्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ ७९ ॥

[न कृतघ्नैरनुद्युक्तैर्न महापातकान्वितैः । न दस्युभिर्नाशुचिभिर्नामित्रैश्च कदाचन ।]

(१) मेघातिथिः । ननु च नाधार्मिकजनावृतेनोपसृष्टेन्यजैरिति चोक्तमेवैतत् । नेति ब्रूमः तत्र निवासः प्रतिषिद्धः इहतुसंवासः । यत्र ग्रामे तेव सन्ति न तत्र वस्तव्यं गृहस्थित्येति । तत्रोक्तं संवासस्तुतैः सह संव्यवहारोदानपहणादिभिर्मैत्रीकरणं तद्गृहसमीपे च वासोऽपि एकतः छायोपजीवनमित्यादि । आवृतपहणाच्च तत्र बाहुल्यं गम्यते । यस्मिन् ग्रामे भूयांसस्ते तथा समीपेऽपि वस्तव्यमित्यर्थ इह त्वबाहुल्येऽपि समीपवासादि प्रतिषिध्यत इत्येष विवेकः । पुलकसानिषादाः शूद्रायां जातान्त्यावसायिभिरभूतयोऽप्येच्छा अन्त्यावसायीति निषादास्त्रयां चण्डालाज्जातो वक्ष्यते । निषादस्त्री चण्डालादित्यादि । अवलिमाधोद्धताः धनादिना गर्विताः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवसेदकगृहे अवलिमैर्गर्वितैः । अन्यैः कैवर्ताद्यैः । अन्त्यावसायिभिः सूतमाग्याद्यैः ॥ ७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । पतितादिभिर्ग्रामान्तरवासिभिरपि सह न संवसेत् । एकतरुच्छायादौ न समीपे वसेत् । अतो नाधार्मिके वसेन्नाम इत्यतो भेदः । निषादाश्च शूद्रायां जातः पुलकसः । वक्ष्यति च जातो निषादाश्च शूद्रायां जात्यामर्वातपुल्कस इति । अवलिमाधनादिमदगर्विताः । अन्त्यावसायिर्न निषादास्त्रयां चण्डालाज्जाताः वक्ष्यति च निषादस्त्री तु चाण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामवासनिषेधस्योक्तत्वादेकसमैकब्रह्मछायादौ न वसेदित्यर्थः । पुलकसैः निषादाश्चूडायां जातैः । अवलिमैः । धनादिर्गावितैः । अन्यैरजकादिभिः । अन्यावसायिभिः निषाद्यांचण्डालाज्जातैः सह वार्ताकलहादि-संभावनयाअधर्मोत्पत्तेरितिभावः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दजः । पुलकसःशूद्रेण क्षत्रियायांजातः । अन्यादर्शनस्पर्शनायोग्याः प्रतिलोभजाः । अन्यावसायिनः श्वपाकादयः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतितैः सह न संविशेत् । चाण्डालैः ब्राह्मण्यांशूद्राज्जाताः चाण्डालास्तैः सह न संविशेत् अन्यैः कैवर्तादिभिः । अन्यावसायिभिः सूतमागधादिभिः । एतैर्जातिभेदैः सह न संवसेत् अन्यभेदाः । रजकशर्मकारश्च नरोबुरुडएवच । कैवर्तमेदिभिल्लाश्वसमैतेअन्यजाःस्मृताः । अस्यार्थः । बुरुडःशूर्पकारः इति जातिसंज्ञा ॥ ७९ ॥

न शूद्राय मतिदद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ॥ न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥

[अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥] +

(१) मेधातिथिः । शूद्रस्यदृष्टादृष्टविषये हिताहितोपदेशो न कर्तव्यः । शूद्रस्यमस्त्रित्वं न कर्तव्यमितियावत् । वृत्त्यर्थश्चायंनिषेधः । सौहार्दादिनानुनदोषः । भवन्ति हि शूद्राः कुलमित्राणि मैत्र्यावावश्यंहितमुपदिश्यते । अनुज्ञाता-च सर्ववर्णै ब्राह्मणस्य मैत्री मैत्र्योब्राह्मणउच्यते । ये तु ध्याचक्षतेऽपृच्छतो न ब्रूयादित्युपन्यस्य युक्तंशास्त्रान्तरसि-द्धत्वात् । नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति तदयुक्तम् । तत्र हि स्वाध्यायविषयंस्वरवर्णगतमन्यत्वमसंगतंवाकुर्वतोविनाशितं-त्वयेत्यादावपृष्टेन नवक्तव्यम् । यथाचामी नाध्याप्यादित्यस्मिन्प्रसङ्गदमुक्तंनापृष्टोब्रूयादिति । अशिष्यस्यापृच्छतो-वित्स्वरव्यक्षरंवापठतो न किंचिद्वक्तव्यमिति तस्यार्थः । नोच्छिष्टमिति उच्छिष्टशब्दोऽयंभुजिनिमित्तेऽप्राशस्त्येवतर्तेकृतमूत्रपु-रीषोप्यनाचान्तउच्छिष्टउच्यते । यथा वक्ष्यामीन स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टः । बाहुल्येनोच्छिष्टमयोगोभुजिसंबन्धेनभुजानस्य सन्तरास्यसंस्पर्शेन बहिरन्तःस्थितस्योच्छिष्टत्वंभवति । तथा च श्मश्रूणि गतान्यास्यमितिश्मश्रुभ्योऽन्यदास्यानुप्रवि-ष्टमुच्छिष्टंकरोतीति ज्ञापयति । अतश्च भोक्तुर्भुज्यमानस्य पात्रादरधिकरणस्यचोच्छिष्टव्यवहारः । कचिच्चायंउपयुक्ते-तरवचनोऽपि । हविरुच्छिष्टंदक्षिणेति । तत्र समाचारात्पात्रगृहीतमुच्छिष्टपुरुषसंबन्धमीषद्भूतमुच्छिष्टमुच्यते । यदपि-विशदमोदनादिपात्रस्थमस्पृष्टमपि भोक्ता तदपिसंबन्धात्समाचारतःपरिह्रियते । तत्रोच्छिष्टमपिदातव्यम् । नोच्छिष्टमिति-विधिप्रतिषेधावेकविषयावृतामृतशूद्रव्यवस्थया हविःशेषभेदेन वा विकल्पेते । अथवास्थालीस्थमतिध्यादिभुक्तशिष्टं-तन् शूद्रायदातव्यम् । तत्रोच्यते । जीर्णवसनसाहचर्याच्चैतदेवप्रतिपत्तंयुक्तम् । उपयुक्तेतरवचनत्वाच्चशिषेरुपसर्गस्य तद-र्थानुगुण्येन वर्तनाद्विरुच्छिष्टंदक्षिणेतिवत्प्रयोगोप्यविरुद्धएव । तयोःस्मृत्योरविरोधोभविष्यति । यद्यपि रुद्रायाऽऽच-मनाह्नाःप्रायोऽत्र वचने दृश्यन्ते । यत्तु वैश्यवच्छौचकल्पश्चेतितद्दासशूद्रविषयम् ॥ भुक्तोऽज्ज्ञतमेव प्रतीयतइति दर्श-यिष्यते । नहविष्कृतम् हविषे कृतंहविरर्थकल्पितंबहुवचनःसमासस्तादर्थ्येनोपकल्पितप्रतिषेधात् । दण्डापूपिकया यत्र हविर्गन्धोऽस्ति तत्सर्वप्रतिषिध्यते । तेन हविरर्भितया संकल्पितस्य हविषः प्रवृत्तस्य हविःशेषस्याभुक्तोऽज्ज्ञत-स्य हविषः प्रतिषेधः सिद्धोभवेत् । तथाच कृतमिति करोतिः क्रियासामान्यवचनःप्रयुक्तःहविरर्थकृतसंकल्पितंव-चनंतेनोच्छिष्टस्यापि यावत्प्राकृतेन संकल्पेन हविष्कृतस्यपदेशो न यथावत्सर्वावस्थस्य प्रतिषेधोविज्ञायते । अन्यैस्तु-

हविर्मिश्रं हविष्कृतमिति व्याख्यातम् । संसृष्टप्रतिषेधाच्च केवलस्यापि प्रतिषेधः । विप्रसंसृष्टप्रतिषेधे विप्रस्येवेत्युक्तम् । कथं-
 पुनः संसृष्टप्रतिषेधे केवलप्रतिषेधः । केवलप्रतिषेधेनाप्रधानः कदाचित्संसृष्टप्रतिषेधः शक्यते वक्तुम् । यत्र संसृष्टार्वापि
 पृथक्केन प्रतिभासेते यत्र वा चक्षुषः प्रतिभासमाने रूपे रसादिना तत्प्रयोगो भवति तत्रापि भवत्येव तदाश्रयोव्यवहारः ।
 यथासुरादिसंपृक्तासु सुषुप्तपिण्डीवन्तर्हितेऽपि सुरादिरूपे रसे तत्प्रत्ययादस्येव सुरापानप्रायश्चित्तम् । ननु चैवमन्यद्भव-
 रूपत्वात्पिण्डीभिरकतापन्नायाः सुरापानपानोपपत्तिः । नैष दोषः । प्रायिकेणौचित्यानुवादेन पानमुपादीयते । अभ्यवहा-
 रएवतु निषिध्यते । यथाच भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमेतत् । भक्षणंचाभ्यवहारमात्रंतस्य विशेषाः पानखादनचर्वणादयः । गन्धस्य
 पुनरनाश्रयस्याप्युपलब्धेर्नततोद्रव्यसद्भावावगमः दूरस्थेऽपि कर्पुरादौ गन्धउपलभ्यते । सूक्ष्मद्रव्यावयवावगमकल्पनायां
 द्रव्यस्य परिमाणवयवः स्यात् । यत्रतु संसृष्टयोरेकीभावो न चान्यस्तत्प्रत्ययोन न तत्र केवलाश्रयौ विधिप्रतिषेधौ प्रवर्तितुमर्हतः ।
 यथाक्षीरपातव्यमितिसंमिश्रितयोः क्षीरोदकयोः पीतयोर्न क्षीरं भवति नोदकं द्रव्यान्तरत्वात् । अन्यद्भि तत्र रूपमन्यश्च रसो-
 संस्थानादितत्प्रत्ययहेतुरस्तीति द्रव्यान्तरंतत् । यद्येवंमद्योदके सहपीते यदि भवेतांतदा मद्यपानमायश्चित्तं प्राप्नोति । द्रव्या-
 न्तरत्वात् । नैष दोषः अभिभवति रसांतराणि मद्यंतिकरसवत् । ततो रसप्रत्यभिज्ञानाद्भवत्येव तत्प्रायश्चित्तम् । यत्र तु बहुदकं-
 त्वलंपमद्यादि तत्र संसर्गप्रायश्चित्तमपि निपुणमेकादशेनिरूपयिष्यामः । तस्मात्केवलाश्रयः प्रतिषेध आस्कन्देदपि संसर्गम-
 यथामापानभोक्तव्यादिति मिश्रा अपि न युज्यन्ते । संसर्गाश्रयस्तु केन हेतुनाऽसंसृष्टे वर्तेत । गङ्गायमुनयोः संगमाज्जलमानये-
 त्युक्ते न केवलाया गङ्गाया आनयति न यमुनायाः । समाचारएवेति चेत् समाचारएवोदाहर्तव्यः । न चास्योपदिशेद्धर्मः । ननु
 च न शूद्रायेत्यविशेषेण दृष्टादृष्टविषयमितिदानप्रतिषेधाद्धर्मोपदेशनिषेधोऽपि सिद्धएव । सत्यम् पुनर्वचनं शेषार्थम् । ततः प्राय-
 श्चित्तोपदेशोऽनुज्ञातो भवति । शरणागतपरित्यज्येत्यत्र चैतद्दर्शयिष्यामः । अन्येतु पार्वणश्राद्धपाकयज्ञादिवित्तिकर्तव्यतां-
 शिक्षयेत् पाचकत्वादिरूपेणेत्याहुः । अत्र चोदयन्ति यदि धर्मोपदेशः शूद्रस्य निषिध्यते कुतस्तीहि धर्मवित्त्वम् । अ-
 विदुषश्च नानुष्ठानसंभवस्ततः शूद्रानुष्ठानकर्मशास्त्रानर्थक्यम् । अचोद्यमेतत् । अतिक्रान्तनिषेधस्य लिप्सा ब्राह्मणस्य-
 चोपदेष्टृत्वसंभवात् । नहि ब्रह्महत्या सर्वस्वान्नचोदनाप्रतिग्रहंप्रयुक्ते संभवति लिप्सा प्रयोक्त्री न चास्ति वचनप्रब्रूयादित-
 रेभ्यश्चेति वृत्त्युपायप्राप्तौ अतएवंप्रकृतं सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यावृत्त्युपायान्यथाविधि । प्रब्रूयादितरेभ्यश्चेति । यस्त्वाश्रित-
 शूद्रस्तस्यावश्यमुपदेशः कर्तव्यः । अविदुषा विधिप्रतिषेधाधिकृतक्रमात्संवासानिषिद्धः न भूर्खैर्नावल्रैश्चेति । यत्तु
 व्याचक्षते धर्मशास्त्रोपदेशस्तदर्थव्याख्यानं वानेन निषिध्यते शास्त्रद्वयेन न वास्योपदिशेदिति एकेन शास्त्राभ्ययनपरेणा-
 र्थव्याख्यानम् । अग्रन्थकस्तूपदेशो न केनचिन्निषिद्धः तेषां भवदतांतस्य शास्त्रविचारदत्तिसिद्धत्वात्पुनरुक्तम् । इदंतु
 बहुयुक्तव्याकरणादौ धर्मावबोधार्थशास्त्रे धर्मशब्दः । तद्धि न धर्मशास्त्रमतीन्द्रियार्थमिति प्रतिषेधानुपदेशाद्भवति तु धर्मशा-
 स्त्रावबोधार्थम् । शक्नोति हि वैयाकरणः पदार्थानुसारेण गहनं वाक्यार्थमुन्नेतुम् । धर्मशास्त्रत्वाच्च तस्य शास्त्रद्वयने-
 नागतत्वात्पृथगुच्यते । युक्तमेतत् यदि कश्चिन् ब्रूयात्प्रधानेऽनधिकृतस्य कुतोऽपि प्राप्तिरिति । वेदसृष्टिशास्त्रे च प्रधा-
 ने न च तत्र शूद्रस्याधिकारः । न चास्य व्रतमादिशेत् व्रतशब्देन कल्लाण्युच्यन्ते एतैर्व्रतैरिति प्रयोगदर्शनात् । ताभ्यभ्युदय-
 कामस्य नोपदिशेत् । प्रायश्चित्तार्थतया विध्यत एवोपदेशः । स्नातकव्रतानां प्राप्तिरेव नास्ति अस्नातकत्वात् । एवंसावित्रादी-
 नामभ्यभ्ययनाभावाद्भ्ययनंचोपनयनाभावादुपनयनंच तद्विधौ जातित्रयश्रवणात् ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मतिदण्डनीतिशास्त्रादिविषया । उच्छिष्टं भाण्डव्यक्तं । अहविष्कृतं यत आरुण्यहुतं
 हविस्तं पुरोडाशादिहविःशेषं । धर्मधर्मसाधनव्रतप्रायश्चित्तम् ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्राय मर्तिदृष्टार्थोपदेशं दद्यात् धर्मोपदेशस्य पृथङ्निर्देशात् । अदासशूद्रायोच्छिष्टं दद्यात् दासगोचरतयोच्छिष्टमन्नं दातव्यमितिवक्ष्यमाणत्वाददोषः । द्विजोच्छिष्टं च भोजनमिति भोक्तुर्विधिर्दानतुच्छिष्टदाननिषेधेपि यथासंभवलब्धविषयः । हविष्कृतमिति यस्यैकदेशोद्भुतः सहविः शेषेण दातव्यः । धर्मोपदेशेन शूद्रस्य कर्तव्यः व्रतं चास्य प्रार्थयित्वा साक्षात्पदिशेत् किंतु ब्राह्मणं मध्ये कृत्वा तदुपदेशव्यवधानात् । यथाहाङ्गराः तथा शूद्रं समास्य सदा धर्मपुरःसरम् । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥ प्रायश्चित्तमितिसकलधर्मोपदेशस्योपलक्षणार्थम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । मर्ति दृष्टार्थवृद्धिः । हविष्कृतं हुतावशिष्टं । व्रतं प्रायश्चित्तं । ५ तद्ब्राह्मणमन्तरा विधिकृत्वोपदिशेत् । श्रावयेच्चतुरोर्वान् कृत्वा ब्राह्मणमपतदित्युक्तेः । अन्यथा तेषां धर्माद्यननुष्ठानापत्तिः । अस्य शूद्रस्य साक्षादिति शेषः ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । मर्तिपरेणाविज्ञातमुपायम् । भोजनपात्रस्थमुच्छिष्टमन्नं न तु स्थात्यादिस्थितम् । हविष्कृतं हविष्ट्रेण कल्पितमृत्विग्भिर्भक्षितशिशुपुरोडाशादिकम् । धर्मश्रौतस्मार्तादिकम् । व्रतं स्नातकव्रतादि न मर्तिदद्यादित्येव सिद्धे धर्मनोपदिशेदिति पुनर्निषेधो दोषातिशयप्रकाशनार्थः ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्राय मर्तिं सम्मर्तिं नीतिशास्त्रादि विषयां न दद्यात् । उच्छिष्टं अतिशेः भुक्तोच्छिष्टं हविष्कृतं देवनिमित्तं पुरोडाशादि शूद्राय न । च पुनः अस्य शूद्रस्य व्रतं प्रायश्चित्तमापदि ॥ ८० ॥

योऽस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ॥ सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्य निन्दार्थवादः । तेनैव सहेति । उभयोर्दोषमाह । शृण्वतः श्रावयतश्च मज्जत्यवगाहते तन्माप्नोतीति यावत् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमोनरकं सह तेनैव गच्छति यदि शूद्रोऽपि पापान्तरेण तल्लोकगामी । अन्यथा तृपदेऽपि याति ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्योऽस्य शूद्रस्य धर्मज्ञते यश्च प्रायश्चित्तमुपदिशति स तेन शूद्रेणैव सहासंवृताख्यंतमोगहनं नरकं प्रविशति । पञ्चसु पूर्वोक्तेषु द्वयोर्दोषकथनं प्रायश्चित्तगौरवार्यम् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षे दण्डमाह यदिति । असंवृतं नाम तमोनरकं तेन शूद्रेण सह मज्जत्येवेत्यवयवः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र निन्दार्थवादमाह यदिति । अस्य शूद्रस्य । तेन शूद्रेण ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अस्य शूद्रस्य धर्मसमाचष्टे यः व्रतं दिशति स असंवृतं नाम तमः नरकं तेनैव सह मज्जति ॥ ८१ ॥
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ॥ न स्पृशेच्चैनदुच्छिष्टेन च स्नायाद्विना ततः ॥ ८२ ॥

(१) मेघातिथिः । संहताभ्यां संलिष्टाभ्यामितरेतरसंसृष्टाभ्यां युगपद्वाभ्यां प्रतिषेधः । पाणिभ्यामिति बाहू । संहतौ निषेधः । आत्मन इति न परस्य । अतश्चान्येन संहताभ्यां कण्डूयतो न दोषः । शिरोग्रहणात्पृष्ठादावदोषः । न स्पृशेच्चैव शिरोहस्तेनात्मनोऽन्यहस्तेन वाऽवयवेनेतिकेचित् । तत्र पाणिभ्यामिति प्रकृतत्वात् । न च स्नायाच्छिरसा विना । नित्यनैमित्तिकयोः स्नानयोरयं विधिः । ननु त्विनस्य लौकिके स्नाने कुत एतत् । स्नानविधिनैकवाक्यत्वात् । विहितस्नानापेक्षा प्रत्यासत्त्या युक्तिमति लोके तु विधेरभावादप्राप्तिः । स्नातिभ्यां सर्वत्र संबन्धिनिसलिलगोमूत्रादिप्रक्षालने वर्तते शिरोवर्जिते च तत्र चण्डालादिस्पृशने शिरोवर्जितमपि यदृच्छाप्रसक्तं निवार्यते । न च स्नायाद्विना ततः अस्ति च लौकिकमशिरस्कम्पि स्नानं यं न शिरः स्नानं शिरः स्नातस्तु तैलेनेति ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संहताभ्यासंयुक्ताभ्यां एतच्छिरः । ततःशिरसोविना शिरोवर्जितागैर्म स्नायादित्यर्थः । अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणामित्यन्यत्रोक्तं ॥ तेनायंसशिरःस्नानशक्तविषयो निषेधः ॥ ८२ ॥

(३) कुड्मूकः । संश्लिष्टाभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनःशिरः । उच्छिष्टः स्वशिरोन स्पृशेत् । शिरसा विनोन्मजन-
व्यतिरेकेण नित्यनैमित्तिकस्नाने न कुर्यात् दृष्टार्थं शिरोव्यतिरिक्तगान्त्रप्रक्षालने न दोषः । स्नानशक्तस्य चार्थनिषेधः
अशक्तस्य तु । अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणामिति जाबालिना विहितमेव ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचनेति एतच्छिरः । ततः शिरसःशिरोवर्जं न स्नायात् शक्तस्यायं निषेधः । न त्वशक्त-
स्य । अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणां । आर्द्रेण वाससा वापिर्देहिकं मार्जनं विदुरिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मग्रहणात्परस्याप्रतिषेधः शिरोग्रहणादवयवान्तराणाम् । एतच्छिरः । असंहताभ्यामप्युच्छि-
ष्टेन स्पृशेत् । ततःशिरसोविना च स स्नायात् । नित्यनैमित्तिकयोः कर्मणोरदृष्टार्थस्नानविषयमेतत् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्छिष्टः सन् एतत् शिरः न स्पृशेदित्यर्थः ॥ ८२ ॥

केशग्रहणमहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ॥ शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिदपि स्पृशेत् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मनः परस्य वेत्यविशेषेण केचिदिच्छन्ति । अन्येत्वात्मन इति प्रकृतमभिसंब्रूयन्ति । क्रो-
धनिमित्तश्चार्थप्रतिषेधः । सुरतसंभोगे तु कामिन्याः केशग्रहः सननिषिध्यते । शिरःस्नानं क्षालितमनेनेति राजदन्तादेरा-
कृतिगणत्वात्परनिपातः । शिरःस्नातइति बाहुल्यकंसमासः । नाङ्गमात्मीयम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । केशग्रहणपरेण स्वशिरःकेशग्रहणप्रहारान् शिरसि स्वयमपि शिरःस्नातः सन् स्नात-
मन्यदपि तैलेन न स्पृशेत् । न भक्षयेत् । एतच्च तद्दिदस एव न रात्राविति शिष्टाचारात् ॥ ८३ ॥

(३) कुड्मूकः । कोपेन केशग्रहप्रहारौ शिरसि वर्जयेत् । कोपनिमित्तत्वाच्चात्मनः परस्य च प्रतिषेधः । अतएव
सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः । सशिरस्कस्नातश्च तैलेन न किंचिदप्यङ्गं स्पृशेत् । अथवा तैलेनेति काकाक्षिवदुभ-
यत्र संबध्यते तैलेन शिरःस्नातः तैलेन पुनः किंचिदप्यङ्गं स्पृशेत् अतो रात्रौ शिष्टानामतैलशिरःस्नातानां तैलेन पादाभ्य-
ङ्गसमाचरणमविरुद्धम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । केशग्रहानिति शिरस्येव केशग्रहणमुत्कटधम्मिल्लपरं क्रुद्धः सन्निति शेषः । अतः सुरतसमये कामिनी-
केशग्रहदेशग्रहे न दोषः । शिरःस्नातस्तु शिरसितैलं दत्त्वा नान्येष्वङ्गेषु तदद्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु कृतशिरस्नानस्तैलाभ्य-
क्तो न स्यात् । तैलस्नाने स्नानशब्दस्य भाक्तत्वात् । युगपत्सर्वाङ्गीणजलसंबन्धस्य तत्वात् स्पर्शनस्य करणापेक्षात्वाच्च ।
दाक्षिणात्यानां मातुलकन्यापरिणयवत् रात्रौ गौडीयानां पादाभ्यङ्गो देशाचारः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । शिरःस्नातः कृतकेशवापनः ॥ ८३ ॥

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ॥ सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तराजतो धनमन्विच्छेदिति । राजशब्दश्चायं क्षत्रियजातावक्षत्रियेऽपि जनपदेष्वरे दृष्टप्रयोगो
ब्राह्मणानां राज्यमिति । तत्र प्रतिग्रहविधौ तन्निषेधे च जनपदेष्वरवचनो गृह्यते येनाह अराजन्यप्रसूतितइति । जनपदेष्व-
र्यहि सर्ववर्णसंभवि लिप्सया । अतो विशेष्यते । राजन्याक्षत्रियाद्यस्य प्रसूतिरुत्पत्तिर्नास्ति । तस्माद्वाङ्मोजनपदेष्वरान्

गृहीयात् । क्षत्रियादपि लुब्धादुल्लासवर्तिनोवक्ष्यमाणेन प्रतिषेधेन । सूनापशुमारणसंज्ञकपूर्वकेणमांसक्रयेणयोजीव-
तिससूनावान् । खलिकइतिलोके प्रसिद्धः । भ्वजी मद्यपण्यस्तत्क्रयविक्रयजीवी । वेशःपण्यवृत्तिस्तयायोजीवतिस्त्री-
वापुमान्वा ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञोजनपदपालकस्य अराजन्यप्रसूतेर्विभादेः । मूनेतिदशमहापाणिबधस्थानंमूना
तत्प्रवर्तकःसूनावान् तिलनिष्पीडकश्चक्रवान् शौण्डिकःसुराभ्वजवत्तथा भ्वजवान् वेशनाङ्गोपस्कारेण जीवन्वेश्याजनः ।
एषामपि न यासमापयपि ॥ ८४ ॥

(३) कुड्मूकः । राजन्यशब्दःक्षत्रियवचनः । अक्षत्रियप्रसूतस्य राज्ञोर्धनमन्विच्छे-
दित्युक्तंतस्यायंविशेषउक्तः । सूनाचक्रभ्वजवतामिति सूनावतांचक्रवतांभ्वजवतांच । सूना पाणिबधस्थानंतद्यस्यास्तीति
ससूनावानपशुमाणरपूर्वकमांसविक्रयजीवी । चक्रवान्भोजवधविक्रयजीवी तैलिकः । भ्वजवान्मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः ।
वेशःपण्यस्त्रियाभृतिस्तयायोजीवति स्त्रीपुमान्वा सवेशवान् । एतेषांच न प्रतिगृहीयात् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । राजतोषनमन्विच्छेदिति सीदन्कुटुम्बस्य राजप्रतिग्रहस्योक्तत्वात् प्रजापालनकर्तारितज्जातौ
राजपदंभाक्तमिति मोमांसास्तबके स्थापितं अतोतज्जातेःप्रतिग्रहोनिषिद्धइतिसार्थवादमाहनेतिअर्थाभिः । सूना स्वयंनिहत्य
मांसविक्रयः । चक्रंतिलादिपेषणं । भ्वजोमद्यंतद्वतां । वेशः संभोगार्थंस्त्रीपुंसयोर्भृतिः ॥ ८४ ॥

(५) जम्बूनः । राजतोषनमन्विच्छेदिति यदुक्तंतत्र नियममाह नेति । राज्ञोऽपत्यंराजन्यः क्षत्रियइतियावत् । त-
त्प्राप्त्यसूतिर्यस्यसराजन्यप्रसूतिः । अराजन्यप्रसूतितोऽराजन्यप्रसूतेः । षष्ठ्यर्थतसिद्धेष्ट्यः । तस्यद्रव्यंनमतिगृहीयात् ।
सूनाचक्रभ्वजवताम् सूना हिंसातद्वांसूनावान् चक्रंतैलयष्टं तद्वांश्चक्रवान् । सुरायाउत्पादकःसुराभ्वजस्तद्वांभ्वजवान्
सुराकारीत्यर्थः । वेशोवेश्याकर्म ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अराजन्यप्रसूतितः न राजवंशोद्भवः तस्य अक्षप्रवंशप्रसूतितः राज्ञः रुकाशान् प्रतिग्रहं न
गृहीयात् । सूनी हिंसकः । चक्री तैलिकः । भ्वजी मद्यकर्ता । एतेषां वंशेनैवजीवतांप्रतिग्रहं न च गृहीयात् ॥ ८४ ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमोभ्वजः ॥ दशभ्वजसमोवेशो दशवेशसमोनृपः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तरस्योत्तरस्य दोषगुणत्वज्ञापनार्थमेतत् । आपद्युपाधीवक्ष्यते ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशसूनासमं तावत्पापयुक्तं । सूनादिपदानि तद्भेदक्षकानि वेद्यान् त्वपदेनैवोपात्ता
तत्रापि वेशइति पठन्ति । नृपोऽराजन्यप्रसूतिस्तत्प्रक्रमान् । एवंप्राजेत्यत्रापि ॥ ८५ ॥

(३) कुड्मूकः । गोविन्दराजस्तु दशवेश्यासमोनृपइतिपठति । मेधातिथिप्रभृतयःप्राञ्चोदशवेशसमोनृपइतिपठन्ति ।
सूनादिशब्दैस्तद्दानुपलक्ष्यते । दशसूनावत्सु यावान्दोषस्तावानेकस्मिन्चक्रवति तैलिके । यावान्दशसु तैलिकेषु दोषःतावा-
नेकभ्वजवति शौण्डिके । यावान्दशसु भ्वजवत्सु दोषस्तावानेकत्र वंशवति । यावान्दशसु वेशवत्सु दोषस्तावानेकत्र रा-
जनि उत्तरोत्तरनिन्दाचेर्यपूर्वदानुसंभवे सत्युत्तरवर्जनार्थमपेक्षया योज्यते ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषांसौनिकादिचतुर्णामपि प्रतिग्रहो न कार्यः दोषवत्वेत्येतेषांनाराजन्यनृपतुल्यतेत्याह दशेति ।
सूनायादोषभायश्चित्तार्थसंकरीकरणंस्वरोद्भूतेभाषाप्रत्युक्तं । तद्दशगुणश्चक्रिणि तद्दशगुणःशौण्डिके तद्दशगुणोवेश्यायां ।

(८५) दशभ्वजसमोवेशोदशवेशसमोनृपः=दशभ्वजसमा वेद्यादश वेद्यासमोनृपः (ज, झ, ट, ड, ढ)

तदशगुणोनृपइति आपदिपुर्वपुर्वाब्धभउत्तरोत्तरस्य धनप्राप्तमितितात्पर्यं उत्तरोत्तरस्य दोषाधिक्यात् । गोविन्दराजन्नु
दशवेस्यासमइति पठति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । एतेषां तारतम्यमाह दशेति । नृपः अराजान्यप्रसूतिरिति विभक्तिपरिणमम्यानुषज्यते । राजनिन्दा-
र्थोदशसूनादीनामुपन्यासइतिकेचित् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । चक्रो तैलिकः दशसूनासमः ॥ ८५ ॥

दशसूनासहस्राणि योवाहयति सौनिकः ॥ तेन तुल्यः स्पृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । सूनया चरति सौनिकः । वाहयति स्वार्थसाधने व्यापारयति । घोरः भीषणोयंनरकादिहेतुत्वात्
अवयुन्यवादेनराजप्रतिग्रहेनिन्दा ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशसूनासहस्राणीत्युक्तार्थसङ्केपः ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । सूनया चरतीति सौनिकः एवंसंकलनया यत्सौनिकोदशसहस्राणि स्वार्थे व्यापादयति तेन तुल्यो-
राजा मन्वादिभिः स्मृतः । तस्मात्तस्य प्रतिग्रहेनरकहेतुत्वाद्भयानकः क्षत्रियस्यापि च ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । सूनया चरति सौनिकः एवंसंकलनया यानि सूनादशसहस्राणि वाहयति स्वार्थे व्या-
पारयति यः ससौनिकः तेन तुल्यो राजा अराजान्यस्तस्य प्रतिग्रहो घोरो भीषणः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । वाहयति प्रवर्तयति राजा अराजान्यप्रसूतिरित्येव ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशेति । दश सूनासहस्राणि यः वाहयति तेन तुल्यः स्पृतो राजा सौनिकः । सूना ग्राणिहिंसा
अराजान्यप्रसूतितः राज्ञः प्रतिग्रहो घोरः ॥ ८६ ॥

योगाङ्गः ५. तिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ सपर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । लुब्धआदानशीलः सामन्तकादिभ्यः श्रुतशीलं च विज्ञायेत्यादि । उच्छास्त्रवर्ती शास्त्रमतिक्रम्य
व्यवहरति । असङ्ख्यपरस्त्रीहरणादिना पर्यायेणैकत्र फलमनुभूयान्यत्र गच्छति । नरकशब्दो निरतिशयदुःखवचनः ।
केवलदुःखश्रवणार्थापन्या वादेशविशेषवचनः । एकविंशतिसंख्याः र्थवादः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञोराजान्यजातीयस्यापि लुब्धस्य वा शास्त्रविरुद्धाचरणशीलस्य वा योगृह्णाति
तस्य वक्ष्यमाणो दोषः । पर्यायेण क्रमेण ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । योगाङ्गः कृपणस्य शास्त्रोच्छेदनेन प्रवर्तमानस्य प्रतिग्रहं करोति सः क्रमेणैतावद्वक्ष्यमाणैकविंश-
तिनरकान् गच्छति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदूषणमाह योगाङ्ग इत्यनुवादमात्रं घोरनरकसंबन्धाय । लुब्धस्य परधनगर्धिनः कृपण-
स्य वा । एकविंशतिनरकलक्षणं मार्कण्डेयपुराणोक्तं ज्ञेयम् । याति भोगाय गच्छतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । राजान्यप्रसूतेरपि लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनो धनप्रतिग्रहे दोषमाह यइति । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशस्य राज्ञः यः प्रतिग्रहं गृह्णाति सः पर्यायेण क्रमेण इमान् एकविंशतिनरकान् याति ॥ ८७ ॥

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरीरवौ ॥ नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नरकमितिकालसूत्रविशेषणम् ॥ ८८ ॥

(३) कुङ्कुः । पूर्वश्लोके सामान्यनरकानिमानेकविंशतिमित्युक्तमिदानीन्तानेव नामतो निर्दिशति तामिरुमिति त्रिभिः । एतेषां नरकाणां स्वरूपं मार्कण्डेयपुराणादिषु विस्तरेणोक्तं तत्रैवावगन्तव्यम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । नरकानाह तामिरुमिति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरकाणां नामान्याह तामिरुमिति त्रिभिः ॥ ८८ ॥

संजीवनं महावीर्यं तपनं संप्रतापनम् ॥ संहतं च सकाकोलं कुङ्कुलं प्रतिमूर्तिकम् ॥ ८९ ॥

लोहशङ्कुः सृजिपं च पन्थानं शाल्मलीनदीम् ॥ असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पन्थानं सदा वर्त्मवहनेन श्रमहेतुं नदीवैतरणी । लोहचारकं यत्र तमलोहोपरि-
गम्यते । तामिरादयोऽन्धः संज्ञानरकभेदाः ॥ ९० ॥

एतद्विद्वन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिमः ॥ न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिग्रहनिषेधविधेरुपसंहार एषः । राज्ञः प्रतिग्रहो विविधदुःखनरकादिहेतुरिति जानन्तो-
विद्वांसो ब्राह्मणान् राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः । प्रेत्य भवान्तरे । श्रेयः कल्याणम् । येषां क्षान्तिः कामयन्ते । प्रेत्येति तु ल्यबन्तप्रति-
रूपकशब्दान्तरम् । ब्रह्मवेदस्तवदन्ति पठन्ति । विद्वद्ब्रह्मणं ब्रह्मवादिग्रहणं च दुःखातिशयदर्शनार्थम् । तेषां चातीव प्रतिग्र-
हादोषः । वक्ष्यति तस्मादपि विद्वान्निभोयादिति ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसो वेदार्थज्ञाः ब्रह्मवादिनो वेदाभ्येतारः राज्ञो राजमात्रस्य लुब्धत्वादितोषा-
शङ्कया ॥ ९१ ॥

(३) कुङ्कुः । प्रतिग्रहो विविधमरकहेतुरिति जानन्तो ब्राह्मणा धर्मशास्त्रपुराणादिविद्वेदाभ्यायिनी जन्मान्तरे श्रेयः
कामयन्तो न राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः विदुषो हि प्रतिग्रहेनातीव दोषः । यतो वक्ष्यति तस्माद्विद्वान्निभीयादिति । तेषामपि नि-
षिद्धो राजप्रतिग्रहः प्रचुरप्रत्यवायफलक इति दर्शयितुं विद्वद्ब्रह्मणं ब्रह्मवादिग्रहणं च ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदुक्तं नरकसाधनत्वं । विद्वांसो धर्मशास्त्रपुराणादिविद्वः । ब्रह्मवादिनो वेदार्थनिपुणा अपि
प्रेत्य श्रेयोभिकाङ्क्षिणः अराजन्यप्रसूते राज्ञो न प्रतिगृह्णन्तीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तं निगमयति एतदिति । एतदेकविंशतिनरकपतनम् । राज्ञः क्षत्रियस्याक्षत्रियस्य च लुब्धस्यो-
च्छास्त्रवर्तिनः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्म वेदं वदन्ति ते ब्रह्मवादिनः एतत् नरकस्वरूपं विदन्तः जानन्तः । राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति । की-
दृशा ब्राह्मणाः प्रेत्य परलोके श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ॥ कायक्लेशांश्च तन्मूलात्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । वियामा रात्रिस्तस्याः पश्चिमो ब्राह्मो मुहूर्तस्तत्र निद्रां त्यजेत् । विबुद्धश्च तस्मिन्काले धर्मा-
र्थानुचिन्तयेत् । यस्मिन् धर्मसाधने यादृशः शरीरक्लेशो भवति तमपि चिन्तयेत् । स्वल्पश्रेद्धर्मो महान्तं कायक्लेशं जनयति

(८९) कुङ्कुलं प्रतिमूर्तिकम् = कुङ्कुलं प्रतिमूर्तिकम् (क, ख, ग, घ, च, ण, अ, इ)

संहतम् = संघातम् (ल, न, ब, य, र, भ)

योधर्मान्तरविरोधी तंपरिहरेत् । अर्थोऽपि सेवादिरतिक्लेशकरः । सोऽपि वर्ज्यः । सर्वतएवात्मानंगोपायेदिति । अनिश्चित्य न किंचित्कुर्यात् । न च मनोराज्यादिविकल्पान्कुर्यात् । त्वभावो ह्ययंपुरुषाणामसति बाह्ये ध्यापारे मनसोविकल्पाः परद्रव्याभिलाषादिरूपाः समद्भवन्ति । तन्निवृत्त्यर्थमिदंपुरुषार्थम् । तस्यांवेलायांसाध्यसाधनभावेन चिन्त्योवेदस्य तत्त्वार्थः । रहस्यमात्मज्ञानचिन्तयेद्देवान्तविधिनाऽध्यस्येत् । अथवा कर्मकाण्डेऽपियोवेदस्तस्यार्थस्तनिरूपयेत् । अयंविधिरयमर्थइदं कर्मेवंरूपमियमत्रदेवतेदं द्रव्यमयमत्राधिकारीयमितिकर्तव्यतेत्यादिस्वबुद्ध्यानिश्चिनुयात् । ध्याख्यातृणांमतेभेदाद्धेतुनिरूपयेदस्य सम्यग्ज्ञानमस्य भ्रान्तिरिति ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मोमुहूर्तउषःकालः । धर्मार्थो धर्मार्थसाधने अनुचिन्तयेद्ब्रह्मपोहाभ्यांविचिध्य निर्धारयेत् । एतद्वाणिज्यकार्यमुक्तं । विरक्तस्यचाह कायक्लेशानिति तन्मूलांस्तथा वेदस्य तत्त्वतात्पर्यविषयमर्थब्रह्म ॥ ९२ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मोमुहूर्तोरान्तेऽपश्चिमोयामः ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचनः । तत्र बुध्येत । दक्षेणापि प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयंशयानोहि ब्रह्मभूयाय कल्पतइतिब्रुवता ॥ तत्र प्रबोधोऽभ्यनुज्ञातः । गोविन्दराजस्तु रात्रेऽपश्चिमे मुहूर्ते बुध्येतेत्याह । धर्मार्थो च परस्परविरोधेनानुष्ठानार्थमवधारयेत् । तथा धर्मार्थाजनेहेतून्कायक्लेशान्निरूपयेत् । यदि महात्कायक्लेशोऽल्पौ च धर्मार्थो वा तदा तंपरिहरेत् । वेदस्य तत्त्वार्थब्रह्मकर्ममात्मकंनिश्चिनुयात्तस्मिन्समये बुद्धिप्रकाशात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नातकस्य कृत्यंप्रतिजानीतेब्राह्मेति रात्रेऽपश्चिमोयामोब्राह्ममुहूर्तः ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचनः तत्र बुध्येत । दक्षेणापि प्रदोषपश्चिमौ यामौवेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयंशयानोहि ब्रह्मभूयाय कल्पतइति ब्रुवता तत्र बोधोऽभ्यनुज्ञातः । गोविन्दराजस्तुरात्रेऽपश्चिमे मुहूर्ते बुध्येतेति तन्मूलान् धर्मार्थाश्रयहेतून् । तत्रापि स्वल्पफलबद्ध्यासांस्त्यजेदित्यर्थः । वेदतत्त्वार्थं ब्रह्म चिन्तयेदिति भावः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । अथसंक्षेपनोनित्यकर्तव्यमाह ब्राह्मइति । ब्राह्मोमुहूर्तो रात्रेऽपश्चिमोयामः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्मूलान्धर्मार्थमूलान् कायक्लेशान् चिन्तयेत् । तत्त्वार्थमेव चिन्तयेत् ॥ ९२ ॥

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ॥ पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्त्वकाले चापरां चिरम् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरप्रभातायांशयमरात्रौ जप्तात् । आवश्यकंमूत्रत्यागादि । प्रायेणतस्यांवेलायांपुरुषस्तंकुर्वीत । तत्र आवश्यकस्त्यागउच्यते मुखदन्तधावनादिश्च तं कृत्वाकृतशौचः एकालिङ्गेत्यादिविधिनाऽऽधान्तः । समाहितोविकल्पान्तरतिरस्कारेण सन्ध्यातिष्ठेत् । अपन्सावित्रीं भगवतिसवितरि मनोदध्याच्चिरं । अर्कदर्शनावधिः कालउक्तः सन्ध्यासमयः । ततोऽध्यधिककालजपेदायुः कामइत्येवमर्थमयंप्रागुक्तः सान्ध्योविधिरन्तर्हितः । अपरांचसन्ध्यांस्वेकालेअस्तमयसमयादारभ्यतारकोदयादूर्ध्वमपि ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आवश्यकंमूत्रत्यागादि । जपंस्तिष्ठेदितिष्ठजपेदित्यर्थः । त्वकाले स्त्रीये अपरांसायन्तर्नीचिरमितिपूर्वसन्ध्यातोधिकजपकरणमुक्तं । एतन्मासीनेनेति ब्रह्मचारिप्रकरण उक्तमेव ॥ ९३ ॥

(३) कुङ्कुमः । ततउषःकाले शय्यायाउत्थाय सति वेगे मूत्रपुरीषोत्सर्गकृत्वाअत्रकृतवक्ष्यमाणशौचोऽनन्यमनाः पूर्वासन्ध्यांचिरगायत्रीजपंकुर्वन्वर्तेताकंदर्शनात् । अयंविधिः प्रातःसन्ध्यायामुक्तः । उदयादूर्ध्वमपि जपेदायुरादिकामइतिविधानार्थोयमारम्भः । अपरामपि सन्ध्यांत्वकाले प्रारभ्य तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्मासीत ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्थाय शय्यातः । विष्णुत्रोत्सर्गादिकमाचरेदित्यावश्यकम् । कृतशौचः एकालिङ्गेत्यादिना । समाहितआचान्तःपूर्वामासुर्योदयाज्जपस्तिष्ठेत् । अपरां सायन्तर्नीं स्वकाले तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्मासीतेति-
चिरं सम्यगृक्षविभावनादित्यत्रोक्तम् ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । त्वकालेऽर्धास्तमितभास्करे । चिरमासीतेत्यध्याहार्यम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्थाय आवश्यकं मूत्रपुरीषादि कृत्वा । कृतशौचः पूर्वासन्ध्यां गायत्रीं जपन् त्वे काले
सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपरां सायंकाले चिरं तिष्ठेत् । नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं जपस्तिष्ठेत् । आतारकोदयात् ॥ ९३ ॥

ऋषयोदीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवामुयुः ॥ प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदर्थाऽयंपुनर्विधितदर्शयति । आयुरादिफलकामोदीर्घकालसन्ध्याजपंकुर्यात् । सत्यपि नि-
त्यत्वे दैव्यादृष्टिणात्फलमिदं अनधिकस्य प्रोषितस्यैतत्संभवति । अन्यस्य त्वाग्रहोत्रकालोपरोधोदीर्घसन्ध्याविधिसंपादनान् ।
दीर्घसन्ध्यागुणत उच्यते । सन्ध्यासहचरितेजपादिविधौ सन्ध्याशब्दोवर्तते । दीर्घासन्ध्यैषामिति बहुव्रीहिः । ऋषिग्रहणमर्थ-
वादः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवामुपुरवामुवन । यशः परैस्त्वगुणानां ज्ञानं कीर्तिस्तेषां परैः कीर्तनम् ॥ ९४ ॥

(३) कुड्मकः । आयुरादिकामाधिकारोऽयमिति दर्शयन्नाह ऋषय इति । सन्ध्याशब्दोऽत्र सन्ध्यानुष्ठेयजपादिपरः
यस्मादृषयोदीर्घसन्ध्यानुष्ठानाद्दीर्घमायुर्जायन्तः प्रज्ञायशोऽमृतां च कीर्तिमभ्ययनादिसंपन्नं यशश्च प्राप्नुयुः तस्मादायुरादिकाम-
श्विरसन्ध्यामुपासीत ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादमाह ऋषय इति । दीर्घसन्ध्यत्वात्सन्ध्याशब्दोऽत्रानुष्ठितजपसहस्र्यापरः सहस्रपर-
मामित्युक्तेः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । सन्ध्यापासनं प्रशंसति ऋषय इति । दानधर्मकृताख्यातिर्यशः । त्यागकृताकीर्तिः ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रज्ञादिसर्वं अवापुः ॥ ९४ ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ॥ युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विश्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रावणयुक्ता पौर्णमासी श्रावणी । एवं प्रौष्ठपदी । तत्रोपाकृत्योपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा यथावि-
ध्यधीयीत । प्राकृलानित्यादिप्रागुक्तो विधिः स्मर्यते । युक्तस्तत्परः । छन्दांसि वेदान् । छन्दः शब्दोऽयं वेदवचनो न गायत्र्या-
दिवचनस्तेन ब्राह्मणादीनप्यधीयानस्येषपरमविधिः । उभयत्रापि चायं युक्त एव प्रत्ययाविशेषात् । अर्थविकल्पोऽप्यवस्थितः ।
छन्दोगाः प्रौष्ठपद्यामुपाकुर्वन्ति बह्वृचाअध्वर्यवः श्रावण्याम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रावणस्य पौर्णमाश्रावणी । भाद्रपदस्य प्रौष्ठपदी उपाकृत्य वेदमारभ्य यथाविधि गृह्णा-
त्कविधिना युक्तः सर्वदा युक्तः । अभ्यापयेदिति वाच्ये अधीयीतेति अभ्येतुं ब्रह्मचारिणोऽप्ययमेवाध्ययनकाल इति दर्श-
यितुमुक्तम् । अध्ययनपदेन वाच्याभ्यापनमपि गृह्यते न त्वभ्यापनपदेनाध्ययनमिति स्नातकप्रकरणे त्वस्याभिधानं ।
उपाकर्मात्सर्गाहोमयोराचार्यस्योपासने करणार्थम् । अर्धपञ्चमान् पञ्चमस्याधेन सहितांश्चतुरो मासान् । श्रावण्यांचित् ॥ ९५ ॥

(३) कुड्मकः । श्रावणस्य पौर्णमास्यां भाद्रपदस्य वा त्वगृह्णानुसारिणोपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा सार्धांश्चतुरो मासा-
न्ब्राह्मणउद्युक्तो वेदानधीयीत ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । आवण्यां भाद्रपदपौर्णमास्यां वा स्वगृहानुसारेण उपाकर्म कृत्वा छन्दोसिमन्त्रब्राह्मणा-
रीन् छन्दःशब्दस्यात्र वेदवचनत्वात् सार्धचतुरंगोमामानधीयीत ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमुपाकरणविधिमाह आवण्यामिति । अवणेनयुक्तापौर्णमासीआवणी । तथाग्रोष्ठपदनक्षत्रयु-
क्ताग्रोष्ठपदी । अथछन्दोसिमन्त्राग्यात्रीजगत्यादिरूपान् उभयवार्धपञ्चमान् ॥ व्यवस्थितविषयोऽयं विकल्पः ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतिथामाह आवण्यामिति । यथाविधि त्वगृहोक्तविधिना उपाकृत्य वेदमारभ्य उपाकरणसंज्ञ-
कर्म कृत्वा आवण्यां ग्रोष्ठपद्यां वा छन्दोगाःग्रोष्ठपद्यां वक्तृत्वा अभ्यर्चयः आवण्यां कुर्युः विप्रःअर्धपञ्चमोमासोये येषांसार्धचतु-
ष्टयानित्यर्थः अधीयीत पठेत् ॥ ९५ ॥

पुण्ये तु छन्दसां कुर्याद्विहितस्तर्जनं द्विजः ॥ माघशुक्लस्य वा प्राप्तं पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्धपञ्चमेषु मासेषु गतेषु यः पुण्योनक्षत्रं तत्रोत्सर्जनं कर्तव्यम् । उत्सर्गात्कर्म शुद्धकारे-
राम्नातम् । बहिरित्यनावृतेदेशे । अनयोरुपाकर्मोत्सर्गयोर्गृह्णात्स्वरूपज्ञातव्यम् ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिथ्ये पौषमासे पुण्यक्षे भाद्रपदांचेन्माघस्य शुक्लप्रतिपदिशुक्लः शुक्लःपक्षः । प्रथमेहनि
प्रतिपदि एवंचदर्शान्तोमासोमनोर्गेष्वक्षतइतिगम्यते । उत्सर्जनंनिरन्तरवेदाध्ययनन्यागार्थकर्म ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लुकः । ततःपक्षाधिकेषु चतुर्षुमासेषुयःपुण्यस्तत्र ग्रामाद्विहर्गत्वा त्वगृहानुसारेणात्सर्गाख्यं कर्म कुर्यात् ।
अथवा माघशुक्लस्य प्रथमेहनि पूर्वाह्ने कुर्यात् । माघशुक्लेच विधिःग्रोष्ठपद्यांयेनोपाकर्म न कर्तव्यंइत्ययः ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र मासे यःपुण्यो नक्षत्रं तत्र स्वगृहानुसारेण ग्रामाद्विहर्गत्वा उत्सर्गाख्यं कर्म कुर्यात्-
शुक्लस्यपक्षस्येति शेषः । प्रथमेहनि प्रतिपदि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । बहिरग्रामाच्छन्दसामुपाकृतानामुत्सर्जनमुत्सर्जनंन्याख्यं कर्म । प्रथमेऽहनि प्रथमायांतिथौ । पुण्येऽध्व-
र्युणां मावेच्छन्दोगानाम् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहिः ग्रामाद्विहः । अर्धपञ्चमेषु गतेषु पुण्ये नक्षत्रे पौर्णिमायां छन्दसां वेदानां उत्सर्जनं वे-
दमार्गं द्विजःकुर्यात् ॥ ९६ ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गंछन्दसांबहिः ॥ विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदैवैकमहर्निशम् ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्सर्गकृत्वा द्वेअहनीरात्रिरियन्तनाधीयीततदहर्निशंद्वितीयंचाहरेव न रात्रिरित्येतावन्तकान्-
विरमेन्नाधीयीत । उभयतोहःपक्षारात्रिःपक्षिणी । तद्वा यस्मिन्लह्न्युत्सर्गःकृतस्तदहःसैवचरात्रिः । अनध्याये द्वितीय-
स्मिन्लह्न्यध्यंतव्यम् । आद्ये तु पक्षे द्वितीयमहरनध्यायोरात्रौ त्वध्ययनमुच्यते ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आगामिवर्तमानाहर्गुक्तार्यानिशपक्षिणीत्यमरः ॥ पक्षिणींरात्रिविरमेत्तद्विरमेत्तद्विर-
मेदध्यापनात् । तदैकमहर्निशंयस्मिन्लह्नि उत्सर्गकृतः तिथ्यमाघोत्सर्गयोः क्रमादध्ययनपक्षइयान्वयः ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लुकः । एवमुक्तशास्त्रानुसारेण ग्रामाद्विहःछन्दसामुत्सर्गाख्यं कर्म कृत्वा पक्षिणींरात्रिविरमेन्नाधीयीत । द्वे
दिने पूर्वापरं पक्षाविव यस्यामध्यवर्तिन्यारात्रेऽसा पक्षिणी रात्रिः । अस्मिन्पक्षे तत्सर्गाहो रात्रे द्वितीयदिने चान्हि नाध्य-

(९७) तदैवैकमहर्निशम्=तद्वाप्येकमहर्निशम् (क, ख, ग, घ, च, ञ)

तव्यं द्वितीयरात्रौ त्वभ्येतव्यम् । अथवा तमेवैकमुत्सर्गाहोरात्रमनभ्यायंकुर्यात् । विद्यानैपुण्यकामप्रत्ययमहोरात्रानभ्याय-
विधिः ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । विरमेत् नाधीयीत पक्षिणी अहर्द्वययुतारात्रिः । तथाचामरः । आगामिवर्तमानहर्गुक्तायां-
निशि पक्षिणीति । यद्वा यस्मिन्नहनि उत्सर्गः कृतस्तदहस्तांरात्रिच विरमेदित्यनुषज्यते ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । आगामिवर्तमानाहर्गुक्तायां निशि पक्षिणीत्यमरः । विरमेद्वेदाभ्ययनात् ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाशास्त्रं यथाविधि छन्दासां वेदानां उत्सर्गबहिः कृत्वा पक्षिणीं रात्रिं विरमेत् ॥ ९७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥ वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । अतोऽस्मादुत्सर्गकर्मणः कृतादूर्ध्वपरतः शुक्लपक्षेषु छन्दांसि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकां वेदा-
न्यठेत् । अङ्गानि शिक्षयेत्सूत्रव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । छन्दांसि वेदान् ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । उत्सर्गानभ्ययनादूर्ध्वमन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं शुक्लपक्षेषु संयतः पठेत् । सर्वाणि तु वेदाङ्गादीनि शि-
क्षाव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु पठेत् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्लेषु द्वितीयादित्रयोदश्यन्तासु शुक्लपक्षतिथिषु वेदावेदाङ्गानीति वेदाङ्गानि शिक्षाकल्पोऽव्या-
करणनिरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति षट् । तदुक्तं छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं च क्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमु-
च्यते । शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । अत ऊर्ध्वमुत्सर्गादूर्ध्वम् ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत ऊर्ध्वं उत्सर्गानन्तरं । शुक्लेषु पक्षेषु छन्दांसि पठेत् वेदाङ्गानि कृष्णपक्षेषु पठेत् शिक्षा-
कल्पादीनि ॥ ९८ ॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ॥ न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र वर्णस्वरभिव्यक्तिः स्फुटा न भवति तदविस्पष्टम् । तच्च द्रुतायां वृत्तौ प्रायेण भवति ।
निशान्तं पश्चिमरात्रिभागे । सुमोत्थितो यदाधीयीत पुनः श्राम्येत्तदा न शयीत न निशान्ते । परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य
शयीत तु एवं युक्तः पाठः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रसन्निधौ न च जनानां बहूनां सन्निधौ निशान्ते ब्रह्माधीत्य परिश्रान्तोऽपि न स्वपेदि-
त्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वरवर्णाद्यभिव्यक्तिः शून्यं शूद्रसन्निधौ च नाधीयीत । तथा रात्रेः पश्चिमे यामे सुमोत्थितो वेदमधी-
त्य श्रान्तो पुनः स्वप्यात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति निशान्ते पश्चिमे यामे ब्रह्माधीत्य अन्ते श्रान्तः पुनर्न स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्माधीत्य परिश्रान्तः परिश्रान्तात्माऽपि ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रजनसमूहसन्निधौ नाधीयीत । अविस्पष्टं वेदं नाधीयीत निशान्ते निशाग्रान्ते ब्रह्म वेदं
अधीत्य पठित्वा परिश्रान्तः सन् पुनः न स्वपेत् ॥ ९९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ॥ ब्रह्मच्छन्दस्कृतं चैव द्विजोयुक्तोऽस्मानापदि ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । छन्दांसि गायत्र्यादीन्यभिप्रेतानि तैः कृतं युक्तं ब्रह्मवर्षाम् । अनेकार्थत्वात्करोतेरयमत्रार्थो-
व्याख्यायते । यथागोमयान्कुर्वितिसंहारे पृष्ठं कुर्वित्युन्मर्दने एवमत्र युजेरर्थे वर्तते । ब्रह्मचछन्दश्च ब्रह्मच्छन्दसी ताभ्यां
युक्तं ब्रह्मछन्दस्कृतम् । यजुषि गायत्र्यादियुक्ताश्च मन्त्राः । एकस्मिन्नेवावस्थानके पठन्ति । न यथाबाहुच्येच्छान्दोग्ये-
चविभागेनैकस्मिन्मन्त्रे अन्यत्र ब्राह्मणम् । एवं प्रकारभेदाद्देवानामेवं युक्तमिति पूर्वं व्याख्यातवन्तः । यथोदितेन पूर्वो-
विधिरनापद्यपसंस्थित्यते । आपदि अध्यापकस्यासंनिधानं बहुदेवताविभागमपेक्षमाणस्य तत्रागुणवतः । सहविस्मृत्य-
स्यात् । तस्मान्नापद्ययविभागो नादरणीयः ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्म ब्राह्मणं तत्र वेदत्वाविशेषेऽप्यपत्कालएकदेशमात्राध्ययने कर्तव्ये छन्दस्कृतमेव
विधिना गुरुकुलवासादिपूर्वकं पठेत् । न तु ब्राह्मणभागं । मन्त्राणां साक्षात्कर्माङ्गतयान्तरङ्गत्वात् । यथा विधिगृहीतानामेव
च विनियोगार्हत्वात् । ब्राह्मणं तूपदेशमात्रार्थत्वाद्बहिर्ब्रह्मम् । अतो नियमेनाधीतादप्यर्थप्रतिपत्तिविरोधः । अनापदितुल्य-
स्यवेदस्य नियमेनाध्येतव्यत्वात् । ब्रह्मछन्दस्कृतं युक्तं उद्युक्तो नियमेनैव पठेदित्यर्थः । यदप्यनध्ययनादिकमध्ये तु ब्रह्मचा-
रिणः प्रकरणे वक्तुं युक्तं । कथंचित्सन्ध्यादिवत्सातकव्रतत्वमप्याविष्कृतं मन्त्रसंक्षेपतः पुनरुच्यते । तथापि गहनत्वादस्यार्थ-
स्य ब्रह्मचारिणश्चात्युत्पन्नत्वात्सातकएव ज्ञातुमेच्छकोतीति दर्शयितुमत्रैवोक्तं । सन्ध्याशौचादिकं त्वस्यापि तत्कालएव
वेद्यमित्याशयेन तत्रोक्तम् ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । यथोक्तविधिना नित्यं छन्दस्कृतं गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रमात्रं पठेत् मन्त्राणामेव कर्मान्तरङ्गत्वात् ।
अनापदि सम्यक्करणौ सति ब्रह्म ब्राह्मणमन्त्रजातं च यथोक्तविधिना युक्तः सन्निजः पठेत् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मात्र वेदः । कृतं गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रजातं । अनापदि धारणशक्तौ ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति यथेति । यथोदितेन विधिनाऽर्धपञ्चमासान्पठेदित्युक्तेन विधिना । छन्दस्कृतं गायत्र्या-
दिछन्दोनुगतं मन्त्रभागम् । नित्यमापद्यनापदि च । अनापदि ब्राह्मणभागं छन्दस्कृतं चोभयपठेत् । एतदुपाकृत्याध्ययनं
स्नातानामेवेति प्रकरणसामर्थ्याद्विज्ञेयं ब्रह्मचारिणमित्यभिधानाच्च ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । छन्दस्कृतं मन्त्रभागं पठेत् ब्रह्मब्राह्मणं छन्दस्कृतं मन्त्रभागसहितं पठेत् ब्राह्मछन्दस्कृतं ब्रा-
ह्मणभागं पठेत् ब्रह्मछन्दसी ताभ्यां युक्तं अनापदि युक्तः नियमवान् द्विजः ॥ १०० ॥

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ॥ अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्व-

कम् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । अध्यापनं च कुर्वाणः अध्यापनग्रहणमनधीय-
तो ग्रहणार्थमध्यासार्थं च । नित्यमन्तोत्सर्गादेवमभूति किन्तुर्धर्मपञ्चमेवपिमासेषूपकर्मणः प्रभृति । शिष्याणाम् अनुवादः ॥ १०१

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधीयानो गुरोः । स्वतो वा पठन् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । यथोक्तविधिनाऽधीयानः शिष्याध्यापनं च कुर्वाणो गुरुवर्जयेत् ॥ १०१

(४) राघवानन्दः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । इमान्वक्ष्यमाणान् । नित्यं ब्रह्मचर्याश्रमेऽपीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ अनध्यायानाह इमानिति । इमान् वक्ष्यमाणलक्षणान् अनध्यायान् । द्विजः । विसर्जयेत् कीदृशः विधिपूर्वकं शिष्याणामध्यापनकुर्वाणः ॥ १०१ ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ॥ एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिलोवायुः । वेगेन वाति वायौ वाय्वन्तरसंघर्षाद्भूनिःश्रूयते यत्र सकर्णश्रवोवायुः । कर्णाभ्यांश्रूयते यः सकर्णश्रवः । साधनकृतेतिसमासः । अवस्थाविशेषोपलक्षणार्थं कर्णग्रहणम् । श्रूयते कर्णाभ्यामेव । तेन यदैवावायुशब्दः श्रूयते । तदानाभ्येतध्यम् । पांसून्समूहति पांसून्समाहरति पांसुसमूहने । पांसुर्धूलिः । उपलक्षणचैतत् । तथाभूतस्य वायोर्वा यतस्ततश्चवृष्टे देवे यदि वायुरीदृशोवाति तावत्कालोऽनध्यायः । अध्यायज्ञा अध्यापनविधिज्ञाः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रात्रौ श्रवणोद्देशकशब्दकारिणि दिवा च पांसुसमूहनसमर्थवेगवति वायौ वात्यनध्यायः सच वक्ष्यमाणाऽकालिकरूपः । एतावेतावैव नतु वक्ष्यमाणानि विद्युत्स्तनितादीनि । अध्यायज्ञाः अध्यापनधर्मज्ञाः ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । रात्रौ कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायौ वाति । गोविन्दराजस्तु कर्णाभ्यामेव श्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रवद्व्युत्पन्नं तेनातिशब्दवति वायौ वातीत्यभिहितवान् । दिवा च धूलिपदलोत्सारणसमर्थं वायौ वहति एतौ वर्षाकालेऽनध्यायौ तात्कालिकावध्यापनविधिज्ञामुनयः कथयन्ति ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायाविति केचित् । कर्णाब्जशब्दश्रावयति ध्यावर्तयतीति प्रतिकूले महावायाविति रात्रौ नाधीयते । तथादिवापि पांसुसमूहने पांसून्समूहयति घर्तुलीकुर्वति वायौचन धीष्मादिषु तत्र वायुकृतपांसूनां सातत्यात् । अध्यायज्ञाः अध्यापनविधिज्ञाः मन्वादय इति ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । कर्णश्रवेसशब्दे । पांसुसमूहने पांसुसमुत्थापने ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवा पांसुसमूहने पांशूत्कर्षे । रात्रौ अनिले कर्णश्रवे श्रवणोद्देशकशब्दकारिणि काले वर्षासु एतौ अनध्यायौ । अध्यायज्ञाः अध्यापनधर्मज्ञाः ॥ १०२ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्कानां च संप्लवे ॥ आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्युत्तडित् । स्तनितगर्जितम् । इन्द्रनिर्देशायुगपदेतेषु समुच्चितेऽनध्यायः । महोत्का दिवः पततांज्योतिषां प्रभास्तासां संप्लवोऽमुत्र च पतनम् । आकालिकशब्दो निमित्तकालादारभ्यान्येद्युर्वावत्सप्तकालः स उच्यते । मनुग्रहणं श्लोकप्रणयार्थम् विकल्पार्थमन्ये ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्युदादित्रयस्य सन्ध्याकालादन्यदासंप्लवे मिलितानां त्रयाणामुत्पत्तौ तथा महोत्कानां संप्लवे विद्युदाद्यन्यतरेण सह युगपत्पाते आकालिकं यत्र काले निमित्तमुत्पन्नं दिनान्तरेतत्कालोत्पत्तिपर्यन्तम् । एतच्च वर्षाव्यतिरिक्तकाल एव ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्युद्गर्जितवर्षेषु इन्द्रनिर्देशायुगपदुपस्थितेषु महतीनां चोत्कानां संप्लवइतस्तः पाते सति । आकालिकमिति निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्वावत्सप्तकालस्तावत्पर्यन्तमनध्यायमेतेषु मनुरबोचत् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचनैमित्तिकमनध्यायमाह । विद्युदिति द्वाभ्यां इन्द्रनिर्देशायुगपत्संपातेषु विद्युदादिषु आकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युस्तावन्तकालं वर्षावपि ॥ १०३ ॥

(५) मन्दनः । वर्षास्त्वित्यनुषङ्ग्यते । विद्युदादिप्रादुर्भावकालादारभ्यनाडिकाषष्टिरकालः । तत्र भवभाकालिकमन-
ध्यायविद्यात् । येयमुक्ताविद्युदादिप्रवृत्तिः सासम्भ्ययोश्चेदाकालिकानध्यायनिमित्तंभवति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषु आकालिकं कालं मर्यादीकृत्येत्याकालिकं तावत्कालपर्यन्तं अनध्यायः ॥ १०३ ॥

एतांस्तन्म्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ॥ तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । नायमनध्यायोयस्यांकस्यांचन वेलायामुपजातेष्वेतेषु किंताहिं प्रादुष्कृताग्निषु सन्ध्याकालइत्य-
र्थः । तदा सप्रयोजहूषयानियमतः प्रादुष्क्रियन्ते । प्रादुःशब्दः प्राकाश्ये । अनृतौऋतुर्वर्षास्ताभ्योन्यःशरदादिः । तत्रवा-
भ्रदर्शने प्रादुष्कृताग्निष्वित्यपेक्ष्यते ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यउक्तकालिकोनध्यायस्तं तदैव विद्याद्यानेतानविद्युदादीनृचीन् संभ्रुतानमहोल्काअसं-
भ्रुताः । प्रादुष्कृताग्निषु उद्धृताग्निहोत्रेषु कालेष्वभ्युदितान्तुप्पन्नान् विद्यादुपलभेत । तथानृतौ वर्षातोऋतावभ्रदर्शने वृष्टिहेतुमे-
घदर्शने आकालिकोनध्यायः सोपि प्रादुष्कृताग्निकालएव ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । एतान्विद्युदादीनयदाहोमार्थप्रकटीकृताग्निकालेषु सन्ध्याक्षणेषु युगपदुत्पन्नाज्जानीयात् । तदानध्या-
यवर्षास्तु कुर्यान् सर्वदा तथाऽनृतौ प्रादुष्कृताग्निकालेषु मेघदर्शनमात्रे सत्यनध्यायोन वर्षास्तु ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतान्विद्युदादीनसन्ध्याकालेष्वेव विजानीयाद्यदातदपरेद्युरपि तावत्कालपर्यन्तमनध्यायनकु-
र्यान् यदाकदाचिद्विद्युदादीनांसमुच्चयइत्याह एतानिति । प्रादुष्कृताग्निषु प्रादुष्कृतःप्रकटीकृतोहोमार्थमग्निर्गेषु सन्ध्याकाले-
ष्वित्यर्थः । अनृतौ वर्षाभ्योन्यत्राभ्रदर्शनेच ॥ १०४ ॥

(५) मन्दनः । अन्यदा चेन्नेत्याह एतांस्त्विति । प्रादुष्कृताग्निषु विह्वलेष्वग्निषु सन्ध्ययोरितियावत् । एतान्विद्युदा-
दीन्यदाप्रादुष्कृतान्विद्यात्पश्येत्तदाऽऽकालिकमनध्यायविद्यात् । अनृतौवर्षतुर्व्यतिरिक्तेचतौ । अभ्रसंभ्रव आकालिकमन-
ध्यायविद्यात् ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एताननध्यायान् अभ्युदितसंज्ञान् यदा प्रादुष्कृताग्निषु उद्धृताग्निहोत्रकालेषु प्रजागरिताग्निषु-
तदा अनध्यायविद्यात् । अनृतौ अकाले अभ्रदर्शने अनध्यायम् ॥ १०४ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ॥ एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । निर्घातआन्तरिक्षउत्पातध्वनिः । ज्योतिषांचन्द्रादित्यगुरुप्रभृतीनांउपसर्जनपरिवेषणमितरेत-
रपीडनंच । ऋतावपि अपिग्रहणवर्षास्तु किल नोत्पातागण्यन्तइत्यभिप्रायेण ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसर्जनेउपसर्जनहेतौ विकारे युद्धच्छिद्रादौ एतान्निर्घातादीन् ऋतौ वर्षास्त्वपि एतन्धा-
प्रादुष्कृतेष्वप्यग्निषु वाक्यान्तरोपात्तत्वात् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्तरिक्षभवोत्पातध्वनौ भूकम्पे सूर्यचन्द्रतारागणानांचोपसर्गसत्यनध्यायानिमानाकालिकाज्जा-
नीयात् । आकालिकशब्दार्थोऽध्याकृतएव । ऋतावपिवर्षास्तु किलभूकम्पादयोन दोषावहाइत्यभिप्रायेणतर्वापीत्युक्तम् ।
अपिशब्दादप्यत्रापि ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह निर्घातइति त्रिभिः । निर्घाते अनभ्रगर्जिते । उपसर्जनेसूर्याद्युपरागे । एतान्
निर्घातादिनीन् आकालिकान् तेषांकालानियमात् । इदमपि निर्घातादिघटितमाकालिकंऋतावपिवर्षास्त्वपि । ऋतावपी-
त्यनुवादमात्रम् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । उपसर्जनउपप्लवे । वैवर्ण्यचलनादावपिशब्दादनृतावपीति गम्यते ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्योतिषां चन्द्रादित्यगुरुभृतीनां उपसर्जने उपसर्गहेतुभूते ग्रहयुद्धे । परिवेषणे अन्योन्यपीडनेन ॥ १०५ ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ॥ सज्योतिः स्यादन्ध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिसन्निपाते पूर्वेणाकालिकमुक्तम् । अनेनद्वयोः । सन्निपातेऽपि सज्योतिरुच्यते । स्तनितंच तनिःस्वनश्चासौ स्तनितनिःस्वनः । विद्युच्चस्तनितनिःस्वनश्च विद्युत्स्तनितनिस्वनम् । समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन्सन्ध्यायामुपजाते द्वये सज्योतिरन्ध्यायः । सूर्योज्योतिः दिवा । नक्तमग्निर्ज्योतिः । प्रातःसन्ध्यायामुत्पन्नेदिवैवान्ध्यायोरात्रौ तु नास्ति । एवंपश्चिमसन्ध्यायां रात्रावनध्यायोऽपि प्रातरध्ययनदोषः । विद्युत्स्तनितवर्षाणां त्रयाणां प्रकृतानां विद्युत्स्तनितयोर्विभज्य निर्दशो भवति । वर्षाः शेषस्तार्क्ष्यमस्तृतीये दृश्यमाने पूर्वोक्तआकालिकोऽन्ध्यायः । प्रसिद्धतरं ज्योतिष्टोमादि तदपेक्षयोक्तं यथादिवा तथारात्रावपि । शेषमिति पाठः । शेषं द्रव्यमानमहरन्ध्यायहेतुर्भवतीति । अथ कस्मान्नैवमुक्तं शेषत्वाकालिकं स्मृतमिति विचित्रां लोकानां कृतिर्मनोः ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रादुष्कृताग्निकाले च विद्युत्सहिते स्तनितनिःस्वने वृष्टिश्च सज्योतिर्यदि प्रातस्तदा यावदादित्यदर्शनं । यदि सायंतदा यावन्लक्षत्रस्थितिः शेषे प्रागुक्ते वक्ष्यमाणे चान्ध्यायनिमित्ते सति यथा दिवा आकालिकादिनियतोन्ध्यायस्तथा रात्रावपि निमित्तपाते ग्राह्यः । एतच्च दिवसस्य बाध्ययनमुख्यकालत्वात् रात्रौ निमित्तपातेऽपि बाध्ययनशङ्कानिरासार्थमुक्तं शेषमिति कचित्पाठः । तत्राप्येवं ज्ञेयम् ॥ १०६ ॥

(३) कुङ्कुमः । होमार्थप्रकाशितेष्वग्निषु सन्ध्यायां यदा विद्युद्गर्जितशब्दावेव भवतो न तु वर्षतदा सज्योतिरन्ध्यायः स्यात् नाकालिकः तत्र यदि प्रातः सन्ध्यायां विद्युद्गर्जितशब्दौ तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदन्ध्यायोऽपि दिनमात्रमेव यदि सायंसन्ध्यायांतौ स्यातां तदा यावन्लक्षत्रज्योतिस्तावदन्ध्यायोरात्रिमात्रमिति रात्रौ स्तनितविद्युद्गर्षात्प्रातत्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे वर्षाण्येव त्रितये जाते यथा दिवान्ध्यायस्तथा रात्रावप्यहोरात्र एवेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्ध्यायां विद्युच्छब्दयोरेव सन्निपातो निमित्तान्तरमित्याह प्रादुरिति । सज्योतिः । यदि प्रातः सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितशब्दौ तदा यावत्सूर्यस्तिष्ठति तावदन्ध्यायः । शेषे सायंतदा रात्रौ यथा दिवासज्योतिस्तथेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । प्रादुष्कृतेष्वग्निषु सन्ध्याकालयोरित्यर्थः । विद्युत्स्तनितनिःस्वने रात्रौ तथा दिवा च सज्योतिर्लक्षत्रसूर्यसहितं रात्र्यङ्गोः शेषमन्ध्यायः स्यात् । सन्ध्याकालाभ्यामुत्तरं मेघतिरोधानाभावेऽपि यथाऽन्ध्यायः स्यादित्युक्तं सज्योतिरिति । विद्युत्स्तनितवर्षेष्वित्यादिऽलोकोक्तस्तनितशब्दोऽप्यन्तर्गतविषयः । अस्मिन्ल्लोके स्तनितग्रहणं महागर्जितविषयमित्यपुनरुक्तिः ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सज्योतिः तावत्कालपर्यन्तं अन्ध्यायः स्यात् । प्रातरारभ्यानन्ध्यायः यथा दिवा तथा रात्रौ सायंसन्ध्यामारभ्य रात्रावनन्ध्यायः । शेषे तात्कालिकः ॥ १०६ ॥

नित्यानध्यायएव स्याद्भूमेषु नगरेषु च ॥ धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । निपुणं धर्मयेकामयन्ते ग्रामनगरयोर्नाधीयीन् । धर्मशब्दश्च स्वर्गादौ धर्मफले वर्तते । यदिवाऽ-
धर्मज्ञाननुबोधो धर्मस्य नैपुण्यं तेन सुपरिपूर्णो विषयः नुष्ठितो भवति । अतश्चाशक्तस्यानुज्ञानं भवति । पूतिगन्धः कुत्सितगन्ध-
स्तस्मिन्नासिकापथंगच्छत्यनध्यायः । सर्वशः सर्वस्मिन्शवगन्धेऽपि ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । व्रतपारणमात्रेण विद्यामसमाप्यैव यः स्नास्यति स धर्मनैपुण्यकामः । विद्यानिरपेक्षब्रह्मचा-
रिधर्ममात्रानुरोधकत्वात् । यस्तु विद्यासमाप्यैव व्रतमसमाप्येव स्नास्यति स विद्यानैपुण्यकामः । तत्राद्यस्य ग्रामादिमध्येऽन-
ध्यायो नित्यमत्राध्ययनसंभवेऽपि यस्तु द्वितीयस्तस्य न तत्रानध्यायः तत्परित्यागे तस्य विद्याधिगमनियमानिष्पत्तेः ।
नगरेषु चेति खेटखर्वटादिसंग्रहार्थश्चाकारः । पूतिगन्धेतूपलभ्यमाने सर्वशः सर्वेषां विद्यानैपुण्यकामानामपीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

(३) कुङ्कुमः । नैपुण्यविषयो धर्मातिशयार्थिनो ग्रामनगरयोः सर्वदानध्यायः स्यात् । कुत्सितगन्धे च सर्वस्मिन्पि
गम्यमाने धर्मनैपुण्यकामप्रत्ययं विद्यानध्यायोपदेशो विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति ये शिष्याः के-
चिद्गृहीतवेदाध्ययनजन्मादृष्टेच्छवस्ते धर्मनैपुण्यकामाः केचित्प्रथमाध्येतारो विद्यातिशयमात्रातिशयस्ते विद्यानैपुण्य-
कामाः ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्यापनं हि प्रत्यवायपरिहाराय कर्मार्हबोधनार्थधर्मार्थवेदरक्षार्थं च तत्राद्यमुपनीतमात्र-
कृत्यं द्वितीयमुपकुर्वाणस्य विद्यानिपुण्यकामानामत्वाध्यायो न विद्यत इति उक्तेः कामं वेदाङ्गानीति न्यायाच्चतृतीयं स्नातक-
स्य । चतुर्थं तु त्रयाणामेव ब्राह्मोदक्षतेति निन्दाश्रवणात् त्वाध्याये चैव नित्यक इति च तत्र धर्मकामानां विशेषमाह नित्या-
नध्याय इति त्रिभिः । ग्रामनगरयोः पूतिगन्धेवानध्यायः एवमग्रामेऽक्रचोधीते इत्यादिप्रयोगात् फलातिशयमेतेषु नाध्यय-
नमित्यन्वयः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । धर्मनैपुण्यकामानामित्यनेनात्राध्ययने दोषमात्रं सूचितं ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मनैपुण्यकामानां धर्मराद्धस्वर्गादौ धर्मकाले च नैपुण्यं कामयन्ते तेषां धर्मनैपुण्यकामानां
निपुणं धर्मज्ञात्वा तत्र स्थितानां ग्रामेषु च पुनः नगरेषु नित्यमनध्यायएव स्यात् । एतद्व्रतस्नातकविषयम् ॥ १०७ ॥

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ॥ अनध्यायोरुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तर्गतः शवोऽस्मिन् ग्राममध्ये स्थितायावन्न निर्दतः । वृषलस्य नात्र शूद्रो वृषलस्तस्य प्रागे-
व निषिद्धत्वात् । न शूद्रजनसंनिधाविति किं तर्हि तत्प्रायिकेणाधर्मेणाधार्मिकवैलक्ष्यते । तेन यः पापाचारस्तत्संनिधा-
नाच्च तेन निषेधः । रुद्यमाने रुदनशब्दे सति । भावमात्रे रुद्यमानशब्दः । समवायोजनस्य यत्र बहवो जनाः कार्यार्थमेक-
त्रसंघटिता भवन्ति तादृशे देशे नाध्येयम् । अथवा जनस्य समवाये रुद्यमाने रुदतीत्यर्थः । बहुषु रूढसु प्रतिषेधः । छा-
न्दसं कर्तार्यात्मनेपक्षम् ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्तः स्थितेऽन्तस्थानगते भूम्युपरिभागसंयुक्ते ग्रामे गतपदग्राममध्ये निवातस्य नानध्या-
यहेतुत्वेत्येतदर्थम् । एतद्येषां ग्रामे अध्ययनाप्रतिष्ठविषयम् । वृषलस्याचारशून्यस्य न शूद्रमात्रस्य शूद्रसंनिधौ पुरा निषेधोक्ते
स्तत्संनिधौ श्रवणयोग्यदेशे रुद्यमाने जनैः रोदनश्रवण इत्यर्थः । समवाये बहुतरसं पाद्यमेलके ॥ १०८ ॥

(१०७) सर्वदा = सर्वशः (मे) ०

(१०८) रुद्यमाने = रुध्यमाने (नन्दनः)

(३) कुल्लूकः । अन्तर्गतः शवोयस्मिन्पामे ज्ञायते तत्र । वृषलोऽधार्मिकस्तस्य सन्निधौनतु शूद्रः तस्यन शूद्रजनसन्निधावितिनिषेधात् । रुद्यमाने रोदनध्वनौ । भावेलकारः । कार्यान्तरार्थबहुजनमेलके सत्यनभ्यायः ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्तर्गतशवेअन्तर्गतत्वेन ज्ञातःशवोयस्मिन् वृषलोत्राधार्मिकःन शूद्रजनसन्निधावितिनिषेधो-
क्तेःरुद्यमानइति भावसाधनरोदनेसति क्रियमाणे वा । जनानांसमवाये निमित्तान्तरवशाज्जनानामेलनंसमवायस्तस्मिन्॥१०८

(५) जन्दनः । अन्तर्गतशवेऽन्तर्मनुष्यशवयुक्ते । पूर्वेणधामानभ्याये सिद्धेपुनरन्तर्गतशवे यामइतिनिषेधोदोषाति-
शयख्यापनार्थः । वृषलस्याधार्मिकस्य । रुद्यमानेराजपुरुषलुण्टाकादिभिर्धामे समवायेसमर्पे ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्तःशवे यामे अनभ्यायः स्यात् च पुनः वृषलस्य धर्मछेदकस्य सन्निधौ अनभ्यायः ।
च पुनः जनस्य समवाये रुद्यमाने अनभ्यायः ॥१०८ ॥

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ॥ उच्छिष्टः श्राद्धभुक्तैव मनसापि न चिन्तयेत्

॥ १०९ ॥

(१) मेघातिथिः । चतुर्मुहूर्तोऽर्धरात्रःसैव महानिशा प्रथमादर्धरात्राद्वैमुहूर्तावुत्तराद्वैउदके नदीतडागादिस्थः ।
अन्तर्जलेजपस्त्वनभ्यारूपत्वाद्दधमर्षणादिर्न निषिध्यते । उदयइत्यन्ये पठन्ति । प्रथमोदयकाले सूर्यस्यानभ्यायः । उ-
च्छिष्टोभुजिसंबन्धेनाकृताचमनोयावत् । कृतमूत्रपुरीषोऽपि प्रागाचमनादुच्छिष्टउच्यतेएव । आचमनार्हप्रत्ययमात्रवचनद-
त्यन्ये । तेन कृतनिषीवनादिरपि गृह्यते । मनसाऽपि नान्यत्राभ्याये मनसाचिन्तनमभ्यनुज्ञायते । किंतीह दोषगौ-
रवार्थमेतेषानिमित्तानाम् ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदके जलमध्ये मध्यरात्रे रात्रेर्मध्यमदण्डशकमध्ये विण्मूत्रे विद्यायांमूत्रे वा विषये
विसर्जने त्यागे चकारादेतसि उच्छिष्टभक्षणात् श्राद्धभुक्तदन्तभुक् । अत्र मनसा चिन्तनस्य निषेधात् अन्यत्र मानसो-
च्चारणे दोषाभावोगम्यते ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । उदकमध्ये मध्यरात्रे च मुहूर्तचतुष्टये च निशायांच चतुर्मुहूर्तमितिगौतमस्मरणान् । गोविन्दराज-
स्तु रात्रिमध्यमहरद्वयइत्युक्तवान् । तथा मूत्रपुरीषोत्सर्गकालेऽन्नभोजनादिना चोच्छिष्टोनिमन्त्रणसमयादारभ्य श्राद्ध-
भोजनाहोरात्रंयावन्मनसापि वेदनं चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । निषेधादरार्थपुनःश्राद्धभुग्यहणं न चिन्तयेद्देदमिति शेषः ॥ १०९ ॥

(५) जन्दनः । पूर्वार्धेऽनभ्यायइत्यनुषज्यते । चिन्तयेदित्यत्र ब्रह्मेति परमादपकुर्यते । मनसेत्यत्रवचनादन्त्यस्य
मनसाचिन्तनमभ्यनुज्ञातमितिगम्यते ॥ १०९ ॥

प्रतिगृह्य द्विजोविद्वानेकोद्विष्टस्य केतनम् ॥ न्यहं न कीर्तयेद्वत्स राज्ञोराहोश्च सूतके ॥ ११० ॥

(१) मेघातिथिः । एकउद्दिश्यतेयस्मिंस्तदेकोद्विष्टनवश्राद्धम् । तत्रनिकेतनंनिमन्त्रणंप्रतिगृह्यअङ्गीकृत्य न्यहम-
नभ्यायआमन्त्रणात्मभृति एवराजाचन्द्रमास्तस्यसूतकराहुंप्रत्यभृतस्रवणं चशब्दात्सूर्यस्यच । अथवा जनपदेश्वरस्य
राज्ञःसूतकंपुत्रजम्भोत्सवः । राहोः सूतकंचन्द्रसूर्ययोरुपरागःप्रहणमितिप्रसिद्धम् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकोद्विष्टनिकेतनंपेतश्राद्धामन्त्रणंप्रतिगृह्य तदा मन्त्रणादि न्यहंराज्ञश्चन्द्रस्य राहोःसका-
शान् । सूतके प्रसवेराहुच्छायाभिभूतस्य पुनरुद्भवे राहोःश्वेति चकारोभिन्नक्रमोराज्ञश्चेत्यर्थः । तेन यदितरराहुसूतक-

स्य सूर्यग्रहाभिधानस्य सङ्ग्रहार्थः । न तु राक्षःसूतकइत्यत्र नृपमरणइत्युच्यते तन्मरणे श्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमित्याशौच-
स्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११० ॥

(३) कुङ्कुमः । एकएवोद्दिश्यते यत्र आद्धे तदेकोद्दिष्टं नवआद्धंतकेतनं निमज्जणं गृहीत्वा निमज्जणादारभ्य क्षत्रि-
यस्य जनपदेश्वरस्य पुत्रजन्मादि सूतके । राहांश्च सूतकंचन्द्रसूर्योपरागः तत्र विरात्रवेदनाधीयीत ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । कालसङ्ख्यामहाह प्रतिगृहेति । केतनं निमज्जणं । नवआद्धमत्रैकोद्दिष्टं । राक्षःसूतके पुत्रा-
द्युत्पत्तौ राक्षोराहोश्च सूतके चकारात्समुच्चयइतिकेचित् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । विद्वानविद्वानभ्येकोद्दिष्टस्य नवआद्धस्य केत्यते निमज्जयते ऽनेनेति केतनं द्रव्यं प्रतिगृह्य भ्रमं
न कीर्तयेत् । राक्षःसूतके पुत्रजन्मनि राहोः सूतके ग्रहणमुत्तौ च ब्रह्म गृहं न कीर्तयेदिति ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । एकोद्दिष्टस्य केतनं नवआद्धनिमज्जणं प्रतिगृह्य भ्रमं ब्रह्म न कीर्तयेत् । अनभ्यायः
स्यात् ॥ ११० ॥

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धोलेपश्च तिष्ठति ॥ विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । एकमनुदिश्य आमआद्धंतस्य यावच्छ्राद्धकृतो गन्धोलेपो तिष्ठतस्तावदनभ्यायः । पूर्वस्मादिधौ-
विभ्यन्तरम् । द्वितीयस्मिन्नहनि कृतस्नानोऽपनीततद्गन्धोऽध्ययनार्हः । उपलक्षणंचैतदसत्तोरपि गन्धोलेपयोर्वावदुक्तमन्त्र-
न जीर्णतावन्नाधीयीत । विदुष इति तस्यैव आद्धभोजनाधिकारमनुवदति ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकानुदिष्टस्यैकोद्दिष्टगन्धोलेपश्च तत्र दत्तस्य चन्दनादेस्तिष्ठति तत्तस्य हादूर्ध्वमपि विदुष-
इति ज्ञानेन काममभिप्रैति अकामेत्वदोषइत्यर्थः ॥ १११ ॥

(३) कुङ्कुमः । यावदेकस्यैकानुदिष्टस्य उच्छिष्टस्य सकुङ्कुमादेर्गन्धोलेपश्च ब्राह्मणस्य शास्त्रविदो देहे तिष्ठति ताव-
न्त्यहोरात्राण्यूर्ध्वमपि वेदनाधीयीत ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तान्तरमाह यावदिति । एकस्मादनुदिष्टस्योच्छिष्टस्यैकानुदिष्टस्य । तावत्तस्य हादूर्ध्व-
मपि वेदनाधीयीत ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । एकानुदिष्टस्यैकोद्दिष्टस्य लेहस्तैलादिकः । गन्धश्चन्दनादिकः । विदुषः विदुषोपि ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावद्ब्रह्म वेदं न कीर्तयेत् अनभ्यायः स्यात् ॥ १११ ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥ नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसारितपादः पादारोपितपादो वा खट्वासनादौ वा संहतपादः । अवसक्थिकावस्त्रादिना
जाज्वोर्मभ्यस्य च बन्धः । आमिषं मांसम् । सूतकग्रहणं शावाशौचादेरपि प्रदर्शनार्थम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रौढपादआसनारूढपादः । अवसक्थिकापर्यङ्कबन्धनम् । आमिषं जग्ध्वा तद्दिने सूतकान्ना-
द्यं सूतकसंबन्धनम् । एतन्नाभ्ययनमप्रायश्चित्तकरणात् ॥ ११२ ॥

(३) कुङ्कुमः । शय्यायां पतिताङ्गआसनारूढपादः कृतावसक्थिको वा मांसं जग्ध्वा अननमरणाशौचिनां चान्नं भुक्त्वा
नाधीयीत ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्पञ्चकमध्ययनविरोधीत्याह शयानइति पृष्ठजानुद्वयव्यापीबन्धः । आवसक्तिथका । सू-
तकपदं घृतकोपलक्षकंअशुचित्वाविशेषात् ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । पादस्योपरिनिहितः पादोयस्यसगौढपादः । वस्त्रादिनाकृतपादबन्धोऽवसक्तिथकः ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवसक्तिथक कृत्वा न ब्राह्मणः अधीयीत ॥ ११२ ॥

नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः ॥ अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च॥११३॥

(१) मेधातिथिः । नीहारोदयोहोधूमिकेत्यनर्थान्तरम् । बाणपरजोवृताइवयेन दिशः क्रियन्ते । बाणशब्दःशर-
निर्घोषः । दन्त्योष्ठ्यमन्येपठन्ति व्याचक्षते च वीणावाणइति महाव्रतेहि प्रयोगोदृश्यते । शततल्लीकोभवतिवीणावितल्ली-
तिच । चतुर्दश्यांउभयोरपि पक्षयोः । अष्टकाश्च सर्वाअष्टम्यः स्मृत्यन्तरसमाचाराभ्याम् । अन्येत्वष्टमीष्वित्येवंपठन्ति
॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नीहारे सर्वतोभूत्रिकावृते । बाणशब्दे बाणमोक्षशिक्षादेशाद्युत्पन्ने अमावास्यादिशब्दा-
स्ततिथिकालमात्रपराः । तत्र शुक्लरुक्मणप्रतिपदोरपि दर्शपूर्णमासमेलकत्वाच्चन्द्रस्यामावास्यापौर्णमासी पदाभ्यांग्रहणम् ।
अष्टकाष्टमी ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । नीहारे धूलिकायाम् बाणशब्दे शरध्वनौ । बाणोवीणाविशेषइत्यन्ये प्रातःसायंसन्ध्ययोरमावास्या-
चतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु नाधीयीत । अष्टकासूत्रत्र निषेधात्पौर्णमास्यादिसाहचर्यादष्टकाशब्दोऽष्टमीतिथिपरः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नीति । नीहारे व्यापिनि । बाणशब्दे शरादिध्वनौबाणोवीणेति वा ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । अष्टकास्वष्टमीषु । अत्र नाधीयीतेत्यनुपङ्गः ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह बाणशब्दे वंशशब्दे अनध्यायः अष्टकाश्चतस्रः ॥ ११३ ॥

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी॥ ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत्॥११४॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यार्थवादोऽनित्यार्थः । तेन यत्र नित्यत्वज्ञापकंन किञ्चित्सविकल्परूपेऽनध्यायः । वक्ष्य-
ति च द्वावेववर्जयेत्नित्यमिति । ताः परिवर्जयेत् अध्ययनक्रियातः ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमावास्या तत्र पाठेन ब्रह्म वेदं भ्रन्ति ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । विशेषदोषमाह अमावास्येति । यस्मादमावास्या गुरुहन्ति शिष्यंहन्ति चतुर्दशी वेदं चाष्टमीपौर्ण-
मास्यौ वित्सारयतस्तस्मात्ताअध्ययनाभ्यापनयोःपरित्यजेत् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । तिथौ निषेधति अमेति । अष्टकासु चतसृषु तत्ररुढेस्तिथिसंनिधेर्दुर्बलत्वेन न तिथिपरता
अतोअमाष्टकासुनाधीयीतेत्यनुषङ्ग्यते । तत्रार्थवादमाहअष्टेति । ब्रह्मात्र वेदस्तदधीतंनश्यतीतिभावः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्म वेदवीर्यहन्ति ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदंहन्ति विस्मरणं प्रापयति ॥ ११४ ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ॥ श्वखरोष्ट्रे च रुवति यज्ञौ च न पठेद्भिजः ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । गोमायुः शृगालःतस्यविरुतशब्दकरणंश्वखरोष्ट्राणांपङ्कचवस्थितानांशब्दकुर्वतामनध्यायः ।
एकैकस्यसमानजातीयपङ्कौ ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमायुःसृगालः । पङ्क्तौ श्वखरादिपङ्क्तिमभ्ये केचिदपाङ्क्यपङ्कावित्याहुः । केचित्तु पङ्क्तिभूय नाभ्येत्यमित्यस्यार्थमित्याहुः ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लुकः । धूलौर्वर्षे दिशांदाहे सृगालकुङ्कुरगर्दभोऽप्रेषु च हवत्सु पङ्क्तौ चापविश्य प्रकृतत्वात्सृगालश्वखरादीनामेव ब्राह्मणोऽन पठेत् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चपांसुवर्षे रजसापुर्णे पूर्वपांसुममहनइतिचक्रवातोक्तेः । दिशांदाहे दिग्दाहइति प्रसिद्धे । गोमायुरुदितेगोमायोःशृगालविशेषस्य विरुद्धरुतौ । स्वाभाविकविरुद्धारावेखरादीनांतेषांपङ्क्तौ प्रविश्यचजनसमूहे निषेधस्योक्तत्वात् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मेतिशेषः । ११५ ॥

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोब्रजेपि वा ॥ वसित्वा मैथुनं वासः आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तः शब्दः सामीप्यवचनःश्मशानसमीपे ग्रामसमीपेच । गोब्रजेगावोयत्रचरितुं ब्रजन्तिगोश्वागोब्रजः । स्त्रीसंप्रयोगकाले यत्प्रावृत्तं वासस्तदेव प्रावृत्त्य नाधीयीत । मैथुनशब्दः साहचर्यात्तत्कालप्रवृत्ते वाससि वर्तते । आद्विकं आद्विकनिमित्तं शुष्कान्नाद्यर्मापि गृहीत्वा नाधीयीत ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्मशानान्तेःश्मशानसमीपे ग्रामान्ते ग्रामस्यान्ते समीपे तत्र विद्याद्यशुचिलेपसंभवात् । गोब्रजे गवांमध्ये । मैथुनं वासोयत्परिधाय मैथुनंरुतम् । एतेषु यावन्निमित्तानुवृत्त्यनभ्यायइत्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् । आद्विकं प्रेतआद्विक्यतिरिक्तआद्विकसंबन्ध्यन्नर्दाक्षणादि प्रतिगृह्य तद्दिनेऽनभ्यायः ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लुकः । श्मशानसमीपे ग्रामसमीपे गोष्ठे च मैथुनसमयधृतवासः परिधाय आद्विकं च सिद्धान्नादिप्रतिगृह्य नाधीयीत ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्मशानान्तइत्याहअन्तपदंसामीप्ये । मैथुनसमये धृतवस्त्रंमैथुनंवासः । आद्विकं सिद्धान्नादिकमेकोद्दिष्टातिरिक्तम् ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । श्मशानान्ते श्मशानसमीपे । गोब्रजे घोषे मैथुनंमैथुनसंबन्धि । प्रतिगृह्य स्वीकृत्य ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मैथुनंवासः मैथुनसंबन्धिवासः वस्त्रं परिधाय । आद्विकं वस्तु प्रतिगृह्य अनभ्यायःस्यात् ॥ ११६ ॥

प्राणि वा यदिवाःप्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्विकं भवेत् ॥ तदाऽलभ्याप्यनभ्यायः पाण्यास्योहि

द्विजः स्मृतः ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्विकनिमित्तं दीयमानं भक्तादि आद्विकमिति प्रसिद्धं तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । न केवलं ब्रीहितण्डुलादिप्रतिग्रहएव आद्विकेऽनभ्यायहेतुः । यावदन्यदपि प्राणि वा गवादि तथाऽप्राणिवासोयुगादि तदप्यालभ्य प्रतिग्रहकाले हस्तेन स्पृष्ट्वा नाधीयीत यतस्तदेव तस्य भोजनम् । पाणिरैवाऽयमस्येति पाण्यास्यः । आद्विकं भोजनं तन्निमित्तं च द्रव्ययहणं तुल्यमिति दर्शयति ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राणि पश्वादि । अप्राण्यन्नादि । आदिकं आदिसंबन्धि । आलभ्य प्रतिग्रहार्थं स्पृष्टापि । एतेनापि सामान्यतउत्सृज्य प्रतिपादनमात्रं आदिकद्रव्यस्य कृतं । तद्ग्रहणेऽपि तद्दिनेऽनध्यायइत्युक्तम् । पाण्यास्य-
इति यथा भुक्त्वा दुप्यति तथा हस्तेन गृहीत्वापि । यथाहस्य मुखेऽग्निस्तथा पाणावपीति तयोः साम्यम् ॥ ११७ ॥

(३) कुङ्कुकः । आदिकमन्नादिभुक्त्वा तावदनध्यायोभवतीत्युक्तम् । प्राणि वा गवाश्वाद्यप्राणि वा वस्त्रमाल्यादि
प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृहीत्वाऽनध्यायोभवति यस्मात्पाणिरेवास्यमस्येतिपाण्यास्योहि ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाहप्राणीति । प्राणिगवाश्वादिअप्राणिहिरण्यवस्त्रादिकंतत्प्रतिग्रहकाले आलभ्यस्पृष्टा
स्थितस्यानध्यायः तत्र हेतुःपाण्यास्यः तेनास्य दुष्टत्वाद्देहोच्चारणमयुक्तम् एकाहमितिशेषः ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । आदिकं । प्रतिग्रहचेत्येतत्पञ्चयति प्राणिनेति । आलभ्यदत्तपाणिना स्पृष्ट्वा । प्रतिग्रहएवभोज-
नमित्युक्तं पाण्यास्योहीति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणी पश्वादिः । अप्राणि वस्त्रादि यार्किषित् आदिकं भवेत् तत् आदिकं आलभ्य प्रा-
प्य अनध्यायः । पाणिरेव आस्थंयस्य सः पाण्यास्यः द्विजः । अग्निमान्स्मृतः ॥ ११७ ॥

चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ॥ आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । उपप्लुतउपप्लुतः यत्र बहवश्चौराग्रामेघातार्थपतन्ति तत्र नाभ्येयम् । संभ्रमे यत्राग्निना
संभ्रमोभयंजन्यते गेहदाहादिप्रवृत्तेनादधेऽपि गेहदावाकालिकोनध्यायः । प्रवृत्तिकालादारभ्य यावदन्येद्युःसएव का-
लः । अन्येषुचाद्भुतेषूप्लातेषु दिव्यभौमान्तरिक्षेषु शिलाप्लवादिषु दिवाऽदर्शनादिषु ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपप्लुते आकुलिते अग्निकारितेग्निदाहशङ्कया । संभ्रमे भये एषु आदिकप्रतिग्रहादिषु
पञ्चत्वाकालिकं यावद्दिनान्तरीयतत्कालप्राप्तः । सर्वाद्भुतेषु तन्मुलोत्पतनाद्युत्पातेषु दण्डलोष्टताडनाद्युत्पातेषु ॥ ११८ ॥

(३) कुङ्कुकः । चौरैरुपप्लुते ग्रामे गृहादिदाहादिरुते भये दिव्यान्तरिक्षभौमेषु चाद्भुतेषूप्लातेषुआकालिकमनध्याय-
जानीयात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचचौरैत्यादि त्रिष्वप्याकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युस्तावत्कालपर्यन्तम् । सर्वाद्भुते-
षूप्लातेषु ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वाद्भुतेषु दिव्यान्तरिक्षभौमेषूप्लातेषु ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आकालिकं दिनान्तरे तावत्कालपर्यन्तं अनध्यायः स्यात् ॥ १८ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ॥ अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्सर्गेपक्षिण्यहोरात्रं च पूर्वमुक्तम् । अनेनत्रिरात्रेण विकल्प्यते । उपाकर्मण्यपूर्वोविधिः । अष्ट-
काऊर्ध्वमाघहायण्यास्तमितपक्षेष्टम्यस्तिस्रश्चतस्रोवा । यद्यपि सर्वास्वष्टमीष्वहोरात्रमुक्तं तथापि नित्यार्थोयमारम्भोयुक्त-
एव । विकल्पश्च सर्वत्रात्मिन्यकरणेरुतार्थत्वापेक्षः । ऋत्वन्तासुअहोरात्रमित्यनुषज्यते षडृतवः । तेषांयत्रपूर्वोनिवर्तते-
परश्च प्रवर्तते तत्रानध्यायः । रात्रियहणमुपलक्षणार्थम् ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिरात्रंक्षेपणमिति मुख्यः कल्पः । तावद्विलम्बेनाभ्ययनविरोधस्तंभवे चोत्सर्गेविरमेत्पक्षि-

शीमहोरात्रं चेति पक्षद्वयमुक्तम् । अष्टकासु अष्टकाश्राद्धतिथिषु हेमन्तशिशिररुष्णपक्षाष्टमीनवमीषु श्राद्धकरणतदन्वभोजनयोरभावेऽप्यहोरात्रम् । अष्टमीषु प्रागनभ्ययनमुक्तमेव इदं तु नवम्यामप्यन्वष्टकातिथावहोरात्रानभ्ययनार्थम् । तथा-
ल्पकालिकतत्तिथिसंबन्धेऽप्यन्वष्टकाकर्मयोग्याहोरात्रेरुत्सएवानभ्यायइत्येतदर्थमष्टकापदम् । ऋत्वन्तासु हेमन्तादीनां-
षण्णामृतनामन्यायाः षड्रात्रयस्तासु । एतच्चांद्रमासकृतत्वं त्रात्रिषु दशरात्रित्वादेवानभ्ययनसिद्धौ वचनंसौरमासद्वय-
कृतत्वं तदिनेऽनभ्ययनसिद्ध्यर्थम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रमभ्ययनक्षेपणम् । उत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्रावनध्यायावुक्तौ । तत्रा-
यंधर्मनैपुण्यकामप्रति त्रिरात्रोपदेशः । तथाग्रहायण्याऊर्ध्वरुष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु चाहोरात्रमनध्यायः । दिवाका-
लमात्रसद्भावेऽपि पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यनेन यावदष्टम्येवानभ्यायइतराष्टमीषु कृतइत्युपनरुक्तिः । ऋत्वन्ताहोरात्रेषु चान-
ध्यायः ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उपेति । क्षपणत्यागोऽभ्ययनस्य उत्सर्गे पक्षिण्यादेरुक्तत्वात् उपाकर्मणि उत्सर्गद्व-
कालाकांक्षायामाह त्रिरात्रमित्यपूर्वविधिः धर्मकामानामुभयत्र त्रिरात्रमिति वा । पक्षिण्यासह विकल्प इति मेधातिथिः । निषि-
द्धकालमाह अष्टकास्विति । अष्टकाश्चतस्रो न तु सर्वाष्टम्यः । ऋत्वन्तासु प्रतिपत्सु तिसृष्वेव आद्याः प्रतिपदस्तिस्त्रिवाद्-
तिहारीतोक्तेः । एतासु समाहोरात्रमनध्यायः एकवाक्यनिर्दिष्टानाममावास्यदीनामपि तथा ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । त्रिरात्रं क्षपणं त्रिरात्रमनध्यायः । प्रथमप्रयोगे त्रिरात्रमन्यत्र पक्षिण्याहर्वा पूर्वोक्तं द्रष्टव्यम् । अष्टकाः
श्राद्धकालत्वेन विहिताश्चतस्रस्तिस्त्रिवाप्रसिद्धास्तासु अहोरात्रं क्षपणमिति ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिरात्रं क्षपणं अनध्यायः स्मृतः ऋत्वन्तासु रात्रिषु ऋतुसन्धिगतासु । श्राद्धिकं भुक्त्वा तत्र-
तिग्रहदिने अनध्यायः । द्वितीया माघमासस्य ज्येष्ठश्रावणयोस्तथा । मार्गस्य चैत्राश्विनयोर्ऋतुसन्धिः स उच्यते ॥ ११९ ॥

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ॥ न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । इरिणंबहिर्धामं जलतृणवर्जितो देश ऊपरपर्यायः । यानं गच्छीशकटशिविकादि तेन गच्छतो निषेधः
॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न खरं नोष्ट्रमिति तद्युक्तयानपरं साक्षात्तदारोहणस्य निषिद्धत्वात् । इरिणमूषरभूः । यान-
मुक्तेभ्योऽन्यत् दोलारथादि तद्वत् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । तुरगतं रुकरिनौकाखरोष्ट्रा रूढस्तथोपरदेशस्थः शकटादियानेन गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । अश्वमारूढो नाधीयीत्येवाह नेति । नेरिणस्थो नोपरस्थः । यानमत्र शकटादि परिशेषात् ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । इरिणमूषरस्थलम् । यानमुक्ताश्वादिष्वतिरिक्तम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । अश्वदिमारूढः नाधीयीत इरिणस्थः ऊपरभूमिस्थः सन्वेदं नाधीयीत ॥ १२० ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्घरे ॥ न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न बभित्वा न भुक्तके ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । विवादः क्रोशपूर्वकोष्वाक्रोशः । कलहोदण्डादिनेतेरतरताडनम् । सेना हस्त्यश्वरथपादातम् ।
सङ्घरः सङ्ग्रामः । असङ्घरेऽपि सेनास्थस्य निषेधः । भुक्तमात्रं यावदाद्रपाणिरिति स्थित्यन्तरम् । अजीर्णपूर्वेद्युक्तमपरेद्युत्प-
रिणतमुच्यते । वमनं प्रसिद्धम् । भुक्तकउद्गरेऽसत्यप्यजीर्णे तदहरपरेद्युर्वा ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवादे ऋणदानादिविप्रतिपत्तिशब्दश्रवणे । कलहेऽन्योन्यापेक्षशब्दश्रवणे । सेनायामध्ये । सङ्घेयुद्धमध्ये । भुक्तमात्रे यावदार्द्रपाणिः । अजीर्णेजीर्णताकालेऽप्यन्नस्याजीर्णं शुक्तके जीर्णेऽप्यन्नेर्चितादिनाम्लोद्गारे ॥ १२१ ॥

(३) कुङ्कुमः । विवादे वाकलहे कलहेदण्डादण्ड्यादौ सेनायामप्रवृत्तयुद्धायां सङ्घेरे युद्धे भोजनानन्तरं च यावदार्द्रहस्तो यावदार्द्रपाणिरिति वसिष्ठस्मरणान् तथा जीर्णेऽन्ने वमनं च कृत्वाऽम्लोद्गारे च न पठेत् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विवाराद्यष्टमु नाधीयीतेत्यनुषज्यत इत्याह नन्ति । विवादे वाकृते । कलहे दण्डादिजे । सङ्घेरे युद्धे । वमित्वा उदीर्य च भुक्तान् । शुक्तके अम्लोद्गारे ॥ १२१ ॥

(५) मन्दनः । वाग्युद्धविवादः । अङ्गयुद्धकलहः । शस्त्रयुद्धसङ्घरः । समवाये जनस्य चेति सिद्धे जनसंमर्दे दीपातिशयप्रकाशनार्थं सेनाग्रहणम् । सेनायामित्येव सिद्धे युद्धे द्वयोरपि युद्धसंभवेदिति सङ्घरग्रहणम् । शुक्तकेऽन्नस्यान्नस्य यातयास्य गन्धरसाविभावे । नाधीयीतेत्यनुवर्तते ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वमित्वा छर्दिकृत्वा नाधीयीत ॥ १२१ ॥

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ॥ रुधरे च स्मृते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथिग्रहणं शिष्टोपलक्षणार्थम् । अनित्यागमनः शिष्टश्चातिथिस्तस्मिन् गृहमागतेऽसावभ्येतन्यमधीमह इति नानुज्ञातोऽधीयीत । तथा च स्मृत्यन्तरं शिष्टे च गृहमागत इति । मारुते वायो वाति वेगेन । ननु कर्णश्रवद्व्याद्युक्तमेव । सत्यम् ततोऽधिकतरे ततो वर्षाभ्योन्यत्र वाति प्रतिषेधः । अथवाति परिशुष्यति वातस्य शोषणार्थत्वात् । मारुतग्रहणं च वातमात्रोपलक्षणार्थम् । अध्ययनश्रमेण धातुषु क्षीयमाणेष्वप्यनध्यायः । मारुते वर्धमाने विधाग्न्यन्येति तीतिभिन्नसंबन्धे व्यधिकरणसम्प्रत्यौ । रुधरे जलौकादिना परिरुतेऽथवा शस्त्रेण च परिक्षते शरीरे रुधरेरुते । गात्रादिवाक्येनैकवाक्यता ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिथिमभ्यर्हितमभ्यागतं । क्षतिवायति गृहादिभङ्गकारिणि चातिवाति वर्षाभ्योऽप्यत्रापि । शस्त्रेण क्षते । तथा गण्डादावपि रुधरे रूते यावत्तद्विरामता तावदनध्यायकालः ॥ १२२ ॥

(३) कुङ्कुमः । अध्ययनं करोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो न भवति मारुते चात्यर्थं वाति रुधरे च गात्रात् रूते रुधिरसावन्विनाऽपि शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि नाधीयीत ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । भृशमत्यर्थं वाति मारुत इत्यन्वयः । रुधिरदर्शनाभावेपि शस्त्रेण परिक्षते । एतच्चतुर्विपि नाधीयीतेत्यनुषज्यते ॥ १२२ ॥

(५) मन्दनः । परिक्षते गात्र इति शेषः । नाधीयीतेत्येव ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिथीन् अनुज्ञाप्य अधीयीत । च पुनः शस्त्रेण परिक्षते अशुद्धे शुष्के ॥ १२२ ॥

सामध्वनादग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥ वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋचोषजूषि सामध्वनौ भूयमाणे नाधीयीत । ऋग्वेदयजुर्वेदब्राह्मणयोरप्रतिषेधः । पञ्चविंशे च भूयमाणऋग्यजुषयोरप्ययं प्रतिषेधः । वेदस्यान्तोषत्र वेदः समामिमुपैति मन्त्रान्तो ब्राह्मणान्तश्च । आरण्यकोनामवेदैकदेशस्तमधीत्याभ्योऽप्यन्योनाभ्येत्यः ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामध्वनौ श्रूयमाणे । वेदस्यान्तर्गङ्गाक्यमधीत्य सर्ववेदानध्यायः आरण्यकमरण्येऽभ्येतध्यं वेदभागमधीत्याद्यतोन्मन्त्राभ्येतव्येऽनध्यायः ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । सामध्वनौ च श्रूयमाणेऽग्न्यजुषोः कदाचिदध्ययनं कुर्यात् । वेदे च सामप्य आरण्यकाख्यं च वेदैकदेशमधीत्य तदहोरात्रे वेदान्तरं नाधीयीत ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । सामध्वनौ श्रूयमाणे सति । अधीत्य चान्तं अध्यायं सामप्य । आरण्यकमधीत्यग्रन्थान्तरं नाभ्येतव्यमिति शेषः ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । सामध्वनौ सामगमे । सामाधीत्यतत्क्षणएवर्ग्यजुषीनाधीयीत । कदाचन आपद्यपि । अध्यायकालेऽपि वेदस्यान्तमुपनिषदमारण्यकमाश्वकेतुं चाधीत्य तत् क्षणएवर्ग्यजुषीनाधीयीत ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सामध्वनौ सति ऋग्यजुषी नाधीयीत च पुनः वेदस्य अन्तं अधीत्य च पुनः आरण्यकं अधीत्य आरण्यकाध्यायं अधीत्य अनध्यायः ॥ १२३ ॥

ऋग्वेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ॥ सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । सामगीतध्वनावृग्यजुषस्यानध्यायउक्तः । तत्रायमर्थवादः । देवादेवता अस्य देवदेवत्यो देवतास्तुतिपरइत्यर्थः । ऋचः प्रायेण स्तुतिप्रधानाः । अतउक्तं देवदेवत्यइति । मनुष्याणां कर्मप्रधानत्वाद्यजुर्वेदे च कर्मणां बाहुल्योपदेशादेतेन साम्येन यजुर्वेदो मानुषइत्युच्यते । मानुषशब्दो मनुष्यजातिवचनः । अभेदाध्यासाद्यजुर्वेदो मानुषइत्युक्तम् । पित्र्यः पितृभ्यो हितः । पितरो वा देवता अस्येति यथा कथंचिपितृशब्दसंबन्धेन श्रूयते । त्रयो लोकास्तिषां त्रय एवाधिष्ठातारः दिवो देवता भूमेर्मनुष्या अन्तरिक्षस्य पितर एव त्रयो वेदाः । द्वयोर्देवमनुष्यसंबन्धोक्तत्वात्पारिशेष्यात्पित्र्यः सामवेदः । तस्याशुचिर्ध्वनिः । नात्र तदीयस्य ध्वनेरशुचित्वं परमार्थतो विज्ञेयम् । किंतु हि यथाऽशुचिसंनिधाने नाभ्येतव्यम् । एवन्तत्संनिधानइतिसामान्यमशुचित्वात्स्वप्नम् । अयं चाध्ययनविधौ प्रकरणात्साम्प्रगीयमानं ऋग्यजुषमतिविधोनयज्ञप्रयोगे ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामध्वनावित्युक्तस्यास्योपादनं ऋग्वेदो देवदेवत्यइति । देवाऽधिष्ठात्री देवता अस्येति देवदेवत्यः । तस्मात्पितृसंबन्धिनां देवसंबन्धिनां चापेक्षया अशुचित्वस्य कर्मादिषु दृष्टत्वात् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । सामगानश्रुतावृग्यजुषोरनध्यायउक्तस्तस्यायमनुवादः । ऋग्वेदो देव एव देवता अस्येति देवदेवत्यः । यजुर्वेदो मानुषो मानुषदेवता क्त्वात्प्रायेण मानुषकर्मोपदेशाद्मानुषः । सामवेदः पितृदेवता क्त्वात्पित्र्यः पितृकर्मकृत्वाजलोपस्पर्शनं स्मरन्ति । तस्मात्तस्याशुचिरिव ध्वनिः नत्वशुचिरिव । अतस्तस्मिञ्छ्रूयमाणं ऋग्यजुषी नाधीयीत ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । सामध्वनेरशुचित्वमाह ऋगिति । देवादेवता अस्येति देवदेवत्यः । अशुचिरिति अशुचिरिव पितृपक्षपातित्वात्तत्त्वशुचिरेव वेदध्वनेरशुचित्वाभावात् वचनात् पितृदेवता क्त्वाच्च ऋग्यजुषीनाभ्येतव्यइति भावः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । सामध्वनावृग्यजुषोरनध्यायेऽर्थावदमाह ऋग्वेदइति । पितृकर्मानुष्ठायिनोऽपामुपस्पर्शनं स्मरणम् । आद्वकर्मप्रतिग्रहीत्रो रध्ययननिषेधाच्च पित्र्यस्याशुचित्वमुपपन्नम् । सामवेदश्चापि पित्र्यस्तस्मात्तस्य ध्वनिरशुचिः । तेन सामाधीत्य तत्क्षणमेवर्ग्यजुषीनाधीयीतेति ॥ १२४ ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ॥ क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतन्त्रिलोक्याधिष्ठातृसंबन्धित्वमृग्वेदोदेवदेवत्व्यइत्यादिविदन्तोविद्वांसः प्राज्ञास्त्रयानिष्कर्ष-
सारभूतपूर्वमध्यस्य प्रणवध्यान्दतिसावित्रीख्यमुक्तेन क्रमेण पश्चाद्देवमधीयते पठन्ति । तेन त्रयोलोकास्तिस्रो देवता एतन्त्रि-
काभ्ययनेन परिगृहीता भवन्ति । उक्तोऽप्ययमर्थो द्वितीयेऽध्याये पुनरुच्यते । यथाऽनध्यायेषु पठ्यते । तथा त्रयीनिष्क-
र्षं प्रागनधीते ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयीनिष्कर्षं त्रय्यास्तत्त्वं वेदत्रय उत्तरापेक्षया पूर्वस्य श्रेष्ठताम् । ऋगादिषु पूर्व तद-
भ्यस्यक्रमशः उत्तरोत्तरक्रमेण पश्चाद्देवतदनन्तरवेदम् । एवं च यजुर्वेदीयसामवेदीयविधिना संस्कृतेनापि ऋग्वेदाभ्ययनपूर्-
वकं ऋग्यजुषामभ्ययनपूर्वकं च स्ववेदाभ्ययनकार्यमित्यत्रापेक्षितम् । एतन्मानेन कशास्त्राभ्ययनपक्षे एकशास्त्राभ्ययनपक्षे-
तु स्वशास्त्राभ्ययनमात्रमिति ग्राह्यम् ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्देवत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकत्वं जानन्तः शास्त्रज्ञास्त्रयीनिष्कर्षसारोद्भूतं प्रणवध्यान्दतिसावि-
त्र्यात्मकं प्रणवध्यान्दतिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधीत्य पश्चाद्देवाभ्ययनं कुर्युः । द्वितीयाध्यायोक्तोऽप्ययमर्थः पुनरनध्यायप्र-
करणेऽभिहितः यथैते यथोक्तानध्याया एव प्रणवध्यान्दतिसावित्रीष्वपठितास्त्रनध्याय इति दर्शयितुं शिष्यस्याध्यापनमेवं क-
र्तव्यमिति स्नातकव्रतत्वावगमार्थं च ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्पठनमाह एतदिति । त्रय्यानिष्कर्षसारभूतं बीजभूतं वा प्रणवध्यान्दतिसावित्रीः ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । एवं च सति कथमध्वेतदध्यमित्यपेक्षायामाह एतमिति । एतं त्रयीनिष्कर्षैर्देवानुषापित्यात्मकं पृथक्-
भावं विदित्वा विद्वांसः पूर्ववेदविदः पूर्वमादावृग्वेदमभ्यस्याधीत्य पश्चात्क्रमशोऽवहमधीयते । एकस्मिन्दिनक्रवोऽधीत्य-
परस्मिन्यजुषि परस्मिन्सामान्यधीयीतेत्यर्थः । विद्वद्भिः कृतमन्यैरपि कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयी वेदत्रयी निष्कर्षं अन्वेषणं प्रत्यहं कुर्यात् एतद्विद्वांसः विदन्तः जानन्तः पश्चात् अनन्तरं
वेदं स्वकीयं अधीते ॥ १२५ ॥

पशुमण्डूकमार्जारं श्वसर्पनकुलारवुभिः ॥ अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तरागमनेऽध्याप्याध्यापकयोर्मध्ये नाधीयानानां वा । अहर्निशमहोरात्रम् । गौतमे तु प्यहमु-
पवासो विप्रवासश्चोक्तः । क्षमशानाभ्ययने च एतदेव । अत्र विकल्पो विज्ञेयः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशुः छागः । अन्तराध्यापकाभ्येतोः ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । पशुर्गवादिः मण्डूकविडालकुक्कुरसर्पनकुलमूषिकैः शिष्योपाध्याययोर्मध्यागमनेऽनध्यायमहोरात्रं
जानीयात् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पश्वादिभिः सप्तभिरन्तरागमनेऽनध्यायइत्याह पश्विति । पशुर्गवादिः ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । पशुशब्देनात्र ग्राम्याश्चारण्याश्च पशव उच्यन्ते । पशुना यजेतेत्यत्रापि नित्यवदुपादानाच्छागएवे-
त्यपरे ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशुः छागः । गुरुशिष्ययोः पश्वादीनामन्तरागमने अहर्निशं अनध्यायः ॥ १२६ ॥

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ॥ स्वाध्यायभूर्म चाशुद्धामात्मानं चाशुचि द्विजः ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यग्रहणात्पूर्वत्रानध्यायानां विकल्पः । तत्रापि येषां नित्यत्वमात्रं तत्त्वदर्शितमेव । यत्र नि-
त्यग्रहणमर्थवादो वा यथा अमावास्या गुरुहन्तीति भूमेऽशुद्धिरस्थिभगलिङ्गादिकामेध्यादिसंसर्गः । आत्मनस्तु पञ्चमेव-

क्ष्यते । यद्यप्यभ्ययनविधिप्रकरणेतावनभ्यायौ तथापिनैत्यके भवतः । नल्लशुचिरधिक्रियते तथाचब्राह्मणं तस्य-
बा एतस्ययज्ञस्य द्वावनभ्यायौयदात्माशुचिर्यदेशइति ब्रह्मयज्ञश्च नित्योजपः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वक्ष्यमाणौद्वावेववर्जयेत्नित्यंनित्यकर्तव्ये ब्रह्मयज्ञे । अतएव श्रुतौ तस्यवाएतस्य ब्रह्म-
यज्ञस्यद्वावनभ्यायौयदात्माशुचिर्यदेशइत्युक्तम् । अत्र नाधीयीतेतिनिषेधे अभ्यापनमपि निषिद्धं तत्रापि वेदोच्चा-
रणरूपाभ्ययनसंभवात् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिविद्यानैपुण्यकामंप्रतिपूर्वोक्तानभ्यायविकल्पार्थमाह द्वावेवेति । स्वाभ्यायभूमिचोच्छिष्टाद्यमे-
भ्योपहृतां । आत्मानंच यथोक्तशौचरहितमिति द्वावेवानभ्यायौनित्यंप्रयत्नतोवर्जयेत् ननु पूर्वोक्तान् । तेषामपि यत्र नि-
त्यग्रहणमनुवादोवा नित्यत्वख्यापकोवाऽस्ति तानपि नित्यंवर्जयेत् । अन्यत्र विकल्पः ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्युदासाधिकरणन्यायेनभूयात्माशुद्धित्यतिरिक्तेषु निषिद्धेषु नित्याभ्ययनकर्तव्यमिति प्रदर्श-
नार्थमद्वावेवेति । वेदरक्षाहेतुत्वात्तस्य वेदोपकरणेचैव स्वाभ्यायेचैव नैत्यकइत्युक्तत्वात् । अष्टकासु त्वहोरात्रमिति यद्य-
प्यत्रस्वाभ्यायविचारःप्रकरणात्सातकस्यतथापि अधीयानइति लिङ्गात्प्रथमाध्यायनेप्यङ्कमतःप्राथमिकाध्यायनमपि मनु-
क्तसर्ववर्जनपुरःसरमितिभावः । इत्यनभ्यायप्रकरणम् ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः नित्यमापद्यपि । अनेनान्येषामनभ्यायनिमित्तानामापद्यनुज्ञासूचिता ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः द्वावेव विवर्जयेत् । अशुद्धां भूमिं । च पुनः आत्मानमशुचिम् ॥ १२७ ॥

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातकोद्विजः ॥ १२८ ॥

[षष्ठ्यष्टम्यौ त्वामावास्या मुभयत्र चतुर्दशीम् ॥ वर्जयेत्पौर्णमासींच तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मचारी भवेद्ब्रह्मचारिधर्मोमैथुननिवृत्तिरतिदिश्यते नपुनर्भिक्षाचरणादिः । अप्यृतावितिसं-
बन्धात्तेवप्रथमतस्तदयमागच्छति । अन्ये तं मधुमांसनिवृत्तिमपीच्छन्त्येतेष्वहःसु । तत्र स्मृत्यन्तरमुदाहार्यम् । षष्ठ्यष्टमीम-
मावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् । वर्जयेत्पौर्णमासींचतैलेमांसेभगे क्षुरे ॥ अन्येत्वाहुर्ब्रह्मचारीतिविशिष्टाश्रमिणोनामधेयमे-
तत् । अतआश्रमान्तरवर्तिनिगृहस्थदौ प्रयुज्यमानेवेदग्रहणार्थधर्मलक्षणयाऽतिदेशार्थोभवति । ब्रह्मचारीभवेत् परश-
ब्दोहि परत्र प्रयुज्यमानोवत्यर्थगमयति । सर्वेषु ब्रह्मचारिधर्मेषु प्रामेस्वग्रीन्धनभैक्ष्यचरणादयः । आसमावर्तनात्कुर्यादि-
तिवचनात् । गृहस्थः शेषभुगितिचप्रत्यक्षे विनिवर्तन्ते । केवलमधुमांसमैथुनप्रतिषेधमात्रमितिदिश्यतइति । प्रसिद्धस्तु
ब्रह्मचारिभब्दोमैथुननिवृत्तावेवेतिर्यकिंचिदेतत् ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मचारीमैथुनरहितः ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । अमावास्यादिष्वृतावपि स्नातकोद्विजो न स्त्रियमुपगच्छेत् । पर्ववर्जब्रजेज्ञैनामित्यनेनैव निषेधसि-
द्धौ स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थमिहपुनर्वर्जनम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अमावास्यामित्यत्र कालकर्म तेनैतेषु स्त्रियमृतावपि न गच्छेत् पर्ववर्जब्रजेज्ञैनामित्यादिना
निषेधस्य प्राप्तत्वेपि स्नातकव्रतलोपार्थपुनर्ग्रहणं । ऋताविति लिङ्गात् ब्रह्मचारीति पदमैथुननिवृत्तिमात्रपरम् ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । अथस्नातकस्यव्रतान्तराण्याह अमेति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकोद्विजः अमावास्यादिषु नित्यंक्रतावपि ब्रह्मचारी भवेत् ॥ १२८ ॥

[रामचन्द्रः । षष्ठीति तैले तैलाग्रद्वे मांसभक्षणे भगे क्षुरे स्मशनादिक्रियायां वर्जयेत् ॥ १ ॥]

न स्नानमाचरेद्बुद्धा नातुरो न महानिशि ॥ न वासोभिः सहा जलं नाविज्ञाते जलाशये ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यस्य स्नानस्य भुक्तवतः प्राप्पभावान्नायं प्रतिषेधः । स्पृष्ट्यन्तरे हि स्नानं महायज्ञाः शेषभोजनमित्यर्थक्रमः श्रुतः । न चण्डालस्पर्शनादिनिमित्तकस्यापि नाशुचिक्षणमपि तिष्ठेदिति विरोधात् । अतश्चालक्ष्णस्य धर्माद्यप्यनोदहेतोरयं प्रतिषेधः । आतुरोऽप्यधिगृहीतः तस्य सर्वप्रकारस्नानप्रतिषेधोऽशुचित्वेऽपि सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति । का तर्हि तस्य शुद्धिर्मार्जनं मन्त्रवत्प्रोक्षणं वस्त्रत्याग एवमादिकर्तव्यं महानिशा मुन्युक्त उभयतोऽर्धरात्रिकः । ये तु महती निशा यस्मिन्काले हेमन्तादाविति व्याचक्षते तेषां माघफाल्गुनयोः प्रातःस्नानविधि विरोधादपव्याख्यानम् । नापि हेमन्तिकीपु रात्रिषु निषेध इति प्रमाणमस्ति द्वितीयस्य निशाशब्दस्याभावात् । वासोभिरतिसामर्थ्यलक्षणे शीतादौ वाससां बहुत्वे सति प्रतिषेधः । एकेन विहितमेव न नग्नः स्नायादिति द्वाभ्यामनियमो बहुनां प्रतिषेधः । जलाशयो जलाधारोऽविज्ञातः गाधागाधतया ग्राहादिभयेन च । अजस्रं सर्वदेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आतुरो रोगी । महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयमिति स्मृतिः । न वासोभिर्बहुभिः सह सचैल्लानादभ्यत्र । नाजस्रपुनः पुनरेकस्मिन् दिने निमित्तान्तरपातं विना । अविज्ञातो विशेषतोऽन्यजाद्यत्वात् तद्वादिनाऽज्ञाते ॥ १२९ ॥

(३) कुहूकः । नित्यस्नानस्य भोजनानन्तरमप्रसक्तेश्चण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्य मुहूर्तमपि शक्तिविषयेनाप्रयतः स्यादित्यापस्तम्बस्मरणान्निषेद्धुमयोग्यत्वाद्यदच्छास्नानमिदं भोजनानन्तरं निषिध्यते तथा रोगी नैमित्तिकमपि स्नानं कुर्यात् किंतु यथासामर्थ्यं अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वा स्यान्मार्जनं देहिकविदुर्गित्यादिजाबालाद्युक्तमनुसंधेयम् । तथा महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्मिन् स्नानं कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृत इति देवत्वचनान्तरं न स्नायात् । बहुवाससाश्च नित्यं न स्नायात् । नैमित्तिकचाण्डालादिस्पर्शे सति तु स्नानं बहुवाससोऽभ्यनिषिद्धम् । ग्राहाद्याक्रान्तागाधरूपतया च विशेषेणाज्ञाते जलाशये च ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । महानिशीति महानिशा तु सा ज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृत इति हारीतोक्तेः ॥ मुहूर्तमपि शक्तिविषयेनाप्रयतः स्यादित्यापस्तम्बस्मरणान् ॥ चण्डालादिस्पर्शे वास्यं स्नानमिति यादृच्छिकस्नानविषयो निषेधः । वासोभिर्विशिष्ट इति कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वं विवक्षितम् । अविज्ञाते न क्राद्याक्रान्ते गाधाद्ये ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । न स्नानमाचरेत् भुक्तेति दृष्टार्थस्नानस्य प्रतिषेधः नातुर इत्याद्यदृष्टार्थस्नानस्य च । अन्तर्वासोऽन्तरवासो बहिर्वास इति त्रीणि वासांसि धार्याणि । तेषु बहिरन्तरवाससोराश्रयनिषेधो बहुवचनग्रहणाद्भ्रम्यते । अजस्रग्रहणादत्यन्तोपहतयोराराधनानुज्ञा च ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । निमित्तं विना वासोभिः सह स्नानं न समाचरेत् । अविज्ञाते अन्यजादिना स्नानित्वा ज्ञाते ॥ १२९ ॥

देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ॥ नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिकृतयोऽत्र देवतास्तासां छायासंभवात् । गुरुः पिता । आचार्य उपनेता । भेदोपादानमातिदेशिकगौरवनिवृत्त्यर्थम् । तेन मातुलादिषु नायं विधिरिति । केचित्समाचारविरोधान्नैतद्युक्तम् । गोबलीवर्दवद्भेदो विज्ञेय इति

वदन्ति । बभ्रुः कपिलोवर्णः । तद्गुणयुक्तद्रव्यबन्धनं गौः कपिला सोमलतावा । उभयोर्बभ्रुशब्देन वेदे प्रयोगदर्शनात् । कामतद्व्यबुद्धिपूर्वमदोषः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवतानां देवतार्चानाम् । बभ्रुणः कपिलस्य प्राणिनश्छायाम् । दीक्षितस्य दीक्षाकाले ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । देवतानां पाषाणादिमयीनां गुरोः पित्रादेर्नृपतेः स्नातकस्याचार्यस्य च गुरुत्वेऽप्याचार्यस्य प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः । बभ्रुणः कपिलस्य यज्ञे दीक्षितस्यावश्वथस्नानात्पूर्वमिच्छया छायां नाक्रामेत् च शब्दाच्चाङ्गालादीनामपि । कामतद्व्यभिधानाद्बुद्धिपूर्वके न दोषः ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च देवतानामिति । आक्रमणं तदुपर्युपवेशनं उल्लङ्घनं चङ्क्रमणं अबुद्धिपूर्वं न दोषः नापि स्पर्शे बभ्रुणः कपिलस्य दीक्षितस्य रतयज्ञस्य ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । देवतानां देवताप्रतिमानाम् । स्नातको ब्राह्मणः । आचार्य उपनेता । बभ्रुः कपिलगौः ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । देवतादीनां छायां कामतः नाक्रामेत् बभ्रुणां गवां कपिलां छायाम् । च पुनः दीक्षितस्य छायां नाक्रामेत् ॥ १३० ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम् ॥ सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ १३१ ॥

(१) मेघातिथिः । मध्याह्नेऽर्धरात्रे महानिशायां समांसं च श्राद्धं भुक्त्वा न सेवेत चिरं न तत्रासीत् । यदिकथंचिद्भ्रातृदिगच्छतोऽन्तरेण चतुष्पथं मार्गान्तरमस्ति तदा तावन्मात्रसंबन्धो न निषिध्यते । केचित्तु चकारमेवं योजयन्ति श्राद्धं भुक्त्वा सामिषं चान्यदपि भोजनम् । आर्षमश्च संबन्धे समाचारोऽन्वेष्टव्यः । नान्यथा व्यवहितः संबन्धो लभ्यते ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्राद्धं भुक्त्वा तथा मिषं भुक्त्वापि । मध्यन्दिनार्धरात्रयोः । सन्ध्ययोश्च । न सेवेत चिरं न तत्र तिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । दिवारात्रे च संपूर्णे प्रहरद्वये समांसं च श्राद्धं भुक्त्वा प्रातः सायं सन्ध्ययोश्च चिरं चतुष्पथं नाधितिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । सामिषं सामिषमित्यसकृन्निषेधान्त्वाद्धे तद्दानं भक्षणं चावश्यकम् ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । सामिषं श्राद्धं भुक्त्वा मध्यन्दिनादिषु च चतुष्पथं न सेवेत ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुष्पथं मध्यंदिने मध्याह्नकाले न सेवेत ॥ १३१ ॥

उद्धर्तनमपस्नानं विष्णु मूत्रे रक्तमेव च ॥ श्लेष्मनिष्ठयूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः ॥ १३२ ॥

(१) मेघातिथिः । उद्धर्तनमभ्यङ्गमलापकषणपिष्टादि । अपस्नानमुपर्युक्तमुदकम् । निष्ठयूतमश्लेष्मरूपमपि भुक्त्वा त्यक्तताम्बूलवीटिकादि । अधिष्ठानं तदुपरि स्थानम् । कामतः अज्ञानपूर्वमदोषः ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्धर्तनं गान्धर्वोद्धर्तनमलम् । अपस्नानं मृत्निमित्तस्तानजलं मृत्तवात्यादीनाम् । नाधिधिष्ठे-
नोपरि तेषां तिष्ठेत् ॥ १३२ ॥

(३) कुङ्कुमः । उद्धर्तनमभ्यङ्गमलापकर्षणपिष्टकादि । अपस्नानं स्नानोदकं मूत्रपुरीषे रुधिरं च श्लेष्माणं निहृत्य तमश्लेष्मरूपमपि चर्चितपरित्यक्तरूपताम्बूलादि वान्तं भुक्नोद्गीर्णभक्तादि एतानि कामतोनाधितिष्ठेत् । अधिष्ठानंतदुपर्यवस्थानम् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्धर्तनं गात्रान्निःसारितमलं । अपस्नानं स्नानोदकं । निहृत्य मुखनिःसृतं । कफं नाधितिष्ठेत्तदुपरोतिशेषः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । उद्धर्तनं शरीरत्यक्तमलं । अपस्नानं मृतस्नानजलम् ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्धर्तनादिषु कामतः नाधितिष्ठेत् उद्धर्तनं अभ्यङ्गमलापकर्षणं विष्णुमूत्रे च रक्तमेव श्लेष्मनिहृत्य तवान्ताति एतेषु स्थानेषु कामतः नाधितिष्ठेत् ॥ १३२ ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ॥ अधार्मिकं तत्स्करं च परस्यैव च योषितम् ॥ १३३ ॥

(४) मेधातिथिः । वैरी शत्रुस्तस्य सदैव उपायनप्रेषणान्येकत्र स्थानासने गृहमानादिकथाप्रवृत्तिरित्येवमादि न कार्यम् । अधार्मिकः पातकी यश्च कुसृत्या वर्तते । तत्स्करश्चौरः । अस्मादेव च भेदोपादानादधार्मिकोनसर्वः कितर्हि यथाव्याख्यातम् । परस्य योषितम् । योषिद्वह्णान्नपत्त्येव किं तत्सर्वरुद्धापि वैरकरणत्वादुभयोर्दृष्टदोषनिमित्तैश्च प्रतिषेधः साहचर्यात् । उत्तरत्र च दारयह्णमदृष्टदोषातिशयदर्शनार्थम् । पुनरेवं वक्तव्यं योषितमिति सामान्यनिर्देशो दारशब्दार्थवादाद्विशेषावगतिः । नायमस्यार्थवादो भिन्नमेवैतद्वाक्यम् ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अरिं न सेवेत चिरं न तत्समीपे तिष्ठेत् ॥ ३३ ॥

(३) कुङ्कुमः । शत्रुतन्मन्त्रिणमधर्मशीलं चौरं परदारान्धनसेवेत । चौरस्याधार्मिकत्वेऽप्यत्यन्तगर्हितत्वात्पृथग्निर्देशः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैरिणः सहायमित्यन्वयो तस्तन्मित्रं वर्जयेत् ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । योषितोदारान् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्य योषितं न सेवेत ॥ १३३ ॥

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥ यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अजीर्णकारभोजनादि सुवर्णापहरणादिष्वेदमनायुष्यमायुष्यक्षयकरं यादृशं परदारगमनम् । अदृष्टेन दृष्टेन च दोषः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनायुष्यं । लोके इह लोके ॥ १३४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्मादीदृशमनायुष्यमिह लोके पुरुषस्य न किञ्चिदस्ति यादृशं परदारगमनम् तस्मादेतन्म कर्तव्यम् ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषु परस्त्रीगमनमन्त्यर्थनिराकर्तव्यमित्याह नहीति । सेवनं संभोगः ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परदारोपसेवनं यादृशं अनायुष्यकरं ततो न्यतरम् ॥ १३४ ॥

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ॥ नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अवमाननादरोगौ रवाभावस्तिरस्कारश्च । कृशानपि तदात्वे प्रीतिर्कर्तुमसमर्थानपि ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नावमन्येताधिकेपादिनाऽवमतानकुर्यात् भूष्णभूतिशील इति भूतिकामिताऽभिमेता ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । वृद्धयर्थे भूधातुः । भूष्णुः वर्धिष्णुर्धनगवादिना वर्धनशीलः क्षत्रियसर्पबहुश्रुतं च ब्राह्मणं नावजानीयात् । रुशानपितृकाले प्रतीकाराक्षमात् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच क्षत्रियमिति द्वाभ्यां । बहुश्रुतं विद्वांसं । भूष्णुरायुरादिना वर्धनशीलः ॥ १३५ ॥

(५) मन्दनः । क्षत्रियमभिषिक्तम् ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूष्णुः वर्धिष्णुः क्षत्रियादिकं नावमन्येत न तिरस्कुर्यात् ॥ १३५ ॥

एतन्नयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ॥ तस्मादेतन्नयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवमन्तारंपुरुषम् त्रयमवमानितम् क्षत्रियः सर्पोऽदृष्ट्या शक्यया ब्राह्मणोजपहोमैरदृष्टेन च दोषेण तस्मादेतन्नयं नित्यमित्युपसंहारः । विधाय दोषदर्शनं पुनरुपसंहारोयत्नेन परिहारार्थः । यत्नातिशयाच्च प्रायश्चित्ते गौरवमप्यनुमीयते ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मादित्युक्तोपसंहारो दोषाधिक्यज्ञापनार्थः ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतन्नयमवमानितं सदवमन्तारं विनाशयति । क्षत्रियसर्पो दृष्टशक्त्या ब्राह्मणश्चाभिचारादिना दृष्टेन तस्मात्कल्याणबुद्धिरेतन्नयं सर्वदा नावजानीयात् ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्काले अनपकारित्वेऽपि उदकैः अनथविहमित्याह एतदिति । त्रयं क्षत्रियादि । अवमानितं सत्पुरुषमवमन्तारं दृष्टादृष्टाभ्यां दहति ॥ १३६ ॥

(५) मन्दनः । उक्तमर्थं निगमयति एतदिति ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियः ब्राह्मणः सर्पः एतन्नयमवमानितं तिरस्कृतं निर्दहति ॥ १३६ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ॥ आभृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनानां मन्येत दुर्लभाम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । असमृद्धिर्धनाद्यसंपत्तिः कुर्यादिना धनार्जनवासरे । तत्र नात्माऽवमन्तव्यो दुर्भगोऽहमकृतपुण्यो नास्मिन्नवसरे धनमया लब्धं कुतोऽन्यदा प्राप्स्यामीति नावसादो भावनीयः । आभृत्योः श्रियमन्विच्छेत् आप्त्या दुष्कृतासादनार्जनकामो न त्यक्तव्यः । न चैनानां श्रियं दुर्लभां मन्येत । अवश्यं मम संपद्यते मद्यवसाय इति गृहदौःस्थित्याद्यपरिगणम्य तदर्जने प्रवर्तितव्यम् । अस्ति कस्यचित्सुभाषितम् । हीनाः पुरुषकारेण गणयन्ति गृहस्थितिम् । सत्त्वोद्यमसमर्थानां नासाभ्यव्यवसायिनाम् ॥ अनेन चैतद्दर्शयति नाहं दुर्गतः क्लेशप्राप्य धनआधानादौ नाधिक्रिये ततोऽभिहोत्रहोमक्लेशादुत्तीर्णोऽस्मीति यस्य बुद्धिः स न सम्यक्प्रन्यत इति । अतस्तदर्थं प्रयतेत ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वाभिः पित्रादिक्रमागताभिः । अन्विच्छेत् प्रयत्नेनानुसंदध्यात् ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रथमं धनार्थमुद्यमे कृते तत्र धनानामसंपत्तिर्भिर्मदभाग्योऽहमिति नात्मानमवजानीयात् । किंतु मरणपर्यन्तं श्रीसिद्धयर्थमुद्यमं कुर्यात् न त्विमां दुर्लभां बुध्येत् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । अवमाननप्रसङ्गेनाह नेति । पूर्वसंपन्नः सांपतंस्तदधनः कृतोद्यमस्तदशक्त्या भग्नभाग्योऽहमि-

त्यात्मानंनावजानीयादिति । उक्तनिषेधातिक्रमिणंस्वावमानेनावसन्नं प्रत्याह आपृष्योरिति । एनां श्रियं पुरुषकारस्या-
साध्यत्वाभावात् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनां श्रियं दुर्लभानमन्येत् नासाध्यं व्यवसायिनः पूर्वापरसमृद्धिभिः पित्रादिक्रमादागताभिः
॥ १३७ ॥

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ॥ प्रियं च नानृतं ब्रूयादेषधर्मः सनातनः ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थप्रयुक्तवचनं सत्येनियम्यते । यथादृष्टश्रुतचसत्यं प्रियं ब्रूयात् । द्वितीयोऽयं विधिः । औ-
दार्यादिगुणानुक्तथनं परस्यादृष्टेनापि केनचिदवसरेण । तथा पुत्रजन्मादि ब्राह्मणपुत्रस्तेजादित्यसत्यपि त्वप्रयोजने यदि
सत्यं तद्वक्तव्यं । यदितस्य तन्मविदितं सत्यं प्रियमप्रियं वास्ति । प्रियं दर्शितं ब्राह्मणपुत्रइत्यादि । अप्रियं यथा ब्राह्मण कन्या-
ते गर्भिणी तदसत्यं ब्रूयात्सत्यमपि कन्यागर्भग्रहणमप्रियत्वादप्रकाश्यम् । सत्यांगतौ तूष्णीमासित्यम् । ननु गर्भिण्या गर्भि-
णीति वक्तव्यं प्रियत्वादत आह प्रियं च नानृतं ब्रूयादिति । एवं च यस्य प्रथमः साक्षात्कारस्तेन तत्र तूष्णीमासितुं लभ्यते । एष त-
नातनो धर्मः । सनातनो नित्यो वेदस्तेन विहितत्वाद्धर्मोऽपि सनातनः ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयादिति समुच्चितं वाक्यमिति स्फुटयितुम् न ब्रूयादिति व्यतिरेको-
पदर्शनम् ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथादृष्टश्रुतं तत्त्वं ब्रूयात् तथा प्रीतिसाधनं ब्रूयात् पुत्रस्तेजादित्येति । यथादृष्टश्रुतमप्यप्रियं पुत्रस्तेजादित्येति
इत्यादि न वदेत् प्रियमपि मिथ्या न वदेत् । एष वेदमूलतया नित्यो धर्मः ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचित्सत्यमिति । विप्रं क्षत्रियं वैश्यं वा न । भोभोक्षत्रियदायाद न क्षत्रियाधमेति । क्षत्रिय-
ब्राह्मणं ब्रूयात् ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रियमपि अनृतं न ब्रूयात् ॥ १३८ ॥

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ॥ शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र प्रथमस्य भद्रशब्दस्य नञ्श्लोपं व्याचक्षते । यद्भद्रं तद्भद्रमिति ब्रूयात् । इतिकरणः प्रदर्श-
नार्थः । कल्याणमङ्गलसिद्धिभेदइत्यादयः सिद्धाः शब्दाः प्रयोक्तव्याः । पूर्वपदस्यापि प्रदर्शनार्थत्वेऽन्धे चक्षुष्मान्मूर्खे-
प्राज्ञइत्यादिवचनं लभ्यते । अथवा भद्रमित्येष एव शब्द एवमादिषु वक्तव्यः । शुष्कवैरं असम्यक्थादिप्रयोजनआहोपुरुषिकं वा-
क्यं न कर्तव्यम् । एवं राजाधिकरणे विवादं शुष्कमेवेत्यादिसंघटते । केनचिदसमर्थेनापि ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भद्रवस्तु तोयच्छोभनं भद्रमित्येव वा भद्रमपि । शुष्कवैरं निर्निमित्तं द्वेषं विवादं विरुद्धवाद-
म् ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रथमं भद्रपदमभद्रपदपरं द्वितीयं भद्रशब्दपर्यायपरं अभद्रं यत्तद्भद्रशब्दपर्यायपरमशस्तादिशब्देन
प्रब्रूयात् । तथाचापस्तम्बः । नाभद्रमभद्रं ब्रूयात्पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयात्भद्रमित्येवेति भद्रपदमेव वा तत्र योज्यं । शुष्क-
निष्प्रयोजनवैरं विवादं केनचित्सह कुर्यात् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भद्रमिति । भद्रं भद्रमिति विपत्ता । शुष्कवैरमिति फलरहितवैरम् ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । शुभाशुभिषु सर्वत्र भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् । भद्रमिति ब्रूयादितियावत् । भद्रमित्येव वा वदेत् । सक्-
द्धमित्येव वा ब्रूयात् । शुष्कं निरर्थकम् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभद्रमपि वस्तु भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् शुष्कवैरं निष्प्रयोजनं वैरं न कुर्यात् ॥ १३९ ॥

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यं दिने स्थिते ॥ नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैकोन वृषलैः सह ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । अतिकल्यशब्दश्चाहर्मुखे वर्तते । उषःकाले न गन्तव्यम् । अतिसायं पश्चिमसन्ध्यासमयेऽज्ञानेन पुरुषेण सह न गच्छेत् । असहायश्च वृषलैः शूद्रैश्च सह ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिकल्यमुदयसमये न गच्छेत् पन्थानं । स्थिते वर्तमाने । न वृषलैरेव सह ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । उषःसमये प्रदोषे च दिवा संपूर्णप्रहरद्वये च अज्ञातकुलशीलेन पुरुषेण शूद्रैश्च सह न गच्छेत् । नैकः प्रपद्येता ध्वानमित्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुनर्नैक इति प्रतिषेधः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तगौरवार्थः ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । षडेताम्बर्जयेदित्याह नेति । अतिकल्यं उषसि स्थिते सूर्य इति शेषः । अज्ञातेन कुलशीलादिना वृषलैर्वैष्टितो नैको विप्रः १४०

(५) नन्दनः । अज्ञातेनाविदितस्वभावेन ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिकल्यं प्रातः अज्ञातेन पुरुषेण समं नाधिगच्छेत् । प्रत्यूषोहर्मुखं कल्यमित्यमरः । अतिसायंकालं अतिमध्यं दिने स्थिते तथा वृषलैः सह न गच्छेत् ॥ १४० ॥

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् । रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । हीनाङ्गाः काणकुष्ठिकुब्जादयः । अतिरिक्तमधिकं अङ्गेषां स्त्रीपद्यादयः । विद्याहीनामूर्खाः । वयोतिगा अत्यन्तवृद्धाः । रूपहीना दुःसंस्थानाभ्यपि टकेकरादयः । द्रविणहीनाः द्रविद्राः द्रविणधनं तेन हीनार्वाजिताः । जात्याहीनानि कृष्टजातयः कुण्डगोलकाद्यास्तान्नाक्षिपेत् । आक्षेपः कुत्सा एतेषां एतैः शब्दैराह्वानमेव कुत्सा ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वयोतिगानतिवृद्धान् । द्रविणधनं । जातिर्विशिष्टकुलजन्म नाऽऽक्षिपेद्दीनाङ्गत्वाद्यन्तर्भावेनाक्षेपेन कुर्यात् ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खवृद्धकुरूपार्थहीनहीनजातीन्काणशब्दाह्वानादिना न निन्देत् ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । खञ्जपाद इति वा अङ्गहीनान् षट्नाधिक्षिपेदित्याह हीनाङ्गानिति ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यधनम् । जातिरभिजात्यं ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हीनाङ्गादींश्च न क्षिपेत् न तिरस्कुर्यात् ॥ १४१ ॥

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिद्योविप्रोगोब्राह्मणानलान् ॥ न चापि पश्येदशुचिः सुस्थोज्योतिर्गणान्दिवि ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्छिद्यो भुक्तवानमाचान्तःकृतमूत्रपुरीषश्च । अशुचिमात्रमिहोच्छिद्यशब्देनोच्यते । तथा चोच्छिद्यस्य गवादिस्पर्शः प्रतिषिध्यतेऽशुचिशब्देन । प्रायश्चित्तं वक्ष्यति पाणिग्रहणमतन्त्रम् । अन्येनाप्यङ्गेन स्पर्शाने-

(१४१) वयोऽधिकान्=वयोऽतिगान् (मे०)

प्यते । वस्त्राद्यन्तरिते न निषेधः ॥ दिविज्योतिर्गणनपश्येत् । स्वस्थोनातुरः । दिवीतिवचनाङ्गमौ ज्योतिषोऽप्ये चाश-
तिषेधः ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाणिना न स्पृशेदिति गात्रान्तरेण स्पर्शे तादृशदोषाभावार्थः । उच्छिष्टद्वयशुचिमात्रो-
पलक्षणम् ॥ १४२ ॥

(३) कुम्भकः । कृतभोजनः कृतमूत्रपुरीषादिश्चाकृतशौचाचमनोब्राह्मणोहस्तादिना गोब्राह्मणाधीन स्पृशेत् । न-
चाशुचिः सन्नानातुरोदिविस्थान्त्सूर्यचन्द्रग्रहादिज्योतिर्गणान् पश्येत् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च नेति । स्वयमुच्छिष्टोविमः पाणिना गोब्राह्मणादीन् न स्पृशेदित्यन्वयः । तथा स्वयं-
सुस्थोअशुचिः सन् ॥ १४२ ॥

(५) मन्दनः । उच्छिष्टः स्नानाचमनशौभ्याशौचयुक्तः । स्वस्थः सावधानः । अत्र दिवीतिविशेषणाजलेनुज्ञातदंश-
नमितिगम्यते ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं । न स्पृशेदिति । अशुचिः सज्योतिर्गणन पश्येत् ॥ १४२ ॥

स्पृष्टैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि नार्भिपाणितलेन तु ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषवचनेऽपि प्राणांश्चक्षुरादय एव मूर्धन्याउच्यन्ते । प्राणशब्दश्चक्षुरादिवचनोवेदे प्राण-
संभवोपनिषदि दृश्यते । गात्राणि अंसजानुपादादीनि । पाणितलेनापोगृहीत्वा स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतान्गोब्राह्मणानलान् स्पृष्ट्वा ज्योतिर्गणं च दृष्ट्वेत्यपि । अद्भिः प्राणानिति आचमनं-
कृत्वा जलसहितेन हस्तेन मूर्धन्येन्द्रियस्थानानि समहस्ततलेन सर्वगात्रनार्भिच स्पृशेदिति तस्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः
॥ १४३ ॥

(३) कुम्भकः । एतान्गवादीनाशुचिः सन्स्पृष्ट्वा कृताचमनः पाणिना गृहीताभिरद्भिः प्राणांश्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि शिरः
स्कन्धजानुपादान्नाभिच स्पृशेत् । अपकरणे चेदंप्रायश्चित्ताभिधानं लाघवार्थम् । तत्रप्रकरणे गवादिप्रहणमपि कर्तव्यं-
स्यात् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवाश्चेत्तत्राहस्पृष्टेति । प्राणान्चक्षुरादीन्द्रियाणि जलपूर्वमुपस्पृशेदिति । नार्भिचपाणितले-
नकरणेन ॥ १४३ ॥

(५) मन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह स्पृष्टेति । एतानि गोब्राह्मणानलान्पाणिना ज्योतिर्गणांश्चक्षुरा स्पृष्ट्वा अद्भिः सह-
पाणितलेन प्राणांश्चक्षुरादीनि प्राणस्थानानीति । गात्राण्यवयवांश्चनार्भिचोपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान् विषादीन् अशुचिः सन् स्पृष्ट्वा अद्भिः प्राणान्प्राणेष्विन्द्रियादीन् उपस्पृशेत् । सर्वाणि गा-
त्राणि नार्भिच पाणितलेन स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ॥ रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिमित्ततः कण्डूयनादिनिमित्तविना । स्वानि खानि चक्षुरादीनि छिद्राणि न स्पृशेत् । रह-

स्थानि कक्षोपस्थगतानि विवर्जयेत्प्रकृतेन स्पर्शेन । श्लोकपूरणार्थमाख्यातान्तरोपादानम् । अन्धेत्वाङ्गुः आख्याता-
न्तरनिर्देशादर्शनं प्रतिषिध्यते ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनातुरः कण्डूत्यादिपीडाभावे । तथा ऽनिमित्ततआचमनादिनिमित्तभ्यतिरेकेण । खानि
इन्द्रियस्थानानि नाभ्यूर्ध्वस्थान्यपि न स्पृशेत् । रहस्यान्युपस्थादिस्थितानि वर्जयेत् । स्पृशेन्नित्यमेवातुरत्वेपि ॥ १४४ ॥

(३) कुङ्कुकः । अनातुरः सन् त्वानि खानीन्द्रियछिद्राणि रोमाणि च गोप्यान्युपस्थकक्षादिगतानि निरर्निमित्तं न स्पृ-
शेत् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अनिमित्तः । आचमनादिनिमित्तविना । रहस्थानि कक्षोपस्थगतानि विवर्जयेन्न स्पृशेत्
॥ १४४ ॥

(५) जन्दनः । अनातुरः श्रोत्रादिषु पीडा रहितः । खानि श्रोत्रादीनि । वर्जयेत् स्पर्शन इति शेषः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वानि खानि । छिद्राणि अनिमित्तः न स्पृशेत् । सरहस्यानि गुप्तस्थानि यानि रोमाणि
तानि वर्जयेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ॥ जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिलषितायुर्थनादिसिद्धिर्मङ्गलम् । तदर्थमाचारो मङ्गलाचारो गौरोचनातिलकशुभफलादिस्प-
र्शस्तेन युक्तो नित्यतत्सेवापरः स्यात् । ननु चाचारस्य प्रामाण्यमुक्तमेव । सत्यम् । अदृष्टस्यार्थस्यानेनोच्यते । दृष्टबुद्ध्यादि
क्रियमाणस्य व्यभिचारदर्शनेन कश्चिदनादरपरः स्यात् । तदर्थे पुनरुच्यते यथाप्रस्थानकाले संहिते पुनः कथनं
दध्यादौ वन्दनं शुक्लनिवसनदर्शनं दक्षिणतः कपिञ्जलवासितं फलिते वृक्षे दक्षिणतएव वायसस्य । एवमादिमङ्गलार्थमा-
दरणीयं विपरीतं विपरीतवर्जनीयम् । जितेन्द्रियो विषयेष्वललसः । पुरुषार्थतयैतदसकृदुक्तमपि विनिपातनिवृत्त्यर्थमु-
च्यते । अप्रेरन्त्यत्रापि होमसंभवाज्जुहुयादग्निमित्याह । अतन्द्रित इत्युक्तानुवादः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मङ्गलाचारः । पापालक्ष्मीनाशहेतुराचारः । नियतात्मा शुचिः । जितेन्द्रियो नियतेन्द्रि-
यः । जपेत्गायत्र्यादि जुहुयात्तेनैव पापशान्त्यर्थम् ॥ १४५ ॥

(३) कुङ्कुकः । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तदेतुत्वेन गौरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोप्युक्तः
स्यात् । बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतो जितेन्द्रियश्च भवेत् । गायत्र्यादिजपविहितहोमं च नित्यं कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । अत्रा-
चारादीनामुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्यर्थत्वात्पुनरभिधानम् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचमङ्गलेति । मङ्गल्यं स्वर्णदूर्वादि । प्रयतात्मा शुचिः । जपेद्गायत्रीमिति शेषः ॥ १४५ ॥

(५) जन्दनः । नैमित्तिकानाचारानाह मङ्गलेति । मङ्गलानि सुवर्णचन्दनरत्नपञ्चगव्यानिरोचनां । प्रियङ्गुसर्पप-
क्षौद्रमङ्गलानि प्रचक्षते ॥ आचारो व्याख्यातः ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गलाचारयुक्तः स्याद्भालंकारयुक्तः स्याद्गायत्रीजपेत् ॥ १४५ ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ॥ जपतां जुहुतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । विनिपातः प्राकृताशुभनिमित्तकोदैवोपद्रवोभ्याधिर्धननाशदृष्टवियोगादिः । स एवमाचाराणां-
माङ्गल्यकान्निवर्तते । अनेनापि नित्यतैवोक्ता भवति सत्यपि फलार्थत्वे । नहि कश्चिदैवोपद्रवानिवृत्तिमर्थयते । अतो-

नित्यग्रहणमनुवादः । अथापि कश्चिदनर्थीस्यात्तथापि नित्यएवायंविधिः । एवंचोभयार्थतातस्थ नित्याधिकारवृत्ति-
र्विनिपातनिवृत्तिश्च ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनिपातइहलोकेपरलोके च ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । अतआहमङ्गलाचारयुक्तानामिति । मङ्गलाचाराभ्यांयुक्तानांनित्यंशुचीनांजपहोभरतानांदैवमानु-
षोपद्रवोन जायते ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानामनुष्ठानेअर्थादमाह मङ्गलेति । विनिपातोदैवमानुषोपद्रवः जपादिफलराहित्यंवा ।
मङ्गलाचारयुक्तानामित्याद्यनुवादः ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गलेति । मङ्गलाचारयुक्तादीनांविनिपातोव्याध्यादीभिःचरणादेरनिष्टप्रामिर्नविद्यते ॥ १४६ ॥

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ॥ तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्यउच्यते ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । जपेच्चजुहुयाच्चैवेत्युक्तम् । तत्र तावज्जपस्य साधनमाह वेदमेवजपेदिति । अवशिष्टोऽर्थ-
वादः । यथाकालंयस्मिन्मन्त्रकाले वीप्सायामध्ययीभावः । यदैव सौहिकी चेष्टा नातिपद्यते । तदैव जपेत् । अन्यान्य
ग्रिहोत्रादिकर्माणि नियतकालानि । जपस्यतुशुचित्वमेवकालः । अयंमुख्योधर्मः । उपधर्मोऽधर्मस्यसमीपेउपधर्मः । समी-
पमधानस्तत्पुरुषोनाव्ययीभावः । उपमानानिसामान्यवचनैरिति यथा । धर्मान्तरनिन्दा वेदजपस्तुत्यर्था न तन्निषेधायां
॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदमेव यथाकालंस्वाध्यायकाले जपेत् वेदजपमेव कुर्यात् । नतु तद्विरोधि कर्मान्तरमि-
ति । अभ्युदयसाधनं नियतेनास्य स्नातकस्य उपधर्मोऽल्पधर्मः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । नित्यकृत्यावसरे श्रेयोहेतुतया प्रणवगायत्र्यादिकंवेदमेवानलसोजपेत् । यस्मात्तन्ब्राह्मणस्य
श्रेष्ठधर्ममन्वादयोवदन्ति । अन्यः पुनस्ततोऽपकृष्टोधर्मोमुनिभिरुच्यते । उक्तस्यैव वेदाभ्यासादेः पूर्वजातिस्मरणद्वारेण
मोक्षहेतुत्वंवदितुंपुनरभिधानम् ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । तंवेदजपं उपधर्मः । अपकृष्टधर्मः विधर्मोवा ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । जपेच्चेत्युक्तम् किंजन्ममित्यपेक्षायामाह वेदमिति । तंवेदजपम् । अन्योऽवेदजपः ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तंपरंधर्मोऽहः । अन्योधर्मउपधर्म उच्यते ॥ १४७ ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ॥ अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अद्रोहोऽर्हसा । भूतानिस्थावरजङ्गमानि । जातिस्मरफलान्येतानि कर्माणिचत्वारियावज्जीवम-
नुशीयमानानिभवन्ति । जातिर्जन्मान्तरम् । पूर्वभवापौर्विकी ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषच वेदाभ्यासः शौचादिभिर्यमैस्तपःप्रश्रुतिभिर्नयमैश्च सहितएवाभ्युदयहेतुरित्याह
वेदाभ्यासेनेति । तपसाप्राणायामादिना शौचादिकं यमस्य तपश्च नियमस्योपलक्षणम् । जातिर्जन्म ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । सततवेदाभ्यासशौचतपोऽर्हसाभिःपूर्वभवस्य जातिंस्मरति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यासादिचतुष्टयंजातिस्मृतेरपि हेतुरित्याह वेदेति ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । योयंवेदजपः सशौचसत्यतपोऽर्हसायुक्तश्चेत्परमोधर्मोभवति नान्यचेत्याह वेदेति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानामद्रोहेणैव पौर्विकीर्जातिस्मरति ॥ १४८ ॥

पौर्विकी संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ॥ ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमभुते ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चेष्टफलकामः सर्वसमीहते जन्मान्तरानुस्मरणमेकतरसुखेन फलत्वेन वेदाभ्यासादिचतुष्टयस्य वर्ण्यते । तत आह पौर्विकीर्जातिस्मरन् पुनस्तदभ्यासे वर्तते । तस्माच्चानेकजन्माभ्यासादनन्तरं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं सुखम् । अजस्रमपुनरावृत्ति अभुते प्रामोति । अनन्तशब्देन सुखविशेषोक्त्यतो असाधना परितृप्तिरात्मनस्तस्याजस्रपदेन शाश्वतप्रतिपाद्यते तादृशं सुखं प्राप्यते न चैतत्क्षोयते । समानार्थावयवपुनरुक्तौ यथावृत्तकंवहतः पुरीषमिति । वृत्तकमुदकं पुरीषं च तत्रैकोरुढोऽपरः क्रियाशब्दः । पुरीषं पूरणसमर्थवृत्तकमुदकम् ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजस्रं सर्वदा ब्रह्मणो वेदस्याभ्यासेन आनन्त्यमनन्तकालस्थायि ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ततः किमत आह पौर्विकीमिति । पूर्वजातिस्मरन् जातिमित्येकत्वमनाकाङ्क्षितत्वादविवक्षितम् । बहूनि जन्मानि स्मरंस्तेषु च गर्भजन्मजरामरणदुःखान्यपि स्मरन्संसारे विरज्य ब्रह्मैवाजस्रमभ्यसति श्रवणमननभ्यानेः साक्षात्करोति तेन चानन्तमविनाशिपरमानन्दाविर्भावलक्षणं मोक्षसुखं प्राप्नोति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वजातिस्मृतौ किं स्यादित्यत्राह पौर्विकीमिति । वेदाभ्यासेनैवमम जातिस्मरता जातेति कृत्वा ब्रह्मैवाभ्यस्यते ततोऽनन्तमविनाशि मोक्षरूपम् ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । जातिस्मरणेन किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह पौर्विकीमिति । ब्रह्मवेदमनन्तरं सुखं मुक्तिम् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मैव वेदमेव । पुनरभ्यसेतुं ब्रह्माभ्यासेन अजस्रं निरन्तरं आनन्त्यफलं अभुते ॥ १४९ ॥

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ॥ पितृंश्चैवाष्टकास्चर्चेन्नित्यमन्वष्टका-

सुच ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तानां होमानां स्वरूपमुच्यते । सावित्राः सवितृदेवताकाः । पर्वसु च पौर्णमास्यमावास्यायोः कर्तव्याः शान्त्यर्थं होमा अनिष्टनिवृत्तिप्रयोजनाः द्रव्यं चात्राज्यमेवानुपातद्रव्यविशेषेषु सर्वहोमेषु श्रूयते । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यत्तु ध्रुवायामाज्यमिति । पर्वस्त्विति च सममीद्वितीयार्थे द्रष्टव्या । अधिकरणमग्निर्होमस्य न कर्मवच्चित् । होतव्यानि पठ्यन्ते लाजाज्यमांससक्तुदधिपयोधानाः पिष्टमित्यादि । एते च होमा अपूर्वाः । यावती च समाचारादितिकर्तव्यता सा प्राग्दर्शिता । अष्टका ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तमित्सपक्षाणां तिस्रोऽष्टम्यः केषांचिद्देमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां मितिवचनम् । तत्र पितृनर्चयेच्छ्राद्धेन । पितृशब्दः पूर्वप्रमोतपित्रादिवचनः । अन्वष्टकास्ता एव नवम्यः ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः सावित्रान् सावित्रीमन्त्रनिष्पाद्यान् । शान्तिहोमान् पापशान्त्यर्थं होमान् । पर्वस्वमावास्यापौर्णमास्योः । नित्यशः सर्वदा अष्टकासु हेमन्तशिशिरकृष्णाष्टमीषु । अन्वष्टकासु तन्ववमीषु ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । सावित्रीदेवताकान् होमान् अनिष्टनिवृत्त्यर्थं च शान्तिहोमान् पौर्णमास्यमावास्यायोः सर्वदा कुर्यात् । तथा आग्रहायण्या ऊर्ध्वकृष्णाष्टमीषु तिसृषु चाष्टकाख्येन कर्मणा श्राद्धेन च तदन्तरितरुष्णनवमीषु चान्वष्टकाख्येन परलोकगतां पितृन्मज्जेत् ॥ १५० ॥

(१५०) सावित्रान्=सावित्र्या (नन्दनः)

(४) राघवानन्दः । सावित्रान् सवितृदेवताकान् । शान्त्यर्थोमान् शान्तिहोमान् । सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिःसूर्याय-
स्वाहेति मन्त्रलिङ्गादाज्यद्रव्यकान् । सर्वस्मैवाएतद्यज्ञायगृहतेयतृभुवायामाज्यमिति । अतस्तेषांरूपसमर्पणमात्रमनेन ।
पर्वस्त्विति दर्शादिकालविधिस्तेषां अष्टकान्वष्टकासु च पितृभार्चयेदित्यन्वयः । आग्रहायण्याऊर्ध्वचतसृष्वष्टकासु
अष्टकाख्येन कर्मणाअन्वष्टकासुअन्वष्टकाख्येनच ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । जुहुयाच्चैवेत्युक्तम् तत्केन मन्त्रेणेत्यपेक्षायामाह साविष्येति । साविष्याआज्येन शान्तिहोमान्कु-
र्यात् । अष्टकासु हेमन्ताद्यष्टमीषु । अन्वष्टकासु नवमीषु ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सावित्रान्सवितृदेवताकान् गायत्र्यादिमन्त्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् । अष्टकासु हेमन्तशिशिर-
रुष्णनवमीषु अन्वष्टकासु पितृनर्चयेत् ॥ १५० ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ॥ उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेघातिथिः । पादाववसिध्यते येनोदकादिना तत्पादावसेचनंतदूरात्क्षिपेत् । अथवा पादप्रक्षालनमेव
दूरात्कुर्यात् । निषेकःपरिषेकः । तैलादिरुतलानोदकमपिशक्यते निषेकशब्देनाभिधातुम् । उपयुक्तशेषस्य त्याज्य-
स्यायंदूरतोनिक्षेपउच्यते । तद्धि निषेकशब्देन प्रसिद्धतरम् ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्छिष्टान्नस्य निषेकःत्यागम् ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । नैर्ऋत्यामिषुनिक्षेपमतीत्याभ्यधिकंभुवर्दानविष्णुपुराणवचनदेवविधादग्निगृहस्य दूरान्मूत्रपुरी-
षपादप्रक्षालनसकैलोच्छिष्टान्नानि । निषिध्यतइतिनिषेकरेतश्चोत्सृजेत् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दूरादिति । निषेकरेतः समाचरेदूरे कुर्यात् ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्छिष्टान्नं निषेकं रेतः दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ॥ पूर्वाह्णएव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ १५२ ॥

(१) मेघातिथिः । अर्थवादिषु पश्वङ्गसंस्तवे मैत्रःपायुरितिश्रूयते । तदिहाप्यभेदोपचारान्मित्रःपायुस्तत्रभवंशौ-
चमैत्रम् । प्रसाधनंकेशरचनामुपलेपनादि । अथवाविशेषणविशेष्येपदेमैत्रंप्रसाधनम् । अरुतशरुतापि प्रातः पायुप्रक्षाल-
नकर्तव्यम् । यथाहि सुमस्य लालासावादेरवश्यंभावित्वान्मुखधावनंविहितम् । एवमेतदपि विनैव वा निमित्तेन मुखस्य
जघन्ययोरङ्गयोः प्रक्षालनमवश्यंकर्तव्यम् । अन्येत्वाहुर्मित्रकार्यमैत्रंतत्सर्वकार्येभ्योन्तरङ्गेभ्योऽपिपूर्वकर्तव्यम् । तत्रा-
प्यशुचिः क्षणमप्यवस्थाभावात्प्रकार्यापेक्षया पूर्वत्वंद्रष्टव्यम् । तदाच पूर्वाह्णशब्दः कार्यान्तरेभ्यः पूर्वतामात्रोपलक्ष-
णार्थोनपुनरपराहप्रतिषेधार्थः । अथवामित्रआदित्यस्तदुपस्थानमैत्रम् । नचायमेषविद्वत्ताविगुणसंपन्नःसाभ्यते । प्रजाया-
याहेते गुणाः प्रार्थ्यन्ते । तदुक्तम् ॥ तथा गवा किंक्रियते या न धेनुर्नर्गभिणी । कोऽर्थः पुत्रेण जातेन योन विद्वान्न
धार्मिकः ॥ अक्षम्यमपि प्रभूतंयदसद्यसन्नैरप्यलक्षणस्कन्धोपरितिलकादिदारिद्र्यादिदौर्भाग्यसूचकं तदप्याचारोहन्ति ।
तेनसुधर्मआचारपरत्वेन नश्यति ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मैत्रं विशोत्सर्गं मित्रदैवततया प्रसाभ्यत्वान् । वक्ष्यतिच मित्रमुत्सर्गइति । प्रसाधनपदेनै-
व चभुरंजनस्य प्राप्तत्वात् । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गम् । पूर्वाह्णएव संभवे असंभवेत्वैवग्यदापि ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । मित्रदेवताकत्वामैत्रःपायुस्तद्भवत्वामैत्रपुरीषोत्सर्गम् । तथादेहप्रसाधनमातःस्नानदन्तधावनाञ्ज-
नेदवार्चनादि पूर्वाह्ण एव कुर्यात् । पूर्वाह्णशब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागाविह विवक्षितौ । पदार्थमात्रविधिपरत्वाच्चास्य
पाठक्रमोऽपि नादरणीयः । नहि स्नानानन्तरंदन्तधावनम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतांत्समाहणोदयमारभ्य कुर्यादित्याह मैत्रमिति मित्रदेवताकत्वात् मैत्रःपायुःतदुद्भवत्वा-
मैत्रं पुरीषोत्सर्गम् । प्रसाधनं केशानां । पूर्वाह्णशब्देन जहल्लक्षणया रात्रिशेषोप्रासःतेनानुदितहोमनिर्वाहः । अत्र पाठक्रमवा-
धित्वा अर्थाच्चेति न्यायेन दन्तधावनमादौ बोद्धव्यम् । उदिते पद्मिनीनाथे यःकुर्यादन्तधावनम् । सनिर्लज्जः कथं-
ब्रूयात्पूजयामि जनार्दनमिति निन्दास्मरणात् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । मैत्रमुच्चारः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । मैत्रं मूत्रपुरीषोत्सर्गः । अंजनं प्रसाधनं केशानां कर्मपूर्वाह्ण एव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ॥ ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैवतानि । धार्मिकद्विजांश्च नमस्कृत्यार्थम् । ईश्वरं च रक्षार्थं नित्यमभिगच्छेत् । गुरुंस्तु
पर्वसु नमस्कृत्यार्थम् ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । पाषाणादिप्रतिमाः धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणाप्रक्षार्थं राजादिकं गुरुंश्च पित्रादीनमावास्यादिपर्वसु
द्रष्टुमभिमुखो गच्छेत् ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवतानि पाषाणादिप्रतिमाः । धार्मिकान् धर्मोपदेष्टुं । पर्वस्वमादिषु ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । दैवतानि देवताप्रतिमाः । ईश्वरं राजानमन्यं वा प्रभुम् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईश्वरं ग्रामाधिपं योगक्षेमार्थं गच्छेत् । अलब्धलाभोयोगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः तं कुर्यात् ।
गुरुन् आचार्यान् ॥ १५३ ॥

अभिवादयेद्बुद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ॥ कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्विष्यात् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बुद्धान् विद्यादिवुद्धान् । पृष्ठतोऽन्विष्यात् न त्वयतः ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहागतान् गुरुन् अभिवादयेत्तेषां च स्वीयमासनमुपवेश्य दद्यात् । बद्धाञ्जलिंश्च गुरुसमीपमासीत ।
गच्छतश्च पृष्ठदेशेऽनुगच्छेत् । उक्तोऽप्ययमभिवादानाचाचारः फलप्रधानाय पुनरुच्यते ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । संभ्रमेणासनंदद्यादिति भावः । उपासीत आसीनानिति शेषः । गच्छतस्तस्य पृष्ठतः ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वं स्वकीयं आसनंदद्यात् ॥ १५४ ॥

श्रुतिस्मृत्युदिनं सम्यङ्निबद्धं त्वेषु कर्मसु ॥ धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमनन्दितः ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिस्मृत्युदितं सदाचारं च धर्ममूलधर्मसाधनं त्वेषु स्ववर्णाश्रमकर्मसु निबद्धं संबद्धं त-
त्कर्मानुगुणसेवेत ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदस्मृतिभ्यां सम्यगुक्तं त्वेषु कर्मस्वभ्ययनादिष्वङ्गत्वेन संबन्धधर्मस्य हेतुसाधूनामाचारमनलसः
सन्नितान्तसेवेतिसामान्येनाचारानुष्ठानोपदेशः फलकथनाय ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परवशं नित्यंपराधीनं कर्म दृष्टार्थम् ॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यत्कर्म पराधीनपरमार्थनादिसाध्यंतत्तद्यत्नतोवर्जयेत् । यद्यत्पराधीनदेहध्यापारसाध्यंपरमात्मय-
हृदि तत्तद्यत्नतोऽनुतिष्ठेत् ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । नैतादृशदुःखहेतुरित्यनुभवाधिरुद्धमाह यदिति त्रिभिः । अध्यापनादित्रितयंपरित्यज्य यथा-
भेन संतुष्टोवेदानभ्यसेदिति तात्पर्यार्थः ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । परवशंपराधीनम् । अनावश्यकंयत्कर्म तत्फलवदपि वर्जनीयमित्यर्थः ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्यत् परतरं कर्म पराधीनकर्म तत्तत्तत्वेन वर्जयेत् । यद्यत् आत्मवशकर्म तद्यत्वेन च
सेवेत ॥ १५९ ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ॥ एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । याश्चानिन्दति । यत्परवशंतत्सर्वदुःखम् । तिष्ठतु तावत्परस्य गृहद्वार्युपस्थानमनुवृत्तिरत्रचा-
मुत्रचभ्रमणम् । यत्तु संकल्पएवयाश्चाग्रान्ददयनप्रसङ्गते नूनमायामसंदिग्धांस्तुष्टिर्नासौख्यंभुवः । समासेन संक्षेपेणैतदु-
दुःखस्यलक्षणंयायाश्चा । सुखंचैतद्याऽस्पृहा ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लक्षणंकारणम् ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रहेतुमाह सर्वंपरवशमिति । सर्वंपरमार्थनादिसाध्यंदुःखहेतुः सर्वमात्माधीनंसुखहेतुः । एतत्सु-
खदुःखयोःकारणंजानीयात् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मवशदेहमात्रनिर्वाहं । शारीरकेवलकर्म कुर्वन्नामोति किल्बिषमिति गीतोक्तेः । समा-
सेन संक्षेपेण लक्षणंगमकम् ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । यस्मादेवं तस्मादिदमनसि कर्तव्यमित्याह सर्वमिति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सुखदुःखयोः लक्षणं कारणं एतद्विद्यात् ॥ १६० ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ॥ तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मतुष्टेः प्रागुक्तायाः पुनर्वचनंस्मरणार्थम् । विषयश्चतस्यादर्शनएव । यत्र कर्मणि क्रिय-
माणे किंकथिका न भवति तत्कर्तव्यम् । यत्र तु हृदयं तुष्यति तद्वर्जनीयम् ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परितोषोऽधर्मसाधनं ममैतदिति बुद्ध्यापीति । एतच्च बहुषु धर्मप्रकारेषु मध्ये द्रष्टव्यं
एतेदेव स्वस्यच प्रियमात्मनइति । प्रागुक्तविपरीतं यत्र न कदाचित्परितोषः ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्कर्मकुर्वतोऽस्यानुष्ठानुःपुरुषस्यान्तरात्मनस्तुष्टिः स्यात्तत्प्रयत्नतोऽनुष्ठेयमतुष्टिकरंवर्जयेत् । एतच्चा-
विहितानिषिद्धगोचरवैकल्पिकविषयं ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच परवशमपिपुत्रोत्पादनादिकार्यमन्तरात्मनोभनसः संतोषहेतुत्वात्तद्विपरीतंपारदार्यादि
नकार्यं । तस्योदकेऽसंतोषहेतुत्वात् ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । एवंवर्जनीयंचकार्यंचयत्तल्लक्षणउक्तम् । इदानींलक्षणान्तरमाह यत्कर्ममिति । सतामयमुपदेशोनासताम्
॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य यत्कर्म कुर्वतः अन्तरात्मनः परितोषः स्यात् तत्कर्म कुर्वीत कुर्यात् ॥ १६१ ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ॥ न हि स्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान्पातकिनोऽपि सर्वग्रहणमविशेषेण सर्वभूतानां तत्र तत्र हिंसानिषिद्धापुनर्वचनमाचार्यादीनामाततायिनामपि निषेधार्थमिति केचित् । यस्तु गुरुं बालवृद्धौ वेत्यादिरर्थवादोऽस्यैव प्रतिप्रसवः । उपाध्यायस्त्वाह नायं प्रतिषेधः पर्युदासोऽयं संकल्पविधानार्थो नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेति वत् । अतः प्रयत्नेनातिक्रान्तं भवति संकल्पप्रतिषेधश्चेति । अथवादुरुक्तभाषणं हिंसावाग्भिस्तैस्तेर्जघानतामिति प्रयोगदर्शनात् । अथवा प्रतिकूलाचरणे हन्तिः प्रयुक्तः ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचार्यमुपनीयाभ्यापकम् । प्रवक्तारं उपाध्यायं ध्याख्यातारं च । गुरुमुपनयनकारिणमनन्दं च । तपस्विनस्तपःशीलाः । न हि स्यात् प्रतिकूलतेषां नाचरेत् ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाभ्यापकं प्रवक्तारं वेदार्थध्याख्यातारं गुरुमल्पं वा बहु वा यस्येत्युक्तं । आचार्यादीस्तु न हि स्यात् प्रतिकूलाचरणेऽत्र हिंसाशब्दः । गोविन्दराजस्तु । सामान्येन हिंसानिषेधादाततायिनोभ्येतान् हिंस्यादितिव्याख्यातवांस्तदयुक्तम् । गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यनेन विरोधात् ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एतान् शौ कदाचिदपि न पीडयेदित्याह आचार्येति । आचार्यमुपनेतारं । प्रवक्तारभ्यापकं । गुरुं हितोपदेशरम् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । न हि स्यान् प्रतिकूलंकुर्यात् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यं उपनेतारं । प्रवक्तारं उपाध्यायं ध्याख्यातारं । पितरं । मातरं । गुरुं । ब्राह्मणान् । गाश्च । सर्वाश्चैव तपस्विनः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान् एतान् आचार्यादीन् न हि स्यात् । न साक्षाद्वननेनापि वचनेनापि दुःखं नेत्पादयेत् । प्रतिकूलाचरणं हननं कार्यम् ॥ १६२ ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ॥ द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधतैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदप्रमाणकानामर्थानामिध्यात्वाभ्यवसायस्य नास्तिक्यशब्देन प्रतिपादनम् । निन्दापुनरुक्तौ । वेदो न्योग्यध्याहतो नात्र सत्यमस्तीति भावदोषेण न पूर्वपक्षभङ्ग्या । अध्यादयो देवतास्तासां कुत्सनं निन्दैव यथा दग्धदैवेन हताः स्मरति दैवे भवन्ति वक्तारः । द्वेषो मात्सर्यादिहेतुकाऽपीति । स्तम्भोऽहंकारादनम्रता । मानोऽहंकारात्माभिमानः पण्डितोऽहमाक्योऽहमिति । अमर्षः क्रोधस्तैक्ष्ण्यं पारुष्यं द्वेषपूर्वकः क्रोधः ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नास्तिक्यं परलोकनास्तितोपपादनम् । द्वेषोऽपचिकीर्षा । स्तम्भो विनयाभावः । आत्मन्युत्कर्षप्रत्ययो मानम् । द्वेषहेतुरात्मगुणविशेषः क्रोधः । तैक्ष्ण्यं हिंसापरता ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । नास्ति परलोक इति बुद्धिर्वेदस्य देवतानां च निन्दां मात्सर्यधर्मानुत्साहाभिमानकोपक्रौर्याणित्यजेत् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नास्तिक्याद्यष्टवर्जनमनीव मुखहेतुरित्याह नेति । कुत्सनं धिगिग्यादितिरस्करणं । मानं पूजाकांक्षां । तैक्ष्ण्यं क्रौर्यम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । नास्तिक्यं परलोकाभावनिश्चयः । वेदनिन्दावेदाप्रामाण्यनिर्णयव्यवहारः । देवताकुत्सनं देवतानिकर्षवादः । द्वेषो मानसो विकारः । दम्भः परसत्कारिणुद्यमः । अलभ्यत्वाभेदिप्रभुत्वं मानः । क्रोधो बहिर्विकारः । तैक्ष्ण्यं क्रूरता ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः वेदविदामिध्यात्वाभ्यवसायश्च अन्यत्प्रसिद्धं तैक्ष्ण्यं हिंसाभिरतिः इत्यादि वर्जयेत् ॥ १६३ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैव निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । येन दम्यते स दण्डः करलगुडशिफारज्जुविदलादिस्तं परस्य क्रुद्धः सन्नोद्यच्छेन्नोत्क्षिपेत् । प्रहारार्थं तिर्यगपि न निपातयेत् । निपातनं वेगेन तदङ्गसंयोगः । पुत्रशिष्यावनुताडयेच्छिफावेणुदलचपेदाभिर्यथाष्टमे वक्ष्यति न दण्डेन तौ च न क्रोधेन तर्हि शिष्ट्यर्थं मनुशासनार्थं बाल्याद्यदि चापलमाचरतः । तथा । पृष्ठतस्तु शरीरस्येति षत्ताड्यौ । शिष्यग्रहणं दासीदासस्यापि प्रदर्शनार्थम् । समानकार्यत्वात् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दण्डं ताडनार्थं लगुडादि । नोद्यच्छेन्न व्यापारयेत् न निपातयेत् ताडनफलं निष्पादयेत् । शिष्ट्यर्थं शिक्षार्थं नतु द्वेषमात्रेण शिष्यपदं शासनीयपरम् । तथा च भार्यादिप्रामित्येके ॥ ६६४ ॥

(३) कुल्लूकः । परस्य हननार्थं क्रुद्धः सन्दण्डादि नोत्क्षिपेन्न च परगात्रे निपातयेत्पुत्रशिष्ये भार्यादासादेरन्यत्र कृतापराधानेताननुशासनार्थं ब्रूवा वेणुदलेन वेत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । नोपयच्छेत्परस्य हननार्थं नादद्यात् । न एनं दण्डं निपातयेत् शिष्ट्यर्थं शिष्टिरनुशासनतदर्थम् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । एनं दण्डं निपातयेत् । परस्योपरीतिशेषः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्येति । परस्य अन्यस्य दण्डेन उद्यच्छेत् न कुर्यात् । क्रुद्धः सन् पुत्रान् शिष्यान् अन्यत्र एवं दण्डेन निपातयेत् । शिक्षार्थं तु निश्चयेन तौ पुत्र शिष्यौ ताडयेत् ॥ १६४ ॥

ब्राह्मणायावगूर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ॥ शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्तते ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण सर्वविषये ताडने निषिद्धे ब्राह्मणे तत्र क्रियायादोषातिशयदर्शनार्थं पञ्चश्लोकी । अवगूर्युद्यम्य च दण्डादि वधकाम्यया ताडनेच्छया विनैव निपातेन शतं वर्षाणि नरके पच्यते परिवर्तते तत्फलमुमुषङ्गे ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वधकाम्यया ताडनार्थतया ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिरपि ब्राह्मणस्य हननार्थं दण्डादिकमुद्यम्यैव नतु निपात्य वर्षशतं तामिस्रादिनरके परिभ्रमति ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रान्यहो कष्टं ब्राह्मणताडनमित्याह ब्राह्मणायेति । अवगूर्यं वधकाम्यया दण्डाद्युद्यम्य । एतन्नयंकदापि न कुर्यात् द्विजातिश्चातुर्वर्ण्यम् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । दण्डोद्यमने ब्राह्मणविषये दोषविशेषमाह ब्राह्मणायेति । अवगूर्यं दण्डमुद्यम्य ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिः वधकाम्यया ब्राह्मणान् अवगूर्यैव दण्डेन उद्यम्यैव ॥ १६५ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ॥ एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । संरम्भः क्रोधावेशोनतुकर्मणा बुद्धिपूर्वम् । एकविंशतिमाजातीः जातिर्जन्म । आकारोऽनर्थकः-
प्रलम्बतइतिवत् । तृणेनापि ताडने दीर्घकालेनरकानुभवः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरम्भात्क्रोधात् नतु कर्मणा । आजातीर्जन्मान्येकविंशतिं पापयोनिषु श्वादिषु । एत-
च्चतामिसेदुःखमनुभूय पश्चात् ॥ १६६ ॥

(३) कुङ्कुकः । तृणेनापि क्रोधाद्बुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणं ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु कुङ्कुरादयोनिषु
जायते ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । संरम्भात्क्रोधात् । आजातीः जन्मानि । पापयोनिषु शूकरादिषु ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणविषये दण्डपातने दोषविशेषमाह ताडयित्वेति । आजातेराजनान् । जायतेः सकर्मत्वमृ-
षितिपातनात् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणेनापि ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि प्राप्नोति ॥ १६६ ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगद्वतः ॥ दुःखं सुमहदामोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । असृगलोहितम् । तदङ्गतोद्गाद्यत्रोत्पादयति ब्राह्मणस्य खड्गप्रहारादिनाऽयुध्यमानस्य न तुद्रोणा-
चार्यवत्क्षात्रेण धर्मेण युयुत्सोः सुमहदुःखं नरकादि प्रेत्य मृतोजन्मान्तरे । अप्राज्ञतयेत्यनुवादः । प्राज्ञो हि शास्त्रार्थज्ञानान-
कथमेवंकुर्यात् ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयुध्यमानस्येति युध्यमानस्य क्षतकरणे दोषाल्पता दर्शिता । अतएव तद्वधेऽपि प्राय-
श्चित्तालपत्वमुनेयम् । सामान्योक्तदुःखपरिमाणाभिधानं । शोणितम् ॥ १६७ ॥

(३) कुङ्कुकः । अयुध्यमानस्य ब्राह्मणस्याङ्गे शास्त्रानभिज्ञतया शोणितमुत्पाद्य परलोके महदुःखमामोति ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । असृगकं । अङ्गतोदेहात् । युद्धे तु न दोषः नतुदृश्यते दुःखमिति चेत्तत्राह प्रेत्येति । अ-
प्राज्ञतया अदोषज्ञत्वेन ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयुध्यमानस्य शास्त्रेण धर्मेण युयुत्सोः ब्राह्मणस्य अन्ततः मध्यतः असृक् उत्पाद्य प्रेत्य परलो-
के अप्राज्ञतया नरः सुमहदुःखं प्राप्नोति ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांसूंस्तंगृह्णाति महीतलात् ॥ तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोद्यते ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ईषत्प्रहारे पूर्वफलम् । अधिके तु पांसवोरजांसि धूल्यवयवास्तान्यावतो यत्परिमाणान्गृह्णाति सं-
हन्ति । ब्राह्मणाङ्गच्युतं भूमिपतितं लोहितं तावतोऽब्दांस्तावन्ति वर्षाण्यमुत्र परलोके द्यतेऽवशृगालैर्यः शोणितस्योत्पादकः-
प्रहर्ता ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगृह्णाति संगृहीतुं शक्नोति । अमुत्र नरके । अद्यते भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(३) कुङ्कुकः । खड्गादिहतब्राह्मणाङ्गनिर्गतं रुधिरं भूमिपतितं यावतो धूलिद्यणुकाणि पण्डीकरोति तावत्संख्यानि वर्षा-
णि परलोके शोणितोत्पादकः प्रहर्ता अन्यैः श्वशृगालादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । संगृह्णाति पिण्डं करोति पांशुः त्रसरेणुः । तावतस्तत्सङ्ख्याकान् । अन्यैः गृधादिभिः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । अन्यैरिहलोकगतैः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावतः अन्दान् वर्षान् अमुत्र परलोके अद्यैः अदनीयैः सह शोणितोत्पादकः अद्यते भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ॥ न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्त्रावयेदसृक् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य क्रियात्रयप्रतिषेधविधेरुद्यमननिपातनविषयस्योपसंहारः । न कदाचिदाप्यपीत्यर्थः १६९

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजे विधे । अवगुरेदप्युच्यते ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मादवगोरगादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणे दण्डाद्युद्यमननिपातरुधिरस्रवणानि नापद्यपि कुर्यादिति पूर्वोक्तक्रियात्रयस्योपसंहारः ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसाप्रकरणमुपसंहरति नेति । असृगिति द्वितीयान्तम् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति नेति ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजे तस्मात्कदाचिदपि विद्वान्नावगुरेत् न दण्डमुत्थापयेदित्यर्थः ॥ १६९ ॥

अधार्मिकोनरोयोहि यस्य चाप्यनृतं धनम् ॥ हिंसारतश्च योनित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्यतः सर्वहिंसाप्रतिषेधशेषोपम । अधर्मः शास्त्रप्रतिषिद्धोऽगम्यागमनादिस्तंचरत्यधार्मिकः । यस्य चानृतमेव धनं साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ चासत्यमुक्तोचधनं साधयति यश्च हिंसारति हिंसायां अभिरतोर्वरानुबन्धादर्थहेतोर्वापरान्निहन्ति नासौ सुखमेधते नरकं प्राप्नोति । इहास्मिन्लोके ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधार्मिकोऽधर्मवृत्तिः । अनृतं मिथ्यावचनं धनमिवोपादेयम् ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । अधर्मेण व्यवहरतीत्यधार्मिकः शास्त्रप्रतिषिद्धागम्यागमनाद्यनुज्ञाता योमानुषोयस्य च साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याभिधानमेव धनोपाय असत्यमभिधायोक्तोचधनं गृह्णाति यश्च परहिंसाभिरतः नासाविह्लोके सुखयुक्तो वर्तते तस्मादेतन् कर्तव्यमिति निन्दयानिषेधः कल्प्यते ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । अधार्मिकः परद्वारादिरतः । अनृतं धनं मिथ्याभिधानमेव धनोपायः । असाविति परोक्षनिर्देशादमुत्रापि ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । एवमधर्मस्य वर्जनीयत्वमुक्तम् । इदानीं केवलमुत्रिकाद्वयादधर्मो वर्जनीयः किंत्वैहिकादपीत्याह अधार्मिक इति । अधार्मिकमानसदोषयुक्तस्योपलक्षणम् । अनृतं धनमिति वार्तिकदोषयुक्तस्य । हिंसारत इति कायिकदोषयुक्तस्य । इहास्मिन्नेव लोके न सुखमेधते । अधार्मिकं वर्जयन्ति सन्तोऽनृतबहुलं वर्जयन्ति द्विषन्ति च हिंसारतं वर्जयन्ति द्विषन्ति हिंसन्ति च । तस्मादैहिकादपि भयादधर्मो वर्जनीय इत्यभिप्रायः ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । अधार्मिकादोनां मध्ये च पुनः हिंसारतिः असौ नेह्लोके सुखं वर्धते ॥ १७० ॥

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ॥ अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मः शास्त्रमर्यादा तेन वर्तमानः सीदन्नप्यवसादमपि प्राप्नुवन्नाधर्मे मनो निवेशयेत् । यत अधा-

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ॥ एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । संरम्भः क्रोधावेशानतुकर्मणा बुद्धिपूर्वम् । एकविंशतिमाजातीः जातिर्जन्म । आकारोऽनर्थकः-
प्रलम्बतइतिवत् । तृणेनापि ताडने दीर्घकालोनरकानुभवः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरम्भात्क्रोधात् नतु कर्मणा । आजातीर्जन्मान्येकविंशति पापयोनिषु श्वादिषु । एत-
च्चतामिसेदुःखमनुभूय पश्चात् ॥ १६६ ॥

(३) कुहूकः । तृणेनापि क्रोधाद्बुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणं ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु कुकुरादयोनिषु
जायते ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । संरम्भात्क्रोधात् । आजातीः जन्मानि । पापयोनिषु शूकरादिषु ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणविषये दण्डपातने दोषविशेषमाह ताडयित्वेति । आजातिराजनानात् । जायतेः सकर्मत्वश्रु-
तिपातनात् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणेनापि ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि प्राप्नोति ॥ १६६ ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगद्वतः ॥ दुःखं सुमहदामोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । असृगलोहितम् । तदङ्गतोद्गाद्यत्रोत्पादयति ब्राह्मणस्य खड्गप्रहारादिनाऽयुध्यमानस्य न तुद्रोणा-
चार्यवत्क्षात्रेण धर्मेण युयुत्सोः सुमहदुःखं नरकादि प्रेत्य मृतो जन्मान्तरे । अप्राज्ञतयेत्यनुवादः । प्राज्ञो हि शास्त्रार्थज्ञानान-
कथमेवं कुर्यात् ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयुध्यमानस्येति युध्यमानस्य क्षतकरणे दोषाल्पता दर्शिता । अतएव तद्वधेऽपि प्राय-
श्चित्तालपत्वमुन्नेयम् । सामान्योक्तदुःखपरिमाणमभिधानं । शोणितम् ॥ १६७ ॥

(३) कुहूकः । अयुध्यमानस्य ब्राह्मणस्याङ्गे शास्त्रानभिज्ञतया शोणितमुत्पाद्य परलोके महदुःखमामोति ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । असृगत् । अङ्गतो देहात् । युद्धे तु न दोषः नतु दृश्यते दुःखमिति चेत्तत्राह प्रेत्येति । अ-
प्राज्ञतया अदोषज्ञत्वेन ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयुध्यमानस्य शास्त्रेण धर्मेण युयुत्सोः ब्राह्मणस्य अन्ततः मध्यतः असृक् उत्पाद्य प्रेत्य परलो-
के अप्राज्ञतया नरः सुमहदुःखं प्राप्नोति ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांसूंस्तंगृह्णाति महीतलात् ॥ तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोद्यते ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ईषत्प्रहारे पूर्वफलम् । अधिके तु पांसवोरजांसि धूल्यवयवास्ताभ्यावतो यत्परिमाणान्गृह्णाति सं-
हन्ति । ब्राह्मणाङ्गच्युतभूमिर्पातितलोहितं तावतोऽब्दास्तावन्ति वर्षाण्यमुत्र परलोके द्यौश्च शोणितस्योत्पादकः-
प्रहर्ता ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगृह्णाति संगृहीतुं शक्नोति । अमुत्र नरके । अद्यते भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(३) कुहूकः । खड्गादिहतब्राह्मणाङ्गनिर्गतं रुधिरं भूमिर्पातितं तावतो धूलिदण्डाणां पिण्डो करोति तावत्संख्यानि वर्षा-
णि परलोके शोणितोत्पादकः प्रहर्ता अन्यैः श्वशृगालादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । संगृह्णाति पिण्डकरोति पांशुः त्रसरेणुः । तावतस्तत्सङ्ख्याकान् । अन्यैः गृभादिभिः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । अन्यैरिहलोकगतैः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावतः अन्दान् वर्षान् अमुत्र परलोके अद्यैः अदनीयैः सह शोणितोत्पादकः अद्यते भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

न कदाचिद्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ॥ न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्त्रावयेदस्तक् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य क्रियात्रयप्रतिषेधविधेरुद्यमननिपातनविषयस्योपसंहारः । न कदाचिदापद्यपीत्यर्थः ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजे विभे । अवगुरेदप्युच्येदपि ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मादवगौरगादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणे दण्डाद्युद्यमननिपातरुधिरस्रवणानि नापद्यपि कुर्यादिति पूर्वाकर्तृक्रियात्रयस्योपसंहारः ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसाप्रकरणमुपसंहरति नेति । असृगिति द्वितीयान्तम् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति नेति ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजे तस्मात्कदाचिदपि विद्वान्नावगुरेत् न दण्डमुत्थापयेदित्यर्थः ॥ १६९ ॥

अधार्मिकोनरोयोहि यस्य चाप्यनृतं धनम् ॥ हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्यतः सर्वहिंसाप्रतिषेधशेषोयम् । अधर्मः शास्त्रप्रतिषिद्धोऽगम्यागमनादिस्तंचरत्यधार्मिकः । यस्य चानृतमेव धनं साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ चासत्यमुक्तोचधनं साधयति यश्च हिंसारतिर्हिंसायां अभिरतोर्विरानुबन्धादर्थहेतोर्वापराह्मिन्हन्ति नासौ सुखमेधते नरकं प्राप्नोति । इहात्मिलोके ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधार्मिकोऽधर्मवृत्तिः । अनृतं मिथ्यावचनं धनमिवोपादेयम् ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । अधर्मेण व्यवहरतीत्यधार्मिकः शास्त्रप्रतिषिद्धागम्यागमनाद्यनुज्ञाता यो मानुषो यस्य च साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याभिधानमेव धनोपायः असत्यमभिधायोक्तोचधनं गृह्णाति यश्च परहिंसाभिरतः नासाविहलोके सुखयुक्तो वर्तते तस्मादेतन् कर्तव्यमिति निन्दयानिषेधः कल्प्यते ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । अधार्मिकः परद्वारादिरतः । अनृतं धनं मिथ्याभिधानमेव धनोपायः । असाविति परोक्षनिर्देशादमुत्रापि ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । एवमधर्मस्य वर्जनीयत्वमुक्तम् । इदानीं केवलामुत्रिकाद्वयादधर्मो वर्जनीयः किं नैहिकादपीत्याह अधार्मिकइति । अधार्मिकमानसदोषयुक्तस्योपलक्षणम् । अनृतं धनमिति वार्तिकदोषयुक्तस्य । हिंसारतइति कायिकदोषयुक्तस्य । इहात्मिन्नेव लोके न सुखमेधते । अधार्मिकं वर्जयन्ति सन्तोऽनृतबहुलं वर्जयन्ति द्विषन्ति च हिंसारतं वर्जयन्ति द्विषन्ति हिंसन्ति च । तस्मादेहिकादपि भयादधर्मो वर्जनीयइत्यभिप्रायः ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । अधार्मिकादीनां मध्ये च पुनः हिंसारतिः असौ नेहलोके सुखं वर्धते ॥ १७० ॥

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ॥ अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मः शास्त्रमर्यादा तेन वर्तमानः सीदन्नप्यवसादमपि प्राप्नुवन्नाधर्मे मनोनिवेशयेत् । यतः अधा-

मिकायद्यपि चौर्योत्कोचदम्भादिभिर्धनसमृद्धादृश्यन्ते तथापि तेषामाशु विपर्ययोदृश्यते धननाशादि । अतो न धर्माद्भि-
चलेनमुद्वृत्त्वादृष्टमर्थदर्शितवान् ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मेण धर्मं क्रियमाणेसीदन्वसीदन्पि । अधार्मिकाणामधर्महेतुर्हिंसादिकारिणां पापाना-
मरुतप्रायश्चित्ततया तज्जन्पयापवतां आशु परलोके परलोकगमनमात्रेण विपर्ययंदुःखम् ॥ १७१ ॥

(३) कुड्मकः । शास्त्रविहितमनुतिष्ठन्धनाद्यभावेनाऽवसीदन्पि कदाचिन्नाधर्मं बुद्धिकुर्यात् । यस्मादधर्मव्यवहारि-
णोयद्यप्यापाततो धनादिसंपद्भागिनोपि दृश्यन्ते तथापि तेषामधार्मिकाणामधर्मचौरादिव्यवहारिणां पापिनांतज्जनितदुरित-
शालिनां शीघ्रधनादिविपर्ययोपि दृश्यते । तंपश्यन्नाधर्मं धियंदद्यादिति शिष्यहिताय दृष्टमर्थदर्शितवान् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचनेति । धर्मेण सीदन्पि मनोऽधर्मे न निवेशयेदित्यन्वयः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमधर्मप्रकर्षोलोकोपक्रोशभयाद्वर्जनीयः किंतु प्रत्यक्षतोऽनर्थबहुत्वादपीत्याह नेति । प्रमु-
खदुःखेन परिणामसुखेन भेषजेनेव सेव्यमानेन धर्मेण शास्त्रव्यवस्थारूपेणात्मसंकोचाख्येन सीदन्पि तद्विपरीतरूपे विषमि-
श्रमधुनीवाधर्ममनोननिवेशयेत् । अत्र हेतुरुत्तरार्थेनोक्तः । अधार्मिकाणां धर्मानुष्ठानरहितानां पापानां पापकारिणां चोरादी-
नामाशुसद्योविपर्ययमनर्थराजदण्डादिकंपश्यन्निति । न हि पापानां पापाचरणानन्तरमेवानर्थउपलभ्यते ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मेण धर्मशास्त्रमर्यादया सीदन्पि नरः मनः अधर्मे न निवेशयेत् । अधार्मिकाणां आशु
विपर्ययंपश्यन् । यद्यपि चौर्योत्कोचादिना धनसमृद्धिः तथापि तस्याः समृद्धेरपि आशुविनाशः ॥ १७१ ॥

नाधर्मश्चरितोलोके सद्यः फलति गौरिव ॥ शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि क्लृण्वति ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं शास्त्रार्थमाह । अनियतकालत्वाद्द्वैदिकानां शुभाशुभफलानां कर्मणां भवमुच्यते । नाधर्म-
श्चरितोऽनुष्ठितः सद्यः फलति फलंददाति । वेदे हि केवलं कर्मणां विहितप्रतिषिद्धानां सुखदुःखफलत्वं श्रुतम् कालविशेषस्तु
नावगमितः । वाक्यव्यापारो हि कर्तव्यतावगमपरत्वेऽपि कर्मफलसंबन्धबोधमात्रे पर्यवस्यति न कालविशेषमाक्षिपति ।
फलवतां कर्मणानित्यानांतु फलतः कर्तव्यताप्रतिषिद्धपरिहारेऽपि नैवनरकादिदुःखनिवृत्तिकामस्याधिकारः किंतु शास्त्रप्र-
तिषेधसामर्थ्यात् । सतु प्रतिषेधोदुःखफलत्वं प्रतिषिद्धानुष्ठानस्य बोधयति । निपुणवतस्तदुच्यमानमतिग्रन्थविस्तरमाक्षिपती-
त्युपरम्यते । गौरिव साधर्म्यवैधर्माभ्यामयं दृष्टान्तः । यथा गौः पृथिवीव्युमबीजान तदैवानेकसस्य शालिनी भवति किंत-
हिं परिपाकमपेक्षते तादृशवैदिकं कर्मैति साधर्म्यम् । वैधर्म्येणापि यथा गौः पशुर्वा दोहाभ्यां सद्यः फलति नैवं धर्माधर्मौ ।
अधर्मग्रहणं धर्मस्यापि फलदानं प्रतिकालनियमप्रदर्शनार्थम् । आवर्त्यमानः कालेनोपचीयमानः कर्तुः प्रतिषिद्धानुष्ठानतुः मूला-
निरुन्तति क्लृण्वति । मूलकर्तनेन सर्वेण सर्वविनाशउपलक्ष्यते । यथामूलच्छेदाद्दृक्षादिस्थावराणामपुनर्भवस्तद्दधर्मका-
रिणाम् ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सद्यस्तत्क्षणादेव यथा गौर्दुग्धं फलति न तथा अधर्मः आवर्त्यमानः पुनः पुनः क्रियमाणः
मूलानि भोगस्य साधनानि कर्माणि क्लृण्वति क्लृण्वति तच्छेदानन्तरं तु स्वफलदुःखं करोतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १७२ ॥

(३) कुड्मकः । शास्त्रेणानियमितकालपरिपाकत्वात् शुभाशुभकर्मणानां धर्मोऽनुतिष्ठतस्तत्काल एव फलति गौरिवेह-
भूमिपक्षे साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा भूमिर्भूमबीजमात्रा तदैव प्रचुरपचेलिमफलव्रीहिस्तत्कालं संवर्तिता न भवति किंतु नियमफल-
पाकसमयमासाद्य पशुपक्षे वैधर्म्यदृष्टान्तः यथा गौः पशुर्वा दोहाभ्यां सद्यः फलति नैवमधर्मः किंतु क्रमेणावर्तमानः फलो-
न्मुखी भवन्नाधर्मकर्तुर्मूलानि क्लृण्वति मूलच्छेदेन सर्वनाशो लक्ष्यते देहधनाद्यन्वितो नश्यति ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । विपर्ययं विवृणोति नेति । चरितोऽनुष्ठितः । गौः पृथिवी सा यथाविलम्बेन सस्यवती । व्यतिरेके वा धेनुरिव दृष्टान्तः आवर्त्यमानोऽभ्यस्यमानः मूलानि देहधनादीनि कृन्तति छिनत्ति ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । तदिष्टविरुद्धमिदमुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति नेति । गौरिवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः । लोकेऽस्मिन्लोके । कर्तुर्मूलानि कर्तुरपेक्षितार्थमूलानि गृहक्षेत्रादीनि । तस्मात्कालान्तरेऽपि फलोपलम्भान् दृष्टविरोध इत्यभिप्रायः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चरितः अधर्मः सद्यः गौरिव न फलति साधर्म्येण दृष्टान्तः । पृथिवी साधर्म्ये पशुवैधर्म्ये शनैः आवर्तमानस्तु प्रवर्तमानः अधर्मकर्तुर्मूलानि भोगसाधनानि कृन्तति छिनत्ति ॥ १७२ ॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु न मृषु ॥ न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमप्युक्तं यद्व्यकृतस्य कर्मणोऽन्यगामिता फलस्योच्यते । कर्तः फलदानिवैदिकानि कर्माणि । न वैश्वानरन्यायोस्ति श्रवणाभावात् । न हि पुत्राद्यर्थतात्रश्रुता । सत्यम् । पुत्रे पीड्यमाने पीडितस्य पितुराधिकतरं दुःखं भवति अतः कर्तुरेव दुःखम् । पुत्रस्यापि स्वकृतात्पौर्वदेहि कर्तृकर्मणस्तत्फलमित्याविरुद्धम् । एवं न मृष्वपि द्रष्टव्यम् । न मारः पौत्राः । कृतो धर्म इति संहितायास्तुल्यत्वाद्धर्माधर्मौ द्वावप्युपात्तौ ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्मिन्नेव तावद्गोत्रादिदुःखं जनयति कथंचिदुक्तधर्मप्रतिरोधेन साक्षादुःखजननाशकौ पुत्रपौत्रादिद्वारेण रोगाद्युत्पादनद्वारापि दुःखं जनयतीत्यर्थः ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि स्वयं कर्तुर्देहधनादिनाशं फलं जनयति तदा तत्पुत्रेषु नोचेत्पौत्रेषु जनयति न तु निष्फल एव भवति । ननु अन्यकृतस्य कर्मणः कथमन्यत्र फलजनकत्वं उच्यते । पुत्रादिनाशस्य पितुः क्लेशहेतुत्वात् । शास्त्रीयत्वाच्चास्यार्थस्य नाविश्वासः ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्तयिष्यमानमपि कृतं पुत्रादिषु फलतीत्याह यदीति अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमिति स्मरणान्तात्मनि तच्छरीरावच्छेदेन फलति चेत्पुत्रपौत्रादिरुपशरीरमात्रमावपि फलति । वाचनिकातिरिक्तफलस्यान्यत्रासंभवात् । न चैतद्वचनं व्यर्थं अर्थवादेनाप्युपपत्तेः अतएव प्रियेषु स्वेषु सुकृतमग्निष्वेषु तु दुष्कृतमित्याद्यपि स्तुतिवादो हानौतूपायनमित्यादिसूत्रे निरर्थाः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । यदा तु कर्तारं प्रबलधर्मसहितमधर्मः साक्षात्पीडयितुं शक्नोति तदा सन्तानपीडाद्वारेणापि तं पीडयतीत्याह यदीति । अधर्मः कृतआत्मनि कर्तारं यदि न फलति ततः पुत्रेषु फलति न चेत्पुत्रेषु ततो न मृषु पौत्रेषु फलतीति । पुत्राद्यनर्थकरणस्य कर्तृफलत्वं कर्तुस्तथाभिमानात् तत्पीडया पीडोपलम्भाच्चेति ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि आत्मनि पापः अधर्मः न फलति तदा पुत्रेषु फलेत् यदि पुत्रेषु न तर्हि न मृषु फलेदिति । कर्तुः कृतं कर्म निष्फलं न भवति ॥ १७३ ॥

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ॥ ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मेण प्रभुदोहादिनैधते वृद्धिलभते तावत्तस्मिन्नेव काले ततो धनं ग्रामं वा प्राप्य ततो भद्राणि बहुभृत्यगवाश्वादि संपत्ति लक्षणानि पश्यत्यनुभवति । ततः सपत्नान् रीन्द्राद्विजयति परिभवति । तर्हि धर्मे स्थितान् कुतश्चन कुतस्तिहीना लभन्ते । अतस्तेषां दारिद्र्यशब्द एवैव परिभवः । समूलं च कियन्तं कालमेवं भूत्वा सपुत्रज्ञातिधनवान् धवा उच्छिद्यन्ते । तस्माद्धर्मो न ह्यतः ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधर्मेणापि क्रियमाणेनोपलक्षितोपनादिभिर्वर्धतएव तावद्यावदुक्तोपधर्मोऽस्ति । तदन्तरं च भद्राणि सुखानि पश्यति । ततः शत्रूनभिभवति ततस्तेन फलदानोपक्षीणेन धर्मेण भोगमूलेन सह नश्यति ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । अधर्मेण परद्रोहादिना तावदापाततोयामधनादिना वर्धते । ततोभद्राणि बहुभृत्यगवाश्वादीनि लभते । ततः शत्रून्त्वत्मादपकृष्टाञ्जयति पश्चात्कयता कालेनाधर्मपरिपाकवशादेहधनतनयादिसहितोविनश्यति ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रभुद्रोहादिनाऽधर्मेण तावद्वर्धते पुत्रपौत्रादिना । भद्राणि गवाश्वादीनिपश्यति च लभतइति । इदमत्राकूतंचित्रायागादिरिवेहामुत्रानियतफलतया कदाचिदपिकुत्रचित्फलं निन्दाभाविअथवा सर्वधर्मस्य-
ज्ञानमेव फलप्रसिद्धम् । धर्मात्सुखं ज्ञानंचेति श्रुतेः । प्राक्तनकर्मफलं भुञ्जानः ऐहिकं मन्यते ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । नन्वधर्मकुर्वन्कश्चित्क्षेमोदश्यते तेनाभ्युदयहेतुत्वमप्यधर्मस्याभ्युपगन्तुं शक्यते ततः कथं तस्यै-
कान्ततोऽनर्थहेतुत्वमित्याशङ्क्यपरिहरति अधर्मेणेति । १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावदधर्मेण अधर्माचरणेन पूर्वपुण्येन एव वर्धते । यावदुक्तोपधर्मः ततः तस्माद्भद्राणि पश्यति । च पुनः सपत्न्या जयति । धर्मसर्वस्य दानं ततः धर्मक्षयात्समूलं सपुत्रज्ञातिधनबान्धवादिरूपशर्मसहितो विनश्यति ॥ १७४ ॥

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ॥ शिष्याश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यं यथादृष्टार्थवादिता । धर्मः श्रुतिविषयो विधिप्रतिषेधौ । सत्यस्य तादृष्येऽपि भेदेन निर्दे-
शोऽतिशयार्थः । अनृतपुरुषाणां स्वभावभूतम् अतोयत्नेन पुनः पुनः प्रतिषिध्यते । आर्यवृत्तंसदाचारः । आर्याः शिष्टास्तेषां-
वृत्तमाचरितं तन्नारमेत् । रतिः परितोषः । एतेष्वर्थेषु परितोषोऽनेन विधीयते । अन्यानप्येवमाचारान्दृष्ट्वा मनःप्रसादं कु-
र्यात् । शिष्याश्च भार्यापुत्रदासच्छात्राधर्मेणानुशासनीयाः । पृष्ठतः शरीरस्येत्यादिधर्माः । वाग्बाहूदरसंयतः सत्यसतिचप्रयो-
जने । अबहुभाषितावाक्संयमः । बाह्वोः संयमो बाहुबलाश्रयणेन कस्यचिदप्यपीडनम् । उदरस्य संयमोऽनौदरिकता
औदरिकताभोजित्वं भोज्यविशेषोर्धयापरगृहे बाहुल्येन भोजनम् । उक्तोप्यर्थः पुनरुच्यते बहुकृत्वोऽपि पथ्यं वदितव्य-
मितिसर्वत्र पौनरुक्त्यपरिहारः ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मो धर्मसाधनं सत्यस्य शौचस्य च धर्मत्वेऽपि अभ्यर्हिततया पृथगुक्तिः । आर्याः आरा-
हूरपापेभ्यो गताः तेषां वृत्तमाचारो धर्मेण भोगहेतुरपि तत्रैव शौचं बाह्याभ्यन्तरं । आरमेत् सर्वदा रतः स्यात् । धर्मेण धर्मोप-
देशेन वागादिसंयतश्च स्यात् । वाक्संयमः पुरुषाबचनादिः बाहुसंयमोऽर्हिसादिः उदरसंयमः अनदनीयाभक्षणादिः ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्यधर्मसदाचारशौचेषु सप्तधर्मादितिकुर्यात् शिष्यांश्चानुशासनीयान् भार्यापुत्रदासच्छात्रान् रज्ज्वावेणुद-
लेन वेति प्रकरणेन शासयितुं उक्तानामप्यभिधानादादर्थं वाग्बाहूदरसंयतश्च स्यात् वाक्संयमः सत्यभाषिता बाहुसंयमो-
बाहुबलेन कस्याप्यपीडनम् उदरसंयमो यथा लब्धालम्भभोजनम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राक्तनजपुण्यफलं भुञ्जानोऽपि वा लोकप्रतीत्या अधर्मेण वर्धत इवेत्यनूय धर्मक्षये समूलो-
क्ष्यतीत्याह सत्येत्यादि । सत्यं यथाश्रुतस्य यथादृष्टस्य भाषणं । धर्मो बलवद्दुःखार्जनकत्वे सति विधिबोध्यः ।
आर्यवृत्तिः सदाचारः । वाक्संयमः सत्यं नूयादिति श्लोकोक्तः । बाहुसंयमो पाणिपादचपलइत्यादिना वक्ष्यते । उदरसं-
यमो गर्हितं चातिभोजनमित्याद्युक्तः । संयतस्तेषां निग्रहयुक्तः ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । एवं दृष्टविरुद्धत्वेनाप्यधर्मस्य वर्जनीयत्वमुक्तम् इदानीं त्रतान्तराण्येवाह सत्येति ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यं यथार्थभाषणं । धर्मः श्रुतिस्मृत्यभिहितः । आर्यवृत्तं सद्गताचरणं । तेषु सदा रमेत च पुनः शौचे अन्तर्बाह्यशौचे सदारमेत । वाग्बाहूदरसंयतः नियतगात्रः । वाक्मौनं ध्यर्थालापरहितं । बाह्वोः संयमः बाहुबलाश्रयः । उदरं बहुभोजितं भवेत् ॥ १७५ ॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ॥ धर्मं चाप्यसुखोदरकं लोकविक्रुष्टमेव च ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तस्त्रिवर्गः पुरुषार्थः । कश्चित्तुल्यतामन्यमाऽनोर्थकामपरिहारेण यथा धर्मः सेव्यते तद्विरोधी ज्योतिष्टोमादिः । सप्तार्थविरोधी दक्षिणादिदानेन कामविरोधी दीक्षितस्य ब्रह्मचर्यविधानात् । एवमर्थकामावपि धर्मपरिहारेण न सेवेत । तत्र नहिंस्याद्भूतानीतियत्रकामोहिंसायादैरानुबन्धाद्यः कश्चिद्भूक्तुमिष्यते तत्र सविषयप्रतिषेधाय यत्र तु कस्यचिद्विषयार्थकामावाप्येते तत्र नास्ति हिंसादोष इति भवते तदेतद्वान्तिनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । परित्यजेत्परिहारेणादशार्थकामौ यत्र धर्मविरोधः । एवं सर्वतीर्थस्य बलीयस्त्वमुक्त्वा कस्मिंश्चिद्विषये तस्यापि परिहृत्य तथा माह धर्मश्चाप्यसुखोदरकम् । उदरक उत्तरकालः सोऽसुखो यस्य । यथा सर्वस्वदानं वाददाति धर्मकोयं महापुण्य इति । यथानदीतीरिष्वेकाग्नेश्चपि शकृतजना बहवः पश्यन्ति तत्र स्नानं भवतीत्यर्थं स्नानं धर्माजनसमक्षतापेक्षा तु साधुवादाय यथाच तीर्थकाकेभ्योदानं भवतिदानं धर्मोदात्तत्वप्रसिद्ध्युत्पादनार्थं वास्तिभ्यो निन्द्यते । अथवा यद्द्रव्यं तया लोकः संक्रोशति यथा गोरवश्यस्य बधोमांसस्य भक्षणं च तद्विग्रहिततरपश्वन्तरेभ्यो लोके । दृष्टमूलश्चायमहिस्पर्शवत्प्रतिषेधः । विहितोऽयमर्थ इत्येवैधतया शकृतजना अजानाना धार्मिकत्वं यष्टुः प्रख्यापयेयुस्तेषां बहुत्वतः प्रसिद्ध्या शिष्टाभिप्रेयानां प्रसिद्धमूलमनवगच्छन्तः परिवर्जयेयुस्तदुक्तं धार्मिके सतिराजनीति एतदुक्तं पूर्वैर्ध्यातमित्यनुगतम् । नहि प्रत्यक्षश्रुतिविहितस्य स्मृत्या बाधो न्याय्यः । इदं तु युक्ततरमुदाहरणम् नियोगधर्मः स्मृत्या विहितो लोकसंक्रुष्टत्वान्न क्रियते । तथा यः कश्चिदनाथतरुणीं स्त्रियं कारुण्याद्विभर्ति तत्र यदि लोकसंक्रोश आशङ्क्यते स्त्रीत्वेनैवास्मा एषा रोचते सलोकक्रुष्टधर्मः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मवर्जितौ धर्मविरोधिनौ । असुखोदरकं यावान् धर्मस्तदधिकप्रत्यवायाविनाशकं यथा वातरोगिण उपवासादितीक्ष्णद्रव्यानुष्ठानमित्यादि । लोकविक्रुष्टं लोकनिन्दितं । कलियुगे सुरायहादि ॥ १७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । यावर्थकामौ धर्मविरोधिनौ भवेतां तौ परिहरेत् । यथा चौर्यादिनार्थोपपादनं दीक्षादिने यजमानस्य पण्युपगमः उदरक उत्तरकालस्तत्रासुखं यत्र धर्मं तद्धर्ममपि परित्यजेत् यथा पुत्रादिवर्गपोष्ययुक्तस्य सर्वस्वदानं लोकविक्रुष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः यथा कलौ मध्यमाष्टकादिषु गोवधादिः ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच परीति । धर्मवर्जितौ धर्मविरोधिनौ । असुखोदरकं आयत्यामनुतापजननक्षयेनादि पुत्राद्यर्थपरत्वादानं वा । लोकविक्रुष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः । यथा कलौ मध्यमाष्टकासु गोवधादि ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मं सर्वस्वदानं उत्तरकाले असुखोदरकं । च पुनः लोकसंक्रुष्टधर्मं लोकनिन्दितं परित्यजेत् ॥ १७६ ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो ऽनृजुः ॥ न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिपादाभ्यां चपलः । नृतीयेति योगविभागात्समासः । चापलं च हस्तेनानुपयुज्यमानस्यापि वस्तुनोपग्रहणापसारणे । परस्त्रीपेक्षणचित्रसंदर्शनादि नेत्रचपलम् । परद्रोहार्थकर्मबुद्धिश्च न कर्तव्या ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाणिपादनेत्रवाक्चपलानि वृथा हस्तकरणोत्पन्न कुतूहलित्वासंबद्धमापाः । अनृजुर्बलमतिः । परद्रोहार्थकर्म तद्धीस्तत्परः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । पाण्यादिचापलस्यजेत् अनुपयुक्तवस्तुपादानादि पाणिचापलं निष्प्रयोजनं भ्रमणादि पादचापलं । परस्त्रीमेक्षणादि नेत्रचापलं बहुगर्हवादिता वाक्चापलं । अनृजुः कुटिलोन स्यात् परद्रोहोर्हिंसा तदर्थचेष्टाधियंच न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । अनृजुः ऋजुभिन्नः कुटिलोनस्यात् । परद्रोहकर्मणि धियोनिषेधोभ्यासस्तस्यातिनिन्दितत्वसूचनार्थः । इदमत्राकृतं शतकृत्वः पथ्यरोचयन्ते स्म वृद्धा इति न्यायेन निषिद्धाचरणस्य कायिकादिभेदेनानेकत्वान्नस्य दृष्टफलतया च तदभ्यासस्य प्रबलत्वाच्छतधा निषेधोपि निवर्तयितुमशक्यत्वान्नैतेषु पुनरुक्तिरिति ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । पाणिपादचपलः पाणिभ्यां पादाभ्यांच कर्तव्यकरणे चागम्यागमने च निरतः । एतेनोत्तरमपि चापलं व्याख्यातम् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिपादचपलोन भवेत् । अनियुक्तचरस्तु न ग्रहणाय । नेत्रे चले परस्त्रीषु । परद्रोहार्थं कर्म न कुर्यात् अनृजुः न स्यात् किंतु ऋजुरेव स्यात् ॥ १७७ ॥

येनास्य पितरोयाता येन याताः पितामहाः ॥ तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । यो धर्मः पित्रादिभिरनुष्ठितो यैश्च सह प्रीतिर्भाविता यैः सह कन्याविवाहादिकृतो यैश्च शास्त्राधीताः स एव पन्था आश्रयणीयः । तथा कुर्वन् रिष्यति न बाध्यते लोके न निन्द्यते । अन्ये त्वन्निदुषधर्मेष्वर्हिसादिषु प्रत्युपायो राराजपटहृद्वस्लेच्छादीनाम् अग्रिहोत्रादयस्तु त्वप्रत्ययापेक्षा एव । अत्र चोदयन्ति । यदि निर्मूलः पित्रादिभिरनुष्ठितोऽर्थः कथतस्याधर्मत्वम् अथास्ति मूलंतत्पुत्रस्यापि भविष्यति किंपित्रादिग्रहणेन तदेतत्परित्यक्तमविदुषां मूलमजानानामुपदेशोऽयमिति । अन्येतु यत्र निपुणतोऽपि निरूप्यमाणे संदेहो न निवर्तत उभयथा वाक्यार्थमतिपत्तिस्तत्र पित्राद्याचरितः पन्था आश्रयणीय इत्याहुः एतदपि चिन्त्यम् । नहि नित्यसंदिग्धं नाम प्रमाणमस्ति । अवश्यं हेकार्थनिष्ठेन वाक्येन भवितव्यम् । विकल्पितेषु वापदार्थेषु पित्राद्याचरितं कर्मानुचरणीयम् यतो न्यदाचरितवन्तः । सतां मार्गमिति यदि पितृपितामहादिभिः कैश्चित् कथंचिदधर्म आचरितपूर्वः स न आश्रयणीय इति सतां मार्गमित्याह ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येनास्येति यत्र श्रुत्यर्थे अयमर्थोऽयं वेति संदेहे व्याख्यातृविप्रतिपत्त्या विवादस्तदेकपक्षविषयमेतत् । अतएव सतां मार्गसदाचारविषयं यायादित्युक्तम् । न रिष्यते न हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । बहुविधशास्त्रार्थसंभवे पितृपितामहाद्यनुष्ठित एव शास्त्रार्थोऽनुष्ठातव्यः तेन गच्छन् न रिष्यते नाधर्मेण हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । बहुशास्त्रानभिज्ञस्य शास्त्रवर्तमानुसारित्वमाह येनेति । सतां मार्गं सद्गिराचरितं पन्थानं । तेन पित्रादिकृतमद्यपानमातुलकन्यापरिणयनादिषु नातिप्रसङ्गः । न रिष्यति अधर्मेण न हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । न रिष्यति न हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन धर्ममार्गेणास्य पितरोयाताः येन धर्ममार्गेण पितामहाः याताः । अस्यार्थे ये धर्माः पित्रादिभिः कृताः यैस्ते ये च पितामहादिभिः कृताः प्रीतिगताः तानाचरंस्तेन मार्गेण गच्छन् न रिष्यति न नश्यति । तेन सतां मार्गमाश्रयेदित्यर्थः ॥ १७८ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ॥ बालवृद्धानुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिवान्धवैः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । नसमाचरेदित्येकैकेनसंबध्यते । संश्रिताआश्रयागताउपजीविनः । वैद्याविद्वांसोभिषजोवा-
ज्ञातयः पितृपक्षाः । संबन्धिनोवैवासाः । बान्धवामातृपक्षामातृष्वस्त्रीयप्रभृतयः ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संश्रितैरनुगतैः । आनुरोच व्याधितः । रुशश्चान्नाभावादिना । वैद्यैर्विद्यावद्भिः । ज्ञातयः
सपिण्डाः । संबन्धिनः आगन्तुसंबन्धाः स्थालाद्याः । बान्धवाः आत्ममातृपितृबान्धवाः ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋत्विगितिवचनद्वयम् ऋत्विगादिभिर्वाक्कलहं कुर्यात् । शान्त्यादिकर्ता पुरोहितः । संश्रिता-
अनुजीविनः ज्ञातयःपितृपक्षाः संबन्धिनोजामातृस्थालकादयः बान्धवामातृपक्षाः । जामयोभगिनीस्तुषाद्याः ॥ १७९ ॥
॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादशृत्विगादिभिर्विवादपरिहारमाह ऋत्विगितिसमभिः । संश्रितैः शरण्यैःअनुजीवि-
भिर्वा । संबन्धिनः श्वशुराद्याः । बान्धवामातृलेयाद्याः ॥ १७९ ॥

(५) मन्दनः । वैद्यैर्विद्वद्भिः ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह ऋत्विजइति । ऋत्विगादिभिः संविवादंन कुर्यात् । वेदविद्भिः भिषजैर्वा । ज्ञातिसंब-
न्धिवान्धवैःसह विवादंन कुर्यात् । ज्ञातयःपितृपक्षीयाः । संबन्धिनःवैवासाः । बान्धवाः मातृपक्षीयाः ॥ १७९ ॥

मातापितृभ्यांजामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । जामयोभगिन्यः त्ववासिनश्च । विवादोविरोधःप्रतिकूलाचरणंवाक्कलहश्च तैर्नकुर्यात् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जामी स्वसा । विवादंविरुद्धभाषणम् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । यामयोभ्रातृपत्नीभगिनीस्तुषाद्याः । दुहिता कन्या ॥ १८० ॥

(५) मन्दनः । जामिभिर्भगिनीभिः ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । जामिभिः भगिनीभिः ॥ १८० ॥

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ एभिर्जितैश्च जयति सर्वाल्लोकानिमान्गृही ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । एतैर्विवादैः क्रियमाणैर्यः पापयोगोभवत्यकर्तुंस्तेन न संबन्धः । सर्वपापैःप्रमुच्यतइत्युच्य-
ते । एतैश्चजितैरुपेक्षितैःक्षमया सर्वाल्लोकाञ्जयति त्वीकरोतीत्यर्थवादः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जितोविवादे तैरधिक्षिप्तः सहमानः एतान्जित्वा जयतीतिकचित्पाठः ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैःऋत्विगादिभिःसह विवादान्परित्यज्यऽज्ञातपापैःप्रमुच्यते तथैतैर्विवादैरुपेक्षितैरिमान्वक्ष्यमा-
णान् सर्वलोकान्गृह्स्थोजयति ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । विवादान् विवादविषयीभूतान् । एतैर्जितोवशीकृतः ॥ १८१ ॥

(५) मन्दनः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः ऋत्विगादिदासान्तैः विवादरहितैः उपेक्षितैः इमान् लोकान् जयति त्वीकरोति ॥ १८१ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः॥ अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य च त्विजः॥ १८२॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यो ब्रह्मलोकस्येशः प्रभुस्तस्मिन्परितुष्टे ब्रह्मलोकः प्राप्यते । अतो गुणतो ब्रह्मलोकेश इत्युच्यते । प्राजापत्ये लोके पिता प्रभुः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जेतव्यलोकान्दर्शयति आचार्य इति । आचार्यपदवैद्यानामुपलक्षणम् ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभुः तेन सह विवादपरित्यागेन तत्संतुष्ट्या तु ब्रह्मलोकप्रभोगौणं ब्रह्मलोकेशत्वम् एवं प्राजापत्यलोकेशः प्राजापत्ये पिता च प्रभुः अतिथिरिन्द्रलोके देवलोकस्य च त्विजः । एवमुत्तरत्रापि तत्तल्लोकेशत्वं बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । संवलोकजयं विवृणोति आचार्य इति । आचार्यदत्तविद्यया ब्रह्मलोकाद्यापत्तेः । पितृभक्तस्य प्राजापत्यत्वं । दातारो नो भिवर्धन्तामिति मन्त्रलिङ्गात् । अतिथेरिति पुण्यदत्त्वेनेन्द्रत्वावामिहेतुत्वाद्विजोयज्ञद्वारा देवत्वहेतुत्वादित्याद्यूहनोयम् ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । प्राजापत्यो दक्षादीनां लोकः ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूजिता आचार्यादयो ब्रह्मलोकादीन् प्रापयन्ति ॥ १८२ ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥ संबन्धिनां ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातृलौ ॥ १८३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अप्सरसां लोके लोकस्य वैश्वदेवस्य विश्वेषां देवानां लोकस्य संबन्धिपदं ज्ञातो नामप्युपलक्षणम् ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । अप्सरसां लोके जामयः प्रभवन्ति वैश्वदेवलोके बान्धवाः वरुणलोके संबन्धिनः भूलोके मातृमातृलौ ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । जामयः यामय इति वाक्चित्पाठः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । जामयः भगिन्यः विवासिन्यः ॥ १८३ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ॥ भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । भार्यापुत्रः स्वक्रीयातनुरात्मीयमेव शरीरम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकाशमन्तरिक्षलोकः । कृशोऽभोजनादिना । समः पित्रा प्राजापत्यलोकेशः । स्वका तनुरतः स्वमाप्यलोकेशः ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । कृशः कृशधनः संश्रितो विवक्षितः बालवृद्धसंश्रितातुरा अन्तरिक्षे प्रभवन्ति । भ्राता च ज्येष्ठः पितृनु-स्तत्मात्सोपि प्राजापतिलोकप्रभुः । भार्यापुत्रौ च स्वशरीरमेवातः कथमात्मनैव सह विवादः संभवति ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । आकाशेशा अन्तरिक्षलोकहेतवः । कृशः संश्रितः भ्राता प्राजापत्येशः पित्रा समत्वात् । स्वका तनुः अर्धवाष्पआत्मनः यत्पत्नीनाम आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः ॥ १८४ ॥

छाया स्वोदासवर्गश्च दुहिता रूपणं परम् ॥ तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतां सज्जरः सदा ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । यो भृत्यवर्गः स आत्मीयाच्छाया यथा छाया नित्यानुगतान् क्रोधविषय एवं भृत्यवर्गोऽपि ।

दुहिता रुपणमनुकम्पा दया । एतैः पूर्वोत्तरधिक्षितः परुषवचनैरारुष्टः कोपितः सहेत क्षमेत । असञ्जरोऽविद्यमानञ्जरः स्व-
राभावेन च चित्तस्यासंक्षोभोलक्ष्यते । ज्वरितस्य हि चित्तसंक्षोभो भवति तद्वत्कुद्धस्य । अथवा पाठान्तरं । असञ्जरः ।
संतापः संज्वरः सोऽनेनाप्रतिषिध्यते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्वच्छायातुल्यः । एतेन यत्र त्वयंगच्छति तत्र यथा छाया तथा दासवर्गोपीति त्वलोके-
शतैवोक्ता । रुपणरुपाविषयः । तेन परकरुणया योलोकोजीयते सदुहित्रासह्याविवादेनेत्यर्थः । असञ्जरोमानसाभिनि-
वेशेनापि शून्यः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वदासवर्गश्च नित्यानुगतत्वादात्मच्छायेव न विवादाहांदुहिता च पररुपापात्रंतत्मादेतैरधिक्षिप्तः सन्न
संतापः सहेत नतु विवेदेत् ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । छायात्वदासवर्गः त्वच्छायावदव्यभिचारित्वात् । दुहिता रुपणं रुपापात्रम् । असञ्जरउदक-
संतापरहितः ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । योदासवर्गः सः त्वा त्वकीया छाया अनुगता भवति । दुहिता पररुपास्थानंतत्मात्कारणादे-
तैराचार्यादिभिः अधिक्षिप्तस्तिरस्कृतः असञ्जरः क्लेशरहितः सन् सहेत ॥ १८५ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोपि प्रसङ्गतत्र वर्जयेत् ॥ प्रतिग्रहेण सस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । परत्माददृष्टः प्रयुक्ताद्यलभ्यते सप्रतिग्रहः । तत्र समर्थः शक्तोऽपि प्रसङ्गपुनः प्रवृत्तिं वर्जयेत् ।
भुताध्ययनशीलसंपत्तिर्द्रव्यविधिज्ञताचसामर्थ्यम् । तस्मादविद्वान् विभीयादित्यत्रोक्तमप्येतदुत्तरार्थपुनरनूयते ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रसङ्गं पुनः पुनः करणम् । ब्राह्मवेदाध्ययनकृतम् ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यातपोवृत्तसंपन्नतया प्रतिग्रहेऽधिकार्यपि तत्र पुनः पुनः प्रवृत्तित्यजेत् यत्मात्मप्रतिग्रहेणाऽस्यवे-
दाध्ययनादिनिमित्तप्रभावः शीघ्रमेव विनश्यति । यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थमित्युक्तेऽपि सामान्येनार्जनसंकोचे विशेषेण प्रतिग्र-
हस्य ब्राह्मप्रभावप्रशमनफलत्वकथनार्थवचनम् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेण जीवन्प्रतिग्रहं कुर्यादित्याह प्रतीति । समर्थो विद्यातपोभिः । प्रसंगं प्रसक्तिं ।
ब्राह्मं वेदाध्ययनजम् ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिग्रहविधिज्ञो विद्यादियुक्तश्च प्रतिग्रहसमर्थः । अयावदर्थपुनः पुनः प्रवृत्तिः प्रसङ्गः । ब्राह्मतेजः
ब्राह्मीशक्तिः । समर्थोऽपीति वचनादर्थस्य दोषातिशयः सूचितः ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिग्रहं ग्रहीतुं समर्थोपि तत्र प्रसङ्गवर्जयेत् । प्रतिग्रहस्वीकारेणाशु ब्राह्मतेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ॥ प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तद्दर्शयति । अविज्ञायकामोपभोगाद्यर्थेन प्रतिग्रहः कर्तव्यः । एतदुक्तं भवति । आत्मनः कुटु-
म्बस्थित्यै नित्यकर्मसंपत्त्यै च प्रतिग्रहः कर्तव्यो नान्यथा अवसीदन्नपि क्षुधा । अप्रतिगृह्यन्त्यवसादंगच्छति । अव-
सादः शरीरस्यानभिवृद्धिः । अथवा द्रव्याणां विधिधर्म्यं प्रतिग्रह इत्येवं संबन्धः क्रियते । कोऽसौ धर्म्यो विधिः । धर्मप्रयोज-
नविज्ञायप्रतिग्रहमन्त्रद्रव्याणां च देवताग्रये हि रण्यं रुद्राय गामित्यादिः ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्रव्याणां प्रतिग्रहे धर्म्यविधिं द्रव्यदेवताज्ञानमन्त्रपाठादिकम् ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । द्रव्याणां प्रतिग्रहं धर्माय हितं विधानं पातु देवता प्रतिग्रहमन्त्रादिकमज्ञात्वा क्षुधावसानं गच्छन्मपि प्राज्ञो न प्रतिगृहीयार्त्तिकपुनरनापदि ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेन विना जीवन्तं प्रति द्रव्याद्यविज्ञाय प्रतिग्रहो न कार्य इत्याह नेति पञ्चभिः । धर्म अग्नये हिरण्यं रुद्राय गामित्यादि प्रतिग्रहमन्त्रादिकम् ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । तं व्यक्तीकरोति नेति । यत्किंच प्रतिगृहीयात्तत्सर्वमुत्तानस्त्वाङ्घ्रिरसः प्रतिगृह्णात्वित्येव प्रतिगृहीयादित्ययं विधिर्द्रव्यप्रतिग्रहे विधिः ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रव्याणां विधिर्द्रव्यदेवता प्रतिग्रहमन्त्रादिविज्ञाय । द्रव्यं हिरण्यादि । प्राज्ञः पण्डितः । क्षुधा-
अवसीदन् अवसादं गच्छन् प्रतिग्रहं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन् वासस्तिलान्धृतं ॥ प्रतिगृह्णन् विद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥ १८८ ॥

(१) मेघातिथिः । अविदुषो द्रव्यविशेषं प्रतिग्रहे दोषातिशयमाह । भस्मीभवति दारुवत् । यथा । दार्वणिना दग्ध-
भस्मीभवति तथा यो ब्राह्मणो विद्यासंपन्नो न भवति स एतानि हिरण्यादीनि द्रव्याणि प्रतिगृह्णन् भस्मीभवति ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अनपेक्षान्तरम् । अविद्वान् धर्म्यविधिं मजानन् । भस्मीभवति फलशून्यो भवति ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वर्णादीञ्छुतस्वाध्यायहीनः प्रतिगृह्णन् भ्रिसंयोगेन दारुवद्भस्मीभूतो भवति पुनरुत्पत्तिं न लभते ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । अज्ञायापि कृते दोषमाह हिरण्यमिति । भस्मीभवति अविद्वान् तपोविद्यादिरहितः प्रतिग्रहाग्निना ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । विशेषतो हिरण्यादिकं विदुषा न प्रतिग्राह्यमित्याह हिरण्यमिति ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविद्वान्मूर्खः हिरण्यादि प्रतिगृह्णानो दारुवद्भस्मीभवति ॥ १८८ ॥

हिरण्यमायुरन् च भूर्गोश्वाप्योषतस्तनुम् ॥ अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो धृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १८९ ॥

(१) मेघातिथिः । भूर्गोश्च तनुं शरीरमोषतो दहतः । हिरण्यमायुर्विभक्तिपरिणामः ओषतीति कर्तव्यः । एवं अश्वश्चक्षु-
रित्यादिषु क्रियापदानुषङ्गः कर्तव्यः ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तस्यैव प्रपञ्चो हिरण्यमायुरित्यादि । उषतो दहतः त्वचो दाहः । कुशद्युपहृत्या ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । अविदुषः प्रतिग्रहीतुं भूर्गोश्च शरीरमोषतो दहतः । उषदाहे भौवादिकस्तस्येदं रूपम् । भूगवो द्वि-
त्वविवक्षायां द्विवचनम् । एवं हिरण्यमन्त्रं चायुरोषतः । अश्वश्चक्षुरित्यादिषु विभक्तिविपरिणामादोषतीत्येकवचनान्तस्या-
नुषङ्गः ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंकिनाशयतीत्याह हिरण्याद्यष्टद्रव्याणि प्रतिगृहीतानि आयुरादीनि षट्पदनाशयन्तीत्यर्थः ।
ओषतः भूगवौ ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । अथ हिरण्यादीनां प्रतिग्रहेषु दोषविशेषानाह हिरण्यमिति । ओषतो दहतः । दाहश्चात्र रोगः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिरण्यं हिरण्यप्रतिग्रहः आयुर्हरति । च पुनः रत्नं आयुर्हरति भुवः गोश्च प्रतिग्रहः तनुं
देहं उषतः दहतः । अश्वः अश्वप्रतिग्रहः चक्षुर्हरति । वासः वरुणप्रतिग्रहः त्वचर्हरति । धृतं धृतप्रतिग्रहः तेजः हरति ।
तिलप्रतिग्रहः प्रजा हरति ॥ १८९ ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ॥ अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य तपोनास्थ्यनधीयानोनचाधीते । अभ्ययनेन प्रकृता विद्वत्ता लक्ष्यते । समुदितैश्चैते विद्यातपसीप्रतिग्रहाधिकारनिमित्तम् । उभयगुणभ्रष्टः प्रतिग्रहेचाभिलाषी सतेन सह मज्जत्यधोगच्छति । केनसह अम्भस्यानिर्देशाद्वातुश्च संनिधानात्तेन सहेतिगम्यते । प्रतिग्रहीतारं प्लवमिवात्मोत्तारणायाश्रयते । यस्त्वीदृशोऽपात्रभूतः सदातारमात्मानमुभावप्यधोनयति यथाऽम्भस्यश्मप्लवोऽश्मप्लवः । पारंतरतियेन सप्लवोनावादिः । तत्रयथाश्मप्लवरुद्धोनदी-तरणार्थमम्भसि मज्जत्यश्मप्लवेनसहदाता हि ब्राह्मणायददावनक्षरश्चतादृशो ब्राह्मणउभावपिनरकंगच्छतः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनधीयानोपि अतिशयिततया न मज्जतीत्येतदर्थमतपस्वीति । प्लवोभेदः तेनदात्रासह मज्जति । दातुरपि तादृक्फलाभावाम्भजनोक्तिः ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्तपोविद्याशून्यः प्रतिग्रहेच्छुः ब्राह्मणोभवति सप्रतिग्रहाधिकाराभावाद्बुद्धिस्थेन तेनइतिपरापृष्टे-नैव दात्रैवानर्हप्रतिग्रहादानपापयुक्तेन सह नरके मज्जति यथा पाषाणमयेनोदुपेनाम्भस्तरंस्तेनैव सहाम्भसि मग्नोभवति ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अतपाइतिद्वाभ्यां । अश्मप्लवेन पाषाणनावा । सह तेन दात्रा ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । न केवलमविद्वान्प्रतिग्रहकृन्नात्मानमेव पातयति किंतु दातारमपीत्याह अतपास्त्विति । अनधीया-नोऽविद्वानतपाश्च सन्नाम्भस्यश्मप्लवेनेव तेन दात्रा सहैव मज्जति । यथा जले त्वयमेव मज्जन्मश्मा त्वाभितमप्यधोनयति एवंत्वयमेव नरके पतन्मविद्वान्त्वाभितंदातारमप्यधोनयतीत्यभिप्रायः । अतपाइतिविशेषणात्सतपसोदोषमात्रत्वंगम्यते ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । अतपस्वी तपोरहितः । अनधीयानः मूर्खः । एतादृशः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः यथा अम्भसि अश्मप्लवेन तरति कश्चित्समज्जति तथा तेन दात्रा सह प्रतिग्रहीता द्विजःमज्जति ॥ १९० ॥

तस्मादविद्वान्विभियात्तस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् ॥ स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीदति ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्मात्तस्माद्विरण्यादिव्यतिरिक्तप्रतिग्रहादपि ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादसावल्परद्रव्यप्रतिग्रहेणापि मूर्खः पङ्के गौरिव नरकेऽसमर्थोभवति तस्मात्ततःकुतश्चित्तुव-र्णादिव्यतिरिक्तसीसकायसारप्रतिग्रहादपि त्रस्येत् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतोऽविद्वान्प्रतिग्रहीता विभियात् अल्पकेन हिरण्याद्यभ्यतमेन सीदत्येव । अविद्वन्निषे-धाभ्यासोनिन्दातात्पर्यकः नविद्वत्प्रतिग्रहतात्पर्यकः प्रतिग्रहसमर्थोपीत्यत्र तन्निषेधोक्तेः ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति तस्मादिति । न केवलमश्वदिप्रतिग्रहादविद्वान्विभीयात् किंतु यस्मात्कस्मात्प्रतिग्रहाद-पि विभीयात् ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात् विद्वान् विभीयात् स्वल्पकेनापि प्रतिग्रहेण । अविद्वान्स्तु सीदति ॥ १९१ ॥

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे ॥ न बकव्रतिके विभ्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिग्रहीतुर्धर्मउक्तः । इदानींदातुरुच्यते । अपिशब्दात्सर्वदेयनिवार्यते । यत्र वारि न कस्मै-चिदीयते तदपि नैम्योदातव्यंकृतोत्पद्ध्यन्दीयते । अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधोऽयम् । वारिणस्तुसर्वार्थत्वाद-

निषेधः । ननु च बैडालव्रतिकांश्चाद्यात्रेणापि नाचंयेदित्युक्तमेव । सत्यम् तत्राचां निषिद्धा इहतु दानंतश्च धनस्य नाम्यस्य । एवं हि प्रतिषेधोऽर्थवान्भवति । तथाचोत्तरत्र वक्ष्यति विधिनाप्यर्जितं धनमिति । अतः पाखण्ड्यादिभ्यः सावक-मन्नदानंतं निषिध्यते । अत्र कश्चिदाह यद्यवेदविदीति श्रुतं तथाप्यनधीयान इत्यपि द्रष्टव्यम् तथा हि केवलवेदाध्यायिभ्यो-दानमुक्तम् । नच दाम्भिकेभ्यः काम्ययुक्तम् । सद्व्यपेक्ष्य पुनर्वेदाध्यायिमात्राय विचारहिताय दानमुक्तम् श्रोत्रि-यायैव देयानीति चेत्तत्त्वहन्तमायेत्यभामिकत्वादत्र विद्यया विना वाक्यान्तराणि च विदुषे दक्षिणेत्यादीन्येकप्रकारगतानि सन्त्येव । अतस्तत्पर्यालोचनयोभयविशेषणचेष्टया देयमिति गम्यते । अतः श्रौत्रार्थपरित्यागे न किञ्चित्कारणं पर्याप्तमो-स्य तु साम्यमयुक्तमिति । वचनगम्येऽर्थे का नामायुक्ता । बिडालव्रतेन चरति बैडालव्रतिकः । बकानां व्रतंतदस्या-स्तीति बकव्रतिकः । अधिकरणविवक्षायां सप्तमी । संप्रदानविवक्षायां चतुर्थी युक्ता ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वार्यपि प्रतिग्रह रूपेण न देयम् । करुणया तु देयमित्यर्थः ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिग्रहीतुर्धर्ममभिधायाऽधुना दातुराह न वार्यपीति । वायसादिभ्यो यदीयते तदपि बैडालव्रतिके-भ्यो धर्मज्ञेन दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते ननु वारिदानमेव पाषण्डिनो विकर्मस्थानित्यनेन बैडालव्र-तिकायाऽतिथित्वेन सत्कृतार्थदानादि निषिद्धम् । इहतु धनदानं निषिध्यते । अतएव विधिनाप्यर्जितं धनमिति वक्ष्यति । नावेदविदीति वेदार्थानभिज्ञे एतच्च विद्वत्संभवे नावेदविदीति निषिध्यते ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । निन्दार्थवादसहितदानपात्रं निन्दति न वार्यपीति न वभिः । अवेदविदि वेदानभिज्ञे ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । दातृप्रतिग्रहीतृप्रसङ्गाद्दातारंप्रत्याह नेति । बैडालव्रतिको वक्ष्यति । धर्मवित्प्रतिषेधशस्त्रज्ञः ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्यपि जलमपि अवेदविदि ॥ १९२ ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम् ॥ दातुर्भवत्यनर्थाय परत्राऽदातुरेव च ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । धनग्रहणादन्नदानं निषिध्यत इत्युक्तम्भवति । विधिनाप्यर्जितं सत्यप्रतिग्रहकयादिना शास्त्रा-भ्यनुज्ञातेन प्रकारेण दातुरादातुश्च तादृशदानं परत्रोभयोरनर्थाय ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनर्थाय । दोषाय ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेषु त्रिष्वपि बैडालव्रतिकादिषु न्यायार्जितमपि धनं दत्तं दातुः प्रतिग्रहीतुश्च परलोके नरकहेतुत्वा-दनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिषु बैडालव्रतिकादिषु । विधिनोपार्जितं न्यायोपार्जितमपि अनर्थाय नरकाय ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमेतेभ्यो दानेन दृष्टे धनहानिरदृष्टे फलहानिश्च भवतः किंतु प्रतिषिद्धाचरणान्न पापमभ्य-स्तीति भ्यक्तमुक्तमनर्थायेति । आदातुः प्रतिग्रहीतुः ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषु त्रिषु बैडालव्रतिकवृत्त्यवेदवित्तु दत्तं दातुः आदातुः उभयोः अनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

यथा प्लवेनौपलिन निमज्जत्युदके तरन् ॥ तथा निमज्जंतो धस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथिः । औपलआश्मनः । जलसंतरणाय नावादिः प्लवस्तेन यस्तरति तरितुं प्रवर्तते । सोऽथ स्ताज्जलस्य-मज्जत्यन्तर्यायते । एवमज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ । प्रतीच्छकः प्रतीच्छं करोतीति शिञ्जित्वा षुल्ककृतव्यः । प्रतीक्षक इति पाठान्त-रम् । तत्र संनन्तादामोतेर्षुल् । अर्थस्तु भयोरैकएव ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दातुरज्ञत्वं पात्राज्ञानात् दानफलाज्ञानाच्च ॥ १९४ ॥

(३) कुष्ठकः । यथा पाषाणमयेनोडुपादिना जले तरस्तेनैव सहाधोगच्छत्येवंदानप्रतिग्रहशास्त्रानभिज्ञौ दातृग्राहकौ नरकंगच्छतः । अतपास्त्वनधीयानइतिप्रतिग्रहीतृग्राधान्येन निन्दोक्ता । इहतु दातृग्राधान्येनेत्यपनर्हकः ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । औपलेनाश्मनिर्भतेन । प्रतीच्छकोधनंप्रति लुब्धोग्रहीता ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । उक्तेऽर्थे दृष्टान्तंप्रपञ्चयति यथेति । अज्ञौअपात्रदानेदोषमविदुषः प्रतिग्रहदोषंचाजानन्तौ । प्रतीच्छकः प्रतिग्राहकः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा औपलेन ध्वेन पाषाणध्वेन उदके तरन् निमज्जति तथा अज्ञौ । दातृप्रतीच्छकौ दातृ-ग्रहीतारौ अधस्तान्निमज्जतः ॥ १९४ ॥

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छादिकोलोकदम्भकः ॥ बैडालव्रतिकोज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥ १९५ ॥

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥ १* ॥]

(१) मेघानिधिः । उपचारेणैतौ शब्दौ प्रयुज्येते । अनेकस्मिन्श्लोपचारहेतौ स एव संभवति । यन्निमित्तं प्रयोगस्तद्व्यवधारणप्रतिषेधविषयप्रकृत्यर्थम् । धर्मो ध्वजमिव व्याघ्रदेराकृतिगणत्वात्समासः । कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनार्थ इति । ततः सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयः । ख्यात्यर्थमेव धर्मकरोति न शास्त्रपरतया स एव मुच्यते । यस्तत्रैव धर्मकरोति यत्र जनाः पश्यन्ति त्वपुरुषैश्च ख्यापयन्ति धार्मिकत्वमसिद्ध्या प्रतिग्रहादिलभ्य इति लुब्धो मत्सरीरुपणश्च । लोकदम्भोति वञ्चयति लोकदम्भकः । छद्मना चरति छादिकः । छद्म व्याजः । प्रकाशधार्मिकोरहसिनिक्षिप्तमपहरत्यप्रकाश्यं प्रकाशयति । धार्मिकोऽयमेतस्य यत्समक्षकथितं नान्यत्र यातीति । केन चिद्विश्वस्य कथितं दृश्यते यावद्यत एव गोप्यं तस्यैव मुखज्जातमिति परद्रोहः । सर्वेषां चाभिसंधाताक्षेपकः परगुणान् सहते । ईदृशो बैडालव्रतिकोज्ञेयः । अभिसंधकः अभिसंधत्त इति । आतश्चोपसर्गइतिकः । ततः स्वार्थे कः । सर्वेषामभिसंधक इति षष्ठीसमासः । केचिदत्र श्लोकं पठन्ति । यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतमिति ॥ एष एवार्थः संक्षेपेण कथ्यते । एकैकगुणसंबन्धे-बैडालव्रतिकोज्ञेयः । अत्मादेव श्लोकादेव मनुमीयते प्रच्छन्नानि च पापानीति विशेषाश्रवणात् सर्वेषां चापापत्वादुभयथा-चार्येण शिष्याः पाठिताः । केचिदिदं श्लोकमभ्यापिताः केचित्पूर्वम् । उभयंच प्रमाणम् । तेन यद्यपि अङ्गदी कुण्डली पीनस्कन्धः पृथुवक्षः देवदत्त इति समुदितानां लक्षणत्वं प्रतीयते तथापीह प्रत्येकमेतानि लक्षणानि ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मध्वजी धर्मप्रकाशनशीलः । सदा अतिधनत्वेऽपि लुब्धः । लोकानां दम्भको हिंसाधन-ग्रहणेन हिंसावधादि हिंसारतिः । सर्वाभिसंधकः सर्वेषु पित्रादिष्वपि स्वोपकाराभिसंधनेनैवोपकर्ता ॥ १९५ ॥

(३) कुष्ठकः । यो बहुजनसमक्षं धर्ममाचरति त्वतः परतश्च लोके ख्यापयति तस्य धर्मो ध्वजचिन्हमिवेति धर्म-ध्वजी । लुब्धः परधनाभिलाषुकः । छद्मना व्याजेन चलतीति छादिकः । लोकदम्भको निक्षेपापहारादिना जनवञ्चकः । हिंस्रः परहिंसाशीलः । सर्वाभिसंधकः परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः । बिडालव्रतेन चरतीति बैडालव्रतिकः । बिडालो हि प्रायेण मूषिकादि हिंसावृत्तया ध्याननिष्ठ इव विनीतः सन् वतिष्ठत इत्युपचाराद्विडालव्रतशब्दः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र ह्याभ्यामुक्तबैडालव्रतमिति नोर्लक्षणमाह धर्मेति । धर्मध्वजी बहुजनेषु धर्म एव ध्वजवत्प्र-

काक्षयतया यस्यसः । छात्रिकः सर्वत्र छन्दना व्यवहरति सर्वाभिसन्धकः परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । बैडालवृत्तिकमाह धर्मेति । धर्मध्वजीधर्मलिङ्गधारी । छात्रिको व्याजवृत्तिः । दाम्भिकोविशिष्टवेष्टेण स्वदोषतिरस्कारी । अभिसन्धको वञ्चकः ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मध्वजी धर्मस्थापकः पुरुषेभ्यः ख्यापयन् । छात्रिकः कृतव्याजः प्रकाशधार्मिकः रहसि निक्षिप्तमपि अपहरति । लुब्धः कृपणः प्रसिद्धः । प्रतिग्रहादिलभ्यइत्येतादृशो बैडालवृत्तिकसङ्गः । हिंसः हिंसाशुचिः । सर्वाभिसन्धकः परगुणासहनतया सर्वेषु निन्दाकरः ॥ १९५ ॥

अधोदृष्टिर्नैष्ठिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । बकव्रतलक्षणमधोनिरीक्षणम् अथवा नीचदृष्टिः नीचोदीनः सर्वदैवव्यापारयतिकथंचित्कुतश्चन लभतेऽधमादपि गृह्णाति । निष्कृतिर्निहुरता तथा चरति तत्प्रधानो नैष्ठिकोऽसम्यग्भावी । अलीकविनीतः श्रयति-प्रश्रयनप्रताकार्ये तु व्याघातकः बिडालोऽलीकनिद्रां करोत्यामिषलिङ्गक्षन् । एवं तोपाधेर्धर्मचरणो बैडालवृत्तिक उक्तः । तथैव बकव्रतचरोपि । बकाहिमत्स्यानृणहन्तो जलचरोऽप्यवज्ञां दर्शयन्ति । अथ च मत्स्यग्रहणबुद्धयैव । व्रतानि शीलितं कर्मोच्यते । प्रदर्शितपदानामपौनरुक्तम् । अथापि स्याल्लक्षणत्वाददोषः । अविज्ञातं हि लक्षणं भवति । पौनःपुन्याभिधानेन सुग्रहोऽर्थो भवति । कः पुनः । बैडालवृत्तिकबकवृत्तिकयोर्भेदः । उच्यते । अयं स्वार्थसाधनपरो नान्यस्य कार्यविहन्ति पूर्वस्तु-मात्सर्यात् स्वार्थसिद्धावसत्यामपि परस्य नाशयति ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधोदृष्टिरुपरोधभयान्मुखानिरीक्षकः । नैष्ठिकश्छन्दवृत्तिः । शठो वक्रमतिः । मिथ्याविनीतो वाचादेहे न च विनयं कुर्वन् मनसा विपरीतः । बकव्रतचरो बकवृत्तिः ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । अधोदृष्टिर्निजविनयख्यापनाय सततमप्येव निरीक्षते । निष्कृतिर्निहुरता तथा चरतीति नैष्ठिकः स्वार्थसाधनतत्परः पदार्थखण्डनेन । शठो वक्रः मिथ्याविनीतः कपटविनयवान् । बकव्रतचरतीति बकव्रतचरः । बको हि प्रायेण मीनहननरुचितया मिथ्याविनीतः सन्नेवं शीलो भवतीति गौणो बकव्रतशब्दः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । निजविनयख्यापनाय सततमधोदृष्टिः निरुत्था । निहुरतया चरति नैष्ठिकः निहुरो निराकृतिः । शठो वञ्चकः । मिथ्याविनीतः । घनाद्यर्थमिथ्याविनयी ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । अधोदृष्टिः परलोकानवेक्षकः । वैरुतिको गूढरुपायैः परानर्थकारी । शठो नृशंसः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधोदृष्टिः उपरोधभयान्मुखानिरीक्षकः । नैष्ठिकः छन्दवृत्तिः । स्वार्थसाधनतत्परः स्वकार्यसाधकः । शठः वक्रमतिः ॥ १९६ ॥

ये बकव्रतिनो विप्राये च मार्जारलिङ्गिनः ॥ ते पतन्त्यन्धतामिक्षे तेन पापेन कर्मणा ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वशब्देश्च व्याख्यातः श्लोकः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । येषां इति विप्राणां हिंसा छन्दप्रधानतयैतद्विधमतिदुष्टेत्यर्थः ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ये बकव्रतबिडालव्रतचरन्ति ते ब्राह्मणास्तेन पापहेतुना कर्मणा अन्धतामिक्षनाग्नि नरके पतन्ति ॥ १९७ ॥

* नैष्ठिकः = नैष्ठिकः (अ)

(४) राघवानन्दः । तेन वकादिवृत्त्या पापकर्मणा ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । अन्धतामिक्षेऽन्धतामिसाख्ये नरके ॥ १९७ ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥ व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पापकृत्वाव्रतं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । धर्मस्यापदेशेन धर्ममपदिश्यलोके ख्यापयति धर्मार्थमहंव्रतं-
करोमि न मे प्रायश्चित्तनिमित्तमस्तीति परमार्थतस्तु प्रायश्चित्तार्थमेव करोति एवं कर्तव्यम् । पापं प्रच्छाद्यापन्हुत्य तेनव्र
तेन स्त्रीशूद्रदम्भनं कुर्यात् । प्रकटप्रायश्चित्तकर्तव्यमन्यत्ररहस्यात् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मध्वजित्वं केवलमपि दुष्टमित्याह न धर्मस्येति । अपदेशेन धर्मसाधयितुमेतत्करोमीति
व्यपदेशेन व्रतंचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तं न चरेत् । पापकृतं प्रच्छाद्य निन्दुतंकृत्वा तदपगमार्थं कुर्वन् अपि । व्रतेन स्त्रीशूद्रद-
म्भनं स्त्रीशूद्राद्यज्ञानादम्भनं विप्रलम्भनं कुर्वन् ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकृत्वा प्रायश्चित्तरूपं प्राजापत्यादिव्रतं पापमपनयति तन्नेदंप्रायश्चित्तं किन्तु धर्मार्थमहमनुति-
ष्ठामीति स्त्रीशूद्रपूर्वादिजनमोहनं कुर्वन् नानुतिष्ठेत् ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । पापनुत्यै व्रतमनुतिष्ठतो धर्मं करोमीति ख्यापनशीलस्य न शुद्धिः किन्तु दम्भमात्रमित्याह न धर्म-
स्येति । स्त्रीशूद्रदम्भनं स्त्रीशूद्रदौ दम्भयति दम्भेन व्यामोहयतीति ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । धर्मध्वजित्वादीनां वृत्तान्तमाह नेति । पापकृत्वा तत्प्रायश्चित्तरूपं व्रतं धर्मव्याजेन न कुर्यात् । पापं-
प्रच्छाद्य व्रतेन स्त्रीशूद्रदम्भनं कुर्वन् । स्त्रीशूद्रग्रहणमविद्वदुपलक्षणम् । दम्भनं वञ्चनम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्य अपदेशेन ध्याजेन व्रतं न चरेत् । स्त्रीशूद्रदम्भनं स्त्रीशूद्रयोर्वचनं कुर्वन् ॥ १९८ ॥

प्रेत्येह चेदृशा विप्रागर्हन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ छान्दनाचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १९९ ॥

(१) मेधातिथिः । इह पदार्थत्वाभावेनान्योद्देशेनापि कृतं यत्फलं ततो भवत्येव । तथाहि गुरुनियोगे पृबृत्तो ध-
र्मोद्देशेन गुरुवचनं करोमीति न कामहेतोः । अर्थं स्वाभाष्यात् कर्ममतिजनयति । एवं कश्चिन्मन्यते व्रतानि पापापनो-
दार्थानि तानि परोद्देशेनापि क्रियमाणानि न स्वभावं जहति एवमेतन्मम प्रायश्चित्तमुभयार्थं भविष्यति लोके तपस्वीति-
ख्यातो भविष्यामि पापंचापनोत्स्यते । तस्यैवं बुद्धिमतो निवृत्त्यर्थं मिदमारभ्यते । तदेतद्व्रतं छान्दनाचरितमनुष्ठितं रक्षांसि गच्छ-
ति निष्फलं भवति न पापमपनुदतीत्यर्थः । न केवलं कार्याकरणं भवति यावदीदृशो विप्रव्रतचारिणो गर्हन्ते निन्दन्ते ब्रह्मवा-
दिभिः वेदप्रमाणैः शिष्टैः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रेत्य पारलौकिककर्मणि । इहैव लौकिककर्मणि । तच्च व्रतं धर्मध्वजिनाम् ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रेत्येह इति श्लोकद्वयम् । प्रथमं सुबोधम् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतादृशा अतीव पापिष्ठा इत्याह प्रेत्येति । तत्फलं रक्षोगामीति भावः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह । प्रेत्येति ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईदृशा विप्रा गर्हन्ते । छान्दनाचारितं व्रतं रक्षांसि प्रतिगच्छति निष्फलं भवति ॥ १९९ ॥

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ॥ स लिङ्गिनां हारत्येन स्तिर्यग्योनौ च जायते ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्याभमं लिङ्गधारणं यथा ब्रह्मचारिणो मेखलादिधारणं गृहस्थस्य वैष्णवदण्डकुण्डलकमण्डलवादि

वानप्रस्थस्य चर्मचीरजटादि परिव्राजकस्य कषायवसनदण्डादि । एतेन वेषेणानाश्रमी योभिक्षाहितोर्लोके चरति-
वृत्तिमुपजीवतिसलिङ्गिनामेनःपापंहरति । तिर्यग्योनौ तिरश्चांश्चशृगालादीनांयोनौ जायते । नचात्रैतदाशङ्कनीयलिङ्गिनां-
यत्पापंतनेभ्योऽपसृत्य तस्मिन्संचरतीत्यसंभाव्यम् । अकर्तव्यतापरलिङ्गाधारणात्प्रतीयते । अश्रुतेऽपि प्रतिषेधे निन्दा-
र्थादादेव तदवगतिः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अलिङ्गी तत्तदीक्षितस्नातकादिलिङ्गानर्हः । वृत्तिप्रतिग्रहादिना धनोत्पत्तिम् ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । अब्रह्मचारी योब्राह्मणोब्रह्मचर्यादिलिङ्गमेखलाजिनदण्डादिवेषोपलक्षितस्तद्व्या भिक्षाभ्रमणादि-
ना जीवति सब्रह्मचार्यादीनांयत्पापंतदात्मन्याहरति कुकुरादितिर्यग्योनौचोत्पद्यते । तस्मादेतन्न कर्तव्यमितिनिषेधः
कल्प्यते ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचस्वयमलिङ्गीलिङ्गिनांसन्यास्यादीनाम् ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । यःअलिङ्गीअनाश्रमी भूत्वा लिङ्गिवेषेणआश्रमिवेषेण वृत्तिउपजीवतिसः लिङ्गिनां आश्रमिणां
एनः पापं हरति आनृत्यंतर्पयति त्वयंतिर्यग्योनौ शृगालयोनौ । प्रजायते ॥ २०० ॥

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥ निपानकर्तुःस्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥

[समोद्धृत्य ततः पिण्डान्कामस्नायाच्च पञ्चवा ॥ उदपानात्स्वयंयाहाद्वहिः स्नात्वा न दुष्यति
॥ १ ॥ *]

(१) मेधातिथिः । निषिबन्त्यस्मिन्नतोवेतिनिपानंजलाशयः । सच वापीकूपतडागादि तस्मिन्परकीये परेणयदा-
त्मार्थरुतंसर्वार्थनोत्सृष्टतत्र न कदाचित्स्नायात् । नित्यंचण्डालादिस्पर्शने च नैमित्तिकधर्मस्वेदापनोदार्थंचसर्वस्नानंप्रतिषि-
ध्यते । अव्यतिक्रमे दोषमाह । निपानस्य यः कर्ता तस्य यत्किंचिदुत्कृतंतस्य केनचिदंशेन लिप्यते संबध्यते । नि-
न्दार्थवादोऽयंप्रतिषेधः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जलंनिपीयते येषु निपानेषु पुष्करिण्यादिषु परकोटेषु परेण खातेषु सर्वार्थमनुत्सृष्टेषु ।
अंशेन चतुर्थेन ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । निपानंजलाधारःपरकृतपुष्करिण्यादिषु न कदाचित्स्नायात्तत्रस्नात्वा पुष्करिण्यादिकर्तुर्यत्पापं-
तस्यांशेन वक्ष्यमाणचतुर्थभागरूपेणसंबध्यते अकृत्रिमनद्याद्यसंभवे परकृतेऽपि पुष्करिण्यादौ प्राक्प्रदानात्पञ्चपिण्डा-
नुद्धृत्य स्नातव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः । पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु । उद्धृत्य चतुरः पिण्डाःपारक्ये स्नान-
माचरेत् ॥ स्नात्वा च तर्पयेद्देवान्पितृंश्चैव विशेषतः ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र । नित्यनैमित्तिकंकाम्यक्रियाङ्गमलकर्षणम् । क्रियास्नानंतथा षष्ठोऽस्नानंप्रकीर्तितम् ॥
अस्नातःपुनरानर्होजप्याग्न्यहवनादिषु । प्रातःस्नानंतदर्थं तु नित्यस्नानंप्रकीर्तितम् ॥ नित्यस्नानंग्रहवैगुण्यशमं । का-
म्यदेवतार्थाद्यर्थः । क्रियाङ्गंअपूर्वनद्यादिषु स्नानंक्रियास्नानं । तत्रापि ॥ तीर्थे प्राप्यानुमार्गेण स्नानंतीर्थसमाचरेत् । -
स्नानजंफलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं चेति शङ्कोक्तेः ॥ स्नानाधिकरणविधिनिषेधावाहपरिर्तात्रिभिः । परकीयत्वंतत्कृति
साध्यत्वे सति तदनुत्सृष्टत्वंकूपतडागादिष्वदत्तेषुअदत्तानीत्युत्तरलिङ्गात् । अंशेन चतुर्थीशेन तुरीयभागितिवक्ष्यमाणत्वात् ।

पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणीति ॥ वाचनिकं सर्वस्त्वोद्देशेनोत्सृष्टत्वात् । अतएवाह । यदात्मार्थकृतं सर्वार्थनो-
त्सृष्टमिति मेधातिथिः ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । अत्रांशशब्दश्चतुर्थभागवचनः उत्तरत्र तुरीयग्रहणात् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नानविधिमाह परकीयेति । परकीयनिपानेषु कदाचन न स्नायात् । स्नात्वा निपानकर्तुः दु-
ष्कृतांशेन लिप्यते । कूपसमीपनिबद्धपशुपानाय निपानसंज्ञम् ॥ २०१ ॥

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ॥ अदत्तान्युपभुञ्जानेनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । यानादीनि परकोयान्यदत्तान्युपभुञ्जानेनस्तदीयस्य तुरीयभाक् चतुर्थभागप्राप्त्यात् । अत्रक-
श्चिदाह । अदत्तानां विवचनात्सर्वार्थतयाप्यपकल्पितानि नोपयोग्यानि तदयुक्तं । परकोयाधिकारात् । न च तानि परकोया-
नि । त्यक्तं हि तत्सम्यक् । तुरीयग्रहणमविवक्षितमिति प्रागेव व्याख्यातम् ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं परयानाद्युपभोगेऽपि दोष इत्याह यानशय्येति । अस्य परस्य ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्थेति प्रकृतः पुनः परामृष्यते । परस्य यानादीन्यदत्तान्युपभुञ्जानस्तदीयपापचतुर्थभागभागे
भवति । अदत्तानीति परस्यानुमत्यभावश्च विवक्षितस्तेन सर्वार्थोत्सृष्टमकूपादावुपयोगार्थात्मस्नानादौ न विरोधः ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुरप्याह । पानेत्यादि अदत्तान्यनुत्सृष्टानीति स्वस्वातः सागरोपमइत्युक्तेः स्वातःकुटुम्बे ।
विश्वस्याधिकारोवाचनिकः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । अस्य परस्य । तुरीयभाक् तुरीयांशभाक् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानादीनि अदत्तानि भुञ्जानः । अस्य एतेषां प्रभोः एनसः । तुरीयभाक् चतुर्थांशभाक्
स्यात् ॥ २०२ ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥ स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वानद्यो देवखाता अतस्तासामुभयथासं भवा देवखातग्रहणवाच्यत्वेन तल्लिङ्गं पठितव्यम् । त-
डागादीनि हि देवखानानि मनुष्यखाताभ्यपि सन्ति । न च देवैः खन्यन्ते । केवलं महत्त्वं स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन लक्ष्यते ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवखातेषु पुष्करादिषु तडागेषु । अन्येन खातेषु उत्सृष्टेषु गर्तेषु नद्यादिकृत-
हृदेषु । प्रस्रव-
णेषु निर्झरेषु ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । नद्यादिषु सर्वदा स्नानमाचरेत् । देवखातेष्वितितडागविशेषणम् । देवसंबन्धित्वेन प्रसिद्धेषु
सरःसु गर्तेषु अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिषु तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे । धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां विद्यते । न तानदी-
शब्दवहागर्तास्ताः परिकीर्तिताः । चतुर्हस्तप्रमाणधनुः । प्रस्रवणेषु निर्झरेषु चानेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ-
यत्पृथग्वचनं तदात्मीयोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थतदपि नद्याद्यसंभवे द्रष्टव्यम् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच देवखातेषु तत्कृतत्वेन प्रसिद्धेषु सरःसु समंतात्समेषु तटाकेषु विन्ध्यादिगतेषु । अष्टधनुःस-
हस्रेभ्यो न्यूनगतिषु । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे । धनुःसहस्राण्यष्टौ गतिर्यासां विद्यते । न तानदीशब्दवहागर्तास्ताः परिकीर्तिताः
धनुर्हस्तचतुष्टयम् । प्रस्रवणेषु निर्झरेषु अत्र पञ्चपिण्डानुद्धरणेऽप्यदोषः । अदत्तेऽन्यजकृतेऽपि न दोषः । अन्यजकृते

कूपे सेतौ वाण्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शायम्भितंनविद्यते ॥ जानुद्वयमदूर्णस्यादधःस्थमशुचिस्पृष्टम् । एतेन परकीयवारिनिषेधोऽर्थवादइति मेधातिथिमतम् । यानादिपञ्चकंप्रासङ्गिकंजलाशये दर्शितत्वात् ॥ २०३ ॥

(५) मन्द्वनः । मनुष्यैरस्नातो जलाशयो देवस्नातः । मनुष्यैः स्नातस्तडागः ऋषिसेवितं सरः । गतान्हुदः । प्रसवणं निर्झरः ॥ २०३ ॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ॥ यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान् भजन् ॥ २०४ ॥

[आनृशस्यं क्षमा सत्यमर्हिंसा दममस्पृहा ॥ ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमादशाः ॥ १ ॥*]

[अर्हिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पाता ॥ अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चोपव्रतानि च ॥ २ ॥^{ss}]

[शौचमिज्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ॥ व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमादशाः ॥ ३ ॥[§]]

[अक्रोधोगुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ॥ अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ ४ ॥[†]]

(१) मेधातिथिः । प्रतिषेधरूपायमा ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेत्यादयः । अनुष्ठेयरूपा नियमाः । वेदमेव जपे-
नित्यमित्यादयः । न नित्यं नियमान् नाने न नियमानामसेवोच्यते किंतु यमानां नियमेष्वनित्यत्वम् । तथाचाह
यमान्पतत्यकुर्वाणः । ब्रह्महादिर्यमलोपे सति । पतितत्वात्सन्ध्योपासनादिभिर्नाधिक्रियते ननु तथा नियमलोपे ।
तथाच शिष्टस्मरणम् । पतति नियमवान्यमेष्वसक्तो न तु यमवान्नियमालसोऽवसीदेदिति । न नियमानसमीक्ष्य बुद्ध्यायम-
बहुलं स्वतिसंधीत बुद्धिम् । येषामपि पारिभाषिकायमनियमाः ॥ अर्हिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पाता । अस्तेयमपि पञ्चैते
यमाश्चैव व्रतानि च ॥ अक्रोधोगुरुशुश्रूषा शौचमाचारलाघवम् । अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ तेषामपि गुरुलाघव-
मनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते । अतो नानेन यमानां सेवोच्यते नापि नियमानामसेवा उभयेषां तैः शास्त्रैर्विहितत्वात् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यमान् नित्यकर्माणि । नियमान् कामनानियतानि काम्यकर्माणि नित्यं न सेवेतेति । किंतु
कामनोदयएव । केवलान्कृत्स्नानपि भजन् । अर्हिंसा सत्यास्तेयापरिग्रहेन्द्रियनिग्रहादयः शरीरमात्रापेक्षानियतकर्तव्या-
यमाः । तपः स्वाध्यायादयो धिक्साधनापेक्षा नियमा अत्रेत्येके ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदम् । नतु नियमनिषेधार्थं द्वयोरेव शास्त्रार्थत्वात् ।
यमनियमविवेकश्च मुनिभिरेव कृतः । तदाह याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मचर्यदया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्पाता । अर्हिंसा स्तेयमाधु-
र्यं दमश्चेति यमाः स्पृताः ॥ स्नानं मौनोपवासेज्यात्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमोगुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ यम-
नियमस्वरूपज्ञः समस्तस्नानादिनियमत्यागिमाप्यर्हिंसादिरूपं यममनुतिष्ठेत् । नियमाननुतिष्ठन्पि यमानुष्ठानरहितः पतती-
त्ययं यमस्तुत्यर्थं नारंभइति मेधातिथिगोविन्दराजौ । हिंसादिप्रतिषेधार्थकायमाः । वेदमेव जपेनित्यमित्यादयोऽनुष्ठेयरूपा-
नियमा इति व्याचक्षते । अर्हिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पाता । अस्तेयमिति पञ्चैते यमा वै परिकीर्त्तिताः । अक्रोधोगुरु-
शुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्च सततं पञ्चैते नियमाः स्पृताः ॥ २०४ ॥

* (क, ख, ग, घ, च, ट, ठ, ड, ङ, त, थ, ल, र.)

ss (ख, ड, ठ, त)

§ (क; ख, घ, च, ट, ठ, ड, ङ, त, र, ल)

† (ख, ड, ङ, त.)

(४) राघवानन्दः । स्नातकस्यापि नित्यं यमस्यावश्यकत्वमाह्वयमानिति । अत्र ॥ ब्रह्मचर्यदयाक्षास्तिभ्यान्सत्य-
मवक्रता । अहिंसास्तेयमाधुर्यैदमश्वेतियमादश ॥ स्नानमौनोपवासेन्यास्वाभ्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमोगुरुशुश्रूषा शौचा-
क्रोधाप्रमादितेति याज्ञवल्क्योक्तयमनियमग्रहइतिकेचित् । यः स्वशाखांपरित्यज्येति न्यायात् । अत्रैवोक्ताहिंसानिवेधको-
पायसाध्या वेदमेवजपेन्नित्यमित्यादिरूपनियमाग्राह्यइति तु मेधातिथिगोविन्दराजमतम् । यमानानित्यत्वे पततीत्येव
हेतुः ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । व्रतान्तरमाह यमानिति । अत्र व्यासः । अहिंसासत्यवचनंब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति
पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानिच ॥ अक्रोधोगुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्चनियमाः पञ्चैवोपव्रतानिचेति ॥ उभये-
षांयमेष्वादरः कर्तव्यइत्युक्तं ननित्यंनियमानबुधइति । उक्तमर्थमुपपादयत्युत्तरार्धेन । केवलान्यमहीनात् । पतति दोषयु-
क्तोभवतीति यावत् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमानित्यकर्माणि सततंसेवेत अनतिष्ठेत् ॥ २०४ ॥

[रामचन्द्रः । यमनियममाह चतुर्भिः । प्रसादः ईश्वरप्रसन्ना (१)]

[व्रतंस्नातकव्रतादि । उपवासोमासोपवासादिः (३)]

नाश्रोत्रियतते यज्ञे धामयाजिकृते तथा ॥ स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुज्जीत ब्राह्मणः कचित् ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण श्लोकेन व्रताधिकारोविच्छिन्नः । इदानींप्रतिषेधप्रकरणमारभ्यते । तत्रभोजनमेव
तावद्दिशतत्वाद्यत्रकुत्रचित्प्राप्तिनिषिध्यते । अश्रोत्रियोऽनधीयानस्तेन ततेभारब्धे यज्ञकृत्विग्भिर्वाऽश्रोत्रियैस्तते न भुज्जी
तब्राह्मणः धामयाजीधामयाजकस्तेन यत्र हूयते यत्र च स्त्री होमं करोति । छान्दोग्ये हि स्त्रीणांगृहस्थृतिकारैरभिहोत्रहो-
उक्तोऽतस्तंपश्यन्प्रतिषेधति । अथवा यत्र यज्ञेस्त्रीप्रधानंभर्तादारिद्र्यादिदोषैरुपहतः स्त्रीचासौदायिकेन धनेन ज्ञातिबलेन
च दर्पितातत्रायंप्रतिषेधः । क्लीबेनपुंसकम् ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अश्रोत्रियैर्धर्मतोऽनधीतवेदैर्कृत्विग्भिस्तादृशा यजमानेन तते भारब्धे यज्ञे प्रक्रान्ते दर्श-
पूर्णमासादौसोमेवाग्नीषोमीयवपाहोमानन्तरमपि यज्ञनिमित्तभोजने न भुज्जीत । धामयाजीबहूनां क्रोशतामुपदेष्टा । स्त्रिया
हुते हाविते स्त्रीमात्रयजमानकव्रतादिहोमे निमित्ते । एवंक्लीबेन हुतइत्यत्रापि । स्त्रिया शूद्रेणवेति कचित्पाठः ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । अनधीतवेदेनोपक्रान्ते यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि भोजनयोग्यसमये ब्राह्मणेन भुज्जीत तथा बहू-
नांयाजकेनत्विजा स्त्रिया नपुंसकेन च यत्र यज्ञे हूयते तत्र कदाचित् न भुज्जीत ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वश्लोके व्रताधिकारोविच्छिन्नइदानींनिषेधोधिक्रियते नाश्रोत्रियइतित्रयोदशभिः । एतैर्हु-
ते यज्ञादिकृतेन ब्राह्मणोभुज्जीत ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । अश्रोत्रियततेऽनधीतवेदबहुले । श्रोत्रियततेऽपि धामयाज्यादिहुते । धामयाजी बहूनांयाजकः ।
कचित्कर्मण्यभ्युदयश्राद्धादावपि ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अश्रोत्रिययज्ञे तते विस्तृते ब्राह्मणः कचिन्नभुज्जीत । धामयाजिना पुरोहितेन । स्त्रीप्रधानंस्त्रि-
या हुते होमे तत्र न भुज्जीत क्लीबेन हुते होमे तत्र न भुज्जीत ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । चौरगायनजीविनोस्तथा तक्षवृत्तिजीवनस्य बृहद्युपजीविनश्चान्नं भुञ्जीत । तथा यज्ञे दीक्षितस्य प्रागग्नीषोमीयात् । कदर्यस्य रूपणस्य निगडस्येति तृतीयाथेषष्ठी । निगडेन बद्धस्य । गोविन्दराजस्तु बद्धशब्दस्य बन्धनैर्विनाप्ययोनिगडैर्निगडितस्य दत्तायोनिगडस्येति व्याख्यातवान् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । जात्या तक्षणः । वार्षिकस्य बृद्धिमात्रोपजीविनः । यज्ञे दीक्षितस्य प्रागग्नीषोमीयात् । कदर्यस्य रूपणस्य । आत्मनो धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च वर्जयन् नित्याद्युक्तलक्षणस्य वा । बद्धस्य दण्डाद्यर्थमवरुद्धस्य । निगडस्य निगडैर्बद्धस्य । शरैः शातितपत्रवत् ॥ २१० ॥

(५) जन्दनः । बद्धस्य रज्ज्वादिना । निगडस्य निगडवतो निगडितस्येति यावत् । निगडेनेति साधुः पाठः ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । दीक्षितस्य असंस्कृताग्निषोमीयपशोः । कदर्यस्य बद्धस्य वासमात्रेण विरुद्धस्य निगडादिना ॥ २१० ॥

अभिशास्तस्य षण्ठस्य पुंश्चल्यादाम्भिकस्य च ॥ शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥

(१) मेघातिथिः । पुंश्चली यस्य कस्यचिन्मैथुनसंबन्धेन घटते । ननु च गणिकान्नं प्रतिषिद्धमेव नैतदेवम् । अन्या गणिकाऽन्या पुंश्चली गणिका वेद्यावेशेन जीवति पुंश्चली त्विन्द्रियचपला दाम्भिको बैडालव्रतिकादिः सोपधियोगधर्मचरणः । प्रायश्चित्तविशेषार्थं शूद्रोच्छिष्टं प्रतिषिध्यते सर्वस्यैवोच्छिष्टभोजनप्रतिषेधात् । अन्ये तु शूद्रोच्छिष्टस्थालीस्थं भोज्यान्नं शूद्रभुक्तशिष्टमुच्छिष्टमुच्यत इत्याहुः । पाठान्तरं तु उच्छिष्टमगुरोस्तथेति । उच्छिष्टमुच्यते यत्परस्य स्पर्शनादशुद्धं भुक्तोद्भिन्नं च । आत्मीये ह्यभुक्तोद्भिन्नतएकग्रासाशनमेव स्यात् । नचैव शिष्टानां समाचारो यत्सरुदन्तं भुक्ता पुनराचम्य पात्रान्तरे गृहीतं भुज्यते । तथा नाद्यादन्नम् । तथान्तरेऽभ्युत्थानादिक्रियान्तरस्य प्रतिषेधः । अत आतृमेः प्रागाचमनात्पश्चात्स्पर्शेन दोषः । सह भोजनं तु सत्यपि परस्य स्पर्शं पदार्थान्तरत्वान्नोच्छिष्टभोजनम् । अत्रपित्रा पुत्रादिभिः शिष्टं सह भुज्यते । तथा चापस्तम्बादयो देशग्रहणात्प्रसङ्गेनागुपनीतेन सह भोजनं निन्दन्ति । नोपनीतेन । अस्मिन्स्तु पक्षे विजातीयैः सह भोजनप्रतिषेधः । ध्यवधानान्तरमाश्रयणीयम् । भुक्तोद्भिन्नं तु धात्वर्थयोगादुच्छिष्टमन्यदीयमपि ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिशास्तस्य दोषवत्तया शङ्कितस्य । षण्ठस्य क्लीबस्य । पुंश्चल्याः स्वपतिव्यभिचारिण्याः । शुक्तमनम्लमम्लतां कालवशाद्गतम् । पर्युषितं स्वाभाविकरसगन्धादिविपरिवर्तनकालपर्यन्तं स्थितम् । एवं च शुक्तस्य पृथक्ग्रहणं दोषातिशयमदर्शनार्थं निगडस्येति वत् । तथा शूद्रस्य यदन्ततदभक्ष्यम् । उच्छिष्टं च सर्वेषाम् ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकित्वेन संजातलोकविक्रोशस्य नपुंसकस्य नपुंश्चल्याद्व्यभिचारिण्या अगणिकाया अपि दाम्भिकस्य छयना धर्मचारिणो बैडालव्रतिकादेरन्नं भुञ्जीत । शुक्तं यत्स्वभावतो मधुरं दध्यादिसंपर्कवशेनोदकादीनां चाभ्यादिभावं गतम् । पर्युषितं रात्र्यन्तरितं शूद्रस्यान्नं भुञ्जीतेति संबन्धः । उच्छिष्टं च भुक्तावशिष्टान्नमविशेषात्कस्यापि न भुञ्जीत । गुरुच्छिष्टं च विहितत्वाद्भोज्यम् । गोविन्दराजस्तु । शूद्रस्योच्छिष्टं तद्भुक्तावशिष्टं स्थालीस्थमपि न भुञ्जीतेत्याह ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकित्वेनाभिशास्तस्य संजातलोकविक्रोशस्य । षण्ठस्य नपुंसकस्य । पुंश्चल्याः वेद्याभिन्नव्यभिचारिण्याः । शुक्तस्य स्वाभाविकमधुरत्वेऽपि कालवशादुदकादिरसवशाद्वा यदा म्लीभवति तदपि वर्ज्यम् । पर्युषितं रात्र्यन्तरितं प्रतिप्रसवशास्त्रबोधिताद्यतिरिक्तं । शूद्रोच्छिष्टं शूद्रपकान्नाशने तु दोषोक्तेः शूद्रभुक्तावशिष्टं स्थालीस्थमपि । ब्रह्मचर्यादिप्रकरणादौ यच्छुक्तादिनिषेधः स प्रायश्चित्तगौरवार्थः ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । कालातिक्रमेणरसान्तरंगमंशुक्तम् । पर्युषितमेकाहान्तरितम् । शूद्रस्योच्छिष्टशूद्रेणभुक्तान्नस्थाल्या-
दिस्थम् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । योऽभिषास्तस्तस्य कलङ्कवतः पुंश्रली परपुरुषरता । त्वयमेव अथवा कालपरिपाकेन
अम्लंभवति तत्शुक्तं । रात्र्यन्तरितं पर्युषितम् ॥ २११ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥ उपान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्देशम्
॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्मृत्यन्तरे विशेषः श्रूयते । शल्यान्तर्कजीविनः । मृगयुर्मृगव्याधः । आखेटकार्यमांसविक्र-
यार्थं वा योमृगान्हन्ति । क्रूराननृजप्रकृतिः दुष्प्रसादउच्छिष्टभोजीनिषिद्धोच्छिष्टभोजी । उद्योजातिविशेषः । राजेत्येत-
स्यवेदे प्रयोगोदृश्यते । उद्योमभ्यमशीरि वेति वचनस्यान्यः प्रतिषेधोऽस्तिदोषप्रदर्शनप्रकरणेचनश्रूयते । राजान्तं तेजआ-
दत्तइत्यर्थवादाच्च प्रतिषेधः । सूतिकान्नं सूतिका मुद्दिश्य यत्कृतं तत्कुलीनैरपि तदनाद्यमनिर्देशदशाहानि यावत् । तेन यद्य-
पि क्षत्रियादीनां दशाहादूर्ध्वमाशौचं तथापि दशाहानि न भोज्यम् । पाशान्तरं सूतकान्नमिति । सूतकशब्देन च तद्वन्तः पुरु-
षालक्ष्यन्ते । येषां कुले सूतकं ते दशाहं न भोज्यान्नादिति । यस्मिन्पक्षे सर्वेषां दशाहं सूतकाशौचं तत्रायं प्रतिषेधः । यदा तु माता-
पित्रोः सूतकं मातुर्वेति पक्षस्तदा यावदाशौचं न भोज्यम् । अनिर्देशग्रहणमाशौचनिवृत्त्युपलक्षणार्थम् । तेन क्षत्रियादीनां यस्य
यावदाशौचकालः स तावत्कालमभोज्यान्नः । सूतकान्नमनिर्देशमिति पठितव्ये वृत्तानुरोधात्पर्याचान्तपदेन व्यवधानम् । अ-
न्यैस्तु स्वतन्त्रमनिर्देशग्रहणं व्याख्यातम् । सूतकशब्देनाशौचकालो बोध्यते । अनिर्देशं गवादीनां पर्याचान्तं शौचाचमन-
व्यपेतमर्धभुक्ते केनचित्कारणेन यथाचामति तदा पुनर्भुक्तोद्दिष्टतं नाशितव्यम् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिकित्सकस्य भिषग्वृत्तेः । मृगयोर्मृगबन्धजीविनः । क्रूरस्य हिंसासूचः । उच्छिष्टभो-
जिनः उच्छिष्टभोजनशीलस्य । उद्यः क्षत्रियात् शूद्रायां जातः । सूतिकान्नं सूतिकाभोजनार्थं पक्कमन्नम् । पर्याचान्तं
तत्पक्विभोजना यत्राचमनंकृतम् । अनिर्देशं सूतकिना सूतकमध्ये दत्तम् ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । चिकित्साजीविनः । मृगयोर्मृगव्याधस्यजातितः कर्मतो वा । क्रूरस्यानृजप्रकृतेः । निषिद्धोच्छिष्टभो-
जिनः । उपादोरुणकर्म तस्यान्नम् । गोविन्दराजो मज्जया मुधं राजानमुक्तवान् । मनुवृत्तौ च शूद्रायां क्षत्रियोत्पन्न-
मभ्यधात् । भेदोक्तेर्याज्ञवल्कीयेनोद्योराजेति वावदत् । आश्चर्यमिदमेतस्य स्वकीयवद्विभूषणम् ॥ सूतिकान्नं सूतिका मुद्दिश्य
यत्क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम् । एकपङ्क्तिस्थानन्यान्वमन्य यत्रान्ने भुज्यमाने केनचिदाचमनं क्रियते
तत्पर्याचान्तम् । अनिर्देशं सूतिकांन्वक्ष्यमाणत्वात् न भुज्यते ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च चिकित्सकस्य भिषजः । मृगयोर्व्याधस्यजातितः कर्मतो वा । उच्छिष्टभोजिनः निषिद्धो-
च्छिष्टभोजिनो न तु गुर्व्युच्छिष्टभोजिनः ताच्छील्यार्थं वा । उपान्नं उद्योजातिविशेषोदारुणकर्मार्थं वा । सूतिकान्नं सूतिका मु-
द्दिश्य यत्क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम् । एकपङ्क्तिस्थानवल्ग्विनामन्यस्मिन्भुज्यमाने तत्परित्यज्य केनाप्याचमनं
क्रियते तत्पर्याचान्तम् । अनिर्देशं सूतिकायाशौचान्तं गतम् ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । उद्योवैश्येन शूद्रायां जातः । पर्याचान्तं प्रतिदानपरम्परया प्राप्तवारम् । अनिर्देशं सूतिकांन्वित्यन्वयः
॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रूरस्य हिंसारुचेः । उपान्नं क्षत्रियावशुद्धायामुत्पन्नउपसंज्ञस्तस्यान्नं । यद्वा वाक्काय-
व्यापारेणोद्वेजकउपः । पङ्क्तिभोजने यत्र एकेनाचमनं कृतं तत्पर्याचान्तं । अनिर्देशं अनतिक्रान्तदशाहं अनिर्ग-
ताशौचम् ॥ २१२ ॥

अर्नाचितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ॥ द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्चाहस्य यदवज्ञया दीयते तदनर्चितमनुसुद्धादेः । वृथामांसं देवाचर्चनशिष्टं यन्नं भव-
त्यात्मार्थं यत्साधितम् । अवीरा स्त्री यस्या न भर्ता नापि पुत्रः । द्विषच्छत्रुः । नगरीनगरस्वाम्यराजापि । अवक्षुतमु-
परियस्मिन्क्षवथुः कृतः ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अर्नाचितं संभावेनादत्तम् । वृथामांसं पशुबन्धव्यतिरेकेण मांसम् । अवीरायाः पुत्रपतिही-
नायाः । द्विषतः शत्रोः । नगरी नगरवान् नगराधिपतिस्तदन्नम् । पतितः कृतपापकृतप्रायश्चित्तः । अवक्षुतं यदुपरिक्षुतं-
कृतम् ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्चाहस्य यदवज्ञया दीयते । वृथामांसं देवतादिमुद्दिश्य यन्नं कृतं । अवीरायाः पतिपुत्ररहितायाः ।
शत्रुनगरपतितानां च उपरि कृतक्षुतं चान्नं भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । योग्येष्ववज्ञया दत्तमर्नाचितं । वृथामांसं देवपित्राद्युद्देशरहितम् । अवीरायाः पतिपुत्ररहितायाः
योषितोरूपयौवनशालिन्याः अन्नामति शेषः । नगर्यन्नं नगरस्थस्यान्नं । कर्मतो जातितो वा पतितस्यान्नं । अवक्षुतं यदुप-
रिक्षुतं कृतम् ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । अर्नाचितमवज्ञया दत्तम् । वृथामांसं आत्मार्थं संस्कृतं मांसम् । अवीरायाः पतिपुत्रहीनायाः नगर्य-
न्नं देशसंबन्धेनायमन्नस्य निषेधः । यस्योपरिक्षुतं तदवक्षुतं ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहरहयदवज्ञया दत्तं तदनर्चितम् । अवहितफलसाधनमांसं तद्वृथामांसम् । च पुनः अवी-
राया योषितः अवीरा पतिपुत्ररहिता । द्विषतः अन्नं । नगराधिपतेस्तस्य राज्ञोन्नं । पतितान्नं च महापातकिनोन्नम् ।
अवक्षुतं यस्याज्ञातस्य उपरिक्षुतं तदवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ॥ शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । पिशुनो यो विभ्रममर्थकथितं भिनन्ति परच्छिद्रवादीयश्च परोक्षम् । अनृती कृतकौटसाक्ष्यः । क्रतु-
यज्ञस्तं कृत्वा विक्रीणीति क्रतुफलमदीयतवास्त्विति मूल्येन ददाति यद्यपि परमार्थतः क्रतोर्विक्रयो नास्ति तथापि यस्यैर्वाव-
षयात्रान्यविप्रलम्भेन वा प्रवृत्तिस्तस्य प्रतिषेधः । शैलूषो नटः भार्यापण्यइत्यपरे । तुन्नवायः सौचिकः । कृतघ्नः कृतमुप-
कारं यो नाशयति । प्रत्युत्पेपकर्तुरपकारे वर्तते न च शक्तः सम्प्रत्युपकारेऽपि ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पिशुनः परगुणासहनः । क्रतुविक्रयिकः परगतफलमुद्दिश्य क्रतुकारी । शैलूषो नटवृत्तिः ।
तुन्नवायः सूचीसीवनवृत्तिः ॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । पिशुनः परोक्षे परापवादभाषणपरः अनृतीत्यतिशयेनानृतवादीकूटसाक्ष्यादिः । क्रतुविक्रयिकः

मदीययागस्य फलंतव भवत्वित्यभिधाय बोधनं गृह्णाति । शैलूषोनटः । तुल्यवायः सौचिकः । कृतघ्नोयः कृतोपकारस्याप-
कारे प्रवर्तते तस्यान्नं भुञ्जीत ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । विरुद्धमर्थकथयतीति पिशुनः । अनृती कृतसाक्षी । मत्कृतफलंतवैवेति वदन् गृह्णाति यः
सक्रतुविक्रयी तस्य । शैलूषोनटः भायापण्यः । सौचिकस्तनुवायः कर्मतो ज्ञाति तो वा । कृतोपकारिणि अपकारी कृतघ्नः
॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । परेभ्यो भार्यादस्वा योजीवति सशैलूषः । नटइत्येके ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिशुनः सूचकः । अनृतीपरिच्छिन्नादी । च पुनः क्रतुविक्रयी यागविक्रयी यागफलविक्र-
यी । शैलूषोनटवृत्तिः । तुल्यवायः सौचिकः च पुनः कृतघ्नस्य अन्नमेव ॥ २१४ ॥

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ॥ सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५ ॥

(१) मेघानिधिः । कर्मारोऽयस्कारः । निषादां दशमे वक्ष्यते । रङ्गावतारको नटगायनकेभ्योऽप्योमल्लादिः । अथ-
वा प्रतिरङ्गमुपतिष्ठते कुतूहलो । वेणुवादित्रजीवितः । शस्त्रविक्रयी कृतस्य खट्वादेरकृतस्य वायसो विक्रेता ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मारोऽलोहकारवृत्तिः । निषादो जालवृत्तिः । रङ्गावतारको वाद्यादिप्रदर्शनवृत्तिः । वैणो-
बेणुपिटकादिकरणवृत्तिः । शस्त्रं खड्गादि ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । कर्मारस्य लोहकारस्य निषादस्य दशमाध्यायोक्तस्य । नटगायनव्यतिरिक्तस्य रङ्गावतारणजीवि-
नः सुवर्णकारस्य वेणोर्भेदनेन योजीवति बुरुडइति विश्वरूपः । शस्त्रलोहः तद्विक्रयिणश्चान्नं भुञ्जीत ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मारोऽयस्कारः । रङ्गावतारको दशमे वक्ष्यमाणः । वेणः वाद्योपजीवी । बुरुडः लोहादिनिर्मि-
तशस्त्रविक्रयी ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । कर्मारोऽयस्कारः । वैदेहकादम्बछायामुन्पन्नो वेनः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मारस्य लोहकारस्य । च पुनः रङ्गावतारकस्य वाद्योपजीविनः । वैण्यस्य वेणुछेदनजी-
विनः वेणुवादनजीविनो वा ॥ २१५ ॥

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ॥ रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥

(१) मेघानिधिः । आखेटकाद्यर्थेषु नोबिभ्रति ते श्ववन्तः । शौण्डिकामद्यव्यसनिनस्तत्पण्यजीविनो वा ।
चैलं वस्त्रं तन्निर्णेजं मक्षालयति । कारुकनामधेयमेतत् । रञ्जको वाससांनीलादिरागकारकः । नृशंसो नृभनुष्याञ्छंसति
स्तौति योलांके बन्दीति प्रसिद्धः । अथवा निर्दयो नृशंसः । उपपतिर्जारी भार्याया गृहे जारो वर्तते ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्ववतां श्वपोषकाणाम् । शौण्डिकानां मद्यसंथायकानाम् । चैलनिर्णेजकस्य वस्त्रक्षाल-
नवृत्तेः । रञ्जकस्य वस्त्ररञ्जनकर्तुः । नृशंसस्य वृत्त्यर्थं नरस्तोत्रकर्तुः । यस्य गृहे भार्यायामुपपतिः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । आखेटकाद्यर्थेषु नोषकाणां । मद्यविक्रयिणां वस्त्रधावकस्य कुसुम्भादिना वस्त्ररागकृतः निर्द-
यस्य यस्य चोपपतिर्गृहे जारश्च यस्याज्ञानतो गृहे स्थितस्तस्य गेहे नाद्यात् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्ववतां श्वनोषकाणां । चैलनिर्णेजकस्य वृत्त्यर्थं मलिनवस्त्रक्षालकस्य । रञ्जकस्य
वस्त्ररागकृतः । नृशंसस्य निर्दयस्य यस्य चोपपतिर्गृहे तस्याप्यन्नं नाद्यात् । सततं दुष्टभार्यन्वात् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । श्ववतांश्वपोषकारिणाम् । शौण्डिकानांसुराविक्रयिणाम् । चैलनिर्णेजकस्यवत्प्रशोधकस्य । रञ्जकस्य वस्त्रादीनां नीलादिरागकारस्य । नृशंसस्य निर्दयस्य । यस्य गृह उपपतिर्जरो वर्तते तस्य चान्नं भुञ्जीतेति ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वपचां श्वपोषकाणां । श्ववतांवेति पाठः । श्ववतां सारमेयवतां मृगयार्थम् । शौण्डिकानां मद्यकर्तृणां । च पुनः चैलनिर्णेजकस्य वस्त्रप्रक्षालकस्य । रञ्जकस्य वस्त्रादीनां नीलादिरङ्गकारस्य । नृशंसस्य वृत्त्यर्थं नरस्तुतिकर्तुः । च पुनः यस्य गृहे उपपतिर्जारः ॥ २१६ ॥

मृष्यन्ति ये चोपपार्ति स्त्रीजितानां च सर्वशः ॥ अनिर्दशं च प्रेतान्मम तुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥

(१) मेघान्तिथिः । पूर्वोऽविदितभार्याजारः । अयं तु विदित्वा क्षमते न भार्याया निग्रहं करोति । नापितस्य अविदितान्य गृहजारस्य भोज्यान्नं नैव । स्त्रीजिताः । एषां भार्येव गृहे कर्त्रीहर्त्री च त्वयं परिजनस्य च नेशस्तेन सर्वत्र तद्वशवर्तिनः । प्रेतान्मम मरणाशौचे तत्कुलीना अभोज्यान्नाः । अनिर्दशग्रहणं कालोपलक्षणार्थम् । यदाऽनिर्दशग्रहणं पूर्वत्र स्वतन्त्रमाशौचसंबन्धिनाम विशेषेणान्नं प्रतिषेधितं तदिह प्रेतान्मम कृतं तस्य आप्याशौचनास्ति सुदृढान्धवादेः कारुण्याच्चतुर्थीश्राद्धादिप्रवृत्तस्य यदन्तर्गतं भोज्यम् । दशाहिकं नावमिकं चतुर्थीश्राद्धमष्टमीत्यादिरामायणे वर्णितमन्यैरपि गृहकारैः । अतुष्टिकरं यस्मिन् भुज्यमाने चित्ततुष्टिर्न भवेत् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृष्यन्ति न तान् भज्यन्तीत्यर्थः । प्रेतान्मम शवान्मम निर्दशमनिर्गताशौचम् । अतुष्टिकरं संविचिकित्सया ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहइत्यनुषज्यते गेहे ज्ञातं भार्याजारं ये सहन्ते तेषामन्नं भुञ्जीत । तेन गृहान्निःसारितायाजारसहन एष दोषः । तथा सर्वकर्मसु स्त्रीपरतन्त्राणां । अनिर्गताशौचं च सूतकान् । अतुष्टिकरमेव च न भुञ्जीत ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । मृष्यन्ति ज्ञात्वोपपत्तिस्कर इति कृत्वा अथवा गृहसत्त्वासत्त्वभेदेन व्यवस्था । अनिर्दशं मृतकान् दशाहाद्यन्तरे दत्तं । अतुष्टिकरं तथैव प्रयच्छति यथा तोषो न जायते तस्यान्नम् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । येत्त्वभार्यायां वर्तमानमुपपत्तिं मृष्यन्ति सहन्ते तेषांचान्नम् । सर्वशः सर्वावस्थायाम् । प्रेतान्मम शवाशौचवतामन्नम् । अतुष्टिकरमन्नः सन्तोषकरम् ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये उपपत्तिं जारं मृष्यन्ति न त्यजन्ति विदित्वादमतः । अनिर्दशं अनिर्गताशौचं । च पुनः प्रेतान्मम एकादशाहस्यान्नम् । च पुनः अतुष्टिकरमेव ॥ २१७ ॥

राजान्मतेज आदत्ते शूद्रान्मम ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुः सुवर्णकारान्मम यशश्चर्मविकर्तिनः ॥ २१८ ॥

(१) मेघान्तिथिः । अथेदानीमतिक्रमफलं दर्शयति । राजान्मम भोजिनस्तेजोनाशः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । सुवर्णकारादयः शब्दाः शिल्पिविशेषजीविनां वाचकाः । ये सुवर्णजीविकार्थं घटयन्ति सुवर्णकारा उच्यन्ते । एवं रजकादिष्वपि द्रष्टव्यम् । चर्मविकर्तुः छिन्दति चर्मविकर्तिनः । तेन कर्मणा ये जीवन्ति तेषामेषा रुढिः । इह येषां पूर्वत्र प्रतिषेधो नास्ति केवलं दोषः श्रूयते तेषां तत एव प्रतिषेधोऽनुमेयः ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदानीं शूद्रादीनां प्रक्रान्तानामप्रक्रान्तस्य च राज्ञोऽन्नाशने दृष्टफलमाह राजान्ममिति । तेजस्तपोबलं ब्रह्मवर्चसं वेदबलम् । चर्मविकर्तिनश्चर्मकारवृत्तेः ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । राजान्मतेजोनाशयति इत एव दोषदर्शनात्तदन्नभक्षणनिषेधः कल्प्यते । एवमुत्तरत्रापि पूर्वमनि-

पिङ्गस्य दोषदर्शनादेव निषेधकल्पनम् । नाद्याच्छूद्रस्य पक्कानमितिनिषेधप्यति तदतिक्रमणफलकथनमिदम् । शूद्र-
स्य पक्कानमभ्ययनादिनिमित्ततेजोनाशयति । सुवर्णकारस्यान्मायुः । चर्मकारान्ख्यातिनाशयति ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषु फलवादेन निषेधोन्मुखंव्यावर्तयति राजेतिचतुर्भिः । अत्र येषां राजादीनामन्नभक्षणनि-
षेधोक्तोक्तस्तेषामपि फलवादेन निषेधः कल्पनीयः । तेजः प्रागल्भ्यं सौन्दर्यं वा । ब्रह्मवचसं वृत्तत्वाभ्यायजंतजः । चर्मावक-
र्तितः चर्मकारस्य यशआदत्तइत्यनुषङ्गः ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोक्तोपादानं निन्दातिशयार्थम् । अनुक्तोपादानं वर्जनार्थम् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषां अन्नभक्षणे दोषमाह । राजानं तेजः तपोबलं आदत्ते ॥ २१८ ॥

कारुकानं प्रजाहन्ति बलं निर्णेजकस्य च ॥ गणानं गणिकानं च लोकेभ्यः परिक्रन्ति ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । कारुकाः सूपकारानातिगर्हितकर्माणः । एष एतेषां शिल्पिभ्योभेदः । प्रजायाविघातोऽनुत्प-
त्तिः ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कारुकः सूपकारादिवृत्तिः । बलदेहबलं । लोकेभ्यः स्वर्गात्परिक्रन्ति छिनत्ति ततः
पातयतीत्यर्थः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । कारुकस्य सूपकारादेरन्नं प्रजामपत्यनिहन्ति । चर्मकारादेः कारुकत्वेऽपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथ-
क्निर्देशः । निर्णेजकस्यान्नं बलं हन्ति । गणगणिकयोरन्नं च कर्मान्तरार्जितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्य आच्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । कारुकः शिल्पी । निर्णेजको वस्त्रधावकः । लोकेभ्यस्तज्जन्मनि तद्भक्षणादूर्ध्वपुण्यसाध्यस्वर्गा-
दिभ्यः तत्फलं न भवतीत्यर्थोऽन्यथानवस्थितिः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । कारुकानां कर्मकारानाम् । लोकेभ्यः स्वर्गादिभ्यः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुकानां सूपकारानां प्रजाहन्ति । असतोषकरमेव । च पुनः लोकेभ्यः स्वर्गादि । लोकेभ्यः
परिक्रन्ति ॥ २१९ ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्याश्च नमिन्द्रियम् ॥ विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो म-
लम् ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । पूयतुल्यं चिकित्सकस्यान्नं भोजनम् । इन्द्रियं शुक्रम । विष्टामलमेकमेव ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियं शुक्रम । मलं गात्रमलम् ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । चिकित्सकस्यान्नं पूयं पूयभक्षणसमदोषम् । एवं पुंश्चल्याश्च नमिन्द्रियं शुक्रम । वार्धुषिकस्यान्नं पुरी-
षम् । लोहविक्रयिणोऽन्नं विष्टाव्यतिरिक्तश्लेष्मादि । गोविन्दराजस्तु । चिकित्सकान्नभक्षणेन तथा विधायान्जातौ जा-
यते यत्र पूयभुग्भवतीत्याह ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । इन्द्रियं तन्मिदं तरेतः । इन्द्रियं पुंस्त्वं निरुन्ततीति वा । मलं विष्टा । चिकित्सकान्नादनेन
तथा विधायान्जातावुत्पद्यते यत्र पूयभुग्भवति गोविन्दराजः । पूयादिभक्षणमायन्नित्यर्थमेवेति तु तत्त्वम् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । पूयं पूयवदभक्ष्यमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । इन्द्रियरेतः ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूयतुल्यं । पुंश्चल्याश्च नमिन्द्रियं गुप्तेन्द्रियसमं शुक्रसमं वा वार्धुषिकस्य परनिन्दकः आत्म-
प्रशंसी तस्यान्नं विष्टासमम् ॥ २२० ॥

यएतेन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ॥ तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं
मनीषिणः ॥ २२१ ॥

[अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतं । वैश्यान्नमन्नमित्याहुः शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ १॥^१]

(१) मेधातिथिः । प्रतिपदनिर्दिष्टेभ्योऽप्येभ्योभोज्यान्नास्मिन्नकरणे पठितास्तेषांयदनन्तत्त्वगस्थिरोमादि । य-
स्तदीयायास्त्वचोभुक्तायादोषः सएवान्नस्यापि ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यएतेक्रमशः कीर्तिताः येचान्येस्मृत्यन्तरसिद्धाः । अत्र पूयत्वाद्यभिधानं तद्भक्षणे क-
तप्रायश्चित्तार्थम् । तथाच वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेन तस्य विकल्पः ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिपदनिर्दिष्टेभ्योऽप्येभ्यो क्रमेणाभोज्यान्नास्मिन्नकरणे पठितास्तेषांयदनन्तत्त्वगस्थिरोमाणि
यास्तदीयास्त्वचःकीकशस्य रोम्णांच भुक्तानांयोदोषः सएव तदन्नस्यापि भुक्तस्य बीज्यः ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते अन्ये त्वभोज्यान्नाः । मया भृगुणावा मनुनावा पक्षान्तरम् ॥ २२१ ॥

भुक्ताःतोऽन्यतमस्यान्नममस्या क्षपणं न्यहम् ॥ मत्या भुक्ताचरेत्कुच्छं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । न्यहंक्षपणमभोजनं । अमत्यानुद्धिपूर्वम् । बद्धिपूर्वं तु कुच्छंचरेत् । तच्चकुच्छंस्थित्यन्तरैकवा-
क्यत्वात्प्रकृतम् । तत्ररेतोविण्मूत्रप्राशनेतत्प्रकृतमाग्रातम् । मत्यापानेपयोघृतमुदकंवायुःप्रतिप्यहंतप्रातिकुच्छः । ततो-
ऽस्यसंस्कारइति । अपकरणेच प्रायश्चित्तवचनंदोषातिशयदर्शनार्थम् । अन्यतमस्येतिषष्ठीनिर्देशात्परिग्रहदुष्टदृष्टवेदंप्रायश्चित्तं-
मन्यते न कालत्वभावसंसर्गदुष्टे । शुक्तपर्युषितादौ चतुर्विधंभोज्यम् । कालदुष्टंशुक्तपर्युषितादि । संसर्गदुष्टंमद्यानुगता-
दि । त्वभावदुष्टंलशुनादि । परिग्रहदुष्टंप्रकृताभोज्यान्नांयत् । अत्रोच्यते । सत्यम् चतुर्विधमभोज्यंभवति । षष्ठीनिर्दे-
शोऽप्यस्ति । किंतु यदिशुक्तादेर्नंप्रायश्चित्तंस्यात्तदिह प्रकरणे तेषामुपादानमनर्थकमेवापद्येत । पञ्चमे हि तयोः प्र-
तिषेधोनास्ति तस्मादिह प्रायश्चित्तार्थमेवैवमादीनामुपादानम् । तत्रतर्हि किमर्थतत्रैववक्ष्यामः । यद्यपिगर्हितानाद्ययोज-
गिधः अभोज्यानांतुभुक्तान्मितिच तत्सर्वमेकादशेविभागतो निर्णय्यते ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतएषुमध्ये क्षपणमुपवासेन कुच्छं प्राजापत्यम् । अत्रच स्मृत्यन्तरदर्शनेन गुरुत्वलघुत्वा-
वधारणेन यथोक्तप्रायश्चित्तद्वयंयथायथं द्वैगुण्यत्रैगुण्यादिना व्यवस्थाप्यम् । रेतोविण्मूत्रं नरस्य ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांमध्येऽन्यतमसंबन्धान्मज्ञानतोभुक्ता न्यहमुपवासः । ज्ञानतस्तु कुच्छम् । एवंरेतोविण्मू-
त्रभोजनेऽपि एतच्चान्यतमस्यतिषष्ठीनिर्देशात्प्रकृतादिसंबन्धिनःपरिग्रहदुष्टान्नस्यैव प्रायश्चित्तं न संसर्गदुष्टस्य केशकी-
टावप्लादेः । नाऽपिकालदुष्टस्य पर्युषितान्नादेः नाऽपि निमित्तदुष्टस्य पुष्टदेः । एकप्रकरणोपदेशश्चैषांलातकत्वज्ञाप-
नार्थम् । प्रायश्चित्तंचैतैस्त्वेकादशे वक्ष्यति । यदितु सर्वेष्वेवंप्रायश्चित्तस्यान्तदा भुक्तातोऽन्यतमस्यान्नदुष्टमन्यभ्याश्रयत् ।
न त्वन्यतमस्य तु भुक्तिरिति ॥ तत्तादिकप्रकरणाद्यभेधातिथिरभ्यधात् । प्रायश्चित्तमिदंयुक्तंशुक्तादौ तदसुन्दरम् ॥ अप्रक-
रणे च प्रायश्चित्तस्याभिधानंलाघवार्थतश्च क्रियमाणे प्रकृतादिग्रहणमपि कर्तव्यंस्यात् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव प्रायश्चित्तभेदमाह भुकेति । भुक्तातोऽन्यतमस्य अमत्या अज्ञानेन क्षपणमुपोषणं । कर्तव्यवक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । एषामन्यतमस्य । अमत्याऽज्ञानेन । क्षपणमभोजनं तुल्यप्रायश्चित्तत्वात् । तदुक्तं रेतोविष्णुत्रमेवेति । अत्रयकरणे प्रायश्चित्तोपदेशो निन्दातिशयार्थः ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यतमस्यान्नं अनुक्तस्यान्नं अमत्या अज्ञानेन भुक्ता प्यहं त्रिदिनपर्यन्तं क्षपणं अन्नपरित्यागः उपोषामित्यर्थः मत्या ज्ञानेन चेत् भुक्ता कल्लसंज्ञं चरेत् कुर्यात् । च पुनः रेतोविष्णुत्रमेव मत्या भुक्ता कल्लं चरेत् ॥ २२२ ॥

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनोद्विजः ॥ आददीताममेवास्माददत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३ ॥

[चन्द्रसूर्यपहे नाद्यादद्यात्मात्वा तु मुक्तयोः ॥ अमुक्तयोरगतयोरद्याच्चैव परेहनि ॥ १ ॥ +]

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण शूद्रान्नं प्रतिषिद्धं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते । अश्राद्धिनः क पुनः शूद्रान्नं प्रतिषिद्धम् शूद्रस्योच्छिष्टमेव चेत्यत्र । ननु च तत्र शूद्रस्योच्छिष्टं प्रतिषिद्धं नान्यदन्नम् । नेति ब्रूमः । एवं तत्र संबन्धः । शूद्रस्यान्ननाद्यादुच्छिष्टमन्यस्यापि । यत्तु प्राग्व्याख्यातं तत्पूर्वेषां दर्शनमित्यस्माभिरपि सर्वाणि तम् । अश्राद्धिनः श्राद्धशब्देन पाकयज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहिता लक्ष्यते ततस्तत्क्रियाननुषाधिनः । सच्छूद्रादन्यस्य यत्त्यक्तमन्नं तन्नाद्यात् । अश्राद्धिन इति वा पाठः । अश्रद्धावानित्यर्थः । तथा चोत्तरस्थले के अश्रद्धायाः प्राधान्यमेवाह । आमं शुष्कं धान्यं तण्डुलादितथैकरात्रिकमेकस्मिन्नहनि पर्याप्तं न बहु ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अश्राद्धिनः श्राद्धरहितस्य एकरात्रिकमेकाहपर्याप्तम् । एवं श्राद्धिनः पायसादिपक्वाममपि बहुदिवसवृत्तियोग्यं ग्राह्यमितिलभ्यते । केचित्तु श्राद्धकर्मशीलोत्र श्राद्धीत्याहुः । तत्रापि श्राद्धास्तुतिरसंगतिरिति हेयमेवैतत् ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । अविशेषेण शूद्रान्नं प्रतिषिद्धं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते । अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य शूद्रस्य शास्त्रविद्विजः पक्वान्नं भुञ्जीत किं त्वन्नान्तराभावे सत्येकरात्रनिर्वाहोचितमाममेवान्नमस्मादुद्धीयात् ननु पक्वान्नम् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रोच्छिष्टं प्रतिषिद्धमिति चेदन्यदन्नमश्रीयात्तत्राह नाद्यादिति । अश्राद्धिनः श्राद्धं पञ्चयज्ञः तच्छून्यस्य अवृत्तौ अन्नान्तराभावे सति तेनाश्राद्धिनो घृतपकादिकं ग्राह्यम् । तदुक्तं ॥ कन्दुपकं स्नेहपकं पायसं धिसक्तवः । एतानि शूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीदिति ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । अश्राद्धिनः श्राद्धहीनस्य । अश्राद्धिन इति विशेषणाच्छूद्रादनुक्तस्य पक्वान्नमनुज्ञातमिति गम्यते । आमस्याभ्यनुज्ञानात्पूर्वोक्तेषु मत्तकुन्दादिष्ववचनात्पक्वामयोरुभयोरपि वर्जनीयत्वम् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्वान् शूद्रस्य पक्वान्नं नाद्यात् । अश्राद्धिनः श्राद्धहीनस्य यद्गानित्यश्राद्धरहितस्य वा । अस्मात् शूद्रान्नं आममेव आमन्नं अवृत्तौ भोजनाभावे एकरात्रिकं एकदिनपर्याप्तम् ॥ २२३ ॥

+ (ख)

(२२३) विद्वानश्राद्धिनः=विद्वानश्राद्धिनः (नन्दनः)

(५) नन्दनः । यतएवमतः सर्वधर्माः अद्वयाकतं व्याख्याह अद्वयेति । इष्टदेवम् । पूर्तपिच्यम् स्वागतैर्विहितोपा-
यार्जितैः ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अद्वया इष्टयागादि पूर्तकूपादि नित्यं कुर्यात् । इष्टापूर्तं अद्वयाकृते अद्वया कृते स्वागतैर्धनैः
स्वकर्मोपार्जितैर्धनैः श्रुतशौर्यकन्यादिनामाप्तैः अक्षये भवतः । श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्टान्वयागतं । धनसमविधं-
शुद्धमुदयोयस्य तद्विधः ॥ श्रुतं अध्ययनं । शौर्यं क्षात्रधर्मेण लब्धम् ॥ २२६ ॥

दानधर्मनिषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकं ॥ परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

[पात्रभूतोहि योविप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् । असत्सु विनियुज्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥ १ ॥]

[संचयं कुरुते यस्तु प्रतिगृह्य समंततः । धर्मार्थनोपयुक्ते च न तं तत्स्करमर्चयेत् ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । दानधर्मश्चतडागादिः । समाहारद्वन्द्वः । अथवादानंचतद्धर्मश्चासाविति । धर्मग्रहणेन प्रीत्या
विना नियमभावमाह । भावे तुष्टेन प्रसन्नेन चित्तेन पात्रमासाद्य व्रतादिदानंच । एवं पौर्तिकं बहिर्वेदिकम् ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दानधर्मदानरूपधर्मसाधनम् । ऐष्टिकं यागदक्षिणारूपम् । पौर्तिकं पूर्तसंगतम् । परितुष्टेन
नोपरोधेन ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । दानाख्यधर्मैष्टिकं पौर्तिकं मन्तव्यं वेदिकं बहिर्वेदिकं च सर्वदा विद्यातपोयुक्तं ब्राह्मणमासाद्य परितो-
षाख्येनान्तःकरणयुक्तं यथाशक्ति कुर्यात् ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च दानेति दानधर्मं दानं यथाशक्तिार्थिभ्योद्रव्यविभागः तद्रूपधर्मम् । ऐष्टिकं इष्टित्वरूपं ।
पौर्तिकं पूर्तस्वरूपं व्याप्तिः । योग्यं पात्रमिति भावेन भावनाश्रयेण मनसा प्रसन्नेन ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । इष्टे भवमैष्टिकम् । परितुष्टेन भावेन अद्यायुक्तेन तद्दयेन ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सार्धेनाह दानेति । नित्यं ऐष्टिकपौर्तिकं कुर्यात् । प्रतिपदेष्टिपूर्तास्पदं पौर्तिकं पात्रं आसाद्य
प्राप्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ॥ उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किञ्चित्स्वरूपमपि याचितेनाभ्यर्थितेन दातव्यम् । पात्रापात्रसंदेहे असति निश्चये किञ्चिदातव्यं-
नातिबहु । वचनाच्च संदेहेन दातव्यम् । उत्पत्स्यते कदाचित्पात्रमसौ भविष्यति किं भूतं यत्पात्रं तारयति रक्षति सर्वतो-
नरकपातहेतोः सर्वस्मादेनसः । यदुक्तं वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायेति तत्रायं संदेहाश्रय ईषद्वयविषयोऽपवादः ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनसूयया अक्षेपेण । सर्वतः पापात् बहुषु दीयमानेषु हि तादृक्पात्रं मिलतीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । आर्थितेन परगुणामत्सरेणान्नमपि यथाशक्ति दातव्यं यत्पात्रं सर्वदा दानशीलस्य कदाचित्तादृशं पा-
त्रमागमिष्यति तत्सर्वस्मान्नरकहेतोर्मौचयिष्यति ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रापि दानमर्थमुरीकरोति यदितितथाच श्रुतिः न्हियादियं भियादियं अद्वयादियं अमद्वयादियं-

इति याचितेन याश्चाविषयेणापि हियस्मात्सर्वदा दानशीलस्य तादृशपात्रमुत्पत्स्यते आगमिष्यति । वार्धुषिकमपि सर्वस्माद्दोषात्तारयतीत्याहसर्वतइति ॥ २२८ ॥

(५) मन्दनः । अनसूयया अद्वया । अत्रहेतुरुत्तरार्थेनोक्तः । उत्पत्स्यते सेत्स्यति । सर्वतोद्भूतादितिशेषः ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यार्त्किचिदपि दातव्यं । हि निश्चयेन यत्पात्रं उत्पत्स्यते संमिलति तत्पात्रं सर्वतः पापात्तारयति उद्धरति ॥ २२८ ॥

वारिदस्तृमिमामोति सुखमक्षय्यमन्नदः ॥ तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । तृमिः क्षुत्पिपासाभ्यामपीडनम् । तच्चाग्न्यस्यारोगस्य च भवति तेन बहुधनत्वमरोगता च फलमुक्तं भवति । अक्षय्यं सुखम् । अविशेषितत्वान्नोपकरणं सुखं प्रतीयते । अक्षय्यं यावज्जीविकमित्यर्थः । अन्नदः सकृन्मोहनादि सिद्धमन्नमार्गं चतण्डुलादि । दीपस्य दानं चतुष्पथे ब्राह्मणसभायां च ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृमिं पिपासादुःखाभावम् ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लूकः । जलदः क्षुत्पिपासविगमात्तृमिम् । अन्नदोऽत्यन्तसुखं । तिलप्रदं ईप्सितान्यमत्यादीनि । दीपदीविप्रवेशमादौ निर्दोषं चक्षुःप्राप्नोति ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसङ्गाद्देयद्रव्यभेदेन तत्फलभेदमाह वारिदइति चतुर्भिः । तृमिं क्षुत्पिपासाभ्यामपीडनं । तेन बहुधनत्वमारोग्ये इति मेधातिथिः । अक्षय्यं यावज्जीवं प्राप्नोतीत्येवं सर्वत्रानुषङ्गः ॥ २२९ ॥

(५) मन्दनः । द्रव्यविशेषात्फलविशेषमाह वारिदइति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तिलप्रदः प्रजां संतर्ति इष्टां आमोति ॥ २२९ ॥

भूमिदो भूमिमामोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥ गृहदोऽप्याणि वेश्मानि रूप्यदोरूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । भूमेराधिपत्यं प्राप्नोति । हिरण्यं सुवर्णम् । रूप्यदो उत्तमं रूपं लभते ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिं भूमिपतित्वम् ॥ २३० ॥

(३) कुल्लूकः । भूमिदो भूमेराधिपत्यं सुवर्णदः चिरजीवित्वं गृहदोऽप्याणि वेश्मानि । रूप्यदः सकलजनमन्यनमनोद्धारं रूपं लभते ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । रूप्यं रजतम् ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिदः भूमिं आमोति राज्यं आमोति । गृहदः अप्याणि श्रेष्ठानि वेश्मानि प्राप्नोति ॥ २३० ॥ वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ॥ अनहुद्दः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । चन्द्रद्वलोक्यते सर्वस्य प्रियदर्शनो भवति । इतिहासदर्शने चन्द्रलोको नाम त्वर्गस्थानविशेषस्तमामोति । अश्विनामश्ववतां सालोक्यं बह्वश्वतां प्राप्नोति । दर्शने पुनरश्विनोर्लोकमामोति । अनहुद्दः पुष्टयः शकटवहनसमर्थस्तददत्तः पुष्टा महती श्रीर्गोजाविधनधान्यादिसंपद्भवति । ब्रध्न आदित्यस्तस्य विष्टपं स्थानमामोति । महातेजाः सर्व-

(२३०) भूमिमामोति = सर्वमामोति (४)

(२३१) अश्विसालोक्यम् = सूर्यसालोक्यम् (अ)

स्योपरिभवति । त्वर्गो वा ब्रह्मविष्टपंस्मृत्यन्तरेऽनसोविशेषाश्रयः फलविशेषः भूयते । हेमश्चक्रीरूप्यसुरासुशीलावल्लसंवृता । सकांस्थपात्रा दातव्याक्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ सुदक्षिणेतिपाठेऽन्यदपि सुवर्णादि तत्र दातव्यम् । शोभनार्थं वा सुशब्दः पठितव्यः । सागौः शोभनादक्षिणादीनाम् । कांस्योपदोहेतिपाठान्तरम् । कांस्यं नाम परिमाणविशेषः । तत्रोपदुसते बहुक्षीरित्यर्थः । लाङ्गलभूषितांभूमिनुरूपसंछन्नांकृत्वेत्यादिस्मृत्यन्तरदृष्टोविधिः फलविशेषार्थनाश्रयणीयः । तथा । कपिला चेत्तारयति भूयआसममात्कुलान् । वत्सवत्याः कपिलायादानएतत्फलं रोमतुल्यानि युगानि उभयतोमुखी दीयमाना रोमतुल्यानि वर्षसंहस्राणि त्वर्गः प्राप्यते तारयति पापान्मोचयति । भारते सर्वफलंगोदानमुक्तम् । वार्यादीन्यपि त्वर्गफलानिभूयन्ते । भूमिपश्वन्वत्स्नाम्भस्तिलसर्पिन्प्रतिभयान् । नैवेशिकत्वर्णपुर्यादंवा त्वर्गमेहीयते । नैवेशिकंवेक्षम् ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकम् ॥ २३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । वल्लदश्चन्द्रसमानलोकान्प्राप्नोति । चन्द्रलोके चन्द्रसमविभूतिर्वसतीति एवमेवाश्वलोकंघोटकदः । बलीवर्दस्य दाता प्रचुराश्रयं स्त्रीगवीप्रदःसूर्यलोकंप्राप्नोति ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तावत्पर्यन्तं ऐहिकामुष्मिकंफलं । तदुत्तरेषामामुष्मिकमेव । अनङ्गु बलीवर्दः । पुष्टिमहती ऐश्वर्यप्रभुत्वं महतीश्रीयुक्तस्यापि नियम्यत्वदृष्टेः । ब्रह्मस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकम् ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोदः गवांदाता ब्रह्मस्य विष्टपं सूर्यलोकम् भास्कराहस्करब्रह्मद्वयमरः ॥ २३१ ॥

यानशय्याप्रदोभार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ॥ धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदोब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऐश्वर्यमीश्वरत्वंप्रभुत्वम् । सुखित्वंसौख्यम् । धान्यानिब्रीहिमाषमुद्रादीनि । तिलानांफलान्तरमुक्तम् । ब्रह्म वेदः तद्दाति योऽध्यापयति । व्याख्यातिच । ब्रह्मसार्ष्टिताअर्पणघृष्टिः । समाक्रष्टिर्यस्य असौसार्ष्टिः । छान्दसत्वात्समानस्यसभावः । ऋषिगतौ । अर्पणंवा सार्ष्टिः । तद्भवासार्ष्टिता । उभयथापि ब्रह्मणःसमानगतित्वमेतत्तुल्यत्वमित्युक्तंभवति ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मदोवेदाध्यापकः ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण सहसार्ष्टितांसमानायुधत्वं तुल्याकारतामितियावत् । ऋष्टिशब्दआयुधपर्यायः ॥ २३२ ॥

(३) कुङ्कुमः । रथादियानस्य शय्यायाश्च दाता भार्या । अभयप्रदःप्राणिनामर्हिसकःप्रभुत्वं । धान्यदोब्रीहियवमाषमुद्रादिसंस्थानांदाता चिरस्थायि सुखित्वं । ब्रह्मवेदस्तत्प्रदोवेदस्याध्यापकोव्याख्याता च ब्रह्मणःसार्ष्टितांसमानगतितांसत्तुल्यतांप्राप्नोति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । भार्याप्रकृष्टा । अभयप्रदोऽर्हिसकः । ब्रह्मदोवेददः । ब्रह्मसार्ष्टितां ब्रह्मसमानगतिं तत्तुल्यतांप्राप्नोतीत्यनुषज्यते । ऋषिगतिः । ऋषीगतौ समाना ऋष्टिः सार्ष्टिः ॥ २३२ ॥

(५) चन्द्रमः । ब्रह्मदोवेददः ब्रह्मसार्ष्टितांपरमात्मसायुज्यम् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मदः वेदस्याध्यापकः ब्रह्मसाम्यं तादात्म्यं प्राप्नोति ॥ २३२ ॥

सर्वेषामेव दानानांब्रह्मदानं विशिष्यते ॥ वार्यान्गोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यविधेरर्थवादः । दीयन्तइति दानानि देयद्रव्याणि । दानक्रियैव वा दानम् । ब्रह्मदानं वेदाध्ययनव्याख्यानं । वार्यादीनांसर्वदानोत्तमत्वाद्ब्रह्मणम् ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दीयतइति दानं । वार्यादीनि यानि यानि दानानि तेषांदानानामध्ये ब्रह्मवेदस्तद्व-
पम् ॥ २३३ ॥

(३) कुड्मूकः । उदकालधेनुभूमिवस्त्रतिलसुवर्णधृतादीनांसर्वेषामेव यानि दानानि तेषांमध्यान्वेददानंविशिष्यते
प्रकृष्टफलदंभवति ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वार्याद्यष्टादशदानानामध्ये वेददानंश्रेष्ठमित्याहसर्वेषामिति । वारीत्यादि दिक्प्रदर्शनं । अष्टाद-
शानां सर्वदायेनगृहीतं उभयनाकसाधनत्वाद्देदस्य ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषांवार्यादीनांप्रदानानांप्रदेयानामध्ये ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मदानं वेदाध्ययनं विशिष्यते ॥ २३३ ॥

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ॥ तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । भावशब्दोऽयंचित्तधर्मे वर्तते । यादृशेन भावेन प्रसन्नेनचित्तेनअद्वयाऽऽदरेणददाति तादृशो-
नैव लभते । अथाऽअद्वयाऽवज्ञयाक्लिष्टंपरिभूय ददाति सोऽपि तथैव प्राप्नोति । यद्यदपि न द्रव्यजात्यभिप्रायम् । किंत-
र्हिफलएतदुच्यते । तांतांप्रीतितत्तद्द्रव्यसाध्यांप्राप्नोति । जात्यभिप्राये सातुरायौषधवत् । औषधएव लभ्यतेतत्तद्वाध्या त-
स्यानुपयोगीतिसोऽप्याक्षिपेत् । तथायादृशयुलासाद्यस्य प्रीतिस्तादृशांचैव प्राप्नोति । अतश्चसर्वदैवौषधदानअरोगित्वमुक्तंभ-
वति । अथवाइदंमेस्यादिति या फलकामना सभावःयत्फलमभिसंधाय यद्यद्व्यं ददाति तत्तत्प्राप्नोति । तेनैव भावेन तथै-
वेच्छया यदैवेच्छति तदैवलभतइत्युक्तंभवति । सर्वफलत्वंसर्वद्रव्याणांप्रदर्शितंभवति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येनयेन भावेन सात्त्विकराजसादिना तेन भावेन तादृक्भावयोग्येन देवादिदेहेन प्रतिपू-
जितस्तत्तल्लोके ॥ २३४ ॥

(३) कुड्मूकः । अवधारणे तु शब्दः । येन येनैव भावेनाभिप्रायेण फलभिसन्धिकःस्वर्गोमेस्यादितिमुमुक्षुर्मोक्षाभि-
प्रायेण निष्कामोयद्यद्दानं ददाति तेनैव भावेनोपलक्षितस्तत्तद्दानफलद्वारेण जन्मान्तरे पूजिनःसंप्राप्नोति ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अद्वयैव देयमित्युपसंहरनविपर्यये दोषमाह येनेतिद्वाभ्यां । भावेन सात्त्विकादिना ॥ २३४ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंवार्यादिप्रदाने वृत्त्यदेर्लाभः । किंतु सर्वस्याप्यभिलषितस्येत्याह येनेति ॥ २३४ ॥

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च । तावुभौ गच्छतःस्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूजापूर्वकंदातव्यंतादृशमेवचप्रतिगृहीतव्यंनावज्ञयादातव्यमितिश्लोकस्यतात्पर्यम् । अर्चितमि-
तिक्रियाविशेषणम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्चितंयथाभवति तथा यदीयते पात्रपूजापूर्वकमित्यर्थः । अत्र दातुरर्चितानर्चितदान-
योः स्वर्गनरकौ प्रतिगृहीतस्तु अर्चितमेव मयाप्राप्तमिति नियमे फलम् । अनर्चितप्रहणे तु दोषोऽस्येव ॥ २३५ ॥

(३) कुड्मूकः । योर्चापूर्वकमेव दाता ददाति यश्च प्रतिगृहीताऽर्चापूर्वकमेव दत्तंप्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गगच्छतो-
ऽनर्चितदानप्रतिग्रहणे नरकं । पुरुषार्थे तु प्रतिग्रहेऽनर्चितमेव मयागृहीतव्यंनान्यथेतिनियमात्फललाभो न विरुद्धः ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । भावमेव व्यनक्ति यदिति । अर्चितादिद्रव्यद्रव्यविशेषणंक्रियाविशेषणंच तेन सत्कृत्य दत्तंसत्का-
त्पुरःसरमवाप्नोति । तदुक्तं । दातव्यमिति यद्दानं दीयते नुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानंसात्त्विकंस्पृष्टम् ॥ यत्तुप्रत्यु-

पकारार्थफलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं द्रागसमुदाहृतम् ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असंस्कृत-
मवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतमिति ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । अर्चितं द्रव्यमिति शेषः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्चितं विधिना विध्युक्तप्रकारेण संकल्पितं गृह्णाति ददाति च ॥ २३५ ॥

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतम् ॥ नार्तोप्यपवदेद्विप्रान्नदत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । तपसाऽनुष्ठितेन विस्मयं कुर्यादति तीव्रतपोमयारुतं सुदुश्चरमित्येवं मनसिनकर्तव्यम् । इष्ट्वा-
यागं कृत्वाऽनृतं वदेत् । अविशेषेण प्रतिषिद्धस्यापि पुरुषार्थतया पुनः प्रतिषेधो यागाद्वत्त्वज्ञापनार्थः । प्रतिषेधातिशये हि
ज्योतिष्टोमादेरङ्गीनता भवति । आर्तः पीडितोऽपि ब्राह्मणैर्न तानपवदेन्न निन्देत् । दत्त्वा गवादिद्रव्येन कस्यचिदप्यतः प-
रिकीर्तयेदित्यमयादत्तम् ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न विस्मयेत अभिमानं कुर्यात् । इष्ट्वा सोमयागं कृत्वा नानृतं वदेत् । आर्तोप्यतिपीडितो-
पि अपवदेत् निन्देत् ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । चान्द्रायणादितपसा कृतेन कथं मयेदं दुष्करमनुष्ठितमिति विस्मयं कुर्यात् । यागं कृत्वा नास-
त्यं वदेत् कृतेपि पुरुषार्थतयाऽनृतवदननिषेधे ऋत्वर्योऽयं पुनर्निषेधः । ब्राह्मणैः पीडितोऽपि न तान् निन्देत् । गवादिर्कच दत्त्वा
मयेदं दत्तमिति परस्य न कथयेत् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विस्मयादिचतुष्टयकर्तव्यतां सार्थवादननिषेधति न विस्मयेति ह्यभ्यां । विस्मयेत कथं मयेदं-
दुष्करं कृतं तप इति । यद्वा । अहंतपस्वीति गर्वी न स्यात् । ब्रीहिभिर्यागं करोमीति संकल्प्य यवैर्न कुर्यात् नानृतं वदेदिति
भुतेरथमर्थो निर्णीतः । नानिष्ट्वा वा इष्टं मयेति न ब्रूयात् । स्वरसवो यज्वा अनृतवादी न स्यात् । आर्तः विप्रैः परिपीडितोऽपि
तान् निन्देत् रोगार्तो वा ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । बहुभ्यः कीर्तनं त्ववाचा परिकीर्तनम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तपसा न विस्मयेदभिमानं न कुर्यात् । इष्ट्वा यागं कृत्वा अनृतं वृषा न वदेत् । आर्तो ब्राह्मणैः
पीडितोऽपि विद्वान्पीडितः । नापवदेत् अपवादं न कुर्यात् न वदेत् विप्रान्दत्त्वा दानं कीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ॥ आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोऽयम् । अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति सवति निष्फलो भवति यदर्थकृतं-
तन् संपद्यते । एवं सर्वत्र ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षरति तादृशफलशून्यो भवति ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति सत्येनैव सफलं साधयति एवं तपसि दाने च योग्यम् । विप्रनिन्दया
आयुः क्षीयते ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । कृते किं स्यात्तत्राह यदिति । क्षरति फलमदत्त्वैव नश्यति तच्चतुष्टयमित्यर्थः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञोऽनृतेन क्षरति नश्यति निष्फलो भवति ॥ २३७ ॥

धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ॥ परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । महति दाने महति च तपसि महति च यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ वैद्यसमर्थस्तदा नोदासीनेन भवितव्यम् । किंतिहिं शनैः शनैः त्वल्पेन दानेन त्वल्पेन तपसा यथाशक्तिपरोपकारेण जपहोमाभ्यास्मार्ताभ्यां धर्मः संचेतव्यो-
यथावृत्तसंघातपुत्तिकाः पिपीलिकाः संचिन्वन्ति । परलोकसहायार्थमिति धर्मफलानुवादः । सर्वभूतान्यपीडयन् याज्ञया ध-
र्मार्थयाभूतानां पीडा न कर्तव्या ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वल्मीकं पृष्ठपद्मम् । वल्मीकापृष्ठकरकीटः । पुत्रिकेतिकचित्पाठः । सहायः सहागामी । भू-
तान्यपीडयन्ति हिंसाद्यधर्मेषु नात्यन्तं प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वप्राणिनां पीडां परिहरन् परलोकसहायार्थं यथाशक्ति शनैः शनैर्धर्ममनुतिष्ठेत् । यथा पुत्तिकाः पिपी-
लिकाप्रभेदाः शनैः शनैर्महान्तं पुत्तिकाकूटं संचिन्वन्ति ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मस्यावश्यकर्तव्यतामाह धर्ममिति षड्विधः । पुत्तिकाः त्वमूत्रेण भूमिमाद्राकृत्य सच्छिद्रं पृथुपुत्रं-
संचिन्वन्ति याः पिपीलिकाविशेषास्ताः । वल्मीकं प्रसिद्धं । तत्कर्मार्थतत्राह परेति । अपीडयन् वैधतरहिंसामकुर्वाणः आर्हसि-
न्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्तिकाः कृमयः पिपीलिकाः । वल्मीकमिव संचिनुयात् ॥ २३८ ॥

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ॥ न पुत्रदारान् ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतानुवादोऽयम् । अमुत्र जन्मान्तरे सहायार्थं नरकादिदुःखादुद्धरणार्थं कस्यचित्सुन्द-
धवादेः शक्तिरस्ति । केवल एव जीवता यो धर्मः कृतः स तमुद्धरति ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मस्तिष्ठतिकेवलः कृत्स्नः ॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्परलोके सहायकार्यसिद्ध्यर्थं पितृमातृपत्नीज्ञातयस्तिष्ठन्ति । किंनु धर्म एवैकोद्वितीय-
भावेनोपकारार्थमवतिष्ठते । तस्मात्पुत्रादिभ्योपि महोपकारकं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । अमुत्र परलोके । अतो न धर्मतुल्यः कश्चित् । पुत्राश्च दाराश्च तत्पुत्रदारम् ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमुत्र परलोके सहायार्थं पित्रादयो न तिष्ठन्ति केवलः एकः धर्मः साहाय्यार्थं तिष्ठति ॥ २३९ ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ॥ एकोऽनुशुद्धे सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । यथा जन्तुः प्राण्येक एव जायते न सुदृढान्धवादिना सहैक एव प्रलीयते न सुदृढो बान्धवाः
सहमरणमनुभवन्ति । यदि नाम भार्याऽन्यो वा भक्तो जनस्तन्मरणकालात्मानं हन्यात्तथापि पृथगेवासौ मरणक्रिया ।
अनयानगर्भैक्यमन्निवदनुभवन्ति एवं सुकृतदुष्कृते अपि पृथगेवानुभवन्ति । ननु च न पुत्रदारमित्युक्तं यावता पुत्राश्च दाराश्च
विक्रियया पितुरुपकरोत्येवमवतिष्ठेत् भार्यापि । सत्यम् । धार्मिकस्यैव तादृशः पुत्रो भवतीति तत्परमेतत् । यथा जीवतः
कस्यचिद्वस्तुपाह्निकया कश्चित्सहायो भवत्येवं मृतस्य पुत्रो धर्मद्वारेणैवोपकरोति ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसूयते जायते । प्रलीयते म्रियते ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । एक एव प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहितः । एक एव च म्रियते । सुकृतफलमपि त्वर्गादिकं च दुरि-
तफलं च नरकादिकमेक एव भुङ्क्ते न मात्रादिभिः सह तस्मान्मात्राद्यपेक्षयाऽपि धर्मेन त्यजेत् ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । एकोऽसहायो । प्रमीयते म्रियते । मुक्तभोगेऽपि सहायो नास्ति किं दुष्कृतभोग इत्याह एक इति ॥ २४० ॥

मृतं शरीरं मुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ॥ विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । सह गच्छति । इदं प्रत्यक्षसिद्धप्रसङ्गानार्थमुच्यते । मृतस्य शरीरं क्षितावुत्सृज्य काष्ठमिव निःप्रयोजनं विमुखा बान्धवाः प्रतिगच्छन्ति । धर्मस्तु केवलस्ते पुरुषमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । काष्ठसमं दाहपक्षे । लोष्ठसमं भूमिप्रापणपक्षे ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । मृतशरीरं मन्त्राणां दित्यन्ते काष्ठलोष्ठवदचेतनं भूमौ त्यक्त्वा पराङ्मुखा बान्धवा यान्ति न मृतं जीवमनुयान्ति । धर्मस्तु तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षितौ प्रक्षेपाधारे । यान्ति स्वगृहं प्रति । तत्रापि विमुखाः अहो कष्टं वर्तते ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं मृतं धर्मः अनुगच्छति ॥ २४१ ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ॥ धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारोऽयम् । दुस्तरं तमः कच्छेण यत्तीर्यते तमो दुःखं तदपि धर्मेण सहायेन सुतरं भवति । नहि तादृशे तमसि मज्जतीत्यर्थः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शनैरिति नात्यन्तमात्मानमवसादयेदित्यर्थः ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्धर्मेण सहायेन दुस्तरं तमो नरकादि दुःखं तरति तस्माद्धर्मसहायभावेन सततं शनैरनुतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वौत्सुक्यमाह तस्मादिति । तमः नरकं अविद्यां । अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानावाप्ता ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमः नरकं तरति ॥ २४२ ॥

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ॥ परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं स्वशरीरिणम् ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मः प्रधानं यस्यासौ धर्मप्रधानो धर्मपरायणो यथाविहितकर्मानुष्ठायी । तपसा हतकिल्बिषकथं चित्पमादकृतव्यतिक्रमे तपसा प्रायश्चित्तेन हतकिल्बिषः शास्त्रव्यतिक्रमे जातो सौदोषस्तस्मिन्स्तत्प्रायश्चित्तेन नष्टे परलोकं नयति भास्वन्तं परलोकं देवस्थानं त्वर्गादि नयति प्रापयतिकः प्रकृतत्वाद्धर्म एव । शरीरिणं पुरुषं स्वेन शरीरेण शरीरी । नय-शाऽन्येषां पुरुषाणां पाञ्चभौतिकं शरीरमेवं तस्य । किं तर्हि स्वमेव शरीरं ब्रह्मविभुत्वमनेनोच्यते ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसा चान्द्रायणादिना । नयति धर्मः स्वशरीरिणं आकाशवत्कच्चिदप्यप्रतिहतदेहम् ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मपरं पुरुषं दैवा दुपजाते पापे प्राजापत्यादितपोरुपप्रायश्चित्तेन हतपापं दीप्तिमन्तं प्रकृतो धर्म एव शीघ्रं ब्रह्मत्वं गार्हिरूपं परलोकं नयति । खं ब्रह्मेत्याद्युपनिषत्सु स्वशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः स्वशरीरिणं ब्रह्मत्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि लिङ्गं शरीरावच्छिन्नो जीव एव गच्छति तथापि ब्रह्मांशत्वाद्ब्रह्मत्वरूपमुपपन्नं धर्म एव चेत्परलोकं नयति ततो धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ नहि वेदाः स्वधीतास्तु शास्त्राणि विविधानि च । तत्र गच्छन्ति यत्रास्य धर्म एको नुच्छति ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । अहो धर्मस्यासाध्यतां स्तीत्याह धर्ममिति । धर्मप्रधानं फलप्रधानं परलोकं परं ब्रह्मैव लोकं आत्मा येषां नो यमात्मा यं लोक इति श्रुतेः । स्वशरीरिणं आकाशशरीरं ब्रह्मभूतं आकाशो वै नामरूपयानिर्वहितेत्यादौ ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रयोगात् । नयति प्रापयति धर्म एव परंपरयेति शेषः ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीदृशं पुरुषं स्वशरीरिणं आकाशवदप्रतिहतगतिम् ॥ २४३ ॥

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेत्सह ॥ निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुप्रकारत्वादुत्तमस्य तदपेक्षावीप्सा । कश्चिज्जात्योत्कृष्टः कश्चिद्विद्यया कश्चिच्छीलेनाथवासंबन्धिभेदाद्यः कश्चित्संबन्धः केनचिदुत्तमं योग्यः । उत्तमैरुत्तमैर्जात्यादिभिरुत्कृष्टैः कन्यादानादिलक्षणांसंबन्धानाचरेत्कुर्यान्निनीषुर्नेतुंशपयितुमिच्छुः कुलमुत्कर्षश्रेष्ठमधमानधमांस्त्यजेत् । उत्तमैश्चविधानादधमानांत्यागे सिद्धउत्तमासंभवे मध्यमानुज्ञानार्थं त्यागवचनम् । अधमानिकृष्टाः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सबन्धानविवाहयाजनमैश्यात्रीन् ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कुलमुत्कर्षनेतुमिच्छन्विद्याचारजन्मादिभिरुत्कृष्टैःसह सर्वदा कन्यादानादिसंबन्धानाचरेत् । अपकृष्टास्तु संबन्धास्त्यजेत् । उत्तमविधानादेवाधमपरित्यागे सिद्धे यत्पुनरधमांस्त्यजेदित्यभिधानंतदुत्तमासंभवे त्वतुल्याचननुज्ञानार्थम् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । कुलस्योत्कर्षापायमाह उत्तमैरितिद्वाभ्याम् । वेदाचारनिष्ठैः । संबन्धान्ब्राह्मणान् । यौनांश्च निनीषुः प्रापयितुमिच्छुः । वीप्सात्र जात्युत्कर्षविद्योत्कर्षधर्मोत्कर्षाद्यपेक्षया । त्यजेदित्यन्यत्यागस्यार्थकत्वेऽप्युत्तमात्ताभेऽधमोऽपि प्रायइत्यर्थम् ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमैःकुलैःसह संबन्धान्कुर्वन् आचरेत्कुलं उत्कर्षं निनीषुः प्रापयिषुः अधमांस्त्यजेत् ॥ २४४४

उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्जयन् ॥ ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेनशूद्रताम् ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तमान्गच्छंस्तेः सहसंबन्धंकुर्वन्ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति । ब्राह्मणग्रहणंक्षत्रियवैश्ययोरपिप्रदर्शनार्थम् । प्रत्यवायेन विपरीताचरणेन हीनैः सह संबन्धिनः प्रातिलोभ्येन शूद्रतां गच्छति । जातेरनपायस्तांतुल्यतां प्राप्नोतीत्युक्तं भवति ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यवायेन प्रतिकूलगमनेनाधर्म्यसंबन्धेनेति यावत् ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । उत्तमान्गच्छंस्तेःसह संबन्धंकुर्वन्ब्राह्मणः श्रेष्ठतां गच्छति । प्रत्यवायेन विपरीताचारेण हीनैः सह संबन्धे जातेरपकर्षतया शूद्रतुल्यतामेति ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मानुष्ठानेन ब्राह्मणो ब्रह्मवन्धुः श्रेष्ठतामेति । हीनानवरान् । हीनस्त्रीपाखण्डादिगमनं प्रत्यवायस्तेनावरसंबन्धेनः ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । प्रत्यवायेनोक्तविपर्ययेण क्रियायाम् । शूद्रतां शूद्रसमताम् ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमैः सहसंबन्धान्कुर्वन्ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति । एवंक्षत्रियवैश्ययोरपि प्रत्यवायेन प्रतिकूलाचरणेन शूद्रतां ब्राह्मणं एति । त्वधर्मेण श्रेष्ठतां एति ॥ २४५ ॥

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंभसन् ॥ अहिंस्रोदमदानाभ्यांजयेत्स्वर्गतथाव्रतः ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्तव्येषु दृढनिश्चयोदृढकारी । यत्करोति तदवश्यं समापयति न पुनः कार्यमारभ्यासमाप्य निवर्तते नानवस्थितइत्यर्थः । तदुक्तं प्रारब्धस्यान्तगमनम् । मृदुरनिष्ठुरः क्रूराचारैस्तेनादिभिर्नसंबन्धः । तैः सह संबन्धनं कुर्वन् यथा दमदानाभ्यां स्वर्गं जयेत्प्राप्नुयात् । तथाव्रतः एतद्व्रतं नियमं धारयन् । दमस्य पृथगुपादानादानोद्बन्धसहिष्णुर्द्रष्टव्यः ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दृढकारी यद्धर्मसाधनं कर्तुं प्रवृत्तस्ततो न विरतः । मृदुर्भृदुवाक् दान्तः क्लेशसहः । असंवसन्न-
सहावसन्नदमदानाभ्यामिति दमशब्देन तपःक्लेशसहत्वाभिधायिना तपोलक्ष्यते । व्रतैर्निषिद्धानाचरणनियमैः । क्वचित्थाव्रत-
इति पाठस्तत्र तादृग्गृहीतनियमइत्यर्थः ॥ २४६ ॥

(३) कुड्मूकः । प्रारब्धसंपादयिता दृढकारी मृदुरनिष्ठुरः । दमस्य पृथगुपादानाद्दान्तइति शीतानपादिद्वन्द्वसहिष्णु-
गृहीतव्यः । क्रूराचारैः पुरुषैः संसर्गपरिहरन्परिहंसानिवृत्तः । तथा व्रतएव नियमदमेन्द्रियसंयमाख्येन च दानेन स्वर्गप्राप्ति-
ति ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दृढकारीति । प्रारब्धकर्मसमापयिता । क्रूराचारैः क्रूरआचारो विपरिहंसदियैषां तथा-
व्रतः उक्तसाधननिष्ठः । जयेत् प्रामुष्यात् । केन दमदानाभ्यां दमोच्चास्तेन्द्रियनियमः । दानम् प्रसिद्धम् ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मसमुच्चयमाह दृढेति ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रूराचारैः पुरुषैः स्तेनादिभिः असंवसन्न वसेत् । दमः इन्द्रियनियमः । समाहितः । तथा व्रत-
इति पाठः ॥ २४६ ॥

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । एधइन्धनं काष्ठादि । अन्नं पक्कमामंवा । अभ्युद्यतमभिमुखमुपनीतम् । एतत्सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यं-
पतिताभिश्च शस्तचण्डालादिप्रतिलोमवर्जशूद्रादन्यस्माद्विषत्पापकर्मणः । मधु माक्षिकं अभयं दक्षिणेन दृष्टान्तार्थमेतत् । प्रतिग्रहो हि
परकीयस्य द्रव्यस्य तदिच्छया स्वीकारेण चान्नरूपता । न ह्यत्र कस्यचित्त्वाम्यं निवर्तते न च कस्यचिदुपजायते । अतः
स्तुत्यादक्षिणाशब्दप्रयोगः । यथा चण्डालादिभ्योऽप्यरण्ये कान्तारे वा रक्षा चौरादिभ्योऽङ्गीक्रियमाणानदोषायैव मेतदे-
धादिगृह्यमाणं दोषाय । अनापदि चार्यविधिः । आपस्तिचण्डालादिभ्योऽपि वक्ष्यति । अभ्युद्यतशब्दश्चान्नेनैव सह सं-
बध्यते प्रत्यासत्त्या नैधादिभिः । अतएधादिषु याच्नाऽविरुद्धा । धार्मिकेभ्यो हि जातिभ्यः कर्तव्यस्तु परिग्रहइत्यधार्मिकेभ्यो-
हि जेभ्यः शूद्राच्चाप्राप्तः । इष्यते च द्रव्यविशेषोपयाच्ना । तदर्थमिदम् ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्राभयदक्षिणाव्यतिरिक्तेष्वभ्युद्यतमिति सर्वत्र संबध्यते । अभ्युद्यतमभ्यर्थ्य दत्तम् ।
सर्वतोऽतोऽतिग्राह्यविज्ञादपि प्रतिगृह्णीयात् । प्रतिग्रहीतवृत्तौ न तु तन्निवृत्तौपि याचित्वा ग्रहणेन दोषः । अभयरूपां दक्षि-
णाम् ॥ २४७ ॥

(३) कुड्मूकः । काष्ठजलफलमूलमधूनि अन्नं चाभ्युद्यतमयाचितोपनीतम् । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा-
द्विषइति याज्ञवल्क्यवचनात्कुलटादिवर्जं सर्वतः शूद्रादिभ्योपि प्रतिगृह्णीयात् । आममेवाददीतास्मादित्युक्तत्वादामानमेव
शूद्रात्प्रतिग्राहं अभयं चान्मन्त्राणात्मकं ग्रीतिहेतुत्वादक्षिणातुल्यं चण्डालादिभ्योपि स्वीकुर्यात् ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्याभावे कथं दानमिति चेत्तत्रेदं शीर्षाभिक्षां सार्थं वादां सर्वतोऽपि ग्राह्यामाह एधेति चतुर्भिः । अभ्यु-
द्यतं अयाचितोपपन्नं । एधआदिषण्णां विशेषणं । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथाद्विषइति याज्ञवल्क्यवचनात्तदन्वेष्यः ।
शूद्रादिभ्योपि गृह्णीयात् । अभयं स्वान्मन्त्राणं तदेव दक्षिणा ग्रीतिहेतुत्वात् ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । अथानापचपि प्रतिग्राह्यामाह एधइति । अभयदक्षिणामभयदानम् ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्राह्यवस्तून्माह गन्धेति गन्धं सुगन्धं कर्पूरादिकं । यदभ्युदितं अभ्यर्थ्य दत्तम् । च पुनः
उदकादिकं सर्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥ २४७ ॥

आदताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ॥ मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । एधादतिरंकेण यदन्यद्व्यंतस्याप्यनेन विशेषेण ग्राह्यतोच्यते । भिक्षाशब्दश्च प्रशंसायांप्रयुक्तो न भिक्षैव विवक्षिता यद्यप्ययं सिद्धान्ताल्पतावचनः । भिक्षा किल स्वल्पत्वान्नातीव दोषावहा । ब्रह्मचारिणश्च सा-र्ववर्णिकी विहिता । एवमन्यदप्यनेन विशेषेण तत्तुल्यं दृष्टम् । भिक्षाशब्दस्यैवं विधार्थविवक्षया प्रयोगः । तथाहि महाभारते । गत्वास्तुभौ भार्गवकर्मशालां पार्थोपृथाप्राप्य महानुभावौ । तौ याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ भिक्षेद्यथावेदयतां नराध्याविति । आदतोपपत्ता तं देशमानीता यत्र प्रतिग्राही स्थितः । अभ्युद्यताऽग्रे स्थापिता वचनेनेङ्गितेन वा गृह्यतामिति निवेदिता । पुरस्तात्पूर्वमप्रचोदिताऽप्याचिता प्रतिग्रहीत्रा । स्वयंपरमुखेन वा दात्रा पूर्वोक्तमिदं मेद्व्यमस्ति तत्प्रसादमार्श्वान्य गृह्यतामिति केवलमतिक्रितोपपादिता तत्कालएव दर्शिताभिप्राया तादृशीं भिक्षां प्रजापतिर्हिरण्यगर्भो मेने मन्यते स्म । किमिति दुष्कृतकर्मणोऽपि सकाशात् ॥ दुष्कृतपापकर्मयस्यासौ दुष्कृतकर्मा ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिक्षां आदतां स्वं गृहं अभ्युद्यतां प्रयत्नोपपत्तां पुरस्तात्पूर्वमप्रचोदितां दास्यामीत्यनिवेदिताम् ॥ २४८ ॥

(३) कुल्लूकः । आदतां संप्रदानदेशमानीताम् । अभ्युद्यतामाभिमुख्येन स्थापिताम् । अप्रचोदितां प्रतिग्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वा पूर्वमयाचितां दात्रा च तुभ्यमिदं ददानीति पूर्वमकथितां हिरण्यादिभिक्षां । ननु सिद्धान्तरूपां अन्मभ्युद्यतं चेत्युक्तत्वात्पापकारिणोपि पतितादिवर्जं ग्राह्यादिति विरश्चिरमन्यत ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आदतां संप्रदानदेशमानीतां अभ्युद्यतां आभिमुख्येन स्थापितां अप्रचोदितां प्रतिग्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वाऽप्याचितां दात्रा तुभ्यं ददामीति पूर्वमकथितां च गोहिरण्यादिरूपां ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमभ्युद्यतमनं प्रतिग्राह्यमेव किंतु भोज्यमपीत्याह आदतेति । आदतां दात्रा प्रतिग्रहीत्रे दातुमानीताम् । उद्यतादित्येनोत्क्षिप्ताम् । भिक्षामन्म ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आनीतां अभ्युद्यतां अभ्यर्च्य प्रार्थ्य दत्तां भिक्षां नोदितां ग्राह्यां प्रजापतिः मेने अपि दुष्कृतकर्मणः सकाशात् ॥ २४८ ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ॥ न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

[चिकित्सकरुतघ्नानां शिल्पकनृंश्च वार्युपेः ॥ षण्ढस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥ १ ॥^१]

[न विद्यमानमेवं वै प्रतिपाद्यं विज्ञानता ॥ विकल्पाविद्यमाने तु धर्महीनः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥^२]

(१) मेधातिथिः । अथाग्रहणनिन्दार्थवादः । अभयोयत्रैतामवधीरयति तस्य पितरः श्राद्धं नाश्रन्ति न प्रतीच्छन्तीति । अग्निश्च देवेभ्यो हव्यं न वहति पिभ्याद्देवाश्च कर्मणो न फलं लभ्यत इत्यर्थः । अत्र कश्चिदाह अनुपयुज्यमानमपि दातुरनु-

१ (क, ख, ग, घ, ज, ङ, ढ, ण, त, थ, ल.) । (ट, ड.) चिह्नितपुस्तकयोः स एव श्लोको वर्तते परंतु तन्मध्य-केचन शब्दाभिन्नाः सन्ति अर्थस्तु एक एव ।

पहार्यमवश्यमीदं प्रहीतव्यं तत्त्वयुक्तम् । निर्दोषताऽस्यायाचितप्रतिग्रहस्योच्यते । प्रतिग्रसवोऽयम् प्रतिषिद्धस्यचप्रति-
ग्रसवो भवति । लौकिक्याचार्यतया ग्रामिः प्रतिषिद्धा सैव प्रतिग्रस्यते ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चदशवर्षाणि पित्र्यं दैवं च तस्य वृथा भवति यस्तामवमन्यते प्रतिक्षिपतीति नि-
न्दार्थवादः । पूर्वविधिविशेषो दोषानां दृढीकरणार्थः ॥ २४९ ॥

(३) कुल्लूकः । तेनोपकल्पितं श्राद्धेषु कव्यं पञ्चदशवर्षाणि पितरो न भुञ्जते । न च यज्ञेषु तेन दत्तं पुरोडाशादि-
हव्यमभिर्वहति देवान् आपयति यस्तां भिक्षां स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । ईदृशीं परित्यजन् हव्यकव्ययोः फलं न प्राप्नोतीत्याह नेति । अभ्यवमन्येत न स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । तस्य दीयमानां भिक्षामभ्यवमन्यते प्रत्याख्याति ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः एतादृशीं भिक्षां अवमन्यते तस्य पुरुषस्य पितरः नाभ्रन्ति अग्निः हव्यं वहति न
स्वीकरोतीत्युच्यते । भिक्षाशब्दः प्रशंसायां प्रयुक्तो न भिक्षैव भिक्षैव चेद्वस्त्रचारिणः सार्ववार्णिकी अभिहिता तस्मादर्थविशेषे
भिक्षाशब्दः अपरत्र च ॥ २४९ ॥

[(६) रामचन्द्रः । चिकित्सकेति । चिकित्सकादिभिः उद्यतां भिक्षां वर्जयेत् ॥ १ ॥]

[(६) रामचन्द्रः । न विधेति । गन्धादिव्यतिरेकेण यदन्धद्वयं तस्याप्यनेन विशेषेण न ग्राह्यत्वम् ॥ २ ॥]

शय्यांगृहाङ्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ॥ धानामस्त्यान्पयोमांसं शाकं चैव न
निर्नुदेत् ॥ २५० ॥

(१) मेधातिथिः । शय्यादीन्यनादृताऽपि न निर्नुदेन् प्रत्याचक्षीत यदि गृहेऽवस्थितानि द्रव्याणि कश्चिदुच्य-
ते चेदमिदमाहराम्भेतत्त्वमृच्यतां तदान् प्रत्यारव्येयानि ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पयोदुग्धं न निर्नुदेन्परिहरेत् । एतत्सर्वप्रतिग्राहद्रव्यादागतं प्रयोजनाभावादिति सं-
धानेन न त्याज्यं त्यागे तु दीषद्व्यर्थः ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । गन्धान्गन्धवन्ति कर्पूरादीनि । धानाभृष्टयवतन्हुलान् । पयःक्षीरं । पूर्वमाहरणोपायनिबन्धेन
गवादीनामप्रत्याख्यानमुक्तं शय्यादीनि त्वयाचितादृताऽपि दात्रा स्वगृहस्थितान्ययाचितोपकल्पितानि न प्रत्याच-
क्षीत ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुवादीनां पीष्टा नैताम्परित्यजेदित्याह शय्यामिति । मणीन् मरकतादीन् । धानाभृष्टयवान्-
ष्टान् निर्नुदेत् न त्यजेत् । गुवाद्युपजीवनार्थं सर्वमादेयम् ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । अन्यदप्यभ्युद्यतं प्रतिग्राहमाह शय्यामिति । निर्नुदेन्निराकुर्यात् । निर्नुदेदिति वचनाद्वा तुमभ्युद्यत-
मिति गम्यते ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्राह्याणां शय्यामिति । शय्यागृहादीन् निर्नुदेत् न त्यजेदित्यर्थः ॥ २५० ॥

गुरून्मृत्स्यांश्चोज्जिहीर्षन् चिप्यन् देवतातिथीन् ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान् तु नृप्येत्स्वयं ततः ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरव उपदेशातिदेशैर्बहवः । मृत्स्या आभिताः स्मृत्यन्तरे तु संख्याताः । वृद्धौ तु मातापितरौ भा-

यां साध्वी सुतः शिशुः । तानुद्धर्तुमिच्छुः क्षुधावसन्नानुदेवतातिथींश्चार्चिष्यन्ति त्यक्त्वा सर्वतः प्रतिगृहीया-
त्साधुभ्योऽसाधुभ्यश्च । न तु तृप्येत्स्वयंततः तृप्तिः क्षुन्निवृत्तिरूपभोगश्च तन्न कुर्यात् । गुर्वादियोजनमेव तद्गृहीतव्यं न त्वात्मा-
श्रमः ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गुरुन् मातृपित्राचार्योपाध्यायादीन् । उज्जिहीर्षन् वृत्त्या नश्यत उत्तरिष्यन् । देवताअ-
तिथींश्चार्चिष्यन्ति प्राक्संकल्पिकत्वे सत्यर्चनस्य सर्वतो निन्दितादपि । तृप्येद्दुपयुज्जीत तस्यांशेन ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । मातापित्रादिगुरुभृत्यांश्च भार्यादीन् क्षुधावसन्नानुद्धर्तुमिच्छन् पतितादिवर्जं सर्वतः शूद्रादेरसाधु-
भ्यश्च प्रतिगृहीयात् । न तु तेन धनेन स्वयंवर्त्तत ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतः कुलदादिभ्योऽपि प्रतिगृहीयादित्याह गुरुनिति । गुरुनुपदेष्टुन् भृत्यानां श्रितान् भार्या-
दींश्चोज्जिहीर्षन् क्षुधाधिभ्य उद्धर्तुमिच्छन् अदृष्टार्थमर्चिष्यन् न तु तृप्येत्तद्वनस्वभोगाय नादद्यात् ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । एवं द्रव्यविशेषतः सर्वात्माप्रतिग्रहउक्तः इदानीमुपयोगविशेषतोऽप्याह गुरुनिति । गुरवः पित्रादयः ।
भृत्याः पुत्रदारादयः । उद्धरिष्यन्नापदइतिशेषः । ततः स्वयं न तृप्येत्तेन प्रतिगृहीतेन द्रव्येण स्वशरीरं पोषयेत् ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुभृत्यंश्च उज्जिहीर्षन् वृत्त्या नश्यतः उद्धरिष्यन् सर्वतः प्रतिगृहीयात् ततः प्रतिग्रहात्स्वयं न
तृप्येत् ॥ २५१ ॥

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ॥ आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृहीयात्साधुतः सदा ॥ २५२ ॥

(१) मेघातिथिः । कथं तर्हीत्मायापयितव्योऽत आह । अभ्यतीतेष्वतीतेषु विना वा तैर्जीवन्तोऽपि यदि पृथग्वस-
न्ति । गुरुग्रहणं सर्वेषां च भृत्यानामपि प्रदर्शनार्थम् । आत्मनो वृत्तिजीवनं प्रतीच्छन् श्रयमानः साधुभ्यो धार्मिकेभ्यः प्रतिगृहीया-
त् । जातेरत्रानुपादाच्छूद्रादपि धार्मिकादस्ति प्रतिग्रहः । तदुक्तं नाद्याच्छूद्रस्येत्यादि ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्यतीतेषु मृतेषु विना तैस्तेषु जीवत्वपि । वृत्तिजीवनं साधुतः प्रतिग्राह्यतएव ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । मातापित्रादिषु मृतेषु तैर्वा जीवद्भिरपि स्वयोगावस्थितैर्विना गृहान्तरे वसन्नात्मनो वृत्तिमन्विच्छ-
न् सर्वदा साधुभ्यो गृहीयादेव ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । गुर्वाद्युपरते तु न तथा कुर्यादित्याह गुरुष्विति । पितृमात्राचार्येष्वभ्यतीतेषु प्रब्रज्यामरणमहा-
पातकाद्यैरसंबद्धेषु ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्थसाधुभ्य एव प्रतिगृहीयान्नासाधुभ्य इत्याह गुरुष्विति । तैर्विना गुरुभिर्विना स्वप्रतिगृही-
तद्रव्यनिरपेक्षेषु गुरुष्वित्यर्थः । सदा आपद्यपि ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुषु अभ्यतीतेषु नष्टेषु सन्तु तैर्गुर्वादिभिर्विना गृहे वसन् साधुतः सकाशात् आत्मनो वृत्ति
मन्विच्छन् सदा गृहीयात् ॥ २५२ ॥

आर्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ॥ एते शूद्रेषु भोज्यान्नायश्चात्मानं

निवेदयेत् ॥ २५३ ॥

(१) मेघातिथिः । अर्धसीरी आर्धिकः कुटुम्बीभूमिकर्षक इति य उपपद्यते । गोपालदासौ संबन्धिशब्दौ यो यस्य गाः पा-

लयति स तस्य भोज्यान्ः । यश्चात्मानं निवेदयेत् । अहंत्वच्छरणः त्वयि विश्रुधो वत्स्यामीत्येवं यः आत्मानमर्पयति सोऽपि भोज्यान्ः ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आर्धिकोर्धभागेन तस्य भूमौ कृषिकुर्वन् । कुलमित्रं कुलपरंपरमित्रसंततिः । गोपालः स्त्री-यगवांपालकः । दासो गर्भदासः । नापितोऽपि मुण्डनादिकर्मकारी । आत्मानं निवेदयेत्तवाहमिति । भोज्यान्नां एषां कन्दुपक्क-शूलपक्कपायसदधिसक्तवः स्मृत्यन्तरोक्ता भोज्याः ॥ २५३ ॥

(३) कुड्डूकः । आर्धिकः कार्षिकः संबन्धिशब्दाश्चैते यो यस्य कृषिकरोति स तस्य भोज्यान्ः । एवं त्वकुलस्य मित्रं-यो यस्य गोपालो यो यस्य दासो यो यस्य नापितः कर्म करोति यो यस्मिन् आत्मानं निवेदयति दुर्गतिरहंत्वदीयसेवां कुर्वन् निति च त्वत्समीपे वसामीति यः शूद्रस्तस्य भोज्यान्ः ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वार्थशूद्रेभ्यो यदि गृह्णीयात्तदा एभ्यः षड्भ्य एवेत्याह आर्धिक इति । आर्धिकः कर्षकः । कुलमित्रं कुलपरंपरया मित्रतांगतं । दासः क्रीतः । यः आत्मानमिति दुर्गतिरहंत्वदीयसेवामेव कुर्वन् त्वत्समीपे वत्स्यामीति निवेदयेत्तस्मादपि ग्राह्यम् ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रेष्वपि च कानिचिद्भोज्यान् आह आर्धिक इति । परस्य क्षेत्रधनादिकमाश्रित्य कृषिवाणिज्यादिना धनमुत्पाद्य तदर्थं क्षेत्रादित्वाग्निने दत्त्वा योऽर्थेन जीवति सः आर्धिकः । यश्चात्मानं निवेदयेत् आत्मनिवेदको नाम त्व-वशः कर्मकरः सोऽपि भोज्यान्ः ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भोज्यानाह आर्धिक इति । आर्धिकः त्वकृषिफलभागी । कुलमित्रं पिमृषितामहादिक्रमागतं । दासः गर्भदासः । नापितः एते शूद्रेषु भोज्यान्ः । यः पुरुषः आत्मानं निवेदयति प्रयच्छति वाङ्मनः कायकर्मभिः । गृहस्था-श्रमप्रकरणम् ॥ २५३ ॥

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ॥ यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मनिवेदनमेव व्यक्तीकरोति । अस्य शूद्रस्य यादृश आत्मा भवेत्तयत्कुलीनो यद्देशो यच्छिल्पं यच्चिकीर्षितं । अनेन कार्येण त्वामहमाश्रितो धर्मेण अन्येन वा प्रयोजनेन राजकुलरक्षादिना । यथा चोपचरेच्छिल्येनानेन त्वांसेवे पादवन्दनादिगृहकृत्यकरत्वे सर्वस्मिन् निवेदित आत्मानि वेदितो भवति । अन्येतु आत्मा वैपुत्रनामासीत्यपत्यवचनमात्मशब्दं मन्यमानाः यस्य शूद्रस्य कामतः प्रवृत्ता दुहिता विवाह्यते तस्यानेन भोज्यान्तोच्यत इत्याहुः तदयुक्तम् । न तावदयमात्मशब्दो दुहितरि विस्पष्टप्रयुक्तः । पुत्रशब्दो हि पुंस्येव प्रसिद्धतरः । न च परोक्षशब्दो पदेशो न किंचि-प्रयोजनम् । एतावदेव वक्तुं युक्तं दद्याद्दुहितरंचयति । अन्ये त्वार्थकादिग्रहणं शूद्रोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति । तेन पारशवस्य श्वशुरस्य च भोज्यान्ता सिद्धा भवति ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आत्मनिवेदनप्रकारमाह यादृश इति । आत्मदेहोजनितः कुलतः धर्मतश्च । चिकीर्षितं तदीयं कर्म । यथा यावद्वृत्तिलाभेन निवेदयेन्मां परिगृहाणेति ॥ २५४ ॥

(३) कुड्डूकः । यथात्मनिवेदनं शूद्रेण कर्त्तव्यं तदाह यादृश इति । अस्य शूद्रस्य कुलशीलादिभिर्यादृश आत्मा-त्वरूपं यस्यास्य कर्मकर्तुं रीप्सितं यथाचानेन सेवा कर्त्तव्या तेन प्रकारेणात्मानं कथयेत् ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । निवेदनप्रकारमाह यादृश इति । आत्मा कुलशीलादिः । तथा चोपचरेत् कृषिं करिष्यामि गृहादिपरिचर्यावेति ॥ २५४ ॥

(५) जन्मनः । शूद्रस्यात्मनिवेदनप्रकारप्रसङ्गादाह यादृशेति । अस्य शूद्रस्य । आत्मायादृशः कुलीनोऽकुलीनो दक्षोऽदक्षोऽपि वा भवेत् । यादृशमस्यचिकीर्षितमात्मनोरक्षणादिप्रयोजनं दष्टमदष्टं वा । एनंस्वामिनं यथोपचरेदेधोदकाहरणादिना यथा सेवेत तथाऽऽत्मानं निवेदेत् ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनिवेदनमित्याह यादृशेति । अस्य शूद्रस्य यादृशः यज्जातिविशिष्टः कुलतः कर्मतः आत्मा मनः । आत्मा पुत्रोवा यस्य भवेत् यादृशं चिकीर्षितं । तदीयं कर्म वाञ्छितं यथा एनं द्विजं उपचरेत् तथात्मानं निवेदेत् ॥ २५४ ॥

योन्यथासन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ॥ सपापकृत्तमोलोके स्तेनआत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यथाभूतमधार्मिकंसन्तसत्सुशिष्टेष्वन्यथाभाषते धार्मिकोऽहमिति । अन्येन वा प्रयोजनेन चाश्रितोऽन्यद्दर्शयति ससर्वेषांपापकृतमधिकतमः पापकृत् । स्तेनश्चौरः । आत्मापहारकोन्यश्चौरोद्वयमपहरत्ययं पुनरात्मानमेवेति निन्दाशयः ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्तु जातिमपनुते तस्य दीपमाह योन्यथेति । आत्मापहारकः स्वजातेरात्मन्यपहृवकर्ता अतस्तेनः अतः पापकृत्तमः ॥ २५५ ॥

(३) कुम्भकः । यद्वतिसामान्यनिर्देशात्प्रकृतशूद्रादप्यपि यः कश्चित्कुलविभिरन्यथाभूतमात्मानमन्यथा साधुषुकथयति सलोकैऽतिशयेन पापकारीचौरः । यस्मादात्मापहारकः । अन्यः स्तेनोद्वयान्तरमपहरत्ययं तु सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोअन्यथाभाषणान्नाधिकंपापमस्तीति मिथ्योक्तौ साक्रोशं दीपमाह यद्वति द्वाभ्यां । अन्यथासन्तकुलादिभिः । सत्त्वितिविशेषणाद्वाजदण्डादौ मिथ्यापि कुर्यात् । आत्मापहारकः । तदुक्तम् । किं तेन न कृतं पापंचोरेणात्मापहारिणा । योन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यतइति ॥ २५५ ॥

(५) जन्मनः । आत्मनिवेदने शूद्रेण यथार्थमेव वक्तव्यं नान्यथेत्याह यद्वति ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अन्यथासन्तमात्मानम् त्वयंसत्सु साधुष्वन्यथा भाषते सः स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

वाच्यर्थानियताः सर्वे वाङ्मूलावाग्बिनिःसृताः ॥ तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं ससर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । शब्दार्थयोनित्यसंबन्धाद्वाचिशब्देऽर्थानियताउच्यन्ते । वाङ्मूलवक्तुः स्वाभिप्रायप्रकाशनस्य तदधीनत्वात्सम्बन्धोऽप्युच्यन्ते । वाचोबिनिःसृताः संभूताः श्रोतुरपि प्रतिपत्तेस्तत्सुन्यत्वाद्वाग्बिनिःसृताउच्यन्ते । न चाप्रपौनरुक्त्याशङ्कनपरिहारे प्रयतितव्यम् । अनुवादत्वादस्य यथाकथंचिद्वस्तुपरिहारत्वात् । तां वार्चयन् श्रोयति पुष्पात्यन्यदुक्ताऽन्यदनुतिष्ठत्यन्येनाभिप्रायेण संगच्छतेऽन्यच्च दर्शयति ससर्वस्तेयकृत् । नास्ति तद्वर्त्यं सुवर्णादियत्नेन नापत्तं तदभवतीति निन्दायुक्तं वादो नृत्तवचनस्य ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाचि नियताअविनाभूताः । सर्वेषां शब्दानुविद्धतयैव प्रतीतेः । वाङ्मूलवाचा सूक्ष्मशब्दब्रह्मण्य जनिताः वाग्बिनिःसृताः । वाक्सहकृतैः स्वकारणैर्जन्याः वागधीनत्वात्सर्वव्यवहाराणाम् । स्तेनयेन्मिथ्यानिधानेनान्यरूपं कृत्वोपादद्यात् ॥ २५६ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेऽर्थाःशब्देषु नियतावाच्यत्वेन नियताः वाङ्मूलाश्च शब्दास्तेषांप्रतिपत्तौ शब्देभ्यएवप्रतीयन्ते । प्रतीतिद्वारेण शब्दमूलत्वंशब्देभ्यएवावगम्य चानुशीयन्तइतिवाग्विनिर्गताइत्युच्यन्ते । अतएव वेदशब्देभ्यएवादावितिब्रह्मणोपि सृष्टिर्वेदशब्दमूलैवोक्ता । अतोयस्तांवाचंस्तेनयेत्त्वार्यव्यभिचारिणीवाचयति सनरःसर्वार्थस्तेयकृद्भवति ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वाचीति । वागर्थयोर्नित्यसंबन्धानंविना तैस्तत्प्रयोगायोगाद्वाङ्मूलाः । तदधीनत्वंवक्तुरभिप्रायादेःतएवार्थावाग्विनिःसृताःपरबुद्धौ संक्रान्ताभवन्ति । अतस्तांयस्तेनयेत्ससर्वस्तेनएवेति भावः ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । पापकृत्तमत्वमेवोपपादयति वाच्यर्थाइति । वाचि शब्देसर्वेऽर्थानिनियता अभिधेयतयासंबद्धाः । वाङ्मूलावाक्परिणामभूताः । वाग्विनिःसृताः वाचा प्रतिपादिताः । एतैर्हेतुभिः सर्वार्थावाङ्मूलाइत्यर्थः । तांसर्वार्थमर्थीवाचयः स्तेनयेत्तत्त्ववचनंतिरस्कृत्यानर्थंब्रूयात्ससर्वस्तेयकृत्सर्वार्थचोरः ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्विनिःसृतावाग्विनिःसृतामुखान्निर्गताः वाचःवाच्यार्थाः । वाच्याश्च तेअर्थाश्च वाच्यार्थाः । वाङ्मूलाः वचनमूलाः नियताः तद्यथायः वाच्यार्थः सएव मुखान्निःसरतीति भावः । तुपुनः यः पुरुषः तांवाचंस्तेनयेत् विपरीतं वदेत् अन्यदुक्त्वा अन्यदनुतिष्ठति सःसर्वस्तेयकृच्चौर्यकृत् ॥ २५६ ॥

महर्षिपितृदेवानांगत्वानृण्यंयथाविधि ॥ पुत्रे सर्वे समासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः ॥ २५७ ॥

(१ मेधातिथिः । गृहस्थस्यैवेदंप्रकारान्तरमुच्यते । महर्षीणामानृण्यंत्वाभ्यायेन पितृणामपत्योत्पादनेन देवानांयज्ञैर्यथोक्तंत्रिभिर्ऋणैर्ऋणवानितिमत्वा कृत्वैतन्नयंपुत्रे प्रामव्यहारेसर्वगृहकुटुम्बव्यवहारंसमासज्य सन्यस्य वसेद्गृहएवमाध्यस्थेनान्स्थितस्त्यक्ताहंकारइदंभेधनमिदंमेपुत्रदारमिदंमेदासीदासमितिवबुद्धिसंत्यज्यासीत् । नाहंकस्यचिन्न कश्चिन्ममेतित्यक्तत्वनृणातामाध्यस्थ्यम् । अयंचसन्त्यासःकामानांचदृष्टानांचकर्मणांसर्वेषामुत्तरत्रदर्शयिष्यामः ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महर्षीणामभ्ययनेन पितृणांशुद्धसंतानोत्पादनेन देवानांयज्ञेन माध्यस्थंप्रवत्यौदासीन्यमास्थितोवेदसन्त्यासिकोभूवेत्यर्थः ॥ २५७ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहस्थस्यैव संन्यासप्रकारोयमुच्यते । महर्षीणांत्वाभ्यायेन पितृणांपुत्रोत्पादनेन देवतानांयज्ञैर्यथाशास्त्रमानृण्यंगत्वा योग्यपुत्रे सर्वकुटुम्बचिन्ताभारमारोप्य माध्यस्थमाश्रितःपुत्रदारधनादौ त्यक्तममत्वोब्रह्मबुद्ध्या सर्वत्र समदर्शनोगृहएव वसेत् ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वाश्रमसाधारणंभक्ष्याभक्ष्यंवक्तुंगृहस्थस्य हितमुपदिशन्कृतकृत्यतामाह महर्षीति चतुर्भिः । आनृण्यमुक्तेन वेदाभ्ययनेन ऋषीणां । पुत्रोत्पादनेन आद्धेनपितृणां । यज्ञेनदेवानामितिसमासज्यत्वंब्रह्मात्वंयज्ञस्त्वंलोकइत्यादिसंमाण्यमाध्यस्थमुदासीनताम् ॥ २५७ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रवतोगृहस्थस्याश्रमान्तरासमर्थस्योत्तरे वयसि कर्तव्यमाह महर्षीति । माध्यस्थंशोकहर्षादिराहित्यम् ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । माध्यस्थं प्रवत्यौदासीन्यं आस्थितो वसेत् । वेदाभ्ययनेन सुतोत्पादनेन यज्ञैः आनृण्यंगत्वावनमविशेदित्यर्थः ॥ २५७ ॥

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ॥ एकाकी चिन्तयानोहि परं श्रेयोधिगच्छति ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । कृते सर्वकर्मसंन्यासइदंनस्य विशेषतः कर्तव्यम् । एकावयसहायः सन्नविद्यमानसंभाषणोऽनाकुले विविक्तेनिर्जने रहसि चिन्तयेद्ध्यायेद्विदितमात्मन्युपनिषत्सु या ब्रह्मोपासना विहितास्ताअभ्यसेत् । तच्चिन्तया तदभ्यासे परंश्रेयोमोक्षारव्यमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विविक्ते शुद्धस्थाने । आत्मनोहितं आत्मनोहितसाधनम् । श्रेयोब्रह्म ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लूकः । काम्यकर्मणां धनार्जनस्य च कृतसंन्यासः षष्ठाध्याये वक्ष्यमाणः पुनोपकल्पितवृत्तिरेकाकी निर्जनदेशआत्महितजीवस्य ब्रह्मभावंवेदान्तोक्तंसर्वदा ध्यायेत् । यस्मात्तद्ध्यायब्रह्मसाक्षात्कारेण परंश्रेयोमोक्षलक्षणं प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किञ्चिद्वाह एकाकीति । आत्मनेहितं यत्त्वं हिततममन्यमइति श्रुतेर्हितमोक्षः तदुपायमित्यर्थः ॥ २५८ ॥

(५) नन्दनः । एकाकीइन्द्रियमनःप्रभृतिबाह्यसहायनिरपेक्षः । चिन्तयानः परमात्मानमितिशेषः । परंश्रेयः मोक्षम् ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकाकी चिन्तयेदित्यर्थः । आत्मनः हितं हितरूपं । ऐश्वर्यं चिन्तयेद्यतिरित्यर्थः ॥ २५८ ॥

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥ स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्यायार्थोपसंहारएषावृत्तिर्विप्रस्य गृहस्थोक्ता । शाश्वती नित्या । अनित्यास्नापदिवक्ष्यते । विप्रग्रहणाब्राह्मणस्यैव स्नातकव्रतानां कल्पोविधिः । सत्त्वंनामात्मगुणस्तस्यवृद्धिकरः । शुभः प्रशस्तः । प्रशंस्यैव ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तिर्जीवनोपायः । स्नातकव्रतस्य कल्पः प्रकारः । सत्त्व प्रकाशः ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लूकः । अयमध्यायार्थोपसंहारः । एषाकृतादिवृत्तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता शाश्वती नित्या आपदि त्वनित्या वक्ष्यते । स्नातकव्रतविधिश्च सत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणप्रशस्तोक्तः ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रस्येति श्रुतेरुक्तस्नातकव्रतकलापो ब्राह्मणस्यैवासाधारणः ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । विप्रस्य वृत्तिर्द्रोहेणैव भूतानामित्यादिनोक्ता । स्नातकव्रतकल्पश्च वेदोदितत्त्वकर्मइत्यादिनोक्तः ॥ २५९ ॥

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित् ॥ व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे ऋगुप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्यास्य फलकथनमेतत् । अनेनविप्रोवर्तयन्वर्तमानोवेदशास्त्रव्यपेतकल्मषः प्रतिषेधापराधजपापकल्मषतद्व्यपत्तिपनीतं प्रायश्चित्तैः । तेनैतदुक्तं भवति विहितकरणात्मनिषिद्धस्यानासेवनात्कथंचित्कृतस्य प्रायश्चित्तैर्निष्क्रीतत्वात् । ब्रह्मलोके महीयते स्थानविशेषेमहिमानं प्राप्नोति । दर्शनान्तरं ब्रह्मरूपः संपद्यतइतिसिद्धम् ॥ २६० ॥

॥ इति भट्टवीरस्वामिसूत्रोक्तमेधातिथिविरचिते मनुष्याये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तेनाचरणेन । विप्रद्वितितस्य प्राधान्यादुक्तम् । वेदः श्रुतिः शास्त्रं धर्मशास्त्रम् । अत्र स्नातकव्रतमध्ये केषांचिदन्यत्रोक्तानामपि पुनरभिधानं स्नातकव्रतलोपनिमित्तैकाहभ्यहभोजनप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थमिति दृष्टव्यम् ॥ २६० ॥

व्यावृत्तमनुतात्पर्यप्रतिहतकुनिबन्धदार्शितव्याख्याम् । नारायणस्यसूक्तैर्सर्वज्ञस्यानुसंधत्ते ॥ १ ॥

॥ इति सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वस्योक्तस्य परलक्षणमिदं । अनेन शास्त्रोक्ताचारेण वेदविब्राह्मणोवर्तमानोनित्यकर्मानुष्ठानात्क्षीणपापः स ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मैव लोकः तस्मिन्लीनो महिमानं सर्वोत्कर्षं प्राप्नोति ॥ २६० ॥

इति कुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनेन क्रमेण मोक्षोपायचिन्तनपर्यन्तेन वृत्तेन कृतेनानुष्ठितेन व्यपेतकल्मषविगतनिषेकापराधजकल्मषपापं यस्य सः । महीयते पूज्यतया व्यवतिष्ठति इति भावः ॥ २६० ॥

॥ इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(५) मन्दनः । अनेनोक्तेन चरितेन । वर्तयन् देहयात्रायापयन् । व्यपेतकल्मषः विमुक्तपुण्यपापः । ब्रह्मलोके परब्रह्मसाक्षात्कारे संति । महीयते आभ्यात्मिकैरिति शेषः ॥ इति श्रीमन्दनविरचिते मानवव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायप्रारम्भः ॥

श्रुत्वैतान्पृषयोधर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ॥ इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मचारिगृहस्थयोरध्यायत्रयेयेधर्माविहितास्ताञ्छुत्वा ऋषयोमरीच्यादयो भृगुमाचार्यमिदं वक्ष्यमाणं वस्त्वब्रुवन् पृष्ठवस्तः । ननु चात्र स्नातकस्येति श्रूयते तत्र ब्रह्मचारिग्रहणं किमर्थम् । उच्यते । वृत्तसंकीर्तनमे तत् । ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ता एव । महात्मानमनलप्रभवमिति च भृगुविशेषणम् । अनलादग्नेः प्रभव उत्पत्तिस्तस्य । ननु प्रथमेऽध्याये अहंप्रजाः सिसृक्षुरित्यत्र मनोरपत्यं भृगुरुक्तः । सत्यमर्थवादः । अमुत्र अग्नेः सकाशाद्भृगोर्जन्मश्रुतं तद्दर्शने नैवमुक्तम् । तथाच नामनिर्वचनम् । भृष्टाद्वैतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत् यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरिति । उप- चारतो वै तदुच्यते । तेजस्वितासामान्यादग्नेरिव प्रसवइति । नचात्राभिनवेष्ट्यं कतरः पक्षो युक्तइति । अनिदं परत्वादस्य शास्त्रस्य सर्वेवायं प्रश्नप्रतिवचनसंदर्भो वक्ष्यमाणस्यानन्दोषस्य गौरवज्ञापनार्थं परिग्रहदुष्टादन्तस्वभावदुष्टगुरुतरमिति । संबन्धिदोषात्स्वरूपदोषो बलवानन्तरङ्गत्वान् । ननुच पूर्ववहुतरं प्रायश्चित्तं श्रूयते अमत्याक्षपणं च ह्यहमिति इदं तु शेषेषूपवसेद- हरितितत्कथमस्य गुरुतरत्वमुच्यते । लशुनाद्यपेक्षमेतत् । तेषु हि मत्या जग्ध्वापतेदिति पतितप्रायश्चित्तं भवति ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ भक्ष्याभक्ष्यविवेकं प्रस्तौति श्रुत्वैतानिति । अनलप्रभवमिति द्वितीयसृष्टौ तस्यानल- रूपाद्ब्रह्मशुक्रादुद्भूतत्वात् यथा यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरभवदित्येतेरेयब्राह्मणे ॥ १ ॥

(३) कुट्टूकः । ऋषयः स्नातकस्यैतान्यथोदितधर्मान् श्रुत्वा महात्मानं परमार्थपरं भृगुमिदं वचनमब्रुवन् । यद्यपि प्रथमाध्याये दशमजापतिमध्ये भृगुनारदमेव चेति भृगुसृष्टिरपि मनुत एवोक्ता तथापि कल्पभेदेनाग्निप्रभवत्वमुच्यते । तथाच श्रुतिः तस्य यद्वैतसः प्रथममुददीप्यते तदसावादित्योऽभवत् यद्वितीयमासीद्भृगुरिति । अतएव भृष्टाद्वैतस उत्पन्न- त्वाद्भृगुः ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तिष्यमाणार्थवृत्तं कीर्तयति श्रुत्वेति । श्रोतृणां मेधाविवेकः शास्त्रकथने श्रद्धास्यादिति सूच- नार्थमध्यायत्रयेण ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्विदितान्धर्मान् मरीच्यादयोऽनुवदन्ति श्रुत्वेत्यादिना । अनलप्रभवं भृगुमिति तदुक्तं शा- न्तिपर्वणि ॥ शुक्रे हुतेऽग्नौ तस्मिन्स्तु प्रादुरासु स्रयः प्रभो ॥ पुरुषावपुषायुक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः ॥ भृगुत्वेन भृगुः पूर्वमद्भ्यो- द्विराभवदित्यादि ॥ १ ॥

(५) जन्मनः । मनुपुत्रस्यैव भृगोर्वरुणयज्ञेऽनलप्रभवत्वं पुराणे श्रूयते । तस्मान्नपूर्वापरविरोधः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमाह श्रुत्वेति कांचित्पतिव्रतादृष्ट्वा ब्रह्मणः शुक्रमपत्तत् ब्रह्मा तदा तच्छु- क्रमधिकुण्डेऽक्षिपत् तदपिकुण्डाज्जातो भृगुः । अनलप्रभवं भृगुष्वयदमूचुः द्वितीयसृष्टावनत्वरूपत्वान् ॥ १ ॥

एवं यथोक्तं विप्राणां त्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥ कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । यन्महर्षिभिः पृष्ठतदिदानीं दर्शयति । एवमिति शास्त्रव्यापारपरामर्शः । यथोक्तमिति शास्त्रार्थं परामृशति । एतेन शास्त्रसंदर्भेण यादृशो धर्मोऽनुकूलस्तत्पुनस्तमनुतिष्ठतां द्विजातीनां । विप्रग्रहणस्य दर्शनार्थत्वाद्वक्ष्येतदुक्तं द्विजातीनामिति । कथंमृत्युः प्रभवति स्नातकावस्थायां ब्रह्मचर्यावस्थायां वा यतः परिपूर्णयुग्मिभ्यस्तैर्भवितुं युक्तं पुरुषायुषजीविभिः शतवर्षं पुरुषाणामायुस्ततः पुरा मृत्युर्मरणमेषां युक्तं यतः उक्तमाचाराल्लभते स्यायुजपतां जुह्वतामिति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कथंमृत्युरिति कस्मिन् स्नातकव्रते त्यक्ते मृत्युभयमित्यर्थः । वेदशास्त्रविदामिति त्वधर्मज्ञानसाधनोपदर्शनेन तत्तज्ज्ञानं दर्शितम् ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं यथोक्तं त्वधर्मं कुर्वतां ब्राह्मणानां श्रुतिशास्त्रज्ञानां वेदोदितायुषः पूर्वं कथंमृत्युः प्रभवति । आयुरल्पत्वहेतोरधर्माचरणस्याभावात् । सकलसंशयोच्छेदनसमर्थत्वात्प्रभो इतिसंबोधनम् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । आश्रमचतुष्टयसाधारणत्वाद्वाध्यायस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यसाधारणधर्मप्रतिपादकत्वमाह । एवमिति । शास्त्रोक्तं त्वधर्ममनुतिष्ठतां । कथमिति प्रकरे विप्रपदमुपलक्षणम् । चातुर्वर्ण्यस्य वेदशास्त्रविदामपीति भावः ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । आचारवान्पुरुषः शतवर्षाणि जीवतीति भवता पूर्वमुक्तम् । तेन त्वधर्ममनुतिष्ठतामकालमृत्युर्नोपपद्यत इति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्राणां यथोक्तमेवमनुतिष्ठतां मृत्युः कथं प्रभवति ॥ २ ॥

सतानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवोभृगुः ॥ श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च त्वधर्ममनुतिष्ठतामिति प्रश्नेन युक्तं येन दोषेणेति उत्तरश्च यन्थोनैवोपपद्यते ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मानवः प्रथमजन्मनि मनुसुतत्वात् ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । समनोः पुत्रोभृगुर्धर्मत्वभावाद्येन दोषेणाल्पकाले विप्रान् हन्तुमिच्छति मृत्युः श्रूयतामित्येवं तान्महर्षीञ्जगाद ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रापि चतुरप्रकारानाह सतानिति द्वाभ्यां । जिघांसति नरकाल्पे ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भृगुस्तान्महर्षीनुवाच येन दोषेण विप्रान्मृत्युर्जिघांसतीति श्रूयताम् ॥ ३ ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ॥ आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्यते । अनभ्यासेनेत्यादिदृष्टान्तत्वेनोच्यते । यथा भवद्भिः प्रतिपन्नं वेदानभ्यासादयः पुरायुषोभरणहेतवः । एवं वक्ष्यमाणोऽन्नदोषः । सत्त्वपि वेदाभ्यासादिषु न तावत्त्वधर्मोऽयः पूर्वमत्र कथितः किंत्वयमन्नदोषो गरीयस्तरः पृथक्प्रकरणाच्चैतदभिधीयते । नास्नातकस्य विज्ञानलेपमात्रमधर्मोऽयम् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनभ्यासेनेति एतेनैते प्रतिनियताः स्नातकधर्माः सर्वथा नातिक्रमणीया इति दर्शितम् । अनभ्यासेनानभ्ययनेनाधीतानां च त्यागेन । आचारस्य च शिष्टाचरितस्य मङ्गल्यालम्बनादेः । आलस्यात् अलसतया क्रियमाणेषु कर्मसु शक्त्याङ्गानुपसंहारात् । अन्नदोषादुष्टान्नाशनात् । तत्र केचित्संसर्गदुष्टान्नदोषागणान्मिम्यदिना पूर्वाभ्याये उक्ताः ॥ ४ ॥

(३) कुङ्कुमः वेदानामनभ्यासात्स्वीयाचारपरित्यागात् । सामर्थ्ये सत्यवश्यकर्तव्यकरणानुत्साहलक्षणादात्स्यात् । अदनीयदोषाच्च मृत्युर्विभान् हन्तुमिच्छति । एतेषामधर्मोत्पादनद्वारेणायुःक्षयहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । तानाह अनभ्यासेनेति । अनधीतेन अधीतविस्मरणेन च । आलस्यात्तत्पूर्वकस्वधर्माननुष्ठानात् ॥ ४ ॥

(५) गन्दनः । अन्नदोषाद्भक्ष्यदोषात् । अन्नदोषस्यैवाकालमृत्युहेतुत्वमत्रप्रतिपाद्यम् । वेदानभ्यासादीनामुपन्यासोदष्टान्तार्थः ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नदोषाद्भक्ष्याभक्ष्यानन्दोषान्मृत्युर्विपात्रिधांसति ॥ ४ ॥

लशुनंगृजनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ॥ अभक्ष्याणि द्विजातीनामभेध्यप्रभवानि च ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । लशुनादयः पदार्थालोके प्रसिद्धा एव । कवकशब्दोजातिशब्दः । कचित्कयाकुरितिप्रसिद्धेर्धेमन्यते । छत्राकानि कवकान्येव तथाहि कवकशब्देन प्रतिषिद्धं छत्राकशब्देन प्रायश्चित्तवक्ष्यति छत्राकं विद्वराहंचेति । नच छत्राकं नाम पदार्थान्तरं प्रसिद्धम् । नचाक्षरवर्णसामान्येन योयश्छत्राकारस्ततं छत्राकमिति युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथासति सुवर्चलादीनांसमाचारविरोधी प्रतिषेधः प्राप्नोति । तस्मान्नान्येव कवकानि तान्येव छत्राकाणि । तथाच निरुक्तकारः क्षुण्णमहिछत्रकं भवति यत् क्षुद्यतइति । तेन पादप्रहारेण यान्येतानि भूमावकृष्टायामनुपूर्वजायांचसितवर्णानि जायन्ते तानि च कवकानि । वक्ष्यतिच भौमानिकवकानीति । दर्शितंच पदाक्षुण्णमिवेति । पादप्रहारेण यानि क्षुद्यन्ते । यतोयानि वृक्षादुल्लमाजायन्ते तेषां तदाकाराणामप्रतिषेधः । कुकुण्डानि कवकानि वैद्यके व्याख्यातानि । एतच्च व्याख्यानं न गवादिशब्दवत् । कवकशब्दालोके च प्रयुज्यते अतोस्य समाचाराद्वैद्यकादिशास्त्रार्थेनिश्चयः । प्रदर्शितश्चासौ लशुनादीनांतु सामानवर्णगन्धापि विष्णुना प्रतिषिद्धाः । पाराशरिकायांतु शब्देनैव निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थोक्तः चान्द्रायणमिति । तेन लवतककर्णिकारादीनांप्रतिषेधः । अभेध्यप्रभवान्यभेध्यजातानि च संसर्गजातानि । अन्येत्वाद्गुह्यलवास्तूकवत्केवलमेभ्यप्रभवानांयुक्तः प्रतिषेधः ततश्च यान्यधिकपुष्पार्थान्यशाकादीन्यभेध्यक्षेत्रजातानि संसृज्यन्ते तानि न दुष्यन्तीति । तदयुक्तं । अस्तिहि तत्र पुनः श्रुतेनवृत्तौसर्वस्याभ्यभक्ष्यत्वादिहापिच । यद्यभेध्यसंसर्गमन्तरेण न किंचिद्वस्तूपद्यते ततः स्यादपि यतस्तु किंचिन्मेभ्याजायते किंचित्संसृष्टात्ततोयंप्रतिषेधः । केवलेऽभेध्यप्रभवे न संसृष्टेऽवतिष्ठते मांसस्य सत्यपि शुक्रशोणितामेभ्यप्रभवत्वे नायंप्रतिषेधः । पृथक्प्रकरणारम्भात्तस्य ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधुनाऽवशिष्टान्जातिदुष्टान्नदोषानाह लशुनमिति । श्वेतकन्दोवृहत्पत्रोलशुनं । गृजनं क्षुद्रपत्रः । छीबलिङ्गता छान्दसी । पलाण्डूरक्तकन्दः कवकं छत्राकं । अभेध्यप्रभवानि विष्टादिषुजातानिकन्दादीनि ॥ ५ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदानभ्यासादेरुक्तत्वादानुक्तमन्नदोषमाह लशुनमिति । लशुनगृजनपलाण्डाख्यानि त्रीणिस्थूलकन्दशाकानि । कवकं छत्राकमभेध्यप्रभवानि विष्टादिजातानि तण्डुलीयादीनि । द्विजातीनामिति याज्ञवल्क्यवचनादेतानि द्विजातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणं शूद्रपर्युदासार्थम् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नदोषादित्याद्युक्तंतत्रादौ दुष्टान्नान्याह लशुनमित्येकादशभिः । लशुनादीनि त्रीणि स्थूलकन्दशालीनि तत्रापि लशुनं शुद्धमूलं गृजनं रक्तमूलकं पलाण्डुं रक्तवर्तुलमूलं । कवकं छत्राकं भूमिजं वार्क्षभूजं च । अभेध्यं मूत्रपुरीषादि तज्जातानि ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अन्नदोषस्यैवोपरिष्ठाद्गुणान्याह लशुनमिति । लशुनं सूक्ष्मरक्तकन्दनालरसोऽन्नं । गृज्जनं शाकविशेषः । पलाण्डुः स्थूलश्वेतकन्दनालो लशुनानुकारी । कवकं कुरवण्डकम् । अमेध्यप्रभवानि माषवराकादीनि । द्विजातिग्रहणं शूद्रपयु-
दासार्थम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । लशुनं श्वेतकन्दो बृहत्पत्रः । गृज्जनं क्षुद्रपत्रोलोहितसूक्ष्मकन्दः । पलाण्डुः स्थूलरक्तकन्दः ।
कवकानि छत्राकसर्पलत्रशिलीन्ध्राणि । एतानि द्विजानामभक्ष्याणि । च पुनः अमेध्यस्थानप्रभवानि ॥ ५ ॥

लोहितान् दक्षनिर्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ॥ शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । वृक्षकोटरसावेण हेत्वन्तरेण वा बहिर्यन्मूलस्कन्धफलपलाशशाखाकुसुमव्यतिरिक्तं वृक्षलङ्घ-
जायते सवृक्षनिर्यासः । लोहितग्रहणात्कूर्पूरादीनामप्रतिषेधः । ब्रश्चनाच्छेदनाद्येषां प्रभवो जायन् एवं वृक्षादेर्वल्कलप्रदेशस्तत्रै-
व जायन्ते तेषामलोहितानामप्रतिषेधः । शेलुः श्लेष्मातकः प्रसिद्धो वैद्यकादिशास्त्रेभ्यः । नतु सूतस्य क्षीरस्य संतानिका-
अप्रसिद्धत्वात् यत्तु पियूषसाहचर्यास्तानिकायुक्तेति भवति साहचर्यविशेषहेतुरुभयत्र प्रयोगे सति न पुनः साहचर्य-
मदृष्टप्रयोगाणां प्रयोगज्ञापकम् । गव्यं च गव्यग्रहणात्माहिषादेरप्रतिषेधः अनाद्यं यदि तदग्निमात्रसंयोगात्पिण्डीभूतमनास-
क्तं च । सद्यः प्रसूताया गोः क्षीरं पीयूषशब्देनोच्यते । ननु च क्षीरस्य सविकारस्य दशाहं चाभक्ष्यतां वक्ष्यति । त्रिचतुरा-
णि वाहानि तादृशं क्षीरं भवति । सत्यं यदि कथंचित्कस्यापि दशाहात्परेण भवति तदिदमर्थवत् । प्रयत्नेनेत्यादिपदद्वयं
श्लोकपूरणार्थम् अभक्ष्याणीत्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । लोहितान् ब्रश्चनजानपि क्रथनादिना कृष्टान् । ब्रश्चनप्रभवान् वृक्षक्षतजानलोहितानपि
निर्यासान् । शेलुः श्लेष्मातकफलं । गव्यं गोसंबन्धिपेयुषं नवप्रसूताया गोर्मसि पर्यन्तं पयः । महिष्यादिक्षीराणां तु दशाहोर्ध्व-
मेव भक्ष्यत्वम् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । लोहितवर्णान्वृक्षनिर्यासान्वृक्षान्निर्गतं रसात्कठिनतां यातान् । ब्रश्चनच्छेदनं तत्प्रभवानलोहितानपि ।
तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः अथोखलु य एव लोहितो यो वा ब्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाशयं काममन्यस्येति । शेलुं बहुवारकफलं । गोभ-
वं पेयूषन्ववप्रसूताया गोः क्षीरमग्निप्रयोगात्कठिनं भवत्येतान्यन्नतस्य जेतु । अनिर्दशाया गोः क्षीरमित्यनेनैव पेयूषस्यापि
निषेधसिद्धावधिकदोषत्वात्प्रायश्चित्तगौरवज्ञापनार्थं पृथक्निर्देशः अतएव यन्नतइत्युक्तम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । वृक्षनिर्यासान् वृक्षकोटरेभ्योजातान् लोहितानितिकर्पूरवारणार्थम् । ब्रश्चनच्छेदनं तत्प्रभवम् ।
तथा च तैत्तिरीयकश्रुतिः । अथो खलु य एव लोहितो यो वा ब्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाशयं काममन्यस्येति । अयमेव लोहितो-
यो ब्रश्चनान्निसूतस्तस्य नाशयं काममन्यस्येति तस्य नाशयमभक्ष्यमन्यस्यानिषिद्धस्य कामं भक्षणमिति श्रुतेरर्थः । ब्रश्चनप्रभवाना-
मलोहितोपि निषिद्धः । शेलुं बहुवारकं । पेयूषं नवप्रसूताया गोः क्षीरं अनिर्दशाया इत्यनेनैव प्राप्तत्वेऽप्यन्यन्तनिषेधार्थम् ।
गर्भादारभ्य स्तनस्थकठिनतदुर्धवा ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । ब्रश्चनप्रभवान्हि कुप्रभृतीन् । शेलुः श्लेष्मातकः । गव्यं पेयूषं तत्क्षणप्रसूताया गोः प्रथमदुग्धम् ।
पीयूषोऽग्निनवंपयः इत्यमरः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोहितान् आरक्तान्वृक्षनिर्यासादीन् विवर्जयेत् । ब्रश्चनप्रभवान् वृक्षच्छेदजातान् । लोहितग्रह-
णात् हिक्वुकूर्पूरादीनामनिषेधः । शेलुं श्लेष्मातकफलं । गव्यं गोरिदं गव्यं । नवप्रसूताया दुग्धविकारपेयूषं पेयूषीति संज्ञं ।
एतानि प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ ६ ॥

वथाकसरसंयावं पायसापूपमेव च ॥ अनुपाकृतमांसानि देवान्ानि हवींषि च ॥ ७ ॥

(१) भेद्यातिथिः । अत्र कसरसंयावमिति समाहारेद्वन्द्वः । तिलैः सह सिद्ध ओदनः कसरशब्देनोच्यते । संयावो भोज्यविशेषः सर्पिर्गुडतिलादिकृतः पुरेषु प्रसिद्धः । येतु यौतेर्मिश्रणार्थत्वाद्यानि मिश्रीकृत्यान्ानि साध्यन्ते मुद्रमकुष्ठकादिभिस्तानि संयावशब्देनोच्यन्तेइति तेषांकसरग्रहणमनर्थकम् । सोपि ह्यनेन प्रकारेण संयावएव । वृथाशब्दः सर्वत्रानुषङ्ग्यते । यदात्मार्थक्रियते न देवपित्रितथ्यर्थतदाकसरादीनामुपदेशइति । तदुक्तम् । नहिगृहस्थाः केनार्थतः पठन्ति हविषइवा वापात्रमृति तादर्थ्येनोद्देशः । अत्रहि कस्य पाकः स्यात् । किंतिहि अनुद्दिष्टविशेषस्यसामान्यतः कृतस्यान्त्यस्य पञ्चयज्ञानुष्ठानंविहितम् । तत्राकृतवैश्वदेवस्य भोजने विहितातिक्रमोऽपुनः प्रतिषेधः समस्ति तथाहि द्वेप्रायश्चित्ते भवतः विहितातिक्रमात्रतिषिद्धसेवनाच्च । कसरादयस्तु देवताविशेषवास्तुयज्ञादिविषयमनुदिश्य कृताकृतत्वादान्हिकविधयोपि प्रतिषिध्यन्ते । यच्चापि नात्मार्थपचेदितितन् सोप्यवश्यकर्तव्यत्वात् । कृताक्रमस्य भोजनप्राप्त्यनुवादोऽपुनः प्रतिषेधः । तथासति द्विमूलकल्पनाप्रायश्चित्तस्यादित्युक्तम् । न चान्यार्थत्वेनापि कृतस्यात्मार्थता पाकस्य निषेद्धंशक्यते । पच्यमानार्थोहिपाकस्तस्य तद्वारिका नशक्या आत्मार्थता निषेद्धं तेनैव वृत्तिविधानात् नहि वृत्यादिशिष्टभोजनंगृहस्थस्य शेषसंस्कारोऽत्र संकल्पः श्रुतोऽप्येन मदर्थपच्यतामिति पाककाले संकल्पमात्रंनिषिध्यते । आत्मार्थचोत्तरकालमविचार्येत्युच्यते । मिथ्यासंकल्पदोषश्च स्यात् । देवतार्थतया संकल्पितस्यात्मार्थतयायोगइति । तस्मादयमनुवादोऽयत्पचेन्नात्मार्थमेवोपयोज्यप्राग्विधेर्वैश्वदेविकादिति । तथाच पक्वान्भोजनेऽपि विधिमेतत्स्मरन्ति । यदन्नः पुरुषोराजस्तदन्नास्तस्य देवताइति । नच बुभुक्षमाणस्यैवाधिकारोऽहर्हस्थप्रतिपत्तिनिमित्तत्वात् । तेन यदहर्नभुञ्जीत तदहर्हप्यकुर्वन्त्यवैति । एतदुक्तंभवति । स्वार्थंवा पचतु परार्थंवा पाक्षीदिति सर्वथा कृतवैश्वदेवातिक्रमणव्रताऽपि न प्रवर्तन्तेइति नित्यतामनुवदति । यच्चापि पठति ॥ लौकिके वैदिके वापि हुतोऽस्मृष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तयइति ॥ अनेनापि नित्यतैवोच्यते । नहि वैदिके वैश्वदेवसंभवः । नच स्मार्तवचने प्रमाणमस्ति । पायसापूपमिति पयसा सिद्धओदनः पायसोऽन्यदध्यादिपयोविकारः । अपूपाः पुरोडाशाः । देवान्ानि समाचारप्रमाणकानि । हवींषि श्रुतिविहितानिहोतव्यानि प्राग्रहहोमाद्यतोहविःशेषस्य भक्ष्यतांवक्ष्यति । अनुपाकृतस्य अयज्ञेऽनुत्तयस्य पशोर्मांसानि उपाकरणं पशोः संस्कारविशेषः सपशुयागेषु विहितः । एतेन च यज्ञोपयुक्तशेषभक्ष्यता मांसस्य लक्ष्यते । वृथाशब्दाधिकारिप्यनुपाकृतग्रहणमतिथ्यादिशिष्टस्यापि गोव्यजमांसस्य प्रतिषेधार्थं गोव्यजमांसमेव वानुपाकृतशब्देन विवक्षितम् । गोव्यजस्यैव तत्रालम्भश्चोदितो यतः । शिष्टंप्रोक्तम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वृथा विप्रैर्भ्योदेवेभ्यश्चादत्त्वा । कसरस्तिलमुद्रमाषसहसिद्धओदनः । संयावोगुडक्षीरघृतादि-साधितः पेयविशेषस्तत्करिकेतिप्रसिद्धः । अनुपाकृतानि पशुबन्धाङ्गभूतमन्त्रवर्धस्पर्शरूपसंस्कारेणासंस्कृतानि । एतत्पूर्वाध्यायस्थवृथामांसपदव्याख्यानम् । तथाच आद्यादावपि मांसभक्षणे दोषइतिगम्यते । देवान्ानि देवेभ्योनिवेदितान्ानि । हवींषि हविः शेषाः । ऋत्विग्यजमानव्यतिरिक्तानामभक्ष्याः ॥ ७ ॥

(३) कुङ्कुमः । देवताद्यगुद्देशेनात्मार्थयत्पच्यते तद्वथाकसरस्तिलेन सह सिद्धओदनः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् तिलतण्डुलसंपकः कसरः सोभिधीयते । संयावोऽधृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्करिकेतिप्रसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पाय-

(७) पूपमेवच= पूपशकुली (४)

सः । अपूपः पिष्टकः एतान्वृथापक्कान्विवर्जयेत् । पशुयागादौ मन्त्रबहुलेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणंतद्रहितः पशुरुपाकृतस्तस्यमांसानि देवान्मानि नैवेद्यार्थमन्त्रानि प्राङ्निवेदनात् । हवींषि च पुरोडाशादीनि होमात्प्राग्वर्जयेत् । अनुपाकृतमांसानीत्येतद्विशेषनिषेधदर्शनादनर्चितंवृथामांसमितिसामान्यनिषेधो बलीवदन्यायेनानुपाकृतमांसेतरश्राद्धाद्यनुद्देश्यमांसभक्षणेपर्यवस्यति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । रुसरस्तिलेन सह सिद्धोदनः । संयावः घृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धः । एतच्चतुष्टयं देवान्तेभ्योदत्तवैव भोज्यम् । अनुपाकृतमांसानि पशुयागादौ मन्त्रेण पशोः स्पर्शनमुपाकरणंतद्रहितपशोर्मांसानि । देवान्मानि देवपूजार्थं संचितानि । हवींषि होमार्थं पित्रर्थं वा संचितानि ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्थमुपादानंवृथात्वम् । तिलमिश्रमोदनं रुसरः । संयावपिष्टविकारोऽपूपादि । उपाकृतं यज्ञविशिष्टम् । देवस्वामिकमन्देवान् । हविस्तु देवतायै निवेदयिष्यमाणं स्थापितद्रव्यम् । विवर्जयेदित्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृथा रुसरः देवताद्युद्देशमन्तरेण साधितः रुसरः तिलमुद्रतण्डुलमिश्रितान्नसिद्धः रुसरसंज्ञः । संयावः गुडक्षीरघृतादिगोधूमचूर्णविकारः । पायसं अपूपमेव अनुपाकृतमांसानि यज्ञे संस्कृतस्य पशोर्मांसानि । देवान्मानि देवतोद्देशेन संकल्पितानि हविर्हवनीयद्रव्यं कर्त्तव्यक्यजमानव्यतिरिक्तानाम् ॥ ७ ॥

अनिर्दशायागोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ॥ आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ ८ ॥

[क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ॥ सप्तरात्रव्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥ ९]+

(१) मेधातिथिः । यदीहानिर्दशाहंगोः क्षीरमिति पाठः उष्ट्रादीनामपि दाशाहादिकः प्रतिषेधआशङ्क्यते । अनिर्दशाग्रहणानुवृत्त्या तत्र समाचारआत्यन्तिकप्रतिषेधार्थआश्रयणीयः । अनिर्दशाया इति तु स्त्रीलिङ्गपाठे आशङ्क्यते नास्ति नहि तद्विधान्तैरनिर्दशाया उष्ट्रमित्यादिभिः संबन्धोपपत्तिरुत्तरत्र । चपुनः क्षीरग्रहणात्समाचाराच्च उष्ट्रैकशफाविकानिर्दशगवीक्षीराणि सविकाराणि प्रतिषिध्यन्ते । सन्धिनीविवत्सयोस्तु क्षीरमेव । अनिर्दशाच गौरुच्यते यस्याः प्रसूताया दाशाहान्यनतिक्रान्तानि । सन्धिनी याउभयोः प्राग्मदोहा कथंचिदन्यतरस्मिन्दुहते । सायमप्रदुग्धासायंदुहते । सा तु स्वल्पक्षीरत्वादेकस्मिन्नेव काले सासौ सन्धिनी कश्चिदाह । या शृतस्ववत्सा परकीयंवत्सं संचार्यदुहते सा सन्धिनी । विवत्सा तु या सत्येववत्से विनाकृतवत्सा वत्सप्रसवणमनपेक्ष्य मकुष्टकयवशालिनुषादिना भोजनविशेषेण दुह्यात् । विवत्साया इति तेनैव वत्सग्रहणे नावत्साधेनुरानीयतामितिवद्गौरितिलब्धे गोग्रहणमजामहिष्योरप्रतिषेधार्थः । न पुनरनिर्दशाया इत्यत्र अतश्च गोग्रहणंतत्राबाधुपलक्षणार्थम् । तथाच गौतमः । गोश्वक्षीरमनिर्दशायाः सूतकेऽजामहिष्योश्चेत्याह । पयोग्रहणंसन्धिनीक्षीरमिति समासान्तवर्तिनः क्षीरपदस्य नातिमुकरः संबन्धोयतः ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिर्दशाया इति पेयूषान्तराद्बोधाधिक्यप्रदर्शनार्थम् । गोरित्यजामहिष्योरप्युपलक्षणम् । उष्ट्रैकशफाविकपदैरुष्ट्रादिपयांस्युच्यन्ते । सन्धिनी वृषाक्रान्ता गौः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसूताया अनिर्दशाया गोर्दुग्धम् । गोरिति पेयक्षीरपशूपलक्षणार्थं तेनाजामहिष्योरपि दाशाहमभ्ये प्रतिषेधः । तथाच यमः अनिर्दशाहंगोक्षीरमाजमाहिषमेव च । तथोष्ट्रभवं । अश्वायैकसुरसंबन्धि । मेघभवं । सन्धिनी याक्रतुमती वृषमिच्छती तस्याः क्षीरम् । तथाच हारीतः । सन्धिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयोऽनपिषेत् ऋतुमत्तद्वति । वि-

वत्सायाऽमृतवत्सायाः । असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वज्रयेत् । धेन्वधिकरणन्यायेन वत्सग्रहणादेव गविलब्धायां पुनर्गोग्रहणंगोरेव नत्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थम् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । ऐकशकं एकशकागर्दभाश्वादयस्तेषामिदं दुग्धादि । आविकं अविर्भेषस्तस्येदं । सन्धिनी-
कृतुमती ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्देशायाः अनिर्गतदशाहायाः । एकशकाः अश्वादयः । सन्धिनी गर्भिणी ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनतिक्रान्तदशाहमस्या अनिर्देशया गोः क्षीरं । औष्ट्रपयः ऐकशकं वडवादीनां पयः । अवेः
आविकं पयः । सन्धिनीक्षीरं वृषेण सन्धीयते या सासन्धिनी । मृतवत्सायाः पयः ॥ ८ ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ॥ स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । आरण्यागोहस्तिमर्कदायः पुंसां क्षीराभावः सर्वेषां मृगाणामिति जातिमात्रविवक्षायां पुल्लिङ्ग-
निर्देशसामर्थ्यात् स्त्रीभिः संबन्धः मृगक्षीरं कुक्कुटाण्डमिति वत् । दर्शितं चैतत्पुंभावविधौ महाभाष्यकारेण । माहिषं विना पयोऽ-
पेक्षया न पुंसकनिर्देशः । स्त्री मानुषी । यद्यपि स्त्री गौः सोमक्रयणीत्यादौ सास्नादिमन्थर्थप्रयोगदर्शनं तथापि जात्यन्तरस्या-
श्रुतत्वात् प्रसिद्धतरत्वात् तत्र प्रयोगः स्यात् । स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति स्त्रियोरन्नमनुत्तममिति नार्येव प्रतीयते । एवकारमञ्ज-
नादिप्रतिषेधे व्याचक्षते । न केवलं स्त्रीक्षीरभक्षणे वर्ज्यं किंतु सर्वान्यास्त्वप्येवंविधास्तु क्रियास्तु । एष तु स्मृत्यन्तरसमाचारसापे-
क्ष एव शब्दः सूचको युक्तो नत्वस्यार्थस्य वाचकः ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आरण्यानां मृगव्यतिरिक्तानामप्यरण्याजानाम् । तथा मृगाणां मृगजातीनां गवयादीनां
संबन्धि पयः । स्त्रीक्षीरं मानुषीक्षीरम् । अत्र क्षीरप्रक्रमे पुनः क्षीरग्रहणमस्याः क्षीरमेवाभक्ष्यं न तु घृतादीति दर्शयितुमिति-
केचित् । शुक्तस्य पुनरत्राध्याये निषेधो दध्यादिप्रतिप्रसवार्थः ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । मृगशब्दोत्र महिषपर्युदासात्पशुमात्रपरः माहिषं क्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामारण्यप्रभवपशूनां हस्त्यादी-
नां क्षीरं स्त्रीक्षीरं च सर्वाणि शुक्तानि वर्जनीयानि । त्वभावतो मधुरं सानियानि कालवशेनोदकादिना चांम्लीभवन्ति तानि शुक्त-
शब्दवाच्यानि । शुक्तं पर्युषितं चैवेति चतुर्थे कृतेपि शुक्तप्रतिषेधे दध्यादिप्रतिप्रसवार्थं पुनरिहोच्यते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । माहिषं दुग्धादि विनारण्यानां । स्त्रीक्षीरं त्वभार्याया अन्यस्त्रियो वा । एतानि त्रीणि वर्ज्या-
न्येव ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वासां मृगीणां महिषी विनेति पाठः । कालातिपत्त्या त्वरसंविहाय रसान्तरगतं शुक्तम् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीक्षीरं द्विस्तनीनाम् ॥ ९ ॥

दधिभक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ॥ यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण सर्वशुक्तेषु प्रतिषेधेषु केषुचिदयमर्थवादः । शुक्तान्युच्यन्ते यानि प्राग्मत्वरसावस्था-
निकालात्ययेन द्रव्यान्तरसंसर्गेण वांम्लतामापद्यन्ते । यथा भ्रातृकादीनि मधुराणि चिरकालातिरसत्वाच्छुक्तानि भवन्ति
निष्पीडितो मधुररसः कालतोम्लतामेतीत्यादिना एवंविधानि तु यानि तु त्वभावतोम्लानि दाडिमामलकजम्बीरादीनि तानि
नैव शुक्तानि यानि च प्राग्मत्कालोत्पत्त्यादीनि । न ह्ययमांम्लपर्यायः शुक्तशब्दस्तत्र केवलानि पाकतः शुक्तानि प्रतिषिध्य-
न्ते । द्रव्यान्तरैश्च पुष्पमूलकादिभिर्योजितान्यत्र ज्ञायन्ते । तथाच गौतमः । शुक्तं केवलमदधि । अभिषूयन्ते अभिषव-
उदकेन संसृज्य परिवासनम् । यद्येवं काल एव तर्ह्यम्लताहेतुः सत्यम् । एतान्यपि द्रव्याणि तृतीयाच करणे सहयोगे वा ।

पुष्पादिभिरुदकेन सह अभिषूयन्ते सन्धीयन्ते । केचित्वाहुः यत्र पुष्पमूलान्यस्तृतांजनयन्ति । यानि दाडिभामलकादीनि शुक्तानि तानि भक्ष्याणि यानि द्राक्षादिभिर्मधुरैरभिषूयन्ते सन्धीयन्ते तानि न भक्ष्यन्ते । अभिषवोमुच्यते शुक्ततांजनं यानि पुष्पादिभिः शुक्तीक्रियन्ते नच द्राक्षादीनि शुक्ततापादकानि किंतर्हि केवलएव कालः । एतच्च सभ्यम् । अशब्दार्थत्वान्हि सोममभिषुणोतीतिशुक्तं करोतीतिप्रतिपत्तिः । किंतर्हि यएवप्राग्व्याख्यातार्थः । दधिसंभवं उदश्विन्मस्तु-
किलाट्कूर्चिकादि ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दधिसंभवं तक्रनवनीतादि । यानि काञ्जिकादीनि अभिषूयन्ते मिश्रीक्रियन्ते । शुभैरनिषिद्धैः ॥ १० ॥

(३) कुङ्कुमः । शुक्तेषु मध्ये दधिभक्ष्यं दधिसंभवंचसर्वतक्रादि । यानितु पुष्पमूलफलैरुदकेन सन्धीयन्ते तानि भक्षणीयानि । शुभैरिति विशेषणोपादानान्मोहादिविकारकारिभिः रुतसंधानस्य प्रतिषेधः । तथाच बृहस्पतिः ॥ कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तान् वर्जयेत् । अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यतद्विकारकृत् ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । दधिसंभवं दध्युपादानकं दधिमिश्रं च तेनाभिक्षादिग्रहः । शुभैरिति विशेषणानिषिद्धैतरैरभिषूयन्ते रसगन्धादीनि तान्यपि भक्ष्याणीत्यन्वयः ॥ कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैर्युक्तं तु वस्तुयत् । अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत् ॥ इति बृहस्पतिः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । शुक्तेषु वस्तुषु कानिचित्प्रतिपत्तौ दधीति ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यमाह दधीति । पुष्पमूलफलैः शुभैरसैर्याभ्यभिषूयन्ते मिश्रीक्रियन्ते तानि मेध्यानि ॥ १० ॥

क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ॥ अनिर्दिष्टांश्चैकशफांश्चिद्विभं च विवर्जयेत् ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रव्याद आममांसभक्षकाः कङ्कगृधादयः । अभक्ष्यवत्केवलममांसभक्षकागृह्यन्ते । तत्रोभय रक्तामयूरादयः । ग्रामनिवासिनः अक्रव्यादा अपि । एकशफा अश्वाश्वतरगर्दभादयः । अनिर्दिष्टास्तुनाभक्ष्यत्वेनोक्तास्ते न भक्ष्यादिति । ये तूक्ता स्तेनैव भक्ष्या ये त्वौष्ट्रवडवक्रक्षगोवानरगर्दभाः प्रजाकामस्तेषांचमांसनाश्रीयादिति । ननुच श्रुतिरप्यत्र भक्ष्यावाप्तिः प्रत्युत निर्दिष्टग्रहणे सति श्रुतौ चोदितानामन्यत्र भक्ष्यताशङ्का अनिर्दिष्टान्वर्जयेन्न निर्दिष्टानिति वाक्यार्थप्रतिपत्तेः । नच स्मृतौ केचिद्भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः येन तद्यतिरिक्तविषयमनिर्दिष्टग्रहणव्याख्यायेत । अतः श्रुतौ ये निर्दिष्टास्ते न भक्ष्या इति प्रामोति । उच्यते । आचाराविरोधी सस्मृत्यर्थः । अनिर्दिष्टग्रहणमनुवादः । टिड्ढिभः शकुनिरेव टिटीतियोवाशते । प्रायेण शब्दानुकरणनिमित्तं शकुनीनां नामधेयप्रतिपत्तिस्तदुक्तं निरुक्तकरणेण काकइतिशब्दानुक्तस्तदिदं शकुनिषु बहुलमिति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रव्यं मांसं तन्मात्रादः क्रव्यादः । ग्रामनिवासिनो ग्राममात्रचरान् । अनिर्दिष्टान् भक्ष्यत्वेनानुक्तान् । तथैकशफानश्वदीन् ॥ ११ ॥

(३) कुङ्कुमः । आममांसये भक्षयन्ति ते क्रव्यादास्तान् सर्वान् गृधादीन् पक्षिणो वर्जयेत् । तथा ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन् । तथा श्रुतौ केचिदेकशफाभक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः तथा चोष्ट्रवडवमालभेत तस्य चर्मांसमश्रीयादिति ।

* शस्तैः शुक्तान् वर्जयेत् = शस्तैर्युक्तं तु वस्तुयम् (अ)

केचिच्चानिर्दिष्टासभादयस्तेषां मांसवर्जयेत् । येपि यज्ञाद्वत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञएव मांसभक्षणं सर्वदा । टिट्ठिभा-
ख्यं च पक्षिणं वर्जयेत् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतानेकोनविंशतोनाद्यादित्याह । क्रव्यादानामं मांसभोजिनः । शकुनीन् पक्षिणः ।
ग्रामनिवासिनः पारावतादीन् । अनिर्दिष्टेति विशेषणात् त्वाष्ट्रं वाडवमालभेतेति तन्मांसं भक्ष्यमिति । एकशफानिति पक्षि-
विशेषणम् ॥ ११ ॥

(५) मन्दुनः । अथ भक्ष्येष्वभक्ष्यानाह क्रव्यादानिति । क्रव्यं मांसं तदतिभक्ष्यतीति क्रव्यात् गृभादयः क्रव्यादः ।
ग्रामनिवासिनः पारावतादयः । अनिर्दिष्टाननुपदिष्टान् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्ज्यानाह क्रव्यादानिति । क्रव्यं मांसं तद्भक्षयन्ति ये क्रव्यादास्तान् गृभादीन् । तथा सर्वान् ग्राम-
निवासिनः पारावतप्रभृतीन् न निर्दिष्टाननिर्दिष्टान् भक्ष्यत्वेनाकथितानेकशफादीन् । टिट्ठिभः शब्दानुकारी एतादृशान् वर्जयेत्
॥ ११ ॥

कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राव्हं ग्रामकुक्कुटम् ॥ सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुकसारिके ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । कलविङ्को ग्रामचटको निगमेषूक्तः ग्रामवासित्वात्तस्य सिद्धे प्रतिषेधे पुनः प्रतिषेधः स्त्रियाश्च-
टकाया अभ्यनुज्ञानार्थः । पुंशब्दोऽयं बृषभवत् । अन्येत्वारण्यस्य निवृत्त्यर्थं मन्यन्ते । तेहि वर्षाब्दे वनवासिनो भवन्ति ।
बाहुल्यव्यपदेशश्च ग्रामचटका उच्यन्ते । यथामहिषा आरण्याः । प्लवहंसचक्रवाकानां वक्ष्यमाणजालपादप्रतिषेधात्सिद्धे
प्रतिषेधे नित्यार्थग्रहणम् । अत आख्यादीनां विकल्पेन भक्षणं गम्यते । ग्रामकुक्कुटं । ग्रामग्रहणादारण्याभ्यनुज्ञानम् । कुतः
पुनरारण्यस्या भक्ष्यताशङ्का । स्पृत्यन्तरेहि कुक्कुटो विकिराणामिति पठ्यते अतश्चाविशेषेणा भक्ष्यताशमा वचनेन तस्य सा-
मान्यप्रतिषेधस्य विशिष्टविषयता प्रज्ञायते । ननु विकल्पः कस्माद्भवत्यनेन शास्त्रेणास्याभ्यनुज्ञानाच्छान्तरेण चाविशेषेण-
तस्यापि प्रतिषेधात् । नायं विकल्पस्य विषयः विरोधेहि तुल्यबलानां विकल्पो न चात्र विरोधोऽस्ति । न ह्यनयोः स्पृत्योः शास्त्र-
भेदोऽपि । सामान्यस्य विशेष उपसंहर्तुं न्याय्यत्वात् । शास्त्रान्तरतस्तृतीयस्याप्येकशास्त्रस्य दर्शितत्वात् । यद्येवं जालपादप्रतिषे-
धस्यापि हंसादिविशेष एवोपसंहारो युक्तो नाविशेषेण काकजालपादानां सर्वेषां प्रतिषेधो भवेदेवं यद्यपौ रूषेयोऽयं न्यः स्यात् भि-
न्नकर्तृके त्वपौरूषेयत्वेन सामान्यस्य न किंचित्प्रयोजनम् । हंसादिविशेषमात्रपर्यवसाने भिन्नकर्तृकश्च पौरूषेयत्वे सति सा-
मान्यदर्शिनो विशेषविषयमज्ञानं संभवति विशेषदर्शिनोपि सामान्यविषयः उभयोश्च मूलकल्पनायामेकस्य सामान्यवेदनं-
वचनमूलकं कल्प्यते । अन्यस्य विशेषवचनं तयोश्च वैदिकयोर्भिन्नशाखाधीतयोरसति शास्त्रभेदे एकवाक्यतैव न्याय्या । न
च वेदे पर्यनुयोगोऽस्ति । किं सामान्येन यदि विशेषनिष्ठता तस्य कर्तुरभावात् । श्रुतादितत्र प्रतिपत्तिः केवलशब्दशक्तिस-
माभिता । न प्रयोजनवशेनार्थान्तरकल्पनं । रज्जुवालादयः शाकुनिकेभ्य उपलब्धव्याः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कलविङ्को वन्यो ग्राम्यश्चेति वन्यनिषेधार्थं पृथक्प्रतिषेधः । प्लवजलकाकः । चक्राव्हश्चक्र-
वाकः । रज्जुवालोजलचरपक्षिभेदः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । कलविङ्कः चटकं तस्य ग्रामारण्योभयवासित्वादेव निषेधः इत्यारण्यस्याप्यभक्ष्यत्वात्तार्थान्तिशब्देन निषे-
धः । प्लवाख्यं पक्षिणं तथा हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटसारसरज्जुवालादात्यूहशुकसारिकाख्यान्पक्षिणो वर्जयेत् । वक्ष्यमाणजाल-
पादनिषेधेनैव हंसचक्रवाकयोरपि निषेधसिद्धौ पृथक्प्रतिषेधोऽन्येषामपि जालपादानां विकल्पार्थः स च व्यवस्थितो विज्ञेयः ।

आपदिभक्ष्यानत्वनापदि इच्छाविकल्पस्यरागतएव प्राप्तेः । ग्रामकुक्कुटे तु ग्रामग्रहणमारण्यकुक्कुटम्यनुज्ञानार्थं न त्वेतद्यति-
रिक्तग्रामवासिविकल्पार्थम् । आपदर्थे गतप्रयोजनंभवति । वाक्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्यान्याम्यत्वात् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । कलविङ्कोग्रामचटकः । ग्रामवासित्वात्तस्य प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्ग्रहणमष्टकासु स्त्रीणामारण्या-
नांचानुमत्यर्थम् ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । कलविङ्कोग्रामचटकः । ह्रस्वोहंसविशेषः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कलविङ्गः ग्रामचटकः । ह्रस्वजलकुक्कुटं । हंसं चक्रवाकं ग्रामकुक्कुटं सारसं रज्जुदालवृक्षकुक्कुटं
दात्यूहं । दात्यूहः कालकण्ठकइत्यमरः । एतादृशांश्च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ॥ निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतुद्य प्रतृत्य चञ्च्वा ये भक्षयन्ति । स्वभावएषेषांपक्षिणां । प्रतुदाः शतपत्रादयः । जाल-
पादाआद्यादयः । तेषांविकल्पउक्तौननुच यत्र विकल्पउच्यते तत्रेच्छातः प्रवृत्तिः । साचाप्रतिषिद्धेऽपि स्थितैव लौकिकंहि
भक्षणं तत्सत्येवार्थित्वे न शास्त्रीयं येन नियमतः स्यात् । तत्र विकल्पितस्य प्रतिषेधस्य न किंचित्प्रयोजनंप्रयामः ।
उच्यते । दत्तोत्तरमेतत् । यत्राबुद्धिपूर्वप्रयोगाच्छब्दादेवार्थावगतिः । पौरुषेयः स्वयंप्रस्थः समाहितचेतसा प्रयत्नवता शत-
साहसिकसंक्षेपमुभाचार्येण प्रणीतोयत्राशक्यमनर्थकंप्रयोज्यं अतआचार्याभिधानंउन्नीयते नूनं जालपादे प्रति
षेधेत्वसति येन तद्विशेषहंसस्त्वशब्देन निषेधयति । यतएतदपिस्मरणमेव अन्येत्वन्धेनजालपादस्त्वितिप्रमादपाठः स्यात्
उक्तंचैतदिद्विस्तेषां चेष्टितेन महतावासूत्रप्रणयनेनाचार्याणामभिप्रायालक्ष्यन्ते विशेषश्चात्रानुमीयते । अनापदिनभक्षये
दितिवक्ष्यति सामान्यप्रतिषेधउभयोरर्थवत्वाय । यत्रमांसविक्रयार्थाः पशवोहस्यन्ते सासूना आपणोमांसस्येत्येकं । वल्लू
रं मांससंशोष्य चिरस्थापितं । नखैर्विकीर्यं भक्षयन्ति ते नखविष्किराः । मयूरबलाकादयः । आपत्स्त्विति वचनानु
तेषांपक्षिकी भक्षयंताप्यस्ति सहि पठति कुक्कुटोविकिराणामिति मचास्य मानवस्य वचनस्य कुक्कुटोपसंहारः शक्योव-
क्तं कुक्कुटनामग्रहणस्यानर्थक्यप्रसंगात् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतुदान् चञ्च्वाप्रतुद्यरुमीभक्षयतः । जालपादानुक्तहंसादिव्यतिरिक्तानपि तेषांतु पृथग्व-
चनंदोषाधिक्यार्थम् । नखविष्किरान् नखैर्भूमिविकीर्य रुमीनुत्पाद्य भक्षयतः । निमज्जतोनिमज्जनिमज्ज मत्स्यादान्
मत्स्याभक्षयतः । सूना अनेकप्राणिप्राणवियोजनस्थानं ततोऽगृहीतंसौनं । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतुद्य चञ्च्वा ये भक्षयन्ति तान्दार्वाघादानीन् । जालपादानिति जालाकारपादान् शरारिप्रभृतीन् ।
कोयष्ट्याख्यंपक्षिणं नखविष्किरान् नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तानम्यनुज्ञातारण्यकुक्कुटादिव्यतिरिक्तानस्येनादीन् । तथा
निमज्ज ये मत्स्यान्खादन्ति तान्मद्गुप्रभृतीन् । सूना मारणस्थानं तत्र स्थितयन्मांसं भक्षयमपि । वल्लूरंशुष्कमांसं एतानि
वर्जयेत् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतुदान् दार्वाघादानीन् । जालपादान् शरारिप्रभृतीन् । हंसचक्रवाकयोर्जालपादत्वेपि पृथग्व-
ग्रहणमतिनिन्दार्थम् । नखविष्किरान् कुक्कुटाद्यतिरिक्तत्वे सति नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तान् । मत्स्यादान् मद्गुप्रभृतीन् ।
सौनं वधस्थलस्थितमज्ञातमांसम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः कोयष्टिष्टिभक्तः । नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति ते नखविष्किराः । निमज्जन्तो मत्स्यादाजलध्यालादयः । सौनसूनास्थानम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकमित्यमरः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतुदशब्दं कुर्वाणां स्तित्रादीन् । जालपादांश्च जालाकारपादांश्च । नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तान् खविष्किरान् श्येनादीन् । तथा निमज्जतः मत्स्यादीन् पक्षिणः । सूनास्थाने मांसं सौनं । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥
बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम् ॥ मत्स्यादान् विडूराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । बकबलाकाकाकोलोदीनां मत्स्यादग्रहणात्सिद्धे प्रतिषेधे तद्व्येषां विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । मत्स्यादा अपक्षिणोपि मत्स्यादग्रहणादभक्ष्याविक्षेपाः नक्रादयः क्रियानिमित्तत्वात् मत्स्यादशब्दस्य । काकोलश्च श्येनो देशान्तरप्रसिद्धेरयं बाह्लीकेष्वेवमुच्यत इति प्रसिद्धम् । विडूराहप्रतिषेधाच्चारण्याभ्यनुज्ञायामप्रतिषेधश्च पूर्वसूत्रे प्रकरणाच्छकुनिवशेषणार्थो विज्ञेयः । एवं हि चेह विडूराहग्रहणमर्थवद्भवति ग्रामवासी शूकरो विडूराहः । ननु च यदि तत्र प्रकरणादग्रामवासिनः पक्षिणो गृह्यन्ते । इहापि मत्स्यादाः पक्षिण एव गृहीतुं श्याम्याः । नैवं नचात्र शकुनीनां प्रकरणमस्ति विडूराहमत्स्यानामिति पक्षिणामपि निर्देशार्थम् । सर्वशः सर्वदा । उत्सर्गोऽयं अस्यापवादवक्ष्यामः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलाका बिसकण्ठी । काकोलोद्गोणकाकः तेन काकमात्रोपलक्षणम् । मत्स्यादान् मत्स्यपक्षिणो वन्यान् पिवराहान् तथा विडूराहान् विष्टाभक्षकान् । मत्स्यानेव च सर्वशः सर्वे मत्स्यानभक्ष्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । बकबलाकाद्गोणकाकखञ्जनांस्तथा मत्स्यादान् पक्षिव्यतिरिक्तानपि नक्रादीन् विडूराहांश्च । विडिति विशेषणमारण्यसूकराभ्यनुज्ञानार्थम् । मत्स्यांश्च सर्वान्वर्जयेत् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । काकोलं द्रोणकाकं । खञ्जरीटं खञ्जन इति प्रसिद्धम् । मत्स्यादान् नक्रादीन् । बकबलाकयोर्मत्स्यादत्वेन प्रतिषिद्धत्वेऽपि पुनर्ग्रहणमेषां विकल्पार्थमिति मेधातिथिः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । बलाका बकविशेषः । काकोलोद्गोणकाकः । मत्स्यादान् नक्रादयः । मत्स्यादनिषेधे सामान्यतः सिद्धेऽपि विशेषणकेषां चिदुपादानंदोषातिशयसूचनार्थम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रोणकाको काकोलः । विडूराहं ग्रामशूकरं । सर्वशः मत्स्यानेव वर्जयेत् ॥ १४ ॥

यो यस्य मांसमश्नाति सतन्मांसादुच्यते ॥ मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य मत्स्यप्रतिषेधविधेरर्थवादोऽयम् । यत्संबन्धिमांसं योऽश्नाति सतन्मांसं संबन्धिन्याशनक्रियया व्यपदिश्यते । यथा सर्पादो नकुलो मार्जारो मूषकाद इत्यादि । यस्तु मत्स्यादः ससर्वमांसाशी भवति । गोमांसाद इत्यपि व्यपदेष्टुं युक्तः । अतो निन्दातिशयान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदुपपादयति यो यस्येति । यस्य मांसं छागादेः योनरोऽश्नाति सतन्मांसाद इत्येवोच्यते लोकैः । यस्तु मत्स्यादः ससर्वमांसाद इति । मत्स्यानां सर्वमांसाशित्वेन तदशने सर्वमांसाशनदोषात् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । मत्स्यभक्षणार्थं नन्दा माह यो यस्येति । यो यस्य मांसं खादति सतन्मांसाद एव परं व्यपदिश्यते यथा मार्जारो मूषिकादः । मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षकत्वेन व्यपदेष्टुं योग्यस्तस्मान्मत्स्यान् खादेत् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । मत्स्यस्य सर्वप्राणिभक्षणयोग्यत्वात् नद्रक्षकस्यापि सर्वमांसादन्वमित्याह य इति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । योयस्य जीवस्य मांसमभाति सतन्मांसादुच्यते मत्स्यान्वर्जयेत् ॥ १५ ॥

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥ राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । पाठीनरोहितौ मत्स्यजातिविशेषौ तयोर्हव्यकव्यनियोगेन आद्धादौ भक्ष्यताऽभ्यनुज्ञायते । नान्वाहिके भोजने । राजीवसिंहतुण्डसशल्कानां सर्वशः हव्यकव्याभ्यामन्यत्राप्यनिवृत्तिर्भोजने । राजीवाः । पद्मवर्णाः कैश्चिदिष्यन्ते । अपरैस्तु राजयोरेषायेषांसन्ति । सिंहतुण्डाः सिंहारुतिमुखाः । सशल्काः शकलिनः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रविशेषमाह पाठीनेति । पाठीनोववालः । आद्यावदनार्हौ । हव्यकव्ययोः आद्धस्य देवपिभ्यभागयोनियुक्तौ । नियोगेति तेन आद्धे पाठीनरोहितयोराजीवादीनां च वक्ष्यमाणानां च भक्षणे न मत्स्यभक्षणदोषः । ततोऽन्यत्रतुभक्षणे मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्रयहंवसेदिति स्मृत्यन्तरोक्तंप्रायश्चित्तमित्यर्थः । एतेनैतएव मत्स्याः आद्धेया इत्यपि दर्शितम् । नियुक्तैरितिकचित्पाठः । राजीवो राजग्रीवाख्यो मत्स्यः । सिंहतुण्डाः सिंहसदृशवक्रा-मत्स्यभेदा मद्गुरादयो शल्का अपि । सशल्कानखण्डत्वग्युक्तान् रोहितादिभ्योऽन्यानपि सर्वान् । सर्वत्र चात्र नियुक्तावित्यनुवर्तते पूर्वमत्स्यानेव च सर्वश इति सर्वमत्स्यानारागप्राप्तभक्षणनिषेधात् ॥ १६ ॥

(३) कुड्मूकः । इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह पाठीनरोहिताविति । पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयौ । हव्यकव्ययोनियुक्ताविति समस्तवक्ष्यमाणभक्षणनिषेद्धोपलक्षणार्थं तेन प्राणायत्यादावदोषः । तथा राजीवाख्यां सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च सर्वान्वक्ष्यमाणलक्षणोपेतानद्यात् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पाठीनरोहितौ देवपैत्रादिकर्मणि नियुक्तावेवावदानीयौ नन्वप्यदा राजीवसिंहतुण्डसशल्कमत्स्यास्तु हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणीया इत्याचक्षतुः । न तन्मनोहरं । पाठीनरोहितौ आद्धे नियुक्तौ आद्धो भोक्तव्यौ न तु आद्धकर्त्रापि राजीवादयो हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्ष्या इत्यस्याप्रमाणत्वात् । मुन्यस्तरैश्च रोहितपाठीनराजीवादीनां तुल्यत्वेनाभिधानात् । तथाच शङ्कः ॥ राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च । पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्यामत्स्येषु कीर्तिताः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वाविद्रोधाः कच्छपशल्यकाः । शशश्च मत्स्येष्वपि तु सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ॥ हारीतः सशल्का मत्स्याऽयथा योप-पन्ना भक्षयेत् । एवं च ॥ भोक्तव्यौ न कर्त्रापि आद्धे पाठीनरोहितौ । राजीवाद्यास्तथा नैति ध्याख्या न मुनिंसमता ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेषु प्रतिप्रसवमाह पाठीनेत्यादि । हव्यकव्ययोनियुक्तौ विनियुक्तौ सन्तावाद्यौ भक्ष्यौ । राजीवादिष्वप्येवंप्रयोजना । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु राजीवादयोऽन्यदापि भोक्तव्या इत्याहुतुः ॥ राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च ॥ पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्यामत्स्येषु कीर्तिताः इति शङ्कस्वचनात् ॥ तत्रसहस्रदंष्ट्रः पाठीनः राजीवः शकुलः सिंहतुण्डः सिंहस्येव मुखपस्य सप्राणिप्रभेदः । सशल्काः सवल्काः । रोहितराजीवयोः सशल्कत्वेऽपि पुनर्ग्रहणम-त्पादरार्थम् ॥ १६ ॥

(५) जम्बूनः । अत्रापवादमाह पाठीनेति । पाठीनश्चक्राख्यो मत्स्यविशेषः । आद्यौ भक्ष्यौ । सर्वावस्थानभक्ष्या-वित्युक्तं नियुक्तौ हव्यकव्ययोरिति । राजीवापद्मवर्णान् । सिंहतुण्डान् सिंहमुखान् । सहशल्कैर्वल्कलैर्वर्तन्त इति सशल्काः । एतां राजीवादी मत्स्यविशेषानायादिति शेषः । सर्वशो हव्यकव्ययोरनिवृत्तानपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाठीनादीं भक्ष्यानाह पाठीनेति । पाठीनरोहितौ रोहितसंज्ञो रोहितवर्णः । हव्यकव्ययोः कार्ये

आद्यौ भक्ष्यौ । राजीवान् पद्मवर्णान् सिंहतुण्डांश्च सिंहमुखान्पत्स्यान् सशल्कान् शल्कैः सह वर्तन्ते सशल्कास्तान् भक्षयेत् ॥ १६ ॥

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । एकचराः सर्पोलूकादय एकाकिनश्चरन्ति । अज्ञातानामतोजातिविशेषतश्च । मृगद्विजान् मृगाः पक्षिणश्च न भक्ष्याः । भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् ये प्रतिषिद्धास्ते तादृष्ये असति भक्ष्यतांप्राप्ताः समुद्दिष्टा इव भवन्ति । नतु भक्ष्याणां समुद्देशोऽस्ति । परिहर्तव्यतया विशेषतोऽविज्ञातान् भक्ष्यपक्षपतितान् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टा इत्येवमुच्यन्ते । पञ्चनखाश्च वानरशृगालादयः । सर्वं ग्रहणं पादपूरणार्थम् ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकचरान् संघचारिजातीयान्देवादिकाकिनश्चरतः भक्ष्येषु समुद्दिष्टान् गणितानपि । अज्ञातांश्चाप्रसिद्धान्मृगद्विजान् द्विजाः पक्षिणः । सर्वान् पञ्चनखान् वक्ष्यमाणव्यतिरिक्तान् ॥ १७ ॥

(३) कुङ्कुमः । यएकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान् तथा यर्वाभयुक्तैरपि नामजातिभेदेनावधार्य विभागतश्च मृगपक्षिणोन् ज्ञायन्तेतान् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टानितिसामान्यविशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षनिक्षिप्तान्भक्ष्यत्वेन समुद्दिष्टाश्च तथा सर्वान्पञ्चनखान्वानरादीन् भक्षयेत् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुसरति नेति । एकचरान् सर्पादीन् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् समुद्दिश्यमानान् एकचरान् स्वतन्त्रानिति वा न भक्षयेत् । मृगाश्च द्विजाः पक्षिणश्च तान् अज्ञातान् जातितोनामतश्च पञ्चनखान्वानरादींश्च न भक्षयेदन्यनुषङ्गः । श्वाविधादीन्पञ्चनखान्पञ्च वर्जयित्वाऽन्यान् भक्षयेदन्यर्थः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । एकचरान् सर्पादीन् । अज्ञातान्मनुष्यैर्नामतोजातितश्च । भक्ष्येषु सामान्यतोऽभक्ष्यतया न ज्ञातेष्वपि समुद्दिष्टान्विशेषतः । शास्त्रान्तरेण भक्ष्यतया निर्दिष्टान्भक्षयेत् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकचरान् भक्षयेत् । अज्ञातांश्च मृगद्विजान् जातितोये अज्ञातामृगाः पक्षिणश्च तान्भक्षयेत् । सर्वान्पञ्चनखान्भक्ष्येषु समुद्दिष्टानपि नभक्षयेत् ॥ १७ ॥

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ॥ भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वह्वरनुष्टांश्चैकतोदतः ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चनखानांमध्याच्छ्लवित्कादयोभक्ष्याः । स्मृत्यन्तरे तु खड्गे विकल्पः । तथाच वसिष्ठः । खड्गे तु विवदन्तइति । उष्ट्रवर्जिताएकतोदतोगोव्यजमृगाभक्ष्याः । ननुच श्वावित्प्रभृतीनांपञ्चनखानांभक्ष्यत्ववचनादन्येषामभक्ष्यतासिद्धेःसर्वान्पञ्चनखानिति प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । नैषदोषः । सर्वशब्देन प्रतिषेधे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवति । भक्ष्यविशेषनिर्देशेन तदन्येषांयाअभक्ष्यताप्रतिपत्तिः साआनुमानिकीप्रतिपत्तिः । गौरवंहितथास्यात् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्वावित् कण्टकी प्राणिभेदः यः श्वानंस्वगात्रकण्टकौर्विध्यति । शल्यकस्तत्सदृशोपरः । एकतोदतः एकदन्तपङ्क्तियुक्तान् ॥ १८ ॥

(३) कुङ्कुमः । अत्रप्रतिप्रसवमाह श्वाविधमिति । श्वाविधंसेधाख्यंप्राणिभेदं शल्यकं तत्सदृशंस्थूललोमानम् । तथा गोधागण्डककच्छपशशान्पञ्चनखेषु भक्ष्यान्पन्वादयः प्राहुः । तथा उष्ट्रवर्जितानेकदन्तपङ्क्त्युपेतान् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । पञ्चनखानांमध्ये पञ्चानामेव ह्यव्यक्यार्थत्वम् । तत्र श्वाविधः शुनोर्विध्यतीति वन्तुरः ।

शल्यकं शल्यानिकण्टकाकाराणि रोमाणि सन्ति यस्यतं । गोधा रुकलासाकारा । देवान्पितृन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं दु-
ष्यतीत्युक्तेः । अनुष्ठानं उष्ट्रभिनान् । एकतोदतः एकपङ्क्तिदन्त्युक्ताङ्गवादीन् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चनखेष्वपि केषांचिद्भक्षणप्रतिप्रसौति श्वाविधमिति । शल्यकः शलली । गोधा रुकलासानुका-
रिणी । खड्गः पिष्येप्रशस्तोभृगविशेषः । अनुष्ठानुष्टवार्जितान् । एकतोदतोऽजप्रभृतीन् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वाविधं सेधाख्यं । गोधा रुकलासानुकारिणी । खड्गकूर्मशशांस्तथा भक्ष्यानाह । अनुष्ठानं
उष्ट्रव्यतिरिक्तान् ॥ १८ ॥

छत्राकं विडुराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ॥ पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः ॥ १९ ॥

(१) मेघातिथिः । छत्राकं कवकानि । विडुराहः ग्रामशूकरः स्वतन्त्रविहारः एतानिभक्षयित्वापतितोभवेत्
पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात् । वक्ष्यति च । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जग्ध्वा एकैकं प्रत्येकमेव स्मृत्यन्तरे निषेधात् । पतेत् द्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमिति-
गौतमोक्तपातित्यवान्भवति । तेन प्रायश्चित्तचरणात्माक् संध्यादावनधिकारउक्तः । एवंयत्रयत्रान्यदोषे पातोक्तिस्तत्र
द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

(३) कुङ्कुमः । कवकग्रामशूकरलशुनादीनामभ्यतमंबुद्धिपूर्वकं गुरुप्रायश्चित्तोपदेशादभ्यासतोभक्षयित्वा द्विजातिः
पतति । ततश्च पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात् । गर्हितानां तथा जग्धिः सुरापानसमानि षडिति ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रायश्चित्तार्थपुनश्छत्राकादिग्रहणम् । मत्या ज्ञानेन जग्ध्वा भक्षयित्वा पतेदतःपतितस्यैव
प्रायश्चित्तं कुर्यादिति ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषिद्धेष्वपि केषांचिद्गर्जनीयतामन्वाह छत्राकमिति । छत्राकं द्विविधं भूजवृक्षजं चेति ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्षणे प्रत्यवायमाह छत्राकमिति । मत्या ज्ञात्वा जग्ध्वा भक्षयित्वा द्विजः पतति पतितो भवेत् ।
पुनर्लशुनादिग्रहणं प्रायश्चित्तातिशयार्थम् ॥ १९ ॥

अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्नपनं चरेत् ॥ यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ २० ॥

(१) मेघातिथिः । अमत्याअबुद्धिपूर्वषट्जग्ध्वाषण्णामभ्यतममपि भक्षणस्यअविधेयत्वनिमित्ततया साहित्यस्या-
विवक्षा । शेषेषु अभक्ष्येषु भक्षणे लोहितवृक्षनिर्यासादिषु एकमहोरात्रं न भुञ्जीत । अहःशब्दोरात्रावपि दृष्टप्रयोगः ।
अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चेति । येषु चात्र प्रकरणे प्रतिषिद्धेषु प्रायश्चित्ताधिकारे प्रतिपदंप्रायश्चित्तमन्यद्वक्ष्यते ऋग्यादशुक-
रेत्यादि तत्र तदेव द्रष्टव्यं प्रतिपदविहितत्वात् । अस्य चोपवासस्याऽन्यत्र चरितार्थत्वात् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मतिरिच्छा तदभावोऽमतिः । षट् षण्णामभ्ये यार्कचिदेकम् । अत्रत्वमत्या भक्षणेवि-
हितंयदकामानां कामात्तद्विगुणमिति वचनात् मतिभक्षणप्रायश्चित्तं द्विगुणमूलम् । सांत्तपनं द्यहसाभ्यं वक्रमात्रप्रवेशे । सम्य-
ग्भक्षणे तु यतिचान्द्रायणम् । शेषेषु अभक्ष्येष्वभ्यप्रभवकन्दादिष्वमत्याभक्षितेषु । मत्या द्यहोपवासः । एतच्च तन्मभ्य-
पतिताल्पप्रत्यवायहेतुभक्षणे पेयवपानमत्स्यभक्षणादौ स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्ताधिक्यविधानात् ॥ २० ॥

(३) कुङ्कुमः । एतानि छत्राकादीनि षट् बुद्धिपूर्वकमेव भक्षयित्वाऽभिधेयभक्षणस्यनिमित्तत्वेन साहित्यस्या-
विवक्षितत्वात् । एकादशाभ्यायवक्ष्यमाणस्वरूपसमाहसाभ्यंसांत्तपनं यतिचान्द्रायणं वाचरेत् । एतद्यतिरिक्तेषु लोहित-

वृक्षनिर्यासादिषु प्रत्येकं भक्षणादहोरात्रांपवासं कुर्यात् । छत्राकादीनां च प्रायश्चित्तापकर्षो वर्जनादरार्थः । शेषेषूपवसेदहरितिलाघवार्थं तत्र हि क्रियमाणे लोहितनिर्यासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । शेषेषु छत्राकादिषु वर्जितेष्वमेध्यप्रभवादिष्वनखान्तेषूपवासमात्रम् । कामतो भक्षणे प्रायश्चित्तम् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतानि छत्राकादीनि षडमत्याऽज्ञानेन जग्ध्वा भक्षयित्वा कच्छं कच्छसंज्ञं व्रतं चरेत् । यतीनां यच्चान्द्रायणतश्चरेत् । शेषेषु छत्राकादिव्यतिरिक्तेषु वस्तुषु भुक्तेषु सत्सु अहः उपवसेत् ॥ २० ॥

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कच्छं द्विजोत्तमः ॥ अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । भोज्यशुद्धगृहभोजिनो ब्राह्मणस्येदमुच्यते । यस्य शुद्धस्य गृहे यानि ब्राह्मणानामभोज्यान्वनानि संभवन्ति न दूरतः परिह्रियन्ते तादृशस्य गृहे यो ब्राह्मणोऽन्भुङ्क्ते तस्य प्रतिषिद्धान् भोजनाशङ्कायां प्राजापत्यकच्छचरणमुपदिश्यते । अविशेषनोदनायां प्राजापत्यं कच्छं प्रतीयत इति वक्ष्यामः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमज्ञातदोषशङ्कायामाह । दोषो यदभुङ्क्ते तस्य शुद्ध्यर्थं । ननु च ईदृशस्य शुद्धिवक्ष्यति अदृष्टमद्भिर्निर्णीतमिति तस्य विषयतत्रैव दर्शयिष्यामः । ज्ञातस्य तु दोषस्य विशेषतः वैशेषिकं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । यस्य यद्विहितं प्रतिपदम् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संवत्सरस्येति षड्या तन्मध्यर्हतिविवक्षितम् । कच्छं प्राजापत्यं । द्विजोत्तमो विप्रः । अपिशब्देन शक्तस्याधिककरणमुक्तम् । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं अज्ञायमानदुष्टसंसर्गभुक्तान् दोषनिवृत्त्यर्थम् । ज्ञातस्य तु विशेषतो यत्र यथोक्तं तदेव ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजोत्तमपदं द्विजातिपरं त्रयाणां प्रकृतत्वात् एतदुक्तं द्विजानामित्युपसंहाराच्च । द्विजातिः संवत्सरमध्यं एकमपि कच्छं प्रथमांस्त्राजापत्याख्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् । ज्ञातस्य पुनरभक्ष्यभक्षणदोषस्य विशेषतो यत्र यद्विहितं तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । यत्तु । त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णीतं कथञ्च वाचा प्रशस्यत इति ॥ तद्व्यशुद्धिप्रकरणपरितः प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्रव्यशुद्धिविशेषेऽवतिष्ठते ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामज्ञानतो भक्षणे त्वाहं समिति । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमिदं कच्छमात्रमिति शेषः । विशेषतः विशेषाकारेण छत्राकादीनामुक्तत्वात् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमेकं कच्छं संवत्सरस्य संवत्सरपर्यन्तं चरेद्विजोत्तमः । ज्ञातस्य ज्ञानपूर्वभक्षितस्य विशेषतः ॥ २१ ॥

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्तामृगपक्षिणः ॥ भृत्यानांचैव वृत्त्यर्थमगस्त्योऽस्त्राचरत्पुरा ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । भक्ष्यप्रसंगेन हि साभ्यनुज्ञायते । अत्यर्थं भुत्पीडायां मृत्यादेर्भोजनान्तरासंभवे भक्ष्यमृगपक्षिवधः कर्तव्यः । भृत्याः प्राग्व्याख्याताः । अगस्त्यस्तथाकृतवानित्यगस्त्यग्रहणं प्रशंसार्थम् । यज्ञार्थमित्याद्यर्थं लोकोऽर्थादा एव । तत्र हि वधः प्रत्यक्षश्रुतिर्विहितत्वदिव प्रसिद्धः । प्रशस्ता ये भक्ष्यतयाऽनुज्ञाताः । एष एवार्थोत्तरलोके विस्तरतः कर्मार्थवाद्यतया कथ्यते ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र मांसेषु भक्ष्याणि कानिचिदुक्तानि मांसोत्पादनं च प्राणिनो हत्वा हतानां वा मांस-

ग्रहणेनेति द्विधा तत्रैमेत्राब्राह्मणउच्यतइत्यादिषु प्राणिवधस्यातिपापहेतुत्वंप्रतीयते तथाच त्वयंप्राणिवधाचरणेपि यत्र ब्राह्मणानां तादृशीहिंसादोषस्तत्पसंगात्कथयति यज्ञार्थमिति । यज्ञार्थं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञसिन्ध्यर्थं वध्याः । त्वयं भृत्यानां भरणीयानांमातापितृभार्यादीनां दुर्भिक्षाद्यापदि वृत्तिर्जीवनमात्रं तदर्थम् । अगस्त्योऽष्टाचरदुभयार्थम् । अगस्त्यग्रहणं ब्राह्मणकार्यतां दर्शयितुम् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं भक्षणप्रसंगेन यागाद्यर्थं हिंसामप्यनुजानाति यज्ञार्थमिति । ब्राह्मणादिभिर्यागार्थप्रशस्ताः शास्त्रविहितामृगपक्षिणोवध्याः । भृत्यानांचावश्यंभरणीयानांबृद्धमातापित्रादीनांसंवर्धनार्थम् । यस्मादगस्त्योमुनिः पूर्वतथाकृतवान् । परकृतिरूपोयमनुवादः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भक्ष्यप्रसङ्गेन हिंसांकुर्वित्यनुजानाति यज्ञार्थमिति । भृत्यानां भरणीयानां । सदाचारप्रमाणयति अगस्त्यइति ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । भक्ष्यत्वेनानुज्ञातानांमृगपक्षिणांयज्ञार्थंभृत्यार्थंच वधोब्राह्मणानामपि निर्दोषइत्याह यज्ञार्थमिति ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह यज्ञार्थमिति । मृगपक्षिणः वध्यार्हिंस्यायज्ञार्थंब्राह्मणैः प्रशस्ताउक्ताः । अगस्त्यः भृत्यानांपित्रादीनांतृप्त्यर्थं पुरा आचरत् ॥ २२ ॥

बभूवुर्हि पुरोडाशाभक्ष्याणांमृगपक्षिणाम् ॥ पुराणेष्टपियज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३ ॥

(१) मेघानिधिः । षट्विंशत्संवत्सरनाम सत्रं तत्र मृगपक्षिवधआम्नातः सोनेनानूद्यते । इदंतत्रब्राह्मणं संस्थितेऽहनि गृहपतिर्भृगयांयाति सतत्रयान्यान्मृगान्हन्ति तेषांतरसाःपुरोडाशाभवन्ति । अथवादात्वाद्वभूवुरितिभूतप्रत्ययेन विवक्षा तेनाद्यत्वेपिभवन्ति । एवंपुराणेष्वपि न केवलंकश्चिदद्यत्वे सत्राणांध्यवहारइतिदर्शनाभिप्रायमेतत्पुराणेष्विति । न पुनरद्यत्वे यदि केचित्सर्वाण्येव हरेयुस्तेषामेषविधिर्नभवतीतिमन्तव्यम् । अथवा यःस्वयंशास्त्रार्थवेदितुमसमर्थः केवलंपरप्रसिद्ध्या महाजनोयेन गतःसपन्थाइतिन्यायेन प्रवर्तते तत्रत्वेतदुच्यते । पुराणेष्विति नायमिदंप्रथमकोधर्मः किंतर्हि अनादिः । पौराणांऋषयोब्राह्मणाःकेवलतपःसिद्धाः जात्यन्तरंवा यथामहाभारतादौ वर्णितम् । नचात्र निर्बन्धः कर्तव्यः । ऋषीणांजात्यन्तरत्वे गन्धर्वादिवत्कथंयागेष्वधिकारइति यतोयमर्थवादोयेन केन चिदालम्बनेनप्रतीयते । ब्रह्मक्षत्रसवाः ब्रह्मक्षत्रिययज्ञाः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथासाम्येष्वृषीणां यज्ञेषु सत्रेषु पुराणेषु अतिपूर्वकालेषु मृगपक्षिमांसेन पुरोडाशावभूवुः । तानितुं ब्रह्मक्षत्रसवेषु ब्राह्मणक्षत्रियजातीयैर्मिलितैः कृतेषु सवेषु यज्ञेषु सत्ररूपेषु वा बभूवुः । भवतिहि ब्राह्मणक्षत्रियौ गृहपती कृत्वा ब्राह्मणैर्ऋत्विग्भूतैः सत्रं तत्र तरसाःपुरोडाशाभवन्तीति श्रुतावुक्तम् । तरसामांसमयाः । तदुत्पादनप्रकारश्च संस्थितेगृहपतिर्भृगयामेतीत्यादिनोक्तः तत्रमृगयाप्रकारस्य ब्राह्मणैरज्ञानात्क्षत्रियस्यापि गृहपतित्वेनान्तर्भावनंक्रियतइतिब्रह्मक्षत्रसवेष्वितिविशेषितम् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्पुरातनेष्वपि ऋषिकर्तृकयज्ञेषु च भक्ष्याणांमृगपक्षिणांमांसेन पुरोडाशाअभवंस्तस्माद्यज्ञाधमधुनातनैरपि मृगपक्षिणोवध्याः ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । संस्थितेहनि गृहपतिर्भृगयांयाति सयांस्तत्र मृगान्हिनस्ति तेषांतरसाःसवनीयाःपुरोडाशा

भवन्तीति वसन्तायकपिञ्जलानालभेतेत्यादिश्रुतेर्यज्ञार्थतेषांपुरोडाशादित्याह बभूवुरिति । ऋषीणां यज्ञेषु ब्रह्म ब्राह्मणज्ञातिः
तथा क्षत्रं तयोः सर्वेषु यागेषु ष्टगाणांपक्ष्यादीनांपुरोडाशादयोबभूवुरिति पुराणेषु श्रूयतइतिशेषः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । ष्टगपक्षिणां मांसानीतिशेषः । ब्रह्मक्षत्रसवेषु ब्राह्मणानांक्षत्रियाणांच यज्ञेषु ॥ २३ ॥

(३) रामचन्द्रः । भक्ष्याणांष्टगपक्षिणामगस्त्येन प्रोक्षितानांमांसैः पुरोडाशाबभूवुः । ब्रह्मक्षत्रसवेषु ब्राह्मणक्षत्रिये-
र्मिलित्वा कृतेषु । तद्यथा ब्राह्मणक्षत्रियौ गृहपती कृत्वा ब्राह्मणैर्ऋत्विग्भूतैः सत्रंभवति तत्रतरसाःपुरोडाशाभवन्तीति श्रुता-
वुक्तं । तरसामांसमयाः । तत्प्रकारश्च संस्थिते गृहपतिर्ष्टगयामेतीत्यादिनोक्तः । ब्राह्मणस्य ष्टगयाप्रकाराङ्गानात्क्षत्रियस्यब्रा-
ह्मणमिलितस्याधिकारः ॥ २३ ॥

यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमर्गहितम् ॥ तत्पर्युषितमप्याद्यंहविःशेषं च यद्भवेत् ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । भक्ष्यंयत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं । भोज्यमोदनादि । भुक्तिभुज्योरेकार्थत्वेपि पृथगुपादानाद्विषयभेदो-
यंप्रतीयते अगर्हितं शुक्ततामनापन्नं तत्पर्युषितमप्याद्यम् । रात्र्यन्तरे पर्युषितमुच्यते । पूर्वद्युःसिद्धमप्यपरेद्युः पर्युषितंभव-
ति । स्नेहसंयुक्तमिति एवंसंदिश्यते किञ्चित्स्नेहसंयुक्तंस्तत्पर्युषितंरसमिश्राकादितत्पर्युषितमशितव्यम् । उक्तशुक्तस्यापि
पर्युषितस्यभक्षणम् । कालेस्नेहसंयोगःकर्तव्यः । भक्षापूर्वाद्यपि पर्युषितंभोजनकाले स्नेहेन संयोज्य भक्षयितव्यमिति ।
अतःसंदिश्य यावता यत्स्नेहयुक्तानांभक्ष्यतोच्यते तत्पर्युषितमाद्यमिति । उद्दिश्यमानंस्नेहसंयुक्तमिदमिति पुनर्विधेयार्थं न-
हितच्छब्दसंबन्धोऽस्य श्रुतोयत्पर्युषितंस्नेहासंयुक्तमाद्यमिति । उच्यते । हविःशेषाणांपर्युषितानामस्नेहसंयुक्तानांतेषांवचनमन-
र्थम् । नच तेषांस्नेहसंयुक्तानांपरिवासःसंभवति । एवंच तेषांवचनमर्थवद्भवति यदि भोजनकाले तेषांस्नेहसंयोगोनापेक्ष्यते ।
अतस्तेषांतादद्भोजनकालेव स्नेहसंयोगनिरपेक्षतया वचनस्यार्थवत्त्वम् । यद्येवंतथापि न संदेहोर्भवत्वाद्द्विशेषपदस्य विधे-
यार्थता स्नेहसंयुक्ताशब्दस्यन्याय्या । उच्यते एतावदत्रसन्देहेबीजं यथाश्रुतसंबन्धस्यबलीयस्त्वात्किं हविःशेषपदमनुवा-
दोस्तु उतानर्थनकत्वंमात्रापदितयत्पर्युषितं तेन स्नेहसंबन्धः क्रियताम् । तत्रानर्थक्याद्यवहितकल्पना ज्यायसी । समा-
चारान्निर्णयः । सर्पिस्तैलवसामज्जानःस्नेहाः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पर्युषितेविशेषमाह यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं येनकेनचित्स्नेहेन संयुक्तं सर्वतो-
व्याप्तमन्वेकदेशस्नेहसंबन्धादपि हविः शेषस्य पर्युषितस्य पृथग्भक्ष्यत्वाभिधानात् । एवंहि हविषोभिघारणादवश्यंस्नेहेनै-
कदेशसंबन्धोऽव्यामिस्तन्नास्तीतिरस्यपृथगभिधानंयुज्यते । भक्ष्यंलङ्कुकादि । भोज्यमोदनादि ॥ २४ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानींपर्युषितप्रतिप्रसवार्थमाह यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं येनकेनचित्स्नेहेन संयुक्तं सर्वतो-
व्याप्तमन्वेकदेशस्नेहसंबन्धादपि हविः शेषस्य पर्युषितस्य पृथग्भक्ष्यत्वाभिधानात् । एवंहि हविषोभिघारणादवश्यंस्नेहेनै-
कदेशसंबन्धोऽव्यामिस्तन्नास्तीतिरस्यपृथगभिधानंयुज्यते । भक्ष्यंलङ्कुकादि । भोज्यमोदनादि ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतानि पर्युषितान्यप्यदनीयानीत्याह यदितिद्व्याभ्यां । आद्यं भक्षणीयं अस्निग्धंभक्ष्यंभोज्यंस्ने-
हसंयुक्तंकृत्वा । तथाच यमः॥ मसूरमाषसंयुक्तंतथापर्युषितंचयत् । तच्च प्रक्षालितंकृत्वा भुजीताज्याभिघारितमिति ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । पर्युषितमभक्ष्यमित्युक्तं तस्यापवादं श्लोकद्वयेनाह यदिति । अगर्हितमनिषिद्धं यत्किञ्चिद्भक्ष्यमपूपादि । भोज्यमन्नादि । तदुभयं स्नेहसंयुक्तं घृतादिना संयुक्तं चेत्पर्युषितमप्याद्यमदनीयम् । स्नेहयुक्तं हविःशेषं यत्तदप्यदनीयम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं ओदनादि तत्पर्युषितमप्याद्यं भक्ष्यम् । यत् हविःशेषं तदाद्यं भक्ष्यं भवेत् ॥ २४ ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ॥ यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । चिरस्थितं द्विरात्राद्यन्तरितं अपिशब्दादाक्तमित्यत्रापि संबन्धयितव्यम् । स्नेहाक्तमपि यवगोधूमजं सक्तूपपादि । पयसो विक्रियाविकारादधिमथितादयः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिरस्थितं पर्युषितमस्नेहाक्तमप्याद्यं भोज्यं यवगोधूमयोर्विकारजातमित्यर्थः ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेकरात्र्यन्तरिता अपि यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसंयोगरहिता अपि द्विजातिभिर्भक्षणीयाः ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । पयसश्चैव विक्रियाः पर्युषिता भक्ष्या इत्यन्वयः । अगर्हितं चेद्भक्ष्यमिति त्वतोर्गर्हितं स्नेहसंयुक्तमपि न भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । अस्नेहाक्तमसंयुक्तं घृतादिभिः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिभिः अस्नेहाक्तं यवगोधूमजचिरस्थितमपि आद्यं भक्ष्यं भवति । च पुनः दुग्धस्य विक्रियाः ॥ २५ ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ॥ मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिभक्षणवर्जने ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्येन श्लोकार्धेन पूर्वप्रकरणमवलिनन्ति । तदेतदनन्तरमनुक्रान्तं प्रकरणमेतद्विजातीनां न शूद्राणाम् । इत्युत्तरं तु यद्भक्ष्यते तच्छूद्राणामपीति प्रकरणव्यवच्छेदप्रयोजनम् । अतश्च मांसभक्षणे प्रकारो वक्ष्यते । यच्च तद्वर्जनेन फलं तच्छूद्रस्यापि भवतीत्यन्यथा अभक्ष्याणि द्विजातीनामिष्यधिकाराल्लशुनादिष्वथ शूद्रस्य मांसभक्षणेऽपि कामचारः स्यात् । यद्येवदेवाद्यर्चने शिष्टस्य मांसस्य भक्ष्यता वक्ष्यते । देवान्पितृभ्यश्चार्चयित्वा स्वादन्मांसं दुप्यतीति देवाद्यर्चनमेधेन मासेन । येच द्विजातीनां प्रतिषिद्धाष्टगशकुन्तास्तेऽमेध्याः अतश्च तेषां मासेन देवार्चनासंभवादतच्छेषस्य भक्ष्यत्वादप्येपि प्रकरणभेदायथा ब्राह्मणादीनामृगपर्षक्षणः प्रतिषिद्धास्ते शूद्रस्यापि प्रकारान्तरेण प्रतिषिद्धा भवन्ति । तत्र प्रकरणभेदेन केनचिदुच्यते । लशुनादिप्रतिषेधः शूद्रस्य न भवति । अस्तितावत्प्रकरणभेदेन प्रयोजनं लशुनादिप्रतिषेधे शूद्रस्याधिकारो माभूदिति मांसेपि देवाद्यर्चने गृहस्थस्याधिकारादगृहस्थस्य शूद्रस्य यथाकाम्यम् । ननु च पाकयज्ञे शूद्रस्याधिकारतः स्थितस्य भोजनं गृहस्थानां च विहितम् । नच लशुनादिभिः पाकयज्ञाः क्रियन्ते । ततश्च नापि शूद्रस्य यथाकाम्यं । लशुनादयो भक्ष्याः स्युः । कोदोषः । द्विजातिग्रहणमनर्थकम् । परित्तमेतदगृहस्थस्य प्रोषितस्य वा कामचारः नच गृहस्थेन यदहुस्तन्म भोक्तव्यं शेषभुग्भवेदित्यस्यायमर्थः । अकृतवैश्वदेवक्रियेण न भोक्तव्यम् । तत्र यस्यैव यागसाधनता द्रव्यस्य तदेव मेध्यं होतव्यम् । अन्येतु भोजनकाले कुतश्चिदाहृत्यमध्यगेहेवाभुञ्जते तच्च हुतशेषमपि न प्रतिषिद्धं मांसेतु पुनर्वचनान्निवयः । न कदाचिदेवानुपयुक्तं भोज्यमिति । यदि चातुर्वर्ण्यस्यात्राधिकारस्तदा यद्भक्ष्यति

परस्तात् शुद्धविधौ चतुर्णामपि वर्णानामिति तदनर्थकम् । तत्रैव तस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः । अथ श्वमांसाद्याप शुद्धस्य भक्ष्यं प्राप्नोति द्विजातिग्रहणात्पूर्वम् । किंत्वेकादशे विद्वराहखरोष्णाणामन्यादिश्लोकत्रयनिर्दिष्टाः शुद्धस्यापि न भक्ष्याइति ज्ञापकं दर्शयिष्यामः ॥ २६ ॥

(२) सवर्जनारायणः । इह खलु मांसेषु सर्ववर्णाविशेषेण भक्ष्याभक्ष्यविवेको दर्शितः । तत्र द्विजातीनां त्रयाणां यादृशेन नियमेन भक्ष्यमांसानामपि भक्षणं तत्कथयितुमवतारयति एतदुक्तमिति । द्विजातीनां त्रयाणां सामान्या तदुक्तम् । भक्षणे वर्जने च विधिं प्रकारं द्विजातीनामेव ॥ २६ ॥

(३) कुल्लुकः । एतद्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तम् । अत ऊर्ध्वमांसस्य भक्षणे वर्जने च विधानं निःशेषं वक्ष्यामि ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । अशेषतः शेषः प्रायश्चित्तसोपि परिशिष्टो विद्यते न यत्र तेन प्रायश्चित्तसहितं भक्ष्यमुक्तमिति सूचीकटाहन्यायेन प्रायश्चित्ताभिधानमेकादशोक्तम् । द्विजस्यैवात्र प्रायश्चित्तमुक्तं न तु शूद्राणामिति मेधातिथिः । तत्र शूद्राणामांसभक्षणे दोष एव नास्तीति जग्ध्वा मांसमित्युपक्रम्योपसंहारेऽसकृद्विज इति तत्रोक्तेः । स्थानभ्रष्टा एते भवन्तीति भावः । प्रतिज्ञान्तरमाह मांसस्येति । भक्षणवर्जने यथा भक्षितव्यं यथा वा नेति ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । विधिं प्रकारम् ॥ २६ ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ॥ यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नीषोमीये पशौ हुतशिष्टमांसं लक्षणया प्रोक्षितमुच्यते । ननु प्रोक्षितशब्दो यौगिक उक्षेप-चन इत्यस्य धातोः प्रक्षालनक्रियानिमित्तकः तथाच प्रोक्षणीरासादय घृतं प्रोक्षणीर्यामिति प्रोक्षणीभिरुद्धैजितास्थ इति सर्वत्र क्रियायोगात्प्रयुज्यते । यद्यसेचनसाधनं तत्र कुतो वैदिकसंस्कारनिमित्तकानां स्वसंबन्धे पशुलक्षणाद्वारेण मांसं प्रवर्तते । मुख्यं च शब्दार्थमतिक्रम्य किमिति लक्षणाश्रीयते, अतः प्रक्षालितमुदकादिना मांसं क्रियादिना युक्तम् । सत्यां यद्यत्र वाक्यान्तराण्यर्थवादाश्चेति निःशेषं भुञ्जाने स्युः अनुपाकृतमांसांस्तान् असंस्कृतान्पशुचमत्त्रैरिति । अतस्तत्पर्यालोचनया यमेवा-र्थो वातिष्ठते । यद्येवं तत एव सिद्धत्वात्किमनेन केचिदाहुः अनुवादो यम् । मांसं च यथा भक्षणस्य विधिस्तावदयं न भवति क्षुत्प्रतिघातार्थिनो लिप्सया प्रवृत्युपपत्तेः । सहि विधिरुच्यते । यः पुरुषस्य दृष्टेन प्रयोजनेन प्रवृत्तावसत्यां प्रवृत्त्यवबोधको-यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयादिति । शास्त्रमेवात्र प्रमाणं । तत्रास्मिन्कृते इदमाभमतर्माभिनिवर्तते अकृते वा यमनर्थ आपतत्ये-वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते तत्र शास्त्रमेव मृग्यते । यत्र नु नायमन्यतो वगतः केवलमगमैकगोचरैर्यः स विधिरिति चो-च्यते । इहतु भोजने कृते पुष्टिरुपजायते यद्दुःखं तन्निवर्तत इति । बाला अपि स्तनपायिनो नुपदिष्टमवयन्ति । नियमोपि भ-वति तद्रूपानवधारणात् । यदि तावत्प्रोक्षितं च भक्षयेदेवेति नियमस्तदा कालावशेषावच्छेदाभावादाहारविहारकाला-प्यवसिदियुरनवरतमशन्नेवासीत् अशक्यश्चात्रार्थ उद्दिष्टः स्यात् यथोक्तमश्राद्धभोजीति । यदहं एव प्रत्यवेयादिति महाभाष्य-कारेण विधिविशेष एव च नियम उक्तः । असंभवति च विधौ कुतो नियमः नै चान्येन प्रोक्षितमन्येन लभ्येत तस्मादय-मर्थः । अश्वप्रोक्षितमेवेति अप्रोक्षितं नेति परिसंख्या । नहि प्रोक्षिताप्रोक्षितोभयभक्षणस्य त्यागादशनाया निवृत्तौ युगपत्प-र्यायेण वा प्रवृत्त्या परिसंख्यालक्षणस्य विद्यमानत्वात् । तथाप्यनुपाकृतमांसातीत्येव सिद्धम् । अन्यत्वरस्य पक्षस्यैवं-दोषमुपपादयन्ते । विशेषेण सर्वाप्रोक्षितप्रतिषेधः शकुनीनामप्रतिषेधः प्राप्नोति । नच येषामेव प्रोक्षणं विहितं तेषां तु प्रतिविधानाद्यभावादिति न विशेषपरिग्रहे प्रमाणमस्ति तदयुक्तं मन्यन्ते एवं सति भेदेन शकुनीनां प्रतिषेधानुक्रमेण गमक-

त्वात् । तस्माच्छ्रुतकर्माङ्गत्वेन नियमस्य प्रोक्षितमांसभक्षणस्यायमनुवादइति दुक्तं दृष्टान्ततया । यथा यज्ञेदक्ष्यंभक्षण-
मभक्षणा छान्नातिक्रमः । एवमुत्तरेष्वपि निमित्तेषु अनुवादश्चेत्परिसंख्यापेक्षाऽयस्तु गोव्यजमांसमप्रोक्षितंभक्षयेदित्यनेनैत-
दनुपाकृतानामेवासद्रूपमनूयते । अप्रोक्षितस्यापि ब्राह्मणकाम्यानिमित्तेष्वनुज्ञापनार्थः । अन्यच्चानर्चितंवृथामांसमपि । चा-
तुर्थिकेन वृथामांसशब्देन एतदनुपरिज्ञानार्थमितरथा विज्ञायेत किंतुवृथामांसमिति । अथवा एकत्र भोक्तुरपदेशोऽन्यत्र-
कल्पयित्वा येन देवाद्यर्चनं कृतं तदीयमांसमन्येनाप्यतिथ्यादिना न भोक्तव्यम् । अनधिकृतेनापि देवाद्यर्चनेन स्तुतिथ्या-
दयेपरगृहे न दीयेत मांसेन देवाचर्चनेधिक्रियते । अथ कल्पयित्वा यदि कृतं तदाहृत्यशितुं । द्वितीयस्तु प्रतिषेधोदेवान्पितृ-
निति । त्वगृहेधिकृतानामकृतवतांभक्षणादयस्तर्हि असंस्कृतान्पशून्मत्तैरिति उक्तः प्रोक्षणशब्दार्थः । एवंपश्चापि निषेधवा-
क्यानि पृथगर्थानि दर्शितानि । ब्राह्मणानां च काम्यया कामना इच्छा काम्या शब्दः छान्दसः । यदाब्राह्मणादीनामप्रोक्षि-
तानामिदमनुज्ञानं तदाकिंपुनरर्थनियमः । अभक्षणे शास्त्रातिक्रमः । उत प्रतिप्रसवमात्रं प्रतिप्रसवे भोक्तव्यं विवाहेपुनर्भो-
क्तव्यमिति वचनादपि प्रतिषेधाप्रवृत्तिर्विवाहे गम्यते । न भोजनार्थमावश्यकं किंतु ब्राह्मणा यदि गरीयांसस्तदा तद्वचना-
तिक्रमो न युक्तः । अन्येतु क्रीत्वादिश्लोके ब्राह्मणानामित्यनुवर्त्य शशादिमांसस्यापि विधिमिच्छन्ति । यज्ञविवाहयोरन्यत्र
चगोशीभोजनादौ यदि ब्राह्मणाअर्थयन्तेतदा तेषामांसस्वरूपेण देवौदेशिकया न प्रतिषिद्धमवस्थाविशेषेण प्रोक्षणं देवा-
द्यर्चनादीनि कर्तव्यानि विशेषः प्रतिषिद्धः तस्य ब्राह्मणकामनानिमित्ते अभ्यनुज्ञाते । ननु ऋत्यादान्शकुनानित्यादेरत्र प्रति-
षेधस्यापिनिवृत्तिस्तु महाफलेतिकृतसंकल्पस्तस्याप्यनुज्ञानमिष्यते प्रोक्षितेऽप्रोक्षिते च कृतार्चनेऽकृतार्चने वा । यथाविधि-
नियुक्तस्तु प्राणानामेवचात्यये । मधुपर्कं च श्राद्धे च नियुक्तोऽप्रोक्षणेनापि भक्षयेत् । एषहि यथाशारून्नियोगस्तत्र श्राद्धे-
नियमा उक्ता एव केतितस्तु यथाऽन्यायं कथंचिदप्यतिक्रामन्ति । श्राद्धं भोक्ष्यइत्यभ्युपत्येदमहं नाशनामीति न लभ्यते ।
वक्तुम् । अभक्ष्यमशुचिकरं व्याधिजननं च वर्जयित्वा हविष्यविधानान्नभक्ष्यं यद्यद्रोचतेतत्तन्नाप्रीतिकरं दीयते । अतइदं वच-
नं मधुपर्क एव । ननु मधुपर्कं नास्ति नियोगः । अशितव्यं मधुपर्काह्णेण च नियमो नासौ मधुपर्कस्य वधिः । सहितत्रा-
धिकृतो न धन्यो राजादिः । यथैव नास्यानभ्यगृहे वसेदिति गृहस्थस्य नियमो दृश्यते । एतेनावगम्यते अमतिके न दातव्य-
मिति । यैस्तु कामचार एवंपूजितसमादानेन पूज्यस्याशनेन न हिततत्तदर्थं कर्म । ननु चातिथ्यमेवानित्यं । सत्यं दृष्टव्यानुत्पा-
दनेन धर्मार्थमनुष्ठानं । तस्य नियमोक्तधर्मार्थमेव दातुस्तस्य हि गोरुत्सर्गपक्षे विहितो नासां मधुपर्कः स्यादिति । नार्त्वि-
ज्येव चनस्यापि विषयइति चेत् । अस्त्वयमपि पूर्ववदनुवादः श्राद्धेऽर्त्विज्ये च । ननु चार्त्विज्ये उक्तमेव । इडादिभक्षणं य-
जमानस्य तत्र शास्त्रनिबन्धनो नियमो नार्त्विजां । सत्यं । किंतु ऋत्विजो यदि न भक्षयन्ति ते प्रवाच्यन्ते । अविदितेन अ-
दृष्टेनापि दोषेण युज्यन्ते । ननु तेषां भक्षणमधिकृतानां भासतां नहि ते कर्मफलं युज्यन्ते । श्रुत्यादिर्हि परिक्रीतानवि-
हितान्पदाथाननुतिष्ठति । विहितश्च यजमानपश्चाद् इडां भक्षयन्तीति । तेषां भक्षणतोऽस्याभ्युपगत्याऽर्त्विज्यानां नियतं भक्षणं
तदा तेनानूयतइति युक्तं । नहि श्राद्धभुजामृत्विजां च भक्षणे शास्त्रीययोगो यजमानस्यैवाऽनुवादः किमर्थइति चेन्नानु-
वादः प्रयोजनमपेक्षते । किंतर्हि प्राप्तमस्ति चात्र उच्यते । अत्रापि यदा गोपेन गोवधपूजाभ्युपगता तदा वक्ष्यमशितव्यं ।
तदनुग्रहार्थमसौ मधुपर्कपूजाप्रतीच्छति । अतः पूर्वा तेन क्रिया संपादनीया । अन्यथा प्राक्रमिकः स्याच्च परिपूर्णं मधु-
पर्कं तदनुग्रहासंपत्तेस्तस्मिन् प्रतिषिद्धमांसाशने मधुपर्कपूजाऽर्त्विज्यं च प्रथममेवाभ्युपगन्तव्यम् । ब्राह्मणभोजने च ।
ब्रह्मचारिणस्तु ब्रतवदित्यनुज्ञादानमेव ग्राह्यं मांसस्य प्राणानामेवचात्यये प्रकृतत्वाद्देवाद्यर्चनमन्तरेण । अभक्ष्यमाणे
व्याधिना क्षुधा भोजनान्तरासंभवे जीवनाशशङ्कायां गोजाविभक्षयितव्यम् । सर्वतएवात्मानं गोपायेदित्येतच्छ्रुतिमूलो-

यन्निधमः । अतश्चेदशेनिमित्ते मांसमभन्नात्पहा संपद्यते । आत्मवधश्च सर्वतएवात्मानंगोपायेत्तस्मात् न पुरायुषः स्वका
मीत्रयादलोक्यंतद्भवतीत्यादिश्रुतिभर्मन्त्रार्थवादैश्चैतैर्दाषवान्नेतिज्ञापितः । तथाहि मन्त्रः । असूर्यानाम ते लोकाअन्धेन
तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येकेचात्मह्नोजनादिति ब्रह्मचारिणोपि प्राणात्यये भक्षणमिष्यते । तस्यैवाल्याद्य-
वस्थानिमित्तंवाचनिकंप्रायश्चित्तंभविष्यतीति । ब्रह्मचारीतु योश्नीयान्मधुमांसंकदाचनेति । क्षुधातु प्राणात्ययाशङ्कायां-
प्रतिषिद्धमांसाशनंमपीतिव्यासः । जानातीतिदर्शनेनैकाहिकंचेष्यते । एतावता कान्तारं अतीत्ययाधौ तु न शक्यमेतत् ज्ञा-
तु मवश्यमशितेनानेन जीवतीति । तत्रतु प्रतिषिद्धग्राम्यकुक्कुटादिमांसभक्षणमिष्यते । प्रोक्षणदेवाभ्यर्चनसहितस्य तु प्रकृत-
त्वादस्यनुज्ञानं । ध्याधेश्च न केवलमुत्पन्नस्य निवृत्त्यर्थंयावत्कशक्षय्यातुरदुर्बालादीनांसर्वकालंमांसाशनं नियमतइ-
ष्यते । स्त्रीमद्यनित्याःक्षयिणःश्रमव्याध्याचकर्शिताः । नित्यमांसरसाहाराआतुराश्चापिदुर्बलाः ॥ अप्रोक्षितस्यापि छागमां-
सस्य देवताद्यर्चनंतु तैरवश्यंकर्तव्यम् । असंभवेतु कार्स्मिन्निदहनि न दोषः ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रोक्षितमुपाकृतं भक्षयेत् यजमानः । तथा बहूनांब्राह्मणानां यत्र मांसभक्षणे संतोषस्तत्र
ब्राह्मणानां काम्यया इच्छया भक्षयेत् । यथाविधि वरणादिना नियुक्तः ऋत्विक् आदौ च । प्राणानामत्यये तदभक्षणे म-
रणनिश्चये । अत्रच भक्षयेदिति न विधीयते किंतु रागप्राप्तंभक्षणमनूद्य परिसंख्यायते । यथा मन्वर्थानुवादी बृहस्पतिः ॥
रोगी नियुक्तोविधिना हुतं विप्रवृत्तस्तथा । मांसमद्याच्चतुर्द्वेषा परिसंख्या प्रकीर्तिता ॥ अतोऽन्यथा तु योश्नीयाद्विधिं हित्वा
पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत्प्राप्नोति मारणमिति ॥ अतएवात्र परिसंख्यादोषोपि न दोषाय स्पृष्ट्यैव स्पृष्टेस्तथा
व्याख्यातवान् ॥ २७ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रोक्षितंभक्षयेदिति परिसंख्या वा स्यात् नियमविधिर्वा । तत्र परिसंख्यात्वे प्रोक्षितादन्यन्न भ-
क्षणीयमितिवाक्यार्थः स्यात् । सचानुपाकृतमांसानीत्यनेनैव निषेधात्प्राप्तस्तस्मान्मन्त्रकृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुक्तयज्ञहु-
तपशुमांसभक्षणमिदंयज्ञाङ्गंविधीयते । अतएवासंस्कृतान्पशून्मन्त्रैरित्यस्यानुवादवक्ष्यति । ब्राह्मणानांच यदा कामना भ-
वति तदावश्यंमांसंभोक्तव्यमिति तदापि नियमतएकवारंभक्षयेत्सकृद्ब्राह्मणकाम्ययेतियमवचनात् । तथा आदौ मधुपर्कंच
समांसोमधुपर्कइतिगृह्यवचनात् । नियुक्तेन नियमान्मांसंभक्षणीयमिति । अतएव नियुक्तस्तु यथान्यायमित्यतिक्रमदोष-
वक्ष्यति । प्राणात्यये चाहारान्तराभावनिमित्तके व्याधिहेतुके वा नियमतोमांसंभक्षयेत् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रोक्षितमशीपोमीयादिपशवशिशृम् । यथाविधिनियुक्तः आदौ । अत्यये मांसैकनिर्वर्त्यरो
गेइतिचतुष्टये नियमविधिः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । अभक्ष्यमपि मांसंप्रोक्ष्यैव भक्षयेत् । काम्यया प्रार्थनया । यथाविधिनियुक्तोदैर्वापश्यथोनिम-
न्त्रितः । प्राणानामत्यये क्षुधादिपीडायाम् । एवंचतुर्था मांसभक्षणे विधिरुक्तः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसंभक्षयेत्प्रोक्षितादन्यन्न भक्षयेदित्यन्यनिषेधपरम् । च पुनः नियुक्तःसन् निमन्त्रितः सम्ब्रा-
ह्मणानांकाम्यया भक्षयेत् । च पुनः प्राणानामत्यये नाशे उपस्थिते मांसंभक्षयेत् औषधार्थमित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्राणस्यान्नमिदं सर्वंप्रजापतिरकल्पयत् ॥ स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणःकौक्षोवायुः जीवबीजभूतः पञ्चवृत्तस्योदानादिकस्यशरीरस्थित्यर्थः । इदंसर्वजगत्प्र-
जापतिरेकत्वेनाकल्पयत् । इदमितिसामान्यतोनिर्दिश्य विशेषेणनिर्दिशति स्थावरंजङ्गममिति । अतोहेतोःसर्वप्राणस्य
भोजनम् । तिर्यक्पक्षिमनुष्यसरीसृपावस्थाहेतुमद्देदनिर्दिशत् । द्वितीयंसर्वग्रहणमपुनरुक्तम् । यतःप्रजापतिना सर्व-

मापदिप्राणस्य कल्पितम् । अतःसर्वमेतस्य भोजनम् । तथाच प्राणसंवादोपनिषदि श्रूयते । सहोवाच किमेत्वंभविष्य-
सीति । यदिदंकिंचित् आश्वभ्यआकीटपतङ्गेभ्यइति ॥ २८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापरेषांमतमुत्थापयति प्राणस्यान्मिति । प्राणस्य जीवात्मनः । यतोऽकल्पयदतस्तस्य
भोजनं भोज्यम् ॥ २८ ॥

(३) कुङ्कुकः । प्राणान्यये मांसभक्षणानुवादमाह प्राणस्यान्मिति । प्राणितीति प्राणोजीवः शरीरान्तर्गतोभोक्ता
तस्यादनीयसर्वमिदंब्रह्मा कल्पितवान् । किंतदाह जङ्गमं पश्यादि स्थावरं ग्रीह्यवादि सर्वतस्य भोजनं तस्मात्प्राणधार-
णार्थजीवोमांसंभक्षयेत् ॥ २८ ॥

४) राघवानन्दः । अत्रार्थे भूतार्थवादमाह प्राणस्येति । भोजनं भक्ष्यम् ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । प्राणानामेव चात्ययइत्यस्यार्थवादंश्लोकत्रयेणाह प्राणेति । प्राणस्य प्राणिनः ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणस्यान्मिन्त्वारभ्य यज्ञायेति पर्यन्तंचार्वाकपूर्वपक्षोनिरूप्यते प्राणस्येति । प्राणस्य क्षुत्पि-
पासे इति श्रुतिः । प्रजापतिरिदंसर्वमन्नंप्राणस्याकल्पयन् । सर्वस्थावरंजङ्गमंप्राणस्य भोजनंस्पृष्टम् ॥ २८ ॥

चराणामन्नमचरादंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः॥ अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणांचैव भीरवः ॥ २९ ॥

(१) मेघातिथिः । चराश्चरणपतनरणोत्साहयोगिनःश्येननकुलादयः तेषामचराः सर्पकपोतादयः अन्नम् ।
एवं दंष्ट्रिणां सिंहव्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणः रुरुपृषतादयोमृगाः । अहस्ताःसर्पमत्स्यादयः सहस्तानां नकुलनिषादादीनाम् ।
शूराणां महोत्साहयुक्तानांजीवितनिरपेक्षाणांभीरवः प्रियजीविताः । अल्पसत्त्वाअन्नत्वेन हन्यन्ते ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूराणां सिंहादीनां भीरवोमृगाद्याः ॥ २९ ॥

(३) कुङ्कुकः । प्राणस्यान्मिदंसर्वमित्येव प्रपञ्चयति चराणामिति । जङ्गमानांहरिणादीनां अजङ्गमास्पृणादयः ।
दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणोहरिणादयः । सहस्तानांमनुष्यादीनामहस्तामत्स्यादयः । शूराणांसिंहादीनां भीरवोहस्त्या
दयोऽदनीयाएतादृश्यांविधातुरेव सृष्टौ ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतमेवानुभवशास्त्राभ्यांस्वहरतयति चराणामित्यादिना । चराणांजङ्गमानां अचराः स्थावराः।
शूराणां सिंहादीनां भीरवोहस्त्यादयः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वप्राणस्य भोजनमिच्छेतद्विवृणोति चराणामिति । चराणांमनुष्यादीनामचरंवृक्षौषध्यादि । दंष्ट्रिणां-
व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणोमृगादयः । सहस्तानां मृगनकुलादीनां अहस्ताःसपादयः । शूराणांशक्तिमत्तराणांभीरवोऽशक्ताअन्नम्-
॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अचराः भक्ष्यागोधूमादयः चराणांप्राणिनामन्नम् । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणोमृगादयः अन्नं-
भोज्यम् । अहस्तामत्स्यादयः सहस्तानांमनुष्याणामन्नम् । शूराणां सिंहादीनां भीरवोमृगादयःअन्नम् ॥ २९॥

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोहन्यहन्यपि ॥ धात्रैव सृष्टास्माद्याश्च प्राणिनोऽन्तारएव च ॥३०॥

(१) मेघातिथिः । अन्ताभक्षयिता । आद्यान्प्राणिनः अन्तुंशक्यान् प्रतिदिवसंभक्षयन्नुष्यति धात्रैव प्रजापतिना
अन्तारआद्याउभयेपि सृष्टास्तस्मात्प्राणात्ययेमांसमवश्यंभक्षणीयमिति त्रिश्लोकी विधेरस्यार्थवादः ॥ ३०॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहन्यहन्याहारबुध्याऽदन्पि न दुष्यति न पापंलभते । इति तन्मतोपसंहारः ॥ ३० ॥

(३) कुष्ठकः । भक्षयिताभक्षणार्हान्प्राणिनः प्रत्यहमपि भक्षयन् दोषप्राप्नोति । यस्माद्विधात्रैव भक्षणाहर्भक्षयितारश्च निर्मिताइति । त्रिभिः श्लोकैः प्राणान्त्यये मांसभक्षणस्तुतिरियम् ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । अन्ता भक्षयिता । आद्यान् भक्षणार्हान् । आद्यात्सृष्टेर्ब्रह्मकृतत्वेन स्वाभाविकत्वात् सापेक्षत्वाच्च न दोषइति भावः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । अहन्यहनि आद्यान् भक्ष्यान् प्राणिनः अन्ता भोक्ता न दुष्यति । धात्रैव आद्याः भक्ष्याः प्राणिनः च पुनः अन्तारएव भक्षकाएव सृष्टाः ॥ ३० ॥

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येषदैवोविधिः स्मृतः ॥ अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञार्थमांसस्य पिण्डप्राशिन्नादि जग्धिरशनं । एषदैवोविधिर्दैवैरेतद्विहितम् । अन्यथातु मांसाशी यतः शरीरपुष्ट्यर्थकमांसाशने प्रवृत्तिः सराक्षसोविधिः पिशाचानां मांसभक्षणे स्थितिरिति निन्दा ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वमतमाह यज्ञायति । यज्ञाय यज्ञाङ्गशेषप्रतिपत्तिसिद्धये । जग्धिर्भक्षणं दैवोविधिः देवतार्थप्रवृत्तत्वात् । अतोऽन्यथा उपाकृतमांसव्यतिरेकेण । राक्षसोराक्षसान्नाशनरूपत्वात् अतएवाप्ये वक्ष्यति ॥ यक्षराक्षःपिशाचानां मद्यमांससुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यदेवानामभता हविरिति ॥ देवानांहविर्देवतार्थमुपात्तमांसहविरभतान्यमांसं न भक्ष्यमित्यर्थः । अत्रच वचने ब्राह्मणेनेति वचनाद्ब्राह्मणस्यानुपाकृतमांसाशने क्षत्रियाद्यपेक्षया दोषभूयस्त्वं प्रतीयते । एवं च ब्राह्मणैर्मांसभक्षणं यज्ञएव कार्यं तत्राप्यल्पः प्रत्यवायोनतु प्रत्यवायाभावएव तथाच महाभारते ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितमांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिति ज्ञेयविपरीते तु लिप्यतइत्युक्तम् ॥ प्रोक्षितं पशुवन्धार्थं । अभ्युक्षितं श्राद्धार्थं । ब्राह्मणानां काम्ययेति व्याख्यातमेव । अत्रच प्रोक्षितव्यतिरिक्तोपादानं प्रोक्षितापेक्षया अधिकपापहेतुत्वेपि वृथामांसाशनापेक्षयाऽल्पदोषत्वोपवर्णनार्थम् । अतएवानुपाकृतमांसानीत्यभक्ष्यगणे श्राद्धादावपि मांसस्याभक्ष्यत्वाभिधानम् । तथा प्रोक्षितं भक्षयेदित्यादिनान्येषामपि प्रकाराणां भक्षणान्भ्यनुज्ञानं च न विरुध्यते । लिप्यते संपूर्णपापेन युज्यते । यन्तु पुराणादिषु पितृकल्पे समानां द्विजानां भक्षणोद्देशेन गां हत्वा श्राद्धकरणेन च जन्मान्तरे जातिस्मरत्त्वमुक्तम् तत्र प्राचीनभाग्यसहितश्राद्धप्रभावाज्जातिस्मरत्वं मांसभक्षणात्त्वेनेकतिर्यग्योनिगमनमिति न काचिदनुपपत्तिः । अतएव यत्त्वार्थपक्रममपि पितृकार्यादि कृत्वा भुज्यते तद्ब्राह्मणानामतिगर्हितं क्षत्रियादीनांतु न तादृग्दोषकरं देवपित्रादिकार्यमकृत्वा तु भक्षणं सर्वेषां गर्हितमिति व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ ३१ ॥

(३) कुष्ठकः । अथ प्रोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह यज्ञायति । यज्ञसंपत्त्यर्थतदङ्गभूतमांसस्य जग्धिर्भक्षणमेतदैवमनुष्ठानं । उक्तव्यतिरिक्तप्रकारेण पुनरात्मार्थमेव पशुध्यापाद्य तन्मांसभक्षणेऽपि प्रवृत्तीराक्षसोचितमनुष्ठानमित्युत्तरार्थवृथामांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । जग्धिर्भक्षणं । यज्ञाय यज्ञार्थम् । मांसस्य तद्विना रागतो भक्षणे दोषमाह अतइति । अन्यथा उक्तविधिभिना । राक्षसआसुरो नरकायैव ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसस्य जग्धिर्भक्षणं यज्ञाय यज्ञविषयएव पुरोडाशमात्रमित्येषदैवोविधिः । अतः अन्यथा अविधिना प्रवृत्तिः मांसभक्षणे राक्षसोविधिरुच्यते । तद्यथा प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसंतथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिति ज्ञेयविपरीते तु लिप्यतइति महाभारतवचनेन । यज्ञाङ्गशेषप्रतिपत्तिसिद्धयेऽपि मांसभक्षणं त्वल्पप्रत्यवायहेतुः ॥ ३१ ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ॥ देवान्पितृश्चार्चयित्वा स्वादन्मांसं न दुष्यति ॥३२॥

(१) मेधातिथिः । मृगपक्षिनांसविषयमिदंशास्त्रम् । रुरुपृषतादीनां शशकपिञ्जलादीनामांसं देवानां पितृणां चार्चनं कृत्वा स्वादतो न दोषः । यथा गृहे वैश्वदेवाद्यर्थकृते संविधानं विनापि वैश्वदेवेनोदनादिभोजनमस्ति न तथा मांसस्याएवमर्थमेतत्पुनर्वचनं देवान्पितृश्चार्चयित्वेति । अन्यथा गृहस्थस्य पूर्वमेव भोजनमेवंरूपं देवं भ्यर्हति । तेन शब्देनोद्दिश्य शुचौ देशे मांसस्य प्रक्षेपः । यदिव अग्नये वायवे सूर्याय जातवेदस इति देवार्चनं कर्तव्यम् । फलैर्वावर्तयन्मग्नौ जुहुयादाहुतयः कृत्वा अग्रिमतो न्यत्र न भवन्ति । न चाग्नौ होमेन विना बलिहरणं कर्तव्यम् । कर्मान्तरस्य प्रयोगान्तरस्य च प्रतिपादितत्वात् । आस्तां तावदेतत् । अन्ये तु श्राद्धं च पितृणामर्चनमाहुः । दृष्टं च श्राद्धेऽर्चनप्रयोगः । पितृश्चैवाष्टकान्वदन्ति ततश्च सर्वस्मृतिकारैः श्राद्धमेव विहितं न पुनरन्या काचिदेव क्रिया । कथं पुनर्मांसस्य क्रयसंभवः यावता आपणभूमेर्मांसं क्रियमाणं सौ न मापद्यते । अथोच्यते । सौ निकैरहतस्य स्वयं मृतस्य पशोर्मांसमभक्ष्य मनारोग्यकरत्वात् । उच्यते । व्याधशाकुनिकादिभिराहृतं क्रेष्यते न च ते सौनिका इति प्रसिद्धास्तैश्च विक्रयार्थं भ्राभ्यन्निर्गृह आनीतं भवति तदा संभवति क्रयः न हि तत्सौ नमुच्यते । स्वयं वाप्युत्पाद्य ब्राह्मणो याश्च याक्षत्रियो मृगया कर्मणा ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्र क्षत्रियादीन् प्रत्यनिषिद्धमांसभक्षणप्रकारमाह क्रीत्वेति । स्वयमुत्पाद्य मृगयादिना हत्वा । परोपकृतं लब्धं । स्वयमुत्पादनसाहचर्याच्च क्षत्रादिपरमेवैतत् ब्राह्मणस्य यज्ञोद्दिशां विना पशुर्हसायाः पूर्वमेव निषेधात् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रीत्वा आत्मना चोत्पाद्य अन्येन वा केनाप्यानीय दत्तमांसं देवपितृभ्यो दत्त्वा शेषं भक्षयन् पापं प्राप्नोति । अतः प्रोक्षितादिचतुष्टयभक्षणवन्नेदं नियतं भक्षणं न दुष्यतीत्यभिधानात् । वर्षे वर्षेऽश्वमेधेनेत्यादिवक्ष्यमाणमांसवर्जनविधिरप्येतद्विषय एवाविरोधानात् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपकृतं दत्तम् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । एवं विधातुं विहितत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य प्राणापेक्षेमांसभक्षणे न दोष इत्याह नानेति पञ्चभिः । यज्ञायजिधरेष देवो विधिः । इतरमपि विधिमाह क्रीत्वेति । अर्चयित्वा मांसेन । मांसं देवपिभ्यः शष्टम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रीत्वा स्वयमुत्पाद्य मृगयादिना परोपकृतमेव च परेणाग्नयेनोपकृतमानीतमांसं देवान्पितृन् च यित्वा स्वादन्मुष्यति । एतत्क्षत्रियविषयम् ॥ ३२ ॥

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ॥ जग्ध्वा सविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्ता देवाद्यर्चनशिष्टात् ब्राह्मणकामनादिनिमित्तान्तरं यद्वक्षणं यो विधिस्तेन नान्नीयात् मांसं । उक्तानुवादोऽपि आपदि प्राणात्यये देवाद्यर्चनमपि नापेक्ष्यम् । ननु चैतदपि निमित्ततयोक्तमेव ततश्चाविधरेवायं नाविधिः । सत्यं प्रोक्षितसंबन्धाद्गोमयस्यैव तत्र संनिधानमाशाङ्क्यां शशादिविषयेऽभ्यनुज्ञानार्थमनापदीत्युच्यते । किं हि विध्यर्थानुष्ठानपरो विधिः उच्यते तथा लौकिकानुष्ठानेपि जानातिरुपचारात्मयुज्यते । एष स तज्जानातीति अनुष्ठानपरे प्रयुज्यते अत्र फलकथायां जग्ध्वा अशास्त्रीयेण निमित्तेन प्रेतोद्यतस्तैः प्राणिभिरवशोद्यते येन विषयेण यो येषां मांसमश्नाति तस्य विविधा पीडा भवति ।

(३२) परोपकृतं = परोपकृतं (ज, झ, अ, ठ)

एतावन्मात्रपरमेतत् । अन्यथा प्रायेण छागादिमांसमश्नन्ति लोकानचछागादयोमांसाशिनः । अथवा तत्कृतेनापायेनक्र-
व्याद्भिरप्यद्यमानस्तैरद्यतइत्युच्यते ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतं ब्राह्मणविषयमुपसंहरति नाद्यादिति । अविधिना उपाकरणव्यतिरेकेण । विधिज्ञो-
मांसाशनविधिज्ञः द्विजो ब्राह्मणः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । मांसभक्षणानुष्ठानदोषज्ञो द्विजातिरनापदि तत्तद्देवाद्यर्चनविधानं विना न मांसं भक्षयेत् । यस्मा
दविधानेन योमांसं खादति सभृतः सन्त्यन्मांसतेन भक्षितैः प्राणिभिः परलोके त्वरक्षणाक्षमः खाद्यतइति सर्वश्लोकानुवा-
दः ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनापदि रोगाद्यसंपत्तौ । तैर्भक्षितैः अवशोरक्षणाक्षमः प्रेत्य भृतः अन्ताद्यते ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । योऽयं मांसभक्षणे षोढाविऽधिरुक्तस्तद्विपर्ययेण भक्षणे दोषमाह नाद्यादिति ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः पशुभिः द्विजः ब्राह्मणः अद्यते भक्ष्यते अवशः पराधीनः सन् ॥ ३३ ॥

न तादृशं भवत्येनोमृगहन्तुर्धनार्थिनः ॥ यादृशं भवति प्रेत्य दृथामांसानि खादतः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धार्थः श्लोकः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आहारबुद्ध्या तु भक्षणमतिनिन्दितं तस्येत्याह नतादृशमिति । धनार्थिन इति वदंस्तस्य
मांसविक्रयजीविनस्तदेकवृत्तितया नातिशयितदोषतेति च दर्शयति ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । मृगवधजीविनो व्याधार्धननिमित्तं मृगाणां हन्तुर्न तथाविधं पापं भवति यादृशमदेवपितृशेषभूतमां-
सानि खादतः परलोके भवतीति पूर्वानुवादएव ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अहो कष्टं वर्तत इत्याह नेति । एनो दुःखं । मृगहन्ता देहयात्राद्यर्थं प्रवर्तते अयं तु भोगार्थमित्य-
स्ति विशेषः ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । वृथाऽविधिना ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धनार्थिनः केतुः मृगहर्तुः तादृशं एनः पापं न भवति वृथामांसानि खादतः प्रेत्य यादृशमेनो-
भवति ॥ ३४ ॥

नियुक्तस्तु यथान्यायं योमांसं नान्ति मानवः ॥ सप्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । जन्मानि अवश्यं प्राणान्त्ययसंभवे देवार्चनं योनिकरोति अथ च मांसमश्नाति सदुष्यत्येव ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चार्त्विज्यश्राद्धभोजनादौ प्रवृत्तो मांसभक्षणदोषदर्शनात्ततो निवर्तते तत्कालमांसाभक्षण
स्यैवातिदोषहेतुत्वात् । अत आदावेव याजनादो निवर्तते त्याह नियुक्तस्त्विति । यथान्यायं वरणादिना ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । श्राद्धे मधुपर्के च यथाशास्त्रं नियुक्तः सन् योमनुष्योमांसं खादति सभृतः सन्नेकविंशतिजन्मानि
पशुभवंति । यथा विधिनियुक्तस्त्वित्येतन्निधमातिक्रमफलविधानमिदम् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । यथाविधि नियुक्त इत्युक्तं तत्रार्थवादमाह नीति । नियुक्तः श्राद्धादौ । संभवान् जन्मानि
उपरतब्रह्मधारणं विना ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । दैवे पित्र्ये च नियुक्तस्य मांसाभक्षणे दोषमाह नियुक्तइति ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिप्रसवमाह नियुक्तइति यथान्यायं विधिना नियुक्तः आर्त्विज्यादौ निमित्ततः मानवः ब्राह्मणः मांसं नास्ति न भक्षयति सः प्रेत्य भवे जन्मनि एकविंशतिपर्यन्तं पशुतां याति । एतद्ब्राह्मणविषयम् ॥ ३५ ॥

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ॥ मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रोक्षणादयः पशुबन्धेमन्त्रवन्तः संस्काराविहितास्ते येषां क्रियन्ते पशूनां वैदिकयागशेषाणां मांसमद्यात् । सीतायज्ञादिषु च सत्यपि सामयाचारिकयागशेषत्वे मन्त्रसंस्काराभावादभक्ष्यता । शाश्वतं शाश्वतो नित्यो वैदिकइत्यर्थः । आस्थित आश्रितः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाद्यादिविधनेतियत्प्रागुक्तं तत्र विधिशब्दार्थनिरुक्त्या तदेव स्पष्टयति असंस्कृतानिति । मन्त्रैरुपाकरणनियोजनप्रोक्षणादिमन्त्रैः । एतेनोपाकरणादिसंस्कारसंस्कृतस्यैव पशोर्मांसविप्रेण भक्ष्यम् । सचान्वष्टकायां पशुकल्पे मधुपर्के सोमे हविर्यज्ञविशेषे चास्तीति तत्रैव मांसाशनविप्रेण कार्यम् । तदपि पूर्वैर्मुनिभिः कृतत्वात्क्रियते न तु सर्वथा दोषाभावादिति दर्शयितुं शाश्वतं विधिमास्थितइत्युक्तम् । शाश्वतं विधिं प्रवृत्तिप्रकारं पूर्वर्षीणाम् । आस्थित आश्रितः । एवं च तदामिषेण कर्तव्यमिति पार्वणप्रकरणोक्तमपि क्षत्रियादिपरमेव ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदविहितमन्त्रव्योक्षणादिसंस्कारशून्यान्पशून्विप्रैः कदाचिन्नाश्रीयान् । शाश्वतं प्रवाहनादितया नित्यं पशुयागादिविधिमास्थितो मन्त्रसंस्कृतानेवाश्रीयदिति । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसमिष्येतस्यानुवादार्थमेतत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विधिनिषेधप्रकारौ निगमयति असंस्कृतानिति । शाश्वतं शास्त्रोक्तम् ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । सममपि विधिमाह असंस्कृतानिति । असंस्कृतान्याजुषैरुपाकरणपर्यग्निकरणादिप्रयुक्तैर्मन्त्रैरसंयुक्तान् । मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् । अभक्षणाहर्निपि पशून्मन्त्रैः संस्कृतान्कृत्वाऽद्यादिति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्त्रैः उपाकरणप्रयोजनप्रोक्षणादिभिः असंस्कृतान्पशून् । विप्रइत्युपलक्षणमात्रं अन्योपि कथंचन नाद्यात् न भक्षयेत् । मन्त्रैः संस्कृतान्पशून् । शाश्वतं विधिमास्थितः शाश्वतमित्यनेन मुनिकृतत्वमुक्तम् । तेनान्यैः कृतमिति तेन तु सर्वथा दोषाभावः ॥ ३६ ॥

कुर्याद्दृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ॥ नत्वेव तु दद्यात् हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्येषां बुद्धिः स्यात्सीतायज्ञखज्रिकायज्ञखण्डिकायागादिषु समाचारप्रमाणेषु पशुवधः फलकामस्य त्याज्यः दृष्टाहि पशुवधोपयाचितकेनातिशयवती सस्यसंपत्तिरिति तन्निषेधार्थमाह । सङ्गे मस्तावात्पशुवधप्रसङ्गे घृतपशुकुर्याद्दृतपशुमेव कुर्यात् । पशुना यष्ट्ये तत्स्थाने घृतेन यजेत देवताः । तद्धि सामान्येन यागइव्यम् अथवा पिष्टपशुं पिष्टमयपशुमतिकृत्वा देवताभ्युपहरेत्पिष्टेन वा पुरोडाशादि कृत्वा । कथमयं वृथा पशुवधः । उच्यते । शिष्टानां समाचारः प्रमाणम् । ननु स्त्रीशूद्रजनानामवैधत्वान्नात्र वेदमूलता शक्या कल्पयितुम् । देवताराधनार्थं न ह्येतदाचरन्ति न च देवताराधनार्थानि वैदिकानि कर्माणि गुणत्वेन देवताश्रुतेः । अव्ययव्यतिरेकमूलतां चात्रेच्छन्ति । दृश्यते पशुवधोपयाचितकेन फलसंपत्तिरिति मन्यमानाः । अतो न वेदमूलता अव्ययव्यतिरेकावापि भ्रान्तिमात्रमसकृद्यभिचारात् । अतोऽयं श्लोको न्यायप्रामाथ्यानुवादएव सौहार्दादाचार्येण पठितः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा तु सर्वथात्यन्तोत्कटरागता पशुभक्षणे भवति तदापि प्रकारेण तदाकांक्षा निवर्तनीया ननु पशुर्हसा युक्तेत्याह कुर्यादिति । घृतपशुघृतविकारः पशुमांसतुल्यरूपत्वात्पशुः । एवं पिष्टपशुः । संगेऽत्यन्तेच्छायां । भूताद्यभिभवः संगइतितु केचित् तन्तु न लोकप्रसिद्धमिति हेयमेव ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुकः । सङ्कासक्तौ पशुभक्षणानुरागेण घृतमयीं पिष्टमयीं वा पशुप्रतिकृतिं कृत्वा खादयेत् न पुनर्देवताद्युद्देशविनैव पशून्कदाचिदपि हन्तुमिच्छेत् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । घृतपशुं घृतमयीं पशुप्रतिकृतिं । संगे पशुवत्प्रसक्तौ आसक्त्या भोजने रागप्रसक्तौ वा आवश्यके स्मार्तकर्मणि वा न तु वैदिके कर्मणि घृतपश्वादेविकादशावदानबाधापत्तेः । तस्माच्च ज्ञेयधोऽवधेय्युक्तम् ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । हिंसामविधिना न कुर्यादित्याह कुर्यादिति । सङ्केसंगत उत्सवादिनिमित्ते ज्ञात्यादिसमवायइत्यावहतपशुमुपाकुर्यात् । पशुस्थाने प्रभूतं घृतं पिष्टमूपपादिकं च दद्यादिति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । घृतपशुं सङ्के आसक्तौ कुर्यात् । पिष्टपशुं तथा कुर्यात् । वृथा पशुं हन्तुं कदाचन नेच्छेत् ॥ ३७ ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वोह मारणम् ॥ यथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । तावतीर्जन्मना मावृत्तोर्मारणं प्राप्नोति । वृथापशुघ्नः श्रुतिस्मृत्योरचोदितं पशुवधं करोति । तच्च प्रकरणान्महान्वम्यादिषु लौकिकैर्यत्क्रियते । पशुघ्नइतिकप्रत्ययेच्छान्दसं रूपम् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तावत्कृत्वस्तावत्संख्यान्वारान् । वृथा उपाकरणादन्यत्र पशुघ्नः ॥ ३८ ॥

(३) कुङ्कुकः । देवताद्युद्देशमन्तरेणात्नार्थयः पशून्हन्ति सवृथापशुघ्नोऽतः सन्यावत्संख्यानि पशुरोमाणि तावत्संख्याभूतं जन्मनि जन्मनि मारणं प्राप्नोति तस्माद्वृथापशुं हन्यात् । तावत्कृत्वइति वत्त्वं तात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्यते । इह हशब्द आगमप्रसिद्धसूचनार्थः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेऽण्डमाह यावन्तीति । अत्र हशब्दः प्रसिद्धार्थोऽस्तीति ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । तावत्कृत्वः स्तावतो वारान् । हशब्दोऽनुकम्पायाम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृथापशुघ्नः पुरुषः इह लोके अधर्मान्मारणं कृत्वा यावन्ति पशुरोमाणि अष्टकोटिरोमाणि तावन्ति पशुप्रायताप्रेत्यसंप्राप्नोति जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । नायमनन्तरोक्तो दोषः । श्रुतिस्मृतिचोदिते वधे यज्ञाङ्गभूते याभूतिस्तन्निवृत्त्यर्थमेव । स्वयंभुवा मजापतिना पशवः सृष्टा उत्पादिताः । स्वयमेवेत्यर्थवादः । अस्य जगतो विश्वस्य यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । भूत्यै भूतिर्विभवः पुष्टिः स्फीतिः तस्मात्तत्र यो वधः सोऽवधो विज्ञेयः । हिंसाजन्यस्य पापस्य निवृत्तेरेव मुच्यते ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र यज्ञार्थहने कथं तादृशोऽभावइत्याशं कामपनयति यज्ञार्थमिति । लोकस्य भूत्यै जन्मने आहुत्या सूर्याभ्यायनवृष्टिबीजपरंपरया शुक्रोत्पत्तौ प्राण्युत्पादात् । एतेनैकपशुर्हिसयाऽनेकप्राणिनिस्तारात्तादृशदोषाभावोक्तः ॥ ३९ ॥

(३८) तावत्कृत्वोह=कृत्वेह (क, ख, ग, ण, च)

(३) कुल्लूकः । यज्ञार्थं तु पशुवधे न दोष इत्याह यज्ञार्थपशव इति । यज्ञसिद्धयर्थप्रजापतिनाऽऽत्मनैवादरेण पशवः सृष्टाः । यज्ञश्चाग्रां प्रास्ताहुतिन्यायात्सर्वस्यास्य जगतो विवृद्धयर्थः । तस्माद्यज्ञे वधोऽवध एव । वधजन्यदोषाभावात् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य जगतो भूत्यै उद्भूत्यै । तथाच गीता यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसंभवः । अन्नाद्भवन्ति भूतानीत्यादि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । यज्ञार्थं पशुवधे न दोषोऽस्तीत्याह यज्ञार्थमिति । यज्ञेऽवधोवधकार्याभावादवधः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञः अस्य द्विजस्य सर्वस्य क्षत्रियादेः भूत्यै ऐश्वर्याय भवति तस्माद्यज्ञे वधोऽवध एव । पशोर्वध इति पाठः ॥ ३९ ॥

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ॥ यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्रामुबन्त्युच्छ्रितीः पुनः ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । कथं पुनर्यज्ञे हिंसादोषो नास्ति । उच्यते । हिंसा हिंस्यमानस्य महानपकारः । प्राणवियोगेन पुनरदारधनविभवादिवियोगेन सर्वानर्थोत्पत्तेर्दुष्कृतस्य च समनन्तरं नरकादिकलविपाकस्य प्रत्यासत्तेः । यज्ञेतु हतानामुपकारेणापकारः नरकादिकलानुत्पत्तेः । यतो यज्ञे निधनं विनाशंगता उच्छ्रितीरुत्कर्षजाति ततो देवगन्धर्वयोनि त्वं द्वीपान्तरं पुनरुत्पन्नं मृतिषु वर्षसहस्रादिजो विषु वर्षान्तरे वा जन्म प्रामुबन्ति । अर्थवादश्चायम् । न ह्यत्र विधिः श्रूयते प्रामुबन्तीति त्वं मां नोपदेशात् । न चार्थवादात्प्रतिष्ठन्तीति त्वद्विधिप्रतिपत्तिर्युक्ता । विध्यन्तरस्याभावादसंभवाच्च सर्वोयमविधिमांसभक्षणप्रतिषेधशेषः । ऐहलोकसंपाद्यतयाप्ययं प्रतिषेधो न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेदिति । यच्चाभ्यनुज्ञानं यज्ञार्थं पशवः सृष्टा इति तत्सर्वभक्षणप्रतिषेधतया प्रतीयते । तथाच वक्ष्यति नारुत्वा प्राणिनां हिंसा मित्यादि । न चान्नविधेरस्ति संभवः । न तिरश्चापि अधिकारः संभवति विशेषविज्ञानाभावात् । न चानधिकृतस्य कर्तृत्वम् । नाप्यकर्तृत्वे शास्त्रीयात्कर्मणः फलोत्पत्तिः । न ह्यत्र दृष्टवस्तुस्वाभाव्येन फलोत्पत्तिः यथा विषमविदुषोऽपि पीतवतो जनयस्येव स्वफलम् । नैव वैदिकार्थाः । अचैतन्याच्छौषधादोनामृत्विङ्ग्यायोऽपि नास्ति । दृष्टंकिल कुतश्चन कर्मणः परमयुक्तादप्युत्पत्तिर्जाफलम् यः कामयेत पापीयास्यादित्यादि तत्र विध्यन्तरशेषत्वाभावात्स्पृष्टत्वाच्च विधिप्रतिपत्तेर्भूनुष्याधिकारत्वाच्च । शास्त्रस्य युक्ताङ्गव्यापारसमाश्रितो वाचनिकस्तावन्मात्रोधिकारः । यथा परकीयाश्वमेधावभूथे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् इह त्वधिकार एव नास्तीत्युक्तम् । ओषध्योदर्भादयः । पशवश्छागादयः वृक्षाः पूज्याः । तिर्यञ्चोऽपशवोऽपि पशवो येषां हि विध्येन चोदना कपिञ्जलानालभत इति । भीमप्रवहणादनङ्गाहस्तिर्यञ्चो वाजपेयादौ तिर्यञ्च इति व्यपदिश्यन्ते । यद्यपि तेषां तत्र निधनं नास्ति तथापि यावती च पीडा विद्यत इति सा निधनशब्देन लक्ष्यते । पक्षिणः कपिञ्जलादयो यद्यपि ते पशुत्वेन चोच्यन्ते । अत्र सिद्धतरमयोगास्तु समग्राम्याः पशवः समारण्या इति । गवादयो पक्षिणश्चतुष्पाजातिवचनः पशुशब्दः । गोबलीवर्दवद्वाभेदोद्गृह्यः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तथाच वध्यस्याप्युपकारी भवेदित्याह ओषध्य इति । पशवश्छागाः । तिर्यञ्चस्ततो न्ये च फलुपदाः । उच्छ्रितीरुत्तमजातीः ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । किंच ओषध्य इति । ओषध्यो ब्रीहियवाद्याः पशवश्छागाद्याः वृक्षायुषाद्यर्थाः तिर्यञ्चः कूर्मादयः । पक्षिणः कपिञ्जलाद्याः । यज्ञार्थं विनाशंगताः पुनर्जात्युत्कर्षं प्रामुबन्ति ॥ ४० ॥

(३९) यज्ञस्य=यज्ञोऽस्य (क, ख, ग, घ, ञ, अ, इ, ए)

(४) राघवानन्दः । ननु कथमवधस्तत्राह ओषध्यदिति । तिर्यञ्चो गोकूर्मादयः । उच्छ्रितीर्जात्युत्कर्ष । नवधो ह्यनुप-
काराय पश्वदेरयमुपकारक इत्यवधइति भावः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । यज्ञार्थं वधे न केवलं यजमानस्यैवाभ्युदयः किंतु पश्वदीनामपीत्याह ओषध्यदिति । उच्छ्रितीः
उच्छ्रयानभ्युदयानितियावत् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । तिर्यञ्चः तिर्यग्योनय यज्ञार्थनिधनं प्राप्ताः उच्छ्रितीः उत्कृष्टजातीः उत्कृष्टजातित्वं प्राप्नुवन्ति
॥ ४० ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ॥ अत्रैव पशवो हिंस्यानान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । यावत्स्यः काश्चिच्छास्त्रचोदितहिंसास्ताः संक्षिप्य दर्शयति । मधुपर्को व्याख्यातः तत्र गोव-
धो विहितः । यज्ञो ज्योतिष्टोमादस्तत्र संस्थैकादशिन्यादि । पशुवधो निरुद्धपशुवधादिः स्वतन्त्र एव च । पितृदैवतं पितरो-
देवतार्यास्मिन्कर्मण्यष्टकादौ न तु आह म । तद्धि सिद्धेन मांसेन विहितम् न च पशुवधश्चोदितः । न चेदमेवावधायकं युक्त-
म् उत्पत्तौ आहस्य हिंसाया अचोदितत्वात् । अस्य च विस्पष्टविधानादष्टकापशुवधेनापि नेतुं शक्यत्वाद् द्विधित्वे चास्मिन् मूल-
कल्पनामसङ्गाद्विध्यन्तरशेषतायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् । येषां तु मतं पितृणां देवतानां च कर्म महायज्ञादि । ब्राह्मणैर्विधायक्यु-
नां चैव वृत्त्यर्थमापदि पशुहिंसनमप्राप्तप्राणात्ययेऽभ्यनुज्ञायते । अवेदा विहिता हिंसा मतिषेधोऽयम् । न च वेदविहिताऽभ्यनु-
ज्ञायते ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसंहरति मधुपर्के चेति । यज्ञे पशुवधसौत्रामणीसोमेषु । पितृकर्मण्यष्टकायां । दैवतक-
र्मणि आश्वलायनगृह्याद्युक्तपशुकल्पे अत्रैव ब्राह्मणेन हिंस्यादित्येवकारेण व्यवच्छिद्यार्पि नान्यत्रेति पुनर्वदन्मभ्यासे भू-
यांसमर्थमभ्यन्तइति न्यायेन निमित्तान्तरेण पार्वणादावपि हिंसायाऽतिशयितप्रत्यवायहेतुतां दर्शयति ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । समांसो मधुपर्क इति विधानान्मधुपर्के च यज्ञे च ज्योतिष्टोमादौ पित्र्ये दैवे च कर्मणि आह्नादौ
पशवो हिंसनीयानान्यत्रेति मनु रभिहितवान् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसास्थलं गणयति मध्विति । अत्रैवेति । तथा च श्रुतिः । न हिंस्यात्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः
॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । त्रिष्वेव पशुवधइत्याह मध्विति । पितृदैवत्यं कर्म आह म ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्र मधुपर्के पशुवधः सत्ययुगपदो ज्ञेयः ॥ ४१ ॥

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्विजः ॥ आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । वेदतत्त्वार्थविदिति वेदस्य तार्त्विकं तात्पर्यविषयमर्थं यदि जानाति यदि तत्कर्म सा-
ङ्गं करोतीति यावत् । गमयत्युत्तमां गतिमत उपकाराधिक्याददोषइत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशुहिंसनात्मानं पशुचोत्तमां गतिं त्वर्गाद्युपभोगयोग्यविलक्षणदेहदेशादि-
संबन्धं प्रापयति । वेदतत्त्वार्थविदिति विद्वदधिकारबोधनार्थम् । नन्वन्याधिकारिके कर्मणि कथमनधिकृतस्य पश्वदेहसम-
गतिप्राप्तिः फलं उच्यते । शास्त्रप्रमाणकत्वात् अस्यार्थस्य पित्रधिकारिकायां जातेष्टावनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य फलप्राप्तिव-

दिहापि पश्वादिगतफलसंभवाद्यजमानएव कारुणिकतया पशुगतफलविशिष्टमेव फलंकामयिष्यति अतएवात्मानं च पशुं चै-
वेत्यभिधानात् यजमानव्यापारादेव पशुगतफलसिद्धिरुक्ता ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतआह एष्विति । आत्मनः स्वर्गकामोयजेत वायव्यं श्वेतमास्रभेतेति श्रुतेः । पशूंश्चेति
यज्ञार्थनिधनंप्रामादित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष्वर्थेषु मधुपर्कादिषु पशून् हिंसन्सद्विजआत्मानं पशूंश्चोत्तमांगतिं गमयति प्रापयति ॥ ४२ ॥

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ॥ नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । नच गुरौ वसतो ब्रह्मचारिणोऽरण्ये चतपस्यतोऽन्या कार्वाङ्गिस्तास्ति । अवकीर्णिनो ब्रह्म-
चारिणः स्यादपि वानप्रस्थस्य तु नैवास्ति । ब्रह्मचारिणोऽप्यात्मोपेक्षणं नैवेक्ष्यते । अतोऽयं विधिरेव श्राद्धे गृहद्वयनुवा-
दएव । यदिचार्यं विधिः स्यादरण्य आपद्यपीति किमालम्बनमेतत्स्यात् । नच वानप्रस्थस्य साग्निकस्यापि पशुयागोऽस्ति
पुरोडाशांश्चरुं चैवेत्यत्र दर्शयिष्यामइति केचित् । उपाध्यायस्त्वाह युक्तं ब्रह्मचारिणो वानप्रस्थस्य त्वपराजितां वास्थायेत्या-
दिनात्मत्यागोपि विहितस्तस्य नास्ति जीवितार्था हिंसेति स्फुटतरं तत्रैव निरूपयिष्यते । ननु चापद्ययं प्रतिषेध उच्यते ।
तत्कृतस्तत्रैवानुज्ञानं व्याख्यायते । सत्यम् । अन्यथा न किंचिदनेन कृतं स्यात् । अर्थवादार्थमिति चेदर्थवादस्याप्यालम्ब-
नमन्वेषणीयम् । अतो नापद्ययं प्रतिषेधो विधिश्चापद्यविरुद्धः । बहुभेदादापदामल्पीयस्यामापदिमासिकमर्धमासिकं वा
भोजनं भविष्यतीति बुद्ध्यामवृत्तिर्निषिध्यते ॥ यदा त्वेषा बुद्धिरधुनैवानभूत् जीवामि यदानाभिमुखागत उच्यत शस्त्र आ-
ततायी तदापद्यनुज्ञा । एवं सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति श्रुतिरनुगृहीता भवति ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहे गार्हस्थ्ये । गुरौ ब्रह्मचर्ये । अरण्ये वनस्थत्वभिक्षुत्वयोः । एतेन यथा ब्रह्म-
चार्यादीनां हिंसादोषस्तादृगेव गृहिणोपीत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहाश्रमे ब्रह्मचर्याश्रमे वानप्रस्थाश्रमे च प्रशस्तात्मा द्विजो निवसन्नापद्यपि नाशास्त्रीयां हिंसां स-
माचरेत् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहद्वयादि त्रयमाश्रमत्रयसंग्राहकम् । ब्रह्मचारिगृहस्थयोः स्वतो मांसाभोजनं त्वेपि गुर्वदर्थ-
हिंसा संभवात् ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । गृहे गृहाश्रमे । गुरौ ब्रह्मचर्याश्रमे । अरण्ये वानप्रस्थाश्रमे ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मवान् यत्नवान् द्विजः अवेदविहितां हिंसां समाचरेत् । गृहे गृहस्थाश्रमे । गुरौ ब्रह्मचर्या-
श्रमे । अरण्ये वानप्रस्थाश्रम इति । ब्रह्मचारिवनस्थसाहचर्याद्गृहस्थस्यापि हिंसायां दोषः ॥ ४३ ॥

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिन् चराचरस्थावरजङ्गमे नियतो नित्योऽनादिः ॥ अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदविहितोयः प्राणिवधः सोऽस्मिन् जगति चराचरस्थावरजङ्गमे नियतो नित्योऽनादिः । यस्तु
तन्त्रादिः सोऽन्यव्यतिरेकभ्रान्त्या इदानीं ततः अतो वैदिकीर्मा हिंसामेव विद्यात् अमुत्र प्रत्यवायाभावात् । अहिंसेति कार्य-
त उच्यते न स्वरूपतः । ननु च सैव हिंसारूपा भेदात्कथं कार्यो भेदः । उच्यते । वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ धर्मस्याधर्मस्य च यत्प्रण-
यनंतद्देवादिवपौरुषेयाणामश्रमाभ्याम् । वेदस्य स्वतएवाभ्युदयहेतुत्वं क्वचित् प्रापयति । स्वरूपा भेदोपि नास्ति । ऋत्वर्थपुरु-
षार्थत्वेन भेदादाशयभेदेन मवृत्तेः । लौकिक्यामांसयतो द्विषाणस्य चाप्रवृत्तिः वैदिक्यां तु शास्त्रेण चोदितमिदं ऋत्वर्थमिति ।
निर्बभौ निःशेषेण भातः प्रकाशतां गत इति यावत् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियता सर्वैरनुधीयमाना । अहिंसामेव तां तामेवाहिंसां अहिंसासाम्याभिधानेऽन्वकारस्यानुपयोगात् । निर्बभौ प्रकाशंगतः ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कथं तर्हितुल्येहिंसात्वे वैदिकीदक्षादिपशुहिंसानाधर्माधेयतयाह यावेदविहितेति । या श्रुतिविहिता कर्मविशेषदेशकालादिनियताऽस्मिन्नगति स्थावरजङ्गमात्मन्यहिंसामेव तां जानीयात् हिंसाजन्याधर्मविरहात् । दैक्षपशुहननमधर्मः प्राणिहननत्वात् ब्राह्मणहननवत् इत्याद्यनुमानमुपजीव्यशाल्मन्वाधादेव न प्रवर्तते दृष्टान्तीकृतब्राह्मणहननस्याप्यधर्मत्वे शाल्मन्मेघोपजीव्यम् । वेदाद्धर्मोहि निर्बभौ यस्मादनन्यप्रमाणकोधर्मोवेदादेव निःशेषेण प्रकाशतांगतः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदविहिता हिंसा न हिंसेत्याह येति त्रिभिः । हिंसातोऽधर्मो यथावेदप्रमाणकस्तथा यज्ञे हिंसातोऽधर्मस्तत्प्रमाणक इति भावः । कर्म ब्रह्मोद्भवविद्धीति स्मृतेः ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । वेदाद्धर्मोहि निर्बभौ न प्रमाणान्तरात् । तेन वेदविहितहिंसा हिंसात्वेन वक्तुं न युक्तेत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिन्मन्त्राचरे या वेदविहिता हिंसा विध्युक्ता हिंसा तां हिंसामाहिंसामेव विद्याजानीयात् । धर्मो वेदान् निर्बभौ नितरां बभौ प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ॥ स जीवंश्च मृतश्चैव न कचित्सुखमेधते ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अकारोऽनप्रतिषेधार्थीयः प्रश्लिष्टोद्भूतः । आहिंसकानां च प्रतिषेधात्सर्वव्याघादीनामप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहिंसकान्यनपकारीणीत्यपकारिवधे दोषाल्पतोक्ता । आत्मसुखेच्छया आत्ममात्रसुखार्थं नान्येषां वध्यस्य चोपकाराय ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽनुपघातकान्प्राणिनोहरिणादीनात्मसुखेच्छया मारयति स दुर्हलोके परलोके च न सुखेन वर्धते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अहिंसकानि मृगमीनादीनि । न कचिदिहामुत्र पूर्वकृतहिंसादुरदृष्टवशादिहापि ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अहिंसकानीति विशेषणाद्याघादिहिंसायां दोषमात्रं सूचितम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यान्यहिंसकानि भूतानि तानि य आत्मसुखेच्छया हिनस्ति स जीवंत्सन्मृतसंज्ञः जीवन्मृतक इत्यर्थः । कचित्कस्मिंश्चिदलोके सुखं नैधते न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ॥ स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । बन्धनवधाएव क्लेशाः । अथवा वित्ताशनादयः तान्योन कर्तुमिच्छति वित्ताशनमेव येन न कर्तुं तद्विषयेच्छैव यस्य निवृत्ता न केवलं पीडां करोति यावद्विजंतेऽपि न कर्तुमिच्छति सर्वस्य समुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चिकीर्षत्येतादृक्संकल्पोत्पादनेन ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यो बन्धनमारणक्लेशादीन्प्राणिनां कर्तुमिच्छति स सर्वहितप्राप्तिचक्षुरनन्तसुखं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अहिंसकस्य गुणानाह य इति द्वाभ्यां । बन्धनवधाभ्यां यः क्लेशस्तं । अत्यन्तं कल्पस्थायि

यद्वायति यत्कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च ॥ तदवामोत्ययत्नेन योहिनस्ति न किञ्चन ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यच्चिन्तयति शुल्कमर्हणादि यत्रच रतिमभिलाषं बध्नात्यभिप्रेत्यवस्तुनि तदयत्नेन स्वल्पेनैव कालेनावामोति । यत्तु कुरुते कर्मणा तत्कर्मनिष्पत्तिसमनन्तरमेवाविघ्नेन प्राप्नोति ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ध्यायति चिन्तयति । रतिमिच्छामि ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्यच्च यद्बध्नायतीति । यच्चिन्तयति धर्मादिकमिदं मेस्त्विति यच्च श्रेयःसाधनं कर्म करोति यत्र च परमार्थध्यानादौ धृतिबध्नाति तत्सर्वमक्लेशेन लभते । यदपघातनिमित्तं दंशमशकाद्यपि न व्यापादयति ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवं किंतु सत्यसंकल्पः स्यादित्याह यद्बध्नायतीत्यादि । अपतिबद्धतस्य कर्म फलतीति भावः । रतिर्विजिगीषा तेन वाचिकं कर्म लक्ष्यते ॥ ४७ ॥

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ॥ न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्य हिंसाप्रतिषेधः लोकसंघातस्य मांसभक्षणशेषतां दर्शयति । यावत्प्राणिनो न हतास्तावन्मांसं नोत्पद्यते । हिंसाचातिशयेन दुःखावहा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् । ननु च त्वयं मृतानां भवत्येव मांसं किमिदमुच्यते नाकृत्वेति । अर्थवादोऽयं । त्वयं मृतानां च मांसं रोगहेतुत्वादग्राह्यमेव न हृदत्वा मांसं भक्ष्यते न च रोगहेतोर्दानमस्ति । उत्पद्यते इति मांसस्य हिंसानिमित्तत्वात्कृत्यपदेशसमानकर्तृकत्वं भवत्येवाविरुद्धम् । अथवोत्पद्यत इति । न च स्वर्ग्य इति न स्वर्गानुत्पत्तिहेतुमात्रमाभिमतेरपि तु नरकादिदुःखहेतुनाम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं प्रपञ्चेन मांसभक्षणे तद्वक्षणदोषो हिंसादोषश्चेति दर्शितम् तत्र त्वयं हिंसामकृत्वा क्रीतस्य लब्धस्य वा मांसस्य भक्षणेऽपि हिंसादोषोऽस्तीत्याह नाकृत्वेति । क्रीतलब्धादौ साक्षादहननेऽपि त्रेतुग्रहीवृद्धेशेन हननादस्ति हिंसादोष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । मांसभक्षणप्रसङ्गेन हिंसागुणदोषावभिधाय पुनः प्रकृतमांसाभक्षणमाह नाकृत्वेति । प्राणिहिंसाव्यतिरेकेण न क्वचिन्मांसमुत्पद्यते प्राणिवधश्च न स्वर्गनिमित्तं नरकहेतुरेव यस्मात्तस्मादविधिना मांसं न भक्षयेदिति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणिप्रसूतस्यैव मांसत्वमित्याह नेति । मांसमविधिसंपादितं वर्जयेत् न भक्षयेत् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि मांसभक्षणवर्जनमेवोपक्रम्याह नाकृत्वेति । स्वर्ग्यः स्वर्गाय हितः ॥ ४८ ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ॥ प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । अशुचिस्थाने कुक्षौ गर्भवृद्धिः शुक्रशोणितान्मांसांश्चिन्म्यां भवः । तथाच वधबन्धौ शरीरवृत्तांतकृतौ एतत्सर्वमप्रसमीक्ष्य निपुणबुद्ध्या तत्त्वतो निरूप्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्सर्वस्या प्रतिषिद्धस्यापि किंपुनः प्रतिषिद्धस्य । अर्थवादोऽयम् । न पुनस्तत्त्वतः अशुच्येव मांसं ज्ञेयं न हि तदशुचित्वविधिपरं वाक्यम् ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुत्पत्तिं शुक्रशोणितप्रभवतया कुत्सिताम् । वधबन्धौ परलोकविरुद्धौ ॥ ४९ ॥

(४७) तदवामोति=तदेवा (क, ख, ग)=तत्तवा. (घ)

धृति=रति (ट, ठ, ड, थ)

(३) कुङ्कुः । शुक्रशोणितपरिणामात्मिकासमुत्पत्तिघृणाकरां विज्ञाय प्राणिनां वधबन्धौ च कूरकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्तेत किमुता विहितमांसभक्षणादित्यविधिना मांसभक्षणनिन्दानुवादः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसभक्षितारं धिगस्त्वित्याह समिति । समुत्पत्तिं शुक्रशोणितपरिणामत्वाज्जुगुप्सितमेक्ष्य । मेघविशेषस्य बन्धनं कृत्वा मांसं गृह्यते न भ्रियते स इत्यपि ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । समुत्पत्तिर्मातापित्रोः शोणितशुक्राभ्यां विष्मूत्रादिभिर्दूषिते कुक्षौ संभवः ॥ ४९ ॥

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥ सलोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ५० ॥

(१) मेघातिथिः । विधिर्देवार्चनं तद्धित्वा योनं भक्षयति किं तर्हि विधिना भक्षयति सलोकस्य प्रियतां प्राप्नोति प्रियः सर्वस्य भवति । व्याधिभिश्च कृशदुर्बलादेर्मांसमश्रतो व्याधिरुपजायते तेनापि विधिर्नैवाशितव्यम् । तथा भक्ष्यं व्याधिभिर्न पीड्यते । अन्यथा अश्वत्थपि मांसं पीड्यते एव व्याधिभिः । पिशाचवदिति पिशाचास्तिर्यग्जातिविशेषास्ते विधिमनपेक्ष्य मांसमश्रन्ति ततो न्योपि तथा भक्षयन् पिशाचसदृशो भवतीति निश्चयते ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वमांसस्याभक्ष्यत्वेनोक्तस्यापि पिशाचवदिति विधिहानौ दृष्टान्तः ॥ ५० ॥

(३) कुङ्कुः । उक्तविधिव्यतिरेकेण योनं मांसं भक्षयति । पिशाचवदिति यथा पिशाचो भक्षयति तथा नेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । सलोकस्य प्रियो भवति रोगैश्च न बाध्यते । तस्मादवैधमांसभक्षणाद्यापयो भवन्तीति दर्शितम् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । मांसभक्षणमलंकरोति नेति । पिशाचवदिति व्यतिरेकेण दृष्टान्तः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । पिशाचवद्विधिहित्वेत्यन्वयः ॥ ५० ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ॥ संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५१ ॥

(१) मेघातिथिः । अन्येन हन्यमानं स्वप्रयोजनतो यद्यन्यो नुमोदते सा भव्यं हन्ता करोतीत्यनुमन्ता विशसिता ह-
तस्याङ्गविभागकारः । उपहर्ता परिवेषकः । खादक इत्येते सर्वे घातकाः । अघातकेषु खादनसंस्कारविक्रयादिकर्तृषु
घातकत्वेऽप्यारोपिते निन्दा न पुनस्तत्त्वत एते घातका एव लौकिकी हि वधक्रिया प्राणत्यागफला तस्य कर्ता घातकः
स्मृतितोगम्यते । स्वतंत्रः कर्तेति विशेषशास्त्रादिना यः प्राणवियोजनं प्राणिनां करोति सहन्तोच्यते क्रयविक्रयाद्याश्च
क्रियास्ततो न्या एव । ननु चेयमपि स्मृतिरेव । एते अनुमन्तृप्रभृतयो घातका इति नेदं शब्दार्थसंबन्धे प्रमाणम् । किं-
त् हि धर्माधर्मयोरभियुक्ततरो हि तत्र भवान् प्राणिनिः मन्वादयश्च लोकप्रसिद्धैः पदार्थैर्व्यवहरन्ति न शब्दार्थसंब-
न्धविधिं स्मरन्ति प्रयोक्तारोक्षेते न स्मर्तारः । ननु च तमाचार्यप्रवक्षत इत्यादेः स्मरन्त्येते । सत्यं । न तत्र शास्त्रस्मृतिविरो-
धः । न च तेषां वाक्यानामन्यत्र प्रयोजनमस्ति । इह तु गौणेनापि प्रयोजनेनार्थवादतयाप्युपपत्तेर्न घातकत्वं शक्यमवसा-
तुं । येऽप्याहुर्भक्षकश्चेन्न विद्यते वधकोपि न विद्यत इति भक्षणमयुक्त एव वधः प्रयोजकश्च कर्ता स्मर्यते । ततो मुख्य-
मेव घातकत्वमत्रो घातकमार्याश्च तमेव खादकस्य युक्तमिति ब्रूमः । पृथक्प्रायश्चित्तहृतानारंसा खादकस्य जग्ध्वा मांस-
मभक्ष्यं चेति । यदि प्रयोजकत्वेन कर्तुं न युक्तं तदापि नैवास्ति । इदं हि तस्य लक्षणं । भेषणाभ्येषणाभ्यां तु यः स्वतन्त्र-
स्य चोदकः सकर्ता स एव हेतुश्च मुख्योपर इति । वधको हि जीवनमयुक्तया मवर्तते मांसविक्रयेण जीविष्यामीति
न तु खादकेन विनियुज्यते । अथ तत्समर्थाचरणं प्रयोजकत्वम् । यो यं क्रियां कर्तुं मध्यवसितस्तत्रानुकूल्येन यः संविधि-

स्तुः समयोजक इति । एतदप्यत्र नैवास्ति साधनोपनिधानं त्रसतः पशोरस्वतन्त्राकरणं खट्वोपनयनमित्येव संविधानशब्द-
वाच्यं युक्तम् । तेन विना क्रिया न निष्पद्यते । अथ यदर्थः क्रियारम्भः समयोजकश्चेति चेन्माणवकमभ्यापयतीत्यभ्याप-
ने हेतुकर्तृसंज्ञाप्रतिलम्भेन सभ्ययनमभ्यापयति । न चासौ किञ्चिदुद्दिश्य हनने प्रवर्तते । येनास्य तदर्थनिरूपणाय भ-
क्षणोऽनर्था प्रवृत्तिः स्यात् । सर्वदमे स्वभूयै यतन्ते न केनकश्चित्परोनुग्रहीतव्य इति मुहूर्तमव्यवतिष्ठत इत्यपि पूर्णकामः
अथ स्वार्थप्रवृत्तस्य भक्षयितारमन्तरेण प्रवृत्तिरनार्थिका तस्मिन्स्तु सति फलवती फलं च प्रयोजकम् तच्च खादका-
धीनमिति पारंपर्येण खादकः प्रयोजक इति । एवं तर्हि यो द्वेषाद्भयते सहन्तुः प्रयोजकः स्यात्ततश्च हन्यमान एव ह-
न्ता संपद्यते । नहि द्वेषेण विना हन्तृत्वोपपत्तिरिति । तथा ब्रह्महत्यायामपि सर्वस्वं दद्यात्पातकसंयोजकं नहि प्रति-
पाद्यितारमन्तरेण प्रतिग्रहोपपत्तिस्ततश्च प्रतिपाही न केवलं मत्प्रवेद्यादपितु दातापि । रूपवती च स्त्री स्मरशरदक्ष-
मानन्ददयेन राणिणा दर्शितस्पृहातिशयेन शीलं रक्षन्ती मत्प्रवेद्यात् तस्मान्नेदं प्रयोजकलक्षणम् । तौ हि वधकखादकौ स्वा-
र्थप्रवृत्तौ नष्टाश्वदग्धस्थवदितरेतरोपकारमनुभवन्तौ न पुनरन्यतरप्रयोजकसृष्टिविशङ्कया च शूद्रविट्क्षत्रविप्रानामित्यत्र
श्लोके निपुणमेतन्निर्णीतम् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रीत्वा लब्ध्वा वा भक्षयितुरपि हिंसादोष इत्युक्तं तदुपपादयन् भक्षणोचितव्यापारान्तर-
करणेऽपि हिंसायादोष इति दर्शयति अनुमन्तेति । अनुमन्ता यदनुमत्या विना न वधः । विशसिता मांसविभागकारी ।
निहन्ता प्राणव्यापादकः । क्रयविक्रयीति क्रयाय परार्थक्रेता विक्रेता परनिहतपशोर्मांसं क्रीत्वा तद्विक्रयणकारी । सं-
स्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः । खादको भक्षकः । एतैर्यापारैर्विना उद्देश्याभावाद्घातकोपि न घातयतीत्येतेषां
हिंसका इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदनुमतिव्यतिरेकेण हननं कर्तुं न शक्यते सोऽनुमन्ता । विशसिता अङ्गानि यः कर्तर्यादिना पृथ-
क्पृथक् करोति । क्रयविक्रयी मांसस्य क्रेता विक्रेता च । संस्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः । खादको भक्षयिता । गोवि-
न्दराजस्तु यः क्रीत्वा विक्रीणाति सक्रयविक्रयीत्येकमेवाह तदयुक्तं । हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयकस्तथा । विक्रयी तु
धनादानात्संस्कर्तृतात्प्रवर्तनादिति यमवचनेन पृथक् निर्देशान् । घातकत्ववचनं चेदमशास्त्रीयपशुवधेनुमत्यादयोऽपि न कर्त-
व्या इत्येवंपरं विधिनिषेधपरत्वाच्छास्त्रस्य खादकादीनां पृथक्प्रायश्चित्तदर्शनात् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । नैतादृशं पापमस्ति यदष्टौ दूषयतीत्याह अनुमन्तेति । सम्यक्कृतमित्यनुमन्यते यः सोऽनुमन्ता ।
पश्वङ्गानि कर्तनादिना यः पृथक्पृथक् करोति स विशसिता संस्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः ॥ ५१ ॥

(५) गन्धनः । खादके हि सत्यनुमन्तादयो भवन्ति । तेन वधमकुर्वतोऽपि खादकस्यातो दोषो भूया भवति । तस्मा-
न् खादकः स्यादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुमन्ता यदनुज्ञया हतः । विशसिता अवयवमांसविभागकर्ता ॥ ५१ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ॥ अनभ्यर्च्य पितृन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२ ॥

(१) मेघातिथिः । अधिकपुष्ट्यर्थं यो मांसमश्नाति तस्येयं निन्दा न तु रोगोत्पत्तिभया शङ्कया यत आह यो वर्धयितु-
मिच्छतीति तस्याप्यनभ्यर्च्यपितृन् देवान् । न तु रोगहेतोस्वर्चनमकुर्वतोपि कथंचिदसंभवान्न दोषः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनभ्यर्च्य पितृन् देवानिति पितृन् स्वष्टकायां देवान् पशुबन्धादौ ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वशरीरमांसं परमांसेन देवपित्राद्यर्चनं विना यो बद्धिनेतुमिच्छति तस्मादपरोनापुण्यकर्ता स्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दानुवादः ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्वेति । अपुण्यकृत्पातकी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्तत्मात्पूरुषात् अपुण्यकृत् पापकर्ता नास्ति ॥ ५२ ॥

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतंसमाः ॥ मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३ ॥

[सदा यजति यज्ञेन सदा दानानि यच्छति । सतपस्वी सदा विप्रो यश्च मांसं विवर्जयेत् ॥ १ ॥]⁺

(१) मेधातिथिः । देवाद्यर्चनशिष्टस्य शशादिमांसस्य भक्षणमनुज्ञातं । ततो निवर्तमानोऽश्वमेधफलमश्नुते अश्वमेधस्य फलं सर्वाङ्कामानस्यं सर्वाविजितीरित्यादि । न चात्र चोदनीयम् कथं महाप्रयासेन बहुधनव्ययेन च तुल्यफलता मांसनिवृत्तेः स्यात् । यत एषोऽपि संयमोति दुष्करः । किंच लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यादित्ययं न्यायो जृम्भत एव । अतः फलविधौ न दोषः वयंतु ब्रूमः । अर्थवाद एवायं यतो वर्षे शतंसमा इति वार्थवादपक्षेऽनुघटम् । नहि प्रतिवर्षमश्वमेधस्य विधेयत्वसंभवः । नापि वर्षे शतं तावतः कालस्याधिकारिणो जीवनाद्यसंभवात् । पुण्यं च फलं च पुण्यफलम् । समाहारद्वन्द्वः । षष्ठीसमासेऽसामर्थ्यम् ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधुना यस्य वर्णस्य यादृशमांसभक्षणं निषिद्धं तदकरणे फलमाह वर्षे वर्षे इति । शतंसमा इति यावदायुः प्रतिवर्षमश्वमेधफलमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमनियमिताप्रतिषिद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्धर्मयित्येतद्दर्शयितुमाह वर्षे वर्षे इति । यो वर्षशतं यावत्प्रतिवर्षमश्वमेधेन यजेत यश्च यावज्जीवं मांसं न खादति तयोः पुण्यस्य फलं स्वर्गादि तुल्यम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसवर्जनादधिकं पुण्यं न संभाव्यमित्याह वर्षे इति । तयोर्मांसाभक्षकाश्च मेधयाजिनोऽप्राणिवधाकरणात्समम् ॥ ५३ ॥

फलमूलाशनैर्मेधैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ॥ न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । मेधैर्देवाहैः । मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्नान्यरूपचयजनितानि । अयमर्थवाद एव ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमूलाशनैः तन्मात्रभक्षणैः । मुन्यन्नानां नीवारादिमुन्यन्नानां भोजनैर्भक्षणैः ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । पवित्रफलमूलभक्षणैर्वानप्रस्थभोज्यानां च नीवाराद्यन्नानां भोजनैर्न तत्फलमवाप्नोति यच्छास्त्रानियमिताप्रतिषिद्धमांसवर्जनाल्लभते ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । फलमूलाशनैरनयोरेव भोजनैः मेधैर्देवयोग्यैः मेधोयज्ञस्तत्तुल्यफलैः । न भक्षयामीति संकल्पपूर्वकं मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ॥ एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । नामधेयनिर्वचनमर्थवादः । मांसभक्षयिता स इति सर्वनाम सामान्यापेक्षं योग्येनार्थेन भतिराकांक्षीकरोति यस्य मांसमश्नाति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्टफलमाह मांसभक्षयितेति । अमुत्र जन्मान्तरे ॥ ५५ ॥

(३) कुक्षुक्कः । इहलोके यस्य मांसमहमश्रामि परलोके मां सभक्षयिष्यतीत्येतांसांशब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति । इतिमांसाशब्दस्य निर्वचनमवैधमांसभक्षणपापफलकथनार्थम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसपदव्युत्पत्तिमाह मांसेति । सपशुर्मांसस्य भक्षकममुत्र परलोके भक्षयिता यस्य पशोर्मांसमहमिहाद्योति ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । मांसभक्षणस्य वर्जनीयतांमांसाशब्दनिर्वचनेनाप्याह मांसइति । भक्षयिता भक्षयिष्यति ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य मांसमहमिहादि अमुत्र परलोके मां सभक्षयिता भक्षयिष्यति । एतच्चांसस्यमांसत्वंमनीषिणःप्रवदन्ति ॥ ५५ ॥

न मांसभक्षणे दोषोन मध्ये न च मैथुने ॥ प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणस्यान्मित्यत आरभ्य यावदयं श्लोकोऽर्थवादसंघातएव द्वित्राः श्लोकाविषयाः । न मांसभक्षणे दोषो यथाक्रोधात्स्वयंचाप्युत्पाद्येति तथायमपि श्लोकः । निवृत्तिस्तु महाफलेत्येतदत्र श्रूयते । बहुभिनिन्दार्थाकरैरीदृशः संस्कारोजातोयन् किञ्चिन्मांसमशितव्यम् । भूतानां वृत्त्यर्थमाह न मांसभक्षणे दोषइति । देवार्चनशिष्टे ब्राह्मणकाम्यादिषु निमित्तेषु प्रागुक्तेषु न दोषः किञ्चिदशितुमिच्छन्ति । निवृत्तिर्न भक्षयामीति संकल्पपूर्विका महाफला । फलविशेषाश्रुतेः स्वर्गः फलमिति मांसकाः । एवमथे क्षत्रियादीनां मैथुने तु सर्ववर्णानां दिवोदक्यापर्वकालादन्यत्र । अल्पस्वल्पा प्रवृत्तिरेषा शास्त्रीया भूतानां शरीरस्थितिहेत्वर्था प्रवृत्तिः तथाचायुर्वेदकृत । आहारो ब्रह्मचर्यं च निद्रा चेति त्रयं मतम् । मादकं च स्त्रियश्चैव ह्युपस्तम्भनमायुषइति । यस्तु तेन विनापि शक्नोति जीवितुं तस्य निवृत्तिर्महाफला । प्रदर्शनार्थंचैतदशिष्टाप्रतिषिद्धविषयाणामन्यासामपि निवृत्तीनामेवमेव । यत्र विधानं पुरुषस्य प्रवर्तमानस्य प्रीत्यतिशयोत्पत्तिप्रयोजनमनिवृत्तिर्हेतुवा यतो निवृत्तिः फलाय यथा मध्वशनं संपन्नभोजनं राङ्गवंपरिधानमित्येवमादि तथाच शिष्टसमाचारः व्यासश्च भगवानेवमेवाह । ये तु संसक्तितोऽशिष्टाप्रतिषिद्धा अपि यथा हसितकण्डूयनादयस्ततो निवृत्तिर्धर्माय ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमर्थमुपसंहरति न मांसभक्षणइति । अनुपाकृतमांसभक्षणे श्राद्धादिष्वपि अदोषो नास्ति किंतु दोषोऽस्त्येवेति व्यतिरेकनिषेधमुखेनान्वयप्रदर्शनमवधारणार्थम् तेन सर्वेष्वेव मांसभक्षणेऽपि सर्वेषां दोषोऽस्तीत्येवेत्यर्थः । यथा येषां क्षत्रियादीनां मद्यमनिषिद्धं येषां च ब्राह्मणानां निषिद्धं तेषां सर्वेषां मद्यपानेनादोषोऽज्ञेयः गुरुलघुत्वाभ्यां तु निषेधानिषेधौ तथा पर्ववर्जब्रजेच्चैनामित्यनृतुमैथुने विहितेऽपि न दोषः यतः प्रवृत्तिरेषा भूतानां रागवशात्सर्वसाधारणा प्रवृत्तिर्न वैधी । पाठीनरोहितावाद्यावित्यादिविधानामपि परिसङ्ख्यादिपरत्वेन मांसभक्षणविधित्वाभावात्सामान्यतश्च मांसमद्यमैथुनानां हि सामदकामरागहेतुत्वात्तेषां च निषिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं मांसादेः सामान्यतो निषिद्धत्वात् लघुनादरिव ततो निवृत्तिर्नाभ्युदयहेतुः स्यादत आह निवृत्तिस्तु महाफलेति । एतादृशमेवैतत् यत्सामान्यतो निषिद्धत्वेऽपि ततो निवृत्तिर्महाफलेति । एतच्च वेदैकसमधिगम्यत्वान्न विपरीतदृष्टान्तमात्रेणान्यथा संभावयितुं शक्यमिति तात्पर्यम् । एष एव मनुवचनार्थोयमेन स्फुटीकृतः यदाह ॥ सर्वेषामेव मांसानां महान्दोषस्तु भक्षणे । निवर्तने महत्पुण्यमिति प्राह पितामहः ॥ तथा बृहस्पतिः मद्यमांसमैथुनं च भूतानां ललनं स्मृतम् । तदेव विधिना कुर्वत्स्वर्गप्राप्नोति मानवः ॥ अभूमांसपुरोडाशो भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् । पुराणेऽपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसेवेषु च ॥ सौत्रामण्यां तथा मयं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम् । ऋतौ च मैथुनधर्म्यपुत्रोत्पत्तिनिमित्ततः ॥ त्वर्गप्राप्नोति नैवं तु प्रत्यवायेन युज्यते ॥ यमेन सर्वेषामित्युक्तत्वात् । तथाच मांसप्रक्रम्य भारतेऽप्युक्तम् । भक्षणस्य महान्दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यते इति ॥ तथा बृहस्पतिना मांस-

समयाच्चतुर्दशे परिसंख्येत्युक्ता रोगार्तोभ्यर्थितोवापि योमांसनात्पलोलुपः । फलंप्राप्तोऽप्यथवेन सोऽश्वमेधशतस्य च-
त्युक्तम् ॥ अतोविहितादपि भक्षणानिवृत्तिर्महाफलेति गम्यते । तथा तद्भक्षणे दोषोऽप्यस्ति उक्तं च महाभारते अल्पदो-
षमिह ज्ञेयमिति । अतएव देवान्पितॄन्श्चार्चयित्वा खादन् मांसं दुप्यतीति । अत्रापि न तादृक्संपूर्णदोषभागवतीत्यर्थः ।
यत्तु मांसभक्षणे दोषोनास्तीत्येतत्परतयैतच्छ्लोकव्याख्याननिबन्धातरेषु कृतं तत्कथमप्यसंगतत्वात् प्रवृत्तिरेषा भूताना-
मित्याद्यनन्वयाच्च नोवाप्येतेन दुप्यते कामधेनुदीपिकायांचैतद्वृत्तिविचारितमिति नेह भूयःप्रतिपाद्यते ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाधिकारमविहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चिद्दोषोऽस्मात्प्राणिनां भक्षणपान-
मैथुनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविकोऽयं धर्मः वर्जनं पुनर्महाफलं । अविहिताप्रतिषिद्धमद्यमैथुननिवृत्तिर्महाफलकथनार्थोऽयमुक्तस्यैव
मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । विहितमांसभक्षणे न दोषोऽप्यस्ति तथापि ततोऽपि निवृत्तिः कार्येत्याह न मांसेति । अग्नीषोमीयं-
पशुमालभेतेति तन्मांसं सुरापहंश्च गृह्णातीति वाजपेयादौ मद्यं ऋतौ भार्यामुपेयादिति मैथुनं च विधिप्राप्तं तन्निवृत्तिर्मये-
दंनभोक्तव्यं नपातव्यं न गन्तव्यमिति निःशेषेण निवृत्तिर्नियमस्ततः फललाभसंभवात् । इत्यभ्ययप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । मांसभक्षणेऽनुज्ञातमांसभक्षणे । मद्ये मदकरद्रव्ये । अविहिताप्रतिषिद्धे ताम्बूल्यदौ मैथुने चाविहि-
ताप्रतिषिद्धेऽनृतौ त्वदारगमने ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसभक्षणे दोषो न यज्ञादौ पुरोडाशमात्रे । न मद्ये मद्यपाने दोषः सौत्रामण्यां सुरापहान्गृह्णाती-
ति श्रुतेः । रागवशात्सर्वसाधारणप्रवृत्तिर्नैवेत्स्मात्पुण्यं । आघ्राणं तु पानं पानात्पतितो भवेदिति वचनान् । मैथुने न दो-
षो विवाहितास्त्रेव व्यवायः कार्यानां न्यस्त्रीषु । भूतानां मनुष्याणां एषा प्रवृत्तिर्ज्ञेया निवृत्तिस्तर्हि महाफलेत्यत्र किमुक्तव्यं ।
इति मांसप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ॥ चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्णामपि विवचनं सामान्यविहिताधर्माः शुद्धस्य नेदृशं यत्नमन्तरेण भवन्तीति ज्ञापनार्थम् । प्रे-
तेषु जीवतां शुद्धिः । सुप्सुपेति समासः । प्रापणं चाप्रेतवन्निमित्ता शुद्धिरियं विशेषस्य । अतश्च यद्यपि शुद्धिवचनं प्रात-
ज्ञायते तथाप्यशुद्धिसापक्षत्वाच्छुद्धेः । शास्त्रप्रत्ययकारकत्वाद्भयोरप्रतिज्ञातापि प्रथममशुद्धिरुच्यते ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ देहद्रव्याशौचं प्रक्रमते प्रेतशुद्धिमिति । प्रेतशुद्धिः प्रेतनिमित्ता शुद्धिः शोधनं कालादि
चतुर्णामिति ब्राह्मणादीनां प्रेतशुद्ध्यान्वितम् ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतैस्त्वपि पित्रादीनां शुद्धिर्ब्राह्मणादिक्रमेण या यस्येति । द्रव्यादी-
नां च तैजसादीनां शुद्धिर्मभिधास्यामि ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अशौचं प्रतिजानीते प्रेति । अपिना नानासंकरजातिग्रहः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अथ प्रकरणान्तरमारभते प्रेतेति । प्रेतशब्दोऽत्र जातस्याप्युपलक्षणार्थम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ प्रेतशुद्धिमाह प्रेतशुद्धिमिति । प्रेतशुद्धिं देहद्रव्याशौचं । चतुर्णामपि वर्णानां । अनुपूर्वशः
ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण ॥ ५७ ॥

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ॥ अशुद्धाबान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुजातोदन्तजाताद्वालतरद्वितस्मरन्ति । तथाविभागेनोद्देशमात्रमिदं यतस्तदपेक्षआशौचकालभेदोभविष्यति । तद्यथा स्मृत्यन्तरे आदन्तजन्मनः तथा बाले देशान्तरस्थेचेत्यादिना सद्यःशौचंश्रुतम् । बालभजातदन्तोविज्ञेयः । एवंच नृणामकृतचूडानामित्येतदेकरात्रिकमाशौचंदन्तजातेऽप्यवस्थाप्यते । एवमेते स्मृतिविषयव्यवस्थाया-अविरोधिन्यौ बालविषये भवतः । नैशिकीच शुद्धिराचूडाकरणान् यतोनिवृत्तमुण्डकानां त्रिरात्रं वक्ष्यति । तच्च त्रिरात्रमागुपनयनात्परतः शुद्धयेद्विप्रत्यादि । येतु दशाहंशावमाशौचमित्येतान्पक्षान्वधोविभागेन वर्णयन्ति स्मृत्यन्तरात्समाचाराच्चव्युत्क्रमेण संबन्धयन्ति दशाहमुपनीतस्य अनुपनीतस्य चतुरहं कृतमुण्डस्य च्यहं जातदन्तस्थैकाहमनुजातस्य सद्यः-शौचिकादयस्तुविकल्पाः एवंभ्यहचतुरहयोः कृतचूडस्य तेषामते स्मृत्यन्तरप्रसिद्धोवृत्तत्वाभ्यायापेक्षोन विकल्पःप्रतिपादितःस्यात्तच्चोत्तरत्र दर्शयिष्यामः । सर्वव्यापारनिवृत्त्या मृतउच्यते । संपूर्वस्य तिष्ठतेव्यापारोपरमदर्शनान् । बान्धवाः सपिण्डाःसमानोदकाः । सूतकेच पुत्रजन्मादौ तथोच्यते अशुद्धाबान्धवाः सर्वइत्येतेनास्य संबन्धः । कथंपुनरत्र वयोभेदप्रतिपत्तिर्वायता कृतमुण्डइति संस्कारसंबन्धोगम्यते । कृतोपनयनेचेत्यत्र श्रुतमेव । अतएव कृतचौडः कियन्तंकालमुच्यतइति नैव श्रूयते । उच्यते । दन्तजातानुसाहचर्याकृतमुण्डःकाललक्षणार्थोविज्ञायते सच कालोत्र प्रथम तृतीय-इत्येषः यद्यपि प्रथमे वर्षे वैकल्पिकमुण्डीकरणं तस्मिन्समयआदन्तजन्मनः सद्यइत्येतद्विहितंभवति । तदप्ययुक्तं कियानवधिः कृतमुण्डइति चशब्दात्कृतमुण्डेचेतिकृतोपनयनेचेतिलभ्यते । संस्कारान्तरप्रामौ व्यपदेशान्तरमवृत्तेः । एवं चैतयास्मृत्या एकवाक्यता भविष्यत्यादन्तजन्मनः सद्यइत्यत्रापि त्रिरात्रमाव्रतादेशादिति । व्रतादेशग्रहणंकालोपलक्षणार्थमेव नच ब्राह्मणस्यानित्योष्टमवर्षे एवंक्षत्रियवैश्ययोर्धर्मश्च कालः तदा शूद्रस्य न कश्चित्कालउक्तःस्यात् । तत्राप्यतीतशैशवस्य परिपूर्णसर्वेषामिति वचनादतश्चाष्टमाद्वर्षादूर्ध्वंचतुर्णामपि वर्णानांसर्वाशौचंशूद्रस्यापि तस्य कालस्य सद्भावात् । यस्मिन्स्तु पक्षे एकादशे वर्षे क्षत्रियवैश्ययोरुपनयनंलक्ष्यते तदा शूद्रस्य न कश्चित्कालउक्तःस्यात् । तत्राप्यतीतशैशवस्य परिपूर्णमर्वाक्त्रिरात्रं । शैशवस्य निवृत्तेश्च । स्मृत्यन्तरे प्रागष्टमाच्छिशुः प्रोक्तः अन्यैस्तु आषोडशाद्भवेदालइति । येषि षोडशादाल्य निवृत्तिमाहुस्तेषामप्यष्टमादूर्ध्वमासिक्येव शुद्धिः । एवंपठ्यते । ऊर्ध्वंतुषड्भ्योवर्षेभ्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकी । अन्यत्र पठितमष्टवर्षस्य मासइति । ननु वक्ष्यमाणेभ्यएव वाक्येभ्यएषावयोभेदव्यवस्था लभ्यते किमनेन दन्तजात-इत्युद्देशेन सत्यं सुखावबोधार्थम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दन्तजाते जातदन्ते । अनुजाते जातदन्तादनुपश्वाज्जाते अजातदन्तइत्यर्थः । कृतचौलेचेति चकारादुपनीतेच संस्थितेष्टे सर्वे बान्धवाः सपिण्डसमानोदकाः । सूतके बान्धवस्य जन्मनि । तथोच्यतइत्यशुद्धाः सर्वेबान्धवाइत्यर्थः ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रशुद्धेशुद्धिसापेक्षत्वात्तन्निरूपणार्थमाह दन्तजातइति । दन्तजाते जातदन्तइत्यर्थः । वाहिता इत्यादिष्वित्यनेन जातशब्दस्य परिनिपातः । अनुजाते जातदन्तान्तरे कृतचूडाकरणे च चकारात्कृतोपनयनेच संस्थितेष्टेसति बान्धवाःसपिण्डाःसमानोदकाश्चाशुद्धाभवन्ति प्रसवे च तथैवाशुद्धाभवन्तीत्युच्यते । वयोविभागेनोद्देशमात्रमिदं वक्ष्यमाणाशौचकालभेदादिसुखावबोधनार्थम् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र जातकायाशौचशुद्धीराह दन्तेत्यर्थावस्थत्या । दन्तजाते उत्पन्नदन्ते । अनुजाते पूर्वस्य-

पतनानन्तरं पश्चाद्वा विन्यनुपपन्नदन्ते आदन्तजन्मनः । रुतचूडेत्यत्र चकार उपनयनोपलक्षकः । संस्थिते धृते । सूतकं जन्म ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । आशौचनिमित्तान्याह दन्तेति । दतजान्ते जातदन्ते षाण्मासाधिकइतियावत् । अनुजाते पुनर्जात उपनीतइतियावत् प्रामाष्टवर्षइत्यर्थः । रुतचौले प्रामृतीयवर्षइतियावत् । संस्थिते धृते । बान्धवाः सपिण्डाः सर्वे सन्निकृष्टासन्निकृष्टाश्च अवस्थाविशेषोपन्यासोऽशुद्धिवैषम्यात् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दन्तजाते जातदन्ते । सर्वे बाधवा अशुद्धा भवन्ति । च पुनः अनुजातः अनुपश्चाज्जातोऽनुजानः परस्य विशेषणदन्तोत्पत्तिकालपर्यन्तमित्यर्थः । च पुनः रुतचूडे अनुपनीते चकारादुपनीतेऽपि संस्थिते धृते सतिसर्वे बान्धवा अशुद्धा भवन्ति । तथा सूतके जननाशौचे बान्धवा अशुद्धाः । योगीश्वरः आदन्ताजननात् सद्यः आचूडानैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमात्रादेशाद्दशरात्रमतः परम् ॥ ५८ ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ॥ अर्वाक्संचयनादस्त्रां व्यहमेकाहमेव वा ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । सापिण्ड्यलक्षणंवक्ष्यते । अर्वाक्संचयनादिति चतुरहोपलक्षणंवक्ष्यति । आहिताग्नेः संचयनंचतुर्ध्यामिति वचनमस्ति । अयं च विकल्पो वृत्तस्वाध्यायापेक्षो वृत्तापेक्षो वा । तथा च स्मृत्यन्तरम् । एकाहाद्ब्राह्मणः शुद्धोयस्तु ब्रह्माग्नि संयुतः । व्यहोत्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दैनैः । तत्र त्रिवेदस्याग्निमत एकाहः । द्विवेदस्य तु व्यहं । निर्गुणस्य दशाहम् । गौतमेन पठितं सद्यः शौचं तच्च विशेष एव ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थं तत्र क्रियान्तराणि उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्तं भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत इत्याद्याः क्रियानिवर्तन्ते । केवलंबहुवेदस्यागुण्यमानं प्रणश्यतीति स्वाध्यायोन निवर्तते । तथा वृत्त्यपेक्षो युक्तो विकल्पः । षट्कर्मजो विनोदशाहः त्रिभिरन्यइत्यस्य चतुरहोद्वाभ्यामिकइत्यस्य व्यहः । दशाहिक आशौचे प्रतिग्रहादावनधिकारात्प्राणयात्रैव दुर्लभा ये तु वयांसि चत्वारि चत्वारि चाशौचकालाः अतो यथावयो यथा संख्येन संबन्धः तेषां दन्तजाते दशाहः प्राप्नोति उपनीते तु धृते एकाह एव तत्र स्मृत्यन्तरसमाचारविरोधः । अथ विरोधपरिहारार्थं प्रातिलोभ्येन संबन्धः क्रियते । उपनीते दशाहः रुतमुण्डे चतुरहः व्यहो दन्तजाते एकाहो नुजात इति । अत्रापि निवृत्तचौडकानां त्रिरात्रादिति विरोधेन विकल्पो युक्तः स्वशब्देन त्रिरात्रस्यानुविधानात् । चतुरहस्य वृत्तिभेदेन संचयभेदेन विषयवसिद्धेः स्मृत्यन्तरेणैवमेकवाक्यता भवति एकाहादित्यनेन । अन्यथा वयोभेदेन विकल्पे ध्यायव्यायमाने वृत्तस्वाध्यायापेक्षो मानवे शास्त्रे केन विकल्पो लभ्यते । अतो गौतमवचनाद्यस्य प्रात्यहिकेन प्रतिग्रहेण विनापि वृत्तिरस्ति कुसूलधान्यादेस्तस्य बहुस्वाध्यायस्य स्वाध्यायाभ्यायनमात्रे सद्यः शुद्धिः । ये पि व्यहोदयः कल्पास्तत्रापि व्यहोदिकादीनां तावन्मात्र एव विशुद्धिवृत्त्यर्थं प्रतिग्रहेऽनेनैव गौतमदर्शनेन । अन्यथा ब्राह्मणस्य स्वाध्यायिन इत्येवावक्ष्यत् न स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमिति । अतो यद्यन्यविशेषणैकाहाच्छुद्धिरित्यादि भुतं तथापि नियतक्रियाविषयं विज्ञेयम् । येन नित्यवद्ब्राह्मणस्य दशाहमाह शुद्धयेद्विभोदशाहेनेति । न ह्यन्यत्पुनर्वचने प्रयोजनमस्ति तस्माद्विकल्पोऽयं युक्तेन मार्गेण ध्याल्येयः । यत्र पुनर्बालादौ सद्यः शौचं निवृत्तमुण्डकादौ त्रिरात्रं तत्र विकल्पाभावात्सर्वक्रियासु शुचित्वम् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशाहमिति गुणरहितब्राह्मणविषयम् । सपिण्डेषु धृतेषु । अर्वाक्संचयनादिति विषाणांचतुर्थेऽपि संचयनस्य प्रायिकत्वाच्चतुरहोपलक्षणं एतदेकशास्त्रीयमन्त्रमात्रमधीतवतो दशाहस्थाने । व्यहः संपूर्णैकशाखाभ्येतुः । एकाहो वेदश्रौताग्निमतः ॥ ५९ ॥

(३) कुट्टूकः । सप्तपुरुषपर्यन्तसपिण्डतांवक्ष्यति । सपिण्डेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मणस्योपदिश्यते शुभ्येद्भिरो दशाहेनेति वक्ष्यमाणत्वात् । अर्वाक् संचयनादस्थनामिति चतुरहोपलक्षणम् । चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यादिति विष्णुवचनात् । अहमेकाहं वा अहःशब्दोऽहोरात्रपरः । अयं चाग्निवेदादिगुणापेक्षोऽव्यवस्थितविकल्पः । यथाह दक्षः एकाहाच्छुभ्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । ह्रीनेहीनं भवेच्चैव अहश्चतुरहस्तथा ॥ श्रौताग्निमतो मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाभ्यायिन एकाहाशौचम् । तत्र श्रौताग्निवेदाभ्ययनगुणयोरेकगुणरहितो हीनस्तस्य अहः । उभयगुणरहितस्तु हीनतरः केवलस्मार्ताग्निमास्तस्य चतुरहः । सकलगुणरहितस्य दशाहः । तदाह पराशरः निर्गुणो दशभिर्दिनैरिति ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । शवनिमित्तं शावं घृतोमनुष्यः शवः । सकलगुणरहितस्य तु दशाहं तथाह पराशरः । निर्गुणो दशभिर्दिनैः । अनाहिताग्नेः संचयनं चतुर्थ्यामिति स्मृतेश्चतुर्थदिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यादिति विष्णुवचनाच्चतुरहोपलक्षणमिदम् । आशब्दोऽत्र छन्दसि व्यवहिताश्चेति समः पूर्वः तेन हीनतरस्याचतुरहमाशौचमिति भावः । अर्वाक् संचयनादिति मेधातिथिः । अहःशब्दोऽहोरात्रपरः । तथोक्तं ॥ एकाहाच्छुभ्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । ह्रीने हीनतरे चैव अहश्चतुरहस्तथा ॥ एवं च साग्निः शाखायुक्तो विप्रः । त्वशाखाभ्याम्यग्निहीनो हीनस्तस्य अहः । स्मार्ताग्निमात्रेण हीनतरस्तस्य चतुरहः । उक्तसकलगुणहीनस्य दशाहमिति चतुर्णां व्यवस्थितविकल्प इति । उक्तषट्कर्मा दशाहेन शुभ्यति तथा त्रिभिर्जावी चतुर्भिः । द्वाभ्यां जीवी अहः । एकेन जीव्येकाहेनेति मेधातिथिः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । दशाहमनिर्गुणेषु सपिण्डेषु बान्धवेषु । अस्त्रामासंचयनाद्देति चतुरहोपलक्षणं चतुर्थेऽह्नि संचयनमिति वचनात् । चतुरहंगुणवत्स्वित्यर्थः । अहंगुणवत्तरेषु । एकाहमग्निहोत्रनित्यत्वाभ्यायवत्सु । स्मृत्यन्तरानुरोधादेवं व्याख्यानम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आशौचनिमित्तकालनियममाह दशाहमिति । शावमाशौचं दशाहपर्यन्तसपिण्डेषु विधीयते गुणरहितब्राह्मणविषयम् । अस्थिसंचयनादर्वाक् अहं वेदैकदेशाभ्येनृविषयम् । एकाहं वा साङ्गसमग्रशाखाभ्येनृपरम् । तद्यथा सञ्चयश्च ब्राह्मणानां प्रायेण चतुर्थेऽह्नि भवत्यतो दिनचतुष्टयमेकशाखामन्त्रमात्रमधीतवतो दशाहस्थाने । अहः संपूर्णकशाखाभ्येनृः । एकाहो वेदश्रौताग्निमतः ॥ ५९ ॥

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥ समानोदकभावस्तु जन्मनाभ्यो वेदने ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्बान्धवग्रहणानुवृत्तेऽभ्यान्वयजाः सप्तपुरुषावधयः सपिण्डा उच्यन्ते । येभ्यश्चास्य पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्र इति जीवत्पूर्वपित्रादेर्विधानात् षट् तावद्योग्यतया सपिण्डा भवन्ति । यद्यपि पितृभ्यो दीयते आत्मना सप्तमः अतः पितामहमपितामहाद्याः पूर्वमन्वयजातास्ते सपिण्डा इति व्यपदिश्यन्ते । पूर्वं षट् सपिण्डाः । अपरे पुत्रादयः षडेव यत एकस्याः पिण्डदानक्रियायाः सहभावात् सपिण्डाद्युपदेशोलभ्यते । पुत्रादेरपि सहभावः पौत्रादिनाक्रियमाणोऽयम् तेन येभ्यो दीयते यैश्च सह सप्तदानवा भविष्यति सर्वे ते सपिण्डा व्यपदिश्यन्ते । यतो न तत्र पिण्डदानमभ्युपलक्षणत्वाच्छरद्वेलायोमागन्तव्यमिति । तेन यावदुक्तस्यात् प्रपितामहस्य यः प्रपितामहस्तदन्वयजाये यावत्सप्तमास्ते सपिण्डा एव त्वस्तन्तौ पित्रादिसन्तौ द्रष्टव्यम् । यत एव भेदस्तमुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा पितामहो येषामेकस्तत आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा इत्येव सर्वत्र तदन्वयजत्वे चोपलक्षणे जातेरनाश्रयणाद्विजातीयोऽपि क्षत्रियादयो ब्राह्मणादीनां सपिण्डा भवन्ति । अत एव तज्जननाद्याशौचे ब्राह्मणस्य दशाह एव तेषां नुस्वकाल एव द्वादशाह इति ।

अतःसर्वस्यविजातीयनिमित्तेविजातीयसपिण्डनिमित्तेवाजन्मादौस्वकालएवशुद्धिः । क्षत्रियादीनांब्राह्मणापेक्षया त्रिपुरुषसापिण्ड्यं तथाच शङ्कः । यद्येकजातावहवःपृथक्क्षेत्राःपृथग्जनाः । एकपिण्डाःपृथक्शौचाःपिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥ पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयास्तुस्त्रीष्वित्यर्थः । पृथग्जनाः पृथक्क्षेत्राः समानजातीयाअप्यनेकमावृकाभवन्ति तदर्थमुभयोरुपादानम् । एकपिण्डाःसपिण्डाभवन्ति किंतु पृथक्शौचाः स्वजातिनिमित्तएव तेषांशुद्धिकालः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादेः सूतकादौ दशाहः । ब्राह्मणसूतके तेषां द्वादशाहश्च । तथाचान्योपि विशेषःपिण्डस्त्रिष्ववावर्तते त्रिष्वेव भवति पुरुषेषु । समानजातीयापेक्षया क्षत्रियादीनांब्राह्मणवत्पुरुषस्य सापिण्ड्यं एकजाताःपृथक्क्षेत्रादित्यादिविशेषणोपादानादसमानजातीयापेक्षेत्रिपुरुषत्वमनेन वाक्येनशक्यते प्रतिपादयितुम् । एषएवाथोऽनया स्मृत्या स्पष्टीक्रियते । क्षत्रविदूश्चद्रदायादा ये स्युर्विमस्यबान्धवाः । तेषामाशौचे विमस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥ षड्भिस्त्रिभिरथैकेनेत्यादिच ॥ स्त्रीणांतु विजातीयानांभर्तृकालेन जीवति भर्तरि शुद्धिः । आह च । सूतौ मृते तु दासानां पत्नीनांचानुलोमतः । स्वामितुल्यंभवेच्छौचं मृते स्वामिनि पैतृकम् ॥ अन्ये पठन्तिअसवर्णास्तुतानामिति अथमंपादंयद्ययमस्तिपाठस्तदा पुत्राणामपि शूद्राणांपितृगृहे व्यवस्थितानांतत्परतन्त्राणांपितृजात्यपेक्षया दशाहादिरेव शुद्धिकालः । दासाश्चात्र वैतनिकागृह्णन्ते येतु गर्भदासास्तेषांविध्यन्तरंश्रूयते । कारवः शिल्पिनोवैद्यादासीदासंतथैवच । राजानोराजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताइति ॥ स्पर्शनेचैवमेतेषांशुचित्वंविज्ञेयं न पुनर्दानभोजनादिक्रियास्तु यतःकर्मनिमित्ताएते शब्दाअतःकिंविपर्यये शुद्धिः किंसर्वाःक्रियाः प्रतिमसवाउतकाश्विदेवाभ्यनुज्ञायन्ते । यतोरान्नश्च कार्याविचातार्थमत्याकांक्षायांन्येव कर्माणि तान्येव तदयमागच्छन्ति । तथैवच समाचारः । ननुच नात्र स्पर्शप्रतिषेधः श्रुतोयावता स्मृत्यन्तरे पठ्यते । अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शोविधीयते । तथाप्यश्चत्रिभिश्चतुर्भिर्वाहोभिर्ब्राह्मणःस्पृश्यतामियात् । एकादशेन शुद्धिःस्यान्मृतके सूतके तथा । राज्ञः षष्ठे सममे वा स्पर्शोद्वादशाहेनान्शुद्धिः । वैश्यस्य स्पर्शनमष्टमे नवमे वा पक्षेणान्शुद्धिः । शूद्रस्य स्पर्शनमेकादशे द्वादशे वा मासेनान्शुद्धिः । हारीतस्तथा वाक्यान्तरमपि । स्पर्शक्रमेण वर्णानांत्रिचतुःपञ्चषैर्दिनैः । भोज्यान्नोदशाभिविमःशेषाद्विजिषडुत्तरैः । एतेच विकल्पाः । प्रयोजनापेक्षया गुणवदगुणापेक्षया व्यवस्थापनीयाः । सर्वेषांतावद्ब्राह्मणस्य भक्तदासस्त्रिचतुरैरहोभिःस्पर्शनेन दूषयन्ति । गर्भदासास्तु सद्यः । एवमितरेषामपि वर्णानांयत्रेदसद्यःशौचंतत्र सर्वत्रस्नानंवाससा च । द्रव्यस्य शुद्धिर्यायस्य विहितेतिज्ञापयिष्यते । कन्यानामपि त्रिपौरुषेयी सपिण्डता । सपुत्राणांतुस्त्रीणांत्रिपुरुषविज्ञायतइतिवसिष्ठः । आशौचएवैतत् । विवाहे तु विधिर्दंशितः । स्थितमेतत् । सममपुरुषोमयोदा षट्पुरुषाःसपिण्डाइति । सममे भ्रात्रे विनिवर्तते । समानोदकभावः समानोदकव्यपदेशः जन्मनाम्नोरवेदने जन्मचायमस्मत्कुले जातः नाम अमुष्मादिदं नामकात्पितृपितामहादेरुभयोरवेदने । निवृत्तिरतश्चाप्यतरङ्गानेन्यनिष्टोदकंज्ञेयम् । अवतीर्थ नदीमग्न्यद्वा जलाशयनाभिद्वभभुग्नोदक्षिणाभिमुखः सव्योत्तराभ्यांपाणिभ्यामुदकंकृतवानवेक्षमाणाः प्रत्याव्रजेयुरिति ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सममे त्वंविहाय त्वापेक्षया त्वष्टमे निवर्तते । अत्रच सममे पुरुषइतिसामान्याभिधानस्य त्वापेक्षयार्वाचीनेषु षट्सु पराचीनेष्वपि षट्सु तेषामपिच सन्ततौ समसङ्ख्यावच्छिन्नायांसपिण्डतानुवर्तते । तत्रैतदुक्तमाशौचमितितात्पर्यम् । सममे देयपिण्डेपि पिण्डभोजितया त्रयाणालेपभागितया च त्रयाणांसमानपिण्डसंबन्धात्सापिण्ड्यमितितुमत्स्यपुराणादिषूपलक्षणमात्रमुक्तम् । जन्मत्वाार्वाचीनपराचीनधारामभ्युत्पत्तिः । नामामुक्तशर्मेति । एतयोरुभयोरवेदनेज्ञानाभावे निवर्तते । एतत्संज्ञाकरणमाशौचविध्यर्थम् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । सपिण्डलक्षणमाह । यंपुरुषप्रतियोगिनंकृत्वा निरूप्यते तस्य पितृपितामहप्रभृतीषट्पूरुषानतिक्रम्य सममे पुरुषे ग्रामे सपिण्डत्वनिवर्तते । एवंपुत्रपौत्रादिव्यवगन्तव्यम् । पिण्डसंबन्धनिबन्धनाचेयंसपिण्डता । तथाहि पितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यःपिण्डदानंप्रपितामहस्य पित्रादयस्त्रयःपिण्डलेपभुजश्च तत्पूर्वस्य तु सममस्यपिण्डसंबन्धोनास्तीत्यसपिण्डता । यस्य चैते षट्पुरुषाःसपिण्डाःसोपि तेषांसपिण्डः पिण्डदातृत्वेन तत्पिण्डसंबन्धात् । अतःसामपौरुषीयंसपिण्डता । तदुक्तंमत्स्यपुराणे लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिण्डभागिनः । पिण्डदःसममस्तेषांसापिण्डघं-सामपौरुषम् ॥ सगोत्रत्वे चेयंसपिण्डता । अतएव शङ्खलिखितौ सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सामपौरुषी । तेन माता-महादीनामेकपिण्डसंबन्धेपि न सपिण्डता । समानोदकत्वंपुनरस्मात्कुलेऽमुकनामाभूदितिजन्मनामोभयापरिज्ञानेनिवर्तते ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । सपिण्डेष्वित्युक्तंसप्रतियोगिकंतल्लक्षणमाह सपिण्डतेति । तदुक्तं मात्स्ये ॥ लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिण्डभागिनः । पिण्डदः सममस्तेषांसापिण्डघंसामपौरुषम् ॥ पिण्डभागिनःप्रपितामहान्ताउत्तरे त्रयोलेपभुजइति षट् सपिण्डता तु सर्वेषांगोत्रतःसामपौरुषीति शङ्खोक्तेःअतोमातामहादीनामेकपिण्डसंबन्धेपि न सपिण्डता गोत्रभेदात्-अस्मत्कुलेऽमुकनामाजातआसीत्तावत्पर्यन्तंसमानोदकभावःतदवेदने तदज्ञाने समानोदकता निवर्ततइत्यन्वयः ॥ ६० ॥

(५) जन्मद्वयः । सपिण्डानाह सपिण्डतेति । पित्रादिषु पूर्वेषु षट्सु पुत्रादिव्यवपरेषु सत्सु सपिण्डता वर्तते सममादौ निवर्तते । पुरुषग्रहणंस्त्रीद्वारसंबन्धनिवृत्त्यर्थम् । उत्तरार्धेविनिवर्ततइत्यनुषजनीयम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सममे त्वंविहाय स्वापेक्षयात्वष्टमेनिवर्तते सममे पुरुषइति सामान्याभिधानात्स्वापेक्षयावाचीनेषु षट्सुतेषामपि च संततौ जन्मनामोरेवेदनेऽज्ञाने समानोदकभावःसमानोदकसंज्ञो भवति । शवस्पर्शे विधुध्यन्ति ग्रहदु-दकदायिनइत्यादिवाक्यैः ॥ ६० ॥

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ॥ जननेप्येवमेवस्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

[उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहोयज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ १॥]^१

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथेदं दशाहादि एवमेव दशाहचतुर्भ्येकाहाशौचं गुणापेक्षया व्यवस्थितं सपिण्डानाम् । निपुणां सर्वप्रकारामन्नादिविषयामपि । शावाशौचेतिगुणापेक्षया भर्तृश्चतुरहाद्याशौचापकर्षात्पक्ष्याअप्याशौचापकर्षः । सूतकेतु नाशौचं सूतकेपुंसः संसर्गचेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचिज्ञेयंतश्च पुंसि न विद्यतइत्यङ्घ्रिरोवचनात् रजः प्रवृत्तिनिमित्तकंसूत्याशौचंपुंसआशौचापकर्षेपिस्त्रियादशाहमेव तथाचान्नादावप्याशौचशङ्कामाभूदित्येतदर्थेनिपुणामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । उभयत्र सूतके मृतके च दशाहानीत्याशौचकालोपलक्षणम् । दशाहग्रहणंतु ब्राह्मणस्य ग्राधान्यात् तदाशौचेषु च दशाहस्याप्युत्कृष्टत्वात् । कुलस्य तत्कुलस्यान्नंनभुज्येत्यैः । दानप्रतिग्रहादयश्चाशौचभिः क्रियमाणाः । होमःस्मार्तः ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । यथेदं दशाहादिकं शवनिमित्तमाशौचं कर्मानर्हत्वलक्षणंसपिण्डेषु दशाहं शावमाशौचमित्यनेन विधीय

(६१) निपुणं=निपुणां (क, ख, ग, घ, ङ, ज, झ, ड.)

१ (क, ख, द, त.)

ते । प्रसवेऽपि सम्यक्शुद्धिमिच्छतांसपिण्डानां तादृशमेवाशौचं भवेत् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । सूतकनिर्देशति यथेदमिति । एवंवृत्तिभेदेऽपि दशाहाद्युन्नेयम् ॥ ६१ ॥

(५) जन्दनः । एवमेवस्मात् पूर्ववदेवस्यात् । दशाहंनिर्गुणेषु चतुरहंगुणवत्सु त्र्यहंगुणवत्तरेष्वेकाहंगुणवत्तमेष्वित्यर्थः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेदं आशौचं शावाशौचं दशाहपर्यन्तंसपिण्डेषु विधीयते जननेऽपि एवं दशाहं स्यात् । निपुणां यथोदितां शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

[रामचन्द्रः । उभयत्रेति । उभयत्र शावाशौचे जननाशौचे च दशाहं तत्कुलस्यान्नं भुञ्जते न भुञ्जीत । दानमतिथि-
हौवर्ज्यौ यज्ञवर्जयेत् यज्ञाहुतितत्र हावयेत् तु हापयेत् । स्वाभ्यायोवेदाभ्ययनं न भवेत् ।]

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ॥ सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

[सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानधर्मफलैषिणः ॥ त्रेताधर्मापरो धार्थमरण्यस्यैतदुच्यते ॥ १ ॥] †

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषामिति । सपिण्डानां सर्वेषामस्थिसंचयनात्माक्शावमाशौचमस्मृश्यताहेतु
स्पृश्यन्तरोक्तम् । सूतकं तु प्रसवनिमित्तमस्मृश्यमाशौचं मातापित्रोरेव । सूतकं यावद्दशरात्रमस्मृश्यमाशौचं । पिता तु स्नातएव स्पर्शं शुचिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

(३) कृष्णकः । अनिर्देशेन तुल्यतामांशमायां विशेषमाह सर्वेषामिति । मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं
सर्वेषामेव सपिण्डानांसमानम् । जनननिमित्तं तु मातापित्रोरेव भवति तत्राप्ययं विशेषः जनननिमित्तमस्पृश्यत्वमातुरेव द-
शरात्रं पिता तु स्नानात्स्पृश्यो भवति । अयमेव संबन्धः संवर्तेन व्यक्तीकृतः ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं संचैलं विधीयते । माता-
शुभ्ये दशाहेन स्नानात् स्पर्शनं पितुः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वेषामिति । मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानांसमानं जन्मनि-
मित्तमस्पृश्यत्वमातापित्रोरेव स्यात् तत्रैव विशेषान्तरमाह सूतकं मातुः सूतकनिमित्तमस्पृश्यता दशरात्रं पिता तु प्रातःस्पृश्यो-
भवति तथाच संवर्तः ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं संचैलं विधीयते । माता शुभ्ये दशाहेन स्नानात् स्पर्शनं पितुरिति ॥ तस्मा-
त्सदिवसः पुण्यः पितृणां प्रीतिवर्धन इत्यपि संगतम् ॥ ६२ ॥

(५) जन्दनः । मातापित्रोरेव सूतकं न सपिण्डानाम् । उत्तरार्धेन पक्षान्तरमाह सूतकं मातुरेवेति । उपस्पृश्य पिता-
शुचिरित्युत्तरार्धेनोपपादयति ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डानां शावमाशौचं सूतकं जनननिमित्तं अस्पृश्यत्वमाशौचं मातापित्रोरेव न सपिण्डानां
अस्पृश्यत्वं सूतकं मातुरेव च उपस्पृश्य स्नात्वा पिता शुचिः स्यात् ॥ ६२ ॥

[रामचन्द्रः । सत्रेति । सत्रकर्म बहुकर्तृकयज्ञकर्म तथा त्रेताधर्मः । उपलक्षणं तृतीयो धर्मो यस्येति त्रेताधर्मः
वानप्रस्थः अरण्यवासी वानप्रस्थस्य एतद्विधिर्बुध्यते ।]

निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुध्यति ॥ बैजिकादभिसंबन्धादनुसंध्यादधंन्यहम् ॥ ६३ ॥

[जननेऽप्येवमेवस्यान्मातापित्रोस्तुसूतकम् ॥ सूतकंमातुरेवस्यादुपस्पृश्यपिताशुचिः । १९ ॥]

[मेधातिथिः । एवमेतत्सिण्डानांजनने यथैव दशाहादयः कल्पाः षट्कर्मादिवृत्त्यपेक्षया स्वाध्यायाल्पमह स्वापेक्षयाच व्यवस्थितामरणे तथैव जननेपिशौचमात्रमतिदिश्यते कालानवच्छिन्नं । सामर्थ्याश्चागृह्यमाणविशेषतया तत्संबन्धसकललाभः । कालावच्छिन्नातिदेशे तु एकेनैव मुख्यत्वाद्दशाहेन संबन्धः स्वाध्यायादिविषयात्मन्यासत्या दशाहाद्य-
पेक्षया एकाहेनशक्येनैवच निराकांक्षीकृतत्वादस्यैक्यहादिभिर्नसंबन्धः स्यात् । तत्रेयंस्मृतिरविशेषेण वृत्तिस्वाध्यापेक्षा-
यांव्यवस्थायामृतसूतकयोर्विदधती जनने गुणाद्यनपेक्षया जातिमात्रे स्थाप्यमानाविरुध्येत समाचारश्च बाधितः स्या-
त् । नन्वेवंस्त्रीणामपि ग्रहैकाहादयः कल्पाः सूतिकानामामुवन्ति समाचारविरोधिनः । अत्रोच्यते । यद्ययं विकल्पः स्या-
त्तदैव व्यवस्थितएवासीत्कल्पः । तथाहि तुशब्दउपपन्नतरोभवति । सूतकशब्दश्च नाशौचे वर्तते । लक्षणया सूतकसं-
बन्धशौचलक्षयेत् । लक्षणायासाहचर्यादस्पृश्यतैव लक्षयितुंयुक्ता यदिच सर्वमाशौचमभिमेतस्यादाशौचग्रहणमेवाकरि-
ष्यत् अशौचमातुरेवेति । अतश्चस्मृत्यन्तरे त्रिरात्रमस्पृश्यतोत्तथा इह तदभावस्तयोर्विकल्पः सूतकंमातुरेव । मातापि-
त्रोर्मातुरेवेतिपितुर्विकल्पः उपस्पृश्यस्नात्वा शुचिर्भवतीति उपक्रममात्रमिदं वक्ष्यमाणेन श्लोकेन पितुरपिग्रह-
मेव ॥ ६१ ॥]

(१) मेधातिथिः । सहेतुकंन्यहमुपदिशन्नुपस्पृशंनशुद्धिपूर्वोक्तामनुमन्यते । किमर्थमुच्यतइतिचेत् सरूपविधि-
तयार्थवादाय नविधेयतया जर्तिलयवाग्वाजुह्यादितिवत् । निरस्यतुशुक्रं मैथुनधर्मेण संप्रयुज्य शुक्रोत्सर्गादनन्तरं
उपस्पृश्य स्नात्वा शुचिर्भवति । अतोबैजिकादभिसंबन्धात् । बीजनिमित्तोबैजिकः । अभिसंबन्धःअपत्योत्पत्तिःअतस्तत्र
कथनानुसंध्यान्मानुवर्तते । अधमाशौचं ग्रहं यादृशंच शुक्रनिरसनेन । कृतस्नानस्याशुचित्वं न तादृशमेव प्रसवे । अपि
तु ग्रहं पूर्वश्लोकार्धग्रहशेषतयाऽनूद्यते । अतएवो पस्पृश्येति स्नानमुच्यते । स्नानंमैथुनिनःस्मृतमिति वचनान्नाचमनं
पुत्रे तु जाते तदहःस्पृश्यतैवेति केचित् । तथाच शङ्खःआह । कुमारप्रसवे नाड्यामल्लिन्नायांगुडतिलहिरण्यवस्त्रमावरणगो-
धान्यमतिग्रहेष्वदोषस्तदहरित्येके ॥ तस्मात्सदिवसःपुण्यःपितृणांम्रीतिवर्धनः । स्मरणाच्चैव पूर्वेषांतदहर्न मद्गुह्यतीति ॥ तथा-
आहमप्येके कुर्वन्तीतिच । अनेन पितुःसर्वथाशौचाभावएव । तत्रैते स्मृती पूर्ववद्वृत्तिसदसद्भावापेक्षया विकल्पेते ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निरस्य त्वस्त्रीव्यतिरिक्तस्त्रीषु प्रक्षिप्य उपस्पृश्यस्नात्वा । एतच्च शुद्धैर्हेतुमात्रम् । प्रा-
यश्चित्तत्वन्यदेव । एतच्च स्नानं यथोक्तंमृजलशौचंरुत्वा कर्तव्यम् । बैजिकादिति त्वस्त्रीव्यतिरिक्तस्त्रीषु जनितानांप्रस-
वमरणयोर्बीजसंबन्धाच्चहमधमाशौचमनुसंध्यात् । बैजिकादितिदशाहाशौचाभावार्थबीजमात्रासंबन्धोनतु स्वभार्याद्वारापि
संबन्धइतितात्पर्येणोक्तम् ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लुकः । स्नानंमैथुनिनःस्मृतमिति मैथुने स्नानंविधास्यति । तेन मैथुनंविनाऽपि कामतोरेतःस्वलमे स्ना-
त्वा पुमाञ्छुक्रांभवति । अकामतस्तु त्वमादौ रेतःपाते मूत्रवद्गतसउत्सर्गइत्यापस्तम्बोक्तेः स्नानंविनाऽपि गृहस्थस्य-
शुद्धिः । ब्रह्मचारिणस्वकामतोऽपि स्वमं सिक्त्वा ब्रह्मचारीत्यनेन स्नानादिना शुद्धिरुक्ता । बैजिके तु संबन्धे परपूर्वभार्या-
यामपत्योत्पत्तौ ग्रहमाशौचंभवति । तथाच विष्णुः । परपूर्वभार्यास्तु त्रिरात्रम् । रेतःपातिनामाशौचममकृतमपि जनन-
प्रकरणे प्रसङ्गात्तदनुगुणतयोक्तम् । यत्र रेतःपातमात्रेण स्नानंतत्रापत्योत्पत्तौ त्रिरात्रमुचितम् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नानंमैथुनिनःस्पृतमित्युक्तकालमैथुने स्नानंविधास्यति तद्वते तु कामतोरेतःस्कन्दने स्नानं-
स्वप्ने तु न स्नानंगृहस्थस्यसूत्रवदितिवदन्यार्कचिद्विधत्ते निरस्यत्विति । निरस्य मैथुनेन योनावृत्तौ नियोज्योपस्पृश्य-
स्नात्वा अन्यत्रमूत्रवद्वेतउत्सर्गइत्यापस्तम्बोक्तेः । परभार्यायामपत्योत्पत्तौ ब्यहमाशौचस्यादित्याह बैजिकादिति ।
सपिण्डतादिसंबन्धासत्त्वेन बीजरेतः संबन्धे हेतुर्यत्रापत्योत्पत्तौतस्मादघमशौचमनुरुह्यात्कुर्वन्ततथाच विष्णुः । पर-
पूर्वास्तु भार्यास्तु त्रिरात्रैरेतःपाते तुमूत्रवदिति ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । शुक्रंनिरस्य गर्भाधानंरुत्वेतियावत् । उपस्पृश्य स्नात्वा । पुमान्पिता शुचिःस्याच्छुध्यति । ग-
र्भाधानंरुत्वातदानीमेव स्नातस्यापि जननाशौचसंबन्धोनभवतीत्यर्थः । सूतकामस्पृशतोऽयंपक्षउक्तः । स्पृशतस्तु गुणव-
त्तमस्याऽपि दशरात्रमेवैतदित्यवगन्तव्यम् । स्पृत्यन्तरानुरोधात्पक्षान्तरमाह बैजिकादिति अघमाशौचम् । अनुरुह्या-
त्कुर्यात् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुमान् शुक्रंनिरस्य योनौ पातयित्वा उपस्पृश्य स्नात्वा शुध्यति ऋतुशंकित्वात् । बैजिका-
देवसंबन्धात् त्वस्त्रीव्यतिरिक्तस्त्रिषु जनितानांजनमरणयोर्बीजसंबन्धात् ब्यहं त्रिदिनपर्यन्तं अघं आशौचं अनुरुह्यात् ।
बैजिकादिति दशाहाशौचाभावार्थं बीजमात्रसंबन्धः । नतुत्वभार्याद्वारासंबन्धइति तात्पर्यार्थः ॥ ६३ ॥

अन्हा चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ॥ शवस्पृशोविशुध्यन्ति ब्यहादुदकदायिनः॥६४॥

(१) मेघातिथिः । त्रयस्त्रिरात्रानवाहानि एकेनच । अन्हा एकयाच रात्र्या अहोरात्रः एवं दशाहोवृत्तानुरोधा-
देवमुपदिष्टः । शवस्पृशः शवस्य स्नानालंकारादिकारिणः । अन्येषांस्नानमात्रवक्ष्यति तन्निर्यापकांश्च । तथाच प्रकटी-
करिष्यति भेताहारैःसममित्यत्र एतच्च समानोदकानां मूल्येनवा निर्हरतां । अनाथनिर्हरणे तु स्पृत्यन्तरे ॥ नतेषामशुभं-
किंचिन्नाशौचंशुभकर्मणाम् । जलावगाहनात्तेषांसद्यः शौचंविधीयते ॥ यत्तु असपिण्डंद्विजमिति तत्रवै वक्ष्यामः । उदकदा-
यिनः समानोदकाःतेषांच पृथक्पिण्डेचसंस्थितइति सद्यःशौचमपि वक्ष्यते । तत्र विकल्पः । सपिण्डेष्वेतदस्वाध्यायाद्य-
पेक्षम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्हैकेनरात्र्याअहोरात्रेणेत्यर्थः । त्रिरात्रैस्त्रिभिर्नवरात्रेणेत्येवंदशभिर्दिनैः शवस्पृशोध-
नाभिसंधिनाशवस्पृशोवहनादिकर्तारोविशुद्ध्यन्ति । एतदाशौचमुक्तम् । प्रायश्चित्तं तु स्पृत्यन्तरोक्तम् । उदकदायिनः
समानोदकाः । समानोदकमरणे ब्यहाच्छुध्यन्ति ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । एकेनाहैकया च रात्र्येत्यहोरात्रेण त्रिरात्रैस्त्रिभिरितिनवाहोरात्रैर्मिलित्वा दशाहेनेतिवैदग्ध्येनो-
क्तम् । ननु दशाहेनेतिवक्तव्ये किमथायंवाग्विस्तरः । उच्यते ॥ बंहीयसीलघिष्ठांवा गिरंनिर्मान्ति वाग्मिनः । न चाव-
श्यत्वमेतेषालघूतयैव नियम्यते ॥ वृत्तत्वाध्यायगुणयोगेने ये सपिण्डाएकाहाद्यल्पाशौचयोग्यास्ते यदि स्नेहादिना शव-
स्पृशोभवन्ति तदा दशाहेनैव शुध्यन्ति उदकदायिनःपुनःसमानोदकारूपहेण । गोविन्दराजस्तु धनघहणपूर्वकशवनिर्हा-
रकासंबन्धिन्नाह्णविषयमिदं दशाहाशौचमाह ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्हाचेति । त्वाध्यायगुणयोगिणोऽसपिण्डास्ते शवस्पृशः शवस्य स्नानालङ्कारकारिणोऽन्हाए-
काहोरात्रेण हीनतराश्च त्रिरात्रैःनिर्गुणाश्च दशरात्रेण शुध्येयुरिति । उदकदायिनःसमानोदकाःब्यहादिति । दशरात्रैर्धनय-

(१५) प्रेतहारैः=प्रेताहारैः (नन्दनः)

धः । उक्तमाद्याश्चतस्रोनिन्दिताइति । रजस्वला स्त्री रजस्युपरते स्नानेन साध्वी भवति शुद्धा कर्मयोग्येत्येवंपदयोजना । स्त्रीग्रहणं वर्णमात्ररूपार्थम् । पूर्वोक्तं श्लोकाब्राह्मणविषयाख्यातास्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं स्त्रीग्रहणम् । उत्तरत्रापि यत्र विशेषमप्राप्तं नास्ति तत्रापि वर्णमात्रविषयतयैव यथा नृणामकृतमुण्डानामिति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणामिति ब्राह्मणवचनात् षण्मासमध्य एव सावः तत्र मासतुल्याभिः सावसंबन्धिमाससमसङ्ख्याभिः स्त्री शुद्ध्यति । शुचिकर्त्राकाङ्क्षायां स्त्रीपदस्योत्तरार्धस्थस्यान्वयात् । अतएव सपिण्डान्तराणांसद्यः शौचम् । रात्रिभिरिति बहुवचनाच्चाद्यद्वितीयमासयोरपि सावे त्रिरात्राशौचम् । तत्र तु मासतुल्याभिरिति नान्वीयते अयोग्यत्वात् । रजस्वला तु स्त्री रजस्युपरते स्नाता सती धर्मकार्येषु शुद्ध्यति यदि सा साध्वी भवति मनसापि पतिन व्यभिचरति अन्यथा त्वागामिरजःपर्यन्तमेव तस्या आशौचमित्यर्थः । रजस्युपरत इति वचनादनुपरते रजसि चतुर्थेऽह्नि स्नातापि न धर्मकृत्ये शुद्ध्यतीत्युक्तम् ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र रात्रिभिरिति विधेयगामिनो बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् तृतीयमासात्प्रभृति गर्भसावे गर्भमासतुल्या होरात्रैर्विशेषाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यं स्त्री विशुद्ध्यति । एतच्च षण्मासपर्यन्तम् । यथोक्तमादिपुराणे । षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भसावो भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं तु जात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते ॥ मेधातिथिगोविन्दराजादयस्त्वादपुराणे वचनादर्शनात्सममासादवांग्गर्भसावे मासतुल्या होरात्रैः स्त्रीणां विशुद्धिरित्यतिदिशन्ति । प्रथमद्वितीयमासीयगर्भसावे स्त्रीणां त्रिरात्रम् । यथाह हारीतः । गर्भसावे स्त्रीणां त्रिरात्राधीयोरजो विशेषत्वात् । पित्रादिसपिण्डानां तत्र सद्यः शौचम् । यथाह सुमन्तुः गर्भमासतुल्यादिवसागर्भसंस्वणे सद्यः शौचं वा । भवति । गर्भमासतुल्या इति स्त्रीविषयं सद्यः शौचं वेति पित्रादिसपिण्डविषयमिति व्यवस्थितविकल्पः । रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते सति पञ्चमे दिने स्नानेन दृष्टार्थकल्पनयोग्या भवति । स्पर्शयोग्या तु त्रिरात्रव्यपगमे चतुर्थेऽह्नि कृतस्नाने नैव शुद्धा भवति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच रात्रिभिरिति । मासद्वयाभ्यन्तरे त्रिरात्रं बहुवचनवशात् तृतीयमासप्रभृति षण्मासपर्यन्तमासतुल्या होरात्रैः स्त्री शुद्ध्यति अत ऊर्ध्वं स्वजातिक्रमेण । सममे मासे जीवेन संयुक्तो भवतीति गर्भोपनिषच्छ्रुतेर्जीवावे शात्पूर्णां शौचम् । अतः षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भसावो भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमाशौचं तासु विद्यत इत्यादित्यपुराणोक्तेः । तथा गर्भमासतुल्यादिवसागर्भसावे सद्यः शौचं वा भवतीति सुमन्तूक्तेः । गर्भमासतुल्येति सर्ववर्णस्त्रीसाधारणम् । सद्य इति पितृसपिण्डानामिति शेषः सपिण्डानां तु त्रिरात्रं वृत्ते गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचमिति वसिष्ठोक्तेः । ऋतुः स्वाभाविक इत्यत्राशुद्धिरुक्ता न शुद्धिस्तत्राहरजसि उपरते निवृत्ते स्नानेन मैथुनयोग्या साध्वीति विशेषणात् पञ्चमेऽह्नि तासामदृष्टार्थाशुद्धिः ॥ शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽह्नि शुद्ध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । प्रथमद्वितीययोर्मासयोरार्तवतृतीयादिषु चतुर्गुणगर्भसावः सममादिषु मासेषु प्रसव इति प्रसिद्धम् तत्र तृतीये मासे गर्भसावे तिस्रो रात्रय आशौचं चतुर्थे च तसः पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् उत्तरार्धेन रजस्वला शौचमुच्यते । रजस्युपरते त्रिरात्रेऽतीत इत्यर्थः । स्नानेन विशुद्ध्यतीत्यनुवर्तते ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भमासतुल्याभिः रात्रिभिरिति बहुवचनात् प्रथमद्वितीयमासयोरपि सावे त्रिरात्रं स्त्रिया एवाशौचं अन्येषां तु सद्यः पुनः रजसि उपरते निवृत्ते पुनः रजोद्रेमे स्नानेन साध्वी शुद्धा भवेत् । असाध्वी चेदन्वन्तरपर्यन्तमशुद्धा स्यात् ॥ ६६ ॥

नृणामरुतचूडानांविशुद्धिनैशिकी स्मृता ॥ निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥
 [प्राक्संस्कारप्रमीतानां वर्णानामविशेषतः । त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिःकन्यास्वङ्गोविधीयते ॥ १ ॥]
 [अदन्तजन्मनःसद्यआचूडानैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमावृता देशात्दशरात्रमतःपरम् ॥ २ ॥]

[परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु प्रकृतेषु च । मातामहे त्रिरात्रंतु एकाहंत्वसपिण्डतः ॥ ३ ॥]

(१) मेघातिथिः । इमाः षष्ठीः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तृलक्षणाः केचिद्याचक्षते । अरुतचूडएकाहेन शुभ्यति । तथाच योवस्थापेक्षोपविकल्पइत्येकीयमतमुक्तम् । तस्यैव श्लोकस्य व्यवस्थावाक्ये इमेअन्येत्वभ्याहारेण संबन्धलक्षणाआहुः । अरुतमुण्डानांमृतानांये सपिण्डास्तत्रोत्तरपक्षः । समाचाराभिमतः । स्मृत्यन्तरेसद्यः शौचमभ्याम्नातंविषयस्तत्रैव दर्शितः । आदन्तजन्मनः सद्यः आचूडानैशिकी निवृत्तचूडकानांत्रिरात्रमिति ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अरुतचूडानांमरणे नैशिकी निशाध्यापिनीएकाहोरात्रमशुद्धिरित्यर्थः । अत्र चादन्तजातमरणेपि प्रागाशौचमात्रस्योक्तत्वादेकाहापकर्षः । सद्यः शौचमेवाशौचंतश्च स्नानपर्यन्ताशौचम् । निवृत्तचूडकानां प्रागुपनयनामरणेत्रिरात्रंऊनद्विवार्षिकमित्यप्ये वक्ष्यमाणत्वात् रुतचूडापदंपूर्णद्विवर्षतोपलक्षणम् ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । अरुतचूडानांबालानांमरणे सपिण्डानामहोरात्रेण शुद्धिर्भवति । रुतचूडानांतुमरणेप्रागुपनयनकालात्रिरात्रेण शुद्धिः ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नृणामिति नैशिकी एकाहोरात्रनिर्वर्त्यायदाह याज्ञवल्क्यः ॥ आदन्तजननात्सद्यआचूडानशिकी स्मृता । त्रिरात्रैमाव्रतादेशादशरात्रमतःपरमिति सर्वमेतदुचितकालपरम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । अरुतचौलानामप्राप्ततृतीयवर्षाणामावृत्तमरणे ज्ञातीनांशुद्धिनैशिकी । आशौचमेकरात्रनिवृत्तचौलकानां प्राप्ततृतीयवर्षाणामवृत्तमरणेत्रिरात्रमाशौचम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृणां बालानां अरुतचूडानानैशिकी स्मृता निवृत्तचूडकानां आव्रतादेशात् आव्रतबन्धात् त्रिरात्राच्च शुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥

ऊनद्विवार्षिकं प्रेत निदध्युर्बान्धवाबहिः ॥ अलंकृत्यशुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥ ६८ ॥

(१) मेघातिथिः । ऊने असंस्कृतस्यद्वेवर्षे यस्य जातस्य उच्यते ऊनद्विवार्षिकस्तंप्रेतंबान्धवाबहिर्यामनिदध्युर्भूमौ निखातायांस्थापयेयुः । स्मृत्यन्तरे निखनेदितिपठ्यते । अलंकृत्य प्रेतालंकारैः । ऊनद्विवर्षेपि श्रूयमाणो उलंकारः समाचारात्कृतोपनयनादावपि विज्ञेयः । शुचौ यत्रास्थीनि भूपदेशे न सन्ति अस्थिसंचयरहितत्वेन या शुद्धा तत्र निखाय स्थाप्यः । श्मशाने किलास्थीनि संचितानि भवन्ति । अतएव तेन वचनेन ततोऽन्यत्र विधानमुच्यते । न पुनस्तादृशस्यास्थिसंचयोग कर्तव्यइत्येव वाक्यार्थः । अग्निसंस्काराभावादेवतदग्रामेः ॥ ६८ ॥

१ सम=नव (अ)   १ तिदिशति=भिदधाति (अ)

(६७) विशुद्धि=मशुद्धि ॥ (क, ख, ग ग)

१ (क)

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहिर्यामाद्भूमौ निदध्युरिति निखननमुक्तम् । अलंकृत्य सगादिना । अस्थिसंचयनाद-
ते मांसापगमानन्तरमपि तन् कार्यमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लुकः । असंपूर्णद्विवर्षबालंमृतकृतचूडं मालादिभिरलंकृत्य धामादहिकृत्वा विशुद्धायांभूमौ कालांतरे
शीर्णदेहतया शत्रयमस्थिसंचसनवर्जबान्धवाः प्रक्षिपेयुः । विश्वरूपस्तु । यस्यां भूमावन्यस्यास्थिलचयनं कृतंतस्यां
निदध्युरिति व्याचष्टे ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । असंपूर्णद्विवर्षस्यकृत्यमाह ऊनेतिद्वान्यां । अलंकृत्य माल्यादिभिः । अस्थिसंचयनादते दा-
हाभावादस्थिसंचयनापमिःशुद्धायांभूमौनिक्षिपेदिति विश्वरूपः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । ऊनद्विवार्षिकमसंपूर्णद्वितीयवर्षम् । निदध्युर्निखनेयुः । बहिर्यामसोमःअस्थिसंचयनादतेअस्थि-
सञ्चयनरहितायांभूमावित्यर्थः ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऊनद्विवार्षिकं ऊने अपरिपूर्णं द्वे वर्षे यस्यासौऊन द्विवार्षिकः तप्रेतंशुचौ भूमौ अवतंगतंकृत्वा
गन्धमाल्यादिभिरलंकृत्य स्मशानादेर्वहिर्निदध्युः स्थापयेयुः बान्धवाः अस्थिसञ्चयनादते अस्थिसञ्चयनं कर्तव्यम् । ब्रह्म-
पुराणे ॥ विभे द्विवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी । द्यहा तु क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वैश्ये मृते सति ॥ निवृत्तचूडकेविभे
त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । निवृत्तेक्षत्रिये षड्विंशये नवभिरेव च ॥ शुद्धे द्विवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तुपञ्चभिः । अत ऊर्ध्वमृते
शुद्धे द्वादशाहा द्विशुध्यति ॥ षड्वर्षान्तमतीतोयःशुद्धश्चेन्म्रियतेयदि ॥ मासिकंचे त्याद्विरसभाषितम् ॥ ६८ ॥

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ॥ अरण्ये काष्ठवत्पक्त्वा क्षपेयुरुग्रहमेव च ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । काष्ठवदिति निरपेक्षतामाह । श्राद्धमपि न कर्तव्यंनचोदकं उदकक्रियानिषेधेन श्राद्धनि-
षेधः सिद्धः अद्वाद्भिभावात् । अतः समाचारमसिद्धः । श्राद्धनिषेधोलिङ्गेन साधयितव्यः । अन्यतु स्मृत्यन्तरदृष्टनिखन-
नमतिषेधार्थवर्णयन्ति । ततश्च विकल्पः । क्षपेयुः उदास्येयुः शास्त्रचोदितंव्यापारं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदकक्रिया पिण्डमप्युपलक्षयति काष्ठवदिति । यमसूक्तपाठादिस्मृत्यन्तरसिद्धमनुमेत-
स्य कार्यमपि न कर्तव्यमित्यर्थः । आरण्यद्विचारण्यमभ्यएव निखननंमुख्यं तदभावं बहिर्यामादितिदर्शितम् । क्षपे-
युः क्षपयेयुरुग्रहमाशौचेन तच्छ्वनिखननकारिणःसपिण्डाः इतरसपिण्डानांतु यथोक्तमेव ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लुकः । अस्योनद्विवार्षिकस्याग्निसंस्कारो कर्तव्यः । नाप्युदकक्रिया कर्तव्या । उदकदाननिषेधोऽयं-
श्राद्धादिसकलमेतकृत्यनिवृत्त्यर्थः । किंत्वरण्ये काष्ठवत्परित्यज्य काष्ठवदितिशोकाभावोऽभिहितः । यथाऽरण्ये काष्ठप-
रित्यज्य शोको न भवति । एवंत्यक्त्वा गृहक्षपेत् गृहाशौचंकुर्यात् । अयंचाकृतचूडस्य गृहाशौचविधिः । पूर्वोक्तैकाहा-
शौचविकल्पपरः सच व्यवस्थितोवृत्तस्याभ्यायादियुक्तस्यैकाहः । तद्रहितस्य गृहः । यद्यपि मनुना परित्यागमात्रं-
विहितं तथाप्यूनद्विवार्षिकंनिखनेदिति याज्ञवल्क्यवचनाद्विशुद्धभूमौ निखायैव त्यक्तव्यः ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह नेति । अरण्ये काष्ठवदितिस्थानविकल्पउपेक्षायां दृष्टान्तोवा । ऊनद्विवर्षस्य कृतचू-
डस्य गृहमाशौचमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । अस्योनद्विवार्षिकस्यानिखातस्य भेतस्यनकेवलंनिखननमेव संस्कारः किंतु त्यागोऽप्युत्तरार्धेनोच्य-
ते । नियमैःकालयापनक्षपणम् । गृहमाशौचवान्भवेदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य ऊन द्विवर्षस्य अप्रिसंस्कारो न कर्तव्यः । उदकक्रिया जलाञ्जलिक्रिया न कर्तव्या । अरण्ये काष्ठवदमन्त्रपूर्वकं त्यक्त्वाभ्यर्हन्निदिनपर्यन्तं आशौचं क्षपेरन् क्षपेयुः ॥ ६९ ॥

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ॥ जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्निवापि कृते सति ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । आत्रिवर्षस्येति आनृतीयाद्वर्षात्प्रतिषेधः न पुनश्चतुर्वर्षादौ एवमर्थमेवादिशब्दकेचित्पठन्ति । नात्रिवर्षस्य कर्तव्या त्रिवर्षादेरिति । समाचारश्चैवमेव । जातदन्तस्य वा कुर्युः उदकक्रियासाहचर्यादप्रिसंस्कारोभ्यनुज्ञायते । ननुच विकल्पे कामचारः तत्र कः प्रयाससाध्यं चित्तक्षयकरमनुष्ठानपक्षमाश्रयेन व्यर्थस्तदुपदेशः । उच्यते । सर्वविलक्षणोऽयं पित्रोरधिकारः । प्रेतोपकारार्थमेतत्क्रियते न नैमित्तिकत्वादवश्यकर्तव्यमित्येतन्मागेवोक्तम् । तत्रावश्यकर्तव्यताप्रतिषेधोऽस्तीतोहनिश्चीयते । प्रेतोपकारार्थत्वमस्तीत्यभ्यनुज्ञानेन ज्ञाप्यते । तत्राकरणे नास्ति विध्यतिक्रमः । प्रेतोपकारस्त्वनुष्ठानाद्भवतीतिविधिप्रतिषेधयोर्नासमञ्जस्यम् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नात्रिवर्षस्येति अत्रोदकक्रियादुदकक्रियायां निषिद्धामनूय प्रेताभ्युदयार्थत्वेन सा पुनर्न विधीयते । अत्रिवर्षः अप्रविष्टनृतीयवर्षः । जातदन्तस्य वा कुर्युरिति स्त्रीविषयम् । तेन स्त्रियां जातदन्तायां मृतायां तदभ्युदयार्थत्वे उदककार्यम् । अनिर्दिष्टविशेषत्वाच्च न पुंसकलिङ्गेनाभिधानं शवविशेषणतया चेति । नाम्नि वापीतिपुत्रविषयं तस्य जन्ममात्रेणातिशयितोपकारकारित्वात् । नामव्यतिरेकेण चोदकदानानुपपत्तेर्नामकरणानन्तरं प्रेताभ्युदयार्थमुदकदानम् ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । अग्रामनृतीयवर्षस्य पित्रादिसपिण्डैरुदकक्रिया न कर्तव्येति पूर्वत्र निषिद्धाप्युत्तरार्थमनूयते । जातदन्तस्य वा उदकदानं कर्तव्यम् । नामकरणे वा कृते उदकक्रिया साहचर्यादप्रिसंस्कारोभ्यनुज्ञामात्रं । प्रेतपिण्डश्राद्धादिकंच । यद्यप्यकरणसंभवे करणं क्लेशावहं । तथापि करणाकरणयोराभ्यानां जातदन्तकृतनाम्नोः करणे प्रेतोपकारोभवत्यकरणे प्रत्यवायाभावइत्यवगम्यते ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । अग्रामनृतीयवर्षस्य जातदन्तस्य कृतनाम्न उदकक्रियास्ति । तथाचाप्रिसंस्कारप्रेतश्राद्धे उपलक्षिते तेषां करणाकरणयोराभ्यातत्वात्करणे प्रेतोपकारोऽकरणे न प्रत्यवायइति भावः । तत्रोदकक्रिया अपनःशोशुचदधमित्येनेन मन्त्रेण । एवंमातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ॥ कामोदकं सखिप्रतात्स्वीयश्वशुरत्विजम् इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । त्यागपक्षे किमुदकक्रिया कार्या न वेति चोदनायामाह नात्रिवर्षस्येति । उत्तरार्थे नोदकक्रिया कार्येति गृह्यते कुर्युर्दकक्रियामिति विभक्तिविपरिणामः ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्रिवर्षस्य अपरिपूर्णत्रिवर्षस्य बान्धवैरुदकक्रिया न कर्तव्या । जातदन्तस्य स्त्रीशवस्य ॥ ७० ॥

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ॥ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । सब्रह्मचारी समानचरणोऽतएकोदकाअप्यासपिण्डेभ्यः परिगृह्यन्ते तेषामितरेतरं जन्मनि सूतके त्रिरात्रम् । सद्यःशौचमपि स्पृष्ट्यन्तरादुदकदायिनां विकल्पितं द्रष्टव्यम् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सब्रह्मचारिणि स्वाभ्ययनसमकालं स्वगुरुणोपनीताभ्यापिते । एकोदकाः समानोदकाः ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । सहाभ्यायिनि मृते एकरात्रमाशौचं कतव्यम् । समानोदकानां पुनः पुत्रजनने सति त्रिरात्रेण शुद्धिर्भवति । श्रयहानुदकदायिन इति मरणविषयमुक्तम् ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचसेति । स ब्रह्मचारिणः सहाभ्यायिनि अतीते मृते क्षपणमशौचस्य निवृत्तिः । सपिण्डानां दशाहत्वेऽपि समानोदकानां सूतके तन्मन्यूनतामाह जन्मनीति श्रयहानुदकदायिन इति मरणोक्तत्वात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणा सहचरतीति स ब्रह्मचारी संवेदाभ्यायी सहाभ्यायी अतीते मृते एकाहं आशौचं क्षपणं स्मृतम् जन्मन्येकोदकानां त्रिरात्राच्छुद्धिः ॥ ७१ ॥

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु श्रयहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः ॥ यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२ ॥

[परपूर्वासु पुत्रेषु सूतके मृतकेषु च । मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिण्डने ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । असंस्कृताया वाङ्मन्त्रेण प्रतिगृहीतान च विवाहितास्तासां मरणे बान्धवाः पतिपक्षास्त्रिरात्रेण सनाभयस्तु सपिण्डाः स्वपितृपक्षायथोक्तेन कल्पेन निवृत्तचौडकानामिति जातेरधिकारान्तरात्रेण । अन्यैस्तु तत्सोदयांशरात्रेणेति तेषां चाभिप्रायः अष्टवर्षायाः कन्यायादानं विहितं अदत्तायाश्च निवृत्तचौडकव्यपदेशाभावात्पुंसद्वयोपनीतस्य तदार्णिकल्पान्तरस्यानामाना दशाह एव युक्तः । अन्यैस्तु पठितम् । अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशेषधनमिति । तत्र व्याख्यातारः पञ्चादशाब्ददेशोऽपि यासदत्ता कन्या तिष्ठेत्तदहरेवाशौचम् । यतो मुख्यमाज्ञानमति क्रम्य कालक्षपणे प्रमाणाभावात् । तत्रोच्यते । बालेषु चेति कोऽस्यार्थो यावता उक्तमेव योगविभागे आदन्तजन्मनः सद्य इति न चैतेन तद्वाधितुं युक्तं सामान्यरूपत्वादस्य तस्य च विशेषव्यवस्थापनरूपत्वादतोयमेकाहः पृथगुक्तोऽपि आचूडादेव व्यवतिष्ठते । सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात्समादनां पणवयमर्धश्लोकः प्रतिपद्यते स्पर्शविषयतया नेयम् । स्पर्शमतिषेधो हि मृतकसूतकयोर्बालस्यापि पुंस्त्र्यामः तदर्थमेतदुक्तं स्यात् अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशेषधनमिति । एवं च विषयसमस्याभिता भवति सा च युक्ताकारकविभक्तित्वात् । इतरथा अभ्यास्य भावलक्षणा समीप्याख्यायेत बालेषु मृतेषु जीवतां शुद्धिरिति न च तदुत्पत्तिनादाशौचमेतेनैतत्सिद्ध्यतीति विषयान्तरे तस्य च चरितार्थत्वात् भूमौ परिवृत्तत्वात् भूमौ परिवृत्तस्य च स्पर्शनसंभवात् । आवशं-पोक्तौ कुतो विशेषमतिपत्तिरिति चेत् तस्याचमनकल्पो विद्यत इत्येतन्मिथौ तादृशस्येव स्पर्शस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा च रजस्वलास्पृष्टिर्बालस्य स्पर्शनं न चेच्छान्तिः । अथास्य विशेषेण स्यात् । तथा गौतमेन तदुक्तं स्वस्यां स्मृतौ युक्तमेवाधातुभे-तस्य तस्माद्युक्तैवाधानकाललक्षणा ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । असंस्कृतानां अपरिणीतानां वाग्दत्तानां । बान्धवाः पतिपक्षाः । यथोक्तेन श्रयहेण कल्पेन प्रकारेण वाग्दत्तानामेव स्त्रीणां सनाभयोद्भातयः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीणाममृतविवाहानां वाग्दत्तानां मरणे बान्धवाः भ्रातृपक्षरूपेण शुध्यन्ति । वाग्दानं विना भर्तृपक्षे संबन्धाभावात् । आश्रुतमपि वाग्दानान्तर्पर्यन्तं बोद्धव्यम् । सनाभयः पितृपक्षा वाग्दत्तानां विवाहादवाङ्मन्त्रेण यथोक्तेनैव कल्पेनैत्येतच्छ्लोकपूर्वाधोक्तेन त्रिरात्रेणैव शुध्यन्तीत्यर्थः । तदुक्तमादिपुराणे आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते । सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु निम्नशः ॥ ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि । अतः परमवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयंचोभयतस्त्यहम् । पितुर्वरस्य च ततोदत्तानां भर्तुरेव हि ॥ त्वजात्युक्तमशौचस्यामृतके सतके-
ऽपि च ॥ मंधातिथिगोविन्दराजौतु यथोक्तेनैव कल्पेनेति नृणामकृतचूडानामित्येतदुक्तेन विधिना शुध्यन्तीति व्याच-
क्षाते । अत्रच व्याख्याने पुत्रवत्कन्यायामपि चूडाकरणादूर्ध्वमरणे ग्रहाशौचं स्यात् । तच्चादिपुराणान्येकवचनविरुद्धम्
॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रीणामिति । असंस्कृतानां केवलवाग्दत्तानां बान्धवाः भर्तुःसंबन्धिनः वाग्दानविना
भर्तृपक्षैःसंबन्धाभावात् इतिभावः । दत्तानांभर्तुरेवहीति भर्तृपक्षाणांकेवलंतासां । अपितुपितृपक्षाअपिग्रहाच्छुध्यन्ती-
त्याह यथेति । सनाभयः सपिण्डाः यथोक्तेन त्रिरात्रेण । अवाग्दत्तानांतु अहस्त्वदत्तकन्यास्तु बालेषुच विशोधनमिति ।
अत्र अष्टवर्षान्यूनकन्य बालश्चद्विवर्षान्यूनः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । असंस्कृतानामनूढानांचौलादूर्ध्वमरणे सनाभयःसोदराःयथोक्तेन दशरात्रेण शुध्यन्ति ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणांकन्यकानां असंस्कृतानांअपरिणीतानांवाद्दत्तानांबान्धवाः पतिपक्षीयाः ग्रहाच्छुध्यन्ति
तद्यथा अकृतचूडायां सद्यःशौचं वाग्दानादूर्ध्वसंस्कारात्पाक्षपतिपक्षे पितृपक्षेचत्रिरात्रमेव संस्कृतास्तु स्त्रीषु नाशौचंपितृ-
पक्षे । प्रसव मरणे चेत्पितृगृहे प्रसव एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमित्यर्थः । यथोक्तेन ग्रहेन कल्पेन प्रकारेण सनाभयः
भात्रादयः शुध्यन्ति ॥ ७२ ॥

अक्षारलवणान्ताः स्युर्निमज्जेयुश्च ते ग्रहम् ॥ मांसाशनं च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक्क्षितौ ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षारलवणं च यवक्षारादिक्षारं लवणं सैन्धवादितन्भुञ्जीरन् लवणविशेषणं वा क्षारग्रहणं तेनसै-
न्धवस्याप्रतिषेधः । निमज्जनं च नदीतडागादौचतीर्थस्नानमङ्गपरिघर्षणादिवर्जनम् । मांसाशनं च यावदाशौचं स्मृत्यन्तरात्प्र-
तिषिध्यते । एवंपठ्यते नस्त्रियमुपेयुर्नमांजेयुर्नमांसमश्रीयुः । गृहकारस्तु ग्रहमनश्नन्तआसीरन् क्रीतोऽपन्नेन वा वर्तेर-
न्निन्याहशयीरंश्च स्थण्डिले परसंगवर्जं । सूतकेपि ब्रह्मचर्यंस्मृत्यन्तरे प्रदर्शितम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षारः सर्जिकादिः लवणसैन्धवादि तदन्यान्नाशनाः । निमज्जेयुरुदकदानार्थम् । तेसपि-
ण्डाः । ग्रहमिति दशाहस्नानाशक्तौ निमज्जनमात्रेणान्वीयते । अन्यन्तु सर्वयावद्दशाहमेव । मांसाशनं मांसरूपमशनी-
यम् । पृथगेकैकं क्षितौ क्षितिस्पृष्टस्तदादौ न खट्वादौ ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षारलवणं कृत्रिमलवणं तद्रहितमन्नमश्रीयुः । त्रिरात्रं नद्यादौ स्नानमाचरेयुः । मांसं च न भक्षयेयुः ।
भूमौ चैकाकिनः शयनं कुर्युः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । उभयपक्षिणानियममाह अक्षारेति । मांसाशनं मांसयुक्तमशनमन्नं पृथक्क्षितावेव । आच-
न्यार्धचसलिलंगोमयंगौरसर्षपान् । प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदंशनैरित्यपि याज्ञवल्क्यवचनात्कार्यमुत्तरकृत्यम्
॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । शावाशौचवतान्नियमानाह अक्षारेति । निमज्जेयुश्चेत्स्वहमिति पाठः । ते शावाशौचिनः ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षारलवणान्ताः अक्षारं अलवणं अन्नं येषां अक्षारलवणाः पुरुषाः स्युः क्षारलवणैर्-
युक्तान्मवर्ज्याः स्युस्ते आशौचिनः । ग्रहं निमज्जेयुः तद्यथा दशाहस्नानाशक्तावुदकदानार्थं ग्रहं निमज्जन्ति कुशादिभि-
राष्ठादितायां क्षितौ पृथक्शयीरन् ॥ ७३ ॥

सन्निधावेषवै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः ॥ असन्निधावयं ज्ञेयोविधिः संबन्धिबान्धवैः ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । सन्निधौ यत्रासौ मृतस्तत्र तत्सन्निधीयते । अन्ये तु मयाणकाले ये सन्निहितास्तेषामेवायं विधिरित्याहुः । संबन्धिनः समानोदकाः । बान्धवाः सपिण्डाः । अन्ये तु यामान्तेरेनगरान्तरेऽवस्थानमसन्निधानमन्यन्ते-
तेषांच ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कल्पः प्रकारः । अयं वक्ष्यमाणः । संबन्धिनः सब्रह्मचारिसमानोदकाद्याः । बान्धवा-
ज्ञातयः ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । मृतस्य सन्निधावेकस्थानावस्थानादहःपरिज्ञाने शावाशौचस्य विधिरयमुक्तश्च देशान्तरावस्था-
नादज्ञाने सत्ययंवक्ष्यमाणोविधिः संबन्धिबान्धवैर्ज्ञातव्यः । संबन्धिनः सपिण्डाः समानोदकाबान्धवाः ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तमानमाणां वृत्तं कीर्तयति । सन्निधाविति । मृतस्य सन्निधानावस्थानात्तदहःपरिज्ञान
उक्तः कल्पोविधिः । देशान्तरावस्थानादज्ञाने संस्कृतानां तु संबन्धिबान्धवैः सपिण्डसमानोदकैः कार्योवक्ष्यमाणविधिरि-
तिशेषः ॥ ७४ ॥

(५) मन्दनः । एतच्छब्देन दन्तजातइत्यारभ्योक्तस्य सकलस्याशौचकल्पस्य परामर्शः । नानान्तरोक्तस्यैव । अ-
यंवक्ष्यमाणः । संबन्धिनोजामातृदौहित्रादयः । बान्धवाज्ञातयः ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्निधौ समीपे मरणएवएषवैकल्पोविधिः शावाशौचस्यकीर्तितः असन्निधावयंविधिः संबन्धि-
बान्धवैरितिसंबन्धिभिः समानोदकैः बान्धवैः ज्ञातिभिः ॥ ७४ ॥

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ॥ यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५ ॥

[मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा ॥ अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं त्मानेन शुध्यति ॥ १॥]

(१) मेधातिथिः । देशोयामान्तरादिः पूर्ववत् । विगतं मृतं । अनिर्दशं उपलक्षणमेतच्चस्य यथाशौचकालस्त-
च्छेषंतस्याशौचम् । पुनर्दशरात्रग्रहणं लोकपूरणार्थम् । उत्पत्यपेक्षयाजन्ममरणयोराशौचकालविकल्पेनावश्यमपेक्षा
यदा मृतकाद्युत्पन्नं तदाप्रभृति दशाहादिकल्पेन यदासपिण्डैर्ज्ञातमिति । अतश्च यदातिथिना ज्ञातंमृतकादि न तु गृह-
स्थेन तदाप्यभोज्यमन्तर्गतेवोत्पत्तिनिमित्तमात्रमिदमुभयत्रेति । दशाहमाशौचिनांतत ऊर्ध्वं त्रिरात्रैकाहाशौचिनांतु सचै-
ल्लनानजासद्यः शुचिः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विगतं मृतं विदेशोयत्र मृतस्तद्दिने न श्रूयते । अनिर्दशं अनतीततन्निमित्ताशौचम् ।
दशरात्रस्य तन्निमित्ताशौचस्य । दशरात्रपदमाशौचमात्रोपलक्षणमिति संबन्धिबान्धवैरित्युभयपत्रमाद्रम्यते ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । विगतंमृतंविदेशस्थंविप्रकृष्टदेशस्थमनिर्दशमनिर्गतं दशाहाद्यशौचकालं यः शृणोति सयदवशिष्टं दश-
रात्राद्यशौचस्य तावत्कालमविशुद्धो भवति । विगतमित्युपलक्षणं जननेप्येतदवगन्तव्यम् । तथाचबृहस्पतिः । अन्यदेशमृ-
तं ज्ञातिश्रुत्वा वा पुत्रजन्मच । अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोर्भिर्विशुध्यति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । विगतं विशिष्टं परलोकगतं । तावदवशिष्टदिवसपर्यन्तं एतदप्युपलक्षणं जननस्य । अन्यदेशमृ-
तं ज्ञातिश्रुत्वा वा पुत्रजन्मच ॥ अनिर्गतदशाहेतुशेषाहोर्भिर्विशुध्यतेति बृहस्पत्युक्तेः ॥ ७५ ॥

(५) मन्दनः । विगतंमृतम् । दशरात्रग्रहणं एकाहादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संवत्षिवाग्धैरित्युभयत्र तन्निमित्ताशौचमध्ये अवगणे आशौचशेषेनैवशुद्धिः ॥ ७५ ॥

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापोविशुध्यति ॥ ७६ ॥

(१) मेघातिथिः । यस्य यः कृतआशौचकालीदशाहादिस्तस्यतदूर्ध्वत्रिरात्रं । यस्यतु व्यहेकाहादिस्तस्य ततऊर्ध्वसवाससः स्नानमात्रमेव । तथाचोत्तरत्रवक्ष्यति । सवासाइत्यादि । संवत्सरे अतीते अतिक्रान्ते स्पृष्ट्वैवापः स्नात्वा शुभ्येदित्यर्थः । हस्तेनचसपादेनेत्यादिवचनात्सर्वाङ्गस्पर्शनं प्रतीयते तच्च स्नानमेव ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिक्रान्ते दशाहइतितु दशाहपदंनोपलक्षकं । अतिक्रान्ते शृणुयादित्यनुषङ्गः एवं व्यतीतइत्यत्रापि । स्पृष्ट्वापः स्नात्वा । एतदशाहाशौचिनांसपिण्डनाम् । समानोदकादीनांत्वाशौचमध्येअवगणे । आशौचशेषेणैवेति विगतंत्वित्यत्र सिद्धम् ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लुकः । नाशौचंप्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ॥ इतिदेवलवचनाम्भरणविषयंवचनमिदम् । सपिण्डमरणे दशाहाशौचेऽतिक्रान्तेत्रिरात्रमशुद्धोभवति संवत्सरे पुनरतीते स्नात्वैव विशुध्यति । एतच्चाविशेषणाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यविषयम् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादुत्तीर्णे त्वाह अतीति ॥ नाशौचंप्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवलवचनाम्भरणविषयंत्विदम् । सपिण्डमरणेदशाहोत्तरंत्रिरात्रंवर्षोत्तरंतुस्नानं । दशाहादुत्तीर्णेसंवत्सराभ्यन्तरेसमानोदकानांस्नानम् । एतच्चातुर्वर्ण्यसाधारणम् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । दशाहेऽतिक्रान्तेवत्सरादर्वाकूत्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । अत्रापिदशाहग्रहणमेकाहादीनामुपलक्षणम् । अपःस्पृष्ट्वैवस्नात्वैव ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशाहादिप्रामशौचस्यापवादमाह अतिक्रान्तइति । दशाहे अतिक्रान्ते त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । व्यतीते संवत्सरे अपःस्पृष्ट्वा स्नानेन शुभ्यति । तथा देवलः ॥ नाशुद्धिःप्रसवार्शौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि । प्रोषिते कालशेषस्यादशेषे व्यहमेवतु ॥ सर्वेषांवत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकंशुचिः ॥ सर्वेषां द्विजानां तत्राह ॥ मासत्रये त्रिरात्रंस्याःषण्मासे षक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादर्वीगूर्ध्वस्नानेन शुभ्यति ॥ पितरौ चेष्टृतौस्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहंसूतकीभवेत् ॥ ७६ ॥

निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ॥ सवासाजलमाप्लुत्य शुद्धोभवति मानवः ॥ ७७ ॥

(१) मेघातिथिः । समानोदकानामयंविधिरुयहेकाहपक्षेच सपिण्डानामपि । सवासावाससा सहितः । जलमाप्लुत्य स्नात्वेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऊर्ध्वत्वाहनिर्देशमिति । निर्देशमतीततदाशौचकालं । ज्ञातिः समानोदकः । पुत्रस्य स्वपुत्रस्य जन्म निर्देशमेव । शुद्धोऽपगताशौचः । एवमन्येषामपि त्रिरात्रपक्षिण्याद्याशौचिनामूहम् । ज्ञातिपदस्यासपिण्डोपलक्षणार्थत्वात् । एवंदशाहव्यतिरिक्ताशौचनिमित्तस्य तन्मध्ये अवगणे शेषेण शुद्धिरूर्ध्वंतु अवगणे स्नानमात्रमिति सिद्धम् ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लुकः । दशाहाशौचध्यपगमे कर्मानर्हत्वलक्षणस्य व्यहाशौचस्योक्तत्वात्तदङ्गास्पर्शविषयम् । निर्गतदशाहसंपिण्डमरणंश्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च सचैलंस्नात्वा स्पृश्योभवति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादुत्तीर्णसपिण्डमरणे पुत्रजन्मनि च स्नानमात्रमिति मेधातिथिः । मानव इति विशेष-
णान्निर्देशमिति त्वत्त्वजात्युचिताशौचपरं शुद्धः स्पृश्यः । कर्माधिकारिता तु ज्योत्स्नरमितिकुल्लोकः ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । निर्देशातिमरणसंवत्सरादवागमिश्रुत्वा । अयं पूर्वोक्तस्य त्रिरात्राशौचस्य विकल्पः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मानवः समानोदकः ॥ ७७ ॥

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ॥ सवासाजलमाप्नुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । बालेदन्तजाते स्नानी देशान्तरस्थे पृथक्पिण्डे । च संस्थित इत्येकार्थानि पदानि । पृथक्पि-
ण्डः समानोदक इति यावत् । तस्मिन् देशान्तरस्थे संस्थिते सद्यः शुद्धिः । संनिधौ ज्योत्स्नादुदकदायिन इत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र बालमरणे विशेषमाह बाल इति । यदि सपिण्डे देशान्तरस्थो बालोऽकृतचौलोभियते
यदि बाबाल एव पृथक्पिण्डः समानोदकमातुलतत्तुल्यस्यालादिः सवन्धी भ्रियते तदा सचैलस्नानमात्रमित्यर्थः । बाष्पपद-
स्योभयत्रान्वयार्थचकारद्वयम् ।

इह च दशाहप्रक्रमेण तदतिक्रमे संवत्सरमध्ये अवणे तन्निभागज्योत्स्नाशौचविधानात्तदनुसारेण गुणोत्कर्षादिकृतचतु-
रहाद्याशौचान्तश्रवणेपि तन्निभागेनाशौचव्यवस्थायाहा तेषां दशाहाशौचस्थानपतितत्वात् ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लोकः । बालेऽजातदन्ते घृते जातदन्ते नृणामकृतचूडानामित्येकाहोरात्राभिधानादेशान्तरस्थे च स-
पिण्डे घृत इत्येकाहाशौचविषयम् । पूर्वश्लोके दशाहाशौचिनरूपहविधानात्पृथक्पिण्डे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र
त्रिरात्रव्यपगमे सर्वेष्वेषु सचैलस्नात्वा सद्यो विशुद्धो भवति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । जातदन्तबाले देशान्तरस्थे दशाहाभ्यन्तरेपि सद्यः शौचमित्याह बालेति । पृथक्पिण्डे सपि-
ण्डातिरिक्ते समानोदके । संनिधौ तु ज्योत्स्नादुदकदायिन इत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । बालेऽजातदन्ते । ग्रामपशुमास इत्यर्थः । संस्थिते घृते । सपिण्डः सद्य एव स्नानेन शुध्यति । देशान्त-
रस्थे च सपिण्डे पृथक्पिण्डे समानोदके च संस्थिते दशाहादूर्ध्वं श्रुत्वा सद्यः शुभ्येत्स्नानेन ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । बालेऽजातदन्ते । अकृतचूडे देशान्तरस्थे च पुनः पृथक्पिण्डेऽस्य सपिण्डे समानोदकमातुलत-
त्तुल्यशालकादौ ॥ ७८ ॥

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ॥ तावत्स्यादशुचिर्विप्रोयावत्तत्स्यादनिर्देशम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि दशाहग्रहणमाशौचकालोपलक्षणार्थम् । यस्य यथाशौचकालस्तस्मिन्निवृत्ते यदि-
पुनरन्यदाशौचनिमित्तमुत्पद्यते तदा पूर्वशेषेणैव शुद्धिर्नवन्तरानिपतितं यत्तदीयादन्तःप्रवृत्तिदशाहाविगणना कर्तव्या ।
तथा च गौतमः । तद्येदन्तःपुनरापतेत्तच्छेषेण शुभ्येयुरिति । मरणजन्मनी इति समासे यजमन्तरेण क्रमाप्रतिपत्तेर्व्य-
न्तरेणाप्युपनिपातनमासौ समाचारात्समानजातीय एवेति द्रष्टव्यम् । पुनःशब्दश्च समानजातीयापेक्षया समर्थतरो भवति ।
विप्रग्रहणमन्याशौचिनामुपलक्षणार्थं स्पष्ट्यन्तरे तु विहितं रात्रिशेषे द्वाभ्यामभाते तिसृभिरिति । एतस्य ब्राह्मणस्य प्रेत-
स्पर्शं दशरात्रमाशौचमिति । प्रकृत्य न चेदन्तरा भ्रियेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्धयेतेतीत्यवृत्तिः समानजाती-
यासमानजातीयभेदानुमन्यते ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्तर्दशाहे पुनर्मरणमेकं दशाहाशौचमध्ये तादृशरणानन्तरं पुनर्जननं तादृगजनने जननान्तरं तद्यदि पूर्वाशौचदशमदिनात्प्राक्पतेत्तदा यावत्पूर्वाशौचमनिर्दशमनतीति तावदेवाशुचिः । पुनर्मरणं पुनर्जन्मचपुनर्मरणजन्मनी । अत्रापिदशाहपदसंपूर्णशौचोपलक्षणं तेन क्षत्रियादीनामपि स्वशावाशौचमादायैवमेव व्यवस्था । किंचात्र सर्वत्र विष्ण्वादिसृतिदर्शनात्पूर्वाशौचशेषदिनआशौचान्तरपाते दशाहोर्ध्वमपि दिनद्वयमाशौचं तद्विवसीयाष्टमयामे त्वाशौचान्तरपाते दिनत्रयमिति प्रपञ्चितंचैतच्छुद्धिदीपिकायाम् विस्तरभयान्नात्र लिख्यते ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणजनने जननं स्यात्पुनः शब्दात्सजातीयावगमान् तदा तावत्कालमेव विमादिरशुद्धः स्यात् । यावत्पूर्वजातदशाहाद्यशौचनापगतस्यात्तावत्पूर्वाशौचव्यपगमेनैव द्वितीयेऽपि मृतके सूतके च शुद्धिरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दशाहादिमध्ये यदि मरणजननं तदा पूर्वाशौचनिवृत्तावनयोर्निवृत्तिरित्याह अंतर्दशाहेति । तत्पूर्वाशौचं अनिर्दशं यावत्तावद्विप्रोऽशुचिः स्यादित्यन्वयः । विप्रपदंचातुर्वर्ण्यपरम् ॥ अन्तराजन्मरणे शेषाहोभिर्विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । तत्पूर्वाशौचम् ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनर्दशाहाद्यशौचप्राप्तौ तदपवादमाह अन्तरिति । अन्तर्दशाहेमरणजन्मनीमरणे स्यातांचेत् यावदन्तिर्दशं स्यातावद्विप्रोऽशुचिः स्यात् । जनने मरणे जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरहोभिर्नविशुध्यति । उशनाअप्याह ॥ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेणैव शुद्धिः स्यात्सकालेनैव शुध्यति ॥ तथा अङ्गिराअप्याह ॥ सूतके मृतकंचेतस्यान्मृतके त्वय सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकंशौचंकुर्यान् सौतकं ॥ षट्त्रिंशन्मतेपि ॥ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकंतु यदा भवेत् । शावेन शुध्यते सूतिर्नसूतिः शावशोधिनी ॥ यदि स्यात्सूतके सूतिर्मरणे वा मृतिर्भवेत् । शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे त्रिरात्रिकमिति ॥ अपवादमाह ॥ मातर्यग्रेप्रमीतायामशुद्धो म्रियते पिता । पितुःशेषेण शुद्धिः स्यान्मातुर्मातृकपक्षिणी ॥ कौशिकः ॥ पितुर्दशाहमध्ये तु मातृश्वे म्रणयंदि । न तिलोदकादिकं कर्म दाहमन्त्राहुतिविना ॥ पितृकर्म समाप्याथ मात्राशौचं च पक्षिणीम् । मातुःक्रियांततः कुर्यात्तिलजल्ल्यादिकंच यत् ॥ पितुराशौचंसमाप्य सपिण्डीकरणान्तंकृत्वा पश्चात्मातुः पक्षिणीं पक्षिणीमध्ये सर्वाः क्रियाः कार्याः । अथवा ॥ आद्यंहिषोडशश्राद्धंसपिण्डीकरणान्तंकृत्वा हि । मातुः ततः कुर्यात्पितुः पुनः षोडशं वा सपिण्डनम् । अथैकस्मिन्दिने चाथ सपिण्डीकरणंतयोरिति ॥ ७९ ॥

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ॥ तस्य पुत्रे च पत्न्यांच दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥

(१) भेद्यातिथिः । आचार्यउपनेता तस्मिन्संस्थिते त्रिरात्रं शिष्यस्य तस्याचार्यस्य पुत्रे पत्न्यांच संस्थितायामहोरात्रम् ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचार्ये उपनीयाभ्यापके ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्ये मृते सति शिष्यस्य त्रिरात्रमाशौचं वदन्ति । तत्पुत्रपत्न्योश्च मृतयोरहोरात्रमित्येषा शास्त्रमर्यादा ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्ये उपनेतरि । ज्ञातिभिन्ने त्रिरात्रं व्याप्याशौचं शिष्यस्येत्याहुः ॥ ८० ॥

(५) रामचन्द्रः । आचार्ये संस्थिते मृते त्रिरात्रमाशौचं । आचार्यपुत्रे आचार्यपत्न्यां वा मृते दिवारात्रं अहोरात्रमित्यर्थः ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्बान्धवेषु च ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदशाखाध्यायी श्रोत्रियः । उपसंपन्नः मैत्र्या प्रयोजनेन वा केन चित्संगतः शीलेन युक्तो-
वा । पूर्वतु सत्रलक्षारिण्येकाहमगृहीतवेदे दृष्टम् । अभिधानकोशे तु उपसंपन्नोऽवृत्तपर्यायः । बहुकालत्वादाशौचस्य
पूर्वेव व्याख्यायन्त्यासीत् । अन्येतु श्रोत्रिये मातुले त्रिरात्रमित्येव संबध्नन्ति पक्षिणीं रात्रिमिति शिष्यादिभिः । बान्धवाः
शालकमातृष्वसेयादयः । यदातु मातुले पक्षिणीमितिसंबन्धस्तदा मातुलबान्धवत्वादेव सिद्धा पक्षिणी पुनर्वचननित्या-
र्थं तेनान्येषु बान्धवेषु यथाकामम् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसंपन्ने प्रातिवेश्ये श्रोत्रिये घृते । पक्षिणीं पक्षाविव दिनद्वयेनोभयतोयुक्तरात्रिम् ।
शिष्ये घृते आचार्यस्य पक्षिणी । आगामिवर्तमानाह्युक्तायांनिशि पक्षिणीति मालाकारः । एवमृत्विजि याज्यस्य तथा
बान्धवेष्व्वात्मबन्धुषु मातुलपितृष्वसृमातृष्वसृसुतेषु ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदशास्त्राध्यायिनि उपसंपन्ने मैत्रादिना तत्समीपवर्तिनि तद्गृहवासिनीत्यर्थः । तस्मिन्घृते त्रिरात्रेण
शुद्धोभवति । मातुलऋग्विक्शिश्यादिषु पक्षिणीं रात्रिं व्याप्याशौचं द्वेअहनी पूर्वोत्तरे पक्षाविव यस्याः सा पक्षिणी ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्रोत्रियइति । उपसंपन्ने मैत्रादिना समीपवर्तिनि त्वशाखाध्यायिनि वा । पक्षिणी
पक्षाविवाहनी यस्यादिवसद्वयसंदर्शिनी रात्रिस्तांबान्धवेषुपैतृष्वस्त्रीयादिषु ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । उपसंपन्नः स्वगृहेवासी । संस्थितइत्यनुषङ्गः । बान्धवा मित्राणि ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रोत्रिये प्रातिवेश्ये स्वगृहपार्श्ववर्तिनि साङ्गवेदाभ्येतरे उपसंपन्नेघृते त्रिरात्रमशुचिः । मातुले
पक्षिणीं रात्रिं च पुनः शिष्यत्विग्बान्धवेषु पितृष्वस्त्रादिपुत्रादिषु पक्षिणीम् ॥ ८१ ॥

घृते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ॥ अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजशब्दोयमभिषेकादिगुणयोगिनि वर्णमात्रे लक्षणया वर्तते यतआह । यस्यस्याद्विषयेस्थितः ।
आतिविशेषार्वाङ्मनविषयेऽवरवचनत्वे लक्षणा न च शब्दार्थः । सज्योतिः सह ज्योतिषा वर्तते दिवा घृते दिवैव रात्रौतु
तन्नास्ति । एवंरात्रौ रात्रिरेव नाहः इदमेव ज्ञापकमन्यत्र रात्रिग्रहणेहर्षहणेऽप्यहोरात्रमतिपक्तेः । यथा रात्रिभिर्मासतुल्या-
भिरूपहमेकाहमिति । अन्हाचैकेनेत्यत्र तु रात्रिग्रहणं पादपूरणार्थं रात्रावधिर्ज्योतिः । एवंसमिहोचब्राह्मणे अपिनावै
तेजसातेजस्विन्यादित्येन तेजसा भवति । अश्रोत्रियेऽवेदाध्यायिनि अनूचाने कृत्स्नमहः । रात्रौ न भवत्येव उत्पत्तौपि
रात्रौ निमित्ते कथंपुनरश्रोत्रियेनूचाने एवंहि स्मर्यते मवरे त्वाद्देहीतीति सत्यं प्रवक्तव्यमनूचानवर्ण्यते । तेनैवकथंचि-
दङ्गादियन्थार्थान्यः प्रवक्ति तस्मिन्मयमहर्विधिः । उपसन्नेवा उपसन्ने च गुरौ पूज्यत्वेन मुख्ये आचार्ये वा विध्यन्तरभा-
वान् केचित्तु अश्रोत्रियेत्वन्यत्र नमंसंबध्नन्ति इह नमःश्लेषेण योग्येषामुपाध्यायस्तस्य च न कश्चित्तन्मविधिमाच-
क्षते ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजन्ये क्षत्रिये त्वनिवासदेशाधिपतौ घृते सज्योतिः सूर्यनक्षत्रयोरन्यतरेण येनोप-

८२ यस्य स्याद्विषये स्थितः = यस्य यद्विषये स्थितिः (ख)

= यस्य स्याद्विषये स्थितिः (घ, च,) । (ख) चिह्नितपुस्तके टीकायामपि एवमेव ।

लक्षिते काले निमित्तोत्पत्तिस्तज्ज्योतिरवस्थानपर्यन्तम् अश्रोत्रिये उपसन्नइति व्यवहितेनान्वयः तेन श्रोत्रिये प्रातिवेश्ये-
मृते एकरात्रमित्यर्थः । अनूचाने साङ्गवेदाभ्येतरी गुरौ वेदार्थव्याख्यातरि ॥ ८२ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्य देशे ब्राह्मणादिः स्थितः तस्मिन् राजनि कृताभिषेके क्षत्रिये मृते सज्ज्योतिराशौचं स्यात् । सह
ज्योतिषा वर्ततइति सज्ज्योतिः । यदि दिवा तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदाशौचं । यदि रात्रौ मृतस्तदा यावत्तारकाज्योति-
स्तावदाशौचम् । श्रोत्रिये त्रिरात्रमुक्तम् । अश्रोत्रिये पुनस्तद्वहे मृते कृत्स्नदिनमात्रमाशौचं । नतु रात्रावपि । रात्रौमृते-
रात्रावन्वेत्यवगन्तव्यम् । साङ्गवेदाभ्यायिनि स्वल्पं वा बहु वा यस्येत्येतन्निर्दिष्टे गुरावप्यहर्मात्रमेव ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । राजादित्रयमरणे आशौचमाह प्रेतइति । विषये देशेइति लिङ्गात्प्रजापालनकर्तारि चातुर्वर्ण्येन
ज्योतिर्मरणावधि यावत्सूर्योपलक्ष्यं वा परेद्युस्तावदाशौचं अश्रोत्रिये संपन्ने कृत्स्नमित्यहोरात्रम् । अनूचाने साङ्गवेदा
भ्यायिनि गुरौ वेदातिरिक्ते अल्पं वा बहुवायस्य श्रुतस्योपकरोति यदित्युक्तलक्षणे ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । यस्य राज्ञोविषये देशे स्थितिस्तस्मिन् राजनि प्रेते स्वस्य सज्ज्योतिर्ज्योतिः सहितमाशौचम् । दिवावे-
ज्योतिःशब्दः सूर्यवचनः गतं चेन्मक्षत्रवचनः । अश्रोत्रियउपसंपन्ने श्रोत्रियेऽगुरावनुपसंपन्नेऽनूचाने चैकाहम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजनि प्रेते सति सज्ज्योतिः सूर्यमक्षत्रयोरन्यतरेण येनोपलक्षिते काले निमित्तोत्पत्तिस्तज्ज्योति-
रवस्थानपर्यन्तं । यस्य स्याद्विषये स्थितिः यस्य विषये देशे स्थितिः । अश्रोत्रिये मृतेऽहःकृत्स्नं । समग्रं अनूचाने सा-
ङ्गवेदाभ्येतरी तथा गुरौ वेदशास्त्रार्थव्याख्यातरि मृते अहः कृत्स्नमाशौचम् ॥ ८२ ॥

शुध्येद्विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ॥ वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रेमासेन शुध्यति ॥ ८३ ॥

[क्षत्रविट्शूद्रदायादास्युश्चेद्विप्रस्य बान्धवाः । तेषामशौचं विप्रस्य दशाहान्छुद्धिरिष्यते ॥ १ ॥]

राजन्यवैश्ययोश्चैवं हीनयोनिषु बन्धुषु । स्वमेव शौचं कुर्वीत विशुद्ध्यर्थमिति स्थितिः ॥ २ ॥

विप्रः शुध्येद्विप्रदशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु । षड्विस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥ ३ ॥

सर्वेचोत्तमवर्णास्तु शौचं कुर्युरतन्द्रिताः । तद्वर्णं विधिदृष्टेन स्वं तु शौचं स्वयोनिषु ॥ ४ ॥]

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियादीनां प्रागुक्तवृत्ताद्यपेक्षरूपहचतुरहादिकल्पव्यावृत्त्यर्थमिदम् । ब्राह्मणे दशाहस्त्वनूद्यत-
एव । अत्र त्विदं वाक्यं केन क्षत्रियादीनां द्वादशाहेन नियतकालाग्रामिर्न कल्पान्तरव्यावृत्त्यर्थावगम्यते । इयमेव शेषा
मित्यकालस्य प्रापकं सत्यास्मिस्तत्र दशाहोयमाशौचकालस्तदुपलक्षणार्थो विज्ञायते । ननु च सत्यप्यास्मिस्तस्यो
पलक्षणार्थता सत्यपि चातुर्वर्ण्याधिकरि यस्यैव दशाहउक्तस्तस्यैवेतरेकल्पादिति । स्मृत्यन्तरे च ब्राह्मणविवक्षयैवोक्तम् ।
एकाहब्राह्मणस्य स्यात्वाभ्यायेत्यादि । तेषां तु स्मृत्यन्तरे यानि कल्पान्तराण्याम्नातानि विकल्पन्ते । एकादशे आशौ-
चकालः कश्चिद्विवरणकारआह । शुध्येद्विप्रोदशाहेनेति अत्राहर्हणं विवक्षितं तेन दशम्यारात्रौ नास्याशौचं । ततः
पूर्वेषु निमज्जनादि युक्तं । अग्निचापास्यतः पौर्वाहिकजागरणादिनाशौचउपक्रान्तं भविष्यति । तदयुक्तं अहर्विवक्षा
यामावात्सपि रात्रिषु न स्यादाशौचम् । अथ दशाहं शावमिति एतस्मात्तत्र भविष्यति । अत्राविवक्षायां किं प्रमाणं तस्मादहः
शब्दोऽयमहोरात्रवचनइति प्रदर्शितम् । तथा च पूर्वश्लोके ऽहः कृत्स्नमिति रात्रिनिवृत्त्यर्थकृत्स्नग्रहणम् ॥ ८३ ॥

(२) रावेजनारायणः । दशाहस्थाने क्षत्रियादिषु विशेषाभिधानार्थं विप्रसंबन्धेन विहितं दशाहमनूय विशेषमाह शुभ्येदिति ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लुकः । उपनीतमपिण्डमरणे संपूर्णकालीनजनने च वृत्तत्वाध्यायादिरहितब्राह्मणो दशाहेन शुद्धो भवति । क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहेन । शूद्रो मासेन तस्य चोपनयनस्थाने विवाहः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति क्षत्रियादिव्रतस्याशौचमाह शुभ्येदिति । दशाहेन त्रिगुणविप्रः शुभ्येत् । इति द्वादशाहादिना शुभ्येयुरित्यन्वयः । नैतेषु गुणवदगुणवत्त्वापेक्षा ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । अथ शावाशौचयोर्वर्णविशेषात्कालविशेषमाह शुभ्येदिति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्णाशौचमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

न वर्धयेदद्याहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ॥ न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्यैषा बुद्धिः । यदुक्तारूपहादयः कल्पास्तुल्यं दशाहेन विकल्प्यन्ते । न वृत्तादिव्यवस्थयेति ततश्चिरतरकालमन्यस्य संभवे किमित्येकाहपक्षं नित्यत्वाध्यायाद्देशकप्रतिपत्त्यर्थः । दशाहमप्याश्रयामि । निष्कर्मसुखमासिष्यइति तं प्रति मौहार्हेन सा व्यवस्था स्पष्टीक्रियते । नैते तुल्या अपितु व्यवस्थिता एव । व्यवस्था च प्राग्दर्शिता । अन्यथा यस्याशौचकालो विहितस्तस्य ततः कालवधिकस्य कुतो वृद्धिप्राप्तिः । येनैवमर्थवत्स्याद्विस्पष्टार्थत्वे को दोषः । अन्ये त्वाहुरतीतेष्वप्यहस्तु यावत्स्नानादिक्रियानुत्पत्ता तावन् नैव शुद्धिः विप्रः शुभ्येत्यप्येत्यादि वक्ष्यति तत्राशुचित्वादनुष्ठानेन दुष्यामीति स्नानादिषु शुद्धये न प्रवर्तते तत्रैव मुच्यते न वर्धयेन्नानीतेष्वहस्तु बाह्याशौचे विराम्यत इत्यमरः । यत्त्वहः शब्दांशमस्यान्हाया गत्रिस्तस्यामाशौचं न भवतीति ते न सम्यङ्मन्यन्त इत्युक्तम् । तथा च गौतमः । आशौचमध्यमाशौचान्तरउत्पन्ने तच्छेषेण शुद्धिरित्युक्ता एकस्यांगत्रौ शेषायां तथैव शुद्धिमन्यमानाह रात्रिशेषे द्वाभ्यामिति । प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः अशुचित्वात्सर्वश्रौतस्मार्तक्रियानिवृत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते । अग्निषु क्रियाः सायंहोमाद्यास्तान् प्रत्यूहेन् प्रत्यस्येत् । प्रत्यूहो निर्हासः अननुष्ठानं । न च स्वयंकुर्याद्यत आह न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योपीति । सनाभ्योपि नाशुचिः स्यात्किंपुनरन्यस्तथा गृहानित्यानि निवर्तन्तैतानवर्जं शालाग्नौ चैकइत्युक्ता आह अन्यएतानि कुर्युर्गति । न च यदग्न्याधानं होममात्रमेव क्रियते किं तर्हि साङ्गप्रयोगस्तत्रैव कर्तुं न रस्थ संभवात्प्रधानहोमस्य तु द्रव्यन्यागरूपत्वात्स्वयकर्तृत्वे । अतो होमवैश्वदेवदर्शपूर्णमासाद्यानि वतन्ते । अन्येषां तु जपसंध्योपासनादीनां निवृत्तिर्न दर्शिता तानि च नित्यानि अतो अन्येषामेवाभ्यनुष्ठानं यतः स्मृत्यन्तरे प्रतिषिद्धं होमस्वाध्यायो निवर्तत इति । अतो नित्यकाम्यभेदेन व्यवस्था । काम्यंतु नैव कर्तव्यमशुचित्वादधिकारापगमात् । ननु च नित्येष्वपि नैवाशुचेरधिकारः ॥ न च शौचमङ्ग्यं यदि त्रिगुणं नित्यमनुष्ठीयते न काम्यमित्युच्यते अथास्माद्वचनाद्भवति । भवं । इह यदपि मानंतदस्यान्यएतानि कुर्युरिति परकर्तृत्वमभ्यनुष्ठायते तच्च त्रिगुणत्वान्नित्येषूपपद्यते न काम्येषु वैश्वदेवे तु विवदन्ते स्मृत्यन्तरं चोदाहरन्ति ॥ होमतत्र न कुर्वीत शुष्कधान्यफलैरपि । पञ्चयविधानंतु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥ अतः संध्याहोमौ दर्शपूर्णमासौ सांवत्सरिकं चाश्वयुज्यादिकर्तव्यम् । उपाकरणंतु नक्षत्रं श्रयमेव न पौर्णमास्याश्रयम् ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न वर्धयेदिति । निःकर्मतासुखाभिसंधिना गुणवत्तया चतुरहाद्याशौचाहोर्न दशाहादिपरिग्रहं कुर्यादित्यर्थः । प्रत्यूहेद्विप्रताः कुर्यात् । अग्निषु श्रौतेषु होमादि क्रियानित्याः । तच्छ्रौताग्निसंबन्धि कर्मसनाभ्यः सर्वाण्डोभ्योपि यः साग्निः सोपि स्वतो होमो संभवः स्यादग्निषु होमं कुर्वाणो नाशुचिः किमूत स्वयमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य तु वृत्त्वाभ्यायाद्यपेक्षया पूर्वमर्वाकसंचयनादस्माभित्याद्याशौचसंकोचउक्तः तन्निष्कर्मा सुखमासिष्यइतिबुध्यानाशौचदिनानि दशाहादिरूपतया वर्धयेत् । संकुचिताशौचदिनेष्वपि । अग्निष्विति बहुवचनाच्छौ-
तामिष्वग्निहोत्रहोमान् विधातयेत् । त्वयंकुर्यादशक्तौ वा पुत्रादीन्कारयेत् । अत्रैव हेतुमाह । यस्मात्तत्कर्माग्निहोत्ररूपंकुवा-
णः पुत्रादिः सपिण्डोनाशुचिर्भवति । तदाह पारस्करः नित्यानि विनिवर्तन्ते वैतानवर्जम् । वैतानंश्रौतोहोमः गार्हपत्यकु-
ण्डस्थानग्नीनाहवनीयादिकुण्डेषु वितत्य क्रियतइति । तथाच शङ्खलिखितौ अग्निहोत्रार्थस्नानोपस्पर्शनाच्छुचिः । जाबालो-
ऽप्याह ॥ जन्महानौ वितानस्य कर्मलोपोन विद्यते । शालाग्रौ केवलहोमः कार्यएवान्यगोत्रजैः ॥ छन्दोगपरिशिष्टमपि । मृ-
तके कर्मणांत्यागः संध्यादीनांविधीयते । होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः ॥ तस्मादेकाहस्यहाद्याशौच-
संकोचे संध्यादोनामेव परित्यागो न तु श्रौतहोमस्य । एकाहस्यहाद्यपगमे तु संध्यापञ्चमहायज्ञादिसर्वमेवानुष्ठेयम् । अ-
तोयन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यामन्यथाप्यभिधापि एकाहस्यहाद्यशौचसंकोचोऽयंहोमत्वाभ्यायमात्रविषयः संध्योपास-
नादिकंतु तेनाऽपि दशाहमेव न कर्तव्यमितितन्निष्प्रमाणकम् । यत्तु गौतमेनराज्ञांच कर्मविरोधाद्ब्राह्मणस्य स्वाभ्यायानि-
वृत्त्यर्थं । याज्ञवल्क्येन च ऋत्विजादीक्षितानांचेत्यादिना सद्यः शौचमुक्तं तत्सर्वेषामेव दशाहाद्यशौचिनामपि तत्तत्कर्मवि-
षयम् । यानि तूभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं भुञ्जीतेत्यादीनि दशाहंतत्तत्कर्मनिषेधकानि वचनानि तानि दशाहाशौ-
चविषयाणीति न कश्चिद्विरोधः । तस्माद्धोमत्वाभ्यायमात्रार्थसंगुणेऽशौचलाघवं संध्योपासनार्थमितिदिनिष्प्रमाणम् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्वाकसंचयनादित्यादिना गुणवदगुणवत्सु संकुचिताशौचमालस्यान्नवर्धयेदित्याह नवर्ध-
येदिति । संकुचिताशौचेपि कुण्डान्तरेष्वग्नीन्समूहमानोहोमकरणेनाशुचिः स्यादित्याह प्रत्यूहेदिति । प्रत्यूहेन्विधातयेत्
तदुक्तं । छन्दोगपरिशिष्टे सूतके कर्मणांत्यागः संध्यादीनांविधीयते । होमःश्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैरिति ॥
सायंप्रातर्होममात्रं नतुवैश्वदेवदर्शादिकं होमत्वाभ्यायादि वर्ततइतिकाम्यपरं सूतकंमृतकोपलक्षणं ॥ जन्महानौ वितानस्य
कर्मत्यागो न विद्यते इतिजाबालीकेः । हानिर्मरणं वितानस्य श्रौतस्य । सनाभ्यः पुत्रादिःशुचिरिति कैमुत्योक्तेः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । श्रौतस्मार्तकर्मनिरतैर्लघुरेवाशौचकल्पआश्रयणीयो न गुरुरित्याह नेति । लघुकल्पसंभवे गुरुकल्पा-
श्रयेणाघवानघाहानि न वर्धयेत् । लघुकल्पमाश्रितोऽप्यग्निषु क्रियान प्रत्यूहेन् विह्वयात् । तत्कर्म अग्निकर्म । सनाभ्यः
सोदरः । अग्निशब्दोऽयंवैतानिकविषयोबहुवचनादितिकेचित् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अघाहानि अघस्य आशौचस्य अहानि दिनानि न वर्धयेत् । अग्निषु क्रियानप्रत्यूहे न
ह्वयात् विघ्नं कुर्यात् । विघ्नोन्तरायः प्रत्यूहइत्यमरः । हापयेन् तु हापयेत् । च पुनः तत्कर्म श्रौताग्निकर्म कुवाणः
एतेन कर्मणा सनाभ्यःसगोत्रीनाशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥

दिवाकीर्तिमुदक्यांच पतितं सूतिकां तथा ॥ शवंतस्पृष्टिनंचैव स्पृष्टा स्नानेन शुध्यति ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः दिवाकीर्तिश्चाण्डालः अत्यन्ताशुचिसाहचर्याद्वारतेषु प्रयोगदर्शनान्मार्जारमूषिकसंवादे तस्मि-
न्पिचकालेभूदिवाकीर्तिभयादितइति । न नापितस्तस्य स्पृश्यत्वात् भोज्यान्नत्वाच्च । यत्तु श्मश्रुकर्मणि तस्येदंस्ना-
नमित्याहुस्तदपि सिद्धत्वादवाच्यं आवाश्यंश्मश्रुकर्मणि कारयतोरोमाणि गात्राणि स्पृशन्ति तानि शरीरच्युतान्यशु-
द्धानीति सिद्धंस्नानम् । तत्स्पृष्टिनं तस्यस्पृष्टं तत्स्पृष्टं तदस्यास्तीति तत्स्पृष्टी येनैते स्पृष्टास्तदपि स्नानमेव । इहसर्वस्याप्र-
त्यासत्तेः तत्स्पृष्टिनमित्यनेन संबन्धःशवस्यैव केचिदाहुर्नदिवाकीर्त्यादीनाम् । अन्येतु एकवाक्योपनिपातादन्ते भुतत्वा-
त्सर्वेषांबुद्धौ संनिधानात्तच्छब्देन सर्वनाम्नापरामर्शइति । अत्र हि शवपर्यन्तानांद्वाद्वह्नुत्वा स्पृष्टीत्यनेनसंबन्धः तत्रतत्स्पृष्टी-

तिसप्तासाथस्य बुद्धौ संहितित्वानच्छब्देनावमर्शः नहिशवस्पृष्टिपदेनसबन्धोलक्ष्यते पतितादिभिरितरैर्युक्तत्वात् । किंतु केवलस्य पदान्तसंबन्धः इन्द्रे सैकैकः शब्दःसर्वार्थाभिधायी । ततः सर्वे मत्यासन्नाः अथापि शवस्पृष्टिशब्दस्य तत्स्पृष्टिपदेन संबन्धकृत्वा ततोऽन्यैरभिसंबन्धः । तथासति पतितादीनांस्पृष्टिपदेन संबन्धो न स्यात् । तस्मात्समाचारतएव निर्णयः ॥८५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दिवाकीर्तिचाण्डालं । पतितं महापातकिनं । सूतिकां स्त्रियं दशाहमध्ये । तत्स्पृष्टिपदेन दिवाकोत्यादीनांपञ्चानामन्यतमस्यस्पृष्टारम् ॥ ८५ ॥

(३) कुङ्कुमः । चाण्डालं रजस्वलां ब्रह्महादिकं प्रसूतां दशाहाभ्यन्तरे शवशवस्पृष्टिपदेन स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धो भवति । केचित्तु तत्स्पृष्टिपदिचाण्डालोदक्यादिभिः सर्वैः संबन्धयन्ति । गोविन्दराजस्तु याज्ञवल्क्यवचनाच्छवस्पृष्टिपदेनैवतत्स्पृष्टिपदेनमाह नोदक्यादिस्पृष्टिपदेन तत्राचमनविधानात् । तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् । उदक्याशुचिभिः स्पृष्टः स्नानं कुर्यात् उदक्याशौचिभिः स्पृष्टैः स्पृष्टस्तूपस्पृशेदाचमेत् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतानृषदस्पृष्ट्वा स्नायादित्याह दिवेति । दिवाकीर्तिं चाण्डालं उदक्यां रजस्वलां । तत्स्पृष्टिपदेन शवस्पृष्टिपदेन । नतु दिवाकीर्त्यादिस्पृष्टिपदेनैषांसाक्षात्स्पर्शस्नानमेव परंपरास्पर्शं त्वाचमनं ॥ उदक्याशौचिभिः स्नायात्स्पृष्टस्तैर्यूपस्पृशेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ८५ ॥

(५) जन्मनः । दिवाकीर्तिः चाण्डालः । तत्स्पृष्टदिवाकीर्त्यादिस्पृष्टम् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवाकीर्तिर्नापितः चाण्डाल इति केचित् । च पुनः तत्स्पृष्टिपदेन शवस्पृष्टिपदेन स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥ ८५ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ॥ सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानींश्च शक्तितः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । अशुचयः सन्निधानात्पूर्वोक्ताएव । सूर्यदैवत्यामन्त्राः सौरानुदुत्यंजातवेदसमित्यादयः । पावमान्यः दाशतयीषु नवमे मण्डलेऽधीताः त्वादिष्टयेत्वाद्याः । यथोत्साहं शक्तित इति च एकएवार्थः वृत्तवशाच्छब्दद्वयपठितम् । बहुवचननिर्देशाच्चित्तवसंख्यावर्त्यकर्तव्या परतस्तु यदिगुरुतरकार्यात्ययो न भवति तदाकर्तव्यएवजपः । मन्त्रग्रहणात्पावमानीरिति चक्रचामुपादानादसमामेपि सूक्ते त्रिभ्यउर्ध्वंभवत्येव शुद्धिः । श्वाप्यत्र प्रक्षेप्यः सौम्यशुचिरेव । पठितं च गौतमीयेस्मिन्नेव वर्गे शुनश्चयदुपहृत्यादित्येकइति । प्रयतः अनन्यमनामन्त्रदेवतादिध्यानपरः । अथवा प्रयतो देवतादिपूजाप्रवृत्तौ यदा पश्येत्तदैवकुर्यान्नान्यदेति ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रयतो जपादिकर्मकरणार्थमायश्चित्तकाले । अशुचिः चाण्डालादिः । सौरानुदुत्यंजातवेदसं चित्रदेवानामुद्धृतमसइत्यादीन् । यथोत्साहं यथाशक्ति पावमानीः त्वादिष्टयामदिष्टयेत्वाद्याः ॥ ८६ ॥

(३) कुङ्कुमः । आद्धदेवपूजादिसंचिकीर्षुः स्नानाचमनादिना प्रयतः सन्प्रकृतचाण्डालाद्यशुचिदर्शने सति उदुत्यंजातवेदसमित्यादिसूर्यदैवतमन्त्रान्यथासामर्थ्यपावमानींश्च शक्त्या जपेत् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह आचम्येति । प्रयतः आद्धदेवादिपूजाचिकीर्षुः सन्निधानादिवाकीर्त्यादिषण्णामशुचीनां दर्शने उदुत्यमित्यादिसौरमन्त्राः । यथोत्साहं यथासामर्थ्यसन्निध्यादिदर्शनानुरूपं वा ॥ ८६ ॥

(५) जन्मनः । अशुचयो दिवाकीर्त्यादयः । सौरानुसूर्यदैवत्यान् । पावमानीः पवमानदैवत्यान् च इति शेषः ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अशुचिदर्शने सौरानुमन्त्रान् गायत्यादीन् जपेत् । च पुनः शक्तितः पावमानीं सूक्तं जपेत् पावमान्यः पुनस्तुमापिति पठेत् ॥ ८६ ॥

नारंस्पृष्ट्वास्थिसन्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति॥ आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्यवा॥८७॥

(१) मेधातिथिः । नरोमनुष्यस्तस्येदनारं सस्नेहं मांसमज्जादिगन्धम् । गोरालभनस्पर्शः । अर्कदर्शनगवालम्भौ त्रिकल्पेने ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सस्नेहमदगन्धमशुष्कं च निःस्नेहं दग्धं शुष्कं वा । आचम्यैवेत्याचमनं कृत्वा गोस्पर्शन-
संयोजनयोरन्यतरत्कार्यमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

(३) कुहूकः । मानुषास्थि स्नेहसंयुक्तस्पृष्टा ब्राह्मणादिः स्नानेन विशुध्यति । स्नेहशून्यं पुनः स्पृष्ट्वाऽऽचम्य
गोस्पर्शार्कवैक्षणयोग्यतरत्कार्यमिति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । नारं नरस्येदं । गोस्पर्शोरवेरोक्षणं वा ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नराज्जातं नारं सस्नेहमस्थि स्पृष्ट्वा स्नात्वा शुध्यति द्विजात्यस्थिविषयं शुद्रस्यास्थिस्पर्शने त्रिगच
माशौचम् । निःस्नेहं शुष्कं अस्थि स्पृष्ट्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्य गामालभ्य स्पृष्ट्वा अर्कमीक्ष्य वा शुद्धो भवेत् ॥ ८७ ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ॥ समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । आदेशआदिष्टं व्रतादेशनसंबन्धाद्वाङ्मरणेण ब्रह्मचार्यस्य ते तस्य ब्रह्मचर्याश्रमस्थस्य सतोये
सपिण्डाः प्रमीयन्ते तेषामयमनिष्टोदकदानप्रतिषेधः । प्राक्प्रमीतानां तु विहितमन्वाहिकं कुर्याद्देवपितृतर्पणमिति । आव्रतस्योक्तं
आसमावर्तनादित्यर्थः । न पुनरांतरालिकसाहसिकादित्यर्थः । व्रतचरणसमाप्तेः समावृत्तः ससंबन्धैकैकस्योदकं कृत्वा
कस्मिन्नहनि त्रिरात्रमाशौचं कुर्यात् । मातुस्तूदकदानं व्रतिनोपीष्यते न च व्रतलोपः । स्पृष्ट्यन्तरमुदाहरति । अपराध्य आदि-
ष्टो नोदक इति ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आदिष्टमाचार्येण ब्रह्मचार्यस्य पोशानेत्यादिना ब्रह्मचर्यव्रतं यस्य स आदिष्टी सपितर्यपि
मृते नोदकमर्थादाशौचमपिन कुर्यात् । समाप्ते त्विति । समाप्ते तु ब्रह्मचर्ये यद्यनतीतवत्सर्गपितृमरणं शृणुयात्तदा शौचमु-
दकदानं च प्रेतोद्देशेन त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणा कार्यं । ततः प्राक्सपिण्डेन कृते प्रेतत्वाभावात् नैतदुदकदानमित्यर्थः सिद्धम् । एतेन
व्रतिनो व्रतकालापादितत्वादाशौचस्य तदाशौचात्ययकालप्राप्तकालमाशौचकालान्तरपि नास्तीति याज्ञमिति दर्शितम् । एतच्च
युक्तिसिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । उदककरणोत्तरकालान्तराच्चरात्रपूरणस्योदकं कृत्वेत्युक्तम् ॥ ८८ ॥

(३) कुहूकः । व्रतादेशनमादिष्टं तदस्यास्तीति ब्रह्मचारी सप्रेतोदकमाव्रतसमापनान्न कुर्यात् । उदकमिति पृक्-
पिण्डोऽपिण्डोऽशश्राद्धादिसकलप्रतकृत्योपलक्षणम् । समाप्ते पुनर्ब्रह्मचर्ये प्रेतोदकं कृत्वा त्रिरात्रमाशौचं कृत्वा विशुद्धो भवति ।
एतच्च मातापित्राचार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तदाह वांसष्ठः ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोर्वा
शवकर्मणेति शवनिमित्तकेन निर्हरणदहनोदकदानपूर्वकपिण्डोऽशश्राद्धादिकर्मणा । वक्ष्यति च आचार्यस्वमुपाध्याय-
मिति ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आदिष्टीति । आदिष्टी ब्रह्मचारी उदकं तत्पूर्वकसपिण्डोऽशश्राद्धादिप्रेतकृत्योपलक्षकं
नन्मातापित्राचार्यातिरिक्तविषयं तेषां कुर्यात् । आचार्यस्वमुपाध्यायमित्यादिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८८ ॥

(८७) गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा=गांस्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम (क, ग)

=गामालभ्यार्कमीक्ष्य च (ख, ण)

(८९) सङ्गजातानाम्=जातीनाम् (क, ख)

तां स्यात् । किंताहिं यस्येदंशमरणमुपनतंसपूर्वजन्मनि कृतपापकश्चि शास्त्रेण ज्ञाप्यते । यथाश्यावदन्तप्रभृतयस्तत्रापि किमेतेन ज्ञापितेन । अङ्गहीनादीनांपूर्वपापसंबन्धित्वंज्ञाप्यते । प्रायश्चित्तमनुष्ठेयं यथा वसिष्ठेनोक्तम् । कस्यचिच्छुद्धयचरणं कस्यचिदभ्यधिकमपि । इह मृत्युना सर्वाधिकारस्यापहतत्वान्नार्थोनेन । यदिवासौ कृतपातकइत्यवसीयते । तेनसह येकेचन केनचित् यौनमौखसौवाःसंबन्धाःकृताः । सोपि पापकारी स्यात् । नचैवंशिष्टानामाचारः । नहि तादृशेन संबन्धकृतवन्तःकेनचिद्विचिकित्स्यन्ते । प्रायश्चित्तनाचरन्ति अतइच्छतामनुमीयते । येतुगोब्राह्मणहृतानामिति स्मृत्यन्तरे पठित्वा आत्मनस्त्यागिनामिति पृथक्पठन्ति तेनविशेषपक्षः प्रतिभाति । अतःसंशयः किं पुनरत्र युक्तंइच्छतामतिकृतः पापकर्मवचनात् । स्वेच्छया यश्चात्मव्यापत्तिहेतौ व्यापारे प्रवर्तते तेन तस्मादुहनपुरायुषःस्वःकामी प्रेयादितिशास्त्रमतिक्रान्तंभवति । सच युक्तःपापकर्मैतिव्यपदेष्टुं । ननुचोक्तं नहि ते खडादिस्थानीयाः । येनेच्छयावधोपपत्तिः । उच्यते । यः प्रमादंनरक्षति तेन तत्कृतमेवेति । तेन यश्चाण्डालदस्युभूयिष्ठेरण्यएकाकी गच्छति तस्ययद्यपि चण्डालामांघ्रिन्वितीच्छा न भवति तथापि तत्समर्थाचरणेन प्रमादस्यापरिहृतत्वाद्भवत्येव शास्त्रातिक्रमः । एवंयोबाहुभ्यांनदींतरति संदिग्धांवा नावमधिरोहत्यकुशलकर्णधाराधिष्ठिताम् । एवंतस्य व्यापद्यमानस्य वेगक्षयेण नौपरिवर्तनादिनावा युक्तैव पापकारिता । तथाचागाधतादण्डादिना ग्राहमकरसंगंचाज्ञात्वास्नातारोयद्यपिह्येरेनदुष्येयुरेवम् । यस्तु दृढबन्धनांतीरंतीब्राम्हंसि कुशलावहितसमर्थरेकप्रेर्वमाणामधिरुद्धः सहस्रोत्पतिते जविनिपवने चक्रवातेन पिच्छलमवामवान् प्लव्यापत्याभ्रियेतशास्त्रमतिक्रमेत् एवंसर्पोपहतंदंशंच परिहरन्दष्टोव्यापद्येत प्रत्यवेयादेव नान्यथा । एवंतीक्ष्णशृङ्गां हस्तिनं चादृष्ट्वा दूरमनपक्रामतोहन्त्यमानस्य युक्तोऽतिक्रमः । एवमरण्येवर्षासूचरन्तीषु विद्युत्सु ग्रामनगरयोरप्रवेशेदुष्टतैव । ग्रामस्थस्योपरि कथंचिद्विद्युत्पातःस्यात्तदा न किंचिदपराध्यति । अतोयुक्तमीदृशंयथाविहितक्रियाकरणम् । तत्रचोदकक्रियानिवेधः सर्वोर्ध्वदेहिकप्रदर्शनार्थः स्मृत्यन्तरेस्योदाहृतत्वात् ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृथाजाताः क्लीबाः । संकरजाः प्रतिलोमजाः । प्रब्रज्या चतुर्थाश्रमः । आत्मनस्त्यागिनामुदन्धनादिना । उदकक्रियेत्याशौचस्यापि ग्रहणम् ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । जातशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते वृथाजातानांबाहुल्येन त्यक्तस्वधर्माणांसंकरजातानांहीनवर्णेनोत्कृष्टस्त्रीषूपनानां वेदबाह्यरक्तपटादिप्रब्रज्यामुवर्तमानानामाश्लीयविषोदन्धनादिना कामतश्च कृतजीवितत्यागिनामुदकदिक्रिया न कर्तव्या ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । एषामुदकंनस्तीत्याह वृथेतिद्वाभ्यां । वृथाजातानां पञ्चयज्ञाद्यनधिकारित्वेन चिरकालमनाश्रिणामिति मेधातिथिः । संकरजातानांहीनवर्णेनोत्कृष्टस्त्रीषु जातानां । तिष्ठतां परमहंसानाम् ॥ ८९ ॥

(५) बन्धुनः । वृथाजाताः पञ्चमहायज्ञादीनामकर्तारः । संकरजाताः परभार्यायामनियुक्तायामुत्पन्नाः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह वृथेति । वृथाजातापञ्चयज्ञरहिताः क्लिबादयोवा सङ्करजातानांच पुनः यतोनांच पुनः आत्मत्यागिनाम् पाषण्ड्यमाश्रितानाम् । च पुनः कामतः चरन्तीनां व्यभिचारिणीनाम् । एवंवृथादिसुरास्यंतानां योषितां उदकक्रियाजलाञ्जलिदानसूतकमपि निवर्तेत न कुर्यात् ॥ ८९ ॥

पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः ॥ गर्भभर्तृदुहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । शास्त्रपरित्यागेनबाह्यदर्शनाश्रयं नरशिरःकपालरक्ताम्बरादिधारणंपाषण्डं तदाश्रिताः कृततल्लिङ्गपरिग्रहाः तद्दर्शनवशावर्तिन्यः । चरन्तीनांच कामतः तदाचारकुलस्थितित्यागेनेच्छामात्रानुवृत्त्येकानेकपरपुरुषसंप्रयोगः-

कामचारः । भर्तुर्विषगरादिदानेन । गर्भस्य च पातनं द्रोहः । सुराप्यः यथाप्रतिषेधप्रतिषिद्धायाः पानेन । अत्रकाश्चदाह
 ब्राह्मणो न पिबेत्सुरामिति । सत्यपि जात्यर्थविशेषलिङ्गात्पुंसएव ब्राह्मणस्य प्रतिषेधो न स्त्रियादिति । यद्यपि स्त्रोपुसयोरे-
 काजातिस्तथापि स्त्रीत्वपुंस्त्वलिङ्गे भिद्येते इहच ब्राह्मणद्वि पुलिङ्गस्य शब्दस्य श्रवणादश्रुतीयाः कः प्रसङ्गः । यथा ब्रा-
 ह्मणीपाययेत्पुत्रार्थमिति न पुंसःपाययेदिति तद्वत्पुलिङ्गश्रुतौ न स्त्रियउपादीयन्ते । क्वचिल्लिङ्गं विवक्ष्यते यथा ब्राह्मणो-
 हन्त्वय्येति स्त्रिया अपि प्रतिषेधां विज्ञायते । तत्र द्वितीयया श्रुत्या ब्राह्मणस्येप्सिततमत्वात्माधान्यम् । नच प्रधाने प्रातिपदि-
 कार्थव्यतिरेकेणान्यलिङ्गसंख्यादि विवक्ष्यते यथा ग्रहसंमार्ष्टीतिनैकस्य संमार्गः । इह पुनर्ब्राह्मणेन सुरा न पेयेति कर्तृतया
 साधनभावेन क्रियाप्रतिनिर्देशात् ब्राह्मणो न पिबेत्सुरामित्याख्याताभिहितेपि तादर्थ्यनामनिवृत्तेः प्रातिपदिकार्थोपपत्त्या प्रथमा-
 पि तृतीयानुगुणेतिगुणभावात् गुणेच सर्वश्रुतं विवक्ष्यते । यथा पशुना यजेतेति पुमान्पशुरालभ्यते एकश्च । अत्रोच्यते । नात्र
 द्वितीयातृतीये गुणप्रधानभावेनाविवक्षाविवक्षयोः कारणं किं तर्हि प्राप्स्यमाप्नी यदप्रामं विधिविषयतयोपपद्येततद्विवक्ष्यते ।
 अनन्यपरशब्दावगम्यत्वात् । यत्वन्यतोवगतमर्थान्तरं विध्यर्थमुपादीयते तद्यादृशमेव प्रमाणान्तरावगततादृशमेव विधेयका-
 र्यान्तरसंबन्धितया शब्देन प्रतिपाद्यते । ब्राह्मणो न हन्त्वय्येत्यत्र वाक्ये विप्रतिषेधे एव पर्यवस्यति यदन्यत्तदन्यतोवगतम् ।
 प्रातिपदिकार्थविवक्षातु श्रुत्यानर्थक्यप्रसंगात् । लिङ्गसंख्यादेस्तु प्रत्ययार्थस्य नान्तरीयकत्वेनाप्युपादानसंभवाद्विवक्षा-
 विवक्षे उच्येते । तत्रेह न ब्राह्मणादिभिः पुरुषो विधिना प्रवर्त्यः । तद्वेषात्त्वतः प्रवृत्तेः तत्सर्वस्य चात्र त्वयंप्रसंगात् । न ह्यविधी-
 यमानः प्रतिषेधः कथंचिदन्वेतुमलं । अन्यतः प्राप्स्यभावात् । अकारकत्वादकारकविशेषणत्वात्त्वभावानुपवेशेनापि संबन्धल-
 भ्यते । तस्मादस्यान्वयसिद्ध्यर्थं विषयभाव एषितव्यः । तस्मिंश्च विधिना विषयीकृतेन भावार्थो विषयतया पेक्ष्यते । भावा-
 र्थश्च प्रतिषेधेन विषयांशस्य गृहीतत्वात्ततः प्रच्युतलौकिक्या च प्रवृत्त्या सिद्धानुष्ठानात्मात्मविधिसिद्ध्यर्थमनुपवेशमप्यकांक्ष-
 न्नधिकारमात्रसापेक्षविधौ प्रमाणान्तरतः प्रतिपन्नहननकर्तृभावस्य पुंसोधिकारतां प्रतिपादयंस्तद्विशेषणद्वारेणान्वयप्रतिपद्यत-
 इत्युपपन्नमन्विताभिधानं तेन भावार्थस्य सविशेषणस्याविधेयत्वाल्लौकिकी प्रवृत्तिरभ्युपेय्या । अस्तित्वं रागलक्षणां
 प्रवृत्तिर्न तस्यालिङ्गसंख्यानियमोस्ति द्वेषाद्वा तस्मादविधेयार्थशब्दोऽवगतार्थपरत्वादिभिधानशक्तिमुत्सृज्य प्रमाणान्तरतोय-
 थावधूतत्वरूपमर्थलक्षयति । तत्र लिङ्गसंख्ययोस्तात्पर्यन्तः शब्देनानभिधानात्कुतो विवक्षा केवलंप्रातिपदिकनिर्देशार्थयेन-
 केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यो न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति तदर्थं लिङ्गसंख्ययोरुपादानम् । अतइयमत्रावगतिः हननेभ्यव-
 सितकर्तृभावः सनजर्थे नियुज्यते । अतः प्रतिषेधवाक्ये द्वितीयाश्रुतिरविवक्षायामतन्त्रं यथापिह तृतीयाश्रूयते प्रथमावा
 ब्राह्मणेन न पातव्या ब्राह्मणो न पिबेदिति तत्रापि तदर्थस्यान्यतः प्राप्तिरविधेयत्वादनुच्यते । या अधिकारविशेषणत्वेनैव
 संबध्यते एते द्वितीयाविशिष्टे प्रथमातृतीये । सत्यामपि च द्वितीयाश्रुतौ । पदप्रामंतद्विधेयत्वाद्विवक्ष्यते यथा भार्यामुपगच्छेत्
 अपत्यमुत्पादयेदिति । नहि लौकिको भार्यार्थः । उपपन्नेनैव तत्सिद्धेः । नापि वाक्यान्तरे विधिना क्वचिदुपात्तोयेन यथा-
 वगममुद्दिश्येत यथाश्विनंगृह्णाति मैत्रावरुणंगृह्णाति दशैतानध्वर्युर्गृह्णातीति संख्याविशिष्टा एव ग्रहाउपादीयन्ते । अतो निष्ठा-
 तसंख्यत्वात्संमार्गविधौ यथासंख्यावगमनिर्दिश्यते । अत्र पुनर्वाक्यान्तराभावादस्यैवोत्पत्तिवाक्यत्वाद्भुतसंख्यापरित्यागे
 प्रमाणाभावान्निरपेक्षाभिधानशक्तिसमर्पितस्यैकस्य परित्यागः । पुरुषबुद्धिप्रभव एव स्यात् । एवं पशुना यजेतेति यागविषय-
 त्वाद्विधेस्तस्यच साध्यत्वभावत्वात्सधनाकांक्षायांसमर्पितसविशेषणकारितमहितस्य निधेयत्वे यद्यर्थमात्रे विधिव्यापारा-
 परिसमाप्तेः स्वार्थपरशब्दाभिहितापेक्षितत्वात्तार्थाः किमिति नयन्ति । प्रमाणाशास्त्रविदस्तु त्वयि विधिं विदन्ति । अन्योक्तमत्रगा-

हन्ते । यत्वस्माभिरुक्तं तत्सुखोपायमाहं नातिमहतीव्युत्पत्तिरत्रोपयुज्यते इयदेववत्तत्सारद्रव्यतीसाविद्यानुष्ठानोपयोगिनी यदधिकमाहोपुरुषिकामात्रतदर्थवादएव । तत्र स्वार्थवादाद्विशेषावगतिर्भवति यत्राकांक्षाविधेरनिवृत्तिरिति यथोक्तमुपदधातीति । बहुषु भोजनसाधनेषु सर्पिस्तैललवणादिषु सत्सु केनेत्यनवसाये धृतेनेति गम्यते यथातु रात्रिष्वनुष्ठानाश्रवणदाकांक्षायामप्रतिष्ठन्तीत्यर्थवादः । अतःप्रतिष्ठाकामस्यैतिगम्यते । इह पुनर्ब्राह्मणादितिपरिसमासत्वात्पदार्थस्य निवृत्तकांक्षेति । स्तुतिमात्रापेक्षयार्थवादः । अथलिङ्गदर्शनमात्रतथोपन्यस्यते देवानामभंता हविरितितस्माच्छ्रेयःसंपन्नपापीयानन्वेतीतिवत्तदपिपुंसःप्रतिष्ठित्वात्पार्श्वेनानुवादेन सालम्बनमिति न किञ्चित् । स्त्रीणामपि देवान्शेषमाज्यादिप्राशनमस्त्येव वेदोदाहरश्च दर्शपूर्णमासादिषु वैश्वदेविकमासीतेति । नचआहस्य कर्तुःसुरापाययेदितिचोदनया तासांपानमनुमीयते । ब्रह्महत्यादाविव । नैवंप्रतिग्रहस्तस्माज्जातिमात्रस्यप्रतिषेधइत्येषएतस्यांविप्रतिपत्तौ निर्णयः ॥ ९० ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । पाषण्ड्यं बौद्धादिदर्शनं तल्लिङ्गं वा आश्रितानां पुंसांस्त्रीणांचकामतश्चरन्तीनां सर्वार्थव्यभिचारिणीनामपि । गर्भद्रुहां गर्भानुत्पत्त्यर्थकृतौषधीनां । भर्तृद्रुहां भर्तृताडनादिकारिणीनां । सुरापीनामिति ब्राह्मणीविषयेणान्यदप्यन्यजातीयात्स्वाप महापातकमुपलक्ष्यते । वृथासंकरजातानामित्यादौ पुल्लिङ्गमत्र च स्त्रीलिङ्गं योषितामित्यपदं चाविवक्षितार्थम् ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । वेदबाह्यरक्तपटमौञ्जादिब्रतचर्या पाषण्डतदनुतिष्ठन्तीनां त्वच्छन्दमेकानेकपुरुषगामिनीनां गर्भपातमभर्तृवधकारिणीनां द्विजातिस्त्रीणां सुरापीनामुदकक्रियौर्ध्वदैहिकंनिवर्ततइति पूर्वेण संबन्धः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । अशास्त्रीयबन्धनादिना प्राणस्य त्यागिनांचरंतीनां कामतः काममात्रोपशमनार्थं कुलटानां योषितां सुरापीनां द्विजातिस्त्रीणाम् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । पाषण्ड्यंवेदबाह्यकर्म । कामचारोव्यभिचारः । निवर्तेतोदकक्रियेत्यनुषङ्गः ॥ ९० ॥

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ॥ निर्दत्त्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ ९१ ॥

(१) मेघानिधिः । स्वग्रहणमाचार्यविशेषणमन्यते । गुरोर्गुरौ संहितइत्यतिदेशात्तदाचार्येपि प्राप्तेप्रतिषेधः । अन्येतु स्वशब्दबान्धववचनं व्याचक्षते । अत्रतु पितरंमातरंमतिनवक्तव्यं नित्यार्थत्वमिधानमिति । गुरुत्वंवाबहुवापीन्यनेन यउक्तः । एतान्निर्हरंतोव्रतविद्योगोनास्तोति श्रुतसामर्थ्यादर्शयति । अन्यान्निर्दत्त्यानेन वियुज्यतइति पदार्थसिद्धिः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आचार्यमुपनायकं । उपाध्यायं वेदाध्यापकं । गुरुं वेदार्थव्याख्यातारं । निर्दत्त्य निर्हरणं दाहादितेषां क्त्वा । एतच्चाप्यस्मिन्कर्तर्यसति । अर्थादन्यस्मिन्सति तथाचार्यादिभ्योन्यस्य निर्हरणादिकरणे व्रतलोपस्तथाच पुनः संस्कारः ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यउपनयनपूर्वकंसंपूर्णशाखाध्यापयिता । उपाध्यायोवेदैकदेशस्याङ्गस्य वा ऽध्यापकः । वेदस्य वेदानांचैकदेशस्यापि व्याख्याता गुरुः । निर्हरणपूर्वकत्वात्प्रेतकृत्यस्य निर्दत्त्यइतिदाहदशाहपिण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यस्य मदर्शनार्थमाचार्यादीन्पञ्च मृतान्निर्दत्त्य ब्रह्मचारी न लुप्तव्रतोभवति । एवंचान्यान्निर्दत्त्यव्रतलोपोभवतीति गम्यते । आचार्यत्वमित्यभिधानादुरोर्गुरौ संहिते गुरुवृत्तिप्राचरेदिति न्यायान्नाचार्याचार्यमपि त्वमिति सर्वत्र संबध्यते तेनोपाध्यायोपाध्यायमपि निर्दत्त्य व्रतलोपएव ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तलक्षणाचार्यादिपञ्चकप्रत्युदकादिकृद्ब्रह्मचारी न व्रतलोपीस्यादित्याह आचार्यमिति । आ-
दिष्टीत्यस्य प्रतिप्रसवः तेषांपुत्राद्यभावे ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । त्वमुपाध्यायमिति वचनाद्गुरोरुपाध्याये प्रतिषेधः । व्रतीब्रह्मचारी । निर्वृत्य पितृमेधकर्मणा संस्क-
त्य । एभ्योऽन्यानिर्वृत्य व्रतेन विद्युज्यते इत्यभिप्रायः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रती ब्रह्मचारी आचार्यादीन् निर्वृत्य दग्ध्वा व्रतेन न विद्युज्यते ॥ ९१ ॥

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ॥ पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरद्वारेणेति पुरग्रहणं ग्रामादीनामप्युपलक्षणार्थम् । यत्रानेकद्वारसंभवस्तत्रायं नियमः । यो यत्रे-
ष्टेतस्यायमुपदेशः । अमङ्गल्यत्वाच्च शूद्रादारभ्यक्रमणोपादष्टम् । अतश्च यथायोगमिति वैश्यक्षत्रियब्राह्मणाः पश्चिमादि-
भिर्यथासंख्यं संबन्धनीयाः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथायोगं यथाह वैश्यक्षत्रियविप्रक्रमेणेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । अमाङ्गल्यत्वादप्यन्तापकृष्टशूद्रक्रमेणाभिधानम् । शूद्रं मृतं दक्षिणपुरद्वारेण निर्हरेत् । द्विजातीन्पु-
नर्यथायोगं यथायुक्त्यापकृष्टवैश्यक्षत्रियक्रमेणैव पश्चिमोत्तरपूर्वद्वारेण निर्हरेत् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । शावाशौचप्रसंगेनाह दक्षिणेनेति । यथोपयोगमपकृष्टवैश्यादिक्रमेण । पूर्वेण विप्रमित्येव
संभवद्विषयत्वात् । पुरादन्यत्रानियमः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । पश्चिमेन वैश्यं उत्तरेण क्षत्रियं पूर्वेण ब्राह्मणं यथायोगं यथाक्रमं हारयेत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दक्षिणेन पुरद्वारेण मृतं शूद्रं निर्वहेत् निष्क्रामयेत् । यथायोगं यथाक्रमं द्विजन्मानः द्विजातयः
तद्यथा पश्चिमेन वैश्यं उत्तरेण क्षत्रियं पूर्वेण ब्राह्मणमिति ॥ ९२ ॥

न राज्ञामघदोषोस्ति व्रतिनां च सत्रिणाम् ॥ ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । राजशब्दो यद्यपि क्षत्रियजातौ वर्तते । तथापीह ऐन्द्रं स्थानमुपासीना इति कारणस्योपादाना-
ज्जनपदेश्वरवचनोलक्षणाया विज्ञायते । उत्तरश्लोके निपुणं वक्ष्यामः । व्रतिनो व्रतचारिणः चान्द्रायणादिस्थाश्च । सत्रि-
णोगवामयनिका अन्यस्मिन्वा यज्ञे दीक्षिताः । तथाच गौतमः । ऋत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणामिति । अत्रार्थवादः । ऐन्द्र-
स्थानं माधियन्त्यपदं प्रजैश्वर्यमुपासीनाः कुर्वाणाराजानो ब्रह्मत्वं प्राप्ताः । व्रतिनः सत्रिणश्च । अघदोषमाशौचं । अन्येतु
सततदानप्रवृत्तान्सत्रिणो मन्यन्ते । मुख्ययानुवृत्त्या ऋत्विगेषे वर्तते ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रइति स्मृत्यन्तरेभिधानात् । राज-
ब्रह्मचारियजमानानां व्यवहारदर्शनाद्यसाधारणराजकार्याध्ययनसंभ्यां पासनादिब्रह्मचारिकृत्ययागतदङ्गमन्त्रपाठादियज-
मानकृत्येष्वेवाशौचाभावः । अघदोषआशौचकृतमनधिकारित्वम् । सत्रं यज्ञं तद्गतां यजमानानामित्यर्थः । ऐन्द्रं स्थानं
परलोकमुपासीना अकाङ्क्षमाणा एतत्कर्म कुर्वन्तो ब्रह्मभूता ब्रह्मवच्छ्रुद्धाः । ब्रह्मभूता इति पाठे ब्रह्मवत्पूता इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणां सपिण्डमरणादावाशौचदोषो नास्ति यतो राजानो ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषे-
काख्यमाधियन्त्यकारणप्राप्ताः । व्रतिनो ब्रह्मचारिणश्चान्द्रायणादिव्रतचारिणश्च । सत्रिणोगवामयनादियागप्रवृत्ताः । यतो-
ब्रह्मभूतास्ते ब्रह्मैव निष्पापाः । आशौचाभावश्चायं कर्मविशेषः । तदाह विष्णुः आशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते
न सत्रिणां सत्रे राजकर्मणि व्यवहारदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयमपि प्रतिप्रसवः नराज्ञामिति । प्रकरणादघपदमाशौचपरं इदमाशौचराहित्यं कर्मविशेषे तदाहविष्णुः आशौचं नराज्ञाराजकर्मणि नद्रतिनां व्रते न सन्निपासन्नइति । ऐन्द्रमिन्द्रवदधिकृतं । ब्रह्मभूताः ब्रह्मेव तत्कर्मसु निष्पापाः आरब्धत्वेन श्रौताहोमवदावश्यकत्वादिति भावः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणाम् । व्रतिनां प्रारब्धवेदपारायणकृच्छ्रादीनाम् । सन्निपां प्रारब्धयज्ञानाम् । उत्तरार्धेन हेतुरुक्तः । ऐन्द्रं स्थानमुपासीनाः देवतायजनपरत्वात् तथाहि श्रुतिः एषवा एतर्हीन्द्रो योजतइति । ब्रह्मभूताधर्मत्वरूपिण इत्यर्थः । हियस्मात् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञां राजकर्मणि अघदोषः आशौचदोषः नास्ति । व्रतिनां पूर्वसंकल्पितव्रते दोषो नास्ति स्नातकव्रतादिकानां वा । सन्निपां सन्नकर्मणि दोषो नास्ति । अघदोषः आशौचकृतमनधिकारित्वम् । ऐन्द्रं स्थानं परलोकं उपासीनाः आकाङ्क्षमाणाः एतत्कर्म कुर्वन्तो ब्रह्मभूताः ब्रह्मवच्छ्रद्धाः हि निश्चये । न तेषां शौचाभावः ॥ ९३ ॥

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ॥ प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । महानात्मा यस्य स्थानस्य तन्माहात्मकं यस्मिंस्थाने स्थितस्य पुंसः प्रजानां परिरक्षा । महात्मतदैवमुच्यते तच्च प्रजैश्वर्यम् । यदाह आसनं चात्र कारणमिति । तदुक्तं । नात्र जातिमात्रं किन्तु प्रजापालनाधिकारः । आसनशब्दोपीह नासनशय्यादिवचनः अपितु तत्पदं प्राप्तवतो यत्कर्तव्यं तदाह अतश्चक्षत्रियोपयदि प्रजापालने समर्थः तस्याप्याशौचाभावएव पूर्वैर्व्याख्यातः प्रजानां परिरक्षार्थमिति । न सर्वेण सर्वाशौचनिवृत्तिः किं तर्हि प्रजापालनविरोधि यदाशौचधारणं तन्निवर्तते । यथा दुर्भिक्षादौ स्वकोशादन्नदानेन प्रजाभरणं । तथादिव्यन्तरिक्षभौमेऽप्युपातेषु शान्तिः । अकस्मात्सभ्यैः कर्तव्येन राज्ञा अथवा श्रेष्ठेषु द्विजातीनां धर्मसंशयसत्त्वेन प्रथमेज्यादावप्यस्ति भवकृत्वं तदपि मयोजनम् ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमर्थमेकदेशेन विवृणोति राज्ञ इति । यत्र स्थितस्य महानात्मा भवति तद्यवहारदर्शनादिस्थानं माहात्मिकं तत्र स्थाने तत्रापि धनार्थतया तत्करणे नाशौचाभावः किन्तु प्रजारक्षोद्देशेन करण इत्याह प्रजानामिति । आसनमवस्थानं अत्र सद्यः शौचकारणम् ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । महात्मन इदं स्थानं माहात्मिकं राज्यपदारूपं सर्वाधिपत्यलक्षणं महात्मैव प्राचीनपुण्यराज्यमासादयति तस्मिन्वर्तमानस्य सद्यः शौचमुपदिश्यते । ननु राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रियजातेरपि । अत्र जातिरविवक्षितेत्यनेन श्लोकेन दर्शितं । यतो न्यायनिरूपणेन दुर्भिक्षेऽन्नदानेनोपसर्गेषु शान्तिहोमादिना प्रजारक्षार्थं राज्यासनेष्ववस्थानमाशौचाभावे कारणम् । तच्चाक्षत्रियाणामपि तत्कार्यकारणाविप्रवेदयशूद्राणामविशिष्टम् । अतएव सोमकार्यकारिणः फलचमसे सोमधर्मा अतएव ब्रीहिधर्मान्विततया श्रुतमप्यवघातादितत्कार्यकारित्वस्य विवक्षितत्वात्प्रकृतौ यवे विकृतौ च नीवारादिषु संवध्यत इति कर्ममीमांसायां तत्तदधिकरणेषु निरणायि ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह राज्ञ इति । माहात्मिके माहात्म्यं प्रतैश्वर्यं तेन राज्यरक्षाव्यवहारदर्शशान्तिहोमादिके सर्वाधिपत्यआसने एतच्चानुर्वर्ण्यराजसाधारणम् अवघातवत्प्रकृतिविकृतिसाधारणनियमविधित्वात् ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । महात्माइन्द्रस्तस्येदं माहात्मिकं तस्मिन्स्थानआसीनस्येतिशेषः । अत्र सद्यःशौचे ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिरक्षार्थमित्युक्ते माहात्मिके स्थाने । धनार्थितया व्यवहारदर्शने नाशौचाभावः । आसनं सिंहासनं अत्र शौचे कारणं सिंहासनस्थस्याभावः ॥ ९४ ॥

डिम्बाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ॥ गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । डिम्बोबहुजनसंकुलः अशस्त्रकलहोवा । आहवः संधामोयुद्धः तत्र हतानांसद्यःशौचम् । विधु-
दशनिः एतद्याख्यातं । पार्थिवः पृथिव्याईश्वरश्चातुर्वर्ण्यस्य यः कश्चित् । ब्राह्मणार्थे गवार्थे च युद्धादन्यत्रापि जलाग्निदं-
घ्रिहतस्य । यस्य चेच्छति पार्थिवः स्वकार्यार्थपरिपालनाधिकृतस्य कुतएतद्यतोराज्ञापरिपालनएवाशौचनिवृत्तिस्तत्र कुतो-
न्यस्याविशेषेण तदिच्छया विनिवृत्तिः स्यात् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । डिम्बाहवहतानां ये बान्धवास्तेषांसद्यःशौचमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि । अत्र च कानि
चिन्मरणान्यतिनिन्दितत्वेनाशौचाभावकारणानिकानिचिदतिशस्तत्वेनेतिविवेचनीयम् । डिम्बाहवोऽराजकं युद्धं । विद्युता
हतानां पार्थिवैः क्षुद्रापराधेन हतानां द्विजैरभिचारादिना तदभिचारनिमित्ततद्विषयिकरणएव । गोब्राह्मणस्येति गवां
ब्राह्मणस्य वा प्राणरक्षार्थं हतानां । यस्य च स्वपरिचारकस्यानन्यसाध्यव्यापारेष्वाशौचाभावराजेच्छति ॥ ९५ ॥

(३) कुड्डूकः । डिम्बाहवोनृपतिरहितयुद्धं तत्र हतानां विद्युता वज्रेण पार्थिवेण वधार्हेऽपराधे हते गोब्राह्मण
रक्षणार्थं विनापि युद्धजलाग्नियुद्धादिभिर्हतानां यस्य पुरोहितादेः स्वकार्याविधातार्थनृपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि
सद्यः शौचम् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच डिम्बेति । डिम्बाहवोनृपतिरहितयुद्धतेन हतानां युद्धविना हतानामपि गोविषार्थज-
लादिव्याघ्राद्यैश्च हतानां । पार्थिवोवा यस्य पुरोहितादेः स्वकार्यपरिपालनाद्यर्थमाशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यः
शौचम् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । डिम्बोबालः । महाजनसंमर्दइतिकेचित् । विद्युता अशम्या । गोब्राह्मणहेतोर्हतानां च । अत्रापि स-
द्यःशौचमित्यनुषज्यते ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । डिम्बाहवहतानां डिम्बाहवोराजकं युद्धं अशस्त्रकलहः तत्र हतानां । विद्युत्पातेन पार्थिवेन च
हतानां । गोब्राह्मणरक्षार्थं विपन्नानां श्रुतानां संबन्धनां ये सपिण्डास्तैरप्याशौचं कार्यम् । यस्य पार्थिवः शुद्धत्वमि-
च्छति स एव शुद्धः त्वत्वाधिकारस्थले पौरोहित्यादौ ॥ ९५ ॥

सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यत्योर्यमस्य च ॥ अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

१) मेधातिथिः । वपुस्तेजोःशः । वित्तपतिर्वैश्रवणः । अपांपतिर्वरुणः । अत्रैव द्वितीयोर्थवादः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमादीनामष्टानां लोकपालाणां । वपुस्तेजोऽशः । सोमउत्तरस्या अधिपतिः । अर्क-
स्त्वैशान्यारुद्रमूर्तिवत्तस्य । वित्तपतिः कुबेरो नैर्ऋत्याः । कालपतिवत् । अप्पतिर्वरुणः । अन्येषां तु लोकपालानां
दिशः प्रतिष्ठाः । राजधर्मेषु चैतदुपपादयिष्यति ॥ ९६ ॥

(३) कुड्डूकः । चन्द्राग्निसूर्यवायुशक्रयमानां वित्तस्यापां च पत्योः कुबेरवरुणयोरिव मष्टानां लोकपालानां संबन्धिदेहं
राजा धारयति ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । राक्षसाशौचसंकोचेतद्वाक्यतस्तत्संकोचेचार्थवादमाह सोमेतिद्वाभ्यां । वित्ताप्पत्योः कुबेर-
वरुणयोः वपुस्तेजस्तत्तत्कर्मणि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । राक्षामाशौचाभावंलोकद्वयेनोपपादयति सोमेति । वित्तपतिर्वैश्रवणः । अप्पतिर्वरुणः ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुतोरारक्षामाशौचाभावइत्यपेक्षायामाह सोमेति । सोमादीनामष्टानालोकपालानांवपुर्नृपोधारयते ।
वित्ताप्पत्योः कुबेरवरुणयोः ॥ ९६ ॥

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ॥ शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम्
॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतैर्लोकेशैरधिष्ठितो राजा नास्यशौचाशौचं । यतो मर्त्यानां मनुष्याणामभ्यामधिकारः । तयो-
श्च प्रभवाप्ययौ प्रवृत्तिनिवृत्ती लोकेभ्यः सकाशान्मर्त्यानां नतु लोकेशानामेव ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नास्याशौचमसाधारणलोकेशकर्मणि । शौचाशौचं हि मिलितं मर्त्यानामेव न देवानां
तेषां शौचमात्रत्वात् । लोकेशप्रभवोऽयमतो नास्याशौचमित्यर्थः । लोकेशप्रभवोऽप्ययइतितु कचित्पाठस्तत्र लोकेश
प्रभवे नृपेशौचाशौचयोरप्ययोभ्यपनयोऽतो यस्य शौचमाशौचं वाऽपनेतुमिच्छति तस्य तदपनयो भवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ततः किमत आह लोकेशेति । यतो लोकेशां शास्त्रान्तो नृपतिरतो नास्याशौचमुपदिश्यते यस्माच्च-
नृप्याणां यच्चौचमशौचं वा तल्लोकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च अप्ययो विनाशः । एतेनान्यदीयशौचाशौचोत्पादनवि-
नाशशक्तस्य लोकेश्वररूपस्य नृपतेः कुतः स्वकीयाशौचमिति पूर्वोक्ताशौचाभावस्तुतिः ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । लोकेशाधिष्ठितः उक्तैः सोमाद्यैर्लोकपालैरधिष्ठितः त्वांशेनानुगृहीतः । लोकेशप्रभवात्ययं
लोकेशेभ्यः प्रभवतितद्वाक्यत आशौचं भवति पुनस्तेभ्योत्ययः अभावोऽपि तद्वाक्यादेव यस्य शौचाशौचं विशेष्यं अस्यापि
लोकेशत्वादयमेव परकीयाशौचसंकोचे हेतुर्युक्तः । लोकेशप्रभवाप्ययावितिकचित्पाठस्तदा तयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती लोके-
शेभ्यः सकाशान्मर्त्यानां नतु लोकेशानामिति मेधातिथिः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अयं राजालोकेशप्रभवादेव इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा लोकेशाधिष्ठितः तस्मात्कारणादस्य राक्षः आशौचं विद्यते । अयं राजा लोकेशेभ्यः ।
प्रभवो यस्य स लोकेशप्रभावः ॥ ९७ ॥

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ॥ सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । येन शस्यते हन्यते तच्छस्त्रम् । अतः पाषाणलगुडादिनापि हतस्य यज्ञसंस्था निष्पद्यतेनायु-
धैरेव खड्गादिभिः । आहूयन्ते यत्रेतरं तत्संपर्धमानायुद्धाय स आहवः संग्रामः । क्षत्रधर्मः अपराध्नुस्त्वं प्रजार्थं प्रभुप्रयु-
क्तं च सद्यः संतिष्ठते समाप्तिमेति । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तत्पुण्येन युज्यत इति यावदाशौचमपि सद्य एव । अत्र केचित् क्षत्र-
धर्महतस्येत्यनेन सद्य इत्यभिसंबध्नन्ति । ततश्च यः संग्रामभूमौ धृतः तस्यैवायं विधिर्नतु योग्येषुस्ततोऽन्यत्र गतस्तदेतद्वि-
चार्यम् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यतैः शस्त्रैरिति कूटशास्त्रादिघातव्यवच्छेदः । आहवे नृपतिकर्मके युद्धे क्षत्रधर्मेणापरा-
ध्नुस्त्वादिना हतस्य यज्ञः । पितृयज्ञोऽस्थिसंचयनदशाहपिण्डादिसहितः सद्यः सन्तिष्ठते समापनीयस्तदाशौचं च
सद्य इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । उद्यतैः शस्त्रैः रुद्धादिभिर्नतु लगुडपाषाणादिभिरपराङ्मुखत्वादिक्रत्रियधर्मयुक्तसंग्रामे हतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिष्टोमादियज्ञः संतिष्ठते समाभिमेवेति तत्पुण्येन युज्यतइत्यर्थः । तथाशौचमपि तत्क्षणादेव समाभिमेति इयंशास्त्रे मर्यादा ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उद्यदस्त्राद्यपराङ्मुखयुद्धहतस्य क्षत्रियादेर्ज्योतिष्टोमादियज्ञः समाभिगच्छतिआशौचंचेत्याह उद्यतेरिति । अस्त्रैरस्थतेघात्यतेयैर्लगुडाद्यैरपि आहवे संग्रामे । ज्योतिष्टोमादिपुण्येन युज्यतइतिमेधातिथिः । प्रकरणात्पुत्राद्याशौचाभावपरंवा ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । संतिष्ठते समाभिमेति । युद्धस्य यज्ञत्वसंस्तवः परधर्मत्वप्रतिपादनार्थः । तथाशौचमपिसद्यः संतिष्ठते ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आहवे संग्रामे उद्यतैःशस्त्रैः कूटशस्त्रैः व्यवच्छेदरूपैः क्षत्रधर्महतस्य च सद्यःशौचं यज्ञः पितृयज्ञः सद्यःसंतिष्ठते भवति । तथा अशौचं सद्यः अशौचंशौचाभावः । इति स्थितिः मर्यादा ॥ ९८ ॥

विप्रः शुभ्यत्यपःस्पृष्टा क्षत्रियोवाहनायुधम् ॥ वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा र्याष्ट शूद्रः कृतक्रियः ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । दशाहादीनांकल्पानांपरिपूर्णआशौचकालइदमपरंकर्तव्यम् । अपःस्पृष्टेतिस्नानमुपदिश्यतइति प्राग्व्याख्यातम् । कृतक्रियइतिक्षत्रियादिभिरभिसंबध्यते । क्रियाच स्नानमेव अन्यस्याश्रुतत्वात् । स्नानत्वावाहनादीनां स्पृशेयुः । अन्येतु श्राद्धक्रियामाहुः । श्राद्धादिकृत्वा सर्वेएव विशुध्यति । तत्रापि ब्राह्मणउदकंहस्तेन स्पृष्ट्वा क्षत्रियादयस्तु वाहनादिभिः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकादशेन्हि प्रातःशुभ्यर्थं स्नात्वा जलस्पर्शखट्वाश्वादिस्पर्शप्रतोदरश्म्यन्यतरस्पर्शं काष्ठदण्डस्पर्शैः क्रमाच्छुद्धिरित्यर्थः । कृतक्रियोतीतदशाहकृत्यकालइत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अशौचान्ते कृतश्राद्धादिकृत्योब्राह्मणोऽपः स्पृष्टेति जलस्पर्शमात्रंदक्षिणहस्तेन कृत्वा शुद्धोभवति नतु संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैरद्भिर्विशुध्यतीतिवत् स्नात्वा वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात् स्पृष्टेत्यस्य च सकृदुच्चरितस्यार्थभेदस्यान्याम्यत्वात्क्षत्रियोहस्त्यादिवाहनंखट्वाद्यस्त्रं च वैश्योबलीवर्दादितोदंलोहमोताग्रं योत्कंवा शूद्रोऽष्टिवंशदण्डिकाम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतश्राद्धादिब्राह्मणादिवचनपुण्यमाशौचान्तेऽबादिवचतुर्णांस्पर्शनंनैव श्रुत्येदित्युत्तराङ्गमाह विप्रइति । प्रतोदं सूक्ष्मलोहायदण्डं । रश्मीन् योक्तरज्जुं । कृतक्रियः कृतोर्ध्वदेहिकाक्रिया येन सविप्रादिः । इतिदैहिकशुद्धिः ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । कृतक्रियः समापितसमस्ताशौचक्रियइत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूतकान्ते कृतक्रियः कृतश्मश्रुवपनादि तैलेन पिण्याकेन सह कृतस्नानः विप्रःअपःस्पृष्ट्वा कृताचमनः शुभ्यति । एवंकृतशौचोक्षत्रियः वाहनायुधंस्पृष्ट्वा शुभ्यति । एवंकृतशौचोवैश्यः प्रतोदंरश्मीन्वा स्पृष्ट्वा शुभ्यति । एवंशूद्रःकृतशौचोऽष्टिस्पृष्ट्वाशुभ्यति ॥ ९९ ॥

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ॥ असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोत्तरवस्तुपसंहारोपपत्त्युपन्यासार्थोपूर्वोत्तरावर्धश्लोकौ ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सपिण्डेषु मृतेषु तम्भरणनिमित्तकाशौचे सति शौचं । असपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं प्रेतवहनादिनिमित्ताशौचशुद्धिम् ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । भोद्विजश्रेष्ठाएतच्छौचंसपिण्डेषु प्रेतषु युष्माकमुक्तम् । इदानीमसपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं शृणुत ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तिष्यमाणशुत्पथ्यर्थवृत्तमुपसंहरति एतदिति त्रिभिः ॥ १०० ॥

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्दत्त्य बन्धुवत् ॥ विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरामांश्च बान्धवान् ॥ १०१ ॥

(१) मेघातिथिः । बन्धुवदिति धर्मेण न मूल्येन । मातुरामांश्च आप्तग्रहणं प्रत्यासन्नबान्धवमातुलादिग्रहणार्थम् । अल्लान्मानुमीयते असपिण्डः असमानोदकोन सर्वसपिण्डादन्यः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्दत्त्य दाहाङ्गनिर्हरणान्यतमं दाहं वा कृत्वा । बन्धुवत् धनमगृहीत्वा ग्रहमात्रेण तद्गृहासे न चेत्तस्मिन्मित्येकाहे वक्ष्यमाणत्वात् । मातुश्च बान्धवान् चकारात्पितृभ्यासगोत्रबन्धून् तथा आप्तानागन्तुना संबन्धेन ग्रामान्स्यात्तादीन् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । असपिण्डं ब्राह्मणं मृतं ब्राह्मणो बन्धुवत् स्नेहानुबन्धेन न त्वदृष्टबुद्धयेत्यर्थादुक्तम् । मातुश्चाप्तान्सन्निकृष्टान्सहोदरभातृभगिन्यादीन् बान्धवान् निर्दत्त्य त्रिरात्रेण शुद्धो भवति ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मणैव मातुरामान् सोदरभातृतत्पुत्रभगिन्यादीन् । मातुले पक्षिणीमित्यसन्निकृष्टे ॥ १०१ ॥

(५) बन्धुवत् । निर्दत्त्य वहनादिकं कृत्वा । बन्धुवदुपकारबुद्ध्या ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मातुर्बान्धवान् मातुष्वस्त्रीयादीन् चकारात्पितुः प्लवः पुत्रादीन् तथा आप्तान् स्यात्तादीन् निर्दत्त्य दग्ध्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ १०१ ॥

यद्यन्नमस्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ॥ अनदन्नमन्नमन्हैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥ १०२ ॥

(१) मेघातिथिः । अनभतो निवसतश्च पूर्वोक्तत्रिरात्रेणैव । अभतेऽनिवसतश्च एकाहेनैव । अभतः निवसतश्च दशाहेनैव ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्यन्नमस्ति निर्दत्त्य वा उभयथा दशाहेन । तदन्नाशनतद्गृहासयोरकरणे निर्हरणायकरणे चैकाह इति विवेकः ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । निर्हारको यदि तेषां मृतस्य सपिण्डानामाशौचिनामन्नमश्नाति तदा तद्गृहाहेनैव शुध्यति न त्रिरात्रेण । अथ तेषामन्नमश्नाति गृहे च तेषां वसति निर्हरति च तदाहोरात्रेणैव शुध्यति । एवं च तद्गृहासे सति तदन्नाभोजिनो निर्हारकस्य पूर्वोक्तत्रिरात्रम् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नेहादिवत्स्वेत्वाह यदीति । अयमर्थः अन्नमश्नाति गृहे न वसति निर्हरति च तदाहोरात्रेण शुध्यति । गृहे वसन्नान्नमश्नाति तदा पूर्वोक्तत्रिरात्रेण । गृहे वसन्नान्नमददशाहेनेति ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नमदन्नमक्षयन् अन्नैव विशुध्यति ॥ १०२ ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ॥ स्नात्वा सचैल स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १०३ ॥

(१) मेघातिथिः । अनुगमनं बुद्धिपूर्वमनुव्रजनम् । यथाकथंचिदधिगमनेन च सचैलस्नानम् । अग्निस्पर्शौघृतशानचक्षुःश्रितग्रन्थिहेतुः ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इच्छया न धनादिना । ज्ञातिं सपिण्डादिसंबन्धिनम् । अज्ञातिमसंबन्धिनम् घृतप्राशनं नान्त्वान्तरनिवर्तकम् । विशुध्यति अनुगमदोषात् ॥ १०३ ॥

(३) कुम्भकः । ज्ञातिमज्ञातिवा घृतमिच्छातोऽनुगम्य सचैल्लानंच कृत्वा ततोऽग्निस्पृष्ट्वा पश्चाद्घृतप्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुध्यति ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञातिमिवाज्ञातिमनुगम्य बुद्धिपूर्वं अनुगमननिमित्तस्यौपाधिकस्याशौचस्य स्नानादित्रयंप्राप्य श्रितं नाधिकाशौचे मानमस्तीति भावः । अनुगमननिमित्ताद्वाशौचात् अग्न्यादित्रयेण सर्वे शुभ्येयुः शुद्धेः कर्तृणि देहिनामिति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञातिपक्षेऽक्तमाशौचमस्त्येव ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अनुगम्यनीयमानेन शवेन सहगत्वा ॥ १०३ ॥

न विप्रं त्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ॥ अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । ननाययेन्ननिर्हारयेत् । त्वेषु तिष्ठत्सु समानजातीयेषु सत्सु । आहुतिग्रहणान्न दाहयेदिति । विप्रग्रहणमतन्त्रं । क्षत्रियवैश्ययोरपि शूद्रसंस्पर्शोदोषएवेत्यर्थवादात्प्रतिषेधः प्रतीयते ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वेषु विप्रेषु । क्षत्रियादेस्तु त्वेषु तिष्ठत्स्वपि शूद्रेण नयने दोषाभावः । त्वेषु तिष्ठत्स्विति वचनात्त्वेष्वसत्सु शूद्रेणापि निर्हार्यो विप्रः । अस्वर्ग्या स्वर्ग्या न भवतीत्यर्थः । यजमानो हि पितृमेधे हविस्तस्य शूद्रेण संपर्कान्तेन हविषा कृताहुतिर्दुष्यतीति तात्पर्यम् । अत्र शौचमधिकृत्य स्मृत्यन्तरीयशुद्धिप्रकारोऽस्माभिः शुद्धिदीपिका यांप्रपञ्चितइति तेषामेतदविरोधेन व्यापारस्तत्रैवानुसंधेयः ॥ १०४ ॥

(३) कुम्भकः । ब्राह्मणादंघृतंसमानजातीयेषु स्थितेषु न शूद्रेण पुत्रादिर्निर्हारयेत् यस्मात्सा शरीराहुतिः शूद्रस्पर्शदुष्टासती घृतस्य स्वर्गाय हिता न भवति मृतं स्वर्गं न प्रापयतीत्यर्थः । त्वेषु तिष्ठत्स्वित्यभिधाना ब्राह्मणाभावे क्षत्रियेण तदभावे वैश्येन तदभावे शूद्रेणापि निर्हारयेदित्युक्तम् । यथापूर्वं भेष्टत्वादस्वर्ग्यदोषश्च ब्राह्मणादिसद्भावे शूद्रेण निर्हारेण सति बोद्धव्यः । गोविन्दराजस्तु दोषनिर्देशात्त्वेषु तिष्ठत्स्वित्याविवक्षितमित्याह तदयुक्तम् । संभवदर्थपदद्वयोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गादुपक्रममागतेश्च वेदोदितग्यायै नानुबोध्यत्वाद्गुणभूतशूद्रचनुरोधेन प्रधानभूतायाजातेरुपेक्षायां गुणलोपेनऽमुख्यस्येत्यपि ग्यायो बाध्येत तस्मात्त्वेषु तिष्ठत्स्विति पदद्वितयं विवक्षितम् । इमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञानाद्वियामहे ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वेषु ज्ञातिषु सत्सु सजातीयेषु वा न हापयेत् न निर्हरेत् । सादेहाहुतिः स्वर्गाहान् भवतीत्यर्थवादः न त्वाहुतिर्निकार्या प्रधानलोपापत्तेः प्रकरणबाधश्चातो वक्ष्यति संकरजातिनिर्णये अबान्धवं शवचैव निर्हरेयुरिति स्थिति रिति ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । त्वेषु सजातीयेषु । तिष्ठत्सु तत्र विद्यमानेषु । आहुतिः शवाहुतिः ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रसंस्पर्शगृहिता दूषिता । यथा यमः ॥ प्रस्थानयति शूद्रोऽग्निं नृणां काष्ठहवींषि च । प्रेतत्वं हि सदा तस्य सचाधर्मेण लिप्यते ॥ १०४ ॥

ज्ञानंतपोधिराहारोमृन्मनोवार्युपाजनम् ॥ वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्ञानादीनि कालशुद्धेः दृष्टान्ततयोपादीयन्ते । तथैतानि स्वविषये शुद्धिकारणानि एवं कालोपि

नात्रातिशङ्कितव्यः । एतेषांयस्य यत्र शुद्धिहेतुत्वं तदिहैव प्रकरणे तेषांवक्ष्यते । अन्येषांतत्रतत्रदेशे । तत्र ज्ञानमाभ्या-
त्मिकं साङ्ख्ययोगोपदिष्टं तेनहि अविद्यावासनापासनेन रागादिक्षयेनिर्दोषज्ञानमुपैति । वक्ष्यतिच बुद्धिज्ञानेन शुध्यती-
ति । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि तत्पातकोपपातकानांशुद्धिहेतुः । अग्निर्धृन्मयादिषु पुनःपाकेनेति । आहारः पवित्राणां
पयोमूलानां सोंपि तपइव शोधयति । मृद्धारिणांशुद्धिहेतुताप्रसिद्धैव । मनसोवक्ष्यते मनःसत्येनेति । उपाञ्जनं मठादेःसु-
धागोमयादिना संमार्जनानुलेपने । वायुश्चण्डालादिस्पृष्टे तृणकाषादौ रथ्यापतिते । कर्माणि संभ्योपासनादीनि । उक्तंच ॥
पूर्वासंभ्यांजपंस्तृणैशमनोव्यपोहतीति । एतच्च द्वितीये व्याख्यातम् । सत्यपि तपसःकर्मत्वे प्राधान्यख्यापनार्थपृथ-
गुपदेशः प्रायेण च शास्त्रेभेदेनैव कर्मणस्तपोनिर्दिश्यते कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाइति ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ बाह्यद्रव्यशरीरोपघातशुद्धिप्रकारानभिधितुः सामान्यतः शोधनान्याह ज्ञानमिति ।
ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं सकलपापक्षयहेतुत्वाच्छोधकम् । तपः प्राणायामः । प्राणायामः परंतपइतिवचनात् । अग्निस्तैजसादी-
नामिव देहिनांमूर्धाग्निः । आहारोब्रह्मसुवर्चलपानादिर्दुष्टजलादिपाने । मृद्दुदशौचादौमनःक्षमाख्यनियमयुक्तंजीवस्य
वारिक्षालनादिना । उपाञ्जनं सजातीयेन लेपोभूम्यादेः । वायुः सर्वायुष्टेन जीवपावनः । कर्मचान्द्रायणत्रात्यस्तोमादि ।
अर्कोदर्शनादिना अस्थिस्पर्शादेः । कालोदशाहादिः । आशौचिनांदेहिनांदाहप्रभृति ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्ञानादीनि शुद्धेः साधनानि भवन्ति । तत्रब्रह्मज्ञानंबुद्धिरुपान्तःकरणशुद्धेः साधनम् । यथा व-
क्ष्यति । बुद्धिज्ञानेन शुध्यति तपोयथा तपसा वेदवित्तमाः । अग्निर्यथा पुनः पाकेन धृन्मयम् । आहारोयथा हविष्येण
यवाग्वा इति । मृद्धारिणी यथा मृद्धार्यादेयमर्थवदिति । मनोयथा मनःपूतंसमाचरेदिति । संकल्पविकल्पात्मकमनोनि-
श्चयात्मिका बुद्धिरिति मनोबुद्धयोर्भेदः । उपाञ्जनमुपलेपनं यथा मार्जनोपाञ्जनैर्वैश्व । कर्मयथायजेद्वाऽश्वमेधेनेत्यादि ।
अर्कोयथा गामालभ्याकर्मोक्ष्यवा । कालोयथा शुभ्येद्विप्रोदशाहेन वायोस्तु शुद्धिहेतुत्वं मनुनानुक्तमपिपन्थानश्च
विशुध्यन्ति सोमसूयांशुमारुतैरिति विष्णवादावुक्तं ग्राहम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादेः शुद्धिहेतुतावतज्ञानादेरप्याह ज्ञानमिति । ज्ञानंब्रह्मज्ञानं । असौवावलोकोगौतमा-
भिरित्यादिपञ्चाग्निविद्यादिज्ञानंच नहि ज्ञानेन सदृशंपवित्रमित्युक्तेः । तपश्चान्द्रायणादि आहारोहविष्येण यवाग्वा वा ।
मनोमनःपूतंसमाचरेत् । वायुः प्राणायामः बाह्यवायुश्च । वारि जलं । उपाञ्जनं उपलेपनं । कर्म तरति ब्रह्महत्यां यो-
श्वमेधेनयजतइत्यादि । कालः शुभ्येद्विप्रोदशाहेनेत्यादिः । प्रकरणात्कालवदेतान्यपि देहिनांशुद्धिहेतवइतिवा ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । शुद्धिहेतूनाह ज्ञानमिति । ज्ञानमभ्यात्मज्ञानंतच्छुद्धिकारणं शरीरात्मविवेकेन । तपोऽनशनादिकं-
तच्छरीरगतदोषनिर्हारेण । अग्निःस्पर्शनादिना । आहारः पञ्चगव्यादिसत्त्वशोधनेन । मृद्धारणादिना । मनोदेवताभ्यानेन
वारि स्नानादिना । उपाञ्जनं गोमयादिकं तदुपलेपनं । वायुश्चण्डालादिस्पृष्टतृणकाषादीनांस्पर्शेन । कर्मयज्ञादिकंतद्दे-
वताप्रीणनेन । अर्ककोऽशुभिर्वस्तुशोधनेन । कालएकरात्रपक्षिण्यादिः सदोषपावनेन ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञानं आभ्यात्मिकं । तपः प्राणायामादि । आहारः जलपानादिः । देहिनामेतानि शुद्धेःकर्तृ-
णीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परंस्मृतम् ॥ योऽर्थे शुचिर्हि सशुचिर्न मृद्धारिशुचिःशुचिः ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । कोस्यप्रसंगः । यथामृद्धारिशुचावविलम्बंकृतोत्सर्गःप्रवर्तते तथा प्रमादस्खलितेपरद्रव्यापहर-
णादावविलम्बितंप्रायश्चित्तंशुद्धये समाश्रयणीम् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थशौचं शुद्धोपायागतार्थत्वम् ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषां वृद्धारिनिमित्तदेहशौचमनःशौचादीनामध्यादर्थशौचमन्यायेन परधनहरणपरीहारेण यद्धने-
हा तत्परंप्रकष्टमन्वादिभिः स्मृतम् । यस्माद्योऽर्थे शुद्धः सशुद्धो भवति । यः पुनर्वृद्धारिशुचिरर्थे चाशुद्धः सोऽशुद्ध एव
॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । एकादशाहादौ वक्ष्यमाणप्रासंगिकमाह सर्वेषामिति । अर्थेशुचिः परद्रव्याहरणकर्मविवक्षितं-
अथवा अर्थेन दत्तेनैवाशौचशुद्धिरत आह यदिति अर्थे विषये शुचिरुपपन्नोदातेति यावत् अतएव वक्ष्यति दानेनाकार्यकारिण
इति दानेन वधनिर्णेजकमित्यादि च ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । अर्थशौचमान्तरेभ्यः श्रेष्ठमित्याह सर्वेषामिति ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां शौचानामध्ये अर्थशौचं मानसं शौचमिन्द्रियनिग्रहादिकं परं उत्कृष्टं स्मृतम् । यः क-
श्चन पदार्थः अर्थे मानसिके शौचे इन्द्रियनिग्रहादौ शुचिः स एव शुचिः । वृद्धारिभ्यां शुचिः शुचिर्न किंतु एतादृशः त्वय-
मेव शुचिः ॥ १०६ ॥

क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ॥ प्रच्छन्नपापाजप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । एकादशे वक्ष्यति । ये विद्वांसस्ते क्षान्त्यैव शुध्यन्ति । ते हि द्वेषार्थान्तरैर्नोपहन्यन्ते ततो-
दुष्कृतेषु प्रवृत्तेषु नित्यशुद्धा भवन्ति । क्षान्तिनां चित्तधर्मः सर्वत्र साम्यम् । दानस्याप्यकार्यकृच्छुद्धिरुक्ता दानेन
वधनिर्णेकमित्यादिना प्रच्छन्नपापानामपि रहस्याधिकारे जपउक्त एव । तपो वेदविदां वेदाभ्यास एव ज्ञानं च । यथोक्तं
ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानमिति । कल्लादि तु सर्वेषां शुद्धिहेतु न वेदविदामेव ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षान्त्या क्लेशसहत्वेन विद्वांसोऽज्ञात्वाऽकार्यकारिणः । अकार्यकारिणः षण्ढवधादिना
दानापनेयपापकारिणो दानेन वक्ष्यमाणसीमादिदानेन । प्रच्छन्नपापाः परैरज्ञातपापचरणाः जप्येन रहस्यप्रायश्चित्तरूपेण ।
तपसा प्राणायामेन वेदवित्तमाः । उपनिषदर्थीभूतात्मविदः वेदो वेदार्थः । एतेन यतिनां सर्वविषये प्राणायामा एव प्राय-
श्चित्तशुक्लध्वपेक्षया तु भूयस्त्वालपत्वे इति याहम् ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । परेणापकारे कृते तस्मिन्प्रत्यपकारबुद्धयनुत्पत्तिरूपया पण्डिताः शुध्यन्ति । यथा च वक्ष्यति म-
हायङ्गक्रियाः क्षमा नाशयन्त्याशुपापानीति । अकार्यकारिणो दानेन । यथा वक्ष्यति सर्वत्वा वेदविदे ब्राह्मणा येति ।
अप्रख्यातपापाजप्येन यथा वक्ष्यति जपस्तूपवसेद्दिनमिति वेदवित्तमाः वेदार्थचान्द्रायणादितपोविदः तपसेत्येकादशा-
भ्याये वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच क्षान्त्येति । तितिक्षया । प्रच्छन्नपापामिथुनातिरिक्तजनाविदितपापाः मनोजनितपा-
पावा जप्येन गायत्र्यादेः । तपसा कल्लुचान्द्रायणादिना वेदान्ताभ्यासेन वा ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । क्षान्त्या द्वन्द्वसहिष्णुतया । विद्वांसोऽभ्यात्मविदः । तपसा त्वाभ्यायेन तपोहि त्वाभ्याय इति त्वाभ्या-
यप्रवचने । तद्धि तपस्तद्धितपः इति श्रुतेः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । परमार्थशुचित्वमाह क्षान्त्येति । विद्वान् क्षान्त्या कायक्लेशेन शुध्यति । अकार्यकारिणः य-
ज्ञाहितकारिणः दानेन बन्धनादिना शुध्यन्ति । प्रच्छन्नपापानां अप्रख्यातदोषाणां अचमर्षणादिसूत्रजाप्येन शुद्धिः ।
वेदवित्तमोद्विजः तपसा कल्लुचान्द्रायणादिना शुध्यति ॥ १०७ ॥

मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ॥ रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ १०८ ॥

(१) मेघातिथिः । नद्यःपारावारे क्षीणोदकायाः अशुभ्युपहते तस्याएव वेगागतायाः कूलकषायादकंवेगेन शुध्यति । यथान्यस्याभूमेः भूमिः शुध्यति पञ्चभिरिति शुद्धये प्रतीतिर्नैवंनदीतीरेषु । अथवा वेगवत्या अशुचिप्रवाहसंसर्गेणाशु-
ष्याशङ्कनायामिदमुच्यते नदीवेगेनेति । नैवंमन्तव्यं इतश्चाभुतश्चाशुचिप्रवाहैः संस्पृष्टा न शुध्यति । शारीरेष्वभिचारेऽनुपल-
भ्यमाने परपुरुषरूपगुणानुचिन्तनेन मनोदुष्टा रजसा ऋतौ शोणितेन मृतेन शुध्यति स्त्री । सन्यासः षष्ठे वक्ष्यते तेन द्वि-
जोत्तमाः शुद्धा भवन्ति । न कथंचिन्मानसापचारे यदविदुषाचिन्तितसूक्ष्मप्राणिवधादितदेषामपनीयते ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञपारायणः । शोध्यं बहिर्द्रव्यं देहश्च । नदी घाममलवहा । मनोदुष्टा मनसा पुरुषान्तररक्ता रजसा
रजोन्तरप्रवृत्त्या । सन्यासेन पारिव्राज्येन द्विजोत्तमोविप्रः । ॥ १०८ ॥

(३) कुष्ठकः । मलाद्युपहतं शोधनीयं मृज्जलैः शोध्यते । नदीप्रवाहश्च श्लेष्माद्यशुचिदूषितोवेगेन शुध्यति । स्त्री-
च परपुरुषमैथुनसंकल्पादिदूषितमानसा प्रतिमासातंवेन तस्मात्पापाच्छुद्धा भवति । ब्राह्मणश्च सन्यासेन षष्ठाध्यायाभिधे-
येन पापाच्छुध्यति ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । शोध्यं मलाद्युपेतं । नदी श्लेष्माद्यशुचिदूषिता । मनोदुष्टा परपुरुषमैथुनसंकल्पदुष्टा रजसा
पुनर्कृतयोगेन । द्विजोत्तमो ब्राह्मणः सन्यासमुपक्रम्य ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्चसम्ब्राह्मणः केन स्यादिति श्रुतेः पारिव्राज्य-
दर्शनाच्चेति भाष्योक्तेश्च सन्यासएवासाधारणः संस्कारोविप्रस्येति ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । शोध्यं शरीरलम्पमलम् । मनोदुष्टा मनसा भर्तारं व्यतिक्रान्ता । सन्यासेन सङ्कत्यागेन ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शोध्यं वस्तु अमैथ्योपपन्नं मृत्तोयैः शुध्यति । नदी वेगेन वर्षाम्बुप्रवाहवेगेन । मनोदुष्टा मनसि-
व्यभिचारेण स्त्री रजोदर्शनेन शुध्यति । सन्यासः प्रव्रज्या द्विजम्भनामानसोपचारे शुद्धिकृत् ॥ १०८ ॥

अद्विर्गान्त्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ॥ विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन

शुध्यति ॥ १०९ ॥

(१) मेघातिथिः । इयानैवाधिकारी कर्ता च पुरुषोयदान्तरात्मा । अन्तःकरणं मनः । बुद्धिः । शरीरं भोगायतनं
इन्द्रियाणां भौतिकत्वान्मृष्यकत्वम् । अत्र किंचित्केनचिच्छोध्यते । कालेन तु सर्वमिति स्तुतिपरम् । गावाणीत्यवयवैरवय-
विनलक्षयति । अद्भिः स्नानेन शरीरं शुध्यति । मनस्तु सदसदात्मकं तस्यासत्संकल्पादशुद्धिः सत्येन साधुसंकल्पेन निवर्त-
ते । पूर्वमनसः शुद्धिहेतुत्वमुक्तं तदध्याहारेण नेदंवाचोमनः शुद्धिकरणं । तथाच श्रुतिः । मनसा वा इषिता वाग्वदति यां ह-
न्यमना वाक्पदवत्यस्यैवासावागदैवजुष्टेति । यावाऽनुपभुक्तजन्मान्तरकृता शुभकर्मजा । एकैकदुष्कृतजा वा बुद्धिरात्मनो या-
वत्सहजा विषाद्यत्मकामैदपहणलक्षणा गुणात्मविवेकाभावलक्षणा वा धनपुत्राद्यभिषङ्गरूपा तृष्णातिशयहेतुः सा तु विषयासा-
ङ्गव्यवेदान्ताभ्यासजन्यया । तमसा च कृच्छादिनाभ्युपेतः शुध्यति । भूतात्म भूतशब्दस्तत्त्ववचनः । पारमार्थिकोयमात्माऽनु-
पचिताहंप्रत्ययवेद्यो न तु भूतप्रयमात्मा शरीरात्मेति मन्तव्यम् । बुद्धिरविषयमानार्थाकारदर्शनीयात्स्वमादिष्वस्तिसिद्धान्तप्रक-
ल्पितार्थाभिनिवेशतया ब्रह्मात्मा र्थाकारधीरसद्भेदाध्यवसायेन दुष्यन्ती ज्ञानेन त्वमकाशाश्रययाममाणव्युत्पत्त्या शुध्य-

ति । बुध्यर्थयोर्भेदादाकारवत्त्वादर्थस्य विषयाकारेण च परिणामासिद्धिर्निर्विकारत्वनिश्चयादुद्दिशुद्धिः पूर्वत्रचविद्यावेदा-
र्थवेदनमेव । तस्याश्वहेतुत्वं यथैधांस्तेजसा वन्धिरतिवदिति । एवंशुद्धःपूतोब्रह्मलोकमवामोतीत्येषा सा चतुर्विधा शुद्धिः ।
यथैताशुद्ध्यःपरपुरुषार्थहेतवस्तज्जननादिष्वियमितिप्रशंसा । ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अद्भिः स्नानेन शुद्ध्यन्ति कर्माधिकारलभते । मनः शुद्ध्यति मनसा यत्पापंकृततत्स-
त्याभिधानेननश्यति । विद्या वैश्वानराद्युपासना तपोऽनाशकं भूतात्मा स्थूलः सूक्ष्मश्चदेहः बुद्धिः क्षेत्रज्ञश्च-
ज्ञानेन ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वेदाद्युपहतान्यङ्गानि जलेन क्षालितानि शुद्ध्यन्ति । मनश्च निषिद्धचिन्तादिना दूषितं सत्याभि-
धानेन शुद्ध्यति । भूतात्मा सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावाच्छन्नोजीवात्मा ब्रह्मविद्यया पापक्षयहेतुतया तपसा च शुद्धोभवति ।
शुद्धः परमात्मरूपेणावतिष्ठते । बुद्धिश्चविपर्ययज्ञानोपहता यथार्थविषयज्ञानेन शुद्ध्यति ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचअद्भिरिति । गात्राणिकरचरणादीनि । मनः निषिद्धचिन्ताद्यशुद्धसत्येनसत्याभिधा-
नेन । सर्वदा प्रसन्नमनाव्यवहरे न्न मिथ्याभाषेतेति । विद्यातपोभ्यां भूतात्मासचित्कंदेहः स्थूलोहमित्यभिमानात् शुद्ध्य-
ति विद्याआत्मानात्मविवेकधीः तपश्चान्द्रायणादि विपर्ययज्ञानोपहताबुद्धिर्यथार्थज्ञानेन । वस्तुतस्तु । विद्या सगुणोपास-
ना तपोनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तकर्म तान्भ्यांविशुद्धो भूतात्मा ब्रह्मसाक्षात्कारार्हः । ज्ञानेन बुद्धिर्जीवोपाधिरन्तःकरण-
शुद्ध्यति । तत्त्वंपदार्थद्वयनिश्चयवती तदुपहितचैतन्यस्य ब्रह्ममात्रत्वे तस्याअपि तन्मात्रताशुद्धिरात्यन्तिकी नान्या ।
तपसा कल्मषंहन्ति विद्यांचाविद्यांच यस्तद्वद्भोभयंसह अविद्यया मृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुतइति श्रुतेः एवंच सगुणब्र-
ह्मविदोपि न श्राद्धादि । नाशौचंच तथाचश्रुतिः यद्यस्मिच्छव्यंकुर्वन्ति यदुच नर्तेचिषमतिसंभवतीति अस्यार्थः कंब्रह्मस्व-
ब्रह्मेत्येवंविद्यस्मिन्पुरुषे यद्विशव्यंकुर्वन्ति शवसंबन्धिदाहश्राद्धादिकंकर्म कुर्वन्ति यदुचनयदिवानउभयथाअचिरादिमा-
र्गेण ब्रह्मलोकंगच्छन्तीत्यनेनाप्यविदुषस्तदकरणे भेतत्वमस्तीति भावः । इतिभेतशुद्धिः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । गात्राणि शरीरमितियावत् । रजस्तमोदूषितमनः सत्त्वेन सत्त्वगुणेन शुद्ध्यति । विद्यातपोभ्यांज्ञान-
त्वाभ्यायाभ्याम् । भूतात्मा चैतः । बुद्धिरभ्यवसायनिमित्तमन्तःकरणम् । ज्ञानेनशास्त्रार्थज्ञानेन ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गात्राणि अङ्गानि हस्तपादादीनि अद्भिःप्रक्षालनेन शुद्ध्यन्ति । मनः सत्याचारेण शुद्ध्यति ।
भूतात्मा विद्यातपोभ्यांशुद्ध्यति । तद्यथा भूलशब्देन तद्विकारभूतोदेहेन्द्रियसंघोलक्ष्यते तत्र स्थूलोऽहंरुथोऽहमित्येवंतदभि-
मानित्वेन योयमात्मा वर्तते सभूतात्मा तस्य तपोविधे शुद्धि निमित्ते । तपः ब्रह्मजिज्ञासुश्चेति पञ्चकोशव्यतिरेकप्रतिपा-
दानपरंवाक्यं । विद्याशब्देन चोपनिषदस्थूलमनण्वङ्गत्वमसंगोह्यमात्मेत्यात्मपदार्थनिरूपकवाक्यजन्यंज्ञानं विद्या वैस्वा-
नसाद्युपासना वा तपः अनशनादि । भूतात्मा जीवात्मा । बुद्धिः सूक्ष्मदेहः । ज्ञानेन आत्मज्ञानेन शुद्ध्यति शरीरादिव्य-
तिरिक्तसंशयविपर्ययरूपत्वेन स्वरूपज्ञानविशोधनम् ॥ १०९ ॥

एषशौचस्य षः प्रोक्तः शारीरस्य धिनिर्णयः ॥ नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत
निर्णयम् ॥ ११० ॥

(१) मेघातिथिः । नानाविधानांद्रव्याणांबहुप्रकाराणांतेजसमार्तिकद्रवकठिनव्यस्तसंहतकार्यद्रव्यादिभेदैर्द्रव्याणा-
मुपकरणभूतानांपूर्वस्याःशुद्धेर्भेदमेतेनाह । तत्र बुद्ध्यात्मनःप्रधानता शुद्धिः । द्रव्याणांतु तत्संपरिग्रहात् । इहतु विपरी-
तंशृणुत निर्णयं पूर्वैणार्थस्यासांकार्यार्थः श्लोकः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शारीरस्य बाह्यद्रव्यविषयस्येत्यपि । द्रव्याणां बाह्यानां नानाविधानां प्रकारविशेषोपाधिभिन्नानांतत्तदुपाधिभेदनियतायाःशुद्धेः ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । अयंशरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकंनिश्चयउक्तः । इदानींनानाप्रकारद्रव्याणांयेन यच्छुध्यति तस्य निर्णयंशृणुत ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । तामुपसंहरन्द्रव्यशुद्धिप्रतिजानीते एवेति । शारीरस्य देहद्रव्यसंबन्धिनः ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । नानाविधानांपात्राणांतथा द्रव्याणांशुद्धेर्निर्णयंशृणुत ॥ ११० ॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ अस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः॥१११॥

(१) मेधातिथिः । तैजसान्युच्यन्तेयान्यग्निंसंयोगाद्ब्रवीभवन्ति रजतसुवर्णताम्रायसत्रपुसीसादीनि । मणयः स्फटिककल्पाःअश्मापाषाणः तद्विकारःपात्रमश्ममयम् । सर्वस्येति पादपूरणार्थं । पर्वतप्राव्णोदीस्थस्यचेत्यालंबनम् । भस्मनएककार्यत्वान्मृद्भस्मनी विकल्प्येते । आपःसमुच्चियन्ते । किंपुनरत्र कार्यलेपगन्धापमार्जनं । उक्तं लेपगन्धापकर्षणे शौचममेध्यस्य । इहापि यावन्नापैत्यमेध्याक्तादिति तत्ररूपतोऽपारुण्यसमानंमृद्भस्मनोःस्नेहानमित्तकार्यभेदेशुद्धिः । अशुचेःशुचित्वापादनप्रत्यवायापनयेन संव्यवहारयोग्यता । यद्येवमशुद्धिर्वाच्या इदमनेन संपृक्तमशुचीति । ननु लौकिकाःपदार्थास्तत्रलोकाएव ज्ञास्यन्ते । नैकसामान्यमात्रंलोकाज्जायते । यज्जगुप्सितंभूत्रपुरीषशोणितसंसर्गेण तादृशंलोकेशुचीत्याह । यदयोग्यंस्पर्शनादिक्रियासु तदशुचि । कथंच तस्यायोग्यतेत्येतच्छास्त्रादेव विवेक्तव्यम् । किंच परद्रव्यादौ योन स्वलति सशुचिरुच्यते । अतोऽनया पदार्थप्रसिध्येह किंचित्सिध्यति अपहतमशुचीति सिद्धेपिइदमनेनापहन्यतइति । नान्तरेण शास्त्रविशेषःसिध्यति कथंपुनः शास्त्रात्पदार्थविशेषावसायोयावता कर्तव्यतापरत्वेन शास्त्रप्रमाणनपदार्थप्रसिद्धौ पाणिनिवत् । वेदमूलत्वाभ्युपगमान्मन्वादिस्मृतौनामुच्यते । अनेन द्रव्येण यदुष्टेन न व्यवहर्तव्यमित्यस्त्येव विध्यनुमानम् । यत्संसर्गेण व्यवहारप्रतिषेधः सउपघातहेतुरित्यवगमोनाविरुध्यते । एवंशुद्धावपि यदुपहतंद्रव्यतेन यथाविहितंरुतप्रक्षालनादिक्रियेणव्यवहर्तव्यमिति शक्यतेविधिमूलताप्रतिपत्तुम् । न च शुद्धिःकर्तव्येतिविध्यर्थः तथा सत्यकुर्वन्प्रत्यवेयात् । किंतु दृष्टार्थे व्यवहारेयेन केचित्पात्रेण शुचिनान्येनवा कर्तव्येतित्वात्माप्ते नियमःशास्त्रीयः । इत्थंभूतेन व्यवहर्तव्यं सत्यार्थित्वे नानित्यंभूतेन । ननुच नियमपक्षेभ्युदयार्थिनोधिकारः अन्यस्य तु कामप्रसंगः । यथाकुसाधुत्वचिन्तायांवाचकत्वाविशेषेपि नियमः पुण्यपापयोरिति । सत्यं । यद्यशुद्धे पात्रस्य प्रतिषेधो न स्यात् । प्रतिषेधेतु सति कुतोऽकृतशुद्धिना व्यवहारः । शुद्धिविधिस्तु प्रतिप्रसवमात्रम् । प्रतिप्रसवे कुतोभ्युदयः केवलंप्रतिषेधातिक्रमो न भवति । भवतु वा पदार्थाधिगमपरैव स्मृतिरियं साध्वसाधुविवेकवत्त्वल्पस्मृतिवच्चयत्तुकार्यमूलत्वमन्वादिवान्वयानामिति । केनैतदुक्तं यत्रयादृश्यंमूलत्वेन शक्यतेवगन्तुं तत्र तदेवाभ्युपगम्यते । अष्टकादौकार्यरूपे तादृशमेव वाक्यंमूलसिद्धार्थमेव पदार्थव्यवस्थायामिदंप्रथमता व्यवहारमूलेति न कदाचित्कृतिः । इहतु न कथंचिद्यवहारमूलसंभवति वैदिकमन्त्रसाध्यायांच शुद्धौ का व्यवहारमूलता शक्या विधिश्चानर्थकःस्यात् । ननुच पाणिनेरपि विधिरस्ति साधुभिर्भाषितव्यंनसाधुभिरिति नैषा पाणिनेःस्मृतिः । साहेतावतिपर्यवसिता साधुरयमयनेति एतत्तुधर्मसूत्रकारिणा यचन्यस्ति । अभिधानसाराच्चैनन्निपुणतोऽवगन्तव्यम् । ननु तत्स्मृतावपि विधिःश्रूयते । दायादाएवपरिभजेरन् चतुरोशानहरेज्येष्टः ज्येष्टएव तु गृण्हीयादिति । किंविध्यर्थएव लिङ्गान्तरेपैषादौ स्मर्यते । पदार्थाविधिरूपाविधिषोषाःपैषादयः सर्वत्र प्रवर्तनाप्रतिपत्तेरितिचेत् । हेतुहेतुमतोराशिषि ग्रामकालादिषु का प्रवर्तना नच ग्रहणविधेयः अर्थितया ग्रामत्वात् । स्वपरांशयोरविशिष्टायामर्थ-

तायानियमार्थोविधिरितिचेत् अदृष्टकल्पेन विहितांशातिरेकेण विधिनियमानुपपत्तेः । प्रतिषेधाख्यापरिसंख्येतिचेत् यु-
क्तमेतत् विभागकालएव यः कश्चिदधिकमंशंभ्रातृभिरनुज्ञातमाददीत सप्रत्यवेयात्सत्यामप्यनुज्ञायामेकवत्त्वांशः । नच
स्वत्वंज्ञाप्येतग्रहणविधौहि त्वत्वापत्तिरुपात्ता । तस्य यदन्यत्तदस्वमिति विज्ञायते प्रतिषेधः । पुनस्तदतिक्रमेणापि परिग्रहे
स्यादेव त्वाम्यं अतश्च चौर्यादिनापीष्यते न तदा इदमस्य त्वमिदंनेति परिग्रहादृते निश्चोयते तस्माद्विधिनियमपरिसंख्या-
नामसंभवादित्यंशेऽयंत्वामीयत्यंशेऽयमिति । एतावान्विभागार्थः । अतोयमर्थान्तरेलिङ् भजेरन्निति । प्राप्तकालतायां
हरेयुरित्यादिषु लौकिकप्रवृत्त्यनुवादीयथा क्षुधितोभुञ्जीत योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेदिति । गौतमश्च स्पष्टमेवाह ।
रिक्थक्रयेत्यादि । तस्मादृष्टादिसृष्टेःशुद्ध्यशुद्धिवचनस्यसंस्कारविधितैव शिष्यते । विधिमूलत्वाद्विधिशिष्टैव । अतः
शुद्ध्यशुद्धीउभेअपि शास्त्रावसेये ततः शुद्धिरपि वाच्या । उच्यते । उक्तैवतर्हि वसाशुक्रमिति । नृहृणं चतत्र स्मृत्यन्तरद-
र्शनेन प्रदर्शनार्थं । श्वमार्जारखरीष्ट्रकपिकाकविड्वराह्याम्यकुक्कुटाखुशृगालकव्यादष्टगशकुन्तनखिनकुलानां वसादि-
ग्रहणं च । रोममांसानांशुद्धिवचनाच्चाशुद्धानांमूत्राद्युपहातानामयंसंस्कारःकर्तव्यो न पुनरेवमेवप्रयुज्यमानानाम् । नहि
सुवर्णादयोभावाःस्वरूपेणाशुद्धान्येन प्रयोगकालेशुद्धिमपेक्षेरन् । अथवा दृष्टार्थोदृष्टप्रयोगाश्रयःसंस्कारोविधीयते । प्राङ्मुखे-
नेव भोजने तत्र शुद्धिवचनं विरुध्यते । येतु पात्राणांभोजनारम्भसंमार्जनप्रक्षालनेते समाचारतः न पुनरस्याःशुद्धिःसृष्टेः ।
यदप्यन्यदस्पृश्यं पुरुषस्य पतितचाण्डालादि तथा लशुनापलाण्डुसुरामांसादि तदपि द्रव्याणामुपघातकम् । तत्र कस्मिन्नुप-
घाते का शुद्धिरिति स्मृत्यन्तरसमाचारावन्वेषणीयौ । उक्तश्च विशेषोहारीतापस्तम्बपराशरमुनिभिः । तानितु वचनान्यस्मा-
भिरिह सर्वाणि न परिवर्तितानि । लेखकविशेषप्रसंगाच्चन्द्रगोपतत्त्वकारवत् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तैजसानां सुवर्णादीनां । मणीनां माणिक्यादीनाम् । अश्ममयस्य प्रस्तरमयस्य । भस्मनेति
भस्मभूदेरन्यतरेणाद्भिश्च सलेपोपघाते शुद्धिः ॥ १११ ॥

(३) कुङ्कुमः । तैजसानांसुवर्णादीनामरकतादिमणीनांप्राषाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन श्रुतिकया च मन्वा-
दिभिः शुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेनैवान्तरंशुद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादिसमुच्छिष्टघृतादिलिप्तविषयम् । तत्र मृद्भस्मनोर्गन्धक्षयैकका-
र्यत्वाद्विकल्पः । आपस्तुभयत्र समुच्चीयन्ते ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । तामाह तैजसानामिति । पञ्चत्रिंशता तैजसानां ताम्रकटाहादीनां मणीनां मरकतादीनां
अश्ममयस्य पात्रादेः उच्छिष्टघृतादिसलेपानांतेषांभस्मादित्रिभिरेव शुद्धिरुक्तेत्यन्वयः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । तैजसानांलोहविकाराणांमणीनांरत्नादीनां भस्मादिभिस्त्रिभिर्द्वाभ्यामेकेन वा यथायोगंशुद्धिःशोक्ता
॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ पात्रद्रव्यशुद्धिमाह तैजसानामिति । तैजसानां सुवर्णादीनां मणीनां मुक्तादीनां सर्वस्या-
श्ममयस्य द्रवदुपलादीनां तेषां सौवर्णादीनां सोच्छिष्टानां मृद्भस्मवारिणा शुद्धिरुक्ता ॥ १११ ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्धति ॥ अञ्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । तैजसविशेषयोः काञ्चनराजतयोर्निर्लेपस्योरप्यविधिः । अन्येषांतु तात्रादीनांयथोच्छिष्टस्पृश-
णावनादिष्टकादिभिःक्षीरंवा पानीयंवा पीतंतत्र न भवति लेपः । यत्र मांसघृतक्षीरादिभिरुच्छिष्टैःसंश्लिष्यन्त्यवयवास्तत्र
वक्ष्यति तस्मात्तयोःस्वयोन्यैवेति लेपगन्धापकर्षणवचनाच्च योलेपोयेनैवापक्रुंशक्यते तत्र तदेवोपादेयं भस्मवारिणी-
एव । तथाच हारीतः गोधूमकुङ्ककसाययवमुद्गमसूरचूर्णैरित्यादिपठति । श्वचाण्डालोदक्यादिसंश्लेषोर्निर्लेपयो-

रपि भस्मना त्रिःसमकृत्वःपरिमार्जनमिति ह्यारोतः । शङ्खस्तु तैजसानांकुणपरुधिररेतोमूत्रपुरीषोपहतानामावर्तनमुल्लेखनंभस्मना वा त्रिःसमकृत्वःपरिमार्जनमिति । तत्र चिरकालमूत्रादिवासितानामावर्तनम् । नामाकृतिमुपमृद्येच्छातस्तदाकृतिसंपादनमावर्तनम् । उल्लेखनं तीक्ष्णेन शस्त्रेणाभस्मना वा निघर्षः । स्मृत्यन्तरे त्वाकारदाहावचूलनान्याम्नातानि तत्रसुवर्णकारैर्वर्णीकृतस्य शुद्धिः । दाहःअग्नौ सुवर्णकारैर्निष्ठपनम् । अवचूलनं दाहोनातीतानांसुवर्णकाराणांसुवर्णघनभाण्डे तेन सर्वतअहननम् । तस्मिन्स्वर्णाकारे । तथाचोक्तं । आकराःशुचयःसर्वइति । अब्जं शङ्खस्फोटनादि । शङ्खस्यतु सलेपस्य गौरसर्षपकल्केन गोमूत्रोदकाभ्यांक्षीरेणच । स्मृत्यन्तरेहि पठ्यते । अद्भिःशङ्खस्येति क्षीरोदकाभ्यांगौरसर्षपकल्केनोच्छिष्टस्नेहयुक्तस्येति । अनुपस्कृतमखातपूरितमथवात्यन्तानुपहतं । सर्वशेषश्रायम् । तेन शुष्कामेध्यचण्डालादिस्पर्शो सत्यपि निर्लेपत्वे प्राक्प्रदर्शितैव शाखान्तरीयाशुद्धिः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्लेप शुष्कविष्टादिस्पृष्टं उच्छिष्टनरादिस्पृष्टं । अब्जंशङ्खादि । अश्ममयपदेन मणीनामपि ग्रहणम् । अनुपस्कृतमनुत्कीर्णकाञ्चनाब्जादि । उत्कीर्णो रेखान्तर्मलावस्थानसंभवादधिकंशौचम् । रजतपदं तात्रा दिव्यवच्छेदार्थम् ॥ ११२ ॥

(३) कुङ्कुमः । उच्छिष्टादिलेपहितंसौवर्णभाण्डं जलभवंच शङ्खमुक्तादि पाषाणमयंच राजतमनुपस्कृतेरेखादिगुणान्तराधानरहितं तथाविधमलासंभवाज्जलेनैव भस्मादिरहितेन शुध्यति ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । अब्जं शङ्खशुक्त्यादि अनुपस्कृतं रेखादिरहितं निर्लेपंचजलेनैव ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । भाण्डपात्रम् । अब्जंशङ्खशुक्त्यादिकम् । अनुपस्कृतंनिर्लेपमित्यर्थः । निर्लेपमित्यत्रविशेषणात्सलेपविषयाः पूर्वोक्ताः ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्जं मुक्ताफलशङ्खशुक्त्यादि राजतंच अनुपस्कृतेरेखादिरहितं अन्नादिना असंस्पृष्टं अद्भिः प्रक्षालनेन शुध्यति ॥ ११२ ॥

अपामग्नेश्च संयोगाद्द्वैमं रौप्यं च निर्बभौ ॥ तस्मात्तयोः त्वयोन्यैव निर्णैकोगुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोयम् । अग्निर्वैवरुणानीत्यारभ्याकामयतेत्याद्यर्थवादिषु हेमःसुवर्णस्यरूपस्यचोत्पत्तिःश्रुता । पुरुषधर्मेणाग्निरुणानीरपोऽकामयतमैथुनधर्मेण समयुज्यत ततएतद्वयंनिर्बभौ उद्भूतंअतस्तयोःत्वयोन्या त्वेनोत्पत्तिकारणेनाग्निना अत्यन्तोपघातउदकेनच । संयोन्येतिपाठे समानोत्पत्तिना भस्मनेति व्याख्येयम् । तद्दर्शनाच्च मृदोपि कदाचिदनुज्ञायन्ते । निर्णैकःशोधनं गुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्यन्तोपघातत्वाद् अपामग्नेश्चेति । अग्नौअग्नितेजोरूपवीर्यविसर्गात्सौवर्णराजतोर्ध्वाधिः शकलद्वयवद्ब्रह्माण्डोत्पत्तिरितितात्पर्येणमुक्तम् । त्वयोन्या अग्नौ प्रताप्य आवर्त्यवा जलमक्षेपेणेत्यर्थः । निर्णैकः शोधनं गुणवत्तरः शोधनान्तरेभ्यः ॥ ११३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अग्निर्वै वरुणानीरकामयतइत्यादिवेदे श्रूयते तथाग्रेः सुवर्णमिन्द्रियंवरुणानीनारजतमित्यादिश्रुतिष्वप्यापःसंयोगात्सुवर्णरजतंचोद्भूतंयत्नादतस्तयोः त्वेनकारणेनैव जलेनात्यन्तोपघातेनाग्निना निर्णैकःशुद्धिहेतुः । गुणवत्तरः प्रशस्ततरः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अपामग्नेश्चेति । अत्यन्तोपघाते तयोःसुवर्णरजतयोः । अभिजलजत्वञ्चातमाश्रित्याह तस्मात्तयोरिति । सुवर्णरेताहुतभुक् सोरोदीचदरोदीचद्रजतमभूदिति श्रवणादभिजलरूपया त्वयोन्या निर्णैकःशुद्धिर्गुणवत्तरःप्रशस्तः ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । आग्नेयहिरेतो गंगाजलसंयोगात्सुवर्णरजतचामषदितिहासपुराणेषु त्वर्यते तेनोक्तमग्नेश्वापांचसंयोगाद्धेमरूप्यंचनिर्बभावि । बलवत्तरशब्देनात्यन्तोपहतहेमरूप्यमिदमितिगम्यते ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हेमं हेमविकारं रौप्यं रौप्यविकारं जलाग्निसंयोगान्निर्बभौ स्वयोन्यैव जलाग्निसंयोगेनैव निर्जकः शुद्धिगुणवत्तरः उत्कृष्टः ॥ ११३ ॥

ताभ्यायःकांस्वरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ॥ शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । यथार्हं यस्ययदहति येन यस्य मलमपक्रुष्टशक्यतइत्यर्थः । अतएव स्मृत्यन्तरोक्तमपि लभ्यते वाहनीयास्त्रपुसीसकविकारागोमयतुषैरिति । यथा गवाघ्रातानि कांस्यानि शुद्धोच्छिष्टानि यानि च । शुद्ध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि चेति । अतएव क्षारभेदाश्च काज्जिकदाडिमादियोजिताः सिद्धाभवन्ति ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रैत्यं पैत्तलं । त्रपुरङ्गं । अत्रैत्यानामिति विकारमुक्त्वा त्रपुणइति प्रकृत्यभिधानात्तत्त्वकृतिविकारयोस्तुल्यशौचमित्युक्तम् । यथार्हं येन यस्य मलापगमः । क्षारसहितेन वारिणा ताभरैत्यव्यतिरिक्तानाम् तयोस्तु अम्लोदकेन अम्लरसेन वारिणाचेत्यर्थः ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । अयोलोहं रीतिः पित्तलं तद्भवंपात्ररैत्यं त्रपुरङ्गम् एषांभस्माम्लोदकैः शोधनं कर्तव्यं यथार्हं यस्य यदहति ॥ अम्भसा हेमरौप्यायः कांस्वंशुष्यति भस्मना । अम्लैस्ताभ्रं च रैत्यं च पुनः पाकेन मृन्मयम् ॥ इति बृहस्पत्यादिवचनाद्विशेषोऽत्र बोद्धव्यः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभादिषण्णां शुद्धिमाह ताभेति । अयोलोहं रीतिः पित्तलं तदुद्भवैरैत्यं त्रपुरङ्गं यथार्हं यस्य यदिति ॥ अम्भसा हेमरूप्यायः कांस्वंशुष्यति भस्मना । आम्लाद्यैस्ताभ्ररैत्येच पुनः पाकेन मृन्मयम् ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । मयोपहतत्वेऽरूपोपहतत्वे च वारिणैव अत्यन्तोपहतत्वे भस्मक्षारादिना शुद्धिः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । क्षारो भस्मोषेवा । अम्लोदकं चिञ्चाफलादिरसः । गन्धवर्णादिदूषितविषयमेतत् । कुतः यथार्हमिति लोकदृष्टिसामर्थ्यानुसारोपदेशात् । इह रूप्यस्य पुर्णहणमम्लोदकार्थम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । रैत्यं पैत्तलं । त्रपुणः रङ्गस्य च पुनः सीसकस्य पात्रस्य ताभादेः क्षाराम्लोदकेन शुद्धिः ॥ ११४ ॥

द्रवाणांचैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतं ॥ प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षरणधर्माणो द्रवाः । घृततैलोदश्वित्प्रभृतयस्तेषां श्वकाकाशुच्छिष्टानां प्रस्थमात्रपरिमाणानामुत्पवनं कस्यचिदंशस्यापनयनपूर्वभागस्थितस्य । स्मृत्यन्तरे त्वेवमाह्नातम् ॥ कुशामाभ्यां पवमानः सुवर्जनइत्यनुवाकेन । अन्येतुश्रवणमुत्पवनमाहुरन्यत्समानजातीयं तावदासिच्यते यावत्पूर्णे भाण्डे कांश्चिन्मात्रा अवसवन्ति । साक्षादुपघातएतत् । अल्पानां त्यागएव । भाण्डोपघाते तु पात्रान्तरनयनमुच्छिष्टस्पर्शं तु तैलसर्पिषी उदके वधा यजपेदित्युक्तम् । तत्रार्थापात्रोत्क्षेपः । नहि तैलस्य उदके क्षिप्रस्य पात्ररहितस्योपयोगः संभवति साहचर्यात् घृतस्यापि । एतच्चोत्पवनं द्रवाणाम् । मयामेध्यसंसर्गकृतौ गन्धवर्णौ न दृश्येते तयोस्तु सत्योस्त्यागएव सर्वचैतदौ धायनस्थितौ परिगृहीतम् । पक्वानां पुनः पाकोपि श-

(११४) रैत्यानां = रौप्यानां (क, ख, नन्दनश्च)

हस्तेनाभ्रातः । सर्वेषां येन्यमेभ्यामद्यादयस्तेषामप्यैषैव शूद्रादीन्पति शुद्धिः । अत्रतूत्पवनंस्त्रावनमेव । यथा वसिष्ठेनोक्तं । भूमिष्ठानांतूदकवत् । संहताः कठिनाः शान्तघृतं आमिक्षागुडपर्वटकादयस्तेषांयःप्रदेशउपहृतस्तमपनीयशेषस्य शुद्धिः । उक्तं-चशङ्केन शुष्काणामुद्धृतदोषाणामिति । अथवासमुदायादवयविनः संहताःशयनासनसरणादयःसजातीयविजातीयद्रव्यसंघातात्मकाः । उद्धृतदोषाणामिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । शवशुष्कामेध्यसंसर्गेषु यःप्रदेशोवृत्तसंसर्गस्तस्य प्रक्षालनमवशिष्टस्य प्रोक्षणम् । दारवाणां केवलदारुतानां वृक्षोपलकादीनांकाष्ठमयानांच शवशण्डालपुरीषसंसर्गे तक्षणम् । अन्येतु पुरीषसंसर्गएवेच्छन्ति । तक्षणेनगन्धलेपाद्यपनेतव्यम् । अवशिष्टस्य वृद्धारिभ्यांप्रक्षालनंप्रोक्षणंवा । श्वाद्युपघाते तु प्रक्षालनमेव । पुरीषवत्खट्वाद्यप्यादीनांच दारुचर्मसूत्रघटितानांसंहतत्वेन शुद्धिः ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । उत्पवनं वस्त्रेण पावनं कठिने चोपघाते संहतानामेकत्र स्यूतानामनेकेषांपटवर्मादीनाम् । दारवाणां तक्षणं मलाद्युपघाते ॥ ११५ ॥

(३) कुक्षूकः । द्वावाणांघृततैलानांकाककीटाद्युपहतानांबौधायनादिवचनात्प्रसूतिमात्रप्रमाणानांप्रदेशप्रमाणकुशपत्र-द्रव्याभ्यामुत्पवनेन शुद्धिः । संहतानांच शय्यादीनामुच्छिष्टाद्युपघाते प्रोक्षणं । दारवाणांचात्यन्तोपघाते तक्षणेन ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । द्वावाणां काकाद्युपहतघृतादीनां उत्पवनं प्रस्थमात्रपरिमाणानांप्रदेशपरिमितकुश-पत्रद्रव्याभ्यामुत्पवनेनशुद्धिरिति बौधायनोक्तेः । संहतानांसूत्रादिसंयुक्तानां उच्छिष्टाद्युपघाते तद्देशंप्रक्षाल्य प्रोक्षणं उपस्पर्शेतु प्रोक्षणमात्रं । दारवाणांदारुनिर्मितानां तक्षणं छेदनं अवयवस्य ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । संहतानाम् अपृथक्द्रव्यसमवायरूपाणां शयानादीनाम् । तथा चाङ्गिराः ॥ शयनासनयानानिरोमबन्धानि यानि च । वस्त्राणि तानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षतेइति ॥ उत्पवनंस्वल्पोपघाते तक्षणमत्यन्तोपघाते ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषांद्वावाणां द्ववभूतानांघृतादीनां अस्य प्रमाणाधिकस्य काकाद्योपहतस्य अमेध्यसंस्पृष्टस्य सर्वद्रव्यस्य उत्पवनं सजातीयेन द्ववद्रव्येण भाण्डस्यातिपूरंयावन्निःसरणं शुद्धिः संहतानांसूत्रपटवर्मादीनांबहूनांधान्यवाससंप्रोक्षणं शुद्धिः । दारवाणां काष्ठपात्राणां अमेध्यलिमानां तक्षणं शुद्धिः ॥ ११५ ॥

मार्जनंयज्ञपात्राणांपाणिना यज्ञकर्मणि ॥ चमसानांपहाणांच शुद्धिःप्रक्षालनेन तु ॥ ११६ ॥

(१) मेघातिथिः । श्लोकद्वयश्रुतिसिद्धार्थानुवादेन दृष्टान्ततया नेयम् । ग्रहचमसादीनांयज्ञपात्राणामयोगान्तरे प्रयुज्यमानानां पूर्वप्रयोगलग्नप्रयत्नविर्लेपादिसंसर्गपरिहारार्थमुष्णेन वारिणा लेपाद्यपकर्षःकर्तव्यः । ततोयथाश्रुतिं क्वचित्पाणिना क्वचिद्दर्भैः क्वचिद्दशापवित्रेण संमार्गःकर्तव्यः । इयंप्रायोगिकीशुद्धिःउच्छिष्टाद्युपघातेतुलौकिकपात्रवत् । न सोमेनोच्छिष्टाभवन्तीतिविशेषश्रुतेरन्यत्रोपघाते सामान्यशुद्धिरस्तीति ज्ञायते । ग्रहचमसस्पर्शयाज्ञिकेभ्यआकारविशेषेणावसातव्याः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । शय्यारुष्णाजिनादियज्ञपात्राणां मललेपोपघाते यज्ञमध्ये मार्जनम् । चमसानां ग्रहाणांच ऋत्विगादिभिस्तद्वतशेषपाने क्षालनमात्रम् ॥ ११६ ॥

(३) कुक्षूकः । चमसानांग्रहाणांचान्येषांयज्ञपात्राणांपूर्वपाणिना मार्जनंकार्यं पश्चात्प्रक्षालनेन यज्ञे कर्तव्ये शुद्धिर्भवति ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । मार्जनं चमसातिरिक्तयज्ञपात्राणां चमसानां ग्रहाणांच यज्ञकर्मणि कर्तव्ये पूर्वपाणिना संस्कृत्य प्रक्षालनमन्यदा मार्जनमात्रम् ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । यज्ञकर्मणीतिविशेषणात्कार्यान्तरेषु जातिनिमित्तैव शुद्धिर्द्रष्टव्या ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञपात्राणां सुकृत्वादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणेन पाणिना दुःशसहितेन कर्माङ्ग-
तया मार्जनं प्रक्षालनं कर्तव्यम् । चमसानां जलपात्राणां ग्रहाणां सोमपात्राणां षोडशीप्रभृतीनां जलप्रक्षालनेन शुद्धिः
॥ ११६ ॥

चरुणां सुकृत्वाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ॥ स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चरुणामित्यादि सलेपयज्ञभाण्डपरम् । स्फ्यादीनां प्रोक्षणं मलोपघाते ॥ ११७ ॥

(३) कुङ्कुमः । स्नेहाक्तानां चरुमुगादीनामुष्णजलेन शुद्धिः स्नेहाद्युक्तानां तु जलमात्रेणैव शुद्धिर्यज्ञार्थम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । उष्णेनेतीति विशेषगादन्यत्र शीतोदंचरुणां चर्वथपात्रस्य स्फ्यः खट्वाकारं काष्ठम् ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । सुकृत्वाणामान्यसंपृक्तानामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । अत्र यज्ञकर्मणीत्यनुवर्तते ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चरुणां चरुस्थाली सुकृत्वावौ प्रसिद्धौ सस्नेहानि पात्राणि एतानि लेपरहितानि उष्णेन वारि-
णा शुध्यन्ति । स्फ्यः वज्रः यज्ञाङ्गकाष्ठखट्वः प्रसिद्धः शकटानां रथानां उष्णेन वारिणा मुसलोलूखलस्य च ॥ ११७ ॥

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ॥ प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥ ११८ ॥

[न्यहकृतशौचानां वायसी शुद्धिरिष्यते । पर्युक्षणात्पूनाद्वा मलिनानामतिधावनात् ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । बहुत्वं धान्यानां द्रोणाधिक्ये स्मर्यते । अन्येतु पुरुषापेक्षया देशकालापेक्षया च वर्णयन्ति । क-
स्यचिद्गुप्तस्य कुडवार्धमपि बहु भवति । तथा कस्यांचिदवस्थायां वर्धितकोशो बहुतामेति । यथा ह्यौ धायनः । देशकालं-
तथात्मानं द्रव्यं बध्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थान्तु ज्ञात्वा शुद्धिं प्रयोजयेत् । एवं वासस्त्वपि केचिदाहुस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं बहु-
नियद्यपि त्रिप्रभृतिषु बहुत्वं यतोल्पानामिति बहुवचनं श्रुतमतस्त्रिपर्यन्तान्यल्पानि । अद्भिरित्युपलक्षणम् । तेन यस्व-
वाससो येनैव दोषसंसर्गो व्यपेति तदपि द्रष्टव्यम् । तच्च प्राग्दर्शितम् । प्रोक्षणसंबद्धोऽन्यहणनियमार्थः । उदकेनैव प्रोक्षणं-
कर्तव्यं । एतैव च भेदेन द्विःपाठः । एतच्च महत्युपघाते शवपुरीषचाण्डालादिस्पर्शे अन्यथा त्वल्पानामिति प्रोक्षणमेव ।
यदि पर्यवस्यतोपि लेपादिवासतानापैति तदा तन्मात्रच्छेदनमुत्सर्गो वेति गौतमेनोक्तम् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहूनां द्रोणाधिकधान्यानाम् । तत्समभिव्याहाराच्च वाससामपि तावद्गुरुत्वयोग्ये बहुत्वे
प्रोक्षणम् । अल्पानां धान्यवाससामेव । अत्र सर्वत्राद्भिरिति पदं द्रव्यान्तरेण गोमूत्रादिना क्षालनादि निवृत्त्यर्थम् ॥ ११८ ॥

(३) कुङ्कुमः । बहूनां धान्यानां वस्त्राणां च चाण्डालाद्युपघाते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः । बहुत्वं च पुरुषभारहार्याधि-
कत्वमिति व्याचक्षते । तदल्पानां तु प्रक्षालनाच्छुद्धिर्भन्वादिभिरुपदिश्यते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुरुषावासातिरिक्तत्वेन बहुत्वं तद्युक्तानां धान्यानां चाद्भिः प्रोक्षणं उत्तानहस्तेन
जलक्षेपः ॥ तिरश्चाभ्युक्षणं प्रोक्तं न्यञ्जता बोक्षणं मतम् । उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतमिति गौतमीयस्त्ववचनात् ।
तथा वाससां च पुंवाहान्यानामल्पानां धान्यवाससामद्भिः प्रक्षालनम् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । धान्यानांबहुत्वद्रोणाधिकत्वम् । वाससांबहुत्वदशाधिकत्वम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहूनां धान्यवाससां द्रोणाधिकधान्यानां राशीकृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः चाण्डालादिस्पृष्टत्वान् ॥ ११८ ॥

चैलवच्चर्मणांशुद्धिर्वैदलानांतथैवच ॥ शाकमूलफलानांच धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । चर्मणां वर्षाणांस्पृश्यानां नतु श्वशृगालादिसमन्वितानां त्वभावाशुचीनां उपानत्कवचादीनामपि तद्विकाराणामेषैव विधिः । अत्र हिमकरणे प्रकृत्यापि विकृतिर्गृह्यते । विकृत्यापि प्रकृतिः । तथाच दारवाणामित्यत्र दारुणामप्येषैव शुद्धिः । वसिष्ठेन हि दारवाणांशुद्धिमभिधाय दार्वस्थिभूम्यानीत्युक्तम् । यदिच विकृत्या प्रकृतिर्न शृणेत तदनुक्तशुद्धिविधानेन दारुणांकथमतिदेशःक्रियेत । प्रकृतेस्तु विकारग्रहणं तदुध्यनपायाद्युक्तमेव । वैदलानि वार्क्षत्वगादीनि । स्पृश्यन्तरे पक्षपवित्रचर्मचामरतृणवेत्रबालवल्कलानांचैत्यादिनेषैव शुद्धिर्विहिता । तत्र मयूरादिपक्षास्तन्निर्वृताश्च छत्रपिच्छिकादयोगृह्यन्ते । पवित्रदर्भस्तेषां दर्भमयानांच वाससां । तृणशब्देन तालपत्राण्युच्यन्ते । तृणराजंविदुस्तालमिति स्मर्यते । तत्रैकदेशात्समुदायप्रतिपत्तिर्दत्तशब्दादिवद्देवदत्ते । बालागवाश्वजानां न मनुष्याणां तेषांच्युतानामस्पृश्यत्वात् । सर्वाचैयंद्रव्यान्तरोपघाते शुद्धिरुच्यते न त्वभावोपहतौ चेलधान्ययोरेकरूपत्वाद्बुद्धेः शाकादेर्यान्यवद्वचनम् । यथा धान्यानामवघातादिसंस्कारान्तररहितानांधान्यावस्थानामेव प्रोक्षणप्रक्षालने शुद्धिहेतुतद्वच्छाकादीनामपि । तेनापक्वानामयविधिः पक्वानांतु सत्यपि शाकादिशब्दवाच्यत्वे शुद्धयन्तरमन्वेषणीयम् । यथोक्तम् । सुवर्णवारिणा पावकज्वालायावेत्यादि । आकरादादृतानांतु शाकादीनामुदभिवद्भिक्षीरादीनांप्रोक्षणपर्यग्निकरणेविशेषतोहारीतेनाग्राते । तथा शिम्बीधान्यानामुद्धर्षणदलनपेषणादि । एतच्च पादस्पर्शं शङ्कानिवृत्त्यर्थं तदुक्तम् आकराः शुचयःसर्वइति ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चैलवद्वहुत्वे प्रोक्षणमल्पत्वे क्षालनम् । वैदलानां वेत्रवंशादिविदलकृतानां शाकादीनामपि । चैलवदित्येनान्वयसंभवे धान्यवदितिषचनं धान्यानामत्यल्पानां बहुमलोपघाते त्यागइति स्पृश्यन्तरसिद्धस्यार्थस्य शाकादावपि प्राप्त्यर्थम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्पृश्यपशुचर्मणांवंशादिलनिर्मितानांच वस्त्रवच्छुद्धिर्भवति । शाकमूलफलानांच धान्यवच्छुद्धिः ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच चैलवद्वहुत्वे प्रोक्षणं अल्पत्वे क्षालनंवैदलानांवंशादिलनिर्मितानाम् ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । चैलवत् वासोवत् । वैदलानांवेणुदलनिर्मितानाम् । शाकमूलफलानामपक्वानाम् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चर्मणां शुद्धिः चैलवद्वस्त्रवत् शुष्के चर्मणि वस्त्रवदिति वचनात् । चर्म अजादिचर्मविकारछत्रचामरादीनामुपलक्षणम् । वैदलानां वेत्रवैणवादीनां धान्यवत्प्रोक्षणेन शुद्धिः ॥ ११९ ॥

कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः ॥ श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । ऊषाःकाश्चनशृङ्गः । अरिष्टकादयःप्रसिद्धाःलेहादिलेपे सत्युदकेनैतेषांद्रव्याणांचूर्णसंमिश्रेण लेपनोच्छेदनादि कर्तव्यम् । कौशेयःपट्टविशेषः । एवमंशुपट्टमाविकमूणमियंतस्य हारीतेनोक्तंआदित्येनोर्णामणानांतमित्यंमश्रियमाणानामनेकपुरुषस्य शरीरसंस्पर्शेद्रष्टव्यंनान्यलिप्नुपघातेवास्तत्वादेःतेषांकेवलयोःप्रोक्षणप्रक्षालनयोःप्राप्तयोःलेहादिलेपापकर्षणेअतिदिश्येते । क्षौमग्रहणं शाणादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपैरुषरमृद्भिर्जलेनचेत्यर्थात् । कुतपानां नेपालकम्बलानां अरिष्टकैर्बिम्बसदृशैः । अंशूनां नाडीवादिवल्कलजातीनां सूत्राणां । पट्टानां कौशेयविशेषाणां च । क्षौमाणामतसीत्वग्जनितानाम् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लुकः । रुमिकोशोद्भवस्य वस्त्रस्य मेषादिलोमप्रभवस्य कम्बलादेरूपैः क्षारमृत्तिकाभिः कुतपानां नेपालकम्बलानामरिष्टकैररिष्टचूर्णैः अंशुपट्टानां पट्टशाटकानां बिल्वफलेः क्षौमाणां दुकूलानां क्षुमावल्कलभवानां वस्त्राणां तु पिष्टश्वेतसर्षपप्रक्षालनाच्छुद्धिः ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । पट्टसूत्रातिरिक्तरुमिजः कौशेयः । आविकोमेपत्रोमजः । उपैः क्षारमृत्तिकादिभिः । स्यादूषः क्षारमृत्तिकेत्युक्तेः । अरिष्टकैररिष्टफलचूर्णैः । कुतपोनेपालदेशजः कम्बलः । अंशुपट्टः पट्टाशी । क्षुमा वल्कलसूत्रं तज्जानाम् ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । कौशेयम् रुमिकोशप्रभवम् । आविकमूर्णमियम् । उपोमृत्तिकाविशेषः क्षारवान् । पर्वतसंबन्धिच्छागरोमनिर्भितकम्बलविशेषः कुतपः । अरिष्टः फेनकः । श्रीफलंबिल्वफलम् । अंशुपट्टो वल्कलविशेषः । अतसीसूत्रनिर्मितं क्षौमम् । मलगन्धादिद्रूषितानामियं शुद्धिः न स्पर्शमात्रोपहतानाम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । कौशेयं रुमिकोशोत्थमित्यमरः । कौशेयं कोशप्रभवं । आविकं ऊर्णमियं । उपैः स्यात्क्षारमृत्तिकेत्यमरः । क्षारमृत्तिकासहितोदकेन प्रक्षालनं शुद्धिः । कुतपं नेपालकम्बलं अरिष्टफलसहितोदकैः । अंशुपट्टं वल्कलं तन्तुकरं नु श्रीफलैर्बिल्वफलोदकैः । क्षौमाणां अतसीवल्कलजानां अतसीसूत्रनिर्मितं क्षौमं गौरसर्षपसहितोदकैः शुध्यति ॥ १२० ॥
क्षौमवच्छद्मभृद्गणामस्थिदन्तमयस्य च ॥ शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्थिशङ्खदन्ताः स्पृश्यानां गोमेषहस्त्यादीनां नश्वगर्दभादीनाम् । गोमूत्रोदकयोर्विकल्पः । गौरसर्षपकल्कस्तु समुच्चीयते ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षौमवद्गौरसर्षपकल्कसहितजलैः शङ्खशङ्खाणां सलेपबहूपघाते । अस्थिमयस्य हस्त्यादिदन्तमयस्य क्षौमवदेव गोमूत्रोदकाभ्यां प्रोक्षणेन ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लुकः । शङ्खस्य पशुशङ्खाणां स्पृश्यपश्चास्थिभवस्य गजादिदन्तस्य च क्षौमवत्पिष्टश्वेतसर्षपकल्केन गोमूत्रजलयोरन्यतरयुक्तेन शास्त्रत्रिदा शुद्धिः कर्तव्या ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षौमवदिति गौरसर्षपातिदेशः । पुनः शङ्खग्रहणमत्यन्तोपहत्यर्थम् । शङ्खं रुष्णसारदेः । अस्थिगोमेषयोः । दन्तो गजवराहयोर्ननु गर्दभादेरिति मेधातिथिः । विजानता अत्यन्तोपहतानुपहतभेदविदा ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । गौरसर्षपाणामतिदेशः । गोमूत्रेणोदकेन वेति शोध्यमलविशेषापेक्षोऽयं विकल्पः ॥ १२१ ॥

प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति ॥ मार्जनोपाञ्जनैर्वैश्वं पुनः पाकेन मृन्मयम् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रीह्यादिकाण्डंस्तरादिप्रयोजनं पलालम् । तृणानि कुशशाद्व्यादीनि । ननु च दारवाणामित्यत्र विरुतिः प्रकृत्योर्हि केत्युक्तं किमर्थकाष्ठग्रहणं । नियमार्थं । प्रोक्षगमेव तेन यावन्न महानुपघातस्तावद्धारुणि तक्ष्यन्ते । चण्डालादिस्पर्शे तु सोमसूर्याशुमारुतैरित्यनेनैव शुद्धिः । तद्विकाराणां तु दुर्व्यादीनां प्रक्षालनतक्षणेत्त्वलोपघातेऽन्नायुपयोगिणां कर्तव्ये । मार्जनं शोधनं गृहस्य धूमांधकाराद्यपनयनम् । उपाञ्जनं मुधागोमयादिभिर्भूमिबिलेपनम् । एतच्च शवचण्डा-

लोदक्यादिभिर्भित्तिस्पर्शोऽपि निद्रष्टव्यम् । अध्यामौ तु तावन्मात्रस्यैव । ऊर्ध्वशवोपघाते तु भित्ति तक्षणं सूर्यरश्म्यनुप्रवेशोऽग्निज्वालाभिमर्शनम् । क्वचित्पुनर्नवीकरणमित्यादि पठितं संमार्जनम् । मृन्मयानां पुनःपाकः । पर्याग्निकरणमल्लिष्टपुरुषस्पर्शादौ द्रष्टव्यम् । पुनःपाकस्तु मद्यभाण्डादिसंस्पर्शे द्रष्टव्यः साक्षात्स्पर्शे तु त्याग एव । यथोक्तम् ॥ मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा शीवनैः पूयशोणितैः । संस्पृष्टनैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयमिति ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृणानि काष्ठानि बहूनि पलालस्य तृणत्वेऽपि पृथग्ग्रहणं तल्लघधान्यानामपि तावन्मात्रेण शुद्धिरित्येतदर्थम् । मार्जनम् संमार्जन्या मृद्भागकाष्ठभागयोः । उपाञ्जनं सजातीयेन लेपो भूमिकुड्यभागयोः । पुनःपाकेन चाण्डालादिमद्यादिस्पर्शव्यतिरिक्तलेपोपघाते मृन्मयं स्थाल्यादि ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । तृणकाष्ठपलालं च चाण्डालादिस्पर्शदूषितं भोक्षणेन शुध्यति । तृणपलालसाहचर्यादिदमिन्धनादिकान्शिविषयम् । दारवाणां च तक्षणमिति निर्मितदारुमयगृहमात्रविषयम् । गृहमुदक्यानिवासादिदूषितं मार्जनगोमयाद्युपलेपनेन मृन्मयभाण्डमुच्छिष्टादिस्पर्शदूषितं पुनः पाकेन शुध्यति । १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । तृणकाष्ठानि शुद्ध्यन्तीत्यनुषज्यते । मार्जनं संमार्जन्या ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । उपाञ्जनमुपलेपनम् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पलालं सस्यलघधान्यं वैश्वं मार्जनगोमयादिलिम्पनैः । मृन्मयं पुनःपाकेन शुध्यति ॥ १२२ ॥ मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा शीवनैः पूयशोणितैः ॥ संस्पृष्टनैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यादिभिस्तु संस्पृष्टमृन्मयपात्रं पुनः पाकेनापि न शुध्यति । शीवनं श्लेष्मा पूयं शोणितविकारः ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यादिषट्भिः स्पृष्टमृन्मयं पुनःपाकेऽपि न शुध्यतीत्याह मद्यैरिति ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मद्याद्यैरुपस्पृष्टमृन्मयं पुनःपाकेन न शुध्यति ॥ १२३ ॥

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ॥ गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । सेकोगोमूत्रेणोदकेन वा क्षीरेणापि क्वचिदुक्तः । उल्लेखनं शस्त्रादिना लेखाकरणं आवापनं च । आवापनं च भूमेरिति गौतमनिर्देशादेव । पञ्चभिरिति पुनर्वचनमभिघातापेक्षया व्यस्तसमस्तप्रयोगदर्शनार्थम् । तत्र संमार्जनं शून्यं शोधनमुपाञ्जनं त्वाकाररहितायाः केवलमपि मूत्रपुरीषादिलेपे । उल्लेखनं संमार्जनं सेकानदीपुलिनवनादिषु । गवां परिवासः । एकाहमात्रं गोष्ठीकरणम् । एतच्च श्मशानभुवः सर्वकतव्यम् । आवपनं तु यत्र पूर्वमस्थिकपालिकाद्यस्ति तदुद्धृत्य मृदामन्यासां प्रक्षेपो यत्र चान्तर्हितमेवमादिकालान्तरेणाशङ्क्यमानसद्भावमित्यादिवत्तत्रापि ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सेकेन जलस्य । उल्लेखनेन कुडालादिनोद्धारणेन । परिवासेन सर्वतोऽप्याप्य शयनेन पञ्चभिरुपघाताल्पबहुत्वापेक्षया व्यस्तैः समस्तैश्च ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमूत्रोदकादिसेकेन स्वात्वा कतिपयमृदपनयनेन गवामहोरात्रनिवासेन पञ्चभिरैकैकशो भूमिः शुध्यति । एषां चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचाण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यां समुच्चयविकल्पाववगन्तव्यौ ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संमार्जनेनेति । संमार्जनं संमार्जन्या अञ्जनं गोमयेन सेकोजलेन उल्लिखनं स्वात्वा पुनर्मृत्पूरणं गवामहोरात्रवासेन पञ्चभिरिति । एषां चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचाण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यां समुच्चयविकल्पो ज्ञेयौ ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । मार्जनेनाञ्जनेनचाशुचित्वतारतम्यवशेन समस्तैर्ध्वस्तैर्वा शुद्धिः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिशुद्धिमाह संमार्जनेति । संमार्जनादिना पञ्चधा पञ्चप्रकारेण भूमिः शुध्यति । पांसुतृणादीनां भोत्सारणं मार्जनं उपाञ्जनेन गोमयादिलेपेन । सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः । उल्लेखनेन तक्षणेन भूमिः शुध्यति । गृहं मार्जनानुलेपनाभ्यां शुध्यति । गृहस्य पृथगग्रहणं संमार्जनेन लेपनयोः प्रतिदिवसे निर्मितम् ॥ १२४ ॥

पक्षिजग्धं गवा घ्रातमवधूतमवक्षुतम् ॥ दूषितं केशकीटैश्च मृत्पक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र जग्धिपदाङ्गिङ्गादन्विषयतास्य श्लोकस्य प्रतीयते । पक्षिभिस्तु शुकादिभिरन्यैश्च मक्ष्यैर्यदन्मलच्छिद्यतम् नतु काककङ्कगृध्रादिभिस्तत्र हि महत्प्रायश्चित्तं पतत्रिणावलीढमिति तदेतदुक्तम् । प्रकृतशुद्धे भोजनप्रायश्चित्तम् । तथाच तत्तुल्यप्रायाश्चतस्य गवाघ्रातस्य नैव शुद्धिः । भवेद्यन्यायः । तथापि स्मृत्यन्तरसमाचारावन्वेप्यौ । एवं हि शिष्टादशशरावाधिककाकादिद्रव्यादोपहततावन्मात्रमपनीयावशिष्टशोधयित्वोपयुज्यते अर्वाकृतस्य जन्ति । अत्राप्यवस्थाविशेषेऽपेक्ष्यः । स्मृत्यन्तरे तु कृष्णशकुनिनोपहतमपि निषिद्धम् । अवधूतं मुखश्वासेनावकम्पितं वाससोवा । यस्योपरि रजोपनयनार्थमुत्क्षेपणादि क्रियते आकाशदेशात् । अवक्षुतं यस्योपरि क्षुततदेव । केशामनुष्याणां च्युताः । कीटाः क्षुद्रजन्तवः रुमयः । तैर्केचिद्गृहत्वेदान्नाद्यजास्ते जीवन्तो मक्षिकावन्नोपघ्नन्ति मृतान्तेषामन्तस्पर्शः शुद्धिरियम् । येत्वमेध्यसंसर्गास्ते विद्भोजिनश्च तेषां जोवतामपि । गौतमीयम् नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नमिति । बहुध्यामौ सर्वत्र न्यागः । महाराशादशुचिकीटसंसर्गपि स्वल्पे तन्मात्रापनयनमवशिष्टस्य शुद्धिः । काञ्चनरजतदर्भमणीनां वारिसहितानां स्पर्शः स्मृत्यन्तरे केशाद्यवपन्नेहितः । अवज्वलनमपि क्वचित् । ये तु भूमेरिमांशुद्धिमाहुस्तैः स्मृत्यन्तरसमाचारो वाक्यार्थश्च त्यक्तः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पक्कान् फलादिविषये आह पक्षिजग्धमिति । पक्षिस्पर्शात् प्राप्तः । अवधूतं वस्त्राञ्चलपादादिवातेन । अवक्षुतं यदुपरि क्षुतं कृतं । केशैः । कीटैश्च मृत्तैश्च तत्क्षणे पतितैः । एतादृशमोदनाद्यन्तं मृत्पक्षेपेणाल्पमृत्क्षेपणान्तरं च मोक्षणेन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धेन शुध्यति ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । मक्ष्यपक्षिभिर्ननु काकगृध्रादिभिः कश्चिद्भागो यस्य भक्षितः गवा यस्य घ्राणं कृतं पदाचावधूतमुपरिकृतं कृतं केशकीटदूषितं जग्धशब्दलिङ्गादन्मलपञ्चमृत्पक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पक्षीति । अवधूतपादेन धूतं । अवक्षुतं यदुपरि क्षुतं कृतं केशकीटोपपन्नं च पदास्पृष्टं च कामतइत्यादि स्नातकप्रकरणे धूतमनूद्य शुद्धिविधानादेतदकरण एव प्रायश्चित्तमिति । मृदित्युपलक्षणम् जलस्ननेनोभाभ्यां शुद्धिः ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । पक्कान् शुद्धिमाह । पक्षिजग्धमिति । अवधूतं संमार्जनरजःकुटपक्षपादादिदूषितम् । अवाङ्मुखेन यस्योपरि क्षवशुः कृतस्तदवक्षुतम् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पक्षिभिर्जग्धमन् गवाघ्रातं गोनिश्वासोपहतमन् अवधूतं अवधूतान् यस्योपरि क्षुतं कृतं केशकीटैर्दूषितं एतादृशमन् मृत्पक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धोलेपश्च तत्कृतः ॥ तावन्मृद्वारिचादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अभेध्यमस्पृश्यं तच्च यद्यस्य यदभोज्यं तस्य तदशुद्धिहेतुर्यथा ब्राह्मणस्य मुरा मद्यं शुद्धस्य तदयुक्तम् । प्राग्घोमाद्धर्वाण्यभोग्यानि नच ताग्यस्पृश्यानि मुरामद्यादीनि तु स्पर्शपिप्रतिषिद्धानि ब्राह्मणस्य । तस्माद्य-

स्यैव स्पर्शः प्रतिषिद्धः स एव संसर्गेणाशुचित्वमापादयति । अतो नायं नियमो यदभोज्यं तदस्पृश्यं यत्स्वपृश्यं तदभोज्यमिति । आर्तलिप्तं उपदिशं तावदित्यावृत्तिविधानं मृदारि सति प्रयोजने प्रयोजनं च गन्धलेपापनयनं शुष्कामेभ्यः संसर्गे चिरवृत्तसंसर्गे वा कालेनापि तयोर्गन्धलेपयोः सरुदेव मृदारिभ्यामार्जनम् । ननु मृदायादीनां शुद्ध्यर्थमादानं दृष्टार्थं तत्रैव शुद्ध्यत्यपगतलेप इति किमनेन यावन्नापैतीति उच्यते । एकालिङ्गइत्यादौ संख्यातिक्रमार्थम् । उक्त्या संख्यया अशक्ये पुरीषादिलेपापनये अनादृत्याश्रुतसंख्याऽधिकाप्याश्रयणीया । संख्यावचनं तु ततोऽन्यूनतयाप्यपनीते लेपे संख्यापूरयितव्येत्येवमर्थम् । मृदारिग्रहणं शुद्धिसाधनोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति । अतश्च यद्यप्यशुद्धिहेतुभूतवारिणाक्षालितमपि क्षीरादिना संमार्ष्टव्यमन्यथा न पश्यता अपैति अपगच्छति निवर्तत इति । यावत्संस्कृतस्तेनामेभ्येन कृतः । अतश्च कस्तूरिकादिवस्त्रगंधो नापैति नैव दुष्येत । कुकुमाद्यनुलिप्तस्य यः प्रदेशोऽमेभ्येन संसृज्येत तत्र कुकुमाद्यप्यपमार्जितव्यम् । अमेभ्यः संसृष्टं हि तत् तत्रापि गन्धलेपग्रहणात् । यदि गात्ररुद्धः कुकुमवर्णो निघृष्यमाणो न शक्येत तापक्रयं स्यादेव शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यावन्नापैतीत्युक्तानुक्तशुद्धिकपकान्द्रवद्रव्येतरद्रव्यवद्देहगतलेपतदुपघातविषया शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(३) कुङ्कुमः । विष्टादिलिप्ताद्रव्याद्यावत्संबन्धिनौ गन्धलेपो तिष्ठतस्तावद्द्रव्यमुद्धृत्य मृदारिप्रक्षिप्यग्रहीतव्यम् । यत्र वसामज्जादौ मृदा शुद्धिस्तत्र घृत्सहितं जलग्रहणं कर्तव्यम् । यत्र कर्णमलादौ जलेनैव शुद्धिस्तत्र जलमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अमेभ्याः क्ताद्रव्यान् । तत्कृतोऽमेभ्यः कृतः । आदेयमासमन्तादेयं कर्तव्यासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । तत्कृतोऽमेभ्यः कृतः । मृद्ग्रहणं गन्धलेपक्षयकराणां द्रव्याणामुपलक्षणार्थम् ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमेभ्याः क्तः अमेभ्याः शरीरजामलाः वसाशुक्रादयः एतैर्वसादिभिः अक्तः लिप्तः संस्कृतो गन्धलेपो यावन्नापैति तावन्मृदारि देयं स्यात् मृदा तोयेन शुद्धिः कर्तव्या सर्वासु द्रव्यजातिषु ॥ १२६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ॥ अदृष्टमद्भिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । पवित्राणि शुद्धानि देवग्रहणं स्तुतिः । ब्राह्मणग्रहणमपि समाचारात्सर्ववर्णार्थम् । अदृष्टं यदनारक्षप्रदेशस्त्वं द्रव्यमदृष्टं श्वकाकादिसंसर्गनचसद्भावमात्रेण तदुपघाताशङ्का निष्प्रमाणिका कर्तव्या । एवं महानसादौ सूत्रादिभिरुक्तशौचैर्विष्वहराद्भिः पाक्यं द्रव्यमदृष्टं परिभोक्तुं दुष्यति न पुनरियमाशङ्का कर्तव्या उत्तरकाले तत्प्राग्विज्ञातोपघाते न दोषः । तथा ह्यमृत्यैतानि चेत्यादिविरुध्येत । एवं तावद्यत्र दोषसंबन्धो न केन चित्प्रमाणेनावगम्यते तच्छुद्धं । यत्र पुनरस्तप्यपि निश्चायके प्रमाणे कुतर्केण संभाव्यते तत्राद्भिर्निर्णिकं कर्तव्यम् । यथा समानदेशस्थालीपीठरादां श्वकाकादिविरुपहन्त्यमानं दृष्टम् । अन्यददृष्टमप्यद्भिर्निर्णिकं कर्तव्यं । तथैव विषमेव वाचा प्रशंसनीयम् । शुद्धमेतदस्ति वितिशेषावाचयितव्याः ब्राह्मणवचनाच्छुद्धिर्भवतीत्याहुः । प्रशस्यत इति लब्धयं विधीदृष्टव्यः । येत्वाहुर्दृष्टोपघातं यत्तस्य द्रव्यवह्नां साक्षाच्छुद्धौ क्रियमाणायामदृष्टायां शिष्टाभेदाहुः कृतमस्य शौचमिति तत्र प्रत्येतव्यमिति वाक्प्रशस्तस्यार्थस्तदयुक्तं । आप्रवचनस्य सर्वत्रैवाप्रामाण्यस्यानङ्गीकृतत्वात्पौनरुक्त्यप्रसङ्गः । अन्ये त्वद्भिर्निर्णिकमिति दृष्टान्ततया व्याख्यानयन्ति । अदृष्टवाक्प्रशस्ते विधीयते । यथाद्भिर्निर्णिकं शुद्धमेव न दृष्टं वाक्प्रशस्तं विधीयते । ननु च यद्यदृष्टदोषप्रत्यक्षानुमानागमैः शुद्धतत्कथं संबत्सरस्यैकमपीति भक्ष्यविषयं तत्स्पृश्यविषयाशुद्धिरियं गुरुलघुतपावा आपदनापद्भेदेन वा व्यवस्था ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदृष्टवस्तु उपघातेऽसत्यप्यज्ञातोपघात एतच्च पश्चादप्यज्ञाने ज्ञानेतुयथोक्तशयश्चिन्तं कार्यम् । भक्ष्यादन्यतमभक्षणे तु संवत्सरस्यैकमपीत्युक्तत्वात्कृच्छ्रब्राह्मणेन कर्तव्यमेव । अद्भिर्निर्णिकं क्षालितमल्पदोषत्वे । वाचा प्रशस्यते ब्राह्मणैः शुद्धमस्त्वित्युच्यते । वाचेति मनसा तादृशाशंसायामपि दोषानपगमउक्तः एतदप्यल्पोपघाते । ब्राह्मणानामित्युक्तत्वादप्येषां द्रव्यस्य यथोक्तमेव शोधनम् । तदभावे चाज्ञानेऽपि पूर्णैव दोषः ॥ १२७ ॥

(३) कुङ्कुमः । केनापि प्रकारेणादृष्टोपघातहेतुसंसर्गमदृष्टं संजातोपघातशङ्कायांजलेन प्रक्षालितम् । तदाह हारीतः यद्यन्मांस्यस्यात्तदद्भिः स्पर्शाच्छुद्धं भवति । उपघातशङ्कायामेव पवित्रं भवत्विति ब्राह्मणवाचा यत्प्रशस्यते तानि त्रीणि पवित्राणि देवाः ब्राह्मणानां कल्पितवन्तः ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च त्रीणीति । ब्राह्मणानामित्यन्येषामपि । अदृष्टकेनापि मानेनानिर्णीतसंदिग्धं च निर्णिकं क्षालितं यन्मीमांस्यस्यात्तदद्भिः स्पर्शाच्छुध्यतीति हारीतोक्तेः । वाचा विप्रस्यैव ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथ सर्वद्रव्यसाधारणाञ्जुद्धिहेतूनाह त्रीणि देवा इति । ब्राह्मणग्रहणमन्येषामप्युपलक्षणम् । अदृष्टमज्ञातोपघातम् । अल्पदोषशङ्काविषयोऽयं श्लोकः ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्पृष्टास्पृष्टमदृष्टयद्वस्तु अद्भिर्निर्णिकं प्रक्षालितं शुद्धिसन्देहे यद्वाचा शुद्धं भवतीति ब्राह्मणवचने प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

आपःशुद्धाभूमिगतावैतृण्यं यासु गोर्भवेत् ॥ अव्याप्ताश्चेदमेभ्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८ ॥

(१) मेधाथितिः । भूमिग्रहणमुपलक्षणार्थं नेन प्रणालिकागता अपि शुच्येव । त्वभावशुचयोऽस्मापोभूमिगता आकाशगताश्च । किंतु भूमेरमेभ्यद्रव्यसंसर्गात्किञ्चिदशुचित्वं तत्र गतानांसर्गतोऽशुचित्वशामौ यावतीनाञ्च शुद्धिस्तदर्थमिदं वैतृण्यं यासु गोर्भवेदिति । वैतृण्यं पिपासाविच्छेदः परिमाणोपलक्षणार्थंचैतत् । तत्र चिरन्तनैर्व्याख्यातं लिङ्गदर्शनेन यथा-वै गोः सास्मान्भसिष्ठाव्येति । यत्र गोः सास्मादिभजति तृणाञ्च विच्छिद्यते तावत्यः । यास्तु मेभ्यभूमिगतास्ताः स्वल्पा अपि शुद्धाः । कथंपुनरमेभ्यवाभिरवसेया गन्धवर्णरसान्विताः । अमेभ्येनेति तृतीयान्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । अमेभ्यसबन्धिभिर्गन्धादिभिर्द्यन्विताः संयुक्ता भवन्ति । ततोऽव्याप्ता उच्यन्ते । एवं च कृत्वा पानीयतडागादिषु यथेकस्मिन्प्रदेशेऽमेभ्यं दृश्यते प्रदेशान्तरं गन्धादिशून्यं शुभ्येदेव ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिगताः न तु शिलाकाष्ठादिस्थाः तासां दिनान्तरावस्थानेनाशुद्धत्वात् गोरेकस्याः पाने वैतृण्यं जलेच्छाविगमः । अव्याप्ता अवेष्टिताः सर्वतोऽर्हर्गन्धादयो यत्र देशे जलस्य यादृशास्तैरन्विताः ॥ १२८ ॥

(३) कुङ्कुमः । यत्परिमाणात्स्वसुगोः पिपासाविच्छेदो भवति ता आपो गन्धवर्णरसशालिन्यः सत्यः यद्यमेभ्यस्मान् भवन्ति तदा विशुद्धा भूमिगता विशुद्धाः स्युः । भूमिगता इति विशुद्धभूमिसंबन्धप्रदर्शनाय न त्वन्तरिक्षगतानां निवृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । आप इति स्वाभाविकगन्धादियुक्ताः अमेभ्यमूत्रादिनाऽनुपहृताः यावत्योगो वैतृण्यकारिण्यश्च । उद्धता अपि शुभ्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धताः । एकरात्रोषिता आपस्याज्याः शुद्धा अपि स्वयमित्यतोऽन्तरिक्षगा अपि ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । भूमिगताइतिविशेषणान्तु वर्षाधारावस्थानांशुद्धिर्गम्यते । अमेध्यनाशुद्धेन द्रव्येणाध्याप्ता असं-
बद्धाः । गन्धवर्णरसान्विताः चेदित्यत्रापि संबध्यते ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिस्थाआपोयासुगोर्वैतृष्ण्यंभवेत् चाण्डालादिभिरसंस्पृष्टाभेत् ॥ १२८ ॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ॥ ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः

॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । कारवः शिल्पिनः सूदरञ्जकतन्तुवायादयस्तेषांहस्तोनित्यंशुद्धः । अतश्च जननमरणाशौचयोस्त-
त्स्पृश्यतास्ति नतु पुरीषादिलेपे दृश्यमाने शुद्धता विज्ञेया । यदुक्तं सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताइतितदेवेदम् । अत्र चापौनरु-
क्त्यंमनुशास्त्रेऽस्यानुपदेशात् । विषयान्तरमप्यस्ति । अनाचान्तास्तन्तुवायावयन्ति तन्तूनांस्तम्भविश्लेषणार्थयत्पिष्टमण्डा-
दि दीयते तद्भाजनंच यत्र तत्र भूमौ निधीयते तावती याऽशुद्धिः सानेन निवर्त्यते । नतु त्वभावाशुचीनांस्पर्शस्तैस्तस्य-
शुद्धता विज्ञेया नहि तेषांत्कारुकर्मविहितम् । एवंचैषैवोपपत्तिरिति म्लेच्छसृष्टानामपि नाशुचित्वं । तत्र शङ्खवचना-
त्योक्षणाभ्युक्षणे । तत्रहि पठितं । कारुहस्तःशुचिस्तथा करद्रव्याणीति । पण्यं व्यवहाराय यद्द्रव्यरूपकैर्विक्रीयतेऽन्ये-
नवा द्रव्येण मीयते तत्पण्यं तच्च प्रसारितमापणभूमौ शुचि अनेकक्रेतृसंस्पर्शाद्भूमौच लेपनादिरहितायांस्थापनाद्युपधा-
तस्तेन नाशुचि । पुनःपुनर्दृश्यमानोपघातम् । प्रसारितग्रहणादृहावस्थितस्य बुद्धौस्थितेपि पण्येनशुद्धिः सिद्धान्तानांनु
सक्तूपपादीनांसंस्त्यापि शुचित्वेऽभक्ष्यता शङ्खवचनादेव आपणीयान्यभक्ष्याणीति । ब्रह्मचारिगतमस्मादेव साहचर्यात्पूर्वो-
क्ताशुद्धिरीदृशउपघाते विज्ञायते । भिक्षमाणस्य रथ्याक्रमणमशुचिदर्शनंक्षवथुनिष्ठीवनमनेकहस्तसंपातोभिक्षायाइत्याद्यु-
पघातःसंभाव्यते ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुद्धः संभाव्यमानदोषतया न दुष्टः किंतु निश्चितदोषतयैव । पण्यं विक्रियं प्रसारित-
मापणे नतु तद्ग्रहस्थम् । ब्रह्मचारिपदं भिक्षावृत्तिपरं तद्वत् भैक्ष्यं रथ्याक्रमणकालसंभावितदोषेणादुष्टम् ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । कारोर्मालाकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेऽपि माल्यादियथने द्रव्यप्रयोजनाद्यपेक्षया शुद्धिविशेषाकरणेऽपि
त्वभावादेव हस्तः सर्वदा शुद्धः । तथा जननमरणयोरपि त्वव्यापारे शुद्धः । नत्वाशौचंकारुणां कारुकर्मणीतिवचनात् ।
तथा यद्विक्रेतव्यपण्यवीथिकायांप्रसारितंतापणनीयमन्नमभीयादिति शङ्खवचनात् सिद्धान्तव्यतिरिक्तं तदनेकक्रेतृकरस्पर्श-
ऽपि शुद्धमेव तथाच ब्रह्मचार्यादिगतभैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीदत्तमपि रथ्यादिक्रमणेऽपि सर्वदा शुद्धमिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९ ॥

(४) राघवाणन्दः । कारुहस्तइति कारुर्मालाकारादिः । तद्वस्तस्थंशुद्धमिति । न त्वशौचं कारुणांकारुकर्मणीति
वचनात् । जननाद्याशौचाभावः । प्रसारितंवीथिकायांविक्रयार्थम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । अशुद्ध्यपवादमाह नित्यमिति । नित्यमाशौचेऽपि । कारवोरजकादयः । हस्तग्रहणादङ्गान्तरस्पृ-
ष्टानामशुचित्वम् । पण्येयत्प्रसारितं तच्चण्डालादिस्पृष्टमपि शुद्धम् । अशुद्धदेशाक्रमणादुपघातेऽपि ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यंच
नित्यमनापद्यपि मेध्यम् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुहस्तः कारवोरजकचेलधावकसूपकाराद्याः तेषांहस्तः शुचिः शुचित्वं तत्साध्ये कर्मणि व-
स्त्रधावनादौ सूतकादिसंभवेपि पण्यंपण्यार्हविक्रेयं वस्त्रादि तत्शुद्धं । भिक्षाणांसमूहोभैक्षं ब्रह्मचारिगतं ग्रामं रथ्याक्रमणा-
दिनापि न दुष्यति ॥ १२९ ॥

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शुकुनिः फलपातने ॥ प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । मेध्यतयाशुचित्वमाह । सर्वस्त्रीणामास्यं शुचि परिचुम्बनादौ स्त्रियश्च रतिसंसर्गइति स्पृत्यन्तरम् । रतिसंबन्धिनीष्वेव न मातृभगिन्यादिषु । अत्रउल्लिष्टप्रतिषेधोयनः मन्तव्योयोषितः सत्यपि रतिसंबन्धित्वेनाश्रीयाद्धार्यया सार्धमितिवचनान्न भुज्येतेतिसिद्धंचतुर्थीध्याये । नित्यग्रहणान्नसंयोगवेलायामेव किंताहि तदर्थीयामन्त्रप्रवृत्तौ । शुकुनिःफलपातने पक्षिमात्रवचनेपि शुकुनिशब्दः काककङ्कनादीनांविट्भुजानेष्यते । समाचारात्पातनग्रहणादृक्षस्थस्य फलस्यायवधिः । प्रसवे दुग्गमानायागोर्वत्सः पयःप्रक्षरणार्थस्तनेषु संश्लिष्यते । अथवोच्यते । गावोमेध्यामुखादतइतिवचनादशुचित्वे ग्रामे तन्निवृत्त्यर्थवचनमतस्तदीयास्यसंस्पर्शस्य । नतु श्वा शुचिः मृगतु यदाखेटकादौ गृह्णाति हन्तुं तदाशुचिः । ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आस्यं रतिकाले चुम्बनादौ । फलस्य पातने पातनार्थं चञ्च्वा वृन्ताघाते नतु फलघातेपि । प्रसवे प्रसवार्थस्तनोच्छिष्टतायां । मृगग्रहणे दन्तैरुच्छिष्टीकृत्य जीवतोग्रहणे ॥ १३० ॥

(३) कुङ्कुकः । सर्वदा स्त्रीणामुखंशुचि । तथा काकादिपक्षिणांचञ्चूपातपतितंफलंशुचि वत्समुखंच दोहसमये क्षीरप्रक्षरणेशुचि । श्वाच यदा मृगादीन्हन्तुंगृण्हाति तदा तत्र व्यापारे शुचिः स्यात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नित्यमास्यमिति । चुम्बनादौ आस्यमुपलक्षणम् ॥ सोमःशौचंदौ स्त्रीणांगन्धर्वाश्च शुभांगिरम् । पावकः सर्वमेध्यत्वमेध्यावै योषितःसदेति याज्ञवल्क्योक्तेः । शुकुनिः फलपातने चञ्च्वाघातेन काकादीनां पतितंफलंशुचिः । प्रसवे दुग्धप्रक्षरणार्थंचोषणे । श्वा मृगग्रहणे शुचिरिति ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । कार्यविशेषापेक्षया शुचीत्याह नित्यमिति । नित्यग्रहणं सर्ववर्णस्त्रीणांविशेषणार्थम् ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणां आस्यं मुखं संभोगकाले चुम्बनादिविषये शुचि ॥ १३० ॥

श्वभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ॥ क्रव्याद्भिश्च हृतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ १३१ ॥

[शुचिरग्निःशुचिर्वायुः प्रवृत्तोहि बहिश्चरः । जलं शुचि विविक्तस्थं पन्था संचरणे शुचिः ॥ १॥] +

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्वामृगग्रहणइतिमृगवधेश्वाशुचिरित्येतावदेवविवक्षितं इहतु तेन गृहीतोन्धैर्वादण्डादिघातेनेतिविशेषः । उत्तरार्धंश्लोकार्थोविधीयते । क्रव्याद्भिः श्येनजम्बूकप्रभृतिभिः चण्डालाद्यैः । आदिग्रहणं त्रापदादीनामन्नाधाय । दस्यवोनिषादव्याधादयःप्राणिवधजीविनः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्वभिर्हृतस्य दन्ताघातादिना मृतस्य । क्रव्याद्भिर्घ्राद्यैः । चाण्डालाद्यैर्हत्वा स्पृष्टस्य न तत्स्पर्शदोषः ॥ १३१ ॥

(३) कुङ्कुकः । कुकुरैर्हृतस्य मृगादेर्यन्मांसंशुचि मनुरवोचत् तच्छ्राद्धाद्यतिथिभोजनादावेव द्रष्टव्यम् । अन्यैश्चाममांसादिभिर्व्याघ्रश्येनादिभिश्च व्याधादिभिश्च मृगवधजीविभिर्हृतस्य ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रोपलक्षणं क्रव्यादादीनामित्याह श्वभिरिति । दस्युर्जातिविशेषः वक्ष्यमाणः ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रव्याद्भिः व्याघ्रादिभिः एतैर्हृतमांसंशुचि ॥ १३१ ॥

[रामचन्द्रः । शुचिरिति । पन्थाः संचरणे सोमसूर्याशुभिः शुचिः । बहिश्चरः वायुः ।]

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ॥ यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः
॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । खशब्दोयमिन्द्रियवचनः । तेन कर्मेन्द्रियाणिपादयोर्यहणे यान्यधस्तान्यमेध्यानिबहुवचनंप्रत्यय-
द्वयकं ऊर्ध्वनाभेरित्यनेन विरोधात् । तत्रनाभेरूर्ध्वमेध्यातरत्वमुक्तम् । प्रकर्षश्च । यद्यधस्तान्यमेध्यात्वमभवति ततउपपद्यते ।
नहि भवति शुक्लः कृष्णतर इति । न चायमिन्द्रियवचनः किंताहिच्छिद्रार्थोयम् । तदुक्तं समशीर्षण्याः प्राणा इति । अधोद्वेच्छिद्रे
स्त्रीपुंसोपस्थभेदाद्बहुवचनं । एवं सत्यन्तरास्पर्शोपि हस्तादेः शुद्धता । यदितद्रतश्लेष्मसंबन्धोन भवति ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । खानि चक्षुरादिरन्ध्राणि । यान्यधः पायुलिङ्गमिति अतस्तत्संस्पर्शो प्रायश्चित्ताधिक्य-
मित्यर्थः । बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया । देहात् यत्र देहदेशे श्लेष्मादिमलानां निःयावस्थानं तस्माच्च्युता अनपवामेध्याः । तत्र-
स्थास्तु तेनैवाङ्गेन स्पृश्यमानान दोषाय अङ्गान्तरेणाकर्षे देहाच्च्युतेरप्यावश्यकत्वात् ॥ १३२ ॥

(३) कुङ्कुकः । यानि नाभेरुपरीन्द्रियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवित्राणि भवन्ति अतस्तेषां स्पर्शने नाशौचम् ।
यानि नाभेरधस्तान्यशुचीनि भवन्ति अधश्छिद्रेषु च बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वापेक्षया वक्ष्यमाणाश्च वसादयो देहमला देहा-
निःसृता अशुद्धा भवन्ति ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ऊर्ध्वमिति खानि इन्द्रियाणि देहात् स्वत्वस्थानात् च्युता भट्टमला विण्मूत्रदूषिकादयः
॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । खानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि । मलान्वक्ष्यति । मला देहच्युता भेदमेध्यानदेहस्थाः । अमेध्यानां स्पर्श-
शौचकर्मव्यतिभावः ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । देहच्युता मलाः अमेध्याः ॥ १३२ ॥

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ॥ रजोभूर्वायुरग्निश्च स्पर्शो मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । तथा दूषिकादुष्टेन पुनश्चासंस्पर्शनाय स्वेदजानाम् । गोपहणमजैडकस्य । अश्वग्रहणहस्त्य-
श्वतराणाम् । सूर्यग्रहणज्योतिषाम् । विप्रुष उर्ध्वबिन्दवः स्पर्शमात्रानुभवेनया अदृश्यमानरूपविशेषाः छाया चण्डालादीनां ।
भूश्चण्डालादिस्पृष्टा पश्यामाक्रम्यमाणाशुद्धा । अन्यस्यास्तु संमार्जनादिविहितम् । एते मक्षिकादयः पुरीषादिस्पृशन्तो न
दूषयन्ति ॥ अजाश्वमुखतो मेध्यगावो मेध्यामुखादन्ते ॥ मार्जारनकुलौ स्पृश्यौ शुभाश्च भृगपक्षिण इति स्मृत्यन्तरे ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मक्षिका जीवनकालेऽन्नाद्याक्रमणे । विप्रुषो लज्जलकणा उच्छिष्टभूता अपि न स्नान-
पर्यन्तशोध्यदोषहेतवः यद्वा आचामयतो ये तोयबिन्दवः पादावुपस्पृशन्ति तत्परमेतत् । छाया वृक्षादेः । सूर्यरश्मयो
गवाश्वौ रजोभूमिर्वायुरग्निश्चण्डालादिस्पर्शोपि स्वेन स्पर्शने कर्तव्ये मेध्यानीत्यर्थः । अनाकरस्थोऽयं श्लोक इति केचित्
॥ १३३ ॥

(३) कुङ्कुकः । मक्षिका अमेध्यस्पर्शान्धोऽपि विप्रुषो मुखनिःसृता अल्पाजलकणाः छायापतितोर्देहीनस्पर्शस्यापि
गवादीनि चाग्निपर्यन्तानि चण्डालादिस्पृष्टानि स्पर्शो शुचीनि जानीयात् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । एतानि मेध्यानीत्याह मक्षिकेति । विप्रुषो मुखनिःसृता बिन्दवः अनवच्छिन्नजलधारावा ।
मक्षिकासन्ततधारा इत्युक्तेः । छाया वृक्षादेः । स्पृष्टा चण्डालादिभिः । एवं गवादिसप्त । अन्यश्च ॥ अजाश्वमुखतो मेध्यागावो

(१३२) न्यधस्तानि न्यधस्तादमेध्यानि (क, ग, घ, च, ण)

मेभ्यामुखादते । मार्जारनकुलौऽस्पृश्यौ शुभाश्च घृगपक्षिणइति स्मृत्यन्तरात् । मार्जारनिषेधाचारस्तुकर्मण्येव ॥१३२॥

(५) नन्दनः । उपहतान्यपि कानि मेभ्यानीत्याह मक्षिकेति । विमुषोबिन्दवः । छाया वृक्षादिच्छाया । ऋद्धा-
लादिस्पृष्टानामपि मक्षिकादीनांस्पर्शानातुपपन्नइत्यर्थः ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतानि मक्षिकादीनि चाण्डालस्पर्शकृतानि स्पर्शे मेभ्यानि निर्दिशेत् विमुषः अल्पजलकणाड-
च्छिष्टभूताः । छाया वृक्षादेः गोः अश्वः भूः भूमिः ॥ १३३ ॥

विष्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थमृद्धार्यादेयमर्थवत् ॥ दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । देहाच्चैव मलाःच्युताइत्यशुद्धतायामिदमुच्यते । विष्मूत्रे उत्सृज्येते येन सविष्मूत्रोत्सर्गः पा-
श्वादिस्तस्य शुद्ध्यर्थमृद्धार्यादेयमर्थवत् अनाहत्यसंख्यांयावतीभिर्गन्धलेपावपसर्पतस्तावतीरपोमृदश्चगृहीयः । देहेभवा-
दैहिकामलाअशुचित्वापादकाः । तदर्थःत्वपि शुद्धिषु मृद्धारिणी उभे अप्यर्थवती आदेये । स्मृत्यन्तरे पठ्यते ॥ आददीत-
मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्ध्ये वसादिषु । उत्तरेषु तु षट्त्वद्भिःकेवलाभिस्तुशुध्यति । विशुद्धेषु श्लेष्मादिषु स्मृत्यन्तरे पठितं
लोहविलंसननासिक्यंश्लेष्माचक्षते तेषामेवसत्यप्युत्तरषट्कतयानमृदआदातव्याएव ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्सर्गउत्सृष्टशेषः । मृद्धारित्यविवक्षितः शब्दक्रमोवारिणःप्रथममादेयत्वात् । अर्थवत्
प्रयोजनवत्तया यावतागन्धलेपक्षयः । दैहिकानां वसाशुक्रमित्यादिना वक्ष्यमाणानां द्वादशानां तज्जेषाद्वादशसु शुद्धिषु
तत्र पूर्वमलषट्के मृद्धारिणी उत्तरषट्के तु वारिमात्रं बौधायनवचनात् अत्रोत्तरषट्केपि मृद्धिधानलेपबाहुल्यापेक्षयेति
प्राप्तम् ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । विष्मूत्रमुत्सृज्यते येन सविष्मूत्रोत्सर्गः पाश्वादिस्तस्य शुद्ध्यर्थमृद्धारि गृहीतव्यमर्थवत्प्रयोजन-
नवधावता गन्धलेपक्षयोभवति । तथा शारीराणां वसादिमलानांसंबन्धिषु द्वादशस्वपि गन्धलेपक्षयार्थमृद्धारि प्राप्तम् ।
तत्र स्मृत्यन्तरात्पूर्वषट्के मृज्जलग्रहणम् । उत्तरषट्के जलमात्रग्रहणम् । तदाह बौधायनः ॥ आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु
शुद्ध्ये । उत्तरेषु च षट्त्वद्भिःकेवलाभिर्विशुध्यति । ततश्च द्वादशस्वपीति मानवंमृद्धारिग्रहणवचनं व्यवस्थयामृद्धारिणो-
र्ग्रहणे सति न विरुध्यते । गोविन्दराजस्तु मनुबौधायनवचनसंदर्शनादुत्तरषट्केऽपि विकल्पमाह । सच व्यवस्थितोदैव-
पित्राद्यदृष्टकर्मप्रवृत्तेउत्तरेष्वपि मृदमादद्यान्वान्यदा ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विष्मूत्रेति । अर्थवत् । यावतागन्धलेपक्षयोभवेत्तावदुपादेयमित्यर्थः । गन्धलेपक्षय-
करंशौचं कुर्यादिति याज्ञवल्क्योक्तेः । शुद्धिषु शोधनकर्तव्यास्तु तदुक्तं ॥ आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्ध्ये । उत्तरेषु तु
षट्त्वद्भिःकेवलाभिर्विशुध्यतीति बौधायनोक्तेर्व्यवस्था । अतो गोविन्दराजोक्तविकल्पोऽनवसरः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । विष्मूत्रयोरुत्सर्गे तल्लेपाद्यभावेऽपि शुद्ध्येमृद्धार्यादेयम् । अर्थवत्प्रयोजनवत् गन्धलेपक्षयकरमि-
तियावत् । दैहिकानांमलानां द्वादशसु शुद्धिषु द्वादशमलानांशुद्धिषु । अत्रापिमृद्धार्यादेयमित्यनुषङ्गः ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विष्मूत्रोत्सर्गे तयोःशुद्ध्यर्थमृद्धारि अर्थवत् प्रयोजनवत् । गन्धादिदूरीकरमित्यर्थः ॥ १३४ ॥

वसाशुक्रमसृङ्गजामूत्रविट्प्राणकर्णविट् । श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदोद्वादशैते नृणां मलाः ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । यान्येतानि द्वादशमलानि दर्शितानि नृग्रहणं पञ्चनखानांप्रदर्शनार्थं । श्वशृगालादीनां त्वस्पृश्य-
त्वादेव सिद्धम् । विष्मूत्रे तु सर्वस्याजाविकगवाश्वेभ्योन्यत्र ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुक्रपदं रजसोऽप्युपलक्षणम् । असृक्पदं पूयसायुमांसादेः । विट् विष्ठा । कर्णविट् कर्णमलं तदास्थमलस्यापिष्ठीवनादेरुपलक्षणम् । नखपदं केशलोमादेरपि । श्लेष्म नासामलं । दूषिका नेत्रमलं । त्वेदपदेन गात्रमलानामपि ग्रहणम् ॥ १३५ ॥

(३) कुङ्कुमः । वसा कायलेहः शुक्ररेतः असृक्कृतं मज्जा शिरोमध्ये पिण्डितलेहः दूषिकाऽक्षिमलः त्वेदः श्रमादिना देहनिःसृतजलं वसादयोद्वादशनराणादैहिकामला भवन्ति ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्मलान्याह वसेति । वसा कायलेहः । मज्जा अस्थिगतलेहः । अश्रु नेत्रमलं । दूषिका तदुद्वःपूयविशेषः ॥ १३५ ॥

(५) गन्धनः । द्वादशमलानाह वसेति । कर्णविट्कर्णमलम् । मलग्रहणमन्येषामपि तत्तुल्यानामुपलक्षणार्थम् । अर्थान्तरितेन येन कार्यं पादावनेजनं मृत्पूर्वकं यथा तोयमशुचिक्षालनाय च ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वसादयोद्वादश नृणां मलाः मज्जा पूयसायुमांसत्वगादेरुपलक्षणम् । कर्णविट् त्वेदहमात्रमलानामुपलक्षणम् । दूषिका नेत्रमलम् ॥ १३५ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ॥ उभयोः सप्त दातव्यामृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६ ॥

(१) मेघातिथिः । विष्मन्त्रोत्सर्गानन्तरं मेहस्य शुभ्यर्थमेकाशृदातव्या वामेन । स्मृत्यन्तरे शुद्धिविधानाद्यावती तस्मिन्हस्ते याति तावती सोदका ग्रहीतव्या । अहंतु ब्रुवे । अर्थवदिति वचनेनोक्तमेव परिमाणम् । केचित्तु पठन्ति । प्रथमा मसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तुतर्द्धिका । तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणे । एतच्च परिमाणपायावेव । अन्यत्र त्वर्थवदित्येकोत्सर्गेपीयत्येव संख्या । आवृत्तिविधानंचेदं मृदांभेदे गवादिवत् । तथाचात्रोच्यते । वल्मीकादूरतरादश्वस्थानाञ्चाप्येत्यादि । एवमिह सिताकृष्णालोहितेत्याद्यपि नादरणीयम् । अभीप्सता इच्छतेति ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र विष्टोत्सर्गे शौचप्रकारमाह एकालिङ्गदिति । एकाशृच्चिपर्वपूरिका । गुदाल्लोहेन मलमपकृष्य तिस्रः मसृतितदर्धतदर्धमानाः स्मृत्यन्तरात् । करादौत्वामलकमात्रास्त्वित्युपक्रमे शौचार्थंचैवमृत्तिका इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात्तावत्प्रमाणतोद्भूतः । एकत्र वामे । उभयोर्वाभिमर्दक्षिणयोः ॥ १३६ ॥

(३) कुङ्कुमः । मूत्रपुरीषोत्सर्गे सति शुद्धिमभीप्सता मृद्वार्यादेयमर्थवदित्युक्तत्वाजलसहिता मृदेका लिङ्गेदातव्या । गुदे तिस्रोमृदः । तथैकस्मिन्करे वामे । शौचविदक्षिणहस्तनाथः शौचे नियोजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वेन शोधयेदिति देवलवचनात्तस्यैवाधः शौचसाधनत्वात्तत्रैव दशमृदोदातव्यास्तत उभयोः करयोः समदातव्याः । यदातूक्तशौचेनापि गन्धलेपक्षयोः भवति तदा यावदपैत्यमेभ्याक्तादितिवचनादधिकसंख्याऽपि मृदातव्या । एतद्विषयाप्येव मुनीनामधिकमृत्संख्यावचनानि । मृत्परिमाणमाह दक्षः ॥ लिङ्गेऽपि मृत्समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यथा । द्वितीया च तृतीया च तदर्धाधां प्रकीर्तिता इति यदातूक्तसंख्यायाअल्पेनापि गन्धलेपक्षयोः भवति तदा संख्यावाक्यारम्भसामर्थ्यात्संख्या पूरयितव्यैव ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैकेति । एकत्र करे वामकरे उभयोरिति शुभ्यधिकरणद्वित्वोपलक्षणं तेन पाणिपादद्वयशौचसिद्धिरत आह ॥ शौचविदक्षिणहस्तनाथः शौचेनियोजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वेन शोधयेदिति देवलोकेः । दक्षि-

णकरशौचं संसर्गजलेपक्षयार्थम् । अत्रसङ्ख्याऽदृष्टार्था अधिकेनन्यूनेनवा गन्धलेपक्षयस्यावर्णभावितात् ॥ गन्धलेपक्षयं करं शौचं कुर्यादतन्द्रितइति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । एकालिङ्गे विभक्तिविपरिणामः । एकस्मिन्वामेकरे । उभयोः करयोःसंहतयोः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मूत्रपुरीषशौचाय मृत्परिमाणमाह एकेति । शुद्धिमभीप्सता पुंसा मृदोदातव्याः । उभयोर्हस्तयोः ॥ १३६ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । शौचविधिराश्रमविशेषेण अनाश्रमिणस्त मृद्धार्यदेयमर्थवदित्येतदेव शूद्रस्यापि गार्हस्थ्येऽधिकारास्त्यवत्येषा सख्या ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विगुणमित्यादि संख्यातो न स्मृत्यन्तरसिद्धपरिमाणतः अत्र तस्याएव प्रक्रमान् प्रकृतार्थत्वाच्चसर्वनाम्नां वारत्रयगृहीताधिकानां तु मानापेक्षायामन्यमानस्य प्रसृत्यर्थाधस्य ग्रहणम् ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । एका लिङ्गइत्यादियच्छौचमुक्तंतद्रहस्थानामेव ब्रह्मचारिणां द्विगुणं वानप्रस्थानां त्रिगुणं यतीनां पुनश्चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र व्यवस्थितिमाह एतदिति । यतीनां त्रिदण्डिनां आश्रमसमभिध्याहारान्नैकदण्डिनां नोच्छिद्योनाशुचिर्भवेत् अन्याश्रमस्थइत्यादिश्रुतेः । तत्रच ॥ यच्छौचं दिवसे प्रोक्तं तदर्थनिशिसन्ध्ययोः । तदर्थमातुरेकाले पथि शूद्रवदाचरेदिति पठन्ति । तेन शूद्रे सङ्ख्यानेष्ट किंतु गन्धलेपक्षयमात्रम् ॥ १३७ ॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ॥ वेदमध्येप्यमाणश्च अन्नमश्रंश्च सर्वदा ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । मूत्रोत्सर्गदेशान्मूत्रादिसंबन्धात् कृत्वा शोधयित्वा यथोक्तेन विधिना आचान्तः खानि इन्द्रियाणि उपस्पृशेत् । वेदमध्येप्यमाणश्च द्वितीयेत्वाध्यायविधौ प्राथमिकार्थत्वात्करोतेः कृत्वा उत्सृज्येति प्रतीयते । उत्सृज्य मूत्रपुरीषचपायूपस्थक्षालयित्वा आचामेद्देदमध्येप्यमाणश्च त्वाध्यायविधेरधर्मतयोक्तमध्येप्यमाणस्त्वाचान्तइति । इदं त्वध्यापयतोऽन्यतोवा अन्यथा वेदमुदाहरन्त उच्यन्ते । लौकिकानि क्रियान्तराणि कृत्वा नानाचान्तोवेदाक्षराण्युच्चारयेत् । अन्नमश्रंश्च । ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचान्तइति त्रिर्जलंपीत्वा द्विःप्रमृज्यादिति वक्ष्यमाणमाचमनंकृत्वेत्यर्थः । खानि आस्यघ्राणचक्षुश्रोत्रनाभित्दयब्रह्मरन्ध्राणि स्पृशेदिति साङ्ख्यमाचमनं दर्शितम् । वेदमध्येप्यमाणोऽध्यापयित्यन्नमध्येप्यमाणीवा । अश्रन्नशानादौ । अत्र कृत्वा मूत्रपुरीषवेत्यप्रायत्यातिशयमात्रोपलक्षणम् । अध्येप्यमाणोऽन्नमश्रन्नित्यत्यन्तप्रयत्नसाध्यकर्मारम्भोपलक्षणम् । तेनाप्रायत्यनिवृत्त्यर्थं प्रयत्नसाध्यकर्मारम्भयोग्यतावार्थमाचमने कार्ये । गृहस्थानामिन्द्रियादिस्पर्शनसहितमाचमनमिति दर्शितम् ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । मूत्रपुरीषकृत्वा कृतयथोक्तशौचस्मिराचान्तइन्द्रियच्छिद्राणि शीर्षाण्यभ्यानि च स्पृशेद्देहाध्ययनचिकीर्षन्नन्वाऽश्रन् । यत्तु द्वितीयाध्याये अध्येप्यमाणस्त्वाचान्तो निवेद्य गुरवे श्रीयादाचम्येत्युभयमुक्तंतद्रताद्वत्त्वार्थम् । इदं तु पुरुषार्थशौचायेत्यपुनरुक्तिः ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कृत्वेति वेदमध्येप्यमाणइति द्वितीयाध्यायोक्ताचमनवर्मापणार्थम् ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । आचान्तः पीतजलः । खानि चक्षुर्नासिकाश्रोत्राणि । अन्नंचभोक्ष्यमाणः । सर्वदाशुचिरपि ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मूत्रपुरीषं कृत्वा हस्तपादौ प्रक्षाल्य आचान्तः सन् खानि छिद्राणि मुखादीनि उपस्पृशेत् तत्राह कर्मपुराणे ॥ अङ्गुष्ठानामिकाभ्यांच स्पृशन्नेत्रद्वयंततः । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयं ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे च समं स्पृशेत् । सर्वासामथयोगेन हृदयं सुतलेन च ॥ संस्पृशेद्द्वै शिरस्तद्वदङ्गुष्ठेनाथ वा द्वयमिति । वेदमध्येष्यमाणः वेदाध्ययनं कुर्वाणः अध्ययनादौ आचान्तः त्रिराचम्य खानि छिद्राणि स्पृशेत् । च पुनः स्नानभोजने कुर्वन् आदावेवाचामेत् ॥ १३८ ॥

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥ शारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत् सकृत् ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमनुवादः स्त्रीशूद्रार्थः उक्तमध्ये तस्त्रीशूद्रार्थमुच्यते । केचिद्याचक्षते शूद्रः स्पृष्टाभिरद्भिरिति स्पर्शमात्रमप्राप्तं शूद्रेण कर्तव्यं अतः परिमार्जनं श्रोत्रादिस्पर्शनं वाप्राप्तं सच्छूद्रविषयतया विधीयते । स्त्रीणां तु कृद्भाभिः पूयते विप्र इति जातिनिर्देशात्पुंवत्प्राप्ताविदमुच्यते । शारीरं शौचमपि च निवृत्तिवचनसामर्थ्याद्यद्यध्ययनभोजनयोः शुद्धः प्रवर्तते तदा नावश्यं त्रिरावृत्तिः स्यात् । नापि प्रमार्जनं । किं हि आचमनं यावतीनां तावतीनामपामिन्द्रियस्पर्शनंच । नान्यो ब्रह्मचारिधर्मोक्त आचमनविधिः ॥ १३९ ॥

(५) सर्वज्ञानारायणः । अन्यत्र यथा कर्तव्यंतदाह त्रिराचामेदिति । आचामेत् पिबेत् तद्भाभिः पूयत इत्याद्युक्तविधिना । प्रमृज्यादङ्गुष्ठतलेन । शारीरं शरीरस्य शौचमिच्छन् । एतेन प्राणस्पर्शनं शून्यमप्यल्पप्रायस्य विषये गृहस्थस्याचमनान्तरमस्तीति दर्शितम् । ब्रह्मचारिणस्त्विन्द्रियादिस्पर्शं देवाचमनमिति द्वितीये दर्शितम् । अतएव नपौनरुक्त्यम् । यतिवन्स्थयोश्च शौचवाचमनेऽप्याधिक्यस्य युक्तत्वात् आधिक्यान्तराश्रवणाच्च ब्रह्मचारिवदेवाचमनम् । स्त्रीशूद्रमिति स्त्रीच शूद्रश्च सर्वत्र विषये सकृत् सकृत् एकवारं पिबेत् सकृच्च मार्जयेदित्यर्थः । एतच्चानुपनीतस्यापि शूद्रतुल्यत्वान्नास्याचमनकल्प इति त्रिराचामेदित्यादिकल्पनिषेधपरम् ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । आचान्त इति युक्तं तत्र विशेषमाह त्रिराचामेदिति । देहस्य शुद्धिमिच्छन् यमं वारत्रयमपोभक्षयेत् । ततो हि मुखं परिमृज्यात् । स्त्रीशूद्रश्चैकवारमाचमनार्थमुदकं भक्षयेत् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्रिराचामेदित्यादि सकृदिति तत्राप्यन्तः सकृत् स्पृष्टाभिरन्तत इत्युक्तेः । अत्र विड्विद्यादिसकृदन्ताः षट्श्लोकाङ्गानेन शुद्ध्यतीत्यत्र स्थानभ्रष्टाः शारीरं शौचमिति लिङ्गात्वेत्यादिः ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । आचान्त उपस्पृशेदित्युक्तं तत्कतिकृत्व आचान्त इत्यपेक्षायामाह त्रिराचामेदिति । मुखभोष्टौ । स्त्रीशूद्रौ सकृत् सकृदाचामेतां सकृत् प्रमृज्याताम् । उक्तस्याचमनकल्पस्य पुनरुपन्यासस्तस्य शरीरशूद्रौ प्राधान्यज्ञापनार्थः ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिः त्रीन्वारान् आचामेत् । ततो मुखं द्विः प्रमृज्यात् स्त्रीशूद्रयोः सकृत् सकृत् ॥ १३९ ॥

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ॥ वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्योक्तः सच्छूद्राणां प्रसंगेनायं धर्म उच्यते । न्यायवर्तिनो द्विजशुश्रूषवो महायज्ञानुगमिनश्च-

(१३९) शौचमिच्छन् हि = मिच्छन्ति (च)

48

यद्यङ्गं नयन्ति नगच्छन्ति अङ्गमनेत्वङ्गस्य क्षालनादिनैव शुद्धिरिति तात्पर्यम् । गतान्यास्यमास्यमभ्यप्रविष्टापाणि । दन्तयोरन्तरे मध्येऽधिष्ठितं प्रविष्टमनकल्कादि नोच्छिष्टं पुरुषं करोति एतच्चोद्धरणासंभवे रसाद्यनुपलब्धौ चेति स्मृत्यन्तरात् ॥ १४१ ॥

(३) कुङ्कः । निष्ठीव्योक्तानृतानि चेति । निष्ठीवतामाचमनविधानाद्विदुषामपि मुखान्निःसरणं निष्ठीवनमेवेति मसक्तौ शुद्ध्यर्थमपवादमाह । मुखभवाविमुषोयाअङ्गेनिपतन्ति ताउच्छिष्टं कुर्वन्ति तथा श्मश्रुलोमानि मुखप्रविष्टानि नोच्छिष्टतां जनयन्ति । दन्तावकाशस्थितं चान्नावयवादि नोच्छिष्टं कुरुते । अत्र गौतमीये विशेषः । दन्ताश्लेषेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिर्मर्षणात्प्राक्युतेरिति । एके च्युतेष्वाहारवद्विद्यानिगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । नोच्छिष्टं कुर्वते नोच्छिष्टदोषमावहन्ति । आस्थंगतान्यपि सन्ति । दन्तान्तरधिष्ठितं दन्तासक्तमन्नादि दन्तासक्तं तु दन्तवदित्युक्तेः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । अथ क्वचिदनुष्ठितादाचमनादपवादमाह नोच्छिष्टमिति । मुख्याः मुखोद्भवाः मुखाद्गता इति यावत् । याविमुषोऽङ्गं नयन्ति तानोच्छिष्टं पुरुषं कुर्वन्ति । तथा आस्थंगतानि श्मश्रूणि च नोच्छिष्टं कुर्वन्ति । यद्दन्तान्तरधिष्ठितं स्थितमन्नादिकं चोच्छिष्टं न करोति । दन्तवदन्तलग्नेषु शुचिस्थानाच्युतेषु । दन्तलग्नेष्वन्नादिषु दन्तेष्विव शुचित्वम् । स्थानादन्तस्थानादन्तलग्नेषु परिच्युतेषु तन्निगिरञ्छुचिः स्यात् ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । या विमुषः अङ्गं नयन्ति न प्राप्नुवन्ति तामुख्यामुखोद्भवा उच्छिष्टं कुर्वते । यदाङ्गं गच्छन्ति तर्ह्यङ्गस्य क्षालनाच्छुद्धिः । आस्थं मुखं गतानि प्रविष्टानि श्मश्रूणि नोच्छिष्टं कुर्वन्ति । दन्तान्तरधिष्ठितं दन्तसक्तं चान्नादिकं नोच्छिष्टं करोति । अच्युतं तन्तसमं ज्ञेयं ॥ दन्तवदन्तसक्तेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्भवेदिति वाक्येन ॥ १४१ ॥

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ यआचामयतः परान् ॥ भौमिकैस्ते समाज्ञेयान तैराप्रयतो भवेत् ॥ १४२ ॥

[दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेषु चेन्न तु ॥ परिच्युतेषु तत्स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ १ ॥]*

(१) मेघातिथिः । परानाचमयतः परेभ्य आचमनं ददत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यः परस्मात् आचमनं ददाति तस्याचमयितृहस्तादधोङ्गुलिर्विवरेभ्यः पतद्भिस्त्वबिन्दुभिर्भूम्यभिघातोत्थैर्यथाचमनस्य दातुः पादौ स्पृश्येते तदा न तैरशुचिर्भवति । भौमिकैर्यथानुपहतायां भूमौ स्थिताः काश्चिदुदकमात्राः शुद्धा एव तेषु च्छिष्टाहस्तात्पतन्त उदबिन्दवः । न तैः स्पृष्टः अप्रयतः अशुचिः । परग्रहणाद्यआचामयति तेन तत्संसर्गो रक्षितव्यः अन्येन च समीपस्थेन । पादग्रहणाद्यजङ्घाद्यन्तरस्पर्शो दुष्ट एव ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बिन्दवो वक्त्राग्निर्गता जलबिन्दवो न तु बहुजलम् । पादाविति प्रायिकत्वाद्दुःकमङ्गान्तराण्यपि । आचामयत आचमनार्थं जलमपवर्जगतः । भौमिकैर्भूमिस्थैः शुद्धैर्बिन्द्वन्तरैः ॥ १४२ ॥

(३) कुङ्कः । अन्येषामाचमनार्थं जलं ददातये बिन्दवः पादौ स्पृशन्ति न जङ्घादि विशुद्धभूमिषोदकैस्तुल्यास्तेन नाचमनार्हो भवति । तदा तत्र च्यवनावस्थैरुक्ताचमनः शुभ्यति द्रव्यं च शुभ्यति ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् परानाचामयतो जनस्य ये जलबिन्दवः पादौ स्पृशन्ति तेनोच्छिष्टा इत्याह स्पृश-

न्तीति । भौमिकैर्विशुद्धिभूमिगैः । समाःसदृशाः । तैर्जलबिन्दुभिरमयतोऽशुद्धो न भवेत् । पादग्रहणान्तोऽप्यत्र स्पृष्टाभिर-
शुद्ध इति मेधातिथिः ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । परानाचमयतो जलमावर्जयतः पादौ स्पृष्टान्याचामतो मुखगलिताये बिन्दवस्ते भूगतजलवन्नोच्छिष्ट-
करादयर्थः ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये बिन्दवः आचामयतः परान्समीपवर्तिनः द्विजान् तैर्बिन्दुभिः अमयतः अशुचिः । न भवेत् ।
भौमिकैः भूनिर्बन्धकैः समाज्ञेयाः ॥ १४२ ॥

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ॥ अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमनार्हेण प्रायश्चित्तेन युक्तः पुरुष उच्छिष्ट उच्यते । तद्यथा कृतमूत्राद्युत्सर्गश्चाकृतशौचाच-
मनादिश्च यश्चाभ्यधादिसंस्पर्शदूषितो यदि पुरुषो द्रव्यहस्तो हस्तेन च गृहीतं भक्ष्यभोज्यादि द्रव्यवत्त्वादिवा येन स उच्य-
ते द्रव्यहस्तः । वज्रहस्तादिवत्प्रयोगव्यवस्था । सचेत्स्पृष्टो भवति तदा अनिधायैव तद्रव्यमनपनीय हस्तगृहीतद्रव्य एवा-
चामेत् । कथंचन हस्तस्थे द्रव्य आचमनसंभवः । आमणिबन्धनात्पाणी प्रक्षालयेदिति तत्रविधिः । केचिदाहुः । शरीर-
संस्पर्शमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितं न हस्तस्यैव एवमशुद्धावपि स्कन्धाद्यारोपितेऽपि द्रव्ये उच्छिष्टस्याशुद्धतैव तथैवाचा-
न्ते शुद्धिः अतो हस्तात्प्रदेशान्तरे प्रकोष्ठोत्सङ्गादिके तु द्रव्यं गृहीत्वाचामेत् । अभिप्रायो यथैव पुरुषाशौचसंबन्धादशुद्धे
वंतस्यैवान् शुद्धः । गौतमेन तु द्रव्यहस्त उच्छिष्टे निधाय आचामेदित्युक्तम् । अत्र व्याख्यानयन्ति । सत्यपि तुल्यसंहित-
त्वेन निधानमेवाभिप्रेतम् । इतरथा द्रव्यहस्तस्योभयोः शुद्धौ कर्तव्यायांकः प्रसंगो द्रव्यनिधानस्य अतोन्तरेण वचननि-
धानाप्राप्तेर्वचननिधानार्थमेव । कथं तर्हि द्रव्यस्य शुद्धिः प्रयत्नेन पुरुषेण ग्रहणात् । स्पृष्ट्यन्तरविहितेन वा प्रोक्षणेन ॥
प्रचरन् न्नपानेषु उच्छिष्टं संस्पृशेद्यदि । आचामेद्रव्यमभ्युक्ष्य एवंचैव न दुष्यतीति । यद्यन्तरेण वचनमत्र निधानं लभ्यते
अप्यनिधायैवेति वचनमनर्थकं एकवाक्यत्वात् स्पृष्टीनामिह निश्चितेन विधानेन तथाप्येव विज्ञायते । अद्यपुनर्मत-
भेदो गम्यते ततश्च विकल्पः तस्य व्यवस्था गरीयो द्रव्यं निधीयते अन्यदङ्गस्थं कृत्वा वगम्यते । यदापि त्वयमन्नमश्रा-
ति भूयिष्ठं वा उच्छिष्टं स्पृशति आचमनार्हेण वा कृताचमनेन स्पृश्यते । सर्वोऽपि द्रव्यस्योच्छिष्टं संस्पर्शः ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्रव्यहस्तः अग्निपक्वद्रव्यहस्तः । भूमावनिधायोत्सङ्गे कृत्वा आचान्त आचमनेन शुचिता-
मियात् स्वयंतद्रव्यं च ॥ १४३ ॥

(३) कुहूकः । द्रव्यहस्तपदेन शरीरसंबन्धमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितम् । आमणिबन्धात्प्राणिप्रक्षालयेति द्रव्यहस्त-
स्याचमनासंभवात् स्कन्धादिस्थितद्रव्यो यद्युच्छिष्टेन संस्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थायैव कृताचमनः शुध्यति । द्रव्यं च
शुद्धं भवति ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उच्छिष्टेनेति । उच्छिष्टेन जलेन तादृगन्नादिना वा द्रव्यहस्तः अन्नं हविर्द्रव्यादि वा
हस्ते यस्य स तद्रव्यमनिधाय हस्ते कृत्वैवाचान्तः शुचितामियात् । द्रव्यं सोपीति भावः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । उच्छिष्टेन स्पृष्टो द्रव्यहस्तो द्विजस्तद्रव्यं हस्तगतं भूम्यादौ निधायैवाचान्तः सह द्रव्येण शुद्धः स्यात् ।
द्रव्यं भूम्यादौ निधाय आचामेत्स उच्छिष्टस्पर्शदोषो द्रव्यसंक्रामतीत्यभिप्रायः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रव्यहस्तः अग्निपक्वद्रव्यहस्तः उच्छिष्टेन पुरुषेण संस्पृष्टः तद्रव्यं तद्वस्तु भूमावनिधाय आ-
चान्तः सन् शुचितां इयात् प्रामुष्यादित्यर्थः ॥ १४३ ॥

वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव भुक्तान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥

[अनृतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत् ॥ ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वास्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १५ ॥]*

(१) मेधातिथिः । वमनविरेचने प्रसिद्धे । अशितमन्त्रयेन मुखेनोद्ग्रीर्णसवान्तःपुरुषः । यस्योच्चारवेगाअष्टसंख्या-
याऊर्ध्वजाताहरीतक्यादिभक्षणेन ध्याधिनावा सविरिक्तः । तौ स्नानप्रथमंकुर्यातां । ततोन्तेघृतप्राशनंकृत्वैतदन्यदन्नम-
द्याताम् । नचानेन घृतप्राशनेन भोजनान्तरनिवृत्तिः । प्रायश्चित्तेषुद्रव्यशुद्धिरियं भस्मोदकमार्जनवद्धृतप्राशनं । आचमे-
देव भुक्तान्नं । अन्नंभुक्त्वा तदहरेव यदि वमनविरेचने स्यातां तदाचमनमेव केवलं न स्नानघृतप्राशने । अपरैस्तु
त्वत्तन्त्रं व्याख्यायते । भुक्त्वाचामेदेव भोजनान्तरमाचनंविहितं तस्यैवायमपवादः । मैथुनिनः स्त्रियांकृतशुक्रोत्सर्गः स्नाने-
न शुभ्यति ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वान्तोवमनंकृत्वा विरिक्तः कंठमलमतिसार्य स्नानं घृतप्राशनंच कामतः अकामतः स्ना-
नमात्रम् । आचामेदेव नतु तदुच्छिष्टतापगमेपिस्नायात् । मैथुनिनः ऋतुकालेमैथुनकरणे अनृतौ तु मैथुने आचमनमात्रं
स्मृत्यन्तरे उक्तम् ॥ १४४ ॥

(३) कुहूकः । कृतवमनःसंजातविरिक्तःस्नात्वा घृतप्राशनंकुर्यात् दशविरिक्तानविरिक्तइतिगोविन्दराजः । यदि भु-
क्त्वाअनन्तरमेव वमति तदाऽऽचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने । मैथुनंच कृत्वा स्नायात् । इदंत्वृतुमतीविषयम् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वान्तइति वान्तः कृतवमनः विरिक्तः संजातविरिक्तः । भुक्तान्नंसद्योवमने त्वाचमन-
मित्याचामेदिति गोविन्दराजः । मैथुनिनः ऋतुमत्या सह अन्यत्र मूत्रवदित्युक्तम् । सन्निधेर्भोजनाव्यवहितमैथुनिनोवा
॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । वमनविरेचनयोःसमुच्चितयोः स्नात्वाघृतप्राशनीयात् । अन्नंभुक्त्वा तदानीमेव वान्तोविरिक्तश्चेदा-
चामेदेव नतु स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विरक्तंकृतविरिक्तः कृतपुरीषः मैथुनिनः मैथुनकर्तुः ऋतावपि गमनेन शुभ्यति यज्ञादिकार्या-
र्थम् ॥ १४४ ॥

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्तानृतानि च ॥ पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्ययतोऽपि
सन् ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षुत्वा अनिच्छतोवायुप्रेर्यमाणस्य योनासिकाछिद्रादुपजायते शब्दःसक्षवशुस्तंकृत्वा । प्रयतो-
पिसन् एतदध्येष्यमाणपदेनैवसंबन्ध्यते । प्रयतोऽप्यध्येष्यमाणआचम्याधीयीतअध्ययनविध्यङ्गतयाचमनंकुर्यादित्यर्थः ।
स्नानादिभ्यस्त्वनन्तरंसकृदेव । यत्पुनरुक्तं । सुप्त्वाक्षुत्वाचभुक्त्वाचपीत्वापोवैमुनिस्तथा । आचान्तःपुनराचामेन्निष्ठीव्यो-
क्तानृतंवचइति एवमभिसंबन्धोत्र कर्तव्यः । आचान्तोभुक्त्वापुनराचामेत् । यत्र पुनर्द्विराचामेदितिपठ्यते तत्रानन्तर्येणैक
क्रियावृत्तिः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षुत्वा क्षुतं कृत्वा निषीध्य सश्लेष्मवक्त्ररसनिरस्य प्रयतोपि सन्नेकेनाचमनेनापरमप्याचामेदिति द्विराचमनमुक्तम् । अध्येष्यमाण इत्यध्ययनार्थप्रायत्यहेतुतया द्विराचमनं विहितम् ॥ १४५ ॥

(३) कुङ्कुकः । निद्राक्षुब्धोजनश्लेष्मनिरसनमृषावादजलपानादि कृत्वाऽध्ययनं चिकीर्षुः शुचिरप्याचामेत । यन्भुक्ताचोपस्थश्लेष्मसम्यगिति तथा अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तइति द्वितीयाध्यायोक्ततद्भूतात् त्वेन । इहतु भुक्ताचमनविधानं पुरुषार्थमध्ययनाङ्गतयाचमनविधानं गृहस्थादीनामपीति ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतेष्वप्यु पुनराचामेदित्याह सुमेति । आचमनं द्विविधं प्रायश्चित्तार्थं कर्माङ्गं च आचमनेन कर्तव्यमिति गोभिलस्मरणान् । प्रयतोपीत्यनेन कर्माङ्गं भाचान्त एतेषु जातेष्वचामेदित्यर्थः । चत्रयमनुक्तरध्योपसर्पणाद्यर्थम् । प्रयतोप्यध्येष्यमाण आचम्याधीधीतेति मेधातिथिः । तत्राध्यध्येष्यमाणश्चाचामेदित्यनेन प्रत्याचमनस्य पूर्वाङ्गत्वप्राप्तेरेतेनाचान्तःपुनराचामेदित्यपि व्याख्या ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । पुनरध्येष्यमाणग्रहणमादरातिशयार्थम् ॥ १४५ ॥

एषशौचविधिः कृत्स्नोद्रव्यशुद्धिस्तथैव च ॥ उक्तोवः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमनपादत्रयेण शुद्धिप्रकरणोपसंहारश्चतुर्थेन वक्ष्यमाणसंक्षेपवचनम् । शौचविधिश्च ब्रह्माचार्याणां यथाविधिः । द्रव्यशुद्धिसंनिधानाद्गोबलीवर्दवदितरविशेषपरः संपद्यते । स्त्रीणां धर्मा असाधारणस्त्रीकर्तृका एव । यस्तु साधारणोयागादिः सद्गृहोच्यते ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचविधिः देहस्य सर्ववर्णानां याः स्त्रियस्तासां धर्मम् ॥ १४६ ॥

(३) कुङ्कुकः । एषवर्णानां जननमरणादौ दशरात्रादिरशौचविधिः समयोद्ब्रह्मणा तैजसादीनां चेलादीनां च जलादिनां शुद्धिविधिर्युष्माकमुक्तः । इदानीं स्त्रीणामनुष्ठेयधर्मशृणुत ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिज्ञान्तरमेव इति त्रयोदशभिः । स्त्रीणां स्त्रीकर्तृकं धर्मम् ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । शौचविधिः शरीरमलशोधनविधिः ॥ १४६ ॥

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ॥ न त्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वातन्त्र्यं स्त्रीषु कस्यांचिदवस्थायां नास्तीत्युपदेशार्थः । वयोविभागवचनं तु यत्रास्याः पारतन्त्र्यतत्प्रदर्शनार्थमविर्वाक्षितस्वरूपम् । तथाचोक्तं ॥ तत्सपिण्डेषु वा सत्सु पितृपक्षे प्रभुस्त्रियाः । पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रियामतः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योषिता त्वातन्त्र्येण भर्त्राद्यननुज्ञया किञ्चिदणुमात्रमपि न कार्यं कार्यम् ॥ १४७ ॥

(३) कुङ्कुकः । बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किञ्चित्सूक्ष्ममपि कार्यं भर्त्राद्यननुमतं न त्वातन्त्र्येण कर्तव्यमिति ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । गृहेष्वपीत्यर्थप्राप्तस्यानुवादो न विशेषणं सर्वेषु कृत्येष्वेव त्वातन्त्र्यस्येष्टत्वात् । किञ्चिदपीत्यन्वयः ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीधर्मानाह बालयेति । न स्वातन्त्र्यं स्त्रियाः कचिदित्यर्थः ॥ १४७ ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ॥ पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बाल्यइत्यादि पित्रादिगृहवासकालोपलक्षणम् ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । किंतु बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् । यौवनेभर्तुः भर्तरि मृते पुत्राणां ॥ तदभावे तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृ-
पक्षः प्रभुः स्त्रियः । पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रियामतः । इतिनारदवचनात् ज्ञातिराजादीनामायत्ता स्यात्कदाचिन् स्व-
तन्त्रा भवेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वातन्त्र्याभावं व्यनक्ति बाल्यइति । पाणिग्राहस्य भर्तुः पुत्राणामिति बहुवचनसपिण्डादिप्र-
ह्वार्थं सर्वत्र तिष्ठेद्वशे इत्यनुषज्यते पितारक्षतीत्युक्तपोषकाभावविषयम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । पाणिग्राहस्य भर्तुः ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिग्राहस्य भर्तुर्वशेयौवने तिष्ठेत् । भर्तरि प्रेते पुत्राणां वशे तिष्ठेत् ॥ १४८ ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वाऽपि नेच्छेद्विरहमात्मनः ॥ एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्सपिण्डेष्वित्यादिना चासतित्वामिनि कर्तव्यं । अव्यवस्थानवचनीयताहेतुः कथितो गर्ह्ये-
कुर्यादिति । एषां हि विरहेण निवसन्ती गच्छन्तीवा ग्रामान्तरमित्यभ्याहार्यम् ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्ह्ये कुर्यात् व्यभिचारेण उभे कुले पितुर्भर्तुश्च ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्रा पत्या पुत्रैर्वा नात्मनो विरहं कुर्यात् यस्मादेषां वियोगेन स्त्रीबन्धकीभावं गतापि पतिपितृकुले
निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् पित्रेऽपि । विरहं वियोगं विरहेदण्डमाह तेषामिति गर्ह्ये गर्हायोग्ये ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । उभे कुले पितृभर्तृकुले ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पित्रादीनामेषां विरहेण स्त्री उभे कुले गर्ह्ये कुर्यात् ॥ १४९ ॥

सदा प्रवृष्टया भाव्यंगृहकार्येषु दक्षया ॥ सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । आभीक्षणवचनः सदाशब्दो नित्यशब्दवत् । नित्यप्रवृत्तये इति सत्यभ्यन्यत्र क्रोधशोकवेगे भ-
र्तुर्दर्शने मुखप्रसादस्मितनर्भवचनादिना प्रहर्षो दर्शनीयः । कुमार्याभर्तृमृत्याश्चायमुपदेशः । गृहकार्येषु दक्षया । अर्थसंग्रहव्य-
ययोः धर्मकार्येष्वानादौ च अर्थस्य संग्रहे चैनामित्यादिना गृहकार्यमुक्तम् । तत्र दक्षया चतुरया भवितव्यम् । अत्र संस्का-
रादिशीघ्रनिष्पाद्यम् । सुसंस्कृतोपस्करया उपस्करं गृहोपयोगिभाण्डं घटिकादि तत्सु संस्कृतं सुसंस्पृष्टं शोभावत्कर्तव्यम् ।
व्यये च मित्रज्ञात्यतिथ्यभोजनार्थे धने अमुक्तहस्तया उदारया न भवितव्यम् । न बहुव्ययितव्यमित्यर्थः । सुसंस्कृतान्यु-
पस्कराणि यस्याइति बहुव्रीहिः एवंमुक्तो हस्तो यस्याइति विग्रहः पश्चान्नञ्समासः । रुक्म्या उदारवचनो मुक्तहस्त-
शब्दः ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपस्करो गृहोपकरणं तत्सु संस्कृतं निर्णिकं कार्यम् । अमुक्तहस्तया संयतहस्तया ॥ १५० ॥

(१४८) पितुर्वशे = पितुर्गृहे (ग)

(३) कुड्मूकः । सर्वदा भर्तरि विरुद्धेऽपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डकटाहदिग्रहभाण्डया व्ययेचाबहुमदया स्त्रिया भवितव्यम् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । तस्याःकृत्यमाह सदेति । प्रहृष्टया प्रहृष्टवदनया सुसंस्कृतोपस्करया सुसु संस्कृतानि कुण्डकटाहपात्राणि यया तथा तथा अमुक्तौ हस्तौ बहुव्यये कर्तव्ये यस्याः साऽमुक्तहस्ता तथा ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । उपस्करोगृहोपकरणवर्गोघटपिठरशरावपानभोजनभाजनमुसलोलूखलादि ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । व्यये द्व्यस्य आयव्यये अमुक्तहस्तया संयतहस्तया व्ययपराङ्मुख्या भाव्यमित्यर्थः ॥ १५० ॥
यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः॥ तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत्॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । भ्रातावानुमतेपितुः यथैव पित्रानुज्ञातस्य भ्रातुर्दातृत्वमेवपितुर्निरपेक्षस्यापि दातृत्वश्रुतौ भार्यायाऽनुमतेतसि दानंबोद्धव्यम् । सर्वत्र सहाधिकारादुभयोश्च दुहितरि त्वाम्यन्तात् । असति पितरि मात्रापि देयेति नवमे दर्शितम् । मात्रापित्रोरपत्यंतन्निमित्तं च त्वाम्यमिति युक्ता इतरेतरापेक्षा । शुश्रूषेत आराधयेत् । संस्थितं च मृतं च न लङ्घयेत् लङ्घनमतिक्रमणं त्वातन्म्येणासीतेत्यर्थः । यथा जीवति भर्तरि तत्परवती एवंमृतेपि तदैव तत्परतन्त्रया भवितव्यम् । यतआह प्रदानंत्वामिकारकम् । यदैवपित्रा दत्ता तदैव पितुःत्वाम्यनिवर्तते । यस्मैदीयते तस्योत्पद्यते- अतश्च न विवाहकालएवदानंभागपि विवाहाद्वरणकालेऽस्तिदानंकिमर्थस्तर्हि विवाहः ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रातावेतिदानाधिकार्यन्तरोपलक्षणम् । अनुमतेपितुरितिप्रायिकत्वात् । तंसंस्थितं मृतं च न लङ्घयेन् व्यभिचरेत् ॥ १५१ ॥

(३) कुड्मूकः । यस्मै पितेनां दद्यात्पितृनुमत्या भ्रातावा तंजीवन्तंपरिचरन्मृतं च नातिक्रामेद्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितया पारलौकिककृत्यखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्मादिति । न लङ्घयेत् मृतं च नातिक्रामेत् व्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितपारलौकिकखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । संस्थितं च न लङ्घयेत् । मृते पत्यौ पुरुषान्तरं न भुञ्जेदित्यर्थः ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्थितं मृतं तत्कर्म न लङ्घयेत् न व्यभिचरेत् ॥ १५१ ॥

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासांप्रजापतेः ॥ प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं त्वाम्यकारणम् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिलषितार्थनिष्पत्तिर्मङ्गलं तत्साधनंतदर्थंप्रयुज्यते । तत्र प्रजापतेर्यज्ञइतिक्रियाविशेषणत्वात्पुंसकम् । त्वस्तिर्ह्यते प्राप्यते येन तत्स्वस्त्ययनं । यदस्य प्रियंवस्तुविद्यते तन्न नश्यतीत्यर्थः । आसांस्त्रीणां । तेषु विवाहेषु । यज्ञः प्रजापतेः । प्रजापतेर्देवतायाः क्रियते प्रजापतेरनन्वदेतान्यइतिविवाहे आज्यहोमाः केषांचिदाभ्राताः उपलक्षणंचैतदन्यासामपिदेवतानांपूषवरुणार्थं ग्राह्यम् । तथाहि । तत्र मन्त्रवर्णाः पूषणुदेववरुणुदेवमित्यादयोदेवतान्तरकाशनपराः । प्रदानादेवासत्यपि विवाहे त्वाम्यमुत्पद्यतइत्येतदत्रग्राह्यम् । विवाहयज्ञस्तु मङ्गलार्थइत्याद्यविवक्षितम् दारकरणं हि विवाहइतिस्मर्यते । सत्यपि त्वाम्ये नैवान्तरेण विवाहं भार्या भवतीति ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र केनाप्यधिकारिणा यदि न दत्ता बलाद्धोमादिना ब्राह्मणेन स्त्री संस्क्रियते तदपि विप्रस्य तत्रत्वाम्यमस्तीति प्रसंगाद्दर्शयतिमङ्गलार्थमिति । यन्पुण्याहवाचनादि त्वस्त्ययनं तन्न त्वाम्यकारकं मङ्गलार्थत्वेनान्यार्थत्वात्तन्मनवेतन्पमिति श्रुतेः कन्यायामन्वक्षितत्वेप्रजापतिदेवतत्वात्कन्याविवाहे योहोमरूपोयज्ञः स

आपतेर्यज्ञो भवति सोऽपि मङ्गलार्थं संपत्त्यर्थं प्रयुज्यते नतु ततः त्वत्वं किंतु सत्त्वधिकारिषु तैर्दानमस्तु त्वयं वा त्वस्य दानं-
विप्रस्य त्वाम्यकारकमतोयस्मै दत्ता तमेव न त्व्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदासां ह्यस्त्ययनशान्त्यनुमत्तवचनादिरूपं यश्चासां प्रजापतियागः प्रजापत्युद्देशेनाज्यहोमात्मको-
विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमभीष्टसंपत्त्यर्थकर्म । यत्पुनः प्रथमं प्रदानं वाग्दानात्मकं तदेव भर्तुः त्वाम्यजनकं ततश्च वाग्दा-
नादारभ्य स्त्रीभर्तृपरतन्त्रा तस्मात्प्रत्येतेति पूर्वोक्तशेषः । यत्तु न त्रयं वक्ष्यते । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सममेव दर्शति
तद्भार्यात्वसंस्कारार्थमित्यविरोधः ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किं व मङ्गलेति । पूषणं देवं वरुणं देवमित्यादिमत्तवाचनादिपुरःसरं प्रजापत्युद्देशेनाज्यहो-
मात्मको विवाहेषु क्रियते योयज्ञः तन्मङ्गलार्थमभीष्टसंपत्त्यर्थं त्वस्ति मङ्गलभीयतेऽनेनेति त्वस्त्ययनं यथास्यात्प्रदानं
वाग्दानं तद्भर्तुः त्वाम्यकारणविवाहविना न त्वाम्यमात्रेण भार्यात्वमिति भावः ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । कदायं भर्ता भवतीति चेत्प्रदानात्प्रभृत्येवेत्याह । मङ्गलार्थमिति । त्वस्त्ययनं वैवाहिकं मत्तक्रियारू-
पम् । प्रजापतेर्यज्ञः प्रजापत्योद्देशेन श्रयद्द्वयमासां स्त्रीणां विवाहेषु मङ्गलार्थं प्रयुज्यते न त्वामित्वार्थम् । त्वाम्यकारणत्वामित्व-
कारकं प्रदानमेव प्रदानात्प्रभृतिस्त्वामिपारतन्त्रयं युक्तमिति भावः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वस्त्ययनं त्वस्तिवाचनं आसां यज्ञः विवाहहोमः प्रजायते कन्याया अधिदेवतायाः त्वाम्य-
कारकं त्वामित्वकारकम् ॥ १५२ ॥

अनृतावृत्तकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः ॥ सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वत्रैवाप्रतिषिद्धवर्जमिति अनृतावपि सुखस्य दाता । मन्त्रसंस्कारो विवाहविधिस्तस्य कर्ता
मन्त्रसंस्कारकृत् । परलोके च पत्यासह धर्मैधकाराच्च तत्फलवाप्तेः परलोकसुखस्य दातेत्युच्यते ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योदानानन्तरं मन्त्रतः पाणिग्रहणादिसंस्कारकृत्पतिः सोऽनृतौ मैथुनेनेह सुखस्य ऋतौ
च प्रजोत्पादनद्वारा परलोके सुखस्य दाता । उपपत्तिस्त्विहैव सुखस्य दातेति न भर्तारं त्व्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यतः मन्त्रसंस्कारो विवाहस्तत्कर्ता भर्ता वाप्येयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्यमिति गौतमवचनादनु-
कालेऽन्यदा च नित्यमिहलोके च सुखस्य दाता तदाराधनेन च स्वर्गादिप्राप्तेः परलोकेऽपि सुखस्य दातेति ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृतौ मन्त्रसंस्कारो विवाहस्तस्य कर्ता ऋतावपि गर्भेर्धेहि सनीवालीत्यादिमन्त्रेण यः सं-
स्कारस्तस्यापि कर्ता अतः ऋतावुपगच्छेदिति शेषः । उभयत्र गच्छेद्वा । ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्यमिति गौतमव-
चनात् । अत्रापि तद्वतोरितिकाम्ययेत्युक्तं पतिविनोभयत्र सुखाहतिरित्याह सुखस्येति ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । अनृतावृत्तकाले च सर्वदेत्यर्थः ॥ १५३ ॥

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ १५४ ॥

[दानप्रभृति यातु स्याद्वावदायुः पतिव्रता ॥ भर्तृलोकं न त्यजति यथैवारुन्धती तथा ॥ १॥]⁺

(१) मेधातिथिः । द्यूतादिसत्त्वो विशीलः । कामप्रधानं वृत्तमस्येति कामवृत्तः । गुणैर्वा परिवर्जितः । श्रुतधनादिगुण-
विहीनः । उपचार्यः आराधनीयः ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विशीलेनिष्ठुरः । कामवृत्तः अप्रतिनियतरूप्यन्तरसक्तः । गुणैर्विद्यादिभिः ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मात्विशीलइति । सदाचारशून्यः रूप्यन्तरानुरक्तो वा विद्यादिगुणहीनो वा तथापि साध्व्या स्त्रिया देववत्पतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विशीलइति । कामवृत्तः निवृत्तकामः परदाररतो वा । उपचर्यः सेव्यः ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । देववदेवतेव । दानात्प्रभृतिमतमापद्यसिमाहिताभर्तृलीकानामोतीत्युत्तरत्रसंबन्धः ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विशीलः शीलरहितः निष्ठुरइत्यर्थः । कामवृत्तः अन्यस्त्रीसक्तः गुणैः विद्यादिभिः परिवर्जितः ॥ १५४ ॥

[(६) रामचन्द्रः । दानेति । दानप्रभृति कन्यादानप्रभृति ॥]

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ॥ पतिशुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५५ ॥

[पत्यौ जीवति यातु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ॥ आयुष्यं हरते भर्तुः नरकं चैव गच्छति ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । भर्त्राविना कृतानां यज्ञाधिकारो नास्तीत्येतदसकृत्पतिपादितं तेन व्रतोपवासावपि । कुर्वती तदनुज्ञां गृह्णीयात् । व्रतं मद्यमांसादिनिवृत्तिसंकल्पः न तु कल्लाणि । तत्र जपहोमयोरङ्गत्वात्तदभावाच्च स्त्रियाः । न च वक्तुं युक्तं । जपहोमविकलं कल्लानुष्ठानमस्याभविष्यति न हि त्वेच्छयाङ्गत्यागोयुक्तः सर्वाङ्गकल्पयुक्तस्य कर्मणोभ्युदयसाधनत्वेनावगतत्वात् । न हि पुरुषशक्तिभेदापेक्षयाङ्गानामुपचयापचयौ भवतः । सन्ति च सर्वाङ्गोपसंहारेण सवर्णास्त्रैर्वाणि-काः प्रयोगमनुष्ठानम् । अतो न स्त्रीशूद्रस्याभ्युदयकामस्य कल्लेष्वधिकारः प्रायश्चित्तेषु विशेषवक्ष्यामः । उपोषितं उपवासः आहारविच्छेदकरात्रद्विरात्रादिषु । शुश्रूषते परिचरति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथक् भर्त्रा विना । न यज्ञः तथा व्रतं चान्द्रायणादि । उपोषणं देवताधीत्यर्थमुपवासः । पृथक् स्वातन्त्र्येण पत्यौ जीवति नास्ति । येन कर्मणा पतिशुश्रूषते सेवते तेन कर्मणा ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माच्च नास्ति स्त्रीणामिति । यथा भर्तुः कस्याश्चित्पत्न्यारजोयोगादिना अनुपस्थितावपि पत्न्यन्तरेण यज्ञनिष्पत्तिः तथा न स्त्रीणां भर्त्राविना यज्ञसिद्धिः । नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतोपवासौ किंतु भर्तृपरिचर्ययैव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नास्तीति । न व्रतमुपोषितमुपवासः भर्तुराङ्गाविना व्रतोपवासौ नस्तः येन विनयादिना ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । पतिशुश्रूषाविना । स्त्रीणां यज्ञो नास्ति । शुश्रूषैव यज्ञः स्त्रीणामित्यर्थः । तेन शुश्रूषणेन यज्ञप्रतिनिधिनेत्यभिप्रायः ॥ १५५ ॥

पाणिग्रहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ॥ पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । पत्युर्लोकः पत्या सह धर्मानुष्ठानेन योऽर्जितः स्वर्गादिः स पतिलोकस्तमभीप्सन्ती नामुक्ता-

१ (क, ख, ग) * पोषणम् = पोषितम् [(अ), मेधा०]

नाचरोत्किंचिदप्रियं परपुरुषसंसर्गादिशास्त्रप्रतिषिद्धम् । नहि धृतस्य किंप्रियमप्रियं चाशक्यमवसातुं । नच जीवतोयत्प्रियं तदेव धृतस्य भवान्तरोपपन्नानां प्रीतिभेदात् तस्माद्यत्प्रतिषिद्धं त्वात्तद्व्ययं तन्नाचरेत् ॥ १५६ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । धृतस्यापि तदप्रियं यज्जीवनकाले न प्रियम् ॥ १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । पत्यासह धर्माचरणेन योजितः स्वर्गादिलोकस्तमिच्छन्ती साध्वी स्त्री जीवतोवा धृतस्य वा धर्तुर्न किंचिदप्रियमर्जयेत् । धृतस्याप्रियं व्यभिचारेण विहितश्राद्धखण्डमेव च ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह नाचरेत् किंचिदप्रियमिति अविनयं श्राद्धाद्यभावम् ॥ १५६ ॥

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ नतु नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेते परस्यतु ॥ १५७ ॥

(१) मेघातिथिः । तदेवसविशेषदर्शयति । पुंवत्स्त्रीणामपि प्रतिषिद्धआत्मत्यागोयदप्यङ्घ्रिरसापतिमनुभियेरनित्युक्तं तदपि नित्यवदवश्यं कर्तव्यं फलस्तुतिस्तत्रास्तिफलकामायाश्चाधिकारस्येनतुल्यता । तथैव श्येनेन हिंस्याद्भूतानो-
त्यधिकारस्यातिप्रवृद्धतरद्वेषात्तथा सत्यामपि प्रवृत्तौ न धर्मत्वमेवमिहाप्यतिप्रवृद्धफलाभिलाषायाः सत्यपि प्रतिषेधे तद-
तिक्रमेण मरणे मृत्युपपत्तेर्नशास्त्रीयत्वमतोस्त्येव पतिमनुमरणेपि स्त्रियाः प्रतिषेधः । किंच तस्मादुह्नपुरायुषः प्रेयादिति-
मत्यक्षश्रुतिविरोधोयं स्पृष्टिरप्येषाशक्यते कल्पयितुम् । यथा वेदमधीत्य स्नायादित्यभ्ययनानन्तरमकृतार्थोवबोधस्य
स्नानस्मरणमतो धृतपतिकाया अनपत्याया असति भर्तृधनादौ दायिकेच कर्तनादिना च केनचिदुपायेन जीवन्त्या जीवित-
स्यातिप्रियत्वात्तदुपेक्षणस्याशास्त्रत्वात्प्रतिषिद्धत्वादापि सर्वाभिचाराणां विश्वामित्रजाघनीमित्यादिनानुज्ञातत्वाद्यभिचा-
रोपजीविताप्राप्ताविदमुच्यते काममस्यामवस्थायां शरीरं क्षपयेत् क्षयं नयेत्पुष्पमूलफलैर्यथोपपादं वृत्तिविदधीत । नतु नामापि
गृहीयात्पतिर्मेवमद्येत्यन्यस्य यत्तु । नष्टे धृते प्रवृजिते क्लीबेऽथपतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयत इति ।
तत्र पालनात्पतिमन्यमाश्रयेत् सैरन्ध्रकर्मादिनात्मवृत्त्यर्थं नवमेच निपुणं निर्णेष्यते । प्रोषितभर्तृकायाश्च सविधिः । काम-
शब्दप्रयोगोऽर्हत्संस्तूचनार्थम् । देहक्षपणमन्यकार्यमिदं त्वन्यदकार्यतरं यदग्येन पुरुषेण संग्रयोगः ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्यस्याजीवनोपायमविधायैव भर्ता धृतस्तदापि जीवनोचितधनाद्यर्थेन व्यभिचरेदित्य-
र्थः । न नामापि गृहीयात् वचसापि तवाहमिति ब्रूयात् ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । वृत्तिसंभवेऽपि पुष्पमूलफलैः पवित्रैश्च देहक्षपयेदल्पाहारेण क्षीणं कुर्यात् । नच भर्तरि धृते व्यभि-
चारधिया परपुरुषस्य नामाप्युच्चारयेत् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच काममिति । तदेहक्षपयेदित्यन्वयः । नामापि व्यभिचारधिया अवर्णकीर्तनं केलि-
रित्यत्र नामग्रहणस्यापि मैथुनाद्वत्त्वोक्तेः ॥ १५७ ॥

(५) नन्दः । आपद्यपि नान्यभजेदित्याह काममिति । शुभैरितिषिद्धैः कदल्यादिपुष्पमूलफलैर्देहक्षपयेद्यापयेत् ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्य अन्यस्य नामापि न गृहीयात् किंपुनः अत्यल्पशीलाचरणादि ॥ १५७ ॥

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ॥ यो धर्म एकपत्नीनां कांक्षन्ति तमनुत्तमम् ॥ १५८ ॥

(१) मेघातिथिः । एष एवार्थो विस्पष्टीक्रियते । आमरणाद्ब्रह्मचारिण्यासीत् अस्यामापदि न व्यभिचारेणात्मानं-

जीवयेत् । क्षान्ता तत्कृतं दुःखमवधीरयन्ती न ब्रह्मचर्यक्षुद्रपुष्टयेन चित्तं कल्लोलेन खण्डयेत् । एकः पतिर्यासांता एकस्य वा पत्न्यः एकपत्न्यस्तासां सावित्री प्रभृतीनां यो धर्मो यस्य फलं वरदानाभिशापादिषु शक्तता तं कांक्षन्ती कामयमाना ब्रह्मचर्येन जज्ञात् । अस्यामवस्थायां मूलफलाशिन्या यदि भवति मरणं ततो न दोषः ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आमरणात् त्वस्य । क्षान्ता क्लेशसहा । नियता भोजनादिसंयमवती । ब्रह्मचारिणी अनुत्पन्ना पत्यवत्यपि त्यक्तमैथुना न तु पत्युरात्मनैवोपकारबुद्ध्या पुत्रोत्पत्त्यर्थं पुरुषान्तरंगच्छेदित्यर्थः । यो धर्म एकपत्नीनामेकपतिनियमे योलभ्यः । अनुत्तमं प्रजोत्पादनलभ्याद्धर्माच्छ्रेष्ठं धर्मम् ॥ १५८ ॥

(३) कुञ्जकः । एवं च सति आसीतेति । क्षमायुक्ता नियमवत्येकभर्तृकानां यो धर्मः प्रकृतमस्तमिच्छन्ती मधुमांस-मैथुनवर्जनात्मकब्रह्मचर्यशालिनी मरणपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपुत्रापि पुत्रार्थं परपुरुषं सेवेत् ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षान्ता उद्विक्तकामापि क्षमाशीला । नियता नियमवती पुंवार्ताविरहिता ब्रह्मचारिणी । ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनामूर्ध्वरेतसाम् । प्रत्येकमांसतुल्यं स्यात्तु मिलितं तु सुरासमम् इत्युक्तमधुमांसताम्बूलादिनिषेधपरा । एकपत्नीनामेकभर्तृकाणां यो धर्मस्तं अनुत्तमं न विद्यते उत्तमो धर्मो यस्मात् सोऽनुत्तमस्तम् ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । क्षान्ता दुःखसहिष्णुः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकपत्नीनां पतिव्रतानां पतिधर्मपरायणानां यो धर्मः तं धर्मं अनुत्तमं कांक्षन्ती ॥ १५८ ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ॥ दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणापदि जीविकार्थः परपुरुषसंसर्गो निषिद्धोऽनेन पुत्रार्थाप्रवृत्तिर्निषिध्यते । एवं किल श्रूयते । नापुत्रस्य लोकोस्तीति लिङ्गं च तत्राविवक्षितमतः पुत्रार्थं प्रसङ्गद्वयमुच्यते । बहूनि सहस्राणि कुमारा एव ब्रह्मचारिणोऽकृतदारा नैष्ठिकास्तेषामनेकानि सहस्राणि दिवं गतानि स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । नियोगस्तु नवमे चतुर्विधया विहितो नात्मतन्त्रतया पुत्रार्थिन्याः । अकृत्वा कुलसंततिं कुलवृद्ध्यर्था संततिस्तामकृत्वा पुत्रानजनयित्वेत्यर्थः । अनेकानीति नञ्-समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्येन बहुवचनं चिन्त्यम् । सत्यप्येकत्वप्रतिषेधे द्यादिसंख्यावचनं दुर्लभम् । तथा ह्ययं स्वधर्मविशेषनपरित्यक्तस्वगतिकत्वेनाच्छादितद्रूपोऽप्यतिदीर्घसंख्याविशेषानाच्चे यथा गोदौघामइति । उक्तं च चूर्णिकाकारेण अनेकत्वादिति सिध्यतीति । एकवचनप्रयोगशिष्टिसिद्धिर्दार्शितवान् असहायवचनो वायमनेकशब्दः । असहायानि गतानि भार्या-सहायभूता एषां नासीदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतदेव प्रपंचयति बहूनि हीति । कौमारादारभ्य ब्रह्मचारिणाम् । कुलस्य त्वकुलजस्य संहतिं परंपराम् ॥ १५९ ॥

(३) कुञ्जकः । यस्मात् अनेकानीति । बाल्यतएव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां सनकवालखिल्यादीनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणिकुलवृद्ध्यर्थं संततिमनुत्पाद्यापि स्वर्गगतानि ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ऊर्ध्वरेतसां येलोकास्ते लोका अस्या इत्याह अनेकेति द्वाभ्याम् । अकृत्वा कुलसंततिं विरक्तनैष्ठिकानां दाराकरणे न दोष इति ध्वनितं तान् फलवादेनावर्जयति ते यथा स्वर्गलोकं गच्छन्ति ब्रह्मचर्येण विन्दत इति श्रुतेः । तथेयमपीत्यन्वयः ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । मृतभर्तृका पुत्रहीनापि ब्रह्मचर्येण स्वर्गं गच्छतीति निर्दर्शनं श्लोकद्वयेनाह अनेकानीति । कुमारब्रह्मचारिणां कौमारात्प्रभृत्यामरणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह अनंकेति । कौमारब्रह्मचारिणां विप्रणामनेकानि सहस्राणि अकृत्वा कुलसन्त-
र्तिदिवंगतानि ॥ १५९ ॥

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥ स्वर्गं गच्छत्यपुत्राःपि यथा ते ब्रह्मचारिणः॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थोभूय उच्यते प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थम् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साध्वी मनसाप्यव्यभिचारिणी । अतः पुत्रेण विनाप्युत्तमलोकलाभान्न प्रजार्थमपि
व्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । साध्वाचारा स्त्री मृते भर्तर्यकृतपुरुषान्तरमैशुना पुत्ररहिताऽपि स्वर्गं गच्छति यथा ते सनकवाल-
खिल्यादयः पुत्रशून्याः स्वर्गगताः ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । एतादृश्याः पुत्रेणालम्बिन्याह अपुत्रापीति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । साध्वी स्त्री मृते भर्तरि ब्रह्मचर्येऽवस्थिता अपुत्रापि स्वर्गं गच्छति यथा ते ब्रह्मचारिणः स्वर्गगताः
॥ १६० ॥

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ॥ सेहनिन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च ह्रीयते ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । पुत्रोमेजायतामित्यभिलाषः सोऽपत्यलोभस्ततोहेतोर्या भर्तारमतिक्रम्य वर्ततेऽन्येनसंभ्रयुज्यते
सा इहलोके निदां गर्हा प्राप्नोति स्वर्गं च न प्राप्नोति ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिवर्तते व्यभिचरति । पतिलोकात् पतिशुश्रूषालभ्यलोकात् ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रोमे जायतां तेन स्वर्गमाप्स्यामीति लोभेन या स्त्री भर्तारमतिक्रम्य वर्तते व्यभिचरतीत्यर्थः
सेह लोके गर्हाप्राप्नोति परलोकं च स्वर्गं तेन पुत्रेण न लभते ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । विपरीते दण्डमाह अपत्येति । गुर्वनुज्ञाविनेति शेषः स्वर्गलोकवत् प्रापयति लोकान्
॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । अपत्यहेतोः स्त्रीणामन्यपरिग्रहे दोषमाह अपत्येति ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्रस्य लोभाद्या स्त्री भर्तारमतिवर्तते अतिक्रम्यान्यत्र गच्छति सानिन्दामवाप्नोति ॥ १६१ ॥

नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ॥ न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्भर्तोपदिश्यते ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्येन भर्ता याउत्पादिता प्रजा सा नैव तस्याः प्रजा । अन्यदारेषु च या पुंसोत्पादिता सापि
तस्य न भवति ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येन भर्तुरन्येनोत्पन्नोत्पादिता न प्रजास्ति स्त्रियाः । न चान्यस्य परिग्रहे भार्यायामु-
त्पन्ना प्रजा पुरुषस्यास्तीति प्रसंगादुक्तम् । न चैकस्मादन्योपि भर्ता भवति येन तदुत्पन्ना प्रजापि नान्योत्पन्नेत्याह न द्वितीय-
इति ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रैव हेतुमाह नान्योत्पन्नेति । यस्माद्भर्तृव्यतिरिक्तेन पुरुषेणोत्पन्ना सा प्रजा तस्याः शास्त्रीया न-
भवति न चान्यपल्यामुत्पादितोत्पादकस्य प्रजा भवति । एतच्चानियोगोत्पादितविषयम् । बहुभर्तृकेयमिति लोकप्रसिद्धेः

द्वितीयोपि भर्तेव तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह नेति । लोके गर्हाप्रसिद्धावपि साध्वाचाराणां कचिच्छास्त्रे द्वितीयोपभर्तोपदिश्यते एवंच सति पुनर्भूत्वमपि प्रतिषिद्धम् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । साध्वीति विशेषणान्नास्यानियुक्तता कुतोऽस्याःसाध्वीत्वंतत्रहेतुर्नान्येति । नाप्यन्यस्य परिग्रहे अन्यस्य परिग्रहे न वर्तते अन्योस्याःपरिग्रहीता न भवतीति भर्ता गर्भस्येति शेषः ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । अपत्यहेतोः स्त्रीणामन्यपरिग्रहवर्जने हेतुमाह नान्योत्पन्नेति । अन्योत्पन्ना प्रजेह स्त्रीषु नास्ति स्त्रीणामन्योत्पन्ना प्रजा कार्याय न कल्पतइत्यर्थः । अन्यपरिग्रहेऽन्यस्यांभार्याःमन्योत्पन्नाप्रजानास्त्युत्पादकस्य प्रजाकार्यायन कल्पतइत्यर्थः । अस्योपन्यासोदष्टान्तार्थः । कचिच्छास्त्रे साध्वीनांद्वितीयोभर्ता नोपदिश्यते । आभ्यामपिहेतुभ्यामप्रजासापि स्त्रिया ऽन्यपरिग्रहो न वर्तव्यइति ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्योत्पन्ना परपुरुषोत्पन्ना स्त्रीणांप्रजा न भवेत् युक्ता न भवेदित्यर्थः । च पुनः अन्यपरिग्रहेऽपि न प्रजायुक्ता भवेत् ॥ १६२ ॥

पतिहित्वाऽपकृष्टंस्वमुत्कृष्टंया निषेवते ॥ निन्द्यैव सा भवेत्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलंनिन्दामेव येन ॥ व्यभिचारात्तुभर्तुस्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यतां । शृगालयोर्निचामोति पापरोगैश्चपीड्यते ॥ अतोनातिचरेद्धर्तारदृष्टादृष्टकललोभेन स्त्रीधर्मोपसंहारश्लोकाक्रजवश्चस्त्रीधर्मादित्यतोमयात्र व्याख्यानादरःकृतः एतावत्तत्रोपदेशार्थः यथापुंसोऽन्ययासह पुनःप्रवृत्तिकर्म नेह संस्थितंच नलङ्घयेदित्यनेन न्यायेन पुनःसहप्रवृत्तिरिति । तथा स्वर्गगच्छत्यपुत्रापीत्यनेनापत्यजननमापदि प्रतिषिध्यते नियोगस्मृत्या तु तत्पुनरभ्यनुज्ञास्यते । तदेतदपत्योत्पादनमुक्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प्यते । अनयोस्तुस्मृत्योःकतमा स्मृतिज्यायसीति न शक्यंकर्तुमतिशयावधारणं येनैकत्रापत्यमन्यत्रास्याःसंयमः उभयोरपि वस्तुनिर्वहति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नच यस्मै दत्ता तस्यापकृष्टकुलत्वे उत्कृष्टकुलभर्त्राश्रयणंकार्यमित्याह पतिमिति । वर्तमानभर्तुः परोन्यः पूर्वोभर्ता यस्याः सा परपूर्वा ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । अपकृष्टक्षत्रियादिकंस्वकीयंपतित्यक्कोत्कृष्टब्राह्मणादिकंयाऽऽश्रयति सा लोके गर्हणीयैव भवति । परोऽन्यःपूर्वोभर्तास्याअभूदितिच लोकैरुच्यते ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पतिमिति । स्वपतिधनादिहीनतयानिकृष्टमपि । परापूर्वा परंभर्त्रन्तरंपूर्वास्मिन्कालेयस्याः सा ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । अपकृष्टोऽपिसाध्यापतिर्नहातव्यइत्याह पतिमिति ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । या स्त्री स्वपतिप्रवकृष्टं पुंस्त्वरहितं हित्वा उत्कृष्टमन्यं निषेवते सा परपूर्वेत्युच्यते ॥ १६३ ॥

व्यभिचारात्तुभर्तुःस्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ॥ शृगालयोर्निप्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्रपरपूर्वात्वे दीपमाह व्यभिचारादिति । लोके परलोके ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । व्यभिचारफलमाह व्यभिचारेति । परपुरुषोपभोगेन स्त्रीहलोके गर्हणीयतांलभते मृताच शृगालीभवति कुशादिरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भर्तुर्व्यभिचारादुल्लङ्घनात् पापयोगैः कुष्ठशिवनादिभिः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भर्तुःसकाशान् ॥ १६४ ॥

पतिर्या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ॥ सा भर्तृलोकमामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाभिचरति न व्यभिचरति । मनः संयमोमनसः परपुरुषस्यास्मरणम् । वाक्संयमः तस्य स्वभर्तृगुणातिशयानभिधानम् । देहसंयमः तदसंस्पर्शः ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । मनोवाग्देहसंयतेति विशेषणोपादानाद्यामनोवाग्देहैरेव भर्तारं व्यभिचरति सा भर्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहव्यापारत्वाद्भर्त्रासहार्जितांल्लोकान्मामोति इह च शिष्टैः साध्वीत्युच्यते । वाङ्मनसाभ्यामपि पतिन्यभिचरेदिति विधानार्थोदैहिकव्यभिचारनिवृत्तेरुक्ताया अप्यनुवादः ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यथोक्तं विधानास्यात्तस्याउभयत्र सुखमित्याह पतिमिति ॥ १६५ ॥

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ॥ इहाध्यांकीर्तिमामोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतिलोकं परत्र चेति परत्र यः पतिलोकः पतिपरिचर्यालभ्योलोकस्तं प्रामोति ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन स्त्रीधर्मप्रकरणोक्तेनाचरेण पतिशुश्रूषाभर्तृव्यभिचारादिना मनोवाक्कायसंयता स्त्रील्लोकं प्रकृष्टांकीर्तिं परत्र पत्यासहार्जितं च स्वर्गादिलोकं प्रामोतीति प्रकरणार्थोपसंहारः ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अनेनेति । नारीवृत्तेन नार्युक्तशीलेन । अध्यां श्रेष्ठां परत्रमृतौ पतिलोकमामोतीत्यन्वयः ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेन वृत्तेन भर्तृशुश्रूषणेन ॥ १६६ ॥

एवंवृत्तांसवर्णांस्त्रीद्विजातिः पूर्वमारिणीम् ॥ दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । न्यायप्राप्तानुवादः श्लोकः । एवंतस्याः साध्वीत्वाद्युक्तएवात्राग्निहोत्रिणः संस्कारः नवाग्नयोहवाएतेष्वप्याग्निमीतायां धार्यन्त इति ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंवृत्तां साध्वीं सवर्णां पूर्वमारिणीं स्वस्मात्पूर्वमृतां दाहयेत्तस्याः पुत्रेण कर्त्ता । अग्निहोत्रेण स्वीयेन यज्ञपात्रैस्तद्वात्रोचितैः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिः समानवर्णायथोक्ताचारयुक्तां पूर्वमृतां श्रौतस्मार्ताग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दाहधर्मज्ञो दाहयेत् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वमारिणीं पूर्वमृताम् ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वमारिणीं स्त्रीं अग्न्युत्थापनपात्रसंबन्धिनीं मृतां यज्ञपात्रैः सह अग्निहोत्रस्याग्निना दाहयेत् ॥ १६७ ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ॥ पुनर्दारक्रियांकुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेतत्पुनरधिकारार्थमुदाह्रियते । इदमप्यन्ययासहधिकारप्रतिप्रसवः । यदा त्वर्थे प्रयोजने धर्मकर्मनुष्ठाने वा तदाप्यसहायभावाद्धानप्रस्थपारिव्राज्ये वाधिकारस्याप्रतिषेधः । तथा च श्रुतिः । जरसाहवाएतस्माद्विमुच्यत इति । अर्थलोपेन वा । अपरेत्वाहुः अत्र यदेतिकल्पयिष्यते । एतेन यावज्जीवहोमीयश्रुतेरविरोधः सिद्धो भविष्यति ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यकर्मण्यौर्ध्वदेहिकेकर्मणि । पुनराधानमेव चेत्त्याहिताग्निर्नानग्निस्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वमृतायाअन्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्नीन्समर्प्य गृहस्थाश्रममिच्छन्नुत्पन्नपुत्रोऽनुत्पन्नपुत्रोवा पुनर्विवाहं कुर्यात् । स्मार्ताग्नीञ्छौताग्नीन्वादध्यात् ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः इति स्मृतिमाश्रित्याह पुनर्दारक्रियामिति । त्वरसाध्यन्तरसत्वे आधानमात्रमश्रेष्ठयां विद्यमानायां नाश्रित्यागः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वमारिण्यै अरणिपात्रसंबन्धिन्यै भार्यायै अन्तकर्मणि अग्नीन् यज्ञादीन् दत्त्वा पुनः दारक्रियां कुर्यात् । च पुनः आधानं अग्न्याधानमपि कुर्यात् ॥ १६८ ॥

अनेन विधिना नित्यपञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ द्वितीयमायुषोभागंकृतदारोगृहे वसेत् ॥ १६९ ॥

इतिमानवेधर्मशास्त्रेभृगुप्रोक्तायांसंहितायांशौचविधिः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारश्लोकः । पञ्चयज्ञग्रहणं च सर्वप्रसिध्यर्थमिति ॥ १६९ ॥

इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिस्वामिनः कृतौ मनुभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनेन विधिना स्नातकव्रतादिनियमेन सहितः न हापयेन्न त्यजेत् । द्वितीयमिति द्वितीयभागे पुनराधानपुत्रोत्पत्तिज्ञानां च संभवे असंभवे त्वधिकमपिकालं गृहे वसेत् गार्हस्थाश्रमे वर्तेत । ब्राह्मणव्रतप्राधान्यादुक्तम् ॥ १६९ ॥

इति सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ भक्ष्याभक्ष्यप्रेतशुद्धिद्रव्यशुद्धिस्त्रीधर्मोनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीनारायणसर्वज्ञनिर्मितांवीक्ष्य भारतीम् । धर्मस्य निर्णयं ब्रूत पदवाक्यसुनिश्चितम् ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन तृतीयाध्यायाद्युक्तविधिना प्रत्यहंपञ्चयज्ञान्न त्यजेत् । द्वितीयमायुर्भागंकृतदारपरिग्रहोऽनेनैव यथोक्तविधिना गृहस्थविहितान्धर्माननुतिष्ठेत् गृहस्थधर्मत्वेऽपि पञ्चयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थं पृथग्विद्देशः ॥ १६९ ॥ इतिकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । गार्हस्थाश्रमकृत्यमुपसंहरति अनेनेति ॥ १६९ ॥

राघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । एवं पञ्चितं गृहस्थाश्रमाचारविधिमुपसंहरति । अनेनेति । अत्र पुनः पञ्चयज्ञग्रहणतेषां प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १६९ ॥ इति श्रीनन्दनविरचिते मानवध्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति श्रीरामचन्द्रविरचितायां चन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ पष्ठाऽध्यायःप्रारभ्यते ॥

एवंगृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातकोद्विजः ॥ वने वसेत्तु नियतोयथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥

[अतःपरं वक्ष्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम् । वन्यमूलफलानां च विधिग्रहणमोक्षणे ॥ १ ॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । गृहोपलक्षितआश्रमोगृहाश्रमः गृहादाराः तत्र स्थित्वा तमनुष्ठाय वने वसेदिति विधिः । स्थित्वेति क्ताप्रत्ययेन पौर्वकाल्यगार्हस्थ्यस्य वनवासादर्शयति । क्रमेणाश्रमः कर्तव्यः कृतगार्हस्थ्यो वनवासेऽधिक्रियते । समुच्चयपक्षमाश्रित्यैतदुक्तम् । अन्यथाऽविभूतब्रह्मचर्यादपि वनवासो विद्यतइत्येतदपि वक्ष्यते । विजितेन्द्रियः पक्ककषायः क्षोणरागइत्यर्थः । एवंविधिवद्यथावदिति पदानि वृत्तपूरणार्थानि तानि प्राक्तनतत्रव्याख्यातानि । एतावद्विधीयते । गार्हस्थ्यं कृत्वा वनवासआश्रयितव्यः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमप्राप्तौ वनस्थयति धर्मो वक्तव्यौ तत्र वनस्थधर्मतावत्प्रक्रमते एवंगृहाश्रमइति । यथावद्वक्ष्यमाणविधिना वने वसेत् नियतस्तपःस्वाध्यायादिनियमाख्ययोगाङ्गयुक्तः । विजितेन्द्रियो ब्रह्मचर्यरूपयमवान् । तेनैकदेशेन हिंसास्तेयापरिग्रहस्त्यान्यपि यमान्तराणि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

(३) कुहूकः । आश्रमसमुच्चयपक्षाश्रितोद्विजातिः कृतसमावर्तनउक्तप्रकारेण यथाशालंगृहाश्रममनुष्ठाय नियतः कृतनिश्चयो यथाविधानंवक्ष्यमाणधर्मेण यथाहविशेषेण जितेन्द्रियः परिपक्वकषायइत्यर्थः वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमिति गृहीभूत्वा वनीभवेदिति श्रुतिसंगतिः । स्नातकः उक्तस्नातकधर्मवान् ॥ न गृहगृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ॥ गृहं च गृहिणीशून्यमरण्यसदृशं विदुः ॥ तयोपलक्षितमाश्रमस्थित्वा तदुचितधर्मसंपाद्य ॥ १ ॥

[रामचन्द्रः । ब्रह्मचारीगृहस्थयोः धर्माः प्रतिपादिता अतः अधुना वानप्रस्थधर्मानाह अतइति । वैखानसाश्रमे वैखानसकृपिप्रयुक्तआश्रमे । च पुनः वन्यमूलफलादीनां विधिम् ॥]

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्बलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्यैव चापत्यंतदारण्यंसमाश्रयेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं त्यक्तविषयोपभोगगर्भोऽधिक्रियतइति तदेव दर्शयति । बली त्वक्षौथिल्यं । पलितं केशपाण्डुर्यम् । अपत्यस्यापत्यं पुत्रस्य पुत्रइत्याहुः सत्यपि दुहितुरपत्ये दौहित्रे कन्यायां पुत्रस्यापि जातायां नैव विधिमिच्छन्ति शिष्टाः । अन्येतु शिरः पालित्यं पौत्रोत्पत्तिं च बयोविशेषलक्षणार्थमाहुः । यस्य कथंचित्पालित्यं न भवेत्सोपि वार्ध-

व्येवंसमाश्रयेत् । यथैव जातपुत्रः कृष्णकेशस्तु आधानेऽधिक्रियते एवंजातपौत्रः पलितशिराः तदापि पुत्रजन्मकृष्ण-
केशताच्च वयोविशेषोपलक्षणार्थमेव । नातिशीघ्रनातिचिरमित्यर्थस्योपलक्षणत्वे तु प्रमाणवक्तव्यम् ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृतीयायुर्भागे वनगमनं दर्शयित्वा कालान्तरमप्याह गृहस्थ इति । वलीपलितं मिलितं
यदा पश्येदिति द्वितीयः कालः । अपत्यस्यापत्यं पौत्रं यदा पश्येदिति तृतीयः प्रकारः ॥ २ ॥

(३) कुट्टूकः । गृहस्थो यदात्मदेहस्य त्वक्शौथिल्यं केशधावल्यं पुत्रस्य पुत्रं च पश्यति तथाविधवयोवस्थया विग-
तविषयरागतया वनमाश्रयेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मनो देहस्य वली चर्मशैथिल्यं पलितं केशधावल्यं एतद्भागक्षयोपलक्षकम् । अपत्यस्ये-
त्यादिकं संभवद्विषयम् ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा आत्मनः वलीपलितं पश्येत् जराजर्जरत्वं पश्येत् ॥ २ ॥

संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वंचैव परिच्छदम् ॥ पुत्रेषु भार्यानिक्षिप्य वनंगच्छेत्सहैव वा ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रीहियवमयमन्ततः प्रभृतिनाश्रीयादित्येतत्संत्यज्येत्युच्यते । तदुक्तं मूलाशीत्यादि । परि-
च्छदः गवाश्ववस्त्रासनशय्यादिः यदि भार्याया इच्छा तदा सहगमनम् अन्यथा एकाकिनः । अन्येतु तरुणीनिक्षिप्य वृ-
द्धया सहेति वर्णयन्ति । सत्यां भार्यायामप्यविधिः पुत्रेषु निक्षेपः वनगमनं वा । असत्यामपि मृतायां वनवास आपस्तम्बादिभिः
स्मर्यते पुनराधान इत्यत्र यस्येन्द्रियचापल्यं नास्ति सवानप्रस्थः । इतरः पुनर्दारान्परिगृह्णीयादिति व्यवस्था ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्राम्यं सर्वं परिच्छदं गोभूतिहरण्यादि । भार्यानिक्षिप्येति भार्यासंभवे ॥ ३ ॥

(३) कुट्टूकः । ग्राम्यं ब्रीहियवादिभक्ष्यं सर्वं च गवाश्वशय्यादिपरिच्छदं परित्यज्य विद्यमानभार्यश्च वनवासम-
मिच्छन्तीं भार्यापुत्रेषु समर्प्येच्छन्त्या सहैव वनंगच्छेत् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संत्यज्येति । ग्राम्यं कृष्यादियत्नोत्पाद्यं परिच्छदं गवादिकं । सहैव वा वनवासमिच्छ-
न्त्या भार्यायाऋतुमत्या मृतायां वनवास इत्यापस्तबोक्तेः सति रागे विवाहोऽसति वनंगच्छेदिति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्राम्यमाहारं गोधूमतिलादिकम् । च पुनः सर्वं परिच्छदमपि गोभूतिलहरण्यादि । पक्षान्तरं-
प्रति परिचर्याऽभिलाषेण स्वयमपि वनंगतुमिच्छति तर्हि तथा पत्न्यैव सह वनंगच्छेत् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृहं चाग्निपरिच्छदम् ॥ ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नय एवाग्निहोत्रशब्देनोक्ताः श्रौतान्मन्त्रसमादाय गृहीत्वा गृहं च अग्निहोत्रपरिच्छदं सुक्कु-
वादि । ग्राम्यपरिच्छदस्य त्यागविधानादग्निसंबद्धस्य प्रतिप्रसवो यम् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहगमनपक्षेऽग्निहोत्रसंभवेऽग्निहोत्रमादाय गृहमौपासनमादायैकाकिगमनेपि । एवं-
तत्तदग्निपरिच्छदं मुगादिकं तत्तदग्निनयनेन येदित्यर्थसिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ४ ॥

(३) कुट्टूकः । श्रौताग्निमावसथ्याग्निमप्युपकरणं च सुक्कुवादिगृहीत्वा ग्रामादरण्यं निःसृत्य गत्वा संयतेन्द्रियः
सन्निवसेत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्निहोत्रं श्रौतं गृहं आवसथ्याख्यं च । परिच्छदमग्नेः सुवादिकं । निःसृत्य अरण्यं निषेवेत् ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । [वैखानसाश्रमवानप्रस्थाश्रमविषयम् । वन्यानामूलफलानामुपादानेपरित्यागेच कालविधिः ।]
द्विविधो वानप्रस्थः गृहस्थसमोभिक्षुसमश्नन्ति । तयोर्गृहस्थसमस्यधर्मास्तावदाह अग्निहोत्रमिति । गृहं गृहेविद्यमानम् ।
अग्निपरिच्छदमरणपात्रशकटादिकम् । निःसृत्य प्रविश्य ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्निहोत्रं वैतानाग्निं गृहं आवसथ्याग्निं च पुनः अग्निपरिच्छदं रुष्णाजिनादि । ग्रामान्निःसृत्या-
रण्यं निवसेज्जितेन्द्रियः सन् ॥ ४ ॥

मुन्यनैर्विविधैर्मेधैः शाकमूलफलेन वा ॥ एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतानेव ये गृहस्थविहिताः निर्वपेदनुतिष्ठेत् विधिपूर्वकमित्यनुवादः श्लोकपूरणार्थः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुन्यनैरकृष्टपच्यैः । विविधैस्तत्तत्कालोपपन्नैः मेधोयज्ञस्तदहर्मेधैर्यज्ञियैः शाकादिनापि
मेधेनैव । एतानेव गृहस्थकार्यान् चतुरोमहायज्ञान् ब्रह्मयज्ञस्तु नान्नसाध्यः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । मुन्यनैर्नीवारादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वारण्योद्भवैरेतानेवेति गृहस्थस्य पूर्वोक्ता-
न्महायज्ञान्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । मुन्यनैरिति । मुन्यनैर्नीवाराद्यैः यदन्नः पुरुषोराजस्तदन्नास्तस्य देवताः इति स्मृतिमा-
श्रित्याह एतानेवेति । महायज्ञान् वैश्वदेवादीन् निर्वपेत् कुर्यात् ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अनैर्नीवारादिभिः । एतान्पूर्वाध्यायोक्तान् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुन्यनैः अकृष्टक्षेत्रोद्भवैर्नीवारवेणुश्यामाकशाकादिभिः एतान्पञ्चमहायज्ञान्विधिपूर्वकं निर्व-
पेदेव ॥ ५ ॥

वसीत चर्मचीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ॥ जटाश्च बिभृथान् नित्यं द्मश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । चर्म गोमृगादीनाम् । चीरं वस्त्रखण्डं । सायं दिवसावसानसमयः । प्रगे चान्हः प्रथमोदये । एवं-
सायं स्नानविधानाद्वात्रौ भोजनमन्याहुः भुक्ते स्नानप्रतिषेधात् । तदपुक्तमित्यन्ये यतः स्नातकव्रतमतः स्नानमाचरेदुत्कृतेति ।
महाभारते तु पुरुषपात्रधर्मतया स्मर्यन्ते । त्रैकालिकमन्यस्य स्नानं भविष्यति वैकल्पिकम् । जटाश्च श्रुलोमनखानि न कर्त-
येत् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चीरं तृणवल्कलादिकृतं वासः । प्रगे प्रातः । बिभृथात् न छिन्ध्यात् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । मृगादिचर्म वृक्षवल्कलं वा आच्छादयेत् । हारीतेन तु वल्कलशाली चर्मचीरकुशमुञ्जफलकवासाद-
तिविदधता वल्कलादिकमन्यनुज्ञातम् । सायंप्रातः स्नायात् जटाश्च श्रुलोमनखानि नित्यं धारयेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । चीरं खण्डितवस्त्रं एतदुपलक्षकं वल्कलादेः । तदुक्तं हारीतेन वल्कलशाणचीरचर्मकुशमुञ्जफल-
वासादिति । प्रगे प्रातः । जटाश्च कृत्रिमा अकृत्रिमा वा ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । चीरं कुशमयतन्तुस्यूतं वस्त्रम् । प्रगे उपसि ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । चर्म रुष्णाजिनादि । चीरं वल्कलकृतं । प्रगे प्रातः समये ॥ ६ ॥

यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिभिक्षां च शक्तिः ॥ अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । मुन्यनैरित्युक्तं तानि च नीवारादीनि वन्यानि धान्यानि तथा शाकादीनि वन्याभ्येव । अन्नशब्दोबाहुल्येन धान्यविकारे भक्तसत्कुपिष्टादौ प्रयुज्यते ततः शाकादीनां सत्यपि मुन्यन्नत्वे पृथगुपादानम् । मुनयस्तापसास्तेषामन्नानि मुन्यन्नानि । अग्नौपाकधर्माश्च महायज्ञान्निर्वपेत् । यदा कालपक्वफलाशी तदा न निर्वपेदित्याशङ्क्यामाह यद्भक्षः स्यात् यदेव भक्षयेत्तदेव पिष्टादि यथासामर्थ्यं दद्यात् । बलिं अनग्निहोत्रं इन्द्रायेन्द्रपुरुषेत्यादि यद्विहितम् । अग्नौत्वस्मिन्पक्षे होमो नास्ति तदयुक्तं बलिशब्दस्य चेज्यामात्रवचनत्वादग्रावनग्नौ च तुल्यमेतत् अथाप्ययंपक्षः स्याद्यदेव भक्षयेत्तदेव । अग्रावेव पकेनाग्नौ होमः कर्तव्यस्तथापि तावन्मात्रप्रयोजनं शाकादिवक्ष्यति त्वयंकालपक्वं भोक्ष्यते । सर्वथा कालपक्वाशिनोऽप्यस्ति वैश्वदेवोऽग्रावेव । अबादिभिर्द्वन्द्वेयम् । अर्द्धमूलफलैः भिक्षया च नीवारादिनाऽर्चयेदाश्रमागतं पान्थम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलिपदं महायज्ञोपलक्षणम् । भिक्षां भिक्षमाणेभ्यः । अन्नाभावेऽम्मूलादिरूपाभिः भिक्षाभिः भैक्ष्यभूताभिः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्भुञ्जीत ततो यथाशक्ति बलिभिक्षां च दद्यात् । बलिमितितु वैश्वदेवनित्यश्राद्धयोरुपलक्षणम् एतानेव महायज्ञानि तिविहितत्वात् । आश्रमागताञ्जलफलमूलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । भक्ष्यं त्वनियमप्राप्तं शाकादि । बलिं वैश्वदेवम् । आश्रमागतार्चनमावश्यकमित्याह अद्विरिति । अद्विर्जलैः अतो न नीवारादिभिर्भक्षितैः ॥ ७ ॥

(५) गन्धनः । बलिं वैश्वदेवाञ्छिष्टभूतबलिं वा । आश्रमागतानतिथीनिति शेषः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततो भक्ष्यादल्लिङ्गं दद्यात् बलिपदं महायज्ञोपलक्षणं । च पुनः शक्तितो भिक्षां दद्यात् ॥ ७ ॥

त्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ॥ दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । आश्रमबुद्ध्या त्वाध्यायादीनां निवृत्तिमाशङ्कमान आश्रमान्तरत्वादस्यानिवृत्त्यर्थमाह । नित्ययुक्तः न यथागार्हस्थ्ये तत्र हि गृह्छेष्टार्था अपि ध्यापाराः सन्ति तेष्वनुष्ठीयमानेषु नास्ति त्वाध्यायः । दान्तो दमयुक्तः मदवर्जितः । मैत्रः मित्रकर्मप्रधानः प्रियहितभाषी । सन्निहितस्य चित्तानुकूलतापरस्समाहितः नासंबद्धनाप्राकरणिकं बहुपराधीनोऽपि ब्रूयात् । दाता अपांमूलभिक्षाणां च । अनादाता पथ्यौषधाद्यर्थमाश्रमान्तरादागतं याचेत् । सर्वभूतानुकम्पकः अनुकम्पा कारुण्यं सत्यपि कारुणिकत्वे न परार्थमन्यं याचेत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वाध्याये जपादौ । दान्तो जितमनाः । मैत्रो मैत्रीपरः । सर्वत्र समाहितः । आत्मविषयनिहितचित्तः । दाता नित्यं सततं दानशीलः । अनादाता अग्रत्युपलब्धिशीलः आदानृत्वशून्यः । सर्वभूतानुकम्पकः सर्वभूतदुःखप्रहरणेच्छवान् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाभ्यासे नित्ययुक्तः स्यात् शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारकः संयतमनाः सततं दाता श्रमिहनिवृत्तः सर्वभूतेषु रूपावाग्भवेत् ॥ ८ ॥

(७) यद्भक्ष्यं स्यात् = यद्भक्षः स्यात् (मेधा०)

आश्रमागतान् = अश्रमागतम् (११)

(४) राघवानन्दः । किंच त्वाध्यायइति । तद्विस्मरणे ब्रह्मोज्झतेतित्तनुर्नामाश्रमाणांप्रत्यवायसाधारण्यात् । अनादाता अप्रतिग्रहः । सर्वभूतानुकम्पकः सर्वोपकारकः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । मित्रभावोभैत्री तद्वाच्यैव ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दान्तः जितेन्द्रियः स्यादिति सर्वत्र संबन्धः । भैत्रः भैत्रीपरः । समाहितः । नियतचित्तः । नित्यं दातादानपरः ॥ ८ ॥

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ॥ दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । वितानोविहारस्तत्रभववैतानिकम् । त्रेताग्निविषयं कर्म श्रौतं तज्जुहुयात्कुर्यात् । अग्निहोत्रशब्दोद्यवाग्वादौ होमसाधनद्रव्ये वर्तते न कर्मनामधेयम् । ततश्च तज्जुहुयादाहवनीयेऽग्निहोत्रादिभिर्जुहोतीत्यर्थः । उपपन्नः प्रथमपक्षेऽग्निहोत्रशब्देऽजुहोतिनाऽभिलाषः । ननु च पुत्रेषु भार्यानिक्षिप्येतिपक्षान्तरमुक्तं तत्र कथं तथा विना श्रौतेष्वधिकारः प्रोषितस्य यथेति चेत् यथा प्रोषितो वा यजमानः संविधानादिना दूरस्थोऽप्यधिक्रियते संविधानेऽप्येवं भवति कर्ता तद्वत्पत्न्यपि वनप्रतिष्ठमानमनुज्ञास्यति न सहाधिकारो विरोत्स्यतइति तदपि वार्तम् । दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात्कश्चित्प्रवासोपपत्तेः युक्तमीदृशमनुष्ठानं न स्वेच्छया । सत्यांशक्तौ बहूनि चाङ्गानि परिलुप्येरन् । दर्शपौर्णमासयोः वेदोऽपि विनिरसीत्यादिपत्नीवाचयेदित्युक्तं तद्धीयेत अथोच्येत सहप्रस्थानपक्षे विधिरयं विष्यतीत्येतदपि न विशेषस्याऽश्रुतत्वात् विनिक्षेपपक्षे चाग्नीनांप्रतिपत्त्यन्तरमनाम्नातं किञ्चसहत्वपक्षेऽपीदं विरुध्यते ॥ वासन्तशारदैर्मध्यैर्मुन्यन्तैः त्वयमादृतैः । पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिर्वान्विर्वपेत्पृथगिति ॥ आरण्यानि मुन्यन्तानि नीवारादीन्यभिप्रेतानि ग्राम्यस्य परिच्छदस्य त्यागविधानात् । ब्रीह्यादिभिश्च वेदे पुरोडाशां विहितास्ते च ग्राम्याः न च स्मृतिश्रुतिषु उत्पन्नन्यायेन ब्रीहिशालाविधिन्यायेन वा केनचित्प्रेष्येनारण्येनान्नेन प्रयोगः परिसमाप्येत निक्षेपे । ते च भार्यायादुरूपपादाः । कथं यावज्जीवश्रुतौ सत्यामग्नीनां त्यागो भार्याया वा तस्मादाश्रमान्तरविधानं वैतानिकानां च कर्मणामनुष्ठानं न संवदेत् । कर्तव्योऽत्र यत्नः केचिदाहुः वैतानिकशब्दः स्मार्तैर्वेव कर्मसु स्तुत्या प्रयुक्तः न च स्मार्तेषु ब्रीह्यादिनियमशास्त्रमस्ति तत्र साम्नायते ॥ यदन्नः पुरुषोराजस्तदन्नास्तस्य देवताइति । अतश्च मुन्यन्नैरनुष्ठानमविरुद्धं भवेद्ब्रीह्यादिशास्त्रविरोधः परित्यक्तः स्यात् । सहाधिकारस्तत्रापि विद्यते तस्यकः परिहारः उभयोः स्मार्तत्वादस्यामवस्थायां बाधियते यत्तु श्रौतवचनं पठ्यासह यष्ट्यमिति तद्वैतैर्वेव अथवा नैवार्यविधिर्गृहस्थाग्नेः किं तर्हि आवणिकेनाग्निमाधायेति गौतमेन पठितं इहापि वक्ष्यति वैखानसमते स्थितइति तस्मात्साला विहितानि कर्मान्तरारण्ये वैतानि । दर्शपूर्णमासादयस्तु शब्दाः भक्त्याः तत्र प्रयुक्ता अतस्तत्र तदाधानमभार्यस्यैव । गार्हस्थ्योपात्तानांप्रतिपत्तिरुक्ता अग्नीन्त्वात्मनि वैतानानिति । यत्तु यावज्जीवश्रुतौ सत्यां कथमग्नीनां त्यागइति एतच्चातुराश्रम्यानुक्रमणप्रकरणे निरूपयिष्यते । अन्ये पुनराहुः होमेनाग्र्यानामन्नानांप्रतिषिद्धोऽनु देवतायर्थ उपयोगः ननु च यजमानपञ्चमाह्वां भक्षयन्तीति तत्रापि विद्यते भक्षः सत्यं सत् शास्त्रीयोन लौकिकः लौकिकस्य च प्रतिषेधः संत्यज्येति ग्रामप्रवेशश्च तस्य तदर्थो न विरुध्यते यथा वक्ष्यति ग्रामादादृत्यवाग्नीयादिति तदेव सत् मुन्यन्नैरिति विधानात् तदेव आवणिकेनाग्निमाधायेत्यादिसर्वमुपपन्नम् । तथाह्यग्निहोत्रं समाधायेति पठ्यते ननु संत्यज्येति । समारोपणमपि मुमुर्षोस्तत्र तपसो-वक्ष्यते प्रथमप्रवासेन नतुरागादिशब्दानां आवणिकाग्निविषयत्वे कथंचिदुपपत्तिः श्रुतभार्यस्य तदाधानं वाचनिकं भविष्यति यदा वा ब्रह्मचर्यादेव वनवासमिच्छेत्तदा आवणिकाधानं तस्मादाहिताग्नेः सह्यग्निर्बर्त्तनप्रस्थानं सभार्यस्य । तत्र च यथा-

विधि ब्रीह्यादिना श्रौतकर्मानुष्ठानम् । ब्रीह्यादीनामपि मुन्यन्ता कथंचिदुपपाद्या ब्रीह्यवावपि पवित्रं । भार्यानिक्षेप-
श्रानाहिताग्नेः कथंचित्स्मार्तंऽग्नौ गतिरुभयोःस्मार्तत्वात् । यस्यचद्धभार्यैजाते एकयाचाग्नयोनीतास्तस्य द्वितीयां भार्यानि-
क्षिप्येतिवचनम् । अस्कन्दयन् स्कन्दनं विध्यतिक्रमः यथाविहितस्यानुष्ठानस्यासंपादनं एतच्च पादपूर्णं योगइत्येतर्दाप
योगतअस्कन्दयन् युक्त्याऽविनाशयन् । युक्तिर्विधिरिव ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैतानिकं त्रितेत्स्वग्निकार्यमग्निहोत्रहोमं । दर्शं पर्वदशाख्यं पर्वकृत्यमस्कन्दयन्पात-
यन् । योगतउद्योगतः ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । गार्हपत्यकुण्डस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारोवितानंतत्र भवंवैतानिकमग्निहोत्रंय-
थाशास्त्रमनुतिष्ठेत् । दर्शपौर्णमासंच पर्वतिश्रौतस्मार्तदर्शपौर्णमासौयोगतः त्वकालेऽस्कन्दयन्परित्यजन् । भार्यानिक्षेपपक्ष-
च रजस्वलायामिव भार्यायामेतेषामनुष्ठानमुचितं विशेषाश्रवणात् ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । वैतानिकं गार्हपत्यकुण्डस्थताग्रेराहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारोवितानं तत्र भवंवैता-
निकमग्निहोत्रं यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् । अस्कन्दयन्परिलोपयन्पर्वपर्वसंबन्ध दर्शाख्यं कर्म एवंपौर्णमासाख्यं योगतः श्रौत-
स्मार्तदर्शादेःकाले ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । वैतानिकमित्यनुवादः । योगतः प्राप्तःप्राप्तकालइतियावत् । अस्कन्दयन्नतिक्रामन् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा वैतानिकं अग्नित्रयसाध्यं । च पुनः अग्निहोत्रं यावदन्नादिकंहोमद्रव्यसाध्यं । दर्शश्रा-
द्धंअस्कन्दयन्लुपयन् । च पुनः योगतः पौर्णमासंपर्वास्कन्दयन् ॥ ९ ॥

ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥ तुरायणं च क्रमशोदाक्षस्यायनमेवच ॥ १० ॥

(१) मेघातिथिः । दर्शेष्टिश्च आयग्रहणंचेति समाहारद्वन्द्वः । चातुर्मास्यतुरायणदाक्षायणाः श्रौतकर्मविशेषवचना
नित्याएवतुरायणादयः केषांचित् ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋक्षेष्टयोऽग्निर्वाअकामयतेत्यादितैत्तिरीयेकृत्तिकादिनक्षत्रेष्टयआभ्राताः तुरायणं संवत्सरं
सवनविधाइष्टीरित्यादिनापस्तम्बेनोक्तं । दक्षस्यायनं दाक्षायणयज्ञेन त्वर्गकामोयजेतेतैत्तिरीयआभ्रातम् । अत्र
यद्यपि वन्यैरेवाकृष्टपच्यैर्नीवारादिभिःपुरोडाशादि तथापि दर्शोदेर्धूर्तविना दाक्षायणादीनांक्षीरविनाऽसिद्धेर्गवामपि
परिग्रहः ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः आयग्रयणंनवसस्येष्टिः ऋक्षेष्ट्याग्रयणंचेतिसमाहारद्वन्द्वः तथाचातुर्मास्यतुरायण-
दाक्षायणानि श्रौतकर्माणि क्रमेण कुर्यात् । अत्र केचित् सर्वमेतच्छ्रौतंदर्शपौर्णमासादिकर्म वानप्रस्थस्य स्तुत्यर्थमुच्यते
नत्वस्यानुष्ठेयंयाम्यब्रीह्यादिसाध्यत्वादिषांच नचस्मृतिः श्रौताद्वाधानेशक्तेत्याहुस्तदसत् वासन्तशारदैरित्युत्तरश्लोके मु-
न्यन्तैर्नीवारादिभिर्वानप्रस्थविषयतया स्पष्टस्य चरुपुरोडाशादिविधेर्बाधनस्यान्याय्यत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्रीह्यादिभि-
रेवकथंचिद्वर्णयजातैरेतान्निर्वर्तयिष्यतइत्याह ॥ १० ॥

(१०) ऋक्षेष्ट्याग्रयणंच=दर्शेष्ट्याग्रहणं (मे०)

(१०) दाक्षस्यायनमेवच=दक्षिणायनमेवच (क, थ,)

=दक्षस्यायनमेवच (ख, ग, घ, च, ङ, त,)

(४) राघवानन्दः । ऋक्षेष्टिनक्षत्रेष्टिः । आयहायणं नवसस्येष्टिः । चातुर्मास्यं वैश्वदेवरूपप्रधाससाकमेध शुनासीरितिचतुष्कम् । अथ तुरायणमित्याश्वलायनोक्तेः । केषांचित् श्रौतकर्मविशेषास्तुरायणादयः । पश्वभावादयनाद्युपपत्तेः । एते यागभेदाब्रह्मभावेपि कार्याः नीवारदेःसत्त्वादावश्यकं मुख्याल्लभे प्रतिनिधेरावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । ऋक्षेष्टिनक्षत्रेष्टिम् । आययणमिति जातावेकवचनम् । श्यामाकव्रीहियवाययणानि । चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि । तुरायणंसंवत्सरसाध्यक्रतुविशेषः । दाक्षायणंदर्शोष्टिविकृतिः । क्रमशः तत्र तत्रकाले ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋक्षेषु कृत्तिकादिषु आययणेच पुनः उत्तरायणं संवत्सरेष्टिविशेषः दक्षस्यायन तैत्तिरीयशाखायांदाक्षायणसंज्ञम् ॥ १० ॥

वासन्तशारदैर्मध्येर्मुन्यन्तेः स्वयमाहृतैः ॥ पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा मुन्यन्तरिति न पूर्वेषु संबध्यते तदा नास्ति चोद्यं वैतानिकानि कथं ब्रह्मादिवोदितानि क्रियेरन् । अत्र चरुपुरोडाशावैखानसशास्त्रोक्ताएव वेदितव्याः । वसन्ते जायन्ते पच्यन्तेवा वासन्तानि । एवंशारदैर्मध्येरित्यनुवादः । स्वयमाहृतैः प्रतिग्रहादीनि वृत्तिकर्माणि निषिध्यन्ते । स्मार्तानामुक्तानां कर्मणामनुष्ठानार्थपुनर्हत्यादि नापहरणम् । विधिवत्पृथगितिपूरणे ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शारदपदं वार्षिकश्यामाकादिरभ्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥

(३) कुड्मकः । वसन्तोद्भवैः शरदुद्भवैर्मध्येयागाद्भूतैर्मुन्यन्तेर्नीवारदिभिः स्वयमानीतैः पुरोडाशांश्चरुंश्चैव तथाशास्त्रंतनयागादिसिद्धये संपादयेत् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह वासन्तेति । वासन्तशारदैस्तत्रोद्भूतैः मध्येः यागाहैः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । पृथक्नवे सस्ये प्राप्ते पुराणस्य त्यागेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । वासन्तादिशारदैर्वाषिकश्यामाकाद्युपलक्षकैः ॥ ११ ॥

देवताभ्यस्तुतद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥ शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । पर्वसु यद्देवताभ्योदत्तं तच्छिष्टमेव भक्षयेन्न शाकमूलफलादि । शेषमात्मनि युञ्जीत आत्मनिमित्तमुपयोजयेत् । आत्मार्थं शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः । स्वयंकृतं च लवणं सैन्धवादिनिषेवेत ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवताभ्योद्भुत्वापयणेष्टौ मेध्यतरं ग्राम्यापेक्षयापि मेध्यत्वात् । स्वयंकृतं लवणं वृक्षादिक्षारकृतम् ॥ १२ ॥

(३) कुड्मकः । तद्वनोद्भवनीवारादिकसाधितमतिशयेन यागाहं हविर्देवताभ्युपकृत्य शेषान्मुपभुञ्जीत आत्मना च कृतं लवणमूषरलवणाद्युपभुञ्जीत ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह देवेति । देवताभ्योऽन्तेऽसोमयमाभ्यामित्याद्युक्ताभ्यः युञ्जीत । स्वयंकृतं लवणं च भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनिवेदनं भोजनम् ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः स्वयंकृतं लवणं वृक्षादिक्षारकृतं युञ्जीतभुञ्जीत ॥ १२ ॥

• शेषान्=शेषमात्मार्थं (अ)

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ॥ मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्मेहांश्च फलसंभवान् ॥ १३१ ॥

क्षेपः

(१) मेधातिथिः । स्थलजानि उदकजानि अद्यात् तथा पुष्पमूलफलानि च ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थलजानि वास्तुकादीनि औदकानि हिलमोचिकादीनि शाकानि फलसंभवान् वन्य-
फलजान् ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थलजलोद्भवशाकान्यरण्ययज्ञियवृक्षोद्भवानिपुष्पमूलफलानीक्यादिकलोद्भवांश्च लेहानद्यान्
॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्थलजेति । स्नेहान्धृतस्थानीयान् इक्षुदीफलादिभ्यःसंभवोयेषाम् ॥ १३ ॥

(५) मन्दनः । मेध्योयज्ञार्हः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थलजं वास्तुकादि उदकशाकानि मोचकादीनि च पुनः फलसंभवांश्च लेहान् अद्याद्भक्ष-
येत् ॥ १३ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ॥ भूस्तृणं शियुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । भौमानि कवकानि कवकशब्दः प्राग्व्याख्यातः छत्राकपर्यायः । तानिच कवकानि भूमौ जा-
यन्ते वृक्षकोटरादावपि अतोविशेषणार्थं भौमग्रहणम् । समाचारविरोधोगृहस्थधर्मेषु चाविशेषेण कवकानांप्रतिषेधः । वा-
नप्रस्थस्य च नियमातिशयोक्तः तस्माद्भौमानीतिस्त्वतत्त्वपदं तत्र गोजिह्वाकानामकश्चित्पदार्थोवनेचराणांप्रसिद्धस्तद्विष-
यबोद्धव्यम् । ननु यत्किंचिद्भुविजातमात्रस्य । कवकानांप्रतिषिद्धत्वात्पुनःप्रतिषेधोभूस्तृणादीनांतत्समप्रायश्चित्तार्थः ।
भूस्तृणशियुकशब्दौ शाकविशेषवचनौ वाहीकेषु प्रसिद्धौ ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मधुमांसमिति ब्रह्मचारिवर्जनीयोपलक्षणम् । भौमानि भूमिजानि । कवकानि छत्रा-
कानि । चकारात्काष्ठजानि । भूस्तृणं शाकभेदः । शियु सौभाजनं । श्लेष्मातकोबहुवारः । एतेन गृहस्थानामपि
यान्यभक्ष्यत्वेनोक्तानि तानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । माक्षिकंमांसं भौमानीतिप्रदर्शनार्थम् भौमादीनि कवकानि छत्राकांभूस्तृणमालवदेशेप्रसिद्धंशाकं-
शियुकंवाहीकेषुप्रसिद्धंशाकंश्लेष्मातकफलानिवर्जयेत् । गोविन्दराजस्तु भौमानि कवकानीत्यन्यव्यवच्छेदकविशेषणमि-
च्छन्भौमानांकवकानांनिषेधः वाक्षानांतु भक्षणमाह तदयुक्तम् मनुमैवपञ्चमेद्विजातेरेव कवकमात्रनिषेधाद्वनस्थगोचरत-
या नियमातिशयस्योचितत्वात् । यमस्तु भूमिजंवृक्षजंवापिछत्राकंभक्ष्यन्ति । ब्रह्मप्रांस्तान्विजानीयाद्रसवादिषुगर्हितान्
इति विशेषेणवृक्षजस्यापिनिषेधमाह । मेधातिथिस्तु भौमानीतिस्त्वतत्त्वपदं वदन्गोजिह्वाकानाम कश्चित्पदार्थोवनेचराणां-
प्रसिद्धस्तद्विषयनिषेधमाह तदपि बहुष्वभिधानकोशादिष्वप्रसिद्धंनश्रद्धधीमहि कवकानांद्विजातिविशेषेपाञ्चमिके निषेधे
सत्यपि पुनर्निषेधोभूस्तृणादीनांनिषेधेपिचसमप्रायश्चित्तविधानार्थः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वर्जयेदिति । कवकादीनांपुनर्ग्रहणंभूस्तृणादितुल्यप्रायश्चित्तार्थम् । भौमानीतिविशेषा-
द्गोजिह्वाकाराणीति मेधातिथिः । भूस्तृणं मालवदेशप्रसिद्धंशाकं । शियुकं बाल्हीके प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

(५) मन्दनः । भौमानि कवकानि भूमिजानि छत्राकाणि । वृक्षकोटरजातानांकवकानामप्यभक्ष्यत्वेभौमानामा-
दरेणवर्जनार्थंविशेषेणनिषेधनम् । भूस्तृणंनृणजातिविशेषः । शियुकंसौभाजनकइत्यन्ये ॥ १४ ॥

६) रामचन्द्रः । कवकानि छत्राकाणि शिशुकं सौभाजनं भूस्तृणं श्लेष्मातकफलानि च वर्जयेत् । मालातृणक-
स्तृणेइत्यमरः ॥ १४ ॥

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम् ॥ जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । षण्मासनिचयसमानिचयपक्षयोराश्वयुजे त्यागः ननुमुन्यन्नं तावदेव संचेयं यत्कर्मपर्याप्तं तत्र
नैवाधिकमस्ति कस्यत्यागः उच्यते न शक्या तुलाग्रहीतुमर्जनकाले अतोयत्किंचिदवाशष्टमस्ति तस्याश्वयुजे त्यागः ।
जीर्णानि चैव वासांसि अजीर्णानानास्ति त्यागः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वसंचितं पूर्ववर्षे शरदि वसन्तेवा परिगृहीतम् । वासांस्यर्जनानि चीराणिवा जीर्णा-
नीति यदिजीर्णानि तदैवाश्वयुजेमासित्याज्यानीत्यर्थः । शाकेति शाकादीन्यप्याहारार्थं शोषयित्वा स्थापितान्याश्वयुजे
त्याज्यानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । संवत्सरनिचयपक्षे पूर्वसंचितनीवाराद्यन्नं जीर्णानि च वासांसि शाकमूलफलानिचाश्विने मासि
त्यजेत् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । वक्ष्यमाणसमानिचयस्य त्यागकालमाह त्यजेदिति । आश्वयुजे नीवारादेः प्रागिकाले ।
वासांसीति विशेषणान्न चर्मणांत्यागः । संचितशाकादित्रितयमपि त्यजेदित्यन्वयः ॥ १५ ॥

न फालकृष्टमश्रीधादुत्सृष्टमपि केनचित् ॥ न ग्रामजातान्यार्तोऽपि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । आरण्यस्यापि फालकृष्टस्य प्रतिषेधः । ग्रामजातान्यफालकृष्टान्यपि संत्यज्यग्राम्यमाहारमि-
त्यनेन प्रतिषेधः । पुष्पफलानांक्रियते नोपयोगः ग्राम्याणां देवताभ्यर्चनादौ पुष्पफलानांनिषेधः । आर्तोपि अन्यासंभवे-
ऽप्यवश्यकर्तव्यत्वाद्देवताद्यर्चनस्य प्रतिनिधिपक्षेऽपि नोपादेयमित्यर्थः । अपिशब्दोभन्नक्रमोद्भवः । पुष्पाण्यपिनोपादे-
यानि किंपुनर्थान्यानि ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फालकृष्टानि वनजन्यपि । न ग्रामजातान्यफालकृष्टान्यपि । आर्तोरोगी फलादीनीति
ब्रीह्यादेरप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । अरण्येऽपिफालकृष्टप्रदेशे जातंस्वामिनोपेक्षितमपि ब्रीह्यादि नाद्यात् । तथाग्रामजातान्याफालकृष्ट-
भूभागेऽपि लतावृक्षमूलफलानि क्षुत्पीडितोऽपि न भक्षयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । उत्सृष्टं वानप्रस्थाद्युद्देशेनत्यक्तं । पुष्पाणीति मेधातिथिः । फलानि नारिकेला-
दीनि ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । वन्यमपिधान्यंहलकर्षणोत्पादितंनानीयात् । केनचिदुत्सृष्टपूर्वपरिगृहीतं पश्चादनादरेणत्यक्तम्
॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । फालकृष्टं हलोकृष्टं केन चिदुत्सृष्टमपि नाऽभीयात् ॥ १६ ॥

अग्निपक्वाशनोवा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ॥ अश्मकुटोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोपिवा ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निना पक्वं शाकौदनादि तदशनयस्य सोऽग्निपक्वाशनः । काले स्वयमेव यत्पक्वं तदेव भुञ्जी-

त नार्द्रफलं अथवा धान्यानामेव भीवारादीनां निष्पिण्येदंभक्षणम् । अशमभिः पाषाणैः कुट्टयित्वा पिष्टरूपकृत्वा भुज्जीत । यद्वा यदतुषपल्लवतकादिभिर्बहिस्तुषकपाटकतदशमभिरपनीय कवाटमन्तः फलंभक्षयेत् । दन्ताउलूखलम् अस्म्यदन्तोऽलूखलिकः दन्तैस्तुषकवाटमपनीय भक्षयेत् । असत्यपि संस्कारे सनकर्तव्यः यदिवा पूर्ववदशनविशेषोपलक्षणं तादृशमश्रीयाद्यदस्य दन्ताएव उलूखलकार्यमवधानतःसंपादयन्ति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालपकं परिणामपकं । अशमकुट्टोऽश्मन्यश्मना तुषमोक्षकृत्वाऽभन् । दन्तोऽलूखलिकः त्वदन्तैरेव तुषमोक्षकृत्वा भुज्जीतः । अत्रचान्यतरस्यैव परिग्रहः कार्यः तत्राप्युत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वमितिक्रमोक्तिफलम् ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निपकंवन्ममन्कालपकंवा फलादियद्धानोलूखलमुसलाभ्यांकिंतुपाषाणेनचूर्णीकृत्यापकमेवाद्यात् । दन्ताएवोलूखलस्थानानि यस्य तथाविधोवा भवेत् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । वानप्रस्थस्य नियमविशेषानाह अग्नीति ह्याभ्यां । दन्तोऽलूखलिकःदन्ताएवउलूखलाभक्ष्यसाधनानि यस्यसः । अग्निपकादिचतुष्टयंभक्षणप्रकारनियमः ॥ १७ ॥

(५) जन्दनः । फलान्यश्मना निष्पीड्य योभक्षयति न दन्तादिना सोऽश्मकुट्टकः । दन्तैरेवमुसलोऽलूखलकार्ययस्यसदन्तोऽलूखलिकः । प्राधान्यादुलूखलस्यैवग्रहणम् । सतुषाभ्यवहारोत्यर्थः । अनेन व्रतेन परिग्रहपरादुस्वत्वमुक्तम् ॥ १७ ॥

सद्यः प्रक्षालकोवा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा॥षण्मासनिचयोवा स्यात्समानिचयएव वा॥१८॥

(१) मेधातिथिः । यत्पूर्वमशनमुक्तंतदैकाहिकभोजनपर्याममेवानयेत् । मासोपयोगीवा संचयोमासपर्याप्तः संचयोमाससंचयः सोऽस्यास्तीतिठनकर्तव्यः यदिवा माससंचयकइति बहुव्रीहिसमासोत्र कर्तव्यः मासपर्याप्तःसंचयोस्येति एवमुत्तरयोरपि ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ सञ्चयेविशेषमाह सद्यःप्रक्षालकइति । सद्यएव संचयभाण्डंप्रक्षालयतीति प्रक्षालनेन तदव्यभिचरिता रिक्तता लक्ष्यते । समानिचयः संवत्सरार्थान्नाद्यसञ्चयकारी संवत्सरोर्ध्वकालार्थसंचयस्तु नास्त्याश्वयुजे त्यागस्योक्तत्वात् । पक्षचतुष्टयंतु पूर्वपूर्वमासस्त्यार्थमुक्तम् ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । एकाहमात्रजीवनोचितंमासवृत्त्युपचितंवा षण्माससंवत्सरनिर्वाहसमर्थंवा नीवारादिकंसंचिनुयात् । यथापूर्वनियमातिशयः मासवृत्तियोग्यसंचयोमाससंचयःसोऽस्यास्तीतिअतइनिठनवितिठनप्रत्यये नमाससंचयिकइतिरूपम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । सद्यःप्रक्षालिकादिचतुष्टयं संचयनियमः । नियमभङ्गे प्रायश्चित्ती स्यात् । सद्यःप्रक्षालिकएकाहनिर्वाहकसंचितभक्तः । निचयःसंचयस्तेन षण्मासव्यापी संचयोयस्य एवंसमाअब्दव्याप्यनिचयोयस्येति ॥ १८ ॥

(५) जन्दनः । प्रतिदिनमन्नसंपाद्यातिथिशेषभुक्ताश्वस्तनिकोहस्तप्रक्षालनंयः करोतिसद्यःप्रक्षालकः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सद्यः प्रक्षालकोवास्यात् तदहःपर्याप्तकःस्यात् सञ्चयरहितइत्यर्थः । च पुनः समानिचयएववा वर्षपर्याप्तानोवा । हायनोस्त्री शरत्समाइत्यमरः । वर्षपर्याप्तान्संचयइत्यर्थः ॥ १८ ॥

नक्तं चान्नं समश्रीयाद्वा बाहृत्य शक्तिः॥चतुर्थकालिकोवा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः॥१९॥

(१) मेधातिथिः । द्विर्भोजनस्य पुरुषार्थतया विहितत्वादन्यतरस्मिन्काले निर्वृत्तिर्विधीयते । यथायथा वयोया-

ति तथातथाभोजनकालं ज्ञात् । चतुर्थमष्टमावधितयाऽऽश्रयेत् । त्रीण्यहोरात्राण्यतीत्य चतुर्थेऽहनि सायंभुजानोऽष्टमकालिको भवति । भोजनस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयश्चतुर्थकालसंबन्धः प्रतीयते ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नक्तमेव दिवैववा भोजनं तत्र शक्तितः शक्तौ सत्यां नक्तमेव यदा तु दिवा तदा नित्यमादृत्य सद्यः प्रक्षालकवृत्तौ स्थित्वैत्र भोजनमित्यर्थः । चतुर्थकालिको वेत्याद्यपि शक्तावेकस्मिन्दिने दिवा नक्तं वा भुक्त्वा द्वितीयदिनेऽभुक्त्वा तृतीये दिवा नक्तं वा भोजनमिति चतुर्थकालभोजनम् । सामान्यतो हि सायं प्रातः कालयोर्भोजनकालत्वात्प्रत्यहं द्वौ कालौ भवतः एवमष्टमकालिकत्वमप्युन्नेयम् ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा सामर्थ्यमन्मादृत्य प्रदोषं भुज्जीत । अहन्येव वा चतुर्थकालाशनो वा स्यात् ॥ सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितमिति विहितम् । तत्रैकस्मिन्नहन्युपोष्यापरेद्युः सायं भुज्जीत । अष्टमकालिको वा भवेत्त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थस्याहो रात्रौ भुज्जीत ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । नक्तं भोजिनोऽहरे वा हरणमाह दिवा वेति । वाशब्दोत्र एव शब्दार्थः । सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितमिति स्मृतेऽश्चतुर्थभोजनस्य यः कालः स भोजनार्थं विहितो यस्य सः तेन पूर्वद्युरुपोष्य परेद्युः सायं भोजी चतुर्थकालिकः । एवं त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थेऽहनि सायं भोजी अष्टमकालिकः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । एकमहोरात्रमुपोष्य द्वितीयेऽहोरात्रे नक्तमेव भुज्जानश्चतुर्थकालिकः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवा अन्नं आदृत्य आनीय नक्तं नक्तकाले अश्रोयात् । नक्तकालमाह आत्मनो द्विगुणां छाया मतिक्रामति भास्करः । तं नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ॥ चतुर्थकालिको वा स्यात् एकस्मिन्दिने दिवा नक्तं वा भुक्त्वा द्वितीयदिने त्वभुक्त्वा तृतीयदिने दिवा नक्तं वा भोजनमिति चतुर्थकालिकत्वम् । सायं प्रातर्भोजनकालत्वात्प्रत्यहं द्वौ कालौ भवतः एवमष्टमकालिकत्वमप्युन्नेयं चतुर्दिनसाध्यम् ॥ १९ ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लकृष्णे च वर्तयेत् ॥ पक्षान्तयोर्वाप्यश्रीयाद्यवागं कथितां सकृत् ॥ २० ॥

[यतः पत्रं समादद्यान् ततः पुष्पमाहरेत् ॥ यतः पुष्पं समादद्यान् ततः फलमाहरेत् ॥ १ ॥]*

(१) मेघातिथिः । पक्षान्तौ पूर्णमास्यमावास्ये । अत्र श्रितां यवागूंवाप्यश्रीयात् सकृदिति सायं प्रातर्वा ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुक्ले कृष्णे चेति मासमित्यर्थः । पक्षान्तयोः दर्शपौर्णमास्यां च । कथितां तमां । सकृदंकेनैव ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । शुक्लकृष्णयोः ॥ एकैकं ह्यसयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च वर्धयेत् इत्यादिनैकादशाध्याये च वक्ष्यमाणैश्चान्द्रायणैर्वा वर्तयेत् । पक्षान्तौ पौर्णमास्यमावास्ये तत्र श्रितां यवागूंवाप्यश्रीयात् सकृदितिसायं प्रातर्वा ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । चान्द्रायणविधानैर्वैत्येकादशाध्याये वक्ष्यमाणैः । कथितां पक्षां पक्षान्तयोः अमायां पौर्णमास्यां च सकृत्सायं प्रातर्वा वारमात्रमश्रीयात् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । पक्षान्तयोः शुक्लकृष्णयोः अन्ते मासांतेऽश्रीयात् मासोपवास इत्यर्थः । यद्वा पक्षान्तयोः शुक्लपक्षान्ते कृष्णपक्षान्ते वाऽश्रीयात् । पक्षागमेथवाऽश्रीदितियोगीश्वरः । कथितां यवागूं नीवारादिचूर्णविकाराम् ॥ २० ॥

पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा ॥ कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ २१ ॥

(१) मेघातिथिः । कालपक्वैः पनसादीनाम् अग्निनापि पाकः क्रियते तन्निषेधार्थम् । तदग्निकं गृहस्थस्यानिषि-

द्धम् । वैखानसं नाम शास्त्रं यत्र वानप्रस्थस्य धर्माविहितास्तेषामते स्थितः । अन्यामपि तच्छास्त्रोक्तां चर्यां शिक्षेत् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केवलैरलान्तरासंस्तुष्टैः कालपकैः फलैः स्वयंशीर्णैः फलाङ्कुरादिजननशक्तिहीनतांशमैः । वैखानसमते वानप्रस्थधर्म ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुष्पमूलफलैरेव वा कालपकैः नाग्निपकैः स्वयंपतितैर्जावेत् । वैखानसो वानप्रस्थः तद्धर्मप्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः । तेनैतदुक्तम् अन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । केवलैः प्रत्येकैर्न मिश्रैः कालपकैः पनसादिभिरग्निपक्कनिषेधार्थं वैखानसमते वानप्रस्थप्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । केवलैरनतिपकैरामैरितियावत् । वैखानसमिति विखनसाप्रणीतसूत्रं तत्रहि वानप्रस्थधर्मस्य पूर्णउपदेशः क्रियते ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । केवलैः अलान्तरासंस्तुष्टैः स्वयंशीर्णैः फलाङ्कुरादिजननशक्तिहीनैः । वैखानसमते स्थितः वानप्रस्थाश्रमस्थः ॥ २१ ॥

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ॥ स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्पक्षः ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । विपरिवर्तनं केवलायां भूमावेकेन पार्श्वेन निषद्य पुनः पार्श्वान्तरेणावस्थानम् । आहारविहारकालौ वर्जयित्वा एव वर्तेत । नोपविशेन्न चङ्क्रमेत् न शय्यायान्नासने न भित्तौ निषादेदित्यर्थः । प्रपदैः पादाग्रैर्वर्तितेन स्थानासनाभ्यां च दिने रात्रौ तु केवलस्थण्डिलशायितां वक्ष्यति । सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिनापराह्नेषु उपयन्पक्षेति च असंभवे नद्यादीनामुद्धृतोदकेनापि स्नानं दर्शयति ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विपरिवर्तेत इतस्ततो भ्रमन् वर्तेत । प्रपदैः पादाग्रैः । स्थानासनाभ्यां कदाचिदूर्ध्वस्थितः कदाचिदुपविष्टो विहरेत् कालं नयेत् । अत्र तु पक्षेत्रिषवणस्नानकार्यमित्याह सवनेष्विति ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । केवलायां भूमौ लुण्ठगतागतानि कुर्यात् स्थानासनादावुपविशेत् उचितेष्टपर्यटेदित्यर्थः । आवश्यकस्नानभोजनादिकालं विहाय चायं नियमः । एवमुत्तरत्रापि । पादाग्र्यावादिनं तिष्ठेत्कंचित्कालं स्थित एव स्यात्तत्कंचिच्चोपविष्ट एव न त्वन्तरा पर्यटेत् । सवनेषु सायं प्रातर्मध्याह्नेषु स्नायात् । यत्तु सायं प्रागे तथेत्युक्तं तेन सहास्यनियमातिशयापेक्षो विकल्पः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । भूमावेव गतागतं कुर्यादित्याह भूमाविति । आहारसदाहरणकालौ वर्जयित्वा प्रपदैः पादाग्रैः तिष्ठेत् नासनादावुपविशेत् । स्थाने न तिष्ठेत् । आसनेन पद्मासनादिना वा विहरेत् दिवसनयेत् । सवनेषु सायं प्रातर्मध्याह्नेषु स्नायात् । सायं स्नायामग्रे तथेत्युक्तेः । तेन सहास्यपञ्चातपादेर्नियमाविशेषाद्विकल्पः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । विपरिवर्तेत शयीत । प्रपदैः पादाङ्गुल्यर्थैः । विहरेत्कालं क्षिपेत् । सवनेष्वपउपयन्पक्षच्छत्रिषवणस्नायीतियावत् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमौ विपरिवर्तेत इतस्ततो भ्रमन् विपरिवर्तेत दिनं प्रपदैः पादाग्रैः तिष्ठेद्वा । प्रपदंतु पदाग्रस्यादित्यमरः । स्थानासनाभ्यां विहरेत् स्थानतः कदाचिदूर्ध्वस्थितः कदाचिदुपविष्टाभ्यां स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषु अपउपनयन् त्रिषवणं स्नानं कुर्वन् ॥ २२ ॥

धीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्दर्पास्वभावकाशिकः ॥ आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशोवर्धयंस्तपः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चभिरात्मानंतापयेत् चतसृषु दिक्षु अग्नीन्सन्निधाप्यमध्येतिष्ठेदुपरिष्ठादादित्यतापंसेवेत । प्रा-
बृष्यभ्राण्येवावकाशाऽऽश्रयोयस्मिन्देशे देवोवर्षति तं प्रदेशमाश्रयेद्दर्पनिवारणार्थं छत्रवस्त्रादि न गृह्णीयात् । हेमन्ते शी-
तोपलक्षणार्थः । एतेन शिशिरेष्वेषएव विधिः । आर्द्रवासस्त्वं क्रमशः क्रमेण ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तावपि तीव्रतपःप्रकारानाह धीष्मदिति । चतुर्दिक्स्थवन्निहचतुष्टयेन सूर्येण चेति प-
ञ्चभिस्तापनात्पञ्चतपाः । अभावकाशकोमेधप्रेक्षकोऽनावृतदेशस्थइत्यर्थः । धीष्मादिपदानि चतुर्मासितुं पराणि ॥ २३ ॥

(३) कुङ्कुमः । आत्मतपोविबुद्धयर्थं धीष्मे चतुर्दिग्वस्थितैरग्निभिर्ध्वं चादित्येजसात्मानंतापयेत् वर्षास्वभाव-
काशमाश्रयेत् यत्र देशे देवोवर्षति तत्र छत्राद्यावरणरहितस्तित्थेदित्यर्थः हेमन्तेचार्द्रवासाभवेत् । ऋतुत्रयसंवत्सरावलम्बे-
नायंसांवत्सरिकएव नियमः ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांतपोविशेषानाह धीष्मेति द्वाभ्यां । चतुर्दिक्स्थग्निर्मध्येसूर्यइतिपञ्चातपाःस्य सपञ्चातपः
अग्नेषु वर्षसु अवकाशेनानावरणतया चरतीत्यभावकाशिकः । हेमन्तइति शीतोपलक्षकम् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । अभ्रमाकाशम् ॥ २३ ॥

उपस्पृशंस्त्रिषवणंपितृन्देवांश्च तर्पयेत् ॥ तपश्चरंश्चोपतरंशोषयेद्देहमात्मनः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । उपस्पृशं स्नानं अन्यदपि ऊर्ध्वबाह्यादि मासोपवासद्वादशरात्रादि तपः । उपतरं प्रकृष्टतरं
शरीरपीडाजननं कुर्वन् शोषयेच्छरीरम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उग्रंतपोयदा चरति तदोपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् त्रिषवणं देहं शोषयेत् आयासेन ॥ २४ ॥

(३) कुङ्कुमः । विहितमर्षित्रिषवणं स्नानं देवर्षिपितृर्तर्पणविधानार्थमनूद्यते । प्रातर्मर्ध्यादनंसायंसवनेषु त्रिष्वपि देव-
र्षिपितृर्तर्पणं कुर्वन्नन्यदपि पक्षमासोपवासादिकर्ता ब्रतंतपोऽनुतिष्ठन् यथोक्तयमेनपक्षोपवासिनः केचिन्मासोपवासिनः इति-
स्वशरीरं शोषयेत् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नानतर्पणयांगवश्यकत्वमाह उपेति । देहं बाह्याभ्यन्तरद्वयम् ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । त्रिषवणस्य स्नानस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिषवणे त्रिषु सवनेषु त्रिकालेषु उपस्पृशेत् ॥ २४ ॥

अग्नीनात्मनि वैतानात्समारोप्य यथाविधि ॥ अनग्निरग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । विताने भवावैतानाः तान्समारोपयेद्द्रस्मपानादिविधानेन । आत्मनिसमारोपणविधिश्च श्रव-
णकादव गन्तव्यः । चिरकालं यदा तपश्चरितं भवति सप्तत्यवस्थां वयः प्राप्तं तदा वानप्रस्थएव सन्नग्निरनिकेतः पर्णकुटी-
निवासाभोजं ह्यात् । कृतर्ह्यासीत् उपरिष्ठाद्वक्ष्यति वृक्षमूलनिकेतनइति । मुनिः स्यादिति संबध्यते तेनायमर्थोक्तो भवति
वाङ्मयमर्कुर्यादिति मौनव्रतधारी नियतवागुच्यते लोके । मूलफलाशनः अन्यान्निवृत्त्यर्थं भोजनं । नीवारादीन्यारण्यान्याप
नाश्रीयत् ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रैवाश्रमे धर्मकाण्डं दर्शयति अग्नीनिति । वैतानान् श्रौतान् । यथाविधि याते अग्नेय-
न्नियेति मन्त्रेण । अनग्निस्त्यक्तपाकसाधनाग्निः । अनिकेतो गृहेष्ववसन् । मुनिर्मननपरः ॥ २५ ॥

(१) कुल्लूकः । औतानग्रीन्वैखानसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिनात्मनि समारोप्य लौकिकाग्निगृहशून्योयथा वक्ष्यति वृक्षमूलनिकेतनइति । मुनिमौनव्रतचारीफलमूलाशनएवस्यात् नीवाराद्यपिनाश्रीयात् एतच्चोर्ध्वषण्मासेभ्योऽप्युपरि अनग्निरनिकेतनइतिवसिष्ठवचनात् षण्मासोपर्यनग्नित्वमनिकेतत्वंच ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्राप्यपरितुष्यन्तविरक्तंभत्याह । अग्नीन्त्यष्टभिः । अग्नीन् भस्मात्मकान् पीत्वा भैक्ष्यमाहरेदितितृतीयेनान्वयः । ऊर्ध्वषण्मासेभ्योऽनग्निरनिकेतइति वसिष्ठोक्तेः षण्मासंवानमस्थं कृत्वा यथाविधि वैखानसशास्त्रविधानेन ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एवंगृहस्थसमस्य वानप्रस्थस्य धर्माउक्ताः अथ भिक्षुकस्य धर्मानाह अग्नीनिति । अनग्निः त्यक्तपञ्चाग्निः । मुनिमौनी ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैतानानग्रीनात्मनि समारोप्य अनग्निः पाकादिरहितः अनिकेतःस्यात् गृहरहितःस्यात् ॥ २५ ॥

अप्रयत्नःसुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ॥ शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

(१) मेघातिथिः । सुखप्रयोजनेषु वस्तुषु यत्नंन कुर्यात् आतपपीडितः छायांनोपसर्पेत् शीतादितोनाग्निसमिन्धीत यदितु दैवोपपादितादित्यतापादिना शीतादिदुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यत्रैव तदुःखापनोदः क्रियते न निषिध्यते वर्षादिकालादन्यत्रैतद्विधीयते तत्र प्रतिपन्नस्य धर्मस्य विधानात् । अथवा व्याधितस्यौषधप्रयत्नोनिवार्यते व्याधिनिवृत्तिरपि सुखमुच्यते अतस्तन्निवृत्त्यर्थयत्नंकुर्यात् । धराशयः केवलैस्तृणैराच्छादिते स्थण्डिले शयीत शरणेष्वाम्रयेषु गृहवृक्षमूलादिषु ममकारमात्मीयाभिनिवेशं न कुर्यात् । वृक्षमूलानि निकेतनं गृहस्थानीयं कुर्यात् तदसंभवे शिलातलगुहादयोपि विहिताः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुखार्थेषु सुखसाधनेषु । ब्रह्मचारी त्यक्तस्त्रीसंगः । एवंच सपत्नीकस्य ऋतुगमनानुमतिर्गम्यते । धराशयः क्षितिशायी । शरणेषु वृक्षादिवारकेषु वृक्षादिष्वसमर्थः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । सुखप्रयोजनेषु त्वादुफलभक्षणशीतातपपरीहारादिषु प्रयत्नशून्योऽस्त्रीसंभोगी भूशायीच निवासस्थानेषु ममत्वरहितोवृक्षमूलवासी स्यात् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । सुखार्थेषु सुखजनकीभूतेषु सकृच्चन्दनादिषु । धराशयोभूमिशयः । शरणेषु निवासेषु । वृक्षमूलमेवनिकेतनंगृहस्थस्य सवृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । सुखार्थेषु सुखहेतुषु । धराशयः स्थलशायी ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शरणेषु वृक्षादिनिवारककुटीवृक्षादिषु अममः निर्ममः भवेत् ॥ २६ ॥

तापसेष्वेव विषेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥ गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७ ॥

(१) मेघातिथिः । पञ्चम्यर्थे सममी । तापसेभ्योमूलफलासंभवे भैक्षमाहरेत् । गृहमेधिभ्योगृहस्थेभ्योवा वनवासिभ्यः । यात्रिकं प्राणमात्रसौहित्यंभवति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तापसेषु वनस्थेषु । यात्रिकं प्राणयात्रामात्रार्थं । गृहमेधिषु गृहस्थेषु वनवासिष्विति वदन्नेकान्तशीलतया गृहस्थस्यापि वनवासोदर्शितः । अन्येष्वसंबन्धिषु ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । फलमूलासंभवेचवानप्रस्थेभ्योब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्रधारणोचितंभैक्षमाहरेत् तदभावेचान्येभ्योवनवासिभ्योगृहस्थेभ्योहिजेभ्यः ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । यात्रिकं प्राणधारणोचितं । गृहमेधिवित्यनेन वने ये गृहस्थाःस्युस्तेभ्योपि ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । तापसेषु वानप्रस्थेषु । तदलाभेगृहमेधियु ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यात्रिकंयात्रामात्रं यावत्प्राणधारणंतावद्भैक्ष्यं आहरेत् आचरेत् । च पुनः अन्येषु गृहमेधियु वनवासिषु भैक्ष्यंआचरेत् ॥ २७ ॥

यामादात्तस्य वाश्रीयादष्टौ घासान्वने वसन् ॥ प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । असंभवेतु । घासग्रहणान्मूलफलभिक्षैव ग्राम्यान्नाशनमन्यासंभवेऽनेनानुज्ञातम् । गृहीत्वापत्रपुटेनैव पाणिना भाजनरहितेन शकलेन शरावाद्येकदेशखण्डेन ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यामादात्तस्येतिर्वाधना तन्मात्रार्थंघामंप्रविशेत् । पुटेन पर्णपुटेन । पाणिनेतिदक्षिणपाणिना । वनंप्रतिभैक्ष्यानयनविधानादष्टौघासानितिपुटशकलाहरणपक्षयोरेवान्वितम् । शकलेन स्थालीकर्परेण ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्याप्यसंभवे यामादानीय ग्रामस्यान्स्थाष्टौघासान्पर्णशरावादिसखण्डेन पाणिनैव वा गृहीत्वा वानप्रस्थोभुञ्जीत ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । तदलाभे प्रकारान्तरमाह यामादिति । तादृशस्यभिक्षापत्रमपि नास्तीत्याह । पुटेनेति । पत्रस्यानियतत्वादञ्जलिनावा पाणिपात्रमिति श्रुतेश्च । शकलेन अर्धेन पाणिना ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । तदलाभे किंकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह यामादिति । पुटेन पत्रघटितेन पात्रेण । शकलेन भिन्नभाण्डखण्डेन ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिना दक्षिणेन प्रतिगृह्य अष्टौ घासानश्रीयात् । शकलेन शरावखण्डेनवा ॥ २८ ॥

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षाविप्रोवने वसन् ॥ विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतादीक्षा नियमानन्यांश्चाऽन्तर्जलस्थानचक्षुर्निमीलनादिकं सेवेत । श्रुतीरौपनिषदीः रहस्याधिकारपठितानि वेदवाक्यानि अधीयीत चिन्तयेद्भावयेच्चाऽऽत्मसंसिद्धये ब्रह्मप्राप्त्यर्थायाउपासनाउक्ताः । विविधाइत्यनुवादः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्याःस्मृत्यन्तरीक्तमार्गसोपवासाद्याः दीक्षाः नियमानूपनिषणाद्योच्यतइत्युपनिषद्ग्रहस्य तादृगर्थौपनिषदीःश्रुतीःसेवेतेत्यनुषङ्गः । आत्मनःसंसिद्धिर्निवेकः ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । वानप्रस्थएतादीक्षाएतान्नियमानन्यांश्चवानप्रस्थशास्त्रोक्तानभ्यसेत् । औपनिषदीश्चश्रुतीःउपनिषत्पठितब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानिविविधान्यस्यात्मनोब्रह्मसिद्धये ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यसेत् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एताश्चेति । दीक्षाशब्दीनियमवचनः । औपनिषदीःरहस्याधिकारपठिताः परीक्ष्य लोकाङ्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमापादित्यादिकाः । आत्मसंशुद्धये मोक्षाय साहैवात्मनोवास्तवी शुद्धिः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । एताश्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । दीक्षानियमान् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं एतानिति । एतान्पूर्वोक्तान्ब्रतान् । च पुनः अन्यान् मार्गसोपवासब्रतादीन् विप्रःवने वसन् सेवेत । च पुनः दीक्षावानप्रस्थदीक्षां सेवेत् ॥ २९ ॥

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ॥ विद्यातपोविद्वद्व्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषणोक्ताऽन्याश्च सेवेत । शाक्यपाशुपतादिदीक्षादिसेवनमपि प्राम्तन्निषेधति ऋषिभिर्महाभारते संतप्यवनेष्वाद्यैः सेवितावर्ण्यन्ते । ब्राह्मणैश्च गृहस्थैर्याः सेविताः तदुक्तमुत्तरेषांचैतदविरोधीति । विद्या आत्मैकत्वविज्ञानं तच्छ्रुतिसेवनेन बृद्धिनयेत् इदीकुर्यात् । शरीरस्य च शुद्धये आहारनियमदीक्षाः सेवेत ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ताश्चविद्या वैश्वानराद्युपासना तपः स्वाध्यायस्तयोर्वृद्ध्यर्थं तथा तासामेव पवित्राणां जपेन शरीरस्य शुद्धिः पापक्षयस्तदर्थं च ऋष्यादिभिः सेविताः श्रुतीः सेवेतेत्यन्वयः ऋषिभिर्ज्ञानपरैर्यतिभिः ब्राह्मणैस्तथागृहस्थैरेव ब्राह्मणैर्गृहस्थत्वेपि सेविताः । अतोद्वयोर्मध्यवर्तिनो वनवासिनोऽतिप्रशस्ता एव तादित्यर्थः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । यत्तादेताः ऋषिभिर्ब्रह्मदर्शभिः परिव्राजकैर्गृहस्थैश्च वानप्रस्थैर्ब्रह्माद्वैतज्ञानधर्मयोर्विवृद्ध्यर्थमुपनिषन्तुतयः सेवितास्तत्तादेताः सेवेतेति पूर्वस्यानुवादः ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तास्तौति ऋषिभिरिति । ब्राह्मणैर्ब्रह्मतत्त्वदर्शभिः सेविता अभ्यस्यमानाः । शरीरस्य च शुद्धये लिङ्गशरीरे यत्पापतत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकं स्थूलदेहे यत्पापतथोर्नाशाय ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । सेविता इति दीक्षाणां च श्रुतीनां च विशेषणम् । विद्या ज्ञानम् ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः ब्राह्मणैः ब्रह्मचारिभिः च पुनः गृहस्थैः वानप्रस्थैः सेविता धर्माविद्यातपोविद्वद्व्यर्थं । च पुनः शरीरस्य शुद्धये सेवेतेति सर्वत्र संबन्धः ॥ ३० ॥

अपराजितां वास्थाय ब्रजेद्विशमजिह्वगः ॥ आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राच्याददीच्याश्च दिशोरन्तरालमपराजितादिक् लोकेष्वैशानीत्युच्यते दिशमास्थाय चेतसि निधायैषामयागन्तव्येति ततस्तामेव ब्रजेत् अजिह्वगः अकुटिलगामी श्वभ्रनदीस्रोतांसि न परिहरेत् । आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः । प्राच्याददीच्याश्च गमनविधिरयम् । यावन्नपतति तावद्वायुभक्षोऽम्बुभक्षश्च स्यात् । युक्तः योगशालैरात्मानं युक्ता तदेतन्महाप्रस्थानमुच्यते ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ तपसा खिन्नस्याप्रत्यवायं प्रत्युत्पन्नकारमाह अपराजितामिति । अपराजितैशानो आस्थायोद्विष्य । अजिह्वगोऽप्रिकण्टकजलादीनां वर्त्मनि दर्शने तत्परिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वन् । युक्तो नियतचित्तवृत्तिः । वार्यनिलाशनस्तद्व्यतराशनः ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । अचिकित्सितव्याध्याद्युद्भवेऽपराजितामैशानीं दिशमाश्रित्याकुटिलगतिर्युक्तो योगनिष्ठोजलानिलाशन आशरीरनिपाताद्भजेत् । महाप्रस्थानाख्यं शास्त्रे विहितं चेदं मरणम् तेन न पुरायुषः त्वः कामी प्रेयादिति श्रुत्यापि न विरोधः यतः त्वः कामिशब्दप्रयोगादवैधं मरणमनया निषिध्यते न शास्त्रीयम् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपायान्तरमाह अपराजितामिति । ऐशानीं दिशमाश्रित्याजिह्वगोऽकुटिलगतिः युक्तो योगशालनिश्चितमहाप्रस्थानः शरीरस्यानिपाताद्भजेत् प्रियेतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । प्रकारान्तरमाह अपराजितामिति । अपराजितां प्रागुदीचीम् । अजिह्वगः कुजगतिः । शरीरस्यानिपाताद्भजेदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपराजितां ईशानीं आख्याय अजिह्वःसम्ब्रजेत् । कीदृशोवानप्रस्थः शरीरस्यानिपातात् । युक्तः नियतचित्तः । पुनःकीदृशः वार्यानिलाशनः वार्याधारोवा अनिलाधारोवा ॥ ३१ ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ॥ वीतशोकभयोविप्रोब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तानि तपांसि महाप्रस्थानंचानन्तरोक्तं महर्षिचर्या आसामन्यतमया नदीप्रवेशेन भृगुप-
तनेनाग्निप्रवेशेनाहारनिवृत्त्यावा शरीरंत्यजेत् । अस्य च फलं वीतशोकभयस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः । नरकादिदुःखानुभवः
शोकः भयं नरकंगमिष्यामीति तदस्य व्येति । अव्यवधानेनैवाधिारादिक्रमेण ब्रह्मलोकंप्राप्नोति इहस्थानविशेषोब्रह्मलोकः
स्वर्गादिपिनिरतिशयस्तत्र महीयते पूज्यमानआस्ते नतु ब्रह्मणः स्वाराज्यंप्राप्नोति लोकग्रहणात् । चतुर्थेऽंशे मोक्षवक्ष्य-
ति न केवलकर्मकृतोमोक्षइत्याहुः । ननुचाप्युक्तं विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धयेऽश्रुतोरिति आत्मसंसिद्धिश्च आत्मोपा-
सनया तद्भावापत्तिः नह्यन्यः संसिद्धिशब्दस्यार्थउपपद्यते औपनिषदीषु श्रुतिषु तद्भाष्ययोगिनामात्मानंब्रह्मसंस्थोमृतत्व-
मेतीतिच । अथसायुज्यंगच्छतीत्यादि अथोच्यते अन्याअपि तपःसिद्धयःश्रूयन्ते यस्तपति पितृलोकवासोभवतीत्यादिसं-
कल्पितार्थोपपादितासांघृतासालोक्यंच पुरुषस्य भविष्यति न पुनर्मोक्षइति तदयुक्तं विशेषाभावात् । यथैव परिमितप-
लासूपासनात्त्वधिक्रियते एवममृतत्वप्राप्तावपि । नह्यचिच्छ्रूयते परिव्राजकेनैवोपासनायद्वैतविषयाणि कर्तव्यानि । ननुच
त्रयोधर्मस्कन्धाइत्युपक्रम्य यज्ञोऽध्ययनंदानमित्यनेन गृहस्थधर्माउक्तास्तपएवेत्यनेन वानप्रस्थोब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी-
त्यनेन नैष्ठिकोब्रह्मसंस्थइत्यनेन परिव्राजकः । एतेषांत्रयाणांपुण्यलोकाउक्ताः पारिशेष्यादेतद्यतिरिक्तस्यामृतत्वम् । नै-
वं ब्रह्मणिसंतिष्ठते । प्रयतते तत्परस्यब्रह्मसंस्थस्य यौगिकत्वादस्य शब्दस्य । ननुच यदि सर्वेषामधिकारस्तदैतावदेव
वक्तव्यंब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीति । नैवं आश्रमाणांस्वविधिवाक्यावगतंफलंसंपत्क्षयिणः पुण्यलोकाभवन्तीति ब्रह्मसंस्थस्य-
तदाश्रमावस्थितस्यैवामृतत्वमपुनरावृत्तिलक्षणंविधीयते । ननुचाद्वैतरूपंब्रह्मेत्यात्मविदः सचनिवृत्तकर्माख्यः । आश्रमाश्च
प्रवृत्तमार्गाख्याः क्रियाकारकफलभेदानुष्ठानात्मकाः । तत्राद्वैतात्मविज्ञानेसमानभेदाश्रयाणि च गृहस्थाद्यग्निहोत्रकर्मादी-
नीति परस्परविरोधः । अत्रोच्यते । समानमेतन् पारिव्राज्येपि यमनियमानामिष्टत्वात्तेच भेदाश्रयाः । अथाप्युच्येतकर्म-
संन्यासिनोनिवृत्तिमार्गावस्थायिनोनैव केचिच्छास्त्रार्थविधयःसन्ति । नायंशास्त्रार्थः अहंकारममकारत्यागएव संन्यासो-
वक्ष्यते नाशेषशास्त्रार्थत्यागः तस्यापि क्षुधाद्युपहतस्य भिक्षादौ प्रवर्तमानस्यास्त्येव क्रियाकारकसंबन्धः तत्र लौकिके
दृष्टार्थभेदे प्रवर्तमानस्य अद्वैतात्मविज्ञानभावनमविरुद्धम् । शास्त्राये त्वग्निहोत्रादौ विरोधादिति कोयुक्तकार्यैवंवदेत् । अ-
थोच्यते क्षुधाद्युपहतस्याप्यद्वैतत्यागोविरोधिना भोजनेन तावत्कालएव । यथान्धतमसि चलितस्य गच्छतः कण्टकप्रदे-
शे पादन्धासः सवितरि पुनरुदिते लब्धप्रकाशस्य पुनर्याप्यमेवाध्वन्यस्याकण्टकेवस्थानम् । तथा क्षुधाद्युपघाते विच्छि-
न्नात्मविज्ञानस्य क्षगमालोकस्थानीयायांक्षुन्निवृत्तौ पुनरुदयसंस्कारवशादेवावस्थानमिति । तत्तापसेऽप्यविरुद्धम् । गृहस्थ-
स्यापि पुत्रदारादितयोपासनमविरुद्धं बहुव्यापारः । ततस्तु भेदसात्म्यतांगतस्य कुतोऽद्वैतसंस्कारोत्पत्तिः । उक्तंच गृह-
स्थधर्मेष्वेकाकीचिन्तयेदिति । तथा पुत्रे सर्वसमासज्येति । ननुच तस्मादुह्नपुरायुषःस्वः कामोपेयादितिश्रुतिस्तत्र कुतो-
वानप्रस्थस्य शरीरत्यागः नहिसाश्रुतिर्वानप्रस्थादन्यत्रानयासृष्ट्या विषयउपस्थापयितुंशक्यते । बलीयसी हिश्रुतिः साच
सृष्ट्यनुरोधेन न संकोचमर्हति । उच्यते जरसा विशीर्णस्यानिष्टसंदर्शनादिना वा विदिते मत्यासन्ने वृत्तौ मुषूर्पनोन

श्रुतिविरोधः । एवंहि तत्र श्रूयते नपुरायुषइति अवस्थाविशेषेहानभिप्रेते मरणे एतावदेवावक्ष्यन्त्यः कामीप्रियादिति अ-
रिष्टोपदेशश्चोपनिषत्स्वेवमर्थवान्भवति । यस्यत्वेतन्निमित्तमरणं नास्ति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आसां पञ्चतपःप्रभृतीनां महर्षयः प्रथमसर्गजाऋषयरत्नेषां चर्या आचारः । शोकोदुःखं
ततोभयं शोकभयम् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां पूर्वोक्तानुष्ठानानामन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वाऽपगतदुःखभयो ब्रह्मैवलोकस्तत्र पुजां लभ-
ते मोक्षमामोनीत्यर्थः । केवलकर्मणो वानप्रस्थस्य कथं मोक्षइति चेन्न । विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंशुद्धये श्रुतीरित्यनेनास्या-
प्यात्मज्ञानसंभवात् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । आसामुक्तानां । दीक्षाणां मध्येऽन्यतमया तनुं त्यक्तेत्यन्वयः । महीयते पूजामामोति ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । आसां महर्षिचर्याणामुक्तानानियमानाम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसां महर्षिचर्याणां पञ्चतपःप्रभृतीनां मध्ये अन्यतमया वा चर्या तनुं त्यक्त्वा विप्रो ब्रह्मलोके
महीयते । कीदृशो विप्रः वीतशोकभयोऽपारलौकिकभयः ॥ ३२ ॥

वनेषु च विद्वत्यैव तृतीयं भागमायुषः ॥ चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । इतः प्रभृतिचतुर्थाश्रममतिः । तृतीयभागमिति । कश्चित्कालं स्थित्वेत्यर्थः । यावता कालेन तपः-
सुतमं भवति विषयाभिलाषश्च सर्वो निवृत्तः । नहि मुख्यतृतीयआयुषोभागएवानेन शक्यो ज्ञातुम् । नहि वर्षशतापेक्षाऽऽश्रमा-
णां यतो वलीपलितापत्योत्पत्तीस्तृतीयाश्रमप्रतिपत्तौ कालोक्तः न च सर्वस्य पञ्चाशद्वर्षदेशीयस्य तदुत्पद्यते उक्तं चान्यत्र त-
पसि ऋद्धे परिव्रजैदिति । ननु च यथान्येषामाश्रमाणां कालो विवृतो गृहणान्तं ब्रह्मचर्यं वलीपलिताद्यवधि गार्हस्थ्यं । नैवमिह
कश्चित्परिच्छेदे हेतुरस्ति यदि यथाश्रुतं तृतीयोभागः समाश्रियेत । यच्च तपसि ऋद्धइति तत्रापि कालापेक्षायुक्तैव न ज्ञा-
यते कियता तपसा ऋद्धिर्भवति अतः कालपरिच्छेदो न वचनार्हः । उक्तमत्र न शतवर्षापेक्षया तृतीयआयुर्भागनिश्चयसं-
भवति । उक्तश्च कालः कायपाके प्रवृज्या प्रतिपत्तव्या । यावता तपसा यावत्तपसि पुनर्मदबुद्धिर्नाशंक्यते तदा परि-
व्रजेत् । विद्वत्यासित्वा यथोक्तं विधिमुत्पाद्येति यावत् । संगत्यागश्च ममतापरिग्रहः एकारामता ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अथ अतिधर्मानाह वनेष्विति । विद्वत्य क्षपयित्वैत्युक्ताप्रयोगेण पञ्चकषादस्य
वानप्रस्थचर्याया । कष्टावपाके सत्येव यस्याश्रमेऽधिकारइति दर्शितं अत्रापि तृतीयभागमिति तावता कालेन तावद्वैरा-
ग्योत्पत्तिसंभवे अन्यथा तु यावज्जीवमपि वनएव वसेत् संगान् परिग्रहान् । परिव्रजेत् गृहादिपरित्यज्य व्रजेत् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य तु भ्रष्टाभावस्तस्याह वनेष्वित्यादि । अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञा-
नात् तृतीयमायुषोभागमिति रागक्षयावधि वानप्रस्थकालोपलक्षणार्थम् । अतएव शङ्कल्लिखितौ वनवासादूर्ध्वशान्तस्व
परिगतवयसः परिव्राज्यमित्याचख्यतुः । एवं वनेषु विद्वत्यैव विधिवदुत्पद्यतेऽनुष्ठानप्रकारेण वानप्रस्थाश्रमविषय-
रागोपशमनाय कंचित्कालमनुष्ठाय चतुर्थमायुषोभागमिति शेषायुःकाले सर्वथा विषयसङ्कांस्त्यक्त्वा परिव्राजकाश्रममनु-
तिष्ठत् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अविरक्तस्यापि । चतुर्थवयस्य वयसं सत्याह वनेष्विति । चतुर्थमायुषोभागं प्राप्य परि-
व्रजेदित्यन्वयः वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति श्रुतेः । विरक्तस्य तु क्रमोत्क्रमाभ्यां संन्यासः अव्रतीवाव्रतीवा उच्छिन्नाधिरनुच्छि-

आग्निप्रोवायदहरेव विरजेतदहरेव प्रव्रजेत् । यदि चैतरथा ब्रह्मचर्यादेव व्रजेद्वनाद्वा गृहाद्वेत्यादि श्रुतिशतैश्च संन्यासस्य विहितत्वात् । अयंत्वविरक्तोब्रह्मलोकेप्सुःसंन्यासाब्रह्मणःस्थानमितिश्रवणात् ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । अथ संन्यासाश्रमप्रस्तौति वनेष्विति । वित्तस्य चरित्वा ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ संन्यासाश्रमप्रकरणं वनेष्विति । एवमायुषस्तृतीयभागं नीत्वा चतुर्थमायुषोभागं ज्ञात्वा संगान्सर्वास्त्यक्त्वा परिव्रजेत् संन्यसेत् ॥ ३३ ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वाहुतहोमोजितेन्द्रियः ॥ भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । समुच्चयपक्षमुपोदलयति । आश्रमादाश्रममिति । गृहस्थाश्रमाद्दानप्रस्थाश्रमंगत्वा हुतहोमउभयोरप्याश्रमयोर्यदा जितेन्द्रियस्तदा परिव्रजेत् प्रेत्य वर्धते मृत्वा विभूत्यतिशयेन । भिक्षाबलिदानेन परिश्रान्तः । द्विराश्रमधर्मानुवादोयम् ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र वनवासानन्तरंपारिव्राज्याभिधानेन गृहस्थस्य पारिव्राज्याधिकारोनास्तीतिप्रस-
ज्जितांशङ्कानिराचष्टे आश्रमादिति । न केवलंब्रह्मचर्यं वर्तमानस्य तादृशवैराग्यादि तस्य चर्णत्रयापाकरणसंभवात्तमाश्रमं त्यक्त्वा गृहस्थाश्रमगमनमवश्यं नतु गृहस्थस्य ऋणापाकरणमाश्रमान्तरसाध्यमतोस्य विरागस्यानन्तरमेव पारिव्राज्यसंभवतीति तात्पर्यम् । हुतहोमइति यज्ञैकदेशाभिधानेन यज्ञत्वाध्यायापत्यैर्ऋणत्रयापाकरणमुक्तम् । जितेन्द्रियोभ्युत्थापितवैराग्यः तेन जितेन्द्रियोहमिति यदि गृहस्थोमन्यते तदा तदैव परिव्रजेदन्यथा वनवासेन जितेन्द्रियतां प्राप्तेत्यर्थः । भिक्षादानबलिदानाभ्यांकर्मकलापोलक्ष्यते तेन श्रान्तस्तत्करणासमर्थः । एतेन तच्छक्तौ तत्कुर्वतेवात्मा जिज्ञास्यइतिदर्शितम् । प्रेत्य वर्धते लिङ्गदेहावच्छिन्नस्तदवच्छेदन्यासोद्भवविभुत्वंलभते ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वपूर्वाश्रमादुत्तरोत्तराश्रमंगत्वा ब्रह्मचर्याद्गृहाश्रमततोवानप्रस्थाश्रममनुष्ठायेत्यर्थः । यथाशक्तिगताश्रमहुतहोमोजितेन्द्रियोभिक्षाबलिदानचरित्वाश्रान्तःपरिव्रज्याश्रममनुतिष्ठन्परलोके मोक्षलाभाब्रह्मभूतवर्च्यतिशयंप्राप्नोति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । आश्रमाद्दानप्रस्थान्तादाश्रमंतेष्वन्तर्गतंब्रह्मचर्याद्यन्यतमंतेषु हुतोहोमोबहुधा श्रौतलौकिकाग्निषु येन सः अतःपरंन होष्यतीत्यर्थः । भिक्षाबलिपरिश्रान्तः ब्रह्मचर्यं भिक्षया गार्हस्थ्यं वानप्रस्थयोर्बलिदानेन परिश्रान्तःभिक्षारूपबलेरभिमतत्वाद्वाश्रान्तः व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यमस्तीति श्रुतेः । तथाविधएव प्रेत्य सुखी स्यात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । इयमेवाश्रमशामिरुचिता नान्येत्याह आश्रमादिति । हुतहोमःकृतसमिदाधानाग्निहोत्रहोमः । भिक्षाबलिपरिश्रान्तः भिक्षाहरणवैश्वदेवबलिहरणाभ्यांक्षीणदेहः । आभ्यांविशेषणाभ्यामाश्रमत्रयविहितकर्म लक्ष्यते । आश्रमादाश्रमंगत्वा ब्रह्मचर्याश्रमाद्गार्हस्थ्यं ततोवानप्रस्थाश्रमंगत्वा ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भिक्षाबलिपरिश्रान्तः भिक्षाबलिभ्यांरहितः संचयरहितः हुतहोमः । शिखासूत्रपरित्यागे कृतहोमः एतादृशःप्रव्रजेत् प्रेत्य परलोके वर्धते मोक्षंप्राप्नोति । लिङ्गदेहाद्यनवच्छिन्नविभुत्वंमोक्षत्वंएवंयत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानोव्रजत्यधः ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अपाकरणम् ऋणसंशुद्धिः । मनोमोक्षेनिवेशयेत् । मोक्षशब्देन प्रव्रज्याश्रमोलक्ष्यते । तत्र प्राधान्येन मोक्षैकफलनोच्यते । न तथाऽन्येष्वश्रमेषु अतोमोक्षः परिव्राज्यकेन ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमर्थस्फुटयति ऋणानीति । मोक्षे मोक्षसाधने चतुर्थाश्रमे । अधोव्रजति प्रत्यवा-
योत्पत्त्या पूर्वाश्रमेऽप्यनधिकतोभवति । नचैवं ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्द्वन्द्वाद्देतिश्रुत्याविरोधः तस्याः पूर्वजन्माभ्यासवशा-
दित्यात्यन्तिकवैराग्यपुरुषविषयत्वात् । तदाहदेवतः यस्यैतानि सुगुमानि जिह्वोपस्थोदरगिरः । सन्यसेदकतोद्वाहोब्राह्म-
णोब्रह्मचर्याविति ॥ यस्तुनात्यन्तवीतरागःसमन्दाधिकारः । तद्विषयाणिच अनपाकतर्पणसंन्यासनिषेधकमन्वादिवच-
नानि यथा भारते ॥ कषायपाचयित्वा च श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु । प्रव्रजेच्च परंस्थानंयत्र गत्वा न शोचतीति ॥ यस्तूत्क-
रागस्तद्विषयमैकाश्रम्यत्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति ऐकाश्रम्यं गार्हस्थ्यरूपैकाश्रमित्वमेव रागिणांयुक्त-
मित्याचार्याः । रागिणामधिकृत्य गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षतः श्रुतौ विधानादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(३) तुल्लूकः । आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितोब्राह्मणउत्तरभ्लोकाभिधेयानि त्रीण्यणानि संशोध्य मोक्षे मोक्षा-
न्तरङ्गे परिव्रज्याश्रमे मनोनिर्णययेत् । ताभ्यणानि त्वसंशोध्य मोक्षंचतुर्थाश्रममनुतिष्ठन्नरकंव्रजति ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदाध्ययनपुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानैर्ऋषिपितृदेवानामृणान्यपाकृत्यशोधयित्वा मोक्षे सं-
न्यासे मोक्षसाधनत्वान्मनोनिवेशयेदित्यविरक्तंशिक्षयन्नाह ऋणानीति । तदकरणे दोषमाह अनपाकृत्येति । अधोवरकंव्र-
जेदेव ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्येकत्वा वानप्रस्थमकृत्वापिसंन्यासःकर्तव्योऽन्यान्यथेत्याह ऋणानीति । ऋणानि
त्रीण्यध्ययनप्रजननयजनाख्यानि । मोक्षे मोक्षसाधने संन्यासाश्रमे । अनपाकृत्य ऋणानीत्येव ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीणि ऋणानि अपाकृत्य परित्यज्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । देवर्षिपित्राणां यज्ञेन देवमृणं
वेदाध्ययनेनापि पुत्रोत्पादनेन पैतृकं एतदृणत्रयमपाकृत्य परित्यज्य परिव्रजेत् । तुपुनः त्रीणि ऋणानि अनपाकृत्य अनपा-
कृत्य मोक्षं संवमानः अधोव्रजति पतति ॥ ३५ ॥

अथैतस्य विधिवद्देवानपुत्रांश्चोत्पाद्यधर्मतः ॥ इष्ट्वा च शक्तितोयज्ञैर्मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । कानि पुनस्तानिऋणान्यतआह त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते । यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः
स्वाभ्यायेर्नापिभ्यर्हति श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरियम् । ननुच गृही भूत्वा प्रव्रजेदथवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति जा-
बालश्रुतिरुच्यते । उत्पत्तिमात्रमाश्रित्योक्तमदाहरति तत्रेदं विरुध्यते अनुत्पाद्य तथा प्रजामिति । यद्येषाश्रुतिरस्ति
किंतिर्हं इदमुच्यते । प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति प्रव्रजेदिति । नतु प्रव्रजितेनेमानि कर्माणि कर्तव्याभ्यनयावेतिकर्तव्य
तथेत्येतन्नास्ति गृहस्थस्य त्वग्रिहोत्रादीनि साङ्गकलापान्याप्नातानीत्येतदभिप्रायमेतत् । यत्वेतांश्रुतिमदृष्टास्मार्ताएव नै-
ष्ठिकादयस्तेच गृहस्थाश्रमेण प्रत्यक्षश्रुतिविधानेन बाध्यन्ते । येच क्लीबाद्यनधिकृतविषयतया स्मृतिवाक्यानामर्थवत्ता-
वर्णयन्ति तेषामभिप्रायं विद्मः । यदि तावदाज्यावेक्षणविष्णुक्रमाद्यङ्गाशक्तौ श्रौतेषु नाधिक्रियते यतस्तथा विधा-
ङ्गयुक्तं कर्म संपादयितुं समर्थस्तं प्रत्यधिकारश्रुतीनामर्थवत्त्वे जाति न तदसमर्थमपि कुर्वीतेति । यद्येवं स्मार्तैर्विपरीतैश्चिकस्य
गुर्वर्थमुदकुम्भाद्याहरणंभैक्षपरिचरणम् पारिव्राजोपि न द्वितीयामपि रात्रियामे वसेदिति कुतःपङ्गवन्धयोः स्मार्तकर्मक्रमा-
धिकारः उपनयनचैषामस्ति लिङ्गं ततएषांविवाहार्थनयार्थात्तातुदारैरिति । यद्यप्युपनयनमादित्यदर्शनमग्निप्रदक्षिणंप-
रीत्येतिच विहितं यतो नानुपनीतस्यविवाहसंभवेव्रात्यत्वात् । अतोयावच्छक्यं गुरुशुश्रूषणंविगुणमपि ब्रह्मचर्यमेव-
मस्ति । क्लीबस्य तु प्रकृतेऽनुपनेयतैव सच पतितश्च न कचिदधिकृतः तस्मादनधिकृतविषयंपारिव्राज्यनैष्ठिकताचेति

मनः परितोषमादधाति । तत्त्वं उदितहोषेन तावद्भविष्यति समुच्चयपक्षमाश्रित्य । अनपाकृत्येति निन्दावचनं न पुनः प्रतिषेधएव अथवा यदाऽकृतदारपरिग्रहस्य प्रज्यायामधिकारइत्येवमेतन्नेयम् ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋगत्रयापाकरणत्वरूपमाह अधीत्येति । धर्मतोयथोक्तकन्याविवाहादनुगमनादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

(३) । कुल्लूकः । ताभ्येव ऋगानि दर्शयति अधीत्येति । जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋगैर्ऋगवाजायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः स्वाभ्यायेन ऋषिभ्य इति श्रूयते । अतो यथा शास्त्रे दानधीत्येव पर्वगमनवर्जनादि धर्मेण च पुत्रानुत्पाद्य यथा सामर्थ्यज्योतिष्टोमादियज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षान्तरङ्गे चतुर्थांशमे मनोनियोजयेत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋणानीत्युक्तं विवृणोति अधीत्येति । धर्मतो धर्मेण ब्राह्मादिना विवाहेन यदि निवेशयेदेतां कृत्वा वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमादरात् श्लोकद्वयेन प्रपञ्चयति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोक्षे मोक्षसाधने संन्यासे मनो निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ॥ अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञैराहिताग्निमित्यैः पशुसोमैः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्य व्यतिरेकमाह अनधीत्येति । मोक्षगार्हस्थ्ये तिष्ठन्नेव स्वाभ्याये यज्ञादिषु चर्णत्रयापाकरणबुद्ध्याऽप्रवर्तमानो ब्रह्मचर्यान्मोक्षइत्यभिमानादनुगमनादिगार्हस्थ्यनियतधर्मेभ्यो निवृत्तः प्राणायामादियोगाद्यान्यनुतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाध्ययनमकृत्वा पुत्रमनुत्पाद्य यज्ञांश्चाननुष्ठाय मोक्षमिच्छन्तरकव्रजंति ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेत्वाह अनधीत्येति । उक्तानननुष्ठायोधो ब्रजतीत्यन्वयः । अर्थावादात्मकश्लोकद्वयम् ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः न क्षत्रियादिः तथाच श्रुतिः ब्राह्मणः प्रव्रजतीति ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यां निरूप्येष्टसर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ आत्मन्यग्नीं समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राजापत्याऽध्वर्युषे वेदे विहिता तस्यांच सर्वस्वदानं विहितं तां कृत्वाऽऽत्मन्यग्नयः समारोप्यन्ते । समारोपणे विधिस्तत्पश्चादवगन्तव्यः । सार्ववेदसदक्षिणाऽस्यास्तीत्यन्यपदार्थः । वेदो धनं तत्सर्वदेयम् । इदमर्थं विहितः स्वार्थिको वा प्रज्ञादेराकृतिगणस्वान् । अन्ये तु पुरुषमेधप्राजापत्यामिष्टिमाहुः । तत्र ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इति प्रथमः पशुर्ब्रह्मा च प्रजापतिः मुख्येन व्यपदेशप्रवृत्तेः प्राजापत्यः पुरुषमेधः सर्वस्वदानमग्निसमारोपणं प्रज्याच तत्रैव विहिता । एवं हि तत्र श्रुतिः अथात्मन्यग्नीं समारोप्य तत्रारोपणेनादित्योपस्थानादपेक्षमाणैरग्नयमभिप्रेत्यात्तदैव देवमनुष्येभ्य स्थिरो भवतीति । येत्वात्मन्यग्नीं समारोप्य प्रज्यायव्यपदिष्टा अथाह एतएव आत्मनो यज्ञा इत्यतस्तन्मरणान्नस्यै दत्ता आत्मन्येव समारोपिता भवन्ति । अतो भार्यामरणपक्षे प्रवृत्त्या नावस्था पुनर्दार्किक्येति तत्र किंतु तस्याः पूर्वमरणे भार्यायै दत्त्वाग्नीन्यकर्मणीति पठितमिति वक्तव्यमिति पौल्लेख्योऽयं ग्रन्थो न वेदीयेनोक्तमुपालभमहीति परिहारः स्यात् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राजापत्यां प्राजापतिदेवतपुरोडाशहविष्कां वेदइति धननाम सर्ववेदोदक्षिणा यत्र सा तथा

सर्वत्वदक्षिणामित्यर्थः । सर्ववेदएव सर्ववेदसं । पुत्राणांच संविभजनीयत्वादवशिष्टः स्त्रीयोभागःसर्वोदेयइतिपाह्यम् । समारोप्य यातेअग्रेयाङ्गयातनूरितिमन्त्रेण । ब्राह्मणइतिपदस्यानन्यपरत्वात्क्षत्रियादीनां पारिव्राज्यमस्तीतिगम्यते अतएव श्रुतिरपि ब्राह्मणाःप्रव्रजन्तीति । प्रकर्षेण व्रजेदपुनरावर्तनाय ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यजुर्वेदीयोपाख्यानग्रन्थोक्तंसर्वत्वदक्षिणांप्रजापतिदेवताकामिष्टिकृत्वा तदुक्तविधिनैवात्मन्यग्रीन्समारोप्य गृहादित्याभधानाद्दानप्रस्थाश्रममनुष्ठायैव चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत् । एतेन मनुना चातुराश्रमस्य समुच्चयोऽपि दर्शितः श्रुतिसिद्धाश्रमएकद्वित्रिचतुराश्रमाणांसमुच्चयाविकल्पिताः । तथाजाबालश्रुतिः ब्रह्मचर्यसमाप्य गृहीभवेद्गृहीभूत्वा वनीभवेद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत् इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रव्रजनप्रकारमाह प्रेति । प्रजापत्यां प्रजापतिदेवताकां यजुर्वेदविहितां सर्ववेदसदक्षिणां सर्वत्वदक्षिणां । अग्नीन् औतान् स्मार्तेच । गृहादित्याश्रमत्रयोपलक्षकं कुटीचकादिसंन्यासिचतुष्टयसाधारणं तत्रैकदर्पण्डानां तु शिखायज्ञोपवीतवेदानांत्यागः सशिखंवपनंकृत्वा बहिःसूत्रंत्यजेदिति श्रुतेः । सत्यानृतेमुखदुःखेवेदानिमंचलोकमंचलोकंपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्यापस्तम्बोक्तेः । ॐभूः सावित्रीप्रविशामीत्युपक्रम्य ॐभूर्भुवःस्वरोयज्ञोपवीतंजुहोमीत्यादिशौनकेनधृतत्वात् ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । प्रव्रज्याप्रकारमाह प्राजेति । सर्ववेदसंसर्वस्वम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रजापत्यां प्रजापतिदेवतसंज्ञां इष्टिं निरूप्य कृत्वा सर्ववेदसदक्षिणां सर्वः वेदोधनं दक्षिणायस्याःसा सर्ववेदसमेव सार्ववेदसं सर्वत्वदक्षिणां आत्मनि अग्नीन् वैतानाग्नीन् श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य ब्राह्मणएव गृहात्प्रव्रजेत् न तु क्षत्रियादिः ॥ ३८ ॥

योऽदत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ॥ तस्य तेजोमयालोकाभवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । गार्हस्थ्यनिन्दया चतुर्थाश्रमप्रशंसा । यज्ञेहि पशवोहन्त्यन्ते । प्ररोहधर्मकाश्चेतनाइतिदर्शने तृणौषधीनां छेदइत्येत तद्भूतभयं । तद्गृहात्प्रव्रजितस्य समारोपिताग्नेर्नास्तीत्युक्तम् अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वेति अनेनाशुष्काणांतृणपलाशानामनुपादानमाह । तेजोमयानित्यप्रकाशाउदयास्तमयौ यत्रादित्यस्य न विभाव्येते यथोक्तमतऊर्ध्वमादित्योनैवोदेति नवास्तमेतीत्युपनिषत्स्वित्येवमाहुर्वचांसि ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहादिति ग्रामस्थितादरण्यस्थिताद्वेत्यर्थः । तेजोमयालोकान्नल्लोकगतास्तदेकदेशाः । संन्यासाब्रह्मणः स्थानमितिपुराणेष्वभिधानात् । ब्रह्मवादिनोब्रह्मविषयश्रौतज्ञानवतः । तेनात्मन्यसाक्षात्कृतेऽपि संन्यासमात्राब्रह्मलोकप्राप्तिरुक्ता ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । यःसर्वेभ्योभूतारब्धेभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभयंदत्त्वा गृहाश्रमात्प्रव्रजति तस्य ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषन्निष्ठस्य सूर्यालोकोरहिताहिरण्यगर्भादेर्लोकास्तत्तेजसैव प्रकाशाभवन्ति तानामोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तादृशे संन्यासे योदत्वेति फलवादः । अभयं दत्वेत्यन्वयः । तस्याहंब्रह्मास्मीति ब्रह्मवादिनस्तेजोमयाःस्वप्रकाशालोकाः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । गृहनिष्क्रमणात्पूर्वमेव सर्वभूतेभ्योऽभयंवातव्यमित्याह योदत्वेति ॥ ३९ ॥

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्मोक्षयतेभयम् ॥ तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । एषण्वार्थः । पुनरुक्तः । देहाद्विमुक्तस्य वार्तमानिकंशरीरतस्य पततीत्यर्थः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्पञ्चयति यस्मादिति । देहाद्विमुक्तस्य मृतस्य भयं नास्ति नित्याभयत्वाद्ब्रह्मलोक-
स्य ॥ ४० ॥

(३) कुङ्कुकः । यस्माद्विजात्सूक्ष्ममपिभयंभूतानां न भवति तस्य देहाद्विमुक्तस्यवर्तमानदेहनाशो कस्माद-
पिभयंभवति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । येषांनोयमात्मायंलोकइति श्रुतेः किमुवाच्यंपरत्र तेजोमयालोकाइतीहैवजीवमुक्तःसइत्याह य-
स्मादिति । द्विजात् कृतसंन्यासात् । कुतश्चन यमाद्राजादेश्च नविभेतिकुतश्चनेति श्रुतेः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अभयप्रदानस्य फलान्तरमाह यस्मादिति । न केवलमिदमभयदानंसंन्यासिनएव धर्मः किंतु
सर्वस्यापीतिसूचितम् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्माद्विजाद्भूतानामण्वपिभयं न उत्पद्यते नजायते तस्य द्विजस्य देहाद्विमुक्तस्य कुतश्चन
कस्मिन्चि लोके भयं नास्ति ॥ ४० ॥

आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितोमुनिः ॥ समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । पवित्रैर्मन्त्रजपैर्दर्भकमण्डलुरुष्णाजिनैरुपचितोयुक्तः । अथवापावनैः रुच्छैः । मुनिरकिं-
चिद्वादी । समुपोढेषु केनचित्कामेषु स्पृहणीयेषु घृष्टभोजनादिषु यदृच्छातोगीतादिशब्देषु सन्निहितेषु पुत्रादिमुवासमुपस्थि-
तेषु निरपेक्षोभवेत् । नैताभिर्गन्धिधेन चक्षुषा पश्येन्नाकर्णयेन्नतैस्सहासीत् ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पवित्रोपचितः पवित्रैस्तपोजपादिभिर्गार्हस्थ्यकालकृतैः उपचितः उत्तमतांतीतः । मुनि-
र्मननिरतः । समुपोढेषु सम्यग्भुक्तेषु तथाच भोगाम्पन्दीभूतायांनृणायां निरपेक्षस्तादृगृच्छाशून्यः । यत्तु न जानु का-
मः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति ॥ तस्योपभोगमात्रेण न शाम्यतीतितात्पर्यम् । धर्मपरिव्राजकधर्ममाचरेन्निर्यामिन्क-
चित्पाठः ॥ ४१ ॥

(३) कुङ्कुकः । गृहान्निर्गतःपवित्रैर्दण्डकमण्डल्वादियुक्तोमुनिर्भोनी समुपोढेषु कामेषु केनचित्सम्यक्समीपंभा-
षितेषु स्वाहनादिषु विगतस्पृहः परिव्रजेत् । मेधातिथिस्तु पवित्रैर्मन्त्रजपैरथवा पावनैः रुच्छैर्युक्तइतिव्याचष्टे ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । पवित्रेण ज्ञानेनोपनिषदावोपचितोयुक्तः । समुपोढेषु सम्यक्तया श्रीतिजनकत्वेनोपस्थितेषु दा-
रान्नादिषु निरपेक्षः विगतस्पृहः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । गृहनिष्क्रमणकाले कर्तव्यमाह आगेति । समुपोढेषु गृहसंचितेषु भोगेषु । पवित्रंजलपवित्रम् ।
एतच्छिष्यकमण्डल्वदेरप्युपलक्षणम् उपचितग्रहणात् । मुनिर्मित्रादीनानामन्त्रयन्गारादपि निष्क्रान्तः परिव्रजेत्सर्ववर्ज-
यित्वागच्छेत् ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अगाराद्गृहादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोजपयज्ञादिभिः संपूर्णः समुपोढेषु कामेषु सम्यगनुभूतेषु
कामेषु मुनिः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

एकएव चरेन्नित्यंसिद्धार्थमसहायवान् ॥ सिद्धिमेकस्य संपश्यन् जहाति न हीयते ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । यतआह । एकारामतांऽनेन विधीयते । एकएवेत्यनेन पूर्ववस्तु परित्यागउच्यते । असहायवानिति भृत्यादेः पूर्नस्यापि परिग्रहो न कर्तव्यः संविद्रागद्वेषविनिर्मुक्तस्य सर्वसमता एवंभवति । अन्यथा एषएव भृत्यादिरन्तिकस्थः तत्रैवं बुद्धिः स्यादयंमदीयोनायमिति । एषएव संगोऽवधिहेतुर्यथात्वेषसंपत्स्यते यदा न जहाति न क्वचित्पुत्रादिस्तेनत्यक्तोभवति । अतो न हीयते न वियुज्यते पुत्रादिभिस्तद्वियोगदुःखेनासादयति । इतरथा संगत्पुनस्त्यागे महद्दुःखं न तस्य कश्चिन्म्रियते सनकस्यचिदिति ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सिद्ध्यर्थं शमनार्थं । एकएवेत्यसहकारिणामेलकेनिषिद्धे असहायवानिति तद्वर्मानुगुणतयाऽपि द्वितीयस्य ग्रहणंनिवर्तयितुमुक्तम् । एकस्यैव सिद्धिरिति सिद्धिमेकस्यासहायस्य पश्यन् हेयस्य द्वितीयस्याग्रहणान्नकिंचित्यजति नच त्यज्यतेऽनेनेनियोगदुःखाभावउक्तः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । एकस्य सर्वसङ्गविरहिणोमोक्षावामिर्भवतीतिजान्नेकएव सर्वदापि मोक्षार्थंचरेत् । एकएवेत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्यागउच्यते । असहायवान् इत्युत्तरस्यापि । एकाकीयदि चरति सकिंचिन्नित्यजति न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति नापि केनापि त्यज्यते न कोऽप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते । ततश्चसर्वत्रनिर्ममत्वः सुखेन मुक्तिमामोति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैकइति । सिद्धिमिति सिद्ध्यर्थंमोक्षार्थंत्यक्तव्याभावादेकाकिनस्त्यागान् दुःखंत्यक्तुरप्यभावाच्च न हीयते ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । अभिनिष्क्रान्तस्य धर्मानाह एकएवेति । एकस्यसिद्धिपश्यन्सहायस्य सिद्धिर्भवतीति जानन्सिद्धिनजहाति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएव एकाकीसम्मोक्षार्थं संचरेत् ॥ ४२ ॥

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्त्रार्थमाश्रयेत् ॥ उपेक्षकोऽशंकुसुकोमुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रौतानामग्नीनांपूर्वमभावउक्तोऽनेन गार्हस्थ्यस्योच्यते । अथवा पाकप्रतिषेधोयमग्न्यर्थस्य चेन्धनस्य शीतादिनिवृत्तिप्रयोजनस्य । निकेतोगृहं । ग्राममेकांरात्रिमन्त्रार्थमाश्रयेत् । कृतप्रयोजनोरण्ये शेषकालं । एषा चैकरात्रिर्ग्रामे गौत्तमेनोक्ता तत्र यदि समयाग्रामंतदानार्थमेवप्रवेशः । अथदूरतस्तदैकांरात्रिवसेत् । द्वितीयामरण्ये संभावयेत् । उपेक्षकः अचेतनेष्वपि भावेषु कमण्डल्वादिषु न तन्निजायत्तंकुर्यात् । अथवा शरीरस्य व्याधिप्रतिकारं न कुर्यात् । अन्येत्वशङ्कुसुकइतिपठन्ति अस्थिरः शङ्कुसुकः तन्निषेधेनचित्तवृत्तिर्धैर्यमुपदिशति । मुनिःसंयतवामिन्द्रियः । भावेन चित्तेन समाहितः मनसा विकल्पान्वर्जयेत् । भावेनैव समाहितो न वाङ्मात्रेण ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनग्निः पाकसाधनाद्यर्थमप्यपरिग्रहीता निकेतोगृहं तत्परिग्रहशून्योऽनिकेतः उपेक्षकः ग्रामस्यापि भोगसाधनस्याऽभोक्ता असंचयिकः प्राणयात्रार्थमपिधनसंग्रहमकुर्वन् । क्वचिदशङ्कुसुकइतिपाठस्तत्रात्मतत्वापवर्गसाधनेषु स्थिरमतिरित्यर्थः । भावसमाहितोमनसा सदा समाधिपरः ॥ ४३ ॥

(४३) शंकुसुको=संचयिको (क, ख, ग, घ, ङ, त, ल, य

=शंकुसुको (च, थ)

(३) कुल्लूकः । अनग्निलौकिकाग्निसंयोगरहितःशाल्मीयाग्निसमारोप्येतिपूर्वमुक्तत्वात् । अनिकेतोगृहशून्यःउपेक्षकःशरीरस्यव्याध्याद्युत्पादेतत्प्रतीकाररहितः । अशंकुसुकःस्थिरमतिः असंचयिकइत्यन्येपठन्ति मुनिर्ब्रह्ममननाम्नौनस्य पूर्वोक्तत्वात् भावेन ब्रह्मणि समाहितः तदेकतानमनाअरण्ये च दिवारात्रौ वसन्भिक्षार्थमेव धामंप्रविशेत् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अनग्निरिति । अनिकेतः निकेतआमन्त्रणं तद्रहितःसन्ध्याममाविशेत् । उपेक्षकः शरीरस्य व्याध्याद्युत्पत्तौ प्रतीकाररहितः । कचिदसंकुसुकर्षितपाठस्तदात्वसंशयः । भावसमाहितः भावेनब्रह्मणि समाहितः ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । अनग्निस्यक्तपचनाग्निः । भावसमन्वितोविधेयान्तःकरणः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपेक्षकः प्राप्ते भोगसाधन उपेक्षाशीलः । असंचयिकः प्राणयात्रार्थं अगृहीतधनः ॥ ४३ ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ॥ समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षाभोजनपात्रकपालम् । निकेतोवृक्षमूलानि । कुचेलं स्थूलजीर्णवस्त्रखण्डम् । समता शत्रौ मित्रे उभयरूपरहिते स्वात्मनि च । मुक्तस्य लक्षणं अविलम्बाच्यते मोक्षस्योच्यते न पुनरियतेव मुक्तोभवति ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालं स्थाल्यादिखण्डोभिक्षार्थम् । वृक्षमूलं निवासार्थम् । कुचेलं जीर्णकपटचर्मादि परिधानार्थम् । असहायताएकाकिता । समता मैत्रीप्रवृत्तिः शत्रावपि मुक्तस्य संगान्निर्गतस्य लक्षणं चिन्तम् । एतेन त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणानीति स्मृत्यन्तरोक्तं लक्षणमनावश्यकमितिदर्शितम् मन्दाधिकारसंन्यासिपरत्वात्तस्येति ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कपालमित्यादिस्मृत्यायकारादिभिक्षापात्रंवासार्थंवृक्षमूलानि स्थूलजीर्णवस्त्रकौपीनकन्थासर्वत्र ब्रह्मबुद्ध्या शत्रुमित्राभावः । एतन्मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्यलिङ्गम् ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । भावसमाहितंलक्षयति कपालमिति । कपालं भिक्षापात्रं । वृक्षमूलानीत्यनेन सर्वदाभैकवृक्षाश्रयः । समता निर्वैरता । मुक्तस्यात्मनिष्ठस्यजीवन्मुक्तस्य वा ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । कपालंभिक्षार्थमलावुपात्रम् । वृक्षमूलानि वृक्षमूलनिवासइतियावत् । कुचेलंजीर्णमलिनवस्त्रधारित्वम् । मुक्तस्य संन्यासिनः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कपालस्थान्यादिखण्डसमता मैत्रीवृत्तिः मुक्तस्यैतल्लक्षणं अतिवैराग्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नाभिनन्देत् मरणं नाभिनन्देत् जीवितम् ॥ कालमेव प्रतीक्षेत् निर्देशं भृतकोयथा ॥ ४५ ॥

[यम्यान्हैमन्तिकान्मासानष्टौभिक्षुर्विचक्रमेत् ॥ दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्येकत्र संवसेत् ॥ १ ॥

नासूर्यं हिब्रजेन्मार्गं नादृष्टां भूमिमाक्रमेत् । परिभूताभिरद्भिस्तु कार्यं कुर्वीत नित्यशः ॥ २ ॥

सत्यां वाचमार्हिषां च वदेदनपकारिणीम् । कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ॥ ३ ॥] +

+ (ख, च, ज, ट, ठ, ड, ण, ब;) । (१) चिन्हित पुस्तके प्रथमौ द्वौ स्तः (त) चिन्हिते प्रथम एव । (३) चिन्हितपुस्तकेद्वितीयश्लोकस्यपूर्वार्धं (नादृष्टाम्) इत्यत्र (नाज्ञाताम् इति पाठो दृश्यते ।

(१) मेधातिथिः । अनेनाक्लेशिताभिहिता न मरणकामयेत । नाप्यतिशयलाभार्थजीवितं कालमेव प्रतीक्षेत य-
द्यदा भविष्यति तत्तदैवास्त्विति चिन्तयेत् । यथा भृतकोनिर्वेशंभृतिगृहीत्वा कालंपरिपालयति । आहरेत्तस्य मया कर्त्त-
व्यमिति नान्तरा विच्छेदे मृत्युलाभः । एवंसंसारक्षयाच्छरीरपाते मोक्षोभवत्येतेन विधिना न त्वेच्छावृत्तेन ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिनन्देतांसेत् । कालं स्वतःसिद्धंजीवनकालंप्रतीक्षेतानुपालयेत् । निर्देशमाज्ञां ।
निर्वेशमितिपाठे निर्वेशं भृतिं भृतिशोधनावाधिमितियावत् ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । मरणंजीवनंच द्वयमपि न कामयेत्किंतु स्वकर्माधीनमरणकालमेव प्रतीक्षेत । निर्दिश्यतइति
निर्देशोभृतिस्तत्परिशोधनकालमिवभृतकः ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । जीवन्मुक्तश्चेच्छतंदेहस्थित्या तत्राह नेति । भृतकः भृतिमुपजीव्यकर्मकर्ता सयथाका-
लक्षयेत्परतद्व्यापारःस्यादेवंकालंप्रारब्धम् ॥ ४५ ॥

[राघवानन्दः । ग्रीष्मेति । तेषुमासेषुभुद्रजंतूनांविशेषतःसंचरणं इतरेषुतेषांबाहुल्यमिति भावः ॥ १ ॥]

(५) नन्दनः । निर्देशं भृतिम् । भृतकसादृश्यात्क्रियमाणकर्मफलनैरपेक्ष्यमुक्तम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । निर्देशोभृतिः ॥ ४५ ॥

[रामचन्द्रः । घैष्मानिति । वर्षासु चतुर्मासेषु एकत्र एकस्मिन्ग्रामे संवसेत् ॥ १ ॥]

[रामचन्द्रः । असूर्यं सूर्यादर्शनंमार्गं न गच्छेत् रात्रौ न गच्छेदित्यर्थः ॥ २ ॥]

[रामचन्द्रः । सत्यामिति । कस्यापि अपकारिणींवाचनं वदेत् । कल्कान्वितां सपापां वदेत् । कल्कोऽस्त्री-
शमलैःसोः इत्यमरः । च पुनः परुषांवाचनं वदेत् । चकारःसमुच्चयार्थः च पुनः हिंसांवाचनं वदेत् । च पुनः नृशंसाभि-
धानं वदेत् । तथा पैशुन्यांवाचनं वदेत् । असत्यांवाचनं वदेत् ॥ ३ ॥]

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥ सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । चक्षुषा मार्गनिरूप्य यस्मिन्प्रदेशे प्राणिनःपीडानं गच्छन्ति तत्र पादंनिदध्यात् । सत्यांवाचंवदे-
दितिस्मिन्ने पृतपहणंसत्यशब्दस्योपलक्षणतांदर्शयति । तेनापविद्धंभवति । मनसा पूतोमनःपूतः सदा स्यात्परद्रव्याभि-
ध्यानादि न कुर्यात् ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दृष्टिपूतं दृष्ट्या पवित्रत्वेन पदंनिधानस्थानंयदाज्ञातंभवतिसदेत्यर्थः क्रियाविशेषणंचै
तत् । वस्त्रपूतं वस्त्रेणोत्पूयापनीतजन्तुजातम् । सत्यपूतां सत्यार्थत्वेन शुद्धां । मनःपूतं मनसा समीचीनत्वेन ज्ञातम्
॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । केशास्थ्यादिपरिहारार्थंदृष्टिशोधितभूमौ पादौ क्षिपेत् । जलेषु भुद्रजन्वादिवारणार्थंवस्त्रशो-
धितंजलंपिबेत् । सत्यपन्निस्रांवाचंवदेत् । सतश्च मौनेन सह सत्यस्य विकल्पः प्रतिषिद्धसंकल्पशून्यमनसा सर्वदा
पवित्रात्मा स्यात् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । दृष्टीति । भूतानामनुकम्पायै दृष्टिपूतमित्यादिचतुष्टयम् । अघाहादपि यहृहते तद-
प्यात्मानिरिक्तनास्तीतिमनःपूतता । परद्रव्यानभिलाषिता वा प्रतिषिद्धसंकल्पशून्यता वा योगान्निरुद्धतात्रा ॥ ४६ ॥

अतिवादांस्तिक्षेत नावमन्येत कं चन ॥ न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । शास्त्रमतिक्रम्य यः कम्भिद्वदति सोऽतिवादः अप्रियाक्रोशः । तितिक्षेत क्षमेत नच मनसा

कुभ्येदित्यतोवक्ष्यत्याकुष्टः कुशलं वदेदिति । अनेन मनसः क्षोभीविनिवार्यते न कुशलशब्दाभिधानविधीयते । तदाहि मिथ्यावादी स्यादस्यद्दयेऽन्यत्तु वाचा वदन्नावमन्येतेति । अवज्ञानं कस्यचित्कुर्यात् गुवादिपूजननातिक्रमेत् । नचे-
मंदेहं यदि कश्चित्पहरेच्छरीरे तेनसह वैरंकुर्यात् । किमनेन मे शरीरेण नष्टेनानष्टेन वा तेजोमयमे शरीरं भवत्विति ध्या-
येत् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिवादानतिक्रमवादाननिष्ठभाषणानि तितिक्षेत क्षमेत् । इमंदेहमाश्रित्य एतदेहसंवर्ध-
नोत्साहेनात्मानं त्वाश्रित्य दुःखसाधनैरधर्माद्यैः योगविघ्नकारिभिश्चराक्षसाद्यैर्वैरं विरोधीत्यनेन दर्शितम् ॥ ४७ ॥

(३) कुङ्कुमः । अतिक्रमवादान्परोक्तान्सहेत् न कंचित्परिभवेत् । नेमंदेहमस्थिरं व्याध्यायतनमाश्रित्य तदर्थके-
नचित्सह वैरंकुर्यात् ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचातिवादानम्येनोक्तान्सहेतेत्याह अतिवादानिति । देहनिमित्ततद्रक्षार्थम् ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । इमंदेहं विनश्वरमितियावत् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिवादं अनिष्ठभाषणं तितिक्षेत सहेत् ॥ ४७ ॥

कुप्यंतं न प्रतिकुभ्येदाकुष्टः कुशलं वदेत् ॥ समद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । समद्वाराणि चधर्मार्थौ धर्मकामावर्थकामौकामार्थौकामधर्मौ अर्थधर्मौ त्रिवर्गइति अत्राऽवकी-
र्णाविक्षिप्तामेतद्विषयां वाचं वदेदनृतां भेदाश्रयत्वादेतेषां भेदस्य सर्वस्यासत्यत्वादनृतामित्युक्तम् । किंतहि मोक्षाश्रयामे-
व वदेत् । अथवा सम शीर्षण्याः प्राणास्ते वाचोद्वाराणि अथवा षडिन्द्रियाणि बुद्धिः सममी एतैर्गृहीतेष्वर्थेषु वाक्प्रवर्तते
समविभक्तयदित्यग्ये ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्त द्वारेषु करणेषु चक्षुस्त्वक्श्रोत्रघ्राणरसनामनोहंकारेषु अवकीर्णां विक्षिप्तां वाचं
तद्विषयेषु विक्षिप्तत्वात् । एतेन चक्षुरादिगृहीतेषु विषयेषु वाचमुच्चारयन्नानृतांवदेदित्यर्थः । बुद्धेस्त्वध्यवसायव्यापारायाहं-
काराद्भेद विवक्षया सतेत्युक्तम् ॥ ४८ ॥

(३) कुङ्कुमः । संजातक्रोधाद्य कस्मैचित्प्रतिकोधं न कुर्यात् । निश्चितश्चान्येन वाचं भद्रांवदेत् नतु निश्चेत् ।
समद्वारावकीर्णमिति चक्षुरादीनि पञ्चबहिर्बुद्धीन्द्रियाणि मनोबुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयम् । वेदान्तदर्शन एतैर्गृहीतेषु तेषु वाचमबुद्धे-
रेतानि समद्वाराणीत्युच्यन्ते । एतैरवकीर्णां निक्षिप्तांतद्गृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत् किंतु ब्रह्ममात्रविषयांवदेत् । ननु मनसैव
ब्रह्मोपास्यते । ब्रह्मविषयवागुच्चारणमपि मनोव्यापारः तत्कथं समद्वारावकीर्णत्वविशेषेऽपि ब्रह्मविषयांवदेदित्यग्यविषयां
वदेदितिलभ्यते । उच्यते । अतएवानृतामिति विशेषयति । अनृतमसत्यं विनाशीति यावत्तद्विषया वागप्यनृतोच्यते ।
तेन विनाशिकार्यविषयां वाचं नोच्चारयेत् । अविनाशि ब्रह्मविषयां तु प्रणवोपनिषदादिरुपांवदेत् । गोविन्दराजस्तु धर्मोऽ-
र्थःकामो धर्मार्थवर्थकामौ धर्मार्थकामादित्येतानि समवाग्विषयतया वाक्प्रवृत्तेर्द्वाराणि तेष्ववकीर्णां विक्षिप्तांसर्वस्य भेदस्या-
सत्त्वात्तद्विषयमसत्यरूपां वाचं न वदेत् । अग्ये तु समभुवनान्येव वाग्विषयत्वात्समद्वाराणि तेषां भेदाद्विनाशित्वाच्चा-
सत्यतया तद्विषयां वाचमसत्यां वदेत्केवलं ब्रह्मविषयांवदेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । आक्रुष्टः परेण तमाक्रोष्टारं । समभिभक्षुः श्रोत्रत्वग्जिह्वाघ्राणमनोबुद्धिभिरिन्द्रियैरवकीर्णत-
त्तद्विषयविषयिणीं अतएवानृतमनृतविषयत्वात्तैर्गृह्यतेथै वाक्प्रवर्तते यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुतेः । ऋतं च
सूनृता वाणी तद्भिन्नारुक्षा अतउक्तं सर्वेन्द्रियक्षोभकारिणीं तां वाचं न वदेदिति । सत्यस्य सत्यामित्यादिसत्यं ब्रह्म तद्विषय-
णीं वाचं कुर्यादिति मौनं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । ओमित्येवं ध्यायत्यथ्यात्मानमन्यावाचो विमुञ्चेत्यादिश्रुतेः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । बोध्यव्यवसायः प्रथमं आहंकारिको भिमानो द्वितीयं मानससंकल्पस्तृतीयं पञ्चेन्द्रियनिवृत्तिरूपमा-
लोचनपञ्चकं पञ्चदशैवाचोद्वाराणि निर्गमनमार्गावाचो निमित्तानीति यावत् । अष्टद्वारावकीर्णावाक् सत्याध्यवसायसहि-
तत्वात् । आहंकारादिसप्तद्वारावकीर्णावाक् सत्याध्यवसायरहितत्वात् । तां न वदेत् स्वयमनध्यवसितमर्थं परस्मै न वदेदि-
त्यर्थः । धर्मोऽर्थः कामो धर्माऽर्थो धर्मकामावर्थकामौ धर्मार्थकामाश्चेति ये केचित्सप्तद्वाराण्याहुस्तेषां पक्षेऽयमर्थः । मोक्षाश्रि-
तामेव वाचं वदेन्त्रिवर्गाश्रितामिति । अपरे सप्तद्वाराणि समविभक्त्यद्वयं ध्याचक्षते । चक्षुषी नासिके श्रोत्रे आस्यं चे-
त्यन्ये ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आक्रुष्टः कुशलं शुभं वदेत् सप्तद्वारावकीर्णां चक्षुस्त्वक्श्रोत्रघ्राणरसनानोहंकारेषु विवक्षितां
तद्विषयाधीनां वाचमनृतानं वदेत् ॥ ४८ ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ॥ आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मतत्त्वप्रतिबोधापादनपरमेकायत्वमध्यात्मं तद्वतिस्तदर्थचिन्तापरमासीत् । निरपेक्ष इत्युक्ता-
नुवादो विषयान्येभ्यो धर्मैभ्यो नुष्ठानार्थः । निरामिषो निःस्पृहः । मांसमामिषम् । तेन स्पृहां लक्षयित्वा प्रतिषेधस्तत्रातिशयवती
प्राणिनां स्पृहा । अन्यत्रागुक्तमेव ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यामरतिरात्मविषये दृढरतिः । सुखार्थी नित्यसुखार्थी ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्यस्य सोऽध्यात्मरतिः सर्वदा ब्रह्मध्यानपरः आसीन इति त्वस्तिका-
दियोगासननिष्ठः निरपेक्षो दण्डकमण्डलादिष्वपि विशेषापेक्षाशून्यः निरामिषः आमिषविषयाः तदभिलाषरहितः आत्मनो-
देहं नैव सहायेन मोक्षसुखार्थी ह संसारे विचरेत् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाध्यात्मरतिः आत्मानमधिकृत्य प्रवर्ततेऽध्यात्मतस्य ध्यानं तद्वाचकशब्दो वा । आत्मा
वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निर्दिध्यासितव्य इति तत्रैव रतिः श्रद्धा यस्य स तथा । निरामिषः आमिषविषयः मनोमत्स्याकर्ष-
कत्वात्तत्र हेतुः आत्मनैव देहेन परमात्मना वा शरीरसुखार्थी मोक्षसुखान्वेषी वा ॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नामोति किल्बि-
षमित्युक्तेः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि विषयात्मनोऽहंकारो बुद्धिरव्यक्तजीवः परमात्मा चेति षड्विंशतिरध्या-
त्मम् । एक एव चरेद्धर्ममित्यत्रासहायत्वस्य प्रतिपादितत्वादासीनोऽध्यात्मरतिस्स्यात् विचरंश्च परमात्मपरः स्यादि-
त्यर्थः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । निरामिषो निष्प्रतिग्रहः ॥ ४९ ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राद्विद्यया ॥ नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । उत्पातादिध्यानान्तरिक्षभौमाउपरागग्रहोदयकेतूदयदिग्गहावनिचलनादयस्तत्फलं कथ-
येन्न क्षालिप्तया । निमित्तं गृहादौ स्थित्यादि । नक्षत्रविषयाः कनिकाकर्मण्यामात्रानक्षत्रमित्यादि । अङ्गविद्या ह-

स्तलेख्यादिलक्षणम् । अनुशासनं राज्ञस्तत्परकृतीनां एवंयुक्तं वर्तितुं एतेन सन्धिरनेन विग्रहइदंत्वया किमिति क्लमिदंकिंन करोषोतिवादोऽभिमानहेतुकः शास्त्रार्थविप्रतिपत्तौ साधनदूषगाद्युपन्यासः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पातउल्कापातादिरशुभसूचकः निमित्तमुल्कादिचेष्टितंशुभसूचकं ताभ्यां तत्सूचनी योपदेशेन । नक्षत्रविद्या नक्षत्रगुणदोषज्ञानं अङ्गविद्या व्याकरणादिवेदाङ्गज्ञानं । अनुशासनं वेदाभ्यापनादि वादोविग्रहकथांकृत्वाजयः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । भूकम्पाद्युत्पातचक्षुःस्पन्दादिनिमित्तफलकथनेनाद्याश्विनीहस्तरेखादेरीदृशंफलमितिनक्षत्राङ्गविद्यया ईदृशोनीतिमार्गइत्थं वर्तितव्यं अनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचिन् भिक्षालब्धुमिच्छेत् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । एतादृशस्य भिक्षोरुपाधिनिराह नेति । नचोत्पातनिमित्ताभ्यां उत्पातोभूमिकम्पःचक्षुरादिस्फन्दोनिमित्तं तयोःफलकथनेन नक्षत्रविद्या ग्रहसंचारादिनिर्णयः अङ्गविद्या व्याकरणादि ताभ्यांच । नानुशासनवादाभ्यामनुशासनमुपदेशः वारश्छलवितर्कात्मकःताभ्यामपि न भिक्षां लिप्सेत कर्हिचिदत्यन्तकष्टदशायामपीत्यन्वयः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । उत्पातोऽद्भुतम् । निमित्तं वायसस्वरादिः । नक्षत्रविद्या ज्योतिःशास्त्रम् । अङ्गविद्या सामुद्रिकम् । चिकित्सावा । अनुशासनंशिष्यपरिग्रहः । वादस्तर्कः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । नक्षत्राङ्गविद्यया ज्योतिर्विद्यया षडङ्ग्या अनुशासनवादाभ्यां वेदाभ्ययनकथाप्रवर्तिताभ्यां न भिक्षालिप्सेत ॥ ५० ॥

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ॥ आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंभ्रजेत् ॥ ५१ ॥

(१) मेघातिथिः । आकीर्णं यत्र बहुबोललाभाय संघटितास्तंप्रदेशंभिक्षार्थंवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तापसैः व्रतस्थैः अन्नार्थं वने चरद्भिः ग्रामेवाप्रविष्टैःब्राह्मणैः तदन्यैर्भिक्षार्थिभिर्विप्रैः । तथान्यैः षण्ड्यादिभिः पूर्वोक्तव्यतिरिक्तैर्भिक्षुकैः आकीर्णं व्याप्तं नोपसंभ्रजेत् तेषामेवोपरोधमिया ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । वानप्रस्थैरन्यैर्वा ब्राह्मणैर्भक्षणशीलैः पक्षिभिः कुकुरैर्वा व्याप्तगृहंभिक्षार्थं प्रविशेत् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । सोपि श्वादिभिराकीर्णगृहंभिक्षार्थं न गच्छेदित्याह नेति । तापसैर्विरक्तवानप्रस्थैः ब्राह्मणैः ब्रह्मनिष्ठैः भिक्षुकैः संन्यासिभिः अन्यैः चातुर्वर्ण्यसाधारणदुःखितैः आक्रान्तागारंभिक्षार्थसंन्यासी नोपसंभ्रजेदित्यन्वयः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तापसादिभिराकीर्णं आगारंगृहं नोपसंभ्रजेत् । वयोभिः पक्षिभिः शुकादिभिः अन्यैर्वाश्वंक्षादिभिः आकीर्णम् ॥ ५१ ॥

कूपकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ॥ विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥

(१) मेघातिथिः । पात्राणि वक्ष्यति । दण्डास्त्रयः त्रिदण्डी हि सः । कुसुम्भः कमण्डलुः न महारजनम् । उत्तरश्लोकार्धस्यार्थः प्राग्विहितएव ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नीचकेशादिर्मांसमांसि क्षौरादिकर्मणा । क्वचित् कूपकेशनखश्मश्रुरितिपाठस्तत्रकूपमपदं

छिन्नामात्रपरम् । छेदनं च क्षुरेणैव केशानां स्मृत्यन्तरदर्शनात् । पात्री भिक्षापात्रवान् । दण्डी एकेनत्रिभिर्वा । कुसुम्भं कमण्डलुः । नित्यं विचरेन्नैकत्र तिष्ठेत् ॥ ५२ ॥

(३) कुड्मूकः । कुम्भकेशनसम्भ्रुभिक्षापात्रवान्दण्डीकुसुम्भः कमण्डलुस्तद्युक्तः सर्वप्राणिनोऽपीडयन्सर्वदा परिभ्रमेत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतुसन्धिषु वापयेदिति श्रुतिमाश्रित्याह कूपेति । कुमानि छिन्नानि केशादीनि यस्य सः । कुसुम्भं कमण्डलुरुदकाधारः स च घृदादिविकारः घृत्पात्रं अलाबुपात्रं दारुपात्रं चेति श्रुतेः । भिक्षापात्रं त्रिदण्डिनामेव नैकदण्डिनाम् पाणिपात्रमुदरपात्रं वेति श्रुतेः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । कुम्भकृतं गुग्ममिति यावत् । केशसम्भ्रुग्रहणादन्यतोरोमवपननिषेधः । पात्रं भाजनं तद्वा पात्री । कुसुम्भवान्कुसुम्भकरः ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुसुम्भं कमण्डलुः तद्वान् ॥ ५२ ॥

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्ब्रणानि च ॥ तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतैजसानि सुवर्णाघटितानि पात्राणि भिक्षायाजलस्य च निर्ब्रणान्यच्छिद्राणि । अद्भिर्मात्रेण चमसानामिव निर्लेपत्वे लेपसंभवे तु तदपनयोऽपि द्रव्यान्तरेण कार्य इति प्राप्तम् ॥ ५३ ॥

(३) कुड्मूकः । सौवर्णादिर्वाजितानि निश्छिद्राणि भिक्षोर्भिक्षापात्राणि भवेयुः । तथायमः ॥ सुवर्णरूपपात्रेषु ताभ्यां स्यायसेषु च । भिक्षां दत्त्वा न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत् । तेषां च यतिपात्राणां जलेनैव तु शुद्धिः यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किं च अतैजसानीति । निर्ब्रणानि निश्छिद्राणि । तैजसे तु ॥ सुवर्णरूपपात्रेषु ताभ्यां स्यायसेषु च । भिक्षां दत्त्वा न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेदिति यमवचनात् । तैजसपात्राः स्वीकृतिः । तत्र भक्षणे न दोषः । प्राप्तं प्राप्तं भजेन्भुनक्ति स्मरणात् । अद्भिरिति । गोवालच्छेददाहानां स्नातकादिपात्रे प्राप्तानि निवृत्त्यर्थं चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन चेत्युक्तेः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । अतैजसान्यलोहमयानि । शौचं भोजनकृते ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य यतेः अतैजसानि अधातुकानि तेषां पात्राणां अद्भिः शौचं प्रक्षालनं स्मृतम् ॥ ५३ ॥

अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ॥ एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैदलं वंशादिविदलकृतं । यतिपात्राणि भिक्षार्थजलार्थं च ॥ ५४ ॥

(३) कुड्मूकः । तान्येव दर्शयति अलाबुमित्यादि । अलाबुदारुशुक्तिकावंशादिखण्डनिर्मितानि यतीनां भिक्षापात्राणि स्वायम्भुवो मनुरवदत् । वैदलं तरुवृक्षनिर्मितमिति गोविन्दराजः ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतैजसानीत्युक्तं विवृणोति अलाबुमिति । वैदलं वंशपर्वात्मकं विशिष्टपत्रनिर्मितं वा ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । वैदलं वेणुदलनिर्मितम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैदलं वैणवम् ॥ ५४ ॥

एककालंचरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । भैक्षकार्यस्य भोजनस्यैककालता विधीयते न पुनर्भैक्षचरणस्यैव । द्विभोजनप्रतिषेधोत्राऽभिसंहितस्तत्र सङ्ख्यारित्वा द्वितीयस्मिकाले शेषयित्वा न भुञ्जीत तदर्थो भोजनप्रतिषेधः । अतएवाह न प्रसज्जेत विस्तरइति । द्वितीयभोजनाभितया हि विस्तरः प्राप्नोति । एकारामस्य न भृत्यार्थेन भैक्षविस्तरइति हेतुब्रवन्सरुद्रोजनेपि सौहित्यनिषेधति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विस्तरे विस्तारे भिक्षाबहुत्वे न प्रसज्येतैककालचरणमपि । प्रसक्तिनिषेधाद्देवादधिप्राप्तौ दोषाभावः । विषयेषु रुधादिषु आकाङ्क्षाया अवकाशलाभेन प्रसारात् ॥ ५५ ॥

(३) कुङ्कुमः । एकवारंप्राणधारणार्थं भैक्षंचरेत् । तत्रापि प्रचुरभिक्षाप्रसङ्गं न कुर्यात् यतो बहुतरभिक्षाभक्षणप्रसक्तोयतिः प्रधानधातुवृद्ध्या रुधादिविषयेष्वपि प्रसज्जते ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । भिक्षाकालस्य नियममाह एकेति । बहुभिक्षणे बहुवारभिक्षणे च दोषमाह भैक्षइति । विषयेषु स्त्रीभोगाद्यनर्थेषु ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । विस्तरे भिक्षाबहुत्वे ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विस्तरे भिक्षाविस्तरे न प्रसज्जेत न संसक्तो भवेत् ॥ ५५ ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ॥ वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । भुक्तवन्तो जनायस्मिकाले सभुक्तवज्जनः । एवंविधूमादयौपि । शरावाणां संपातउच्छिष्टानां भूमौ त्यागः सयदाऽतीतो भवति । सर्वेणैतेन प्रथमे पाककाले भिक्षादानावसरो निवृत्तोयदा भवति तदा भिक्षितव्यमित्याह विधूमइत्यादिना द्वितीयपाकप्रवृत्तिमाह । सन्नमुसलाऽवघट्टनान्निवृत्ताः स्थापिताः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधूमइति न पाककालइत्यर्थः । सन्नमुसलइति न पाकार्थमन्ननिष्पादन काले । व्यङ्गारे न पाकनिष्पत्त्यनन्तरकालएव । भुक्तवज्जने न भुञ्जानेषु । वृत्ते शरावसंपाते भुक्तवत्त्वपि जनेषु न भिक्षुकैर्म्योभिक्षायां दीयमानायां शरावसङ्घट्टशब्दे वर्तमानइत्यर्थः । एतेन तत्तदुत्तरकालप्रतीक्षणासंभवे तत्तदव्यर्वाहितपूर्वकालभैक्षचरणनियमउक्तः । मुख्यभिक्षाकालप्रतीक्षायां चापर्युषितालाभे पर्युषितमप्यादहीतेति गम्यते ॥ ५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । विगतपाकधूमे निवृत्तावहननमुसले निर्वाणपाकाङ्गारे गृहस्थपर्यन्तभुक्तवज्जने उत्सृष्टशरावेषु त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षांचरेत् । एतच्च दिनशेषमुहूर्तत्रयरूपसाभान्धोपलक्षणम् । तथाह याज्ञवल्क्यः । अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायान्हेनाभिसंधितः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । एककालेपि प्रातरादिनिवर्तयन्माह विधूमेत्यादि । गतपाकधूमे सन्नमुसले निवृत्तावघातमुसले व्यङ्गारे पाकाङ्गारनिवृत्तौ भुक्तवज्जने गृहस्थस्यापि भोजननिवृत्तौ वृत्ते शरावसंपाते पविषेण निवृत्तौ । एतेषां प्रत्येकसमुदाययोरननुगमात् षष्ठकालैकभोजनेतात्पर्यम् तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायान्हेनाभिलक्षितइति । इदं सर्वयाचितपरंतश्चाधुकरं असंक्रुमतात्कालिकोपपन्नमिति त्रिविधं । असंक्रुमकरपात्रमिति प्रसिद्धं । अयाचितद्विविधं प्राक्प्रणीतमयाचितमिति । प्राक्प्रणीतं निमित्तं त्रिविधं तत्र तु दातुरनुरोधात्कालानियमोऽयाचितेऽपि तथा ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । भक्षणे कालनियममाह विधूमइति । विधूमत्वादिविशेषणैरपराह कालोलक्ष्यते ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शरावसंपातेवृत्ते निवृत्ते प्रक्षालित्यर्थः । एतादृशे कालेयतिभिक्षांचरेत् ॥ ५६ ॥

अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ॥ प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । ईदृशे काले कुतश्चिन् लभ्यते तदा विषादश्चित्परिखेदो न ग्रहीतव्यः । लाभालाभयोर्हर्षविषादौ न याज्ञौ प्राणयात्रिकी प्राणधारणार्था मात्रा परिमाणभैक्ष्यस्य । अनेनैतद्दर्शयति भैक्षासंभवे प्राणयात्रा मूलफलमूलोदकादिभिरप्यनन्यपरिगृहीतैः कर्तव्या मात्रा पात्रदण्डादि तत्र सङ्गः प्रयत्नेनोपार्जनम् । ततोविनिर्गतोनिवृत्तः अकाम इत्यावत् ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राणयात्रिकमात्रः प्राणस्थित्यर्थमात्रप्रवृत्तः । मात्रा परिच्छदः कम्बलादिः तत्र सङ्गाद्विनिर्गतोबहिर्भूतः ॥ ५७ ॥

(३) कुड्डूकः । भिक्षादेरलाभे न विषादेत् लाभे च हर्षं न कुर्यात् । प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नभोजनपरः स्यात् । दण्डकमण्डलुमात्रास्वपीदमशोभनं त्यजामीदं रुचिरं गृह्णामीत्यादिप्रसङ्गं न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मिन्समयेऽपि लाभालाभयोरौदासीन्यमाह अलाभइति । लाभः प्राप्तिरपि । न हर्षयेन्न मोदयेत् । एनंयति । प्राणयात्रिकमात्रं स्यात् प्राणस्थि यात्राव्यवहारसामर्थ्ययावन्मात्रेण तत्प्राणयात्रिकं तावन्मात्रं स्वीकृतयेन सः । मात्रासंगाद्विनिर्गतः मात्रातु दण्डकमण्डलुवादि तेष्वपि इदमशोभनं त्यजामि इदंशोभनं गृह्णामीत्यभिनिवेशरहितः इच्छातीतोवा ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । उदरपूरणविधिः । मात्रा तत्र सङ्गो मात्रासङ्गः ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलाभे भिक्षालाभे न विषादी स्यात् । प्राणयात्रिकएव स्यात् । यावद्वत्तेन प्राणानां यात्रानिर्वाहः स्यात्तावदेव ग्राहनाधिकमित्यर्थः । मात्रासंगान् मात्रा परिच्छदः दण्डकमण्डलुकम्बलादिः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धावा तस्मात् विनिर्गतः विरहितः भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ॥ अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभ्यर्चयंददाति सोऽभिपूजितलाभः तं जुगुप्सेतेति निन्देद्गर्हेत अतश्च निन्दितं न समाचरेत् सर्वशः सर्वकालं एकमप्यहस्तादृशं भैक्षं न गृह्णीयात् । उत्तरेऽर्थवादः । न हि मुक्तस्य बन्धसंभवः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिपूजिताः संसमानालाभाः । जुगुप्सेतेति त्यजेदित्यर्थः । बध्यते अभिपूजितदातारिप्रत्युपकाराभिसन्धिना ॥ ५८ ॥

(३) कुड्डूकः । पूजापूर्वकभिक्षालाभं सर्वकालं निन्देन्स्वीकुर्यादित्यर्थः यस्मात्पूजापूर्वकलाभस्वीकारे दातृगोचरं लेहममत्वादिभिरासन्नमुक्तिरपि यतिर्जम्बबन्धाल्लभते ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । पूजापूर्वकभैक्ष्यप्रसक्तिरतीवानर्थायेत्याह अभीति । अजुगुप्सिनेत्वाह । मुक्तोऽपि जीवन्मुक्तोऽपि बध्यते । गर्वासक्तिभ्यामिति शेषः ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । मुक्तोऽसक्तः ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभि सर्वतः पूजितान् लाभान् जुगुप्सेत ॥ ५८ ॥

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ॥ क्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । रहोनिर्जनदेशस्तत्र स्थानासने कर्तव्ये एकारामनायाः फलमिन्द्रियजयोऽनेन प्रदर्शयते । अथवा निष्कुतूहलतानेनोच्यते । यत्र बह्वोजनसंघाताः स्त्रीपुंसात्मकाविविक्ताभरणादृश्यते न तत्र क्षणमपि तिष्ठेत् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रहएकान्ते यत्स्थानं तत्रासनेन ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । आहारलाघवेन निर्जनदेशस्थानादिना च रूपादिविषयैराकृष्यमाणानीन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टार्थमाह अल्पान्नाभ्यवहारेणेति । तथाच गीता । विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवा-
कायमानसइत्यादि ॥ विषयैर्क्रियमाणानीन्द्रियाण्याकृष्यमाणानि विषयभ्योनिवर्तयेदित्यन्वयः ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अल्पान्नाभ्यवहारेण च रहःस्थानासनेन विषयैः शब्दादिभिः क्रियमाणानीन्द्रियाणि निव-
र्तयेत् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ॥ अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । निरोधः स्वविषयप्रवृत्तिप्रतिबन्धः । अमृतत्वाय कल्पते अमृतत्वाय समर्थोयोग्योभवती
त्यर्थः । ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियाणां निरोधेन यः कृतो रागद्वेषक्षयस्तेन ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् इन्द्रियाणामित्यादि । इन्द्रियाणां निग्रहणं रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयो-
ग्योभवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्कारणमन्येन समुच्चित्य तत्र फलमाह इन्द्रियेति । एतैस्त्रिभिरमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते
समर्थः स्यात् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणां निरोधो निग्रहः ॥ ६० ॥

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ॥ निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मज्ञानमेतदपीति दर्शयति । परमार्थभावनाप्रसंख्यानप्रसंख्यानमिदमुच्यते दुःखात्मक
संसारस्वरूपनिरूपणम् । कथन्नामायं प्रज्याभैक्षचर्यादिशरीरक्लेशास्तु सुदृढस्वजनेभ्योपुत्रदारधनविभवत्यागदुःखहेतु-
परीगमस्य विरोधतः स्वच्छन्दतश्चाविगुणमनुष्ठास्यति । मनुष्याणां गतिर्दुःखबहुला कर्मदोषेभ्यः प्रतिषिद्धसेवनेभ्योहिंसास्ते-
यपारदार्यपारुष्यापैशुनानिष्टसंकल्पादयः समुद्भवन्ति इहैव जीवलोके दारिद्र्याधिपरिभवाद्वा विकल्पादयोदातव्याः फलोप-
भोगाः । अमुत्र निरये नरके पतनं मूत्रपुरीषाद्यभेद्यस्थाने कृमिकीटादिजन्म यमगृहे च यातनाः कुम्भीपाकादयः दमपर-
मवेक्ष्यम् ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गतीर्व्याचष्टे निरयइति । निरये नरके यातनास्तीब्रदुःखानि । यमक्षये यमगृहे ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं इन्द्रियनियमोपायविषयवैराग्याय संसारतत्त्वचिन्तनमुपदिशति अवेक्षेत इत्यादि । विहिता-
करणनिन्दिताचरणरूपकर्मदोषजन्यामनुष्याणां पञ्चादिदेहप्राप्तिनरकेषु पतनं यमलोकं नरकस्थस्य निशितनिर्निश्चयच्छेद-
नादिभवास्तीव्रवेदनाः श्रुतिपुराणादिपूजाभिरन्तयेत् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । वैराग्यविना नमोक्षइति वैराग्योपायमाह अवेति पञ्चभिः । अवेक्षेत शास्त्रादष्टोपपत्तिभिः । कर्मदोषेति कर्म पुण्यापुण्यं दोषोरागादिः तदुद्भवागतीर्जन्मानि । निरये असिपत्रादिनरके यातना असहदुःखं यमक्षये यमपुर्याम् ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । यातनानरकपतनात्पूर्वमेवानुभवितव्यः पीडाविशेषः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वक्ष्यमाणगतागतीरवेक्षेत । यमक्षये यमलोके ॥ ६१ ॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथा ऽप्रियैः ॥ जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अवेक्षेतेति क्रियापदसंभवात् द्वितीया । प्रियाः पुत्रादयो बान्धवास्तैर्वियोगोपपन्नकाले मृतैः । अप्रियैः शत्रुसंग्रहगमनादिभिः संयोगः । जरया चतुर्थे वयस्य वस्था विशेषोजरा तथाभिभवनं शरीराकारनाशः । अशक्तिः इन्द्रियवैकल्याकासश्वासादि व्याधिबाहुल्यं सर्वेषामकाम्यता उपहास्यतेत्यादिज्वराभिभवः । व्याधिभिः प्रागपि जरसा उपपीडनं केषांचित् । अथ महती तृष्णा एवस्थितस्यापि भवति एवर्ताहं ह्ययमप्रतीकारो निच्छतोऽप्युत्पद्यते ॥ ६२ ॥

(२) कुल्लूकः । इष्टपुत्रादिवियोगमनिर्वाहसकादियोगं जरयाभिभवनं व्याध्यादिभिश्चोपपीडनं कर्मदोषसमुद्भवमनुचित्तयेत् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचात्र विप्रयोगं वियोगं प्रियैः पुत्रादिभिरिहामुत्राऽप्रियैः । शत्रवादिभिः ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । अवेक्षेतेत्यनुवर्तते ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसारत्वरूपमाह विप्रयोगमिति चतुर्थिः । जरयाचाभिभवनं जरया वलीपलिताद्यभिभवं रूपविपर्ययं अवेक्षेत पश्येत् । व्याधिभिः उपपीडनं अवेक्षेत । प्रियैः पुत्रादिभिः अप्रियैः चौरव्याघ्रादिभिः ॥ ६२ ॥

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवम् ॥ योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणानामुत्क्रमणमन्तर्विच्छेदः दुःसहा च प्राणपीडा । गर्भे संभवः । तत्र नानाविधदुःखं इन्द्रियाणामनुद्भेदक्रमादुभयतः कुक्षिस्थस्य मातृसंबंधिनाऽऽहरेण अतिशीतोष्णेन हीनातिमात्रेण चोक्ता पीडा । योनिकोटिसहस्रेषु सृतीः सरणानि मामास्तिर्यक्प्रेतरुमिकीटपतङ्गश्वाद्याः क्षेत्रज्ञस्य । ननुच विभुरन्तरात्मेष्यते नित्यश्च तस्य सकल जगद्द्व्यापिनः कुत उत्क्रमणं क्वच योनिसरणं संभवोपि गर्भे नित्यस्यानुपपन्नः उच्यते अस्ति केषांचिद्दर्शनं यथायमन्तः शरीरमंगुष्ठमात्रं पुरुषस्तिष्ठति सन्मात्रमनोबुद्ध्यहंकारात्मकः स यावत्संसारमेति धर्मस्तस्य चोपचित्तस्य चैतन्यशक्तिगर्भो भवति । अतस्तदीयधर्माऽन्तरात्मन उपचर्यन्ते । अथवा तस्य भावार्थाये प्राणादयस्तेषूत्क्रामः सुसमुत्क्रामतीत्युच्यते । एवं संभवोपि द्रष्टव्यः पुनश्चैताद्वादशेवक्ष्यामः किं बहुना ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्क्रमणमात्मनः । योनिर्जातिः । सृतीः संसरणानि ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्मादेहादस्य जीवात्मन उत्क्रमणं तथा च मर्मभिर्भिन्नमहारोगपतितस्य श्लेष्मादिदोषनिरुद्धकण्ठस्य महतीं वेदनां गर्भे चोत्पत्तिदुःखबहुलां श्वशृगालादिनिरुद्धजातियोनिकोटिसहस्रगमनानि त्वकर्मबन्धान्यनुधित्तयेत् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्मात् स्थूलदेहात् । सृतीर्जन्मानि अन्तरात्मनः लिङ्गदेहस्य अवेक्षेतेत्यनुपपन्नः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । सृतिः संसृतिः । अन्तरात्मनी जीवस्य ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मादेहात् प्राणभाण्डात् । क्रमणं निष्क्रमणं अवेक्षेत । अभ्यन्तरात्मनः जीवस्य सूती-
गतीजन्मानि योनिकोटिसहस्रेषु अवेक्षेत तद्यथा श्वशूकरखरोरगाद्यनेकजातिषु जन्मानि पश्येदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ॥ धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मात्प्रभव उत्पत्तिः । दुःखेन योयोगः पीडानुभवः । धर्मउक्तलक्षणोयःपदार्थस्ततःसुखे-
नाक्षयेन संयोगः । एतदप्यन्यपारिव्राज्यं च मुख्योधर्मइत्यभिप्रायः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मार्थप्रभवं धर्मरूपादार्थादर्थ्यमानादनुष्ठीयमानात्प्रभूतं तत्र प्रवृत्तंख्यातं सुखसंयोगंत्वर्गा-
दौ तथानिवृत्ताधर्मादक्षयंसुखसंयोगमिति विवेकः ॥ ६४ ॥

(३) कुङ्कुमः । शरीरवताजीवात्मनामधर्महेतुकंदुःखसम्बन्धधर्महेतुकोऽर्थो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणमक्ष-
यं ब्रह्मसुखसंयोगं चिन्तयेत् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मार्थप्रभवमिति धर्मप्रभवोयोर्यः ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणं अन्यसुखस्य मुख्यत्वा-
क्षयत्वानुपपत्तेः ॥ ६४ ॥

(५) जन्दनः । धर्मानुष्ठानज्ञानमेव प्रधानं न लिङ्गमित्याह अधर्मेति ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधर्मप्रभवं अधर्मस्य उत्पन्नं अवेक्षेत । धर्मार्थयोः प्रभवं अवेक्षेत ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ॥ देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । योगश्चित्तवृत्तिस्थैर्यं यथा पतञ्जलिना दर्शितं तेनात्मनः क्षेत्रज्ञस्य सूक्ष्मतामन्वेक्षेत शरी-
रादौ प्राणादौ वानात्मबुद्धिः कर्तव्या । किंतर्हि योगजेन ज्ञानातिशयेन सर्वेभ्य एतेभ्योन्तर्बाहस्तत्वेभ्योऽप्यतिरिक्तो बो-
द्धव्यइत्येवंपरमेतत् । नतु स्थूलदिविकल्पाआत्मनस्सन्ति । यथा चोत्तमेषु देवादिशरीरेष्वस्योपपत्तिः । शरीराधिष्ठा-
तृया फलोपभोगः सर्वगतस्यापि सतः एवमधमेषु तिर्यक्मेतपिशाचादिषु । एकत्वपक्षे परमात्मनिभूतय एव क्षेत्र-
ज्ञादिति । अतः परमात्मनो गतीरन्वेक्षेतेत्युक्तम् ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योगेन ध्यानेन । सूक्ष्मतामति यत्नाधिगम्यतामवेक्षेत सदा चिन्तयेत् तेनहीनाभ्यासं मध्ये-
विच्छिनत्ति । उपपत्तिमुत्पत्तिम् ॥ ६५ ॥

(३) कुङ्कुमः । योगेन विषयान्तरचित्तवृत्तिनिरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षया सर्वान्तर्यामित्वेन सूक्ष्म-
तानिरवयवतांत्यागादुत्कृष्टापरकृष्टेषु देवपश्वादिशरीरेषु जीवानां शुभाशुभफलभोगार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमनुचिन्तयेत् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सूक्ष्मतामिति । योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन । परमात्मनः सूक्ष्मतानिरवयवतया सङ्गतां ।
उत्पत्तिं घटाकाशवदभ्यासवशात्तत्प्रतीतिम् । उत्तमेषु देवादिषु अधमेषु पश्वादिषु उत्तमाधमेषु नृष्वपि ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसारत्वरूपापेक्षानन्तरं किं कार्यमित्यत आह सूक्ष्मतामिति । योगेन योगाभ्यासेन परमात्मनः
सूक्ष्मतां दुर्ग्रहतामवेक्षेत ॥ ६५ ॥

दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ॥ समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६६ ॥

(६६) दूषितोऽपि = भूषितोऽपि (क, ग, घ, च)

= गृहस्थोऽपि (ख)

(१) मेधातिथिः । भूषितःकुसुमकटकाद्याभरणैः धर्मःपरिव्राजकस्ययद्विहितमात्मोपासनादि तद्यत्नतश्चेत् । यस्मिन्नाश्रमेयोविहितस्तंचरेत् । नत्रिदण्डादिलिङ्गधारणमात्राद्यतिमात्मानं मन्येत अपितु समःसर्वेषु भूतेषु स्यात् । रागद्वेषलोभान्यवतः परिहरेदिति तात्पर्यम् । न लिङ्गत्यागे न भूषणाभ्यनुष्ठानम् ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूषितोपि स्नादिना गृहस्थोपीत्यर्थः । धर्मयोगधर्म यत्रतत्रेति वानप्रस्थब्रह्मचर्याश्रमस्थोपि । समः सर्वत्र मैत्रीप्रवृत्तः । लिङ्गं परिव्राजकलिङ्गदण्डकरकादि । धर्मस्य योगधर्मस्य कारणम् ॥ ६६ ॥

(३) कुट्टुकः । यस्मिन्कस्मिंश्चिदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमविरुद्धाचारदूषितोऽप्याश्रमलिङ्गरहितोऽपि सर्वभूतेषु ब्रह्मबुद्ध्या समदृष्टिः सन्धर्ममनुतिष्ठेत् । नहि दण्डादिलिङ्गधारणमात्रंधर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानम् । एतच्च धर्मप्राधान्यबोधनायोक्तं नतुलिङ्गपरित्यागार्थम् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दूषितोपीति । आश्रमलिङ्गरहित्येन दूषितोभ्रष्टः अभिशस्तोवा रुयादिना । समस्तुल्योदूषकेष्वपि धर्मचाश्रमधर्मचरेत् यत्र कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसेषु ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु वा । त्वत्त्वधर्मन्यजेदिति । यद्वा रुयादिसंगदोषयुक्तोपि धर्ममधिष्ठानतया सर्वधारणाद्ब्रह्म तच्चरेत्प्रायेत् । अतएवाह । समइति ब्रह्मैव सर्वभूतेषु धारकतया वर्तमानत्वात् । नाहमस्म्यधिकासीति बुद्ध्यतत्त्यक्ताश्रमान्तरप्रायश्चित्तान्तरंवा नाशयेत् । तथोक्तं ॥ यदि देवात्प्रमादेन योगी कुर्याद्विग्रहितं । योगेनैव देहदेहो नान्यार्त्तिकचित्समाचरेत् ॥ उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपादंब्रह्मध्यानाद्यपोहतीति ॥ कुसुमकटकमुकुटाद्यैर्भूषितइति मेधातिथिः तथासति । समइत्यादि न चारु ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषु भूतेषु समः सर्वत्र मैत्रीपरः लिङ्गं आश्रमलिङ्गं त्वरूपं धर्मकारणं भवेत् ॥ ६६ ॥

फलंकतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ॥ न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । कलुषितमुदकंकतकवृक्षफले निक्षिप्ते प्रसीदति त्वच्छं शुद्धरूपतामापद्यते । किंतु न तस्य फलस्य नामग्रहणेन तन्निर्मलीभवति अपित्वनुष्ठानमपेक्षते एवंलिङ्गधारणफलनामस्थानीयं न तावन्मात्रात्सिद्धिर्यावदेकारामतोपासनसर्वसमतादिधर्मो नानुष्ठितः । पूर्वशेषार्थवादः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वेवं संन्यासोविफलस्तंबिनाप्यपेक्षितसिद्धेरत आह फलमिति । यथा कतकमानयेति कतकनामग्रहणे प्रयोजकेन कृते यदि प्रयोज्येन तदानीय पिष्टा दीयते ततो जलंप्रसीदति तथात्र लिङ्गधारणं नामग्रहणस्थानीयं प्रधानसाधनंतु कतकावयवप्रक्षेपस्थानीयं कर्मफलं संन्यासएवेति प्रधानत्यागे न लिङ्गधारणमात्रप्रयोजकं । तथा यद्यपि जलस्य कलुषितस्य विक्षिप्तस्य चित्तस्य व्याक्षेपप्रसादरूपहेतुतया संन्यासस्य तदङ्गतयाच लिङ्गधारणस्यास्त्येवोपयोग्यतया कतकेऽसन्निहिते तदाहरणार्थं नामग्रहणस्य तत्प्रक्षेपस्य च जलप्रसादने नतु सर्वत्र गार्हस्थ्ये वर्तमानस्यापि शुद्धाशयतया चित्ते व्याक्षेपशून्ये जलद्व त्वतःप्रसन्ने कतकप्रक्षेपस्य संन्यासतल्लिङ्गधारणयोरनुप्रयोगादित्याशयेनाम्बुप्रसादादिपदोपसंदानेनोदाहरणंकृतमिति मन्तव्यम् ॥ ६७ ॥

(३) कुट्टुकः । अत्रदृष्टान्तमाह फलमिति । यद्यपि कतकवृक्षस्य फलंकलुषजलत्वच्छं ताजनकं तथापि तन्नामोच्चारणवशान्न प्रसीदति किंतु फलप्रक्षेपेण एवंलिङ्गधारणमात्रंधर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानम् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मचरणविनाऽऽश्रमाभिमानोऽप्यर्थइत्याह फलमिति । कतकफलचूर्णपङ्क्तिं पायसि क्षिप्तं

कर्मन्नाशयति । त्वयंच नश्यति न तु तत्फलनामेन्यभिप्रायः लिङ्गधारणाय प्रयोजकमध्याजेन धर्मानुष्ठानमेव परलोकहेतु-
रिति ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । अत्रदृष्टान्तमाह फलमिति । यथा कतकतरुफलं मलनिर्हरणेन जलं प्रसादयति एवं धर्मोऽनादिकर्म-
मलनिर्हरणेनात्मानं प्रसादयति । यथा कतकफलनामग्रहणादेव न वारिप्रसीदति तथा धर्मलिङ्गधारणादेवात्मा न प्रसीदती-
त्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र दृष्टान्तमाह फलमिति । तस्य फलस्य नामग्रहणादेव वारि न प्रसीदति न निर्मलं भवति तथा-
श्रमधारणाद्धर्मेन भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ॥ शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं दृष्टिपूतं पादं न्यसेदिति तस्य प्रयोजनप्रदर्शनं श्लोकोयम् । शरीरस्यात्ययेऽपि शरीरपी-
डायामपि सत्यां रात्रावहनि वा नृणां स्तरणे शयनार्थमास्तीर्णेऽपि शरीरनिषङ्कोऽनवेक्ष्यादृष्टा कर्तव्योऽस्मिन्व्यतिक्रमे
प्रार्थयित्तम् । अथवा अल्पाः सूक्ष्माः केचन क्षुद्रजन्तवः सर्वे शरीरावयवसंवलनमात्रेणैव नश्यन्ति तदर्थमिदम् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरक्षणार्थं चरणाभिघातेन हिंसायानिवृत्त्यर्थं शरीरस्यात्ययेऽप्यस्येति अस्य स्वशरी-
रस्यात्यये पीडायामपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(३) कुङ्कुमः । शरीरस्यापि पीडायां सूक्ष्मपि पीडिकादिप्राणरक्षार्थं रात्रौ दिवसे वा सदा भूमिनिरीक्ष्य पर्यटेत् ।
पूर्वकेशादिपरिहारार्थं दृष्टिपूतं न्यसेत्पादमित्युक्तम् इदं तु हिंसापरिहारार्थमित्यपुनर्हाकः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । दृष्टिपूतमित्यस्यानुवादः समिति । स्वशरीरस्यात्यये पीडाप्रसक्तौ तस्यां पीडायामपि भूतपी-
डनकार्येति भावः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । अत्ययेऽत्यन्तदौर्बल्ये सत्यपि ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शरीरस्यात्यये शरीरपीडायामपि जन्तूनां संरक्षणार्थं समीक्ष्य वसुधां चरेत् । क्वचित्सद्विजदति
पाठः ॥ ६८ ॥

अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून् हि न स्स ज्ञानतो यतिः ॥ तेषां स्नात्वा विशुद्धयर्थं प्राणायामान्

षडाचरेत् ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । जन्तून् क्षुद्रजन्तूनि तद्व्यं तेषां हिंसायां न्यापनं तद्विशुद्ध्यर्थमिति संबन्धः ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अह्ना रात्र्या चेति विग्रहणैकैककालीन हिंसादोषोपशमार्थं त्रिभिः प्राणायामकरणार्थं षट्प्रा-
णायामान् । प्रणवव्याहृतिसहितगायत्र्या त्रिरायतप्राणेन पाठेदिकः प्राणायामः इतिक्रमेण । यथा वसिष्ठः ॥ सव्याहृतिसं
प्रणवांगायत्रीशिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणाः प्राणायामः स उच्यते इति ॥ ६९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अत्रप्रायश्चित्तमाह अह्नेति । यतिर्यानज्ञानतो दिवसे रात्रौ वा प्राणिनो हन्ति तद्धननजनितपाप-
नाशार्थं स्नात्वा षट्प्राणायामान् कुर्यात् । प्राणायामश्च सव्याहृतिसं प्रणवांगायत्रीशिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्रा-
णायामः स उच्यते इति वसिष्ठोक्त्याऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । योदत्वेति भूताभयदस्याज्ञानकृते किंस्यात्तत्राह अत्रेति ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । तेषां जन्तूनाम् । शुद्ध्यर्थं हिंसादोषप्रायश्चित्तार्थम् ॥ ६९ ॥

प्राणायामाब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ॥ व्याहृतिप्रणवैर्युक्ताविज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणशब्देन जातिर्मता तामाह । न परिव्राजकस्यैव विधिरयम् । त्रयोपि त्रिम्य ऊर्ध्वफलाधिक्यं-
त्रयस्त्ववश्यकर्तव्याः । व्याहृतयः ओंकारपूर्विका इत्यत्र या उक्ताः प्रणवओंकारस्तैर्युक्ताः । प्राणायामकाल एतद्व्याहृत-
व्यम् । एते त्रिविधाः कुम्भकरेचकपूरकाख्याः । तत्र च मुख्यस्य नासिक्यस्य च वायोर्बहिर्निष्क्रमणनिरोधेन कुम्भ-
कपूरकाख्याः अनुच्छ्वसतो बहिर्नैरन्तर्येण वायोरुत्सर्गेण रेचको भवति । अवधिर्द्वितीयाध्याये निर्दिशतः । यदि वा तपसा
पुनर्यावता कालेन न पीडोपजायते ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षट्प्राणायामाशक्तवाह प्राणायामा इति । व्याहृतिप्रणवैरित्येकदेशोक्त्या वसिष्ठोक्तं प्राणा-
यामोपलक्षणम् ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्येति निर्देशाद्ब्राह्मणजातेरयमुपदेशो न यतेरेव । त्रयोऽपि प्राणायामाः समभिव्या-
हृतिभिर्दशभिः प्रणवैर्युक्ता विधिवदित्यनेन सावित्र्या शिरसा च युक्ताः पूरककुम्भकरेचकविधिना कृता ब्राह्मण-
स्य श्रेष्ठतपोज्ञातव्यम् । पूरकादित्वरूपं स्पृह्यन्तरेषु ज्ञेयम् । तथा योगियाङ्गवल्क्यः ॥ नासकोत्कृष्टच्छ्वासोऽध्यातः पूरक
उच्यते । कुम्भको निश्चलः वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥ त्रयोऽपीत्यपिशब्देन त्रयोऽवश्यकर्तव्याः । अधिककरणे त्वधिकपाप-
क्षयः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामलक्षणाकांक्षायां सार्थवादं तल्लक्षणमाह प्राणेति । व्याहृतीति गायत्र्युपलक्षणं तथा-
च वसिष्ठः । सव्याहृतिप्रणवाङ्गायत्रीशिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति ॥ ब्राह्मणस्येति प्रकरणात्सं-
न्यासिनः तत्रापि त्रिदण्डिनो व्याहृत्यादि त्रिभिः एकदण्डिनस्तु प्रणवेनैव तदुक्तं योगियाङ्गवल्क्येन ॥ ओंकारेण तु
कर्तव्यः प्राणायामो यथोदित इति ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अथ प्राणायामप्रसङ्गादाह प्राणायाम इति । ब्राह्मणस्य द्विजस्य ॥ सव्याहृतिप्रणवाङ्गायत्रीशिरसा
सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इत्युक्तं विधिमनुवदति विधिवदिति ॥ ७० ॥

दहन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ॥ तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । धातवस्तुवर्णादयः तेषां ध्मायमानानां सुवर्णमेवावशिष्यते तथेन्द्रियाणां विषयदर्शने यौ प्रीति-
परितापौ जायेते तयोर्वत्पापं तस्य दाहः प्राणनिरोधान् । प्रीतिपरितापोत्पत्तिर्मुमुक्षोर्निषिद्धा सा तु शरीरिणः त्यक्तसंगस्या-
पि यादृच्छिकशब्दाद्युपनतौ कसाचिन्मात्रया वस्तुसामर्थ्येन नियतेन्द्रियस्याप्युपजायते अतस्तदोषनिवृत्त्यर्थाः प्राणा-
यामाः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धातूनां लोहादीनां इन्द्रियाणां दोषाः त्वत्त्वविषयाभिषङ्गाः ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । धातूनां त्वर्णरजतादीनां यथा मूषायामग्निना ध्मायमानानां मलद्रव्याणि दहन्ते एवं मनसो रागा-
दयश्चक्षुरादेश्च विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्याना इहन्ते ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामेन पापक्षये दृष्टान्तमाह दहन्ते इति । ध्मायमानानां बहिर्नेति शेषः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । प्राणस्य निग्रहान्वाणायामात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा दोषाः विषयाभिषङ्गः प्राणस्य वायोर्निग्रहादस्ते ॥ ७१ ॥

प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ॥ प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणायामैरित्येतत्पूर्वश्लोकेन दर्शितम् । अपरेत्वाहुः । दोषारागादयस्तान्दहेत् । कथं प्राणायामैर्दग्धुमेतेशक्यन्ते युक्तः पापस्य तैर्दाहः । अदृष्टाचतस्योत्पत्तिः शास्त्रलक्षणं तथानिबृत्तिरपि । रागादयस्तु प्रत्यक्षवेद्याः तेषां प्राणायामानां निवर्त्य निवर्तकभावः प्रत्यक्षादिवेष एव युक्तो भवितुं शास्त्रीयः । यदि शास्त्रमेवं वेदद्विमेन शीतं निवर्तयेदिति किंप्रमाणं भवेत् । तस्माद्वागादिनिमित्तमशुभाचरणं दोषशब्देनोच्यते । तस्य कार्यदाहोदाहः स्वरूपतो हि त्वरसत एव कर्मणां क्षणिकत्वात् नाशः । एष एव च दाहो न त्वन्यस्येव भस्मीभावः एवं च पूर्वश्लोकार्थो नुवादः । धारणाभिश्च ननु च किल्बिषपापदोषश्चेत्तत्रैतावद्वक्तव्यम् प्राणायामैर्धारणाभिश्च दोषान्दहेत् किं किल्बिषमित्यनेन किल्बिषमिति वास्तु किं दोषग्रहणेन उच्यते दोषग्रहणमवश्यं कर्तव्यं विशिष्टस्य पापस्य प्राणायामैर्दाहो यथा विज्ञायेत न सर्वस्येति । दोषशब्देन हि रागादय उच्यन्ते अतस्तन्निमित्त एव पापे उपचरो यथोक्तः । एवं तर्हि तदेव क्रियतां किं किल्बिषमित्यनेन पादपूर्णा र्थमित्यदोषः । तत्रोत्पन्नस्य पापस्य प्राणायामादहना उच्यन्ते । धारणास्तु दोषानुत्पत्तिमेव कुर्वन्ति काः पुनरेता धारणाः शमयमादिभिर्नियमाद्विषयदर्शनाभिलाषेण प्रकृत्यमाणं मनो धार्यते तत्रैव स्थाने नियम्यते । ताश्च विषयगतदोषभावना अस्थिरस्थूणमित्याद्याः कान्तिलावण्यतारुण्यसंस्थानशौर्यादयः स्त्रीषु दृश्यमाना अभिलाषहेतवः ते च सविकल्पप्रत्यक्षग्राह्याः । विकल्पाश्च मनोधाराः अतो विकल्पान्तरैर्मूत्रपुरीषपूर्णनामेति तस्मिन् विषयगतदोषभावे कटककर्पटान्वितस्त्रीदृष्ट्यनामाधिकं प्राणिनो यत्प्रयत्नतः परिहर्तव्यमभिलगन्ति याप्येषा मुखलेशभ्रान्तिः सा क्षणभङ्गिनी तदा सेवनेन घोरा दीर्घकालाश्च यमयातना इत्यादिभिः शक्यन्ते निरोद्धुम् । एतदेव तत्प्रसंख्यानमुच्यते । एवं भोजनादिवपि भावयितव्यम् । यदेतच्छर्कराघृतपूरहैयङ्गवीनपायसादि तच्च भैक्षकदन्नादिभिः सममेतच्छरीरधारणतया विशेषाभावात्कस्यचित्प्रकृतो जिह्वायेक्षणलवमात्रवर्तमानस्य विशेषोयस्स विशेषतया प्रतिभासेत गन्धर्वनगरप्रख्योयं क्षणिकावभास इति । एवमन्यत्रापि स्पर्शदोषो भावयितव्य इत्येवमुपदिशति । अन्येत्वाहुः । कौट्यस्य वायोर्मुखनासिकासंचारिणः शरीरैकदेशान्तर्दद्याकाशादभ्यासवशातो धारणधारणा । ननु च प्राणायामेभ्य एतासां साधारणानां कोभेदः बाहुलयादावपि यथेच्छं ध्यात्वादिध्यानसहितं धारणा प्राणायामांश्च नेनाधिक्रियन्त इति विशेषः । अन्ये तु मैत्रीमुदिताकरुणा उपेक्षा एता धारणा इति मन्यन्ते । मैत्रीरूपा मुदोपेक्षा सर्वप्राणिष्ववस्थिता । ब्रह्मलोकं नयन्त्याशु ध्यातारं धारणास्त्विमाः । तत्र मैत्री द्वेषाभावो न तु सुखलेशहस्तस्य बन्धात्मकत्वात् । रुपाकरुणा चित्तधर्मः दुःखितजनदर्शनेन कथमयमस्मादुःखादुद्ध्रियेतेति समुद्धरणकामना । न त्वहिंसानुग्रहयोरनारम्भ इत्युक्तं अत एवेदमुच्यते चित्तधर्मो यममन्यसितव्यः । मुदिताशोकव्यावृत्तिर्व्याध्यादिनिमित्तदुःखे नरकादिभयजेवा न तु हर्षः तस्य रागहेतुत्वात् । उपेक्षा विषयानुयाहकेषु उपघाते च । प्रसिद्धैव । मनसो वातन्दृढाकाशे ब्रह्मचिन्ता परतयानिश्चलता धारणा । प्रत्याहारेण संसर्गमिन्द्रियाणां विषयैस्सह सम्बन्धस्तत्र प्रवृत्तिः संसर्गस्तन्दहेन्प्रत्याहारः ततो हरणमिन्द्रियाणां प्रतिबन्धकरणं वा । आश्चर्यरूपेण न कटकदौ रूपवन्स्त्रीसंदर्शने वा स्थगितव्ये चक्षुषी अन्यत्र वा दृष्टिरुपनेया । एवं सर्वेन्द्रियेषु । एवं च समाधानयोगिनोऽप्रतिबन्धं भवति । ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् । गुणान्सत्त्वरजस्तमांसि तेषानीश्वराः परतन्त्राः चेतनाधीनमूर्तयः पुरुषस्यानतस्य सुखादि रहितस्य यो भिमानो हं सुखदं-

दुःखीति निर्गुणस्य गुणिताभिमानस्सगुणपुरुषविवेकभ्यानेन दग्धव्यः । चिद्रूपःपुरुषोनिर्गुणोगुणमयी प्रकृतिरित्येवंगुणपुरुषविवेकःकर्तव्यः ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धारणाभिःसाकारोक्तमिदंभीष्टयेचित्तनिवेशनैः किल्बिषं योगप्रतिबन्धकपापं । प्रत्याहारेण विषयेभ्योमनसआकर्षेण संसर्गान्विषयेणसह ज्ञानस्य संबन्धान् । भ्यानेन निराकारानुचित्तनेनानैश्वरान् शुद्धविषयज्ञानस्थैर्यरूपैश्वर्यविरोधिनोगुणान् रजस्तमोविकारान् तन्द्रादीन् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंसति अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामैरागादिदोषान्दहेत् । अपेक्षितदेशे परंब्रह्मादौ यन्मनसो-धारणंसा धारणा तथा पापनाशयेत् । प्रत्याहारेण विषयेभ्यइन्द्रियाकर्षणैर्विषयसंपर्कान्धारयेत् । ब्रह्मभ्यानेनेतिसोऽहमस्तीतिसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपेणानीश्वरान्गुणानीश्वरस्य परमात्मनोये गुणानभवन्ति क्रोधलोभासूयादयः तान्निवारयेत् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामप्रसंगेन प्रत्याहारादित्रीण्याह प्राणेति । धारणा षट्चक्रमध्ये पृथिव्यादिचिन्तनं । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति । किल्बिषंविषयशोभ्यानाभ्यासं पादपूरणार्थमितिमेधातिथिः । प्रत्याहारेणेति प्रत्याहारोविषयेभ्यइन्द्रियाकर्षणं । तथाचपतञ्जलिसूत्रम् ॥ त्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्यस्वरूपानुकारइवेन्द्रियाणांप्रत्याहारइति । संसर्गान्विषयसंपर्कजान् प्रीतिपरितापान् । भ्यानेनेश्वरस्यअनीश्वरान् ईश्वरानाश्रितान्कामक्रोधादीन् ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । अथ योगाङ्गानि प्राणायामप्रसङ्गादाह प्राणायामैरिति । दहेत्यजेत् । दोषात्रागादीन् । इन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यात्मनामेकत्रावस्थापनंधारणा । कष्टस्य मनसः पुनः प्रत्यानयनार्थं प्रयोजनंप्रत्याहारइतिदेवलः । इन्द्रियाणांविषयैःसंबन्धः संसर्गः । अनैश्वरान्प्राकृतान् । गुणान्सत्वरजस्तमांसि । एवंयोगउक्तः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणायामैः दोषान् बाह्येन्द्रियजान् दहेत् । धारणाभिः चित्तस्यअवस्थापकाभिः किल्बिषं योगप्रतिबन्धकं दहेत् । प्रत्याहारेण विषयेभ्योमनसःप्रकर्षेण संसर्गान् विषयान् दहेत् । भ्यानेन निराकारानुचित्तनेन अनीश्वरान् ऐश्वर्यप्रतिबन्धकान् शुद्धविषयज्ञानस्वरूपैश्वर्यनिरोधिनोगुणान् तन्द्रादीन् दहेत् ॥ ७२ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ॥ ध्यानयोगेन संपश्येद्व्रतिमस्यान्तरात्मनः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । सकथंकर्तव्योभ्यानेन किंपुनर्ध्येयमतआह । अन्तरात्मान्तर्यामी पुरुषस्तस्य गतिः स्वरूपं यथावद्विज्ञेयं सुखदुःखाभिमानो न केवलं मनुष्यजन्मनि किंतिह उच्चावचेषु नानाविधेषु भूतेषु तिर्यक्प्रेतपिशाचादिष्वहंममेति प्रत्ययोऽविद्याकृतोनिवर्त्यः । अथवा कथमयंविभुरन्तरिक्षाज्यायान्दिवोज्यानेभ्योलोकेभ्यः सर्वकामः सर्वरसः सर्वगन्धः सर्वस्पर्शइदमभ्यस्यतोविजिघत्सोर्विपिपासोः । एवविधेषु सुखे दुःखे शरीरस्य शरीरेष्वसर्वभोगतया सोहंनामाहोर्कर्मणांमहात्म्यं यदयं सर्वात्मकः स्वतन्त्रः परतन्त्रीक्रियते कर्मभिर्नैतानि करिष्येदुष्टस्वामिस्थानीयानि भृतकइवकर्माणि प्रतिपालयिष्ये यथा भृतकःकृश्वित्स्वामिनंनिबन्धेनाराधयितुं प्रविष्टः सन्यमन्यते यावदुराधर्षइव नोदण्डशीलस्तर्जनापरः पुरुषभाषी नैनंभूयः परिचरिष्यामि । यन्मयास्मार्त्तिकचित्तभृत्यादि गृहीतं तदेवास्य कर्मकरणेन शोधयामि एवंभ्यायन्नासीत् । कृतानांकर्मणांफलोपभोगेनान्त्यास्यामि अन्यानिचनकरिष्यामीत्येवमादिध्येयम् । तथाकिमेतेक्षेत्रज्ञाःपरमात्मनोविभूतयउतस्वतन्त्राः नैवंपरवान्यःकश्चिदस्तीति वेदान्तनिषेवणादिना निश्चित्यभ्यातव्यम् । अन्ये पुनराहुः भ्यानंचयोगश्च ध्यानयोगं तेनांतरात्मनःगतिसंपश्येन्निरूप्योप्यासीत् गतिंभ्यानेन योगेन च । अथवा भ्यानार्थयोगः

चित्तस्थैर्यतत्कृत्वाऽऽत्मनो गतिं संपश्येदुप्तसनाभिरनपावृतादिगुणविशिष्टवेदान्ताभिहितरूपं निष्कल्मषमभिमुखीकुर्यात् । अकृता असंस्कृताः शास्त्रेणाऽऽत्मानो यैस्ते न शक्यं ज्ञातम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उच्चावचेष्वनेकविधेषु भूतेषु गतिं शान्तिं अस्य स्वीयस्यान्तरात्मनः ध्यानयोगेन ध्यानाभ्यासेन सम्यक्पश्येत् । अकृतात्मभिरसंस्कृतमनोभिः ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य जीवस्योत्कृष्टापकृष्टेषु देवपशूनादिषु जन्मग्रामिमरुतात्मभिः शास्त्रैरसंस्कृतांतःकरणैर्दुर्ज्ञेयां ध्यानाभ्यासेन सम्यक्संस्कारणकं जानीयात् । ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिमित्तेयं गतिं रतिं ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचोच्चेति । उच्चावचेषु उत्कृष्टापकृष्टेषु । देवमनुष्यतियं भुगतिं दुर्ज्ञेयां अप्यकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः अन्तरात्मनो जीवस्य ध्यानयोगेन । एकएवायमुपायः परमः अथवा एकएव तु भूतात्मा भूते भूनेऽप्यवस्थित इति चित्ताभ्यासेन अहो कर्मफलमाहात्म्यं यदेवं कर्मणानोश्वरोऽपि ईश्वरः क्रियतेऽथवा गतिमैकात्म्यलक्षणां संपादितवतो यो निकोऽसि हस्तेषु सृतीर्विभो च यतीति किमु वक्तव्यमित्यत्र चिन्तनस्य तात्पर्यं । तथा च तत्र तस्मिन् तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अतत्त्वसङ्गात्सांख्यमाह उच्चावचेति । उच्चावचेषु उत्कृष्टापकृष्टेषु भूतेषु शरीरेष्वन्तरात्मनोऽन्तःपुरुषस्य ज्ञानं पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं तस्य योगेनाभ्यासेन संपश्येत् सम्यक्पश्येत् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्चावचेषु ब्रह्मादिकीटपर्यन्तेषु अस्यान्तरात्मनः गतिं ध्यामि ध्यानयोगेन संपश्येत् ॥ ७३ ॥

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ॥ दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । आन्तरस्य विधेः फलमाह । सम्यग्दर्शनमनन्तरोक्तमात्मनो यथार्थज्ञानेन संपन्नः कृतसाक्षात्कारः कर्मभिर्न निबध्यते । संसारं नानुवर्तते कृतानां कर्मणां भोगेन क्षयादन्येषामकरणान् । न पुनरनेन केवलान् ज्ञानाभ्योक्तो भवति । दर्शनेनाऽऽध्यात्मिकेन वेदान्तोपदिष्टेन यो विरहितः केवलकर्मकारां संसारमेति ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्ञानी कर्मभिर्धर्माधर्मरूपैरुत्पन्नैर्न निबध्यते न फलानुभवेन संबद्धः क्रियते । दर्शनेन सम्यगान्मदर्शनेन ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । ततश्च तत्त्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारवान् कर्मभिर्न निबध्यते कर्माणि तस्य पुनर्जन्मने न भवन्ति पूर्वाजितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशान् । तद्यथा इषीका तूलमग्नौ मोतं प्रदूयते एवं ब्रह्मस्य सर्वपाप्मानः प्रदूयन्त उभौ ब्रह्मैवैष भवतीति श्रुत्या । तथा क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति अविशेषश्रुत्या पुण्यसंबन्धोऽपि बोध्यते । उत्तरकाले च देवात्पापैर्कर्मणि कृतेऽपि न पापसंश्लेषः । तथा च श्रुतिः पुष्करपलाशआपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदिपापकर्म न श्लिष्यत इति । देहारम्भकपापपुण्यसंबन्धः परं नश्यति । अयमेव चार्थो ब्रह्ममीमांसायां तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ तद्यप्यदेशादिति सूत्रेण बाधराशेन निरणायि । ब्रह्मसाक्षात्कारश्च न्यस्तु जन्ममरणप्रबन्धं लभते ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतस्तदेव दर्शनं तस्यैति सम्यगिति । दर्शनेन ज्ञानेन संपन्नस्यैव सर्वपापविरहान् ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरं ॥ सर्वपाप्मानो तो निर्वर्तते इत्यादि श्रुतेः । तदसंपन्नो दोषमाह दर्शनेनेति ॥ ७४ ॥

* उभेते वैष (अ)

(५) मन्दुनः । सम्यक्पश्यतः फलमाह सम्यगिति । कर्मभिर्न निबध्यते संसारमुक्तो भवति । दर्शनेन सम्यग्दर्शनेन ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् ईश्वरस्य दर्शनेन संपन्नः संयुक्तः कर्मभिर्न निबध्यते ॥ ७४ ॥

अहिंसयेन्द्रियासद्वैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ॥ तपसश्चरणैश्चोद्यैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदं तु ज्ञानकर्मणोः समञ्चयान्मोक्षइति श्लोकद्वयं ज्ञापकम् । पूर्वेण ज्ञानमुक्तमनेन कर्माण्युपयन्ते । कानि पुनर्वैदिकानि कर्माणि येषां फलं तत्पदश्रामोतीत्युच्यते । यानि तावत्काम्यानि तेषां स्वविधिवाक्येश्रुतमेव स्वर्गादिफलम् । तद्व्यतिरेकेण फलान्तरकल्पनायामतिप्रसङ्गः । संकीर्णफलताश्रयणवानर्थकस्यात् । तावता च वाक्यार्थस्य समाप्तेर्विध्यनपेक्षिततत्पदश्रामिलक्षणफलेन कथं संबन्धः । श्रुतेनैवान्वयिना विध्यर्थसंपन्नं विधिर्नोपेक्षते अत्रोच्यते अस्त्येवात्र वाक्यान्तरं यज्ञेन तदामोतीति रहस्याधिकारे । ततश्च संयोगपृथक्कात्फलद्वययुक्तं अतश्च सर्वेषामेव काम्यानामविच्छिन्नफलयोगिता परमपदश्राम्यर्थता च न विरोक्ष्यते । तत्र यागद्वयेन प्रयोगभेदेन स्वर्गापवर्गौ भवतः न च तत्र यज्ञविशेषः श्रुतोयेन नित्यानामेतत्फलस्यान्य काम्यानाम् । अथोच्यते नित्येष्वश्रुतत्वात्फलावच्छेदस्याविरोधान्निश्चयता युक्ता न काम्येषु तावतैव यज्ञेनेत्यस्य सर्वविषयत्वाभादिति चेत् किमत्र फलश्रवणेन कर्तव्यतानिष्ठानि च वैदिकानि वाक्यानि । साचकर्तव्यताऽन्तरेण वैदिकं फलपदं यावज्जीवादिपदेन गमितीति तत्रापि फलसंबन्धोऽपेक्षितएव कल्प्यमानोऽधिकत्वान्नैकार्थ्ययायात् । अतो यज्ञेनेति वाक्यममतिष्ठमानं विविक्ते विषये सर्वयज्ञशब्दवाच्यमित्यंकाभ्यं च गोचरयति । न चैतत्फलं काम्यानां अपवर्गकामइत्यश्रुतत्वात् । एतदभिप्रायमेवोक्तं कामात्मतानप्रशस्तेति । महाभारतेऽपि माकर्मफलहेतुर्भूमतेऽसंगोऽस्वकर्मणीति ॥ अतश्च भेदग्राहपरिवेष्टितान्तःकरणस्य नृणां विद्यावतोऽनिर्मुक्ताहंकारममकारस्याभिसंहितपरिमितफलप्राप्तिः । इतरस्य त्वनाभिसंधायफलविशेषचोदितत्वात्कर्तव्यमिति बुद्ध्या वर्तमानस्यापरिमितनिरतिशयानन्दरूपब्रह्मावाप्तिः । न चैतच्चोदनीयं एकसमशतं त्रतवोयावन्तो वा तेषां सर्वेषामनुष्ठानस्याशक्यत्वादनारभ्योपदेशतास्यादिति । यतो दर्शनसंपत्त्यैवात्रानुष्ठानसंपत्तिरिति । सर्वे च ऋतवो दर्शनसंपादनीयाः तथा चोक्तं ज्ञानेनैवापरे विप्रायजन्तइति । अथवा याज्ञोक्तानेतीत्यवच्छेदनिर्देशः स्वर्गकामः पुत्रकामइति । अतीतानादिभेदग्रहवासितान्तरात्मानोदृष्टफललाभेनासत्येनैवप्रधाने पुरुषार्थे प्रवर्तन्ते । यथा बालपुष्ट्यर्थे औषधेन शिखाते वधिष्यतइत्यसत्ययैव शिखावृद्ध्या प्रवर्त्यतइति केचित् । अपरं मतं नित्यान्यत्र कर्माण्याभिप्रेतानितान्याक्रियमाणानि प्रत्यवायहेतुतया प्रतिबंधकानि अतस्तैरनुष्ठीयमानैरसति प्रतिबन्धे उक्तं वैदिकैश्चैव कर्मभिरिति । यद्यपि तानि नमोक्षार्थतया चोदितानि उद्यैरत्यन्तं शरीरतापहेतुभिः तस्य ब्रह्मणः पदस्थानं ब्रह्मलोकं साधयन्ति स्वीकुर्वन्ति । अथवा तदीयपदं यादृशस्तस्याधिकारः सर्वेश्वरत्वं स्वातन्त्र्यं तद्रूपप्राप्तिरितियावत् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियासंगैरिन्द्रियार्थेषु रागहास्या वैदिकैः कर्मभिर्नित्यनैमित्तिकैः । तपसश्चाद्राद्यणादेश्चरणैः प्रतिबन्धकपापक्षयार्थं कृतैः । तत्परं ब्रह्म साधयन्ति जानन्ति ॥ ७५ ॥

(३) कुहूकः । निषिद्धाहिंसावर्जनेनेन्द्रियाणां च विषयसंगपरिहारेण वैदिकैर्नित्यैः कर्मभिः काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वात् उक्तं च कामात्मतानप्रशस्तेति तपसश्च यथासंभवमुपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादेरनुष्ठानैरिहलोके तत्पदं ब्रह्मात्यन्तिकं लयलक्षणं प्राप्नुवन्ति पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । अनेन तत्सहकारितया कर्मणोऽभिहितम् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । सम्यग्दर्शनस्य सर्वसाध्यत्वत्स्वीकुर्वन्प्राप्त्युपायमाह अहिंसयेति । तत्पदं तत्त्वज्ञानं ब्रह्मणो-
साध्यत्वात् ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंसांख्ययोगावेवसंन्यासिनः परमगतिप्राप्त्युपायः किंतु पूर्वश्रमकृतानि कर्माण्यपीत्याह
अहिंसेति । अहिंसयेन्द्रियासङ्घैरिति ब्रह्मचर्यधर्मोक्त्यते । वैदिकभैवकर्मभिरितिगृहस्थधर्मः । तपसश्चरणैभेतिवान-
प्रस्थधर्मः । इन्द्रियाणांविषयेसङ्घइन्द्रियासङ्घः । वैदिककर्माग्निहोत्रहोमस्नातकव्रतादिकम् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहिंसया इन्द्रियाणामसंगैः वैदिकैःकर्मभिः अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैःउपैस्तपश्चरणैः तत्पदं ब्रह्म-
साध्यन्तीह जानन्तीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ॥ चर्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । वैराग्यजननमेतत् । तिष्ठन्तु तावत् रुमिकीटपतङ्गादिशरीराणि जलौकोभूमिस्वेदजादीनां
अन्यदिदमानुषशरीरंस्पृहणीयत्वेनाभिमेतम् । यत्राशङ्किनो नित्यभितामनुष्यास्तम्भूत्रपुरीषकुटीगृहकमिव तदिदानींकुटी-
गृहकेन निरुपयति । अस्थीनिस्थूणादिव तैरवहृद्धं स्नायुना बद्धं मांसशोणिताभ्यां देहचर्मणा अवनद्धं तत उपरि अथवा
आच्छादितं पूर्णं मूत्रपुरीषयोः । ओदनस्य पूर्णइतिवत्त्वष्टी ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्नायुभिर्युतं मिश्रितं बद्धमिति यावत् चर्मणाऽवनद्धं बहिःच्छादितं । भूतमयमावासंभूता-
वासमिति श्लेषेण भूताख्यपेतानां वासतुल्यतां दर्शयन् अस्थिस्थूणत्वादिकर्मपयुक्तमिति कथयति अतएव दुर्गन्धीत्या-
दिविशेषणं पूर्णमूत्रपुरीषयोः मूत्रेण पुरीषेण चान्तर्व्याप्तमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं मोक्षान्तरङ्गोपायसंसारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन अस्थीत्यादिजरेत्यादि च ।
अस्थीन्येव स्थूणादिव यस्य तमस्थिस्थूणं स्नायुरज्जुभिराबद्धमांसरुधिराद्युपलिप्तं चर्माच्छादितं मूत्रपुरीषाभ्यां पूर्णमतएव दुर्ग-
न्धि ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदर्थपुनर्वैराग्योपायमाह अस्थीति । नाविरक्तस्य ज्ञानेधिकारोयतः निर्वेदमायादिति । अतः
अस्थीनि स्थूलसूक्ष्माणि स्थूणास्तम्भोयस्य भूतावासमिमन्त्यजेदिति द्वितीयेनान्वयः । स्नायुयुतं स्नायवः शिराः तानि भरेव
बद्धमन्तरे बहिःश्चर्मावनद्धं पूर्णमूत्रपुरीषयोस्ताभ्यां पूर्णमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । सांख्ययोगयोरुभयोः साधारणधर्मांश्च भिः श्लोकैराह अस्थीति । अस्थिस्थूणमिति श्लोकद्वय-
मेकान्वयम् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शरीरस्य स्वरूपमाह युग्मेन अस्थीति । मूत्रपुरीषयोः पूर्णं संबन्धे षष्ठी ॥ ७६ ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ॥ रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । जराचक्षुरमे वयसि शरीरापचयहेतुरवस्थाविशेषः । आतुरं नित्यगृहीतं रोगैः । रज-
स्वलं स्पृहयालुः सर्वपदार्थेषु तदसंपत्त्यां च महदुःखं सर्वस्मिन्सोऽपेक्षीकारमनिवर्त्य सर्वगतत्वात्तस्य अतस्त्वृत्ताशरीरेण
कर्तव्या ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आतुरं दुःखवत् रजस्वलं रजोगुणेन दूषितम् ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । जरोपतापाभ्यामाक्रान्तं विविधध्याधीनामाश्रयमातुरं भुत्पिपासाशीतोष्णादिकातरं प्रायेण रजोगुण-

युक्तं विनश्वरत्वं भावं च आवासो गृहं पृथिव्यादिभूतानि तेषामावासं देहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितं त्यजेत् । यथा पुनर्देहसम्बन्धो भवेत् तथा कुर्यात् गृहसाम्यमेवोक्तमस्थौत्यादिना ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । आतुरं क्षुत्पिपासाशीतादियुक्तं । रजस्वलं प्रायेण रजोगुणयुक्तं पापजनकत्वात् त्यजेत् । अनात्मतया जानीयात् आयुषः क्षये त्वत्त एव नष्टत्वात् जीवापेतं वा विकलेदं भ्रियते न जीव इति श्रुतेः । इमं देहं जीवतस्त्यक्तुमशक्यत्वात् ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । रजस्वलं रजोगुणबहुलं भूतावासं शरीरगृहं त्यजेत् अस्मिन् न हन्तानं कुर्यात् यथा गृहे तिष्ठन् गृही गृहमन्योन भवत्येवं देहे तिष्ठन् देहमन्योन स्यादित्यभिप्रायः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । रजस्वलं मलिनं भूतावासं पञ्चमहाभूतानामावासस्थानं एतादृशं शरीरज्ञानेन त्यजेत् ॥ ७७ ॥ नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ॥ तथा त्यजन्निमं देहं कच्छ्राद्वाहाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

(१) मेघातिथिः । यस्तावदयं कुर्यात्को देहस्तस्य दृष्टान्तो नदीकूलं वृक्ष इति न स्वेच्छया प्रवेशादिना त्यक्तव्यः किन्तु तृष्णा तत्र न कर्तव्या । अनन्दिष्टोऽपूर्व आपातस्तदा भविष्यति कर्मक्षयात् वृक्षस्येव कूलस्थस्य न प्रयुक्तं नाभिनन्देत् मरणमिति यस्तु लब्धज्योतिर्वशीकृतप्राणसंचारो मोहविकारनिगृहीतमनास्तेन पूर्वमुत्क्रमणं कर्तव्यं यथा शकुनिर्वृक्षं त्यजति ग्राह इव ग्राहः दुःखहेतुत्वसाम्यात् तदाह कच्छ्रात् प्राप्तिपूर्विकस्यापि यावच्छरीरं वस्तु सामर्थ्याद्भवत्येव कच्छपूर्वविप्रतिपत्तावेतदुच्यते ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नदीकूलमिति उत्पन्ने ज्ञानेऽपि यदि देहारम्भककर्माणि भोग्यानि भवन्ति तदा कर्मक्षयक्रमेण कालान्तरे देहत्यागस्तमपेक्ष्य नदीकूलं यथा वृक्ष इत्युक्तं नद्यभिघाता वृक्षस्य क्रमादेव पातात् । यदा तु न तादृशं कर्माविशिष्टमस्ति तदा सद्यो देहत्यागो भोग्यकर्माभावात् तमपेक्ष्य वृक्षं वा शकुनिरित्युक्तं तत्क्षणादेव तस्य वृक्षविभागात् । कच्छ्रात् ग्राहात् दुःखात् ग्राहात् ग्राहसदृशान् भयहेतोः ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्षः आरब्धदेहस्य कर्मणो भोगेनैव नाशात् । तत्र देहस्य तु द्वैविध्यमाह । यः कर्माधीनं देहापातमवक्षते स नदीकूलं यथा वृक्षस्य जतिवत् पातमजानन्नेव नदीरेयेण पात्यते तथा देहं त्यजन् यश्च ज्ञानकर्मप्रकर्षाद्ब्रह्मादिवत्त्वाधीनमृत्युः स यथा पक्षी वृक्षत्वेच्छया त्यजति तथा देहमिमं त्यजन् संसारकष्टाद्वाहादिव जलचरप्राणिभेदाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । अवश्यं मुक्तिया स्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह नदीति । नदीवेगेन प्रशिथिलमूले यथा वृक्षः कच्छरूपग्राहान्संसारान् नदनिविष्टस्य नाजीर्यद्वाहं भावं इत्यनुभवः ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमुदाहरणार्थं दृष्टान्ताभ्यां प्रपञ्चयति नदीति । नदीकूलस्थो यथा वृक्षो नदीकूलमात्मानं न मन्यते यथा वृक्षस्थः शकुनिर्वृक्षमात्मानं न मन्यते एवं देहस्थो देहं देहमात्मानं न मन्यत इत्यभिप्रायः । कच्छ्राद्वाहात्संसारान् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा इमं पुरोवर्तिनं देहं त्यजन् दुःखग्राहात् ग्राहसदृशकच्छाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ॥ विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रीतिपरितापकृतश्चित्तसंक्षोभो हर्षशोकादिलक्षणोऽनेनोपायेन परिहर्तव्यः यत्किञ्चित्प्रियं करोति यन्मम सुकृतविशेषस्तस्येदं फलं निष्पन्नं अहंभर्ता मम स्नेहबुद्ध्या प्रियं न चायमेवं शक्नोति कर्तुं यन्ममायमप्रियं

करोति तन्ममेव दुष्कृतं पीडाकरमित्येवं विवृश्य ध्यानयोगेन चित्ते भावयेत् अतोऽस्य न प्रियकारिणि रागो नाप्रियकारिणि द्वेषो जायते । एवं कुर्वाणः सनातनं शाश्वतं ब्रह्माभ्येति अभिमुखं प्राप्नोति अचिरादप्यथेन न व्यवधीयते । शाश्वतग्रहणादनावृत्तिः प्रतीयते ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रियेषु त्वेष्विति एतेन ब्रह्मविद एतादृशी शक्तिर्यतः कर्माण्यपीच्छन् संचारयत्यतस्तस्यापि विप्रियं न कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् ध्यानयोगेन ध्यानाभ्यासेन ब्रह्माभ्येति ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मविदात्मौषेषु प्रियेषु हितकारिषु सुकृतमप्रियेर्वाहितकारिषु दुष्कृतं निक्षिप्य ध्यानयोगेन नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते । तथाच श्रुतिः तस्य पुत्रादाय मुपयन्ति सत्तदः साधुकृत्यं द्विषन्तः पापकृत्यमिति । अपराश्रुतिः ततस्तेषु सुकृतदुष्कृते विधुनते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपपद्यन् प्रियादुष्कृतमिति । एवमादीन्येव वाक्यान्युदाहृत्य सुकृतदुष्कृतयोर्हानिमात्रश्रवणेषु पापयनं प्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्ममीमांसायाम् । हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छब्दः स्तुत्युपगायनवत्तदुक्तमित्यादिसूत्रैर्वादि रायणेन निरणायि । ननु परकीयसुकृतदुष्कृतयोः कथं परत्र संक्रान्तिः । उच्यते । धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव प्रमाणम् संक्रामोऽपि तयोः शास्त्रप्रमाणक एव । अतः शास्त्रात्संक्रमणयोग्यावेतौ सिध्यतः । अतः शास्त्रेण बाधान् प्रतिपक्षानुमानोदयः शुचिनरशिरः कपालं प्राण्य द्वात्वात् शङ्खादिर्वादितवत् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु त्वेषु प्रियेषु केनचित्कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सुकृतम् तत्र कारणत्वेन रागोऽप्येवमप्रियेष्वपि केनचित्कृतेष्व्वात्मीयमेव शत्रुजन्माजितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्प्योद्धृत्य तत्संपादयितारौ पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ त्यक्त्वा नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मस्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षाते । तन् विसृज्येति क्रियायां सुकृतं दुष्कृतमतिकर्मद्वयत्यागेन तत्संपादयितारावित्यश्रुतकर्मोपहारात्कद्वयेच श्रुतक्रियान्यागेन कारणत्वेन प्रकल्प्येत्याद्यश्रुतक्रिया उपहारात् । किंच व्यासव्याख्यातवेदार्थमेवमस्यामनुस्मृतेः । मन्ये न कल्पितं गवांर्वाचीनं विचक्षणैः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्तदः साधुकृत्यं द्विषन्तः पापकृत्यमित्यादिश्रुतिमाश्रित्य विद्वत्सत्कारनिन्दाविधानार्थं स्तुतिमाह प्रियेष्विति । प्रियेषु त्वेषु ज्ञातिषु अप्रियेषु द्विषन्तु च ध्यानेन निदिध्यासनेन युज्यते जन्यत इति ध्यानयोगो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तेन ततस्ततं पश्यन् ध्यायमान इति श्रुतेर्ध्यानसाध्या ब्रह्मधीरिति कृतसक्षात्कारस्य ज्ञानेन पुण्यापुण्ययोर्दाह्यादन्यागामित्वस्य न्यायविरोधाद्धानौ तूपायनमित्यादिन्याये निर्णीतत्वाच्च स्तुतिमात्रम् ॥ ७९ ॥

(५) जन्दनः । पुरातनयोश्च पुण्यपापयोस्त्यागोपायमाह प्रियेष्विति । प्रियेषु मित्रेषु । ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येतीत्यन्वयः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वेषु प्रियेषु पुत्रेषु बन्धुषु वा सुकृतं सुखं अप्रियेषु शत्रुषु दुष्कृतं ध्यानयोगेन विसृज्य सनातनं ब्रह्माभ्येति प्राप्नोति ॥ ७९ ॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ॥ तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । चित्तधर्मोपदेशोऽयं न स्पृहा कार्याभिप्रेतवस्तूपादानपरिहारेण निःस्पृहत्वं अपितु तत्कारणत्यागेन भावश्चित्तधर्मो वात्मनो वा भिलाषलक्षणः सर्वभावेषु पदार्थेष्वनो द्वितीयो भावशब्दः । सर्वग्रहणेनावश्यकर्तव्येष्वपि पानभोजनादिषु शरीरस्थितिहेतुष्वभिष्वङ्गो निषिध्यते न पुनरिच्छा । सा ह्यस्य भाविनी वस्तु सामर्थ्यजा बुभुक्षा पिपासा च भिन्ना चेच्छा स्पृहातो रागानुबन्धिनी द्रव्यनिमित्ता स्पृहा इच्छातु भोजनादौ भुक्त्वा पीताहारपरिणासमनन्तरं स्वयं उभजायते ॥ ८० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । यदा भावेन मनसा सर्वभावेषु सर्वपदार्थेषु निःस्पृहो भवति । इह च जीवन्मुक्तिकाले ॥८०॥

(२) कुल्लूकः । यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेहलोके संतोषजन्यसुखपरत्तो-
के च मोक्षसुखमविनाशि प्राप्नोति ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । सुखप्राप्तिप्रकारमाह यदा भावेनेति । संसारदोषभावनया परमात्मभावनया वा भावेषु विषया-
दिषु । तदुक्तम् ॥ रसवर्जरसोन्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इति ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । अथ सर्वसङ्ख्यागमाह यदेति भावेनान्तःकरणेन । सर्वभावेषु सर्वविषयेषु । इह सुखं विषयार्जनप्रय-
त्नदुःखाभावः । शाश्वतं सुखं परंपदम् ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वभावेषु विषयेषु उपरोधेषु भावेन मनसा यदा निःस्पृहो भवति ॥ ८० ॥

अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः ॥ सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । संगंस्त्यक्त्वा सर्वान् । गवाश्वहस्तिहिरण्यदासभार्याक्षेत्राद्यतनादिषु ममेदमिति बुद्धिः संगः ।
तत्यागादेकारामतायाः परिग्रहः ग्रहणेन च एवं प्रथममुपाश्रित्यैतन्प्राधान्येन । ततोऽनेन विधिना पूर्वोक्तेन क्रियाकलापेन
ब्राह्मण्यार्त्तिकेनानुष्ठितेन ब्रह्मणि चिद्रूपेऽवतिष्ठते कर्माणि वक्ष्यति । सर्वद्वन्द्वैः शुभाशुभकर्माथैः सुखदुःखैर्विनिर्मुक्तो-
भवति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगान् विषयरागान् । द्वन्द्वमशनापिपासे शोकमोहौ जरामृत्युच द्वे द्विसमुदायत्वात् ब्रह्म-
ण्येवावतिष्ठते ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु ममत्वरूपान्क्रमेण सङ्गात्सर्वास्त्यक्त्वा द्वन्द्वैर्मानापमानादिभिर्निर्मुक्तोऽनेन यथो-
क्तेन ज्ञानकर्मानुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्यन्तिकं लयमाप्नोति ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मण्यवसानप्रकारमाह अनेनेति । शनैः शनैरित्ययमभिप्रायः आदौ क्रमप्राप्तस्त्रिदण्डास्या-
त्तत्तएकदण्डा ततोऽदण्डा इति अतएवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मणावस्थानम् । तथाच श्रुतिः दण्डान् लोकाग्नीनविसृजेदित्युप-
क्रम्य वैष्णवं दण्डकौपीनं परिग्रहेत् तथा न दण्डं न शिखां न कमण्डलुं यज्ञोपवीतं चरति परमहंसः तथात्मन्येवावतिष्ठति
॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अनेन विधिनोक्तेन चातुराभ्यस्य कर्मणा शनैः शनैर्गुरुसेवया स्नातकव्रतैस्तपश्चर्ययाचेत्यर्थः । चतुर्था-
श्रमे सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वान्संगान् शनैः शनैः त्यक्त्वा सर्वद्वन्द्वं श्रुतिपासे शोकमोहौ एतादृशैर्विनिर्मुक्तः । ब्रह्मण्यव-
तिष्ठते ब्रह्मत्वरूपमाप्नोति ॥ ८१ ॥

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशाब्दितम् ॥ न ह्यनध्यामवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । ध्याने सति भवति ध्यानिकं ध्याने क्रियमाणे लभ्यते किंतद्यदेतदनन्तरमभिशाब्दितमुक्तमाभि-
मुख्येन तात्पर्येण प्रतिपादितम् । सुकृतदुष्कृतयोः स्वयोः मियाप्रियहेतुत्वव्यासः पुरुषस्य यदमियकर्तृत्वं तज्ज्वरस्यैव पीडा-
हेतुत्वमग्निरिव दुरूपसर्पणदग्धत्वं । यथानाऽग्निदग्धोऽभिद्वेष्टि एवं पुरुषमप्यप्रियकारिणं मग्न्यते न प्रतिषेद्धा स्यात् । एतच्च

वमविदितो न भुनक्तीति श्रुतेः । उक्तं च नाविदित्वाऽऽत्मनः परलोकसंबन्धं कर्मत्वधिक्रियत इति । अतएव मेधातिथिः ध्या-
निकं ध्याने क्रियमाणे लक्ष्यते किंतु यदेतदन्तरमभिशाब्दितं तात्पर्येणोक्तं ब्रह्मण्यवस्थानंतदविदो न क्रियाफलमपीत्याह न-
हीति । अथ वैतमेवात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसेति ॥ सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते
इति श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्वकर्मणामात्मविधोपयोगिनिदिध्यासने पर्यवसानार्थमाह अनध्यात्मविदिति ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रतिपादितमध्यात्मज्ञानं स्तौति ध्यानि कर्मिति । यदेतदभिशाब्दितं चानुराश्रम्यं कर्म एतत्सर्वध्यान-
कर्माध्यात्मज्ञानसाध्यमित्यर्थः । हिशब्दो हेत्वर्थः । कश्चिदाश्रमीति शेषः ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतत्सर्वध्यानिकं ध्यानीयं यदेतदभिशाब्दितं कथितं । अनध्यात्मवित्कश्चिद्विद्याफलं नो-
पाश्रुते ॥ ८२ ॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ॥ आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमात्मज्ञानार्थं ध्येये विहिते वेदजपे प्राप्ते तत्साधनतया तत्तद्विधत्ते । जपमात्रमस्याभ्यनुज्ञा-
यते न पुनर्गृहस्थादिव दध्यासार्थमभ्ययनम् । यज्ञेष्वधियज्ञं विध्यायकर्म ब्राह्मणमाधिदैविकमधिदैवं भवेदेवताप्रकाशकम-
न्त्रास्तेषामेव विशेष आध्यात्मिकमिति । अहंमनुरभवमहंभवमहंरुद्रेभिरित्यादि ॥ वेदान्त इति यदभिहितं तदपि कर्मज्ञान-
समुच्चयं ब्रह्मत्वादर्शयति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ध्यानाद्विरतस्य यत्कार्यतदाह अधियज्ञमिति । अधियज्ञं यज्ञमधिकृत्य प्रदत्तं भागं ।
ब्रह्म वेदं । आधिदैविकं । देवताश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तं मन्त्रभागं । आध्यात्मिकं आत्मविषयमुपनिषद्भागं । वेदान्ताभिहितं
वेदान्तेषु जप्यत्वेनोक्तमोकाररूपं ब्रह्म इदं वेदान्ताभिहितम् ॥ ८३ ॥

(३) कुहूकः । पूर्वब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनमुक्तम् इदानीं तदङ्गतया वेदजपं विधत्ते । तथाच श्रुतिः तमेतं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति विद्याङ्गतया वेदजपमुपदिशति अधियज्ञमिति । यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्रह्मवेदं तथा देवताम-
धिकृत्य प्रवृत्तं तथा जीवमधिकृत्य तथा वेदान्तेषु क्तं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि ब्रह्मप्रतिपादकं सर्वदा जपेत् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह अधीति । अधियज्ञं यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं कर्मकाण्डं इषेत्वोर्जेत्वेत्यादि । ब्रह्म वेदं
जपेत् आधिदैविकं देवताईश्वरादितद्विषयकं सहस्रशीर्षादिसंकर्षणकाण्डं । आध्यात्मिकं तत्त्वमसि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-
त्यादि वेदान्ताभिहितं वेदान्तपदवाच्यं जपेदित्यनुषज्यते ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । यतएवं तस्माद्देवस्य यः कश्चित्देशः संन्यासिनोऽध्यात्मज्ञानसहितो जप्य इत्याह अधीति ।
अधियज्ञं यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं वेदं ब्राह्मणभागमाधिदैविकं ब्रह्मादिदेवानधिकृत्य प्रवृत्तं मन्त्रभागमाध्यात्मिकं ब्रह्मोपनिषद्भागं वे-
दान्ताभिहितं ब्रह्मप्रणवं जपेत् । अध्यात्मज्ञानसहितमिति भावः । सच्छब्द आध्यात्मिकप्रणवजपयोरपरादरातिशयसू-
चकः ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधियज्ञं यज्ञमधिकृत्य ब्रह्म जपेत् यज्ञप्रतिपादकवेदभागं च पुनः आधिदैविकं देवतामधि-
कृत्य तत्स्वरूपप्रतिपादकं मन्त्रभागं च पुनः अध्यात्मिकं आत्मस्वरूपप्रतिपादकं एतन्नयं जपेत् । च पुनः यद्वेदान्ताभिहितं
वेदान्तेन कथितमोकारं सततं जपेत् ॥ ८३ ॥

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ॥ इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमिति वेदाख्यं ब्रह्माचष्टे सोपि ब्रह्मैव । तथाचोक्तं ॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परंच यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति इति । अध्ययनविज्ञानंतदर्थानुष्ठानेन निष्णातता । पूर्वस्य विधेरयमर्थवादः । अज्ञानामतदर्थविदां जपादिष्वनधिकारण तथाच भगवता व्यासेन सिद्धिर्जापकानां दर्शिता । अथवा अज्ञानात्माज्ञाः शास्त्रादनवगतात्मतत्वात्मत्वात् । अपि तदुपासना पराअलब्धचित्तस्थैर्यास्तेषां वेदशरणजपेन कर्मानुष्ठानेन वा वृत्त्या च विद्यया नरकेषु कीटपतङ्गादियोनिषु चानुपपत्तेः इदमेव विजानतां कथंपुनर्विदुषां शरणमतआह । इदमन्विच्छतां स्वर्गं एतावेदेते कर्मकाण्डज्ञाआत्मन्यलब्धमनःप्रतिष्ठावा तेषां कर्मानुष्ठानात्स्वर्गादिफलं लभ्यते । इतरे त्यक्तसङ्गाप्रेक्षणीयरागादिदोषज्ञाआत्मतत्त्वोपासनापरास्तेषां मानन्त्यमपुनरावृत्तिरिति सर्वेषां वेदेष्वेव शरणं नान्यः पन्थाअस्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मशरणं रक्षकं । अज्ञानां ध्यानोचितज्ञानशून्यानां । विजानतां तादृक्ज्ञानवतां । आनन्त्यं मोक्षम् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदं वेदाख्यं ब्रह्म तदर्थानभिज्ञानामपि शरणंगतिः पाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात् सुतरांतजानतां तदर्थानभिज्ञानात्स्वर्गमपवर्गचेच्छतामिदमेव शरणं तदुपायोपदेशकत्वेन तत्प्रामिहेतुत्वात् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वसाध्ये वेदस्थैवसाधनत्वमाह इदमिति । इदं वेदरूपं अज्ञानां वेदार्थानभिज्ञानां पाठमात्रेण ऋचोधीते इत्यादिफलहेतुत्वावगमात् । विजानतां कर्मकर्तव्यतया विदुषांतदुपायभूतम् । इदमेव स्वर्गमिच्छतां यागाद्यनुष्ठायिनामपीदं साधनं यागादिबोधहेतुत्वात् । आनन्त्यं मोक्षमिच्छतां मुमुक्षूणां तदुपायतत्त्वज्ञानजनकत्वादिति तदुक्तमत्रैव । ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिन इति । उपवीतं वा तत्प्रधानत्वादिति न्यायाद्वा सर्वसाधनस्तुत्या आत्मध्यानं विधत्ते इदमिति निवीतं मुमुक्षूणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामित्यत्रोपवीतमेव निवीतादिपदाभ्यां श्रूयते उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इत्युपवीतस्य प्राधान्यवत इति न्यायार्थः । अथवाऽज्ञानामित्यादिपदचतुष्टयेन ब्रह्मचर्यादिचतुर्णामहणम् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । आध्यात्मिकज्ञानमेव प्रकारान्तरेण स्तौति इदमिति । इदमध्यात्मज्ञानम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदमाध्यात्मिकादित्रयमज्ञानांपुंसां शरणम् ॥ ८४ ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ॥ स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रमेण योगोऽनुष्ठानं आत्मज्ञानकर्मणोः समुच्चयेयः क्रमउक्तस्तेन ऋणापाकरणरुत्वेत्यर्थः । विधूय पाप्मानमश्वद्वरोमाभ्रांसितयैवात्मविद्यया । यथोक्तं यथापुष्करपलाशआपोनः प्रलप्यन्त्येवमेतद्विदि पापं कर्म नः प्रलप्यतीति । परंब्रह्माधिगच्छति तद्रूपसंपद्यते । निवृत्तभेदमह इति विद्याश्रमफलविधिः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रमयोगेन ऋणत्रयापाकरणपूर्वकम् ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः प्रन्याश्रममाश्रयति स इह लोके पापं विसृज्य परंब्रह्म प्राप्नोति । ब्रह्मसाक्षात्कारेणोपाधिशरीरनाशाद्ब्रह्मण्यैक्यंगच्छति ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतआह अनेनेति ब्रह्मचर्यसमाप्य गृहीभवेत् गृहीभूत्वा वनीभवेत् वनीभूत्वा प्रव्रजे-
दिति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितस्य यत्याश्रमस्य फलमाह अनेनेति अनेनोक्तेन यत्याश्रमधर्मकर्मानुष्ठानेन चातुरा-
श्रम्यक्रमयोगेनेति ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह शरीरं विधूय परंब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

एषधर्मोनुशिष्टोवोयतीनां नियतात्मनाम् ॥ वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदस्य संन्यासः त्यागः स एषामस्तीति वेदसंन्यासिकाः । वेदशब्देन यागहोमादेः कर्मणस्त्या-
गउच्यते न पुनर्जपत्यागः । आत्मचिन्तनं तु विहितमेव केवलं अतः स्वाध्यायः शरीरक्लेशसाध्याश्च तीर्थयात्रादय उपवासा-
दयश्च निषिध्यन्ते । यानि त्वात्मैकसाधनसाध्यानि सन्ध्याजपादिककर्माणि तेषामनिषेधः । तदेतत्स्वस्थानेव दर्शयि-
ष्यामः । आद्येनार्धेन प्रव्रज्याश्रमोपसंहारः उत्तरेण वेदसंन्यासिकस्य कर्मोपदेशप्रतिज्ञा ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतीनां यमवतां । नियतात्मनां नियमवतां । पक्ककषायाणां परिव्राजकानामिति यावत् ।
वेदसंन्यासिकानां अपक्कतया कषायस्य ध्यानप्रवृत्तावशक्तानां गृहस्थानां मोक्षहेतौ वेदाभ्यासएवात्मानं संन्यस्तानां ।
कर्मयोगं कर्तव्यमुच्यमम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । एषः यतीनां यतात्मनांचतुर्णामेव कुटीचरबहूदकहंसपरमहंसानां साधारणोधर्मोऽप्युष्माकमुक्तः इदा-
नीयतिविशेषाणां कुटीचराख्यानां वेदविहितादिकर्मयोगिनामसाधारणवक्ष्यमाणं पुत्रैश्वर्यसुखं वसेदिति कर्मसंबन्धं शृणुत । भा-
रते चतुर्धाभिक्षवउक्ताः ॥ चतुर्धाभिक्षवस्तु स्युः कुटीचरबहूदकौ । हंसः परमहंसश्च योयः पश्चात्स उत्तम इति ॥ कुटीचरस्या-
संपुत्रभिक्षाचरणरूपासाधारणकर्मोपदेशः । गोविन्दराजस्तु गृहस्थविशेषमेव वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनं ज्ञानमात्रसं-
पादितवैदिककर्माणं वेदसंन्यासिकमाह । तन्न यतो गृहस्थस्याहिताग्नेरन्येष्टौ विनियोगश्चतुर्थाश्रमाश्रयणे चात्मनि स-
मारोपः शास्त्रेणोच्यते तद्बुभयाभावे सत्येवमेवाग्नीनां त्यागः स्यात् । गोविन्दराजो गृहस्थवेदसंन्यासिकं ब्रुवन् । एवमेवाहिता-
ग्नीनां त्यागमर्थमुपेतवान् वेदसंन्यासिकं मेधातिथिः प्राहनिराश्रमम् । तन्मते चानुराश्रम्यनियमोक्तिः कथं मनोः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । यतिधर्ममुपसंहरति एष इति । यतीनां त्रणायां बहूदकहंसपरमहंसभेदेन । वेदसंन्यासिकानां
कुटीचकानां वेदोक्ताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनां न तु तज्जपत्यागिनामिति मेधातिथिः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितस्य संन्यासउपपद्यते नान्यस्येत्याह एष इति । एतच्छब्देनात्र फलाभिसंन्धियुक्तं कर्मवि-
वक्षितम् । तस्य त्यागो वेदसंन्यासस्तद्वाच्येदं संन्यासिकः । नहि वेदस्य शब्दराशिरूपस्य संन्यासउपपद्यते । वेदसंन्या-
सिकानां ब्रह्मत्वेन नियतो वेदमभ्यस्यन्ति त्वक्ष्यमाणत्वात् । कर्मयोगवक्ष्यमाणं दशलक्षणधर्मात्मकम् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । हे हिजाः नियतात्मनां नियमवतां पक्ककषायाणां यतीनां एषधर्मोनुशिष्टः कथितः । वेदसंन्या-
सिकानां अपक्ककषायतया मोक्षहेतौ वेदाभ्यासरतात्मनां कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च ब्रानप्रस्थोयतिस्तथा ॥ एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च संन्यासिककर्माणि वक्ष्यामीति प्रतिज्ञयाऽऽश्रमानुक्रमणमप्रकृतं केचिदाहुर्न संन्यासआश्र-
मान्तरमत्रैवान्तर्भावस्येति दर्शयितुम् । सच कस्मिन् गृहस्थेन्तर्भावितः गृहेहि वासस्तस्य । अन्यैस्तु प्रव्रज्यायां संगत्यागसा-

नान्याद्यतोनास्यान्तर्भावेप्रयोजनं पुरुषधर्मैर्यतिधर्मैश्च नयागादावधिकरिष्यति । वैशेषिकैश्च त्वशब्दविधानादनाश्रित्वा-
त्संवत्सरमनाश्रमीति प्रायश्चित्तप्रसङ्गादिति चेत् वचने नैवास्याव्यवस्थायाविहितत्वात्कुतःप्रायश्चित्तं प्राप्यम् । तस्माद्गृहस्था-
दितुल्यतया संन्यासिकं प्रशंसितुमाश्रमान्तरसंकीर्तनम् तच्च समुच्चयं द्रढयितुं गृहस्थानमवस्थितिरेषामित्यर्थः । गृहस्थः
प्रभवः स्थितिहेतुरेषामिति विग्रहः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्र गार्हस्थ्यमेव तावन्स्तौति ब्रह्मचारीति । एते गृहस्थप्रभवाः । गृहस्थस्यैवापन्यो-
त्पादकत्वात् अनुत्पन्नानां चाश्रमायोगात् ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रतिज्ञाते कर्मयोगेऽनन्तरं वक्तुमुचितेऽपि वेदसंन्यासिकः पञ्चमाश्रमी नि-
राश्रमी वा चत्वार एवाश्रमानियता इति दर्शयितुमुक्तानाश्रमाननुवदति ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचर्यादयो य एते पृथगाश्रमाउ-
क्ता एते चत्वार एव गृहस्थजन्या भवन्ति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । कुटीचकाख्यानां वेदसंन्यासिकत्वेन पञ्चमाश्रमत्वं प्राप्तमिति शङ्का स्यात्तदर्थमुक्तानाश्रमाननुव-
दति ब्रह्मचारीति । एषां नैष्ठिकोपकुर्वाणषट्कर्मत्रिकर्मवालखिल्यकेनपकुटीचकबहूदकाद्यवान्तरभेदेऽपि चत्वार एव त इति ।
गृहस्थप्रभवा गृहस्थमाश्रित्यैव प्रकर्षेण ते भवन्ति । गृहस्थस्यापि शिलोञ्छनादिवृत्तिर्गृहस्थमाश्रित्यैव भवति । यद्वा गृह-
स्थस्यैव सर्वे चत्वारः पुत्रास्तदप्येषां पुत्राभावादिति तथाच गौतमसूत्रं एषा गृहस्थैका योनिरिति ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं चतुर्थाश्रम एव वेदसंन्यासिकस्य परमगतिप्राप्त्युपायः किंतु यः कश्चिदप्याश्रम इति श्लोक-
द्वयेनाह ब्रह्मेति । ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यम् । भावप्रधाननिर्देशः । एवमुत्तरत्रापि । गृहस्थप्रभवा गार्हस्थ्यमूलाः । अनेन गार्ह-
स्थ्यस्य श्रेष्ठ्यं सूचितम् ॥ ८७ ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ॥ यथोक्तकारिणं विप्राननयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वेऽपि क्रमशो न व्युत्क्रमेण । यथाशास्त्रं नतु स्वेच्छया । आश्रमधर्मपरिग्रहेण यथो-
क्तकारिणं मोक्षानुगुणत्वेनोक्तानां क्रमानैष्ठिकधर्मवेदसंन्यासमहाप्रस्थानाभ्यानाभ्यासानां कर्तारं । परमां गतिं मोक्षं नयन्ति
नतु यत्याश्रममात्रं । तथाच सर्वप्रभवत्वान्मोक्षहेतुत्वाद्गार्हस्थ्यं प्रशस्ततरमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । एते सर्वे चत्वारोऽप्याश्रमाः शास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः । अपिशब्दाच्चयोद्भावेकोऽपि यथोक्तानु-
ष्ठितारं विप्रमोक्षलक्षणं गतिं प्रापयन्ति ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वे धर्मा ब्रह्मचर्यादयः क्रमश उक्तक्रमेण निषेविता अनुष्ठिताः । यथोक्तकारिणं यथावि-
ध्याश्रमचतुष्टयानुष्ठितारं । विप्रमिति मनुवचनाद्विप्रदेहस्यैव संन्यासात्मज्ञानाभ्युक्तिः । ब्राह्मणाविविदिषन्ति ब्राह्मणाः पुत्रैष
णायाश्च स ब्राह्मणः केन स्यादिति ब्राह्मणश्रुतेः । गर्भस्थो वामदेवः प्रतिपेद इति मन्त्राङ्गात् श्वेतकेतुभृत्वादिसंवादान् । का-
श्यादिमृतानामप्यन्येषां तात्कालिकविप्रदेहोनुमेय इति परमामिति विशेषणान्मोक्षाख्याम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तकारिणं नतु यथोक्तफलैषिणम् ॥ ८८ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ॥ गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स जीनेतान् विभर्ति हि ॥ ८९ ॥

(१) मेघातिथिः । इदमयुक्तवर्तते वेदशास्त्रश्रुत्या गार्हस्थ्यस्य विधानं प्रतिज्ञायते । इतरेषां च भर्तव्यत्वम् । गार्हस्थ्य-
स्य प्रत्यक्षश्रुतिविधाने नैवाश्रमान्तराणां सद्भावः । संनिहिततपःस्मृतिभ्यो बलीयसी श्रुतिः । अथोच्यते नैवायमभिसंबन्धः

क्रियते वेदश्रुत्याविधानादित्यभिसंबन्धः सत्यपि चैतान्विविधाने गृहस्थस्य श्रेष्ठ्यन्तर्द्वरणनिमित्तं सत्रीनेतानित्यनेन प्रति-
पाद्यते । तत्र धत्तव्यंकथमाश्रमान्तराणां श्रुतत्वात् श्रौतत्वे च स्पष्टेयं स्मृतिर्विरुध्यते । प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येत्यादिना
यः संबन्धान्तरसंभवः । अथोच्येत गृहीभूत्वावनीभवेत् वनीभूत्वाप्रव्रजेदिति जाबालश्रुतिमपेक्ष्य सर्वाण्येवाश्रुतानीति-
स्मृतिविरोधस्तावदपरिहृतएव । किंच नैषाश्रुतिर्विधात्री न हेतुश्रुतं एवंने वा परिहर्तव्यानीमानि वनस्थेनैव कर्मा-
णिकर्तव्यानीमानि प्रव्रजितेनेति । यथाऽऽधानात्प्रभृत्याचरमेष्टिसर्वगृहस्थकर्म आश्रमान्तराणां किंवलं नाममात्रं श्रूयते
गृहीभूत्वेत्यादि तस्मात्पूर्वापरविरुद्धगार्हस्थ्यवेदमूलमाश्रमाणां चोपदेश्यम् । अत्रोच्यते सत्यमाधानात्प्रभृति गृहकर्माणि-
प्रत्यक्षश्रुतानि कृतद्वारपरिग्रहस्य तत्र विवाहे प्रयुक्तिनिरूपणात्किंकर्म श्रुतिभिः प्रयुज्यते अग्निहोत्रादिभिः स्वाहाकारः
श्रुतेरथाप्योत्पत्तिविधिना उतद्वेष्टेन पुरुषार्थेन अनुरागः स्त्रीमात्रं प्रयुक्ते न विवाहं येन विनायन्निष्पद्यते तत्तस्य प्रयोजक-
मिति न्यायः । राणिणां च स्त्रीमात्रेण गृहकर्मनिर्वृत्तिः किमिति विवाहमपेक्षेरन् सत्यं यदि वचनान्तरे स्त्रीमात्रगमनं निर्वा-
ह्यस्यात् । समानेपि सर्वत्र वेदाधिगमे शास्त्रतोगम्याण्यविवेकः । अतश्च धीरप्रकृतीनां न विवाहमन्तरेण स्वार्थसंपत्तिरि-
तियुक्तेरेव वेदस्य प्रयोजकाशङ्का यद्येवं सर्वस्य न प्रयोजकानि सन्ति सर्वेषां तस्मिन्सत्यर्थनिवृत्तौ किंतेन निरूपितेन
योस्ति विवाहप्रयोजकः सोस्तु आश्रमान्तराणि प्रत्यक्षविधाने गार्हस्थ्यस्य कथमुपपद्यन्तइत्येतदधिकृतं विवाहप्रयुक्ति-
विनातु केन संगच्छते । उच्यते यावदुक्तं सर्वेषामर्थसिद्धिरिति सत्यं एकेन प्रयुक्तावन्यस्य प्रसंगादुपकारसिद्धौ न पृथक्-
प्रयोक्तृत्वकल्पना यथाव्रीषहः पुरुषार्थेन जीवनेन प्रयुक्ताः कर्मसु विनियुज्यन्ते । न कर्मणि धनार्जनं प्रयुज्यते यथा वाविद्या
सत्यपि वेदस्थानधिकारे न प्रयुज्यते स्वाध्यायविधिनैव तत्सिद्धेः । एवमिह कामतः प्रवृत्तिसिद्धेर्न कर्मश्रुतयः प्रयोक्तव्याः
तेनाकृतविवाहमपि कृत्यकर्मविधय उपपत्स्यन्ते अतश्च यो ब्रह्मचरमप्येव कर्तव्यं चित्परिपक्वकषायस्सन विवक्षते ततस्तद्विती-
यत्वाभावात्माधिकारिण्यते । अतश्च श्रौतेष्वनधिकारान्तादश्वशाश्रमान्तरतापत्त्येत । अन्ये मन्यन्ते नायं धनतुल्यो विवा-
हः यथा धनेन विना जीवनमनुपपन्नमिति सर्वै जीवेद्धनतः एवं न स्त्रियमन्तरेण जीवनाभावइत्यतएव न दृष्टनियमिनः
प्रयोजनसंभवतीति धर्माधिकारार्थोपि युक्तो विवाहः अवश्यचैतदेवं विज्ञेयमधिकारोत्पत्त्यर्थे यत्नः कर्तव्यइति । इतरथा
हि कृतोत्सर्गस्याशुचित्वादधिकारापनये जननादि शुद्धकालवस्थे च संपादयतो न नित्यकर्मातिक्रमः स्यात् । ततश्च
केनार्थेन भृतादि शुद्धयवधिक्लेशमादध्यात् तदपि विहितमेवेति चेत् एवतावन्मात्रस्यातिक्रमो न पुनर्विधिसहस्य । अथोच्ये-
त कस्य पुनर्विधेरयं व्यापारो यदपि कृतत्वसंपत्त्यर्थमधिकृतः स्यामिति पुरुषेण यत्नः कर्तव्यइत्युपदिशति । एतावदग्नि-
होत्रादिविधयस्ते यस्याग्न्यास्तद्विषयां कर्तव्यतां गमयन्ति न त्वग्नीनामुत्पत्तिं प्रयुज्यते । अग्नयोपि काम्येषु लिप्सया प्रवर्त-
मानेन तदधिकारसिद्ध्यर्थमाधीयन्ते । तथाहि तेषु जातेष्वाहिताग्निव्येयावजीवश्रुतयः । भार्यावतश्चाधानेऽधिकारः
यथैवाधिकारिणमात्मानं कर्तुमग्नीनाधत्ते एवं भार्यामप्युपयच्छते अतो न कस्यचिद्विधेरर्थो विहितो यदनाग्निहोत्रादिष्वधिकारो
जनयितव्यः न च विवाहविधिरिव स्वार्थकर्तव्यतामवगमयति नित्याग्निहोत्रादिश्रुतिवत्संस्कारकर्मत्वादधिकारश्रवणाभावा-
च्च अत्र पूर्ववदन्ति । ऋणत्रयापाकरणश्रुतिरस्ति जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान्प्रजायतइत्यादि । एषा श्रुतिर्जात-
मात्रनिबन्धना । न चात्र जन्मद्वितीयमुपनयनाख्यमाभिभेदं प्राकृततत्त्वार्थवत्समानधर्मत्वात् । आधानेजन्मनि सति यावता
कालेनाधिकारावगमो भवति तदेव ऋणश्रुत्या परिगृह्यते । ततश्च विदुषः स्सत्यधिकारे यः कन्यायाचमानो न प्राप्नुयाद्याव-
त्सर्वतः पलितस्तस्य वानप्रस्थादावधिकारः । सहेतन्निश्चिनोति यौवने वा याकन्यासर्वतरमिदानीयाचते कथमसौ ऋण-
क्रेरास्यैवाधानं श्रुतं भार्यावरणवर्जितत्वा न सर्वतः पलितेनाधातव्यमिति श्रुत्यर्थव्याचक्षते कर्मसंबन्धाद्गृहस्थः श्रेष्ठः अत-

आश्रमस्यैव श्रेष्ठ्यमुक्तंभवति त्रीनेतानिति । इदमपरंश्रेष्ठ्यकारणंयदन्येषामाश्रमाणांभरणं । तदुक्तं ज्ञानिनाम्नेन चेति ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तदेव प्रकृतमाह सर्वंपामिति । वेदेश्रुतितः शब्दाभिधानवृत्त्या गृहस्थस्य धर्माणामेव बाहुल्येन विधानदर्शनादितरधर्माणांतुक्चिदेव विधानाद्व्यवसात्पर्यं गार्हस्थ्यधर्मएव श्रुतिरित्यर्थः । श्रेष्ठत्वेहेत्वन्तरमाह सत्रीनिति । त्रीनाश्रमान् विभर्ति पुण्णाति तस्माद्गृहस्थाश्रमे परोपकारबाहुल्यात्तस्य च सत्त्वशुद्धित्वाद्वृहस्थएव श्रेष्ठः ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लुकः । प्रकृतवेदसंन्यासिकस्य गृहे पुत्रेष्वर्थसुखेवासंवल्यति तदर्थगृहस्थोत्कर्षमाह सर्वंपामिति । सर्वधर्मेषांब्रह्मचार्यादीनांमध्ये गृहस्थस्यश्रूयमाणत्वेन प्रायशोऽग्निहोत्रादिविधानाद्गृहस्थोमन्वादिभिः श्रेष्ठउच्यते । तथा यस्माद्ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनसौ भिक्षादानेन पोषयति तेनाप्यसौश्रेष्ठः यथोक्तं यस्मात्त्रयोऽन्याश्रमिणोज्ञानिननिनान्नेनचान्वहमिति ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वंपामिति । विधानमाचरंस्तेभ्यस्त्रीनेतान्विभर्तति कृत्वा श्रेष्ठः । वानप्रस्थस्यापि गृहस्थकालीनविद्याद्युपजीवित्वात् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । तथापि वेदसंन्यासिकस्य गृहस्थाश्रमश्रेष्ठतरइत्याह सर्वंपामिति । वेदस्यरमृत्याःप्रत्यक्षेण विधानतःवैदिकानामाधानादीनां कर्मणां गृहस्थमधिकृत्य विधानस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सगृहस्थः त्रीनेतानाश्रमान्विभर्ति ॥ ८९ ॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितम् ॥ तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितम् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थोदृष्टान्तेनदयीक्रियते । नद्योगद्वादयोभिध्यादयो नदाः केनाचिदाधारसन्निवेशभेदेन रसभेदेन च नदीनद्योर्निर्देशभेदः एकत्वविधानंतु रुद्ध्या लिङ्गभेदेभार्यादारशब्दवत् । संस्थितिराश्रमः समुद्राद्यथासर्वजलाश्रयएवंगृहस्थः सर्वधर्माधिकृतवान् ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हेत्वन्तरमाह यथेति । संस्थितिमवस्थानं ब्रह्मचर्यपूर्वकत्वादाश्रमान्तराणां तस्यच गृहस्थाश्रयणनियतत्वात् अतोविश्वस्याश्रयणीयत्वादपि श्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लुकः । यथा सर्वे नदीनदागङ्गाशोणाद्याः समुद्रेऽवस्थितिलभन्ते एवंगृहस्थादपरे सर्वाश्रमिणस्तदधीनजीवनत्वाद्वृहस्थसमीपेऽवस्थितिलभन्ते ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यथेति । संस्थितिं गृहस्थसमीपेदति कुल्लुकः । संस्थितिं मृतिं प्राप्य गृहस्थेऽप्येव यान्तिजायन्तइति वार्थः । गृहस्थे सति सम्यक्स्थितिवा तएव गृहस्थप्रभवादित्युक्तं । गृहस्थं सर्वधर्मैर्वाधिकृत्यर्थमर्थवादइतिमेधातिथिः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । संस्थितिम् प्रतिष्ठाम् ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्थितिं एकत्रस्थितिम् ॥ ९० ॥

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ॥ दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणोपन्यासार्थः श्लोकः । दशलक्षणानि यस्येति बहुव्रीहिः । लक्षणंस्वरूपं । सेवि-

तव्यः सर्वकालमनुष्ठेयः । उक्तानामप्येतेषांप्रधानत्वाय पुनर्वचनं । ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षश्चानेन पुनर्वचनेन दृढीकृतः ॥९१॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । वेदसंन्यासिकधर्मप्रक्रम्य प्रसङ्गादन्येष्वप्युपदिशति चतुर्भिरिति ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैर्ब्रह्मचार्यादिभिराभिमिभिश्वर्तुर्भिरपि द्विजातिभिर्वक्ष्यमाणोदशविधस्वरूपो धर्मः प्रयत्नतः । सतत-
मनुष्ठेयः ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । चतुर्णां साधारणधर्मानाह चतुर्भिरिति ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । एतैर्वेदसंन्यासिकैः ॥ ९१ ॥

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धीर्विद्या सत्यमक्रोधोदशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । धृत्यादय आत्मगुणाः तत्र धृतिर्नाम धनादिसंक्षये सत्त्वाश्रयः । यदि क्षीणततः किं शक्यमर्ज-
यितुमिति । एवमिष्टवियोगादौ संसारगतिरियमीदृशीति प्रचलतश्चित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनम् । क्षमा अपराधमर्षणम् । क-
र्त्तुमिष्टदपराद्धरि प्रत्युद्देजनानारम्भः । दमः अनौद्धत्यं । विद्या मदादित्यागः । अस्तेयंप्रसिद्धं । शौचमाहारादिशुद्धिः ।
इन्द्रियसंयमः अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेष्वप्रसंगः । धीः सम्यग्ज्ञानं प्रतिपक्षसंशयादिनिराकरणम् । विद्याऽऽत्मज्ञानं कर्मा-
ध्यात्मज्ञानभेदेन धीविद्ययोर्भेदः । एतत्पौनरुक्ततया धीविद्येति पठन्ति तन्न सम्यक् भेदस्य दर्शितत्वात् । अन्यत्प्रसिद्धम् ।
अक्रोधः उत्पत्त्यमानस्यानुत्पत्तिः क्षमाकृतेष्वपकारेऽपकारानारम्भः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धृतिः प्रारब्धकर्मणि दुःखे सत्यनुद्देगः । क्षमा क्रोधहेतुत्पत्तावपि तदनुत्पादः । दमस्तपः-
क्लेशसहता । अस्तेयं परपरिगृहीतेष्वस्पृहा । शौचं भृदादिभिः । इन्द्रियाणां निग्रहो विषयेष्वप्रवर्तनं । झरि कार्यान्निवर्तकं
ज्ञानं । विद्याऽऽत्मोपासना । सत्यं मिथ्याहितात्मकवाक्यानुक्तिः । अक्रोधः दैवादुत्पन्ने क्रोधे तन्निवर्तनप्रयत्नः ।
धर्मलक्षणं धर्मकारणम् ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । तमेव स्वरूपतः संख्यादिभिश्च दर्शयति धृतिरित्यादि । संतोषो धृतिः । परेणापकारे कृते तस्य प्रत्यप-
कारानाचरणम् क्षमा । विकारहेतुविषयसन्निधानेऽप्यविक्रियत्वं मनसो दमः मनसो दमनं दम इति सन्दवचनात् । शीता तपा-
दिद्वन्द्वसहिष्णुता दम इति गोविन्दराजः । अन्यायेन परधनादिग्रहणं स्तेयं तद्विन्मस्तेयम् । यथा शास्त्रं भृञ्जलाभ्यां देहशोध-
नं शौचम् । विषयेभ्यश्चक्षुरादिवारणमिन्द्रियनिग्रहः । शास्त्रादितत्त्वज्ञानं धीः । आत्मज्ञानं विद्या । यथार्थाभिधानं सत्यम् ।
क्रोधहेतौ सत्यपि क्रोधानुत्पत्तिरक्रोधः । एतद्दशविधं धर्मस्वरूपम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह धृतिरिति । धृतिः स्वस्वधर्मास्वलनं । क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुता । दमो मनसो निग्रहः ।
शौचं बाह्याभ्यन्तरं । धीः शास्त्रतत्त्वज्ञानं । विद्यात्मज्ञानसंगुणोपासना वा ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । दशलक्षणधर्ममाह धृतिरिति । धृतिः स्वधर्मापरित्यागः । क्षमाऽवमानसहत्वम् । दमोऽनुद्धतिः ।
झीर्निषिद्धकरणे लज्जा धीरिति पाठेऽध्यवसायः । विद्या बाहुश्रुत्यम् । अक्रोधो वाञ्छितार्थप्रतिधातिषु चित्तस्यावि-
कारः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धृतिः कार्यानुद्देगः । क्षमाशान्तिः । दमः तपः क्लेशसहिष्णुता । अस्तेयं परद्रव्यनिस्पृहता ।

(९२) धीर्विद्या=हीर्विद्या (क, ख, ग, घ, ण, नन्दनश्च)

शौचं वृत्तिकादिभिः । इन्द्रियनिग्रहः । ऋषिः अकार्यान्निवर्तनं । विद्या आत्मोपासना । सत्यं यथार्थभाषणं । अक्रोधः । एवं धर्मलक्षणदशकं संपूर्णम् ॥ ९२ ॥

दशलक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ॥ अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विधेः फलकथनं । अभ्ययनात्फलश्रुतिरनुष्ठानश्रुत्यर्था ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समधीयते जानन्ति । अनुवर्तन्ते अनुतिष्ठन्ति । अज्ञात्वाऽनुष्ठानस्याफलत्वात् ज्ञानेऽपि फलोक्तिः ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । ये विप्राएतानि दशविधधर्मस्वरूपाणि पठन्ति पठित्वा चात्मज्ञानसाचिव्येनानुतिष्ठन्ते ते ब्रह्मज्ञानसमुत्कर्षात्परमांगतिमोक्षलक्षणांप्राप्नुवन्ति ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यासार्थमेव संन्यासी वेदसंन्यासी तस्य च कृत्यमाह दशेतिद्वाभ्यां । एतेषामभ्ययनेनापि कृतकृत्यतामाह अधीयतइति । अनुवर्तन्ते शब्दतोर्थतश्चाभ्यस्यन्ति परमामनुपमाम् ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । वेदसंन्यासिनोगृहस्थस्य कर्तव्यमाह । दशेति ॥ ९३ ॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ॥ वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनुष्ठानोद्विजः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । संन्यस्येदनुष्ठानः यदा ऋणत्रयमपाकीर्णं तदा संन्यासइत्येवमर्थमेतत् । समानकाले प्रब्रज्यायां नाधिक्रियते एवं संन्यासं । वेदान्तान्विधिवत् अविदितवेदान्तार्थस्य नास्ति संन्यासः । यद्यपि स्वाध्यायविध्यनुष्ठानाक्षिप्तकर्म विधिशास्त्रवेदान्तज्ञानमपि स्वाध्यायशब्दवाच्यत्वाविशेषात् तथापि वेदान्तानांपुनरुपन्यासो विशेषार्थः तत्परेण भवितव्यम् । अथ संन्यस्येदिति कः शास्त्रार्थः । कोयं संन्यासो नाम ममेदमिति परिग्रहत्यागः । ननु वेदसंन्यासिकाइत्युक्तं तत्रेदं प्रतीयते । वेदस्य वेदार्थस्य वा संन्यासः । नच वैदिककर्मसिध्यर्थं यै प्रतिग्रहादयस्तेषां संन्यासः इदमानंत्यमिच्छतामित्यध्ययनस्य ज्ञानप्राधान्येऽपि विहितत्वात् । अग्निहोत्रादीनांतुद्रव्यसाध्यत्वादसति ममकारे त्यागएव । सचायं धर्मापादकोभृतभार्यस्य परनिष्ठस्य वा कृतसंपत्तिविधानस्य । वाजसनेयकेहि पठ्यते । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाहेत्यादि । अग्निसमारोपणं च तदा विहितं । अजीर्णस्य च जरया ह्वाएतत्पान्मुच्यतइत्यामनन्ति । यानि चान्द्रव्यसाध्यानि संध्योपासनादीनि नित्याग्निहोत्रादीनि तेषामनिषेधात्तत्रान्यादुच्छ्वासादधिकारः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदसंन्यासप्रकारमाह दशलक्षणमिति । वेदान्तानुपनिषदः । विधिवदाचार्योपसदनादिना अनुष्ठानोपाकृतर्णत्रयोभूत्वा संन्यसेद्वेदाभ्यासतदनुगुणाधिकारापादकसंध्योपासनादिकर्मातिरिक्तानि कर्माणि संन्यजेत् ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तदशलक्षणकं धर्मसंयतमनाऽसमनुतिष्ठन्पुननिषदाद्यर्थगृहस्थावस्थायां यथोक्ताभ्ययनधर्मान्गुरुमुखादवगम्य परिशोधितदेवायुषत्रयः संन्यासमनुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दशेति अपठितवेदान्तस्य संन्यासेनाधिकारइत्याह वेदान्तानिति । विधिवदिति गुरुमुखात् षड्विधालिङ्गपुरःसरं श्रुत्वा वेदान्तानां तात्पर्यनिर्णयं च । षड्विधलिङ्गं तु ॥ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वसाफल्यम् । अर्थादोपपत्ती च लिङ्गतात्पर्यनिर्णय इति ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । संन्यासःकाम्यकर्मत्यागः । तथाचोक्तं भगवद्गीतायाम् ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ यज्ञोदानंतपश्र्वैनत्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञोदानंतपश्र्वैव पावनानिमनीषिणाम् ॥ एतान्यपि च कर्माणि सङ्ख्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तममिति ॥ ९४ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ॥ नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् ॥ ९५ ॥

[संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् ॥ वेदसंन्यासतः शूद्रस्तस्माद्वेदं न संन्यसेत् ॥]

(१) मेधातिथिः । वेदमभ्यस्येति वेदस्यात्यागमाह । दर्शितमेतत् । अभ्यस्यन्निति शतृप्रत्ययान्तपाठो वा । पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् । पुत्रग्रहणमुत्पन्नस्य पुत्रस्य अन्योपि यस्तत्स्थानः पौत्रादिस्तत्रापि युक्तो गृहान्तरन्यास इत्याहुः ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि वेदाभ्यासतदनुगुणदेहशुद्धिहेत्वाचमनस्नानसंध्याकर्मादिभ्योन्यानि संन्यस्य त्यक्त्वा संन्यासात् कर्मानुष्ठानाविनाभूतानाहंसादिदोषानपानुदन्परिहरन् नियतो यमनियमवान् । अभ्यस्यन् सततमधीयानः । पुत्रैश्वर्यं पुत्रगार्हस्थ्ये तेन पञ्चमहायज्ञानुष्ठानं पुत्रेणैव कार्यं स्वयंतु वाच्येकजुह्वतिप्राणमित्युक्तप्रकारेण स्वाध्यायेनैव पञ्चमहायज्ञाः संपाद्याः । पुत्रस्यैवैश्वर्ययद्गार्हस्थ्येन त्वात्मन इत्यभिधानेन वित्तेषु ममता पुत्रेणैव कार्या न स्वयं तथाचानीहोभूत्वा निवसेदिति गम्यते ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वाणि गृहस्थानुष्ठेयानिहोत्रादिकर्माणि परित्यज्याज्ञातजन्तुवधादिकर्मजनितपापानि च प्राणायामादिना नाशयन्नियतेन्द्रियउपनिषदोयन्थतोऽर्थतश्चाभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं इति पुत्रगृहे पुत्रोपकल्पितभोजनाच्छादनत्वेन वृत्तिचिन्तारहितः सुखं वसेत् । अयमेवासाधारणो धर्मः कुटीचरकस्योक्तः इदमेव वक्तुं वेदसंन्यासिनां त्विति पूर्वमुक्तम् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रैश्वर्यं पुत्रदत्तभिक्षादौ ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । तत्तत्काम्यकर्मफलभोगानुरूपदेहप्राप्तयः । कर्मदोषास्तानपानुदंस्तेषामपनोदनहेतोः सर्वाणि काम्यकर्माणि संन्यस्य नियतो नियतकर्मकारी वेदमभ्यस्यञ्जपन् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मदोषानपानुदन् दूरीकुर्वन् नियतः सन्वेदमभ्यस्य ओंकारं वा अभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं पञ्चयज्ञविधानं पुत्रेण कार्यं एवंविधः सुखं वसेत् ॥ ९५ ॥

एवंसंन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ॥ संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वकार्यमात्मोपासनं परमं प्रधानमस्येति स्वकार्यपरमः । अस्पृहः मनसापि स्पृहा न कञ्चित्कर्तव्या ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वकार्यपरमः स्वकर्तव्यनित्यकर्मविशेषत्वाध्यायमात्रपरः । अपहत्यैनः संसारेहेतुमधर्मम् । तदानेन गृहस्थएव धृत्यादिदशलक्षणधर्मानुष्ठानपरः स्वाध्यायनित्योऽनीहमानः पुत्रगृहे भुञ्जानो नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपरित्यागादविघ्नतात्मदृष्टिर्वेदान्तार्थपरिभावनया ब्रह्मभवतीति दर्शितम् । तत्रस्नानाचमनसंध्योपासनानि स्वाध्यायाधिकारार्थमेवानुष्ठेयं संन्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मस्त्विति वचनेन हि संन्यानुष्ठानमपि

॥ (क) । अयमेव श्लोकः (अ, ड,) चिह्नितपुस्तके इत्थं दृश्यते ॥ संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदं तु न परित्यजेत् । परित्यागाद्वेदस्य शूद्रतामनुगच्छति ॥

शौचहेतुतया स्मर्यते यमानानियमानां च मध्ये यावत्स्वाध्यायाविरोधेस्तावदनुष्ठेयम् स्वाध्याये च क्रियमाणे निरन्तरे तदर्थोऽनुसंधेयः अर्थज्ञानशून्यस्य तस्याल्पफलत्वादिति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण वर्तमानोऽग्निहोत्रादिगृहस्थकर्माणि परित्यज्यात्मसाक्षात्कारस्वरूपस्वकार्यप्रधानः स्वर्गादावपि बन्धहेतुतया निस्पृहः प्रब्रज्यया पापानि विनाश्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण परमांगतिमोक्षलक्षणां प्राप्नोति ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वकार्यं परमः आत्मसाक्षात्कारप्रधान इति केचित् तत्र पुनैश्वर्य इति वचनान् । अविरक्ततया संन्यासाद्व्रह्मणः स्थानमित्युक्तं च तदुपायनारायणमन्त्रोपासनया सह स्वधर्मानुष्ठानपरो भवेदित्यर्थः । संन्यासेनापहत्य एनः पापं ॥ मनोवाक्कायकर्माणि मे शुभ्यन्तां ज्योतिरहं विराजामि भूयांसं स्वाहेति मन्त्रलिङ्गादिति । परमांगतिं ब्रह्मलोकावाप्तिं प्राप्नोति । परमपदयोगात्पुत्रैषणायाश्चेति श्रुतेश्च । तत्राप्याश्रमे विरक्तः स परमहंससंन्यासं कृत्वा वा मोक्षावामिति ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । वेदसंन्यासिकस्य कर्मयोगानुष्ठाने फलमाह एवमिति । स्वकार्यपरः स्वस्य कार्यनियतः कर्मनिरतस्तत्फलेष्वस्पृहः ॥ ९६ ॥

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ॥ पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ ९७ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्विधो धर्मश्चातुराश्रम्यम् । ब्राह्मणस्य सर्वमेतद्विहितम् । ननु च पूर्वगृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातकोद्विज इति द्विजग्रहणमुपक्रमे श्रुतं तस्य चानुपजातविरोधित्वाच्चैवार्णिकार्थिता निश्चिता अतश्चेदंब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकप्रदर्शनार्थमेव युक्तम् यद्येकवाक्यतोपक्रमोपसंहारयोर्न स्यात् । एकवाक्यत्वे तु बलवदुपक्रमार्थः शक्यः प्रणिर्णु कृत्स्नवाक्यपथलोचनया योऽर्थः स निश्चीयते । अतो द्विजग्रहणं ब्राह्मणपरतपोपसंहर्तव्यम् । अस्ति ब्राह्मणस्य ज्ञातित्वम् । ननु सर्वेषु द्विजातिषु ब्राह्मण्यम् । अत्रापि द्विजशब्दार्थं संभवति नान्वयिनि लक्षणा न्याय्या । तथा च महाभारते शूद्रस्यापि त्रयआश्रमाः श्रूयन्ते शुश्रूषाकृतकृत्यस्येत्युपक्रम्य आश्रमाविहिताः सर्वे वर्जयित्वा निरामिषम् । पारिव्राज्यमित्यर्थः । नैवं तस्यायमर्थः सर्वआश्रमास्तु न कर्तव्याः किं हि शुश्रूषयाऽपत्योत्पादनेन च सर्वाश्रमफलं लभते द्विजातीन् शुश्रूषमाणो गार्हस्थ्येन सर्वाश्रमफलं लभते परिव्राजकफलं मोक्षं वर्जयित्वा अतो ब्राह्मणधर्म एव चातुराश्रम्यमिति सिद्धम् ॥ ९७ ॥ इति भट्टवीरस्वामिसूत्रोर्भट्टमेधातिथिकृतौ मनुभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपसंहरति एष इति । चतुर्विधः आश्रमभेदात् ब्राह्मणस्यैव चतुर्विधो न्येषांतु द्विजातीनां त्रिविध एव । संन्यासे तेषामनधिकारात् शूद्रस्य तु गार्हस्थ्य एवाधिकारः शूद्रादेकविध एव । ब्राह्मणस्येत्यत्र केचित् बौधायनेन परिव्राजकधर्मं प्रक्रम्य स्त्रीणांचैक इति वचनात्पुल्लिङ्गमविवक्षितमित्याहुः एकग्रहणादौ धायनस्यापि स्त्रीणां पारिव्राज्यं नापेक्षितमिति विवक्षितमेव पुल्लिङ्गमित्यन्ये । चतुर्विधोपि पुण्यः त्वर्गहेतुपुण्यजनकः अक्षयफलो मोक्षहेतुः ॥ ९७ ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञकृता वृत्तिर्मनुस्मृतेः । कुनिबन्धकृतव्याख्यामियंदूरे निरस्यते ॥ इति सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मनुस्मृत्यर्थ-
विवृतौ वानप्रस्थयतिथिर्मानामषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषीन्संबोध्यउच्यते । एषयुष्माकंब्राह्मणस्य संबन्धी क्रियाकलापोधर्मस्तस्यैव ब्रह्मचारिगृ-
हस्थवानप्रस्थादिभेदेन चतुर्विधः परब्राह्मण्यफलउक्तः । इदानीं राजसंबन्धिनं धर्मं शृणुत । अत्र च श्लोके ब्राह्मणस्य चा-
तुराश्रम्योपदेशाद्ब्राह्मणः प्रव्रजं दिति पूर्वमभिधानाद्ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्याधिकारः ॥ ९७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । वीर्युष्मभ्यं चतुर्विधः ब्रह्मचर्यादिभेदभिन्नः पुण्यः पुण्यप्रदः अक्षयफलः अक्षयद्विपरार्थ-
कालपर्यन्तं स्थायिकलयस्यसः ॥ ९७ ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७३ ॥

इति नन्दनाथार्यविरचिते मानवव्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे रामचन्द्रविरचितायां टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥